КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКА ЛАВРА
У ЧАСИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ АРХЕОГРАФІЇ
ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА ім. М.С. ГРУШЕВСЬКОГО
НАЦІОНАЛЬНИЙ КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКИЙ ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНИЙ ЗАПОВІДНИК
КАНАДСЬКИЙ ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКИХ СТУДІЙ
АЛЬБЕРТСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ

КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКА ЛАВРА У ЧАСИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

ДОСЛІДЖЕННЯ. ДОКУМЕНТИ

Київ
«Видавець Олег Філюк»
2016

УДК: 94(477-25[264-931])069.01+26+7.072.2 “1939/1945”
ББК: 63.3(4Укр)722

Києво-Печерська Лавра у часи Другої світової війни: Дослідження. Документи / Упоряд. Т.М. Себта, Р.І. Качан. – К.: «Вид. Олег Філюк», 2016. – 1200 с. + 48 с. іл.

Збірник досліджень і документів різнобічно висвітлює трагічний період Другої світової війни в історії Києво-Печерської Лаври, найдавнішого православного і духовного центру України-Руси. Розглядається широкий спектр тем, які охоплюють всі основні процеси, що відбувалися у Лаврі напередодні нападу Німеччини на СРСР, включно з міжвоєнним періодом, безпосередньо під час війни та після визволення Києва, зокрема евакуація лаврських музейних цінностей на схід, руйнування Успенського собору та архітектурного ансамблю Лаври, доля культурних цінностей, які зберігалися на території Лаври, відродження церковного життя та діяльність монастиря на нижній території Лаври, відновлення роботи Лаврського заповідника. Доповнює збірник багатий ілюстративний матеріал: малюнки, схеми, фотографії та плани Києво-Печерської Лаври.

Видання призначається для істориків, мистецтвознавців, краєзнавців та всіх тих, хто цікавиться історією, зокрема Києва та Києво-Печерської Лаври.

Упорядники: *Т.М. Себта, Р.І. Качан*
Переклад, коментарі, іменний покажчик – *Т.М. Себта*
Пояснення до планів, покажчики: топонімо-географічний, установ та організацій – *Р.І. Качан*, *Т.М. Себта*

Відповідальний редактор: *Г.В. Боряк*

Редакційна колегія:
О.О. Маврін, Г.В. Папакін, С.В. Пивоваров, В.М. Піскун

Рецензенти:
Н.І. Миронець, І.Б. Гирич, Д.В. Бурім

Видання стало можливим завдяки частковій дотації Канадського інституту українських студій Альбертського університету (з Меморіального фонду ім. Миколи Кліда та Вічного фонду ім. Олександра і Галини Кулагиних)

Затверджено до друку рішенням Вченої ради Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського Національної академії наук України (Протокол № 7 від 27 листопада 2014 р.)

Затверджено до друку рішенням Вченої ради Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника (Протокол № 8 від 22 листопада 2016 р.)

© ISBN 978-617-7122-74-5

© Себта Т.М., Качан Р.І., 2016
© «Видавець Олег Філюк», 2016

ЗМІСТ

До читача 5

ДОСЛІДЖЕННЯ

Себта Т.М. Києво-Печерська Лавра на початку Німецько-радянської війни та під час нацистської окупації (1941–1943) 13
Качан Р.І. Руйнування архітектурного ансамблю Києво-Печерської Лаври у 1942–1943 рр. 93
Преловська І.М. Стан Православної Церкви у Генеральній Губернії та Райхскомісаріаті Україна (1939–1945). 101

ДОКУМЕНТИ

Археографічна передмова 133
I. Києво-Печерська Лавра – Музейне містечко у міжвоєнну добу 141
Коментарі. 156
II. Евакуація Центрального антирелігійного музею УРСР: Київ–Уфа (1941–1943) 185
Коментарі. 201
III. Спогади про Києво-Печерську Лавру (1941–1944) 203
Коментарі. 288
Список фотодокументів до розділу III 319
IV. Київ і Києво-Печерська Лавра за документами німецької військової влади, СС і Поліції (вересень–листопад 1941 р.) 321
Коментарі 346
V. Музеї та інші заклади культури на території Києво-Печерської Лаври у віданні Київської міської управи (вересень 1941 р. – вересень 1942 р.) 351
Коментарі 401
VI. Відродження релігійного життя у Києві. Відновлення та діяльність монастиря у Києво-Печерській Лаврі (1941–1958) 407
Коментарі 489
Список фотодокументів до розділу VI 512

VII. Києво-Печерська Лавра та її культурні цінності у віданні органів німецької влади та організацій (1941–1943). 513
– Зондеркоманда Кюнсберга (вересень 1941 р. – березень 1942 р.) . . 513
– Райхсміністерство окупованих східних територій. Оперативний штаб райхсляйтера Розенберґа (жовтень 1941 р. – червень 1943 р.). . 532
– Генералкомісар Київської генеральної округи (1942 р. – січень 1943 р.) 686
– Крайове управління архівів, бібліотек і музеїв при райхскомісарі України (грудень 1942 р. – вересень 1943 р.) 732
Коментарі 787
VIII. "Мирне" руйнування архітектурного ансамблю Києво-Печерської Лаври (серпень 1942 р. – вересень 1943 р.) 831
Коментарі 882
IX. Відновлення роботи заповідника. Діяльність Надзвичайної державної комісії. Реевакуація та реституція культурних цінностей (1943–1948) 887
Коментарі 950

ПЛАНИ КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКОЇ ЛАВРИ

Вступ 969
План Києво-Печерської Лаври 1920-х рр. 970
Пояснення до плану Києво-Печерської Лаври 1920-х рр. 971
Сучасний план Києво-Печерської Лаври 974
Пояснення до сучасного плану Києво-Печерської Лаври 975

НАУКОВО-ДОВІДКОВИЙ АПАРАТ

Список скорочень. 979
Перелік документів 989
Список використаних архівних фондів, археографічних та публіцистичних видань 1008
Список ілюстрацій 1011
– на обкладинці. 1019
Література 1020
Іменний покажчик 1031
Namensregister 1157
Топонімо-географічний покажчик 1162
Покажчик установ та організацій. 1175

ДО ЧИТАЧА

В історії Києво-Печерської Лаври, найдавнішого православного і духовного центру України-Руси, відображалися різні історичні віхи нашої країни, системні зміни в її суспільстві як середньовічному, так і модерному. Не став винятком і період Другої світової війни. В Україні він позначився, з одного боку, великою руїною, значними безповоротними людськими і культурними втратами, численною міграцією населення, зміною етнічного складу у великих містах, майже повною зміною довоєнного кадрового складу підприємств, організацій та установ; з іншого боку, відродженням Православної Церкви. В цей час відновили свою діяльність багато храмів і монастирів, збільшився прошарок духівництва, права якого вже не утискувалися так, як у 1930-ті рр.

Це спричинилося певними процесами: дворазова зміна влади, яка хвилею прокотилася країною з боями і, відповідно їй, політики та ідеології; винищення нацистськими окупантами прошарку єврейського населення України, яке проживало на її теренах багато століть; втрати населення України внаслідок військових та каральних дій; українізація суспільного життя з початком нацистської окупації і його русифікація з поверненням радянської влади; еміграція українців на Захід у 1943–1944 рр. і заповнення цієї ніші, передусім у містах, некорінним російськомовним населенням; відродження релігійного життя на окупованій території, що відбувалося знизу – з боку громади й уцілілого за роки радянської влади духівництва, та відродження Російської Православної Церкви на неокупованій території СРСР, ініційоване згори.

Так само в історії Києво-Печерської Лаври. Її не оминули ні руїна, ні людські, ні культурні втрати. Колектив заповідника, який діяв на її території, після визволення міста майже повністю оновився. Зникли Центральний антирелігійний музей та Державний історико-культурний заповідник "Музейне містечко", але з'явився їхній правонаступник – Державний історико-культурний заповідник "Києво-Печерська Лавра" (нині Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник). На нижній території Лаври під час нацистської окупації у 1942 р. відновив діяльність і продовжив діяти після повернення радянської влади монастир, що важко було уявити до війни.

Тому цей збірник документів і досліджень виходить за межі історії окремої інституції. У ньому на прикладі українського духовного центру з майже тисячолітньою історією висвітлюються набагато ширші теми, ніж здається на перший погляд. Це здійснення органами радянської влади при відступі тактики "випаленої землі", внаслідок чого Київ втратив багато архітектурних пам'яток і серед них Успенський собор у Лаврі; доля культурних цінностей київських музеїв, архівів і бібліотек під час німецької окупації; політика нацистського керівництва у галузі культури; переміщення культурних цінностей як на початку війни, так і під час окупації та після визволення; відродження на окупованій території

Православної Церкви в різних її течіях та багато іншого. І у всіх цих подіях так чи інакше задіяна була Києво-Печерська Лавра.

Києво-Печерська Лавра напередодні війни

29 вересня 1926 р. Києво-Печерська Лавра за постановою ВУЦВК і РНК УСРР проголошена Історично-культурним державним заповідником і перетворена на "Всеукраїнський музейний городок", перейменований у 1939 р. на Державний історико-культурний заповідник "Музейне містечко". У ньому перед війною діяли Управління Державного історико-культурного заповідника "Музейне містечко", створене 1939 р. для керівництва його фінансово-господарською діяльністю; Центральний антирелігійний музей УРСР, який відав пам'ятками архітектури Лаври; Центральний історичний музей ім. Т.Г. Шевченка, Театральний музей і низка різних організацій. Крім того, у численних монастирських корпусах як на верхній, так і нижній території Лаври проживало близько 3 тис. мешканців.

За Центральним антирелігійним музеєм були закріплені корпуси 1, 2, 4, 28, 29, 48, 48а, а також пам'ятки архітектури: Троїцька надбрамна церква, Успенський собор, Всіхсвятська церква, Велика лаврська дзвіниця, Мазепинська (Онуфріївська) вежа, Хрестовоздвиженська церква на Ближніх печерах, церква Різдва Богородиці та Ковнірівська дзвіниця на Дальніх печерах, а також печери. Експозиція музею розміщувалася у корпусі 2.

Центральний історичний музей, який з 1936 р. знаходився на території Лаври, у 1941 р. займав вісім корпусів. Експозиції розміщувалися у корпусах 2, 6 і 8. У корпусі 2 на 1-му поверсі були експозиції відділів: докласового суспільства, Скіфії та грецьких міст Північного Причорномор'я; у корпусі 6 на 1-му поверсі – Київської Русі та виставка "Історія монети"; у корпусі 8 (нині 8, 9) – історії України XV–XVIII та XIX ст., розділ "Сталінська Конституція" відділу "Велика Жовтнева соціалістична революція і соціалістичне будівництво", а також виставки "Історія зброї" і "Пам'ятки стародавнього Єгипту". Фонди музею займали окремі приміщення і підвали корпусів 7, 9 (нині 100), 10, 29 і 30.

Театральний музей розміщувався з 1939 р. у корпусі 6 на 2-му поверсі. Крім музеїв, на території Лаври знаходилися інші заклади культури з цінними збірками – Державна історична бібліотека УРСР, Центральний фотокіноархів УРСР, Військово-історичний архів УРСР, а також архівосховища Київського обласного історичного архіву (Велика лаврська дзвіниця, церкви Всіхсвятська та Різдва Богородиці) і Київського міського архіву (церква Аннозачатіївська).

Хронологічні межі, періодизація і постановка питань

До збірника включено 285 документів за 1940–1958 рр., з яких 112 документів написані німецької мовою. 245 документів публікуються вперше. Документи систематизовані за тематично-хронологічним принципом. Тематично вони охоплюють період за 1919–1958 рр. Документ № 1 за 1942 р. є ретроспективним оглядом міжвоєнного періоду Лаври. Він висвітлює еволюцію Києво-Печерської

Лаври у Музейне містечко і підводить читача до початку Другої світової війни. Багато процесів і подій, які відбувалися у роки Другої світової війни, не завершилися автоматично з її закінченням, а знайшли своє продовження та завершення після війни, а деякі тривають ще й понині. Тому до збірника включено документи щодо реституції культурних цінностей з Німеччини, розбирання руїн Успенського собору після війни, Синодик Києво-Печерської Лаври за 1942–1958 рр.

У межах Другої світової війни в історії Києво-Печерської Лаври вирізняються чотири періоди: 1) від початку Другої світової війни до нападу Німеччини на СРСР (1 вересня 1939 р. – 21 червня 1941 р.), 2) від початку Німецько-радянської війни до початку окупації Києва (22 червня – 19 вересня 1941 р.), 3) період окупації (19 вересня 1941 р. – 5 листопада 1943 р.), 4) від визволення Києва до закінчення Другої світової війни (6 листопада 1943 р. – 2 вересня 1945 р.).

Період 1939–1941 рр. в історії Лаври був, по суті, продовженням міжвоєнного періоду, який на рівні макроісторії завершився 1 вересня 1939 р. Однак початок Другої світової війни не став чимось особливим для Лаври. Процеси, які відбувалися у 1939–1941 рр., були лише продовженням тих великих змін, що сталися за міжвоєнної доби. Це закриття монастиря на території Лаври та еволюція її в Державний історико-культурний заповідник "Музейне містечко". Знаковим стало 22 червня 1941 р. – початок Німецько-радянської війни. Від її початку до окупації Києва Лаври торкнулися два великі процеси, типові для того часу – евакуація та підготовка диверсійних операцій, а саме мінування. Тому предметом дослідження цього періоду є час і напрямки евакуації музейних експонатів, їх якісний і кількісний склад; об'єкти та мета мінування на території Лаври.

Період гітлерівської окупації в історії Лаври не був однорідним. Його умовно можна поділити на три етапи: від початку окупації до вибуху Успенського собору (19 вересня – 3 листопада 1941 р.), від вибуху Успенського собору до початку діяльності на території Лаври Контори з розбирання зруйнованих будівель (3 листопада 1941 р. – кінець серпня 1942 р.) та "мирне" руйнування Лаври, тобто пилками, сокирами, лопатами та ін., яке тривало з різною інтенсивністю від кінця серпня 1942 р. і до завершення окупації міста 5 листопада 1943 р.

На першому етапі у Лаврі продовжували працювати музеї, які перебудовували в нових умовах свою діяльність і структуру. Лавра стала об'єктом екскурсій для німецьких військових. У другій половині жовтня 1941 р. був обмежений вхід на територію Лаври співробітникам музеїв, заборонені екскурсії, з 21 по 29 жовтня були виселені мешканці Верхньої Лаври, 3 листопада був висаджений у повітря Успенський собор, який за дві години до того оглянув президент Словаччини Йозеф Тісо.

Відтоді думки небайдужих людей, істориків, експертів розділилися з приводу виконавців вибуху. Радянська диверсія проти словацького президента? Чи здійснення вибуху німцями, які не змогли розмінувати собор? Мінування собору радянською стороною на сьогодні вже не дискутується. Але досі жодний учасник дискусії не зміг надати достатньо вагомих доказів, щоб довести свою правоту. Водночас давня дискусія навколо цього питання не є підставою для замовчування,

оскільки кожна публікація крок за кроком наближає до його розв'язання, наводячи щоразу нові деталі, аргументи та думки. Тому в книзі, що пропонується до уваги читача, це питання висвітлюється якнайповніше з урахуванням усіх відомих на сьогодні фактів та існуючих досліджень. До того ж зібраних кількома поколіннями дослідників документальних матеріалів і свідчень достатньо, щоб зробити попередні аргументовані висновки і вказати напрями пошуку для виявлення подальших фактів і, головне, встановлення істини з розкриттям всіх деталей цієї операції та дійових осіб.

Другий етап в історії Лаври під час окупації позначився евакуацією музеїв з її території до інших місць, зокрема фондових збірок Центрального антирелігійного музею до музеїв Києва та тимчасового сховища з подальшим розподілом між київськими музеями, а також вивезенням антирелігійної експозиції названого музею у Берлін. Організаторами і виконавцями цих переміщень були Оперативний штаб райхсляйтера Розенберґа та відділ науки і культури генералкомісара Київської генеральної округи. На цьому етапі важливо висвітлити, які групи експонатів куди потрапили та у якій кількості.

Третій етап, з кінця серпня 1942 р. і до закінчення окупації, характеризується поступовим руйнуванням архітектурного ансамблю Києво-Печерської Лаври. Поштовхом цьому стало розпорядження штадткомісара Києва 26 серпня 1942 р. щодо негайної розчистки території Лаври від уламків цегли та збору металобрухту, скла і дерева. На території Лаври розпочинає працювати Контора з розбирання зруйнованих будівель. Які будівлі і в якій мірі були зруйновані; які заходи були зроблені Київською міською управою, щоб запобігти цьому; яку позицію зайняла українська інтелігенція щодо руйнування лаврських будівель, – на всі ці питання дають відповідь вміщені у збірник документи і окреме дослідження.

Період після визволення Києва від гітлерівських окупантів позначився відновленням діяльності на верхній території Лаври Державного історико-культурного заповідника "Києво-Печерська Лавра", реевакуацією музейних експонатів та реституцією з Німеччини культурних цінностей, початком розбирання руїн Успенського собору та відбудовою зруйнованих корпусів. Це ключові теми цього періоду. Закінчення 2 вересня 1945 р. Другої світової війни не перервало названі процеси. Вони продовжилися та завершилися після війни.

Окремою темою в історії Києво-Печерської Лаври, невід'ємною від вищеназваних, є відновлення діяльності чоловічого монастиря на нижній території Лаври на початку 1942 р. Це було пов'язано із загальним відродженням церковно-релігійного життя на окупованій території та тими процесами, що відбувалися у Православній Церкві – відродження Української Автокефальної Православної Церкви і утворення Української Автономної Православної Церкви, яка перебувала в канонічній єдності з Російською Православною Церквою. Труднощі, з якими зіткнулася церковно-релігійна громада монастиря з відновленням діяльності, її кількісний та особистісний склад – всі ці та інші питання так чи інакше висвітлюють зібрані документи і дослідження.

Джерельна база: інформаційний потенціал та тематична структура

Джерельна база з історії Києво-Печерської Лаври часів Другої світової війни є великою, різноманітною і у своєму комплексі досить інформативною. Її складають архіви радянських та німецьких керівних і виконавчих організацій, українських допоміжних адміністрацій періоду окупації, державних установ, релігійних організацій, особові архіви тих, чия діяльність була тісно пов'язана з Києво-Печерською Лаврою, а також опубліковані та неопубліковані спогади.

У масиві джерел структурно виділяються три важливих комплекси: 1) документація радянських та українських органів, установ і організацій періоду Другої світової війни, 2) документація німецьких установ та організацій 3) спогади очевидців з їхнім особистим баченням і сприйняттям тогочасних подій.

До першої групи інституцій належать: Рада народних комісарів УРСР, Народний комісаріат освіти УРСР, Київська міська і Печерська районна управи, архіви яких збереглися досить добре з невеликими лакунами; до другої – Генералкомісаріат (адміністрація генералкомісара) Київської генеральної округи, Штадткомісаріат (адміністрація міського комісара) м. Києва (його документи відклалися в архіві Київської міської управи), Крайове управління архівів, бібліотек і музеїв при райхскомісарі України. Архіви цих установ, крім Крайового управління, збереглися погано, а Крайового управління, навпаки – майже повністю. Його документи дозволяють відтворити діяльність київських музеїв у 1943 р. і дізнатися про долю музейних експонатів, що зберігалися в Лаврі.

Архіви профільних організацій, які розміщувалися на території Лаври, збереглися по-різному. Архів колишнього ЦАРМ, за винятком двох справ, не зберігся зовсім. Документація Управління ДІКЗ ММ представлена у фонді Наркомосвіти УРСР в кількості менше десятка справ. Кращим є стан збереження архіву ДІКЗ "Києво-Печерська Лавра". Це 500 справ за 1943–1972 рр.

Іншу велику групу документальних джерел становлять архіви різних організацій періоду окупації. Це, зокрема Зондеркоманда Кюнсберґа, Оперативний штаб райхсляйтера Розенберґа, Музей-Архів переходової доби, релігійна громада "Києво-Печерська Успенська Ставропігійна Лавра". Архіви цих організацій збереглися приблизно на 50–80%. Архів Оперативного штабу райхсляйтера Розенберґа, вірніше, комплекс архівів його підрозділів у ЦДАВО України досить інформативний щодо діяльності штабу у Києві. Тут зберігається переважно довідково-інформаційна документація щодо Лаври та установ культури, розміщених на її території, за 1941–1942 рр.; багато інформації про згортання музеїв у Лаврі взимку – на початку літа 1942 р. і перевезення їхніх матеріалів, зокрема ЦАРМ до тимчасового сховища у приміщенні школи по вул. Дарвіна, 2.

Частково зберігся архів Києво-Печерської Успенської Ставропігійної Лаври, який знаходиться у фондах Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника в архівній групі зберігання. Важливою складовою частиною його є особові справи (формуляри) більшості монастирської братії. Релігійне життя Києва 1941–1942 рр. висвітлюють документи, зібрані Музеєм-Архівом

переходової доби. Це спогади керівника секції віросповідань Київської міської управи І. Коровицького і голови Київської церковної ради М. Рибачука, а також інші тематично споріднені документи, які об'єднані в одну справу.

Останню групу документів складають спогади. Вони висвітлюють обставини, події, які, як правило, не відображені у документах. Це мінування Хрещатика, Успенського собору та інших об'єктів у Лаврі, проливають світло на обставини вибуху Успенського собору, вказують на його виконавців. Викладені у спогадах події, деталі перехрещуються з інформацією документів та опублікованих джерел. З іншого боку, спогади – це суб'єктивне джерело. Автори, як правило, писали їх з інтервалом щонайменше рік або кілька років після описуваних подій. Є спогади, в яких інтервал між подіями і часом написання більше 50 років. Це, звичайно, призводило до забуття, перекручування окремих фактів або накладання схожих фактів один на одного, що, проте, не дає підстави звинувачувати їхніх авторів у неправді або нещирості. Тому до спогадів упорядники поставилися критично, зважаючи на індивідуальність сприйняття дійсності, вибірковість та недосконалість людської пам'яті, що знайшло своє відображення у коментарях.

Відібрані до збірника документи дозволили висвітлити дев'ять великих тематичних розділів:

- Період напередодні Німецько-радянської війни з ретроспективним оглядом історії Лаври у 1919–1936 рр. висвітлюється у першому розділі.
- Другий розділ присвячений евакуації у липні–серпні 1941 р. музейних експонатів ЦАРМ УРСР у м. Уфу Башкирської АРСР.
- У третьому розділі зібрано спогади очевидців про мінування радянськими військовими на території Лаври окремих об'єктів і, зокрема Успенського собору на початку вересня 1941 р., вибухи на Хрещатику і пожежі в центрі міста у вересні 1941 р., висадження в повітря Успенського собору 3 листопада 1941 р., долю музеїв в окупованому Києві тощо.
- У четвертий розділ вміщено донесення, розпорядження різних підрозділів і керівників СС, Поліції безпеки та СД, Поліції порядку про вибухи і пожежі на Хрещатику та прилеглих вулицях, знищення 29–30 вересня 1941 р. єврейського населення Києва у Бабиному Яру, візит до Києва 3 листопада 1941 р. президента Словаччини Й. Тісо і відвідання ним Лаври.
- П'ятий розділ висвітлює у цілому короткий період в історії Лаври під час окупації – вересень 1941 р. – січень 1942 р. Це період, коли музеї на її території підпорядковувалися Київській міській управі. У цей час, особливо до виселення місцевих жителів з верхньої території Лаври 21–29 жовтня 1941 р., налагоджувалася робота музеїв, що була перервана забороною входу до Лаври.
- Шостий розділ присвячений відродженню релігійного життя у Києві та відновленню 1942 р. на нижній території Лаври чоловічого монастиря "Києво-Печерська Успенська Ставропігійна Лавра", його діяльності під час нацистської окупації та після визволення Києва. Висвітлюється також протистояння двох церковних течій, що виникли в Райхскомісаріаті Україна – Української Авто-

кефальної Православної Церкви і Української Автономної Православної Церкви, яка залишилася в канонічній єдності з Московським Патріархатом.

- Сьомий розділ охоплює документи п'яти німецьких установ і організацій: *Зондеркоманди Кюнсберґа* Міністерства закордонних справ, *Райхсміністерства окупованих східних територій, Оперативного штабу райхсляйтера Розенберґа* відомства А. Розенберґа "Уповноважений фюрера у справі нагляду за загальним духовним та ідейним навчанням і вихованням в НСДАП", *Генералкомісаріату* Київської генеральної округи, *Крайового управління архівів, бібліотек і музеїв при райхскомісарі України*.
- Восьмий розділ розповідає про "мирне" руйнування архітектурного ансамблю Києво-Печерської Лаври, ініційоване розпорядженням штадткомісара Києва щодо негайної розчистки Верхньої Лаври від уламків цегли, дерева, скла тощо. Це призвело до масового розбирання заради цих будівельних матеріалів непошкоджених лаврських будинків впродовж 1942–1943 рр., через що деякі з них були знищені майже до фундаменту.
- Дев'ятий розділ висвітлює перші дні, місяці та роки після звільнення Києва від нацистських окупантів. Це акти та свідчення очевидців про руйнування Лаври під час окупації, документи про відновлення діяльності Державного історико-культурного заповідника "Києво-Печерська Лавра", реевакуацію експонатів Центрального антирелігійного музею у 1944 р. та реституцію збірок українських закладів культури у 1947 р.

Дослідження, які передують документальним розділам, висвітлюють канву подій, які відбувалися у Києво-Печерській Лаврі на тлі системних змін у цей період в країні і, зокрема у Києві. Доповнюють це видання плани Лаври з поясненнями та багатий ілюстративний матеріал: малюнки, схеми, фотографії. Деякі з них вже публікувалися і, можливо, добре відомі читачу, але більшість друкуються вперше і є ексклюзивними.

Науково-довідковий апарат

З топонімо-географічного покажчика виключено *Київ*, оскільки події відбувалися саме у Києві, та *Києво-Печерську Лавру (Лавра)*. Топоніми та географічні назви подаються за старими назвами, якщо нові не згадуються. Вони зазначаються у круглих дужках.

У покажчику установ та організацій після основної назви у круглих дужках подаються в алфавітному порядку її різночитання, що зустрічаються у документах.

В іменному анотованому покажчику курсивом без анотації подаються імена з бібліографії, звичайним шрифтом без анотації – імена, що згадуються у коментарях. Так само без анотації подаються імена святих. Імена загальновідомих осіб (письменники, поети, діячі церкви, військові, державні діячі та ін.) супроводжуються короткою анотацією. До покажчика не виносяться імена, які є складовою назви установи або пам'ятки архітектури, та імена з іконографії. Дати до 1918 р. в іменному покажчику подаються за старим стилем.

* * *

Ця книга не могла б з'явитися без допомоги і підтримки багатьох людей, до яких упорядники зверталися з різних питань під час її створення, і яким висловлюємо щиру подяку.

У першу чергу глибоко дякуємо керівництву і працівникам архівів, документи яких увійшли до збірника. Зокрема директору Центрального державного архіву вищих органів влади України *Маковській Наталії Василівні*, співробітникам читального залу та його завідувачу *Луцюк Надії Олегівні*, директору Центрального державного кінофотофоноархіву України ім. Г.С. Пшеничного *Топішко Ніні Олександрівні*, директору Державного архіву Київської області *Каменєвій Соф'ї Арсеніївні*, завідувачу Наукового архіву Інституту археології НАН України *Станіциній Галині Олександрівні*, співробітнику ГДА СБУ *Смірнову Георгію Віталійовичу.*

Окремо висловлюємо сердечну подяку за надані до збірника численні документальні та ілюстративні матеріали, а також цінні консультації відомому києвознавцю *Малакову Дмитру Васильовичу*.

За підтримку цього видання перед Канадським інститутом українських студій дякуємо д.і.н., проф. *Миронець Надії Іванівні* та член-кор. НАН України, д.і.н., проф. *Боряку Геннадію Володимировичу*.

Велику допомогу надали *Ганс* і *Мартін Ґузе* (Лібенау, Німеччина), які розшифрували рукописні приписки і резолюції, що містилися в німецькомовних документах. До цієї роботи також долучилися др. *Габріела Фрайтаґ* і *Ульріка Гартунґ* (Берлін). Щиро дякуємо їм за цю роботу.

Багато колег, знайомих і незнайомих, доброзичливо відгукнулися на наші прохання щодо надання окремих матеріалів та консультацій. Всім їм висловлюємо сердечну подяку – проф., др. *Вольфґангу Айхведе* та його колегам др. *Ульріке Шміґельт-Рітіґ* і др. *Корінні Кур-Корольов*, проф. др. *Дітеру Полю*, др. *Стефану Лєру*, колишньому дисиденту *Габріелю Суперфіну*, науковим співробітникам Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України д.і.н. *Преловській Ірині Миколаївні*, *Ананьєвій Тетяні Борисівні,* пр.н.с. Музею історії Києва *Друг Ользі Миколаївні*, вченому секретарю Музею мистецтв ім. Богдана та Варвари Ханенків *Чуєвій Катерині Євгеніївні*, ст. науковому співробітнику Інституту історії України НАН України к.і.н. *Пастушенко Тетяні Вікторівні*, науковому співробітнику Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського *Малолєтовій Ніні Іванівні*, головному зберігачу фондів НКПІКЗ *Полюшку Григорію Васильовичу,* науковим співробітникам НКПІКЗ *Шульц Ірині Василівні та Кабанцю Євгену Павловичу*, науковим співробітникам Національного музею історії України *Завальній Оксані Миколаївні* та *Сорокіній Світлані Анатоліївні*, доценту, к.т.н. *Золотарьову Вадиму Анатолійовичу,* філологу *Іванцовій-Костенко Галині Іванівні*, перекладачам *Лідії Крюковій-Качуровській і Македон Ірині Яківні*.

Окрему велику подяку висловлюємо родині Літен – *Марії* та *Анні-Марії* (Оберхаузен, Німеччина), які надали важливі фотоматеріали для цієї книги.

Т. Себта, Р. Качан

Києво-Печерська Лавра на початку Німецько-радянської війни та під час нацистської окупації (1941–1943)*

Києво-Печерська Лавра, релігійно-духовний центр всього східного слов'янства, на початок Німецько-радянської війни офіційно називалася Державним історико-культурним заповідником "Музейне містечко" або коротко – Музейне містечко. На її території, крім численних різнопрофільних установ, містилися Центральний антирелігійний музей УРСР (експозиція на 2-му поверсі корп. 2), Центральний історичний музей ім. Т.Г. Шевченка (експозиції на перших поверхах корп. 2 і 6, а також у корп. 8 – нині 8, 9), Театральний музей (експозиція на 2-му поверсі корп. 6), база Державної української художньої виставки (церква Прпп. Антонія і Феодосія Печерських), Державна історична бібліотека УРСР (корп. 5, 10), Центральний фотокіноархів і Військово-історичний архів УРСР (корп. 26), архівосховища Київського обласного історичного архіву (Велика лаврська дзвіниця, церкви Всіхсвятська та Різдва Богородиці) і Київського міського архіву (церкви Аннозачатіївська та поруч з Лаврою – Феодосіївська і Вознесенська)[1]. У багатьох корпусах на верхній і нижній територіях Лаври проживало близько 3 тис. мешканців[2]. Фінансами і господарством цього великого комплексу організацій і споруд завідувало Управління Державного історико-культурного заповідника "Музейне містечко". Пам'ятники архітектури Лаври (церкви, вежі, печери) були у віданні ЦАРМ[3]. Очолювали музейні установи: А.М. Шенгер – ЦАРМ (док. № 2, коментар 46*), І.В. Бондар – ЦІМ (док. № 18, с. 206), М.М. Селезньов – Управління ДІКЗ ММ[4].

З початком Німецько-радянської війни Києво-Печерська Лавра для військового керівництва та НКВС набула значення військово-стратегічного об'єкта. Її торкнулися майже всі основні процеси, які відбувалися в країні у перші місяці війни. Це евакуація, мобілізація, заходи протиповітряної оборони, а також організація військово-диверсійних операцій. Знаковими подіями для Лаври у цей час стали евакуація музейних цінностей на схід та мінування на її території, здійснені

---

* Автор висловлює глибоку подяку Дмитру Васильовичу Малакову за допомогу у роботі над цією статтею.

[1] Див. план КПЛ 1920–1930-х років; док. № 1, 3, 62, 126, 150, 180; коментарі 43*, 45* до розділу I.

[2] ЦДАВО України, ф. 2, оп. 7, спр. 162, арк. 27.

[3] Постанови РНК УРСР № 720 від 11 липня 1939 р. "Про Український історично-культурний заповідник "Музейне містечко" в Києві" та № 1321 від 7 жовтня 1940 р. "Про впорядкування історико-культурного заповідника "Музейне містечко" в м. Києві" (ЦДАВО України, ф. 2, оп. 7, спр. 114, арк. 2–3; там само, спр. 226, арк. 7–10).

[4] ЦДАВО України, ф. 166, оп. 11, спр. 530, арк. 1.

в ході підготовки військово-диверсійних операцій. Евакуація торкнулася всіх музеїв на території Лаври, у тому числі Державної української художньої виставки. Військово-диверсійні операції, підготовлені заздалегідь і здійснені у Лаврі на початку окупації, значною мірою зумовили події, що відбулися у Лаврі далі.

Під час окупації значних руйнувань зазнала верхня територія Лаври. Цьому сприяло відселення німецькою владою у жовтні 1941 р. мешканців з цієї території, вибух головного храму монастиря – Успенського собору, евакуація музеїв з території Лаври, зняття німецької охорони і заміна її українською поліцією, що зробило її легкою здобиччю для мародерів. Значні руйнування на її території здійснила Контора з розбирання зруйнованих будівель у вересні 1942 р. – березні 1943 р. У той же час на нижній території Лаври відродилося духовно-релігійне життя – відновив діяльність чоловічий монастир. Так гинуло тіло, але відроджувалася душа.

Завдання

Наше дослідження ставить за мету висвітлити умови функціонування Лаври як Музейного містечка у перші місяці війни, обставини евакуації музейних цінностей з Лаври на схід (коли, куди і як), їхній кількісний і якісний склад. Це дозволить у майбутньому при порівнянні принаймні кількісних показників вивезених та повернутих цінностей лаврських музеїв визначити можливі втрати під час евакуації на схід.

На території Лаври на початку окупації сталися два вибухи – 20 вересня і 3 листопада 1941 р., якими були зруйновані південно-східна частина підпірної стіни оглядового майданчика “Вид”, відомого нині як Оглядовий майданчик, і Успенський собор. Якщо сьогодні з приводу того, хто підірвав собор – німецька чи радянська сторона – немає одностайної думки, то з приводу виконавців мінування цих та інших об’єктів на території Лаври, думки в цілому сходяться на тому, що міни заклала радянська сторона[5]. Тому для відтворення з часом повної картини потрібно ще раз підсумувати відомі та нові факти, спогади очевидців та спробувати визначити мету, час, обставини, ініціаторів, організаторів та виконавців як мінування, так і вибуху.

У зв’язку з цим важливо дати відповідь на питання, чому у другій половині жовтня 1941 р. була призупинена робота музеїв на території Лаври, а потім відселені її мешканці? Чи було це пов’язано з вибухом собору?

За рішенням німецької окупаційної влади після вибуху собору музейні цінності, які знаходилися в експозиційних приміщеннях і фондосховищах Лаври, були перевезені в інші музеї Києва та тимчасові сховища, а експозиція ЦАРМ – до Німеччини. Хто здійснював переміщення, куди були перевезені цінності з Лаври, в якій кількості? Ці питання є також предметом розгляду даного дослідження.

---

[5] *Полюшко Г.* Успенський собор: суперечки між правдою та істиною // Україна молода. – 6 листопада 1996. – № 130 (546). – С. 5; *Кабанець Є.П.* Загибель Успенського собору: міфи і дійсність. Док. розслідування. – К., 2011. – С. 39, 194; *Кот С.І.* Зруйнування Успенського собору Києво-Печерської Лаври (3 листопада 1941 р.): версії // УІЖ. – 2011. – № 6. – С. 134–135.

У той час, як на верхній території Лаври була руїна, на нижній з 1942 р. діяв монастир. Тому наше дослідження має на меті висвітлити причини, час і обставини відновлення діяльності на нижній території Лаври чоловічого монастиря та його функціонування в умовах окупації.

В умовах військового стану (22 червня – 19 вересня 1941 р.)

Коли 22 червня 1941 р. почалась війна, Печерські пагорби привернули увагу військових: на Павловському бастіоні старої Київської фортеці обладнали бойову позицію зенітної гармати – одну з тих, що боронили повітряний простір над містом та дніпровськими мостами. Там і досі збереглися рештки земляного капоніру. На території Музейного містечка розмістилися військові підрозділи, зокрема саперна частина (див. док. № 18, с. 205) та, за непідтвердженими даними, зенітники[6]. Щоправда, військові тут розміщувалися ще до війни – у корпусі 10 (перед тим вони займали корп. 30) та частково у корпусах 26 і 41, а у корпусі 29 знаходився форпост[7]. Для саперів з початком війни був звільнений під їдальню перший поверх ЦІМ у 8-му корпусі, нині корп. 8, 9 (док. № 18, с. 206).

Як згадував колишній мешканець Лаври Олексій Борисович Ільвовський, який до середини липня 1941 р. проживав разом з матір'ю, солісткою Хорової капели "Думка" у Ковнірівському корпусі, ніяких засобів протиповітряної охорони у той час на території Музейного містечка встановлено не було, та й особливої необхідності, на його думку, в тому не було, оскільки мости знаходилися далеко[8]. Не згадують про наявність на верхній території Лаври зенітних батарей у дні оборони Києва й інші мешканці Лаври та працівники лаврських музеїв – В. Шугаєвський (док. № 19), Б. Жук (док. № 20), Н. Лінка (Геппенер) (док. № 18).

Для музейників Музмістечка з початком війни розпочалися часи нічних чергувань, насамперед з метою запобігання пожежі у випадку влучення запальних бомб в музейні приміщення (док. № 18, с. 205, 207). Наприкінці червня від Наркомату освіти надійшов наказ готувати музейні цінності до евакуації, перша черга якої відбулася на початку липня, про що йтиметься нижче. Разом з евакуацією на початку липня у місті пройшла друга хвиля мобілізації чоловіків до РСЧА, яка не оминула навіть директорів музеїв.

11 липня передові підрозділи 6-ої армії Вермахту вийшли на рубіж річки Ірпінь, і почалась героїчна оборона Києва липня–вересня 1941 р. На цей час вже пройшла масова евакуація підприємств, організацій та мешканців міста, відбулася мобілізація до РСЧА. Загалом, з міста евакуювалися 335 тисяч киян[9] – тре-

---

[6] *Цикора С.* Золотая Одиссея. Док. рассказ // Известия. – 22 жовтня 1970. – № 250. – С. 6. Оскільки ця розповідь друкувалася в радянські часи, та ще й у центральній пресі, дуже ймовірно, що "сапери", які в дійсності розміщувалися у Лаврі, могли перетворитися при редагуванні на "зенітників". Навіщо зайвий раз було збуджувати думку питанням, що робили сапери у Лаврі при наявності на той час руїн Успенського собору?

[7] ЦДАВО України, ф. 166, оп. 11, спр. 488, арк. 18.

[8] Спогади Олексія Борисовича Ільвовського, інтерв'юер Є. Кабанець, опубліковані: *Кабанець Є.П.* Загибель Успенського собору... – С. 312.

[9] Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941–1945: док. и материалы в 3-х томах. – Изд. второе доп. – Т. 1. – К., 1985. – С. 289.

тина довоєнного населення. Київ спорожнів[10]. Лаврські музеї, як і всі інші київські музеї, були переведені у стан консервації, оскільки чоловіки, незалежно від їхньої посади, були призвані до війська. У музеях залишилися в основному жінки та чоловіки старшого покоління, непризовного віку, які здійснювали чергування, слідкуючи за цілісністю замків, дверей та вікон. У цей час нічні чергування, принаймні у ЦІМ, взяли на себе сапери, які розміщувалися у Лаврі (док. № 18, с. 210).

Тоді ж, у дні оборони Києва, зважаючи на надто помітний здалеку блиск золотих бань Успенського собору, за рішенням Військової ради Південно-Західного фронту їх зафарбували зеленим кольором[11], що надало баням ефект брунатного відтінку. За даними історика С. Кота, це виконала бригада у складі Є. Єзерського (керівник), В. Стакова та С. Старовойтова, які також зафарбували бані церкви Спаса на Берестові, Софійського собору, Андріївської та Кирилівської церков[12]. Прізвище Старовойтових (брати або батько з синами), які зафарбовували бані Успенського собору, згадувала й мешканка Лаври К. Чорногубова (док. № 51). Дослідник Г. Полюшко, посилаючись на свідчення киян, які проживали у Лаврі, називає ще одних виконавців камуфлювання бань лаврських церков – дехто Дзюба з синами, один з яких був начебто розстріляний Гестапо[13]. Не варто поспішати піддавати сумніву ці різні дані, можливо, вони разом брали участь у цій роботі.

Приблизно в середині липня, принаймні після того, як відбулася перша черга евакуації музейних цінностей, і на фронт пішли директори лаврських музеїв, тимчасово виконуючим обов'язки директора Музейного містечка був призначений співробітник методичного відділу Управління музеїв НКО УРСР та за сумісництвом старший науковий співробітник ЦАРМ Григорій Каліуш, молодий чоловік 32–33-х років. Він, як пригадувала Н. Лінка (Геппенер), щоб не бути мобілізованим, видавав себе за тяжко хворого і, лежачи у ліжку, підписував необхідні довідки та документи (док. № 18, с. 210). На фронт він, звичайно, не пішов, а виринув вже в окупованому Києві повністю здоровим (док. № 39, 45, 46, 54, 56).

На схематичному плані Лаври, який на початку серпня 1941 р. намалював юний Георгій Малаков, зроблено автором, як на наш погляд, важливу примітку: "*Май, весь июнь, июль по 21.VII.41 я посещал Лавру*" (фото 3). Як пригадував пізніше Г. Малаков, того дня, у понеділок 21 липня 1941 р., вхід у Лавру для відвідувачів був закритий. Проте це не стосувалося співробітників музеїв і мешканців Лаври. Однак життя у Лаврі завмерло.

---

[10] Про масову евакуацію з Києва у першій половині липня 1941 р. свідчила І. Хорошунова (*Хорошунова И.* Первый год войны. Киевские записки // Єгупець. – 2001. – № 9. – С. 11–13, 16–17).
[11] *Лавров Д.* Голгофа Богородиці Печерської, або як загинув славнозвісний Успенський собор // Хрещатик. – 26 жовтня 2001. – № 145 (1975). – С. 7; *Кот С.І.* Зруйнування Успенського собору... – С. 123, 134–135.
[12] *Кот С.* Загибель собору. Шукаючи відповіді на задавнені питання // Пам'ятки України. – 2003. – № 1–2. – С. 31. На жаль, автор не дає посилання на джерело цієї важливої інформації.
[13] *Полюшко Г.* Так кто же взорвал Успенский собор – оккупанты или партизаны? // Факты. – 1 ноября 1997. – № 39 (0041). – С. 7.

Евакуація музейних цінностей (липень–серпень 1941 р.)

Окремих наукових розвідок, присвячених евакуації музейних цінностей з території Києво-Печерської Лаври на початку Німецько-радянської війни, немає. Проте є ряд досліджень, які висвітлюють тему евакуації українських музеїв взагалі[14] і, зокрема окремих музеїв як от: Київського музею російського мистецтва[15], Київського музею західного та східного мистецтва[16], Харківського історичного музею[17] та ін. Лаврські музеї згадувалися досить побіжно.

Відомий дослідник цієї теми С. Кот серед евакуйованих музеїв до Уфи називав Центральний історичний музей[18], зокрема 50 (за іншими даними 47) ящиків з експонатами[19] та згадував без посилання на джерело перебування в Уфі 20 (насправді, 18, див. далі) ящиків з дорогоцінними речами Центрального антирелігійного музею[20]. За його даними, всього з ЦАРМ були евакуйовані у декілька партій не менше 290 ящиків, кожний вагою від 97 до 130 кг., "*з унікальними предметами релігійного культу – старовинними срібними та кипарисовими хрестами, збірками Євангелій XVIII ст. у дорогоцінних палітурках, свічниками, лампадами, потирами, дарохранительницями, архієрейськими посохами, розшитим золотом та сріблом одягом, навіть розібраними на шість частин "царськими воротами" 1811 р.*"[21]

Сумнів викликала кількість ящиків. При перевірці архівних джерел, на які посилався автор, ці дані не підтвердилися. У статті Л. Ковалевої щодо історії фондової колекції НКПІКЗ йшлося також про евакуацію влітку 1941 р. до Уфи музейних експонатів ЦАРМ з дорогоцінних металів через Київську міську кон-

---

[14] *Кончин Е.В.* Год 1941: Спасение художественных ценностей в первые месяцы Великой Отечественной войны // Искусство. – 1981. – № 1. – С. 62–68; *Акуленко В., Юнак Н.* Гуманізм і варварство: Про врятування культурних цінностей у період Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років. – К., 1987. – 45 с.; *Максакова Л.В.* Спасение культурных ценностей в годы Великой Отечественной войны. – М.: Наука, 1990. – 131 с.; *Кот С.* Евакуація українських музеїв 1941 року: Загублені реліквії // Київ. – 1993. – № 6. – С. 152–155; *Дацків І.Б.* Втрати Україною історико-культурних цінностей під час Другої світової війни: дис. на здоб. наук. ступеня канд. іст. наук... – Чернівці, 2001; *Кот С.* Радянська евакуація українських музейних цінностей на території УРСР під час Другої світової війни в контексті проблем повернення та реституції втрачених культурних надбань // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2009. – Вип. 12. – С. 321–336; *Кот С.* Друга світова війна і доля культурних цінностей України: переміщення і втрати // Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI ст. Історичні нариси у двох книгах. – Кн. 2. – К.: Наукова думка, 2011. – С. 231–276.

[15] *Пелькіна Л., Факторович М.* Евакуація і грабунок: київські мистецькі цінності під час війни // Пам'ятки України. – 1994. – № 1–2. – С. 111–119.

[16] Как спасли "Инфанту Маргариту" // *Кончин Е.В.* Эти неисповедимые судьбы... – М., 1990. – С. 221–233.

[17] Трагедия на станции Алексеевка // Там само. – С. 234–245.

[18] *Кот С.* Евакуація українських музеїв 1941 року... – С. 154.

[19] *Кот С.* Друга світова війна і доля культурних цінностей України... – С. 238.

[20] *Кот С.І.* Маловідомий документ з історії руйнування пам'яток Києво-Печерської лаври під час Другої світової війни // Український археографічний щорічник. – Вип. 3/4. – К.: ІУАД ім. М.С. Грушевського НАН України, 1999. – С. 578.

[21] *Кот С.* Друга світова війна і доля культурних цінностей України... – С. 238.

тору Держбанку та їхнє повернення 1947 р. у кількості 31 місця до заповідника[22]. Як бачимо, цифри досить різняться.

Скупа інформація про евакуацію експонатів ЦАРМ і ЦІМ є в дисертації М. Ткаченка щодо українських музеїв у роки Другої світової війни[23]. Він зазначав, що ящики з експонатами ЦАРМ протягом дня були кількома підводами доставлені на дніпровську пристань і залишені там без ніякої розписки і квитанції, ніхто з працівників музею далі майно не супроводжував; а у Дніпропетровську, проміжному пункті евакуації, забули кілька ящиків з експонатами ЦАРМ і ЦІМ на пристані. Їх знайшов сторож місцевого музею М.Я. Білий і зберіг протягом окупації[24].

Як вивозили неоціненне музейне золото з Лаври, розповідалося через багато років у двох нарисах про директора Центрального історичного музею Івана Васильовича Бондаря. Тоді, в дні оборони Києва, до Музейного містечка тричі на день приїздила армійська польова кухня, з якої харчувалися зенітники (сапери). Таємно від усіх співробітників, на власний розсуд, І. Бондар виніс приблизно пудову торбу із скіфським золотом та золотими монетами. Було це вранці, коли польова кухня з їздовим червоноармійцем та офіцер-інтендант, який йшов слідом, поверталися після сніданку до міста. І. Бондар скористався цим "ескортом", який, ясна річ, ні про що не знав, щоб дістатися сховищ Держбанку, куди мав намір здати музейні скарби. Поневіряння тривали й далі, про що й розповіли з різними деталями публікації в "Робітничій газеті" та "Известиях" під промовистими заголовками "Таємниця золотого мішка" та "Золотая Одиссея"[25]. Не переповідаючи їх змісту, зазначимо: по війні ці експонати повернулися до Києва з далекої Уфи.

Нечисленні згадки про евакуацію лаврських музеїв доповнюють скупі дані документів, зокрема Надзвичайної державної комісії з встановлення та розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників, ДІКЗ "КПЛ", Комітету в справах мистецтв УРСР (до січня 1945 р. Українське управління в справах мистецтв при РНК УРСР), Наркомосвіти УРСР. Останні дві установи, яким підпорядковувалися музеї, безпосередньо направляли вказівки підлеглим київським музеям щодо евакуації. При цьому вони керувалися рішеннями вищих урядових установ з евакуації, створених на початку війни.

На третій день війни, 24 червня 1941 р., було створено Раду з евакуації при РНК СРСР на чолі з наркомом шляхів сполучення Л. Кагановичем (з 16 липня 1941 р. її очолив М. Шверник). Аналогічну комісію уряду УРСР було створено 26 червня 1941 р. на чолі з заступником голови Раднаркому УРСР Д.М. Жилою, а 27 червня 1941 р. була прийнята постанова ЦК ВКП(б) і РНК СРСР "О по-

---

[22] *Ковалева Л.І.* З історії відтворення колекції музейних предметів у фондах Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника після Другої світової війни (1944 – початок 1960-х років) // ЛА. – 2007. – Вип. 19. – С. 112, 115.

[23] *Ткаченко М.І.* Музеї України під час Другої світової війни (1939–1945 рр.): дис. на здоб. наук. ступеня канд. іст. наук... – К., 1996.

[24] Там само. – С. 35–36.

[25] *Павленко Є.* Таємниця золотого мішка // Робітнича газета. – 29, 30 вересня 1965. – № 228 (2662), 229 (2663). – С. 4; *Цикора С.* Золотая Одиссея. Док. рассказ // Известия. – 22, 23 жовтня 1970. – № 250, 251. – С. 6, 4.

рядке вывоза и размещения людских контингентов и ценного имущества", за якою культурні цінності підпадали під категорію "*и другие ценности, имеющие государственное значение*"[26].

Евакуацією музеїв республіканського підпорядкування мали займатися музейні відділи Наркомату освіти і Управління в справах мистецтв, що спостерігалося у Києві (див. док. № 18, с. 205). Але вони, як слушно зазначив С. Кот, "*опинилися в ролі бездіяльних статистів*", оскільки фактично були усунуті *"від безпосередньої участі в керівництві вивезенням культурних цінностей та здійсненні контролю за переміщенням експонатів"*[27]. Вони не могли забезпечити музеї ні робочою силою, ні транспортом, ні супроводом під час евакуації. Весь цей тягар лягав на плечі самих музеїв. З трьох музеїв на території Києво-Печерської Лаври два – ЦІМ і ЦАРМ, а також Державна українська художня виставка підпорядковувалися Наркомосвіті УРСР, а Театральний музей – Управлінню в справах мистецтв при РНК УРСР.

Театральний музей

Найменше інформації маємо про евакуацію Театрального музею. Причина цього і, взагалі, майже повної відсутності документальних джерел щодо евакуації полягає у масовому знищенні в Києві республіканськими, партійними та міськими установами у липні–вересні 1941 р. своїх архівів. Не стало виключенням Управління в справах мистецтв при РНК УРСР, яке знищило свій довоєнний архів і документацію за другу половину 1941 р. Нині найбільш ранні документи його архіву датуються 1942 р. У довідці "Музеї м. Києва" начальника Управління в справах мистецтв при РНК УРСР М. Компанійця за 1942 р. є коротке повідомлення: *"Театральний музей був в стані організації, абсолютна більшість експонатів в фондах в нерозобраному вигляді. Цінні речі були запаковані в ящики, частина направлена на пристань, а решта замурована в підвалах Лаври. Спеціальних вагонів для музейних речей ми не одержали, тому всі цінності – картини було відправлено до пристані на Дніпропетровськ"*[28]. Тобто, з Театрального музею в евакуацію були відправлені картини. Але в якій кількості? Куди вони потрапили? – Невідомо.

Центральний історичний музей і Державна українська художня виставка

Набагато більше свідчень про евакуацію музеїв Наркомосвіти – ЦАРМ і ЦІМ та Державної української художньої виставки, оскільки архів Наркомосвіти зберігся. Він не був знищений у 1941 р., збереглася принаймні велика його частина, що було на той час рідкісним винятком. З нього дізнаємося, що у Башкирському державному художньому музеї ім. М.В. Нестерова з серпня 1941 р. зберігалися 11 ящиків з експонатами ЦІМ і 1 ящик Державної української художньої виставки, в якому містилися скульптура і графіка (док. № 10). Причому ящик ДУХВ мав номер 2[29], тобто до Уфи принаймні один ящик не потрапив.

[26] Известия ЦК КПСС. – 1990. – № 6. – С. 208.
[27] *Кот С.* Радянська евакуація українських музейних цінностей... – С. 325–326.
[28] ЦДАВО України, ф. 4763, оп. 1, спр. 5, арк. 17.
[29] ЦДАВО України, ф. 166, оп. 11, спр. 501, арк. 2–3.

Ці ящики надійшли до БДХМ 25 серпня 1941 р. Їх доставив представник АН УРСР О. Корнєєв. Разом з ними він доставив ще 6 ящиків Київського музею західного та східного мистецтва, 5 ящиків Київського музею російського мистецтва і 6 ящиків Державного музею українського мистецтва – загалом 29 ящиків. Крім того, 11 ящиків з експонатами Київського музею російського мистецтва 20 серпня 1941 р. доставила в Уфу його співробітниця Є. Кравченко і передала 30 серпня 1941 р. у БДХМ[30]. Отже, в БДХМ зберігалися 40 ящиків з експонатами київських музеїв – 12 з них належали системі Наркомосвіти, а 28 – Управлінню в справах мистецтва при РНК УРСР.

Експонати, що надійшли в Уфу з ЦІМ, складали експозиційну збірку і були спаковані для евакуації 30 червня – 5 липня 1941 р.[31] Серед документів збереглися оригінальні описи вмісту деяких ящиків з підписами тих, хто готував експонати до евакуації. У відділі докласового суспільства евакуаційні списки 30 червня 1941 р. підписали завідувач відділу П. Курінний, молодший науковий співробітник Бродський і лаборант Пиркіна[32]. Експонати відділу історії України XV–XVIII ст., який у 1941 р. мав назву феодалізму, до евакуації підготували завідувач відділу О. Сенченко, старший науковий співробітник Л. Меєрсон і молодший науковий співробітник Г. Беркович. 1 липня 1941 р. вони підписали вже готові списки[33]. На евакуаційних списках відділу Київської Русі подекуди містяться примітки з підписом старшого наукового співробітника Н. Лінки (Геппенер)[34].

9 липня 1941 р. ящики з експонатами ЦІМ були повантажені на баржу, що мала йти до Дніпропетровська. Цю дату вирахувано завдяки публікаціям "Таємниця золотого мішка" і "Золотая Одиссея", в яких повідомлялося, що директор І. Бондар після того, як повантажив разом із своїм заступником ящики з музейними експонатами на баржу з майном Академії наук УРСР, наступного дня був призваний до лав РСЧА[35]. І. Бондар, як відомо, був призваний в армію 10 липня 1941 р.[36], тобто завантаження музейного майна на баржу могло відбутися не пізніше 9 липня.

В евакуації музейні цінності системи Наркомосвіти були об'єднані в Музейні фонди Наркомосвіти УРСР або коротко Музейні фонди УРСР. Завідувачем був призначений В. Пестун. Це сталося приблизно у першій половині грудня 1941 р., принаймні в середині грудня цього року вони вже були відомі (док. № 5). 24 лютого 1942 р. за актом № 1 БДХМ передав Музейним фондам НКО УРСР 11 ящиків (№ 1, 2 (10)[37], 3, 3, 4, 5, 6, 8, 11, б/№, б/№) з експонатами ЦІМ і 1 ящик з експона-

[30] ЦДАВО України, ф. 166, оп. 11, спр. 501, арк. 2; там само, ф. 2, оп. 7, спр. 345, арк. 44–48.
[31] Там само, ф. 166. оп. 11, 501, арк. 8; спр. 505, арк. 58–63; *Rudolf Stampfuß.* Das Landesmuseum für Vor- und Frühgeschichte der Ukraine in Kiew // НА ІА НАН України, ф. 12, спр. 204, арк. 15.
[32] ЦДАВО України, ф. 166. оп. 11, спр. 505, арк. 58–63.
[33] Там само, спр. 501, арк. 1–8.
[34] Там само, спр. 505, арк. 56–57зв., 64–65.
[35] *Павленко Є.* Таємниця золотого мішка... – 30 вересня 1965. – № 229 (2662). – С. 4; *Цикора С.* Золотая Одиссея... – 22 жовтня 1970. – № 250. – С. 6.
[36] Особиста справа І.В. Бондаря: автобіографія від 15 жовтня 1949 р. // НМІУ, ф. Р-1260, оп. 1-"Л", од. зб. б/№, арк. б/№.
[37] При інвентаризації 23 липня 1943 р. виявилося, що на кришці написаний № 10, а не № 2, під яким він був прийнятий МФУ (ЦДАВО України, ф. 166, оп. 11, спр. 503, арк. 20–21зв.).

тами ДУХВ[38]. Як бачимо, два ящики мали однаковий номер – № 3, тому що кожний відділ ЦІМ при пакуванні своїх матеріалів вів незалежну від інших відділів нумерацію, починаючи з № 1. У даному випадку один з ящиків під № 3 належав відділу докласового суспільства, в якому містився орнаментований бивень мамонта з Кирилівської палеолітичної стоянки[39], а другий – відділу Скіфії. Цей ящик мав примітний напис: "*Осторожно!! Киев, Центральный Исторический Музей. Музейный Городок. Ящик 3, КЦИМ От[дел] С[кифии]*"[40]. Причому більшість ящиків містила ще менші з вказівкою музею, відділу та номера. У великому ящику могли міститися ящики різних відділів. При такій дублюючій нумерації – своя у кожного відділу, у великого й малого ящика – досить важко дати ясну картину кількості та вмісту ящиків, що перебували в Уфі.

Ще один ящик з експонатами ЦІМ, але без розпізнавальних написів, був переданий 23 жовтня 1942 р. в Уфі МФУ представниками АН УРСР. Він містив 9 фанерних підписаних і пронумерованих ящичків з експонатами відділів Скіфії, Київської Русі та нумізматики[41]. Таким чином, в Уфі перебували 12 ящиків з експонатами всіх відділів ЦІМ: докласового суспільства (знахідки з розкопок Мізинської та Кирилівської палеолітичних стоянок)[42], Скіфії і грецьких міст Північного Причорномор'я (кераміка, прикраси, речі зі скарбів, золоті фібули, бляшки та ін.)[43], Київської Русі (речі з розкопок Десятинної церкви, срібні гривні, нумізматика, срібні та золоті прикраси, хрести, речі зі скарбів та ін.)[44], історії України XV–XVIII ст. та XIX ст. (грамоти XVI–XVIII ст., козацькі пояси, знамена, 5 килимів, зокрема український килим гетьмана Данила Апостола, Євангелії, масонські речі, документи, у тому числі рукописи М. Максимовича, картини, серед них Т. Шевченка "Панько Рудий" та ін.)[45], нумізматики (ящик № 10)[46], в ящику № 6 знаходилися 12 полкових прапорів XIX – початку XX ст. Російської імперії[47].

Однак це були не всі експонати, евакуйовані ЦІМ на схід. У донесенні "Музеї Києва" від 15 липня 1942 р. німецький мистецтвознавець, співробітник ЕРР др. Дідріх Роскамп повідомляв про дві хвилі евакуації з ЦІМ – у липні та серпні 1941 р.[48] Також вже після визволення Києва Надзвичайній державній комісії з встановлення та розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників була надана інформація, що в липні–серпні 1941 р. ЦІМ направив в евакуацію

[38] ЦДАВО України, ф. 166, оп. 11, спр. 501, арк. 18–23зв.
[39] Там само, спр. 505, арк. 123.
[40] Там само, спр. 503, арк. 14.
[41] Там само, арк. 24–25, 69.
[42] Там само, спр. 505, арк. 58–63, 123, 125–125зв.
[43] Там само, арк. 123–127зв., 129–130зв.
[44] Там само, спр. 501, арк. 41; спр. 505, арк. 56–57зв., 64–65, 119–122зв., 127зв.–129, 130зв.
[45] Там само, спр. 501, 20–23зв.; спр. 502, арк. 1–8; спр. 503, арк. 18–18зв., 38, 40–41, 49–50, 66, 69, 74зв.–78зв.
[46] Там само, спр. 503, арк. 20–21зв., 68.
[47] Там само, спр. 502, арк. 19–19зв.
[48] *Der Abtransport der prähistorischen Funde durch die Sowjets fand im Juli und August 1941 statt* – з нім.: "Вивіз археологічних знахідок совєтами відбувся у липні та серпні 1941 р." (ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 138, арк. 640).

близько 50 (за іншими даними 47[49]) ящиків з унікальними експонатами всіх відділів музею за маршрутом Дніпропетровськ–Харків–Уфа та ще кілька ящиків з кращими матеріалами експозиції через Харків в Уфу[50].

Як відомо, до Уфи дійшли тільки 12 ящиків, деяка кількість з них залишилася у Дніпропетровську[51], про що йшлося вище. Де ж опинилися інші ящики? Вони опинилися у Харкові, через який пролягав маршрут обох партій евакуйованих експонатів. Одну з партій супроводжував П. Курінний. За його даними, у Харкові опинилося приблизно 200 ящиків (?!), з яких залишилися цілими лише 12 ящиків, інші були пограбовані мешканцями. Що можна було знайти, він переніс у Харківський історичний музей, решту ящиків відправив до Уфи. Але потяг був розбомблений 10 жовтня 1941 р. на станції Алєксєєвка Білгородської області[52].

За даними НДК з ЦІМ у 1941 р. було евакуйовано: "*а) Из отдела доклассового общества вывезены костяные изделия Мезинской стоянки, образцы орудий Пушкаревской стоянки, клыки мамонта с резным орнаментом Кирилловской стоянки, лучшие образцы неолитической керамики (например, остродонный сосуд – из материалов экспедиции Днепростроя и др.) и каменных орудий, модели жилищ, ряд статуэток и сосудов из Трипольских поселений, сосудов и бронзовых орудий эпохи бронзы.*

б) Из отдела Скифии и греческих причерноморских колоний – эвакуированы все золотые и серебряные вещи из раскопок скифских курганов, уникальные образцы керамики из раскопок Ольвии, отдельные сосуды из раскопок "полей погребений" и клады серебряных вещей VI–VII ст. (Мартыновский клад и др.).

в) Из отдела Киевской Руси эвакуированы все клады серебряных и золотых вещей в количестве нескольких сотен экземпляров (Копиевский, Бондаревский, Мышеловский клады серебряных вещей и монет, клады золотых вещей, найденные в разное время в Киеве и его окрестностях и др.), все серебряные и золотые вещи из отдельных погребений и случайных находок (погребение в Киеве у Золотых ворот, погребение в усадьбе Марра на Кирилловской улице, находки и погребения при раскопках Десятинной церкви в 1939 г. и др.). Уникальные образцы ценного оружия и т.д.

Из отдела нумизматики вывезены все золотые монеты и уникальные экземпляры в количестве до 10 тысяч штук. Из отделов истории Украины XV–XVIII и XIX–XX ст.ст. эвакуированы именные ковры XVII–XVIII ст.ст., именное оружие, лучшие портреты (например, современные портреты Димитрия и Марины Мнишек) и картины. Из отдела оружия – все именное и особо ценное оружие в количестве до 200 штук. Из отдела истории революции – собрание наиболее ценных документов в количестве до 3000 штук"[53].

---

[49] *Кот С.* Друга світова війна і доля культурних цінностей України... – С. 238.
[50] ГАРФ, ф. 7021, оп. 116, д. 282, л. 25.
[51] *Ткаченко М.І.* Музеї України під час Другої світової війни (1939–1945 рр.)... – С. 35–36.
[52] *Феттіх Н.* Київський щоденник (3.XII.1941 – 19.I.1942). – К.: "Софія-А", 2004. – С. 100; *Кончин Е.* Трагедия на станции Алексеевка // Эти неисповедимые судьбы. – М., 1990. – С. 242–245.
[53] ГАРФ, ф. 7021, оп. 116, д. 282, л. 25–26.

Більшість з перерахованих у цій розгорнутій довідці евакуйованих музейних цінностей є сьогодні окрасою експозиції Національного музею історії України та його філії Музею історичних коштовностей України. Але де вони зберігалися в евакуації ще, крім Уфи?

Після війни у Москві 3 жовтня 1946 р. комісія Комітету культурно-освітніх установ при РМ УРСР у складі директора Історико-археологічного музею у м. Одесі П.В. Третьякова та заступника директора з наукової роботи Державного історичного музею у м. Києві І.В. Бондаря перевірила музейні цінності УРСР у кількості 41 місця, які зберігалися в Державному сховищі СРСР (Настас'їнський провулок, 3). З цих місць одне належало Одеському історико-археологічному музею, 3 – колишньому Музею єврейської культури в Одесі, 31 – ЦІМ, 5 – Музгородку, 1 – "Художньому музею у м. Києві" (якому з трьох?). Скоріш за все, це були речі, передані музеями до Держсхову ще до війни. Принаймні, як зазначалося в акті, *"...на многих ящиках даже сохранилась печать Исторического музея, наложенная в 1939 г."*[54] Члени комісії після вибіркової перевірки перев'язали мотузкою кожний ящик та опечатали печаткою представника ДІМ у м. Києві. Чи не могли серед цих речей бути експонати ЦІМ, евакуйовані у 1941 р.?

Центральний антирелігійний музей УРСР

За свідченням співробітниці відділу фондів ДІКЗ КПЛ, яка до війни працювала у фондах ЦАРМ, Н.Я. Носко (Носкової), – 1941 р. на початку війни на схід були евакуйовані "*…43 ящика с ценными музейными экспонатами Лаврского заповедника, которые в основном состояли из золота, серебра и других ценных материалов и уникальных вещей*"[55]. З документальних джерел відомо, що вже у грудні 1941 р. речі ЦАРМ з дорогоцінних металів (золото, срібло) зберігалися в Башкирській конторі Держбанку СРСР у м. Уфі (док. № 5) в кількості 18 ящиків. Вважалося спочатку, що ЦАРМ належало 20 ящиків[56], і тільки при реєстрації у березні 1944 р. цих ящиків за єдиною нумерацією Музейних фондів УРСР за № 134–153 було встановлено, що 18 дерев'яних ящиків різних розмірів (№ 134–151), на яких подекуди збереглися сургучні печаті, належали ЦАРМ, а 2 малих дубових ящики за № 152, № 153 – начебто Київському державному університету[57].

З 18 ящиків збереглися описи вмісту шести ящиків за № 4, 7, 11, 16, 20, 21 (док. № 12–17). Згідно з описами, в ящиках були речі церковного вжитку: лампади, потири, дискоси, лжиці, хрести та ін. – всього 492 предмети в 6 ящиках. З цих шести описів п'ять є копіями, зробленими в Уфі у період з 12 червня по 10 липня 1943 р.[58] з оригінальних описів, складених приблизно в липні 1941 р., та один оригінальний опис вмісту ящика № 7 без дати, підписаний заступником директора з наукової роботи ЦАРМ Грекуном Ісаєю Макаровичем і завідувачем відділу

[54] ЦДАВО України, ф. 4762, оп. 1, спр. 72, арк. 12–13.
[55] ДАК, ф. Р-1517, оп. 1, спр. 49, арк. 59зв.
[56] ЦДАВО України, ф. 166, оп. 11, спр. 502, арк. 9.
[57] Там само, арк. 98–98зв.
[58] *Ковалева Л.І.* З історії відтворення колекції музейних предметів... – С. 118.

фондів Красінько Рахіль Вольфівною (док. № 12). Щоправда, І. Грекун підписав цей документ як директор ЦАРМ. Він міг поставити свій підпис за директора А. Шенгера у разі його відсутності, а також міг на час складання опису вже обіймати посаду директора, якщо той був призваний до РСЧА, що дуже ймовірно, оскільки А. Шенгер був призовного віку[59].

На приблизний час пакування експонатів, складання описів і відправку в евакуацію вказує довідка секретаря Печерського райкому КП(б)У м. Києва від 7 березня 1946 р. про евакуацію промислових підприємств Печерського району і, зокрема ЦАРМ: "*В первых числах июля 1941 г. лишь в течение одного дня на нескольких подводах были вывезены ящики с некоторыми экспонатами Музея на пристань и оставлены там без расписки и квитанции. Дальше никто из сотрудников Музея имущество не сопровождал*"[60]. Отже – початок липня 1941 р. Це підтверджується вже відомими даними, що ящики з експонатами ЦІМ, ЦАРМ, ДУХВ, Театрального музею та ще трьох київських художніх музеїв приблизно 9 липня потрапили на баржу з майном АН УРСР, яка йшла до Дніпропетровська. Звідти майно направлялося залізницею до Харкова (див. виноску 50), а потім до Уфи. На пристані у Дніпропетровську ящики ЦАРМ і деякі ящики ЦІМ були залишені чи то умисно, оскільки не могли все забрати, чи то випадково, але так чи інакше вони були збережені протягом окупації сторожем Дніпропетровського історичного музею ім. Д.І. Яворницького[61]. У 1945–1946 рр. 10 ящиків ЦАРМ повернулися з Дніпропетровська до Лаврського заповідника[62]. А у Харкові під час окупації були знайдені 7 скринь (ящиків) з експонатами ЦАРМ біля будинку Держпрому[63].

До Уфи, вірніше, до Башкирської контори Держбанку СРСР у м. Уфі, потрапили лише 18 ящиків ЦАРМ, евакуйовані Наркомосвітою (док. № 8) через Київську міську контору Держбанку СРСР. Влітку 1941 р. вона вивезла дорогоцінні музейні експонати до Курської міської контори Держбанку СРСР, причому скрині з музейними цінностями за документами були оцінені в 1 крб. кожна. У Курську вони були розміщені у підвалах банку, а з наближенням фронту евакуйовані далі через Касторне, Старий Оскол до Уфи[64].

Вдалося виявити частину акта (без закінчення) від 7 серпня 1941 р. про проведення певної операції в присутності представника Наркомосвіти М. Чорногубова, головного бухгалтера Київської міської контори Держбанку СРСР, головного касира і касира банку, а також представника Ювелірторгу (док. № 4). Оскільки цей документ був виявлений серед матеріалів Оперативного штабу райхсляйтера Розенберґа, що відносилися до експозиції ЦАРМ (на зворотний бік акта була наклеєна фотографія експозиції), йшлося, ймовірно, про дорогоцінні музейні екс-

[59] *Рибченко Л.* Радянські військові мобілізації на території України 1941–1945 рр. // Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI ст. – Кн. 1. – К.: Наукова думка, 2010. – С. 303–304.
[60] ЦДАГО, ф. 166, оп. 3, спр. 307, арк. 87.
[61] *Ткаченко М.І.* Музеї України під час Другої світової війни (1939–1945 рр.)... – С. 35–36.
[62] ЦДАГО України, ф. 166, оп. 3, спр. 307, арк. 87; ДАК, ф. Р-1517, оп. 1, спр. 49, арк. 60; там само, спр. 20, арк. 18.
[63] *Кот С.І.* Маловідомий документ з історії руйнування пам'яток... – С. 578.
[64] *Ковалева Л.І.* З історії відтворення колекції музейних предметів... – С. 115.

понати ЦАРМ, можливо, про їхню передачу або опломбування і подальше відправлення. Важко без достатньої інформації коментувати цей документ, але дивує дата – 7 серпня 1941 р. Як відомо, директор ЦІМ І. Бондар намагався відправити через Держбанк коштовні речі свого музею на початку липня, але йому відмовили, сказавши, що всі цінності вже відправлені тиждень тому і охорона знята[65]. Отже, на початку серпня 1941 р. Київська міська контора Держбанку СРСР діяла і проводила певні операції з дорогоцінними музейними речами.

Можна припустити, що 7 серпня 1941 р. дорогоцінні експонати ЦАРМ були передані представником Наркомосвіти М. Чорногубовим Київській міській конторі Держбанку СРСР і відправлені далі до Курська, а звідти до Уфи. Це припущення підтверджує лист начальника Міськуправління м. Уфи Хромілової до Музейних фондів УРСР від 3 січня 1943 р., де зазначалося, що цінності ЦАРМ були прийняті на зберігання від *"Киевского Наркомпроса*" (док. № 8). Беручи до уваги вище сказане та той факт, що на ящиках, які зберігалися в Башкирському відділенні Держбанку СРСР, був стандартний напис: *"Ящик № ... Ст. назначения… Ст. отправления Киев, (печать), Центральный антирелигиозный музей*" (док. № 9), дозволимо собі реконструювати приблизний алгоритм подій. Спаковані на початку липня 1941 р. експонати ЦАРМ з дорогоцінних металів були передані Наркомосвіті, а її представником 7 серпня 1941 р. – Київській міській конторі Держбанку СРСР, останньою направлені до Курська, а звідти через Касторне, Старий Оскол – до Башкирського відділення Держбанку СРСР в Уфі.

Отже, евакуація експонатів ЦАРМ у 1941 р. відбувалася у два етапи – на початку липня і на початку серпня. Приблизно 9 липня перша партія музейних експонатів була відправлена баржею до Дніпропетровська, друга – через Держбанк СРСР приблизно 7 серпня – до Курська, а потім до Уфи. Невідомо тільки, в якій кількості, оскільки неможливо точно сказати, чи становили 43 ящики, що згадувалися на початку розділу (виноска 55), загальну кількість двох партій евакуйованих експонатів, чи тільки одну партію, евакуйовану через Держбанк.

Після визволення Києва з евакуації повернулися 6 липня 1944 р. від Хімічного факультету КДУ ім. Т.Г. Шевченка 3 ящики з експонатами ЦАРМ (№ 17, 23, б/№)[66], наприкінці 1944 р. з Уфи – 18 ящиків з дорогоцінними експонатами, які до 1947 р. зберігалися у Київському обласному відділенні Держбанку СРСР[67], з Дніпропетровська 18 липня 1945 р. – 9 ящиків і 12 липня 1946 р. – 1 ящик (виноска 62). 6 травня 1947 р. з Київського обласного відділення Держбанку СРСР Лаврському заповіднику було передано 31 місце (29 ящиків, одне Євангеліє без упаковки та один опечатаний брезентовий мішок) з дорогоцінними експонатами ЦАРМ – церковні речі з золота, срібла, прикрашені коштовним камінням, які були в евакуації[68]. За описом надійшло 2840 порядкових номерів, але предметів було

---

[65] *Павленко Є.* Таємниця золотого мішка... – 30 вересня 1965. – № 229 (2663). – С. 4; *Цикора С.* Золотая Одиссея... – 22 жовтня 1970. – № 250. – С. 6.
[66] ДАК, ф. Р-1517, оп. 1, спр. 49, арк. 60–61, 63зв.; док. № 273.
[67] Там само, арк. 59зв.
[68] Там само, арк. 5; *Ковалева Л.І.* З історії відтворення колекції музейних предметів... – С. 115.

більше, тому що під одним номером подекуди було записано по декілька. Загалом від Держбанку надійшло "*майже шістнадцять тисяч одиниць нумізматики, виробів з коштовного металу*"[69]. З евакуації повернулися всього 43 місця.

Начебто кількість місць евакуйованих і реевакуйованих експонатів ЦАРМ співпала, але при цьому без відповіді залишаються питання: як опинилися 3 ящики серед майна Хімічного факультету КДУ? В якому відділенні Держбанку СРСР перебували 13 місць з цінними експонатами ЦАРМ, коли 18 місць (ящиків) перебували в Уфі? Адже з Держбанку повернулося 31 місце. Чи всі ящики, що залишилися у Дніпропетровську, повернулися до заповідника? Чи повернулися з Харкова 7 ящиків з експонатами ЦАРМ, знайдені там під час окупації? А вони свідчать про те, що загалом були евакуйовані на схід більше, ніж 43 ящики. Якщо виявиться, що через Держбанк були евакуйовані 43 ящики, то де поділися інші 12 ящиків, і скільки ящиків були евакуйовані у першій партії?

Колишній завідувач фондів заповідника В.А. Шиденко у листі від 10 липня 1986 р. на ім'я тодішнього завідувача фондів Л.І. Ковалевої писав: "*Наші речі... застрягли і в Дніпропетровську, і в Харкові, в Новгороді та ще деінде на сході, куди їх евакуювали у воєнний час*"[70].

Підготовка військових спецоперацій (серпень–вересень 1941 р.)

Історіографія та джерельна база

Все, що нині відомо про підготовку у дні оборони Києва радянських спецоперацій на території Лаври, так чи інакше пов'язано з висвітленням обставин вибуху Успенського собору 3 листопада 1941 р. Численні публікації з цього питання складають спогади очевидців[71], колишніх мешканців Лаври або працівників лаврських музеїв; киян, сучасників тих подій[72]; та дослідження[73], які

[69] *Ковалева Л.І.* З історії відтворення колекції музейних предметів... – С. 115.
[70] Там само. – С. 117–118.
[71] *Жук Б.* Чорногубов – антибільшовик // Пам'ятки України. – 1991. – № 4. – С. 55; Хто висадив у повітря Успенський собор: відлуння теми. Два листи з приводу статті Ігоря Гуркова ("ЛУ", № 31 від 1 серпня ц.р.) [лист майора запасу М. Костенка та його інтерв'ю з М. Татарським щодо мінування Києва у серпні–вересні 1941 р.] // Літературна Україна. – 5 вересня 1991. – № 36 (4445). – С. 4; *Курас Г.* Валентин Шугаєвський про зруйнування Успенського собору Києво-Печерської Лаври // Пам'ять століть. – 1997. – № 6 (9). – С. 149–152; *Лавров Д.* Голгофа Богородиці Печерської, або як загинув славнозвісний Успенський собор // Хрещатик. – 26.10.2001, 2.11.2001, 9.11.2001. – № 145 (1975), № 149 (1979), № 153 (1983). – С. 7; *Краснощок Ю.* Диявольська гра (досьє важливого але небажаного свідка): Док. детектив. – К.: Видавничий центр "Друк", 2002. – С. 137–138; Спогади Олексія Борисовича Ільвовського // *Кабанець Є.П.* Загибель Успенського собору... – С. 311–315.
[72] *Немчинский А.* Жертвы минной войны // Совершенно секретно. – 1995. – № 2 (69). – С. 27–28 (повторна публікація: Совершенно секретно. – 2011. – № 7 (36). – С. 16–17); *Колосок Б.* Хто підірвав Успенський собор? Роздуми на актуальну тему // Вісник Українського товариства охорони пам'яток історії та культури. – 1998. – № 2. – С. 47; *Малаков Д.* То хто ж висадив у повітря Успенський собор // Київ: Погляд крізь століття. – Вип. 1. – К., 2001. – С. 81–90.
[73] *Полюшко Г.* Успенський собор: суперечки між правдою та істиною... – С. 5; *його ж.* Так кто же взорвал Успенский собор... – С. 7; *Кот С.І.* Загибель собору... – С. 23–35; *Кабанець Є.П.* Руйнація Успенського собору Києво-Печерської Лаври 3 листопада 1941 р. // УІЖ. – 2011. – № 5. – С. 81–97; *його ж.* Загибель Успенського собору... – С. 194; *Кот С.І.* Зруйнування Успенського собору... – С. 134–135.

часто спираються на опубліковані спогади та у меншій мірі джерела, в основному періоду окупації.

З цього ряду джерел автор викреслила спогади Юрія Коваленка, опубліковані І. Ольховським, про начебто врятування у вересні 1941 р. ним, тоді 15-річним юнаком, Успенського собору Лаври від мінування[74]. Його численні "геройські подвиги" під час війни – від врятування згадуваного собору, мінування ним у Києві кінотеатру Шанцера та Думи, виконання обов'язків коменданта міста Лохвиці, взяття в полон фельдмаршала Паулюса, особиста зустріч із Сталіним, потім Жуковим та інше – все це абсолютно, невідомо з якої причини, вигадки, які аргументовано розвінчали П. Бондаренко (псевдонім "Правий") та Є. Кабанець[75].

Названі вище публікації в різній мірі свідчать про мінування у вересні 1941 р. оглядового майданчика "Вид" біля 30-го корпусу і Успенського собору Лаври та називають одного з виконавців мінувань – 11-й окремий взвод спеціального призначення під командуванням лейтенанта М. Татарського. Його підрозділ заклав радіокерований заряд на оглядовому майданчику[76]. Щодо мінування Успенського собору ні автори спогадів, ні автори публікацій не називають виконавців мінування – саперний спецпідрозділ РСЧА чи НКВС, а лише свідчать або констатують свідчення, що мінування відбувалося у суворій секретності під наглядом НКВС.

Джерельна база досліджуваного нами короткого періоду досить обмежена з двох об'єктивних причин. Перша згадувалася вище – це нищення у перші місяці війни архівів центральних республіканських, партійних та міських установ; друга пов'язана насамперед з секретністю військових спецоперацій. Командирам армійських окремих взводів спецпризначення надавалися накази усно, що мінувати[77], а підрозділи НКВС таємно, у тому числі від армійського керівництва, готували свої операції. В окупованому Києві діяли резидентури та розвідувально-диверсійні групи НКВС як республіканського, так і союзного підпорядкування, вже не кажучи про розвідувально-диверсійні групи партійного підпілля, Розвідуправління Генерального штабу, які також не ділилися між собою таємницями підготовки своїх операцій та своїми завданнями.

Яскравим прикладом такої автономної діяльності був вибух і пожежа у ніч на 27 вересня 1941 р. будинку Гінзбурга по вул. 25 Жовтня (нині Алея Героїв Небесної Сотні), 16, замінованого у серпні 1941 р., в якому згоріла квартира (№ 49[78]) з явками, шифрами, бланками паспортів, зброєю та іншим резидента

[74] *Ольховський І.* Юрій Коваленко: "Я жалкую, що не воював в УПА" // Українська газета плюс. – 4 січня 2007. – № 1 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.harmony.com.ua/text/562.html); *його ж.* Хроніка знищення Успенського собору // Українська газета плюс. – 18–31 грудня 2008. – № 45 (№ 185) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ukrgazetaplus.net/article.php?ida=1106

[75] *Правий П.* Картонні герої. Онук барона Мюнхгаузена. – 4 червня 2013 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://polis-luga.blogspot.com/2013/06/blog-post.html; *Кабанець Є.П.* Загибель Успенського собору... – С. 122–127, 133–136.

[76] *Немчинский А.* Жертвы минной войны... – С. 27–28.

[77] *Малаков Д.* То хто ж висадив у повітря Успенський собор... – С. 85.

[78] За іншими даними № 48 (ГДА СБУ, ф. 60, спр. 86699, т. 7, арк. 1зв.).

1-го управління НКВС УРСР лейтенанта держбезпеки Кудрі Івана Даниловича (“Максим”, він же Кондратюк Іван Данилович). *“В этой квартире были оставлены нам продукты питания. Оказалось, что дом, в котором находилась наша квартира, был заминирован, о чем мы ничего не знали, узнали об этом примерно 25 сентября 1941 года, так как была большая паника среди жителей этого дома. Когда я об этом сообщила Кудре, то он отрицал и уверял меня, что этого не могли сделать, а если бы сделали, то его бы предупредили, но в действительности этого факта мы убедились после”*[79].

В ГДА СБУ відкрита для користування велика 16-томна справа резидента 1-го управління НКВС УРСР лейтенанта держбезпеки І. Кудрі (ГДА СБУ, ф. 60, спр. 86699), в якій згадується московська резидентура, тобто НКВС СРСР, під назвою “Музей”, котру очолював Віктор Михайлович Карташов (“Михайлов”, “барон фон Мантойфель”, він же Коваленко Олександр Афанасійович)[80]. Пов’язувати одразу цю групу через її назву з яким-небудь київським музеєм або музеями не варто – для цього занадто бракує інформації. Найповніший матеріал про цю групу зібрав воронезький історик Веніамін Глєбов і видав у книзі “Война без правил. Преданный резидент”[81]. Книга написана насамперед на матеріалах судової справи В. Карташова[82], звинуваченого після війни у зраді та шпигунстві, з наведенням численних цитат та окремих документів з його справи. Автор доходить висновку, що група “Михайлова” здійснила вибухи на Хрещатику 24–28 вересня 1941 р., але організувала їх не сама[83]. У книзі детально розглядається також діяльність групи “Максима”, який особисто знав “Михайлова” та його зв’язкового. Про В. Карташова та його діяльність у Києві, спираючись на опубліковані матеріали В. Глєбова, писав також орловський краєзнавець Олексій Кондратенко[84]. Один із документів книги В. Глєбова – доповідна В. Карташова з Києва від 21 серпня 1941 р. на ім’я начальника Особливої групи при наркомі ВС П. Судоплатова опублікували О. Гогун та А. Кентій у своїй спільній роботі[85].

Як свідчить справа І. Кудрі, крім його групи в окупованому Києві діяла резидентура 3-го управління НКВС УРСР, яку очолював Постоєв Олександр Павлович (“Літератор”)[86]. Ця розвідувально-диверсійна група мала завдання укорінення

[79] З доповіді про діяльність у Києві агента “Ост” (Груздова Марія Іллівна), яка за легендою була дружиною І. Кудрі, 1943 р. (ГДА СБУ, ф. 60, спр. 86699, т. 3, арк. 61).
[80] ГДА СБУ, ф. 60, спр. 86699, т. 1а, арк. 44, 92; там само, т. 6, арк. 232а; там само, т. 7, арк. 347.
[81] *Глебов В.* Война без правил. Преданный резидент. – М.: “Яуза” ; “Эксмо”, 2005. – 548 с.
[82] Судову справу В. Карташова див.: Государственный архив общественно-политической истории Воронежской области, д. П-1464; оригінали документів справи див.: Центральный архив ФСБ России, д. 3763 (“Дело № 4/23”), т. 1.
[83] *Глебов В.* Война без правил... – С. 132.
[84] *Кондратенко А.* Эхо взорванного Крещатика // Город Орел. – 2009. – № 48 (9 дек.). – С. 26–27 ([Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://cbsorel.ru/files/e_lib/kondratenko-a-i/kartashov.pdf); *його ж*, так само // Орловский военный вестник. – 2013. – № 2. – С. 59–67.
[85] “...Создавать невыносимые условия для врага и всех его пособников...”. Красные партизаны Украины, 1941–1944: малоизученные страницы истории. Док. и материалы / Сост. А. Гогун, А. Кентий. – К.: Укр. изд. союз, 2006. – С. 17–19.
[86] ГДА СБУ, ф. 60, спр. 86699, т. 1а, арк. 82; там само, т. 1, арк. 90.

насамперед в націоналістичні кола Києва. Так, керівнику групи вдалося влаштуватися на роботу в КМУ у відділ культури та освіти на посаду заступника інспектора музеїв (док. № 52–55), а згодом обійняти посаду заступника інспектора з охорони пам'яток культури та старовини. Однак 11 листопада 1941 р. він передав справи з охорони пам'яток культури та старовини Геппенеру Миколі Володимировичу (док. № 59). Цікаво, що це остання згадка прізвища О. Постоєва у документах КМУ і, до речі, також серед матеріалів справи І. Кудрі. Відомо, що 4 листопада 1941 р. О. Постоєв через зв'язкового познайомився з керівником ще однієї розвідувально-диверсійної групи НКВС УРСР Великим Всеволодом Івановичем ("Стасік", він же Заремба Станіслав Валеріанович)[87]. Як встановили з часом працівники органів, "Стасік" був перевербованим агентом Гестапо. Тому не дивно, що зустрівшись із "Стасіком", Постоєв, очевидно, був згодом ним виданий. Тільки цим можна пояснити зникнення його прізвища з документації відділу культури та освіти КМУ, де, як вважалося, він вдало легалізувався.

Ознайомившись із справою "Максима", можемо констатувати, що його група, як і група "Літератора", відношення до вибухів ні на Хрещатику, ні на території Лаври і, зокрема Успенського собору не мала. "*Ежедневно в Киеве проводятся диверсионные акты, взорваны все здания по Хрещатику и прилегающим к нему улицам, зал заседаний Верховного Совета, здание Обкома и Горкома КП(б)У и др. Кто проводит эту работу* "*Максиму*" *неизвестно*", – так свідчив у лютому 1942 р. в Міловому зв'язковий "Максима" сержант держбезпеки О. Єлізаров, який залишив Київ 7 листопада 1941 р.[88]

Заключну фазу диверсій на Хрещатику – вибухи і підпали – здійснила група союзної резидентури В. Карташова "Музей", про що йтиметься далі. Резидент НКВС СРСР В. Карташов мав № 2[89]. Логічним є висновок, що у Києві від союзного НКВС мав бути ще резидент № 1. Але хто? З яким(и) завданням(и)?

Багато чого щодо завдань та діяльності у Києві московських резидентур допомогли б прояснити архівні джерела російських силових структур, які наразі недоступні. Тому дослідникам залишається оперувати даними численних спогадів, свідчень безпосередніх учасників, опублікованими документами зі справи В. Карташова та небагатьма документами німецької та місцевої адміністрацій періоду окупації.

Час, об'єкти та виконавці мінування у Лаврі

У серпні 1941 р. попри героїчні зусилля окремих частин та захисників Києва, загальна ситуація на Південно-Західному фронті поступово складалася не на користь Червоної армії. Незважаючи на гучні патріотичні заклики на кшталт "Київ не буде здано ворогові!", почалася гарячкова робота з підготовки міста до майбутніх вуличних боїв: головні напрямки передбачуваних наступальних дій противника перекривалися відсічними барикадами та протитанковими ровами і сталевими "їжаками". Одночасно розгорнулося масове мінування вій-

[87] ГДА СБУ, ф. 60, спр. 86699, т. 1а, арк. 16; там само, т. 1, арк. 195.
[88] Там само, т. 1, арк. 187, 219.
[89] *Глебов В.* Война без правил... – С. 64.

ськових та цивільних об'єктів Києва. Як пригадував через багато років після війни командир окремого взводу спецпризначення Михайло Семенович Татарський "*Коли наступ фашистів на Київ захлинувся, і вони змушені були 11 серпня 1941-го спинитися на рубежі Жуляни–Совки–Мишоловка, ми одержали команду готувати важливі об'єкти міста до підриву*"[90].

Колишній сапер, полковник у відставці О. Немчинський у своїх спогадах, опублікованих Д. Малаковим (док. № 22), називає чотири окремих взводи спеціального призначення під командуванням Михайла Красикова, Бориса Левченка, Олега Лутіна (псевдонім) і Михайла Татарського, що володіли технікою особливої секретності, якою були радіокеровані міни Ф-10. За його словами, наприкінці серпня 1941 р. названі командири отримали від представника штабу ПЗФ підполковника В.М. Кашникова та начальника інженерних військ 37-ої армії полковника О.І. Голдовича в усній формі накази, які об'єкти мінувати. Накази надавалися в присутності представника Генерального штабу РСЧА спеціаліста-мінера капітана Ю.С. Хілякіна, який координував дії всіх спецвзводів.

Всього у Києві в серпні–вересні 1941 р. діяли п'ять окремих взводів спеціального призначення, тобто спеціального мінування, які перебували у розташуванні 37-ої армії, але підпорядковувалися штабу ПЗФ. Перші три взводи – № 10, 11, 12 – приступили до виконання своїх завдань 15 липня 1941 р., 13-й окремий взвод спеціального призначення – 5 серпня, а 14-й окремий взвод спеціального призначення – 15 серпня 1941 р.[91] 11-им окремим взводом спецпризначення, як зазначалося вище, командував лейтенант М. Татарський. Іншими двома взводами, які діяли з 15 липня, командували лейтенанти М. Красиков і Б. Левченко[92]. На прикладі 11-го взводу можна судити про технічне оснащення взводів спецпризначення: 2 машини з радіостанціями, кілька вантажних машин і мотоцикл з коляскою[93].

Названими підрозділами, крім комунікацій, були заміновані у центрі міста численні громадські та житлові будинки. Зокрема Оперний театр, Жовтневий палац (нині Міжнародний центр культури і мистецтв), Музей Леніна (нині Київський міський будинок вчителя), Держбанк, Державний музей українського мистецтва (нині Національний художній музей України), будинок Цирку ("Гіппопалас" або Цирк Крутікова, нині на його місці кінотеатр "Україна"), готелі "Континенталь", "Грандотель", будинки Верховної Ради, уряду, штабу КОВО (вул. Банкова, 11), НКВС на Володимирській, 33, ЦК КП(б)У, червоний корпус Університету, Володимирський собор та багато інших[94].

---

[90] Хто висадив у повітря Успенський собор: відлуння теми. Два листи... – С. 4.

[91] Перечень объединений, соединений, отдельных частей и учреждений Юго-Западного фронта, принимавших участие в обороне г. Киева в июле–сентябре 1941 года. – М., 1961. – С. 28–29.

[92] *Малаков Д.В.* Київ 1939–1945: Фотоальбом. – К.: Кий, 2005. – С. 94.

[93] Хто висадив у повітря Успенський собор: відлуння теми. Два листи... – С. 4.

[94] *Форостівський Л.* Київ під ворожими окупаціями. – Буенос-Айрес, 1952. – С. 21; *Пушкарський Н.Ю.* Як горів Київ // Український збірник. – Кн. 5. – Мюнхен, 1956. – С. 170; *Мокренко А.* Шлях до себе // Пам'ятки України. – 1991. – № 4. – С. 53; *Феттіх Н.* Київський щоденник (3.XII.1941–19.I.1942). – К., 2004. – С. 60; *Малаков Д.В.* Київ 1939–1945... – С. 94, 172–175; *його ж.* Київ у перші дні окупації (19–28 вересня 1941 року) // Бабин Яр: масове убивство і пам'ять про нього. Матеріали міжн. наук. конф. 24–25 жовтня 2011 р., Київ. – К., 2012. – С. 160.

Мінували зазвичай вночі[95]. Анатолій Кузнєцов, наприклад, у своєму документальному романі "Бабий Яр" свідчив, що мешканці бачили, як вночі приїжджали вантажівки, і люди у формі НКВС зносили щось у підвали[96]. З погіршенням ситуації на фронті, саперам вже доводилося працювати й вдень під виглядом водопровідників, шляховиків або інших робітників, закладаючи міни у громадські або житлові будинки (док. № 22). Наприклад, будинок Гінзбурга по вул. 25 Жовтня (нині алея Героїв Небесної Сотні), 16 був замінований під прикриттям розміщення у підвалі енкавеесівцями архіва[97].

Києво-Печерська Лавра також увійшла в число об'єктів мінування. 11-им окремим взводом спецпризначення під командуванням лейтенанта М. Татарського поруч з 30-им корпусом замінована була радіокерованим зарядом південно-східна частина підпірної стіни оглядового майданчика "Вид". Про це він свідчив особисто у березні 1994 р. Д. Малакову, що було одразу ж ним записано (док. № 24). Мінував його підрозділ у вересні, коли вже зрозуміло було, що Київ буде зданий, та зважаючи на радіокерований заряд (об'єктна радіокерована міна Ф-10), до блоку управління якого входила батарея живлення. Максимальний термін бойової роботи радіокерованої міни в економному режимі складав 40 діб, а в робочому режимі – 4 доби[98]. Тому такі міни закладалися, як правило, незадовго до залишення своїх позицій або населеного пункту.

Валентина Романівна Сукало, яка мешкала у Лаврі до війни, розповідала, що бачила, як радянські військові у 1941 р. мінували підпірний мур оглядового майданчика за корп. 30: "*А так они [...] в стену, как идти в Лавру уверх, где колокольня, туда в стену уложили мины*". Також вона стверджувала, що мінували Успенський собор. Заходилися мінувати і цегляний корп. 56, 1851 р., двоповерховий з підвалом, де мешкала оповідачка, – колишній лаврський готель для заможних прочан, розташований на Гостиному дворі (рос. "Странноприимный двор"). Ті, хто керував мінуванням, могли передбачити використання і цього об'єкта як майбутньої казарми окупантів. Але тодішні мешканці будинку – люди з вадами зору – здійняли страшенний галас і не дали замінувати цю оселю (док. № 26).

Про мінування Верхньої Лаври знали співробітники Музейного містечка. Про це, зокрема розповідала Д. Малакову у приватній бесіді 23 березня 1972 р. Надія Володимирівна Лінка (Геппенер). Ось її слова, записані ним того ж дня: "*Когда началась война, в Лавре стояла воинская часть – солдаты все говорили, что они заминировали собор[,] и чтоб мы отсюда уходили, когда придут немцы. Не знаю, может, они просто так говорили, болтали. Но вскоре это осуществилось*"[99]. Також вона про це прямо говорить у своїх спогадах про Київ під час окупації (док. № 18, с. 208, 218).

---

[95] *Малаков Д.В.* Київ 1939–1945: Фотоальбом... – С. 94.
[96] *Кузнецов А.* Бабий Яр. Роман-документ. – К.: Саммит-Книга, 2008. – С. 62, 66.
[97] *Малаков Д.В.* Кияни. Війна. Німці – К.: Амадей, 2010. – С. 52.
[98] *Кабанець Є.П.* Загибель Успенського собору... – С. 193; Объектная мина Ф-10 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://mines-4/radiomina-f-10.html
[99] Родинний архів Д. Малакова, розповідь Н. Лінки (Геппенер), записана Д. Малаковим 23 березня 1972 р. на листках паперу формату А-4 простим олівцем, арк. 6.

Про мінування Лаври знав і Валентин Шугаєвський. Перебуваючи на еміграції, він оприлюднив спогади під псевдонімом "А. Кошман-Коврайський" в нью-йоркському часописі "Новое русское слово" 10 лютого 1948 р. Ось рядки з цієї статті: "*Ряд зданий на территории Лавры был минирован большевиками в начале лета 1941 г. Об этом незадолго до вступления в Киев немцев проболтался моему знакомому, старому жителю Лавры, – а тот немедленно сообщил мне – подвыпивший энкаведист, один из группы сотрудников НКВД, производивший минирование. Загадочно и коротко он посоветовал моему знакомому поскорее убираться из Лавры, если он не хочет, чтобы на него свалилась лаврская колокольня*" (док. № 19). Тут сумнівною виглядає дата "*в начале лета 1941 г.*" Чия це помилка – автора за плином часу чи редактора, зараз сказати важко. На початку літа ніхто не збирався Київ здавати і, як свідчили інші сучасники, Лавру, зокрема Успенський собор мінували на початку вересня – отже, осені.

Колишній сапер, полковник у відставці Олександр Немчинський у статті "Жертвы минной войны", надрукованій 1995 р. у газеті "Совершенно секретно", називав приблизну дату початку роботи саперів на території Лаври – перші числа вересня 1941 р. (док. № 23). Саме тоді прибув у Лавру 11-й окремий взвод спеціального призначення лейтенанта М. Татарського із завданням мінувати оглядовий майданчик. Публіцист Юрій Краснощок зі свого боку свідчив, що у першій декаді вересня вхід до Лаври був заборонений під приводом розміщення там "Штабу оборони" (док. № 25), що його дуже здивувало, адже штаб 37-ої армії був на Хрещатику у Будинку оборони, а Штаб оборони Києва – на вул. Володимирській, 24. Тобто, у Лаврі щось відбувалося.

Про "Штаб оборони", яким прикривало таємну діяльність на верхній території Лаври НКВС, і куди під цим приводом нікого не пускали, також згадував мистецтвознавець Борис Жук: "*Еще до прихода немцев НКВД предложило администрации музеев сдать ключи от всех помещений, а частным лицам в трехдневный срок выбраться из занимаемых ими квартир, на том основании, что на территории Лавры будет находиться Штаб обороны Киева. Когда это распоряжение было выполнено, около всех ворот, ведущих на территорию Лавры, были поставлены часовые, и вход был строжайше воспрещен*" (док. № 20). Малоймовірно, що були тимчасово відселені мешканці Верхньої Лаври на час проведення таємних робіт НКВС, оскільки в інших спогадах або свідченнях про це ні слова не говориться. До того ж, виселити, нехай і тимчасово, близько тисячі осіб – це була б досить помітна акція. Коли при німцях в останню декаду жовтня 1941 р. були виселені мешканці Верхньої Лаври, і давалося на це саме три дні, то ця акція фактично зайняла більше тижня (док. № 18, 31, 50, 61). Ймовірно, виселення при німцях екстраполювалося тут у автора на час, коли у Лаврі господарювало НКВС.

Посилаючись на спогади старих мешканців Лаври, про господарювання у вересні в Лаврі НКВС свідчив також письменник А. Кузнєцов. Ось як він про це писав: "*Накануне отступления советских войск из Киева опустевшая Лавра, как показывают жители, была оцеплена войсками НКВД. Туда никого не пус-*

кали. Приезжали и уезжали грузовики. Затем оцепление было снято"[100]. Йому вторить колишній мешканець Лаври Д. Лавров: "*Показовими стали одкровення дядька Михайла (Кучерука), кочегара і двірника Музейного городка. На схилі віку він зізнався журналістам, що на початку вересня сорок першого року на територію заповідника заїхало вночі кілька критих машин. Із них вийшли люди в цивільному, і один з чоловіків, назвавшись працівником НКВС, узяв у Михайла Павловича ключі від входів у підземелля, що вело до Успенського собору. Цілу ніч молодики заносили в підвали якісь предмети, схожі на цеглини, і тільки вранці залишили територію Лаври*"[101].

Про те, що Успенський собор замінований, попереджав з перших днів окупації зберігач Лаврського музею (так з приходом німців став називатися ЦАРМ) Микола Чорногубов (док. № 20). Про це свідчила і його дружина у листі голові КМУ після вибуху собору 3 листопада 1941 р.: "*...Черногубов мечтал спасти Собор Лавры от разрушения, он думал растрощить большевистское гнездо, которое явно ютилось в Лавре под покровительством Управления, и заставить их указать, где заложены мины...*" (док. № 56). Важливе свідчення про виявлені вже по війні докази мінування радянськими саперами Успенського собору залишив Богдан Колосок: *"Мені особисто керівник розкопок Успенського собору Віктор Олександрович Харламов розповів, що знайдені ним залишки обладнання, яким підривали собор, були радянського виробництва"*[102].

Які ще об'єкти були заміновані у Лаврі, повідомляв у доповідній записці т.в.о. директора ЦІМ В. Маєвський, який склав її між 20 вересня і 13 жовтня 1941 р.[103] (док. № 38). В ній перераховувалися заміновані, на його думку, будинки, закріплені тільки за ЦІМ. Це підвали корпусів 29, 30, територія за корп. 9 (нині 100), корп. 8 (нині 8, 9). Чи дійсно були ці будинки заміновані, наразі не підтверджено. Принаймні не виявлено свідчень про розмінування чи хоча б огляд німецькими саперами на предмет мінування цих об'єктів.

Щоправда, про мінування будинку Історичного музею згадував у донесенні "Музеї Києва" від 15 липня 1942 р. мистецтвознавець др. Дідріх Роскамп: "*У підвалі музею більшовики заклали багато центнерів динаміту, і будинок мав злетіти у повітря. Завдяки вчасному повідомленню німецьких військових одним робітником музей зберігся*"[104]. Багато дослідників неодноразово посилалися на цей

[100] *Кузнецов А.* Бабий Яр. Роман-документ... – С. 151.
[101] *Лавров Д.* Голгофа Богородиці Печерської... – 26 жовтня 2001. – С. 7.
[102] *Колосок Б.* Хто підірвав Успенський собор?... – С. 47.
[103] Є. Кабанець помилково і, головне, без пояснень датує цей документ 20 листопада 1941 р. (*Кабанець Є.П.* Загибель Успенського собору... – С. 51). Нижній лівий край цього документа, де могла стояти дата, відірваний, тому час його написання встановлено за такими ознаками: у документі згадується вибух оглядового майданчика Лаври, що стався 20 вересня 1941 р., – це визначило нижню межу датування; В. Маєвський підписав цей документ як т.в.о. директора ЦІМ, а з 13 жовтня 1941 р. він став директором ЦІМ, об'єднаного з Лаврським музеєм (док. № 44), – це визначило верхню межу.
[104] Im Keller des Museums waren von den Bolschewisten mehrere Zentner Dynamit eingemauert, und der Bau sollte in die Luft gesprengt werden. Durch rechtzeitige Mitteilung eines Arbeiters an das deutsche Militär ist das Museum erhalten geblieben (ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 138, арк. 640).

документ[105]. Але, на нашу думку, Д. Роскамп мав на увазі будинок колишнього Музею Леніна (нині Київський міський будинок вчителя), де на той час розміщувалися археологічні збірки ЦІМ, об'єднані зі збірками Інституту археології та Інституту геологічних наук АН УРСР, під назвою Музей до- і ранньої історії[106]. Будинок Музею Леніна, дійсно, був розмінований німецькими саперами у вересні 1941 р., звідки було вийнято 70 центнерів вибухівки[107] (док. № 27).

Підсумовуючи вищенаведені свідчення, констатуємо, що крім оглядового майданчика "Вид", у Лаврі був замінований ще й Успенський собор. Свідчень різних осіб про його мінування радянською стороною накопичилося достатньо, щоб з цим фактом рахуватися. Деякі з них називають один і той самий час мінування – початок вересня або перша декада вересня 1941 р. Однак ці свідчення не дають відповіді на питання, ким був замінований собор – НКВС чи саперним підрозділом РСЧА, і як був замінований?

Ці питання безпосередньо розкривають свідчення О. Немчинського, колишнього начальника штабу 207-го окремого батальйону інженерних загороджень, який пройшов усю війну, та П. Василевського, колишнього політв'язня сталінських концтаборів (док. № 21, 23). Обидва вони розповідали, щоправда, зі слів інших осіб, безпосередніх учасників, про обставини вибуху Успенського собору Лаври. Але від того їхні свідчення не стали менш сенсаційними. О. Немчинський розповідав від імені виконавця вибуху – капітана Олега Лутіна (псевдонім, справжнє прізвище автор не назвав), а П. Василевський – від імені Адама Кашуби, також політв'язня, якому про обставини вибуху собору розповів знайомий співробітник НКВС Спановський, засуджений у 1944 р. за зрив цієї акції, оскільки собор злетів у повітря порожнім. Спогади О. Немчинського вперше опубліковані у 1995 р. в газеті "Совершенно секретно" (док. № 23) та Д. Малаковим у 2001 р.[108] П. Василевський відому йому історію вибуху Успенського собору виклав у листі до журналіста Д. Кулиняки у 1991 р., опублікованому останнім в "Пам'ятках України"[109], та окремо того ж року – у львівській газеті "За вільну Україну" (док. № 21).

Розповіді двох абсолютно різних, незнайомих між собою людей вражають своєю схожістю. Вони свідчили одне й те саме: 1) Успенський собор був замінований на випадок того, що там, ймовірно, при німецькій владі правитиметься "благодарственний молєбєн" за участі високих німецьких чинів; 2) для страхування було змонтовано три види запалів – через радіосигнал, електро-

---

[105] *Ґрімстед П.К., за участю Боряка Г.В.* Нищення українських музеїв, архівів, бібліотек у роки Другої світової війни // Пам'ятки України. – 1994. – № 3–6. – С. 96; *Кот С.* Загибель собору... – С. 26; *Кабанець Є.П.* Загибель Успенського собору... – С. 52; *Кот С.І.* Зруйнування Успенського собору... – С. 126.

[106] *Сорокіна С., Завальна О.* Німецький археолог доктор Пауль Ґрімм і створення у Києві Музею до- і ранньої історії у 1942 році // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів / НАН України. Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського. – Т. 28. – К., 2014. – С. 440–464.

[107] *Малаков Д.В.* Київ 1939–1945: Фотоальбом... – С. 94, 172–175.

[108] *Малаков Д.* То хто ж висадив у повітря Успенський собор... – С. 81–90.

[109] *Кулиняк Д.* Хто мінував собори? // Пам'ятки України. – 1991. – № 4. – С. 48–49; опубліковано: *Кабанець Є.П.* Загибель Успенського собору... – С. 358–363.

детонатор, з'єднаний з електромережею, і звичайний запальний шнур; 3) для приведення у дію вибухівки залишена була диверсійна група; 4) остання здійснила вибух за допомогою страхового запалу, а саме запального шнура. Отже, собор був замінований радіозарядом, а електродетонатор і запальний шнур виконували функцію додаткових, страхових запалів.

Цей факт дозволяє висловити думку, що собор не міг бути замінований НКВС, оскільки, по-перше, структура НКВС не передбачала наявність саперних підрозділів, по-друге, радіоміни були на той час технікою особливої секретності, якою володів не кожний саперний підрозділ, і не кожний сапер знав будову цих мін. НКВС, на нашу думку, був організатором мінування на місці, забезпечуючи при цьому секретність і охорону.

Спеціалістів-саперів, які володіли технікою радіомінування, з 1938 р. випускало Ульяновське училище зв'язку РСЧА (нині Ульяновське ордена Червоної Зірки вище військове інженерне училище зв'язку ім. Г.К. Орджонікідзе)[110]. У КОВО на початок війни були лише три окремих взводи спеціального мінування, які підпорядковувалися штабу ПЗФ (док. № 22). Як вище вже згадувалося, це були 10-й, 11-й і 12-й окремі взводи спеціального призначення, які почали діяти з 15 липня. Пізніше до них приєдналися 13-й (з 5 серпня) та 14-й (з 15 серпня) окремі взводи спеціального призначення (див. виноску 91). Мінувати собор міг один з цих взводів. З їхнього числа слід викреслити 11-й взвод під командуванням лейтенанта М. Татарського, який ніколи в своїх спогадах не говорив про мінування ним Успенського собору, та взвод капітана О. Лутіна, групу якого залишили у Києві із завданням дати сигнал на вибух, не розкриваючи місце закладки вибухівки (док. № 23, с. 280).

Ідея мінування Успенського собору та інших громадських місць у Києві зародилася, очевидно, не в київських кабінетах, а у Москві. На цю думку наводить серія вибухів і підпалів на Хрещатику та сусідніх вулицях, здійснена групою союзної резидентури В. Карташова ("Михайлова").

Хрещатик – Лавра: ініціатори та організатори

Мінування Успенського собору Києво-Печерської Лаври, громадських будинків у центрі міста, зокрема на Хрещатику, слід розглядати як ланки одного ланцюжка, принаймні щодо ініціаторів. По-перше, воно повністю лягало в концепцію радянської тактики "випаленої землі", якою керувалися ініціатори вибухів. По-друге, військово-стратегічного або господарського значення ці об'єкти не мали і були важливі лише з точки зору здійснення гучних диверсій т.зв. спецоперацій, які б призвели або до загибелі великого числа ворожих сил, або високопоставлених чинів. По-третє, за організацію і проведення спецоперацій диверсійного характеру відповідала певна структура в союзному НКВС – Особлива група при наркомі ВС СРСР на чолі зі старшим майором держбезпеки П.А. Судоплатовим.

Тактику "випаленої землі" керівництво країни визначило ще за тиждень до відомого виступу Сталіна по радіо 3 липня 1941 р., який її тільки озвучив

[110] Ульяновская правда. – 19.05.2006. – № 36 (22.472) – С. 7.

на всю країну. 27 червня 1941 р. була прийнята спільна постанова ЦК ВКП(б) і РНК СРСР "О порядке вывоза и размещения людских контингентов и ценного имущества", яка у 3-му пункті покладала на військові ради фронтів відповідальність за знищення цінного майна, яке не може бути вивезеним: "*Все ценное имущество, сырьевые и продовольственные запасы, хлеба на корню, которые, при невозможности вывоза и оставлении на месте, могут быть использованы противником, в целях предотвращения этого использования, – распоряжением Военных Советов фронтов должны быть немедленно приведены в полную негодность, т.е. должны быть разрушены, уничтожены и сожжены*"[111].

Наступною була спільна директива ЦК ВКП(б) і РНК СРСР П-509 від 29 червня 1941 р. до партійних і радянських організацій прифронтових областей щодо мобілізації всіх сил і засобів для розгрому фашистських загарбників, у 4-му пункті якої вимагалося, зокрема не залишати ворогові цінного майна, сировини та хліба: "*Все ценное имущество, в том числе цветные металлы, хлеб и горючее, которое не может быть вывезено, должно безусловно уничтожаться*". У наступному пункті йшлося про створення партизанських загонів і диверсійних груп: "*В захваченных районах создавать невыносимые условия для врага и всех его пособников, преследовать и уничтожать их на каждом шагу, срывать все их мероприятия*"[112]. Вважається, що текст цієї директиви був підготовлений Й. Сталіним, принаймні згадані пункти повністю увійшли в його радіовиступ 3 липня[113].

Названі документи стали програмою дій для органів НКДБ–НКВС. Доктор історичних наук Б. Старков у статті "План "Д": вымыслы и действительность. Специальные мероприятия органов госбезопасности в годы Великой Отечественной войны"[114], яку в своїй монографії досить детально переказав, на жаль, без зазначення автора і назви Є. Кабанець[115], називає два важливих директивно-установчих документи НКДБ–НКВС, на підставі яких створювалися розвідувально-диверсійні групи. Один з них це директива № 168 від 1 липня 1941 р. наркома держбезпеки СРСР В. Меркулова "О задачах органов госбезопасности в условиях военного времени"[116], де йшлося про створення резидентур для роботи на окупованій території з метою диверсійно-терористичної і розвідувальної діяльності. Другий документ – наказ № 00882 від 5 липня 1941 р. наркома ВС СРСР Л. Берії

---

[111] Известия ЦК КПСС. – 1990. – № 6. – С. 208.

[112] Органы Государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне. Сб. док. / ФСБ РФ, Академия ФСБ РФ. – Т. 2. – Кн. 1. Начало. 22 июня – 31 августа 1941 года. – М.: Изд-во "Русь", 2000. – С. 121–123.

[113] Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941–1945... – С. 27–28.

[114] *Старков Б.А.* План "Д": вымыслы и действительность. Специальные мероприятия органов госбезопасности в годы Великой Отечественной войны [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.chekist.ru/article/2219.

[115] *Кабанець Є.П.* Загибель Успенського собору... – С. 164–165, 179–183.

[116] Органы Государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне... – С. 136–138 ([Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://1917.ixbb.ru/viewtopic.php?id=175; *опубліковано українською мовою*: Київ: війна, влада, суспільство. 1939–1945 рр.: За документами радянських спецслужб та нацистської окупаційної адміністрації / Упоряд. Т.В. Вронська та ін. – К.: Темпора, 2014. – С. 259–261).

про створення Особливої групи на чолі з тоді ще майором держбезпеки П. Судоплатовим для виконання "специальных заданий"[117].

Що це були за "специальные задания"? – Насамперед диверсії. Вже у вересні 1941 р. Особлива група при наркомі ВС СРСР була реорганізована в 2-й відділ (розвідувально-диверсійний), а у січні 1942 р. – в 4-те Управління (розвідувально-диверсійне) НКВС СРСР. На прикладі міст Ленінграда та Москви, автор розповідає, що для цих населених пунктів, а також Червонопрапорного Балтійського флоту на випадок їхньої здачі ворогу був розроблений план спеціальних заходів, який отримав гриф "Д", оскільки йшлося про диверсії. За цим планом визначалися важливі воєнно-стратегічні об'єкти, зокрема мости, підприємства, а також громадські будівлі, які підлягали знищенню. У Ленінграді, наприклад, об'єкти для знищення визначалися трійками по районах міста у складі першого секретаря райкому партії, начальника районного відділу НКВС та представника інженерних частин РСЧА. Розпорядження про початок спеціальних заходів мала дати Військова рада фронту.

Це підтверджує публікація "Ленинград мог взлететь на воздух каждую минуту…" в газеті "Ивестия"[118]. На початку вересня 1941 р. Військова рада Ленінградського фронту прийняла постанову щодо здійснення "*Плана мероприятий по организации и проведению в жизнь специальных мер по выводу из строя важнейших промышленных и иных предприятий Ленинграда на случай вынужденного отхода наших войск*", згідно з яким мали бути одночасно знищені сотні міських об'єктів. План був розроблений при безпосередній участі першого та другого секретарів Ленінградського обкому та міськкому ВКП(б) А. Жданова і О. Кузнєцова. Контролював розробку та підготовку до його здійснення заступник наркома ВС СРСР В. Меркулов. Наказ щодо розроблення цього плану надійшов від члена ДКО і одночасно головнокомандувача військами Північно-Західного напрямку, згодом Ленінградського фронту К. Ворошилова. Безпосередню відповідальність за мінування та знищення об'єктів свого району ніс секретар райкому партії, на допомогу якому виділялися співробітники НКВС та сапери.

У жовтні та листопаді 1941 р. мінували центральні магістралі, підприємства та державні і громадські будівлі Москви, про що йшлося у статті "Москва в тротиловом эквиваленте"[119]. Приводом до її написання стала знахідка в липні 2005 р. 1160 кг тротилу при зачищенні фундаменту знесеного готелю "Москва". За 25 років до того, у 1981 р., у тодішньому будинку Держплану, нині Державної Думи, також була знайдена вибухівка, закладена у часи війни. Ці знахідки були результатом мінувань, здійснених з 8 жовтня по 20 листопада 1941 р. за постановою Державного комітету оборони № 740сс від 8 жовтня 1941 р. "О под-

---

[117] Органы Государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне... – С. 186 ([Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.warmech.ru/partizani/gb367.html).

[118] *Краюхин С.* Ленинград мог взлететь на воздух каждую минуту… // Известия. – 19 июня 1997. – № 112. – С. 5.

[119] *Воронов В.* Москва в тротиловом эквиваленте // Совершенно секретно. – 1 августа 2005. – № 8 (195) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.sovsekretno.ru/articles/id/1399/.

готовке к выводу из строя промышленных предприятий Москвы и Московской области". Для організації цих "специальных мероприятий" була створена комісія на чолі з заступником наркома ВС СРСР комісаром держбезпеки 3-го рангу І. Сєровим. До її складу були включені начальник Московського управління НКВС, два секретарі Московського міськкому партії та начальник Головного військово-інженерного управління Наркомату оборони[120]. Виконання за усним наказом наркома ВС СРСР було доручено керівнику 2-го відділу НКВС СРСР старшому майору держбезпеки П. Судоплатову, в підпорядкуванні якого знаходилася Окрема мотострілкова бригада особливого призначення НКВС. Саме вона забезпечувала у цей період охорону важливих об'єктів Москви, порядок на її вулицях та секретність проведення мінувань. Безпосередньо мінування здійснював відкликаний з фронту армійський саперний полк. Про це у своєму відгуку на статтю "Москва в тротиловом эквиваленте" розповів Віктор Ілліч Снітковський, батько якого, Ілля (Ісаак) Якович Снітковський, брав участь у мінуванні Кремля[121].

Такий довгий відступ щодо Ленінграда та Москви був зроблений умисно, щоб показати загальну для обох міст практику мінування, починаючи від прийняття рішення до його виконання. Ініціатива виходила з Державного комітету оборони, організаторами були вищі посадові особи НКВС СРСР, на місці – партійні органи та підрозділи НКВС, виконавцями – армійські інженерні частини. Поширеною практикою при цьому були усні накази.

Повернемося тепер до Києва. Він став першим містом, де був розроблений і, на жаль, здійснений план спеціальних заходів. У Києві ще з липня 1941 р. була укорінена резидентура НКВС СРСР під керівництвом заступника начальника 4-го відділення 3-го відділу Управління НКВС Воронезької області лейтенанта держбезпеки Віктора Михайловича Карташова ("Михайлов", "барон фон Мантойфель", він же Коваленко Олександр Афанасійович), який підпорядковувався керівнику Особливої групи при наркомі ВС СРСР старшому майору держбезпеки П. Судоплатову. Однак співпрацю з побудови київської резидентури вони розпочали, коли П. Судоплатов був ще заступником начальника 1 Управління (зовнішня розвідка) НКДБ СРСР[122], можливо, одразу після появи 1 липня 1941 р. директиви № 168 В. Меркулова "О задачах органов госбезопасности в условиях военного времени" (див. виноску 116). Одним із завдань цієї резидентури було здійснення вибухів і підпалів на Хрещатику, які вона "успішно" виконала.

Резидентура будувалася наспіх, оскільки свою легенду В. Карташов ("Михайлов") допрацьовував вже у Києві, куди прибув разом з радистом не пізніше

---

[120] *Тюрин В.И.* О некоторых нормативно-правовых актах, регулирующих деятельность чекистов в прифронтовой полосе и тыловых районах в период Московской битвы (30 сентября 1941 г. – 20 апреля 1942 г.) // Ученые записки: электронный научный журнал Курского государственного университета. – 2011. – № 4 (20). – С. 5 ([Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://scientific-notes.ru/pdf/022-012.pdf).

[121] Слово читателя: "Москва в тротиловом эквиваленте" // Еврейский мир. – 24 августа 2005 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://evreimir.com/7234/.

[122] *Глебов В.* Война без правил... – С. 44, 47–48.

8 липня 1941 р.[123] Його перше відоме повідомлення на ім'я П. Судоплатова надійшло з Києва 22 липня, останнє – 18 вересня 1941 р.[124] Після того зв'язок з "Центром" обірвався. За списком, який зберігається у справі "Максима" та справі "Михайлова", до складу його групи входили: Давидов Дмитро Іванович ("Хол", радист, мешкав по вул. Саксаганського, 102, кв. 33), Комаров Михайло Семенович (колишній шофер Воронезького аероклубу), Пєчєнєв Антон Іванович (перейшов згодом у групу "Максима"), Соболєв Дмитро Іванович ("Сємєнов", він же Сухоруков), який був зв'язковим з групою І. Кудрі ("Максима"), та Щелкунов Віктор Миколайович (до війни співробітник Управління НКВС Воронезької області, підлеглий В. Карташова)[125]. При плануванні В. Карташовим у Москві своєї резидентури М. Комарову та В. Щелкунову відводилася роль агентів[126]. Однак, що цікаво, ці прізвища ні у справі І. Кудрі, ні у справі В. Карташова більше не згадувалися.

На диверсійний характер завдання резидента вказують його донесення та план побудови резидентури, складений ним у Москві. Наприклад, у 2-му пункті плану зазначено: "*Изучение объекта – улицы, пром[ышленные] предприятия, дома, которые могут быть использованы немецкой администрацией*"[127]. У рапорті № 3, відправленому з Києва між 2–16 серпня 1941 р., повідомлялося: "*4. Хорошо изучен город, расположение правительственных зданий, военных и промышленных объектов, гостиниц и т.д., согласно представленного Вам плана. Заведены некоторые небольшие знакомства по этим объектам. [...] 9. Я просил Вас дать указание по обеспечению элементарием, оружием и гранатами (взрывчатым веществом). Я твердо помню Ваши указания – "не размениваться на мелочи". [...] 10. По представленному Вам плану мне должны быть сообщены несколько фамилий массовой сети по объектам, где могут осесть немецкие офицеры (гостиницы, рестораны и т.п.). [...] До сих пор Проскуряков оттягивает это. В частности, существует в Киеве одна женщина – специалист по изготовлению взрывчатых веществ (не связана с нами, но останется в городе и подходит для "В[зрывов]")*"[128]. Опікувався В. Карташовим ("Михайловим") у період його "осідання" у Києві Михайло Проскуряков, співробітник республіканського НКВС.

На початку вересня 1941 р. резиденту "Михайлову" було дозволено проведення терористичних актів: "*Дано разрешение заняться ему "Т[еррором]" [...] Для работы по "Т[еррору]" подобрать небольшую группу крепких людей*"[129]. Тоді

[123] *Глебов В.* Война без правил... – С. 44, 47–48, 50.
[124] Там само. – С. 44–46, 63.
[125] ГДА СБУ, ф. 60, спр. 86699, т. 7, арк. 347, 354: там само, т. 1а, арк. 79. До цього списку був внесений ще Ковтуненко Олексій як перший радист, який мешкав на бульварі Шевченка, 58, кв. 12. Це фіктивна особа. Під цим ім'ям В. Карташов у липні 1941 р. прописався у зазначеній квартирі, яку облаштував для переховування запасної рації та роботи радиста. У списку ще згадується дехто Куксинський, співучень "Хола" з курсів радистів. "Хол" зустрів його у Києві в липні 1941 р., що було неочікувано для обох (*Глебов В.* Война без правил... – С. 45, 49–50, 199).
[126] *Глебов В.* Война без правил... – С. 42.
[127] Там само.
[128] Там само. – С. 50–52.
[129] Там само. – С. 62.

ж в його підпорядкування був переданий бойовик Соболєв Дмитро Іванович, відправлений у Київ на "осідання" у червні 1941 р.[130], 17 вересня – Денисенко Микола Харитонович ("Старик"), агент НКВС СРСР, який прибув у Київ 13 вересня[131], 18 вересня – лікар Кутенко Володимир Гнатович, начальник санітарної частини УНКВС Рівненської області, який того ж дня після знайомства з резидентом, злякавшись своєї "місії", залишив Київ[132]. Обидва з часом за різних обставин перейшли лінію фронту і свідчили в органах НКВС про діяльність В. Карташова напередодні та у перші дні окупації міста. В. Кутенко повідомив, що на зустріч з ним В. Карташов спізнився через те, "*что был занят по устройству коротковолновой радиостанции и закладки взрывчатых веществ*". М. Денисенко розповів, що 20 вересня 1941 р. отримав від В. Карташова завдання *"установить адреса, по которым будут размещены военные и административные учреждения"*, що було ним виконано. 22 вересня М. Денисенко отримав від В. Карташова наступне завдання – вивезти з його квартири по вул. Енгельса, 6 (кв. 58) гроші, оскільки їй загрожувала небезпека[133]. Через два дні стало зрозуміло, що то була за небезпека, – почалися вибухи і пожежі на Хрещатику.

В окупованому Києві В. Карташов ("Михайлов") діяв під прикриттям великого комісійного магазину у центрі міста по вул. Леніна (нині Богдана Хмельницького), 32, відкритого у другій половині жовтня 1941 р. Штат магазину складався з 12 осіб. Крім комісійного магазину, він також відкрив для німців кафе "Мрія". У Києві В. Карташов вів розкішне життя, багато і елегантно вдягався, по вул. Рейтарській, 35 займав 6-кімнатну гарно умебльовану квартиру (№ 18), мав численних знайомих серед німецьких офіцерів жандармерії та СД. У червні 1942 р. їздив у Берлін для оформлення на підставі фальшивих документів спадщини баронів фон Мантойфель (начебто його батько, до революції заможний купець, був одружений з баронесою фон Мантойфель). Після повернення, приблизно через місяць, дав розпорядження називати себе бароном. Його двічі заарештовувало Гестапо. Перший раз – на початку березня 1942 р. начебто за спекуляцію золотом, але через 10–12 днів він був звільнений. Другий раз – 19 листопада 1942 р. Тоді за його справою було заарештовано 214 осіб. На цей раз з в'язниці його не звільнили, хоча тримали у камері з комфортом, двері якої не зачинялися, добре годували, дозволили мати у камері книжки і друкарську машинку[134]. Згодом перевезли у Берлін. Наприкінці війни він утримувався у в'язниці під Берліном, де був звільнений американцями, від яких утік на радянський бік[135].

За скупими свідченнями, які є у справі І. Кудрі ("Максима"), вибухи і підпали на Хрещатику здійснила саме розвідувально-диверсійна група В. Карташова ("Михайлова"). Неодноразово згадується учасник цієї групи, бойовик

[130] ГДА СБУ, ф. 60, спр. 86699, т. 1а, арк. 92; там само, т. 6, арк. 232а; *Глебов В.* Война без правил... – С. 62, 231.
[131] *Глебов В.* Война без правил... – С. 121–122.
[132] Там само. – С. 73.
[133] Там само. – С. 73, 122.
[134] ГДА СБУ, ф. 60, спр. 86699, т. 7, арк. 348–350, 355–357.
[135] *Глебов В.* Война без правил... – С. 187, 242.

Соболєв Дмитро Іванович. Йдеться, зокрема про вибух 24 вересня 1941 р. у будинку по вул. Хрещатик, 28 (на першому поверсі був магазин "Дитячий світ"), в якому розташувалася німецька польова жандармерія, і куди кияни здавали зброю та радіоприймачі. Саме радіоприймач, нафарширований вибухівкою, спричинив основний вибух, який зруйнував цей будинок, а при здійсненні вибуху у будинку по вул. Хрещатик, 30 (однойменні готель і кінотеатр "Спартак" та магазин "Фарфор–Фаянс–Скло" на 1-му поверсі), де розмістилася військова комендатура, загинув один із виконавців вибуху. Ось як про це розповів після війни агент НКВС УРСР "Дніпро" (Пісковський Іван Митрофанович): "*После взрыва Крещатика нам удалось случайно встретиться на улице Короленко с Иваном Кудрей, которого я хорошо знал по совместной работе в г. Львове. В долгой и радостной беседе мы назначили свидание на Владимирской горке. Во время этих встреч "Максим" нас связал и с тов. Соболевым, который нам рассказал о том, что при взрыве магазина "Детский мир" приемником и в гостинице КВО, где находилась военная комендатура, погиб его один товарищ, при уходе он был тяжело (смертельно) ранен"*[136].

Учасниця групи "Максима" Груздова Марія Іллінічна ("Ост") 31 серпня 1943 р. свідчила: "*Со слов Мити Соболева мне известно, что их группа произвела взрыв на Крещатике, в результате чего вся улица была разрушена, наряду с этим они организовали выпуск и распространение в Киеве листовок*"[137]. Про руйнування Хрещатика свідчив у листі генерал-лейтенанту П. Судоплатову 4 серпня 1946 р. сам В. Карташов, заарештований у листопаді 1945 р. як зрадник і шпигун: "*... я утверждаю и доказываю, что именно моя группа произвела те диверсионные акты в Киеве, которые приписывали себе некоторые работники наших органов*"[138].

Як бачимо, колишні підпільники конкретно називають виконавців вибухів на Хрещатику – група резидента НКВС СРСР В. Карташова ("Михайлова"), яка підпорядковувалася П. Судоплатову. Однак деталі цієї операції (скільки людей брало участь, хто саме, обставини здійснення, чи мало до цього відношення НКВС УРСР) залишаються невідомі. Так само це стосується її підготовки, адже група "Михайлова" здійснила лише фінальну стадію цієї масштабної акції – привела у слушний час в дію вибухівку та запальні суміші. Тому повністю поділяємо висновок В. Глєбова, який піддав сумніву, що група В. Карташова змогла сама здійснити таку велику акцію. "*Масштабы акции были таковы, что требовали серьезной и долговременной подготовки. Взрывы начались 24 сентября, то есть на четвертый день после занятия Киева немцами*[139]*. Значит, подготовка к ним велась в Киеве тогда, когда он находился под контролем Украинского НКГБ. [...] Разве взрыв Крещатика – это дело неких неизвестных партизан-самоучек, которые за четыре дня после прихода немцев где-то достали,*

---

[136] ГДА СБУ, ф. 60, спр. 86699, т. 13, арк. 37.
[137] Там само, т. 7, арк. 6.
[138] *Глебов В.* Война без правил... – С. 264.
[139] Автор рахує від 21 вересня, коли було офіційно об'явлено про залишення Червоною армією Києва.

перевезли и заложили под здания тонны взрывчатки на глазах заселяющих эти здания немцев? [...] У нас нет оснований считать "Михайлова" и его группу единственными исполнителями этой грандиозной диверсионной акции, да это было бы просто физически нереальным"[140].

Пояснення знаходимо у довідці начальника інженерної служби Штабу оборони Києва майора М. Чукарєва "Инженерное обеспечение обороны Киева в 1941 г.", написаній ним у липні–серпні 1942 р.[141], в якій йшлося про побудову оборонних споруд навколо міста, створення безпосередньо у місті бойових опорних пунктів, мінних загороджень, та мінування окремих об'єктів. Цитата з цієї довідки досить красномовна і, хоча не раз друкувалася в історичній літературі, не зайвим буде повторити її ще раз: *"На инженерный отдел штаба обороны города инженерным отделом 37 армии была возложена задача на минирование важнейших объектов города, могущих быть использованных противником в своих целях. Эта работа была выполнена в масштабах, позволяющих обстановке того времени. Сотни мин взрывалось с приходом частей немецкой армии в город Киев. Стены и целые здания обрушивались на головы немецко-фашистских захватчиков"*[142]. До цього додамо, що мінування громадських об'єктів за усним наказом також проводили окремі взводи спеціального призначення штабу ПЗФ за участі місцевого НКВС, про що йшлося вище (див. виноски 90–96).

Наведені документи не називають ініціатора(-ів) вибухів у центрі Києві, але той факт, що усні накази про спеціальне мінування надавалися в присутності представника Генерального штабу РСЧА (док. № 22), говорить про те, що ініціатива походила не від Військової ради ПЗФ, не від союзного НКВС, якому Генеральний штаб РСЧА не підпорядковувався, і так само не від Генерального штабу, якому не підпорядковувався НКВС, – тобто це була вища, об'єднуюча інстанція. Екстраполюючи на Київ практику організації вибухів у Ленінграді та Москві, за якою ініціатива/рішення належала Державному комітету оборони, висловимо припущення, що рішення щодо масового мінування громадських і житлових об'єктів у центрі Києва було прийняте в ДКО.

Відправляючи на початку липня 1941 р. ще у статусі заступника начальника 1 Управління НКДБ СРСР резидента В. Карташова ("Михайлова") у Київ, П. Судоплатов ставив йому серед іншого завдання диверсійного характеру – підрив будинків, які могли бути використані німцями (див. виноски 127, 128). Ймовірно, ця ініціатива, яка відповідала роду його діяльності, пройшла певну еволюцію у вищих кабінетах влади і втілилася приблизно в середині серпня у рішенні найвищої тоді державної інстанції – ДКО щодо масового мінування центру Києва перед реальною загрозою його втрати. Тому стає зрозумілим, чому не

---

[140] *Глебов В.* Война без правил.... – С. 131–132.

[141] ЦДАГО України, ф. 166, оп. 3, спр. 36, арк. 3–24; там само, спр. 372, арк. 1–22.

[142] *Гогун О., Кентій А.* 1941: Зруйнований Київ як частина тактики спаленої землі // Визвольний шлях. – 2006. – Кн. 3 (696) – С. 90; "...*Создавать невыносимые условия для врага и всех его пособников*"... – С. 83; *Полюшко Г.* Мінні поля Києва // Хрещатик. – 4 жовтня 2005. – № 145 (2744). – С. 11; *Кабанець Є.П.* Загибель Успенського собору... – С. 175–176.

у липні, коли прибув резидент В. Карташов, відбувалося масове мінування громадських будинків у центрі Києва під покровом секретності, забезпеченої НКВС, та під наглядом представника Генерального штабу, а у другій половині серпня – на початку вересня 1941 р. Рішення приймалися в окремих кабінетах. Спочатку в НКДБ–НКВС, яке готувало спецоперації, потім та сама ідея, пройшовши обговорення в інших московських державних кабінетах, еволюціонувала у рішення (можливо, усне) ДКО. Тому в серпні були задіяні і Генеральний штаб, і окремі взводи спеціального призначення ПЗФ, і місцеве НКВС.

У ланцюжку "ініціатор–організатор–виконавець" вибухів на Хрещатику роль П. Судоплатова слід розглядати і як ініціатора (навіть якщо ідея київських диверсій була не його, а його керівництва), так і організатора. Ініціатором масових мінувань громадських об'єктів у Києві був ДКО, організатором на місці, який визначав об'єкти та забезпечував їхнє мінування, – Штаб оборони Києва[143], до якого, крім військових, входили партійні та радянські керівники міста і області. Хто, як не вони, краще за інших знали місто, в якому господарювали (згадаймо практику Ленінграда і Москви). Армійські інженерні частини 37-ої армії, ПЗФ та інженерного відділу Штабу оборони Києва здійснили мінування. Прикриття забезпечувало місцеве НКВС. Контроль за мінуванням важливих об'єктів здійснював представник Генерального штабу РСЧА. Вибухівку, запальні суміші, закладені в будинках на Хрещатику і прилеглих вулицях, привела у дію диверсійна група резидента В. Карташова ("Михайлова").

Однак багато питань у справі вибухів на Хрещатику, повторимось, залишається ще без відповіді. Зокрема, як взаємодіяли всі ці різні структури? Як розподіляли між собою військові та НКВС відповідальність за вибух того чи іншого об'єкта? Чи був ще хтось підключений, крім групи В. Карташова, до фінального втілення рішення ДКО та НКДБ–НКВС СРСР в життя, адже багато мін, на щастя, не вибухнуло? Які об'єкти ще, крім Успенського собору, майданчика "Вид", Музею Леніна, мосту ім. Євгенії Бош, були заміновані радіомінами? Яка ще група від НКВС СРСР діяла у Києві, якщо резидент В. Карташов ("Михайлов") мав № 2?

Проводячи паралель з Хрещатиком (завчасне мінування, залишення спеціальної диверсійної групи для здійснення вибухів, керівництво з Москви), напрошується висновок, що таємне мінування Успенського собору Києво-Печерської Лаври під охороною НКВС у вересні 1941 р. з використанням техніки особливої секретності – радіомін – відбувалося не просто заради знищення, а було підготовкою нерядової диверсії. Такого рівня диверсії не були притаманні партійному підпіллю. Для Генерального штабу РСЧА здійснити, наприклад, подібну диверсію з використанням радіозаряду було під силу, але у 1941 р. в окупованому Києві при стрімкому відступі Червоної армії вона не мала ніякого військового значення. Диверсія такого рівня – гучно, багато жертв та інше – могла бути ініційована та організована лише в одному кабінеті, що й вибухи на Хрещатику, – в Особливій групі при наркомі ВС СРСР у Москві, яка саме на цьому спеціалізувалася.

[143] *Полюшко Г.* Мінні поля Києва... – С. 10.

Початок окупації (19 вересня – 2 листопада 1941 р.)

Період нацистської окупації в історії Києво-Печерської Лаври, за винятком вибуху Успенського собору, висвітлювався в історичній літературі дуже вузьким колом дослідників. Це коло ще звужується, коли розглядати початковий етап окупації. Роботі музеїв Лаври на цьому етапі присвячена публікація Р. Качана[144], який вперше оприлюднив низку документів Київської міської управи щодо діяльності музеїв на території Лаври, частина з яких увійшла до цього збірника[145].

Гучні диверсії, які сталися у Лаврі на початку окупації – вибухи на оглядовому майданчику та у Старому Арсеналі 20 вересня, пожежу за нез'ясованих до кінця обставин Великої лаврської дзвіниці 21–22 вересня критично розглянув Є. Кабанець у своїй монографії. Автор схиляється до думки про умисний підпал дзвіниці[146]. Упорядник фотоальбомів про Київ часів окупації Д. Малаков вперше опублікував низку фотографій за 19–22 вересня 1941 р., зроблених як у Лаврі, так і поруч з нею (фото 7–10, 12, 15, 16)[147]. Вони свідчать, зокрема про встановлення нацистського прапора на Великій лаврській дзвіниці та її пожежу, масштаби руйнування внаслідок вибуху в Старому Арсеналі.

У циклі статей під назвою "Голгофа Богородиці Печерської, або як загинув славнозвісний Успенський собор", опублікованих у газеті "Хрещатик" 26 жовтня, 2 і 9 листопада 2001 р., автор, колишній мешканець Лаври, Д. Лавров наводить рідкісні факти про перші диверсії на території Лаври та поруч з нею, пожежу дзвіниці, влаштування пересильного табору в яру між Ближніми та Дальніми печерами біля колодязів прпп. Антонія і Феодосія Печерських наприкінці вересня – початку литопада 1941 р.[148]

Загибель за нез'ясованих обставин у середині жовтня 1941 р. директора Управління КПЛ[149] Ф. Шеверницького неодноразово згадувалася у дослідженнях, присвячених вибуху Успенського собору[150]. Ніхто не брався коментувати цю загадкову смерть, оскільки інформації у документах про неї обмаль (див. док. № 261), крім Є. Кабанця. Він без наведення вагомих доказів констатував, що "*це вбивство мало всі ознаки відплатної помсти за вчинену диверсію* [вибух 20 вересня оглядового майданчика "Вид" – *Авт.*], *оскільки німці відмовились видавати тіло загиблого його родичам*"[151], поклавши цим провину на німців.

Про таємничу загибель 21 жовтня 1941 р. наукового консультанта ЦАРМ М. Чорногубова, який мешкав у Лаврі в корпусі 4, розповідається у спогадах

---

[144] *Качан Р.І.* Матеріали з історії Лаври та Заповідника (осінь 1941 року) // ЛА. – 2007. – Вип. 19. – С. 159–169.
[145] Це документи № 38, 42, 45, 46, 49, 53, 60, 61, 63, 64, 69, 72.
[146] *Кабанець Є.П.* Загибель Успенського собору... – С. 88–90.
[147] *Малаков Д.В.* Київ 1939–1945: Фотоальбом... – С. 128–135.
[148] *Лавров Д.* Голгофа Богородиці Печерської... – С. 7.
[149] *Управління КПЛ* – так під час окупації називалося Управління ДІКЗ ММ.
[150] *Кот С.* Загибель собору... – С. 32; *Лавров Д.* Голгофа Богородиці Печерської... – 2.11.2001. – С. 7; *Кабанець Є.П.* Загибель Успенського собору... – С. 195; *Кот С.І.* Зруйнування Успенського собору... – С. 137.
[151] *Кабанець Є.П.* Загибель Успенського собору... – С. 195.

А. Гуржія[152] та дослідженні Є. Кабанця, який доповнив свою публікацію хронологією подій у Лаврі від 19 вересня до 3 листопада 1941 р.[153] У книзі колишнього юрисконсульта Лаври І. Нікодимова[154] та спогадах мистецтвознавця Б. Жука (док. № 20), опублікованих у скороченому вигляді під назвою "Чорногубов – антибільшовик"[155], згадується активна участь М. Чорногубова у збереженні збірок тканин та ікон, що були в Успенському соборі, та його трагічна загибель, яку обидва автори помилково прив'язують до часу після вибуху Успенського собору. На жаль, хронологічна неточність – типова вада багатьох спогадів.

Перші диверсії (20–22 вересня 1941 р.)

Німці увійшли у Лавру, як і у Київ, 19 вересня 1941 р. На її подвір'я ступили передові підрозділи 95-ої піхотної дивізії генерал-лейтенанта Ганса фон Арміна[156], штаб якого розташувався у Лаврі, та об 11 год. 10 хв., за іншими даними об 11 год. 30 хв.[157] (13 год. 10 хв. і відповідно 13 год. 30 хв. за місцевим часом[158]) встановили на Великій лаврській дзвіниці нацистський прапор[159] (фото 7–10). А вже наступного дня пролунали перші вибухи у Лаврі.

Пізнього ранку 20 вересня у повітря злетів оглядовий майданчик "Вид" – була підірвана південно-східна частина його підпірної стіни[160] (фото 13, 14, 29). Напередодні місцеві жителі попереджали німців, що ця територія замінована. У дію був приведений радіозаряд, закладений на початку вересня взводом лейтенанта М. Татарського (док. № 24). Радіосигнал надійшов з польової радіостанції "РУС-3" з Бориспільського лісу, дальність дії якої становила до 150 км. Умовний сигнал на вибух був, ймовірно, поданий спеціально залишеним для цього спостерігачем саме тоді, коли на оглядовий майданчик прибули високопоставлені офіцери. Напередодні тут працював німецький кулеметний розрахунок (фото 12), потім німці

[152] *Гуржій А.* Прорахунок Чорногубова // Пам'ятки України. – 1989. – № 4. – С. 30–32.
[153] *Кабанець Є.П.* Загибель Миколи Чорногубова // ЛА. – 2007. – Вип. 19. – С. 101–111.
[154] *Никодимов И.Н.* Воспоминание о Киево-Печерской Лавре. – Мюнхен: Ин-т по изучению СССР, 1960. – 160 с. (перевидання: *Никодимов И.Н.* Воспоминание о Киево-Печерской Лавре (1918–1943). – К.: КПЛ, 1999. – 220 с.).
[155] *Жук Б.* Чорногубов – антибільшовик // Пам'ятки України. – 1991. – № 4. – С. 55.
[156] *Кабанець Є.П.* Загибель Успенського собору... – С. 12. У автора помилково перекручено прізвище як *Арнім*. Ця помилка також зустрічається і у книзі: Київ у дні нацистської навали... – С. 203, 205, 207. Через те генерал-лейтенанта *Ганса-Генріха Сікста фон Арміна* плутають з генерал-лейтенантом *Гансом-Юргеном фон Арнімом*, командиром 17-ої танкової армії у 1941 р.
[157] *Ценкнер О.* Як впала фортеця Києва // Українське слово. – Житомир, 24.09.1941. – Ч. 16. – С. 2.
[158] Різниця у часі в нацистській Німеччині та радянській Україні у літній час, який діяв тоді в Німеччині та тривав з квітня до кінця жовтня, становила 2 год., а у зимовий час – 3 год., оскільки в СРСР літній/зимовий час не діяв. Різниця в 2 год. у літній час складалася з різниці часових поясів Німеччини та України в 1 год. і додаткового декретного часу в 1 год., введеного в СРСР у червні 1930 р. На окупованих територіях німецька влада ввела у дію німецький час, а місцева влада відмінила, ймовірно, декретний час. Тому, за свідченням І. Хорошунової, різниця у часі в Німеччині та окупованій Україні у літній період становила 1 год., а в зимовий – 2 год. (*Хорошунова И.* Первый год войны... – С. 61; *її ж.* Второй год войны // Єгупець. – 2002. – № 10. – С. 29).
[159] Київ у дні нацистської навали... – С. 203–204.
[160] Там само. – С. 206.

встановили зенітну гармату та розмістили спостережний пункт артилерії. Звідси відкривався чарівний вид на лівий берег Дніпра і Нижню Лавру, що притягував до себе увагу багатьох німецьких вояків, які хотіли помилуватися задніпровськими далями. Тому вибух забрав життя багатьох солдатів і офіцерів, які були у той час на оглядовому майданчику. Серед загиблих був командир артилерії 134-ої піхотної дивізії генерал-майор Ганс-Генріх фон Зайдліц та його офіцери[161].

Після визволення міста при огляді радянськими саперами території Лаври під уламками підпірної стіни, що перегородили дорогу до Нижньої Лаври, були виявлені легкова машина з тілами гітлерівців та останки бійця в червоноармійському однострої[162]. На думку О. Немчинського, можливо, це був той боєць, який подав сигнал на вибух оглядового майданчика (док. № 23).

Майже одразу після вибуху на оглядовому майданчику пролунав наступний. Злетів у повітря південно-східний вугол Старого Арсеналу напроти Лаври[163], де у дні оборони знаходився артилерійський склад (64-та військова база КОВО)[164]. Уламки зруйнованого наріжного будинку Старого Арсеналу перегородили вул. Цитадель (нині Лаврська) та Цитадельну (фото 15). Чи загинули при цьому люди, які могли проходити або проїжджати у цей час вулицею, в якій кількості, за словами В. Шугаєвського (док. № 19), – невідомо. Так само невідомо, хто і як здійснив цей вибух. Однак відомо, що в роз'яснювальній телеграмі ДКО від 10 липня 1941 р. за підписом Й. Сталіна до ЦК КП(б)У щодо порядку евакуації та знищення майна вимагалося: "*Склады, особенно артиллерийские, вывезти обязательно, а чего нельзя вывезти, взорвать*"[165]. Це принаймні пояснює причину вибуху в Старому Арсеналі – наявність артилерійського складу.

В. Шугаєвський у своїх спогадах майже через вісім років писав, що першим пролунав вибух у Старому Арсеналі, а потім – на оглядовому майданчику (док. № 19). Більш вагомою, на нашу думку, є розповідь німецького офіцера, який був свідком обох вибухів і того ж дня записав про це у своєму щоденнику (див. виноски 160, 163). Першим він назвав вибух на оглядовому майданчику.

Обидва вибухи змусили німців поспіхом покинути територію Лаври, залишилася лише охорона біля воріт Троїцької надбрамної церкви (док. № 19). Вибух у Старому Арсеналі спричинив локальну пожежу, яка, посилена вітром, надвечір поширилася по всьому будинку так, що стала загрожувати будівлям у Лаврі, де було безліч дерев'яних сараїв та інших прибудов. За свідченням В. Шугаєвського: "*тучи искр неслись в сторону Лавры и падали на крыши лаврских корпусов*" (док. № 19). Вночі пожежа перекинулася в середину сусідньої Феодосіївської церкви, в якій зберігалися фонди Київського міського архіву. Ймовірно, документи загорілися від іскор, які потрапили всередину через вибиті шибки, що повилітали від вибуху в Старому Арсеналі. В результаті за

[161] Київ у дні нацистської навали... – С. 205–206; док. № 27.
[162] *Немчинский А.Б.* Осторожно мины! – М.: Воениздат, 1973. – С. 118; док. № 22.
[163] Київ у дні нацистської навали... – С. 206.
[164] ДАКО, ф. П-4, оп. 2, спр. 1, арк. 59; *Полюшко Г.* Так кто же взорвал Успенский собор… – С. 7; док. № 271.
[165] Лето 1941. Украина: Док. и материалы. Хроника событий. – К., 1991. – С. 189.

кілька днів згоріли всі документи, які зберігалися у церкві, оскільки ніхто пожежу не гасив[166].

Так само від іскор або горілого паперу, що розносив вітер, у ніч на 21 вересня, приблизно через дві години після Феодосіївської церкви, знову-таки за спогадами В. Шугаєвського, загорілася Велика лаврська дзвіниця (док. № 19). Спочатку зайнялася дерев'яна підлога балкона третього ярусу дзвіниці, а потім вогонь перекинувся всередину, де за два дні вигоріли всі дерев'яні частини – підлога, балки, на яких кріпилися дзвони (фото 16). Інші яруси не постраждали. Колишній мешканець Лаври, який проживав у 20 корпусі, Д. Лавров також свідчив, що Велика лаврська дзвіниця та Феодосіївська церква загорілися вночі від іскор, які хмарами розносив вітер під час пожежі у Старому Арсеналі[167].

Як горіла дзвіниця, бачив підлітком А. Кузнєцов, який, щоправда, за плином часу помилково поєднав цю подію з вибухом Успенського собору 3 листопада. Річ у тім, що він двічі, приблизно 21–22 вересня, коли горіла дзвіниця, та 3 листопада 1941 р., коли був висаджений у повітря Успенський собор, супроводжував свою бабусю на Звіринець[168]. Дорогою їм завжди відкривався краєвид Києво-Печерської Лаври, звідки він бачив у різний час і пожежу, і руїни знищеного храму. Однак через 20 років ці події наклалися в його пам'яті одна на одну, і, описуючи їх у романі "Бабин Яр", він поєднав їх. Пам'ять, на жаль, підвела автора всесвітньовідомого роману. Але для нас важливим є опис пожежі дзвіниці, під час якої прогони дзвіниці були яскраво освітлені оранжевим світлом, диму майже не було, а у повітрі літав горілий папір (що не дивно, оскільки поруч горів архів у Феодосіївській церкві). Пожежу в Лаврі автор дещо гіперболізував – начебто горіли всі музеї, чого в дійсності не було, крім Феодосіївської церкви та даху житлової частини корпусу 29[169], але враження від сильної пожежі він передав яскраво. Можливо, що саме від горілого паперу, який повсюди розносив вітер, і загорілися дерев'яні частини третього ярусу дзвіниці. Пожежу на ній загасили німці 22 вересня 1941 р. за допомогою пожежних рукавів, протягнутих від Дніпра[170].

За іншими даними пожежа виникла внаслідок умисного підпалу[171]. Так, принаймні, вважали німці і шукали підпалювачів. Підозра впала на 13-літнього підлітка, який проживав у Лаврі. Його затримали за доносом місцевого мешканця вже після того, як загасили пожежу. Від розправи хлопця врятувала співробітниця ЦІМ Надія Лінка (Геппенер), яка того дня зайшла у Лавру, щоб довідатися про долю свого музею, і натрапила при вході на його матір, яка в розпачі кидалася до людей з проханням врятувати сина і питанням, хто говорить

---

[166] Про склад документальних матеріалів, що загинули у Феодосіївській церкві, див. нижче у розділі "Доля культурних цінностей на території Лаври...".
[167] *Лавров Д.* Голгофа Богородиці Печерської... – 26 жовтня 2001. – С. 7.
[168] *Кузнецов А.* Бабий Яр... – С. 49–55, 148.
[169] Про те, що дах 29-го корпусу на початку січня 1942 р. був вигорілим, свідчив П. Курінний (док. № 226, с. 836), інших пожеж у Лаврі з вересня 1941 р. до січня 1942 р. зафіксовано не було.
[170] Док. № 19; 226, с. 836.
[171] Київ 1941–1943: Фотоальбом / Упоряд. Д. Малаков. – К., 2000. – С. 67; *Кабанець Є.П.* Загибель Успенського собору... – С. 89–90.

німецькою? Оскільки німецькою мовою Н. Лінка (Геппенер) володіла дуже добре, їй вдалося переконати німецького офіцера, що хлопець невинний (док. № 18, с. 216–217).

За скупими даними у зв'язку з пожежею дзвіниці фельджандармерія зігнала начебто на Соборну площу чоловіче населення Лаври і навколишніх вулиць призовного віку, щоб виявити підозрілих осіб. Тих, кого визнали підозрілими, зачинили у Трапезній церкві, де вже було чимало військовополонених, а наступного дня пішки відправили у напрямку залізничної товарної станції маршрутом вул. Січневого повстання – Кірова – Хрещатик – Червоноармійська[172]. До розряду чуток, на нашу думку, відноситься страта підлітка за підпал дзвіниці на очах населення Лаври у сквері на Соборній площі (док. № 23, с. 280). Можливо, це той підліток, якого врятувала Н. Лінка (Геппенер) від розправи, і на якого могли вказати під час шикування чоловіків Лаври на Соборній площі, але про страту ніхто із сучасників і мешканців Лаври не згадував. Ця подія, якби вона мала місце, була б дуже резонансною.

Пересильний табір (для військовополонених) на території Лаври (кінець вересня – початок листопада 1941 р.)

Про влаштування пересильного табору у яру між Ближніми та Дальніми печерами біля колодязів прпп. Антонія і Феодосія Печерських наприкінці вересня 1941 р. свідчив мешканець Лаври Д. Лавров. Він назвав його "табір для переміщених осіб", в якому перебували в основному "люди східних національностей"[173]. Автор, можливо, так назвав дулаг (нім. *Dulag* від *Durchgangslager*) – пересильний (або ще *мобільний*[174]) табір, оскільки такої категорії як "переміщені особи" у німецькій градації ув'язнених не було. Пересильні табори влаштовувалися на короткий термін в імпровізованих умовах, часто без будь-яких приміщень для різних категорій в'язнів, у тому числі військовополонених На нашу думку, це міг бути пересильний табір саме для військовополонених. У таких таборах в'язні бралися на облік, щодо них проводилися дізнання, після чого вирішувалася їхня подальша доля, як правило, направлення до певного шталагу (нім. *Stalag* від *Stammlager*), тобто стаціонарного табору. Табір проіснував недовгий час. За словами Д. Лаврова, на початку листопада 1941 р. "*...табір кудись безслідно зникає*"[175]. Можливо, він був або переміщений, або ліквідований.

Робота музеїв (19 вересня – 18 жовтня 1941 р.)

У період з 19 вересня по 1 жовтня лаврські музеї – ЦАРМ, ЦІМ, Театральний музей, Державна українська художня виставка документально, тобто офіційно, себе ніяк не проявили. Це пояснюється у першу чергу тим, що в цей час тільки розбудовувалася Київська міська управа, яка до того ж була змушена

---

[172] *Лавров Д.* Голгофа Богородиці Печерської... – 26 жовтня 2001. – С. 7; *Немчинский А.Б.* Осторожно мины! – С. 117.
[173] *Лавров Д.* Голгофа Богородиці Печерської... – 9 листопада 2001. – С. 7.
[174] Довідник про табори, тюрми та гетто на окупованій території України (1941–1944) / Упоряд. М.Г. Дубик. – К., 2000. – С. 10.
[175] *Лавров Д.* Голгофа Богородиці Печерської... – 9 листопада 2001. – С. 7.

змінити адресу на Хрещатику в зв'язку з вибухами і підпалами та переїхати на Поділ у будинок середньої школи № 118 по вул. Покровській, 6[176]. Вона ще не взяла під свою опіку музеї, а їхні штати ще не були затверджені. Однак це зовсім не означало, що музеї не функціонували.

Співробітники, особливо ті, які мешкали у Лаврі, опікувалися своїми музеями з перших днів окупації. М. Чорногубову, який працював перед війною науковим консультантом ЦАРМ і мешкав у Лаврі в корпусі 4, як свідчила його дружина, "німецьким тимчасовим військовим польовим комендантом" були передані ключі від Собору, ризниці та музеїв (док. № 51). Цим "комендантом" був капітан др. Ганс Кох[177], співробітник 1-ої групи 2-го відділу Абверу, який при Верховному командуванні Вермахту опікувався українськими питаннями. У Києві він розташувався у Маріїнському палаці. Ключі від Успенського собору, інших музейних приміщень були передані ним М. Чорногубову 21 вересня[178], а в ніч на 22 вересня, коли горіла дзвіниця, М. Чорногубов та його дружина о першій ночі перенесли з Успенського собору цінні збірки церковного облачіння та ікон і поскладали їх під Троїцькою надбрамною церквою, де стояла німецька варта (док. № 20, 51, 56). Згодом винесені з Успенського собору збірки розмістили у корпусі 4, де знаходився масовий відділ ЦАРМ, та корпусі 28, де одне з приміщень також належало музею (док. № 20, с. 267).

Вдень 22 вересня М. Чорногубов вирушив у "комендатуру" (тобто до др. Г. Коха) просити дозволу перевезти ці збірки у Музей західного та східного мистецтва та надати для цього вантажну машину (док. № 51). Машину йому надали, однак невідомо, чи сталося це того ж дня, чи 25 вересня, коли до Музею західного та східного мистецтва М. Чорногубов доставив три найцінніші ікони Успенського собору – храмову ікону Успіння Божої Матері (XIV–XV ст., дерево, темпера, розміри: 27,7×39,2), чудотворну ікону Божої Матері Ігорівської (давньоруська ікона греко-київського письма XII ст. (?), дерево, темпера, розміри: 38,5×28,7) та Св. Трійці в рамі з коралами (московська школа, автор Йоахим Григорьєв, 1695 р., дерево, темпера, розміри: 26,8×21,6), які 10 листопада 1942 р. були передані Музею російського мистецтва[179].

Але недовго М. Чорногубов очолював лаврські музеї. Між 7 і 13 жовтня[180] до Лаври заїхав ад'ютант капітана др. Г. Коха. Якимось чином музейні співробіт-

---

[176] Українське слово. – К., 29 вересня 1941 р. – Ч. 18. – С. 2; *Кабанець Є.П.* Загибель Успенського собору... – С. 328; Список абонентів Київської міської телефонної сітки АТС. – К., 1940. – С. 183.
[177] *Гуржій А.* Прорахунок Чорногубова... – С. 30.
[178] Нове українське слово. – 1 липня 1943 р. – № 152 (470). – С. 4 (опубліковано: *Кабанець Є.П.* Загибель Успенського собору... – С. 339–340).
[179] *Полюшко Г.В.* Ігорівська ікона Божої Матері. Історія і доля святині. – К., 2012. – С. 23–24; Каталог произведений Киевского музея русского искусства, утраченных в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. (живопись, графика) / Сост. М.Д. Факторович, Е.И. Ладыженская. – К., 1994. – С. 200; док. № 188, 189; коментарі 332*–334* розділу VII.
[180] Часові межі описуваної події встановлено за списком співробітників ЦІМ від 7 жовтня 1941 р. (док. № 42), в якому прізвище В. Шугаєвського як *керівника-комісара* дописано нижче дати і підпису, та списком співробітників ЦІМ, об'єднаного з Лаврським музеєм, від 13 жовтня, де В. Шугаєвський як *комісар-керівник* займає першу позицію у списку (док. № 45).

ники В. Шугаєвський та С. Горохов, які мешкали у Лаврі, зобразили ситуацію так, начебто М. Чорногубов не справляється із своїми обов'язками, у результаті чого В. Шугаєвського призначили уповноваженим керівником (комісар-ляйтером, комісар-керівником) лаврських музеїв (док. № 56, 42), а М. Чорногубов став завідувачем фондів колишнього ЦАРМ (док. № 39). Ключі у нього були відібрані та передані на вахту, де він міг брати їх щодня вранці (док. № 261, с. 890).

У жовтні з'явилися перші списки співробітників музеїв Лаври, які приступили до роботи після 19 вересня 1941 р. В списку співробітників Лаврського музею (так став називатися Центральний антирелігійний музей), складеному на початку жовтня вже після усунення М. Чорногубова від керівництва лаврськими музеями, значилося 13 співробітників (док. № 39), майже половину з яких становив технічний персонал. Для порівняння – до війни штат ЦАРМ за державним бюджетом складався з 80 штатних одиниць (док. № 2, 44). Тимчасово виконуючим обов'язки директора Лаврського музею став Г. Каліуш, завідувачем фондів – М. Чорногубов.

До списку співробітників Центрального історичного музею від 7 жовтня було внесено 22 особи, пізніше включено ще 4 співробітника, серед яких був В. Шугаєвський як уповноважений керівник лаврських музеїв, тобто разом – 26 осіб. З них більше половини так само становив технічний персонал (15 осіб). До війни штат ЦІМ мав 105 штатних одиниць (док. № 44). Т.в.о. директора ЦІМ став В. Маєвський, колишній науковий співробітник відділу зброї, завідувачем фондів – Є. Яновська (док. № 42).

За списками співробітників Театрального музею і Державної української художньої виставки приблизно від 1 жовтня 1941 р. (док. № 40, 41) у Театральному музеї працювали лише 2 охоронці, а у ДУХВ – 3 співробітники (2 охоронці і вчений-охоронець). Обидві установи тимчасово очолив І. Волянський, директор Музею українського мистецтва. З 1 по 6 жовтня у Театральному музеї працював мистецтвознавець Б. Жук (док. № 47), а за даними на 1 листопада 1941 р. у штаті музею значилися ті самі два охоронці та новий директор – В. Гаєвський, до війни науковий співробітник цього музею (док. № 54), який очолив його між 15–31 жовтня (док. № 47). У ДУХВ на 1 листопада 1941 р. числився лише 1 співробітник – адміністратор М. Коваль (док. № 54).

Замість Управління Державного історико-культурного заповідника "Музейне містечко" утворилося Управління Києво-Печерської Лаври, яке діяло у Лаврі до кінця окупації. Його директором став Ф. Шеверницький, до війни головний інженер Управління ДІКЗ ММ[181]. Про це свідчили у доповідній записці від 29 листопада 1943 р. на ім'я голови НДК уповноважений Кіровського райвиконкому по Лаврі В. Тверський та настоятель Лаври архімандрит Валерій (Устименко), називаючи його "директором музейного заповідника". Ф. Шеверницького було вбито в середині жовтня 1941 р. за нез'ясованих обставин. Через кілька днів після зникнення його тіло знайшли 17–18 жовтня 1941 р. (Д. Лавров стверджує, що 18 жовтня[182]) під завалом з цегли та сміття (док. № 261, с. 890),

[181] ЦДАВО України, ф. 166, оп. 11, спр. 530, арк. 1–3.
[182] *Лавров Д.* Голгофа Богородиці Печерської... – 2.11.2001. – С. 7.

що перегородив дорогу до Нижньої Лаври внаслідок вибуху 20 вересня 1941 р. підпірної стіни оглядового майданчика "Вид". Після смерті директора Ф. Шеверницького Управління КПЛ очолив В. Тверський (док. № 260). На посаді директора Ф. Шеверницький був дуже короткий час та ще тоді, коли місцеве допоміжне управління тільки розбудовувалося (КМУ, відділ культури та освіти, інші відділи міської управи, райуправи), можливо, саме тому не вдалося виявити документи, які б дали можливість дізнатися про нього щось більше.

Про ще одне таємниче зникнення у Лаврі згадується у щоденнику угорського археолога Н. Феттіха. Зі слів співробітника Оперативного штабу райхсляйтера Розенберґа Отто Кляйна у Лаврі начебто проживав молодий мистецтвознавець Яшков, завдяки якому були спіймані три партизани-палії. За тиждень після того він зник з Лаври і його вже ніхто не бачив[183].

Між 7 і 13 жовтня відбулося об'єднання Лаврського музею (ЦАРМ) і ЦІМ під тимчасовою назвою *Центральний історичний музей ім. Т.Г. Шевченка, об'єднаний з Лаврським музеєм*, який очолив В. Маєвський (док. № 45). На штатний розпис цього музею, поданий на затвердження до відділу культури та освіти КМУ, у кількості 34 співробітників при наявності 37 штатних одиниць, була нанесена резолюція: "*Скоротити штат до 20 чоловік*" (док. № 45). Новий штатний розпис, поданий директором В. Маєвським на затвердження, налічував вже 25 осіб, при цьому ще дві посади пропонувалося зберегти (док. № 46). Штат музею затвердили у кількості 26 осіб (док. № 60, с. 380).

Приблизно в середині жовтня 1941 р. райхскомісар України Е. Кох призначив керівником Лаври вищого керівника СС і Поліції Південної Росії обергруппенфюрера СС, генерала поліції Фрідріха Єкельна (док. № 119). Саме за його наказом тоді ж в середині жовтня були перенесені з 4 і 28 корпусів до Успенського собору винесені звідти у вересні М. Чорногубовим збірки церковного облачіння та ікон. На спробу М. Чорногубова заперечити це рішення під приводом того, що собор замінований, Ф. Єкельн роздратовано відповів йому, що міни у нього в голові[184].

За спогадами колишнього мешканця Лаври Андрія Гуржія, всі, хто проживав на території Лаври, у жовтні 1941 р. мали вже перепустки[185]. Рівно місяць вхід на територію Верхньої Лаври був майже вільний, принаймні вдень. Співробітники музеїв приходили на свою роботу, для німецьких вояків проводилися екскурсії, директор Центрального історичного музею, об'єднаного з Лаврським музеєм, В. Маєвський розробляв навіть екскурсійний маршрут по Лаврі та музеях з урахуванням нових умов (фото 38). Одним словом, музейне життя перебудовувалося на новий лад.

З другої половини жовтня почалися стрімкі та недобрі зміни як для музейників Лаври, її мешканців, так і самої Лаври. 15 жовтня ЦІМ, об'єднаний з Лавр-

---

[183] *Феттіх Н.* Київський щоденник... – С. 41.
[184] Там само. – С. 99; (док. № 19, 20).
[185] *Гуржій А.* Прорахунок Чорногубова... – С. 30 (опубліковано: *Кабанець Є.П.* Загибель Успенського собору... – С. 355).

ським музеєм, був переведений КМУ в стан консервації (док. № 46). Однак співробітники продовжували працювати. 18 жовтня в них були відібрані ключі від музеїв, а 19 жовтня – заборонений вхід до Лаври та музеїв, у тому числі для співробітників, які проживали на території Лаври (док. № 31, 49, 61). У ніч з 20 на 21 жовтня 1941 р. зник М. Чорногубов, консерватор-консультант об'єднаного музею, викликаний невідомими, одягнутими в німецьку форму.

Загибель М. Чорногубова (21 жовтня 1941 р.)

Напередодні зникнення, 20 жовтня 1941 р., М. Чорногубова викликали близько 19 год. у Гестапо на допит арештованих братів Старовойтових, які зафарбовували бані Успенського собору, та на яких був письмовий донос, що вони брали участь у мінуванні собору. Так свідчила його дружина К. Чорногубова у листі до голови КМУ, написаному приблизно наприкінці жовтня 1941 р. Під ранок 21 жовтня, за її словами, "партизаны-бандиты" викликали його з дому, він пішов з ними і загинув (док. № 51).

До цього треба додати, що М. Чорногубов неодноразово попереджав німців про те, що собор замінований (док. № 18, с. 218; 19; 20). На це вказувала і К. Чорногубова в іншому листі до голови КМУ, написаному після 3 листопада 1941 р.: "*Черногубов мечтал спасти Собор Лавры от разрушения, он думал растрощить большевистское гнездо, которое явно ютилось в Лавре под покровительством Управления, и заставить их указать, где заложены мины*" (док. № 56). Через рік і вісім місяців у червні 1943 р. тіло М. Чорногубова, застреленого у потилицю, було випадково знайдене за мурами Лаври під час земляних робіт поблизу гаражів на схилах Дніпра. Його урочисто поховали як жертву більшовицького терору 26 червня 1943 р. на Байковому кладовищі з відспівуванням у Троїцькій церкві на вул. Великій Васильківській, 51[186].

Майже через чотири роки у статті, вміщеній у газеті "Правда Украины", винними у загибелі свого чоловіка К. Чорногубова назве німців, а причину розправи залишить ту саму – знання М. Чорногубова про мінування Успенського собору та начебто грабунку музею – але вже не більшовиками, а німцями[187]. Так була оприлюднена офіційна радянська версія про загибель М. Чорногубова і породжено черговий міф. Знаковим є те, що у передовій статті "Смерть немецким провокаторам и убийцам!", в якій анонсовано спогади К. Чорногубової-Яковлевої, вбивство М. Чорногубова поставлено в один ряд з такими нині визнаними злочинами радянської влади, як трагедія у Катинському лісі (вбивство понад 4 тис. польських офіцерів у квітні–травні 1940 р.) та Вінниці (масові таємні поховання жертв НКВС 1937–1938 рр. у фруктовому саду, біля православного цвинтаря та у парку культури ім. Горького, виявлені у травні–червні 1943 р.),

[186] Нове українське слово. – Київ, 25 червня 1943 р. – № 147 (465). – С. 4; Нове українське слово. – Київ, 1 липня 1943 р. – № 152 (470). – С. 4 (опубліковано: *Кабанець Є.П.* Загибель Успенського собору... – С. 339–340); *Гуржій А.* Прорахунок Чорногубова... – С. 32 (опубліковано: там само. – С. 355–357).

[187] *Черногубова-Яковлева Е.А.* Правда о смерти Н.Н. Черногубова // Правда Украины. – 21.05.1944. – С. 2 (опубліковано: *Кабанець Є.П.* Загибель Успенського собору... – С. 340–345).

зруйнування Хрещатика наприкінці вересня 1941 р. внаслідок радянських диверсій. Проте винуватцями всіх цих злочинів, як і вбивства М. Чорногубова, газета "Правда Украины" назвала німецьких окупантів[188].

До самого кінця існування Радянського Союзу панувала ця офіційна версія. Її ніхто не міг заперечувати, а тому всі, хто торкався теми загибелі М. Чорногубова, писали про неї лише в дусі газетної "правди". Різні її варіації ми знаходимо у спогадах Н. Лінки (Геппенер), написаних у 1946 р. (док. № 18. с. 217), А. Гуржія, опублікованих вже наприкінці існування Радянського Союзу. Цю версію обстоює і сучасний дослідник Є. Кабанець, пов'язуючи загибель М. Чорногубова з трагедією Успенського собору[189], в чому ми не можемо з ним не погодитися.

Багато різночитань у спогадах з приводу того, коли (вночі чи під ранок?) зайшли до нього невідомі; і чи взагалі заходили, викликавши його тільки через вікно; скільки їх було (двоє чи троє); і чи всі вони були одягнуті в німецьку форму, чи тільки двоє; якою мовою розмовляли (російською чи німецькою)? Куди його викликали – до комендатури, чи до др. Г. Коха, чи "до німців", чи щоб відкрив Успенський собор? Так чи інакше, встановити наразі істину неможливо. Тому немає сенсу ще раз переказувати ці різночитання, тим більше, що вони детально перелічені у статті Є. Кабанця[190].

Повертаючись до неупереджених свідчень К. Чорногубової 1941 р. у листах до голови КМУ, бачимо, що в справі загибелі її чоловіка фігурують брати Старовойтови. Одного із Старовойтових – С. Старовойтова називає історик С. Кот у числі тих, хто зафарбовував під час оборони Києва бані Успенського собору[191]. З іншого документа дізнаємося, що 21 липня 1942 р. Печерська райуправа надала дитячим яслами № 4 право "…*користуватися для потреб ясель безпритульними городами п. Старовойтової та п. Нестеренко (Лавра, Цитадель № 10а), хазяїни яких заарештовані*…"[192] У березні 1943 р. у процесі ліквідації Печерської райуправи частина її справ передавалася до Ярославської райуправи, серед яких були справи: № 61 "*Старовойтова К.Д.*", № 65/114 "*Старовойтов К.Д.*" і № 80 "*Старовойтова Анастасія Якимівна*"[193]. Можливо, це та сама сім'я, про яку писала К. Чорногубова.

Є ще одна згадка про сім'ю Старовойтових. У листопаді 1943 р. жителька Києва Хєнкіна, яка під час окупації 20 червня 1942 р. була заарештована Гестапо за доносом за те, що вона переховувала вдома єврейку, свідчила в НКВС після

---

[188] Правда Украины. – 21 мая 1944 г. – № 98 (7418). – С. 1; заява Держдуми Росії від 26 листопада 2010 р. "О Катынской трагедии и ее жертвах"; Катынь: Март 1940 г. – сентябрь 2000 г.: Расстрел. Судьбы живых. Эхо Катыни: Документы / Отв. сост. Н.С. Лебедева. – М., 2001. – 688 с.; Amtliches Material zum Massenmord von Winniza. – Berlin, 1944. – 282 S.; Вінниця. Злочин без кари: (Документи, свідчення, матеріали про більшовицькі розстріли у Вінниці в 1937–1938-х рр.) / Упоряд. Є. Сверстюк. – К.: Воскресіння, 1994. – 333 с.
[189] *Кабанець Є.П.* Загибель Миколи Чорногубова... – С. 108.
[190] Там само. – С. 104.
[191] *Кот С.* Загибель собору... – С. 31.
[192] ДАКО, ф. Р-2361, оп. 1, спр. 17, арк. 232.
[193] Там само, спр. 45, арк. 9– 9зв.

визволення міста про своїх співкамерниць у в'язниці Гестапо по вул. Короленка, 33. Вона згадувала сім'ю Старовойтових: матір та двох доньок віком приблизно 18 та 24 років, старшу доньку звали Клава. Всі вони були заарештовані начебто за те, що у них вдома збиралися партизани. Крім того, за словами Клави, тут же на Короленка, 33 у чоловічій частині сиділи заарештовані її батько, який до війни і при німцях працював на заводі "Арсенал", та два старших брати[194]. Додамо, що на території Лаври знаходилися гуртожитки заводу "Арсенал" (див. пояснення до плану КПЛ 1920–1930-х рр.).

Дуже схоже на те, що йдеться про одну й ту саму сім'ю. Що це була за сім'я? Як вона була пов'язана з партизанами? З якими? Чи не з тою диверсійною групою, що була залишена для приведення у слушний час вибухівки, закладеної на початку вересня в Успенський собор? Поки що ці питання залишаються без відповіді.

Нагадаємо ще раз думку Є. Кабанця, що загибель М. Чорногубова безпосередньо пов'язана з вибухом Успенського собору (див. виноску 189). Від себе додамо, що загинув він від рук тих, хто здійснив цей вибух, кому заважали його свідчення про мінування собору і, зокрема проти братів Старовойтових.

Заборона входу до Лаври, екскурсій, виселення мешканців (19–29 жовтня 1941 р.)

Події у Лаврі, як вже говорилося, почали розгортатися дуже стрімко з другої половини жовтня 1941 р. 18 жовтня у музейних працівників Лаври були відібрані ключі від музеїв. 19 жовтня[195] у Лаврі з'явився наказ за підписом командира батальйону поліції у ранзі майора про охорону її поліцією, заборону входу на її територію, який дозволяв проте щодня проводити з 9-ої до 12-ої год. екскурсії у супроводі екскурсовода за окремим дозволом. Надавати його мав право міський комендант К. Ебергард за погодженням з вищим керівником СС і Поліції Південної Росії Ф. Єкельном (док. № 31, 49, 61). У день зникнення М. Чорногубова, 21 жовтня 1941 р., з'явився наказ про виселення у триденний термін мешканців Верхньої Лаври[196]. Чим же були викликані ці заборони і така поспішність?

Відповідь на це дає опублікований німецькими істориками службовий щоденник райхсфюрера СС Г. Гіммлера за 1941–1942 рр. З нього дізнаємося, що 2–3 жовтня 1941 р. Г. Гіммлер був у Києві: 2 жовтня він вилетів з Ципзер-Нойдорфа (нині Спішська Нова Весь, Словаччина) і через Бердичів–Житомир прибув у Київ, де мав того ж дня зустріч з вищим керівником СС і Поліції Південної Росії Ф. Єкельном, а 3 жовтня вилетів з Києва у Кривий Ріг. Після повернення до Берліна Г. Гіммлер 5 жовтня увечері був у фюрера. На цій зустрічі він розповів Гітлеру, що жителі Києва справили на нього погане враження, тому що 80–90% з них злидарюють. Розмова зайшла і про Києво-Печерську Лавру. Гітлер

[194] ГДА СБУ, ф. 11, спр. 937, т. 3, арк. 82 зв.–83.
[195] У наказі зазначалися лише місяць і рік – "X/41", визначити дату допомогли док. № 49, 61.
[196] *Черногубова-Яковлева Е.А.* Правда о смерти Н.Н. Черногубова... – С. 2 (опубліковано: *Кабанець Є.П.* Загибель Успенського собору... – С. 340–345).

підхопив пропозицію Гіммлера взяти Лавру під контроль, щоб та не змогла перетворитися на православний та духовний центр[197].

Ця ідея дуже швидко втілилася у дію. 9 жовтня 1941 р. вищий керівник СС і Поліції Південної Росії Ф. Єкельн отримав від начальника Поліції порядку К. Далюге телеграму, в якій йшлося про розпорядження фюрера заборонити вхід до монастиря на території Цитаделі (тобто до Києво-Печерської Лаври) віруючим та духовним особам, не допустити перетворення її в місце паломництва або релігійну святиню, передати її поліції, а останній "віддати [її] на волю руйнування" (док. № 29), тобто залишити руйнуватись.

Цей документ в українському перекладі вперше був опублікований Д. Малаковим, який приблизно переклав непросту для розуміння конструкцію "Zerstörung anheimstellen" (*віддати на волю руйнуванню* або *залишити/покинути руйнуватись,* тобто по суті *дати кому/чому діяти на свій розсуд/самому*), як "*...а потім знищений* [монастир – *Авт.*] *або залишений на їхній* [поліції – *Авт.*] *розсуд*"[198]. Є. Кабанець переклав цю конструкцію категорично, як пряму дію – "зруйнувати": "*Охорону [монастиря] слід передати поліції і після передачі зруйнувати його*"[199]. Ми так багато уваги приділяємо тонкощам перекладу, оскільки від неправильного прочитання цього документа, а він дуже важливий, робляться так само неправильні висновки. Наступні події, що відбулися у Лаврі після появи цієї телеграми, свідчили про цілковите втілення у життя розпорядження Гітлера.

Копія цієї телеграми з Головної квартири фюрера надійшла також у Райхсміністерство окупованих східних територій і потрапила до рук др. О. Бройтіґама, колишнього генерального консула Німеччини, який у 1920-х рр. працював в СРСР і, зокрема в Україні. На той час у райхсміністерстві О. Бройтіґам тимчасово виконував обв'язки керівника відділу політики. Зміст телеграми його вразив, він одразу зрозумів, про який монастир "на території Цитаделі" йдеться. Через 25 років про характер цієї телеграми він коротко напише у своїх мемуарах: "*Телеграма містила лише повідомлення, не розпорядження*"[200]. Його спроба разом з керівником українського відділу спонукати райхсміністра А. Розенберґа до якихось кроків на захист Лаври перед Гітлером була марною. За його влучним висловом це було: "*Roma locuta, causa finita*" (з лат.: Рим висловився – справу завершено). Тоді він наважився за спиною А. Розенберґа написати приватний лист знайомому штандартенфюреру СС зі штабу М. Бормана, з яким він не так давно познайомився у Головній квартирі фюрера. Цей офіцер виявляв неабиякий інтерес до мистецтва Росії. О. Бройтігам вирішив, що він зможе якимось чином допомогти захистити Лавру[201]. Лист цей зберігся як записка в архіві РМфбО і добре відомий

---

[197] Der Dienstkalender Heinrich Himmlers 1941/1942 / Bearbeitet, kommentiert und eingeleitet von P. Witte, M. Wildt, M. Voigt, D. Pohl, P. Klein, C. Gerlach, C. Dieckmann, A. Angrick. – Göttingen, 1999. – S. 224–226.

[198] *Малаков Д.* Київ 1939–1945: Фотоальбом... – С. 302.

[199] *Кабанець Є.П.* Руйнація Успенського собору... – С. 85.

[200] Das Telegramm enthielt lediglich eine Mitteilung, nicht eine Weisung (*Otto Bräutigam.* So hat es sich zugetragen... Ein Leben als Soldat und Diplomat. – Würzburg, 1968. – S. 432).

[201] Там само. – S. 432–433.

нині дослідникам. Йдеться про записку "др. Бр." до "Кр." від 13 жовтня 1941 р., автором якої є д-р О. Бройтігам. Щодо штандартенфюрера СС, прізвище якого починалося з абревіатури "Кр.", ідентифікувати його не вдалося.

У цьому листі О. Бройтігам обстоював недопустимість руйнування монастиря, оскільки це "*може зачепити найболючіші струни як національних, так і релігійних почуттів українців*", і пропонував "*залишити Лавру як пам'ятку архітектури великого культурно-історичного значення, але не дати відродитися їй як монастирю*" (док. № 118). Записка др. О. Бройтігама свідчила про те, що у стінах РМфбО були посадовці, які намагалися протидіяти рішенню фюрера, але жовтневі події 1941 р. у Лаврі показали їхню безрезультатність. Події почали розгортатися за планом Гіммлера та Гітлера.

Приблизно до середини жовтня 1941 р. Києво-Печерською Лаврою опікувався др. Г. Кох[202]. З середини жовтня Лавра перейшла під управління вищого керівника СС і Поліції Південної Росії обергруппенфюрера СС генерала поліції Фрідріха Єкельна, якого призначив райхскомісар України Е. Кох (док. № 119). 18 жовтня за наказом Ф. Єкельна були відібрані ключі від музейних приміщень, 19 жовтня – заборонений вхід до Лаври, 21 жовтня з'явився наказ Ф. Єкельна про виселення у триденний термін мешканців Верхньої Лаври (док. № 19; 31; 49; 61; 261, с. 890; виноска 196). Пояснення у німецьких поліцейських при виселенні було одне – "Міни!"[203] (звідки їм було знати про дійсні плани вищого керівництва Райху).

Виселення мешканців тривало довше, ніж передбачалося. І хоча люди залишили Лавру протягом трьох днів, але вони поверталися, щоб забрати і перенести або перевезти свої речі[204]. За спогадами А. Гуржія, під час цього переселення "*вулиця Січневого повстання майже аж до Арсеналу з обох боків була заставлена шафами, піаніно, канапами, фотелями, стільцями тощо. Валялися стоси книг, прикриті газетами, а то й запорошені снігом*"[205]. Виселення мешканців закінчилося 29 жовтня 1941 р., про що зазначив директор ЦІМ, об'єднаного з Лаврським музеєм, В. Маєвський у доповідній записці т.в.о. штадткомісара Києва полковнику Муссу (док. № 61). Відселено було близько 1000 осіб (док. № 261, с. 890).

Поки виселялися мешканці, Лавру продовжували відвідувати групи німецьких вояків для ознайомлення з її пам'ятками архітектури і музеями. За новими правилами, екскурсії могли проводитися з 9-ої до 12-ої год. ранку у супроводі екскурсовода за дозволом міського коменданта К. Ебергарда, який мав узгодити

---

[202] *Гуржій А.* Прорахунок Чорногубова... – С. 30 (опубліковано: *Кабанець Є.П.* Загибель Успенського собору... – С. 354); док. № 51.

[203] *Пушкарський Н.Ю.* Як горів Київ... – С. 172; *Лавров Д.* Голгофа Богородиці Печерської... – 2.11.2001. – С. 7.

[204] *Черногубова-Яковлева Е.А.* Правда о смерти Н.Н. Черногубова... – С. 2 (опубліковано: *Кабанець Є.П.* Загибель Успенського собору... – С. 343); спогади О. Ільвовського, інтерв'юер Є. Кабанець (там само. – С. 313–314); док. № 50.

[205] *Гуржій А.* Прорахунок Чорногубова... – С. 32 (опубліковано: *Кабанець Є.П.* Загибель Успенського собору... – С. 356).

його з вищим керівником СС і Поліції Південної Росії Ф. Єкельном (док. № 31). До Міської комендатури надходили численні заявки на проведення екскурсій по Лаврі. На її запит від 20 жовтня 1941 р. на ім'я Ф. Єкельна щодо порядку видачі дозволу на огляд Лаври і можливості проведення екскурсій у супроводі пані Н. Геппенер (док. № 32) 24 жовтня надійшла відповідь, що екскурсії можуть проводитися в обмеженій кількості, а пані Геппенер як екскурсовод непотрібна[206]. З музейних приміщень у цей час відвідувачам у Лаврі були відкриті Успенський собор і антирелігійна виставка колишнього ЦАРМ у 2-му корпусі (док. № 119).

Однак дуже швидко екскурсії до Лаври, навіть в обмеженій кількості, були припинені. 24 жовтня о 10 год. мала відбутися екскурсія для 150 військовослужбовців Вермахту (док. № 32), а вже 25 жовтня екскурсії до Лаври були заборонені. Заявки на цей день та наступні дні були відхилені (док. № 34). Ця заборона не стосувалася вищих урядовців німецької влади. 27 жовтня постійну перепустку для огляду Лаври отримав командувач Вермахту в Райхскомісаріаті Україна генерал авіації К. Кіцінґер (док. № 35). Після того, як 29 жовтня завершилося виселення мешканців верхньої території, а екскурсії були припинені ще раніше – 25 жовтня, життя у Верхній Лаврі зупинилося. Вхід до неї пильнувала німецька охорона. Що відбувалося у Лаврі з 29 жовтня до 3 листопада і, взагалі, чи відбувалося – невідомо.

Загибель Успенського собору 3 листопада 1941 р.: факти, версії, публікації, дослідження, підсумок

Факти

Вранці у понеділок 3 листопада були виселені зі своїх домівок мешканці Нижньої Лаври та навколишніх будинків у радіусі приблизно півкілометра в районі Верхньої Лаври. Їм наказувалося залишити на кілька годин свої помешкання і вийти за межі забороненої зони (док. № 19, с. 263), яка протягнулася на півночі до узвозу ім. Євгенії Бош (нині алея Героїв Крут), на півдні до Московської брами, на заході до вул. Щорса (нині Московська) та на сході до Дніпра (док. № 261. с. 891). Ці заходи були пов'язані з приїздом того дня у Київ президента Словаччини Йозеф Тісо, який мав намір відвідати Києво-Печерську Лавру.

Поїздка президента Словаччини в окуповану Україну, як тоді писали газети в "Радянський Союз", була приурочена до дня вшанування пам'яті померлих, який щорічно римо-католики відзначають 2 листопада, з метою відвідати могили загиблих словацьких вояків. У цій поїздці Й. Тісо супроводжували словацькі та німецькі високопосадовці, словацькі журналісти разом з фотокореспондентами і кінооператорами. Зі словацького боку у складі делегації були: міністр національної оборони та головнокомандувач збройних сил Словаччини, командувач Словацької експедиційної армійської групи у складі групи армій "Південь" генерал *Фердинанд Чатлош*, шеф пропаганди Словацької держави *Тідо Гашпар*, командир "Швидкої дивізії" полковник *Августин Малар*, начальник військового відомства канцелярії президента підполковник *Антонін Бардонь*; з німецького

[206] ДАКО, ф. Р-2353, оп. 1, спр.1, арк. 218.

боку – начальник Німецької військової місії у Словаччині генерал *Пауль Отто*, військовий аташе німецького посольства полковник *Гайнріх Бекер*[207].

Делегація виїхала з Братислави увечері 30 жовтня, наступного дня, 31 жовтня, відвідала меморіал загиблим словацьким воїнам у с. Залужжя поблизу м. Сянока і поклала вінки до пам'ятника, після того оглянула місця боїв на р. Сян та того ж дня прибула у Львів. 1 листопада Й. Тісо відслужив мессу у Латинському кафедральному соборі Львова, відвідав разом із своїм супроводом місцевий цвинтар, де були поховані словацькі вояки, затим коротко оглянув місто, у тому числі спалену при відступі Червоної армії в'язницю[208], та вирушив у Рівне, де його привітав німецький "командуючий генерал". Після прийому делегація вирушила у Житомир, куди прибула надвечір. У неділю, 2 листопада, президент Словаччини та члени делегації вирушили у селище Липовець, поблизу якого у липні 1941 р. точилися запеклі бої між словацькими підрозділами та частинами Червоної армії, в яких загинуло багато словаків. Їх поховали у Липовці, утворивши окремий меморіал. На меморіальному цвинтарі за участю військового оркестру був проведений траурний мітинг, на якому були присутні староста селища, місцевий священик та жителі Липовця. Після пам'ятних заходів делегація повернулася у Житомир[209].

У понеділок 3 листопада словацька делегація на чолі з президентом Й. Тісо вранці виїхала у Київ. По приїзді їх привітав і дав урочистий обід у колишньому штабі КОВО т.в.о. штадткомісара Києва полковник Мусс. Після прийому президент Й. Тісо та його супровід поїхали, ймовірно, одразу у напрямку Києво-Печерської Лаври. Словацька кінохроніка зафіксувала руїни Хрещатика, Софійську площу, президентський автобус поруч Маріїнського палацу, виїзд його на дерев'яний міст ім. Шарнгорста, побудованого німцями трохи нижче зруйнованого при відступі останніх захисників Києва мосту ім. Євгенії Бош, зупинку на лівому березі Дніпра, звідки відкривався чудовий краєвид з Києво-Печерською Лаврою, проїзд по мосту у зворотній бік та відвідини Лаври[210] (фото 39–49).

Пересувався словацький президент та члени його делегації у поїздці по Україні автобусом марки "Gräf & Stift K 39-45 PS"[211]. Делегацію супроводжували щонайменше два кінооператори, не кажучи про присутність журналістів і фотокореспондентів, частина яких мусила пересуватися окремим транспортом. На цю думку наштовхують кадри словацької кінохроніки, на яких Й. Тісо та члени його делегації виходять з автобуса, тобто один з кінооператорів мусив їхати окремим транспортним засобом та ще й попереду, щоб встигнути зафільмувати вихід[212]. У Києві автобус Й. Тісо також супроводжували легкові авто-

---

[207] Pán Prezident navštivil hroby sloveských hrdinov v Sovietskom sväze // Slovák. – Bratislava, 7. novembra 1941. – Čislo 257. – S. 1.

[208] Словацька кінохроніка про візит Й. Тісо в Україну 31 жовтня – 5 листопада 1941 р. ([Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://photohistory.kiev.ua/media.php?a=1-8), таймкод 1–2,57.

[209] Pán Prezident navštivil hroby sloveských hrdinov v Sovietskom sväze... – S. 1–2.

[210] Там само; словацька кінохроніка про візит Й. Тісо в Україну..., таймкод 3,12–7,07.

[211] *Малаков Д.В.* Київ 1939–1945: Фотоальбом... – С. 126.

[212] Словацька кінохроніка про візит Й. Тісо в Україну..., таймкод 4,32.

мобілі, ймовірно, представників німецької сторони, яка приймала Й. Тісо. Принаймні на плівці кінохроніки біля Маріїнського палацу видно один з легкових автомобілів, який рухався одразу за автобусом (фото 39).

У Києві камера кінооператора серед супроводу Й. Тісо зафіксувала також словацьких генералів Антона Пуланіча та Йозефа Туранця, старшину Словацької армії українця Ореста Шенкірика, який служив при штабі А. Малара. З німецького боку словацького президента та членів його делегації у Києві супроводжував генерал-лейтенант Бернгард Вабер, командувач Київського військового авіаційного округу. Він очолював групу представників німецького військового управління, яка супроводжувала Й. Тісо як у Києві, так, ймовірно, і в інших містах Райхскомісаріату Україна (Рівне, Житомир, Липовець). На всіх київських кадрах, де є Й. Тісо, Б. Вабер завжди поруч (фото 40–43). Також часто поруч з Й. Тісо на плівці можна побачити полковника Люфтваффе Ріхарда Шимпфа[213] (фото 40–43). Велика кількість офіцерів Люфтваффе поруч з Й. Тісо, принаймні у Києві, пояснюється тим, що командувачем Вермахту в Райхскомісаріаті Україна був генерал Люфтваффе К. Кіцінґер.

Приблизно об 11 год. 40 хв. велика група словацьких та німецьких високопосадовців на чолі з Й. Тісо прибула до Києво-Печерської Лаври. Знадвору біля Троїцької надбрамної церкви її привітала група офіцерів (фото 44). Й. Тісо та його супровід зайшли на територію Лаври і попрямували до Успенського собору (фото 47). Група гостей разом з президентом складала щонайменше 25 осіб (фото 48). Якщо слідувати словацькій кінохроніці, президент і його супровід оглянули лише собор і нікуди більше не заходили. Після огляду собору Й. Тісо приблизно о 12 год. 30 хв. разом із супроводом залишив Лавру (фото 49). Він відправився на урочистий обід, влаштований на його честь у готелі "Палас" командувачем Вермахту в Райхскомісаріаті Україна генералом авіації К. Кіцінґером. По обіді о 15 год. президент Словаччини разом з членами своєї делегації залишив Київ, виїхавши до Житомира[214] (док. № 36).

Ще під час перебування Й. Тісо у Києві приблизно о 14 год. 30 хв. в Успенському соборі пролунав невеликий вибух. На цей звук до собору побігли вартові. Один з них помітив трьох чоловіків, які втікали. Їх було застрелено. А через кілька хвилин по тому пролунав величезної сили вибух, що зруйнував собор. Трьох застрелених чоловіків було обшукано, але ніяких документів при них не знайшли. Приблизно такого змісту телеграму після вибуху собору того ж дня вищий керівник СС і Поліції Південної Росії Ф. Єкельн направив райхсфюреру СС Г. Гіммлеру, в якій повідомляв також про можливе введення стану облоги у місті. Про вибух собору він поінформував ще Р. Гайдріха та К. Кіцінґера (док. № 36). Через кілька днів текст телеграми увійшов у підсумкове донесення начальника

[213] *Кабанець Є.П., Качан Р.І.* Візит до Лаври президента Й. Тісо: ідентифікація учасників за кіно- та фотодокументами // Могилянські читання 2014 року: Зб. наук. пр.: Давньоруські храми: дослідження та збереження. – К., 2015. – С. 153–157.

[214] Завершив свою поїздку на схід Й. Тісо 5 листопада, повернувшись через Рівне–Львів–Перемишль–Хирів–Меджилабірці до Словаччини (Pán Prezident navštivil hroby sloveských hrdinov v Sovietskom sväze... – S. 2).

Поліції безпеки та СД "Донесення № 130 про події в СРСР" від 7 листопада 1941 р. (док. № 37). У цьому повідомленні до вже відомого тексту додавалося пояснення причини знищення Успенського собору: "*Очевидно, йдеться про замах на особу президента Тісо*" (док. № 37).

З обох документів видно, що вибух став повною несподіванкою для німців. Більше того, приблизно через півтора місяця угорські вчені, які спаковували в Історичному музеї на території Лаври експонати, сфотографували тіла трьох чоловіків, застрелених 3 листопада (фото 56). Скинуті під південну стіну Трапезної церкви, вони пролежали до весни наступного року, оскільки Верхня Лавра спорожніла, і нікому було їх ховати. Троє застрелених були одягнуті у напіввійськове вбрання – гімнастерки, поверх в одного фуфайка, у другого – піджак, у третього – френч, у котрогось з-за халяви чобота виглядала ложка (док. № 261, с. 892, фото 56). У березні 1942 р. там само під південною стіною Трапезної церкви за наказом німецького офіцера їх поховали директор і комендант Управління КПЛ В. Тверський, І. Мандрик та ієромонах Назарій (Міщенко)[215].

Вибух, який зруйнував Успенський собор Лаври, випадково зафіксував з мосту ім. Шарнгорста офіцер 304-го батальйону поліції капітан Пауль Літен (фото 50–54), фотограф-любитель, який зробив багато знімків як у Лаврі (фото 24–37), так і Києві. 304-й батальйон поліції був сформований весною 1940 р. у Хемніці, його офіцерський корпус складався з професійних поліцейських[216]. Не був виключенням і П. Літен. Перед війною він закінчив поліцейську школу у званні лейтенанта. Батальйон підпорядковувався начальнику Поліції порядку і здійснював на окупованій території охорону військових та інших важливих об'єктів. За наказом Ф. Єкельна від 11 жовтня 1941 р. 304-й батальйон поліції мав змінити у Києві полк поліції "Південь"[217]. У Київ батальйон прибув приблизно 15–17 жовтня[218]. Тому перебування капітана П. Літена на мосту ім. Шарнгорста у момент вибуху собору цілком могло бути обумовлене його службовими обов'язками.

Існують розходження у часі вибуху Успенського собору – приблизно о 12 год. 50 хв., 13 год. та 14 год. 30 хв. Перший варіант – журналістська версія (озвучується у словацькій хроніці[219]), начебто приблизно через двадцять хвилин після того, як Лавру залишив президент Й. Тісо, тобто о 12 год. 50 хв., вибухнув собор, та свідчення Ф. Єкельна на допиті в НКВС, що вибух стався через 30 хв. після того як Й. Тісо відбув з Лаври, тобто о 13 год.[220]; другий варіант – 14 год. 30 хв. – називається у телеграмі Ф. Єкельна Г. Гіммлеру (док. № 36), у статті П. Кульженко "Церкви, знищені большевиками в Києві", опублікованій у "Новому українському слові" 5 квітня 1942 р.[221], в акті комісії про руйнування архітек-

[215] ГАРФ, ф. Р-7021, оп. 65, д. 521, л. 52, 58; док. № 261, с. 892; док. № 267.
[216] *Stefan Klemp.* "Nicht ermittelt": Polizeibataillone und die Nachkriegsjustiz. Ein Handbuch. – 2. erweiterte und überarbeitete Auflage. – Essen: Klartext Verlag, 2011. – S. 247, 509.
[217] *Феттіх Н.* Київський щоденник... – С. 61.
[218] *Полюшко Г.* Так кто же взорвал Успенский собор... – С. 7.
[219] Словацька кінохроніка про візит Й. Тісо в Україну..., таймкод 6,47–6,52.
[220] *Кабанець Є.П.* Загибель Успенського собору... – С. 266.
[221] Там само. – С. 333.

турного ансамблю Лаври під час окупації від 30 листопада 1943 р. – "*около двух часов*" (док. № 262, с. 899). У доповідній записці голові НДК В. Тверського та архімандрита Лаври Валерія (Устименка) від 29 листопада 1943 р. зазначаються ширші межі – 13–15 год. (док. № 261, с. 891). На нашу думку, офіційний документ, складений того ж дня і підкріплений свідченнями киян, вагоміший, ніж свідчення іноземних журналістів та, особливо, покази в НКВС. Це дає нам право стверджувати, що вибух стався, як зазначено у телеграмі Ф. Єкельна, близько 14 год. 30 хв. за німецьким часом (15 год. 30 хв. за сучасним київським часом або 16 год. 30 хв. за тогочасним місцевим часом – див. виноску 158).

Версії

Як природа не терпить порожнечі, так і в суспільстві – брак інформації заповнюється здогадками. Вибух Успенського собору при майже повній відсутності інформації породив силу чуток, версій, думок як серед українців, так і німців з приводу того, хто і як підірвав собор. Адже нікому, крім вузького кола, не було відомо ні про розпорядження Гітлера залишити Лавру руйнуватись, ні про візит Й. Тісо у Київ. На деякі чутки, версії дослідники післявоєнного покоління спиралися вже як на доконані факти, будуючи, по суті, свої висновки на піску. Розглянемо їх по-порядку.

1. *Собор, підірваний німцями, начебто щоб прикрити сліди пограбування культурних цінностей*[222] – собор не був пограбований. Винесені 22 вересня 1941 р. М. Чорногубовим збірки церковного облачіння та ікон з собору, були повернуті ним до собору в середині жовтня (див. док. № 20, 51, 56; виноску 184). Через два місяці, у грудні, угорські археологи Н. Феттіх і Д. Ласло разом із співробітниками ЦІМ В. Шугаєвським та С. Григорьєвим підняли на поверхні руїн окремі предмети церковного облачіння (фото 77), а 8 січня 1942 р. за допомогою угорських вояків були проведені навіть одноденні імпровізовані розкопки, внаслідок яких з-під руїн вийняли близько 20 риз і плащаниць (фото 81–84). Але масове звільнення з-під руїн цінностей Успенського собору сталося по війні під час розбирання руїн. У 1945 р. кількість знайдених предметів XIV–XVIII ст., взятих на збереження до фондів заповідника, перевищувала 2000 од. зб.[223] Етапи розкопок руїн Успенського собору та виявлені при цьому цінності описала і підсумувала Л. Ковалева. За її даними: "*Всього в руїнах Успенського собору виявлено і здано до фондів Заповідника: предметів з металу – 5239 од. зб.; предметів з тканин – 2031 од. зб.*"[224]

---

[222] *Кабанець Є.П.* Загибель Успенського собору... – С. 264–265; *Форостівський Л.* Київ під ворожими окупаціями... – С. 39; *Гуржій А.* Прорахунок Чорногубова... – С. 32 (опубліковано: *Кабанець Є.П.* Загибель Успенського собору... – С. 355); *Мельниченко И.* Почему гестапо взорвало Успенский собор // Киевские ведомости. – 4 марта 1997. – С. 18; *Новакович Р.* Таким был Успенский собор: последняя рана войны // Зеркало недели. – 2 ноября 1996. – С. 16; док. № 261, с. 891; *Лер С.* "Як все це, однак, жахливо!". Із щоденника німецького державного архівіста Моммзена у період його перебування в Україні під час Другої світової війни (1943) / переклад з нім. Н. Кашеварової, Н. Малолєтової // Пам'ятки. – Т. 8 – 2008. – С. 68.

[223] Очерки истории Киево-Печерской лавры и Заповедника / Кол. авторов. – К., 1992 – С. 141.

[224] *Ковалева Л.І.* З історії відтворення колекції музейних предметів... – С. 115.

2. *Собор вибухнув начебто при включенні електричного освітлення*[225] – собор не вибухав при включенні електричного освітлення. За спогадами Н. Лінки (Геппенер), собор яскраво освітлювався електричними лампами ще в той час, коли на територію Лаври вільно могли заходити співробітники музеїв (док. № 18, с. 218). На знімку Успенського собору, зробленому 1 жовтня 1941 р. Й. Гьолє, добре видно на затіненій нижній частині західного фасаду білі відблиски від електричного освітлення у притворі (фото 23, 23а). У жовтні кілька знімків в середині собору зробив капітан П. Літен (фото 33–37). Без електричного освітлення йому б це навряд чи вдалося.

3. *Було влаштовано урочисте Богослужіння, під час якого вибухнув собор, при цьому загинуло багато людей*[226] – урочистого Богослужіння в соборі не було і під час вибуху в середині ніхто не загинув. Приблизно за дві години до вибуху його оглянув президент Словаччини Й. Тісо та супроводжуючі особи (див. вище розділ "Факти"; док. № 36, 37; фото 44, 47–49). Собор злетів у повітря порожнім.

4. *Собор замінували більшовики, а підірвали начебто німці, які не змогли його розмінувати*[227] – близька до істини версія, що живе до сьогоднішнього дня, оскільки має вагоме підґрунтя. Якби Лавру намагалася знищити одна сторона, було б простіше довести, яка саме, але бажання було в обох, однак різними методами. Одна готувала диверсію в Успенському соборі, інша мала залишити Лавру руйнуватись. Тому по праву так багато прихильників у цієї версії. Однак свідчення О. Немчинського і П. Василевського, підтверджені фактами, про що йтиметься нижче, спростовують її.

5. Райхсміністр озброєнь і боєприпасів Альберт Шпеєр був у Києві в 1942 р., про що написав: "*Одну из самых знаменитых церквей Киева я застал в руинах. Взлетел в воздух размещавшийся в ней советский склад боеприпасов – так, во всяком случае, мне объяснили. Позднее я узнал от Геббельса, что эта церковь была взорвана по приказу "Имперского комиссара на Украине" Эриха Коха, чтобы уничтожить этот символ украинской национальной гордости*"[228]. Склад боєприпасів у соборі ніколи не розміщувався. Однак склад боєприпасів дійсно вибухав, але в Старому Арсеналі напроти Лаври 20 вересня 1941 р. (див. виноски 163, 164; док. № 19, с. 261). У день загибелі Успенського собору Ф. Єкельн повідомив про вибух лише трьох осіб: Р. Гайдріха, Г. Гіммлера та К. Кіцінґера (док. № 36). Як бачимо, Е. Коха серед них не було. Якби це було його розпорядження, йому мали б повідомити про виконання.

---

[225] *Никодимов И.Н.* Воспоминание о Киево-Печерской Лавре... – 1999. – С. 198; *Феттіх Н.* Київський щоденник... – С. 50; док. № 261, с. 891, № 19, с. .262–263.

[226] *Никодимов И.Н.* Воспоминание о Киево-Печерской Лавре ... – 1999. – С. 198; *Петров С.* Взрыв в Лавре – акция НКВД: об этом свидетельствуют архивы немецкой разведки // Интересная газета. Загадки цивилизации. – 2001. – № 8. – С. 11; док. № 18, с. 218; 20, с. 266; 26, с. 288.

[227] *Форостівський Л.* Київ під ворожими окупаціями... – С. 38; *Ревуцький В.Д.* По обрію життя: Спогади. – К.: Час, 1998. – С. 197; *Гуменна Д.* Хрещатий Яр. – К.: Вид. ім. О.Теліги, 2001. – С. 62; *Хорошунова И.* Первый год войны... – С. 72; *Феттіх Н.* Київський щоденник... – С. 38; *Лер С.* "Як все це, однак, жахливо!"... – С. 68; *Кот С.І.* Загибель собору... – С. 34–35; *його ж.* Зруйнування Успенського собору... – С. 142–143; док. № 19, с. 263; док. № 265, с. 905.

[228] *Шпеер А.* Воспоминания / Перевод с нем. – Смоленск: Русич, 1997. – С. 328.

6. Начальник охоронної поліції та жандармерії Київської генеральної округи генерал-лейтенант поліції Пауль Шеєр у січні 1946 р. на відкритому судовому засіданні Військового трибуналу Київського військового округу відверто свідчив: "*Когда я прибыл в Киев, мне сказали, что приблизительно за 8 дней до моего приезда была взорвана большая башня в Лавре. […] Мне говорили, будто бы мотивом взрыва послужило то, что в Киев приезжал Тиссо, что взрыв произвели через некоторое время после его отъезда партизаны, и что якобы этот взрыв был спланирован ими*"[229]. На нашу думку, це було правдиве свідчення, але настоювати на ньому на показовому процесі було зайвою і безглуздою справою, тому підсудний одразу його знівелював: "*Этой версии я не поверил и считал, что взрыв Лавры был приурочен к посещению Лавры Тиссо, чтобы обвинить в этом партизан*"[230]. Виникає запитання, навіщо було німцям звинувачувати партизан? У пропагандистських цілях? Тоді, можна було щось інше для цього підірвати або взагалі нічого й не підривати, партизани самі робили це з успіхом. На вибух Успенського собору німецька влада ніяк не зреагувала, жодних звинувачень у бік партизанів не було, жодних репресивних заходів. Тому останнє твердження П. Шеєра слід розцінювати як прийнятне для суду пояснення.

7. Відомий німецький історик церкви Фрідріх Гаєр з приводу вибуху Успенського собору висловив ще одне припущення: "*Найвірогідніше, що за цією операцією стояли керівник Партійної канцелярії Мартін Борман та райхскомісар Еріх Кох, переслідуючи ціль позбавити Україну її духовного центру*"[231]. Однак замість обґрунтування автор зазначив у примітках, що це думка полковника А. Бізанца. Крім неї він навів ще кілька версій та контр-версій: а) вибух здійснили підрозділи СС під керівництвом вищого керівника СС і поліції Південної Росії обергруппенфюрера СС Г. Прюцмана; б) вибух у соборі пролунав за кілька хвилин, як його залишив президент Словаччини Й. Тісо, як невдалий замах на його життя з боку радянських диверсантів; в) Г. Прюцман та підпорядкований йому командир київського СД не могли брати участь у знищенні собору, оскільки займалися тоді питаннями розбудови української допоміжної поліції, крім того, між Е. Кохом та Г. Гіммлером не було єдності[232]. З приводу цих версій лише зазначимо, що до 11 листопада 1941 р. вищим керівником СС і Поліції Південної Росії був ще Ф. Єкельн[233], а не Г. Прюцман. Ф. Гаєр навів лише версії (чутки), які були у німців, не шукаючи їхнього підтвердження або спростування.

Через 50 років у своїй новій монографії "Історія Церкви в Україні у 20 столітті: від епохальних змін Першої світової війни до становлення незалежної

---

[229] Київський процес: Док. і матеріали / Упоряд. Л. Абраменко. – К.: Либідь, 1995. – С. 46.
[230] Там само. – С. 46.
[231] Am wahrscheinlichsten ist, daß der Leiter der Parteikanzlei Martin Bormann und der Reichskommissar Erich Koch hinter der Unternehmung standen und dabei das Ziel verfolgten, der Ukraine ihren ideellen Herzpunkt zu nehmen (*Friedrich Heyer.* Die Orthodoxe Kirche in der Ukraine von 1917 bis 1945. – Köln, 1953. – S. 203).
[232] Там само.
[233] *Bernhard Kiekenap.* Hitlers und Himmlers Henker: Der SS-General aus Braunschweig: Biografische Notizen über Friedrich Jeckeln (1895–1946). – Braunschweig: Appelhans Verlag, 2013 – S. 64.

Української держави" Ф. Гаєр повторив ту саму думку з тим самим обґрунтуванням та назвав нові версії[234]. Перша, що Успенський собор був зруйнований радянською стороною з посиланням на П. Ґрімстед та Т. Геврика[235], а друга – німецькою, як помста за криваву акцію на оглядовому майданчику з посиланням на Є. Кабанця[236] та І. Бенчєва[237].

Публікації та дослідження

З розпадом СРСР стало можливим відкрито говорити про злочини радянської влади, спростовуючи численні міфи, офіційні версії та тлумачення, якими прикривалися ці злочини. Так само відбулося із загадковим вибухом Успенського собору. Починаючи з 1990-х рр. стали з'являтися публікації, в яких наводилися нові факти, свідчення щодо цієї події, критично розглядалися аргументи "за" і "проти". Перелічити всі публікації за останні майже 25 років за браком місця неможливо, тому назвемо знакові, які привнесли у розв'язання цього питання нові факти або аргументи.

• І. Гурков у статті, опублікованій у серпні 1991 р. в "Літературній Україні", вперше обґрунтовано піддав сумніву офіційну версію вибуху Успенського собору начебто "німецько-фашистськими загарбниками"[238], провівши, зокрема паралель з масовими вибухами на Хрещатику, у Харкові та масштабним мінуванням восени 1941 р. Ленінграда і Москви.

• Лист майора запасу М. Костенка та його інтерв'ю з М. Татарським, колишнім командиром окремого взводу спецпризначення, опубліковані у вересні 1991 р. газетою "Літературна Україна" з приводу статті І. Гуркова, містили важливі свідчення щодо мінування Києва у серпні–вересні 1941 р.[239]

• У 1991 р. вперше в Україні був виданий у перекладі українською мовою каталог, укладений українським архітектором громадянином США Титом Гевриком, "Втрачені архітектурні пам'ятки Києва", в якому опубліковано повідомлення Оперативної групи "С" про візит 3 листопада 1941 р. до Лаври президента Словаччини Й. Тісо, вибух собору близько 14 год. 30 хв. та загибель при цьому трьох імовірних злочинців[240] (док. № 37). Це повідомлення увійшло

---

[234] *Friedrich Heyer.* Kirchengeschichte der Ukraine im 20. Jahrhundert: Von der Epochenwende des Ersten Weltkrieges bis zu den Anfängen in einem unabhängigen ukrainischen Staat. – Göttingen, 2003. – S.287–288.

[235] *P. Kennedy Grimsted.* The Fate of Ukrainian Cultural Treasures During World War II, Jahrbücher für Geschichte Osteuropas. – 1991. – Heft 39. – P. 58; *T.D. Hewryk.* The Lost Architecture of Kiev. – New York, 1982.

[236] *Кабанец Е.* Так кто же взорвал Успенский собор? // Киевские ведомости. – 26 октября 1996. – № 223 (1042). – С. 17.

[237] *Ivan Bentchev.* Gerettete und verschollene Kirchenschätze. Otto Klein und der deutsche "Kunstschutz" in Kiev 1941–1943 // Hermeneia. Zeitschrift für ostkirchliche Kunst. – 1997. – Heft 1. – S. 27–40.

[238] *Гурков І.* Хто висадив у повітря Успенський собор? // Літературна Україна. – 1 серпня 1991. – № 31 (4440). – С. 6.

[239] "Хто висадив у повітря Успенський собор": Відлуння теми. Два листи... – С. 4.

[240] *Тит Геврик.* Втрачені архітектурні пам'ятки Києва. – Вид. четверте. – Нью-Йорк ; Київ, 1991. – С. 53.

у підсумкове донесення начальника Поліції безпеки та СД "Донесення № 130 про події в СРСР" від 7 листопада 1941 р.

• Публікація Д. Кулиняки у 4-му номері "Пам'яток України" за 1991 р. листа колишнього політв'язня П. Василевського про зруйнування Успенського собору радянською диверсійною групою зі слів колишнього енкаведиста Спановського[241]. Того ж року П. Василевський цю історію переповів в окремій публікації у львівській газеті "За вільну Україну"[242].

• У 4-му номері "Пам'яток України" 1991 р. опублікована українською мовою скорочена версія статті мистецтвознавця Б. Жука "Пожары в Киеве в 1941 году" (док. № 20) під назвою "Чорногубов – антибільшовик"[243]. У ній згадувалося господарювання в Лаврі у першій половині вересня НКВС, вхід до якої був закритий на кілька тижнів.

• 1995 р. газета "Совершенно секретно" опублікувала розповідь колишнього сапера, начальника штабу 207-го окремого батальйону інженерних загороджень О. Немчинського про знищення Успенського собору радянською диверсійною групою зі слів командира цієї групи під псевдонімом Олег Лутін[244] (док. № 23). Цю історію в 1991 р. О. Немчинський розповів києвознавцю Д. Малакову, який опублікував її у 2001 р. (док. № 22).

• У травні 1995 р. І. Мельниченко вперше оприлюднив записку др. О. Бройтігама від 13 жовтня 1941 р. (док. № 118), названого у статті д-р "Бр.", та два знімки, зняті капітаном П. Літеном 304-го батальйону поліції (фото 51, 52), на яких зафіксований момент вибуху Успенського собору[245]. Прізвище офіцера тоді було невідомим. Тому висновок був такий, що німці підірвали собор, а фотограф завчасно зайняв вигідну позицію для зйомки.

• У 1997 р. Г. Курас опублікував скорочений варіант листа В. Шугаєвського до головного редактора газети "Новое Русское Слово" щодо обставин загибелі Успенського собору Лаври від радянських мін, опублікованого у названій газеті під псевдонімом А. Кошман-Коврайський у 1948 р.[246] (повну публікацію див. док. № 19).

• 2004 р. побачив світ у перекладі українською мовою щоденник угорського археолога Н. Феттіха, який у грудні 1941 р. – січні 1942 р. перебував у Києві і працював у ЦІМ на території Лаври. У ньому вперше була оприлюднена фото-

---

[241] *Кулиняк Д.* Хто мінував собори? ... – С. 48–49 (опубліковано: *Кабанець Є.П.* Загибель Успенського собору... – С. 358–363).

[242] *Василевський П.* Хто знищив Успенський собор у Києві? // За вільну Україну. – Львів, 14 грудня 1991. – № 228 (353). – С. 2 (опубліковано: *Кабанець Є.П.* Загибель Успенського собору... – С. 363–365); док. № 21.

[243] *Жук Б.* Чорногубов – антибільшовик // Пам'ятки України. – 1991. – № 4. – С. 55 (опубліковано: *Кабанець Є.П.* Загибель Успенського собору... – С. 366–367).

[244] Повторна публікація в українському виданні: *Немчинский А.* Жертвы минной войны // Совершенно секретно. – 2011. – № 7 (36). – С. 16–17.

[245] *Мельниченко И.* "...и тебе самой оружие пройдет душу". Тайна взрыва Успенского собора // Киевские ведомости. – 5 мая 1995. – С. 20–21.

[246] *Курас Г.* Валентин Шугаєвський... – С. 149–152 (опубліковано: *Кабанець Є.П.* Загибель Успенського собору... – С. 345–350).

графія трьох радянських диверсантів, застрелених німецькими вартовими 3 листопада 1941 р. при втечі після першого вибуху в Успенському соборі[247].

Отже, до середини 2000-х рр. накопичилося достатньо нових фактів щодо загибелі Успенського собору, щоб по-новому їх переосмислити і зробити певні висновки. Тому поява у 2011 р. документального розслідування наукового співробітника НКПІКЗ Євгена Кабанця "Загибель Успенського собору: міфи і дійсність"[248] стала логічним продовженням напрацювань багатьох дослідників.

Автор критично проаналізував велику кількість архівних джерел, вітчизняних та іноземних видань, публікацій у пресі, довідкової літератури, електронних ресурсів як стосовно вибуху Успенського собору, так і дотичних питань. Він розглянув мінування та вибухи на Хрещатику, провівши паралель з мінуванням Ленінграда, Москви, Харкова та інших міст, діяльність у Києві резидента НКВС СРСР В. Карташова, будову радіомін Ф-10 та принцип їхньої дії, візит словацької делегації на чолі з президентом Й. Тісо до Берліна 22–23 жовтня 1941 р., пов'язаний начебто з наступним його візитом в Україну та багато інших питань[249].

Такий обсяг залученого і опрацьованого матеріалу, широкий спектр висвітлених питань є безумовним здобутком автора і позитивною ознакою. З іншого боку, після ознайомлення з працею Є. Кабанця склалося враження, що беручись за розкриття такого складного питання – як і ким був зруйнований Успенський собор – автор вже наперед знав відповідь, і йому залишалося лише довести це. Підтвердження цієї думки знайшлося в заключному розділі книги, де автор відверто говорить: "*Свого часу готуючи спільно з І.Н. Колесником матеріал про руйнацію Успенського собору, я запропонував шукати у діях німецької сторони одразу кілька спонукальних мотивів, що могли доповнювати один одного, в тому числі: 1)* ідеологічний *(боротьба проти Православної церкви, яка втілювала національно-визвольну і патріотичну ідею); 2)* пропагандистсько-дезінформаційний *(викриття "більшовицького хрестового походу проти культури"); 3)* політичний *(так звана конкурентна "боротьба відомств" і прагнення нацистських функціонерів підставити один одного); 4)* кримінальний *(прагнення приховати розкрадання музейного майна під виглядом диверсійного акту)*" (с. 271). Одразу постає питання, а чому подібні мотиви для бездоганності дослідження автор не шукав у радянської сторони? На жаль, така позиція завадила йому неупереджено розглянути відомі факти, свідчення, привела до нелогічних, недостатньо обґрунтованих або й зовсім необґрунтованих побіжних висновків, суперечливих тверджень, а у цілому – до помилкового висновку.

Перше, що впадає в око, це визначення цієї праці у вступі як "*популярної публіцистики*"[250], а на останній сторінці реквізитів бачимо: "*Наукове видання*". При цьому всі ілюстрації подані автором без посилань.

---

[247] *Феттіх Н.* Київський щоденник... – С. 128. – Фото XII.
[248] *Кабанець Є.П.* Загибель Успенського собору: міфи і дійсність. Документальне розслідування. – К., 2011. – 376 с.
[249] Там само. – С. 165–170, 179–183, 193–201, 204, 209–210.
[250] "*...було прийнято рішення* [...] *опрацювати вже зібраний матеріал у жанрі популярної публіцистики*" (Там само. – С. 7).

Повідомлення Оперативної групи "С" про візит 3 листопада 1941 р. до Лаври президента Й. Тісо (док. № 37) у зведеному звіті начальника Поліції безпеки та СД "Донесення про події в СРСР № 130" від 7 листопада 1941 р. автор розцінив як "*примітивну нацистську дезінформацію*" (с. 207). Якщо це так, то що робити з телеграмою Ф. Єкельна від 3 листопада 1941 р. (док. № 36), який після вибуху Успенського собору того ж дня повідомив те саме та додатково, що він поінформував про це командувача Вермахту в РКУ К. Кіцінґера та керівника РСГА Р. Гайдріха, і зауважив про можливість введення у зв'язку з цим стану облоги. Вона також є дезінформацією? Про цей документ автор взагалі нічого не знав. Отже, версія з дезінформацією навіть без детального її розгляду вже дала тріщину.

На чому ж базувався такий сенсаційний висновок автора? На свідченні начальника охоронної поліції та жандармерії Київської генеральної округи генерал-лейтенанта поліції П. Шеєра на відкритому судовому процесі проти німецько-фашистських загарбників у Києві в січні 1946 р. (с. 206–207). Сам підсудний прибув на службу до Києва вже після того, як собор злетів у повітря. Він переповів суду те, що йому повідомили – ймовірний замах на Й. Тісо (див. виноску 229), і відразу ж висловив свою думку щодо цього – начебто не повірив у версію про партизан (див. виноску 230). А чи міг він тоді сказати щось інше, коли багато злочинів радянської влади перекладалися на "німецько-фашистських загарбників"?

Іншою підставою для класифікації автором повідомлення Оперативної групи "С" про візит 3 листопада 1941 р. до Лаври президента Й. Тісо (док. № 37) як дезінформацію стало розходження у часі вибуху – приблизно о 14 год. 30 хв., за повідомленням Оперативної групи "С", і приблизно о 12 год. 50 хв., за даними словацької кінохроніки (див. виноски 219–221, док. № 36, 37). Автор навів інші дані щодо часу вибуху і далі без будь-якого обґрунтування зробив висновок, що вибух стався "*приблизно о пів на першу*" за німецьким часом (с. 208), причому серед перелічених варіантів цей час він взагалі не називав. Посилаючись на запис у щоденнику І. Хорошунової від 11 жовтня 1941 р. про різницю у часі в одну годину, він визначив, що за місцевим часом це було 13 год. 30 хв. (с. 209). З цього приводу лише зауважимо, що з листопада у нацистській Німеччині діяв зимовий час, стрілки годинника переводилися на годину назад, чого автор не врахував. Впадає в очі, що автор дуже легко відмовляється, коли йому потрібно, від свого висновку про вибух собору "*приблизно о пів на першу*". На с. 103 він пише: "*...перебіг подій не дає жодних переконливих підстав пов'язувати вибух із замахом на Тісо, оскільки він стався із двогодинним запізненням*", тобто о 14 год. 30 хв. за німецьким часом. То якої ж тоді думки притримується автор щодо часу вибуху собору?

Далі перед автором постала наступна проблема. Як пояснити незручне підтвердження цієї "дезінформації" (про підрив собору партизанами) наявністю фотографії загиблих чоловіків, яких варта застрелила біля Успенського собору під час втечі після першого вибуху (фото 56). Саме про це йшлося у "дезінформації". Є. Кабанець пояснює це тим, що німці підкинули тіла розстріляних військовополонених (?!) з пересильного табору в яру між Ближніми і Дальніми

печерами або розстріляли їх на місці, утримуючи попередньо "*в підвалах Трапезної церкви*" (с. 105). Однак в очі впадає те, що застрелені німецькою вартою чоловіки ("військовополонені") були поголені, підстрижені, взуті, одягнуті, зокрема добре видно верхній одяг – один у фуфайці, другий у френчі, третій у піджаці. Чи багато знайдемо зображень радянських військовополонених після кількох місяців майже голодного існування, які так виглядали б? Але Є. Кабанець знайшов. Це відома фотографія двох застрелених військовополонених на Брест-Литовському шосе у Києві, сфотографованих 1 жовтня 1941 р. Йоганнесом Гьолє, опублікована вперше Д. Малаковим[251]. Саме з цими полоненими (виснажені, неголені, роззуті, один у гімнастерці та галіфе, інший лише у спідній білизні) порівнює Є. Кабанець на с. 104 трьох застрелених 3 листопада 1941 р. поблизу Успенського собору чоловіків (взуті, одягнуті, поголені, з короткими стрижками), принаймні на фотографії добре видно двох (див. фото 56; док. № 261, с. 892). Чи переконливе таке порівняння? На нашу думку, ні.

Але якщо слідувати логіці Є. Кабанця, що це були розстріляні військовополонені (для переконливості "дезінформації", мабуть), тоді виникає питання, для кого і для чого так старалися німці? Для угорських археологів Н. Феттіха і Д. Ласло, які через півтора місяця приїхали у Київ і сфотографували тіла трьох загиблих? Чи може була проведена німцями широка пропагандистська кампанія з метою звинуватити партизан у вибуху собору і прикрити цим свій злочин з демонстрацією "речових доказів", тобто тіл застрелених "партизанів"? Але цього не відбулося. Для німецьких високопосадовців, наділених владними повноваженнями, це була чергова радянська диверсія, щоправда гучна, але без жертв. А скільки їх було перед тим? Варто згадати лише вибухи і підпали на Хрещатику, здійснені радянськими диверсантами з групи резидента НКВС СРСР В. Карташова, за що своїм життям поплатилися київські євреї. Мовчала також і місцева преса, зокрема газета "Українське слово", тому що не відали ні її редактор, ні співробітники, ні дописувачі, та й німецькі цензори також, хто це зробив і чому. Тому всі боялися прилюдно зачіпати цю непевну тему (ще чого доброго, не те напишеш). Як вже зазначалося, вакуум офіційної інформації заповнили чутки. Їх не бракувало ні серед українців, ні серед німців.

Далі автор стверджує, що "*крім вибуху вбитим інкримінували спробу підпалу навколишніх будівель*". Цікаво, що в "дезінформації" про це ані слова (док. № 36, 37). Такий висновок автор зробив, прочитавши у щоденнику Н. Феттіха зі слів реставратора О. Кляйна таке: "*Дзвіниця собору, що стояла окремо, не була замінована: комуністи її підпалили, але вона не вибухнула. Вона серйозно не постраждала. Комуністи, чиї трупи лежать неподалік від трапезної, після вибуху собору займалися підпалом усіх споруд на території Лаври. Німці їх розстріляли, трупи лежать там вже кілька тижнів*"[252]. Те, що Н. Феттіх, який приїхав у Київ 13 грудня 1941 р. та переказав розповідь О. Кляйна, який сам прибув у Київ не

[251] Київ 1941–1943: Фотоальбом... – С. 147; *Малаков Д.В.* Київ 1939–1945: Фотоальбом... – С. 169.
[252] *Феттіх Н.* Київський щоденник... – С. 38–39.

раніше 20 жовтня 1941 р.[253], є джерелом дуже непевним, оскільки ні він, ні О. Кляйн не знали ні про обставини пожежі дзвіниці, ні про візит Й. Тісо, ні про обставини загибелі "*комуністів, чиї трупи лежали неподалік від трапезної*", ні про телеграму Ф. Єкельна, ні про повідомлення Оперативної групи "С", Є. Кабанця не збентежило. Він легко зробив висновок, що "*вбитим інкримінували спробу підпалу навколишніх будівель*". Хто? Німецький реставратор Отто Кляйн та угорський археолог Нандор Феттіх? Якщо автор так легко, на своє уподобання, з ряду джерел різного ступеня достовірності – від офіційних документів, скріплених підписами й печатками компетентних осіб та організацій, до розповіді з чужих слів, занотованої у щоденник, вибирає інформацію найменшого ступеня достовірності, то про яку достовірність висновків можна говорити? Для заяви, що офіційний документ був дезінформацією, потрібні більш вагомі аргументи.

Ще одна особливість цієї праці, яка збільшує недовіру до висновків автора, це інколи вільний переказ або трактування змісту документів, настільки вільний, що викривлює їхній зміст. Наприклад, автор повідомляє, що 24 жовтня 1941 р. завгосп С. Григорьєв "*виявив тоді сліди злому на дверях фондових приміщень Історичного музею*" (с. 264), – і одразу робить висновок, "*що вказувало на спроби звичайного мародерства з боку німецької варти*" (с. 264). Про будь-яку підозру або звинувачення кого-небудь у зломі в заяві завгоспа С. Григорьєва не йшлося (док. № 48). На якій підставі автор робить такий висновок? Також у документі йдеться про 9-й корпус (нині корп. 100), але автор пише про 8-й корпус. Така розбіжність пояснюється, можливо, тим, що до війни сучасні корпуси 8 і 9 мали єдиний номер 8 (див. план КПЛ 1920–1930-х рр.). Однак автору не слід було відхилятися від документа, оскільки до війни корпусом 9 рахувався сучасний корпус 100. Так при довільному переказі та трактуванні спотворився зміст документа.

Є. Кабанець, посилаючись на зведений звіт начальника Поліції безпеки та СД "Донесення про події в СРСР № 97" від 28 вересня 1941 р. (док. № 27), стверджує: "*Теракт на Оглядовому майданчику в Лаврі 20 вересня 1941 р. став приводом для арешту та інтернування 1600 чоловік, переважно євреїв, в пересильному таборі (дулагу)*" (с. 96–97). Однак у документі арешт 1600 осіб не прив'язувався до вибуху на оглядовому майданчику в Лаврі. Про нього повідомлялося у першому абзаці. У другому абзаці йшлося про початок вибухів та пожеж на Хрещатику, у третьому абзаці – про умисні підпали будинків, в яких "*вирішальну участь [...] брали євреї*". Далі у цьому ж абзаці доповідалося, що "*під час першої акції заарештовано 1600 осіб*". Скільки серед них було євреїв (переважна більшість чи ні) – невідомо. Про те, що цих людей було інтерновано до пересильного табору, жодним словом взагалі не згадувалося. Також у документі не повідомлялося, коли відбулася ця "перша акція" і у зв'язку з чим. Можемо припустити, що оскільки про неї йшлося після повідомлення про вибухи і по-

[253] 18 жовтня 1941 р. до Києва прибула перша група співробітників Оперативного штабу райхсляйтера Розенберга: Ф. Зайбот. К. Розенфельдер, Г. Гайндорф, Г. Браун, Г. Шмідт, І. Геррманн, Е. Райхс, Л. Крузе, а 20 жовтня – Г. Й. Рудольф, Г. Клаусберґ, др. У. Йоханнсен (ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 52, арк. 53–54).

жежі, а далі про умисні підпали, то арешт 1600 осіб був пов'язаний, ймовірно, з радянськими диверсіями на Хрещатику.

Внаслідок неуважного прочитання документів автор також невірно приходить до висновку про вибух 7 листопада 1941 р. начебто на території Софійського собору, який стався, на його думку, в будинку митрополита (с. 57) як замах на життя "*глави Автономної церкви*" (с. 58), тобто архієпископа Алексія (Громадського), який того дня був у Києві. Він посилається на Д. Кислицю, який свідчив у спогадах про пошкодження рогу будинку "*при Софійському соборі*" пізньої осені 1941 р. (с. 57), потім на спогади І. Коровицького, що вперше публікуються у цьому збірнику (док. № 79), який згадував, що владику Алексія у Києві "*зустрінули особисті неприємності в зв'язку з вибухами мін біля будинків Софії*" (с. 58). Побіжно зазначимо, що "*при*" та "*біля*" не означає "*в*". Штандартенфюрер СС П. Блобель у донесенні про арешт 145 священиків і мирян на території Софійського монастиря 7 листопада 1941 р. повідомляв: "*Його* [Алексія (Громадського). – *Авт.*] *допит, що розпочався безпосередньо після його арешту* [7 листопада 1941 р. – *Авт.*]*, був перерваний кількома вибухами, які сталися внаслідок підриву та підпалу поки що невідомими особами частини будинку зондеркоманди 4а*" (док. № 84, с. 448). Зондеркоманди 4а та 5 Оперативної групи "С" Поліції безпеки та СД займали будинок НКВС по вул. Короленка (нині Володимирська), 33[254], на протилежному боці від Софійського монастиря. Ось саме цей вибух і мали на увазі Д. Кислиця та І. Коровицький, тому і використали прийменники "*при*" та "*біля*".

Як бачимо, автор досить вільно трактував документи, неуважно їх читав, а подекуди розповідав те, чого в них не було. Такий метод роботи з документами змушує з недовірою ставитися до даних, які повідомив автор, та з сумнівом до його висновків.

Однак все-таки. До якого ж висновку дійшов автор у результаті такої титанічної роботи, адже джерел було досліджено чимало, і чим він обґрунтував його. Як вважає автор, Успенський собор був підірваний німцями (с. 265–266), а замінований радянською стороною: "*Ясно одне, профанацію київської святині розпочала одна тоталітарна система, а закінчила інша*" (с. 284). Підставою для такого висновку став протокол допиту Ф. Єкельна в НКВС у Ризі від 2 січня 1946 р.[255] Цікаво, що Ф. Єкельн розповів нісенітниці з приводу обставин вибуху собору: сам він начебто був тоді у Кременчуці, його підлеглий штурмбаннфюрер Дернер підготував все до вибуху, а моментом для вибуху став приїзд до Києва Й. Тісо. Слідчого НКВС деталі, як видно, мало цікавили, достатньо було того, що Ф. Єкельн визнав винуватими у вибуху собору німців (с. 266–267). Щодо показів Ф. Єкельна – виникає запитання, звідки ж він тоді направив 3 лис-

[254] *Hans-Heinrich Wilhelm.* Rassenpolitik und Kriegführung: Sicherheitspolizei und Wehrmacht in Polen und in der Sowjetunion 1939–1942. – Passau: Wiss.-Verl. Rothe, 1991. – S. 232.

[255] *Bernhard Kiekenap.* Hitlers und Himmlers Henker: Der SS-General aus Braunschweig: Biografische Notizen über Friedrich Jeckeln (1895–1946). – Braunschweig, 2013 – S. 127. Копія протоколу допиту Ф. Єкельна 13 грудня 1945 р. – 4 січня 1946 р. зберігається нині в: Bundesbeauftragte für die Unterlagen des Staatssicherheitsdienstes der ehemaligen DDR (BStU), Zentralmaterialablage (ZM), Nr. 1683, Bd. 1, 2.

топада 1941 р. телеграму Г. Гіммлеру про вибух Успенського собору, як не з Києва? А під штурмбаннфюрером Дернером йшлося, як вважав Є. Кабанець, про штурмбаннфюрера СС Хельмута Дьорнера, який, за його ж визнанням, служив у поліцейській дивізії СС групи армій "Північ" в районі Ленінграда (с. 267), але автора ця обставина не збентежила. Більше того, Х. Дьорнер у 1941 р. ще не був штурмбаннфюрером, це звання йому було присвоєно 1 квітня 1942 р.[256] Обидві обставини, на нашу думку, спростовують покази Ф. Єкельна і, відповідно, висновок Є. Кабанця, що базується на них.

Іншим аргументом автора є телеграма начальника Поліції порядку К. Далюге від 9 жовтня 1941 р. вищому керівнику СС і Поліції Південної Росії Ф. Єкельну, в якій йшлося про розпорядження фюрера заборонити вхід до Лаври віруючим та духовним особам, не допустити перетворення її в місце паломництва або релігійну святиню, передати її поліції, а останній залишити руйнуватись (док. № 29). Оскільки Є. Кабанець переклав її невірно, замість "*залишити руйнуватись*", як "*зруйнувати*" (див. виноску 199), то відповідно й висновок автора є невірним. Це означає, що, зібравши і опрацювавши величезний масив матеріалів, автор не впорався із своїм завданням і не зміг аргументовано визначити, хто здійснив вибух Успенського собору. Однак не можна не погодитися з його висновком у тому, що радянська сторона здійснила мінування собору, а от чи зруйнувала його німецька – сумнівно.

Такого ж висновку, але не так категорично, скоріш гіпотетично, дійшов і С. Кот: "*Міни, встановлені комуністичним режимом, було приведено в дію нацистами*"[257]. Його основними аргументами були знімки капітана поліції П. Літена моменту вибуху собору з мосту ім. Шарнхорста, який, на думку автора, знав про це (с. 140), записка др. "Бр[ойтігама]" (с. 141, див. док. № 118), відселення мешканців вранці 3 листопада у радіусі півкілометра від Лаври (с. 138, 142). Названі обставини викладені та критично розглянуті у підрозділі "Факти" цього розділу.

Як бачимо, думка, що панувала ще з часів війни, про мінування Успенського собору радянською стороною, а підрив – німецькою знайшла через багато десятків років після тих подій визнання серед частини науковців. Але, на наш погляд, після уважного розгляду висунутих аргументів висновок про руйнування Успенського собору німецькою стороною непереконливий. Немає жодних документів чи інших свідчень, що німці знайшли радянську вибухівку в соборі та за її допомогою його підірвали, або замінували і здійснили вибух своєю вибухівкою. В усіх цих випадках їхні дії були б досить помітними, приховати їх було б неможливо, оскільки потребували певного часу і залучення значної кількості сторонніх людей, у першу чергу саперів. Адже Києво-Печерська Лавра з середини жовтня 1941 р. була під контролем поліцейської структури, у підпорядкуванні якої не було саперного підрозділу. Ці підрозділи відносилися до Вермахту.

---

[256] Lexikon der Wehrmacht [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.lexikon-der-wehrmacht.de/Personenregister/DoernerH-R.htm; SS-Oberführer Helmut Dörner [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ritterkreuztraeger.info/rksc/d/SC129D%F6rner.pdf

[257] *Кот С.І.* Зруйнування Успенського собору… – С. 143.

Підсумок

На сьогодні є ряд джерел, які доповнюючи одне одного, у своєму комплексі неоднозначно вказують на здійснення вибуху Успенського собору радянською диверсійною групою. Це наступні документи:

1) телеграма вищого керівника СС і Поліції Південної Росії Ф. Єкельна райхсфюреру СС Г. Гіммлеру від 3 листопада 1941 р. про вибух Успенського собору приблизно о 14 год. 30 хв. і загибель трьох чоловіків, застрелених вартовими при спробі втечі після першого невеликого вибуху в соборі. Про вибух були повідомлені командуючий Вермахту в РКУ К. Кіцінґер та керівник РСГА Р. Гайдріх. Вибух був розцінений як замах на Й. Тісо (док. № 36);

2) повідомлення Оперативної групи "С" про обставини вибуху собору 3 листопада 1941 р., включене у зведений звіт начальника Поліції безпеки та СД "Донесення про події в СРСР № 130" від 7 листопада 1941 р., майже з точно тією інформацією, що у телеграмі Ф. Єкельна. Висловлюється здогадка, що це був замах на Й. Тісо (док. № 37);

3) фотографія трьох загиблих чоловіків, застрелених вартовими при спробі втечі після першого вибуху в соборі, яких у грудні 1941 р. сфотографував угорський археолог Д. Ласло (фото 56);

4) свідчення О. Немчинського, колишнього начальника штабу 207-го окремого батальйону інженерних загороджень зі слів керівника диверсійної групи, сапера за військовою спеціальністю капітана О. Лутіна (псевдонім) про обставини зруйнування його групою Успенського собору (док. № 22, 23);

5) свідчення колишнього політв'язня П. Василевського зі слів свого товариша Адама Кашуби, якому про обставини вибуху собору розповів колишній співробітник НКВС Спановський, засуджений у 1944 р. за зрив цієї акції, оскільки собор злетів у повітря порожнім (док. № 21).

Інформацію двох німецьких документів про вибух Успенського собору і загибель при цьому трьох чоловіків підтверджує фотографія цих застрелених чоловіків. На фотографії їх саме троє, а не двоє і не один або більше. На нашу думку, це саме ті невідомі, яких застрелили німецькі вартові 3 листопада 1941 р. при спробі втечі з Успенського собору. Їхні тіла після вибуху собору залишили лежати під південною стіною Трапезної церкви, оскільки Верхня Лавра була порожньою, нікому було перейматися їхнім похованням, та ще й взимку. Вже тільки ці документи однозначно вказують на те, що собор був зруйнований не німецькою, а протилежною стороною – радянською. Але вони не розкривають обставин, хто ці невідомі, як вони потрапили у собор, хто їх туди направив, скільки взагалі людей брало участь у цій операції і т.д. У березні 1942 р. трьох загиблих, які пролежали всю зиму біля південної стіни Трапезної церкви, поховали там само директор і комендант Управління КПЛ В. Тверський та І. Мандрик, а також ієромонах Назарій (Міщенко)[258]. Після визволення Києва вони свідчили, що це були червоноармійці (док. № 267, с. 911), в одного з них у халяві чобота була ложка (док. № 261, с. 892).

[258] ГАРФ, ф. Р-7021, оп. 65, д. 521, л. 52, 58.

Закулісні обставини вибуху Успенського собору, який висвітлюють німецькі документи, підкріплені фотографією, розкривають свідчення О. Немчинського і П. Василевського. Це свідчення з "других рук", їхні автори не були учасниками тих подій, що, як правило, дуже зменшує довіру до таких історій. Однак, у нашому випадку, довіру до свідчень О. Немчинського і П. Василевського, незнайомих між собою, викликає схожість історій, які вони розповіли. Їхні свідчення підтверджують і доповнюють один одного. Однак вони розповіли чужі історії, так, як почули, запам'ятали, заповнивши прогалини своїми здогадками. Тому наше завдання на підставі вже відомих даних з інших джерел відділити, по можливості, від фактів власні здогадки авторів та нашарування літературної обробки.

У підрозділі "*Час, об'єкти та виконавці мінування у Лаврі*" наведено схожі факти обох розповідей про підготовку та проведення спецоперації, об'єктом якої був Успенський собор. Нагадаємо їх ще раз: 1) собор замінований на випадок того, що там, ймовірно, при німецькій владі правитиметься "благодарствєнний молєбєн" за участі високих німецьких чинів; 2) для страхування змонтовані три види запалів – через радіосигнал, електродетонатор, з'єднаний з електромережею, і звичайний запальний шнур; 3) для подання сигналу на вибух або приведення у дію вибухівки залишена диверсійна група; 4) вона здійснила вибух за допомогою страхового запалу, а саме запального шнура. Ще додамо, в обох розповідях співпадають обставини здійснення вибуху. А саме, приводом став візит президента Словаччини Й. Тісо у супроводі численної групи високопоставлених словацьких і німецьких військових. Після передачі по рації умовного коду на включення радіосигналу вибуху не сталося, тоді був задіяний страховий запал через електродетонатор, вибуху так само не відбулося, і в останню чергу був використаний запальний шнур, що й привело до знищення собору.

Обидві розповіді у деталях, звичайно, не співпадають, оскільки, повторимося, це розповіді з "других рук". Деякі деталі автори, можливо, домислили або перебільшили внаслідок того, що щось забули або не знали. У першу чергу це стосується О. Немчинського, який відому йому історію літературно опрацював і досить розлого її виклав подекуди з ліричними відступами. Однак по суті історії однакові, про що йшлося вище. З обох розповідей вибудовується наступна послідовність подій.

Для виконання бойового завдання – подати сигнал на вибух, а у разі непередбачуваних обставин самим привести у дію вибухівку, коли до собору завітають високопоставлені німецькі чини, була залишена група військових на чолі з капітаном О. Лутіним, сапером за військовим фахом. Місце закладки вибухівки йому не повідомлялося. Об'єкт отримав умовний код "три шістки". За центральним входом до Лаври – Троїцькою надбрамною церквою постійно велося спостереження. П. Василевський називає два пункти спостереження, О. Немчинський це не уточнює, однак з його розповіді випливає, що був начебто один. Після того як з Верхньої Лаври відселили мешканців, група переховувалася у Ближніх печерах. Зранку 3 листопада радянських диверсантів насторожили незвичні приготування німців – прибирання території, виставлення охорони, подвійне оточення Лаври

(у П. Василевського) або подвійні пости (у О. Немчинського), що змусило їх приготуватися. За П. Василевським, до Лаври під'їхали три лімузини у супроводі ескорту (за "ескорт", ймовірно, був прийнятий автобус, на якому пересувалася словацька делегація); за Немчинським, це були "опель-адмірал", "хорьх", "сітроєни" (док. № 23, с. 282). Приблизно об 11 год. 45 хв. на територію Лаври зайшла група високопоставлених словацьких і німецьких офіцерів на чолі з Й. Тісо, якого командир групи О. Лутін виділив як головного, але не зміг правильно ідентифікувати. За П. Василевським, після того як група військових зайшла у собор, був поданий по рації сигнал на вибух, за О. Немчинським, о 12 год. 05 хв. по рації передали умовний сигнал "три шістки". Вибуху не сталося. Після використання підривної машинки ПМ-1, підключеної до резервної електровибухової мережі, так само вибуху не відбулося. Тоді, за свідченням П. Василевського, були відправлені через підземні ходи мінери підпалювати шнури, а за даними О. Немчинського, був направлений з цим завданням сержант. Вибух стався, за П. Василевським, після того як Й. Тісо і його супровід виїхали з Лаври у місто, а за О. Немчинським, як вони залишили територію Лаври.

Як бачимо, розходження у розповідях стосуються несуттєвих деталей – кількості машин, які під'їхали та які саме, кількості людей, направлених підпалювати бікфордів шнур(и) та часу вибуху. На суть розказаної історії вони не впливають, зважаючи на роки, що минули, і переказ її іншими особами. Свідчення П. Василевського та О. Немчинського, у свою чергу, підкріплюються названими вище німецькими документами та фотографією трьох застрелених диверсантів, які, як тепер розуміємо, підпалили бікфордів шнур(и).

Варто пояснити, що означав умовний сигнал "три шістки", який передала по рації диверсійна група. Доводилося зустрічатися з великою недовірою у багатьох дослідників щодо цього числа, які вважали це фантазією. На нашу думку, це не було фантазією автора, наразі О. Немчинського. Диверсійна група мала передати по рації **умовний** сигнал (код) на вибух, а не радіосигнал вибуху. Цей умовний сигнал мали почути за лінією фронту. Де саме, сказати ми не можемо за браком інформації. Це міг бути і Харків, і Москва, або де-інде у розташуванні радянських військ в залежності від того, як планувалася ця операція і на який термін, а вже звідти після прийняття умовного сигналу мав бути поданий потрібний радіосигнал для приведення у дію вибухівки. Тому умовний сигнал був і коротким, і простим одночасно – комбінація з трьох однакових знаків, наразі "три шістки", для того щоб в екстремальних, не виключено, що й у бойових умовах, передати його швидко, а у випадку загибелі радиста, щоб його міг передати будь-хто з групи. Умовний сигнал з "трьох шісток" свідчив про те, що диверсійна група була оснащена цифровою рацією, яка була простіша у користуванні, ніж шрифтова[259].

Після умовного сигналу "три шістки" вибуху від, ймовірно, переданого за тим радіосигналу не сталося. Це повідомляли як О. Немчинський, так і П. Василевський. Причину переконливо пояснив Є. Кабанець: максимальний термін

[259] Обидва види рацій називає в одному з донесень В. Карташов (*Глебов В.* Война без правил... – С. 45).

бойової роботи об'єктної радіокерованої міни Ф-10, якою був замінований собор, в економному режимі складав 40 діб, оскільки до блоку управління її входила батарея живлення[260]. Тобто, на 3 листопада 1941 р. батарея живлення була вже просто розрядженою.

Пояснення також потребує та обставина, що О. Немчинському про знищення Успенського собору розповів керівник диверсійної групи, яка відносилися до РСЧА, а першоджерелом історії, яку оприлюднив П. Василевський, був співробітник НКВС на прізвище Спановський. Як співвідносилися ролі цих людей, представників різних організацій в операції з Успенським собором? На нашу думку, військова диверсійна група на чолі з О. Лутіним мала виконати бойове завдання – передати у відповідний час сигнал і при потребі сама здійснити вибух, а група від НКВС (Спановський, без сумніву, діяв не один) мала забезпечити прикриття диверсійної групи, тобто не дати викрити її до настання часу "Х". Звідси, можливо, таємнича загибель і Ф. Шеверницького, і М. Чорногубова.

Дякуючи дослідникам історії радянських спецслужб В. Золотарьову і А. Жукову, вдалося встановити особу Спановського. Це Віталій Кузьмич Спановський, який у грудні 1937 р. закінчив Ростовську міжкрайову школу ГУДБ НКВС, тобто професійний розвідник, диверсант. Наказом народного комісара ВС СРСР № 2352 від 2 грудня 1937 р. йому було присвоєне спецзвання сержанта державної безпеки[261]. Заради справедливості, потрібно сказати, що прямих доказів, що це одна й та сама особа наразі немає. Однак прізвище *Спановський* дуже рідкісне, щоб говорити про випадковий збіг. Встановлення цієї особи не лише збільшує довіру до свідчень як П. Василевського, так і О. Немчинського, а й переконує у тому, що вибух Успенського собору здійснила радянська диверсійна група, і подальші пошуки для встановлення всіх обставин і деталей цього злочину потрібно вести у цьому напрямі.

Питань щодо обставин вибуху собору залишилося однак ще багато. Це, зокрема: де і ким була задумана і розроблена операція з вибуху Успенського собору? Ми теоретично дійшли висновку, що це було здійснено у відомстві начальника Особливої групи при наркомі ВС СРСР П. Судоплатова, але фактичних доказів поки що немає. Хто з українського НКВС допомагав у підготовці цієї операції? Без допомоги українських органів цього зробити було б неможливо. Чиє справжнє ім'я таїться за псевдонімом "Олег Лутін"? Скільки людей входило в його групу? Скільки людей було в групі прикриття, тобто співробітників НКВС? Де переховувалася бойова група О. Лутіна у Лаврі, коли ще не були відселені місцеві жителі? Яку роль у цій операції грала сім'я Старовойтових, яка проживала у Лаврі і мала, на нашу думку, до цього відношення. Де знаходилися пункти спостереження диверсійної групи або групи прикриття? Як пробралися три виконавці вибуху у собор, щоб підпалити бікфордів шнур або шнури? На нашу думку, через підземний хід. Собор мав підвали. У Верхній Лаврі була розвинена каналізаційно-штольнева система. Поруч з собором зна-

[260] *Кабанець Є.П.* Загибель Успенського собору... – С. 193.
[261] ГДА СБУ, ф. 12, спр. 179-СП, арк. 169зв.

ходилися два каналізаційні колодязі, на місці яких утворилися після вибуху провали. Тобто можливість пробратися у собор непоміченими, через підземний хід була. Але через який? Вже існуючий або підготовлений заздалегідь? Хто ці троє, які загинули, виконавши завдання?

У порівнянні з основним питанням, хто знищив собор, всі ці питання другорядного порядку. Вони стосуються деталей здійснення цієї операції. А щодо головного питання, то наведені факти достатньо свідчать, що це була радянська диверсійна група.

Доля культурних цінностей на території Лаври (жовтень 1941 р. – вересень 1943 р.)

Незважаючи на евакуацію, здійснену в липні–серпні 1941 р., у Лаврі на момент окупації залишилися цінні збірки: *Центрального історичного музею ім. Т.Г. Шевченка*, *Центрального антирелігійного музею УРСР*, *Театрального музею*, *Державної історичної бібліотеки УРСР*, *Центрального фотокіноархіву УРСР*, *Військово-історичного архіву УРСР*, *Київського обласного історичного архіву*, *Київського міського архіву*, *бази Державної української художньої виставки*, *Центральної ради Спілки войовничих безвірників України* (див. розташування на плані КПЛ 1920–1930-х рр.).

Першим постраждало архівосховище Київського обласного історичного архіву у Феодосіївській церкві. Воно зайнялося в ніч на 21 вересня 1941 р. від пожежі, що розгорілася у Старому Арсеналі внаслідок вибуху, який стався там напередодні – 20 вересня (див. вище підрозділ "*Перші диверсії та їхні наслідки…*"). Пожежу в церкві ніхто не гасив, архівні матеріали нікому було рятувати, вони повністю згоріли за кілька днів (про склад втрачених архівних матеріалів див. у статті Р. Качана цього збірника, с. 94). Інші архівосховища на території Лаври та у Воскресенській церкві, що поруч з нею, були опечатані уповноваженим начальника військових архівів полковником фон Гьодлем 23 вересня 1941 р.[262] Приблизно на початку жовтня 1941 р. він передав їх в управління Київської міської управи, зокрема відділу культури та освіти. Полковник фон Гьодль затвердив В. Міяковського, призначеного КМУ, директором Головного історичного архіву ім. В.Б. Антоновича[263], після чого розпечатав і передав українському керівництву названі архівосховища, за винятком Військово-історичного архіву[264].

Музеї та бібліотеки на території Лаври від початку окупації так само підпорядковувалися Київській міській управі. Німецька військова влада призначила т.зв. комендантом Лаври капітана др. Г. Коха (див. виноски 177, 178), який майже не чинив тиску на дії керівництва цих закладів. Ситуація, нагадаємо, змінилася у другій половині жовтня 1941 р., коли керівником Лаври був призначений вищий керівник СС і Поліції Південної Росії Ф. Єкельн (док. № 119).

[262] ЦДІАЛ України,ф. 755, оп. 1, спр. 98, арк. 12.
[263] До середини листопада 1941 р. архів називався: "Український головний історичний архів ім. В.Б. Антоновича" (*S. Lehr.* Ein fast vergessener "Osteinsatz": Deutsche Archivare im Generalgouvernement und im Reichskommissariat Ukraine. – Düsseldorf, 2007. – S. 184–185).
[264] *S. Lehr.* Ein fast vergessener "Osteinsatz"... – S. 184.

18 жовтня поліція взяла під охорону Лавру, відібрала ключі у музейників, а 19 жовтня заборонила вхід на її територію (док. № 31). У директора Історичної бібліотеки І. Горохолінської ключі були відібрані 19 жовтня 1941 р. з вимогою залишити приміщення[265]. Культурні цінності на території Лаври, втім, як і сама Лавра, стали по суті заручниками волі Ф. Єкельна.

Із забороною входу на територію Лаври та наступним відселенням мешканців, цінності, що залишилися там, опинилися у серйозній небезпеці. Німецька охорона при вході у Лавру не в змозі була відслідкувати, що відбувалося на самій території з великою кількістю корпусів та приміщень. Так, наприклад, 24 жовтня 1941 р. завгосп ЦІМ С. Григорьєв повідомив про спробу зламу входу до фондового приміщення у корпусі 9 (нині 100) – док. № 48. Такі обставини спонукали директора ЦІМ В. Маєвського 26 жовтня 1941 р. звернутися до інспектора з охорони пам'яток культури та старовини І. Іванцова з проханням щодо перевезення музею в інше приміщення, а саме до колишнього Музею Леніна по вул. Володимирській, 57 (док. № 49). З цим проханням В. Маєвський письмово звернувся наступного дня до голови КМУ О. Оглоблина (док. № 50). Але відреагувати на ці заяви обидва відповідальні працівники КМУ не встигли. 29 жовтня О. Оглоблин[266] був усунутий з керівної посади, а 31 жовтня за доносом був заарештований І. Іванцов (док. № 123 та коментар до нього).

Після виселення мешканців Верхньої Лаври мали бути евакуйовані музеї та інші заклади культури з території Лаври, адже вищий керівник СС і Поліції Південної Росії Ф. Єкельн виконував розпорядження фюрера залишити Лавру руйнуватись (док. № 29). До того ж, він також розумів небезпеку перебування у порожній Лаврі культурних цінностей, за які він поки що відповідав. За розпорядженням Ф. Єкельна у другій половині жовтня 1941 р. з метою збереження була вилучена з експозиції ЦІМ у 8-му корпусі збірка зброї (док. № 115, 116, 125, 263), можливо, тому, що її експонати були найбільш привабливими для грабіжників. Однак вона була передана не київським музеям, а Зондеркоманді Кюнсберґа* (док. № 114), яка від початку жовтня 1941 р. до 20 числа того ж місяця працювала у Лаврі (док. № 113). Вилучена збірка зброї знаходилася у Києві до

---

[265] Бібліотеки Києва під час нацистської окупації: Дослідження. Анотований покажчик. Публікація документів / Упоряд. Л.А. Дубровіна, Н.І. Малолєтова. – К., 2004. – С. 212.

[266] ДАКО, ф. Р-2362, оп. 1, спр. 1, арк. 3.

* Завданням Зондеркоманди Кюнсберґа (Sonderkommando Künsberg), 1939–1943 рр., Міністерства закордонних справ Німеччини було виявлення на окупованих територіях матеріалів зовнішньополітичної та господарської діяльності, картографічних матеріалів, літератури з географії та геології. На території колишнього СРСР в рамках армійських груп "Північ", "Центр" та "Південь" діяли відповідно її оперативні групи "Гамбург", "Нюрнберг" і "Потсдам". 1 серпня 1941 р. зондеркоманда була включена до Ваффен СС для вільного і швидкого пересування в районі оперативних дій. З 1 серпня 1942 р. вона стала називатися "Батальйон Ваффен-СС особливих доручень", що поклало початок виходу її з-під управління Міністерства закордонних справ і повного підпорядкування СС. Як підрозділ міністерства вона була ліквідована 29 липня 1943 р., а всі вилучені нею матеріали були розподілені між зацікавленими нацистськими організаціями та відомствами (PA AA, R 27575, u.p.; *U. Hartung*. Raubzüge in der Sowjetunion: Das Sonderkommando Künsberg 1941–1943. – Bremen, 1997. – 135 S.).

початку лютого 1942 р. Її детальний перелік мав скласти директор ЦІМ В. Маєвський, до війни – старший науковий співробітник відділу зброї, але він був заарештований за доносом на початку грудня 1941 р.[267] Тому необхідний перелік на рівні своїх знань і розуміння склав співробітник Зондеркоманди Кюнсберґа унтер-офіцер Цандер (док. № 114–116). У лютому 1942 р. ця збірка у кількості 406* одиниць була вивезена у Берлін, а у березні того ж року частина вивезеної зброї була показана на виставці "врятованих у Росії" речей (док. № 117). Наприкінці 1942 р. збірка вивезеної з ЦІМ зброї була розподілена вже у кількості 141 одиниці між керівництвом військових музеїв і вищим керівництвом СС[268].

Основним місцем діяльності Зондеркоманди Кюнсберґа у Лаврі була Історична бібліотека. Скільки звідти було вилучено літератури, встановити не вдалося. Однак, враховуючи, що співробітники зондеркоманди працювали там у жовтні 1941 р. більше двох тижнів, можна припустити, що звідти були вивезені десятки ящиків або пакунків літератури, адже тільки на 9 листопада 1941 р. кількість вилучених з бібліотек Києва матеріалів сягала до 350 ящиків (док. № 113, с. 520). Принаймні відомо, що серед вилучених книжок у Лаврі були цінні стародруки і раритетні видання (док. № 117).

18 жовтня 1941 р. у Київ прибули вісім представників Оперативного штабу райхсляйтера Розенберґа**. Це були перші співробітники його підрозділу Головної робочої групи України[269]. 23 жовтня вони оглянули Лавру, а наступного дня, 24 жовтня, керівник ГРГУ Ф. Зайбот та його заступник К. Розенфельдер мали розмову з вищим керівником СС і Поліції Південної Росії Ф. Єкельном з приводу лаврських музеїв. Ф. Єкельн хотів зняти з себе відповідальність за музеї у Лаврі, тому висловив думку, що він був би радий, якби Оперативний штаб евакуював звідти музеї, але для цього був потрібний дозвіл райхскомісара України (док. № 119). Керівництво ГРГУ виявило неабияку оперативність, і 30 жовтня 1941 р. такий дозвіл від райхскомісара за підписом його заступника був отриманий (док. № 122), згідно з яким Оперативний штаб мав "*забезпечити збереження розміщених у Лаврському монастирі культурних цінностей та Антирелігійного*

[267] За спогадами Н. Лінки (Геппенер), В. Маєвський був заарештований наприкінці січня 1942 р. (док. № 18, с. 240–241). Але документи свідчать інше: 11 грудня 1941 р. В. Шугаєвський підписав листа до відділу культури та освіти КМУ як "тимчасовий заступник директора" ЦІМ (док. № 66), а на початку січня 1942 р. – план роботи ЦІМ як в.о. директора (док. № 69).

* Число "406" включало також найменші предмети відділу зброї, як-от: наконечники стріл, списів, люльки та ін.

[268] PA AA, R-27558, Bl. 211049, 211051.

** Оперативний штаб райхсляйтера Розенберґа окупованих територій (Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg für die besetzten Gebiete – ERR), 1940–1945 рр., – нацистська організація, яка, досліджуючи культурну спадщину "ворогів націонал-соціалізму" – євреїв, масонів і більшовизму, та, обслуговуючи наукові інтереси відомства райхсляйтера Розенберґа, відзначилася масовим вивозом культурних цінностей із захоплених країн Європи. На території сучасної України у 1941–1944 рр. діяла її Головна робоча група України та в різний час п'ять робочих груп: у Києві, Херсоні, Дніпропетровську, Харкові та Криму (детально див. *Кашеварова Н.* Діяльність Оперативного штабу Розенберґа з вивчення нацистами "східного простору" (1940–1945). – Ч. І: Джерелознавче дослідження. – К.: Ін-т історії України, 2014. – 552 с.).

[269] ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 52, арк. 53 (див. поіменний перелік у виносці 253).

музею у відповідному місці". Відтоді відповідальність за культурні цінності у Лаврі лягла на Оперативний штаб, а його співробітники отримали доступ до всіх приміщень на її території.

Раптовий вибух Успенського собору, здійснений 3 листопада 1941 р. радянською диверсійною групою, хіба що відтермінував, з одного боку, процес евакуації музейних та інших культурних цінностей, оскільки на територію Верхньої Лаври протягом кількох тижнів нікого не пускали (док. № 19, с. 263; № 61), а з іншого боку, остаточно переконав відповідальних осіб як серед німців, так і українців у необхідності евакуації. На нараді київських музейників за участі директора Історичної бібліотеки І. Горохолінської, проведеній 28 листопада 1941 р. під керівництвом др. фон Франке, який на той час був за старшого у київському підрозділі ЕРР, українська сторона висловила одностайну думку забрати всі фонди з Лаври і розмістити їх у колишньому Музеї Леніна (док. № 125).

На цій же нараді директор Музею українського мистецтва І. Волянський висловив бажання перевезти до свого музею картини радянських художників. Йшлося, ймовірно, про картини з бази Державної української художньої виставки, що розміщувалася у Трапезній церкві. Ще 10 жовтня 1941 р. він подав прохання до відділу культури та освіти КМУ передати Музею українського мистецтва всі картини й скульптури, що відповідають його профілю, а також все майно бази Державної української художньої виставки (док. № 43). У той час він очолював також Театральний музей та базу ДУХВ (док. № 40, 41, 47).

Дозвіл на це дав йому вже Оперативний штаб, оскільки 17 грудня 1941 р. І. Волянський звернувся письмово до др. фон Франке з проханням надати вантажну машину для перевезення майна бази ДУХВ. Лише для перевезення картин і килимів потрібно було 5 ходок півторатонної вантажівки, для іншого майна, у тому числі скульптур, вимагалося ще 7 ходок (док. № 68). Майно було перевезене, ймовірно, вже після 20 січня 1942 р., коли у Київ прибула більшість співробітників київського підрозділу Оперативного штабу[270]. Принаймні у щоденнику угорського археолога Н. Феттіха, який за завданням Імперського управління до- і ранньої історії[*] з 15 грудня 1941 р. до 13 січня 1942 р. працював у Лаврі, жодним словом не згадується будь-яке вивезення матеріалів з її території[271].

Др. Нандор Феттіх і його колега др. Дюла Ласло разом з німецькими археологами проф. Рудольфом Штампфусом і др. Вернером Гюллє прибули у Київ 13 грудня 1941 р.[272] для опрацювання і підготовки до перевезення з території

[270] ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 52, арк. 61; див. також док. № 174, 175.

[*] Термін *до- і рання історія* (нім. Vor- und Frühgeschichte) автором статті перекладався раніше як "прадавня та давня історія", іншими дослідниками – "прадавня та рання історія", "первісна та давня історія", "археологія і давня історія". Переклад цього терміну науково обґрунтували і запропонували С. Сорокіна та О. Завальна, крім того, саме так він перекладався українськими археологами під час окупації (*Сорокіна С., Завальна О.* Німецький археолог доктор Пауль Ґрімм і створення у Києві Музею до- і ранньої історії у 1942 році // Наукові записки. Зб. пр. молодих вчених та аспірантів. – К., 2014. – Т. 28. – С. 441, 452).

[271] *Феттіх Н.* Київський щоденник... – С. 34–111.

[272] Там само. – С. 20, 26.

Лаври в інше приміщення археологічних колекцій ЦІМ. Доручення на це вони отримали від проф. Ганса Райнерта, уповноваженого райхсміністра окупованих східних територій з до- і ранньої історії та одночасно керівника Імперського управління до- і ранньої історії відомства райхсляйтера Розенберґа "Уповноважений фюрера у справі нагляду за загальним духовним та ідейним навчанням і вихованням в НСДАП", до якого належав і Оперативний штаб райхсляйтера Розенберґа. Тому працювали вони у Києві під егідою Оперативного штабу. Німецькі археологи, щоправда, довго у Києві не затрималися і після тижневого перебування у місті поїхали 19 грудня 1941 р. назад до Німеччини на різдвяні свята[273]. Пакування експонатів ЦІМ лягло в основному на плечі угорських вчених. Свою роботу вони змушені були перервати раніше передбаченого терміну і залишили Київ 14 січня 1942 р.[274] З собою вони вивезли скляні негативи із зображеннями предметів з Мартинівського скарбу[275].

1 січня 1942 р. сталися значні зміни в житті київських музеїв – генералкомісар Київської генеральної округи взяв у своє управління Музей російського мистецтва, Музей західного та східного мистецтва та Музей українського мистецтва, а також Софійський собор і Кирилівську церкву (док. № 170). 13 січня було повідомлено про об'єднання музеїв російського мистецтва та українського мистецтва в "Музей східноєвропейського мистецтва". Директором було призначено П. Кульженко, а її заступником – І. Волянського. Заступник директора Музею західного та східного мистецтва німкеня (фольксдойче) Ольга Гейбель стала референтом у справах мистецтва та музеїв при генеральному комісарі (док. № 172).

У другій половини січня 1942 р. у Київ почали прибувати співробітники Оперативного штабу райхсляйтера Розенберґа. 15 січня повернулися проф. Р. Штампфус, як уповноважений з питань до- і ранньої історії в Україні, та др. В. Гюллє[276], 16 січня приїхав археолог др. П. Ґрімм (док. № 138), 20 січня прибула основна група співробітників[277], ймовірно, на чолі з керівником Робочої групи Західної України Г. Клаусберґом, 23 січня прибув керівник ГРГУ Ф. Зайбот[278].

Наприкінці січня 1942 р. відбулася розмова др. В. Франке і проф. Р. Штампфуса з в.о. генералкомісара Г. Квіцрау щодо розміщення ЦІМ. Було вирішено, що археологічні збірки ЦІМ, до якого були включені також археологічні збірки ЦАРМ, об'єднуються зі збірками Інституту археології у колишньому Музеї Леніна (док. № 128). Інша частина колекцій ЦІМ мала бути переданою до Музею українського мистецтва (док. № 71).

На початку лютого розпочалося інтенсивне пакування збірок ЦІМ для перевезення у Музей Леніна. Цю роботу виконували 8 співробітників ЦІМ, 10 робітників, надісланих з Біржі праці (док. № 263, с. 902), за участі німецьких археологів

---

[273] *Феттіх Н.* Київський щоденник... – С. 47.
[274] Там само. – С. 116.
[275] Там само. – С. 111, 113.
[276] *Сорокіна С., Завальна О.* Німецький археолог доктор Пауль Ґрімм... – С. 443; *Феттіх Н.* Київський щоденник... – С. 117.
[277] ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 52, арк. 61.
[278] Там само, оп. 3, спр. 43, арк. 14.

Р. Штампфуса, В. Гюллє та П. Ґрімма (док. № 71). У пакуванні також брали участь працівники Інституту археології, зокрема В. Козловська (док. № 169). Керував роботами др. П. Ґрімм (док. № 18, с. 230). Пакування і перевезення збірок ЦІМ тривало до 1 травня 1942 р. Для цього знадобилося 53 ходки вантажною машиною, 5 подвійних трамваїв і 12 кінних фур[279] (за іншими даними – 64 ходки вантажною машиною і 6 трамвайних вагонів[280]).

12 березня 1942 р. при генеральному комісарі Київської генеральної округи було утворено Окружне управління до- і ранньої історії на чолі з др. П. Ґріммом[281]. Це управління взяло у свої руки керівництво новоствореним музеєм на базі археологічних збірок ЦІМ, ЦАРМ, Інституту археології та Інституту геологічних наук АН УРСР, перевезених у Музей Леніна. Офіційно він називався "Музей до- і ранньої історії", а серед українських вчених – "Археологічний музей" (док. № 18, с. 236). 21 листопада 1942 р. Окружне управління до- і ранньої історії за наказом райхскомісара було перейменоване на Крайовий інститут до- і ранньої історії при райхскомісарі України, а Музей, відповідно, – на Крайовий музей до- і ранньої історії[282]. З листопада 1942 р. Крайовий інститут до- і ранньої історії та його музей очолив проф. Р. Штампфус[283] (док. № 18, с. 246).

Другим напрямом діяльності Оперативного штабу в Лаврі був демонтаж експозиції Центрального антирелігійного музею для перевезення її в Берлін у розпорядження Райхсміністерства народної освіти і пропаганди як зразок більшовицької антирелігійної пропаганди (док. № 130). Демонтаж проводила група співробітників ЕРР – Е. Цьольффель, В. Пішке, Г. Рьок та Ф. Шюллєр під керівництвом Г. Антона (док. № 144–146). Вперше керівник цих робіт Г. Антон оглянув експозицію ЦАРМ 21 січня 1942 р. і застав зали, засипані снігом, що позалітав через вибиті шибки, покриті кіркою льоду картини, подекуди покороблені або пошкоджені експонати, розбиті вітрини з відсутніми експонатами (док. № 145). Експозиція складалася з аванзали, зали № 1 "Історія Лаври", зали № 2 "Революційний атеїзм Т.Г. Шевченка", зал № 3, 4 "Атеїзм і релігія в епоху капіталізму та імперіалізму", зали № 5 "Атеїзм і релігія в епоху соціалістичної революції та диктатури пролетаріату" та зали № 6 "Сталінська Конституція і подолання релігії"[284] (фото 87–110). Було вирішено відтворити спочатку, наскільки можливо, первинний вигляд експозиції (повісити на місце картини, тексти, що попадали) і провести фотофіксацію.

---

[279] *Сорокіна С., Завальна О., Радієвська Т.* Діяльність Музею до- і ранньої історії в Києві у 1942–1943 рр. (за матеріалами НМІУ) // Археологія & Фортифікація України. – Кам'янець-Подільський, 2015. – С. 288.
[280] ГАРФ, ф. 7021, оп. 116, д. 282, л. 27.
[281] Історія Національної академії наук України (1941–1945). – Ч. 1: Док. і матеріали. – К., 2007. – С. 542–543.
[282] ЦДАВО України, ф. 2077, оп. 1, спр. 10, арк. 130.
[283] *Сорокіна С., Завальна О., Радієвська Т.* Діяльність Музею до- і ранньої історії в Києві... – С. 288–289.
[284] Український центральний антирелігійний музей (колишня Києво-Печерська Лавра): Короткий довідник / Ред. А.М. Шенгер, І.М. Грекун. – К., 1940. – С. 21–25.

Після того, як експозицію сфотографували (фото 88–95, 97, 99–103, 105–107), були закладені вікна та прибрані сніг і сміття. Активні демонтажні роботи розпочалися у лютому і закінчилися на початку березня 1942 р. Експонати та супровідний матеріал (тексти, підписи, фото, макети), всього приблизно 1500 одиниць (док. № 150), були передані колоні штурмфюрера НСКК Кнаца, яка, за дорученням Райхсміністерства народної освіти і пропаганди, мала доставити їх у Берлін. 17 березня 1942 р. Оперативний штаб передав їй 47 картин (док. № 147), а 20 березня – 10 ікон та 27 експонатів (док. № 148), включаючи першу мармурову табличку, що висіла при вході у Лавру, про перетворення КПЛ у Музейний городок (фото 2). З отриманих на початку квітня експозиційних матеріалів ЦАРМ Міністерство пропаганди виділило 37 предметів (8 експонатів виставки Т. Шевченка*, 10 експонатів антирелігійної експозиції, 19 предметів супровідних матеріалів) для виставки у столиці Болгарії Софії (док. № 152).

У червні 1942 р. закінчилося в основному перевезення музейних та бібліотечних збірок з території Лаври (док. № 159). Найцінніші речі зі сховищ ЦАРМ і ЦІМ (біблії, ікони, грамоти, універсали) були перевезені у службове приміщення ЕРР на бульварі Шевченка (з кінця 1942 р. Ровноерштрасе), 8, інші – у приміщення школи по вул. Дарвіна (кол. Новолевашовська), 2, перетворене на тимчасове сховище ЕРР (док. № 150, 154, 157, 160, 162–165, 167, 184), ліквідоване на початку березня 1943 р. (док. № 203, 213).

Протягом листопада 1942 р. – початку березня 1943 р. тривала передача культурних цінностей зі сховищ ЕРР київським закладам культури, що підпорядковувались установам німецького цивільного управління – Генералкомісаріату, потім Крайовому управлінню архівів, бібліотек і музеїв при райхскомісарі України (док. № 188, 190–197, 201, 203, 213), створеного 7 грудня 1942 р. (док. № 199). Це були Головний історичний архів ім. В. Антоновича, Музей східноєвропейського мистецтва (кол. Музей російського мистецтва та Музей українського мистецтва) і Музей західноєвропейського мистецтва (кол. Музей західного та східного мистецтва). Обидва музеї 1 березня 1943 р. були об'єднані у Крайовий музей Києва, що складався з трьох відділів: західноєвропейського, східноєвропейського та українського мистецтва (док. № 202).

Таблиця 1. **Вивезення Оперативним штабом райхсляйтера Розенберґа культурних цінностей з території Лаври у січні–вересні 1942 р.**

Заклад	Вид культурних цінностей, кількість	Куди вивезено
Центральний історичний музей ім. Т.Г. Шевченка	– археологічні, етнографічні, іст. збірки, нумізматика, фототека, бібліотека, іст. документи; – картини та ікони	– колишній Музей Леніна[285] – Музей українського мистецтва[286]

* Інші матеріали виставки Т. Шевченка отримало Головне управління світоглядного інформування (док. № 152).

[285] Пакування і перевезення у грудні 1941 р. – квітні 1942 р. (див. виноски 279, 280; док. № 71).

[286] Перевезено приблизно у січні–лютому 1942 р. (док. № 207, 208).

Центральний антирелігійний музей УРСР	– 419 біблій, 100 предметів церковно-прикладного мистецтва; – ікони зі сховища у дзвіниці; – фототека (10 тис. фотопластин), кресленики, грамоти, акти, т.зв. "архів революції"; – 40 аркушів з гравюрами А. Босса; – бібліотека; – картини, ікони, облачення, кліше	– Історична бібліотека, потім офіс ЕРР у Києві[287]; – Музей українського мистецтва[288] – офіс ЕРР у Києві[289], 4 грамоти за 1735, 1737, 1740 і 1762 рр. у Берлін[290]; – офіс ЕРР у Берліні[*, 291]; – Київська міська бібліотека[**, 292] – вул. Дарвіна, 2[293]
ДУХВ (база)	картини, скульптура, майно	Музей українського мистецтва[294]
Театральний музей	170732 експонати, фототека, бібліотека	Консерваторія (вул. Пирогівська, 9)[295]
Державна історична бібліотека	180 тис. томів, 84 ящики евакуйованих книг з Ленінграда	вул. Ірининська, 6; 150 тис. – Київська публічна бібліотека[296]
Центральна дитяча екскурсійно-туристична станція – бібліотека		Київська публічна бібліотека[297]
Центральний фотокіноархів	– понад 105 тис. негативів на склі[298]; – фотографії, каталожні картки	– вул. Дарвіна, 2[299]; – одне з архівосховищ у Лаврі[300]
Центральна рада Спілки войовничих безвірників України	– матеріали лекцій, стенограми, лекції з антирелігійної пропаганди; – бібліотека (3639 книг)	– офіс ЕРР у Берліні[301] – Київська публічна бібліотека (Східна бібліотека Розенберґа)[302]

[287] Перевезено у березні–квітні 1942 р. (ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 54, арк. 131; док. № 150, с. 627).
[288] Перевезено влітку 1942 р. (док. № 207, 209).
[289] Перевезено у березні–квітні 1942 р. (док. № 133. с. 584; № 150, с. 627); "архів революції" у березні–квітні 1943 р. був перевезений у Берлін (док. № 210).
[290] Передано до управління ЕРР у Берлін у квітні–травні 1942 р. (док. № 149, 151).
[*] Офіс ЕРР у Берліні знаходився за адресою: Берлін W 35, Марґаретенштрасе, 18.
[291] Перевезено у квітні 1942 р. (Бібліотеки Києва під час нацистської окупації... – С. 271; док. № 153).
[**] Назва під час окупації Національної парламентської бібліотеки України.
[292] Перевезено у квітні 1942 р. (Бібліотеки Києва під час нацистської окупації... – С. 280; док. № 150, 156).
[293] Перевезено у травні–червні 1942 р. (док. № 159, с. 645; № 160).
[294] Перевезено у січні–лютому 1942 р. (док. № 209; див. також док. № 68).
[295] Перевезено у червні–липні 1942 р. (ДАКО, ф. Р-2412, оп. 2, спр. 244, арк. 44, 47; док. № 76), крім бібліотеки, яка у квітні 1942 р. була перевезена у Київську міську бібліотеку, а звідти – у Консерваторію (Бібліотеки Києва під час нацистської окупації... – С. 280, 322; док. № 74).
[296] Перевезено у травні 1942 р. (Бібліотеки Києва під час нацистської окупації... – С. 276, 288, 308, 321–322).
[297] Перевезено у квітні 1942 р. (Бібліотеки Києва під час нацистської окупації... – С. 280).
[298] *Ємельянова Т.* З історії повернення фотодокументів ЦДКФФА України ім. Г.С. Пшеничного, вивезених у роки Другої світової війни // АУ. – 2009. – № 1–2. – С. 244.
[299] Перевезено у травні 1942 р. (док. № 157), вивезено у жовтні 1943 р. в Ратібор (ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 171. арк. 255).
[300] Перевезено у вересні 1942 р. (док. № 161).
[301] Перевезено у травні–червні 1942 р. (док. № 158, с. 642–643).
[302] Перевезено у квітні 1942 р. (Бібліотеки Києва під час нацистської окупації... – С. 280; *Себта Т.М.* Українська частка Східної бібліотеки Розенберґа (1941–1945) // Український археографічний щорічник. – Вип. 12. – К., 2007. – С. 307–308).

Таблиця 2. **Розподіл культурних цінностей з Лаври**

Музей	Вид і кількість культурних цінностей	Дата отримання
Музей західного та східного мистецтва	– 228 картин і різноманітних предметів східних культів та ін., церковний одяг та антимінси	листопад 1942 р. – початок березня 1943 р. (док. № 190–195, 197, 206, 211, 213)
Музей російського мистецтва	– 3 ікони з Успенського собору КПЛ; – 570 ікон та картин; – 99 ікон, 4 картини, 1700 репродукцій і фотографій (передав ЕРР); – інвентарна картотека ЦАРМ	– 10.11.1942 р. (док. № 190) – 1942–1943 рр. (док. № 206) – 17.02.1943 р. (док. № 201, 213, 214) – 24.03.1943 р. (док. № 167)
Музей українського мистецтва	– 99 картин і портретів, 551 картина та ікона, 96 предметів народного мистецтва, ікони, дерев'яні скульптури XVIII ст. з ЦІМ та гіпсові скульптури з ДУХВ; – ікони з дзвіниці (ЦАРМ); – 567 ікон [і картин], 635 од. церк. одягу	– лютий–березень 1942 р. (док. № 208, 209, 211) – влітку 1942 р. (док. № 207) – 1942–1943 рр. (док. № 206)
Архітектурно-Історичний музей	– моделі церков	травень 1942 р. (док. № 179)
КУАБМ (Головний історичний архів ім. В. Антоновича)	– грамоти, універсали, акти, історичні документи, фотокопії документів (220 од.)	лютий 1943 р. (док. № 164)

Інакше склалася доля архівосховищ на території Лаври (док. № 62, 180–182). Їх почали перевозити 20 серпня 1942 р. під керівництвом співробітника ЕРР архівіста М. Ґранціна у 19-й корпус на північному боці Лаври. Корпус був наданий Головному історичному архіву ім. В. Антоновича (док. № 183), який з 1 травня 1942 р. підпорядковувався Генералкомісаріату[303]. Першим почали звільняти архівосховище у Великій лаврській дзвіниці. Ця робота була призупинена на початку вересня 1942 р. внаслідок суперечки між СС та відділом науки і культури (IIі) Генералкомісаріату щодо приналежності цього будинку (док. № 185, 186). Протистояння завершилося 12 жовтня 1942 р. на користь Генералкомісаріату (док. № 187), і 19-й корпус залишився за Головним історичним архівом (з 1 березня 1943 р. Крайовий архів – док. № 202). Перевезення всіх архівосховищ на території Лаври у 19-й корпус тривало до вересня 1943 р. включно, вже під наглядом КУАБМ[304] (док. № 221).

Частину архівних матеріалів КОІА з церкви Різдва Богородиці не встигли перевезти до 26 вересня 1943 р., тобто до початку дії у місті трикілометрової забороненої зони вздовж Дніпра, і вони були сплюндровані німецькою військовою частиною, яка використала їх для укріплення траншей та обігріву. Так, з цього сховища загинули 70 фондів за 1917–1939 рр. у кількості 150000 одиниць зберігання, а близько 30000 кг документів за 1921–1940 рр. були вилучені з бліндажів у листопаді 1943 р.[305]

[303] ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 5, спр. 1, арк. 3; док. № 182.
[304] *Себта Т.М.* Крайове управління архівів, бібліотек і музеїв при райхскомісарі України: Історичний нарис // Архіви України. – 2009. – № 3–4. – С. 114.
[305] Акт про збитки КОІА, 15 березня 1944 р. (ДАК, ф. Р-18, оп. 1, спр. 14, арк. 177).

Неможливо оминути мовчанням високий рівень мародерства, якого постійно зазнавали заклади культури та сховища на території Лаври відтоді, як були виселені мешканці. У ньому брали участь як українці, так і німці. У пошуках меблів на початку лютого 1942 р. українська поліція зламала вхід до Історичної бібліотеки у 5-му корпусі, по-варварськи знищила частину карткового каталогу та порвала книжки (док. № 129). Водій В. Маркграф колони штурмфюрера НСКК Кнаца вкрав у Трапезній церкві ікону Богородиці, силою виламавши її з Царської брами (док. № 135–139), деякі предмети інтер'єру та каталожні шафи з Історичної бібліотеки, викинувши картки на підлогу (док. № 138). Під час крадіжки архівних документів в Аннозачатіївській церкві були спіймані у червні 1943 р. місцеві мешканці (док. № 216). Викрадені з іконостаса Троїцької надбрамної церкви ікони були виявлені у травні 1943 р. в одній з лавок церковного начиння на Подолі. За заявою керівника КУАБМ Г. Вінтера вони були конфісковані СД і передані до Архітектурно-Історичного музею (док. № 215). Це ті випадки, коли злочинці були встановлені, а речі повернуті. Але більшість випадків зламу та крадіжок, що були постійним явищем, лише фіксувалися (док. № 138, 145, 181).

Після завершення вивезення з Лаври культурних цінностей німецька охорона була знята і на початку серпня 1942 р. її заступила українська поліція[306] під керівництвом німецького коменданта у званні майстра поліції (док. № 183; 228, с. 840; 254, с. 874). Верхня Лавра формально перейшла під управління КМУ, але фактично рішення приймалися у Штадткомісаріаті. З другої половини серпня 1942 р. почали розбирати у Лаврі зруйновані будинки (док. № 183). Пік розбирання припав на жовтень 1942 р. – березень 1943 р. Це був час майже тотального руйнування Верхньої Лаври, що детально висвітлив у своєму дослідженні Р. Качан (с. 93–100).

Частина лаврських ікон, яка потрапила до Музею російського мистецтва, була вивезена КУАБМ у супроводі П. Кульженко 23 вересня 1943 р. через Кам'янець-Подільський – Кьоніґсберґ – маєток Ріхау біля Велау до маєтку графа Шверіна у Вільденгофі (нині с. Дзиково Ілавецьке Вармінсько-Мазурського воєводства, Польща)[307]. Було вивезено щонайменше 351 ікону, 418 картин, 11 акварелей та 17 мініатюр, причому приблизно 20 ящиків з експонатами списків не мали[308]. Вважається, що вони загинули у пожежі маєтку 17 лютого 1945 р. Однак на сьогодні вже існує достатньо вагомих свідчень, що вивезена збірка повністю не загинула[309].

---

[306] ГАРФ, ф. Р-7021, оп. 65, д. 521, л. 526; док. № 261, с. 893.

[307] ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 5, спр. 8, арк. 111–111зв., 130, 138, 139; ГДА СБ України, спр. 74305-ФП, т. 1, арк. 22, 33, 54; *Кульженко П.А.* Спомин / Публікація С. Білоконя // Пам'ятки України. – 1998. – № 1. – С. 151–153.

[308] ГАРФ, ф. 7445, оп. 2, д. 125, л. 178–214; Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні 1941–1944 рр.: Зб. док. – К., 1963. – С. 324–325; Каталог произведений Киевского музея русского искусства... – С. 192–230.

[309] Kunstsammlung aus Kiew in Allenstein gefunden [Художнє зібрання з Києва знайдено в Аллєнштайні] // Frankfurter Rundschau. – Frankfurt am Main, den 19.08.1960; *Шумилов Н.* Восточнопрусский след вывезенных нацистами культурных ценностей из Украины. Записки поисковика [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.aej.org.ua/History/1675.html; *Patricia K. Grimsted.* Nazi-Looted Art from East and West in East Prussia: Initial Findings on the Erich Koch Collection // International Journal of Cultural Property. – Vol. 22. – 2015. – P. 7–60.

Місця примусового утримання поблизу Лаври (1942–1943 рр.)

Поруч з Лаврою, із східного та західного її боку, взимку 1941–1942 рр. були влаштовані табори для військовополонених та євреїв. Документальних джерел про ці табори обмаль, не кажучи вже про дослідження, яких взагалі немає. Та все ж, інформація про них увійшла в "Довідник про табори, тюрми та гетто..."[310] і базується на свідченнях очевидців, що публікуються у цьому збірнику (док. № 267, 268, 271).

Один з таборів, за свідченням директора управління КПЛ В. Тверського, був влаштований за мурами Нижньої Лаври на початку 1942 р. у будинку робітничого гуртожитку між Микільським узвозом і схилами дніпровських пагорбів[311]. У таборі утримувалися євреї та військовополонені[312] неєврейської національності (док. № 268). Не виключено, що євреї були з категорії військовополонених. Їхня кількість, за свідченням очевидців, становила близько 500–600 чоловік (док. № 267, 268). В'язні табору працювали, ймовірно, на відбудові Дарницького залізничного мосту та ремонті мосту ім. Шарнгорста[313]. У лютому–березні 1942 р., як згадував очевидець ієродиякон Герасим (Чирва), щоденно розстрілювали щонайменше 5–6 осіб (док. № 268). Тіла розстріляних, закатованих та померлих в'язнів ховали в різних місцях на території табору, в окремих випадках викидали через спеціально пробитий отвір у стіні Нижньої Лаври неподалік колодязя прп. Антонія, де їх ховали монахи. У двох могилах в яру між Ближніми і Дальніми печерами на відстані 5 м і 20 м від пролому у кріпосній стіні монахи поховали 20–25 розстріляних в'язнів (док. № 267, фото 86). За свідченням В. Тверського табір діяв до літа 1943 р.[314] Хоча монахи, що мали змогу спостерігати за життям у таборі, нічого не говорили про його існування наступної зими 1942–1943 рр.

Інший табір був влаштований взимку 1941–1942 рр. із західного боку Лаври у Старому Арсеналі, де до війни та у дні оборони Києва знаходилася 64-та військова база КОВО[315], яку місцеві жителі називали "артсклад". Першими ув'язненими були 75–80 чоловік, в основному віком 15–16 років та старші. Це були євреї з новоприєднаних у 1939 р. західних областей, ймовірно, з Рівненської або районів Тернопільської області, які увійшли до складу РКУ. В'язні обслуговували город есесівської частини, яка так само розміщувалася в Старому Арсеналі.

---

[310] Довідник про табори, тюрми та гетто на окупованій території України (1941–1944)... – С. 88.
[311] Київський процес... – С. 75; док. № 268; фото 85.
[312] Із свідчень ієродиякона Назарія (Міщенка) 4 грудня 1943 р.: "*Примерно в феврале месяце 1942 года мы пилили дрова с пономарем Чирва Герасим Иванович. Я видел, что не далеко от нас валялась на снегу красноармейская фуражка, после чего подошел к нам немецкий солдат и сказал, что здесь зарыты "ИУДЫ", т.е. советские военнопленные, но их видно не было, когда за стеной Лавры на территории, где жили советские военнопленные[,] поздним вечером часто получались одиночные выстрелы, но кого стреляли сказать не могу. Я видел[,] как немецкие солдаты били нагайками военнопленных при получении питания*" (ГАРФ, ф. Р-7021, оп. 65, д. 521, л. 58).
[313] *Феттіх Н.* Київський щоденник... – С. 43–44.
[314] Київський процес... – С. 75.
[315] *Полюшко Г.* Так кто же взорвал Успенский собор… – С. 7; док. № 271.

Вид Києво-Печерської Лаври з лівого берега. Київ, 1942–1943 рр. (з архіву Р. Качана).
На передньому плані, в яру, видно вишку табору, влаштованого на початку 1942 р. за мурами Нижньої Лаври, де переважно утримувалися військовополонені євреї

Восени 1942 р. після закінчення городніх робіт (кінець вересня – початок жовтня) вони були розстріляні поблизу гаражів біля північного валу Печерської фортеці й там само поховані (док. № 271). Табір діяв і далі. Остання відома згадка про нього датується 24 серпнем 1943 р. (док. № 257). Ймовірно, це був трудовий табір, де у більшості своїй перебували кияни, відправлені туди за різні провини.

Відновлення та діяльність монастиря на нижній території Лаври (грудень 1941 р. – вересень 1943 р.)

Тема відродження церковно-релігійного життя та діяльності монастиря на території Нижньої Лаври під час нацистської окупації є ще досі *terra incognita* для істориків. І хоча науковці добре знали про існування монастиря у цей період, він чомусь був обійдений їхньою увагою, незважаючи на наявність джерельної бази, хай і неповної, але достатньої для певних узагальнень. Осібним явищем є публікація І. Преловської документів про передачу лаврським монастирем 28 лютого 1942 р. у Михайлівський Золотоверхий монастир мощей св. великомучениці Варвари[316] (док. № 88, 89), віднайдені в ризниці на Дальніх печерах

[316] *Преловська І.М.* Нові документи про місцезнаходження мощей святого митрополита Макарія та святої великомучениці Варвари в період окупації Києва (1941–1943) // Труди Київської Духовної Академії. – 2012. – № 9. – С. 278–279.

разом з мощами св. митрополита Макарія та, як вважалося, митрополита Рафаїла Заборовського (док. № 93).

Дещо про діяльність монастиря під час окупації можна довідатися з науково-популярної та мемуарної літератури авторів Л. Рилкової, Д. Степовика, І. Нікодімова[317]. Але ця література має деякі недоліки – не повністю містить посилання на джерела. У Л. Рилкової, наприклад, є посилання на використані архівні джерела, але без вказівки аркушів. Крім того, не уточнені деякі дати. Вони подаються то за старим, то новим стилем, або взагалі помилкові. Спогади І. Нікодімова містять неточності, пов'язані з вибухом Успенського собору та загибеллю М. Чорногубова. У Д. Степовика більшість фактів щодо монастиря базується на спогадах очевидців.

Головним джерелом для дослідження діяльності монастиря у 1941–1943 рр. є частина архіву тодішнього монастиря, що зберігається нині у фондах НКПІКЗ в архівній групі зберігання. Це документи за 1942–1960 рр. та формуляри (особові справи) братії монастиря. Саме вони лягли в основу цього розділу, як першої спроби дати узагальнюючу картину відновлення та діяльності монастиря у роки нацистської окупації.

Першими з початком окупації, за даними Л. Рилкової, у Лаврі з'явилися ще у вересні 1941 р. монахи Анемподіст (Васильєв) та Десідерій (Тимошенко), а всього восени в ній зібралося близько 15 чоловік колишньої братії[318]. За свідченням ієродиякона Варфоломія (Іванова), у жовтні 1941 р. в Лаврі вже були схиархієпископ Антоній (Абашидзе), його секретар ієромонах Димитрій (Біакай), архімандрит Валерій (Устименко), ієромонах Феопемпт (Клітний), монах Анемподіст (Васильєв) та, ймовірно, сам автор записок (док. № 99, с. 468–469).

У цей час колишні насельники Києво-Печерської Лаври добивалися в усіх можливих владних кабінетах відкриття монастиря. Їм відмовили у Тимчасовому церковному міському управлінні (виконувало функції Церковної ради), на початку жовтня відмовив комендант Лаври капітан др. Г. Кох (док. № 99, с. 468; № 80, с. 420–421), а також референт секції віросповідних справ КМУ І. Коровицький, повідомивши, що рішення стосовно Лаври, Софійського і Володимирського соборів приймаються у Берліні. Тоді делегація колишніх лаврських насельників попросила референта передати їм Китаївську та Спасо-Преображенську пустині і отримала дозвіл у жовтні 1941 р. (док. № 99, с. 468–469).

Легалізація монастиря у Лаврі почалася з 18 грудня 1941 р.[319], коли монахам були вручені ключі від Хрестовоздвиженської церкви на Ближніх печерах. А ще

[317] *Никодимов И.Н.* Воспоминание о Киево-Печерской Лавре (1918–1943 гг.). – К., 1999. – С. 194–203; Биографические сведения о братии Киево-Печерской Лавры, пострадавшей за Православную веру в 20 столетии / Сост. Л.П. Рылкова. – К.: Типографія КПЛ, 2008. – 292 с.; *Степовик Д.* Історія Києво-Печерської Лаври. – К.: Вид. дім УПЦ КП, 2001. – С. 281.

[318] Биографические сведения о братии Киево-Печерской Лавры... – С. 119.

[319] Дата за новим стилем, оскільки у довідці 1945 р., за якою вона цитується, всі інші дати про закриття і відкриття монастиря у Лаврі в 1920–1940-х рр. також вказані за новим стилем (НКПІКЗ, фонди, од. зб. КПЛ-А-973, арк. 7).

через тиждень вони отримали офіційний дозвіл на Хрестовоздвиженську церкву і Ближні печери (док. № 99, с. 469). Цьому посприяла, як писав ієродиякон Варфоломій (Іванов), "*переводчица комиссара по церковным делам*", яка перед тим з матір'ю була у схиархієпископа Антонія (Абашидзе). Ймовірно, це була Ольга Гейбель, німкеня, але православна[320], яка у листопаді–грудні працювала в Оперативному штабі райхсляйтера Розенберґа і була перекладачкою В. фон Франке[321]. Вона та її матір згадуються Н. Феттіхом серед присутніх під час святкової різдвяної вечері 1941 р. в офісі ЕРР[322]. У цей час її начальник, В. фон Франке, нагадаємо, був за старшого в київському підрозділі ЕРР і мав необмежений доступ на територію Лаври як місцевий керівник організації, що отримала від райхскомісара право евакуювати з Лаври культурні цінності (док. № 122). Тому його, мабуть, і називали монахи "*комиссар по церковным делам*".

В іншому документі (док. № 91, с. 459) стверджується, що монахи у січні 1942 р. отримали із Штадткомісаріату усний дозвіл на відкриття храмів у Лаврі, який стосувався "Нижньої і Середньої Лаври" (малися на увазі, ймовірно, території Дальніх і Ближніх печер, які традиційно разом називають Нижньою Лаврою). Ієромонах Димитрій (Біакай) так само називав січень 1942 р. часом повернення лаврської братії у свою обитель (док. № 92). Ймовірно, остаточний процес легалізації монастиря у Лаврі відбувся у січні 1942 р., коли дозвіл на відкриття храмів і печер дала німецька цивільна влада в особі чиновника Штадткомісаріату, а не місцевий керівник Оперативного штабу, який взяв на себе не свою функцію.

Більше місяця приводили монахи в порядок Хрестовоздвиженську церкву і Ближні печери. Було винесено сміття, ліквідований завал у печерах, розчищена витяжна труба та звільнене замуроване вікно, через яке стало поступати повітря, і зникла вологість у печерах. Після закінчення впорядкувальних робіт 1 лютого (19 січня за ст. ст.) 1942 р. була освячена Хрестовоздвиженська церква (док. № 99, с. 469). Цього ж дня у новоосвяченому храмі ієромонах Феопемпт (Клітний) був зведений єпископом Пантелеймоном (Рудиком) у сан ігумена з покладанням палиці, іподиякон Андрій (Міщенко) висвячений на ієродиякона, а ієромонах Анемподіст (Васильєв) нагороджений наперсним хрестом (док. № 87). Відтоді Богослужіння у Хрестовоздвиженській церкві проводилися на свята, а в будні – у Ближніх печерах (док. № 99, с.469). Щонеділі та у святкові дні служили також у церквах Дальніх печер[323]. Богослужіння у Дальніх печерах було відновлено в неділю 7 червня 1942 р. (док. № 91, с. 459). Загалом служба Божа відправлялася під час окупації у двох наземних церквах (Хрестовоздвиженській і Стрітенській) та 6 підземних[324].

Монастирю, який став називатися "Києво-Печерська Успенська Ставропігійна Лавра", були передані на Ближніх печерах 3 будинки – корпуси 42, 43 і 46,

[320] BArch/EWZ-UdSSR / D-1 / Aufnahme 2612–2636.
[321] ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 3, спр. 16, арк. 1; *Феттіх Н.* Київський щоденник... – С. 74.
[322] *Феттіх Н.* Київський щоденник... – С. 63.
[323] *Никодимов И.Н.* Воспоминание о Киево-Печерской Лавре... – С. 202.
[324] НКПІКЗ, фонди, од. зб. КПЛ-А-973, арк. 7.

які братія займала до визволення міста[325]. У корпусі 42 жив схиархієпископ Антоній (Абашидзе). У цьому ж будинку була облаштована Стрітенська домова церква. У корпусі 43 мешкала братія монастиря, а у корпусі 46 знаходилися канцелярія Духовного собору та житлові приміщення[326]. Лише наприкінці окупації монахам була передана Верхня Лавра[327].

Архімандрит Валерій (Устименко) став намісником Лаври. Найраніше відомий документ, підписаний ним як намісником, датується 17 квітня 1942 р.[328] Офіційно єпископ Пантелеймон (Рудик) призначив його намісником Лаври з правом носіння посоха тільки 16 січня 1943 р. (док. № 102). Ієромонах Димитрій (Біакай) був керівником справ (завідувачем канцелярії) Духовного собору, архімандрит Борис (Павлик) став еклезіархом, ієромонах Далмат (Коптюх) – благочинним та економом (док. № 92). На посаді благочинного його змінив 10 липня 1943 р. ієромонах Андрій (Міщенко)[329]. Ігумен Феопемпт (Клітний) був спочатку начальником Китаївської пустині, 27 березня 1942 р. він став скарбником Лаври, а ієромонах Варнава (Череп) зайняв місце начальника Китаївської пустині[330]. Монах Євфрасій (Божук) 12 серпня 1942 р. був призначений келарем[331].

На підставі даних грудня 1943 р. – січня 1944 р. можна гіпотетично відтворити склад Духовного собору Лаври під час окупації, принаймні 1943 р. У грудні 1943 р. це були: архімандрит Валерій (Устименко), ігумени Кронід (Сакун) і Феопемпт (Клітний), ієромонах Андрій (Міщенко) та ієродиякон Варфоломій (Іванов)[332]. Останній був керівником справ, тобто виконував обов'язки ієромонаха Димитрія (Біакая). Тому склад Духовного собору Лаври у січні–вересні 1943 р. виглядав, на нашу думку, так: Валерій (Устименко), Кронід (Сакун), Феопемпт (Клітний), Андрій (Міщенко) та Димитрій (Біакай).

У березні 1943 р. братія Лаврського монастиря налічувала 27 монахів (док. № 240), а у вересні 1943 р. – щонайменше 42 насельники. Всього за два роки окупації у відновленому монастирі було щонайменше 44 насельники (див. таблицю 3), враховуючи померлих у 1942 р. Антонія (Абашидзе) та Наума (Прохоренка). Крім того, у місцевості Церковщина на околиці Києва діяв лаврський скит Різдва Пресвятої Богородиці. З його насельників достеменно відомі два – архімандрит Іона (Рябокінь) та ігумен Маврикій (Бойко)[333]. Перший був настоятелем цього скиту і повернувся туди ще восени 1941 р., а другий – у 1943 р. Скільки монахів могли вибрати добровільну еміграцію на Захід, як це зробив ієромонах Димитрій (Біакай), невідомо. Якщо такі й були, то їх було, скоріш, одиниці.

---

[325] ЦДАВО України, ф. 4648, оп. 1, спр. 1, арк. 84.
[326] *Никодимов И.Н.* Воспоминание о Киево-Печерской Лавре... – С. 203; НКПІКЗ, фонди, од. зб. КПЛ-А-406, арк. 1–1зв.; там само, од. зб. КПЛ-А-971, арк. 2; док. № 267.
[327] *Никодимов И.Н.* Воспоминание о Киево-Печерской Лавре... – С. 195.
[328] НКПІКЗ, фонди, од. зб. КПЛ-А-406, арк. 1–1зв.
[329] Там само, од. зб. КПЛ-НДФ-А-302, арк. 7.
[330] Там само, од. зб. КПЛ-А-1526, арк. 1зв.–2; там само, од. зб. КПЛ-А-1534, арк. 1зв.–7.
[331] Там само, од. зб. КПЛ-А-1526, арк. 18.
[332] Там само, од. зб. КПЛ-А-998, арк. 1–2зв.
[333] Там само, од. зб. КПЛ-А-981, арк. 14.

Таблиця 3. **Братія Києво-Печерської Лаври у грудні 1941 р. – вересні 1943 р.**[334]

№ п/п	Ім'я (прізвище)	Духовне звання/ чин
1.	Антоній (Абашидзе)	схиархієпископ
2.	Борис (Павлик)	схиархімандрит
3.	Валерій (Устименко)	архімандрит
4.	Іринарх (Колдоркін)	архімандрит
5.	Наум (Прохоренко)	ігумен
6.	Феопемпт (Клітний)	ігумен
7.	Кронід (Сакун)	ігумен
8.	Андрій (Міщенко)	ієромонах
9.	Анемподіст (Васильєв)	ієромонах
10.	Асігкрит (Рудик)	ієромонах
11.	Вавила (Михайлюк)	ієромонах
12.	Варлаам (Нижников)	ієромонах
13.	Варнава (Череп)	ієромонах
14.	Герасим (Стешенко)	ієромонах
15.	Далмат (Коптюх)	ієромонах
16.	Димитрій (Біакай)	ієромонах
17.	Марк (Радченко)	ієромонах
18.	Іраклій (Дубина)	ієромонах
19.	Памва (Федишин)	ієромонах
20.	Трохим (Ткаченко)	ієромонах
21.	Антоній (Паренюк)	ієродиякон
22.	Аркадій (Долгоброд)	ієродиякон
23.	Варфоломій (Іванов)	ієродиякон
24.	Герасим (Чирва)	ієродиякон
25.	Іуст (Бицюк)	ієродиякон
26.	Назарій (Кулаков)	ієродиякон
27.	Назарій (Міщенко)	ієродиякон
28.	Самуїл (Дорош)	ієродиякон
29.	Тит (Данилюк)	ієродиякон
30.	Тихон (Пономаренко)	ієродиякон[335]
31.	Фалалей (Горобець)	ієродиякон
32.	Феодосій (Котула)	ієродиякон
33.	Даміан (Корнійчук)	схимонах
34.	Десідерій (Тимошенко)	монах[336]
35.	Закхей (Фомін)	монах
36.	Євфрасій (Божук)	монах
37.	Єлєазар (Ладогубець)	монах
38.	Єфрем (Єфремов)	монах
39.	Магн (Черниш)	монах
40.	Марк (Кушнір)	монах
41.	Дмитро Низовий	послушник
42.	Матвій Скляр	послушник
43.	Терентій Хімич	послушник
44.	Федір Нагула	послушник

Наприкінці серпня 1942 р. у Штадткомісаріаті було прийняте рішення про відселення монахів з території Лаври і закриття храмів у зв'язку, начебто, з небезпекою мін. Спочатку воно було доведено до відома КМУ і там була прийнята відповідна постанова, потім – до відома відділу культури та освіти КМУ, а останнім – до відома відділу культури та освіти Печерської райуправи. У зв'язку з цим 5 і 7 вересня були опечатані церкви Верхньої і Нижньої Лаври та Ближні і Дальні печери (док. 94–96, № 99, с. 470). Це було більш схоже на бажання в німецьких колах закрити монастир під надуманим приводом мінної небезпеки.

Монахам Лаври знову довелося відстоювати свій монастир. Цього разу їм вдалося домогтися свого досить швидко. Допомогла їм у цьому "одна дама", яка поїхала в Берлін і привезла розпорядження не чіпати церкви і монахів (док. № 99, с. 470). Цією дамою була, ймовірно, Майя фон Клот, яка володіла російською

[334] В основу списку покладені документи № 104, 111, 99.
[335] НКПІКЗ, фонди, од. зб. КПЛ-А-998, арк. 1.
[336] Биографические сведения о братии Киево-Печерской Лавры... – С. 119.

мовою і як співробітниця Головного управління світоглядного інформування* працювала у Києві в Оперативному штабі, займаючись питаннями історії релігії (див. док. № 91). 12 вересня 1942 р. з Печерської райуправи у монастир надійшло розпорядження про припинення виселення, на підставі чого того ж дня були зняті печаті з Хрестовоздвиженської церкви та Ближніх і Дальніх печер (док. № 97).

Протягом окупації монастир на нижній території Лаври, втім як і Лавра загалом, був місцем паломництва місцевих віруючих та відвідувачів, якими були німецькі, італійські, угорські військові. Одні приходили у Лавру як до святині, інші, у більшості своїй, – заради цікавості. І хоча кількість відвідувачів не йшла в ніяке порівняння з довоєнною, а тим більше дореволюційною, Верхня Лавра та монастир на нижній території були місцем, куди постійно приходили люди[337].

З утворенням 26 вересня 1943 р. трикілометрової забороненої зони вздовж правого берега Дніпра[338] монахи, які залишилися в монастирі, були грубо виселені наступного дня[339]. При цьому жорстоко були побиті тяжко хворий на сухоти архімандрит Іринарх (Колдоркін) та ієродиякон Аркадій (Долгоброд), які померли від побоїв (док. № 261, с. 897). Окремі монахи повернулися у монастир одразу з приходом Червоної армії – 6 листопада 1943 р. Інші, які переховувалися останні тижні німецької окупації Києва хто на селі, хто у знайомих чи родичів, повернулися у монастир протягом місяців після звільнення міста. Тих, що не повернулися, Духовний собор КПЛ відрахував як тривало відсутніх[340].

* * *

Великою руїною для Києво-Печерської Лаври стала Друга світова війна. Непоправних втрат зазнала вона від обох режимів – сталінського і гітлерівського, які зробили її знаряддям своєї боротьби. І у цьому протистоянні кожний досяг поставленої мети. Радянська диверсійна група привела у дію закладену заздалегідь вибухівку і зруйнувала Успенський собор. Лавра, спустошена нацистами внаслідок виселення та евакуації, залишилася руйнуватися і менше ніж за рік з їхнього дозволу, а подекуди й безпосереднього керівництва була перетворена на руїну. Проте ні сталінський, ні гітлерівський режими знищити духовний стрижень Лаври не змогли. Її душа відродилася у церковно-релігійному житті і попри руїни, на які перетворили її обидва режими, дорогу до Храму зруйнувати не вдалося.

Тетяна Себта

---

* Термін *світоглядне інформування* (нім. weltanschauliche Information) автором статті перекладався раніше як "ідейна інформація", іншими дослідниками – "світоглядна інформація". Оскільки основним завданням однойменного зондерштабу, який діяв при Оперативному штабі в інтересах Головного управління світоглядного інформування, було саме "інформування" про віровчення, світоглядні вчення, форми і структури інститутів, які їх сповідували, та методи впливу на людей, було вирішено запропонувати цей новий варіант перекладу, що відображає суть завдань як головного управління, так і його зондерштабу (про завдання див. *Кашеварова Н.* Діяльність Оперативного штабу... – Ч. ІІ: Документи. – К., 2014. – С. 255).

[337] *Никодимов И.Н.* Воспоминание о Киево-Печерской Лавре... – С. 203; док. № 240.

[338] ДАКО, "Колекція листівок і плакатів (1903–1944)", оп. 1, спр. 9, арк. 89.

[339] НКПІКЗ, фонди, од. зб. КПЛ-А-973, арк. б/№.

[340] Так був виключений 15 грудня 1943 р. із складу братії ієродиякон Тихон (Пономаренко), а 6 червня 1944 р. – ієромонах Памва (Федишин) (НКПІКЗ, фонди, од. зб. КПЛ-А-998, арк. 1, 4).

Руйнування архітектурного ансамблю Києво-Печерської Лаври у 1942–1943 рр.

"Была разрушена кирками, топорами, пилами…"

(З доповідної записки В. Тверського – док. № 261)

Під час Другої світової війни Україна зазнала величезних втрат як матеріальних, так і духовних. Були знищені сотні тисяч пам'яток культури, серед яких і архітектурний ансамбль Києво-Печерської Лаври. Згідно з актом комісії Державного історико-культурного заповідника "Києво-Печерська Лавра" про збитки, заподіяні Лаврі у роки нацистської окупації, поданому у вересні 1944 р. до Надзвичайної державної комісії з розслідування злодіянь німецько-фашистських загарбників (док. № 275), на території Лаври частково було зруйновано 60 корпусів, які мали різний ступінь пошкодження, і повністю зруйновано Успенський собор. Крім того, пошкоджена була дренажна система, часткової руйнації зазнали господарські будівлі, з них 40 цегляних сараїв (док. № 275, с. 926–927). Яким же чином відбувались ці руйнування, і хто у цьому винен?

Бойові дії 1941 р. Києво-Печерської Лаври майже не торкнулися. Тут не було ні сильних бомбардувань, ні артобстрілів, і ніщо, здавалось, не сповіщало про небезпеку. 19 вересня 1941 р. Лавру заполонили німецькі підрозділи і обози. О 13 год. 10 хв. за місцевим (тоді московським) часом або об 11 год. 10 хв. за німецьким часом на Великій лаврській дзвіниці було вивішено нацистський прапор[1] (див. фото 9–11), за іншими даними це відбулося о 13 год. 30 хв. (11 год. 30 хв. за німецьким часом)[2]. Але вже наступного дня навпроти Лаври вибухнув південно-східний кут будівлі Старого Арсеналу, уламки якого перегородили вулицю. Майже одночасно пролунав вибух на оглядовому майданчику біля корпусу 30 (док. № 19, с. 261; док. № 24). Тут знаходився артилерійський пункт спостереження і зенітна гармата. Під час вибуху загинув німецький командувач артилерією полковник барон Ганс Генріх фон Зайдліц унд Ґолау та його штаб[3].

Увечері 20 вересня 1941 р. у Старому Арсеналі, де стався вибух, розгорілася пожежа, через деякий час розпочалася пожежа у Феодосіївській церкві навпроти монастиря (док. № 19, с. 261–262). Це загорілося допоміжне сховище Київського обласного історичного архіву з матеріалами за 1919–1931 рр.* Тоді ж, у ніч

---

[1] Київ у дні нацистської навали. За документами радянських спецслужб. – К. ; Львів, 2003. – С. 203; Київ 1941–1943. Фотоальбом / Упоряд. Д. Малаков. – К., 2000. – С. 65.

[2] Як впала фортеця Києва (Написав воєнний кореспондент Освальд Ценкнер) // Українське слово. – Житомир, 24.09.1941. – Ч. 16. – С. 2.

[3] Київ у дні нацистської навали… – С. 206; *Нандор Феттіх*. Київський щоденник (3.XII.1941–19.I.1942). – К., 2004. – С. 35.

з 20 на 21 вересня, приблизно через дві години після того, як почав горіти архів у Феодосіївській церкві, зайнявся 3-й ярус Великої лаврської дзвіниці з дерев'яною підлогою та дерев'яними балками, на яких кріпилися дзвони. За спогадами історика В. Шугаєвського, який жив у цей час у Лаврі, дерев'яні частини дзвіниці загорілися від іскор, які кружляли над Лаврою від пожеж у сусідніх будівлях – Старому Арсеналі та Феодосіївській церкві (док. № 19, с. 261–262), що, на нашу думку, здається малоймовірним. Існує також версія, що дзвіницю підпалили радянські підпільники для того, щоб знищити німецький прапор[4]. Так чи інакше, полум'я не перекинулось на інші яруси дзвіниці.

Після цих перших вибухів настало деяке затишшя. Але серед музейних співробітників ходили чутки, що заміновані також корпус 8 (нині це корпуси 8 і 9 – дирекція заповідника та Музей книги і друкарства України – див. план КПЛ 1920–1930-х рр.), підвал корпусу 29 (Трапезна церква з палатою), територія за корпусом 9 (нині корпус 100). Про це доповів у своїй записці т.в.о. директора Центрального історичного музею В. Маєвський (док. № 38).

Після того як німецька армія зайняла Київ, музейні установи, що розміщувались у Лаврі, провели реорганізацію. Центральний антирелігійний музей об'єднався з Центральним історичним музеєм. Об'єднаний музей став називатися "Центральний історичний музей, об'єднаний з Лаврським музеєм" (док. № 44–46). Співробітники обох музеїв, які залишились у Києві, намагались відновити діяльність вже об'єднаного музею. У жовтні 1941 р. "Центральний історичний музей, об'єднаний з Лаврським музеєм" був частково законсервований (док. № 44), а з 15 жовтня – повністю (док. № 46), хоча були вже складені штатний розпис (док. № 39, 42, 44–45), плани поточної роботи[5].

18 жовтня 1941 р. генерал поліції обергруппенфюрер СС Ф. Єкельн наказав науковцям здати ключі від музейних приміщень, з 19 жовтня вхід працівникам до музеїв був заборонений терміном на один тиждень (док. № 31, 48–50, 60, 61). Того ж дня, 18 жовтня, зовнішня охорона Лаври перейшла до німецької поліції

---

[*] У пожежі, що кілька днів тривала у Феодосіївській церкві, загинули: весь довідковий апарат Київського обласного історичного архіву (всі описи фондів – більше 3500 описів, топографічні покажчики до всіх архівосховищ, картотека фондів, перелік фондів, справи (формуляри) фондів); архіви установ Наркомпросу за 1919–1931 рр., установ харчової промисловості, волосних податкових комісій, заготівельних контор за 1919–1924 рр., судових установ та виконавчих комітетів різних рівнів за 1919–1931 рр., громадських організацій (районних комітетів бідноти, кас взаємодопомоги) за 1923–1931 рр., установ соціального страхування, сільрад, трестів і синдикатів за 1920–1930 рр., кооперативних організацій за 1922–1930 рр., торгових закладів за 1921–1931 рр., акціонерних та пайових товариств за 1922–1928 рр., деяких київських заводів за 1920–1927 рр., профспілкових організацій, Жовтневої лікарні (нині Олександрівська) та Деміївської лікарні Цукротресту (Краткий список материалов, погибших при пожаре в Феодосиевской церкви // ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 5, спр. 1, арк. 314–315; Звіт ГІА ім. В.Б. Антоновича за жовтень 1941 р. – березень 1942 р. // Там само, ф. 3806, оп. 1, спр. 44, арк. 2).

[4] *Нандор Феттіх*. Київський щоденник... Прим. 84. – С. 39; див. також док. № 18, с. 217.

[5] ДАКО, ф. Р-2356, оп. 6, спр. 171, арк. 63, 175а.

(док. № 261, с. 889; док. № 31). Наступним 21 жовтня 1941 р. став наказ про виселення у 3-денний термін з верхньої території Лаври місцевих мешканців[6], яке фактично закінчилося 29 жовтня 1941 р. (док. № 61, с. 382). Виселяючись, мешканці проникали у музейні помешкання, забирали музейне майно, господарчі матеріали (док. № 48–50, 61). Також спостерігались поодинокі випадки, коли німецькі солдати й офіцери заходили в експозиції і брали "на пам'ять" предмети, які їм сподобались[7].

3 листопада 1941 р. вибухнув Успенський собор. Внаслідок вибуху в навколишніх будівлях майже не вціліло вікон, частково були зірвані з петель двері та ставні. Дах Трапезної палати у кількох місцях був пробитий уламками цегли від Успенського собору (див. фото 56). Між залишками собору і корпусом 8 утворились дві глибокі ями, наповнені водою, які поступово збільшувались у бік Історичного музею (док. № 66). Був зруйнований водогін, що згодом призвело до розмивання ґрунту (док. № 67).

Крім фізичних пошкоджень, вибух став своєрідним детонатором для наступних подій. Стало очевидним, що Лавра, незважаючи на охорону німецькою поліцією, не може гарантувати повну безпеку для цінностей, які знаходились в її стінах. Для забезпечення кращих умов зберігання музейних предметів науковці (В. Маєвський, В. Шугаєвський, М. Геппенер) пропонували німецькому командуванню перевезти експонати у більш надійне місце. Таким місцем пропонувався колишній Музей Леніна по вул. Володимирській, 57. Пропозиція вивезти цінності з Лаври збігалась з думкою загарбників. Вже з середини грудня 1941 р. у ЦІМ розпочала роботу німецько-угорська група археологів, яка провела перші обстеження, розпочала пакувати експонати для вивезення з території Лаври та здійснила перші вилучення експонатів (проф. Р. Штампфус вивіз до Берліна готські фібули, а угорські вчені Н. Феттіх та Д. Ласло – оригінальні фотографії Мартинівського скарбу, знайденого 1909 р. в однойменному селі на Канівщині, до Будапешта)[8].

У січні 1942 р. почалось планомірне перевезення цінностей до колишнього Музею Леніна, яке тривало до червня 1942 р. Окрім того, цінності перевозились до приміщення школи № 132[9] (під час окупації № 19[10]) по вул. Новолевашовській (нині Дарвіна), 2. Після вивезення експонатів німці втратили інтерес до Лаври, і у серпні передали її під охорону української поліції. На цей час, крім архівних сховищ, розташованих у корпусі 26, Великій лаврській дзвіниці, Всіхсвятській церкві, тут не залишилось жодного музейного експоната, жодної бібліотечної

---

6 *Черногубова-Яковлева Е.А.* Правда о смерти Н.Н. Черногубова // Правда Украины. – К., 21.05.1944. – № 98 (7418). – С. 2.

7 ГАРФ (Москва), ф. 7021, оп. 65, д. 8, л. 15.

8 *Нандор Феттіх*. Київський щоденник... – С. 34, 55, 110, 113–114.

9 Список абонентів Київської міської телефонної сітки АТС за станом на 1/V 1940 року. – К., 1940. – С. 183.

10 ДАКО, ф. Р-2359, оп. 3, спр. 3, арк. 38.

книги, не залишилось навіть меблів, а лише будівлі з голими стінами та слідами перших спроб їх розібрати (док. № 261, с. 891).

26 серпня 1942 р. штадткомісар Києва Берндт видав наказ про збирання на території Лаври будівельних матеріалів та металобрухту кольорових металів (док. № 223). Роботи проводила так звана Контора з розбирання зруйнованих будівель, яка за іронією долі офіційно була зареєстрована як Будівельне товариство "Відбудова" за адресою Велика Васильківська, 7/9[11]. Негативні наслідки робіт з розчищення території Лаври від уламків, сміття та ін., ініційованих наказом штадткомісара Берндта, стали вже помітні у вересні 1942 р., незважаючи на невелику кількість людей, зайнятих на цих роботах. Почалося не розчищення території Верхньої Лаври від уламків і сміття, а розбирання вцілілих будинків.

На захист Києво-Печерської Лаври стали представники київської інтелігенції – знані історики і мистецтвознавці (проф. Н. Полонська-Василенко, проф. О. Оглоблин, проф. С. Гіляров і П. Курінний). Першим тривожний сигнал подав тодішній директор Музею-Архіву переходової доби проф. О. Оглоблин. 19 вересня 1942 р. він написав на ім'я керівника відділу культури та освіти КМУ І. Солодовника доповідну записку щодо збереження від руйнування Митрополичого і Ковнірівського корпусів Лаври, які почали вже розбирати (док. № 224). Через кілька днів до нього долучилися Н. Полонська-Василенко, С. Гіляров і П. Курінний. Від імені чотирьох 21 вересня 1942 р. вони написали листа референту з музеїв при Генералкомісаріаті О. Гейбель. У ньому повідомлялося про початок розбирання у Лаврі на цеглу, дерево та інші будівельні матеріали історичних будівель, з проханням поставити перед керівництвом Генералкомісаріату "*питання про те, щоб руйнація історичного ансамблю Києво-Печерської Лаври була негайно припинена*" (док. № 225). Копії цього листа вони направили також голові КМУ Л. Форостівському та керівнику відділу культури та освіти КМУ І. Солодовнику.

Подальші події засвідчили про те, що до уваги листи київських науковців нацистська влада не взяла. На думку німецьких керівників, роботи у Лаврі, очевидно, просувались досить мляво, оскільки вже 16 жовтня 1942 р. штадткомісар Берндт видав розпорядження голові КМУ Форостівському збільшити кількість осіб, які працюють у Києво-Печерській Лаврі на розбиранні будівель, до 100 чоловік (на цей час працювало усього 10 жінок), а також зняти дзвони з Великої дзвіниці: "*Як це буде потрібно, можна їх розділити на частини зварювальним апаратом*" (док. № 229). На виконання цього розпорядження 19 жовтня 1942 р. КМУ видала наказ Конторі з розбирання зруйнованих будівель збільшити кількість робітників мінімум до 100 осіб, а також зняти решту дзвонів з дзвіниці Шеделя. Повідомити про виконання до 23 жовтня (док. № 230).

Між 19–28 жовтня 1942 р. начальник Архітектурно-Будівельного управління КМУ Немченко та головний інженер Савченко доповіли в Штадткомісаріат, що

[11] ДАКО, ф. Р-2359, оп. 1, спр. 36, арк. 28зв.–29.

вже зібрано близько 8 тон листової міді, а на руїнах собору знаходиться ще близько 3–4 тон. Зняті раніше дзвони вже вивезені, а інші дзвони, за виключенням одного, знаходяться у користуванні монастирської громади*. У цій записці містився запит: розбирати тільки руїни собору, чи всі інші зруйновані будівлі (док. № 228). 28 жовтня 1942 р. контора отримала інструкцію із Штадткомісаріату щодо подальшої діяльності. Там зазначалось: 1) роботи поширити на всі пошкоджені будинки на всій території Лаври; ... 4) зняти дзвони з дзвіниці Шеделя; 5) якщо на руїнах собору будуть знайдені цінності – терміново доповідати до Штабу Розенберґа; 6) кількість працюючих дозволялося збільшити до 70 осіб (док. № 231).

5 лютого 1943 р. Архітектурно-Будівельне управління відділу міського господарства КМУ доповіло штадткомісару Берндту, що контора в основному закінчила роботи. Весь цей час тут працювало близько 80 чоловік. Крім того, за особливим дозволом Штадткомісаріату до розбирання ряду будівель були залучені й інші організації. Архітектурно-Будівельне управління просило дати вказівку: чи продовжувати розбирати пошкоджені будівлі (Трапезна церква, Митрополичий будинок), які вже розбирають різні організації, чи припинити. Цей документ підписали керівник відділу міського господарства КМУ Полуботко та заступник начальника Архітектурно-Будівельного управління головний інженер Савченко (док. № 234).

У цей час роботи з розбирання пошкоджених будинків у Києві досягли такого розмаху, що на початку лютого 1943 р. вийшло розпорядження штадткомісара про охорону пам'яток архітектури, яким заборонялось їх розбирати, влаштовувати поруч з цими пам'ятками вбиральні та вигрібні ями. Серед пам'яток, які потрібно було охороняти у першу чергу, були зазначені: Києво-Печерська Лавра, Софійський собор, церква Спаса на Берестові, Видубицький та Братський монастирі, пам'ятники Володимиру, Магдебурзькому праву, Кловський палац – всього 34 назви (док. № 236). На підставі цього заступник голови

---

* Напередодні війни на 3-му ярусі дзвіниці було 10 великих і 11 малих дзвонів (Колишня Києво-Печерська лавра на службі експлуататорів (довідкові матеріали по Музейному городку). – К., 1935. – С. 16). З них у 1942–1943 рр. знято було не більше 15 дзвонів. Крім них, один дзвін у 1942 р. лежав розбитим біля руїн Успенського собору (док. № 223), – він, ймовірно, впав з дзвіниці на землю внаслідок вибуху собору. 1947 р. один із дзвонів було передано до Володимирського собору Києва (Очерки истории Киево-Печерской лавры и Заповедника. – К. 1992. – С. 281). 2007 р. було ідентифіковано дзвін, що знаходиться на дзвіниці Ближніх печер. З'ясувалось, що це відомий дзвін, відлитий у 1683 р. на замовлення І.С. Мазепи для жіночого Вознесенського монастиря, що знаходився навпроти Лаври на місці теперішнього Арсеналу (*Іосиф (Левченко), архімандрит, Дятлов В.А*. Найдавніший діючий дзвін Києва – дар Івана Мазепи // ЛА. – 2007. – Вип. 19. – С. 60–63). На одній з фотографій, зроблених на дзвіниці у період окупації Києва можна побачити німецького солдата, який позує саме біля цього дзвона (див. фото на обкладинці). Нині на головній дзвіниці Лаври знаходяться три історичні дзвони: "Балика", "Копа" та "Воскресенський".

міста В. Волканович 10 лютого 1943 р. доручив відділу культури та освіти скласти проект відповідної постанови (док. № 235).

12 лютого 1943 р. вийшло розпорядження № 58 голови міста Києва "Про охорону пам'ятників доісторичних та ранньоісторичних часів та пам'ятників архітектури в м. Києві". Цим розпорядженням охорона пам'яток доручалась відділу культури та освіти КМУ, для чого вводилась посада інспектора з охорони пам'яток культури і архітектури (док. № 237). 26 лютого 1943 р. цю посаду посів К. Галабутський (док. № 238). 2 березня 1943 р. новопризначений інспектор з охорони пам'яток культури і архітектури доповідав, що роботи з розбирання будівель у Лаврі тривають; ще до його призначення у Лаврі вже було близько 25 зруйнованих будинків. Згідно з поясненнями головного інженера Контори з розбирання зруйнованих будівель Ю. Маслова та виконроба Борщова роботи проводились за усною вказівкою представника Штадткомісаріату полковника Пушеля (док. № 242, с. 853).

20 березня 1943 р. К. Галабутський подав доповідну записку про стан будівель у Лаврі. В ній зазначалось, що Успенський собор майже цілком знищений. Митрополичий будинок і Трапезна церква – напівзруйновані; Митрополичий будинок всередині вигорів, а з Трапезної хочуть вилучити мармур. Келії соборних ченців від вибухів не постраждали, але були частково розібрані, – ще у 1942 р. з них були зняті дахи, потім вибране дерево і межигірська цегла (док. № 242).

Внаслідок цієї доповідної 23 березня 1943 р. штадткомісар Берндт оголосив про відміну всіх дозволів на вилучення матеріалів з Лаври (док. № 243). Але роботи все ж продовжувались. 27 березня 1943 р. директор Управління Києво-Печерської Лаври В. Тверський доповів про інтенсивні роботи з розбирання будівель, які відбувались 25 березня. Розбирали будинки іконних лавок, лазні, електростанції (док. № 244). У цей же день, 27 березня 1943 р., вийшло розпорядження № 109 голови КМУ "Про заборону розбирати будівлі на терені Києво-Печерської Лаври" (док. № 245) на підставі розпорядження генералкомісара та штадткомісара про охорону старовинних пам'яток культури і архітектури. Але, як видно з наступних подій, не допомогло і це розпорядження.

31 березня 1943 р. інспектор К. Галабутський разом з В. Тверським провели обстеження Верхньої Лаври. У своєму рапорті вони доповіли, що роботи з розбирання продовжуються. З будівель, які були ще цілі, вибрано залізо з дахів, дерево, межигірську цеглу, у деяких випадках вибрано цеглу з основних будівель, повністю розбираються підсобні будинки (док. № 246).

12 квітня 1943 р. К. Галабутський, В. Тверський та представник Управління міського інженера професор О. Вербицький склали акт, в якому зафіксували численні випадки хижацького руйнування Лаври, причому роботи проводились без огляду на історичне, архітектурне та художнє значення цих будівель. Зафіксовано, що корпуси 3 і 4 (Келії соборних ченців), від яких і так вже залишились тільки стіни, розбирають на цеглу; розібрано дах та частину стелі над Трапезною

та Благовіщенською церквами; зривається метлахська плитка, більша частина при цьому ламається; руйнуються мармурові панелі та живопис Їжакевича і Попова у Трапезній церкві. В усіх будівлях Верхньої Лаври розібрані дахи, підлоги та перегородки, знищені майже всі віконні рами, двері, зняті та зруйновані пічні прилади. Руїни Успенського собору ніхто не охороняє. В акті була вимога: терміново припинити руйнування Лаври. До акта додавався перелік пам'яток архітектури Києво-Печерської Лаври, які необхідно захистити (док. № 249).

30 квітня 1943 р. за усним розпорядженням представника Штадткомісаріату Альбрехта роботи з розбирання призупинено. Контора залишила лише 3–4 робітників, які до 9 липня 1943 р. проводили роботи з розчищення території (док. № 254, с. 875).

Але руйнування продовжувались і далі. Це зафіксовано в акті обстеження верхньої території Лаври інспектором К. Галабутським і професором О. Вербицьким від 3 червня 1943 р. Особливу увагу вони звернули на Трапезну, в якій почали виламувати фрагменти мармурового оздоблення. В акті знову вимагалося припинити руйнування та передати Лавру в розпорядження відділу культури та освіти КМУ (док. № 253).

4 серпня 1943 р. комісія у складі К. Галабутського, О. Вербицького і В. Тверського склала акт про огляд будинку № 49 на Дальніх печерах та Верхньої Лаври. У ньому зазначалось, що з 1 серпня 1943 р. поліція припинила охорону Лаври. Тут також повідомлялось про крадіжку мідної плити з надгробка П. Столипіна (док. № 255), яка сталася незадовго до цього, а саме у понеділок 1 серпня (док. № 255; 258, с. 881).

16 серпня 1943 р. вийшло розпорядження № 223 голови КМУ "Про Верхню Лавру", видане на підставі розпорядження штадткомісара від 10 серпня 1943 р. Цим документом заборонялось вилучення з Лаври будь-яких матеріалів без дозволу штадткомісара. Припинялась також робота всіх організацій, що діяли на території Верхньої Лаври (док. № 256). Але час нацистського панування у Києві добігав до свого кінця, і влада мала вирішувати більш важливі для неї проблеми, ніж охорона пам'яток культури.

Загалом за період з листопада 1942 р. до 9 липня 1943 р. Конторою з розбирання пошкоджених будівель було зібрано у Лаврі:

285,6 м^3 лісоматеріалів,

21750 кг міді,

82084 кг заліза,

527765 штук цегли та багато інших матеріалів (док. № 254, с 875).

Зібрані та зняті матеріали Контора з розбирання зруйнованих будівель здавала інтендантській команді (Rüstungskommando) Вермахту та команді майора Шу, які займались збиранням і вивозом у Німеччину металобрухту (док. № 228, 231, 254). Крім Контори з розбирання зруйнованих будівель тут "попрацювали" й інші організації, які отримували разові мандати на вилучення матеріалів. Доклала руку й місцева поліція, – за півлітра горілки з Лаври можна було вивезти

все що завгодно (док. № 261, с. 895). Також з потурання місцевої поліції долучилися до розбирання лаврських корпусів і мешканці Нижньої Лаври, які тягли звідти дошки, двері, віконні рами, пічні прибори тощо (док. № 232).

Висновок про те, що Лавра (окрім Успенського собору) загинула не від вибухів, а "*была разрушена кирками, топорами, пилами*" був зроблений вже 29 листопада 1943 р. у доповідній записці на ім'я голови Надзвичайної державної комісії з розслідування злодіянь німецько-фашистських загарбників, яку подали уповноважений Кіровського райвиконкому по Лаврі В. Тверський і намісник Києво-Печерської Лаври архімандрит Валерій (Устименко) (док. № 261, с. 893).

Найбільший обсяг руйнувань завдала Лаврі Контора з розбирання зруйнованих будівель. Чому контора, яка повинна була зібрати будівельні матеріали тільки з напівзруйнованих будівель, почала розбирати й цілі – невідомо. Чи справді це відбувалось за усними вказівками Штадткомісаріату? Чи було проявом "трудового ентузіазму"? Але у будь-якому разі, документи переконливо свідчать, що окупаційна влада добре знала, що відбувалося у Лаврі і могла, у разі бажання, одразу припинити ці руйнації.

* * *

Невдячна справа шукати винних через багато десятиліть після того, як відбулась та чи інша подія. До того ж звинувачені вже не можуть відповісти на своє виправдання. Є, звичайно, і конкретні виконавці, які безпосередньо винні у руйнуванні архітектурного ансамблю Києво-Печерської Лаври. Проте, на нашу думку, головні винуватці цього варварства – це тоталітарні режими, які існували у той час у Німеччині та Радянському Союзі, та їхні очільники. Одні безпосередньо віддавали злочинні накази (згадаймо горезвісний наказ фельдмаршала В. фон Райхенау про те, що "*никакие исторические или художественные ценности на Востоке не имеют значения*"[12]), інші виховали ціле покоління людей, які сприймали пам'ятки старовини, особливо церковної, як непотрібний та шкідливий мотлох; і не випадково серед киян у 20-х рр. минулого століття побутував красномовний вислів: "*Лавра – это естественное месторождение искусственного кирпича*".

Сподіваємося, що та катастрофа, до якої призвели у 1941–1943 рр. варварські дії у Києво-Печерській Лаврі як радянської, так і нацистської влади, ніколи не повториться. Для цього потрібно, щонайменше, про неї ніколи не забувати.

Роман Качан

---

[12] Преступные цели – преступные средства. Документы об оккупационной политике фашистской Германии на территории СССР (1941–1944 гг.): Сб. док. – М.: Госполитиздат, 1963. – С. 66–67.

Стан Православної Церкви у Генеральній Губернії та Райхскомісаріаті Україна (1939–1945)

Проблема дослідження відродження православного життя з початком нацистської окупації українських земель є надзвичайно складним питанням не в останню чергу за браком джерел та надмірну засекреченість цієї інформації весь радянський період. Серед загальних причин такого стану слід назвати неможливість у радянський час відкрито обговорювати проблему цілковитого провалу марксистського експерименту побудови комуністичного суспільства в окремій країні, загибель величезної кількості архієреїв, духовенства та мирян внаслідок політичних репресій (читай: брутальних масових вбивств, знущання, пограбувань, потоптання не тільки юридичних, але й загальнолюдських норм).

У певній мірі, як це не парадоксально звучить, Друга світова війна "списала" довоєнні злочини, а стосунки між церковним керівництвом в СРСР і Й. Сталіним після 1943 р. поліпшилися настільки, що до 1953 р. дещо сприяли відродженню церковного життя в країні, щоправда у специфічній формі.

Складність дослідження зумовлена і внутрішніми проблемами Православної Церкви, зокрема фактичним відродженням Української Автокефальної Православної Церкви (УАПЦ) формації 1921 р., яку очолював митрополит Василь Липківський, що знайшло своє відображення в активній діяльності на окупованій території священиків з висвятою УАПЦ 1921 р., які або повернулись після ув'язнення в Україну до початку окупації у 1941 р., або десь переховувались і працювали як звичайні громадяни УРСР.

Так само відновили свою діяльність і ті, хто вважали себе приналежними до Московського Патріархату і до початку війни також зовні змушені були припинити участь у церковному житті. З початком окупації священики, ченці та віряни відновили Богослужіння у храмах, які відчинили одразу після відходу Червоної армії на схід.

Окремою проблемою для дослідження є церковна приналежність православних архієреїв, які прибули в Райхскомісаріат Україна із західноукраїнських земель, які з березня 1921 р. до вересня 1939 р. були у складі Другої Речі Посполитої, а з жовтня 1939 р. – Генеральної Губернії під управлінням нацистської адміністрації. Православна Автокефальна Церква в Польщі була попередньо частиною Православної Російської Церкви, тобто відновленого рішенням Всеросійського помісного собору 29 жовтня (11 листопада) 1917 р. Московського Патріархату. Однак 13 листопада 1924 р. за сприяння польського уряду ця церк-

ва отримала від Константинопольського Патріархату Томос про автокефалію і до 1948 р. діяла самостійно[1].

Російська Православна Церква, навіть за несприятливих обставин існування в СРСР у довоєнний період, ні за яких умов не визнавала цього Томосу і вимагала від церковного керівництва Православної Автокефальної Церкви в Польщі в особі митрополита Варшавського і всієї Польщі Діонисія (Валединського) повернутись через покаяння в лоно Церкви-Матері. Таким чином, всі ті архієреї, які були висвячені митрополитом Діонисієм до початку Другої світової війни, мали певні проблеми з визнанням їх канонічності представниками Московського Патріархату навіть в умовах німецької окупації.

Історіографія проблеми

З початку 2000-х рр. в Україні почали виходити друком збірники документів і матеріалів, які стосувалися нацистської окупації України. Побудова цих збірників суттєво відрізняється від тих, які виходили друком у радянську добу. На відміну від ідеологічно і пропагандивно заангажованих радянських видань, нові дослідження в архівах вже дали суттєві здобутки у справі інформаційного наповнення досліджень нацистського окупаційного періоду в Україні[2]. Документів, які стосуються становища Православної Церкви в Україні, у даному збірнику небагато, але ті, що публікуються, дозволяють заповнити певні інформаційні лакуни. Взагалі перспективним виглядає дослідження тих документів, які стосуються окупаційного періоду існування Православної Церкви в Україні і зберігаються у Галузевому державному архіві Служби безпеки України. Можливо, їх дослідження стане колись окремим науковим і видавничим проектом.

Почасти сучасні українські науковці вже спромоглися заповнити інформаційну лакуну щодо обставин існування церковних осередків та тих музеїв і заповідників, які утворилися в міжвоєнний період в УРСР у колишніх храмах, монастирях та інших церковних осередках.

Але через недостатність документальних джерел, відсутність перекладів, у першу чергу німецькомовних документів, нерозуміння церковної термінології такі дослідження, як правило, мають дещо однобокий і оглядовий характер[3].

---

[1] *Губар А.* Патріарший і Синодально-Канонічний Томос Вселенської Константинопольської Патріархії від 13 листопада 1924 р. і його значення в історії УПЦ // Православний вісник. – К., 1998. – № 5–6. – С. 49–54, № 7–8. – С. 50–54; Мартирологія Українських Церков. – В 4 кн. 5 т. – Т. І: Українська Православна Церква: документи, матеріали, християнський самвидав України. – Балтимор ; Торонто: Українське вид. “Смолоскип” ім. В. Симоненка, 1987. – С. 610–612.

[2] Київ у дні нацистської навали. За документами радянських спецслужб / Відп. ред. О.Є. Лисенко. – К. ; Львів, 2003. – 527 с.

[3] Див.: *Васильєв М.* Проблеми музейної справи в Україні в довоєнні роки // Могилянські читання 2002: Зб. наук. праць: Музейна справа в Україні на зламі тисячоліть. – К., 2003. – С. 89–94; *Єфремова О., Преловська І.* Документи про становище Православної Церкви

Серед сучасних наукових досліджень є публікації О. Лисенка, в яких досліджуються проблеми взаємин між релігійними організаціями і радянською державою в Україні з початку визволення її території від окупації і до 1946 р., проаналізовано релігійне життя в Україні у 1941–1943 рр., висвітлено причини і процес зміни курсу керівництва СРСР від конфронтації до мирного співіснування після вересневого Церковного собору 1943 р. тощо[4].

В українській діаспорі виходили друком документи і дослідження, які почасти висвітлювали життя в окупованому Києві. Зокрема в опублікованих збірниках подано відомості щодо відродження церковного життя, проблеми протистояння між Українською Автономною та Українською Автокефальною православними церквами[5]. Щоправда, такого типу збірники мають виразно конфесійну заангажованість, зумовлену приналежністю упорядників до того чи іншого церковного напряму.

Значний внесок у справу дослідження та публікації документальних свідчень з історії Православної Церкви на українських землях у період нацистської окупації зробив професор Іван Власовський, який завідував канцелярією митрополита УАПЦ Полікарпа (Сікорського). Його "Нарис історії Української Православної Церкви"[6] містить тексти документальних джерел з історії Української Православної Церкви (УПЦ) окупаційного періоду. Автор зазначав у передмові до

у 1941–1944 рр. (огляд документів з фонду № 4398 "Командуючий поліцією безпеки та СД в м. Києві", який зберігається в ЦДАВО України) // Болховітіновський щорічник. – К., 2009. – С. 88–93; *Костючок О.* Софійський заповідник у 1941–1943 роках // Пам'ятки України. – 2013. – Спецвипуск № 1 (186). – С. 56–62; *Московченко Н.* Архівні джерела про використання націоналізованих церковних приміщень Святої Софії у 1920–1940-х рр. // Сакральні споруди в житті суспільства: історія і сьогодення. М-ли Другої міжн. наук.-практ. конф. "Софійські читання", м. Київ, 27–28 листопада 2003 р. Присвячено 70-річчю утворення Софійського заповідника (1934–2004) – К., 2004. – Вип. 2. – С. 195–198; *Преловська І.* Діяльність Г.Г. Говденка як директора Державного архітектурно-історичного заповідника "Софійський музей" // Київ і кияни. М-ли щорічної наук.-практ. конф. – К., 2005. – Вип. 4. – С. 177–187; *її ж.* Софійський заповідник у 1941–1945 рр. // Пам'ятки України. – 2011. – № 3–4 (167–168). – С. 64–79 та ін.

[4] *Лисенко О.* Церковне життя в Україні. 1943–1946. – К.: Інститут історії України, 1998. – 391 с.; *Лисенко О., Михайлуца М., Поїздник І.* Соціокультурні процеси воєнної доби. Релігійне життя в Україні (1941–1946 рр.) // Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI століття. Історичні нариси. – У 2 кн. – Кн. 2. – К., 2011. – С. 177–230.

[5] Мартирологія Українських Церков. – В 4 кн. 5 т. – Т. І.: Українська Православна Церква: документи, матеріали, християнський самвидав України. – Балтимор ; Торонто: Українське вид. "Смолоскип" ім. В. Симоненка, 1987. – 1207 с.; *Явдась М.* Українська Автокефальна Православна Церква: Документи для історії Української Автокефальної Православної Церкви. – Мюнхен ; Інгольштадт: вид. Краєвої Ради УАПЦ у Федеральній Республіці Німеччині, 1956. – 228 с. та ін.

[6] *Власовський І.* Нарис історії Української Православної Церкви. – В 4 кн. 5 т. – Т. 4. – Ч. 2 (XX століття). – Нью-Йорк ; Бавнд Брук: Друкарня Української Православної Церкви в США, 1975. – 416 с.

свого багатотомного видання, що цей твір повинен стати у пригоді майбутнім дослідникам історії УПЦ як велика збірка документальних свідчень.

І. Власовський в окремій статті зупинився на проблемі канонічності набуття автокефального статусу Українською Православною Церквою. Праця стосовно розробки проблеми автокефалії УПЦ вийшла вже після його смерті[7]. Очевидно, що в період проголошення та існування УАПЦ на окупованих українських землях потрібно було здійснити, по-перше, обґрунтування появи церкви, яка наслідувала назву попередньої, щойно знищеної у 1937–1938 рр. УАПЦ на чолі з митрополитом Василем Липківським, але не її ієрархічної тяглості, по-друге, пояснити причини проголошення автокефалії.

Протопресвітер Української Православної Церкви в Канаді о. Тимофій Міненко свою монографію присвятив дослідженню історії Православної Церкви в Україні, зокрема на окупованій Волині, де в цей час знаходились очільники Автономної і Автокефальної церков митрополити Алексій (Громадський) і Полікарп (Сікорський)[8]. Ця праця є досить ґрунтовною і містить посилання на маловідомі в Україні видання та документи.

У книзі протопресвітера УАПЦ (Соборноправної) Демида Бурка уміщено тільки два нариси про історію Києво-Печерської Лаври з описами раннього періоду її забудови та спогадів автора про екскурсію до Свято-Успенського собору у 1934 р. з описом дзвіниці та лаврського подвір'я[9].

Епістолярій тогочасних церковних діячів, у тому числі той, що був повернутий в Україну з діаспори, також чомусь майже не містить об'єктивної інформації щодо діяльності київських церковних осередків і, зокрема музейних установ, розміщених у колишніх церквах і монастирях[10].

---

[7] *Власовський І.* Канонічні й історичні підстави автокефалії Української Православної Церкви. Доповідь на Церковному З'їзді УАПЦ 25–27 грудня 1947 року // Іван Власовський. Пропам'ятна книга. – Торонто: Вид. Українського Православного Братства Св. Володимира, 1974. – 142 с.

[8] *Міненко Тимофій, о.* Православна Церква в Україні під час Другої світової війни 1939–1945 рр. (Волинський період). – Вінніпег ; Львів, 2000. – 392 с.

[9] *Бурко Демид, протопресвітер*. Українська Автокефальна Православна Церква – вічне джерело життя. – Саут-Бавнд-Брук ; Нью-Джерсі (США): Вид. Оселя Св. Апостола Андрія Первозванного, 1988. – С. 8–19; 189–192.

[10] Епістолярна спадщина Івана Огієнка (митрополита Іларіона) (1907–1968) / Упоряд. В.П. Ляхоцький, Н.П. Московченко, І.М. Преловська // Пам'ятки. – К., 2000. – Т. 2. – 478 с.; Листування митрополита Іларіона (Огієнка) / Упоряд. о. Юрій Мицик – К., 2006. – 566 с.; *Мицик Ю.* Листи єпископа Сильвестра (Гаєвського) до митрополита Іларіона (Огієнка) (за матеріалами канадських архівів) // Труди Київської духовної академії. – К., 2005. – Ч. 2. – С. 312–332; *Преловська І.* Епістолярна спадщина митрополита Іларіона (Огієнка) як джерело до вивчення історії Православної Церкви в міжвоєнній Польщі та Генеральній Губернії // Покликання: Зб. праць на пошану проф. о. Юрія Мицика. – К., 2009. – С. 472–494; Листи від громадських діячів, представників української науки, культури і церкви до Івана Огієнка (митрополита Іларіона) (1910–1969) / Упоряд. І. Преловська та ін. – К., 2011. – 744 с.

Виявлений у Державному архіві Київської області нарис історії відродження різних церковних осередків у Києві впродовж вересня–грудня 1941 р. та першій половині 1942 р., який написав І. Коровицький (док. № 79), має унікальні відомості щодо обставин церковного життя на початку окупаційного періоду у Києві, а також називає тих осіб, які були причетні до цієї справи. Можна висловити припущення, що при написанні історії довоєнного періоду автор ознайомився з історією УАПЦ авторства митрополита Василя Липківського, або при написанні тексту орієнтувався на розповідь очевидця. І. Коровицький згадує серед співробітників Київської церковної ради о. диякона Вадима Чорноморця, який у період домашнього ув'язнення митрополита УАПЦ Василя Липківського в Південній вежі Софійського монастирського муру в 1927–1928 рр. приносив йому воду і харчі, а потім забирав вже написані сторінки[11].

І. Коровицький подає опис церковного поділу на "тихонівців", "автокефалістів" та обновленців, який склався у міжвоєнний період у Наддніпрянській Україні. Але у своїх спогадах він називає прізвища тільки тих діячів, про яких, очевидно, довідався вже у Києві 1941 р. До того ж, він несподівано зараховує єпископа Діонисія (Валединського) до членів Всеукраїнської православної церковної ради у 1919 р., що свідчить про неточні відомості, якими користувався І. Коровицький.

Один з учасників тих подій І. Денисенко свого часу оприлюднив спогади про перебування в окупованому Києві, коли він певний час служив іподияконом в Андріївській церкві, де проходило Богослужіння УАПЦ з жовтня 1941 р., і відбувались подальші висвяти єпископату цієї церкви[12]. Він мало згадує про церковне життя в інших київських церквах і монастирях у цей період. В основному він описував діяльність єпископів УАПЦ, Богослужіння в Андріївській церкві, свої враження від того.

Для розуміння того, що відбувалось у музеях і заповідниках, на які в міжвоєнний період було перетворено Києво-Печерську Лавру, Софійські великий і малий собори, Андріївську церкву та інші церковні споруди, важливе значення мають спогади директорів цих музеїв і заповідників. На жаль, архів першого директора Всеукраїнського музейного городка П. Курінного, який стосується окупаційного та післявоєнного періодів, знаходиться поки що за межами України, і тому є можливість використати для дослідження тільки ті його документи, які він склав під час свого перебування у складі співробітників Музею-Архіву переходової доби[13].

---

[11] *Митрополит Василь Липківський*. Історія Української Православної Церкви. – Розділ VII: Відродження Української Церкви. – Вінніпег: Вид. накладом фундації І. Грищука, 1961. – С. LIII–LIV.

[12] *Денисенко І.* Уривки з минулого. – Ч. 1: До 1948 р. // Молода нація. – К.: Смолоскип, 2005. – № 2 (35). – С. 5–60.

[13] Музей-архів переходової доби: пофондовий путівник / Упоряд. О.М. Бєлая. – К., 2002. – 100 с.

З початком Німецько-радянської війни київські архівні установи, що розміщувалися у приміщенні колишньої Софійської бурси, впродовж літа 1941 р. були евакуйовані. Під час окупації міста архівні працівники, які залишилися у Києві, продовжили роботу в цьому будинку. Головний історичний архів ім. В. Антоновича* на чолі з В. Міяковським, крім облікової роботи залишених архівних фондів, їхнього збереження, проводив наукові дослідження, готував до видання збірки документів, присвячених 100-річчю Тимчасової комісії для розгляду давніх актів (у ВУАН одержала назву Археографічної комісії), історії Маґдебурзького права в Україні та 25-річчю Головного історичного архіву.

У квітні–жовтні 1942 р. тут також збиралися співробітники Музею-Архіву переходової доби, створеного КМУ 26 березня 1942 р.[14] з місцем осідку Олександрівська (нині Контрактова) площа, 8. Цю установу було засновано з ініціативи історика О. Оглоблина, помічником якого був син відомого громадсько-політичного діяча С. Драгоманов. Вона була прикріплена до секції музеїв, бібліотек, архівів і охорони пам'яток культури та архітектури відділу культури та освіти КМУ. Були визначені завдання установи: "*Зібрати, систематизувати і охороняти весь історичний матеріал (фотознімки, картини, листівки, книжки, письмові та усні свідчення окремих осіб, речі різні тощо), що стосується даного періоду життя Києва*"[15] ("переходової доби", тобто після 19 вересня 1941 р.). Музей-Архів збирав також документи з історії України від часів Української революції 1917–1921 рр. до "визволення" Києва. До складу співробітників цієї установи увійшли відомі науковці, які залишились у місті, або прибули до нього після початку окупації.

Планувалося накопичення архівних матеріалів та копій архівних документів, фотографій, малюнків, листівок, влаштування постійних і тимчасових виставок. На кінець серпня 1942 р. установа налічувала вже 6376 експонатів, серед них 3045 документів, 756 фотографій і фототипій, 154 негативи, 195 малюнків, 383 листівки[16] та ін. На майже щомісячних засіданнях були присутні мистецтвознавець С. Гіляров, археолог П. Курінний, директор Консерваторії О. Лисенко, директор Головного історичного архіву В. Міяковський, історик архітектури І. Моргілевський, директор Софійського заповідника О. Повстенко, історики Н. Полонська-Василенко та К. Штепа[17]. Основною темою, яку досліджували співробітники Музею-Архіву, було руйнування більшовиками пам'яток історії

---

* Головний історичний архів ім. В. Антоновича на початку німецької окупації мав назву "Український головний історичний архів ім. В. Антоновича".

[14] Музей-архів переходової доби... – С. 7.

[15] Історія Національної академії наук України (1941–1945). – Ч. І: документи і матеріали. – К., 2007. – С. 508.

[16] Музей-архів переходової доби... – С. 8–9.

[17] *Верба І.* Кость Штеппа // Український історичний журнал. – 1999. – № 3. – С. 97–112. – № 4. – С. 98–114; *Верба І.В., Самофалов М.О.* Історик Кость Штеппа: людина, вчений, педагог / Центр пам'яткознавства НАН України, УТОПІК. – К., 2010. – 195 с.

та мистецтва Києва у 1918–1942 рр. Було заплановано видання книжки "Київ, зруйнований більшовиками". За цією темою також було влаштовано виставку у приміщенні школи № 52 по вул. Фундуклеївській (нині Б. Хмельницького), 52а.

Під час окупації Києва Державний архітектурно-історичний заповідник "Софійський музей", який у 1941–1943 рр. називався Архітектурно-Історичним музеєм, очолював О. Повстенко[18], а з квітня 1943 р. – С. Гіляров (див. док. № 204). У своїх спогадах І. Денисенко згадував: *"Постійно там перебував архітектор Повстенко – високий чорнявий та худий чоловік. Вже в 1990-ті роки я прочитав, що був він директором Софійського заповідника (перед війною цей заповідник називався "антирелігійним"), і саме завдяки його мужності і самовідданості Софія заціліла – в неї закладали вибухівку радянські підривники, а він умовив їх цього не робити. Під час німецького відступу він теж врятував Софію: довів німецькому офіцерові, що фюрер ніколи не простить йому цього. Не знаючи хто це, я вітався з ним, а сина його Юрка, теж худого і високого, я знав досить добре. У 1942 році він мені здавався дуже шалапаїстим парубком, у 1943 він став трохи солiднішим і незадовго до кінця став іподияконом"*[19].

Перший директор відновленого у березні 1944 р. Софійського заповідника Г.Г. Говденко написав не спогади, що очевидно було неможливо[20], а доповідну записку, яка стосувалася втрат заповідника за період окупації і містила опис складових частин заповідника на момент, коли він приймав справи як його керівник[21]. Можна вважати, що це була загальноприйнята форма подачі інформації про окупаційний період у радянський час.

Виявлені в архівах документи свідчать про співпрацю між науковцями музейних та архівних установ з окупаційною адміністрацією у справі вирішення поточних проблем. Зокрема йдеться про офіційне листування референта у справах музеїв і мистецтва Генералкомісаріату О. Гейбель з керівниками київських музеїв.

У цих листах, датованих 1942–1943 рр., йшлося про підпорядкування київських музеїв та призначення їх директорів, затвердження розпорядку роботи музеїв, вилучення Оперативним штабом райхсляйтера А. Розенберґа антирелігійної виставки колишнього ЦАРМ у Лаврі (док. № 144–148, 152), перевезення

---

[18] *Повстенко Олекса.* Катедра Св. Софії у Києві. – Нью-Йорк, 1954. – 476 с. В 1955 р. у закордонному українському часописі було опубліковано рецензію на це видання проф. В. Щербаківського, написану 7 липня 1955 р.: *Щербаківський В., проф.* Катедра Святої Софії в Києві // Визвольний шлях. – Кн. 8 (ч. 8–94). – Лондон, 1955.– С. 109–111.

[19] *Денисенко І.* Уривки з минулого... – С. 41.

[20] Спогади про Георгія Гнатовича Говденка написала його дружина – Маріоніла Мойсеївна. Див. публікацію: *Преловська І.* Діяльність Г.Г. Говденка як директора Державного архітектурно-історичного заповідника "Софійський музей" // Київ і кияни. Матеріали щорічної науково-практичної конференції. – К., 2005. – Вип. 4. – С. 177–187.

[21] Архів Національного заповідника "Софія Київська", НА-ДР-1492: "Архів Говденка"; там само, НА-ДР-1509: "Рукопис Говденка Г.Г. 1944 р.", 11 арк.

музейних експонатів з території Лаври в інші приміщення тощо. Збереглося прохання О. Гейбель до керівника відділу політики Генералкомісаріату щодо дозволу передати Архітектурно-історичному музею матеріали "Шкілпроекту" (док. № 177), а також прохання до керівника робочої групи Києва передати Архітектурно-Історичному музею моделі церков, вилучених з Лаврських музеїв (док. № 179). Серед документів збереглися частково і звіти Архітектурно-Історичного музею у Києві за 1943 р. (док. № 218, 220).

Історія Києво-Печерської Лаври в роки війни поки що малодосліджена. Ґрунтовним дослідженням загибелі Свято-Успенського собору в Києво-Печерській Лаврі є монографія та інші публікації сучасного дослідника Є. Кабанця[22].

Серед персоналій церковних ієрархів тієї доби поки що детально вивчені далеко не всі. Вже з'явилися життєписи таких церковних ієрархів, як архієпископи Мстислав (Скрипник)[23] та Іларіон (Огієнко)[24], єпископ Сильвестр (Гаєвський)[25] та ін. Велика кількість інформацій міститься у вже опублікованому епістолярію митрополита Іларіона (Огієнка). Почасти церковне питання знайшло своє відображення на сторінках української преси окупаційного періоду. Огляд цих матеріалів оприлюднив К. Курилишин у своїй монографії[26]. Розглядаючи радянську політичну систему як об'єкт критики в україномовній пресі окупаційного періоду, автор подає публікації, які стосувались аналізу засад радянської антирелігійної політики, статей Конституції 1936 р. щодо свободи совісті[27]. Зокрема проаналізовано статтю о. Петра Табінського, опубліковану в "Львів-

---

[22] *Кабанець Є.П.* Загибель Успенського собору: міфи і дійсність. Документальне розслідування. – К., 2011. – 376 с.; *його ж.* Знищення Успенського собору в 1941 р.: нові матеріали // Пам'ятки України: історія та культура. – К., 2012. – № 6 (176), червень. – С. 80–87.

[23] *Смирнов А.* Мстислав (Скрипник): громадсько-політичний і церковний діяч 1930–1944 рр. Монографія / Передмова Є. Сверстюка. – К., 2008. – 326 с.; *Степовик Д.* Патріарх Мстислав: Життя і архіпастирська діяльність. – К., 2007. – 448 с.

[24] *Тимошик М.* "Лишусь навіки з чужиною…" Митрополит Іларіон (Огієнко) і українське відродження / Передмови О. Кравченка та В. Скопенка. – Вінніпег; К., 2000. – 548 с.; *Тіменик З.* Іван Огієнко (митрополит Іларіон). 1882–1972: життєписно-бібліографічний нарис. – Львів, 1997. – 227 с.; *Тюрменко І.* Державницька діяльність Івана Огієнка (митрополита Іларіона): монографія / Передмова Н.І. Миронець. – К., 1998. – 268 с.; *її ж.* Державотворча діяльність Української Автокефальної Православної Церкви в період Другої світової війни // Пам'ять століть. – 1998. – № 5. – С. 84–89; *її ж.* Іван Огієнко – митрополит Іларіон у боротьбі за незалежну Українську державу в роки Другої світової війни // Вісник Київського університету імені Тараса Шевченка. Історія. – К., 1998. – Вип. 39. – С. 33–36 та ін.

[25] *Юркова О.* "Був у першу чергу науковцем…": нотатки до життєпису Степана Гаєвського // На службі Кліо. Збірник наукових праць на пошану Любомира Романа Винара з нагоди 50-ліття його наукової діяльности. – Київ ; Нью-Йорк ; Торонто ; Париж ; Львів, 2000. – С. 393–417.

[26] *Курилишин К.* Українське життя в умовах німецької окупації (1939–1944 рр.): за матеріалами україномовної легальної преси. Монографія. – Львів, 2010. – 328 с.

[27] Там само. – С. 149.

ських вістях" за 4 лютого 1942 р., в якій коментувалося радянське законодавство щодо релігії.

Виявлені документальні та історіографічні джерела різного походження дозволяють наблизитись до розуміння тогочасних подій шляхом аналізу та поєднання інформації. Важливе значення мають також ті джерела, які були створені окупаційною владою або відносяться до цього періоду і збереглись в українських архівах. Для того. щоб зрозуміти причини протистояння між представниками кількох церковних напрямів, які діяли в окупаційний період у Райхскомісаріаті Україна, слід звернутися до історії Православної Автокефальної Церкви у Генеральній Губернії та її витоків з часів міжвоєнної Польщі.

Православна Церква у Генеральній Губернії (1939–1941)

Після смерті митрополита Варшавського Юрія (Ярошевського) з 1924 р. Православну Автокефальну Церкву в Польщі очолював митрополит Варшавський і всієї Польщі Діонисій (Валединський)[28]. З початком окупації Польщі і утворенням Генеральної Губернії на землях чотирьох польських воєводств – Варшавського, Краківського, Люблінського і Радомського, які стали називатися дистриктами[*], німецька окупаційна влада усунула його від керування церковними справами. Натомість на призначення першоієрарха було запрошено колишнього обновленського єпископа в Україні Серафима (Ляде), який 1930 р. емігрував до Німеччини[29] і приєднався до Російської Православної Церкви Закордоном (РПЦЗ).

На території Німеччини до початку Другої світової війни діяла РПЦЗ, започаткована митрополитом Київським і Галицьким Антонієм (Храповицьким) після Карловацького Собору 1921 р. У 1938 р. нацисти побудували для "карловчан" православний собор і надали кошти для побудови 19 православних храмів у Німеччині, але за умови, щоб на чолі православної єпархії в Німеччині був етнічний німець. Архієпископ Серафим (Ляде) був висвячений українськими обновленцями, але його було визнано прихильниками РПЦЗ. 10 листопада 1939 р. він прибув до Варшави[30].

Після оприлюднення митрополитом Діонисієм послання до пастви антинімецького спрямування, його утримували під домашнім арештом. 23 листопада 1939 р. він підписав листа, в якому передав керівництво новоприбулому архієпископу Серафиму (Ляде)[31]. Внаслідок цього зречення митрополит Діонисій

---

[28] *Власовський І*. Нарис історії Української... – С. 24–29.

[*] П'ятим дистриктом з 1 серпня 1941 р. стала Галичина внаслідок розпочатої Німецько-радянської війни.

[29] *Шкаровский М.В*. Нацистская Германия и Православная Церковь (Нацистская политика в отношении Православной Церкви и религиозное возрождение на окуппированной территории СССР). – М.: Изд. Крутицкого Патриаршего Подворья, 2002. – С. 125.

[30] Там само. – С. 116.

[31] *Власовський І*. Нарис історії Української... – С. 179.

змушений був переїхати з Варшави до м. Отвоцька й утримувався там під домашнім арештом.

У міжвоєнний період польська влада трактувала Галичину і Волинь як невід'ємні складові Польської держави, а її дії щодо українців характеризувалися забороною вживання української мови у державних установах та органах самоврядування, перетворенням українських шкіл у двомовні, забороною на відкриття українського університету, застосуванням за участі військових підрозділів та поліції політики "пацифікації" (умиротворення) щодо українських селян, переслідуванням українських патріотів, зокрема ув'язненням їх у концентраційному таборі – Березі Картузькій[32].

У ніч з 23 на 24 серпня 1939 р. СРСР і Німеччина підписали договір про ненапад – т.зв. пакт Молотова-Ріббентропа, який супроводжувався таємним протоколом про розмежування сфер впливу в Європі. Після нападу Німеччини на Польщу 1 вересня 1939 р. свій західний кордон 17 вересня перейшли й підрозділи Червоної армії. У результаті з карти Європи зникла Польща, а українські етнічні землі поділили переможці: Лемківщину, Холмщину, Підляшшя і частину Посяння окупувала Німеччина, а решту території Західної України – СРСР.

1 листопада 1939 р. V позачергова сесія Верховної Ради СРСР прийняла закон про включення Західної України до складу СРСР і возз'єднання її з УРСР, а 15 листопада III позачергова сесія Верховної Ради УРСР затвердила закон про прийняття Західної України до складу УРСР.

Отже, шляхом окупації відбулося об'єднання більшості українських земель у рамках УРСР. Те, що керівництво СРСР не переймалося долею людей, підтверджує терор, застосований до населення на приєднаних землях. Він був покликаний забезпечити максимально швидке запровадження нових порядків, які б виключали будь-які відмінності від суспільних, економічних і культурних штампів вже встановленого радянського способу життя[33].

У Варшаві утворилася Українська церковна рада (УЦР), на чолі якої став колишній міністр сповідань Директорії УНР Іван Огієнко[34]. УЦР фактично на-

---

[32] *Курилишин К.* Українське життя в умовах німецької окупації... – С. 15.

[33] Там само. – С. 16.

[34] Див. докл.: *Міненко Тимофій, протопресвітер*. Владика Іларіон: концепція відродження Української Автокефальної Православної Церкви // Науковий збірник, присвячений 125-річчю з дня народження митрополита Іларіона Огієнка: Зб. доповідей та матеріалів / Упоряд. Архієп. Димитрій (Рудюк), В. Ляхоцький. – К.: Вид. КПБА УПЦ КП, 2007. – С. 147–163; *Преловська І.М.* Епістолярна спадщина митрополита Іларіона (Огієнка) як джерело до вивчення історії Православної Церкви в міжвоєнній Польщі та Генеральній Губернії // Покликання... – С. 472–494; *її ж.* Церковне питання в епістолярній спадщині Івана Огієнка // Іван Огієнко і сучасна наука та освіта. Науковий збірник. Серія історична та філологічна. – Вип. VI. – Кам'янець-Подільський, 2009. – С. 160–191; *Тіменик З.* Рік 1940-й: становлення Українського Православ'я на Холмсько-Підляській Землі і проблема реальної автокефалії // Світовий конгрес українців Холмщини і Підляшшя. Матеріали наукової конференції (Львів–Холм, 17–21 вересня 1994 р.). – Львів, 1996. – С.102–109; *Тюрменко І.* До проблеми створення

була значення центральної церковної ради в Генеральній Губернії, якій були підпорядковані місцеві ради, зокрема Холмська на чолі з протоієреєм Іваном Левчуком та др. Степаном Бараном, колишнім послом до Сейму від Галичини. Головними завданнями УЦР стали продовження акцій українського церковного руху, який існував у Другій Речі Посполитій[35]. Український центральний комітет на чолі з Володимиром Кубійовичем, увійшовши в порозуміння з церковними радами, почав домагатися перед німецькою владою усунення архієпископа Серафима (Ляде) від управління Православною Церквою в Генеральній Губернії і повернення до управління митрополита Діонисія (Валединського).

Після переговорів митрополита Діонисія у вересні 1940 р. було відновлено в правах першоієрарха. 23 вересня 1940 р. в Кракові у Вавельському замку очільник Генеральної Губернії німецький генерал-губернатор др. Ганс Франк під час аудієнції прийняв делегацію церковних і світських діячів. У складі цієї делегації були митрополит Варшавський і всієї Польщі Діонисій (Валединський) у супроводі професора Івана Огієнка, протоієрея Миколи Малюжинського і голови УЦК Володимира Кубійовича. Г. Франк оголосив рішення влади про відновлення митрополита Діонисія в правах управління Православною Церквою в Генеральній Губернії. Очевидно, що делегатами було вжито певних заходів для того, щоб переконати генерал-губернатора в тому, що необхідно повернути на Варшавський митрополичий престол Діонисія (Валединського).

Митрополит склав присягу такого змісту: "*Ми, Діонисій, Архієпископ Варшавський і Митрополит Святої Православної Автокефальної Церкви в Генерал-Губернаторстві*[*]*, як голова цієї Церкви, обіцяємо Генерал-Губернаторові вірність і послух. Видані ним закони і розпорядження будемо стисло виконувати і будемо прагнути до того, щоб підлегле нам духовенство з такою ж вірністю і послухом ці закони й розпорядження поважало і виконувало*"[36].

Важливою подією в Генеральній Губернії стала висвята українських ієрархів. У Православній Автокефальній Церкві Другої Речі Посполитої за 20 років існування цієї держави відбулося 8 єпископських хіротоній. З них тільки висвята архімандрита Полікарпа (Сікорського) на вікарного єпископа Луцького була відповіддю на домагання православних українців. Після початку німецької окупації українці в Генеральній Губернії (бл. 300 тис. населення) отримали двох єпархіальних єпископів-українців – архієпископів Іларіона (Огієнка) і Палладія

православної духовної освіти в Холмі (листи митр. Іларіона до Л. Білецького // Українське архівознавство: історія, сучасний стан та перспективи. Наук. доповіді Всеукр. конф. (Київ, 19–20 листопада 1996 р.). – В 2 ч. – Ч. 2. – К., 1997. – С. 134–136; *її ж.* Державотворча діяльність Української автокефальної православної церкви в період Другої світової війни // Пам'ять століть. – 1998.– № 5. – С. 84–89 та ін.

[35] *Власовський І.* Нарис історії Української... – С. 183.

[*] *… Генерал-Губернаторстві...* – калька з німецької мови назви "Генеральна Губернія" (Generalgouvernement).

[36] *Власовський І.* Нарис історії Української... – С. 183.

(Видибіду-Руденка). Кандидатуру професора Огієнка було погоджено з УЦК і на місцях. Генерал-губернатор др. Ганс Франк також дав свою згоду.

Висвята Івана Огієнка відбулася у Свято-Онуфріївському Яблочинському монастирі, де перебував єпископ Люблінський Тимофій (Шреттер). На початку жовтня 1940 р. митрополит Діонисій (Валединський) та професор Іван Огієнко прибули до монастиря, і там 9, 10 і 11 жовтня 1940 р. було звершено чернечий постриг професора Івана Огієнка, в чернецтві Іларіона (на честь преподобного Іларіона Печерського), і висвяту його в диякона та наступного дня ієромонаха з наданням йому сану архімандрита. Наречення на єпископа відбулося у Холмському кафедральному соборі 19 жовтня 1940 р., а 20 жовтня 1940 р. було довершено хіротонію архімандрита Іларіона на єпископа Холмського і Підляського митрополитом Діонисієм (Валединським), єпископом Тимофієм (Шреттером) та архієпископом Празьким Савватієм (Врабецем). Під час Великого Входу митрополит Діонисій проголосив Іларіона архієпископом Холмським і Підляським[37].

Після недовгого перебування по тому в Яблочинському монастирі Іларіон повернувся до Холма, де 3 листопада 1940 р. відбулася урочиста інтронізація на кафедру. Після висвячення Іларіон (Огієнко) розгорнув широку українізаційну діяльність у Холмській єпархії.

Православна Церква на західноукраїнських землях у складі СРСР (1939–1941)

Міжвоєнний період для східних українських земель був часом проведення марксистського експерименту, зокрема у справі намагання влади повністю ліквідувати церковне і релігійне життя. До 1939 р. в УРСР йшло планомірне знищення всіх без винятку церковних напрямів, що призвело до фактичного припинення діяльності Українського Екзархату Московського Патріархату.

У 1939 р. радянським керівництвом було вирішено прилучити місцеві церковні установи на новоприєднаних західних українських і білоруських землях до Російської Православної Церкви. Для цього з 4 неув'язнених діючих церковних ієрархів були надіслані з надзвичайними повноваженнями двоє: митрополит Сергій (Воскресенський) з призначенням його екзархом Прибалтики та архієпископ Ніколай (Ярушевич) з призначенням його архієпископом Волинським і Луцьким, Екзархом Західної України та Західної Білорусії з осідком у м. Луцьку.

У червні–липні 1940 р. радянська влада доручила НКВС викликати до Москви єпископів з окупованих західних українських і білоруських територій для оформлення акту про їх підпорядкування Московській Патріархії. Указом Московської Патріархії від 28 жовтня 1940 р. було ухвалено: з метою об'єднання в керівництві новоприєднаних єпархій Західної України і Білорусі утворити Західний Екзархат у складі єпархій Волинської, Тернопільсько-Галицької, Гродненсько-Віленської і Поліської на чолі з екзархом Західних України і Біло-

[37] *Власовський І.* Нарис історії Української... – С. 185.

русі. Було прийняте рішення про те, що ім'я екзарха після імені патріаршого місцеблюстителя згадується у всіх випадках поминання архієреєм у всіх церквах Екзархату. Персонально ухвалили: преосвященному архієпископу Петергофському Ніколаю (Ярушевичу) бути архієпископом Волинським і Луцьким, священноархімандритом Почаївської Свято-Успенської Лаври, екзархом Західних України і Білорусі з правом носіння хреста на клобуці[38].

Відродження церковного руху в Райхскомісаріаті Україна: початок розколу (червень–грудень 1941 р.)

Церковний рух на Волині

З початком війни 22 червня 1941 р. на північно-західних, західних і південних територіях СРСР поступово починається окупаційний період. Рішенням радянського уряду церковне керівництво було евакуйоване для того, щоб не було можливості його захоплення в разі завоювання Москви німецькими військами і подальшого використання очільників РПЦ з пропагандистською метою з боку окупаційного режиму. У перший день війни місцеблюститель Московського патріаршого престолу митрополит Московський і Коломенський Сергій (Страгородський) звернувся до пастирів та вірних Православної Церкви[39].

Новопризначений екзарх західних України і Білорусі Ніколай (Ярушевич) залишив Україну і вже 14 жовтня 1941 р. разом з керівництвом РПЦ був евакуйований до Ульяновська[40]. Щоправда, вже в листопаді 1941 р. він повернувся до Москви, де став фактично заступником митрополита Сергія (Страгородського). Активно співпрацював з радянськими органами, був включений до складу Надзвичайної державної комісії з виявлення та розслідування злочинів німецько-фашистських окупантів. Як екзарх України він видавав патріотичні послання, які з радянських літаків розкидали над окупованими територіями.

---

[38] Мартирологія Українських Церков. – В 4 кн. 5 т. – Т. І: Українська Православна Церква: документи, матеріали, християнський самвидав України. – Балтимор ; Торонто, 1987. – С. 623–624.

[39] Обращение митрополита Московского и Коломенского Сергия пастырям и пасомым Христовой Православной Церкви. Москва, 22.06.1941 г. // Русская православная церковь в годы Великой отечественной войны: 1941–1945 гг. / Сост. О.Ю. Васильева, И.И. Кудрявцев, Л.А. Лыкова. – М.: Изд-во Крутицкого подворья, 2009. – С. 38–40; Правда о религии в России. – М., 1942. – С. 15–17; Русская Православная Церковь и Великая Отечественная война: Сб. церковных док. – М., 1943. – С. 3–5; *Цыпин Владислав, прот*. История Русской Церкви. 1917–1997. – М.: Изд. Спасо-Преображенского Варлаамского монастыря, 1997. – Т. 9. – С. 262.

[40] Радянським урядом було прийняте рішення про евакуацію вищого церковного уряду РПЦ до Оренбурга, але на прохання митрополита Сергія (Страгородського) їх було доправлено до Ульяновська, де всіх розмістили у двоповерховому будинку по вул. Водників, 15 (на 1-му поверсі була домова церква). До кінця літа 1943 р. тут проживав митрополит Сергій та співробітники патріаршої канцелярії (*Цыпин Владислав, прот*. История Русской Церкви. 1917–1997. – М., 1997. – Т. 9. – С. 265.

Після того як німецькі війська перетнули кордон з УРСР, у Львові було проголошено відновлення незалежної Української держави, яке відбулося 30 червня 1941 р., коли німецькі війська увійшли у місто. Населення вітало гітлерівські війська, сподіваючись, що доба радянського панування минула і, нарешті, постане Українська держава. У цих умовах відродження церковного життя відбувалося бурхливими темпами, оскільки на початках німецька військова влада не чинила перешкод. Влітку 1941 р. на Волині відновив свою діяльність український церковний рух шляхом створення церковних рад при міських управах (див. док. № 79, с. 411). Було проголошено чинним закон Директорії УНР від 1 січня 1919 р. про автокефалію Української Православної Церкви[41].

До планів відродження УПЦ на окупованих землях представники руху відносили утворення Тимчасової адміністрації УПЦ, незалежної як від РПЦ в особі митрополита Ніколая (Ярушевича), так і від Православної Автокефальної Церкви в Генеральній Губернії в особі митрополита Діонисія (Валединського) і скликання Всеукраїнського церковного собору в Києві[42]. Але стало зрозуміло, що українського уряду на чолі з Ярославом Стецьком не буде. В середині липня 1941 р. у м. Рівному було організовано Українську національну раду на чолі з Степаном Скрипником, яка займалася питанням про відновлення УАПЦ. З вересня 1941 р. в окупованому Києві діяла Українська національна рада на чолі з Миколою Величківським. Але незабаром цю діяльність німці припинили.

Перебуваючи у Генеральній Губернії, митрополит Діонисій (Валединський) отримав від німецької Служби безпеки (СД) заборону на виїзд до Райхскомісаріату України[43]. Генерал-губернатор Ганс Франк також не був зацікавлений у його діяльності за межами Генеральної Губернії. Митрополит Діонисій 28 червня 1941 р. звернувся з окремим посланням до єпископату, духовенства і вірних Волині, закликаючи їх єднатися для спільної церковної праці.

11 серпня 1941 р., коли вся Волинь була захоплена німцями, митрополит Діонисій (Валединський) видав декрет для єпископів Волині і Полісся. Через неможливість скликання Церковного собору єпископів у Варшаві або візиту митрополита на Волинь єпископам доручалося самостійно скликати Собор єпископів у Крем'янці або Почаївській Лаврі[44], де 27 липня 1941 р. вперше за кілька років замість червоної зірки встановили хрест, дзвонили святочно лаврські дзвони, і врочисто відслужено Божественну Літургію.

Декретом від 11 серпня 1941 р. митрополит Діонисій (Валединський) надав владиці Полікарпу (Сікорському) почесний сан архієпископа Луцького і Ковель-

---

[41] Текст закону див.: Мартирологія Українських Церков... – С. 50–51. Повідомлення про його запровадження в українських землях у 1941 р. див.: *Власовський І.* Нарис історії Української... – С. 202.

[42] *Власовський І.* Нарис історії Української... – С. 202.

[43] *Шкаровский М.В.* Нацистская Германия и Православная Церковь... – С. 143.

[44] *Власовський І.* Нарис історії Української... – С. 205.

ського[45]. Своїм декретом він хотів також запровадити новий перерозподіл єпископів у єпархіях, у т. ч. тих, хто був висвячений у часи радянської окупації. Але до виконання цього декрету приступили тільки архієпископи Полікарп (Сікорський) і Олександр (Іноземцев). Останні, незважаючи на те, що формально всі єпископи на підрадянських землях у 1939–1941 рр. повинні були увійти до Західноукраїнського Екзархату РПЦ, з початком війни знову проголосили своїм канонічним владикою митрополита Варшавського Діонисія.

План заходів митрополита Діонисія (Валединського) не підтримали не тільки ті єпископи і духовенство, які залишилися вірними Московському Патріархату, але й ті, хто вважав, що після визволення України німцями буде відновлено Українську державу і відповідно УАПЦ, яка не буде підпорядковуватися ні Москві, ні Варшаві.

18 серпня 1941 р. у Свято-Успенській Почаївській Лаврі таємно було зібрано Обласний собор єпископів на чолі з архієпископом Алексієм (Громадським)[46]. На ці збори було запрошено архієпископа Симона (Івановського), єпископів Львівського Пантелеймона (Рудика) і Пінського Веніаміна (Новицького). На соборі розглядали справу про подальше ставлення Православної Церкви в Україні до Московської Патріархії, від якої вона залежала за часів радянської влади.

Собор єпископів 18 серпня 1941 р. постановив, що до проведення Помісного собору Православної Церкви в Україні у складі ієрархії, духовенства і мирян вважати Церкву та її ієрархію в канонічній залежності від РПЦ. Було ухвалено повернути Православній Церкві в Україні права автономії, надати архієпископові Алексію (Громадському) права обласного митрополита. Собор вважав Екзархат у Західній Україні таким, що припинив своє існування, а митрополита Ніколая (Ярушевича), який покинув свій Екзархат і священноархімандритство в Почаївській Лаврі на час великої небезпеки таким, що втратив свої повноваження як щодо Екзархату, так і єпархії, і Лаври. Архієпископа Алексія на цьому соборі проголосили місцеблюстителем Київського престолу[47].

Пізніше, 9 грудня 1941 р., Собор єпископів Автономної Православної Церкви в Україні проголосив архієпископа Алексія (Громадського) митрополитом Волинським і Житомирським, Екзархом України[48], але проти факту проголошення його митрополитом виступили архієпископ Полікарп (Сікорський) і митрополит Харківський Феофіл (Булдовський).

Церковний рух у Києві

Тим часом німецькі війська увійшли до Києва. І. Денисенко згадував про це так: *“У день 19 вересня з одним своїм дальнім родичем я йшов по Хрещати-*

---

[45] *Власовський І.* Нарис історії Української... – С. 205.
[46] Там само. – С. 203.
[47] Там само. – С. 203–204; Мартирологія Українських Церков... – С. 677–679.
[48] *Власовський І.* Нарис історії Української... – С. 213.

ку, крамниці якого протягом останніх двох днів нещадно грабувалися натовпом, коли біля Палацу піонерів (тепер Філармонія) з'явилися німецькі мотоциклісти, а за ними – піші і моторизовані німці, які піднімалися з Подолу. Ми пішли назад, але з протилежного боку – від Деміївки – йшли і їхали німці, радісно збуджені. Не берусь підраховувати, але вітало їх дуже багато людей, і взагалі протягом кількох днів у місті панувало радісне збудження, поступово затихаючи і змінюючись розчаруванням і пригніченням. Значно пізніше, згадуючи і аналізуючи ці події, я зрозумів, що радісна зустріч ворогів була тому, що у всіх у пам'яті жили ще свіжі кошмари 1933 і 1937 років"[49].

І. Денисенко повідомляв цікаві подробиці щодо прапорів на Софійській дзвіниці: *"Спочатку з'явились ознаки українізації: поліцаї з жовто-блакитними пов'язками, на софійській дзвіниці замайорів жовто-блакитний прапор. Та через пару днів біля нього почепили червоний німецький зі свастикою, а ще через кілька днів тільки червоний і лишився, а український зняли. Слід сказати, що недавно я прочитав "Щоденник" А. Любченка, в якому він говорить про жовто-блакитний прапор на тій же дзвіниці вже пізніше, в 1942 році. Я не маю ніякого права сперечатись, але я там дуже часто ходив і дуже приглядався, проте нашого прапора не бачив. У Києві, по-моєму, жовто-блакитного кольору під час німецької окупації більше ніде не було. Побачив я вперше наші прапори тільки у 1989 році"*[50].

У спогадах Івана Коровицького сказано, що організаційним осередком відродження церковного життя у Києві стала очолювана ним секція віросповідань відділу культури та освіти Київської міської управи (док. № 79, с. 411). Прикметно, що для призначення священиків на служіння до нововідкритих храмів не мало значення, до якого з церковних напрямів вони належали до початку війни.

Крім того, у вересні 1941 р. українськими церковно-громадськими діячами на Софійському подвір'ї було організовано Київську церковну раду, яка вважалася тимчасовим церковним міським управлінням (док. № 80, с. 418) без повідомлення про це представників окупаційної влади. Виглядало так, що звільнення німцями Києва від радянської влади було сприйняте церковними діячами, які пережили або уникнули радянських репресій, як сигнал до самостійної розбудови церковної структури. 17 жовтня 1941 р. на спільному засіданні священнослужителів і мирян різних течій та представника секції віросповідань КМУ було утворено єдину Київську церковну раду Святої Автокефальної Православної Церкви в Україні під головуванням колишнього полковника Армії УНР Миколи Рибачука (док. № 80, с. 424–427, коментар 79* до нього, с. 504–505). Нова церковна рада розмістилася так само у Митрополичому будинку на Софійському подвір'ї.

У звіті штандартенфюрера СС П. Блобеля про арешт священиків та мирян 7 листопада 1941 р. у Києві на території Софійського монастиря, датованого 12 листопада 1941 р. (док. № 84), йшлося про арешт "нелегальних зборів" у Митрополичому будинку, в якому до війни розташовувалася військова комендатура

[49] *Денисенко І.* Уривки з минулого... – С. 15.
[50] *Там само*. – С. 16.

м. Києва. Німецькою Службою безпеки (СД) було помічено, що у колишньому будинку комендатури (Митрополичий будинок) на території Софійського собору парафіяльна рада створила щось на кшталт канцелярії без офіційного на те дозволу. Штандартенфюрер СС П. Блобель повідомляв, що через підозріле ставлення німецької влади до всіляких несанкціонованих зборів *"Зранку 7 листопада 1941 р. увесь комплекс будинків був блискавично оточений, а присутні затримані для встановлення їхньої особи з метою перевірки. Заарештовано і обшукано одного архієпископа, 49 священиків та 95 цивільних осіб. Під архієпископом мається на увазі архієпископ Волинський і Кременецький на ім'я Алексій Громадський. До окупації совєтами колишньої польської території він був громадянином Польщі і підпорядковувався православному польському митрополиту у Варшаві*" (док. № 84, с. 447).

Цінними є свідчення цього звіту про обставини приєднання архієпископа Алексія (Громадського) до Московського Патріархату після включення західноукраїнських земель у 1939 р.: *"За його твердженням, у 1939 р. і останнього разу у березні 1941 р. за окремим запрошенням московського митрополита він був у Москві на бесіді та для висвячення в єпископи. Він твердить, що на початку військових дій між Райхом і Радянським Союзом був заарештований НКВС як архієпископ і пішки відправлений на схід, врешті, під час цього маршу він впав знесилений і його покинули, а добрі віруючі відвезли його назад"* (док. № 84, с. 447).

Цей факт був відомий і проф. І. Власовському: *"В ніч з 22 на 23 червня 1941 р.* [архієпископ Алексій] *був вивезений до Тарнополя. Там йому обстригли волосся, відрізали й бороду та всадили до в'язниці; ставили на допит перед начальником місцевого НКВД. Коли ж совітське військо почало з Тарнополя відступати, то з тисячами в'язнів погнали на Підволочиськ і архиєпископа Алексія з особистим його секретарем прот. Л. Петропавловським. Впавши на дорозі, знесилений архиєпископ Алексій тим спасся, бо конвоїри покинули його помирати в полі. Добравшись до Крем'янеччини, тобто до своєї єпархії, архиєпископ в половині липня привезений був до Крем'янця"*[51].

Звіт штандартенфюрера СС П. Блобеля було складено вже після допиту усіх затриманих. З нього відомо, що архієпископ Алексій (Громадський) у листопаді 1941 р. поїхав на освячення нововідкритих храмів у Житомирі і Бердичеві та вирішив заїхати до Києва. До того ж, у нього був намір призначити колишнього єпископа Почаївського Пантелеймона (Рудика) архієпископом у Києві. Шкода, що він не пояснив, з якої причини він сам не схотів стати архієпископом або митрополитом Київським.

Про появу діючих храмів І. Денисенко згадував так: *"Але настали і деякі позитивні зміни – з перших днів окупації були відкриті церкви. Перед війною у нас, наскільки я знаю, діяли дві церкви – Набережно-Микільська на Подолі і Вознесенська на Байковому кладовищі. Та й то, здається, перед самою війною*

[51] *Власовський І.* Нарис історії Української... – С. 199.

Набережно-Микільську закрили. Правда, саме це я знаю з розповідей богомольців, з якими пізніше познайомився. Але, як би там не було, а церкви відкрили, крім знищених, або тих, які перебували в аварійному стані. Софії, звичайно, не відкрили[*]*, але більшість церков, які діють тепер, відкрили саме тоді. Володимирський собор відкрили у кінці літа 1943 року (за 2–3 місяці до німецького відступу)*[**] *і передали Російській православній церкві, яка в той час називалась автономною, і яку в Києві очолював єпископ Пантелеймон. Може, трохи незрозуміло чому, але німці явно благоволили саме російській церкві. Досить сказати, що в Києві було з 1941 до 1943 року тільки три*[***] *парафії УАПЦ (яка все ж таки відродилася після розгрому 1920–30-х років). Це були Андріївська, Вознесенська (на Деміївці) і Покровська (на Солом'янці) – духовна колиска першого митрополита УАПЦ Василя Липківського. Андріївську церкву в той час часто називали собором, і я, як і інші її давні парафіяни, досі називаю її собором. Правда, у 1943 році, приблизно в той час, коли Володимирський собор віддали російській церкві, УАПЦ передали Богодухівську церкву на території Братського монастиря (Києво-Могилянська академія), яка, звичайно, була повністю спустошена, тобто вона стояла, але ні зовні, ні всередині не зберегла нічого церковного. У 1945 році її вже закрили, а настоятелем її в останній час був о. Павло, побожний і добрий чоловік, якого я знав по Андріївському собору, де він раніше був дяком, може, точніше, одним з дяків. Приблизно тоді ж, у 1945 році він і помер. […] Всі ж інші церкви стали російськими, а це, крім інших київських церков, Покровський, Введенський, Флорівський монастирі, а також Лавра, Ближні й Дальні печери якої, з усім, що там є, німці віддали російській церкві. У зруйнованому Михайлівському монастирі теж зажевріло життя – тут поселились російські ченці і почали відправи у заціліліий трапезній церкві*[4*].

---

[*] Софійський собор було закрито як діючу церкву 17 січня 1934 р. Громаду УАПЦ було ліквідовано, собор разом із дзвіницею передано новоствореному державному заповіднику, який офіційно був філією, утвореного 1926 р. Лаврського Державного Культурно-Історичного заповідника (Всеукраїнського Музейного Городка).

[**] Володимирський собор у Києві був освячений і відкритий для Богослужінь 19 вересня 1943 р. о 8-й годині ранку. А напередодні ввечері була відслужена всеношна (Нове українське слово. – 17 вересня 1943 р. – № 219 (537). – С. 4).

[***] У Києві в жовтні 1941 р. було 5 парафій УАПЦ формації 1921 р. – Андріївська церква, Покровська церква на Солом'янці, Вознесенська церква на Деміївці, Вознесенська церква на Байковому кладовищі та Покровська церква на Пріорці (док. № 80, с. 432).

[4*] Йдеться про Трапезну церкву Св. Іоанна Богослова (XVIII ст.), єдину вцілілу культову споруду на території колишнього Михайлівського монастиря після знесення великого Золотоверхого Михайлівського собору та інших монастирських споруд у 1934–1936 рр. За переказами, саме в цій церкві знаходились мощі св. Варвари з Михайлівського собору. Після війни деякий час була діючою церквою. Потім там було влаштовано музей художньої кераміки, як філію Софійського державного історико-архітектурного заповідника. Після відродження Михайлівського собору і передачі його Українській Православній Церкві Київського Патріархату ця Трапезна церква стала храмом Київської духовної академії та семінарії УПЦ КП.

Цей монастир проіснував до 1949 чи 1950 року[*] і відроджуватись почав у кінці 1980-х років. Лавру і Введенський монастирі закрили у 1960 чи в 1961 році[**]"[52].

Кафедральним собором УАПЦ став Києво-Андріївський храм, перша служба в якому відбулася 8 жовтня 1941 р. (док. № 79, с. 413). Тут проходили не тільки Богослужіння, але й відправи, що мали патріотичну, політичну спрямованість. Наприклад, у неділю 23 листопада 1941 р. у 20-ту річницю загибелі 359 вояків Армії УНР під містечком Базар на Житомирщині в Андріївській церкві відбулась жалобна панахида[53], на яку прибули представники Української національної ради – професор М. Величківський, член ПУН генерал М. Капустянський, інженер О. Бойдуник, доктор О. Кандиба, представники Київської міської управи (В. Волканович) і Київської церковної ради (М. Рибачук)[54].

Плани архієпископа Іларіона (Огієнка) щодо організації Православної Церкви у Райхскомісаріаті Україна

26 грудня 1941 р. на зборах Товариства православних українських богословів у Холмі прийняли декларацію товариства, і воно започаткувало і провадило в подальшому акції у справі адміністрації й організації церкви в Україні. План архієпископа Іларіона (Огієнка) передбачав утворення УАПЦ з патріаршим устроєм. Для впорядкування церковного життя передбачався адміністратор, яким, на думку товариства, повинен був стати архієпископ Холмський і Підляський Іларіон (Огієнко). Планувалося організувати Українську православну місію на колишніх радянських землях (УРСР) для уцерковлення тих людей, які залишилися на окупованій німцями території. Передбачалися заходи щодо дерусифікації та подальшої українізації церковного життя.

Владика Холмський Іларіон (Огієнко) розробляв план очолення Київської кафедри і поширював її серед українського духовенства й громадян. Православна церква повинна була стати державотворчим чинником. Церковний устрій повинен стати соборноправним, а Церква – автокефальною. Не перешкоджаючи відновленню на окупованих землях церковних осередків різних напрямів, німецька влада не сприяла об'єднанню Православної Церкви. Німці знали, що до їх приходу радянська влада контролювала декілька, у тому числі розкольницьких церковних напрямів, почергово підтримуючи то один, то інший. Таку

---

[*] Михайлівський Золотоверхий монастир вдруге був закритий у 1949 р. Його братію було переведено до Києво-Печерської Лаври (Лист від управління КПЛ уповноваженому в справах Православної Церкви при РМ УРСР від 15.10.1950 // НКПІКЗ, КПЛ-А-981, арк. 14).

[**] Монастир у КПЛ та Введенський жіночий монастир закрили у 1961 р. (ЦДАВО України, ф. 4648, оп. 1, спр. 323, арк. 244).

[52] *Денисенко І.* Уривки з минулого... – С. 18–20.

[53] ДАКО, ф. Р-2356, оп. 1, спр. 78, арк. 1.

[54] Київ у дні нацистської навали... – С. 53.

саму практику щодо Церкви було запроваджено й окупаційними властями впродовж 1941–1943 рр.

З подачі архієпископа Іларіона (Огієнка) гетьман Павло Скоропадський у Берліні клопотався про можливість створення Адміністратури для Православної Церкви в Україні влітку 1941 р. Посада адміністратора Київської митрополичої кафедри планувалася як конче потрібна для підготовки Всеукраїнського православного церковного собору.

Становлення Української Автокефальної Православної Церкви у Райхскомісаріаті Україна (1941–1942)

Призначення Адміністратора УАПЦ у Райхскомісаріат Україна

Однак хід подій змінили дві обставини. 8–9 грудня 1941 р. відбувся Почаївський обласний церковний собор єпископів Автономної Православної Церкви в Україні[55], який ухвалив шляхи відновлення церкви на Волині та організацію місії до східних областей України, а 24 грудня 1941 р. митрополит Діонисій встановив Адміністратуру Варшавської Митрополії на Волині й Поліссі[56].

21 листопада 1941 р. делегація у складі єпископа Тимофія (Шреттера) та О. Лапинського, яку митрополит Діонисій (Валединський) вислав до Берліна, подала клопотання про створення в Райхскомісаріаті Україна тимчасової адміністратури з огляду на воєнний час. Німецька влада, даючи дозвіл на її створення, висунула умови, згідно з якими адміністратура і її правління не можуть залучатися до політичних акцій, їх діяльність має бути тільки церковно-релігійною і не суперечити окупаційній адміністрації, а також владиці Діонисію і його єпископам не дозволялося в'їжджати до Райхскомісаріату Україна.

13 грудня 1941 р. у м. Рівному відбулася нарада представників церковних рад Волині, на якій ухвалили: *"Виступити рішуче проти неканонічної і надзвичайно шкідливої для Української Православної Церкви діяльності архієпископа Крем'янецького Алексія і оточуючих його єпископів з висвітленням цілої справи тяжкого стану церковного життя, просячи Його Блаженство призначити Адміністратором Православної Церкви на звільнених землях України єдиного по цей бік річки Бугу єпископа-українця Полікарпа (Сікорського), архієпископа Луцького і Ковельського"*[57].

Декретом від 24 грудня 1941 р. митрополит Діонисій (Валединський) призначив єпископа Луцького Полікарпа (Сікорського) тимчасовим адміністратором Православної Автокефальної Церкви на звільнених землях України. Текст цього декрету було виявлено в польському архіві у Варшаві і оприлюднено україн-

---

[55] *Власовський І.* Нарис історії Української... – С. 211.

[56] *Смирнов А.* Неопублікований Декрет митрополита Діонисія (Валединського) від 24 грудня 1941 року // Український Археографічний Щорічник: Зб. наук. праць. – Вип. 12. – К., 2007. – С. 717–722.

[57] *Власовський І.* Нарис історії Української... – С. 214.

ським дослідником А. Смирновим, який подав також історичний контекст виходу в світ цього документа[58].

У червні 1941 р. представник Архієпископської ради в Холмі, яку очолював архієпископ Іларіон (Огієнко), о. Семен Смерека виїхав з Холма до Берліна для налагодження контактів з українським осередком. Гетьманці у Берліні на чолі з Павлом Скоропадським також вважали Іларіона кандидатом на Київську митрополичу кафедру. Щоб виявити всенародну підтримку кандидатури архієпископа Іларіона на Київську кафедру, було організовано листи – видрукувано прохання одного зразка і поширено по різних теренах України, а також у Києві. За його кандидатуру на адміністратора УПЦ клопоталося Українське національне об'єднання у Берліні перед Райхсміністерством окупованих східних територій.

Під час зустрічі архієпископа Алексія (Громадського) з архієпископом Іларіоном (Огієнком) 16–18 листопада 1941 р. владика Алексій запропонував Іларіону Київську кафедру, і другий Обласний собор єпископів Автономної Православної Церкви у Почаєві 8 грудня 1941 р. обрав Іларіона кандидатом на архієпископа Київського[59]. 8 грудня 1941 р. Собор прийняв ухвалу, в якій говорилося: *"Церковне життя столиці України [...] налагоджується, але помічається, що беруть гору у тому житті самосвяти. Вони засіли в Церковній Раді, вони захопили Андріївський собор і готуються взяти в свої руки й інші історичні святині м. Києва [...] самосвяти пішли б на згоду, коли б на Київській кафедрі тепер же опинився єпископ, переповнений високими національними почуттями і відомий своєю довголітньою працею на користь Української Православної Церкви, крім того вчений, знаний у всій Україні"*[60].

До кінця 1941 р. архієпископ Іларіон був певний, що саме він посяде Київську митрополичу кафедру. У листі до Київської церковної ради він писав 18 грудня 1941 р.: *"Дорогі брати у Христі! Вашого важливого листа від 27 листопада 1941-го р. я одержав [...] і зараз же на нього відповідаю. Сердечно дякую Вам за любовне братське запрошення мене до себе, до Святого Києва. Я всією душею давно вже рвуся до золотоверхого Києва, але ніяк не можу дістати дозволу, щоб побувати у Вас [...] Як тільки дозволу добуду – негайно приїду до Вас, – і потішу всіх Вас у Христі, по силі своїй дам пораду, і сам я душею спочину між Вами! [...] "І на кінець, браття, радійте, удосконалюйтесь, тіштеся, будьте однодумні, – і Бог любові та спокою буде з Вами!" (2 Кор. 13.11). Кличу Боже благословення на всіх Вас та на Вашу працю. Смиренний богомолець за кращу долю Українського Народу Іларіон, Архієпископ Холмський і Підляський"*[61]. Але, незважаючи на таку сильну підтримку своїх намагань,

[58] *Смирнов А.* Неопублікований Декрет митрополита Діонисія... – С. 717–722.
[59] *Власовський І.* Нарис історії Української... – С. 211–213.
[60] Там само. – С. 211.
[61] Епістолярна спадщина Івана Огієнка (митрополита Іларіона) (1907–1968) / Упоряд. В. Ляхоцький, Н. Московченко, І. Преловська. – Т. 2. – К., 2001. – С. 298.

архієпископ Іларіон так і не зміг поїхати до Києва, оскільки існувала заборона єпископам Генеральної Губернії в'їздити у межі Райхскомісаріату Україна.

24 січня 1942 р. архієпископ Полікарп (Сікорський) був прийнятий в Райхскомісаріаті Україна у м. Рівному заступником райхскомісара Еріха Коха ландесгауптманом Г. фон Ведельштедтом[62]. У відозві, яку архієпископ Полікарп склав з приводу цього прийому, говорилося, що його було призначено "*Адміністратором Православної Автокефальної Церкви на звільнених від більшовиків землях України*". Владика Полікарп наголосив, що вважає своїм обов'язком підкреслити повну свідомість великої жертви крові героїчного німецького вояка, ціною якої досягнуто звільнення згаданих земель від московсько-жидівської влади[63]. 25 лютого 1942 р. з таким же візитом прибув до Е. Коха архієпископ Алексій (Громадський)[64].

8–10 лютого 1942 р. у Пінську відбувся перший Собор українських єпископів під головуванням старійшого за хіротонією архієпископа Поліського Олександра (Іноземцева)[65]. На підставі 68-го правила Свв. Апостолів, яким забороняється єпископові, пресвітерові чи дияконові приймати від будь-кого повторне рукоположення та 52-го правила Свв. Апостолів про прийняття тих, що каються[66], Собор ухвалив приймати священиків і дияконів УАПЦ 1921 р. (єпископів не залишилося)[67] в сущому сані. Це пізніше стало приводом для звинувачень УАПЦ у "самосвятстві", відродженні "липківщини", "неканонічності" тощо.

Тоді ж у Пінську було здійснено три єпископські хіротонії: 8 лютого 1942 р. архімандрита Юрія (Коренастова) – на єпископа Берестейського, вікарія владики

---

[62] *Власовський І.* Нарис історії Української... – С. 214; *Цыпин Владислав, протоиер*. История Русской Церкви. 1917–1997... – С. 276–277.

[63] *Власовський І.* Нарис історії Української... – С. 214; *Цыпин Владислав, протоиер*. История Русской Церкви. 1917–1997... – С. 276.

[64] *Власовський І.* Нарис історії Української... – С. 214. Натомість у книзі авторства протоієрея Владислава Ципіна немає ніяких повідомлень про візит архієпископа Алексія.

[65] Див. докл.: *Преловська І.М.* Пінський Собор УАПЦ 8–10 лютого 1942 р. та його наслідки (до 70-ї річниці Собору) // Історія релігій в Україні. Науковий щорічник. – Львів, 2012. – Кн. 1. – С. 623–628.

[66] Апостольські правила // *Туркало Ярослав К.* Нарис історії Вселенських Соборів (325–787). – Брюссель: Літературно-наукове видавництво, 1974. – С. 292.

[67] Див. про єпископат УАПЦ: Репресована УАПЦ. Політичні репресії проти священиків Української Автокефальної Православної Церкви (1919–1938). За документами Галузевого Державного архіву Служби безпеки України // З архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ / Упоряд. І. Бухарєва, С. Кокін, І. Преловська, Г. Смирнов. – Ч. 1. – К., 2005. – № 1/2 (24/25). – 344 с.; Репресована УАПЦ... – Ч. 2. – К., 2006. – № 1/2 (26/27). – 335 с. Розміщено на сайті Інституту історії України НАН України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.history.org.ua/?litera&id=7266; *Преловська І.М.* Джерела з історії Української Автокефальної Православної Церкви (1921–1930) – Української Православної Церкви (1930–1939): Монографія. – К.: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського, 2013. – 696 с.

Олександра (Іноземцева), 9 лютого 1942 р. архімандрита Никанора (Абрамовича) – на єпископа Чигиринського і 10 лютого 1942 р. архімандрита Ігоря (Губу) – на єпископа Уманського[68]. Цим було покладено початок новій ієрархії на окупованій німцями території України, а саме в Райхскомісаріаті Україна.

Було створено Собор православних єпископів – керівний орган Православної Церкви на звільнених землях України. До складу Собору увійшли: архієпископ Поліський Олександр (Іноземцев) (голова), архієпископ Полікарп (Сікорський) – адміністратор Православної Церкви на звільнених землях України, єпископ Берестейський Юрій (Коренастов), єпископ Чигиринський Никанор (Абрамович), єпископ Уманський Ігор (Губа). Висвята єпископів для УАПЦ свідчила про оформлення УАПЦ на чолі з адміністратором Полікарпом (Сікорським) як окремої структури.

Висвята архієреїв УАПЦ

12 березня 1942 р. до Києва прибули нововисвячені єпископи Никанор (Абрамович) та Ігор (Губа)[69]. 15 березня обидва владики відправили службу Божу в Андріївській церкві[70], де була громада вірних УАПЦ, що відновила своє існування з початком окупації Києва. У цей же день єпископ Чигиринський Никанор (Абрамович) і єпископ Уманський Ігор (Губа) здійснили урочисту відправу в пам'ять великого Кобзаря – Т.Г. Шевченка. Обидва архієреї виголосили промови, присвячені життю і творчості національного пророка[71].

Актом 19 березня 1942 р. громада вірних, яку очолювали священики з висвяти ієрархії 1921 р. УАПЦ – протоієреї Юрій Пелещук, Микола Саранча і Федот Шпаченко – передали представництво і провідну роль у названій Церкві на бажання віруючих представникові архієпископа Полікарпа (Сікорського) єпископу Никанору (Абрамовичу)[72].

Упродовж великого посту 1942 р. єпископи Никанор та Ігор займалися відродженням українського церковного життя у Києві і навколишніх районах. Ними було висвячено 122 священики, які не тільки здійснювали Богослужіння у доручених їм парафіях, але й організовували церковне життя скрізь, де воно було знищене владою впродовж 1930-х рр. Відбувалися масові хрещення, вінчання, відспівування покійників, у тому числі й за ті роки, коли Церква припинила своє існування в УРСР.

---

[68] *Смирнов А*. Український автокефальний рух в роки німецької окупації: міфи та реалії // Православ'я в Україні: Збірник матеріалів Всеукраїнської наукової конференції. – К., 2011. – С. 464–471.

[69] *Тарнавський М.* Українські владики в Києві // Волинь. – Ч. 26 (54). – Рівне, 5.04.1942. – С. 3.

[70] *Власовський І*. Нарис історії Української... – С. 217; Мартирологія Українських Церков. – В 4 кн. 5 т. – Т. І... – С. 670.

[71] Київ у дні нацистської навали... – С. 53.

[72] *Власовський І*. Нарис історії Української... – С. 217. Текст акту опубліковано: Мартирологія Українських Церков... – С. 708–709.

І. Денисенко згадує про те, як він став іподияконом архієпископа Никанора (Абрамовича), і про святкування Великодня 1942 р.: *"До 1941 року до релігії я ставився безвірно, як і більшість моїх ровесників, проте з якимсь незрозумілим для мене самого інтересом. Мабуть тому, що все заборонене цікаве. Перед війною я побував у Лаврі і в Софії, які тоді називались "Антирелігійними заповідниками". Тому, коли почув про відкриття церков, пішов до Андріївської церкви. Чому саме до неї – не знаю. Очевидно тому, що почув саме про неї. Це сталося приблизно у жовтні 1941 року. Я був настільки невігласом, що навіть не знав, що треба зняти шапку, і на мене звідусюди зашипіли: "Шапку зніми", "в клуб пришел, что ли?" Шапку я відразу зняв і почав уважно слухати і роздивлятись довкола. Було повно людей, хор співав так, що його спів здавався небесним, а українська мова служби дивувала і чарувала. У дворі і на вулицях її ж не було. З того часу я почав туди ходити, а через деякий час мене помітили і запропонували прислуговувати. Повинен був приїхати єпископ і служби мали стати більш урочистими, тому потребували прислужників. Одним з таких прислужників – посохоносцем – став я. Так я почав прислуговувати єпископу Никанору Київському та Чигиринському. Разом з ним до Києва з Волині прибув єпископ Ігор Уманський, якому я теж часто прислуговував під час відправ. Тривалий час я, очевидно, нагадував сліпе кошеня у цьому цілком новому і незнайомому мені світі, потім освоївся і потроху почав орієнтуватися. Зима з 1941 на 1942 рік запам'яталася, крім, звичайно, голоду, лютими морозами. Холод був всеосяжний – і дома, і на вулиці, і в церкві. Тільки часом, нашкрібши якогось палива, грілись з мамою біля печі (опалення ж було пічне). Харчувались тим, що часом продавали якісь речі. Школи позакривали, потім у 1942 році відкрили до 4-го класу. І все ж я потроху розвивався – багато читав, зокрема почав читати релігійну літературу. Вдень це було простіше, а ввечері, при каганці (електрику ж відключили ще до приходу німців, строго дотримуючись затемнення) – було тяжче. Під впливом цієї літератури плюс проповіді в церкві, які я майже систематично слухав, в мене розвинулось релігійне світобачення, яке на деякий час переросло у звичайний фанатизм, а релігійне оточення цей фанатизм розвивало і поглиблювало. Моє активне релігійне життя часом переривалося, коли ми з мамою ходили на села міняти ганчірки на продукти. Дуже вразив мене Великдень. Вперше я почув про це свято і став його учасником навесні 1942 року. Хоч це свято було для нас голодним, я назавжди був ним зачарований. Цієї ночі[*] було знято комендантську годину і, коли хресний хід тричі обійшов собор, а навколо мерехтіли свічки багатьох-багатьох людей (без світломаскування), і зупинився напроти зачинених дверей храму, коли після проголошень настоятеля о. Петра "Слава святій, єдиносущній животворній і нероздільній Трійці! [...]" заспівали "Христос воскрес!", враження було настільки сильне, що фізично в ту мить я себе, мабуть, не відчував, а весь перетворився в саму духовність [...]*

[*] Великдень у 1942 р. припав на 5 квітня.

Як посохоносець, я стояв поруч з владикою Никанором, і мені навіть здавалося, що він з висоти свого величезного зросту зрідка поглядав на мене з цікавістю і, наче, зі співчуттям. В Андріївському соборі в той час тон задавало духівництво липківської висвяти. Першим настоятелем був згаданий мною о. Петро, привітний і контактний чоловік, хороший промовець. Потім він кудись від'їхав, і настоятелем став о. Юрій[*]*, навпаки, похмурий і неконтактний чоловік, але теж хороший промовець, проповіді якого були дуже патріотичними. І той, і другий часто цитували Святе Письмо і [Тараса] Шевченка, ніколи не заглядаючи в папірці. Тут служив священик липківської висвяти о. Григорій, який пізніше від'їхав, здається, в Таращу, і тут вже бував тільки наїздами. Тут служив статечний і вдумливий протодиякон о. Карпо з тієї ж когорти, у 1943 р. він був висвячений на ієрея і кудись від'їхав"*[73].

10–17 травня 1942 р. у Київському Свято-Андріївському соборі було здійснено висвяту 6-ти нових єпископів УАПЦ. Спочатку було рукоположено двох кандидатів, присланих архієпископом Полікарпом (Сікорським) – архімандрита Фотія (Тимощука) і архімандрита Мануїла (Тарнавського), відповідно 10 і 11 травня 1942 р. Потім відбулись хіротонії архімандритів Михаїла (Хорошого) на єпископа Єлисаветградського – 12 травня 1942 р., Мстислава (Скрипника) на єпископа Переяславського – 14 травня 1942 р., Сильвестра (Гаєвського) на єпископа Лубенського – 16 травня 1942 р. і Григорія (Огійчука) на єпископа Житомирського – 17 травня 1942 р.[74] Висвяту кандидатів здійснювали єпископи Никанор (Абрамович) та Ігор (Губа)[75] за подальшої участі висвячених ними єпископів. Після здійснення хіротоній відбувся Собор всіх єпископів УАПЦ, які на той час були у Києві, у тому числі й нововисвячених в Андріївському храмі. Головував на соборі єпископ Чигиринський Никанор (Абрамович). Собор постановив просити архієпископа Полікарпа (Сікорського) і архієпископа Олександра (Іноземцева) прийняти титули митрополитів. Собор прийняв також ухвалу про адміністративний розподіл східних українських земель, що було пов'язано з розподілом церковних територій для нововисвячених єпископів[76].

Єпископа Никанора (Абрамовича) собор обрав архієпископом Київським і Чигиринським, керівником Київської єпархії УАПЦ та суміжних теренів, а також вікарієм Владики Полікарпа (Сікорського) на всій Східній Україні. Собор постановив вважати митрополита Варшавського Діонисія (Валединського) місцеблюстителем Київського митрополичого престолу до часу скликання

---

[*] Ймовірно, це о. Юрій Пелещук, священик з тих представників духовенства, які були висвячені за часів митрополита Василя Липківського, пережили репресії 1930-х рр. і опинилися на окупованій території. Духовенство УАПЦ у Києві діяло при Андріївській церкві, храмі на Деміївці та Покровській церкві на Солом'янці (вул. Островського, 20).

[73] *Денисенко І.* Уривки з минулого... – С. 20–23.

[74] ЦДАВО України, ф. 4398, оп. 1, спр. 4, арк. 198.

[75] *Власовський І.* Нарис історії Української... – С. 221-222.

[76] Там само. – С. 223.

Всеукраїнського православного церковного собору[77]. Рішення цього травневого Собору єпископів УАПЦ благословив митрополит Діонисій (Валединський) 25 серпня 1942 р.

Автономна Православна Церква у Райхскомісаріаті Україна

У Києві німецька окупаційна влада явно симпатизувала Автономній Православній Церкві. Зокрема новоприбулих єпископів УАПЦ Никанора й Ігоря генералкомісар Київської генеральної округи В. Магунія взагалі відмовився прийняти з візитом на тій підставі, що у Києві вже є чинний православний єпископ – Пантелеймон (Рудик), єпископ Львівський, управляючий Київською єпархією Української Автономної Православної Церкви. УАПЦ в Києві мала тільки Андріївський собор і 2 церкви, а Автономна Церква отримала 8 монастирів і 14 храмів, а також духовну консисторію. У Свято-Софійському соборі Українській Автокефальній Православній Церкві також не було дано дозволу проводити Богослужіння.

Відбулося відродження церковного життя і в Києво-Печерській Лаврі. Після вступу німців до Києва тут у 1941–1942 рр. оселилися ченці, настоятелем яких став архімандрит Валерій (Устименко). У березні 1943 р. братія КПЛ налічувала 27 ченців (док. № 240, с. 851). З лютого 1942 р. почав діяти керівний орган Лаври – Духовний собор. Лаврські ченці почали впорядковувати монастирську територію та храми. Після впорядкування Хрестовоздвиженської церкви на території Ближніх печер з 1 лютого (за ст. ст. 19 січня) 1942 р. там почалися відправи (док. № 99). Очистивши Ближні печери, ченці взялися за впорядкування Дальніх печер. Тут, на території Лаври, у корпусі 42 на Ближніх печерах мешкав 84-річний схиархієпископ Антоній (Абашидзе), який з дозволу окупаційної адміністрації переселився сюди з кімнатки на Кловському узвозі, 20[78].

Впродовж 1942 р. у Київській єпархії Автономної Православної Церкви було відкрито 8 монастирів і 318 храмів, в яких служили 434 священики. В Києві з 18 грудня 1941 р. вже перебував єпископ Львівський, управляючий Київською єпархією Пантелеймон (Рудик) з Автономної Церкви[79]. Він 18 березня 1942 р. випустив проти новоприбулих єпископів УАПЦ відозву. Владика Пантелеймон писав, що ці два єпископи увійшли до молитовного єднання зі священиками ієрархічної висвяти митрополита Василя Липківського, і тому вірні Автономної Церкви не повинні приймати “самосвятських” єпископів, бо вони підлягають відлученню від Православної Церкви та позбавлення сану[80].

---

[77] *Власовський І.* Нарис історії Української... – С. 223.

[78] Київ у дні нацистської навали... – С. 53.

[79] ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 50, арк. 2. Див. також публікацію протоколу засідання Церковної ради УАПЦ у Києві від 30 грудня 1941 р.: Мартирологія Українських Церков... – С. 693–705.

[80] ДАКО, ф. Р-2412, оп. 2, спр. 199, арк. 134–134зв. (див. також витяг з цього документа у коментарі 68* до розділу VI, с. 503).

* * *

У 1942 р. на території Райхскомісаріату Україна остаточно сформувались і діяли два головних напрями Православ'я: 1) Українська Автономна Православна Церква на чолі з митрополитом Алексієм (Громадським), яка проголосила себе перебуваючою в канонічній єдності з Московським Патріархатом та 2) Українська Автокефальна Православна Церква на чолі з адміністратором Православної Церкви на звільнених землях України архієпископом Полікарпом (Сікорським), яка була поширена в основному на Правобережній Україні, Київщині і почасти в східних областях. Крім того, на українських землях військового управління діяла Українська Православна Автокефальна Церква з центром у Харкові на чолі з митрополитом Феофілом (Булдовським)[81]. На Півдні України, зокрема на території Трансністрії, православні парафії відновили свою діяльність у підпорядкуванні Патріархові Румунської Православної Церкви.

Ставлення німецької влади до процесів у Православній Церкві в Райхскомісаріаті Україна

Ставлення німецької влади до існування різних церковних осередків на українських землях було визначено на нараді 16 липня 1941 р. у ставці Адольфа Гітлера. За пропозицією Гайдріха, не могло бути й мови про підтримку та розвиток Православної Церкви в Україні, а також про відбудову давньої патріаршої структури Руської Православної Церкви. На думку доповідача, увагу треба було звертати передовсім на те, щоб церковні осередки, які зароджуються, не творили рамок ієрархічної організації. У зв'язку з цим пропонувалося не чинити перешкод у зростанні кількості сект на цій території.

Райхскомісар України Еріх Кох окремим розпорядженням заборонив священикам будь-якої юрисдикції займатись благодійною і харитативною діяльністю, зокрема допомагати полоненим радянським воякам, відвідувати концтабори і в'язниці. Існувала заборона на святкові Богослужіння, якщо вони припадали на будні і перешкоджали виходу на роботу. Це стосувалося й похорон. Подекуди заборонялося продовжувати Богослужіння після 8 години ранку, щоб населення вчасно розпочинало сільськогосподарські роботи.

Незважаючи на прихильне ставлення військової окупаційної влади до Православної Церкви, яке було викликане намаганням продемонструвати толерантність до віри більшості населення на противагу радянській атеїстичній політиці, німецька цивільна влада поступово починає активно втручатися у церковне життя в Райхскомісаріаті Україна. Починаючи з весни–літа 1942 р., німецька влада припиняє давати дозвіл, а потім і забороняє діяльність духовно-навчальних закладів та курсів для священиків, обмежує пересування єпископів УАПЦ з візитаціями[82].

---

[81] Українська Автокефальна Православна Церква часів Другої світової війни. Митрополит Феофіл (Булдовський) / Упоряд. О. Різниченко. – Харків, 2011. – 96 с.

[82] *Шкаровский М.В.* Нацистская Германия и Православная церковь… – С. 450–452, 454.

З подачі німецьких адміністрацій скорочується або переноситься святкування релігійних свят під приводом посилення праці на благо Райху, посилюється контроль за реєстрацією духовенства в округах, вводиться з 1943 р. спеціальний дозвіл окружних комісарів на відкриття нових церков, духовенство примушується до розповсюдження у храмах агітаційних відозв до виїзду населення на роботу у Німеччину.

8 жовтня 1942 р. у Почаївській Лаврі митрополитом Волинським і Житомирським Алексієм (Громадським), з боку Української Автономної Православної Церкви, та представниками УАПЦ, уповноваженими Синодом українських автокефальних єпископів, архієпископом Чигиринським Никанором (Абрамовичем) і єпископом Переяславським Мстиславом (Скрипником) був підписаний акт про поєднання обох церков[83]. Це викликало рішучий протест як з боку окремих архієреїв Автономної Православної Церкви в Україні, так і з боку німецької адміністрації Райхскомісаріату Україна.

Німецька влада, яка не бажала будь-якої централізації церковної структури й утворення єдиної Української Православної Церкви, заперечила чинність "Акту про поєднання". Обох учасників підписання – архієпископа Никанора (Абрамовича) і єпископа Мстислава (Скрипника) було викликано до німецьких урядових осередків – Никанора в Гестапо у Києві, а Мстислава у Рівному – до заступника райхскомісара України Пауля Даргеля. Їх було поінформовано про незаконність підписання подібних документів[84]. Для Мстислава розмова закінчилася арештом і тривалим перебуванням у в'зниці аж до приходу радянських військ в Україну і виїзду ієрархів за кордон.

У повідомленні К. Штепи Поліції безпеки і СД про ставлення схиархієпископа Антонія (Абашидзе) до об'єднання УАПЦ та Автономної Православної Церкви в Україні від 27 жовтня 1942 р. сказано: *"Архієпископ Антоній з Києво-Печерської Лаври направив Алексію листа, в якому висловив своє обурення його поведінкою (співробітництво з автокефалами) і досить різко її засудив"* (док. № 98).

Боротьба впродовж 1942–1944 рр. у внутрішньоцерковному середовищі продовжувалася вже в умовах відвертого тиску з боку влади. Архієпископу Никанору (Абрамовичу) в Києві було висунуто умову подальшої діяльності: він повинен був підпорядковуватися не владиці Полікарпу (Сікорському), а генералкомісару Київської генеральної округи. Підставою такої вимоги став циркуляр райхскомісара України Еріха Коха від 1 жовтня 1942 р., в якому йшлося про те, що відтепер всі єпископи повинні підпорядковуватися не митрополитам – Полікарпу (Сікорському) чи Алексію (Громадському), а місцевим генералкомісарам, тобто світським очільникам окупаційного уряду в генеральних округах[85].

---

[83] *Шкаровский М.В.* Политика Третьего рейха по отношению к Русской Православной Церкви в свете архивных материалов 1935–1945 гг. – М.: Изд. Крутицкого Патриаршего Подворья, 2003. – С. 316–317.

[84] *Власовський І.* Нарис історії Української... – С. 238.

[85] *Шкаровский М.В.* Политика Третьего рейха... – С. 309–311.

Наприкінці 1942 р. – початку 1943 р. стосунки між окупаційною владою і населенням остаточно загострилися. Було заборонено громадські зібрання, закриті середні і вищі школи, заборонено діяльність пастирських курсів, ліквідовано церковні ради і Собори єпископів. У цілому тиск на населення збільшився – посилилося примусове вивезення на роботу до Німеччини населення з числа молоді. Відозви із закликами підтримати німецького фюрера – "визволителя від більшовиків" – та добровільно їхати на роботу у Німеччину повинні були тепер виголошувати священики у церквах. Військові вдиралися до храмів посеред служби і забирали чоловіків та молодь на примусовий вивіз до Німеччини[86].

Реагування Московського Патріархату на церковні події в Україні (1941–1942)

Московський Патріархат в особі місцеблюстителя патріаршого престолу митрополита Сергія (Страгородського) не залишав поза увагою діяльність церковних осередків на окупованих українських землях. Коли у 1939 р. Західну Україну було приєднано до УРСР, єпископ Луцький Полікарп (Сікорський) фактично визнав владу Московської Патріархії – він на той час виконував розпорядження екзарха Ніколая (Ярушевича), співслужив з ним, поминав в ектеніях "місцеблюстителя" Московського патріаршого престолу Сергія (Страгородського). Щоправда, він не їздив до Москви так, як це зробили єпископи Алексій (Громадський), Антоній (Марценко), Пантелеймон (Рожновський), Симон (Івановський), які принесли розкаяння "гріха автокефалії". Там же вони підписали документи про входження їх до складу РПЦ в СРСР.

Своїм посланням від 5 лютого 1942 р. митрополит Московський Сергій (Страгородський) з Ульяновська звернувся до "Православної пастви України"[87]. У посланні він звинуватив єпископа Володимир-Волинського Полікарпа (Сікорського) у виступах не церковного, а політичного характеру. Він також причислив владику Полікарпа до "петлюрівської партії", яка діяла в Генеральній Губернії як *"землячество України"* і з початком окупації *"за допомогою німецьких загарбників силоміць примушують український народ приєднуватись до неканонічної автокефалії"*. Послання закінчується закликом не підтримувати з архієпископом Полікарпом (Сікорським) ніякого церковного спілкування, бо він є "зрадником"[88].

28 березня 1942 р. одночасно було випущено три великодніх послання, які виходили з осередку Московського патріаршого престолу в м. Ульяновську: 1) послання до "православних архіпастирів, пастирів і пасомих в областях України, поки ще занятих гітлерівськими військами"; 2) постанова № 12 Со-

---

[86] *Власовський І.* Нарис історії Української... – С. 236–238; *Шкаровский М.В.* Нацистская Германия и Православная церковь... – С. 454–455.

[87] *Власовський І.* Нарис історії Української... – С. 254–255. Текст "Послання" опубліковано: Мартирологія Українських Церков... – С. 649–654.

[88] *Власовський І.* Нарис історії Української... – С. 255.

бору архієреїв[89]; 3) послання митрополита Київського і Галицького Ніколая (Ярушевича) "Православному клірові і боголюбивим православним мирянам Церкви Київської й інших українських єпархій".

У великодньому посланні від 28 березня 1942 р. митрополита Сергія йдеться про "змову єп. Полікарпа з фашистами", яка є зрадою "ділу народному", а значить і "ділу Православ'я". І тому єпископ Полікарп (Сікорський) підлягає "позбавленню сану і чернецтва з виключенням його з духовного сану". До здійснення над ним церковного суду, митрополит Сергій накладає на єпископа Полікарпа заборону в священнослужінні як передсудову міру. Коли ж єпископ Полікарп посміє не послухатися цієї заборони, "то сам собі винесе засуд". Наприкінці митрополит Сергій писав: *"Православні архіпастирі, пастирі і паства! Коли побачите, що єп. Полікарп священнодіє, або дає які архієрейські розпорядження, то знайте, що перед вами вже не православний єпископ Полікарп, а просто мирянин Петро Сікорський, позбавлений всякого священства і архієрейської влади"*[90].

Митрополит Київський Ніколай (Ярушевич) також приєднався до всіх висловлених звинувачень і у своєму посланні назвав архієпископа Полікарпа (Сікорського) "партійним політиком-петлюрівцем", "гітлерівським льокаєм", "отщепенцем Церкви Православної", що "запродав український народ німцям". Владика Ніколай у посланні писав: *"Умоляю всіх православних кліриків і православних людей українських єпархій не мати жодних зносин з Полікарпом, вже засудженим Місцеблюстителем, і бути вірними Св. Матері-Церкві нашій, щоб не загинути душам вашим вічною смертю"*[91].

8 квітня 1942 р. архієпископ Полікарп (Сікорський) виступив із заявою, в якій заперечив право митрополита Сергія (Страгородського) втручатися у справи визволеної з-під більшовицької влади Української Православної Церкви. Він звинуватив місцеблюстителя патріаршого престолу в тому, що він виступає проти церковних канонів, проти Церкви та Христа, обороняючи безбожний більшовизм і Сталіна. Він писав, що митрополит Сергій завдячує не стільки бажанню вірних, скільки волі більшовицьких можновладців, і тому діяльність його йде не в напрямі оборони Церкви перед руйнівниками-більшовиками, а в напрямі генеральної лінії більшовицької політики і директив НКВС[92].

Відновлення юрисдикції Російської Православної Церкви в Україні (1943–1945)

На початку 1943 р. фронт наблизився до України і почалося відновлення радянської влади. Єпископат як Української Автокефальної Православної Церк-

---

[89] Мартирологія Українських Церков... – С. 654–655.
[90] *Власовський І.* Нарис історії Української... – С. 256.
[91] Там само. – С. 256–257.
[92] Текст цієї та іншої заяв опубліковано: Мартирологія Українських Церков... – С. 656–660.

ви, так і Української Автономної Православної Церкви виїхав на Захід, не сподіваючись на "милість переможців", оскільки і у відозвах уряду СРСР, і митрополита Московського Сергія (Страгородського) нічого доброго тим, хто перебував на окупованій території і "співробітничав з ворогом", не обіцяли.

Єпископат Автономної Православної Церкви, який весь час наголошував на своєму канонічному зв'язку з Московським Патріархатом, не ризикнув залишитись, і на чолі з хіротонованим у Москві у 1941 р. єпископом Пантелеймоном (Рудиком) рушив на Захід. У липні 1944 р. виїхав з Холму і митрополит Іларіон (Огієнко). Весною 1944 р. почалася евакуація в Холмсько-Підляській єпархії. Після приходу радянських військ польські шовіністи влаштували погроми українських науково-освітніх, наукових і релігійних організацій та установ. У серпні 1944 р. на площі перед магістратом було спалено українську бібліотеку, яку так старанно збирали холмщани і владика Іларіон*.

Жодного православного єпископа з тих, які діяли під час окупації, на українських землях у 1944–1945 рр. не залишилося. Духовенство, яке зосталося на цих землях з українською паствою після повернення радянської влади змушене було пройти спеціальні комісії для з'ясування діяльності під час окупації. Певна частина духовенства була репресована "за співробітництво", інші залишилися служити після відповідної перевірки і подальшого прийняття їх в Російську Православну Церкву.

Упродовж Другої світової війни митрополит Московський Сергій (Страгородський) як предстоятель РПЦ 24 рази звертався з патріотичними посланнями до пастви, що свідчило про зміни у ставленні радянської влади до Православної Церкви, оскільки розповсюдження подібних послань без дозволу на те було незаконним.

Митрополит Сергій зробив ще один важливий крок у справі фактичної легалізації Православної Церкви в СРСР – 5 січня 1943 р. він надіслав Й. Сталіну телеграму, в якій просив надати дозвіл на відкриття Церквою банківського рахунку, на який би вносилися кошти, зібрані в церквах на оборону країни. Разом з предстоятелем Російської Православної Церкви патріотичною роботою займалися й інші ієрархи – митрополит Ленінградський Алексій (Сіманський) та митрополит Київський і Галицький Ніколай (Ярушевич).

Логічним завершенням всіх змін у ставленні керівництва СРСР до Православної Церкви впродовж Другої світової війни став прийом 4 вересня 1943 р. у Кремлі, коли Йосиф Сталін та голова уряду СРСР В'ячеслав Молотов зустрілися з вищим керівництвом РПЦ в особі митрополита Сергія (Страгородського) та митрополита Київського Ніколая (Ярушевича). Згодом митрополит Ніколай писав: *"Ми були вражені сердечною простотою прийому і самою особистістю глави уряду; але під цією зовнішньою чарівною простотою – в його словах, в його*

* Митрополит Іларіон (Огієнко) по закінченні війни розшукував цю бібліотеку тривалий час (див. док № 394 у кн.: Листи від громадських діячів, представників української науки, культури і церкви до Івана Огієнка (митрополита Іларіона) (1910–1969)... – С. 509–510).

спілкуванні з людьми – бачили справжню велич вождя, котрого вся країна по праву іменує Великим Сталіним"[93].

У цілому причинами, які викликали зміну становища Російської Православної Церкви в СРСР, були такі: 1) високий рівень релігійності населення, який, незважаючи на шалену антирелігійну пропаганду, репресії і руйнацію церковного життя, залишався дуже високим; 2) патріотична діяльність РПЦ та декларація її лояльності до влади; 3) небезпека пропаганди німецьких окупаційних властей, що проголосили захист Церкви і сприяли відродженню церковного життя на окупованих землях; 4) потреба знайти нові форми для існування фактично відновленого релігійного життя, що відродилося на окупованих землях; 5) перехід від домінування в офіційній ідеології інтернаціонально-космополітичних ідеалів до російських національно-патріотичних; 6) бажання використати РПЦ в державній зовнішньополітичній діяльності.

Після закінчення окупації в Україні залишалася велика кількість новоорганізованих парафій Автокефальної й Автономної церков, а також Української Греко-Католицької Церкви. Якщо до Автономної Православної Церкви керівництво РПЦ ставилося поблажливо як до такої, що не розривала з нею зв'язку, то в УАПЦ вона бачила свого ворога. Впродовж 1921–1937 рр. представники РПЦ в Україні змушені були терпіти існування УАПЦ, бо в період тотального знищення всі церковні організації були практично в рівному становищі, але під час і після Другої світової війни інтереси Російської Православної Церкви і радянської влади почасти збігалися, і тому становлення Українського Екзархату РПЦ з 1943–1944 рр. було пов'язано з ліквідацією залишків усіх інших церковних структур.

Російська Православна Церква не визнавала чинними хіротоній, які звершувалися єпископами УАПЦ, і тому приєднання автокефальних священиків відбувалося тільки через повторне рукопокладення. Пришвидшенню ліквідації залишків УАПЦ в Україні посприяла радянська влада. Ті священики, які не встигли чи не бажали евакуюватися на Захід, здебільшого були заарештовані і звинувачені в співробітництві з окупантами, українському буржуазному націоналізмі, отже їх чекали опитування у спеціальних комісіях, які з'ясовували обставини діяльності на окупованій території. Активістів чекали великі терміни ув'язнення або смерть. Таким чином, впродовж 1943–1945 рр. в УРСР "церковне питання" було "вирішене" владою на користь Українського Екзархату РПЦ.

Ірина Преловська

---

[93] *Преловська І.М.* "Московський конкордат" 1943 р. та його наслідки для церковного життя в Україні та за кордоном // Історія релігій в Україні: науковий щорічник (20–24 травня 2013 р.). 1025-річчю хрещення України–Руси присвячується. – Кн. І. – Львів: Львівський музей історії релігії, 2013. – С. 544–550.

АРХЕОГРАФІЧНА ПЕРЕДМОВА

Документи, що публікуються нижче, репрезентують двадцять два фондоутворювачі. Це три українські і одна церковна установи періоду окупації – Київська міська управа, Печерська районна управа КМУ, Музей-Архів переходової доби та Києво-Печерська Успенська Ставропігійна Лавра; шість установ радянської України та одна союзна – Рада Народних Комісарів (з 1946 р. Рада Міністрів) УРСР, Наркомосвіти УРСР, Уповноважений Ради в справах Російської Православної Церкви при РНК СРСР в УРСР, Комітет в справах культурно-освітніх установ УРСР, Центральний антирелігійний музей УРСР, Державний історико-культурний заповідник "Києво-Печерська Лавра", Надзвичайна державна комісія з встановлення та розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників; особові фонди П. Курінного і Н. Лінки (Геппенер), родинний архів Д. Малакова та вісім німецьких установ – Міська комендатура Києва, Начальник Поліції безпеки і СД, Командувач Поліції безпеки і СД у м. Києві, Зондеркоманда Кюнсберга, Оперативний штаб райхсляйтера Розенберґа, Райхсміністерство окупованих східних територій, Крайове управління архівів, бібліотек і музеїв при райхскомісарі України, Штадткомісаріат м. Києва.

Документи написано українською, німецькою і російською мовами особами різного рівня освіти і культури, з різним рівнем володіння іноземної мови, у даному разі німецької; відрізняються за видом – документи щодо особового складу (штатні розписи, переліки особового складу), організаційно-розпорядчі (накази, інструкції, розпорядження), довідково-інформаційні (доповідні та пояснювальні записки, звіти, повідомлення), засвідчувальні (протоколи, акти, квитанції) та ін. Вони мають різне розміщення та оформлення своїх реквізитів (заголовок, місце і дата складання, вказівка адресата і відправника, підпис, печатка та ін.); представлені оригіналами, відпусками, копіями під копірку, скриптурними* копіями, чернетками та ін.; є машинописами і рукописами з правками, вставками, приписками, втратами тексту та ін.

---

* Скриптурний (від лат. *scriptūra* – писання, переписування, запис) означає переписаний. Термін *скриптурна копія* застосовувався упорядниками лише до машинописних документів, оскільки машинописну копію можна було отримати через копірку (копія друкувалася разом з оригіналом), шляхом передрукування з оригіналу (скриптурна копія) або з копії (копія з копії). Для рукописних копій використовувався термін *копія*, яка, зрозуміло, була вже скриптурною, оскільки отримували її шляхом переписування.

Таке розмаїття одразу і беззаперечно визначило метод передачі тексту документів при публікації. Це – науково-критичний метод. Використані у даному збірнику правила цього методу можна умовно розділити на загальні, які було застосовано до документів усіх трьох мов, та такі, що стосувалися лише документів українською і російською мовами або тільки німецькою.

Документи українською та російською мовами

До збірника увійшли 173 документи українською і російською мовами у співвідношенні приблизно 75% до 25%. Більшість з них є рукописами, написаними чорнилом, тушшю або простим олівцем, меншість – машинописами. За браком паперу документи писалися, у кращому випадку, на вирваних з блокнотів або шкільних зошитів аркушах, на клаптиках паперу різного розміру, на зворотному боці бланків радянських установ, рідше на стандартному папері приблизно формату А4.

Майже усі документи українською мовою написано за правописом 1933 р. Іноді зустрічаються окремі слова, написані за правописом 1928 р., як то: *роля*, *заля*, *західню*, *східню*, *західньо-європейський*, *західньо-український*, *ґрунт*. В усіх документах українською мовою полонізми *повставати* і *переводити* використовувалися у значенні відповідно: *поставати*, *проводити*.

Текст багатьох документів, написаних українською мовою, насичений русизмами з елементами розмовного українсько-російського суржика. Документи російською мовою, навпаки, містять подекуди українізми. В усіх машинописних документах українською мовою апостроф позначався подвійними лапками **”**, а у документах російською мовою часто так само позначався твердий знак **ъ**. Круглі дужки **( )** в машинописних документах не використовувалися, їх заміняли прямі дужки / /. Потрібні розділові знаки часто відсутні.

Однією з характерних ознак оформлення тогочасних документів було написання заголовків, назв посад, установ та прізвищ повністю великими літерами. Майже в усіх документах з великої літери писалося кожне слово у назві відділу, у тому числі й саме слово *відділ*.

Окремо вирізняються два документи. Один з них це – машинописний документ № 80, який написано українською мовою повністю за правописом 1928 р. При цьому літери **ґ**, **ї**, **є** передавалася літерами **г**, **і**, **е**, оскільки друкувався документ на машинці, яка не мала зазначених літер. Знак апострофа **’** взагалі відсутній у тексті. Його навіть не було замінено ніяким іншим знаком, наприклад, подвійними лапками, як це робилося в інших документах. У тексті багато русизмів як от: *блакітний*, *мірян*, *щастья*, *істнування* та ін. Крім того, у цьому документі всі займенники, посади, наукові звання, церковні звання і титули, навіть словосполучення *церковні діячі* та слова *народ*, *кияни* писалися з великої літери. Прикметники: *богослужбовий*, *православний*, *український* та інші, що вказують на національність (*німецький*, *білоруський*), у будь-яких словосполученнях також написано з великої літери. Всі прийменники як то: *щодо*, *себто*,

зокрема, *вранці*; займенники: *дехто*, *декілька*, – писалися окремо, а частки **ж**, **б** з попереднім словом, навпаки, – разом. Специфічна пунктуація – часто замість коми стоїть знак тире, або взагалі коми відсутні.

Другий, нетиповий документ це – рукописний документ № 99 російською мовою. Документ написано з двох сторін на вирваних листках великого зошита у лінійку. Текст на кожній сторінці розташовано у два стовпчики, оскільки листки для зручності перегинались навпіл. Про це свідчить лінія згину по вертикалі. Стовпчики пронумеровані. Усього документ містить 10 стовпчиків. Текст викладено короткими фразами, інколи не завершеними, з суцільними скороченнями, без будь-яких розділових знаків, лише де-не-де зустрічаються крапка або тире.

Його автором, як встановлено за почерком, був схиієродиякон Пімен (Іванов), який, не маючи правої руки, писав свої записки лівою рукою. Звідси і відповідний нахил літер вліво, і короткі фрази викладу, а також зменшення поля письма шляхом перегинання листків паперу по вертикалі навпіл, внаслідок чого текст на сторінці розміщувався у два стовпчики. Так само у два стовпчики написано ним інші документи (№ 104, 107, 108, 111).

Документи німецькою мовою

112 документів, написаних німецькою мовою, складають майже половину документальної частини збірника. У більшості своїй це машинописні документи, надруковані на папері або, якщо це копії, цигарковому папері формату А4.

Так само, як і у документах українською і російською мовами, заголовки і назви установи-відправника часто повністю друкувалися великими літерами і підкреслювалися для оформлення. Типовою ознакою для документів як німецькою, так і українською та російською мовами, є наявність наприкінці заголовка крапки. Так само у машинописних документах німецькою мовою не було круглих дужок, їх заміняли прямі дужки – / /.

У документах № 125, 128, 129, 170, 171, 172, 178 замість літер **ä**, **ö**, **ü**, **ß** використано їхні архаїчні форми: **ae**, **oe**, **ue, ss**, що свідчить про відсутність у друкарській машинці цих літер. Те саме стосується телеграм (док. № 134).

У документації Оперативного штабу райхсляйтера Розенберґа під датою документа, що розміщувалася, як правило, вгорі у правому кутку, було прийнято зазначати через косу лінію перші дві, інколи три приголосних літери прізвища відправника і адресата, наприклад, Gr./Hl. (Granzin/Hödl).

Характерною ознакою скриптурних копій документів є позначення року лише двома останніми цифрами, наприклад, 42 або 43. Інколи таке написання року можна зустріти і в оригіналах. Часові проміжки у німецьких документах передавалися не через тире, а косу лінію, наприклад, 1941/1945.

На відміну від документів, написаних українською і російською мовами, документи німецькою мовою містять набагато менше різноманітних правок та мають значно меншу кількість орфографічних помилок.

* * *

При публікації документів упорядники керувалися наступними правилами науково-критичного методу передачі тексту, розділених для полегшеного їх сприйняття на три групи: загальні правила для всіх документів, правила для документів українською і російською мовами та правила для документів німецькою мовою. Окремо обумовлено особливості перекладу.

З*агальні правила передачі тексту*:

1. Закінчення сторінки не відображається.
2. Крапки в кінці заголовків не відтворюються.
3. Механічні або технічні помилки у текстах документів (змінені місцями літери, подвійні або зайві літери, пропущені літери, не надруковані літери внаслідок виходу за край документа або зниклі літери внаслідок технічного пошкодження документа, літери, наведені або виправлені від руки), що не впливають на зміст, виправляються без застереження.
4. Літери, що у машинописних документах заміняли відсутні або не працюючі літери друкарської машинки, при публікації передаються відповідними літерами за правилами сучасної орфографії без квадратних дужок і супроводжуються коментарем при першій згадці. Наприклад, часто літери українського алфавіту: **є**, **ї** передавалися літерами: **e**, **i**; а німецька літера **I i** передавалася **J j**.
5. Знак тотожності попередній інформації у вигляді подвійних лапок **”** або поєднання подвійних лапок і тире **“ – ”**, який найчастіше використовувався у таблицях, замінюється попереднім словом, взятим у квадратні дужки, з відповідним коментарем при першій згадці у документі.
6. Різночитання у написанні власних назв в одному й тому ж або різних документах зберігаються. Виправляються у квадратних дужках і відповідно коментуються лише помилки в загальновідомих власних назвах.
7. Без змін передаються бібліографічні назви (статей, книг, художніх творів та ін.) та документи, що цитуються.
8. Без застереження і без квадратних дужок при наявності пунктів 1, 2, 3 і т. д. наприкінці кожного пункту у разі відсутності ставиться крапка.
9. Підкреслення, які мають значення оформлення, не відтворюються, за виключенням смислових підкреслень.
10. Без застереження відтворюється знак тире там, де він передавався знаком рівності**.**
11. У машинописних документах без застереження замінено прямі дужки на круглі.
12. У машинописних документах часто цифра **1** при нумерації пунктів, розділів та ін. передавалася літерою **I**, яку при публікації без застереження і спеціального виділення квадратними дужками замінено на **1**. Виключення становить умисна нумерація римськими цифрами.

13. Числівник ...**1/2** передається без застереження як ...**,5**.
14. Без застереження у квадратні дужки **[ ]** беруться відсутні розділові знаки, необхідні за сучасним правописом, як то коми, крапки. Виключення складають лише два документи – № 101, де повністю відсутні розділові знаки, та № 98, де часто замість коми використовувався знак тире, або кома взагалі була відсутня. У цих двох документах відсутні розділові знаки поставлено за сучасним правописом без взяття їх у квадратні дужки.
15. Нестандартні скорочення розшифровуються у квадратних дужках **[ ]** без застереження, стандартні скорочення зберігаються.
16. Великі літери, якими друкувалися повністю заголовки, назви установ, відділів, прізвища, що мають характер оформлення, переводяться без застереження у рядкові літери із збереженням там, де це потрібно за вимогами сучасного правопису, першої великої літери.
17. Великі літери, які несуть емоційне навантаження (підкреслення значущості, поваги та ін.), збережено.
18. Вставки позначаються кутовими дужками **< >** без застереження, коментуються лише вставки з перекресленням попереднього слова або словосполучення. Виключення становлять вставлені літери, які, щоб не переобтяжувати текст, у кутові дужки не беруться. Якщо вставка у машинописному тексті рукописна, вона передається курсивом.
19. У машинописних документах рукописні резолюції, приписки, підписи, текст бланка або штампа передаються курсивом із зазначенням у примітках засобу написання та кольору чорнил.
20. У рукописних документах текст бланка або штампа також передається курсивом.
21. Пробіли між літерами у вигляді оформлення як то: А К Т, н а к а з у ю та ін., не зберігаються. Виключення становлять лише випадки, коли цим передається емоційний наголос, важливість, терміновість та ін.
22. У датах, написаних арабськими цифрами, відсутні перші дві цифри року – 19, проставляються без застереження у квадратних дужках – [19].
23. Оригінальні посилання, пояснення або коментарі, які могли позначатися знаками як то: *, *), +), x) або стрілочкою та виносилися у кінець сторінки або у кінець всього тексту, відтворюються без застереження з нового рядка меншим шрифтом одразу після абзацу, де міститься вказаний знак виноски. При цьому знак виноски передаємо знаком $^{x)}$ без застереження.
24. Кінець розділу або частини документа, який автор позначав або рискою посередині, або пунктирною лінією, або вензелем чи крапками, передається без застереження в усіх документах, де вони зустрічаються, трьома зірочками *** .
25. Крапки між літерами у скороченнях як то: У.С.Р.Р., К.П.Л. або u.s.w., b.z.w. та ін. при публікації беззастережно опускаються – УСРР, КПЛ, usw., bzw. Залишаються лише в тих випадках, що дозволяються сучасним правописом.

Для документів українською та російською мовами:

1. Зберігаються стильові особливості тексту, що включають типові русизми у текстах українською та українізми у текстах російською, а також діалектизми або застарілі слова.
2. Орфографічні помилки виправляються за сучасним правописом, якщо це не стосується русизмів і українізмів, і беруться у квадратні дужки **[ ]** з відповідним коментарем.
3. Посади, наукові та церковні звання, титули, а також слово *пан*, які писалися з великої літери, без застереження за сучасним правописом пишуться з малої літери. Велика літера залишається лише у випадку звернення до особи, що підкреслює шанобливе ставлення до неї.
4. Назви установ, організацій, відділів, в яких за тогочасним українським правописом кожне слово писалося з великої літери, включаючи саме слово *відділ*, приведено у відповідність до вимог сучасного правопису – в назвах установ і організацій перше слово пишеться з великої літери, а у назвах відділів з малої літери пишеться як слово відділ, так і його назва.
6. Подвійні лапки **”**, які означають у машинописних документах українською мовою апостроф або у текстах російською мовою твердий знак, без застереження замінено відповідно знаком апострофа **’** або твердим знаком без взяття у квадратні дужки.
7. У порядкових числівниках надрядкові закінчення без застереження переводяться у звичайні, наприклад, 3$^{\underline{го}}$ – в 3-го та ін.
8. В усіх документах українською мовою полонізми *повставати*, *переводити* у значенні “утворення”, “проведення” без застереження замінено відповідними за змістом дієсловами *поставати*, *проводити*.
9. Текст документа № 98, який написано за українським правописом 1928 р., без застереження передається за сучасним правописом:

– замінюються сполучення літер **ія** після приголосної на **іа**, наприклад, *матеріяльний*, *єпархіяльний*, *територіяльний*, *діякон* – на *матеріальний*, *єпархіальний*, *територіальний*, *диякон* та ін.; *нарід* – на *народ*; *инший* – на *інший*; кінцева **и** у родовому і місцевому відмінках іменників жіночого роду замінюється на **і**, наприклад, *ворожнечи*, *самостійности*, *каноничности*, *области* – на *ворожнечі*, *самостійності*, *канонічності*, *області*; суфікс та закінчення прикметників у родовому відмінку **-нього** – на **-ного**, наприклад, *рідного – рідного*;
– літери **г**, **і**, **е**, якими передавалися літери **ґ**, **ї**, **є**, відповідно замінюються своїми аналогами;
– відтворюється там, де це потрібно, повністю відсутній знак апострофа;
– написані окремо прийменники: *що до*, *себ то*, *з окрема*, *в ранці*, *на далі*, *як що, за кордоном*, та займенники *де хто*, *де кілька*, *де які*, *де кому*, прикметник *як найактивніший* при публікації пишуться разом: *щодо*, *себто*, *зокрема* та ін.;

– частки **ж**, **б**, які писалися разом з попереднім словом як то: *рівнож*, *колиб*, пишуться окремо – *рівно ж*, *коли б*;
– замінюються слова: *владико* у називному відмінку – на *владика, громодянин* – на *громадянин*, *магістер* (подекуди *магистер*) на *магістр*, *міряни* – на *миряни, Київа – на Києва, архимандрит* – на *архімандрит*;
– виправляються русизми, утворені за допомогою зайвих літер (наприклад, *областний*, *щастья*, *істнування*, *устний* та ін.);
– всі займенники пишуться з малої, а не з великої літери, як це написано в оригінальному тексті;
– прикметники: *Богослужбовий*, *Московський*, *Православний*, *Святий*, *Український*, *Німецький*, *Білоруський*, – пишуться з малої літери. Велику літеру залишено лише там, де підкреслюється емоційний наголос, або це слово належить до власної назви;
– іменники: *Українці*, *Кияни*, *Миряни*, *Народ*, *Влада*, словосполучення *Церковні Діячі, Пан Отець* – пишуться з малої літери;
– іменники: *Церква*, *Храм* у значенні будинку пишуться з малої літери.

Для документів німецькою мовою:

1. Архаїчні форми **ae**, **oe**, **ue, ss (sz)** сучасних літер **ä**, **ö**, **ü**, **ß**, які використовувалися у тих випадках, коли у друкарській машинці були відсутні ці літери, або у випадку телеграм беззастережно замінено на відповідні їм літери **ä**, **ö**, **ü**, **ß** (док. № 125, 128, 129, 134, 170, 171, 172, 178).
2. В іменниках, написаних внаслідок механічної помилки з малої літери, без застереження і взяття у квадратні дужки перша літера замінюється на велику (у німецькій мові за правилами як тогочасного, так і сучасного правопису всі іменники пишуться з великої літери).
3. Крапка та подвійні лапки – **.”** – якими закінчується наприкінці речення цитата, без застереження поміняно місцями.
4. Часові проміжки, які передавалися через косу лінію, наприклад, 1941/1945 без застереження передано через тире – 1941–1945.

Особливості перекладу

1. Назва *Lawra-Kloster* (дослівно: Лаврський монастир) перекладається як *Лавра*.
2. Шифри наказів та листів відтворюються за оригіналом без транслітерації літерних абревіатур, наприклад, **OKW** та без перекладу скорочення **Nr.**, що означає **№** (номер).
3. Транслітеруються типові канцелярські скорочення як от: **Abt.** – **Абт.** (відділ), **Tgb.** – **Тґб.** (щоденник) та ін.
4. Скорочення **Nr.**, що означає номер, у сполученні з типовими канцелярськими скороченнями, як **Abt.** – **Абт.**, **Tgb.** – **Тґб.** та ін., перекладається своїм відповідним знаком – **№**.

5. Літерні абревіатури, якими позначалися військові підрозділи, наприклад: *Einsatzgruppe D*, у перекладі зберігаються, але беруться у подвійні лапки – *Оперативна група "D"*.
6. У перекладі, крім приписок, резолюцій, дати, часу і номера отримання документа, не відтворюється канцелярська позначка архівації документа, яка могла передаватися літерами або римськими цифрами.
7. Літерна нумерація як от: **a) b) c) d)** та ін. при перекладі зберігається.
8. Квадратні дужки, в яких розкривається слово або словосполучення на місці знака тотожності: **"** або **" – "**, у перекладі без застереження опускаються.
9. Текст штампа, вставки, рукописні приписки, виділені упорядниками курсивом при публікації оригінальних документів, у перекладі друкуються звичайним шрифтом, якщо вони є частиною тексту документа.
10. Резолюції, примітки, ремарки та ін., що не є частиною тексту документа, у перекладі друкуються курсивом.
11. Кутові дужки, якими виділяються вставки, при перекладі опускаються.
12. У перекладі зберігаються квадратні дужки, якими при публікації було виділено помилково пропущене в оригіналі слово або слова.
13. У квадратні дужки при перекладі беруться слова, які відсутні в оригіналі, але розуміються за змістом.
14. Століття, які в німецьких документах пишуться арабськими цифрами, у перекладі передаються римськими цифрами.
15. Перекручені в німецьких документах до невпізнання місцеві географічні назви або прізвища не перекладаються, а передаються в оригінальному написанні (док. № 164).
16. Пробіли між літерами, які передають емоційний наголос, наприклад: т е р м і н о в о та ін., зберігаються.
17. Смислові підкреслення у перекладі зберігаються.

Републікація джерел

До збірника включено 40 опублікованих документів. Серед них шість документів були опубліковані у скороченому вигляді (№ 19, 20, 37, 150, 154, 164), два документи (№ 19, № 228) – у перекладі на українську мову з російської та два документи (№ 262, № 272) – з копії. Всі документи, крім двох (№ 29, № 36), звірені з оригіналами. При цьому у більшості випадків були виявлені помилки при публікації – пропущені слова, словосполучення і навіть речення та абзаци, неправильно розшифровані прізвища або поміняно між документами їхні резолюції. Тому раніше оприлюднені документи публікуються у цьому збірнику за оригіналами без скорочення з вказівкою їхньої попередньої публікації (див. також "Список використаних архівних фондів, археографічних та публіцистичних видань").

І. КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКА ЛАВРА – МУЗЕЙНЕ МІСТЕЧКО У МІЖВОЄННУ ДОБУ

№ 1. Ретроспективний перелік і схема київських церковних музеїв 1919 р., відділів Лаврського музею культів та побуту 1923 р. та музеїв Всеукраїнського музейного городка 1926–1933 рр., складені П. Курінним. ***Київ, 23 липня 1942 р.***

Схема розвитку
знищеного більшовиками Всеукраїнського музейного городка*

1917–1919 рр. З метою охор[он]и пам'яток культури у м. Києві при кожній церкві були засновані місцеві музеї цієї церкви**. Речі істор[и]чного і художнього значіння передано на перехования відповідальним особам релігійних громад.

1919 р. Існували такі музеї:

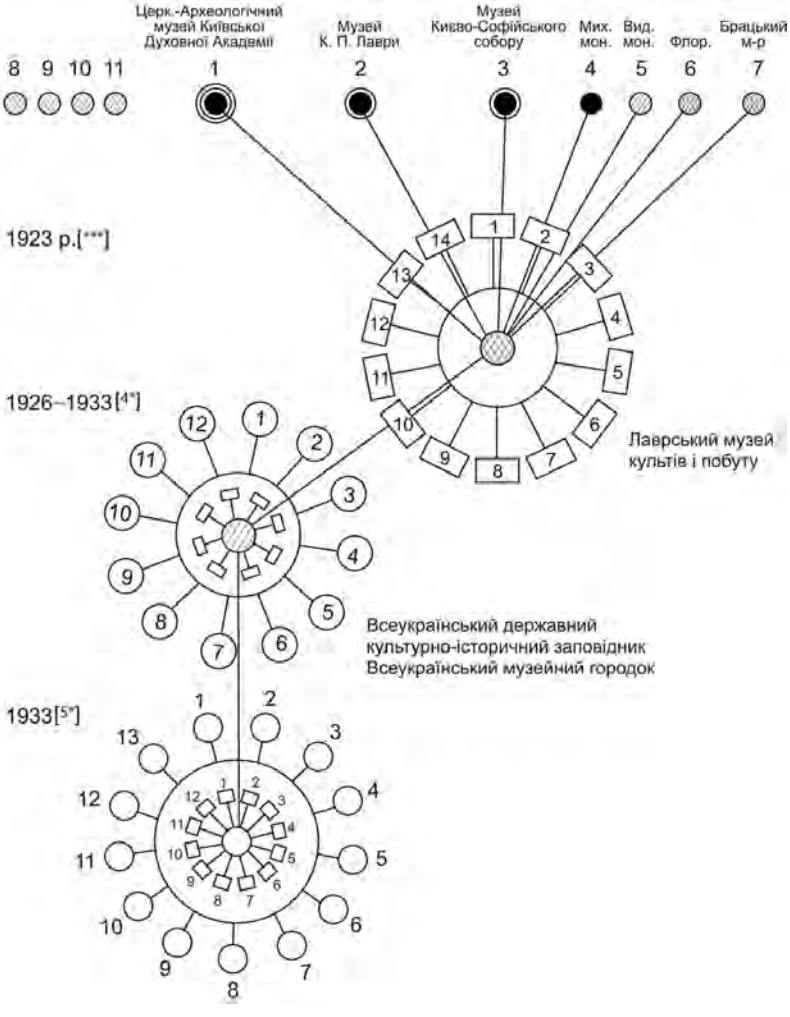

Реєстр музеїв 1919 року:

М[узей] Ц[ерковний] 1.Церковно[-]Археологічний музей при Київській Духовній академії[6*].

М[узей] Ц[ерковний] 2. Музей-Ризниця К[иєво-]П[ечерської] Лаври [і][1] її монастирів[7*].

М[узей] Ц[ерковний] 3. Музей-Ризниця К[иєво-]Софійського Великого Собору[8*].

4. Музей К[иєво-]Михайлівського м[онасти]ря[9*].
5. [Музей][2] К[иєво-]Видубицького монастиря[10*].
6. [Музей] Флоровського м[онасти]ря[11*].
7. [Музей] Брацького м[онасти]ря[12*].
8. [Музей] ц[еркви] Іллінс[ь]кої[3].
9. [Музей] ц[еркви] Успіння на Подолі.
10. [Музей] ц[еркви] Доброго Миколая.
11. [Музей] ц[еркви] Царя Константина.
12. [Музей] ц[еркви] Куренівської.
13. [Музей] ц[еркви] Пр[і]орської[4].
14. [Музей] ц[еркви] Десятинної[13*].
15. [Музей] ц[еркви] Тр[ьо]хсвятської[5].
16. [Музей] ц[ерковний] Володимирського собору.
17. [Музей] ц[еркви] Університету св. Володимира.
18. [Музей] ц[еркви] Володимирської приходської.
19. [Музей] ц[ерковний] Китаєвої пустині.
20. [Музей] ц[ерковний] Феофанії.
21. [Музей] ц[еркви] Успіння в Переяславі.
22. [Музей] ц[еркви] Александро-Невської.
23. [Музей] ц[еркви] Петропавловської.
24. [Музей] ц[ерковний] Грецького м[онасти]ря.
25. [Музей] ц[еркви] Ольгінської.
26. [Музей] ц[еркви] Вел[икого] Миколая.
27. [Музей] Слупського Микільського м[онасти]ря[14*].
28. [Музей] ц[ерковний] Феодосієвської церкви.
29. [Музей] ц[ерковний] Георгієвської церкви.
30. [Музей] ц[ерковний] Андрієвської церкви[15*].
31. [Музей] Іон[и]н[ського] м[онасти]ря.

---

[1] Тут і далі сполучення і передається автором літерою *и*

[2] Тут і далі замість слова Музей поставлено подвійні лапки як знак тотожності попередньому слову.

[3] У документі *Ілліньскої*

[4] У документі *Приорської*

[5] У документі *Трехсвятської*

32. [Музей] ц[еркви] Всіх Скорбящих.
33. [Музей] ц[еркви] Спаса на Берестові.

Реєстр відділів Лаврського музею культів та побуту з 1923 р.[16*]

x 1. Галерея самоцвітів[17*].
x 2. Відділ металу і камін[н]я[18*].
x 3. Шиття і тканини[19*].
x 4. Письма і друку[20*].
5. Станкового малярства[21*].
x 6. Історії релігій[22*].
7. Історії К[иєво-]П[ечерської] Лаври[23*].
8. Нумізматичний[6, 24*].
x 9. Архітектури[25*].
10. Бібліотека митр[ополита] Флавіана[26*] [і] Старолаврська АН УСРР[27*].
11. Фототека[28*].
12. Планотека[29*].
13. [Посту][7] і муміфікації[30*].
x 14. Всеукраїнська реставраційна майстерня[31*].

Реєстр відділів і музеїв
Всеукраїнського державного культурно-істор[и]чного[8] заповідника
(Всеукраїнського музейного городка)[32*]

x 1. Лаврський музей зо всіма своїми відділами[33*].
x 2. Музей лиярництва[34*] (дзвіниця з зразками найдавніших дзвонів з України).
3. Музей історії К[иєво-]П[ечерської] Лаври[35*].
x 4. Музей історії релігій[36*].
x 5. Музей архітектури[37*].
x 6. Музей археології АН УСРР[38*].
x 7. Кабінет антропології АН УСРР[39*].
x 8. Музей першоджерел до історії України П.П. Потоцького[40*].
x 9. Музей українських діячів науки і мистецтва[41*].
x 10. Музей театральний[42*].
x 11. Бібліотека Старолаврська і митр[ополита] Флавіана.
12. Істор[и]чний музей ім. Т.Г. Шевченка[43*].
13. Обласний музей революції[44*].

---

[6] Напроти назви відділу *Нумізматичний* написано і закреслено рукою П. Курінного *АН УСРР*

[7] У документі *Тіста*

[8] Тут і далі в оригіналі *історічного*

1936. Утворено музей Антирелігійний[45*], шляхом ліквідації непотрібних для нього колекцій, себто ліквідації усіх істор[и]чних і художніх цінностів.

P.S. Хрестиками відзначаю те, що знищено більшовиками.

23/VII 1942 П. Курінний

Оригінал, рукопис (фіолетове чорнило).
ДАКО, ф. Р-2412, оп. 2, спр. 263, арк. 3, 1–2

№ 2. Штатний розпис Центрального антирелігійного музею УРСР.
Київ, 26 травня 1940 р.

Наказ № 30
по Центральному Антирелігійному Музею від 26/V-40 р.

На підставі затвердженого НКО УРСР кошторису та штатних одиниць для ЦАМ зареєстрованих в Кіровському районному фінансовому відділі, встановлюю штати та ставки зарплати на 1940 р.

Штатний роспис

№№ п/п	Назва структурних підрозділів та назва посад	Кількість штатних одиниць	Ставка на місяць
	Адмін[істративно-]управл[інський] персонал		
1.	Директор[46*]	1	700
2.	Заст. директ[ора] по госп[одарській] част[ині][47*]	1	500
3.	Секретар[,] зав[ідуючий] особ[овим] скл[адом][48*]	1	225
4.	Зав[ідуючий] спецчастиною[49*]	1/3	260
5.	Друкарка[50*]	1	118
6.	Головний бухгалтер[51*]	1	600
7.	Заступник головного бухгалтера[52*]	1	450
8.	Скарбник	1	186
9.	Зав[ідуючий] складами[53*]	1	160
10.	Кур'єр[54*]	1	70
11.	Убиральниця	1	80
12.	Вартових озброєних[55*]	11	118
13.	Нач[альник] стор[ожової] охорони[56*]	1	175
	Разом:	22[9]	

[9] Написано від руки фіолетовим чорнилом з натиском.

	Інш[ий] адм[іністративно-]тех[нічний персонал		
14.	Опалювачі центр[ального] опалення[57*]	2	150
15.	[Опалювачі][10] пічного опалення[58*]	4	93
16.	Убиральниць[59*]	14	80
17.	Столяр[60*]	1	259
18.	Монтер[-]механік[61*]	1	259
19.	Електромонтер[62*]	1/2	105
	Разом:	22,5	
	Науковий персонал		
20.	Заст[упник] директора по н[ауковій] частині[63*]	1	561
21.	Вчений секретар[64*]	1	311
22.	Зав[ідуючі] відділами музею[65*]	6	411
23.	Старші наукові робітники[66*]	8	361
24.	Молодші наукові робітники[67*]	5	250
	Разом:	21	
	Науково[-]доп[оміжний] персонал		
25.	Лаборанти[68*]	5	186
26.	Старші наглядачі[69*]	6	138
27.	Бібліотекар[70*]	1	200
28.	Художник[-]оформитель[71*]	1	500
29.	Фотограф[72*]	1	400
	Разом по Д[ержавному] Б[юджету]:	14[11]	
	Адмінапарат		
30.	Зав[ідуючий] розрахунковим столом[73*]	1	325
31.	Скарбник	1	186
	Разом:	[2][12]	
	Науковий персонал		
32.	Зав[ідуючий] масового відділу[74*]	1	411
33.	Організ[атор] мас[ових] екскурс[ій]	1	400
	Разом:	[2]	
	Науково-доп[оміжний] персонал		
34.	Наглядачі[75*]	30	98
	Всього по Установі:	113,5[13]	

Директор Центрального антирелігійного музею [підпис][14] А. Шенгер

Оригінал, машинопис.
ДАКО, ф. Р-3512, оп. 1, спр. 2, арк. 67–68

---

[10] Замість слова *Опалювачі* стоїть знак тотожності – *“* –
[11] Написано від руки фіолетовим чорнилом з натиском.
[12] В оригіналі тут і у наступній графі загальну кількість не проставлено.
[13] З натиском написано від руки фіолетовим чорнилом.
[14] Власноручний підпис А. Шенгера фіолетовим чорнилом.

№ 3. Висновки та пропозиції наукових співробітників Центрального антирелігійного музею СРСР М. Кузнєцова і Л. Лазаровича щодо роботи Центрального антирелігійного музею УРСР у Києві. *[Київ, після 31 жовтня 1940 р.]*

Выводы и предложения в связи с обследованием состояния работы Центрального антирелигиозного музея УССР

В течени[е][15] 12 дней, с 20 по 31 октября с[его] г[ода], по поручению ЦС СВБ СССР научные сотрудники ЦАМ (Москва) М.П. Кузнецов и Л.Н. Лазар[о]вич[16] производили обследование Центрального антирелигиозного музея УССР в г. Киеве. Цель обследования – ознакомиться с состоянием научно-исследовательской и массовой работы Музея, выяснить ее недостатки и наметить предложения, способствующие улучшению работы Музея.

За указанный срок мы ознакомились с архитектурно-историческими памятниками, находящимися в ведении Музея[76*] (Троицкая надвратная церковь, Успенский собор, Ближние и Дальние пещеры и др.), осмотрели экспозицию, расположенную в залах музея, прослушали нескольких экскурсоводов, ознакомились с отделом фондов (включая архив и фототеку) и с библиотекой Музея.

Кроме того[,] мы детально просмотрели экспозицию Исторического музея[77*], находящегося на территории быв[шей] Лавры, с целью сравнения имеющегося там материала и его освещения с историческим материалом и его подачей в Антирелигиозном музее.

В результате проделанной нами работы мы пришли к следующим выводам.

I. Об общем состоянии Музея, его научно-исследовательской и массовой работе

Центральный антирелигиозный музей Украины находится на территории быв[шей] Киево-Печерской Лавры, превращенной в Культурно-исторический заповедник (Музейный городок), находящийся в ведении Наркомпроса УССР. Кроме Антирелигиозного музея на территории Музейного городка находится: Исторический музей, Музей революции[78*], Театральный музей. Таким образом, Музейный городок не представляет собой единого научного центра, объединяющего научное использование церковно-исторических памятников. Часть интересных в историческом отношении памятников не принадлежит ни тому, ни другому музею, а находится в ведении хозяйственного управления Музейного городка[79*] и как объекты музейного показа не используются[,] (напр[имер,] монастырская стена XVII в., некоторые церковные здания[)]. Реставрация

[15] У документі тут і далі *В течении*

[16] У документі помилково *Лазаревич*

церковно-исторических памятников, используемых Антирелигиозным музеем, также[17] находится в ведении хозяйственного управления Музейного городка, которое, имея для этого специальные средства, своевременно реставрацию не производит (пример – звонница).

Отсутствие единого научного руководства делом использования памятников быв[шей] Лавры сказывается и на внешнем виде культурно-исторического заповедника: территория его имеет неопрятный вид, висят устаревшие указательные дощечки, к стенам архитектурных памятников прибиты полинявшие полотнища с текстами изречений классиков марксизма.

Центральный антирелигиозный музей проделал и делает большую работу по освоению памятников и предметов быв[шей] Лавры и использования их для дела антирелигиозной пропаганды. Тем не менее, в своем настоящем виде Музей не отвечает задачам, стоящим перед ним, как перед [укр]аинским антирелигиозным музеем, расположенным на месте Киево-Печерской Лавры, пользовавшейся мировой [извест]ностью, несмотря на то, что он располагает богатейшими фондами и ценнейшими церковно-историческими памятниками, привлекающими в Музей значительное число посетителей (260000 в 1939 г.).

Главные недостатки работы Музея заключаются в том, что он не создавал нужной экспозиции, дающей представление о происхождении религии, развитии форм религиозных верований и разоблачающей не только деятельность церкви и духовенства, но и самую религиозную идеологию, как опиум народа, что Музей[,] по сути дела[,] не ведет глубокой научно-исследовательской работы в области истории религии и атеизма, изучения религиозных пережитков и методов борьбы с ними в наше время, в том, что Музей не организовал[,] как следует[,] массовой, популяризаторской работы.

Экспозиция Музея состоит из двух частей:

а) из отдела памятников, куда входят: 1) Успенский собор XI в., 2) Троицкая надвратная церковь, 3) Ближние и Дальние пещеры, 4) мастерская “мощей”[80*] и б) из экспозиции, расположенной в залах. Последняя имеет следующие отделы: 1) атеизм и религия в эпоху феодализма, 2) атеизм и религия в эпоху капитализма и империализма, 3) атеизм и религия в эпоху Великой Октябрьской революции и социалистического строительства, 4) Сталинская Конституция и антирелигиозная пропаганда.

Отделов или материалов в экспозиции о религии, происхождении и классовой сущности христианства, иудаизма и др. в Музее нет, также, как нет материала по атеизму, хотя слово “атеизм” фигурирует в названии всех отделов. К тому же[,] основная часть экспозиции (памятники и наиболее интересная по материалу часть экспозиции в залах) относится к истории Лавры, а та часть, которая выходит за пределы Лавры и говорит более широко о религии и церкви

[17] *У* документі тут і далі также написано окремо *так же*

(напр. отделы Великая Октябрьская революция, Сталинская Конституция), построены на бледном, плоском материале и нужной цели[,] по сути[,] не достигают. Таким образом[,] экспозиция носит односторонний антицерковный и исключительно антиправославный характер, она не вскрывает корней религии, не объясняет ее происхождения, не дает достаточной критики реакционности религиозной идеологии вообще. Во всей экспозиции отсутствует материал, разоблачающий христианскую догматику (за исключением одной иконы "Страшный суд", экскурсоводами не используемой). Все сводится в основном к тому, как Лавра в разные периоды своего существования обманывала и вкупе с господствующими классами угнетала народ.

* * *

В использовании для музейного показа церковно-исторических памятников есть ряд существенных недостатков. Сам[и][18] объекты еще недостаточно изучены и экспозиционно разработаны. Троицкая надвратная церковь, содержащая интересную с точки зрения антирелигиозной пропаганды роспись XVIII века, для показа не подготовлена. Успенский собор показывается односторонне, лишь со стороны его истории и некоторых примеров связи духовенства с господствующими классами.

Особенно надо отметить недостаточную научную разработанность антирелигиозной экспозиции пещер – этого наиболее ответственного объекта, представлявшего собой в прошлом центр лаврского мракобесия и теперь более всего интересующего музейного посетителя. Здесь все антирелигиозное воздействие заключается в беседе экскурсовода перед входом в пещеры и по выходе из них, в то время, как в надпещерных церквях имеется достаточно места для устройства научной экспозиции, которая на наглядном материале объясняла бы происхождение пещер, их историю, процесс естественной мумификации трупов, разоблачала бы "чудеса" и проч[ее].

Неудовлетворительно и слабо разработан и другой весьма любопытный памятник лаврского мракобесия – мастерская мощей. Оборудование мастерской и процесс изготовления "мощей" представлены очень неполно. "Святые колодцы" Антония и Феодосия и некоторые другие части территории бывш[ей] Лавры, интересные с точки зрения показа лаврского быта и способов воздействия на верующих[,] в экскурсионные маршруты не входят.

* * *

Одним из существенных недостатков работы Музея является непродуманность экскурсионного маршрута. В маршрут входит показ памятников и одного-двух отделов экспозиции в залах. Опасаясь, что посетители Музея после осмот-

[18] У документі *Самые*

ра памятников в отделы “плоскостной” экспозиции не пойдут, экскурсоводы начинают экскурсии с экспозиции в залах, напр[имер] с отдела Сталинской Конституции, а после переходят к памятникам – Успенскому собору и пещерам. Ясно, что убедительность экскурсии от этого страдает[,] и что маршруты должны быть пересмотрены.

* * *

Экспозиция в залах построена крайне неудовлетворительно. Как уже было отмечено, она содержит не столько критику религии по существу, сколько критику лаврского духовенства. Кроме того, в ряде отделов тематика недостаточно научно проработана[,] и материал подан неправильно. Так, в отделе “Киевского государства” ничего не говорится о племенных[,] о родовых культах славян, поэтому неясны причины, обусловившие потребность в единой религии, непонятна роль и значение для Киевской Руси христианизации, которая характеризуется односторонне[,] лишь как следствие усиления феодального гнета. Отсюда – неудачные формулировки экскурсоводов о “взаимствовании из Византии реакционной религии”, как-будто до этого у славян религиозных верований не существовало, или они не были реакционны. Совершенно отсутствует и характеристика культа, сложившегося в результате принятия христианства (двоеверие, культ местных святых-покровителей), нет и общей характеристики церковной организации, появившейся на Руси, как организации феодальной.

В дальнейшем экспозиция ограничивается лишь показом истории Лавры с XI и до конца XVIII в. на весьма однообразном и неинтересном материале, говорящем о том, что феодалы укрепляют Лавру, Лавра помогает феодалам угнетать народ. Нет ничего о развитии украинской культуры, об атеизме, сектантстве. В виду однообразия тематики, ряд ценнейших экспонатов, имеющихся в экспозиции (первопечатные русские книги издания Лавры, ценные вклады), правильно не используются. Выглядит экспозиция чрезвычайно скучной, так как состоит почти сплошь из плоского материала (фото, неважно сделанные рисунки, диаграмы, таблицы). К тому же[,] она до крайности перегружена документальными текстами, написанными без соблюдения единства то на украинском, то на русском языках.

[Обр]ащает на себя внимание полное отсутствие пояснительных [тек]стов, которые раскрывали бы содержание данной темы.

Необходимо отметить небрежность и непродуманность в использовании в экспозиции текстов изречений классиков марксизма. Во-первых, в виду отсутствия в экспозиции материалов, разоблачающих и критикующих сущность религиозного мировоззрения, говорящие об этом тексты часто помещены не на месте, отчего их значение в данной экспозиции проигрывает. Так, например, текст Ленина, начинающийся словами: “Того, кто всю жизнь работает и нуждается[,] религия учит терпению…”, висит на щите, показывающем восстание

крестьян в одном лаврском селе. Слова Ленина: “Тех, кто живет чужим трудом, религия учит благотворительности в земной жизни…”[,] помещены рядом с изображением пьянствующих монахов – главным экспонатом темы “Быт монахов XVIII в.” Примером того, как не надо пользоваться текстами[,] служит также и текст тов. Ярославского из его статьи о Лавре. Будучи оторван от контекста, этот текст, начинаясь со слов: “Отсюда дол[ж]ен быть нанесен решительный удар” (по невежеству, предрассудкам), помещен над входом в самую пещеру – черной, мрачной дырой, и при необычности всей обстановки понимается в смысле удара из пещеры, а не со стороны культуры, науки, каков его действительный смысл.

Во-вторых, тексты классиков марксизма в некоторых случаях неправильно цитируются. Так, в теме “Крещения Руси” текст Маркса из “Секретной дипломатии XVIII в.” о князе Владимире, завоевавшем Крым, приведен в вольной ре[да]кции[19], не буквально. (Сравнить хотя бы с книгой Б. Грекова: Киевская Русь, 1939 г., стр. 163).

В-третьих, многие тексты[,] изречения классиков марксизма оформлены весьма небрежно, написаны кое-как на фанерках, дощечках или на полинявших полотнищах (снаружи).

Отдел “Сталинская Конституция и антирелигиозная пропаганда” не соответствует стоящим перед ним задачам, как перед одним из ведущих отделов Антирелигиозного музея. Несмотря на хорошее внешнее оформление, он выглядит крайне неинтересным, так как построен исключительно на плоскостном материале (на фото, диаграммах, таблицах), напоминающих выставку, чем отдел музея. Тематика отдела имеет самый общий характер; из 11–12 тем девять не содержат никакого антирелигиозного материала. В таком виде отдел мог бы существовать при любом музее, т.к. нужной для антирелигиозного музея специфики в нем нет. Каждая тема дается в двух планах: новое и старое, хотя “старое” неизбежно повторяет то, что дано в предыдущих отделах. Все это приводит к тому, что отдел Сталинская Конституция и антирелигиозная пропаганда, который должен был бы [б]ыть органическим продолжением отдела Великая Октябрьская революция, имеет характер совершенно самостоятельной выставки по вопросам социалистического строительства, не связанной с остальными отделами Музея. Этому способствует также то обстоятельство, что отдел Сталинская Конституция находится в помещении, не связанном с другими экспозиционными отделами музея, что весьма затрудняет организацию экскурсионных маршрутов.

Неудовлетворительное состояние экспозиции в течени[е] нескольких лет свидетельствует о слабой постановке научно-исследовательской работы <в> Музее. В настоящее время экспозиция ряда отделов разрабатывается заново по новой тематике, в соответствии с новым профилем Музея.

---

[19] У документі *раекции*

Согласно тематике этого профиля, Музей должен иметь ха[р]актер музея истории религии и атеизма. Однако[,] в настоящем виде профиль не может быть положен в основу перестройки экспозиции, так как недостаточно научно проработан, не определяет новых вопросов и представляет собой простой перечень многочисленных тем, чрезвычайно дробных и во многих случаях не характерных для изучения того или иного периода в истории религии и атеизма. Так, профиль предусматривает отдел "религия и атеизм в мировой истории", где наравне с темами, пригодными вполне для выделения в специальные отделы (напр[имер,] "Происхождение религии", "Религия в рабовладельческом обществе")[,] указывается подряд большое количество дробных тем из разных времен и религий (напр[имер,] "Разделение церквей на западную и восточную", "Крестьянская война в России в начале XVII в."[,] "Восстание Степана Разина", "Русско-японская война" и пр.). Такая дробность в профиле совершенно излишня, тем более, что Музей не обладает материалом для разработки этих тем, также как, например, и таких, как религия древней Индии, Персии и др. Вместе с тем в профиле не указывается целого ряда очень существенных тем, выходящих за рамки того или иного узкого исторического периода, напр[имер,] темы, говорящей о средствах и методах религиозного воздействия на массы, о порабощении религией женщины, о социальных корнях религии при капитализме, о религии в быту экспл[у]атируемых[20] и экспл[у]атации классов, о борьбе церкви с наукой и просвещением и др.

Данный профиль требует уточнения, определения важнейших проблем и сокращения слишком дробной тематики. Другим недостатком научно-исследовательской работы является отсутствие разработки современных проблем антирелигиозной пропаганды. Такими вопросами, как пути преодоления религии, религиозные пережитки в настоящее время, современное состояние православной, католической церкви, сектантства и т.д. Музей не занимается. Отсутствие внимания к этим проблемам выражается[,] в частности[,] и в том, что у сотрудников Музея в ряде случаев наблюдается недооценка вещей, не обладающих художественной ценностью, хотя бы в имеющих антирелигиозное значение. Так, в фондах Музея, располагающим большим количеством вещей, имеющих огромную художественно-историческую ценность, не нашлось места для привезенных из западных областей Украины современных предметов католического культа или, напр[имер] для ряда бытовых предметов, связанных с религиозной обрядностью. Эти вещи были выделены в "резерв", как непригодные для Музея.

Музей не ведет собирательской работы, необходимой как для постановки изучения ряда важнейших антирелигиозных проблем, так [и] для обеспечения Музея экспозиционным материалом.

---

[20] У документі тут і далі у різних відмінках за застарілою орфографією *эксплоатируемых*

Многие разрабатываемые в настоящее время согласно профиля Музея темы материалом не обеспечены. Богатейшие фонды Музея не изучены[,] и работа по изучению хранящихся в них ценнейших вещей не ведется. Работа по фондам не организована, в частности не определена структура фототеки, система ее рубрикации, неясно самое ее назначение.

Не разрабатывается и не используется полностью также и архив.

* * *

Причинами неудовлетворительного состояния научно-исследовательской работы Музея являются:

1. Отсутствие нужной организации и руководства научно-исследовательской работой в Музее. Зав[едующий] научной частью, несмотря на наличие должности ученого секретаря, выполняет функции и организаци[ю][21] научно-исследовательской работы и ее практического проведения, самолично занимаясь переработкой разнообразных тем, представляемых научными работниками.

2. Недостаточная теоретическая подготовка научных сотрудников Музея, из которых не все способны вести самостоятельную научную работу[81*]. Значительный процент научных сотрудников не имеет высшего образования. Условий для теоретического роста научных сотрудников не создано. План работы Музея не предусматривает подготовки и защиты ни одной диссертации.

3. Отсутствие контакта между Музеем и другими научными учреждениями г. Киева. Научные силы Киева к работе Музея не привлекаются. Ученый совет Музея состоит из одних работников Музея и недостаточно авторитетен.

4. Наркомпрос УССР не руководит в достаточной мере Музеем и не оказывает ему нужной помощи. Богословская библиотека, принадлежавшая Музею, была передана в фонд Исторической библиотеки[82*][,] и хотя научное использование ее представляется возможным только в Антирелигиозном музее[,] и последний добивается возвращения ее, Наркомпрос УССР Музей в этом вопросе не поддерживает. Также не оказывает[22] Наркомпрос поддержки Музею и в отношении размещения его экспозиционных залов [в] наиболее удобных помещениях, в отношении обеспечения кадрами квалифицированных работников и др.

5. Со стороны ЦС СВБ Украины Музей также не получает никакой помощи[,] ни по линии научной работы, в виде ли постановки определенных проблем (напр[имер,] изучение современного состояния религиозных организаций и отхода масс от религии) или, в виде методических указаний, ни по линии организации работы. Вопросами состояния работы Музея ЦС СВБ Украины не занимался и докладов дирекции музея не заслушивал.

---

[21] У документі *организации*

[22] У документі помилково *отказывает*

* * *

По линии массовой работы Музея необходимо отметить ее слабость в деле популяризации Музея в широких массах населения. Музей не организует специальных лекций, докладов и не издает массовой литературы о Музее, его работе, экспонатах, памятниках и о прошлом Киево-Печерской Лавры.

* * *

II. Предложения
по улучшению работы Центрального антирелигиозного музея УССР

Для улучшения работы Центрального антирелигиозного музея УССР и исправления недостатков, выявленных при ознакомлении с состоянием и работой Музея, необходимо проделать следующее:

1. Чтобы превратить территорию быв[шей] Киево-Печерской лавры в подлинный культурно-исторический заповедник, создать единое руководство всем Музейным городком – все объекты и памятники быв[шей] [Л]авры, имеющие художественно-историческое и антирелигиозное значение, передать в ведение Центрального антирелигиозного музея, поручив ему научное использование, охрану и реставрацию этих памятников. Вместе с этим привести территорию Музейного городка в культурный, опрятный вид, отвечающий требованию культурно-исторического заповедника.

2. Создать Центральному антирелигиозному музею необходимые условия для развертывания работы. В частности[,] предоставить Музею помещени[я][23] для новых экспозиционных отделов и для научной библиотеки[83*] Музея.

3. Просить Совнарком УССР вынести решение о возвращении Центральному антирелигиозному музею богословской библиотеки, переданной в фонд Гос[ударственной] исторической библиотеки и ею неиспользуемой.

4. Укрепить научное руководство Центрального антирелигиозного музея. Создать авторитетный Ученый совет Музея с включением в его состав[24] представителей других научных учреждений г. Киева (Института истории Академии наук, университета, музеев).

5. Обратить особое внимание на необходимость укомплектования Музея квалифицированными научными работниками. Создать необходимые условия для повышения квалификации наличного состава научных работников и экскурсоводов, организуя с этой целью специальные семинары, теоретические конференции и проч[ее].

Предусмотреть в плане научной работы Музея подготовку научными работниками кандидатских диссертаций.

---

[23] У документі помилково *помещению*

[24] У документі *его в состав*

6. В связи с тем, что профиль Музея не отвечает научным требованиям и задачам Центрального антирелигиозного музея УССР, необходимо переработать его в сторону уточнения, конкретизации, определения узловых вопросов.

Профиль музея должен содержать следующие основные разделы:

1. Наука и религия. 2. Происхождение религии. 3. Религия и атеизм в древнем мире (Древний Восток, Греция, Рим). Происхождение христианства. 4. Происхождение и классовая сущность иудаизма. 5. Религия и атеизм в западно-европейском средневековье. 6. Религия и атеизм в истории народов СССР. 7. Религия и атеизм в новое время (в капиталистических странах). 8. Социалистическое строительство и борьба против религии.

7. Разработать научную тематику отделов Музея в соответствии с профилем и[,] в первую очередь[,] пересмотреть тематику сте[н]дов, намечаемых к реэкспозиции (отдел феодализма, отдел капитализма).

Обратить особое внимание на усиление в тематике отделов Музея вопросов критики и разоблачения религиозной идеологии как опиума народа, избегая одностороннего показа, сводящегося лишь к критике церкви и духовенства.

8. Разработать новый экспозиционный план отдела “Сталинская Конституция и антирелигиозная пропаганда”, построив его на ярких вещественных, документальных и иллюстративных материалах, характеризующих основные разделы: 1. Победа социализма и отход трудящихся масс от религии, 2. Вред религиозных пережитков, 3. Реакционная деятельность церковников и сектантских вожаков, 4. Коммунистическое воспитание и задачи антирелигиозной пропаганды.

9. В целях наилучшего использования церковно-исторических памятников быв[шей] Лавры для разоблачения реакционной сущности религии и церкви и показа связи церкви с экспл[у]ататорскими классами, необходимо:

а) включить в экспозиционный маршрут Троицкую надвратную церковь, представляющую интерес и как архитектурный памятник XII века[,] и со стороны сюжетов внутренней росписи XVIII в.;

б) в экспозицию быв[шего] Успенского собора включить материал, характеризующий реакционную сущность христианского учения. Дополнить экспозицию вкладами, свидетельствующими о связи церкви с экспл[у]ататорскими классами;

в) в помещении быв[шей] церкви “ближних пещер” разработать экспозицию, разоблачающую всю систему церковного шарлатанства и религиозного мракобесия, средством которых служили пещеры. Экспозиция должна содержать: 1. Геологическую характеристику пещер и объяснение их происхождения, 2. Объяснение причин естественной мумификации трупов, 3. Использование церковью пещер (как место заточения, как средства одурачивания людей при помощи мощей, “чудес” и т.п.), 4. Доходы Лавры от пещер, 5. Предметы массовой торговли Лавры[84*];

г) разработать заново экспозицию Лаврской мастерской мощей, восстановив ее прежний вид, показав ее значение для Лавры и наглядно представив процесс фабрикации мощей и других предметов обмана верующих;

д) разработать вопрос о возможности использования в антирелигиозных экскурсиях остальных объектов и частей территории быв[шей] Лавры с целью получения наиболее полного представления о Лавре, ее деятельности, способах религиозного воздействия на верующих (“святые” колодцы, колокольня, монастырские стены, свечной завод, митрополичий дом, сад, типография, трапезная, кельи и т.п.).

10. Просмотреть существующие маршруты экскурсий и разработать новые маршруты, наиболее целесообразно сочетающие показ памятников с экспозицией в залах.

11. Тщательно проверить все имеющиеся в экспозиции тексты (этикетаж, экспл[у]атация и проч.). Особое внимание обратить на правильное цитирование и надлежащее оформление текстов изречения классиков марксизма. Небрежно оформленные тексты заменить новыми.

Пояснительные надписи в экспозиции музея давать на украинском и русском языках.

12. Максимально приблизить тематику научно-исследовательской работы Музея к современным задачам антирелигиозной пропаганды. В частности, уделить внимание разработке следующих актуальных проблем: пути преодоления религии, религиозные пережитки в настоящее время, современное состояние православной церкви, католичества, иудаизма и сектантства. Обратить особое внимание на изучение реакционной деятельности религиозных организаций в б[ывшей] Зап[адной] Украине в прошлом и настоящем, а также на изучение развития атеистического движения масс.

13. В соответствии с планом научно-исследовательской работы Музея систематически проводить научно-собирательскую работу путем выездов научных работников в районы Украины для сбора материалов, в первую очередь по вопросу о религиозных пережитках в настоящее время и их преодолении.

14. Приступить к изучению и научному описанию богатейших фондов Музея с целью использования нужных материалов в экспозиции Музея.

15. Считать нецелесообразным создание намечаемой “Выставки культовых предметов” в том виде, в каком она представлена в тематико-экспозиционном плане, в виду неясности целевой установки и недостаточной проработанности вопроса.

16. В целях популяризации Центрального антирелигиозного музея и усиления эффективности проводимой им антирелигиозной пропаганды необходимо систематически издавать популярные брошюры, в частности по истории Киево-Печерской Лавры и ее реакционной деятельности, альбомы, путеводи-

тели на материалах Музея. Издани[я][25] должны выходить на украинском и русском языках.

17. Считать необходимым для усиления антирелигиозной пропаганды организовать на территории Музея антирелигиозный лекторий с киноустановкой. Просить Наркомпрос оказать содействие Музею в приобретении кинопроекционного аппарата, предоставления необходимого для этого помещ[ения] и антирелигиозных кинофильмов.

18. Принять меры к усилению руководства Музеем со стороны Наркомпроса УССР и оказания систематической конкретной помощи Музею в организации научно-исследовательской и массовой работы, в укреплении Музея кадрами научных работников и в создании необходимых условий для их работы и теоретического роста.

19. Отметить слабое участие ЦС СВБ Украины в работе Музея и предложить ЦС СВБ установить тесную связь с Музеем и оказывать ему повседневную практическую помощь в научной и массовой работе, рассматривая Музей как свою научно-исследовательскую базу и центр массовой антирелигиозной пропаганды.

Научн[ые] сотрудники ЦАМ (Кузнецов)
(Лазарович)

Копія, машинопис (3-й примірник, синя копірка).
ЦДАВО України, ф. 166, оп. 11, спр. 469, арк. 1–9зв.
Опубліковано:
"Выводы и предложения в связи с обследованием состояния работы Центрального антирелигиозного музея УССР" / опублікував Р.І. Качан // ЛА. – 2003. – Вип. 11. – С. 183–191[26]

КОМЕНТАРІ

Документ № 1.

*...*Всеукраїнського музейного городка...* – після постанови РНК УРСР № 720 від 11 липня 1939 р. "Про Український історично-культурний заповідник "Музейне містечко" в Києві" (ЦДАВО України, ф. 2, оп. 7, спр. 114, арк. 2–3) в офіційній україномовній документації суржикова назва "Музейний городок" повністю витісняється українською назвою "Музейне містечко". Варто проте зазначити, що задовго до цієї постанови багато українських діячів науки і культури послуговувалися саме українською назвою.

**...*при кожній церкві були засновані місцеві музеї цієї церкви*… – церковні музеї, які нижче перелічує автор, виникли не стільки внаслідок пам'яткоохоронної діяльності, зумовленої воєнними діями на території України у період визвольних змагань, скільки у результаті антирелігійної політики радянської влади, яка почала активно втілюватися в Україні, і зокрема у Києві, з 1919 р. Витоком її був декрет Тимчасового робітничо-

[25] У документі *Издание*

[26] У публікації відсутній цілий абзац розділу I щодо масової роботи та є інші невідповідності оригіналу.

селянського уряду України "Про відокремлення церкви від держави та школи від церкви" від 19 січня 1919 р. (опублікований 22 січня 1919 р.), скалькований майже без змін з однойменного декрету РНК Радянської Росії від 20 січня 1918 р. "Об отделении церкви от государства и школы от церкви" (Газета Рабочего и Крестьянского Правительства. – 23.01.1918. – № 15), опублікований пізніше як "Декрет о свободе совести, церковных и религиозных обществах" (Декреты Советской власти. – Т. І. – М., 1957. – С. 373–374). Згідно з цим декретом релігійні організації позбавлялися свого майна, яке оголошувалося народною власністю і передавалося у користування релігійним громадам: "*12. Жодні церковні та релігійні громади не мають права володіти власністю. Прав юридичної особи не мають. 13. Все майно церковних і релігійних громад, що існують на Україні, є народною власністю. Будинки та речі, які призначені виключно для богослужбових цілей, передаються, за особливими ухвалами місцевої влади або центральної державної влади, в безплатне користування відповідних релігійних громад*" (Культурне будівництво в УРСР: Важливіші рішення Комуністичної партії і Радянського уряду. 1917–1959 рр.: Зб. док. – Т. 1 (1917 – червень 1941 рр.). – К., 1959. – С. 28–30).

Наступні декрети РНК УСРР "Про передання історичних та мистецьких цінностей у відання Народного комісаріату освіти" від 1 квітня 1919 р. (оприлюднено 3 квітня 1919 р.) та "Про передачу майна монастирських, церковних та інших релігійних установ у завідування Народного комісаріату соціального забезпечення" від 6 травня 1919 р. (оприлюднено 17 травня 1919 р.) розподіляли між НКО, НКСЗ і Наркомземом майно релігійних установ. У відання та під охорону НКО передавалися культові споруди і речі, які мали "художньо-історичне значення", а НКСЗ – всі інші будівлі та майно, за винятком храмів і предметів культового призначення, які залишалися у віданні релігійних громад, а також лісів, землі, маєтків та будівель сільськогосподарського призначення колишніх монастирських угідь з усім живим і мертвим реманентом, які переходили у відання Наркомзему (Вісти. – Київ, 17 травня 1919. – Ч. 44 (71). – С. 2; Культурне будівництво в УРСР... – С. 44–46; *Качан Р.І.* На перепутті історичного вибору: Два шляхи соціальної трансформації Києво-Печерського монастиря (20-ті роки XX ст.) // МЧ 2004. – К., 2005. – С. 271).

Виконавцями цих декретів стали Всеукраїнський комітет охорони пам'яток мистецтва та старовини (ВУКОПМИС) від НКО, який у квітні 1919 р. оголосив про проведення першої державної реєстрації культурних цінностей, та підвідділ НКСЗ з ліквідації майна релігійних установ (побутувало скорочення з рос. ПОЛІРУ – подотдел ликвидации имущества религиозных установлений), який з 1919 р. активно проводив опис церковного майна, передаючи його у тимчасове користування релігійним громадам або влаштовуючи у націоналізованих будинках богадільні, притулки для інвалідів або дітей. Таким чином, вже 2 січня 1920 р. емісар Лаври видав наказ про передачу рухомого і нерухомого майна КПЛ Київському губсоцзабезу, що фактично відбулося 17 серпня 1920 р., який утворив на її території Інвалідне містечко (*Маньковська Р.В.* Музейництво в Україні / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2000. – С. 45; *Гришин А.Д.* Огляд матеріалів з історії Києво-Печерського монастиря (1917–1930 і 1941–1961 роки) // ЛА. – К., 2003. – Вип. 9. – С. 10; *Чередниченко А.М.* Створення Києво-Печерського заповідника в світлі процесів формування пам'яткоохоронної системи в Україні 20-ті рр. XX ст. // ЛА. – К., 2003. – Вип. 11. – С. 136; ДАКО, ф. Р-862, оп. 1, спр. 165, арк. 10–12зв., 17, 22–22зв).

****1923 р.* – фактично Лаврський музей культів та побуту був започаткований ще 1922 р. (детальніше див. коментар 16*).

[4*]*1926–1933* – період створення і розбудови Державного культурно-історичного заповідника "Всеукраїнський музейний городок" від часу його проголошення – 29 вересня 1926 р. – до проведення кампанії чистки його колективу у липні–вересні 1933 р., що призвело до розгрому наукового осередку заповідника, згортання багатьох наукових досліджень, експозицій з української історії, культури і мистецтва та ще більшої ідеологізації музейної справи у напрямі агресивної антирелігійної пропаганди.

[5*]*1933* – рік чистки (вірніше, погрому) колективу Державного культурно-історичного заповідника "Всеукраїнський музейний городок", яка розгорнулася після арешту 25 лютого 1933 р. директора заповідника П. Курінного. Тимчасово виконуючий обов'язки директора В.І. Касій, який приступив до роботи 24 квітня 1933 р., приймав протягом травня–червня справи ВМГ, у липні того ж року директором ВМГ був призначений Л.П. Калениченко. При ньому у липні–вересні 1933 р. відбулася чистка особового складу ВМГ, який на 1 січня 1933 р. налічував 124 особи (ЦДАВО України, ф. 166, оп. 10, спр. 571, арк. 45). Внаслідок чистки було звільнено близько 50 співробітників. Зокрема заступника директора з наукової роботи та завідувача фонду письма та друку С.П. Львовича, завідувачку фонду шиття й тканини М.О. Новицьку, завідувачку Бібліотеки митрополита Флавіана Г.В. Щербину, лекторів-доцентів М.О. Щепотьєву та К.І. Білоцерківську, реставраторів М.І. Касперовича, К.І. Кржемінського, старшого екскурсовода О.І. Баланіну та багатьох інших (ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 48628-ФП, арк. 2, 4; ЦДАВО України, ф. 166, оп. 10, спр. 571, арк. 156, 160, 163, 164; ЦДАМЛМ, ф. 1164, оп. 1, спр. 306, арк. 3зв.*; Геппенер-Лінка Н.В.* Спогади про Всеукраїнське музейне містечко 1929–1939 рр. / Публікація С. Білоконя // ЛА. – К., 2003. – Вип. 11. – С. 153–154, 160–161, 170; *Селівачова (Нікольська) Н.С.* Заповідник-музей "Києво-Печерська Лавра" (Спогади з передвоєнних років) / Публікація С. Білоконя // ЛА. – К., 2006. – Вип. 15. – С. 156; *Білокінь С.І.* Музей України (Збірка П. Потоцького): Дослідження, матеріали. – К., 2006. – С. 208).

[6*]*...Церковно-Археологічний музей при Київській Духовній академії* – музей засновано 1872 р., збірка якого у рік заснування налічувала 103 одиниці, а вже 1915 р. – 48802 одиниці зберігання, розділені на 12 відділів. За даними дослідниці церковно-історичного музейництва Л.Д. Федорової відділи ЦАМ мали такий склад: 1) первісні та історичні старожитності (пам'ятки єгипетські – мумія, бронзові й теракотові статуетки; фінікійські – бронзовий і 27 глиняних ідолів; кіпрські – 350 глиняних статуеток, глиняний і скляний посуд, бронзові прикраси, бронзові та залізні предмети домашнього вжитку; а також пам'ятки греко-римські, грецьких колоній Причорномор'я, скіфські, єврейські греко-римського періоду і сучасні, предмети ламаїстського, буддійського і синтоїстського культів; речі кам'яного, бронзового та залізного віку з розкопок на території Кавказу, центральних губерній Російської імперії, зокрема Волинської, Воронезької, Київської, Полтавської, Чернігівської та інших губерній); 2) будівельні матеріали, макети і фотознімки архітектурних споруд, гравіювальні дошки, гравюри, літографії, акварелі та кресленики культових споруд; 3) Муравйовська колекція (збірка старожитностей і святинь, переважно візантійських, відомого мандрівника по святих місцях А.М. Муравйова) у кількості 190 предметів; 4) начиння християнського Богослужіння та обрядів (корогви, плащаниці, антимінси, воздухи, священицькі облачення, різьблена Царська брама, дарохранильниці, потири, весільні вінці, лампадки та інші предмети християнського культу); 5) збірка ікон, образків, енколпіонів, медальйонів, хрестів і хрестиків, що включала найкоштовнішу колекцію музею, т.зв. Порфир'ївську, із 43 візантійських

ікон VI–XI ст. на 42 дошках, отриманих 1885 р. за заповітом єпископа Чигиринського Порфирія (Успенського), серед яких були 4 енкаустичні ікони VI–VII ст., а також колекцію російських ікон, образків, хрестів і хрестиків XV–XVIII ст. у кількості 208 одиниць, подаровану 1888 р. княгинею Сан-Донато О.П. Демидовою; 6) Сорокінсько-Філаретівська колекція, що складалася з 222 ікон XIV–XIX ст. переважно північно-східного письма, яка 1876 р. у кількості 220 ікон була придбана для ЦАМ єпископом Філаретом (Філаретовим) у московського купця А.Є. Сорокіна, при цьому ще 2 ікони А. Сорокін подарував єпископу Філарету, які також увійшли до цієї колекції. Десять ікон цієї колекції мали ризи – 8 срібних та 2 перлинні; 7) картини і портрети; 8) статуї і статуетки – мармурові, глиняні, дерев'яні; 9) пам'ятки медальєрного мистецтва – медалі, монети; 10) зразки письма та друку (колекція рукописів у кількості понад 1600 одиниць, починаючи з III тис. до н.е. – глиняні клинописні таблички, універсали українських гетьманів, грамоти російських царів та імператорів, польських королів тощо) – нині в ІР НБУ у фонді 301: Церковно-археологічний музей КДА (1871–1921) зберігається колекція рукописів V–XIX ст. цього музею; 11) Леопардовська колекція, яка була подарована у 1894–1895 рр. дійсним статським радником у відставці, колекціонером М.О. Леопардовим і його спадкоємцями. Вона включала ікони, зразки церковного шиття, християнського богослужбового і обрядового начиння, хрести, портрети, картини, монети, зброю, археологічні знахідки як-от: сережки, підвіски, брошки, браслети, персні тощо, і налічувала загалом 9050 предметів, з них церковних старожитностей – 620 одиниць, нумізматики – 7343 одиниці; 12) бібліотека музею (*Федорова Л.Д.* Становлення і розвиток церковно-історичного музейництва в Києві (кінець XIX – початок XX ст.) // Праці Центру пам'яткознавства. – Вип. 20. – К., 2011. – С. 142–144; *Крайній К.К.* Київське церковно-історичне та археологічне товариство 1872–1920 // ЛА. – К., 2001. – Вип. 4 (Спецвипуск 1). – С. 49–64).

У 1915 р. найцінніші експонати ЦАМ КДА були евакуйовані до Казані. Після реевакуації 1916 р. вони перебували до 1923 р. запакованими в ящики у Мазепинському корпусі Братського монастиря, саме там, де до війни розміщувався музей. У травні–червні 1923 р. їх перевезли у КПЛ до Лаврського музею культів та побуту (*Нестуля О.* Доля церковної старовини в Україні. 1917–1941 рр. – Ч. 1. 1917 – середина 20-х років. – К., 1995. – С. 116; Доповідна записка Ф. Морозова "Сведения о Музее культов в Киево-Печерской Успенской Лавре" від 20 червня 1923 р. // ЦДАВО України, ф. 166, оп. 4, спр. 192, арк. 42–43).

[7*]*...Музей-Ризниця Києво-Печерської Лаври і її монастирів* – музей засновано 1919 р. на базі ризниці Успенського собору КПЛ під назвою "Музей Лаврської старовини". 1923 р. музеї монастирів КПЛ було перевезено на територію Лаври (ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, спр. 6131, арк. 93; *Нестуля О.* Доля церковної старовини в Україні. 1917–1941 рр. – Ч. 1. 1917 – середина 20-х років. – К., 1995. – С. 114; *Качан Р., Хведченя С.* Розвиток музейної справи на теренах Києво-Печерської Лаври в 1918–1926 рр. // Історико-географічні дослідження в Україні: Зб. наук. праць – Ч. 8 / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2005. – С. 40).

[8*]*...Музей-Ризниця Києво-Софійського Великого Собору* – музей засновано у будинку митрополита на подвір'ї Софійського собору у травні–липні 1919 р. і запроектовано як "Всеукраїнський музей історії релігійного культу". 1923 р. експонати музею були перевезені на територію КПЛ (*Нестуля О.* Доля церковної старовини в Україні. 1917–1941 рр. – Ч. 1. 1917 – середина 20-х років. – К., 1995. – С. 79; ЦДАВО України, ф. 166,

оп. 6, спр. 6131, арк. 93). В ІР НБУВ зберігаються фонди 233: Київський Софійський собор (1031–1919): зібрання архівних документів за 30-ті роки XVII–XIX ст. та 312: Києво-Софійський собор: зібрання рукописних книг XV–XIX ст.

[9*]*...Музей Києво-Михайлівського монастиря* – Музей перевезено на територію КПЛ 1923 р. (ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, спр. 6131, арк. 93). В ІР НБУВ зберігається фонд 307: Київський Михайлівський Золотоверхий монастир: зібрання рукописних книг бібліотеки XV–XIX ст.

[10*]*...Музей Києво-Видубицького монастиря* – музей перевезено на територію КПЛ 1923 р. (ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, спр. 6131, арк. 93). Рукописи, що зберігалися при монастирі, передано до ВБУ. Нині в ІР НБУВ зберігається фонд 309: Видубицький монастир: зібрання рукописних книг (1690–1800).

[11*]*...Музей Флоровського монастиря* – музей перевезено на територію КПЛ 1923 р. (ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, спр. 6131, арк. 93).

[12*]*...Музей Брацького монастиря* – музей перевезено на територію КПЛ 1923 р. (ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, спр. 6131, арк. 93). Нині частина документів Братського монастиря за XIX ст. зберігається в ІР НБУВ у ф. 28: Історичний музей ім. Т.Г. Шевченка.

[13*]*...Музей церкви Десятинної* – в ІР НБУВ зберігається фонд 311: Київська Десятинна церква: зібрання рукописних книг XV–XVII ст.

[14*]*...Музей Слупського Микільського монастиря* – музей перевезено на територію КПЛ 1923 р. (ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, спр. 6131, арк. 93).

[15*]*...Музей церковний Андрієвської церкви* – в ІР НБУВ зберігається фонд 230: Андріївська церква у Києві (1747–1919): збірка рукописних книг (1744–1919).

[16*]*...Лаврського музею культів та побуту з 1923 р.* – музей засновано 1922 р., коли для нього були відібрані високохудожні, дорогоцінні та історичні речі з церков і ризниць Лаври. Не маючи відповідних приміщень, він майже рік перебував у стані консервації. Ініціатором і першим завідувачем його був мистецтвознавець Ф.М. Морозов.

Поштовхом до створення музею стало доручення Київського губкопмису інструктору-експерту Ф.М. Морозову, засвідчене мандатом № 704 від 9 грудня 1921 р., "*...обследовать, взять на учет и составить подробную опись всего художественного и историко-археологического имущества Киево-Печерской Лавры, находящегося в ризнице, церквах и других помещениях Лавры*". Доручення посилалося на декрет РНК УСРР "Про передання історичних та мистецьких цінностей у відання Народного комісаріату освіти" від 1 квітня 1919 р. Виконання цього доручення навело Ф.М. Морозова на думку створити у Лаврі історико-побутовий музей, яку він виклав у своєму листі від 8 січня 1922 р. до Київського губкопмису. Ця пропозиція знайшла схвалення голови Губкопмису Ю.С. Михайліва, і на його лист 17 січня 1922 р. він наклав резолюцію: "*Доручити Морозову утворити Музей Лаври, закликавши до праці і ідейного руководства проф. Шміта*". На підставі цієї резолюції Ф.І. Шміт обґрунтував у листі від 29 січня 1922 р. до Губкопмису необхідність створення у Лаврі музею, запропонувавши назву "Лаврський музей культу та побуту", і виклав пропозиції щодо його структури (Очерки истории Киево-Печерской лавры и Заповедника / Кол. авторов. – К., 1992. – С. 109; *Гришин А.Д.* Відомості про співробітників Заповідника (20–30-ті роки). Історична довідка // ЛА. – К., 2002. – Вип. 7. – С. 47–48; *Качан Р., Хведченя С.* Розвиток музейної справи на теренах Києво-Печерської Лаври в 1918–1926 рр. // Історико-географічні дослідження в Україні:

Зб. наук. праць – Ч. 8. – К., 2005. – С. 43–44; ДАКО, ф. Р-4156, оп. 1, спр. 10, арк. 91; там само, спр. 11, арк. 11–11зв.; там само, спр. 14, арк. 241; ЦДАВО України, ф. 166, оп. 4, спр. 192, арк. 41–42).

17 січня 1922 р. Губкопмис видав наказ № 798 про початок обліку і відбору у Києво-Печерській Лаврі предметів історичного і художнього значення для організації Музею культу та побуту КПЛ. Київський губкопмис доручив також академіку Ф.І. Шміту, як голові музейного відділу ВУКОПМИСу, "*руководство организацией Музея культа и быта Киево-Печерской Лавры и взятием на учет памятников искусства и старины*", про що зазначено у посвідченні № 856 від 8 березня 1922 р. (*Білокінь С.* Українська зірка вченого // Пам'ятники України. – 1987. – № 1. – С. 25).

З 1 по 17 березня 1922 р. у КПЛ працювала комісія з відбору речей для майбутнього музею у складі інструкторів-експертів Київського губкопмису Ф.М. Морозова і Ф.Л. Ернста та членів Ради церковної громади Лаври казначея архімандрита Анфіма (Єленецького), еклезіарха Лаври ієромонаха Євстратія (Грумкова) і ризничого ієромонаха Євфимія (Киріаченка). Комісія відібрала і опечатала печаткою Губкопмису для Музею культу та побуту КПЛ речі з ризниці Дальніх печер – 91 предмет (за списком 27 позицій), Хрестовоздвиженської церкви на Ближніх печерах – 51 предмет (за списком 22 позиції), у церкві Всіх Преподобних Отців Печерських – 6 предметів (за списком 2 позиції), Аннозачатіївській церкві – 9 предметів (за списком 8 позицій), ризниці Успенського собору – 79 предметів (за списком 37 позицій) та Микільського лікарняного монастиря – 41 предмет (за списком 26 позицій) (ДАКО, ф. Р-4156, оп.1, спр. 15, арк. 198–198зв., 202–204зв.).

Відбираючи речі для майбутнього Музею культу та побуту Лаври, комісія посилалася також на наказ Київського губревкому № 680 від 11 березня 1921 р. про те, що всі предмети мистецтва і старовини, взяті на облік Губкопмисом і залишені у власників, "*...не могут быть реквизированы, вывезены, отчуждаемые или перемещаемые какими бы то ни было правительственными учреждениями без согласия Губкописа...*" (Вісти Київського губернського революційного комітету. – 11.03.1921. – № 98 (343). – С. 4). Однак цей наказ не захистив церковні цінності від вилучення їх з КПЛ на допомогу голодуючим, яке відбулося через кілька тижнів у квітні 1922 р. (5, 8, 27 квітня), а також 3, 4, 17, 20 травня і 2 червня 1922 р. (*Гришин А.Д.* Огляд матеріалів з історії Києво-Печерського монастиря (1917–1930 і 1941–1961 роки) // ЛА. – К., 2003. – Вип. 9. – С. 11; *Качан Р.І.* Створення та діяльність пам'яткоохоронних органів України у 1919–1922 рр. // МЧ 2006. – Ч. 1: Доля музейних зібрань. – К., 2007. – С. 70). Серед вилученого були також речі, відібрані незадовго до цього для Музею культу та побуту Лаври. Щоправда, частину речей, відібраних з київських монастирів і церков, було повернуто згодом у 34 великих скринях з Московського держсхову до Києва і передано до Першого державного музею (нині НМІУ та НХМУ), де було зібрано протягом 1922 рр. більше 3000 дорогоцінних речей, вилучених з церков і монастирів Київщини (Історія академії наук України 1918–1923: Док. і матеріали. – К., 1993. – С. 352, 393; *Качан Р., Хведченя С.* Розвиток музейної справи... – С. 44; Доповідна записка Ф. Морозова "Сведения о Музее культов в Киево-Печерской Успенской Лавре" від 20 червня 1923 р. // ЦДАВО України, ф. 166, оп. 4, спр. 192, арк. 45).

Справа організації Музею культу та побуту КПЛ перебувала до кінця квітня 1922 р. у віданні Київського губкопмису на чолі з Ю.С. Михайлівим. Після ліквідації за наказом Київського губвиконкому № 118 від 20 квітня 1922 р. місцевого Губкопмису (ДАКО,

ф. Р-4156, оп. 1, спр. 15, арк. 206) вона перейшла до екскурсійно-виставково-музейної секції відділу пропаганди Київської губполітосвіти (губернське управління однойменного комітету НКО УСРР) на чолі з інспектором А. Вінницьким. Ф. Морозов отримав посаду зберігача-інспектора екскурсійно-виставково-музейної секції відділу пропаганди Київської губполітосвіти, залишившись виконавцем усіх справ, пов'язаних з організацією Музею культу та побуту КПЛ – фактично його завідувачем. Пам'яткоохоронні функції у Київській губернії перебрав на себе створений при екскурсійно-виставково-музейній секції відділу пропаганди Київської губполітосвіти Комітет охорони пам'ятників мистецтва та старовини. На своєму засіданні 26 травня 1922 р. названий комітет прийняв рішення про організацію на території Лаври Музею культу та побуту (*Чередниченко А.М.* Створення Києво-Печерського заповідника в світлі процесів формування пам'яткоохоронної системи в Україні 20-ті рр. XX ст. // ЛА. – К., 2003. – Вип. 11. – С. 138; *Ковалева Л.І.* Зміна назв Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника за 80 років існування // ЛА. – К., 2006. – Вип. 15. – С. 13).

Весь 1922 р. і початок 1923 р. Музей культу та побуту КПЛ перебував у стані консервації на хорах Успенського собору в окремому запечатаному приміщенні. За постановою президії Київського губвиконкому від 28 березня 1923 р. музею було надано будинок митрополита (корп. 2), в якому на той час розміщувався "Будинок відпочинку вчених", а Київським губліквідкомом – Благовіщенську церкву (корп. 2). Крім того, президія Київського губвиконкому тією ж постановою передала Київській губнаросвіті для улаштування у Лаврі Музейного містечка Успенський собор, Троїцьку надбрамну церкву, Всіхсвятську та Микільську церкви, типографію, келії соборних старців, Клірошанський корпус, Велику лаврську дзвіницю, будинок намісника, Мазепинські мури з баштами, Південну браму, галереї Ближніх і Дальніх печер, Хрестовоздвиженську церкву, будинок блюстителя Ближніх печер, церкви Всіх Преподобних Отців Печерських та Різдва Богородиці, Ковнірівську дзвіницю, будинок "Аркада", Ближні та Дальні печери. Створене Губнаросвітою домоуправління КПЛ, щоправда, швидко ліквідоване внаслідок конкуренції з домоуправлінням Губсоцзабезу в Лаврі, встигло посприяти тому, щоб речі Музею культу та побуту Лаври, які на цей час перебували на хорах Успенського собору, були перенесені у будинок намісника (корп. 1). Але до передачі всіх інших названих будівель для улаштування музею справа так і не дійшла (Доповідна записка Ф. Морозова… // ЦДАВО України, ф. 166, оп. 4, спр. 192, арк. 43–43зв.; там само, оп. 6, спр. 6128, арк. 2).

У травні–червні 1923 р. до КПЛ почали перевозити збірки ЦАМ КДА та Михайлівського монастиря, які розміщували у Благовіщенській церкві. Експонати у будинок намісника та Благовіщенську церкву безкоштовно перенесли і встановили члени лаврської церковної громади, яка допомагала музеєві як матеріалами, так і робочою силою (Доповідна записка Ф. Морозова… // ЦДАВО України, ф. 166, оп. 4, спр. 192, арк. 42–43). Імена цих добровільних помічників, які "*действительно состоят на службе… политпросвета при Музее в Лавре в качестве работников и сторожей*" називає А. Гришин: "*Евфимий Кириаченко, Арсений Осадчий, Агафон Собаченко, С[…] Комак, Авенир Матусов, Дамиан Коптюк, И[…] Бондаренко, Иустин Таценко, И[…] Ша[…], Дмитрий Низовой, Николай Пирог, Стефан Горобец, Николай Бор[…], Софроний Герасименко, Софроний Ступак*". Всі ці імена знаходимо у переліку лаврської братії за 1923 р. (*Гришин А.Д.* Відомості про співробітників Заповідника (20–30-ті роки).

Історична довідка // ЛА. – К., 2002. – Вип. 7. – С. 48; Перелік братії КПЛ 1923 р. // НКПІКЗ, фонди, од. зб. КПЛ-А-1255, б/№).

У червні 1923 р. Музей культу та побуту КПЛ мав вже такі відділи: 1) художній, 2) художньо-промисловий (металопластика, гравірування, чеканка, меблі, тканини, вишивка, палітурна справа та ін.), 3) друкарський, 4) історичний (гравюри, автографи, грамоти та ін.), 5) фотографічний, 6) рукописний. У цей час штат музею складався із зберігача Ф.М. Морозова та його добровільних помічників у канцелярських справах – слухачки Археологічного інституту К.В. Томашівської та члена-секретаря Бібліотечної комісії ВУАН, вченого співробітника ВУАН Н.І. Полікарпова. Музей був відкритий для огляду один раз на тиждень – щонеділі. (Доповідна записка Ф. Морозова… // ЦДАВО України, ф. 166, оп. 4, спр. 192, арк. 43–43зв.).

Керуючись розпорядженням-інструкцією РНК УСРР від 7 червня 1923 р. "Про порядок використання майна колишньої Києво-Печерської Лаври" щодо передачі у відання НКО УСРР всіх будинків, пам'яток мистецтва та іншого майна КПЛ, Київський губвиконком 23 липня 1923 р. розподілив будинки на території Лаври між Київською губполітосвітою, у віданні якої був Музей культу та побуту КПЛ, та Київським губсоцзабезом, який опікувався Інвалідним містечком на території КПЛ. Губполітосвіта отримала 10 будинків, серед них Митрополичі покої і Благовіщенська церква (корп. 2), де згодом розташувався музей, а за Губсоцзабезом залишився 61 будинок (Очерки истории Киево-Печерской лавры... – С. 261–262; *Качан Р., Хведченя С.* Розвиток музейної справи на теренах Києво-Печерської Лаври... – С. 46; ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, спр. 6128, арк. 2). З фактичним отриманням приміщень почався активний розвиток Музею культу та побуту КПЛ. Протягом 1923 р. до музею були перевезені речі з численних музеїв (ризниць) київських монастирів і церков, про що свідчить даний документ. Приблизно 1924 р. за музеєм закріпилася офіційна назва "Лаврський музей культів та побуту", який найбільшого свого розквіту досяг за часів директора П. Курінного (1924–1933 рр.).

[17*]*Галерея самоцвітів* – можливо, так називався підвідділ відділу металу і каміння (див. коментар 18[*]). У 1928 р. згадується відділ самоцвітів, куди наприкінці цього року з Білоцерківського окружного музею було передано намисто Розанди-Домни Хмельницької, дружини Тимоша Хмельницького, XVII ст., вилучене під час закриття білоцерківської Микільської церкви (ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, спр. 6130, арк. 26, 42–42зв.).

[18*]*Відділ металу і каміння* – відділ утворено 1924 р., попередня назва відділу "Цінностів і металу", завідував ним директор ЛМКП П. Курінний. Основу збірки складали культові вироби X–XX ст., головним чином, з дорогоцінних металів західноєвропейських, українських і московських майстрів, зразки різьбярства (кипарис, слонова, моржева кістки), ливарництва та гравірування, цини і фініфті. Серед давньоруських речей були два дзвони X–XII ст., знайдені на руїнах Десятинної церкви. У відділі зберігалися, зокрема: жезл фельдмаршала Рум'янцева-Задунайського; дари гетьманів І. Мазепи, І. Самойловича, царя Петра І, імператриць Єлизавети Петрівни, Катерини II, графів Шереметьєвих, князів Голіциних; персональні речі митрополита Петра Могили, Антіохійського патріарха Макарія III, Марка Гробокопателя (XII ст.). На 1 лютого 1925 р. відділ налічував 1303 експонати (ЦДАВО України, ф. 166, оп. 3, спр. 413, арк. 201), з 1926 р. при ньому діяв Музей металопластики. Експонати відділу розміщувалися на

хорах Благовіщенської церкви (корп. 2). На 1929 р. збірка відділу налічувала 36 виробів із золота, 1847 виробів із срібла, 2268 – з інших матеріалів, серед них 59 виробів були прикрашені діамантами і коштовним камінням. На 1 січня 1933 р. відділ, на той час "фонд металу", мав 9148 речей. У серпні 1933 р. з відділу було вилучено 119 історично цінних пам'яток декоративно-прикладного мистецтва переважно з дорогоцінних матеріалів, а з відділу нумізматики – 151 золоту монету і 3 золоті медалі IV ст. до н.е. – XIX ст. і передано на зберігання до Київської контори Держбанку. Досить скоро, не пізніше лютого 1934 р., вони були вивезені до Держбанку СРСР у Москву, частину з яких 1940 р. було передано до Державного історичного музею у Москві, окремі предмети потрапили до Алмазного фонду СРСР (*Дубровський В.В.* Музеї на Україні. – Харків, 1929. – С. 23; Київ: Провідник / За ред. Ф. Ернста. – К., 1930. – С. 527–529, 541; Очерки истории Киево-Печерской лавры и Заповедника / Кол. авторов. – К., 1992. – С. 263; *Полюшко Г.В.* Втрачені скарби Лаврського музею: Пошуки і знахідки. – К., 2001. – С. 5, 11–14, 17–22, 26; ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, спр. 6131, арк. 101; там само, оп. 10, спр. 571, арк. 133).

[19*]*Шиття і тканини* – відділ засновано 1924 р., очолював його М.Я. Рудинський, а з 1 березня 1928 р. по 2 серпня 1933 р. – М.О. Новицька. Відділ розміщувався у Благовіщенській церкві і мав свою експозицію, де 1928 р. експонувалися 541 одиниця шитва й тканини. На той час збірка налічувала 3424 зразки українського шитва (техніки гаптування, шиття шовком, гладдю, перлами, бісером) переважно церковного призначення та тканин різних західноєвропейських мануфактур, а також килимів. У 1930 р. збірка відділу налічувала вже "*до 4000 примірників оригінальних пам'яток шитва й тканини з XVI по XX ст.*", серед яких частина зразків шитва XVI–XVIII ст. складала 1200 одиниць. На 1 січня 1933 р. фонд текстилю (колишній відділ шиття і тканини) налічував 9159 одиниць зберігання (ЦДАВО України, ф. 166, оп. 10, спр. 571, арк. 131). Серед відомих експонатів: молдавська плащаниця 1561 р., грузинський омофор 1691 р., дар царя Імеретії та Кахетії Арчила II і цариці Кетеван, речі з розкопок біля церкви Спаса на Берестові, сакос Рафаїла Заборовського, вишита плащаниця (1896–1897) роботи О. Прахової за ескізом В. Васнєцова та ін. (ЦДАМЛМ, ф. 1164, оп. 1, спр. 30, арк. 2; там само, спр. 306, арк. 3зв.; ЦДАВО України, ф. 166, оп. 3, спр. 413, арк. 201; там само, оп. 6, спр. 6131, арк. 100зв.–101; там само, спр. 6132, арк. 23; там само, оп. 10, спр. 571, арк. 132; НА ІА НАН України, ф. 10, к. 27/4, арк. 61–62; *Дубровський В.В.* Музеї на Україні. – Харків, 1929. – С. 23; Київ: Провідник / За ред. Ф. Ернста. – К., 1930. – С. 524–525; *Гришин А.Д.* Відомості про співробітників Заповідника (20–30-ті роки). Історична довідка // ЛА. – К., 2002. – Вип. 7. – С. 48; *Масалова І.І.* Київські музеї в 1902–1928 роках (за матеріалами путівників та довідників по Києву) // ЛА. – К., 2008. – Вип. 22. – С. 141–142).

[20*]*Письма і друку* – відділ засновано 1924 р. на базі чотирьох відділів – друкарського, рукописного, історичного та фотографічного, які існували з 1923 р. (див. коментар 16[*]), за ініціативою зберігача Лаврського музею культів та побуту проф. П.М. Попова, який працював у ньому з 1923 р. і обіймав посаду завідувача названого відділу з 1924 р. по травень 1930 р. (ЦДАВО України, ф. 166, оп. 9, спр. 1461, арк. 5). Основу збірки склали рукописи та колекція гравюр ЦАМ КДА, які були передані 1923 р. ЛМКП, деякі рукописи і стародруки Старолаврської бібліотеки та збірка старовинних кліше колишньої лаврської друкарні та Почаївської Лаври. Він розташовувався спершу (1925) у чотирьох залах Флавіанівської бібліотеки (корп. 5), а з 1926 р. займав чотири кімнати 2-го поверху

колишнього будинку намісника (корп. 1). Кількість експонатів відділу у 1924 р. досягала понад 15 тис. і складалася з таких збірок: 1) 147 рукописів на цеглі, папірусі, пергаменті (45 примірників V–XVI ст.), папері, бересті, серед яких були глиняні клинописні таблички і єгипетські та грецькі папіруси до н.е., "Київські глаголичні листки" IX ст., близько 20 рукописів східними мовами, Нікомедійське Євангеліє XIII ст., Горностаєвське Євангеліє XVI ст. та ін.; 2) стародруків (201 примірник) і друкованих видань до XIX ст., серед яких найстарішою була Біблія латинською мовою 1475 р., видана Антоном Коберґером у Нюрнберзі; 3) кліше для ритин у кількості близько 6000 одиниць, головним чином з друкарень КПЛ і Почаївської Лаври, найстаріші з них XVII–XVIII ст.; 4) 356 антимінсів як у вигляді ритованих дощок, так і відбитків на шовку, атласі, папері; 5) ритин; 6) книжкових оправ і зразків інтроліґаторського приладдя; 7) дипломатики (462 акти, універсали, листи та ін. документи XVI–XIX ст.); 8) сфрагістики (69 печаток XII–XIX ст.); 9) автографів; 10) 2442 гравюри і літографії; 11) фотографій та репродукцій із рукописів, стародруків і ритин. На 1 січня 1933 р. відділ, на той час фонд письма та друку, налічував 20843 експонати, серед яких, зокрема були й радянські плакати (Хроніка: Відділ письма та друку Лаврського музею // Бібліологічні вісті. – Ч. I–II. – Харків, 1925. – С. 151–153; Очерки истории Киево-Печерской лавры и Заповедника. – К., 1992. – С. 264; *Гришин А.Д.* Відомості про співробітників Заповідника (20–30-ті роки). Історична довідка // ЛА. – К., 2002. – Вип. 7. – С. 48; *Білокінь С.І.* Музей України (Збірка П. Потоцького): Дослідження, матеріали. – К., 2006. – С. 140; *Масалова І.І.* Київські музеї в 1902–1928 роках (за матеріалами путівників та довідників по Києву) // ЛА. – К., 2008. – Вип. 22. – С. 142; ЦДАВО України, ф. 166, оп. 3, спр. 413, арк. 201зв.–202; там само, оп. 10, спр. 571, арк. 137; ІР НБУВ, ф. 285, оп. 1, спр. 1969, арк. 1–13; НА ІА НАН України, ф. 10, к. 27/4, арк. 64–65).

[21*]*Станкового малярства* – відділ засновано 1923 р. як "художній". Він розташовувався у 9-ти кімнатах на 1-му поверсі Митрополичого будинку (корп. 2), очолював відділ з 1 травня 1925 р. К.В. Мощенко, а з 1 травня 1930 р. – М.М. Чорногубов. Збірку складали портрети та ікони українських, російських, грецьких та інших майстрів. Більшість з них, близько 1500 одиниць, це були речі Порфир'ївської, Муравйовської, Сорокінсько-Філаретовської та Леопардовської збірок, які раніше належали ЦАМ КДА (див. коментар 6[*]). У 1928 р. збірка налічувала до 2000 експонатів, серед них близько 480 портретів. Найкоштовнішими у збірці були 4 найдавніші з відомих у світі енкаустичні ікони VI–VII ст. ("Іоанн Предтеча", "Святі Сергій і Вакх", "Богоматір з Немовлям" і "Мученик та мучениця") із збірки єпископа Чигиринського Порфирія (Успенського), які сьогодні зберігаються у київському Музеї мистецтв ім. Богдана та Варвари Ханенків; чудотворні ікони з Успенського собору КПЛ – Успіння Божої Матері XIV–XV ст. та Божої Матері Ігорівської XII ст.; збірка оригінальних єгипетських надгробних портретів. Відділ також опікувався монументальними розписами лаврських церков. У 1932 р. відділ називався фондом малярства, іконографічним фондом і на 1 січня 1933 р. налічував 4655 предметів (*Дубровський В.В.* Музеї на Україні. – Харків, 1929. – С. 23; Очерки истории Киево-Печерской лавры и Заповедника / Кол. авторов. – К., 1992. – С. 264; *Білокінь С.І.* Музей України (Збірка П. Потоцького): Дослідження, матеріали. – К., 2006. – С. 140; *Масалова І.І.* Київські музеї в 1902–1928 роках (за матеріалами путівників та довідників по Києву) // ЛА. – К., 2008. – Вип. 22. – С. 142; ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, спр. 6131, арк. 101; там само, спр. 6132, арк. 214, 223; там само, оп. 10, спр. 571, арк. 134; НА ІА НАН України, ф. 10, к. 27/4, арк. 62–63).

[22*]*Історії релігій* – відділ засновано 1924 р. під назвою "підвідділ культів" на базі збірки культових речей (приблизно 300 одиниць) стародавнього Єгипту і стародавньої Греції, які надійшли до ЛМКП у складі колекцій ЦАМ КДА. Відділ мав висвітлювати походження й розвиток релігійних вірувань від найдавніших часів до сучасності. На початку 1927 р. відділ займав 4 кімнати у 1-му корпусі. Серед відомих експонатів – комплект "приладь" шамана, голова слов'янського "Пасішницького бога". Наприкінці 1928 р. збірка відділу мала вже 2358 експонатів. В її складі були речі єгипетського, грецького, синтоїстського, юдаїстського, караїмського, мусульманського, буддійського, слов'янського (дохристиянського) та християнського культів. Наприкінці 1920 – початку 1930-х рр. відділ відомий під назвами: "Відділ порівняльної історії релігій", "Відділ порівняльної історії культів", "Відділ культів та історії релігії", але найуживанішою була назва "Відділ культів". У 1928 р. експозиція відділу розміщувалася у 8-ми залах на 2-му поверсі Успенського собору. Від часу створення і до 1930 р. завідувача відділу не було. Всю роботу з організації відділу та експозиції виконував у 1924–1925 рр. нештатний співробітник ЛМКП О.В. Якубський, який у 1926–1927 рр. працював у відділі як аспірант-стипендіат Укрнауки при ЛМКП. 1930 р. в.о. завідувача секції культів був Я. Скрипка. 1931 р. збірка відділу стала основою експозиції новоствореного Музею історії релігії у 2-му корпусі (Уся Київщина: Довідна книга. – К., 1928. – С. 185; *Дубровський В.В.* Музеї на Україні. – Харків, 1929. – С. 24; Київ: Довідна книга. – К., 1929. – С. 131; Київ: Провідник / За ред. Ф. Ернста. – К., 1930. – С. 521–523; Очерки истории Киево-Печерской лавры и Заповедника / Кол. авторов. – К., 1992. – С. 264; ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, спр. 6131, арк. 100зв.; там само, спр. 6132, арк. 134, 165зв., 174, 187, 222зв., 236; НА ІА НАН України, ф. 10, к. 27/4, арк. 23, 33, 59).

[23*]*Історії Києво-Печерської Лаври* – відділ засновано 1925 р., експозицію було створено пізніше – 1930 р. і розміщено в Успенському соборі на 1-му поверсі. Наступного 1931 р. експозицію перебудовано і розширено, і на цій базі створено Музей історії Лаври (див. коментар 35[*]). Експонувалися матеріали сницарської, цинарської, малярської та фініфтевої майстерень КПЛ, побутові речі XVII–XIX ст. Основу збірки складали також документальні матеріали Лаврського архіву. Всього у відділі на початок 1927 р. налічувалося близько 1200 експонатів (ЦДАВО України, ф. 166, оп. 3, спр. 413, арк. 201зв.; там само, оп. 6, спр. 6131, арк. 101; НА ІА НАН України, ф. 10, к. 27/4, арк. 23, 60–61; Київ: Провідник / За ред. Ф. Ернста. – К., 1930. – С. 523–524; *Масалова І.І.* Київські музеї в 1902–1928 роках (за матеріалами путівників та довідників по Києву) // ЛА. – К., 2008. – Вип. 22. – С. 142).

[24*]*Нумізматичний* – відділ засновано 1923 р. На 1 лютого 1925 р. у ньому зберігалося 15362 монети, з них 122 золоті. Основу його зібрання склали збірки ЦАМ КДА (передано у 1924–1925 рр., охоронні описи до актів прийомки № 1–24 складено у 1929–1930 рр.) та Мюнцкабінету Київського університету (передано у 1925–1927 рр., зокрема 8 грудня 1927 р. було передано майно Мюнцкабінету у складі 11 ящиків і 24 в'язок книг). Останній на 1906 р. налічував понад 60 тис. монет і медалей IV ст. до н.е. – XX ст. н.е. всього світу – античних, грецьких, римських, східних, візантійських, західноєвропейських та ін. Варто зазначити, що колекція Мюнцкабінету Київського університету перебувала весь час у віданні Всеукраїнського археологічного комітету ВУАН до його реорганізації 1934 р. в Інститут історії матеріальної культури, який лише розміщував її у нумізматичному відділі ЛМКП, плануючи на її основі створити Музей нумізматики ВУАН (ЦДАВО України, ф. 166, оп. 3, спр. 413, арк. 201зв.; НМІУ, ф. Р-1260, оп. 1-д, од. зб. 8а, арк. 69, 78).

Першим завідувачем нумізматичного відділу ЛМКП з листопада 1923 р. по кінець 1927 р. був проф. В.Г. Ляскоронський, а з 1928 р. по 1934 р. – В.А. Шугаєвський, який вже у березні 1934 р. працював завідувачем нумізматичного відділу ВУІМ. Нумізматична збірка ЛМКП постійно поповнювалася, і на 1 січня 1933 р. нумізматичний фонд ВМГ налічував 34680 монет і медалей, 2 фунти 27 лотів 1 золотник (1,257 кг) нерозібраного скарбу та нумізматичну збірку Київського університету понад 75000 монет і медалей. Найціннішу частину збірки у кількості 151 монета і 3 медалі IV ст. до н.е. – XIX ст., внесену в окрему книгу "Інвентарний опис золотих, електрових і платинових монет, медалей, жетонів…", у серпні 1933 р. було передано до Київської контори Держбанку, звідки через кілька місяців її було вивезено до Москви (див. коментар 18*). 13 березня 1936 р. в НКО було вирішено передати нумізматичні колекції колишнього Мюнцкабінету Київського університету та ЦАМ КДА до Центрального історичного музею. Передача колекцій затягнулася на багато років, була перервана війною і завершилася лише на початку 1950-х рр., зокрема 1950 р. ДІКЗ КПЛ передав Київському державному історичному музею 10654 монети (*Гарбуз Б.* Музей нумізматики // Київська старовина. – 1993. – № 4. – С. 91–92; *Ковтанюк Н.Г., Шовкопляс Г.М.* Сторінки історії музею (20–50-ті роки XX ст.) // Національний музей історії України: Його фундатори та колекції. – К., 1999. – С. 13, 17; *Полюшко Г.В.* Втрачені скарби Лаврського музею: Пошуки і знахідки. – К., 2001. – С. 8, 35; *Гришин А.Д.* Відомості про співробітників Заповідника (20–30-ті роки). Історична довідка // ЛА. – К., 2002. – Вип. 7. – С. 48; ЦДАВО України, ф. 166, оп. 10, спр. 571, арк. 135; ДАК, ф. Р-1517, оп. 1, спр. 111, арк 25; "Инвентарная книга-каталог нумизматического отдела Музея Губполитпросвещения в Киево-Печерской Лавре, составлен зав. нумизматическим отделом музея В.Г. Ляскоронским 1924–1926 гг." // НМІУ, ф. Р-1260, оп. 1-д, од.зб. 6б, арк. 1–80; там само, од.зб. 16, арк. 1; НА ІА НАН України, ф. 10, к. 27/4, арк. 63).

25* *Архітектури* – відділ започатковано 1 жовтня 1926 р. його завідувачем І. Моргілевським. Через рік, 1927 р., він перетворився на окремий музей з назвою "Музей староукраїнської будівельної техніки", який охоплював матеріали від часів Трипільської культури до сучасності. 1928 р. для музею був наданий 30-й корпус (ЦДАМЛМ, ф. 87, оп. 1, спр. 1, арк. 1–2зв.; ЦДАВО України, ф. 166,оп. 6, спр. 6132, арк. 24; Київ: Провідник / За ред. Ф. Ернста. – К., 1930. – С. 532–533; *Гришин А.Д.* Відомості про співробітників Заповідника (20–30-ті роки). Історична довідка // ЛА. – К., 2002. – Вип. 7. – С. 48).

26* *Бібліотека митрополита Флавіана* – т.зв. Флавіанівська бібліотека закладена у КПЛ 1910 р. митрополитом Київським і Галицьким священноархімандритом КПЛ Флавіаном (Городецьким) на основі власної бібліотеки, який почав її збирати ще з часу своєї діяльності у Пекінській духовній місії у Китаї (1873–1883). На його кошти спеціально для бібліотеки на території КПЛ у 1908–1909 рр. було збудовано окреме 2-поверхове приміщення (корп. 5). На 1-му поверсі розташовувалася братська читальня, на 2-му – бібліотека. У 1910 р. бібліотека налічувала майже 8300 назв і більше 15000 томів, а на початку 1915 р. – 11276 назв видань і близько 20000 томів. 16 серпня 1921 р. Флавіанівську бібліотеку було передано до Всенародної бібліотеки України ВУАН, а після перетворення КПЛ у 1926 р. на Державний культурно-історичний заповідник "Всеукраїнський музейний городок" – у його розпорядження, що остаточно відбулося 1931 р. Бібліотеку було прикріплено до фонду письма та друку ДІКЗ ВМГ. Завідувачкою Флавіанівської бібліотеки до 1933 р. була Г.В. Щербина, у серпні того ж року після "чистки"

колективу заповідника її змінила на цій посаді Н.С. Нікольська. За постановою РНК УРСР № 720 від 11 липня 1939 р. "Про Український історично-культурний заповідник "Музейне містечко" в Києві" на базі бібліотек заповідника було створено Державну історичну бібліотеку, до якої увійшла й бібліотека митрополита Флавіана (Систематический каталог книг библиотеки высокопреосвященного Флавиана, митрополита Киевского и Галицкого / Библиотекарь Лавры игумен Михаил. – К.: КПЛ, 1910. – 678 с.; *Титов Ф.* Путеводитель при обозрении святынь и достопримечательностей Киево-Печерской Лавры г. Киева. – Изд. 2-е. – К., 1912. – С. 31–32; Очерки истории Киево-Печерской лавры и Заповедника / Кол. авторов. – К., 1992. – С. 128; *Геппенер-Лінка Н.В.* Спогади про Всеукраїнське музейне містечко 1929–1939 рр. / Публікація С. Білоконя // ЛА. – К., 2003. – Вип. 11. – С. 148; *Селівачова (Нікольська) Н.С.* Заповідник-музей "Києво-Печерська Лавра" (Спогади з передвоєнних років) / Публікація С. Білоконя // ЛА. – К., 2006. – № 15. – С. 156; *Удод Н.* Книжкова колекція Митрополита Флавіана – історичне минуле і сьогодення // Історичний журнал. – К., 2009. – № 4 (46). С. 59–70; ЦДАВО України, ф. 166, оп. 1, спр. 705, арк. 90; там само, оп. 10, спр. 571, арк. 63, 140).

[27*]*Старолаврська АН УСРР* – бібліотека відома ще з XVII ст., її збірка складалася з особистих бібліотек померлих архімандритів і ченців Лаври. Тут були книги з бібліотек Петра Могили, Йосифа Тризни, Івана Максимовича та ін. Бібліотека майже повністю згоріла внаслідок нищівної пожежі Лаври 1718 р. Вдруге її було організовано у 1720-х рр. настоятелем Лаври архімандритом Іоанникієм (Сенютовичем) на базі бібліотек Микільського лікарняного монастиря, церков Ближніх і Дальніх печер, Голосіївської та Китаївської пустинь Лаври. Спочатку вона розміщувалася на хорах Успенського собору, а згодом – на 2-му ярусі Великої лаврської дзвіниці. На початок 1930-х рр. вона налічувала 1781 назву, близько 30000 друкованих книг, 429 рукописів XIV–XIX ст., 16 стародруків XVI ст., 203 стародруки XVII ст. (*Титов Ф.* Путеводитель при обозрении святынь и достопримечательностей Киево-Печерской Лавры г. Киева. – Изд. 2-е. – К., 1912. – С. 33–34; Систематический каталог книг бибилиотеки КПЛ. – Т. 1. – К., 1908. – С. I–II; Київ: Провідник / За ред. Ф. Ернста. – К., 1930. – С. 538).

Подальша доля Старолаврської бібліотеки була схожа з долею бібліотеки митрополита Флавіана – 16 серпня 1921 р. її було передано до ВБУ, 1926 р. – до Державного культурно-історичного заповідника "Всеукраїнський музейний городок". Проте вона залишилася у складі ВБУ – у 1935–1936 рр. її було перевезено до філії ВБУ на Подолі у Мазепинський корпус колишньої КДА (ЦДАВО України, ф. 166, оп. 1, спр. 705, арк. 90; *Селівачова (Нікольська) Н.С.* Заповідник-музей "Києво-Печерська Лавра" (Спогади з передвоєнних років) / Публікація С. Білоконя // ЛА. – К., 2006. – Вип. 15. – С. 157). Сьогодні у відділі бібліотечних зібрань та історичних колекцій НБУВ зберігається близько 14000 од.зб. Старолаврської бібліотеки. Частина її збірки зберігається нині також в ІР НБУВ у фонді 306: Києво-Печерська Лавра: зібрання рукописних книг бібліотеки XIV–XIX ст.

[28*]*Фототека* – планувалося утворити у 1926 р. на основі фотоархіву ЛМКП, де б зберігалися фотографії лаврських пам'яток архітектури, будівель та експонатів ЛМКП. Спочатку у ній зберігалося 523 фотографії та близько 3000 негативів, а на 1 січня 1933 р. – 14714 од.зб. (з них 9283 негативи і 352 плакати, решта фотографії). Розміщувалася фототека в 1-му корпусі. У 1936 р. фототека відносилася до відділу фондів ВМГ і займала одну кімнату на 1-му поверсі 2-го корпусу, перебуваючи в стані безладу внаслідок переїзду та частої зміни завідувачів фондів (Очерки истории Киево-Печерской лавры и Заповедника /

Кол. авторов. – К., 1992. – С. 112, 121, 264–265; НМІУ, ф. Р-1260, оп. 1-д, од.зб. 29, арк. 1–2; ЦДАВО України, ф. 166, оп. 3, спр. 413, арк. 202; там само, оп. 10, спр. 571, арк. 32).

[29*]*Планотека* – відділ, де зберігалися плани Києво-Печерської Лаври, креслениками окремих її корпусів, церков, подвір'їв, маєтностей, що належали їй до 1919 р. На 1 січня 1933 р. тут зберігалося 1556 планів. Того ж року для планотеки було обладнано спеціальний кабінет (Очерки истории Киево-Печерской лавры и Заповедника / Кол. авторов. – К., 1992. – С. 121).

[30*]*[Посту] і муміфікації* – про цей відділ інформації дуже мало. Найраніша відома згадка про нього відноситься до квітня 1930 р. У цей час на Дальніх печерах у 73-му корпусі, за термінологією того часу "лабораторії мощей", діяв т.зв. "Музей історії мощей". Саме цього року він був заснований, оскільки за постановою Секретаріату Президії ВУЦВК від 21 грудня 1929 р. була ліквідована церковно-релігійна громада, і ВМГ були передані всі лаврські культові споруди, а вже 1 травня 1930 р. відкрилися для огляду Дальні печери з "лабораторією мощей" (*Геппенер-Лінка Н.В.* Спогади про Всеукраїнське музейне містечко 1929–1939 рр. ... – С. 155; *Полюшко Г.* Врятована Лавра: як це було // Хрещатик. – 1 грудня 2006. – № 179 (2974). – С. 7). У листопаді 1931 р. для цього музею готувався необхідний етикетаж. За штатним розписом від 15 квітня 1933 р. завідувачем "*фонду муміфікації*", тобто відділу муміфікації, був К.І. Кржемінський. У 1935 р. виставка муміфікації згадується вже на Ближніх печерах, а у 73-му корпусі діяла виставка "Майстерня мощей" (ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, спр. 6132, арк. 222–222зв.; План роботи у печерах від 22.11.1931 // НА ІА НАН України, ф. 10, к. 11, арк. 1; Колишня Києво-Печерська Лавра на службі експлуататорів (довідкові матеріали по Музейному городку). – К., 1935. – С. 10, 28–29; *Гришин А.Д.* Відомості про співробітників Заповідника (20–30-ті роки). Історична довідка // ЛА. – К., 2002. – Вип. 7. – С. 51).

[31*]*Всеукраїнська реставраційна майстерня* – заснована 1 травня 1924 р. за наказом Київської губполітосвіти. Того ж числа посаду реставратора посів М.І. Касперович, який у 1926–1928 рр. працював у ній періодично, приїжджаючи до Києва з Криму, куди він виїхав з сім'єю. У 1927 р. майстерня мала три відділи: "*а) реставрації пам'яток станкового малярства, б) реставрації пам'яток шиття й тканини, в) реставрації пам'яток керамічних виробів та мульяжна майстерня*". Реставраційна майстерня розміщувалася у 7-му корпусі, з 1931 р. – у 29-му корпусі (ЦДАВО України, ф. 166, оп. 10, спр. 571, арк. 64). У 1927–1928 рр. майстерня мала 4-х реставраторів. Крім М. Касперовича, у ній працювали: з 1 січня 1927 р. реставратор тканин і шитва О.І. Бєльська, з 1 травня 1927 р. реставратор керамічних виробів Д.М. Трипільський, з 12 червня 1928 р. реставратор станкового живопису К.І. Кржемінський, а також техніки-реставратори Іван і Тодось Касперовичі. Керівництво майстернею здійснювала реставраційна комісія на чолі з П. Курінним (членами комісії були акад. О.П. Новицький, проф. Д.М. Щербаківський, М.О. Макаренко, М.І. Касперович, К.В. Мощенко). Майстерня обслуговувала не лише ЛМКП, а й інші музеї Києва й України. 27 червня 1932 р. ВРМ під назвою "Всеукраїнська художньо-реставраційна репродукційна майстерня" було виділено з підпорядкування ВМГ в окрему одиницю у структурі НКО. Очолив її М.Г. Вайнштейн. Приблизно наприкінці 1933 р. її знову було повернуто до складу ВМГ, де її директором став Ф.І. Кумпан, а на початку 1934 р., приблизно у січні, ВХРРМ була ліквідована (*Курінний П.* Три роки праці реставраційної майстерні Лаврського музею культів та побуту над консервацією та реставрацією музейних збірок // Український музей. – Зб. 1: Репринтне перевидання

1927 року / НКПІКЗ. – К., 2007. – С. 159–168, 162; *Курінний П.* Всеукраїнський державний культурно-історичний заповідник // Там само. – С. 214; Очерки истории Киево-Печерской лавры и Заповедника / Кол. авторов. – К., 1992. – С. 119; *Гришин А.Д.* Відомості про співробітників Заповідника (20–30-ті роки). Історична довідка // ЛА. – К., 2002. – Вип. 7. – С. 50; *Тимченко Т.Р.* Київська школа реставрації станкового малярства (1920–1930 рр.) // Пам'ятки України. – 2001. – № 4. – С. 48–71; *її ж.* Принципи реставрації музейних пам'яток у реставраційній майстерні Всеукраїнського музейного містечка (1924–1934 рр.) // МЧ 2002. – К., 2003. – С. 434, 437, 439, 440; *Драновська В.М.* До питання історії розвитку реставраційної справи у НКПІКЗ. Діяльність реставраційної майстерні під керівництвом Миколи Касперовича // МЧ 2008. – К., 2009. – С. 495; ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, спр. 6132, арк. 23; там само, оп. 10, спр. 571, арк. 139–140; НМІУ, ф. Р-1260, оп. 1-д, од.зб. 29, арк. 3; НА ІА НАН України, ф. 10, к. 11, арк. 69; Листи М. Касперовича до П. Курінного // там само, к. 28/23, арк. 1–6).

[32*]*...Всеукраїнського державного культурно-істор[и]чного заповідника (Всеукраїнського музейного городка)* – офіційна назва у 1920-х рр. – Лаврський державний культурно-історичний заповідник, у 1930-х рр. – Державний культурно-історичний заповідник "Всеукраїнський музейний городок", з 11 липня 1939 р. – Державний історично-культурний заповідник "Музейне містечко" (НКПІКЗ, фонди, од. зб. КПЛ-А-1589, арк. 6; ЦДАМЛМ, ф. 1164, оп. 1, спр. 297, арк.1; НА ІА НАН України, ф. 10, к. 12, б/№; ЦДАВО України, ф. 2, оп. 7, спр. 114, арк. 2–3).

З часу свого заснування у 1926 р. до лютого 1936 р. Державний культурно-історичний заповідник "Всеукраїнський музейний городок" підпорядковувався НКО УСРР (у 1926–1930 рр. музейно-бібліотечній секції Укрголовнауки, одного із головних управлінь НКО, у 1930–1933 рр. сектору науки, а з жовтня 1933 р. музейному відділу НКО), з 8 лютого 1936 р. до 10 липня 1939 р. – Управлінню в справах мистецтв при РНК УРСР, а з 11 липня 1939 р. – знову НКО УРСР (ЦДАВО України, ф. 2, оп. 7, спр. 114, арк. 2–3; Збірник законів та розпоряджень робітничо-селянського уряду України. – 1936. – № 6. – Ст. 24. – С. 4–5).

Заповідник створено за постановою ВУЦВК і РНК УСРР від 29 вересня 1926 р. "Про визнання колишньої Києво-Печерської Лаври за історично-культурний державний заповідник і про перетворення її на Всеукраїнський музейний городок". Директор – П. Курінний (трудовий договір, спочатку на рік – з 1 жовтня 1926 р. по 1 жовтня 1927 р., було укладено між ним і НКО у грудні 1926 р.), заступник директора з господарчих питань з 1 січня 1927 р. І.М. Олексієв. Штат заповідника у 1927–1928 рр. складався з 32 посад за рахунок державного бюджету і 18 посад, які утримувалися за рахунок спецкоштів заповідника (Вісті ВУЦВК. – № 240 (1828). – Харків, 19 жовтня 1926. – С. 5; ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, спр. 6132, арк. 41, 43, 49–50, 109, 165–165зв.; Уся Київщина: Довідна книга. – К., 1928. – С. 185; Український музей. – Зб. 1: Репринтне перевидання 1927 року / НКПІКЗ. – К., 2007. – С. 213–214; Очерки истории Киево-Печерской лавры и Заповедника / Кол. авторов. – К., 1992. – С. 269–270; *Гришин А.Д.* Відомості про співробітників Заповідника (20–30-ті роки). Історична довідка // ЛА. – К., 2002. – Вип. 7. – С. 48, 50).

До заповідника було включено: Лаврський музей культів та побуту (корп. 1, 2, 29, 7), з 1927 р. Український театральний музей ВУАН (корп. 24), Музей староукраїнської будівельної техніки (корп. 30), з 1927 р. Музей української старовини (збірка Потоцького) – корпус 6, а також Всеукраїнську реставраційну майстерню (корп. 7), друкарню

ВУАН, храми і дзвіниці на верхній території Лаври, Дальніх і Ближніх печерах, Мазепинські мури з вежами, бібліотеки Старолаврська і митрополита Флавіана, екскурсійну базу (корп. 26, 45), майстерні – столярна, слюсарна, кузня, дахова, палітурна, малярна, фотографічна (*Курінний П.* Всеукраїнський державний культурно-історичний заповідник // Український музей. – Зб. 1: Репринтне перевидання 1927 року / НКПІКЗ. – К., 2007. – С. 214–215; Очерки истории Киево-Печерской лавры… – С. 115; *Ковалева Л.І., Масалова І.І.* Документи з історії Києво-Печерського заповідника 1927–1929, 1961–1962 рр. // ЛА. – К., 2007. – Вип. 17. – С. 229–230; *Серга Ж.* Відносини між радянською державою і церквою у 1920–1930-х роках (на прикладі Києва) // Пам'ятки: Археографічний щорічник. – Т. 11. – К., 2010. – С. 42–43).

У серпні 1930 р. ВМГ мав у своєму складі 7 секцій (колишні відділи ЛМКП): металу і каміння (зав. П. Курінний), шиття та тканини (зав. М. Новицька), станкового малярства (зав. К. Мощенко), письма та друку (в.о. зав. С. Львович), культів (в.о. зав. Я. Скрипка), архітектури (зав. І. Моргілевський), нумізматики (зав. В. Шугаєвський); 4 відділи: відділ історії Лаври (в.о. зав. Г. Денисов), антирелігійний куток (зав. С. Львович), Ближні і Дальні печери (зав. С. Львович), довідкове бюро; 3 реставраційні майстерні: малярства (К. Кржемінський), кераміки та металу (Д. Трипільський), шиття (О. Бєльська); Всеукраїнський антирелігійний музей у Володимирському соборі як філія ВМГ (ЦДАВО України, ф. 166, оп. 9, спр. 1461, арк. 6, 9).

1931 р. відбулася реорганізація ВМГ за принципом секторів: 1) сектор науково-дослідний та методологічно-експозиційний, 2) сектор масової комуністичної освіти, 3) сектор адміністративно-господарчий. Найбільшим був 1-й сектор, який включав: Музей історії релігії (неофіційна назва "Антирелігійний музей") у 2-му корпусі, Музей історії Лаври в Успенському соборі, Всеукраїнський антирелігійний музей (Володимирська філія ВМГ) у Володимирському соборі, Музей України (збірка П. Потоцького) у 6-му корпусі, фонди: письма та друку, архітектури, малярства, металу, нумізматики, шиття та тканини (ЦДАВО України, ф. 166, оп. 10, спр. 571, арк. 61–64).

[33*]*...Лаврський музей зо всіма своїми відділами* – ЛМКП розміщувався у 2-му корпусі і у 1927 р. мав такі відділи: 1) шиття й тканини, 2) металу й каміння, 3) письма та друку, 4) станкового малярства, 5) історії Лаври, 6) порівняльної історії релігій, 7) нумізматичний. 1930 р. ЛМКП було ліквідовано, його відділи стали секціями, а з 1931 р. фондами ВМГ. На базі ЛМКП 1931 р. відкрилися "Музей історії релігії" (неофіційна назва "Антирелігійний музей") у 2-му корпусі та "Музей історії Лаври" в Успенському соборі, а у Володимирському соборі з 11 квітня 1930 р. по 28 квітня 1934 р. діяв Всеукраїнський антирелігійний музей (Володимирська філія ВМГ) (*Курінний П.* Всеукраїнський державний культурно-історичний заповідник // Український музей. – Зб. 1: Репринтне перевидання 1927 року. – К., 2007. – С. 214; НА ІА НАН України, ф. 10, к. 14, арк. 18; ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, спр. 6132, арк. 177, 222–222зв.; там само, спр. 6137, арк. 17; там само, оп. 9, спр. 1461, арк. 65; Тези П. Курінного про основні засади реконструкції ВМГ, 9.11.1930 р. // ЦДАВО України, ф. 166, оп. 9, спр. 1455, арк. 24; НКПІКЗ, фонди, од. зб. КПЛ-А-1283, арк. 262; *Киркевич В.Г.* Володимирський Собор у Києві. – К., 2004. – С. 182).

[34*]*Музей лиярництва* – відкритий 1930 р., розташовувався на 3-му ярусі Великої лаврської дзвіниці, де експонувалися 32 дзвони, які доповнювали 9 годинникових дзвонів. У 1933 р. частину дзвонів було знято, і за даними на 1935 р. залишилося 10 великих, 11 малих і 9 годинникових дзвонів (НА ІА НАН України, ф. 10, к. 27/4, арк. 74–75; Київ:

Провідник / За ред. Ф. Ернста. – К., 1930. – С. 541; Колишня Києво-Печерська Лавра на службі експлуататорів (довідкові матеріали по Музейному городку). – К., 1935. – С. 16; ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, спр. 6132, арк. 222; ГДА СБУ, спр. 31281-ФП, арк. 33зв., 72зв., 74зв.).

[35*]*Музей історії Києво-Печерської Лаври* – так з 1931 р. стала називатися перероблена експозиція однойменного відділу ЛМКП (див. коментар 23[*]), яка розмістилася в Успенському соборі на 1-му поверсі. Очолював музей Г.І. Денисов. Експозиція новоствореного музею висвітлювала такі теми: 1) доба раннього феодалізму та заснування монастиря; 2) Лавра феодальної доби, XVII ст. (боротьба з унією, початок зв'язків Лаври з царизмом, Лавра і Гетьманщина, Лавра і кріпацтво); 3) Лавра-капіталіст, XVIII–XIX ст. (промисловість Лаври – друкарня, іконописна майстерня, свічний завод, фініфтева майстерня, торгівля Лаври); 4) політичне обличчя Лаври у XX ст. (Російсько-японська війна, революція 1905 р., імперіалістична війна, Лавра під час революції 1917 р., Лавра за часів радянської влади); 5) побут ченців; 6) торгівля мощами (ЦДАВО України, ф. 166, оп. 10, спр. 571, арк. 9, 62, 126; *Геппенер-Лінка Н.В.* Спогади про Всеукраїнське музейне містечко 1929–1939 рр. / Публікація С. Білоконя // ЛА. – К., 2003. – Вип. 11. – С. 153–154; *Гришин А.Д.* Відомості про співробітників Заповідника (20–30-ті роки). Історична довідка // ЛА. – К., 2002. – Вип. 7. – С. 50).

[36*]*Музей історії релігій* – Музей історії релігії – неофіційна назва Антирелігійний музей – організовано 1931 р. на базі відділу культів ЛМКП (див. коментар 22[*]) та антирелігійного кутка. До музею була прикріплена секція (колишній відділ ЛМКП) станкового малярства як його фонд. Інші відділи ЛМКП стали 1931 р. фондами ВМГ (ЦДАВО України, ф. 166, оп. 9, спр. 1455, арк. 25зв., 29, 31; там само, спр. 1500, арк. 53; там само, спр. 1507, арк. 114; там само, оп. 10, спр. 571, арк. 9, 118).

Музей розташовувався у 2-му корпусі і на 1931 р. мав такі тематичні розділи: походження релігії, шаманізм, єгипетський культ, буддизм, іслам, юдаїзм, християнство з підвідділами – православ'я, католицизм, монастирі, сектантство (ЦДАВО України, ф. 166, оп. 10, спр. 571, арк. 102). На початку 1932 р. експозицію розділу "Православ'я" було перероблено і заново відкрито у травні того ж року за такими темами: походження православ'я, обожнення феодалів Православною церквою, класова роль монастирів, Православна церква за імперіалістичну добу, Православна церква у боротьбі з революційним рухом, православ'я та мілітаризм, православ'я та царизм, класова роль сектантства, УАПЦ та її класова роль. Разом з тим було відкрито кабінет соціалістичного будівництва та галерею безвірників. Завідував музеєм Я.Д. Скрипка (ЦДАВО України, ф. 166, оп. 10, спр. 571, арк. 123, 124; *Гришин А.Д.* Відомості про співробітників Заповідника (20–30-ті роки). Історична довідка // ЛА. – К., 2002. – Вип. 7. – С. 50; *Геппенер-Лінка Н.В.* Спогади про Всеукраїнське музейне містечко 1929–1939 рр. / Публікація С. Білоконя // ЛА. – К., 2003. – Вип. 11. – С. 153–154).

1934 р. у ВМГ при Музеї історії релігії було відкрито нову експозицію "Релігія на службі феодалізму" (в інших джерелах "Церква на послугах феодалів") та готувалася до відкриття у 1935 р. нова експозиція "Релігія на службі капіталізму" (в інших джерелах "Церква доби капіталізму"). У 1937 р. обидві виставки були закриті, що викликало критику з боку деяких наукових співробітників ВМГ, які виступили з пропозицією перебудувати роботу Музейного містечка, перетворивши його на Антирелігійний музей (Колишня Києво-Печерська Лавра на службі експлуататорів (довідкові матеріали по

Музейному городку). – К., 1935. – С. 32; *Леснієвський Ю., Гепп[е]нер Н.* Про роботу Музейного містечка // Пролетарська правда. – 16.05.1937. – № 111 (4615). – С. 4).

Довідники по Україні за 1937 і 1938 рр. вказують на те, що на території ВМГ все ще діяв "Музей історії релігії" (Вся Україна: 1937. – Одеса, 1937. – С. 429; Вся Україна: 1938. – Одеса, 1938. – С. 44), який проте давно вже мав другу, неофіційну, назву "Антирелігійний музей" (*Геппенер-Лінка Н.В.* Спогади про Всеукраїнське музейне містечко 1929–1939 рр. / Публікація С. Білоконя // ЛА. – К., 2003. – Вип. 11. – С. 148, 153, 155).

[37*]*Музей архітектури* – створено 1927 р. на базі відділу архітектури ЛМКП, мав спочатку назву "Музей староукраїнської будівельної техніки", у 1928–1929 рр. – "Музей української архітектури", у 1930 р. – "Музей архітектури". 1928 р. для експозицій Музею архітектури було надано корпус 30. Процес організації музею затягнувся майже на 2 роки. Завідував музеєм, а перед тим однойменним відділом з 1 жовтня 1926 р., І. Моргілевський. Співорганізатором МА був проф. С.А. Таранушенко, який спільно з І. Моргілевським збирав матеріали для музею протягом кількарічної архітектурної експедиції по Україні (ЦДАМЛМ, ф. 87, оп. 1, спр. 1, арк. 1–2зв.; НА ІА НАН України, ф. 10, к. 27/4, арк. 48; ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, спр. 6137, арк. 3, 4, 6–14; *Дубровський В.В.* Музеї на Україні. – Харків, 1929. – С. 24; Київ: Провідник / За ред. Ф. Ернста. – К., 1930. – С. 532–533).

[38*]*Музей Археології АН УСРР* – Археологічний музей ВУАН – заснований за постановою Укрнауки НКО 1 березня 1930 р. на базі збірок Археологічного кабінету Київського ІНО та археологічного відділу Всеукраїнського історичного музею ім. Т.Г. Шевченка. Підготовча робота по створенню АМ була ініційована дорученням розпорядчого засідання голови Укрнауки 17 січня 1928 р., надане директорам ВМГ і ВУІМ щодо організації Археологічного музею на території ВМГ у 38-му корпусі (ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, спр. 3430, арк. 6, 15). Це означало відселення звідти гуртожитку і проведення відповідних ремонтних робіт, що протягом двох наступних років так і не відбулося.

24 червня 1930 р. Президія ВУАН на підставі постанови Укрнауки від 1 березня 1930 р. ухвалила утворити Археологічний музей у складі установ історико-філологічного відділу ВУАН на основі Археологічного кабінету Київського ІНО, збірки якого були перевезені ще 1928 р. у 7-й корпус ВМГ. В.о. директором музею було призначено В. Козловську, науковими співробітниками – С. Магуру, Н. Кордиш. У листі Президії ВУАН до Укрнауки від 24 червня 1930 р. пропонувалося передати АМ ВУАН колекції і все майно археологічного відділу ВУІМ, на що було отримано відповідь, що за планами Укрнауки всі археологічні збірки Києва мають бути зосереджені при ВМГ з метою організації тут відділу (музею) доби натурального господарства (ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, спр. 6130, арк. 91, 92). За постановою НКО УСРР № 2565 від 14 червня 1930 р. розпочалося згортання археологічного відділу ВУІМ для перевезення його на територію Лаври до Археологічного музею (*Rudolf Stampfuß*. Das Landesmuseum für Vor- und Frühgeschichte der Ukraine in Kiew // НА ІА НАН України, ф. 12, спр. 204, арк. 13; *Ковтанюк Н.Г., Шовкопляс Г.М.* Сторінки історії музею (20–50-ті роки XX ст.) // Національний музей історії України: Його фундатори та колекції. – К., 1999. – С. 11).

Створений 1930 р. АМ ВУАН мав 6 відділів: доби первісного комунізму, доби матріархату, доби сімейного побуту, доби рабовласницької торгівлі, доби розбійної торгівлі та доби феодалізму. Штат музею складався з 5-ти співробітників: директора, завідувача відділу, лаборанта і двох препараторів. АМ ВУАН не встиг розгорнути своєї

експозиції – 1933 р. було звільнено з ВУАН та посади в.о. директора В. Козловську, а 13 лютого 1934 р. музей передано у відання створеного того ж дня при ВУАН Інституту історії матеріальної культури. 1935 р. Президія ВУАН на прохання заступника наркома освіти А. Хвилі вирішила передати археологічні та етнографічні фонди з ІІМК до фондів Центрального історичного музею ім. Т.Г. Шевченка, залишивши в ІІМК потрібні для наукової роботи матеріали. За розпорядженням Управління в справах мистецтв при РНК УСРР від 1 червня 1936 р. було утворено комісію для передачі матеріалів Археологічного музею ІІМК АН УСРР до ЦІМ, що було зроблено того ж року: збірки АМ у 109 ящиках було перевезено у підвали 19-го корпусу (НА ІА НАН України, ф. 10, к. 27/4, арк. 68–70; НМІУ, ф. Р-1260, оп. 1-д, од.зб. 21, арк. 36–37зв.; там само, од.зб. 28, арк. 1–27; там само, од.зб. 33, арк. 16, 18; Історія Національної академії наук України 1929–1933: Док. і матеріали. – К., 1998. – С. 282, 335; *Ковтанюк Н.Г., Шовкопляс Г.М.* Сторінки історії музею... – С. 16–17; *Ковалева Л.І., Масалова І.І.* Документи з історії Києво-Печерського заповідника 1927–1929, 1961–1962 рр. // ЛА. – К., 2007. – Вип. 17. – С. 229; *Колеснікова В.І.* До історії Всеукраїнського археологічного музею // Сіверщина в історії України: Зб. наук. праць – Вип. 4. – К. ; Глухів, 2011. – С. 429–431; *Радієвська Т., Сорокіна С., Завальна О.* З історії формування археологічної збірки НМІУ в 1930-ті роки: колекції, документи // Археологія & Фортифікація України. Зб. матеріалів IV Всеукраїнської науково-практичної конференції. – Кам'янець-Подільський, 2014. – С. 325–332).

[39*]*Кабінет антропології АН УСРР* – Кабінет антропології ім. Ф.К. Вовка ВУАН – науково-дослідна установа з антропології, доісторії та етнології України, яка виникла 1928 р. внаслідок розподілу *Кабінету антропології та етнології ім. Ф.К. Вовка ВУАН* на дві установи: *Кабінет антропології ім. Ф.К. Вовка* (відділи антропології-передісторії, етнології та Музей антропології) і *Музей народознавства при відділі етнології Кабінету ім. Ф.К. Вовк*а (назва в академічних колах – Музей етнології ВУАН). Планувалося, щоправда, створити окремий Кабінет етнології, але цього не відбулося, тому відділ етнології увійшов до складу Кабінету антропології. Обидві установи (кабінет і музей) підпорядковувалися до 1930 р. Спільному зібранню (з 1928 р. Рада) ВУАН і розміщувалися на бульварі Тараса Шевченка, 14. (Київ: Провідник / За ред. Ф. Ернста. – К., 1930. – С. 211–214, 764–765; Історія Національної академії наук України 1924–1928: Док. і матеріали. – К., 1998. – С. 493, 496). 2 травня 1931 р. на засіданні Президії ВУАК було прийнято рішення про порушення клопотання перед Президією ВУАН про передачу археологічних збірок Кабінету антропології ім. Ф.К. Вовка з усім устаткуванням до Археологічного музею ВУАН на території ВМГ (ЦДАВО України, ф. 166, оп. 9, спр. 1461, арк. 73, 94). Достеменно невідомо, чи відбулася ця передача, чи ні. Проте частина археологічних та етнографічних збірок Кабінету антропології шляхом кількох реорганізацій, про що йтиметься нижче, потрапила у середині 1930-х рр. до Центрального історичного музею ім. Т.Г. Шевченка (док. № 72).

Материнську установу – *Музей антропології та етнології ім. Ф.К. Вовка* – було засновано 29 березня 1921 р. рішенням Спільного зібрання УАН. 31 березня 1922 р. музей було перейменовано на *Кабінет антропології та етнології ім. Ф.К. Вовка*, хоча у службовій документації ВУАН його продовжували називати музеєм ще багато років по тому. Основу збірки кабінету склали архів, бібліотека та колекція амулетів і доісторичних предметів (серед них речі з розкопок Мізинської стоянки) відомого антрополога, етнографа і археолога Ф.К. Вовка, перевезені за його заповітом 1921 р. з Петрограда

(нині Санкт-Петербург) до Києва, а також приватні етнографічні, археологічні та книжкові колекції Л.Є. Чикаленка, Ю. Олександровича, В. Караваєва (зброя та побутові речі з о. Яви), Л.П. Добровольського та ін. Першим директором кабінету (музею) був О.Г. Алешо, який перевіз до Києва збірки і матеріали Ф. Вовка. Після його смерті у квітні 1922 р. кабінет очолив А.З. Носов. Кабінет мав два відділи: антропологічний (зав. А.З. Носов) з підвідділом передісторії та етнологічний (зав. А.І. Онищук). 1923 р. на основі збірок обох відділів та етнографічної збірки, зібраної А.І. Онищуком у с. Старосіллі та ближніх сіл колишнього Остерського повіту на Чернігівщині, відкрився за тією ж адресою при відділі етнології Музей етнології (з 1924 р. Музей народознавства). При Кабінеті антропології та етнології ім. Ф. Вовка ВУАН діяла бібліотека (на кінець 1925 р. 4570 томів) та фотолабораторія. Наприкінці 1925 р. його збірки складали 10658 експонатів. Як було зазначено на початку, 1928 р. Кабінет антропології та етнології ім. Ф.К. Вовка було розділено на Кабінет антропології ім. Ф.К. Вовка і Музей народознавства при відділі етнології Кабінету ім. Ф.К. Вовка (Уся Київщина: Довідна книга. – К., 1928. – С. 183–184; Історія академії наук України 1918–1923: Док. і матеріали. – К., 1993. – С. 375–378; Історія Національної академії наук України 1924–1928: Док. і матеріали. – К., 1998. – С. 57, 82, 199; *Яненко А.С.* Музей (кабинет) антропологии и этнологии им. Ф.К. Вовка (1921–1933): Археологический аспект деятельности // Вопросы музеологии. – 2012. – № 1 (5) – С. 124–126).

З 1930 р. Кабінет антропології ім. Ф.К. Вовка перебував у складі установ ІІ відділу (фізико-математичного), а з 1931 р. до початку 1934 р. – у складі установ І відділу (природно-технічного) ВУАН. 13 лютого 1934 р. Кабінет антропології ім. Ф.К. Вовка, на той час вже "Катедра передісторії України" при І відділі (фізико-математичному) ВУАН, було приєднано з усіма його збірками та матеріалами до новоствореного Інституту історії матеріальної культури ВУАН, а Музей етнології (Музей народознавства) при ІІ відділі (соціально-економічному) ВУАН передано НКО (Історія Національної академії наук України 1929–1933: Док. і матеріали. – К., 1998. – С. 335). У квітні 1934 р. ІІМК ВУАН передав етнологічні речі з зібрань колишнього Кабінету антропології ім. Ф.К. Вовка Всеукраїнському історичному музею, а 1936 р. велику частину археологічних збірок ІІМК було передано до новоствореного Центрального історичного музею ім. Т.Г. Шевченка, який вже розміщувався на території КПЛ, на той час Державного культурно-історичного заповідника "Всеукраїнський музейний городок" (НМІУ, ф. Р-1260, оп. 1-д, од.зб. 28, арк. 1–27; там само, од.зб. 33, арк. 430–431, 444).

[40*]*Музей першоджерел до історії України П.П. Потоцького* – Музей України (збірка П. Потоцького) – створений цілком на основі збірки з української історії та військової справи Павла Платоновича Потоцького (1857–1938), генерал-лейтенанта артилерії Російської армії, українця за походженням, яку він збирав більше 40 років. На підставі договору від 28 квітня 1926 р. між П. Потоцьким і НКО УСРР вона була передана у дар Україні в особі НКО УСРР і перевезена з Ленінграда до Києва наприкінці червня 1927 р. у 7-ми вагонах та розміщена у 6-му корпусі ВМГ (*Білокінь С.І.* Музей України (Збірка П. Потоцького): Дослідження, матеріали. – К., 2006. – С. 108, 119, 132, 145; Музей Украины (Собрание П.П. Потоцкого). – Вып. 1: Указатель архивных материалов и библиографии / Сост. Е. Климова. – К., 1995).

На момент прибуття збірка налічувала бібліотеку до 17000 книг (5424 назви, з них 408 особливо цінних та рідкісних книжок і 763 назви з військової тематики; крім того,

4419 томів україніки, 5699 томів з військової справи та 3 ящики і 2 корзини дефектних книг і газет); 84 папки графіки (гравюри, естампи, літографії, фоторепродукції, акварельні малюнки) близько 13000 примірників; 322 картини, акварелі та фотографії (крім них, 22 картини були власністю П. Потоцького); 53 одиниці зброї (шашки, шаблі, палаші, шпаги, пістолети, рушниці, у тому числі запорозькі, карабіни, сокири, топірці, булави, багнети, кинджали, ножі та ін., серед них чепіги з багатою золотою насічкою); 104 одиниці старовинних меблів від XVI ст.; 456 одиниць порцеляни; 113 різних речей з металу, гіпсу, дерева; колекція історичних документів (акти, грамоти, листи) та родовий архів П. Потоцького від 1700 р., який включав документи п'ятьох поколінь роду Потоцьких, починаючи з Григорія Потоцького, кишінського сотника Полтавського полку (ЦДІАК України, ф. 2213, оп. 1, спр. 29, арк. 5зв., 9; там само, спр. 30, арк. 17, 21; *Білокінь С.І.* Музей України.... – С. 149–192).

У липні 1928 р. музей був на стадії оформлення експозиції, для нього було виділено 15 кімнат у 6-му корпусі (*Стародуб К.* Біля скарбів: Всеукраїнський культурно-історичний заповідник // Комуніст. – Харків, 21 липня 1928. – № 168 (2552). – С. 4). На 1 січня 1934 р. фонд Музею складався з 29574 речей, що були зібрані П. Потоцьким до передачі музею НКО УСРР, та 5199 одиниць, придбаних ним з часу переїзду до Києва. З останніх протягом 1928–1933 рр. було куплено 2461 річ, отримано у подарунок 2306 речей і передано з інших відділів ВМГ 432 речі (ЦДІАК України, ф. 2213, оп. 1, спр. 29, арк. 9; ЦДАВО України, ф. 166, оп. 10, спр. 571, арк. 19). 12 вересня 1933 р. за розпорядженням директора ВМГ Л. Калениченка Музей України було зачинено для масових відвідувань. За наказом наркома освіти В. Затонського від 21 січня 1934 р. всю збірку П. Потоцького передано ВУІМ (ЦДІАК України, ф. 2213, оп. 1, спр. 29, арк. 1), що було закріплено актом від 28 липня 1934 р. Протягом чотирьох наступних років збірка П. Потоцького як підвідділ входила до відділу капіталізму ЦІМ, створеного у 1935 р., і була, по суті, законсервована.

24 липня 1938 р. П. Потоцького було заарештовано НКВС. Не витримавши допитів, він помер 27 серпня 1938 р. у Лук'янівській в'язниці. Майно П. Потоцького після арешту 29 липня 1938 р. його дружини та її сестри, яка жила разом з ними, було конфісковано. 29 вересня 1938 р. НКВС вилучило з помешкання П. Потоцького 4500 книг, приватне майно було вивезене на вул. Прорізну (тоді Свердлова), 8, де був речовий склад міліції, і "*сдано в доход государства*". Збірка П. Потоцького була опечатана і приблизно через рік–півтори була передана ЦІМ. Її приймала бригада з 5-ти співробітників під керівництвом завідувача відділу зброї ЦІМ Я.В. Краєвського щодня після роботи по кілька годин впродовж 2-х місяців без будь-яких інвентарів, за фактом наявності шляхом простого переліку. Зібрання П. Потоцького розчинилося серед інших збірок ЦІМ: зброю було включено до відділу зброї, окремі картини, меблі – до відділу феодалізму, картини і гравюри за актом від 11 березня 1940 р. – до відділу капіталізму. Бібліотека П. Потоцького була розподілена одразу: частина книжок, не рахуючи вилучених НКВС, надійшла до Бібліотеки АН УРСР, інша – до створеної 1939 р. Державної історичної бібліотеки, деяка частина потрапила до бібліотеки ЦІМ, а все це ще більше розпорошила війна (*Білокінь С.І.* Музей України.... – С. 205, 215, 246, 248, 254, 257, 259–266, 339–427).

[41*] *Музей українських діячів науки і мистецтва* – організований при історично-філологічному відділі ВУАН 1921 р. як "Музей діячів України" на основі збірки (меморіальні речі та архіви родин П. Куліша, М. Лисенка, Лазаревських, І. Нечуя-Левицького та ін.)

відділу українських діячів, утвореному 1919 р. при Українському науковому товаристві, яке у червні 1921 р. увійшло до складу Української академії наук. У наступні роки музей, ймовірно, не зміг розгорнути своєї діяльності у зв'язку з постійним недофінансуванням ВУАН, принаймні, у звітах ВУАН за 1922–1923 рр. про нього немає жодної згадки. Його було заново створено 1 лютого 1924 р. за ініціативи Постійної комісії ВУАН для складання біографічного словника діячів України і включено до складу Секції мистецтва, приєднаної 1925 р. до Кабінету українського мистецтва, який очолював академік О.П. Новицький, він же очолив і "Музей діячів України". Наприкінці 1925 р. у музеї було вже заінвентаризовано 2224 експонати. 28 червня 1926 р. Спільне зібрання ВУАН перейменувало його на Музей українських діячів науки і мистецтва (Історія Академії наук України 1918–1923: Док. і матеріали. – К., 1993. – С. 300; Історія Національної академії наук України 1924–1928: Док. і матеріали. – К., 1998. – С. 170; Уся Київщина: Довідна книга. – К., 1928. – С. 188; *Бонь О.І.* Координація Музеєм українських діячів науки і мистецтва меморіальної роботи місцевих музеїв у 20–30-х роках) // Краєзнавство: Науковий журнал. – 2001. – № 1–4. – С. 102).

Восени 1926 р. консерватором музею було призначено Є.Я. Рудинську, завдяки якій музей розгорнув активну діяльність. Музей розміщувався за адресою вул. Жертв Революції (до 1919 р. і нині Трьохсвятительська), 23, з 1929 р. – у 24-му корпусі КПЛ. Збірка музею складалася з особистих речей українських діячів науки і мистецтва (у тому числі меблів), різного виду іконографічного матеріалу (портрети, бюсти, фотографії, репродукції), особистих архівів, зокрема Д. Щербаківського, Д. Багалія, Б. і М. Грінченків, М. Біляшівського, І. Каманіна, Г. Нарбута, О. Сластіона, Т. Шевченка, Л. Українки та багатьох інших українських вчених і митців (*Бонь О.І.* Координація Музеєм… – С. 103).

Наприкінці 1920-х років в активі музею вже було дві виставки, присвячені М. Лисенку (1927) та І. Нечую-Левицькому (1928). 13 лютого 1934 р. музей було передано у відання НКО, який ліквідував його, передавши того ж року зібрані ним колекції Всеукраїнському історичному музею ім. Т.Г. Шевченка. Спершу вони були перенесені до Археологічного музею на території ВМГ, потім у червні 1934 р. – до Музею України П. Потоцького і розміщені в одній з кімнат 1-го поверху. Тільки 13 жовтня 1934 р. відбулася прийомка цієї збірки ВУІМ. Згідно з актом було прийнято 57 бюстів, 330 картин, портретів, репродукцій у рамах та без, 662 фотографії і негативи, 1464 книжки, 632 папки з документами, крісло Лесі Українки, книгу вступу експонатів до МУДНМ, в якій було зафіксовано 16804 надходження, та багато іншого (Історія Національної академії наук України 1929–1933: Док. і матеріали. – К., 1998. – С. 335, 500; *Білокінь С.І.* Музей України (Збірка П. Потоцького): Дослідження, матеріали. – К., 2006. – С. 188; НМІУ, ф. Р-1260, оп. 1-д, од.зб. 4, арк. 399, 401, 404, 411–411зв.).

[42*] *Музей театральний* – Український театральний музей (нині Музей театрального, музичного та кіномистецтва України) – заснований 30 січня 1923 р. у Києві при Мистецькому об'єднанні "Березіль", розташовувався у приміщенні колишнього Театру Соловцова. Після переїзду Театру "Березіль" до Харкова збірку музею 29 травня 1926 р. було передано ВУАН і прикріплено до кафедри мистецтва, згодом її перевезли двома підводами до Музею українських діячів науки й мистецтва ВУАН на вул. Жертв Революції (до 1919 р. і нині Трьохсвятительська), 28. У 1927 р. під час організації у Лаврі Всеукраїнського музейного городка ВУАН було передано 24-й корпус під обидва музеї. Український

театральний музей було перевезено першим, і він відкрив свої двері для відвідувачів вже 13 листопада 1927 р. Музею тоді було надано 8 кімнат, у трьох з яких було організовано експозицію. На початку 1930-х рр. музей мав наступні відділи: 1) український народний театр – вертеп (попередня назва "театр шкільний"), 2) релігійний театр доби українського середньовіччя; 3) чужоземна театральна культура на Україні від початку XIX ст. до 1917 р. (російська, польська, єврейська, іноземні гастролери), 4) український театр підготовчої доби від "Наталки Полтавки" до 1881 р., 5) український побутовий театр, 1881–1917 рр., 6) театр за революції (театр національних меншин, гастролери, театральна освіта), 7) театр Галичини, 8) еволюція театрального будинку і устаткування. На 1 жовтня 1929 р. театр мав на обліку 29062 експонати, з них: друкованих матеріалів 20142 експонати, рукописних – 1745 експонатів, іконографічних – 6905 експонатів та речових – 270 експонатів (Всеукраїнська академія наук: Театральний музей: Звіт 1926–1929. – К., 1930. – С. 1–4, 8–10, 19–20; Київ: Провідник / За ред. Ф. Ернста. – К., 1930. – С. 535).

Керівником музею у 1926–1936 рр. був театрознавець П.І. Рулін. Музей для огляду був відкритий двічі на тиждень – щосуботи і щонеділі. 13 лютого 1934 р. музей було передано у відання НКО. Через два роки, у лютому 1936 р., відбулося нове підпорядкування – Управлінню в справах мистецтв при РНК УСРР, того ж року було звільнено директора музею П. Руліна. У період 1936–1939 рр. ТМ втратив своє приміщення, зберігаючи свої фонди законсервованими (ЦДАВО України, ф. 2, оп. 7, спр. 162, арк. 27). За постановою РНК УРСР № 720 від 11 липня 1939 р. Театральному музею було надано приміщення у 6-му корпусі. На початок війни він займав тут 2-й поверх з 10 кімнат (ЦДАВО України, ф. 2, оп. 7, спр. 114, арк. 3; Всеукраїнська академія наук: Театральний музей... – С. 1–4; Збірник законів та розпоряджень робітничо-селянського уряду України. – 1936. – № 6. – Ст. 24. – С. 4–5; Історія Національної академії наук України 1924–1928: Док. і матеріали. – К., 1998. – С. 244, 401; Історія Національної академії наук України 1929–1933: Док. і матеріали. – К., 1998. – С. 335, 500; *Білокінь С.І.* Музей України (Збірка П. Потоцького): Дослідження, матеріали. – К., 2006. – С. 140; док. № 76).

43* *Історичний музей ім. Т.Г. Шевченка* – Всеукраїнський історичний музей ім. Т.Г. Шевченка – так з 16 серпня 1924 р. до 1 травня 1935 р. називався колишній Київський художньо-промисловий і науковий музей ім. государя імператора Миколи Олександровича (у 1899–1904 рр. Міський музей старожитностей та мистецтв), урочисто освячений і відкритий у грудні 1904 р. у спеціально збудованому для нього приміщенні по вул. Олександрівській, 29 (нині Грушевського, 6), націоналізований більшовицькою владою 29 квітня 1919 р. і у червні того ж року перейменований на Перший державний музей. У 1920-х рр. ВУІМ ім. Т.Г. Шевченка мав 7 відділів: археологічний, історично-побутовий, художньо-промисловий, народного мистецтва, старого Києва, Шевченківський відділ (засновано постановою НКО від 29 квітня 1924 р., проте у 1929 р. його вже не було) та відділ рукописів, стародруків і бібліотеки.

23 березня 1934 р. було вирішено виселити ВУІМ з його власного приміщення для розміщення у ньому виставки, присвяченої 15-річчю Червоної армії, яка відкрилася 15 липня 1934 р. 1 травня 1935 р. згідно з наказом наркома освіти В. Затонського "Про розташування музеїв в м. Києві" прийнято рішення про реорганізацію ВУІМ. На основі його історичних колекцій, збірки П. Потоцького, Музею українських діячів науки і мистецтва, Етнографічного музею, переданих ВУІМ ще 1934 р., археологічних колекцій

Музею археології та Кабінету антропології ім. Ф.К. Вовка, які з 1934 р. перебували у складі ІІМК ВУАН, був організований Центральний історичний музей ім. Т.Г. Шевченка (нині Національний музей історії України). На базі трьох інших відділів: художнього, народного мистецтва і художньо-промислового мав бути утворений Державний український музей народної творчості, що відкрився у квітні 1937 р., а у 1939 р. був перейменований на Державний музей українського мистецтва (нині Національний художній музей України), який залишився у старому приміщенні. 1936 р. збірки ЦІМ були перевезені на територію ВМГ і розміщені у корпусах 2 і 8, де через два роки – 1 травня 1938 р. – відкрилися перші експозиційні зали ЦІМ. 1939 р. у корпусі 6 відкрилася експозиція відділу Київської Русі. У травні 1941 р. відділ Київської Русі був переведений до корпусу 29 (нині 85), але основна експозиція, ймовірно, ще залишалася на початку війни у 6-му корпусі (фото 3, 38).

Таким чином, у червні 1941 р. ЦІМ займав 8 корпусів на території Лаври. Експозиції розміщувалися у корпусах 2, 6 і 8 (нині 8, 9), а фонди – почасти в окремих приміщеннях та підвалах 7-го, 9-го (нині корп. 100), 10-го, 29-го і 30-го корпусів. На цей час ЦІМ мав 9 відділів, експозиції яких розміщувалися таким чином: 1) докласового суспільства: епохи дикості та варварства (корп. 2, зал 1-й); 2) Скіфії і грецьких міст Північного Причорномор'я – VII ст. до н.е. – VII ст. н.е. (корп. 2, зал 2); 3) Київської Русі – VIII–XIII ст. (корп. 6, 29); 4) історії України XV–XVIII ст. (корп. 8, поверх 2, зал 1); 5) історії України XIX ст. (корп. 8, поверх 2, зал 2–3); 6) історії "Великої Жовтневої соціалістичної революції" і соціалістичного будівництва з розділом "Сталінська Конституція" (корп. 8, поверх 2, зал 4); 7) відділ зброї з виставкою "Історія зброї" (корп. 8, поверх 1); відділ нумізматики з виставкою "Історія монети" (корп. 6, поверх 1); відділ стародавнього Єгипту з виставкою "Пам'ятки стародавнього Єгипту" (корп. 8, поверх 2, зал 4) (*Кот. С., Коренюк Ю.* Михайлівські пам'ятки в російських музеях // Пам'ятки України. – 1999. – № 1. – С. 66–67; Комуніст. – 16.07.1934. – № 163 (4535). – С. 4; Центральний історичний музей ім. Т.Г. Шевченка в м. Києві: Короткий довідник. – К., 1941. – С. 4, 6–34; *Оксенич М.* Еволюція структури Національного музею історії України та створення його фондів // Спеціальні історичні дисципліни: Питання теорії і методики: Зб. наук. праць – Вип. 12.: У 2 ч. – К., 2005. – Ч. 1. – С. 372–374; *Білокінь С.І.* Музей України (Збірка П. Потоцького): Дослідження, матеріали. – К., 2006. – С. 227–228; *Колеснікова В.І.* До історії Всеукраїнського археологічного музею // Сіверщина в історії України: Зб. наук. праць – Вип. 4. – Київ–Глухів, 2011. – С. 429–431; ЦДАВО України, ф. 166, оп. 4, спр. 190, арк. 42; ГАРФ, ф. 7021, оп. 65, д. 8, л. 18; там само, оп. 116, д. 282, л. 17; *Rudolf Stampfuß*. Das Landesmuseum für Vor- und Frühgeschichte der Ukraine in Kiew // НА ІА України, ф. 12, спр. 204, арк. 14–15, 23).

[44*]*Обласний музей революції* – Київський обласний музей революції – засновано 1 вересня 1925 р. як Київський музей революції на базі Київського центрального обласного пролетарського музею, відкритого 1921 р. під назвою "Пролетарський музей" у приміщенні колишнього Педагогічного музею по вул. Короленка, 57. Наприкінці 1920 – початку 1930-х рр. КОМР мав 11 відділів: 1) декабристів, 2) народництва, 3) робітничого руху та РСДРП 1880–1900 рр., 4) революції 1905 р., 5) між двома революціями 1907–1917 рр., 6) Лютневої революції, 7) Жовтневої революції та громадянської війни, 8) Паризької комуни (у "Провіднику" Ф. Ернста 8-й відділ був присвячений громадянській війні), 9) меморіальна кімната А.В. Іванова, 10) В.І. Леніна, 11) в'язниці, каторги та заслання. 1934 р. КОМР переведено на територію КПЛ у 2-й корпус у зв'язку з реконструкцією

будинку музею для київського філіалу Центрального музею В.І. Леніна. У 1937 р. музей перебував на території ВМГ ще у стані консервації, діяв лише його філіал "Косий Капонір" (*Дунаєв Г.* Музейні звалища // Пролетарська правда. – 15.08.1937. – № 187 (4691). – С. 4). На початок грудня 1939 р. колектив КОМР налічував 27 співробітників разом з директором Є.С. Шліхтером, філіал "Косий Капонір" з 8 серпня 1939 р. очолював Ф.Л. Когут (ЦДАВО України, ф. 166, оп. 11, спр. 445, арк. 6–7). За постановою РНК УРСР № 1358 від 3 жовтня 1940 р. КОМР було передано, включно з його будинком (корп. 30), Центральному історичному музею ім. Т.Г. Шевченка. Матеріали КОМР стали основою відділу "Історії Великої Жовтневої соціалістичної революції і соціалістичного будівництва" ЦІМ (ЦДАВО України, ф. 2, оп. 7, спр. 226, арк. 191; Уся Київщина: Довідна книга. – К., 1928. – С. 181–182; Київ: Довідна книга. – К., 1929. – С. 127; Київ: Провідник / За ред. Ф. Ернста. – К., 1930. – С. 223; Київ: Червона столиця Радянської України. – К., 1935. – С. 75).

[45*] *1936. Утворено музей Антирелігійний…* – утворення Антирелігійного музею було пов'язане, ймовірно, із зміною підпорядкування ВМГ. За постановою ЦВК і РНК УСРР від 8 лютого 1936 р. було утворено Управління в справах мистецтв при РНК УСРР на чолі з А. Хвилею. ВМГ з усіма музеями на його території з 20 лютого 1936 р. юридично перейшов у відання Управління в справах мистецтв (Збірник законів та розпоряджень робітничо-селянського уряду України. – 1936. – № 6. – Ст. 24. – С. 4–5; там само. – № 10. – Ст. 48 – С. 8). Фактична передача ВМГ новому керівництву Управління в справах мистецтва відбулася 10–12 серпня 1936 р., коли колишній директор ВМГ від НКО Н.О. Багрій передав музейні справи і майно т.в.о. директора ВМГ В.М. Знойку (НМІУ, ф. Р-1260, оп. 1-д, од.зб. 29, арк. 1–4).

Як розвивалися події в ВМГ у період його підпорядкування Управлінню в справах мистецтв у 1936–1939 рр., точно сказати досить важко, оскільки втрачено довоєнну частину архіву Управління в справах мистецтв. Вона була спалена в липні–серпні 1941 р. у ході масового нищення у Києві документів радянських установ. З іншого боку, довідники по Україні за 1937 і 1938 рр. вказують на те, що на території ВМГ продовжував діяти "Музей історії релігії" (Вся Україна: 1937. – Одеса, 1937. – С. 429; Вся Україна: 1938. – Одеса, 1938. – С. 44), який давно вже мав неофіційну назву "Антирелігійний музей". На початку січня 1939 р. ВМГ мав у своєму складі 7 відділів: 1) Антирелігійний музей (невідомо однак, чи стала ця назва вже офіційною), 2) відділ пам'ятників, 3) Софійський заповідник, 4) відділ фондів, 5) орендний відділ, 6) жилий фонд, 7) господарчий відділ (ЦДАВО України, ф. 2, оп. 7, спр. 162, арк. 2). За постановою РНК УРСР № 720 від 11 липня 1939 р. ВМГ, вже як Музейне містечко, та Антирелігійний музей, вже як Центральний антирелігійний музей, були передані у відання НКО УРСР (ЦДАВО України, ф. 2, оп. 7, спр. 114, арк. 2–3). Фактично ЦАРМ був включений до системи НКО УРСР 3 вересня 1939 р. (ЦДАВО України, ф. 2, оп. 7, спр. 162, арк. 58–59, 88).

На початок війни ЦАРМ займав корпуси 1, 2, 4, 28, 29, 48, 48-а. Крім того, за вищеназваною постановою РНК УРСР від 11 липня 1939 р. на території Державного історично-культурного заповідника "Музейне містечко" було утворено Управління ДІКЗ ММ для керівництва його фінансово-господарською діяльністю, підпорядковане НКО УРСР. За ним були закріплені корпуси 3, 4, 7, 12, 13, 24 (ЦДАВО України, ф. 2, оп. 7, спр. 226, арк. 9).

У 1940–1941 рр. ЦАРМ складався з відділу *пам'ятників,* за яким були закріплені Троїцька надбрамна церква, Успенський собор, Всіхсвятська церква, Велика лаврська

дзвіниця, Мазепинська (Онуфріївська) вежа, Хрестовоздвиженська церква на Ближніх печерах, церква Різдва Богородиці на Дальніх печерах, самі печери і Ковнірівська дзвіниця; відділу *фондів* та експозиційних відділів: *"Історія Лаври"*, *"Атеїзм і релігія в історії народів СРСР"*, *"Атеїзм і релігія в період капіталізму та імперіалізму"*, "*Атеїзм і релігія в епоху соціалістичної революції та диктатури пролетаріату*" (док. № 2). Експозиція ЦАРМ, що містилася у 2-му корпусі, мала такі розділи: *"Історя Лаври"* (зала 1), *"Революційний атеїзм Т.Г. Шевченка"* (зала 2), *"Атеїзм і релігія в епоху капіталізму та імперіалізму"* (зали 3, 4), *"Атеїзм і релігія в епоху соціалістичної революції та диктатури пролетаріату"* (зала 5), *"Сталінська конституція і подолання релігії"* (зала 6) (Український Центральний антирелігійний музей (колишня Києво-Печерська лавра). Короткий довідник. – К., 1940. – С. 8–25; фото 88–110).

Документ № 2.

46* *Директор* – Шенгер Андрій Мефодійович (ДАКО, ф. Р-3512, оп. 1, спр. 2, арк. 24, 28; ЦДАВО України, ф. 166, оп. 11, спр. 445, арк. 12), з інших джерел Шенгер Арон Мойсеєвич (Волинь. – Рівне, 21.09.1941. – Ч. 4. – С. 2). **Дані щодо директора та всіх інших осіб, які займали перелічені нижче посади, відображають стан на 1 січня 1941 р.**

47* *Заступник директора по господарській частині* – Приходько Афанасій Ігнатович (ДАКО, ф. Р-3512, оп. 1, спр. 2, арк. 5, 15).

48* *Секретар...* – Боровенська Ольга Харитонівна з 11 січня 1940 р. (Там само, арк. 96).

49* *Завідуючий спецчастиною* – Гуляєв Євген Іванович – звільнено 17 жовтня 1940 р. у зв'язку з ліквідацією спецчастини (там само, арк. 20).

50* *Друкарка* – Іванова Зінаїда Володимирівна (ДАКО, ф. Р-3512, оп. 1, спр. 2, арк. 35).

51* *Головний бухгалтер* – Головченко Хома Давидович (там само, арк. 15).

52* *Заступник головного бухгалтера* – Любицька Валентина Василівна (там само, арк. 49, 87).

53* *Завідуючий складами (кладовщик)* – Попель І.Ф. (там само, арк. 3).

54* *Кур'єр* – Осадча Надія Федорівна (там само, арк. 36).

55* *Вартових...:* Безуглий Олексій Минович, Береговий Сидір Петрович, Денисенко Іван Стратонович, Касьян Григорій Павлович, Кириленко Трохим Трохимович, Настенко Олексій Лазарович, Фінчук Клим Матвійович, Фуртат Т.К., Хоменко О.А., Чумак Арсеній Юхимович (там само, арк. 6, 52, 72; ЦДАВО України, ф. 166, оп. 11, спр. 445, арк. 12).

56* *Начальник сторожової охорони* – Плотар Олександр Петрович (ДАКО, ф. Р-3512, оп. 1, спр. 2, арк. 25).

57* *Опалювачі центрального опалення* – Нашенець Григорій Архипович, Нашенець Ганна Василівна (там само, арк. 11, 12).

58* *Опалювачі пічного опалення* – Команчук Параска Федорівна, Сварчевський Карл Йосипович, Соловей Василина Олексіївна (там само, арк. 12, 16, 75).

59* *Убиральниць* – Мельник Тетяна Омелянівна, Мовчан Єфросинія Дементіївна, Овчарова Горпина Дмитрівна, Пащенко Марія Іванівна, Савченко Євдокія Єфимівна, Ярош Ольга Пилипівна (там само, арк. 9, 32зв., 50, 98).

60* *Столяр* – Паліївець Григорій Дмитрович (там само, арк. 66).

61* *Монтер-механік* – Сварчевський Карл Йосипович, слюсар (там само, арк. 5).

62* *Електромонтер* – Тимченко Данило Григорович (там само, арк. 64).

[63*] *Заступник директора по науковій частині* – Грекун Ісай Макарович (там само, арк. 6).

[64*] *Вчений секретар* – Носенко Ганна Максимівна (там само, арк. 24).

[65*] *Завідуючі відділами* – 1) *"Історії Лаври"* – Мефедова Філіпіна Вікторівна; 2) *"Атеїзм і релігія в період капіталізму та імперіалізму"* – Попова-Кубанська Марія Михайлівна, з 16 листопада 1940 р. т.в.о. Безкоровайна Уляна Павлівна; 3) *"Атеїзм і релігія в епоху соціалістичної революції та диктатури пролетаріату"* – Рудь Микита Пантелеймонович; 4) *"Атеїзм і релігія в історії народів СРСР"* – ?; 5) *"Пам'ятників"* – Семенчатенко Петро Фадійович; 6) *"Фондів"* – Красінько Рахіль Вольфівна (там само, арк. 4, 11, 29, 32зв., 83, 87; ЦДАВО України, ф. 2, оп. 7, спр. 162, арк. 26).

[66*] *Старші наукові робітники* – відділу *"Історії Лаври"*: Лівшиц Рахіль Елівна, Фельдман Есфір Самуїлівна; відділу *"Атеїзм і релігія в період капіталізму та імперіалізму"*: Каліуш Григорій Григорович (на півставки, основна посада у методичному відділі Управління музеїв НКО УРСР); відділу *"Атеїзм і релігія в епоху соціалістичної революції та диктатури пролетаріату"*: Гендельман Геня Менделівна; відділу *"Атеїзм і релігія в історії народів СРСР"*: Безкоровайна Уляна Павлівна, Радченко Іван Іванович; відділу *"Пам'ятників"*: Дмитренко Катерина Степанівна (звільнилася з 1 жовтня 1940 р.); відділу *"Фондів"*: Носко Ніна Яківна (науковий співробітник), Скобець Лідія Пилипівна (науковий співробітник) (ДАКО, ф. Р-3512, оп. 1, спр. 2, арк. 2, 11, 22, 27, 31, 72, 78, 79, 81, 87; ЦДАВО України, ф. 2, оп. 7, спр. 162, арк. 25; там само, ф. 166, оп. 11, спр. 445, арк. 12зв.).

[67*] *Молодші наукові робітники* – відділу *"Пам'ятників"*: Гандельсман Марк Мойсейович; відділу *"Фондів"*: Сімакова Анастасія Михайлівна (переведена з 2 грудня 1940 р. з посади бібліотекаря); Бялківський Конон Іванович (з місячним іспитовим терміном з 7 грудня 1940 р. по 7 січня 1941 р.); Редько Ганна Кузьмінічна (ДАКО, ф. Р-3512, оп. 1, спр. 2, арк. 4, 8, 9, 35, 53, 75).

[68*] *Лаборанти* – відділу *"Історії Лаври"*: Яснюкова Ліна Миколаївна; *відділу "Атеїзм і релігія в епоху соціалістичної революції та диктатури пролетаріату"*: Андрієнко Варвара Іванівна; *відділу "Атеїзм і релігія в історії народів СРСР"*: Мариненко Валентина Антонівна; *відділу "Пам'ятників"*: Мірошниченко Павлина Миколаївна; *відділу "Фондів"*: Глушко (Глушкова) Ольга Микитівна (там само, арк. 7, 9, 10, 33, 80).

[69*] *Старші наглядачі* – відділу *"Атеїзм і релігія в епоху соціалістичної революції та диктатури пролетаріату"*: Кириленко Марія Микитівна, Овчарова Горпина Дмитрівна, Фріч Марія Кіндратівна; *відділу "Пам'ятників"*: Дуда Тамара Никифорівна, Пастушенко Феодосія Семенівна, Файчук Ганна Карпівна (там само, арк. 12, 14, 33, 38, 43, 87; ЦДАВО України, ф. 166, оп. 11, спр. 445, арк. 12).

[70*] *Бібліотекар* – Зубець Марія Іванівна (на іспитовому терміні з 2 грудня 1940 р., 18 грудня 1940 р. звільнено з роботи – не витримала іспитовий термін). Не виключено, що бібліотекарем залишили Сімакову Н.М. (ДАКО, ф. Р-3512, оп. 1, спр. 2, арк. 5, 9).

[71*] *Художник-оформитель* – Юхимчук Хома Андрійович (там само, арк. 96).

[72*] *Фотограф* – Горохов Савелій Іванович (там само, арк. 41).

[73*] *Завідуючий розрахунковим столом* – Рибінська Любов Захарівна (там само, арк. 27, 74).

[74*] *Завідуючий масового відділу* – Зак Лія Ізрайлівна, завідувач відділу масової роботи (там само, арк. 27, 87).

[75*] *Наглядачі* – Базанова Горпина Петрівна, Бобровська Марцеліна Сильвестрівна, Герус Олександра Федорівна, Грибенюк М.Н., Єфімович П.М., Золота Олександра Гаврилівна, Каменцова О.А., Камінська Рашель Аркадіївна, Кучеренко Мотря Петрівна, Мельник Тетяна Омелянівна, Місько О.Ф., Настенко Палажка Степанівна, Никифорова Олена Григорівна, Світлицька Уляна (Олена) Михайлівна (там само, арк. 6, 9зв., 80, 87, 94; ЦДАВО України, ф. 166, оп. 11, спр. 445, арк. 12).

Документ № 3.

[76*]*…в ведении Музея…* – за ЦАРМ УРСР згідно з постановами РНК УРСР № 720 від 11 липня 1939 р. "Про Український історично-культурний заповідник "Музейне містечко" в Києві" та № 1321 від 7 жовтня 1940 р. "Про впорядкування історико-культурного заповідника "Музейне містечко" в м. Києві" були закріплені корпуси 1, 2, 4, 28, 29, 48, 48-а, а також пам'ятники архітектури: Троїцька надбрамна церква, Успенський собор, Всіхсвятська церква, Велика лаврська дзвіниця, Мазепинська вежа, церкви на Ближніх і Дальніх печерах, самі печери та Ковнірівська дзвіниця (ЦДАВО України, ф. 2, оп. 7, спр. 114, арк. 2; там само, спр. 226, арк. 7–10; див. коментар 45* та план КПЛ 1920–1930-х рр.).

[77*]*…Исторического музея…* – за Центральним історичним музеєм ім. Т.Г. Шевченка, який перебував з 1936 р. на території КПЛ, згідно з вищеназваними постановами РНК УРСР були закріплені корпуси 2, 7, 8, 9, 10, 11, 13, 30 (ЦДАВО України, ф. 2, оп. 7, спр. 114, арк. 3; там само, спр. 226, арк. 10). Виселити з 11-го корпусу хлібзавод не вдалося. Фактично у 1941 р. ЦІМ займав 8 корпусів верхньої території КПЛ: експозиції розміщувалися у корпусі 2: докласове суспільство, Скіфія та грецькі міста Північного Причорномор'я; корпусі 6: Київська Русь та виставка "Історія монети"; корпусі 8: історія України XV–XVIII ст. та XIX ст., розділ "Сталінська Конституція" відділу "Велика Жовтнева соціалістична революція і соціалістичне будівництво", виставки "Історія зброї" та "Пам'ятки стародавнього Єгипту", а фонди – у корпусах 7, 9, 10, 29 і 30 (ГАРФ, ф. 7021, оп. 116, д. 282, л. 17; коментар 43* цього розділу).

[78*]*…Музей революции...* – за постановою РНК УРСР № 1358 від 3 жовтня 1940 р. Київський обласний музей революції було передано, включно з його будинком (корп. 30), Центральному історичному музею ім. Т.Г. Шевченка (див. прим. 44*).

[79*]*…хозяйственного управления Музейного городка…* – йдеться про Управління ДІКЗ ММ у підпорядкуванні НКО УРСР, створене за постановою РНК УРСР № 720 від 11 липня 1939 р. для керівництва фінансово-господарською діяльністю ДІКЗ ММ (ЦДАВО України, ф. 2, оп. 7, спр. 114, арк. 2–3). За Управлінням ДІКЗ ММ згідно з постановою РНК УРСР № 1321 від 7 жовтня 1940 р. були закріплені корпуси 3, 4, 7, 12, 13, 24 (там само, спр. 226, арк. 9). У січні 1941 р. директором Управління ДІКЗ ММ був М.М. Селезньов, головним інженером заповідника – Ф.В. Шеверницький (ЦДАВО України, ф. 166, оп. 11, спр. 530, арк. 1–3).

[80*]*…мастерская мощей…* – так було названо двоповерхову вежу (корпус 73) над входом у Дальні печери, яка була збудована 1809 р. для необхідного комплексного обслуговування мощей обох печер. На горищі під дахом у літній період мощі періодично просушували, на великі свята або при потребі замінювали на них облачіння, оскільки вогкість, навіть при досить сталому мікрокліматі у печерах, все ж таки робила з часом свою руйнівну дію, особливо зважаючи на великий щорічний потік прочан і богомольців.

Всі ці процедури належали до необхідного комплексного обслуговування мощей, їхнього догляду і збереження. Однак в умовах тотальної боротьби проти церкви це підсобне приміщення стало в 1930-х рр. наріжним каменем антирелігійної пропаганди, що велася на території КПЛ. Його було названо "фабрикою/майстернею мощей", йому відводилося чи не найголовніше місце у кожній тогочасній брошурі про Києво-Печерську Лавру серед численних звинувачень монахів у фальсифікаціях та обмані (Колишня Києво-Печерська Лавра на службі експлуататорів (довідкові матеріали по Музейному городку). – К., 1935. – С. 28–29).

81* *...научных сотрудников Музея, из которых не все способны вести самостоятельную научную работу...* – це підтверджує публікація у газеті "Комуніст", в якій прозвучала серйозна критика на адресу наукової співробітниці ЦАРМ Р. Лівшиц (*Михайлов Й.* Про Центральний антирелігійний музей // Комуніст. – 31.05.1941. – № 126 (6606). – С. 2).

82* *...Богословская библиотека, принадлежавшая Музею, была передана в фонд Исторической библиотеки...* – мається на увазі бібліотека митрополита Флавіана, передана 1939 р. до новоствореної Державної історичної бібліотеки (див. прим. 26*).

83* *…научной библиотеки…* – наукова бібліотека ЦАРМ, яка була заснована при Лаврському музею культів та побуту, і яку після численних трансформацій ЛМКП у 1930-х рр. успадкував ЦАРМ, налічувала у січні 1927 р. до 30 тис. примірників книг (ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, спр. 6131, арк. 101).

84* *Экспозиция должна содержать: 1. Геологическую характеристику пещер и объяснение их происхождения. 2. Объяснение причин естественной мумификации трупов. 3. Использование церковью пещер (как место заточения, как средства одурачивания людей при помощи мощей, "чудес" и т.п.). 4. Доходы Лавры от пещер. 5. Предметы массовой торговли Лавры…* – запропонована авторами доповідної записки експозиція втілилася вже після війни майже точно за всіма названими розділами у виставці "Печери і муміфікація" (відповідальний Д.Ф. Красицький), яка відкрилася 1949 р. і розміщувалася до 1963 р. у 4-х залах 4-го корпусу. Тематичний і експозиційний плани для розділу "Мощі та муміфікація" цієї виставки були розроблені 1949 р. у відділі "Київська Русь" Київського державного республіканського історичного музею завідувачем відділу Н. Лінкою (Геппенер), яка у 1929–1939 рр. працювала в ММ (ДАК, ф. Р-1260, оп. 2, спр. 25, арк. 12). У 1964 р. після закриття монастиря (1961) виставка була розміщена на території Ближніх печер у церкві Всіх Преподобних Отців Печерських і колишніх братських келіях (корп. 48, 48а), де діяла до травня 1990 р. вже під назвою "Історія лаврських печер" (з 1977 р.), коли були передані РПЦ Ближні печери з усіма наземними будівлями над ними (*Масалова І.І., Жданова Д.А.* Експозиційна діяльність Заповідника 1946–2005 рр. // ЛА. – К., 2006. – Вип. 15. – С. 25–26; ДАК, ф. Р-1517, оп. 1, спр. 78, арк. 81; там само, спр. 104, арк. 1).

II. ЕВАКУАЦІЯ ЦЕНТРАЛЬНОГО АНТИРЕЛІГІЙНОГО МУЗЕЮ УРСР: Київ – Уфа (1941–1943)

№ 4. Фрагмент акта про прийняття цінностей з дорогоцінних металів від представника Наркомосвіти М. Чорногубова Київською міською конторою Держбанку СРСР для подальшої евакуації на Схід. *Київ, 7 серпня 1941 р.*

Акт

Акт настоящий составлен 7-го августа 1941 года* в присутствии Главного бухгалтера Киевской городской конторы Госбанка т. Шапиро, Главного кассира тов. Копылова, кассира т. Белинской, представителя Наркомпроса тов. Черногубова и представителя Ювелирторга от 7-го сего м[еся]ца[1] [...]

Незакінчений документ, копія, машинопис.
ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 56, арк. 81зв.

№ 5. Лист уповноваженого Наркомосвіти УРСР з Музейних фондів В. Пестуна заступнику голови Раднаркому Башкирської АРСР О. Масліну щодо призначення комісії для складання акта-опису музейних цінностей з України, які зберігаються у Башкирському відділенні Держбанку СРСР. *Уфа, 17 грудня 1941 р.*

Копия[2]

Совнарком Баш[кирской] АССР
Зампредсовнаркома тов. Маслину

Докладная записка

В подвалах Башкирского отделения Госбанка хранятся музейные ценности (золото, серебро, платина, парча и т.д.) эвакуированных музеев УССР**. Описей на эти экспонаты Банк не имеет и не составлял[3], а только вскрыл один из ящиков.

Имея полномочия от Наркома Просвещения УССР тов. Бухало взятие на учет всех музейных ценностей Украины[,] пребывающих временно в Уфе, – прошу назначить комиссию для составления акта-сохран[н]ой описи на ценности музеев Украины[,] хранящихся в Баш[кирском] Госбанке.

Зав[едующий] фондами музеев Наркомпроса УССР В. Пестун
17 декабря 1941 г.
Уфа

Відпуск, машинопис (2-й примірник).
ЦДАВО України, ф. 166, оп. 11, спр. 503, арк. 101

---

[1] У документі *м-ца*
[2] Написано від руки фіолетовим чорнилом.
[3] У документі *не составлял* написано разом.

№ 6. Лист уповноваженого Наркомосвіти УРСР з Музейних фондів В. Пестуна заступнику голови Раднаркому Башкирської АРСР О. Масліну щодо доступу комісії Музейних фондів до Башкирського відділення Держбанку СРСР з метою обліку евакуйованих з України музейних цінностей, які перебувають у банку на зберіганні.
Уфа, 3 червня 1942 р.

Народный Комиссариат Просвещения УССР
Музейный фонд[4]
№ 03
3 июня 1942 г.

Заместителю председателя Совнаркома БАССР
Тов. Маслину

В Уфимской конторе Госбанка находится ряд экспонатов в драгоценных металлах (золото, платина, серебро и т.д.)[,] эвакуированных с Украины, завезенных в Банк в разное время, разными партиями и хранящимися частично по описям, а больше без описей в подвалах-сейфах. Имея полномочия Наркомпроса УССР[,] собрать, учесть и реставрировать все музейные экспонаты музеев УССР[,] находящиеся временно в Баш[кирской] АССР, – прошу Ваших указаний Банку предоставить возможность комиссии из научных работников[,] вверенных мне Музейных фондов[,] ознакомиться со всеми ценностями[,] хранящимися в Банке[,] принадлежащими музеям УССР[,] для составления подробных описей о наличии и состоянии их[,] перепаковки на месте в случае надобности в целях сохранения. Всю эту работу желательно произвести вместе с представителями Банка с соответствующим оформлением документов на дальнейшее хранение драгметаллов. Все же[5] экспонаты[,] обнаруженные при распаковке[,] кроме драгметаллов[,] прошу передать Музейным фондам[***].

Уполномоченный Наркомпроса УССР
по Музейным фондам [підпис][6] В. Пестун

Произвести учет и опись.
9.VI-42 г. А. Маслин[7]

Оригінал, машинопис.
ЦДАВО України, ф. 166, оп. 11, спр. 503, арк. 100–100зв.

---

[4] Текст бланка.
[5] У документі *Все-же*
[6] Власноручний підпис В. Пестуна фіолетовим чорнилом.
[7] Резолюція заступника голови Раднаркому Башкирської АРСР О. Масліна червоним олівцем вгорі праворуч.

№ 7. Лист народного комісара освіти С. Бухала заступнику голови Раднаркому Башкирської АРСР О. Масліну щодо доступу уповноважених Наркомосвіти УРСР до Башкирського відділення Держбанку СРСР, в якому зберігаються евакуйовані з України музейні цінності. *Уфа, 5 жовтня 1942 р.*

Українська Радянська Соціалістична Республіка
Народний комісаріат освіти[8]

5 октября 1942 [г.][9]

Заместителю председателя Совнаркома БАССР
Тов. Маслину

Уполномоченный Наркомпроса УССР по музейным фондам т. Пестун В.П.[,] проводящий работу по учету, хранению и реставрац[ии][10] музейных ценностей в Уфе[,] не представил до сего времени полного учета всех музейных ценностей[,] эвакуированных в г. Уфу из Украинской ССР[,] в связи с тем, что Уфимское отделение Госбанка[,] в котором хранятся многие ценности, не дает возможности эту работу проводить в стенах банка.

Неоднократные обращения тов. Пестуна по этому вопросу в Банк не дали положительных результатов. Ваше письмо от 9/VI с[его] г[ода] на имя управляющего Уфимским отделением Госбанка о создании условий для производства учета также[11] не выполнено.

Тем не менее[12], уточнение сведений о наличии эвакуированных музейных ценностей, актировка и инвентаризация этих ценностей является правительственным заданием.

Прошу Ваших категорических указаний Уфимскому отделению Госбанка о допуске уполномоченного Наркомпроса УССР тов. Пестуна и его работников к производству полного учета хранимых в банке ценностей УССР.

Народный комиссар просвещения УССР

[підпис][13] С. Бухало

Відпуск, машинопис.
ЦДАВО України, ф. 166, оп. 11, спр. 503, арк. 98.
Інші копії та примірники:
Копія, машинопис (2-й примірник).
ЦДАВО України, ф. 166, оп. 11, спр. 503, арк. 102

---

[8] Двомовний бланк з червоним гербом УРСР.
[9] У документі помилково *р.*
[10] Край документа.
[11] У документі *так же*
[12] У документі *неменее*
[13] Власноручний підпис С. Бухала синім олівцем.

№ 8. Лист керівника Міськуправління Уфи Хромілової до Музейних фондів Наркомосвіти УРСР щодо умов видачі цінностей Центрального антирелігійного музею УРСР, які перебувають на зберіганні у Башкирському відділенні Держбанку СРСР.
Уфа, 3 січня 1943 р.

Государственный банк СССР
Башкирская контора
Горуправление
3.I.1943 г.

Музейному фонду
при Наркомпросе УССР

№ 27802[14]
г. Уфа

Здесь

Вы неоднократно обращаетесь к нам за выдачей Вам принятых нами на хранение от Киевского Наркомпроса ценностей [А]нтирелигиозного[15] музея, что нами выполнено быть не может по следующим причинам:

1. Ценности нами приняты по количеству опечатанных сургучной печатью мест без проверки внутреннего содержания ящиков, на что выдана квитанция на имя Наркомпроса.

2. Выдача с хранения может быть произведена по пред[ъ]явлении нам квитанции или распоряжения Наркомпроса или постановления СНК УССР лицам, имеющим доверенность на прием этих ценностей.

3. Выдачу можем произвести только по количеству мест также без проверки содержимого[,] поскольку Банк не принимал с проверкой.

4. Участие в проверке при отсутствии лиц, компетентных в наименовании музейных предметов и определении их металла[,] Банк категорически отказывается.

Начальник Горуправления [підпис][16] (Хромилова)

Оригінал, машинопис.
ЦДАВО України, ф. 166, оп. 11, спр. 503, арк. 97.
Інші копії та примірники:
Завірена скриптурна копія, машинопис (2-й примірник).
ЦДАВО України, ф. 166, оп. 11, спр. 503, арк. 104

---

[14] Номер виправлено друкарською машинкою, було *27822*
[15] У документі з маленької літери *антирелигиозного*
[16] Власноручний підпис Хромілової фіолетовим чорнилом.

№ 9. Акт про відкриття ящиків № 7 і № 20 з евакуйованими експонатами Центрального антирелігійного музею УРСР у Башкирському відділенні Держбанку СРСР. *Уфа, 21 квітня 1943 р.*

Акт
от 21 апреля 1943 г.

Мы[,] нижеподписавшиеся работники Музфонда НКП УССР[,] вскрыли и проверили наличие вещей в ящиках <с музейными экспонатами>[,] хранящихся в Башкирском гос[ударственном] банке.

1. Вскрыт ящик досчатый[,] обвязанный канатом[17] и опечатанный[,] на ящике бирка с подписью[:] "Ст. назначения… ящик № 20[4*]. Ст. отправления г. Киев Отправитель (печать) Центральный антирелигиозный музей"[.]

В ящике оказался список. Наличие вещей полностью соответст[вует] вложенному списку.

2. Вскрыт ящик[-]сундук желтый[,] обвязан веревкой и опечатан[,] на ящике бирка с надписью[:] "Ящик № 7. Ст. назначения… Ст. отправления Киев, (печать), Центральный антирелигиозный музей["."] В ящике оказался <вещи церковные и> список[18][.] Наличие вещей соответствует вложенному списку. Кроме одной лампады под № 2461[,] которая имеется[19] в наличии и не числится в списке[.]

Чернетка, рукопис (простий олівець).
ЦДАВО України, ф. 166, оп. 11, спр. 503, арк. 103–103зв.

№ 10. Пояснювальна записка завідувача фондів Башкирського державного художнього музею Л. Казанської про прийняття 30 серпня 1941 р. на зберігання 11 ящиків з експонатами Центрального історичного музею УРСР та 1 ящика Державної української художньої виставки з Музейного містечка. *Уфа, 19 червня 1943 р.*

Объяснительная записка
к передаче Уфимским художественным музеем экспонатов
Художественному фонду Украины системы НКП

Ценности, прибывшие с Украины в Уфу 20 и 25 августа 1941 года[5*] и принятые Уф[имским] худож[ественным] музеем на временное хранение по акту от 30 августа 1941 года на основании устного распоряжения начальника Управления п[о] д[елам] искусств и директора музея тов. Батыршина[,] были

[17] Перед словом *канатом* викреслено слово *толстым*
[18] Після слова *список* викреслено слово *вещей*
[19] Перед словом *имеется* викреслено *оказалась в списке*

переданы Музейному фонду Украины НКП по актам: № 1 от 24 февр[аля] 1942, № 2 от 3 марта 1942 г. и № 3 от 4 марта 1942 года[6*].

В акте № 1 от 24 февр[аля] 1942 г. указано, что передаче подлежат 12 ящиков[20], как имущество, принадлежащее системе НКП, которое согласно первичному акту от 30 авг[уста] 1941 г. (при сем прилагаемому)[7*] составляется из раздела IV[8*] Музей исторический 11 ящиков и раздела V Музейный городок 1 ящик.

Этот ящик № 2[21] 78×54×27 (прибл[изительно]) с надписями "…Киев[ский] Муз[ейный] городок Корпус Укр[аинская] Худ[ожественная] выст[авка]…" не вскрывался[,] и содержание его не было известно ни членам Комиссии[9*][,] ни администрации Музея, кроме того[,] никаких сопроводительных актов или бумаг к ящикам не имелось, т[ак] что решение о передаче его фондам НКП основано на надписи принадлежности данного ящика Музейному городку, а следовательно системе НКП.

Никакого другого ящика[,] принадлежащего Музейным фондам системы НКП[,] в тот период в Башк[ирском] художественном музее не было.

Зав[едующая] фондами Башк[ирского] Гос[ударственного]
художеств[енного] музея Л. Казанская
19/VI-[19]43

Были скульптуры[,] графика[22]

Оригінал, рукопис (фіолетове чорнило).
ЦДАВО України, ф. 166, оп. 11, спр. 501, арк. 1–1зв.

№ 11. Лист уповноваженого Наркомосвіти УРСР з Музейних фондів В. Пестуна керівнику Міськуправління Уфи Хроміловій з проханням дозволити зняти копії з описів, вилучених із ящиків з евакуйованими музейними цінностями з України, які зберігаються у Башкирському відділенні Держбанку СРСР.
Уфа, 3 липня 1943 р.

Госбанк
тов. Хромиловой

Уполномоченный Музейных фондов Наркомпроса УССР обращается к Вам с просьбой разрешить снять копии с описей, которые были изъяты из вскрытых ящиков с экспонатами эвакуированных Украинских Музеев[,] находящиеся в

[20] Тут і далі підкреслено зеленим олівцем.
[21] Тут і далі підкреслено автором записки хвилястою лінією фіолетовим чорнилом, яким написано документ.
[22] Примітка відноситься до ящика № 2 (78×54×27). Написана зеленим олівцем навскоси поверх тексту документа внизу ліворуч на 1-й сторінці у три рядки (останнє слово *графика* підкреслено).

настоящее время в Вашем сейфе. Копии эти должны быть представлены для представлени[я][23] комиссии[,] производящей обследование наших фондов.

Копии эти доручается получить сотруднику Музейных фондов тов. [...][24]

Уполномоченный Музфондов Наркомпроса УССР (Пестун)

3/VII-43
II-03[25]

Відпуск, машинопис (2-й примірник).
ЦДАВО України, ф. 166, оп. 11, спр. 503, арк. 105

№ 12. Опис вмісту ящика № 7 з експонатами Центрального антирелігійного музею УРСР, евакуйованих через Держбанк СРСР до м. Уфи. *[Київ, липень–серпень 1941 р.]*[26]

Ящик № 7

Список
ценностей Центрального Антирелигиозного Музея. г. Киев

№№ п/п	Инвентар-[ные №№]	Название предм[етов]
1.	343	Потир
2.	344	[Потир][27]
3.	348	[Потир]
4.	345	[Потир]
5.	351	[Потир]
6.	340	[Потир]
7.	342	[Потир]
8.	341	[Потир]
9.	355	[Потир]
10.	352	[Потир]
11.	356	[Потир]
12.	359	[Потир]
13.	3358	[Потир]
[14].[28]	388	[Потир]
[15].	323	[Потир]
[16].	10496	[Потир]
[17].	10435	[Потир]
[18].	389	[Потир]
[19].	365	[Потир]
[20].	362	[Потир]
[21].	380	[Потир]
[22].	381	[Потир]
[23].	387	[Потир]
[24].	369	[Потир]
[25].	393	[Потир]
[26].	383	[Потир]
[27].	384	[Потир]
[28].	386	[Потир]
[29].	2094	Кадило
[30].	2088	[Кадило][29]
[31].	2109	[Кадило]

[23] У документі *представлении*
[24] Хто мав отримати, у документі не вказано.
[25] Дату відправки та номер листа написано від руки вгорі праворуч фіолетовим чорнилом.
[26] Дату встановлено за док. № 4.
[27] Тут і далі у документі замість слова *Потир* стоїть знак повторення – “ –
[28] З номера *14* йде кількаразовий збій нумерації, який виглядає наступним чином: 1–13, 19–25, 27–37, 28–46.
[29] Тут і далі у документі замість слова *Кадило* стоїть знак повторення – “ –

[32].	2085	[Кадило]
[33].	2113	[Кадило]
[34].	2131	[Кадило]
[35].	2084	[Кадило]
[36].	2115	[Кадило]
[37].	2107	[Кадило]
[38].	2112	[Кадило]
[39].	2134	[Кадило]
[40].	2114	[Кадило]
[41].	2130	[Кадило]
[42].	2097	[Кадило]
[43].	2471	[Кадило]
[44].	10479	Лампадка
[45].	2478	Лампада
[46].	2477	Оправа лампады
[47].	9957	Ламп[а]дка
[48].	2445	[Лампадка][30]
[49].	2483	[Лампадка]
[50].[31]	3354	Потир[32]

Директор ЦАМ *И. Грекун*[33]
Зав[едующая] фонд[ами] *Красінько*[34]
Науч[ный] раб[отник]

2461[35]

Оригінал, машинопис (голуба стрічка).
ЦДАВО України, ф. 166, оп. 11, спр. 503, арк. 95.
Інші копії та примірники:
Завірена скриптурна копія, машинопис (1-й примірник).
ЦДАВО України, ф. 166, оп. 11, спр. 503, арк. 94–94зв.

№ 13. Опис вмісту ящика № 4 з експонатами Центрального антирелігійного музею УРСР, евакуйованих через Держбанк СРСР до м. Уфи. *[Київ, липень 1941 р. – Уфа, не раніше липня 1943 р.]*[36]

Копия[37]
Ящик № 4

Список
ценностей Центрального антирелигиозного музея г. Киева

№№ п/п	Инвентар-[ные №№]	Название предм[етов]
1.	1825	Крест ручной
2.	1841	[Крест ручной][38]
3.	1827	[Крест ручной]
4.	1822	[Крест ручной]

[30] Тут і далі у документі замість слова *Лампадка* стоїть знак повторення – “ –
[31] Ліворуч біля кожного номера фіолетовим олівцем поставлено галочку.
[32] У документі *Портир*
[33] Власноручний підпис І. Грекуна зеленим чорнилом.
[34] Власноручний підпис Р. Красінько зеленим чорнилом.
[35] *2461* – інвентарний номер лампади, яка була в ящику, але до списку не внесена (див. док. № 9). Написано праворуч внизу фіолетовим олівцем. Вгорі над цим номером тим самим фіолетовим олівцем написано і викреслено два інвентарних номери *388* і *364*
[36] Дату для документів № 13–17 встановлено за документами № 4 і № 6.
[37] Написано від руки фіолетовим чорнилом вгорі праворуч.
[38] Тут і далі у документі замість назви *Крест ручной* стоїть знак повторення – “ –

5.	1939	[Крест ручной]
6.	1838	[Крест ручной]
7.	1941	[Крест ручной]
8.	1833	[Крест ручной]
9.	1831	[Крест ручной]
10.	1829	[Крест ручной]
11.	1918	[Крест ручной]
12.	1842	[Крест ручной]
13.	1831	[Крест ручной]
14.	1835	[Крест ручной]
15.	1854	[Крест ручной]
16.	1924	[Крест ручной]
17.	1853	[Крест ручной]
18.	1848	[Крест ручной]
19.	1851	[Крест ручной]
20.	1855	[Крест ручной]
21.	1862	[Крест ручной]
22.	1849	[Крест ручной]
23.	1857	[Крест ручной]
24.	1850	[Крест ручной]
25.	1856	[Крест ручной]
26.	1834	[Крест ручной]
27.	1852	[Крест ручной]
28.	1860	[Крест ручной]
29.	1969	[Крест ручной]
30.	1786	[Крест ручной]
31.	1864	[Крест ручной]
32.	1858	[Крест ручной]
33.	1863	[Крест ручной]
34.	1859	[Крест ручной]
35.	1861	[Крест ручной]
36.	1771	[Крест ручной]
37.	1868	[Крест ручной]
38.	1869	[Крест ручной]
39.	1871	[Крест ручной]
40.	1872	[Крест ручной]
41.	1865	[Крест ручной]
42.	1799	[Крест ручной]
43.	1870	[Крест ручной]
44.	1757	[Крест ручной]
45.	1968	[Крест ручной]
46.	1866	[Крест ручной]
47.	1867	[Крест ручной]
48.	1874	[Крест ручной]
49.	1878	[Крест ручной]
51.[39]	1875	Ручной крест
52.	1879	Ручной крест
53.	12670	[Ручной крест][40]
54.	1877	[Ручной крест]
55.	1873	[Ручной крест]
56.	1872	[Ручной крест]
57.	1881	[Ручной крест]
58.	1923	[Ручной крест]
59.	1876	[Ручной крест]
60.	2030	[Ручной крест]
61.	1885	[Ручной крест]
62.	1981	[Ручной крест]
63.	1930	[Ручной крест]
64.	1922	[Ручной крест]
65.	1964	[Ручной крест]
66.	1966	[Ручной крест]
67.	1886	[Ручной крест]
68.	1883	[Ручной крест]
69.	1965	[Ручной крест]
70.	1884	[Ручной крест]
71.	1889	[Ручной крест]
72.	1837	[Ручной крест]
73.	1887	[Ручной крест]
74.	1888	[Ручной крест]
75.	1921	[Ручной крест]
76.	1920	[Ручной крест]
77.	1925	[Ручной крест]
78.	1890	[Ручной крест]
79.	1891	[Ручной крест]
80.	1892	[Ручной крест]
81.	2055	[Ручной крест]

[39] № 50 у документі пропущено.

[40] Тут і далі у документі замість назви *Ручной крест* стоїть знак повторення – “ –

82.	3874	[Ручной крест]	108.	458	[Крест наперстный]
83.	2082	[Ручной крест]	109.	479	[Крест наперстный]
84.	1916	[Ручной крест]	110.	292	Потир
85.	1984	[Ручной крест]	112.[44]	309	[Потир][45]
86.	3438	[Ручной крест]	113.	288	[Потир]
87.	1985	[Ручной крест]	114.	298	[Потир]
88.	1980	[Ручной крест]	115.	3355	[Потир]
89.	1910	[Ручной крест]	116.	353	[Потир]
90.	1986	[Ручной крест]	<117.	297	[Потир]>[46]
91.	1974	[Ручной крест]	117.	304	[Потир]
92.	1956	[Ручной крест]	118.	10482	Ковш
93.	1957	[Ручной крест]	119.	2171	Кружка
94.	1906	[Ручной крест]	120.	2175	[Кружка][47]
95.	1958	[Ручной крест]	121.	2187	Мисочка[48]
96.	1979	[Ручной крест]	122.	10456[49]	Копье[50]
97.	2081	Крест наперстный	123.	2172	[Копье][51]
98.	1983	Крест ручной	124.	2178	[Копье]
<101	1958	Крест наперстный>[41]	125.	2190	Солянка
101.[42]	503	Крест наперстный	126.	2191	[Солянка][52]
102.	454	[Крест наперстный][43]	127.	2173	Ковшик
103.	459	[Крест наперстный]	128.	2189	Солянка
104.	476	[Крест наперстный]	129.	2660[53]	Ковшик
105.	475	[Крест наперстный]	130.	2170	[Ковшик][54]
106.	426	[Крест наперстный]	131.	9945	[Ковшик]
107.	477	[Крест наперстный]	132.	354	<(Потир)>[55]

[41] Вертикально додруковано в нижній частині справа на березі.
[42] Так у документі, № 99, 100 пропущено.
[43] Тут і далі у документі замість назви *Крест наперстный* стоїть знак повторення – “ –
[44] Так у тексті, порядковий № 111 пропущено.
[45] Тут і далі у документі замість назви *Потир* стоїть знак повторення – “ –
[46] Цю позицію дописано від руки темно-фіолетовим чорнилом.
[47] У документі замість назви *Кружка* стоїть знак повторення – “ –
[48] Машинописна правка: попереднє слово виправлено на *Мисочка* а потім ще раз додруковано *Мисочка*
[49] Ліворуч від руки дописано темно-фіолетовим чорнилом *10426* де цифру *2* викреслено.
[50] Праворуч від руки в дужках темно-фіолетовим чорнилом дописано *ковшик* , а потім викреслено.
[51] Тут і далі у документі замість назви *Копье* стоїть знак повторення – “ –
[52] У документі замість назви *Солянка* стоїть знак повторення – “ –
[53] У документі правка: попередньо було *2110 ;* виправлено друкарською машинкою на *2660*
[54] Тут і далі у документі замість назви *Ковшик* стоїть знак повторення – “ –
[55] Дописано від руки темно-фіолетовим чорнилом справа від викресленої назви *Крест*

133.	3357	Потир
134.	293	[Потир][56]
135.	307	[Потир]
136.	314	[Потир]
137.	331	Всенощник
138.	316	Сосуд
139.	302	Потир
140.	3356	[Потир][57]
141.	2188	Солянка
142.	2179	Ковш
143.	2166	Ковшик
144.	2176	[Ковшик][58]
145.	3422	[Ковшик]
146.	2177	[Ковшик]
147.	2159	[Ковшик]
148.	372	Потир
149	2798	Сахарница
150.	2286	Чашка
151.	2281	Жбан
152.	2196	Стопа
153.	2194	[Стопа][59]
154.	2203	[Стопа]
155.	2280	Кружка
156.	2205	Стопа
157.	2271	Кружка
158.	1331	Лжица
159.	2192	Стопа
160.	1297	Лжица
161.	1324	[Лжица][60]
163[61].	1310	[Лжица]
164.	1327	[Лжица]
165.	1325	[Лжица]
166.	1296	[Лжица]
167.	10416	[Лжица]
168.	1330	[Лжица]
169.	10439	[Лжица]
170.	1304	[Лжица]
171.	1322	[Лжица]
172.	10424	[Лжица]
173.	1329	[Лжица]
174.	3435	[Лжица]
175.	1298	[Лжица]
176.	1294	[Лжица]
177.	1316	[Лжица]
178.	1328	[Лжица]
179.	1293	[Лжица]
180.	1323	[Лжица]
181.	10034	[Лжица]
182.	1292	[Лжица]
183.	10444	[Лжица]
184.	1334	[Лжица]
185.	1295	[Лжица]
186.	1290	[Лжица]
187.	10445	[Лжица]
188.	1333	[Лжица]
189.	1332	[Лжица]
190.	10441	[Лжица]
191.	1299	[Лжица]
192.	3434	[Лжица]
193.	1367	[Лжица]
194.	1346	[Лжица]
195.	10424	[Лжица]
196.	1349	[Лжица]
197.	1372	[Лжица]
198.	1370	[Лжица]
199.	1369	[Лжица]
200.	1303	[Лжица]
201.	1302	[Лжица]
202.	1345	[Лжица]
203.	1301	[Лжица]

[56] Тут і далі у документі замість назви *Потир* стоїть знак повторення – “ –
[57] У документі замість назви *Потир* стоїть знак повторення – “ –
[58] Тут і далі у документі замість назви *Ковшик* стоїть знак повторення – “ –
[59] Тут і далі у документі замість назви *Стопа* стоїть знак повторення – “ –
[60] Тут і далі у документі замість назви *Лжица* стоїть знак повторення – “ –
[61] Так у документі, цифра *2* в номері *162* виправлено друкарською машинкою на *3*

204.	1354	[Лжица]	2[3]5	1377	[Копье][63]
205.	1336	[Лжица]	2[3]6.	1382	[Копье]
206.	1368	[Лжица]	2[3]7.	1384	[Копье]
207.	1337	[Лжица]	2[3]8.	1380	[Копье]
208.	1291	[Лжица]	2[3]9.	3431	<Копье>[64]
209.	1270	[Лжица]	2[4]0.	1385	[Копье][65]
210.	1275	[Лжица]	2[4]1.	1376	[Копье]
211.	1285	[Лжица]	2[4]2.	1381	[Копье]
212.	1289	[Лжица]	2[4]3.	1388	[Копье]
213.	1269	[Лжица]	2[4]4.	1446	[Копье]
214.	1273	[Лжица]	2[4]5.	1390	[Копье]
215.	1286	[Лжица]	2[4]6.	1383	[Копье]
216.	1283	[Лжица]	2[4]7.	1373	[Копье]
217.	1288	[Лжица]	2[4]8.	1379	[Копье]
218.	1280	[Лжица]	2[4]9.	1406	[Копье]
219.	1274	[Лжица]	[25]0.	1423	[Копье]
220.	1287	[Лжица]	[25]1.	1447	[Копье]
221.	1276	[Лжица]	[25]2.	1434	[Копье]
222.	1282	[Лжица]	[25]3.	10426	Ковш
223.	1281	[Лжица]	[25]4.	1398	Копье
224.	1284	[Лжица]	[25]5.	1393	[Копье][66]
225.	1278	[Лжица]	[25]6.	3437	Помазок
226.	1279	[Лжица]	[25]7.	3436	[Помазок][67]
227.	1277	[Лжица]	[25]8.	10425	[Помазок]
228.	1272	[Лжица]	[25]9.	1431	Лопаточка
229.	1318	[Лжица]	[26]0.	1439	Помазок
230.	1339	[Лжица]	[26]1.	1440	[Помазок][68]
231.	1347	[Лжица]	[26]2.	1702	Пряжка
232.	1344	[Лжица]	[26]3.	1700	[Пряжка][69]
233.	1335	[Лжица]	[26]4.	1694	[Пряжка]
234[62].	1374	Копье	[26]5.	1699	[Пряжка]

[62] Після номера *234* нумерація збивається на *285*

[63] Тут і далі у документі замість назви *Копье* стоїть знак повторення – “ –

[64] Дописано від руки фіолетовим чорнилом, попередньо невірно було надруковано і викреслено *Лжица*

[65] Тут і далі у документі замість назви *Копье* стоїть знак повторення – “ –

[66] У документі замість назви *Копье* стоїть знак повторення – “ –

[67] Тут і далі у документі замість назви *Помазок* стоїть знак повторення – “ –

[68] У документі замість назви *Помазок* стоїть знак повторення – “ –

[69] Тут і далі у документі замість назви *Пряжка* стоїть знак повторення – “ –

[26]6.	1701	[Пряжка]	[28]0.	227	[Крест]
[26]7.	1689	Пояс	[28]1.	520	[Крест]
[26]8.	9954	Подвеска	[28]2.	556	[Крест]
[26]9.	3376	Платівка	[28]3.	552	[Крест]
[27]0.	3377	[Платівка][70]	[28]4.	535	[Крест]
[27]1.	1118	Подвеска	[28]5.	10060	[Крест]
[27]2.	1719	Платівка	[28]6.	511	[Крест]
[27]3.	544	Крест	[28]7.	534	[Крест]
[27]4.	565	[Крест][71]	[28]8.	570	[Крест]
[27]5.	542	[Крест]	[28]9.	541	[Крест]
[27]6.	526	[Крест]	[29]0.	549	[Крест]
[27]7.	543	[Крест]	[29]1.	559	[Крест]
[27]8.	510	[Крест]	[29]2.	10998	[Крест]
[27]9.	521	[Крест]			

Директор ЦАМ (подпись неразборчива)
Зав[едующая] фонд[ами] (подпись неразборчива)
Науч[ный] сотрудник (подписи нет)

Верно П.М. Сегаль[72]

Завірена скриптурна копія, машинопис (1-й примірник).
ЦДАВО України, ф. 166, оп. 11, спр. 503, арк. 91–93зв.

№ 14. Опис вмісту ящика № 11 з експонатами Центрального антирелігійного музею УРСР, евакуйованих через Держбанк СРСР до м. Уфи. *[Київ, липень 1941 р. – Уфа, не раніше липня 1943 р.]*

Копия[73]
Ящик № 11

Список
ценностей Центрального антирелигиозного музея г. Киева

№№ п/п	Инвентар-[ные №№]	Название предм[етов]			
1.	80	Дискос	3.	78	[Дискос]
2.	81	[Дискос][74]	4.	86	[Дискос]
			5.	79	[Дискос]
			6.	89	[Дискос]

[70] У документі замість назви *Платівка* стоїть знак повторення – “ –
[71] Тут і далі у документі замість назви *Крест* стоїть знак повторення – “ –
[72] Завірення та власноручний підпис П. Сегаль фіолетовим чорнилом.
[73] Написано від руки фіолетовим чорнилом вгорі праворуч.
[74] Тут і далі у документі замість назви *Дискос* стоїть знак повторення – “ –

7.	82	[Дискос]	37.	63	[Дискос]
8.	88	[Дискос]	38.	10422	[Дискос]
9.	83	[Дискос]	39.	73	[Дискос]
10.	77	[Дискос]	40.	10499	[Дискос]
11.	84	[Дискос]	41.	3337	[Дискос]
12.	76	[Дискос]	42.	3331	[Дискос]
13.	92	[Дискос]	43.	3336	[Дискос]
14.	102	[Дискос]	44.	29	[Дискос]
15.	91	[Дискос]	45.	3330	[Дискос]
16.	93	[Дискос]	46.	3335	[Дискос]
17.	85	[Дискос]	47.	32	[Дискос]
18.	90	[Дискос]	48.	30	[Дискос]
19.	103	Піддон	49.	31	[Дискос]
20.	1	Дискос	50.	49	[Дискос]
21.	105	[Дискос]	51.	42	[Дискос]
22.	101	[Дискос]	52.	43	[Дискос]
23.	106	[Дискос]	53.	48	[Дискос]
24.	96	[Дискос]	54.	3332	[Дискос]
25.	97	[Дискос]	55.	37	[Дискос]
26.	95	[Дискос]	56.	36	[Дискос]
27.	98	[Дискос]	57.	2631	Блюдо
28.	108	[Дискос]	58.	9708	[Блюдо][75]
29.	39	[Дискос]	59.	2672	Тарелка
30.	62	[Дискос]	60.	2673	[Тарелка][76]
31.	10430	[Дискос]	61.	2690	[Тарелка]
32.	67	[Дискос]	62.	2667	Блюдо
33.	10411	[Дискос]	63.	10030	Вазочка
34.	64	[Дискос]	64.	2728	Тарелочка
35.	10418	[Дискос]	65.	2732	Поднос
36.	10432	[Дискос]	66.	2687	Тарелка

Зам[еститель] директора и науч[ный] раб[отник] (подпись неразборчива)
Зав[едующая] фонд[ами] (подпись неразборчива)

Верно П.М. Сегаль[77]

Завірена скриптурна копія, машинопис (1-й примірник).
ЦДАВО України, ф. 166, оп. 11, спр. 503, арк. 90–90зв.

[75] У документі замість назви *Блюдо* стоїть знак повторення – “ –
[76] У документі тут і далі замість назви *Тарелка* стоїть знак повторення – “ –
[77] Завірення та власноручний підпис П. Сегаль фіолетовим чорнилом.

№ 15. Опис вмісту ящика № 16 з експонатами Центрального антирелігійного музею УРСР, евакуйованих через Держбанк СРСР до м. Уфи. *[Київ, липень 1941 р. – Уфа, не раніше липня 1943 р.]*

Копия[78]

Ящик № 16, стр. – 1

Список
ценностей Антирелигиозного музея г. Киева

№№ п/п	Инв[ентарные] №№	Название предметов
1.	434	Крест
2.	2426	Лампада
3.	2424	[Лампада][79]
4.	2410	[Лампада]
5.	2463	[Лампада]
6.	2455	[Лампада]
7.	2425	[Лампада]
8.	2456	[Лампада]
9.	2422	[Лампада]
10.	2475	[Лампада]
11.	2323	[Лампада]
12.	2428	[Лампада]
13.	2303	[Лампада]
14.	9674	Шапка
15.	2398	Подсвечник
16.	2400	[Подсвечник][80]
17.	2397	[Подсвечник]
18.	2399	[Подсвечник]
19.	2943	Крест
20.	2306	Трехсвечник[81]
21.	400	Крест
22.	402	[Крест][82]

Верно П.М. Сегаль[83]

Завірена скриптурна копія, машинопис (1-й примірник).
ЦДАВО України, ф. 166, оп. 11, спр. 503, арк. 89

---

[78] Написано від руки фіолетовим чорнилом вгорі праворуч.
[79] Тут і далі у документі замість слова *Лампада* стоїть знак повторення – “ –
[80] Тут і далі у документі замість слова *Подсвечник* стоїть знак повторення – “ –
[81] Надруковано поверх іншої назви, яку розібрати неможливо.
[82] У документі замість слова *Крест* стоїть знак повторення – “ –
[83] Завірення та власноручний підпис П. Сегаль фіолетовим чорнилом.

№ 16. Опис вмісту ящика № 20 з експонатами Центрального антирелігійного музею УРСР, евакуйованих через Держбанк СРСР до м. Уфи. *[Київ, липень 1941 р. – Уфа, не раніше липня 1943 р.]*

Копия[84]
Ящик № 20

Список
ценностей Антирелигиозного музея[,] г. Киев

№ п	Инв[ентар-ные] №№	Название предметов
1.	2353	Подсвечник
2.	2510	[Подсвечник][85]
3.	10470	[Подсвечник]
4.	2860	Корона на тору
5.	2925	Монстрация

Верно П.М. Сегаль[86]

Завірена скриптурна копія, машинопис (1-й примірник). ЦДАВО України, ф. 166, оп. 11, спр. 503, арк. 88

№ 17. Опис вмісту ящика № 21 з експонатами Центрального антирелігійного музею УРСР, евакуйованих через Держбанк СРСР до м. Уфи. *[Київ, липень 1941 р. – Уфа, не раніше липня 1943 р.]*

Копия[87]
Ящик № 21

Список
ценностей Антирелигиозного музея[,] г. Киев

№ п	Инв[ентар-ные] №№	Название предметов
1.	2508	Подсвечник
2.	2507	[Подсвечник][88]
3.	2308	[Подсвечник]
4.	2309	[Подсвечник]
5.	447	Крест
6.	2462	Лампада
7.	462	Крест

Верно П.М. Сегаль[89]

Изъятые из ящ[ика,] находящемся на хранении в Госбанке г. Уфа[90]

Завірена скриптурна копія, машинопис (1-й примірник). ЦДАВО України, ф. 166, оп. 11, спр. 503, арк. 87

---

[84] Дописано від руки фіолетовим чорнилом вгорі праворуч.
[85] Тут і далі у документі замість слова *Подсвечник* стоїть знак повторення – “ –
[86] Завірення та власноручний підпис П. Сегаль фіолетовим чорнилом.
[87] Написано від руки фіолетовим чорнилом вгорі праворуч.
[88] Тут і далі у документі замість слова *Подсвечник* стоїть знак повторення – “ –
[89] Завірення та власноручний підпис П. Сегаль фіолетовим чорнилом.
[90] Примітка від руки вгорі по центру фіолетовим чорнилом.

КОМЕНТАРІ

Документ № 4.

[*] *Акт настоящий составлен 7-го августа 1941 года…* – це, можливо, один із останніх актів евакуації музейних цінностей ЦАРМ. Відомо, що евакуація відбувалася двома партіями (див. док. № 6), починаючи ще з липня. У довідці Печерського райкому КП(б)У м. Києва "Эвакуация промышленных предприятий Печерского р-на" від 7 березня 1946 р. повідомлялося, що у перших числах липня 1941 р. протягом лише одного дня на кількох підводах були вивезені ящики з експонатами ЦАРМ на пристань і залишені там без розписки і квитанції. Далі ніхто із співробітників музею це майно не супроводжував (ЦДАГО України, ф. 166, оп. 3, спр. 307, арк. 87).

Документ № 5.

[**]*…Башкирского отделения Госбанка хранятся музейные ценности […] эвакуированных музеев УССР...* – у підвалах Башкирського відділення Держбанку СРСР на грудень 1941 р. зберігалися 18 ящиків з експонатами ЦАРМ, 2 ящики, які, як вважалося, належали Київському державному університету, 6 ящиків невстановленого музею, що надійшли від Полтавського відділення Держбанку СРСР та 8 ящиків з музейними експонатами Харківського історичного музею та Центрального музею революції УРСР у м. Харкові (ЦДАВО України, ф. 166, оп. 11, спр. 502, арк. 9, 98–98зв., 100–101зв.; див. також коментарі [***], 4[*] цього розділу).

Документ № 6.

[***] *Все же экспонаты, […] кроме драгметаллов, прошу передать Музейным фондам...* – 9 травня 1942 р. Башкирською конторою Держбанку СРСР представникам Музейних фондів НКО УРСР на чолі з В. Пестуном було передано 8 ящиків (№ 1–8) з музейними експонатами Харківського історичного музею та Центрального музею революції УРСР у м. Харкові. В ящиках № 5, 6, 7 знаходилися експонати Харківського історичного музею, в основному культові предмети з металу, дуже понівечені внаслідок бомбардування 10 жовтня 1941 р. ешелону з музейними цінностями на станції Алєксєєвка Білгородської області РРФСР (нині однойменна станція м. Алєксєєвка, районного центру Білгородської області РФ). Тому експонати були прийняті Башкирською конторою Держбанку СРСР за вагою: ящик № 5 – 116,665 кг, ящик № 6 (частково експонати відділу "Київська Русь") – 124,8 кг, ящик № 7 – 88,615 кг. Інші ящики належали Центральному музею революції. В ящиках № 1 і № 2 знаходилися 132 прапори, 16 портретів на шовку, в ящику № 3 – 61 одиниця зброї (гвинтівки, пістолети, багнети, шаблі та ін.), в ящику № 4 – різні історичні документи та предмети, в ящику № 8 – бюст Олександра I (ЦДАВО України, ф. 166, оп. 11, спр. 502, арк. 100–101зв.; *Кончин Е.* Трагедия на станции Алексеевка // Эти неисповедимые судьбы. – М., 1990. – С. 242–245). Це була єдина на той час передача музейних цінностей Башкирською конторою Держбанку СРСР Музейним фондам НКО УРСР (ЦДАВО України, ф. 166, оп. 11, спр. 502, арк. 9).

Документ № 9.

[4*]*..ящик № 20… Отправитель… Центральный антирелигиозный музей...* – у переліку місць з експонатами музеїв НКО УРСР від 26 квітня 1943 р. зазначено, що у сейфах Башкирського відділення Держбанку СРСР зберігаються "*…20 ящиков (драг. металлы) Киевского Антирелигиозного Музея. Там же 6 ящиков неизвестного музея, переданного Полтавским Отделением Госбанка*" (ЦДАВО України, ф. 166, оп. 11, спр. 502, арк. 9). Вище згадані 20 ящиків, що зберігалися у Башкирській конторі Держбанку СРСР, були

зареєстровані 15–17 березня 1944 р. за єдиною нумерацією Музейних фондів УРСР під № 134–153. При чому 18 дерев'яних ящиків різних розмірів (№ 134–151) були зареєстровані як такі, що належали ЦАРМ, а 2 малих дубових ящики за № 152 і № 153 – як такі, що начебто належали Київському державному університету (ЦДАВО України, ф. 166, оп. 11, спр. 502, арк. 98–98зв.). У Башкирській конторі Держбанку СРСР зберігався ящик № 21 з експонатами ЦАРМ (док. № 17). Отже, до Уфи не дійшли щонайменше 3 ящики з експонатами ЦАРМ.

Документ № 10.

5* *…20 и 25 августа 1941 года…* – 20 серпня 1941 р. до Башкирського державного художнього музею у м. Уфі прибули 11 ящиків з експонатами Музею російського мистецтва у Києві у супроводі співробітниці цього музею Є.С. Кравченко. 25 серпня 1941 р. прибули ще 29 ящиків з музейними цінностями з Києва, які доставив до Уфи представник АН УРСР О.П. Корнєєв. З них 6 ящиків належали Музею західного та східного мистецтва, 5 ящиків – Музею російського мистецтва, 6 ящиків – Державному музею українського мистецтва, 11 ящиків – Центральному історичному музею ім. Т.Г. Шевченка та 1 ящик Державній українській художній виставці у Музейному містечку. Всього протягом двох днів до Башкирського державного художнього музею було доставлено 40 ящиків з музейними експонатами з Києва (ЦДАВО України, ф. 166, оп. 11, спр. 501, арк. 2).

6* *…по актам: № 1 от 24 февр[аля] 1942, № 2 от 3 марта 1942 г. и № 3 от 4 марта 1942 года…* – за актом № 1 від 24 лютого 1942 р. Башкирський державний художній музей передав Музейним фондам НКО УРСР 11 ящиків з експонатами Центрального історичного музею і 1 ящик з експонатами Державної української художньої виставки (ЦДАВО України, ф. 166, оп. 11, спр. 501, арк. 18–19). Наступні два акти № 2 і № 3 від 3 і 4 березня свідчать про відкриття двох сильно пошкоджених ящиків з експонатами ЦІМ, заміну на них кришок та містять перелік предметів, які були там виявлені (там само, арк. 20–23зв.).

7* *…акту от 30 авг[уста] 1941 г. (при сем прилагаемому)…* – оригінал акта від 30 серпня 1941 р. про прийняття БДХМ на зберігання 40 ящиків з експонатами київських музеїв, які надійшли 20 і 25 серпня 1941 р., зберігається в ЦДАВО України, ф. 2. оп. 7, спр. 345, арк. 44–45зв.; копії – там само, ф. 166, оп. 11, спр. 501, арк. 2–3.

8* *…раздела IV…* – для зручного обліку і зберігання експонатів київських музеїв, які надійшли 20 і 25 серпня 1941 р. до Башкирського державного художнього музею у м. Уфі, вони були поділені на 5 розділів: I – Музей російського мистецтва: надійшло всього 16 ящиків – № 1–17, з них відсутній ящик № 8; II – Музей західного та східного мистецтва: отримано 6 ящиків – № 1–7, з них відсутній ящик № 4; III – Держаний музей українського мистецтва: отримано 6 ящиків – № 1–8, з них відсутні ящики № 2 і № 3; IV – Центральний історичний музей ім. Т.Г. Шевченка: 11 ящиків; V – Державна українська художня виставка у Музейному містечку: 1 ящик за № 2, не надійшов щонайменше один ящик за № 1 (ЦДАВО України, ф. 166, оп. 11, спр. 501, арк. 2–3).

9* *…членам Комиссии…* – членами комісії, які 30 серпня 1941 р. здали/прийняли експонати київських музеїв на зберігання до Башкирського державного художнього музею у м. Уфі були: з одного боку, уповноважений у справах мистецтв м. Уфи Г.А. Зирін, директор Башкирського державного художнього музею М.Н. Батиршин, завідувач фондів того ж музею Л.В. Казанська, екскурсоводи музею Г.А. Аширов і В.О. Копцев, з іншого боку – науковий співробітник Музею російського мистецтва у Києві Є.С. Кравченко (ЦДАВО України, ф. 166, оп. 11, спр. 501, арк. 2).

III. СПОГАДИ ПРО КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКУ ЛАВРУ (1941–1944)

№ 18. Спогади Н. Лінки (Геппенер)
“Великая Отечественная война 1941–1945 гг. (Киев)” про початок війни, Музейне містечко у дні оборони Києва і перші місяці окупації, мінування Хрещатика та Успенського собору радянськими військовими, життя в окупованому місті, роботу в Музеї до- і ранньої історії та інше.
Київ, 7 вересня 1946 р. – 1970-ті рр.

Великая Отечественная война 1941–1945 гг. (Киев)

В воскресенье 22-го июня 1941-го года я проснулась очень рано, часов в 5 утра, разбуженная гудками машин скорой помощи, криками и суетой в приемном покое больницы, над которым находились наши комнаты. В течени[е][1] нескольких лет муж* работал главврач[о]м[2] больницы Киевского института усовершенствования врачей**, где была и наша квартира. Он пошел узнать о причине шума. Вскоре он прибежал: “Война![3] Война!” Не может быть! Это только слухи, рассказы людей, случайно пострадавших от какой-нибудь аварии. “Какие там аварии! Сначала и я так подумал. Но нет[,] война! Немцы внезапно и нагло напали на нас, бомбят уже окраины Киева, есть убитые, раненные, беженцы”.

Включили радио. Диктор об[ъ]явил, что в 12 часов будет говорить нарком Молотов – слушайте! Слушайте! В 12 часов все были у приемника и слушали взволнованную речь Молотова. Он говорил о вероломном нападении фашистов без об[ъ]явления войны на нашу страну, об их грозной силе, внезапно обрушившейся на наши пограничные части, не подготовленные к такому неожиданному натиску, о той жестокой и упорной борьбе, которую должен вести весь советский[4] народ, спасая свою родину от порабощения.

Мы были потрясены, поражены. Как это могло случиться? Как могла произойти такая страшная неожиданность? У нас следили за каждым нашим шагом, доносили о каждом нашем слове, а тут слона то и не приметили!

Но охать и ужасаться было некогда. Мы хорошо помнили, как тяжело было нашей родине в 1917–1920-ом годах, когда на нее ринулись все белые армии России и Европы, но советская власть и устояла, и разгромила всех противников. А тогда она была много слабей, чем сейчас. “Наше дело правое – мы победим!”***

---

[1] У документі *течении*

[2] У документі *главврачем*

[3] Тут і далі знаки оклику та питання поставлені авторкою спогадів від руки фіолетовим чорнилом.

[4] Тут і нижче у документі прикметник “советский” написано з великої літери *Советский ,* який далі, де це потрібно, виправлено за сучасним правописом на малу літеру без застереження і квадратних дужок.

Так мы рассуждали, приняв уже твердое решение немедленно вступить в ряды Красной армии. Муж мой подлежал <призыву>[5], как врач, хотя ему было уже 53 года. Я была медсестрой военного времени еще в [П]ервую мировую войну, теперь мне было 45 лет. Оба мы были вполне здоровые, работоспособные люди. Решили, по возможности, поступить вместе в один госпиталь и воевать так, как воевали 24 года тому назад. Мелькнула, понятно, печальная мысль о том, что надо бросить любимую работу, о которой я мечтала столько лет и, как в насмешку судьбы, снова надо уйти в момент завершения большого, плодотворного труда.

Надія Володимирівна Геппенер (1896–1981). Москва, Хамовницький госпіталь, 1915 р.

Теперь первым долгом надо было позаботиться о том, чтобы плотно завесить окна, не допустив ни малейшей щели: светомаскировка была первым требованием обороны и нарушителей строго карали.

Муж ушел в больницу. Я осталась с мамой[4*], которая переехала ко мне почти год тому назад, когда женился мой брат Николай[5*]. Очень мне тяжело было видеть слабую, немощную старушку 76-ти лет. Без меня она останется совершенно беспомощной. Ни на брата, ни на его жену нельзя было надеяться, тем более, что через месяц они ждали своего первенца, а военное время их тоже не пощадит. Непременно надо было маму отвезти в Москву, к сестре Наташе, которая уже давно звала ее к себе. Мама тоже хотела ехать и стала собираться в дорогу.

Надія Володимирівна Лінка (Геппенер) перед виходом на пенсію. Київ, 1951 р.

На следующее утро муж получил повестку из военкомата и отправился получать назначение. Я поехала в музей[6*] с заявлением об уходе с работы для посту-

[5] Дописано авторкою вгорі фіолетовим чорнилом замість викресленого слова *вызову*

пления в армию. Но оказалось, что было уже получено распоряжение наркома просвещения о том, чтобы все музейные работники, не призванные в армию, приступили к постоянной, круглосуточной охране музеев и упаковке наиболее ценных материалов для отправки их на Восток[7*]. Вместо увольнения я была зачислена в бригаду по охране музея и должна была явиться на следующий день в 9 часов утра, чтобы принять дежурство на сутки.

Сотрудницы музея, инвалиды и старики получили детальную инструкцию о способах борьбы с возможными пожарами от зажигательных бомб, об охране государственного имущества от мародеров и о задержке их, об вызове дежурных из городской комендатуры в случае проявления какой-либо сигнализации с территории Музгородка, о немедленном выполнении приказов командира саперной роты, расквартированной на территории Музгородка[8*].

Возражать не приходилось, надо было оставаться на своем посту. Тем более надо было подумать о маме, найти ей попутчиков, если мне придется выехать, чтобы сопровождать эшелон с музейными ценностями. Я пошла на городскую станцию, чтобы узнать, когда можно приобрести билеты в Москву. Но станция уже не работала, а на вокзале я застала тяжелую картину, характерную для военного времени. Множество беженцев из Западной Украины и толпы киевлян уже разместились на вокзале целыми таборами в ожидании поездов, идущих в Москву, Харьков, даже в Чернигов. Крики, ругань, детский плач, груды чемоданов, тюков, мешков с провизией – все повторяло годы гражданской войны. Подошел состав, отправлявшийся в Москву. Началась осада вагонов, посадка через окна, с крыш, с тамбуров. Люди душили друг друга, дрались, прокладывали себе путь кулаками. Было совершенно ясно, что об поездке мамы в Москву пассажирским поездом нечего было и думать. Оставалась только надежда на возможность ее отъезда вместе с нами, на санитарном поезде, если муж будет назначен начальником такового и сможет нас поместить и увезти.

Придя домой, я застала брата, который тоже получил повестку из военкомата и был призван в армию, как переводчик, владеющий многими иностранными языками. Он волновался ввиду предстоящих родов жены, которая была неспособна позаботиться о себе и ребенке, считая, что все попеченье о семье обязан нести муж и отец младенца. Узнав, что я должна еще оставаться в Киеве на охране музея, он просил меня по возможности помочь его жене и теще, хотя и понимал, что на моих руках остается мама.

Пришел Матвей[9*], получивший уже приказ развернуть эвакуационный госпиталь в большом здании школы на углу Владимирской улицы и бульвара Шевченко[10*]. Он еще ничего не знал ни о количестве вагонов, которые будут ему предоставлены, ни о числе раненных, которых надо будет эвакуировать, ни о медперсонале для обслуживания больных.

На следующий день я отправилась дежурить в музей. Исторический музей помещался тогда в старинном здании, где с XVIII века находилась типография

Киево-Печерского монастыря[11*]. Массивные, толстые стены его высились над самым обрывом высокого правого берега Днепра, близко от мостов через реку.

Директор музея Иван Васильевич Бондарь обошел с дежурными всю территорию музея, проверил печати, замки и окна всех зданий и выдал дежурным ключи от нижнего этажа, где были освобождены помещения для столовой саперной роты и для дежурных по охране музея. Дежурили в этот день старик сторож[,] Григорьев и я.

Директор был очень занят и озабочен получением средств транспорта для эвакуации музея, а также отбором экспонатов, которые надо было вывезти в первую очередь. Он уже подготовил список наиболее ценных вещей[,] и ему обещали выделить баржу для выезда вниз по Днепру. Пока неизвестен был ни размер баржи, ни срок ее отправления, ни возможности ее охраны на Днепре, где враг сильно бомбил все суда и пароходы. Также неясной оставалась возможность организации выезда работников музея по примеру Академии наук, которая уже получила приказ об эвакуации[12*] наиболее квалифицированных сотрудников.

Наступил вечер. Саперы пришли ужинать, кашевары принесли им целые котлы с борщ[о]м[6] и с гречневой кашей, щедро политой салом со шкварками. Поужинав, они ушли в свои казармы, а мы с Григорьевым стали убирать и мыть посуду. В котлах оставалось еще много великолепного борща и каши, мы принялись за еду, пригласив еще соседок-уборщиц. С продуктами было уже довольно туго[,] и аппетит у нас всех был отличный. Казалось, что дежурство дело совсем не такое трудное. Затем мы обошли всю территорию, где находились музеи[,] и расположились в дежурной комнате.

Как только совсем стемнело, где-то очень далеко послышался слабый рокот, как бывает при медленно приближающейся грозе. Этот зловещий гул стал быстро усиливаться, возрастать, превратился в мощный рев, охвативший все вокруг. Казалось, небо упадет, разбитое самолетами врага. Скрыться было негде, наше крепостное зданье дрожало, как карточный домик. Потом около нас и мимо нас, к мостам полетели огромные снаряды. Они выли громким, зловещим воем, пронзительным воем, пролетая над нами и около нас. Взрывы грохотали один за другим, ярко освещая все окрестности. Одна эскадрилья прилетала, сбрасывала свой страшный груз и едва отлетала, как на ее место мчалась уже другая и, казалось[,] конца не будет этому аду.

Мы чувствовали себя совершенно беззащитными в своем здании[7], как в ореховой скорлупе. Тягучий, жалобный стон летящего снаряда леденил сердце[,] и росла уверенность, что вот-вот, сейчас он упадет именно на меня.

---

[6] У документі *борщем*

[7] У документі тут і далі *зданьи* Так само в усіх іменниках середнього роду закінчення **-ие** у різних відмінках написано через м'який знак: **-ье**, наприклад, ***учрежденье, сомненье***. У тексті м'який знак: **-ь** у таких закінченнях виправлено далі без застереження і без квадратних дужок на **-и**.

К счастью[,] июньские ночи коротки[,] и бомбежка прекратилась с первыми лучами рассвета. Над Днепром появилась целая цепь аэростатов, растянувшихся вдоль горизонта – запоздалая защита города. Помню, что я повалилась на какую-то койку и тотчас заснула мертвым сном.

С этого дня, через двое суток на третьи приходилось мое очередное дежурство. Я с ужасом ждала этого дня и очень хорошо понимала состояние гоголевского Хомы Брута, когда он должен был отправляться на всю ночь в заброшенную часовню, чтобы читать Псалтырь над страшной ведьмой. Ночи под немецкими бомбами были не легче, чем молитвы над злодейкой, и я вполне понимала несчастного семинариста, всячески пытавшегося улизнуть от этого страха. А нам – дежурным – надо было еще проявлять мужество, обходить двор и посматривать, нет ли где огня и пожара. Особенно было страшно, когда один снаряд, не долетев до моста, разорвался и развалил угол соседнего зданья. Посыпалась штукатурка и стекла, полетели кирпичи. Но сила снаряда была уже на исходе, он взорвался в толще стены, разворотил ее, и дальше не двинулся.

С первых чисел июля Киев был уже на военном положении[13*]. Строго соблюдалась светомаскировка, изъяты были у населения все радиоприемники и радиоточки, по которым враг мог вести свою агитацию. Все новости передавались громкоговорителями, установленными на всех улицах.

Начались и все шире разворачивались работы по укреплению города и его окрестностей. Все домоуправления вызывали работоспособных женщин возрастом до пятидесяти лет, подростков 14–15-ти лет, инвалидов и стариков, желающих включиться в дело обороны. Наиболее сильных отправляли рыть окопы и щели, главным образом в западном направлении – на реку Ирпень, в поселки Беличи и Нивки, а потом, в августе [–] и в Дарницу за Днепром. Работой руководили военные уполномоченные. Землекопам выдавали продовольствие, каждая группа или бригада работала по 7–10 дней в своем районе, до смены и следующего распоряжения. Работа была тяжелой, часто опасной, под бомбежкой и обстрелом врага, часто землекопам приходилось прятаться в свои же окопы. Щели рыли почти около каждого дома. Подвалы превращали в бомбоубежища, укрепляя стены дополнительной насыпью. На дорогах, а потом и на улицах устанавливали противотанковые заграждения.

В августе саперы минировали некоторые участки главных шоссейных дорог и центральные улицы, как например Крещатик, а также почти все самые лучшие здания, где могли разместиться воинские части противника. Было заминировано большое здание Музея Ленина на Владимирской улице, здание Наркомата внутренних дел на той же улице[14*]. Минировать начали особенно усердно после выступления Сталина по радио 3-го июля[15*]. Он призывал всех советских людей оказывать всестороннюю помощь Красной армии, сплотить все свои силы на борьбу с врагом, всячески препятствовать его продвижению вглубь страны, уничтожать на его пути все запасы продовольствия, все укрепления, вывозить

все ценности, оборудование заводов и фабрик. В некоторых случаях проявлялось излишнее рвение: например, саперы, квартировавшие на территории Музейного городка, подложили мины под стены Успенского собора XI столетия. Конечно[,] этот уникальный памятник древнерусской архитектуры абсолютно ничем не мог быть полезным для гитлеровских полчищ.

За ходом военных действий мы, киевляне, следили по газетам и по сообщениям радио. Нам было известно, что немцы направили главный удар через Белоруссию на Москву, надеясь захватить нашу столицу. Они воображали, что падение Москвы поведет к полному разложению Советской армии и победоносному завершению гитлеровской молниеносной войны – блицкрига. Этот натиск в Московском направлении оттягивал много сил германской армии от операций на других участках фронта и отдалял захват Киева. В середине июля наши войска задержали продвижение врага в Коростенском укрепленном районе[16*]. Тем не менее[,] полным ходом шла эвакуация на Восток всех наиболее значительных фабрик, заводов, мастерских. С ужасом думалось, что Киев все же не удастся спасти от врага. И все же никто не терял надежды.

В августе многие учреждения стали сжигать те документы[17*], которые не имели возможности вывезти[,] и где были названы лица, которых могли преследовать оккупанты. Иногда над некоторыми домами дымили трубы и летали целые тучи горелой бумаги.

Партийные организации создавали подпольные группы, которые должны были оставаться на оккупированной врагом территории и вести с ним партизанскую борьбу. Работники подполья были, конечно, строго засекречены. Парторг Музейного городка записал мой адрес и адрес моей матери. Он предупредил меня, что ко мне, как лицу доверенному, сможет обратиться кто-нибудь из подпольных работников, если мне придется остаться в Киеве при немцах. Я должна помогать только лицу, которое сообщит, что выполняет распоряжения товарища Великого. Ни с кем другим я не должна поддерживать связи.

Военное командование, партийные организации, все население города всеми силами старались противостоять врагу, поднять дух и бодрость людей. К сожалению[,] далеко не всегда это делалось достаточно продуманно, с учетом всех необходимых мероприятий. Многие честные и наивные люди верили каждому слову громкоговорителя и, никем не предупрежденные, попали в смертельную беду, которой[,] несомненно[,] можно было бы избежать при своевременной тревоге.

Непрерывно, до последнего часа, когда немцы уже врывались в Киев, громкоговорители кричали: “Киев – наш! Киев не сдадим! Врага гоним!” Везде были расклеены листовки: “Ох и будет морда бита Гитлера бандита!” И это повторялось тогда, когда уже никто не мог этому верить, а для многих, особенно для евреев, время уже было упущено.

Вот примеры: в Историческом музее недавно приступила к работе еврейка Аня Беркович, человек беспредельно преданный партии, не допускавший ни

тени сомнения в каждом слове агитаторов. Я очень удивлялась, что Аня и не думает покидать Киев, и никто из партийных товарищей не заботится о ее судьбе, никто ее не предупреждает, зная, как немцы истребляют евреев и коммунистов. Недалеко от Киева, в Черниговской области[,] жила Анина мать с двумя ее маленькими сыновьями. Даже к матери она не собиралась ехать, совершенно уверенная в том, что Киев немцы не возьмут, поскольку об этом твердит радио. Наконец, я не выдержала и, рискуя быть обвиненной в паникерстве, посоветовала Ане поскорее уехать из Киева. Она опоздала и попала в окружение, но потом все же добралась до Советской земли и после войны не раз писала мне, вспоминая мое участие и благодаря за помощь.

Еще больше удивил меня Лев Михайлович Вольф, живший в одной квартире с матерью моей гимназической подруги, с Ниной Ивановной Каменской. Моя подруга была в Москве и не смогла выехать в Киев, так же как моя мать не смогла выехать в Москву. Я иногда навещала Нину Ивановну и уже в середине августа застала у нее Льва Михайловича – типичного еврея, никогда не скрывавшего своей национальности. Когда я выразила ему свое удивление и спросила[,] почему он не уезжает? Он рассказал мне, что на днях встретил своих знакомых из Малина – местечка в сотне километров к западу от Киева. В Малин немцы ворвались как раз тогда, когда в центре городка кооператив продавал керосин. Тотчас некоторые местные подлецы стали выгонять из очереди евреев, заявляя, что теперь у них нет уже никаких прав. Немцы немедленно водворили порядок и вернули евреев в очередь. И вот на основании такого рассказа, случайно дошедшего до его ушей, человек, не знавший ничего, кроме сообщений громкоговорителя, остался в Киеве и, конечно, погиб.

Мои семейные дела все усложнялись. Жена брата родила сына и нуждалась в помощи. Мама была очень слаба, ужасно беспокоилась за Николая и за его семью. Я была убита предстоящей необходимостью остаться в Киеве во время оккупации. Мой муж уехал в конце июля со своим санитарным поездом сначала в Кременчуг, а затем в Харьков. Никого из семьи он вывезти не мог[,] т.к. раненных было очень много[,] и медперсонал едва удалось разместить. К тому же все сотрудники настойчиво упрашивали принять в поезд их ближайших родственников[,] и всем приходилось отказывать. Тем более нельзя было вывезти свою семью.

Очень тяжело было нам с мужем прощаться, хоть мы и верили в силу нашей страны, имея опыт гражданской войны. Прощаясь с ним, я в то же время прощалась и с родиной, и со своей любимой работой[,] и со всем, что мне было дорого в жизни. Он мне сказал: “Не падай духом. Теперь люди забывают о себе. Я знаю, ты останешься честным, советским человеком, как и я. Мы с тобой верим в правду советской власти, которая утвердилась в нашей стране, как неизбежный этап в истории нашей родины. И эта неизбежность победит. Мы скоро снова

увидимся. А теперь тебе придется взять на себя тяжелую заботу о маме и о Колином ребенке – и это тоже нужно”. Мы расстались без слез и жалоб, но мне казалось, что за мной захлопнулась тяжелая дверь[,] и свет для меня погас.

Дежурства по охране музея продолжались. В середине августа директор успел погрузить на днепровскую баржу наиболее ценные экспонаты музея и отправить ее под охраной в Кременчуг[18*], откуда грузы перевозились дальше на Восток. Директор исторического музея был тоже призван в армию и, прощаясь с сотрудниками, просил нас не покидать музея, продолжать службу охраны и борьбы с пожарами. Он договорился с комендантом города[19*], который обещал организовать эвакуацию еще оставшихся экспонатов, которые должны были отобрать и упаковать сотрудники. Временно исполняющим обязанности директора всего Музейного городка был назначен [старший][8] научный сотрудник антирелигиозного отдела некий Калиуш.

Этот молодой человек уверял, что страдает тяжелым воспалением седалищных и спинномозговых нервных узлов, а потому весь день лежал раздетым в постели, тут же подписывал необходимые справки и, конечно, не мог быть призван в Армию, и ничем не был полезен в работе. По-видимому, это был симулянт, который отказывался от всякой ответственности и уверял, что вынужден был занять свой пост[,] только выполняя распоряжение свыше. Появление такой сомнительной фигуры уже говорило о том, что Киев и его дальнейшая судьба не могла больше стоять на первом плане в делах нашего военного округа[,] и что вряд ли можно будет его долго отстаивать. Это было понятно большинству сотрудников[,] и многие перестали ходить на дежурства, пытаясь как-нибудь выехать на Восток. Те, кто вынужден был оставаться, не хотел терять связь с коллективом, не хотел бросать свой пост, как бы чувствуя, что на работе он еще продолжает быть гражданином своей родины. Только от ужасных ночных вахт нас освободили саперы, понимая, что бабье и старцы вряд ли могут быть полезными в случае настоящей опасности.

А фронт все приближался к Киеву. В августе началась и все сильнее разрасталась паника и бегство из города[20*]. Тяжелый гнев и негодование вызывали те люди, которые, пользуясь своим положением, в такое страшное время продолжали заботиться прежде всего о своем имуществе. Через мосты, за Днепр катились грузовики с пианино, дорогой мебелью, сундуками, даже с пальмами. Среди всего этого богатства восседала какая-нибудь боевая дама, помогавшая шоферу криком и руганью пробивать себе путь. Бывало и так, что возмущенные солдаты усаживали в машину раненых, а дама с пианино оставалась на обочине шоссе. А пока дамы вывозили свои пальмы, на вокзале валялись тысячи беженцев, грязных, больных, которых необходимо было отправить в тыл на работу, в больницы, детей в детдома или в лагеря.

---

[8] У документі помилково *младший* (див. коментар 66* до розділу I).

Были и такие киевляне[9], которые никуда не собирались ехать и ничем не могли, а, вернее, не думали помочь своей Родине. Оставались многие тихие старички и старушки, готовые принять немцев, лишь бы избавиться от ненавистных большевиков. Это были, преимущественно, представители старой интеллигенции.

Были и заурядные спекулянты, надеявшиеся в мутной воде рыбку половить. Эти закупали в огромном количестве все, что только попадалось под руку, понимая, что при новой власти советские деньги ничего не будут стоить, а товары можно будет продавать втридорога тем дуракам, которые не думают о завтрашнем дне. Закупали любую мануфактуру, обувь, посуду и, конечно, в первую очередь всевозможную провизию. Где-то на Демиевке (район Голосеевского парка) разбили огромную бочку с темной, неочищенной патокой, заготовленной для кондитерской фабрики. Мародеры набирали патоку ведрами, а один герой взобрался на край чана, поскользнулся, упал в патоку, захлебнулся и утонул в сладком водоеме.

Война надвигалась все ближе. Уходили войска, спешно перебираясь на левобережье. Вскоре город останется без административного руководства, без защиты. Шкурники и грабители все больше наглели. Жители организовали дежурства и сами охраняли свои дома и квартиры.

Со второй половины августа стали распространяться зловещие слухи о том, что немецкое командование начинает выполнять убийственный план окружения всей центральной части Украины, включая всю Киевскую и Черниговскую области[21*]. Потом это окружение должно было распространиться и дальше, на юг. Захват такой огромной территории со всеми воинскими частями, всем вооружением, сырьевыми и продовольственными ресурсами должен был нанести страшный удар боевым силам нашей Родины. Эти ужасные слухи постепенно распространялись и подтверждались беженцами, покидавшими левобережье Днепра. Иногда прорывалось радостное известие о том, что наши войска с боем вышли из окружения и снова влились в ряды Красной армии. Потом опять ужасная тревога и сведения о новом наступлении немцев. Все чаще, с первых дней сентября рассказывали об огромном концлагере для русских[10] военнопленных, устроенном немцами в Дарнице[22*] под Киевом. Говорили, как там мучились и голодали наши солдаты. Узнали позже, что немцы отпускали на родину украинских крестьян, чтобы они работали на полях, а победители будут распоря-

---

[9] Тут і далі іменники та субстантивні прикметники, які вказують на місцепроживання (киевляне, харьковчане), національність або етнічне походження (русские, украинцы, хохлы, арийцы, норманны, бастарны і т.д.), писалися у документі з великої літери, що виправлено на малу літеру без застереження і квадратних дужок.

[10] Тут і далі прикметники, які вказують на національність (русский, украинский і т.д.), писалися у документі з великої літери, що було виправлено на малу літеру без застереження і квадратних дужок.

жаться урожаем. Болтали даже, что немцы обещали назначить украинцам нового гетьмана, который будет править под руководством Германии.

Среди этих жутких слухов все реже звучали голоса советского руководства. Только громкоговорители продолжали вещать о нашей непобедимости, о том, что Киев никогда не будет захвачен врагом и т.п. Но мы, киевляне, чувствовали по всей обстановке, что советская власть вынуждена покинуть город. Заводы и фабрики были давно эвакуированы, не было даже коллективов, которые продолжали бы работать на оборону и объединяли бы граждан, не имевших возможности эвакуироваться. Очень многие учреждения совсем не имели приказа об эвакуации, а следовательно, и необходимых средств передвижения для своих сотрудников. Еще в начале августа энергичные люди, зная, что их учреждение не будет вывезено в порядке организованном, бросали работу и самовольно уезжали на Восток. Большинство на это не решались, надеясь на плановую эвакуацию[23*]. Теперь, когда Киев попал, по-видимому, в район окружения[24*], уже поздно было думать о выезде.

Я все время напряженно ждала известий от подпольной группы Великого. Он знал меня по работе в Музгородке и должен был мне доверять. Я уже продумала, чем и как смогу помогать партизанам. Моя двухкомнатная, изолированная квартира находилась на территории Института усовершенствования врачей, по ул. Саксаганского № 75. Из квартиры было два выхода: во двор Инст[иту]та и на улицу, через вестибюль. В приемные часы на всей территории Института постоянно толпились родственники больных[,] и можно было в это время совершенно свободно и незаметно принять или выпустить любого посетителя. Плохо будет, если меня выселят[,] и придется жить в квартире мамы, среди множества соседей и маминых друзей-старичков. Она очень беспокоилась за Николая, скучала в моей квартире, где часто оставалась одна, пока я была на работе. Она стремилась вернуться на свою Гоголевскую улицу, куда должен вернуться Николай. Но пока были частые налеты и бомбежки, ей приходилось мириться с пребыванием у меня, на первом этаже, при больнице, где было хорошо устроенное бомбоубежище.

Город все больше пустел, в нем все свободней хозяйничали мародеры и спекулянты, хватавшие любые продукты и товары.

Меня никто не искал, никто не вызывал. Можно было предположить, что подпольные работники тоже попали в окружение и где-то сложили свои головы. Я все больше чувствовала свое одиночество и неспособность найти пути, чтобы примкнуть к делам своих товарищей.

Окна моей квартиры на улице Саксаганского выходили на юго-запад, по направлению к вокзалу, и южнее к Голосеевскому лесу. Здесь, в районе Голосеева, с начала сентября начались и все усиливались ожесточенные атаки немцев, подходивших к Киеву с южной стороны, окружив огромную территорию на левом и правом берегах Днепра. Наши войска Юго-Западного фронта продолжали упорную борьбу, будучи уже в окружении. Арти[л]лерийское сражен[и]е

длилось непрерывно в течение целой недели. Из своих окон я видела яркие вспышки от взрыва снарядов. Страшно было видеть эту отчаянную борьбу, зная[,] в каком отчаянном положении были наши войска, отрезанные от своей армии, лишенные боеприпасов, не имеющие никакого снабжения продовольствием, медикаментами, снаряжением.

У меня в комнатах дрожали стены[,] и высыпались почти все стекла из окон. Мы с мамой постоянно спускались в обширное бомбоубежище больницы, где не так резко слышался гром канонады. В квартире нельзя было зажигать света, а одеяла, которыми были завешены окна, срывались сквозняками и порывами ветра от взрывов. Приближались последние дни Киева, горькие, страшные дни.

Ужасна была последняя ночь с 18-го на 19-ое сентября 1941 года. Все сотрудники больницы, которые не смогли уехать, а также 4 или 5 человек раненных красноармейцев, отставших от своих частей, – все мы собрались в обширном бомбоубежище. Никто не спал. Включили радио и слушали в последний раз Интернационал. Многие плакали. Разговоров почти не было, молчали, томились.

Среди ночи прекратилась стрельба, настала необычная тишина. Все поняли, что это значит.

На рассвете трое молодых красноармейца вышли из убежища и направились вглубь двора. Никто не решился их остановить, все замерли, чуя беду. Раздались короткие револьверные выстрелы. Через несколько минут слесарь Кротюк, оставленный комендантом зданий Института, пошел во двор и сообщил, что красноармейцы застрелились, не желая сдаваться в плен. Затем, он вышел на улицу и, вернувшись, предложил всем покинуть бомбоубежище, т.к. стрельба прекратилась[,] и германские войска уже вступили в город[25*].

19-го сентября 1941 года началось наше темное, бесправное существование под властью победителей.

Рано утром, как только комендант предложил всем покинуть бомбоубежище, мы с мамой вернулись в мою квартиру. Измученные бессонной ночью и всем пережитым, мы кое-как прикрыли выбитые бомбежкой окна, и, не раздеваясь, повалились на кровати. Часа три-четыре спали тяжелым, свинцовым сном. Потом мама встала и стала собираться, чтобы поскорей уйти в свою квартиру, на Гоголевскую[26*]. Мы знали, что там никого нет, т.к. жена брата ушла со своей матерью к знакомым на Приорку. Обе они страшно боялись бомбежки, а Приорка была тогда районом пригородных садов и огородов, где стрельбы не бывало. И ребенку там было лучше.

Я очень хотела задержаться на своей квартире, надеясь на появление товарищей, с которыми я должна была держать связь. И очень тяжело было мне покидать тот дом, где я прожила с мужем целых 15 счастливых лет. Но мама очень меня торопила, все поджидая возвращения Николая. Надо было поскорее ее успокоить и перевезти в ее квартиру, обеспечив продуктами. Здание Института усовершенствования врачей, где я жила, представляло собой больницу,

которую немцы, наверно[,] займут для своих раненных, а меня выселят. Надо было как-то сохранить хоть одежду и вывезти, чтобы потом менять ее на продукты питания. Вспоминался опыт гражданской войны. Поэтому я и не хотела, и не могла сразу переехать вместе с мамой, зная, что в течение нескольких дней соседи ей во всем помогут.

Я вышла, чтобы найти извозчика или носильщика. На улицах было бойкое движение: возвращались в свои квартиры те, кто прятался в бомбоубежищах, другие спешили занять комнаты уехавших на Восток. Здоровенные верзилы хулиганского типа предлагали перевозить вещи на ручных тачках, другого транспорта не было. Я договорилась с перевозчиком и вместе с ним повезла к маме на Гоголевскую бо̀льшую часть продуктов. Маму я должна буду отвезти, как только провожу носильщика. Этот жулик, едва получив груз, помчался рысью, чтобы опередить и избавиться от меня, а с моим багажом распорядиться по-своему. Я бежала за ним со всех ног, но все же ему удалось обогнать меня, и два кулька с крупой и сахаром исчезли, как не бывали. Едва я отдышалась и перенесла оставшееся в мамину комнату, на третий этаж, как вдруг пришла и сама мама. Ей так не терпелось попасть к себе, что она попросила одну из санитарок помочь ей дойти на Гоголевскую. Ее тотчас окружили соседи, с которыми она дружила, пришли старушки и рассказали о том, как стройно и дисциплинированно проходили по улицам немецкие войска, как они были красиво и чисто обмундированы, как вежливо обходились с населением немецкие солдаты и офицеры. Мамины приятельницы обещали о ней позаботиться, а я, наслушавшись всех этих дифирамбов победителям, решила посмотреть собственными глазами на встречу киевлян с немецким “Вермахтом” – вооруженными силами.

Я прошла на Владимирскую улицу, к Оперному театру, в центр города. Было часа два или три. День был яркий, солнечный. Меня совершенно поразил нарядный, веселый вид публики, гулявшей взад и вперед по тротуарам. Дамы красовались в шелковых платьях и мантильях, надели уцелевшие серьги и брошки. Появились мужчины в сюртуках и визитках, несколько бравых фигур с гвардейской выправкой, два–три священника в шелковых рясах. Показались давно невиданные лица старых чиновников и учителей в форменных вицмундирах времен Николая II. Изредка мелькали даже “кжечные паны”[27*] гетмана Скоропадского и какие-то подозрительные типы, похожие на городовых и жандармов.

Вся эта публика весело болтала, раскланивалась друг с другом[,] и только твердо усвоенная привычка “держать язык за зубами” не позволяла громкогласно поздравлять друг друга с “избавлением от большевиков”. Долго, с глубокой болью, изумлением и негодованием я наблюдала эту толпу рабов, готовых поклоняться новому господину. Я не подумала тогда, что ведь и я стала такой же рабой, а если протестовала, то лишь в мыслях.

Немцы тотчас же учли настроение публики и включили Московское радио с громкоговорителями. По городу понеслись ужасные известия о том, что Киев

горит, подожженный врагом, что немецкие солдаты грабят квартиры, убивают женщин и детей, расстреливают мужчин, выгоняют жителей из домов и т.п. Эти речи вызывали взрывы веселого хохота у счастливцев, спасшихся от "советского ада". Немцы старались использовать наши промахи в своих интересах.

В свой покинутый, опустевший дом я вернулась уже под вечер. Крепко закрыла двери, окна и ставни, выпила чаю с хлебом и легла. Не знаю[,] спала ли я или только дремала… Передо мной проходили не то сны, не то воспоминания и картины прошлого. Я как будто даже и не горевала, не мучилась, а как-то отключилась от жизни. Была тишина, полутьма, иногда били часы, иногда слышались какие-то голоса во дворе. А я лежала и лежала, вставая иногда, чтобы напиться и съесть кусок хлеба. Жить не было охоты и силы. Никто ко мне не приходил, никто меня не искал и не звал. Так прошло три дня.

В конце третьего дня в мою дверь постучала моя подруга Катя Белоцерковская, узнавшая от мамы, что я исчезла. Она поняла[,] в каком я состоянии, тем более, что и она осталась в Киеве со старушкой-матерью на руках. Она побранила меня за то, что я так пала духом, и велела к утру собрать и сложить все вещи для переезда к маме. Во дворе уже хозяйничали немецкие солдаты, и комендант велел передать мне, что я должна скорее освободить квартиру для немецкого главврача. Санитарки спешили сообщить новости: "Ихний начальник-врач там такой злой, такой собака, настоящий фашист! Слова не скажет, только ругается по-своему, да орет на всех и на своих, и на чужих".

Утром Катя приехала с извозчиком[,] и мы увезли часть одежды и посуды. На следующий день я должна была взять еще кое-что из оставшегося тряпья, пригодного для обмена, и, главное, хоть часть любимых книг.

Мама мне обрадовалась, напоила чаем. Пришли старички-соседи, радовались за маму, о которой теперь будет заботиться дочь, радовались за себя, спасшихся от бомб и от большевиков. Уверяли, что немцы быстро наведут порядок, и жизнь станет такой же приятной, какой была до революции. Никто ни слова не сказал о несчастной родине, никто не вспомнил о моем горе. Я была одинока среди этих людей, не хотевших знать ничего, кроме своей скорлупы.

Мы с мамой легли спать рано.

Вдруг, среди ночи, грохнул взрыв такой силы, что сразу открылись все окна и двери, задрожали стены. Я побежала вниз, на крыльцо, где дежурил кто-то из жильцов дома. Там была уже целая толпа. Сильные взрывы гремели один за другим, ярко освещая все вокруг. Поднялась паника, не понимали, кто мог бомбить Киев, не знали, куда бежать и где прятаться.

Вскоре все стало ясно: вспышки сверкали[,] и грохот раздавался только в одном направлении – где-то в центре города, на Крещатике. Появились разведчики и выяснили, что взрываются мины, подложенные русскими саперами под лучшие здания города[28*]. Все более или менее успокоились, т.к. наша улица и наш дом никак не могли считаться украшением Киева. Мы могли разойтись

по домам. Все же три человека остались наблюдать за огнем, за начавшимися в районе взрывов пожарами, которые могли распространиться очень широко. Но и этого не случилось. Часа через три-четыре взрывы стали греметь все реже, зарево побледнело[,] и все затихло.

Днем все было спокойно, и я решила отправиться на старое пепелище, чтобы забрать остатки своего имущества. На базаре я договорилась с извозчиком, который нашел мое предприятие в немецком госпитале весьма опасным, а поэтому взял с собой еще одного парня и потребовал дать ему в оплату мужской пиджак и брюки. Пришлось согласиться, надо было иметь барахло для обмена.

Мы втроем приехали в больницу. Дверь в мою квартиру была открыта[,] и там хозяйничал молодой денщик[11] военврача. Я с усилием старалась вспомнить хотя бы наиболее простые слова и фразы на немецком языке[29*], который мы все – дети интеллигентных родителей – обязательно учили в гимназии. Как только я сказала два слова по-немецки, этот паренек начал мне жаловаться на своего начальника, который все время ругается, дерется и очень его обижает. Явно[,] мне сочувствуя, он советовал поскорее отсюда уехать, потому что военврач способен обидеть каждого, а пристрелить русского ему даже приятно.

Я вошла в квартиру. Моя лучшая мебель была расставлена, прибавилось еще какое-то мягкое кресло и диван, висел красивый портрет мамы в молодости, кровать была покрыта моим белым, пикейным одеялом. Остальные вещи – одежда, посуда[,] книги – все было свалено в передней беспорядочной кучей. Денщик стал мне усердно помогать, и мы с ним быстро передавали извозчикам вещи, которые они укладывали на тележку. Все было спокойно.

Вдруг, в квартиру вбежал молодой начальник госпиталя. Совершенно неожиданно он с криком набросился на меня: “Что Вы тут делаете? Как Вы смели оставить здесь свою дрянь? Почему Вы до сих пор не очистили квартиру? Вы разве не понимаете, что вы побежденные! Вы – ничто! Мы – победители!” Он орал с пеной у рта. Я оторопела и видела, как испугался денщик и мои бравые извозчики, которые уже подавали мне сигналы к бегству. Я спокойно сказала немцу: “Сейчас вы победители – это ясно. Но я не знала, что вы способны воевать с женщиной из-за какого-то барахла”. На секунду он прикусил язык, а потом завизжал с новой силой, размахивая передо мной револьвером. Денщик дернул меня за руку[,] и мы выбежали с ним на крыльцо. Он мне шепнул: “[М]олчите! [О]н еще начнет стрелять!” Он быстро выбросил мне кое-что из оставшихся вещей, и мои молодцы, сильно присмиревшие, рысью выехали со двора.

Прошел еще день сравнительно тихо, и я отправилась в Музейный городок, узнать о судьбе музеев. Трамваев не было, идти пешком надо было километров пять. Наконец, я вошла в главные монастырские ворота. Внезапно на меня налетела какая-то незнакомая женщина. Растрепанная, обезумевшая она кричала:

---

[11] У документі тут і далі *деньщик*

“Спасите сына! Спасите сына! Кто говорит по-немецки? Объясните немцам!” Я схватила ее за руку, остановила и спросила в чем дело? Сквозь слезы она рассказала, что какой-то пьяный негодяй сказал немцам, будто ее сын, тринадцатилетний мальчик поджег Лаврскую колокольню. Немцы уже потушили пожар[30*], но мальчика не отпускали и хотели расстрелять. Рядом, в бывшей кассе музея[31*], находилась комендатура территории Музгородка. Я вошла. Комната была разделена на две половины перегородкой, за которой сидел немецкий комендант, по-видимому[,] унтер-офицер, и человек пять солдат. В глубине дремал пьяный художник Безуглов[12][,] и плакал перепуганный мальчишка. Снова я стала с усилием вспоминать немецкие слова и, собравшись с духом, сказала унтеру, что прошу отпустить мальчика, который ни в чем не виноват. Немецкая речь в России всегда поражала немцев и вызывала огромный интерес к тому, кто мог говорить на их языке. Как только я заговорила, все солдаты столпились у перегородки, прислушиваясь к каждому моему слову. Унтер спросил, откуда я знаю, что мальчик не поджигал? Я возразила, что и он об этом знает только от пьяного дурака, который сидит там, в углу. Разве можно верить пьяному и думать, что такой ребенок мог поджечь огромную колокольню? Унтер заколебался и спросил, как же ему узнать правду? Я вдруг вспомнила старую немецкую поговорку, заученную еще в детстве, и воскликнула: “Да, действительно, правда – это птица, которая редко поет!” Эта настоящая немецкая фраза, услышанная здесь, привела солдат в восхищенье и сразу расположила их в пользу мальчика. Поэтому мне уже не трудно было получить его, вручить матери и строго приказать ей не попадаться больше на глаза солдатам.

Я прошла дальше по двору и встретила старика Черногубова, который был в Музгородке хранителем фонда живописи. Он не преминул выразить свое одобрение образцовым порядкам в немецких войсках, сообщил, что немцы разминировали всю территорию заповедника[,] музеи тщательно охраняются. Вскоре должны приехать научные работники, которые разберут коллекции и примут решение об их дальнейшей судьбе. Кое-что, вероятно, вывезут в Германию, а славянские материалы будут храниться на месте. Он собирался помогать немцам отобрать наиболее ценные экспонаты, чтобы отправить их в Германию и[,] таким образом, “спасти для науки”.

По-видимому, в дальнейшем, Черногубов перестарался и где-то припрятал те вещи, которые считал наиболее ценными для арийской науки: ей он и надеялся их пр[е]поднести. Через несколько дней немцы как-то узнали об его тайнике и приказали ему отвести их к его сокровищам. Не зная языка, он ничего толком об[ъ]яснить не смог, а кража вещей из музея была налицо[,] и немцы его пристрелили[32*]. Вообще, расстрел “туземцев”[33*] было у них делом самым простым и обычным, поскольку их желательно было максимально истребить.

---

[12] Йдеться про Безуглого Павла Макаровича.

Поговорив с Черногубовым, я еще раз оглядела места моей многолетней работы. Особенно тяжело и неприятно было смотреть на центральный Успенский собор XI столетия. Он был очень ярко освещен сильными электрическими лампами и его позолоченный иконостас, огромные иконы в блестящих ризах и пестро размалеванные стены должны были, вероятно, говорить солдатам об огромных богатствах, которые они завоевали. А, между тем, все ценности были вывезены и собор надежно минирован[34*]. Я была уверена, что извлечь всю взрывчатку, заложенную нашими саперами[,] немцы не могли, несмотря на помощь Черногубова. Так и вышло: через полтора месяца, в начале ноября в Музгородке грянул страшный взрыв[,] и от древнего храма не осталось камня на камне. Говорили, что при этом погибло много солдат, которые постоянно толпились в соборе[35*], рассматривая эту диковину.

Я подошла к историческому и другим музеям Городка, увидела крепко закрытые двери и окна и покинула Лавру, понимая, что теперь мне здесь делать нечего.

Печально я брела домой. Вдруг, на углу Владимирской и Большой Житомирской улиц я увидела большую толпу прохожих, стоявших на тротуарах вдоль Владимирской, на площади Богдана Хмельницкого и дальше, по направлению к вокзалу. По Владимирской немцы гнали русских военнопленных. Это было потрясающее, страшное зрелище. Пленных было много тысяч, они шли широким потоком, подгоняемые конвойными, с наганами наготове. Это были молодые солдаты, до того измученные и оголодавшие, что они пошатывались, точно колеблемые ветром[,] и еле держались на ногах. На них были грязные, рваные отрепья – остатки рубах и шинелей. Лица, давно не мытые и не бритые, обросли и покрылись грязью. Но страшнее всего были их глаза широко открытые, светлые и пустые, как-то бессмысленно устремленные далеко вперед, глаза смертников.

Все прохожие, и мужчины, и женщины[,] стоявшие вдоль улицы, громко, навзрыд плакали, не стесняясь и не вытирая своих слез. Некоторые протягивали пленным куски хлеба или сухари. Тогда они стремительно кидались на пищу, выхватывали кусок, роняли его на мостовую и ползали по земле, подбирая губами крошки хлеба. Кто-то падал, ряды сбивались. Конвойные, такие упитанные, аккуратные, в чистых мундирах, держались самоуверенно и нагло, как погонщики скота. Заметив беспорядок, они энергично стегали плетками нарушителей. Несчастные как-то подымались, поддерживаемые товарищами, и тащились дальше под градом ударов. Никогда не забыть этой ужасающей картины тому, кто хоть случайно ее увидел. Я вернулась домой совершенно разбитая, но маме ни о чем сказать не могла: ведь в таком же положении[,] несомненно[,] мог оказаться и наш Николай.

Через день или два, выйдя на улицу, я увидела, что на всех домах и заборах расклеен приказ коменданта города[36*]. Приказ гласил[37*], что все евреи должны

запастись провизией на четыре дня, взять с собой две смены белья, лучшую одежду и наиболее ценные вещи. Через два дня, 2[9]-го сентября[13] все евреи, со своим багажом должны явиться в [8][14] часов утра на западную окраину города, в район Сырца, маршрут по улицам и дорогам будет обозначен указателями. Те, кто не выполнит приказа, будут немедленно арестованы.

Всем стало как-то жутко, страшно, мерзко. Все почувствовали свою беспомощность, бесправие перед лицом победителя. Вскоре все же нашлись сторонники "европейских порядков" и стали уверять, что этот приказ ясно говорит о том, что евреев вывезут из Киева, разместят в каком-то новом гетто и предоставят им жить согласно с их религией и обычаями. Когда кто-нибудь выражал сомнение и говорил, что евреям надо бы уезжать и прятаться, ему возражали, напоминая о запасе вещей и провизии, который должны были взять с собой евреи. Такие распоряжения ясно говорят о том, что им предстоит довольно длительный переезд и устройство на новом месте. Большинство евреев, конечно, понимало, что их ждет смерть, и все они провели последнюю ночь в слезах и молитвах.

2[9]-го сентября[15] началось страшное шествие к оврагам на западной окраине города, к Бабьему яру. Шли многие тысячи обреченных, не имевшие возможности уехать, верившие обнадеживающим речам громкоговорителей. Много было и таких, которые остались, чтобы сохранить свое имущество, квартиру. Остались в большинстве случаев люди пожилые и совсем старые, проводившие своих детей на войну, не имевшие сил и возможности двинуться в далекий путь самостоятельно. Было, говорили, даже несколько таких, кто шел бодро, воображая, что поедет "в Европу". Большинство шло в глубокой печали, со слезами и стонами, сознавая, что проходят свой последний путь.

Я не ходила смотреть на это ужасное зрелище, но было много друзей, а еще больше любопытных, которые долго провожали обреченных. Потом рассказывали, что в каком-то определенном месте провожающих предупреждали, что все, кто пойдет с евреями дальше, уже вернуться не сможет и будет разделять их судьбу до конца. Дальнейший путь был оцеплен войсками, провожавшие, конечно, возвращались.

Никто не знал и не видел, что потом было в Бабьем яру. Немецкие солдаты оцепили большую территорию вокруг страшного места, и никто не отваживался пойти туда, боясь попасть в руки охраны. Даже говорить об этом избегали, точно чувствуя и на себе какую-то долю вины за это страшное преступление. Потом, на всеведущем базаре шептали, что два мальчка-пастуха, которые пасли коз около Бабьего яра, спрятались в высокой траве и видели, как немцы впуска-

---

[13] У документі помилково *28-го сентября* (це – день появи наказу про місце збору євреїв).
[14] У документі помилково *7*
[15] У документі помилково *28-го сентября*

ли людей постепенно, партиями, а потом расстреливали всех подряд длинными пулеметными очередями.

Ужасны были и следующие дни. Несколько десятков беспомощных стариков и старух-евреев не смогли дойти до назначенного места. Обессиленные, они падали по дороге. Дня три лежали они на улицах, на тротуарах и медленно умирали. Никому, под страхом ареста, не разрешалось даже подходить к ним, не только подать воды или кусок хлеба. Они тихо стонали, плакали и смотрели мутными, уже бессмысленными, но такими жалкими глазами.

Позже, в течение[16] нескольких месяцев я видела, как солдаты гнали человек по 10–15 евреев, по-видимому[,] на расстрел. Они шли с такими же изможденными, отчаянными лицами, с такими же широко раскрытыми, пустыми глазами, как и русские военнопленные. Вероятно, их как-то отыскивали немцы или хватали по доносам подлецов и подхалимов. Раза два я видела, как целая группа евреев напряженно работала под надзором конвойных: они ремонтировали мостовую, перебирали и укладывали камни.

Как-то я случайно остановилась около группы арестованных евреев. Ко мне подошли две крестьянки и зашептали: “Что же вы не прячетесь? Ведь вас тоже схватят!” Они приняли меня за еврейку и старались предупредить об опасности. Не раз я слышала такие дружеские слова от совершенно незнакомых людей: говорят, будто я похожа на еврейку.

В продолжении целой недели после казни евреев, киевляне всячески старались не показываться на улицах, не видеть “арийцев”. Бегали только на базар, что-то выменять или купить, и скорей домой.

7-го октября уже вечерело, когда я начала растапливать нашу железную печку “буржуйку”, чтобы вскипятить чай. К нам постучал мамин старый сосед Поснов и попросил меня выйти к нему. Он пригласил меня в свою комнату, смежную с нашей.

Я вошла и увидела, что у него, около дверей сидит какой-то грязный, оборванный босяк в лохмотьях, с обросшим щетиной лицом. Видимо, ему едва хватало сил, даже для того, чтобы сидеть на стуле. Я остановилась в полном недоумении. И вдруг этот жалкий оборванец поднял голову и позвал меня: “Надя!” Я чуть не закричала – ведь это был Коля, брат! Да! Николай[,] только что вышедший из немецкого концлагеря для русских военнопленных.

Мы все и Коля, и я, и сосед были так потрясены, что сразу даже не нашли слов. Поснов первый опомнился, велел мне принести брату чистое платье и подготовить маму к этой встрече. Я вынесла одежду[,] и сосед повел брата в ванну, где у нас был запас воды. Тогда я начала рассказывать маме о военнопленных, о том, что немцы будут их отпускать, о том, что они скоро вернутся домой. На этот раз мне помогли рассказы маминых приятелей, которые говорили ей об европейской культуре, о гуманности немцев, противопоставляя их кровожадным

[16] У документі тут і далі *в течение* написано разом – *втечение*

большевикам. Наконец[,] я сказала маме, что “гуманные” немцы вернули ей горячо любимого сына. Вскоре вошел и Николай, невероятно худой и слабый, но имевший уже человеческий вид в чистой одежде, вымытый и побрившийся у соседа. В течение нескольких дней он лежал, ел и спал[38*], не будучи в силах пойти даже к жене и увидеть сына.

Николай рассказывал, что Советская армия, находившаяся на левобережьи Днепра, долго не знала, что попала в окружение, охватившее почти всю Украину, от Чернигова до Кременчуга. Не знали войска и того, что командование Юго-Западным фронтом, своевременно использовав остававшийся еще проход, успело уйти на Восток[39*], чтобы организовать мощный удар по врагу силами всей Красной Армии. Таким образом[,] огромная еще боеспособная армия оказалась почти без комсостава, без руководства в замкнутом кольце, которое всеми силами старалась прорвать.

В начале сохранялась еще какая-то организация и дисциплина. Окруженные войска действовали планомерно, уверенные, что такая огромная сила сумеет прорваться. Однако везде наши войска встречали железную стену германской армии, с которой яростно, упорно, непрерывно вели отчаянные бои.

Между тем прекратился подвоз боеприпасов, снаряжения, продовольствия. Только тогда пришло ужасное сознание о безвыходности положения. Местное население, конечно, не могло прокормить такого количества окруженных. Начался голод, люди теряли силы и мужество, видели себя брошенными на произвол судьбы и обреченными. Многие стали воображать, что так же гибнет и вся Русская армия, и скоро настанет конец войны, немцы всех придавят своим сапогом. Поэтому, не видя иного выхода, солдаты стали сдаваться в плен тысячами. Некоторые пытались поодиночке, как-то незаметно проскользнуть к своим. Николай с двумя товарищами тоже предпринял такое поползновение. Но немцы тщательно прочесывали всю захваченную территорию и всех обнаруженных отправляли в Дарницу, где они устроили огромный концлагерь для военнопленных[40*].

Здесь положение пленных было ужасным прежде всего потому, что “гуманные” победители закрыли единственный на весь лагерь водопроводный кран. Только раз в сутки, на два–три часа они открывали воду. Обезумевшая от жажды толпа с боем и дракой рвалась к воде, вырывая друг у друга и опрокидывая котелки и кружки. Так же дико кидались пленные к стоявшим под охраной котлам с какой-то жидкой баландой, которую тоже раз в день немецкие солдаты разливали в подставленную посуду. Ночевали просто на земле или в огромных, четырех[ъ]ярусных бараках. Те, кому удавалось занять место в бараке, уже не выходили до утра, отправляя свои естественные надобности тут же под себя, орошая нечистотами всех, кто лежал ниже.

Лагерь был окружен высокой оградой из колючей проволоки, вдоль которой ходили часовые.

Микола Володимирович Геппенер (1901–1971). Завідувач відділу рукописів БАН УРСР. Київ, 1935 р.

После трехдневного пребывания в лагере, без воды и пищи, Николай понял, что дольше не выдержит. Тогда он решил воспользоваться своим знанием немецкого языка и отправился к фургону с красным крестом, стоявшем в конце лагеря. Его никто не остановил, он вошел в фургон и увидел водопроводный кран. Выпил он стаканов шесть воды, один за другим, и все не мог напиться. Наконец, вышел фельдшер и Николай объяснил ему, что живет в Киеве, погибает от голода и просит отпустить его домой. Фельдшер ответил, что он может уйти, если у него есть документы, доказывающие, что он киевлянин. У брата какая-то бумажка оказалась, а главное, он мог толком объясниться по-немецки[,] и его отпустили с какой-то справкой. Мы долго слушали его страшный рассказ и ужасались, думая о тех, кто остался в лагере.

Прошло дней пять. Николай был все еще очень слаб, но заметно поправлялся. Теперь я уже могла бы думать об отъезде на Восток, чтобы пробраться к мужу, в Красную армию, оставив маму на попечении брата. Но сейчас я не решалась заговорить об этом, видя слабость мамы и брата, зная о полной беспомощности Николая в практических делах.

Николай всегда был в центре внимания всей нашей семьи, как единственный сын, самый любимый, самый способный и самый физически слабый из нас четырех. После смерти отца, мама продавала оставшиеся вещи, давала уроки детям соседей и прилагала все усилия к тому, чтобы обеспечить сына и дать ему высшее образование. О дочерях она мало заботилась, считая, что они выйдут замуж и перейдут на попечение мужей. Так оно и случилось.

Совершенно избавленный мамой от всяких житейских забот, Николай полностью ушел в науку и стал большим знатоком славянской палеографии и древнерусской литературы. В 1939 году он защитил диссертацию и был назначен главным редактором издания первого, после революции, полного собрания сочинений Т.Г. Шевченко, предпринятого Академией наук УССР. Это была большая, ответственная и почетная работа. Материальное положение Николая стало вполне устойчивым он, наконец, решил жениться. Ему было уже 39 лет. Погруженный в изучение древних рукописей и книг, в житейских делах он был сущим младенцем. Услужливые кумушки тотчас приметили наивного холостяка

и женили его на миловидной девице 35-ти лет, которая решила, что стала женой профессора, а поэтому может жить, сложа руки.

Мое положение в родительской семье было совершенно противоположным Колиному. Я была самой старшей и крепкой из детей. Мне постоянно давали всякие хозяйственные поручения, посылали за мелкими покупками, доверяли небольшие деньги на расходы и т.п., чем я очень гордилась. Отец, со свойственным ему, довольно едким юмором, дал мне прозвище: "Надька-кухарка – дешевая прислуга". В 1923 году я вышла замуж, стала жить своим домом и много помогала маме и брату, жившим вместе. Помогала и сестра Наташа, жившая в Москве.

Я всегда была рядом, в Киеве, всегда могла выручить, и мама и Николай считали, что я уже опытная хозяйка, которая всегда сумеет найти выход из положения и наладить жизнь семьи. Теперь нас было шесть человек, а работать могли только я и брат, когда поправится. Мама была слаба, теща Николая нянчила[17] ребенка и вела хозяйство, а жена брата по-прежнему считала, что муж должен обеспечивать семью, а жена – украшать его жизнь.

Мои запасы продуктов питания были, конечно, ничтожны для такой компании. Надо было пытаться найти какую-нибудь работу и учиться искусству умело менять свои вещи на провизию. Это было не так просто, надо было ходить в села подальше от города, где у крестьян были еще кое-какие запасы. Менялы уходили на несколько дней, ночевали у незнакомых людей, которые, случалось, их обирали. Пройти за день надо было километров 20, а то и больше. Я не решалась отправляться в такие путешествия и меняла вещи на киевском базаре, который быстро поглощал все мои ресурсы[18]. Я видела свою беспомощность и ломала голову над тем, как бы прожить этот год. Потом можно будет взять большой огород. Надо было уговорить невестку, которая умела шить, взяться за работу, т.к. портнихи хорошо зарабатывали, перешивая и лицуя всякое старье; мануфактуры было мало[,] и тряпки ценились. Я предлагала ей шить, с тем, что потом я буду продавать на базаре ее изделия, но и это оказалось неприемлемым. А ребенку надо было покупать молоко, манную крупу, масло. Николай мучился, выслушивая упреки супруги.

Прошло еще два-три трудных дня в поисках какого-то выхода из безвыходного положения. Невесело было в нашем доме.

Как-то вечером в нашу дверь снова постучали. Я открыла и ахнула! Передо мной стояла Аня Беркович с подругой. И это в то время, когда немцы ловили евреев[,] и уже стало известно, что Гестапо ищет и выявляет коммунистов, оставшихся в Киеве. Аня не походила на еврейку, а ее подруга была чистокровной украинкой. Обе были в крестьянской одежде и прекрасно говорили по-украински. Аня несла небольшую тыкву и мешочек с горохом, как бы направ-

[17] У документі *няньчила*
[18] У документі *рессурсы*

ляясь в город, чтобы обменять свои продукты на вещи. Она рассказала, что послушалась моего совета и отправилась в Лубны, к матери. Но было уже поздно и она вместе с подругой попали в окружение.

На левобережьи Днепра у них были родственники и знакомые, у которых они могли пожить, даже перезимовать, не вызывая подозрений. Они решили постепенно пробираться к линии фронта, чтобы потом перейти к своим. Передо мной вдруг открылась такая чудесная возможность вырваться из оккупированного Киева, попасть в Красную армию, найти мужа. Мои гостьи охотно готовы были принять меня в свою компанию, но предупреждали, что путь будет очень долгим и трудным, особенно для меня, похожей на еврейку и не имевшей никаких знакомых по пути. Аня осталась у меня ночевать[,] и всю ночь мы проговорили, строя планы побега в страну Советов. Аня рассказала, что молодая лаборантка музея Люся Тимофеева грубо выгнала ее, боясь[,] как бы у нее не застали еврейку и коммунистку. Странницы были рады, найдя у меня приветливый прием, приют, чашку чая и кусок хлеба. Аня осталась ночевать, а Маруся обещала зайти за ней завтра утром, чтобы продолжать свой путь.

Мама слышала очень плохо, не разобралась в наших разговорах и приняла моих гостей за работниц, трудившихся со мной на раскопках. Но Николай, конечно, все слышал и все понял. И меня, и мое душевное состояние он отлично понимал. Он спросил меня, знаю ли я, где находится мой муж?[19] Я этого совсем не знала, т.к. в последнем письме из Харькова, написанном более месяца тому назад, он сообщал, что уезжает далеко на Восток, вероятно в Сибирь. Николай начал осторожно говорить о том, что я, пускаясь в далекий путь, тоже могу попасть в какой-нибудь ужасный концлагерь. Только здесь, в Киеве, где меня хорошо знают, я могу быть в безопасности. Я тоже понимала, как он, сознавая свою слабость и беспомощность, боялся отпустить меня и знал, как многого он ждал и как многого требовал от меня. Это был трудный, тяжелый разговор.

Утром за Аней пришла ее спутница, я дала им на дорогу сухарей и советских денег, которые им понадобятся, когда они попадут в СССР. Мы расстались со слезами. Уходя, они дали мне адрес квартиры на Тимофеевской улице, куда просили зайти и сообщить, что они благополучно переночевали и ушли на Левобережье. Там я найду товарищей, с которыми смогу работать в подполь[е][20]. Я побежала по их указанию, но сразу заметила, что около дома и во дворе много немецких солдат и офицеров. Я все же вошла во двор и остановилась в нерешительности. Ко мне подошел человек, похожий на дворника, и сказал вполголоса: “Чего здесь шляешься? Видишь, кругом немцы? Может хочешь в Гестапо?” Я спросила[,] выбрались ли из дома все наши. Он свистнул: “Уж так выбрались, что и костей не соберут! И тебе здесь делать нечего!” Я ушла, так никого и не отыскав.

---

[19] Знак запитання дописано авторкою вгорі фіолетовим чорнилом.

[20] У документі *подпольи*

Только после войны я узнала, что Аня, после долгих мытарств, больная, изъеденная вшами, как она мне писала, все-таки попала на Советскую землю. Вот отрывок из ее письма мне от 11-го марта 1957 года: “Когда осенью 1941 года я невольно оказалась в окружении и мне надо было хоть на одну ночь спрятаться где-нибудь от немцев, я в тот день смело пошла к Вам, доверила Вам свою жизнь, ибо знала, что Вы меня не предадите и не выдадите немцам. А ведь, если бы тогда ночью нагрянули бы к Вам немцы, расстреляли бы не только меня, но и Вас, и всю вашу семью. Но Вы тогда не побоялись укрыть меня, а поступили как настоящий советский человек”. Дальше она писала, что сначала пошла к лаборантке музея Люсе Тимофеевой: “Она меня дальше порога не пустила, выгнала меня с криком и руганью. Не поспеши я тогда уйти, она бы, возможно, меня выдала немцам”. Так подличали люди, охваченные страхом.

Через несколько дней, Николай побывал у жены и сообщил, что она и ее мать хотят жить на Гоголевской, всей семьей вместе. Это было, конечно, вполне законное желание, но устроиться всем шестерым в одной комнате было невозможно, а другие <комнаты>[21] занимали пока еще прежние жильцы. Мне с мамой надо было куда-то перебираться. Мамины старые друзья, жившие в том же доме, предложили маме переселиться в их квартиру, которая совсем опустела[41*]. Я опять наняла носильщиков и перенеслась на первый этаж, в комнату уехавшей еврейской семьи. Так мы с мамой обе остались без собственной жилплощади, но тогда это не имело никакого значения, ведь чуть ли не половина советских людей покинула свои квартиры.

Окончательно потеряв надежду попасть на Советскую землю, я принялась за организацию жизни своего семейства. Прежде всего[,] мне предстояло детально ознакомиться с деятельностью такого главного центра Киева, как Евбаз – Еврейский базар (теперь площадь Победы). Здесь целиком возродилась прежняя жизнь торговок, перекупщиков, спекулянтов. На базаре постоянно толпились киевляне, менявшие свои вещи на продукты питания и старавшиеся получить все необходимое из первых рук, от крестьян, которых яростно теснили профессиональные торговцы. Они ловко обирали неопытную деревенщину и престарелых интеллигентов, вытащивших из сундуков залежавшуюся, старомодную одежду.

Здесь же стояли расторопные поварихи с большими чугунами, завернутыми в ватные одеяла и полные горячего борща, варениками, клецками и котлетами. Покупатель усаживался на скамейку и тут же уплетал свою порцию. И до чего все это было вкусно на голодный желудок! Подолгу бывали здесь портнихи, продававшие и менявшие на продукты самую разнообразную одежду, умело перешитую из ветхих тряпок. Всякая мануфактура была еще в большой цене. Продавалось вообще все, что могло хоть для чего-нибудь пригодиться. На мостовой,

---

[21] Рукописна авторська вставка вгорі фіолетовим чорнилом.

на тряпках раскладывались всякие гвозди, гайки, головки для примусов, щипцы, разные инструменты, шланги, ножи, вилки, кастрюли, тарелки и т.д. и т.п.

Заходили на базар иногда, тайком, и немецкие солдаты[42*], знавшие, как высоко ценится "немецкий хлеб" – хорошо выпеченный из чисто-ржаной муки. Солдаты получали по 500 грамм в сутки, а местным жителям выдавали по 200–300 грамм "русского хлеба" из молотых кукурузных шишек, отрубей и половы. "Русский хлеб" был для людей несъедобным, и крест[ь]яне покупали его для откорма скота. За один "немецкий хлеб" давали три–четыре "русских". Завоеватели не стеснялись.

Я впервые выступила на Евбазе с отрезом шелковистого синего сатина, когда-то купленного для халата. За четыре метра я получила четыре пуда (<пуд> [16] кг.[22]) картошки, которую баба привезла мне на дом. Потом я обменяла костюм Николая из серого материала неопределенного качества на три пуда пшеничной муки, которую торговка при мне отнесла его жене. На базарной же толкучке я встретила бывшего больничного повара, который уже полностью переключился на обмен и продажу продуктов. Он отправлялся в далекие села и отлично наживался, добывая провизию по дешевке. У меня он тоже взял несколько вещей и привез мне сала и колбасы. Но сколько же нужно было костюмов, отрезов, платьев, чтобы прокормить шесть человек в течение не менее восьми месяцев до следующего урожая картошки?

Базар был также источником всевозможной информации и потрясающих слухов. Однажды я слышала, как одна баба уверяла и божилась, что в подвале, у ее соседей была обнаружена целая кухня, где готовились на продажу исключительно мясные блюда и только из человеческого мяса[43*]. Рядом была открыта огромная яма, набитая человеческими костями.

Все эти продовольственные ужасы и заботы порождал Царь-Голод, захвативший города с "туземным" населением на оккупированной фашистами территории. По его велению, в первую военную зиму 1941–1942 годов на улицах Киева появился не один десяток ручных санок, на которых стояли простые, плохо сколоченные гроба. Отощавшие киевляне надевали на плечи веревочные хомуты и тащили усопших родственников на Байково, Лукьяновское, Печерское и другие кладбища, непомерно разросшиеся в том году.

Но голод был не единственным повелителем над местным населением. Командовал германский "Вермахт". Ходили слухи[,] будто вначале Гитлер даже заигрывал с теми украинцами, которые особенно люто ненавидели Россию и все русское, включая, конечно, большевиков. Фюрер будто бы обещал этим украинским патриотам создать самостоятельное Украинское государство под протекторатом великой Арийской империи германцев. Но упрямые хохлы не хотели ни протектората, ни арийцев, и воображали, что могут существовать

---

[22] У документі помилково *32 клг.*

самостоятельно. Тогда фюрер показал им кукиш и дал им такое же “самоуправление”, как и всем “туземцам”.

В середине октября 1941 года в Киеве и в других городах появились городские управы[44*] с целым штатом чиновников, которых слегка подкармливали в городских столовых. Главной задачей управ была организация бирж труда. Домоуправления были обязаны направлять на биржу труда всех работоспособных, но не занятых на работе граждан в возрасте от 15-ти до 50-ти лет[45*]. Затем их вывозили в Германию, где они должны были работать взамен солдат, сражавшихся с их Родиной, со страной Советов. С биржи труда немецкие солдаты гнали тысячи молодых девчат и парней за проволочные заграждения, а оттуда на вокзал, и в Германию, в рабство. Матерей и родственников отгоняли стрельбой, чтобы никто не подходил прощаться и оплакивать своих детей.

Появилась в городах украинская полиция, украинская кооперация. Коллектив научных работников организовал кооперативный продовольственный магазин и столовую при Университете. В Киеве издавалась украинская газета[46*].

Немцы строжайше требовали выполнения своих предписаний, но вовсе не вмешивались во внутреннюю жизнь побежденных. Преступления “туземцев” против своих соотечественников никогда не раскрывались и не карались. Много местных жителей бесследно исчезло во время оккупации, и никто их судьбой не интересовался и не занимался. Местные власти не имели ни службы розыска, ни права ареста. Немцы сами производили аресты по доносу украинской полиции, если преступление затрагивало интересы победителей или особенно ярко изобличало низость “туземцев”. Так, например, был расстрелян инженер Осьмак, убивший родную мать с целью ограбления.

Для побежденных законодательство Империи было чрезвычайно суровым и упрощенным. Любой проступок, наносивший ущерб победителям, карался расстрелом. За покушение на жизнь немца, за кражу, грабеж, поджег – расстрел. В том случае, если нельзя было установить виновного, устраивалась облава: солдаты окружали весь район, где произошло преступление, расстреливали каждого десятого из попавшихся. Если не находили вора в каком-нибудь учреждении или на производстве, всех сотрудников выстраивали в ряд и каждого десятого тоже пристреливали. Так было, например, на хлебзаводе в Музейном городке, где работница, смазывавшая формы для выпечки хлеба, стащила бутылку растительного масла. Товарищи по работе ее не выдали, и каждый десятый был расстрелян.

В этой мрачной, бесправной обстановке огромную роль играла стихийно установившаяся нерушимая солидарность всех униженных и порабощенных фашистами. Сам базар – арена деятельности спекулянтов – стал в то же время центром советской информации и антифашистский агитации. Можно было свободно спросить любую торговку: “Что слышно про войну?” И вы тотчас же получали исчерпывающий ответ, сказанный, правда, вполголоса. Так я узнала, что

немцы “брешут”, уверяя[,] что взяли Москву, что 7-го ноября была демонстрация на Красной площади[,] и приветствовал демонстрацию Сталин, который никуда не сбежал. Здесь же я с восторгом услышала, что Красная армия нанесла “фрицам” сер[ье]зное[23] поражение под Москвой в декабре 1941 года и отогнала их от столицы. Все эти точные сведения исходили из подполья, связанного с партизанами и сохранившего радиосвязь с Москвой. Эти сведения поддерживали дух побежденных и вредили немцам, разжигая народную ненависть к врагам.

Упиваясь своими успехами, немцы относились с величайшим пренебрежением к своим новым подданным и совсем не интересовались деятельностью базарных политиков. Даже украинские “полицаи” не всегда решались остановить какого-нибудь прорицателя или “ясновидящего”, который, прикрываясь напускным “юродством”, громогласно призывал на головы врагов всякие ужасы Апокалипсиса или попросту ругал их русским “матом” ко всеобщему удовольствию. Впрочем, они сами знали меру и умели вовремя скрыться.

Втихомолку действовали многочисленные гадалки, хиромантки, молитвенницы. Раскинув карты, гадалка сообщала о судьбе ваших родственников и, попутно, о положении в том районе фронта, где они могли воевать. То же узнавала и хиромантка, рассматривая линии на вашей руке. Молитвенницы продавали переписанную от руки молитву с непременным условием переписать ее несколько раз и раздать друзьям и знакомым<, готовым молиться за Родину.>[24]

Огромное значение приобрела церковь – утешительница всех страждущих, бессильных, павших духом. Рабское унижение, полная покорность были как раз тем душевным состоянием, которое было наиболее желательным для поработителей. Немцы предоставили всем церковным и сектантским общинам открыть свои церкви и молитвенные дома, всем монашествующим вернуться в свои монастыри, везде начать свое богослужение. В Киеве тотчас же открылись женские монастыри – Покровский, Флоровский, Ольгинский[47*]. В Музейном городке – в бывшей Киево-Печерской Лавре появились престарелые монахи и возобновили монастырь[48*]. Везде начали служить панихиды по убитым и возносить молитвы за страждущих и плененных. Это был именно тот вопль, тот стон, который стал единственным исходом <для> невыносимой душевной боли, единственным выражением скорби для израненных, убитых горем душ. И целые толпы осиротевших людей, беспомощных вдов, сирот и нищих заполнили церкви и паперти. Всеобщность горя, единство молящихся в их несчастии делало церкви каким-то приютом, утешеньем, поддержкой для обездоленных, неспособных к борьбе.

И я стала часто ходить в церковь, и меня как-то умиротворяло сознание неизбежности и безысходности горя, всегда царившего в жизни человечества. Я начала понимать, что, по-видимому, неспособна к активной борьбе, а поэтому мои товарищи и не привлекали к своему делу.

---

[23] У документі тут і далі *сериозное*

[24] Дописано авторкою фіолетовим чорнилом праворуч у рядок.

Забегая в своем рассказе вперед, но в связи с мыслями о церкви, хочу рассказать о несчастной судьбе человека, не сумевшего найти своего пути.

В начале лета 1942 года, когда немцы снова перешли в наступление и начали кричать о своих успехах, на душе стало очень тяжело, и я все чаще начала ходить в соседний Покровский монастырь. И вот, в монастырском саду я однажды столкнулась лицом к лицу с Константином Феодосьевичем Штепой, доцентом Киевского университета и консультантом сотрудников Музейного городка. Я знала, что он был арестован в 193[8][25] году, целый год просидел в Киевской тюрьме, на Лукьяновке, потом был полностью реабилитирован и восстановлен на работе. В июле или августе 1941 года он эвакуировался на Восток вместе с Университетом.

Мы оба никак не ожидали этой встречи, и были очень удивлены. Я объяснила, что осталась с больной матерью, которую не смогла вывезти, а как он очутился в Киеве, мне было непонятно. Он печально усмехнулся: "А Вам понятно, что мы оба оказались в монастыре?" Я сказала, что по отношению к нему, уехавшему с Университетом, это мне совсем непонятно. Он ответил, что сейчас это уже непонятно и ему, а понятно лишь одно, что он навсегда и бесповоротно себя погубил.

Говорить ему было очень тяжело, но, по-видимому[,] и очень нужно. Он рассказал, каким страшным было его заключение в одиночной камере, как он совершенно пал духом, стал молиться, видел какие-то мистические сны, едва ли не потерял рассудка. Когда его освободили, он никак не мог прийти в себя и заняться любимой наукой – историей древних цивилизаций, курс которой он читал в Киевском университете. Каждую ночь он снова ждал ареста, не мог спать, не мог работать. Началась война. Он не верил советским сообщениям о сущности фашизма, о жестокости немцев, он помнил только незаслуженную жестокость по отношению к себе. Ему предложили уехать вместе с Университетом на Восток. Он боялся отказаться, чтобы не вызвать подозрений и нового ареста. Он выехал с пустым чемоданом, оставив семью и вещи в Киеве. Пользуясь военной суматохой, он вышел на одной из ближайших станций и вернулся домой.

Когда Киев был занят немцами, он перестал прятаться и решил служить врагам советской власти, которая была и его врагом. Он воображал, что найдет у фашистов ту благородную гуманность, тот высококультурный уровень европейской цивилизации, которой он не видел в стране Советов. Немцы весьма охотно принимали всех интеллигентных людей, почему-либо обиженных советской властью или считавших себя обиженными, несмотря на реабилитацию. Победителям были очень нужны образованные люди, особенно из местных, коренных жителей, способных вести антисоветскую пропаганду среди "туземцев", которые будут им верить больше, чем приезжим из Германии агитаторам.

---

[25] У документі помилково *1937* (*Верба І.В.* Кость Штеппа // УІЖ. – 1999. – № 3. – С. 109).

Штепа был профессором Университета, лицом, которое могло быть вполне авторитетным, и он получил “ответственный пост” – назначен был редактором низкопробной киевской газетки[49*], обязанной восхвалять немцев и обливать грязью советскую власть и весь русский народ. Теперь он отлично понял, что такое фашизм и ужаснулся. Он стал отказываться от “высокого” назначения, но ему дали понять, и очень твердо, что объяснить свой отказ он может только в Гестапо. Он пытался хоть частично приостановить потоки вранья и нелепых вымыслов, но безуспешно: новый повелитель был требователен и неумолим. Еще более напуганный, несчастный, он понимал, что стал низким лжецом, изменником Родины, достойным только смерти. Он плакал, рассказывая, что уже боится ходить по улицам родного города, где мог встретить партизан и подпольных мстителей, которые имеют все основания, чтобы расправиться с ним. Он молился, прятался, укрывался в церквах. Он говорил, что жить уже незачем, и в свои 46 лет ему остается только желать скорейшего конца. “Сколько прекрасных, благородных людей не доживает до моего возраста, а я.... зачем я живу?” При отступлении немцев он уехал в Канаду, там и умер[50*].

Но возвращаюсь к 1941-му году.

В ноябре стало ясно, что я должна скрываться или поступить на какую-нибудь работу, чтобы не попасть на биржу труда, а оттуда – в Германию, где заставят работать на заводах, фабрикующих оружие против России.

У немцев я работать не хотела, хотя они приступили к организации археологического музея. После пожаров, взрывов и расстрелов на территории Музейного городка, они решили совсем покинуть Киево-Печерскую Лавру. Ценные исторические и археологические материалы они начали перевозить и размещать в здании Киевского музея В.И. Ленина (бывший Педагогический музей), в центре города, на углу Владимирской улицы и бульвара Шевченко[51*]. Руководил этой работой немецкий археолог, доктор исторических наук – Пауль Гримм. По-видимому, он старался собрать научных работников, оставшихся в Киеве, по возможности облегчить их участь с тем, чтобы использовать их знания в интересах германской науки.

Несколько человек из бывших сотрудников Киевского института археологии[52*] работали уже у Гримма и очень уговаривали меня перейти в его музей. Я отказалась, воображая, что мне удастся, сидя около мамы, избежать работы в немецком учреждении, с немецким начальством. Надо было оставить маму с братом и уйти к партизанам. Но этого сделать я не смогла и попыталась найти другой выход, что заранее было обречено на неудачу. Тогда я этого еще не понимала.

Моя подруга, Катя Белоцерковская, переживала такую же тревогу, как и я. Она была опытным бухгалтером[,] и у нее были знакомства среди работников этой специальности, гораздо более многочисленных, чем мои коллеги по археологии. Катя вскоре узнала, что можно поступить на должность письмоводителя

или счетовода в “Вукоопспілку”[53*] – Украинскую кооперативную организацию, заготовлявшую овощи для продажи местному населению. Там не было немцев, работали только украинцы. Катин знакомый бухгалтер принял меня на работу в качестве младшего счетовода.

Обязанности мои были не сложными: я должна была проверять некоторые счета и ходить иногда на склады кооператива, чтобы передавать туда всякие распоряжения и расписки. Кроме зарплаты, которую продолжали платить советскими деньгами, т.к. других не было, служащим иногда выдавали по 2–3 кило свеклы или соленых огурцов, или даже отрубей. Но главным удовольствием был обед в столовой, открывавшейся ровно в час. Нам давали по тарелке жиденького супа с какой-нибудь крупой и 5–6 ложек каши или вареной картошки. Все кушанья заправлялись намеком на лук, поджаренны[м][26] в растительном масле. Таких обедов можно была съесть не меньше пяти, чтобы более или менее насытиться, но и это было отлично. Все были ужасно голодны, всегда хотели есть и говорили только о возможности как-то раздобыть что-нибудь съедобное. Все очень исхудали[,] и бывшие толстухи стали тоненькими и стройными.

В “Вукоопспілке” царил ярко выраженный украинский, а, вернее, польский дух и настроение умов. Все говорили только по-украински, обращаясь друг к другу “пан”, “пани”, старались казаться очень тонко воспитанными, изысканно вежливыми. Постоянно раскланивались и расшаркивались друг перед другом, перед всяким начальством благоговели.

Напрасно я надеялась оказаться в “Вукоопспілке” подальше от немцев. Уже в конце ноября сюда пожаловал немецкий шеф и предложил Украинской кооперации заняться снабжением Германской армии отборными овощами. То, чего не брали победители, разрешалось продавать местному населению. Такие мероприятия отнюдь не радовали украинцев[,] и мой непосредственный начальник – главбух заявил однажды, что даже большевики лучше разбираются в национальных вопросах, чем фашисты.

Вскоре мне пришлось покинуть “Вукоопспілку”. Случилось это так: по городу часто проезжали немецкие фургоны, в которых куда-то везли арестованных “туземцев”. Эти несчастные старались выбросить на мостовую, незаметно для конвоя, записку с адресом родных. Все, кому удавалось поднять такую записку, конечно[,] передавали ее по адресу. Как-то, подходя к “Вукоопспілке”, я увидела фургон и летящую записку, наступила на нее и собиралась поднять, когда около меня оказался немецкий солдат, который заметил мой маневр и собирался меня схватить или ударить. Пришлось заговорить по-немецки, что сразу умилостивило солдата, он вырвал у меня записку, выругался и уехал с фургоном.

Во время этого инцидента, около меня собралось уже несколько человек, интересуясь исходом дела, среди них большинство сотрудников “Вукоопспілки”.

---

[26] У документі помилково *поджаренный*

Все слышали, что я смогла объясниться с солдатом по-немецки[,] и тотчас услужливо сообщили об этом начальству, зная как “Вукоопспілке” нужны переводчики. Меня призвали к какому-то высокому начальнику и предложили штатной переводчице учинить мне экзамен и убедиться в моем знании языка. Она установила, что говорю я очень плохо, запас слов у меня ничтожный, но начальство было уверено, что я симулирую. Поэтому, хотя меня пока еще и не перевели на должность переводчицы с повышенным окладом, но учли[,] что мои знания языка всегда можно будет использовать. Быть переводчицей я не хотела ни в коем случае и решила немедленно покинуть “Вукоопспілку”.

На следующий день я пришла с заявлением об увольнении, вместо того чтобы просто исчезнуть. Никаких документов тогда от местных жителей не требовалось и на руки им не выдавалось, как лицам[,] не имеющим никаких прав. На работу можно было поступить по знакомству и личному соглашению. Но я решила передать счета и проститься со своим бухгалтером. Он был очень взволнован и расстроен: немецкий шеф обнаружил какие-то ошибки в бухгалтерских книгах и вызывал бухгалтера к себе в комендатуру для объяснений. Прослышав уже о моем знании языка, он умолял меня пойти вместе с ним и спасти его от ареста. Переводчице он не доверял, она его не знает и его книг не сумеет разобрать.

Отказать старику было невозможно, мы с ним потопали пешком[,] хотя трамваи уже кое-как ходили, но пользоваться ими могли только немцы[54*]. В назначенные три часа мы были уже в немецкой комендатуре, на бульваре Шевченко, около теперешней площади Победы[55*].

В приемной было много военных, ждавших коменданта. Дежурный писарь, узнав, кто нас вызвал, сказал, что гер Вагнер просил нас немного обождать в его комнате, чтобы не мешать работе дежурного. Солдат отвел нас на четвертый этаж, где находились помещения служащих, открыл дверь Вагнера и ушел. Мы вошли в небольшую, узкую комнату с одним окном. У стены стояла простая железная кровать с суконным одеялом, у окна – стол, напротив кровати – шкафчик, вроде комода, а над ним и над кроватью были приколоты кнопками штук двадцать ярких открыток с изображением целующихся парочек, полуобнаженных красавиц, воркующих голубей, пасхальных цыплят и яичек. Ни одной книги, ни газеты, ни письма.

Мы были смущены тем, что солдат оставил нас одних в изолированной комнате. Если у Вагнера что-то пропадет, мы окажемся ворами. В то же время удивляла такая доверчивость немцев, по-видимому[,] искоренивших у себя воровство.

Вскоре пришел Вагнер, и мы с ним поехали на его машине на Подол в один из складов “Вукоопспілки”[56*]. Здесь надо было проверить наличие, сохранность и качество овощей, которые были списаны бухгалтерией, как испорченные и негодные к употреблению. Немцы подозревали, что эти продукты были просто

припрятаны для передачи своим сотрудникам, и опечатали склад до проверки. У склада нас уже ждал кладовщик. Вероятно, он своевременно учел, какова расправа немцев с ворами, потому что проверка пошла удивительно гладко и четко. Мне приходилось только переводить названия овощей или показывать их немцу, когда я не знала их немецкого названия. В книге я отыскивала нужную страницу, а цифры не требовали перевода. Немец пришел в благодушное настроение, начал проверять вместе с нами следующий склад и, по-видимому, совершенно забыл о том, что наступил комендантский час[57*] и местным жителям уже запрещено показываться на улицах. Мы воображали, что он развезет нас по домам на своей машине, точно полноправных граждан. Но нам было далеко до арийцев, и Вагнер не помышлял о нашей безопасности. Поэтому, когда я ему все же напомнила о нашем положении, он ответил, что даст нам на руки справку, с которой нас никто не задержит. Вынув свой блокнот[27], он нацарапал какую-то записку, сунул ее кладовщику, опечатал склад и укатил на своей машине в какой-то лагерь, куда должен был доставить овощи из проверенных складов.

Мы двинулись в путь, рассуждая о том, как нам обойтись, имея одну справку, в то время, как все мы жили в разных районах города далеко друг от друга. Не прошло и десяти минут, как мы услышали несколько беспорядочных выстрелов и громкие голоса приближавшегося патруля. “Прячьтесь во двор!” крикнул кладовщик и мгновенно нырнул в какую-то подворотню, мы – за ним. Патруль приближался, а мы уходили все дальше вглубь двора, дальше от улицы и патруля. Было уже совсем темно, окликнуть друг друга мы не решались, тем более, что на записку Вагнера очень мало надеялись. Ведь если бы с нами что-нибудь случилось – это так бы и осталось никому неизвестным, и никто бы об этом не беспокоился. Наконец, шаги патрульных затихли, но послышались какие-то крики с другой стороны. Мы снова замерли. Когда, наконец, прошло довольно много времени[,] и я обернулась, чтобы заговорить со своими спутниками, то, кроме меня, во дворе уже никого не было. Я поняла, что они со страха убежали или спрятались у кого-нибудь из знакомых, живших в этом дворе или поблизости. Я даже не могла их особенно винить – ведь у страха глаза велики, а я все-таки могла кое-как объясниться по-немецки и спастись. Что же мне было делать? Бежать домой чуть ли не через весь город? Идти пришлось бы около часа[,] и сколько патрулей встретилось бы на пути!

Я наивно решила постучать в какое-нибудь окно, где еще виднелся свет, и просить пустить меня посидеть до утра хоть в сенях или на кухне. Хриплый женский голос заговорил со мной, не открывая форточки. На мою просьбу последовал грубый ответ: “Шляетесь тут по ночам, бандиты проклятые! А еще в хату проситесь!” Последовало крепкое ругательство. Я быстро отбежала от окна, боясь, что кто-нибудь выйдет и выгонит меня на улицу.

---

[27] У документі *блок-нот*

По-видимому, приходилось пробыть в этом дворе до утра. Я осмотрелась. Двор со всех сторон был окружен ветхими, деревянными домами и сараями. В глубине находилась очень большая и очень вонючая уборная и такая же помойная яма, дальше было стойло, где переступала с ноги на ногу и шумно вздыхала корова. Многочисленные дорожки вели куда-то далеко вглубь проходного двора. Был декабрь, становилось очень жутко и холодно, а до утра далеко. Я боялась замерзнуть и снова начала осторожно осматривать дворовые постройки, надеясь где-то укрыться от мороза. Оказалось, что около стойла находится крытое крыльцо с лестницей на второй этаж. Здесь было значительно теплее, но это меня мало утешало: я была здесь совершенно чужой. А порядок у немцев был хорошо известен, и я понимала, что если поблизости вспыхнет пожар, или кто-нибудь заденет фрица, – немедленно будет оцеплен весь район[,] и расстрелян каждый десятый из попавших в облаву. В случае тревоги меня первую постараются выдать, как виновницу преступления.

Чтобы не замерзнуть, я стала маршировать от коровы к уборной, от помойной ямы на крыльцо и опять к вонючей уборной. Я прислушивалась и пряталась за стойло, чтобы меня не обнаружил кто-нибудь из жильцов, направлявшихся в уборную. Так я провела эту долгую, декабрьскую ночь, глотая горькие слезы унижения, стыда и ненависти. Да, я была побежденной рабой и я проходила свой рабский путь. Я шагала и шагала от стойла к помойке, от крыльца к подворотне, стараясь не вздохнуть и не кашлянуть, чтобы не разбудить людей и собак. Только утром, когда на улице показались прохожие, я вышла и поплелась домой.

В “Вукоопспілку” я, конечно[,] больше не показывалась, да меня никто и не искал, считая, вероятно, что я в ту ночь попала в руки патрульных солдат. Я несколько дней просидела дома, усталая, подавленная всем, происходившим вокруг. Но без пищи не проживешь и я отправилась на базар.

Здесь я узнала, что на фронте наступило зимнее затишье. Немцам так и не удалось добиться успеха на Московском направлении, где они потерпели поражение в декабре 1941 года. В январе следующего 1942 года они занялись “упорядочением” и устройством управления на оккупированной территории. Это выражалось[,] прежде всего[,] в жестоком преследовании и казни партизан, являвшихся их самым страшным и неуловимым врагом. На Крещатике, на Печерске и на Подоле стояли высокие, длинные виселицы[58*], на которых всегда качалось несколько трупов. Виселицы ставились на видных, людных местах, на страх и в назидание “туземцам”. Вешать и расстреливать пленных гнали тоже через город, обычно в районах базаров. Киевляне уже хорошо знали, как люди идут на смерть, какие у них лица и какие глаза. Шли они, взявшись за руки, с обнаженными головами, с лицами, поднятыми к небу[,] и смотрели в пространство огромными, пустыми глазами.

В том 1941 году русская зима стала верной союзницей России и хорошо показала арийцам, чего стоит их “блиц-криг” – молниеносная война. Фюрер

обещал своим верноподданным, что уже в конце осени они вернутся домой победителями. Поэтому у немцев не было не только валенок, но даже теплых шинелей и рукавиц. Выпал глубокий снег, начались хорошие морозы. Домоуправлениям было приказано требовать у населения и передать Германской армии максимальное количество валенок, прежде всего. Понятно, что у населения оказались только совсем ветхие, никуда не годные валенки. Немецкие часовые надевали на сапоги какое-то подобие валенок, сплетенных из соломы. В этой "обуви" они имели совершенно нелепый вид[,] и помогала она, вероятно, мало, т.к. носы их заметно синели[,] и они все терли щеки, переступали с ноги на ногу.

Когда я попала на базар в первых числах января 1942 года, меня ожидало новое, страшное зрелище. Был сильный мороз, градусов 20. Конвойные гнали матросов Черноморского флота[59*], босых, в одних тельняшках. Их было человек 15, они шли как-то особенно бодро и спокойно, оставляя на снегу кровавые следы.

Я пошла дальше, вверх по бульвару Шевченко, хотела посмотреть на Крещатик, разрушенный взрывами. Недалеко от немецкой комендатуры[60*] работали человек шесть пленных, убирали двор. Конвойный отвернулся и с кем-то заговорил. Мгновенно пленные подбежали к мусорному ящику и стали выбирать из него куски хлеба, объедки колбасы, сыра, смерзшиеся горсти каши – отбросы немецкой столовой при комендатуре. Все это жадно поедалось и совалось в карманы. Но вот подошел конвойный и начал разгонять голодных, стегая их плеткой, точь в точь, как разгоняют голодных собак. И в это же время вдруг запел громкоговоритель. Звонко понеслись игривые песенки веселых певичек – "Мой пупсик, мой котик, мой милый, милый непобедимый солдатик!!" и т.д.

Этот нестерпимый "пупсик" не отставал от меня, визжал из всех радиоточек. Я подошла к самому концу бульвара и остолбенела: здесь стояла высокая виселица с длинной перекладиной[61*]. На ней висело шесть трупов, тихо качавшихся при порывах ветра, снег припорошил их тела и лица. Фигуры покойников казались очень длинными, прямыми, темными, на них трепались лохмотья. Они все время двигались, подгоняемые м[е]телью[28], которая начинала бушевать. Вдруг, один повешенный оборвался и упал в снег. Я закричала и побежала. Никто не останавливался около этого страшного места, многие крестились и быстро уходили. А звонкие голоса веселых певиц продолжали звенеть над замерзшим городом.

Покинув "Вукоопспілку", я снова стала безработной[,] и мне снова грозила отправка в Германию. Все же я решила на следующий день, пока была еще свободна, хотя бы только пройти по тем местам, по тем улицам, где когда-то жила человеческой жизнью. Институт усовершенствования врачей стоял на

---

[28] У документі помилково *мятелью*

своем месте, по двору шныряли санитары в белых халатах. Но что-то новое было в большом доме, почти напротив Института, между Караваевской и Тарасовской улицами, спускавшимися от Университета. Я подошла ближе. Над главным входом в большой четырехэтажный дом с улицы Саксаганского красовалась надпись крупными, готическимими буквами: “Зондергауз” – “Особый дом”[62*]. Что это значило? Какая-то женщина дернула меня за рукав. “Что вытаращила глаза. Разве не знаешь? Здесь помещаются девки, которые на жаловании, спят с ихними солдатами по наряду. Солдаты получают на это дело билеты, по очереди. Девок еженедельно проверяют врачи. Видишь, какой порядок – по заграничному! Это тебе не наш Иван. У них девок не всегда хватает, так что для безработных всегда есть работа, берут и с биржи труда, по добровольному желанию. Так-то! А наши пленные с голодухи мрут”.

Больше гулять по Киеву меня не тянуло[,] и на следующий день я отправилась в археологический музей Гримма[63*], считая, что это учреждение[,] во всяком случае[,] с военными действиями фашистов не связано.

Вход в любое немецкое учреждение был совершенно свободным, не требовалось ни пропуска, ни паспорта, ни вызова. Немцы полностью доверяли друг другу[29].

Я открыла тяжелую, входную дверь музея, вошла в обширный вестибюль и невольно попятилась: среди разбросанных ящиков, бумаги, стружек и каких-то обломков стояло 5 или 6 человек чернорабочих, по-видимому[,] бывших пленных. Перед ними быстро бегал и яростно кричал маленький, тщедушный немец в светло-коричневой форме, какую носили освобожденные от воинской повинности[64*]. Вдруг этот сверчок подскочил к одному из рабочих и с криком начал колотить его в зад сапогами, высоко задирая ноги. Я ахнула. Немец обернулся, увидел меня, густо покраснел, отошел от рабочих и спросил меня, кого я ищу? Я назвала доктора Гримма. Он еще больше смутился и пригласил меня в свой кабинет. Так началось мое знакомство с немецкими археологами.

Очень тепло встретили меня в музее сотрудники, знакомые по Институту археологии. Они воображали, что я должна хорошо знать немецкий язык, т.к. фамилия моя по отцу была немецкой. Переводчица Гримма трепетала перед немцами до такой степени, что через нее невозможно было толком с ним объясняться. Я плохо знала немецкий, но при помощи словаря и переводчицы, могла быть полезной. Все очень хвалили Гримма, но я не была в восторге и рассказала, как налетела на него, когда он брыкался и бил ногами рабочих. Мне сказали, да я и сама знала, что немцы не стесняются давать волю рукам, конечно, с подчиненными, а с русскими тем более.

Сотрудники рассказали, что не далее, как вчера, всех глубоко возмутила выходка Куринного. Во время совещания с сотрудниками он пожаловался Грим-

---

[29] Авторкою закреслено фіолетовим чорнилом продовження цього речення після коми *и всем, кто легально у них работал и не был уличен в связи с партизанами.*

му на рабочих, которые вяло работают и медленно вносят ящики с археологическими материалами, которые привозят из Музейного городка. Гримм ответил через переводчицу: “Если бы я мог обеспечить рабочих хотя бы хлебом, я мог бы с них требовать нормального труда. Но я ничего для них сделать не могу, поэтому приходится быть к ним снисходительным”.

Не прошло и недели со дня моего прихода в музей, как и я убедилась, что Гримм был действительно добрым, отзывчивым человеком. Случилась беда. Спасая сына от биржи труда, одна из бывших сотрудниц музея упросила Гримма принять ее пятнадцатилетнего наглого балбеса на работу в музей в качестве чернорабочего-носильщика. Вот этот негодяй срезал замшевую обивку с большого дивана в одном из залов музея. Гримм тотчас позвонил в украинскую полицию, считая, что в музей пробрались воры. Между тем, рабочие поймали парня с поличным, замшу отобрали, но, зная немецкую расправу с ворами, ждали расстрела каждого десятого, если мерзавец будет отрицать свою вину и указывать на других. Переводчица плакала и никак не могла договориться с Гриммом. Я помогла ей и видела, как он искренно обрадовался, узнав, что дело выяснилось, покража возвращена[,] и можно обойтись без арестов. Он тотчас же отослал пришедших полицаев, объяснив, что случилось только недоразумение. Он велел передать матери парня, чтобы он и близко к музею не подходил. А ведь, по закону, Гримм должен был отправить его в Гестапо.

Гримм выхлопотал нам право получать свои 200 грамм хлеба в музее, куда их привозил наш завхоз из немецкой пекарни. Таким образом, в течение трех месяцев мы имели настоящий ржаной хлеб. Потом эта льгота была аннулирована[,] и мы стали есть “русский” хлеб.

В конце января музей посетил какой-то генерал со свитой. Эта высокая персона обратилась к нашей робкой переводчице с вопросом: “Почему русские так грязно и плохо одеты? Почему у них такой жалкий, беспомощный вид?” Растерявшаяся Нонна Ивановна объяснила это тем, что русские не привыкли делать гимнастику и проветривать свои жилища, как немцы. Я увидела, что при этом ответе у Гримма даже лицо передернулось от негодующей гримасы, он то отлично знал, как русские голодают, и что им не до гимнастики.

Как-то он спросил меня, почему Кузнецов, молодой археолог, так вяло работает, движется и горбится при ходьбе. Я ему объяснила, что у Кузнецова туберкулез позвоночника. Гримм ужасно расстроился и совершенно запретил привлекать его к физической работе и постоянно отпускал его пораньше домой. Узнав, что одна из наших сотрудниц беременна, он стал отдавать ей часть своего пайка и однажды подарил ей целый десяток яиц, что произвело настоящий фурор среди сотрудников. Это и понятно, если учесть, что кроме двухсот грамм хлеба, мы могли получать только, так называемый, обед в столовой городской управы на Владимирской улице[65*]. Он состоял из четырех–пяти ложек жидкой пшенной каши, совершенно стерильной и настолько безвкусной, что их трудно

было проглотить даже голодному человеку. Обеды “Вукоопспілки” вспоминались, как “люкс”.

Гримм получил здание музея еще в октябре, составил план размещения материала и будущей экспозиции. В феврале он уже должен был открыть музей и принимать только немецких посетителей, которых сам будет сопровождать и сам давать объяснения. Понятно, что и выставку, и трактовку материала он должен был представить согласно с установками и принципами, принятыми немецкими учеными германской исторической школы тридцатых годов XX-го столетия. Эта “наука фашизма” должна была исторически обосновать и доказать, что ведущую роль в истории человечества всегда играла великая арийская раса и ее прямые предшественники. Прочие народности имели только временное и служебное значение, появляясь и погибая на пути арийцев.

Естественно, что мы – местные археологи – совершенно не знали этой новейшей доктрины, а поэтому были призваны в германский музей прежде всего для уборки и борьбы с пылью и грязью. Мы принимали от носильщиков ящики с материалами, которые нам привозили рабочие из Музейного городка. Мы их тщательно очищали, разбирали и расставляли по полкам хранилищ–запасников в том хронологическом порядке, который был принят у нас, в СССР. Гримм рассматривал материал с большим вниманием и отбирал те экспонаты, которые должны были демонстрировать и подтверждать основоположения арийской науки.

Проблемы древнейших периодов в истории человечества были арийцами, вероятно, еще мало разработаны, т.к. в целом ряде случаев датировки Гримма совпадали с теми, которые были приняты у нас. Резкое расхождение начиналось с последних столетий до нашей эры. В эти отдаленные времена оказалось, согласно открытиям германских ученых, что вся территория Восточной Европы и даже далее на Восток была заселена германцами, или пра-германцами, или пра-пра-германцами, или родственными пра-германцам, или, в крайнем случае, подвластными пра-германцам племенами и народами. Только с VII столетия нашей эры можно было упомянуть о славянах, покоренных норманнами, которые создали германское государство на Днепре – Киевскую Русь[66*].

Все эти истины излагались в обширных текстах, которые усердно сочинял и писал крупными готическими буквами сам Гримм, прикреплявший их потом к витринам. Я иногда читала эту тарабарщину, желая знать о достижениях европейской науки, и никак не могла удержаться от усмешки. Однажды меня застал на этом занятии Гримм. Мы посмотрели друг на друга и, вдруг, оба дружно рассмеялись,[30] я поняла, что он и сам запутался во всех этих пра-пра-пра и вряд ли очень в них верит.

---

[30] Після коми, яку було поставлено авторкою від руки фіолетовим чорнилом на місці крапки, закреслено тим самим чорнилом початок наступного речення *Он весело погрозил мне пальцем и*

Гримм был членом партии нацистов, как и все лица, занимавшие какой-нибудь пост на государственной службе в империи Гитлера. Он, как и все прочие партийцы, приветствовал своих соотечественников, высоко подняв правую руку и возглашая "хайл Гитлер!", что значило "да здравствует Гитлер!", а в дословном переводе звучало как "свят Гитлер". Так же приветствовали друг друга и прочие немцы, посещавшие музей.

Через некоторое время я начала привыкать к немецкому говору, к их речи, когда они говорили между собой в отсутствии переводчицы, считая, что я их не пойму. Я стала понимать, слушая их разговоры, что их отношение к своему фюреру было далеко не таким восторженным, как казалось. Уже человечное и даже дружелюбное отношение многих немцев к русским было совершенно противоположным доктрине нацистов, требовавшей максимального истребления и порабощения всех народностей, не принадлежавших к арийской расе. Гримм – археолог, его друг Бенцинг – филолог, Мюллер – педагог, Брюхман – библиотекарь и еще два–три приятеля Гримма, фамилии которых не помню, бывали изредка в музее и с большим интересом рассматривали наши материалы. Призывали переводчицу и тех сотрудников, которые, еще до войны, работали в данном отделе, расспрашивали, очень интересовались работой русских ученых. Я отвечала на их вопросы преимущественно показом тех вещей, которые подтверждали мое мнение. Например, приднепровскую, так называемую "Корчеватовскую" археологическую культуру I–II столетий до нашей эры и I–II столетий нашей эры[67*] они приписывали пра-германскому племени бастарнов[68*]. А я доказывала демонстрацией керамики на происхождение этой культуры от местной, поздне-скифской. Они соглашались, что это вопрос спорный, требующий дальнейших исследований.

Однажды, меня вызвал Гримм в свой кабинет, где присутствовал и Бенцинг. Они говорили, что знают, как голодно и трудно живется местному населению, а поэтому предлагают мне воспользоваться немецкой фамилией моего отца и объявить себя немкой по происхождению – "фолькс-дейч". Эти "фольксы", являясь сторонниками немцев, получали пайки из немецких складов и не знали особой нужды. Я отказалась наотрез, сказавши, что русской родилась, русской и умру, не изменив своей родине. Неожиданно и Гримм, и Бенцинг подошли ко мне, крепко пожали мне руку и сказали, что глубоко уважают честных людей, верных своему отечеству. С тех пор они стали со мной очень откровенными, при мне открыто порицали немецкий национализм, жестокость к побежденным и самодовольное хвастовство. Они и те из их приятелей, кому они доверяли, начали расспрашивать меня о жизни и порядках при советской власти. Эта тема их чрезвычайно интересовала, а русские, по их словам, почти все считали нужным ругать советскую власть в угоду победителям.

Особенно занимал их вопрос об организации колхозов, о возможности для крестьян отказаться от частной собственности на землю. Они считали, что

Октябрьская революция победила в России лишь потому, что передала крестьянам все помещичьи и частновладельческие земли. После смерти Ленина начался обратный процесс: советская власть постепенно стала отнимать землю у частных владельцев-крестьян и передавать ее государству, организуя на селе общественное, колхозное хозяйство. Такие мероприятия должны были вызвать, по их мнению, ненависть крестьянства к советской власти. Немцев русские крестьяне готовы были принять, как освободителей от колхозного строя. На этом "освобождении" и была основана уверенность в успехе "блиц-крига" – молниеносной войны. Я спросила, как же при такой уверенности в поддержке со стороны крестьян, как понять отношение немцев к тем же крестьянам в солдатских шинелях, попавших в окружение, например[,] на днепровском Левобережье? Почему немцы загнали их в концлагеря? Почему пленные сотнями тысяч гибли от голода под надзором немецких конвойных?

Немцы ярко и четко показали русским на примере военнопленных, что их ждет при победе фашистов. Лучше всяких агитаторов германский [В]ермахт заставил русских вступить в смертельную борьбу с поработителями и сражаться не на жизнь, а на смерть. Русские поняли, что Гитлер вернет им и помещиков, и капиталистов, к тому же еще немецких, которым нужны собственные земли и собственные заводы. Сами немцы особенно вооружили русских против себя.

Удивительно было и то, что немцы были достаточно хорошо знакомы с теорией Марксизма, но как-то совершенно не занимались изучением тех законов, которые были открыты Марксом в общественной жизни. Они считали, что доктрина о превосходстве и господстве арийской расы полностью объясняет весь процесс исторического развития человечества с достаточной глубиной и ясностью. Эта теория имела какой-то изуверский, фанатический характер. У всех народов, кроме арийцев, они находили какие-то врожденные пороки, которые должны были привести их к гибели. Например, даже само название славян звучит по-немецки "славен", что однозвучно слову "склавен", обозначающем рабов.

Все же здравый смысл заставлял самих арийцев чувствовать всю нелепость этих фантасмагорий[,] и они избегали разговоров на эти темы и часто путались в своих рассуждениях.

Они снова и снова возвращались к вопросам о жизни в стране Советов, и я с увлечением рассказывала им о трудностях и достижениях в жизни нашей страны. Они искренно удивлялись и говорили о том, как необычайны и значительны дела и жизнь "Советов". Эти разговоры с немцами, явно питавшими большой интерес к России, еще больше укрепляли мою уверенность в нашей победе над врагом, который уже начинает понимать наше превосходство.

Вероятно, эта уверенность давала мне силу и смелость, которой я, по правде, не отличалась. И вот мне все-таки пришлось не трусить и пойти прямо в пасть дракону. В конце января в музей ко мне пришла бывшая сотрудница Историче-

ского музея Маевская и со слезами рассказала, что дня два тому назад у них с мужем в квартире был обыск, вероятно по доносу. Немцы нашли у них несколько музейных экспонатов, которые ее муж[69*] временно спрятал у себя, боясь ограбления музея. Мужа арестовали и забрали в Гестапо. Она пришла с передачей заключенному и просила меня пойти вместе с ней, т.к. переводчица не была с ней знакома и не решалась пойти. Зная судьбу Черногубова и отношение немцев ко всякому похищению государственного имущества, я поняла, что дело очень плохо, но отказать было невозможно.

Мы отправились на Владимирскую улицу. При входе в Гестапо стоял часовой с винтовкой. Я сказала ему по-немецки, что принесла передачу заключенному. Как во всех немецких учреждениях, вход в Гестапо был совершенно свободным, не требовалось ни паспорта, ни пропуска, ни вызова. Часовой впустил меня в вестибюль и показал[,] по какому коридору[31] я могу пройти в канцелярию, чтобы справиться об арестованном. Я довольно долго шла по длинному и совершенно безлюдному коридору, удивляясь беспечности немцев, не считавших нужным охранять свои учреждения. Я удивлялась и партизанам, которые тогда, вероятно, еще не знали, как легко проникнуть даже в Гестапо. Мне было очень жаль, что я совсем не имела связи с подпольными организациями, потому что видела, как легко было подложить любую бомбу в какомнибудь углу этого коридора.

Наконец, я добралась до канцелярии. Солидный писарь перелистал толстую книгу записей и спокойно сказал: “Маевски? Расстрелян”, – и все, никаких объяснений не последовало. По тому же коридору я вышла на улицу к Маевской. Увидев свою корзинку у меня в руках, она на меня накинулась: “Неужели Вы даже не могли передать провизию? Ведь он там голодает! Как вам не совестно отказать в помощи товарищу!” Я молчала, а она продолжала возмущаться. Мы прошли несколько шагов, когда она вдруг поняла, что я все молчу. “Почему Вы молчите? Его уже нет в живых?” Наконец, она поняла, и я проводила ее к матери мужа.

Общие несчастья очень сблизили сотрудников музея и четко выявили тех трех–четырех человек, которых следовало опасаться, а также тех, которым грозила беда. Особенно мы боялись за Кузнецова, который был членом партии большевиков, попал в окружение и не сумел скрыться в подполье или уйти к партизанам, потому что у него был туберкулез позвоночника[,] и он еле ходил. А немцы уже охотились за партийными товарищами и требовали, чтобы они регистрировались в Гестапо. Сотрудники знали, что Кузнецову следовало скрываться, но кто-нибудь мог проговориться, а предатели могли донести.

Сам Кузнецов, по-видимому, совершенно не имел опыта в подпольной работе и был чрезвычайно неосторожен. Он решил использовать свое легальное

---

[31] У документі тут і далі слово коридор з двома р – *корридор*

положение на работе в музее и отвезти в харьковскую партийную подпольную организацию большую партию секретной корреспонденции и привезти в Киев ответные письма. Поручение было сер[ье]зное, а проинструктировали его слабо. Он попросил Гримма дать ему служебную командировку в Харьков будто бы для лечения у знакомого врача, хорошего специалиста. Об этих делах он постоянно говорил, не опасаясь. Переводчицу он просил напоминать Гримму об оформлении командировки, а мне обещал привлечь меня к подпольной работе тотчас по приезде из Харькова.

Командировку он получил в конце февраля и привез из Харькова множество писем, которые, конечно, надо было передать из рук в руки. Он стал часто уходить с работы, бегать к адресатам, принимать в музее товарищей, приходивших за письмами. Эта беготня, разговоры о доверенной ему корреспонденции очень бросались в глаза, и мы, его товарищи, все время его предостерегали и просили быть осторожней. Но он был очень увлечен работой, соглашался с нами и продолжал вести себя по-прежнему. Дня через три, во время обеденного перерыва, когда в коридорах ходили сотрудники, на глазах у всех в вестибюль музея вошло двое гестаповцев. Один остался у входа и перестал выпускать людей на улицу, второй вошел в кабинет Гримма, и они оба стояли у порога, когда Кузнецов вышел из туалета. Видимо, гестаповцы были хорошо проинформированы, они сразу опознали Кузнецова, вежливо, без шума предложили ему отправиться вместе с ними[,] и ушли все втроем. Больше мы Кузнецова никогда не видели.

Таким образом[,] снова сорвалась моя надежда присоединиться к работе товарищей. Это было тем досадней, что я могла бы отлично скрывать и прятать документы, даже оружие и другие материалы, необходимые подпольщикам. Ведь я жила в доме, населенном почти полностью тихими старичками и их единомышленниками, вполне расположенными к завоевателям, а поэтому не боявшихся обысков. Но людей я укрыть, конечно, не могла, т.к. старички были достаточно бдительны, наблюдательны, очень берегли свой покой и тотчас заметили бы у меня посторонних людей. Зная мое окружение, вероятно[,] и партизаны не питали ко мне большого доверия[,] никто ко мне не обращался.

В июне–июле 1942 года немцы снова начали наступление в районе Воронежа, потом Ростова-на-Дону и дальше к нижней Волге и на Кавказ. Через Кавказ они планировали свой путь в Иран, а затем ни более, ни менее, как в Индию, по стопам Александра Македонского, они везде трубили о своих победах, о гибели страны Советов. Гитлер, как говорили, перенес свою ставку куда-то на Украину[70*] ближе к фронту, откуда он сам мог руководить своими победоносными войсками. Он должен был приехать в Киев и даже посетить музей Гримма. Мы узнали об этом, конечно, позже.

А произошло это так. Никто, ничего не знал и не подозревал. Вдруг, в какой-то день середины июля Гримм в сопровождении одного гестаповца обошел все помещения музея и приказал всем нам, туземцам, удалиться в течение пятнадцати минут. Никто, ничего не объяснял, ни о чем не предупреждал, мы полу-

чили приказ и мгновенно исчезли, ни у кого не было охоты познакомиться с Гестапо. Только через несколько дней Гримм рассказал, что нас так мгновенно удалили, ожидая появления самого Гитлера. Но он не соизволил посетить музей, не знал и Гримм[,] приезжал ли он в Киев. Вероятно, такое внезапное появление высокой особы, полная неизвестность о месте ее пребывания гарантировали ее безопасность лучше всякой охраны.

Еще до войны Историческому музею было передано для охраны городище IX–XI столетий, находящееся в селе Вышгороде на Днепре, в семи верстах от Киева, вверх по реке. В IX столетии это село принадлежало княгине Ольге, потом ее [внуку] Владимиру. Старший сын Владимира Святополк[32] убил своих родных братьев Бориса и Глеба во время борьбы за Киевский престол. Убитые князья были похоронены в Вышгороде. Через сто лет киевский князь Владимир Мономах построил в Вышгороде каменную церковь. Освящение церкви и перенесение в нее останков убитых князей[71*] было организовано Киевским митрополитом с участием князя и всего духовенства очень торжественно и пышно. Убитые князья были объявлены первыми русскими святыми[,] и великолепная церковная служба, совершенная над их телами, была демонстрацией протеста против княжеских междоусобиц, губивших единство и силу древней Руси.

Доныне в Вышгороде сохранились мощные валы и глубокие рвы, окружавшие древнее городище сложной системой укреплений. Фундаменты древней церкви сохранились под деревянным храмом, сооруженным в XIX столетии[72*]. Исторический музей держал в Вышгороде сторожа, который должен был следить за сохранностью детинца и пресекать всякие самовольные раскопки кладоискателей, разрушавшие древний памятник. Старик-сторож, не получавший зарплаты с начала войны, явился в Киев и узнал, что Историческим музеем ведает Гримм. Переводчица переговорила со сторожем и объяснила Гримму в чем дело. Тот решил послать в Вышгород кого-нибудь из сотрудников, чтобы осмотреть городище и передать сторожу его жалованье. Меня очень интересовало положение крестьян при немецком господстве, а в Вышгороде было много знакомых девчат, работавших со мной на раскопках. Я попросила Гримма послать в Вышгород меня, он охотно согласился и, на всякий случай дал мне записку, гласившую о том, что я направляюсь в Вышгород по его распоряжению.

Я взяла с собой несколько тряпок для обмена и зашагала через весь город, потом по шоссе и дальше по лесной, проселочной дороге. Село Вышгород было сильно растянуто вдоль берега Днепра, далеко от воды, заливавшей его в половодье. Пройдя километров 10–12, я оказалась около крайних хат, не далеко от подошвы холмов, укрепленных некогда валами. Детинец городища был еще далеко, отсюда начинался крутой въезд на его наружные подступы.

Я устала, проголодалась и решила зайти в ближайшую хату попросить воды и, кстати, узнать, где живет Галя Артюшенко – наша расторопная бригадирша –

---

[32] У документі помилково *Ярополк*

умело управлявшая девчатами на раскопках. Оказалось, что я стою как раз около Галиной хаты. Я постучалась[,] и мне открыла сама Галя. Я направилась к ней, широко улыбаясь, уверенная в радушном приеме, но меня встретило недовольное, нахмуренное лицо. Я поняла, что крестьянам таких близких пригородов Киева очень надоели обнищавшие горожане, приходившие что-то обменять или выпросить каких-нибудь продуктов, или просто покормиться Христа-ради. Я тотчас подала Гале какой-то платок или рубашку, захваченную для обмена, и хотела уйти к сторожу. Но все-же она предложила мне переночевать, т.к. сторож жил в такой лачуге, где и лечь негде, а дело уже шло к вечеру. Вскоре я поняла, что мое появление было очень некстати еще и потому, что она с женой брата готовила на ужин вареники с творогом. Такое великолепие должно было поразить голодную киевлянку, а угощать всякую побирушку варениками очень уж накладно. Вскоре пришел хозяин и тоже отнюдь не выразил удовольствия по поводу моего появления.

Все же ему, видимо, хотелось поговорить с городским человеком и он начал с жалоб на то, что мужику житья нет. Я стала расспрашивать, и он постепенно разговорился, выложил свои жалобы и обиды. Это был в прошлом крепкий хозяин-середнячок, очень недовольный скверными порядками и плохой организацией колхоза. После прихода немцев колхоз рассыпался[,] и каждый хозяин захватил свою прежнюю землю, да еще и земельку убитого или ушедшего к партизанам соседа. Казалось, мужик теперь разбогатеет[,] и все пойдет на лад. Но никакого лада не вышло, т.к. проклятые немцы требовали поставлять зерно и продукты, соответственно размерам земли, имевшейся в пользовании каждого хозяина. Они посадили в селах своих старост, которые должны были собирать дань с каждого землевладельца. А если те собирали плохо, то немцы уж сами собирали хорошо, так хорошо, что у крестьянина глаза на лоб вылезали. И пришел он к выводу, что умнее поступили в тех селах, где сохранили колхозы и при немцах, как артели с общим хозяйством. И налоги сдавали немцам все сообща, собрав на колхозный двор то, что полагалось, так что немцы не лезли в хаты и не проверяли коморы-кладовые, не тиранили людей. Хозяин хорошо знал, что очень многие села, даже по соседству, сохранили колхозную организацию хозяйства и не дали себя в обиду, все зависело от умения и честности руководителя колхоза. Наконец, крестьяне начали понимать и разбираться в событиях.

Утром встали рано и только начали завтракать, как дверь широко распахнулась[,] и в хату вошел дородный немец, громко ругая хозяина и перепуганного старосту, который его сопровождал. Немец требовал немедленно открыть какой-то погреб под хатой и угрожал револьвером. Хозяин открыл требуемый отсек и клялся, что еще вчера отдал все, что полагалось, а теперь у него не осталось зерна и для прокорма собственной семьи. Немец продолжал ругаться и уверять, что хозяин что-то припрятал, и его сейчас арестуют. Я не выдержала и стала переводить немцу слова хозяина. Как всегда, немецкий язык произвел

ошеломляющее действие, немец утих и удалился. Но хозяев моих это мало обрадовало, они знали, что он вернется и станет добиваться своего.

Я собралась и направилась к сторожу. Едва я отошла от хаты, как меня догнала Галя и сунула мне в руку пару огромных вареников. Так в селах обыкновенно подают милостыню нищим. Она даже не заговорила со мной и сразу убежала. Я почувствовала себя побирушкой, но вернуться не хотела.

Я нашла сторожа и обошла с ним городище, которое оказалось в обычном виде. Потом я прилегла отдохнуть в садике, около хаты. Вдруг послышался немецкий говор, и я увидела, что меня рассматривает какой-то солдат, раздвигая ветки кустов. Я поднялась и пошла к нему, но он уже исчез. Сторож мне объяснил, что немцы все время шныряют вокруг, ищут партизан, которых боятся до смерти. Увидев новое лицо, они решили проверить меня, но я не пряталась, не убежала, даже не ушла в хату. Их подозрения рассеялись[,] и они удалились. Старик рассказал, что вокруг партизан много, и крестьяне их снабжают пищей.

Я переночевала в халупе сторожа, где чувствовала себя много лучше, чем у Гали. Утром старушка – жена сторожа – взяла у меня платок и дала за него десяток яиц, и я пустилась в обратный путь. При въезде в город стоял часовой и потребовал, чтобы я открыла свою сумку и дала проверить содержимое. Увидев яйца, он ухмыльнулся и взял себе половину, после чего я уже без приключений добралась домой.

Мне как-то врезался в память этот незначительный, но характерный случай: сытый, упитанный немец не постыдился отнять пяток яиц у женщины, вся добыча которой и состояла из этого десятка. А мы-то с детства слышали о пресловутой честности и порядочности немцев! Видимо, Гитлер сумел основательно перевоспитать своих подданных и привить им высокую мораль фашизма. Но иногда, сквозь слой нацизма, невзначай проступало добропорядочное лицо, унаследованное еще от прародителей. Однажды я была свидетельницей такого проявления.

Каждый сотрудник музея получил по небольшой грядке во дворе музея. Земля была хорошая[,] и у всех появился свой укроп, редиска, огурцы и помидоры. Для картошки площадь была слишком малой[,] и желающие могли получить участок у городской управы, где-то в ближайшем пригороде. Я была квалифицированным огородником после злополучного опыта в Музейном городке[,] и на моей грядке краснели великолепные помидоры. В соседней усадьбе, за легкой оградой, размещался какой-то полк[,] и часовой постоянно ходил вдоль нашей решетки, любуясь моими помидорами. Один из них меня окликнул: “Уважаемая мадам, разрешите мне попробовать ваш великолепный помидор”. Я была удивлена, вспомнив свирепого врача. А тут вдруг проявилась такая старомодная учтивость и уважение к чужой собственности, даже принадлежавшей побежденной. Вероятно[,] сказалось воспитание многих поколений и первым делом то, что музей был в числе тех учреждений, которые были законно

разрешены самим Вермахтом. Следовательно[,] и служащие музея имели право на законное существование, пока проявляли покорность завоевателям. И я покорно предоставила часовому сорвать любой помидор.

В своих газетах и сообщениях по радио немцы продолжали трубить о своих успехах еще даже в начале сентября 1942 года. Только к концу месяца их голос стал менее уверенным, а базар ш[е]потом[33] сообщал о возрастающей силе Русской армии. Но теперь фронт был очень далеко от Киева, новости узнавались с опозданием, но настроение быстро и явно подымалось.

Как-то в начале октября я, по обыкновению, занималась уборкой витрин в одной из зал музея. Гримм пришел, чтобы повесить новый текст. Увидев мою унылую фигуру, он вдруг выпалил: “Почему вы бродите такая кислая? Ваш Иван уже крепко бьет нас под Сталинградом!” Я подскочила от радости и бросилась к нему, чтобы расспросить. Но он убежал, боясь, что и так сказал слишком много. Трудно было ему, вероятно, играть роль фашиста.

Вскоре о растущей мощи русского оружия заговорили все и везде. Немцы объявили новую мобилизацию своих резервов, и Гримм был призван в действующую армию. Бедняга был ужасно расстроен и совершенно не скрывал своего огорчения. Было ясно, что у него не было ни малейшего желания проливать свою кровь за фюрера и его приспешников. В конце октября он собрал всех сотрудников, чтобы попрощаться с нами. Он сказал несколько прощальных фраз дрожащим голосом, со слезами на глазах[,] и какая-то непослушная капля скатилась по длинному, костлявому носу. Мы были огорчены, зная, что нам назначат нового шефа, но верили, ждали Русской победы и гибели всех шефов. Прощаясь, Гримм сказал мне: “Где тут справедливость? Меня, такого слабосильного отправляют в действующую армию, а мое место в музее займет здоровенный Штампфус, сын богатого фабриканта, который уж сумел обезопасить и обеспечить своего сынка”.

Вскоре появился видный, холеный профессор Штампфус, человек лет 35-ти, самоуверенный и самодовольный, имевший к тому же собственную легковую машину, что было совсем не лишним в случае блиц-отступления. Куринный тотчас же попытался изображать заместителя Штампфуса, постарался дружить с переводчицей и руководить работой некоторых сотрудников. Через несколько дней эта роль привела его к необходимости столкнуться со Штампфусом, что для него было в высшей степени нежелательно, поскольку он стал уже фольксдейч благодаря супруге-немке и собирался бежать с немцами. Немцы считали, что семья должна быть нераздельной. Поэтому, если один из ее членов объявлял себя немцем, то и все остальные имели право последовать его примеру.

Через несколько дней Штампфус пришел в музей вечером, когда сотрудники уже ушли, а наш старик-сторож Пантелеймон был у себя в комнате, далеко

---

[33] У документі *шопотом*

от входа. Штампфус начал нетерпеливо трезвонить, старик не смог быстро подбежать и, когда он наконец открыл шефу, тот накинулся на сторожа и основательно его поколотил. На следующий день Пантелеймон обратился с жалобой к Куринному, который всячески постарался это дело прекратить в угоду начальству. Но все сотрудники уже знали о происшествии и ждали вмешательства Куринного. Будь дело год тому назад, Куринный не постеснялся бы просто прикрикнуть и приказать сторожу замолчать. Но теперь все изменилось, "туземцы" даже не боялись негодовать, явно ждали победы русских, не скрывали своей неприязни к Куринному, который сильно трусил и все приставал к Штампфусу с просьбой поскорее отправить его в Германию.

Теперь Куринному пришлось говорить с Штампфусом, который был ужасно груб, вспыльчив, криклив и совершенно не владел собой в минуты ярости. Правда, он был[,] что называется[,] отходчив, как большинство вспыльчивых людей, и настроения его менялись с калейдоскопической быстротой, что нас впоследствии очень выручало. Но в начале его деятельности мы этого еще не знали, но и особого страха перед ним не ощущали. Вероятно, и он не чувствовал себя очень уверенно. Все же в то утро в канцелярии музея произошла какая-то микро-драма[,] потому что Куринный прислал за мной рыдающую переводчицу, хотя мы с ним явно ненавидели друг друга. Я застала испуганного сторожа, растерявшегося Куринного и совершенно рассвирепевшего Штампфуса. Он накинулся на меня с криком: "Что тут происходит? Почему переводчица плачет? Почему сторож не на своем месте? Что за беспорядки! Я гневаюсь! Я в ярости!" Вся эта сцена показалась мне и смешной, и противной. Неожиданно для самой себя я дерзко ответила немцу: "Вы в ярости – это ясно: вчера избили старика-сторожа, сегодня довели до слез переводчицу, напугали Куринного, остается вам только поколотить и меня – можете начинать!" Штампфус никак такой реплики не ожидал и совершенно оторопел, замолчал, а потом начал даже как-то оправдываться и объяснять свои поступки. Конечно, он тоже отлично понимал, что силы немцев пошли на убыль и не стоит ссориться с "туземцами", которые к тому же все[,] несомненно[,] связаны с грозными партизанами. Все дело закончилось тем, что на следующий же день Штампфус принес две пары бумажных брюк и преподнес их Пантелеймону и старику-археологу Самойловскому, который особенно обносился.

Вслед за Штампфусом в музее появилась немка-машинистка фрау Франке. Это была женщина лет сорока–сорока пяти, довольно миловидная и хорошо сохранившаяся, вдова и мать взрослого сына, уже воевавшего где-то в Африке. В Киев фрау, вероятно, прибыла для того, чтобы утешать арийских офицеров, которые боялись уже посещать русских женщин и даже выходить по вечерам для прогулок. Болтливая фрау постоянно рассказывала, как немцы ужасно боятся партизан, которые стали вездесущими, бесстрашно вступали в бой с регулярными войсками немцев, подрывали мосты, отправляли под откос целые воинские эшелоны. Фрау возмущалась и считала партизан настоящим бедстви-

ем. Вероятно[,] ее должны были радовать виселицы, по-прежнему красовавшиеся на центральных площадях города и никогда не стоявшими пустыми.

Фрау очень интересовали русские женщины, которых немцы, по ее сведениям, считали очень целомудренными и романтичными. Русские женщины всегда ждут, всегда ищут любви и не хотят довольствоваться только простым и естественным удовлетворением физиологических потребностей, как поступают здравомыслящие европейцы. С каким-то простодушным и бесстыдным цинизмом она охотно рассказывала о своих мимолетных встречах, о том какие качества она больше всего ценит в своих случайных партнерах и т.п. Сама она, по ее словам, была верной женой своего мужа, родила ему сына, но три года тому назад овдовела и стала одиноким, свободным человеком. Теперь она вольна распоряжаться собой по собственному усмотрению и доставлять себе те удовольствия, которые ей по вкусу. Однажды фрау встретила меня в коридоре и потащила в вестибюль, чтобы показать известную берлинскую гетеру, которая приехала в Киев, полюбоваться красивым городом, одним из трофеев победоносного германского оружия. Я увидела высокую, статную, очень просто и элегантно одетую женщину. Удивило меня ее лицо, густо покрытое гримом цвета сильного загара, на фоне которого блестели большие, ярко-синие глаза. Это было красивое сочетание, но производило оно неприятное впечатление своей подчеркнутой искусственностью, казалось, что на ней была маска.

Штампфус держал себя сравнительно прилично и тоже, как и фрау, любил теперь пускаться в рассуждения о русских, об их достоинствах и недостатках. Как-то он призвал меня и спросил, чем можно объяснить тот факт, что столяр прибил какую-то надпись не там, где ему было указано? Я позвала столяра, и он очень толково объяснил, что на указанном Штампфусом месте ничего прибивать нельзя, т.к. именно там проходит скрытая в стене электропроводка. Объяснение было вполне убедительным[,] и Штампфусу, уже собиравшемуся кричать и ругаться, пришлось согласиться с русским. Тут немец начал высказываться: “Русские нас всегда удивляют: работают они ужасно плохо, но если русский захочет сделать хорошо, то уж никто не сможет с ним сравняться, он выполнит дело лучше всех. У меня был русский шофер, он летал, как ветер, всегда проезжал без аварий по самым трудным дорогам, пока не погиб от случайной пули. Вообще, у русских много достоинств, но им далеко до арийцев”.

С декабря 1942 года Киев начал уже слушать гром великой Сталинградской битвы и радоваться победам Родины. Радовались в музее и те, кто остался верен стране Советов, понимая, что и на нашей улице будет праздник.

События стали развиваться быстро. Второго февраля 1943 года немцы капитулировали, наши войска освободили Сталинград и продвинулись далеко на юго-запад, отбросив врага за Харьков. А это была уже Украина.

Стянув свои резервы, враг предпринял мощную контратаку в районе Харькова и захватил город 4-го марта 1943 года[73*] после двухнедельного господства

в нем Советской армии. Тотчас фашистская агентура пустила слух о зверской расправе советской власти со всеми, кто оставался на оккупированной немцами территории, их без суда всех подряд расстреливали. Болтовня была явно враждебная и нелепая. Хотелось узнать, что же в действительности происходило в освобожденном Харькове, и узнать, по возможности, от очевидца.

Неожиданно в музей зашел приятель Гримма, Мюллер, не знавший, что Гримм мобилизован и уехал. Оказалось, что Мюллер приехал прямо из Харькова, и все сотрудники стали просить Штампфуса предложить Мюллеру рассказать нам о событиях в этом городе, о расстрелах и казнях[,] чинимых советской властью.

Мюллер тотчас заявил, что все эти басни о зверствах русских сущее вранье. "Советы" никого не расстреливали, не мучили и не арестовывали, они были заняты тяжелыми боями и очень мало внимания обращали на местных жителей. Когда же немцы снова захватили Харьков, их больше всего удивили почтовые ящики города; эти ящики были наполнены множеством заявлений и доносов харьковчан друг на друга, на своих же знакомых и сослуживцев. Немцев очень удивила такая вражда русских между собой, такое стремление погубить друг друга. "И такая мерзкая клевета на соотечественников, как могла она процветать среди тех же русских, которые так отважно шли на смертный бой за свое Отечество? Как это могло быть? Кто мог научить русских везде видеть измену и шпионаж? Не доверять самим себе?"

Больно и стыдно было слушать такую характеристику русских людей, сознавая, что в его словах много правды. Но не тогда и не нам было объяснять ему, чем и как были порождены эти пороки.

Победоносное наступление советских войск продолжалось. Июль 1943 года ознаменовался великой победой на Курской дуге[74*] и вступлением Русской армии на территорию Левобережной Украины. Немцы приступили к сооружению мощных укреплений "восточного вала" по рекам Сож и Днепр, надеясь остановить здесь советские войска. Но они продолжали громить врага.

Теперь фронт настолько приблизился к нам, что Киев начали бомбить уже советская артиллерия и авиация[75*]. Но как ни странно, и как понятно – эта бомбежка нас совсем не страшила. Нельзя было себе представить гибели от своих накануне освобождения. Советские войска действовали решительно и уверенно. Каждый вечер над городом медленно планировали осветительные ракеты. Зрелище было сказочное: по ночному небу медленно проплывали огромные, ярко освещенные разноцветными огнями зонты, вырывая из мрака отдельные объекты. Зонты парашютов защищали глаза летчиков и позволяли им следить за движением ракет. Ходили легенды о мастерстве русских артиллеристов и летчиков.

Один случай был действительно поразительным. Как-то еще в конце августа[76*], желая показать уверенность в себе, немцы затеяли постановку в Киевском оперном театре[77*] "Лоэнгрина" Вагнера. Из Германии приехал дирижер и ос-

новные исполнители[78*]. Спектакль был парадным и торжественным. Билеты были розданы всему генералитету. Все верхние ярусы были предоставлены солдатам, которым было разрешено привести с собой своих дам. Таким путем в театр попала библиотекарша[34] музея и была непосредственным свидетелем всех последующих происшествий.

Город был полностью затемнен, его бомбили русские летчики. Вдруг, в разгар спектакля, в самый купол зрительного зала попала русская бомба. Со страшным свистом она прорезала все ярусы и рухнула в подвал, но не взорвалась[79*]. Несколько человек[,] оказавшихся на пути снаряда[,] были убиты наповал[80*]. Паника началась страшная, все пустились в бегство, толкаясь, падая друг на друга. Возможно, что такая невероятная меткость летчика была случайностью[,] и такой же случайностью была бездейственность бомбы. Но впечатление этот случай произвел потрясающее, разговоров и рассказов вызвал множество и сильно повредил немцам, их собственной вере в свою непобедимость.

Красная армия продолжала наступать, освобождая советские земли. Везде слышались увлекательные рассказы о мощном вооружении наших войск, о непобедимых “Катюшах”, о геройстве и мужестве наших войск. 21-го сентября был освобожден Чернигов.

В середине сентября Штампфус собрал всех сотрудников музея в своем кабинете и объявил, что, ввиду приближения фронта к Днепру, он получил распоряжение на время перенести музейные материалы в подвал, чтобы уберечь их от бомбежки. Сотрудникам он предложил переехать в Краков[81*], где они будут в полной безопасности, обеспечены квартирами и работой по специальности. Тотчас он приступил к составлению списка, желающих уехать. Тотчас вызвался Куринной, как фолькс-дейч, <археолог Козловская,> библиотекарша, обрученная с немцем, молодая археолог Кордыш, Вавилов[,] бывший белогвардейский офицер[,] и нумизмат Шугаевский. Было очень жаль Шугаевского, который был просто в отчаянии от необходимости покинуть родину, которую по-своему горячо любил. Погубила его супруга, увлеченная романами с немецкими офицерами, причем для избранных она сама стряпала обеды и угощала их у себя дома, получая от них и плату и пайки. Ее дружба с немцами была всем известна, а слабохарактерный муж не сумел ее остановить, и вот теперь обоим надо было бежать.

Все остальные сотрудники – человек двенадцать – категорически отказались уехать с немцами, хотя Штампфус, агитируя за отъезд, предупредил, что в дальнейшем, возможно, нас будут вывозить на запад принудительно, а Киев будет взорван и полностью уничтожен. Вероятно[,] фашисты надеялись оставить “советам” мертвую пустыню. Эти угрозы привели к тому, что некоторые сотрудники, ближе знавшие друг друга, решили занять какой-нибудь опустевший дом с двумя выходами на разные улицы и укрыться там на случай облавы или насильственной эвакуации. Через запасной выход можно было бежать. Этно-

---

[34] Тут і далі *библиотекарша* – Каневська Марія Феліксівна

графы Мамонов и Парасунько жили в моем районе, и мы легко могли объединиться, поэтому мы повесили свой замок на двери небольшого дома в глухом конце улицы Ленина. Один вход в наш дом выходил на улицу, а другой в очень запущенный, длинный двор со множеством сараев и лазеек в разных концах.

В последних числах сентября для нас – "туземцев" – началась эра "зон"[82*]. Из этих "зон" или районов немцы выселяли всех местных жителей, возводили там добавочные укрепления и размещали свои войска, которые должны были отражать наступление Красной армии. Сначала такой "зоной" стал Подол, т.к. русские, по-видимому, готовились форсировать Днепр. Потом эти "зоны" стали перемещаться все дальше на юго-запад и, в конце-концов, охватили чуть ли не весь город. Киевляне превратились в кочевой народ; только монахам и монахиням было приказано сидеть на месте[83*] и никуда не выходить из своих усадеб. Очень многие киевляне поддались панике, другие имели основание бояться встречи с советской властью – и те[,] и другие уехали на запад. Уехал и мой брат с семьей.

Наша квартира на Гоголевской тоже получила через домоуправление приказ о выселении. Нас было 5 человек: мама, старички-супруги, соседка и я. Пошли мы с Полей искать квартиру. Но уже почти все дома нашего района были заняты переселенцами[,] и нам предложили только сарай со множеством крысиных нор. Старички были предусмотрительней, были в тесном контакте со своими приятелями, которые и пригласили их к себе, а они взяли с собой и всех остальных. Надо признать, что этим они нас сильно выручили, хотя отлично знали, что я отнюдь не являюсь их единомышленницей.

Мы с Полей, вдвоем впряглись в тележку и целый день перевозили на новую квартиру самые необходимые вещи, постели и провизию. Возить было недалеко, за два квартала на Димитриевскую улицу (ул. Менжинского). Нам предоставили две комнаты, в одной поместились старички, в другой – мама на кровати, а я с Полей на полу среди груды вещей, представляя собой нечто, вроде цыганского табора.

Работать в музее никто больше не собирался, тем более, что он оказался в запретной зоне, для нас недоступной. Но дня через <два> ко мне прибежали двое сотрудников и сообщили, что Штампфус рвет и мечет, собирается искать нас через полицию и всех арестовать, если мы на следующий же день не выйдем на край зоны, около музея, где он будет нас ждать. Решили, что разумнее избежать встречи с полицией, выйти к нему, попытаться как-то с ним договориться, а потом поскорее скрыться.

Штампфус ждал нас на следующее утро в указанном месте. Он был мрачен и молчалив, спросил только, почему мы перестали ходить на работу? Мы ответили, что нам не до работы, когда нас гоняют из зоны в зону, и мы только и делаем, что переселяемся. Когда мы пришли в музей, Штампфус приказал срочно паковать и укладывать в ящики лучшие экспонаты, чтобы их спустить в подвал и спасти от бомбежки. Мы, конечно, поняли, что упаковка идет для

вывоза вещей в Германию[84*], что идет грабеж нашего музея, нашей страны. Как помешать нашим врагам? Что предпринять? Оставалось только припрятать наиболее ценные экспонаты, а ящики заполнить всякой дребеденью. Нужно было также попытаться отвлечь внимание Штампфуса, заняв его разговором, к чему он проявлял большую склонность за последнее время. Я начала болтать о трудностях наших дней, о том, есть ли смысл заниматься теперь музеем и думать об упаковке экспонатов? Он тотчас подхватил эту тему и разоткровенничался: “Да, мы не сумели удержаться в России, потому что распоряжались русскими, как распоряжаются неграми в колониях. Украинцы податливее, покорнее, менее активны, но справиться с русскими мы не смогли и вот должны покинуть вашу страну”. Тут я вспомнила, что и Гримм, и другие немцы видели большую разницу между русскими и украинцами. В музее работала одна москвичка, случайно оставшаяся в Киеве, и немцы всегда отмечали ее трудоспособность, сравнивали быстроту и ловкость ее движений с неторопливой, невозмутимой размеренностью работы украинцев, несколько родственной лености.

Штампфус разговорился, стал спокойнее, и я сделала еще одну попытку сохранить хоть часть наших экспонатов. Я указала ему на огромные, расписные сосуды, открытые при раскопках на поселениях Трипольской культуры. Эти уникальные вазы неизбежно будут разбиты при перевозке. Не успела я сказать, как вдруг Штампфус изо всей силы ударил <один> сосуд своей ногой в окованном сапоге и разбил его вдребезги. Мы ахнули, а он, смеясь, сказал, что это лучший способ перевозки хрупких вещей. Немецкие реставраторы скле[я]т[35] сосуды так, что и трещин не будет видно.

Мы приступили к упаковке с целью припрятать и скрыть лучшие вещи. Это нам удавалось и удалось бы отлично, если бы среди нас не было такого предателя, как Куринный, который начал за нами шпионить. Через день или два, когда мы считали, что сделали все, что возможно[,] и можем скрыться, вдруг в вестибюле, где стояли ящики, послышались вопли Штампфуса, который яростно звал меня. Я прибежала, он подскочил ко мне и с визгом сунул мне револьвер прямо в лицо. “Теперь я знаю – орал он – вы связаны с партизанами! Вот заявление Куринного в Гестапо о вашей партизанской работе! Сегодня же я вас отправлю в Гестапо, на это у меня есть все основания[,] и Куринный все подтвердит!” Я испугалась и молча стояла, ожидая расправы. До сих пор жалею, что мне не удалось <получить> от Штампфуса этого заявления Куринного. Ни тот, ни другой в Гестапо меня не отправили, вероятно[,] считали, что за меня действительно будут мстить партизаны. А партизан они боялись ужасно.

Как всегда, Штампфус откричался, затих, спрятал свой револьвер и ограничился тем, что приказал Куринному и Вавилову принести спрятанные нами

---

[35] В оригіналі *склеют*

фибулы и керамику из села Корчеватого под Киевом, представлявшие большой интерес для изучения праславянского населения Приднепровья. Припрятали мы и материалы из раскопок 1939 года на территории Десятинной церкви в Киеве, где был открыт целый тайник с имуществом киевлян, скрывшихся здесь во время татарского погрома 1240-го года.

Так неудачно закончилась наша попытка сохранить для Родины те научные материалы, которые ей же и принадлежали. Куринный, искавший теперь спасения у немцев и стремившийся снискать их расположение, следил за нами и донес Штампфусу о том, что мы прячем лучшие экспонаты и работаем[,] таким образом[,] на пользу "советов" так же, как действуют и партизаны. А уж одно только имя партизан вызывало у немцев ужас, заставлявший хвататься за револьвер.

Ясно было, что всем нам – противникам фашистов – пора исчезнуть и не искушать более судьбу, встречаясь с немцами. Так мы и решили сделать и условились выйти завтра на работу в последний раз, потому что надо было еще предупредить тех товарищей, <с> которыми мы не успели поговорить из-за суматохи с револьвером. К сожалению, в музее не было никакой подпольной организации, которая руководила бы нашими действиями, и создать таковую вряд ли было бы возможно. Прежде всего потому, что в числе сотрудников было достаточно противников советской власти, способных доносить и шпионить. А те, кто остался верен Родине, оказался на временно оккупированной территории из-за невозможности выехать, вывезти близких родных, из-за болезней, из-за преклонного возраста и других подобных причин, связывавших их деятельность и лишавших их необходимой смелости и энергии. И, если я говорю "мы", то это относится к тем товарищам по работе, которые были связаны лишь своим решением остаться на Родине и ждать прихода советской власти, несмотря на все запугивания со стороны немцев. Договаривались мы и советовались на-ходу, по случаю.

Последняя встреча со Штампфусом в середине октября 1943-го года очень удивила меня тем, что он вдруг начал мне пространно излагать и пояснять свое чрезвычайно отрицательное мнение о Куринном. А ведь только вчера он грозил мне отправить меня в Гестапо по доносу Куринного. Я и сейчас не понимаю причин такой перемены, а в особенности того, почему он счел нужным сообщать это мне? Грим[м] тоже раскусил и презирал Куринного, Штампфус всегда отзывался о нем отрицательно, но все-таки сделал его как бы своим помощником. А тут почему-то объявил, что Куринной не мужчина, а безвольная тряпка: по сути, он – украинский националист, но, когда это было ему выгодно, он стал "большевиком" и выступал на собраниях за "советы", потом перебросился к немцам и стал "фолькс-дейч", а теперь все время пристает с просьбами поскорее уехать в Германию. Он страшно трусил и все повторял, что "советы" повесят его на первом фонаре. Штампфус имел собственный легковой автомо-

биль, на котором рассчитывал уехать, опустошив киевский музей. Он обещал взять с собой и Куринного.

Вдруг, в конце дня произошло потрясающее событие: честные немецкие солдаты украли и угнали автомобиль Штампфуса[85*], стоявший около музея в запретной зоне, куда никто из "туземцев" не имел доступа. Схватившись за голову, удрученный, испуганный профессор бегал по коридору и стонал: "Моя машина! Моя машина!" Но теперь уже некому было заниматься его имуществом[,] и вопли его были напрасны. Он и сам это понимал, понимали и мы, что ему теперь совсем не до нас, и тем легче нам исчезнуть, что мы и поспешили сделать.

После освобождения Киева, старик Пантелеймон рассказал, что на следующий день после кражи машины Штампфус еще кричал и посылал Куринного в полицию, чтобы принудить нас ходить на работу, но Куринный побоялся идти и оставался охранять музей. Потом все уехали с немцами. Уезжая[,] Штампфус сказал, что весь Киев минирован и будет взорван, как только уйдет последний немецкий солдат. Так пророчил и мечтал господин профессор.

Вернувшись в свое переселенческое жилище, я услышала от соседей, что немцы снова принялись искать работоспособных людей, чтобы вывозить их в Германию. Работающим в каких-нибудь мастерских или в учреждениях спастись было легче, т.к. немцы считали, что все коллективы связаны с партизанами, а поэтому лучше быть от них подальше. Я ломала голову, придумывая, где бы мне пристроиться, чтобы пережить последние дни оккупации. Наконец, одна приятельница дала мне записку к заведующей швейной мастерской на Шулявке, километрах в трех от моей квартиры. Заведующая, конечно, понимала в чем дело, да и я, не обинуясь, рассказала ей, что сумею разве что пришивать пуговицы, хотя вспомнила, что могу также штопать чулки. Дней 10–12 мне удалось скоротать со швеями, хотя путешествия на Шулявку становились все затруднительней. Близость Советской армии ощущалась все сильней, бомбежка становилась все энергичней, но это по-прежнему не казалось очень страшным, как не пугали и русские снаряды, а радовала русская победа и наше уже недалекое освобождение.

Немцы усиленно распространяли слухи о том, что весь Киев минирован и будет взорван бе[с]пощадно[36], не сохранив камня на камне, полностью исчезнув с лица земли.

Вернувшись однажды из мастерской, я нашла маму и старичков в полном смятении: был новый приказ местным жителям покинуть и эту "зону"[86*]. Пока я расспрашивала маму, распахнулась дверь[,] и внушительный немец-унтер закричал: "Вэк! Вэк!", то есть "Вон! Вон!" Я спросила, куда же нам переселяться? "Куда хотите! В Святошино! В лес!" Я сказала, куда же в лес? Осенью? Под дождем? Он возразил: "Меня тоже никто не спрашивал, хочу ли я в Россию, на

[36] В оригіналі *безпощадно*

войну и смерть! Вон! Вон! Ваш город будет взорван, как только мы уйдем! Вэк! Вэк!" Мы еще не знали, что уже очень близок конец их господству[,] и что они уже приступили к выполнению своих варварских намерений: горел подожженный фашистами Киевский университет[87*], где хранились ценные научные коллекции, древние рукописи, архивы, документы, собранные с огромным трудом многими поколениями ученых.

После ухода унтера, поразмыслив здраво, мы решили, что единственным реальным выходом из нашего безвыходного положения будет возвращение в запретную зону, в наши прежние квартиры. На следующее же утро, почти на глазах у немцев, началось обратное движение в покинутую зону. Двинулись многие, побрели и старички. Мы с Полей снова превратились во вьючных животных и стали переносить вещи только самой первой необходимости и часть провизии, т.к. движение было очень затруднительным: приходилось подходить к ограждению зоны из четырех рядов колючей проволоки, приподымать ее насколько возможно, проползать под ней и передавать вещи. Операция была трудная[,] и нам пришлось поработать в поте лица.

Теперь мы должны были жить совершенно секретно, совсем не зажигать света, не топить печей, чтобы не обнаружить себя печным дымом, не шуметь, не выходить из квартиры. Питались мы супчиками, сваренными на электроплитке старичков, имевших разрешение на пользование электроэнергией. Так прошло три–четыре дня, в течение которых мы с мамой уничтожили все, взятые с Димитриевской продукты, и надо было сходить туда за провизией. Я стала внимательно наблюдать за часовыми, ходившими по границе зоны, и убедилась, что ходят они редко, раз в два–три часа. После их ухода можно было легко выйти из зоны. Так я и сделала. Оказалось, что Димитриевская улица была уже вне "зоны", и наша хозяйка звала нас всех обратно. Я вернулась на Гоголевскую тем же порядком, подождав ухода часовых, и предложила вернуться на Димитриевскую. Мне сообщили, что немцы собираются обыскать с помощью собак-ищеек все запретные "зоны" и расстрелять всех, обнаруженных там "туземцев". В то же время в этих "зонах" немецкие и, в особенности, итал[ья]нские[37] солдаты спокойно грабили опустевшие квартиры. Я не хотела пугать стариков и не стала сообщать им этих новостей, тем более, что они совсем измучились и были неспособны куда-либо двинуться. Я решила помолчать до завтрашнего дня, хотя очень боялась снегопада, потому что следы на снегу нас сразу обнаружат.

На следующий день мы договорились, что сначала я выйду из дому, а они будут следить за мной из окна, прикрываясь занавеской. Если путь будет свободен, я подниму руку, и они все вместе выйдут ко мне, чтобы отправиться на Д[и]митр[ие]вскую[38]. Я снова стала следить за патрульными. Наконец, очередной обход закончился, солдаты скрылись, я вышла во двор и направилась через

[37] В оригіналі *италианские*
[38] В оригіналі тут і далі *Дмитровскую*

сад к выходу из “зоны”, проверяя положение на пути. Вдруг, вокруг меня начали как-то странно шуршать и точно подпрыгивать сухие листья каштанов, густо покрывавшие землю. Я подняла голову и увидела двух немецких солдат, целившихся в меня из ружей. Я даже четко видела дула, обращенные в мою сторону. Четко запомнились: очень синее, солнечное небо, огненно-оранжевые листья на земле и серые, стальные фигуры в жестких, резиновых плащах и в касках на голове. Я вдруг совсем успокоилась, стало легко на душе[,] и мелькнула мысль – “ну вот и все, вот и конец всем мучениям, страхам, унижениям, все хорошо”. Я спокойно пошла к солдатам. Увидев, что я не скрываюсь, они опустили ружья и начали ругаться. Я подошла и объяснила им, что жила в этом доме до выселения в “зону” и пришла за провизией, которая у меня здесь оставалась. Они вывели меня на улицу и велели открыть сумку. На противоположном углу, вне “зоны”, уже собралась толпа, чтобы посмотреть, как меня расстреляют. Но солдатам, видно, было уже не до расстрелов. Это были рядовые, простые люди, нормальные люди, которые давно пресытились расстрелами, казнями, истязаниями. Увидев мою пустую сумку, они меня тотчас отпустили, прикрикнув только свое “Век! Век!”

Только теперь я испугалась, не могла заставить себя вернуться к маме и побрела на Д[и]митр[ие]вскую. Я понимала, что старики все видели, наблюдая за мной из окна и, вероятно, считали, что меня расстреляли. Я сидела одна, в пустой комнате, сидела, не могла встать, не знала, что делать, не знала с кем посоветоваться. И вдруг, неожиданно пришли Маринька и Муся, с которыми я часто встречалась на докладах в кафедре искусствоведения АН УССР. Оказывается[,] они прибежали ко мне, изгнанные из своей зоны, не зная, где укрыться. Я рассказала им о своем злоключении, и мы решили эту ночь провести вместе. Возвращаться на Гоголевскую было рискованно: если бы меня там снова встретили немцы – мне бы не сдобровать. К маме я отправлюсь завтра утром. Сейчас был вечер 5.XI 1943 г.

Это была незабываемая, бесконечная ноябрьская ночь. Мы сидели втроем в комнате второго этажа с окнами, выходившими на юг и юго-восток. Дело шло к вечеру, но за окнами становилось все светлей и светлей – вокруг пылали пожары. Рядом с нами горела колбасная фабрика, дальше типография и жилой квартал. Золотым чертогом сияло огромное здание бывшего кадетского корпуса, сверкало всеми огнями и не обрушивалось, построенное давно и добротно. По черному небу летали горящие клочья бумаги и тряпья, где-то что-то обрушивалось[,] и вдруг подымались высоко вверх фонтаны искр[,] и показывались языки пламени, и тишина, полнейшая тишина, ни звука – горел мертвый город. Только изредка, где-то далеко падал сгоревший дом[,] или рвались снаряды. Мы сидели молча, прижавшись друг к другу, сознавая свою беспомощность. Если б наш дом загорелся, мы[,] вряд ли[,] вышли бы на улицу, мы как-то уже и сами остолбенели, омертвели. Даже не было страха.

Наконец, под утро все стало угасать и замирать. Мы очнулись, прислушались. На улице как будто раздавались шаги. Я спустилась и приоткрыла дверь. Прошло минуты две–три, чуть бре[з]жил[39] рассвет. На тротуаре показался солдат – наш, русский! Я рванулась к нему, схватила за рукав: "Товарищ, русский?" "Ну да! Русский!" Он едва приостановился и побежал дальше. Мы, кажется, плакали и целовались, потом я пошла к маме. Она видела, как накануне в меня целились немцы[,] и считала, что я убита. Я едва с ней поговорила и помчалась на улицу.

Около базарной площади, перед бульваром Шевченко была толпа вокруг грузовой машины, на которой стоял русский офицер и разговаривал с киевлянами. Он говорил самые простые слова, рассказывал, как наши войска отбросили немцев. Теперь идет борьба с пожарами, горит Киевский университет. Мы слушали и, кажется, благодарили, плакали, что-то кричали. Особенно поражал очень скромный, даже как бы невзрачный вид русских солдат, усталых, измученных, забрызганных грязью, освободивших и взявших наш город прямо с хода. И это после наглых, холеных фашистов, так высокомерно смотревших на "туземцев".

Как описать радость? Какими словами? И есть ли такие слова? Мы, освобожденные были до того ошеломлены, потрясены, счастливы, что еще не могли осознать всего величия событий, происходивших на наших глазах.

А события были действительно великими и показали, что только русский народ, советский народ нашел в себе достаточно непревзойденной силы для победы над фашизмом. И эта победа доказала миру великое преимущество нового, молодого советского строя, основанного на законах социализма, над отходившем в прошлое строем капиталистическим.

В течение 778-ми <дней> Киев находился под властью врага. До войны в нем насчитывалось около 900000 жителей. В ноябре 1943-го года в освобожденном городе было около 180000 человек. Погибло в Бабьем яру, в Гестапо, на виселицах и в застенках около 200000 советских граждан, более 100000 молодежи было отправлено на работы в Германию[88*].

Шестого ноября 1943-го года Советская армия освободила Киев, 12-го XI – Житомир[89*]. Но немцы, подтянув резервы, начали наступление в этом районе, надеясь вновь овладеть Киевом. Только к концу декабря наши войска их отбросили на значительное расстояние. Тогда, с 1-го января 1944-го года и до 8-го января немцы стали ежедневно бомбить Киев, пока наше наступление не развернулось еще шире. В конце января 1944-го года враг был окружен около Корсунь-Шевченковского, где он пытался удержать обширный выступ фронта. Гитлер запретил капитуляцию[,] и войска, попавшие в котел, были уничтожены. Фашисты потеряли более 50000 солдат и офицеров, около 20000 человек по-

[39] В оригіналі *брежжил*

пало в плен. Это была известная Корсунь-Шевченковская операция, закончившаяся 17-го февраля 1944-го года. Только теперь Киев оказался уже далеко за линией фронта[,] и в прошлое[,] наконец, отошли все ужасы Гестапо, расстрелов, бомбежек, гонений и других узаконенных порядков Арийской империи. Жизнь была еще очень тяжелой, прифронтовой, но стала быстро восстанавливаться.

Второго декабря 1943-го года я получила телеграмму из Москвы от сестры Наташи, которая сообщала, что мой муж жив и работает в Саратове. В тот же день я ему ответила, но он получил мое письмо только 31-го декабря 1943 года, а я получила его первое письмо 12-го декабря 1943 года, высланное из Саратова 17-го ноября. Письмо шло не менее месяца, но ведь это было такое счастье услышать родной голос после двух лет молчания!

В своем первом письме я писала мужу: “Тяжелым камнем лежит на душе сознание, что в такое страшное время я ничем, ничем не помогла родине, не боролась за нее, покинула тебя”. Он отвечал: “Сейчас люди о себе забывают, и ты забудь о себе и работай, работай, работай”.

В моих письмах сохранились некоторые сведения о киевской жизни в первые месяцы после освобождения. 17-го декабря <1943 г.>: “В Киеве сейчас очень неуютно, нет ни воды, ни света, везде развалины, пожарища, груды обломков, мусора”. 24-го декабря: “Сегодня целый день идет дождь. Я набрала под водосточными трубами шесть ведер воды. Какое счастье, можно будет помыться! За питьевой водой надо идти далеко, иногда даже на Глубочицу, через Покровский монастырь. Была на базаре: пуд картошки стоит сто рублей, но у меня есть своя, со своего огорода. Всего дороже спички – 60 рублей коробка”.

4-го января 1944 г.: “Первого января в десять часов вечера немецкий снаряд попал в наш двор. Сразу высыпались все стекла из окон фасада, где был взрыв. После всего пережитого это уже не страшно, но очень утомительно, нет покоя. Бомбоубежищ у нас нет, сидим по своим норам и слушаем – летит, подлетает, пролетает, пролетел и ... снова, сначала”.

“Одиннадцатого января начал работать водопровод, пошла вода. Ура! Наполняем всю посуду, стираем, моем все, что поддается мытью”.

14-го января пишу мужу: “Вот мой трудовой день: встаю в шесть утра, наощупь, при коптилке подметаю и убираю комнату, затапливаю железную печурку, грею вчерашний суп. Потом встает мама[,] и мы завтракаем. К девяти иду на работу, в Исторический музей, который начал работать с двенадцатого ноября 1943 г. К пяти возвращаюсь домой. Пока не стемнело, колю дрова во дворе или набираю в ведра снег, если вода не идет. Потом варю наш суп и картошку в мундирах. Эти кушанья приправляем крохотной дозой лука, поджаренного на кользовом масле[90*] – самом дешевом из растительных жиров. Маме полагается два раза в день чайная ложка сливочного масла. После обеда, если не очень устала, пилю на кухне дрова, или стираю, или на кофейной мельнице размалываю ячмень для каши. В девять часов ложусь спать”. Привожу эту под-

робную запись потому, что, по всей вероятности, это меню довольно обычно для гражданского населения военного времени и может считаться даже много питательней многих других.

30-го января 1944 г.: “С двенадцатого ноября 1943 года я по-прежнему занимаю должность старшего научного работника Киевского исторического музея и получаю 600 рублей в месяц, пятьсот грамм хлеба ежедневно, а с первого февраля и мама будет получать триста грамм хлеба ежедневно”.

18 февраля мне выдали паек и пропуска в хорошую столовую, а потом я получила продовольственные карточки[,] по которым магазины отпускали масло, яйца, крупу, муку, сахар – началась роскошная жизнь.

В Историческом музее в ноябре было всего два или три сотрудника, потом стали возвращаться бывшие в эвакуации, но вернулись лишь немногие. Все мужчины погибли на войне, смертью храбрых. Уцелели только Иван Васильевич Бондарь и Вадим Александрович Сидоренко, оба прекрасные работники и честнейшие люди. Музей не отапливался и работать было трудно, тем более, что сразу же пришлось спешно паковать и перевозить все материалы в новое помещение, чтобы освободить здание Музея Ленина, где немцы устроили свой музей.

Директором Исторического музея была назначена Галина Андреевна Николаенко – женщина на редкость способная, жадно стремившаяся к знанию, энергичная и сердечная. Ей удалось получить для музея бывшее здание Художественной школы, построенной на территории древнейшей части Киева, там, где с VII–VIII столетий находился детинец-кремль древнейшей столицы Руси. Трудно было бы найти место более удачное, более соответствующее назначению Исторического музея. Пришлось Галине Андреевне организовать и руководить новым переселением музея, работой трудной, хлопотливой, ответственной. Новое здание музея тоже не отапливалось[,] и все мы, человек 6–7 теснились в одной комнатке с железной печуркой, где лежала и бредила <больная> мать нашей сотрудницы. Мы составляли инвентарную опись наличных материалов и, попутно, по возможности, там, где сохранились довоенные каталоги, производили учет потерь и хищения врагом ценностей нашего музея.

Половину рабочего времени мы проводили на развалинах Крещатика и других районов, где разбирали груды кирпича, камня, строительного мусора, складывая отдельно каждый сорт материалов – дерево, железо, камень, керамику и многие другие находки. Работа необходимая, чтобы очистить город, вывезти обломки, мусор. Развалины уже проверены саперами, извлечены снаряды. Работать трудно, холодно, грязно, сил мало, но работать нужно[,] и это бодрит. И, главное, придает энергию сознание своего участия в жизни свободной Родины.

10-го мая 1944 г. приехал, наконец, из Саратова мой муж, постаревший, усталый и радостный.

Четырнадцатого ноября 1944 года умерла мама, тихо, без страданий, в полусне.

Девятого мая 1945 года вся советская страна и мы, освобожденные Советской армией, торжественно и восторженно праздновали великую победу, добытую ценой неизмеримых жертв.

(Н. Линка)

Киев [Підпис][40]
7-го сентября 1946 года

Авторизована з авторськими правками
скриптурна копія 1970-х років, машинопис (1-ий екземпляр).
НИОР РГБ, ф. 743, к. 20, ед. хр. 27

№ 19. Лист В. Шугаєвського головному редактору газети "Новое Русское Слово" щодо обставин загибелі Успенського собору Києво-Печерської Лаври, опублікований під псевдонімом А. Кошман-Коврайський. *Нью-Йорк, 10 лютого 1948 р.*

Как был разрушен Успенский собор в Киеве

Уважаемый г. редактор!

В номерах "Нового Русского Слова" от 30 и 31 января напечатана статья Олега Чеха "Правда о разрушении Киева", в которой автор, отвергая версию Джона Стайнбека о разрушении Киева немцами[91*], утверждает, что Киев систематически, планомерно разрушали еще до войны, а после занятия города немцами, разрушали и жгли большевики.

Утверждения совершенно правильные, не подлежащие никакому сомнению ни для кого из киевлян.

Однако, говоря о гибели главной церкви Киево-Печерской Лавры и древнего (XI века) Успенского собора, О. Чех пишет, что история гибели этого храма для него не совсем ясна. Лишь в общих чертах он передает ходившие по городу слухи (не вполне верные) о взрывах и пожарах в Лавре, закончившихся гибелью Успенского собора.

Будучи тесно связан с Лаврой долголетним пребыванием на ее территории и работой в одном из учреждений, помещавшихся в ее пределах, я хорошо знаю все, что происходило в Лавре от начала войны вплоть до выселения всех жителей Лавры в конце октября 1941 г., и достаточно осведомлен об обстоятельствах, при которых произошли взрыв и гибель Успенского собора. Так как культурно-историческое и национальное значение Лавры исключительно велико, а гибель главного храма ее, выдающегося историко-художественного памятника древней Руси, особенно ярко характеризует отношение большевиков к историческим памятникам, то я просил бы вас, г. редактор, не отказать в помещении в "Новом

[40] Власноручний підпис Н. Лінки (Геппенер) фіолетовим чорнилом.

Русском Слове" моего сообщения о том, как и от чьей руки погиб Успенский собор, равно как и о некоторых других обстоятельствах, связанных с этим событием.

Ряд зданий на территории Лавры был минирован большевиками в начале лета[41] 1941 г.[92*]. Об этом незадолго до вступления в Киев немцев проболтался моему знакомому, старому жителю Лавры, – а тот немедленно сообщил мне – подвыпивший энкаведист, один из группы сотрудников НКВД, производивший минирование. Загадочно и коротко он посоветовал моему знакомому поскорее убираться из Лавры, если он не хочет, чтобы на него свалилась лаврская колокольня. На вопрос встревоженного Х., что значит этот совет, энкаведист посоветовал ему ни о чем больше не спрашивать, а "катиться из Лавры".

Перед самым падением Киева мы имели случай убедиться в правильности совета энкаведиста. Накануне вступления немцев в Киев большая часть населения Лавры, опасаясь воздушных бомбардировок, сидела в подвалах лаврских корпусов. В одном из таких подвалов находилась моя семья. Все время вертевшиеся тут энкаведисты вдруг исчезли. Вскоре в подвал вошел один из них, подошел к висевшим на стене часам (раньше тут была контора какого-то учреждения, кажется штаб "Воинствующего безбожника"[93*]) и снял часовую гирю. "Зачем вы оставляете нас без часов, – сказала жена, – они тикают, и как-то спокойнее становится на душе". Энкаведист на мгновение остановился, затем подошел к жене и тихо сказал: "Детей жалко. Это мина"... Если бы не внезапно проснувшееся в душе энкаведиста человеческое чувство, все, находившиеся в подвале, через некоторое время погибли бы под развалинами взорванного здания.

Немцы вступили в Киев 19 сентября 1941 г., их обозы немедленно заполнили дворы и улицы Лавры. Но ненадолго. Утром следующего дня раздался первый взрыв. Взлетел на воздух юго-восточный угол огромного здания бывшего Арсенала, расположенного против западной стены Лавры. Сколько погибло при этом людей, проходивших и проезжавших в это время по улице, осталось неизвестно. Почти одновременно взорвались погреба бывшей лаврской позолотной мастерской (30-й корпус)[94*], расположенной на юго-восток от Успенского собора. Немецкие обозы в панике бросились из Лавры, и через короткое время никого из нем[ц]ев[42], кроме стражи у ворот в Лавре не осталось. Развалины взорванной части б[ывшего] Арсенала целый день дымились, а к вечеру разгорелись в настоящий пожар. Раздуваемый ветром огонь распространялся по зданию. С трепетом смотрело население Лавры, как тучи искр неслись в сторону Лавры и падали на крыши лаврских корпусов. Тушить пожар было нечем – не было ни пожарных рукавов, ни, главное, воды. И вот глухой ночью от искр загорелась 100-метровая лаврская колокольня[95*]. Огонь сначала охватил деревянный пол балкона, опоясывавшего один из верхних ярусов колокольни, а затем

[41] Тут явна помилка (чи то авторська, чи редакторська), за змістом мало б бути *осени*

[42] В оригіналі помилково *немюев*

перебросился внутрь яруса. Стали гореть полы и огромные дубовые балки, на которых когда-то висели многопудовые колокола. Но междуярусные перекрытия оказались чрезвычайно огнестойкими, и бушевавшее пламя не распространилось ни в верхние, ни в нижние ярусы колокольни. К утру огонь уменьшился, и появилась надежда, что колокольня уцелеет. Утих, а затем и совсем прекратился пожар здания б[ывшего] Арсенала (огонь тоже не везде мог преодолеть мощные горизонтальные и вертикальные преграды внутри здания). Лишь упорно горел какой-то архив, помещавшийся в старинной Феодосиевской церкви[96*], стоявшей против взорвавшегося угла Арсенала. Церковь загорелась часа за два до пожара колокольни. В этой последней огонь держался весь день и к ночи как-будто усилился, но за пределы яруса не выходил.

Утром следующего дня немцы привезли особо длинные пожарные рукава, срочно доставленные на самолетах, как говорили, из Берлина, протянули их до Днепра (расстояние во много сот метров) и приступили к тушению еще горевшей, хотя и слабо, части колокольни.

Через несколько часов пожар колокольни был окончательно ликвидирован. Архив же в Феодосиевской церкви медленно горел еще несколько дней. Толстые стены церкви уцелели и нигде не обвалились, но внутренность выгорела вся.

Кажется[,] еще во время пожара колокольни были перенесены из Успенского собора в другие помещения богатое собрание старинных церковных облачений и икон[97*], так как предполагалось, что собор минирован и может взлететь на воздух.

Приблизительно в середине октября отдан был приказ перенести обратно в собор вынесенное ранее оттуда собрание историко-художественных предметов. На возражение лица, которому была поручена операция[98*], что это рискованно, так как собор, по его убеждению, минирован, рассерженный немец сказал: “Мины у вас в голове, а не в церкви! Слушайтесь приказа”. Пришлось подчиниться. Собрание было перенесено в прежнее помещение в ризнице собора.

Между 20 октября и 1 ноября немцы выселили всех жителей Лавры[99*] и разместили их в бывших еврейских квартирах, преимущественно на Подоле (нижняя прибрежная часть города). Лавра совершенно опустела. У ворот ее стояла стража, никого[43] не пропускавшая внутрь без специальных разрешений.

3 ноября днем жители города услышали сильнейший взрыв, и в то же мгновение над Печерском, в стороне Лавры, поднялся огромный столб рыжего дыма. Вскоре выяснилось, что взорвалась главная церковь Лавры – Успенский собор.

Как это случилось?

Существовали две версии. Согласно одной, немцы, не найдя в соборе мин, несмотря на усиленные поиски их, решили пустить электрический ток в осветительную сеть собора. Так как некоторые сомнения по поводу мин все же

---

[43] В оригіналі окремо *ни кого*

оставались, то на всякий случай был отдан приказ всему населению вокруг Лавры, в радиусе до 1/2 километра, оставить свои жилища на несколько часов и выйти за пределы запретной зоны. Затем был пущен электрический ток. Собор взорвался...[100*]

По другой версии, немцы будто бы нашли мины, но заложенными так, что вынуть их без взрыва было технически невозможно. Можно было ожидать, что через некоторое время они взорвутся сами. Тогда решено было взорвать церковь, приняв необходимые меры предосторожности[101*], чтобы не пострадало окрестное население.

Довольно долго после взрыва немцы не пускали в Лавру никого. И когда, наконец, была впущена особая комиссия, составленная из некоторых служащих культурных учреждений, размещавшихся в Лавре – это было в 20-х числах ноября – глазам вошедших представилась потрясающая картина. На месте величественного собора возвышалась бесформенная хаотическая груда развалин, состоявшая из древнего и новейшего кирпича, дикого камня, разбитых деревянных балок, перекрученных железных балок и прутьев, исковерканных золоченых листов меди (покрытие собора), кусков штукатурки с фрагментами покрывавшей их живописи, кусков тканей и множества разбитых и изувеченных до неузнаваемости других предметов. Однако возносилась над этим хаосом уцелевшая часть юго-восточной стены храма с фигурами святых на ней, увенчанная чудом сохранившимся золотым куполом с крестом наверху[102*]. Всевозможные обломки валялись на обширной площади перед собором, а в ограде небольшого скверика, расположенного вблизи юго-западного угла собора, яркими пятнами выделялись, перемешанные с кирпичом, железом и древесными ветвями, куски и почти целые старинные церковные облачения. Причудливо висели они в разных местах и на изломанных ветвях скверика. Все эти облачения силою взрыва были вынесены наружу из ризницы собора, расположенной как раз в юго-западном углу собора.

Не имею возможности говорить тут, что делалось потом. Скажу лишь, что бродя по развалинам, я находил части предметов, находившихся в соборе во время взрыва, и между ними нашел большой кусок художественной серебряной (с деревом) дарохранительницы стиля Empire, подаренной Лавре Александром I. Я передал ее затем в музей. Этот факт – находка фрагмента среди развалин – равно как и найденные на поверхности их и снятые с деревьев старинные облачения – их было несколько десятков – и между ними встречались образцы изумительной красоты и большой историко-художественной ценности – ясно доказывает, что немцы, по своей глупости, ничего не вынесли из собора и почти все художественные ценности, хранившиеся там, были погребены под развалинами собора[103*].

Таким образом, утверждение Стайнбека, что немцы-де ограбили собор, а затем, чтобы скрыть следы преступления, уничтожили его – ложь, внушенная большевиками наивному американцу, чтобы его устами поведать миру о немец-

ком варварстве, скрыв следы собственного страшного преступления перед своим народом и всем цивилизованным миром.

Зачем было немцам скрывать свое "преступление", если они открыто[,] и никого не стесняясь[,] грабили и тащили к себе все, что им нравилось? Зачем им было уничтожать собор, одно из главных украшений Киева, в самый разгар триумфального шествия по Украине, когда Красная армия стремительно отходила в глубь страны, немцам и в голову не приходило, что им придется уходить из Киева?

Успенский собор Киево-Печерской Лавры, величественный, неповторимый культурно-исторический памятник времени расцвета искусства Киевской Руси, уничтожен большевиками. Это факт, которого никогда не забудет и не простит цивилизованный мир.

А. Кошман-Коврайский

«Новое Русское Слово". – Нью-Йорк, 10 февраля 1948 г. – № 13074. – С. 3.
Опубліковано (з лакунами):
Курас Г. Валентин Шугаєвський про зруйнування Успенського собору Києво-Печерської Лаври // Пам'ять століть. – 1997. – № 6 (9). – С. 149–152

№ 20. Стаття професора Б. Жука про пожежі у Києві восени 1941 р. та події, пов'язані з вибухом Успенського собору Києво-Печерської Лаври. *Мюнхен, 1956 р.*

Пожары в Киеве в 1941 году

Наступавшие летом 1941 года немцы были еще далеко от Киева (заняли только Бердичев), но вокруг города уже начались пожары; каждый вечер были видны зарева, главным образом, в западной стороне. Усиленно распространялись в городе слухи, что это немцы жгут наши заводы и фабрики. Такие слухи были на руку большевикам, и целью их было вкоренить в население (которое ожидало немцев как избавителей) ненависть к наступающему врагу.

Вначале казалось непонятным, каким образом находящиеся еще так далеко немцы могли поджигать фабрики и заводы, да и для чего немцы жгут ценное имущество, если они встречают лишь слабое сопротивление? Но потом горожанам стало понятно, что пожары устраивают сами же большевики, чтобы выполнить приказ Сталина – "оставлять врагу только чистое поле"[104*]. Чем более приближался фронт, тем ближе к городу подступало кольцо пожаров.

Немцы заняли Киев. Выезд из Киева без особого разрешения был запрещен, а разрешения выдавались в отделении комендатуры, которое находилось в самом центре города, на углу Крещатика и Прорезной улицы.

На третий день прихода немцев мне пришлось быть по делам в части города, носящей название Липки. Около 2-х часов дня я услышал сильный взрыв со

стороны Крещатика. Оказывается, был взорван угол дома, в котором находилось отделение комендатуры[105*]. От взрыва погибло около 20 немецких офицеров и много киевлян, стоявших в очереди за получением пропусков.

Борис Касьянович Жук (1878–1960). Німеччина, кінець 1950-х рр.

Этот взрыв был сигналом для начала другого действия большевиков. Вскоре после этого взрыва, вдруг загорелся на Крещатике жилой четырехэтажный дом № 7[106*] (в начале Крещатика, считая от Царского сада) и загорелся в среднем этаже.

Уходя из города, красные взорвали водопроводную станцию, и поэтому борьба с огнем представляла особые трудности. Очевидно, предвидя это, немцы доставили на самолете из Германии нагнетательные насосы со шлангами, чтобы качать воду для тушения пожаров непосредственно из Днепра. Но, когда насос стал подавать воду на Крещатик, случилась авария: шланги у Днепра оказались разрезанными. Немцы немедленно предприняли облаву и захватили в момент резки шлангов семь человек, которых немедленно расстреляли у входа в Царский сад. Среди расстрелянных один был пожилого возраста, лет пятидесяти, по внешнему виду – рабочий, а остальные – в возрасте 19–25 лет. Возле них валялись на земле их документы, в том числе и комсомольские билеты.

Борьба с пожаром дома № 7 была после этого продолжена, но вдруг начался следующий пожар в доме № 11, и опять пожар возникает в среднем этаже. Стало ясным: несомненно – поджог.

Как было после установлено немецкими следственными органами, большевики, покидая город, оставили в нем целую армию своих агентов. Эти агенты (чины НКВД), располагая квартирными ордерами, занимали комнаты в домах центра города по особому плану. Согласно этому плану, почти в каждом доме на Крещатике и в прилегающих к нему улицах комнаты в средних этажах оказались за агентами; возможно, что и один агент мог занимать комнаты в ряде домов. Техника поджога была очень проста: днем, в служебное время, когда многие квартиранты отсутствовали, агент НКВД приходил в комнату, обливал керосином мебель и пол, поджигал и выходил из комнаты, заперев ее на ключ. Огонь быстро распространялся по переборкам на другие этажи, и весь дом пылал.

Пожары, начавшись в стороне Крещатика, прилегающей к Царскому саду, постепенно продвигались в сторону Бессарабки, захватывая части Думской площади и улиц: Институтской, Николаевской, Прорезной, Лютеранской, Фундуклеевской.

Немцам, по-видимому, сначала не приходило в голову, что эти пожары производятся советской агентурой. Желая приостановить распространение пожаров, они взрывали соседние с горящим дома, но, конечно, эта мера пожаров не останавливала. Горела лучшая часть города, пяти-шестиэтажные дома: две самые лучшие громадные гостиницы – Гранд Отель и Континенталь, цирк, одиннадцатиэтажный дом Гинсбурга и т.д. Сначала горела левая сторона Крещатика (если считать со стороны Царского сада), а затем были подожжены дома и с правой стороны. Конечно, при таких условиях ни остановить пожаров, ни потушить их не было никакой возможности, так как вода из Днепра подавалась в ограниченном количестве, а пожары возникали один за другим.

Здесь попутно следует упомянуть о взрыве Лавры. На территории Лавры, в так называемом Музейном городке, был расположен ряд музеев – Антирелигиозный, Исторический, Театральный и др. Здесь же, на территории Лавры, жили некоторые лица, служащие музеев. Еще до прихода немцев НКВД предложило администрации музеев сдать ключи от всех помещений, а частным лицам в трехдневный срок выбраться из занимаемых ими квартир на том основании, что на территории Лавры будет находиться Штаб обороны Киева. Когда это распоряжение было выполнено, около всех ворот, ведущих на территорию Лавры, были поставлены часовые, и вход был строжайше воспрещен[107*]. Что там делало НКВД – неизвестно, но оно располагало и временем, и полным отсутствием посторонних свидетелей.

Когда немцы заняли Киев, распространился слух, что жители Киева хотят в ближайшие дни устроить в Лавре торжественное богослужение с молебном об избавлении от большевиков с присутствием высшего немецкого командования.

Автору этой статьи пришлось видеть накануне старшего научного работника Лаврского музея – покойного Н. Черногубова. Он советовал предупредить немецкое командование о том, что Успенский собор минирован[,] и что необходимо отменить богослужение. Видимо, Черногубов сделал это предупреждение, и богослужение было отменено. Взрыв произошел как раз в тот час, на который было назначено это богослужение[108*]. Взрыв был чрезвычайно сильным; по-видимому, взрывчатое вещество было заложено в разных местах под Великой Успенской церковью, так что мусор, образовавшийся после взрыва, представлял из себя громадную, довольно правильную коническую форму, а местами валялись по всему погосту крупные камни и около Святых Ворот лежал большой кусок деревянной балки, отлетевший примерно шагов на сто от места взрыва. От здания собора остался в вертикальном направлении только очень небольшой угол строения высотой приблизительно в два этажа. Все здание церкви было

построено чрезвычайно капитально, стены, арки все было сделано очень основательно, но под церковью было проведено отопление, была целая система ходов, и для НКВД заминировать это здание не представляло особых затруднений. (Вообще большевики достигли в области разрушений святынь больших "достижений". Так, при взрыве в Киеве Златоверхого Михайловского монастыря[109*] все строение сразу как бы осело на землю, и кирпичи здания отлетали в сторону недалеко; то же самое наблюдали в Харькове при взрыве Собора[110*] и в других местах).

Уничтожив взрывом Успенский собор, советские агенты вели и дальше работу по разрушению Лавры. В частности агентура применила для этого следующий способ.

Во время немецкой оккупации у населения были сильные затруднения с топливом. Ордеры на получение топлива выдавала особая комиссия при Городской Управе. Заведующим отделом топлива при Городской Управе оказался бывший чин НКВД, что было после обнаружено специальной комиссией, образованной немецкими властями. Этот член отопительной комиссии выдавал жителям ордеры на топливо, которое владелец ордера мог получить, разбирая в Лавре не пострадавшие от взрыва дома (одноэтажные старинные строения, в которых находились ранее келии монахов), находящиеся по обеим сторонам дороги, ведущей от Св. Ворот к Великой церкви. И только, когда этот агент был разоблачен, выдача подобных ордеров была прекращена.

Существует мнение, которое распространялось советской пропагандой, что взрыв Лавры устроили немцы. Подобное утверждение было необходимо большевикам, с одной стороны, для того, чтобы возбуждать население против немцев, а с другой – чтобы сложить с себя вину за преступление.

Невольно возникает вопрос: для какой цели и зачем немцам нужно было взрывать Лавру, не имеющую никакого отношения ни к стратегии, ни к политике, тратить на это большое количество взрывчатого материала и возбуждать против себя население?

Что Великая церковь, знаменитая исторически и в архитектурном отношении, представляла из себя большую ценность и по находящимся в ней старинным предметам, немцы были прекрасно осведомлены, и они даже на должность заведующего Музейным городком назначили специальное лицо – немецкого офицера[111*]. Что немцы были озабочены сохранением всех этих ценностей, видно из следующего: старший научный работник музея, покойный Н. Черногубов, немедленно по вступлении немцев в город перенес из ризницы церкви в здания келий и в помещения около Св. Ворот[112*] чрезвычайно ценное громадное собрание старинных вышитых подризников, старинных риз и др. уникальных тканей, даренных царями и гетманами, а также много исключительных по своему богатству, редкости и ценности древних икон, ценнейших старинных книг и церковной утвари. Немецкий офицер, заведующий Музейным городком, распорядился все

эти вещи отнести обратно в ризницу церкви, так как находил, что размещение их в домах не является безопасным в отношении кражи. На возражения Н. Черногубова, что он опасается взрыва церкви, офицер усмехнулся и сказал, что этого быть не может. Все вещи были перенесены обратно и погибли при взрыве. Об этом пишущему эти строки лично рассказывал Н. Черногубов. Это вполне подтверждает, что к взрыву Успенской церкви немцы не имели никакого отношения. Во всяком случае, если бы они минировали церковь, то об этом знал бы немецкий офицер, заведующий Музейным городком и, конечно, он не отдавал бы распоряжения переносить ценнейшие вещи на место будущего взрыва. Кроме того, доставка большого количества взрывчатого вещества и работы по минированию были бы замечены посторонними, так как доступ на территорию Лавры был при немцах сравнительно свободен[113*], для всех, кто имел какое-либо отношение к музеям, находящимся на ее территории, был совершенно открыт, и работы по минированию нельзя было бы не заметить; наоборот, пребывание НКВД в Лавре в течении 2–3 недель при абсолютной изолированности территории давало большевикам полную возможность минировать Лавру. Говорили тогда, что немцами была задержана какая-то женщина, которая сообщила о минировании церкви и даже указывала время взрыва, но, будто бы времени до взрыва оставалось немного, и немцы не решились разминировать церковь[114*].

Нет никакого сомнения в том, что взрыв в Лавре – работа большевиков, выполненная оставленной в Киеве агентурой НКВД. Агентов в свое время было оставлено достаточно и в самой Лавре, свидетельством чему является убийство старшего научного работника музея вышеназванного Н. Черногубова полицейскими из чинов советской разведки, проникших в полицию при Лавре. К Черногубову вечером явились на квартиру лаврские полицейские и вызвали его якобы в полицейское управление. Через некоторый промежуток времени у наружной стены Лавры (в сторону города) был обнаружен в очень неглубокой яме, засыпанной землей, труп Н. Черногубова[115*]. Он погиб, как антибольшевик.

Крещатик горел дней десять. Пылали пятиэтажные громады, выходящие своими фасадами на Бессарабскую площадь, догорали дома за углом на Крещатике, а дальнейшие, сгорев, дымились. Повсюду стояли немецкие солдаты, не пропускавшие никого близко к пожарищу. Не видно было пожарных, да они были и лишними, так как ничего нельзя было сделать при таком грандиозном пожаре, располагая одним шлангом, подающим воду из Днепра. Далее Бессарабки пожар, однако, не пошел. Каким-то образом уцелело от пожара несколько домов на Крещатике среди руин и одно здание, находящееся на площади – Дума, но через несколько дней агенты сожгли и Думу[116*].

В городе возникла паника. Где предел пожаров? Всем было ясно, что город жгли энкаведисты, но на чем они остановятся? Люди спали, не раздеваясь, в ожидании пожара, и мысли всех были сосредоточены только на пожарах, от которых, казалось, не было спасения. Каждый большой дом ожидал у себя воз-

никновения пожара, а с ним и меньшие, находящиеся рядом. Основания для паники были вполне достаточные – вдруг загораются лавки Сенного базара, огонь бушует, и жители Б[ольшой] Житомирской, Львовской, Сретенской и Бульварно-Кудрявской улиц с напряжением и тревогой следят, в какую сторону, на какую из улиц перекинется огонь. В начале каждой улицы стояли толпы людей, некоторые держали в руках иконы и произносили молитвы.

Когда во время войны жгут города с определенной целью – ослабить своего противника, – это до известной степени объяснимо. Так, например, поступили немцы, уходя из Киева в 1943 году. Они тоже жгли и разрушали город, но тогда они, уже побежденные, отступая, старались нанести врагу возможно большие потери и хоть несколько задержать его наступление. Но когда в Киеве жгли город, его лучшую часть, сами, так сказать, хозяева, – это было дико, нелепо и неоправдываемо никакими военными соображениями. Только в глубоко преступной голове советского диктатора могла возникнуть подобная мысль.

Проф. Б. Жук

Вестник Института по изучению СССР. – Мюнхен, 1956. – № 2. – С. 106–110.
Інші публікації (скорочений варіант у перекладі на українську мову):
Жук Б. Чорногубов – антибільшовик // Пам'ятки України. – 1991. – № 4. – С. 55

№ 21. Спогади колишнього політв'язня сталінських концтаборів П. Василевського щодо знищення Успенського собору Києво-Печерської Лаври. *Дрогобич, 14 грудня 1991 р.*

Хто знищив Успенський собор у Києві?

Споконвіків архітектурне обличчя Києва визначалося трьома найвидатнішими пам'ятками древньої української архітектури: Собором святої Софії (1037 р.), Успенським собором (1078 р.) Лаври і Михайлівським Золотоверхим собором (1113 р.) однойменного монастиря.

Початок гітлерівського нашестя (1941 р.) на Україну застав Київ уже без останнього собору, знищеного на початку 30-х років большевицькими вандалами за наказами з Москви.

[19][44] вересня 1941 року до Києва увірвалися німецькі війська, а вже 24 того ж місяця, ніби не знати чому, почалися масові вибухи та пожежі в будинках на Хрещатику. Тисячі киян не могли збагнути, хто був призвідцем злочинних руйнувань столиці України – чи фашисти, чи залишене комуністичне підпілля. Ледь-ледь почало вгасати пожарище серед руїн, як 3 листопада 1941 року пополудні Київ здригнувся від ще одного потужного вибуху. Успенський собор перетворився на румовище. …Збігали роки, а в усіх совєтських джерелах утверджувалася думка, що знищення Успенського собору – це справа рук фашистів. Так гадав і я, доки в 1949 році в спеціальному режимному політичному таборі Інти з умовною

[44] У документі помилково *20*

Пантелеймон Казимирович Василевський (1922–2014). Дрогобич, 1989 р.

назвою "Мінлаг"[117*] в його "лагерном отделении" № 1[118*] випадок не відкрив мені очі на справжніх призвідників зруйнувань у Києво-Печерській Лаврі.

Наприкінці червня 1949 року до нашого табору прибув невеличкий етап з Ленінграда – з два десятки політв'язнів. Серед них вирізнявся "фраєр" військової виправки, сухорлявий блондин з холодним поглядом сталевих очей. Підпільний провід ОУН з'ясував, що прибулець на прізвище Спановський (імені не пам'ятаю) – колишній офіцер НКВД, який за невідомі провини був засуджений ще в 1944 році військовим трибуналом до десяти років таборів і уже відбув половину терміну. Що саме йому було інкриміновано, ми дізналися не відразу. Тому допускалося, що це міг бути провокатор чи "стукач". Працював на шахті № 1. 30 червня 1949 року я з допомогою закарпатця Василька Рогача[119*] зумів уникнути етапування на Воркуту, за що начальник "лагерного отделения" № 1 капітан Полєвой загнав мене на два місяці суворого режиму в "бур"[120*]. Відбувши покарання, котрогось дня я зайшов до барака № 18 погомоніти про нагальні справи з провідником табірної ОУН Адамом Кашубою. З ним ми були пов'язані дуже міцно, довіряючи навзаєм. Підійшовши до закутка, де мешкав Адам, я від здивування трохи оторопів. Побіля нього на нарах сидів Спановський і з посмішкою оповідав щось Адаму. Сівши оддалік, я спостерігав за ними. Коли ж Спановський пішов, я запитав Адама, що має означати ця начебто невимушена співбесіда.

– Друже Паньку, – мовив Адам, – хіба ти не чув приказку про гору з горою? Уяви собі, я з цим чекістом запізнався за досить складних умов ще восени 1941 року в Києві.

Адам снував свій спогад далі й далі, а я слухав. З того всього запам'яталося таке. Коли у вересні 1941 року німці зайняли Київ, то випередивши їх на кілька днів, туди нелегально просочилася частина так званої похідної групи ОУН-Б, зрозуміло, без відома чи згоди німаків. Адам, родом з Житомирщини (педагог за фахом), знаючи добре Київ і фотосправу, негайно розгорнув фотографію для прикриття нею однієї з конспіративних явок осередків ОУН-Б у місті. Саме під ту пору фотографію іноді відвідував як клієнт Спановський, видаючи себе за комерсанта. Відвідини не зостались поза увагою підпілля. Адама було попереджено, що цей "тип", який видає себе за фольксдойча на прізвище Кіфер (Вишня), є або

Адам Андрійович Кашуба (1914–1951). Володимир-Волинський, 1947 р.

агентом гестапо, або – НКВД з числа тих, котрі шкодять не так німцям, як свідомим українцям, яких видають фашистам на страту. Одне слово, залишена в Україні агентура НКВД руками фашистів винищувала свідомий український елемент, який уцілів від розправ у 30-ті роки або прибув з еміграції. Після того, коли вщухли пожежі Хрещатика, Кіфер попередив: "Ти мене ніколи не бачив, а я тебе". Небавом стався варварський вибух, який знищив Успенський собор в Лаврі, а Кіфер зник, здавалося, назавжди... І ось аж де нам судилося здибатися.

– Що ж він тобі каже про вибух у Лаврі, чи знає щось? – спитав я Адама.

– О, ця бестія знає, мабуть, всі подробиці, але розповів, гадаю, не все.

З оповіді Спановського виходило, що його посадили через "промах с Успенкой" і "попа Тиссо". Схема трагедії вимальовувалася так. Докладні плани мінування Софійського собору і Лаври були розроблені ще в 1934 році спецами НКВД. Тож з початком війни 1941 року, допускаючи ймовірну здачу Києва, в Лавру і Софію енкаведисти завезли вибухівку з метою знищення святинь ущент. Навіщо? По-перше, допускали: якщо Київ займуть німці, то не без того, аби окупанти не влаштовували церковних урочистостей – "благодарений за освобождение" силами духовних достойників Російської православної церкви, котра панувала монопольно в Україні. Отже, дуже можливо, на таку врочистість до котрогось із знаменитих соборів завітає хтось із провідних діячів Рейху чи генералітету. Не виключали появи Гітлера, Герінга, Гіммлера чи Геббельса... Отоді-то думали "гахнути" з допомогою залишених агентів-диверсантів, як зробили з Хрещатиком. По-друге, якщо б цей варіант не вдався, то з вибухом чекали б аж до Різдва 1942 року, коли в соборі неодмінно буде Служба Божа за участю міської верхівки... В цьому випадку вибухи приписали б фашистам, які, мовляв, нищать пам'ятки "древней русской архитектуры", не української, звичайно. Коли лаштували мінування Успенського собору (і Софії)[121*], то для страхування було змонтовано аж три види запалів: радіосигналом із поста спостереження, електродетонатором через секретний кабель і нарешті найпростіший – від шнура запального. Пункт спостереження діяв постійно з двох місць так, щоб у полі зору була в'їзна брама Лаври. І ось цей день настав. Зранку 3 листопада Лавру було оточено подвійним колом солдат і поліції. Але через недбальство котрогось агента не встигли зауважити, хто саме прибув до

брами Лаври трьома лімузинами в супроводі ескорту[122*]. Чекісти були певні: у Лаврі є "ХТОСЬ" дуже значний з гітлерівської верхівки. Зачекали кілька хвилин, щоб дати можливість увійти в собор "гостям". Задіяли радіокоманду на детонатори в підвалах собору. Тиша... Вибуху не сталося. Прикро! Заметушилися біля електрокабельних засобів, спливав час. Нарешті вдалися до крайнього заходу, піславши через підземелля мінерів, по суті – смертників, підпалювати шнури[123*]. Спливло ще чимало часу, заки "гахнуло". Але це вже був вибух заради вибуху, бо відвідувачі виїхали з Лаври до міста. Зате величезний прекрасний собор перетворився в румовище. Шедевр перестав існувати! Загинули й мінери. Як з'ясувалося згодом, ніхто з фашистської верхівки Лавру не відвідував, а прибув тільки Йозеф Тісо – глава тодішньої профашистської державки Словакії, який мав духовний сан, і через що чекісти зневажливо називали його "попом".

За таку скандальну невдачу з підривом Успенського собору всіх учасників операції судив військовий трибунал НКВД у 1944 році. Спановський отримав "червонець", а когось із керівників засудили до розстрілу.

ПОСТСКРИПТУМ: Адама Кашубу за вироком військового трибуналу Архангельського військового округу від 26.10.1950 року було розстріляно разом з десятьма політв'язнями за створення табірної повстанської організації під назвою "Північне сяйво"[124*]. Славна, мужня була людина і незламний український патріот – незабутній Адам Кашуба. Слава йому вовіки!

Пантелеймон Василевський.
м. Дрогобич

За вільну Україну. – Львів, 14 грудня 1991 р. – № 228 (353). – С. 2.

Опубліковано:
Кабанець Є.П. Загибель Успенського собору: міфи і дійсність. Документальне розслідування. – К., 2011. – С. 363–365

№ 22. Розповідь колишнього начальника штабу 207-го окремого батальйону інженерних загороджень полковника у відставці О. Немчинського про мінування Хрещатика, Києво-Печерської Лаври та інших споруд Києва у серпні–вересні 1941 р., знищення Успенського собору та розмінування території Лаври у листопаді 1943 р.

Київ–Москва, 29 вересня 1991 р.[45]

Незадовго до початку війні в Київському особливому військовому окрузі почали формувати суворо засекречені підрозділи спеціального мінування. Їхнею

[45] Текст спогадів для публікації у газеті "Літературна Україна" підготував києвознавець Д. Малаков на основі усних спогадів О. Немчинського, записаних у Києві влітку 1990 р., а також книжки О. Немчинського "Осторожно мины!" (М., 1973) та його статті "Перевірено, мін немає!" (Київ. – 1986. – № 11. – С. 118–122). Підготовлений у Києві Д. Малаковим текст спогадів був відправлений до Москви О. Немчинському, який власноручно завірив їх 29 вересня 1991 р.

зброєю стали міни, керовані по радіо, або техніка особливої секретності (ТОС). Подібної зброї світ ще не знав.

Бойові одиниці ТОС спочатку розмістили в 45-му окремому інженерному полку в Києві, на вулиці Довнар-Запольського. Тут ретельно відібрані командири й бійці вивчали таємничі прилади, особливості їхньої установки й приведення в дію. У другій половині травня 1941 року, коли 11-й, 13-й, 15-й окремі взводи спеціального мінування виїхали до літніх інженерних таборів на п'ятнадцятий кілометр Житомирського шосе, надійшла термінова депеша: командуючий округом, Герой Радянського Союзу генерал-полковник М.П. Кирпонос наказав провести показ дії ТОС з бойовими зарядами на зборах командного складу округу, які призначалися на червень. Показ мали здійснити командир 11-го окремого взводу лейтенант М.С. Татарський, начальник взводної радіостанції "РУС-3" лейтенант Єфімов і командири відділень радіомінерів сержанти Антонов і Козлов. Обладнання й живлення радіостанції розміщувалося на двох вантажівках, а ще на двох автомашинах – прилади Ф-10[125*] і самі радіомінери. Тренування скінчилося в суботу 21 червня, а на ранок почалася війна. На Київ упали перші німецькі бомби.

Понад два місяці захисники столиці України мужньо стримували шалений натиск ворога. І коли над містом нависла смертельна небезпека, розпочалися підготовчі роботи по приведенню в дію неймовірного плану, задуманого надто високо "нагорі": передбачалося перетворити весь Київ на жахливу мінну пастку для гітлерівців, тільки-но вони захоплять місто.

Роботами по мінуванню Києва й переправ через Дніпро керував начальник інженерних військ 37-ої армії полковник Олександр Іванович Голдович, уродженець Білорусії, учасник боїв на озері Хасан, а після війни – генерал-лейтенант. Вже перебуваючи на відпочинку, через багато років[, він][46] з болем розповідав, яку страшну муку пережив, [коли був] змушений вирішувати долю Києва і киян. Якою ж, думав тоді, у сорок першому, буде ціна за кожного вбитого німецького солдата... Чи зумісні заплановані втрати... Та гаслом дня було – смерть німецьким окупантам! Смерть за будь-яку ціну... Вже з часом, оцінюючи минуле, ще більше зрозумів, що ота київська мінна операція не мала прецеденту в історії воєн ані за своїми масштабами, ані за технікою виконання. Задум передбачав масованість і раптовість, а ще більше – деморалізацію німецьких військ, породження серед них "епідемії мінобоязні", забобонного очікування повторення мінної війни в інших містах. Вважалося, що німці займатимуть під штаби, військові та окупаційні установи, казарми, склади тощо[,] існуючі споруди аналогічного призначення в Києві. Врешті, так воно й сталося. Передбачалося, що їхні сапери-піонірен[126*] перевірятимуть ті споруди на відсутність мін, тож чимало уваги приділялося підвищеній секретності.

---

[46] Тут і далі у квадратні дужки взято вставки, зроблені Д. Малаковим при публікації спогадів.

Наприкінці серпня до штабу оборони Києва на Володимирській, 24[127*] викликали поодинці командирів підрозділів, яким безпосередньо доручалося руйнувати місто, окремі споруди. Завдання ставилося виключно в усній формі віч-на-віч підполковником Кашниковим – від штабу Південно-Західного фронту, полковником Голдовичем – від 37-ої армії, в присутності спеціаліста-мінера капітана Хилякіна. Так завдання одержали командири окремих взводів спеціального мінування Михайло Красиков, Борис[47] Левченко, Олег Лутін, Михайло Татарський... Наказ є наказ. Мінували Хрещатик, Думу, Будинок оборони, пасаж, готелі, цирк, штаб округу (після війни в цій будівлі на Банковій вулиці розмістився ЦК партії), будинки на Прорізній, держбанк, НКВС, Будинок офіцерів, Верховну Раду, Раднарком, Києво-Печерську лавру, Музей українського мистецтва, Музей Леніна, Оперний театр тощо. Мінували комунікації вздовж Дніпра, спуски до мосту імені Євгенії Бош, його берегові опори, дефіле на набережній навпроти Аскольдової могили, підступи до Поштової площі, берегові опори Дарницького залізничного мосту тощо. Полковник Голдович наполягав саме на мінуванні комунікацій, доречно вважаючи знищення цивільних громадських споруд, тим більше історичних та мистецьких пам'яток[,] безглуздим з військової точки зору і аморальним – з громадянських позицій. Але, знов-таки, наказ є наказ – закон для військового.

Спочатку мінування Києва провадилося по ночах, але перебіг подій на фронті змусив поквапитись, тож працювати довелося і вдень. Задля відвернення уваги солдати-мінери перевдягалися в робітників-ремонтників, та кияни швидко здогадалися, що то за "водопровідники" та "шляховики". Втім, всі мовчали, навчені мовчати та добре розуміючи, що то значать в умовах війни довгий язик.

Настало 19 вересня. Останні частини Червоної армії залишали місто. Злетів у повітря міст імені Євгенії Бош[128*], запалав дерев'яний Наводницький (тепер на тих місцях відповідно Метроміст та міст ім. Патона). Гітлерівці увійшли в столицю України. Почався відлік 778 днів окупації...

Тепер щодо [Л]аври. Крім Успенського собору, там заздалегідь було заміновано оглядовий майданчик біля корпусу номер 30[129*] – колишньої іконописної майстерні – так званий "Вид". З цього дуже зручного спостережного пункту відкривався чарівний краєвид на Лівобережжя, мости й Дніпро. Тут і було закладено на глибині до трьох метрів 1200 кілограмів амоніту, дитонатори і радіоприлади. Керований по радіо вибух гарантував руйнування підпірної стіни. 20 вересня німці, нічого на підозрюючи, розташували там свій спостережний пункт і зенітну батарею. На Великій дзвіниці вивісили прапор Вермахту. Але вночі хтось підпалив дзвіницю, і прапор обгорів. Німці повісили прапор нижче,

---

[47] У документі помилково *Володимир* (див. *Klaus Jochen Arnold.* Die Eroberung und Behandlung der Stadt Kiew durch die Wehrmacht im September 1941: Zur Radikalisierung der Besatzungspolitik // Militärgeschichtliche Mitteilungen. – Bd. 58. – 1999. – S. 52).

але стався новий підпал[130*]. Тоді фельджандармерія почала шукати винуватців, і над групою підривників на чолі з лейтенантом Олегом Лутіним, яка переховувалася в печерах, нависла небезпека. Та окупанти не наважилися піти в печери. [20][48] вересня на майданчик "Виду" виїхало кілька легкових авто, з них вийшли генерал, офіцери, довго милувалися краєвидом. А о 15 годині землю струсонув потужний вибух, частина стіни завалилася, перекривши шлях на Нижню лавру, а всіх, хто стояв на майданчику, змело вибуховою хвилею. Так спрацював черговий, після мостів, радіовибух, скерований чи то з мобільної польової "РУС-3" десь з Бориспільського лісу, чи то з Москви[131*] – з радіостанції імені Комінтерну. А сигнал на вибух було подано з Лаври... Корпус номер 30 не <*дуже*>[49] постраждав.

24 вересня пролунав перший вибух на розі Хрещатика і Прорізної, де розташувалася німецька комендатура міста, за тим вибухом почало гупати в різних місцях головної вулиці міста, і зчинилася грандіозна, небачена досі пожежа, яка тривала майже тиждень. Було знищено величезну кількість житлових і громадських будівель. Ніхто ще, здається, не наважився полічити, скільки ж тоді загинуло окупантів, а скільки – киян...

Але дещо німецькі сапери-піонірен спромоглися врятувати від вибухів і відверто пишалися цим. Так, серед пам'яток Києва, врятованих гітлерівськими загарбниками (яке дивне сполучення слів), виявилися видатні споруди. Отямившись від психологічного шоку, окупанти вивели війська з усіх підозрілих будинків і заходилися шукати міни. Вони знешкодили їх в Театрі опери та балету, в Музеї українського мистецтва, в Музеї Леніна[132*] – колишньо[му] Педагогічно[му] музе[ї][50]. Знешкоджені тут міни вони виставили на загальний огляд і ще глузували, мовляв, більшовики навіть своєї святині не шкодують – дивіться, кияни!

А за Хрещатиком настало 29 вересня – Бабин яр...

У жовтні, начебто, ніщо не вибухало.

А вранці 1 листопада запала Дума на теперішньому майдані Незалежності і згоріла дощенту. У відповідь окупанти розстріляли 300 мужчин-заложників, про що сповістили окремим наказом 2 листопада[133*].

Вранці 3 листопада лейтенант О. Лутін, ведучи безперервне спостереження за територією Лаври, помітив зі своєї схованки, що на подвір'я прибула велика група фельджандармерії та військ СС. Вони нишпорили по всіх закутках, навели всюди порядок та виставили вартових. Решта вишикувалася почесною вартою. З тих дій лейтенант зрозумів, що очікується прибуття якоїсь поважної

---

[48] У спогадах помилково *21* (див. док. № 24; Київ у дні нацистської навали. За документами радянських спецслужб. – К. ; Львів, 2003. – С. 205–206).

[49] Тут і далі у кутові дужки взято рукописні вставки, зроблені Д. Малаковим після повернення завіреного О. Немчинським у Москві машинопису.

[50] У машинописі помилково *колишнього педагогічного музею*

особи, чи, бува, не самого фюрера. Рівно об 11.00 О. Лутін вийшов на черговий сеанс радіозв'язку з центром і подав умовний сигнал "попередження". Об 11.30 на вулиці з'явився довгий кортеж з легкових авто: "опель-адмірали", "хорьхи", "мерседеси", "сітроєни"[134*]. Варта біля Святотроїцької брами взяла зброю на-караул. З вікон надбрамної церкви, що раптом розчинилися, висунулися стволи ручних кулеметів[135*]: вартові були й там. Об 11.45 з-під брами посунула велика група військових у досить високих, як розгледів у бінокль О. Лутін, званнях. Довкола заметушилися фотокореспонденти, кінооператори. В центрі групи вирізнялася фігура не в кашкеті, а в пілотці, і всі присутні явно виявляли підвищену увагу до цього невідомого. Якоїсь миті лейтенанту здалося, що це Муссоліні... О 12.05, коли прибулі зникли за дверима Успенського собору, О. Лутін наказав помічникові Лещенку передати по радіо умовний сигнал "ТРИ ШІСТКИ". Згідно [з] умов[ами] військової таємниці і правил секретності, він не міг навіть знати, де й скільки розташовано вибухівки, нічого подібного, тільки – момент і код подачі радіосигналу, згідно [з] місцеви[ми] умов[ами], які на його розсуд стануть найсприятливішими для виконання акції. Отже, сигнал подано, а вибуху ... нема. Минає час. Тиша. Ось відвідувачі вже вийшли з собору, поволі рушили назад до брами. Ось і почесна варта крокує слідом, зникає за мурами. І тут тільки пролунав страшенної сили вибух[136*]. За мить від пам'ятки, святині православних лишилася тільки купа древньої цегли...

Не міг знати лейтенант Олег Лутін, що тоді Лавру відвідували гауляйтер України рейхкомісар Еріх Кох та президент Словакії єпископ Йозеф Тісо[137*]. Не знав він і причини затримки вибуху, очевидно, – технічної *<або оперативної...>*

І останнім вибухом 1941 року в Києві був підірваний щойно відбудований окупантами міст імені Євгенії Бош через Дніпро. Радіоімпульс надійшов з Москви, зі станції імені Комінтерну. Було це вже в грудні[138*].

Отже, тепер, за збігом років можна спитати, чи вдалася мінна війна в Києві[?] Очевидно, тільки частково. Так, гітлерівці зазнали втрат. Але чимало жертв було й серед киян, тисячі людей лишилися без житла. Що ж, комуністичне керівництво СРСР не цінувало ні людей, ні пам'яток культури. На тлі масових руйнацій 1930-х років у Києві знищення Хрещатика і Лаври виглядало досить послідовною акцією послідовного нищення "старого світу", боротьби з ворогами. За збігом років можна засуджувати вчинок Олега Лутіна: тепер можна розмірковувати, навіщо ж було підривати Успенський собор, коли ту групу офіцерів та генералів можна було знищити автоматним вогнем, закидати гранатами... Тепер легко так розмірковувати... Але ж і він виконував наказ.

Восени 1943 року мені довелося брати участь в розміновуванні Печерського району Києва. Нами керували тоді начальник інженерних військ 1-го Українського фронту генерал-майор Юрій В'ячеславович Бордзиловський, згодом відряджений до Війська Польського (де йому довелося послужити чимало і згодом посідати високий пост віце-міністра *<оборони) та командир 42-ої інже-*

нерної бригади спеціального призначення – полковник Віталій Петрович Краснов>. Район розмінування нашої частини обмежувався берегом Дніпра, Хрещатиком, Червоноармійською, залізничною станцією Київ-товарний, річкою Либідь. Особливу увагу ми приділили будинкам Верховної Ради, Раднаркому, "Арсеналу", казармам, військовим училищам, Лаврі. То велика, окрема розповідь. Але про Лавру скажу <*коротко*>[51], враховуючи підвищений інтерес киян і читачів "Літературної України".

Ступивши на початку листопада 1943 року на подвір'я Лаври, ми з болем побачили величезну купу цегли на місці Успенського собору. Лише правий задній кут – приділ Іоанна Богослова з банею й один пілон з рештками склепіння сумно стовбичили на тім місці. Всі будівлі Верхньої Лаври стояли вже без дахів, потрощені й понівечені, тільки Велика дзвіниця, закіптюжена пожежами й пошарпана осколками, гордовито височіла над колишнім монастирем, Музейним містечком. Наші бійці міношукачами, щупами й стетоскопами ретельно обстежували територію Верхньої лаври. В руїнах Економічного корпусу підняли моток саперного провідника, облишеного нашими колегами в сорок першому. Під уламками підпорної стіни "Виду" виявили німецьку легкову автомашину з останками гітлерівців. Дещо далі – останки невідомого бійця в червоноармійському обмундируванні... Неподалік могил Іскри і Кочубея біля Трапезної виявили потрощений прилад радіокеруючого пристрою для дистанційного підриву фугасів. Від нього тягнулися проводи в бік "Виду". Було обстежено й славнозвісні лаврські печери в присутності лаврських ченців – адже під час окупації монастир поновив свою діяльність на терені Нижньої Лаври. Керував ним тоді отець Валерій, в миру – Ва[силь][52] Овксентійович Устименко (1868–1953). Як він і повідомив, в печерах мін не виявилося.

О. Немчинський,
[підпис]
29.9.1991[53]

<*Москва...*>[54]

Ксерокопія[55]*, машинопис (запис Д. Малакова).*
Родинний архів Д. Малакова.
Опубліковано:
Малаков Д. То хто ж висадив у повітря Успенський собор //
Київ: Погляд крізь століття. – Вип. 1. – К.: Вид. "Кий", 2001. – С. 81–90

---

[51] У рукописі на цьому місці викреслено *що знаю*

[52] У документі помилково *Валерій*

[53] Підпис та дату поставлено власноручно О. Немчинським.

[54] Місце підпису з вказівкою домашньої адреси О. Немчинського дописано Д. Малаковим пізніше на останній сторінці ліворуч внизу.

[55] Перший примірник машинопису спогадів, власноручно завірений О. Немчинським, загубився в редакції "Літературної України", так і не побачивши світ. На руках у Д. Малакова залишилася лише ксерокопія оригінального примірника, за якою, власне, і публікуються ці спогади.

№ 23. Розповідь полковника у відставці О. Немчинського про мінування на території Києво-Печерської Лаври у вересні 1941 р. та обставини вибуху Успенського собору, опублікована у газеті "Совершенно секретно". *Москва, лютий 1995 р.*

[Александр Немчинский][56]

Жертвы минной войны

В первых числах сентября сорок первого сотрудники государственного заповедника-музея "Киево-Печерская лавра" покинули девятивековую жемчужину церковно-крепостного зодчества. Наиболее ценные экспонаты (иконы, дарохранительницы, церковную утварь) эвакуировали или частично укрыли в надежных местах.

В священную лаврскую обитель спешно прибыл 11-й отдельный взвод специального минирования[139*] под командованием лейтенанта Михаила Семеновича Татарского с заданием минировать знаменитый "Вид"[140*] – смотровую площадку Верхней Лавры, откуда открывался чудесный вид на Днепр. На крутом лаврском обрыве прочно врос в грунт корпус № 30, искусно сложенный из изразцового красного кирпича. Когда в сорок третьем году мы искали здесь мины, под его двумя наземными этажами обнаружили четыре подземных. На самом нижнем уровне открылся полузаваленный вход в тоннель. Куда он вел? Может быть, еще на большую глубину, до самого Днепра? А возможно, обрушившаяся галерея являлась частью целой системы катакомб, связывавших подземные сооружения Успенского собора, Экономического корпуса, типографии и покоев митрополита. Комплекс подземных переходов предназначался для скрытого маневра защитников и жизнеобеспечения всех лаврских сооружений[141*] на случай осады неприятелем. Ныне эти галереи перегорожены обвалами...

Судя по всему, взрыв "Вида" преследовал триединую цель: лишить противника прекрасного наблюдательного пункта, не допустить здесь размещения зенитных орудий и, наконец, прервать связь между Верхней и Нижней Лаврой. В военном отношении цель несомненно важная!

...Начало смеркаться, когда минеры сгрузили ящики со взрывчаткой у тридцатого корпуса. Сразу принялись отрывать минный колодец. Полтора на полтора и глубиной в три метра – емкость в грунте вмещала заряд аммонита весом 1200 килограммов. Его взрыв вызывал разрушение активным радиусом не менее

---

[56] Автора та його публікацію редакція газети "Совершенно секретно" відрекомендувала так: "*Наши постоянные читатели, вероятно, помнят публикацию "Искусствоведы от СС" (1994, № 11). В ней утверждалось, что Успенский собор Киево-Печерской лавры был уничтожен оккупантами, что их версия о советских диверсантах, покушавшихся на жизнь президента Словакии Тисо, "была рассчитана на дураков". Сегодня мы предоставляем слово военному инженеру, автору мемуаров о минной войне, полковнику в отставке* ***Александру Немчинскому****, принимавшему участие в разминировании Киева и Киево-Печерской лавры".*

восьми метров. А размещение заряда в шести метрах от подпорной стены дороги к Нижней Лавре гарантировало ее обрушение и завал спуска к Ближним и Дальним пещерам.

Колодец отрывали тяжко, вручную. Грунт оказался крепким. Но к рассвету закладку ящиков с аммонитом, установку детонаторов и прибора радиоуправления успели закончить. Одновременно завершили и оборудование ровика для антенного устройства.

Спустя две недели 37-я армия оставила Киев.

Олександр Борисович Немчинський (1917 –1995). Москва, 1970-ті рр.

В течение полутора суток немцы не входили в Лавру[142*]. Боялись? Не решались осквернить святыню?.. Но 20 сентября на площадке "Вида" развернули зенитную батарею. Разместили склады и тыловую часть. На знаменитой колокольне Шеделя между полуколонн коринфского ордера взвился флаг со свастикой. Ночью загорелись внутренние деревянные конструкции, и флаг обгорел. Его перевесили с четвертого яруса на третий – ионический. В следующую ночь поджог повторился, и флаг спустили на второй, дорический ярус[143*].

2[0][57] сентября, после полудня, к "Виду" подъехало около десятка легковых, автомобилей. Немецкие офицеры и немолодой генерал долго рассматривали днепровские переправы, захваченные у Красной армии и восстанавливаемые немецкими солдатами. День выдался ясным, солнечным и теплым. Покидать "Вид" явно не торопились. Но генерал подал сигнал: по машинам.

И тут прогремел взрыв.

Часть площадки обрушилась на дорогу, перекрыв путь в Нижнюю Лавру[x)]. Взрывной волной с сохранившейся части смотровой площадки смело гитлеровских офицеров, повредило зенитные орудия. Только массивные стены тридцатого корпуса отделались выбоинами от разлетевшихся камней и осколков.

[x)] При поиске мин в Лавре в 1943 году мы извлекли из завала у "Вида" останки красноармейца – возможно, радиста, подавшего сигнал о взрыве заряда. Тогда же были обнаружены остатки антенного устройства, принявшего сигнал. – *Авт.*

---

[57] У спогадах помилково *21* (див. док. № 24; Київ у дні нацистської навали. За документами радянських спецслужб. – К. ; Львів, 2003. – С. 205–206).

Сейчас трудно установить, с какой из радиостанций послали сигнал на взрыв. С мобильной полевой “РУС-3” из Бориспольского леса? Или с главной радиостанции Союза[144*], носившей тогда имя Коминтерна?

Но взрыв оказался и к месту, и ко времени!

В Киево-Печерской лавре велись еще какие-то тайные работы. Начальник инженерных войск 37-й армии полковник Александр Иванович Голдович узнал о них, лишь получив приказ выделить тонну взрывчатки, как нетрудно было догадаться, минерам НКВД. Очевидно, в целях обеспечения секретности минирование объекта проводило одно подразделение, а сигнал на взрыв давало другое, незнакомое с местами закладки зарядов.

Из отрывочных и туманных сведений можно попытаться восстановить события того времени. Дружина – так именовал свою команду капитан Лутин – приняла заминированный объект “три шестерки” накануне вступления танков на Крещатик[145*]. Отдавая себе отчет в том, что предстоит надолго остаться в тылу врага, Лутин принялся изучать возможности маневра. Планы галерей[146*], переданные начальством, не отражали того, с чем пришлось столкнуться. И не только жизненная необходимость скрытности движения, но и свойственная ему романтика побуждали к поиску неведомых путей, порою с преодолением завалов в Ближних, Дальних и Варяжских пещерах...[147*]

Полиция разыскивала виновников поджога колокольни Шеделя, и это беспокоило Лутина. Кроме того, последовал запрет коменданта проживать в Верхней Лавре[148*]. Немногочисленных обитателей богоугодных приютов фашисты перед изгнанием собрали в сквере у колокольни и на их глазах казнили мальчишку, обвиненного в поджогах[149*]. Бойцам Лутина потребовалось собрать всю свою волю, чтобы не разрядить автоматы в палачей...

Несколько суток дружина таилась в пещерах[150*]. Пока они оставались надежным пристанищем. В вязком желтом лессе постоянно сохранялась прохладная температура и циркулировала естественная вентиляция. И днем и ночью, и зимой и летом. Это вселяло в Лутина уверенность в том, что события, происходящие наверху, временны. А жизнь на земле вечна. И поражения Красной армии, свидетелем которых он был, сменятся когда-нибудь победой.

Оккупантов после взрыва “Вида” осталось в Верхней Лавре немного, но и они боялись подземных лабиринтов: “Дорт зинд руссише партизанен!”[58] Штаб тыловой части и зенитную батарею (точнее, ее остатки) вывели, вывезли и значительную часть складских запасов...

Но возникла новая опасность: в Ближних пещерах появились монахи[151*]. Хоть и божьи люди, а неизвестно, как отнесутся к его дружине. Святая братия – не немецкие солдаты – от них не скроешься. Что ни говори, а его горстка бойцов олицетворяет собой крохотный осколок Советской власти. Той власти, которая

---

[58] З нім.: “Там російські партизани!”

после шумного процесса над несколькими лаврскими монахами[152*] потеснила, а в 1926 году вовсе закрыла Свято-Успенский Киево-Печерский мужской монастырь[153*]. Что привело сюда монахов? Бегство от мобилизации на работы? Боязнь гестапо? А может быть, истинная вера?

Бойцы Лутина тоже чувствовали себя великомучениками и твердо уверовали в святость своей миссии... Скорей бы решилось! И продукты на исходе, и аккумуляторы "садятся", и нервы шалят.

Наступило третье ноября.

С наблюдательного пункта дружинники заметили лихорадочную суету. Солдаты из тыловой части торопливо уносили ящики и тару от Ковнировского корпуса, собирали листву у келий соборных старцев, скребли забрызганные битумом плиты у входа в Успенский собор. Что это? Противопожарные мероприятия? Или обычная немецкая привычка к чистоте и порядку?..

Но тут послышался рокот моторов автомобилей, а затем раздались гортанные команды. Через Троицкие ворота, стуча подкованными сапогами, вошли несколько десятков фельдполицаев. За ними проследовали эсэсовцы. И Лутин не мог оторвать взгляда от парных постов у контрфорсов при спуске в Нижнюю Лавру, у Трапезной, у Экономического корпуса...

Сомнений не оставалось: в Успенский собор ждут "высокого гостя". Каков его ранг? Насколько высок? Стоит ли игра свеч?

Пора решать самому! До начальства далеко, а до Бога высоко.

Но почему – до начальства далеко? У него надежная рация. С командованием можно снестись в любой сеанс связи. А вот где начальство, неизвестно. Из редких радиоперехватов он знал, что фронт стремительно откатился от Днепра до самого Дона. Что делается?! Очевидно, Сталин завлекает врага поглубже, чтобы там его решительно разгромить...

А до Бога – разве высоко? Рукой подать. В сотне метров от Н[аблюдательного] П[ункта] – божья обитель. Сколько раз любовался Лутин семикупольным храмом. Украинское барокко тонко сочетало монументальность и изящество главной святыни монастыря. Хоть он и атеист, но в беде все вспоминают Бога, а собор и служит местом общения с Создателем. Проси благословения!

"Пора! Пора уже действовать!.." – твердил Лутин. Сеанс радиосвязи начнется ровно в одиннадцать. И он сообщит условный сигнал предупреждения.

Все сразу упростилось. Казалось, с сердца камень упал. Теперь оставалось лишь действовать по заранее разработанному сценарию. С этого момента рации с обеих сторон выключаться не будут.

А Лутина мучил вопрос: кому из высшего руководства могла прийти в голову абсурдная мысль, будто Гитлеру станут служить молебен в Успенском соборе? Неужто фюрер отправится в Лавру благодарить Всевышнего за успехи на Восточном фронте? И не слишком ли дорогая цена? Не проще ли устроить покушение, не разрушая храма?

Одиннадцать часов двадцать минут, тридцать...

Наконец послышались сирены автомобилей. Это сопровождающие машины жандармерии. С Н[аблюдательного] П[ункта] Никольская улица (тогда Январского восстания)[154*] просматривалась не полностью, но Лутин приметил лимузины: “опель-адмирал”, “хорьх”, “ситроены”...

Раздался колокольный звон. Откуда? Ведь лаврские звонницы пусты. Неужели в записи через громкоговорители? Ай да фрицы!..

Сводчатый вход под Троицкой надвратной церковью привлек внимание Лутина. По сторонам арки эсэсовцы уже взяли оружие на караул. На втором ярусе распахнулись высокие окна, разделенные пилястрами с фигурами святых. В оконных проемах показались стволы ручных пулеметов[155*]. Боятся!

Одиннадцать часов сорок минут, сорок пять...

Где же высокие посетители? Почему замешкались? Не решились переступить порог главного входа в монастырь? Передумали?

Но вот из-под свода святого входа плавно выплыла группа военных. Несколько фигур в парадных, расшитых галуном шинелях, другие в полевых шинелях или кожаных пальто с погонами[156*]. Энергично жестикулируя, они поворачивались то в сторону большой колокольни, то к церкви Всех Святых над Экономическими воротами. Кино- и фотокорреспонденты, крутившиеся возле генералитета, мешали Лутину рассмотреть главные фигуры.

На полпути к Успенскому собору посетители остановились, рассматривая его фасад с застекленной в позолоченном переплете центральной частью и массивными боковыми “крыльями”, рассеченными пилястрами и окнами и обрамленными узорчатыми фронтонами сверху.

Одиннадцать часов пятьдесят минут. Генералы пошли...

Впереди, но не отрываясь от сопровождающих, шагал невысокий полный мужчина в кожаном длинном пальто без погон[157*], выдававшем наличие большого живота. По знакам внимания, оказываемым ему окружающими, Лутин понял, что это главная фигура кортежа. Неужели сам фюрер? Лутин снова навел плясавший в руках бинокль. Вместо военной фуражки, как у других, головной убор, походивший на широкую пилотку. На ней какой-то небольшой знак. Что за чертовщина! Лутину почудилось, что высший начальник посмотрел на К[омандный] П[ункт,] и их взгляды на мгновение встретились. Лицо напоминало дуче с его широкой, обыгранной во множестве карикатур лошадиной челюстью.

На часах – двенадцать ноль пять.

– Р-радир-руй: тр-ри шестер-рки! – яростно прошептал капитан.

Оставалось только ждать взрыва. Капитан предполагал, что радиокоманда могла поступить со станции имени Коминтерна или с одной из полевых станций “РУС-3”. И еще он знал: радиофугас – “десятка”[158*] отзовется только на один-единственный кодированный сигнал, который изберет из тысяч других в хаосе эфира. О таком чуде фрицы и не предполагали...

Двенадцать часов пятнадцать минут. Взрыва нет!

Связь с центром прервана. Остается только гадать: почему задержался сигнал[159*]. Киев – глубокий тыл. А там – фронт. С артналетами и бомбежками, с отходом войск и контрударами. Если спецрация на марше – сигнал последует позже. А если ее разбомбили, то задействуют резервную. Но на все нужно время. Время!..

Лутин приказал крутануть подрывную машинку "ПМ-1" резервной электровзрывной сети. Но взрыва опять не последовало! Где-то обрыв?..

Остается еще одна дублирующая сеть – огневая. И Лутин послал сержанта вниз поджечь бикфордов шнур...[160*] Сердце стучит: секунды складываются в минуты. Неужели отсырел бикфордов? Или отказали саперные спички? А зажигалка? Да нет, просто пороховая мякоть огнепроводного шнура горит достаточно медленно, а сеть большой протяженности!..

И Лутин заклинал, чтобы оккупанты дольше задержались в храме! Ведь собор – седая история. Ему девять веков. Конечно, нет там уже многопудовых люстр из чистого серебра. Вынесли дарохранительницы и золотые подношения царей, гетманов, князей. Убрана из центрального нефа известная миру икона Богородицы Успения[161*]. Только в ее золотом окладе сверкало шесть тысяч бриллиантов. Этого, господа, вы не увидите. И такое богатство вам не достанется.

Но остался четырехъярусный иконостас, подаренный два с половиной века назад гетманом Иваном Скоропадским. Удалось сберечь древние захоронения Яна Вышаты, полоцкого князя Глеба Всеславича, сестры самого Владимира Мономаха – Евпраксии... Обратите внимание, господа: она была вашей королевой, женой немецкого короля Генриха IV. Поклонитесь ей! Не проходите мимо прекрасных надгробий князя Острожского и графа Румянцева-Задунайского. Вспомните и графа. Он – фельдмаршал и был героем Семилетней войны, покорив вашу неприступную крепость Кольберг...

И не жалейте времени, господа, получше рассмотрите воздушные росписи сводов. Там изображена легенда о чудесном возникновении собора, фрески "Кончина мира" и "Страшный суд"... Задержитесь! Страшный суд над вами сейчас свершится...

К ужасу Лутина из собора вышла охрана. За нею, не спеша, оживленно обмениваясь впечатлениями, шагали генералы: пять, шесть... тринадцать, четырнадцать. Где же фюрер? Или дуче?..

Тем временем высокие посетители достигли Троицкой надвратной церкви, медленно исчезая под сводами прохода. Солдаты почетного караула опустили оружие и тоже скрылись.

И тут прогремел страшный взрыв[162*].

Раскатистый, буйный гром, казалось, исходил с неба. Взрывной волной поднялись клубы пыли. Промелькнули золоченые кресты, сегменты куполов, обломки карнизов, куски пилястр...

Вместо жемчужины Киево-Печерской лавры – груда развалин.

В огромных каменных глыбах можно распознать остатки шести столпов, на которые опирались своды трех нефов. По обломкам вековой кирпичной кладки с фрагментами тонкой росписи угадывались былые капитальные стены собора. Меж ними – куски карнизов и пилястр, детали фронтона и лоскуты позолоченных куполов. И печальным памятником над этими могильными камнями одиноко возвышалась угловая пристройка к южной стене собора – придел Иоанна Богослова, святого апостола, которому предстало видение о конце света. Что это, Божья воля? Или просто не хватило взрывчатки...

Не мог знать капитан Лутин, что ни Гитлер, ни Муссолини не соизволили посетить Лавру. А 3 ноября 1941 года сюда пожаловал верный союзник Гитлера – президент Словацкого государства епископ Иозеф Тисо в сопровождении гауляйтера Эриха Коха[163*]. Посещение это запечатлено словацкими операторами на пленку – я видел ее в шестидесятых годах. Тогда Тисо повезло! По всей Словакии прошли благодарственные молебны, звенели колокола в честь президента, которого охранил Господь. Охранил, да только ненадолго! В 1945 году скрывавшегося Тисо схватили, а в 1947-м – казнили по приговору суда в Праге.

И к чему было взрывать Божий храм?

Совершенно секретно. – 1995. – № 2 (69). – С. 27–28.
Повторна публікація:
Совершенно секретно. – май 2011. – № 7 (36). – С. 16–17

№ 24. Запис києвознавця Д. Малакова розповіді колишнього сапера, лейтенанта М. Татарського про мінування та підрив ним оглядового майданчика Києво-Печерської Лаври “Вид” та інших об’єктів Києва у вересні 1941 р. *Київ, 14 березня 1994 р.*

Встреча 14.III.1994 г. с Михаилом Семеновичем Татарским

Б[ульвар] Др[ужбы] Народов, 3б, кв. 27
[...][59] 6 эт[аж]

Живет 4 года в Канаде, Торонто, уехал к сестре, чтобы оперироваться: обнаружили рак почки. Он пролежал в госпитале 1,5 месяца бесплатно, притом, что больше 3–5 дней там никого не держат. Пока живет в Канаде у сестры на иждивении. Одна почка.

В Киеве живет жена Лидия Львовна; дочь попала в Чернобыль 1 мая, вся оперированная. Сын,[60] режиссер мульт[ипликационного] кино[164*], в Москве.

---

[59] Вказано номер телефону, який упорядники вирішили опустити.
[60] Після коми закреслено незрозуміле слово.

Михайло Семенович Татарський (1920 –1998). Ульяновськ, 1940 р.

Сам М[ихаил] С[еменович] с 1952 года писал репризы для цирка – для Карандаша, Олега Попова, Юрия Никулина и др.[61]

Перед войной было в СССР всего 3 отдельных взвода[62], подчинявшиеся непосредственно высшему командованию РККА, – в Москве, на Дальнем Востоке и в Киеве[165*]. М[ихаил] С[еменович] командовал последним, лейтенант. Оружием были радиоуправляемые мины. Немцы этого не знали. Первое боевое применение – за ним, М.С. Татарским. Это он заложил фугасы, а затем взорвал "Вид" в Лавре – завалил стену, уничтожил немецкую легковую машину с офицерами и тех, кто, как полагалось, был на "Виде"[166*]. Сигнал давал из Борисполя, а потом эту радиостанцию уничтожил. Он же взорвал правый береговой устой моста им. Евг[ении] Бош[167*].

Было приказано проверить, сработал ли сигнал. Из Броваров пришли на Днепр, с Труханова острова в бинокли убедились: да, взорвано! Гордится, что там были кресты на немецких могилах у моста – его "работа"! На острове их заметили, обстреляли. Один был ранен в бедро навылет. Ушли. В Броварах подошел к своему командиру, Голдовичу, с рапортом. Рядом стоял незнакомец в военном, но без знаков различия, в пенсне. Не стал рапортовать. Голдович позволил, сказав, что это командарм Власов – тот самый, герой обороны Киева и будущий предатель.

Михайло Семенович Татарський. Київ, 1985 р.

А еще минировал Музей Ленина на Владимирской. Но команды на подрыв не дали, ждали случая, да немцы опередили – вынули радиофугасы. Не знали, как работают, вывезли и подорвали просто, а там же были треугольные коробки – "то самое"[168*].

В Харькове рвали уже другие[169*], это было во-вторых. Первый – он, М.С. Татарский. Это коротко. Подробно обещал рассказать по приезде на Рождество – в конце 1994 г. ...

---

[61] Нижче поділ на абзаци зроблено упорядниками, оскільки далі йде суцільний текст.

[62] Після коми закреслено *не*

Немцы искали среди пленных[x)] саперов, знающих радиомины. Так и не встретились они им... Говорить трудно, устал. Зимой все расскажет...

[x)] <Ні, знайшли офіцера, який знав, де заміновано![170*] V.2003 р.>[63]

Оригінал, рукопис (чорна капілярна ручка, запис Д. Малакова на аркуші формату А4 з обох боків). Родинний архів Д. Малакова

№ 25. Спогад публіциста Ю. Краснощока про заборону входу на територію Києво-Печерської Лаври на початку вересня 1941 р. *Київ, 2002 р.*

Автор цього журналістського розслідування брав участь в обороні Києва разом зі своїм батьком, начальником дільниці зв'язку Київської області. Батькові під час оборони доводилося неодноразово виконувати спецзавдання по організації ліній зв'язку для частин Червоної армії, що обороняли місто. У мене і зараз збереглася довідка – перепустка в зони лінії фронту для його спецавтомашини. Їздив помічником монтера і я на цій машині. Якось разом з батьком і кількома червоноармійцями-зв'язківцями ми поїхали в Лавру, там порушився зв'язок. Це було десь в першій декаді вересня. Коли ми під'їхали до Лаври, вартові червоноармійці нас туди не пустили. Вийшов якийсь начальник і сказав, що у Лаврі розміщено штаб оборони[171*], і вони самі полагодять ушкоджені лінії зв'язку. Батька це дещо здивувало. Бо штаб 37-ї армії, що обороняла Київ, розміщувався у "Будинку оборони" на Хрещатику, який теж буде підірвано[172*]. І тоді ми зрозуміли, що у Лаврі щось робиться, і місто готують для здачі німцям. А що робилося конкретно, не можна було зрозуміти, все було утаємничено.

Краснощок Ю. Диявольська гра (досьє важливого але небажаного свідка): Документальний детектив. – К.: Видавничий центр "Друк", 2002. – С. 137–138

№ 26. Витяг з інтерв'ю з В. Сукало, жителькою Києво-Печерської Лаври до війни щодо мінування Лаври напередодні окупації та вибухи на її території після вступу німецьких військ. *Київ, 22 травня 2005 р.*

Интервью с: Сукало Валентиной Романовной.
Интервьюер: Татьяна Пастушенко.
Дата и место проведения интервью: 22 мая 2005 года в г. Киев, на квартире респондента.
Присутствующие: Валентина Сукало, Татьяна Пастушенко.
Вид интервью: аудио-интервью[64].

---

[63] Приписка Д. Малакова, зроблена синьою кульковою ручкою.
[64] Інтерв'ю записане за допомогою аудіодиктофона на три 90-хвилинні аудіокасети. Тривалість інтерв'ю – 3 год. 30 хв.

Язык интервью: русский.
Транскрипция: Татьяна Пастушенко.
Проект/ локальный проект: International Slave- and Forced Labourers Documentation Project – Internationales Sklaven- und Zwangsarbeiter Befragungsprojekt[65] – локальный проект Украина, Киев.

Валентина Романівна Сукало (р.н. 1925). Київ, 2005 р.

[...]

Т. П.: Так, а где вы в Лавре жили?

В. С.: А мы в Лавре жили в пятьдесят шестом корпусе.

Т.П.: Там, где сейчас музей?

В.С.: Гостинка там.

Т.П.: А, где гостиница была. Так у вас там одна комната была?

В.С.: Нет. Там было у нас три комнаты. (Короткая пауза). Так я не знаю, шо батьку надо было, шоб уйти с Лавры. Идти на Щекавицкую жить, шоб мама быстрее умерла. А там же тепло было у нас. А сюда пришли – это ж евреев позабирали, еврейские комнаты. Они ж топились это…

Т.П.: Центральное отопление…

В.С.: Центральное отопление. Надо где-то печку брать, шоб это… было тепло. А мама боялась холода, бо она… Она больная была. Она боялась холода. Ну, она и умерла, там же, на Щекавицкой. Весною, тринадцатого марта[66].

[...]

Т.П.: А помните бомбежки Киева?

В.С. Ой! Помню! Мы же жили близко возле моста. Да как…, как красиво снаряд летит. Песни! Так аж поет. И этот снаряд к-а-к бахнет! (Громко). А куда он бахнул? Там у нас есть пятьдесят третий корпус, от Гостиного двора недалеко. И когда этот снаряд бахнул на детские ясли. Там же никого не было, только сторож. И сторожа сын пришел до батька попрощаться, шо идет на фронт. Ну и переночевал. А туда снаряд влепил! И батько погиб, и сын погиб! Аж кишки висели на проводах!

[...]

Т.П.: А вы не помните, когда Лавру взорвали, Успенский собор?

В.С.: Помню (гордо).

Т.П.: Расскажите, что вы помните.

В.С.: И тоже. Приходили нашие… укладали туды мины. Вынимали… видела сама. Вынимали камни, кирпичи и укладали туда мину.

---

[65] Міжнародний документаційний проект “Невільницька та примусова праця”.
[66] Мається на увазі 13 березня 1942 р.

Т.П.: Они были в штатском одеты или военные?

В.С.: Нашие. В военном.

Т.П.: В военной форме?

[...]

В.С.: Да. Еще…, еще когда перед этими немцами, когда еще должны были они зайти в Лавру. Они закладывали туда мины. Даже под наший дом! Но мы начали кричать, шо тут живут слепые![173*] И дом этот взрывать нельзя! (громко). Он тут никого нет, тут только одни люди, слепые! Да как раскричались, да как люди выскочили, слепые: "Да вы что! Что вы делаете!" – и погнали их. И мины не поставили под наший дом. А так они (короткая пауза) в стену, как идти в Лавру уверх, где колокольня, туда в стену уложили мины[174*] и взорвали (короткая пауза). Не они взорвали. А немец пришел и наступил на эту, на проволоку – и мина взорвалась, и несколько человек немцев там погибло[175*]. А Печерская Лавра – они тоже со всех сторон положили мины! Укладывали… Это кирпичи вынимали и укладывали туда мину. А немец когда пришел, они сразу, когда пришли... Это колокольню они взорвали, бо туда они положили мину, в колокольню[176*]. А вот церкву… Шо они сказали, шо много немцев прийдет, и они взорвутся. И они таки зашли в эту церкву, и взорвались. Все немцы, которые зашли – все погибли[177*]. Вот.

Т.П.: А вы в это время дома были?

В.С.: А мы в это время были… Мы бегали по Лавре и смотрели, шо немцы делают. Это хорошо, шо мы не зашли с ними вместе в церковь[178*].

Т.П.: Взрыв сильный очень был?

В.С.: Взрыв да. Конечно. Взрыв был сильный, потому шо вся церква сламалась. А теперь никто и не знает! Теперь никто не знает... (Короткая пауза). Что это немцы подложили! (Громко). Нет! Немцы там погибли![179*] А не подложили. [...]

Транскрипт аудіоінтерв'ю // Архів Східного інституту українознавства ім. Ковальських. – аудіоінтерв'ю FL-030. – Касета I. – Сторона В. – Таймкод 270 (транскрипт. – С. 22); Касета II. – Сторона А. – Таймкод 417, 466–511 (транскрипт. – С. 42–44)

КОМЕНТАРІ

Документ № 18

*...*муж*... – Лінка Матвій Люцийович (1885–1974).

**...*больницы Киевского Института усовершенствования врачей*… – лікарня Київського інституту удосконалення лікарів розташовувалася у триповерховому будинку за адресою вул. Саксаганського, 75 (Радянська Україна: Довідник. – К., 1940. – С. 290). Нині тут розміщується Державна установа "Інститут медицини праці Академії медичних наук України".

***…*"Наше дело правое – мы победим!"*... – довільна цитата нині історичної фрази, якою закінчувалося звернення до громадян Радянського Союзу, зачитане по радіо

22 червня 1941 р. о 12.00 від імені керівництва країни першим заступником голови РНК СРСР, наркомом закордонних справ СРСР В. Молотовим: "Наше дело правое. Враг будет разбит. Победа будет за нами!" (Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941–1945. Док. и материалы в 3-х томах. – Изд. второе доп. – Т. 1. – К., 1985. – С. 22).

4* *…мамой…* – Марія Леонтіївна Геппенер, уроджена Данилевська (1867–1944).

5* *…брат Николай…* – Микола Володимирович Геппенер (1901–1971).

6* *…в музей…* – Центральний історичний музей ім. Т.Г. Шевченка на території КПЛ.

7* *…распоряжение наркома просвещения о том, чтобы все музейные работники, не призванные в армию, приступили к […] упаковке наиболее ценных материалов для отправки их на Восток…* – зазначене розпорядження наркома освіти УРСР С.М. Бухала могло з'явитися не раніше 27 червня 1941 р., оскільки 24 червня 1941 р. було створено Раду з евакуації при РНК СРСР на чолі з наркомом шляхів сполучення Л. Кагановичем (з 16 липня 1941 р. її очолив М. Шверник). Аналогічну комісію уряду УРСР було створено 26 червня 1941 р. на чолі з заступником голови Раднаркому УРСР Д.М. Жилою, а 27 червня 1941 р. була прийнята постанова ЦК ВКП(б) і РНК СРСР "Про порядок вивезення і розміщення людських контингентів та цінного майна", за якою культурні цінності підпадали під категорію "*и другие ценности, имеющие государственное значение*" (Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941–1945. Док. и материалы в 3-х томах. – Изд. второе доп. – Т. 1. – К., 1985. – С. 252; *Ткаченко М.І.* Музеї України під час Другої світової війни (1939–1945 рр.): дис. на здоб. наук. ступеня канд. іст. наук... – К., 1996. – С. 29; Історія Національної академії наук України (1941–1945). – Ч. 1. Документи і матеріали – К., 2007. – С. 56).

8* *…саперной роты, расквартированной на территории Музгородка…* – на території КПЛ ще до війни розміщувалася військова частина та форпост. У довідці начальника Управління музеїв НКО УРСР Овчаренка до наркома освіти С. Бухала від 7 лютого 1941 р. зазначено, що у цей час відповідне приміщення в 29-му корпусі використовувалося форпостом; 10-й корпус, де він був раніше, було передано військовій частині, яка розміщувалася до того в 30-му корпусі; на 6 місяців були заброньовані приміщення у 26-му і 41-му корпусах для військових, призваних до РСЧА (ЦДАВО України, ф. 166, оп. 11, спр. 488, арк. 18).

9* *...Матвей...* – Матвій Люцийович Лінка (1885–1974), чоловік Н. Лінки (Геппенер).

10* *…развернуть эвакуационный госпиталь в большом здании школы на углу Владимирской улицы и бульвара Шевченко…* – йдеться, ймовірно, про будинок колишньої 2-ої чоловічої гімназії по бульвару Шевченка, 18, де перед війною розміщувався Колгоспний сільськогосподарський технікум (Список абонентів Київської міської телефонної сітки АТС за станом на 1/V 1940 року. – К., 1940. – С. 185).

11* *…находилась типография Киево-Печерского монастыря…* – до і під час війни це корпус 8, нині корпуси 8, 9 (див. плани КПЛ).

12* *…Академии наук, которая уже получила приказ об эвакуации…* – комісія РНК УРСР з евакуації населення, установ, військових та інших вантажів ухвалила рішення про евакуацію АН УРСР 29 червня 1941 р., а 3 і 7 липня 1941 р. вона затвердила склад двох евакуаційних груп представників АН УРСР (59 і 20 чоловік). Перший ешелон із 86 співробітниками АН УРСР та членами їхніх сімей виїхав з Києва в ніч з 3 на 4 липня і прибув до м. Уфи 8 липня 1941 р. (Історія Національної академії наук України (1941–1945). – Ч. 1.

Документи і матеріали – К., 2007. – С. 11, 56–58; *Хорошунова И.* Первый год войны. Киевские записки // Єгупець. – 2001. – № 9. – С. 11).

[13*]*…С первых чисел июля Киев был уже на военном положении…* – військовий стан у Києві було введено ще 22 червня. Указом Президії Верховної Ради СРСР від 22 червня 1941 р. військовий стан було введено того ж дня в Українській РСР, Білоруській РСР, прибалтійських республіках, Карело-Фінській РСР, Молдавській РСР, Кримській АРСР, Краснодарському краї та 15 північно-західних областях РРФСР (Київ у дні нацистської навали. За документами радянських спецслужб. – К. ; Львів, 2003. – С. 84). Зміни у місті, які відчула і помітила авторка, були пов'язані з початком оборони Києва, що тривала з 11 липня 1941 р., коли передові німецькі частини вийшли на рубіж річки Ірпінь, підійшовши впритул до першої лінії Київського УРу, по 19 вересня 1941 р. – початку німецької окупації Києва (Київська стратегічна оборонна операція. Початок краху "блискавичної" війни. 7 липня – 26 вересня 1941 року. – К., 2004. – С. 3; *Малаков Д.* Кияни. Війна. Німці. – К., 2008. – С. 30).

[14*]*…Было заминировано большое здание музея Ленина на Владимирской улице, здание Наркомата внутренних дел на той же улице…* – Музей Леніна розміщувався у будинку колишнього Педагогічного музею по вул. Короленка (нині Володимирська), 57, а Наркомат внутрішніх справ – по вул. Короленка, 33.

[15*]*…Минировать начали особенно усердно после выступления Сталина по радио 3-го июля…* – вперше після початку війни Й. Сталін звернувся до громадян СРСР по радіо 3 липня 1941 р. Він пояснив причини відступу Червоної армії та причини і наслідки укладення з гітлерівською Німеччиною 1939 р. пакту про ненапад, визначив характер війни як такої, що була нав'язана Радянському Союзу, вказав на цілі агресора – загарбання і поневолення та визначив заходи, які треба здійснити, щоб зупинити загрозу, закликавши, зокрема не залишати ворогові цінного майна, сировини та хліба: "*При вынужденном отходе частей Красной Армии нужно угонять весь подвижной железнодорожный состав, не оставлять врагу ни одного паровоза, ни одного вагона, не оставлять противнику ни килограмма хлеба, ни литра горючего. Колхозники должны угонять весь скот, хлеб сдавать под сохранность государственным органам для вывозки его в тыловые районы. Все ценное имущество, в том числе цветные металлы, хлеб и горючее, которое не может быть вывезено, должно безусловно уничтожаться*" (Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941–1945. Док. и материалы в 3-х томах. – Изд. второе доп. – Т. 1. – К., 1985. – С. 25–28, 27). Наведена цитата з радіозвернення Сталіна один в один повторювала 4-й пункт директиви Раднаркому СРСР і ЦК ВКП (б) від 29 червня 1941 р. до партійних і радянських організацій прифронтових областей щодо мобілізації всіх сил і засобів для розгрому фашистських загарбників (там само. – С. 175).

Слова авторки про перегини на місцях, зокрема заповзяте мінування після вищезгаданого виступу Сталіна, ілюструють такі документи: 9 липня 1941 р. ЦК КП(б)У направив телеграму на ім'я секретаря ЦК ВКП (б) Малєнкова щодо порядку евакуації та знищення майна, яке пропонувалося здійснювати масово у зоні 100–150 км від лінії фронту. У відповідь на це 10 липня від Державного комітету оборони надійшла роз'яснювальна телеграма за підписом Сталіна, в якій була піддана критиці ця пропозиція: "*1) Ваши предложения об уничтожении всего имущества противоречат установкам, данным в речи т. Сталина…*" У цій телеграмі в директивній формі роз'яснювалося, що і як необхідно знищувати: "*2) Государственный Комитет Обороны обязывает вас*

ввиду отхода войск, и только в случае отхода, в районе 70-верстной полосы от фронта увести все взрослое мужское население, рабочий скот, зерно, трактора, комбайны и двигать своим ходом на восток, а чего невозможно вывезти, уничтожать, не касаясь, однако, птицы, мелкого скота и прочего продовольствия, необходимого для остающегося населения. Что касается того, чтобы раздать все это имущество войскам, мы решительно возражаем против этого, так как войска могут превратиться в банды мародеров. 3) Электростанции не взрывать, но снимать все те ценные части, без которых станции не могут действовать […] 4) Водопроводов не взрывать. 5) Заводов не взрывать, но снять с оборудования все необходимые ценные части, станки и т.д. […] 6) После отвода наших частей на левый берег Днепра все мосты взорвать основательно. 7) Склады, особенно артиллерийские, вывезти обязательно, а чего нельзя вывезти, взорвать" (Лето 1941. Украина: Док. и материалы. Хроника событий. – К., 1991. – С. 185–186, 188–189).

[16*]*…В середине июля наши войска задержали продвижение врага в Коростенском укрепленном районе…* – 10–14 липня 1941 р. війська 5-ої армії (командуючий генерал-майор М.І. Потапов) Південно-Західного фронту успішно провели контрудар у напрямку Новограда-Волинського та Червоноармійська з південної ділянки Коростенського укріпрайону (УР № 5), який розташовувався на півночі Житомирської області на лінії Рудня–Білокоровичі–Осівка–Ємільчине–Білка–Зарубинка–Фонтанка (станція), і перерізали Київське шосе на відтинку Новоград-Волинський–Житомир, скувавши цим дії шести піхотних і двох моторизованих дивізій противника (Лето 1941. Украина: Док. и материалы. Хроника событий. – К., 1991. – С. 472–473; *Владимирский А.В.* На киевском направлении: По опыту ведения боевых действий войсками 5-й армии Юго-Западного фронта в июне–сентябре 1941 г. – М., 1989. – С. 157–160).

[17*]*…В августе многие учреждения стали сжигать те документы…* – архіви почали нищити одразу після виступу Сталіна по радіо 3 липня 1941 р.: "***4 июля 1941 г., пятница.*** *[…] По городу летает сгоревшая бумага. Это жгут архивы. […] Архивы жгут везде. Это так замечательно реагируют на вчерашнее выступление Сталина по радио*" (*Хорошунова И.* Первый год войны. Киевские записки // Єгупець. – 2001. – № 9. – С. 11–12).

[18*]*…В середине августа директор успел погрузить на днепровскую баржу наиболее ценные экспонаты музея […] в Кременчуг…* – авторка помиляється, описувана подія сталася 9 липня 1941 р., оскільки директор ЦІМ Іван Васильович Бондар наступного дня, 10 липня 1941 р., був призваний у лави РСЧА, служив рядовим у 1048-му полку 289-ої дивізії (Особова справа І.В. Бондаря: автобіографія від 15 жовтня 1949 р. // НМІУ, ф. Р-1260, оп. 1-"Л", од. зб. б/№, арк. б/№). Ящики з запакованими 30 червня – 5 липня експонатами були завантажені ним та науковим співробітником, секретарем парторганізації музею Олександром Петровичем Сенченком на баржу з майном Академії наук УРСР, яка йшла до Дніпропетровська. Звідти залізницею у супроводі представника АН УРСР О.П. Корнєєва вони були відправлені до Уфи, куди прибули 25 серпня 1941 р. (див. розділ II, коментар 5*). Всього до Уфи прибуло 11 ящиків з експонатами ЦІМ. Кілька ящиків з експонатами ЦІМ і ЦАРМ залишилися у Дніпропетровську. Завдяки сторожу Дніпропетровського історичного музею М.Я. Білому вони були збережені і після війни повернуті назад до своїх музеїв (*Ткаченко М.І.* Музеї України під час Другої світової війни (1939–1945 рр.): дис. на здоб. наук. ступеня канд. іст. наук… – К., 1996. – С. 36;

Цикора С. Золотая одиссея // Известия. – 22 октября 1970. – № 250. – С. 6; *Rudolf Stampfuß.* Das Landesmuseum für Vor- und Frühgeschichte der Ukraine in Kiew // НА ІА НАН України, ф. 12, спр. 204, арк. 15; ГАРФ, ф. 7021, оп. 116, д. 282, л. 25).

За даними Надзвичайної державної комісії з встановлення та розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників у липні–серпні 1941 р. у Дніпропетровськ–Харків–Уфу було вивезено близько 50 ящиків з унікальними експонатами всіх відділів ЦІМ, а згодом у Харків–Уфу – ще одну партію ящиків з найкращими матеріалами експозиції музею (детальніше про це див. у даному збірнику *Себта Т.М.* Києво-Печерська Лавра на початку Німецько-радянської війни…, с. 24).

[19*]*…комендантом города…* – 6 липня 1941 р. ЦК КП(б)У і Військовою радою КОВО створений Штаб оборони Києва у складі полковника О.П. Чернишова, начальника інженерної служби майора М.Д. Чукарєва, секретаря Київського обкому КП(б)У М.П. Мішина, голови Київського облвиконкому Т.Я. Костюка, секретарів Міськкому КП(б)У Т.В. Шамрила (1-й секретар) і К.Ф. Москальця, голови Міськвиконкому І.С. Шевцова. Очолив Штаб оборони Києва генерал-майор танкових військ М.Л. Горіккер, якого через кілька днів на цій посаді змінив полковник О.П. Чернишов. Він і був "комендантом" міста. Розміщувався Штаб оборони по вул. Короленка (нині Володимирська), 24 у наріжному будинку ліворуч Південної брами Софійського монастиря (ЦДАГО України, ф. 166, оп. 2, спр. 345, арк. 3; там само, оп. 3, спр. 372, арк. 4; там само, ф. 62, оп. 8, спр. 7, арк. 27; ДАКО, ф. П-4, оп. 2, спр. 1, арк. 37–38; Подвиг на віки. Місто-герой Київ: книга пам'яті України. – К., 2000. – С. 48; *Мощанский И.Б.* 1941. Битва за Киев. 7 июля – 26 сентября. – М., 2008. – С. 8–9; док. № 22, с. 274).

[20*]*...В августе началась и все сильнее разрасталась паника и бегство из города…* – паніка втечі досягла найвищого свого піку у перші дні липня, а не у серпні, якраз перед початком оборони Києва (11 липня – 19 вересня 1941 р.): "***4 июля 1941 г., пятница.*** *Какое-то безумие охватило город. […] Все улицы наполнены бегущими к вокзалу людьми. У всех на лицах одно единственное желание – уехать, уехать скорее, как от чумы или проказы. Люди идут, бегут, тащат мешки с вещами, и впечатление такое, что весь город сорвался с места и стремится вон из него, как можно скорее. Купить билеты на выезд нельзя. Два дня назад билет в Москву поездом стоил 500 рублей, потом тысячу, а вчера уже 5000. Сегодня предлагают невероятные деньги, чтобы выехать из города, а купить билетов нельзя. Можно выехать из города только эшелонами, талоны на которые выдают на эвакопунктах только для беженцев. […] НКВД, например, погрузило на машины свои семейства вместе с трюмо, шкафами и пианино, и еще позавчера многие из них уже уехали […]* ***5 июля 1941 г., суббота.*** *Отъезжающих не убавляется. Уже и киевляне сидят на эвакопунктах вместе с беженцами с Запада. […] Есть приказ сдать радиоприемники. Теперь уже весь город переносится. Одни с мешками и чемоданами, другие с приемниками. […]* ***7 июля 1941 г., понедельник****. Никакие направления не пугают людей. […] Из Киева все уезжают и уезжают. Со всех сторон только и слышно, что уехали начальники и бухгалтеры, забрав деньги рабочих и служащих. Уничтожаются все архивы, личные дела, подворные книги. Выписываются какие-то незаконные справки, какие-то невероятные суммы. Никакого учета, никакой ответственности. Какой-то полный развал в городе и состояние полной деморализации. […]* ***8 июля 1941 г., вторник.*** *[…] В Ботаническом саду устроены билетные кассы. Там же толпы народа и добиться ничего нельзя. […]* ***11 июля 1941 г., пятница.***

[...] В Киеве как будто тише стало. По дорогам уже словно меньше идут. [...] ***12 июля 1941 г., суббота.*** *[...] была на эвакопункте. Он закрыт уже. Кассы в Ботаническом саду тоже закрыты. [...]* ***13 июля 1941 г., воскресенье.*** *[...] У Днепра на баржи и пароходы грузят и грузятся. Как и на вокзале, сидят, лежат в пыли и грязи кучи людей с мешками. Это беженцы и киевляне. На баржи грузятся музейные имущества. И здесь никакой возможности уехать. [...]* ***14 июля 1941 г., понедельник.*** *[...] В городе тише. Уезжающих меньше. [...]* ***16 июля 1941 г., вторник.*** *В городе тихо. Уехали все паникеры, остался притихший народ*" (*Хорошунова И.* Первый год войны. Киевские записки // Єгупець. – 2001. – № 9. – С. 11–13, 16–17).

[21*]*...Со второй половины августа [...] немецкое командование начинает выполнять убийственный план окружения всей центральной части Украины, включая всю Киевскую и Черниговскую области…* – 21 серпня 1941 р. Гітлер підписав наказ про перенесення головного удару на південний напрямок з метою захоплення Криму і Донбасу: "*1. Важнейшей задачей до наступления зимы является не захват Москвы, а захват Крыма, промышленных и угольных районов на реке Донец и блокирование путей подвоза русскими нефти с Кавказа. ... 4. Захват Крымского полуострова имеет первостепенное значение для обеспечения подвоза нефти из Румынии. Всеми средствами, вплоть до ввода в бой моторизованных соединений, необходимо стремиться к быстрому форсированию Днепра и наступлению наших войск на Крым, прежде чем противнику удастся подтянуть свежие силы*". Німецьким командуванням передбачалося ударами по флангах Південно-Західного фронту оточити і розгромити війська ПЗФ. Для цього головний удар з півночі на південь мали нанести 2-га сухопутна армія генерала Вайхса та 2-га танкова група генерала Гудеріана групи армій "Центр" у напрямку Конотоп–Ромни з подальшим розвитком наступу на Чернігів–Ніжин–Пирятин та Чернігів–Київ, а з півдня на північ мала вдарити 1-ша танкова група Клейста та 17-та сухопутна армія групи армій "Південь" у напрямку Кременчук–Миргород–Ромни з подальшим розвитком наступу Кременчук–Пирятин і Кременчук–Київ (*Исаев А.В.* Котлы 1941-го. История ВОВ, которую мы не знали. – М., 2005. – С. 90–92; Київська стратегічна оборонна операція. Початок краху "блискавичної" війни. 7 липня – 26 вересня 1941 року. – К., 2004. – С. 9–10).

[22*]*…с первых дней сентября рассказывали об огромном концлагере для русских военнопленных, устроенном немцами в Дарнице…* – концтабір у Дарниці (шталаг № 339) був організований головним чином для військовополонених одразу після захоплення німцями київського Лівобережжя, тобто 21 вересня 1941 р., а не у перших числах вересня, як пише авторка. У лютому 1942 р. тут утримувалося 8,3 тис. чол., у червні 1942 р. – 5,5 тис., у жовтні 1942 р. – 14,3 тис., у грудні 1942 р. – 10,2 тис. чоловік. У червні 1943 р. концтабір з 10,1 тис. полонених було переведено до Бердичева. Всього через Дарницький концтабір пройшло до 300 тис. людей. Загальна кількість загиблих у Дарницькому концтаборі – понад 68 тис. осіб (Довідник про табори, тюрми та гетто на окупованій території України (1941–1944) / Упоряд. М.Г. Дубик. – К., 2000. – С. 222; Акт Київської обласної комісії зі встановлення і розслідування злодіянь фашистів про масове знищення радянських військовополонених у Дарниці // Київ у дні нацистської навали. За документами радянських спецслужб. – К. ; Львів, 2003. – С. 427).

[23*]*…надеясь на плановую эвакуацию…* – планова евакуація з Києва оборонних заводів, центральних республіканських установ і громадян, які мали на це дозвіл, по-

чалася 29 червня 1941 р. (*Малаков Д.* Київ 1939–1945. Фотоальбом. – К., 2005. – С. 80).

[24*]*…когда Киев попал, по-видимому, в район окружения*… – велике кільце оточення військ ПЗФ, а разом з ним і Києва, замкнулося 15 вересня 1941 р. в районі м. Лохвиці на Полтавщині, де зустрілися передові частини 1-ої і 2-ої танкових груп Вермахту. В оточенні опинилися у повному складі війська 5-ої, 21-ої, 37-ої, 26-ої армій і частково 40-ої та 38-ої армії. 16 вересня навколо Києва утворилося мале кільце оточення, коли 6-та німецька армія генерала Райхенау в районі Яготина з'єдналася з 2-ою армією генерала Вайхса. У мале кільце оточення потрапила 37-ма армія, яка обороняла Київ (Київська стратегічна оборонна операція. Початок краху "блискавичної" війни. 7 липня – 26 вересня 1941 року. – К., 2004. – С. 10–12).

[25*]*...германские войска уже вступили в город...* – 19 вересня 1941 р. зранку у Київ почали вступати німецькі підрозділи 71-ої, 75-ої, 95-ої та 99-ої дивізій XXIX армійського корпусу (командуючий генерал Ганс фон Обстфельдер) 6-ої армії (командуючий генерал-фельдмаршал Вальтер фон Райхенау). Вони входили у місто трьома колонами з південного сходу, півдня і півночі – зі сторони Телички через Звіринець, Печерський базар, вул. Кірова (нині М. Грушевського), з боку Деміївки по вул. Червоноармійській (нині Велика Васильківська) та Димерського шосе через Куренівку і Поділ, і вже о 13.10 (за німецьким часом 11.10) на Великій лаврській дзвіниці було встановлено німецький прапор. На Хрещатику передові частини були вже близько 14.00 за місцевим часом. Попереду їхали мотоциклісти, велосипедисти, а потім йшли війська. За передовими частинами через 2–3 години почали рухатися обози із сторони Святошино, Деміївки та Куренівки (*Освальд Ценкнер.* Як впала фортеця Києва // Українське слово. – Житомир, 24.09.1941. – Ч. 16. – С. 2; *Пушкарський Н.Ю.* Як горів Київ // Український збірник. – Кн. 5. – Мюнхен, 1956. – С. 165; *Klaus Jochen Arnold.* Die Eroberung und Behandlung der Stadt Kiew durch die Wehrmacht im September 1941: Zur Radikalisierung der Besatzungspolitik // Militärgeschichtliche Mitteilungen. – Bd. 58. – 1999. – S. 30, 50; Київ у дні нацистської навали. За документами радянських спецслужб. – К. ; Львів, 2003. – С. 203, 311).

З частин Червоної Армії, які обороняли Київ, останніми залишили місто бійці народного ополчення – 2-го батальйону Сталінського району Центрального сектору оборони Києва. О 12.30 його основні сили перейшли по мосту ім. Євгенії Бош на лівий берег Дніпра. О 14.00 міст був підірваний разом з бійцями, які затримавшись, бігли по ньому (відомо ім'я одного із загиблих – секретар комсомольської організації 2-ої роти Бодрук). О 14.40 вибух мосту був продубльований – підірвано праву берегову опору мосту. Цей сигнал надійшов з мобільної радіостанції (РУС-3) у Бориспільському лісі (ЦДАГО України, ф. 166, оп. 2, спр. 228, арк. 18; там само, спр. 239, арк. 11; там само, оп. 3, спр. 372, арк. 22; *Малаков Д.* Київ. 1939–1945. Post scriptum. – К., 2010. – С. 69, 95; док. № 24).

[26*]*...на Гоголевскую...* – вул. Гоголівська, 34, кв. 5 (див. док. № 42).

[27*]*…"кжечные паны"*… – з польської (grzeczny) ґречний, поштивий, ввічливий.

[28*]*…Вдруг, среди ночи, грохнул взрыв такой силы […] вспышки сверкали[,] и грохот раздавался только в одном направлении – где-то в центре города, на Крещатике* […] *взрываются мины, подложенные русскими саперами под лучшие здания города*… – дивно, що авторка почула вибухи радянських мін на Хрещатику лише у ніч з 24 на 25 вересня 1941 р., хоча вони розпочалися 24 вересня 1941 р. між 14.00 і 16.00 год. Першим вибухнув і запалав будинок по вул. Хрещатик, 28/1, на першому поверсі якого

розміщувався магазин "Дитячий світ", де розташувалася німецька польова жандармерія, і куди кияни протягом 20–24 вересня здавали зброю та радіоприймачі. Приблизно через 15 хв. пролунав вибух у "Грандотелі" по вул. Хрещатик, 22, в якому розмістився німецький головний штаб. За іншими даними другий вибух зруйнував німецьку комендатуру, яка зайняла будинок по вул. Хрещатик, 30 (однойменні готель і кінотеатр "Спартак" та магазин "Фарфор–Фаянс–Скло" на 1-му поверсі), де перед тим стояли черги киян, щоб зареєструвати підприємства, установи або отримати перепустку на вихід із міста для розшуків своїх близьких. Третій вибух через короткий час пролунав у Пасажі на Хрещатику, 27. Вибухи у різні проміжки часу в різних місцях Хрещатика та прилеглих до нього вулицях тривали п'ять днів – з 24 по 28 вересня, пожежі – 10 днів – з 24 вересня по 2 жовтня (*Пушкарський Н.Ю.* Як горів Київ // Український збірник. – Кн. 5. – Мюнхен, 1956. – С. 165–166, 171; *Москаленко А.* Киев: Док. повесть в письмах и воспоминаниях участников исторической эпопеи защиты и освобождения города в 1941–1943 гг. – М., 1978. – С. 101; *Кузнецов А.* Бабий Яр. – К., 2008. – С. 60, 63; *Малаков Д.* Київ 1939–1945. Фотоальбом. – К., 2005. – С. 178–198; *Малаков Д.* Київ. 1939–1945. Post scriptum. – К., 2010. – С. 77, 80–87; Знищення центру Києва у 1941 р. НКВС: док. фільм [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.youtube.com/watch?v=J2bTA-bsTJc).

[29*]*…Я с усилием старалась вспомнить хотя бы наиболее простые слова и фразы на немецком языке…* – авторка спогадів тут і далі вимушено применшує свої знання німецької мови, якою вона добре володіла, про що свідчать, наприклад, документи № 31, 33, 54, у яких вона згадується як екскурсовод спецекскурсій, тобто зі знанням німецької мови.

[30*]*…поджег Лаврскую колокольню. Немцы уже потушили пожар…* – Велика лаврська дзвіниця горіла 21–22 вересня 1941 р. (док. № 19, 51). За одними даними дерев'яна підлога балкону третього ярусу, а від неї внутрішні дерев'яні частини самого ярусу (підлога, балки, на яких кріпилися дзвони) зайнялася у ніч на 21 вересня 1941 р. від сильної пожежі, яка розгорілася у зруйнованому вибухом Старому Арсеналі, де був артилерійський склад (ДАКО, ф. П-4, оп. 2, спр. 1, арк. 59). Поруч палала Феодосіївська церква, в якій загорівся архів. Снопи іскор, горілого паперу кружляли над Лаврою, осідаючи на дахи будівель і бані церков (док. № 19). За іншими даними пожежа виникла внаслідок умисного підпалу (Київ 1941–1943: Фотоальбом / Упоряд. Д. Малаков. – К., 2000. – С. 67; док. № 18. с. 217). Так чи інакше, пожежа знищила дерев'яні частини 3-го ярусу, не розповсюдившись далі. Її загасили німці 22 вересня 1941 р. завдяки пожежним рукавам, протягнутим від Дніпра (док. № 19).

[31*]*…в бывшей кассе музея…* – корпус 28, нині тут екскурсбюро НКПІКЗ (див. плани КПЛ).

[32*]*…Черногубов […] где-то припрятал те вещи, которые считал наиболее ценными для арийской науки […]. Через несколько дней немцы как-то узнали об его тайнике и приказали ему отвести их к его сокровищам. Не зная языка, он ничего толком об[ъ]яснить не смог, а кража вещей из музея была налицо[,] и немцы его пристрелили…* – це пояснення авторки більше схоже на намагання не виходити за межі офіційної радянської версії про вбивство М. Чорногубова начебто німцями, оприлюдненої 1944 р. газетою "Правда Украины" (*Черногубова-Яковлева Е.А.* Правда о смерти Н.Н. Черногубова // Правда Украины. – 21.05.1944. – № 98 (7418). – С. 2; опубліковано:

Кабанець Є.П. Загибель Успенського собору: міфи і дійсність. Документальне розслідування. – К., 2011. – С. 340–345). Щодо подробиць загибелі М. Чорногубова 21 жовтня 1941 р. див. док. № 51, 56 та коментарі до них. У цих документах дружина М. Чорногубова називає причину загибелі свого чоловіка – його свідчення у Гестапо близько 7-ої години вечора 20 жовтня 1941 р. (напередодні загибелі) про мінування Успенського собору КПЛ радянськими підрозділами (док. № 51) та проти арештованих братів Старовойтових, які зафарбовували бані собору і начебто брали участь у мінуванні собору, а також називає винних у його загибелі – "партизаны-бандиты". Майже через чотири роки у своїх "офіційних" спогадах про загибель М. Чорногубова винними вона назве німців, а причину розправи залишить ту саму – знання М. Чорногубова про мінування Успенського собору – але вже не більшовиками, а німцями (*Черногубова-Яковлева Е.А.* Правда о смерти Н.Н. Черногубова…; *Чорногубова К.* Життя і смерть М.М. Чорногубова // Україна. – 1944. – № 10. – С. 34–36).

[33*]*…"туземцев"…* – так незграбно, по суті, принизливо в оголошеннях, наказах та відозвах німецької влади перекладався прикметник *einheimisch* (місцевий) як *тубільний*, чим не забарилася скористатися радянська пропаганда.

[34*]*…все ценности были вывезены и собор надежно минирован…* – мається на увазі радянська евакуація у липні 1941 р., внаслідок якої були вивезені культові речі з дорогоцінних металів (див. док. № 4, 8, 9, 11–17). Собор був замінований на початку вересня 1941 р. під пильною охороною НКВС (док. № 19, 20, 25). До того ж сапери, які були розквартировані на території Лаври (коментар 8* цього розділу), попереджали співробітників ЦІМ про те, що собор заміновано. Ось як розповіла про це Н. Лінка (Геппенер) у 1970-х рр. києвознавцю Д. Малакову: "*Когда началась война, в Лавре стояла воинская часть – солдаты все говорили, что они заминировали собор[,] и чтоб мы отсюда уходили, когда придут немцы. Не знаю, может, они просто так говорили, болтали…*" (родинний архів Д. Малакова, розповідь Н. Лінки (Геппенер), записана Д. Малаковим на листках паперу формату А-4 простим олівцем, арк. 6).

[35*]*…Говорили, что при этом погибло много солдат, которые постоянно толпились в соборе…* – це переказ однієї з багатьох поширених серед киян чуток (див., наприклад, док. № 26), які не могли знати, що приблизно за дві години до вибуху собору його оглянув разом із супроводжуючими президент Словаччини Й. Тісо, а собор злетів у повітря порожнім (див. фотографії № 44–49, док. № 21–23).

[36*]*…приказ коменданта города…* – наказ був без підпису (див. наступний коментар 37*). Він був надрукований 637-ою ротою пропаганди (*Klaus Jochen Arnold.* Die Eroberung und Behandlung der Stadt Kiew durch die Wehrmacht im September 1941: Zur Radikalisierung der Besatzungspolitik // Militärgeschichtliche Mitteilungen. – Bd. 58. – 1999. – S. 23).

[37*]*…Приказ гласил…* – "*Наказується всім жидам міста Києва і околиць зібратися в понеділок дня 29 вересня 1941 року до год. 8 ранку при вул. Мельника–Доктерівській* [вірно: Дегтярівській] *(коло кладовища). Всі повинні забрати з собою документи, гроші, білизну та інше. Хто не підпорядкується цьому розпорядженню буде розстріляний. Хто займе жидівське мешкання або розграбує предмети з тих мешкань, буде розстріляний*" (*Малаков Д.* Київ 1939–1945. Фотоальбом. – К., 2005. – С. 202).

[38*]*…В течение нескольких дней он лежал, ел и спал…* – з 15 жовтня 1941 р. Микола Геппенер вже почав працювати у КМУ на посаді заступника інспектора архівів (ДАКО, ф. 2356, оп. 6, спр. 175, арк. 3).

[39*]*…командование юго-западным фронтом, своевременно использовав остававшийся еще проход, успело уйти на Восток…* – командування ПЗФ загинуло разом з його командувачем генерал-полковником М.П. Кирпоносом 20 вересня 1941 р. біля урочища Шумейкове поблизу села Ісківці Лохвицького району Полтавської області.

[40*]*…в Дарницу, где они устроили огромный концлагерь для военнопленных…* – див. коментар 22* цього розділу.

[41*]*...переселиться в их квартиру, которая совсем опустела...* – квартира № 1 по вул. Гоголівській, 34, де Н. Лінка (Геппенер) жила й після війни. Це була комунальна квартира, в якій мешкали професор Київського університету В.М. Артоболевський і його дружина. Саме вони і запросили авторку спогадів переселитися до них разом з мамою (ЦДАГО України, ф. 166, оп. 3, спр. 243, арк.16, 29).

[42*]*…Заходили на базар иногда, тайком, и немецкие солдаты…* – німецьким солдатам було заборонено відвідувати місцеві базари (див. документ № 30).

[43*]*…обнаружена целая кухня, где готовились на продажу исключительно мясные блюда и только из человеческого мяса…* – це підтверджують А. Кузнєцов у документальній повісті "Бабий Яр" та А. Любченко у "Щоденнику", розповідаючи про страту у Києві 27 січня 1943 р. ковбасника, який виготовляв свою продукцію з людського м'яса, збуваючи її через торговок на міських базарах (*Кузнецов А.* Бабий Яр. – К., 2008. – С. 262; *Любченко А.* Вертеп. Оповідання. Щоденник. – Харків, 2005. – С. 262), а також професор Київського лісогосподарського інституту І.М. Житов (ГАРФ, ф. Р-7021, оп. 1, д. 5, л. 25). У газеті "Нове українське слово" повідомлялося про суд над вбивцею-людоїдом і спростовувалися чутки, щоправда не дуже переконливо, про масові вбивства людей на цій підставі: "*Завдяки заходам Поліції безпеки, в Києві викрито жахливий злочин. 13 січня 1943 р. фельдшер Корнієнко убив на своїй квартирі 15-річну Ніну Устименко. Він перерізав їй горло, а потім порубав на шматки її труп, щоб заховати сліди злочину. Убивство вчинене на сексуальному грунті. Приготувавши собі з верхньої частини стегна забитої страву, вбивця з'їв її. З відповідних джерел повідомляють, що Корнієнко вчинив тільки це єдине вбивство. Поширені в місті чутки, ніби цілі банди вбивали людей, щоб продавати їх м'ясо на базарах, неправдиві. 26 січня 1943 р. спеціальна сесія при німецькому суді в Києві розглянула справу про злочин Корнієнка*" (Суд над убивцею, що жив на Кирилівській вулиці, 4 // НУС. – 27.01.1943. – № 22 (340). – С. 1).

[44*]*…В середине октября 1941 года в Киеве и в других городах появились городские управы…* – Київська міська управа була створена 20 вересня 1941 р., що підтверджує повідомлення у газеті "Українське слово" про початок роботи 20 вересня житлового відділу КМУ. У цьому ж номері також повідомлялося, що "*головою Управи за уповноваженням німецького військового командування є проф. О.П. Оглоблін*". КМУ розмістилася попередньо на Хрещатику, а від початку вибухів і пожежі у центрі Києва перемістилася на Подол у приміщення середньої школи № 118 по вул. Покровська, 6 (Українське слово. – К., 29 вересня 1941 р. – Ч. 18. – С. 2; Список абонентів Київської міської телефонної сітки АТС. – К., 1940. – С. 183). Яку роль в організації КМУ грала німецька Поліція безпеки і СД, важко сказати, але те, що її представники брали у цьому участь, укорінивши при цьому своїх агентів, – це так (див. док. № 27).

[45*]*…на биржу труда всех работоспособных, но не занятых на работе граждан в возрасте от 15-ти до 50-ти лет…* – вірніше, від 15 до 60 років (док. № 28, с. 331). На окупованих східних територіях наказом райхсміністра А. Розенберґа від 5 серпня

1941 р. було запроваджено загальну трудову повинність для населення віком від 18 до 45 років (Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні: зб. док. і матеріалів. – К., 1963. – С. 28), для євреїв (окремим наказом від 16 серпня 1941 р.) – від 14 до 60 років. Райхскомісар України Е. Кох, скориставшись правом змінювати на своїй території віковий ценз трудової повинності, збільшив його, встановивши для чоловіків у межах з 15 до 60 років (*Лобода М.* Трудові ресурси у важкій промисловості України під час нацистської окупації та у відбудовний період (1941–1950). – К.: Ін-т історії України НАН України, 2012. – С. 31; *Кузнецов А.* Бабий Яр. – К., 2008. – С. 112).

Наприкінці другої декади жовтня 1941 р. була організована Біржа праці у будівлі колишньої Духовної семінарії (перед війною Художній інститут) за адресою Вознесенський узвіз (до війни вул. Смирнова-Ласточкіна), 22. Перед тим реєстрація безробітних, яка була обов'язковою спочатку тільки для чоловіків, проводилася у відділі праці КМУ, розташованому у приміщенні середньої школи № 20 (будинок Назарія Сухоти) по вул. Покровській, 2 (нині 12) (*Малаков Д.* Київ 1939–1945. Фотоальбом. – К., 2005. – С. 346–347; Українське слово. – 9 жовтня 1941. – Ч. 26. – С. 4).

[46*]*…В Киеве издавалась украинская газета…* – "Українське слово" – щотижнева газета Організації українських націоналістів (А. Мельника), видавалася в Парижі у 1933–1940 рр., в Україні почала виходити як щоденна (крім понеділка) у Житомирі під редагуванням Івана Рогача з 3 серпня 1941 р., числа 15–19 виходили як у Житомирі, так і у Києві, а з ч. 20 вона виходила тільки у Києві, причому ч. 18 вийшло двічі – 29 вересня і 2 жовтня 1941 р. Тираж 50 тис. примірників. Останнє 81-ше число вийшло 13 грудня 1941 р., що було пов'язано з арештом напередодні головного редактора та інших членів редакції. З 14 грудня 1941 р. УС змінила газета "Нове українське слово" (гол. редактор Кость Штепа) з мотивацією на першій сторінці: "*Крайні націоналісти, разом з більшовицьки настроєними елементами зробили спробу перетворити національно-українську газету на інформаційний орган своїх зрадницьких цілей. [...] Щоб запобігти загрозі закриття газети і зберегти для народу цінний інформаційний орган, було проведено очищення редакції від зрадницьких елементів*". Видання УС було відновлено 1948 р. знову в Парижі. З 1991 р. газета почала виходити у Львові, а з 1992 р. – у Києві (Українська легальна преса періоду німецької окупації (1939–1944 рр.): історико-бібліографічне дослідження. У 2-х томах / Упоряд. К. Курилишин. – Т. 2. – Львів, 2007. – С. 102, 388).

УС мало два додатки – "Література і мистецтво" (редактор М. Ситник) та "Останні новини" (відповідальний редактор – І. Рогач, редактор – Ю. Швидкий). Додаток "Література і мистецтво" вийшов тричі – 19, 29 жовтня і 4 листопада 1941 р. З 16 листопада він вийшов під новою назвою "Літаври. Тижневик літератури і мистецтва" (редактор О. Теліга) – всього чотири числа: 16, 23, 30 листопада і 7 грудня 1941 р. Додаток "Останні новини" виходив щопонеділка. Вийшло тільки 5 чисел, що було пов'язано з закриттям УС. На його базі з кінця грудня 1941 р. у Київському народному видавництві почала виходити щотижнева (також щопонеділка) російськомовна газета "Последние новости" під редакцією Лева Дудіна, колишнього співробітника УС. У 1941 р. вийшло два її номери – 22 і 29 грудня, у 1942 р. – 54 номери (у січні перші два тижні по 2 номери), у 1943 р. – 38 номерів, останній номер вийшов 20 вересня 1943 р. Коштувала вона 50 коп., а з 19 грудня 1942 р. – 1 руб. (*Кучерук О.* "Українське слово" 1941 року // Київ і кияни. – Вип. 3. – 2003. – С. 199, 201).

[47*]*…В Киеве тотчас же открылись женские монастыри – Покровский, Флоровский, Ольгинский…* – у Києві під час нацистської окупації відновили діяльність три жіночі монастирі: 1) Свято-Введенський жіночий монастир (сучасна адреса: вул. Московська, 42), настоятелька ігуменя Єлеферія (Прудко Єфросинія Кирилівна), на 1 червня 1944 р. 103 монахині; 2) Свято-Вознесенський Флоівський жіночий монастир (сучасна адреса: вул. Фролівська, 6/8), настоятелька ігуменя Флавія (Тищенко Олена Діомидівна), на 1 червня 1944 р. 239 монахинь; 3) Свято-Покровський жіночий монастир (сучасна адреса: Бехтерівський пров., 15), настоятелька ігуменя Архелая (Савельєва Олена Фролівна), на 1 червня 1944 р. 245 монахинь. Який монастир мала на увазі авторка під назвою "Ольгинський", стверджувати важко. Ймовірно, під цією назвою йшлося про Свято-Введенський жіночий монастир, який знаходився неподалік, за один квартал, від зруйнованої у 1936 р. церкви Св. Ольги (1837–1839), що стояла на Печерській площі. Можливо, назва колишньої Ольгинської церкви асоціювалася в уяві авторки із Свято-Введенським монастирем на Печерську. Названі монастирі відкрилися у жовтні 1941 р., принаймні у газеті "Українське слово" за 16 жовтня згадуються вже відкриті Фроловський та Введенський жіночі монастирі (ЦДАВО України, ф. 4648, оп. 1, спр. 1, арк. 203–204; ДАКО, ф. Р-2356, оп. 1, спр. 46, арк. 8; там само, оп. 6, спр. 172, арк. 63; У житловому відділі Міської управи // Українське слово. – 16 жовтня 1941 р. – Ч. 32. – С. 4).

[48*]*…в бывшей Киево-Печерской Лавре появились престарелые монахи и возобновили монастырь…* – монахи з'явилися у Лаврі ще у вересні 1941 р. У жовтні того ж року вони подали прохання до Київської церковної ради щодо відкриття монастиря у КПЛ. Проте дозвіл на це отримали від німецької влади разом з ключами від Хрестовоздвиженської церкви та Ближніх печер 18 грудня 1941 р. Через два місяці, 1 лютого (19 січня за ст. ст.) 1942 р., відбулося освячення Хрестовоздвиженської церкви (НКПІКЗ, фонди, од. зб. КПЛ-А 973, арк. 7, б/№; док. № 99, с. 469).

[49*]*…назначен был редактором низкопробной киевской газетки…* – К. Штепа був головним редактором газети "Нове українське слово", яка виходила з 14 грудня 1941 р. Останній відомий номер – № 235 (553) – вийшов 14 жовтня 1943 р. Редакція і видавництво розміщувалися за адресою вул. Бульварно-Кудрявська, 24 (Українська легальна преса періоду німецької окупації (1939–1944 рр.): іст.-бібліогр. дослідження у 2-х томах / Упоряд. К. Курилишин. – Т. 2. – Львів, 2007. – С. 101–102; коментар 46* розділу III).

[50*]*…он уехал в Канаду, там и умер…* – К. Штепа помер 1958 р. у Нью-Йорку (США).

[51*]*…здании Киевского музея В.И. Ленина (бывший Педагогический музей)…* – вул. Володимирська, 57, нині тут розміщується Київський міський будинок вчителя.

[52*]*…Несколько человек из бывших сотрудников Киевского института археологии…* – це були: старші наукові співробітники В.Є. Козловська та к.і.н. І.М. Самойловський; науковий співробітник Н.Л. Кордиш; лаборантки Є.В. Махно, Є.Ф. Покровська, Л.С. Шиліна (*Сорокіна С., Завальна О., Радієвська Т.* Діяльність Музею до- і ранньої історії в Києві у 1942–1943 рр. (за матеріалами НМІУ) // Археологія & Фортифікація України: Зб. матеріалів V Всеукраїнської науково-практичної конференції. – Кам'янець-Подільський, 2015. – С. 289–291).

[53*]*...*"Вукоопспілку"*...* – Всеукраїнська кооперативна споживча спілка була відроджена постановою голови КМУ за № 155 від 19 листопада 1941 р. Її адміністративний будинок розміщувався по вул. Великій Васильківській, 47 (ДАКО, ф. Р-2356, оп.1, спр. 3, арк. 9–9зв.; там само, спр. 43, арк. 56).

[54*]*...трамваи уже кое-как ходили, но пользоваться ими могли только немцы...* – трамваї почали ходити в окупованому Києві з 18 жовтня 1941 р. Це були маршрути: № 1 (Софійська пл. – вул. Ділова), № 3 (Хрещатик – вул. Різницька), № 4 (Софійська пл. – Кабельний завод), № 11 (Поділ – Петропавлівська пл.), № 13 (Поділ – Вокзал), № 16 (Поділ – Хрещатик), а першим з електротранспорту пустили фунікулер – не пізніше 8 жовтня 1941 р. У наступні дні відкрилися інші маршрути: 19 жовтня – № 7 (Бесарабка – вул. Польова); 22 жовтня – № 9 (Поділ – вул. Ділова), № 14 (Поштова площа – Ланцюговий міст); 26 жовтня – № 20 (Хрещатик – вул. Різницька); 31 жовтня – № 5 (вул. Польова – Залізничний перетин); 9 листопада – № 5с (Вокзал – Золоті ворота); 20 листопада – № 8 (Артшкола – вул. Саксаганського); 29 листопада – № 19 (Поділ – Дача Кульженка) і 12 грудня 1941 р. – № 12 (Поділ – Пуща-Водиця) з одночасним закриттям маршруту № 19. Плата за проїзд складала спочатку 30 коп. і 1 руб. за провезення багажу, а з 15 листопада 1941 р. – 50 коп. Тариф за провезення багажу залишився тим самим. З 15 листопада громадянам було заборонено входити через передні двері і займати місця на передній площадці, лише – позаду. Передні двері і площадка були для німців. Трамваї ходили до 21 січня 1942 р. Їхній рух було припинено у зв'язку з нестачею електроенергії. Пасажирські трамвайні перевезення були знову відновлені 1 червня 1942 р. (маршрути № 1, 9, 11, 12, 16, 20), але ненадовго. Пасажирські перевезення припинилися з 10 липня 1942 р. У третій і останній раз трамвайні пасажирські перевезення було відновлено наприкінці червня 1943 р. (відомий тільки один маршрут Поділ – Пуща-Водиця). Між тим, не припинялися увесь цей час вантажні трамвайні перевезення та спецперевезення зранку і ввечері робітників на заводи (*Машкевич С.* Общественный транспорт Киева в годы немецкой оккупации (1941–1943) // Київ і кияни. – Вип. 10. – К., 2010. – С. 181–194).

[55*]*…в немецкой комендатуре, на бульваре Шевченко, около теперешней площади Победы…* – "німецькою комендатурою" авторка називає Гебітскомісаріат (адміністрація гебітскомісара) Київської сільської округи, який розміщувався у будинку колишньої Української академії радянської торгівлі ім. Сталіна на бульварі Шевченка, 78 (з 1985 р. проспект Перемоги, 10) (*Себта Т.* Невідомий план Києва 1943 року // Пам'ятки України. – 2007. – № 1. – С. 109).

[56*]*…на Подол в один из складов "Вукоопспілки"...* – Подільська продуктова база "Вукоопспілки" по вул. Верхній Вал, 30 (ДАКО, ф. Р-2412, оп. 1, спр. 32, арк. 23).

[57*]*…наступил комендантский час…* – у 1941 р. комендантська година діяла спочатку з 18 год. до 5 год. ранку за німецьким часом. Про це було повідомлено у газеті "Українське слово" від 29 вересня 1941 р. (Українське слово. – К., 29 вересня 1941 р. – Ч. 18. – С. 2). З 16 листопада 1941 р. комендантську годину подовжили з 17 год. 30 хв. до 5-ої години ранку (Українське слово. – 16 листопада 1941 р. – Ч. 59. – С. 4), а з 22 листопада – з 17 год. 10 хв. до 5 год. (Українське слово. – 22 листопада 1941 р. – Ч. 64. – С. 4).

[58*]*…На Крещатике, на Печерске и на Подоле стояли высокие, длинные виселицы…* – на Хрещатику напроти "Бессарабки" там, де бере початок бульвар Т. Шевченка, і де у 1946–2013 рр. стояв пам'ятник Леніну, було встановлено шибеницю, на якій протягом двох років окупації страчували киян. На Подолі шибениця стояла на Контрактовій (кол. Червоній) площі (ГАРФ, ф. Р-7021, оп. 65, д. 5, л. 10). Де саме було встановлено шибеницю на Печерську – достеменно невідомо, проте досить вірогідним виглядає припущення києвознавця Д. Малакова, що вона могла бути поруч із місцевим базаром – Печерським, тобто зазвичай там, де завжди було скупчення людей.

[59*]*…матросов Черноморского флота…* – це були матроси Пінської військової флотилії (17.07.1940–5.10.1941), сформованої у липні 1940 р. з кораблів і частин розформованої Дніпровської військової флотилії та піднятих з дна кораблів Польської річної флотилії, що були затоплені у 1939 р. ПВФ мала дві військово-морські бази – головну у Пінську на р. Прип'ять і тилову в Києві на Дніпрі та діяла під час бойових дій у 1941 р. на стику Західного і Південно-Західного фронтів. Її особовий склад налічував 2223 військовослужбовця (командири, політробітники, червонофлотці, червоноармійці, включаючи вільнонайманих). Загони річкових кораблів ПВФ у липні–серпні 1941 р. брали участь в обороні Києва (Перечень объединений, соединений, отдельных частей и учреждений Юго-Западного фронта, принимавших участие в обороне г. Киева в июле–сентябре 1941 года / Ген. штаб вооруженных сил СССР. – М., 1961. – С. 28–29; *Спичаков В.А.* Пинская военная флотилия в документах и воспоминаниях. – Львов: "Лига-Пресс", 2009. – С. 8–9, 51–95, 360).

Про те, як йшли на смерть моряки, запам'ятало багато киян. Як згадували професор медицини А.М. Зюков та професор М.А. Шепелевський, їх вели у грудні 1941 р. у тільняшках, роззутих через центр міста – вул. Хрещатик, у концтабір на Сирець. Йшли вони гордо, співали "Інтернаціонал", не піднімали ні хліб, ні сигарети, які кидали їм перехожі, відповідаючи: "Отдайте это своим освободителям". У концтаборі їх розстріляли із зав'язаними назад руками (ГАРФ, ф. Р-7021, оп. 65, д. 5, л. 60, 75об.–76).

[60*]*…немецкой комендатуры…* – по вул. Комінтерна, 8 знаходився відділ перепусток Міської комендатури (Українське слово. – К., 9 жовтня 1941 р. – Ч. 26. – С. 4), сама ж Міська комендатура містилася у тодішньому Будинку Червоної Армії і Флоту, нині Центральний будинок офіцерів Збройних сил України (*Себта Т.* Невідомий план Києва 1943 року // Пам'ятки України. – 2007. – № 1. – С. 112).

[61*]*…здесь стояла высокая виселица с длинной перекладиной…* – див. вище коментар 58* цього розділу.

[62*]*…в большой, четырехэтажный дом с улицы Саксаганского* [...] *"Зондергауз" – "Особый дом"…* – у чотириповерховому будинку середньої школи № 30 по вул. Саксаганського, 64 під час окупації Києва був влаштований будинок розпусти для німців. Нині тут розміщується Ліцей податкової та рекламної справи № 21 (Список абонентів Київської міської телефонної сітки АТС за станом на 1/V 1940 року. – К., 1940. – С. 183).

[63*]*...археологический музей Гримма...* – йдеться про Окружне управління до- і ранньої історії під керівництвом археолога др. П. Ґрімма, утворене 12 березня 1942 р. за розпорядженням генералкомісара Київської генеральної округи у колишньому Музеї Леніна (вул. Володимирська, 57). При цьому був утворений одноіменний музей, який об'єднав Центральний історичний музей (збірки відділів: "Епохи дикості та варварства", Скіфії і грецьких міст Північного Причорномор'я, Київської Русі, стародавнього Єгипту та нумізматики), Інститут археології АН УРСР, археологічну збірку ЦАРМ, а також археологічні та етнологічні збірки колишнього Кабінету антропології та етнології ім. Ф.К. Вовка ВУАН, які до війни були у складі ЦІМ (див. коментарі 39* і 43* розділу I; док. № 72). У музеї до- і ранньої історії протягом 1942–1943 рр. працювали у різний час 40 співробітників, в основному колишніх працівників ЦІМ та Інституту археології (див. коментар 52* цього розділу). Пакування і перевезення до цієї установи матеріалів ЦІМ, ЦАРМ та ІА тривало протягом грудня 1941 р. – літа 1942 р. Спочатку були спаковані та перевезені матеріали ЦІМ і ЦАРМ з території Лаври, що тривало з грудня 1941 р. по 1 травня 1942 р., потім були перевезені збірки, бібліотека, архів і фотоархів Інституту археології з будинків

по бульвару Шевченка, 14 і вул. Володимирській, 55 (див. коментар 48* розділу V). Про обсяг перевезених з Лаври матеріалів дають уявлення такі цифри: майно було перевезено 53 вантажними машинами, 5 подвійними трамваями і 12 кінними фурами (за іншими даними 64 вантажними машинами і 6 трамвайними вагонами – ГАРФ, ф. 7021, оп. 116, д. 282, л. 27). До Музею Леніна були також вивезені книги з археології Державної історичної бібліотеки, яка розміщувалася у Лаврі. 21 листопада 1942 р. за наказом райхскомісара України був утворений Крайовий інститут до- і ранньої історії при райхскомісарі України, який перебрав на себе функції вищезгаданого Окружного управління (Історія Національної академії наук України (1941–1945). – Ч. 1: док. і матеріали. – К., 2007. – С. 542–543; *Сорокіна С., Завальна О., Радієвська Т.* Діяльність Музею до- і ранньої історії в Києві у 1942–1943 рр. (за матеріалами НМІУ) // Археологія & Фортифікація України. – Кам'янець-Подільський, 2015. – С. 288–291; ЦДАВО України, ф. 2077, оп. 1, спр. 10, арк. 130; *Нандор Феттіх*. Київський щоденник (3.XII.1941–19.I.1942). – К., 2004. – 168 с.).

64* *…в светло-коричневой форме, какую носили освобожденные от воинской повинности…* – це була форма службовців німецького цивільного управління Райхскомісаріату Україна, до якого належав Київ.

65* *…столовой городской управы, на Владимирской улице…* – їдальня КМУ розміщувалася на 1-му поверсі будинку Інституту гідробіології АН УРСР по вул. Володимирській, 44 (Історія Національної академії наук України (1941–1945). – Ч. 1: док. і матеріали – К., 2007. – С. 457–458).

66* *…упомянуть о славянах, покоренных Норманнами, которые создали Германское государство на Днепре – Киевскую Русь…* – "норманами" у франків, "вікінгами" у Західній Європі, "варягами" у Східній Європі називалися скандинавські племена. Тут мається на увазі т.зв. норманська теорія ("норманська проблема", "варязьке питання") на підставі розповіді несторівської "Повісті врем'яних літ" про призвання північними слов'янами, племенами чудь, весь і кривичами варягів племені русь на князювання. З 859 р. слов'яни, чудь, весь і кривичі платили дань варягам, але прогнавши їх, поринули у братовбивчу війну і міжусобиці; і тому звернулися 862 р. до варягів-русів: "*Земля наша велика і багата, а наряду нема в ній; ідіть княжити і володіти нами*" (Повість врем'яних літ: Літопис (за Іпатським списком). – К., 1990. – С. 29). На цей заклик відгукнулися три брати з родами своїми: Рюрик, найстарший, сів у Ладозі, Сінеус – на Білоозері, а Трувор – в Ізборську. Від варягів-русів земля ця стала називатися руською. Через два роки померли менші брати – Сінеус і Трувор. Рюрик приєднав землі їхні до своїх володінь і заснував на р. Волхов місто Новгород (нині Великий Новгород), перетворивши його на свою столицю. Так була заснована північно-руська держава. У Києві, центрі полянських племен, які платили дань хозарам, того ж 862 р. владу захопили варяги-руси Аскольд і Дір із загону Рюрика, які йшли по Дніпру у Константинополь. Вони поклали початок південно-руській державі з центром у Києві. Після смерті Рюрика у 879 р. влада у Новгороді перейшла до Олега, опікуна малолітнього Рюрикового сина Ігоря. Через три роки, у 882 р. він зайняв київський престол, вбивши місцевих князів Аскольда і Діра, об'єднавши, таким чином, північні та південні землі у давньоруську державу – т.зв. Київську Русь – з центром у Києві, оголосивши його: "*Се буде мати городам руським*" (там само. – С. 35). "Норманська" теорія про походження давньоруської держави критикувалася багатьма вченими у царській Росії, СРСР та сучасній Росії (*Гедеонов С.* Варяги и Русь. Разоблачение норманнского мифа / Ред. В. Манягин. – М., 2011. – 352 с.).

[67*]*…"Корчеватовскую" археологическую культуру I–II столетий до нашей эры и I–II столетий нашей эры…* – рідко використовувана синонімічна назва зарубинецької археологічної культури (кінець III ст. до н.е – II ст. н.е.) періоду залізного віку на території України, надана їй за назвою с. Корчувате, розташованого на околиці Києва, де у 1940–1941 рр. під керівництвом І. Самойловського були проведені розкопки великого могильника (матеріали опубліковані: *Самойловський І.М.* Корчуватський могильник // Археологія. – 1947. – № 1. – С. 101–111; *Самойловский И.М.* Корчеватский могильник // Материалы и исследования по археологии СССР. – 1959. – № 70. – С. 61–93). Ареал поширення зарубинецької (корчуватської) культури охоплював басейн р. Прип'ять, Середнє та Верхнє Подніпров'я, Південне Побужжя, Верхнє Подесення. Відкрив зарубинецьку культуру 1899 р. В. Хвойка, який вважав її давньослов'янською культурою – проміжною ланкою між скіфською добою і пізнішою черняхівською культурою. Протилежну думку висловлювали німецькі вчені-археологи П. Рейнеке і К. Такенберґ, вважаючи її приналежною германським племенам. "*Сучасні дослідники не мають єдиної думки щодо етнічного складу зарубинецьких племен. Їх пов'язують з слов'янами, германцями, балтами. Проте, дані мовознавства, типологічна близькість зарубинецьких пам'яток з київською культурою III–V ст. н.е. та культурами ранньосередньовічних слов'ян V–VII ст. н.е. – пеньківською і колочинською – дають підстави вважати зарубинецьку культуру ранньослов'янською*" (Археологія України: підруч. для студ. іст. спец. вищ. навч. закл. / І.С. Винокур, Д.Я. Телегін. – Тернопіль, 2004. – С. 246; *Пачкова С.П.* Зарубинецкая культура и латенизированные культуры Европы. – К., 2006. – 372 с.).

[68*]*…племени бастарнов…* – інша назва *певкіни* – варварський народ, відомий з писемних джерел з кінця III ст. до н.е. до III ст. н.е., племена якого населяли територію від східного Прикарпаття до Середнього Подніпров'я (частково ареал зарубинецької культури). Етнічну належність бастарнів до кінця не встановлено, найчастіше їх асоціюють з германськими племенами. Наприкінці III ст. н.е. частина племен переселилась на територію Римської імперії у Фракію. Інша частина, згідно з археологічними даними, розсіялась під натиском сарматів у басейні Дніпра і, ймовірно, взяла участь в етногенезі слов'ян.

[69*]*…ее муж…* – Маєвський Всеволод Антонович.

[70*]*…Гитлер, как говорили, перенес свою ставку куда-то на Украину…* – ставка Гітлера "Вервольф" (з нім. *Wehrwolf* – озброєний вовк) розміщувалася за 8 км на північ від м. Вінниця біля с. Стрижавка (Вінницький р-н). Вона була збудована у два етапи: жовтень 1941 р. – вересень 1942 р. та грудень 1942 р. – липень 1943 р. Гітлер перебував тут тричі: з 16 липня по 1 листопада 1942 р. (за винятком 24 вересня – 4 жовтня), з 17 лютого по 13 березня 1943 р. (за винятком 22–25 лютого) та з 27 серпня по 15 вересня 1943 р. (*Загородний И.М.* Ставка Гитлера "Вервольф" в пространстве и времени. – Винница, 2008. – 320 с.).

[71*]*…Освящение церкви и перенесение в нее останков убитых князей…* – освячення церкви на честь свв. Бориса і Гліба та перенесення туди їхніх останків з дерев'яної церкви, збудованої за князювання Ярослава Мудрого, відбулося 1–2 (14–15) травня 1115 р.

[72*]*…Фундаменты древней церкви сохранились под деревянным храмом, сооруженным в XIX столетии…* – авторка помиляється, на місці давньоруського храму Свв. Бориса і Гліба, зруйнованого 1240 р. ордою хана Батия, було збудовано у 1861–1862 рр. кам'яну церкву за проектом архітектора К. Тона, яка була зруйнована восени 1943 р. під

час Київської наступальної операції (Православная энциклопедия. – М., 2003. – Т. 6. – С. 64–65).

[73*]*…враг предпринял мощную контратаку в районе Харькова и захватил город 4-го марта 1943 года…* – Харків був звільнений військами Воронезького фронту 16 лютого 1943 р., а вже через місяць радянські війська 12–14 березня 1943 р. залишили Харків, звільнивши його остаточно 23 серпня 1943 р. (Украинская ССР в годы Великой Отечественной войны Советского Союза. Хроника событий. – К., 1985. – С. 268, 279–280, 331).

[74*]*…Июль 1943 года ознаменовался великой победой на Курской дуге…* – Курська битва (5 липня – 23 серпня 1943 р.), піком якої став великий танковий бій під с. Прохорівка Білгородської обл. РРФСР 12 липня 1943 р. Саму ж битву поділяють на три періоди: Курську оборонну операцію (5–23 липня), Орловську (12 липня–18 серпня) і Бєлгородсько-Харківську (3–23 серпня) наступальні операції. (Украинская ССР в годы Великой Отечественной войны Советского Союза. Хроника событий. – К., 1985. – С. 316, 318, 330–331).

[75*]*…что Киев начали бомбить уже советская артиллерия и авиация…* – бомбардування Києва радянською авіацією почалося з травня 1943 р. 8 травня вдень цілеспрямовано бомбили Оперний театр, де якраз йшла опера Вагнера "Лоенгрін" (див. коментар 78* до цього розділу). У ніч з 10 на 11 травня 1943 р. стався особливо пам'ятний наліт, внаслідок якого від бомб "своїх" загинули мирні кияни – 41 чоловік, 8 отримали важкі поранення, а 13 – легкі. Бомби призначалися для Київського і Дарницького залізничних вузлів, але влучили разом з тим у житлові квартали Києва і Дарниці. Одна бомба дощенту зруйнувала житловий будинок по вул. Микільсько-Ботанічній, 13, зазнали пошкоджень також будинки поруч (№ 8, 10, 12), інша впала на проїжджій частині на розі вулиць Паньківської та Караваївської (нині Л. Толстого), вивівши з ладу водогін. Більшість жертв цього авіанальоту поховали з проведенням перед Київським університетом громадської жалобної панихиди 15 травня 1943 р. на Лук'янівському цвинтарі у братській могилі. Сьогодні на ній стоїть гранітна стела з хрестом і вибитими на гранітній плиті іменами загиблих (*Малаков Д.* Київ 1939–1945: Фотоальбом. – К., 2005. – С. 354–355; *Малаков Д.* Пам'яті киян, загиблих від бомб… своїх // День. – 24 квітня 2013. – № 76).

[76*]*...в конце августа...* – випадок, про який розповідає далі авторка, стався 8 травня 1943 р. (*Гайдабура В.М.* Театр, захований в архівах. – К., 1998. – С. 162).

[77*]*…в Киевском оперном театре…* – за окупації Київський оперний театр називався Велика київська опера (Großе Oper Kiew), яка відкрилася 27 листопада 1941 р. (*Гайдабура В.* Театр, захований в архівах. – К., 1998. – С. 24).

[78*]*…Из Германии приехал дирижер и основные исполнители...* – під час нацистської окупації Києва директором і художнім керівником Київського оперного театру був Вольфґанґ Брюкнер, який також був диригентом. Ймовірно, саме він стояв за диригентським пультом під час виконання опери Вагнера "Лоенгрін" (*Гайдабура В.* Театр, захований в архівах. – К., 1998. – С. 24).

[79*]*...купол зрительного зала попала русская бомба. [...] и рухнула в подвал, но не взорвалась* – це сталося 8 травня 1943 р. у суботу під час вистави опери Вагнера "Лоенгрін": "*Одна бомба впала на тротуар поблизу театрального ресторану, друга влучила в Оперу, а третя – у двір будинку № 3 по Театральній вулиці [...] Можна припустити навіть, що це сплановане попадання*" (*Гайдабура В.* Театр, захований в архівах. –

К., 1998. – С. 162; *Хорошунова И.* Второй год войны // Єгупець. – 2002. – № 10. – С. 69). Колишній офіцер МДБ УРСР Г. Санніков, який свого часу ознайомився в архіві Держбезпеки УРСР з відповідними матеріалами, розкрив у своїй книзі спогадів деталі цієї операції: "*Москве заранее стало известно о намеченном на конкретное число* [далі автор помилково називає дату – лютий 1942 р.] *секретном совещании и было принято решение взорвать оперный театр. Организовать диверсию путем минирования здания не удалось, и тогда было найдено другое оригинальное и смелое решение. В партизанский отряд, находившийся наиболее близко к Киеву, легким самолетом У-2 (впоследствии ПО-2, "Кукурузник") была доставлена 150-килограммовая бомба. Летчик – киевлянин, закончивший еще до войны киевский аэроклуб, много раз именно на У-2 летал над Киевом, знал все подходы к театру и в любую погоду на низкой высоте смог бы точно положить в цель свой груз. Все были уверены в успехе. Но немцам повезло. Именно в этот день был туман, а облачность ниже 600 метров. "Ветрянка"* [запобіжник в авіабомбах] *была установлена именно на эту высоту. Все учли наши разведчики, если бы не погода [...] Пилот был вынужден снизиться до 200 метров, иначе он не видел цели. Со второго захода он сбросил бомбу [...] Самолет не вернулся к партизанам. Судьба этого парня осталась неизвестной*" (*Санников Г.* Большая охота: разгром вооруженного подполья в Западной Украине. – М.: ОЛМА-ПРЕСС, 2002. – С. 84–85).

[80*]*...Несколько человек [...] были убиты наповал...* – театрознавець В. Гайдабура, посилаючись на рукопис спогадів І. Хорошунової, пише про чотирьох загиблих німців у 12-му ряду партеру та десятьох поранених. 4 загиблих німців у партері також згадує В. Ревуцький (*Гайдабура В.М.* Театр, захований в архівах. – К., 1998. – С. 162; *Ревуцький В.* По обрію життя: Спогади. – К.: "Час", 1998. – С. 207).

[81*]*...Сотрудникам он предложил переехать в Краков...* – за попередньою домовленістю Інститут німецької діяльності на Сході у Кракові (Аннаґассе, 5) мав прийняти збірки з музею Крайового інституту до- і ранньої історії у Києві (ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 225, арк. 295, 304; див. коментар 84* цього розділу). Тому до Кракова із співробітників Крайового інституту до- і ранньої історії виїхали з сім'ями П. Курінний, Б. Безвенглинський та В. Козловська (ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 31, арк. 35; спр. 225, арк. 268, 307).

[82*]*...В последних числах сентября для нас – "туземцев" – началась эра "зон"...* – 7 вересня 1943 р. штадткомісаром було об'явлено про евакуацію цивільних установ у м. Києві. Бойовим комендантом Києва став генерал-майор Ервін Фіров, а диктатором з евакуації – оберстлейтенант (підполковник) Бішофф. 24 вересня 1943 р. у місті утворилася 3 км заборонена зона (фактично на відстані 4–5 км) вздовж правого берега Дніпра, про що було повідомлено того ж дня, 24 вересня. На виселення відводилося лише два дні до 21 год. 26 вересня. Потім цей термін був подовжений ще на два дні (ДАКО, "Колекція листівок і плакатів (1903–1944)", оп. 1, спр. 9, арк. 89; BArch/NS-30/51, up.; ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 171, арк. 275; ГАРФ, ф. Р-7021, оп. 65, д. 5, л.11). Межа першої забороненої зони, яка була обнесена колючим дротом, проходила через Мишоловку – північну частину Мишоловського (нині Наддніпрянське) шосе – вул. Васильківську – Саксаганського – Євбаз – Дмитрівську – Татарську – Половецьку – північну частину Кирилівської вулиці. З 16 жовтня заборонену зону було розширено, зокрема до вул. Златоустівської включно (ЦДАГО України, ф. 166, оп. 3, спр. 243, арк. 4зв., 28; там само, спр. 244, арк. 11зв.). 21 жовтня був виданий наказ, за яким все

місто оголошувалося зоною бойових дій, кияни ж при цьому мали направлятися на вокзал (ЦДАГО України, ф. 166, оп. 2, спр. 179, арк. 15). Цивільним особам, як було сказано у відозві штадткомісара Берндта від 11 жовтня 1943 р., дозволялося перебувати у "зоні" лише за наявності спеціальної нарукавної пов'язки білого кольору (інші джерела колір пов'язок визначали як сірий або бузковий) з написом "Einsatz Kiew" (місце роботи – Київ). Таких пов'язок було 50000 одиниць, але досить швидко їх навчилися підроблювати, продаючи за 5–10 тис. крб. Також і німецькі солдати не гребували тим, що з-під поли продавали ці пов'язки. Тому згодом вони були замінені на пов'язки червоного кольору, яких було заготовлено у кількості 15000 одиниць (ЦДАГО України, ф. 166, оп. 3, спр. 243, арк. 4зв.; Нове українське слово. – 14 жовтня 1943 р. – № 235 (553). – С. 1; Київ у дні нацистської навали. За документами радянських спецслужб. – Київ ; Львів, 2003. – С. 370, 395).

[83*]*...только монахам и монахиням было приказано сидеть на месте...* – не зовсім так. Монахи Києво-Печерської Лаври були німцями виселені 26 вересня 1943 р. При цьому були тяжко побиті архімандрит Іринарх (Колдоркін) та ієродиякон Аркадій (Долгоброд) – див. док. № 261.

[84*]*...упаковка идет для вывоза вещей в Германию...* – з Києва до Кракова було вивезено 8 залізничних вагонів із збірками музею Крайового інституту до- і ранньої історії при райхскомісарі України, Архітектурно-Історичного музею та Музею українського мистецтва (ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 31, арк. 35; спр. 171, арк. 272–273; спр. 225, арк. 296, 298, 300, 301, 307, 308; *Коренюк Ю., Кот С., Себта Т.* Привласнення і реституція: документи про втрати мистецької спадщини Михайлівського Золотоверхого собору // Пам'ятки України. – 1999. – № 1. – С. XXVI–XXVIII).

Вивезення збірок музею Крайового інституту до- і ранньої історії у Києві відбувалося під керівництвом його директора проф. Р. Штампфуса за дорученням уповноваженого з до- і ранньої історії при райхсміністрі окупованих східних територій. Щоб забезпечити вивезення музейних збірок проф. Р. Штампфус 20 вересня 1943 р. знову увійшов до складу ЕРР (ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 171, арк. 274). Це дало йому можливість після завершення 26 вересня 1943 р. евакуації цивільних установ з Києва (див. коментар 82*) залишитися у місті і вивезти через ЕРР археологічні збірки та інші наукові матеріали музею Крайового інституту до- і ранньої історії.

У період з 26 вересня по 19 жовтня 1943 р., тобто від часу створення забороненої зони і до від'їзду Р. Штампфуса з Києва, лише з однойменного музею Крайового інституту до- і ранньої історії у Краків було вивезено 6 вагонів археологічних збірок. Це були знахідки періоду палеоліту (269 ящиків, 72 пакунки), серед них Кирилівської стоянки; неоліту (121 ящик, 36 пакунків); трипільської культури (461 ящик, 121 пакунок); періоду бронзи (12 ящиків, 8 пакунків); Скіфії (27 ящиків, 27 пакунків); розкопок грецьких міст Північного Причорномор'я, зокрема Ольвії (228 ящиків, 76 пакунків); готів (14 ящиків, 14 пакунків); праслов'янських культур, вікінгів та інших культур (20 ящиків, 20 пакунків); а також знахідки з розкопок Дніпробудівської експедиції (766 ящиків, 156 пакунків). Крім того, було вивезено нумізматику (7 ящиків, 7 пакунків), архів (5 ящиків, 5 пакунків), фотоархів (скляні негативи – 24 ящики і 24 пакунки), черепи з різних місць (4 ящики і 4 пакунки) та бібліотеку Крайового інституту до- і ранньої історії – тобто всього 1958 ящиків та 570 пакунків (ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 225, арк. 284–286).

Відправлення з Києва	Кількість вагонів	Склад вантажу	Прибуття у Краків
27.09.1943	2	Археологічні збірки музею Крайового інституту до- і ранньої історії у супроводі Б. Безвенглинського.	4.10.1943
1.10.943 № вагонів: "Мюнхен" 41764 "France" 301641	2	– Археологічні збірки музею та частина бібліотеки Крайового інституту до- і ранньої історії; – збірки відділу народного мистецтва і відділу художньо-промислового Музею українського мистецтва (українське народне вбрання, рушники, зразки вишивки, парчі, збірка писанок, речі з дерева).	18.10.1943
7.10.1943 № рейсу: 06 350 400; № вагонів: "Мюнхен" 92811, "Кассель" 76248 у супроводі П. Курінного	2	– Археологічні збірки музею та частина бібліотеки Крайового інституту до- і ранньої історії; – з Музею українського мистецтва (решта збірки тканин, богослужбовий одяг, решта етнографічної збірки); – матеріали Архітектурно-Історичного музею (23 фрески, 1 мозаїка, фотоархів, бібліотека, креслениики, плани та ін.); – 6 ящиків картин радянських художників; – ящик з географічними атласами і картами.	14.10.1943
17.10.1943	2	– Археологічні збірки музею та решта бібліотеки Крайового інституту до-і ранньої історії; – решта збірок відділу народного мистецтва та відділу художньо-промислового Музею українського мистецтва.	22.10.1943

Вивезені з Києва до Кракова музейні збірки попередньо мали розміщуватися в Інституті німецької діяльності на Сході (див. коментар 81*). Однак сталося інакше – вони були розміщені у приміщенні Головного управління музеїв по вул. Головній, 17 та у критій галереї Домініканського монастиря у Кракові (ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 225, арк. 295).

85* *…честные немецкие солдаты украли и угнали автомобиль Штампфуса…* – автомобіль проф. Р. Штампфуса, що стояв біля Крайового музею до- і ранньої історії, було викрадено серед білого дня у п'ятницю, 1 жовтня 1943 р., саме під час пакування та вантаження музейних експонатів (ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 51, арк. 99).

86* *…был новый приказ местным жителям покинуть и эту "зону"…* – 16 жовтня 1943 р. заборонену зону було розширено до Дмитрівської вул. (за іншими джерелами Златоустівської) включно (ЦДАГО України, ф. 166, оп. 2, спр. 243, арк. 28; там само, спр. 244, арк. 11зв.).

87* *…горел подожженный фашистами Киевский Университет…* – університет був підпалений німцями у ніч з 5 на 6 листопада 1943 р. (див. детальніше розділ IX, коментар 4*).

[88*]*…Погибло в Бабьем яру, в Гестапо […] около 200000 советских граждан, более 100000 молодежи было отправлено на работы в Германию…* – авторка називає офіційні радянські цифри загиблих та вивезених на примусові роботи до Райху під час окупації Києва жителів міста, які значно перебільшені. За останніми даними, з Києва на примусові роботи протягом 1942–1943 рр. було вивезено понад 50 тис. осіб. Згідно з довідкою народного комісара Держбезпеки УРСР С. Савченка від 12 листопада 1943 р. на ім'я наркома Держбезпеки СРСР В. Меркулова у Бабиному Яру за час окупації Києва було розстріляно *"до 100000 советских граждан, в том числе до 20000 военнопленных Красной Армии*" (*Пастушенко Т.В.* Остарбайтери з Київщини: вербування, примусова праця, репатріація (1942–1953). – К., 2009. – С. 84; Київ у дні нацистської навали. За документами радянських спецслужб. – К. ; Львів, 2003. – С. 396).

У 1941 р. до війни у Києві проживало 930 тис. мешканців. З початком війни у червні–липні 1941 р. близько 200 тис. киян були призвані до лав Червоної армії, евакуйовані на схід 335 тис. мешканців (Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941–1945. Док. и материалы в 3-х томах. – Изд. второе доп. – Т. 1. – К., 1985. – С. 289; *Євстафьева Т.* Трагедия Бабьего Яра (к 65-летию событий) // Київ і кияни. – Вип. 6. – 2006. – С. 147). Отже, на момент вступу німців у Київ тут було приблизно 400 тис. мешканців. Протягом двох днів, 29–30 вересня 1941 р., у Бабиному Яру нацисти розстріляли 33771 єврея (док. № 28, с. 332). З січня 1942 р. починається спочатку добровільний, потім примусовий виїзд киян на роботу у Німеччину, люди у місті вмирали від голоду, холоду, хвороб; їх страчували у застінках Гестапо, Сирецькому концтаборі, Бабиному Яру; ті, хто могли, залишали Київ, виїжджаючи у село – так стрімко скорочувалося населення міста. На 1 квітня 1942 р. у Києві було зареєстровано 352139 мешканців, а на 1 грудня 1942 р. – вже 302880 (*Євстафьева Т.* Трагедия Бабьего Яра... – С. 148). У 1943 р. так само скорочувалося населення міста внаслідок репресій, вивезення на примусові роботи у Німеччину. Протягом вересня–жовтня 1943 р. частина киян добровільно залишила місто, виїжджаючи назавжди на захід в еміграцію (їхню кількість не підраховано навіть приблизно ще й сьогодні), інша залишила місто примусово внаслідок створення і поступового розширення забороненої зони (див. коментарі 82*, 86* цього розділу), ще частина була примусово вивезена з міста. На момент визволення Києва у ньому налічувалося до 30 тис. мешканців, на 11 листопада 1943 р. – вже приблизно 80 тис., на кінець листопада – майже 200 тис., а у січні 1944 р. – 250 тис. (Київ у дні нацистської навали... – С. 72, 396).

[89*]*…12-го XI – Житомир…* – Житомир було звільнено військами 1-го Українського фронту 11 листопада 1943 р. 18 листопада 1943 р. радянські війська залишили Житомир, звільнивши його остаточно 31 грудня 1943 р. (Украинская ССР в годы Великой Отечественной войны Советского Союза. Хроника событий. – К., 1985. – С. 372, 376, 397).

[90*]*…на кользовом масле…* – ріпакова олія з насіння ярового ріпака.

Документ № 19

[91*]*…версию Джона Стайнбека о разрушении Киева немцами…* – у серпні 1947 р. СРСР відвідав відомий американський письменник Джон Стейнбек (1902–1968) у супроводі військового фотографа Роберта Капа (1913–1954) з метою написати репортаж для "New York Herald Tribune". Їхня поїздка не обмежилася тільки Москвою. Вони побували у Сталінграді (нині Волгоград), на Кавказі, в Україні і, зокрема у Києві, де на власні очі побачили руїни Хрещатика, Успенського собору та інші руйнування часів війни. Звичайно,

що супроводжуючі особи подали їм офіційну версію цих злодіянь як справу рук виключно німецько-фашистських загарбників. Свої враження і фотоматеріали цієї подорожі Д. Стейнбек опублікував у книзі "Російський щоденник", яка побачила світ у 1948 р. (*John Steinbeck.* A Russian Journal. – New York: Viking Press, 1948. – 220 p.; *Стейнбек Д.* Русский дневник / Пер. с англ. Е.Р. Рождественской. – М.: Мысль, 1989. – 144 с.).

92* *…Ряд зданий на территории Лавры был минирован большевиками в начале лета 1941 г. …* – тут, очевидно, помилка, оскільки Лавру, зокрема Успенський собор, мінували на початку вересня, а не літа 1941 р. (див. док. № 23, 25), адже на початку літа ще й війни не було.

93* *…контора какого-то учреждения, кажется штаб "Воинствующего безбожника"…* – у 5-му корпусі на 1-му поверсі розташовувалася Центральна рада Спілки войовничих безвірників України (див. план КПЛ 1920–1930-х рр.).

94* *…Взлетел на воздух юго-восточный угол огромного здания бывшего арсенала, расположенного против западной стены Лавры. […] Почти одновременно взорвались погреба бывшей лаврской позолотной мастерской (30-й корпус)…* – погреби 30-го корпусу не вибухали, але поруч з ним 20 вересня 1941 р., за даними щоденника німецького офіцера, у першій половині дня злетіла у повітря південно-східна частина підпірної стіни оглядового майданчика "Вид" у Лаврі, і одразу потому пролунав потужний вибух у Старому Арсеналі, що зруйнував його ріг навпроти Лаври (Київ у дні нацистської навали. За документами радянських спецслужб. – К. ; Львів, 2003. – С. 205–206). Тобто, послідовність вибухів була інша, ніж пише автор.

95* *…глухой ночью от искр загорелась 100-метровая лаврская колокольня…* – за спогадами автора це сталося у ніч з 20 на 21 вересня 1941 р., але потужно вона розгорілася у ніч на 22 вересня (док. № 51, 56). За іншими даними це був підпал (док. № 18, с. 217).

96* *…горел какой-то архив, помещавшийся в старинной Феодосиевской церкви…* – горіло одне із сховищ Київського обласного історичного архіву з документами радянського часу. Про склад втрачених архівних матеріалів детально див. статтю Р. Качана "Руйнування архітектурного ансамблю Києво-Печерської Лаври...", с. 94.

97* *…во время пожара колокольни были перенесены из Успенского собора в другие помещения богатое собрание старинных церковных облачений и икон…* – названі цінності в основному переніс у ніч на 22 вересня 1941 р. консерватор-консультант ЦАРМ Микола Чорногубов і його дружина Катерина Чорногубова до Келій соборних старців, а також, ймовірно, у корпус 6, де була експозиція ЦІМ на 1-му поверсі (док. № 20, 51, 56).

98* *…На возражение лица, которому была поручена операция…* – цією особою був Чорногубов Микола Миколайович (див. док. № 20, 51, 56).

99* *…Между 20 октября и 1 ноября немцы выселили всех жителей Лавры…* – точніше, це відбулося у період між 21 і 29 жовтня 1941 р. (*Черногубова-Яковлева Е.А.* Правда о смерти Н.Н. Черногубова // Правда Украины. – 21.05.1944. – № 98 (7418). – С. 2; док. № 61).

100* *…был отдан приказ всему населению вокруг Лавры, в радиусе до 1/2 километра, оставить свои жилища […] Затем был пущен электрический ток. Собор взорвался…* – вранці 3 листопада 1941 р. було виселено місцеве населення з території Нижньої Лаври та навколишніх кварталів. Причиною тимчасового відселення людей став візит словацького президента Йозефа Тісо до Києво-Печерської Лаври, який тривав приблизно з 11 год. 40 хв. до 12 год. 30 хв. (див. док. № 36, 37, 261; фото 44, 49).

Щодо вибуху Успенського собору начебто внаслідок підключення електричного струму, це одна з найпоширеніших тогочасних чуток про причини вибуху собору (*Никодимов И.Н.* Воспоминание о Киево-Печерской Лавре. – К., 1999. – С. 199). Ніяких підстав під собою вона не мала, оскільки електричне освітлення у соборі використовувалося під час окупації ще до його загибелі (див. фото 37, 37а); про використання електричного освітлення до 3 листопада 1941 р. також згадує й співробітниця ЦІМ Н. Лінка (Геппенер) – док. № 18, с 218.

101* *…По другой версии […] Тогда решено было взорвать церковь, приняв необходимые меры предосторожности…* – цю найбільш поширену в Києві версію, що й понині має своїх прихильників, найкраще сформулювала письменниця Докія Гуменна у своєму романі "Хрещатий Яр": "*Лавру підмінували й приготували до знищення більшовики, німці ж тільки полінувалися витягнути міни й вирішили, що не варт возитися, менше клопоту буде, коли все злетить у повітря*" (*Гуменна Д.* Хрещатий Яр. – К.: Вид. ім. О.Теліги, 2001. – С. 62). Їй вторить Леонтій Форостівський: "*Коли б була добра воля, німці мали час і змогу Успенський собор розмінувати так, як це зробили вони з іншими об'єктами. Очевидно, що такої доброї волі не було. Навпаки, як і в большевиків, було бажання в Києві винищити українські національні й церковні пам'ятки, щоб згодом у ньому не залишилося нічого українського. Розграбувавши все, що можна було, німці як не самі, то дали можливість большевицькому підпіллю Успенський собор зірвати й Києво-Печерську Лавру в її значній частині перетворити в руїни*" (*Форостівський Л.* Київ під ворожими окупаціями. – Буенос-Айрес, 1952. – С. 38–39).

102* *…чудом сохранившимся золотым куполом с крестом наверху…* – Іоанно-Богословський приділ – лише він уцілів після вибуху Успенського собору.

103* *…почти все художественные ценности, хранившиеся там, были погребены под развалинами собора…* – це так (див. фото 82–85). Після визволення Києва від нацистських окупантів у 1945–1946 рр. проводилися перші масштабні роботи з розбирання руїн Успенського собору за всіма правилами археологічних розкопок, у ході яких було знайдено зразки тканин, шиття, церковного облачення, речі з мармуру (пам'ятник Рум'янцеву-Задунайському), шиферу, металу (срібні шати окладів і гробниць) та дерева XIV–XVIII ст. У 1945 р. кількість знайдених предметів, взятих до фондів заповідника, перевищувала 2000 (див. док. № 284 і коментарі до нього).

Документ № 20

104* *…чтобы выполнить приказ Сталина – "оставлять врагу только чистое поле"…* – про виступ Сталіна по радіо 3 липня 1941 р., в якому прозвучав заклик нічого не залишати ворогу, див. коментар 15* цього розділу.

105* *…На третий день прихода немцев […] Около 2-х часов дня я услышал сильный взрыв со стороны Крещатика. […] взорван угол дома, в котором находилось отделение комендатуры…* – вибухи на Хрещатику почалися 24 вересня 1941 р. приблизно між 14 год. і 16 год. і не з будинку комендатури по вул. Хрещатик, 30, а жандармерії по вул. Хрещатик, 28/1 (детальніше див. коментар 28* цього розділу, док. № 27, 28, а також статтю *Себти Т.М.* "Києво-Печерська Лавра на початку Німецько-радянської війни..." у даному збірнику, с. 38–46).

106* *…Вскоре после этого взрыва, вдруг загорелся на Крещатике жилой четырехэтажный дом № 7…* – будинок на Хрещатику, 7 загорівся не 24, а 19 вересня 1941 р.,

коли у місто входили німецькі війська. У ньому розміщувався Трамвайний трест, а на 1-му поверсі – їдальня № 430 (Список абонентів Київської міської телефонної сітки АТС за станом на 1/V 1940 року. – К., 1940. – С. 116, 169; *Пушкарський Н.Ю.* Як горів Київ // Український збірник. – Кн. 5. – Мюнхен, 1956. – С. 165; *Форостівський Л.* Київ під ворожими окупаціями. – Буенос-Айрес, 1952. – С. 23).

107* *…частным лицам в трехдневный срок выбраться из […] квартир, на том основании, что на территории Лавры будет находиться штаб обороны Киева. […] распоряжение было выполнено […] вход был строжайше воспрещен…* – цей факт підтверджує публіцист Ю. Краснощок, який згадував, що у вересні 1941 р. вхід у Лавру був закритий навіть місцевим жителям під приводом того, що там розмістився Штаб оборони Києва (див. док. № 25).

108* *…Взрыв произошел как раз в тот час, на который было назначено это богослужение…* – ще одна з поширених у Києві чуток про обставини вибуху собору. Собор злетів у повітря порожнім приблизно через дві години після того, як його оглянули президент Словаччини Йозеф Тісо і супроводжуючі його особи (див. фото 44–49; док. № 36, 37).

109* *…при взрыве в Киеве Златоверхого Михайловского монастыря…* – мається на увазі Михайлівський Золотоверхий собор, зруйнований більшовиками вибухівкою 14 серпня 1937 р. (*Вечерський В.* Реабілітація репресованої святині // Пам'ятки України. – 1999. – № 1. – С. 15; Звід пам'яток історії та культури України. Київ. – Кн. I, ч. 2. – К., 2003. – С. 675).

110* *…в Харькове при взрыве Собора…* – йдеться про харківський кафедральний собор Успіння Пресвятої Богородиці (1771–1777), на якому у 1929 р. були знесені всі п'ять його бань (*Новгородов В.Е.* Золотой венец старого Харькова. Успенский собор – памятник архитектуры XVIII века: Историко-архитектурный очерк. – Харьков: Прапор, 1990. – С. 24).

111* *…на должность заведующего Музейным городком назначили специальное лицо – немецкого офицера…* – йдеться про вищого начальника СС та Поліції Південної Росії генерала поліції, обергруппенфюрера СС Фрідріха Єкельна, якого райхскомісар України Еріх Кох уповноважив давати дозвіл на вхід до Лаври (див. док. № 31–33, 35, 119).

112* *…в здания келий и в помещения около Св. Ворот…* – ймовірно, корпус 4 (колишні келії соборних старців), в якому був масовий відділ ЦАРМ, і корпус 28 біля Троїцької надбрамної церкви, де окреме приміщення також належало ЦАРМ (див. план КПЛ 1920–1930-х рр.).

113* *…доступ на территорию Лавры был при немцах сравнительно свободен…* – не зовсім так. До 19 жовтня вхід на територію Лаври був, дійсно, вільний (див. док. № 49–50), але з цього дня вхід на територію КПЛ був обмежений навіть для німців (див. док. № 31–33, 35), відвідувати дозволялося Успенський собор і антирелігійну виставку колишнього ЦАРМ (док. № 119; ГАРФ, ф. Р-7021, оп. 65, д. 10, л. 48). 21 жовтня почалося виселення мешканців Верхньої Лаври, яке закінчилося 29 жовтня 1941 р. (*Черногубова-Яковлева Е.А.* Правда о смерти Н.Н. Черногубова // Правда Украины. – 21.05.1944. – № 98 (7418). – С. 2; док. № 61).

114* *…будто бы времени до взрыва оставалось немного, и немцы не решились разминировать церковь…* – один із найпоширеніших варіантів тогочасної версії вибуху

собору шляхом приведення у дію німцями радянської вибухівки, яка існує й донині (*Кабанець Є.П.* Загибель Успенського собору: міфи й дійсність. Документальне розслідування. – К., 2011. – С. 284; коментар 101* цього розділу).

115*…*К Черногубову вечером явились на квартиру лаврские полицейские и вызвали его якобы в полицейское управление. Через некоторый промежуток времени у наружной стены Лавры […] труп Н. Черногубова*… – про загибель М. Чорногубова див. коментар 32* цього розділу, док. № 51, 56 і коментарі до них.

116*…*через несколько дней агенты сожгли и Думу*… – Дума (Хрещатик, 18) загорілася 1 листопада 1941 р. о 8 год. 45 хв. внаслідок підпалу радянськими диверсантами, за що наступного дня, 2 листопада, за наказом коменданта м. Києва генерал-майора К. Ебергарда було розстріляно 300 киян (*Кабанець Є.П.* Загибель Успенського собору: міфи й дійсність. Документальне розслідування. – К., 2011. – С. 125; *Кузнецов А.* Бабий яр. – К.: Саммит-Книга, 2008. – С. 114).

Документ № 21

117*…*в спеціальному режимному політичному таборі Інти з умовною назвою "Мінлаг"*… – від рос. *Минеральный исправительный трудовой лагерь* (попередня назва – Особый лагерь № 1 / Особлаг № 1) – Мінлаг (1948–1957) знаходився біля селища Інта Кожвинського р-ну Комі АРСР РРФСР (нині м. Інта, Республіка Комі РФ), до березня 1950 р. був у підпорядкуванні ГУЛАГ, а на момент закриття – Головного управління виправно-трудових колоній МВС СРСР. Мінеральний ВТТ створено 28 лютого 1948 р. як Особий лагер № 1, у приміщеннях Інтинського ВТТ, ліквідованого 1 листопада 1948 р. "Мінеральний лагер" – умовна назва, присвоєна 10 травня 1948 р. Особому табору № 1. Протягом 1949–1954 рр. обидві назви існували рівноправно. Після закриття 6 березня 1957 р. Мінерального ВТТ, всі його табірні підрозділи було передано Печорському ВТТ. Каторжани Мінлагу працювали на: Інтинському комбінаті "Інтауголь" (добування вугілля на шахтах № 1–4, 6, 7, 10, будівництво нових шахт № 5, 9, 11–14, лісозаготівля для комбінату); житловому, капітальному та дорожному будівництві; осушувальних роботах; рудниках Еджид-Кирта і Кожим; ремонтно-механічному заводі, цегляному заводі, деревообробному комбінаті у селищі Інта; на земляних роботах; сільськогосподарських роботах; будівництві шлакоблочного заводу комбінату "Интауголь" у селищі Інта; автобазах і лісобіржі. Чисельність каторжан у вересні 1948 р. становила 9332 чоловік, на 1 січня 1949 р. – 24112, постійно зростаючи до 1952 р. На 1 січня 1952 р. у Мінеральному ВТТ перебувала найбільша кількість каторжан – 34485, а на момент закриття табору у березні 1957 р. там перебувало 6819 чоловік (Система исправительно-трудовых лагерей в СССР: 1923–1960: Справочник. – М., 1998. – С. 324–325).

118*…*"лагерном отделении" № 1*… – табірне відділення № 1 посиленого режиму організовано 1949 р. наказом МВС СРСР № 00472-48 у 1-му гірському районі селища Інта Кожвинського р-ну Комі АРСР на 8-му км станції "Інта" Північно-Печорської залізниці. Наприкінці квітня 1949 р. там перебувало 3942 каторжан, а на 1 жовтня 1949 р. – 4694 (ГАРФ, ф. 9414, оп. 1, д. 566, л. 8–9об.; там само, д. 1853, л. 33, 35; там само, д. 1854, л. 37).

119*…*закарпатця Василька Рогача*… – рідний брат Івана Андрійовича Рогача, головного редактора газети "Українське слово" (*Рябченко Л.І.* За компасом марки "Воля". – Кн. 2. – Полтава: "Верстка", 2011. – С. 50–51; див. коментар 46* цього розділу).

[120*]*…“бур”...* – скорочення з рос. “Барак усиленного режима” – внутрішня в’язниця.

[121*]*…Коли лаштували мінування Успенського собору (і Софії)...* – Успенський собор КПЛ був замінований на початку вересня 1941 р. (див. док. № 20, 25), Софійський собор замінувати не вдалося. Поки окремі взводи спеціального призначення були зайняті підготуванням спецоперацій у Лаврі та мінуванням інших об’єктів у місті, військові спробували замінувати Софію, але занадто пізно. Зробити їм це завадив заступник директора тогочасного Державного архітектурно-історичного заповідника “Софійський музей” Олекса Повстенко, який не дозволив мінувати собор, коли на територію заїхала машина з вибухівкою, сказавши, що у соборі підвалів немає. Йому пощастило, ймовірно, тільки тому, що подія відбувалася вже в останні дні оборони Києва, коли серед військових відчувалася нервовість і поспіх перед залишенням міста (*Форостівський Л.* Київ під ворожими окупаціями. – Буенос-Айрес, 1952. – С. 22; *Кот С.І.* Зруйнування Успенського собору Києво-Печерської Лаври (3 листопада 1941 р.): версії // УІЖ. – 2011. – № 6. – С. 134).

[122*]*…трьома лімузинами в супроводі ескорту...* – ескортом були, скоріш, лімузини з німецькими високопоставленими офіцерами, що супроводжували автобус президента Словаччини Й. Тісо (див. фото 39, с. XVII).

[123*]*…піславши через підземелля мінерів, по суті – смертників, підпалювати шнури...* – вони, дійсно, стали смертниками. Трьох чоловіків, які втікали, застрелила німецька охорона, котра прибігла до собору на звук невеликого вибуху, що пролунав у ньому. Троє застрелених були одягнуті у напіввійськове вбрання – гімнастерки, поверх в одного фуфайка, у другого – піджак, у третього – френч, у котрогось з-за халяви чобота виглядала ложка (див. док. № 36, 37, 261, 267, фото 55, с. XXI).

[124*]*…розстріляно разом з десятьма політв’язнями за створення табірної повстанської організації...* – табірна підпільна організація “Північне сяйво” налічувала за списком 146 осіб (керівник – колишній інженер-полковник Г.Т. Павлов), але так і не встигла здійснити повстання, оскільки залишилася без керівного ядра внаслідок арешту 3 лютого 1950 р. 31 чоловіка. Їх видав агент – колишній майор КДБ М.Ф. Лапін, котрий зміг проникнути до складу штабу. Арештованим вдалося узгодити між собою поведінку на слідстві, зберігши таким чином багатьом життя. Однак 11 чоловік були засуджені Військовим трибуналом Архангельського військового округу від 24–26 жовтня 1950 р. до вищої міри покарання. Крім А. Кашуби, це були: “*Братусь Петро Антонович*, українець із Борисполя, *Бритів Анатолій Павлович*, українець з Лебедина, *Добровольський Михайло Олексійович*, українець з Удмуртії, *Загоровський Михайло*, українець із Запоріжжя, […] *Лихінін Олександр*, українець зі Львова, *Павлов Георгій Тимофійович*, терський козак зі Ставропілля, *Писанко Костянтин Федорович*, українець із Закарпаття, *Романов Петро*, росіянин із Ленінграда, *Романчук Юліан Володимирович*, білорус із Західної Білорусі, *Рутковський Валерій Павлович*, білорус із Бобруйська” (*Рябченко Л.І.* За компасом марки “Воля”. – Кн. 2. – Полтава: “Верстка”, 2011. – С. 42, 48; *Василевський П.* Спалах “Північного сяйва”. До 40-ої річниці трагедії на Інті // Поклик сумління. – 8–15 листопада 1990 р. – № 12. – С. 3).

Документ № 22

[125*]*…прилади Ф-10...* – частина блоку управління радянської об’єктної радіокерованої міни Ф-10, що передбачалася для підриву особливо важливих об’єктів, які під-

лягали знищенню тільки за особливих обставин. Радіоміна складалася з блоку управління (прилад Ф-10, дешифратор сигналів і батарея живлення), антени, електродетонатора та заряду вибухівки. Блок управління був здатний приймати й обробляти отримані радіосигнали і видавати електроімпульс на підрив максимально трьох електродетонаторів, а з використанням спеціального проміжного блока-розгалужувача (прилад БІС) до 36 електродетонаторів. Маса заряду вибухівки могла бути від кількох десятків кілограмів до кількох тонн. Блок управління вагою 35 кг містився в ящику розміром 40×38×28 см, який вкладався у гумовий мішок і встановлювався всередині об'єкта, як правило, на глибині до 2,5 метрів. На відстані від 0 до 40 м від ящика розміщувалася дротова антена довжиною не більше 30 м. Вона могла бути закопана у землю до 120 см або вмурована у стіну на глибину до 6 см. Антена з'єднувалася з приладом Ф-10 фідером довжиною до 40 м. Блок управління міг знаходитися поруч з зарядом або на відстані до 50 метрів, причому від нього до кожного з трьох електродетонаторів вів окремий двужильний кабель електропідривного ланцюга. Кінці кабелю приєднувалися до електродетонаторів, вставлені в заряди. Робоча напруга живлення радіосхеми приладу Ф-10 і дешифратора сигналів складала 12 вольт, а анодна напруга радіоламп – не менше 95 вольт. У режимі постійної робочої напруги час бойової роботи міни складав лише 4 доби, тому в конструкцію міни був введений часовий механізм, який забезпечував періодичне включення напруги. В режимі "5" (5 хв. напруга включена, 5 хв. виключена) термін бойової роботи міни збільшувався до 40 діб. Це була верхня межа бойового стану міни. Для режиму напруги "5" радіосигнал на вибух мав подаватися протягом 10 хв. Крім того, з метою економії живлення й сам приймач включався через кожні 5–6 хв. всього на 12–15 секунд. Цим режимом керував другий часовий механізм, який живився від тієї ж батареї живлення кожні 3–4 хв. Максимальна дальність радіокерування міною складала 600 км ([Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.saper.etel.ru/mines-4/radiomina-f-10.html; *Кабанець Є.П.* Загибель Успенського собору: міфи й дійсність. Документальне розслідування. – К., 2011. – С. 193).

126* *…піонірен...* – з нім. сапери.

127* *…до штабу оборони Києва на Володимирській, 24...* – у наріжному будинку ліворуч Південної брами Національного заповідника "Софія Київська".

128* *…Злетів у повітря міст імені Євгенії Бош...* – міст ім. Євгенії Бош був підірваний о 14 год. 19 вересня 1941 р. разом з бійцями, які затримавшись, не встигли його перебігти. О 14 год. 40 хв. вибух мосту був продубльований – підірвано праву берегову опору мосту. Останній сигнал надійшов з мобільної радіостанції (РУС-3), дальність дії якої до 150 км, розташованої у Бориспільському лісі (див. коментар 25* цього розділу, док. № 24).

129* *…заміновано оглядовий майданчик біля корпусу номер 30...* – оглядовий майданчик КПЛ "Вид" був замінований саперами 11-го окремого взводу спеціального призначення під командуванням лейтенанта Михайла Татарського (док. № 23, с. 278; № 24).

130* *…вночі хтось підпалив дзвіницю, і прапор обгорів. Німці повісили прапор нижче, але стався новий підпал...* – нижче прапор німці не перевішували, а перевісили на тому ж рівні, тільки на іншому боці головної бані Великої лаврської дзвіниці, про що свідчать фото 9, 11.

[131*]*…спрацював […] радіовибух, скерований чи то з мобільної польової "РУС-3" десь з Бориспільського лісу, чи то з Москви...* – вибух був скерований з мобільної польової радіостанції – РУС-3, дальність дії якої до 150 км, що була розташована у Бориспільському лісі (див. док. № 24).

[132*]*…Вони знешкодили їх в [Т]еатрі опери та балету, в [М]узеї українського мистецтва, в [М]узеї Леніна...* – з будинку колишнього Педагогічного музею (тодішнього Музею Леніна) німці вилучили 70 центнерів вибухівки; з Оперного театру – до 1 тонни; вийняли міни з будинків Держбанку, ЦК КП(б)У, НКВС по вул. Короленка (нині Володимирська), 33 і ряду великих житлових будинків. На 28 вересня 1941 р. німцями було знешкоджено у будинках 670 мін (див. док. № 27, 28; *Форостівський Л.* Київ під ворожими окупаціями. – Буенос-Айрес, 1952. – С. 21).

[133*]*…розстріляли 300 мужчин-заложників, про що сповістили окремим наказом 2 листопада...* – опубліковано в: *Кузнецов А.* Бабий Яр. – К.: Саммит-Книга, 2008. – С. 114.

[134*]*…кортеж з легкових авто: "опель-адмірали", "хорьхи", "мерседеси", "сітроєни"...* – див. коментар 122* цього розділу.

[135*]*…Варта біля Святотроїцької брами взяла зброю на-караул. З вікон надбрамної церкви, що раптом розчинилися, висунулися стволи ручних кулеметів...* – на фото 44 видно групу офіцерів перед Троїцькою надбрамною церквою – центральним входом у Лавру, які віддають честь президенту Словаччини Й. Тісо та супроводжуючим його офіцерам, які зайшли до Лаври 3 листопада 1941 р. близько 11 год. 40 хв.; на фото 46 – західний фасад Троїцької надбрамної церкви з відкритими вікнами другого ярусу, щоправда, кулеметів не видно.

[136*]*…тут тільки пролунав страшенної сили вибух...* – вибух пролунав приблизно за дві години після того, як Лавру залишили Й. Тісо і супроводжуючі його особи – приблизно о 14 год. 30 хв. (див. док. № 36, 37; фото 50–54).

[137*]*...Лавру відвідували гауляйтер України рейхкомісар Еріх Кох та президент Словакії єпископ Йозеф Тісо...* – райхскомісара України Еріха Коха серед супроводжуючих осіб не було. Від німецької військової влади Й. Тісо супроводжували генерал-лейтенант Бернгардт Вабер, полковник Ріхард Шимпф та ін. (див. фото 40–44, 47, 49).

[138*]*…останнім вибухом 1941 року в Києві був підірваний щойно відбудований окупантами міст імені Євгенії Бош через Дніпро. Радіоімпульс надійшов з Москви, зі станції імені Комінтерну. Було це вже в грудні...* – міст ім. Євгенії Бош, зруйнований 19 вересня 1941 р., німці не відновлювали, а побудували поруч нижче за течією дерев'яний міст на биках, а праву берегову опору мосту було підірвано так само 19 вересня 1941 р. о 14.40, через 40 хв. після основного вибуху. Обидва радіосигнали надійшли з мобільної радіоустановки (РУС-3), розташованої у Бориспільському лісі (див. коментарі 25*, 128* цього розділу, док. № 24).

Документ № 23

[139*]*…11-й отдельный взвод специального минирования...* – вірна назва 11-й окремий взвод спеціального призначення. Він разом з 10-им та 12-им окремими взводами спеціального призначення почав діяти з 15 липня 1941 р. у підпорядкуванні Південно-Західного фронту. З 5 серпня під командуванням ПЗФ стали діяти 13-ий, з 15 серпня – 14-ий окремі взводи спеціального призначення. Не виключено, що це були новостворені взводи (Перечень объединений, соединений, отдельных частей и учреждений Юго-За-

падного фронта, принимавших участие в обороне г. Киева в июле–сентябре 1941 года. – М., 1961. – С. 28–29).

[140*]*…с заданием минировать знаменитый “Вид”...* – див. док. № 24.

[141*]*…Комплекс подземных переходов предназначался для скрытого маневра защитников и жизнеобеспечения всех лаврских сооружений...* – існування спеціального підземного комплексу на верхній території Лаври для скритого маневру її захисників викликає сумнів, принаймні підтверджень цьому немає, але існувала добре налагоджена дренажна система. Її основні штольневі галереї та колодязі були збудовані 1795 р. і охоплювали як верхню, так і нижню територію КПЛ. Протягом XIX ст. дренажна система удосконалювалася. Наскільки вона була розгалужена – говорить той факт, що дренажний колодязь між Успенським собором і дзвіницею, який обвалився від вибуху собору, мав № 9 і був частиною дренажної штольневої системи № 28 (*Головань А.Г.* Визуальные наблюдения за деформациями земляных масс и сооружений в оползневых районах г. Киева, 1949 // ДАК, ф. Р-6, оп. 4, спр. 7, арк. 95–95зв.).

[142*]*…В течение полутора суток немцы не входили в Лавру...* – це невірне твердження. Німці увійшли у Лавру одразу в день зайняття Києва – 19 вересня, і вже за одними даними о 13.10, за іншими – 13.30 (11.10 і 11.30 за німецьким часом) на Великій лаврській дзвіниці було встановлено німецький прапор (*Освальд Ценкнер.* Як впала фортеця Києва // Українське слово. – Житомир, 24.09.1941. – Ч. 16. – С. 2; Київ у дні нацистської навали. За документами радянських спецслужб. – К. ; Львів, 2003. – С. 203).

[143*]*…Ночью загорелись внутренние деревянные конструкции, и флаг обгорел. Его перевесили с четвертого яруса на третий – ионический. В следующую ночь поджог повторился, и флаг спустили на второй, дорический ярус...* – див. коментарі 30* і 130* цього розділу, а також статтю Т. Себти у цій книзі (с. 48–51).

[144*]*…мобильной полевой “РУС-3” из Бориспольского леса? Или с главной радиостанции Союза...* – підрив оглядового майданчика “Вид” стався з польової радіостанції “РУС-3” з Бориспільського лісу (див. док. № 24, коментарі 25*, 128* цього розділу та статтю Т. Себти у цій книзі, с. 49).

[145*]*…накануне вступления танков на Крещатик...* – мається на увазі вступ німців у Київ 19 вересня 1941 р., але танки на Хрещатик взагалі не вступали.

[146*]*…Планы галерей...* – йдеться про плани печер.

[147*]*…Варяжских пещерах...* – найдавніша ділянка (XI ст.) Дальніх печер (*Хведченя С.* Варязька печера як найдавніша пам’ятка історії та культури Київської Русі // Історико-географічні дослідження в Україні: зб. наук. пр. – 2007. – Вип. 10. – С. 64–101).

[148*]*…последовал запрет коменданта проживать в Верхней Лавре...* – наказ про виселення мешканців з верхньої території Лаври з’явився 21 жовтня 1941 р. (*Черногубова-Яковлева Е.А.* Правда о смерти Н.Н. Черногубова // Правда Украины. – 21.05.1944. – № 98 (7418). – С. 2).

[149*]*…у колокольни [...] казнили мальчишку, обвиненного в поджогах...* – не підтверджена інформація, оскільки інші джерела про цей факт мовчать: Н. Лінка (Геппенер) (док. № 18, с. 217), В. Шугаєвський (док. № 19), Б. Жук (док. № 20), свідчення В. Тверського (ЦДАГО України, ф. 166, оп. 2, спр. 179, арк. 1–15).

[150*]*…Несколько суток дружина таилась в пещерах...* – ймовірно, у Ближніх печерах, розташованих ближче до верхньої території Лаври.

[151*]*…в Ближних пещерах появились монахи…* – за док. № 99 ключі від Хрестовоздвиженської церкви і Ближніх печер монахам були передані вже після вибуху Успенського собору, але перші з них з'явилися у Лаврі ще у вересні 1941 р.

[152*]*…шумного процесса над несколькими лаврскими монахами…* – йдеться про гучний судовий процес у серпні 1929 р. над архідияконом КПЛ Євладієм (Чехуном) та його коханкою – черницею Фролівського монастиря Любов'ю (Воронковою) у справі вбивства прихожанки Паші Баришнікової ("Звіряче вбивство в колишній Києво-Печерській Лаврі" // Вісті ВУЦВК. – Харків, 7.09.1929. – № 207 (2700). – С. 6; [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.svoboda-news.com/arxiv/pdf/1929/Svoboda-1929-218.pdf).

[153*]*…в 1926 году вовсе закрыла Свято-Успенский Киево-Печерский мужской монастырь…* – у 1926 р. на території КПЛ був створений Лаврський державний культурно-історичний заповідник (постанова ВУЦВК і РНК УСРР від 29 вересня 1926 р. "Про визнання колишньої Києво-Печерської Лаври за історично-культурний державний заповідник і про перетворення її на Всеукраїнський музейний городок" // Вісті ВУЦВК. – 19.10.1926. – № 240 (1828). – С. 5; коментар 32* першого розділу); а от діяльність релігійної громади на території КПЛ була повністю припинена за постановою Секретаріату Президії ВУЦВК від 21 грудня 1929 р. (*Полюшко Г.* Врятована Лавра: як це було // Хрещатик. – 1 грудня 2006. – № 179 (2974). – С. 7.

[154*]*…Никольская улица (тогда Январского восстания)...* – до початку 1950-х рр. вулиця називалася Цитадель.

[155*]*…эсэсовцы уже взяли оружие на караул. На втором ярусе распахнулись высокие окна […] показались стволы ручных пулеметов...* – див. коментар 135* цього розділу.

[156*]*…кожаных пальто с погонами...* – у шкіряне пальто з погонами був одягнутий міністр національної оборони та головнокомандувач збройними силами Словаччини, командувач словацької експедиційної армійської групи у складі німецької групи армій "Південь" генерал Фердинанд Чатлош (див. фото 42, 43).

[157*]*…невысокий полный мужчина в кожаном длинном пальто без погон...* – ним був президент Словацької держави Йозеф Тісо (див. фото 40, 42–44, 47, 49).

[158*]*…радиофугас – "десятка"...* – радянська об'єктна радіокерована міна Ф-10 (див. коментар 125* цього розділу).

[159*]*…почему задержался сигнал...* – максимальний термін бойової роботи об'єктної радіокерованої міни Ф-10 становив 40 діб (див. коментар 125* цього розділу), що на 3 листопада 1941 р. давно минув, зважаючи, що мінували собор на початку вересня (док. № 25).

[160*]*…послал сержанта вниз поджечь бикфордов шнур...* – з цим завданням було направлено групу з трьох осіб. Їх при втечі застрелила німецька охорона, котра прибігла до собору на звук невеликого вибуху, що пролунав у ньому (див. коментар 123* цього розділу, фото 56).

[161*]*…убрана из центрального нефа известная миру икона Богородицы Успения...* – на той час завідувач фондів ЦАРМ М. Чорногубов 25 вересня 1941 р. передав Музею західного та східного мистецтва у Києві з Успенського собору КПЛ три ікони: Успіння Божої Матері, Ігорівської Божої Матері та Св. Трійці у рамі з коралами, а 10 листопада 1942 р. ці ікони були передані Музею російського мистецтва (див. док. № 188, 189). Отже, на 3 листопада 1941 р. чудотворної ікони Успіння Божої Матері у соборі не було.

Її, за легендою, було привезено до Києва з Візантії будівничими Успенського собору, які отримали її від самої Богородиці. Вона розміщувалася над срібними Царськими вратами головного вівтаря Успенського собору.

162*…*И тут прогремел страшный взрыв...* – вибух прогримів приблизно о 14 год. 30 хв. майже за дві години після того, як Лавру залишив Й. Тісо із своїм супроводом (див док. № 36, 37; фото 50–54).

163*…*в сопровождении гауляйтера Эриха Коха...* – райхскомісара України Еріха Коха серед відвідувачів не було (див. коментар 137* цього розділу).

Документ № 24

164*…*Сын, режиссер мульт[ипликационного] кино...* – Олександр Михайлович Татарський (1950–2007).

165*…*3 отдельных взвода, подчинявшиеся непосредственно высшему командованию РККА, – в Москве, на Дальнем Востоке и в Киеве...* – на початку війни вже тільки у Києві було три таких саперних взводи – 10-ий, 11-ий, 12-ий окремі взводи спеціального призначення, зброєю яких були радіокеровані міни. Ними командували лейтенанти Михайло Красиков, Михайло Татарський і Борис Левченко (Хто висадив у повітря Успенський собор: лист майора запасу М. Костенка та його інтерв'ю з М. Татарським щодо мінування Києва у серпні–вересні 1941 р. // Літературна Україна. – 5.09.1991. – № 36 (4445). – С. 4; коментар 139* цього розділу).

166*…*уничтожил немецкую легковую машину с офицерами и тех, кто, как полагалось, был на "Виде"...* – інформація за даними колишнього сапера, полковника у відставці Олександра Немчинського, який розміновував Лавру у листопаді 1943 р. Він згадував про легкову машину з останками гітлерівців у ній, яку знайшли під завалом ґрунту та уламків підпірної стіни "Виду" (*Немчинский А.Б.* Осторожно мины! – М., 1973. – С. 118).

167*…*Он же взорвал правый береговой устой моста им. Евг[ении] Бош...* – праву берегову опору мосту було підірвано 19 вересня 1941 р. о 14.40, через 40 хв. після основного вибуху, обидва радіосигнали надійшли з мобільної радіоустановки (РУС-3), розташованої у Бориспільському лісі (див. коментар 25* цього розділу).

168*…*были треугольные коробки – "то самое"...* – прилади Ф-10 (див. коментар 125* цього розділу).

169*…*В Харькове рвали уже другие...* – за даними історика С. Кота: "*У міській зоні Харкова було встановлено близько 2000 мін уповільненої дії, близько 1000 мін-сюрпризів і понад 5000 фальшивих мін. Зокрема, 162 їх закладено у спорудах, де передбачалося розміщення штабів частин та з'єднань Вермахту, готелів і квартир для офіцерського складу ... втрати ... становили 2300 солдатів і офіцерів. Німецьким саперам удалося знешкодити 4,5% встановлених мін*" (*Кот С.І.* Зруйнування Успенського собору Києво-Печерської Лаври (3 листопада 1941 р.): версії // УІЖ. – 2011. – № 6. – С. 133).

170*…*Ні, знайшли офіцера, який знав, де заміновано!...* – ним був лейтенант Борис Левченко, командир одного із взводів спеціального призначення ПЗФ, який потрапив у полон і зголосився вказати заміновані об'єкти, до того ж намалював, ймовірно, схему відомих йому мінувань, якою потім вихвалялися гітлерівці, і наполягав на швидкому втручанні німецьких саперів, щоб встигнути розмінувати. Останнім довелося працювати і вдень, і вночі. Завдяки йому були, наприклад, врятовані Будинок Червоної армії

та Флоту (нині Центральний будинок офіцерів Збройних сил України) (*Klaus Jochen Arnold.* Die Eroberung und Behandlung der Stadt Kiew durch die Wehrmacht im September 1941: Zur Radikalisierung der Besatzungspolitik // Militärgeschichtliche Mitteilungen. – Bd. 58. – 1999. – S. 52; Der Dienstkalender Heinrich Himmlers 1941/42. – Hamburg, 1999. – S. 237).

Документ № 25

171*…*сказав, що у Лаврі розміщено штаб оборони...* – про це також говорить у своїх спогадах Б. Жук, що під приводом розміщення у Лаврі штабу оборони були відселені мешканці з верхньої території Лаври, яка деякий час була під охороною НКВС (док. № 20, с. 266).

172*…*"Будинку оборони" на Хрещатику, який теж буде підірвано...* – Будинок оборони ім. Михайла Фрунзе по вул. Хрещатик, 1 (1934–1935, арх. П.Ф. Альошин, О.О. Колесниченко) був спалений під час вибухів і пожежі на Хрещатику у вересні 1941 р.

Документ № 26

173*…*тут живут слепые!...* – ще у 1920-х рр., за спогадами Н. Лінки (Геппенер), декілька будинків на Дальніх печерах були передані під житло інвалідам Першої світової війни, які втратили зір. Наразі авторка цих спогадів жила у будинку сліпих на території Гостиного двору у 56-му корпусі, оскільки її батьки були сліпі (*Геппенер-Лінка Н.В.* Спогади про Всеукраїнське музейне містечко 1929–1939 рр. / Публікація С. Білоконя // ЛА. – 2003. – Вип. 11. – С. 146).

174*…*А так они (короткая пауза) в стену, как идти в Лавру уверх, где колокольня, туда в стену уложили мины...* – йдеться про підпірну стіну майданчика "Вид".

175*…*немец пришел и наступил на эту, на проволоку – и мина взорвалась, и несколько человек немцев там погибло...* – без сумніву, наївне домислення авторки про причини спрацювання міни на майданчику "Вид". Там спрацювала радіокерована міна Ф-10 (док. № 23, 24, коментарі 125*, 144* цього розділу).

176*…*Это колокольню они взорвали, бо туда они положили мину, в колокольню...* – авторка помиляється, Велику лаврську дзвіницю не мінували і, відповідно, не підривали. Мінування та вибух Успенського собору вона екстраполює тут на дзвіницю.

177*…*они таки зашли в эту церкву, и взорвались. Все немцы, которые зашли – все погибли...* – респондентка повторює найпоширенішу серед киян чутку, що під час вибуху собору загинули німці; та, можливо, екстраполює вибух майданчика "Вид" 20 вересня 1941 р., де якраз загинули німці, що, вірогідно, бачила й авторка, на вибух Успенського собору 3 листопада 1941 р.

178*…*хорошо, шо мы не зашли с ними вместе в церковь...* – див. коментар 177*.

179*…*Немцы там погибли!...* – див. коментар 177*.

Список фотодокументів до розділу III

1. Геппенер Надія Володимирівна (1896–1981). Москва, Хамовницький госпіталь, 1915 р. (НИОР РГБ, ф. 743, к. 8, ед. хр. 20). Фрагмент з групової фотографії. На звороті напис простим олівцем: "*1915 г. Москва, Хамовнический госпиталь. Н.В. Геппенер – сестра милосердия со своими раненными*". Публікується вперше.

2. Лінка (Геппенер) Надія Володимирівна (1896–1981). Київ, 1951 р. (НА НМІ України, ф. Р-1260, оп. 1-л, од. зб. 8, арк 20). Публікується вперше.

3. Геппенер Микола Володимирович (1901–1971). Київ, 1935 р. (НИОР РГБ, ф. 743, к. 20, ед. хр. 35). На звороті напис рукою Н. Лінки (Геппенер) світло-фіолетовим чорнилом: "*Николай Владимирович Геппенер 1935 г.*" та темно-фіолетовим чорнилом: "*30/VIII 1901 – 30/XI 1971 г.г. 30.VIII.1901–30.XI.1971 г. Вновь принят на работу в отдел рукописей биб-ки АН УССР 1-го августа 1971 г.*" Публікується вперше.

4. Жук Борис Касьянович (1878–1960). Німеччина, кінець 1950-х рр. (Посев. – Франкфурт-на-Майне, 4.12.1960. – № 49 (760)).

5. Василевський Пантелеймон Казимирович (р.н. 1922). Дрогобич, 1989 р. (*Рябченко Л.* Тричі герой під номером Г-313. – Полтава, 2011. – С. 76–77).

6. Кашуба Адам Андрійович (1914–1951). Володимир-Волинський, 1947 р. (ГДА СБУ, спр. 58636, арк. б/№). Публікується вперше.

7. Немчинський Олександр Борисович (1917 –1995). Москва, 1970-ті рр. (*Немчинский А.Б.* Осторожно, мины! – М.: Воениздат, 1973).

8. Татарський Михайло Семенович (1920–1998). Ульяновськ, 1940 р. (*Малаков Д.* Київ 1939–1945: Фотоальбом. – К., 2005. – С. 94).

9. Татарський Михайло Семенович (1920–1998). Київ, 1985 р. (з архіву Д. Малакова). Публікується вперше.

10. Сукало Валентина Романівна (р.н. 1925). Київ, 2005 р. (з архіву Т. Пастушенко). Публікується вперше.

IV. КИЇВ І КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКА ЛАВРА ЗА ДОКУМЕНТАМИ НІМЕЦЬКОЇ ВІЙСЬКОВОЇ ВЛАДИ, СС І ПОЛІЦІЇ (вересень–листопад 1941 р.)

№ 27. Повідомлення Оперативної групи "С" Поліції безпеки та СД про мінування, вибухи та пожежі у центрі Києва (з донесення про події в СРСР № 97). *Берлін, 28 вересня 1941 р.*

Der Chef der Sicherheitspolizei und des SD — Berlin, den 28.09.1941
– IV A 1 – B. Nr. 1/B 41 gRs –

Geheime Reichssache![1] — 48 Ausfertigungen
36.[2] Ausfertigung

Ereignismeldung UdSSR Nr. 97

[...][3]

Einsatzgruppe C

Standort Kiew

Vorkommando IV-A seit 19.9. unmittelbar mit kämpfender Truppe in Kiew. Gruppenstab ist am 24.9. nachgezogen. Als Sitz des Gruppenstabes Dienstgebäude NKWD, Strasse des 24. Oktober vorgesehen und sichergestellt. Gebäude heute früh geräumt und Notquartier im ehemaligen zaristischen Schloss genommen. Stadt beim Einzug der Truppen kaum zerstört. In Hauptstrasse zahlreiche Barrikaden und Hindernisse für Panzer angewandt. Auch sonst intensivste Verteidigungsanlagen innerhalb der Stadt. Am 20.9. Zitadelle in die Luft geflogen, hierbei Artillerie-Kommandeur und Stab Tod gefunden.

Am 24.9. schwere Explosionen in den Räumen der Feldkommandantur, hierbei zum Ausbruch gekommenes Feuer noch nicht gelöscht. Feuer mitten im Zentrum. Wertvollste Gebäude zerstört. Bekämpfung bisher nahezu wirkungslos. Nunmehr Sprengungen zur Eindämmung. Feuer in nächster Nähe der Dienststelle. Aus diesem Grunde zwangsweise geräumt. Durch Sprengungen erhebliche Schäden im und am Gebäude. Detonationen dauern noch an. Auch Ausbruch von Bränden. Bisher 670 Minen in Gebäuden vorgefunden. Nach einem vorgefundenen Minenplan sämtliche öffentliche Gebäude und Plätze unterminiert, darunter auch angeblich Gebäude der zukünftigen Dienststelle. Gebäude intensivst durchsucht. Hierbei 60 Molotow-Fla-

---

[1] Штамп у прямокутній рамці червоним чорнилом посередині над заголовком документа.
[2] Число *36* написано від руки синім олівцем.
[3] Повідомляється про події в інших країнах та населених пунктах СРСР, окупованих нацистською Німеччиною.

schen Sprengmittel gefunden und beseitigt. Im Lenin-Museum 70 Zentner Dynamit, deren Explosion durch Rundfunk ausgelöst werden sollte.

Wiederholt beobachtet, daß im Augenblick der Übernahme von Gebäuden Brände ausgebrochen. Nachgewiesenermaßen Juden an den Brandstiftungen maßgeblich beteiligt. Angeblich 150000 Juden vorhanden. Überprüfung dieser Angaben noch nicht möglich. Bei erster Aktion 1600 Festnahmen, Maßnahmen eingeleitet zur Erfassung des gesamten Judentums[4], Exekution von mindestens 50000 Juden vorgesehen. Wehrmacht begrüßt Maßnahmen[5] und erbittet radikales Vorgehen. Stadtkommandant öffentliche Hinrichtung von 20 Juden befürwortet. Größere Anzahl NKWD-Beamten, Polit[ischen] Kommissare, Partisanenführer und Partisanen festgenommen. Nach glaubwürdigen Informationen Zerstörungsbataillon der NKWD, sowie große Anzahl von NKWD-Männern in Kiew. Heute früh feindliche Anschläge erfaßt. Fühlung mit Wehrmacht und Behörden aufgenommen. Bei Einsetzung der Stadtverwaltung maßgeblich mitgewirkt. V[erbindungs]-Männer eingebaut. Vorkommando des Höheren SS- u[nd] Pol[izei]-Führers eingetroffen. Ausführliche Berichte folgen.

Von der Einsatzgruppe D liegen keine Meldungen vor.

[...][6]

Ротапринтна копія (36-й примірник), машинопис.
BArch/R-58/217, Bl. 414, 436–437[7].
Опубліковано:
Die "Ereignismeldungen UdSSR" 1941: Dokumente der Einsatzgruppen in der Sowjetunion / K.-M. Mallmann, A. Angrick, Jü. Matthäus, M. Cüppers (Hrsg.). – Darmstadt, 2011. – S. 598

Переклад з німецької док. № 27

Начальник Поліції безпеки і СД
– IV A 1 – B. Nr. 1/B 41 gRs –

Берлін, 28 вересня 1941 р.

Таємна справа Райху!

48 примірників
36-й примірник

Донесення про події в СРСР № 97

[...]

Оперативна група "С"

Місце дислокації: Київ

Передова команда IV-A разом з бойовими частинами з 19 вересня у Києві. Штаб групи прибув 24 вересня. Місцем розташування штабу передбачено і за-

[4] Праворуч на березі проти фрази *Maßnahmen eingeleitet zur Erfassung des gesamten Judentums* написано простим олівцем *Kiew*

[5] Підкреслено від руки синім чорнилом.

[6] Повідомляється про події в інших країнах і населених пунктах СРСР, окупованих нацистською Німеччиною.

[7] Повний документ: BArch/R-58/217, Bl. 414–439.

кріплено будинок НКВС по вул. 2[5][8]-го Жовтня. Сьогодні вранці будівлю звільнено і зайнято резервне приміщення у колишньому царському палаці. Місто на момент вступу військ майже не зруйноване. На головній вулиці зведені численні барикади та протитанкові загорожі. Ще й до того ж найпотужніші оборонні споруди у місті. 20 вересня у повітря злетіла Цитадель*, при цьому загинули командир артилерії** та штаб.

24 вересня сильні вибухи у приміщенні польової комендатури***, вогонь, який при цьому спалахнув, ще не погашений. Палає у самому центрі. Найкращі будинки зруйновані. Боротьба з вогнем результату досі майже не дала. Віднині підривання з метою локалізації. Вогонь зовсім поряд із службовим приміщенням. З цієї причини проведено вимушену евакуацію. У результаті вибухів значні пошкодження у середині та ззовні будинку. Вибухи ще тривають. Також виникають пожежі. Дотепер виявлено у будинках 670 мін. За знайденим планом мінування[4*] усі громадські будинки та місця заміновані, серед них, ймовірно, також будинок майбутнього службового приміщення. Будівлю якнайретельніше оглянуто. При цьому вилучено і знешкоджено 60 пляшок "коктейлю Молотова". У Музеї Леніна – 70 центнерів динаміту, вибухнути який мав за допомогою радіосигналу[5*].

Неодноразово помічено, що пожежі виникали у момент зайняття будинків. Як доведено, вирішальну участь у підпалах брали євреї. Нібито проживає 150000 євреїв[6*]. Перевірити ці дані поки що неможливо. Під час першої акції заарештовано 1600 осіб, розпочато заходи щодо обліку всіх євреїв, передбачено стратити щонайменше 50000 євреїв. Вермахт схвалює заходи і просить радикальних дій. Міський комендант[7*] просить публічно стратити 20 євреїв. Найбільше заарештовано працівників НКВС, комісарів, партизанських ватажків і партизанів. За достовірною інформацією у Києві винищувальний батальйон НКВС, а також велика кількість енкаведистів. Сьогодні вранці зафіксовано ворожі диверсії. Нав'язано контакти з Вермахтом і органами влади. Вирішальна роль при призначенні Міської управи. Укорінено агентів. Прибула передова команда вищого керівника СС і поліції. Докладні повідомлення далі будуть.

Від Оперативної групи "D" повідомлень немає.

[...]

Документ опубліковано у перекладі:
Круглов А.И. Энциклопедия Холокоста: Еврейская энциклопедия Украины / Ред. И.М. Левитас. – К., 2000. – С. 223; Сборник документов и материалов об уничтожении нацистами евреев Украины в 1941–1944 годах / Сост. А. Круглов. – К., 2002. – С. 76–77;
Без жалости и сомнения: Документы о преступлениях оперативных групп и команд полиции безопасности и СД на временно оккупированной территории СССР в 1941–1944 гг. / Сост. А. Круглов. – Ч. III. – Днепропетровск, 2009. – С. 71–72;

[8] У документі помилково *24* вірна назва вулиці 25-го Жовтня.

Краснощок Ю. Диявольска гра (досьє важливого, але небажаного свідка): Документальний детектив. – К., 2002. – С. 449–450; *Малаков Д.* Київ 1939–1945: Фотоальбом. – К.: вид. ¨Кий¨, 2005. – С. 200–201[9]

№ 28. Повідомлення Оперативної групи "С" Поліції безпеки та СД про мінування, вибухи та пожежі у центрі Києва та Києво-Печерській Лаврі, страту єврейського населення міста (з донесення про події в СРСР № 106). *Берлін, 7 жовтня 1941 р.*

Der Chef der Sicherheitspolizei und des SD — Berlin, den 7. Okt[ober] 1941
– B. Nr. IV A 1 – 1 B/41 – gRs –

Geheime Reichssache![10] — 48 Ausfertigungen
36.[11] Ausfertigung

Ereignismeldung UdSSR Nr. 106

I. [...][12]
II. Meldungen der Einsatzgruppen und -kommandos
[...][13]
Einsatzgruppe C
Standort Kiew

I. Kiew

Ein Vorkommando des Sonderkommandos 4a traf unter Führung der SS-Obersturmführer Häfner und Janssen in Stärke von 50 Mann mit der kämpfenden Truppe am 19.9.[19]41 in Kiew ein. Das Hauptkommando des Sonderkommandos 4a erreichte Kiew[s] am 25.9.[19]41, nachdem Standartenführer Blobel bereits am 21. und 22.9 in Kiew gewesen war. Das Vorkommando des Gruppenstabes, Hauptmann der Schutzpolizei Krumme, SS-Obersturmführer Dr. Krieger und Breun und SS-Oberscharführer Braun rückten am 21.9.[19]41 in Kiew ein. Der Gruppenstab folgte am 25.9.[19]41 nach.

---

[9] Ці публікації об'єднує відсутність німецькомовного тексту та окремі помилки при перекладі, що дали упорядникам підставу зробити новий переклад. Зокрема у першій публікації А. Круглова: "*Городской комендант ходатайствует о публичной казни 20000 евреев"* (насправді, в оригіналі 20); у другій та третій публікаціях А. Круглова пропущено речення "*За достовірною інформацією у Києві винищувальний батальйон НКВС, а також велика кількість енкаведистів",* а також невірно перекладено: "*Сегодня утром захвачены вражеские листовки",* – вірно: "*Сьогодні вранці зафіксовано ворожі диверсії"*; у Ю. Краснощока: "*Війська, що увійшли до міста, знайшли його повністю зруйнованим",* – насправді: "*Місто на момент вступу військ майже не зруйновано"*; так само у Д. Малакова: "*Після вступу військ місто майже зруйноване"*.

[10] Штамп у прямокутній рамці червоним чорнилом праворуч пункту I.

[11] Число *36* вписано простим олівцем.

[12] У пункті I коротке повідомлення про ситуацію у Хорватії (BArch/R-58/218, Bl. 53).

[13] Повідомляється про відсутність донесення оперативної групи "А", потім йде повідомлення оперативної групи "В": Смоленськ, Могильов, Борисов (BArch/R-58/218, Bl. 54–59).

Durch die langen Kämpfe um Kiew waren die umliegenden Dörfer zerstört und die Ernte vernichtet worden. Die Stadt selbst wurde durch die deutschen Truppen unzerstört genommen, lediglich die Vororte wiesen starke Beschädigungen auf. In den Hauptstrassen der Stadt waren Barrikaden errichtet, auch Hindernisse für Panzer angelegt. Die Bevölkerung Kiews hat sich an der Verteidigung der Stadt nicht beteiligt[14] und bereitete den einmarschierenden deutschen Truppen einen freudigen Empfang. In der Stadt wurden Elendsviertel grössten Ausmasses vorgefunden, teilweise hauste die Bevölkerung bis zu 2 und 3 Stockwerken tief in Kellern. In diesen Kellergeschossen bot sich den Besuchern ein grauenvolles soziales Bild. In dunklen Gängen, völlig ohne Tageslicht, hausen tief unter der Erde Mütter mit ihren Kindern, Strassenarbeiter und Hausangestellte[n]. In diesen Kellergeschossen, in denen die Feuerungsanlagen und Wasserkesse1 für die Dampfheizung stehen, sind in einigen Seitengängen, die völlig verschmutzt und verschlammt sind, einige kleine Winkel mit Brettern abgeschlagen. In einem solchen Winkel, der lediglich durch eine Wachskerze notdürftig beleuchtet wurde, wohnte beispielweise eine Frau mit 3 Kindern, von denen das älteste 5 Jahre alt war. Der Raum war etwa 1,5 x 3 m gross. Die Wände bestanden aus unverputztem Mauerwerk, das verschimmelt und von Spinnweben bedeckt war. Auf dem Gang stand ein kleiner Petroleumkocher und im Lattenverschlag selbst eine von Schmutz starrende Pritsche. Sonstiges Mobiliar war nicht vorhanden. Mit den Menschen zusammen hausen in diesen Erdlöchern Schweine, Hühner, Katzen und Hunde. Dem gegenüber stehen die Regierungspaläste bzw. die der Behörden bis zu 8 Stockwerken hoch und mit allem Prunk und neuzeitlichen Einrichtungen versehen. Ebenso sind die Wohnungen der Beamten, NKWD-Angehörigen, Parteifunktionäre und Offiziere ebenfalls in durchaus gutem Zustande und teilweise modern ausgerüstet. Die öffentlichen Gebäude aus der vorbolschewistischen Zeit sowie die wenigen noch vorhandenen Kirchen sind gut erhalten. Die Gebäude der Behörden und des NKWD sind planmässig ausgeraubt, das vorhandene Akten- und Archivmaterial – soweit nicht mitgenommen – verbrannt.

Seitens der Wehrmacht war erstmalig eine planmässige Sicherstellung öffentlicher Gebäude, Fabriken und der in kleinster Menge vorhandenen Warenbestände erfolgt, sodass Plünderungen seitens Angehöriger der Wehrmacht und Bevölkerung in grösserem Masse nicht stattgefunden haben.

Gleich am ersten Tage der Besetzung Kiews wurden seitens der Bevölkerung in grossem Masse Meldungen über Minen- und anderes Sprengmaterial in öffentlichen Gebäuden und Wohnhäusern gemacht. Am 20.9.[19]41 gelangte durch Zeitzünder eine Mine in der Zitadelle, in der ein Artilleriestab untergebracht war, zur Explosion. Hierbei ist u. a. General der Artillerie von Seydlit[z][15] gefallen. Am 24.9.[19]41 erfolgte eine Explosion in den Räumen der deutschen Feldkommandantur, aus dem sich insbesondere aus Wassermangel im Laufe des Tages ein Grossbrand entwickelte.

[14] Підкреслено від руки синім чорнилом.

[15] Підкреслено і дописано літеру *z* від руки синім чорнилом.

Durch weitere Explosionen und nachfolgende Brände ist ein grosser Teil der Innenstadt und einzelne grössere Gebäude in den Aussenbezirken zerstört worden. Zur Eindämmung dieser Brände war die Wehrmacht gezwungen, weitere Sprengungen vorzunehmen, um ein Übergreifen des Feuers auf weitere Stadtviertel bzw. Gebäude zu verhindern. Auf Grund dieser notwendigen Sprengungen mussten u.a. auch die Dienstgebäude des Gruppenstabes und des Sonderkommandos 4a zwangsweise geräumt werden. Das Dienstgebäude des Gruppenstabes (ehemals ein Schloss, später Mädchenpensionat und seit einigen Jahren Bürohaus des NKWD) wurde durch die notwendigen Sprengungen stark in Mitleidenschaft gezogen. Die Aufräumungs- und Ausbesserungsarbeiten werden einige Zeit beanspruchen. In dem Dienstgebäude des Gruppenstabes wurden durch das Vorkommando bei intensivster Durchsuchung der Räume ca. 75 sogenannte "Molotow-Cocktails"-Flaschen (Sprengmittel) aufgefunden und unschädlich gemacht. In einem anderen Falle wurden z. B. durch die Suchtrupps der Wehrmacht im Lenin-Museum rund 70 Zentner Sprengstoff aufgefunden, deren Explosion durch Kurzwellensender ausgelöst werden sollte. Inzwischen ist es den verantwortlichen Stellen gelungen, den entstandenen Grossbrand auf dem entsprechenden Stadtteil zu beschränken und auch einzudämmen. Nach Aussagen aus Kreisen der Bevölkerung befinden sich in Kiew ein Rotes Störungsbataillon sowie viele Angehörige des NKWD und der Kommunistischen Partei, die den Auftrag haben, laufend Sabotageakte zu verüben. Zu irgendwelchen Sabotageakten, die Sprengungen und Anlegung von Bränden ist es in den letzten Tagen nicht mehr gekommen. Diesbezügliche Gegenmassnahmen wurden umgehend mit Erfolg eingeleitet.

Wasser- und Elektrizitätswerk sind durch die Bolschewiken unmittelbar vor deren Abzug ebenfalls zerstört worden. Inzwischen konnte das Wasserwerk wieder hergestellt und in Betrieb genommen werden, sodass zumindest ein Teil der Stadt mit Wasser versorgt werden kann. Die Wiederinbetriebnahme des Elektrizitätswerkes und der zerstörten Leitungen wird noch einige Zeit dauern. Das unter der Bevölkerung Kiews verbreitete Gerücht, nach dem bei Wiedereinschaltung des Stroms weitere Minen bzw. Sprengladungen zur Entzündung gebracht werden, scheint nicht den Tatsachen zu entsprechen, da das Elektrizitätswerk – wie bereits erwähnt – erst kurz vor Abzug der Roten zerstört wurde. Entsprechende Vorsichtsmassnahmen sind jedoch für alle Fälle getroffen.

Durch die Zerstörungen insbesondere von Häusern und die zwangsweise angeordnete Räumung von gefährdeten Strassenzügen waren ungefähr 25000 Personen obdachlos geworden und mussten die ersten Tage der Besetzung unter freiem Himmel verbringen. Die damit verbundenen Unbequemlichkeiten wurden seitens der Betroffenen durchaus mit Ruhe aufgenommen. Zu irgendwelchen ernstlichen Zwischenfällen oder gar Panikstimmung ist es nicht gekommen. Inzwischen sind einmal die gesperrten und geräumten Wohnungen, soweit sie nicht den Bränden oder Sprengungen zum Opfer gefallen sind, für die Bevölkerung wieder freigegeben. Zum anderen sind durch die Liquidation von zunächst ca. 35000 Juden am 29. und 30.9.41 entsprechende

Wohnungen freigeworden, sodass die Unterbringung der Obdachlosen nunmehr gesichert ist und zwischenzeitlich auch erfolgte.

Die Bevölkerungszahl von Kiew belief sich vor Kriegsausbruch auf rund 850000 Personen. Über die volkstumsmässige Zusammensetzung können zur Zeit genaue Angaben noch nicht gemacht werden. Der Anteil der Juden soll ca. 300000 betragen. Die Gesamtzahl der in Kiew lebenden Volksdeutschen wird augenblicklich durch ein Kommando der Volksdeutschen Mittelstelle erfasst. Nach ungefähr 10 Tagen ist mit dem Abschlussergebnis zu rechnen. Seitens der kommissarischen Stadtverwaltung ist ebenfalls sofort mit der Erfassung sämtlicher Einwohner Kiews begonnen worden. Als erste Massnahme dieser Art haben sich sämtliche männlichen Personen im Alter von 15 bis 60 Jahren zu melden.

Die nicht judische Bevölkerung Kiews, von einem kleinen Teil abgesehen, scheint, soweit sich das bisher feststellen lässt, den Einmarsch der Deutschen Wehrmacht durchaus zu begrüssen, zumindest verhält sie sich bisher durchaus loyal. Unter der Bevölkerung machte sich in den ersten Tagen der Besetzung eine grössere Unruhe darüber bemerkbar, weil die Deutsche Wehrmacht angeblich die Stadt ihrem Schicksal überlassen werde. Diesem Gerücht wurde mit Erfolg durch entsprechende Verlautbarungen über Rundfunkwagen entgegengetreten. Die Beteiligung der Bevölkerung mit Angaben über vermutliche Sprengkörper oder versteckte Angehörige des NKWD, der Partei und der Roten Armee ist ausserordentlich rege. Erstmalig konnte die Tatsache festgestellt werden, dass im Gegensatz zu früher diese Angaben bis zu 90% auf Wahrheit beruhten. Die Begründung hierfür ist vielleicht darin zu suchen, dass die Stadtbevölkerung keineswegs so verängstigt wie die Landbevölkerung ist und auch keineswegs damit rechnet, dass etwa die Bolschewiken zurückkehren würden.

Die Versorgungslage in Kiew ist ausserordentlich angespannt. Lebensmittelvorräte sind nicht vorhanden und müssen herbeigeschafft werden. Durch die kommissarische Stadtverwaltung wurde ein Wirtschaftsstab gebildet, deren Hauptaufgaben zunächst die Versorgung der Stadt mit den notwendigsten Lebensmitteln ist. Diesem Wirtschaftsstab wurden die erforderlichen Transportfahrzeuge, Autos und Pferdefahrwerke zur Verfügung gestellt, sodass die grösste Not durch Herbeischaffung von Versorgungsmitteln aus den in der Nähe von Kiew liegenden Kollektivwirtschaften zunächst einmal dürftig behoben werden kann.

II. Exekutionen und sonstige Massnahmen

Einmal auf Grund der wirtschaftlichen Besserstellung der Juden unter bolschewistischer Herrschaft und ihrer Zuträger- und Agentendienste für das NKWD, zum anderen wegen der in Kiew erfolgten Sprengungen und der daraus entstandenen Grossfeuer, war die Erregung der Bevölkerung gegen die Juden ausserordentlich gross. Hinzu kommt, dass Juden sich nachweislich an der Brandlegung beteiligt hatten. Die Bevölkerung erwartete deshalb von den deutschen Behörden entsprechende Vergeltungsmassnahmen. Aus diesem Grunde wurden in Vereinbarung mit dem Stadtkommandan-

ten sämtliche Juden Kiews aufgefordert, sich am Montag, den 29.9. bis 8.00 Uhr an einem bestimmten Platz einzufinden. Diese Aufrufe wurden durch die Angehörigen der aufgestellten ukrainischen Miliz in der ganzen Stadt angeschlagen. Gleichzeitig wurde mündlich bekanntgegeben, dass sämtliche Juden Kiews umgesiedelt würden. In Zusammenarbeit mit dem Gruppenstabe und 2 Kommandos des Polizei-Regiments Süd hat das Sonderkommando 4a am 29. und 30.9. 33771 Juden exekutiert. Geld, Wertsachen, Wäsche und Kleidungsstücke wurden sichergestellt und zum Teil der NSV zur Ausrüstung der Volksdeutschen, zum Teil der kommissarischen Stadtverwaltung zur Überlassung an bedürftige Bevölkerung übergeben. Die Aktion selbst ist reibungslos verlaufen. Irgendwelche Zwischenfälle haben sich nicht ergeben. Die gegen die Juden durchgeführte "Umsiedlungsmassnahme" hat durchaus die Zustimmung der Bevölkerung gefunden. Dass die Juden tatsächlich liquidiert wurden, ist bisher kaum bekannt geworden, würde auch nach den bisherigen Erfahrungen kaum auf Ablehnung stossen. Von der Wehrmacht wurden die durchgeführten Massnahmen ebenfalls gutgeheissen. Die noch nicht erfassten, bzw. nach und nach in die Stadt zurückkehrenden geflüchteten Juden werden von Fall zu Fall entsprechend behandelt.

Gleichzeitig konnte eine Reihe NKWD-Beamter, politischer Kommissare und Partisanenführer erfasst und erledigt werden.

Die Bandera-Männer hatten durch die vor Kiew seitens der Kommandos erfolgten Festnahmen an Stosskraft verloren und wurde eine Betätigung bisher nur im Verteilen von Flugblättern und Ankleben von Plakaten festgestellt. 3 Festnahmen sind erfolgt[16], weitere eingeleitet.

Seitens des Gruppenstabes sowie des Sonderkommandos 4a und des ebenfalls in Kiew eingerückten Einsatzkommandos 5 wurde sofort die Verbindung mit den zuständigen Stellen aufgenommen. Mit diesen Stellen wurde eine laufende Zusammenarbeit erzielt und in täglichen Besprechungen die aktuellen Probleme durchgesprochen.

Über die Tätigkeit der Einsatzkommandos muss bei der Fülle des Materials jeweils durch entsprechende Tätigkeitsberichte im Einzelnen berichtet werden.

[...][17]

Ротапринтна копія (36-й примірник), машинопис.
BArch/R-58/218, Bl. 53, 60–67[18].
Опубліковано:
Die "Ereignismeldungen UdSSR" 1941: Dokumente der Einsatzgruppen in der Sowjetunion / K.-M. Mallmann, A. Angrick, Jü. Matthäus, M. Cüppers (Hrsg.). – Darmstadt, 2011. – S. 634, 637–640

---

[16] Праворуч на березі проти фрази *3 Festnahmen sind erfolgt* простим олівцем написано і підкреслено *Kiew*

[17] Далі п. III "Житомир, акції проти євреїв", повідомлення Оперативної групи "D" з Миколаєва, донесення про військовий стан у всіх армійських групах на Східному фронті, а також на Балканах (BArch/R-58/218, Bl. 67–76).

[18] Повний документ: BArch/R-58/218, Bl. 53–76.

Переклад з німецької док. № 28

Начальник Поліції безпеки та СД Берлін, 7 жовтня 1941 р.
– B Nr. IV A 1 – 1 B/41 – gRs –

Таємна справа Райху! 48 примірників
36-й примірник

Донесення про події в СРСР № 106

I. [...]
II. Донесення оперативних груп та команд
[...]
Оперативна група "C"
Місце дислокації: Київ

I. Київ

Передова команда зондеркоманди 4а під керівництвом оберштурмфюрерів СС Гефнера та Янссена у складі 50 чоловік увійшла у Київ разом з бойовими частинами 19 вересня 1941 р. Головна команда зондеркоманди 4а дісталася Києва 25 вересня 1941 р., тоді як штандартенфюрер Блобель вже побував у Києві 21 та 22 вересня. Передова команда штабу групи – капітан охоронної поліції Крумме, оберштурмфюрери СС др. Крігер і Бройн та обершарфюрер СС Браун, увійшла у Київ 21 вересня 1941 р. Штаб групи прибув слідом 25 вересня 1941 р.

Внаслідок тривалих боїв за Київ навколишні села зруйновані, а врожай знищений. Саме ж місто було взято німецькими військами незруйнованим, лише передмістя сильно пошкоджені. На головних вулицях міста зведено барикади, встановлені також протитанкові загороди. Населення Києва не брало участі в обороні міста і дружньо зустріло вступаючі німецькі війська. У місті виявлено велику кількість злидарських кварталів, частина населення жила у підвалах на 2–3 поверхи униз. У цих підвалах відвідувачам відкрилася жахлива картина соціального життя. У темних коридорах, позбавлених сонячного світла, мешкають глибоко під землею матері з дітьми, двірники та домробітниці. У цих підвалах, де стоять топки та котли парового опалення, у деяких бокових відгалуженнях, повністю засмічених та захаращених, відгороджено дошками окремі невеликі кутки. В одному такому кутку, який ледь освітлювався лише однією восковою свічкою, жила, для прикладу, жінка з 3 дітьми, з яких найстаршому 5 років. Приміщення за величиною приблизно 1,5×3 м. Стіни не штукатурені, вкриті пліснявою та павутинням. У проході стояв невеликий примус, а за самою загородкою з рейок – покриті брудом нари. З меблів нічого більше не було. Разом з людьми у цих норах мешкають свині, кури, коти та собаки. На противагу цьому стоять урядові палаци, себто органів влади, заввишки до 8 поверхів, забезпечені усіма розкошами та сучасним устаткуванням.

Так само квартири чиновників, енкаведистів, партійних функціонерів та командирів також цілком у доброму стані та частково сучасно обладнані. Громадські будинки добільшовицького часу, а також не чисельні ще існуючі церкви добре збереглися. Будинки органів влади та НКВС планомірно розграбовані, наявні документи та архівні матеріали, якщо не були забрані з собою, спалені.

Вперше Вермахтом планомірно були взяті під контроль громадські будівлі, фабрики та досить незначна кількість наявних запасів товарів, так що мародерства з боку військовослужбовців Вермахту та населення у великих масштабах не було[8*].

Одразу ж у перший день зайняття Києва з боку населення стали надходити чисельні повідомлення про міни та інші вибухові матеріали у громадських будівлях та житлових будинках. 20 вересня 1941 р. спрацювала міна з годинниковим механізмом, яка вибухнула у Цитаделі[9*], де розміщувався артилерійський штаб. При цьому загинув серед інших генерал від артилерії фон Зайдліц. 24 вересня 1941 р. у приміщенні німецької польової комендатури стався вибух[10*], з якого протягом дня розрослась, особливо через нестачу води, велика пожежа. Наступними вибухами та подальшими пожежами були зруйновані велика частина центру міста та окремі найбільші будинки у прилеглих районах. Для локалізації цієї пожежі Вермахт був змушений провести подальші підривні роботи, щоб зашкодити перекиданню вогню на сусідні міські квартали або будинки. Внаслідок цих вимушених вибухів мали бути звільнені у примусовому порядку, крім інших, також будинки штабу групи та зондеркоманди 4а. Будинок штабу (колись палац, потім пансіон для дівчат, а в останні декілька років адміністративний будинок НКВС[11*]) внаслідок вимушених вибухів сильно постраждав. Прибирання та ремонтні роботи займуть деякий час. У штабному будинку передовою командою при уважному обстеженні приміщень було знайдено і знешкоджено близько 75 пляшок так званого “коктейлю Молотова”. Наприклад, в іншому випадку групою саперів Вермахту у Музеї Леніна було знайдено близько 70 центнерів вибухівки, підрив якої мав бути скерований короткохвильовим передатчиком[12*]. Та все ж відповідним службам вдалося у тій частині міста, де виникла велика пожежа, її обмежити, а також локалізувати. Зі слів населення, у Києві знаходиться червоний винищувальний батальйон, а також багато енкаведистів та членів Комуністичної партії, які мають завдання здійснювати весь час акти саботажу. В останні дні нічого подібного до саботажу, вибухів і підпалів більше не відбувалося. У відповідь на це негайно були проведені з успіхом контрзаходи.

Насосна станція та електростанція так само зруйновані більшовиками безпосередньо перед їхнім відступом. Тим часом вдалося відновити насосну станцію та ввести її в експлуатацію[13*], таким чином, принаймні частина міста може бути забезпечена водою. Введення в експлуатацію електростанції та зруйнованих ліній електропередачі триватиме ще деякий час. Поширені серед населення

Києва чутки, що при включенні електричного струму спрацюють детонатори інших мін або вибухових зарядів, здається, не відповідають дійсності, оскільки електростанція, як вже згадувалося, незадовго перед відходом червоних була зруйнована. Однак, про всяк випадок прийнято відповідні запобіжні заходи.

Внаслідок руйнувань, в основному будинків, та примусової евакуації з небезпечних вулиць, приблизно 25000 осіб залишилося без даху над головою, вони були змушені перші дні окупації провести під відкритим небом[14*]. Пов'язані з цим незручності потерпілими були сприйняті цілком спокійно. Ніяких серйозних інцидентів або взагалі панічного настрою не було. Тим часом зачинені та звільнені квартири, якщо вони не постраждали від пожежі або вибухів, були знову повернуті населенню. Насамперед внаслідок ліквідації 29 та 30 вересня 1941 р. приблизно 35000 євреїв[15*] звільнилися, крім того, відповідні квартири, так що розміщення безхатченків відтепер гарантоване і наразі відбувається.

Кількість населення Києва до війни досягала приблизно 850000 жителів[16*]. Щодо національного складу[17*] назвати зараз точні дані поки ще неможливо. Кількість євреїв мала становити приблизно 300000[18*]. Точне число проживаючих у Києві фольксдойче[19*] у даний час встановлюється командою Центру у справах фольксдойче. Приблизно через 10 днів можна очікувати остаточні результати. Уповноваженою Міською управою так само відразу розпочався облік всіх жителів Києва. Першим кроком такого роду стала обов'язкова реєстрація всіх чоловіків у віці від 15 до 60 років[20*].

Неєврейське населення Києва, за винятком незначної частини, наскільки досі можна було встановити, здається, цілком вітає вступ німецького Вермахту, принаймні поки веде себе повністю лояльно. Серед населення у перші дні окупації було помітно велике хвилювання, що німецький Вермахт начебто покине місто напризволяще. Ці чутки з успіхом були розвіяні завдяки відповідним повідомленням через гучномовці, встановлені на машинах. Населення надзвичайно активно повідомляє про імовірні вибухові пристрої або замаскованих енкаведистів, членів партії та червоноармійців. Вперше вдалося встановити той факт, що у порівнянні з минулими випадками ці дані на 90% були правдивими. Причину, можливо, слід вбачати у тому, що міське населення у жодному разі не так залякане, як сільське, і так само у жодному разі не думає, що більшовики колинебудь повернуться.

Положення з постачанням Києва надзвичайно напружене. Немає запасів продовольства[21*], його потрібно доставляти. Уповноваженою Міською управою створено господарський штаб, серед головних завдань якого є спочатку забезпечення міста найнеобхіднішими продовольчими товарами. Цьому господарському штабу надані необхідні транспортні засоби – машини та гужовий транспорт, тому крайню потребу з часом можна буде спочатку трохи задовольнити доставкою продовольства з колгоспів, які знаходяться під Києвом.

II. Екзекуції та інші заходи

Обурення населення проти євреїв було надзвичайно великим, по-перше, через краще матеріальне становище євреїв при більшовиках та їхньої співпраці з НКВС як донощиків та агентів, по-друге, внаслідок вибухів, що сталися у Києві, які призвели до величезної пожежі. До того ж євреї, безперечно, брали участь у підпалах. Тому населення чекало від німецької влади відповідних санкцій. З цієї причини за домовленістю з комендантом міста всім євреям Києва було наказано з'явитися у понеділок 29 вересня на 8.00 годину у конкретне місце[22*]. Такі об'яви були розвішені співробітниками створеної української міліції по всьому місту. Одночасно усно було оповіщено, що всі євреї Києва будуть переселені[23*]. У співпраці зі штабом групи та двома командами полку Поліції "Південь" зондеркоманда 4а 29 та 30 вересня стратила 33771 єврея[24*]. Гроші, цінні речі, білизна та одяг були збережені та передані частково організації "Націонал-соціалістичний громадський добробут" для фольксдойче, частково – уповноваженій Міській управі для передачі нужденним верствам населення. Акція пройшла без перешкод. Ніяких інцидентів не сталося. Проведені проти євреїв заходи з "переселення" були повністю схвалені населенням[25*]. Те, що євреї насправді були ліквідовані, навряд чи наразі відомо, хоча за досі існуючим досвідом мало ймовірно, що це наштовхнулося б на спротив. Проведені заходи також були схвалені Вермахтом. До євреїв, які ще залишилися або втекли і потроху повертаються до міста, періодично застосовуються відповідні дії.

Одночасно вдалося схопити і покінчити з низкою енкаведистів, комісарів та партизанських ватажків.

Бандерівці внаслідок арештів, проведених командою до взяття Києва[26*], втратили свою ударну силу і, як встановлено, займаються розповсюдженням листівок та розклеюванням плакатів. Проведено 3 арешти, будуть наступні.

З боку штабу групи, а також зондеркоманди 4а та Оперативної команди 5, яка так само увійшла у Київ, були одразу нав'язані контакти з керівними органами. З ними була досягнута домовленість щодо постійного співробітництва, і на щоденних засіданнях обговорювалися актуальні проблеми.

Про діяльність оперативних команд буде детально повідомлятися у відповідних донесеннях щоразу при накопиченні матеріалу.

[...]

Документ опубліковано у перекладі російською (з лакунами):
Сборник документов и материалов об уничтожении нацистами евреев Украины в 1941–1944 годах / Сост. А. Круглов. – К., 2002. – С. 79–81;
Без жалости и сомнения: Документы о преступлениях оперативных групп и команд полиции безопасности и СД на временно оккупированной территории СССР в 1941–1944 гг. / Сост. А. Круглов. – Ч. III. – Днепропетровск, 2009. – С. 75–77

№ 29. Радіотелеграма № 31 начальника Поліції порядку К. Далюге вищому керівнику СС і Поліції Південної Росії, командувачу Поліції порядку в Україні про розпорядження фюрера заборонити перетворювати Києво-Печерську Лавру у релігійний центр, передати її поліції та залишити руйнуватись. *[Берлін], 9 жовтня 1941 р.*

[Chef der Ordnungspolizei

An den
Höheren SS- und Polizei-Führer Rußland Süd
Befehlshaber der Ordnungspolizei Ukraine

Funktelegramm Nr. 31][19]

Geheim. Der Führer hat angeordnet, zu dem auf der Zitadelle von Kiew befindlichen Kloster dürfen Priester, Mönche oder sonst einheimische Gläubige bezw. Kirchendiener keinen Zutritt erhalten. Das Kloster darf keinesfalls eine Art Wallfahrtsort oder religiöses Heiligtum werden. Bewachung ist an Polizei zu übergeben und dieser nach Übergabe Zerstörung anheim zu stellen. OKW WFSt Abtlg. L (4-QU) Nr. 02316-41 gez. Chef Orpo von Kdo G 2 (O1) Nr. 526-41 (G).

[Nr. 31 v[om] 9.10.1941][20]

Der Dienstkalender Heinrich Himmlers 1941/1942 / Bearbeitet, kommentiert und eingeleitet von P. Witte, M. Wildt, M. Voigt, D. Pohl, P. Klein, C. Gerlach, C. Dieckmann, A. Angrick. – Göttingen: Wallstein Verlag, 1999. – S. 230.

Інші публікації (тільки текст телеграми):
Кабанець Є.П. Руйнація Успенського собору Києво-Печерської Лаври 3 листопада 1941 р. // УІЖ. – 2011. – № 5. – С. 85

Переклад з німецької док. № 29

[Начальник Поліції порядку

Вищому керівнику СС і Поліції Південної Росії,
Командувачу Поліції порядку в Україні

Радіотелеграма № 31]

Таємно. Фюрер розпорядився заборонити священикам, монахам чи то місцевим віруючим або послушникам вхід до монастиря, що знаходиться на

[19] Тут і нижче у квадратних дужках коментар німецьких упорядників до опублікованого тексту телеграми (Der Dienstkalender Heinrich Himmlers 1941/1942. – Göttingen: Wallstein Verlag, 1999. – S. 230).

[20] Документ зберігається у британському Національному архіві у м. Кью (The National Archives, Kew), колишньому Державному архіві (Public Record Office), у фонді HW 16: Government Code and Cypher School: German Police Section: Decrypts of German Police Communications during Second World War (Центр урядових кодів та шифрів: секція німецької поліції: дешифрування переговорів німецької поліції під час Другої світової війни), 1939–1945, справа 32.

території Цитаделі[27*] у Києві. Монастир у жодному випадку не повинен стати свого роду місцем паломництва або релігійною святинею. Охорону потрібно передати поліції, а їй після передачі – віддати [його] на волю руйнування.

Оперативний штаб Верховного командування Вермахту, відділ оборони (4-QU) Nr. 02316-41. Підписано: начальник Поліції порядку команди G 2 (01) Nr. 526-41 (G).

[№ 31 від 9.10.1941]

№ 30. Пам'ятка Міської комендатури Києва про поводження військових у місті. *Київ, [після 18 жовтня 1941 р.]*[21]

[Mer]kblatt[22]

Verhalten in Kiew

1) Zum Bereich der Stadtkommandantur Kiew (Standortbereich) gehören die Innenstadt Kiew und ihre Vororte Darniza, Slobidka, Niwki, Oleksandriwska Sloboda, Swjatoschino, Truchaniw Ostriw, Tschokoliwka, sowie Belitschi und Datschi Puschtscha Wodiza.

2) Der Stadtkommandant ist für alle Dienststellen und Truppenteile dieses Bereichs Standortältester. Einheiten, die länger als 1 Tag in Kiew verbleiben, müssen sich täglich bei der Stadtkommandantur den Kommandantur-Befehl abholen, Parole-Empfang 15 Uhr. Die Einheitsführer haben sich beim Stadtkommandanten zu melden.

3) Der **Aufenthalt in der Stadt**[23] ist ohne besondere Genehmigung verboten. Truppenteile und Dienststellen bedürfen hierzu der Genehmigung des Wehrmachtbefehlshabers Ukraine.

4) Das **Parken auf der Rollbahn** ist verboten. Höchstgeschwindigkeit innerhalb der Stadt für alle Fahrzeuge **30 km**. Parkplätze sind durch Hinweisschilder gekennzeichnet;

5) Mit der Eisenbahn reisende Wehrmacht-Angehörige und Urlauber melden sich bei der Bahnhofs-Kommandantur. **Zur Front fahrende** Wehrmacht-Angehörige melden sich bei der Frontleitstelle und erhalten dort weitere Anweisung.

6) **Durchmarschierende Truppenteile** werden von der Stadtkommandantur betreut.

7) **Selbstständiges Quartiermachen ist verboten**.

8) **In der Stadt besteht nur beschränkte Verpflegungs- Übernachtungs- und Tankmöglichkeit.** Das Ankaufen von Lebensmitteln sowie Beitreibungen sind ver-

---

[21] Дату документа встановлено за згадкою у ньому київських трамваїв, які почали ходити 18 жовтня 1941 р. (*Хорошунова И.* Первый год войны. Киевские записки // Єгупець. – 2001. – № 9. – С. 66).

[22] Верхній лівий край документа відірвано.

[23] Тут і далі напівжирний шрифт за оригіналом.

boten. Heeresstreifendienst und Feldgendarmerie nehmen Plünderer fest und führen sie dem Feldkriegsgericht zu. Das Betreten von Privatwohnungen ist verboten; Entnahme von Gegenständen wird als Plünderung bestraft.

9) Die Mitnahme von Geräten aus Unterkünften ist verboten. Dieses Verbot bezieht sich auch auf die Mitnahme von solchen Geräten, die von den Einheiten und Dienststellen in den Standort mitgebracht worden sind. Das gilt sowohl für aus Reichsmitteln beschaffte als auch für die von den Einheiten und Dienststellen selbst zusammengetragenen Unterkunftsgeräte.

10) Tauschhandel von Gegenständen gegen Lebensmittel etc. ist verboten. Heeresstreifen und Feldgendarmerie sind angewiesen, Zuwiderhandelnde zu verhaften.

11) Den Angehörigen der Wehrmacht und dem Wehrmachtgefolge ist das Betreten der Märkte in Kiew grundsätzlich verboten. Es wird lediglich genehmigt, dass Dienststellen von Fall zu Fall zum Einkauf von Verbrauchsgütern für die Truppe einzelne mit besonderem Ausweis versehene Männer auf den Markt entsenden.[24]

12) Der Anzug muss vorschriftsmässig und sorgfältig sauber sein. Das Tragen von Halstüchern sowie offene Mantelkragen sind verboten.

13) **Auf Fahrzeugen der Wehrmacht** dürfen nur solche Zivilisten mitgenommen werden, die als Wehrmachtgefolge einen Ausweis besitzen. Bei Überschreitungen und bei Fahrten ohne Fahrbefehl werden die Fahrzeuge sichergestellt und die Fahrer bestraft.

14) **Jede Truppe sichert sich selbst** und übernimmt den **aktiven Luftschutz.** Für **Verdunklung** ist zu sorgen. Luftschutzräume und Splittergräben sind vorzubereiten.

15) Während der kalten Jahreszeit ist bei **Ofenheizung grösste Vorsicht** geboten werden der erhöhten Brandgefahr. Nachts sind besondere Feuerwachen zu stellen. Im Verbrauch von Holz und Kohle ist grösste Sparsamkeit geboten.

16) Nach 22 Uhr darf die Straße nur in dienstlichem Auftrag und mit Ausweis betreten werden.

17) Bei Strassenbahnfahrten ist nur die vordere Plattform zu benutzen.

18) Selbstständige Entnahmen aus Lagern sind verboten. Nur auf Anordnung des Rüstungs-Kdos., Abt. Truppenbedarf, Leninastr. 66, dürfen Entnahmen erfolgen. Unberechtigte Entnahmen werden kriegsgerichtlich als Plünderung geahndet.

Stadtkommandantur und Quartieramt, Kirowa 5 (Stadtplan Qu. J 7)
Frontleitstelle 77, Brest-Litowsk-Chaussee (Pl[an] Qu. F 6)
Aussenstelle des Quartieramtes, Kominterna 7–9 (Pl[an] Qu. G 7)
Bahnhof-Kommandantur: Hauptbahnhof (Pl[an] Qu. G 7)
Zentralbadeanstalt: Brest-Litowsk str. Ecke 1. Datschna (E 6)

---

[24] Приблизно між пп. 11 і 12 документ розірвано навпіл. Його склеєно за допомогою смужки білого паперу, яку наклеїли поверх тексту, що закрило повністю 11-й та частково 10-й і 12-й пункти.

Zentralentlausungsanstalt: Dechterowska 13a (E 5)
Entlausungsanstalt am Bahnhof: Shadaniwskogo 146.
Standortarzt: Kirowa 6.
Wehrmacht-Zahnstation 8 Kiew: Kirowa 6.
Transport-Kommandantur: Theatralna 5.
Offizierheim I/II: Boulevard Schewtschenko
Soldatenheim I: Brest-Litowskastr. C 6[25] } (vor der Eröffnung)
Soldatenheim II: Horst Wesselstr.

Der Stadtkommandant

Копія, типографський відбиток.
ДАКО, ф. Р-2353, оп. 1, спр.1, арк. б/№ (зворот титульної сторінки справи)

Переклад з німецької док. № 30

Пам'ятка

Поводження у Києві

1) До компетенції (межі дислокації) Міської комендатури Києва належать місто Київ та його передмістя: Дарниця, Слобідка, Нивки, Олександрівська Слобода, Святошино, Труханів острів, Чоколівка, а також Біличі та дачі у Пущі Водиці.

2) Міський комендант є найвищою інстанцією для всіх штабів і військових частин, які знаходяться на цій території. Підрозділи, які перебувають більше одного дня у Києві, мають щоденно отримувати наказ коменданта у Міській комендатурі. Пароль видається о 15-й годині. Командири підрозділів повинні представитися коменданту міста.

3) Забороняється **перебувати у місті** без особливого дозволу. Для цього військові частини та штаби повинні мати дозвіл командувача Вермахту в Україні[28*].

4) Забороняється **паркуватися на проїжджій частині**. Швидкість у місті для всіх транспортних засобів не повинна перевищувати **30 км**. Місця для паркування позначені дороговказами.

5) Військовослужбовці Вермахту та відпускники, які пересуваються залізницею, відмічаються у комендатурі вокзалу. Військовослужбовці Вермахту, **які їдуть на фронт**, відмічаються на командному пункті фронту[29*] та отримують там подальші вказівки.

6) **Військові частини, які проходять через місто,** опікуються Міською комендатурою.

7) **Самостійне розквартирування заборонене.**

---

[25] *С 6* – пошуковий шифр до плану Києва. Він мав би бути у круглих дужках, як це зроблено вище.

8) **У місті є лише обмежена можливість харчування, ночівлі та заправки.** Купівля продуктів харчування, а також реквізиції заборонені. Мародерів заарештовує і передає до військово-польового суду військовий патруль і польова жандармерія. Забороняється заходити до приватних помешкань, вилучення предметів карається як мародерство.

9) Забороняється у місцях розташування привласнювати прилади. Ця заборона поширюється також на ті прилади, які були принесені з собою підрозділами і штабами на місце розташування. Це стосується всіх побутових приладів як придбаних за державні кошти, так і зібраних самими підрозділами та штабами.

10) Обмін предметів на продукти харчування та інше заборонений. Військовому патрулю та польовій жандармерії порушників наказано заарештовувати.

11) Суворо забороняється військовослужбовцям Вермахту та персоналу супровідних служб Вермахту відвідувати базари Києва. Дозволяється лише штабам час від часу направляти на базар окремих осіб із спеціальним посвідченням з метою придбання споживчих товарів для військової частини.

12) Мундир згідно зі статутом має бути бездоганно чистим. Шарфи, а також незастебнуті коміри шинелі заборонені.

13) **На транспортні засоби Вермахту** дозволяється брати лише тих цивільних осіб, які, як співробітники супровідних служб Вермахту, мають посвідчення. При невиконанні та при поїздці без путівки транспортні засоби заарештовуються, а водії підлягають покаранню.

14) **Кожна військова частина дбає про свою безпеку самостійно** і сама здійснює заходи **активного протиповітряного захисту**. Необхідно дбати про **затемнення**, підготувати бомбосховища та земляні щілини.

15) У холодну пору року при використанні **пічного опалення** рекомендується бути **вкрай обережним** через підвищену загрозу виникнення пожежі. На ніч потрібно призначати відповідних чергових, які б наглядали за вогнем. Рекомендується якнайекономніше споживати дрова та вугілля.

16) Після 22-ої години дозволяється виходити на вулицю лише у службових справах, маючи при собі посвідчення.

17) Користуючись трамваєм[30*], потрібно займати тільки передню платформу.

18) Забороняється самовільно брати будь-що зі складу. Отримувати можна лише на підставі дозволу інтендантської команди – відділ забезпечення військових частин, вул. Леніна, 66. Неправомірне взяття карається військовим трибуналом як грабіжництво.

Міська комендатура і квартирне бюро, Кірова, 5 (план міста Qu. J 7)
Командний пункт фронту № 77, Брест-Литовське шосе (план Qu. F 6)
Відділення квартирного бюро, Комінтерна, 7–9 (план Qu. G 7)
Комендатура вокзалу: Головний вокзал (план Qu. G 7)
Центральна лазня: Брест-Литовське шосе – на розі 1-ої Дачної (E 6)

Центральний пункт дезінсекції: Дегтярівська, 13а (Е 5)
Пункт дезінсекції на вокзалі: Жаданівського, 146
Гарнізонний лікар: Кірова, 6
Стоматологічна станція Вермахту № 8 у Києві: Кірова, 6
Транспортна комендатура: Театральна, 5
Офіцерський гуртожиток I/II: бульвар Шевченка[31*]
Солдатський гуртожиток I: Брест-Литовське шосе (С 6)
Солдатський гуртожиток II: Горст Вессельштрасе[32*] } (мають відкритися)

Міський комендант

№ 31. Об'ява командира батальйону Таємної польової поліції про взяття Києво-Печерської Лаври під охорону, заборону входу на її територію та умови огляду Лаври. *Київ, [19] жовтня 1941 р.*

Das Kloster Lawra steht unter dem Schutz der Polizei.

Das Betreten des Klosters ist verboten. – Jedoch können mit besonderer Erlaubnis u[nd] unter besonder[er] Führung tägliche Besichtigungen von 9–12.00 Uhr stattfinden. Die erforderliche Erlaubnis hierzu erteilt der Herr Stadtkommandant im Einvernehmen mit dem Höheren SS- und Pol[izei] Führer in Kiew.

Major u[nd] Bat[ai]l[lon] Kommandeur [підпис]
Dienststelle Feldp[olizei]a[mt][26]
[19][27] /X 41[28]

<Копия объявления, вывешенного в Лавре оккупантами>[29]

Копія, рукопис (простий олівець).
ГАРФ, ф. Р-7021, оп. 65, д. 10, л. 4

Переклад з німецької док. № 31

Лавра знаходиться під охороною поліції.

Вхід до монастиря заборонений. – Однак за спеціальним дозволом і у супроводі окремого екскурсовода можуть проводитися щодня екскурсії з 9-ої до 12-ої год. Необхідний дозвіл для цього надає міський комендант[33*] за погодженням з вищим керівником СС і поліції у Києві[34*].

Майор та командир батальйону [підпис]
Штаб Польової поліції.
[19]/X 41
<Копия объявления, вывешенного в Лавре оккупантами>

[26] У документі *Feld. p.a.*
[27] Дату встановлено за документами № 48, 60, 61.
[28] Об'ява була переписана кимось з місцевих жителів.
[29] Приписка внизу документа світло-фіолетовим чорнилом іншою рукою.

№ 32. Запит Міської комендатури Києва до вищого керівника СС і Поліції Південної Росії щодо права видавати дозвіл на огляд Києво-Печерської Лаври і проведення регулярних екскурсій.
Київ, 20 жовтня 1941 р.

Stadtkommandantur Kiew, Kiew, den 20. Oktober 1941
Abtl. Ic

Betr.: Besichtigung von Baudenkmälern, Museen etc.

An den
Höheren SS- und Polizei-F[ü]h[re]r

Der Beauftragter für Kunstschutz beim OKH, Sonderbeauftragter für Russland, Dr. Strenger, hat an Stadtkommandantur eine Liste der wichtigsten Baudenkmäler von Kiew übergeben. Es mehren sich bei Stadtkommandantur die Anträge auf Genehmigung des Besuches des Lawra-Klosters. Es wird gebeten, anzuzeigen, ob diesen Anträgen seitens der Stadtkommandantur ohne weiteres entsprechen werden kann, bzw. ob die Genehmigung bei der dortigen Dienststelle einzuholen ist. Es wird gebeten, auch die Frage zu klären, ob durch Frau Hoeppner, die von Dr. Strenger als Führerin in Aussicht genommen war, nunmehr regelmässige Führungen ausgeführt werden können oder jetzt noch nicht stattgegeben werden können.

I. A.
Ziechmann[30]
Hauptmann

– E –[31] 1[32]

Відпуск, машинопис (2-й примірник).
ДАКО, ф. Р-2353, оп. 1, спр.1, арк. 225

Переклад з німецької док. № 32

Міська комендатура Києва, Київ, 20 жовтня 1941 р.
відділ Іс

Відносно: огляду пам’ятників архітектури, музеїв та ін.

Вищому керівнику СС і поліції

Уповноважений із захисту культурних цінностей при Верховному командуванні сухопутних військ, спеціально уповноважений по Росії др. Штренґер передав у Міську комендатуру перелік найважливіших пам’яток архітектури Києва. Все більше заявок надходить у Міську комендатуру щодо дозволу на огляд Лаври. Просимо повідомити, чи може Міська комендатура прямо виконувати ці заявки,

[30] Власноручний підпис капітана Ціхманна чорним чорнилом.
[31] Канцелярська позначка вгорі посередині червоним олівцем.
[32] Канцелярський номер вгорі праворуч червоним олівцем.

або потрібно отримувати дозвіл у місцевому штабі? Також просимо роз'яснити, чи можуть відтепер проводитися регулярні екскурсії у супроводі пані Геппенер[35*], яку др. Штренґер намітив на посаду екскурсовода, або вони поки що не можуть бути дозволені?

За дорученням
Ціхманн
капітан

№ 33. Запит коменданта Києва генерал-майора К. Ебергарда до вищого керівника СС і Поліції Південної Росії з приводу отримання дозволу на огляд Києво-Печерської Лаври для 150 осіб.
Київ, 23 жовтня 1941 р.

Stadtkommandantur Kiew,
Abtlg. I c Az. 108/26/41

Kiew, den 23. Oktober 1941[33]

Betr.: Besichtigung des Lawra-Klosters

An den
Höheren SS- und Polizei-F[ü]h[re]r

Ich bitte um einen Ausweis für 150 Herren von Wehrmachtseinheiten, für eine Besichtigung des Lawra-Klosters am 24.10.41, um 10.00 Uhr.

Eberhard[34]
Generalmajor und Stadtkommandant

um 9.00 Uhr[35]
– E –[36]

Відпуск, машинопис (2-й примірник).
ДАКО, ф. Р-2353, оп. 1, спр.1, арк. 219

Переклад з німецької док. № 33

Міська комендатура Києва,
відділ Іс № 108/26/41

Київ, 23 жовтня 1941 р.

Відносно: огляду Лаври

Вищому керівнику СС і поліції

Прошу дати дозвіл на огляд Лаври для 150 військовослужбовців Вермахту на 24 жовтня 1941 р. на 10.00.

Ебергард
генерал-майор і міський комендант

---

[33] Вгорі праворуч під датою різними червоними олівцями двічі написано у два рядки і навхрест закреслено цифру *5*
[34] Власноручний підпис К. Ебергарда синім олівцем.
[35] Приписка ліворуч на березі синім олівцем, що і підпис, вірогідно, означає час підписання листа – 9.00.
[36] Канцелярська позначка вгорі посередині червоним олівцем.

№ 34. Заборона Міської комендатури Києва 195-му артилерійському полку оглядати Києво-Печерську Лавру. *Київ, 25 жовтня 1941 р.*

Stadtkommandantur Kiew, Kiew, [den] 25. Oktober 1941
Abtlg. I c Az. 119/26/41

Betr.: Besichtigung des Lawrak[l]osters[37]

An III./Art[illerie] R[e]g[imen]t 195, Kiew, Petscherska

Ab sofort sind Besichtigungen des Lawraklosters laut allgemeiner Anordnung verboten.

I. A.
Ziechmann[38]
Hauptmann

– E –[39] 7[40]

Відпуск, машинопис (2-й примірник).
ДАКО, ф. Р-2353, оп. 1, спр.1, арк. 217

Переклад з німецької док. № 34

Міська комендатура Києва, Київ, 25 жовтня 1941 р.
відділ Іс № 119/26/41

Відносно: огляду Лаври

3-му [відділенню] / 195-й артилерійський полк, Київ, Печерськ

З цього моменту згідно з загальним розпорядженням екскурсії до Лаври заборонені.

За дорученням
Ціхманн
капітан

№ 35. Надання вищим керівником СС і Поліції Південної Росії постійної перепустки на територію Києво-Печерської Лаври командувачу Вермахту в Райхскомісаріаті Україна генералу авіації К. Кіцінґеру. *Київ, 27 жовтня 1941 р.*

Höherer SS- und Pol[izei] Führer Kiew, den 27. Oktober 1941
Rußland Süd

Betr.: Dauerausweis

---

[37] У документі *Lawrakłosters*
[38] Власноручний підпис гауптмана Ціхманна простим олівцем.
[39] Канцелярська позначка вгорі посередині червоним олівцем.
[40] Канцелярський номер вгорі праворуч червоним олівцем, два рази підкреслено.

Anlage: 1

An
Herrn Hptm. Dsche[nf]zi[g][41],
Adj[utant] Wermachtsbefehlsh[abers] Ukraine
Palast-Hotel oder Kirowastr. 13

Anliegend wird der Dauerausweis für Herrn General der Flieger Kitzinger zur Besichtigung des Lawra Klosters überreicht.

i. V. [підпис][42]
SS-Standartenführer

Durchschrift
An Herrn Hptm. Ziechmann I c
Stadtkommandantur Kiew[43]

E/33/26/41
27.10.41
18.00 U[hr][44]
9[45]

Копія, машинопис (2-й примірник).
ДАКО, ф. Р-2353, оп. 1, спр. 1, арк. 214

Переклад з німецької док. № 35

Вищий керівник СС
і Поліції Південної Росії

Київ, 27 жовтня 1941 р.

Відносно: постійної перепустки
Додаток: 1

пану капітану Дженфціґу,
ад'ютанту командувача Вермахту в Україні

Готель "Палас" або вул. Кірова, 13

При цьому передаємо постійну перепустку для огляду Лаври пану генералу авіації Кіцінґеру.

За дорученням [підпис]
штандартенфюрер СС

Копія
пану капітану Ціхманну Іс

Міська комендатура Києва

[41] У документі помилково *Dschemzick* Виправлено за оригінальним підписом (ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 5, спр. 20, арк. 269).
[42] Підпис нерозбірливий чорним чорнилом.
[43] Оригінальна машинописна резолюція міської комендатури ліворуч внизу.
[44] Номер, дата та час отримання написано зеленим олівцем вгорі праворуч під датою.
[45] Канцелярський номер вгорі праворуч червоним олівцем.

№ 36. Радіотелеграма № 28 вищого керівника СС і Поліції Південної Росії Ф. Єкельна райхсфюреру СС Г. Гіммлеру про вибух Успенського собору Києво-Печерської Лаври. ***Київ, 3 листопада 1941 р.***

[Höherer SS- und Polizei-Führer Rußland Süd

An den
Reichsführer SS

Funktelegramm Nr. 28][46]

Reichsführer SS sofort persönlich vorlegen.

TISO zwischen 11[.]40 und 12[.]30 Uhr LAWRA besuchte, anschliessend frühstückte bei Wehrmachtsbefehlshaber in Palast-Hotel. Noch bei Anwesenheit Tiso in Kiew 14[.]30 kleine Explosion in Lawra, 3 flüchtende Männer durch Pol[izei]wache erschossen. Kurz nachher durch ungeheure Detonation Kathedrale restlos zerstört. Keine Personenschäden. Tiso 15[.]00 mit Gefolge Kiew unversehrt verlassen. Von Attentatversuch nur noch Heidrich und Kitzinger von mir verständigt. Dem Wehrmachtsbefehlshaber Belagerungszustand vorgeschlagen. Entscheidung darüber steht aus.

[Funktelegramm Jeckeln an Himmler Nr. 28 vom 3.11.1941][47]

Der Dienstkalender Heinrich Himmlers 1941/1942 / Bearbeitet, kommentiert und eingeleitet von P. Witte, M. Wildt, M. Voigt, D. Pohl, P. Klein, C. Gerlach, C. Dieckmann, A. Angrick. – Göttingen: Wallstein Verlag, 1999. – S. 230

Переклад з німецької док. № 36

[Вищий керівник СС і Поліції Південної Росії

Райхсфюреру СС

Радіотелеграма № 28]

Райхсфюреру СС терміново передати особисто в руки.

Тісо між 11.40 і 12.30 відвідав ЛАВРУ, відразу після цього поснідав у командувача Вермахту в готелі “Палас”. Ще під час перебування Тісо у Києві о 14.30 невеликий вибух у Лаврі, 3 чоловіки, що втікали, застрелені поліцейською вартою. Незадовго по тому страшенним вибухом собор повністю зруйновано. Людських жертв немає. О 15.00 Тісо разом з супроводом неушкоджений залишив

[46] Тут і нижче у квадратних дужках коментар німецьких упорядників до опублікованого тексту телеграми (Der Dienstkalender Heinrich Himmlers 1941/1942. – Göttingen: Wallstein Verlag, 1999. – S. 230).

[47] Документ зберігається у британському Національному архіві у м. Кью (The National Archives, Kew), колишньому Державному архіві (Public Record Office), у фонді HW 16: Government Code and Cypher School: German Police Section: Decrypts of German Police Communications during Second World War (Центр урядових кодів та шифрів: секція німецької поліції: дешифрування переговорів німецької поліції під час Другої світової війни), 1939–1945, справа 32.

Київ. Про спробу замаху мною повідомлено лише ще Гайдріха та Кіцінґера. Командувачу Вермахту запропоновано ввести стан облоги. Рішення щодо цього приймається.

[Радіотелеграма Єкельна Гіммлеру № 28 від 3.11.1941].

№ 37. Повідомлення Оперативної групи "С" Поліції безпеки та СД про вибух Успенського собору (з донесення про події в СРСР № 130).
Берлін, 7 листопада 1941 р.

Der Chef der Sicherheitspolizei und des SD — Berlin, den 7.11.1941
– B Nr. A 1 – 1 B/41 – gRs –

Geheime Reichssache![48] — 55 Ausfertigungen
51.[49] Ausfertigung

Ereignismeldung UdSSR Nr. 130

I. Standorte und Nachrichtenverbindungen.

Die mit der Ereignismeldung Nr. 129 vom 5.11.1941 gemeldeten Standorte und Nachrichtenverbindungen sind unverändert geblieben.

[...][50]

Einsatzgruppe C

Standort Kiew: *EM 130 v[om] 7.11.41*[51]

Staatspräsident Tiso besuchte am 3.11.41 die Stadt Kiew und stattete hierbei dem Lawra-Kloster einen Besuch ab. Er betrat mit seinem Gefolge etwa 11.40 Uhr das Kloster und verliess den Klosterhof gegen 12.30 Uhr. Wenige Minuten vor 14.30 Uhr ereignete sich innerhalb des Klostergebäudes eine kleine Explosion. Eine der herbeieilenden Polizeiwachen sah noch drei flüchtende Gestalten: sie wurden erschossen. Wenige Minuten später erfolgte eine ungeheure Detonation, die das gesamte Klostergebäude zertrümmerte. Die Sprengmassen müssen wahrscheinlich schon früher gelegt worden sein. Nur der sorgfältigen Absperrung und scharfen Bewachung des gesamten Gebäudes ist es zu verdanken, dass die Sprengung nicht schon früher erfolgte. Offensichtlich handelt es sich um einen Anschlag auf die Person des Staatspräsidenten Tiso. Die drei vermutlichen Täter konnten nicht identifiziert werden, weil sie keinerlei Ausweispapiere bei sich trugen.

Meldungen der Einsatzgruppe D liegen nicht vor.

Ротапринтна копія (51-й примірник), машинопис.
BArch/R-58/219, Bl. 3, 22[52]

---

[48] Штамп червоним чорнилом у прямокутній рамці.

[49] Число *51* написано простим олівцем.

[50] Повідомляється про події у Красногвардійську, Вільнюсі, Шауляї, районі Ленінграда (нині Санкт-Петербург).

[51] *EM 130. v. 7.11.41* дописано від руки синім чорнилом.

[52] Повний документ: BArch/R-58/219, Bl. 3–22.

Опубліковано:
Wassilij Alexeev, Keith Armes. German Intelligence: Religious Revival in Soviet Territory. Documents: German Intelligence Reports / Translated by Keith Armes // Religion in Communist Lands. – Vol. 5. – 1977. – P. 110–111 [Introduction: P. 27–30] (у перекладі на англійську); Die "Ereignismeldungen UdSSR" 1941: Dokumente der Einsatzgruppen in der Sowjetunion / K.-M. Mallmann, A. Angrick, Jü. Matthäus, M. Cüppers (Hrsg.). – Darmstadt, 2011. – S. 763; *Кабанець Є.* Загибель Успенського собору: міфи і дійсність. Документальне розслідування. – К., 2011. – С. 316–317 (лише текст донесення)

Переклад з німецької док. № 37

Начальник Поліції безпеки та СД — Берлін, 7 листопада 1941 р.
– B Nr. A 1 – 1 B/41 – gRs –

Таємна справа Райху! — 55 примірників
51-й примірник

Донесення № 130 про події в СРСР

I. Місця дислокації та канали зв'язку.

Місця дислокації та канали зв'язку, зазначені у донесенні про події за № 129 від 5 листопада 1941 р., не змінилися.

[...]

Оперативна група "С"
Місце дислокації – Київ: — Повідомлення про події № 130
від 7 листопада 1941 р.

Президент Тісо 3 листопада 1941 р. відвідав Київ і завітав також до Лаври. Він зайшов із своїм супроводом до монастиря приблизно об 11.40 і покинув подвір'я монастиря близько 12.30. За кілька хвилин до 14.30 у монастирській будівлі[36*] пролунав невеликий вибух. Один з поліцейських вартових, що побігли туди, помітив також трьох осіб, які втікали. Їх було застрелено. Кілька хвилин потому пролунав могутній вибух, що зруйнував усю монастирську будівлю. Вибухівку, напевно, заклали заздалегідь. Тільки завдяки досконалому оточенню і посиленій охороні всієї будівлі вибух не стався раніше. Очевидно, йдеться про замах на особу президента Тісо. Трьох імовірних злочинців неможливо було ідентифікувати, бо жодних документів вони при собі не мали.

Від Оперативної групи "D" повідомлень немає

Опубліковано у перекладі (лише текстдонесення):
Тит Геврик. Втрачені архітектурні пам'ятки Києва. – Вид. четверте. – Нью-Йорк ; Київ, 1991. – С. 53 (англійською: *Hewryk, Titus D.* The Lost Architecture of Kiev / The Ukrainian Museum. – New York, 1982. – P. 53);
Феттіх Н. Київський щоденник (3.XII.1941 – 19.I.1942). – К., 2004. – С. 35 (прим. 72);
Кабанець Є. Загибель Успенського собору: міфи і дійсність. Документальне розслідування. – К., 2011. – С. 317

КОМЕНТАРІ

Документ № 27

*...*злетіла Цитадель*... – Цитаделлю з середини XIX ст. називалася Стара Печерська фортеця, збудована у 1706–1708 рр. за наказом Петра I на Печерських пагорбах навколо Києво-Печерської Лаври частково на старих київських укріпленнях XVII ст., постійно удосконалюючись протягом XVIII ст. З 1830 р. розпочалося будівництво Головної Київської (Нової Печерської) фортеці, в якій старим укріпленням XVIII ст. було відведено роль цитаделі. На початок 1860-х рр. Нова Печерська фортеця складалася з таких частин: ядро – Цитадель та двох самостійних укріплень – Васильківського і Госпітального. Вибух, про який йдеться у документі, стався у Києво-Печерській Лаврі – центрі Цитаделі. Був підірваний оглядовий майданчик "Вид" (див. док. № 23, 24, 28, коментар 144* розділу III).

**...*при цьому загинули командир артилерії*... – це був полковник Ганс Генріх фон Зайдліц унд Ґолау (Київ у дні нацистської навали. За документами радянських спецслужб. – К. ; Львів, 2003. – С. 205–206; док. № 28).

***...*сильні вибухи у приміщенні польової комендатури*... – вибухи та пожежа на Хрещатику розпочалися 24 вересня у другій половині дня в будинку по вул. Хрещатик, 28/1, в якому розмістилася німецька польова жандармерія, а польова комендатура розмістилася поруч по вул. Хрещатик, 30/1 у будинку однойменних готелю і кінотеатру "Спартак" на 3-му і 2-му поверхах та магазину "Фарфор–Фаянс–Скло" на 1-му поверсі. Вона вибухнула пізніше (див. коментар 28* розділу III).

4*...*За знайденим планом мінування*... – план мінування Києва склав, ймовірно, лейтенант Борис Левченко, командир одного з окремих взводів спеціального призначення ПЗФ, який зголосився вказати заміновані об'єкти (детальніше див. коментар 170* розділу III).

5*...*У Музеї Леніна – 70 центнерів динаміту, вибухнути який мав за допомогою радіосигналу*... – Музей Леніна (вул. Короленка, 57) був замінований об'єктними радіокерованими фугасними мінами (Ф-10) 11-им окремим взводом спеціального призначення ПЗФ під командуванням лейтенанта М. Татарського (док. № 22–24, коментарі 125*, 139* розділу III; *Малаков Д.* Київ 1939–1945. Фотоальбом. – К., 2005. – С. 172–175).

6*...*проживає 150000 євреїв*... – у А. Круглова, який опублікував частину цього документа у перекладі, це місце прокоментоване наступним чином: "*В Киеве согласно переписи 1939 г. проживали 224236 евреев (26,48% населения)*". Враховуючи, що населення міста на час вступу німців скоротилося майже вдвічі, приблизно до 400 тис., за рахунок призову до лав Червоної армії та евакуації на Схід, а цей процес торкнувся і представників єврейської національності, можна вважати, що так само щонайменше вполовину скоротилася і кількість єврейського населення Києва. Тому зазначена у документі цифра є досить перебільшеною (Без жалости и сомнения: Документы о преступлениях оперативных групп и команд полиции безопасности и СД на временно оккупированной территории СССР в 1941–1944 гг. / Сост. А. Круглов. – Ч. III. – Днепропетровск, 2009. – С. 72; коментар 87* розділу III).

7*...*Міський комендант*... – генерал-майор, бригадефюрер СС Курт Ебергард.

Документ № 28

[8*]*...мародерства з боку військовослужбовців Вермахту та населення у великих масштабах не було...* – невірне твердження. Масове грабування у Києві магазинів, складів, баз почалося мешканцями міста ще 18 вересня і продовжувалося 19 вересня, коли у місто увійшли німецькі війська. Їм, по суті, вже нічого було грабувати з громадського майна. Але ще залишалося майно в покинутих оселях, у привласненні якого були помічені також німецькі солдати (док. № 18, с. 216; *Кузнецов А.* Бабий Яр. – К., 2008. – С. 26–27, 58–59).

[9*]*...20 вересня 1941 р. спрацювала міна з годинниковим механізмом, яка вибухнула у Цитаделі...* – див. док. № 23, 24; коментар * цього розділу та 144* розділу III.

[10*]*...24 вересня 1941 р. у приміщенні німецької польової комендатури стався вибух...* – див. коментар *** цього розділу.

[11*]*...колись палац, потім пансіон для дівчат, а в останні декілька років адміністративний будинок НКВС...* – йдеться про будинок (1838–1842) Міжнародного центру культури і мистецтв Федерації профспілок України (алея Героїв Небесної Сотні, 1), де до 1920 р. розміщувався Інститут шляхетних дівчат, у 1920–1934 рр. – різні державні установи, у 1934–1941 рр. – НКВС УРСР, у 1950–2000-х рр. – Жовтневий палац культури.

[12*]*...у Музеї Леніна було знайдено близько 70 центнерів вибухівки, підрив якої мав бути скерований короткохвильовим передатчиком...* – див. коментар 5* цього розділу.

[13*]*...вдалося відновити насосну станцію та ввести її в експлуатацію...* – вода з'явилася у місті 5 жовтня 1941 р. (*Хорошунова И.* Первый год войны. Киевские записки // Єгупець. – 2001. – № 9. – С. 58).

[14*]*...приблизно 25000 осіб без даху над головою, які змушені були перші дні окупації провести під відкритим небом...* – у ніч з 24 на 25 вересня 1941 р. мешканці прилеглих до палаючого Хрещатика будинків, а вже у наступну ніч і прилеглих кварталів були відселені німцями, які оповістили про це через гучномовці. Багато з виселених киян змушені були провести не один день і ніч у навколишніх парках, зокрема на Володимирській гірці, Золотоворітському сквері. Заборонена зона навколо Хрещатика діяла до 2 жовтня (*Klaus Jochen Arnold.* Die Eroberung und Behandlung der Stadt Kiew durch die Wehrmacht im September 1941: Zur Radikalisierung der Besatzungspolitik // Militärgeschichtliche Mitteilungen. – Bd. 58. – 1999. – S. 52; *Малаков Д.* Оті два роки... У Києві при німцях. – К., 2002. – С. 92, 95–96, 102; *Малаков Д.* Київ 1939–1945. Фотоальбом. – К., 2005. – С. 140).

[15*]*...внаслідок насамперед ліквідації 29 та 30 вересня 1941 р. приблизно 35000 євреїв...* – нижче у цьому ж документі названо точну цифру євреїв, розстріляних 29–30 вересня у Бабиному Яру – 33771 людина.

[16*]*...Кількість населення Києва до війни досягала приблизно 850000 жителів...* – за переписом 1939 р. у Києві проживали 846724 жителі, а напередодні війни – 930 тис. жителів (ГАРФ, ф. Р-7021, оп. 65, д. 9, л. 1; коментар 88* розділу III).

[17*]*...національного складу...* – за переписом 1939 р. населення Києва (846724 жителі) за національним складом розподілялося так: українці – 450556, росіяни – 139495, євреї – 224236, поляки – 11808, інші – 20629 осіб, а за віком наступним чином: до 1 року – 20455, від 1 року до 7 років – 78354, від 8 років до 15 включно – 102540, від 16 років до 54 включно – 562031, від 55 років і більше – 83155, невідомий вік – 183 (ГАРФ, ф. Р-7021, оп. 65, д. 9, л. 1).

[18*]*...Кількість євреїв мала становити приблизно 300000...* – у 1939 р. в Києві мешкали 224236 євреїв (ГАРФ, ф. Р-7021, оп. 65, д. 9, л. 1; коментар 6* цього розділу).

[19*]*...число проживаючих у Києві фольксдойче...* – на 1 квітня 1942 р. у Києві було зареєстровано 2797 місцевих німців (фольксдойче), які складали 0,8% від загальної кількості мешканців Києва – 352139 осіб (*Малюженко Л.* Київ за 1942 р. / Публікація С. Білоконя // Наше минуле. – № 1 (6). – К., 1993. – С. 157).

[20*]*...обов'язкова реєстрація всіх чоловіків у віці від 15 до 60 років...* – детально про це див. коментар 45* розділу III).

[21*]*...Положення з постачанням Києва надзвичайно напружене. Немає запасів продовольства...* – про знищення радянською владою продовольчих запасів у Дніпрі перед залишенням міста згадував колишній голова КМУ Л. Форостівський: "*Перед утечею з Києва большевики приступили до нищення харчових запасів: у Дніпро кинули тисячі мішків з борошном, цукром, ба, навіть, сіллю; олію вилили на вулицю; горілку й спирт спустили до каналізаційної мережі*" (*Форостівський Л.* Київ під ворожими окупаціями. – Буенос-Айрес, 1952. – С. 22). Про затоплення у Дніпрі продовольства (борошно, крупи та ін.) авторці також розповідала корінна киянка, яка пережила у місті німецьку окупацію, – Віра Миколаївна Селентьєва, 1927 р.н.

[22*]*...з'явитися у понеділок 29 вересня на 8.00 годину у конкретне місце...* – збір євреїв був призначений на перетин вулиць Мельника–Дегтярівської біля Єврейського кладовища на Лук'янівці (див. коментар 37* розділу III; Бабий Яр: человек, власть, история: Док. и мат. в 5 кн. / Сост. Т. Евстафьева, В. Нахманович. – Кн. 1. – К., 2004).

[23*]*...Одночасно усно було оповіщено, що всі євреї Києва будуть переселені...* – промовисте свідчення про те, що ця чутка була поширена з подання німців.

[24*]*...зондеркоманда 4а 29 та 30 вересня стратила 33771 єврея...* – у А. Круглова це місце прокоментовано наступним чином: "*Хотя все жертвы отнесены в документе на счет зондеркоманды 4а, в действительности эта команда расстреляла 10–12 тыс. евреев; остальные евреи были расстреляны 45-м резервным полицейским батальоном*" (Без жалости и сомнения: Документы о преступлениях оперативных групп и команд полиции безопасности и СД на временно оккупированной территории СССР в 1941–1944 гг. / Сост. А. Круглов. – Ч. III. – Днепропетровск, 2009. – С. 78).

[25*]*...Проведені проти євреїв заходи з "переселення" були повністю схвалені населенням...* – це не так. Населення було перелякане і пригнічене, "рожеві окуляри", через які сприймалася німецька влада, у значної більшості киян зникли (док. № 18, с. 219–220; *Хорошунова И.* Первый год войны. Киевские записки // Єгупець. – 2001. – № 9. – С. 57–58).

[26*]*...Бандерівці внаслідок арештів, проведених командою до взяття Києва...* – репресивні заходи проти ОУН-Б розпочалися після проголошення у Львові членами ОУН-Б 30 червня 1941 р. Акта відновлення незалежності Української держави. 5 липня 1941 р. у Кракові був заарештований і депортований до Берліна С. Бандера, який з 29 червня був під домашнім арештом, 9 липня у Львові були заарештовані Я. Стецько і Р. Ільницький (*Косик В.* Правда історії. Роки окупації України 1939–1944 (Зб. статей). – К., 2008. – С. 39–40). Перші масові арешти членів ОУН-Б (до сотень чоловік) як на українських землях, так і в Райху були проведені німецькою Поліцією безпеки і СД 15 вересня 1941 р. (Україна в Другій світовій війні у документах: зб. нім. арх. матеріалів / Упоряд. В. Косик. – Т. 1. – Львів, 1997. – С. 298).

Документ № 29

[27*]*...до монастиря, що знаходиться на території Цитаделі...* – йдеться про Києво-Печерську Лавру, чоловічий монастир, перед війною Музейне містечко. Про Цитадель див. коментар * цього розділу.

Документ № 30

[28*]*...командувача Вермахту в Україні...* – генерал авіації Карл Кіцінґер.

[29*]*...відмічаються на командному пункті фронту...* – командний пункт фронту № 77 за даними документа розміщувався по вул. Брест-Литовське шосе (нині пр. Перемоги), у січні 1943 р. він займав Будинок культури заводу "Більшовик" по вул. Брест-Литовське шосе, 86 та приміщення на території колишньої Київської кінофабрики ВУФКУ по вул. Брест-Литовське шосе, 110 (*Себта Т.* Невідомий план Києва 1943 р. // Пам'ятки України. – 2007. – № 1. – С. 109).

[30*]*...Користуючись трамваєм...* – трамвай почав ходити в окупованому Києві 18 вересня 1941 р. (*Хорошунова И.* Первый год войны. Киевские записки // Єгупець. – 2001. – № 9. – С. 66; детально див. коментар 54* розділу III).

[31*]*...Офіцерський гуртожиток I/II: бульвар Шевченка...* – у колишньому готелі "Палас" на бульварі Тараса Шевченка, 7 – нині "Прем'єр Палас", бульвар Тараса Шевченка, 5–7/29 (*Себта Т.* Невідомий план Києва 1943 р. // Пам'ятки України. – 2007. – № 1. – С. 106–107, 111).

[32*]*...Солдатський гуртожиток I: Брест-Литовське шосе [...] Солдатський гуртожиток II: Горст Вессельштрасе...* – солдатський гуртожиток I по Брест-Литовському шосе, ймовірно, так і не відкрився, оскільки на початку 1943 р. він розміщувався в особняку по вул. Горст Вессельштрасе (нині вул. Шовковична), 1/20. Інша адреса цього будинку, оскільки він наріжний, – нинішня вул. Грушевського, 20/1 (*Себта Т.* Невідомий план Києва 1943 р. // Пам'ятки України. – 2007. – № 1. – С. 106–107, 112; *Себта Т.* Перейменування вулиць Києва у 1941–1944 рр.: причини, особливості та наслідки // Джерела локальної історії: культурний побут городян XVIII – пер. пол. XX ст.: Зб. наук. праць / Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України. – К., 2013. – С. 510).

Документ № 31

[33*]*...міський комендант...* – генерал-майор, бригадефюрер СС Курт Ебергард.

[34*]*...вищим керівником СС і поліції у Києві...* – вищий керівник СС і Поліції Південної Росії, обергруппенфюрер СС, генерал поліції Фрідріх Єкельн.

Документ № 32

[35*]*...може Міська комендатура прямо виконувати ці заявки, або потрібно отримувати дозвіл у місцевому штабі [...] чи можуть відтепер проводитися регулярні екскурсії у супроводі пані Геппенер...* – відповідь на цей запит надійшла із штабу вищого керівника СС та Поліції Південної Росії 26 жовтня 1941 р. (відправлено 24 жовтня): "*Bezüglich der Besichtigung des Lawra-Klosters läßt der Höh. SS- und Pol. Führer, SS-Obergruppenführer Jeckeln auf die Abmachung mit Herrn Generalmajor Eberhard hinweisen, wonach Besichtigungen mit Genehmigung im beschränkten Maße durchgeführt*

werden können. Bei diesen Besichtigungen wird Frau Hoeppner als Führerin nicht benötigt" (з нім.: "Відносно огляду Лаври вищий керівник СС і поліції обергруппенфюрер СС Єкельн за погодженням з паном генерал-майором Ебергардом повідомляє, що екскурсії можуть проводитися з дозволу в обмеженій кількості. Під час цих екскурсій пані Геппенер як екскурсовод не потрібна") – ДАКО, ф. Р-2353, оп. 1, спр.1, арк. 218.

Документ № 37

[36*]*...монастирській будівлі...* – йдеться про Успенський собор, оскільки автор донесення явно не знав, як називається ця "монастирська будівля".

V. МУЗЕЇ ТА ІНШІ ЗАКЛАДИ КУЛЬТУРИ НА ТЕРИТОРІЇ КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКОЇ ЛАВРИ У ВІДАННІ КИЇВСЬКОЇ МІСЬКОЇ УПРАВИ (вересень 1941 р. – вересень 1942 р.)

№ 38. Лист т.в.о. директора Центрального історичного музею В. Маєвського до Київської міської управи з приводу мінувань на території Лаври.

Київ, [20 вересня – 13 жовтня 1941 р.][1]

До Київської Міської Управи

т.в.о. директора Центрального історичного
музею ім. Т.Г. Шевченко – Маєвського В.А.

Доповідна записка

Під час[2] перебування військових частин на території Лаври, де міститься історичний музе[й,] частина музейних приміщень була занята під житло військовими[*], до цих приміщень вхід робітникам музею був заборонений.

Після заняття Києва германським військом в XXX-му корпусі Лаври та в "Арсеналі", [щ]о[3] насупроти Лаври стались вибухи мін[**].

За відомостями, [щ]о є, було мініровано підвал XXX корпусу, підвал XXIX корпусу, територія за IX корпусом, VIII корп[ус][***].

Прошу зв'язатись з відповідними організаціями Командування, [щ]об були надіслані фахівці[,] які б обстежили зазначені приміщення. Поверхові огляди нічого не дали, але міни закладались в мури, під асфальт то[щ]о, – можливі несподівані вибухи, [щ]о можуть наробити багато шкоди.

Т.в.о. директора В. Маєвський

Оригінал, рукопис (синє чорнило).
ДАКО, ф. Р-2356, оп. 6, спр. 171, арк. 21.
Опубліковано:
Качан Р.І. Матеріали з історії Лаври та Заповідника (осінь 1941 року) // ЛА. – 2007. – Вип. 19. – С. 162; *Кабанець Є.П.* Загибель Успенського собору: міфи і дійсність. Документальне розслідування. – К., 2011. – С. 317

---

[1] Лівий нижній ріг документа відірвано, тому хронологічні межі встановлено за подіями, про які йдеться у листі. Вибухи біля 30-го корпусу та у Старому Арсеналі сталися 20 вересня 1941 р. (див. док. № 19), а між 7 і 13 жовтня 1941 р. В. Маєвський обійняв посаду директора об'єднаних ЦІМ та ЦАРМ під назвою "Центральний історичний музей, об'єднаний з Лаврським музеєм" (див. док. № 42, 44).

[2] У документі *підчас*

[3] Тут і далі по тексту у документі *шо*

№ 39. Список співробітників Лаврського музею (колишній Центральний антирелігійний музей). *Київ, [кінець вересня – початок жовтня 1941 р.]*

Список співробітників Лаврського Музею[4]

№ п/п	Прізвище, ім'я та по батькові	Рік нар.	Місце народження	Національність по паспорту	Посада попередня сучасна	Наукове званя чи ступінь	Хатня адреса[5]
1	Каліуш Григорій Григорович	1908	с. Підлинне, Конотопський р-н Сумської обл.	українець	попередня – ст. науковий робітник сучасна [–] т.в.о. директора музею	По диплому має <звання> науковий робітник і викладача [...][6]	Лавра, корпус 20 кв. 5
2	Горохов Савелій Іванович	1888	с. Клімбовка, [І]зяславського уїзда Волинської губ[ернії]	українець	поперед[ня] – фотограф суч[асна] – завгосп	–	Лавра, корпус 31 кв. 2
3	Денісов Григорій Іванович	1898	с. Желіжцево, Калужський р-н Тульської обл.	росіянин	сучасна – зав[ідуючий] пам[']ятників екскурсовод – попередня	–	Лавра, корп[ус] 4 кв. 20
4	Скобець Лідія Пилипівна	1900	м. Одеса	українка	<науковий робітник>[7] – попередня сучасна – науковий робітник	–	Лавра, корп[ус] 20 кв. 40
5	Овчарова Горпина Дмитровна	1898	с. Март'яново, Орловська обл.	українка	попередня – кухарка сучасна – наглядачка	–	Лавра, корп[ус] 22 кв. 6

[4] Документ написано на папері формату А3 фіолетовим чорнилом, лише шапка таблиці – синім чорнилом.
[5] Праворуч від колонки *Хатня адреса* була ще колонка *Примітки* без жодних даних.
[6] Незрозуміле слово.
[7] Написано вгорі над закресленим словом *учителька*

6	Золота Олександра Гавриловна	1900	м. Херсон	україна	попередня – дом[ашня] робітн[иця] сучасна – наглядачка	–	Лавра, кор-п[ус] 20 кв. 11
7	Чорногубов Микола Миколаєвич	1873	г. Чухлома, був[ша] Костромська обл.	росі-янин	попередня – консульт[ант] сучасна – зав[ідуючий] фондами	ст. нау-ковий робіт-[ник]	Лавра, кор-п[ус] 4 кв. 8
8	Глушко Ольга Микитівна	1900	м. Базалія, Волинської губ[ернії]	укра-їнка	лаборант – попередня сучасна – мол. науков[ий] робітник	–	Лавра, кор-п[ус] 24 кв. 59
9	Світлицька Уляна Михайлівна	1877	с. Знаменка, Харківська обл.	укра-їнка	робітниця – попер[едня] сучасна – наглядачка	–	Лавра, кор-п[ус] 20 кв. 3
10	Фріч Марія Кондратівна	1880	г. Київ	укра-їнка	попередня – швея сучасна – наглядачка	–	Лавра, кор-п[ус] 7 кв. 23
11	Мельн[и[к[8] Тетяна Омеляновна	1905	Фаст[і]вський р-н Київська обл.	укра-їнка	попередня – робітниця сучасна – наглядачка	–	Лавра, еконо-мічні ворота кв. 3
12	Боровенська Олена Харитоновна	1915	с. Чупахівка, Охтир-ського р-н[у] Сумської обл.	укра-їнка	попередня – домробітн[иця] сучасна – секретар-друкарка	–	Лавра, кор-п[ус] 4 кв. 17
13	Настенко Палажка Степанівна	1893	г. Канів, Київськ[а] обл.	укра-їнка	попередня – дом[ашня] х[а]зяйка[9] сучасна – прибиральниця	–	Лавра, кор-п[ус] 1 кв. 1

Оригінал, рукопис (фіолетове та синє чорнила).
ДАКО, ф. Р-2356, оп. 6, спр. 171, арк. 40

[8] У документі *Мельнік*
[9] У документі *хозяйка*

№ 40. Відомість на зарплату співробітникам Театрального музею за другу половину вересня 1941 р. *Київ, [після 1 жовтня 1941 р.]*

Відомість
Державного театрального музею на сплату зарплати
співробітникам за час з 19/IX до I/X-1941 року

№№	Прізвище	Посада	Ставка	Належить	До виплати	Розписка
1.	Данилюк К.П.	охоронник	200–	76-90	76-90	
2.	Данилюк О.	” ”	200–	76-90	76-90	
	Разом		400	153-80	153-80	

До виплати: Крб. СТО П’ЯТЬДЕСЯТ ТРИ коп. 80.

<Т.в.о>[10] Директор Музею [підпис][11] (Волянський)
Головн[ий] бухгалтер [підпис][12] (Пящинський)

Оригінал, машинопис.
ДАКО, ф. Р-2356, оп. 6, спр. 171, арк. 2

№ 41. Відомість на зарплату співробітникам Державної української художньої виставки, база якої розміщувалася у Трапезній церкві Києво-Печерської Лаври, за другу половину вересня 1941 р. *Київ, [після 1 жовтня 1941 р.]*

Відомість
Державної української художньої виставки на сплату зарплати
співробітникам за час з 19/IX до I/X-1941 року

№№	Прізвище	Посада	Ставка	Належить	До виплати	Розписка
1.	Коваль М.П.	вч[ений] охорон[ець][13]	450–	173–	173–	*155-76*[14] [підпис][15]
2.	Іщенко М.Я.	охорон[ець]	150–	57-60	57-60	*51-92 <п.>*[16]
3.	Гарбузюк К.К.	охорон[ець]	150–	57-60	57-60	*51-92 <п.>*
	Разом		750	288-20	288-20	*259-60*[17]

До виплати: Крб. ДВІСТІ ВІСІМДЕСЯТ ВІСІМ коп. 20.

[10] Дописано від руки фіолетовим чорнилом.
[11] Власноручний підпис І. Волянського фіолетовим чорнилом.
[12] Власноручний підпис К. Пящинського фіолетовим чорнилом.
[13] В оригіналі *вч. охорон*. написано від руки фіолетовим чорнилом над надрукованим і перекресленим словом *адміністр[атор]*
[14] Тут і нижче у цій колонці суми грошей написано від руки фіолетовим чорнилом, перед кожною сумою у цій колонці проставлено “галочку” фіолетовим олівцем.
[15] Сума отриманих грошей та власноручний підпис М. Коваля фіолетовим чорнилом.
[16] Тут і нижче літеру *п.* тобто *п[олучил]* дописано простим олівцем.
[17] Суму *259-60* написано від руки фіолетовим чорнилом над перекресленою сумою *103-84* , написаною так само фіолетовим чорнилом. Праворуч біля попередньої суми проставлено червоним олівцем “галочку”.

<Т.в.о>[18] Директор [підпис][19] (Волянський)
Головн[ий] бухгалтер [підпис][20] (Пящинський)

Вважаю за потрібне виплатити.
Ів. Волянський[21]

Оригінал, машинопис (фіолетова стрічка).
ЦДАМЛМ, ф. 717, оп. 1, спр. 6, арк. 1

№ 42. Список співробітників Центрального історичного музею. *Київ, 7 жовтня 1941 р.*

Список наявних робітників Центр[ального] Історичного музею[,]
що фактично працювали й працюють з 19/IX 1941 року[22]

№	Прізвище, ім'я та по батькові	Рік народ.	Місце народження	Національність по паспорту	Посада попередня і сучасна	Наукове звання чи ступінь	Хатня адреса	Примітки
1.	Маєвський Всеволод Антонович	1900	м. Мядинь, Калужської [губернії]	росія-н[ин]	1) ст. наук. робітн[ик] 2) т.в.о. директора	ст. наук. роб[іт-ник]	Бутишев завул. 19 кв. 6	живу на Україні з 1914 р.
2.	Геппенер-Лінка Надія Володимирівна	1896	м. Кронштадт	росі-янка	1) ст. наук. робіт[ник]	ст. наук. роб[іт-ник]	Гого-лівська 34 – 5[23]	з 1900
3.	Яновська Єлізавета Адольфовна	1900	м. Одеса	росі-янка	1) мол. наук. роб[ітник] 2) зав. фондом музею	мол. наук. роб[іт-ник]	Бутишев завул. 19 – 6	все життя

[18] Дописано від руки фіолетовим чорнилом.
[19] Власноручний підпис І. Волянського фіолетовим чорнилом.
[20] Власноручний підпис К. Пящинського фіолетовим чорнилом.
[21] Резолюція І. Волянського вгорі праворуч фіолетовим чорнилом.
[22] Документ написаний трьома почерками та двома відтінками чорнила. Перші 22 позиції написано В. Маєвським темно-фіолетовим чорнилом. Ту інформацію, яку він не знав, було дописано у відповідних клітинках іншою особою фіолетовим чорнилом. Вставки у більшості російськомовні. Третьою особою були дописані пункт 23 та частина пункту 26 фіолетовим чорнилом. Всі вставки при публікації виділені кутовими дужками. Шапка таблиці повторюється на початку кожного аркуша. Всі три аркуші розграфлені. Останній аркуш розграфлений простим олівцем, а два перші – під темно-синю копірку.
[23] Цифра після тире означає номер квартири.

4.	Григорьєв Сергій Григорович	1875	м. Полтава	українець	1) комірник, 2) зав. господар[ством]	—	Цитадель 14 прим. 3	“
5.	Зозуля Євлампія Філіпівна	1907	с. Козаровка Київської губ[ернії]	українка	комендант будівель	—	Музейне міст[ечко], корп. 20 кв. 42	“
6.	Власенко <Хрисанф Ілліч	1899	с. Журавка Полтавської губ[ернії]>	українець	бухгалтер	—	Музейне міст[ечко], корп. 20 кв. 42	“
7.	Гречуха Антон Петрович			українець	кас[и]р[24]	—		“
8.	Трубайчук Уляна Осипівна	1881	с. Березовка Симб[і]рскь[ої][25] губ[ернії]	росіянк[а]	наглядачка	—	Музгородок корп. 44 – 2	45 років
9.	Нефта Оксана Овсіївна[26]	1892	с. Гоголів Київськ[ої] губ[ернії]	українк[а]	наглядачка	—	Музгородок корп. 20 – 18	все життя
10.	Фуртат Марія Федоровна	1914	Канів	україн[ка]	наглядач[ка]	—	Музгородо[к] корп. 16 кв. 3	“
11.	Курдюмова Ганна Васильївна	<1894	м. Киев	украин[ка]>	наглядач[ка]	—	<Тургенев-ска[я] 71 – 3>	
12.	Данилюк Килина Петровна	<1880	с. М[алі] Нізгурці Київськ[ої] губ[ернії]>	україн[ка]	наглядач[ка]	—	Музгородок корп. 6	
13.	Кириленко Трохим Трохимович	1892	с. Мо[сієв]вка[27] Полтавськ[ої] губ[ернії]	україн[ець]	охоронник	—	Музгородок, корп. 27 – 2	

[24] У документі *касір*

[25] У документі *Симбирськ*

[26] *В* іншому документі *Осіпівна* (ДАКО, ф. Р-2411, оп. 3, спр. 8, арк. 2).

[27] Так в авторизованій копії (ДАКО, ф. Р-2356, оп. 6, спр. 171, арк. 1). У документі *Мойсьївка*

14.	Коваленко <Григор[ій] Андрійович	1895	Н[овая] Басан[ь] Черни-говск[ой] губ[ернии]>	укра-їн[ець]	охоронник	—	В[елика] Шия-нівська 14/10	[живе на Укра-їні все життя][28]
15.	Самотугіна Одарка Кирилівна	<1880	с. Пону-р[і]вка[29] Черніг[і] вс[ь]к. губ[ернії]	укра-[ї]н-[ка] [30]>	наглядачка	—	<Мос-ковская 15>	
16.	Кузіна Євдоха Лаврентї-ївна	<1885	м. Остер Черні-гівської губ[ернії]	укра-[ї]н-[ка]>	наглядачка	—	Музго-род[ок] корп. 7 кв. 53	
17.	Щепанська Катерина Іванівна	<1901	с. Белого-родк[а] Волынской губ[ернии]	укра-[ї]н-[ка] >	наглядачка	—	Музго-род[ок] корп. 30	
18.	Захарьєвич Яків Яковлевич	<1869>	м. Київ	<укра-[ї]н. >	охоронник	—	Москов-ська 1 № 5	
19.	Чумачков Сергій Іванович	1877	<с. Бере-зовка Воро-неж[с]ко[й] губ[ернии]>	укра-їн[ець]	охоронник	—	Цита-дель 14 пом. 5	
20.	Данилюк Каленик Петрович	1880	<с. М[алі] Нізгурці[31] Киевск[ой] губ[ернии]>	укра-їн[ець]	охоронник	—	Музго-род[ок] корп. 6	
21.	Надюк Максим Борисович	1911	<с. Резино Киевской губ[ернии]>	укра-їн[ець]	охоронник	—	Музго-р[одок] корпус 8	
22.	Горохов Савелій Іванович	1888	<с. Клімбов-ка Волин-с[ь]кої губ[ернії]	укра[ї]-нець[32]>	фотограф	—	Музго-родок корп. 7	
<23.	Березни-ченко Степан	1870	м. Київ	укра-їнець	охоронник	—	Н[ово]-Наводн-иц[ь]ка 3>[33]	
Складено 7/X 1941. Т.в.о. директора В. Маєвський[34]								

[28] Так в авторизованій копії (ДАКО, ф. Р-2356, оп. 6, спр. 171, арк. 39).
[29] Так в авторизованій копії (ibidem). У документі *с. Понуровка*
[30] Тут і в наступних трьох рядках у документі *украін*.
[31] В авторизованій копії *с. М. Нізгурівці* (ДАКО, ф. Р-2356, оп. 6, спр. 171, арк. 39).
[32] У документі *украінець*
[33] Дописано іншим почерком трохи світлішим чорнилом.
[34] Закінчення другого аркуша списку.

[24][35]	Саєнко Прокоп [Максимович][36]	1890	с. Дорогинка Київсько[ї] губ[ернії]	україн[ець]	двірник Кос[ого] к[а]п[о]нір[а][37]	—	Косий к[а]п[о]-нір	
[25]	Бл[и]нова[38] Елена Ивановна	1894	м. Баку	росіянка	прибиральн[иця] Косого к[а]п[оніра]	—	Косий к[а]п[о]-нір	
[26]	Шугаєвський Валентин Андреєвич	1884	м. Ки[ї]в[39]	укра-[ї]нець[40]	<Керівник[-] комісар[41] всіх музеїв на терені Лаври	ст. науч-ни[й] робітник	Цитадель № 9 корпус 20 кв. 38>	

Т.в.о. Директора В. Маєвський[42]

Оригінал, рукопис (темно-фіолетове та фіолетове чорнило).
ДАКО, ф. Р-2411, оп. 3, спр. 8, арк. 3–5.
Інші копії та примірники:
Авторизована копія, рукопис (фіолетове чорнило).
ДАКО, ф. Р-2356, оп. 6, спр. 171, арк. 1, 39.
Опубліковано:
Качан Р.І. Матеріали з історії Лаври та Заповідника (осінь 1941 року) //
ЛА. – 2007. – Вип. 19. – С. 160–161

№ 43. Лист директора Державного музею українського мистецтва І. Волянського до відділу освіти Київської міської управи щодо передачі музею відповідних його профілю мистецьких цінностей з бази Державної української художньої виставки на території Лаври. *Київ, 10 жовтня 1941 р.*

Державний музей
українського мистецтва
10-Х *1941 р.*
№ 182
м. Київ, Олександрівська 29[43]

До відділу освіти
Київської міської управи

[35] У документі *23* – збій нумерації внаслідок вставки після № 22 *Березніченко Степан*
[36] Так в авторизованій копії (ДАКО, ф. Р-2356, оп. 6, спр. 171, арк. 39).
[37] Тут і далі у документі написано *копанір*
[38] У документі *Блінова*
[39] У документі *Києв*
[40] У документі *украінець*
[41] У документі замість тире закреслено слово *руководи*
[42] Власноручний підпис В. Маєвського синім чорнилом.
[43] Машинописний бланк, в якому назва музею та числа *10-Х* і *182* вписані від руки фіолетовим чорнилом.

Державний музей українського мистецтва просить передати йому всі картини й скульптури, що відповідають його профілеві, а також все майно комори Бази.

Директор Музею [підпис][44] (Волянський)
Секретар [підпис][45] (Павлишина)

Коваль. Оглянути[46]

Оригінал, машинопис.
ДАКО, ф. Р-2356, оп. 6, спр. 171, арк. 5

№ 44. Пояснювальна записка директора Центрального історичного музею, об'єднаного з Лаврським музеєм (колишній ЦАРМ), В. Маєвського до запропонованого штатного розпису обох музеїв.
Київ, 13 жовтня 1941 р.

Пояснювальна записка до проекту штатів по Центральному Історичному музею ім. Т.Г. Шевченка, об'єднаного з Лаврським музеєм

Штат Історичного музею до початку війни складався з 105 шт[атних] один[иць]. Штат Лаврського музею з 80 шт[атних] одиниць[,] разом 185 одиниць.

В зв'язку з тим, що музеї об'єднано в одну установу – відпадає велика кількість адміністративно-господарських посад, бухгалтерії, секретаріату та наукових робітників.

Оскільки музей, як історичний так і кол[ишній] Лаврський, на частковій консервації – є змога скоротити мережу наукового складу[,] також доглядачів, прибиральниць, лаборантів.

Проект штатів, що подано <на 37–40 чол[овік]>[47] є мінімум людей[,] потрібний для обслуговування установи, збереження приміщень, експонатів, дотримання певної температури тощо[48].

Директор В. Маєвський
13/X. 41

Оригінал, рукопис (фіолетове чорнило).
ДАКО, ф. Р-2356, оп. 6, спр. 171, арк. 8

---

[44] Власноручний підпис І. Волянського фіолетовим чорнилом.
[45] Власноручний підпис О. Павлишиної фіолетовим чорнилом.
[46] Резолюція ліворуч на березі простим олівцем.
[47] Дописано В. Маєвським вгорі тим самим чорнилом.
[48] У документі *то що*

№ 45. Додаток до док. № 44: Штат співробітників Центрального історичного музею, об'єднаного з Лаврським музеєм (колишній ЦАРМ). *Київ, [13 жовтня 1941 р.]*[49]

Персональний склад робітників
Центрального Історичного музею ім. Т. Шевченка[,]
об'єднаного з Лаврським музеєм

№ п/п	Прізвище, ім'я та по батькові	Назва посади
1.	Шугаєвський В.А.	комісар-керівник
2.	Маєвський В.А.	директор
3.	Григорьєв С.Г.	заступ[ник] директ[ора] по [го]спод[арчій][50] частині
4.	Горохов С.І.	завгосп-комірник
5.	Власенко Х.І.	гол[овний] бухгалтер
6.	Боровінська <О.Х.>[51]	секретар-машиністка
7.	Чорногуб[ов] Н.Н.[52]	консерватор-консультант
8.	Каліуш Г.Г.	консерватор
9.	Яновська Є.А.	зав[ідуюча] фондами сховища
10.	Скобець <Л.П.>	[завідуюча фондами][53]
11.	Глушко О.[М.][54]	старший лаборант
12.	Геп[п]енер[-Лінка] Н.В.	сектор спецекскурсій
13.	<Маляренко>[55]	бібліотекар
14.	Кириленко Т.[Т.][56]	охоронник
15.	Данилюк К.П.	[охоронник][57]
16.	Зозуля Є.Ф.	[охоронник]
17.	Березниченко Н.С.	[охоронник]
18.	Коваленко Г.А.	[охоронник]

[49] Документ є додатком до листа від 13 жовтня 1941 р. (док. № 44).
[50] У документі *поспод*
[51] Тут і далі ініціали, взяті у кутові дужки, були дописані простим олівцем.
[52] *Н.Н.* – російськомовні ініціали від Николай Николаевич.
[53] Замість двох здогаданих слів, взятих у квадратні дужки, у документі двічі стоїть знак тотожності у вигляді подвійних лапок.
[54] У документі помилково *І.* ; в дійсності *Микитівна* (див. док. № 39).
[55] Попереднє прізвище було витерто, а *Маляренко* дописано простим олівцем.
[56] У документі помилково *П.* ; у переліку співробітників ЦАМ на 1 листопада 1939 р. вказано: *Кириленко Трофим Трофимович* (ЦДАГО України, ф. 166, оп. 11, спр. 445, арк. 12).
[57] Тут і далі замість *охоронник* стоїть знак тотожності у вигляді подвійних лапок.

19.	Чумачков С.І.	двірник
20.	Касіян <Г.П.>	[двірник][58]
21.	Береговий <С.П.> [59]	[двірник]
22.		опалювачі
23.		” ”
24.		” ”
25.	Трубайчук У.Й.	наглядачка
26.	Нефта О.Й.	[наглядачка][60]
27.	Курдюмова Г.В.	[наглядачка]
28.	Данилюк К.П.	[наглядачка]
29.	Самотугіна О.К.	[наглядачка]
30.	Кузіна Я.[61]Л.	[наглядачка]
31.	Настенко <П.С.>	[наглядачка]
32.	Фріч <М.К.>	[наглядачка]
33.	Овчарова <Г.Д.>	[наглядачка]
34.	Щепанська К.І.	прибиральниця
35.	Світлицька	[прибиральниця][62]
36.	Золота <О.Г.>	[прибиральниця]
37.	Мельник <Т.О.>	[прибиральниця]

Директор В. Маєвський[63]
Головний бухгалтер[64] Власенко[65]

Скоротити штат до 20 чолов[ік] по об’єдн[аному] музею.
[Підпис][66]

Оригінал, рукопис (хімічний олівець).
ДАКО, ф. Р-2356, оп. 6, спр. 171, арк. 10–10зв.
Опубліковано:
Качан Р.І. Матеріали з історії Лаври та Заповідника (осінь 1941 року) // ЛА. – 2007. – Вип. 19. – С. 164–165

[58] Тут і далі замість *двірник* стоїть знак тотожності у вигляді подвійних лапок.
[59] В пунктах 22, 23, 24 прізвища відсутні.
[60] Тут і далі замість *наглядачка* стоїть знак тотожності у вигляді подвійних лапок.
[61] Під ініціалом *Я*. криється ім’я *Євдокія*, у розмовній мові *Явдоха, Євдоха* (див. док. 42).
[62] Тут і далі замість *прибиральниця* стоїть знак тотожності у вигляді подвійних лапок.
[63] Власноручний підпис В. Маєвського синім чорнилом.
[64] Документ складено головним бухгалтером Х. Власенком (визначено за почерком).
[65] Власноручний підпис Х. Власенка хімічним олівцем.
[66] Резолюція фіолетовим чорнилом вгорі праворуч. Підпис нерозбірливий.

№ 46. Проект штатного розпису Центрального історичного музею, об'єднаного з Лаврським музеєм (колишній ЦАРМ). *Київ, після 15 жовтня 1941 р.*

Проект штатів Центрального історичного музею ім. Т. Г. Шевченко, об'єднаного з Лаврським музеєм, на час перебування в стані консервації з 15/Х 1941

№№	Прізвище, ініціали	Посада, що суміщає, спеціальність	Попе-ред[ня] ставка	Примітки[67]
	Шугаєвський В.[А].[68]	комісар-керівник (komissar leiter)[,] нумізмат	800?	Стаж музейної роботи 30 рок[ів]
1.	Маєвський В.А.	директор[,] зброєзнавець	800	8 р[оків]
2.	Геппенер Н.В.	лектор спецекскурс[ій], археолог	600	20 р[оків]
3.	Яновська [Є.][69]А.	зав[ідувач] сховища I, худ[ожньої] промислов[ості]	600	4[70] роки
4.	Скобець Л.П.	зав[ідувач] сховища II тканини	600	4 роки
5.	Черногубов М.М.	консерватор[,] іконознавець	600	35 р[оків]
6.	Галян	препаратор-лабор[ант]	400	27 р[оків]
7.	Григорьєв С.Г.	завгосп-комірник	540	7 рок[ів]
8.	Власенко Х.І.	секр[етар], бухгалт[ер], машиніст[,] калігр[афіст]	550	
9.	Зозуля [Є.] Ф.	комендант будинків[,] ст[арший] вартовий	250	
10.	Кириленко Т.П.	ніч[ний] вартовий	150	
11.	Чумачков С.І.	[нічний вартовий][71]	150	
12.	Щепанська К.І.	[нічний вартовий]	150	
13.	Березниченко Н.С.	ніч[ний] вартовий[,] пожежник	200	

[67] В оригіналі перед колонкою *Примітки* міститься незаповнена колонка *Принято міськвід. Наросвіти* яку при публікації упорядники опустили.
[68] У документі помилково *О*.
[69] У документі *Е*. – ініціал російською мовою від Елизавета.
[70] У другому примірнику цього документа *6 р.* причому *6* виправлено з *5* (ДАКО, ф. Р-2356, оп. 6, спр. 171, арк. 14).
[70] У документі *Е*. – ініціал російською мовою від Евлампии.
[71] Тут і далі у квадратних дужках розкрито знак тотожності попередньому рядку у вигляді подвійних лапок.

14.	Коваленко Г.[А.][72]	[нічний вартовий, пожежник][73]	200	
15.	Данилюк К.П.	двірник-палівн[ик]	180	
16.	Береговий С.П.	двірник[-палівник][74]	180	
17.	Кас'ян Г.П.	[двірник-палівник]	180[75]	
18.	Трубайчук У.Й.	денна вартова[,] прибир[альниця], доглядачка	138	
19.	Самотугіна О.К.[76]	[денна вартова, прибиральниця, доглядачка][77]	138	
20.	Данилюк Килина	[денна вартова, прибиральниця, доглядачка]	138	
21.	Курдюмова Г.В.	[денна вартова, прибиральниця, доглядачка]	138	
22.	Настенко П.С.	[денна вартова, прибиральниця, доглядачка]	138	
23.	Овчарова Г.Д.	[денна вартова, прибиральниця, доглядачка]	138	
24.	Світлицька	[денна вартова, прибиральниця, доглядачка]	138	
25.	Золота О.Г.	[денна вартова, прибиральниця, доглядачка]	138	
	бажано зберігти посади[78]			
	Каліуш Г.Г.	бібліотекар (книг 8000 шт.)	400	
	Горохов С.І.	фотограф	400	

Директор В. Маєвський[79]

Оригінал, рукопис (синє чорнило, синій олівець).
ДАКО, ф. Р-2356, оп. 6, спр. 175а, арк. 9–9зв.
Інші копії та примірники:
Копія, рукопис (синє чорнило, синій олівець).
ДАКО, ф. Р-2356, оп. 6, спр. 171, арк. 14–14зв.
Опубліковано:
Качан Р.І. Матеріали з історії Лаври та Заповідника (осінь 1941 року) // ЛА. – 2007. – Вип. 19. – С. 165–166

[72] У документі помилково *Л.* в дійсності Андрійович (див. док. № 42).
[73] В оригіналі подвійні лапки як знак тотожності попередньому рядку.
[74] В оригіналі подвійні лапки як знак тотожності попередньому рядку.
[75] Цим рядком закінчується кінець сторінки, після чого внизу посередині тим самим чорнилом напис рукою В. Маєвського *(на звороті)*
[76] У другому примірнику прізвища під № 1, 2, 3, 4, 6, 7, 18,19, 27 та Шугаєвського відмічено "галочками" (ДАКО, Ф. Р-2356, оп. 6, спр. 171, арк. 14–14зв.).
[77] В оригіналі подвійні лапки як знак тотожності попередньому рядку.
[78] Цей та два наступних рядки викреслені простим олівцем.
[79] Власноручний підпис В. Маєвського, ним же написано і документ.

№ 47. Відомість на зарплату співробітникам Театрального музею за першу половину жовтня 1941 р. ***Київ, [після 15 жовтня 1941 р.]***

Відомість
Держ[авного] Театрального музею на виплату зарплатні співробітникам за І пол[овину] жовтня 1941 року.

№№	Прізвище	Посада	Ставка	Належить	До виплати	Розписка
1.	Жук Б.К. з 1 по 6/10	Ст. н[ауковий] р[обітник]	350–	88-50	88-50	
2.	Данилюк К.П.	Охорон[ник]	200–	76-90	76-90	
3.	Данилюк	” ”	200–	76-90	76-90	
	Разом		750	288-50	288-50	

До виплати: крб. двісті вісімдесят вісім коп. 50.

Директор Музею [підпис][80] (Волянський)
Головн[ий] бухгалтер [підпис][81] (Пящинський)

Оригінал, машинопис (фіолетова стрічка).
ДАКО, ф. Р-2356, оп. 6, спр. 171, арк. 3

№ 48. Заява завгоспа Центрального історичного музею С. Григорьєва про злам входу до 9-го корпусу Києво-Печерської Лаври.
Київ, 24 жовтня 1941 р.

До Директора Центр[ального] історичн[ого] музея

Завгосподарством музея
Григор’єва Сергія Григоровича

Заява

19 цього жовтня охорона музея знята, а ключі від приміщень здани до комендатури; майно, яке знаходиться у приміщеннях та на подвір’ї не охороняється, а по цьому мали випадки по[ш]кодже[н]ня[82] запорів; це мало місце з 9 корпусом[4*], на якому вхідні двері знаружі відбивалися невідомо ким і знов прибій був забитий; невідомо теж, відкривались середні двері, чи ні, адже залишені у дверей молоток та пожежний багор погнутий свідчать, що двері отбивались; замок

[80] Власноручний підпис І. Волянського фіолетовим чорнилом.
[81] Власноручний підпис К. Пящинського фіолетовим чорнилом.
[82] У документі *поскодженя*

цілий. До цього треба додати, що до двору прохід був тимчасово заборонений, а перепусток не було.

Докладую о сказанному, на распорядження прохаю указки, як далі провадити роботу у такому становищі?

24 жовтня 1941 р. Завгосп Григорьєв

Оригінал, рукопис (синє чорнило, розбавлене зеленкою).
ДАКО, ф. Р-2356, оп. 6, спр. 171, арк. 23–23зв.

№ 49. Лист директора Центрального історичного музею, об'єднаного з Лаврським музеєм (колишній ЦАРМ), В. Маєвського інспектору охорони пам'яток культури та старовини І. Іванцову щодо перевезення музею з території Лаври в інше приміщення. *Київ, 26 жовтня 1941 р.*

До Інспектора Охорони Пам'яток
Культури та старовини,
до п. Іванцова

Як вже доповідав Вам[,] 18/X.41 за розпорядженням Polizeifü[h]rer'а генерала п. Jeckeln'а ключі від приміщень Центрального Історичного музею, об'єднаного з кол. Лаврським музеєм, було у нас відібрано й вхід до приміщень музею співробітникам заборонено.

Завгосподарством музею пан Григорьєв 24/X.41 помітив, що одне з фондових приміщень[5*], що міститься у дворі VIII корпусу має пошкоджений замок, вирвано пробій, поруч, на землі, лежали зігнутий лом та молоток. До приміщення він зайти не наважився, чи стались якісь збитки – невідомо.

Дальше такий стан бути не може, прошу сприяти музеєві договоритись з Нім[ецькою] поліцією про право входу в музей і догляду за цінностями, що там зберігаються.

Прошу також клопотатись перед паном Оглобліним та належними інстанціями про перевезення музею в інше приміщення[.]

Найкраще було б передати Історичному музеєві приміщення кол. музею Леніна. З усіх боків воно цілком нас задовольнить. Прошу цю справу посунути якнайтерміновіше[83], бо в умовах, що складаються[,] можуть загинути величезної цінності колекції з Історії Українського народу.

26.X.41 Директор: В. Маєвський

Powstenko[84]

Оригінал, рукопис (синє чорнило).
ДАКО, ф. Р-2356, оп. 6, спр. 171, арк. 22.
Опубліковано:
Качан Р.І. Матеріали з історії Лаври та Заповідника (осінь 1941 року) // ЛА. – 2007. – Вип. 19. – С. 162

[83] У документі *як найтерміновіше*
[84] Дописано вгорі праворуч простим олівцем.

№ 50. Доповідна записка директора Центрального історичного музею, об'єднаного з Лаврським музеєм (колишній ЦАРМ), В. Маєвського голові Київської міської управи О. Оглоблину з приводу надання музею нового приміщення. *Київ, 27 жовтня 1941 р.*

До голови Київської Міської Управи
професора п. Оглобліна

Доповідна записка

Київський Центральний історичний музей ім. Т.Г. Шевченк[а], об'єднаний зараз з кол[ишнім] Лаврським музеєм, міститься на території Лаври. 18[85]/X.41 за розпорядженням Polizeifü[h]rer'a, пана Jeckeln'a, ключі від усіх приміщень музею було наказано передати до поліційної варти і вхід співробітникам музею до приміщень музею було заборонено терміном на один тиждень. Населення верхньої Лаври виселено. За всім доглядає німецька варта.

24/X одне з фондових приміщень[5*], що міститься у дворі біля центр[ального] корпусу 8, було ломом відчинено, чи стались які збитки невідомо, бо туди ніхто не заходив. Пан Jeckeln говорив, що музей буде перенесено в інше приміщення.

Прошу Вашого розпорядження про надання Історичному музеєві будинку, де колись містився Педагогічний музей, пізніше Музей Леніна, на в[улиці] Володимирськ[і]й[86]. Приміщення, його розташування, – цілком задовольнить потреби музею. Дальше перебування на території Лаври може спричинитись до цілковитої загибелі, руйнації величезних збірок з історії Українського народу, що там зберігаються.

27.X.41 Директор: В. Маєвський

Оригінал, рукопис (синє чорнило).
ДАКО, ф. Р-2356, оп. 6, спр. 171, арк. 24.
Опубліковано:
Кабанець Є.П. Загибель Успенського собору: міфи і дійсність. – К., 2011. – С. 316

№ 51. Лист К. Чорногубової-Яковлевої голові Київської міської управи [В. Багазію] щодо обставин загибелі її чоловіка М. Чорногубова, завідувача фондів Лаврського музею (колишнього ЦАРМ), та призначення їй пенсії. *Київ, [після 29 жовтня 1941 р.]*

До Голови Управи

Мой муж, профессор Черногубов Н.Н., много лет был убежденным поклонником германской расы, германской идеи. В [19]38 г. большевики засадили его в тюрьму, у меня сохранился протокол обвинения, его обвиняли в том, что он вел фаши[ст]скую агитацию, идеализировал фаши[ст]ский строй. По этому делу его приговорили на 4 года в ссылку[6*]. С первых же часов освобождения Киева он не оставил своего рабочаго места, как хранитель Лаврских ценностей. Гер-

[85] Спочатку було написано цифру *9* потім виправлено іншим фіолетовим чорнилом на *8*
[86] У документі *Володимирський*

манским временным полевым комендантом сданы были ему ключи от Собора, ризницы и музеев[,] и он нес тяжелый труд в этой военной обстановке. 22/IX горела колокольня. В час ночи ценное многомиллионное собрание[7*] икон и тканей было вынесено из Музея и сложено в кучу в безопасное от пожара место под охраной германцев. На утро Черногубов отправился в комендатуру города просить автомобиль и разрешение передать ценности для хранения в Музей западного искусства[8*][.] И транспорт[,] и разрешение было дано.

Позднее в Лавре назначена постоянная охрана германцами[,] и Черногубов от Комиссариата Освіти получил назначение на заведывание Собором и ответственное хранение его ценностей и до последнего момента своей гибели призывался германцами для совместной работы. Последний раз 20/X вечером[,] часов в 7[,] офицер Гестапо вызвал его на допрос арестованных Старовойтов[9*][,] которые замазывали купола собора[,] и на которых был письменный донос, что они ложили мины в Собор.

А на утро 21/X партизаны-бандиты вызвали его стуком в окно из дома, он ушел и погиб[10*]. Погиб, как солдат на служебном боевом посту.

Как ученый, профессор Черногубов посвятил на служение делу науки 40 лет интенсивнаго труда: им открыты новыя страницы истории изучением древней иконописи. Уже сейчас в воспоминаниях современников уделяется большое внимание личности Черногубова. Автомонография Игоря Грабаря. Воспоминания Валерия Брюсова. Мемуары Андрея Белого[11*].

За 24 года своего пребывания на Украине он создал и обогатил музеи Украины художественными сокровищами. Так[,] Харьковская картинная галерея на 2/3 составлена была из экспонатов собрания Харитоненко, спасенного им от расхищения и организованного позднее в музей.

Лаврская ризница в значительной своей части также была обогащена этим собранием. В последния годы Черногубовым опубликованы были его открытия картин художников Репина, Федотова, Рейнольд[с]а[87] и многих других.

Вся жизнь мужа была посвящена бе[с]корыстной[88] работе в области искусства, с потерей его я осталась без всяких средств к существованию.

Прошу Вас из уважения к его трудам прийти мне на помощь и назначить мне какую либо пенсию.

Левандовская 8/12 Черногуб-Яковлева

820[89] п. Косач[90]

Оригінал, рукопис (фіолетове чорнило).
ДАКО, ф. Р-2412, оп. 1, спр. 6, арк. 3–4.
Опубліковано:
Кабанець Є.П. Загибель Успенського собору: міфи і дійсність. – К., 2011. – С. 320–321

[87] У документі *Рейнольдц'а*
[88] У документі *безкорыстной*
[89] Написано від руки фіолетовим чорнилом ліворуч вгорі на початку листа.
[90] Резолюція ліворуч вгорі простим олівцем під номером 820, підкреслено.

№ 52. Із записки заступника інспектора музеїв О. Постоєва керівникам музеїв щодо розподілу між київськими музеями майна, вилученого з квартир розстріляних євреїв. *Київ, [початок листопада 1941 р.]*[91]

[...][92]

Частина речей[,] вилучених[93] з жид[івських] квартир[,] ще знаходиться у п. Ляхівської (Музей Шевченка). Їх потрібно перевезти до музеїв на Терещенківській вул.[12*] Музей Укр[аїнського] мистецтва мусить забрати свою пайку речей своїми силами[94].

Оригінал, рукопис (фіолетове чорнило, на аркуші із шкільного зошита в клітинку).
ДАКО, ф. Р-2356, оп. 6, спр. 171, арк. 84

№ 53. Звіт про роботу Інспектури охорони пам'яток культури та старовини у Києві, складений заступником інспектора музеїв О. Постоєвим. *Київ, 1 листопада 1941 р.*

Звіт про роботу проведену Інспектурою охорони
пам'яток культури та старовини за час до 1/XI 41 р.

Перед втечею з Києва більшовики встигли чимало нашкодити і в музейній справі. Величезну кількість експонатів було вивезено, ряд музейних приміщень (музей Українського м[истецт]ва, Картинна галерея, тощо) частково зруйновано і[95] <приведено> до напівнепридатного стану.

Першим завданням, що виникло перед Інспектурою було встановлення розмірів і наслідків пошкоджень. На сьогодні ця справа закінчена. Інспектура має дані щодо кількості вивезених експонатів[,] і складені кошториси для невідкладного ремонту музейних приміщень.

На сьогодні на терені м. Києва налічується 10 музейних одиниць і база художніх виставок, що з часом буде ліквідована (на терені Лаври). Ліквідовано антирелігійний музей[,] і його фонди передано до Центрального історичного музею.

Через те, що музеї протягом певного часу перебуватимуть на консервації[,] проведено значне скорочення штатів музейних працівників. Складено і подано до бухгалтерії відомості на зарплатню[96].

---

[91] Дату встановлено за подібністю почерку даної записки до почерку рукописного переліку музеїв від 1 листопада 1941 р., складеного заступником інспектора музеїв О. Постоєвим (див. док. № 54). Обидва документи написані на аркушах у клітинку із шкільного зошита.

[92] Витягу, що публікуємо, передують три невеликі частини: 1) *Відомості на зарплатню*, 2) *Кошториси на господарчі видатки*, 3) *Кошториси на ремонт*; вся записка на одну сторінку.

[93] У фразі *Частина речей вилучених* слово *вилучених* підкреслено двічі, два перших слова – один раз як оформлення нового тематичного абзацу.

[94] Написано заступником інспектора музеїв О. Постоєвим.

[95] Після *і* викреслено слово *зведено*

[96] Після цього абзацу викреслено півтора рядки з нового абзацу.

У Центр[альному] музеї Т.Г. Шевченка закінчується згортання експонатів з метою перевезення музею до іншого приміщення[13*] (приміщення був[шого] царського палацу буде зайняте німецькою владою), але нового приміщення для музею ще не знайдено.

Не налагоджена справа <охорони фондів> музеїв на тер[иторії] Лаври (Центр[альний] історичний музей[97], Театральний музей) через заборону п. поліцайфюрера ген[ерала] Єккельна входити музейним працівникам до фондових приміщень.

Інспектура провела також міроприємства по вилученню музейних цінностей з приватних помешкань (жидівських та більшовицьких) і по охороні цінностей, що власників їх насильно було вивезено з Києва. Інспекторові по збиранню і <вилученню> цінностей п. Майковському[98] вдалося вилучити близько 800 цінних речей[14*] <(бронза, картини, фарфор)>, що їх передано до музеїв Українського та Західнього і Східного мистецтва, та ряд[99] старовинних книжок.

Робота проходила б значно успішніше при умові надання Інспектурі транспортних засобів. Зокрема відсутність транспорту дуже відбивається на роботі по вилученню речей для музейних фондів.

З ініціативи Інспектури створено Комітет охорони пам'яток культури та старовини, завданням якого є залучення науково-мистецької громадськості м. Києва до справи охорони пам'яток.

Інспектор охорони
пам'яток культури і старовини
1/XI 41 р.[100]

2 прим[ірник][101]

Чернетка, рукопис (темно-фіолетове чорнило).
ДАКО, ф. Р-2356, оп. 6, спр. 173, арк. 10–10зв.
Опубліковано:
Качан Р.І. Матеріали з історії Лаври та Заповідника (осінь 1941 року) // ЛА. – 2007. – Вип. 19. – С. 162–163

---

[97] Після слова *музей* викреслено *ім. Т.Г. Шевченка*

[98] Прізвище *Майковський* тут зросійщено. Йдеться про Майківського В.В., який у травні 1942 р. був одним з наукових редакторів виставки Музею-Архіву переходової доби "Руйнація більшовиками культурних пам'яток в м. Києві" (Музей-Архів переходової доби: пофондовий путівник / Упоряд. О.М. Бєлая. – К., 2002. – С. 27).

[99] Після слова *ряд* викреслено *цінних*

[100] Документ написано заступником інспектора музеїв О. Постоєвим (встановлено за почерком).

[101] Примітка ліворуч вгорі тим самим почерком та тим самим чорнилом.

№ 54. Список працівників київських музеїв, складений заступником інспектора музеїв О. Постоєвим. *Київ, 1 листопада 1941 р.*

Список працівників музеїв на 1/XI 41 р.
I. Музей українського мистецтва[15*]

1.	Волянський І.Т.	Директор
2.	Комар Г.П.	Завфондами[102]
3.	Жук Б.К.	Зав. художн[ьо]-пром[ислового] відділу
4.[103]	Річицька Л.П.	[Завідувач художнього][104] відділу
5.	Гергель Д.Р.	Ст[арший] лаборант
6.	Мельцер М.Р.	Ст[арший] наглядач-комендант
7.[105]	Пящинський	Бухгалтер
8.	Нежива	Зав[ідувач] бібл[іотеки], зав[ідувач] комори, секрет[ар]-друк[арка]
9.	Васильєв	Завгосп і скарбник
10.[106]	Павлишина	Секр[етар]-друкарка
11.	Причитанський [107]	двірник
12.	Северина	
13.	Ситниченко	охоронники
14.	Жердьов	
15.[108]	Дідик	
<[109]16.	Михайлова, друк[арка]	
	художник Ю.Ф. К[оляд]а[110], що загинув в концтаб[орі]>[111]	

[102] У документі *Комар Г.П. Зав. фондами* викреслено. Від прізвища *Комар* проведено стрілочку вниз до прізвища *Федоренко В.І.*

[103] У документі *4.* обведено кружечком і двічі закреслено фіолетовим чорнилом, яким написано документ.

[104] У документі стоїть знак тотожності попереднім словам горішнього рядка у вигляді подвійних лапок.

[105] У документі *7.* викреслено.

[106] У документі *10.* обведено кружечком фіолетовим чорнилом, яким написано документ.

[107] Тут і далі так у документі.

[108] Проти кожного пункту – з 1 по 15, крім 4, 7, 10 – ліворуч поставлено галочки тим самим фіолетовим чорнилом, яким написано документ.

[109] Так у документі, перед № 16 квадратна дужка.

[110] Прізвище розшифровано за чернеткою цього документа (ДАКО, ф. Р-2356, оп. 6, спр. 171, арк. 77), де рукою М. Геппенера дописано *Коляда Юхим Федорович (з 36 р. ст. н. роб.) від. нар. мистецтва [...] час – укр. худ в 2[...]*

[111] Прізвища у кутових дужках дописані праворуч в кінці списку М. Геппенером фіолетовим чорнилом.

	<Федоренко В.І.[112]	[старший науковий робітник відділу народного мистецтва][113]
	кочегар Данилюк[16*]>[114]	

II. Музей Т.Г. Шевченка

[1.	Красицький Ф.С.][115]	Директор
2.	Галайчук Я.Я.	Заст[упник] дир[ектора] по наук[овій] частині
3.	Середа Л.О.	Завфондів[17*] і консерватор
4.	Донцов	охоронники
5.	Савчук	
6.	Гришко	прибиральниця

III. Будинок-Музей Т.Г. Шевченка

1.	Терещенко А.А.	Директор[18*]
2.	Дворніков П.М.	Завфондами
3.	Біл[е]ць[116]	нічні вартові
4.	Прилипко	
5.	Мєшкова	Двірник-прибир[альниця]
6.	Крижанівська	Денний вартовий

IV. Центральний історичний музей

1.	Шугаєвський В.А.	Комісар-керівник <заст[упник] по наук[овій] р[оботі]>[117]
2.	Маєвський В.А.	Директор
3.	Геппенер Н.В.	Екскурсовод спецекскурсій[118]
4.	Яновська [Є.][119]А.	Зав. сховищем
5.	Скобець Л.П.	[Завідуюча сховищем][120]

[112] До прізвища *Федоренко В.І.* від № 2 *Комар Г.П. Завфондами* , що викреслено, проведено стрілочку.

[113] У квадратних дужках вставка упорядників за чернеткою цього документа (ДАКО, Ф. Р-2356, оп. 6, спр. 171, арк. 77).

[114] У кутових дужках дописано рукою М. Геппенера внизу ліворуч списку фіолетовим чорнилом.

[115] Так у документі: номер позиції та прізвище у квадратних дужках.

[116] У документі помилково *Білиць*

[117] Дописано темно-синім чорнилом іншою рукою.

[118] Цей пункт вичеркнуто тим самим чорнилом, яким написано документ.

[119] У документі *Е.* – ініціал російською мовою від Елизавета.

[120] У документі стоїть знак тотожності попереднім словам горішнього рядка у вигляді подвійних лапок.

6.	Чорногубов М.М.	Консерватор[121]	<?>[122]
7.	Каліуш Г.Г.	[Консерватор]	
8.	Глушко О.[М.][123]	Ст[арший] лаборант	
9.	Григорьєв С.Г.	Завгосп	
10.	Зозуля	Комендант	
11.	Кириленко	охоронці[124]	
12.	Данилюк К.П.		
13.	Надюк		
14.	Чумачков		
15.	Коваленко	пожежники	
16.	Березниченко		
17.	Трубайчук	наглядачі[126]	
18.	Н[е]фта[125]		
19.	Курдюмова		
20.	Самотугіна		
21.	Кузіна		
22.	Настенко		
23.	Фріч		
24.	Овчарова		
25.	Щепанська	прибир[альниці][127]	
26.	Світлицька		
27.	Золота		
28.[128]	Мельник		<26 осіб>[129]

V. Театральний музей

1.	Гаєвський	Директор	
2.	Данилюк	охоронники	
3.	Данилюк К.П.		

[121] Пункт *6* вичеркнуто тим самим чорнилом, яким написано документ.
[122] Знак запитання поставлено темно-синім чорнилом рукою М. Геппенера.
[123] У документі помилково *О.І.*
[124] Фігурна дужка стоїть проти чотирьох прізвищ під № 11–14.
[125] У документі помилково *Нафта*
[126] Фігурна дужка стоїть проти восьми прізвищ під № 17–24.
[127] Фігурна дужка стоїть проти чотирьох прізвищ під № 25–28.
[128] Ліворуч проти пунктів *1 4 5 9 17 20* стоять галочки, а проти всіх інших пунктів, крім *3* та *6 ,* які залишилися без позначок, стоїть знак прочерку. Праворуч проти прізвищ під № 1–10, 13, 14, крім № 6, поставлено галочки і крапки темно-синім чорнилом. Тим самим чорнилом ліворуч перед прізвищами під № 9, 11 поставлено крапки, а перед прізвищами під № 13, 14 – прочерки.
[129] Написано праворуч наприкінці списку і підкреслено темно-синім чорнилом рукою М. Геппенера.

VI. Картинна галерея[19*]

1.	Кульженко П.А.	Директор
2.	Вдовиченко Г.Р.	Завфондами
3.	Пелькіна Л.А.	Наук[овий] роб[ітник]
4.	Підгорська М.О.	Екскурсовод, бібл[іотекар], друкарка
5.	Дробницький К.А.	Лаборант-завгосп
6.	Новицький М.К.	Двірн[ик]
7.	Гордієнко	Охор[онник,] пож[ежник]
8.	Корчевой[130]	Нічн[ий] варт[овий]
9.	Палієнко	Ст[арший] наглядач

VII. Музей західного і східного мистецтва

1.	Гіляров С.[О.][131]	Директор
2.	Гейбель О.К.	Зам. директора, завфондами
3.	Казанівська Н.Є.	Екскурсовод, бібл[іотекар], друкарка
4.	Топчан Г.М.	Двірник
5.	Алексійчук	охоронники
6.	Скрипка	
7.	Гаркавик	
8.	Шерстюкова	Ст[арший] наглядач

VIII. Софійський заповідник

1.	Моргілевський[20*]	Вчений охоронець[132]

IX. Кирилівський заповідник[21*]

1.	Александров О.М.	Вчений охоронець
2.	Александров[а][133] С.А.	Екскурсовод спецекскурсій

X. Архітектурний музей

1.	Повстенко О.І.[22*]	Директор

[XI. База худож[ніх] виставок

1.	Коваль[23*]	Адміністратор][134]

Список складено на основі відомостей на зарплатню[135]

Оригінал, рукопис (фіолетове чорнило, на аркуші із шкільного зошита в клітинку).
ДАКО, ф. Р-2356, оп. 6, спр. 171, арк. 73–74зв.
Інші копії та примірники:
Чернетка, рукопис (простий олівець).
ДАКО, ф. Р-2356, оп. 6, спр. 171, арк. 76–77

---

130 У чернетці *Корчевий* (ДАКО, ф. Р-2356, оп. 6, спр. 171, арк. 76).
131 У документі помилково *С.*
132 Рядком нижче рукою М. Геппенера темно-синім чорнилом написано, а потім викреслено *IX Архіт. муз. – Повстенко*
133 В іншому документі *Александров* (ДАКО, ф. Р-2356, оп. 6, спр. 175а, арк. 13).
134 Розділ XI в оригіналі взято у квадратні дужки. Документ написаний О. Постоєвим, заступником інспектора музеїв.
135 Приписка О. Постоєва вгорі у правому кутку фіолетовим чорнилом.

№ 55. Мережа музеїв та заповідників м. Києва, складена заступником інспектора музеїв О. Постоєвим. *Київ, [1 листопада 1941 р.]*[136]

<Мережа>[137] музеїв та заповідників м. Києва

1. Музей українського мистецтва (Олександрівська, № 29), директор – Волянський.

2. Музей Т.Г. Шевченка (Олександрівська, (був[ший] царський палац)[,] директор Красицький.

3. Будинок-Музей Т.Г. Шевченка (Хрещатицький провулок №8 б[138])[,] директор Терещенко.

4. Центральний історичний музей (Лавра, корп[уси] I–IX)[,] директор Маєвський.

5. Картинна галерея (Терещенківська, № 9)[,] директор Кульженко.

6. Музей західного і східного мистецтва (Терещенківська № 15)[,] директор Гіляров.

7. Софіївський заповідник (Софійський собор, церква Спаса на Берестові, Видубецька церква Св. Михайла, рештки від Десятинної церкви по вул. Короленка № 2)[,] директор Моргілевський.

8. Кирилівський заповідник (Кирилівська церква)[,] директор Александров.

9. Театральний музей (Лавра)[,] директор Шугаєвський.

10. Архітектурний музей (вул. Короленка в дворі Софійського собора)[,] директор Повстенко.

11. База художніх виставок (Лавра)[,] адміністратор Коваль.

Заступник інспектора музеїв (Постоєв)

Оригінал, рукопис (фіолетове чорнило).
ДАКО, ф. Р-2356, оп. 6, спр. 171, арк. 83–83зв.

№ 56. Частина листа К. Чорногубової-Яковлевої [голові Київської міської управи В. Багазію] щодо діяльності та обставин загибелі її чоловіка М. Чорногубова, завідувача фондів Лаврського музею (колишнього ЦАРМ). *Київ, [після 3 листопада 1941 р.]*

[...][139]

Профессор Черногубов Н.Н. положил десятки лет ученого труда на обогащение ризницы Лаврского монастыря, увеличил ее сокровищами древних

[136] Документ написано заступником інспектора музеїв О. Постоєвим, вірогідно, 1 листопада 1941 р. так само, як і док. № 54, який складено ним же.
[137] Написано вгорі над закресленим словом *Стан*
[138] Адресу Будинку-Музею Т.Г. Шевченка вказано помилково. Він розміщувався на Хрещатицькому провулку, 8а (Радянська Україна: Довідник. – К., 1940. – С. 294).
[139] Початок листа відсутній.

тканей и иконописи, спасенными им на Харьковщине. И на сохранение этих памятников (в домовой церкви помещ[ика] Харитоненка) было затрачено 12 лет усиленнаго труда в тяжелых условиях гражданской войны моим мужем[,] а также и мною.

Теперь, удрученная несчастьем с мужем, я с болью узнала, что погибло и его дело[24*]. Я не могу умолчать об некоторых побочных обстоятельствах этой гибели. 22/IX, когда горела колокольня, мы в час ночи начали выносить из ризницы Собора ценности, они были сложены в кучу в воротах Лавры под охраной германцев. А на утро муж отправился в комендатуру города просить автомобиля для помещения вещей в Музее западного искусства. Германцы дали автомобиль и согласились с планом Черногубова. В это время в Лавру заехал д-р Фойгель (адъютант министра <д-р[а]> Коха[25*])[,] и научный работник Шугаевский[,] и фотограф Горохов доложили властям, что муж якобы укрывается от своих обязанностей. Мужу сделали замечание, пана Шугаевского назначили "comisar leiter"[140] всех музеев, а дело спасения ценностей так и оборвалось. А теперь эти люди говорят вздор о том, что германцы выгнали, что германцы не допустили[26*], германцы шли навстречу и готовы были спасти до конца.

А ровно через месяц 22/X я пришла в Управу к зав[едующему] Освіти пр[оф]. Штепа с тревожным известием об исчезновении мужа. "Пан Штепа приймають лише керуючих Установи". И тут же на лицо керуючі [–] и пан Шугаевский[,] и комсомолец Кали[у]ш[141][,] и они равнодушны. Пришлось ходить много дней, потребовалось вмешательство Вашей особы, чтобы довести дело до следователя, и это было сделано лишь 30/X.

А Черногубов мечтал спасти Собор Лавры от разрушения, он думал растр[о]щить[142] большевистское гнездо, которое явно ютилось в Лавре под покровительством Управления[27*][,] и заставить их указать, где заложены мины, но и в этой трудной борьбе он был одинок, его не поддержали.

Е.А. Черногубова-Яковлева

PS. Позвольте к этому присоединить мою просьбу к Вам о том, чтобы[143] Вы распорядились[,] чтобы дело Черногубова не лежало под сукном у следователя, чтобы были раскрыты корни этого злодейства.

Е. Яковлева-Черногуб

Оригінал, рукопис (фіолетове чорнило).
ДАКО, ф. Р-2412, оп. 1, спр. 6, арк. 1–2.
Опубліковано:
Кабанець Є.П. Загибель Успенського собору: міфи і дійсність. – К., 2011. – С. 319–320

---

[140] *comisar leiter* (нім. Kommissarleiter) – уповноважений керівник.
[141] У документі помилково *Калиш*
[142] У документі *растращить*
[143] В оригіналі окремо – *что бы*

№ 57. Проект листа Українського комітету з охорони пам'яток культури та старовини до голів міських управ на терені Райхскомісаріату Україна щодо організації місцевих комітетів з охорони пам'яток культури та старовини. ***Київ, 10 листопада 1941 р.***

До Голови _____ Міської управи
та завідувача відділу освіти

Розгромлені німецькими військами тікаючі сов[є]тські війська та їх жидобільшовицькі ватажки по наказу всесвітнього вандала Сталіна намагались знищити всі пам'ятники Української культури, історії та старовини. Але, дякуючи дбайливості місцевого населення, багато таких пам'ятників збер[е]глось[144] непошкодженими. Відсутність постійного догляду за такими пам'ятниками загрожує їм. Отже[,] нашим громадським обов'язком є збереження і постійний догляд за такими пам'ятниками.

В м. Ки[є]ві[145] зорганізовано Український комітет по охороні пам'ятників культури та старовини[28*], що своїм завданням ставить організувати охорону цих пам'ятників по всіх Українських землях.

У Вашому місті, з ініціативи Міської управи, конче потрібно зорганізувати громадський Міський комітет охорони пам'ятників, притягнувши до участі в його роботі найбільш автор[и]тетних[146] фахівців відповідних галузів знання.

Просимо з Вашого боку подавати всебічну підтримку Міському комітету охорони пам'ятників, що разом з тим безпосередньо відчитується перед Українським комітетом.

Інструкція про роботу Міського комітету охорони при цьому додається.

Український комітет по охороні
пам'ятників культури та старовини

м. Київ, 10/XI-1941 року[147]

Скриптурна копія, машинопис (1-й примірник).
ДАКО, ф. Р-2356, оп. 6, спр. 170, арк. 2.
Інші копії та примірники:
Скриптурна копія, машинопис (2-й примірник).
ДАКО, ф. Р-2356, оп. 6, спр. 170, арк. 3

---

[144] У документі *зберіглось*
[145] У документі *Київі*
[146] У документі *авторітетних*
[147] Авторство документа належить М. Геппенеру, що визначено за іншим документом Українського комітету з охорони пам'яток культури та старовини, складеного того ж дня (див. док. № 58).

№ 58. Інструкція Українського комітету з охорони пам'яток культури та старовини щодо обліку і охорони пам'яток культури та старовини. *Київ, 10 листопада 1941 р.*

До обласних та крайових інспекторів охорони
пам'ятників культури та старовини

Інструкція
в справі обліку та охорони пам'ятників культури і старовини

Зважаючи на величезне науково-історичне значіння пам'ятників, що зцілили ще на терені України після втечі жидо-більшовиків, Український комітет пропонує Вам негайно вжити таких заходів:

1. За допомогою районових уповноважених Охорони пам'ятників[,] а також широких кіл громадськості провести якнайповніший облік наявних пам'ятників на терені Вашої області, зазначаючи одночасно стан[,] в якому вони перебувають і ті заходи, яких треба вжити для їх охорони та тривалого збереження. Зокрема до роботи по виявленню, обліку і охороні пам'яток рекомендуємо якнайширше притягти визначніших фахівців з відповідних галузів знання – наукових робітників, інженерів, художників, приватних колекціонерів – що перебувають на терені Вашої області.

Обліку та охороні підлягають в першу чергу такі окремі пам'ятники:

а) Архітектурні пам'ятники – старовинні церкви, приватні будинки, брами та інші історичної та художньої ваги будівлі або рештки подібних будівель.

б) Історичні та археологічні пам'ятники – городища, вали, могили, станції первісної людини тощо.

в) Меморіальні пам'ятники – будинки та приміщення[,] де жили українські діячі, їхні надгробки, персональні речі, природні місця видатних історичних подій тощо.

г) Музеї, діючі та законсервовані, незалежно від їхнього профіл[ю][148], а також приватні колекції старовинних або м[и]стецьких[149] речей.

Примітка: При обліку музеїв та колекцій зазначається лише основні групи зібраних експонатів та стан охорони тих збірок в цілому.

2. Організувати постійний догляд за цими пам'ятниками, доручаючи нагляд за окремими пам'ятниками або групами пам'ятників окремим особам із складу районових уповноважених, музейних робітників та відповідних фахівців.

3. В разі небезпеки руйнування пам'яток або приміщень, де вони переховуються, вживати негайних заходів до їх охорони та невідкладного ремонту; в разі потреби більш ефективної допомоги, зв'язаної з матеріальними витрата-

[148] У документі *профіля*
[149] У документі *містецьких*

ми, звертатись до Голови місцевої управи. Про випадки небезпеки, що вимагають втручання Українського комітету, негайно повідомляти останній на адресу: м. Київ, Бульвар Шевченка № 18, відділ культури Міської управи[29*].

4. З метою повного обліку пам'яток, що знаходяться на території України, в місячний термін з дня одержання цієї інструкції подати до Українського комітету короткий список об'єктів (по окремих категоріях – архітектурні пам'ятки, меморіальні і т.п., що знаходяться на терені Вашого уповноваження)[,] зазначивши стан цих пам'ятників та засоби[,] вжиті до їх охорони та збереження. Одночасно подати прізвище та відомості про освіту і фах тих осіб, що працюють на охороні пам'ятників (як обласні та районові уповноважені, музейні робітники та притягнені до роботи фахівці) на терені Вашого повноваження.

5. Надалі щомісяця подавати до Українського комітету коротке звідомлення про зміни, що сталися в складі та стані облічених пам'яток (наприклад[,] поширення обліку на нові об'єкти, заходи[,] вжиті до охорони пам'яток), а також про зміни в особовому складі співробітників.

Український комітет по охороні пам'ятників культури і старовини
м. Київ, 10/XI-1941 року[150]

Копія, машинопис (2-й примірник).
ДАКО, ф. Р-2356, оп. 6, спр. 170, арк. 8–9.
Інші копії та примірники:
Чернетка, рукопис (фіолетове чорнило).
ДАКО, ф. Р-2356, оп. 6, спр. 170, арк. 29–33

№ 59. Передача М. Геппенеру справ Інспектури охорони пам'яток культури та старовини заступником інспектора названої установи О. Постоєвим.
Київ, 11 листопада 1941 р.

11/XI 1941 р. з наказу завідувача секції культури п. Дубини заст[упник] інспектора охорони пам'яток культури та старовини Постоєв передав п. Геппенеру такі матеріали Інспектури охорони пам'яток культури та старовини:

1. Папка з написом "Комітет охорони пам'яток культури та старовини"[.]

2. Папка з написом "Штатні розписи, зарплатня", в якій знаходяться проекти штатів та частково відомості на зарплатню.

3. Папка з написом "Бланки, кошториси, списки вивезених експонатів з муз[еїв] Українського та Західного і Східн[ого] Мистецтва, кошториси на ремонт і копії доповідних записок".

4. Зошит "Список речей, вилучених з приватних збірок".

---

[150] Авторство документа належить М. Геппенеру, що визначено за почерком рукописної чернетки цього документа. (ДАКО, ф. Р-2356, оп. 6, спр. 170, арк. 29–33).

Передав Постоєв[151]
Прийняв[152] М. Геппенер[153]

Київ, 11 листопада 1941 р.

Оригінал, рукопис (фіолетове чорнило).
ДАКО, ф. Р-2356, оп. 6, спр. 171, арк. 30

№ 60. Довідка інспектора з охорони пам'яток культури та старовини М. Геппенера про музеї м. Києва. *Київ, [після 11 листопада 1941 р.]*[154]

Музеї м. Києва

На терені Києва налічується десять музеїв та музеїв-заповідників великої наукової цінности. За своїми фондами та обсягом завдань всі вони, безперечно, мають всеукраїнське значіння[,] <хоч частина найцінніших фондів (автографи та малярські твори Шевченка, низка картин видатних художників та інших м[и]стецьких[155] виробів) вивезена з Києва більшовиками>[156]. Зазначені музеї перебувають зараз в стані консервації, хочь більшість з них все ж[157] пров[о]дить екскурсійну роботу, (звичайно, в дуже обмеженому обсязі), а деякі (напр[иклад,] Картинна галерея) навіть провели часткову реекспозицію та доповнення прогалин, зв'язаних з вивозом частини музейних фондів. В зв'язку з тим штати співробітників музеїв скорочено пересічно на 80%. Складаються вони виключно з адміністративного персоналу, завідувачів фондами та охоронців, тобто тих робітників, що конче потрібні для охорони та консервації музейних фондів. При персональному підборі співробітників інспектура разом з директорами музеїв все ж намагалася зберегти ті основні кадри музейних робітників-фахівців, що дали-б змогу розгорнути в дальшому нормальну роботу музеїв.

Найбільші труднощі при охороні музейних фондів <виникають>[158] зі станом тих приміщень, де ці музеї зараз розташовано. Зокрема просто загрозливий стан музеїв (Центрального історичного і Театрального), розташованих на території Печерської Лаври: з 19.X. ц.р. вхід на територію Лаври музейним робітникам заборонено, отже жодного догляду за цілістю і станом музейних цінностей там

[151] Власноручний підпис О. Постоєва фіолетовим чорнилом.
[152] Документ написано О. Постоєвим.
[153] Власноручний підпис М. Геппенера фіолетовим чорнилом, що і документ.
[154] Документ написано М. Геппенером приблизно після 11 листопада 1941 р., коли він прийняв справи Інспектури охорони пам'яток культури та старовини.
[155] У документі *містецьких*
[156] Авторська редакційна вставка темно-фіолетовим чорнилом, частина якої: *низка картин видатних художників та інших містецьких виробів) вивезена з Києва більшовиками* розміщена на березі ліворуч по вертикалі.
[157] У документі *все ж* написано разом.
[158] Вставка іншим чорнилом (темно-фіолетовим) над закресленим словом *зв'язані*

зараз не провадиться. В небезпечному стані перебувають також фонди музею Т.Г. Шевченка, що призначені до перевозки в інше приміщення (кол. Музею Леніна), зараз переховуються в згорнутому вигляді на території кол. царського палацу, що не забезпечений достатньою збройною охороною. Приміщення інших музеїв (зокрема Музею укр[аїнського] народного мистецтва, Музею-будинку Шевченка) потр[е]бують[159] негайного ремонту (вставка шкла у вікна тощо), щоб забезпечити нормальне збереження фондів.

<Щодо <самих> фондів, штатів тощо, то справа виглядає зараз так[:]>[160]

I. Музей Українського Мистецтва. <Він> налічує до 90000 експонатів з українського народного мистецтва та художніх витворів. Штат музею складається зараз з 15-и осіб, з них 8 техн[і]чних[161] робітників, що обслуговують великий будинок музею.

II. Музей Т.Г. Шевченка об'єднує численні матеріали до історії життя і творчості великого українського поета. Штат його складається зараз з 6-ти осіб, з них троє технічних робітників.

III. Будинок-Музей Т.Г. Шевченка, меморіальний музей, що зв'язаний з перебуванням поета в Ки[є]ві. Штат його складається з 6-ти осіб, з них 4 технічних співробітників.

IV. Центральний історичний музей, що об'єднує також фонди кол[ишнього] [А]нтирелігійного музею, містить в собі величезної цінності фонди з археології, історії України, нумізматики тощо. Через зазначений вище стан музею затверджений штат його, з 26-и осіб, не має змоги виконувати доручену йому роботу. Тому за пропозицією директора музею, до відновлення роботи в штаті має лишитись тільки 8 осіб – фахівців, що їх конче треба зберігти за музеєм.

V. Театральний музей – велика і цінна збірка матеріалів з історії українського театру XVIII–XX ст. Штат його складається з 3-х осіб, що так само фактично не мають змоги працювати над фондами.

VI. Картинна галерея об'єднує переважно матеріали з російського мистецтва XV–XX ст. Штат її складається з 8-и осіб, з них 5 технічних робітників.

VII. Музей Західного і Східного мистецтва об'єднує найцінніші колекції художніх творів великого історичного значення. Штат музею складається з 8-и осіб, з них 4 технічних робітників.

VIII. Софі[ї]вський культурно-істор[ичний] заповідник, архітектурна і художня пам'ятка світового значення, від XI ст. Зараз фактично законсервований. Штат його складається з 3-х осіб, з них 2 тех[нічних] робітника.

IX. Архітектурний музей, розташований в приміщенні Софі[ї]вського заповідника, так само законсервований. Штат його складається з 3-х осіб, з них 1 техн[ічний] робітник.

---

[159] У документі *потрібують*

[160] Вставка іншим чорнилом (темно-фіолетовим).

[161] У документі *техничних*

Х. Кирилівський істор[ико]-архітектурний заповідник, видатна пам'ятка архітектури і мистецтва XII ст. Штат його складається з 3-х осіб – з них 1 техн[ічний] робітник.

Крім зазначених заповідників на території Ки[є]ва[162] знаходиться ще низка видатних істор[ико]-архітектурних пам'яток (як от Видубицький монастир, церква Спаса на Берестові та ін.)[,] що конче потребують спеціальної охорони, проте відповідним штатом досі не забезпечені.

Чернетка, рукопис (фіолетове чорнило).
ДАКО, ф. Р-2356, оп. 6, спр. 173, арк. 43–44.
Опубліковано:
Качан Р.І. Матеріали з історії Лаври та Заповідника (осінь 1941 року) // ЛА. – 2007. – Вип. 19. – С. 166–167

№ 61. Доповідна записка [директора Центрального історичного музею, об'єднаного з Лаврським музеєм, В. Маєвського] т.в.о. штадткомісара Києва полковнику др. Муссу щодо музеїв на території Києво-Печерської Лаври з проханням дозволити вхід до Лаври співробітникам музею та надати транспортні засоби для перевезення його збірок до іншого будинку. *Київ, 20 листопада 1941 р.*

До Штадткомісара пана Муса

Доповідна записка

І. На території Лаврського монастиря розміщено ряд культурних установ великого значення, а саме:

1) Центральний історичний музей, 2) Центральна історична бібліотека, що нал[і]чує[163] декілька сот тисяч книжок, 3) Театральний Музей, що зберігає матеріали з історії українського театру XVIII–XX ст., 4) архіви[164] – історичний, монастирський, кол. Музею Революції, 5) сам монастир є комплекс будівель, що з боку арх[і]тектури[165] так і внутрішнього оздоблення уявляє великий інтерес, а понад тисячолітня історія існування створює монастирю славу великої національної святині Українського народу.

ІІ. До 19/Х-41 року в усіх цих установах працювали фахівці, які доглядали за цілістю і станом збереження музейних колекцій[,] архівів, бібліотек. 19.Х за розпорядженням Поліцайфюрера п. Єкельна (*Jeckeln'a*[166]) ключі від усіх приміщень було відібрано, робітникам вхід до установ заборонено. Зовнішня охо-

[162] У документі тут і далі *Київа*
[163] У документі *наличує*
[164] Скрізь у тексті в слові *архів* поверх літери *і* написано від руки темно-фіолетовим чорнилом літеру *и*
[165] У документі *архитектури*
[166] Написано від руки синім чорнилом.

рона перейшла до поліційної служби. 29/X-41 року було закінчення виселення всіх приватних мешканців горішньої частини Лаври, де також розміщено зазначені установи.

III. Складність і заплутаність монастирських дворів, ходів-переходів не дає змоги поліції належно налагодити охорону від місцевих злодіїв. Мешканці, яких виселяли[,] та ті, що залишились, самовільно повідламували замки у музейних приміщень з боку внутрішніх дворів, розтягають музейне майно, господарчі матеріали. Вибухи, що сталися, призвели до того, що музеї залишилися без шибок.

IV. Крім зовнішньої охорони, яку несе поліція, потрібен постійний догляд за станом музейних речей, арх[і]вів тощо. Шибки потрібно зашклити або забити диктом: осіння вогкість особливо небезпечна. Потрібно законсервувати вироби з металю. Потрібні заходи від гризунів. Потрібно дотримувати[сь] чистоти: пилюка є ворог музею.

Виходячи з усього зазначеного, просимо дати перепустки на територію Лаврського монастиря і дозвіл на вхід до музейних[,] бібліотечних та інших приміщень, ключі від яких у поліцайвахти, для роботи над консервацією і збереженням таким нижче зазначеним фахівцям: на певні години від 9 до 15 щодня.

1)[167] Маєвський Всеволод	– директор історичного музею, зброєзнавець.
2) Яновська Єлізавета	– завідувач I музейним сховищем.
3) Скобець Лідія	– завідувач II музейним сховищем.
4) Шугаєвський Валентин	– <уч[ений]>[169] консерватор.
5) Галян	– учений препаратор.
6) Геппенер Надія	– археолог.
7) Григорьєв Сергій	– завід[уючий] господарством.
8) Горохолінська Ярина	– зав[ідуюча] центр[альною] істор[ичною] бібліотекою.
9) Яценко	– завід[уючий] господарством бібліотеки.
10) Іванченко	– столяр-шкляр.
11) Трубайчук Юлія	– убиральниця.
12) Самоту[гі]на[168]	– убиральниця.

Звертаємо увагу пана Комісара на величезні культурно-історичні та матеріальні цінності (що коштують сотні тисяч, мабудь міль[й]они золотих карбованців) матеріалів, що знаходяться в ризниці напівзруйнованої церкви Успіння, де стався вибух.

---

[167] № 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 11, 12 відмічено “галочками” синім чорнилом. Проти № 1, 6 фіолетовим чорнилом поставлено прочерк, а галочку перекреслено.
[168] У документі помилково *Самотучина* (вірне написання див. у док. № 42).
[169] Дописано зверху синім чорнилом.

Там є ікони від VI до XIX ст.: єгипетська енкаустика, ікони новгородського, рубльовського, строганівського письма XII–XV ст. Величезна колекція золото- та срібно- тканних єдвабних тканин: перських, мало-азійських, китайських, індійських, турец[ь]ких, візантійських, італійських, французьких, північно-європейських X–XVIII ст. – ЗБІРКА ВСЕСВІТНЬОГО ЗНАЧЕННЯ.

Зазначені матеріали треба за всяку ціну урятувати від загибелі – вогкість осени їх зруйнує. Навіть з загрозою для життя ми згодні їх рятувати. Просимо Вас оглянути місце вибуху і дати дозвіл на проведення належних робіт по врятуванню цінностей з руїн церкви.

VI.[170] Щодо дальнішого перебування Історичного музею та бібліотеки на території Лаврського монастиря, приміщення якого зовсім непридатні для музея, просимо при першій змозі дати дозвіл і засоби перевезти всі матеріали до центру міста, а саме до будинку на В[еликій] Володимирській вулиці 5[7][171], де містився музей Леніна. Для перевозки музею потрібно 120–150 ходок вантажної п'ятитонної автомашини.

Треба особливо зазначити, що Історичний музей має величезні колекції матеріалів з історії України, матеріали культури, побуту, етнографії (зброя, живопис релігійний, світський, гравюри; нумізматика, археологія[,] починаючи від палеоліту до XVII ст., матеріали грецьких колоній Північного Причорномор'я, побут Єг[и]пту[172]).

VII. Спостерігаючи, з якою увагою, пошаною, глибоким знанням, з якою культурою ставились німецькі офіцери і жовніри до матеріалів музею під час відвідування Лаврського монастиря, дирекція музею, звертаючись до Міської Управи та до Вас, пане Штадткомісаре, певна, що Ви вживете всіх заходів, щоб дати нам змогу розв'язати всі порушені тут питання, допоможете урятувати від загибелі та знищення великі культурно-історичні багатства загальносвітового та національно-українського значення.

20 листопада 1941 р.[173]

Відпуск, машинопис (1-й примірник).
ДАКО, ф. Р-2356, оп. 6, спр. 171, арк. 27–29.
Опубліковано:
Качан Р.І. Матеріали з історії Лаври та Заповідника (осінь 1941 року) // ЛА. – 2007. – Вип. 19. – С. 163 –164

---

[170] Пункту V немає, очевидно, пропущено.
[171] У документі помилково *59*
[172] У документі *Єгіпту*
[173] Автором записки був, ймовірно, директор Центрального історичного музею, об'єднаного з колишнім Центральним антирелігійним музеєм (при німцях Лаврський музей), В. Маєвський.

№ 62. Довідка про архівосховища Головного історичного архіву ім. В. Антоновича за підписом директора архіву В. Міяковського.
Київ, 24 листопада 1941 р.

Главный исторический архив
им. Антоновича в г. Киеве
Владимирская 22-а
24/XI – 41 г.
№.....

Главный исторический архив им. Антоновича занимает такие помещения:

1. Основное – Владимирская 22-а[30*]
2. Вспомогательное помещение возле Лавры, Цит[а]дель[174] (Экономический корпус № 19[31*]).
3. Подвал Присутственных мест (Владимирская 15)[32*].
4. Нотариальное архивохранилище (помещение Присутственных Мест).
5. Подвал в жилом доме № 47 по Александровской ул.[33*]
6. Покровская церковь на Подоле (Покровская 2)[34*].
7. Колокольня Лавры (в Лавре)[35*].
8. Церковь на Экономических воротах (в Лавре)[36*].
9. Воскресенская церковь (в Лавре)[37*].
10. Помещение возле Дальних пещер (в Лавре)[38*].
11. Помещение Военного архива и Фото-кино-архива (в Лавре)[39*].

Директор Г[лавного] и[сторического] архива[175] *В. Мияковский*[176]

Оригінал, машинопис.
ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 5, спр. 1, арк. 316

№ 63. Доповідна записка інспектора з охорони пам'яток культури та старовини М. Геппенера до Інспектури музеїв про умови перевезення експонатів Центрального історичного музею в інше приміщення.
Київ, [27 листопада 1941 р.][177]

До інспектури музеїв

Археологічні відділи Київського Центр[ального] історичного музею, а саме відділ палеол[і]т[у][178], неоліту та бронзи, відділ Скифії та грецьких колоній та

---

[174] У документі помилково *Цитедель*
[175] Подібний документ українською мовою за 1941 р. (без вказівки дня і місяця), в якому архів ще має назву Український Головний історичний архів ім. В.Б. Антоновича, зберігається в ДАКО, Ф. Р-2356, оп. 6, спр. 176, арк. 47.
[176] Власноручний підпис В. Міяковського фіолетовим чорнилом.
[177] Лист датовано за 2-им примірником відпуска від 27 листопада 1941 р. (див. легенду до документа).
[178] У документі *палеолити*

відділ Київської Русі нал[і]чують[179] кожний пересічно по 100000 експонатів, разом біля 300000 р[е]чей.

Всі золоті, срібні та унікальні речі вивезені більшовиками[40*]. Залишились виключно – фрагмен[т]и кераміки, кремінь, фрагменти залізних виробів, деякі бронзові речі. Експонати здебільшого підібрані за комплексами (поховання, городища, селища і т.ін.)[.]

Для упаковки та перевозки 300000 експонатів потрібно:

а) цілком тепле приміщення[,]

б) 15–20 кваліфікованих співробітників для складання описів та паспортів на речі,

в) 3–4 місяці роботи цього штату[,]

г) тару і ящики, папір, вата і т[аке] інш[е].

В разі, коли ці умови не можна здійснити[,] вважаю, що археологічні відділи перевозити неможливо, бо хаотична перевозка цього матеріалу дорівнює цілковитому їх знищенню.

Самий характер археологічного матеріалу – фрагментарність, напівзруйнованість їх[,] не дозволяє зрушувати їх з місця. Кожна перевозка дорівнює загибелі значного відсотку експонатів.

М. Геппенер

Оригінал, рукопис (синє чорнило).
ДАКО, ф. Р-2356, оп. 6, спр. 171, арк. 47–48.
Інші копії та примірники:
Відпуск, машинопис (2-й примірник).
ДАКО, ф. Р-2356, оп. 6, спр. 171, арк. 31.
Авторський переклад на німецьку мову, чернетка, рукопис (синє чорнило).
ДАКО, ф. Р-2356, оп. 6, спр. 171, арк. 44–45.
Опубліковано:
Качан Р.І. Матеріали з історії Лаври та Заповідника (осінь 1941 року) // ЛА. – 2007. – Вип. 19. – С. 169

№ 64. Записка інспектора з охорони пам'яток культури та старовини М. Геппенера про те, що можна перевозити з Центрального історичного музею, та його пояснення, чому він не може взяти участь у цих роботах. *Київ, [кінець листопада 1941 р.]*[180]

Можно вывозить:

1) Нумизматику

2) Оружие

3) Картины

---

[179] У документі *наличують*

[180] Дату встановлено за док. № 63, до якого логічно відноситься даний документ, оскільки обидва документи складені однією особою.

4) Гравюры
5) Ткани[181]
6) Иконы
7) Мебель (экспонаты)[182]

Я – на постоянной работе переводчика в Кооперации, кот[орая] работает по снабжению овощами Киева по распоряжению немецкого Командования, меня с работы не отпустят. В холоде работать не могу по состоянию здоровья[183].

Оригінал, рукопис (синє чорнило).
ДАКО, ф. Р-2356, оп. 6, спр. 171, арк. 46.
Опубліковано:
Качан Р.І. Матеріали з історії Лаври та Заповідника (осінь 1941 року) // ЛА. – 2007. – Вип. 19. – С. 169

№ 65. Перелік музеїв Києва всеукраїнського значення, складений інспектором з охорони пам'яток культури та старовини М. Геппенером. *Київ, 8 грудня 1941 р.*

Копія
<Подано 8.XII.41 р.>[184]

Музеї м. Києва[185], що мають Всеукраїнське значення[186]
(Всі музеї перебувають в стані консервації)
<тимчасово>[187]

1. Музей українського мистецтва. <Олександрівська № 29>
2. Музей Т.Г. Шевченка. <Олександрівська (був[ший] царський палац). Зараз переїздить до буд[инку] кол. Педагогічного музею, вул. В[елика] Володимирська 57>
3. Будинок-Музей Т.Г. Шевченка. <Хрещатицький провулок №8 б[188]>
4. Центральний Історичний музей. На терит[орії] К[иєво]-Печерської Лаври. <Корпус[и] I–IX>[189]
5. Театральний музей. На терит[орії] К[иєво]-Печерської Лаври.

---

[181] Перед цим словом написано і закреслено *Живо*
[182] Текст розміщується у верхній частині аркуша.
[183] Документ написано М. Геппенером (встановлено за почерком).
[184] Тут і далі в кутових дужках виділено приписки, зроблені М. Геппенером темно-фіолетовим чорнилом.
[185] У документі *Київа*
[186] Авторське підкреслення.
[187] Дописано розмашисто.
[188] *Хрещатицький провулок № 8б* – помилкова адреса Будинку-Музею Т.Г. Шевченка, який розміщувався на Хрещатицькому провулку, 8а (Радянська Україна: Довідник. – К., 1940. – С. 294).
[189] Після крапки у документі дописано і закреслено *Корпуса I–IX*

6. Картинна галерея. Терещенківська, № 9.
7. Музей західного і східного мистецтва. Терещенківська № 15.
8. Софі[й]ський[190] історико-культурний заповідник. Софі[й]ський собор. Церква Спаса на Берестові. Церква Св. Михайла у Видуб[и]цькому[191] монастирі.
9. Кирилівський історико-культурний заповідник. Кирилівська церква.
10. Архітектурний музей – приміщення Софі[й]ського собору.
<11. База художніх виставок. Ліквідов[ана.] На терит[орії] Лаври.>

8.XII.41 р. М. Геппенер

[...][192]

Копія, рукопис (фіолетове чорнило).
ДАКО, ф. Р-2356, оп. 6, спр. 171, арк. 33

№ 66. Заява т.в.о. заступника директора Центрального історичного музею В. Шугаєвського відділу культури та освіти Київської міської управи про необхідність терміново полагодити пошкоджений водогін на території Києво-Печерської Лаври.
Київ, 11 грудня 1941 р.

До відділу культури і освіти КМУ

Заява

Тимчасового заступника директора
Історичного музею В. Шугаєвського

Вибухом, яким зруйновано Успенський собор в Лаврі, розірвано також водогінну магістраль, що йде між зруйнованим собором й корпусом № 8, в якому міститься Історичний музей. Утворилися дві величезні і глибокі ями, наповнені водой, які щодня збільшуються в бік Історичного музею і в найкоротший термін підійдуть до Музею й зруйнують будівлю. До того ж в одній з цих ям вода підійшла вже до краю і якщо виступить з ями, то вилучення з будівлі і урятування музейних цінностей буде неможливим.

Необхідно негайно[193] надіслати робітників Водоканалу в місце катастрофи, щоб закрити воду в магістралі і припинити дальше невпинне руйнування території.

---

[190] У документі тут і далі *Софієвський*
[191] У документі *Видубецькому*
[192] Дописано рукою М. Геппенера темно-фіолетовим чорнилом три незакінчені рядки з одного-трьох слів. Перший починається *1) XI* другий – *12*. третій – *13. Анти*
[193] Двічі підкреслено автором.

Повторюю, справа не терп[и]ть[194] ніякого загаяння[195] – треба вжити заходів в найкоротший термін.

В. Шугаєвський

11/XII 41[р.]

Оригінал, рукопис (фіолетове чорнило).
ДАКО, ф. Р-2356, оп. 6, спр. 171, арк. 35–35зв.

№ 67. Лист керівника відділу культури та освіти Київської міської управи П. Єфременюка до будинкоуправління Києво-Печерської Лаври з приводу полагодження водогону.
Київ, [після 11 грудня 1941 р.][196]

До Будинкоуправління Лаврського заповідника

Відділ культури та освіти Київської міської управи дуже просить Вас вжити негайних заходів до полагодження водогону на терені Верхньої Лаври[,] де розташовано низку дуже цінних музейних, архівних і бібліотечних фондів. Пошкодження водогону від вибухів викликали вже низку випадків розмивання грунту, що може призвести до повного руйнування окремих корпусів.

Викликані відділом культури представники водоканалу згоджуються провести відповідний ремонт за рахунок Будинкоуправління, оскільки пошкодження водогону відбулося не на магістралі, але в самій садибі Лаврського заповідника.

Отже[,] просимо Вас договоритися з Водоканалом про негайне проведення ремонту.

Керівник відділу культури і освіти (Єфременюк)
Кер[івник] справ (Крившенко)

Відпуск, машинопис (2-й примірник).
ДАКО, ф. Р-2356, оп. 6, спр. 171, арк. 72.
Інші копії та примірники:
Чернетка, рукопис (світло-фіолетове чорнило).
ДАКО, ф. Р-2356, оп. 6, спр. 171, арк. 71

---

[194] У документі *терпіть*
[195] Авторське підкреслення тим самим чорнилом, яким написано документ.
[196] Документ написано не раніше 11 грудня 1941 р. (див. заяву В. Шугаєвського щодо полагодження водогону КПЛ від 11 грудня 1941 р. – док. № 66).

№ 68. Лист директора Музею українського мистецтва І. Волянського співробітнику Оперативного штабу райхсляйтера Розенберґа др. В. фон Франке з проханням надати вантажну машину для перевезення до музею з Києво-Печерської Лаври майна Бази художніх виставок. *Київ, 17 грудня 1941 р.*

Копия[197]

17/XII-41 р.
3/3

До уповноваженого
Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg
д-ра Франке

Повідомляю, що майно Бази українських художніх виставок, призначене для передачі Музеєві українського мистецтва, до перевезення вже підготовано. Майно це складається з таких речей:

картини, килими	5 ходок
багети, папір (для друку й пакувальний), картон	1 ходка
щити, дикт, лампочки електр[ичні]	1 ходка
скло, рами, зошити (квитанції)	1 [ходка][198]
2 столярні станки з мотором, друк[арська] машинка, ящики	1 [ходка]
скульптури, ящики, вага, гвіздки і ін. дрібні матеріали	3 [ходки]

Ходки показані з розрахунку на використання 1,5-тоннок – грузових машин.

Зважаючи на місцеві традиції з транспортом, дозволяю собі просити не відмовити допомогти Музеєві в цій справі, давши для цього 1 грузову машину 1,5-тонну для 11 ходок або 3-тонну – для 4 ходок.

Водночас прошу забезпечити Музей на цей предмет відповідною перепусткою.

Директор Музею доц. І. Волянський

Відпуск, рукопис (фіолетове чорнило).
ЦДАМЛМ, ф. 717, оп. 1, спр. 3, арк. 16–17

№ 69. План роботи Центрального історичного музею на січень 1942 р. за підписом т.в.о. директора музею В. Шугаєвського. *Київ, [початок січня 1942 р.]*

План праці
Центрального історичного музею
на січень 1942 р.

План праці Музею на січень б[іжучого] р[оку] (1942) можно намітити лише дуже орієнтовно, тому що[,] поки що невідомий ані бюджет Музею, ані штат його,

[197] Написано іншим почерком та іншим чорнилом (темно-фіолетовим) вгорі праворуч.
[198] У квадратних дужка тут і далі розкрито знак тотожності попередньому рядку у вигляді подвійних лапок.

який в сучасному вигляді являється абсолютно незадовільним (всього 5 чоловік без жодного наукового робітника, крім т.в.о. директора, без вченого або технічного секретаря, діловода, без бухгалтера або хоч би рахівника, бібліотекаря і т.і.) і неспроможним виконувати хоч би до певної міри серйозні завдання; головне ж невідомо, чи залишиться Музей на терені Лаври, чи буде переведений до якогось приміщення поза Лаврою, як це намічалося за словами представника німецької влади в культурних справах у Києві, д-ра Франк[е][199] в недалекому майбутньому.

Отже, виходячи з цих даних, можн[а][200] визнать за потрібне провести в січні такі роботи (якщо співробітників Музею буде своєчасно допущено до входу в Лавру):

1. Перенести до корпусів 6-го та[,] можливо[,] 2-го з головного будинку Музею, корпусу № 8, ще заціліли там від попередньої руйнації та пограбування невідомими особами експонати – рештки експозиції так званого "пізнього феодалізму", рештки відділу Єг[и]пта[201], рештки літератури та архіву відділу зброї, і т.і., а також зцілілі частини (окремі справи, книги, листування) діловодства канцелярії Музею.

2. Розпочати хоч би приблизне упорядкування глибоко зруйнованого і пограбованого фонду Музею (в корп[усі] № 9[41*]), що нині перебуває в цілком хаотичному стані (ледве розпочата в минулому грудні місяці робота в цьому напрямі перервана забороною входу до Лаври до одержання нових перепусток).

3. Продовжувати полагодження дверей, дверних замків та вікон в корп[усі] № 6 і, якщо це буде потрібним, в корп[усі] № 2[.]

4. Зробити спробу улаштувати в кор[пусі] № 6 хоч би одну кімнату, де можна було б проводити потрібну роботу по Управлінню Музеєм, його господарству, зберігати канцелярський архів та біжуче діловодство, фінансові документи тощо, а також дати можливість службовцям Музею погрітись після тривальної роботи в неотаплюваних приміщеннях. Але, хоч як обмежені ці завдання, їх можна буде виконати лише при умові відпуску потрібних матеріальних засобів та грошей, збільшення штату Музею і, до того ж, якщо зменшаться морози, бо працювати при сучасній надзвичайно низькій температурі в напівзруйнованих приміщеннях Музею майже неможливо.

Т.в.о. Директор Історичного музею [підпис][202] (Шугаєвський)[203]

Оригінал, рукопис (світло-фіолетове чорнило).
ДАКО, ф. Р-2356, оп. 6, спр. 171, арк. 49–50.
Опубліковано:
Качан Р.І. Матеріали з історії Лаври та Заповідника (осінь 1941 року) // ЛА. – 2007. – Вип. 19. – С. 167

[199] У документі *Франка*
[200] У документі *можно*
[201] У документі *Єгіпта*
[202] Власноручний підпис В. Шугаєвського темно-фіолетовим чорнилом.
[203] Документ написано не В. Шугаєвським.

№ 70. Повідомлення завідувача відділу культури та освіти Київської міської управи П. Єфременюка про скорочення з 16 січня 1942 р. посади заступника директора Центрального історичного музею. *Київ, 30 січня 1942 р.*

До Центрального історичного музею

Відділ культури і освіти повідомляє, що фінансовий відділ[204] <по> В[ашому] Музею затверд[ив][205] на І-й квартал 1942 р. не 8 штатних одиниць, а сім, з тим, що посада заст[упника] директора з 16-го січня ц[ього] р[оку] не затверджена.

Керівник відділу культури і освіти ([Є]фременюк[206])
Ст[арший] Інспектор бюджету (Кравчук)

30/І.42
71[207]

Копія – Інсп[ектору] п. Геппенеру[208]

Копія, машинопис.
ДАКО, ф. Р-2356, оп. 6, спр. 171, арк. 53

№ 71. Лист директора Центрального історичного музею П. Курінного керівнику відділу культури та освіти Київської міської управи щодо скорочення посади помічника директора та завідувачів фондів. *Київ, після 30 січня 1942 р.*[209]

До керівника відділу культури та освіти
Київської міської управи

З листа Вашого від 30/1-1942 р. ч. 71 Історичному музею стало відомо, що фінансовий відділ Міської управи скасував з 15/І-42 р. посаду помічника директора Історичного музею.

Таке рішення фінансового відділу є глибоке непорозуміння[210] саме тепер, у січні місяці, коли Історичний музей виключними заходами німецької влади врятований від загибелі[,] і перед ним відкрилися широкі перспективи роботи по забезпеченню належного переховання державних цінностей і їх використання.

[204] Попередньо надруковано було *Відділом* ; закінчення *ом* закреслено фіолетовим чорнилом.
[205] Попередньо було надруковано *затверджено* ; закінчення слова *жено* виправлено на *ив* фіолетовим чорнилом
[206] У документі *Ефременюк* внаслідок відсутності літер "Є" "є" у друкарській машинці.
[207] Дату відправлення і вихідний номер поставлено ліворуч вгорі фіолетовим чорнилом.
[208] Приписка фіолетовим чорнилом праворуч вгорі.
[209] Документ в електронному вигляді люб'язно надала завідувач Наукового архіву Інституту археології НАН України Г.О. Станиціна, якій упорядники висловлюють наразі глибоку подяку. Електронний документ археографічно опрацьовано і публікується упорядниками за першоджерелом.
[210] Тут і далі авторські машинописні підкреслення.

Історичний музей є найбільший музей на Україні, що має виключні скарби національної культури та важливі документи світового значення.

Утворений він з 8 великих музеїв (Історичного, Університетського археологічного музею Духовної Академії, Музею революції, зб[ірки] Жіночих курсів, зб[ірки] Кундеревича, Музею антропології, Музею етнографії, Музею нумізматичного)[211]. В останній час до нього долучено ще величезний Музей антирелігійний.

Загальна кількість фондових одиниць цінностей сягає:

По відділах археології	понад 100000 примірників
По відділу нумізматики	[понад][212] 80000 [примірників]
По відділу історичному	[понад] 40000 [примірників]
По відділу мистецтва	[понад] 20000 [примірників]
По відділу антропології	[понад] 20000 [примірників]
По відділу етнографії (історії техніки)	[понад] 12000 [примірників]
По відділу Старого Києва	[понад] 6000 [примірників]
По бібліотеці і фототеці	[понад] 8000 [примірників]
Разом	286000 [примірників]

Отже, коли взяти до уваги, що за розпорядженням Райхскомісара до Музею Українського Мистецтва з цих збірок має відійти до 20000 №№ відділу Мистецтва та, можливо, 10000 р[е]чей[213] Історичного відділу, то в складі Історико-археологічної частини Музею залишиться до 256000 №№, в складі яких є 80 тисяч монет усіх часів і народів, що потребують опрацювання і охорони принаймні двох спеціалістів нумізматів, з яких одного найкращої кваліфікації. Такий спеціаліст в складі Музею є. Це ст[арший] науковий робітник, нумізмат В.А. Шугаєвський, давній працівник з цього фонду, що працював досі на посаді заступника директора Музею, одночасно, фактично працюючи, як завідувач відділу Нумізматики[42*]. Зведення його по оплаті до рівня фондових робітників-консерваторів буде неможливим через його високу кваліфікацію, великий музейний і науковий стаж.

Отже, рішення фінансового відділу скасувати цю посаду визначає залишення Музею без жодного робітника нумізмата і, що особливо тяжко, без висококваліфікованого В.А. Шугаєвського, єдиного у нас на Україні нумізмата.

Далі, фінансовий відділ Відділу культури та освіти намітив з затверджених фінансовим відділом Управи посад двох завідуючих фондами (п.п. Яновська та Скобець) скасувати обидві, мотивуючи це своє рішення тим, що Райхскомісаріат ухвалив п.п. Яновську та Скобець перевести з їх фондами до Музею українського мистецтва.

---

[211] Текст у круглих дужках взято у квадратні дужки, які написані чорною тушшю.

[212] У квадратних дужка тут і далі розкрито знак тотожності попередньому рядку у вигляді подвійних лапок.

[213] У документі *річей*

Таке тлумачення розпорядження Райхскомісара не є вірним.

В даний момент за розпорядженням Райхскомісаріату проводиться упаковка Історичного Музею для перевозки його з Лаври до іншого помешкання. Цю роботу провадить: весь наявний колектив Історичного Музею – 8 осіб – з додатком 3-х археологів вищої кваліфікації, командированих з Берліна і Галле у Німеччині[43*], та 10 техробітників, спеціально надісланих райхскомісаром. Всього 8 наукових робітників та 13 технічних. Але це ще поки етап упаковки не такий відповідальний, як наступний – розкриття, систематизація, налагодження обліку та наукове опрацювання збірок.

І ось на цю роботу фінансове управління відділу культури і освіти касує фактично всі наукові одиниці по Музею (нумізмата і двох завідувачів фондів). Це є помилка по суті роботи. Є і інша помилка – в тлумаченні листа Райхскомісаріату.

Фонди, якими відають п.п. Яновська і Скобець, не цілком передаються Музею Українського Мистецтва, а розподіляються між Історичним Музеєм та Музеєм українського мистецтва.

Так, з фонду, що його наглядає п. Яновська, до музею археології відходить: археологія з Єгиптом, антропологія, частина суто історична, етнографія – історія техніки, Старий Київ в кількості 40000 прим[ірників] з 60000 прим[ірників]. З фонду п. Скобець – теж значна частина (матеріали археологічні, фототека, історичні документи тощо).

Отже, саме Історичному Музею потрібні будуть робітники для опрацювання цих матеріалів і перехід п.п. Яновської і Скобець до Музею українського народного мистецтва[44*] потребує заміщення їх посад іншими виконавцями відповідного профілю. Ці посади мусять бути залишені в складі Історичного Музею відповідно до його потреб.

Адже в житті Музею стала радикальна зміна. Він має бути переведений з усіма своїми фондами до нового приміщення, зі стану руїни має бути переведений в стан обліку. Це вимагає поширення статті транспортних видатків, гігієни помешкання, охорони його, устаткування.

Музей ма[є][214] приступити до рятування наших цінностей і наслідків їх руйнування большевиками. Це потребує залучення до видатків також видатків на реставрацію і консервацію збірок та іншої розстановки робочої сили на ділянках роботи.

В зв'язку з цим рішучим зламом в роботі Музею прошу Вас затвердити кошторис Музею на поточні 3 місяці[45*] в таких реальних показниках, проект якого до цього додаю й основою якого є:

1. Зберегти посаду заступника директора – завідувача нумізматичним відділом.

---

[214] У документі помилково *мати*

2. Зберегти в складі штатних посад Музею посади двох завідувачів відділами фонду.

3. Додати дві посади старших лаборантів-препараторів, охоронників – 2, двірника, прибиральниць.

4. Збільшити операційні кошти з 3235 крб. до 8335 крб.

Історичний музей при злитті його з Антирелігійним мав 170 спискових співробітників[46*].

Вважаю, що скорочення до 15 осіб на даному етапі є достатньою економією і може дати певний ефект тільки через вірну розстановку сил. Це вповні гарантує належну організацію фонд[у] і Музею на даному етапі його розвитку: переїзд і консервація фонд[у].

Прошу Вашого розпорядження про виправку кошторис[у] Музею[47*] згідно з новими невідкладними потребами Історичного музею.

Не можна не зауважити, що недавній перехід до відання Генералкомісаріату 6-ти київських музеїв із загальної кількості 10, утворює величезну економію фінансів для Міської Управи. Отже, дуже невеличке збільшення витрат для Історичного Музею наполегливо потрібне, ніяк не можна вважати переобтяженням фінансів Міської Управи.

Директор Центрального історичного музею в Києві [підпис][215]
(Курінний)

Відпуск, машинопис.
НА ІА НАН України, ф. 10, К-18, арк. 1–4.
Опубліковано:
Станиціна Г.О. Маловідомі документи в Науковому архіві Інституту археології НАН України // Музейні читання: Матеріали наук. конференції "Ювелірне мистецтво – погляд крізь віки", 15–17 листопада 2010 р. / МКУ; НМІУ; МІКУ. – К., 2011. – С. 29–32

№ 72. Доповідна записка П. Курінного керівнику відділу культури та освіти Київської міської управи щодо необхідності перевезення етнологічної збірки Центрального історичного музею з території Києво-Печерської Лаври в інше приміщення. *Київ, 23 лютого 1942 р.*

До керівника відділу освіти і культури

Про необхідність врят[у]вання[216] етнологічної збірки Центрального історичного музею та Академії Наук

Доповідна записка

В складі збірок Центрального історичного музею в Києві знаходиться виключної цінності збірка по історії матеріальної культури України[,] зібрана

[215] Власноручний підпис П. Курінного синім чорнилом.
[216] Тут і далі у тексті у документі *врятовання*

протягом багатьох років [праці][217] найвидатніших українських етнографів: акад. М.Ф. Біляшівським, проф. Хв. Вовком, Д. Щербаківським т.ін.

Збірка складається з прекрасних добірних колекцій по народній техніці, одягові, будівництву та колекцій аналогічних фактів з життя далеких і близьких сусідів укр[аїнського] народу та народів[,] що жили на Україні.

Зібрана високо[ї] кваліфікації вченими[-]етнологами за найновішими методами німецької етнологічної школи[,] ця збірка була дуже до не вподоби[218] більшовикам, що ненавидили все українське народне[,] і розпорядженням НКО цю збірку – музей "Кабінет антропології і етнології" Ак[адемії] Наук було ліквідовано організаційно, як заклад, майно викинуто з помешкання Музею до помешкання церкви в Брацтві на Подолі, а потім більшу частину перевезено до Історичного музею в Лаврі, де нині ця частина і переховується в жахливих умовах і нищиться.

В зв'язку з розпорядженням Генераль-Комісаріата про терміновий вивоз усіх музейних збірок з території К.-П. Лаври прошу Вас санкціонувати такі міроприємства для врят[у]вання цієї етнологічної збірки, що може мати велике значення для студій української історії в світлі новітніх расово-етнологічних досліджень.

1. Призначити на завідувача етнологічним фондом Історичного музею аспіранта Кедровського Степана Микитовича, спеціаліста з історії матеріальної культури.

2. Доручити йому негайно почати підготовчу роботу до перевозки етнологічного музею з помешкань у Лаврі та на тер[иторії] б[увшої] Духовної Академії.

3. Призначити для перевозки і розміщення цього фонд[у], як фонд[у] майбутнього етнологічного кабінет[у] – помешкання. Гадаю, що досить для цього виділити 4–5 кімнат, сухих, добре охоронюваних. Гадаю[,] що найкраще перевезти це майно в помешкання Академії Наук на В[еликій] Володимирській вулиці (ріг вул. Леніна)[48*] в помешкання Інституту фольклора.

4. В зв'язку з переходом Археологічного музею до відання Генераль-Комісаріату та на його бюджет використати кошти і штатні одиниці[,] асигновані на цей музей в такий спосіб:

1. Притягти до роботи по музею-фонду ще двох наукових співробітників за фахом етнографів (п.п. Глядківського та Пересунька, обидва співробітники Ак[адемії] Наук) і покласти на колектив Музею <перевозку Музею>[,] відновлення паспартажу Музею та систематизацію збірок і їх консервацію.

2. Яко консультанта Музею час від часу запрошувати заслуженого етнолога, єдиного спеціаліста в цій галузі науки в Києві Ю.Ю. Павловича, за окрему пожетонну[219] платню.

3. Яко допоміжного робітника по цьому [...][220] використати наглядача Соболєву, що зараз є співробітником Істор[и]чного музею.

---

[217] Здогадне слово за змістом.

[218] У документі написано разом *невподоби*

[219] Так у документі.

[220] Нерозбірливе слово з 7-ми літер.

м. Київ
23/II 1942 р.

Директор Історичного музею
П. Курінний

До цього додаю анкету Кедровського Степана Микитовича[221]

Оригінал, рукопис (світло-фіолетове чорнило).
ДАКО, ф. Р-2356, оп. 6, спр. 173, арк. 16–16зв.
Опубліковано:
Качан Р.І. Матеріали з історії Лаври та Заповідника (осінь 1941 року) // ЛА. – 2007. – Вип. 19. – С. 168

№ 73. Лист скульптора С. Жука керівнику секції культури відділу культури та освіти Київської міської управи Ю. Будяку з приводу повернення йому його творів, які знаходилися на базі художніх виставок у Києво-Печерській Лаврі. *Київ, 18 квітня 1942 р.*

До секції культури відділу культури і освіти
п. Будяка

Скульптора, наукового
робітника Сергія Жука
(Київ, Гоголівська, 2а, п[омешкання] 1)

Прохання

В 1940 р. мною було дано для виставки у Львові погруддя Т. Шевченка, оцінене в 8000 (вісім тисяч) карб., як це видно з акт[а] прийомки.

Коли закінчилася виставка[,] погруддя було перевезено на виставочну базу до Лаври, але мені не повернуто і грошей не сплачено.

Після втечі більшовиків це погруддя залишилось на базі, де воно тепер не знаю.

Дуже прошу розшукати зазначене погруддя і повернути мені.

На тій же базі було кілька моїх виставочних робіт (погруддя кооператора М. Левицького, проф. А. Терниченка, акад. Д. Заболотного)[,] прошу, якщо[222] це можливо, також повернути їх мені.

18 IV 1942

Сергій Жук

Оригінал, рукопис (фіолетове чорнило).
ДАКО, ф. Р-2356, оп. 6, спр. 170, арк. 26–26зв.

---

[221] Фраза написана ліворуч на березі тим самим чорнилом, що й текст доповідної записки. Прізвище, ім'я та по-батькові підкреслені автором.
[222] У документі *якщо* написано окремо.

№ 74. Вказівки керівника робочої групи Західної України Оперативного штабу райхсляйтера Розенберґа Г.-Й. Рудольфа директору Театрального музею В. Гаєвському щодо переїзду музею до нового приміщення. *Київ, 21 квітня 1942 р.*

<Ейнзатц[штаб][223] Райхсляйтер Розенберг
Група праці[224] Західної України>[225]

Ки[ї]в 21/IV-42 р.

Пану Гаєвському
директору Театрального музею. Ки[ї]в[226]

За згодою II від[ділу][49*] Шта[д]ткомісаріату дозволяється розпочати перевозку інвентаря Театрального музея Лаври в приміщення, що призначила Міська управа[50*].

Робочу силу та засоби пересування має дати українська Міська управа.

Більшовицький відділ Театрального музею треба теж перевезти до нового будинк[у] й там розмістити.

Приміщення більшовицького відділу треба замкнути і лише за особливим дозволом Ейнзатцштаб Рейхсляйтера Розенберга можна буде відвідувати.

Загаяне[227] майно Театрального музею, доки його будуть перевозити, треба занести в інвентарний список.

Список скласти в подв[ійних] примірниках і розподілити по відділах музею.

Інвентаризацію та перевозку Театрального музея, як і упорядкування більшовицького відділу, треба щоразу погоджувати з довіреним Ейнзатцштаб Рейхсляйтер Розенберга, п. Прокшом.

Книжки Театрального музею, що перевезені на вул. Кірова 14[51*], доки що залишаться там.

Їх[,] зокрема упорядкували.

Рішення щодо книжок буде дано пізніше.

Керівник відділу праці Західної України
(підпис)

Переклад з німецької.
Оригінал, рукопис (фіолетове чорнило).
ДАКО, ф. Р-2356, оп. 6, спр. 171, арк. 56

---

[223] У документі *Ейнзатц*
[224] Тут і далі невірний переклад, має бути *Робоча група*
[225] Два рядки, як і дата *21/IV-42 р.* дописані фіолетовим чорнилом.
[226] Тут і рядком нижче у документі *Києв*
[227] Так у документі. Можливо, мається на увазі "ще не вивезене майно".

№ 75. Лист П. Курінного інспектору музеїв при відділі культури та освіти Київської міської управи щодо картини історичного змісту в одного з мешканців на території Нижньої Лаври.
Київ, 1 травня 1942 р.

Інспекторові музеїв при відділі культури і освіти
Київської міської управи

В час моєї праці в Лаврі мені стало відомо, що у п. Ємельянцова[228], який мешкає в одному з будинків Лаврського Заповідника (в Нижній Лаврі)[,] є картина історичного змісту музейного значіння.

Оскільки майно Істор[и]чного[229] музею в Лаврі потерпіло саме в частині картин і портретів[,] прошу Вас звернутися з листом до п. Ємельянова про дозвіл його оглянути згадану картину для виявлення її значення для музеїв України та зобов[’]язати[230] директора Лаврського культурно[-]істор[и]чного[231] заповідника п. Тверського <відвідати п. Ємельянова>[,] оглянути зазначену картину і в короткий час повідомити відділ культури і освіти про наслідки огляду.

П. Курінний

м. Київ
1-V-1942 р.

4/V.42. Послано, листи п.п. Ємельянову [і][232] Тверському.
Юр[ій] Будяк[233]

Оригінал, рукопис (темно-фіолетове чорнило).
ДАКО, ф. Р-2356, оп. 6, спр. 192, арк.42

№ 76. Заява директора Театрального музею В. Гаєвського на ім’я керівника відділу культури та освіти Київської міської управи І. Солодовника про труднощі з переїздом музею до приміщення Художньої школи. *Київ, 9 червня 1942 р.*

Керівнику відділа культури та освіти
п. І.В. Солодовнику

Заява

директора Театрального музею
В. Гаєвського

---

228 Автор, можливо, помилився, мало б бути *Ємельянова* (див. нижче).
229 У документі *історічного*
230 У документі *з’обовязати*
231 У документі *Історічного*
232 У документі *и*
233 Резолюція Ю. Будяка ліворуч вгорі фіолетовим чорнилом.

Довожу до Вашого відому, що Ваше розпорядження про виселення Театрального музею на II поверх приміщення Художньої школи (як це було погоджено з Вами) директором цієї школи п. Соборницьким не виконано.

п. Соборницький запропонував зайняти мені 5 поверх, де мається лише дві кімнати[234].

Таке приміщення не може задовольнити потреб Театрального музею, який в Лаврі (корп. 6) мав весь другий поверх з 10 кімнат. Вже не доводиться говорити про те, що 5 поверх (під самим дахом) не має відповідного освітлення, небезпечний в пожежному відношен[н]і[,] і переноска речей на гору буде коштувати великі гроші.

Прошу вжити відповідних заходів, бо нез'ясованість цього питання зриває роботу (так даремно загинув для роботи день 9/VI, коли п. Соборницький не дозволив звільнити від речей кімнати) і затримує переїзд Театрального музею.

9/VI-1942 р.

Директор музею
В. Гаєвський

п. Будяку

У зв'язку з початком роботи Художньої[235] школи це питання треба розрішити в той спосіб, що для Театр[ального] музею треба підшукати окреме приміщ[ення].

І. Солодовник 11.VI.[236]

Оригінал, рукопис (темно-фіолетове чорнило).
ДАКО, ф. Р-2356, оп. 6, спр. 171, арк. 55–55зв.

№ 77. Лист міського інженера М. Підруцького директору Управління Києво-Печерської Лаври В. Тверському про скликання комісії для обстеження зсувів на території Лаври. *Київ, 11 липня 1942 р.*

11 липня 194*2* р.[237]
14/232[238]

До директора
Управління Ки[є]во-Печерської Лаври

Згідно Вашого листа від 29/VI – ц[ього] р[оку][239], надісланого нам відділом культури та освіти, Управління міського інженера скликає на 15/VII – ц[ього] р[оку] Комісію по обстеженню зсувів на терені Київо-Печерської Лаври.

---

[234] Авторське підкреслення тим самим чорнилом, яким написано документ.
[235] У документі з маленької літери.
[236] Резолюція зеленим чорнилом на звороті по центру.
[237] У нечітко відбитий кутовий штамп вписано число *11* та *2* фіолетовим чорнилом.
[238] Номер документа вписано від руки фіолетовим чорнилом.
[239] У документі тут і далі *ц/р*.

Збір комісії призначено в Управлінні міського інженера, відкіля Комісія коло 9 1/2 год. ранку прибуде до Вашої Установи.

Прохання підготовити для Комісії весь матеріал, що залишився по цьому питанню у Вашій Установі.

Міський інженер [підпис][240] (Підруцький)

Оригінал, машинопис.
ГАРФ, ф. 7021, оп. 65, спр. 10, арк. 46

№ 78. Перелік співробітників Театрального музею. *Київ, 15 вересня 1942 р.*

Співробітники Театрального музею на 15/IX 42 р.[241]

№ № п/п	Прізвище	Посада	Освіта	Фах	Стаж заг.	Стаж муз.	З якого часу працював в д. уст.	Адреса	Вік	Кількість утриманців
1.	Ревуцький Валер'ян Дмитров[ич]	директор	вища	театрознавець, педагог-історик театру	14	2	20/VII 42 р.	Київ, Фундуклі-ївська ч. 33, пр. 9	<1910> 32 р.	<один тітка 61 р.>
2.	Березанська Марія Васи-л[і]вна[242]	прибиральн[иця]	нижча	прибиральн[иця][243]	28	10	З 1932 р.	Київ, Бутишів зав. ч. 23 пр. 6	<1897 р.> 45 р.	–

Директор Театрального музею [підпис][244] (Ревуцький)

Оригінал, рукопис (червоний та простий олівець[245], вставки фіолетовим чорнилом).
ДАКО, ф. Р-2356, оп. 6, спр. 171, арк. 62

[240] Власноручний підпис М. Підруцького фіолетовим чорнилом.
[241] Частину заголовка *Співробітники театрального му* наведено червоним чорнилом.
[242] У документі *Васильовна*
[243] У документі тут і далі *прибіральн.*
[244] Власноручний підпис В. Ревуцького простим олівцем.
[245] Текст документа написано простим олівцем, сітку таблиці – червоним олівцем.

КОМЕНТАРІ

Документ № 38

…частина музейних приміщень була занята під житло військовими… – на території КПЛ ще до війни розміщувалася військова частина (корп. 10, 30, приміщення у корп. 26 і 41) та форпост (корп. 29). Як виявилося у дні оборони Києва, це була саперна рота (див. док. № 18, с. 205–206 та коментар 8* розділу III).

**…*в XXX-му корпусі Лаври та в "Арсеналі" [...] стались вибухи мін…* – вибухи біля 30-го корпусу (було підірвано підпірну стіну) та у Старому Арсеналі сталися 20 вересня 1941 р. (Київ у дні нацистської навали. За документами радянських спецслужб / Упоряд. Т.В. Вронська, А.В. Кентій та ін. – К. ; Львів, 2003. – С. 205–206; док. № 19, 24, 28).

***…*територія за IX корпусом, VIII корпус..* – за планом 1920–1930-х рр. корпус IX – це нинішній корпус 100, а корпус VIII – нинішні корпуси 8, 9. У тодішньому корпусі 8 розміщувався ЦІМ, а у корпусі 9 – його фонди. Отже, за даними В. Маєвського, були заміновані ЦІМ та плато за муром Лаври напроти корпусу 9 (нині 100).

Документ № 48

4*…*мало місце з 9 корпусом…* – фонди ЦІМ, нині це корпус 100.

Документи № 49, № 50

5*…*одне з фондових приміщень…* – йдеться про корпус колишньої столярної майстерні лаврської друкарні, де перед війною розміщувалися фонди ЦІМ, який мав тоді № 9, після війни – № 8а, нині – № 100 (див. док. № 48 та план КПЛ 1920–1930 рр.).

Документ № 51

6*…*В [19]38 г. большевики засадили его в тюрьму [...] приговорили на 4 года в ссылку…* – М. Чорногубов був заарештований 1 жовтня 1938 р. за обвинуваченням в антирадянській агітації (ст. 54-10 ч. I КК УРСР) і контрреволюційній діяльності (ст. 54-7 КК УРСР). У процесі слідства обвинувачення за ст. 54-7 КК УРСР було знято і 25 березня 1939 р. Київський обласний суд на підставі ст. 54-10 ч. I (антирадянська агітація) присудив йому 4 роки ВТТ. 11 червня 1939 р. на касаційну скаргу засудженого Верховний суд УРСР ухвалив рішення скасувати вирок Київського обласного суду і звільнити М. Чорногубова (ГДА СБУ, спр. 31281-ФП, арк. 6зв.–7, 61, 83, 87).

7*...*многомиллионное собрание...* – скоріше за все, багатотисячне зібрання.

8*...*разрешение передать ценности для хранения в Музей западного искусства...* – М. Чорногубов такий дозвіл, ймовірно, отримав, оскільки 25 вересня 1941 р. він передав на зберігання у Музей західного та східного мистецтва три ікони з Успенського собору КПЛ – храмову чудотворну ікону Успіння Божої Матері, XIV–XV ст., дерево, темпера, розміри: 27,7×39,2; ікону Божої Матері Ігорівської, XII ст. (?), дерево, темпера, розміри: 38,5×28,7; ікону Св. Трійці московської школи, художник Йоахим Григор[ьєв], 1695 р., дерево, темпера, розміри: 26,8×21,6. У листопаді 1942 р. вони були передані Музею російського мистецтва (Каталог произведений Киевского музея русского искусства, утраченных в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. (живопись, графика) / Сост. М.Д. Факторович, Е.И. Ладыженская. – К., 1994. – С. 200; док. № 188, 189).

9*...*вызвал его на допрос арестованных Старовойтов...* – у листопаді 1943 р. жителька Києва Хєнкіна, яка під час окупації Києва 20 червня 1942 р. була заарештована Гестапо за доносом за те, що вона переховувала у себе вдома єврейку, свідчила після визволення міста в НКВС про своє перебування у в'язниці Гестапо по вул. Короленка, 33.

Розповідаючи про своїх співкамерниць, вона назвала сім'ю Старовойтових: матір та двох доньок віком приблизно 18 та 24 років, старшу доньку звали Клава. Всі вони були заарештовані начебто за те, що у них дома збиралися партизани. Крім того, за словами старшої доньки Клави, тут же на Короленка, 33 у чоловічій частині сиділи заарештовані її батько, який до війни і при німцях працював на заводі "Арсенал", та два старших брати (ГДА СБУ, ф. 11, спр. 937, т. 3, арк. 82зв.–83).

Є ще одна згадка про сім'ю Старовойтових. 21 липня 1942 р. Печерська райуправа надала дитячим яслям № 4 право "*…користуватися для потреб ясель безпритульними городами п. Старовойтової та п. Нестеренко (Лавра, Цитадель № 10а), хазяїни яких заарештовані…*" (ДАКО, ф. Р-2361, оп. 1, спр. 17, арк. 232). У березні 1943 р. у процесі ліквідації Печерської райуправи частина її справ передавалася до Ярославської райуправи, серед яких були справи: № 61 "Старовойтова К.Д.", № 65/114 "Старовойтов К.Д." і № 80 "Старовойтова Анастасія Якимівна" (ДАКО, ф. Р-2361, оп. 1, спр. 45, арк. 9–9зв.). Можливо, це та сама сім'я, про яку говорить К. Чорногубова-Яковлєва.

10* *…на утро 21/Х партизаны-бандиты вызвали его стуком в окно из дома, он ушел и погиб…* – за спогадами дружини К. Чорногубової-Яковлевої 1944 р., опублікованими у газеті "Правда Украины", їх було двоє у німецькій формі, прийшли вони під ранок, у хату не заходили. Як згадує колишній житель КПЛ А. Гуржій зі слів К. Чорногубової, – невідомих було троє: двоє в німецькій формі, а третій у цивільному, які зайшли у квартиру пів на другу ночі, розмова велася російською мовою (*Черногубова-Яковлева Е.А.* Правда о смерти Н.Н. Черногубова // Правда Украины. – 21.05.1944. – № 98. – С. 2; опубліковано: *Кабанець Є.П.* Загибель Успенського собору: міфи і дійсність. – К., 2011. – С. 340–345; *Гуржій А.* Прорахунок Чорногубова // Пам'ятки України. – 1989. – № 3. – С. 30–32). У червні 1943 р. тіло М. Чорногубова, застреленого у потилицю, було випадково знайдено під час земляних робіт за мурами Лаври поблизу гаражів. Його поховали 26 червня 1943 р. на Байковому кладовищі з відспівуванням у Троїцькій церкві по вул. Великій Васильківській, 51 (НУС. – К., 25.06.1943. – № 147. – С. 4; НУС. – К., 1.07.1943. – № 152. – С. 4).

11* *…Автомонография Игоря Грабаря. Воспоминания Валерия Брюсова. Мемуары Андрея Белаго… – Грабарь И.Э.* Моя жизнь. Автомонография. – М. ; Л.: Республика, 1937. – С. 252–254, 257–260; *Белый А.* Начало века. – М. ; Л., 1933. – С. 168, 385.

Документ № 52

12* *…перевезти до музеїв на Терещенківській вул.* – йдеться про Музей російського мистецтва (від початку окупації до кінця 1941 р. Картинна галерея) та Музей західного та східного мистецтва. Музей російського мистецтва у листопаді–грудні 1941 р. отримав 400 предметів "безгосподарних художніх речей", зібраних у Маріїнському палаці з приватних помешкань головним чином єврейського населення Києва, розстріляного 29–30 вересня 1941 р. у Бабиному Ярі. У лютому 1942 р. на ці речі було складено список та акт і внесено їх до книги надходжень у музей (ДАКО, ф. Р-4757, оп. 1, спр. 1, арк. 23).

Документ № 53

13* *…Центр[альному] музеї Т.Г. Шевченка закінчується згортання експонатів з метою перевезення музею до іншого приміщення…* – Центральний державний музей Т.Г. Шевченка розміщувався перед війною у Маріїнському палаці по вул. Кірова (нині Грушевського), 8. Звідти у листопаді–грудні 1941 р. музей було перевезено до колишнього Музею Леніна по вул. Володимирській, 57, потім 1942 р. – у Художню школу

по вул. Володимирській, 2 і, нарешті, – у середню школу № 52 по вул. Фундукліївській (нині Богдана Хмельницького), 52, де він розміщувався до 1949 р. У грудні 1941 р. німцями були забрані з музею у тимчасове користування всі стильні меблі – 9 гарнітурів та цінні речі – канделябри, камінний годинник, шовкові завіси, столи червоного дерева та з карельської берези і частина ваз (ЦДАГО України, ф. 166, оп. 3, спр. 199, арк. 31).

[14*]*…вдалося вилучити близько 800 цінних речей…* – 26 жовтня 1941 р. у місцевій газеті про це була надрукована замітка, в якій повідомлялося: "*Інспектура охорони пам'ятників мистецтва та старовини виявила і вилучила для музеїв столиці щось з 700 цікавих і дорогоцінних експонатів. Серед них є багато художніх творів на шклі, порцеляни… 8 зразків графіки … Нарбута. Вилучено також 600 стародавніх книжок (16, 17 та 18 сторіч), виданих французькою, латинською та російською мовами*" ("Пам'ятки старовини" // Українське слово. – 26 жовтня 1941. – Ч. 41. – С. 4).

Документ № 54

[15*]*…Музей українського мистецтва…* – музей мав у своєму складі на 1 жовтня 1941 р. 8 співробітників: директор, завгосп, старший наглядач, 2 двірники і 3 охоронці. Ці посади обіймали ті самі особи, які вказані у переліку (ЦДАМЛМ, ф. 717, оп. 1, спр. 6, арк. 2). Насправді, у музеї працювало більше співробітників, які не отримували заробітну плату. У наказі директора музею від 22 вересня 1941 р. (на підставі наказу Польової комендатури від 21 вересня 1941 р. про вихід на робочі місця) йдеться про більшу кількість співробітників, які стали до роботи у музеї. Так, В. Федоренко очолила відділ народного мистецтва, до відділу прикріплялися в.о. молодшого наукового співробітника Д. Гергель і Н. Волянська; в.о. ст. наукового співробітника Л. Дорошенко завідував(-ла) художньо-промисловим відділом; в.о. ст. наукового співробітника Л. Річицька очолювала художній відділ (згодом відділ малярства), до цього відділу прикріплявся(-лася) в.о. молодшого наукового співробітника Г. Павлик; молодший науковий співробітник Г. Комар відала справами "обліку й охорони фондів", до відділу фондів прикріплявся ст. наглядач М. Мельцер, проф. Б. Жук виконував обов'язки консультанта музею, залишаючись у штаті Театрального музею; бібліотекарка О. Нежива стала завідувати також і коморою, секретарка О. Павлишина стала виконувати ще й обов'язки друкарки, К. Пящинський працював головним бухгалтером; крім них, приступили до роботи названі у даному переліку охоронці, двірники та прибиральниця Л. Штрейляу (ЦДАМЛМ, ф. 717, оп. 1, спр. 1, арк.1; там само, спр. 3, арк. 21).

[16*]*…Данилюк…* – у Музей українського мистецтва 1 листопада 1941 р. був прийнятий на посаду двірника Данилюк Каленик Петрович (ЦДАМЛМ, ф. 717, оп. 1, спр. 1, арк. 4; там само, спр. 3, арк. 14).

[17*]*…Завфондів…* – до війни та на 7 жовтня 1941 р. завідувачем фондів ЦДМШ була Кулішова Марія Андріївна (ЦДАВО України, ф. 166, оп. 11, спр. 491, арк. 8, 10; ДАКО, ф. Р-2356, оп. 6, спр. 173, арк. 3).

[18*]*…Директор…* – перед війною директором Будинку-Музею Т.Г. Шевченка з 1937 р. був Кошовий Іван Трохимович (ЦДАВО України, ф. 166, оп. 11, спр. 467, арк. 49).

[19*]*…Картинна галерея…* – так з початком окупації Києва став називатися Музей російського мистецтва, вірніше, йому було повернуто попередню назву, яка протрималася до кінця 1941 р. З початком 1942 р. Картинна галерея перейшла у відання генерал-комісара Київської генеральної округи зі своєю довоєнною назвою – Музей російського мистецтва (див. док. № 170, 171, 172).

[20*]…*Моргілевський*… – у Софійському заповіднику на той час працювали, крім І. Моргілевського, ще чотири співробітники: двірник-охоронець П. Ємець, двірник-охоронець церкви Спаса на Берестові С. Цибоцький, двірник-охоронець церкви Св. Михаїла Видубицького монастиря С. Денисенко, двірник-охоронець фундаментів Десятинної церкви Денишкевич (ДАКО, ф. Р-2356, оп. 6, спр. 175а, спр. 12).

[21*]…*Кирилівський заповідник*… – фактично у Кирилівському заповіднику працювали на той час всього три співробітники: О. Александров, С. Александрова і двірник-охоронець І. Діденко (ДАКО, ф. Р-2356, оп. 6, спр. 175а, спр. 13).

[22*]…*Повстенко О.І.* ... – в Архітектурному музеї, крім О. Повстенка, працювали ще два співробітники: Н. Орлова і охоронець-двірник П. Ємець (ДАКО, ф. Р-2356, оп. 6, спр. 175а, спр. 14).

[23*]…*Коваль*… – на Базі художніх виставок, крім М. Коваля, на той час працювали ще охоронці М. Іщенко і К. Гарбузюк (ДАКО, ф. Р-2356, оп. 6, спр. 175а, спр. 16).

Документ № 56

[24*]…*я с болью узнала, что погибло и его дело*... – К. Чорногубова мала на увазі вибух Успенського собору (див. також останній абзац), в якому загинули культурні цінності, що там зберігалися, і якими свого часу опікувався М. Чорногубов.

[25*]…*<д-р[а]> Коха*… – мається на увазі капітан др. Ганс Кох, співробітник 2-го відділу (особливих завдань) Абверу, який опікувався українськими питаннями.

[26*]...*что германцы выгнали, что германцы не допустили*... – йдеться, вірогідно, про виселення з території Верхньої Лаври місцевого населення 21–29 жовтня 1941 р., відібрання ключів 18 жовтня 1941 р. у співробітників лаврських музеїв та заборону входу з 19 жовтня 1941 р. до КПЛ без спеціального дозволу (див. док. № 31, 48–50, 60, 61).

[27*]…*Управления*… – мається на увазі Управління КПЛ на чолі з В. Тверським.

Документ № 57

[28*]…*м. Ки[є]ві зорганізовано Український комітет по охороні пам'ятників культури*… – перше засідання Українського комітету охорони пам'яток культури та старовини м. Києва відбулося в суботу 25 жовтня 1941 р. о 14.00 в приміщенні Картинної галереї (до війни і нині Музей російського мистецтва) по вул. Терещенківська, 9. Головою комітету був інспектор з охорони пам'яток культури та старовини археолог І. Іванцов (ДАКО, ф. Р-2356, оп. 6, спр. 180, арк. 31).

Документ № 58

[29*]…*м. Київ, Бульвар Шевченка № 18, відділ культури Міської управи*… – у будинку колишньої 2-ої чоловічої гімназії на бульварі Шевченка, 18, де перед війною був Колгоспний сільськогосподарський технікум, у період нацистської окупації розміщувалися наступні відділи КМУ: культури та освіти (при ньому у жовтні–листопаді 1941 р. діяли Український комітет/Інспектура з охорони пам'яток культури та старовини і секція віросповідань), відділ пропаганди, торгівельний, промисловий, правничий і транспортний відділи. Фінансова частина відділу культури та освіти містилася за адресою вул. Фундукліївська (нині Богдана Хмельницького), 31 (ДАКО, ф. Р-2361, оп. 1, спр. 10, арк. 5–6; там само, оп. 6, спр. 2, арк. 1; Список абонентів Київської міської телефонної сітки АТС за станом на 1/V 1940 року. – К., 1940. – С. 185; *Андрій Черемош*. День у міській управі // Українське слово. – 25 жовтня 1941. – Ч. 40. – С. 4).

Документ № 62

[30*]…*Владимирская 22-а*… – колишній будинок Софійської бурси на території Софійського собору, де до війни містився Київський обласний історичний архів, під час окупації – Головний історичний архів ім. В. Антоновича (з березня 1943 р. Крайовий архів), нині – Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України.

[31*]…*Экономический корпус № 19*… – корпус колишнього готелю для паломників, який містився поряд з Економічними воротами КПЛ, тому інколи зустрічається його назва "корпус Економічного готелю", а справжній Економічний корпус КПЛ мав № 7. Корпус 19 у жовтні 1941 р. був переданий Головному історичному архіву ім. В. Антоновича для концентрації там розпорошених архівних фондів (*Дубик М.* Архіви Києва часів німецької окупації (вересень 1941 – листопад 1943) // Наукові записки. Зб. праць молодих вчених та аспірантів / НАН України, ІУАД ім. М.С. Грушевського. – Т. 2. – К., 1997. – С. 525).

[32*]…*Подвал Присутственных Мест (Владимирская 15)*… – 1-ше допоміжне архівосховище Головного історичного архіву ім. В. Антоновича (нині допоміжне архівосховище Державного архіву Київської області), де зберігалися і зберігаються фонди Київської губернії до 1917 р. (ЦДАВО України, ф. 3806, оп. 1, спр. 44, арк. 6).

[33*]…*Подвал в жилом доме № 47 по Александровской ул. ...* – нині це вул. Грушевського, 47. Тут розміщувалося 3-тє допоміжне архівосховище Головного історичного архіву ім. В.Б. Антоновича (*Дубик М.* Архіви Києва... – С. 526).

[34*]…*Покровская церковь на Подоле (Покровская 2)*… – 4-те допоміжне архівосховище Головного історичного архіву ім. В. Антоновича. Тут зберігалися фонди установ Подільської губернії КОІА (ЦДАВО України, ф. 3806, оп. 1, спр. 44, арк. 8).

[35*]…*Колокольня Лавры (в Лавре)*… – на 1-му і 2-му ярусах Великої лаврської дзвіниці розміщувалися архіви трестів, суду, судової колегії, київських сільських районів і округ за 1922–1935 рр. Київського обласного історичного архіву (див. док. № 180).

[36*]…*Церковь на Экономических Воротах (в Лавре)*… – церква Всіхсвятська, де зберігалися архівні матеріали КОІА, зокрема архів Київської духовної консисторії, метричні книги XVIII–XIX ст., частина архіву Холмської духовної консисторії, архіви церков і монастирів (ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 5, спр. 1, арк. 365–365зв., док. № 180).

[37*]…*Воскресенская церковь (в Лавре)*… – 6-те допоміжне архівосховище Головного історичного архіву ім. В. Антоновича. Тут зберігалися документи радянського періоду, зокрема Виконавчого комітету Київської волості за 1920–1933 рр. Київського обласного історичного архіву (ЦДАВО України, ф. 3806, оп. 1, спр. 44, арк. 8; док. № 180, 182).

[38*]…*Помещение возле Дальних пещер (в Лавре)*… – церква Різдва Пресвятої Богородиці (7-ме допоміжне архівосховище Головного історичного архіву ім. В. Антоновича) та Аннозачатіївська церква на території Дальніх печер (див. док. № 180).

[39*]…*Помещение Военного архива и Фото-кино-архива (в Лавре)*… – корпус 26.

Документ № 63

[40*]…*Всі золоті, срібні та унікальні речі вивезені більшовиками*… – див. коментар 18* розділу III (с. 291).

Документ № 69

[41*]…*в корп[усі] № 9*… – корпус колишньої столярної майстерні лаврської друкарні, в якому розміщувалися перед війною фонди ЦІМ, після війни він мав № 8а, нині це корпус 100 (див. док. № 48 та план КПЛ 1920–1930 рр.).

Документ № 71

[42*]*...завідувач відділу Нумізматики...* – В. Шугаєвський з 1 лютого 1942 р. був звільнений з посади директора ЦІМ і призначений з того ж дня завідувачем відділу нумізматики (наказ № 18/630 від 9 лютого 1942 р. керівника відділу культури та освіти КМУ // ДАКО, ф. Р-2356, оп. 6, спр. 24а, арк. 62).

[43*]*…3-х археологів вищої кваліфікації, командированих з Берліна і Галле у Німеччині…* – маються на увазі німецькі археологи др. Пауль Ґрімм, др. Вернер Гюллє та проф. Рудольф Штампфус (ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 211, арк. 201).

[44*]*…перехід п.п. Яновської і Скобець до Музею українського народного мистецтва […] Ці посади мусять бути залишені в складі Історичного Музею…* – відділ культури та освіти КМУ залишив лише одну посаду завідувача фондів, але Є. Яновська і Л. Скобець перейшли працювати до Музею українського мистецтва з 1 січня 1942 р. (*Станиціна Г.О.* Маловідомі документи в Науковому архіві Інституту археології НАН України // Музейні читання: Матеріали наук. конференції "Ювелірне мистецтво – погляд крізь віки", 15–17 листопада 2010 р. – К., 2011. – С. 33–34; ЦДАМЛМ, ф. 717, оп. 1, спр. 8, арк. 184; ДАКО, ф. Р-4757, оп. 1, спр. 1, арк. 43).

[45*]*…затвердити кошторис Музею на поточні 3 місяці…* – до листа додавався проект кошторису музею з 1 січня по 1 квітня 1942 р. з розрахунку 15-ти штатних одиниць, загальною сумою 8335 крб. (*Станиціна Г.О.* Маловідомі документи... – С. 33–34).

[46*]*…Історичний музей при злитті його з Антирелігійним мав 170 спискових співробітників…* – цифра явно перебільшена, автор склав кількість штатних одиниць, які мали обидва музеї (ЦІМ і ЦАРМ) перед війною.

[47*]*…про виправку кошториса Музею…* – у копію кошторису, яка залишилася у музеї, були внесені правки, ймовірно, на підставі відповіді з КМУ. Згідно з ними штат музею був скорочений до 8 осіб, проте були залишені посади заступника директора/завідувача нумізматичного фонду, завідувача фондів і лаборанта-препаратора. Крім них і директора, у штаті музею були ще затверджені: старший наглядач, завідувач бібліотеки – секретар, завідувач господарства і прибиральниця. Загальна сума затвердженого кошторису склала 5285 крб. (*Станиціна Г.О.* Маловідомі документи... – С. 33–34).

Документ № 72

[48*]*…в помешкання Інституту фольклора…* – Інститут українського фольклору АН УРСР розміщувався у головному будинку Академії по вул. Володимирській, 55. Крім нього тут містилися Інститут зоології з музеєм, Інститут геології з музеєм, лабораторія органічної хімії, а також частково Інститут історії, Інститут мовознавства та Інститут археології, які перемістилися сюди з бульвару Т. Шевченка, 14 після зайняття їхніх приміщень у вересні 1941 р. німецькими військовими (Історія Національної Академії Наук України (1941–1945). – Ч. І: док. і матеріали. – К., 2007. – С. 428, 458).

Документ № 74

[49*]*…Відділ II…* – відділ політики.

[50*]*…в приміщення, що призначила Міська Управа…* – цим приміщенням був 2-й поверх Художньої школи по вул. Володимирській, 2 (див. док. № 76).

[51*]*…на вул. Кірова 14…* – за цією адресою знаходилася Державна обласна бібліотека ім. ВКП(б) (нині Національна парламентська бібліотека України).

VI. ВІДРОДЖЕННЯ РЕЛІГІЙНОГО ЖИТТЯ У КИЄВІ. ВІДНОВЛЕННЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ МОНАСТИРЯ У КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКІЙ ЛАВРІ (1941–1958)

№ 79. Спогади колишнього керівника секції віросповідань Київської міської управи І. Коровицького про відродження церковного життя у Києві у вересні 1941 р. – першій половині 1942 р.

Київ, 22 липня 1942 р.

Відродження Церкви в Україні та Києві

Звільнена в 1941–[19]42 рр. територія України представляла – у церковнім відношенні – дві різні області – східну та західну (Волинь). У східній (Великій) Україні організоване церковне життя за час більшовицького панування було цілковито знищене. Усі єпископи були замучені або заслані, рівно ж[1] як тисячі духовенства та чернецтва.

Залишки духовенства, як і вірних, можна поділити на кілька напрямків.

1. Давня, традиційна слов'янська або "тихоновська" церква*. До неї належить безперечна більшість віруючих. У Києві, на Кловському узвозі ч. 20[,] проживав єдиний із єпископів тієї церкви старенький схимник Антоній Абашидзе – грузин (тепер він мешкає у Лаврі). Але він, хоч мав і має величезний авторитет[,] не міг допомогти у відбудові Церкви, як хворий-паралітик та сх[и]мник[2].

З-поміж київського "слов'янського" духовенства, безперечно[,] найцікавішим був протоієрей [О].[3]Вішняков, проти якого висунено різні обвинувачення[,] й який виїхав з Києва**. З інших священиків цього напрямку належить згадати прот[оієрея] Гроссу, прот[опресвітера] Длугопільського (що потім увійшов у склад Церковної ради, а тепер працює в Св. Троїцькій церкві по вул. В[еликій] Васильківській) та прот[оієрея] Павловського.

Церква ця – континуатор давньої церкви, що була панівна у царській Росії, затримала багато сил й повагу, перетривавши страшні удари з різних боків.

2. Укр[аїнська] Автокефальна Православна Церква (УАПЦ). Тому що суперництво церков[,] слов'янської й автокеф[альної,] творило усі непорозуміння церковного життя в Києві, тут необхідно розглянути постання цієї Церкви й засновки ворожнечі церков:

---

[1] У документі тут і далі *рівно ж* пишеться разом *рівнож*

[2] У документі *схімник*

[3] У документі *М.* Автор помилився, протоієрея Вишнякова звали Олександром.

Іван Іванович Коровицький (1907–1991). Варшава, 1938 р.

1918 р. при соборі св. Софії постала перша "Всеукр[аїнська] Церк[овна] Рада"*** на чолі з архієп[ископом] Олексієм Дородніциним. Ця Рада скликала в Києві на 7.I.[19]18 р. Всеукраїнський Церковний Собор[4*]. 19.I. засідання Собору перервано[5*], а друга його сесія (з 7.VI.) вже мала русофільський характер[6*]. У середині 1918 р. у Києві постає комісія з професорів-академіків та з діячів-автокефалістів на чолі з міністром віросповідань[4] Зіньківським[7*]. У червні 1918 р. делегати комісії були в патр[іарха] Тихона з домаганнями широкої церковної автономії, але без результату.

1.I.1919 р. актом від Директорії УНР проголошено автокефалію Церкви[8*]. На чолі церк[овного] правління стала "Всеукр[аїнська] Вища Цер[ковна] Рада" (до не[ї] м[іж] ін[шим] увійшли прот[оієрей] В. Липківський, єписк[оп] Діонисій Валєдинський).

22–26.V.1921 р. у Києві відбувся єпархіальний з'їзд, що обрав архієпископа Парфенія Левицького митрополитом України[9*] й кількох кандидатів у єпископи. Одначе арх[ієпископ] Парфеній під натиском росіян відійшов, а кандидати не могли, з причини війни, дістатись до Грузії, де мали отримати хіротонію[10*].

Тим часом до Києва приїхав екзарх патріарха (Московського) – Михаїл Єрмаков[11*].

1921 р., на свято Покрови, у Софії зібрався собор духовенства і мирян з 10 єпархій України[12*], але без єпископів. Делегати від Собору кілька разів ходили до єп[ископа] Єрмакова <й єпископів>, але ті відмовились хіротонізувати кандидатів Собору. У відповідь на це Собор поставив єпископат покладанням рук священства й всього Собору[13*]. При цьому Собор висловився, що такий нетрадиційний, революційний акт допущений "тільки в цьому виключному випадкові".

У 1926 [р.] совітська влада зареєструвала статут громад УАПЦ[14*]. У цей приблизно час посилюється акція провокаторських елементів в церкві.

У 1930 році, в зв'язку з процесом "СВУ"[15*][,] скликано надзвичайний Собор УАПЦ й вимушено ухвалу про "самоліквідацію" УАПЦ (29.I.30)[16*].

3. "Синодальна" або обновленчеська Церква, що до неї влилася т.зв. "жива" Церква[17*] – від 1922 р. має свій центр у Харкові. У Києві ця церква не була популярна й в подіях переходової доби[18*] не відіграла ніякої ролі. Один з єпис-

---

[4] Тут і далі у документі *віроісповідань*

копів цієї церкви – Губчук (що за час совєтов читав антирелігійні відчити) пробував вернутися до церк[овної] діяльності (у жовтні 1941 р.), але секція віросповідань[19*] відрадила йому це.

***[5]

Зовсім відмінно представлялася справа в Західній Україні, де більшовики за короткий час свого панування не встигли знищити церковного життя. Там церква, у межах польської держави в р[оці] 1924 отримала автокефалію на підставі Томосу Вселенського Патріарха[20*] (див. збірка архіву[6] ч. 1). Таким чином[,] Правосл[авна] Церква на Волині, Холмщині, Поліссі й Білорусії була зовсім автокефальна, в той час коли питання <самостійності> церкви на сході, поза актом 1919 р., що про нього згадувалося, не було розв'язано[,] й вона фактично була залежна від церк[овного] центру в Москві.

Коли, по німецько-польській війні[21*], більшовики окуп[у]вали[7] Волинь й Полісся, то західньоукраїнська ієрархія була розділена політичним кордоном: У Генеральній Губернії зістався голова Автокефальної Церкви, митроп[олит] Діонисій Валєдинський. Пізніш хіротонізовано там проф[есора] І.І. Огієнка (арх[ієпископа] Іларіона) на кафедру в Холмі, а прот[оієрея] П. Видибіду (архієп[ископа] Палладія) – у єпископа Краківського. Ці три ієрархи далі залишились носіями ідеї автокефалії Укр[аїнської] Церкви й, по звільненні Києва, пробували нав'язати контакт й вплинути на біг церковних подій в столиці.

Управляти Церквою Західної України, що опинилась в межах УССР приїхав, оселившись у Луцьку[,] митрополит Ніколай, екзарх митр[ополита] Сергія. Його юрисдикцію признали більшість єпископів, що лишились на Волині й Поліссі[,] й на[й]старіший серед них архієп[ископ] Алексій (Громадський), що резідував і резідує у Крем'янці[,] й що тепер очолює одну з церковних груп.

Здається, зовсім не визнали митроп[олита] Ніколая архієп[ископ] Александр (у П[і]нську[8]) й єпископ Полікарп (у Луцьку), що тепер очолюють другу з церковних груп[22*].

***

У переходову добу[23*], поза Києвом[,] відбулися важливі церковні події, що мали безпосередній або посередній вплив на церк[овне] життя в Києві.

Відразу по приході німецької влади на Волинь митроп[олит] Діонисій надіслав листи до волинських ієрархів. Проте контакт з митр[ополитом] Діонисієм (т[о] є[сть] з Церквою в Г[енеральній] Г[убернії]) нав'язали лише Полікарп

---

[5] Тут і далі трьома зірочками *** передається риска, проведена посередині аркуша, якою автор позначав закінчення попереднього розділу.

[6] Тут і далі під "збіркою архіву" йдеться про збірку документів Музею-Архіву переходової доби, матеріали якого зберігаються у Державному архіві Київської області (Р-2412). Документи щодо церкви, зібрані Музеєм-архівом переходової доби, знаходяться у 2-му описі, спр. 199.

[7] У документі *окуповали*

[8] У документі тут і далі виправлено без квадратних дужок *Пинськ*

(Луцький) та Александр (Пінський). Інші єпископи на чолі з архієп[ископом] Алексієм (Крем'янецьким) не побажали увійти в перервані більшовицько-польською війною їх службові зносини з своїм митрополитом, вважаючи, що їх підлеглість московському церк[овному] центрові, впроваджена в 1939 р.[,] лишається в силі. Тим самим вони відмовилися від давньої своєї приналежності до Церкви Автокефальної в б[увшій] Польщі. Розбіжність у поглядах все посилювалось, постала полеміка (що лише частинно зафіксована у відписах, що зберігаються в архіві).

Архієп[ископ] Алексій скликав 18.VIII.41 р. Собор єпископів (у Почаєві)[24*], що м[іж] ін[шим] постановив вважати українську Церкву в канонічній зверхності Церкви російської (на широких автономічних правах) та надати архієп[ископу] Алексієві титула митрополита й екзарха всієї України. Кільком єпископам надано різне титулування за назвою їх майбутніх резиденцій в Східній Україні, але з них приїхав в Україну лише один єпископ Пантелеймон (до Києва). Щоправда[,] <пізніше>, архіє[пископ] Алексій (див. "Нове Українське Слово" 15.III.42[25*]) <в зв'язку> з прихильним до нього виступом у радіо митрополита Сергія заявив, що він не вважає митрополита Сергія за свого зверхника.

На Почаївськім Соборі не були присутні архієп[ископи] Александр та Полікарп, що все репрезентували автокефалію української Церкви та зв'язок з митрополитом Діонисієм. Тоді митрополит Діонисій у довгім листі з 13.XI.[19]41 р., ч. 1277[26*][,] вияснив церковно-правний устрій та доручив єписк[опу] (надавши йому титул архієпископа) Полікарпові упорядкувати тут церковні справи "в стислому контакті з Владикою Александром" (див. акти ч. 2[27*]).

Церковний розлам все посилюється (чого доказ чч. 3–4–5[28*] архіву), що непомірно ускладнило упорядк[у]вання[9] церковних справ у Києві. Нарешті, коли листи митрополита Діонисія з 23.X.41 р., 13.XI.41 р. й ін[ші] не вплинули на архієп[ископа] Алексія, то митрополит Діонисій наказом з 24.XII.[19]41 р., 1418[10][,] дав знати архієп[ископу] Полікарпові про призначення цього адміністратором Української Церкви. Таким чином, вже офіційно утворилися два рівнолеглі церковні об'єднання. Це прийняла до відома в березні 1942 р. й світська влада в особі керівника політичного відділу Райхкомісаріату[29*].

В додатку у Києві відбилося, хоч в значно меншій мірі[,] непорозуміння між митр[ополитом] Діонисієм та архієп[ископом] Іларіоном (Огієнком). Архієп[ископ] Іларіон у перші тижні був бажаним кандидатом киян на Київську митрополію. Цього популярного в широких колах ученого-громадянина висуває, як кандидата в Київського митрополита [Х]олмський[11] єпархіальний собор 21–23.X.[19]41 р. (див. акти ч. 6[30*]), Почаївський собор єпископів[31*] (<див.> чч. 7 й 8) й найрізніші особи та групи. Проте почалися непорозуміння між

---

[9] У документі *упорядковання*

[10] Перед числом *1418* закреслено *№*

[11] У документі *Холмський* з маленької літери.

архієп[ископом] Іларіоном та митроп[олитом] Діонисієм[32*]. Архієп[ископ] Іларіон увійшов у контакт з архієп[ископом] Алексієм, що використали деякі особи, щоб підірвати його авторитет серед громадянства Волині. Члени Рівненської церковної ради про своє змінене до архієп[ископа] Іларіона ставлення переказали до Києва, що вплинуло на зміну симпатій до нього. З свого боку, архієп[ископ] Іларіон закидає митроп[олитові] Діонисієві неканонічність поступовання в зв'язку з призначенням архієп[ископа] Полікарпа адміністратором (див. архів чч. 9, 10[33*]).

Тим часом адміністратор увійшов в урядування, видав відозви до вірних (див. архів чч. 11, 12), порозумівся з архієп[ископом] Александром (Пінським) та зміг пізніше конкретно допомогти УАПЦ у Києві. Велику роль тут відіграли церковні ради Волині й найактивніша з них – у Рівному (її діячі: Карнаухів, Кульчинський, Сиротенко й ін.).

***

По звільненню Києва німецькими військами (19 вересня 1941 р.), поруч з іншими ділянками, почало відроджуватись й церковне життя. У той час у Києві не існувала жодна церковна організація (поза 2 церквами – на Подолі <– Микольсько-Набережна> та Байковім кладовищі[34*]). На Кловському узвозі ч. 20 жив схимонах архієпископ Антоній Абашидзе (грузин)[,] старець біля 80 р[оків], паралітик.

Першим організатором церковного життя стала віросповідна секція відділу культури й освіти Міської управи м. Києва (що тоді містилась на Подолі)[35*]. Завідуючим секцією був призначений Іван Коровицький. Завідуючий уложив на письмі короткий огляд положення Церкви в Україні та план її відбудови, схвалений керівником відділу проф. К. Штепою та представниками Церкви. Про важливіші посунення в церковних справах був інформований голова міста проф. Оглоблін. У склад урядовців секції увійшли: проф. Полулях, п. Острицький та секретарка М. Новикова. У перші ж дні нав'язано контакт з церковними діячами церкви УАП, тихоновської, обновленської, штундистами[36*] й магометанами.

Особливу увагу звернено на відкриття закритих більшовиками церков. Притримуючись наміченого плану, секція пильнувала, при розподілі святинь дати первенство священикам українцям, що їх свячення не викликало сумніву. Зовсім не грала тут ролю їх приналежність до УАП, "тихоновської" чи обновл[енської] церков. Церкву на Байковім кладовищі отримав священик УАПЦ, рівно ж, як Андреєвську та на Пріорці[37*]. З інших священиків укр[аїнців] отримали церкви: о. прот[опресвітер] П. Длугопільський, о. <прот[оієрей]> Павловський, о. ігумен Нестор Святогор (що прибув від архієп[ископа] Іларіона з Холма) й ін. Деякі церкви віддано священикам-росіянам, взявши з них приречення, що провадитимуть укр[аїнську] національну працю, виголошуватимуть ц[е]рк-сл[ов'янський] богослужбовий текст з українською, а не російською вимовою та, з часом, коли

отримають українські богослужбові книги, перейдуть на богослуж[бову] українську живу мову (див. спогади п. Рибачука[12]). З'явилось багато б[увших] насельників м[о]настирів[13], як Лаври, Михайлівського, жіночого Покровського й ін. У перші ж тижні відкрито 4 (з-поза місцеви[х][14]) монастирі. Представники монастирів були виразні прихильники церк[овно]-слов'янськ[ої] богослужбової мови. Проте секція вважала, що всі вони мають безперечно право, без огляду на їх національне обличчя, отримати свою обитель.

Відкриття парафій відбувалось звичайно так. До секції з'являлись делегації від б[увших] парафій. Вони заявляли, що мають бажання отримати назад свою святиню (що, звичайно[,] була складом, майстернею, музеєм тощо). Секція проводила огляд стану церкви (не завжди) та давала від себе дозволу ремонтувати будівлю, звертаючись одночасно до Житлової управи з проханням закріпити за парафією будинок (або будинки). Зробивши необхідний ремонт, парафіяни знову приходили до секції з проханням дати священика. У поготівлі[15] такого не бувало, тому парафія сама вишукувала священика, що з ним приходила до секції, де по перевіренні його управнень, отримувала бажаний дозвіл. Хто з священиків не мав на руках необхідних документів, то вистачало 2 письменних свідоцтва про нього авторитетних священиків. Таким чином[,] у Києві за час урядування Ів[ана] Коровицького відкрито 11 (з монаст[и]рськ[ими]) церков[38*].

Секція допомагала <також>, поширюючи свої управнення, упорядкувати ц[е]рк[овне] життя по інших містах і селах (були делегації з Дніпропетровська, Білої Церкви, Чернігова й ін[ших] міст). Кілька десятків священиків делеговано або лише затверджено на села.

Дуже часто секція лише реєструвала факт відкриття церкви, що доконала самостійно парафія без жодного дозволу, використавши прихильно-нейтральне до цього ставлення місцевої, тоді ще військової влади.

***

Проте великий сколих в <релігійно-церковній> площині не йшов тривалим шляхом, бо не було авторитетної вищої церк[овної] влади. Завідуючий секцією у числен[н]их листах й усних повідомленнях домагався якнайшвидшого приїзду архієп[ископа] Полікарпа з Луцька, але безрезультатно. Неприсутність архіпастиря вплинула на зрізниякування церковних груп: української автокефальної (континуатор УАПЦ) та української й російської "тихоновської". Перша група <на чолі з головою Мідяним і секретарем Романенком> почала себе називати то "Тимчасовим церковним міським управлінням"[39*], то "Всеукраїнським управлінням"[,] <то "Всеукраїнською церковною радою"> (у кож-

---

12 *спогади п. Рибачука* – див. док. № 80.

13 У документі тут і далі виправлено без квадратних дужок *манастир*

14 У документі *місцевими*

15 *У поготівлі* – тобто "у наявності".

нім разі проявляла тенденцію стати вищою церковною владою) – друга група цих амбіцій не мала, але визначалась нетолеранційним відношенням до "самосвятів" – себто УАПЦ. Так одна, як і друга група, вирішили посилити свої впливи безпосередньо (поминувши секцію) через представника німецької влади др. Ганса Коха (див. спогади Рибачука[16]), що гальмувало працю секції. По її адресі почулися закиди в протегуванні "слов'янської" церкви на некористь УАПЦ.

Розходження між 2 групами було настільки велике, що перше богослуж[і]ння в Андріївському соборі 8 жовтня 1941 р. духовенство (7 священиків) УАПЦ відправило в позичених від старообрядців ризах, бо "слов'ян[і]сти" відмовили. З свого боку члени УАПЦ називали всіх позосталих в Україні православних "москалями", хоч якнайменше 95% цих "москалів" були українці. Треба було подбати, щоб українці "слов'яністи" мали своє представництво, подібно, як мала його УАПЦ[,] та щоб ці два представництва об'єдналися в одну могутню укр[аїнську] автокефальну церкву. З цією метою в жовтні 1941 р. створено Церковну раду Української "Канонічної" Церкви[40*], на чолі з о. прот[опресвітером] Петром Довгопільським (голова) та п. Миколою Рибачуком (секретар).

Після цього, 17 жовтня [19]41 р. завідуючий секцією скликав у кімнаті секції (що тоді містилась вже на бульварі Шевченка 18) спільну нараду обох рад.

(Перед тим[,] 15.X. відбулись <у будинку Андрі[ї]вського собору>[17] перевибори управи ради УАПЦ. Вибрано: М. Рибачук – голова, п. Руденко – заступник[18] голови, п. Твердохліб – скарбник, о. диякон Чорноморець – секретар, о. П. Касьянчук – член).

На нараді 17 жовтня було присутніх 75 осіб – духовенства і мирян (серед них випадкові представники Житомирщини, Катеринославщини й хтось з Лівобережжя). У своїм рефераті І. Коровицький дав короткий огляд ролі церкви в історії України та підкреслив значення для майбутньої держави мати панівну церкву автокефальну та позбавлену закидів у неканонічності з боку інших вселенських церков. Промова ця викликала гарячі протести з боку членів УАПЦ, що їх було 3/4 з-посеред присутніх (про це широко в спогадах М. Рибачука). По гарячих дебатах постановлено піднесенням рук усіх присутніх об'єднатися. Постановлено створити нову, об'єднану з двох попередніх "Церковну Раду Святої Автокефальної Православної Церкви в Україні".

На другий день[19] (19.X) відбулось перше засідання членів нової управи, де так розподілено обов'язки:

---

[16] *в спогадах Рибачука* – див. тут і далі док. № 80.

[17] У документі тут і далі у різних відмінках *Андрієвський собор*

[18] Перед *заступник* закреслено хвилястою лінією слово *секретар*

[19] Автор помиляється, тут має бути "через день". Порівняй 17 жовтня об'єднані збори, а 19 жовтня 1941 р. перше засідання новообраної президії Церковної ради (див. також док. № 80, с. 426).

1. Почесний голова – протоієрей Леонтій Юнаків (з УАПЦ).

2. Голова – полковник Микола Михайлович Рибачук (з "канонічної" Церкви).

3. 1-й заступник голови – протопресвітер Петро Довгопільський (з "канонічної" Церкви).

4. 2-й заступник голови – п. Пилип Руденко (з УАПЦ).

5. Скарбник[20] – п. Василиск Твердохліб (з УАПЦ).

6. Секретар – диякон Чорноморець (з УАПЦ).

7. Член управи – протоієрей Микола Єфремов (з "канонічної" Церкви).

8. Член управи – протоієрей Феодосій Павловський (з "канонічної" Церкви).

9. Член управи – о. Петро Касьянчук ("УАПЦ").

10. Член управи – п. Федір Коваль ("УАПЦ")[41*].

Зложивши необхідні візити, нова управа приступила до праці.

Церковна рада опрацювала напрямки своєї діяльності (м[іж] ін[шим] щодо організації пастирських та дяківських курсів, поступової українізації церкви, об'єднання всіх вірних в єдиній церковній організації) та, на пропозицію референта віросповідань, за його проектом, поділила свої та секції віросповідань функції. Секція мала затверджувати кандидатів Ради на священнослужителів та полагоджувати всі формальності відкриття церков. Рада ж має дбати про суто внутрішній бік усієї акції відродження церкви.

Проте Церковна рада, що в ній все більший вплив почали брати члени б[увшої] УАП Церкви[,] не дотримувала визначених рамок своєї діяльності, а дехто з членів Ради, як напр[иклад] о. Петро Касьянчук[,] сам призначав священиків на парафії, не подаючи цього <до відома> навіть президії Ради. Помітилась нетолеранція з боку членів б[увшої] УАПЦ, що вимагали (всупереч умові – зачекати до Собору) спільної богослужби священиків обох напрямків (див. спогади М. Рибачука[21]). Секція віросповідувань, в особі її керівника[,] знайшлась у дуже прикрому положенні, бо ставши на ґрунт рівнорядності обох церковних напрямків, викликала з боку гарячих прихильників УАПЦ обвинувачення в "москофільстві". Зокрема гострі напади були на керівника секції за те, що він передав росіянам церкви, хоч це й не відповідало дійсності. І. Коровицького було усунено з його посади 1 листопада 1941 р., а в цей час у Києві з 12 (?) церков – 5 було в руках б[увших] членів УАПЦ (це церкви: Св. Андрея, Св. Покровська на Солом'янці, Св. Вознесенська на Деміївці, Св. Вознесенська на Байковому кладовищі та Св. Покровська на Пріорці) – з позосталих майже всі дали підписку працювати в національно-українському дусі.

Проте[,] це <не> була причина виступів – в дійсності члени Церк[овної] ради з б[увшої] УАП Церкви не х[о]тіли погодитись на рівноправність обох напрямків, бажаючи грати провідну ролю в житті усієї української Церкви.

---

[20] Написано вгорі над закресленим словом *секретар*

[21] *спогади Рибачука* – див. док. № 80.

Їх амбіції трохи заспокоїв лист до церковного правління в Києві від митрополита Діонисія (його текст передрукований в спогадах М. Рибачука[22] <та див. архів ч. 13[42*]>) та факт <недавньої> хіротонії єп[ископа] Іларіона (Івана Огієнка), що з нагоди її річниці Церковна Рада видала відозву[43*].

Це створило піддатний ґрунт для переконання Церк[овної] ради про необхідність звернутись про поміч до канонічної західноукр[аїнської] ієрархії. До єпископа Полікарпа було послано диякона Кузьму Іващенка, що повернувшись до Києва, привіз Церковній раді листи від Владики.

Ще раніш митроп[олит] Діонисій листовно доручив архієп[ископу] Полікарпові (див. архів ч. 14) опікуватися Києвом та особисто побувати в столиці[44*]. Про це звернулися <були> з проханням до митроп[олита] Діонисія голова Церковної ради М. Рибачук та референт секції віросповідань І. Коровицький (текст див. спогади М. Рибачука[23] <та архів ч. 15[45*]>).

Саме тоді, у початку листопада 1941 р. до Києва прибули делегати архієп[ископа] Алексія: прот[оієрей] Юркевич та мир[янин] М. Рудецький. І. Коровицький у довгих з ними розмовах пообіцяв все зробити для зустрічі арх[ієпископа] Алексія, якщо цей останній стане на ґрунт повної автокефалії Церкви. Зложивши візит у Церковній раді[,] делегати від'їхали, заповівши приїзд арх[ієпископа] Алексія.

Всі ці події змусили голову Церк[овної] ради й завідуючого секцією приспішено виїхати на Волинь[46*] з метою побачити[ся] з арх[ієпископом] Полікарпом та церковними чинниками Волині.

Ця подорож відбулася в дуже тривожний час, але принесла наявні результати, бо Церковна рада тісніше зв'язалась з Церковною радою Волині (див. архів ч. 16) та рішуче виступила проти архієп[ископа] Алексія (див. там же). Гострий виступ Церковної ради проти владики Алексія був зв[']язаний з візитою архієп[ископа] Алексія у Києві, де його зустрінули особисті неприємності в зв'язку з вибухами мін біля будинків Софії[47*] та неспівзвучністю з настроями Церковної ради. У своєму листі до Церковної ради м. Рівного Київська церк[овна] рада[48*] грозить піти шляхом неканонічного свячення "за прикладом 1921 року"[49*].

Довгі розмови, проведені М. Рибачуком та І. Коровицьким з архієп[ископом] Алексієм виявили[,] що в праці у Києві треба спертись на легалізованому митр[ополитом] Діонисієм адміністраторові Полікарпові. З тим делегати повернулись. Їх поїздка відбулась у кінці 1941 р.

Надійшов 1942 р., що позначився новими важливими випадками в церковному житті, а саме – приїздом єп[ископа] Пантелеймона (від арх[ієпископа] Алексія), єп[ископів] Ніканора та Ігоря (від архієп[ископа] Полікарпа)[50*], хіротонією нових владик у Києві, поглибленням праці обох церковних напрямків як вширш, так і вглиб та загостренням взаємної ворожнечі.

---

[22] *в спогадах Рибачука* – див. док. № 80.

[23] Так само.

Цей період відходить часово дещо від стисло переходової доби й опрац[ю]-вання[24] його становитиме окремий розділ цієї праці. Сьогодні ще цей період не може бути опрацьований, бо багато процесів стабілізації церковних відношень у Києві саме тепер відбувається.

Тепер ще не ясний поділ територіальних впливів двох напрямків (пор[івняй] у Чернігові резидує єп[ископ] Симон – від архієп[ископа] Алексія, в Умані, Полтаві, Попельні – єпископи[,] прихильники архієп[ископа] Полікарпа).

Римо й Греко-Католицька Церква[25]. Ще в жовтні 1941 р. до секції віросповідань звернувся "представник" р[имо]-кат[олицької] громади з проханням дати йому дозвола на збирання грошей та ремонт р[имо]-кат[олицьких] святинь (по Костельній та В[еликій] Васильківській)[51*]. Пізніш на нього вплинула скарга р[имо]-кат[олицької] громади (500 осіб) з закидом про нечесне оперування грошима. Ініціативу створення р[имо]-кат[олицької] парафії передано дійсним представникам громади, які відкрили каплицю (першу кімнату від входу направо – сам костел за часів влади совєтів був перероблений на бюровий ло[...ць][26]) в костелі по вул. Костельній. Там сходились вірні читати та співати молитви.

У лют[о]м[у][27] (?) 1942 р. до Києва прибув греко-кат[олицький] священик Юрій Процюк, якому секція віроісп[овідань] дозволила зайняти костел. Він запровадив там греко-кат[олицьке] богослуж[і]ння на церк[овно]-слов['янській] з українськи[м] виголошенням мови та українськими проповідями. З браку свого духовника р[имо]-католики ходили на його богослуж[і]ння. Деякий час о. Юрія Процюка заступав о. др. Осип Кладочний, що здобув серед р[имо]-кат[оликів] велику популярність. На богослуж[і]ння приходило й багато православних.

У травні 1942 р. церкву перенесено в круглу залю під банею. У червні, заходом о. Процюка[,] почали поширювати приміщення церкви, усуваючи один поверх, але праця припинилася з причин примусового виїзду о. Процюка у кінці червня. Тепер тут пастиря немає.

У зв'язку з популярністю гр[еко]-кат[олицького] богослуження серед укр[аїнської] православної інтелігенції м. Києва знайшла тут відгук акція митроп[олита] А. Шептицького об'єднання церков. У кінці січня 1942 р. митроп[олит] Шептицький звернувся до православного єпископату з закликом до об'єднання (див. архів ч. 17)[52*]. Єпископат відповів, що погоджується на об'єднання, оскільки воно буде базоване на стані укр[аїнської] церкви з-перед розлому в XVI в.[53*] (див. ч. 18[54*]). Другий лист митр[ополита] Шептицького був зверненням до української інтелігенції (див. ч 19)[55*].

Як на симпатика унії неправдиво вказували на архієп[ископа] Іларіона (Огієнка)[,] проти чого він рішуче запротестував (див. чч. 20 і 21)[56*]. Ці всі

---

[24] У документі *опрацьовання*

[25] Тут і далі виділені курсивом слова у документі підкреслено.

[26] Незрозуміле слово, схоже на *ломець*

[27] У документі *лютім*

листи були у відписах знані киянам[,] й дехто[28] надіслав свої міркування митр[ополиту] А. Шептицькому.

Штундисти[57*] з'явились до секції вже в перші дні її існування й отримали дозвіл організувати свою громад[у][29] та відкрити дім молитви по вул. Фундуклеївській ч. 53. Дім був відкритий у перших числах листопада 1941 р.

Магометани, по довших перешкодах мешканевого характеру, відкрили за підтримкою секції віросповідань свою святиню на Подолі (Нижній Вал)[58*] у кінці жовтня 1941 р.

Церковні бібліотеки, що їх було багато при церквах, монастирях та школах м. Києва не збереглися. Секція бібліотек Міської управи має відомості про збереження бібліотеки Київської духовної академії (міститься тепер як частина Бібліотеки УАН) на Подолі в старім будинку академії. Бібліотека митрополита Флавіана[59*] тепер переховується в Київській міській бібліотеці (вул. Олександрівська) – див. архів ч. 22[60*].

І. Коровицький
Київ, 22.7.[19]42

2523[30]

Оригінал, рукопис (туш).
ДАКО, ф. Р-2412, оп. 2, спр. 199, арк. 33–65

№ 80. Спогади колишнього голови Київської церковної ради М. Рибачука про церковні православні течії у Києві, утворення і діяльність Київської церковної ради у вересні–листопаді 1941 р.

Київ, [після 18 березня 1942 р.]

Микола Рибачук[31]

Відродження церковно-релігійного життя
в звільненому німецьким військом Золотоверхому Києві й області

День звільнення Золотоверхого й вступу до нього лицарської Німецької Армії, в рядах котрої перебували й сини Народу Українського (лише в уніформі німецькій), – був день 19-го вересня 1941-го року.

На дзвіниці Святої Софії, – цього свідка нашої славної минувшини, а зокрема світлих подій 22-го січня 1918-го й 1919 років[61*] – повівали в повітрі два величезних прапори – один червоний зі свастикою, – це прапор Великого Визво-

---

[28] Після слова *дехто* закреслено виділене комами слово *здається*

[29] У документі *громади*

[30] Інвентарний номер, наданий цьому документу в Музеї-Архіві переходової доби. Поставлено на першій сторінці вгорі праворуч коричневим чорнилом (червоне чорнило, розведене з чорним чорнилом).

[31] Написано від руки чорною тушшю вгорі ліворуч.

лителя, а другий – наш національний блакитно-жовтий.

З цією хвилиною, все що так руйнувалось безбожницькою поганською рукою жидо-большовиків, почало "всходити", будитись до життя, а зокрема почала ст[и]хійно[32] відроджуватись наша Свята Православна Церква, організацією котрої занявся відділ релігійних справ при Київській міській[33] управі, на чолі котрої стояв громадянин стольного Києва професор Оглоблін, а на чолі відділу релігійних справ був поставлений прибувший до Києва вслід за німецьким військом громадянин Волині, син православного священика, автор виданої в 1940-му році в Генерал-Губернаторстві (Краків, Українське видавництво) книжечки "Руйновання[34] православних церков на Холмщині й Волині" – магістр теології Коровицький Іван Іванович.

Микола Михайлович Рибачук (1890–1966). Кліфтон (США), початок 1960-х рр.

З невимовною, після 23-х років життя еміграційного на виг[н]анні, радістю ми з дружиною 29-го вересня 1941 року о годині 18-тій прибули до рідного Києва[62*]. Вранці, на другий день, 30-го вересня пішли вклонитися Святій Софії. Тут, в церковній ограді перед Святим Собором, спіткав я групу з 7-ми осіб, по запізнанню з котрими (а були це: священик отець Петро Косьянчук, протодиякон Біденко й громадяни Мідний, Руденко, Твердохліб, Романенко й Шекіта) поінформував їх про стан Православної Церкви на заході й про наших українських владик архієпископів Полікарпа, Іларіона й Пал[л]адія.

1-го жовтня, я довідався, що це була президія "Тимчасового церковного міського управління" (так написано в протоколі організаційних зборів від 29-го вересня 1941-го року за № 1). Ці громадяни були одними з ініціаторів і вірних, що належали до Української Святої Автокефальної Православної Церкви, заснованої митрополитом Василем Липківським. Довідався, що це Тимчасове церковне міське управління (називали вони себе "Київська Церковна Рада"), ані Міською управою, ані німецьким командуванням[35] не затверджене.

---

[32] У документі *стіхійно*

[33] У документі тут і далі слово *міський* у всіх відмінках пишеться як *мійський*

[34] Так у документі.

[35] У документі *Німецьким Командуванням*

30-го вересня в Київській міській управі (містилась на Подолі) випадково зустрів магістра Коровицького Івана (запізнався з ним в Холмі в травні 1941-го року, а їдучи до Києва, не знав, [щ]о[36] він вже тут), від котрого довідався про його працю як керівника відділу віросповідних[37] справ. Він же, магістр Коровицький, запросив мене бути його заступником в відділі віросповідних справ. Остаточної згоди я не дав, заявивши, що ціллю мойого приїзду до Києва є працювати в організації української поліції, але бував в відділі щоденно. Тут я й спіткався з віруючим православним населенням Києва й околиць. Щодня повно делегацій – кожна просить призначити священика, дати дозвіл на відкриття церкви, й всі (підкреслюю всі) просят[ь] українських богослужбових книжок, запевняючи, що служби Божі будут[ь] відправлятись лише в мові українській, бо вони українці. (Належить підкреслити, що майже всі делегації, за малим винятком, говорили по російські). Деякі з делегацій вже приходили з старенькими панотцями (для котрих в великій більшості було цілковито байдужою справою національне відродження народу українського й його національної Православної Церкви), кажучи, що це вже їх настоятелі мають все необхідне до Богослужінь, навіть вже напіввпорядкована церква, лише просят[ь] "офіційного дозволу на відкриття" і українських богослужбових книжок. Приходили ці старенькі панотці й по одному, просячи зареєструвати й дати призначення на "вільну" парафію. Дехто з панотців ще не встиг зареєструватись, як делегати, довідавшись що – священик, вже запрошували його до себе, а в реєстраційній частині особу цю представляли як свойого настоятеля.

Призначаючи[38] на парафії, магістр Коровицький, від всіх панотців вимагав (декілька разів бував при таких розмовах) мови богослужбової української, а коли не вміють, чи не мають требників, то служити по-слов'янськи, а[ле][39] з обов'язковою вимовою українською. Проповіді виголошувати лише мовою українською. Жадних суперечок з боку панотців чи делегацій я не чув.

Бачучи такий великий наплив делегацій й їхню добровільну згоду в імені своїх парафіян щодо мови богослужбової української, раділо серце, бо в цьому я вбачав національне відродження нашої Православної Церкви в Україні.

Були ми з дружиною щасливі, що в цю пору з'явились в цьому національного відродження вірі[40], але з другого боку охоплював нас жах і той смуток, що наші достойні православні українські первоієрархи "заходу" й православні українські церковні діячі (що розпочали розіз[на]вати в цілях інформаційних по звільнених землях українських) абсолютно нічого не приготовили, щоб тут же з першого кроку цей відроджуючийся національний церковний вір підсилити.

---

[36] У документі помилково *до*

[37] У документі тут і далі *віроісповідних*

[38] У документі *Призначуючи*

[39] У документі *акх*

[40] Слово *віра* тут чоловічого роду.

Нема нікого й нічого. (Перед виїздом в Україну про це невідрадне становище, що його я тут зустрів, не раз ми говорили з професором Кульчинським з Кременця. Ця справа професором Кульчинським була навіть порушувана в колі богослов'я в Холмі). Придивляючись до справи, в мене поставало питання, що ж в цій ситуації може робити керівник відділу віросповідних справ, в даному випадкові магістр Коровицький Іван (до речі, ще занятий й своєю партійною справою[63*]) – єдине що, то це "видавати" дозволи на відкриття церков Божих (в більшості випадків населення без жодного дозволу, а то з дозволу місцевої військової німецької влади відкривал[о][41] храми Божі, й лише приходили, й то не всі, щоб зареєструвати вже ставшийся факт), вимагати від священнослужителів щодо мови богослужбової при їх призначенню на парафії ну й впливати, яко влада цивільна, своїм авторитетом.

В організованих, нововідкриваних парафіях служили так, як хто вмів. Тут в тій хвилині бракувало духовного авторитету, себто канонічного православного українського єпископа, котрому б не було б байдужим чи чужим національне відродження рідного українського народу й його національної Церкви, але на превеликий жаль, цього не було.

В відділі віросповідних справ я кілька разів спотикав і декого з членів ще не затвердженого Тимчасового церковного міського управління (називали себе Київська церковна рада). Приходили вони про дозволи на перебрання бувших церков і відновлення в них служб Божих. З мого спостереження, да і від самих членів чув я, що магістр Коровицький, як керівник відділу віросповідних справ, не дуже то спішит[ь] з видачею для них дозволів на перебрання бувших церков. Магістр Коровицький робив це цілком свідомо (лише нікому не оповідав), щоб частину храмів Божих мати можливість передавати священикам українцям рукоположення перед 1920 роком чи прибуваючим з земель Волинських і, таким чином, приготувати "ґрунт" для приїзду преосвященного владики єпископа.

Десь 3-го – 6-го Жовтня (точно не пам'ятаю, бо щоденник цей "пішов" в непокликане місце) в бувшій царській палаті, в котрій приймав прохачів прибувший до Києва представник німецької влади професор Кох, спіткав я:

а) членів не затвердженого Тимчасового церковного міського управління й

б) делегацію православних киян, що називають себе відповідно політичному моментові навіть і українцями, але цілком просякнуті "єдино-неділимчеським духом великої Росії", на чолі з архимандритом Олександром Вишняковим, тим самим Вишняковим, котрий під час облоги лицарським військом німецьким Києва одержав від московського митрополита Сергія з Москви "посланнє"[64*], в котрому великий визволитель народу українського Адольф Гітлер і його армія[42] "предавались прокляттю", а народ український закликався до загального по-

[41] У документі *відкривали*

[42] У документі з великої літери *Великий Визволитель Народу Українського Адольф Гітлер і Його Армія*

встання й т.ін. Це "послання" цей же архимандрит Вишняков запропонував митрофорному протоієреєві Феодосію Павловському (на Подолі) прочитати з церковного амвону народові, але цю ганебну пропозицію протоієрей Павловський відкинув і в церкві не читав, тоді архимандрит Вишняков завіз до настоятеля Байківської цвинтарної церкви[65*], що в той час була чинна, й останній в його (Вишнякова) присутності прочитав народові з церковного амвону.

До складу тієї ж "вишняковської" делегації входив і сьогоднішній голова громадського комітету по будові церкви в Михайлівському монастирі професор Ярецький й ще три особи з професорів і адвокатів Києва.

Професор Кох ці делегації прийняв в свойому приватному помешканні на Львівській вул. (впускав нас український старшина в німецькій уніформі Дмухович). Чого домогались, чи просили ці делегації – не знаю. З розмов з членами цих делегацій довідався, що обидві делегації (оминувши магістра Коровицького як референта віросповідних справ) інформували професора Коха про стан "своїх" церков і просили підтримки, а делегати від Тимчасового церковного міського управління в особах священика Петра Косьянчука й громадянина Руденка вручили професорові Кохові в мові українській книжечку "Як повстала Українська Автокефальна Православна Церква Владики Митрополита Василя Липківського".

Перша служба Божа в соборі святого Андрея Первозванного в Києві

Для православних м[и]рян[43] українців Церкви владики митрополита Василя Липківського відділ віросповідних справ Київської міської управи видав ордер на перебрання для потреб вірних собору Св. Андрея Первозванного.

8-го жовтня о 14-й годині відбулась перша служба Божа – освячення храму й всенощна в сослуженні 7-ми священиків, протодиякона й диякона. Духовенство, з оповідань священика отця Петра Косьянчука, за відсутністю свого облаченія позичило облачення в місцевих старообрядців, бо православні священики рукоположення перед 1920-м роком випозичити облачення відмовились.

Вірних, без огляду на переконання, визнавання тієї чи іншої релігійної течії, була велика кількість. Собор не міг всіх вмістити. Слухали службу Божу й на церковній паперті, але для Києва й такої події, яка відбувалась, ця велика кількість була мізерною.

Я уявляв собі, що принайм[н]і[44] тут буде кільканадцять тисяч (в кожному разі більше, ніж буває в місцевому оперному театрі), але це було лише уявлення моє й мрія, дійсність же була інша.

Про першу службу Божу була написана мною невелика замітка, котрої місцева київська українська газета "Українське слово"[66*] під редакцією головного

[43] У документі *Мірян*

[44] У документі *при наймі*

редактора Рогача (бувший особистий секретар пана Президента Карпатської України Волошина) цієї замітки не вмістила.

Справи канонічності

Наскільки справа канонічності не була порушувана до відкриття собору святого Андрея Первозванного, настільки вона "мало по малу" загострювалась після відкриття.

Зарисовалось три течії:

а) православні вірні українці Церкви владики митрополита Василя Липківського, себто церкви, що була оголошена за часів ще большовицьких автокефальною;

б) православні вірні українці, що стоять на становищі Автокефальної Православної Церкви в Україні – Вселенської, підлеглої Вселенському Царгородському Патріархові, як православні церкви Греції, Румунії, Болгарії й т[а] ін.;

в) православні вірні, що називають себе відповідно до моменту політичного навіть "українцями", але цілком просякнуті єдино-неділимчеським духом великої Росії.

Наскільки течії "а" й "б" знаходили й врешті знайшли пом[і]ж[45] себе спільну мову (постанова Святого Собору Єпископів в Пінську в лютому місяці 1942-го року[67*] й перша архієрейська служба Божа 15-го Березня 1942 року в соборі Св. Андрея Первозванного), настільки течія "в" поставилась й ставиться вороже. (Наслідком цього 18-го Березня 1942-го року в Києві з церковних амвонів деякими священнослужителями відчитано до народу "послание", підписане прибувшим до Києва 1[8][46]-го грудня 1941-го року єпископом Пантелеймоном[68*], родом з землі Галицької).

Наслідком повищого "__"[47] жовтня 1941 року утворилась з груп "б" і "в" церковна організація, котра назвала себе "Київська церковна рада". На голову Церковної ради був обраний протопресвітер Києва отець Петро Довгопільський. Місце генерального секретаря запропоновано було обняти мені.

Таким чином, в Києві поставало дві (а коли приймати під увагу й відділ віросповідних справ при Міській управі, то й три) церковних організацій.

Утворювався ненормальний й шкідливий для української національної, зокрема церковної справи стан, котрий міг би (як в той час ми думали) допровадити Православну Церкву в Україні до розколу, а тому, щоб уникнути цього великого гріха, живими свідками котрого при відродженні Православної Церкви

---

[45] У документі *помеж*

[46] У документі помилково *12* (ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 50, арк. 2).

[47] На підставі цього документа можна стверджувати, що сталося це приблизно 9–14 жовтня 1941 р., – після проведення першого Богослужіння в Андріївському соборі (8 жовтня) та до перевиборів президії "Тимчасового церковного міського управління" (15 жовтня) – див. с. 421–423.

на звільнених українських землях ми були, я того ж дня подав думку керівникові відділу віросповідних справ магістрові Коровицькому Івану, що, поки ще посталі обидві церковні організації не розпочали своєї ширшої діяльності, скликати спільну нараду членів згаданих церковних організацій з метою їх об'єднання. Магістр Коровицький цілковито зі мною погодився й збори призначив на 17-го жовтня 194[1]-го року, 9-та година ранку в залі відділу віросповідних справ.

Збори членів Тимчасового церковного міського управління

Про утворення "Київської церковної ради" й про запропон[у]вання[48] мені місця генерального секретаря, як і про думку й згоду магістра Коровицького скликати спільну нараду, я на другий же день, себто "__" жовтня, повідомив заступника голови президії Тимчасового церковного міського управління священика отця Петра Косьянчука.

На 15-го жовтня 1941-го року, на годину 15-ту в місці осідку церковного міського управління – в будинкові Андрі[ї]вського собору (де зараз улаштована тепла церква) [–] призначені були збори членів управління (називали вони себе від першого дня постання рівно ж "Київська церковна рада"). Для чого в такому разі запротоколовано й підписано, як я вже зазначав на початку "Тимчасове церковне міське управління", справи цієї я не вияснював, але, як з пізнійших розмов і спостережень, ініціатори цієї церковної організації (без застережень свідомі українці, що весь час перебували під владою поганів[-]безбожників) мали, мабуть, на увазі цілковиту організацію Православної Церкви взяти в свої руки.

На збори був запрошений й я. Розглядалось дві справи:

а) перевибори президії в зв'язку з заявою голови президії громадянина Мідного й секретаря громадянина Романенка, що вони надалі своїх обов'язків виконувати не можуть і просят[ь] їх звільнити.

Заяви прийнято й їх звільнено. Священик отець Петро Косьянчук запропонував мою кандидатуру на голову президії. Прийнят[у][49] одноголосно пропозицію я прийняв, а прийняв тому, що тут відроджувалась наша Православна Національна Церква, початок котрої сягає 1917-го року, коли то ми, як ще військові був[шої] Російської армії, висилаючи делегатів на військові з'їзди до Києва, висилали й священиків з уповноваженням (уповноважений пан отець Румунського фронту) "*...домагатись для українського народу окремої, не підлеглої "Святійшому Синодові" Церкви...*"

Заступником моїм обрано громадянина Руденка, скарбником – громадянина Твердохліба, секретарем [–] отця диякона Черноморця й членом [–] священика отця Петра Косьянчука.

б) друга точка була: об'єднані церковні збори, скликані на 17-го жовтня відділом віросповідних справ. Ухвалено: "...взяти якнайактивнішу участь".

---

[48] У документі *запропоновання*

[49] У документі *Прийнято*

Об'єднані збори 17-го жовтня 1941-го року,
скликані керівником відділу віросповідних[50] справ
магістром Коровицьким Іваном

На заповіджений день й годину на збори прибуло 75 представників всіх трьох православних течій Києва. Були (випадково, бо приїхали в справах інформаційних як до центру) представники Катеринославщини, Лівобережжя й області Житомирської. З'явився рівно ж згаданий мною на початку й архімандрит Олександер Вишняков, як представник вже згаданої мною течії. Прибуло багато усіяного білою сивиною духовенства.

О 10-й годині керівник відділу віросповідних справ магістр Коровицький Іван молитвою (прочитано представником Церкви владики митрополита Василя Липківського мовою українською, бо решта присутніх мовою українською молитв не знал[а][51]) відчинив збори, взявши собі вступне інформаційне слово.

Дійшовши до справи "канонічности", магістр Коровицький ужив слова "самосвяти" не з ціллю[52] образи кого[-]небудь з присутніх (підкреслюю це з цілою відповідальністю), сказавши, що "*...дехто називає Православну Церкву митрополита Липківського неканонічною, а її священнослужителів самосвятами...*" На цьому міс[ц]і[53] представники цієї течії підняли великий шум, перервали магістрові Коровицькому дальше інформаційне слово і зажадали, щоб він, Коровицький, залишив місце голови зборів. На "щастя" в цей момент зайшов в німецькій уніформі до[к]тор[54] Андрусяк (родом з землі Галицької), котрий промовив до присутніх, закликаючи всіх до спокою.

На одноголосну пропозицію присутніх я обняв головування зборами, запросивши на секретаря громадянина Руденка. В свойому вступному слові, я просив присутніх сохранити велику повагу до церковної події, що відбувається в цю хвилину, пошану брат до брата й дати можливість кожному вільно виповісти перед присутніми свою думку й побажання, рівночасно запросив магістра Коровицького заняти місце при президіальному столі й докінчити вступне інформаційне слово.

По заняттю місця магістр Коровицький, докінчуючи перерване вступне слово, зазначив, що коли б при об'єднанні й виникли б деякі, так би мовити, перешкоди, то вир[і]шення[55] їх відложити до Всеукраїнського Церковного Собору, що повинен складатись з первоієрархів, священнослужителів і мирян православної церкви в Україні, а[бо,][56] з огляду на військові події, до першого Святого

---

[50] У документі тут і далі у різних відмінках *віроісповідних, віроісповідань*
[51] У документі *не знали*
[52] У документі *цільо*
[53] У документі *місті*
[54] У документі *дохтор*
[55] У документі *виришення*
[56] У документі *альбе*

Собору Єпископів на звільнених землях України, але великої події "об'єднання" доконати сьогодні.

Присутні одноголосно виповілись "*...не допустити до розколу в Православній церкві на визволених українських землях і прийти до згоди, братерства, любові й повного об'єднання*". Представники течії Церкви владики митрополита Василя Липківського додали: "*...Святої Автокефальної Православної Церкви в Україні...*", що рівно ж всіма присутніми було прийнято без застережень. Митрофорний протоієрей отець Леонтій Юнаків ще додав і "*...Соборноправної...*", проти цього додатку були виповідження з боку інших течій, "*...що коли в Символі віри є речення "Соборну й Апостольську Церкву", то слово "Соборноправна" додавати не потрібно*".

Представники течії Церкви владики митрополита Липківського враз з митрофорним протоієреєм отцем Леонтієм Юнаківом в своїх доповідях виповідали, кожен зокрема, про незадоволення працею магістра Коровицького як керівника відділу віросповідних справ, вбачаючи в його уряд[у]ван[н]і[57] "*...скрите вороже ставлення до представників і вимог Церкви владики митрополита Василя Липківського в той час, як для <інших> течій стверджено ставлення цілком прихильне*". Це прихильне ставлення стверджено по їх словам на передачі для "них" багатьох церков і монастирів Києва.

На знак об'єднання всі присутні (крім архімандрита Вишнякова) підняли праву руку.

Архімандрит Вишняков[,] побачивши, що він лишився один, звернувся до мене, як до голови зборів, просячи деякого "вияснення" в справі об'єднання, бо він не все зрозумів (до речі, архімандрит Вишняков рівно ж намагався говорити по-українськ[и]). Одержавши від мене відповіді на всі запитання, архімандрит Вишняков рівно ж "приєднався" до об'єднання й підніс праву руку.

Збори одноголосно погодились, щоб до осіб, котрі входили до президії "Тимчасового церковного міського управління", ще додати кілька осіб з інших (вже бувших) течій. Одноголосно прийняті зістали: протопресвітер Києва отець Петро Довгопільський, протопресвітер Києва отець Микола Єфремович, митрофорний протоієрей отець Феодосій Павловський.

Відчитанням молитви (в мові українській) закінчились перші <збори представників православних>[58] громадян Києва й згаданих мною представників <областей>, що всією душ[е]ю прагнули до повного об'єднання, щоб лише не вносити розколу. (Ворогів народу українського під увагу на цьому місці не беремо).

Таким чином, 17-го жовтня 1941-го року в Києві сталась велика подія в житті церковному, зроблено перший крок до об'єднання, що його так не бажали вороги нашого побожного народу українського, – утворилась перша об'єднана "Церковна

---

[57] У документі *урядовані*

[58] Машинописна вставка над двома задрукованими словами.

рада Святої Автокефальної Православної Церкви в Україні", а закінчили своє існування вже згадані попередньо дві окремі братні церковні організації.

19-го Жовтня 1941-го року відбулось перше засідання <членів> нової президії. Засідання відкрив голова Церковної ради – я. Після обговорень, обов'язки роспреділено:

1. Почесний голова Церковної ради митрофорний протоієрей отець Леонтій Юнаків, був[ший] член і голова Всеукраїнської церковної ради за часів жидо-большовиків. Про протоієрея отця Юнаківа, як потім довідався, згадує в своїх (ще не оголошених) вспоминах владика митрополит Василь Липківський[69*].

2. Голова Церковної ради – полковник Української армії, голова [В]ійськової української ради[59] з перших часів боротьби (1917-го року), член Кирило-Методієвського братства з перших років визвольної боротьби за незалежну Національну Церкву Українську – Рибачук Микола Михайлович.

3. 1-й заступник голови Церковної ради, був[ший] член Всеукраїнської церковної ради в 1918-му році – протопресвітер Києва отець Петро Довгопільський.

4. 2-й заступник голови Церковної ради, був[ший] член Всеукраїнської церковної ради, Церкви владики митрополита Василя Липківського – громадянин Руденко Пилип.

5. Скарбни[к] – був[ший] член Всеукраїнської церковної ради за часів панування жидо-большовиків – громадянин Твердохліб Василиск.

6. Секретар – був[ший] член Всеукраїнської церковної ради за часів панування жидо-большовиків – отець диякон Черноморець. (Один з найближчих співробітників владики митрополита Василя Липківського).

7. Член президії Церковної ради – протопресвітер Києва отець Єфремов Микола.

8. Член президії Церковної ради – митрофорний протоієрей, був[ший] благочинний міста Києва отець Феодосій Павловський.

9. Член президії Церковної ради – священик отець Петро Косьянчук, був-[ший] член Всеукраїнської церковної ради.

10. На внесок священика отця Петра Косьянчука й за його рекомендацією (на об'єднаних зборах обраний не був) зістав 4-м членом президії Церковної ради громадянин Федір Коваль.

Зі слів гром[адянина] Федіра Коваля, він відбував кару на засланні, як член організації "СВУ"[70*].

Делегація президії Церковної ради в особах: полковника Рибачука Миколи, протопресвітера отця Петра Довгопільського, громадянина Руденка Пилипа, митрофорного протоієрея Феодосія Павловського, священика Петра Косьянчука, громадянина Твердохліба в раз з керівником відділу віросповідних справ магістром Коровицьким Іваном 20-го Жовтня була в був[шій] царській палаті з віз[и]-

---

[59] У документі *військової Української Ради*

тою[60] у представника німецької влади професора Коха (несподівано виїхав з Києва, чого делегація не знала). Магістр Коровицький залишив писану картку.

Наступного дня ця ж делегація зложила віз[и]ти й повідомила про своє обрання, як й приступлення до праці, голову Київської міської управи пана професора Оглобліна, від котрого одержано запевнення в повній підтримці й допомозі в мірі його (професора Оглобліна) сил в розпочатій нами церковній праці. Заступникові пана голови міста Волкановичеві. Другий же заступник пана голови Багазій віз[и]ту не прийняв, передавши через свою секретарку, що "занятий".

Зложивши віз[и]ти й повідомивши про своє обрання, президія зі святою молитвою приступила до тяжкої й відповідальної праці в цей бурхливий час з твердою вірою, що після 23-х річного нечуваного в світі поганського, безбожницького поневолення розп[о]чнеться[61] розквіт нашої Православної Церкви в Україні з рідною, вже своєю ідеологією, традиціями, формою й способом управління, опертого на святих канонах і церковному праві, бо власне цього Всеукраїнська церковна рада в Києві перед своїми тоді в 1920–21 рр. у московських владик заходами про відновлення своєї рідної української ієрархії добивалась[62]. Рівно ж і уряд український за час свойого, хоч короткого існування, намагався на тих саме засадах відродити свою національну канонічну Православну Церкву.

Відмова української місцевої газети "Українське слово" вмістити замітку про утворення Церковної ради

Про утворення об'єднаної Церковної ради Святої Автокефальної Православної Церкви в Україні я особисто передав замітку на другий же день вранці кореспондентові київської української газети "Українське слово" Гладкому.

"Українське слово", що виходило під редакцією головного редактора (вже на цих сторінках згадуваного) Рогача, замітки не вмістило.

Програма праці утвореної Церковної ради

1. Не допустити до розколу. Якнайскорше довести до канонічного об'єднання, священнослужителів Церкви митрополита Василя Липківського прийняти в їх сущім сані.

2. Приготовити до приїзду до Києва преосвященного владики[71*] апарат церковного управління.

3. Вжити всіх заходів щодо приїзду до Києва преосвященного владики.

4. Стояти на сторожі автокефалії Православної Церкви в Україні.

5. Організація церковного життя як в Києві, так і на провінції.

---

[60] У документі тут і далі (в різних відмінках) *візітою*

[61] У документі *розпічнеться*

[62] Останнє підрядне речення досить неузгоджене, пропонуємо наступний можливий варіант його прочитання: *бо власне цього Всеукраїнська церковна рада в Києві [тоді в 1920–21 рр. у московських владик своїми] заходами про відновлення своєї рідної української ієрархії добивалась*

6. Нав'язати зв'язок з вже існуючими церковними організаціями областей України.

7. Парафії обсаджувати національно свідомим духовенством. Для національно несвідомого духовенства, з дозволу влади німецької, улашт[у]вати[63] позаочні курси українознавства.

8. З огляду на сильне зденаціоналізовання нашого народу чужою довгою неволею, стопневе[64], в спосіб тактовний, підготовивши відповідно парафіян (де можуть, то відразу), переходити на українську богослужбову мову.

9. Організація пастирських і дяківських курсів.

10. Організація єпархіального свічного заводу й взагалі церковного постачання.

11. Видавання друкованого церковного органу.

12. Працювати в повному контакті з німецькою владою й обласними управами України.

Праця Церковної ради

На першому засіданні президії Церковної ради був запрошений й керівник відділу віросповідних справ Київської міської управи магістр Коровицький Іван, з котрим протокулярно було розмежовано компетенції праці Церковної ради й відділу віросповідних справ.

Одну з головних справ, справу призначення священнослужителів, відділ віросповідних справ залишив за собою, однак президія Церковної ради цього не дотримувалась і всіх священнослужителів, що до неї звертались, призначувала на парафії.

Звертались священнослужителі всіх трьох течій. Як в відділі віросповідних справ, так і тут кожен просив продати українських богослужбових книжок і інших церковних р[е]чей, необхідних для богослужень, а всього цього не було.

При організації православних парафій й призначенні священнослужителів Церковна рада брала під увагу, щоб священнослужителі, проповідуючи з церковного амвону Слово Боже, своїм духовним авторитетом в щоденному житті запобігали всяким провокаційним чуткам, розсіюваним ворогами народу українського й наших визволителів, а цим самим допомогти відповідним чинникам влади ц[и]вільної[65] якнайскорше наладнати зруйноване життя господарче краю й, таким чином, віддячити за наше від поганів звільнення, а разом з тим, як не на фронті бойовому, то на фронті господарчому стати в ряди народів Європи в боротьбі за краще майбутнє.

При Церковній раді під головуванням 1-го заступника голови, протопресвітера о. Петра Довгопільського, була утворена комісія для розгляду анкет і прохань зареєстрованих священнослужителів.

---

[63] У документі *улаштовати*

[64] Так у документі.

[65] У документі *цівільної*

В зденаціоналізованих жидо-большовиками масах народу не лише киян, але й провінції, мало по малу зачало поширюватись, що священнослужителі Церкви митрополита Василя Липківського не канонічні, називано їх "липківцями", "самосвятами". Під впливом цих агітацій з'являлись вже навіть в деяких парафіях вимоги до своїх священиків службу Божу відправляти по-слов'янськи, "шукали" слов'янських священиків, котрих ніколи довго шукати не приходилось, бо коли його не було вже в "цьому" селі, то принайм[н]і він вже ч[е]кав[66] в першому найближчому районі.

Кілька прикладів:

I. В Борисполі служба Божа ро[з]почалась[67] українською мовою священиком Церкви митрополита Василя Липківського. З приводу цього почався заколот, а тому вкрочив[68] місцевий німецький комендант і наказав перепровадити опрос населення, хто на якій мові бажає слухати слово Боже.

Районова управа Бориспольського району пише: "*...Зв'яжіться з Церковним Комітетом в справі виділення 20–30 чоловік для проведення опросу населення містечка Борисполя, на якій мові віруючі бажають слухати слово Боже. 19/XI-41 р. Підпис...*"[69]

В[и]ділений[70] комітет після перепровадження опросу складає до німецького коменданта доповідну записку такого змісту: "*..До Місцевого Коменданта. Згідно Вашого ро[з]порядження Українською релігійною громадою проведений перепис віруючого православного населення містечка Борисполя (постійних мешканців), що бажає слухати Службу Божу на Українській мові. Результати перепису слідуючі:*

1. Всього дорослого населення в Борисполі від 16-ти років .....5455 душ, в т[ому] ч[ислі] віруючих православних ..... 4380 [душ][71]

2. Вже зареєстровано по стану на 27/XI-41 р. віруючих православних, що бажають Службу Божу слухати на Українській мові .....2962 душ[72] *або 58% до загальної кількості дорослого населення, або віруючих православних 70%.*

Регістрація продовжується.

---

66 У документі *чикав*

67 У документі тут і далі (вже без коментарів) префікс *роз* пишеться як *рос – роспочалась*

68 Так у документі.

69 Цитата зі службової записки заступника голови управи Бориспільського району Логвина від 19 листопада 1941 р. (ДАКО, ф. Р-2412, оп. 2, спр. 199, арк. 121).

70 У документі *Віділений*

71 У документі замість слова душ стоять подвійні лапки " як знак тотожності, а у рукописному оригіналі, який передруковано у даному документі, слово душ взагалі відсутнє (ДАКО, ф. Р-2412, оп. 2, спр. 199, арк. 124–125).

72 Див. "Реєстр списків віруючих і постійних мешканців містечка Борисполя, що бажають слухати службу Божу на українській мові від 16 років" від 27 листопада 1941 р., в якому значиться 2962 віруючих (ДАКО, ф. Р-2412, оп. 2, спр. 199, арк. 123).

3. Представники Слов'янської релігійної громади при проведенні перепису вдалися до обдурювання віруючих. Вони зовсім обійшли питання про мову, на якій повинна правитись Служба Божа, Українська чи Слов'янська, а обходячи селянські хати, ставили питання: Чи вірує в Бога або чи за Українську Апостольську Церкву Ви? І на цій підставі записували людей до Слов'янської релігійної громади. Так що, списки слов'янської релігійної громади <(Церковна рада цих списків не мала)>[73] *треба ще перевірити. Ми певні, що ще значна частина людей тих, які шляхом обдурювання попали до списків слов'ян, після відповідного пояснення також будуть бажать слухати Службу Божу на Українській мові.*

4. Враховуючи все вище сказане, можна вважати, що із віруючого православного дорослого населення не менше 90% хоче Службу Божу слухати на Українській мові. Отже, просимо пана Коменданта церкву закріпити за Українською православною релігійною громадою..."[74]

Місцевий німецький комендант на це відповів:

"*...До Української Управи м. Борисполя. Наказ.*

1. Церквою[72*] *користуються обидві громади однаково.*

2. Кожну неділю предоставляється поперемінно [для] кожної громади для користування. 30-го ноября користується церквою старо-слов'янська церква.

3. Надіїмось, що обидві громади будуть жити мирно.

4. На церкві вивісить об'яву довжиною 100 см і висотою 50 см з українським кольором і українським текстом: "Ця церква належить для користування поперемінного щонеділі для старо-слов'янської і української церкви". Хай буде тихо в Божому храмі, українці.

5. Цю об'яву вивісить на церкві 29.XI у суботу україн[ською] управою. Печатка місцевої комендатури. Підпис коменданта..."[75]

II. Висланий для організації церковно-релігійного життя на районах митрофорний протоієрей о. Іван Потапенко (рукоположення перед 1920-м роком) привіз Церковній раді посвідчення такого змісту: "*...Комендатура Шепеличської волости на Київщині. 11.XII.41. 149-й номер. До Київської Церковної Ради. Посвідчення. Дано це Благочинному Києво-Бучанського району Митрофорному Протоієрею о. Івану [Никифоровичу]*[76] *Потапенко про те, що він провів церковно-організаційну роботу на терені Ново-Шепелицького району, а саме: совершав урочисте освячення двох храмів у с.с. Нові Шепеличі та Старі Шепеличі*[73*]*, був присутнім на з'їзді патріаршої орієнтації*[77] *в с. В[еликому] Корогоді, котра орга-*

---

[73] Вставка у круглих дужках автора спогадів М. Рибачука.

[74] Документ цитується М. Рибачуком з несуттєвими правками за рукописним оригіналом, написаним між 27 і 29 листопада 1941 р. (ДАКО, ф. Р-2412, оп. 2, спр. 199, арк. 124–125).

[75] Те саме (там само, арк. 122).

[76] В рукописному оригіналі, який цитує тут М. Рибачук, вказано повністю ім'я та по-батькові протоієрея І. Потапенка (ДАКО, ф. Р-2412, оп. 2, спр. 199, арк. 106–106зв.).

[77] Слово *орієнтації* в оригіналі, що цитується, можна прочитати як *організації* (там само).

нізовується на терені Н[ово-]Шепелицького, Чорнобильського та Хабінського районів без відому Київських державних та церковних установ з ініціативи настоятеля с. Мартиновичі п. о. Дроб[л]ицького [Н.][78][,] встановив зв'язки з парафіями Н[ово-]Шепелицького району[,] в котрих не має священиків[,] і в своїх промовах з'ясував віруючій людности про стан церковного життя на Вкраїні, що підписами та печаткою й стверджується. Комендант Н[ово-]Шепелицького району (підпис). Секретар (підпис). Міс[це][79] печатки..."[80]

III. В справозданії до Церковної ради диякон святошинської церкви[74*] о. Карпан Мирон (рукоположення Церкви митрополита Василя Липківського) з дня 14-го грудня 1941 р. пише: "*...Для цієї мети я просив церковну общину організувати мені співців, котрі раніше співали в Церкві, щоб зробити з ними співанку на Українській мові, но церковна община цього зробити не хотіла, а коли я служив, то старі співці вриваються на клирос[81] і починають співати по слов'янські, й управляють всі, хто як і що знає...*"[82]

IV. На Пріорку[75*] (Куренівка) був Церковною радою призначений священик отець Іван Прохорчук (рукоположення Церкви митрополита Василя Липківського). Після недовгого часу Церковна рада одержала від парафіян Пріорської православної громади заяву такого змісту: "*...Чим дальше, то положення церкви все гіршає й гіршає, люде зовсім відхилились від церкви і не вчащають на Богослуження... Щиро просимо забрати від нас п. о. Прохорчука на иншу парафію, а нам призначити Настоятелем священика Тимофія Коваля, котрого ми чекали уже два місяці, як рекомендованого нашим б[увшим] настоятелем Владикою Леонтієм... Хочемо молитись на нашій рідній мові...*"[83] Підписали голова общини Бабченко, члени: Чорний М., Мостопалов Г., Дорошенко, Кондратенко.

V. Член президії Церковної ради священик Петро Косьянчук (рукоположення Церкви митрополита Василя Липківського) без згоди моєї, як голови Церковної ради, призначав священиків на парафії (про призначених не подавав до відома президії Церк[овної] ради під час засідань, що відбувались, як я вже

---

[78] У рукописному оригіналі *Дроблицького Н.* (ДАКО, ф. Р-2412, оп. 2, спр. 199, арк. 106–106зв.), а у документі, що публікуємо, *Дробмицького*

[79] У документі *місто*

[80] Процитований М. Рибачуком документ звірено і виправлено упорядниками за рукописним оригіналом (ДАКО, ф. Р-2412, оп. 2, спр. 199, арк. 106–106зв.).

[81] В рукописному оригіналі, який цитує тут М. Рибачук, *крилос* (див. виноску 82).

[82] Лист диякона Карпана Мирона Терентійовича від 14 грудня 1941 р. до Церковної ради про відновлення церкви у с. Біличі на чолі зі священиком о. Феофаном Сторожуком, в якій службу Божу слухала й святошинська православна громада (ДАКО, ф. Р-2412, оп. 2, спр. 199, арк. 107–108зв.).

[83] Фрагмент документа (дату, крім року – 1941 р., не вказано) з несуттєвими правками цитується М. Рибачуком за рукописним оригіналом (ДАКО, ф. Р-2412, оп. 2, спр. 199, арк. 103–103зв.).

зазначив[,] кожного вівт[о]рка[84] й п'ятниці). Деяка кількість призначена, що цілком не відповідала своєму призначенню. З приводу цього в своєму справозданії повернувш[и]йся[85] з об'їзду Васильківської округи священик (командірований був Ц[ерковною] р[адою]) Кирило Смоляков пише[:] "*...Багато шкоди приносить і сама україн[ська] Ц[ерковна] р[ада,] призначаючи не провірених на ділі і на практиці священнослужителів на приходи, яких вона не знає, і про яких вона навіть уявлення собі не має...*"

VI. Тут, в Києві, члени Ц[ерковної] р[ади] (вірні Церкви митрополита Василя Липківського), особливо Руденко, Коваль, Твердохліб, диякон Черноморець і священик Петро Косьянчук, вимагали від священиків (рукоположення перед 1920 роком), членів президії Церковної ради, спільного соборного служ[і]ння в Андрі[ї]вському соборі і по черзі во всіх вже відкритих храмах Божих.

В Києві з кінцем жовтня й на початку листопада 1941 року було вже чинних щось біля 20-ти церков[76*], з котрих біля 11-ти було заре[єст]ровано[86] в Церковній раді, решта в відділі віросповідних справ Міської управи.

Заре[єст]ровані в Церковній раді храми Божі, в котрих священнослужителі <*були*>[87] Церкви митрополита Василя Липківського:

1. Свято-Андрі[ї]вський собор.
2. Свято-Покровська церква на Соломенці.
3. Свято-Вознесенська церква на Деміївці.
4. Свято-Вознесенська церква на Байковому цвинтарі.
5. Свято-Покровська церква (пріорська-куренівська).

Священнослужителі рукоположення перед 1920-м роком:

1. Свято-Троїцька церква на В[еликій] Васильківській вул.
2. Набережно-Миколаєвська церква на Подолі.
3. Притиско-Миколаєвська церква на Подолі.
4. Свято-Вознесенська церква на Подолі.
5. Флоровський жіночий монастир на Подолі.
6. На превеликий жаль, не пам'ятаю.

Для "внутрішнього спокою" в Свято-Андрі[ї]вському соборі кілька соборних служб відбулось, а настоятель Св[ято-]Троїцької церкви на В[еликій] Васильківській вул., протопресвітер отець Петро Довгопільський на "домагання" президії Церковної ради навіть погодився прийняти до себе протодиякона Голованя В.Ю. (рукоположення Церкви митрополита Василя Липківського).

Соборних служб в інших храмах, як це проект[у]валось[88], не відбулось.

---

[84] У документі *вівтірка*

[85] У документі *повернувшійся*

[86] У документі тут і далі у різних варіаціях *зарегістрировано*

[87] Вставка над рядком від руки темно-фіолетовим чорнилом.

[88] У документі *проектовалось*

VII. У секретаря президії Церковної ради диякона Черноморця виникла думка й бажання ходити до Св[ято-]Троїцької церкви на В[еликій] Васильківській вул. й в урочисті дні, з церковного амвону виголошувати проповіді, бо, мовляв, що у настоятеля церкви протопресвітера отця Петра Довгопільського (він же 1-й заступник голови Церковної ради) з українізацією церкви "не все гаразд і служби відправляються в мові слов'янській з поминанням на "Великому Вході" московського митрополита Сергія".

Нікому не заповідавши, особисто одної неділі був присутнім на Божественій Літургії, котру совершав отець протопресвітер Петро Довгопільський, – ствердив, нічого подібного. Мова частинно слов'янська з вимовою українською, а деякі возгласи мовою українською. Про все це мною була зроблена на першому черговому засіданні Церковної ради доповідь, і думка отця диякона Черноморця із-за протестів в дійсність не перепроваджена.

* * *

Отже, справа канонічності на порядку денному ставала все гостріше й гостріше. Приїзд православного владики єпископа до Києва був невідкладний, тим більше, що священнослужителі й вірні Церкви митрополита Василя Липківського до українських владик Вселенської Православної Церкви ставились з великою пошаною, а в церквах оголошували одержані від них, владик, послання й імена їх достойно поминали за богослужбами.

З цим, надзвичай делікатним питанням, щоб, борони Боже, нікого не образити, необхідно було спішити ще й тому, що з поміж членів президії Церковної ради (що належали до Церкви митрополита Василя Липківського) з'являлись вже тихі голоси "*...нам лишається зачекати зголошення наших єпископів, якщо хто з них лишився в живих, або піти шляхом соборного обрання за прикладом 1921-го року...*". Ця думка [3]0-го[89] грудня 1941-го року під № 385[77*] офіційно зістала вписана до актів Ради під головуванням громадянина Пилипа Руденка й секретаря Романа Мельниченка[x)].

[x)] Роман Мельниченко, вже як "керуючий справами Церковної ради"[,] з датою [3]0[90].XII.–1941 р.[78*] стверджує своїм підписом і приложенням церковної печатки копію неіснуючого (чи написаного без мойого, як голови Церковної ради відома) акту "...17.X.41 року Божого"[79*] (про це на окремому місці).

Духовний зв'язок з православними владиками єпископами Православної Вселенської Церкви

22-го жовтня 1941-го року президія Церковної ради в Києві одержала від голови Святої Автокефальної Православної Церкви в Генерал-Губернаторстві блаженійшого Діонисія митрополита Варшавського привітне послання:

[89] У документі помилково *20-го* (див. коментарі 48*, 77* цього розділу).

[90] У документі помилково *20* (див. коментар 78* цього розділу).

"...Смиренний Діонисій, з ласки Божої Митрополит Варшавський, до Архипастирів, Пастирів і Вірних Дітей Святої Православної Церкви в Україні.

Улюблені в Христі Браття мої! Довгі роки всі Ми, що перебували за межами Батьківщини нашої, з великою скорботою ловили скупі вісті про Вас, що лишилися "на нашій, не своїй землі". Ваші терпіння були нашими терпіннями, а Ваша стійкість давала і нам сил перетривати й наші, багато лекші турботи.

Щоденно єдналися ми з Вами у молитві, повсякчасно вірили, що надійде день привернення нашої спільноти, день, коли пробуджені дзвони великих святинь наших у Києві та Почаєві воздадуть хвалу Всевишньому за терпіння, що їх перебув вірний народ, за мудрість, що здобув він у тяжких спокусах, за невисловну радість переродженої людини, що стає на дорогу досконалости.

Багато твердинь нашої Церкви, а між ними й Золотоверхий Михайлівський монастир знищено безбожною ворожою рукою. Багато носіїв духа нашої Церкви, а між Ними Митрополити, Єпископи, Пастирі та миряне у невимовних терпіннях положили життя своє за Христа й за Нарід.

Не нам розгадувати нерозгадувальні й невідкличні у муці шляхи до досконалости, що їх накреслив, як старозавітньому Іовові, вибраним народам Господь.

Чим тяжчий шлях, тим більша любов його, тим святіше завдання, що призначив Він для нас у Своїй наймудрішій постанові.

Від сьогодні починається нова доба в житті столиці України. Зпрадавна, з часів переказу про Святого Апостола Андрея, волею Бога та святістю людей своїх засяяв Київ як центр релігійного й державного життя для безмежних просторів України. Він, великий Київ, здвигнув святиню Софії – Премудрости Божої, Він викопав печери, де творили й спасались славні Угодники Божі, а наші Вчителі та Заступники.

Шлях Києва ще раз починається наново. Ще раз сьогодні сходить на Його височінь Апостол Андрей, благословляє поля, гори й ріки й вказує хрестом шлях місту – шлях могутнього носія віри Христової й порядку державного на Сході Європи.

Вітаю Вас у цей день, Отці й Брати мої та молю Бога, щоб дав і мені велику радість особистої з Вами зустрічі й особистого уділу в величній та святій праці, що Вас і Всіх нас чекає. Христос Воскрес, воскресне й Народ Український.

У Богом береженному місті Варшаві, в серпні, року Божого 1941. Діонисій, Митрополит Варшавський..."[91]

Церковна Рада побожно й з синовною любов'ю прийняла архипастирське привітання й доручила всечесним отцям настоятелям всіх вже відновлених церков Божих в стольному городі Києві й на провінції Батьківське привітання оголосити вірним з церковного амвону під час служби Божої з проханням у Всевишнього для блаженнійшого владики Діонисія довгих літ.

---

[91] Див. скриптурну копію цього документа в: ДАКО, ф. Р-2412, оп. 2, спр. 199, арк. 76.

Відозва Церковної ради з нагоди першої річниці хіротонії високопреосвященнійшого Іларіона архієпископа Холмського й Підляського

Церковна рада на засіданні свойому "__" листопада 1941 року з нагоди першої річниці хіротонії високопреосвященного Іларіона архієпископа Холмського й Підляського[80*] ухвалила випустити до вірних послання наступного змісту:

"*...Возлюблені во Христі Сестри й Брати. Минає вже рік, як син Українського Народу, що народився в містечку Брусилові на Київщині в селянській родині, Іван Іванович Огієнко, що з малих років сам зачав дбати про свою освіту, вчився в нашому стольному граді Києві, в цьому ж Києві скінчив Университет Святого Князя Українського Володимира, став Професором, а за часів Українського Уряду – в Державі Українській, заснував перший Український Университет в Кам'янці-Подільському й став його першим ректором, одержав наукове звання Доктора, був Міністром Ісповідань в Уряді Української Народньої Республіки, й за Його часів видано закон про Автокефалію Святої Православної Церкви в Україні, а від 1920 року, як вчений чоловік і Українець віддався цілковито праці над перекладами святих Богослужбових книжок, молитовників на рідню нашу мову Українську. Дбає про чистоту рідної української мови, а в тій цілі за кордоном видає книжку – науковий місячник "Рідна мова".*

У Варшавському Университеті працює як ректор теологічного факультету, що виховує українських священиків і цей вчений чоловік, державний Муж і Церковний Діяч восени 1939-го року стає на чол[і][92] як голова Всеукраїнської Церковної Ради Святої Автокефальної Православної Церкви в Генерал-Губернаторстві, а через рік – восени 1940-го року відрікається від мірського життя й в Яблочинському Святого Онуфрія монастирі, що над річкою Бугом, на західнім її березі, від Блаженійшого Владики Діонисія, Митрополита Святої Української Автокефальної Православної Церкви в Генерал-Губернаторстві, підстригається й приймає монашество з ім'ям смиренного Іларіона.

Блаженійший Митрополит Діонисій, прийнявши під увагу таку велику корисну й віддану працю смиренного монаха Іларіона на користь Українській Православній Церкві, возводить Його в сан Архимандрита, а в Жовтні 1940 року, в старому Українському місті Українського Короля Данила, в Холмі, на святій Його Даниловій гірці в Катедральному Святої Богородиці Соборі – Смиренного Архимандрита Іларіона Блаженійший Митрополит Діонисій в сослуженії Преосвященних Єпископів Савватія Пражського й Тимофія Яблочинського хіротонізує в Архиєпископи Холмсько-Підляшської Єпархії.

З Святої Данилової Гори Благословіння Українського Архипастиря Високопреосвященнійшого Владики Іларіона, в мірі Івана Огієнка, рознеслось по всіх землях, що заселює Український Боголюбивий Нарід.

Благословіння Архипастирське Владики Іларіона дійшло й до нашої в той час змученої Української землі, що перебувала в поганській неволі.

---

[92] У документі *чоло*

Високопреосвященнійший Владика Іларіон г[а]рче[93] *молився перед Престолом Всевишнього про визволення рідньої землі й сьогодні нам всім на українській землі, що визволившись з поганської неволі, й приступили до відновлення нашого державного життя й зруйнованих Церков Божих – пересилає знову своє Архипастирське Благословіння, а тому, возлюблені во Христі Сестри й Брати, вознесемо в річницю Священної Хіротонізації смиренного Іларіона в нашій відновленій святині молитви до Престолу Всевишнього, щоб даровав Високопреосвященнійшому Українському Владиці Іларіонові Архиєпископові Холмсько-Підляшському здоровля й многих літ для праці над відновленням і впорядкуванням нашого церковно-релігійного й культурного життя в вільній державі землі Української...*".

Дня 31-го жовтня 1941-го року. Київ. Церковна Рада Святої Автокефальної Православної Церкви в Україні.

П[о]сланець[94] до високопреосвященнійшого владики Полікарпа архієпископа Луцького та Ковельського

В цілі нав'язання духовного зв'язку з високопреосвященнійшим владикою Полікарпом, архієпископом Луцьким та Ковельським, Церковна рада в листопаді послала до його високопреосвященства до Луцька отця диякона Св. Вознесенської церкви на Деміївці в Києві Кузьму Іващенка (рукоположення Вселенської Православної Церкви) з проханням рукоположити в священики.

Дияконові Кузьмі Іващенку було доручено зложити усний звіт його високопреосвященству про стан й потреби Православної Церкви на визволених українських землях, зокрема в Києві.

По виконанні завдання Кузьма Іващенко вже в сані священика в перших числах грудня повернув до Києва, привізши с собою для Церковної ради листи від його високопреосвященства. Я цих листів вже не бачив, мені їх не показали, бо було це після 12-го грудня (про що мова буде далі).

Заходи щодо приїзду до Києва православного єпископа українця

9-го жовтня 1941-го року було вислано з Києва прохання через представників українського громадянства закордоном[81*] до влади німецької про призначення високопреосвященнійшого владики Іларіона, архієпископа Холмського й Підляшського, на адміністратора Православної Церкви в звільненій Україні.

Дійшли відомості, що справа з приїздом православних єпископів з[-]за Буга (з заходу) є наразі неможливою[82*]. Відкладати справи на довший час було не вільно.

На всхід від Буга, себто на українських землях, що з днем 22-го червня зістали звільненими від жидо-большовиків безбожників, перебувало 3-х архієпис-

---

[93] У документі *горяче*

[94] У документі *Післанець*

копів: владика Олександр Пінський, владика Олексій Кременецький, владика Полікарп Луцький та Ковельський й кількох громадянству незнаних єпископів.

Щоб не залишати великих єпархій (як владики Олександра й владики Олексія) без правлячих єпископів, було вирішено запросити до Києва на тимчасовий побут найстаршого віком владику Полікарпа, тим більше, що владика походить сам з Києва й має тут найближчу свою рідню (сестер і тіток).

Не знаючи про думку владики Полікарпа й не бажаючи достойного його ім'я наражувати на непотрібні розмови, ми вирішили поїхати з магістром Коровицьким Іваном, як керівником відділу віросповідних справ, до Луцька, а до голови Святої Автокефальної Православної Церкви в Генерал-Губернаторстві блаженнійшого владики Діонисія ми звернулись з синовнім листом наступного змісту:

"*...Церковна Рада Святої Автокефальної Православної Церкви в Україні. № 15, 9-го Листопада 1941-го року. Київ, Митрополича Палата при Св. Софії.*

До Його Блаженства Блаженнійшого Діонисія з ласки Божої Митрополита Святої Автокефальної Православної Церкви в Генерал-Губернаторстві.

Блаженійший Владико, Достойний Архипастир!

З приходом в 1920 році на землю України поганської жидо-большовицької влади життя Церкви Православної було, як Вам, Достойний наш Владико, відомо, цілковито зруйновано, але серед Боголюбивого народу Українського церковний рух не припинявся, навпаки, в атмосфері переслідування Церкви і християнської релігії взагалі, серед політичного і соціяльного терору, серед жахливих злиднів, голоду і холоду пробудилося з нечуванною силою релігійне почуття, доходячи до захоплення, до екстазу. Рух за українізацію Церкви перекинувся в народні маси. Його осередком залишився Київ, де перебувала Всеукраїнська Церковна Рада. Вважаючи на загальну дезорганізацію церковного життя, спричинену большовицьким режимом, а також утечею майже цілого Єпископату, Рада заходилася коло відновлення Ієрархії, але ніякі благання не могли подвигнути Єпископа, що залишився[83*]*, аби висвятити канонічним способом нових Єпископів для Української Церкви. Тоді на Соборі тут у Києві переведено було вибір перших двох Єпископів по-старохристіянському звичаю рукоположенням всіх присутніх, духовних і мірян на кандидатів – спосіб давно вже в Церкві не вживаний. Ці двоє висвятили інших Українських Єпископів, усіх 27, а один з них, Василь Липківський, дістав сан Митрополита. Таким способом упорядкувалася Українська Автокефальна Православна Церква, яка зустріла гарячі симпатії в народі. За короткий час Вона мала понад 2000 парафій і визначилася яскравим національним характером. Але совітська влада своїми утисками довела її до розкладу і до упадку. Життя духовенства, особливо Єпископів, це одна безперервна мартирольогія, яка нагадує перші віки християнства.*

Сьогодня, коли землю Українську хоробре військо Німецьке звільняє і відроджується Православна Церква Божа, повстає великий хаос, що може допровадити до небажаного розколу, бо духовенство рукоположення каноничного провадить зовсім сьогодні непотрібну агітацію проти духовенства Церкви

митрополита Василя Липківського, за котрими в історії Церкви Української залишилась золота сторінка, великі заслуги.

Щоб не допустити до вже згаданого розколу, просимо Ваше Блаженство, Достойний наш Архипастирю на Соборі Єпископів Святої Автокефальної Православної Церкви ухвалити прийняти всіх священнослужителів Церкви митрополита Василя Липківського в їх сьогодняшньому духовному сані до єдиної каноничної Автокефальної Православної Церкви, котру Ви, Ваше Блаженство, возглавляєте.

Переведення повищого, доручити перебуваючому в Луцьку на Волині Високопреосвященнійшому Полікарпу Архиєпископові Луцькому і Ковельському під час урочистої Служби Божої тут в Києві в Соборі Св. Андрея Первозванного.

Слава Україні! З синовною любовью просимо Ваших, Достойний Владико, молитов: Полковник Рибачук Микола – Голова Церковної Ради. Магістер Коровицький Іван – Референт віроісповідних справ Київської Міської Управи"[95]

Приїзд до Києва посланців високопреосвященного владики Олексія архієпископа Кременецького

В перших числах листопада до Києва прибуло двох посланців (священик *отець протоієрей Юркевич* і громадянин *Михайло Рудецький*[96]) з Волині від архієпископа Кременецького владики Олексія. Завдання цих посланців, у кого вони тут в Києві бували й про що говорили, мені не є відомим. [4][97]-го листопада перед засіданням Президії Церковної ради в відділі віросповідних справ у магістра Коровицького[84*] запізнався з цими посланцями. В моїй присутності жадних розмов не провадилось, бо посланці вже відходили. Моє враж[е]ння[98], що ставлення їх, посланців, до Церковної ради було негативне, тому я й не запрошував їх на наше засідання.

М[і]ж[99] іншим довідався, що є можливий приїзд – відвідини (час не окреслений) владики Олексія до Києва.

На коридорі Управи священик *Юркевич*[100], прощаючись зі мною каже[:] "*...А що коли владика Олексій пришле сюди єпископа Веніаміна?..*" – "*...Ради Бога, нехай владика Олексій цього не робить...*" [–] відповідаю й додаю[:] "*...Владика Веніамін є білорусин і багато його чекає праці серед його ж білоруського народу. Нехай краще їде туди...*" На цьому й розійшлись.

На засіданні президії Церковної ради того ж дня про цю зустріч і можливість приїзду в відвідини до Києва архієпископа Олексія доповів присутнім членам.

---

[95] Див. скриптурну копію цього листа в: ДАКО, ф. Р-2412, оп. 2, спр. 199, арк. 111–112.

[96] Обидва прізвища, виділені курсивом, вписані від руки темно-фіолетовим чорнилом.

[97] У документі тут і далі помилково *9* (див. коментар 84*, 85* цього розділу).

[98] У документі *враження*

[99] У документі *меж*

[100] Вписано від руки темно-фіолетовим чорнилом.

Ухвалено: (протокол № 9 [4]-го[101] XI.41 р.[85*]) – (не дивлячись на незавітання посланців владики Олексія до Церковної ради) приготуватись до достойної зустрічі архіпастиря.

Тимчасовий виїзд магістра Коровицького й мій з Києва.
Незаповіджений приїзд до Києва високопреосвященнійшого владики Олексія.
Арешт владики Олексія, членів Президії Церковної ради[86*]

В Рівному знаходились деякі наші речі, в котрих ми з дружиною тут в Києві терпіли велику потребу, бо прийшли сюди з портфельом. Приватної комунікації ще не було впроваджено, а військовою комунікацією привезти не було можливим.

Дружина працювала в Українському Червоному Хресті. Від голови пана професора Богатирчука (на своє прохання) одержала запевнення, що при першій нагоді, коли самоход Червоного Хреста буде їхати на Волинь, то зможу я поїхати й в дорозі поворотній привезти дещо з найнеобхіднішого.

9.XI вечором о 20-й годині, по повороті дружини з німецького військового шп[и]талю, дружина повідомила мене, що завтра 10.XI о 9-й годині є оказія їхати до Рівного. Вирішили скористатися з рідкої в той час нагоди.

10.XI о годині 8.30 я зайшов до канцелярії Церковної ради (містилась в Митрополичій палаті при Св. Софії), застав там свойого першого заступника отця протопресвітера Петра Довгопільського, секретаря отця диякона Черноморця й члена президії священика Петра Косьянчука, котрим сказав про свій від'їзд, про моє заступництво й про мою думку вир[і]шення[102] фінансової справи на засіданні 11.XI. (Були запрошені всі [...][103]

2522[104]

Оригінал, машинопис (1-й примірник).
ДАКО, ф. Р-2412, оп. 2, спр. 199, арк. 1–32

№ 81. Лист Київської церковної ради Української Автокефальної Православної Церкви до Київської міської управи щодо відновлення свічкового заводу і дозволу вибрати церковний богослужбовий одяг із збірки тканин Центрального антирелігійного музею та Київського оперного театру. *Київ, не пізніше 29 вересня 1941 р.*

До Міської управи

Київської церковної ради УАПЦ[87*]

Доповідна записка

Для відновлення Церковного життя конче потрібно:

---

[101] У документі помилково *9-го* (див. коментар 85* цього розділу).

[102] У документі *вирешення*

[103] На цьому місці (кінець сторінки) записки обриваються, наступні сторінки відсутні.

[104] Інвентарний номер, наданий у Музеї-Архіві переходової доби. Поставлено на першій сторінці вгорі праворуч коричневим чорнилом (червоне чорнило, розведене з чорним).

1) відновити свічковий завод, для цього є: по вулиці Кадетське соше № 47 (бувша організація хемичного виробництва) парафіну – 20 пудів, лампадного масла до однієї тони, а по вулиці Столипінська № 88 "Штучна вощина" (був. Наркомзем) є віск, що вмісті з парафіном дасть змогу виробляти свічки.

2) Вибрати церковний одяг і церковно-Богослужбові речі в бувшому музеї Успінської церкви Київо-Печерської Лаври, а чого не вистачатиме взяти в Київському театрі (опера).

Голова В. Мідний[105]
Секретар Касянчук[106]

по пункту першому справа погоджена з відділом міських підприємств.
29-IX Зав[ідуючий] відділу [підпис][107]

п. Цыприанович![108]
Організуйте й оформіть справу
30/IX [підпис][109]

Оригінал, рукопис (червоне чорнило).
ДАКО, ф. Р-2356, оп. 1, спр. 46, арк. 1

№ 82. Лист Київської церковної ради представнику німецької військової влади полковника др. Муссу щодо дозволу на відправу Божої служби 25 і 26 жовтня 1941 р. у Вознесенській церкві по вул. Велика Васильківська, 54.
Київ, 21 жовтня 1941 р.

УАПЦ
Київська Церковна Рада
21 жовтня 1941 року
ч. 114
м. Київ

До військового коменданта
при Міській управі
міста Києва

Київська Церковна Рада Української Автокефальної Православної Церкви звертається до Вас, пане доктор Мус,[110] як представника військової влади, з проханням від імени парафіян Демієвської Святого Вознесіння церкви, що знаходиться у місті Києві на Великій Васильківській вулиці в будинку № 54, дати дозвіл на відправу Божої служби, що має відбутися 25 жовтня о 12 годині та 26 жовтня о 9 годині.

---

105 Підпис голови президії тимчасової КЦР УАПЦ В. Мідного фіолетовим чорнилом.
106 Підпис за секретаря президії тимчасової КЦР УАПЦ П. Касьянчука простим олівцем.
107 Резолюція вгорі ліворуч навскіс керівника відділу "Керування справами Управи" і його підпис бірюзовим чорнилом.
108 *Цыприанович!* написано вгорі над закресленим простим олівцем прізвищем *Мідяник*
109 Резолюція ліворуч у верхньому куті простим олівцем.
110 Підкреслено синім чорнилом.

[печатка][111] Голова Київської Церковної Ради [підпис][112]
Секретар В. Чорноморець[113]

E.K. 5–C– *Kiew, den 23.10.1941*

Es ist nichts gegen die Abhaltung der Gottesdienste am 25. und 26.10.1941 einzuwenden, wenn der Geistliche aus der Ostukraine stammt.

[підпис][114]
SS-Hauptscharfuehrer[115]

Оригінал, рукопис (чорна туш).
ДАКО, ф. Р-2356, оп. 1, спр. 46, арк. 4

№ 83. Звернення настоятеля Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря Еразма (Довбенка) до Київської міської управи щодо дозволу оглянути сховища колишніх антирелігійних музеїв з метою віднайдення мощей св. великомучениці Варвари. *Київ, 28 жовтня 1941 р.*

У Київську міську управу у відділ
був[ших] антирелігійн[их] музеїв

Від настоятеля Св. Михайловського монастиря
пана отця Еразма Довбенка

Прохання

Прошу надати дозвіл на вхід у всі сховища був[ших] антирелігійних музеїв пану отцю Еразму Довбенку та двом чоловікам, що прийдуть з ним для того, щоб розшукати св. Мощі Великомучениці Варвари для перенесення Їх у Св. Михайловський монастир.

28.X.41 р. Настоятель Св. Михайл[овського] монаст[иря]
Еразм Довбенко

Парахвіяни
приєднуються [підпис]
до цього прохання: [підпис][116]

Оригінал, рукопис (фіолетове чорнило).
ДАКО, ф. Р-2356, оп. 6, спр. 171, арк. 25

---

[111] Кругла печатка (близько 4 см у діаметрі) фіолетовим чорнилом КЦР УАПЦ. У центрі печатки зображення хреста з написом по колу *У.А.П.Ц. КИЇВСЬКА ЦЕРКОВНА РАДА*

[112] Підпис другої особи, ймовірно, Л. Юнаківа фіолетовим чорнилом.

[113] Власноручний підпис секретаря КЦР УАПЦ В. Чорноморця темно-фіолетовим чорнилом.

[114] Підпис з закінченям *-frütz* простим олівцем.

[115] Оригінальна машинописна резолюція внизу під текстом листа: "*Оперативна команда 5–С". Київ, 23 жовтня 1941 р. Немає заперечення щодо проведення служби Божої 25 та 26 жовтня 1941 р., якщо священик походить із Східної України. [підпис] Гауптшарфюрер СС*".

[116] Підписи парафіян та слово *Парахвіяни* написано фіолетовим чорнилом (тим самим, що й документ), а фраза *приєднуються до цього прохання* – синьо-зеленим чорнилом.

№ 84. Донесення штандартенфюрера СС П. Блобеля про арешт 145 священиків і мирян 7 листопада 1941 р. у Києві на території Софійського монастиря.
Київ, 12 листопада 1941 р.

Der Beauftragte des Chefs der Sipo und des SD beim AOK 6
Tagb.-Nr. 1104/41

Kiew, den 12. November 1941

An die Einsatzgruppe C
in Kiew

Betrifft: Aushebung einer illegalen Versammlung in der ehemaligen NKWD-Nachrichtenzentrale[117] in Kiew

Vorgang: Ohne

Anlagen: 1 Verpflichtungserklärung, 1 Proklamation

Wie dem S.K. 4a vertraulich bekannt geworden war, hatten sich im ehemaligen Gebäude der NKWD-Nachrichtenzentrale in Kiew, welche vor der Revolution der Sitz des Metropoliten der griechisch-orthodoxen Kirche in Kiew war, der Gemeinderat der griechisch-orthodoxen Kirche ohne behördliche Genehmigung eine Art Geschäftsstelle eingerichtet. Dort wurden seit ungefähr zwei Wochen täglich Personen verschiedenster Kreise aus Kiew und weiterer Umgebung beraten und betreut. *Die Mitglieder des*[118] Gemeinderates setzten sich aus Priestern und Laien zusammen. Die Beobachtungen ergaben, daß die Zusammenkünfte irgendwie zielbewußt gelenkt wurden und daß auch von dieser genannten Stelle Benachrichtigungen von Priestern und Laien erfolgten. Es handelt sich zweifellos um eine im Aufbau befindliche, sich formende Zentrale nicht durchsichtiger Personenkreise.

Auf Grund dieser Feststellung und insbesondere der Erkenntnis, daß sich an dem genannten Ort an den Tagen des 6. und 7. November, den Gedenktagen der Revolutionstage der K[ommunistischen] P[artei], die Besucher in diesem ehemaligen kirchlichen Gebäude und auch in der Sophienkirche ganz auffällig mehrten, verdichtete sich der bereits anfänglich gehegte Verdacht, daß unter dem Deckmantel religiöser Betätigung illegale K.P.-Elemente oder Agenten des NKWD besonders an diesen kritischen Tagen illegale Zusammenkünfte organisierten. Es wurde daher am 7.11.1941 der gesamten Gebäudekomplex in den Morgenstunden schlagartig umstellt und die anwesenden Personen zur Überprüfung sistiert. Ein Erzbischof, 49 Priester und 95 Zivilpersonen wurden festgenommen und durchsucht.

---

[117] Тут і далі підкреслено червоним олівцем.

[118] Жирно написано простим олівцем на місці попередньо надрукованого тексту (2–3 слова), який було витерто гумкою.

Bei dem Erzbischof handelt es sich um den Erzbischof von Wolhynien und Krzemieniec mit Namen Alexij Gromadski[119]. Dieser war vor der Okkupation der ehemals polnischen Gebiete durch die Sowjets polnischer Staatsbürger und dem orthodoxen polnischen Metropoliten in Warschau unterstellt. Seit der Okkupation der von ihm kirchlich betreuten Gebiete ist er Sowjetbürger und war mit seinen Gläubigen dem Metropoliten in Moskau unterstellt. Im Jahre 1939 und zuletzt im März 1941 will er auf besondere Aufforderung des Moskauer Metropoliten in Moskau zu Besprechungen und Bischofsweihen gewesen sein. Er will dann bei Ausbruch der Feindseligkeiten zwischen dem Reich und der Sowjetunion wegen seiner Eigenschaft als Erzbischof vom NKWD festgenommen, gegen Osten zu Fuß transportiert und schließlich, da er auf diesen Marsch liegen geblieben und aufgegeben worden sei, durch hilfreiche Gläubige wieder zurückgeführt worden sein. Da die Verbindung mit Moskau nun abgerissen, sei er als der höchste Würdenträger innerhalb des besetzten Gebietes der Ukraine nach dem Recht der orthodoxen Kirche nunmehr verpflichtet, die Betreuung der Gläubigen und die Wiederbelebung des religiösen Lebens in diesen Bereichen zu organisieren. Er sei in dieser Aufgabe durch die großzügige Hilfsbereitschaft der militärischen Ortskommandanturen, die ihm Passierscheine und Reiseausweise ausgestellt hätten, unterstützt worden. Er sei nun in seiner Eigenschaft als Oberhaupt der orthodoxen Kirche in der Ukraine in Shitomir und Berditshew gewesen, um neu eingerichtete Kirchen einzuweihen. Da er somit in der Nähe von Kiew gewesen sei, habe er den Entschluß gefaßt, nach Kiew zu reisen und sich über die Möglichkeiten eines Aufbaues des religiösen Lebens in Kiew zu unterrichten. Er habe die Absicht gehabt, den Bischof Panteleimon Rudyk, ehemaliger Bischof von Potschajef, als Erzbischof in Kiew einzusetzen.

Gromadski erschien in Kiew in Begleitung des ukrainischen Gebietsverwalters von Shitomir sowie des stellvertretenden Bürgermeisters von Berditschew, um mit dem ukrainischen Oberbürgermeister von Kiew, Bagasi[120], bekanntgemacht zu werden. Bei Bagasi, der den Erzbischof als Gast in seine Wohnung aufnahm, fand eine Lagebesprechung statt, die dem Erzbischof Auskunft über die Verhältnisse der orthodoxen Kirchengemeinde in Kiew gab. Bagasi selbst gab an, über den Besuch des Erzbischofs hocherfreut zu sein, da die Priester- und Gläubigenschaft der orthodoxen Gemeinde in Kiew sehr große Spaltungen aufweise. Ein Teil bestrebe den Anschluß nach Moskau an die russisch-orthodoxe, während ein anderer Teil zur griechisch-orthodoxen Kirche neige und schließlich ein weiterer Teil der Priester aber eine selbständige ukrainische Kirche wünsche. Der Oberbürgermeister bestätigte gesprächsweise, daß eine große Anzahl von Priestern nach Kiew hereingeströmt sei, von denen man weder politische Richtung noch Persönlichkeit kenne. Nach Lage der

---

[119] Прізвище архієпископа Олексія (Громадського) надруковано з пробілами між літерами *G r o m a d s k i*

[120] Тут і далі прізвище Багазія надруковано з пробілами між літерами *B a g a s i*

Sache hat Bagasi den ihm irgendwie bekannten Erzbischof zur Klärung dieser Fragen nach Kiew selbst eingeladen, obwohl beide Teile ängstlich bemüht sind die Zufälligkeit des Besuches des Erzbischofs in Kiew herauszustellen.

Die Überprüfung der Personen des Erzbischofs, der sich durch eine Bescheinigung der Ortskommandantur von Krzemieniec auswies, ergab bisher keine belastenden Momente. Seine Vernehmung, die anschließend an seine Festnahme einsetzte, wurde durch mehrere Detonationen unterbrochen, die bei der durch bisher unbekannte Täter verursachten Sprengung und Inbrandsetzung eines Teiles der Unterkunft des SK 4a erfolgten. Der Erzbischof wurde durch den Luftdruck von seinem Sitz herabgeschleudert und hatte infolge des Schreckens seine Unterwäsche empfindlich beschmutzt. Die Vernehmung wurde nicht fortgesetzt, da er auf Anordnung des Stabes der Einsatzgruppe der Obhut des Oberbürgermeisters Bagasi wieder übergeben wurde.

Die am gleichen Tage im vollen Gange befindliche Überprüfung und Vernehmung der übrigen Priester und festgenommenen Zivilpersonen konnte ebenfalls durch die nach der erfolgten Sprengung und veränderten Verhältnisse in der Unterkunft erst in den folgenden Tagen durchgeführt werden.

Diese Überprüfungen führten zur Feststellung, daß der orthodoxe Priester der Salominkerkirche in Kiew, Alexander Wischniakow, geb. 24.8.1890 in Peridolski-Pogost, wohnhaft in Kiew, Gr[oße] Wassilkowerstraße 18/5, NKWD-Agent ist.

Wischniakow gibt zu, in den Jahren 1937 bis 1939 in einem Zwangsarbeiterlager in Ber[o]bijan gewesen und nach seiner Entlassung vom NKWD als Agent und Nachrichtenträger eingesetzt worden zu sein. Er habe die Aufgabe gehabt, die Stimmung der Bevölkerung und der religiösen Kreise zu erforschen und zu beeinflussen. Er erstattete schriftliche Berichte, die er verschiedenen Beamten des NKWD aushändigen mußte. Weiterhin gab er zu, daß er im Juni 1941 noch vom Sekretariat des Metropoliten in Moskau den Text einer Proklamation mit der Aufforderung, diese während eines Gottesdienstes zu verlesen, erhalten habe. Er sei dieser Aufforderung nachgekommen und habe die Proklamation im öffentlichen Gottesdienst verlesen und sie auch dem Priester der Baikowska-Kirche, Paul Ostrinski, mit der Aufforderung zur Verlesung im Gottesdienst übergeben.

Ostrinski ist im gleichen Sinne geständig.

Der Inhalt der Proklamation war ein Aufruf an die Gläubigen, gegen die "Banden des verfluchten Hitler" zu wirken. Hierbei, so heißt es weiter in der Proklamation, dürfte auch der Priester nicht zurückstehen. Die Proklamation überreiche ich in der Anlage.

Die beiden noch in Haft befindlichen Priester, Wischniakow und Ostrinski, haben durch ihr Verhalten die Bevölkerung zum Partisanenkampf aufgefordert und die Aufbauarbeit empfindlich gestört. Außerdem steht außer Zweifel, daß Wischniakow als NKWD-Agent weitere Aufträge zu erfüllen hatte und sein Priestertum für politische Ziele ausnutzte. Beide werden der Sondermaßnahme zugeführt.

Die Überprüfung der übrigen Priester und Zivilpersonen konnte keine weiteren belastenden Momente erbringen. Aus ihren Reihen wurden 6 Personen als asoziale Elemente erkannt und dem E[insatz]k[ommando] 5 zur Sondermaßnahme übergeben. Alle übrigen Zivilpersonen wurden am 8.11.1941 nach ernstlicher Warnung entlassen.

Am 10.11.1941 wurden außer den beiden obengenannten Priestern alle übrigen entlassen, da ihnen eine Tätigkeit für das NKWD bzw. der illegalen K[ommunistischen] P[artei] nicht nachgewiesen werden konnte. Vor der Entlassung haben alle eine Verpflichtungserklärung unterschrieben, wonach sie sich in Zukunft jeder Tätigkeit enthalten, die irgendwie die Aufbauarbeit in der Ukraine schädigen könnte. Verpflichtungserklärung überreiche ich als Anlage.

Wenngleich die auf Grund der am 7.11.1941 gegen die illegale Versammlung orthodoxer Priester und Gläubigen gerichtete Aktion keine direkte Handhabe zu weiteren Maßnahmen gegen die Priesterschaft ergeben hat, so konnten doch die Vernehmungen und Ermittlungen das Gesamtbild über die Bestrebungen der orthodoxen Kreise, insbesondere der Priesterschaft, vervollkommen. Die Priesterschaft bildet hiernach nicht die Gewähr dafür, daß sie nicht vom NKWD zur Beeinflussung der gläubigen Bevölkerung und zur geheimen Nachrichtenarbeit ausgenutzt wird. Hierin liegt eine außerordentlich große Gefahr, zumal gerade örtliche Wehrmachtsdienststellen die Arbeit der orthodoxen Priester unterstützen.

Wesentlich in diesem Zusammenhang ist auch die Feststellung, daß, nach Aussage eines Gemeinderatsmitgliedes, dem ukrainischen Bürgermeister von Kiew ein Versammlungskalender des orthodoxen Gemeinderats von Kiew vorgelegen haben soll.

Zusammenfassend ergibt sich die Feststellung, daß die orthodoxe Kirchengemeinde in Kiew durch ihre Arbeit und ihre Versammlung ein Sammelbecken und eine erwünschte Tarnung für die verschiedensten unzuverlässigen und gegnerischen Elemente bildet und ihre energische Wiederbelebungsarbeit im übrigen im Gegensatz zu der im ersten Absatz des dortigen Erlasses vom 1. Nov[ember] 1941 – Tgb. Nr. 172/41 g – (RSHA-Erlass vom 15.10.41 IV B 3a 45 B/41 gRs.) mitgeteilten Führerweisung steht.

Der Kommandeur des SK 4a
gez. Blobel
SS-Standartenführer

[печатка][121] f[ür] d[ie] R[ichtigkeit]
[підпис][122]
SS-Sturmscharführer

---

[121] Кругла, приблизно 3 см у діаметрі, печатка фіолетовим чорнилом, по колу напис: *Der Befehlshaber der Sicherheitspolizei und des SD* у центрі орел зі свастикою, під ним число *120*

[122] Підпис чорним чорнилом, нерозбірливий.

Der Kdr. d[er] Sipo u[nd] SD
Hpt. – Eingangsstelle
Eingegangen *9.3.42*
Tgb.-Nr. *1197/42*
Zugeteilt: *III*[123]

SS Sturmbannführer [...][124]
zu S[onderkommandos] 3 u[nd] 5
wg. IV B2 (III C2) zum Verbleib
[підпис][125]

Завірена скриптурна копія, машинопис (1-й примірник).
ЦДАВО України, ф. 4398, оп. 1, спр. 3, арк. 7–12

Переклад з німецької док. № 84

Уповноважений
начальника Поліції безпеки і СД
при Вищому командуванні 6-ї армії
Тгб. № 1104/41

Київ, 12 листопада 1941 р.

Оперативній групі "С"
у Києві

Відносно: арешту нелегальних зборів у будинку колишньої комендатури НКВС[88*] у Києві
Привід: відсутній
Додатки: 1 розписка у зобов'язанні, 1 прокламація

Зондеркоманді 4а конфіденційно стало відомо, що у будинку колишньої комендатури НКВС у Києві, який до революції належав митрополиту Греко-Православної Церкви у Києві, парафіяльна рада[89*] Греко-Православної Церкви створила щось на кшталт канцелярії без офіційного на те дозволу. Приблизно вже два тижні там щодня консультують і опікують осіб різних кіл Києва та далеких околиць. До складу парафіяльної ради входять священики і миряни. Спостереження показали, що зустрічі якимось чином цілеспрямовано керуються, і саме ця названа установа інформує священиків та мирян. Без сумніву, йдеться про якесь центральне управління підозрілих груп людей, що розбудовується і формується.

На основі цього факту і, зокрема переконання у тому, що 6 і 7 листопада у річницю революції Комуністичної партії у названому місці досить помітно

[123] Штемпель фіолетовим чорнилом на першій сторінці вгорі ліворуч.
[124] Незрозуміле прізвище.
[125] На першому аркуші вгорі праворуч резолюція червоним олівцем, підпис нерозбірливий.

збільшилася кількість відвідувачів цього колишнього церковного будинку, а також Софійського собору, зміцнилася підозра, яка з'явилася ще з самого початку, що під прикриттям релігійної діяльності підпільні елементи Комуністичної партії або агенти НКВС організовували, особливо у ці критичні дні, нелегальні зустрічі. Тому зранку 7 листопада 1941 р. увесь комплекс будинків був блискавично оточений, а присутні затримані для встановлення їхньої особи з метою перевірки. Заарештовано і обшукано одного архієпископа, 49 священиків та 95 цивільних осіб[90*].

Під архієпископом мається на увазі архієпископ Волинський і Кременецький на ім'я Алексій Громадський. До окупації совєтами колишньої польської території він був громадянином Польщі і підпорядковувався православному польському митрополиту у Варшаві. Від часу окупації території, якою він опікувався як церковний пастир, він є радянським громадянином і разом із своїми віруючими підпорядковувався митрополитові у Москві. За його твердженням, у 1939 р.[91*] і останнього разу у березні 1941 р. за окремим запрошенням московського митрополита він був у Москві[92*] на бесіді та для висвячення в єпископи. Він твердить, що на початку військових дій між Райхом і Радянським Союзом був заарештований НКВС[93*] як архієпископ і пішки відправлений на схід, врешті, під час цього маршу він впав знесилений і його покинули, а добрі віруючі відвезли його назад. Оскільки зв'язок з Москвою нині перерваний, він, як носій найвищого сану на окупованій території України, зобов'язаний відтепер за канонами Православної Церкви дбати про опіку віруючих і відродження релігійного життя на цій території. У цьому завданні він знайшов підтримку, за його словами, завдячуючи великодушній допомозі військових місцевих комендатур, які видали йому перепустки та проїзні документи. Нині, як глава Православної Церкви в Україні, він був у Житомирі та Бердичеві для освячення заново відкритих храмів. Оскільки він знаходився поряд з Києвом, то вирішив поїхати у Київ і з'ясувати можливість розбудови релігійного життя у Києві. Він мав намір призначити єпископа Пантелеймона (Рудика), колишнього єпископа Почаївського, архієпископом у Києві.

Громадський з'явився у Києві в супроводі українського керівника Житомирської обласної управи та заступника бургомістра Бердичева, щоб познайомитися з українським обербургомістром Києва Багазієм. У Багазія, який прийняв архієпископа як гостя у себе вдома[94*], відбулася тривала розмова щодо нинішньої ситуації, під час якої був висвітлений стан православної громади у Києві. Сам Багазій відзначив, що дуже радий приїзду архієпископа, оскільки серед священиків і мирян православної громади Києва існують великі розходження. Одні відстоюють зв'язок з Москвою, з Російською Православною Церквою, у той час як інші схиляються до Греко-Православної Церкви, і, нарешті, ще одна частина священиків прагне самостійної української церкви. Обербургомістр у розмові стверджував, що до Києва ринулося багато священиків, політичні

погляди та особи яких невідомі. Виходячи з цього, Багазій сам запросив маловідомого йому архієпископа до Києва для з'ясування цих питань, хоча обидві сторони боягузливо намагаються підкреслити випадковість приїзду архієпископа до Києва.

Перевірка особи архієпископа, який показав документи, видані йому місцевою комендатурою у Крем'янці, не виявила досі жодних звинувачувальних обставин. Його допит, що розпочався безпосередньо після арешту, був перерваний кількома вибухами, які сталися внаслідок підриву та підпалу поки що невідомими особами частини будинку зондеркоманди 4-а[95*]. Архієпископа вибуховою хвилею скинуло зі стільця, який з переляку відчутно замастив свою білизну. Допит не продовжився, оскільки за розпорядженням штабу оперативної групи він був знову переданий під опіку обербургомістра Багазія.

Перевірку і допит решти священиків та затриманих цивільних осіб, які йшли того дня повним ходом, вдалося продовжити через вибух у будинку тільки в наступні дні.

У результаті цих перевірок з'ясувалося, що православний священик солом'янської церкви[96*] у Києві, Олександр Вишняков, який народився 24 серпня 1890 р. у Перидольському погості, мешкає у Києві по вул. Велика Васильківська 18/5, є агентом НКВС.

Вишняков зізнався, що у 1937–1939 рр. перебував у трудовому таборі в Біробіджані і після звільнення співпрацював з НКВС як агент та інформатор. Він мав завдання вивчати настрої населення, релігійних кіл та впливати на них. Він складав письмові звіти, котрі мав передавати різним співробітникам НКВС. Крім того, він також зізнався, що у червні 1941 р. отримав з канцелярії митрополита у Москві текст прокламації[97*] з вимогою зачитати її під час Богослужіння. Цю вимогу він виконав, зачитавши прокламацію під час служби, та ще передав її священику церкви на Байковому кладовищі Павлу Остринському з вимогою зачитати її під час служби.

Остринський у цьому також зізнався.

Змістом прокламації був заклик до віруючих діяти проти "банд проклятого Гітлера". При цьому, як звучало далі у прокламації, священики не повинні стояти осторонь. Прокламацію я додаю.

Обидва священики, Вишняков і Остринський, які ще утримуються, закликали населення до партизанської боротьби і значно завадили процесу розбудови. Крім того, без усякого сумніву, Вишняков як агент НКВС мав виконувати інші завдання і свій священицький сан використовував у політичних цілях. До обох буде застосована особлива міра покарання.

Перевірка решти священиків і цивільних не виявила більше ніяких звинувачувальних підстав. З них шість осіб були визнані небезпечними елементами, які передані оперативній команді 5 для виконання особливої міри покарання. Решта цивільних осіб після суворого попередження була відпущена 8 листопада 1941 р.

10 листопада 1941 р. усі інші священики, крім двох вищеназваних, були звільнені, оскільки не вдалося довести їхньої діяльності на користь НКВС або підпілля Комуністичної партії. Перед звільненням усі підписали зобов'язання, що у майбутньому вони будуть утримуватися від будь-якої діяльності, яка б могла яким-небудь чином зашкодити процесу розбудови в Україні. Зобов'язання я передаю як додаток.

Навіть якщо внаслідок акції, проведеної 7 листопада 1941 р. проти підпільного зібрання православних священиків і мирян, не з'явилося жодної прямої можливості для подальших заходів проти духовенства, то допити і розслідування дали змогу скласти повну картину прагнень православних кіл, особливо духовенства. Судячи з них, духовенство не є гарантією того, що його не буде використовувати НКВС для впливу на віруючих та для підпільної розвідувальної роботи. У цьому полягає надзвичайно велика загроза, тим більше, що місцеві служби Вермахту підтримують роботу православних священиків.

Важливим у зв'язку з цим також є факт, що, за словами одного члена парафіяльної ради, українському бургомістру Києва мав бути наданий календар засідань Київської православної парафіяльної ради.

У підсумку можна констатувати, що православна церковна громада у Києві своєю роботою і зборами становить резервуар та небажане прикриття для різноманітного роду неблагонадійних і ворожих елементів, а її енергійна робота з відродження, зрештою, суперечить вказівці фюрера, оприлюдненій у першому абзаці місцевого наказу від 1 листопада 1941 р. – Tгб. № 172/41 g – (наказ РСГА від 15 жовтня 1941 р. IV B 3a 45 B/41 gRs.)[98*].

Командир зондеркоманди 4а
підпис: Блобель
штандартенфюрер СС

[печатка] З оригіналом вірно
[підпис]
штурмшарфюрер СС

Командир Поліції безпеки і СД
Головна канцелярія
Надійшов 9.3.1942
Tгб. № 1197/42
Направлено: 3-й [відділ]

Штурмбаннфюреру СС [...]
зондеркомандам 3 та 5
через IV B2 (III C2) / на місце дислокації
[підпис]

№ 85. Лист керівника відділу культури та освіти та інспектора секції віросповідань Київської міської управи військовому коменданту Києва щодо припинення діяльності у місті єпископа Пантелеймона (Рудика). ***Київ, 15 січня 1942 р.***

Копія[126]

Київська міська управа
Відділ культури та освіти
15/1-1942 року
№ 14-1-42

До військового коменданта м. Києва 1 С
(Олександрівська вул., № 5)

В середині грудня місяця 1941 року[99*] до м. Ки[є]ва[127] прибув з м. Львова православний єп[и]скоп[128] Пантелеймон, як керівник Київської єпархії.

Не порозумівшись з секцією віросповідань[129] щодо релігійного становища Православної Церкви в м. Києві, він почав зразу ж призначати до церков, в яких служба Божа відправлялася українською мовою або українською і церковнослав'янською, священиків, які почали відправляти службу Божу виключно церковнослав'янською мовою, зневажаючи при цьому українську мову.

Такий випадок був у церкві на Байковому кладовищі, коли призначений єпископом Пантелеймоном священик о. Кам'яницький прилюдно заявив, що "Слава Богу[,] службу Божу ніколи на українській мові не відправляв і відправляти не буду". Призначений туди ж діакон Пустотін, який розпродував церковне майно, за що був уже раз Церковною радою звільнений, теж, за словами парафіян та Церковної ради, дуже вороже ставиться до української церкви.

На запитання секції віросповідань з приводу цього єпископ Пантелеймон відповіді не дав.

Другий випадок стався на Пріорці: там було два священики, які відправляли службу Божу українською мовою, але не дивлячись на це на Різдв'яні свята єпископ Пантелеймон призначив відправляти службу Божу на церковнослав'янській мові архімандрита Видубицького монастиря о. Варлаама.

І третій випадок по м. Києву – це коли єпископ Пантелеймон висвятив у священика до Свято-Троїцької церкви (вул. В[елика] Васильківська № 51) Володимира Єзерського[130]. Цей В. Єзерський був головою церковно-парафіяльної ради Троїцької церкви, поїхав до м. Житомира, де в той час єпископ

---

[126] Написано від руки фіолетовим чорнилом.

[127] У документі тут і далі *Київа* ; нижче виправлено без квадратних дужок.

[128] У документі тут і далі у різних відмінках *Єпіскоп* ; нижче виправлено без квадратних дужок.

[129] У документі тут і далі *віроісповідань*

[130] Тут і далі у документі *Езерський*

Пантелеймон чекав дозволу приїхати до м. Києва і єпископ Пантелеймон висвятив його в діакони, а коли Єзерський привіз єпископа Пантелеймона до м. Києва, то за декілька днів єпископ Пантелеймон висвятив Єзерського на священика, хоть Єзерський не мав ні належної освіти[,] ні підготовки, крім того, відомий як розкрадач церковного майна, про що подано листа до комісара поліції м. Києва.

До висвячення єпископом Пантелеймоном Єзерського на священика служба Божа в Троїцькій Церкві відправлялась заслуженим митрофорним протоієреєм о. Длугопільським українською мовою. Єзерський же за постановою єпископа Пантелеймона почав відправляти службу Божу церковнослав'янською мовою, ігноруючи заперечення щодо цього протоієрея о. Длугопільського та парафіян.

Отже[,] єпископ Пантелеймон, ставлячись вороже до відправлення служби Божої українською мовою, але тиснучи своїм авторитетом, як єпископа, і запроваджуючи по церквах відправу служби Божої тільки церковнослав'янською мовою[,] вносить в життя Української Православної Церкви, яке з ласки Німецької влади почалось налагоджуватись[,] заколоти та розклади, що не може бути у цей найвідповідальніший для України момент припустимим.

А тому секція віросповідань відділу культури та освіти Київської міської управи, не знаючи з яких міркувань єпископ Пантелеймон провадить у церковному житті Української Православної [Церкви][131] однобоку лінію, але дуже шкідливу для мира та спокою поміж українською людністю, просить Вас, пане Коменданте[132], припинити самочинну шкідливу діяльність єпископа Пантелеймона в м. Києві та всій Київській єпархії, що вносить обурення, заколоти та розклад поміж українською людністю.

Керівник відділу культури та освіти[133]
Інспектор секції віросповідань

Ор[и]гіналові[134] *відповідає:*
[Підпис][135]

Скриптурна копія, машинопис (2-й примірник).
ДАКО, ф. Р-2412, оп. 2, спр. 199, арк. 135–136

---

[131] Слово *Церкви* є здогадним, у документі воно відсутнє.
[132] У документі *ВАС, ПАНЕ КОМЕНДАНТЕ*
[133] Праворуч проти посади тут і далі у прямих дужках надруковано прізвища, закреслені синім чорнилом.
[134] У документі *Орігіналові*
[135] Завірка та підпис від руки фіолетовим чорнилом.

№ 86. Лист екзарха України, митрополита Волинського і Житомирського Алексія (Громадського) митрополиту Андрею Шептицькому у відповідь на його лист до православних архієреїв щодо об'єднання українських православних церков. *[Крем'янець, 16 червня 1942 р.]*[136]

Ваше Високопреосвященство
Високодостойний і глибокоповажний Владико

З великою втіхою одержав я Вашого листа з дня 20 січня ц[ього] р[оку,][100*] на которому стоїть Ваш власноручний підпис. Моїм бажанням вже давно було побачити Вас, але не судилося. Коли я був у Львові ще пресвітером, Вас там не було: коли став я єпископом, прийшлося лічитися зо многими перешкодами до зустрічі з Вами. Одного разу, здається в 37-му році, я був коло Вашої палати, оглянувши собор Св. Юра, але з огляду на післяобіденний час, побоявся порушити Ваш відпочинок. Нині жалую, що не відважився постукати до Вас, але запізно. Хто знає[,] чи побачимося і побесідуємо на землі, але там, де будуть вирішені усі наші питання, не буде, гадаю, жодних перешкод для виявлення того, чого бажала душа на землі…

Тепер до листа Вашого. Я завжди був широких і свобідних поглядів на предмети, в розумінні яких многими допускається вузкість і сліпе преклонення перед авторитетами. Тому то не тільки як громадянин, але і як богослов, цілком розумію Вас і постуляти Вашого листа лічу можливими до здійснення. Але неможливим було б, коли б нас двоє на світі було. Добре пам'ятаю фантазію російського філософа Соловьева про поєднання представників християнських ісповідань перед кінцем світу[101*], і думаю, що ця фантазія не далеко відстоїть від дійсності…

Коли стільки перешкод було до простого вчинку – побачитися з Вами, то уявіть собі, скільки їх може бути в такому важному ділі, як поєднання віровизнань поміж собою. Ці перешкоди криються в минулих віках, як[і] находять собі поживу і в сучасності… Історія[,] політика, егоїзм, індивідуалізм і багато усяких ізмів, від которих стільки нещастя на землі, от ці перешкоди, що не будуть напевно ізжиті до кінця світу, а вони то і не дадуть можливості поєднання християн між собою на землі. Пригадайте собі, Владико, відношення між собою святителів Іоанна Златоустого і Епіфанія Кипрського. Оба були святими і прозорливими, а не стало їх на те, щоб побачитись і в спільній бесіді порозумітися і вияснити все[,] що їх розділювало[137]: коли так були успособлені святі мужи, то що вже й говорити про грішних. От і ми тут на Україні ніяк не можемо дійти до згоди, хоч і хотілося б. Я два рази бесідував з своїм сином по монашеству, а потім своїм вікарієм

---

[136] Датується за другою публікацією цього документа: Письма-послання Митрополита Андрея Шептицького, ЧСВВ. З часів німецької окупації. – Йорктон, 1969. – С. 343–345.

[137] У скриптурній копії цього документа *розвіяло* (ДАКО, ф. Р-2412, оп. 2, спр. 199, арк. 100).

в Луцьку[102*], щоби дійти до порозуміння. Уви, він відповів мені, що йому не вигідно бути зі мною, бо для нього липківщина – це найсправедливіше православя, а липківці – найкращі християне, а крім того, і так зване свідоме громадянство ставиться до мене негативно за моє ніби то москвофільство.

Скільки я не доводив йому, що цього у мене зовсім немає. Москва не дає жодних таких традицій, які б уємно впливали на українців, бо ж все, що має московське православя[,] походить з Києва, який дав Москві митр[ополита] Кирила, св. Петра і Степана Яворського і цілу низку святителів і вчених, та де там… Отож-то, коли батько з сином не можуть зговоритися для користі однієї св. Церкви, то що вже й говорити про об'єднання всіх Церквов. Споминаю, як в 1927 р. я бесідував з Царьгородським патріархом Васілієм про скликання Вселенського Собору. "А чи може, запитав я його, відбутися той Собор без єпископа Римського". "Так, відповів мені Патріарх, я розумію Вас і перед Собором[,] коли доживу до того, поїду до Риму, упаду на коліна перед Папою і скажу йому: "Брате, покинь свої облуди і приходь, щоб заняти на Соборі своє місце". "А коли і Папа заговорить про якісь облуди, що тоді", запитав я. Відповіді не було, але стало ясним, що єпископ римський ніколи не буде головувати на Вселенському Соборі, та й Собору того[,] може, не відбудеться на землі…

Ви бачите[138], я завжди мислив ясно і просто і висловлювався відверто. Вповні співчуваючи Вам і боюся, що доставлю Вам цими рядками навіть біль душевну, але волію сказати Вам правду, ніж приводити глибокі думки і посилатися на авторитети. Хто знає, може потрібна на землі та різноголосиця і в релігійних поглядах, бо ж не дарма кажуть, що красота заключається у в різноманітності. Як пророцтво св. Ісаії[,] що вовк і ягнятко будуть пастися разом[,] і лев, як віл[,] буде їсти солому (65.25)[,] не може здійснитись на землі, яка за гріхи людей страждає, а здійснитися в будучому віці, так і гріхи не дають можливості і релігійного поєднання, щоби для віруючих на небі відкрилася вся красота і велич того єднання, про яке говорив Своїм ученикам Божественний учитель на прощальній бесіді…

Цілком погоджуюся з Вами, що нам треба усердно молитися про поєднання наше і шукати дороги до того поєднання, а Господу Одному відомо, коли наші молитви і шукання будуть мати добрий наслідок. Здається, що таки до скінчення віку не відбудеться це поєднання, бо коли не з'єднала, а щей поділила нас така страшна біда, як панування жахливої безбожної влади, то що може змінити натуру людську. Страшні картини[139] апокаліпсичні здавалось нам якимись видуманими[,] поки ми самі не пережили їх в часи большевизму і комунізму. А коли пережили, то можемо буть певними, що весь апокаліпсис прийшла дійсність для Церкви і світу. Що ж тоді може вказувати нам на можливість поєднан-

---

138 У скриптурній копії цього документа *Вибачте* (ДАКО, ф. Р-2412, оп. 2, спр. 199, арк. 100).

139 У скриптурній копії цього документа *варвари* (там само).

ня нашого. Може й поєднаються при кінці світу поодинокі особи, як про те прорік Соловьев.

Таким чином[,] теоретично я цілком допускаю наше поєднання, бо ніщо не може перешкодити тому в думках, але практично це поєднання могло би здійснитися тільки тоді[,] коли не буде гріху і ушкодження людської природи. Тільки Всевишній[140] може милостиво дати нам чудо поєднання, про що можемо молитися.

Висловлюючи велику пошану Вашій Достойній Особі, зістаюся Вашого Високопреосвященства усердний слуга

Алексей
екзарх України
митрополит Волинський і Житомирський
священноархімандрит Св. Успенської Почаївської Лаври[141]

Баран С. Митрополит Андрей Шептицький: життя і діяльність – Мюнхен: "Вернигора", 1947. – С. 128–130.
Опубліковано:
Письма-послання Митрополита Андрея Шептицького, ЧСВВ. З часів німецької окупації. – Йорктон, 1969. – С. 343–345;
Митрополит Андрей Шептицький: життя і діяльність. – Т. 1. Церква і церковна єдність: док. і матеріали 1899–1944. – Львів: "Свічадо", 1995. – С. 400–401

№ 87. Рапорт архімандрита Валерія (Устименка) єпископу Львівському Пантелеймону (Рудику) щодо зведення ієромонаха Феопемпта (Клітного) у сан ігумена, рукопокладення іподиякона Андрія (Міщенка) на ієродиякона та нагородження наперсним хрестом ієромонаха Анемподіста (Васильєва). *Київ, 22 січня 1942 р.*

Копия[142]

Его Преосвященству
преосвященнейшему епископу Пантелеймону

Чл[ена] Духовн[ого] Собора
Киево-Печерской Успенской
Ставропигиальной Лавры
архимандрита Валерия

Рапорт

Иеромонах К.П. Лавры Феопемпт Клитный б[ывший] начальник Китаевской пустыни Лавры и заведующий богадельней Лавры, награжденный наперсным

[140] У скриптурній копії *Всесилий* (ДАКО, ф. Р-2412, оп. 2, спр. 199, арк. 100зв.).
[141] Скриптурна копія цього документа зберігається у фонді Музею-Архіву переходової доби під № 2539 (там само, арк. 99–100зв.).
[142] Як встановлено за почерком, копія знята ієромонахом Димитрієм (Біакаєм).

крестом, очень много потрудился и трудится на пользу св. Лавры, посему почтительнейше прошу возвести его в сан игумена с возложением палицы.

Постриженный мною в монахи Андрей Иванович Мищенко, имеющий сан иподиакона[,] безмерно много потрудился на пользу святых храмов киевских, а ныне столь же безмерно трудится на возсозидание св. нашей обители. Он вполне подготовлен к прохождению иеромонашеской степени, посему почтительнейше прошу Вас, Ваше Преосвященство, рукоположить его во иеромонахи.

Есть у нас особенно трудящийся иеромонах Анемподист, а его соблаговолите наградить наперсным священническим крестом.

Подл[инник] подписал архимандрит Валерий 22/I 1942
Верно іером[онах] Димитрий

1 февраля нов[ого] ст[иля] за божеств[енной] литургией в новоосвященном храме Креста Господня[103*] Киево-Печерской Успенской Лавры Ближних св. пещер иеромонах Феопемпт возведен во игумена с возложением палицы[,] иподиакон Андрей рукоположен во иеродиакона[,] иеромонах Анемподист нагр[ажден] наперсным крестом <священнодействием преосвященного Пантелеймона епископа Львовского, управляющего Киевской епархией>[143]

Копія, рукопис (світло-фіолетове чорнило).
НКПІКЗ, фонди, од. зб. КПЛ-А-1526, арк. 2–2зв.

№ 88. Лист тимчасового настоятеля Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря ігумена Еразма (Довбенка) тимчасовому наміснику Києво-Печерської Лаври архімандриту Валерію (Устименку) щодо передачі мощей св. великомучениці Варвари.
Київ, 17 лютого 1942 р.

Правління
Києво-Михайлівського
манастиря
"17" лютого *1942*
№ ……..
м. Київ, Трьохсвятительська, 4[144]

До Тимчас[ового] Намісника
Св. Успенської Лаври
священноархімандрита Валерія

[143] Фразу у кутових дужках написано розмашисто рукою ієромонаха Димитрія тим самим чорнилом і відділено від попереднього тексту широким тире, що говорить про те, що вона не була частиною оригінального тексту, її додав від себе ієромонах Димитрій при знятті копії.
[144] Виділений курсивом текст – штамп фіолетовим чорнилом Києво-Михайлівського монастиря.

Згідно розрішення пана Гезанга в Свято Михайлівський Золотоверхий Київський манастир повинні бути перенесені мощі[145] Святої Великомучениці Варвари сьогодні у вівторок 17 (4) лютого 1942 р.

[печатка][146]
Тимч[асовий] настоятель Свято Михайлівського манастиря
[І].[147] Еразм

Без разрешения пр[еосвященного] владыки Пантелеймона переносить св. мощи – не разрешаю.
17/II 42
Архимандрит Валерій[148]

Оригінал, рукопис (бірюзове чорнило).
НКПІКЗ, фонди, од. зб. КПЛ-А-972, арк. 1.
Опубліковано:
Преловська І.М. Нові документи про місцезнаходження мощей святого митрополита Макарія та святої великомучениці Варвари в період окупації Києва (1941–1943) // Труди Київської Духовної Академії. – 2012. – № 9. – С. 277

№ 89. Дозвіл єпископа Львівського, управляючого Київською єпархією Пантелеймона (Рудика), наданий тимчасовому наміснику Лаври архімандриту Валерію (Устименко), на передачу з Києво-Печерської Лаври мощей св. великомучениці Варвари у Свято-Михайлівський Золотоверхий монастир. *Київ, 28 лютого 1942 р.*

Пантелеімон
Єпископ Львівський
Управляючий Київською Єпархією
Дня 28 лютого 1942 р.
№ 286
м. Київ[149]

Високопреподобному
Отцу Архімандриту Валєрію,
члену Духовного Собору Київо-Печерської
Ставропігіяльної Св. Успенської Лаври

Благословляю видати святії Мощі св. Великомучениці Варвари ігуменові Св. Михайловського монастиря – Еразмові для перенесення їх до церкви вищеназваного манастиря.

[печатка][150] Епископ Пантелеімон[151]

---

[145] Тут і далі підкреслено червоним олівцем.
[146] Печатка діаметром 3,5 см фіолетовим чорнилом: *Правління Києво-Михайлівського манастиря*
[147] В оригіналі *Ї.*
[148] Резолюція і підпис архімандрита Валерія (Устименка) вгорі ліворуч фіолетовим чорнилом.
[149] Текст, виділений курсивом, – текст кутового штампу темно-фіолетовим чорнилом.
[150] Червона печатка діаметром 4,5 см: *Пантелеімон Єпископ Львівський * Управляючий Київською Єпархією*
[151] Власноручний підпис єпископа Пантелеймона (Рудика) фіолетовим чорнилом.

Честные мощи св. Великомученцы Варвары, Господу содействующу, 28/II 1942 г. перенесены в Златоверхий Михайловский монастырь.

Сдал святые мощи — Архимандрит Валерий[152]
Принял св. мощи[153] — І[гумен] Еразм[154]

Оригінал, рукопис (фіолетове чорнило).
НКПІКЗ, фонди, од. зб. КПЛ-А-972, арк. 2–2зв.
Опубліковано:
Преловська І.М. Нові документи про місцезнаходження мощей святого митрополита Макарія та святої великомучениці Варвари в період окупації Києва (1941–1943) // Труди Київської Духовної Академії. – 2012. – № 9. – С. 278

№ 90. Лист референта музеїв О. Гейбель керівнику 2-го відділу Генералкомісаріату в Києві щодо можливості передачі церкви Спаса на Берестові церковній громаді. *Київ, 23 квітня 1942 р.*

An den Leiter der Abt. II
des Generalkommissariats Kiew

Die Kirche "Spas na Berestowje", die als altertümliches Gebäude zu dem Architektur-historischen Museum gehört, kann für eine кirchliche Gemeinde freigestellt sein, die für ihr weiteres Erhalten sorgen wird. Man müßte davon dem orthodoxen Bischof mitteilen und die Schlüssel von der Kirche einer Gemeinde übergeben. Der Direktor des Architektur-historischen Museums bleibt verpflichtet[,] das Gebäude zu überwachen.

23/IV [19]42 — Referent für Museen bei der Abt. II
O. Heubel

Відпуск, рукопис (світло-фіолетове чорнило).
ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 5, спр. 20, арк. 437

Переклад з німецької док. № 90

Керівнику відділу II
Генералкомісаріата у Києві

Церква Спаса на Берестові як старовинна будівля належить Архітектурно-Історичному музею і може бути надана релігійній громаді, яка буде опікуватися її подальшим збереженням. Потрібно було б повідомити про це православного єпископа та передати громаді ключі від церкви. За директором[104*] Архітектурно-Історичного музею залишається обов'язок наглядати за будівлею.

23 квітня 1942 р. — Референт музеїв при відділі II
О. Гейбель

---

152 Власноручний підпис архімандрита Валерія (Устименка) фіолетовим чорнилом.
153 Примітка про здачу/прийняття на звороті документа фіолетовим чорнилом.
154 Власноручний підпис ігумена Еразма (Довбенка) бірюзовим чорнилом.

№ 91. Доповідна записка співробітника Оперативного штабу Е. Цьольффеля про розмову з ігуменом Києво-Печерської Лаври Фео[пемпт]ом (Клітним). ***Київ, 5 червня 1942 р.***

Bearbeiter: Erich Zoelffel Kiew, den 5. Juni 1942

Aktenvermerkt

Pg. Dr. Himpel teilte mir heute mittag mit, daß ihm von den in der Lawra befindlichen Mönchen erzählt worden sei, daß diese beabsichtigten, am kommenden Sonntag die weiten Höhlen für den Publikumsverkehr zu eröffnen und zum gleichen Zeitpunkt drei Kapellen dem Gottesdienst wieder zuführen wollen.

Ich begab mich daher mit Pg. Kaben und Frau von Klothe[155] als Dolmetscherin in die Lawra. Ich verhandelte mit dem Abt Teophan[156]. Dieser erklärte mir, daß <er>[157] im Jahnuar 1942 von dem Stadt-Kommissariat die Erlaubnis erhalten hätte, die in der Lawra befindlichen Kirchen zu öffnen. Die Erlaubnis sei ihm mündlich erteilt worden und sie gelte generell für den Bereich der unteren und mittleren Lawra. Ich verwies ihn auf die Verfügung des Reichkommissars für die Ukraine vom 30.10.1941, wonach die im Lawra-Kloster untergebrachten Kulturgüter vom Einsatzstab RR sicherzustellen seien, und erklärte ihm, daß zum Lawra[-]Kloster auch die mittlere und untere Lawra gehören. Ich wies ihn darauf hin, daß dem Einsatzstab zwar nicht die Befugnis zustehe zu entscheiden, welche Teile der Lawra für kirchliche Zwecke wiederbenutzt werden dürfen, daß wir uns aber unbedingt vorbehalten, die Gebäude und Einrichtungen der Lawra, die die Mönche in Besitz zu nehmen zu beabsichtigen, vorher vom Einsatzstab besichtigt und etwa darin aufbewahrte Kulturgüter von uns sichergestellt werden würden. Der Abt sagte mir zu, diese Anordnung zu befolgen. Er bat weiterhin um Aushändigung von Ikonen, die nach seinem Dafürhalten in unser[e]m Besitz sein sollten. Ich wies ihn darauf hin, daß der Einsatzstab nur gefährdete Kulturgüter sicherstellt und daß die endgültige Entscheidung über die Verwendung des sichergestellten Materials der Reichsminister für die besetzten Ostgebiete bezw. der Reichskommissar treffe. Des weiteren bat mich der Abt, die über dem Eingangstor der Lawra angebrachte Überschrift „Religion ist Opium für das Volk" entfernen zu lassen. Ich sagte ihm

---

[155] Помилка у прізвищі. Йдеться про Майю фон Клот (Maya von Klot), наукову співробітницю Головного управління світоглядного інформування відомства Розенберґа, яка займалася питаннями історії церкви і працювала у 1942 р. у Києві в Оперативному штабі райхсляйтера Розенберґа.

[156] Помилка в імені. Намісника Феофана (нім. Teophan) у Лаврі в 1942 р. і наступних роках не було. Йдеться, ймовірно, про ігумена Феопемпта (Клітного), скарбника Києво-Печерської Лаври, ім'я якого, можливо, виявилося занадто важким для сприйняття на слух чужинцями.

[157] Рукописна вставка над рядком простим олівцем.

dies zu. Ich halte es für zweckmässig, dem Generalkommissar bezw. dem Stadt-Kommissar von der beabsichtigten Öffnung der Höhlen und der dazu gehörenden Kapellen Mitteilung zu machen.

Zölffel[158]

Оригінал, машинопис.
ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 221, арк. 240

Переклад з німецької док. № 91

підготував: Еріх Цьольффель Київ, 5 червня 1942 р.

Доповідна записка

Пґ. др. Гімпель сьогодні вдень повідомив мені, що, за словами лаврських монахів, вони мають намір цієї неділі відкрити для відвідувачів Дальні печери і одночасно хочуть відновити Богослужіння у трьох каплицях[105*].

Тому я вирушив до Лаври разом з пґ. Кабеном та пані Клот як перекладачкою. Мав розмову з намісником Фео[пемпт]ом. Він пояснив мені, що у січні 1942 р. отримав із Штадткомісаріату дозвіл на відкриття храмів на території Лаври. Дозвіл йому був наданий усно і стосувався, головним чином, території Нижньої і Середньої Лаври[106*]. Я вказав йому на розпорядження райхскомісара України від 30 жовтня 1941 р.[107*], за яким культурні цінності, що знаходяться на території Лаври, повинні залишатися під наглядом Оперативного штабу райхсляйтера Розенберґа, і пояснив йому, що до Лаврського монастиря належать також Середня та Нижня Лавра. Я зазначив, що хоча Оперативний штаб і не має повноваження вирішувати, які частини Лаври можуть знову використовуватися у церковних цілях, проте ми повністю залишаємо за собою право попереднього огляду будинків і установ Лаври, які монахи мають намір забрати у своє користування, і, якщо там зберігаються культурні цінності, забезпечити їхнє збереження. Намісник пообіцяв мені виконувати це розпорядження. Крім того, він попрохав видати ікони, які, на його думку, мають бути у нас. Я відповів, що Оперативний штаб забезпечує збереження лише тих культурних цінностей, яким загрожує небезпека, а остаточне рішення про використання взятого під охорону майна приймає райхсміністр окупованих східних територій або райхскомісар[108*]. Також намісник звернувся до мене з проханням щодо дозволу зняти з вхідної брами Лаври напис: “Релігія – опіум для народу”. Я дозволив йому це. Вважаю, доцільним повідомити генералкомісара або штадткомісара[109*] про намір відкрити печери та їхні церкви.

Цьольффель

---

[158] Власноручний підпис Е. Цьольффеля простим олівцем.

№ 92. Лист намісника Києво-Печерської Лаври архімандрита Валерія (Устименка) скарбнику Лаври ігумену Феопемпту (Клітному) щодо покладення на нього обов'язків келаря. *Київ, 22 червня 1942 р.*

Казначею Лавры
о. игумену Феопемпту

В соответствии с постановлением Духовного собора предлагаю Вам иметь попечение, кроме обязанностей по своему званию, и[сполнение] о[бязанностей] келарской части[110*]. Экклесиарх Лавры архимандрит Борис принимает в свое ведение храмы и церковное хозяйство, на благочинного Лавры иеромонаха Далмата одновременно возложены и обязанности эконома.

22/VI-194[2][159]
Наместник Лавры[160] Архимандрит Валерий[161]

Оригінал, рукопис (фіолетове чорнило).
НКПІКЗ, фонди, од. зб. КПЛ-А-1526, арк. 17

№ 93. Записка ієромонаха Димитрія (Біакая) про віднайдення у січні 1942 р. у ризниці Дальніх печер мощей св. великомучениці Варвари, священномученика Макарія та, ймовірно, митрополита Рафаїла Заборовського. *Київ, 4 липня 1942 р.*

Православная братия Лавры по возвращении своем в обитель (в январе 1942 года) обрела сии останки в ризнице Дальних пещер вместе с св. мощами великомученицы Варвары[111*] и священномученика Макария.

Никаких указаний у этих останков не имеется. Быть может[,] это митрополит Рафаил Заборовский[,] почивавший в Св. Софии.

4/VII 42 г.[162]

Наместник Лавры
Архимандрит Валерий[163]
Правитель дел
[печатка][164] Иеромонах Димитрий[165]

Оригінал, рукопис (синє чорнило).
НКПІКЗ, фонди, од. зб. КПЛ-А-1307, б/№

---

[159] В оригіналі *22/VI-1941* – явна помилка, монастир у той час не діяв. Вірно 1942 рік, оскільки 12 серпня 1942 р. ігумен Феопемпт був звільнений від обов'язків келаря (НКПІКЗ, *фонди, од. зб.* КПЛ-А-1526, арк. 18).

[160] Документ написано, як встановлено за почерком, ієромонахом Димитрієм (Біакаєм).

[161] Власноручний підпис арх. Валерія (Устименка) фіолетовим чорнилом, що і документ.

[162] Документ написано, як встановлено за почерком, ієромонахом Димитрієм (Біакаєм). Дата, посади і підписи розмиті водою, внаслідок чого колір чорнил світліший за основний текст.

[163] Власноручний підпис архімандрита Валерія (Устименка) синім чорнилом.

[164] Фіолетовий відтиск круглої печатки близько 3 см у діаметрі: *Києво-Печерська Успенська Ставропигальна Лавра*

[165] Власноручний підпис ієромонаха Димитрія (Біакая) синім чорнилом.

№ 94. Лист директора Управління Києво-Печерської Лаври В. Тверського єпископу Пантелеймону (Рудику) щодо виселення ченців і службовців з верхньої та нижньої території Лаври. *Київ, 3 вересня 1942 р.*

До його преосвященства преосвященнійшого Пантелеймона[112*],
єпископа Львівського, керуючого Київською єпархією

Ваше Преосвященство!

На мене випав великий обов'язок повідомити Вас про розпорядження Штадткомісаріату та голови управи м. Києва[113*] про виселення всіх ченців та службовців церковного причету з території[166] Верхньої та Нижньої Лаври, а також про опечатання всіх церковних та мол[и]товних[167] домів та Ближчих та Дальніх печер.

Строк виконання 5 вересня ц[ього] року.

Копії розпорядження[114*] про це при цьому додаю.

Прошу Вашого розпорядження до Намістника та братії Київо-Печерської Лаври про виконання зазначеної постанови.

Директор управління К.П. Лаври [підпис]
(Тверськой)
3/IX 1942 р.[168]

Оригінал, машинопис (фіолетова стрічка).
ГАРФ, ф. 7021, оп. 65, д. 10, л. 40

№ 95. Акт, складений представниками місцевого управління, про опечатування 5 і 7 вересня 1942 р. пам'яток архітектури на території Києво-Печерської Лаври. *Київ, 7 вересня 1942 р.*

Акт

7 вересня 1942 р. складений цей акт про те, що за наказом № 872[115*] по відділу культури і освіти Київської управи у виконання розпорядження голови міста Києва за № 232 від 27/VIII-42 р.[116*] Комісія в складі: голови – інспектора освіти Печерського району п. Єржківського та членів: директора Управління Лаври п. Тверського, міського інспектора бібліотек п. Полуляха, представника Печерської райуправи п. Крамаренко та представника Печерської управи п. Люб[и]ча[169] протягом 5 та 7 вересня опечатали молитовні дома Верхньої та Нижньої Лаври і Дальні та Ближні пещери, наклавши печатки в таких пунктах:

---

166 У документі тут і далі літера *ї* передавалася літерою *і*

167 У документі *молітовних*

168 Дата та власноручний підпис В. Тверського фіолетовим чорнилом.

169 У документі *ЛЮБІЧА* нижче у цьому ж документі *Любич*

Верхня Лавра (5 вересня)	
1. Церква над святою брамою	2 печатки
2. [Церква][170] над економічною брамою	1 [печатка][171]
3. Економічна брама	1 [печатка]
4. Трапезна церква	3 [печатки]
Нижня Лавра (5 вересня)	
5. Церква Різдва Богородиці	1 печатка
6. [Церква] Зачатія	1 [печатка]
7. Ризниця на Дальніх пещерах	1 [печатка]
7 вересня	
8. Церква Хреста Господня на Ближніх пещерах	3 [печатки]
9. Ближні пе[ч]ери	1 [печатка]
10. Дальні [печери][172]	1 [печатка]

Разом накладено 15 печаток

Крім того, залишились не опечатані через велику руїну у Верхній Лаврі церква Благовіщення та Михайлівська, а також церква Микільського больничного монастиря, що зайнята архівом, в якому працюють німці.

Всі печатки Верхньої Лаври здані під охорону вахмайстра німецького гарнізону та української поліції. Печатки Нижньої Лаври здані під догляд директора Лаврського Управління п. Тверського до виставлення постів української поліції штабом м. Києва.

Голова комісії	[підпис]	(Єржківський)
Члени комісії	[підпис]	(Тверський)
	[підпис]	(Любич)
	[підпис]	(Полулях)
	[підпис][173]	(Крамаренко)

До акта додається копія описі, складена намісником Лаври архімандритом Валерієм[174]

Відпуск, машинопис (2-й примірник).
ДАКО, ф. Р-2361, оп. 4, спр. 4, арк. 1–1зв.
Інші копії та примірники:
Відпуск, машинопис (3-й примірник).
ДАКО, ф. Р-2361, оп. 4, спр. 4, арк. 3–3зв.
Завірена скриптурна копія, машинопис.
ДАКО, ф. Р-2356, оп. 6, спр. 171, арк. 60

---

170 У документі замість слова *Церква* тут і далі подвійні лапки як знак повтору.
171 У документі замість слова *печатка* тут і далі подвійні лапки як знак повтору.
172 У документі замість слова *пещери* подвійні лапки як знак повтору.
173 Всі п’ять підписів власноручні фіолетовим чорнилом різних відтінків.
174 Машинописна приписка на зворотному боці.

№ 96. Акт про опечатування Хрестовоздвиженської церкви, Ближніх і Дальніх печер Києво-Печерської Лаври, складений представниками місцевого управління та монастиря. *Київ, 7 вересня 1942 р.*

Копія

Акт

1942 р. вересня 7 дня. Ми, що нижче підписали, представники Міської управи п.п. Єржківський М.М., Полулях О.І., Любич П.В., Тверський В.М., Крамаренко А.І. та представники К.П. Лаври: архімандрити Валерій Устименко, Борис Павлік, ієромонах Дмитрій Біакай склали цього акта в тому, що на підставі розпорядження Штадткомісаріату та голови м. Києва[117*] було опечатано храм Хреста Господня на Ближніх пе[ч]ерах[175] та печери Ближні і Дальні.

В храмі Хреста Господня залишилось: відремонтований іконостас, престол, жертвенник, гробниця з мощами, ікона Успенія (спускна), 6 ікон від іконостасу окремих, 4 кіоти.

В Ближніх печерах 47 гробниць з св. мощами, 3 метальових іконостаси, 3 престоли, 3 жертвенники.

В Дальніх печерах 35 гробниць со св. мощами, 2 метальових іконостаси, 1 дерев'яний, 3 престоли, 3 жертвенники.

Голова комісії:	(Єржківський)
Члени:	(Полулях)
	(Тверський)
	(Любич)
	(Крамаренко)
Намісник Лаври	(Архімандрит Валерій)
Еклісіарх Лаври	(Архімандрит Борис)
Керівник справ	(Ієромонах Димитрій)

Згідно:

Скриптурна копія, машинопис (2-й примірник).
ДАКО, ф. Р-2361, оп. 4, спр. 4, арк. 2.
Інші копії та примірники:
Скриптурна копія, машинопис (3-й примірник).
ДАКО, ф. Р-2361, оп. 4, спр. 4, арк. 4.
Завірена копія з копії, машинопис (1-й примірник).
ДАКО, ф. Р-2356, оп. 6, спр. 171, арк. 61

---

175 У документі *пещерах*

№ 97. Лист намісника Києво-Печерської Лаври архімандрита Валерія (Устименка) голові Печерської райуправи про зняття печатей з Хрестовоздвиженської церкви та Ближніх і Дальніх печер. *Київ, 12 вересня 1942 р.*

Києво-Печерська
Успенська
Ставропигальна Лавра
"12" вересня *1942*
№ –
Печерська Лавра

До Голови
Печерської Райуправи

На підставі листа Вашого від 12/IX 1942 р. № 741, про припинення виселення із Лаври, просимо дозволити зняти печаті з церкви Хреста Господня на Ближніх пещерах (3 печатки)[,] Ближніх та Дальних печер (по 1-й печатки) та відновити Службу Божу[176].

Намісник Лаври Архімандрит Валерій[177]
Керівник справ Ієромонах Димитрій[178]
[печатка][179]

Керівнику Житлового управління
Зняти <12/IX 42 р.> печатки з церкви Хреста Господня,
Ближніх та Дальних печер.
12/IX 42 р. Потульницький[180]

Керівнику Експлоат[аційної] секції.
До негайного виконання згідно заяви.
12/IX-42 р. Я. Родіонов[181]

Печерська Райуправа доручає п. Тверському[,] директору господарчого управління Лаври на підставі розпорядж[ення] голови райуправи зняти сургучні

---

176 Документ написано ієромонахом Димитрієм (Біакаєм).
177 Власноручний підпис архімандрита Валерія (Устименка) фіолетовим чорнилом.
178 Власноручний підпис ієромонаха Димитрія (Біакая) тим самим чорнилом, що і документ.
179 Фіолетовий відтиск печатки діаметром приблизно 4 см: *Києво-Печерська Успенська Ставропигальна Лавра*
180 Резолюція голови Печерської райуправи М. Потульницького темно-фіолетовим чорнилом вгорі ліворуч.
181 Резолюція керівника житлового управління Печерської райуправи Я. Родіонова темно-фіолетовим чорнилом вгорі посередині.

печаті на Ближніх та Дальніх печерах та церкві Хреста Господня. Це розпорядження об'явлено через керівника справ Лаври ієромонаха Дімітрія.

12/IX	Керівник РЖУ	Я. Родіонов
	Керівник справ Лаври	Ієромонах Димитрій[182]

Оригінал, рукопис (синє чорнило).
ГАРФ, ф. Р-7021, оп. 65, д. 10, л. 32

№ 98. Повідомлення агента Поліції безпеки і СД про ставлення схиархієпископа Антонія (Абашидзе) до об'єднання двох церковних напрямів на окупованій території України.
Київ, 27 жовтня 1942 р.

IV B 3 /Re.
Kiew, den 27.10.1942

Vermerk

Betrifft: Haltung Erzbischofs Antonij gegenüber der Kircheneinigung / Brief an Alexij
Vorgang: Mitteilung VM ST.

Wie V[erbindungs]M[ann] ST. in Erfahrung brachte, hat Erzbischof Antonij von der Petscherska (Kiewer Lawra) aus einen Brief an Alexij gerichtet, worin er seine Empörung über dessen Haltung (Zusammengehen mit den Autokephalen) zum Ausdruck bringt und diese schärf[s]ten[183] verurteilt.

[підпис][184]
SS-Oberscharführer

V[erbindungs]M[ann] ST. weist darauf hin, daß es für die Presseveröffentlichung des Interviews mit Antonij, worin sich dieser gegen jede politische Betätigung der Kirche wendet, höchste Zeit sei, da mit dem Tod Antonijs jederzeit gerechnet werden müsse.

Оригінал, машинопис.
ЦДАВО України, ф. 4398, оп. 1, спр. 3, арк. 111

---

[182] Рішення Печерської Райуправи за власноручними підписами керівника Житлового управління Печерського району Я. Родіонова та ієромонаха Димитрія (Біакая) на звороті темно-фіолетовим чорнилом.
[183] У документі *schärftens*
[184] Підпис нерозбірливий чорним чорнилом.

Переклад з німецької док. № 98

IV B 3 /Re. Київ, 27 жовтня 1942 р.

До відома

Відносно: позиції схиархієпископа Антонія щодо об'єднання церков[118*] / лист до Алексія

Привід: повідомлення агента "ST"[119*]

Як повідомив агент "ST", схиархієпископ Антоній з Києво-Печерської Лаври направив Алексію листа, в якому висловив своє обурення його поведінкою (співробітництво з автокефалами) і досить різко її засудив.

[підпис]
Обершарфюрер СС

Агент "ST" звертає увагу, що для публікації у пресі інтерв'ю з Антонієм, де він виступає проти будь-якої політичної діяльності Церкви, це найкращий час, оскільки слід рахуватися будь-якого моменту із смертю Антонія[120*].

№ 99. Фрагмент записок ієродиякона Києво-Печерської Лаври Варфоломія (Іванова) про часи перебування у Лаврі архімандрита Валерія (Устименка), окремі факти з історії монастиря та події вересня 1941 р. – жовтня 1942 р. *Київ, [кінець жовтня 1942 р.]*

Из автобиографии
арх[имандрита] Валерия Устименко[x)]

[x)] и[еро]м[онах] Виктор Дацек – митрополич[ий] рег[ент] и уставщ[ик] лев[ого] клир[оса] Вел[икой] Ц[еркви], брат матери а[рхимандрита] Валерия.

При его поступлении [примерно][185] 1891 [г.] был начальником гостиницы Афанасий. В 1891 г. еще жил Иона арх[имандрит] Троицк[ого] мон[астыря].

Митроп[олит] Киев[ский] Исидор, потом Петроградский. Намест[ник] архим[андрит] Ювеналий. Афанасий завед[ывал] гостиниц[ей]. Иаков завед[ывал] хлебней на гостин[ице]. Митр[ополит] Иоанникий на (8)[186] место умершего м[итрополита] Платон[а]. Наместник КПЛ после Ювеналия (назнач[ен] епископом Курск[им]) был Марк архим[андрит] (он умер через 3 мес[яца]). После Марка наместником (8) К.П. Лавр[ы] архим[андрит] Сергий Ланин (за ним приб[ыл] митр[ополит] Иоанникий).

---

[185] У документі замість слова *примерно* стоїть відповідний математичний знак ≈

[186] Тут і далі авторська нумерація у круглих дужках, призначення якої встановити не вдалось. Вона несуцільна, при чому окремі числа повторюються. Найменше число 8, найбільше – 50.

Ремонт Усп[енского] Соб[ора]. Митр[ополит] Феогност оконч[ил] реставрац[ию] Ве[ликой] Цер[кви].

После смерти м[итрополита] Иоанникия уставщик <прав[ого] клир[оса]>[187] иг[умен] Иерон, благочин[ный] архим[андрит] Иаков (раньше начал[ьник] Дал[ьних] пещ[ер]).

Нач[альник] Китаев[ской] пус[тыни] иг[умен] Иоанникий, потом иг[умен] Матфей. В 1915 [г.] митроп[олит] Флавиан (12).

И[еро]д[иякон] Феогност 2-ой рег[ент] Петроград[ского] под[ворья]. 1916 [г.] митр[ополит] Владим[ир] Петроград[ский]. Арх[имандрит] Феогност начальн[ик] Петерб[ургского] подворья (12).

Благочин[ный] арх[имандрит] Флор.

Арх[имандрит] Варсонофий завед[ывал] Никол[ьской] больницей (13).

† Митр[ополит] Владимир. Митр[ополит] Антоний Храповицк[ий]. Арх[имандрит] Климент Жеретиенко. Уставщик Флавиан. Еп[ископ] Назарий, управл[яющий] Киев[ской] [епарх]ией. 1924 [г.] – митроп[олит] Киев[ский] Михаил Ермаков.

***[188]

4 дек[абря] 1924 [г.] взяты ключи (14)[189] для обновленцев[121*]. В Лавре Собез, потом Нарообраз, Музейный Городок[122*].

***

Закр[ытие] Лавры. Служение в Феодос[иевской] ц[еркви], в[190] Воскрес[енской] цер[кви]. Выселен[ие] из Лавры. Ольг[инская] цер[ковь] (Савва Петрушевич). Гермоген – архим[андрит] (14).

Арх[имандрит] <Вонифатий>[191] – заместитель Гермогена.

Митропол[иты]	Намест[ники]
с 1891–1934 [гг.]	
Платон	Ювеналий Половц[ев] <с [18]80 гг.>[192]
Иоанникий	Марк
Феогност	Сергий Ланин
Флавиан	Антони[й] Петруш[евский]
Владим[ир]	Амвро[сий]
Антон[ий]	Клим[ент]
Михаи[л]	Гермоге[н]
Констан[тин]	

[187] Фраза *прав. клир.* дописано під іменем *Иерон* зі зміщенням вправо.

[188] У документі кінець розділу тут позначено вензелем, далі рисками різної довжини посередині або ліворуч.

[189] Номер *(14)* написано над словом *ключи*

[190] Перед прийменником *в* викреслено червоним олівцем слово *Перех.* тобто *Переход*

[191] Автором виправлено червоним олівцем замість попередньо написаного імені *Варсонофий*

[192] Приписку *с 80 гг.* внизу ліворуч зі стрілкою, що вказує на ім'я Ювеналія (Половцева), зроблено через відсутність місця праворуч від імені *Платон*

***

Служба на Соломенке 17–18.

***

Война [19]14 г. (18)

Митрополит получа[л] 1/3 записчичей суммы (19) с намест[ника] Сергия (присоединились проскомид[и]йны[е].][193] 1/7-ой (из этой 1/3) шло наместнику.

Митрополит Флавиан только расписывался в получ[ении] денег. На его средства построены: Серафимов[ская] цер[ковь] с богадельн[ей] [в] Кит[аево,] Братск[ая] больница с церковью, библиотека, Благовещ[енская] це[рковь], цер[ковь] святит[еля] Михаила м[итрополита] Ки[евского], свечной завод в Китаев[ской пустыни], в год 2000 пуд[ов] воску (21).

Паркет[ный] пол Вел[икой] Цер[кви] был заменен железн[ыми] плитами при намест[нике] Сергие (митр[ополит] Иоанник[ий] поддерживал Сергия) (22). При них переделка Трапезы и Трапезн[ой] цер[кви][123*].

Чугун[ые] плиты пол[ожены] с 1729 г. Отопл[ение] Вел[икой] Цер[кви] при нам[естнике] Сергие. Он[194] наслал паркетный пол (23).

Самодержавие в отдельных ведом[ствах] прекращено Сергием[195] (23). При Клименте ставропигия (24).

***

1941 [г.] с 6/19 IX[124*]

Украинск[ая] Міська рада, самосвяты, липковцы[125*] (25).

***

Духов[ная] Церков[ная] Рада[,] (запад[но]-укр[аинский] митроп[олит] Алексий).

***

Проф. Келозис, протоиерей Церковн[ой] Рады Феодосій[126*] и протоер[ей] Александ[р] Вишняков хлопочут в Церк[овной] Раде отдать Лавру. Им отказал референт[127*] (25)[196]. Они к комиссару прифронтовой полосы генералу Коху[128*] – отказ.

Стало известно сх[имо-]ар[хиепископу] Антонию Абашидзе (и секретарю его Дмитрию Биокаю). Он разыскивает а[рхимандрита] Валерия. Является Феопемпт, и[еро]м[онах] с родины. Эти [тр]ое[197] хлопочут в Церк[овной] Раде о Лавре (октябрь). Референт сказал, что 3 учреж[дения]: Лавра, Соф[иевский] соб[ор] и Влад[имирский] соб[ор], зависят от Берлина. Тогда просьба о Китаев[ской] и

---

[193] Після слова *Сергия* йде досить незрозуміла фраза. Упорядники пропонують у квадратних дужках свій варіант розміщення круглої дужки та крапки.

[194] Знак питання *?* поставлено автором перед займенником *он*.

[195] Під ім'ям *Сергием* з нового рядка написано ім'я *Ювеналий*

[196] Число *(25)* написано праворуч вгорі над словом *Референт*

[197] У документі слово *трое* передано як *3-ое*

Преображ[енской пустынях]. Он согласился и выдал документы. Ремонт церкви и помещ[ений] в Китаеве. Анемподист.

Прошение комиссару по церк[овным] делам[129*] закончилось ничем. Пет[р] Дороф[еевич] Рудич сообщил, что Вик[тор] Мих[айлович] Тверс[кой] – директор Лавры.

21.X.1941 взрыв Успе[нской] Вел[икой] церкви[130*].

Дама (переводчица[131*] комиссара по церк[овным] дел[ам]) с матерью была у сх[имо]ар[хиепископа] Антон[ия] Абашидзе (30)[198]. Просьба: получить церковь Ближ[них] пещ[ер]. Девица обещ[ала] хлопотать. Через неделю она привозит ключи Крестовоздвиж[енской] цер[кви][132*].

Открыли. На престоле в 3 ряда вверх мироточив[ые] главы в металлич[еских] чашах, кружки и написаны манекен с протянутой рукой "Жертвуйте" (4)[199]. В пещерах хаос, раскопки[133*], обвалы, частичные разрушения. Целые мощи нетронуты, а мощи в костях не в порядке. Пр[еподобный] Даміан выброшен в нишу, вместо него манекен.

Через неделю привозит она разрешение на церковь и пещеры. [Полтора][200] часа убеждала Комиссара.

До приезда еп[ископа] Пантелеймона[134*] (32)[201] украинцы и самосвяты сильно теснили православие: Так, некто щирый самосвят и[еро]м[онах] Нестор (когда мы еще не жили на пещерах) был назнач[ен][202] Ми[ською] Радою (Церков[ною] Радою совместно) настоятелем Лавры и Михайл[овского] монастыря; и он назначает и[еро]м[онаха] Еразма наместником Мих[айловского] м[онастыря], а арх[имандрита] Валерия настоятелем Лавры; и требует для оформления Еразму и Валер[ию] явиться в Церк[овную] Раду. Владыка схи[мо]-арх[иепископ] Антоний советует вежливо благодарить за назначение, но явиться мешает уважительн[ая] причина[x)].

x) Но Нестор явился делать скандал у сх[имо]-ар[хиепископа] Антония (подвыпивший). Мы его удалили. Тоже и Еразм с ним сделал в Михайл[овском] монастыре.

В Церк[овной] Раде заправлял Острицкий. Через продолжит[ельное] время нас вызвали в Цер[ковную] Раду. Пошли: Валерий, секретарь Дмитрий и Тверской. Острицкий принял любезно, просил Тверского дать бесплатно помещ[ения], сад, землю (Анемподист и Феопемпт с ним).

В ризнице Крестовоз[движенской] церкви 19 ян[варя] 1942 [г.] стар[ого] ст[иля][135*] освящение Крест[овоздвиженской] церк[ви] (служили там по праздникам, а в пещерах в будни).

---

198 Число *(30)* написано праворуч вгорі над словом *Антон*

199 У документі виправлено трійку на четвірку.

200 Слово *Полтора* в оригіналі передано цифрами *1 1/2*

201 Число *(32)* написано вгорі над ім'ям *Пантелеймона*

202 У документі *назначили*

В пещерах Ближ[них] очистка обвала. Засорилась вытяжная труба, где был черный ход в церковь. Сырость больш[ая]. От гроба Онисифора прокопано в длин[у] 6 саж[еней], дошли до камен[ных] ступ[еней] в храм. Освободили заложен[ное] окно: выбросили десятки возов (Валерій, Анемподист), и потянуло с пещер в вытяжную трубу. Сырость исчезла (34). Кирпичи облицовок сопрели, а мощи целы.

[Два][203] украин[ких] еп[ископа] Нестор и Святослав приехали[x)] войти в общ[ение] с Правос[лавной] ц[ерковью]. Ар[хиепископ] Антоний не согласился.

x) На машине щирого украинца, брата городс[кого] головы Хворостивского[136*] (37).

Слух: нас монахов выселят из террит[ории] пещер, а светских оставят. В кануне праздника Усп[ения] Б[огородицы] пришла комиссия с Печерска[137*] запечатать Крестовозд[виженскую] ц[ерковь] и в 3 дня очистить от монахов Лавру (с Ближ[них] пещер). Постановле[ние] комиссара Киева (якобы от опасности мин). А перейти в Михайл[овский], Николь[ский] м[онастыри] или на Печерск люди не допустили.

На другой день запечатали Верхнюю Лавру, Трапезн[ую], Благовещ[енскую], це[рко]вь на Эк[ономических] вр[атах]. Потом Дальн[ие] пещ[еры] и цер[ковь], затем и Ближ[ние пещеры][138*]. Еп[ископ] Пантелеймон поехал в Гестапо. Там сказали, что им ничего не известно, и дали срок 10 дней, пока мы не расследуем.

Одна дама узнала, уехала в Берлин и выхлопотала указ не трогать церкви и монахов[139*]. Так были без церкви 4 дня, потом их распечатали[140*]. Через 6 “недель” приехал тот же комиссар (давший приказ запечатать)[141*] с адъютантом, дамой и переводчиком. В это время был ремонт, и Валерий работал в качест[ве] рабочего (42).

[Два][204] гроба Рафаила митр[ополита] З[а]боровского[205] и митр[ополита] Кирилла с Ближ[них] пещ[ер.]

Мания величия Кронида (50)

бой часов [...][206]

Оригінал, рукопис (туш).
НКПІКЗ, фонди, од. зб. КПЛ-А-973, арк. 28–30

---

203 У документі числівник *два* позначено цифрою *2*

204 У документі замість слова *два* цифра *2*

205 У документі *Зоборовского*

206 На цій незакінченій фразі посередині сторінки записки обриваються. Останні три фрази написано тушшю набагато темнішого кольору ніж попередній абзац, що свідчить про те, що їх було написано пізніше попереднього абзацу. Автором записок (встановлено за почерком) був ієродиякон Варфоломій (Іванов).

№ 100. Лист намісника Києво-Печерської Лаври до Свято-Троїцького Корецького жіночого монастиря про передачу останньому частинок мощей преподобних печерських угодників.
Київ, [листопад 1942 р.]

Киево-Печерская Успенская Лавра[207] преподает в благодатное утешение и благословение Свято-Троицкому Корецкому женскому монастырю частицы св. мощей[208] преподобных угодников Печерских[142*]:

1) Св. священномученика Макария митрополита Киевского (пам[ять] 1 мая).

2) Свв. преподобномучеников Василия и Феодора.

3) Преподобного Игнатия Архимандрита (20 дек[абря]).

4) Преподобн[ого] Меркурия Печер[ского] (пам[ять] 7 авг[уста]).

5) Преподобн[ой] матери нашей Евфросин[ьи] Полоц[кой] (пам[ять] 23 мая).

Наместник Лавры
Правитель дел Иеромонах Димитрий[209]

Відпуск, рукопис (бірюзове чорнило).
НКПІКЗ, фонди, од. зб. КПЛ-А-972, арк. 16.
Опубліковано:
Преловська І.М. Нові документи про місцезнаходження мощей святого митрополита Макарія та святої великомучениці Варвари в період окупації Києва (1941–1943) // Труди Київської Духовної Академії. – 2012. – № 9. – С. 278–279

№ 101. Із журналу “Православная Русь”, № 21–22 від 15 листопада 1942 р., про релігійне життя на території Києво-Печерської Лаври (передрук для Поліції безпеки та СД).
Берлін, 15 листопада 1942 р.

[…]

Киево-Печерская Лавра пока еще не открыта для богослужения. Взорван только главный Успенский собор... Остальные Лаврские храмы, а было их около 20, уцелели. Только домовые церкви были уничтожены большевиками, да Трапезная церковь была переделана для других целей, а сейчас реставрируется[143*]. Ближние и Дальние пещеры целы. Мощи святых на месте и уже покрыты. При большевиках там также, как и в главном Успенском Соборе, был антирелигиозный музей и в пещерах еще кое-где видны таблички: Экспонат №...

---

[207] Після слова *Лавра* закреслено хвилястою лінією *возрожденная после*

[208] Тут і далі підкреслено червоним олівцем.

[209] Документ написано управляючим справами КПЛ ієромонахом Димитрієм (Біакаєм).

В Лавре в домике гетмана Мазепы[144*] проживает в настоящее время (сведения от сентября) только престарелый схимо-архиепископ Антоний, бывший Таврический Владыка Дмитрий, во время Крымской эвакуации не пожелавший оставить свою епархию и оставшийся в Симферополе. В настоящее время владыке около 90 лет. Проживает он вместе со своим келейником иеромонахом Димитрием, бывшим мусульманином.

[…]

Скриптурна копія, машинопис.
ЦДАВО України, ф. 4398, оп. 1, спр. 4, арк. 84

№ 102. Лист єпископа Пантелеймона (Рудика) до Духовного собору Києво-Печерської Лаври про призначення намісником Лаври архімандрита Валерія (Устименка). *Київ, 16 січня 1943 р.*

Пантелеймон
Єпископ Львівський
Управляючий
Київською Єпархією
Дня 16/I *1943 р.*
№ 50
м. Київ[210]

До Духовного собору
Києво-Печерської
Свято-Успенської Лаври
м. Київ
Печерськ

Архімандрит Києво-Печерської Свято-Успенської Лаври о. Валерій призначається мною намісником Лаври до вияснення питання про настоятельство Києво-Печерської Свято-Успенської Лаври.

Для того доручаю Духовному Собору Лаври установити за Божественними Службами Божими поминання імені архімандрита Валерія, яко намісника Лаври.

Колишнього настоятеля Лаври архімандрита Гермогена за Богослуженнями не помінати.

Наміснику Лаври о. архімандриту Валерію предоставляється право ношення жезла під час церковних Богослужень.

[печатка][211]

Епископ Пантелеімон[212]
Управляючий Київською єпархією

Оригінал, машинопис.
НКПІКЗ, фонди, од. зб. КПЛ-А-1361, арк. 330

---

[210] Текст курсивом – кутовий штамп чорною тушшю.
[211] Кругла печатка: *Пантелеймон Єпископ Львівський. Управляючий Київською Єпархією* приблизно 4,5 см у діаметрі червоним чорнилом.
[212] Власноручний підпис бірюзовим чорнилом.

№ 103. Лист намісника Києво-Печерської Лаври архімандрита Валерія (Устименка) голові Київської міської управи та Духовному собору Лаври щодо перенесення Богослужіння з Серафимівської церкви до Трапезної церкви Китаївської пустині.
Київ, 11 лютого 1943 р.

Києво-Печерська
Успенська
Ставропигальна Лавра
11 лютого *1943* р.
№ 23
Печерська Лавра[213]

До Голови м. Києва
Духовного собору Лаври,

прохання.

За пропозицією Німецького Командування Сераф[и]мівська[214] церква кол[ишньої] Китаївської пустині[215] Лаври переноситься в Трапезну[216] церкву пустині на терені інвалідного будинку.

Просимо дати роспорядження, щоб інвалідний будинок предоставив обслугову[ю]чим[217] церкву ченцям 4 сум[і]жних з храмом кімнати, з як[и]х 2 вільн[і][218]. Також просимо виділ[и]ти[219] невеличку ділянку землі біля церкви[,] щоб мати змогу поставити паркан та зробити хід до церкви.

Намісник Лаври — Архімандрит Валерій[220]

Керівник справ[221] — Ієромонах Димитрій[222]

[печатка][223]

Кит[аєво][224]

Оригінал, рукопис (синє чорнило).
НКПІКЗ, фонди, од. зб. КПЛ-А-973, арк. 2

---

[213] Текст курсивом – текст кутового штампу фіолетовим чорнилом.
[214] Назву церкви помічено червоним олівцем у вигляді великої дужки, відкритої перед словом *Серафімівська*
[215] Тут і далі підкреслено червоним олівцем.
[216] Перед словом *Трапезну* відкрито велику дужку червоним олівцем.
[217] Літеру *ю* пропущено.
[218] В оригіналі *з якіх 2 вільни*
[219] В оригіналі *виділіти*
[220] Власноручний підпис архімандрита Валерія (Устименка) темно-фіолетовим чорнилом.
[221] Документ написано ієромонахом Димитрієм (Біакаєм).
[222] Власноручний підпис ієромонаха Димитрія (Біакая) синім чорнилом, що і документ.
[223] Фіолетовий відтиск круглої печатки приблизно 3,5 см у діаметрі: *Києво-Печерська Успенська Ставропигальна Лавра*
[224] Примітка червоним олівцем вгорі праворуч, зроблена ієродияконом Варфоломієм (Івановим), яка означає, що документ стосується Китаївської пустині.

№ 104. Перелік монахів і послушників Києво-Печерської Лаври. *Київ, [15–20] травня 1944 р.*[225]

Список монахов и послушников К[иево-]П[ечерской] Лавры гор. Киева

№№	Фамилия[,] имя и отечест[во]	Монашес[кое] имя	Год рожд[ения]	Место рождения	Национ[альность]	Образован[ие]	Время поступл[ения] в мон[астырь]	Духовное звание	Занимаемая должность
1	Устименко Василий Авксентьев[ич]	Валерий	1866	Полт[авская] об[л]. г. Лубны	украинец	приходс[кое] у[чилище]	1891	архимандрит	настоятель Лавры
2	Клитный Феодор Семенов[ич]	Феопемпт	1885	с. Кантелины Липов[ецк]. у. Киев[ской губ].	[украинец][226]	фельдшерс[кая] школа	[1909][227]	игумен	казначей
3	Сакун Кондрат Сергеевич	Кронид	1883	с. Добровское Полт. в[ол]. Золотонош. у.	[украинец]	церк[овно]-приход[ская] шк[ола]	1909	[игумен]	смотритель Дальн[их] пещер
4	Рудык Андрей Кондратов[ич]	Асигкрит	1874	Подол. об[л]. Проскур. у. Шаровск. влс.	[украинец]	народное училище	1901	иеромонах	уставщик
5	Мищенко Андрей Иванович	Андрей	1884	Бориспол. р[айон] с. Синьковка	[украинец]	церк[овно]-приход[ская] [школа]	1912	[иеромонах]	благочинный
6	Нижников Борис Петрович	[Варлаам][228]	1890	Воронеж. об[л]. с. Пески Острогожск[ого] у.		[церковно-приходская школа]	1913	[иеромонах]	эконом
7	Иванов Вячеслав Владимир.	Варфоломей	1878	Минс[кая] об[л]. м. Хойники	рус[ский]	Рижский политехнич. институт	1918	иеродиакон	правитель дель
8	Миха[й]люк Василий Павлов[ич]	Вавила	1869	б. Гроднен. гб. Брест-Лит. у. д. Коростичи	укр[аинец]	2 кл[а]с[са] учил[ища]	1895	иеромон[ах]	садовник
9	Коптюх Данил Феофанович	Далмат	1887	с. Остолопово Гайсин[ского] у. Подол. г[уб].	[украинец]	церк[овно]-приход[ская] ш[кола]	1909	[иеромонах]	священнослуж[итель]
10	Ткаченко Трифон Михайлович	Трофим	1874	с. Тростино Климович. у. Могилев[ской] г.	[украинец]	[церковно-приходская школа]	1917	[иеромонах]	[священнослужитель]

[225] Перелік датується за рапортом архімандрита Еразма (Довбенка), благочинного монастирів м. Києва, від 20 травня 1944 р. на ім'я уповноваженого Ради у справах Православної церкви при РНК УРСР П. Ходченка, до якого він додавав як "Приложение № 3" перелік братії КПЛ та його ж розпорядження монастирям м. Києва від 15 травня 1944 р. надати дані про майно і послужні списки монахів (ЦДАВО України, ф. 4648, оп. 1, спр. 1, арк. 227, 233).

[226] Тут і далі у квадратних дужках розкривається знак тотожності у вигляді подвійних лапок.

[227] В оригіналі помилково *1885* ; двічі вказано дату народження ігумена Феопемпта (Клітного).

[228] У документі порожня клітинка. Ім'я встановлено за док. № 109.

11	Стешенко Григорий Павлович	Герасим	1878	с. Червоное Миргород. у. Полтавс. г[уб].	укр[а-инец]	домашн[ее]	1906	иеро-монах	клирошанин
12	Васильев[229] Александр Василье[вич]	Анемпо-дист	1884	Секуряны Голтин[ский] у. Бессараб. г[уб].	рус-ск[ий]	домашнее	1919	иеро-монах	ризничий
13	Радченко Михаил Василье[вич]	Марк	1868	д. Перв[ая] Бо-гачка Хорол. у. Полт[авской] гб.	укр[а-инец]	[домашнее]	1905	[иеро-монах]	священно-служит[ель]
14	Дубина Игнатий Степанов.	Ираклий	1883	с. Иванково Полтав[ской] об[л].	[укра-инец]	церк[овно]-приход[ская] ш[кола]	1910	[иеро-монах]	[священно-служитель]
15	Череп Василий Васильевич	Варнава	1880[230]	Подол. г[уб]. Брацлав. у. Клебанск. вол.	укр[а-инец]	домашнее	1906	иеро-мон[ах]	[священно-служитель]
16	Бицюк Иван Андреевич	Иуст	1887	д. Новопав-ловка Вер[хне-] Днепр. р[н].	[укра-инец]	[домашнее]		иеро-диак[он]	клирошанин
17	Паренюк Арсений Павлович	Антоний	1903	с. Врублевка Новоград-Волынск. у[езд]	[укра-инец]	4 класса гимназ[ии]	1940[231]	иеро-диак[он]	[клироша-нин]
18	Чирва Григорий Иванов[ич]	Герасим	1898	с. Липовая До-лина Гадячс. у. Полтав. г[уб].	[укра-инец]	3 класса шк[олы]	1924	иеро-диак[он]	церковно-служ[итель]
19	Мищенко Николай Ар-сентьев[ич]	Назарий	1889	с. Красилов[ка] Остер[ского] рай[она]	[укра-инец]	домашн[ее]	1912	иеро-диак[он]	церковно-служ[итель]
20	Кулаков Николай Антонов[ич]	Назарий	1888	с. Чернетчино Котовск[ого] рай[она]	[укра-инец]	2-х класс-[ная] шк[ола]	1913	иеро-диак[он]	церковно-служ[итель]
21	Дорош Степан Иович	Самуил	1878	с. Чернивцы Могил. р[н]. Вин. об[л].	[укра-инец]	[2-х класс-ная школа]	1914	иеро-диак[он]	церковно-служ[итель]
22	Данилюк Трофим Осипович	Тит	1872	Грод[н]енск. гб. Бельск[ий] у. д. Старобереза	[укра-инец]	домаш[нее]	1899	иеро-диак[он]	церковно-служ[итель]
23	Горобец Федор Захаров[ич]	Фалалей	1882	с. Сошники Бо-риспол[ьского] р[айона]	[укра-инец]	[домашнее]	1905	иеро-диак[он]	церковно-служ[итель]
24	Котула Федор Мак-симов[ич]	Феодосий	1905	Бориспол[ь-ский] р[айон] с. Воронькoво	[укра-инец]	4 класса зем[ского] уч[илища]	1943	иеро-диак[он]	церковно-служ[итель]
25	Федишин Павел Фео-фанов[ич]	Памва	1890	м. Лучинец Могил. р[н]. Подол. губ.	[укра-инец]	домаш[нее]	1913	иеро-мон[ах]	священно-служит[ель]

[229] Починаючи з 12-ої позиції, після кожного прізвища стоїть кома. З № 1 по № 11 включно прізвища повністю писалися великими літерами.

[230] Рік народження ієромонаха Варнави (Черепа) вказано невірно, має бути *1883*

[231] В іншому переліку від 25.10.1949 як час вступу у КПЛ вказано дату *1942* (НКПІКЗ, фонди, од. зб. КПЛ-А-1255, арк. б/№). Дата *1940* є роком постриження у монахи.

26	Фомин Захарий Яковлев[ич]	Закхей	1881	с. Коз[ь]м[о-] Демьян[овское] Орл[овской]обл.	рус-ск[ий]	домашнее	1910	монах	дежурный по пещерам
27	Божук Елисей Семенович	Евфрасий	1888	с. Русаново Остер. р[н]. Черниг. об[л].	укра-ин[ец]	церк[овно]-прих[одская] шк[ола]	1913	[монах]	пом. эконома
28	Ладогубец Емельян Афанасьев.	Елеазар	1877	с. Тарасовичи Остер. у[езда] Черн. г[уб].	[укра-инец]	домаш[нее]	1942	[монах]	дежурн[ый] по пещерам
29	Ефремов Евдоким Антонович	Ефрем	1860	с. Матюши Васильков. р. Киев[ской] об[л].	[укра-инец]	церк[овно]-прих[одская] шк[ола]	1892	[монах]	
30	Черныш Матвей Васильев[ич]	Магн	1878	г. Глинск Полт[авской] об[л].	[украи-нец]	начальн[ая] шк[ола]	1905	[монах]	дежурн[ый] по пещерам
31	Кушнир Маркел Демьянович	Марк	1879	с. Русск[ая] Писаревка Вин[н]иц[кой] об[л].	[украи-нец]	домашнее	1899	[монах]	сторож
32	Низовой Дмитрий Александр.	—	1881	с. Щедровка Летич. у[езда] Подол. [губ].	[украи-нец]	церк[овно]-приход[ская] шк[ола]	1906	послуш-н[ик]	огородник
33	Скляр Матвей Григорьев[ич]	—	1909	с. Омельгород Ч[и]г[и]рин. у[езда]	[украи-нец]	6 классов сред[ней] шк[олы]	1942	[послуш-ник]	клирошанин
34	Любченко Петр Лазарев[ич]	—	1885	с. Иванко[в] Андруш. р. Житомир. об[л].	[украи-нец]	2 класса сельск[ой] шк[олы]	1944	[послуш-ник]	дворник
35	Химич Терентий Савич	—	1877	м. Трояны Вол[ынской] об[л].	[украи-нец]	[2 класса сельской школы]	1916	[послуш-ник]	
36	Нагула Феодор Александр.	—	1878	с. Сувид Киевск[ого] уезда	[украи-нец]	домашн[ее]	1942	[послуш-ник]	сторож
37	Корнейчук Дорофей Захаров[ич]	Дамиан	1863	с. Точевики Волынск[ой] г[у]б.	[украи-нец]	[домашнее]	1905	схимонах	

Настоятель Киево-Печ[ерской] Лавры[232] Архимандрит Валерий[233]

Приложение № 3[234,145*]

Оригінал, рукопис (фіолетове чорнило).
ЦДАВО України, ф. 4648, оп. 1, спр. 1, арк. 166–166зв.

[232] Документ написано ієродияконом Варфоломієм (Івановим).
[233] Власноручний підпис архімандрита Валерія (Устименка) фіолетовим чорнилом тим самим, що і документ.
[234] Написано іншим почерком вгорі ліворуч на першій сторінці і підкреслено червоним олівцем.

№ 105. Рішення Духовного собору Києво-Печерської Лаври про виділення коштів та цінностей на оборону країни. *Київ, 14 липня 1944 р.*

Протокол заседания Духовного собора К[иево-]П[ечерской] Лавры[146*]

1944 г. июля 14 дня Духовный собор К[иево-]П[ечерской] Лавры выслушал предложение о[т]ца наместника, архимандрита Валерия:

1. О выдаче на оборону страны[235] часть дохода Лавры, равную 3-х месячному содержания братии;

2. Пожертвовать на Красную Армию 4 ризы.

Духовный собор согласился с предложением о[т]ца наместника и постановил привести его в исполнение.

Члены Духовн[ого] собора Архимандрит Валерий[236]
Іер[омонах] Андрей
Архим[андрит] Кронид

Правитель дел[237]: В. Иванов

Оригінал, рукопис (чорне чорнило).
НКПІКЗ, фонди, од. зб. КПЛ-А-998, арк. 7.
Опубліковано:
Очерки истории Киево-Печерской лавры и Заповедника / Кол. авторов – К., 1992. – С. 276

№ 106. Зауваження Духовного собору Лаври до проекту орендного договору з ДІКЗ "Києво-Печерська Лавра". *Київ, 18 липня 1944 р.*

Протокол заседания Духовного собора К[иево-]П[ечерской] Лавры

1944 г. июля 18 дня[238] Духовный собор К[иево-]П[ечерской] Лавры в составе о[т]ца наместника, архимандрита Валерия, игумена Кронида, игумена Феопемпта, и[еро]м[онаха] Андрея и и[еро]д[ьякона] Варфоломея

рассмотрел проект договора об аренде помещений[,] сдаваемых Управлением Историко-культурного заповедника в лице директора заповедника П.Т. Дедова и братства монастыря в лице архимандрита Валерия, по которому:

1. Монастырю передается 2 церкви и колокольня на Ближних пещерах и 2 церкви с колокольней на Дальних пещерах.

2. Также корпуса: № 42, площадью 137,50 [кв.][239] м с 5 квартирами; корпус № 43 площадью 264 кв. м с 20 кварт[ирами]; корпус № 50 271 кв. м с 16 кварт[ирами]. Всего площадью 831 кв. мет[р].

3. От монастыря требуется производить текущий ремонт.

---

[235] Тут і далі підкреслено червоним олівцем.
[236] Всі підписи власноручні чорним чорнилом, яким написано і протокол.
[237] Документ написано ієродияконом Варфоломієм (Івановим).
[238] Тут і далі підкреслено червоним олівцем.
[239] В оригіналі замість *кв.* намальовано квадратик.

4. Никаких изменений без ведома Управления заповедника – не производить, а также повреждений памятников.

5. Должно уплачивать за пользование зданиями по 1 р[уб]. 33 к[оп]. за кв. метр; всего 1096 р[уб]. 32 к[оп]., не позже 5-го числа минувшего месяца[,] за прошлое время с 1943 г. 3 ноября – 8775 р[уб]. 36 к[оп]. не позже 1.VIII.1944 г.

6. Расходы по водоснабжению погашать согласно счетов Водотреста.

7. Уплачивать все держ[авні] податки (ренты).

8. Недоразумения решаются по судебным установлениям[240] г. Киева.

Духовный собор постановил составить списки инвентаря церквей и пещер;

и просить изменить № категории по оплате кв. м зданий в виду инвалидности большинства братства и получения им незначительного содержания (130 р[у]б. в месяц).

Духовный собор просит также изменить срок времени[,] с какого начинается оплата: не с 3.X[I].1943 г.[241][,] а с 30.V.1944 в виду договора с Дирекцией.

Члены Дух[овного] собора — Архимандрит Валерий[242]
Іером[онах] Андрей
Игумен Феопемпт[243]
Архим[андрит] Кронид
Иером[онах] Анемподист

Правитель дел[244] — В. Иванов

Оригінал, рукопис (чорне чорнило).
НКПІКЗ, фонди, од. зб. КПЛ-А-998, арк. 12–12зв.

№ 107. Постанова Духовного собору Києво-Печерської Лаври з приводу рішення керівництва Російської Православної Церкви про призначення священноархімандритом Лаври митрополита Київського і Галицького, патріаршого екзарха всієї України Іоанна (Соколова), а намісником Лаври – архімандрита Валерія (Устименка). *Київ, 19 жовтня 1944 р.*

Протокол заседания Духовного собора К[иево-]П[ечерской] Лавры

Духовный собор К[иево-]П[ечерской] Лавры 19-го октября 1944 года[245] выслушал доклад исполняющего обязанности настоятеля К[иево-]П[ечерской]

[240] *установлениям* – перекручене російською мовою українське слово “установа”.
[241] У документі помилково *3.X.1943 г.* (див. п. 5 цього документа).
[242] Всі підписи власноручні чорним чорнилом, крім підпису ігумена Феопемпта (Клітного).
[243] Власноручний підпис ігумена Феопемпта (Клітного) зеленим чорнилом.
[244] Документ написано ієродияконом Варфоломієм (Івановим).
[245] Тут і далі підкреслено червоним олівцем.

Лавры, архимандрита Валерия, что согласно постановления высшей духовной власти отныне священноархимандритом К[иево-]П[ечерской] Лавры назначен Его Высокопреосвященство, Высокопреосвященнейший Иоанн, митрополит Киевский и Галицкий, экзарх патриарший всея Украины.

Наместником же Лавры утверждается архимандрит К[иево-]П[ечерской] Лавры Валерий Устименко.

Собор постановил принять это постановление к руководству.

Члены Духовн[ого] собора: Наместник Лавры Архимандрит Валерий[246]
Іером[онах] Андрей
Игумен Феопемпт[247]
Архим[андрит] Кронид
Иером[онах] Анемподист

Правитель дел[248] В. Иванов

Оригінал, рукопис (чорне чорнило).
НКПІКЗ, фонди, од. зб. КПЛ-А-998, арк. 19

№ 108. Опис майна Свято-Троїцького Іонинського монастиря, переданого після його ліквідації у діючий на нижній території Києво-Печерської Лаври монастир. *Київ, 12 листопада 1944 р.*

Опись имущества церковного
из Киевск[ого] Троицкого монастыря 12.XI.1944 г.
в Киево-Печерск[ую] Лавру[147*]

№№	Наименование предметов	Количество
1	Престол, на нем сорочица	1
2	Облачение на престол в цветах, темно-красного цвета, парчевое	1
3	Покрывало шелковое, престольное, темно-зеленого цвета, с красной подкладкой	1
4	Покрывало на жертвенник, зеленого цв[ета]	1
5	Крестов напрестольных: металлических 2 шт., деревянных 1 шт. всего	3
6	Евангелий (без воскресения): в бархате 2 шт., в металлич[еском] окладе 1 шт. всего	3
7	Крест напрестольный небольшой, деревянный на металлич[еской] подставке. Стоячий	1

[246] Всі підписи власноручні чорним чорнилом, крім підпису ігумена Феопемпта (Клітного).
[247] Власноручний підпис ігумена Феопемпта (Клітного) зеленим чорнилом.
[248] Документ написано ієродияконом Варфоломієм (Івановим).

8	Крест запрестольный деревянный	1
9	Икона Спасителя на горнем месте на дереве[,] живописная с подчеканкой: 2 м × 1,5 м[249]	1
10	Тоже на холсте: 2 м × 1,5 м	1
11	Чаша металлич[еская] средняя, простой раб[оты] лжица металлическая позолоченная дискос серебренный, позолоченный звездица [серебрянная][250] [позолоченная]	1 1 1 1
12	Икона Богомат[ери]: “Троеручица” на холсте, в раме и позолочен[ом] багете 1 1/4 м × 1 м	1
13	Ик[она] св. Троицы в раме и позолоч[енном] багете размерами 1 м × 1 м	1
14	Икона свв. Арханг[ела] Михаила и Матроны в раме и позолочен[ом] багете 1 м × 0,75 м	1
15	Ик[оны] Спасителя и Б[о]ж[ей] Матери, местные, на холсте в деревян[ных] рамах: 1,5 м × 1 м	2
16	Икона на доске позолоченная с подчеканкой в раме 1 м × 0,75 м	1
17	Иконы Спасителя и Бож[ей] Мат[ери] на холсте в деревян[ой] раме: 1 м × 0,75 м	2
18	Ик[она] Бож[ей] Мат[ери] “Боголюбской” на доске живопис 1,5 м × 1,25 м	1
19	Ик[она] Вл[адимира] и Варвары на доске, в раме с позолочен[ным] багетом 1 м × 1 м	1
20	Подсвечник напрестольный, металлическ[ий] малый	21
21	Риз черных бархатных, старых и епитрахиль	1
22	Риза белая парчевая (порванная) старая	1
23	Риза [белая] [парчева] [порванная] и епитрахиль	1
24	Риза красная парчевая, старая с епитрахилью	1
25	Риза красная сатиновая с епитрахилью	1
26	Подризников красных (клеточ[ка]) и темно-зеленых	2
27	Набедренников и палиц красных	2
28	Дорожек бумажных	4
29	Подсвечник[ов] деревян[ных] для свечей	4

[249] Тут і далі укладач переліку міру довжини – метр, передавав як *мт*

[250] Тут і далі у квадратних дужках розшифровується знак тотожності попередньому рядку у вигляді тире–подвійні лапки–тире.

30	Капитасма, голубая, сатиновая	4
31	[Капитасма,] зеленая, сатиновая	1
32	Жезл железный	1
33	Воздухов на чашу, старых комплектов	6
34	Дарохранительница, металлич[еская] малая	1
35	Покрывало напрестольное зеленое (с красн[ыми] цвет[ами])	1
36	Жертвенник	1
37	Аналоев	2
38	Шкапов	2
39	Подставок иконных	4
40	Ик[она] Бож[ей] Мат[ери] "Знамение" на холсте в позолоч[еной] раме	1
41	[Икона] вмч. Пантелеймона в дерев[янной] раме	1
42	[Икона] Б[о]ж[ей] М[а]т[ери] "Успение" на доске	1
43	[Икона Божей Матери] на доске с метал[лической] ризой	1[251]

Наместник Киево-Печерския Лавры Архимандрит Валерий[252]
Ризничий Іеромонах Андрей[253]

Оригінал, рукопис (чорне чорнило).
ЦДАВО України, ф. 4648, оп. 1, спр. 1, арк. 2–3

№ 109. Перелік священнослужителів Києво-Печерської Лаври. *Київ, [11 жовтня 1945 р. – 8 січня 1946 р.]*[254]

Список священнослужителей Киево-Печерской Лавры[148*]

Чин	Имя	Отчество	Фамилия	Год рожд.	Время рукопо-л[ожения]	Кем рукополож[ен]
Архимандр[ит] <1>[1]	Валерий	Авксентьевич	Устименко	1866 г.	в сан архим. 5 авг. 1928 г.[255]	
Архимандр[ит]	Иадор	Иванович	Лось	1882 [г.]	в сан архим. 14 мар. 1942 г.	Еп[ископом] Пантелеймоном

[251] Документ написано ієродияконом Варфоломієм (Івановим).
[252] Власноручний підпис і назва посади архімандрита Валерія (Устименка) чорним чорнилом.
[253] Власноручний підпис та назва посади ієромонаха Андрія (Міщенка) чорним чорнилом.
[254] За нижню дату документа взято найпізнішу дату рукоположення – 11 жовтня 1945 р., а за верхню дату – возведення в сан архімандрита ігумена Феопемпта (Клітного) 8 січня 1946 р. (НКПІКЗ, фонди, од. зб. КПЛ-А-1526, арк. 9зв.).
[255] В іншому списку священнослужителів КПЛ від 17 січня 1946 р. вказано, що свідоцтво про рукоположення видано 3.05.1933 за № 418 (НКПІКЗ, фонди, од. зб. КПЛ-А-1255, б/№).

Архимандр[ит]	Кронид	Сергеевич	Сакун	1883 [г.]	в сан архим. 1 апр. 1945 г.	Митр[ополитом] Иоанном
<Архим[ан-дрит]>[256]	Феопемпт	Семенович	Клитный	1885 г.	в сан игум[ена] 19 ян. 1942 г.	Еп[ископом] Пантелеймоном
Игумен <5> [257]	Варлаам	Петрович	Нижников	1890 г.	в сан игум[ена] 25 мая 1945 г.	Патр[иархом] Алексием
Игумен	Асигкрит	Кондратович	Рудык	1874 г.	в сан игум[ена] 11 окт. 1945 г.	Митр[ополитом] Иоанном[258]
Игумен	Алексий	Павлович	Дутый	1874 г.	в сан игум[ена] 11 окт. 1945 г.	Митр[ополитом] Иоанном
<[Игумен]	Полих[р]оний	Данилов[вич]	Дубровский	1887>[259]		
Иеромон[ах]	Анастасий	Тихонович	Дудник	1881 г.	рукополож[ен] 1933	Еп[ископом] Сергием
Иеромон[ах]	Андрей	Иванович	Мищенко	1884 г.	рукополож[ен] 15 авг. 1942 г.	Еп[ископом] Пантелеймоном
Иеромон[ах] <10>	Анемподист	Васильевич	Васильев	1884 г.	рукопол[ожен] нояб. 933 г.	Еп[ископом] Александром
Иеромон[ах]	Вавила[260]	Павлович	Миха[й]люк	1869 г.	рукопол[ожен] 1916 г.	Митр[ополитом] Михаилом
Иеромон[ах]	Варнава	Васильевич[261]	Череп	1883 г.	рукопол[ожен] 11 июн. 1929 г.	Архиеп[ископом] Димитрием
Иеромон[ах]	Герасим	Павлович	Стешенко	1878 г.	рукопол[ожен] 22 мая 1928 г.	Архиеп[ископом] Димитрием
Иеромон[ах]	Далмат	Феофанович	Коптюх	1887 г.	рукопол[ожен] 12 окт. 193[1][262] г.	Архиеп[ископом] Василием
Иеромон[ах] <15>	Евстратий	Тарасович	Трофимец[263]	1882 г.	рукопол[ожен] 24 окт. 1927 г.	Еп[ископом] Георгием

[256] Дописано зверху чорним чорнилом тим самим почерком над закресленим словом *Игумен*

[257] Тут і далі числа у кутових дужках дописано пізніше чорним чорнилом ієродияконом Варфоломієм (Івановим) і означають порядковий номер ченця у списку. Числа 1, 5, 10, 15 дописано перед чином ченця, а номери 20, 25, 30, 35 – ліворуч вгорі над чином. Число 38 було дописане під чином і підводило підсумок списку на момент його складання. У цьому списку ще не були викреслені прізвища померлих священнослужителів, і не було вписано ігумена Поліхронія (Дубровського) та ієромонаха Еразма (Прокопенка), які поступили у монастир пізніше. Число 42, написане в кінці списку, остаточно підводило підсумок кількісним змінам.

[258] Весь рядок викреслено синім олівцем.

[259] Вписаний пізніше ієродияконом Варфоломієм (Івановим) чорним чорнилом. У графі *чин* стоїть довга риска, яка заміняє слово *Игумен*

В іншому списку "Переліку священнослужителей КПЛ" від 17 січня 1946 р. зазначено, що Поліхроній (Дубровський) був рукоположений в ієромонахи єпископом Георгієм Полоцьким, при цьому поставлено знак запитання, а зведений в ігумени – 25 березня 1936 р., при цьому у примітках вказано *справка 27.XI 45 г. еп. Черн[иговского] о нез[а]прещении к переходу в друг[ую] епархи[ю]* (НКПІКЗ, фонди, од. зб. КПЛ-А-1255, б/№).

[260] У документі помилково *Вавилла*

[261] Викреслено фіолетовим чорнилом *Иеромон. Варнава Васильевич*

[262] В оригіналі помилково *1934* ; вірно 12 октября 1931 р. (див. іменний анотований покажчик).

[263] В оригіналі прізвище у родовому відмінку *Трофимца*

Иеромон[ах]	Евтихий	Алексеевич	Клепацкий	1882 г.	рукопол[ожен] 1930 г.[264]	Еп[ископом] Георгием
Иеромон[ах]	Ипполит	Савельевич	Купленник	1867 г.	рукопол[ожен] 1918 г.	Еп[ископом] Феодосием
<[Иеромонах]	Еразм	Онуфр[иевич]	Прокопенко	1870>[265]		
Иеромон[ах]	Ираклий	Степанович	Дубина	1883 г.	рукопол[ожен] 4 мая 1934 г.	Арх[иепископом] Сергием
Иеромон[ах]	Марк	Васильевич	Радченко	1868 г.	рукопол[ожен] 10 июля 1943 г.	Еп[ископом] Пантелеймоном
Иеромон[ах] <20>	Неофит	Николаевич	Калинович	1895 г.	рукопол[ожен] 22 фев. 1942 г. [266]	Еп[ископом] Пантелеймоном
Иеромон[ах]	Стратоник	Иванович	Наумчук	1888 г.	рукопол[ожен] 1 июля 1943 г.	Еп[ископом] Пантелеймоном
Иеромон[ах]	Тихон	Иванович	Даневич[267]	1887 г.	рукопол[ожен] 20 июля 1921 г.	Арх[иепископом] Пахомием
Иеромон[ах]	Трофим	Михайлович	Ткаченко	1874 г.	рукопол[ожен] 22 янв[аря] 1942 г.	Еп[ископом] Пантелеймоном
Иерей	Александр	Павлович	Попов	1902 г.	рукопол[ожен] 1 дек. 1942 г.	Еп[ископом] Леонтием
Архидиак[он] <25>	Иоанн	Платонович	Даценко	1888 г.	рукоп[оложен] 1920 г. 12 янв. возв. в архид. 1922 г. 4 дек.[268]	Еп[ископом] Василием Еп[ископом] Назарием
Архидиакон	Феодор	Тимофеевич	Журбенко	1878 г.	возв. в архид. 1 авг. 1920 г. [269]	Еп[ископом] Вениамином
Иеродиакон	Антоний	Павлович	Паренюк	1903 г.	рукопол[ожен] 15 авг. 1942 г.	Еп[ископом] Пантелеймоном
Иеродиакон <инвалид>[270]	Варфоломей	Владими-ров[ич]	Иванов[271]	1878 г.	рукопол[ожен] 8 мар[та] 1920 г.	Еп[ископом] Назарием

[264] В іншому списку "Переліку священнослужителей КПЛ" від 17 січня 1946 р. у примітках вказано, що свідоцтво про рукоположення видано 3.05.1933 р. за № 415 (НКПІКЗ, фонди, од. зб. КПЛ-А-1255, б/№).

[265] Цей рядок дописано внизу сторінки простим олівцем ієродияконом Варфоломієм (Івановим), у графі *чин* стоїть довга риска, яка заміняє слово *Иеромон*. В іншому списку "Переліку священнослужителей КПЛ" від 17 січня 1946 у примітках вказано, що в ієродиякони Еразм (Прокопенко) рукоположений 1914 р., а в ієромонахи – *1915 р.* митрополитом Флавіаном (Городецьким) (там само).

[266] В іншому списку "Переліку священнослужителей КПЛ" від 17 січня 1946 р. у примітках вказано, що свідоцтво про рукоположення видано 30.03.1942 р. за № 488 (там само).

[267] Викреслено фіолетовим чорнилом *Иеромон. Тихон Иванович Даневич*

[268] В іншому списку "Переліку священнослужителей КПЛ" від 17 січня 1946 р. у примітках вказано, що свідоцтво про рукоположення видано 4.08.1933 за № 426 (там само).

[269] В іншому списку "Переліку священнослужителей КПЛ" від 17 січня 1946 р. у примітках вказано, що свідоцтво про рукоположення видано 25.03.1936 за № 214 (там само).

[270] Дописано червоним чорнилом рукою ієродиякона Варфоломія (Іванова) в останній колонці праворуч, яка мала назву *Примеч[ания]*

[271] Ім'я та прізвище підкреслено червоним чорнилом, скоріше за все, самим ієродияконом Варфоломієм (Івановим). Наприкінці прізвища *Иванов* викреслено зайву літеру *а*

Иеродиакон	Ге[н]надий	Архипович	Витер	1921 г.	рукопол[ожен] 21 июн. 1943 г.[272]	Еп[ископом] Пантелеймоном
Иеродиакон <30>	Герасим	Иванович	Чирва	1898 г.	рукопол[ожен] 15 сен. 1934 г.	Еп[ископом] Сергием
Иеродиакон <не может служить>[273]	Илий	Калистра-тов[ич]	Малюхович	1871 г.	рукопол[ожен] когда не помнит	Еп[ископом] Василием[274]
Иеродиак[он]	Иуст	Андреевич	Бицюк	1887 г.	рукопол[ожен] 9 нояб[ря] 1923 г.	Архиеп[ископом] Димитрием Абашидзе[275]
Иеромонах[276]	Леонтий	Васильевич	Трухан	1901 г.	рукопол[ожен] 7 мая 1932 г.	Еп[ископом] Сергием
Иеродиакон <запрещен>[277]	Назарий	Антонович	Кулаков[278]	1888 г.	рук[оположен] 14 нояб. 1923 г.	—[279]
Иеродиак[он] <35>	Назарий	Арсентьевич	Мищенко	1889 г.	рук[оположен] 15 авг. 1931 г.	Арх[иепископом] Димитрием
Иерод[иакон]	Тит[280]	Осипович	Данилюк[281]	1872 г.	рук[оположен] 23 окт. 1923 г.	Еп[ископом] Макарием
Иеродиакон	Феодосий	Максимович	Котула	1905 г.	рук[оположен] 1943 г.	Еп[ископом] Пантелеймоном
Диакон <38>	Григорий	Васильевич	Савич	1902 г.	рук[оположен] 8 сен. 1941 г.	Еп[ископом] Вениамином[282]
<Иеродиак[он]	Самуил	Иович	Дорош	1878	рук[оположен] архиеп[ископом] Сергием 3.V.1934	Еп[ископом] Сергием

[272] В іншому списку “Переліку священнослужителей КПЛ” від 17 січня 1946 р. у примітках вказано, що свідоцтво про рукоположення видано 24.06.1943 р.

[273] Дописано червоним чорнилом рукою ієродиякона Варфоломія (Іванова) в останній колонці праворуч, яка мала назву *Примеч[ания]*

[274] Весь рядок викреслено чорним чорнилом. Ім’я та прізвище підкреслено червоним чорнилом, ймовірно, ієродияконом Варфоломієм (Івановим).

[275] Прізвище вписано під ім’ям і, очевидно, пізніше.

[276] Виправлено зі слова *Иеродиакон* рукою ієродиякона Варфоломія (Іванова) чорним чорнилом, який закреслив *диакон* і над ним написав *монах*

[277] Дописано червоним чорнилом рукою ієродиякона Варфоломія (Іванова) в останній колонці праворуч, яка мала назву *Примеч[ания]* ; приписка зроблена після засідання Духовного собору КПЛ 15 серпня 1950 р., на якому ієродиякону Назарію (Кулакову) було заборонено за недостойну монаха поведінку здійснювати священнослужіння (НКПІКЗ, фонди, од. зб. КПЛ-А-1527, арк. 13–13зв., 38, 68).

[278] Ім’я та прізвище підкреслено червоним чорнилом, ймовірно, ієродияконом Варфоломієм (Івановим).

[279] Замість імені архієрея проставлено пунктирну лінію з крапок тим самим чорнилом.

[280] Ім’я підкреслено пунктирною лінією червоним чорнилом, ймовірно, ієродияконом Варфоломієм (Івановим).

[281] По-батькові та прізвище помилково написані у родовому відмінку *Осиповича Данилюка*

[282] На цьому закінчується основний перелік, написаний невідомою особою.

[Иеродиакон][283]	Нестор	Арсентьевич	Тугай	1900		
Архид[иакон] <42>[284]	Евмений	Николаевич	Хорольский	1886>[285]		

Оригінал, рукопис (чорне чорнило).
НКПІКЗ, фонди, од. зб. *КПЛ-А-1255, б/№*

№ 110. Лист митрополита Київського і Галицького Іоанна (Соколова) до Духовного собору Києво-Печерської Лаври з повідомленням про звільнення архімандрита Валерія (Устименка) від обов'язків намісника Лаври. *Київ, 7 лютого 1947 р.*

Московская Патриархия
ИОАНН
Митрополит Киевский и Галицкий
Экзарх всея Украины
7 февраля *1947 г.*
№ _____

г. Киев[286]

В Духовный Собор К[иево]-Печерской Лавры

Архимандрит Валерий, согласно его желанию, освобождается от исполнения обязанностей наместника Лавры, и Лавра временно имеет находиться в моем непосредственном ведении.

Священно-Архимандрит Лавры *Иоанн,*
Митрополит Киевский и Галицкий[287]

Входящ[ий]
8.2.47
№ 13
дело 2[288]

Оригінал, машинопис.
НКПІКЗ, фонди, од. зб. *КПЛ-А-1361, арк. 334*

---

[283] У колонці прочерк, що означає тотожність попередньому рядку.
[284] Всього у списку (разом з викресленими і дописаними священнослужителями) 43 особи.
[285] Три останні рядки у кутових дужках дописані чорним чорнилом світлішого відтінку ієродияконом Варфоломієм (Івановим).
[286] Текст курсивом – текст кутового штампу фіолетовим чорнилом.
[287] Власноручний підпис митрополита Іоанна (Соколова) бірюзовим чорнилом. Дату листа вписано вгорі рукою митрополита тим самим чорнилом.
[288] Канцелярський напис вгорі посередині чорною тушшю.

№ 111. Синодик Києво-Печерської Лаври за 1942–1958 рр., складений схиєродияконом Піменом (Івановим).
Київ, [листопад 1942 р. – жовтень 1958 р.]

Список умерших в КПЛ с 1942 [г.][149*]

архиеп[ископ] Антоний Абашидзе	1.11.1942
иг[умен] Наум Прохоренко	[19].12.1942[289]
1943	
<Фалалей (Федор) Горобец	[28.6.19]44[290]>[291]
арх[и]м[андрит] Иринарх Колдоркин	21.10.1943[292]
и[еро]д[иакон] Аркадий Долгоброд	9.11.[19]43
1944	
сх[и]арх[и]м[андрит] Борис Павлик	5.5.1944[293]
п[ослушник] Емельян Тринос	31.12.1944
1945	
1946	
иг[умен] Асигкрит[294] Рудык	12.11.1946
арх[и]м[андрит] Трифилій Смага	23.12[.1946]
1947	
и[еро]д[иакон] Илья Малюхович	4.1[.1947]
м[онах] рясоф[орный] Дмитрий Низовой	10.3[.1947]
арх[и]м[андрит][295] Ираклий Завалко	11.5[.1947]
и[еро]м[онах] Януарий[296] Дьяченко	31.5[.1947]
и[еро]д[иакон] Фалалей Горобец	[2]8.6[.1944][297]

[289] У документі невірно вказано *20.12.1942* ; правильну дату встановлено за іншим списком синодика (НКПІКЗ, фонди, од. зб. КПЛ-А-973, арк. б/№) та особовою справою (там само, од. зб. КПЛ-НДФ-А-329, арк. 14–15).

[290] У документі *29/VII-44* ; дату *28.6.1944* подають всі інші списки цього синодика (НКПІКЗ, фонди, од. зб. КПЛ-А-1361, арк. 2, 7, 9, 10).

[291] Дописано іншим почерком фіолетовим чорнилом.

[292] Дату *21.10.1943* вказано за старим стилем, в інших списках цього синодика вказується дата за новим стилем *3.11.1943* (там само, арк. 1, 7, 9).

[293] У деяких чорнових списках синодика помилково вказано дату 6 травня 1944 р. (НКПІКЗ, фонди, од. зб. КПЛ-А-1361, арк. 1, 7), а в особовій справі та у Л. Рилкової – 5 травня 1944 р. (Биографические сведения о братии Киево-Печерской Лавры, пострадавших за веру в 20 столетии / Сост. Л.П. Рылкова. – К.: Фенікс, 2008, с. 95–97; НКПІКЗ, фонди, од. зб. КПЛ-НДФ-А-331, арк. 12).

[294] У документі *Ассигкрит* ; літеру *г* дописано червоним олівцем поверх літери *к*

[295] Коли відбулося зведення у сан архімандрита Іраклія (Завалка), невідомо, оскільки в особовій справі він згадується лише як ієромонах (НКПІКЗ, фонди, од. зб. КПЛ-А-1589, арк. 1, 19).

[296] В іншому списку синодика ім'я *Януарий* пишеться як *Иануарий* (там само, од. зб. КПЛ-А-1361, арк. 1).

[297] У документі *8.6* ; дату *28.6.1944* подають інші списки цього синодика та особова справа ієродиякона Фалалея (Горобця) (там само, арк. 2, 7, 9, 10).

м[онах] Ефрем Ефремов	8.8[.1947]
Варнава Череп	19.11[.1946][298]
1948	
м[онах] Закхей Фомин	8.2[.1948]
и[еро]м[онах] Тихон Даневич	14.2[.1948]
1949	
[монах][299] Иларион Докучко	9.4[.1949]
и[еро]д[иакон] Тит Данилюк	12.8.[1949]
1950	
<20>[300] и[еро]д[иакон] Герасим Чирва	16.1[.1950]
и[еро]м[онах] Вавила Миха[й]люк	10.2[.1950]
иг[умен] Тимофей Житар	25.3[.1950]
и[еро]м[онах] Валентин Чернобаев	21.4[.1950]
<м[онах]>[301] Самон Мертвых[302]	29.8[.1950]
1951	
<25>[303] и[еро]м[онах] Фома Шевчук	13.1[.1951]
иг[умен] Вис[с]аріон Карленко	2.4[.1951]
и[еро]м[онах] Антоній Паренюк	[2]4[304].4[.1951]
Химич Терентий	8.8[.1951]
Ященко Петр	21.10[.1951][305]
арх[и]м[андрит] Гервасий Пащенко	21.10[.1951]
1952	
арх[и]м[андрит] Иона Рябоконь	11.1[.1952]
<30>[306] и[еро]м[онах] Вонифатий Махнев	16.1[.1952]
и[еро]м[онах] Анатолий Куренной	16.3[.1953][307]
и[еро]м[онах] Мартирій Тарасенко	24.8[.1952]

[298] Ігумен Варнава (Череп) помилково внесений до переліку померлих у 1947 р. Джерело помилки – титульна сторінка його особової справи, де дата смерті зазначена як *19.11.1947* , хоча в усіх інших документах, підшитих до справи, зазначено: "*Умер 19.XI.1946 в 3 ч. дня*" (НКПІКЗ, фонди, од. зб. КПЛ-А-1534, арк. 5, 6, 7; там само, од. зб. КПЛ-НДФ-А-308, арк. 12).
[299] Чин встановлено за особовою справою (НКПІКЗ, фонди, од. зб. КПЛ-А-1560, арк. 1–6).
[300] Число *20* дописане простим олівцем і означає порядковий номер померлого за даним синодиком.
[301] Дописано простим олівцем.
[302] В іншому списку синодика *Самон Мертвый* (НКПІКЗ, фонди, од. зб. КПЛ-А-1361, арк. 2).
[303] Число *25* – порядковий номер померлого за даним синодиком, дописане простим олівцем вгорі ліворуч.
[304] В оригіналі *4* ; дату *24.4.1951* подають інші документи (НКПІКЗ, фонди, од. зб. КПЛ-А-1361, арк. 1, 7; там само, од. зб. КПЛ-А-981, арк. 11, 13).
[305] Записи *Химич Терентий 8.8* та *Ященко Петр 21.10* викреслені синім олівцем.
[306] Число *30* – порядковий номер померлого за даним синодиком, дописане простим олівцем ліворуч.
[307] В оригіналі *16.3.* під 1952 р., а у свідоцтві про смерть, виданому 16 березня 1953 р., вказано дату 16 березня 1953 р. (НКПІКЗ, фонди, од. зб. КПЛ-А-1361, арк. 168).

м[онах] Дормидонт Ежеленко	3.10[.1952]
п[ослушник] Федор Кириенко	23.10[.1952]
<35>[308] м[онах] Прохор Игнатенко	1[2].11[.1953][309]
1953[310]	
арх[и]м[андрит] Валерий Устименко	1.5[.1953]
и[еро]м[онах] Галактіон Репник	17.5[.1953]
м[онах] Амфиан Присяжнюк[311]	
1954[312]	
<38>[313] арх[и]м[андрит] Никон Белокобыльскій	10.2[.1954]
м[онах] Тихон Пихуров	19.2[.1954]
<40>[314] арх[и]м[андрит] Кронид Сакун	17.4[.1954]
сх[и]м[онах] Даміан Корнейчук	11.6[.1954]
и[еро]м[онах] Ираклий Дубина	1.8[.1954]
и[еро]д[ьякон] Арсеній Остапенко	2[6].9[.1954][315]
<Дутый А.[316] (умер в Почаеве) ?>[317]	
1955	
<44>[318] м[онах] Амфіан Присяжнюк	21.3[.1955]
1956[319]	
иг[умен] Герасим Стешенко	23.6[.19]56
<игум[ен] Бойко Маврикий	28/X-56 г.>[320]

[308] Число *35* – порядковий номер померлого за даним синодиком, дописане простим олівцем ліворуч.
[309] В оригіналі *17.11.* під 1952 р., а у свідоцтві про смерть від 12.11.1953 р. вказано дату 12 листопада 1953 р. (НКПІКЗ, фонди, од. зб. КПЛ-А-1361, арк. 146).
[310] Записи до 1953 р. включно зроблені темно-фіолетовим чорнилом.
[311] Запис *м. Амфиан Присяжнюк* без вказівки дати смерті закреслено тим самим чорнилом, яким написано весь попередній список.
[312] Починаючи з дати *1954* до запису під роком 1955 інше чорнило, темно-фіолетове, майже чорного кольору.
[313] Число *38* – порядковий номер померлого за даним синодиком, дописане простим олівцем ліворуч.
[314] Число *40* – порядковий номер померлого за даним синодиком, дописане простим олівцем ліворуч.
[315] В оригіналі *25.9* під роком *1954* ; інший список синодика та свідоцтво про смерть називають дату 26 вересня 1954 р. (НКПІКЗ, фонди, од. зб. КПЛ-А-1361, арк. 2, 206).
[316] *Дутый А.* – ігумен Алексій (Дутий) (там само, арк. 3, 6).
[317] Дописано іншим почерком фіолетовим чорнилом.
[318] Число *44* – порядковий номер померлого за даним синодиком, написане простим олівцем ліворуч без урахування дописаного вище ім'я ігумена Алексія (Дутого).
[319] Записи під роком *1956* , як і сам рік, написані фіолетовим чорнилом.
[320] Дописано іншим почерком фіолетовим чорнилом.

[19]58[321]

игум[ен] Даміан Баранович	15.1.[19]58
сх[и]и[еро]м[онах] Онуфрій <Трофим>[322] Ткаченко	3.3.[19]58
сх[и]и[еро]м[онах] Феофил <Марк>[323] Радченко	9.4.[19]58
мон[ах] Силуан (Сильверст) Варченко	1.8.[19]58
и[еро]м[онах] Левкий Гергель	8.10.[19]58[324]

<53[325] чел[овека]>[326]

Оригінал, рукопис (фіолетове чорнило різних відтінків).
НКПІКЗ, фонди, од. зб. *КПЛ-А-1361, арк. 5–5зв.*

КОМЕНТАРІ

Документ № 79

..."тихоновська" церква*... – мається на увазі Російська Православна Церква, очолювана патріархом Тихоном (Бєллавіним).

**...*О. Вішняков, [...] який виїхав з Києва*... – автор явно лукавить, він мав добре знати, що протоієрей О. Вишняков, який мав сан архімандрита, разом з іншими священиками і мирянами, серед яких був архієпископ Алексій (Громадський) – всього 145 осіб (можливо, і автор у тому числі), був заарештований СД вранці 7 листопада 1941 р. у будинку митрополита на подвір'ї Софійського монастиря. Після проведеного дізнання більшість була відпущена 8–10 листопада під розписку, що вони не будуть проводити антинімецької діяльності, окрім протоієрея О. Вишнякова та священика П. Остринського, затриманих як агентів НКВС, і шести цивільних осіб, визнаних небезпечними елементами. До них була застосована "особлива міра", тобто розстріл, що стався не раніше 12 листопада 1941 р. (див. док. № 84).

***...*постала перша "Всеукраїнська Церковна Рада"*... – Всеукраїнська Православна Церковна Рада утворилася 6 грудня (23 листопада ст.ст.) 1917 р. спочатку як "тимчасова" шляхом об'єднання організаційного комітету для скликання Всеукраїнського православного церковного собору, утвореного т.зв Передсоборною комісією, обраною за спогадами митрополита В. Липківського Київським єпархіальним собором (12–18 квітня 1917 р.), а за даними проф. В. Ульяновського Київською єпархіальною радою (кінець червня – початок липня 1917 р.), та Комітету військових священиків і вояків, обраного на III Всеукраїнському військовому з'їзді (9 листопада 1917 р. н.ст.). До складу тимчасової ВПЦР увійшли: організаційний комітет для скликання ВПЦС повністю, по 2 представники від Всеукраїнської ради військових депутатів, Всеукраїнської ради робітничих депутатів,

---

[321] Число *58* , що означає рік *1958* , написано ліворуч світло-фіолетовим чорнилом. Цим самим чорнилом зроблені всі інші записи під цим роком.

[322] *Трофим* – ім'я у монашестві, дописане під іменем *Онуфрій* тим самим чорнилом.

[323] *Марк* – ім'я у монашестві, дописане внизу між ім'ям та прізвищем *Феофил Радченко* тим самим чорнилом.

[324] Як встановлено за почерком, документ написано схиієродияконом Піменом (Івановим).

[325] Число *53* вказано невірно, оскільки двічі був врахований ієродиякон Фалалей (Горобець), має бути 52.

[326] Дописано простим олівцем.

Всеукраїнської ради Селянського союзу, монастирів Києва, Київської єпископської ради і по 1 представнику від кожної української єпархії, духовних наукових установ, Духовної академії, церковних братств Києва. Згодом до ВПЦР було кооптовано ще 30 членів, і склад її, таким чином, збільшився до 66 членів. Почесним головою ВПЦР став архієпископ Володимирський і Шуйський Олексій (Дородніцин), який жив "на покої" у КПЛ, а дійсним головою – військовий священик Олександр Маричів (*Липківський В.*, *митрополит*. Відродження церкви в Україні. – Торонто: "Добра книжка", 1959. – С. 15–17; Мартирологія Українських Церков у 4 т. / Упоряд. О. Зінкевич, О. Воронин. – Т. І: Українська Православна Церква: документи, матеріали, християнський самвидав України. – Балтимор ; Торонто: українське видавництво "Смолоскип" ім. В. Симоненка, 1987. – С. 33–34, 996; *Ульяновський В.І.* Церква в Українській державі 1917–1920 рр. (доба Української Центральної Ради). – К.: "Либідь", 1997. – С. 109, 118, 137–139, 148, 154).

4* *...скликала в Києві на 7.І.1918 р. Всеукраїнський Церковний Собор...* – Всеукраїнський православний церковний собор був призначений на 28 грудня 1917 р. ст.ст. (10 січня 1918 р. н.ст.), але через зрив виборів у Полтаві й Херсоні, неприїзд на призначену дату частини делегатів зі сходу внаслідок військових дій його відкриття було перенесено на 7 (20 н.ст.) січня 1918 р. До складу собору увійшли єпископат, ВПЦР у повному складі (66 осіб), 100 представників від війська – всього 279 делегатів. Головою собору було обрано єпископа Балтського Пімена (Пєгова), але фактичним керівником був архієпископ Харківський і Охтирський Антоній (Храповицький) (*Липківський В., митрополит*. Відродження церкви... – С. 17–18; Мартирологія Українських Церков у 4 т. – Т. І... – С. 997; коментар *** цього розділу).

5* *...19.І. засідання Сообору перервано...* – вказано дату за старим стилем, за новим стилем це відбулося 1 лютого 1918 р. Собор перервав свою діяльність через більшовицький наступ на Київ, не ухваливши жодного рішення. Заради безпеки були знищені списки членів ВПЦР та ВПЦС (*Липківський В., митрополит*. Відродження церкви... – С. 18).

6* *...друга його сесія (з 7.VI.) вже мала русофільський характер...* – 2-га сесія ВПЦС відкрилася 20 (7 ст.ст.) червня 1918 р. і тривала до 11 липня того ж року. У ній брала участь вже менша кількість делегатів, і склад її вже був інший. По єпархіях були проведені нові вибори для участі у соборі, з представників військових священнослужителів майже нікого не було, від ВПЦР прибули тільки 45 членів, і тих було виключено із складу собору. Їм дозволили вибрати лише 3 членів для участі у соборі. Тому ВПЦР подала протест і заяву про свій вихід та невизнання його за ВПЦС. Друга сесія ВПЦС 9 липня прийняла "Статут тимчасового вищого церковного управління Православної Церкви на Україні", згідно з яким Православна Церква в Україні є автономною, але *"перебуває в канонічному зв'язку з Патріярхом Всеросійським"*. Найвищою церковною управою в Україні мав бути Священний Собор всіх правлячих єпископів з періодичністю зборів один раз на рік, а його постійно діючим виконавчим органом – Найвища церковна рада. Остання мала складатися з 3 єпископів, 4 кліриків і 6 мирян. Головою всіх представницьких органів (ВПЦС, Священного Собору та НЦР) був митрополит Київський і Галицький, яким 19 травня 1918 р. на Київському єпархіальному елекційному соборі був обраний архієпископ Харківський і Охтирський Антоній (Храповицький), затверджений гетьманом П. Скоропадським 21 червня (*Липківський В., митрополит*. Відродження церкви... – С. 19–20; Мартирологія Українських Церков у 4 т. – Т. І... – С. 44–45, 999–1000).

[7*]*...комісія з професорів-академіків та з діячів-автокефалістів на чолі з міністром віросповідань Зіньківським...* – мається на увазі Учений комітет, створений при Міністерстві ісповідань гетьманського уряду та за ініціативи міністра ісповідань проф. В. Зіньківського, який мав, за його висловом, "*содействовать росту духовного просвещения на Украине в духе православия*". Учений комітет об'єднав цвіт професорсько-викладацького складу КДА (професори Ф. Міщенко, М. Мухін, В. Екземплярський, В. Попов, В. Завітневич, О. Лук'яненко, В. Рибинський та ін.). Очолив Учений комітет проф. КДА П. Кудрявцев. Праця комітету охоплювала кілька напрямів: релігійно-просвітницький, культурно-науковий та експертний. Перший передбачав переклад українською мовою Біблії, богослужебних і канонічних книг, написання житій святих, шанованих найбільше в Україні, та діяльність яких була пов'язана з історією України, видання історії Української Церкви, короткого нарису історії КДА, поширення науково-популярних видань з питань релігії. В культурно-науковій сфері планувалося видання пам'яток історії Церкви в Україні (історичні документи, народна релігійна поезія, церковна музика, атлас церковної архітектури, філософські твори та богословські праці, підготовка Української короткої богословської енциклопедії). Третій напрям охоплював експертну оцінку програм, підручників, навчальних планів духовних шкіл, створення бібліографічних довідників з релігієзнавства та історії Церкви, консультування, огляд і аналіз публікацій, написання довідок та ін. Початком діяльності Ученого комітету вважається 11 липня 1918 р., коли відбулося його перше організаційне засідання, всього було 29 засідань, останнє відбулося 16 січня 1919 р. У законопроекті від 23 січня 1919 р. міністра культів Директорії УНР І. Липи, поданому на затвердження, йшлося про ліквідацію Ученого комітету (*Ульяновський В.І.* Церква в Українській державі 1917–1920 рр. (доба Гетьманату Павла Скоропадського). – К.: "Либідь", 1997. – С. 55–58).

[8*]*...1.І.1919 р. актом від Директорії УНР проголошено автокефалію Церкви...* – йдеться про "Закон про вищий уряд Української Автокефальної Православної Соборної Церкви", прийнятий урядом Директорії 1 січня 1919 р., однак розроблений він був ще за гетьманської влади міністром віросповідань О. Лотоцьким (*Липківський В., митрополит*. Відродження церкви... – С. 21). Згідно з законом вищою церковно-законодавчою, судовою та адміністративною владою в Україні визначався Всеукраїнський церковний собор. Для керування справами УАПЦ утворювався Український церковний синод, незалежний від московського патріарха, у складі 2 єпископів, 1 протоієрея, 1 священика, 1 диякона, 3 мирян та 1 священика від військового відомства. Членів Синоду мав обирати Собор, але до його скликання вони були призначені урядом УНР. У складі першого Синоду були архієпископ Катеринославський і Маріупольський Агапіт (Вишневський), єпископ Кременецький Діонисій (Валединський), протоієрей Василь Липківський (Директорія. Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. 1918–1920: док. і матеріали у 2 томах / Упоряд. В. Верстюк та ін. – Т. 2. – К.: Вид. ім. О. Теліги, 2006. – С. 401–402).

[9*]*...обрав архиєпископа Парфенія Левицького митрополитом України...* – Київський губерніальний собор (22–26 травня 1921 р.) УАПЦ, на якому були делегати з інших регіонів України, підтвердив, зокрема автокефалію Української Православної Церкви, призначив скликання ВПЦС на 14 жовтня 1921 р. та обрав архієпископа Полтавського Парфенія (Левицького) митрополитом Київським. Однак під загрозою відлучення від Церкви та під тиском делегації від Собору єпископів в Україні РПЦ архієпископ Парфеній (Левицький) у червні 1921 р. письмово заявив, що відмовляється від обрання на митрополита Київсько-

го, розриває зв'язки з ВПЦР і зрікається УАПЦ (Мартирологія Українських Церков у 4 т. – Т. І... – С. 1008).

[10*]*...кандидати не могли, з причини війни, дістатись до Грузії, де мали отримати хіротонію...* – кандидатами на висвячення в єпископи на Київському губерніальному соборі (22–26 травня 1921 р.) були обрані протоієрей з Тифлісу, українець за походженням Степан Орлик та священик з Поділля Павло Погорілко. Оскільки архієреї РПЦ – архієпископ Полтавський Парфеній (Левицький), єпископ Єлисаветградський Олексій (Баженов), єпископ Антонін (Грановський), що проживав у Москві на покої, та архієпископ Катеринославський Агапіт (Вишневський) – відмовилися хіротонізувати українських кандидатів в єпископи під загрозою відлучення від Церкви, було вирішено влітку 1921 р. направити їх до Грузії, щоб отримати там рукоположення від грузинського каталікоса. Однак далі Харкова більшовики кандидатів не пустили (Мартирологія Українських Церков у 4 т. – Т. І... – С. 44–45, 1009; *Липківський В., митрополит*. Відродження церкви... – С. 36–44).

[11*]*...до Києва приїхав екзарх патріарха (Московського) – Михаїл Єрмаков...* – помилково вважається, що український Екзархат РПЦ був створений на початку січня 1921 р., і відповідно екзарх України митрополит Михаїл (Єрмаков) прибув у Київ в січні того ж року і у лютому зібрав Собор українських єпископів РПЦ (Мартирологія Українських Церков у 4 т. – Т. І... – С. 1008; *Липківський В., митрополит*. Відродження церкви... – С. 39–40). За новими даними це відбулося пізніше. Зважаючи на фактичну відсутність на Київській кафедрі митрополита Київського і Галицького, яким *de jure* був емігрувавший у листопаді 1920 р. митрополит Антоній (Храповицький), патріарх Тихон (Бєллавін) у червні 1921 р. звів без означення кафедри у сан митрополита архієп. Гродненського і Брестського Михаїла (Єрмакова), а 21 червня (4 липня н.ст.) 1921 р. створив Екзархат всієї України і призначив митрополита Михаїла (Єрмакова) патріаршим екзархом України, управляючим Київською митрополією. Через місяць, 11(24) серпня, новопризначений митрополит виїхав у Київ, куди прибув 13(26) серпня 1921 р. (*Ігнатуша О.М.* Православні церкви України в стані розколу та пошуках єдності (20–30-ті рр. XX ст.). – Запоріжжя, 2008. – С. 122; *Мазырин А., иерей.* Вопрос о замещении Киевской кафедры в 1920-е годы // Вестник Православного Свято-Тихоновского гуманитарного университета. – 2007. – Вып. 2 (23). – С. 59–60; *Сухоруков А.Н.* Малоизвестные страницы церковного служения Экзарха Украины митрополита Михаила (Ермакова) в 1922–1923 годах (по материалам следственного дела) // Там само. – 2009. – Вып. 11:1 (30). – С. 88, 103).

[12*]*...1921 р., на свято Покрови, у Софії зібрався собор духовенства і мирян з 10 єпархій України, але без єпископів...* – 14 жовтня 1921 р. у Софійському соборі відкрився 1-й Всеукраїнський православний церковний собор УАПЦ, який тривав до 30 жовтня 1921 р. У ньому взяли участь 472 делегати, з них 64 священики і жодного єпископа. На собор за особливим запрошенням завітав тільки екзарх України Михаїл (Єрмаков) з тим, щоб категорично відмовити у висвяті єпископів для УАПЦ. Головував на соборі голова ВПЦР УАПЦ М. Мороз. Основними питаннями, які обговорювалися на соборі, були його канонічність, зважаючи на відсутність єпископів; утворення єпископату УАПЦ, оскільки патріарший екзарх України Михаїл (Єрмаков) не тільки відмовився висвячувати єпископів для УАПЦ, а й заборонив робити це іншим; та організація УАПЦ. Щодо канонічності собору з доповіддю виступив протоієрей Василь Липківський і обґрунтував правомочність собору УАПЦ, а отже його канонічність (кожний член собору не є приватною особою, а обраним делегатом своєї громади, передає не свою приватну думку, а бажання і позицію громади; "*всі члени*

собору зібралися в ім'я Христове для вирішення справ" Христової церкви українського народу, а отже серед них присутній Христос; "*всі члени собору надхнені вірою, що українською церквою керує Дух святий, і що благодать св. Духа нас тут зібрала*"; кожний член собору був обраний не за посадою чи положенням, бо "*в церкві перед Христом усі рівні*"). З другого питання щодо висвячення єпископату виступив В. Чехівський, якому опонував протоієрей К. Соколовський. В. Чехівський доводив, що в апостольські часи не було висвяти єпископської, і довго в Александрійській та Римській церквах єпископа висвячували пресвітери. Як висновок: "*Благодать св. Духа взагалі не в єпископах, а в церкві цебто в громаді вірних. Отже церква, як це було в апостольські часи, теж може покласти на обранця свого руки і звести на нього благодать св. Духа*". Поіменним голосуванням було вирішено висвятити предстоятеля УАПЦ всесоборно покладанням рук пресвітерів згідно з практикою давньої Александрійської Церкви. Кандидатом на митрополита Київського і всієї України шляхом таємного голосування переважною більшістю голосів був обраний протоієрей В. Липківський. 23 жовтня 1921 р. звершилося всесоборне його висвячення шляхом покладання рук всіх присутніх пресвітерів і віруючих (Мартирологія Українських Церков у 4 т. – Т. І... – С. 1010; *Липківський В., митрополит*. Відродження церкви... – С. 45–48, 54–55; Перший Всеукраїнський православний церковний собор УАПЦ. 14–30 жовтня 1921 року: док. і матеріали. – К. ; Львів, 1999. – 560 с.; коментар 13* цього розділу).

13**...Собор поставив єпископат покладанням рук священства й всього Собору...* – 23 жовтня 1921 р. у Софійському соборі на предстоятеля УАПЦ, митрополита Київського і всієї України, всесоборно, шляхом покладання рук присутніх пресвітерів, дияконів та вірян був висвячений протоієрей В. Липківський. Службу Божу відправили 30 священиків і 12 дияконів. Затим 25–30 жовтня, були висвячені протоієрей Н. Шараївський на єпископа Київського і заступника митрополита Київського і всієї України, протоієрей І. Теодорович – на єпископа Подільського й Вінницького, магістр богослов'я О. Ярещенко – на єпископа Полтавського, протоієрей Ю. Міхновський – на єпископа Чернігівського і протоієрей С. Орлик – на єпископа Харківського (Мартирологія Українських Церков у 4 т. – Т. І... – С. 1010; *Липківський В., митрополит*. Відродження церкви... – С. 56–58; Перший Всеукраїнський православний церковний собор... – С. 396).

14**...1926 [р.] совітська влада зареєструвала статут громад УАПЦ...* – 10 грудня 1926 р. під № 56 радянська влада затвердила і внесла до реєстру "Статут Всеукраїнського об'єднання релігійних громад Української Автокефальної Православної Церкви" (Мартирологія Українських Церков у 4 т. – Т. І... – С. 1025).

15**...процесом "СВУ"...* – "Спілка визволення України" – неіснуюча організація в УСРР, справа якої була сфальсифікована органами ДПУ УСРР задля розгрому еліти української науки і культури. Організація утворилася начебто 1926 р., на меті мала повалення радянської влади в Україні і відторгнення її від СРСР. Керівником "СВУ" органи "призначили" віце-президента ВУАН С. Єфремова. Розслідування справи "СВУ" тривало з травня 1929 р. до лютого 1930 р., а 9 березня – 19 квітня 1930 р. у Харкові в Оперному театрі відбувся відкритий судовий процес у цій справі. На лаві підсудних, крім С. Єфремова, опинилися: колишній прем'єр-міністр УНР В. Чехівський, академік М. Слабченко, професор Київського інституту народної освіти Й. Гермайзе, завідувач 1-ої Київської трудової школи В. Дурдуківський, науковий співробітник ВУАН А. Ніковський та ін. – всього 45 осіб. У цілому в справі "СВУ" було заарештовано приблизно 700 осіб. 11 серпня 1989 р. ухвалою Пленуму Верховного Суду УРСР справу "СВУ" було припинено через

відсутність складу злочину в діях засуджених осіб (*Пристайко В.* Жертви терору. Як ДПУ боролося з українською академічною наукою // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 1994. – № 1. – С. 70–88).

[16*]*...1930 році [...] скликано надзвичайний Собор УАПЦ й вимушено ухвалу про "самоліквідацію" УАПЦ (29.I.30)...* – про надзвичайний собор УАПЦ 28–29 січня 1930 р., скликаний під тиском ДПУ, та її самоліквідацію як контрреволюційної і антирадянської організації та складової "Спілки визволення України" див. "Автокефальна церква і СВУ" // Вісті ВУЦВК. – Харків, 6 лютого 1930. – № 30 (2827). – С. 2. Рішеннями собору була припинена діяльність всіх керівних органів УАПЦ, єпископи перейшли у статус звичайних священиків.

[17*]*... "Синодальна" або обновленчеська Церква, що до неї влилася т.зв. "жива" Церква...* – йдеться про *Всеукраїнську Православну Автокефальну Синодальну Церкву*, яка перейняла синодальну форму свого устрою у російських обновленців, а основою її стала т.зв. Жива Церква – звідси її просторічні назви: "обновленська", "жива", "синодальна". Утворення ВУПАСЦ тісно пов'язане з релігійно-реформаторським (обновленським) рухом в РПЦ, відомим ще з початку XX ст. Різні течії цього руху на початку 1920-х рр. вміло використали більшовики не просто для розколу РПЦ, а її розвалу й знищення. Поштовхом до активних дій став арешт 6 травня 1922 р. патріарха Тихона (Бєллавіна). Того ж місяця верховну церковну владу в РПЦ захопило тимчасове (до скликання собору) Вище церковне управління на чолі з єпископом Антоніном (Грановським). ВЦУ отримало канонічність на зборах отців благочинних Москви (26 травня – 8 червня 1922 р.), однак владу ВЦУ не визнав екзарх України митрополит Михаїл (Єрмаков).

Приблизно у грудні 1922 р. відбувся Київський єпархіальний з'їзд прихильників "Живої Церкви", проти якого різко виступив митрополит Михаїл (Єрмаков). Але тут допомогли більшовики. Проти нього 25 січня 1923 р. було порушено кримінальну справу. Тому 13–16 лютого 1923 р. у Києві в Покровському соборі українські обновленці, які називали себе "Група Православного білого духовенства і мирян "Жива Церква" на Україні", безперешкодно провели з'їзд єпископів, кліру й мирян, на якому утворили Всеукраїнське вище церковне управління як тимчасовий орган до скликання Всеукраїнського Помісного Собору. 29 квітня 1923 р. у Москві розпочав роботу собор обновленців як Другий Всеросійський Помісний Собор. Він підтримав Жовтневу революцію, анулював тихонівську анафему радянської влади, позбавив патріарха Тихона (Бєллавіна) його сану й ліквідував патріаршу систему управління церквою, дозволив перехід на григоріанський календар, шлюбний єпископат та ін. Замість ВЦУ виконавчим органом стала Вища церковна рада з 18 членів під головуванням вже митрополита Московського і всієї Росії Антоніна (Грановського). До її складу увійшли представники "Живої церкви" (10), Союзу громад давньоапостольської церкви (6) і Союзу церковного відродження (2). Законодавчим органом у період між соборами став Священний Синод.

Після того у Харкові на Всеукраїнському Помісному Соборі обновленців (25–27 жовтня 1923 р.) ВУВЦУ було реорганізовано за прикладом Москви у Всеукраїнський Священний Синод. Синод очолив митрополит Слобідсько-Український і Харківський Пімен (Пєгов). Собор прийняв назву – Українська Автокефальна Православна Церква, яка була зареєстрована 4 квітня 1925 р. під назвою *"Всеукраїнська Православна Автокефальна Синодальна Церква"*. Вищим органом ВУПАСЦ був Всеукраїнський Помісний Собор, а вищим виконавчим органом – Всеукраїнський Священний Синод. Другий Всеукраїнський Помісний Собор обновленців відбувся 17–27 травня 1925 р. у Харкові, третій – 6–14 травня

1928 р. там само. На 3-му Соборі був ухвалений статут, за яким церква отримала назву "Всеукраїнська спілка релігійних громад Православної Автокефальної Синодальної Церкви". Автокефальний статус Української Синодальної Церкви був ліквідований рішенням Всеросійського Священного Синоду 20 грудня 1934 р. А сама Синодальна (обновленська) церква припинила своє існування у 1946 р. (*Жилюк С.І.* Обновленська церква в Україні (1922–1928). – Рівне, 2002. – С. 144, 146–147, 149, 151, 202–213, 222–236; *Ігнатуша О.М.* Єпархіальна організація Обновленської церкви в Україні у 20-ті рр. XX ст. // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Вип. XXX. – 2011. – С. 166–167; *Тригуб О.П.* Розкол Російської Православної Церкви в Україні (1922–1939 рр.): між Державним політичним управлінням та реформацією. – Миколаїв: Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2009. – 300 с.).

[18*]*...переходової доби...* – термін, введений однойменним Музеєм-Архівом переходової доби, для означення періоду гітлерівської окупації України, який вважався перехідним етапом між визволенням України з-під більшовицького режиму і створенням у майбутньому незалежної Української держави.

[19*]*...секція віросповідань...* – секція віросповідань при відділі культури та освіти КМУ діяла приблизно з кінця вересня 1941 р. до 1 лютого 1942 р. (наказ голови КМУ № 17/629 від 2.02.1942 р. // ДАКО, ф. Р-2356, оп. 6, спр. 24а, арк. 63). Першим керівником був І. Коровицький, який очолював її до 1 листопада 1941 р. (цей самий документ, с. 411).

[20*]*...церква, у межах польської держави в р[оці] 1924 отримала автокефалію на підставі Томосу Вселенського Патріарха...* – 13 листопада 1924 р. за сприяння польського уряду Православна Автокефальна Церква в Польщі отримала від Вселенського Патріарха Томос про автокефалію і до 1948 р. діяла самостійно (Мартирологія Українських Церков у 4 т. – Т. І... – С. 610–612).

[21*]*...німецько-польській війні...* – мається на увазі початок Другої світової війни, коли гітлерівська Німеччина 1 вересня 1939 р. напала на Польщу і більш ніж за місяць окупувала всю країну, за винятком східних регіонів (Західна Україна і Західна Білорусія), куди 17 вересня 1939 р. ввів свої війська СРСР. 25–26 жовтня 1939 р. окупована гітлерівською Німеччиною територія Польщі була поділена на три адміністративно-територіальні одиниці: райхсгау "Данциґ-Західна Пруссія", райхсгау "Вартеланд" (до 1940 р. рейхсгау "Познань") та Генеральну Губернію (*Werner Hilgemann.* Atlas zur deutschen Zeitgeschichte 1918–1968. – München, 1984. – S. 104–105). Райхсгау "Данциґ-Західна Пруссія" та "Вартеланд", утворені на західних і північно-західних польських землях, були включені до складу Третього рейху, а Генеральна Губернія у складі чотирьох воєводств – Варшавського, Люблінського, Краківського та Радомського, що стали називатися дистриктами, отримала німецьке керівництво на чолі з генерал-губернатором Г. Франком з центром у Кракові. П'ятим дистриктом до Генеральної Губернії 1 серпня 1941 р. була включена Галичина (Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні: Зб. документів. – К., 1963. – С. 25–27).

[22*]*...другу з церковних груп...* – за авторською нумерацією це – УАПЦ (див. с. 407).

[23*]*...У переходову добу...* – див. коментар 18* цього розділу.

[24*]*...18.VIII.41 р. собор єпископів (у Почаєві)...* – 18 серпня 1941 р. у Почаївській Лаврі таємно відбувся Обласний собор єпископів Православної Церкви в Україні під головуванням архієпископа Кременецького Алексія та членів собору архієпископа Острозького Симона (Івановського), єпископа Львівського Пантелеймона (Рудика) і єпископа Пінського і Поліського Веніаміна (Новицького). Головною темою цього собору було "*канонічне по-*

ложення в даному часі Православної Церкви в Україні". Собор взяв до уваги, що всі архієреї Західної України 1940 р. повернулися в юрисдикцію Московської Патріархії, а окремі владики і навіть собор єпископів області не можуть утворити автокефалії самочинно, і на підставі цього ухвалив: 1) до Помісного собору Православної Церкви в Україні вважати УПЦ в канонічній залежності від РПЦ; 2) повернути УПЦ автономію, надану їй 1918 р. Всеросійським церковним собором; 3) надати старійшому з ієрархів, присутніх на звільнених землях України, архієпископу Алексію права обласного митрополита і 4) скасувати Екзархат Західної України і Білорусії і звільнити його екзарха – митрополита Волинського Ніколая (Ярушевича) як такого, що покинув свій екзархат, єпархію і священноархімандритство у Почаївській Лаврі. Так була утворена Автономна Православна Церква в Україні, що заклало підвалини розколу Православної Церкви на українських землях під німецькою владою (*Власовський І.* Нарис історії Української Православної Церкви. – Т. IV (XX ст.). – Ч. 2. – Нью-Йорк ; Київ ; Бавнд Брук, 1990. – С. 204).

[25*]*...“Нове Українське Слово” 15.III.42...* – у цьому номері “Нового Українського Слова” (див. коментар 49* розділу III), на 3-й сторінці була опублікована замітка “Большевицька релігійна «свобода»” керівника Київської єпархії єпископа Львівського Пантелеймона (Рудика). По суті, це була відкрита заява єпископа Пантелеймона про свою позицію щодо заклику по радіо московського митрополита Сергія (Страгородського) до ієрархів і віруючих на окупованій території України. Він заявив про свою солідарність з відповіддю православних архіпастирів, зокрема митрополита Алексія (Громадського) і офіційно засвідчив про невтручання німецької влади у церковно-релігійне життя в Україні та свободу дій місцевого керівництва у церковних справах, чого в дійсності не було (опубліковано: *Кабанець Є.П.* Загибель Успенського собору: міфи і дійсність. Документальне розслідування. – К., 2011. – С. 331–332).

[26*]*...митрополит Діонисій у довгім листі з 13.XI.[19]41 р., ч. 1277...* – лист митрополита Варшавського Діонисія (Валединського) від 13 листопада 1941 р., № 1277, до архієпископа Луцького і Ковельського Полікарпа (Сікорського) та до відома архієпископам Олександру (Іноземцеву) і Алексію (Громадському), в якому він, посилаючись на синодально-канонічний Томос Константинопольського Патріархату від 13 листопада 1924 р. та окремі постанови церковних соборів, визнав незаконними ухвали Почаївського собору єпископів 18 серпня 1941 р., назвавши його псевдособором, схвалив позицію архієпископа Луцького і Ковельського Полікарпа (Сікорського) та архієпископа Поліського і Пінського Олександра (Іноземцева), які не брали участі у цьому соборі, та доручив архієпископу Полікарпу *“...працювати в стислому контакті з Владикою Александром”* та *“...негайно створити Духовну Консисторію і упорядкувати свою Єпархію”* (ДАКО, ф. Р-2412, оп. 2, спр. 199, арк. 80–82). З цим листом тісно пов’язаний наступний лист митрополита Діонисія до архієпископа Полікарпа також від 13.11.1941 (№ 1278 Музею-Архіву переходової доби), в якому він благословляє архієпископа Полікарпа поїхати до Києва, відправити там кілька Богослужінь та допомогти місцевій церковній раді у справі організації церковного життя, а також по можливості хіротонізувати разом з архієпископом Поліським і Пінським Олександром відповідного кандидата в єпископи, надіславши попередньо йому життєпис цього кандидата (там само, арк. 75; коментар 44* цього розділу).

[27*]*...акти ч. 2...* – серед документів Музею-Архіву переходової доби документ ч. 2 (лист митрополита Діонисія (Валединського) від 13 листопада 1941 р. до архієпископа Полікарпа (Сікорського) за № 1277) отримав № 2533 (див. попередній коментар 26*).

[28*]*...доказ чч. 3–4–5...* – під ч. 4 (серед документів Музею-Архіву переходової доби № 2550) значиться лист єпископа Ковельського Іоанна (Лавриненка) від 19 грудня 1941 за № 846 до благочинного Ковельської міської округи протоієрея Іпатія Червінського щодо звільнення священика Благовіщенської церкви м. Ковеля Івана Губи від обов'язків настоятеля храму і заборони проводити Богослужіння за самовільний перехід його під юрисдикцію архієпископа Луцького і Ковельського Полікарпа (Сікорського) (ДАКО, ф. Р-2412, оп. 2, спр. 199, арк. 115).

[29*]*...керівника політичного відділу Райхкомісаріату...* – йдеться про Пауля Дарґеля.

[30*]*...Холмський єпархіальний собор 21–23.X.1941 р. (див. акти ч. 6)...* – серед матеріалів Музею-Архіву переходової доби документ ч. 6 отримав № 2524. Це – витяг ухвали Холмсько-Підляського єпархіального собору (21–23 жовтня 1941 р.), який серед іншого постановив: *"53. Єпархіяльний Собор одноголосно ухвалює, що Єпископат в Україні мусить складатися тільки з свідомих українців, випробуваних довголітньою чесною працею на користь Українського Народу.*

54. Єпархіяльний Собор єдиними устами і одним серцем ухвалює, що Всеукраїнську нашу Церкву мусить очолювати тільки людина з дуже високим авторитетом, людина високих християнських і національно-українських чеснот, загально відома й випробувана з своєї довголітньої, чесної й самовідданої праці на користь Українського Народу. Такою людиною серед усіх сучасних українських Єпископів є наш Архиєпископ Д-р Іларіон (Огієнко), якого Єпархіяльний Собор одноголосно вважає за першого кандидата на Київську Митрополію" (ДАКО, ф. Р-2412, оп. 2, спр. 199, арк. 66).

[31*]*...висуває, як кандидата в Київського митрополита [...] Почаївський собор єпископів...* – 8–9 грудня відбувся другий Обласний собор єпископів у Почаєві у складі архієпископа Алексія (Громадського), єпископів Дамаскіна (Малюти), Пантелеймона (Рудика), Леонтія (Филиповича), Іоанна (Лавриненка), Веніаміна (Новицького), на якому було заслухано доповідь архієпископа Алексія про його перебування у Києві. Він розповів, що у Києві в місцевій Церковній Раді гору взяли представники УАПЦ ("самосвяти"), і як місцева управа, так і "самосвяти" не хочуть церковного розколу, а тому було б добре, якби Київську кафедру зайняв єпископ, "*пересякнутий національними почуттями у вищій мірі і відомий своєю довголітньою працею на користь Української Православної Церкви*". Таким кандидатом доповідач бачив архієпископа Холмського і Підляського Іларіона (Огієнка), до того ж він вже мав з ним особисту зустріч у Холмі і розмову з приводу цього у листопаді 1941 р., коли повертався з Києва додому через Житомир–Рівне–Холм. Обласний собор єпископів у Почаєві ухвалив, зокрема: 1) признати архієпископа Іларіона (Огієнка) достойним кандидатом на кафедру архієпископа Київського і Переяславського, 2) покликати останнього зайняти цю кафедру і просити благословення та дозволу у митрополита Варшавського Діонисія (Валединського) зайняти архієпископу Іларіону Київську кафедру. Наступного дня, 9 грудня, архієпископ Алексій був проголошений митрополитом Волинським і Житомирським та екзархом всієї України, архієпископ Симон (Івановський) був призначений на Чернігівську єпархію, єпископ Дамаскін (Малюта) – на Подільську єпархію (*Власовський І.* Нарис історії Української Православної Церкви. – Т. IV (XX ст.). – Ч. 2. – Нью-Йорк ; Київ ; Бавнд Брук, 1990. – С. 211–213).

[32*]*...почалися непорозуміння між архієп[ископом] Іларіоном та митроп[олитом] Діонисієм...* – причиною непорозумінь стало призначення митрополитом Діонисієм (Валединським) адміністратором Православної Церкви на звільнених землях України архієпископа

Полікарпа (Сікорського), а не архієпископа Іларіона (Огієнка). Про це див. листи митрополита Діонисія до архієпископа Іларіона від 3 березня 1942 р. (ДАКО, ф. Р-2412, оп. 2, спр. 199, арк. 77) і до голови Українського національного об'єднання полковника Т. Омельченка від 25 березня 1942 р. (там само, арк. 79).

[33*]*...архієп[ископ] Іларіон закидає митроп[олитові] Діонисієві неканонічність поступовання в зв'язку з призначенням архієп[ископа] Полікарпа адміністратором (див. архів чч. 9, 10...* – серед матеріалів Музею-Архіву переходової доби документ ч. 9 отримав № 2530, а ч. 10 – № 2534. Документ ч. 10 це – лист архієпископа Холмського і Підляського Іларіона (Огієнка) до митрополита Діонисія (Валединського) від 12 лютого 1942 р., а ч. 9 – відповідь митрополита Діонисія від 3 березня 1942 р. на цей лист (ДАКО, ф. Р-2412, оп. 2, спр. 199, арк. 77, 83–87).

[34*]*...та Байковім кладовищі…* – йдеться про Вознесенську церкву на Байковому кладовищі, яка не закривалася і діяла протягом всього довоєнного періоду радянської влади.

[35*]*...віросповідна секція відділу культури й освіти Міської управи м. Києва (що тоді містилась на Подолі)…* – Київська міська управа розміщувалася спочатку на Хрещатику, але вибухи і пожежі, що почалися тут 24 вересня 1941 р., змусили її переїхати на Поділ і зайняти приміщення середньої школи № 118 по вул. Покровській, 6. 10 жовтня 1941 р. КМУ перемістилася у будинок 2-ої чоловічої гімназії по вул. Володимирській, 18 (Українське слово. – К., 29 вересня 1941 р. – Ч. 18. – С. 2; Список абонентів Київської міської телефонної сітки АТС за станом на 1/V 1940 року. – К., 1940. – С. 183; *Олійник П.* Сучасний Київ // Наступ. Український тижневик. – Прага, 8 листопада 1941. – Ч. 46 (118). – С. 3–5 / опубліковано: *Кабанець Є.П.* Загибель Успенського собору: міфи й дійсність. Документальне розслідування. – К., 2011. – С. 328).

[36*]*...штундистами…* – (з нім. *Stunde* – час, година) – так в середині 1820-х рр. стали називатися в середовищі німецьких колоністів на Півдні України групи віруючих, які після основного Богослужіння на деякий час залишалися для спільного читання і обговорення Біблії, або збиралися для цього у себе вдома, і які започаткували окрему євангельську течію у протестантизмі – штунду або штундизм. Наприкінці 1850 – початку 1860-х рр. це віровчення почало поширюватися і серед українського населення південних губерній Російської імперії. Як зазначає дослідник цієї тематики С. Савченко, посилаючись на спостереження сучасників: "*У кожній штундистській громаді фактично існувала своя «штундова віра»*". За його визначенням: "*Штундизм – це сукупність народних культурних та релігійних практик, в яких різні тексти, цитати, книжкові фраґменти, уривки світоглядів, традицій та уявлень складали найрізноманітніші та найпарадоксальніші конфігурації*". У квітні 1884 р. на спільному з'їзді штундистів, баптистів, молокан і пашковців, яких об'єднувала практика вивчення і трактування Святого Письма, утворився Союз російських баптистів Південної Росії та Кавказу. Відтоді штундизм поступово еволюціонує в баптизм, а назва "штунда", "штундисти" поширюється не тільки на баптизм і його послідовників, а й інші євангельські протестантські течії, зокрема євангельських християн (пашковці, прохановці), п'ятидесятників. У нашому ж випадку, "штундистами" автор називає баптистів (*Рождественский А.* Южнорусский штундизм. – СПб., 1889. – С. 18, 20, 37, 40, 51–52; Історія релігії в Україні у 10-ти т. – Т. 5: Протестантизм в Україні / За ред. П. Яроцького. – К., 2002. – С. 296–297, 305; *Савинский С.Н.* История русско-украинского баптизма. Учебное пособие. – Одесса: изд. "Богомыслие", 1995. – 128 с.; *Савченко С.* Чи втрачала Росія Рефор-

мацію? Історико-теологічний коментар до однієї теорії // Україна модерна. – № 6 (17). – 2010. – С. 203).

[37*]*...Церкву на Байковім кладовищі отримав священик УАПЦ [...] та на Пріорці…* – Вознесенська церква на Байковому кладовищі та церква Покрови Пресвятої Богородиці на Пріорці.

[38*]*...у Києві за час урядування Ів[ана] Коровицького відкрито 11 (з монаст[и]рськ[ими]) церков…* – посаду завідувача секції віросповідань І. Коровицький займав з 20-х чисел вересня по 1 листопада 1941 р. (цей самий документ, с. 411). У листопаді 1941 р. на обліку відділу культури та освіти КМУ було 35 діючих і недіючих релігійних закладів – 30 православних церков і монастирів, 2 католицькі костели, лютеранська кірха, мечеть, молитовний дім баптистів/штундистів (ДАКО, ф. Р-2356, оп. 6, спр. 172, арк. 63–64). Достеменно відомо, що крім Андріївської церкви, у жовтні вже були передані церковним громадам: Фролівський та Введенський жіночі манастирі, Видубицький чоловічий манастир, Іллінська та Димитрівська церкви (Українське слово. – Київ, 16 жовтня 1941. – Ч. 32. – С. 4).

[39*]*...Перша група <на чолі з головою Мідяним і секретарем Романенком> почала себе називати то "Тимчасовим церковним міським управлінням"…* – тимчасова Церковна рада УАПЦ утворилася 29 вересня 1941 р., приблизно 9–14 жовтня 1941 р. утворилася Церковна рада т.зв. канонічної церкви, тобто юрисдикції Московського Патріархату. 17 жовтня 1941 р. обидві ради об'єдналися на ідейній платформі УАПЦ, 11 лютого 1942 р. німецька цивільна влада розпустила Київську церковну раду (док. № 80, с. 418, 422, 424–426; Мартирологія Українських Церков у 4 т. – Т. І... – С. 1050; коментарі 41*, 79* цього розділу).

[40*]*...в жовтні 1941 р. створено Церковну раду Української "канонічної" Церкви…* – це сталося приблизно 9–14 жовтня 1941 р. (док. № 80, с. 422, виноска 47).

[41*]*...1. Почесний голова – протоієрей Леонтій Юнаків [...] 10. Член управи – п. Федір Коваль ("УАПЦ")…* – про об'єднання у Києві 17 жовтня 1941 р. всіх православних течій на ідейній платформі Української Автокефальної Православної Церкви та створення єдиної Київської церковної ради з великим запізненням повідомила газета "Волинь": "*У Києві зорганізувалась і почала працю Церковна Рада св. Автокефальної Православної Церкви в Україні, до складу якої ввійшли: митрофорний прот. Леонтій Юнаків – почесний голова Церковної Ради, підполк. Рибачук Микола – голова, протопресвітер Длугопільський Петро – перший заступник голови, громадянин Руденко Іван – другий заступник голови, діякон Чорноморець Василь – секретар, гром. Твердохліб Іван – скарбник. Як члени ввійшли: протопресвітер Павловський Феодосій, митрофорний прот. Єфремов Микола, о. Кас'янчук Петро, Коваль Федір. […] ЦР визнає лише св. Автокефальну Православну Церкву в Україні, богослужбовою мовою – українську мову*" (Волинь. – Ч. 23. – Рівне, 11.12.1941. – С. 4; див. також коментар 79* цього розділу).

[42*]*...лист [...] митрополита Діонисія [...] див. архів ч. 13…* – серед матеріалів Музею-Архіву переходової доби документ ч. 13 отримав № 2529. Це – лист митрополита Діонисія (Валединського) до православних священиків і мирян в Україні від серпня 1941 р. (ДАКО, ф. Р-2412, оп. 2, спр. 199, арк. 76). Його передруковано також у док. № 80, с. 434.

[43*]*...хіротонії єп[ископа] Іларіона (Івана Огієнка), що з нагоди її річниці Церковна Рада видала відозву…* – відозву Київської церковної ради від 31 жовтня 1941 р. з приводу річниці хіротонії Івана Огієнка передруковано у док № 80, с. 435–436.

[44*]*...митроп[олит] Діонисій листовно доручив архієп[ископу] Полікарпові (див. архів ч. 14) опікуватися Києвом та особисто побувати в столиці…* – митрополит АПЦ в Гене-

ральній Губернії Діонисій (Валединський) направив 13 листопада 1941 р. архієпископу Луцькому і Ковельському Полікарпу (Сікорському) листа за № 1278, в якому йому доручив наступне: *"Благословляю Вашому Високопреосвященству поїхати до Богоспасаємого Києва, поклонитись тамтейшим Святиням і відправити кілька богослужб та допомогти Церковній Раді в справі організації церковного життя. В випадку, якби на місті знайшовся відповідний кандидат в Єпископи, благословляю Вашому Високопреосвященству разом з Владикою Александром совершити хіротонію, попередньо представивши мені життєпис кандидата і Ваші та Владикі Александра внески"* (ДАКО, ф. Р-2412, оп. 2, спр. 199, арк. 75). Серед матеріалів Музею-Архіву переходової доби документ ч. 14 отримав № 2528.

45* *...архів ч. 15…* – серед матеріалів Музею-Архіву переходової доби документ ч. 15 отримав № 2547. Це – лист Київської церковної ради УАПЦ від 9 листопада 1941 р. за підписами І. Коровицького і М. Рибачука до митрополита АПЦ в Генеральній Губернії Діонисія (Валединського) (ДАКО, ф. Р-2412, оп. 2, спр. 199, арк. 111). Текст його повністю наводиться у док. № 80, с. 437–438.

46* *...голову Церк[овної] ради й завідуючого секцією приспішено виїхати на Волинь…* – голова КЦР М. Рибачук та завідувач секції віросповідань КМУ І. Коровицький виїхали у листопаді 1941 р. до Луцька, щоб зустрітися з архієпископом Полікарпом (Сікорським) і вмовити його очолити київську кафедру (див. док. № 80, с. 437, 439).

47* *...особисті неприємності в зв'язку з вибухами мін біля будинків Софії…* – йдеться про вибух у будинку по вул. Короленка (нині Володимирська), 33, який займала Поліція безпеки і СД (до війни НКВС), що стався 7 листопада 1941 р. Що ж до "особистих неприємностей", то вони були пов'язані з арештом вранці того самого дня архієпископа Алексія (Громадського) разом з членами КЦР та мирянами, присутніми на території Софійського монастиря (див. док. № 84).

48* *...У своєму листі до Церковної ради м. Рівного Київська церк[овна] рада…* – лист об'єднаної Київської церковної ради за підписами голови П. Руденка і секретаря Р. Мельниченка до Української церковної ради у Рівному від 30 грудня 1941 р. за № 385, в якому вони повідомляли про об'єднання у Києві 17 жовтня 1941 р. представників усіх православних течій на ідейній платформі Української Автокефальної Православної Церкви та створення єдиної Церковної Ради; про розкол, який започаткував архієпископ Алексій (Громадський) на Другому обласному соборі єпископів у Почаївській Лаврі, призначивши до окремих єпархій своїх єпископів, зокрема управляючим Київської єпархії єпископа Львівського Пантелеймона (Рудика), який з приїздом у Київ почав сіяти ворожнечу і вносити розкол, призначаючи своїх священиків на парафії, де вже були настоятелі, затверджені КЦР. У листі прозвучало попередження, якщо на звернення Української Церковної Ради у Рівному до архієпископів-українців Іларіона (Огієнка), Полікарпа (Сікорського) і Палладія (Видибіди-Руденка) щодо визначення кандидата на адміністратора УАПЦ, *"який зміг би очолити і скріпити це об'єднання"*, не буде відгуку, то КЦР готова *"піти шляхом соборного обрання за прикладом 1921 року"* (ДАКО, ф. 2412, оп. 2, спр. 199, арк. 109–110зв.; коментарі цього розділу 31*, 79*).

49* *...неканонічного свячення "за прикладом 1921 року"…* – мається на увазі всесоборне висвячення протоієрея Василя Липківського на митрополита шляхом покладання рук (див. коментар 13* цього розділу).

50* *...приїздом єп[ископа] Пантелеймона (від арх[ієпископа] Алексія), єп[ископів] Ніканора та Ігоря (від архієп[ископа] Полікарпа)…* – єпископ Львівський Пантелеймон (Рудик)

прибув у Київ 18 грудня 1941 р., а єпископи Никанор (Абрамович) та Ігор (Губа) – 12 березня 1942 р. (док. № 80, с. 422; ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 50, арк. 2; *Тарнавський М.* Українські владики в Києві // Волинь. – Ч. 26 (54). – Рівне, 5.04.1942. – С. 3).

[51*]*...р[имо]-кат[олицьких] святинь (по Костельній та В[еликій] Васильківській)…* – костел Св. Олександра або Олександрівський костел (1817–1842, архітектори Л. Станзані, Ф. Мехович) по вул. Костьольній, 17 (нині римо-католицький прокатедральний собор Св. Олександра) та римо-католицький костел Св. Миколая або Миколаївський костел (1899–1909, архітектор В. Городецький) по вул. Великій Васильківській, 77 (нині – Національний будинок органної та камерної музики України).

[52*]*...митроп[олит] Шептицький звернувся до православного єпископату з закликом до об'єднання (див. архів ч. 17)…* – документ ч. 17 в Музеї-Архіві переходової доби має № 2538. Це – лист митрополита А. Шептицького до митрополита АПЦ у Генеральній Губернії Діонисія (Валединського) від 20 січня 1942 р. щодо об'єднання українських православних церков з проханням передати всім православним архієреям на українських землях примірники його відкритого листа про об'єднання (ДАКО, ф. Р-2412, оп. 2, спр. 199, арк. 98). У відкритому листі митрополита А. Шептицького "До всіх Високопреосвященних і Преосвященних Православних Архієреїв в Україні і на українських землях" від 30 грудня 1941 р., який долучався до названого листа митрополиту Діонисію, висловлювалося прохання "*висказати свою гадку в цій справі*", тобто у справі об'єднання (*Баран С.* Митрополит Андрей Шептицький: життя і діяльність. – Мюнхен: "Вернигора", 1947. – С. 127–128; повторна публікація: Митрополит Андрей Шептицький: життя і діяльність. – Т. 1: Церква і церковна єдність: Док. і матеріали 1899–1944. – Львів: "Свічадо", 1995. – С. 400–401).

[53*]*...на стані укр[аїнської] церкви з-перед розлому в XVI в.…* – мається на увазі стан української церкви до Брестської унії 1596 р.

[54*]*...див. ч. 18…* – серед матеріалів Музею-Архіву переходової доби документ ч. 18 має № 2558. Це – відповідь архієпископа Краківського і Лемківського Палладія (Видибіди-Руденка) від 1 березня 1942 р. на лист А. Шептицького до українських православних архієреїв щодо об'єднання церков (див. вище коментар 52*). Архієпископ Палладій писав: "*Ваш лист – перше ствердження надійшовшої вирішальної хвилі. Роздор, що в кінці 16 віку був у значній мірі штучно впроваджений неприятелями Української Церкви та Українського Народу, мусить бути закінчений. З відома свого Кіріарха маю честь повідомити, що з боку Православної церкви ми намагатимемось усунути всі перешкоди на шляху великої справи поєднання, що спиратиметься на поверненні до стану з-перед офіційного, у 16 в[іці] розпаду Православної Української Церкви*" (ДАКО, ф. Р-2412, оп. 2, спр. 199, арк. 133).

[55*]*...лист митр[ополита] Шептицького був зверненням до української інтелігенції (див. ч 19)…* – серед матеріалів Музею-Архіву переходової доби документ ч. 19 має № 2537. Це відкритий лист митрополита А. Шептицького від 3 березня 1942 р. під назвою "До української віруючої православної інтелігенції" щодо об'єднання церков в Україні (ДАКО, ф. Р-2412, оп. 2, спр. 199, арк. 97).

[56*]*...Як на симпатика унії неправдиво вказували на архієп[ископа] Іларіона (Огієнка)[,] проти чого він рішуче запротестував (див. чч. 20 і 21)…* – серед матеріалів Музею-Архіву переходової доби документи чч. 20 і 21 мають № 2535 і 2536. Це – спільний лист від групи мирян Холмської єпархії від 15 травня 1942 р. "До українського православного громадянства" та відкритий лист архієпископа Холмського і Підляського Іларіона (Огієнка) "Церква не будується наклепами: Проти злісної клевети". Обидва листи спростовували і засуджу-

вали "наклепницькі" обвинувачення архієпископа Іларіона (Огієнка) в унії на основі того, що у своїй єпархії він увів у церковнослов'янський богослужбовий текст українську вимову (ДАКО, ф. Р-2412, оп. 2, спр. 199, арк. 88–90, 91–96).

[57*]*...Штундисти...* – див. коментар 36*.

[58*]*...Магометани [...] на Подолі (Нижній Вал)...* – вірніше, на вул. Мирній, що пролягає поруч з вул. Нижній Вал. Перший молитовний дім мусульман з'явився у Києві 1897 р. на Подолі на вул. Мирній, 5. Після 1914 р. він був перенесений у будинок по вул. Мирній, 4, в якому за німецької влади знову було відкрито мечеть (ДАКО, ф. Р-2356, оп. 6, спр. 172, арк. 64; Весь Киев на 1914 год: Адресная и справочная книга. – К., 1914).

[59*]*...Бібліотека митрополита Флавіана...* – про бібліотеку див. коментар 26* розділу I.

[60*]*...тепер переховується в Київській міській бібліотеці (вул. Олександрівська) – див. архів ч. 22...* – І. Коровицький посилається на лист колишнього директора БАН УРСР О. Полуляха на його ім'я від 11 липня 1942 р. щодо долі колишніх церковних бібліотек – Київської духовної академії та Флавіанівської. Інформацію, повідомлену у цьому листі, він використав у своїх спогадах. Серед матеріалів Музею-Архіву переходової доби цей документ має № 2525 (ДАКО, ф. Р-2412, оп. 2, спр. 199, арк. 67–67зв.). Під час окупації з бібліотеки митрополита Флавіана було відібрано і вивезено наприкінці лютого 1943 р. для Східної бібліотеки Розенберґа у Берліні 8749 книг (ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 54, арк. 84, 89).

Документ № 80

[61*]*...світлих подій 22-го Січня 1918-го й 1919 років...* – 22 січня 1918 р. – прийняття IV універсалу і проголошення ним Української Народної Республіки самостійною, незалежною і вільною державою українського народу; 22 січня 1919 р. – урочисте проголошення на Софійському майдані у Києві Акта Злуки УНР та ЗУНР.

[62*]*...ми з дружиною 29-го Вересня 1941 року о годині 18-тій прибули до рідного Києва...* – в одному з повідомлень Поліції безпеки та СД у Києві зазначалося, що полковник М. Рибачук прибув у Київ 26 вересня 1941 р. (ЦДАВО України, ф. 4398, оп. 1, спр. 3, арк. 38).

[63*]*...ще занятий й своєю партійною справою...* – І. Коровицький був членом ОУН (М) і прибув до Києва у складі однієї з похідних груп.

[64*]*...від московського митрополита Сергія з Москви "посланнє"...* – послання патріаршого місцеблюстителя митрополита Московського і Коломенського Сергія (Страгородського) "Пастырям и пасомым Христовой Православной Церкви" від 22 червня 1941 р., в якому він благословляв і закликав всіх православних стати на захист вітчизни (Русская Православная Церковь в годы Великой Отечественной Войны: 1941–1945 гг. / Сост. О.Ю. Васильева, И.И. Кудрявцев, Л.А. Лыкова. – М.: Изд-во Крутицкого подворья, Об-тво любителей церковной истории, 2009. – С. 38–40; Правда о религии в России / Ред. кол. Николай (Ярушевич) и др. – М., 1942. – С. 15–17).

[65*]*...до настоятеля Байківської цвинтарної церкви...* – настоятелем Байківської цвинтарної церкви був Павло Остринський (док. № 84).

[66*]*...київська українська газета "Українське слово"...* – див. коментар 46* розділу III.

[67*]*...постанова Святого Собору Єпископів в Пінську в лютому місяці 1942-го року...* – 8–10 лютого в Пінську архієпископ Пінський і Поліський Олександр (Іноземцев), архієпископ Луцький і Ковельський Полікарп (Сікорський) висвятили протоієрея Олексія Коренас-

това з ім'ям Юрій на єпископа Берестейського (8 лютого), протоієрея Никанора Абрамовича з ім'ям Никанор – на єпископа Чигиринського та протоієрея Івана Губу з ім'ям Ігор – на єпископа Уманського. Після того у їхньому складі був створений Собор православних єпископів УАПЦ на чолі з архієпископом Олександром (Іноземцевим), на засіданні якого було вирішено приймати духовенство УАПЦ 1921 р. "у сущому стані", а нововисвячених єпископів Никанора та Ігоря призначити вікаріями архієпископа Полікарпа (Сікорського) з осідком у Києві (Мартирологія Українських Церков у 4 т. – Т. І... – С. 1050).

[68*]*... "послание", підписане прибувшим до Києва 1[8]-го грудня 1941-го року єпископом Пантелеймоном...* – послання єп. Пантелеймона (Рудика) від 18 березня 1942 р., в якому він застеріг свою паству, монахів і церковнослужителів від будь-яких контактів з єпископами УАПЦ Никанором (Абрамовичем) та Ігорем (Губою), які прибули до Києва 12 березня 1942 р.: *"...Єдиною Вищою Канонічною Владою Православної Церкви України на підставі Святих Канонів: 34 Апост[ольського] прав[ила,] 2 прав[ила] II-го і VI прав[ила] VII Вселен[ських] Соборів і 20 прав[ила] Антіох[ійського] Собору – є Собор Православних Канонічних Єпископів, який очолює Митрополит Волинський та Житомирський Алексій.*

Єпископ Полікарп до Собору Єпископів України не належить, а знаходиться в чужій юрисдикції Варшавської Польської Митрополії, яка не має жодного права втручатися у справі нашої Православної Української Церкви, бо такі втручання заборонені Свят[ими] Канонами: 2 прав[илом] II-го і 8 прав[илом] III-го Вселен[ського] Собору, 9 прав[илом] Антіох[ійського] Собору та 64–67 прав[илами] Картаг[енського] Собору.

Приїхавши до Києва Єпископи Ніканор і Ігор, дня 15-го березня 1942 року, в Андріївському соборі увійшли в молитвенне та літургійне об'єднання з одлученими та ізверженими самосвятами, хотячи таким чином, надати, нібито-то канонічну санкцію самосвятам, в чому, однак, помиляються, бо самосвяти можуть стати канонічними священиками тільки через перерукоположення.

Коли-ж того немає, то самосвяти остаються й надалі самосвятами, а Єпископи своїм дійством вносять новий соблазн та заколот в церковне життя нашої України, та на підставі 10 і 11 Апост[ольських] Правил підлягають відлученню від Св. Православної Церкви та позбавлення сану..." (ДАКО, ф. Р-2412, оп. 2, спр. 199, арк. 134–134зв.).

[69*]*...в своїх (ще не оголошених) вспоминах владика митрополит Василь Липківський...* – йдеться про рукопис митрополита Василя (Липківського) "Історія Української Православної Церкви", останній 7-й розділ якого називався "Відродження Церкви в Україні. 1917–1930". Рукопис зберегла його сестра і передала з приходом німецької влади у Київ дияконові УАПЦ В. Чорноморцю, а той показав його у грудні 1941 р. проф. М. Андрусяку. За ініціативою останнього з 7-го розділу рукопису були зроблені 2 копії, одну з яких він вивіз у лютому 1942 р. до Львова. Там він показав її митрополиту А. Шептицькому, який наказав зробити з неї ще кілька копій і роздати надійним людям на зберігання (*Липківський В.*, *митрополит*. Відродження церкви в Україні. – Торонто, 1959. – С. 7–8). Існувала ще одна копія 7-го розділу, передрукована таємно з оригіналу, який зберігався в архієпископа Никанора (Абрамовича). Цю копію (177 аркушів) передав приблизно у липні 1943 р. в штаб командира Поліції безпеки та СД у м. Києві єпископ Мстислав (Скрипник). 5 серпня 1943 р. К. Штепа написав для Поліції безпеки та СД рецензію на цей рукопис. Після чого керівництво поліції 16 серпня 1943 р. прийняло рішення відправити рукопис у Берлін для перекладу з проханням надати один екземпляр вже готового перекладу (ЦДАВО України, ф. 4398, оп. 1, спр. 7, арк. 44–44зв., 45–47зв., 48).

[70*]*...організації "СВУ"...* – див. коментар 15* цього розділу.

[71*]*...Приготовити до приїзду до Києва преосвященного владики...* – про конкретне прізвище тут поки не йшлося. Восени 1941 р., коли у Києві та області відроджувалося релігійне життя, відкривалися для Богослужінь давно недіючі храми, київська релігійна громада, об'єднана 17 жовтня 1941 р. на ідейній платформі УАПЦ, все ще не мала архіпастиря. У жовтні–грудні 1941 р. активно обговорювалися дві можливі кандидатури на Київську кафедру – архієпископа Холмського і Підляського Іларіона (Огієнка) і архієпископа Луцького і Ковельського Полікарпа (Сікорського) (*Преловська І.* Стан Православної Церкви у Генеральній Губернії... у даному збірнику, с. 119–123; *Смирнов А.* Мстислав (Скрипник): громадсько-політичний і церковний діяч. 1930–1944. – К.: Смолоскип, 2009. – С. 126–129).

[72*]*...Церквою...* – йдеться про Миколаївську церкву у м. Борисполі.

[73*]*...совершав урочисте освячення двох храмів у с.с. Нові Шепеличі та Старі Шепеличі...* – йдеться про церкву Різдва Богородиці у с. Нові Шепеличі та Успенську церкву в с. Старі Шепеличі (ЦДАВО України, ф. 4648, оп. 1, спр. 2, арк. 127).

[74*]*...святошинської церкви...* – Миколаївська церква у Святошині.

[75*]*...На Пріорку...* – Церква Покрови Пресвятої Богородиці на Пріорці.

[76*]*...В Києві з кінцем жовтня й на початку листопада 1941 року було вже чинних щось біля 20-ти церков...* – див. коментар 38*.

[77*]*...піти шляхом соборного обрання за прикладом 1921-го року...*" *Ця думка [3]0-го грудня 1941-го року під № 385...* – цитата з листа та згадка про сам лист Київської церковної ради за підписами голови П. Руденка і секретаря Р. Мельниченка до Української церковної ради у Рівному від 30 грудня 1941 р. за № 385 (див. коментар 48* цього розділу). Щодо "*обрання за прикладом 1921-го року*" див. коментарі 12*, 13* цього розділу.

[78*]*...[3]0.XII.*–1941 р. ... – цього дня відбулося чергове засідання об'єднаної від 17 жовтня 1941 р. Київської церковної ради УАПЦ у складі: єп. Львівського Пантелеймона (Рудика), його секретаря священика М. Іваськіва, референта віросповідань КМУ М. Острицького, голови президії КЦР П. Руденка, заступника голови ігумена Нестора (Святогоріва), членів президії КЦР – Ф. Коваля, В. Твердохліба, секретаря президії В. Марченка; членів КЦР – протоієреїв П. Длугопільського і П. Підлісного; священиків Ф. Шпаченка, Ю. Пелещука та М. Саранча; дияконів З. Біденка, В. Чорноморця та І. Костельника; мирян Я. Цеберка, М. Романюка, Т. Шекети, Давидюка, Кравченка, Куценка. На цьому засіданні обговорювалося, зокрема питання про підпорядкування УАПЦ шляхом пересвяти всіх її священнослужителів Українській Автономній Православній Церкві, очільником якої на Київщині був єп. Пантелеймон (Рудик), призначений митрополитом Волинським і Житомирським Алексієм (Громадським) (ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 50, арк. 4; *Липківський В., митрополит.* Історія Української Православної Церкви. Розділ VII: Відродження Української Церкви / Упоряд. протопресвітер С.В. Савчук. – Вінніпеґ, 1961. – С. LXIII).

[79*]*...копію неіснуючого (чи написаного без мойого, як голови Церковної ради відома) акту "...17.X.41 року Божого"...* – нижче наводимо завірену підписами і печаткою скриптурну копію (1-й машинописний примірник) акта об'єднання у Києві 17 жовтня 1941 р. представників православних церков, прийнятого 20 жовтня 1941 р.

"*Акт*

17/X-41 року Божого

В місті Києві при Міській управі в зало Віроісповідань були скликані представники Священно-Служителі міста Києва та областей всіх віруючих як слав'янських, так і укра-

їнських Автокефальної Православної церков з представниками віроісповідань та Відділу Освіти України, де було поєднано християнське об'єднання та рішення

– в Українській Державі відправляти Службу Божу на Українській мові.

Додержуючись каноничности Української Автокефальної, Православної й Соборно-Правної церкви на Україні до майбутнього Собору.

Оригінал 20/X-41 р. вх. ч. 56 за належними підписами та круглою печаткою Київської Церковної Ради Української Автокефальної Православної Церкви.

Згідно:

[печатка][1] *Керуючий Справами Церковної ради* *Роман Мельниченко*[2]"

(ДАКО, ф. 2412, оп. 2, спр. 199, арк. 101)

[80*] *...на засіданні свойому "_" листопада 1941 року з нагоди першої річниці хіротонії високопреосвященного Іларіона архієпископа Холмського й Підляського…* – хіротонія архієпископа Іларіона (Огієнка) відбулася 19–20 жовтня 1940 р. в Яблочинському монастирі св. Онуфрія (див. ст. І. Преловської у цьому збірнику, с. 112).

[81*] *...через представників українського громадянства закордоном…* – це були, зокрема колишні діячі УНР на чолі з А. Лівицьким у Варшаві, які мали вплив на митрополита Варшавського Діонисія (Валединського). Останній направив у Берлін делегацію у складі єпископа Тимофія (Шреттера) і професора О. Лапинського, щоб дістати дозвіл прийняти під свою юрисдикцію православні громади на "звільнених українських землях". Такий дозвіл вони отримали 2 листопада 1941 р., а 21 листопада їм роз'яснили, що "*встановлюється лише «Тимчасова Адміністратура»*", діяльність якої "*цілковито залежатиме від волі й відповідних розпоряджень Е. Коха*" (*Смирнов А.* Мстислав (Скрипник): громадсько-політичний і церковний діяч 1930–1944. – К.: Смолоскип, 2009. – С. 126–127).

[82*] *...справа з приїздом православних єпископів з[-]за Буга (з заходу) є наразі неможливою…* – мається на увазі довгоочікуваний приїзд архієпископа Холмського і Підляського Іларіона (Огієнка) та архієпископа Краківського і Лемківського Палладія (Видибіди-Руденка) – див. коментарі 30*, 31* цього розділу. На початку лютого 1942 р. обидва архіпастирі вже були в дорозі до Києва, але німецька Поліція безпеки та СД не дозволили їм в'їхати у Райхскомісаріат Україна (ЦДАВО України, ф. 4398. оп. 1, спр. 3, арк. 42–42зв.).

[83*] *...Єпископа, що залишився…* – екзарх України митрополит Михаїл (Єрмаков).

[84*] *...[4]-го листопада перед засіданням Президії Церковної ради в відділі віросповідних справ у магістра Коровицького…* – в оригіналі дата "*9 листопада*" викликає сумнів: по-перше, це була неділя; по-друге, 7 листопада 1941 р. члени Президії Київської церковної ради разом із священиками, віруючими та архієпископом Алексієм (Громадським) були заарештовані СД на території Софійського монастиря. Більшість осіб не духовного сану випустили після дізнання 8 листопада, а священиків протримали на вул. Володимирській, 33 до 10 листопада (док. № 84). Оскільки засідання президії КЦР відбувалися двічі на тиждень – щовівторка і щоп'ятниці (док. № 80, с. 431–432), то описувана подія "*в перших числах листопада*" могла статися тільки у вівторок 4 листопада 1941 р. Більше того, за цю дату говорить той факт, що далі автор розповідає про його зустріч перед цим засіданням

---

[1] Печатка: *У.А.П.Ц. / Київська Церковна Рада* фіолетовим чорнилом, діаметр печатки приблизно 4 см.

[2] Назва посади і власноручний підпис Р. Мельниченка фіолетовим чорнилом.

з двома посланцями від архієпископа Алексія (Громадського), які готували його приїзд до Києва. Архієпископ був у Києві вже 7 листопада (док. № 84), а не після 9 листопада, як це слідує з розповіді автора.

[85*]*...протокол № 9 [4]-го XI.41 р.…* – в оригіналі дата протоколу – 9-го, невірна, він міг бути ухвалений лише 4 листопада 1941 р. (див. вище коментар 84* цього розділу).

[86*]*...Арешт владики Олексія, членів Президії Церковної ради…* – 7 листопада 1941 р. (див. док. № 84).

Документ № 81

[87*]*...Київської церковної ради УАПЦ…* – інша назва "Тимчасове церковне міське управління", яке було створене на засіданні організаційних зборів представників УАПЦ 29 вересня 1941 р. (див. док. № 80, с. 418).

Документ № 84

[88*]*...будинку колишньої комендатури НКВС…* – йдеться про будинок митрополита на подвір'ї Софійського монастиря (Володимирська, 24), де перед війною розміщувалася комендатура (Радянська Україна: Довідник. – К.: Комуніст, 1940. – С. 255).

[89*]*...парафіяльна рада* – тут і далі йдеться про Київську церковну раду, яка утворилася 17 жовтня 1941 р. (док. № 80, с. 424–426).

[90*]*...зранку 7 листопада 1941 р. увесь комплекс будинків було блискавично оточено [...] Заарештовано і обшукано одного архієпископа, 49 священиків та 95 цивільних осіб…* – про арешт 7 листопада 1942 р. священиків і мирян разом з архієписком Волинським і Кременецьким Алексієм (Громадським) згадував у своєму звіті за № 1/42 від 6 січня 1942 р. керівник групи релігії та церкви ЕРР у Києві (BArch/NS-30/85, up.). Серед заарештованих мирян були також Валер'ян Ревуцький, викладач Музично-драматичної консерваторії та Тамара Рудницька, секретар тієї ж консерваторії, які того дня прийшли на подвір'я Софійського монастиря до управління УАПЦ замовити панихиду по Миколі Лисенку, і були затримані німецькою охороною. Вдень їх протримали разом з іншими цивільними особами в окремому приміщенні на території Софії, а ввечері перевели у будинок по вул. Володимирській, 33 і зачинили по чотири у тісні камери. Одним із сусідів В. Ревуцького по камері був сторож подвір'я Софійського монастиря. На ранок прийшов офіцер у супроводі перекладача і двох солдатів, перевірив документи і відпустив затриманих. Оскільки це сталося до закінчення комендантської години, їх невеликими групами знову відвели на подвір'я Софії, де вони в неопалюваному приміщенні дочекалися закінчення комендантської години. Як пригадує В. Ревуцький, священиків затримали на довший час, і тільки *"рішуче втручання голови міста Володимира Багазія врятувало тих, що потрапили сюди випадково"* (*Ревуцький В.* По обрію життя: Спогади. – К.: "Час", 1998. – С. 198–199).

[91*]*...1939 р.…* – насправді, 1940 р. (див. наступний коментар 92*).

[92*]*...у 1939 р. і останнього разу у березні 1941 р. за окремим запрошенням московського митрополита він був у Москві…* – перший приїзд архієпископа Алексія (Громадського) до Москви відбувся у червні 1940 р., під час якого 25 червня він був прийнятий за його письмовим проханням в юрисдикцію Московського Патріархату. Другий приїзд у Москву був пов'язаний з вшануванням 10 березня 1941 р. 40-річного ювілею архіпастирського служіння митрополита Сергія (Страгородського) та хіротонією 27 березня намісника Почаївської Лаври архімандрита Пантелеймона (Рудика) на єпископа Львівського. З цієї нагоди на запрошення патріаршого місцеблюстителя митрополита Сергія (Страгородського) до Москви

приїхали єпископи з новоприєднаних до СРСР територій і змушені були підписати там декларацію про підпорядкування Московській Патріархії. Не поїхали і не зробили цього тільки архієпископ Поліський Олександр (Іноземцев) і єпископ Луцький Полікарп (Сікорський) (Мартирологія Українських Церков у 4 т. – Т. І... – С. 1046–1047; Правда о религии в России / Ред. кол. Николай (Ярушевич) и др. – М., 1942. – С. 61–63).

[93*]*...був заарештований НКВС...* – у ніч з 22 на 23 червня 1941 р. НКВС заарештовало у Богоявленському монастирі в Крем'янці архієпископа Алексія (Громадського) і кинуто у Тернопільську в'язницю. Там його постригли і разом з тисячами інших в'язнів погнали пішки на схід. Впавши, знесилений дорогою, архієпископ Алексій цим врятувався, його покинули помирати конвоїри (Мартирологія Українських Церков у 4 т. – Т. І... – С. 1047–1048).

[94*]*...У Багазія, який прийняв архієпископа як гостя у себе вдома...* – голова КМУ В. Багазій проживав у будинку Морозова по вул. Караваївська (нині Л. Толстого) 11/61, кв. 13 (ДАКО, ф. Р-2361, оп. 1, спр. 10, арк. 5; *Кислиця Д.* Світе ясний. Спогади: Від р. Вовчі з Наддніпрянщини до р. Св. Лаврентія на Оттавщині. – Оттава, 1987. – С. 182).

[95*]*...вибухами, які сталися внаслідок підриву та підпалу [...] частини будинку зондеркоманди 4-а...* – 7 листопада 1941 р. у будинку СД по вул. Короленка (Володимирська), 33, стався вибух , який зруйнував його ріг (*Кислиця Д.* Світе ясний. Спогади... – С. 190).

[96*]*...солом'янської церкви...* – Церква Покрови Пресвятої Богородиці на Солом'янці (Залізничний район).

[97*]*...у червні 1941 р. отримав з канцелярії митрополита у Москві текст прокламації...* – послання патріаршого місцеблюстителя митрополита Московського і Коломенського Сергія (Страгородського) від 22 червня 1941 р. було знайдено при особистому обшуку в одного із священиків, О. Вишнякова або П. Остринського (Ereignismeldung UdSSR Nr. 142 vom 5.12.1941 // BArch/R-58/219, Bl. 242, 246; коментар 64* цього розділу).

[98*]*...місцевого наказу від 1 листопада 1941 р. – Tгб. № 172/41 g – (наказ РСГА від 15 жовтня 1941 р. IV B 3a 45 B/41 gRs.)...* – йдеться про оперативний наказ № 13 під шифром IV B 3–Nr. 45 B/41 gRs начальника Поліції безпеки та СД від 15 жовтня 1941 р., Берлін, підписаний за дорученням Гайнріхом Мюллєром, оперативним групам "A", "B", "C", "D", командувачам Поліції безпеки та СД в Генеральній Губернії, Державній поліції в Аллєнштайні та до відома інспектору Поліції безпеки та СД у Кьоніґсберзі щодо "Теологічних факультетів на окупованих російських територіях" (Theologische Fakultäten in den besetzten russischen Gebieten). У ньому йшлося про розпорядження фюрера щодо недопущення відродження релігійного життя на окупованих територіях Радянського Союзу. Зокрема у листі йшлося про заборону відкривати теологічні факультети при університетах, духовні семінарії або школи. Також йшлося про те, що в Радянському Союзі стала типовою практика висвячення нашвидкуруч священиків, під виглядом яких часто в церковні організації укорінювалися агенти, тому вимагалося звертати увагу саме на таких священиків (*A. Angrick, K.-M. Mallmann, Jü. Matthäus, M. Cüppers (Hrsg.).* Deutsche Besatzungsherrschaft in der UdSSR 1941–1945: Dokumente der Einsatzgruppen in der Sowjetunion. – Darmstadt: WBG, 2013. – S. 160–161). Такий самий наказ від імені керівника Оперативної групи "C" за № 172/41 (g), виданий 1 листопада 1941 р. за підписом штурмбаннфюрера СС Вальтера Гофманна, адресувався командирам зондеркоманд 4a, 4b та оперативних команд 5 і 6 (там само. – S. 226–227).

Документ № 85

[99*]*...В середині грудня місяця 1941 року...* – єпископ Львівський Пантелеймон (Рудик) прибув до Києва 18 грудня 1941 р. (ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 50, арк. 2).

Документ № 86

[100*]*...Вашого листа з дня 20 січня ц[ього] р[оку,]...* – див. коментар 52* цього розділу.

[101*]*...фантазію російського філософа Соловьева про поєднання представників християнських ісповідань перед кінцем світу... – Соловьев В.С.* Россия и Вселенская церковь / Пер. с франц. Г.А. Рачинского. – М., 1911.

[102*]*...своїм вікарієм в Луцьку...* – Полікарп (Сікорський), архієпископ Луцький і Ковельський, тимчасовий адміністратор Православної Автокефальної Церкви на звільнених землях України, у 1932–1941 рр. вікарій Волинської єпархії.

Документ № 87

[103*]*...1 февраля нов[ого] ст[иля] за божеств[енной] литургией в новоосвященном храме Креста Господня...* – освячення Хрестовоздвиженської церкви на Ближніх печерах відбулося того ж дня – 1 лютого (19 січня ст.ст.) 1942 р. (див. док. № 99, с. 469).

Документ № 90

[104*]*...За директором...* – директором Архітектурно-Історичного музею був у той час Олекса Повстенко.

Документ № 91

[105*]*...у трьох каплицях...* – йдеться про три підземні церкви Дальніх печер: Благовіщення Пресвятої Богородиці, Різдва Христового і Преподобного Феодосія.

[106*]*...Дозвіл [...] стосувався, головним чином, території Нижньої і Середньої Лаври...* – йдеться, ймовірно, про території Дальніх і Ближніх печер. На території Ближніх печер монастирській громаді 18 грудня 1941 р. н.с. була передана Хрестовоздвиженська церква, а вже 1 лютого (19 січня ст.ст.) 1942 р. вона була освячена, і з того часу почали проводитися регулярні Богослужіння у Лаврі (док. № 87, 99. с. 469; коментар 132* цього розділу).

[107*]*...розпорядження райхскомісара України від 30 жовтня 1941 р....* – у листі райхскомісара України Еріха Коха від 30 жовтня 1941 р. ГРГ України ЕРР отримала повноваження забезпечити безпеку культурних цінностей на території Лаври (див. док. № 122).

[108*]*...райхсміністр окупованих східних територій або райхскомісар...* – райхсміністр Альфред Розенберґ, райхскомісар Еріх Кох.

[109*]*...генералкомісара або штадткомісара...* – генералкомісар Вальдемар Маґунія, штадткомісар Фрідріх Роґауш.

Документ № 92

[110*]*...и[сполнение] о[бязанностей] келарской части...* – обов'язки келаря ігумен Феопемпт (Клітний) виконував недовго – 12 серпня 1942 р. він був звільнений, а келарем був призначений монах Євфрасій (Божук) (НКПІКЗ, фонди, од. зб. КПЛ-А-1526, арк. 18).

Документ № 93

[111*]*...св. мощами великомученицы Варвары...* – мощі св. великомучениці Варвари були передані та перенесені у Михайлівський Золотоверхий монастир 28 лютого 1942 р. (див. док. № 89).

Документ № 94

112*...*Пантелеймона*... – єпископ Пантелеймон отримав подібний лист і від Печерської райуправи: "*На підставі розпорядження Штадткомісаріату в зв'язку з небезпекою від мін до 5.IX-42 р. з території Верхньої та Нижньої Лаври повинні бути виселені всі ченці та всі служники церковного причету. Приміщення особам, які переселяються[,] будуть предоставлені*" (ГАРФ, ф. Р-7021, оп. 65, спр. 10, арк. 42).

113*...*розпорядження [...] та Голови управи м. Києва*... – розпорядження голови КМУ № 232 від 27 серпня 1942 р. про виселення з Верхньої та Нижньої Лаври всіх монахів у зв'язку з мінуванням території і заборону входу до Лаври з 30 серпня 1942 р. (ДАКО, ф. Р-2356, оп. 6, спр. 25, арк. 106).

114*...*Копії розпорядження*... – написати це послання В. Тверського зобов'язав лист Житлового управління Печерської управи № 702 від 3 вересня 1942 р. за підписами керівника Печерської райуправи М. Потульницького та керівника Житлового управління управи Я. Родіонова про виселення до 5 вересня 1942 р. за розпорядженнями Штадткомісаріату і голови КМУ з території Верхньої та Нижньої Лаври всіх ченців і "службовців церковного причту" (ГАРФ, ф. Р-7021, оп. 65, спр. 10, арк. 41).

Документ № 95

115*...*за наказом № 872*... – наказ керівника відділу культури та освіти КМУ І. Солодовника за № 872 від 27 серпня 1942 р., у якому, посилаючись на розпорядження голови КМУ за № 232 від 27 серпня 1942 р., йшлося про призначення комісії у складі інспектора освіти Печерського р-ну М. Єржківського, директора Управління КПЛ В. Тверського, інспектора бібліотек О. Полуляха, представника Житлового управління Печерської управи та опечатання нею протягом 28–29 серпня на території Лаври "…*всіх церковних молитвених домів, дальніх і ближчих пещер [...] і за актами здати всі ці об'єкти охоронній українській поліції*" (ГАРФ, ф. Р-7021, оп. 65, спр. 10, арк. 42; ДАКО, ф. Р-2361, оп. 4, спр. 6, арк. 12).

116*...*розпорядження Голови міста Києва за № 232 від 27/VIII-42 р.*... – див. коментар 113* цього розділу.

Документ № 96

117*...*розпорядження [...] та голови м. Києва*... – див. коментарі 113*, 115*цього розділу.

Документ № 98

118*...*щодо об'єднання церков*... – йдеться про Акт про об'єднання церков, підписаний 8 жовтня 1942 р. митрополитом Волинським і Житомирським Алексієм (Громадським), з боку Автономної Православної Церкви в Україні, та архієпископом Чигиринським Никанором (Абрамовичем) і єпископом Переяславським Мстиславом (Скрипником), з боку УАПЦ (*Смирнов А.* Мстислав (Скрипник): громадсько-політичний і церковний діяч 1930–1944. – К.: Смолоскип, 2009. – С. 269–270).

119*...*агента "ST*"... – під такою абревіатурою був зашифрований агент СД головний редактор київської газети "Нове українське слово" Кость Штепа (нім. Steppa).

120*...*слід рахуватися будь-якого моменту із смертю Антонія*... – схиархієпископ Антоній (Абашидзе) помер 1 листопада 1942 р. Інтерв'ю з ним так і не було опубліковане.

Документ № 99

121*...*4 дек[абря] 1924 [г.] взяты ключи (14) для обновленцев*... – цей факт, який в інших документах датувався 24 грудня 1924 р., вважався прибічниками РПЦ закриттям Лаври (НКПІКЗ, фонди, од. зб. КПЛ-А-973, арк. 12, б/№).

122*...*В Лавре Собез, потом Нарообраз, Музейный Городок*... – див. коментарі **, 16*, 32*, 45* розділу I.

123*...*переделка Трапезы и Трапезн[ой] цер[кви]*... – 1895 р.

124*...*1941 [г.] с 6/19 IX*... – за новим і старим стилем – 19 (6 ст.ст.) вересня 1941 р. – початок нацистської окупації Києва.

125*...*самосвяты, липковцы*... – назва священнослужителів та віруючих УАПЦ першої формації, тобто 1921–1930 рр., коли 1921 р. всесоборно був висвячений першоієрарх УАПЦ – митрополит Василь (Липківський) покладанням рук всіх присутніх пресвітерів і віруючих (коментар 13* цього розділу).

126*...*протоиерей Церковн[ой] Рады Феодосій*... – протоієрей Феодосій Павловський.

127*...*отказал референт*... – йдеться про керівника секції віросповідань відділу культури та освіти КМУ І. Коровицького, який був також членом Церковної ради у Києві (див. док. № 79, 80).

128*...*комиссару прифронтовой полосы генералу Коху*... – капітан др. Ганс Кох.

129*...*комиссару по церк[овным] делам*... – ймовірно, йдеться про Вольфґанґа фон Франке, керівника київського підрозділу ЕРР, що отримав повноваження від райхскомісара України евакуювати з Лаври культурні цінності (док. № 122).

130*...*21.X.1941 взрыв Успе[нской] Вел[икой] церкви*... – дата за старим стилем, за новим стилем – 3 листопада 1941 р.

131*...*Дама (переводчица*... – вірогідно, це була Ольга Гейбель, співробітниця ЕРР у 1941 р. З 5 січня 1942 р. вона була призначена референтом у справах мистецтва і музеїв генералкомісара Київської генеральної округи (док. № 119, 170). Оскільки окремі монастирі та церкви були за радянської влади перетворені на музеї, їй також доводилося вирішувати питання передачі цих церков релігійним громадам (див. док. № 90).

132*...*ключи Крестовоздвиж[енской] цер[кви]*... – ключі від Хрестовоздвиженської церкви були передані монахам 18 грудня 1941 р. н.с. (НКПІКЗ, фонди, од. зб. КПЛ-А-973, арк. 7, б/№), а 1 лютого (19 січня ст.ст.) 1942 р. вже була освячена Хрестовоздвиженська церква на Ближніх печерах (про це йдеться у документі нижче, див. також док. № 87).

133*...*раскопки*... – у 1934–1935 рр. бригадою наукових співробітників ВМГ були проведені ініційовані його керівництвом розвідувальні роботи у Ближніх печерах, а 1937 р. – археологічні розкопки ІІМК АН УРСР під керівництвом Т. Мовчанівського (*Івакіна І.Ю.* Археологічні дослідження печерного комплексу Ближніх печер у 1930-х рр. // ЛА. – Спецвипуск 10. – 2012. – С. 140–157). Також у жовтні 1940 р. Інститутом археології АН УРСР були розпочаті розкопки на Ближніх печерах (ДАКО, ф. Р-3512, оп. 1, спр. 2, арк. 21).

134*...*До приезда еп[ископа] Пантелеймона*... – єпископ Львівський Пантелеймон (Рудик) прибув у Київ 18 грудня 1941 р. (ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 50, арк. 2).

135*...*19 ян[варя] 1942 [г.] стар[ого] ст[иля]*... – за новим стилем 1 лютого 1942 р. Про освячення Хрестовоздвиженської церкви на Ближніх печерах у цей день див. також док. № 87.

136*...*брата городс[кого] головы Хворостивского*... – Форостівський Євген Іванович.

[137*]*...комиссия с Печерска...* – йдеться про комісію Печерської районної управи, яка опечатала 5 і 7 вересня 1942 р. монастирські приміщення КПЛ (див. док. № 95, 96).

[138*]*...запечатали Верхнюю Лавру, Трапезн[ую], Благовещ[енскую], це[рко]вь на Эк[ономических] вр[атах]. Потом Дальн[ие] пещ[еры] и цер[ковь], затем и Ближ[ние пещеры]...* – опечатання перелічених об'єктів, крім Благовіщенської церкви (тут автор помиляється), відбулося за новим стилем 5 і 7 вересня 1942 р. (див. док. № 95, 96).

[139*]*...Одна дама узнала, уехала в Берлин и выхлопотала указ не трогать церкви и монахов...* – цією дамою була, ймовірно, Майя фон Клот, співробітниця Головного управління світоглядного інформування, яка в той час працювала у Києві при ЕРР.

[140*]*...были без церкви 4 дня, потом их распечатали...* – опечатані церкви і монастирські приміщення КПЛ були розпечатані 12 вересня 1942 р. (док. № 97).

[141*]*...приехал тот же комиссар (давший приказ запечатать)...* – ймовірно, це штадткомісар Києва Берндт, який почав працювати на цій посаді з середини липня 1942 р.

Документ № 100

[142*]*...частицы св. мощей преподобных угодников Печерских...* – про отримання мощей прпп. печерських угодників (свщмч. Макарія, митрополита Київського; прпмч. Василія та Федора; прп. Ігнатія, архімандрита Печерського; прп. Меркурія Печерського; прп. Єфросинії Полоцької) повідомила 14 листопада 1942 р. ігуменя Свято-Троїцького Корецького монастиря Феофанія (*Преловська І.М.* Нові документи про місцезнаходження мощей святого митрополита Макарія та святої великомучениці Варвари в період окупації Києва (1941–1943) // ТКДА. – 2012. – № 9. – С. 279).

Документ № 101

[143*] *...Трапезная [...] реставрируется...* – Трапезна церква КПЛ під час окупації не реставрувалася (див. фото 133, 134). Йдеться, ймовірно, про одне з приміщень Нижньої Лаври, перероблене під Трапезну.

[144*]*...в домике гетмана Мазепы...* – корпус 42 на Ближніх печерах.

Документ № 104

[145*]*...Приложение № 3...* – цей додаток долучався до рапорта архім. Еразма (Довбенка), благочинного м. Києва від 20 травня 1944 р. на ім'я уповноваженого Ради у справах Православної церкви при РНК УРСР П. Ходченка щодо списків монахів і монахинь. До рапорту також долучалися додатки – № 1: Список монахинь і послушниць Покровського жіночого монастиря у Києві – 117 монахинь, 128 послушниць; № 2: Список монахинь і послушниць Введенського жіночого монастиря у Києві – 58 монахинь, 45 послушниць; № 4: Список монахів і послушників Михайлівського монастиря у Києві – 14 монахів, 4 послушники; № 5: Список монахів Микільського монастиря у Києві – 3 монахи; № 6: Список монахинь і послушниць Фролівського Вознесенського жіночого монастиря у Києві – 129 монахинь, 110 послушниць; № 7: Список монахів і послушників Свято-Троїцького Іонинського монастиря – 29 монахів, 2 послушники; № 7а: Список монахинь і послушниць Свято-Знаменського жіночого скиту Свято-Троїцького Іонинського монастиря – 24 монахині, 14 послушниць; № 8: Список монахів і послушників Видубицького монастиря у Києві – 3 монахи і 1 послушниця; № 9: Список монахів скиту Різдва Пресвятої Богородиці хутора Церковщина – 8 монахів (ЦДАВО України, ф. 4648, оп. 1, спр. 1, арк. 120, 157–165, 167–174, 178зв.–197).

Документ № 105

146*...*Духовного Собора К[иево-]П[ечерской] Лавры*... – членами Духовного собору КПЛ у 1944 р. були: архімандрит Валерій (Устименко), ігумен Феопемпт (Клітний), ігумен Кронід (Сакун), ієромонах Андрій (Міщенко), ієродиякон Варфоломій (Іванов) (НКПІКЗ, фонди, од. зб. КПЛ-А-998, арк. 2–2зв.)

Документ № 108

147*...*Опись имущества церковного из Киевского Троицкого монастыря 12.XI.1944 г. в Киево-Печерскую Лавру*... – постановою РНК УРСР № 470 від 12 травня 1944 р. було затверджено рішення уповноваженого Ради у справах РПЦ при РНК УРСР про вилучення із користування громадою монахів будинку Свято-Троїцького Іонинського монастиря у Києві та передачу його у розпорядження Центрального Ботанічного саду АН УРСР. Цю постанову 22 червня 1944 р. було доведено до відома насельників монастиря і надано місячний термін на їхнє виселення, продовжений потім до 1 вересня 1944 р. 29 серпня 1944 р. монастир покинули тільки його настоятель архімандрит Іадор (Лось) та диякон Валентин. Інші монахи відмовилися покидати монастир. Через деякий час до них була застосована, ймовірно, міра адміністративного виселення, на якій наполягав уповноважений Ради у справах Православної Церкви при РНК УРСР П. Ходченко (ЦДАВО України, ф. 4648, оп. 1, арк. 113–113зв.; див. коментар 147* цього розділу).

Документ № 109

148*...*Список священнослужителей Киево-Печерской Лавры*... – даний перелік включає священнослужителів також Свято-Троїцького Іонинського монастиря. Частина його братії, яка у травні 1944 р. налічувала 29 монахів і 2 послушники, перейшла протягом серпня–листопада 1944 р. до КПЛ внаслідок закриття монастиря. Це: настоятель Свято-Троїцького Іонинського монастиря архімандрит Іадор (Лось), ієромонахи Алексій (Дутий), Євстратій (Трофимець), Іполит (Купленник), Євтихій (Клепацький), Анастасій (Дудник), Стратоник (Наумчук), Леонтій (Трухан), Неофіт (Калинович), ієрей Олександр Павлович Попов, архідиякон Іоанн (Даценко), ієродиякон Геннадій (Вітер) (Перелік монахів і послушників Свято-Троїцького Іонинського монастиря у м. Києві від травня 1944 р. // ЦДАВО України, ф. 4648, оп. 1, спр. 1, арк. 159; НКПІКЗ, фонди, од. зб. КПЛ-А-1361, арк. 115–121).

Документ № 111

149*...*Список умерших в КПЛ с 1942 [г.]*... – даний синодик включає імена померлих монахів не тільки КПЛ, а й Свято-Троїцького Іонинського та Михайлівського Золотоверхого монастирів, а також скиту Різдва Пресвятої Богородиці у Церковщині, братія яких протягом 1944–1949 рр. переселилася до КПЛ у зв'язку із закриттям названих монастирів (ДАК, ф. Р-6, оп. 4, спр. 7, арк. 53; ЦДАВО України, ф. 4648, оп. 1, спр. 1, арк. 157, 159, 165).

Список фотодокументів до розділу VI

1. Коровицький Іван Іванович (1907–1991). Варшава, 1938 р. (Загублений талант. Сергій Кушніренко: біографічний нарис, твори, документи / Упоряд. Н. Миронець. – Дрогобич, 2013. – Фото 22).

2. Рибачук Микола Михайлович (1890–1966). Кліфтон (Нью-Джерсі, США), початок 1960-х рр. (Вісті комбатанта. – Торонто ; Нью-Йорк. – 1966. – № 4–5. – С. 90).

VII. КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКА ЛАВРА ТА ЇЇ КУЛЬТУРНІ ЦІННОСТІ У ВІДАННІ ОРГАНІВ НІМЕЦЬКОЇ ВЛАДИ ТА ОРГАНІЗАЦІЙ (1941–1943)

Зондеркоманда Кюнсберґа (вересень 1941 р. – березень 1942 р.)

№ 112. Донесення Е. фон Кюнсберґа райхсміністру закордонних справ Й. фон Ріббентропу про діяльність його зондеркоманди у Києві. *Місце дислокації, 29 вересня 1941 р.*

Sonderkommando – Auswärtiges Amt
hat dem Herrn RAM vorgelegen[1]

Meldung
über den Einsatz in Kiew

Hiermit
dem Herrn Reichsaussenminister
vorgelegt

O[rts]U[nterkunft], den 29. September 1941
Künsberg[2]

Die vom Sonderkommando Auswärtiges Amt für Kiew in Shitomir abgestellte Untergruppe wurde acht Tage vor der Einnahme von Kiew nach Wassilkow vorgezogen. Die unmittelbare Verbindung mit dem für die Einnahme von Kiew vorgesehenen Armeekorps wurde hergestellt, das unter Hinweis auf die aussergewöhnlichen Gefahren in Kiew durch Sprengungen, Heckenschützen und Epidemien die Verantwortung für das Einrücken der Untergruppe des Sonderkommandos in Kiew ablehnte. Die Untergruppe rückte daher auf eigene Verantwortung vor und war bei der Einnahme von Kiew als erstes unter ähnlichen Kommandos vor den wichtigen Gebäuden.

Es wurden im ganzen 13 Objekte sichergestellt, darunter folgende:

a) das Regierungsgebäude mit 10 Stockwerken, 10 Eingängen und über 1000 Zimmern;

b) das NKWD-Gebäude mit 6 Stockwerken und über 500 Zimmern.

Diese Gebäude waren noch von niemandem in Besitz genommen, weil festgestellt worden war, dass nicht allein die Eingänge vermint waren, sondern auch unter den Gebäuden schwere Sprengladungen eingebaut seien, die aber nicht gefunden werden

---

[1] Печатка з готичним шрифтом червоним чорнилом навскіс під словами *Sonderkommando – Auswärtiges Amt*

[2] Власноручний підпис Е. фон Кюнсберґа чорним чорнилом. Кінець титульної сторінки.

konnten. Die Gebäude waren durch Plakate der Feldpolizei als “lebensgefährlich” bezeichnet. Die anderen interessierten Dienststellen hatten deshalb auf eine Sicherung und Durchsuchung verzichtet. Das Sonderkommando versiegelte beide Gebäude und begann anschliessend sofort mit der Durchsuchung. Bisher wurden wertvolles Buchmaterial, handgezeichnete Karten und Pläne und eine sehr wichtige, ganz neue Verwaltungskarte der Ukrainischen Sowjetrepublik gefunden.

c) Ein weiterer Erfolg des Kommandos bestand darin, dass es gelang, aus Aussagen der Bevölkerung Anhaltspunkte dafür zu gewinnen, dass das Leninmuseum, ein Zentralinstitut für die Erforschung des Bolschewismus, mit schweren Sprengladungen unterbaut sei. Eine Untersuchung durch Pioniere führte zur Entdeckung einer Zünduhr, ohne dass die Ladung zunächst gefunden werden konnte. Als man sich deutscherseits zur Beseitigung der Ungewissheit entschlossen hatte, das Gebäude selbst zu sprengen, wurde im letzten Augenblick doch die Zünduhr vom Sonderkommando gefunden und im Anschluss daran eine Ladung von 70 (!) Zentnern Dynamit ausgebaut, deren Explosion genügt hätte, um das ganze umliegende Stadtviertel dem Erdboden gleichzumachen, in dem die wichtigsten öffentlichen Gebäude liegen. Ihre Erhaltung ist somit nur dem raschen Zupacken des Sonderkommandos zu verdanken. Als die Räumung des Leninmuseums von den eingebauten Sprengladungen beendet war, nahm das Sonderkommando das Gebäude, das wertvolles Propagandamaterial enthält, sofort in Besitz.

d) Akademie der Wissenschaften mit einigen Nebeninstituten. Einige ausserordentlich wertvolle Bibliotheken wurden sichergestellt; eine davon zählt allein über eine Million Bände in nicht-russischen Sprachen.

e) Die Universität;

f) Die ukrainische Nationalbibliothek;

g) Historisches Institut der Akademie;

h) verschiedene Medizinische Institute;

i) Geographisch-Geologisches Institut mit wertvollem wirtschaftskundlichem Material;

k) Ein grosser Wohnkomplex politischer Kommissare;

l) Eine Kirche, in der Akten und Buchmaterial versteckt waren. Dieses wurde sichergestellt.

Die Durchsuchung der Objekte e–k ist im Gange.

Einige der Gebäude wurden von Truppen als Unterkünfte beansprucht. Mit den betreffenden Kommandeuren wurden Abmachungen getroffen, die die reibungslose Bearbeitung durch das Sonderkommando sicherten.

Die Arbeitsvoraussetzungen in Kiew waren aussergewöhnlich schwer. Durch planmässige Verteilung von Sprengladungen mit Zeitzündung hatten die Russen die ganze Stadt unterminiert. Es kam in den ersten Tagen zu zahlreichen Explosionen, denen auch die Ortskommandantur zum Opfer fiel. Eine Explosion hatte einen ausgedehnten Flächenbrand zur Folge, der etwa 50 Häuser erfasste und mit Rücksicht

auf den Wassermangel auch nur durch Sprengungen eingedämmt werden konnte. Die dauernden Sprengungen und die Ungewissheit, ob eine solche nicht auch im eigenen Hause erfolgen könne, waren schwere Belastungen für die Männer. Allein am 24. musste die Unterkunft zweimal unter Zurücklassung des ganzen Gepäcks fluchtartig geräumt werden, weil durch benachbarte Sprengungen Einsturzgefahr bestand. Trotz dieser aussergewöhnlich schweren Umstände haben alle Männer ihre Pflicht vorbildlich erfüllt und sich auch freiwillig an der Räumung des verminten und sprenggeladenen NKWD-Gebäudes beteiligt und dabei wichtiges Material gefunden.

6/10[3]
[Підпис] 8/10[4]
[Підпис] 8/10[5]
I.I 3193 – I.I 3196[6]

Оригінал, машинопис.
PA AA/R 27575, арк.

Переклад з німецької док. № 112

Зондеркоманда Міністерства закордонних справ
надала пану Міністру закордонних справ

Донесення
про діяльність у Києві

Надається
пану Міністру закордонних справ

Місце дислокації, 29 вересня 1941 р.

Кюнсберґ

Київська група, сформована зондеркомандою Міністерства закордонних справ у Житомирі, за 8 днів до взяття Києва перемістилася у Васильків. Було встановлено безпосередній зв'язок з армійським корпусом*, який мав брати Київ, і який зняв з себе відповідальність за вступ групи у місто, посилаючись на надзвичайно велику небезпеку, що може спричинитися у ньому вибухами мін, діями партизанів та епідеміями. Тому група просувалася вперед на свій страх і ризик і під час зайняття Києва прибула до важливих будинків однією з перших серед подібних команд.

У цілому було взято під контроль 13 об'єктів, серед яких наступні:

а) будинок уряду**, має 10 поверхів, 10 під'їздів та більше 1000 кімнат;

---

[3] Написано на титульній сторінці простим олівцем посередині праворуч.
[4] Написано на титульній сторінці світло-сірим чорнилом трохи нижче першої дати.
[5] Написано на титульній сторінці чорним чорнилом нижче перших двох дат.
[6] Оригінальна нумерація аркушів простим олівцем внизу праворуч на лицьовій сторінці кожного аркуша.

b) будинок НКВС[***], який має 6 поверхів і більше 500 кімнат.

Ці будинки ще ніким не були зайняті, тому що, як встановлено, не тільки під'їзди заміновані, а й під будинки закладено багато вибухівки, яку, щоправда, знайти не змогли. Польова поліція позначила будинки попереджувальними плакатами на кшталт: "Небезпечно для життя". Тож інші зацікавлені організації відмовилися від огляду та збереження їх за собою. Зондеркоманда опечатала обидва будинки і почала відразу їх оглядати. Поки що знайдено безцінний книжковий матеріал, рукописні карти і плани та дуже важлива, абсолютно нова карта адміністративно-територіального поділу Української Радянської Республіки.

c) Наступним успіхом команди була інформація, отримана від населення, що у Музеї Леніна, центральному інституті дослідження більшовизму, закладено велику кількість вибухівки. Під час огляду сапери встановили наявність годинникового механізму детонатора, хоча заряд знайти спочатку не вдалося. Коли з німецького боку вже було вирішено самим підірвати будинок, щоб звільнитися від невідомості, зондеркоманда в останній момент все ж таки знайшла годинниковий механізм детонатора, а після того було вийнято заряд в 70 (!) центнерів динаміту[4*], вибуху якого було б достатньо, щоб зрівняти з землею цілий квартал навколо, де знаходилися найважливіші громадські будинки. Їхнє збереження стало можливим лише завдяки швидкому втручанню зондеркоманди. Як тільки з Музею Леніна винесли закладену вибухівку, зондеркоманда одразу зайняла приміщення, в якому містився безцінний пропагандистський матеріал.

d) Академія Наук з окремими її інститутами. Було збережено за нами декілька цінних бібліотек, одна з яких налічує тільки неросійськомовних книг більше мільйона примірників.

e) Університет;

f) українська національна бібліотека[5*];

g) Інститут історії Академії;

h) різні медичні інститути;

i) Геолого-географічний інститут з цінними матеріалами з економіки;

k) великий житловий комплекс політкомісарів[6*];

l) церква, де розміщені документи і книжки[7*]. Вони були взяті під наш контроль. Огляд об'єктів, зазначених у пунктах e–k, продовжується далі.

У деяких будинках були розквартировані військові підрозділи. З відповідними командирами була досягнута домовленість, яка гарантувала безперешкодну роботу в них зондеркоманди.

Умови роботи у Києві були надзвичайно важкими. Планомірно розподіливши заряди вибухівки з годинниковими детонаторами, росіяни замінували все місто. У перші дні сталися численні вибухи, внаслідок яких жертвою стала також місцева комендатура[8*]. Якийсь вибух став причиною широкомасштабної пожежі, що охопила приблизно 50 будинків і, зважаючи на нестачу води, по-

жежу вдалося локалізувати лише такими самими вибухами. Постійні вибухи та невідомість, чи не станеться ще один подібний вибух у власному будинку, були важким випробуванням для людей. Тільки 24-го довелося двічі поспіхом звільняти житло, залишаючи все спорядження, бо внаслідок вибухів у прилеглих будинках виникла загроза обвалу. Незважаючи на надзвичайно важкі умови, всі співробітники старанно виконували свої обов'язки, а також добровільно брали участь в евакуації замінованого та наповненого вибухівкою будинку НКВС, виявивши при цьому важливий матеріал.

6/10
[Підпис] 8/10
[Підпис] 8/10

№ 113. Звіт Е. фон Кюнсберґа про діяльність його зондеркоманди у Києві в жовтні–листопаді 1941 р.
Місце дислокації, 10 листопада 1941 р.

Sonderkommando AA

In der Anlage werden vorgelegt:

1) die Abschlußmeldung über den Einsatz in Kiew (in Ergänzung der dem Herrn Reichsaußenminister bereits am 6. Oktober vorgelegenen Meldung);
2) Meldung über den Einsatz in Odessa;
3) Meldung über den Einsatz in der Krim;
4) Meldung über den Einsatz in Charkow.

Hiermit
dem Herrn Reichsaußenminister
vorgelegt.

O[rts]U[nterkunft], den 10. November 1941

Künsberg[7]

Einsatz in Kiew

Anfang Oktober wurden die Arbeiten in Kiew am Geographischen Institut der Universität und in der Universitätsbibliothek beendet. Neu in das Arbeitsprogramm wurde die Bearbeitung des Lawraklosters aufgenommen. Wichtiges Material wurde in sieben Paketen bereits am 15. Oktober nach Berlin abgesandt. Weitere 26 Kisten und 20 Pakete Karten- und Buchmaterial, ferner 3 Kisten mit für die Reichsgesundheitsführung wichtigem Material, 2 Kisten und 18 Pakete politisches und Propagandamaterial wurden zunächst von Kiew nach Shitomir verladen.

[7] Власноручний підпис Е. фон Кюнсберга чорним чорнилом.

Militärisch wichtiges Material wurde unmittelbar an den Pionierbefehlshaber der Heeresgruppe Süd übergeben u[nd] zw[ar] Unterlagen über Flußübergänge Don und Wolga. Der Beauftragte des OKH für Wehrgeologie erhielt geologisches Material über das Donezbecken und den Ural.

Am 20.10. waren die Arbeiten in den genannten Objekten von Kiew im wesentlichen abgeschlossen. Am 30.10. wurde wichtiges Material in der Wladimir-Kathedrale gefunden. Das Material ist zunächst in Kiew eingelagert, sein Abtransport aus der Stadt mit Lastkraftwagen ist ebenfalls unumgänglich notwendig geworden.

Am 6.11. wurde eine außerordentlich bedeutsame Bibliothek über die Judenfrage im allgemeinen und in der Sowjetunion im besonderen im Podolkloster zu Kiew gefunden. Die Bibliothek umfaßt mehrere tausend Bände, Zeitungen und anderes Schriftenmaterial. Da die Bearbeitung durch uns unmöglich ist, wird das Judenforschungsinstitut zur Bearbeitung des Materials herangezogen.

Die Arbeiten in Kiew erfolgen unter ständiger Lebensgefahr. So ist das Lawra-Kloster, in dem das Sonderkommando während des Monats Oktober beschäftigt war, nach Abschluß der Arbeiten am 3. November in die Luft geflogen. Da voraussichtlich weitere Sprengungen noch nach Wochen und Monaten zu erwarten sind, die von den Bolschewisten zum Teil mit Fernzündung mit Kurzwellen ausgelöst werden sollen, ist durch einen Sonderbefehl des Führers ein Räumungsbefehl für Kiew erlassen worden, der auch das Sonderkommando nach Abbeförderung alles sichergestellten Materials zur Räumung der Stadt zwingt.

Kiew wurde als Stützpunkt für das Einsatzkommando Potsdam eingerichtet. 1 Unteroffizier und 6 Mann haben die Aufgabe, das Haus in Kiew zu sichern, die dort tätigen Sachbearbeiter der zweiten Welle zu unterstützen und die Einsatzgruppen mit Treibstoff, Verpflegung und Marketenderwaren zu versorgen, ein Lager des beschlagnahmten Materials zu betreuen und seinen Abtransport durchzuführen. Vom 21. Oktober an war der Stützpunkt Kiew an das Wehrmachtfernsprechnetz angeschlossen und über Wehrmachtvermittlung Kiew unter der Bezeichnung "Sonderkommando Künsberg" zu erreichen. Der Weiterbesitz des Hauses ist durch die Vereinbarung mit dem Stadtkommandanten und dem höheren Gemeinde- und Polizeiführer gesichert.

Da anzunehmen war, daß die unübersichtliche Lage in Kiew infolge fortdauernder Sprengungen zur Aufgabe des dortigen Stützpunktes zwingen mußte, wurde bereits begonnen, Material nach Shitomir abzutransportieren. Von dort aus wird es nötigenfalls mit Bahn weitergesandt werden.

Das in Kiew sichergestellte Material ist inzwischen auf 250 Kisten angewachsen, von denen 230 bereits nach Shitomir in Sicherheit gebracht wurden. Mit einem weiteren Anfall von etwa 80 Kisten ist bestimmt zu rechnen.

Am 9. November war der Materialbestand aus Kiew auf 350 Kisten angewachsen.

[…][8]

[8] Далі донесення про діяльність в Одесі, Криму і Харкові.

4/5[9]
An RAM vorgelegen
[підпис][10]

Оригінал, машинопис.
PA AA/R 27575, арк.
Опубліковано:
Hartung U. Verschleppt und verschollen:
Eine Dokumentation deutscher, sowjetischer und amerikanischer Akten
zum NS-Kunstraub in der Sowjetunion (1941–1948). –
Bremen: Edition Temmen, 2000. – Dokument I/52. – S. 129–130;
у перекладі *Г. Сварник:* Українське державотворення. Акт 30 червня 1941 р.:
Зб. док. і матеріалів / Упоряд. О. Дзюба. – Львів ; Київ, 2001. – С. 421–422

Переклад з німецької док. № 113

Зондеркоманда Міністерства закордонних справ

Додаються:
1) Підсумковий звіт про діяльність у Києві (доповнення до вже поданого пану райхсміністру закордонних справ донесення від 6 жовтня);
2) Донесення про діяльність в Одесі;
3) Донесення про діяльність в Криму;
4) Донесення про діяльність у Харкові.

Надається
пану Міністру закордонних справ

Місце дислокації, 10 листопада 1941 р.

Кюнсберґ

Діяльність у Києві

На початку жовтня було закінчено роботу в Інституті географії при університеті та університетській бібліотеці у Києві. Новим у програмі роботи стало опрацювання Лаврського монастиря. Важливий матеріал вже 15 жовтня у 7 пакетах відправлено у Берлін. Наступні 26 ящиків та 20 пакетів з картами і книжками, крім того, 3 ящики з важливим матеріалом для Імперського управління охорони здоров'я, 2 ящики і 18 пакетів політичних і пропагандистських матеріалів були спочатку відправлені з Києва у Житомир.

Важливі військові матеріали передані безпосередньо головнокомандувачу групи армій "Південь", зокрема документи про переправи на річках Дон і Волга. Уповноважений Верховного командування сухопутних військ з військової геології отримав матеріали з геології Донецького басейну та Уралу.

[9] Канцелярська позначка червоним олівцем на титульній сторінці донесення вгорі праворуч.
[10] Примітка і підпис простим олівцем на титульній сторінці посередині.

20 жовтня роботи на названих об'єктах у Києві в основному закінчені. 30 жовтня знайдено важливі матеріали у Володимирському соборі. Матеріали поки що тримаються на складі у Києві[9*], їх так само потрібно обов'язково вивезти з міста вантажівками.

6 листопада у монастирі на Подолі у Києві виявлено бібліотеку з єврейського питання[10*], надзвичайно важливу як взагалі, так і для Радянського Союзу. Бібліотека містить багато тисяч книжок, газет та інших писемних матеріалів. Оскільки опрацювати ці матеріали ми не в змозі, тому до цього буде притягнутий Інститут дослідження єврейського питання[11*].

Роботи у Києві проходять під постійною загрозою для життя. Так, Лаврський монастир, в якому зондеркоманда працювала протягом жовтня, після завершення роботи злетів 3 листопада у повітря. Оскільки, ймовірно, впродовж тижнів і місяців слід очікувати ще вибухів, які, як кажуть, приводяться у дію більшовиками почасти дистанційно за допомогою короткохвильових радіосигналів, наказано за спеціальним розпорядженням фюрера залишити Київ, що примушує зондеркоманду після відправки всіх збережених матеріалів також покинути місто.

Київ був обраний місцем дислокації Оперативної команди "Потсдам"[12*]. Один унтер-офіцер та шість чоловіків мають завдання охороняти будинок у Києві, допомагати працюючим там фахівцям другої хвилі і забезпечувати оперативні групи пальним, продовольством та промисловими товарами, опікуватися складом вилучених матеріалів і здійснювати їхнє вивезення. 21 жовтня штаб у Києві був підключений до телефонної мережі Вермахту, з ним можна зв'язатися через київський комутатор Вермахту, назвавши Зондеркоманду Кюнсберґа. Подальше користування будинком забезпечене домовленістю з комендантом міста та вищим керівництвом міського управління і поліції.

Оскільки стало зрозуміло, що непередбачувана ситуація у Києві внаслідок безперервних вибухів може змусити залишити місце дислокації, тому було розпочато вивезення матеріалів у Житомир. Звідти при необхідності вони будуть відправлені далі залізницею.

Збережені у Києві матеріали збільшилися до 250 ящиків, з яких 230 задля безпеки вже відправлено у Житомир. Сміливо можна розраховувати на наступну партію приблизно з 80 ящиків.

9 листопада фонд київських матеріалів збільшився до 350 ящиків.

[...]

Надано пану райхсміністру закордонних справ

[підпис]

№ 114. Лист унтерштурмфюрера СС В. Паульсена штурмбаннфюреру СС фон Кюнсберґу, керівнику однойменної зондеркоманди щодо складання переліків зброї, вилученої з Центрального історичного музею у жовтні 1941 р.
Берлін, 5 лютого 1942 р.

Sonderkommando AA
Ustuf. Dr. Paulsen
Zu Prot[okol]-K-284/42

Betrifft: Sichergestellte Waffen aus dem Lawra-Kloster

Das von der Museumsleitung des Lawra-Klosters angeforderte Verzeichnis der nach der Sicherstellung durch den Höheren SS-und Polizeiführer noch in Kiew verbliebenen und vom Sonderkommando übernommenen Waffen kann nicht vorgelegt werden, da der Leiter der Waffenabteilung im Lawra-Museum während der Abfassung des angeforderten Verzeichnisses vom SD in Kiew verhaftet wurde. Die anderen Mitarbeiter in der Waffenabteilung erklärten sich ausserstande, ein solches Verzeichnis zu verfassen, da sie keine wissenschaftlichen Mitarbeiter gewesen wären.

Auch meiner Bitte, die Inventarverzeichnisse der Waffenabteilung mir auszuhändigen, konnte nicht entsprochen werden, weil diese Verzeichnisse unauffindbar waren. Es wurde jedoch beim Abtransport sowohl als auch bei der Verpackung der Waffen darauf geachtet, die an den Waffen angebrachten Nummernschildchen zu erhalten, um eine nachträgliche Feststellung des Fundortes, der Datierung und des Herkunftsortes der Waffen an Hand der allenfalls noch aufzufindenden Inventare zu ermöglichen.

Aus der Befragung der noch verbliebenen Mitarbeiter der Waffenabteilung ging nicht hervor, ob diese Inventare vom Höheren SS-und Polizeiführer beschlagnahmt worden sind oder ob sie von anderer Seite weggeschafft wurden. Der einzige, der über die Waffen hätte Auskunft geben können (auf Grund eigener genauer Kenntnis), war eben der verhaftete Direktor der Waffenabteilung.

In der Anlage überreiche ich die vom Unteroffizier Zander angefertigten Verzeichnisse der abtransportierten Waffen und Museumsstücke, wie sie dem jeweiligen Transportführer in Durchschrift mitgegeben wurden, im Original und in Abschrift. <*M.*>[11]

Hiermit
Sturmbannführer von Künsberg vorgelegt
Berlin, den 5. Februar 1942
Paulsen[12]

Оригінал, машинопис.
РА АА/R 27557, арк.

[11] Літеру *М.* написано від руки простим олівцем.
[12] Власноручний підпис В. Паульсена чорним чорнилом.

Переклад з німецької док. № 114

Зондеркоманда Міністерства закордонних справ
унтерштурмфюрер др. Паульсен
до протоколу К-284/42[13*]

Відносно: збереженої у Лаврі зброї[14*]

На вимогу музейного керівництва Лаври[15*] не можемо надати перелік зброї, яка знаходиться ще у Києві, відтоді як вона була вилучена з метою збереження вищим керівником СС і поліції[16*] і передана зондеркоманді, оскільки завідувач відділу зброї[17*] Лаврського музею заарештований київським СД під час роботи над цим переліком. Інші співробітники відділу зброї заявили, що вони не можуть скласти такий перелік, оскільки не є науковими співробітниками.

Так само не виконано моє прохання надати мені інвентарний перелік відділу зброї, тому що його не змогли знайти. Однак під час вивезення і пакування зброї слідкували за тим, аби були збережені етикетки з номером, прикріплені до зброї, щоб у майбутньому завдяки інвентарному переліку, який, ймовірно, ще знайдеться, можна було встановити місце знахідки, дату та походження.

З розпитувань співробітників відділу зброї, які ще залишилися, не зрозуміло, чи цей інвентарний перелік був конфіскований вищим керівником СС і поліції, чи забраний кимось іншим. Єдиний, хто міг би надати інформацію про зброю (на основі своїх глибоких знань), був, якраз, заарештований завідувач відділу зброї.

У додатку я передаю оригінал та передрук складеного унтер-офіцером Цандером переліку вивезеної зброї та музейних експонатів, копію якого отримав начальник транспортної колони. М.

Надано штурмбаннфюреру фон Кюнсберґу
Берлін, 5 лютого 1942 р.
Паульсен

№ 115. Додаток № 1 до док. № 114: Перелік № 1 зброї Центрального історичного музею у Лаврі, переданої Зондеркоманді Кюнсберґа у жовтні 1941 р.
[Київ, лютий 1942 р.]

<Waffen>[13]

<Erstes Originalverzeichnis aus Kiew
Paulsen>[14]

---

[13] Дописано іншою особою вгорі по центру простим олівцем іншого відтінку, відмінного від основного тексту.
[14] Примітка Паульсена вгорі праворуч від слова *Waffen* чорним чорнилом.

Museumsstücke[15]

Stückzahl)			
12 Helme		1 Handschutz[16]	Nr. 3.915
10 Brustpanzer		1 [Handschutz]	Nr. 3.916
6 Sättel		1 Steigbügel	
1 Panzerhemd		1 Sporen	Nr. 3.1490
1 Satteldecke		1 Steigbügel	Nr. 3.27334
1 Pferdegeschirr		1 Tasche	Nr. 3.1132
1 Satteltasche		1 Morgenstern	Nr. 86561
1 Bauchgurt (f[ür] Pferde)		1 Streitaxt	Nr. 85660
32 Fahnen		1 [Streitaxt]	Nr. 88657
3 Fahnenstangen (mit Spitzen)		1 Tasche	Nr. 27310
4 Schilde		1 Sporen	Nr. 3.27320
1 getriebener Teller		1 Gewehrschaft (m[it] Lauf)	
1 Tablett		1 Gewehr	
1 grosser Zin[n]teller		2 Gewehrläufe	
4 kleine [Zinnteller]		13 Säbel	
1 Placket[t]e		3 [Säbel]	
1 Kette auf Karton	Nr. 1871/1875		
2 Köcher		3 Morgensterne	
1 Schrein		1 Gewehrlauf	
2 Hörner		6 Säbelscheiden	
1 Streitaxt	Nr. 85653	5 Lanzenspitzen	
1 Morgenstern	Nr. 85712	7 Schwerter	
1 Helle[b]arde[17]	Nr. 3.1059	1 Pistole	
1 Axt	Nr. 3.781	Gewehrlauf	
1 Tasche	Nr. 3.1122	3 Pfeile	
1 Stein	Nr. 3.1567	1 Dolch	
1 Tasche	Nr. 3.1130	12 Gewehre	
1 Handschutz	Nr. 3.917	6 Helle[b]arden	
1 [Handschutz]	Nr. 3.925	3 Fahnenspitzen	
1 Lanze[18]		1 Helle[b]arde ohne Stiel	Nr. 3.153

[15] Цю сторінку списку, яка є лицьовою, підшито до справи навпаки – зворотнім боком.
[16] Рядком вище укладачем переліку викреслено слово *1 Handsch* яке він повторив нижче.
[17] В оригіналі тут і далі помилково *Helleparde*
[18] З цієї графи починається зворотний бік аркуша, який підшито як лицьовий. Вгорі посередині викреслено заголовок *Museumsmaterial* (з нім. музейний матеріал), написаний і підкреслений хвилястою лінією простим олівцем іншого відтінку, відмінного від основного тексту.

2 Gewehrläufe	
3 Bogen	
2 Kanonenrohre	
1 Pad[d]el	
1 Krug	
1 Handschutz	Nr. 3.922.1
1 Tasche	Nr. 12566
1 Lanzenspitze	Nr. 3549
1 Schwert	Nr. 3.156
1 Brett mit 11 Lanzenspitzen	
1 Brett mit 13 Lanzenspitzen	
1 [Brett mit] 8 [Lanzenspitzen]	
1 Brett mit 1 Dolch[,]	
1 Seitengewehr[,] 1 Steigbügel und 1 Schlüssel	
1 Brett mit 30 Pfeifenköpfen	
1 Plaket[t]e	
1 Zinnkanne	Nr. 3689
1 Axt	
1 Lanzenspitze	
1 Säbelscheide	
1 Gewehrlauf	
2 Gewehre	
8 Pfeile	
1 Steigbügel	
2 Dolche	
1 Morgenstern	Nr. 3.719
2 Placke[t]ten	
1 Zaumzeug	Nr. 34538/7758

Blatt 2)

1 Stück	Nr. 27052
1 [Stück]	Nr. 85725
1 [Stück]	Nr. 85186/6
1 [Stück]	Nr. 27202
1 [Stück]	Nr. 98158
1 Hammer	Nr. 3.1554
1 Handfessel	Nr. 36057/8874
1 Schloss	Nr. 85677
1 Pulverhorn	
6 Sporen	
1 Ledertasche	Nr. 3.27316
1 Lederzeug	Nr. 3.175
1 Schleuderkugel	Nr. 36083
1 Schraube	Nr. 3.49
1 Schüssel	Nr. 35633
1 Steigbügel	Nr. 8566
3 Hämmer	
3 Becher	
3 Eisen	Nr. je 3.1540/3.1598 / 3.1597
1 Stück	Nr. 85676
1 [Stück]	Nr. 3.1589
1 [Stück]	Nr. 3.1587
1 [Stück]	Nr. 3.1558
1 [Stück]	Nr. 3.1468
1 [Stück]	Nr. 3.921/1
1 [Stück]	Nr. 3.756
1 alte Wage	
1 Steigbügel	
1 Stück	Nr. 85186/5
1 [Stück]	Nr. 34936/7756
1 [Stück]	Nr. 34945/7788
1 [Stück]	Nr. 0801
1 [Stück]	Nr. 85578
1 [Stück]	Nr. 34942/7762
1 [Stück]	Nr. 27167

1 [Stück]	Nr. 326
1 [Stück]	Nr. 1.6331
1 [Stück]	Nr. 3. 85548
1 [Stück]	Nr. 3. 85541
1 [Stück]	Nr. 27033/3
1 [Stück]	Nr. 27032/2
1 [Stück]	Nr. 3101
1 [Stück]	Nr. 057
1 [Stück]	Nr. 3.316
3 Schuhe	

Оригінал, рукопис (простий олівець).
РА АА/R 27557, ир.

Переклад з німецької док. № 115

Зброя

Перший перелік з Києва. Оригінал
Паульсен

Музейні експонати

Кількість		
12 шоломів	1 латна рукавиця	№ 3.915
10 панцирів	1 латна рукавиця	№ 3.916
6 сідел	1 стремено	
1 кольчуга	1 шпора	№ 3.1490
1 чепрак	1 стремено	№ 3.27334
1 кінська збруя	1 сумка	№ 3.1132
1 кобура для сідла	1 кістень	№ 86561
1 попруга (для коня)	1 бойова сокира	№ 85660
32 прапори	1 бойова сокира	№ 88657
3 древка прапора (з наконечниками)	1 сумка	№ 27310
4 щити	1 шпора	№ 3.27320
1 пресована тарілка	1 ложе рушниці (з стволом)	
1 таця	1 рушниця	
1 велика олов'яна тарілка	2 стволи рушниці	
4 малі олов'яні тарілки	13 шабель	
1 плакета[18*]	3 шаблі	
1 ланцюг на картоні	№ 1871/1875	

2 сагайдаки	
1 скриня	
2 ріжка	
1 бойова сокира	№ 85653
1 кістень	№ 85712
1 алебарда	№ 3.1059
1 бойова сокира	№ 3.781
1 сумка	№ 3.1122
1 камінь	№ 3.1567
1 сумка	№ 3.1130
1 латна рукавиця	№ 3.917
1 латна рукавиця	№ 3.925
1 спис	
2 стволи рушниці	
3 лука	
2 гарматні стволи	
1 весло	
1 кухоль	
1 латна рукавиця	№ 3.922.1
1 сумка	№ 12566
1 наконечник списка	№ 3549
1 меч	№ 3.156
1 дощечка з 11 наконечниками списка	
1 дощечка з 13 наконечниками списка	
1 дощечка з 8 наконечниками списка	
1 дощечка з 1 кинджалом, 1 штиком, 1 стременом та 1 ключем	
1 дощечка з 30 люльками	
1 плакета	
3 кістені	
1 ствол рушниці	
6 шабельних піхов	
5 наконечників списа	
7 мечів	
1 пістолет	
ствол рушниці	
3 стріли	
1 кинджал	
12 рушниць	
6 алебард	
3 наконечники від древка прапора	
1 алебарда без держака	№ 3.153
1 бойовий молот	№ 3.1554
1 ручні кайдани	№ 36057/8874
1 замок	№ 85677
1 порохівниця у вигляді рогу	
6 шпор	
1 шкіряна сумка	№ 3.27316
1 шкіряний предмет	№ 3.175
1 ядро	№ 36083
1 гвинт	№ 3.49
1 миска	№ 35633
1 стремено	№ 8566
3 бойові молотки	
3 чаші	
3 підкови	№№ 3.1540/3.1598/3.1597
1 предмет	№ 85676
1 предмет	№ 3.1589
1 предмет	№ 3.1587
1 предмет	№ 3.1558

1 олов'яний глечик	№ 3689	1 предмет	№ 3.1468
1 сокира		1 предмет	№ 3.921/1
1 наконечник списа		1 предмет	№ 3.756
1 піхви шаблі		1 старі ваги	
1 ствол рушниці		1 стремено	
2 рушниці		1 предмет	№ 85186/5
8 стріл		1 предмет	№ 34936/7756
1 стремено		1 предмет	№ 34945/7788
2 кинджали		1 предмет	№ 0801
1 кістень	№ 3.719	1 предмет	№ 85578
2 плакети		1 предмет	№ 34942/7762
1 упряж	№ 34538/7758	1 предмет	№ 27167
аркуш 2)			
1 предмет	№ 27052		
1 предмет	№ 85725		
1 предмет	№ 85186/6		
1 предмет	№ 27202		
1 предмет	№ 98158		
1 предмет	№ 326		
1 предмет	№ 1.6331		
1 предмет	№ 3. 85548		
1 предмет	№ 3. 85541		
1 предмет	№ 27033/3		
1 предмет	№ 27032/2		
1 предмет	№ 3101		
1 предмет	№ 057		
1 предмет	№ 3.316		
3 черевики			

№ 116. Додаток № 2 до док. № 114: Перелік № 2 зброї Центрального історичного музею у Лаврі, переданої Зондеркоманді Кюнсберґа у жовтні 1941 р. *[Київ, лютий 1942 р.]*

Zweites Originalverzeichnis aus Kiew.
Paulsen[19]

Verzeichnis
der Museums-Waffenstücke aus Kiew

1 Schabracke, grüner Samt mit Stickerei
1 Schabracke, getriebenes Messingblech
1 Gurt, mit kleinen Messingteilen geheftet

[19] Власноручна примітка Паульсена вгорі праворуч чорним чорнилом.

1 Fechterhaube
1 Kettenhemd
3 Morgensternköpfe
1 Ritterhelm mit Spitze
1 Ritterhelm ohne Spitze
1 Zweizack mit kleinem Holzgriff
1 Streithämmerchen ohne Stiel
1 Stück bezeichnet mit Nr. 3707
7 Sporen
1 Gürtelschnalle
1 chinesischer Dolch ohne Griff
1 Stück bezeichnet mit Nr. 31 593
1 Stück bezeichnet mit Nr. 85 722
2 Pfeilspitzen aus Metall
1 Schildchen N[r]. 46
1 breite Säbeltasche
1 vierteiliges halbrundes Lederstück
1 Stück bezeichnet mit Nr. 31 508
1 Stück bezeichnet mit Nr. 89 958
1 kleiner Streithammer
1 Achselstück
1 Teilstück (Armschutz) einer Ritterrüstung
1 mit Messingbeschlag verziertes Zaumzeugstück
1 Dolchscheide
1 Bruchstück einer alten Pistole
5 verschiedene alte Schwerter und Säbel
1 verwitterter Säbel
2 japanische oder chinesische Gürtelschliessen (?)
6 Kampfschilde
1 Wappenschild
1 Brustpanzer
1 grössere Kanone
10 kleinere Geschützrohre
3 lange Schusswaffenrohre (alte)
1 altes M[aschinen]G[ewehr]
1 Gewehraufsatzstück mit Seitengewehr[20]

Оригінал, машинопис.
PA AA/R 27557, арк.

[20] Останню позицію дописано від руки простим олівцем.

Переклад з німецької док. № 116

Другий перелік з Києва. Оригінал
Паульсен

Перелік
музейної зброї з Києва

1 чепрак, зелений бархат з вишивкою
1 чепрак, пресована мідь
1 ремінь, скріплений невеликими мідними деталями
1 фехтувальна маска
1 кольчуга
3 головки від кістені
1 рицарський шолом з вістрям
1 рицарський шолом без вістря
1 двозубець з маленькою рукояткою
1 маленький бойовий молоток без рукоятки
1 предмет, позначений під № 3707
7 шпор
1 пряжка ременя
1 китайський кинджал без рукоятки
1 предмет, позначений під № 31 593
1 предмет, позначений під № 85 722
2 наконечники стріл з металу
1 щиток № 46
1 широка сумка для шабель
1 чотирьохкомпонентний напівкруглий шкіряний предмет
1 предмет, позначений під № 31 508
1 предмет, позначений під № 89 958
1 невеликий бойовий молоток
1 еполет
1 частина (латна рукавиця) рицарського обладунку
1 упряж, прикрашена мідними пластинами
1 піхви кинджалу
1 уламок старого пістолета
5 різноманітних стародавніх мечів та шабель
1 стара пощерблена шабля
2 японські або китайські застібки ременя (?)
6 бойових щитів
1 гербовий щит
1 нагрудний панцир
1 велика гармата

10 менших гармат
3 довгих стволи вогнепальної зброї (старі)
1 старий кулемет
1 насадка з штиком для рушниці

№ 117. Книги, стародруки та інші культурні цінності, вилучені у жовтні 1941 р. Зондеркомандою Кюнсберґа з Києво-Печерської Лаври (витяг з каталогу виставки).
Берлін, березень 1942 р.

Proben der vom Sonderkommando-AA
im Rußland-Einsatz sichergestellten Bestände

Aufgestellt in der Dienststelle Hardenbergstr.
März 1942

[...]
B. Bestände aus dem Kiewer Lawra-Kloster

1. Bücher und wertvolle Drucke:
Nr. 187 Älteste ukrainische Grammatik von Pawlowskij, [1818][21]
Nr. 188 Kirchenslavisches Missale, 1639
Nr. 189 Napoleon und seine Zeitgenossen, Portraits, 1828
Nr. 190 Kirchenslavischer Psalter
Nr. 191 Alter venezianischer Druck (Rhetorik aus dem XVII. Jahrhundert)
Nr. 192 Perikopen in kirchenslavischer Sprache, Venedig 1519

2. Waffen und Fahnen:
Vermerk: teilweise ausgestellt
[...]

Мікрофільмова копія, машинопис.
Geschichtsarchiv der Forschungsstelle Osteuropa an der Universität Bremen,
F. 86/3, STASI-Dokumentensammlung:
"Dokumentensammlung über geraubte Kunstschätze
auf dem zeitweilig okkupierten Territorium der UdSSR
durch die deutschen Faschisten"), V (Sonderkommando Künsberg), Nr. 32[22]

---

[21] У документі помилково *1816*
[22] З нім.: Історичний архів Дослідного центру Східної Європи при Університеті м. Бремена, ф. 86/3, документальна збірка ШТАЗІ: "Збірка документів про пограбування культурних цінностей на тимчасово окупованій території СРСР німецькими фашистами", V (Зондеркоманда Кюнсберґа), документ № 32.

Переклад з німецької док. № 117

Зразки предметів з фондів,
збережених зондеркомандою Міністерства закордонних справ у Росії

Складено в офісі по вул. Гарденберґштрасе[19*]
березень 1942 р.

[...]
В. Фонди Лаври у Києві

1. Книжки і цінні видання:
№ 187 Найдавніша українська граматика Павловського, [1816 р.]
№ 188 Церковнослов'янський Требник, 1639 р.
№ 189 Наполеон та його сучасники: Портрети, 1828 р.
№ 190 Церковнослов'янський Псалтир
№ 191 Венеціанське стародруковане видання (Риторика, XVII ст.)
№ 192 Перікопен церковнослов'янською мовою, Венеція, 1519 р.

2. Зброя та хоругви:
примітка: виставлені частково
[...]

Райхсміністерство окупованих східних територій. Оперативний штаб райхсляйтера Розенберґа (жовтень 1941 р. – червень 1943 р.)

№ 118. Записка в.о. завідувача відділу політики др. О. Бр[ойтіґама] щодо негативних наслідків можливого руйнування Києво-Печерської Лаври та небажаності цієї дії. ***Берлін, 13 жовтня 1941 р.***

Aufzeichnung

Unter dem Kloster auf der Zitadelle von Kiew, das der Zerstörung anheimgegeben werden soll, ist offenbar die berühmte "Lawra" gemeint, das älteste Kloster Russlands und der Ukraine.

Die "Lawra" ist eines der ältesten Kulturdenkmäler der Ukraine und für jeden Ukrainer ein Begriff. Die goldenen Kuppeln der hochgelegenen Klosterkirchen leuchten weit über das Land und geben der Stadt Kiew ihr Gepräge. Mit ihr würde das wertvollste und interessanteste Baudenkmal der Ukraine verschwinden.

Berühmt sind in der Lawra die Höhlengänge, in denen vor Jahrhunderten die Mönche in Nischen offen beigesetzt wurden, ohne zu verwesen. Dieser Umstand wird auf einen bestimmten Säuregehalt der Erde zurückgeführt, hat aber zum Wunderglauben geführt.

Eine Zerstörung des Klostergebiets würde sowohl das Nationalgefühl der Ukrainer als auch das religiöse Gefühl auf das empfindlichste treffen und damit unserer Ukrainepolitik einen schweren Schlag versetzen. Wegen der zahlreichen dort beigesetzten Mönche würde ein solches Vorgehen zugleich als Friedhofschändung betrachtet werden. Die Kommunisten haben es nicht gewagt, die Lawra anzutasten und sogar bis etwa 1933 Mönche zugelassen. Die Weltöffentlichkeit würde auf die Zerstörung der Lawra vermutlich sehr stark reagieren.

Es wäre daher zu überlegen, die Lawra als Baudenkmal von großem, kulturhistorischem Wert bestehen, sie als Kloster aber nicht wieder aufleben zu lassen.

Berlin, den 13.10.1941
Dr. Br[äutigam]/Kr.

Мікрофільмова копія, машинопис.
Forschungsstelle Osteuropa an der Universität Bremen,
Geschichtsarchiv, F. 86/3, STASI-Dokumentensammlung, III d, Nr. 1.
Інші копії та примірники:
Мікрофільмова копія, машинопис.
ЦДАВО України, ф. КМФ-8, оп. 1, сер. Т-454, рол. 92, к. 812
*(переклад російською // ЦДАВО України, ф. КМФ-8, оп. 1, спр. 38, арк. 97–*98)

Переклад з німецької док. № 118

Записка

Під монастирем у Цитаделі Києва[20*], який мають залишити руйнуватися, йдеться, очевидно, про відому "Лавру", найстаріший монастир Росії та України.

"Лавра" – одна з найдавніших пам'яток культури України, відома кожному українцю. Золоті бані монастирських церков, що стоять на пагорбах, сяють далеко навкруги і надають Києву неповторного вигляду. Разом з нею може зникнути найцінніша і найцікавіша пам'ятка архітектури України.

Знаменитими є лаврські печери, де сотні років тому в нішах ховали монахів, тіла яких не розкладалися. Ця обставина, що пояснюється певною кислотністю ґрунту, призвела, однак, до віри у чудо.

Зруйнування монастиря може зачепити найболючіші струни як національних, так і релігійних почуттів українців та нанести таким чином важкий удар нашій політиці в Україні. Оскільки там поховано багато монахів, такий вчинок розглядався б одночасно як осквернення цвинтаря. Комуністи не наважилися зазіхнути на Лавру і навіть приблизно до 1933 р. туди допускалися монахи[21*]. Міжнародна спільнота може, ймовірно, дуже сильно зреагувати на руйнацію Лаври.

Тому варто було б подумати, щоб залишити Лавру як пам'ятку архітектури великого культурно-історичного значення, але не дати відродитися їй як монастирю.

Берлін, 13 жовтня 1941 р.
Др. Бр[ойтіґам]/Кр.

№ 119. Службова записка керівника Головного управління світоглядного інформування К. Розенфельдера про огляд Києво-Печерської Лаври та розмову з обергруппенфюрером СС Ф. Єкельнем щодо перевезення лаврських музеїв.
Київ, 25 жовтня 1941 р.

Aktennotiz
Über die Besichtigung des Lawraklosters

Wir besichtigen am 23. Oktober [19]41 das Lawrakloster[1], einst der Mittelpunkt des religiösen Lebens in Russland. Die Hauptkirche des Klosters, die Himmelfahrtskirche, ist auch während der bolschewistischen Herrschaft unversehrt geblieben, doch wurde kein Gottesdienst mehr abgehalten. Im Refektorium ist das Gottlosenmuseum

[1] У документі у першому абзаці машинописне підкреслення наступних назв: *Lawrakloster* ; *Himmelfahrtskirche* ; *Gottlosenmuseum* ; *vor- und frühgeschichliche Museum*

im oberen Stockwerk in mehreren Räumen untergebracht und ist zurzeit gelegentlich der Wehrmacht zur Besichtigung freigegeben. Die Ausstellung ist sehr primitiv; aber charakteristisch für die Art des Kampfes der Sowjets gegen die Kirche. In den anderen Gebäuden haben die Sowjets Museen, Alters- und Invalidenheime eingerichtet. Das Lawrakloster ist ein Höhlenkloster, die Gänge führen zum Teil unter dem Dnjepr hindurch, doch sind die Höhlen nicht betretbar. Als wichtigstes Museum ist das vor- und frühgeschichtliche Museum anzusehen, das vor allem wertvollen Aufschluss über das Germanentum im Osten zu geben vermag.

Es wird mit Sicherheit angenommen, dass das ganze Kloster unterminiert ist.

Der Leiter der Hauptarbeitsgruppe Ukraine, Pg. Seiboth und ich hatten am 24. Oktober eine Unterredung mit dem Höheren SS- und Polizei-Führer, SS-Obergruppenführer Jäckel[n], der im Auftrage des Reichskommissars das Lawrakloster mit seinen Museen unter seinen Schutz genommen hat und bis auf das Gottlosenmuseum und die Himmelfahrtskirche alles für den Publikumsverkehr wie auch für die deutschen Dienststellen gesperrt hat. Er äusserte sich uns gegenüber, dass es ihm lieb wäre, wenn die Museen sobald wie möglich durch uns ausgeräumt wurden und bat uns, beim Reichskommissar vorstellig zu werden, dass er uns die Erlaubnis zur Ausräumung der Museen geben darf, da er ohne besondere Anweisung des Reichskommissars die Bewilligung hierzu von sich aus nicht geben kann.

Wir machten ihn vor allen Dingen noch darauf aufmerksam, dass alles getan wird, um das Gottlosenmuseum unversehrt zu erhalten und dass bei einer ev[en] t[uellen] unerwartet schnellen Räumung des Klosters das gesamte Material des Gottlosenmuseums mit eingepackt wird.

Kiew, am 25. Oktober 1941

[підпис][2]

(Rosenfelder)

Reichshauptstellenleiter

Kirche[3]

XIV[4]

Відпуск (цигарковий папір), машинопис (3-й примірник).
ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 221, арк. 250.
Опубліковано:
Hartung U. Verschleppt und verschollen: Eine Dokumentation deutscher, sowjetischer und amerikanischer Akten zum NS-Kunstraub in der Sowjetunion (1941–1948). – Bremen: Edition Temmen, 2000. – Dokument I/50. – S. 128

---

[2] Власноручний підпис К. Розенфельдера чорним чорнилом, розведеним водою.
[3] Канцелярська примітка, написана вгорі ліворуч і праворуч різними простими олівцями.
[4] Канцелярський шифр простим олівцем вгорі посередині.

Переклад з німецької док. № 119

Службова записка
про огляд Лаври

23 жовтня 1941 р. ми оглянули Лавру, колись центр релігійного життя у Росії. Головний храм монастиря, Успенський собор, під час більшовицького панування також вцілів, хоча Богослужіння більше не проводили. У Трапезній палаті на другому поверсі у декількох кімнатах розміщено Антирелігійний музей[22*], який у даний час дозволяється при нагоді оглядати Вермахту. Виставка дуже примітивна, але характерна для боротьби совєтів проти церкви. В інших будівлях совєти розмістили музеї, будинки для пристарілих та інвалідів. Лавра – це печерний монастир, підземні ходи частково ведуть під Дніпром на протилежний бік[23*], однак вхід у печери закритий. Найважливішим музеєм слід вважати Музей до- і ранньої історії, який насамперед може дати цінні відомості про германські сліди на Сході.

Серйозно вважається, що весь монастир замінований.

24 жовтня керівник Головної робочої групи України пґ. Зайбот і я мали розмову з вищим керівником СС і поліції обергруппенфюрером СС Єкельнем, який за дорученням райхскомісара взяв під свій захист Лавру з її музеями та все, крім Антирелігійного музею і Успенського собору, закрив як для відвідувачів, так і німецьких служб[24*]. Він висловив особисту думку, що для нього було б добре, коли б музеї як можна скоріше були евакуйовані нами і попрохав нас доповісти про це райхскомісару, щоб той зміг дати нам дозвіл на евакуацію музеїв[25*], тому що без спеціальної вказівки райхскомісара сам він не може це дозволити.

Ми ще раз звернули його увагу, щоб все робилося насамперед для того, аби Антирелігійний музей залишався неушкодженим, і при можливій, не очікувано швидкій евакуації з монастиря всі матеріали Антирелігійного музею були спаковані разом.

Київ, 25 жовтня 1941 р.

[підпис]

(Розенфельдер)

райхсгауптштеллєнляйтер

Церква

XIV

№ 120. Лист керівника Головної робочої групи України Ф. Зайбота райхскомісару України Е. Коху щодо дозволу перевезти культурні цінності з Києво-Печерської Лаври в інше місце.
[Київ], 25 жовтня 1941 р.

Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg
für die besetzten Gebiete
Hauptarbeitsgruppe Ukraine[5]

O[rts]U[nterkunft], den 25.10.1941

An den
Herrn Reichskommissar für die Ukraine,
Rowno

Unter Bezugnahme auf das Schreiben des Reichsministers für die besetzten Ostgebiete Nr. 00129/R/H. vom 3. Okt[ober] 1941 an den Reichskommissar für die Ukraine melde ich, dass die Hauptarbeitsgruppe Ukraine des Einsatzstabes Reichsleiter Rosenberg für die besetzten Gebiete die Arbeit unter meiner Leitung am 18.10.1941 aufgenommen hat.

Ich bitte um Entschuldigung, dass ich mich zur Zeit nicht selbst zur Vorstellung und Entgegennahme von Weisungen für unsere Arbeit bei Ihnen einfinde. Ich halte es infolge der ungeklärten Lage in Kiew für meine Pflicht, die Hauptarbeitsgruppe nicht sich selbst zu überlassen und bitte Sie darum, meinem Vertreter, Reichshauptstellenleiter Karl Rosenfelder, die für unseren Einsatz nötigen Richtlinien bekanntzugeben. Ich hoffe schon in kürzester Zeit einen Termin für eine Besprechung bei Ihnen erbitten zu können.

Da Kiew trotz Verschleppung wichtiger Kulturgüter und Dokumente durch die Sowjets nach dem Osten doch wichtige Arbeitseinsätze bietet, habe ich Kiew vorläufig als Sitz der Hauptarbeitsgruppe gewählt. Ich bin zu wenig informiert, um beurteilen zu können, ob Kiew auch weiterhin Sitz der Hauptarbeitsgruppe bleiben kann, oder ob es zweckmässiger werden wird, die Arbeit des Einsatzstabes von einer anderen Stadt her zu leiten. Ich bitte Sie darum, dem Pg. Rosenfelder in der Frage der Wahl des endgültigen Sitzes[6] der Hauptarbeitsgruppe einen Auftrag oder zumindest einen Rat zu geben. Sollte es notwendig sein, dass Kiew auch von uns geräumt werden muss, dann bitte ich um Erlaubnis, zumindest die im Lawra-Kloster untergebrachte Bibliothek, die vorgeschichtliche Sammlung und die Bestände der Gottlosen-Ausstellung sicherstellen und an einen sicheren Ort ausserhalb Kiews verbringen zu dürfen. Ich habe diesbezüglich bereits mit dem Höheren SS- und Polizeiführer in Kiew verhandelt und von ihm die Mitteilung erhalten, dass zur Durchführung der geplanten Sicherstellungsarbeit der betreffenden Gegenstände die Zustimmung des Reichskommissars bzw. ein Befehl des Reichskommissars an den Höheren SS- und Polizeiführer notwendig ist.

---

[5] Штамп чорною тушшю.

[6] Тут і далі підкреслено зеленим олівцем.

Um die Arbeit in den übrigen Teilen des Reichskommissariats in Gang zu bringen, beabsichtige ich in nächster Zeit eine Arbeitsgruppe in Nikolajew einzusenden, ein Kommando nach Dnjepropetrowsk zur Nachforschung nach angeblich dahin verbrachten Kunst- und Kulturgütern zu entsenden, eine Einsatzgruppe dem AOK. 6 zuzuleiten mit dem Auftrag, sofort nach dem Fall Charkows die in Frage kommenden Kulturgüter sicherzustellen und eine weitere Einsatzgruppe für einige kleinere Nachforschungen im Raum Schitomir einzusetzen. Um die Arbeit des Einsatzstabes auch in diesen Gebieten zu sichern und zu erleichtern, bitte ich, die General- und Gebietskommissare von unserem Einsatz zu verständigen und sie anzuweisen, unsere Arbeit im Sinne der vom Reichsminister für die besetzten Ostgebiete in dem zu Anfang des Schreibens erwähnten Briefe gegebenen Richtlinien zu unterstützen.

Pg. Karl Rosenfelder ist angewiesen, bei Ihren zuständigen Dienststellen über weitere verschiedene Fragen mündlich zu verhandeln. Ich bitte, ihm dazu Gelegenheit zu geben.

Heil Hitler!
Der Leiter
der Hauptarbeitsgruppe Ukraine
[печатка][7] (Seiboth) [підпис][8]
Gauamtsleiter

Reichskommissar
für die Ukraine
Eing.: 29. Okt[ober] 1941
Nr.: IIa [підпис][9]

Оригінал, машинопис.
ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 5, спр. 4, арк. 196–197

Переклад з німецької док. № 120

Оперативний штаб райхсляйтера Розенберґа окупованих територій
Головна робоча група України

Місце дислокації, 25 жовтня 1941 р.

Пану райхскомісару України,
Рівне

Посилаючись на лист райхсміністра окупованих східних територій № 00129/R/H. від 3 жовтня 1941 р. до райхскомісара України[26*], доповідаю, що Головна робоча група України Оперативного штабу райхсляйтера Розенберґа окупованих територій розпочала свою роботу під моїм керівництвом 18 жовтня 1941 р.

---

[7] Печатка ЕРР приблизно 2,5 см у діаметрі чорним чорнилом.
[8] Власноручний підпис Ф. Зайбота сірим чорнилом.
[9] Курсивом виділено текст печатки про надходження листа (вгорі праворуч під датою фіолетовим чорнилом). Номер відділу *IIa* та підпис поставлено простим олівцем.

Прошу вибачення, що не з'явився наразі особисто, щоб представитися і отримати від Вас вказівки щодо нашої роботи. У зв'язку з непевною ситуацією у Києві вважаю своїм обов'язком не залишати Головну робочу групу України без нагляду, а тому прошу Вас дати моєму заступнику, райхсгауптштеллєнляйтеру Карлу Розенфельдеру, необхідні для нашої роботи директиви. Сподіваюся, що вже у найкоротший час зможу отримати дату і час аудієнції у Вас.

Я вибрав Київ тимчасовим місцеперебуванням головної робочої групи у зв'язку з тим, що у Києві, незважаючи на вивезення совєтами на Схід важливих культурних цінностей і документів, є, все ж таки, важливі об'єкти для роботи. Я надто мало поінформований, щоб стверджувати, чи буде Київ і надалі залишатися місцеперебуванням головної робочої групи, чи було б доцільніше керувати роботою Оперативного штабу з іншого міста. Тому прошу Вас, призначити або принаймні порадити пґ. Розенфельдеру остаточне місцеперебування головної робочої групи. Якщо буде потрібно залишити Київ також і нам, прошу у такому випадку дозволити забезпечити принаймні збереження бібліотеки, розміщеної в Лаврі, доісторичної збірки та експонатів антирелігійної виставки і перевезти їх у надійне місце за межі Києва. З цього приводу я вже мав розмову з вищим начальником СС і поліції у Києві[27*] і отримав відповідь, що для проведення запланованої роботи зі збереження речей, про які йдеться, потрібна згода райхскомісара або наказ райхскомісара вищому начальнику СС і поліції.

Щоб розпочати роботу в інших населених пунктах райхскомісаріату, я маю намір направити найближчим часом робочу групу в Миколаїв, команду в Дніпропетровськ для розшуку вивезених, ймовірно, туди культурних і мистецьких цінностей, відрядити до вищого командування 6-ї армії оперативну групу з завданням одразу після падіння Харкова забезпечити збереження важливих культурних цінностей та направити ще одну оперативну групу для менш масштабних розшуків у район Житомира. Для того щоби так само забезпечити та полегшити роботу Оперативного штабу в цих областях, прошу повідомити генералкомісарів і гебітскомісарів про нашу діяльність і дати їм вказівку сприяти нашій роботі з точки зору директив, наданих райхсміністром окупованих східних територій у згадуваному вище листі.

Пґ. Карлу Розенфельдеру доручено провести переговори з відповідними Вашими службами з інших різних питань. Прошу дати йому можливість це здійснити.

Хайль Гітлер!

Керівник Головної робочої групи України

[печатка] ґауамтсляйтер (Зайбот) [підпис]

Райхскомісар України
Надійшло: 29 жовтня 1941 р.
№: IIa [підпис]

№ 121. Лист керівника Головного управління світоглядного інформування К. Розенфельдера співробітнику Р. Франку щодо збереження музеїв на території Лаври за Оперативним штабом.
Київ, 27 жовтня 1941 р.

An das
Hauptamt weltanschauliche Information
Berlin-Charlottenburg 2
Bismarckstrasse 1

Kiew, am 27. Oktober 1941

Lieber Kamerad Franck!

Da wir im Augenblick eine Kuriermöglichkeit haben, will ich Dir kurz mitteilen, dass ich wahrscheinlich erst Ende nächste[10] Woche in Berlin sein kann (also etwa am 7. oder 8. November). Weil unsere Wagen noch immer nicht da sind, haben wir erhebliche Arbeitsschwierigkeiten, so dass ich noch nicht alles erledigen konnte. Zudem fehlen dem Einsatzstab die nötigen Kräfte. Wann der Nachschub in Kiew eintreffen wird[11], entzieht sich völlig unserer Berechnung. Der Leiter des Einsatzstabes, Pg. Seiboth, bat mich noch nach Rowno zum Reichskommissar zu gehen, um die schwierige Lage unseres Einsatzstabes darzulegen und um zugleich die Erlaubnis zu erwirken, die Museen des Lawraklosters, darunter auch das Gottlosenmuseum, für uns sicherzustellen. Das Lawrakloster enthält für unser Hauptamt das wichtigste Material, daher möchte ich nicht wegfahren bevor dieses sicher in unseren Händen ist. Der Leiter des Einsatzstabes hat mit der gleichen Kuriermöglichkeit Pg. Utikal einen eingehenden Bericht über die hiesige Lage zugeleitet. Ich bitte Dich daher, mit Pg. Utikal in Verbindung zu treten und von ihm nähere Auskunft einzuholen.

Frau von Klot will am 1. November den Dienst in meinem Amt aufnehmen. Sie soll, bis ich zurück bin, zunächst einmal das Material sichten und ordnen. Den Schlüssel zu diesem Material hat Pg. Buth.

Hast Du meine Bitte um eine Bereitstellung eines Mitarbeiters für Kiew erhalten? Es ist möglich, dass Pg. Utikal noch eine Anzahl Mitarbeiter in nächster Zeit nach hier schicken wird. Ich bitte Dich, mit ihm einmal darüber zu sprechen, ob unter diesen Mitarbeitern nicht einer geeignet ist, die kirchlichen Dinge in der Ukraine mit zu bearbeiten, falls Pg. Öppert nicht hierherkommen kann.

Sobald ich den Besuch beim Reichskommissar erledigt habe, hoffe ich bald eine Rückreisemöglichkeit zu bekommen.

Herzliche Grüsse an alle Mitarbeiter!

Heil Hitler!

---

[10] Слово *nächste* надруковано поверх *dieser*
[11] Слово *wird* надруковано поверх *sind*

Dein [підпис][12]
(Rosenfelder)
Reichshauptstellenleiter

Kirche[13]
XIII[14]

Машинопис, відпуск (2-й примірник).
ЦДАВО України, ф. 3676, оп.1, спр. 221, арк. 249

Переклад з німецької док. № 121

Головне управління світоглядного інформування Київ, 27 жовтня 1941 р.
Берлін-Шарлоттенбурґ, 2
Бісмаркштрасе, 1

Дорогий товаришу Франк!

Завдяки можливості на даний момент кур'єрського зв'язку, хочу коротко тобі повідомити, що, ймовірно, наприкінці наступного тижня я зможу бути у Берліні (тобто десь 7 або 8 листопада). Оскільки наші вагони ще не прибули, маємо значні труднощі у роботі, тому я ще не все зміг виконати. До того ж, Оперативному штабу бракує робочої сили. Коли прибуде підкріплення до Києва, – нашим розрахункам це абсолютно не піддається. Керівник Оперативного штабу пґ. Зайбот попрохав мене поїхати у Рівне до райхскомісара[28*], щоб розповісти про наше важке становище та одночасно домогтися дозволу зберегти за нами музеї Лаври і серед них Антирелігійний музей. Лавра містить важливі для нашого головного управління матеріали, тому я не хочу їхати назад, поки вони не опиняться надійно у наших руках. Керівник Оперативного штабу тією ж кур'єрською поштою відправив пґ. Утікалю докладний звіт про місцеву ситуацію. Тому прошу тебе зв'язатися з пґ. Утікалем і отримати у нього більш детальну інформацію.

Фрау фон Клот 1 листопада приступає до роботи у моєму управлінні. Поки я не повернуся, вона спочатку повинна відібрати і упорядкувати матеріали. Ключі до цих матеріалів має пґ. Бут.

Чи отримав ти моє прохання надіслати одного співробітника у Київ? Можливо, пґ. Утікаль направить найближчим часом ще кількох співробітників сюди. Прошу тебе, поговори з ним якось про те, чи не буде серед цих співробітників ще кого-небудь для опрацювання разом церковних справ в Україні, якщо пґ. Епперт не зможе сюди прибути.

---

12 Власноручний підпис К. Розенфельдера простим олівцем.
13 Канцелярська примітка простим олівцем у лівому верхньому кутку.
14 Канцелярський шифр простим олівцем вгорі посередині.

Як тільки мене прийме райхскомісар, сподіваюся отримати невдовзі можливість повернутися назад.

Сердечні вітання всім співробітникам!

Хайль Гітлер!

твій [підпис]
(Розенфельдер)
райхсгауптштеллєнляйтер

№ 122. Дозвіл райхскомісара України Головній робочій групі України Оперативного штабу райхсляйтера Розенберґа перевезти у надійне місце культурні цінності з території Києво-Печерської Лаври.
Рівне, 30 жовтня 1941 р.

Der Reichskommissar für die Ukraine Rowno, den 30.X.[19]41

An
die Hauptarbeitsgruppe Ukraine
des Einsatzstabes Reichsleiter Rosenberg
z. Zt. in Kiew

Ich bestätige den Inhalt Ihres Schreibens vom 25.10.41 und ersuche, die im Lawra-Kloster untergebrachten Kulturgüter und das Gottlosenmuseum an einem geeigneten Ort sicherzustellen.

Unter Vorlage diesen Schreiben[s] wollen Sie mit dem höheren SS- und Polizeiführer in Kiew wegen der hierzu notwendigen Unterstützung die Einzelheiten absprechen.

I.V.
[підпис][15]

Копія, машинопис (кальковий папір).
ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 5, спр. 4, арк. 199

Переклад з німецької док. № 122

Райхскомісар України Рівне, 30 жовтня 1941 р.

Головній робочій групі України
Оперативного штабу райхсляйтера Розенберґа
на даний момент у Києві

Я погоджуюся із змістом Вашого листа від 25 жовтня 1942 р.[29*] і прошу забезпечити збереження розміщених у Лаврі культурних цінностей та Антирелігійного музею у відповідному місці.

[15] Підписано зеленим олівцем.

На підставі даного листа обговоріть з вищим керівником СС і поліції у Києві деталі потрібної для цього підтримки.

виконуючий обов'язки
[підпис]

№ 123. Службова записка співробітника Оперативного штабу др. Г. Шмідта про розмову з інспектором музеїв Київської міської управи І. Іванцовим. *Київ, 1 листопада 1941 р.*

Aktennotiz
über die Unterredung mit dem Experten der Stadtverwaltung für Museen[16],
Herrn Iwanzoff, in der Dienststelle am 31.10.[19]41.

Ich befragte den Experten der Stadtverwaltung um die in Kiew vorhandenen und der Stadtverwaltung unterstehenden Museen. Er gab mir folgenden Überblick:

Ausser den uns bereits zumindest den Namen nach bekanten Schewtschenko-Museum[17] im Zarenpalais[,] Museum für die Kunst Westeuropas und des Ostens, Tschudenowskystrasse 15, Bildergalerie (Russisches Museum)[,] Museum der ukrainischen Kunst, Kirova 29 sind noch folgende genannt worden:

Schewtschenko-Haus[,] Leiter: [T]ere[sch]tschenko[18]

Die Museen im Lawrakloster[:]

a) Das historische Museum (mit Abteilungen für Vorgeschichte, einer Waffen- und numismatischen Sammlung)[,]

b) Das Gottlosenmuseum

Leiter für beide: Herr Majewsky[,]

c) Museum über die Geschichte des ukrainischen Theaters

Leiter : Herr Ga[je]wsky[19][,]

d) Lager für <*Expositionen*>[20] für die Ukraine.

Die Sophienkathedrale aus dem 11. Jahrhundert.

Die Erlöserkirche (Zerkow Zpasa), 12. Jahrh. in der Nähe des Lawraklosters.

Wydubetska Cerkow, 11. Jahrhundert.

Leiter dieser drei Kirchenmuseen (sogenanntes "Schutzgebiet"!) Professor Morgilewsky.

Architekturmuseum im Hof der Sophienkirche[,] Leiter: Powstenko (enthält Teile aus dem Michailow-Kloster und einer Kirche aus dem 10. Jahrhundert, die in der Korolenka 2 stand; beide wurden vor 6 Jahren von den Bolschewisten abge*tra-*

---

16 Слово *Museen* підкреслено синім олівцем.

17 Всі назви музеїв та церков тут і далі підкреслені за допомогою друкарської машинки.

18 В оригіналі прізвище Терещенка перекручено як *Deretschenko*

19 В оригіналі прізвище Гаєвського перекручено як *Gawisky*

20 Вписано чорною тушшю, ймовірно, Г. Шмідтом, автором записки, у спеціально залишене місце.

gen[21]. Anstelle des Michelowklosters steht der Parteipalast. Von der Kirche seien die Fundamente nur vorhanden).

Cyrill-Kirche in der Cyrillowstr., aus dem 12. Jahrh[undert,]

Leiter: Alexandrow.

Ausserdem gäbe es noch eine grössere Anzahl von Kirchen, die nicht als Museen gelten, aber ebenfalls manchen Kunstschatz bergen.

Wie mir Herr Iwanzoff mitteilte, sei sowohl in die Sophienkathedrale wie auch in das Architekturmuseum, abgesehen von den übrigen Kirchenmuseen, ohne weiteres hineinzukommen. Ich vereinbarte mit ihm, im Laufe der nächsten Woche der Reihe nach die aufgeführten Museen, natürlich mit Ausnahme des Lawraklosters, zu besuchen. Herr Iwanzoff hält sich auch für geschichtliche und andere Unterlagen für eine kommende Bearbeitung zur Verfügung. Ausserdem teilte er mit, dass jetzt Vorbereitungen getroffen werden für die Herausgabe von Postkarten und eines wahrscheinlich einem Stadtführer gleichkommenden Heftes mit der Anführung der vorhandenen wissenschaftlichen und kulturellen Einrichtungen.

Herr Iwanzoff[x)] ist auch in der Lage, über einzelne auswärtige Sachen Aufschluss zu geben.

Schmidt[22]

Kiew, am 1. November 1941

[x)] lt. Bagasi angeblich "Kommunist"[23]
t 24/3 42 zda[24]

Авторизована копія, машинопис (цигарковий папір).
ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 49, арк. 112–112зв.

Переклад з німецької док. № 123

Службова записка
про розмову з інспектором музеїв Міської управи, паном Іванцовим,
яка відбулася у приміщенні штабу[30*] 31 жовтня 1941 р.

Я розпитав інспектора Міської управи про наявні у Києві музеї, що підпорядковані Міській управі. Він коротко поінформував мене про наступне:

Крім відомих нам, принаймні за назвами, Музею Шевченка у Царському палаці, Музею західного та східного мистецтва, вул. Чудновського, 15, Картинної галереї (Музей російського мистецтва), Музею українського мистецтва, Кірова, 29, були названі ще такі:

---

[21] Дописано ліворуч чорною тушшю, можливо, Г. Шмідтом замість закресленої частини *treten*

[22] Власноручний підпис чорною тушшю Г. Шмідта.

[23] Примітку написано іншим почерком сіро-бірюзовим чорнилом трохи нижче дати і місця складання документа.

[24] Дату отримання копії документа Зондерштабом образотворчого мистецтва ГРГУ та резолюцію поставлено синім олівцем вгорі праворуч на титульній сторінці.

Будинок Шевченка, керівник: Терещенко.

Музеї у Лаврі:

a) Історичний музей (з відділами доісторії, колекціями зброї та нумізматики),

b) Антирелігійний музей

керівник обох: пан Маєвський

c) Музей щодо історії українського театру

керівник: пан Гаєвський,

d) база виставок України.

Софійський собор XI ст.

Церква Спаса XII ст. неподалік Лаври.

Видубицька церква[31*], XI ст.

Керівник цих трьох церковних музеїв (так званий заповідник!) професор Моргілевський.

Архітектурний музей у дворі Софійської церкви, керівник: Повстенко (зберігаються деталі Михайлівського монастиря та церкви X ст., яка стояла на вул. Короленка, 2[32*], – обидві були знесені 6 років тому більшовиками. На місці Михайлівського монастиря стоїть партійний палац[33*]. Від церкви, начебто, залишився лише фундамент).

Кирилівська церква на Кирилівській вулиці, XII ст., керівник Александров.

Крім того, є ще багато церков, які не вважаються музеями, однак так само містять немало мистецьких цінностей.

Як повідомив мені пан Іванцов, до Софійського собору і Архітектурного музею, крім інших церков-музеїв, можна заходити без спеціального дозволу. Я домовився з ним протягом наступного тижня оглянути по черзі згадані музеї, звичайно, за винятком Лаври. Пан Іванцов готовий допомагати опрацьовувати у майбутньому історичні та інші документи. Крім того, він сказав мені, що зараз готуються до видання поштові листівки та брошура, на кшталт путівника по місту, де будуть зазначені наявні установи науки та культури.

Пан Іванцов[x)] також може розповісти про окремі об'єкти за містом.

Шмідт

Київ, 1 листопада 1941 р.

[x)] за словами Багазія, ймовірно, "комуніст"[34*]

t 24/3 42 до справи

№ 124. Лист керівника Головного управління світоглядного інформування К. Розенфельдера керівнику групи науки Оперативного штабу др. В. фон Франке щодо Центрального антирелігійного музею, збірок церковної та антирелігійної літератури. ***Берлін, 19 листопада 1941 р.***

Abschrift

Hauptamt weltanschauliche Information Berlin, [den] 19. November 1941

An die
Haupt-Arbeitsgruppe Ukraine
z.H. von Pg. von Franqué,
Kiew

Sehr geehrter Parteigenosse von Franqué!

Wie mir Pg. Frank mitteilte, hat er Sie mit der Durchführung der dem Hauptamt Weltanschauliche Information zufallenden Aufgaben bei der Hauptarbeitsgruppe Ukraine betraut. In meiner Eigenschaft als Leiter des Amtes Weltkirchen im Hauptamt Weltanschauliche Information, in der ich auch verantwortlich bin für den gesamten Einsatz unseres Hauptamtes im Rahmen der Hauptarbeitsgruppen des Einsatzstabes in den besetzten Ostgebieten, möchte ich Ihnen folgendes mitteilen.

Während meines Aufenthaltes in der Ukraine war es mir aus den Ihnen wohl inzwischen bekannt gewordenen Gründen nicht möglich, das vorgefundene Material zu bergen. Ich gebe Ihnen daher nachstehend die Wünsche bekannt, die den Arbeitsbereich unseres Hauptamtes betreffen. Über die ersten beiden Punkte ist auch Pg. Clausberg gut unterrichtet.

1. Gottlosenmuseum im Lawrakloster[:]

Bitte gleich festzustellen, ob das Gottlosenmuseum von Sprengungen verschont geblieben ist. Für den Fall, daß das Gottlosenmuseum noch besteht, bitte ich Sie, so rasch wie möglich, eine Bergung der Bestände des Gottlosenmuseums vorzunehmen. Sollte das Gebäude, in dem das Gottlosenmuseum untergebracht war, noch bestehen, aber ausgeräumt sein, bitte ich um Feststellung über den Verbleib des Gottlosenmaterials. Bevor jemand zum Lawrakloster geht, ist es ratsam, sich zuerst einmal beim Höheren SS[25] und Polizeiführer unter Vorlage des Schreibens vom stellvertretenden Reichskommissar, das ich aus Rowno gebracht habe, zu melden und sich bei ihm über die Verhältnisse des Lawraklosters und das Schicksal des Gottlosenmuseums zu unterrichten. Das Schreiben des stellvertretenden Reichskommissars ist sicher von Pg. Seiboth an Pg. Clausberg ausgehändigt worden. Sie können sich bei Ihrem Besuch beim Höheren SS und Polizeiführer auf meinen

[25] У документі тут і далі *SS* надруковано “есесівськими рунами”.

Besuch in Begleitung des Leiters der Hauptarbeitsgruppe beim SS Obergruppenführer Jeckeln berufen.

2. Orthodoxe Bücherei in der Wladimir-Kathedrale:

Eine Sichtung dieser Bibliothek im einzelnen ist nicht notwendig, da der Pg. Clausberg bekannte Block nur orthodoxe Bücher enthält. Eine baldige Wegnahme dieser Bücherei aus der Wladimir-Kathedrale[,] sofern das Gebäude noch steht, ist sehr angebracht, da die Wladimir-Kathedrale ebenfalls gefährdet ist. Es handelt sich hier um eine orthodoxe Bibliothek, die wir in dieser Geschlossenheit wohl kaum noch einmal finden werden.

3. Antireligiöses Schrifttum:

Meine Erhebungen auf diesem Gebiet ergaben, daß der größte Teil dieses Schrifttums von den Ukrainern selbst vernichtet wurde. Ich habe an verschiedene Institutsleiter über Pg. Braun die Anweisung geben lassen, daß in Zukunft alles Propagandamaterial der Gottlosen-Organisation nicht mehr vernichtet, sondern gesammelt und besonders abgestellt wird. Ich bitte Sie daher, bei diesen Institutsleitern nachzufragen, ob inzwischen solches Material noch aufgefunden und sichergestellt wurde. Es ist ratsam, dieses Material dann in Ihrer Dienststelle in Kiew unterzubringen – um größere Massen wird es sich sowieso nicht handeln. Ebenso habe ich mit dem Leiter des Einsatzkommandos 5 des SD, SS Untersturmführer Loleith (Korolenkastr.) vereinbart, daß bei ihm anfallendes Gottlosenmaterial für die Hauptarbeitsgruppe sichergestellt wird. Untersturmführer Loleith ist übrigens über die Vorgänge auf dem Kirchengebiet immer ausgezeichnet unterrichtet. Von ihm können Sie immer wertvolle Auskunft erhalten. Wenn Sie ihn besuchen, bitte ich Sie, ihn von mir zu grüßen. Ich bitte, von diesen beiden Zeitschriften jede auffindbare Nummer sicherzustellen.

4. Zeitschriftenarchiv in der Sophien-Kathedrale:

In einem Nebengebäude der Sophienkathedrale befindet sich ein umfangreiches Zeitschriftenmuseum, dabei unserem ersten Aufenthalt in Kiew nicht näher besichtigt werden konnte. Sollte es vielleicht möglich sein, an dieses Zeitschriftenarchiv heranzukommen, bitte ich Sie, darauf zu achten, ob sich die Jahrgänge des Besboschnik (Der Gottlose) und des Antireligiosnik darunter befinden.

Über die Ergebnisse Ihrer Arbeit bitte ich Sie, uns von Zeit zu Zeit zu unterrichten.

Mit den besten Wünsche[n] für Ihre Arbeit grüße ich Sie mit

Heil Hitler!

i.A. gez. Rosenfelder

Скриптурна копія (цигарковий папір), машинопис (2-й примірник).
ЦДАВО України, ф. 3676, оп.1, спр. 221, арк. 245–246.
Інші копії та примірники:
Скриптурна копія (цигарковий папір), машинопис (3-й примірник).
ЦДАВО України, ф. 3676, оп.1, спр. 221, арк. 247–248

Переклад з німецької док. № 124

Копія

Головне управління світоглядного інформування Берлін, 19 листопада 1941 р.

Головна робоча група України
особисто в руки пґ. фон Франке
Київ

Високоповажний партайґеноссе фон Франке!

Пґ. Франк повідомив мені, що він довірив Вам виконання у Головній робочій групі України завдання, покладене на Головне управління світоглядного інформування. Як керівник Управління з питань світових релігій Головного управління світоглядного інформування, де я також відповідаю в рамках головних робочих груп Оперативного штабу на зайнятих східних територіях за всю роботу нашого Головного управління, хотів би повідомити Вам наступне.

Під час мого перебування в Україні я не міг тоді з добре відомих Вам причин зберегти виявлений матеріал. Тому довожу до Вашого відома наступне прохання, яке стосується роботи нашого Головного управління. Про перші два пункти добре поінформований також пґ. Клаусберґ.

1. Антирелігійний музей на території Лаврського монастиря:

Прошу відразу з'ясувати, чи вцілів Антирелігійний музей під час вибухів. У разі, якщо Антирелігійний музей зберігся, прошу Вас організувати якнайшвидше рятування фондів Антирелігійного музею. Якщо будинок, в якому розміщено Антирелігійний музей, цілий, але порожній, прошу встановити місцеперебування антирелігійних матеріалів. Перш ніж хто-небудь піде до Лаври, варто було б спочатку представитися вищому керівнику СС та поліції і показати йому листа заступника райхскомісара[35*], який я привіз з Рівного, та отримати у нього інформацію про ситуацію у Лаврі та долю Антирелігійного музею. Пґ. Зайбот вручив безперечно пґ. Клаусберґу листа заступника райхскомісара. Під час Вашого візиту до вищого керівника СС та поліції Ви можете послатися на мій візит у супроводі керівника головної робочої групи до обергруппенфюрера СС Єкельна[36*].

2. Православна бібліотека у Володимирському соборі:

Немає потреби детально переглядати цю бібліотеку, оскільки відомий пґ. Клаусберґу фонд містить виключно православні книжки. Дуже потрібно термінове вилучити цю бібліотеку з Володимирського собору, поки ще цілий будинок, оскільки Володимирському собору також загрожує небезпека[37*]. Йдеться про православну бібліотеку, яку ми у такій цілісності навряд чи де ще знайдемо.

3. Антирелігійна література:

За моїми даними, у цій царині більша частина літератури знищена самими українцями. Через пґ. Брауна я дав розпорядження керівникам багатьох уста-

нов не знищувати у майбутньому жодні пропагандистські матеріали Спілки безвірників, а збирати і окремо складати. Тому прошу спитати у керівників цих установ, чи було тим часом ще щось знайдено і збережено з подібних матеріалів. Ці матеріали бажано потім розмістити у Вашому штабі в Києві, адже йдеться не про великі обсяги. Також я домовився з керівником зондеркоманди 5 СД, унтерштурмфюрером СС Лоляйтом (вул. Короленка), що антирелігійні матеріали, які до них потраплять, будуть збережені для головної робочої групи. Зрештою унтерштурмфюрер Лоляйт завжди чудово поінформований про події у церковному житті. У нього Ви будь-коли зможете отримати цінну довідку. Якщо будете у нього, передайте йому, будь ласка, від мене привіт. З обох цих журналів прошу залишати кожний номер, який вдасться знайти.

4. Архів періодики у Софійському соборі:

У сусідньому будинку з Софійським собором знаходиться великий музей періодики[38*], який під час нашого першого перебування у Києві ми не змогли детально оглянути. Якщо зможете зайти в цей архів періодики, прошу подивитися, чи є там річні комплекти "Безбожника"[39*] і "Антирелигиозника"[40*].

Про результати Вашої роботу прошу час від часу повідомляти.

З найкращими побажаннями у Вашій роботі,

Хайль Гітлер!
за дорученням
підписано: Розенфельдер

№ 125. Проміжний звіт № 19 керівника групи науки Оперативного штабу [др. В. фон Франке][26] про нараду директорів українських музеїв щодо евакуації музейних колекцій з Києво-Печерської Лаври в інше місце. ***Київ, 28 листопада 1941 р.***

Teilbericht Nr. 19 Kiew, den 28. November [19]41

Besprechung über die Bergung der Kulturschätze im Lawrakloster
mit dem Leiter des hist[orischen] Museums Prof. Majewsky,
[mit dem Leiter][27] des Münzkabinetts [Prof.][28] Schug[a]jewsky[29][,]
[mit dem Leiter] des Ukrainischen Museums Prof. Wolansky[,]

---

[26] Документ складено др. фон В. Франке. Особливістю його машинописних звітів (док. № 128, 129) є відсутність літер ä, ö, ü, ß, які передавалися відповідно літерами ae, oe, ue, ss, і були замінені упорядниками при публікації своїми відповідниками (див. Археографічну передмову). Саме відсутність у даному документі літер ä, ö, ü, ß навела на думку, що документ був так само складений др. фон В. Франке.

[27] Тут і на початку наступного рядка у квадратних дужках словосполучення, яке у документі позначалося трьома подвійними лапкамии як знак тотожності попередньому рядку.

[28] У документі подвійні лапки як знак тотожності слову *Prof.* у попередньому рядку.

[29] У документі *Schugojewsky*

[mit][30] der Leiterin der hist[orischen] Bibliothek Frau Gorocholinskaja[,]
[mit] Fräulein Heubel[.]

a) Einigkeit über Notwendigkeit, Bestände aus der Lawra zu entnehmen. Ukr[ainischer] Vorschlag: sie im Gebäude des ehemaligen Leninmuseums neu zu vereinen, dem steht die Notwendigkeit der d[eu]t[schen] Sicherstellung entgegen. Günstigste Möglichkeit zur gleichzeitigen Einsparung einer Sonderwache der Polizei ist die Anregung von Herrn Oberst Scheer, im Keller der Polizeiunterkunft Thüringerstr. (Rosa-Luxemburgstr.) die Bestände zunächst[31] zu lagern.
b) Klarstellung der Möglichkeit durch die vorhandenen ukrainischen Fachkräfte, die Bestände ordnen und packen zu lassen.
c) Packmaterial: Kisten, Watte usw. zur Sicherstellung fehlen zunächst.
d) Prof. Wolansky betont, dass in der Sammlung sowjetischer Maler sich volkskundlich wertvolle Arbeiten jüngerer Ukrainer befinden, die er in das Ukrainische Museum überführen möchte.
e) Besuch der Lawra durch die obengenannten, Ordensjunker Zink und Dolmetscher Piper. Durchgang durch die Sammlungen und Magazine, soweit nicht verschlossen.
f) Feststellung, dass die wertvolle Waffensammlung ganz verschwunden ist. Angeblich bei Einrücken der d[eu]t[schen] Truppen noch vorhanden.
g) Archeolog[ische] Sammlung und historische Bücherei (200000 Bände) im wesentlichen noch in Ordnung.
h) Anordnung, dass zunächst in den noch verschliessbaren Räumlichkeiten die Kulturschätze zusammengetragen und geordnet worden, dazu am besten die Räume des archeolog[ischen] Museums geeignet.
i) Anordnung, dass die wenigen Originale im Gottlosenmuseum mit zugehörigen Aufschriften zu den übrigen zu bergenden Sammlungen in die geschützten Räume verbracht werden.
j) Bis Sonnabend 3 Uhr morgens wollen die ukrainischen Direktoren Vorschläge zur Aufnahme der Arbeit vorlegen und sich nach den nötigen Arbeitskräften umsehen.
k) Prof. Woljansky will [am][32] Montag [um] 9 Uhr die Arbeit zur Bergung der Bildersammlung vornehmen.

Скриптурна копія, машинопис (1-й примірник).
ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 5, спр. 12, арк. 11

Переклад з німецької док. № 125

Проміжний звіт № 19[41*] Київ, 28 листопада 1941 р.

Нарада з приводу збереження культурних цінностей Лаври з керівником Історичного музею проф. Маєвським, керівником відділу нумізматики проф. Шу-

---

30 У документі подвійні лапки як знак тотожності слову *mit* у попередньому рядку.
31 Перед словом *zunächst* закреслено літерою *x* фразу *ordnen und packen zu lassen*
32 Тут і далі через слово у документі пропущено прийменники *am* та *um*

гаєвським, керівником Українського музею проф. Волянським, керівником Історичної бібліотеки пані Горохолінською, фройляйн Гейбель.

a) Одностайна думка щодо необхідності забрати з Лаври фонди. Українська пропозиція: заново зібрати їх у приміщенні колишнього Музею Леніна. Цьому заважає необхідність забезпечити охорону німецькою стороною. Найкращою можливістю одночасно зекономити окремий пост поліції є ініціатива пана полковника Шеєра сховати фонди поки що у підвалі поліції по вул. Тюрінґерштрасе (вул. Рози Люксембург).
b) З'ясувати можливість отримання дозволу на упорядкування і спакування фондів наявними силами українських фахівців.
c) Пакувальний матеріал: ящики, вата та інше необхідне – наразі відсутній.
d) Проф. Волянський наголосив, що у збірці радянських художників знаходяться цінні з точки зору етнографії роботи молодих українців, які він хотів би перевезти до Українського музею.
e) Відвідини Лаври названими вище орденсюнкером Цінком та перекладачем Піпером. Оглянуто колекції і сховища, які не були зачинені.
f) Встановлено, що повністю зникла цінна колекція зброї[42*]. При вступі німецьких військ начебто ще була.
g) Археологічна колекція та Історична бібліотека (200000 томів) загалом все ще в порядку.
h) Рішення: культурні цінності спочатку знести і упорядкувати в приміщеннях, які замикаються, для цього найкраще підходять приміщення Археологічного музею.
i) Рішення: нечисленні оригінали Антирелігійного музею з відповідними текстами разом з іншими збірками, які підлягають захисту, розмістити у приміщеннях під охороною.
j) До 3-ї години дня у суботу українські директори зможуть надати пропозиції щодо початку робіт і знайти необхідну робочу силу.
k) Проф. Волянський у понеділок з 9 год. хоче зайнятися збереженням збірки картин.

№ 126. Розділ "Музеї та колекції Києво-Печерської Лаври"[33] з довідки про українські заклади мистецтва і культури, підготовленої для відділу пропаганди командувача Вермахту в Україні. *Київ, грудень 1941 р.*

Propagandaabteilung b[ei] Wehrmachtbefehlshaber Ukraine

Kunst- und Kulturbericht aus der Ukraine

Die Museen und Sammlungen in der Petscherska Lawra

[33] Автором цього розділу був співробітник ЕРР О. Кляйн (див. повідомлення про підготовлені ним у грудні 1941 р. довідки про Софійський собор, збірки у Лаврі та Музей західноєвропейського мистецтва // ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 49, арк. 111).

Geschichte des Klosters – Allgemeines – Zustand

Im ehemaligen Lawra-Kloster waren bezw. sind folgende Sammlungen mit ihren Unterabteilungen untergebracht:

a) zentrales historisches Museum;
b) zentrales antireligiöses Museum;
c) zentrales Theater-Museum;
d) historische Bibliothek;
e) Institut für Kindererziehung;
f) Depot von Bildern sowjetischer Maler.

Das Kloster Petscherska Lawra (Höhlenkloster) wurde als ältestes aller russischen orthodoxen Klöster im 11. Jahrhundert vom Athosmönch Antonio gegründet. 1240 von den Tataren zerstört wurde es im 14. Jahrhundert wieder erbaut und erhielt im 16. Jahrhundert Lawrawürde (gleich erster Ordnung). Von hier gingen die polemischen Schriften des Kampfes um die Orthodoxie aus. Im Jahre 1686 wurde das Kloster dem Patriarchen von Moskau unterstellt. In der Vorweltkriegszeit trafen hier bis 200000 Pilger jährlich ein.

Das Kloster als solches wurde von den Bolschewiken aufgelöst, die Gebäude in ihrem Stand belassen und musealer Verwendung zugeführt. Über der Eingangspforte wurde der Spruch angebracht: “Religion ist Opium für das Volk” (Karl Marx).

Nach dem Willen der Bolschewisten wurde hier aus ungefähr 15 ukrainischen Museen ein grosses Museum geschaffen, dessen inneren Aufbau und sachliche Gliederung sie selbst wie folgt beschrieben:

1. Die Zeit vor der Entstehung der Klassen (Gemeint ist die Vorgeschichte, innen im Museum als “Saal der Wildheit” bezeichnet).
2. Skythen und Griechen am Nordufer des Schwarzen Meeres.
3. Das alte Kiewer Reich (Rus).
4. Geschichte der Ukraine im 15.–18. Jahrhundert.
5. Desgl[eiches] im 19. Jahrhundert.
6. Geschichte der Oktoberrevolution und des sozialistischen Aufbaues – Raum der Stalinschen Verfassung.
7. Waffensammlung.
8. Münzkundliche und geldgeschichtliche Sammlung.
9. Theater-Museum.

Der Aufbau entspricht logisch dem des Ermitagemuseums in Petersburg, das auch mit der Frühgeschichte beginnt und mit dem Saal der Heroen der Sowjet-Union endet. Es ist logisch: Die Geschichte der Menschheit hat nach einem Kreislauf voller Irrungen jetzt einen Höhepunkt und gewissen Abschluss erreicht. Von der klassenlosen Menschheit zur klassenlosen Menschheit ist der Bogen gespannt. Die Oktoberrevolution und die Stalinische-Verfassung haben mit der Beseitigung der Klassen einen offenbar naturgewollten und damit richtigen Zustand herbeigeführt. Wenn Stalin einige Jahrtausende früher geboren wäre, hätte der Menschheit viel Irrung

erspart bleiben können. Er vollstreckt jetzt den Willen der Natur. [Wenn das Stalinbild im "Saal der Wildheit", das augenblicklich neben dem Neandertaler aus Gips steht, nicht in diesem Raum gehangen haben sollte, so gehört es doch sachlich dorthin.][34] "Vom Neandertaler zu Stalin und dem Einheitsmenschen" ist der kurzgefasste Sinn der bolschewistischen materialistischen Geschichtsbetrachtung. [Alles ordnet sich hier zwanglos bezw. gezwungen ein.][35]

Die Museen, Sammlungen usw. sind in den Hauptgebäuden des Klosters, einzelne in Wohnhäusern untergebracht. Das antireligiöse Museum besteht aus 1. der antireligiösen Ausstellung, 2. den Kloster-Kirchen und 3. den näheren und weiteren Höhlen mit den darüber stehenden Kirchen ausserhalb des Klosters.

Vor ihrem Abrücken haben die Bolschewiken wertvolle Objekte verschleppt bezw. auch gegen minderwertige Nachahmungen vertauscht (z.B. Edelsteine in Ikonen und Kirchengewändern usw.), einzelne Abteilungen raubten sie vollkommen aus. Die am [3].[36] November erfolgte Sprengung der unterminiert gewesenen Uspenskijkathedrale hat fast sämtliche Scheiben in den Sammlungsräumen zerbrochen, viel durcheinander gewirbelt und alles mit einer z.T. bis 1–2 cm dicken Staubschicht überzogen. [Man muss sich streckenweise mit Beil und Spitzhacke durchkämpfen.][37] Das Ganze bietet ein Bild wüstester Zerstörung, aus dem nunmehr wenig wertvolles geborgen werden kann.

Die einzelnen Sammlungen usw.

a) Das zentrale historische Museum.

Die Abteilungen für Vor-und Frühgeschichte und das Kiewer Reich sind zusammen untergebracht und fast völlig erhalten, allerdings vollständig verdreckt und mit Schutt- und Glassplittern übersät. Die Anordnung ist unübersichtlich. Man zeigt zuerst die Funde der Skythen- und Griechenzeit in Südrussland, dann die Vorgeschichte und das Kiewer Reich. Ausgestellt sind Bodenfunde und sonstige Altertümer (z.B. Mosaikreste aus der ehemaligen Djesjatinnakirche). Angeschlossen sind prähistorische und archäologische Depots, teils in Nebenräumen, teils in einem Wohnhaus links der gesprengten Uspenskijkathedrale. Alles zusammen wird wertvolles Material für eine vernünftige Geschichte dieser Gegend, darüberhinaus auch Altrusslands, speziell unter der Warägerherrschaft, ergeben. Bei einer Bergung ist vor allem darauf zu achten, dass die erklärenden Texte sorgfältig mit sichergestellt und mit den dazugehörigen Objekten verpackt werden, da die Sowjets bekanntlich aus den Ergebnissen ihrer mehr als fragwürdigen Forschung politische Forderungen ableiteten. (Wie z.B. auch die ehemaligen Tschechenwissenschaftler). Die Modelle und Bilder sind grösstenteils unbeachtlich.

---

[34] Речення зі скриптурної копії (ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 5, спр. 12, арк. 44–52).

[35] Речення зі скриптурної копії (там само).

[36] У документі помилково *2*

[37] Речення зі скриптурної копії (там само).

Die Sammlungen zu Geschichte der Ukraine im 15.–18. und 19. Jahrhundert, die Waffensammlung, der Saal der Oktoberrevolution und Stalinverfassung und eine kleine unbeachtliche ägyptische Sammlung sind bzw. waren im ehemaligen Druckereigebäude aus dem 18. Jahrhundert untergebracht. (Aussen am Haus zwei Reliefs aus dem 11. und 12. Jahrhundert, Bacchus und Samson mit einem Löwen darstellend). Die Sammlungen sind völlig systematisch ausgeräumt worden, nunmehr ein Depot der Waffensammlung mit grösstenteils unbeachtlichen Objekten sowie einige andere Schaustücke sind – alles in vollster Unordnung – noch vorhanden. Hier könnte nichts zur Bergung vorgeschlagen werden.

b) Das Zentrale Antireligiöse Museum.

Die antireligiöse Ausstellung.

Die Ausstellung enttäuscht. Man sieht lediglich eine Aneinanderreihung von Fotokopien, den bekannten Schulungsdiagrammen, überaus schlechten Bilderkopien, Karikaturen und einigen Kultgegenständen. Stets wird in sehr billiger Weise nur auf einige Misstände in der Kirchengeschichte und auf die Ausbeutung des Volkes durch die mitleidlosen[,] vollgefressenen Popen hingewiesen und der mutige Kampf des Proletariats hiergegen über den grünen Klee gelobt. Der Kern des Problems wird überhaupt nicht erfasst. Das ganze rein demagogisch aufgezogen. [So kann man keinen weltanschaulichen Gegner niederringen.][38] Das Ganze ist – bei sonst nicht zu leugnenden propagandistischen Fähigkeiten der Sowjets – ein Musterbeispiel dafür, wie man einen weltanschaulichen Kampf nicht führen darf.

Die Ausstellung als Ganzes ist nicht bergenswert, die schwer zugänglichen Depots im Untergeschoss des Hauses müssen noch auf brauchbares altes Material (Ikone usw.) durchgesehen werden.

Es genügt, die Titel und Untertitel der Räume zu nennen.

Raum 1

Das feudale Zeitalter (in diesem Raum sind einige kleine Anhängerkreuzchen und Mosaikteile original).

Raum 2

Neure Zeit.

Untertitel: “Religion als staatliches Machtmittel” – “Kirche während der Bauernbefreiung 1861” – “Jüdische Religion als Dienerin der Ausbeuter” – “Kirche im Dienst der Polizei” – “Kirche als Gutsbesitzer, Kapitalist und Ausbeuter” – “Schriftsteller der achtziger und neunziger Jahre als antireligiöse Demokraten” – “Arbeiterbewegung und proletarischer Atheismus am Ende des 19. Jahrhunderts”.

Raum 3

“Die revolutionäre Bewegung am Anfang des [20].[39] Janrhunderts” – “Kirche als Dienerin des Zarismus während des russisch–japanischen Krieges” – “Der Blutsonn-

[38] Речення зі скриптурної копії (ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 5, спр. 12, арк. 44–52).

[39] У документі помилково *19.* за логікою мало б бути 20.

tag vom 9.1.1905" – "Der Atheismus in der Revolutionsperiode 1905–[19]07" – "Konterrevolutionäre Wirkung der Kirche zur gleichen Zeit" – "Wirksamkeit der Pfaffen und Kirche zur Zeit der Stolypin-Reaktion" – "Der Kampf der Lenin-Stalin Partei gegen die Gottsucher–Intelligenz" – "Kampf der Arbeiter unter Leitung der bolschewistischen Partei gegen Zarismus und Kirche zur Zeit der Februarrevolution" – "Kampf der bolschewistischen Partei und der Arbeiterschaft gegen den imperialistischen Krieg" – "Die Kirche segnet den imperialistischen Krieg" – "Kirche als Dienerin der Bonzen und Gutsbesitzer zur Zeit des imperialistischen Krieges" – "Die revolutionäre Bewegung vor dem imperialistischen Krieg und der Kampf der Arbeiterschaft gegen die Kirche" – "Wirkung der Kirche vor dem imperialistischen Krieg".

Raum 4

"Kirche und Bolschewismus während der Revolution 1917".

Raum 5

"Kirche und Konterrevoluti[o]näre".

Raum 6

"Kirche und Kommunistische Partei".

Der Rundgang beginnt und endet im Ehrenraum mit dem üblichen kolossalen Gips[stal]in[40] auf Einheitssockel und einigen roten Fahnen und Wandsprüchen.

Die sachliche Unordnung in der vorliegenden Beschreibung herrscht auch in den Unterabteilungen der Räume.

Die Bekämpfung der jüdischen Religion in diesem Judenstaat ist selbstverständlich nicht ernst gemeint. Sie kam dem vorhandenen antisemitischen Instinkt der Bevölkerung scheinbar entgegen. Derweil hielten sich, um das Bild abzurunden, die führenden Sowjetjuden aus der Synagoge fern und liessen die grossen Tempel schliessen. Dafür entstanden insgeheim private Bethäuser der Juden in Kiew vor allem im Stadtteil Podol. (Hier soll während der Zarenzeit ein jüdischer Ritualmord an einem Knaben stattgefunden haben; die Juden verhalfen dem Haupttäter zur Flucht).

In der Abteilung "Kirche im imperialistischen Krieg" findet man das Modell einer schweren deutschen Weltkriegsgranate (Aufschrift "Mit Gott für König und Vaterland"), eine Fotokopie eines der berüchtigten Himmelsbriefe und ein Foto eines deutschen Heldenfriedhofes des Weltkrieges, an dessen Tor die Worte stehen: "Und wer den Tod im heiligen Kampfe fand, ruht auch in fremder Erde im Vaterland".

In einem Nebenraum befinden sich alte bergenswerte Inventare und Zeitschriften usw. aus der Klosterbibliothek.

Die zum zentr[alen] antirel[igiösen] Museum gehörigen Kirchen

Die Uspenskijkathedrale (gen[annt] die Himmelgleiche)

Im Jahre 1073 wurde hier eine fresken-und mosaikengeschmückte Kirche errichtet, von der nichts erhalten ist. Spätere Bauten und Umbauten wurden dann barock

[40] У документі помилково *Gipslenin* ; насправді, там була гіпсова скульптура Сталіна (див. фото 109).

umgestaltet. Im Innern wurde die Kirche gegen Ende des vorigen Jahrhunderts vom akademischen Maler Wereschtjagin in byzantinischer Manier ausgemalt. Die Ikonostasis aus der Barockzeit blieb. Beachtenswert waren in der Kirche das Grabmal des Fürsten Konstantin Ostroschski aus dem 16. Jahrhundert und das des Grafen Rumjanzew-Sadunajski aus dem Anfang des 19. Jahrhunderts. Ferner besass die Kirche eine Sammlung wertvollster Kirchengewänder und Ikone. Am [3].[41] November wurde sie durch Minenexplosion völlig zerstört.

Die Kirche über der Pforte (Trinitatiskirche)

Die Eingangspforte (erbaut im Grundstock 1106/8[42] vom Tschernigower Fürsten Nikolaj Swetoscha) ist von aussen und innen mit Ikonen bemalt. In ihrem Obergeschoss befindet sich eine kleine Kirche im ukrainischen Barock, die keine besonderen Sehenswürdigkeiten enthält.

Die Kirche über der ökonomischen Pforte (Allerheiligen Kirche)

Kirche und Pforte wurden 169[6] bis 1[698][43] vom Hetman Mazepa erbaut. Sie gehören zur Mauer des Klosters.

Der Glockenturm

Der 9[6][44] m hohe Glockenturm wurde unter Peter I. in den Jahren 1731–[17]45 vom Baumeister Johann Gottfried Schedel erbaut. Seine drei Säulengalerien sind in dorischem, jonischem und korinthischem Stil gehalten.

Ein kurz nach der deutschen Besetzung im Oberstock des Turmes gelegter Brand konnte rechtzeitig bemerkt und gelöscht werden.

Die zum zentr[alen] antirel[igiösen] Museum gehörigen Höhlen

Die Höhlen (petschera – ukr. Höhle) sind die Urzelle[n] des Klosterbezirks. Man unterscheidet die näheren und weiteren Höhlen. Die weiteren sind derzeit nicht zu betreten, da noch nicht entmint. Über ihnen steht die Kirche Mariä Geburt aus dem 17. Jahrhundert. Der gesondert stehende Glockenturm wurde von dem Architekten [Stefan][45] Kownir gebaut, einem Leibeigenen des Lawraklosters und vielleicht Schüler Schedels.

Über der näheren Höhle steht die 170[0][46] erbaute Kreuzauffindungskirche. Der Rundgang durch die Felsengänge und Höhlen beträgt ungefähr 150 m. In katakombenähnlicher Weise sind dort die Mönche des Klosters beigesetzt, einige in Särgen. Einigen dieser Skelette haben die Sowjets Ornate angezogen.

---

41 У документі помилково *2*

42 Коса риска у німецькій мові при позначенні проміжку часу означає тире, тобто варто читати *1106–8*

43 У документі помилково *1698 bis 1701*

44 У документі помилково *3*

45 Речення зі скриптурної копії (ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 5, спр. 12, арк. 44–52).

46 У документі помилково *4*

Auf dem Rundgang kommt man durch drei kleine Höhlenkapellen mit barocker Inneneinrichtung. Ein Höhlenraum wurde – so sagten die Sowjets – von den grausamen Mönchen als Felsverliess benutzt. Ein kleiner Glaskasten mit einer rührseligen Darstellung von an den Felsen geketteten Menschen soll dieses Märchen veranschaulichen und glaubhaft machen.

Die Sowjets haben verhältnismässig viel in den Höhlen gegraben und Begräbnisstellen freigelegt.

Hier steht auch der Sarg mit den Gebeinen des Mönchs Nestor. Er schrieb die berühmte russische Chronik, die ungefähr mit den Worten beginnt: "Unser Land ist reich und prächtig, aber es ist keine Ordnung darin und wir kön[n]en uns nicht selbst beherrschen". Hier schliesst sich wirklich ein geschichtlicher Kreislauf: Mit dem Zugeständnis eigener kultureller und politischer Unfähigkeit beginnt die Geschichte des russischen Staates und mit dem Beweis der gleichen Unfähigkeit endet sie heute.

c) Das zentrale Theatermuseum

Das Museum enthält eine Anzahl von Schaukasten mit Bühnendekorationen, Fotos von Schauspielern und Szenenbildern, einigen Marionettentheatern, Garderoben usw. Es war eine Zeitlang geschlossen, da die Leitung beschuldigt wurde, nationalukrainisch gesinnt zu sein. Wahrscheinlich um diesen Verdacht ein für allemal abzubiegen, hat das Museum jetzt nicht nur eine Leninecke, sondern deren zwei mit Gipslenin und vielen roten Fahnen. – Das Museum ist unbedeutend.

d) Die historische Bibliothek

Es handelt sich um die Bibliothek des ehemaligen Klosters mit teilweise wertvollen Büchern. Die Anzahl der Bände lässt sich nicht abschätzen. Einige komplette Zeitschriftenjahrgänge scheinen vorhanden zu sein. Ein Raum enthält Ausgaben des 17. und 18. Jahrhunderts; einige Bücherbündel lassen vermuten, dass hier Bergungsvorbereitungen getroffen wurden. Ob bereits Bücher verschleppt wurden, lässt sich ohne systematische Durcharbeitung der Kataloge und Bestände nicht sagen. Eine Sicherstellung der gesamten Bibliothek – in der die übliche Parteiliteratur nicht fehlt – würde äusserst wertvolles bisher schwer zugängliches Material der wissenschaftlichen Auswertung, der es bis jetzt entzogen war, zugänglich machen.

e) Institut für Kindererziehung

Das Institut befindet sich in einem der kleinen Häuser links vom Eingang. In einigen Büroräumen – in denen jetzt wildeste Unordnung herrscht – befindet sich das übliche sowjetische Kinder- und Jugendschrifttum in den hierzulande üblichen Riesenmassen.

f) Depot von Bildern sowjetischer Maler

In der Lawra fanden jährlich Ausstellungen von Werken sowjetischer Maler statt. Ein Depot ihrer Werke befindet sich, völlig von Staub und Schmutz bedeckt, im Refektorium. In einem Seitenraum lagert ein anscheinend dazugehöriges Plattenarchiv. Ob für uns brauchbares propagandistisch auswertbares Material dabei ist, müsste eine Durchsicht ergeben. Nach den ebenfalls im Seitenraum liegenden Ausstellungskatalogen scheint es aber nicht der Fall zu sein.

Die Münzsammlung der Lawra (nach Aussage des Kustoden)

Die anscheinend unbedeutende Sammlung besteht aus ca. 8–10 000 Münzen, vorwiegend Antiken, aber auch westeuropäischen bis zum 19. Jahrhundert, russischen und einigen anderen. Den Grundstock bilden vier <im> Jahre 1936 vereinigte Sammlungen:

1. Sammlung des Museums der Geistlichen Akademie.
2. Sammlung der Stadt Kiew.
3. Kleine Sammlung des Hist[orisch-]Philol[ogischen] Instituts Neschin.
4. Sammlung des Numismatischen Museums der Universität.

Die Vereinigung der Sammlungen erfolgte in den Jahren der hermetischen Abschliessung der Sowjetunion von der Aussenwelt. Infolge dessen konnte keine entsprechende Bibliothek erworben werden. Die bei den kleinen Ursprungssammlungen noch aus der Zarenzeit vorhandenen Bücher und Beschreibungswerke bilden den Hauptbestandteil der Bibliothek. Cohen ist noch vorhanden, aber schon kein Britisch Museums Katalog mehr. Die Werke der Wiener Schule des vorigen Jahrhunderts und der Jetztzeit sind selbst dem Namen nach unbekannt, vollends die übrige neu Literatur. Dementsprechend ist die Ordnung der Münzen:

Griechen: Soweit möglich nach dem alten Britisch Museumskatalog, soweit nicht möglich, ungeordnet.

Römer: Republik nach Familien. Kaiserzeit soweit möglich innerhalb der Kaiser zeitlich, soweit nicht mehr leicht möglich, d.h. ab Mitte 3. Jahrh[underts] bezw. früher alphabetisch. (Das entspricht der Eckelschen Anordnung).

Die Beschreibungen und Listen der Münzen kamen während des Weltkriegs (Bergungstransport nach Saratow) durcheinander. Eine Neuordnung “war noch nicht möglich”. Grund: Das Fehlen auch der notwendigsten heute nötigen Fachliteratur. (In der Zeit von 1927 bis 1933 wurden ganze “100 ausländische Bücher” erworben, wobei nach den sowjetischen Gepflogenheiten jede Broschüre als Buch zählt).

Über Münzfunde konnte der Kustos nichts aussagen. Die Fundgesetzgebung in der Sowjetunion ist denkbar einfach: alle Funde gehören dem Staat und sind an die nächste staatliche Dienststelle bezw. das Gebietsmuseum abzuliefern.

Die Sammlung westeuropäischer Münzen bis zum 19. Jahrhunderte ist selbst nach Aussage des Kustoden unbedeutend, die der russischen nicht annähernd vollständig. (Das sei nur die der Ermitage in Petersburg).

Sämtliche Goldmünzen, ungefähr 1000 Stück, wurden von den Bolschewisten verschleppt. Das übrige Material wurde anscheinend ebenfalls so unsachgemäss wie möglich verpackt und zum Abtransport vorbereitet. Es war unauffindbar.

[…][47]

---

[47] Далі у донесенні йдеться про музеї образотворчого мистецтва у Києві – російського, українського і західного та східного мистецтва, будинок Ради народних комісарів, Інститут марксизму-ленінізму у Києві, Музей Короленка у Полтаві, бібліотеку Педагогічного інституту в Сімферополі.

Für die Richtigkeit:
gez. Dr. Manns *Manns*[48]
Sonderführer (Z) *Sonderführer K[unstschutz] u[nd] Abt.-Führer*[49]

Dezember 1941
an IIi[50]

Копія, типографський відбиток[51].
ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 5, спр. 4, арк. 652–658, 668.
Інші копії та примірники:
Копія, типографський відбиток.
ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 5, спр. 4, арк. 534–540, 550; 669–675, 685.
Скриптурна копія, машинопис (1-й примірник).
ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 5, спр. 12, арк. 44–52

Переклад з німецької док. № 126

Відділ пропаганди командувача Вермахту в Україні

Довідка про мистецтво і культуру України

Музеї та збірки на території Печерської Лаври

Історія монастиря – Загальне – Стан

У колишній Лаврі знаходилися і знаходяться наступні музеї із своїми відділами:

a) Центральний історичний музей;
b) Центральний антирелігійний музей;
c) Центральний театральний музей;
d) Історична бібліотека;
e) Інститут виховання дітей[43*];
f) сховище картин радянських художників[44*].

Монастир Печерська Лавра (Печерський монастир), найстаріший серед усіх російських монастирів, заснований в XI ст. монахом Антонієм з Афону, зруйнований 1240 р. татарами, у XIV ст. знову відбудований, а у XVI ст. отримав титул Лаври[45*] (те саме що першого класу). Звідси розповсюджувалися полемічні твори

---

48 Власноручний підпис др. Маннса чорним чорнилом.

49 Печатка темно-фіолетовим чорнилом.

50 Канцелярська позначка синім олівцем на першій сторінці вгорі посередині, що свідчить про направлення даного документа до відділу IIi (відділу науки і культури) генералкомісара Київської генеральної округи.

51 Було надруковано 46 примірників довідки про мистецтво і культуру України. Найбільше примірників отримав відділ пропаганди командувача Вермахту в Україні – 15, Верховне командування Вермахту – 10, райхскомісар України – 8, інші – по 1–2 примірники (ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 5, спр. 4, арк. 668зв.).

на захист православної віри. 1686 р. монастир був підпорядкований Московському Патріарху. Перед Світовою війною його щороку відвідувало до 200000 паломників.

Монастир, як такий, був ліквідований більшовиками; будинки у тому стані, як були, передали для музейного використання. Над вхідною брамою прикріплено напис: "Релігія – опіум для народу" (Карл Маркс).

За бажанням більшовиків тут був створений приблизно з 15 українських музеїв один великий музей[46*], внутрішню структуру та предметну організацію якого вони описали наступним чином:

1. Епоха до виникнення класів (мається на увазі доісторичний період, названий у музеї "Зала епохи дикості").
2. Скіфи і греки Північного Причорномор'я.
3. Київська імперія (Русь).
4. Історія України XV–XVIII ст.
5. Те саме XIX ст.
6. Історія Жовтневої революції та соціалістичного будівництва (кімната Сталінської конституції).
7. Колекція зброї.
8. Нумізматична збірка "Історія монети".
9. Театральний музей.

Побудова за логікою повторює експозицію Ермітажу в Петербурзі, яка також починається з доісторичного періоду і закінчується залом героїв Радянського Союзу. Логічно: історія людства після циклу повного помилок досягла тепер апогею і певного завершення. Від безкласового суспільства до безкласового суспільства проведено пряму. Жовтнева революція і Сталінська конституція через ліквідацію класів призвели до явно природного і, таким чином, правильного стану. Якби Сталін народився на декілька тисяч років раніше, людство змогло б уникнути багатьох помилок. Наразі він виконує волю природи. [Якби портрет Сталіна, який тепер стоїть у "Залі епохи дикості" поряд з гіпсовим неандертальцем[47*], не мав би знаходитися у цьому приміщенні, то об'єктивно він сюди належить]. "Від неандертальця до Сталіна і уніфікованої людини", – такий, коротко кажучи, зміст більшовицько-матеріалістичного погляду на історію. [Все розміщується тут у певному порядку – невмотивовано або неприродно].

Музеї, збірки та інше знаходяться у головних будинках монастиря, окремі з них розміщуються у житлових будинках. Антирелігійний музей складається з 1) антирелігійної виставки, 2) монастирських церков та 3) Ближніх і Дальніх печер, що знаходяться за межами монастиря, з церквами над ними.

Перед своїм відступом більшовики вивезли цінні предмети або замінили низькопробними копіями (наприклад, дорогоцінне каміння в окладах ікон, церковному облаченні та ін.), окремі відділи вони повністю пограбували. Від вибуху [3] листопада Успенського собору, який був замінований, повилітали майже всі шибки у приміщеннях з колекціями, багато що вихором перемішалося між

собою і все покрилося шаром пилу, подекуди товщиною до 1–2 см. [В окремих місцях дорогу собі потрібно прокладати сокирою та киркою]. Повсюди картина страшенного руйнування, серед якого тепер мало що цінного вдасться врятувати.

Окремі збірки та інше

a) Центральний історичний музей.

Відділи до- і ранньої історії та Київської Русі, які майже повністю збереглися, розміщені разом[48*], щоправда повністю забруднені та усіяні сміттям і битим склом. Порядок розміщення незрозумілий. Спочатку показані знахідки періоду скіфів і греків на півдні Росії, потім доісторичний період, а потім Київська Русь. Експонуються археологія та інші старожитності (наприклад, залишки мозаїки з колишньої Десятинної церкви). До них відносяться сховища із знахідками доісторичного періоду та археологічними колекціями, розміщені подекуди у сусідніх приміщеннях, зокрема у житловому будинку ліворуч від підірваного Успенського собору[49*]. Все це разом становить цінний матеріал з історії людини-розумної у цьому краї, також давньоруської історії, особливо варязького періоду. При збереженні потрібно, насамперед, звертати увагу на те, щоб разом з предметами старанно зберігалися і пакувалися пояснювальні тексти до них, тому що совєти з результатів їхніх більш ніж сумнівних досліджень роблять, як відомо, політичні вимоги. (Як, наприклад, колишні чеські науковці). Більшість макетів та картин не заслуговують на увагу.

Збірки з історії України XV–XVIII ст. та XIX ст., колекція зброї, зал Жовтневої революції і Сталінської конституції та невелика маловартісна єгипетська колекція знаходяться і знаходились у колишньому будинку друкарні XVIII ст. (Зовні на будинку два рельєфи XI–XII ст. із зображенням Бахуса і Самсона з левом[50*]). Збірки загалом систематично грабувалися, після чого залишилося ще сховище зброї переважно з незначними предметами та деякі інші експонати – все у повному безладі. Тут немає нічого, що можна було б зберегти.

b) Центральний антирелігійний музей.

Антирелігійна виставка

Виставка розчаровує. Демонструється лише низка фотокопій, відомих навчальних діаграм, надзвичайно поганих копій картин, карикатур та деяких предметів культу. У дуже дешевий спосіб постійно висвітлюються лише негативні сторони церковної історії, експлуатація народу жорстокими, ситими попами, а мужня боротьба пролетаріату, навпаки, звеличується до неба. Проблема взагалі не розглядається, все подається виключно демагогічно. Так жодного ідейного противника не перемогти. У цілому, це приклад того, як не слід вести ідеологічну боротьбу, навіть якщо совєти мають незаперечні пропагандистські здібності.

Сама виставка у цілому не варта збереження, слід переглянути важкодоступні сховища у підвалі будинку на предмет придатних стародавніх матеріалів (ікони та ін.).

Досить перелічити назви залів та їхніх розділів.

Зала 1.

Феодальний період[51*] (у цьому залі оригінальні лише деякі невеликі наперсні хрести та елементи мозаїки).

Зала 2.

Новий час[52*].

Теми: "Релігія як засіб державної влади" – "Церква під час відміни кріпосного права 1861 р." – "Іудаїзм – прислужник експлуататорів" – "Церква на службі поліції" – "Церква – поміщик, капіталіст і експлуататор" – "Письменники-демократи 80–90 рр. як атеїсти" – "Робітничий рух та пролетарський атеїзм наприкінці XIX ст."

Зала 3.

"Революційний рух на початку [XX] ст."[53*] – "Церква – прислужниця царизму під час Російсько-японської війни" – "Кривава неділя 9 січня 1905 р." – "Атеїзм під час революції 1905–1907 рр." – "Контрреволюційна діяльність церкви у той самий час" – "Діяльність попів та церкви у часи Столипінської реакції" – "Боротьба партії Леніна-Сталіна проти інтелігентів-богошукачів[54*]" – "Боротьба робітників під керівництвом більшовицької партії проти царизму та церкви під час Лютневої революції" – "Боротьба більшовицької партії і робітничого класу проти імперіалістичної війни" – "Церква благословляє імперіалістичну війну" – "Церква – прислужниця панів та поміщиків під час імперіалістичної війни" – "Революційний рух напередодні імперіалістичної війни та боротьба робітничого класу проти церкви" – "Діяльність церкви напередодні імперіалістичної війни".

Зала 4.

Церква і більшовизм під час революції 1917 р.

Зала 5.

Церква і контрреволюція[55*].

Зала 6.

Церква та Комуністична партія[56*].

Екскурсійний маршрут починається і закінчується в урочистій залі з типовою монументальною гіпсовою скульптурою [Стал]іна на цоколі та кількома червоними прапорами і лозунгами на стіні[57*].

Предметний безлад у структурі даного опису панує також і у підрозділах залів.

Боротьба проти іудаїзму у цій єврейській державі, зрозуміло, серйозно не сприймалася. Вона, очевидно, йшла у розріз з наявним антисемітським інстинктом населення. Тим часом головні радянські євреї, щоб завершити картину, трималися осторонь від синагоги та наказали закрити великі храми. Замість цього таємно виникли приватні молитовні будинки євреїв у Києві, насамперед

на Подолі (тут у царські часи сталося іудейське ритуальне вбивство хлопчика, євреї допомогли втекти головному злочинцю[58*]).

У розділі "Церква під час імперіалістичної війни" знаходиться муляж важкого німецького снаряду часів Світової війни (напис: *"З Богом за Короля і Батьківщину"*), фотокопія одного з горезвісних "листів щастя"[59*] та фотографія німецького військового кладовища часів Світової війни, на брамі якого написано: "*А хто загине у священній боротьбі, той знайде вічний спокій на Батьківщині навіть у чужій землі*", а також журнали та інше з монастирської бібліотеки.

Церкви, що належать Центральному антирелігійному музею

Успенський собор (названий небесноподібним)

1073 р. тут було споруджено церкву, прикрашену фресками і мозаїками, від якої нічого не залишилося. Пізніші будови і перебудови були оформлені у стилі бароко. Приблизно наприкінці минулого століття художник академічної школи Верещагін розписав церкву у візантійському стилі. Іконостас залишився з часів бароко. Гідними уваги в церкві були надгробки князя Костянтина Острозького XVI ст. та графа Румянцева-Задунайського початку XIX ст. Крім того, у церкві знаходилася колекція цінного церковного облачення та ікон. [3] листопада внаслідок вибуху міни він був повністю зруйнований.

Надбрамна церква (Троїцька церква)

Вхідну браму (центральна частина збудована у 1106–1108 рр. чернігівським князем Миколою Святошею) розписано зовні та всередині. На її верхньому ярусі знаходиться невелика церква у стилі українського бароко, яка не має пам'яток, вартих великої уваги.

Церква над Економічною брамою (Всіхсвятська церква)

Церква та брама збудовані у 1696–1698 рр. гетьманом Мазепою. Вони належать до кріпосних стін монастиря.

Дзвіниця

Дзвіниця, висотою 9[6] м, збудована при Петрі I[60*] у 1731–1745 рр. архітектором Йоганном Готфрідом Шеделем. Її три колонні яруси витримані у доричному, іонічному та коринфському стилях.

Підпал на верхньому ярусі дзвіниці, зроблений незадовго після вступу німців, вдалося вчасно помітити і загасити.

Печери, що належать Центральному антирелігійному музею

Печери – це прадавні келії монастиря. Розрізняються Ближні та Дальні печери. Вхід у Дальні печери наразі заборонений, оскільки ще не розміновано. Над ними знаходиться церква Різдва Богородиці XVII ст. Дзвіниця, яка стоїть окремо, збудована архітектором Степаном Ковніром, кріпосним Лаври і, вірогідно, учнем Шеделя.

Над Ближніми печерами споруджено 170[0] р. Хрестовоздвиженську церкву. Екскурсійний маршрут у печері становить приблизно 150 м. За зразком катакомб тут поховані монахи монастиря, декотрі в саркофагах. На деякі з цих мощей совєти одягнули облачення.

Маршрут пролягає через три маленькі підземні церкви з внутрішнім убранством у стилі бароко. Приміщення печер, за словами совєтів, жорстокі монахи використовували як в'язницю. Невелика скляна вітрина з жалісливим зображенням прикутих до стін людей повинна була наглядно демонструвати цю казку і робити її правдоподібною.

Совєти досить активно проводили розкопки у печерах[61*], так і залишивши розкритими місця поховань.

Тут знаходиться також саркофаг з мощами монаха Нестора. Він написав відомий руський літопис, який починається приблизно такими словами: "*Наша країна чудова і прекрасна, але немає порядку в ній, не вміємо нею управляти*"[62*]. На цьому замикається історичне коло – з усвідомлення культурної і політичної нездатності починається історія Російської держави і доказом такої ж нездатності закінчується вона сьогодні.

c) Центральний театральний музей

Музей складається з кількох вітрин з декораціями, фотографіями акторів та сцен з вистав, кількох лялькових театрів, театрального одягу та ін. Деякий час він був закритий, оскільки керівництво було звинувачене в українському націоналізмі. Можливо, щоб відхилити раз і назавжди це звинувачення, музей має тепер не один Ленінський куток, а цілих два з гіпсовим Леніним та багатьма червоними прапорами. – Музей несуттєвий.

d) Історична бібліотека

Йдеться про бібліотеку колишнього монастиря подекуди з цінними книжками. Оцінити кількість книжок немає можливості. Здається, є повні річні комплекти деяких часописів. В одній кімнаті зберігаються видання XVII–XVIII ст.; окремі в'язки книг дозволяють припустити, що тут здійснювалися приготування до вивезення. Чи були вивезені книги, без систематичного опрацювання каталогів та фондів сказати неможливо[63*]. Збереження всієї бібліотеки, не без наявності у ній традиційної партійної літератури, відкрило б для наукового аналізу надзвичайно цінний, важкодоступний досі матеріал, який поки що закритий.

e) Інститут виховання дітей;

Інститут знаходиться в одному з невеликих будинків ліворуч від входу[64*]. У кількох кімнатах, в яких зараз панує страшенний безлад, знаходиться у величезній кількості, характерній для цієї країни, типова радянська література для дітей та юнацтва.

f) Сховище картин радянських художників[65*]

У Лаврі щорічно відбувалися виставки творів радянських художників. Сховище їхніх робіт, повністю вкрите пилом і брудом, знаходиться у Трапезній церкві. В одному боковому приміщенні розташований архів скляних фотонегативів, який, очевидно, до нього відноситься. Чи багато корисного матеріалу, потрібного для пропаганди, міститься тут, мав би показати перегляд. Хоча, судячи з виставкових каталогів, які зберігаються у тому ж боковому приміщенні, це, здається, не той випадок.

Нумізматична колекція Лаври (за словами зберігача[66*])

Здається, колекція несуттєва, складається приблизно з 8–10 тис. монет, переважно античних, але також західноєвропейських до XIX ст., російських і деяких інших. Основу складають чотири колекції, об'єднані у 1936 р.[67*]:

1. Колекція музею Духовної академії.
2. Колекція міста Києва.
3. Невелика колекція Ніжинського історико-філологічного інституту
4. Колекція нумізматичного музею університету.

Об'єднання колекцій відбулося у роки повної ізоляції Радянського Союзу від зовнішнього світу. Внаслідок цього неможливо було створити жодної відповідної бібліотеки. Головну частину фондів бібліотеки складають книжки і каталоги, які знаходилися при колишніх невеликих колекціях ще за царських часів. Коєн[68*] ще є, але жодного каталогу Британського музею. Невідомі навіть за іменами праці віденської школи минулого століття і сучасності, зовсім невідома інша нова література. Відповідно до цього й структуризація монет:

Греки: упорядковано, наскільки можливо, за старим каталогом Британського музею, якщо неможливо, то не упорядковано.

Римляни: період республіки за родами. Період імперії, наскільки можливо, упорядкований хронологічно у межах правління імператорів, якщо вже неможливо, тобто з середини III ст. або раніше, – в алфавітному порядку (це відповідає положенню Еккеля[69*]).

Описи та переліки монет під час Світової війни перемішалися (були евакуйовані у Саратов). Упорядкувати "все ще було неможливо". Причина: відсутність найнеобхіднішої потрібної на сьогодні фахової літератури. (У 1927–1933 рр. придбано всього 100 іноземних книжок, причому за радянською традицією кожна брошура вважалася книжкою).

Про знахідки монет зберігач нічого не зміг сказати. Законодавство щодо знахідок у Радянському Союзі досить просте: усі знахідки належать державі і повинні здаватися у найближчу державну установу або місцевий музей.

Колекція західноєвропейських монет до XIX ст., навіть за словами самого зберігача, незначна, яка за повнотою до російської й близько не рівняється. (Це може бути лише колекція Ермітажу в Петербурзі).

Усі золоті монети, приблизно 1000 штук, були вивезені більшовиками[70*]. Інші матеріали були також спаковані, здається, неналежним чином, – так, як це було можливо, та підготовлені до вивезення. Знайти їх не можуть.
[…]
З оригіналом вірно:
підписано: др. Маннс *Маннс*
Зондерфюрер (Z) *Зондерфюрер з [захисту мистецтва] та керівник відділу*

Грудень 1941 р.
до відділу IIі

№ 127. Доповідна записка мистецтвознавця О. Кляйна керівнику Робочої групи Західної України Оперативного штабу Г. Клаусберґу про вилучення картин з Музею західноєвропейського мистецтва у Києві.
Київ, 22 січня 1942 р.

Kiew, 22. Jänner 1942
Kl[ein]/K[lausberg]

Aktennotiz

Als Kunstsachverständiger der Arbeitsgruppe West-Ukraine sehe ich mich genötigt, auf Grund verschiedener Vorkommnisse folgenden Bericht zu machen:

Als ich im Dezember 1941 mit Herrn Dr. von Franqué Fühlung nahm, um mich über die bereits geleisteten Verwaltungsarbeiten in den Museen und sonstigen Kunstdenkmälern zu erkundigen, gab er mir bekannt, daß aus den Beständen des Westeuropäischen Museums in Kiew einige Bilder darunter ein echtes Gemälde von Molenaer verliehen worden ist. Außer diesen Gemälden sind noch Delfter Fayansen und ein römischer Marmorkopf in die Wohnung des Stadtkommandanten gegeben worden. Ich machte Herr Dr. Franqué sofort auf die große Gefahr für die Kunstwerke durch eine solche Verleihung aufmerksam und bekam von ihm zur Antwort, daß seines Erachtens nach die Bilder dort sicherer aufbewahrt würden als in Museumsräumen. Die während des Winters ungeheizten Museumsräume sind aber auf Grund eingehender Forschung bedeutend sicherer als ein Transport und eine Aufbewahrung der Bilder in einer Umgebung, die einen großen Temperaturunterschied aufweisen.

Nach meiner Wiederkehr fand ich nun meine Warnungen in keiner Form berücksichtigt, sonder im Gegenteil, nach der Übernahme der Museen ins Generalkommissariat wurde zur Bedingung gestellt, daß die Museen als Entgegenkommen![52] etwa 300 Bilder für die Ausschmückung der Diensträume des Generalkommissariats verleihen soll. Es sollen nur Bilder 4. und 5. Garnitur aus dem Museum entfernt werden. Praktisch hat sich das so ausgewirkt, daß nicht Bilder 4. und 5. Garnitur, sondern erstklassige Bilder aus den Ausstellungsräumen des Museums, l0 Stück an der Zahl, trotz der Widersprüche der Museumsdirektoren ausgeliehen worden sind.

[52] Підкреслено синім олівцем О. Кляйном.

Da ein russischer[53] Kunstmarkt so gut wie überhaupt nicht vorhanden gewesen ist (nach der Revolution 1917)[54] können die hiesigen Stellen beim besten Willen nicht in der Lage sein, über den Wert der Kunstwerke aussagen zu können. Die Kunstreferentin, die vom Generalkommissar eingesetzt worden ist, hat sich persönlich an mich gewandt, mit der Bitte ihr bei der Preisgestaltung behilflich zu sein, da sie nicht in der Lage ist, eine solche in objektiver Form vornehmen zu können. Ich habe mich selbstverständlich bereitserklärt, jedoch ist mein Anerbieten vom Leiter der Abt. II des Generalkommissariats Dr. Reinhardt als überflüssig erachtet worden mit dem Hinweis, daß die Bilder ganz roh in Preisstufen eingeordnet würden. Eine solche Methode läßt einen geregelten Überblick und eine Haftbarmachung bei ev[entuellen] Schaden nicht zu.

Ich kann mich mit den geschilderten Vorgängen in keiner Weise einverstanden erklären und sehe mich zu dieser Aktennotiz umsomehr veranlaßt, als ich innerhalb des Einsatzstabes für Kunstfragen zuständig bin. Die Verantwortung für die geschilderten Vorkommnisse und ihre ev[entuell] noch eintretenden Folgen muß ich daher für mich persönlich sowohl auch für die Arbeitsgruppe ablehnen.

[підпис][55]
(Klein)

t/23.1.42[56]

Машинопис, оригінал.
ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 49, арк. 109–110

Переклад з німецької док. № 127

Київ, 22 січня 1942 р.
Кл[яйн]/К[лаусберґ]

Доповідна записка

У зв'язку з деякими подіями я змушений як мистецтвознавець Робочої групи Західної України доповісти про наступне:

Коли у грудні 1941 р. я зв'язався з паном др. фон Франке, щоб дізнатися про адміністративні заходи, проведені у музеях та музейних пам'ятках монументального мистецтва, він сказав мені, що з фондів Західноєвропейського музею у Києві видані у тимчасове користування деякі картини, серед яких справжня картина Моленара[71*]. Крім цих картин, для квартири коменданта міста були видані також дельфтський фаянс та римська мармурова голова[72*]. Я одразу ж попередив пана

---

[53] У словосполученні *ein russischer* неозначений артикль *ein* наведено чорним чорнилом поверх надрукованого означеного артикля *der* та синім олівцем дописана друга літера *r* у слові *russischer*

[54] Круглі дужки, в які взято фразу *nach der Revolution 1917* поставлені від руки О. Кляйном синім олівцем.

[55] Власноручний підпис О. Кляйна синім олівцем.

[56] Дату отримання написано простим олівцем на першому аркуші вгорі праворуч під датою записки.

др. Франке про велику небезпеку, на яку наражаються твори мистецтва внаслідок такої видачі, і почув у відповідь, що, на його думку, картини там будуть зберігатися надійніше, ніж у приміщеннях музею. Як показують серйозні дослідження, під час зими неопалювані музейні приміщення навпаки є значно надійніші за транспортування і зберігання картин у середовищі з великим перепадом температури.

Повернувшись, я побачив, що мої застереження жодним чином не були враховані, навіть навпаки, після передачі музеїв Генералкомісаріату[73*] була поставлена умова, що музеї у вигляді люб'язності! повинні передати у тимчасове користування близько 300 картин для прикраси службових приміщень Генералкомісаріату. З музею повинні вилучатися картини лише 4-ї та 5-ї категорій. На практиці ж виявилося, що з експозиції музею, незважаючи на протести директора музею[74*], були видані у тимчасове користування картини не 4-ї і 5-ї категорій, а першокласні полотна у кількості десяти одиниць[75*].

Оскільки російський ринок мистецтва не те що добре, а взагалі не діяв (після революції 1917 року), місцеві установи при найбільшому бажанні не в змозі оцінити твори мистецтва. Референт з образотворчого мистецтва[76*], призначена генералкомісаром, особисто звернулась до мене з проханням допомогти їй визначити ціну, оскільки вона не може зробити це об'єктивно. Зрозуміло, я висловив готовність допомогти, проте керівник II-го відділу Генералкомісаріату др. Райнхардт розцінив мою пропозицію як зайву, зазначивши, що картини суто приблизно розподіляються за ціновими групами. Такий метод не дає чіткого уявлення та не дозволяє визначити відповідальність у випадку можливих збитків.

Я не можу ні в якому разі погодитись з цими подіями, більше того, змушений скласти цю доповідну записку, оскільки в Оперативному штабі відповідаю за галузь мистецтва. Тому мушу зняти відповідальність як з себе особисто, так і з робочої групи за ці події та їхні можливі наслідки.

[підпис]
(Кляйн)

t/23.1.42

№ 128. Звіт № 8 керівника групи науки Оперативного штабу др. В. фон Франке про підпорядкування установ науки і культури генералкомісару Київської генеральної округи, об'єднання колекцій Інституту археології АН УРСР та Центрального історичного музею, початок роботи в Центральному антирелігійному музеї.
Київ, 23 січня 1942 р.

Abschrift

Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg
für die besetzten Gebiete
Hauptarbeitsgruppe Ukraine
Gruppe Wissenschaft

Kiew, den 23. Januar 1942

Tätigkeitsbericht Nr. 8

Betr.: Übernahme der wissenschaftlichen und kulturellen Einrichtungen in Kiew durch das Generalkommissariat

Auf Grund meiner Vorschläge, die bezüglich der Archäologie gemeinsam mit Herrn Professor Stampfuss, dem stellvertretenden Generalkommissar, Brigardeführer Quitzrau, vorgetragen wurden[,] hat das Generalkommissariat die wissenschaftlichen Einrichtungen der Akademie, der Universität und des Politechnikums übernommen, soweit sie für das Reich irgendwie dienlich sein können. Da die Zeit vor der Abreise von Pg. Klein nicht zu einer ausführlichen Berichterstattung ausreicht, lege ich Durchschläge der Schreiben an die Akademie, an die Universität und an das Politechnikum bei. Das archäologische Institut wird entsprechend den Vorschlägen von Professor Stampfuss mit den vorgeschichtlichen Lawrasammlungen vereinigt und im Gebäude des Lenin-Museum Unterkunft finden. Dr. Grimm wird als Referent in das Generalkommissariat übernommen. Da auf meine Vorschläge bezüglich der Akademiebücherei weder von Seiten des Reichskommissariats, noch aus Berlin eine Antwort erfolgt ist, hat das Generalkommissariat auch diese übernommen und Dr. Benzing wird innerhalb des Generalkommissariats die Büchereifragen bearbeiten[57]. Das gleiche gilt für das Hauptarchiv, für welches Pg. Dr. Granzin, Dr. Benzing die nötigen Unterlagen zuleiten wird.

Das Generalkommissariat übernimmt ausserdem das historische Museum der Lawra, dessen Bestände zunächst im ukrainischen Museum geborgen werden sollen.

Es verbleiben der Stadtverwaltung nur das Schewtschenko-Museum und das Theater-Museum, da diese keine überörtliche Bedeutung haben.

Für das Gottlosen-Museum sind gestern die ersten Schritte zur Bergung getan worden.

Der Leiter der Gruppe Wissenschaft

Franqué[58]

Скриптурна копія, машинопис.
BArch/NS-30/85, ир.

Переклад з німецької док. № 128

Копія

Оперативний штаб райхсляйтера Розенберґа
окупованих територій
Головна робоча група України
Група науки Київ, 23 січня 1942 р.

Звіт про діяльність № 8[77*]

Відносно: підпорядкування наукових і культурних установ Києва Генералкомісаріату

[57] У документі перед *bearbeiten* викреслено слово *beantworten*

[58] Примітка від руки вгорі праворуч простим олівцем.

На підставі моїх пропозицій щодо археології, які були викладені разом з паном проф. Штампфусом виконуючому обов'язки генералкомісара бригадефюреру Квіцрау, Генералкомісаріат взяв під своє управління наукові установи Академії, Університету і Політехнічного інституту, оскільки вони певною мірою можуть бути корисними для Райху. До від'їзду пґ. Кляйна залишилося не так багато часу, щоб написати детальний звіт, тому я додаю копії листів до Академії, Університету і Політехнічного інституту. Інститут археології, за пропозицією професора Штампфуса, об'єднується із збірками доісторії, що знаходяться у Лаврі, і буде розміщуватися у Музеї Леніна. Др. Ґрімм перейде до Генералкомісаріату на посаду референта. Оскільки на мої пропозиції щодо Бібліотеки Академії ні з боку райхскомісара, ні з Берліна відповіді не надійшло, Генералкомісаріат також підпорядкував її собі, а др. Бенцінґ буде займатися у Генералкомісаріаті питаннями бібліотек. Те саме стосується Головного архіву, якому пґ. др. Ґранцін, др. Бенцінґ передадуть необхідні документи.

Генералкомісаріат підпорядкує собі, крім того, Історичний музей на території Лаври, фонди якого мають поки що розміститися у Музеї українського мистецтва.

Міській управі залишається лише Музей Шевченка та Театральний музей, які мають місцеве значення.

У справі збереження Антирелігійного музею вчора були зроблені перші кроки.

Керівник групи науки

Франке

№ 129. Скарга керівника групи науки Оперативного штабу др. В. фон Франке керівнику СС та Поліції бригадефюреру СС Г.-Д. Гальтерманну на дії української поліції у Києво-Печерській Лаврі.
Київ, 2 лютого 1942 р.

Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg
für die besetzten Gebiete
Hauptarbeitsgruppe Ukraine[59]

Kiew, den 2. Februar 1942

An den
SS und Polizeiführer
SS-Brigadeführer Haltermann
Kiew
Kirowa 2

Wie die Mitarbeiter des Einsatzstabes Rosenberg bei ihren Arbeiten zur Sicherung der Kulturgüter in der Lawra feststellen mussten, hat ein Kommando ukrainischer

[59] У документі ці три рядки надруковано великими літерами.

Polizei unter der Aufsicht eines deutschen Oberwachtmeisters, der Mekkel heissen soll, gewaltsam die vom Einsatzstab beschlagnahmte Lawrabücherei erbrochen, um dort einiges Mobiliar abzufahren. Die ukrainischen Polizisten haben nicht nur Arbeitskleidung der dort angesetzten Bibliothekare mitgehen lassen, sondern auch mutwillig alte Uhren zerstört. Weit wesentlicher ist aber noch, dass durch sinnlose Verwüstung der Zettelkataloge wertvolle wissenschaftliche Arbeit von Jahren grundlos zerstört wurde und die ukrainischen Polizisten wertvolle Bücher, für deren Sicherstellung der Einsatzstab verantwortlich ist, mutwillig, ohne dass der Oberwachtmeister eingriff, zerrissen und vernichtet haben.

In dem Gebäudekomplex der Lawra befindet sich ausserhalb der vom Einsatzstab verschlossen gehaltenen Räume noch manches brauchbare Möbelstück, sodass ein Aufbrechen der vom Einsatzstab verschlossen gehaltenen Räume durchaus nicht notwendig ist. Für den Fall, dass es wirklich nicht möglich gewesen sein sollte in Kiew anderwärts die benötigten Möbel zu finden, so wäre es durchaus möglich gewesen sich mit dem Einsatzstab zu verständigen, dass er die Bücherei aufschliessen lässt zur Herausnahme von den dort benötigten Gegenständen.

Ich möchte bitten, die nötigen Anweisungen zu geben, dass in Zukunft derartige Zwischenfälle, die die Polizeiliche Bewachung wertvoller Kulturgüter durch die Polizei selbst zum Widersinn werden lässt, keinesfalls mehr stattfinden können. Da ich in den nächsten Tagen zur persönlichen Berichtserstattung nach Berlin fahren werde, bitte ich, in Zukunft alle die Lawra betreffenden Fragen mit dem Leiter der Arbeitsgruppe Kiew des Einsatzstabes Pg. Klausberg, Kiew, Schewtschenko 8, zu verhandeln und diesem die Antwort auf dieses Schreiben zukommen zu lassen.

Der Leiter der Gruppe Wissenschaft
gez. Dr. v. Franqué
(Dr. v. Franqué)
Bereitschaftsführer

Der Abteilung II des Generalkommissariats zur Kenntnisnahme
von Franqué[60]

Kunst[61]
IV 5[62]

Авторизована копія, машинопис (3-й примірник).
ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 5, спр. 10, арк. 257–257зв.

---

60 Машинописна резолюція та підпис синім чорнилом ліворуч внизу.
61 Написано червоним олівцем вгорі праворуч.
62 Канцелярський шифр простим олівцем на першій сторінці внизу по центру.

Переклад з німецької док. № 129

Оперативний штаб райхсляйтера Розенберґа окупованих територій
Головна робоча група України

Київ, 2 лютого 1942 р.

Начальнику СС та Поліції
бригадефюреру СС Гальтерманну
Київ
Кірова, 2

Співробітники Оперативного штабу Розенберґа під час проведення робіт із збереження культурних цінностей у Лаврі[78*] змушені констатувати, що підрозділ української поліції під наглядом обервахмістра на прізвище, начебто, Меккель насильно проникнув до конфіскованої Оперативним штабом лаврської бібліотеки, щоб вивезти звідти деякі меблі. Українські поліцаї забрали з собою не тільки робочий одяг працюючих там бібліотекарів, а ще й зумисне розбили старий годинник. Проте набагато серйознішим є те, що внаслідок безглуздого спустошення карткових каталогів безпідставно була знищена цінна наукова робота не одного року. Українські поліцаї навмисно порвали і знищили дуже цінні книжки, за збереження яких відповідає Оперативний штаб, а обервахмістр і не втрутився.

У будинках на території Лаври, окрім приміщень, які Оперативний штаб тримає зачиненими[79*], знаходиться ще чимало придатних меблів, так що зламувати зачинене Оперативним штабом приміщення не було ніякої потреби. У тому разі, якби дійсно не було можливості деінде у Києві дістати необхідні меблі, то цілком реально було б домовитися з Оперативним штабом, щоб відкрити з його дозволу бібліотеку і взяти необхідні речі.

Дуже прошу дати необхідні вказівки, щоб у майбутньому подібні випадки, коли поліцейська охорона культурних цінностей діями самої поліції перетворюється на безглуздя, ні в якому разі більше не могли повторитися. Через кілька днів я виїжджаю у Берлін для особистого донесення, тому прошу всі питання, пов'язані з Лаврою, вирішувати з керівником Робочої групи Києва Оперативного штабу пґ. Клаусберґом (Київ, [бульвар] Шевченка, 8) та надіслати йому відповідь на цей лист.

Керівник групи науки
підписано: др. фон Франке
(др. фон Франке)
берайтшафтсфюрер

II відділу Генералкомісаріату до відома
фон Франке

Мистецтво
IV

№ 130. Службова записка співробітника управління Оперативного штабу др. Г. Бьоттнера керівнику Головної робочої групи України Ф. Зайботу щодо бажання Райхсміністерства народної освіти і пропаганди показати на виставці у Берліні експозицію Центрального антирелігійного музею.
[Берлін], 17 лютого 1942 р.

Politische Auswertung 17. Februar 1942
Dr. B[öttner]/S[eiboth]

Aktenvermerk
SS-Obersturmführer Dr. Meissner vom SD-Einsatzkommando Kiew

Pg. Dr. Meissner ist Mitglied des SD-Einsatzkommandos Kiew. Er bearbeitet im Rahmen dieses Kommandos Pressefragen und Aktivpropaganda im Auftrag des Propagandaministeriums und des Reichspressechefs. Im Zuge seiner Tätigkeit kam er in Fühlung mit dem Pg. v[on] Franqué. Aus einem dem Einsatzstab übermittelten Schreiben des Pg. v[on] Franqué ging hervor, daß dieser dem Pg. Dr. Meissner einiges Material aus den Beständen des Gottlosenmuseums im Lawrakloster übergeben habe. Pg. Dr. Meissner wollte sich zur näheren Besprechung über den Verbleib dieser Gegenstände direkt an den Einsatzstab wenden.

Da dies nicht geschah, erhielt ich den Auftrag, mich mit Pg. Dr. Meissner – der z. Zt. in Berlin weilt – in Verbindung zu setzen. Dr. Meissner stattete daraufhin der Dienststelle am 16.2.42 einen Besuch ab, um mit dem Pg. Ebeling Fragen einer Gottlosenausstellung und einer weitere[n] Zusammenarbeit zu besprechen.

Ergebnis dieser Besprechung:

1. Pg. Dr. Meissner hat aus dem Kiewer-Material eine Ausstellung in der Blauen Galerie des Propagandaministeriums vorbereitet. Er hat zur Besichtigung dieser Ausstellung den Stabsführer und seinen Vertreter für den 17.2.42 16 Uhr eingeladen.
2. Auf Grund des mitgebrachten Materials hat sich der Reichsminister für Propaganda und Volksaufklärung entschlossen, die Gottlosenausstellung des Lawra-Klosters in Berlin aufzubauen. Sie soll hier besonders vor der ausländischen Presse gezeigt werden und dann später in die besetzten Gebiete überführt werden.

   Pg. Dr. Meissner teilte mit, daß die Überführung der Ausstellung nach Berlin durch Verhandlungen mit dem SD – der 2 LKW stellen wollte – gesichert sei. Da der Reichsminister wünscht, daß die Ausstellung möglichst naturgetreu wieder aufgebaut wird, müssen vor dem Abbau in Kiew umfangreiche fotografische Arbeiten durchgeführt werden. Ein Fotograph hierzu ist vorhanden. Die Durchführung der Ausstellung liegt in den Händen eines Ausstellungsfachmannes des Propagandaministeriums.

3. Das Propagandaministerium ist gewillt, diese Ausstellung gemeinsam mit der Dienststelle des Reichsleiters Rosenberg und unter Umständen dem SD herauszubringen. Nach Beendigung der Ausstellung wird das Material dem Ostministerium bzw. dem Einsatzstab zurückgegeben.
4. Pg. Dr. Meissner versprach dem Einsatzstab aus den Dublettenbeständen von Propagandafilmen der Sowjetunion einige Wochenschauen zu übergeben.

[підпис][63]
(Böttner)

Відпуск (цигарковий папір), машинопис (2-й примірник).
ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 219, арк. 369–370

Переклад з німецької док. № 130

Відділ політичної аналітики 17 лютого 1942 р.
Др. Б[ьоттнер]/З[айбот]

Доповідна записка
Оберштурмфюрер СС др. Майсснер з айнзацкоманди СД у Києві

Пґ.др. Майсснер – член айнзацкоманди СД у Києві. У цій команді за завданням Міністерства пропаганди та начальника імперської преси він відповідає за пресу та наочну пропаганду. При виконанні своїх обов'язків він нав'язав контакти з пґ. фон Франке. З листа, направленого пґ. фон Франке Оперативному штабу, випливає, що останній передав пґ.др. Майсснеру деякі матеріали з фондів Антирелігійного музею у Лаврі. Др. Майсснер хотів звернутися безпосередньо до Оперативного штабу для детального обговорення майбутнього цих речей.

Оскільки цього не відбулося, я отримав доручення зв'язатися з пґ.др. Майсснером, який зараз знаходиться у Берліні. У відповідь др. Майсснер відвідав 16 лютого 1942 р. наш офіс, щоб обговорити з пґ. Ебелінґом питання, пов'язані з експозицією Антирелігійного музею і подальшим співробітництвом.

У ході обговорення було досягнуто:

1. Пґ.др. Майсснер на основі київських матеріалів підготував у Синій галереї Міністерства пропаганди виставку. Він запросив 17 лютого 1942 р. на 16 год. штабсфюрера і його заступника[80*] оглянути цю виставку.
2. На основі привезених матеріалів райхсміністр пропаганди і народної освіти вирішив побудувати у Берліні антирелігійну виставку Лаври. Її мають показати тут, у першу чергу, іноземній пресі, після чого її перевезуть згодом на окуповану територію.

[63] Власноручний підпис Бьоттнера синім чорнилом.

Пґ.др. Майсснер повідомив, що СД гарантує перевезення виставки у Берлін і виділить для цього дві вантажні машини. Райхсміністр висловив бажання, щоб експозицію було відтворено, по можливості, в оригінальному вигляді, тому перед демонтажем у Києві потрібно провести широкомасштабну фотозйомку. Фотограф для цього є. Проведення виставки знаходитиметься в руках спеціаліста з організації виставок Міністерства пропаганди.

3. Міністерство пропаганди має намір зробити цю виставку разом з відомством райхсляйтера Розенберґа і, по можливості, СД. Після закінчення виставки матеріали будуть повернуті Східному міністерству або Оперативному штабу.
4. Пґ.др. Майсснер пообіцяв передати Оперативному штабу деякі кіножурнали з дублетних фондів радянських пропагандистських фільмів.

[підпис]
(Бьоттнер)

№ 131. Повноваження, надані архівісту др. М. Ґранціну генеральним директором державних архівів др. Е. Ціпфелем, у справі збереження архівів Києва та перевезення матеріалів з архівосховищ на території Києво-Печерської Лаври. ***Берлін, 21 лютого 1942 р.***

Der Generaldirektor der Staatsarchive
und Direktor des Reichsarchivs Potsdam
Kommissar für den Archivschutz
A.V.R. Nr. 30l/42

Berlin NW 7, den 21.2.[19]42
Dorotheenstr. 21

Abschrift

Im Einvernehmen mit dem Stabsführer des Einsatzstabes Reichsleiter Rosenberg für die besetzten Gebiete beauftrage ich den Archivar Pg. Dr. Granzin, den Archivschutz über die zivilen Archive in Kiew (Archiv der alten Akten, Historisches Haupt- und Gebietsarchiv Kiew, Stadtarchiv und deren einzelne Depots) wahrzunehmen.

Er hat für die Sicherung der Archivbestände zu sorgen; jedwede Entfernung oder Vernichtung von Urkunden, Akten, Plänen, Büchern, brauchbarem Material usw. ist untersagt. Die Vereinigung der verstreuten und gefährdeten Depots in dem Magazingebäude am Nordrand der Lawra ist zu fördern. Der laufende Archivbetrieb ist unter Leitung des ukrainischen Archivdirektors Mijakowski aufrecht zu erhalten. Ordnungs- und Verzeichnungsarbeiten[64] der ukrainischen Archivare sind in erster Linie auf solche Bestände zu lenken, deren Auswertung für Verwaltungszwecke und für deutsche politische Interessen (Material über bolschewistische Mißwirtschaft, Juden, deutsche Siedler u[nd] ä[hnliches]) in Frage kommt.

---

[64] Складові частини слова *Verzeichnungsarbeiten* у документі написані окремо.

Pg. Dr. Granzin wird weitere Richtlinien nach Einrichtung des Archivreferats beim Reichskommissariat Ukraine von dort erhalten.

gez. Dr. Zipfel

Скриптурна копія (цигарковий папір), машинопис (2-й примірник).
ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 221, арк. 225

Переклад з німецької док. № 131

Генеральний директор державних архівів
і директор Райхсархіву в Потсдамі
Комісар з охорони архівів
A.V.R. № 30l/42

Берлін NW 7[81*], 21 лютого 1942 р.
Доротеєнштрасе, 21

Копія

За згодою керівника Оперативного штабу райхсляйтера Розенберґа окупованих територій доручаю архівісту пґ. др. Ґранціну здійснювати охорону цивільних архівів у Києві (Архів давніх актів, Головний обласний історичний архів у Києві, Міський архів та їхні окремі сховища).

Він має дбати про збереження архівних фондів. Будь-яке вилучення або знищення документів, справ, креслеників, книжок, допоміжних матеріалів та інше забороняється. Потрібно сприяти об'єднанню розпорошених сховищ і тих, що перебувають під загрозою, у приміщенні, яке знаходиться на північній околиці Лаври[82*]. Необхідно належним чином забезпечувати поточну архівну роботу під керівництвом українського директора архіву Міяковського. Роботу українських архівістів з упорядкування та складання списків слід скерувати на ті фонди, опрацювання яких важливе для управління та німецьких політичних інтересів (матеріали про більшовицьку безгосподарність, євреїв, німецьких колоністів та ін.).

Пґ. др. Ґранцін після створення архівного відділу при райхскомісарі України буде отримувати подальші вказівки звідти.

підписано: др. Ціпфель

№ 132. Пропозиції керівника Зондерштабу образотворчого мистецтва Головної робочої групи України Оперативного штабу др. Р. Штренґера щодо збереження пам'яток архітектури та мистецтва в районі оперативних дій та тиловому прифронтовому районі.

Місце дислокації, 6 березня 1942 р.

O[rts]U[nterkunft], am 6. März 1942
S[trenger]/R[udolph]

In drei Anlagen habe ich drei Aufgabengebiete genau umrissen und kurz ihre Organisation angedeutet. Ich möchte ergänzend bemerken:

Zu I.

Da die Denkmalspflege in der Ukraine im Gebiet der Zivilverwaltung bereits von einer durch den Reichskommissar bevollmächtigten Stelle ausgeübt wird, andererseits aber im Operationsraum und im rückwärtigen Heeresgebiet keine entsprechenden Fachkräfte tätig sind, schlage ich vor, mir im Gebiet der Militärverwaltung den Kunstschutz zu übertragen und zwar als dem Beauftragten für den Schutz russischer Kunstdenkmäler im Gebiet der Heeresgruppe Süd und des Bef[ehlshabers] rückw[ärtigen] H[eeres]-G[ebiets] Süd (Stempel: Einsatzstab RR, Beauftragter für Kunstschutz in Russland).

Damit würde ich praktisch die gleichen Aufgaben zu erfüllen haben, die mir schon vorher als Kriegsverwatungsbeamtem von OKH/Gen. Qu übertragen worden waren. Dass in Russland im Heeresgebiet die Kunstdenkmäler des Schutzes dringend bedürfen, erwiesen die Erfahrungen während monatelanger Tätigkeit nur zu eindeutig. Ich verweise auf meine Berichte. Gerade die spärlichen Kulturreste Russlands müssten, soweit irgend möglich, gerettet werden, da sie für die Kenntnis russischen Wesens unersetzlich und von allgemein kulturhistorischer Bedeutung sind.

Da die Fragen der Zusammenarbeit mit den militärischen Dienststellen durch Verfügung OKH/Gen. Qu Az. Abt. K.Verw. (V) Nr. II/18706/41 bereits geklärt und geregelt sind, dürfte eine kurze Fühlungnahme mit OKH/Gen.Qu genügen und damit dem Beginn der Tätigkeit nichts mehr im Wege stehen.

Eine notwendige materiale Voraussetzung für die Aufnahme der Tätigkeit ist ein für den Kunstschutz eingesetzter Kraftwagen.

Zu II.

Ich habe während meiner Tätigkeit als Beauftragter beim OKH/Gen. Qu vom Herrn Reichsführer SS Himmler die Zusicherung erhalten, dass er zum Abtransport die Organisation der SS zur Verfügung stellen würde. Es bestünde also die Möglichkeit, von diesem Angebot, dessen technische Durchführung im einzelnen mit Standartenführer Ullmann besprochen wurde, in kommenden Fällen Gebrauch zu machen, da die Transportmittel der militärischen Dienststellen erfahrungsgemäss überlastet sind, wäre der Transport durch die SS wahrscheinlich die einzige Möglichkeit, Kunstwerke nach dem Ort der Sicherstellung bringen zu lassen.

Der Ort der Sicherstellung müsste durch Reichsminister Rosenberg bestimmt werden.

Zu III.

Entsprechend der in Frankreich von OKH/Gen. Qu durchgeführten fotografischen Aktion, bei der ich als Organisator, Wissenschaftler und Fotograf Mil[itär] Bef[ehlshabers] Frankreich tätig war, liesse sich in Russland eine Aktion durchführen. Selbst wenn es sich erweisen sollte, dass die Arbeiten nur in kleinem, beschränktem Umfang durchgeführt werden können, würden sie m[eines] E[rachtens] für künftige deutsche wissenschaftliche Forschung von unschätzbarem Wert sein, da 1. eine grosse Zahl bereits vorhandener russischer Aufnahmen von durch die Bolschewisten

zerstörten Kunstdenkmälern beschafft werden könnte, also Bilddokumente nicht mehr vorhandener Kunstwerke, 2. in vielen Fällen, namentlich bei architektonischen Monumenten, ein einmaliger Zustand vorgefunden und festgehalten würde, der später unwiederbringlich verloren gehen könnte. Tatsächlich ist es mehr als einmal vorgekommen, dass lange nach der Eroberung Gebäude oder Sammlungen der Vernichtung anheim fielen (ich erinnere nur an die Uspenskij-Kathedrale, Kiew).

Eine in Russland durchgeführte fotografische Inventarisation würde die Tätigkeit des Kunstschutzes ergänzen und könnte mit Einverständnis des Reichskommissars im Einvernehmen mit den Stellen für Denkmalpflege arbeiten.

Dr. R. Strenger[65]

Arbeitsprogramm

I

Kunstschutz im Operations- und rückwärtigen Heeresgebiet

Unter Hinweisung auf Verfügung OKH/GenQu Az. Abt. K. Verw. (V) Nr. II/18706/41 wird im Einvernehmen mit dem zuständigen O[ber]B[efehlshaber] der Schutz der Kulturdenkmäler im Gebiet der Militärverwaltung und im Operationsgebiet bis zur Übergabe an die Zivilstellen übernommen.

Leitung und Organisation: Dr. Reinhold Strenger,

1 Hilfskraft (Dolmetscher und Sekretärin),

1 Kraftfahrer,

1 Pkw

Notwendig: Vollmacht gezeichnet von Reichsminister Rosenberg. “Dr. Reinhold Strenger ist von mir beauftragt, den Schutz der Kunstdenkmäler Russlands im Gebiet Heeresgruppe Süd und Bef. rückw. Heeresgebiet Süd zu übernehmen. Die infrage kommenden Dienststellen werden gebeten, seine Tätigkeit zu unterstützen”.

Bekanntgabe dieser Vollmacht an: Ostministerium, Reichskommissar und nachgeordneten Stellen.

Mitteilung an OKH/GenQu: Orientierung über Person und Aufgabe. Bitte um Genehmigung unter Hinweis auf Verfügung OKH/GenQu Az. Abt. K. Verw. (V) Nr. II/18706/41 und auf die Tatsache, dass Dr. Reinhold Strenger bereits vorher von OKH/GenQu als Sonderbeauftragter für Kunstschutz in Russland eingesetzt war.

II

Sicherstellung von bewegbaren Werken des deutschen Kulturkreises

Vollmacht des Reichsministers Rosenberg: “Dr. Reinhold Strenger ist von mir angewiesen, die in Russland im Gebiet der Heeresgruppe Süd und des Befehlshabers rückwärtigen Heeresgebiets Süd angetroffenen Kunstwerke des deutschen Kulturkreises sicherzustellen und soweit möglich abzutransportieren”.

Ort der Sicherstellung muss festgelegt werden.

---

[65] Власноручний підпис Р. Штренґера чорним чорнилом.

III

Fotografische Inventarisation der Kunstdenkmäler Russlands

1. Ausnützung vorhandener brauchbarer Aufnahmen.
2. Systematische fotografische Erfassung der Kunstdenkmäler Russlands.

Erforderlich: Vollmacht von Reichminister Rosenberg und evt. Reichsmarschall.

Organisation und Leitung der fotografischen Aktion: Dr. Reinhold Strenger

1–2 Gruppen zu je:

1 Wissenschaftler,

1 Fotograf,

1–2 russische Hilfskräfte.

Fotoausrüstung pro Gruppe:

mindestens: Apparat 18x24 cm mit Satz Objektive, Weitwinkel, 20–40 cm Optik, Filter, Stativ, Belichtungsmesse

erwünscht: 1 Leica – Ausrüstung.

Авторизована копія (2-й примірник), машинопис (цигарковий папір).
ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 49, арк. 97–101.
Інші копії та примірники:
Скриптурна копія (2-й примірник), машинопис (цигарковий папір).
ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 49, арк. 102–106

Переклад з німецької док. № 132

Місце дислокації, 6 березня 1942 р.
Ш[тренґер]/Р[удольф]

У трьох додатках я детально окреслив три пункти завдань та коротко намітив їхнє виконання. Додатково хотів би зауважити:

До п. I.

Оскільки охорона пам'яток в Україні на території цивільного управління вже здійснюється уповноваженою райхскомісаром установою[83*], а з іншого боку, в районі оперативних дій та тиловому прифронтовому районі немає жодного діючого фахівця, пропоную доручити мені на території військового управління захист мистецьких цінностей, а саме як уповноваженому з охорони російських пам'яток мистецтва в районі оперативних дій групи армій "Південь" та на території командувача тиловим районом групи армій "Південь" (печатка: Оперативний штаб райхсляйтера Розенберґа, уповноважений з охорони пам'яток мистецтва у Росії).

Таким чином, я мав би виконувати практично однакові завдання, надані мені ще раніше генеральним квартирмайстром Верховного командування сухопутних військ як службовцю військового управління. Те, що в Росії у прифронтовому районі пам'ятки мистецтва терміново потребують захисту, дуже добре показав досвід багатомісячної діяльності. Посилаюся на мої донесення. Потрібно було б

рятувати, наскільки це можливо, навіть жалюгідні залишки давньої культури Росії, бо вони незамінні для пізнання російського характеру і мають загальне культурно-історичне значення.

Оскільки питання співпраці з військовими службами вже вирішені та урегульовані розпорядженням генерального квартирмайстра Верховного командування сухопутних військ за номером: Abt. K.Verw. (V) № II/18706/41[84*], достатньо було б лише один раз зв'язатися з генеральним квартирмайстром Верховного командування сухопутних військ, і, таким чином, ніщо б більше не заважало розпочинати роботу.

Необхідною матеріальною базою для здійснення роботи є автомобіль, який використовувався б у справі охорони пам'яток мистецтва.

До п. II.

Під час своєї діяльності як уповноважений генерального квартирмайстра Верховного командування сухопутних військ я отримав запевнення від пана райхсфюрера СС Гіммлера, що він надасть для вивезення у моє розпорядження транспортні засоби організації СС. Отже є можливість скористатися у майбутньому цією пропозицією, технічне здійснення якої детально обговорено із штандартенфюрером Ульманом, оскільки транспортні засоби військових служб, як відомо, перевантажені. Перевезення за допомогою СС було б, ймовірно, єдиною можливістю доправити твори мистецтва у безпечне місце.

Місце збереження мав би визначити райхсміністр Розенберґ.

До п. III.

Відповідно фотоакції, проведеній у Франції генеральним квартирмайстром Верховного командування сухопутних військ, в якій я брав участь при військовому командувачу Франції як організатор, науковець та фотограф, можна було б здійснити таку акцію і в Росії. Навіть якщо виявиться, що роботи можуть бути проведені лише у невеликому, обмеженому обсязі, вони, на мою думку, мали б неоціненне значення для майбутнього німецького наукового дослідження, оскільки 1) можна було б зібрати велику кількість вже існуючих російських знімків зруйнованих більшовиками пам'яток мистецтва, тобто фотодокументи вже неіснуючих творів мистецтва; 2) у багатьох випадках, особливо у відношенні пам'яток архітектури, був би виявлений і зафіксований на даний момент їхній стан, який пізніше може бути безповоротно втраченим. Фактично таке траплялося вже не раз, коли після взяття населеного пункту через деякий час будинки або збірки зазнавали руйнування (нагадаю лише про Успенський собор у Києві).

Фотоінвентаризація, проведена у Росії, збагатила б діяльність з охорони пам'яток мистецтва та за згодою райхскомісара у порозумінні зі службами могла б працювати на користь охорони пам'яток.

др. Р. Штренґер

Робоча програма

I

Охорона пам'яток мистецтва в районі оперативних дій та у тилу військ

До передачі цивільному управлінню захист пам'яток культури на території військового управління та у районі оперативних дій за згодою відповідного верховного командувача доручатиметься з посиланням на розпорядження генерального квартирмайстра Верховного командування сухопутних військ за номером: Abt. K.Verw. (V) № II/18706/41.

Керівництво та організація: др. Райнгольд Штренґер,

1 помічник (перекладач та секретарка),

1 водій,

1 легкова автомашина.

Потрібно: повноваження, підписане райхсміністром Розенберґом: "Др. Райнгольд Штренґер уповноважений мною здійснювати охорону пам'яток мистецтва Росії в оперативному районі групи армій "Південь" та на території командувача тиловим прифронтовим районом групи армій "Південь". Прохання до відповідних служб надавати допомогу в його діяльності".

Повідомити про це повноваження: Східне міністерство, райхскомісара та підпорядковані інстанції.

Направити повідомлення генеральному квартирмайстру ОКГ: зорієнтувати щодо особи та завдань. Прохання дати дозвіл, посилаючись на розпорядження генерального квартирмайстра ОКГ за номером: Abt. K.Verw. (V) № II/18706/41 та на той факт, що др. Райнгольд Штренґер вже діяв раніше як уповноважений генерального квартирмайстра ОКГ з охорони пам'яток мистецтва у Росії.

II

Збереження рухомих творів німецького культурного кола

Повноваження райхсміністра Розенберґа: "Наказую др. Райнгольду Штренґеру здійснювати заходи зі збереження та, по можливості, вивезення творів мистецтва німецького культурного кола, що будуть знайдені у Росії в оперативному районі групи армій "Південь" та на території командувача тиловим прифронтовим районом групи армій "Південь"".

Має бути визначене місце збереження.

III

Фотоінвентаризація пам'яток мистецтва Росії

1. Використання наявних відповідних знімків.
2. Систематичний фотооблік пам'яток мистецтва Росії.

Необхідно: повноваження райхсміністра Розенберґа та, можливо, райхсмаршала.

Організація та керівництво фотоакцією: др. Райнгольд Штренґер.
1–2 групи, кожна складається з:
1 науковця,
1 фотографа,
1–2 російських помічників.
Фотообладнання на кожну групу:
щонайменше: апарат 18×24 см з комплектом об'єктивів, ширококутовий об'єктив, оптика 20–40 см, фільтр, штатив, експонометр,
бажано: устаткування – одна "Лейка".

№ 133. Витяг із службової записки керівника Зондерштабу науки Р. Прокша щодо культурних цінностей, які ще зберігаються у Лаврі.
Київ, 11 березня 1942 р.

Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg
für die besetzten Gebiete
Hauptarbeitsgruppe Ukraine
Sonderstab Wissenschaft

Kiew, den 11.3.1942

Aktennotiz
über die Arbeitssituation in Kiew

[...]

Im Bereich der Lawra wurden in den letzten Wochen neue Arbeitsaufgaben vorgefunden und durch die Pg. Lange und Proksch in Angriff genommen. Danach ist in der Lawra z.Zt. folgendes zu bergen:
(das Auffinden von neuem Material ist täglich möglich)

1) das Gottlosenmuseum ist durch den Pg. Anton und seine Arbeitsgruppe nahezu abtransportiert.

2) Die Sammlung vorgeschichtlicher Drucke und Bücher konnte durch Funde in dem Magazin des historischen Museums auf der Lawra ergänzt werden.

3) Ein nach dem Muster des fasch[istischen] Zentralarchives in Rom errichtetes Fotozentralarchiv des ukrainischen sowjetischen Lebens mit etwa 70000 Platten und mehreren tausend Fi[l]mnegativen.

4) Ein Drucksachenarchiv aus den Beständen des ehemaligen Kiewer Revolutionsmuseums mit 2450 Aktendokumenten aus den Jahren 1917 und früher, 394 Fotoplatten, 27 Mappen (Fotos, Zeit[un]g[e]n, Fotokopien), 3 Alben (fotokopierte Zeit[un]g[e]n), 17 Umschläge mit Dokumentenfotos, 2 Sperrholzgrossmappen (Fotos, Zeichnungen und Fotokopien). Das letztgenannte Material ist ausstellungsfertig aufgearbeitet. Die Wortgrosstafeln der ehemaligen Ausstellungen wurden durch Pg. Grimm sichergestellt und stehen dort zu unserer Verfügung.

5) Eine Sammlung von kirchlich-historischen Druckstücken mit rund 4700 Kupferplatten, Holz- u[nd] Metalldruckstücken der ehemaligen Lawra-Druckerei.

6) Ein Bildarchiv Kirchen-kunstgeschichtlichen Inhalts mit rund 10000 Platten.

7) Theatermuseum mit 20 Bücherschränken mit theaterwichtigen Schriftgut, Fotoplatten, Plakate[n] und einem Theaterarchiv sowie eine Ausstellung[66] von Bühnenbildmodellen.

8) 1 Spezialhandbücherei des historischen Museums mit 10000 Bänden.

9) Einen Kellergeschoss als Magazin kirchlicher Malerei und kirchlicher Bildkunst mit rund 310 älteren und beachtlichen Ikonen (14.–18. Jahrhundert), Bauplänen in Mappen aus den Jahren 1740 bis zur Revolution und 11 grosse (5×3×2 m) Regalen mit Gemälden allgemeiner kirchlicher Natur, sowie ein Schrank mit 9 Laden alte Drucke und Stiche und 1 Schrank mit 18 Laden alte Drucke und Stiche. Das im Magazin untergebrachte Kunstgut ist durchlaufend nummeriert. Die Nummerierung übersteigt die Zahl 9000. Die wertvollsten Ikone wurden durch den Bolschewismus abtransportiert. Unter den aufgefundenen Ikonen befindet sich jedoch immer noch eine beachtliche Zahl <Ikone> von grosser kunstgeschichtlicher Bedeutung.

10) 10 Regale kirchlicher Gewänder, insbesondere Stickereien, vermutlich aus den Werkstätten der durch ihre Stickereien weltberühmten Lawra-Nonnen.

11) 2 Räumen mit 419 Bibeln (darunter viele aus dem 16. u[nd] 17. Jahrhundert) und mehrere hundert Stück kirchlich[e]r Kleinkunst.

12) 1 Zentralstelle des kommunistischen Jugendwandererverbandes mit Akten, Schriftgut und einer Bücherei.

13) 1 Zentrale des Verbandes der Kriegsgottlosen der Ukraine mit dem gemässen Akten und einer entsprechenden Bücherei.

14) 1 Handbücherei des Gottlosenmuseums in 14 Bücherschränken mit teilweiser alter kirchlicher Literatur.

Die Sicherheit der in der Lavra liegenden Bestände ist nicht mehr gewährleistet. Das Aufbrechen der Türen und der Abtransport von uns gesicherten Gegenständen häuft sich. Auf meine Beschwerde bei dem SS- u[nd] Polizeiführer SS-B[ri]g[ade] f[ührer] Haltermann, konnte dieser mir nur den beschleunigten Abtransport der zu bergenden Güter empfehlen.

Dieses ist arbeitsmässig gesehen die Lage. Dazu kommen die vielen Arbeitsaufgaben, die in der Stadt Kiew selbst ihrer Inangriffnahme oder Erledigung harren. Wir haben mit dem Museum für osteuropäische und ebenso mit dem Museum für westeuropäische Kunst die Verbindung aufgenommen. Wir haben die Sicherstellung der etwa 120–180000 Bände umfassender teils deutscher und fremdsprachlicher bolschewistischer Literatur der Bibliothek “der K[ommunistischen] P[artei]” in die Wege geleitet. Ebenso ist die Sicherung der “Judaika” durch den Pg. Zölffel in Angriff genommen.

---

[66] Перед словом *Ausstellung* викреслено одне слово.

Die hier dargestellte Lage lässt es nicht verantworten, in den nächsten Monaten von Kiew Kräfte abzuziehen. Bei dem Umfang und der Vielgestaltigkeit der in Kiew gegebenen Arbeitsvorhaben und bei der dezentralisierten Lage dieser genügt zur Bewältigung dieser Arbeitsaufgaben ein Verantwortlicher (Pg. Lange) allein nicht. Es muss eine Mitarbeiterkameradschaft da sein, die selbstverantwortlich zu arbeiten vermag und es ist Ruhe und Zeit nötig, um den gestellten Aufgaben ordnungsgemäss gerecht werden zu können. Jede Arbeit braucht ihre Zeit für den Bearbeiter zur Einarbeitung. Ein ständiger Wechsel der Bearbeiter hat noch keineswegs für die Arbeit selbst einen Erfolg bedeutet.

Auf Grund der hier von mir eingehend dargestellten Lage kann ich mein Weggehen aus Kiew persönlich und sachlich nicht verantworten. Ich werde in dieser Richtung in Cherson meine Bedenken in klarer und unmissverständlicher Weise zum Ausdruck bringen. Als alter Nationalsozialist bin ich dem aus der Arbeit sich ergebenden Auftrag ebenso verantwortlich wie dem zeitbedingten Befehl.

Ich habe meine Arbeitsverantwortung vor der Partei nie leicht genommen. Ich werde diese Frage auch innerhalb des Einsatzstabes nicht anders sehen.

[підпис]
(Proksch)

Мікрофільмова копія, машинопис.
Forschungsstelle Osteuropa an der Universität Bremen,
Geschichtsarchiv, F. 86/3, STASI-Dokumentensammlung, III d, Nr. 16

Переклад з німецької док. № 133

Оперативний штаб райхсляйтера Розенберґа
окупованих територій
Головна робоча група України
Зондерштаб науки Київ, 11 березня 1942 р.

Службова записка
про робочу ситуацію у Києві

[...]

У Лаврі в останні тижні знайшлись нові завдання, які почали виконувати пґ. Ланґе і Прокш. Внаслідок цього у Лаврі на сьогодні потрібно взяти під захист наступне (виявлення нових матеріалів можливе щодня):

1) Антирелігійний музей майже вивезений пґ. Антоном та його робочою групою[85*].

2) Збірка стародруків і книжок змогла поповнитися завдяки знахідці у сховищі Історичного музею на території Лаври.

3) Центральний фотоархів[86*] українського радянського життя, створений за зразком фашистського Центрального архіву у Римі, має приблизно 70000 фотопластин та багато тисяч негативів на плівці.

4) Архів друкованих матеріалів з фондів колишнього Київського музею революції[87*], у якому налічується 2450 актових документів[88*] за період 1917 р. і раніше, 394 фотопластини, 27 папок (фотографії, газети, фотокопії), 3 альбоми (фотокопії газет), 17 конвертів фотокопій документів, 2 великі папки з фанери (фотографії, малюнки і фотокопії). Останні матеріали готові до експонування. Текстові стенди колишніх виставок збережено пґ. Ґріммом і знаходяться там у нашому розпорядженні.

5) Збірка церковно-історичних кліше – приблизно 4700 штук офортних пластин, дерев'яні та металеві кліше колишньої Лаврської друкарні.

6) Фотоархів церковно-історичного змісту – приблизно 10000 фотопластин.

7) Театральний музей – 20 книжкових шаф з важливою для театрознавства літературою, фотопластинами, афішами і театральним архівом, а також експозиція моделей сценічних декорацій.

8) Спеціалізована довідкова бібліотека Історичного музею – 10000 книжок.

9) Підвальне сховище церковного живопису і образотворчого мистецтва – приблизно 310 стародавніх і визначних ікон (XIV–XVIII ст.), будівельні кресленики у папках від 1740 р. і до революції, 11 великих (5×3×2 м) полиць з малюнками загальноцерковного змісту, а також шафа з 9 полицями стародруків і гравюр та шафа з 18 полицями стародруків і гравюр. Розміщені у цьому сховищі предмети мистецтва були пронумеровані по порядку. Нумерація перевищує число 9000. Найцінніші ікони вивезені більшовиками[89*]. Серед знайдених ікон знаходиться однак все ще значна кількість ікон великого художньо-історичного значення.

10) 10 полиць церковного одягу, насамперед шиття, ймовірно, з майстерень всесвітньовідомих своїм шиттям лаврських монахинь[90*].

11) 2 кімнати – 419 біблій (серед них багато XVI–XVII ст.) і кілька сотень предметів церковного прикладного мистецтва.

12) Центральне управління комуністичного союзу юних мандрівників[91*] – документація, рукописи, машинописи та бібліотека.

13) Центральна рада Спілки войовничих безвірників України – відповідна документація та бібліотека.

14) Довідкова бібліотека Антирелігійного музею – 14 книжкових шаф частково з стародавньою церковною літературою.

Гарантувати безпеку збірок, що знаходяться у Лаврі, більше неможливо. Почастішали випадки зламів та вивезення взятих нами під захист предметів. На мою скаргу начальник СС та Поліції бригадефюрер СС Гальтерманн зміг мені лише порадити прискорити вивезення майна, яке потрібно зберегти.

Це, що стосується ситуації з роботою. До цього додаються ще багато справ у місті Києві, які терміново потребують особистого втручання або вирішення. Ми

зв'язалися з Музеєм східноєвропейського мистецтва, а також Музеєм західноєвропейського мистецтва. Розпочали облік приблизно 120–180000 книжок з бібліотеки "Комуністичної партії"[92*], які становлять частково німецьку та іншомовну більшовицьку літературу. Пґ. Цьольфель розпочав також облік "юдаїки"[93*].

Ситуація, що склалася, не дозволяє забрати у найближчі місяці з Києва людей. При обсязі і різноманітності роботи та її розпорошеності одного відповідального (пґ. Ланґе) недостатньо для виконання цих завдань. Тут має бути команда співробітників, яка зможе самостійно і відповідально працювати, а також потрібні спокій і час, щоб вдалося належно виконати поставлені завдання. У будь-якій роботі той, хто її виконує, потребує певний час, щоб ознайомитися з нею. Постійна зміна робітників ніколи ні в якому разі не приносила успіху самій роботі.

На основі детально викладених у цьому листі обставин я не можу виправдати мій від'їзд з Києва ні особистими причинами, ні робочою доцільністю. У такому ж дусі, ясно та недвозначно, я викладу свої думки у Херсоні[94*]. Як націонал-соціаліст з багаторічним стажем я так само відповідаю за завдання, що витікає з роботи, як і за виконання термінового наказу.

Я ніколи не шукав легкої роботи у партії. Так само в Оперативному штабі я не розглядатиму це питання по-інакшому.

[підпис]
(Прокш)

№ 134. Телеграма др. Шмідтбурґа з Райхсміністерства народної освіти і пропаганди керівнику відділу пропаганди райхскомісара України Й. Пальцо щодо завдання штурмфюрера НСКК Кнаца вивезти до Берліна матеріали Центрального антирелігійного музею. *Берлін, 11 березня 1942 р.*

Fernspruch – Fernschreiben – Funkspruch – Blinkspruch[67]

Nachr[ichten]-Stelle *T[ele]K[ommunikations]W[ehrmacht]*[68] *Nr.* 701[69]

Angenommen oder aufgenommen

von	*Tag*	*Zeit*	*durch*
[ADYS][70]	*12/3*[71]	0900[72]	EINS DB TKW

[67] Текст курсивом – текст бланка зеленого кольору.
[68] *TKW* – штамп червоного кольору.
[69] *701* написано простим олівцем.
[70] *ADYS* написано простим олівцем, також можна прочитати як *HDVS*
[71] *12/3* написано простим олівцем.
[72] Після числа *0900* текст телеграми великими літерами.

Eilt sehr – P[ropaganda]M[inisteriums] Meldung Nr. 48 11.3.42 23.30 Uhr.

An Herrn Paltzow[73] in Kiew[.] Propaganda Abt.

Unser Ausstellungsbeschaffungskommando[74] unter Leitung von NSKK Sturmführer Knatz ist zur Zeit in Kiew. Im Einvernehmen mit dem Ostministerium, Einsatzstab Rosenberg (Pg. Utikal) soll Knatz das Material der Gottlosenausstellung aus dem Lawra[-]Kloster umgehend nach Berlin befördern. Dies geschieht unter dem Gesichtspunkt, dass ein so wertvolles Material umgehend propagandistisch zum Einsatz kommen muß[75]. Wie ich erfahre will das Generalkommissariat die Maßnahmen verhindern, woraus sich eine erheblicher Verzögerung der Arbeiten und eine unnötige gegenseitige Verstimmung ergibt. Das Ostministerium wird sofort telefonisch und mit Fernschreiben alle in Frage kommenden Stellen unterrichten. Ich möchte Sie bitten[,] sich gleichfalls nachdrücklich einsetzen, da wesentliches Interesse der Auslandspropaganda auf dem Spiele steht.

Heil Hitler[!] Dr. Schmidtburg[.] Propagandaministerium[,] Berlin[.]

Eingegangen:
13. M[ä]rz 1942[76]
IIa[77]
Kunst[78]
benachrichtigt über Stadtkdtr.[79]

Оригінал, телеграфна стрічка.
ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 5, спр. 12, арк. 69

Переклад з німецької док. № 134

Телефонограма – Телеграма – Радіограма – Світлограма

Вузол зв'язку: відділення № 701 телеграфного зв'язку Вермахту

Отримано

ким	*день*	*час*	*через*
[ADYS]	12/3	0900	Відділення телеграфного зв'язку Вермахту на залізниці

Дуже терміново – повідомлення № 48 Міністерства пропаганди – 11.3.42 – 23 год. 30 хв.

---

73 У документі помилка у прізвищі, має бути *Paltzo*
74 У документі два слова окремо *AUSSTELLUNGS BESCHAFFUNGSKOMMANDO*
75 Тут і далі у телеграмі літера *ß* передається *sz*
76 Штамп надходження (текст у прямокутній рамці), фіолетове чорнило.
77 Номер відділу пропаганди поставлено простим олівцем праворуч штампа надходження.
78 Примітка у лівому верхньому кутку червоним олівцем.
79 Примітка вгорі праворуч чорним чорнилом.

Пану Пальцо у Києві, відділ пропаганди

Наша команда з доставки експозиційного матеріалу під керівництвом штурмфюрера НСКК Кнаца знаходиться в даний момент у Києві. За згодою Східного міністерства, Оперативного штабу Розенберґа (пґ. Утікаля) Кнац повинен терміново доставити у Берлін експозиційні матеріали Антирелігійного музею у Лаврі. Це робиться з тих міркувань, що такий цінний матеріал потрібно негайно використати з метою пропаганди. Як мені стало відомо, Генералкомісаріат хоче завадити здійсненню цих заходів, звідси значне затягування робіт та непотрібне погіршення взаємовідносин. Східне міністерство буде одразу повідомлено по телефону, а телеграмою – усі служби, яких стосується це питання. Я хотів би Вас попросити так само енергійно втрутитися, тому що на карту поставлені інтереси закордонної пропаганди.

Хайль Гітлер! Др. Шмідтбурґ. Міністерство пропаганди, Берлін.
Надійшла:
13 березня 1942 р.
IIa
Мистецтво
Повідомлено через Міську комендатуру

№ 135. Донесення співробітника Райхсміністерства народної освіти і пропаганди П. Ґьоте про випадок грабунку у Лаврі шофером колони штурмфюрера НСКК Кнаца. ***Київ, 20 березня 1942 р.***

Abschrift

Paul Goethe
Kolonie Kesselschloß
b[ei] Bad Flinsberg

Bericht

Ich bin hier in Kiew vom Ministerium für Volksaufklärung und Propaganda mit der Herrstellung eines Sonderfilms im Ostraum beauftragt. (Ausweis Reichsministerium[s] für Volskaufklärung und Propaganda, Gesch[äfts] Z[eichen] Ost 2284/10.2.42/ 190-1, 11). Die Durchführung meiner Aufgabe soll mir ermöglicht werden durch Anschluß an die Kolonne Knatz, die ebenfalls im Auftrage dieses Ministeriums mit der Beschaffung von Ausstellungsmaterial beauftragt ist.

Ich habe gestern Nachmittag gemeinsam mit Herrn Dr. Weskamp, der Standfotograf ist, Aufnahmen im Lawra-Kloster gemacht. Heute Vormittag habe ich noch einen weiteren Teil Aufnahmen gemacht und dabei Herrn Dr. Grimm[80] gesprochen, der mich auf verschiedenes freundlichst aufmerksam gemacht hat. Beim Herausfahren aus dem Kloster hielt der Polizeiposten den Wagen an. Der Fahrer des Wagens

[80] У документі тут і далі по тексту прізвище др. Грімма (Grimm) пишеться помилково як *Grimme*

sagte zuerst, der Wagen sei leer, dann erklärte er, der Wagen enthielte Filmapparatur. Auf die weitere Frage des Postens, ob noch etwas anderes geladen sei, erklärte er "nein". Der Posten aber überzeugte sich und stellte fest, daß sich in dem Wagen Dinge befanden, deren Herausschaffung er nicht dulden könne. Er verlangte entweder einen Ausweis oder eine Bescheinigung von Herrn Dr. Grimm.

Ich bin darauf zur Polizeiwache gegangen und mit dem diensthabenden Polizeimeister zum Wagen zurück, der das Fahrzeug solange festhalten will, bis Herr Dr. Grimm entschieden hat, ob die außer der Filmapparatur darin befindlichen Gegenstände dem Kloster entnommen werden dürfen. Ich persönlich weiß nicht, was der Fahrer in der etwa zweistündigen Zeit, die die Filmaufnahmen in Anspruch nahmen, geladen hat und kann auch nicht beurteilen, ob diese Dinge von Wert sind oder nicht. Auffallend war mir allerdings, daß der Fahrer dem Posten wiederholt falsche Angaben machte. Gestern Nachmittag wurde ein Heiligenbild aus einer Türe gebrochen, und ohne besondere Genehmigung des Herrn Dr. Grimm mitgenommen. Als besonderen Zeugen dafür führe ich Herrn Dr. Weskamp an. Ich kann auch in diesem Falle nicht beurteilen, ob das Bild wertvoll ist oder nicht, da ich mir dasselbe nicht angesehen habe. Ich kann auch nicht beurteilen, ob dies Bild im Rahmen der Materialiensammlung vom Ministerium in Berlin gewünscht wird oder nicht. Da es jedenfalls geheim entnommen wurde, habe ich den Eindruck, daß die Entnahme unrechtmäßig geschah. Dr. Weskamp und ich weisen diese Methoden entschieden zurück, und ich sehe mich daher veranlaßt, diese Angelegenheit hier zu Protokoll zu geben. Auch Äußerungen von Kolonnenmitgliedern der Kolonne Knatz und auch des Herrn Knatz selbst geht hervor, daß Dinge entführt worden sind, die scheinbar persönlichen Zwecken dienen. Dies ist meine Vermutung. Ich bitte Sie, auch Herrn Dr. Weskamp zu derselben Sache zu hören. Ich selbst stehe Herrn Reinhardt oder Herrn Grimm weiter gerne zur Verfügung und warte hier im Hause. Der Polizeimeister des diensthabenden Wachkommandos wartet auf Weisung vom Generalkommissariat, da er von sich aus nicht beurteilen kann, ob die geladenen Dinge aus dem Kloster ausgeführt werden dürfen oder nicht.

Kiew, den 20. März 1942 Unterschrift

Скриптурна копія, машинопис (1-й примірник).
ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 5, спр. 12, арк. 71.
Інші копії та примірники:
Скриптурні копії (цигарковий папір), машинопис (2-й, 3-й примірники).
ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 5, спр. 12, арк. 72, 96

Переклад з німецької док. № 135

Копія

Пауль Ґьоте
Колонія Кессельшлос
біля Бад Флінсберґа

Донесення

У Києві я маю завдання від Міністерства народної освіти і пропаганди зробити спеціальний фільм на Сході (посвідчення Райхсміністерства народної освіти і пропаганди, службовий номер: Ост 2284/10.2.42/ 190-1, 11). Приєднання до колони Кнаца, яка у той самий час мала доручення цього міністерства доставити експозиційний матеріал, давало мені можливість виконати це завдання.

Вчора після обіду я знімав у Лаврі разом з фотографом паном др. Вескампом. Сьогодні у першій половині дня я ще дещо знімав, спілкуючись при цьому з паном др. Ґріммом, який по-дружньому звертав мою увагу на різні деталі. При виїзді з монастиря поліцейська варта зупинила машину. Водій спершу сказав, що у машині нічого нема, потім пояснив, що у машині знаходиться кіноапаратура. На наступне запитання вартового, чи є щось ще, відповів "ні". Вартовий вирішив переконатися і виявив, що у машині знаходяться речі, які він не може дозволити вивезти. Він зажадав або перепустку, або яке-небудь підтвердження від доктора Ґрімма.

На цьому я пішов у відділок поліції і повернувся до машини з черговим майстром поліції, який зібрався тримати її доти, поки пан др. Ґрімм не вирішить, чи могли речі, які знаходилися у машині, крім кіноапаратури, походити з монастиря. Я особисто не знаю, що встиг завантажити водій протягом приблизно двох годин, які зайняла кінозйомка, і не можу судити, чи становлять цінність ці речі, чи ні. Однак, у вічі мені впало те, що водій кілька разів дав вартовому невірні свідчення. Вчора після обіду був виламаний святий образ з брами[95*] і без спеціального дозволу пана др. Ґрімма забраний з собою. Важливим свідком цього був пан др. Вескамп. У даному випадку я не можу також судити, чи цінний цей образ, чи ні, тому що нічого подібного не бачив. Я також не можу сказати, чи потрібний цей образ у рамках комплектації матеріалів міністерству у Берліні, чи ні. У всякому разі, оскільки його було взято таємно, у мене склалося враження, що вилучення відбулося незаконно. Др. Вескамп і я рішуче відкидаємо ці методи, і тому вважаю себе зобов'язаним внести цей випадок у протокол. Також з висловлювань членів колони Кнаца і навіть самого пана Кнаца зрозуміло, що речі вкрадено, ймовірно, для особистих цілей. Це моє припущення. Прошу Вас заслухати у цій самій справі також пана др. Вескампа. Я особисто й надалі з радістю залишатимусь у розпорядженні пана Райнгардта або пана Ґрімма і чекатиму тут у приміщенні. Майстер поліції чергової караульної команди очікує вказівки з Генералкомісаріату, тому що самостійно він також не може вирішити, чи можна вивозити з монастиря завантажені речі, чи ні.

Київ, 20 березня 1942 р. підпис

№ 136. Донесення співробітника Райхсміністерства народної освіти і пропаганди др. Г. Вескампа про випадки грабіжництва у Лаврі членами колони штурмфюрера НСКК Кнаца. ***Київ, 20 березня 1942 р.***

Dr. Heinrich Weskamp Abschrift
Berlin-Wilmersdorf
Sächsische Strasse 38

Bericht!

Das Protokoll von Herrn Paul Göthe, Kolonie Kesselschloss bei Bad Flinsberg unterschreibe ich sinngemäss und bemerke zusätzlich, dass ich bei meiner photographischen Arbeit, ebenso wie Frau Niemann, die Assistentin von Herrn Göthe, Augenzeuge davon wurde, wie der NSKK-Fahrer Markgraf ein bemaltes Holzbild (Madonna) aus der vergoldeten Türfassung brach und es nachher unter dem Mantel versteckt aus dem Kloster hinausschafte. Er bemerkte mir gegenüber ironisch: "Das ist wieder etwas für die Ausstellung." Frau Niemann sagte zu mir: "Da gehen wir raus, um nicht Zeuge zu sein." Denn wir haben keine Lust, unseren Ruf und Namen wegen der Privatinteressen der Kolonne Knatz aufs Spiel zu setzen.

In weiterem habe ich folgendes auszusagen: Mir fiel beim NSKK-Sturmführer Knatz vor einigen Tagen (ich glaube am Sontag, d[es] 15. d[iese]s M[ona]ts) eine wunderbare, rotseidene Decke als Wandbehang über der Couch von Herrn Knatz, auf. In Gegenwart von Herrn Göthe fragte ich Sturmführer Knatz, woher er die wunderschöne Decke habe, die mich direkt frappierte. Herr Knatz erwiderte: "Die habe ich aus Kattowitz mitgebracht." Als ich kurz darauf mit dem NSKK-Mann Mikolaiczyk den Judenmarkt zwecks Aufnahmen aufsuchte, erzählte mir der mit mir gehende Mann unvermittelt, als ich von der schönen Decke zu reden anfing: "Die haben wir für den Chef organisiert." Noch am gleichen Tage fragte ich den NSKK-Scharführer Banaschik, woher wohl der rote, fabelhafte Wandbehang stamme und erhielt die Antwort: "Aus dem Lawra-Kloster".

Von dieser Tatsache, die mich stark erregte, habe ich sowohl Herrn Göthe wie Frau Niemann, wie insbesondere dem SS-Hauptsturmführer Humpert in der "Volksdeutschen Mittelstelle" Mitteilung gemacht und dem Letztgenannten zur Kenntnis gegeben, dass Herr Göthe, Frau Niemann und ich im Hinblick auf diese Tatsache und aus anderen Gründen einen endgültigen Bruch mit der Kolonne Knatz vollzogen hätten. Gegenüber Herrn Knatz hatte ich schon vorher sehr deutlich meine Ansicht über solche und ähnliche Dinge geäussert.

Kiew, den 20. März 1942 gez. Dr. Weskamp

Скриптурна копія, машинопис (1-й примірник).
ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 5, спр. 12, арк. 73.
Інші копії та примірники:
Скриптурні копії (цигарковий папір), машинопис (2-й, 3-й примірники).
ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 5, спр. 12, арк. 70, 97

Переклад з німецької док. № 136

Др. Генріх Вескамп Копія
Берлін-Вільмерсдорф
Зексішештрасе, 38

Донесення!

Я підписуюся по суті під протоколом пана Пауля Ґьоте, колонія Кессельшлос біля Бад Флінсберґа, і додатково повідомляю, що разом з пані Німанн, асистенткою пана Ґьоте під час фотозйомки став свідком того, як водій НСКК Маркґраф виламав з позолочених шат брами образ Богородиці[96*], намальований на дереві і, сховавши під пальто, виніс потім з монастиря. Мені він іронічно зауважив: "Це також ще для виставки". Пані Німанн звернулася до мене: "Йдемо звідси, щоб не бути свідками", – оскільки ми не бажали через приватні інтереси колони Кнаца ставити на карту нашу репутацію та ім'я.

Крім того, я маю повідомити наступне, кілька днів тому (думаю, у неділю, 15-го числа цього місяця) я помітив у штурмфюрера НСКК Кнаца чудовий з червоного шовку килим, який висів на стіні над кушеткою пана Кнаца. У присутності пана Ґьоте я спитав штурмфюрера Кнаца, звідки у нього такий чудовий килим, який мене прямо-таки вразив. Пан Кнац відповів: "Я його привіз із Каттовіц". Коли незадовго після того я був з рядовим НСКК Миколайчиком на Євбазі, щоб зробити знімки, він мені прямо сказав, як я заговорив про гарний килим: "Це ми для шефа організували". Того ж дня я спитав ще шарфюрера НСКК Банашика, звідкіля може походити той червоний, гарний настінний килим, і отримав відповідь: "З Лаври".

Про цей факт, який мене сильно вразив, я сказав не лише пану Ґьоте, але й пані Німанн та, зокрема гауптштурмфюреру СС Гумперту з "Центру у справах фольксдойче", а останньому повідомив, що пан Ґьоте, пані Німанн та я, зважаючи на цей факт та інші причини, повністю пориваємо з колоною Кнаца. Щодо пана Кнаца я вже раніше досить ясно висловлював свою думку про ці та подібні речі.

Київ, 20 березня 1942 р. підписано: др. Вескамп

№ 137. Доповнення до своїх свідчень др. Г. Вескампа та П. Ґьоте з приводу випадків грабіжництва у Лаврі членами колони штурмфюрера НСКК Кнаца. *Київ, [21 березня 1942 р.]*[81]

Nachtrag zu den Berichten der Herren Dr. Heinrich Weskamp
und Paul Göthe vom 20.3.[19]42

Die Unterzeichneten erinnern in der Sache Knatz an:

1.) Es fehlen, nachdem durch den Zwischenfall mit dem Polizeiposten im Lawra die Kolonne gewarnt war, vermutlich Gegenstände[,] die nicht auf der Liste sind,

[81] На дату вказують як документ, що публікується, так і документи № 140 і № 142.

die aber nach Deutschland mitgenommen werden sollen. (Eigene Aussagen der Leute, z.B. in Bezug auf Bilder).

a) In der Nacht vom 20.3 zum 21.3. war nach Mitternacht eifriger Betrieb. Es ist wohl anzunehmen, dass durch die Warnung wertvolles Material beiseitegeschaft wurde. Sonst gab es vorher nie eine so eifrige geheime Nachttätigkeit.

b) Es muss eine Durchsuchung der Wohnungen in Berlin bei Markgraf, seiner Mutter und bei Knatz stattfinden.

c) Knatz hat Ihnen nach Angabe des SS-Mannes seine Wohnung in Kattowitz verschwiegen, Kattowitz, Sedanstrasse l0. Dort finden Sie Kunstgegenstände, die vom letzten Zug nach Kiew stammen, dem Ministerium nicht abgeliefert wurden und sich im Privatbesitz von Herrn Knatz befinden. Er rühmte sich dieser Dinge und sagte selbst, dass das alles von hier sei.

d) Kolonne Knatz brüstete sich schon vor Wochen damit, dass sie diesmal – noch ganz anders wie vorher – von Kiew mit "so einem Gelde" wiederkommen müssten.

e) Es wird an die goldenen Figuren – oder was es sonst war – erinnert, von denen Herr SS-Hauptsturmführer Schuhmacher heute früh zu Herrn Dr. Weskamp sprach, die Knatz unter Tarnung durch die Wiener NSKK abholen liess. – Was haben die mit der Gottlosenausstellung zu tun?

f) Haben Sie die anderen Räume im Hause, oder ausser dem Hause durchsucht und festgestellt, was die von Herrn Knatz ins Haus gebrachten fremden Weiber eventuell mit der Verheimlichung zu tun haben könnten?

g) Zur Feststellung der Wahrheit ist es wohl richtig, wenn wir die verschiedenen Aussagen kennenlernen, weil wir beide doch vieles gleich widerlegen oder richtigstellen können.

2.) Wurde festgestellt, was der Fahrer Mothes, der am 9.3. mit einem Lastwagen nach Kattowitz fuhr, abtransportiert hat und welchen Auftrag er sonst noch hatte? Mothes ist ab heute wieder hier.

3.) Knatz erklärte selbst, dass er im Lawra ein Schild erst noch entfernen liess, auf dem gestanden habe, dass Entnahme von Gegenständen mit dem Tode bestraft würde.

4.) Khatz und seine Männer haben sich sehr lustig gemacht über den Einsatzstab, der ihnen vor einigen Tagen das Kloster erstmalig zeigte, mit der Bemerkung: "Wenn die wüssten, dass wir die besten Sachen schon herausgeholt haben." Er habe sich natürlich dumm gestellt und den Erstaunten markiert, als ihm die prachtvollen Sachen gezeigt wurden. Bei dieser Gelegenheit wurde die rotseidene Decke gestohlen.

5.) Kolonne Knatz hat wiederholt erklärt, dass alle die Bilder, die in den Zimmern hängen und die nach Aussage des NSKK-Mannes Mikolaiczyk aus dem Quartieramt entliehen seien, als ihr Eigentum nach Deutschland mitgenommen werden würden. Bisher hatte es allerdings immer geheissen, die Bilder seien aus anderen Wohnungen organisiert.

Wir hörten zufällig, daß am kommenden Mittwoch ein Waggon Material abginge von Kiew, aber nicht nach Berlin, sondern nach Kattowitz[82]

Копія (цигарковий папір), машинопис (3-й примірник).
ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 5, спр. 12, арк. 79.
Інші копії та примірники:
Скриптурна копія, машинопис (1-й примірник).
ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 5, спр. 12, арк. 77.
Скриптурна копія (цигарковий папір), машинопис (2-й примірник).
ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 5, спр. 12, арк. 92

Переклад з німецької док. № 137

Доповнення до свідчень пана др. Генріха Вескампа
і пана Пауля Ґьоте від 20 березня 1942 р.

Вищеназвані у справі Кнаца пригадують:

1. Після того, як колону внаслідок інциденту з поліцейською охороною у Лаврі було попереджено, здається, не вистачає ще не внесених до переліку предметів, які також мають бути вивезені у Німеччину (особисті свідчення людей, наприклад, щодо картин).

a) у ніч з 20 березня на 21 березня після опівночі було сильне пожвавлення. Вірогідно, можна припустити, що внаслідок попередження ховалися цінні матеріали. В усякому разі раніше такої активної, таємної нічної діяльності ніколи не було.

b) потрібно провести обшук на квартирах у Маркґрафа в Берліні, його матері та Кнаца.

c) за даними рядового СС, Кнац не сказав Вам про квартиру у Каттовіці – Каттовіц, Зеданштрасе, 10. Там Ви знайдете предмети мистецтва, які походять з останньої партії з Києва, вони не були відправлені у міністерство і знаходяться у приватній власності пана Кнаца. Він хвалився цими речами і казав сам, що все звідси.

d) у колоні Кнаца хвалилися тиждень тому, що цього разу, зовсім інакше, ніж раніше, з Києва вони мають повернутися з “деякими грошенятами”.

e) пригадуються золоті фігури, чи щось подібне, про які сьогодні вранці пан гауптштурмфюрер СС Шумахер заговорив до пана др. Вескампа, котрі Кнац розпорядився забрати, прикриваючись віденським відділенням Націонал-соціалістичного механізованого корпусу. – Яке відношення вони мають до антирелігійної виставки?

f) чи обшукали Ви інші приміщення у будинку[97*] або навколо будинку та чи встановили, що, можливо, невідомі жінки, яких пан Кнац приводив у будинок, могли мати відношення до переховування?

---

[82] Приписка з трьох рядків через копірку ліворуч на березі.

g) для встановлення істини, мабуть, було б правильним, якби ми ознайомилися з різними свідченнями, оскільки вдвох ми можемо все-таки багато дечого спростувати або уточнити.

2. Чи було встановлено, що віз водій Мотес, який 9 березня виїхав вантажівкою до Каттовіц, і яке доручення, крім того, він ще мав? З сьогоднішнього дня Мотес знову тут.

3. Кнац особисто заявив, що він також наказав прибрати у Лаврі табличку, на якій було написано, що взяття речей карається смертю.

4. Кнац та його товариші дуже сміялися з Оперативного штабу, люди якого кілька днів тому показували їм вперше монастир, зауваживши: "Якби вони знали, що найкращі речі ми вже винесли". Він, звичайно, прикинувся дурником і здивувався, коли йому показали розкішні речі, тоді й був вкрадений червоний шовковий килим.

5. Колона Кнаца неодноразово заявляла, що всі картини, які висять у кімнатах, і які, за словами рядового НСКК Миколайчика, були взяті у квартирному бюро в тимчасове користування, будуть забрані з собою у Німеччину як їхнє власне майно. Щоправда, досі це завжди означало, що картини "організовано" з інших квартир.

Випадково ми чули, що наступної середи з Києва відходить один вагон, але не до Берліну, а до Каттовіц

№ 138. Донесення др. П. Ґрімма про факт грабіжництва у Трапезній церкві Лаври та результати обшуку, проведеного на квартирі штурмфюрера НСКК Кнаца та членів його колони. *Київ, 22 березня 1942 р.*

Abschrift!

Universitätsdozent Dr. Paul Grimm — Kiew, den 22.3.[19]42

Bericht über die Angelegenheit Knatz – Markgraf

In den Tagen zwischen dem 17. und 19.3.[19]42 lernte ich Herrn Knatz und einen Teil seiner Fahrer auf der Lawra kennen, als Herr Knatz gemeinsam mit Herren des Einsatzstabes Rosenberg die Räume des Gottlosenmuseums und anschliessend das Refektorium besichtigte. Ich stellte mich vor und zeigte Herrn Knatz die von mir betreuten Räume der ehemaligen vor- und frühgeschichtlichen Abteilung des historischen Zentralmuseums der Ukraine und gab ihm einen unbenutzten einfachen Waschtisch für die von ihm geplante Elendsausstellung.

In den nächsten Tagen habe ich die Leute wieder auf der Lawra gesehen, habe mich aber nicht weiter um ihr Tun gekümmert, da ja die Grenze ihrer Arbeit mit dem Einsatzstab besprochen war. So stand am 20.3. gegen 12 Uhr z.B. der Filmwagen in

der Nähe des Glockenturmes, während die Filmoperateure vorn auf der Bergspitze Aufnahmen machten. Der Fahrer dieses Wagens, Herr Markgraf, beschäftigte sich in den Gebäuden nahe des Glockenturmes. Ich gab ihm den Rest eines weiteren unbenutzten Waschtisches. Ich verliess die Lawra gegen 12 Uhr.

Am gleichen Tage gegen 17 Uhr nahm mich Herr Abteilungsleiter Reinhardt mit zur Lawra, um eine Anzeige der Filmoperateure nachzuprüfen. Im Refektorium fehlte tatsächlich aus einer reich geschnitzten und mit eingesetzten Bildern geschmückten Mitteltür ein Bild, das erst in letzter Zeit herausgebrochen sein mußte, da die Tür vorher noch unverletzt war. Auf der Polizeiwache wurde uns noch ein aus dem Rahmen getrenntes Leinwandbild gezeigt, das der Polizeiposten aus dem die Lawra verlassenden Filmwagen sichergestellt hatte. Der Fahrer Markgraf hat auf der Polizeiwache geäussert, dass er das Bild als Kühlerschutzdecke verwenden wollte. Ausserdem stellt die Polizeiwache im Filmwagen Kartothekkastenschränke fest.

Am 21.3. um 13 Uhr nahm ich mit Herrn Reinhardt an der Haussuchung bei Herrn Knatz und seinen Mitarbeitern teil. Bei der Vernehmung brachte der Fahrer Markgraf das aus der Tür gebrochene Bild zum Vorschein und gab zu, es aus der Tür genommen zu haben. Im Wohnzimmer des Herrn Knatz befand sich als Wandvorhang ein rotes Stück von der Lawra (Altarbehang?), das Herr Knatz vom Einsatzstab übergeben erhalten hat. Zudem fanden sich im Zimmer von Herrn Knatz zwei geschnitzte Holzkreuze, die Herr Knatz ebenfalls vom Einsatzstab erhalten hat, die aber nicht auf der Liste der vom Einsatzstab übergebenen Ausstellungsstücke stehen. Im Aufbewahrungsraum in der Wohnung befanden sich zwischen den Bildern, die für die Ausstellung gegen Liste vom Einsatzstab übernommen sind, 2 Ölbilder, die nicht politischen Inhalts sind und die nicht auf der Liste des Einsatzstabes standen. Eines der Ölbilder habe ich mit großer Wahrscheinlichkeit im Refektorium der Lawra gesehen, während es mir bei dem andern unsicher ist, jedoch kann es nach seiner Art ebenfalls aus dem Refektorium stammen. Eine Aussage, wie die Bilder zwischen das politische Ausstellungsmaterial gekommen sind, war nicht zu erzielen.

In den unteren Räumen des Hauses, die als Abstellräume für die Ausstellung benutzt wurden, fanden sich noch – als nicht zur politischen Ausstellung gehörig – 3 große, aus dem Rahmen genommene Leinwandbilder, eine aus Holz geschnitzte Menschengruppe und die vom Fahrer Markgraf entnommenen Kartothekkästen. Er sagte aus, dass er sie aus dem Gebäude rechts vom Glockenturm – also der Bibliothek – entnommen hat, nachdem er ihren – Kartothekblätter – beiseite gelegt hat.

Die hier aufgedeckten Diebstähle von Kunst und Kulturbesitz sind nur wenige Fälle von vielen, die leider nicht geklärt sind. In der Zeit seit meiner Anwesenheit (16.1.42) sind mehrfach an meinen Abteilungen auf der Lawra mit Gewalt Türen aufgebrochen worden und Kästen und Kisten erbrochen worden. Auch die Türen der übrigen Abteilungen und der Bibliothek sind mehrfach aufgebrochen.

Die Polizeiposten vor dem Tor haben in jeder Weise ihre Pflicht erfüllt, jedoch können sie naturgemäss die Vorgänge im Innern des weiträumigen Klostergebäudes nicht übersehen.

gez. Grimm

Скриптурна копія, машинопис (1-й примірник).
ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 5, спр. 12, арк. 74–74зв.
Інші копії та примірники:
Скриптурні копії (цигарковий папір), машинопис (2-й та 3-й примірники).
ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 5, спр. 12, арк. 80–81, 98–99

Переклад з німецької док. № 138

Копія!

Доцент університету др. Пауль Ґрімм Київ, 22 березня 1942 р.

Донесення у справі Кнаца – Маркґрафа

На днях, між 17 і 19 березня 1942 р., я познайомився у Лаврі з паном Кнацем і частиною його водіїв, коли п. Кнац разом з представниками Оперативного штабу Розенберґа оглядали приміщення Антирелігійного музею у тому числі й Трапезну церкву. Я назвався і показав п. Кнацу приміщення колишнього відділу до- і ранньої історії Центрального історичного музею України, якими опікувався, та дав йому непотрібний звичайний умивальник для запланованої ним виставки злидарства.

У наступні дні я знову бачив цих людей у Лаврі, але більше не переймався їхніми справами, адже межі їхньої роботи були вже окреслені Оперативним штабом. Так, наприклад, 20 березня приблизно о 12 год. машина знімальної групи стояла біля дзвіниці, у той час як кінооператори провадили зйомку попереду біля спуску до печер. Водій цієї машини, пан Маркґраф, чимось займався у будинках поблизу дзвіниці. Я віддав йому залишки ще одного непотрібного умивальника. З Лаври я пішов десь о 12 год.

Того самого дня близько 17 год. мене забрав з собою керівник відділу п. Райнгардт у Лавру, щоб перевірити свідчення фотографів. У Трапезній церкві в пишно різьбленій Святій брамі, прикрашеній вставними образами, дійсно, не вистачало одного образа, якого мали виламати нещодавно, оскільки брама до цього була ще цілою. На поліцейському посту нам також показали вийняту з рами картину на полотні, яку поліцейська охорона вилучила з машини знімальної групи, коли та залишала Лавру. Водій Маркґраф сказав поліцейській охороні, що він хотів використати цю картину як покривало на радіатор. Також охорона виявила у машині каталожні шафи.

21 березня о 13 год. я разом з п. Райнгардтом брав участь в обшуку будинку п. Кнаца і його співробітників[98*]. Під час допиту водій Маркґраф пред'явив ви-

ламаний з брами образ і признався, що він був взятий звідти. У кімнаті п. Кнаца на стіні замість килима висіла червона тканина з Лаври (алтарна завіса), яку п. Кнацу передав Оперативний штаб. Крім того, у кімнаті п. Кнаца знаходилися два різьблені ручні дерев'яні хрести[99*], які п. Кнац також отримав від Оперативного штабу, щоправда, їх не було у списку експонатів, переданих Оперативним штабом. У передпокої квартири серед картин, отриманих за списком для виставки від Оперативного штабу, знаходилися дві картини, написані олією, які не мали політичного змісту і не були внесені до списку Оперативного штабу[100*]. Одну з картин, скоріш за все, я бачив у Трапезній церкві у Лаврі, у той же час щодо іншої я не зовсім певний, однак за своїми ознаками вона також може походити з Трапезної церкви. Добитися пояснення, як картини потрапили до експозиційних матеріалів політичного змісту, було неможливо.

У нижніх приміщеннях, які слугували коморою для виставкових матеріалів, знаходилися ще речі, що не мали відношення до політичної виставки, – три великі вийняті з рам картини на полотні[101*], різьблена дерев'яна скульптура, що зображувала групу людей, та вивезені водієм Маркґрафом каталожні шафи. Він сказав, що взяв їх у будинку праворуч від дзвіниці, тобто з бібліотеки[102*], викинувши з них перед тим на підлогу картки.

Виявлені крадені предмети мистецтва та культури – це лише дещиця з численних випадків, які, на жаль, так і не були розкриті. З часу мого перебування (16 січня 1942 р.) неодноразово силою зламувалися двері моїх відділів на території Лаври та відкривалися ящики і коробки. Так само багато разів зламувалися двері інших відділів та бібліотеки.

Поліцейська варта при вході у будь-якому разі виконала свій обов'язок, однак, звичайно, вона не повинна закривати очі на події, що відбуваються на великій території усередині монастиря.

підписано: Ґрімм

№ 139. Доповнення др. П. Ґрімма до свого донесення у справі штурмфюрера НСКК Кнаца та членів його колони.
Київ, 22 березня 1942 р.

Abschrift!

Universitätsdozent Dr. Paul Grimm Kiew, den 22.3.[19]42

Ergänzung zum Bericht über die Angelegenheit Knatz-Markgraf

Am 22.3. gegen 12 Uhr besprach ich im Auftrag des Abteilungsleiters Reinhard die noch ungeklärten Fragen mit Herrn Clausberg, dem Leiter der Arbeitsgruppe Westukraine des Einsatzstabes Reichsleiter Rosenberg und Herrn Anton, dem Leiter der Arbeiten am Gottlosenmuseum innerhalb des Einsatzstabes. Es wurde zu den einzelnen Punkten ausgesagt:

Die rote Decke ist Herrn Knatz vom Einsatzstab für die Verdunklung seines Zimmers zur Verfügung gestellt. Die 2 geschnitzten Holzkreuze sind Herrn Knatz mit den übrigen Dingen übergeben und sollten, da die ersten Listen bereits abgeschlossen waren, auf der nächsten Liste erscheinen. Die 2 Ölbilder sind nicht vom Einsatzstab übergeben, müssen also auf andere Art in den Aufbewahrungsraum von Herrn Knatz gekommen sein.

gez. Grimm

Скриптурна копія, машинопис (1-й примірник).
ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 5, спр. 12, арк. 75.
Інші копії та примірники:
Скриптурні копії (цигарковий папір), машинопис (2-й та 3-й примірники).
ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 5, спр. 12, арк. 82, 90

Переклад з німецької док. № 139

Копія!

Доцент університету др. Пауль Ґрімм Київ, 22 березня 1942 р.

Доповнення до донесення у справі Кнаца – Маркграфа

22 березня близько 12 год. за дорученням керівника відділу Райнгардта я з'ясував ще деякі незрозумілі питання з паном Клаусберґом, керівником Робочої групи Західної України Оперативного штабу райхсляйтера Розенберґа та паном Антоном, керівником робіт в Антирелігійному музеї, що проводяться Оперативним штабом. Були з'ясовані деякі моменти:

Червоний килим був наданий пану Кнацу Оперативним штабом для затемнення його кімнати. Два різьблені ручні дерев'яні хрести були передані пану Кнацу з іншими речами, які мали внести до наступного списку, оскільки перший список був уже готовий. Дві картини, написані олією[103*], Оперативний штаб не передавав: отже, вони мусили потрапити до комори пана Кнаца іншим шляхом.

підписано: Ґрімм

№ 140. Прохання др. Г. Вескампа та П. Ґьоте до керівника відділу політики генералкомісара Київської генеральної округи В. Райнгардта дозволити закінчити роботу в Києво-Печерській Лаврі.
Київ, 22 березня 1942 р.

Abschrift!

Dr. Heinrich Weskamp
Paul Göthe
z.Zt. Kiew
am 22.3.[19]42

Herrn
Pg. Reinhardt
Kiew
General-Kommissariat

Sehr geehrter Herr Reinhardt!

Wir weisen nochmals auf den Abgang unserer beiden Protokolle, sowie den Nachsatz vom 21.3.[19]42 hin.

Herr Knatz hat nun heute vormittag an uns herangetreten und hat sich in aller Form entschuldigt und uns gebeten, die gestellte Aufgabe trotz der Zwischenfälle durchzuführen. Alle nötige Unterstützung sagte er uns zu.

Wir sind nach wie vor bereit, die uns vom Reichsministerium für Volksaufklärung und Propaganda übertragene Aufgabe bestens zu erledigen, sofern dem von Ihrer Seite aus nichts entgegensteht. In diesem Falle würden wir Sie bitten, uns baldigst Nachricht zukommen zu lassen.

Wir danken Ihnen für Ihre Bemühungen und begrüssen Sie mit

Heil Hitler!
gez. Dr. Weskamp
gez. P. Göthe

Скриптурна копія, машинопис (1-й примірник).
ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 5, спр. 12, арк. 78.
Інші копії та примірники:
Скриптурна копії (цигарковий папір), машинопис (2-й, 3-й примірники).
ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 5, спр. 12, арк. 85, 93

Переклад з німецької док. № 140

Копія!

Др. Генріх Вескамп
Пауль Ґьоте
на даний момент Київ
22 березня 1942 р.

Пану пґ. Райнгардту
Київ
Генералкомісаріат

Шановний пане Райнгардте!

Ще раз повертаємося до наших двох протоколів та доповнення від 21 березня 1942 р.

Отже, сьогодні пан Кнац підійшов до нас у першій половині дня і, як міг, вибачався та просив нас, незважаючи на інцидент, далі виконувати поставлене завдання. Він пообіцяв нам всіляку необхідну підтримку.

Ми, як і раніше, готові якнайкраще виконати дане нам Райхсміністерством народної освіти і пропаганди завдання, якщо з Вашого боку не буде ніяких заперечень. У такому випадку ми б дуже Вас просили якнайскоріше повідомити нас про це.

Дякуємо Вам за Ваші турботи та вітаємо

Хайль Гітлер!

підписано: др. Вескамп
підписано: П. Ґьоте

№ 141. Донесення др. П. Ґрімма про повернення награбованих у Лаврі речей членами колони штурмфюрера НСКК Кнаца.
Київ, 23 березня 1942 р.

Abschrift!

Universitätsdozent Dr. P. Grimm
Kiew, den 23.3.[19]42

Weitere Ergänzung zum Bericht über die Angel[egenheit] Knatz-Markgraf

Am 23.3. wurden zunächst auf Anordnung des Herrn Abteilungsleiters Reinhard[t] die 2 Mitteltüren des Refektoriums aus den Angeln gehoben und in die verschließbaren Räume der vorgeschichtlichen Abteilung gebracht. Dabei stellte es sich heraus, dass die Tür, aus der der Fahrer Markgraf das Bild genommen hatte, auch auf der Rückseite mit mehrere Millimeter starkem Blech beschlagen und mit Nieten befestigt ist. Zum Abtrennen der Blechverkleidung und Entnahme des Bildes musste der Fahrer Markgraf dennoch beträchtliche Zeit und gehörige Kräfte anwenden.

Anschliessend wurde das von der Polizeiwache aus dem Filmwagen des Fahrers Markgraf am Freitag sichergestellte Leinwandbild von der Wache abgeholt und in die vorgeschichtliche Abteilung gebracht.

Gegen 11 Uhr erschien auf der Lawra ein Lastwagen der Kolonne Knatz und brachte, wie am 21.3.[19]42 besprochen, die zu Unrecht von der Lawra mitgenommenen Dinge zurück. Mir wurden übergeben – wie besprochen – drei aus dem Rahmen genommene große Leinwandbilder, zwei kleine aufgespannte Ölbiler und die kleine aus Holz geschnitzte Menschengruppe. Ferner gaben die Fahrer noch zusätzlich ab: einen großen vergoldeten Bilderrahmen, zwei aus Holz geschnitzte Büsten und 3 Decken von Autoreifen. Diese Dinge müssen also auch unrechtmässig von der Lawra entnommen sein und sind deshalb jetzt zurückgegeben.

Nicht abgegeben wurden die Kartothekkastenschränke. Der Fahrer entschuldigte sich und versprach, sie am folgenden Tage abzugeben. Wichtig ist, dass noch am Sonnabend, d[es] 21.3. vormittags die Räubereien auf der Lawra fortgesetzt sind, trotzdem der Filmwagen schon am Freitag untersucht und festgehalten wurde. Die

Gruppe kleiner Menschenfiguren stand am Freitagnachmittag noch im Refektorium und ist nach Aussage der Polizei erst am Sonnabend früh geholt worden.

gez. Grimm

Скриптурна копія, машинопис (1-й примірник).
ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 5, спр. 12, арк. 76.
Інші копії та примірники:
Скриптурні копії (цигарковий папір), машинопис (2-й та 3-й примірники).
ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 5, спр. 12, арк. 83, 91

Переклад з німецької док. № 141

Копія!

Доцент університету др. Пауль Ґрімм Київ, 23 березня 1942 р.

Наступне доповнення до донесення у справі Кнаца – Маркґрафа

Насамперед, за розпорядженням керівника відділу Райнгардта 23 березня двоє дверей Святої брами Трапезної церкви були зняті з петель і розміщені у приміщенні відділу доісторії, яке замикається. При цьому виявилося, що двері, з яких водій Маркґраф вийняв образ, на звороті також оббиті металом товщиною у кілька міліметрів, який закріплено клепками. Щоб відірвати металеву обшивку і вийняти образ, водію Маркґрафу потрібно було, проте, витратити чимало часу та прикласти добру силу.

Потім на посту було забрано картину на полотні, яку в п'ятницю вилучила поліцейська варта із знімальної машини водія Маркґрафа, і віднесено до відділу доісторії.

Близько 11 год. у Лаврі з'явилася вантажна машина колони Кнаца і привезла назад, як було домовлено 21 березня 1942 р., незаконно взяті з Лаври речі. За домовленістю мені були передані три великі картини на полотні без рам, дві невеликі картини, написані олією, у рамах[104*] та різьблену дерев'яну композицію групи людей. Крім того, водії ще передали велику позолочену раму для картини, два різьблених дерев'яних бюсти і три покришки від автомобільних шин. Отже, напевно, ці речі також були незаконно взяті у Лаврі, і тому їх тепер повернули.

Не повернуто каталожні шафи. Водій вибачився і пообіцяв віддати їх наступного дня. Важливо відмітити, що серія пограбувань на території Лаври продовжилася також у суботу, 21 березня, у першій половині дня, хоча знімальну машину було обшукано і затримано ще у п'ятницю. Невелика композиція з людських фігур стояла у Трапезній церкві ще у п'ятницю по обіді і, за словами поліцейських, лише у суботу вранці її не стало.

підписано: Ґрімм

№ 142. Донесення керівника відділу політики Генералкомісаріату в Києві В. Райнгардта про результати обшуку помешкання штурмфюрера НСКК Кнаца та членів його колони.
Київ, 24 березня 1942 р.

Abt. IIa – R[einhardt]/Ot. Vertraulich[83]

Bericht

Auf Grund der in der Anlage beigefügten Anzeigen der Herren Dr. Westkamp und P. Goethe wurde am 21.3.1942 im Beisein des Herrn Dr. Grimm vom Generalkommissariat Kiew festgestellt, daß unter Beschädigung einer wertvollen Altartüre ein Ölbild aus dem Türrahmen genommen ist. Ich habe daraufhin im Auftrage des Stellvertreters des Herrn Generalkommissars Kiew, Herrn Landrat von Bünau, durch den SD eine Haussuchung in Räumlichkeiten der Kolonne Knatz vorgenommen.

Während der Haussuchung wurden folgende Gegenstände als zu unrecht in Besitz genommen festgestellt:

3 Ölbilder 3×4 mtr.,
2 [Ö]lbilder 60×100 cm und
1 geschnitzte Holzgruppe sowie
das gesuchte Altarbild.

Der Fahrer Markgraf, der geschuldigt worden ist, war sofort geständig und gab an, im Interesse der Kolonne Knatz gehandelt zu haben. Weitere Vernehmungen durch den CD ließen diese Aussage glaubwürdig erscheinen.

Im Auftrage des Herrn Landrat von Bünau untersagte ich der Kolonne Knatz das Fortführen von Gegenständen bis zum Abschluß der Untersuchungen. Eine Weiterarbeit wurde der Kolonne vorläufig gestattet. Nachdem das Untersuchungsergebnis einen Teil der Angaben der Anzeige bestätigt hatte, and[e]rerseits aber eine ausgesprochene Unterschlagung im persönlichen Interesse nicht vorgelegen hat, verfügte Herr Landrat von Bünau die Aufhebung der vorangegangenen Anordnung, so daß mit dem 23.3.1942 die Kolonne Knatz ihre Arbeit weiter fortführen kann. Von einer Anzeige und Bestrafung des Fahrers Markgraf wurde in Hinblick auf seine parteipolitische Tätigkeit sowie auf seine Handlungsweise in gutem Glauben verzichtet.

i. A.
Kiew, den 24. März 1942 *Reinhardt*[84]

Відпуск (цигарковий папір), машинопис (2-й примірник).
ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 5, спр. 12, арк. 95.
Інші копії та примірники:
Копія (цигарковий папір), машинопис (3-й примірник).
ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 5, спр. 12, арк. 89

---

83 *Vertraulich* – печатка (текст у прямокутній рамці), червоне чорнило.
84 Власноручний підпис В. Райнгардта чорним чорнилом.

Переклад з німецької док. № 142

Відділ IIa – P[айнгардт]/От. Конфіденційно

Донесення

На основі свідчень пана др. Вескампа і пана П. Ґьоте, що до цього додаються, у присутності пана др. Ґрімма з Генералкомісаріату у Києві 21 березня 1942 р. було встановлено, що з шат був вийнятий образ, написаний олією, і пошкоджені дорогоцінні двері Святої брами. У зв'язку з цим за дорученням заступника генерального комісара у Києві пана ландрата фон Бюнау я провів за допомогою СД обшук у приміщенні колони Кнаца[105*].

Під час обшуку були виявлені такі незаконно привласнені речі:

3 картини, написані олією, 3×4 м,
2 картини, написані олією, 60×100 см та
1 різьблену з дерева композицію, а також
розшукуваний образ із Святої брами.

Водій Маркґраф, який був винний, одразу ж зізнався та повідомив, що діяв в інтересах колони Кнаца. Подальші розпитування співробітником СД показали, що це свідчення достовірне.

За дорученням пана ландрата фон Бюнау я заборонив колоні Кнаца до закінчення розслідування вивозити предмети. Колоні було тимчасово дозволено продовжувати роботу. Після того, як у результаті розслідування частина свідчень підтвердилася, а з іншого боку не було доведено висловленого звинувачення у присвоєнні в особистих цілях, пан ландрат фон Бюнау наказав скасувати видане раніше розпорядження[106*], і, таким чином, з 23 березня 1942 р. колона Кнаца може далі продовжувати свою роботу. Беручи до уваги партійно-політичну діяльність водія Маркґрафа та його дії з найкращих міркувань, вирішено не визнавати його правопорушником і не піддавати покаранню.

за дорученням
Райнгардт

Київ, 24 березня 1942 р.

№ 143. Лист В. Райнгардта, керівника відділу політики Генералкомісаріату в Києві штурмфюреру НСКК Кнацу щодо дозволу його команді працювати далі на території Києво-Печерської Лаври.
Київ, 24 березня 1942 р.

Der Generalkommissar Kiew, den 24. März 1942
Abt. IIa R[einhardt]/Ot.

1.) An den
NSKK-Sturmführer
Parteigenossen Knatz

Kiew
Tolstoistraße 11

Nach Abschluß der Untersuchungen gegen den Kraftfahrer Markgraf steht auf Anordnung des Generalkommissars Kiew Ihrer weiteren Arbeit im Gottlosen-Museum nichts mehr im Wege.

Von einer Strafverfolgung gegen den Fahrer Markgraf wird mit Rücksicht auf seine <nahe> Parteizugehörigkeit und darauf, daß er in gutem Glauben handelte, Abstand genommen.

im Auftrage
[підпис][85]
(W. Reinhardt)

2.) z.d.A.

Reinhardt[86]

Відпуск (цигарковий папір), машинопис (2-й примірник).
ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 5, спр. 12, арк. 94

Переклад з німецької док. № 143

Генералкомісар
Відділ IIa
Р[айнгардт]/От.

Київ, 24 березня 1942 р.

1) НСКК штурмфюреру
партайґеноссе Кнацу
Київ
вул. Толстого, 11

Після закінчення розслідування у справі водія Маркґрафа за розпорядженням генералкомісара у Києві Вашій подальшій роботі в Антирелігійному музеї більше нічого не заважає.

Вирішено утриматися від покарання водія Маркґрафа у зв'язку з його скорим прийняттям до партії та діями з добрих намірів.

за дорученням
[підпис]
(В. Райнгардт)

2) до справи

Райнгардту

---

[85] Власноручний підпис В. Райнгардта синім олівцем.
[86] Власноручний підпис В. Райнгардта синім олівцем ліворуч вгорі.

№ 144. Супровідний лист керівника Робочої групи Західної України Г. Клаусберґа до опису конфіскованих матеріалів експозиції Центрального антирелігійного музею. *Київ, 1 квітня 1942 р.*

Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg
für die besetzten Gebiete
Hauptarbeitsgruppe Ukraine
Arbeitsgruppe West-Ukraine[87]

Arbeit über das Gottlosen-Museum der Lawra in Kiew

Diese Arbeit stellt die Erfassung sämtlicher Ausstellungsstücke des Gottlosenmuseums in der Lawra dar. Ein Großteil der Bildüberschriften und Texttafeln konnte übersetzt werden und ist in den übersetzten Texten als Anlagen beigefügt. Die Arbeiten standen unter Leitung des Pg. Anton und wurden in der Zeit von Ende Januar bis Ende März unter den schwierigsten Umständen durchgeführt. Die schlechten Straßen, die wenigen Transportmöglichkeiten, die durch die Sprengung der Kathedrale stark in Mitleidenschaft geratenen Räume und die Witterungsverhältnisse – es wurde selbst bei den Höchsttemperaturen von minus 36° gearbeitet – haben die Arbeiten außerordentlich erschwert. Nicht weniger schwierig war die zu leistende Übersetzungsarbeit, da die angestellten Volksdeutschen Dolmetscher in ihren Leistungen außerordentlich schwach waren.

Die Arbeitsgruppe Westukraine des Einsatzstabes Reichsleiter Rosenberg ist stolz darauf, diese Arbeit abgeschlossen der Stabsführung zu übergeben. Möge sie dem geistigen Kampf gegen den Bolschewismus und des mit ihm verbündeten Judentums eine gute Waffe sein zum Nutzen des deutschen Volkes.

Heil Hitler!

Der Leiter der Arbeitsgruppe Westukraine
(Clausberg)
[підпис][88]
[печатка][89]

Kiew, den 1.4.1942

Оригінал, машинопис.
ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 56, арк. 3

Переклад з німецької док. № 144

Оперативний штаб райхсляйтера Розенберґа
окупованих територій
Головна робоча група України
Робоча група Західної України

[87] Штамп світло-синім чорнилом, текст штампа великими літерами.
[88] Власноручний підпис Г. Клаусберґа чорним чорнилом.
[89] Печатка Оперативного штабу фіолетовим чорнилом.

Праця про Антирелігійний музей Лаври у Києві[107*]

Ця праця охоплює всі експонати Антирелігійного музею у Лаврі. Більшу частину заголовків до картин та таблички з текстами вдалося перекласти, вони додаються до перекладених текстів. Роботи, які проводилися з кінця січня і до кінця березня у дуже важких умовах, очолював пґ. Антон. Погані дороги, труднощі з транспортом, сильно пошкоджені внаслідок вибуху собору приміщення та погодні умови надзвичайно ускладнювали роботу (працювали навіть при найнижчих температурах до –36° градусів). Не менш важкою була перекладацька робота, яку потрібно було виконати, оскільки знання штатних перекладачів-фольксдойче виявилися надзвичайно слабкими.

Робоча група Західної України пишається тим, що передає Управлінню штабу цю завершену працю. Нехай вона буде доброю зброєю в ідейній боротьбі проти більшовизму і пов'язаного з ним єврейства на користь німецького народу.

Хайль Гітлер!

Керівник робочої групи Західної України
(Клаусберґ)
[підпис]
[печатка]

Київ, 1 квітня 1942 р.

№ 145. Додаток № 1 до док. № 144: Пояснювальна записка крайсамтсляйтера Г. Антона до матеріалів експозиції Центрального антирелігійного музею, конфіскованих Робочою групою Західної України.
Київ, 28 березня 1942 р.

Vorbemerkung

Der Auftrag zur Bergung und Überführung des Gottlosenmuseums wurde am 18. Januar 1942 durch den Hauptarbeitsgruppenleiter Pg. Seiboth an die Arbeitsgruppe West-Ukraine erteilt. Die Durchführung der Arbeiten übernahm im Einverständnis mit dem Leiter der Arbeitsgruppe West-Ukraine der Mitarbeiter, Kreisamtsleiter Georg Anton. Hilfskräfte standen im Anfang der Arbeit nicht zur Verfügung, erst Mitte Februar konnten neu eintreffende Mitarbeiter zur Hilfe herangezogen werden.

Die ersten Besichtigungen der Räume des Museums fanden am 21. Januar statt und liessen zunächst einen trostlosen Eindruck aufkommen. Durch die Sprengung der Kathedrale in der Mitte des gesamten Lawra-Bezirkes waren auch im Gottlosenmuseum fast sämtliche Fenster zertrümmert worden, sodass Sturm und Wind überall ungehindert eindringen konnten. Schutt und Trümmer waren durch die Fenster geflogen und der überall eingedrungene Schnee bedeckte den Fussboden aller Zimmer handbreit hoch. An den Fensterseiten türmte sich der Schnee bis über die Fensterbrüstung. Die Bilder waren verschneit und mit einer dicken Eisschicht bedeckt, sodass für ihre Erhal-

tung äusserste Gefahr bestand. Die Bestände der Ausstellung waren schon angegriffen, zum Teil auch beschädigt. Ein Teil der Ausstellungstische war ausgeraubt und zertrümmert, sodass eine vollständige Bestandssicherung nicht mehr möglich war.

Die bisherigen Sicherungsarbeiten bestanden lediglich aus einem Beschlagnahmezettel, der an die Tür angeheftet war und vom Stadtkommandanten unterschrieben war. Der Schlüssel zum Museum wurde in einer Polizeiwache aufbewahrt und offensichtlich auch von Unbefugten benutzt. Eine gewisse Kontrolle der Besucher wurde dadurch ausgeübt, dass seitens des Polizeiführers Kiew Ausweise zum Betreten des Lawra-Bezirkes ausgestellt wurden.

Um den geplanten Wiederaufbau der Ausstellung an einem anderen Ort einfacher zu gestalten bzw. ihn überhaupt erst zu ermöglichen, ließ ich den augenblicklichen Zustand der Ausstellung im Lichtbild festhalten. Es wurden 17 Aufnahmen der wichtigsten Wände in allen Räumen hergestellt. Sie wurden nach einer für alle zukünftigen Arbeiten geltenden Nummerierung der Wände durchgeführt, sodass diese Lichtbilder eine sehr wesentliche Hilfe bei der Neuaufstellung sein werden.

Diese Arbeit wurde in kleinen Etappen durchgeführt, da bei der herrschenden Kälte von 24 bis 30 Grad die Aufnahmearbeit nicht über 1 Stunde ausgedehnt werden konnte. Nach dieser Zeitspanne war jedes weitere Arbeiten unmöglich, da keinerlei Öfen zur zeitweiligen Erwärmung vorhanden waren und die Kälte jede sorgfältige Kleinarbeit verhinderte.

In den ersten Tagen des Februars wurden sämtliche Fenster der Ausstellungsräume dicht gemacht. Um zukünftiges Arbeiten zu ermöglichen, musste erst neuer Schnee<ein>fall[90] verhindert werden. Mit Hilfe von vorgefundenen alten Fenstern, Sperrholzplatten und Papptafeln gelang es, den gewünschten Zweck zu erreichen. Dann wurden die Schnee- und Schuttmassen aus den Räumen entfernt, die Bilder soweit als möglich vom Schneebefall gereinigt und eine gewisse Ordnung wieder hergestellt.

Nach diesen Arbeiten konnte der Versuch gemacht werden, den Sinn der Ausstellung zu ergründen und ihren Anfang und das Ende festzustellen. Es wäre natürlich eine Leichtigkeit gewesen, die Ausstellungsstücke einfach abzuhängen und zu verladen. Dieses hätte aber das gesamte Material durcheinander gebracht und einer Neuaufstellung unübersehbare Schwierigkeiten entgegengesetzt.

Mit Hilfe einer Dolmetscherin wurden die mit Holz- oder Pappbuchstaben direkt auf die Wände angebrachten Teilüberschriften übersetzt und zunächst zu Papier gebracht. Der Zustand dieser Überschriften ließ erwarten, dass sie das kommende Tauwetter nicht überstehen würden, ihre Abnahme auch aus Gründen ihrer merkwürdigen Anbringung nicht möglich war.

Diese Teilüberschriften wurden durchlaufend nummeriert und finden sich in der Bestandsaufnahme (Anlage 3) mit den Hummern 1 bis 69 und in der 5. Abteilung mit den Nummern 1–l0 wieder. Nach Feststellung dieser Gruppen wurden die dazugehö-

---

[90] *ein* дописано над рядком простим олівцем.

renden Ausstellungsstücke nummeriert, sodass trotz Verpackung und etwaigem Durcheinander am Wiederaufstellungsort eine genaue Wiederherstellung der Reihenfolge möglich ist.

Es bestehen also folgende Nummern:

Nr. l–1 117 für die Abteilungen 1, 3 und 4,

Nr. 1–205 mit dem Zusatz "Sch" für die Abteilung 2, mit Rotstift gezeichnet,

Nr. l–293 für die Abteilung 5, mit Blaustift, rot unterstr[ichenes]

Zeichen "V" mit den Nummern 1–46 für die Abteilung Vorraum.

Zeichen "VIII" für 8 grosse Bilder des Raumes VIII,

Zeichen "F" für das gesamte Füllmaterial.

Bei der Verpackung des Materials wurden ausserdem die Kisten und Bündel mit den Grossbuchstaben "UKG" signiert. Das Material muss vor Neuaufstellung erst nach der oben angegebenen Nummerierung ausgelegt und dann nach der Anlage 3 den betreffenden Teilüberschriften beigefügt werden.

Alle Kisten, Bündel, Texttafeln, Ölbilder und Ikonen wurden der Propagandakolonne unter der Führung des Sturmf[ührer] Knatz vom Propagandaministerium übergeben. Auch die Ölbilder und Ikonen tragen auf der Rückseite eine Nummer, nach welcher sie ebenfalls den Teilüberschriften gemäss Anlage 3 beigefügt werden können.

Bei der Verpackung des Materials hat es sich herausgestellt, dass einzelne Nummern bei der Bestandsaufnahme wahrscheinlich nicht ordnungsgemäss ausgeschrieben wurde[n]. Es fehlen folgende Nummern, deren Verbleib nicht festgestellt werden konnte: 38, 39, 70, 114, 125, 126, 299, 333,[91] 476, 478, 479, 521, 594, 595, 629, 659, 693, 750, 768, 783, 788, 865, 873, 968, 1019.

Diese fehlenden Nummern stellen aber bestimmt keinen tatsächlichen Verlust von Ausstellungsmaterial dar, sondern sind offensichtlich bei der Bestandsaufnahme aus Versehen nicht ausgeschrieben worden.

Ebenso sind scheinbar einige Nummern doppelt vorhanden. Die nachträgliche Gegenüberstellung ergab dies bei folgenden Nummern: 139, 255, 278, 287 b, 292, 310, 351 b, 369 a, 381, 396, 473 b. Hierfür gibt es folgende Erklärung: Die Ausstellungsstücke bestanden aus je einem Bild und einer dazugehörenden Unterschrift, welche aber separat angebracht war. Aus diesem Grunde haben beide Stücke die gleiche Nummer bekommen. Auch hier lässt sich bei sorgfältiger Gegenüberstellung die tatsächliche Lage genau feststellen.

Die Unterlagen bestehen aus:

1. Hauptakte[92] mit einführenden Lichtbildern und den Beilagen "Das sozialistische Kiew" und "Klosterführer" in Original.

2. Zweitschrift ohne einführende Lichtbilder, ohne Anlagen 9 und l0, mit Beilage "Das sozialistische Kiew" und "Klosterführer" in Original.

---

[91] Після номера *333* густо закреслено простим олівцем номер *475*

[92] Усі підкреслення тут і далі авторські, зроблені простим олівцем.

3. Drittschrift ohne einführende Lichtbilder, ohne Anlage 8, 9, l0, mit Beilage "Klosterführer" in Original.

[підпис][93]
(Anton)
Kreisamtsleiter

Kiew, den 28.März 1942

Оригінал, машинопис.
ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 56, арк. 4–7

Переклад з німецької док. № 145

Передмова

Керівник головної робочої групи пґ. Зайбот 18 січня 1942 р. доручив Робочій групі Західної України зберегти та перевезти Антирелігійний музей. Виконання робіт за згодою керівника Робочої групи Західної України взяв на себе співробітник, крайсамтсляйтер Георг Антон. Допоміжної робочої сили на початку роботи в його розпорядженні не було, тільки всередині лютого вдалося залучити на допомогу нових прибулих співробітників.

Перший огляд приміщень музею відбувся 21 січня і залишив спочатку невтішне враження. Внаслідок вибуху собору, який знаходився у центрі всього лаврського комплексу, в Антирелігійному музеї так само були вибиті майже всі шибки, так що буря і вітер без перешкод проникали усередину. Крізь вікна позалітали сміття та уламки, а сніг, який проник усюди, вкривав підлогу в усіх кімнатах товщиною з долоню. Зі сторони вікон снігу намело вище підвіконня. Картини були засніжені і покриті товстою кіркою льоду, від чого виникло велике занепокоєння за їхню збереженість. Експонати виставки вже були покороблені, навіть частково пошкоджені. Частина вітрин в експозиції була розграбована і розбита, тому повністю зберегти експонати вже було неможливо.

Заходи зі збереження на цей час складалися лише з записки про конфіскацію за підписом міського коменданта, яку було прикріплено на дверях. Ключ від музею зберігався на посту поліції і, очевидно, також використовувався неуповноваженими особами. Певний контроль відвідувачів здійснювався у той спосіб, що начальником поліції Києва видавалися перепустки на вхід у Лавру.

Щоб полегшити відтворення експозиції в іншому місці або, взагалі, зробити це можливим, я розпорядився сфотографувати експозицію у тому стані, в якому вона була на той момент. Було зроблено 17 знімків[108*] найважливіших стін в усіх кімнатах. Зйомка була здійснена за нумерацією стін, яка діяла на всіх наступних етапах роботи, – так що ці світлини стануть суттєвою допомогою при відтворенні експозиції.

---

[93] Власноручний підпис Г. Антона синім чорнилом.

Ця робота була проведена у кілька етапів, оскільки при морозі –24°–30° вести зйомку більше години не вдавалося. Після цього ніяка подальша робота була неможлива, не було жодної печі, щоб деякий час погрітися, а мороз не давав старанно виконувати будь-яку дрібну роботу.

У перші дні лютого всі вікна у кімнатах виставки були закладені. Щоб забезпечити проведення майбутніх робіт, потрібно було спочатку перешкодити проникненню усередину нового снігу. За допомогою знайдених старих вікон, дикту і картону вдалося досягти бажаної мети. Потім були прибрані від снігу і сміття кімнати, очищені по можливості картини від снігу і встановлено певний порядок.

Після цього можна було намагатися зрозуміти зміст експозиції та встановити її початок і кінець. Звичайно, легше було б просто зняти зі стін експонати та повантажити. Однак це б тільки змішало увесь матеріал і завдало величезних труднощів при відтворенні експозиції.

Перекладачка переклала переписані перед тим на папір написи, які складалися з дерев'яних або картонних літер, прикріплених прямо на стіну. Написи були у такому стані, що майбутню відлигу вони б не пережили, зняти їх було також неможливо через їхнє незвичне прикріплення.

Ці набірні написи були пронумеровані по порядку, в переліку матеріалів (додаток 3) вони знаходяться під номерами 1–69 та для 5-ї зали – під номерами 1–10. Після визначення цих груп були пронумеровані належні до них експонати, так що, незважаючи на можливе змішання при пакуванні, можна буде точно відтворити їхню послідовність на місці побудови нової експозиції.

Таким чином, існують наступні номери:

№ l–1117 для залів 1, 3 і 4,

№ 1–205 з додатковим позначенням "Ш[евченко]" для зали 2, відмічено червоним олівцем,

№ l–293 для зали 5, синім олівцем, підкреслено червоним,

Позначка "V" з номерами 1–46 для аванзали.

Позначка "VIII" для 8 великих картин приміщення VIII.

Позначка "F" для всього супровідного матеріалу.

При пакуванні матеріалів ящики і в'язки були, крім того, позначені великими літерами "UKG". Перед відтворенням експозиції матеріал потрібно спочатку розкласти згідно з наведеною вище нумерацією, а потім за додатком 3 доповнити відповідними написами.

Всі ящики, в'язки, стенди з текстами, картини та ікони були передані агітколоні Міністерства пропаганди під керівництвом штурмфюрера Кнаца. Картини та ікони на звороті також мають номер, за яким вони так само додаються до набірних написів згідно з додатком 3.

При пакуванні виявилося, що під час складання опису матеріалів при написанні окремих номерів були допущені, вірогідно, помилки. Відсутні наступні номери, місцезнаходження яких встановити не вдалося: 38, 39, 70, 114, 125, 126,

299, 333, 476, 478, 479, 521, 594, 595, 629, 659, 693, 750, 768, 783, 788, 865, 873, 968, 1019.

Однак ці відсутні номери, явно, не становлять дійсної втрати експозиційних матеріалів, а були, очевидно, при описанні фонду помилково не внесені.

Здається, також деякі номери записано двічі. Додаткова звірка виявила такі номери: 139, 255, 278, 287b, 292, 310, 351b, 369a, 381, 396, 473b. Цьому є своє пояснення. Ескпонати складаються попарно – картина і належна їй підтекстовка, яка, щоправда, кріпилася окремо. З цієї причини обидва предмети отримували однаковий номер. Також і тут при ретельній звірці можна буде встановити дійсну картину.

Документи складаються:

1. Основний примірник з вводними світлинами і додатками "Соціалістичний Київ" та "Путівник по монастирю"[109*] в оригіналі.

2. Другий примірник без світлин, без додатків 9 і l0[110*], з додатками "Соціалістичний Київ" та "Путівник по монастирю" в оригіналі.

3. Третій примірник без вводних світлин, без додатків 8[111*], 9, l0, з додатком "Путівник по монастирю" в оригіналі.

[підпис]
(Антон)
крайсамтсляйтер

Київ, 28 березня 1942 р.

№ 146. Додаток № 2 до док. № 144: Перелік груп матеріалів експозиції Центрального антирелігійного музею, конфіскованих Робочою групою Західної України. *[Київ, 28 березня 1942 р.]*[94]

Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg
Arbeitsgruppe Westukraine

"Gottlosen-Museum Kiew"

Abschlußbericht mit folgenden Teilen:

1. "Die Kiewer Petschersk-Lawra", was sie war und was sie wurde. (Aufsatz aus der Zeitschrift "Sozialistisches Kiew" 12/1937).
2. "Führer durch das Museumsstädtchen Lawra" (Übersetzung nach dem sogenannten "Klosterführer").
3. "Crottlosen-Museum" (Beschreibung und Bestandsaufnahme).
4. Sonderverzeichnis der Ölbilder.
5. Sonderverzeichnis der Ikonen und sonstigen Croßstücke.

---

[94] Датується за пояснювальною запискою крайсамтсляйтера Г. Антона від 28 березня 1942 р. (док. № 145).

6. Verzeichnis des “Füllmaterials”.
7. Verzeichnis der antireligiösen Plakate.
8. 20 Lichtbilder aus dem“Gottlosen-Museum”.
9. 1 Mappe: Texte der Bilder und Schrifttafeln.
10. Grundriß der Ausstellungsräume.

Einsatzleiter: Pg. Anton
Mitarbeiter: <*Pg.*>[95] Zölffel, Pischke, Röck und Schüller.
Zeit: Februar–März 1942

Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg
Arbeitsgruppe Westukraine[96]

Оригінал, машинопис.
ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 56, арк. 20

Переклад з німецької док. № 146

Оперативний штаб райхсляйтера Розенберґа
Робоча група Західної України

“Антирелігійний музей у Києві“

Заключний звіт з наступними розділами:

1. Києво-Печерська Лавра, чим вона була і чим стала (стаття у журналі “Соціалістичний Київ” 12/1937[112*]).
2. “Путівник по Музейному містечку Лаври”[113*] (переклад з так званого “Путівника по монастирю”).
3. “Антирелігійний музей” (опис і перелік матеріалів).
4. Окремий список картин.
5. Окремий список ікон та інших великих експонатів.
6. Список “супровідних матеріалів”.
7. Список антирелігійних плакатів.
8. 20 світлин “Антирелігійного музею”.
9. 1 папка: тексти до картин і таблички з текстами.
10. План виставки.

Керівник робіт: пґ. Антон
Співробітники: пґ. Цьольффель, Пішке, Рьок та Шюллєр.
Час: лютий–березень 1942 р.

Оперативний штаб райхсляйтера Розенберґа
Робоча група Західної України

---

95 *Pg* вставлено вгорі над рядком простим олівцем.
96 Штамп фіолетовим чорнилом внизу посередині.

№ 147. Додаток № 3 до док. № 144: Картини та карти з експозиції Центрального антирелігійного музею, передані у розпорядження Райхсміністерства народної освіти і пропаганди. *Київ, 17 березня 1942 р.*[97]

Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg
<Anlage 4>[98]
Arbeitsgruppe Westukraine[99]

Verzeichnis der Ölbilder

Lfd. Nr.	Bild Nr.	Bildunterschrift oder Beschreibung
1.	–[100]	Karte von Europa ums Jahr 1000
2.	–	Ertränkung der Mönche *<(Füllmaterial)>*[101]
3.	*<hinter 879>*[102]	Weißrussische Offiziere verhören einen Rotarmisten
4.	104	Auspeitschung eines Arbeiters unter Aufsicht eines Klosterdieners
5.	103	Schießende Truppe, Popen fliehen (ohne Unterschrift, daher nicht näher verständlich)
6.	134	Der heilige Weg
7.	135	Der Ostergang
8.	139	Feierliche Feldbegehung
9.	161	Verweigerung der Beichte
10.	197	Popen bringen Frauen und Kinder in unterirdische Gefängnisse
11.	255	Stalin als Klosterzögling
12.	256	Stalin 1898–1900
13.	257	Lenin
14.	258	Engels
15.	259	Marx
16.	260	Kozjubinski, Schriftsteller 1864–1913
17.	261	Franko, Schriftsteller. Soll seine Lehre widerrufen und lehnt ab
18.	262	Franko, Schriftsteller und Atheist
19.	263	Aufständische Bauern
20.	264	Missionare landen mit Schiffen im Norden Rußlands
21.	278	Marsch roter Arbeiter, im Hintergrund Schiffe

[97] Датується за датою передачі цих речей штурмфюреру НСКК Кнацу з Райхсміністерства народної освіти і пропаганди, зазначеною у приписці наприкінці переліку.
[98] *Anlage 4* написано від руки та двічі підкреслено простим олівцем.
[99] Штамп Робочої групи Західної України темно-фіолетовим чорнилом.
[100] У цій колонці кожна позиція, від 1-го номера до передостаннього (№ 977), відмічена простим олівцем у вигляді “галочки”.
[101] Дописано від руки простим олівцем.
[102] Так само.

22.	292	Soldaten im Schützengraben öffnen eine Kiste Heiligenbilder (Ikone statt Verpflegung)
23.	310	Der blutige Sonntag 9.1.1905
24.	338	Barrikadenkampf 1905
25.	351 b ?[103]	Lawrapopen prügeln Fuhrknechte
26.	369 a	Mönche schießen vom Glockenturm
27.	419	Erschießung von Bauern in Anwesenheit des Popen
<Nachträgliche Feststellung zu Bild Nr. 278 “Demonstration von Arbeitern in Batum unter Führung Stalins 1902”>[104]		
28.	451	Stalins Marsch in die Verbannung
29.	551	Pope im Schützengraben
30.	576	Aufständische stürzen Zarenadler vom Dachgiebel
31.	583	Gefangennahme der Generäle
32.	584	Lenin spricht in einer Fabrik
33.	613	Lenin schreibt in der Verbannung seiner Erinnerrungen
34.	660	Gefangennahme von Aufrührern
35.	707	Popen als Verräter im russisch-japanischen Krieg
36.	727	Der ukrainische Aufstand gegen die deutsche Okkupation
37.	777	Angriff roter Truppen auf weiße Abteilungen
38.	79[3][105]	Karte von den Kämpfen der Roten gegen die Weißen
39.	832	Gefangennahme eines Popen aus einem weißen Tank
40.	883	Lenin und Stalin stehend
41.	908	Lenin und Stalin sitzend
42.	918	Popen fahren zur Kirche, Arbeiter marschieren unter der roten Fahne
43.	977	Karte des Machtüberganges auf die Räteregierung in den einzelnen Bezirken (25.10.1917–31.l.1918)
44.	VIII	Stalin vor dem Parlament

und 6 Texttafeln als Füllmaterial vorgesehen
und 1 Texttafel – Überschrift № 4
am 17.III. an Stu[rm]f[führer] Knatz vom Prop[aganda] Minist[erium] übergeben!
und 3 Bilder: Sadismus im Kloster = 2 Stück, eins beschädigt
Demonstration = 1 St[ü]ck[106]

Оригінал, машинопис.
ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 56, арк. 59–60

---

[103] Знак питання поставлений від руки простим олівцем.
[104] Вставку надруковано на смужці паперу, наклеєному внизу першого аркуша.
[105] Виправлення: замість цифри *3* попередньо було надруковано цифру *1*
[106] Приписка простим олівцем рукою крайсамтсляйтера Г. Антона посередині аркуша наприкінці документа.

Переклад з німецької док. № 147

Оперативний штаб райхсляйтера Розенберґа
Додаток 4
Робоча група Західної України

Список картин, написаних олією

п/№	№ картини	Назва картини або опис
1	–	Карта Європи близько 1000 року
2	–	П'янство монахів (супровідний матеріал)
3	на звороті 879	Допит червоноармійця білогвардійськими офіцерами
4	104	Покарання батогами робітника під наглядом послушника
5	103	Ар'єргард, попи втікають (без підпису, тому не дуже зрозуміло)
6	134	Священна дорога[114*]
7	135	Пасхальний хід
8	139	Освячення поля
9	161	Відмова від сповіді
10	197	Попи кидають жінок і дітей у підземні в'язниці
11	255	Сталін – семінарист
12	256	Сталін у 1898–1900 рр.
13	257	Ленін
14	258	Енгельс
15	259	Маркс
16	260	Коцюбинський, письменник (1864–1913 рр.)
17	261	Франко, письменик. Повинен зріктися свого вчення, але відмовляється
18	262	Франко, письменник і атеїст[115*]
19	263	Повстання селян
20	264	Кораблі місіонерів причалюють до берега на Півночі Росії
21	278	Марш червоних робітників, на задньому плані кораблі

22	292	Солдати в окопах відкривають ящик з іконами (ікони замість їжі)
23	310	Кривава неділя 9 січня 1905 року
24	338	На барикадах 1905 року
25	351 b ?	Попи Лаври б'ють візника
26	369 a	Монахи стріляють з дзвіниці
27	419	Розстріл селян у присутності священика
Додаткове уточнення до картини № 278 "Демонстрація робітників у Батумі під керівництвом Сталіна у 1902 р."		
28	451	Сталін дорогою на заслання
29	551	Священик в окопі
30	576	Повстанці скидають з фронтона будинку царського орла
31	583	Арешт генералів
32	584	Промова Леніна на фабриці
33	613	Ленін у засланні пише свої спогади[116*]
34	660	Арешт бунтівника
35	707	Зрада священиків під час Російсько-японської війни
36	727	Повстання українців проти німецьких окупантів
37	777	Атака червоноармійцями білогвардійських підрозділів
38	793	Карта боїв "Червоних" проти "Білих"
39	832	Взяття у полон священика з білогвардійського танку
40	883	Ленін і Сталін, стоячи
41	908	Ленін і Сталін, сидячи[117*]
42	918	Священики їдуть до церкви, робітники йдуть під червоним прапором
43	977	Карта встановлення радянської влади в окремих губерніях (25 жовтня 1917 р. – 31 січня 1918 р.)[118*]
44	VIII	Сталін у Верховній Раді

та 6 табличок з текстом як супровідний матеріал
ще 1 табличка з текстом – напис № 4
17 березня передано штурмфюреру Кнацу з Міністерства пропаганди!
та 3 картини: "Садизм у монастирі" = 2 штуки, одна пошкоджена
"Демонстрація" = 1 штука

№ 148. Додаток № 4 до док. № 144: Ікони та інші предмети з експозиції Центрального антирелігійного музею, передані у розпорядження Райхсміністерства народної освіти і пропаганди. *Київ, 20 березня 1942 р.*[107]

Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg
<Anlage 5>[108]
Arbeitsgruppe Westukraine[109]

Verzeichnis der Ikonen und sonstigen Großstücke

Lfd. Nr.	Bild Nr.	Beschreibung
1	152	Statue eines Popen als Flasche
2	174	Ikon: Die gramvolle Mutter Gottes
3	175	Mittel zur Verdummung der Massen (aus Schaukasten entnommen)
4	177	Schaukasten: Klostermedizin (Die Gegenstände wurden mit dem Versprechen heilender Wirkung von der Lawra verkauft)
5	213	Ikon: Johann Tobolsky, durch die Kirch[e] kanonisiert, ein aktiver Führer der Kolonisation in Sibirien
6	215	Ikon: Inocent Irkutsky, durch die Kirche kanonisiert, ein aktiver Führer der Kolonisation in Sibirien
7	hinter 217	Gebetsmühle
8	[hinter 217][110]	Gebetstrommel
9	[hinter 217]	Gebetsglocke
10–14	[hinter 217]	5 verschiedene Buddhafiguren
15	[hinter] 223	Torarolle
16	[hinter 223]	Gesetzestafel
17	287 b	Ikon: Zum Gedächtnis gefallener Helden in Mukden, angefertigt 1910 in der Lawra
18	298	Texttafel: Lenin, Band VIII, Seite 419
19	365	Ikon: ohne nähere Bezeichnung
20	381	Metallplatte

[107] Датується за датою передачі цих речей штурмфюреру НСКК Кнацу з Райхсміністерства народної освіти і пропаганди, зазначеною у приписці наприкінці переліку.
[108] *Anlage 5* написано від руки та двічі підкреслено простим олівцем.
[109] Штамп Робочої групи Західної України темно-фіолетовим чорнилом.
[110] Тут і далі у квадратних дужках розкрито знак тотожності попередній інформації у вигляді подвійних лапок.

21	396	Großes Messingbild
22	414	Messingfigur St. Georg
23	473 b	Ikon: Duldende Daria, duldender David, duldende Halina
24	522 b	Ikon: Heilige Maria mit betendem Soldaten
<Nachträgliche Feststellung zu Bild Nr. 396 Metallfahne der Schwarzhundertschaft Kiew. (Aus der Wladimir-Kathedrale) “Beweis für die Zusammenarbeit der Kirche mit dem Zarentum gegen die revolutionären Bewegungen der Arbeiter“>[111]		
25	hinter 524	Nachbildung einer 42 cm-Granate
26	578	Ikon: Heilige Maria (ohne Unterschrift)
27	603	Ikon: Heiliger Alexander Njewsky (Nach der Niederwerfung der Zarenherrschaft hat sich die prawoslavische Kirche aktiv für die bürgerliche Kerensky-[R]egierung[112] eingesetzt. Auf der Rückseite das Gebet eines Mönches der KPL für die Kerenskyregierung gegen die Revolution)
28	629 z[um] Überschr[ift]	Ikon: Der heilige Christ (Vor diesem Ikon beteten die Lawrapopen für den Sieg der Konterrevolution)
29	59	Leningedenktafel (Mausoleum in Moskau)
30	hinter 958	Gipsbild Lenin
31	[hinter 958]	Schaukasten: Erstürmung des Winterpalais in Petersburg
32	[hinter 958]	Gipsbild: Stalin
33	[hinter] 24 aus Abtlg. 5	Marmorgedenktafel: „Nach dem Willen der Werktätigen und dem Befehl des Zentralkomitees der UDSSR vom 29.9.1926 ist die KPL aus einem Zentrum des religiösen Aberglaubens in ein flammendes Zeichen der proletarischen Kultur, in ein ukrainisches Museumsstädtchen umgewandelt worden”

und zwei sonstige Dioramen
und zwei Handkreuze aus Holz
am 20.III. an Stu[rm]f[führer] Knatz vom Prop[aganda] Minist[erium] übergeben![113]

Оригінал, машинопис.
ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 56, арк. 63–64

---

[111] Вставку надруковано на смужці паперу, наклеєному внизу першого аркуша.
[112] У документі з маленької літери *regierung*
[113] Приписка простим олівцем крайсамтсляйтера Г. Антона посередині наприкінці документа.

Переклад з німецької док. № 148

Оперативний штаб райхсляйтера Розенберґа
Додаток 5
Робоча група Західної України

Список ікон та інших великих предметів

п/№	№ картини	Опис
1	152	Пляшка у вигляді фігури священика
2	174	Ікона: Скорботна Мати Божа
3	175	Засіб одурманення мас (взято з вітрини)
4	177	Вітрина: монастирська медицина (предмети, що продавалися Лаврою з обіцянкою чудесного зцілення)
5	213	Ікона: Іоанн Тобольський, канонізований церквою, активний провідник колонізації Сибіру
6	215	Ікона: Інокентій Іркутський, канонізований церквою, активний провідник колонізації Сибіру
7	на звороті 217	Молитовний млинок
8	на звороті 217	Молитовний барабан
9	на звороті 217	Молитовний дзвіночок
10–14	на звороті 217	5 різних фігурок Будди
15	на звороті 223	Тора
16	на звороті 223	Скрижалі
17	287 b	Ікона “На пам’ять про загиблих героїв Мукдену”, виготовлено 1910 р. у Лаврі
18	298	Табличка з текстом: “Ленін, том VIII, сторінка 419”
19	365	Ікона: без конкретної назви
20	381	Металева пластина
21	396	Велика латунна картина
22	414	Латунна фігурка св. Георгія
23	473 b	Ікона: св. мучениця Дарія, св. мученик Давид, св. мучениця Галина
24	522 b	Ікона: прч. Діва Марія з солдатом, що молиться[119*]
Додаткове уточнення до картини № 396 Металевий прапор київських чорносотенців (з Володимирського собору) “Доказ співробітництва церкви з царизмом проти революційного руху робітників“		
25	на звороті 524	Макет 42-х см снаряду
26	578	Ікона: прч. Діва Марія (без підпису)

27	603	Ікона: св. Олександр Невський (“Після повалення царизму Православна Церква активно підтримувала буржуазний уряд Керенського. На звороті молитва одного з монахів Києво-Печерської Лаври за уряд Керенського проти революції”)
28	629 до заголовка	Ікона: Христос (“Перед цією іконою попи Лаври молилися за перемогу контрреволюції”)
29	59	Меморіальна дошка Леніну (мавзолей у Москві)
30	на звороті 958	Гіпсовий портрет Леніна
31	на звороті 958	Вітрина: штурм Зимового палацу в Петербурзі
32	на звороті 958	Гіпсовий портрет Сталіна
33	на звороті 24 з зали 5	Мармурова меморіальна дошка[120*]: “Волею трудящих за постановою ВЦВК та РНК УСРР з 29.IX.1926 р. Києво-Печерську Лавру, центр релігійного дурману, перетворено на вогнище пролетарської культури – Всеукраїнський музейний городок“

та дві інші діорами
ще два ручні дерев’яні хрести
20 березня передано штурмфюреру Кнацу з Міністерства пропаганди!

№ 149. Лист керівника Робочої групи Західної України Г. Клаусберґа до управління Оперативного штабу щодо двох царських грамот з Києво-Печерської Лаври, надісланих до Берліна.
Київ, 1 квітня 1942 р.

Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg Kiew, den 1.4.1942
Arbeitsgruppe West-Ukraine[114] C[lausberg]/M

An
die Stabsführung des Einsatzstabes RR
Berlin W 35
Margaretenstr. 18

Sehr geehrter Parteigenosse Utikal!

Anbei überreiche ich 2 Original-Pergament-Urkunde aus den Jahren 1737 und 1740. Die Urkunden sind von der Kaiserin Anna Johanna an das Petschersk-Lawra-Kloster in Kiew gegeben. Die Urkunden bestätigen die Rechte und Privilegien des Klosters. Der Text der Urkunde von 1740 ist übersetzt und befindet sich als Anlage bei dieser Urkunde.

[114] Штамп фіолетовим чорнилом, текст штампа великими літерами.

Es handelt sich um kalligraphische Ausführung mit anhängendem großem Kaisersiegel in vergoldeter Bulle und mit besonderen Einbänden. Die Urkunden wurden im Lawra-Museum in Kiew entnommen.

[печатка][115] Heil Hitler!

Clausberg[116]
Der Leiter der Arbeitsgruppe Westukraine

Pg. Brethauer am 20./4. übergeben
Fahrer Klimantat
[підпис][117]

Оригінал, машинопис.
ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 42, арк. 311

Переклад з німецької док. № 149

Оперативний штаб райхсляйтера Розенберґа
Робоча група Західної України

Київ, 1 квітня 1942 р.
К[лаусберґ]/М

До
Управління Оперативного штабу райхсляйтера Розенберґа
Берлін W 35
Марґаретенштрасе, 18

Високошановний партайгеноссе Утікаль!

Цим передаю 2 оригінальні пергаментні грамоти за 1737 і 1740 рр. Грамоти були надані Києво-Печерській Лаврі імператрицею Анною Іоанівною[121*]. Вони підтверджують права і привілеї монастиря. Текст грамоти за 1740 р. перекладений і додається до цієї грамоти.

Йдеться про каліграфічне оформлення з великою вислою імператорською печаткою у позолоченій кустодії та вишуканою палітуркою. Грамоти були вилучені у Лаврському музеї в Києві.

[печатка] Хайль Гітлер!

Клаусберґ
керівник Робочої групи Західної України

Передано пґ. Бретауеру 20 квітня
водієм Клімантатом
[підпис]

---

115 Печатка Оперативного штабу фіолетовим чорнилом.
116 Власноручний підпис Г. Клаусберґа чорним чорнилом.
117 Примітка простим олівцем вгорі праворуч під датою.

№ 150. Витяг із звіту керівника Головної робочої групи України Ф. Зайбота за жовтень 1941 р. – квітень 1942 р. щодо роботи у Києво-Печерській Лаврі. *Київ, 1 травня 1942 р.*

Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg
für die besetzten Gebiete
Hauptarbeitsgruppe Ukraine[118]

Bericht
über die Tätigkeit der Hauptarbeitsgruppe Ukraine in der Zeit
vom 8.10.[19]41–30.4.[19]42

[...]

Gottlosenmuseum auf der Lawra in Kiew

Das Gottlosenmuseum wurde in einem Gebäude des ehemaligen Lawra-Klosters in verschiedenen Räumen untergebracht. Durch die Sprengung der Kathedrale wurde auch dieser Bau in Mitleidenschaft gezogen und z.Zt. unseres Arbeitsbeginns bedeckte 20–50 cm hoher Schnee Fußboden und Ausstellungsstücke. Bei der damals herrschenden starken Kälte (30 und mehr Grad) mußten die Arbeiten durchgeführt werden, wenn die einzelnen Ausstellungsstücke nicht völlig der Vernichtung preisgegeben sein sollten. In mühseliger Arbeit wurde zunächst der frühere Zustand der Ausstellung wieder hergestellt (verschiedene Bilder waren von den Wänden gefallen, die Glasscheiben z.T. zerschlagen usw.), die Räume wurden fotografiert und erst dann konnte mit den der Arbeitsgruppe zur Verfügung stehenden beschränkten Transportmitteln der Abtransport des Materials in die Dienststelle begonnen werden. Unter der Leitung des Pg. Anton wurden sämtliche Stücke, es handelte sich um etwa 1500, katalogisiert, Texte übersetzt und am Material ersichtlich angebracht. Das Textmaterial wurde in 3 Parallelmappen angelegt. Gegen Ende März waren diese Arbeiten so weit abgeschlossen, daß gemäß Auftrag der Stabsführung der Abtransport durch eine Ortseinsatzkolonne des Propagandaministeriums eingeleitet werden konnte.

Dem Gottlosenmuseum angeschlossen war eine Bücherei des Gottlosenverbandes, in der sich u. a. auch Anweisungen für die interne Arbeit dieses Verbandes (Vorträge, Entwürfe usw.) befanden. Bei den Bergungsarbeiten konnten zeichnerische Grundrisse des Museums, Planungsunterlagen, gedruckte Führer für das ganze "Museumsstädtchen Lawra" mit Einzelheiten über das Gottlosenmuseum und 35 Handschreiben an das Kloster aus den Jahren 1684 bis 1805 (u.a. von Zar Peter I.) sichergestellt und in die Dienststelle überführt werden. Von besonderem Interesse ist eine Schewtschenko-Ausstellung – "Schewtschenko als Dichter und Atheist" – in diesem Gebäude, die gleichfalls in unsere Dienststelle überführt wurde.

Mit der Bergung des umfangreichen Materials dieses Gottlosenmuseums in Kiew wird zweifellos ein lebendiges Bild bolschewistischer Methoden gegeben. Die Bear-

[118] Штамп фіолетовим чорнилом, текст великими літерами.

beitung des Materials wurde von den Gesichtspunkten getragen, der Heimat ein einwandfreies Bild des ursprünglichen Zustandes dieser Ausstellung zu geben. Im Zusammenwirken aller Mitarbeiter der Arbeitsgruppe West-Ukraine wurde diese Aufgabe restlos erfüllt.

Weitere Einsatzstellen im Lawra-Kloster:

1. Die historische Bibliothek der Lawra.

Diese Bibliothek bestand aus ca. 180000 Bänden, in der Hauptsache historischen Inhalts. Stark vertreten war allerdings auch religiöse Literatur (40000 Bände), darunter viele Bücher in lateinischer, polnischer und deutscher Sprache, die in West- und Mitteleuropa erschienen sind. Die Bücherei enthält u. a. auch wertvolle Privatsammlungen, z. B. die des Metropoliten Flavian (20000 Bücher vornehmlich religiöser Art), des Generals Pototzki, eines Kiewer Kaufmanns und Bibliophilen Maklakoff u. a. Hervorzuheben sind noch die zahlreichen älteren Werke wie Bibeln, Evangelien, Psalterien usw. aus dem 16. und 17. Jahrhundert. Die Bestände dieser Bibliothek wurden zur Sicherstellung und weiteren Bearbeitung in das Gebäude der ehemaligen Bücherei des Zentralkomitees der kommunistischen Partei überführt.

In zwei weiteren Räumen wurden 419 Bibeln (darunter viele aus dem 16. und 17. Jahrhundert) und mehrere 100 Stück kirchlicher Kleinkunst festgestellt, die in die Dienststelle des Einsetzstabes überführt wurden.

2. Gemäldemagazin in der Lawra.

Die Bestände des Gemäldemagazins wurden zunächst nur einer groben Sichtung unterzogen. Dabei wurde festgestellt, daß neben Bildern rein kirchlichen Inhalts auch solche aus der zaristischen und aus der bolschewistischen Zeit vorhanden sind. Auch Plastiken aus verschiedenstem Material wurden vorgefunden und sichergestellt. In einem Kellergeschoß, das als Magazin für kirchliche Malerei und kirchliche Bildkunst eingerichtet war, wurden rund 310 ältere, wertvolle Ikone (14. bis 18. Jahrhundert), Baupläne in Mappen aus den Jahren 1740 bis zur Revolution und 11 große (5×3×2 Meter) Regale mit Gemälden allgemein kirchlicher Motive sowie ein Schrank mit 9 Laden und ein Schrank mit 18 Laden alter Drucke und Stiche festgestellt. Das in diesem Magazin untergebrachte Kulturgut ist durchlaufend nummeriert und übersteigt die Zahl 9000. Die wertvollsten Ikone wurden allerdings durch die Bolschewisten verschleppt. Unter den aufgefundenen Stücken befand sich jedoch immer noch eine beachtliche Zahl von großer kunstgeschichtlicher Bedeutung. Außer den erwähnten Drucken und Stichen wurde noch eine Sammlung von kirchlich-historischen Druckstöcken mit rund 4700 Kupferplatten, Holz- und Metalldruckstöcken der ehemaligen Lawra-Druckerei, der ältesten südrussischen Druckerei überhaupt, deren erster Leiter ein Deutscher namens Perelmann war, aufgefunden. Erwähnung verdient noch das Theatermuseum, bestehend aus 20 Bücherschränken mit theaterwichtigem Schriftgut, Fotoplatten, Plakaten und einem Theaterarchiv sowie einer Ausstellung von Bühnenbildmodellen und 10 Regale, enthaltend einige 100 wertvolle Meßgewänder und

sonstige kultische Gewänder, vermutlich aus dem weltberühmten Stickereiwerkstätten der Lawra-Nonnen.

3. Fotozentralarchiv der Lawra.

Hach dem Muster des faschistischen Zentralarchives in Rom eingerichtet wurde hier ein Fotozentralarchiv aufgefunden, das in mehr als 70000 Platten und mehreren 1000 Filmnegativen das ukrainisch-sowjetische Leben aufzeigt. Ein weiteres Bildarchiv kirchenkunstgeschichtlichen Inhalts mit rund 10000 Platten wurde ebenfalls sichergestellt. Beide sind zwecks weiterer Bearbeitung in den Räumen der Dienststelle aufbewahrt.

4. Vorgeschichtliches Museum der Lawra.

In mühseliger Kleinarbeit wurden die Bestände dieses Museums sichergestellt, das verstreut liegende Material zusammengetragen, verpackt und in das vom Generalkommissar zur Verfügung gestellte ehemalige Leninmuseum überführt. Das in Kisten verpackte Material wird nun an seinem neuen Bestimmungsorte wieder aufgestellt und der Öffentlichkeit freigegeben.

5. Archive der Lawra.

Im Bereich dieses Klosters, in dem große Mengen historisch wertvollsten Materials zusammengetragen wurden, befinden sich auch mehrere Archive. Aus verschiedenen durch Witterung und Transportmittel bedingten Umständen konnten diese bisher noch nicht abtransportiert werden. Um eine zentrale Bearbeitung zu ermöglichen, ist vorgesehen, die Bestände dieser Archive in ein großes Sammelmagazin zu bringen und sie der Leitung des historischen Haupt- und Zentralarchivs zu unterstellen. Bei den Archiven handelt es sich um ein Wirtschaftsarchiv, das in 2 großen Räumen neuere Akten z. T. mit bedeutsamem Inhalt zur Geschichte von Wirtschaftsunternehmungen usw. (z.B. Tabak-Monopol) enthält. In einem anderen Teil der Lawra ist das militärisch-historische Archiv untergebracht, das vom Chef der Heeresarchive versiegelt and sichergestellt ist. Um umfangreiche und bedeutende Bestände dürfte es sich auch bei dem Kloster- und geistlichen Konsistorialarchiv handeln. Es beinhaltet den gesamten Aktenbestand der Kloster- und Kirchenverwaltung seit dem 18. Jahrhundert. Das Kloster wies zur damaligen Zeit einen umfangreichen Bücherbesitz auf. Nach oberflächlicher Schätzung dürfte es sich um etwa 20000 Archivalien handeln, die gründlich durchgearbeitet werden müssen. Ein Teil älterer Aktenbestände wurde bei einem Klosterbrand um 1[718][119] leider vernichtet.

Bei verschiedenen vom Einsatzstab durchgeführten Bergungsarbeiten in den Magazinräumen des Klosters und an anderen Orten wurden eine Reihe Originalurkunden aufgefunden, die vorwiegend politischen und propagandistischen Ausstellungszwecken dienten. So wurden z. B. ca. 50 Originale auf Pergament zum größten Teil mit altslawischen Texten sichergestellt. Als ein bedeutsamer Fund muß auch ein Drucksachenarchiv aus den Beständen des ehemaligen Kiewer Revolutionsmuseums mit 2450 Aktendokumenten aus dem Jahre 1917 und früher, 394 Fotoplatten, 27 Map-

[119] У документі невірна дата – *1900* (див. коментар 136* цього розділу).

pen mit Fotos, Zeichnungen und Kopien, 3 Alben fotokopierter Zeitungen, 17 Umschläge mit Dokumentenfotos und 2 Sperrholzgroßmappen mit Fotos, Zeichnungen und Fotokopien gewertet werden. Das letztgenannte Material ist ausstellungsfertig aufgearbeitet in der Dienststelle untergebracht. Erwähnt müssen auch noch die verschiedenen Akten, das Schriftgut und die Bücherei der Zentralstelle des kommunistischen Jugendwandererverbandes, die Akten und Bücher der Zentrale des Verbandes der Gottlosen der Ukraine und eine Spezialhandbücherei des historischen Museums mit ca. 10000 Bänden werden. Diese Büchereien und Archivbestände sind zur weiteren Bearbeitung z.T. in die Dienststelle, z[um] a[nderen] T[eil] in das für diese Zwecke eingerichtete Sammelmagazin überführt worden.

[...]

Der Leiter der Hauptarbeitsgruppe Ukraine:

[печатка][120] [підпис][121]
(Seiboth)
Gauamtsleiter

Kiew, den 1. Mai 1942

Відпуск (цигарковий папір), машинопис (2-й примірник).
ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 52, арк. 54, 65–69, 110[122].
Опубліковано (частково)[123]:
Бібліотеки Києва під час нацистської окупації (1941–1943): Дослідження: Анотований покажчик: Публікації документів / Упоряд. Л.А. Дубровіна, Н.І. Малолєтова. – К., 2004. – С. 650–653

Переклад з німецької док. № 150

Оперативний штаб райхсляйтера Розенберґа
окупованих територій
Головна робоча група України

Звіт
про діяльність Головної робочої групи України
за 8 жовтня 1941 р. – 30 квітня 1942 р.

[...]

Антирелігійний музей на території Лаври у Києві

Антирелігійний музей знаходився у декількох кімнатах одного з будинків колишнього Лаврського монастиря. Внаслідок вибуху собору цю будівлю також було пошкоджено і на початок нашої роботи підлога та експонати були вкриті

---

120 Печатка Оперативного штабу темно-фіолетовим чорнилом.
121 Власноручний підпис Ф. Зайбота яскраво-бірюзовим чорнилом.
122 Повний звіт має обсяг 56 сторінок і займає арк. 54–110.
123 Опубліковано лише частину цього витягу, – відсутній перший абзац та пп. 2–5. Крім того, не зовсім точно перекладено автентичні назви, наприклад, Антирелігійний музей перекладається як “Музей безбожників”, тому нижче подається новий переклад цього витягу.

шаром снігу товщиною 20–25 см. Працювати доводилося при сильному морозі (30 і більше градусів), аби не допустити повної загибелі окремих експонатів. Під час виснажливої роботи спочатку був відновлений первинний стан експозиції (деякі картини попадали зі стін, вітринне скло частково розбито та ін.), сфотографовано приміщення, і лише тоді стало можливим розпочати перевезення матеріалів до службового будинку транспортними засобами, які робоча група мала в обмеженій кількості. Під керівництвом пґ. Антона всі експонати, йдеться приблизно про 1500 одиниць, були каталогізовані, тексти перекладені і прикріплені до матеріалів так, щоб було зрозуміло. Текстовий матеріал розкладався паралельно у 3 папки. Приблизно наприкінці березня ці роботи досягли тієї стадії завершення, коли згідно з дорученням Управління штабу можна було розпочинати вивіз місцевою пересувною колоною Міністерства пропаганди.

До Антирелігійного музею була прикріплена бібліотека Спілки войовничих безвірників, в якій серед іншого знаходилися розпорядження щодо внутрішньої роботи цієї спілки (лекції, проекти та ін.). Під час робіт зі збереження вдалося врятувати і перевезти до службового приміщення кресленики музею, проектну документацію, друковані путівники по "Музейному містечку Лаври"[122*] з детальною інформацією про Антирелігійний музей та 35 листів до монастиря за 1684–1805 рр. (серед них царя Петра I)[123*]. Особливо цікава виставка у цьому ж будинку, присвячена Шевченку, – "Шевченко – поет і атеїст", яку також перевезено до нашого службового приміщення.

Збереження численних матеріалів цього київського Антирелігійного музею, без сумніву, зробить наочною картину більшовицьких методів. Опрацювання матеріалів провадилося таким чином, щоб дати на батьківщині точну картину оригінальної структури цієї виставки. Завдяки узгодженим діям всіх співробітників Робочої групи Західної України це завдання було повністю виконане.

Інші об'єкти роботи у Лаврі:

1. Історична бібліотека у Лаврі.

Ця бібліотека налічує близько 180000 книг, головним чином історичного змісту. Однак добре представлена також релігійна література (40000 книг), серед них багато книжок латинською, польською і німецькою мовами, які вийшли у Західній і Центральній Європі. Бібліотека включає, крім того, також цінні приватні зібрання, наприклад, митрополита Флавіана[124*] (20000 книг, головним чином, релігійного змісту), генерала Потоцького[125*], київського купця і бібліофіла Маклакова та ін. Варто назвати ще численні стародавні видання як от: біблії, євангелія, псалтирі та інше XVI–XVII ст. Фонди цієї бібліотеки були перевезені з метою збереження і подальшого опрацювання у будинок колишньої бібліотеки Центрального комітету Комуністичної партії.

У двох дальніх кімнатах були виявлені 419 біблій (серед них багато XVI–XVII ст.) і більше 100 предметів церковно-прикладного мистецтва, які були перевезені до службового будинку Оперативного штабу.

2. Сховище картин у Лаврі.

Фонди сховища були оглянуті спочатку лише поверхово. При цьому виявилося, що поряд з картинами суто церковного змісту зберігаються також картини періоду царизму і більшовизму. Крім того, були виявлені і збережені скульптури з найрізноманітніших матеріалів. В одному з підвалів, з якого зробили сховище церковного живопису і церковного образотворчого мистецтва, виявлено близько 310 цінних стародавніх ікон (XIV–XVIII ст.), будівельні кресленики з 1740-х рр. і до революції, складені у папки, та 11 великих полиць (5×3×2 м) з картинами суто церковного змісту, а також шафу з 9 полицями і шафу з 18 полицями, в яких знаходилися стародруки і гравюри. Розміщені у цьому сховищі культурні цінності пронумеровані по порядку, число яких перевищує 9000. Найцінніші ікони, зрозуміло, вивезені більшовиками[126*]. Серед знайдених ікон знаходиться проте ще багато таких, які мають велике художньо-історичне значення. Крім згаданих стародруків і гравюр, була виявлена також збірка церковно-історичних кліше у кількості приблизно 4700 мідних пластин, дерев'яні та металеві кліше Лаврської друкарні, найдавнішої південноросійської друкарні взагалі, першим керівником якої був німець на ім'я Перельманн. Згадати варто також Театральний музей, який складається з 20 книжкових шаф з цінними для театрознавства літературою, фотонегативами на склі, афішами; театрального архіву; а також виставки зразків театральних декорацій; 10 полиць, де міститься 100 одиниць унікального, цінного літургійного облачення та іншого церковного одягу, вірогідно, з всесвітньо відомих вишивальних майстерень монахинь Лаври[127*].

3. Центральний фотоархів у Лаврі[128*].

Тут було виявлено Центральний фотоархів, створений за зразком фашистського Центрального архіву у Римі. У цьому архіві більше 70000 фотонегативів на склі та кілька тисяч негативів на плівці відображають українсько-радянське життя. Також був збережений ще один фотоархів церковного і художньо-історичного змісту, який налічує близько 10000 фотонегативів на склі[129*]. Обидва з метою подальшого опрацювання зберігаються у штабному будинку[130*].

4. Музей доісторії у Лаврі.

Під час виснажливої, скрупульозної роботи фонди цього музею були збережені, розпорошений матеріал зібраний до купи, спакований і перевезений до колишнього Музею Леніна[131*], наданого генералкомісаром. На новому місці спакований в ящики матеріал нині знову розставляється і стає доступним для громадськості.

5. Архіви у Лаврі[132*].

На території цього монастиря, де зібрані у великій кількості дуже цінні для історії матеріали, знаходяться також декілька архівів. З різних причин, пов'язаних

з погодними умовами і транспортними засобами, досі не було ще можливості їх вивезти. Щоб забезпечити централізоване опрацювання, вирішено фонди цих архівів перевезти у велике сховище і передати керівництву Головного- і Центрального історичного архіву[133*]. Йдеться про господарчий архів[134*], який у двох великих приміщеннях містить документи нового часу подекуди з важливою інформацією щодо історії господарчих підприємств і т.ін. (наприклад, табачної монополії). В іншій частині Лаври розташований Військово-історичний архів, опечатаний і збережений начальником військових архівів[135*]. Якщо говорити про великі та важливі фонди, потрібно назвати архіви монастиря і Духовної консисторії. Вони містять весь документальний комплекс монастирського і церковного управління, починаючи з XVIII ст. Монастир мав у ті часи великий фонд документів. За поверхневою оцінкою можна говорити приблизно про 20000 документальних справ, які потрібно ґрунтовно опрацювати. Частина ранніх документів, на жаль, загинула під час пожежі у монастирі близько 1[718] р.[136*]

Під час проведення Оперативним штабом у сховищах монастиря та інших місцях різноманітних робіт зі збереження було знайдено низку оригінальних грамот, які слугували в експозиції, головним чином, політичним і пропагандистським цілям. Так, наприклад, було збережено приблизно 50 оригінальних грамот на пергаменті[137*], які містять переважно старослов'янські тексти. Важливою знахідкою потрібно визнати архів документальних матеріалів з фондів колишнього київського Музею революції[138*], який налічує 2450 актових документів[139*] за 1917 р. і раніше, 394 фотонегативи на склі, 27 папок з фотографіями, малюнками і копіями, 3 альбоми фотокопійованих газет, 17 конвертів фотокопій документів і 2 великі фанерні папки з фотографіями, малюнками і фотокопіями. Останні матеріали готові до експозиції, їх розміщено у штабному будинку. Також потрібно згадати ще різноманітні документи, рукописну, машинописну та друковану продукцію і бібліотеку центрального керівництва Комуністичного союзу юних мандрівників[140*], документи і книжки Центральної ради Спілки войовничих безвірників України[141*] та спеціальну довідкову бібліотеку Історичного музею, яка налічує приблизно 10000 книжок. Ці книжкові збірки та архівні фонди частково перевезені для подальшого опрацювання у штабне приміщення[110*], частково – в інше, створене для тих самих цілей збірне сховище[142*].

[...]

Керівник Головної робочої групи України:

[печатка]

[підпис]
(Зайбот)
ґауамтсляйтер

Київ, 1 травня 1942 р.

№ 151. Лист керівника Робочої групи Західної України Г.-Й. Рудольфа в управління Оперативного штабу щодо двох царських грамот XVIII ст. з Києво-Печерської Лаври, вивезених у Берлін. ***Київ, 8 травня 1942 р.***

Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg
für die besetzten Gebiete
Hauptarbeitsgruppe Ukraine
Arbeitsgruppe West-Ukraine[125]

Kiew, den 8. Mai 1942[124]

An
die Stabsführung des Einsatzstabes
Reichsleiter Rosenberg
Berlin-Charlottenburg
Bismarckstr. 1

Durch unseren Mitarbeiter, Pg. Dr. Granzin werden der Stabsführung übergeben:
<*erf.*>[126] a) 1 Urkunde (Original) Zarin Katharina II v[om] 1762
<*erf.*> b) 1 Urkunde (Original) Zarin Anna Iwanowna v[om] 1735
<*erf.*> c) Eine allegorische Darstellung (Der alte Bund)
<*erf.*> d) 1 Buch: "Die Rote Armee" ("The Red Army" and Navy) 1939
<*erf.*> e) 1 Buch: "Moskau" ("Moskau rekonstruiert sich") 1938
Die Archivalien und Bücher wurden in der Lawra und in Archiven von Pg. Dr. Granzin sichergestellt.

Heil Hitler!
Der Leiter der Arbeitsgruppe West-Ukraine
[підпис][128]
(Rudolph)

[печатка][127]

Eingegangen
11. Mai 1942
Beantw[ortung]:
Erl[edigung]:[129] E[beling]

---

[124] Лист надруковано на бланку відомства райхсляйтера А. Розенберґа, уповноваженого фюрера у справі нагляду за загальним духовним та ідейним навчанням і вихованням в НСДАП: *Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei / Reichsleitung / Der Beauftragte des Führers für die Überwachung der gesamten geistigen und weltanschaulichen Schulung und Erziehung der NSDAP*

[125] Штамп синім чорнилом, текст штампа великими літерами.

[126] Дописано проти кожного пункту ліворуч простим олівцем скорочення *erf.* від *erfasst* (обліковано).

[127] Печатка Оперативного штабу темно-синім чорнилом.

[128] Власноручний підпис Г.-Й. Рудольфа синім чорнилом.

[129] Штамп темно-синім чорнилом надходження вгорі праворуч під датою відправлення.

Pg. Will [...][130]
Pg. Brethauer[131]

Material liegt bei Pg. Ebeling
– Zur Zt. Margarethenstr. 18 – !
10.6.42 E[r]g[e]b[nis]
Brethauer[132]

Оригінал, машинопис.
ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 42, арк. 294

Переклад з німецької док. № 151

Оперативний штаб райхсляйтера Розенберґа окупованих територій
Головна робоча група України
Робоча група Західної України

Київ, 8 травня 1942 р.

До
Управління Оперативного штабу
райхсляйтера Розенберґа
Берлін-Шарлоттенбурґ
Бісмаркштрасе 1

Нашим співробітником, пґ. др. Ґранціним, до Управління штабу передаються:

a) 1 грамота (оригінал) цариці Катерини II за 1762 р.[143*]
b) 1 грамота (оригінал) цариці Анни Іоанівни за 1735 р.[144*]
c) алегоричне зображення (Старий Завіт).
d) 1 книжка "Червона армія" ("The Red Army" and Navy) 1939 р.[145*]
e) 1 книжка "Москва" ("Москва реконструируется") 1938 р.[146*]

Грамоти і книжки були вилучені у Лаврі та в архівах пґ.др. Ґранціним з метою збереження.

Хайль Гітлер!
керівник робочої групи Західної України
[печатка] [підпис]
(Рудольф)

---

130 Незрозуміле слово або прізвище.

131 Примітка, ймовірно, Ебелінґа простим олівцем вгорі над текстом ліворуч від штампа надходження.

132 Примітка К. Бретауера простим олівцем ліворуч проти початку тексту листа, вище цієї примітки простим олівцем ним же написано і закреслено *Pg. Ebeling lagen* (лежали у пґ. Ебелінґа).

Надійшов
11 травня 1942 р.
Відповідь:
Виконання: Е[белінґ]

Пґ. Віллю [...]
Пґ. Бретауеру

Матеріал лежить у пґ. Ебелінґа
– на даний час Марґаретеншт., 18 – !
за даними на 10 червня 1942 р.
Бретауер

Взято на облік[133]

№ 152. Доповідна записка співробітника управління Оперативного штабу др. К. Бретауера про надходження експозиційних речей і матеріалів Центрального антирелігійного музею у Берлін та їхнє розміщення.
Берлін, 22 травня 1942 р.

Die Stabsführung — Berlin, den 22. Mai 1942
Auswertung — Dr. Bh./AD. 31/42

Aktenvermerk

Betr.: Ausstellungsmaterial "Lawra Kiew", Gottlosen-Museum

Das Material kam in einem Waggon, veranlasst und durchgeführt durch das Propaganda-Ministerium (Pg. Knatz) nach Berlin. Durch Pg. Röck, der mit Pg. Knatz bekannt ist, hörten wir von der Ankunft. Die Abteilung Auswertung wurde von Pg. Ebeling mit der Durchführung einer provisorischen Aufstellung des Materials für den Reichsleiter beauftragt. Die Arbeiten selbst wurden nach mancherlei Schwierigkeiten von Pg. Röck mit Hilfe zweier Hilfskräfte der Stabsführung durchgeführt. Vorher waren man[n]igfache Schwierigkeiten in umständlichen Verhandlungen mit Pg. Schmidtburg und Pg. Grammatzki (Deutsches Propaganda-Ministerium, Industrie-Abteilung) zu überwinden. Zugezogen wurde ausserdem Pg. Rosenfelder.

Am Donnerstag, den 30. April, besuchte der Reichsleiter die im Künstlerhaus[134] aufgestellte Ausstellung, begleitet von Pg. Hagemeyer, Pg. Scholz, Pg. Schneider,

---

[133] Примітка проти кожного пункту ліворуч простим олівцем.
[134] Поверх фрази *Am Donnerstag, den 30. April, besuchte der Reichsleiter die im Künstlerhaus* помилково надруковано через копірку постскриптум, який повторно надрукуваний наприкінці тексту після підпису.

Pg. Ebeling, Pg. Rosenfelder, Pg. Röck. Das Material Schewtschenko wurde vom Reichsleiter zur sofortigen Bearbeitung durch das Hauptamt Weltanschauliche Informationen bestimmt.

Vor Abbau der Ausstellung wurden an das Propaganda-Ministerium 37 Einzelstücke (mit Blaustift von 1–37 nummeriert und mit der Zusatzbezeichnung Sof[135] versehen) leihweise übergeben für eine Ausstellung in Sofia. Ausser Füllmaterial gehören dazu vom eige[n]tlichen Ausstellungsmaterial folgende Nummern:

Vom Ausstellungsmaterial: 154, 621, 700, 901, 919, 1043, 1078, 1079, 1082, 1083

Schewtschenko: 45, 49, 51, 147, 148, 157, 164, 200.

Dem Propagandaamt Pg. Grammatzki wurde für dauernd ein grosses Diorama (Inventar Nr. 37) überlassen.

Das übrige Material wurde von Pg. Röck nach laufenden Nummern verpackt, mit dem Eigentumsstempel des Einsatzstabes versehen und am 18. Mai in einem Lager des Amtes Ausstellungen (Pg. Schneider), Berlin-Tempelhof, Eisenbahn-Privatstrasse Platz 25, Firma Haberling, gelagert. (Nach vorheriger Rücksprache mit Pg. Hagemeyer).

[підпис][136]
(Dr. Brethauer)

N.S.

Das Material Schewtschenko wurde am 18. Mai an Pg. Rosenfelder zur Bearbeitung im Hauptamt Weltanschaulichen Informationen übergeben.[137]

Копія (цигарковий папір), машинопис (2-й примірник).
ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 219, арк. 304–304зв.

Переклад з німецької док. № 152

Управління штабу
Відділ опрацювання

Берлін, 22 травня 1942
др. Б./АД. 31/42

Доповідна записка

Відносно: експозиційних матеріалів “Київська Лавра”, Антирелігійний музей

Матеріали прибули у вагоні в Берлін завдяки ініціативі та організації Міністерства пропаганди (пґ. Кнац). Про прибуття ми дізналися від пґ. Рьока, який знайомий з пґ. Кнацем. Відділ опрацювання отримав від пґ. Ебелінґа завдання зробити тимчасову виставку матеріалів для райхсляйтера[147*]. Безпосередня робота, незважаючи на усілякі проблеми, була виконана пґ. Рьоком та двома

[135] У документі *Sof* обведено простим олівцем.
[136] Власноручний підпис К. Бретауера фіолетовим чорнилом.
[137] Оригінальний машинописний постскриптум.

помічниками з Управління штабу. Перед тим потрібно було перебороти різні труднощі під час нелегких переговорів з пґ. Шмідтбурґом і пґ. Ґраммацьким (Міністерство пропаганди Німеччини, відділ промисловості). До цього був долучений ще пґ. Розенфельдер.

У четвер, 30 квітня, виставку, розміщену у Будинку митців, відвідав райхсляйтер у супроводі пґ. Гаґемайєра, пґ. Шольца, пґ. Шнайдера, пґ. Ебелінґа, пґ. Розенфельдера, пґ. Рьока. Матеріали про Шевченка райхсляйтер наказав терміново опрацювати Головному управлінню світоглядного інформування.

Перед демонтажем виставки Міністерству пропаганди були передані у тимчасове користування для виставки у Софії 37 окремих предметів (пронумеровані синім олівцем від 1 до 37 і додатково позначені Sof). Крім супровідних матеріалів, до них належать наступні номери власне експозиційних матеріалів:

з експозиції: 154, 621, 700, 901, 919, 1043, 1078, 1079, 1082, 1083

Шевченка: 45, 49, 51, 147, 148, 157, 164, 200.

Міністерству пропаганди, пґ. Ґраммацькому, у постійне користування була передана велика діорама (інвентарний № 37)[148*].

Інші матеріали були спаковані за порядковими номерами пґ. Рьоком, поставлено штамп Оперативного штабу, як власника, і 18 травня передані на склад Управління виставок (пґ. Шнайдер): Берлін–Темпельгоф, площа Айзенбан–Пріватштрасе, 25, фірма “Габерлінґ”. (Після попередньої домовленості з пґ. Гаґемайєром).

[підпис]
(др. Бретауер)

Доповнення:

Матеріали про Шевченка були передані 18 травня пґ. Розенфельдеру для опрацювання у Головне управління світоглядного інформування.

№ 153. Доповідна записка співробітника управління Оперативного штабу др. К. Бретауера заступнику керівника штабу Г.-В. Ебелінґу про гравюри А. Босса із збірки музею у Лаврі. *Берлін, 27 травня 1942 р.*

Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg
Die Stabsführung
Abteilung Auswertung

Aktenvermerk
für Pg. Ebeling

Bei der in der Abteilung Auswertung, Margarethenstr. 18 aufbewahrten Mappe aus der Lawra-Sammlung handelt es sich um wertvolle Stiche aus dem Anfang des 17. Jahrhunderts. Es sind fast durchweg Arbeiten des französischen Stichers Bosse, größtenteils Darstellungen aus der biblischen Geschichte. Einige Blätter tragen den Stempel des Juden Carol. Auf jedem Kartonblatt sind mehrere, oft 10–15 kleinere Stücke aufgeklebt. Sämtliche Stücke entstammen der Lawra-

Sammlung und wurden Mitte April durch den Kurier Hareuter aus Kiew nach hier gebracht.

[підпис][138]
(Dr. Brethauer)

Berlin, den 27.5.1942
Dr. Egb./No. *36/42*[139]

Відпуск (цигарковий папір), машинопис (2-й примірник).
ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 219, арк. 300

Переклад з німецької док. № 153

Оперативний штаб райхсляйтера Розенберґа
Управління штабу
Відділ опрацювання

Доповідна записка
пґ. Ебелінґу

У папці з лаврської збірки, що зберігається у відділі опрацювання, Марґаретенштрасе, 18, знаходяться цінні гравюри початку XVII ст. Майже всі вони є роботами французького гравера Босса, переважно зображені біблійні сцени. Деякі аркуші містять штемпель єврея Кароля. На кожний аркуш картону наклеєно кілька, часто 10–15 менших гравюр. Всі гравюри походять із зібрання Лаври і були доставлені сюди всередині квітня з Києва кур'єром Гаройтером.

[підпис]
(др. Бретауер)

Берлін, 27 травня 1942 р.
Др. Еґб./Но. 36/42

№ 154. Доповідна записка керівника Зондерштабу образотворчого мистецтва др. Д. Роскампа керівнику Зондерштабу світоглядного інформування К. Розенфельдеру про нараду в Оперативному штабі щодо вивезених з Лаври культурних цінностей, проведення екскурсій по Києву, фотофіксацію видатних будівель міста та дослідження методів українських реставраторів. *Київ, 6 червня 1942 р.*

Aktennotiz

Bei der Besprechung am 6.6.42 zwischen Herrn Dr. Will, Pg. Rudolph, Pg. Lommatzsch, Pg. Klein und Pg. Dr. Roskamp wurden für die nächste Zeit folgende Richtlinien der Arbeit des Sonderstabes "Bildende Kunst" Kiew festgelegt.

---

138 Власноручний підпис К. Бретауера синім чорнилом.
139 *36/42* написано простим олівцем.

I. Die vom Einsatzstab RR aus den Museen der Lawra geborgenen Kunstgüter, die zurzeit in einer Schule lagern, werden über den Generalkommissar den Museen in Kiew übergeben. Von einem Verkauf dieser Werke ist dem Generalkommissariat abgeraten. Eine Bearbeitung von Kunstgut, das zu 90 % geringwertig ist, kommt für den Einsatzstab nicht infrage. Der Einsatzstab hat vielmehr die Aufgabe, das geborgene Gut den richtigen Stellen zuzuleiten (z. B.: dem Dörner-Institut in München sind die Tafeln aus dem Lawra-Museum zu übergeben, auf denen die Entstehung der Ikone sehr gut veranschaulicht sind). Die wertvollsten Ikonen[140] werden inventarisiert und gegebenenfalls fotografiert. Die Listen und Abbildungen werden der Stabsführung vorgelegt, die den Entscheid des Reichsleiters über den weiteren Verbleib der Werke herbeiführt. (Eine Zuweisung wertvoller Ikonen an ein deutsche[s][141] Museum wäre anzuraten, da in Deutschland die russische Kunst kaum bekannt ist).

Das bolschewistische Kunstgut und die Plattenarchive, die zur späteren Erforschung der Weltanschauung des Bolschewismus von großer Wichtigkeit sind, werden in das Haus Kirowo 14 überführt und dort gelagert, bis sie an eine Zentralstelle zur Erforschung des Bolschewismus geleitet werden.

II. Zur Arbeitsentlastung und Durchführung neuer Aufgaben ist es erforderlich, die Führungen von Angehörigen der Wehrmacht durch Kiew abzugeben. Ein Verwundeter oder hier länger bleibender Soldat kann diese Arbeit übernehmen. Pg. Klein, der im wesentlichen diese Führungen bisher durchgeführt hat, wird diesen Soldaten in die Geschichte und Kunst der Stadt Kiew einführen. Ein kurzer Führer durch Kiew für den internen Gebrauch wird in den nächsten Tagen von Herrn Klein fertiggestellt.

III. Pg. Klein fotografiert zurzeit alle wichtigen Bauten Kiews. Diese Arbeit ist erforderlich. Die Abbildungen der neuen Bauten dienen der späteren Erforschung der bolschewistischen Architektur. Als Hilfe für Herrn Klein ist ein Russe einzustellen, der die Filme entwickelt und Vergrößerungen anfertigt.

IV. Eine Erforschung der Methoden der russischen staatlichen Restaurierungswerkstätten, von denen auch eine in Kiew bestand, ist dringend erforderlich, da in der Sowjetzeit sehr bedeutende Ergebnisse erzielt sind, die uns in Deutschland nicht bekannt geworden sind. Schon jetzt muss mit den Vorarbeiten dieser Erforschung begonnen werden, da das Material in den Restaurierungswerkstätten zum Teil noch vorhanden ist. Die Ergebnisse sind im Durchschlag dem Dörner-Institut in München zuzuleiten. Pg. Klein, der vom Beruf Restaurator ist, wird diese Arbeit übernehmen, die nicht eine praktische ist, sondern der späteren Forschung dienen soll. Reichsamtsleiter Scholz wird um die Genehmigung zur Durchführung dieser Aufgaben gebeten werden.

Kiew, am 6. Juni 1942 Dr. Roskamp

R[oskamp]/R[osenfelder]

---

140 Тут і далі у слові *Ikonen* літеру *n* дописано від руки.

141 У документі помилково *deutschen*

Propagandarollen mitschicken von Reinhardt mit Kurier!!
Roskamp[142]

Копія (цигарковий папір), машинопис (2-й примірник)
ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 49, арк. 77
Опубліковано (частково):
Hartung U. Verschleppt und verschollen: Eine Dokumentation deutscher, sowjetischer und amerikanischer Akten zum NS-Kunstraub in der Sowjetunion (1941–1948). – Bremen: Edition Temmen, 2000. – Dokument Nr. I/53. – S. 131

Переклад з німецької док. № 154

Доповідна записка

Для Зондерштабу образотворчого мистецтва 6 червня 1942 р. під час наради др. Вілля, пґ. Рудольфа, пґ. Ломмача, пґ. Кляйна та пґ. др. Роскампа були визначені на найближчий час наступні роботи у Києві.

I. Культурні цінності, врятовані Оперативним штабом райхсляйтера Розенберґа з музеїв Лаври, які зараз зберігаються у школі[149*], передаються через генералкомісара київським музеям. Адміністрацію генералкомісара було переконано не продавати ці твори. Оперативний штаб не має завдання опрацьовувати твори мистецтва, які на 90% маловартісні. Навпаки, Оперативний штаб має завдання передавати врятовані цінності відповідним установам (наприклад, Інституту Дьорнера у Мюнхені варто передати стенди з Лаврського музею, на яких наочно дуже добре показано виникнення ікон). Найцінніші ікони інвентаризуються та по можливості фотографуються. Списки та зображення передаються до Управління штабу, яке отримає рішення від райхсляйтера щодо подальшої долі творів. (Можна було б рекомендувати направити цінні ікони до одного з німецьких музеїв, оскільки російське мистецтво у Німеччині майже невідоме).

Твори більшовицького мистецтва[150*] та архів фотонегативів на склі[151*], які мають велике значення для майбутнього дослідження світогляду більшовизму, перевозяться у будинок по вул. Кірова, 14 й залишаються там на зберіганні, поки не будуть передані до центральної установи дослідження більшовизму.

II. З метою зменшення робочого навантаження та забезпечення виконання нових завдань потрібно відмовитися від проведення екскурсій по Києву для військовослужбовців Вермахту. Хтось з поранених або який-небудь солдат, котрий довго тут перебуває, міг би узяти на себе цю роботу. Пґ. Кляйн, який досі в основному проводив екскурсії, ознайомить цього солдата з історією та мистецтвом міста Києва. Короткий путівник по Києву для внутрішнього користування в найближчі дні буде підготовлений паном Кляйном.

III. У даний час пґ. Кляйн фотографує усі важливі будівлі Києва. Робота ця потрібна. Фотографії нових будівель допоможуть у майбутньому дослідженню більшовицької архітектури. Помічником до пана Кляйна приставлено одного росіянина, який проявляє плівки та робить фотографії.

---

142 Рукописна примітка і підпис Д. Роскампа червоним олівцем вгорі посередині.

IV. Терміново потрібно дослідити методи російських державних реставраційних майстерень, одна з яких знаходиться у Києві[152*], оскільки в радянські часи були досягнуті вельми значні результати, невідомі у нас в Німеччині. Вже зараз потрібно розпочинати для цього підготовку, поки в реставраційних майстернях є ще деякий матеріал. Результати у вигляді копії необхідно буде надіслати до Інституту Дьорнера у Мюнхені. Пґ. Кляйн, реставратор за фахом, візьме цю роботу на себе. Вона не матиме практичних результатів, але допоможе майбутньому дослідженню. Райхсамтсляйтеру Шольцу буде направлено прохання дати дозвіл на виконання цього завдання.

Київ, 6 червня 1942 р. др. Роскамп
Р[оскамп]/Р[озенфельдер]

Пропагандистські ролики відправити разом від Райнгардта кур'єром!!
Роскамп

№ 155. Доповідна записка співробітника Зондерштабу науки Е. Ланґе керівнику Зондерштабу світоглядного інформування К. Розенфельдеру про огляд сховища Спілки войовничих безвірників на території Києво-Печерської Лаври. *Київ, 8 червня 1942 р.*

Aktennotiz

Heute wies mich Fräulein Olga Heubel vom Generalkommissariat Kiew bei ihrem Besuch auf der Lawra auf einen nahe dem Foto-Kino-Archiv sich befindlichen Keller hin, der nach ihrem Wissen eine Art Magazin der Zentrale des Gottlosenverbandes, der auf der Lawra seinen Sitz hatte, einhalten sollte.

Die Besichtigung des Kellers zeigte ein wüstes Bild mutwilliger Zerstörung und Unordnung. Nahezu bis zu einem Meter hoch liegen auf schätzungsweise 10–12 qm Papiere durcheinandergewühlt, dazwischen Schulungsmaterial der Gottlosenbewegung und Diapositive für Schulungszwecke der Gottlosenpropaganda, darstellend eine Kritik des Christentums von der Wissenschaft, wesentlich vom Darwinismus her.

Ich veranlasse die sofortige Schliessung der Kellertür und werde nach erfolgter Rücksprache mit dem Arbeitsgruppenleiter, Pg. Rudolf, zur Bergung des dort lagernden weltanschaulichen Materials schreiten.

Ernst Lange[143]

Kiew, am 8.6.[19]42
L[ange]/R[osenfelder]

Скриптурна копія, машинопис (1-й примірник).
ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 221, арк. 239

[143] Підпис *Е. Ланґе* надруковано.

Переклад з німецької док. № 155

Доповідна записка

Фройляйн Ольга Гейбель з Генералкомісаріату у Києві, завітавши сьогодні до Лаври, звернула мою увагу на один підвал поблизу Фотокіноархіву, який, за її інформацією, начебто мав бути сховищем Центральної ради Спілки войовничих безвірників, котра розміщувалася у Лаврі.

Огляд підвалу виявив спустошливу картину навмисного руйнування і безладу. Висотою майже метр на площі приблизно 10–12 кв.м лежать упереміш між собою папери, між ними учбовий матеріал руху безвірників та учбові діапозитиви з антирелігійної пропаганди, які демонструють критику християнства з точки зору науки, головним чином дарвінізму.

Я відразу розпорядився зачинити на ключ двері підвалу і після розмови з керівником робочої групи пґ. Рудольфом розпочну заходи із збереження ідеологічного матеріалу, який там знаходиться.

Ернст Ланґе

Київ, 8 червня 1942 р.
Л[анґе]/Р[озенфельдер]

№ 156. Доповідна записка керівника Зондерштабу світоглядного інформування К. Розенфельдера керівнику Робочої групи Західної України Г.-Й. Рудольфу про нараду співробітників Оперативного штабу щодо бібліотек Спілки войовничих безвірників та Центрального антирелігійного музею у Лаврі. *Київ, 9 червня 1942 р.*

Aktennotiz

Betr.: Unterregung mit Pgg. Dr. Ney, Zölffel und Rosenfelder über die Bearbeitung der Bücherei des Bundes der Gottlosen und der Gottlosenbibliothek aus der Lawra

Beide Bibliotheken verbleiben in ihrem jetzigen Zustand. Es werden nur die Duplikate und die Leninwerke aussortiert. Die beiden Bibliotheken werden karteimässig aufgenommen. Eine Liste der Bestände dieser beiden Bibliotheken wird an den Sonderstab Weltanschauliche Informationen z. H. von Pg. Rosenfelder nach Berlin geschickt.

Die vorhandenen Jahrgänge der beiden Gottlosen–Zeitshriften “Besboschnik” und “Antireligiosnik” werden sofort dem Sonderstab Weltanschauliche Informationen zur Verfügung gestellt und bei der nächsten Gelegenheit nach Berlin versandt.

Kiev, am 9.6.[19]42
R[osenfelder]/R[udolph]

Der Leiter des Sonderstabes
Weltanschauliche Informationen
[підпис][144] (Rosenfelder)

Оригінал, машинопис.
ЦДАВО України, ф. 3676, оп.1, спр. 221, арк. 238

[144] Власноручний підпис К. Розенфельдера простим олівцем.

Переклад з німецької док. № 156

Доповідна записка

Відносно: наради пґґ. др. Ная, Цьольффеля і Розенфельдера щодо опрацювання бібліотеки Спілки войовничих безвірників і бібліотеки антирелігійної літератури з Лаври

Обидві бібліотеки залишаються у тому стані, в якому є. Відсортовуються лише дублікати і твори Леніна. Обидві бібліотеки каталогізуються. Один список книг обох цих бібліотек відправляється у Берлін до Зондерштабу світоглядного інформування особисто пґ. Розенфельдеру.

Наявні річні комплекти обох часописів "Безбожник"[153*] та "Антирелигиозник"[154*] одразу передаються у розпорядження Зондерштабу світоглядного інформування і при першій же нагоді відправляються у Берлін.

Київ, 9 червня 1942 р.
Р[озенфельдер]/Р[удольф]

Керівник Зондерштабу
світоглядного інформування
[підпис]
(Розенфельдер)

№ 157. Звіт за травень 1942 р. керівника Зондерштабу науки Е. Ланґе про перевезення майна музеїв та Центрального фотокіноархіву з території Києво-Печерської Лаври. *Київ, 10 [червня] 1942 р.*

Monatsbericht
für den Monat Mai [19]42

Sonderstab Wissenschaft

Nach meiner Rückkehr vom Urlaub am [1]8[145]. Mai verlängerte Arbeitsgruppenleiter Pg. Rudolph den mir am 3. Februar [19]42 vom Hauptarbeitsgruppenleiter Pg. Seiboth gegebenen Auftrag, die Sicherstellungen der wertvollen Bestände des Lawraklosters zu Ende zu führen, da in meiner Abwesenheit nur die Bücherbestände nach der Stadt überführt worden waren, vieles andere dagegen noch in stark gefährdeter Lage der Sicherstellung harrte.

Hier war vor allem das allukrainische Fotoarchiv, dessen vordringlichste Behandlung schon aus Sicherheitsgründen erfolgen musste. Die ca. 80–90000 Platten mit der dazu gehörigen Kartei konnten in etwa 12 LKW-Fahrten und unter tätiger Mithilfe der Mitarbeiterin Fräulein Pütz nach dem uns zur Verfügung stehenden Schulgebäude, Darwinastrasse, überführt werden. Zur endgültigen Aufstellung des Archivs zwecks Bearbeitung fehlen nur noch die schweren Plattenschränke, zu deren Abtransport besondere technische Vorbereitungen zurzeit im Gange sind.

---

[145] У документі від руки з натиском наведено чорним чорнилом *i8*

Die im Gottlosenmuseum noch lagernden Archivalien (Inventarbücher des Lawraklosters aus dem letzten Drittel des 19. Jahrhunderts, besonders die Uspenski-Kathedrale betreffend) sowie ein Teil alter Handschriften wurden gleichfalls in der genannten Schule sichergestellt.

Ebenso lagerten im Gottlosenmuseum noch grosse Bestände von den Bolschewisten gestapelter kirchlicher Gewänder. Im Zuge der restlosen Ausräumung der Lawramuseen – uns durch Schreiben des Reichskommissars als ganzes zugewiesen – wurden auch diese Gewänder und Altardecken in die Stadt verbracht, insgesamt mehr als 2 LKW-Ladungen. Die zum Teil mit wertvollen Stickereien versehenen Textilien wurden den Kunstverständigen übergeben, die für die weitere Verwendung des Materials bereits Aufträge erhielten.

Neben diesen Hauptaufgaben, die nunmehr, was die blosse Sicherstellung anbelangt, im grossen beendet ist, lief eine erneute gelegentliche Teildurchsicht verschiedener Wohnungen im Lawrakomplex, die noch fortgesetzt werden muss. In einer Wohnung unter der Eingangskapelle konnten 44 auf noch nicht geklärte Weise dahingeratene, zum Teil alte Ikone aufgefunden werden.

Schriftliches Material, das zur Prüfung aus Wohnungen und ausgeräumten Museen gesammelt wurde, harrt noch der Durchsicht und Überprüfung auf ev[en]t[uelle] politische und weltanschauliche Wichtigkeit.

Wegen der Erkrankung des Pg. Proksch übertrug mir Pg. Rudolph die Fortführung seiner begonnenen Arbeit. Diese läuft gerade in diesen Tagen an, da verschiedene Professoren, die von Pg. Proksch mit mehreren Aufzeichnungen beauftragt wurden, soeben beginnen, ihr Material abzuliefern.

[підпис][146]
(Lange)

Kiew, am 10.[6].42[147]
R/R.
Lange[148]

Оригінал, машинопис.
BArch/NS-30/85, арк.

Переклад з німецької док. № 157

Звіт
за місяць травень 1942 р.
Зондерштабу науки

Після мого повернення з відпустки 18 травня керівник робочої групи пґ. Рудольф подовжив надане мені 3 лютого 1942 р. керівником головної робочої групи пґ. Зайботом доручення завершити збереження цінних фондів Лаври, оскільки за час моєї відсутності були перевезені у місто лише книжкові фонди, хоча ще багато іншого перебуває у дуже поганому стані і потребує термінових заходів щодо збереження.

---

146 Власноручний підпис Е. Ланґе чорним чорнилом.

147 У документі помилково *10.5.42* причому цифру *5* підкреслено простим олівцем.

148 Примітка від руки вгорі праворуч простим олівцем, підкреслено.

Насамперед тут знаходився всеукраїнський Фотоархів, робота з яким лише з точки зору забезпечення збереження мала відбутися у першу чергу. Вантажною машиною, приблизно 12 ходок, та при активній допомозі співробітниці фройляйн Пюц вдалося перевезти до приміщення школи по вул. Дарвіна[155*], яке знаходиться у нашому розпорядженні, близько 80–90 тис. фотонегативів на склі з картотекою, що відноситься до них. Для завершальної розстановки архіву з метою опрацювання не вистачає лише важких шаф для фотонегативів, технічна підготовка до перевезення яких зараз іде повним ходом.

Архівні справи (інвентарні книги Лаврського монастиря останньої третини XIX ст., особливо щодо Успенського собору), які ще знаходилися в Антирелігійному музеї, а також частина стародавніх рукописів були також збережені у названій школі.

В Антирелігійному музеї також знаходився великий фонд церковного облачення, складеного більшовиками у стоси. У ході загальної евакуації лаврських музеїв, повністю переданих нам на підставі письмового розпорядження райхскомісара[156*], це облачення та вівтарні завіси були також перевезені у місто вантажною машиною більш як за дві ходки. Частина текстилю з цінним шиттям була передана фахівцям, яким доручено вирішити подальшу долю цього матеріалу.

Поряд з цими основними завданнями, які наразі переважно завершені, – а це лише збереження – при нагоді подекуди повторно проводиться огляд різних квартир на території Лаври, який необхідно ще продовжувати. В одній квартирі під Надбрамною церквою вдалося знайти 44 ікони, деякі з них стародавні, які невідомо як туди потрапили.

Письмовий матеріал, зібраний у квартирах та евакуйованих музеях для перевірки, вимагає ще перегляду і ревізії на предмет можливого політичного та ідеологічного значення.

Пґ. Рудольф внаслідок хвороби пґ. Прокша наказав мені продовжити розпочату ним роботу, яка почнеться саме цими днями, оскільки деякі професори, яким пґ. Прокш доручив написати численні довідки, тільки-но починають надсилати свої матеріали.

[підпис]
Київ, 10 [червня] 1942 р. (Ланґе)
Р/Р.
Ланґе

№ 158. Супровідний лист К. Бретауера до документальних матеріалів Спілки войовничих безвірників, надісланих керівнику Головного управління світоглядного інформування К. Розенфельдеру. *Берлін, 9 липня 1942 р.*

Die Stabsführung Berlin, den 9. Juli 1942
Abteil. Auswertung Dr. Bh./Strn. 272/42

An das
Hauptamt Weltanschauliche Information
z.Hd. Pg. Rosenfelder
im Hause

Betr.: Gottlosenmaterial aus Kiew
Bezug: Dortiges Schreiben vom 2.7. III B/Ky Br. Nr. 2916

Anbei stelle ich Ihnen wunschgemäss 6 Mappen zur Bearbeitung zur Verfügung usw.:

1. Vortragsmaterial für antireligiöse Propaganda in den Jahren 1939/40, zusammengestellt vom Zentralrat des Verbandes der kämpfenden Gottlosen in der Ukraine, Kiew.
2. Zentralrat des Verbandes der kämpfenden Gottlosen der Ukraine. Antireligiöse Vorträge. (Konzepte und Stenogramme).
3. Zentralrat des Verbandes der kämpfenden Gottlosen der Ukraine. Antireligiöse Vorträge. (Konzepte und Stenogramme).
4. Zentralrat des Verbandes der kämpfenden Gottlosen der Ukraine. Antireligiöse Vorträge. (Konzepte und Stenogramme).
5. Zentralrat des Verbandes der kämpfenden Gottlosen der Ukraine. Antireligiöse Vorträge. (Konzepte und Stenogramme).
6. Vortragsmaterial für antireligiöse Propaganda im Jahre 1941, zusammengestellt vom Zentralrat des Verbandes der kämpfenden Gottlosen in der Ukraine, Kiew.

Heil Hitler!
[підпис][149]
(Dr. Brethauer)

Anlagen

Відпуск, машинопис (2-й примірник).
ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 215, арк. 101

Переклад з німецької док. № 158

Управління штабу
Відділ опрацювання

Берлін, 9 липня 1942 р.
др. Б./Стрн. 272/42

До
Головного управління світоглядного інформування
особисто у руки пґ. Розенфельдеру
у будинку

Відносно: антирелігійних матеріалів з Києва
Привід: лист з управління від 2 липня III B/Ky Br. Nr. 2916[157*]

При цьому передаю у Ваше розпорядження згідно з проханням 6 папок для роботи та ін.:

[149] Власноручний підпис К. Бретауера синім чорнилом.

1. Матеріали лекцій з антирелігійної пропаганди за 1939–1940 рр., зібрані Центральною радою Спілки войовничих безвірників в Україні, Київ.

2. Центральна рада Спілки войовничих безвірників України. Лекції з антирелігійної тематики (концепції та стенограми).

3. Центральна рада Спілки войовничих безвірників України. Лекції з антирелігійної тематики (концепції та стенограми).

4. Центральна рада Спілки войовничих безвірників України. Лекції з антирелігійної тематики (концепції та стенограми).

5. Центральна рада Спілки войовничих безвірників України. Лекції з антирелігійної тематики (концепції та стенограми).

6. Матеріали лекцій з антирелігійної пропаганди за 1941 р., зібрані Центральною радою Спілки войовничих безвірників в Україні, Київ.

Хайль Гітлер!

[підпис]
(др. Бретауер)

Додатки

№ 159. Повідомлення співробітника Зондерштабу образотворчого мистецтва О. Кляйна керівнику Робочої групи Західної України Г.-Й. Рудольфу про виявлення списку предметів мистецтва, що зберігалися в Успенському соборі, художню виставку в Музеї українського мистецтва, створення Музею-Архіву переходової доби.
Київ, 27 липня 1942 р.

Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg
Otto Klein
Bildende Kunst

Kiew, den 27.7.1942
Kl[ein]/Ru[dolph]

An den
Arbeitsgruppenleiter
Pg. Rudolph
Arbeitsgruppe West-Ukraine
Kiew

Betr.: Arbeitsvorhaben

Die Überführung der Kunstschätze aus den Depots der Lawra und der sichergestellten Kunstgegenstände (hauptsächlich Ikonen) aus dem Dienstgebäude des Einsatzstabes nach der dafür bereit gestellten Schule Darwina 2 in Kiew, wurde im Juni beendet.

Mit der Sichtung der Kunstgegenstände wurde sofort begonnen und die Arbeiten können jetzt als abgeschlossen angesehen werden. Im ganzen muss gesagt werden, dass mit Ausnahme von etwa 15 Ikonen keine besonderen Kunstschätze unter den sichergestellten Werken vorhanden waren. Genauer Bericht über diese Arbeit wird noch nachgereicht.

Unter den in der Lawra befindlichen Dokumenten und Photografien befand sich u. a. eine genaue Aufstellung der Kunstgegenstände, die sich in der Himmelfahrtskathedrale auf der Lawra befanden. Dieser Fund wird besonders grosse Dienste bei den zukünftigen Ausgrabungsarbeiten leisten, weil er mehrere genaue Lagepläne enthält. Der Gesamtbericht über die Himmelfahrtskathedrale mit den verschütteten Kunstschätzen wird auch Vorschläge für diesen Bau aus der Wikingerzeit enthalten.

Eine große Ausstellung von etwa 140 in Kiew lebenden Künstlern mit fast 400 Werken ist kurz vor dem Abschluß. Der Oberbürgermeister der Stadt Kiew, Herr Stadtkommissar Rogausch, hat mir die Leitung der Ausstellung übertragen. Bis schon wird im ukrainischen Museum gezeigt und 5 000,– RM wurden bereits zu ihrer Durchführung bewilligt. Die Zusammenfassung der hiesigen Künstler ist dringend nötig, da die Maler in grösster Not sind. Andererseits ist eine lebhafte Nachfrage nach guten Kunstwerken sowohl vom Militär als auch von der Zivilverwaltung vorhanden. Die Ausstellung kann der Qualität wie dem geldlichen Umsatz nach ein Erfolg werden. Durch die Beschäftigung mit den Künstlern suche ich zugleich einen Einblick in die politische Kunsterziehung zur Sowjetzeit zu gewinnen. Diese Arbeit ist eine Ergänzung zu der Erfassung der Kunstschulen und Kunstakademien in der Ukraine.

Eine interne Ausstellung über die Entwicklung der bolschewistischen Malerei in der Ukraine von 1917 – zum Beginn des Ostfeldzuges möchte ich in Berlin zeigen. Sie soll einen Überblick geben über die Malerei der Sowjets. Diese ist bis zum Frühling des Jahres 1932 kubistisch und futuristisch beeinflusst. Durch ein Dekret wurde diese Richtung verboten und der "soziale Realismus" zur Staatsreligion erhoben.[150]

Im Auftrage des Oberbürgermeisters von Kiew habe ich ein "Museum-Archiv der Übergangsperiode" geschaffen. In diesem Museum sollen politisch-kulturelle Dokumente aus der Bolschewistenzeit gesammelt und die Leistungen des deutschen Kulturwillens in der Ukraine gezeigt werden. Das Museum ist seit dem 18. Juli 1942 eröffnet und behandelt zunächst die Zerstörung von Kulturwerten durch den Bolschewismus. Zerstört wurden vor allem in Kiew Denkmale aus der germanischen Wikingerzeit.

Sonderberichte über obige Arbeiten werde ich in den nächsten Wochen fertigstellen und Ihnen übergeben. Pg. Dr. Roskamp zeigte mir ein Schreiben vom Anfang März aus der Stabsführung Berlin vom Pg. Ebeling. In diesem Schreiben, das an alle Mitarbeiter des Sonderstabes Bildende Kunst gerichtet war, wurden Literatur und Photografien über die Gebiete der Bildenden Kunst angefordert. Dieses Schreiben

---

[150] Цей абзац виділено ліворуч вертикальною лінією червоним олівцем.

wurde mir nicht zugeleitet, und ich kann daher erst jetzt mit der Zusammenstellung der gewünschten Literatur aus den Bibliotheken beginnen.

Heil Hitler!
Otto Klein[151]

Оригінал, машинопис.
ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 49, арк. 71–72

Переклад з німецької док. № 159

Оперативний штаб райхсляйтера Розенберґа — Київ, 27 липня 1942 р.
Отто Кляйн — Кл[яйн]/Ру[дольф]
Образотворче мистецтво

Керівнику робочої групи
пґ. Рудольфу
Робоча група Західної України
Київ

Відносно: намірів роботи

У червні завершилося перевезення предметів мистецтва зі сховищ Лаври та предметів образотворчого мистецтва (головним чином ікон), збережених у штабному приміщенні[158*] Оперативного штабу, до підготовленої для цього школи по вул. Дарвіна, 2 у Києві.

Відразу було розпочато сортування предметів мистецтва, і тепер роботу можна вважати завершеною. У цілому можна сказати, що, за винятком приблизно 15 ікон, особливих мистецьких цінностей серед збережених творів немає. Детальний звіт про ці роботи буде ще додатково наданий.

Серед виявлених у Лаврі документів і фотографій є точний перелік предметів мистецтва, які знаходилися в Успенському соборі Лаври. Ця знахідка значно допоможе при майбутніх розкопках, бо містить багато вказівок точного місця розташування. Загальний звіт про Успенський собор з похованими під його уламками предметами мистецтва містить також пропозиції щодо цієї споруди варязького періоду.

Скоро завершиться велика виставка близько 140 митців, що живуть у Києві, які виставили майже 400 робіт. Обербургомістр міста Києва, пан штадткомісар Роґауш, передав мені керівництво виставкою. Вона досі демонструється в Українському музеї, і на її проведення було вже виділено 5000 райхсмарок. Підведення підсумків роботи місцевих митців вкрай важливе, тому що художники перебувають у дуже скрутному стані. З іншого боку, є великий попит на хороші твори мистецтва у військових та представників цивільного управління. Виставка може стати успішною як з точки зору мистецької вартості, так і грошового обігу. Маючи справу з митцями, я одночасно намагаюсь ознайомитися з політичним

[151] Власноручний підпис О. Кляйна чорним чорнилом.

вихованням у галузі мистецтва в радянський час. Ця робота допоможе зрозуміти навчальний процес у художніх училищах і художніх академіях в Україні.

Я хотів би показати у Берліні закриту виставку про розвиток більшовицького живопису в Україні[159*] від 1917 р. до початку східної кампанії. Вона повинна дати загальну уяву про живопис совєтів. До весни 1932 р. він знаходився під впливом кубізму і футуризму. Однією з постанов цей напрям був заборонений[160*], а у ранг державної релігії зведений "соціалістичний реалізм".

За дорученням обербургомістра Києва я створив "Музей-Архів переходової доби"[161*]. У цьому музеї мають збиратися документи з політики і культури більшовицького періоду та демонструватися успіхи німецьких зусиль у галузі культури в Україні. Музей, відкритий 18 липня 1942 р., опрацьовує спочатку тему руйнувань культурних цінностей більшовиками[162*]. У Києві були зруйновані насамперед пам'ятки німецького варязького періоду[163*].

Спеціальні донесення про вищезгадані роботи я буду складати щотижня і надавати Вам. Пґ. др. Роскамп показав мені листа за початок березня з Управління штабу в Берліні за підписом пґ. Ебелінґа. У цьому листі, надісланому всім співробітникам Зондерштабу образотворчого мистецтва[164*], вимагається брати на облік літературу і фотографії з образотворчого мистецтва. Цей лист мені не надходив, і тому лише тепер я можу розпочати складати список потрібної літератури, що зберігається в бібліотеках.

Хайль Гітлер!
Отто Кляйн

№ 160. Лист керівника Головної робочої групи України Г. Антона генералкомісару Київської генеральної округи щодо культурних цінностей, перевезених з Києво-Печерської Лаври до школи по вул. Дарвіна, 2. *Київ, 27 серпня 1942 р.*

Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg
für die besetzten Gebiete
Hauptarbeitsgruppe Ukraine[152]

Kiew, den 27. August 1942
A[nton]/Re[inhardt] – 33/42

An den
Herrn Generalkommissar
– Abt. Politik –
Kiew

Betrifft: Lawra-Bestände

Die von uns aus den Räumen der Lawra geborgenen Gegenstände (Bilder, Ikone, Kirchengegenstände, Gewänder usw.) haben wir in einem Gebäude Darwina[153] 2 zusam-

[152] Курсивом виділено текст штампа чорним чорнилом, текст великими літерами.
[153] Після *Darwina* пропущено *Str*. Мається на увазі вулиця Дарвіна (кол. Новолевашівська).

mengestellt und halten dieselben zur Übergabe in die Obhut Ihrer Verwaltung bereit. Es handelt sich zum grössten Teil um Gegenstände von bestimmtem Kunst- oder kulturhistorischen Wert, die aber in Museen usw. kaum zu verwenden sind. Darüber hinaus dürfte es sich auch empfehlen, z.B. die sichergestellten Gewänder nicht in die Hände hiesiger interessierter Volkskreise gelangen zu lassen. Ich bin gern bereit, mit Ihnen persönlich über diese Angelegenheit zu verhandeln und bitte gegebenenfalls um Ihren Anruf.

Unter Umständen kann eine Besichtigung der Gegenstände durch Sie vorher noch erfolgen. – Ihrer baldigen Nachricht sehe ich gern entgegen.

Heil Hitler!

Der K[reisamts] Leiter
der Hauptarbeitsgruppe Ukraine

[печатка][154] [підпис][155]
(Anton)

III[156]
Dr. B[enzin]g
übergeben[157]

Оригінал, машинопис.
ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 5, спр. 12, арк. 260

Переклад з німецької док. № 160

Оперативний штаб райхсляйтера Розенберґа окупованих територій
Головна робоча група України

Київ, 27 серпня 1942 р.
А[нтон]/Ра[йнгардт] – 33/42

Пану генералкомісару
– відділ політики –
Київ

Відносно: фондів Лаври

Врятовані нами у приміщеннях Лаври предмети (картини, ікони, церковні речі, облачення та ін.) ми склали в будинку по вул. Дарвіна, 2[165*] і готові у будь-який момент передати їх під опіку Вашої адміністрації. Йдеться переважно про предмети певної мистецької або культурно-історичної вартості, які, щоправда, у музеях та деінде навряд чи можуть бути використані. До того ж, не можна навіть рекомендувати, наприклад, щоб збережене облачення потрапило до рук місцевих зацікавлених кіл. Я з радістю готовий особисто поговорити з Вами з цього приводу і прошу у разі необхідності мені зателефонувати.

---

154 Кругла печатка близько 3 см у діаметрі темно-фіолетовим чорнилом Оперативного штабу зі свастикою та текстом: *Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg für die besetzten Gebiete*

155 Власноручний підпис Г. Антона сірим олівцем.

156 Номер відділу генералкомісара у Києві, якому направлявся документ, написано праворуч вгорі простим олівцем.

157 Резолюція ліворуч внизу сірим олівцем, авторство невідоме.

За певних умов Ви можете ще перед тим оглянути речі. З нетерпінням чекаю Вашої скорої відповіді.

Хайль Гітлер!

крайсамтсляйтер
Головної робочої групи України

[печатка] [підпис]
(Антон)

ІІі
передати др. Бенцінґу

№ 161. Доповідна записка архівіста др. М. Ґранціна співробітнику Управління військових архівів полковнику Р. фон Гьодлю про збереження невивезеної з території Лаври частини Центрального фотокіноархіву. *Київ, 1 вересня 1942 р.*

Dr. M. Granzin

Kiew, den 1.9.1942
Dr. Gr[anzin]/H[öd]l
410/1[158]

Aktenvermerk

Beim Umtransport des Foto-Kinoarchivs aus der Lawra (unter Leitung von Pg. Lange) sind in Lawra eine Menge Fotos, insbeson[d]ers Karteikarten mit aufgeklebten Positiven und auch Filme zurückgelassen worden. Sie fanden sich auf dem Boden zerstreut im ziemlich schlechten Zustand an.

Die Archivare des Hauptarchivs, die z. Zt. aus dem Glockenturm die Archive in das neue Archivmagazin transportieren, habe ich veranlasst, dieses Material zunächst im Archivmagazin sicherzustellen, damit es dort Pg. Kurzweil übergeben werden kann.

[підпис][159]
(Dr. Granzin)

Pg. Kurzweil zur Kenntnisnahme[160] *(1 Durchschlag)*[161]

Оригінал, машинопис.
ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 221, арк. 210

Переклад з німецької док. № 161

Др. М. Ґранцін

Київ, 1 вересня 1942 р.
Др. Ґр[анцін]/Г[ьод]ль
410/1

Доповідна записка

При перевезенні Фотокіноархіву з Лаври (під керівництвом пґ. Ланґе) у ній залишилося багато фотографій, особливо каталожних карток з наклеєними

[158] Дописано червоним олівцем. Нижче ще одне слово німецькою мовою, нерозбірливо.
[159] Власноручний підпис М. Ґранціна простим олівцем.
[160] Машинописна резолюція ліворуч внизу.
[161] *(1 Durchschlag)* дописано простим олівцем.

позитивами, а також плівки. Вони лежать упереміш на підлозі у досить поганому стані.

Архівістам Головного архіву, які зараз перевозять архівні матеріали у нове архівосховище[166*], я наказав забезпечити збереження цих матеріалів спочатку в архівосховищі, щоб передати його потім там пґ. Курцвайлю.

[підпис]
(др. Ґранцін)

Пґ. Курцвайлю до відома (1 копія)

№ 162. Лист співробітника Головної робочої групи України Ф. Вебендьорфера в Управління Оперативного штабу щодо церковних речей з Києво-Печерської Лаври, які залишилися у розпорядженні штабу.
Київ, 25 листопада 1942 р.

Abt. Erfassung und Planung

Kiew, den 25.11.1942
Wfr./Hl.

An den

Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg
für die besetzten Gebiete
Stabsführung
Referat Osten
Berlin–Charlottenburg

Betr.: Religiöses Material
Vorg[ang]: Schreiben v[om] 18.11.1942

Die aus der Lawra im vergangenen Winter geborgenen Ikone und sonstigen religiösen Gegenstände sind im Sommer dieses Jahres an den Generalkommissar im Magazin in der Darwina-Strasse übergeben worden. Wegen der Übergabe wurde seinerzeit ausführlich berichtet. Lediglich ein kleiner Rest von insgesamt etwa 20 religiösen Gegenständen wurde zu eigenen Ausstellungszwecken zurückbehalten.

Heil Hitler!

I.A. [підпис][162]
(Webendoerfer)
Obereinsatzführer

Відпуск (цигарковий папір), машинопис (2-й примірник).
ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 221, арк. 180

[162] Власноручний підпис Ф. Вебендьорфера чорним чорнилом.

Переклад з німецької док. № 162

Відділ обліку і планування

Київ, 25 листопада 1942 р.
Вфр./Гл.

Оперативний штаб райхсляйтера Розенберґа
окупованих територій
Управління штабу
Східне відділення
Берлін–Шарлоттенбурґ

Відносно: релігійного матеріалу
Привід: лист від 18 листопада 1942 р.

Ікони з Лаври та інші церковно-релігійні предмети, збережені минулої зими у сховищі по вул. Дарвіна[167*], передано влітку цього року генералкомісару[168*]. Про передачу у свій час детально повідомлялося. Лише невелика частина, всього приблизно 20 культових предметів, була залишена для виставки.

Хайль Гітлер!
за дорученням [підпис]
(Вебендьорфер)
оберайнзацфюрер

№ 163. Повідомлення др. Д. Роскампа керівнику Управління образотворчого мистецтва Р. Шольцу про архів І. Моргілевського, ікони з Києво-Печерської Лаври та картини радянських художників з Дніпропетровська. *Київ, 13 лютого 1943 р.*

Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg
Hauptarbeitsgruppe Ukraine
Sonderstab Bildende Kunst
Bearbeiter: Dr. D. Roskamp

Kiew, den 13.2.1943
Dr. R/Hl.

Original an Sonderstab Bildende Kunst
1. Durchschlag an die Stabsführung
2. Durchschlag an die HAG Ukraine[163]

An
Herrn Bereichsleiter Robert Scholz
Amt Bildende Kunst
Berlin
Bellevue 3

[163] Підкреслено синім олівцем на знак того, кому ця копія адресувалась.

Sehr geehrter Herr Bereichsleiter!

Wie mir Prof. Dr. Stampfuss vom Sonderstab Vorgeschichte mitteilte, wollte sich der Leiter des Amtes Vorgeschichte mit Ihnen in Verbindung setzen zwecks Entscheidung über die Bearbeitung des Nachlasses des Kiewer Architekten Morgelewski. Das Material, Vermessungen, architektonische Zeichnungen und Aufnahmen der Kiewer Bauten aus der nordischen Warägerzeit ist sehr wertvoll, da es den deutschen Besitzanspruch an das Land mitbegründen kann und viele der Bauwerke von den Bolschewisten zerstört sind. Eine Bearbeitung und gründliche Auswertung des Materials ist in kurzer Zeit nicht möglich, sie erfordert ein langes eingehendes Studium, da hier noch fast alle Fragen der frühen russischen Architektur ungeklärt sind. Welcher Sonderstab diese wichtige Arbeit aufnimmt, ist im Grunde gleich, wenn sie nur mit der nötigen Sachkenntnis und Ausdauer durchgeführt wird. Es erhebt sich hier die Frage der Abgrenzung des Gebietes der Kunst- und der Vorgeschichte. Zweifellos gehört die Warägerzeit nicht mehr in das Gebiet der Vorgeschichte, sondern zur Kunstgeschichte und damit zum Sonderstab Bildende Kust.

Wie ich hier aus einer Aktennotiz vom 13.1. ersehe, und wie ich von Herrn Klein weiss, hat Herr Dr. Kuntze mit Herrn Dr. Will vereinbart, daß Herr Klein die Bearbeitung des Nachlasses aufnehmen soll. Das wäre eine gute Lösung, da Herr Klein <sich>[164] schon mit der Architektur der Warägerzeit beschäftigt hat. Zudem kannte Herr Klein Morgelewski und hat bereits einen Schüler des M[orgelewski] ausfindig gemacht, der mitarbeiten kann. Letzteres ist wichtig, da das Material nicht vollständig ist. Zudem hat Herr Klein den Vorteil der Kenntnis der russischen Sprache, so daß es gut wäre, wenn er zunächst die Bestände ordnete und eine kurze populäre Veröffentlichung der Aufnahmen vorbereitete. Ich möchte die wissenschaftliche Bearbeitung nicht gerne kurzfristig übernehmen, da nur durch ganz eingehendes Studium die Fragen der hiesigen Architektur zu lösen sind. Das Material liegt bei Frau Morgelewski, der Besitzerin des Nachlasses. Sowohl Herr Klein wie Prof. Dr. Stampfuss haben sich durch Besuch der Witwe versichert, daß das Material zusammenbleibt und nicht verschleudert wird. Es wäre also gut, wenn Herr Klein nach Durchsicht der Bestände in Füssen vielleicht im April nach hier kommen und die Ordnung der Aufzeichnungen zusammen mit dem Schüler des M[orgelewski] vornehmen würde.

Vergessen werden darf nicht, dass die Aufzeichnungen Morgelewskis Privatbesitz seiner Witwe sind. Später müsste der Nachlass von der Zivilverwaltung erworben und einem hiesigen Archiv oder einer noch zu errichtenden Stelle für Denkmalspflege übergeben werden, denn dieses wissenschaftliche Material gehört nach Kiew.[165]

Hier im Einsatzstab lagern noch die 18 Ikonen, die Herr Klein und ich im Sommer 1942 als wertvoll aus dem Bestand der Ikonen ausgesucht haben, die der Einsatzstab aus der Lawra in Kiew geborgen hat. Zudem sind noch etwa 40 nicht so gute Ikonen vorhanden. Die übrigen Ikonen sind der Zivilverwaltung übergeben und von

[164] Вставка над рядком фіолетовим чорнилом.

[165] Між цим і наступним абзацем зроблено відступ в один рядок.

dieser den hiesigen Museen zugeteilt. Wir hatten zunächst gedacht, dass die 18 Ikonen vielleicht für ein deutsches Museum als Proben russischer Ikonenkunst in Frage kämen. Aus ähnlichen Fällen und aus Gesprächen mit Ihnen weiss ich, daß der Reichsminister für die besetzten Ostgebiete seine Einwilligung zu einem solchen Abtransport nach Deutschland kaum geben wird. Ich glaube es deshalb verantworten zu können, daß ich heute den Hauptarbeitsgruppenleiter gebeten habe, die Ikonen ebenfalls durch die Zivilverwaltung den hiesigen Museen zu übergeben. Ich hoffe, daß Sie mit dieser Regelung einverstanden sind.

In der Anlage liegt ein Aktenvermerk über den Abtransport von bolschewistischen Bildern aus Dnjepropetrowsk. Durch die augenblickliche Lage im Osten erscheint mir dieser Transport nicht möglich, man wird bis zum Frühjahr warten müssen.

Heil Hitler!
[підпис][166]
(Dr. D. Roskamp)

1 Anlage!

13. Feb[ruar] 1943[167]
310/I[168]

Відпуск (цигарковий папір), машинопис (2-й примірник).
ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 49, арк. 32–33

Переклад з німецької док. № 163

Оперативний штаб райхсляйтера Розенберґа
Головна робоча група України
Зондерштаб образотворчого мистецтва
Підготував: др. Д. Роскамп

Київ, 13 лютого 1943 р.
Др. Р/Гл.

Оригінал Зондерштабу образотворчого мистецтва
1-а копія Управлінню штабу
2-а копія Головній робочій групі України

Пану берайхсляйтеру Роберту Шольцу
Управління образотворчого мистецтва
Берлін
Белев'ю, 3

Шановний пане Берайхсляйтер!

Як повідомив мені проф. др. Штампфус з Зондерштабу доісторії, з Вами хоче зв'язатися керівник Управління доісторії з метою виробити рішення щодо опрацювання архіву київського архітектора Моргілевського. Матеріал – обміри,

166 Власноручний підпис Д. Роскампа розведеним чорним чорнилом.
167 Штамп надходження червоним чорнилом вгорі під датою.
168 Канцелярська позначка червоним олівцем під штампом надходження.

архітектурні креслеників та знімки київських будівель часів північних варягів, дуже цінний, оскільки він може бути частиною обґрунтувань німецьких претензій на володіння країною, а багато споруд зруйновані більшовиками. Опрацювати і ґрунтовно проаналізувати матеріали за короткий час неможливо, вони потребують тривалого, ретельного вивчення, тому що тут досліджено далеко не всі питання давньої російської архітектури. Котрий зондерштаб розпочне цю важливу роботу, по суті немає значення, якщо тільки вона буде проводитися на основі необхідних знань предмета та наполегливості. Тут виникає питання розмежування сфери мистецтва та доісторії. Без сумніву, варязький період виходить вже за межі доісторичного часу і належить до історії мистецтва і, таким чином – до компетенції Зондерштабу образотворчого мистецтва.

Як бачу тут з протокольного запису від 13 січня і знаю від пана Кляйна, пан др. Кунце домовився з паном др. Віллєм, що пан Кляйн має розпочати опрацювання архіву. Це було б дуже добрим рішенням, оскільки пан Кляйн вже займався архітектурою варязького періоду. До того ж, пан Кляйн знав пана Моргілевського і вже знайшов одного учня Моргілевського, який зможе працювати разом. Останнє важливо, оскільки матеріали неповні. Також пан Кляйн має перевагу – знання російської мови, тому було б дуже добре, якби він спочатку упорядкував фонди і підготував невелику популярну публікацію знімків. Я не дуже хочу братися за короткотермінове наукове опрацювання, оскільки лише шляхом ґрунтовного вивчення можна розібратися в питаннях місцевої архітектури. Матеріали знаходяться у пані Моргілевської, власниці архіву. Як пан Кляйн, так і проф. др. Штампфус завірили, відвідавши вдову, що матеріали залишаться в цілісності і не будуть розпорошені. Тому було б добре, якби пан Кляйн після ґрунтовного перегляду фондів у Фюссені прибув сюди, можливо, у квітні та упорядкував записки разом з учнем Моргілевського.

Не слід забувати, що записки Моргілевського є приватною власністю його вдови[170*]. Після цього архів мало б придбати цивільне управління і передати до місцевого архіву або служби з охорони пам'яток історії та культури, яку потрібно ще створити[171*], оскільки цей науковий матеріал стосується Києва.

Тут, в Оперативному штабі, знаходяться ще 18 ікон, які пан Кляйн і я влітку 1942 р. відібрали як особливо цінні із збірки ікон, яку Оперативний штаб зберіг у Києві в Лаврі. Крім того, є ще приблизно 40 не таких цінних ікон. Інші ікони передані цивільному управлінню, яке віддало їх місцевим музеям[172*]. Спочатку ми думали, що 18 ікон можна було б, вірогідно, розглядати як зразок російського іконописного мистецтва для якого-небудь німецького музею. Із схожих випадків та розмов з Вами я знаю, що райхсміністр окупованих східних територій навряд чи дасть свою згоду на подібне вивезення у Німеччину. Тому, я думаю, зможу нести відповідальність за те, що сьогодні запропонував керівнику головної робочої групи так само передати ікони через цивільне управління місцевим музеям. Сподіваюся, Ви погодитеся з цим рішенням.

У додатку знаходиться доповідна записка про вивезення більшовицьких картин з Дніпропетровська[173*]. Внаслідок нинішнього становища на Сході, мені здається, це вивезення здійснити неможливо, потрібно зачекати до весни.

Хайль Гітлер!
[підпис]
(др. Д. Роскамп)

1 додаток!

13 лютого 1943 р.
310/1

№ 164. Перелік документів, вилучених Оперативним штабом райхсляйтера Розенберґа з Києво-Печерської Лаври і переданих Крайовому управлінню архівів, бібліотек і музеїв.
Київ, [не пізніше 17 лютого 1943 р.][169]

Verzeichnis
der aus der Lawra zu Kiew sichergestellten
Urkunden und Akten

aufgestellt: Dr. Granzin 1942

Nr. 1[170] Sigismund, König von Polen, gestattet Michael Hunnecky den Rückkauf der Villa Bozekowze in Skalen von Dimitrow Iwaßko Borsakowsky.
Orig[inal] P[er]g[amen]t. Einige Löcher, sonst gut erh[alten].
Text z.T. auf Rasur, Lateinisch. O[hne] Siegel. 16.2.1546

Nr. 2 Papst Alexander VII. verleiht auf Bitte des Johann Carolinus Polacinus, der ein Kloster in Litauen gegründet hat, dessen Abt P.C. Was[n]ienus[171] ist, diesem Kloster die Regel von Monte Cassino. Der italienische Text der Urk[unde] inseriert. Perg[amen]t. Orig[inal]. gut erhalten. Notariatszeichen.
Aufgedrucktes Siegel ist verloren. Mai 1667

Nr. 3 Zar Peter I. bestätigt die Neuwahl des Archimandrieten Joumitij Senjutowitsch zum Oberabt des Kiewer Petschersk-Lawra-Kloster und die Rechte des Klosters. 16. Okt[ober] 1720
Orig[inal] P[er]g[amen]t 8 Bl. in besonderer kalligraphischer Ausführung und Umschlag. Siegel von schwarz-rot-goldener Schnur ab. Russisch.
Eigenh[ändige] Zaren-Unterschrift.

---

[169] Датовано за супровідним листом керівника Робочої групи Києва Оперативного штабу Г.-Й. Рудольфа до керівника КУАБМ Г. Вінтера від 17 лютого 1943 р. з проханням забрати перелічені у додатку документи (ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 5, спр. 10, арк. 221).

[170] Біля кожного номера внизу, крім № 194, 196–206, Г. Вінтером червоним олівцем поставлено знак у вигляді “галочки”. Всі наступні виправлення і приписки внесені Г. Вінтером при звірці документів.

[171] У документі помилково *Wasmienus* (див. коментар 177* до перекладу).

Gedruckt: Jubiläums-Ausgabe der Lawra zum 300. Bestehen des Zarenhauses 1913, Nr. 19 dort auch Abb. des Siegels (!), des Einb[an]d[es] der 1. und 4. Seite. ebda. S. 60.

Nr. 4 Orig[inales] Schreiben der Zarin Katharina II. an die geistliche Akademie in Kiew über Erhaltung und Unterhalt ihrer Gebäude, Einrichtung eines kleinen Krankenhauses, von Ställen und einer Druckerei. 600 Rubel jährlich für die Akademie, von Kiew soll auch die Akademie in Perej[a]slaw erhalten werden. Eigenh[ändige] Unterschr[ift] 4 Bl. Pap[ier] in bes[onderem] Umschlag. 15.3.1787

Nr. 5 Stanislaus Augustus, König von Polen, bestätigt die Stadt *Luzk*[172] in Wolhynien in ihren Rechten, nämlich der Begabung mit Magdeb[urger] Recht und aller sich daraus herleitenden Rechte, der Anlage zweier Gasthäuser und der Haltung von eigenen Mass, Gewicht und Münze. Der Urkunde sind die Verleihungen und Konfirmationen von Michael, Sigmund Augustus [und][173] Alexander aus den Jahren 1497–1522 inseriert. Orig[inal]. Perg[amen]t. Lateinisch. 4 Blatt zusammengeh[eftet] am Rand, da umgeknickt z.T. unleserlich, sonst gut erhalten. Siegel in anh[ängendem] Kapsel, wovon Kapsel fehlt, gut erhalten. 8. Aug[ust] 17[75][174]

Nr. 6 Johann Kasimir, König von Polen, bestätigt auf Bitten des Abtes des Nikolaus-Klosters in Mackoschinsky, Viktor Babletzewitsch und des Hetmanns[175] Paul T[e]terja[176], das Kloster in allen seinen Rechten, mit seinem Besitz an Insel und Dorf Tylonwa, zwischen den Flüssen B[ud]a[177] und Brotenzia mit Mühle und alljährlich zum Fest des Hlg. Nikolaus zum Unterhalt der Mönche zu zahlendem Geld des Städtchens Makoschin, mit allen Gebäuden, Feld, Ackerland und Wiesen der Inseln Wadkow und Utschora und mit allen, vom Gründer des Klosters, Adam Kissely, Heerführer von Kiew, geerbtem Vermögen. Besiegelte Pap[ier]. Urkunde. Polnisch. Eigenh[ändige] Herrscher-Unterschrift. 13. Jan[uar] 1664

Nr. 7 Kopie. Zar Peter I. bestätigt dem Hauptmann Simeon Galjetzki den Besitz an Grund und Boden im Kirchendorf Michailowskoje im Bezirk Baklanskij und die Wassermühle auf den Fluss Stugna. Papier. Kop[ie]. Eigenh[ändige] Zaren-Unterschrift (Russisch). 23. Dez[ember] 1724

---

[172] Написано простим олівцем вгорі над назвою *Luclio* і наступним варіантом у круглих дужках *(LUelien)*, які закреслено простим олівцем.
[173] У документі помилково *Sigmund und Augustus*
[174] У документі помилково *1760* (див. коментар 181* до перекладу).
[175] Попередньо було надруковано *Hetzmanns*, де літеру *z* закреслено синім олівцем.
[176] У документі *Toterja*
[177] У документі помилково *Bula*

Nr. 8 Die Zarin Elisabe[t]h bestätigt dem Kiewer Lawra-Kloster in Kiew die Rechte nach der Neuwahl des Archimandriten Joseph Oransky. Orig[inal]. Pergt. Gut erh[alten] in kalligr[aphischer] Ausführung. 4 Bl. Grosses Zarensiegel in vergoldeter Bulle anhängend. Eigenh[ändige] Unterschrift der Zarin (Russisch). 20. Febr[uar] 1749

Nr. 9 Die Zarin Elisabeth bestätigt dem Lawra-Kloster in Kiew die Rechte nach der Neuwahl des Archimandriten Timotheus Schterbatzky. Orig[inal] Pergt. gut erh[alten], kalligr[aphisch] 4 Bl. Grosses Zarensiegel in vergoldeter Bulle auch eigenhändige Unterschrift. (Russ[isch]). 3. Nov[ember] 1742

Nr. 10 Die Zarin Elisabeth gestattet auf Bitten des Erzbischofs Raphael von Kiew, dass der Archimandrit der Lawra als Rektor und die Mönche des Klosters als Lehrer der geistlichen Schule fungieren. Als Besoldung werden ihnen jährlich 200 Rubel aus der Militärkasse gezahlt, ohne dass, bei Straf*an*drohungen[178], das Militär auf den Unterricht Einfluss haben soll. Orig[inal]. Perg[amen]t, 2 Bl. in besonderem Umschlag. Siegel fehlt. Gut erhalten. Die Urkunde ist vom Regierungssenat bestätigt. Orig[inal]. P[er]g[amen]t. Russisch o[hne] S[iegel]. Moskau, 11. Dez[ember] 1742

Nr. 11 Kaiser Leopold II. verleiht dem Hofrat Johann Daniel Vulpius Adel und Wappen. Orig[inal]. Perg[amen]t. 10 Bl. Gr[oβe] Siegel, eigenh[ändige] kaiserl[iche] Unterschrift. (Deutsch). Wien, 28. Juli 1791

Nr. 12 Die Zarin Elisabeth erhebt den Leutnant Fedor Makoyew wegen seiner Kriegsverdienste in den Adelstand und verleiht ihm ein Wappen. Orig[inal]. Perg[amen]t. 4 Bl. kalligr[aphische] eigenh[ändige] Unterschrift, Siegel fehlt (Russisch). Petersburg, 5. Nov[ember] 1751

Nr. 13 Brief des Basil Dworiezki[179] an Prokop Schewel, dass er aus dem Widubetzky-Kloster gehörenden Teichen keine Fische nimmt. Orig[inal]. Pap[ier]. Russisch. 1653

Nr. 14 Hetman Mazepa über zwei Mühlengruppen in den Flüssen bei Poltawa und die Regulierung des Wasserstandes. Kopie. 1698

Nr. 15 Semen Pal[ij][180], Oberst von <*Fastow*>[181], gibt eine Wassermühle auf dem Stugna an das Kloster St. Onufri. Orig[inal]. 1709

Nr. 16 Befehl des Hetmans Iwan Skoro[p]adski[182] über einige (Steuer-) Privilegien der Stadt Kiew. Original. 1713

Nr. 17 Zar Peter d[er] Gr[osse]. Befehl über Beachtung bestimmter Gesetze. Kopie. 17[2]2[183]

---

178 *an* написано синім олівцем на місці знака переносу після *Straf*

179 В оригіналі помилково *Doworiezki* (див. Василь Дворецький – київський наказний полковник у 1653 р.).

180 В оригіналі помилково *Palai*

181 *Fastow* написано простим олівцем вгорі над закресленою назвою *Fassdorf*

182 У документі помилково *Skorobadski*

183 В оригіналі помилково *1772*

Nr. 18	Erlass Peters II.: Verbot, die an die Ufer des Don geflüchteten Bauern nicht wieder in die alten Sitze einzuweisen. Orig[inal]. (Druck-Patent).	20. Febr[uar] 1728
Nr. 19	Orig[inal] für die Priesterweihe des Priesters Simon, ausgest[ellt] vom Bischof Wissadow von Szegedin[184]. Orig[inal].	1736
Nr. 20	Akte über Salzverkauf zu Gluchow. (Russ[isch]).	1746
Nr. 21	Anordnung Peter I. betr[effs] Rückgabe der Leibeigenen an die früheren Besitzer. Fotokopie.	1722
Nr. 22	Erlass Katharina II. über den Aufrührer Pugatschow (hingerichtet 1775). Fotokopie.	1774
Nr. 23	Bericht über die Verteidigung des dalmatischen[185] Klosters in Tobolsk vor Räubern an den Synod. Fotokopie.	1774
Nr. 24	Erlass des hl. Synod über die Taufe der Baschkiren. Fotokopie.	1789
Nr. 25	Bericht des Senats an den Synod über die Taufe der Baschkiren und ihre Missionierung. Fotokopie (aus dem Synodal Archiv) Petersburg.	1789
Nr. 26	Aus dem Archiv General P[ot]otzki[186] (schenkte es der Akademie der W[issenshaften] zu Kiew, 193[8][187] verhaftet. Nachlass kam in die Lawra). Familien-Papiere (Varia 1707–[17]11).	1707
Nr. 27	Original-Urkunde: Dialekt: Moldau[isch] unter griech[ischem] Einfluss (Buchstaben!) türk[ische] Worte. Aufgedrucktes Siegel (noch nicht gedeutet).	1561
Nr. 28	Das Kiewer Geistl[iche] Gericht über den Selbstmord des Mönchs Alexander. Aus der Lawra. Fotokopie.	18. Jh.
Nr. 29	Dekret des Archimandriten der Lawra (nur Anfang). Fotokopie.	Anfang 18. Jh.
Nr. 30	Fotokopie <*einer orig. Urkunde*>[188] Stephans von Polen. Orig[inale] Urk[unde].	16.[189]Jh.
Nr. 31	Katharina II. Schenkung für die Dess[ja]tinaja[190] Kirche zu Kiew. Fotokopie.	1787
Nr. 32	Verz[eichnis] d[er] Schenkung für die Reliquien des Hl. Wladimir in der Kiewer Lawra. Katharina II. *Fot[okopie]*[191].	1787[192]

[184] У слові *Szegedin* літеру *g* написано фіолетовим олівцем поверх надрукованої літери z
[185] У документі помилково *dalmatinischen*
[186] У документі помилково *Padotzki*
[187] У документі помилково *1939* ; П. Потоцький був заарештований 24 липня 1938 р.
[188] Рукописна вставка простим олівцем вгорі над рядком.
[189] Замість *16* було надруковано *18* , де цифру *8* перекреслено простим олівцем і написано вгорі цифру *6*
[190] У документі помилково *Dessitinaja*
[191] Дописано від руки простим олівцем праворуч.
[192] Попередньо було надруковано *1887* , де першу цифру *8* було виправлено друкарською машинкою на *7*

Nr. 33	Geschenke von Katharina II. Verzeichnis der für die Kiewer Kirchen gemachten Geschenke von Katharina II. für Reliquien. *Fot[okopie]*[193].	1787
Nr. 34	Aus dem Rechnungsb[uch] der Lawra: Einnahmen: Ausgaben. *Fot[okopie]*[194]	
Nr. 35	Michael von Polen für Kamenez-Podolsk. Bes[iegelt]. Orig[inal]. Urk[unde]. Lat[einisch].	*1669*[195]
Nr. 36	Carolus Stanislaus Radzewill Bes[itzer] d[er] Kirchen <*Kmigrod*>[196] d[em] Paul Ussarski. Bes[iegelt]. Orig[inal]. Pap[ier]. Urk[unde]. Lat[einisch].	
Nr. 37	Petrus Grimanis über Schenkung von Reliquien. Orig[inal]. Ital[ienisch]. Siegel fehlt. Perg[amen]t.	174[8][197]
Nr. 38	August III.[198] von Polen f[ür] Johann Pienhowshi, Notar (Schenkung). Orig[inal]. Pap[ier]. Lat[einisch]. Bes[iegelt].	1744
Nr. 39	<*König Heinrich [IV] v. Frankreich*>[199] f[ür] M[a]g[ister] Johann de Faury. Orig[inal] P[er]g[amen]t. O[hne] Siegel.	1594[200]
Nr. 40	Michael von Polen. Orig[inal] Perg[amen]t. Siegel in Bulle. Polnisch, sehr unleserlich. Defekt (Löcher).	1671
Nr. 41	Papst Leo XIII. f[ür] die Kirche z[ur] Kreuzerhöhung in Zwiahel (Bild der Maria). Ablass. Orig[inal]. P[er]g[amen]t.	1890[201]
Nr. 42	Schenkung f[ür] Bozibohatowicze[.] Orig[inal]. Poln[isch]. 4 Siegel. Perg[amen]t.	1578
Nr. 43	Sigismund III f[ür] Kamenez-Podolsk (Stadtrechte). Orig[inal]. Lat[einisch]. Perg[amen]t. O[hne] Siegel.	1609
Nr. 44	Bürgerrechtsbrief für den Urmacher Samuel Quosig[202], Bürger zu Thunstett[e]n[203]. Orig[inal]. Perg[amen]t. Siegel in Holzbulle, Deutsch.	1740
Nr. 45	Dr.-Diplom für Arnold Darbius. Univ. Burgidal. Perg[amen]t. Bes[iegelt]. Lat[einisch].	1744
Nr. 46	Bischof Hiob v[on] Bergastow-Kloster in Borispol über die Uniaten. Poln[isch].	1774

[193] Дописано від руки простим олівцем праворуч.
[194] Дописано від руки простим олівцем праворуч.
[195] Дату *1669* написано простим олівцем під закресленою датою *1719*
[196] Дописано простим олівцем під закресленим словом *Zusiproi*
[197] У документі помилково 1749 (див. коментар 198* до перекладу).
[198] У римській цифрі *III* остання паличка дописана червоним олівцем, а поверх нього наведено простим олівцем.
[199] Написано простим олівцем над закресленим ім'ям *Henry Parle*
[200] Останні дві цифри у даті *1594* написано простим олівцем над закресленими цифрами *45*
[201] У даті *1890* останні дві цифри надруковано навпаки *09* ; на правильну позицію цифр вказував знак у вигляді латинської *S* , зроблений між ними червоним олівцем і наведений простим олівцем.
[202] У прізвищі *Quosig* було надруковано літеру *t* , яку закреслили червоним і простим олівцем. Прізвище мало б читатися як *Quostig*
[203] Останні дві літери *tt* дописані вгорі простим олівцем.

Nr. 47	Ernennung des Archimandriten Hilarion vom Kloster Donsky (b[ei] Moskau?) zum Erzbischof von Kasan durch den Synod. (Russisch).	1732
Nr. 48	Fotokopie I. von Hds. über die Ereignisse in Polen unter Stanislaus August (Titelbl[att]). II. Beschreibung der Gebiete von Uman und der Ukraine. Polnisch.	1768
Nr. 49	Senat an Katharina II. über die Gutsbesitzerin[204] Saltikowoi und ihre Grausamkeiten an den Leibeigenen. Befehl zur Bestrafung, Russ[isch]. *<Fot[okopie]>*[205].	1768
Nr. 50	Peter d[er] Gr[osse] über die Schlacht bei Lesnaja (Gouvern[ement] Mogilew), Russ[isch]. *<Fot[okopie]>*.	1708
Nr. 51	Ukas betr. Pugatschow, Russ[isch]. *<Fot[okopie]>*.	1774
Nr. 52	Johann III. von Polen f[ür] Nicolaus Grodecki. Orig[inal]. Perg[amen]t. Siegel an Schnur. Polnisch.	6.6.1695
Nr. 53	Jacob Ludwig von Polen – Privileg. Orig[inal]. Pap[ier]. Bes[iegelt]. Poln[isch].	1750[206]
Nr. 54	Siegism[und] v[on] Polen für? Orig[inal]. Pap[ier]. Besiegelt. Poln[isch].	1626[207]
Nr. 55	Adelsbrief für die Brüder Johann und Ignatius und Johann und Antonius Siemi[e]nowski[208]. Orig[inal]. P[er]g[amen]t. Lat[einisch]. Siegel aufgedruckt ab oben Wappen (ausgeführt).	180l
Nr. 56	Stanislaus August von Polen für?[209] Orig[inal]. Pap[ier]. 2 Bl. 2 aufgedruckte Siegel. Poln[isch].	1766[210]
Nr. 57	Reliquien-Übergabebrief (Kardinal Marcus Antonius) bis 1779 der Reliquien der Hl. Lucie (für Kiew). Lat[einisch].	1779[211]
Nr. 58	Ernennung Ph. Maigiepowicz zum Gouvern. – Befehlsschreiber. Orig[inal]. Pap[ier]. Siegelreste. Poln[isch].	*<1808>*[212]
Nr. 59	Stanislaus August von Polen für? Orig[inal]. Pap[ier]. Urk[unde]. Siegel aufgedr[uckt]. Poln[isch].	
Nr. 60	Stanislaus August v[on] Polen Gesuch um Befreiung von Wehrpflicht. Poln[isch]. Orig[inal]. Pap[ier]. Aufgedrucktes Siegel.	
Nr. 61	Stefan Leopold Aksak an den Bischof von Luzk. Orig[inal]. Pap[ier]. Bes[iegelt]. Polnisch.	17[8]5[213]

[204] У документі механічна помилка: *Gutsbesitzer Azerin* замість *Gutsbesitzerin*
[205] Тут і далі у документі *Fot.* дописано простим олівцем ліворуч останнього слова у рядку.
[206] Дата *1750* досить сумнівна, якщо дійсно йдеться про Якуба Людвіка Собеського (1667–1737).
[207] Дату *1626* написано простим олівцем праворуч від закресленої дати *1739*
[208] У документі помилково *Siemianowski*
[209] Так у документі.
[210] У даті *1766* останні дві цифри написано простим олівцем над закресленими цифрами *11*
[211] Дату *1779* написано простим олівцем ліворуч від закресленої дати *1808*
[212] Дату *1808* дописано простим олівцем.
[213] У документі помилково *1765* (див. коментар 214* до перекладу).

Nr. 62	Brief der Halka Hewitschowa, Frau des Adelsmarschalls an Sakowski. Orig[inal]. Polnisch. Pap[ier].	1618
Nr. 63	Sigismund August von Polen, betr. Befreiung der Dnjepr-Flusstransporte (Fisch und anderer Nahrungsmittel) von Mosyr bis Kiew von Zoll. Orig[inal]. Pap[ier]. Ukrainisch.	1572[214]
Nr. 64	Ernennung des Grafen Johann Wolansky als Mitgl. der 2. Klasse des Ritterordens Diplom. Orig[inal]. Pap[ier]. 2 Bl. Bes[iegelt].	1773
Nr. 65	Joseph Kurd*wanowsky*[215], Prior des Benediktiner-Klosters Sieciechov f[ür] Joseph Lubeck. Orig[inal]. Lat[einisch]. Aufgedr[ucktes] Siegel.	1717
Nr. 66	Bischof Sylvester f[ür] Strebetzky[.] Orig[inal]. Poln[isch]. Aufgedr[ucktes] Siegel. Pap[ier].	1759
Nr. 67	Bischof Cyprian f[ür] Andr[eas] Basil Porzechd. Orig[inal]. Pap[ier]. <*Lat.*>[216]. Aufgedr[ucktes] Siegel.	1777
Nr. 68	Diplom des Moskauer Patriarchen Joachim zur Ernennung des Mönchs und Priesters Hilarion zum Erzbischof von Susdalj. Orig[inal]. Pap[ier]. Prunkausf[ührung] m[it] Seidenhülle, Russisch. Siegel in Resten.	1682[217]
Nr. 69	Diplom des Kaisers Fedor Alex[ej]owitsch betr. Bestätigung der Rechte und Güter des Klosters Nikolski b[ei] Kiew. Orig[inal]. Pap[ier]. Russ[isch]. Auf[ge]dr[ucktes] Siegel.	168[1][218]
Nr. 70	Verkauf des Gutes der Äbtissin des Klosters Gluchow an den Hetman Iwan Somulowitsch. Bes[iegelt]. Pap[ier]. Kop[ie]. Russisch.	1682
Nr. 71	Erzbischof Sylvester ordiniert W. Borschidski zum Priester. Orig[inal]. Russ[isch]. Pap[ier]. Bes[iegelt].	1754
Nr. 72	Hetman Joh[ann] Skoropadskyj verbietet, ohne Genehmigung des Kiewer Magistrats Branntwein auszuschenken. Orig[inal]. Pap[ier]. Bes[iegelt]. Russ[isch].	1709
Nr. 73	Hetman Iwan Sam[oj]lowitsch für das Brad*ski*-Kloster[219] in Kiew-Podol. Orig[inal]. Pap[ier]. Besiegelt. Russ[isch].	167[3][220]
Nr. 74	Hetman Mazepa: Schenkung für das Kirchendorf Shdany b[ei] Lubny. Orig[inal]. Pap[ier]. Bes[iegelt]. Russ[isch]. Eigenh[ändige] Unterschrift.	169[1][221]
Nr. 75	Schutzbrief Mazepas für den H[au]ptm[ann] der Hundertschaft Simon. Kop[ie]. Russ[isch].	1703

[214] У даті *1572* цифру *5* написано простим олівцем над закресленою цифрою *7*

[215] Виділену курсивом частину прізвища написано простим олівцем вгорі над закресленою частиною *nanosky* ; попередньо прізвище читалося як *Kurdnanosky*

[216] Дописано внизу червоним олівцем, а поверх нього простим олівцем під закресленим *poln.*

[217] У даті *1682* цифру *6* написано простим олівцем внизу під закресленою цифрою *8*

[218] У документі помилково *1684* (див. коментар 220* до перекладу).

[219] Виділену курсивом частину назви написано простим олівцем вгорі над закресленою літерою *e*

[220] У документі помилково *1675* (див. коментар 224* до перекладу).

[221] У документі помилково *1699* (див. коментар 225* до перекладу).

Nr. 76	Schutzbrief des Stefan Batori für das Nikolaus-Kloster in Kiew. Orig[inal]. Pap[ier]. Bes[iegelt].	1586
Nr. 77	Schenkung Mazepas an [...][222] die Siedlung Sudtschik bei der Hundertschaft Koselz. Eigenh[ändige] Unterschrift v[on] M[asepa].	1689
Nr. 78	Bericht an Hl. Synod. Orig[inal]. Russ[isch].	1752
Nr. 79	Archiv Pototzki: Verkauf von Grundstücken und Erbteilung. Orig[inal].	1809–10
Nr. 80	Kirchdorfzusammenkunft in Palenki zur Wahl des Kirchenrates 1865– [18]66. Kop[ie]. Russ[isch].	1865–[18]66
Nr. 81	2 Attestate für den ukr[ainischen] Schriftsteller P.B. Mossenko. Aus dem Hist[orischen] Museum "Schewtschenko" Lawra.	1877
Nr. 82	Aus: "Gesch[ichte] des russ[ischen] Reiches" von Karamsin. (Faks[imile] der H[an]ds[chrift]).	um 1803
Nr. 83	Bischof Sylvester für die Parochie im Kirchdorf Tschernigowka. Orig[inal]. Pap[ier]. Poln[isch].	1755
Nr. 84	J.A. Jablonowski an den Erzbischof von Polozk[.] Orig[inal]. Pap[ier]. Poln[isch].	1753
Nr. 85	Brief des Kiewer Metropoliten an den Priester Sucholjewski. Orig[inal]. Pap[ier]. Poln[isch].	1767
Nr. 86	Schenkung einer Meierei an das Kloster in Myschigorje. Orig[inal]. Pap[ier]. Ukrainisch.	1658
Nr. 87	Bau der Kirche in Taraselya. Poln[isch]. Org[inal]. Pap[ier].	1750
Nr. 88	König Wladislaw IV. für die Abtei des Michailow-Klosters in Kiew. Orig[inal]. Pap[ier]. Poln[isch].	1643
Nr. 89	Urkunden in Moldauisch (griech[ischer] Dialekt?) Orig[inal]. Pap[ier]. Nicht entziffert.	
Nr. 90	Urkunde in grusinischer Sprache. Orig[inal]. Pap[ier]. Nicht entziffert.	1810
Nr. 91	Die Zarin Elisabeth bestätigt die Neuwahl des Archimandriten Lucas Bel[o]usowitsch[223] zum Oberabt des Lawra-Klosters in Kiew und die Rechte des Klosters.	1752
Nr. 92	Zar Alexander I. verleiht dem Kiewer Gymnasium Statuten. Orig[inal] Prunkausf[ührung] 7 Bl. P[er]g[amen]t in Samteinband o[hne] Siegel.	1811
Nr. 93	Urkunde (Orig[inal]) in Moldauisch. (Aus dem kirchl[ichen] Archäogr[aphischen] Museum bei der Kiewer Akademie der Wissenschaften. Aus der S[amm]l[un]g [M]. Mar[k]ewitsch[224]).	1781
Nr. 94	Inspektor des Departements an Oberst Davidow betr[effs] Gehalt.	1828
Nr. 95	Ernennung Golacke zum Titularrat.	1823
Nr. 96	Erbteilung des Gutes Pototzky unter die Söhne.	1833
Nr. 97	Universal des Hetmans Skoropadskij über die Grenzen der Kiewer Lawra. Orig[inal]. Pap[ier].	1719

[222] Пропущено ім'я особи, якій дарувалося поселення.
[223] У документі помилково *Belusowitsch*
[224] У документі помилково *L. Marzewitsch* (див. коментар 238* до перекладу).

Nr. 98	Beschreibung des in Konstantinopel hinterlegten Vermögens des Grigorij...	1708
Nr. 99	Quittung des Felix Pototzky über [8]800[225] Slot[y]j. Orig[inal]. Poln[isch].	1694
Nr. 100	Ernennung des B. [P]orschiski[226] zum Priester. Orig[inal]. Ukrainisch.	1755
Nr. 101	3 Ausz[üge] aus den Kiewer Stadtbüchern (Strafsachen). Polnisch.	1617–20
Nr. 102	Ernennung des Iwan Golack z[um] Gouvernementsekretär.	1804
Nr. 103	Hetman Ignatowitsch über Honigweihe im Bradt*zki*-Kloster[227]. Orig[inal]. Pap[ier]. Siegel. (Zu Kiew).	1671
Nr. 104	Schenkung des Hetmans Rasumowsky an A. Krischanowsky (Wiese). Orig[inal]. Pap[ier]. Siegel.	1755
Nr. 105	Schutzbrief des Hetmans J. B[rju]chowitzky[228] für das Kiewer-Michaelkloster. Orig[inal]. Pap[ier]. Bes[iegelt].	16[67][229]
Nr. 106	Universal des Obersten D[w]or[e]tzky[230] des Saporoger Heeres wegen Grundstücke des Kiewer Bradski-Klosters. Orig[inal]. Pap[ier]. Bes[iegelt].	1666
Nr. 107	Stamm- und Ahnentafeln aus dem Pototzky-Familienarchiv.	
Nr. 108	Grusinische Urkunde (nicht entziffert) <*Faksimile*>[231].	
Nr. 109	Stanislaus August von Polen Diplom Krylow. Orig[inal]. P[er]g[amen]t. 4 Bl. in bes[onderem] Einband. Polnisch.	1792
Nr. 110	*Immatrikulationsurkunde*[232] der Univ[ersität] Leipzig und <*Abgangszeugnis*>[233] Berlin f[ür] A. von J*ermo*loff[234].	1872
Nr. 111	Hironymus Radziwill. Orig[inal]. Polnisch.	175[6][235]
Nr. 112	Gerichtsakt betr. Jasinskij, Cor[nelius].	*1653*[236]
Nr. 113	Manuskripte histo[rio]graphisch-chronikalischer Art. (Entstehung des Moskauer Staates usw.).	
Nr. 114	Nachlass Pototzki. Varia.	
Nr. 115	5 Zaren Original-Urkunden.	

[225] У документі помилково *800* (див. коментар 242* до перекладу).
[226] У документі помилково *Borschiski* (див. коментар 243* до перекладу).
[227] Виділений курсивом текст виправлено фіолетовим олівцем, до того було *Bradti-Kloster*
[228] У документі помилково *Bechowitzky* (див. коментар 247* до перекладу).
[229] У документі помилково *1651* (див. коментар 247* до перекладу).
[230] У документі помилково *Doritzky* (див. коментар 248* до перекладу).
[231] Дописано від руки простим олівцем.
[232] Написано від руки простим олівцем над закресленим словом *Dipl.*
[233] Вставка простим олівцем над рядком.
[234] Вставку написано простим олівцем вгорі над закресленою частиною *orno* ; попередньо прізвище читалося як *Jornoloff*
[235] У документі помилково *1759* (див. коментар 251* до перекладу).
[236] Дату *1653* написано простим олівцем над закресленою датою *1666*

Nr. 116	*Peter I. u. Johann für das Bradski-Kloster in Kiew. Orig. Pergt. Russisch.*	*169[4]*[237]
Nr. 117	Quittung über 200 Rubel erh[alten] vom Garde-Korps-Suchosann[et]. (Obligation).	1824
Nr. 118	Hetman Skoropatzki. Orig[inal]. Pap[ier]. Bes[iegelt]. (Abschrift in Russ[isch] liegt bei).	1719
Nr. 119	Schulübungen (Rhetorik) der Kiewer Geistl[ichen] Akademie.	17–18 Jh.
Nr. 120	1 Urkunde <*des Bischofs v. Husdy*>[238] in Moldauisch (nicht entziffert).	
Nr. 121	Chmelnyzkyj Bogdan, Hetman für Snitinski. Kopie.	1648
Nr. 122	Dekret des Kiewer Stadtgerichts. Polnisch <*Abschrift 18 Jhdt.*> [239].	1614
Nr. 123	Jan Wi[g]owski. Universal. Original.	1659
Nr. 124	Adam Rohewinski an den Kiewer Metropoliten.	1785
Nr. 125	Jos[ef] Blostzietski. Leihebrief. Polnisch.	1812
Nr. 126	Generalschreiber des Sapo*r*osher[240] Heeres. Orig[inal].	1719
Nr. 127	Pfandbrief f[ür] den Gutsbesitzer Rudik.	1692
Nr. 128	An den Kommandanten von Potschap (Ukr[inisch]). Original.	1750
Nr. 129	Universal J[urij][241] Chmelnyckij. Original.	1680
Nr. 130	Befehl für Paul Koroschepski. Orig[inal].	1761
Nr. 131	Pfandbrief Iwan Stowoner. Orig[inal].	1698
Nr. 132	Schutzbrief Hetman Wigowski. Orig[inal] (für das Kiewer Michailow-Kloster).	1658
Nr. 133	Krassnolki-Kirche Tschigerin. Akten 4 Bl. fehlen.	<*18–19 Jhdt.*>[242]
Nr. 134	Testament des Mönchs Michael im Kiewer Nikolaus-Kloster. Orig[inal]. P[er]g[amen]t.	1512
Nr. 135	29 Orig[inalen] Urk[unden] in Mappe *ausgestellt für die Lawra von Zaren u. d. Hlg. Synod.*[243] *1676*[244]–1807. Verzeichnis ist beigeheftet.[245]	
Nr. 136	Katharina II. ernennt Nik[olaj] Karta[sch]off[246] zum Unterleutnant.	18.5.1776
Nr. 137	Katharina II. ernennt Andreas Wenzel zum Premier-Major.	12.11.1772
Nr. 138	Katharina II. ernennt Polosow zum Seconde-Major.	30.8.1765

[237] Заголовок документа і дату написано простим олівцем внизу під закресленим рядком *Peter I. u.a. in Altrussisch (Slawisch) kirchlicher Inhalt. 1772* (Петро I та ін., старослов'янською, церковного змісту. 1772). Дата у документі помилково *1695* (див. коментар 253* до перекладу).

[238] Вставку написано простим олівцем вгорі над рядком.

[239] Вставку написано простим олівцем внизу під рядком.

[240] Курсивом виділено вставку, зроблену фіолетовим олівцем вгорі над рядком.

[241] Літеру *J* написано простим олівцем над закресленою літерою *B*

[242] *18/19 Jhdt.* дописано простим олівцем.

[243] Написано вгорі простим олівцем замість закресленого *(Zarenurkunden u.a.)*

[244] Дату *1676* написано червоним, а потім наведено простим олівцем ліворуч від закресленої дати *1684*

[245] Після цього речення викреслено простим і червоним олівцями наступний рядок *russ. Kopien* (російська, копії).

[246] У документі помилково *Kartatoff* (укладач прочитав кириличну літеру *ш* як *т*).

Nr. 139	Anna Johanne ernennt Gregorij Polosow zum Sous-Leutnant.	19.8.1736
Nr. 140	Nikolaus I. ernennt Wladimir Dobrischin zum Unterleutnant.	1854
Nr. 141	Zar [Alexandr der II.][247] befördert Afan[asij] Rogowitsch in die 5. Klasse.	1857
Nr. 142	Verleihung des Anna-Ordens an Serap[ion][248]. *s. auch Nr. 188*[249]	13.4.1797[250]
Nr. 143	Diplom der Warschauer Universität für J.S. Jeserski.	[31].5.1888[251]
Nr. 144	Nicolaus I. best[immt] J. Suchosanett zum General-Leutnant.	27.12.1826
Nr. 145	Alexander I. ernennt A. Pototzki zum Mitglied in der 14. Klasse.	1818
Nr. 146	Verleihung des Katharinenordens an K. Suchosanett.	2[2]. Juli[252] 1827
Nr. 147	Nikolaus I. verleiht dem Generaladj[utanten] Suchosanett den Hl. Georgsorden 3. Klasse. [28. September][253].	1828
Nr. 148	Akte betr. Beförderung des Stepanowitsch in eine höhere Klasse.	1832–*45*[254]
Nr. 149	Vers[amm]l[un]g der Geistl[ichen] Akademie zu Kiew. Beschlussfassung über Erneuerung der Malerei in der Uspenski-Kathedrale der Lawra.	1886
Nr. 150	Plan und Reglement der Landvermessung (Gouvernement Kiew)?	190l
Nr. 151	Manifest Katharina II. über die Ursachen des Russ[isch-]Türk[ischen] Krieges. Fotokopie.	
Nr. 152	Strafe für die, die nicht zur Beichte kamen. Fotokopie. (Aus der Lawra zu Kiew).	
Nr. 153	Katharina II. über die Strafe gegen Pugatschow. Fotokopie.	
Nr. 154	Geleitsbrief für Pugatschow. Fotokopie.	1774
Nr. 155	Über den Treuedienst beim Zaren. Fotokopie.	1793
Nr. 156	Dankgebet für Adelsverleihung. Fotokopie.	1783
Nr. 157	Nich[t]erf[üllung] der Kirchengesetze im Bez[irk] Lyschtriwany. Fotokopie.	1775
Nr. 158	[P]assierschein[255] des Abtes Makovi vom Charloschen-Kloster für den Mönch Michael Sylze nach Kiew.	1724
Nr. 159	Stefan Dekonski, Ernennung zum Stabskapitän. Orig[inal]. Perg[amen]t.	1848
Nr. 160	Alex[andr] Suchosonett Ernennung zum Fähnrich der Garde. Orig[inal]. P[er]g[amen]t.	1848

[247] У документі помилково *Nikolaus der I.* (див. коментар 264* до перекладу).
[248] У документі помилково *Serapecu*
[249] Примітку написано простим олівцем внизу під реченням.
[250] В інших документах 15.4.1797 (див. коментар 265* до перекладу).
[251] У документі помилково *2.5.1888* (див. коментар 266* до перекладу).
[252] У документі помилково *27. Juli* (див. коментар 269* до перекладу).
[253] У документі помилково *l. Juli* (див. коментар 270* до перекладу).
[254] Дописано червоним і наведено простим олівцем */45*
[255] Слово *Passierschein* помилково написано з малої літери.

Nr. 161	Übergabe von Wald an Gregor Pototzky. Orig[inal]. Akt[e].	1807
Nr. 162	Iwan Suchosonett Bef[ö]rderung[256] zum General-Major. Dipl[om]. Orig[inal]. Perg[amen]t.	1817[257]
Nr. 163	Testament der Anna Pototzky. Orig[inal]. Akte.	*1831*[258]
Nr. 164	[Aleksandr][259] Suchosonett Bef[ö]rderung[260] zum Leutnant. Orig[inal]. Perg[amen]t.	1858
Nr. 165	Briefwechsel Bulharyn, Reisen, Diplom. Russ[isch]. Privatbriefe, Gedichte, meist Französisch ca. l00 St[ü]ck.	um 1860
Nr. 166	Frag*mente*[261] u.a. Verzeichnis von Urkunden (Raffael Saborowski). Erl[ässe] Zaren und Synod. Akte.	1744
Nr. 167	Ernennung Mich[ael] Golak z[um] Gouvern[eur]-Sekretär (Kath[arina] II.). Orig[inal]. P[er]g[amen]t.	1796
Nr. 168	Ernennung Michael Golak z[um] Kollegiensekretär (Alex[andr] I.). Orig[inal]. P[er]g[amen]t.	1805
Nr. 169	Erlaubnis des Kiewer Metropoliten Filician für eine Kollekte z[um] Kirchenbau St. Nikolaus in Kiew. Orig[inal]. Pap[ier].	1767
Nr. 170	Prof. Faworow an die Polizeiverw[altung] Stadt Alt-Kiew wegen Taufe der Judin Broni Jankelsohn. Akte.	1862
Nr. 171	Stadtduma v[on] Kiew wegen Grenze zum Widubetzki-Kloster. Akte. Kop[ie].	1888
Nr. 172	Verl[eihung] einer Medaille an Gr[igorij] Geschelniski (wegen Herstellung von Kartoffel-Syrup). Akte.	1856
Nr. 173	Schuld- und Pfandschein N. Waschinko in Slouta. Orig[inal].	1742
Nr. 174	Befehl an General Korop-Oschewski wegen Revision der Mosk[auer] Post. Orig[inal].	1775
Nr. 175	Beförd[erung] B. Dobrischi z[um] Fahnenjunker. Orig[inal]. P[er]g[amen]t.	1854
Nr. 176	D[i]pl[om] des Adelsmarschalls vom Gouvernement Moskau. Bestätigung der Zugehörigkeit d[er] Maxim und Alexei Nik[itow]itsch z[um] Adel (4 Stück).	1829
Nr. 177	Fragment eines Briefes betr[effs] die Jesuiten. Orig[inal].	1790
Nr. 178	Attest für den Schüler der Kiewer Geistl[ichen] Akademie Stefanowitsch. Orig[inal].	1749

[256] У документі помилково *Bef. Orderung*

[257] У даті *1817* другу цифру *1* написано червоним, а потім наведено простим олівцем поверх помилково надрукованої іншої цифри.

[258] Дату *1831* написано червоним і наведено простим олівцем праворуч від закресленої дати *1817*

[259] У документі помилково *Iwan* (див. коментар 276* до перекладу).

[260] У документі помилково *Bef. Orderung*

[261] Виділену курсивом частину написано простим олівцем вгорі над словом, яке попередньо читалося як *Fragen*

Nr. 179	Register einer Gutsverwaltung (Bauern Kötner-Verz[eichnis] usw.) Orig[inal]. <*Poln.*>[262]	18. Jh.
Nr. 180	Geheimer Polizeibericht an den Chef der Odessaer Gendarmerie-Abteilung über die Organisierung eines illegalen Rates der Arbeiterabgeordneten (die Mehrheit der Revolutionäre waren Juden). Kopie.	1875
Nr. 181	Geheimbericht der Polizei in Nikolajew über die Unruhen unter den Arbeitern und entsprechende Massnahmen. Kopie.	1905
Nr. 182	Polizeibericht über die Streicks und Unruhen unter den Arbeitern in Nikolajew. Kopie.	1905
Nr. 183	Bericht an den Chef der Odessaer Gendarmerie Abt[eilung] über die sozialdemokratische Propaganda. Kopie.	1905
Nr. 184	Programm und Statut der Arbeitstagung des Zentralen Berichtskommitees in Petersburg. Orig[inal].	1916
Nr. 185	Der Chef der Gendarmerieverwaltung in Odessa. Anfrage über die Revolutionäre Perowskaja und Sablin in der Mordsache Zar Alexander II. Fotokopie.	1882
Nr. 186	Orig[inales] Patent Katharina II. für den General Peter Rumianzeff.	17.9.1768
Nr. 187	Orig[inales] Patent Nikolaus I. für den Kornett Hypolis Me[r]insky[263].	15.7.18[3]7[264]
Nr. 188	Verleihung des Anna-Ordens, 1. Stufe an Serap[i]on, Bischof von Dimitrowski durch Paul I. *s. Nr. 142*[265].	13.4.1797
Nr. 189	Abdankungsurkunde des Zaren Nikolaus II. Aus einer Zeitung.	2.[3].1917[266]
Nr. 190	Orig[inaler] Aufruf des roten Arbeiter- und Soldatenrates. Flugblatt.	1917
Nr. 191	Bericht an die geistl[iche] Versammlung der Lawra über Zertrümmerung der Fenster der Lawra durch Bolschewisten.	1920
Nr. 192	Aufruf des (jüd[ischen]) “Bund” an die Arbeiter und Komitee der sozialdemokr[atischen] Partei. Odessa.	1905–06
Nr. 193	Aufruf der Angestellten der Süd-West-Eisenbahn wegen politischer Förderungen. Flugblatt.	Februar 1905
Nr. 194	Bericht der Odessaer Gendarmerieverwaltung (Geheimpolizei) wegen revolutionärer Umtriebe. Fotokopie.	1882
Nr. 195	Bericht über den Verrat des Hetmans Bruchowitzki am Zaren.	1850
Nr. 196	Aufforderung zum bewaffneten Streik. Odessa.	1916
Nr. 197	Geheim. Polizeibericht (Gendarmerie-Abt.) Odessa. Illegaler Arbeiterrat.	1906
Nr. 198	Geheim. Polizeibericht Odessa. Sozialdemokr[atische] Propaganda.	1905
Nr. 199	Geheim. Polizeibericht Nikolajew: Streiks und Unruhen.	1905
Nr. 200	Zentrales Arbeiter-Betriebskommitee Petersburg, Tagung.	1916
Nr. 201	Geheim. Polizeiber[icht] Nikolajew: Arbeiter-Unruhen.	1905

262 *Poln.* дописано простим олівцем.

263 У документі помилково *Medinsky* (див. коментар 284* до перекладу).

264 У документі помилково *15.7.1857* (див. коментар 284* до перекладу).

265 *s. Nr. 142* дописано внизу під останнім рядком простим олівцем.

266 У документі вказана помилкова дата відречення Миколи II від престолу *2.5.1917*

Nr. 202	Aufforderung Eisenbahn-Süd-Ukr[ainer] betr. Forderungen.	1905
Nr. 203	Aufforderung des “Bund” usw. Aufruf an die Arbeiter.	
Nr. 204	Demolierungen in der Lawra. Orig[inaler] Bericht Geistl[ichen] Rat[es].	1920
Nr. 205	Arbeiter-und Soldatenrat.	1917
Nr. 206	Gend[armerie]verw[altung] Odessa: Mordsache Alex[andr] II. Fotokopie.	
Nr. 207	Gend[armerie]verw[altung] Odessa: Revolutionäre Umtriebe. Fotokopie.	1882
Nr. 208	Arbeiter-Kriegs-Betriebskomitee. Fotokopie.	1916
Nr. 209	Kiewer Gouvernement: Weigerung der Bauern. Fotokopie.	1861
Nr. 210	Poltawaer Gend[armerie]verw[altung]: Revol[utionäre] Umtriebe in Krementschug. Fotok[opie].	1911
Nr. 211	Gend[armerie]verw[altung] Odessa: betr. Geheimdruckerei (1882). Fotok[opie].	1882
Nr. 212	Gend[armerie]verw[altung] Odessa: betr. Geheimgesellschaft. Bez[irk] Chigirin. Fotokopie.	1877
Nr. 213	Flucht der Leibeigenen. Fotokopie.	1822
Nr. 214	Gend[armerie]verw[altung] Odessa: Verhaftung des N. Koriezi. Fotok[opie].	1876
Nr. 215	Proklamation an die Gutsbesitzer wegen Leibeigenschaft. (Gedicht). Fotok[opie].	
Nr. 216	Gend[armerie]verw[altung] Odessa: Südruss[isches] Arbeiterbund. Fotok[opie]. 5 Blätt[er].	1876
Nr. 217	Der Chef des Stadtrates von Odessa an die Arbeiter des Werkes Nawal. Fotok[opie].	1916
Nr. 218	Organ “Südr[ussischer] Verband zur Befreiung der Arbeiterk[lasse]” in Odessa (Sasl[a]wski)[267].	ca. 1905
Nr. 219	Akte der Odessaer Gendarmerieverwaltung über Sozial-Umtriebe.	1876
Nr. 220	Agitationsgedicht für die Bauern.	um 1850

Оригінал, машинопис.
ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 5, спр. 10, арк. 222–233.
Опубліковано частково (перші 17 позицій):
Грімстед П.К. Доля українських культурних цінностей під час Другої світової війни: винищення архівів, бібліотек, музеїв / За участю Г. Боряка. – 2-е вид. – Львів, 1992. – С. 78–79

Переклад з німецької док. № 164

Перелік
грамот і документів, збережених у Лаврі в Києві[174*]

склав: др. Ґранцін 1942 р.

№ 1 Сигізмунд, король польський, дозволяє Михайлу Гуннецькому викупити маєток Божиківці у Скальному у Дмитра [та] Іваська Борсаковських. Оригінал, пергамент, декілька дір, у цілому стан збереження добрий, текст частково підчищено, латинь, без печатки. 16 лютого 1546 р.[175*]

[267] У документі помилково *Saslowski*

№ 2 Папа Олександр VII за проханням Яна польного [гетьмана] коронного, який заснував у Литві монастир, абатом якого є П.С. Вас[н]енський, надає цьому монастирю статут Монте Кассіно[176*]. Італійський текст документа розміщено разом. Пергамент, оригінал, добре зберігся, нотаріальні позначки, прикладну печатку втрачено. Травень 1667 р.[177*]

№ 3 Цар Петро I підтверджує перевибори архімандрита Іоанникія Сенютовича настоятелем Києво-Печерської Лаври та привілеї монастиря. 16 жовтня 1720 р.[178*]
Оригінал, пергамент, 8 аркушів бездоганної каліграфії в палітурці, печатка на чорно-червоно-золотому шнурі, російська мова, власноручний підпис царя. Опубліковано[179*]: ювілейне видання Лаври до 300-ліття царського дому 1913 р., № 19, там також зображення печатки (!), обрамлення 1-ї і 4-ї сторінки там само, с. 60.

№ 4 Оригінальний лист цариці Катерини II до Київської духовної академії щодо збереження та утримання її будинків, спорудження невеликої лікарні, стаєнь та друкарні. 600 рублів щорічно для Академії. Київ має також утримувати Академію у Переяславі. Власноручний підпис, 4 аркуші, папір, в окремій обкладинці. 15 березня 1787 р.[180*]

№ 5 Станіслав Август, король польський, підтверджує місту Луцьку на Волині його привілеї, зокрема дарування Маґдебурзького права та всіх інших, що з нього витікають: улаштування двох готелів, існування своїх мір довжини, ваги і грошей.
Грамота містить привілеї та їхнє підтвердження, надані Михайлом, Сигізмундом Августом, Олександром у 1497–1522 рр.
Оригінал, пергамент, латинь, 4 аркуші скріплено разом, через залом по краю прочитати подекуди неможливо, в усьому іншому добре збереглася. Печатка у вислій кустодії, яка відсутня, стан збереження добрий. 8 серпня 17[75] р.[181*]

№ 6 Ян Казимир, король польський, на прохання настоятеля Макошинського Миколаївського монастиря Віктора Б[о]блецевича та гетьмана Павла Тетері підтверджує всі привілеї і володіння монастиря, які складаються з острова і села Тилонва[268] між річками Б[уд]а і Братениця, млина та грошей, які щорічно до свята св. Миколая має сплачувати містечко Макошин на утримання монахів, усіх будинків, поля, пашні і лугів на островах Вадків і Учора[269] та усього майна, успадкованого від засновника монастиря Адама Киселя, київського воєводи.
Скріплена печаткою паперова грамота, польською мовою, власноручний підпис государя. 13 січня 1664 р.[182*]

---

[268] Так у німецькому тексті.
[269] Так у німецькому тексті.

№ 7 Копія. Цар Петро I пітверджує сотнику Семену Галецькому володіння землею і ґрунтами церковного села Михайлівське Бакланської сотні та водяним млином на річці Стугна. Папір, копія, власноручний підпис царя (російською мовою). 23 грудня 1724 р.[183*]

№ 8 Цариця Єлизавета підтверджує привілеї Києво-Печерської Лаври у Києві після перевиборів архімандрита Іосифа (Оранського). Оригінал, пергамент, добре зберігся, каліграфічно написано, 4 аркуші, велика висла царська печатка у позолоченій кустодії, власноручний підпис цариці (російською мовою). 20 лютого 1749 р.[184*]

№ 9 Цариця Єлизавета підтверджує привілеї Києво-Печерської Лаври у Києві після перевиборів архімандрита Тимофія (Щербацького). Оригінал, пергамент, добре зберігся, каліграфічно написано, 4 аркуші, велика царська печатка у позолоченій кустодії, також власноручний підпис (російською мовою). 3 листопада 1742 р.[185*]

№ 10 Цариця Єлизавета дозволяє на прохання київського архієпископа Рафаїла архімандриту Лаври виконувати обов'язки ректора, а монахам – викладачів Духовної семінарії. Як винагорода їм щорічно буде виплачуватися 200 рублів з військової каси без втручання військових у процес викладання під загрозою покарання. Оригінал, пергамент, 2 аркуші в окремій палітурці, печатка відсутня, грамота добре збереглася. Підтверджено Сенатом. Оригінал, пергамент, російською мовою, без печатки. Москва, 11 грудня 1742 р.[186*]

№ 11 Імператор Леопольд II дарує придвірному раднику Йоганну Даніелю Вульпіусу дворянство і герб. Оригінал, пергамент, 10 аркушів, велика печатка, власноручний імператорський підпис, (німецька мова). Відень, 28 липня 1791 р.[187*]

№ 12 Цариця Єлизавета надає поручику Федору М[о]к[і]єв[ич]у дворянський титул за військові заслуги і дарує йому герб. Оригінал, пергамент, 4 аркуші, каліграфічно написано, власноручний підпис, печатка відсутня, (російська мова) Петербург, 5 листопада 1751 р.[188*]

№ 13 Лист Василя Дворецького до Прокопа Шевеля про заборону ловити рибу у ставку Видубицького монастиря. Оригінал, папір, російська мова. 1653[189*]

№ 14 Гетьман Мазепа про дві групи млинів на річках під Полтавою та регулювання рівня води. Копія. 1698[190*]

№ 15 Семен Палій, фастівський полковник, віддає водяний млин на річці Стугна Свято-Онуфріївському монастирю. Оригінал. 1709[191*]

№ 16 Універсал гетьмана Івана Скоропадського про деякі (податкові) привілеї місту Києву. Оригінал. 1713[192*]

№ 17 Наказ Петра I про дотримання деяких законів. Копія. 17[2]2[193*]

№ 18 Указ Петра II щодо вислання збіглих на Дон селян до місця свого колишнього поселення. Оригінал (друкований патент). 20 лютого 1728 р.

№ 19	Оригінал на висвячення священика Симона, виданий єпископом Вісадовим з Шегедина. Оригінал.	1736
№ 20	Справа щодо продажу солі у Глухові (російська мова).	1746
№ 21	Указ Петра I про повернення кріпаків їхнім колишнім власникам. Фотокопія.	1722
№ 22	Указ Катерини II щодо бунтівника Пугачова (страчений 1775 р.). Фотокопія.	1774
№ 23	Донесення для Синоду про захист Далматовського монастиря у Тобольську від розбійників. Фотокопія.	1774
№ 24	Указ Святійшого Синоду про хрещення башкирів. Фотокопія.	1789
№ 25	Донесення для Синоду про хрещення башкирів та місіонерську діяльність серед них. Фотокопія (з архіву Синоду), Петербург.	1789
№ 26	З архіву генерала Потоцького (подарував Академії наук у Києві[194*], арештований 193[8] р., збірка потрапила до Лаври[195*]). Родинні документи (різні 1707–1711 рр.).	1707
№ 27	Оригінальна грамота (діалект): молдавська мова під грецьким впливом (літери!), турецькі слова. Прикладна печатка (поки непрочитано).	1561[196*]
№ 28	Рішення Київського духовного суду щодо самогубства монаха Олександра з Лаври. Фотокопія.	XVIII ст.
№ 29	Декрет архімандрита Лаври (лише початок). Фотокопія.	поч. XVIII ст.
№ 30	Фотокопія грамоти польського короля Стефана [Баторія]. Оригінальна грамота.	XVI ст.
№ 31	Дарча грамота Катерини II Десятинній церкві у Києві. Фотокопія.	1787
№ 32	Перелік пожертвувань Катерини II для мощей св. князя Володимира у Києво-Печерській Лаврі. Фотокопія.	1787
№ 33	Пожертвування Катерини II. Перелік пожертвувань Катерини II київським церквам для мощей. Фотокопія.	1787
№ 34	З рахункової книги Лаври: доходи/витрати. Фотокопія.	
№ 35	Михайло, король польський, для Кам'янця-Подільського. Оригінальна грамота, скріплена печаткою, латинь.	1669
№ 36	Карл Станіслав Радзивілл, власник церков у Жмігроді Павлу Усарському. Оригінальна грамота, скріплена печаткою, папір, латинь.[197*]	
№ 37	Петро Грімані щодо дарування реліквій. Оригінал, італійська мова, печатка відсутня, пергамент.	174[8][198*]
№ 38	Август III, король польський, для Івана Пенковського, нотаріус (дарування). Оригінал, папір, латинь, скріплено печаткою.	1744[199*]
№ 39	Король Франції Генріх [IV] магістру Йоганну де Форі. Оригінал, пергамент, без печатки.	1594[200*]
№ 40	Михайло, король польський. Оригінал, пергамент, печатка в кустодії. Польська мова, погано читається, дефекти (діри).	1671[201*]
№ 41	Папа Лев XIII надає Хрестовоздвиженському костьолу в Звягелі право відпускати гріхи (ікона Богородиці). Оригінал, пергамент.	1890[202*]

№ 42 Дарування Бо[р]зобогатовичу. Оригінал, польська мова, 4 печатки, пергамент. 1578

№ 43 Сигізмунд III Кам'янцю-Подільському (міські привілеї). Оригінал, латинь, пергамент, без печатки. 1609[203*]

№ 44 Лист про надання громадянства годинникарю Самуелю Квозіґу, громадянину Тунштеттена. Оригінал, пергамент, печатка у дерев'яній кустодії, німецька мова. 1740[204*]

№ 45 Диплом доктора Арнольда Дарбіуса. Університет Бордо. Пергамент, скріплено печаткою, латинь. 1744[205*]

№ 46 Єпископ Переяславський і Бориспільський Іов про уніатів. Польська мова. 1774[206*]

№ 47 Призначення Синодом архімандрита Іларіона з Донського монастиря (біля Москви?) архієпископом казанським. (Російська мова). 1732

№ 48 Фотокопія 1 рукопису подій у Польщі при Станіславі Августі (титульна сторінка). [Фотокопія] 2 рукопису Уманьщини і України. Польська мова. 1768

№ 49 Наказ, поданий Сенатом Катерині II, про покарання поміщиці Салтикової за знущання над своїми кріпаками. Російська мова. Фотокопія. 1768

№ 50 Петро Великий щодо битви біля села Лісове (Могильовське воєводство). Російська мова. Фотокопія. 1708

№ 51 Указ щодо Пугачова. Російська мова. Фотокопія. 1774

№ 52 Ян III, король польський, Миколі Ґродецькому. Оригінал, пергамент, висла печатка на шнурі, польська мова. 6 червня 1695 р.[207*]

№ 53 Якуб Людвік Польський – привілей. Оригінал, папір, скріплено печаткою, польська мова. 1750 [?]

№ 54 Сигізмунд, король польський, для ? Оригінал, папір, скріплено печаткою, польська мова. 1626[208*]

№ 55 Жалувана дворянська грамота братам Івану, Ігнатію, Івану та Антонію Семенівським. Оригінал, пергамент, латинь, прикладна печатка, вгорі герб (проект). 180l[209*]

№ 56 Станіслав Август, король польський, для ? Оригінал, папір, 2 аркуші, 2 прикладні печатки, польська мова. 1766[210*]

№ 57 Лист кардинала Марка Антонія про передачу мощей св. Лючії (для Києва) до 1779 р. Латинь. 1779[211*]

№ 58 Призначення *P. Maigiepowiez* губернатором – лист про призначення. Оригінал, папір, залишки печатки, польська мова. 1808[212*]

№ 59 Станіслав Август, король польський, для ? Оригінал, папір, грамота, прикладна печатка, польська мова.

№ 60 Станіслав Август, король польський, прохання про звільнення від військового обов'язку. Польська мова, оригінал, папір, прикладна печатка[213*].

№ 61	Стефан Леопольд Аксак до єпископа Луцького. Оригінал, папір, скріплено печаткою, польська мова.	1785[214*]
№ 62	Лист Галшки Гулевичівни, дружини маршалка до Саковського. Оригінал, польська мова, папір.	1618
№ 63	Сигізмунд Август, король польський щодо звільнення від митних зборів річкових перевезень (риба та інші продукти харчування) по Дніпру від Мозира до Києва. Оригінал, папір, українська мова.	1572
№ 64	Призначення графа Івана Волянського членом рицарського ордену 2-го класу, диплом. Оригінал, папір, 2 аркуші, скріплено печаткою.	1773[215*]
№ 65	Йосип Курдвановський, пріор Бенедиктинського монастиря у Сецехові Йосипу Любецькому. Оригінал, латинь, прикладна печатка.	1717[216*]
№ 66	Єпископ Сильвестр Стебе[л]ь[сь]кому. Оригінал, польська мова, прикладна печатка, папір.	1759[217*]
№ 67	Єпископ Кіпріан Андрію Василю Пори[цькому]. Оригінал, папір, латинь, прикладна печатка.	1777[218*]
№ 68	Грамота московського патріарха Іоакима про призначення монаха і священика Іларіона митрополитом Суздальським. Оригінал, папір, розкішно оформлена, у шовковому чохлі, російська мова, залишки печатки.	1682[219*]
№ 69	Грамота царя Федора Олексійовича щодо підтвердження привілеїв та володінь Микільського монастиря біля Києва. Оригінал, папір, російська мова, прикладна печатка.	168[1][220*]
№ 70	Продаж маєтку ігуменею Глухівського монастиря гетьману І. Самойловичу. Скріплено печаткою, папір, копія, російська мова.	1682[221*]
№ 71	Єпископ Сильвестр висвячує на священика В. [П]оржицького. Оригінал, російська мова, папір, скріплено печаткою.	1754[222*]
№ 72	Гетьман Іван Скоропадський забороняє без особливого дозволу Київського магістрату продавати на розлив горілку. Оригінал, папір, скріплено печаткою, російська мова.	1709[223*]
№ 73	Гетьман Іван Самойлович Братському монастирю у Києві на Подолі. Оригінал, папір, скріплено печаткою, російська мова.	167[3][224*]
№ 74	Дарча гетьмана Мазепи церковного села Ждани біля Лубнів. Оригінал, папір, скріплено печаткою, російська мова, власноручний підпис.	1691[225*]
№ 75	Оборонний універсал гетьмана Мазепи сотнику Семену. Копія, російська мова.	1703[226*]
№ 76	Оборонний універсал Стефана Баторія, наданий Микільському монастирю у Києві. Оригінал, папір, скріплено печаткою.	1586
№ 77	Дарування Мазепою [...] поселення *Sudtschik* Козелецької сотні. Власноручний підпис Мазепи.	1689[227*]
№ 78	Донесення Святійшому Синоду. Оригінал, російська мова.	1752

№ 79	Архів Потоцького: продаж ділянок землі і розподіл спадщини. Оригінал.	1809–1810[228*]
№ 80	Зібрання церковної громади с. Паленки для обрання церковної ради на 1865–1866 р. Копія, російська мова.	1865–1866
№ 81	2 атестати українського письменника П.Б. Мосенка. З Історичного музею ім. Шевченка у Лаврі.	1877
№ 82	З "Історії держави Російської" Карамзіна. (Факсиміле рукопису)	близько 1803 р.
№ 83	Єпископ Сильвестр парохії села Черн[ел]івка. Оригінал, папір, польська мова.	1755[229*]
№ 84	Й.А. Яблоновський єпископу Полоцькому. Оригінал, папір, польська мова.	1753
№ 85	Лист Київського митрополита священику Сухол[іської парафії][230*]. Оригінал, папір, польська мова.	1767[231*]
№ 86	Дарування фільварка Межигірському монастирю. Оригінал, папір, українська мова.	1658[232*]
№ 87	Будівництво церкви в Тараселі. Польська мова, оригінал, папір.	1750
№ 88	Король Владислав IV Михайлівському монастирю у Києві. Оригінал, папір, польська мова.	1643[233*]
№ 89	Грамоти молдавською мовою (грецький діалект?). Оригінал, папір, нерозбірливо.	
№ 90	Грамота грузинською мовою[234*]. Оригінал, папір, нерозбірливо.	1810[235*]
№ 91	Цариця Єлизавета підтверджує перевибори архімандрита Луки (Білоусовича) настоятелем Лаврського монастиря у Києві та привілеї монастиря.	1752[236*]
№ 92	Цар Олександр I дарує Київській гімназії статут. Оригінал, розкішне оформлення, 7 аркушів, пергамент, в оксамитовій палітурці, без печатки.	1811[237*]
№ 93	Грамота (оригінал) молдавською мовою (з Церковно-археологічного музею при Київській [духовній] академії, з колекції [М]. Мар[к]евича).	1781[238*]
№ 94	Інспектор департаменту до полковника Давидова з приводу жалування.	1828
№ 95	Призначення Голяка титулярним радником.	1823[239*]
№ 96	Розділення спадщини Потоцького між синами.	1833[240*]
№ 97	Універсал гетьмана Скоропадського про межі Києво-Печерської Лаври. Оригінал, папір.	1719[241*]
№ 98	Опис майна Григорія…, що зберігається у Константинополі.	1708
№ 99	Квитанція Щенсного Потоцького на [8]800 злотих. Оригінал, польська мова.	1694[242*]
№ 100	Призначення В. [П]оржицького священиком. Оригінал, українська мова.	1755[243*]

№ 101	Три витяги з київських міських книг (судові справи), польська мова.	1617–1620
№ 102	Призначення Івана Голяка губернським секретарем.	1804[244*]
№ 103	Гетьман [Дем'ян] Ігнатович [Многогрішний] про сичення меду у Братському монастирі (у Києві). Оригінал, папір, печатка.	1671[245*]
№ 104	Дарча гетьмана Розумовськго А. Крижанівському на луг. Оригінал, папір, печатка.	1755[246*]
№ 105	Охоронний універсал гетьмана І. Брюховецького Михайлівському монастирю у Києві. Оригінал, папір, скріплено печаткою.	16[67][247*]
№ 106	Універсал полковника Д[в]орецького Запорозького війська щодо ґрунтів Братського монастиря у Києві. Оригінал, папір, скріплено печаткою.	1666[248*]
№ 107	Родоводи і генеалогічні таблиці з родинного архіву Потоцького.	
Nr. 108	Грузинська грамота (не прочитана). Факсиміле.	
№ 109	Станіслав Август, король польський, грамота м. Крилову. Оригінал, пергамент, 4 аркуші в окремій палітурці, польська мова.	1792[249*]
№ 110	Свідоцтво про вступ до Ляйпциґського університету і диплом Берлінського [університету] О. Єрмолова.	1872[250*]
№ 111	Ієронім Радзивілл. Оригінал, польська мова.	175[6][251*]
№ 112	Судова справа Кор[нелія] Ясинського.	1653
№ 113	Рукописи історико-хронографічного характеру (виникнення Московської держави та ін.).	
№ 114	Архів Потоцького. Різне[252*]	
№ 115	5 царських оригінальних грамот.	
№ 116	Петро І та Іван Братському монастирю у Києві. Оригінал, пергамент, російська мова.	1694[253*]
№ 117	Квитанція про отримання гвардійським корпусом Сухозанета 200 руб. (облігація).	1824
№ 118	Гетьман Скоропадський. Оригінал, папір, скріплено печаткою. (Додається копія російською мовою).	1719
№ 119	Шкільні вправи (риторика) Київської духовної академії.	XVII–XVIII ст.
№ 120	Грамота єпископа […] молдавською мовою (незрозуміло)[254*].	
№ 121	[Універсал] гетьмана Богдана Хмельницького Снетинському. Копія.	1648[255*]
№ 122	Декрет Київського міського суду. Польська мова, копія XVIII ст.	1614
№ 123	Універсал Івана Виговського. Оригінал.	1659
№ 124	Адам Рогевинський київському митрополиту.	1785
№ 125	Йозеф Блосцецький. Закладна. Польська мова.	1812
№ 126	Генеральний писар Війська Запорозького. Оригінал.	1719
№ 127	Закладна на ім'я поміщика Рудика.	1692
№ 128	Коменданту Почап (українською мовою). Оригінал.	1750
№ 129	Універсал Ю. Хмельницького. Оригінал.	1680[256*]

№ 130	Наказ Павлу Корошепському. Оригінал.	1761
№ 131	Закладна Івана Стовонера. Оригінал.	1698
№ 132	Охоронний універсал гетьмана Івана Виговського (Михайловському монастирю у Києві). Оригінал.	1658[257*]
№ 133	Церква "Краснолкі" в Чигирині, документи, 4 аркуші відсутні.	XVIII–XIX ст.
№ 134	Заповіт монаха Михайла з Микільського монастиря у Києві. Оригінал, пергамент.	1512[258*]
№ 135	29 оригінальних грамот у папці, наданих Лаврі царями і Святійшим Синодом у 1676–1807 рр. Список додається[270].	
№ 136	Катерина II надає Миколі Карташову чин прапорщика.	18 травня 1776 р.[259*]
№ 137	Катерина II надає Андрію Венцелю чин прем'єр-майора.	12 листопада 1772 р.[260*]
№ 138	Катерина II надає Полозову чин секунд-майора.	30 серпня 1765 р.[261*]
№ 139	Анна Іоанівна надає Григорію Полозову чин підпоручика.	19 серпня 1736 р.[262*]
№ 140	Микола I надає Володимиру Добришину чин підпоручика.	1854[263*]
№ 141	Цар [Олександр II] підвищує Афанасія Роговича у ранзі до 5-го класу.	1857[264*]
№ 142	Надання ордена св. Анни Серапіону (див. також № 188[271]).	13 квітня 1797 р.[265*]
№ 143	Диплом Варшавського університету Й.С. Єзерського.	31 травня 1888 р.[266*]
№ 144	Микола I надає І. Сухозанету чин генерал-лейтенанта.	27 грудня 1826 р.[267*]
№ 145	Олександр I надає О. Потоцькому ступінь 14-го класу.	1818[268*]
№ 146	Нагородження орденом св. Катерини К. Сухозанета.	2[2] липня 1827 р.[269*]
№ 147	Микола I нагороджує генерал-ад'ютанта Сухозанета орденом св. Георгія 3-го ступеня.	28 вересня 1828 р.[270*]
№ 148	Документи про підвищення у ранзі Степановича.	1832–1845
№ 149	Збори Київської духовної академії[271*]. Рішення про відновлення живопису Успенського собору Лаври.	1886
№ 150	План та регламент межування земель (Київська губернія?).	190l
№ 151	Маніфест Катерини II щодо причин Російсько-турецької війни. Фотокопія.	
№ 152	Міри покарання для тих, хто не ходить на сповідь. Фотокопія (з Лаври у Києві).	
№ 153	Катерина II щодо покарання Пугачова. Фотокопія	
№ 154	Супроводжувальна грамота Пугачова. Фотокопія.	1774
№ 155	Про вірну царську службу. Фотокопія.	1793
№ 156	Молитва вдячності за надання дворянського титулу. Фотокопія.	1783
№ 157	Недотримання законів божих у повіті Lyschtriwany. Фотокопія.	1775
№ 158	Перепустка до Києва за підписом настоятеля Маковія Харлампіївського монастиря, надана монаху Михайлу Сильце.	1724

[270] Названий список у справі відсутній.

[271] Даний документ двічі внесено до переліку (порівн. п. 188).

№ 159	Надання Степану Деконському чину штабс-капітана. Оригінал, пергамент.	1848[272*]
№ 160	Присвоєння Олександру Сухозанету звання прапорщика лейб-гвардії.	1848[273*]
№ 161	Передача лісу Григорію Потоцькому. Оригінал, документ.	1807 р.
№ 162	Присвоєння Івану Сухозанету звання генерал-майора. Свідоцтво, оригінал, пергамент.	1817[274*]
№ 163	Заповіт Ганни Потоцької. Оригінал, документ.	1831[275*]
№ 164	Присвоєння Олександру Сухозанету звання поручика. Оригінал, пергамент.	1858[276*]
№ 165	Листування Булгаріна, подорожі, диплом, російськомовні приватні листи, вірші у більшості своїй французькою мовою, приблизно 100 штук.	близько 1860 р.
№ 166	Фрагменти, серед них список документів (Рафаїла Заборовського), укази царів і Синоду. Справа.	1744
№ 167	Призначення Михайла Голяка губернським секретарем (Катерина II). Оригінал, пергамент.	1796[277*]
№ 168	Призначення Михайла Голяка колезьким секретарем (Олександр I). Оригінал, пергамент.	1805[278*]
№ 169	Дозвіл Київського митрополита Феліціана на збирання коштів для будівництва церкви св. Миколая у Києві. Оригінал, папір.	1767[279*]
№ 170	Проф. Фаворов до поліцейської управи Старокиївського району у зв'язку з хрещенням єврейки Броні Янкельзон, справа.	1862
№ 171	Київська міська дума стосовно кордонів Видубицького монастиря. Постанова, копія.	1888
№ 172	Нагородження медаллю Григорія Гешельницького (у зв'язку з виготовленням картопляного сиропу). Грамота.	1856
№ 173	Боргове зобов'язання і закладна Н. Вашинки із Славути. Оригінал.	1742
№ 174	Наказ генералу Коропу-Ошевському з приводу ревізії московської пошти. Оригінал.	1775
№ 175	Присвоєння В. Добриш[ин]у звання прапорщика. Оригінал, пергамент.	1854[280*]
№ 176	Диплом про підтвердження належності до дворянського стану Максима і Олексія Микитовичів за підписом предводителя дворянства Московської губернії (4 екземпляри).	1829[281*]
№ 177	Фрагмент листа відносно єзуїтів. Оригінал.	1790
№ 178	Свідоцтво учня Київської духовної академії Стефановича. Оригінал.	1749[282*]
№ 179	Реєстр управління маєтку (перелік селян-арендаторів та ін.). Оригінал, польська мова.	XVIII ст.
№ 180	Таємне донесення поліції начальнику Одеського жандармського управління про організацію нелегальної ради робітничих депутатів (більшість революціонерів – євреї). Копія.	1875

№ 181	Таємне донесення поліції у Миколаєві про безпорядки серед робітників та відповідні заходи. Копія.	1905
№ 182	Донесення поліції про страйки і хвилювання серед робітників у Миколаєві. Копія.	1905
№ 183	Донесення начальнику Одеського жандармського управління про соціал-демократичну пропаганду. Копія.	1905
№ 184	Статут і програма засідання Центрального виконавчого комітету в Петербурзі. Оригінал.	1916
№ 185	Начальник Одеського Жандармського управління: запит щодо революціонерів Перовської та Сабліна у справі вбивства царя Олександра II. Фотокопія.	1882
№ 186	Оригінал. Свідоцтво Катерини II генералу Петру Рум'янцеву.	17 вересня 1768 р.[283*]
№ 187	Оригінал. Свідоцтво Миколи I корнету Іполиту Меринському.	15 липня 1837 р.[284*]
№ 188	Присудження Павлом I ордена св. Анни 1-го ступеня єпископу Дмитровському Серапіону (див. № 142).	13 квітня 1797 р.[272]
№ 189	Відречення від престолу царя Миколи II. З газетної публікації.	2.[3].1917
№ 190	Оригінал. Відозва ради робочих і солдатських депутатів. Листівка.	1917
№ 191	Донесення Духовному собору Лаври про побиття більшовиками вікон у Лаврі.	1920
№ 192	Відозва (єврейського) "Бунду" і комітету Соціал-демократичної партії до робітників. Одеса.	1905–1906
№ 193	Відозва з політичними вимогами робітників Південно-Західної залізниці. Листівка.	Лютий 1905
№ 194[273]	Донесення Одеського жандармського управління (таємна поліція) щодо революційних заворушень. Фотокопія.	1882
№ 195	Донесення про зраду царя гетьманом Брюховецьким.	1850[285*]
№ 196	Заклик до збройного повстання. Одеса.	1916
№ 197	Таємно. Донесення поліції (жандармське відділення). Одеса. Підпільні збори робітників.	1906
№ 198	Таємно. Донесення поліції. Одеса. Соціал-демократична пропаганда.	1905
№ 199	Таємно. Донесення поліції. Миколаїв: страйки і хвилювання.	1905
№ 200	Рабоча група Петербурзького центрального промислового комітету, засідання.	1916
№ 201	Таємно. Донесення поліції. Миколаїв: хвилювання серед робітників.	1905
№ 202	Відозва українців Південної залізниці щодо вимог.	1905
№ 203	Заклик "Бунду" та інше. Відозва до робітників.	
№ 204	Руйнування у Лаврі. Оригінал, донесення Духовного собору.	1920
№ 205	Рада робочих і солдатських депутатів.	1917

[272] Даний документ двічі внесено до переліку (порівн. п. 142).

[273] При звірці Г. Вінтером документів, отриманих за даним переліком, виявилося, що документи за № 194, 196–206 відсутні (ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 5, спр. 10, арк. 220зв.).

№ 206	Одеське жандармське управління: справа про вбивство Олександра II. Фотокопія.	
№ 207	Одеське жандармське управління: революційні заворушення. Фотокопія.	1882
№ 208	Військово-промисловий комітет робітників. Фотокопія.	1916
№ 209	Київська губернія: непокора селян. Фотокопія.	1861
№ 210	Полтавське жандармське управління: революційні заворушення у Кременчуці. Фотокопія.	1911
№ 211	Одеське жандармське управління: щодо підпільної друкарні (1882). Фотокопія.	1882
№ 212	Одеське жандармське управління: щодо таємної організації. Чигиринський повіт. Фотокопія.	1877
№ 213	Втеча кріпаків. Фотокопія.	1822
№ 214	Одеське жандармське управління: арешт N. Koriezi. Фотокопія.	1876
№ 215	Відозва до поміщиків з приводу кріпосного права (вірш). Фотокопія.	
№ 216	Одеське жандармське управління: Південноросійський союз робітників. Фотокопія. 5 аркушів.	1876
№ 217	Голова Одеської міської думи до робітників заводу Ноеля. Фотокопія.	1916
№ 218	Орган "Південно-Російського союзу робітників" в Одесі (Заславський)	приблизно 1905 р.
№ 219	Документи Одеського жандармського управління щодо соціальних правопорушень.	1876
№ 220	Агітаційний вірш до селян	приблизно 1850 р.

№ 165. Повідомлення керівника Головної робочої групи України Г. Антона Управлінню Оперативного штабу про передачу з лаврських сховищ ікон та картин Крайовому управлінню архівів, бібліотек і музеїв. *Київ, 20 лютого 1943 р.*

Der Hauptarbeitsgruppenleiter

Kiew, den 20.2.[19]43
A/Re. – 244/43

An den
Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg
– Stabsführung – Referat Osten
Berlin-Charlottenburg 2

Betrifft: Rückgabe von Ikonen / Sonderstab Bildende Kunst[274]

Im Zuge der in Aussicht stehenden Räumungsarbeiten unserer Dienststelle und unserer Lagerhäuser hat Dr. Roskamp vorgeschlagen, die noch bei uns befindlichen Ikonen und alle Gemälde, welche für einen Transport ins Reich nicht infrage kommen,

[274] Підкреслено синім олівцем.

der Zivilverwaltung zurückzugeben. Eine Meldung hierüber ist auf dem direkten Wege bereits an den Sonderstab Bildende Kunst erfolgt.

Über die Übernahme des Materials durch die hiesige Landesverwaltung der Archive, Bibliotheken und Museen liegt nunmehr ein Protokoll vor, welches ich beifüge.

Die für den Sonderstab Bildende Kunst bestimmte Ausfertigung geht von Dr. Roskamp direkt an den Sonderstab.

Heil Hitler!
[підпис][275]
(Anton)
Stabseinsatzführer

1 Anlage

310/1[276]
Anton zdA 6/3.43[277]

Відпуск (цигарковий папір), машинопис (2-й примірник).
ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 49, арк. 18

Переклад з німецької док. № 165

Керівник головної робочої групи

Київ, 20 лютого 1943 р.
А/Ре. – 244/43

Оперативному штабу райхсляйтера Розенберґа
– Управління штабу – Східне відділення
Берлін–Шарлоттенбурґ, 2

Відносно: повернення ікон / Зондерштаб образотворчого мистецтва

У ході запланованих робіт зі звільнення нашого службового приміщення і наших сховищ др. Роскамп запропонував повернути цивільному управлінню ікони, які у нас ще знаходяться, та всі картини, вивезення яких до Райху не розглядається. Повідомлення про це вже відправлено безпосередньо до Зондерштабу образотворчого мистецтва[286*].

Про передачу цих матеріалів місцевому Крайовому управлінню архівів, бібліотек і музеїв свідчить відтепер протокол, який я додаю.

Оригінал, призначений Зондерштабу образотворчого мистецтва, відправить др. Роскамп безпосередньо до зондерштабу.

Хайль Гітлер!
[підпис]
(Антон)
штабсайнзацфюрер

1 додаток
310/1
Антон до справи 6/3.43

[275] Власноручний підпис Г. Антона синім олівцем.
[276] Канцелярська позначка синім олівцем вгорі під датою.
[277] Власноручний підпис Г. Антона, примітка і дата простим олівцем ліворуч внизу.

№ 166. Лист В. Райхардта з Управління Оперативного штабу до Головної робочої групи України з проханням придбати та вислати у Берлін речі церковного вжитку. ***Берлін, 22 лютого 1943 р.***

Die Stabsführung
Abt. Erfassung und Sichtung

Berlin, den 22. Februar 1943
II c/Re[ichardt]/Schü[ller]

Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg
Hauptarbeitsgruppe Ukraine
Kiew

Wir baten Sie telefonisch um Besorgung und schnellste Beförderung nach Berlin (am besten durch Kurier) von russischen Kultgegenständen und zwar 10–15 Ikonen, Votivlampen, Bibeln und anderen kirchlichen Gebrauchsstücken, wie Priestergewänder oder dergl[eiches]. Diese Gegenstände werden für einen wichtigen aussenpolitischen Zweck benötigt und müssten von uns à fonds perdu käuflich erworben werden, da wir sie nicht aus sichergestellten Beständen herausgeben können und mit einer Rückgabe aus verschiedenen Gründen nicht zu rechnen sein wird. Unsere Auslagen werden uns vom Ostministerium ersetzt werden. Es braucht sich bei den Gegenständen nicht um wertvolle Kunstwerke zu handeln, sondern um normales Gebrauchsgut, wie es allgemein in Privathäusern anzufinden ist. Vielleicht haben Sie die Möglichkeit, wenigstens ein paar Stücke der genannten Art zu besorgen. Dieselben müssten spätestens Anfang März in Berlin sein, da dann ein Transport nach ...[278] abgeht.

Teilen Sie uns bitte gelegentlich eines Telefongesprächs mit, was in dieser Angelegenheit geschehen kann.

Bezüglich Ihrer Schreiben vom 1. und 9. Februar, in denen Sie uns von der Absendung der sibirischen Zeltungen Mitteilung machen, erwidern wir, dass verschiedene Pakete inzwischen eingetroffen sind. Da diese erst zum Teil durchgesehen wurden, können wir Ihnen noch nicht sagen, ob nun sämtliche Zeitungen, die der Unterzeichnete seinerzeit in Kiew ausgewählt hat, nach Berlin angekommen sind. Wir möchten dies aber annehmen.

Professor Kissel-Kisselewski teilte uns mit, dass die Broschüren über Gottlosenbewegung, die er für seine weiteren Arbeiten in Berlin braucht, in Kiew zurückgeblieben sind. Bei unseren mündlichen Besprechungen mit Pg. Webendoerfer und Pg. Rosenfelder waren wir seinerzeit übereingekommen, dass einiges Schrifttum dieser Art von Prof. K[issel-]K[isselewski] leihweise[279], für den Fall, dass es sich nicht um Bücher aus von uns sichergestellten Beständen handelt, für einige Zeit nach Berlin mitgegeben wird. Wir bitten Sie daher, das ausgewählte Schrifttum, das aus etwa 35 Broschüren bestehen soll, nach Berlin zu befördern und uns genau mitzutei-

[278] Так у документі.
[279] Підкреслено за допомогою друкарської машинки.

len, aus welchen Beständen es stammt und bis zu welchem Zeitpunkt es gegebenenfalls nach Kiew zurückgegeben werden muss.

[підпис][280]
(Reichardt)

1986/43[281]

Відпуск (цигарковий папір), машинопис (2-й примірник).
ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 31, арк. 408–408зв.

Переклад з німецької док. № 166

Управління штабу
Відділ обліку та відбору

Берлін, 22 лютого 1943 р.
II с/Р[айхардт]/Шю[ллєр]

Оперативний штаб райхсляйтера Розенберґа
Головна робоча група України
Київ

У телефонній розмові ми просили Вас придбати і якнайшвидше доставити у Берлін (найкраще кур'єром) російські предмети культу, а саме: 10–15 ікон, лампади, біблії та інші церковні речі, як то облачення священика або щось подібне. Ці предмети потрібні для важливих зовнішньополітичних цілей, і ми маємо придбати їх за гроші *à fonds perdu*[282], оскільки взяти їх із збережених фондів не можемо, а розраховувати на повернення з різних причин не варто. Наші витрати компенсує Східне міністерство. Не потрібно, щоб ці предмети були цінними творами мистецтва, навпаки, йдеться про звичайні побутові речі, які можна зустріти скрізь у приватних будинках. Можливо, Вам вдасться дістати щонайменше по парі штук названих предметів. Вони б мали бути у Берліні на початку березня, але не пізніше, бо тоді відходить транспорт до...[283].

При можливості повідомте нам по телефону, на що у цій справі можна розраховувати.

Відносно Ваших листів від 1-го і 9-го лютого, в яких Ви повідомляєте нам про відправку сибірських газет, відповідаємо, що отримано тим часом різні пакети [287*]. Оскільки не всі вони ще переглянуті, не можемо поки що сказати, чи всі газети, відібрані свого часу в Києві автором цього листа, надійшли. Проте хотілося б у це вірити.

Професор Кисіль-Киселівський повідомив нам, що брошури про рух безвірників, які йому потрібні для його подальшої роботи у Берліні, залишилися

[280] Власноручний підпис В. Райхардта чорним чорнилом.
[281] Вихідний номер поставлено праворуч вгорі під датою простим олівцем.
[282] *à fonds perdu* (фр.) – безповоротно, без віддачі.
[283] Так у німецькому документі.

у Києві. Свого часу під час наради з пґ. Вебендьорфером та пґ. Розенфельдером ми домовилися, що деяку літературу цього виду, якщо не йдеться про книжки із збережених нами фондів, професор Кисіль-Киселівський може взяти з собою в Берлін у тимчасове користування. Тому ми просимо відправити відібрану літературу у Берлін (має бути приблизно 35 брошур) і точно повідомити, з яких фондів вони походять, і коли при необхідності їх потрібно повернути назад у Київ.

[підпис]
(Райхардт)

1986/43

№ 167. Розписка про передачу Оперативним штабом Музею східноєвропейського мистецтва інвентарної картотеки колишнього Центрального антирелігійного музею. *Київ, 1 березня 1943 р.*

Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg für die besetzten Gebiete — Kiew, den 1. März 1943

Empfangsbestätigung

Am 24. Februar 1943 wurde mit Einwilligung der Zivilverwaltung dem Osteuropäischen Museum in Kiew[284] die Inventarkartei des ehemaligen Lawramuseums übergeben, die durch den Einsatzstab RR geborgen war.

Ausgegeben vom: Dr. Roskamp — *P. Kulschenko*[285]
[підпис]

zdA[286]
Anton 4/3[287]

Оригінал, машинопис.
ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 49, арк. 8

Переклад з німецької док. № 167

Оперативний штаб райхсляйтера Розенберґа окупованих територій — Київ, 1 березня 1943 р.

Розписка в отриманні

24 лютого 1943 р. за згодою цивільного управління Музею східноєвропейського мистецтва у Києві була передана інвентарна картотека колишнього Лаврського музею, яка була збережена Оперативним штабом райхсляйтера Розенберґа.

---

284 Підкреслено чорним чорнилом.
285 Власноручні підписи П. Кульженко і Д. Роскампа чорним чорнилом.
286 Примітка ліворуч внизу чорним чорнилом.
287 Підпис Г. Антона та дата надходження чорним чорнилом.

Передав: др. Роскамп П. Кульженко
[підпис]

До справи
Антон 4/3

№ 168. Лист проф. В. Маннсфельда до київського відділення Оперативного штабу щодо передачі літератури з сільського господарства з бібліотечних сховищ на території Лаври Крайовому дослідному центру сільського господарства.
Київ, 20 травня 1943 р.

Reichskommissar für die Ukraine
E I c 1

Kiew, den 20. Mai 1943
Melnikowa 44

An den
Einsatzstab Rosenberg
Kiew,
Bouleward Schewtschenko 8

Auf Grund der mit Herrn Webendörfer getroffenen Vereinbarungen sind vom Bibliothekar der Landwirtschaftlichen Landesforschungszentrale in der Öffentlichen Stadtbibliothek Kiew 7170 Bücher landwirtschaftswissenschaftlichen Inhalts ausgesucht worden. Die Bücher stammen sämtlich aus den seinerzeit im Lawra-Kloster untergebrachten sowjetischen Büchersammlungen und aus herrenlosen Bücherbeständen.

Ich bitte, die Öffentliche Bibliothek Kiew anweisen zu wollen, die auf Grund der oben erwähnten Besprechungen ausgesuchten Bücher dem Bibliothekar der Landwirtschaftlichen Landesforschungszentrale, Herrn Maslenkow, zum Abtransport auszuhändigen.

I. A.:
[підпис][288]
(KVR. Prof. Dr. Mannsfeld)

Hiermit bescheinige ich, die obenerwähnten 7170 Bücher vom Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg erhalten zu haben.

Kiew, den 21. Mai 1943 [підпис]
(KVR. Prof. Dr. Mannsfeld)

Оригінал, машинопис.
ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 31, арк. 225

[288] Тут і нижче власноручний підпис проф. Маннсфельда синім олівцем.

Переклад з німецької док. № 168

Райхскомісар України
Е І с 1

Київ, 20 травня 1943 р.
вул. Мельникова, 44

До
Оперативного штабу Розенберґа
Київ,
Бульвар Шевченка, 8

На основі досягнутих домовленостей з паном Вебендьорфером бібліотекарем Крайового дослідного центру сільського господарства у Київській міській публічній бібліотеці були відібрані 7170 книг з сільського господарства. Усі книги походять з радянських бібліотечних зібрань, розміщених свого часу у Лаврі, та безгосподарних книжкових фондів.

Прошу дати вказівку Київській публічній бібліотеці видати бібліотекарю Крайового дослідного центру сільського господарства пану Маслєнкову для вивозу книги, відібрані на основі зазначених домовленостей.

за дорученням:
[підпис]
(радник військового управління проф. др. Маннсфельд)

Цим свідчу, що отримав від Оперативного штабу райхсляйтера Розенберґа вищезгадані 7170 книг.

Київ, 21 травня 1943 р. [підпис]
(радник військового управління проф. др. Маннсфельд)

№ 169. Подання проф. Р. Штампфусом кандидатури В. Козловської на нагородження орденом за заслуги. *Київ, 7 червня 1943 р.*

Landesinstitut
für Vor- und Frühgeschichte
beim Reichskommissar für die Ukraine

Kiew, den 7 Juni 1943
Fernspr. 31008
Postfach[289] 165

Herrn
Archivdirektor Dr. Winter,
Kiew

Betr.: Verdienstorden

Die Personalangaben für die Verleihung eines Verdienstordens an Frau Valeria Eugenijew[n]a[290] Koslowska überreiche ich beifolgend mit einer kurzen Begründung über die besonderen Verdienste der Frau Koslowska.

[289] Курсивом виділено текст бланка (типографський відбиток).
[290] У документі *Eugenijewka*

Geburtsdatum: 20.06.1887,

Wohnung: Kiew, Tere[schts]chenkostr. 21 – Wohnung 3.

Frau Koslowska war die letzte Präsidentin des Archäologischen Institutes und hat als einzige die alte wissenschaftliche Tradition aus der Zarenzeit erhalten. Im Winter 1941/1942 stellte si[e][291] sich selbstlos für unsere Neuaufbauarbeiten zur Verfügung und hat während der härtesten Kälteperiode auf der Lawra bei der Verpackung und dem Transport des gefährdeten wissenschaftliche[n][292] Materials ihre Kraft eingesetzt. Diese trotz de[s][293] hohen Alters für die Sache bewiesene Leistung verdient eine besondere Anerkennung.

Stampfuß[294]

Eingegan[gen] 8.VI.43 Nr. 422/43[295]

Оригінал, машинопис.
ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 5, спр. 24, арк. 255

Переклад з німецької док. № 169

Крайовий інститут
до- і ранньої історії
при райхскомісарі України

Київ, 7 червня 1943 р.
тел. 31008
поштова скринька 165

Пану директору архіву др. Вінтеру,
Київ

Відносно: ордену за заслуги

Цим передаю особисті дані пані Валерії Євгеніївни Козловської для нагородження її орденом за заслуги з коротким обґрунтуванням особливих заслуг пані Козловської.

Дата народження: 20 червня 1887 р.

Адреса: Київ, вул. Терещенківська, 21, квартира 3.

Пані Козловська була останнім президентом Інституту археології і єдина, яка зберегла стару наукову традицію царських часів. Узимку 1941–1942 рр. вона самовіддано брала участь у нашій роботі з реорганізації[260*] і під час найжорстокіших морозів віддавала усі свої сили, пакуючи на території Лаври і перевозячи наукові матеріали, яким загрожувала небезпека. Незважаючи на вік, працездатність, проявлена заради справи, заслуговує на особливе визнання.

Штампфус

Надійшов 8 червня 1943 р. № 422/43

---

291 У документі *sich*

292 У документі *wissenschaftliches*

293 У документі *den*

294 Власноручний підпис Р. Штампфуса сірим олівцем.

295 Дата та номер надходження написані вгорі під датою синім чорнилом.

Генералкомісар Київської генеральної округи (1942 р. – січень 1943 р.)

№ 170. Розпорядження в.о. генералкомісара Київської генеральної округи бригадефюрера СА Г. Квіцрау про підпорядкування йому київських художніх музеїв, Софійського собору та Кирилівської церкви.
Київ, 5 січня 1942 р.

Der Generalkommissar Kiew — Kiew, den 5.1.1942

Anordnung!

Der Generalkommissar übernimmt:

1. Das westeuropäische Museum
2. Das russische Museum
3. Das ukrainische Museum
4. Die Cyrilluskirche
5. Die Sophienkathedrale

unter die eigene Regie, da diese Museen überörtlichen Charakter haben.

Mit der Oberleitung wird Frl. Heubel beauftragt, der alle entsprechenden Unterlagen auszuliefern sind.

Der Generalkommissar Kiew
I[n] V[ertretung]: *Quitzrau*[1]
SA-Brigadeführer

An die Hauptabteilung II,
zur Übernahme der Museen durch
Frl. Heubel[2]

Inf[ormieren] Reinh[ardt][3]

Авторизована копія, машинопис (2-й примірник).
ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 5, спр. 12, арк. 241

Переклад з німецької док. № 170

Генералкомісар
Київської генеральної округи — Київ, 5 січня 1942 р.

Розпорядження!

Генеральний комісар приймає:

1. Музей західноєвропейського мистецтва,

---

[1] Власноручний підпис Г. Квіцрау фіолетовим олівцем.
[2] Оригінальна машинописна резолюція у лівому нижньому кутку.
[3] Рукописна резолюція вгорі праворуч під датою, в якій *Inf.* написано червоним олівцем, а *Reinh.* синім.

2. Музей російського мистецтва,
3. Український музей,
4. Кирилівську церкву,
5. Софійський собор

під своє управління[289*], оскільки значення цих музеїв перевищує регіональний рівень. Загальне керівництво доручається фройляйн Гейбель, якій необхідно передати всі відповідні документи.

Генералкомісар Київської генеральної округи
в.о. Квіцрау
бригадефюрер СА

У головний відділ II,
для передачі музеїв
фройляйн Гейбель

Поінформувати Райнгардта

№ 171. Лист в.о. генералкомісара Київської генеральної округи Г. Квіцрау райхскомісару України Е. Коху щодо майбутнього київських художніх музеїв, Софійського собору і Кирилівської церкви. ***Київ, 6 січня 1942 р.***

Der Generalkommissar Kiew — Kiew, den 6.1.1942

An den
Herrn Reichskommissar für die Ukraine
Rowno

Ich habe

1. Das westeuropäische Museum
2. Das russische Museum
3. Das ukrainische Museum
4. Die Cyrilluskirche
5. Die Sophienkathedrale

übernommen und bitte um Verwendungsanweisung. Ich schlage vor[,] die Museen bis nach Kriegsschluss hierzulassen und sie dann später an den neuen Sitz des Herrn Reichskommissars zu nehmen.

Das westeuropäische Museum besitzt über 1000 sehr wertvolle Gemälde, einige Stücke aus dem 12. Jahrhundert, die meisten der Stücke aus dem 15., 16. und 17. Jahrhunert und den Rest aus neuerer Zeit. Das Museum besitzt ferner eine sehr kostbare und reichhaltige Sammlung von Porzellan, Bronze und Keramik, schätzungsweise 6–7000 Stück. Eine Inventarliste wird nachgerichtet. Das Museum wird von einem ukrainischen Professor recht ordentlich geleitet. Die Gesamtaufsicht über alle 5 Einrichtungen habe ich der Volksdeutschen Frl. Heubel übertragen. Letztere ist Kunsthistorikerin und für diesen Posten sehr geeignet.

Das russische Museum besitzt etwa 1400 Gemälde, 3000 Stück Porzellan und Keramik, sowie eine Bibliothek von 8000 Bänden. – Einige Stücke (Ikonen) stammen aus dem 12. und 13. Jahrhundert, die Masse aus dem 17., 18. und 19. Jahrhundert. Die Porzellan- und Keramiksammlung ist neueren Datums. Das Museum ist m[eines] E[rachtens] nicht so wertvoll wie das westeuropäische Museum. Das Museum wird von der Frau eines verstorbenen Professors sehr ordentlich geleitet.

Das ukrainische Museum hat die Führung mehrmals gewechselt. Die Gegenstände sind unordentlich und unübersichtlich in Kellern gelagert. Es dürften etwa 600–700 Gemälde vorhanden sein, über deren Wert man nichts sagen kann. Das Museum hat sodann eine sehr umfangreiche Keramik – Fayence und Volksstickereisammlung. Ich habe nur Stichproben aus den Verpackungen nehmen können, glaube aber annehmen zu dürfen, dass es sich bei allen Gegenständen um nicht sehr wertvolle Sachen handelt. Die Leitung ist in keiner guten Hand.

Ich beabsichtige das russische und das ukrainische Museum zu einem osteuropäischen Museum zusammenzulegen, damit die beiden anderen örtlichen Namensbezeich[n]ungen verschwinden. Die Übernahme der Museen erfolgt, da sie überörtlichen Charakter haben und auch um der nationalukrainischen Stadtverwaltung Kiew jede Möglichkeit der Propaganda zu nehmen. Die ukrainische Stadtverwaltung hat versucht, das mit uns arbeitende Museumspersonal abzusetzen.

Die beiden Kirchen waren von den Bolschewisten als Architekturmuseen bestimmt. Es liegt zwar noch kein Antrag auf Freigabe der Kirchen vor, es ist aber zu befürchten, dass bei Freigabe der Kirchen beide unerwünschte Wallfahrtsorte werden. Sie stammen zum Teil aus dem 12. Jahrhundert.

Zum Schluss möchte ich bemerken, dass die gesamten Vorarbeiten zur Übernahme der Museen und Kirchen von Dr. v[on] Franqué, Leiter der Arbeitsgruppe Kiew des Einsatzstabes Reichsleiter Rosenberg, getätigt wurden.

Der Generalkommissar Kiew
I[n] V[ertretung]: *Quitzrau*[4]
SA-Brigadeführer

Reichskommissar
für die Ukraine
Eing.: 12. Jan[nuar] 1942
Nr.: IIi / Io [підпис][5]

Оригінал, машинопис.
ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 5, спр. 4, арк. 589–590.
Інші копії та примірники:
Скриптурна копія, машинопис (2-й примірник, цигарковий папір).
ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 5, спр. 4, арк. 478–479

---

[4] Власноручний підпис Г. Квіцрау простим олівцем.

[5] Курсивом виділено текст печатки про надходження листа (вгорі праворуч під датою, фіолетовим чорнилом). Підпис та номер відділу *Io* написано синім олівцем, а номер відділу *IIi* – фіолетовим олівцем.

Переклад з німецької док. № 171

Генералкомісар
Київської генеральної округи

Київ, 6 січня 1942 р.

Пану райхскомісару України
Рівне

Я взяв під своє управління:

1. Західноєвропейський музей,
2. Російський музей,
3. Український музей,
4. Кирилівську церкву,
5. Софійський собор,

і прошу дати вказівки щодо їхнього використання. Пропоную, до закінчення війни музеї залишити тут, а потім з часом забрати їх на нове місцеперебування пана райхскомісара.

Західноєвропейський музей має більше 1000 особливо цінних картин, окремі екземпляри XII ст., більшість картин XV, XVI і XVII ст., решта новітнього періоду. Крім того, у музеї знаходиться дуже цінна та багата збірка порцеляни, бронзи і кераміки, приблизно 6–7 тис. предметів. Інвентарний перелік буде надісланий додатково. Музеєм досить добре керує український професор[290*]. Загальний нагляд за 5-ма установами я передав фольксдойче фройляйн Гейбель. Вона мистецтвознавець і повністю відповідає цій посаді.

Російський музей має приблизно 1400 картин, 3000 одиниць порцеляни і кераміки, а також бібліотеку у кількості 8000 книг. Деякі екземпляри (ікони) відносяться до XII і XIII ст., більшість – до XVII, XVIII і XIX ст. Збірка порцеляни і кераміки датується новітнім часом. Музей, на мою думку, не такий значний як Західноєвропейський музей. Музеєм керує дуже гарно вдова одного професора[291*].

В Українському музеї неодноразово мінялося керівництво. Експонати не упорядковані та хаотично складені у підвалах. Має бути приблизно 600–700 картин, про цінність яких неможливо щось сказати. Крім того, музей має дуже багато кераміки – фаянс, і збірку народної вишивки. Я зміг лише вибірково переглянути запаковані речі, проте думаю, можна припустити, що всі інші експонати не дуже цінні. Керівництво перебуває у недбалих руках[292*].

Я маю намір об'єднати Російський і Український музеї в один Східноєвропейський музей, щоб зникли дві різні місцеві назви. Музеї переходять під моє управління, тому що їхнє значення перевищує регіональний рівень, а також тому, щоб не дати жодної можливості національно налаштованій українській Київській міській управі здійснювати пропаганду. Українська міська управа спробувала усунути персонал музею, який співпрацює з нами[293*].

Обидві церкви були перетворені більшовиками в архітектурні музеї. Щоправда, немає ще жодної заявки на повернення церков, однак варто побоюватися,

що при поверненні вони перетворяться на небажані місця паломництва. Обидві відносяться частково до XII ст.

На закінчення хотів би зауважити, що вся підготовча робота з прийому музеїв і церков була проведена др. фон Франке, керівником Робочої групи Києва Оперативного штабу райхсляйтера Розенберґа.

Генералкомісар Київської генеральної округи
в.о. Квіцрау
бригадефюрер СА

Райхскомісар України
Надійшло: 12 січня 1942 р.
№: IIі / Іо [підпис]

№ 172. Лист керівника відділу політики Генералкомісаріату в Києві В. Райнгардта референту у справах мистецтва та музеїв О. Гейбель з приводу підпорядкування та об'єднання київських музеїв, призначення директорів і затвердження розпорядку роботи музеїв.
Київ, 13 січня 1942 р.

Der Generalkommissar Kiew, den *13 Jan[uar]*[6] [19]42
Kiew

An[7]
Referentin für Kunst Frl. Heubel[8]

I. Der Generalkommissar hat mit Wirkung vom 1. Januar [19]42 folgende Museen in Kiew übernommen:

1. Das Museum für westeuropäische Kunst,
2. Das Museum für russische Kunst,
3. Das Museum für ukrainische Kunst,
4. Das Architektur-geschichtliche Museum.

Als Referentin für Kunst und Museen ist vom Generalkommissar Kiew die ehemalige zweite Direktorin des westeuropäischen Museums, Fräulein O. Heubel berufen worden. Alle Anordnungen vom Generalkommissar an die Direktoren der Museen werden durch Frl. Heubel gegeben. Die Direktoren der Museen haben ihren Arbeitsplan für die nächsten 3 Monate dem Generalkommissar, Abt. IIa einzureichen. Am Ende eines jeden Monats ist ein kurzer Bericht über die ausgeführten Arbeiten

---

6 *13 Jan.* написано чорним чорнилом.

7 Після *An* перекреслено вертикальними лініями чорним чорнилом *den Direktor des Museums für* ; ця фраза є частиною машинописного тексту бланка, куди вписувалися дата та ім'я директора музею, якому адресувався лист.

8 *Referentin für Kunst Frl. Heubel* написано чорним чорнилом.

vorzulegen. Frl. Heubel hat im Laufe der Arbeiten die Museen zu besuchen, um die nötigen Anweisungen des Generalkommissars einzuteilen. Sie kann in notwendigen Fällen Mitarbeiter aus einem Museum in das andere berufen. Sie hat sich zu diesem Zweck mit dem Direktor des betreffenden Museums in Verbindung zu setzen. Die Arbeitszeit in den Museen ist: Montag – Freitag von 9–17 Uhr
Sonnabend von 9–13 Uhr
deutscher Zeit. Bei dringlichen Arbeiten wird die Arbeitszeit entsprechend verlängert.

II. Das Museum für russische Kunst wird mit dem Museum für ukrainische Kunst vereinigt und erhält den Namen "Museum für osteuropäische Kunst". Als erster Direktor dieses Museums wird die Direktorin des ehemaligen russischen Museums, Frau Kulschenko angestellt. Als zweiter Direktor der Direktor des ehemaligen Museums für ukrainische Kunst, Herr Woljanski. Der Direktor des Museums für osteuropäische Kunst hat als erstes zu veranlassen, die Magazine in Ordnung zu bringen. Die gesamten angestellten, leitenden Mitarbeiter sind dafür verantwortlich. Anweisungen dazu erteilt die Direktorin, Frau Kulschenko. Die Abteilung für altertümliche Kirchen wird in das architektur-geschichtliche Museum eingebaut. Als Direktor dieses Museums wird der Architekt, Herr Powstenko angestellt. Er ist verpflichtet, alle kultur-historisch wertvollen Gebäude der Stadt und ihrer Umgebung zu überwachen und für ihre Erhaltung zu sorgen.

Der Generalkommissar Kiew
A[uf] B[eauftragung]
Reinhardt[9]

Завірена копія, машинопис (3-й примірник).
ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 5, спр. 20, арк. 1–1зв.
Інші копії та примірники:
Копія (цигарковий папір), машинопис.
ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 5, спр. 12, арк. 243–243зв.

Переклад з німецької док. № 172

Генералкомісар
Київської генеральної округи

Київ, 13 січня 1942 р.

Референту у справах мистецтва фройляйн Гейбель

I. Генералкомісар, починаючи з 1 січня 1942 р., перебрав у своє управління такі музеї у Києві:

1. Музей західноєвропейського мистецтва,
2. Музей російського мистецтва,
3. Музей українського мистецтва,
4. Архітектурно-Історичний музей[294*].

[9] Власноручний підпис В. Райнгардта чорним чорнилом.

Референтом у справах мистецтва та музеїв генералкомісар у Києві призначив колишнього заступника директора Музею західноєвропейського мистецтва фройляйн О. Гейбель. Усі розпорядження генералкомісара директорам музеїв будуть надаватися через фройляйн Гейбель. Директори музеїв мають подати генералкомісару, відділ IIa, план їхньої роботи на наступні 3 місяці. Наприкінці кожного місяця потрібно подавати короткий звіт про проведену роботу. Фройляйн Гейбель протягом робочого часу має відвідувати музеї, щоб планувати необхідні вказівки генералкомісара. У разі необхідності вона може направляти співробітників одного музею в інший. Для цього вона повинна зв'язатися з директором відповідного музею. Час роботи музеїв за німецьким часом[295*]:

понеділок–п'ятниця з 9-ї до 17-ої год.
субота з 9-ї до 13-ої год.

У разі термінової роботи робочий час відповідно подовжується.

II. Музей російського мистецтва об'єднується з Музеєм українського мистецтва та отримує назву "Музей східноєвропейського мистецтва". Директором цього музею призначається директор колишнього Російського музею пані Кульженко, заступником директора – директор колишнього Музею українського мистецтва пан Волянський. Директор Музею східноєвропейського мистецтва має, у першу чергу, дати розпорядження навести лад у сховищах. Відповідальні за це всі штатні керівні співробітники. Вказівки щодо цього надає директор пані Кульженко. Відділ стародавніх церков прикріплюється до Архітектурно-Історичного музею. Директором цього музею призначається архітектор пан Повстенко. Він зобов'язаний наглядати за усіма будинками міста і його околиць, що мають культурно-історичну цінність, та дбати про їхнє збереження.

Генералкомісар Київської генеральної округи
за дорученням
Райнгардт

№ 173. Лист райхскомісара України генералкомісару в Києві щодо збереження київських музеїв в їхніх приміщеннях та заборони передавати церкви релігійним громадам.
Рівне, 20 січня 1942 р.

Der Reichskommissar
für die Ukraine
– II 1/10 –

Rowno, den *20.*[10] Januar 1942

An den
Herrn Generalkommissar
in Kiew

[10] Число *20* вписано від руки фіолетовим чорнилом.

Betrifft: Sicherstellung von Museen und Kirchen
Bezug: Bericht vom 6.1.1942

Mit der Übernahme des westeuropäischen, des russischen und des ukrainischen Museums in die Obhut des Generalkommissars und der Vereinigung der beiden letzteren Museen zu einem osteuropäischen Museum besteht Einverständnis. Vorbehaltlich weitere Anordnungen ersuche ich zunächst die Museen in ihren bisherigen Räumen unter Aufsicht zu halten.

Von einer Freigabe der Kirchen ersuche ich zunächst abzusehen und mir über deren baulichen Zustand und die Art ihrer Ausstattung als Museum zu berichten.

In Vertretung:
gez. v. Wedelstädt
Landeshauptmann
Für die Richtigkeit
[печатка][11] [підпис][12]

Reinhardt[13]

Eingegangen: 29. Jan[uar] 1942[14]
I [підпис] IIa[15]
IIa[16]

Завірена скриптурна копія, машинопис (1-й примірник).
ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 5, спр. 12, арк. 244

Переклад з німецької док. № 173

Райхскомісар України
– II 1/10 –

Рівне, 20 січня 1942 р.

Пану Генералкомісару
у Києві

Відносно: збереження музеїв і церков
Привід: донесення від 6 січня 1942 р.

Погоджуюся з передачею під управління генералкомісара Західноєвропейського, Російського і Українського музеїв та об'єднанням двох останніх в один Східноєвропейський музей. Залишаючи за собою право подальших розпоря-

[11] Печатка синім чорнилом канцелярії райхскомісара України.
[12] Нерозбірливий підпис секретаря простим олівцем.
[13] Написано червоним олівцем ліворуч під даними відправника.
[14] Штамп надходження фіолетовим чорнилом праворуч вгорі під датою відправлення.
[15] *I* та *IIa* як і підпис поставлено простим олівцем на штампі надходження.
[16] Номер відділу генералкомісара у Києві написано простим олівцем ліворуч внизу.

джень, прошу тримати музеї поки що під Вашим наглядом в їхніх нинішніх приміщеннях.

Від передачі церков прошу наразі утриматися і повідомити мені про їхній стан та їхнє оснащення як музеїв.

за дорученням:
підписано: ф. Ведельштедт
ландесгауптманн
З оригіналом вірно [печатка] [підпис]

Райнгардту

Надійшло: 29 січня 1942 р.
І [підпис] IIa

№ 174. Лист референта у справах мистецтва та музеїв О. Гейбель керівнику відділу політики Генералкомісаріату в Києві щодо вилучення Оперативним штабом творів образотворчого мистецтва з Центрального історичного музею та лаврських сховищ.
Київ, [не пізніше 26 лютого 1942 р.][17]

An den Leiter der Abteilung II
des Generalko[m]missariats Kiew

Laut der Anordnung von den vom Generalkommissariat übernommenen Museen müssen alle Bilder und andere Kunstgegenstände des ehemaligen Zentralhistorischen Museums, sowie die Bilder, die im Malerdepot in der Lawra geblieben sind[,] in das Museum für osteuropäische Kunst (Abteilung f[ür] ukrainische Kunst) herübergebracht werden.

Während der letzen Zeit werden viele Bilder und graphische Arbeiten von den Mitarbeitern des Einsatzstabes Rosenberg, welche den Auftrag haben[,] das ehemalige Antireligiöse (Gottlose) Museum herauszuführen, aus den Magazinen des historischen Museums u[nd] aus dem Malerdepot herausgeholt u[nd] mitgenommen.

Da die Gemälde u[nd] Kupferstiche des Zentralhistorischen Museums, sowie die Bilder moderner ukrainischer Künstler in dem Malerdepot, ein bedeutendes Interesse für die Entwicklungsgeschichte der osteurop[äische] Kunst vorstellen u[nd] ins Museum f[ür] osteurop[äische] Kunst gehören, müsste man die Frage von diesen Sachen mit den Arbeitern des Einsatzstabes in betreffender Weise erledigen.

Referent f[ür] Kunst bei der Abteilung II
O. Heubel

Reinhardt[18]

---

[17] Датується за листом О. Гейбель від 26 лютого 1942 р. (док. № 175), який вона називає доповненням до даного листа.

[18] Власноручний підпис В. Райнгардта простим олівцем у лівому верхньому кутку.

Lt. Aussage amtl[ich] Heubel muss der Einsatzstab nicht verschiedene Gegenstände in seiner Verwahrung haben (vgl. die Aufstellung des Einsatzstabes im August 1942).

Winter 20/I [19]43[19]

Оригінал, рукопис (фіолетове чорнило).
ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 5, спр. 12, арк. 263–263зв.
Інші копії та примірники:
Відпуск (без дати і підпису), рукопис (фіолетове чорнило).
ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 5, спр. 20, арк. 2

Переклад з німецької док. № 174

Керівнику відділу II
Генералкомісаріату в Києві

Згідно з розпорядженням щодо музеїв[296*], які взяв під своє управління Генералкомісаріат, всі картини та інші предмети мистецтва колишнього Центрального історичного музею, а також картини, які знаходяться на базі художніх виставок у Лаврі, потрібно перевезти до Музею східноєвропейського мистецтва (відділ українського мистецтва).

За останній час багато картин і графічних робіт були вилучені зі сховищ Історичного музею та бази художніх виставок і забрані співробітниками Оперативного штабу Розенберґа, які мають завдання вивезти колишній Антирелігійний музей[297*].

Оскільки картини та гравюри Центрального історичного музею, а також картини сучасних українських митців з бази художніх виставок становлять значний інтерес для історії розвитку східноєвропейського мистецтва і належать до профілю Музею східноєвропейського мистецтва, потрібно було б належним чином вирішити питання щодо цих предметів із співробітниками Оперативного штабу.

Референт у справах мистецтва при відділі II
О. Гейбель

Райнгардту

Згідно з офіційним повідомленням Гейбель, Оперативний штаб не повинен зберігати у себе будь-які предмети (порівняй перелік Оперативного штабу за серпень 1942 р.).

Вінтер, 20 січня 1943 р.

---

[19] Резолюція Вінтера на звороті вгорі простим олівцем, написана рік по тому.

№ 175. Доповідна записка референта у справах мистецтва та музеїв О. Гейбель керівнику відділу пропаганди (IIa) Генералкомісаріату в Києві про вилучення Оперативним штабом цінних картин та ікон з Центрального антирелігійного музею. *Київ, 26 лютого 1942 р.*

Kopie

An den Leiter der Abt. IIa

Als Nachtrag zu meiner Mitteilung vom Herausbringen der Bilder aus den Magazinen der Lawra-Museen, melde ich Ihnen Folgendes:

Die An[g]estellte[n][20] des Museums f[ür] ukr[ainische] Kunst, die in der Lawra arbeiten, teilten mir mit, daß die Mitarbeiter des Einsatzstabes Rosenberg, welche den Auftrag haben[,] die Ausstellung des antireligiösen Museums herauszuführen, jetzt auch aus den Magazinen des antireligiösen Museums Bilder und alte Ikonen herausholen und fortführen.

Laut der Mitteilung der Mitarbeiter des historischen Museums sind unter den Ikonen des antirel[igiösen] Museums einige sehr wertvolle Werke des XII–XIII Jhdt., die bis jetzt gut bewahrt in den Magazinen lagen.

Diese einzelne Sachen können nicht die antireligiöse Propaganda, die in dem genannten Museum geführt wurde[,] charakterisieren, und bieten deshalb kein Interesse für die Arbeitsgruppe des Einsatzstabes. Alle Kunstgegenstände dieses Museums, die nicht zum Komplex der antireligiösen Ausstellung gehören, muss man unbedingt für die Kunsthistorischen Museen behalten und nicht mit dem Ausstellungsmaterial vermischen.

Deshalb bitte ich auch von diesen Sachen mit den Mitarbeitern des Einsatzstabes die Frage klar zu stellen und zugleich dem Museum für osteurop[äische] Kunst beim Erhalten der Transportmittel möglichst behilflich zu sein.

26/II [19]42 Ref[erentin] für Museen[21]

Авторська копія, рукопис (фіолетове чорнило).
ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 5, спр. 20, арк. 6

Переклад з німецької док. № 175

Копія

Керівнику відділу IIa

Доповнюючи своє повідомлення про винесення картин із сховищ лаврських музеїв[298*], повідомляю Вам про наступне:

Працівники Музею українського мистецтва, які працюють у Лаврі, повідомили мені, що співробітники Оперативного штабу Розенберґа, які мають завдання вивезти експозицію Антирелігійного музею[299*], тепер виносять і вивозять із сховищ Антирелігійного музею також картини і старовинні ікони[300*].

---

20 У документі помилково *Andestellte*

21 Авторство належить О. Гейбель, що встановлено за почерком та посадою "референт у справах музеїв", яку вона обіймала.

За словами співробітників Історичного музею, серед ікон Антирелігійного музею є цінні твори XII–XIII ст., які до цього часу абсолютно надійно лежали у сховищах.

Ці окремі речі не можуть характеризувати антирелігійну пропаганду, яка велася у названому музеї, і тому не становлять жодного інтересу для робочої групи Оперативного штабу. Всі предмети цього музею, які не належать до комплексу антирелігійної виставки, повинні бути неодмінно збережені за художньо-історичними музеями[301*] і не змішуватися з матеріалами експозиції.

Тому прошу з'ясувати із співробітниками Оперативного штабу також питання щодо цих речей і одночасно допомогти Музею східноєвропейського мистецтва отримати транспортні засоби.

26 лютого 1942 р. Референт у справах музеїв

№ 176. Розпорядження райхскомісара України Е. Коха про заборону вилучати у тимчасове користування без його дозволу картини та предмети мистецтва з київських музеїв. *Рівне, 19 березня 1942 р.*

Der Reichskommissar für die Ukraine[22] Rowno, den 19. März 1942

An den
Herrn Generalkommissar
in Kiew
z.Hd. von Herrn Landrat von Bühnau

Die in den dortigen Museen vorhandenen Bilder und Kunstgegenstände sind genauestens zu registrieren. Ich bitte, in Zukunft nur nach vorheriger Einholung meiner persönlichen Genehmigung Bilder auszuleihen. Eine Abschrift dieser Aufstellung bitte ich, mir möglichst umgehend zuzuleiten. Sollte in einem Museum Platz genug sein, halte ich es für ratsam, wenn die Bilder und Kunstwerte zusammengezogen werden.

Koch[23]

B[itte] an IIa
Ich bitte das erforderliche zu veranlassen
von Bühnau 23/3[24]

Kunst[25]
20/3[26]

Оригінал, машинопис.
ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 5, спр. 12, арк. 250

---

[22] Текст бланка (типографський відбиток).
[23] Власноручний підпис Е. Коха чорним чорнилом.
[24] Резолюція ландрата Г. фон Бюнау простим олівцем ліворуч під текстом.
[25] Канцелярська позначка червоним олівцем ліворуч вгорі.
[26] Дата отримання вгорі простим олівцем під датою, підкреслена червоним олівцем.

Переклад з німецької док. № 176

Райхскомісар України Рівне, 19 березня 1942 р.

Пану Генералкомісару
у Києві
особисто в руки пану ландрату фон Бюнау

Картини і предмети мистецтва, що знаходяться у місцевих музеях, необхідно якнайточніше зареєструвати. Надалі прошу видавати картини у тимчасове користування лише після пред'явлення мого особистого дозволу. Копію такого переліку прошу надсилати мені по можливості одразу. Якщо якийсь музей має достатньо місця, вважаю доцільним зосереджувати разом картини і мистецькі цінності.

Кох

Будь ласка, до IIa
Прошу розпорядитися про необхідне
фон Бюнау 23/3

Мистецтво
20/3

№ 177. Лист референта у справах мистецтва та музеїв О. Гейбель керівнику відділу політики Генералкомісаріату в Києві щодо дозволу передати Архітектурно-історичному музею матеріали Шкілпроекту та Комітету охорони пам'яток культури. *Київ, 3 квітня 1942 р.*

Kopie

An den Leiter der Abteilung II des Generalkommissariats

Das Architektur-historische Museum bittet um Genehmigung[,] die Materialien des ehemaligen "Komitees für Kulturdenkmälerschutz" und des ehemaligen "Schulenprojekt", die sich im Gebäude Bulwar Schewtschenko 14 befinden, zu erhalten; es sind Architekturzeichnungen, die für die Arbeit des Museums wichtig sind.

Referent für Kunst bei der Abt. II
3[27]/IV [19]42 O. Heubel

Genehmigung durch d[as] Stadtkommissariat erhalten am 5/V [19]42[28]

Відпуск, рукопис (світло-фіолетове чорнило).
ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 5, спр. 20, арк. 441

---

[27] Замість *3* попередньо було написано *2* та виправлено.
[28] Дописано внизу посередені рукою О. Гейбель темно-фіолетовим чорнилом.

Переклад з німецької док. № 177

Копія

Керівнику відділу II Генералкомісаріату

Архітектурно-Історичний музей просить дозволу забрати матеріали колишнього "Комітету охорони пам'яток культури" і колишнього "Шкілпроекту", які знаходяться у будинку на бульварі Шевченка, 14. Це архітектурні кресленики, які потрібні для роботи музею[302*].

Референт у справах мистецтва відділу II
3 квітня 1942 р. О. Гейбель

Дозвіл отримано від Штадткомісаріату 5 травня 1942 р.

№ 178. Конфіденційний лист др. Й. Бенцінґа, керівника відділу науки і культури Генералкомісаріату в Києві співробітнику Райхскомісаріату др. Янтке про масове вилучення картин з київських музеїв у тимчасове користування. *Київ, 11 квітня 1942 р.*

Dr. Jos[ef] Benzing Kiew, den 11.4.[19]42
Kiew (Ukraine)
Generalkommissariat

Sehr geehrter Herr Dr. Jantke!

Es sind erst ein paar Tage vergangen, seitdem Sie dem schönen Kiew den Rücken gekehrt haben und heute schon muss ich Ihnen etwas berichten, was ich nicht ganz für mich behalten kann. Es ist vorerst nur für Sie bestimmt; ob und was Sie damit machen, liegt ganz bei Ihnen.

Herr von Franqué[29] hatte leider mal begonnen, Bilder aus den beiden Museen zur Ausschmückung der Dienst-und Privaträume herauszugeben. Das hat natürlich Schule gemacht: so hat General Eberhard 3 oder 4 Bilder erhalten, wo sie sicherlich noch am besten aufgehoben sind. Ordensjunker Koch hat einem höheren SS-Offizier 5 oder 6 Bilder herausgeben lassen; ob sie noch in Kiew sind, weiss ich nicht. Adjutant Hade[re]cker[30] hat sich 10 Bilder herausgeben lassen, die angeblich jetzt in Kiew nicht mehr aufzufinden sind. Der Einsatzstab hat 10 Bilder erhalten, die in dessen Diensträumen aufgehängt sind. Während Ihres Hierseins hatte ich Ihnen erzählt, dass Ordensjunker Zink im Auftrage von L[an]drat v[on] Buenau 46 Gemälde und verschiedenes Porzellan entnommen hat. Wie dieses zustande kam, ist sehr interessant. Als der Reichskommissar Mitte März hier in Kiew war, besichtigte er auch unter anderem die beiden Museen eingehend und mit grossem Interesse. Er verfügte darauf am 19.3. von Rowno aus, dass keine Gemälde mehr aus diesen Museen entnommen

---

29 Літери у прізвищі надруковано через інтервал – *F r a n q u é*

30 У документі помилково *Hardecker* (ЦДАВО України, ф. 3205, оп. 5, спр. 20, арк. 274).

werden sollen. Man hatte hier nichts Eiligeres zu tun, als oben genannte 46 Gemälde und Porzellan zu entnehmen und als Entleihdatum den 14.3. einzusetzen. Auch den neuen Standort der Bilder hat man nicht angegeben, entgegen den Anweisungen von Reinhardt, immer den Verbleib der Bilder zu notieren. Frl. Heubel hat man natürlich nicht von der Anordnung des Reichskommissars in Kenntnis gesetzt. Grimm und mir hatte Zink erzählt, dass der Reichskommissar die Auflösung der beiden Museen und ihre Überführung nach Rowno verfügt hätte. Man wollte deshalb die besten Bilder hier erst "sicherstellen". Heute erklärte mir Herr Zink, sie wollten auch weiterhin die Museen für die hiesigen Diensträume "ausplündern", da die beiden Herrn aus Rowno, also Sie und Dr. Reiser, bei L[an]drat v[on] Bünau "angeordnet" hätten, dass beide Museen vereinigt würden, da das westeurop[äische] Museum nur Durchschnittsware sei. – Vor einiger Zeit hatte Herr Reinhardt auch angeordnet, dass sich Frl. Heubel von Zeit zu Zeit über den neuen Standort der entliehenen Bilder und deren Zustand informiert. Um dies jetzt das erste Mal durchzuführen, wollte sie, eine, diesbezügliche Bescheinigung haben, um die neuen zeitweiligen Besitzer der Bilder aufsuchen zu können. Unter allerlei Ausflüchten versucht man, ihr diese Bescheinigung vorzuenthalten. Sie wird sich auch bestimmt nicht durchsetzen können. Heute fragte ich Zink, ob er der Überzeugung ist, dass alle aus den Museen entliehenen Bilder noch in Kiew sind. Auf diese Frage antwortete er, dass er dieser Überzeugung nicht ist.

Ich war zuerst doch ziemlich erschüttert über diese Dinge, meine treue Beamtenseele kochte. Wir sind entrüstet darüber, dass der Einsatzstab sich einige schäbige Bilder aus der Lawra entnommen hat, damit sogar hausieren ging – und tun dasselbe, wir die Zivilverwaltung, die so etwas verhindern soll! Vom Poltawaer Museum wurde mir jetzt erzählt, dass ein Offizier die aus diesem Museum entnommenen und in Wehrmachtsdiensträumen aufgehängten Bilder hat einziehen und dem Museum wieder übergeben lassen. Natürlich könnten Bilder aus den Museen zeitweilig entliehen werden; aber dann müsste doch eine genaue Kontrolle über deren Verbleib durchgeführt werden. Die Zivilverwaltung muss da doch unbedingt eine reine Weste bewahren. Die Museen hier sind landeseigen der Ukraine und wir sind die Rechtsnachfolger.

Vielleicht sehe ich die Dinge etwas zu schwarz. Deshalb soll dies kein offizieller Bericht an Sie als IIi- Referent sein, sondern nur ein vertrauliches Schreiben. Als Bericht hätte ich auch alles mit genauen Zahlen und Daten belegen müssen.

In der Hoffnung, dass ich Sie bald hier wieder mal begrüssen kann und in Erwartung der IIi betr[effenden] Verfügungen verbleibe ich mit den besten Grüssen

u[nd] Hei1 Hit1er!
Ihr
Josef Benzing[31]

Grüssen Sie auch Dr. Reiser vom mir!
Dr. Grimm lässt gleichfalls grüssen.

[31] Власноручний підпис Й. Бенцінга сірим чорнилом.

PS. Im Rahmen der Truppenbetreuung habe ich jetzt vorgeschlagen, diese Museen den interessierten Soldaten zeitlich zugänglich zu machen, da ein tatsächliches Bedürfnis vorliegt. Tagtäglich kommen Anfragen danach. Dies wurde mir abgeschlagen mit dem Hinweis darauf, dass wir den Soldaten die Museen, die wir "ausplündern", nicht zeigen können. Aber in allen Zeitungen wird gross von der Fürsorge für unsere Soldaten geschrieben, die an der Front ihr Leben für uns einsetzen.

Оригінал, машинопис.
ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 5, спр. 4, арк. 561–561а

Переклад з німецької док. № 178

Др. Йозеф Бенцінґ
Київ (Україна)
Генералкомісаріат

Київ, 11 квітня 1942 р.

Шановний пане др. Янтке!

Минуло лише кілька днів, як Ви залишили чудовий Київ, і сьогодні я вже мушу Вам дещо повідомити, про що зовсім не можу мовчати. Насамперед це призначається лише для Вас. Чи будете Ви з цим щось робити і що саме, повністю залежить від Вас.

Пан фон Франке, на жаль, розпочав одного дня видавати з обох музеїв[303*] картини для прикрашення службових і приватних приміщень. Це стало, звичайно, прикладом: так, генерал Ебергард отримав 3 чи 4 картини[304*] , де вони, без сумніву, ще краще збережуться. Орденсюнкер Кох звелів видати високопоставленому офіцеру СС 5 чи 6 картин[305*] , – чи вони ще у Києві, я не знаю. Ад'ютант Гадерекер розпорядився видати собі 10 картин[306*], які, ймовірно, у Києві більше не знаходяться. Оперативний штаб отримав 10 картин[307*], що розвішені в його службових приміщеннях. Під час Вашого тут перебування я розповідав Вам, що орденсюнкер Цінк за дорученням ландрата фон Бюнау вилучив 46 картин та різноманітну порцеляну[308*]. Дуже цікаво, як це здійснювалося. Коли райхскомісар у середині березня був тут у Києві, він, між іншим, уважно і з великою зацікавленістю оглянув обидва музеї. Після чого, 19 березня, перебуваючи у Рівному, він розпорядився, щоб більше жодна картина не вилучалася з цих музеїв[309*]. Тут не знайшли нічого кращого, ніж вилучити вище зазначені 46 картин і порцеляну та поставити дату отримання 14 березня. Навіть не зазначили нове місцезнаходження картин всупереч вказівкам Райнгардта, завжди записувати місцезнаходження картин. Фройляйн Гейбель про розпорядження райхскомісара, звичайно ж, не повідомили. Ґрімму та мені Цінк розповів, що райхскомісар розпорядився ліквідувати обидва музеї та перевезти їх у Рівне. Тому хотіли спочатку на місці "забезпечити збереження" найкращих картин. Сьогодні пан Цінк заявив мені, що вони хочуть і далі "розкрадати" музеї для місцевих

службових приміщень, оскільки обидва пани з Рівного, тобто Ви і др. Райзер, "дали розпорядження" ландрату фон Бюнау об'єднати обидва музеї, бо Західноєвропейський музей є лише середньовартісним. Нещодавно пан Райнгардт розпорядився також, щоб фройляйн Гейбель час від часу цікавилася новим місцезнаходженням взятих у тимчасове користування картин та їхнім станом. Щоб наразі здійснити це вперше, вона хоче мати відповідне посвідчення, аби можна було заходити до нових тимчасових власників. Під приводом всіляких відмовок намагаються не дати їй цього посвідчення. Хоча і так очевидно, що вона нічого не доб'ється. Сьогодні я спитав Цінка, чи впевнений він, що всі картини, взяті з музеїв у тимчасове користування, знаходяться ще у Києві. На це питання він відповів, що у цьому він не впевнений.

Спочатку я був все-таки досить приголомшений цими речами, моя душа вірного службовця закипіла. Ми були обурені тим, що Оперативний штаб взяв собі у Лаврі деякі убогі картини, щоб вони взагалі не розійшлися по руках, а самі робимо те саме, ми – цивільне управління, яке має запобігати чомусь подібному! З Полтавського музею мені щойно розповіли, що один офіцер наказав зібрати розвішані у кабінетах Вермахту картини, які були взяті у цьому музеї, та повернути їх. Звичайно, можна було б видавати у тимчасове користування картини з музеїв, але тоді потрібно було б вести точний контроль за їхнім місцезнаходженням. Цивільне управління мусить однак обов'язково дбати про честь свого мундира. Місцеві музеї є державною власністю України, а ми є правонаступниками.

Можливо, я розглядаю речі в дещо чорному світлі. Тому це не повинно бути офіційним донесенням Вам як референту відділу IIі, а лише конфіденційним листом. Якби це було донесення, я мав би все підтвердити точними цифрами і датами.

Сподіваюся, що незабаром знову зможу привітати Вас тут ще раз, і, очікуючи розпорядження для відділу IIі, залишаюся з найкращими вітаннями

та Хайль Гітлер!

Ваш
Йозеф Бенцінґ

Передайте мої вітання також др. Райзеру!
Др. Ґрімм так само передає вітання.

PS. У рамках обслуговування військових підрозділів я запропонував наразі відкрити тимчасово ці музеї для зацікавлених солдат, тому що, дійсно, існує потреба. Кожного дня надходять запити щодо цього. Мені було відмовлено під тим приводом, що ми не можемо показувати солдатам музеї, які "грабуємо". Проте ж, у всіх газетах великими літерами пишеться про увагу до наших солдат, які віддають на фронті за нас своє життя.

№ 179. Прохання референта у справах музеїв О. Гейбель до керівника робочої групи Києва передати Архітектурно-Історичному музею моделі церков, вилучених з лаврських музеїв. ***Київ, 5 травня 1942 р.***

Kopie

An den Leiter der Arbeitsgruppe Kiew
des Einsatzstabes Reichsleiter Rosenberg

In den Museen der Lawra, die von der Arbeitsgruppe des Einsatzstabes sichergestellt werden müssen, befinden sich einige Modelle von altertümlichen Kirchen, die für die Ausstellung des Architekt[ur]-histor[ischen] Museums sehr wichtig wären. Falls diese Kirchenmodelle für den Einsatzstab kein Interesse bieten, bitte ich Sie dem Architektur-histor[ischen] Museum eine Genehmigung zum Erhalten dieser Modelle zu erteilen.

5/V [19]42

Referent f[ür] Museen bei der Abt. IIa
des Generalkommissariat[s]
O. Heubel

Відпуск, рукопис (світло-фіолетове чорнило).
ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 5, спр. 20, арк. 429

Переклад з німецької док. № 179

Копія

Керівнику Робочої групи Києва
Оперативного штабу райхсляйтера Розенберґа

У музеях Лаври, які має зберегти робоча група Оперативного штабу, знаходяться кілька моделей стародавніх церков, котрі були б дуже важливими для експозиції Архітектурно-Історичного музею. Якщо ці моделі церков не становлять для Оперативного штабу ніякого інтересу, прошу дозволити Архітектурно-Історичному музею забрати ці моделі.

5 травня 1942 р.

референт у справах музеїв при відділі IIa
Генералкомісаріату
О. Гейбель

№ 180. Зі звіту архівіста др. М. Ґранціна про архівні фонди на території Києво-Печерської Лаври. ***Київ, 20 липня 1942 р.***

Bericht
über die Archive in Kiew. (Stand vom 20. Juli 1942).

[...]

VI. Magazine im Lawra-Bezirk

1. Glockenturm.

In fünf Räumen (jeweils Untergeschoss-) und abgeteiltes Obergeschoss[.]

Akten aus sowjetischer Zeit 1922–1935. Oblast-Archive. (Truste, Volksgericht, Volksuntersuchungsgerichte, Kiewer Rayons und Gebiete). Die Fonds sind noch nicht überführt. Verzeichisse verloren.

2. Ökonomische Kirche (Kirche an der Ökonomischen Pforte).
Akten des Konsistoriums (ehem. Konsistorial-Archiv)[.] Fonds der Hauptabteilung III des Hauptarchives, ca. 1790–1870. Geistliches Konsistorium, Klöster (z.B. Michaelis-Kloster Kiew)[,] Kirchen. Metrische Bücher (Reste)[.] Verzeichnisse nur z.T. vorhanden.

3. Woskrjesenskaja Kirche.
Fonds der Sowjet-Zeit. Exekutivkomitee der Kiewer Woloszt (kleinsten Bezirke) 1920–1932. Keine Verzeichnisse. IV. Hauptabteilung des Hauptarchivs.

4. Satschatijewska-Kirche.
IV. Hauptabteilung des Hauptarchiv[s]. Sowjetische Akten des Kiewer Stadtarchivs bis ca. 1939. Keine Verzeichnisse.

5. Roschdj[estwens]kaja[32]-Kirche.
Akten des Kiewer Gebiets-Exekutiv-Komitees, 1920–1930. (Kiewer-Rayons-Abteilung für Ernährung und Finanzen. Fond der Finanzinspektoren). Keine Verzeichnisse.

[...]

[підпис][33]
(Dr. Granzin)

Оригінал, машинопис.
ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 5, спр. 1, арк. 248, 253–254, 255[34]

Переклад з німецької док. № 180

Донесення
про архіви у Києві (станом на 20 липня 1942 р.)

[...]

VI. Сховища в районі Лаври

1. Дзвіниця.
У п'яти кімнатах (відповідно нижній ярус) та відокремлений другий ярус.
Документи радянського періоду (1922–1935 рр.). Обласний архів (трасти, народний суд, народна судова колегія, київські райони і округи). Фонди ще не перевезені. Інвентарні переліки втрачені.

2. Економічна церква (церква над Економічною брамою).
Документи Консисторії (колишній архів Консисторії). Фонди 3-го головного відділу Головного архіву[310*], приблизно 1790–1870 рр. Духовна Консисторія, монастирі (наприклад, Михайлівський монастир у Києві), церкви. Метричні книги (залишки). Інвентарні переліки частково збереглися.

---

32 У документі помилково *Roschdjnsztsojnkaja*

33 Власноручний підпис М. Ґранціна фіолетовим чорнилом.

34 Повний документ: ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 5, спр. 1, арк. 248–255.

3. Воскресенська церква.
   Фонди радянського періоду. Виконавчий комітет Київської волості (найменша адміністративна одиниця) 1920–1933 рр. Жодних інвентарів. 4-й головний відділ Головного архіву[311*].
4. Аннозачатіївська церква.
   4-й головний відділ Головного архіву. Радянські документи Київського міського архіву приблизно до 1939 р. Жодних інвентарів.
5. Церква Різдва Богородиці.
   Документи Київського окружного виконавчого комітету, 1920–1930 рр. (Київське районне відділення продовольства та фінансів. Фонд фінансової інспектури). Жодних інвентарів.

[...]

[підпис]
(др. Ґранцін)

№ 181. Лист директора державного архіву др. Г. Вінтера генералкомісару Київської генеральної округи про необхідність перевезення до єдиного сховища архівних документів, розпорошених по архівосховищах Києво-Печерської Лаври. ***Київ, 29 липня 1942 р.***

Der Beauftragte des Generaldirektors
der Staatsarchive und Kommissars für
den Archivschutz (Sonderreferat Archivwesen
im R[eichs]m[inisterium] f[ür] d[ie] bes[etzten] Ostgebiete)
beim
Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg
Hauptarbeitsgruppe Ukraine

Kiew, den 29. Juli 1942
Boulevard Schewtschenko 8

An den
Herrn Generalkommissar in
Kiew

Betr.: Sicherung der in der Stadt Kiew verstreuten Archivdepots
Ohne Vorgang.

Wie ich Herrn Landrat von Bünau, dem Leiter der Abteilung II, in der Besprechung am 27. Juli d[iese]s J[ahre]s darlegte, müssen die in der Stadt Kiew verstreuten Archivdepots aus Gründen der Sicherung und ihrer baldigen Bereitstellung für Verwaltungs- und Forschungszwecke so rasch als möglich in den dafür vorgesehenen neuen Magazinräumen des hiesigen Hauptarchivs vereinigt werden.

Diese Notwendigkeit trifft in erster Linie zu für die in der Lawra befindlichen Archivalien (im Glockenturm und in der Kirche über der Wirtschaftspforte). Infolge

der Absperrung der Lawra können die ukrainischen Archivare diese Depots seit einem Jahre überhaupt nicht mehr betreuen. Die Archivalien können nicht gelüftet, gesäubert, geordnet und verzeichnet werden, sie sind schweren Schädigungen und allmählichem Verfall ausgesetzt. Die Absperrung bedeutet für die Archivalien nicht nur kleinen Schutz, sondern entzieht ihren Zustand und ihre Erhaltung der laufenden Kontrolle. Nur so ist auch die beschämende Tatsache zu verstehen, dass trotz der Bewachung der Lawra im Monat Juni ein Einbruch in die Kirche über der Wirtschaftspforte verübt werden konnte, durch den Akten aus dem gerade für <*das*>[35] deutsche Interesse als sehr wertvoll zu bezeichnenden Konsistorialarchiv beschädigt oder entwendet wurden.

In der Lawra befindet sich auch das Militär-historische Archiv, das bisher von dem Beauftragten des Chefs der Heeresarchive, Herrn Oberst von Hödl, bearbeitet und ausgewertet wurde. Dieses Archiv ist in neuester Zeit sogar zweimal hintereinander erbrochen worden. Herr Oberst von Hödl musste deshalb in diesen Tagen den SD um den besonderen Schutz des Archivs ersuchen. Er hat sich entschlossen, das Militär-historische Archiv dem hiesigen Hauptarchiv anzugliedern, zumal er seine Haupttätigkeit nunmehr nach Charkow verlegt. Er hat mir in einer Besprechung vom gestrigen Tage seinen dringenden Wunsch ausgedrückt, dass das Archiv zusammen mit den zivilen Archivalien aus dem Glockenturm und der erwähnten Kirche in das jenseits der Nordmauer der Lawra gelegene neue Archivmagazin überführt werde. Die Interessen des Chefs der Heeresarchive stimmen hier mit denen der zivilen Verwaltung völlig überein.

Ich bitte daher, die Überführung der verstreuten Depots in das eben erwähnte neue Magazin unter schärfster Ausnutzung der wenigen noch verbleibenden Wochen mit günstigen Witterungsverhältnissen zu fördern. In der Anlage übersende ich in doppelter Fertigung eine Liste desjenigen Archivpersonals, dem der Zutritt zur Lawra zwecks Abtransports der Archivaliendepots zu gestatten ist. An Fahrzeugen dürfte im Mindestmass ein Pferdefuhrwerk für die Dauer von 8 Wochen von Nöten sein. Ich stelle hierbei schon in Rechnung, dass die Archivalien aus der Kirche über der Wirtschaftspforte vermittels einer Rutsche über die Dächer in den Hof des neuen Archivmagazins ohne Zwischenschaltung eines bespannten Gefährts geleitet werden können.

Der SD wäre von dem so dringend notwendigen Vorhaben, für das die Kräfte des Archivs schon bereitstehen, zu unterrichten, damit nicht mitten in der Arbeit Schwierigkeiten auftauchen. Herr Dr. Granzin (Einsatzstab R[eichsleiter] R[osenberg]), der sich schon seit dem Dezember v[origes] J[ahre]s um die fachliche Betreuung des Hauptarchivs sehr verdient gemacht hat, ist auch jetzt denkenswerter Weise bereit, die fachliche Aufsicht über den Umtransport der aufgeführten Archivdepots wahrzunehmen. Er kann auch die Reihenfolge der später anzuschliessenden Depots angeben.

Schliesslich bitte ich noch, für die Bezahlung von Hilfskräften, die zur Beschleunigung der Arbeiten heranzuziehen sind, Mittel bis zur Höhe von 1 200.- Krb. (= 120.- RM) zu bewilligen.

---

[35] Вставка Г. Вінтера над рядком чорним чорнилом.

Staatsarchivdirektor
[підпис][36]
(Dr. Winter)

Der Generalkommissar
Eing. 19. Aug[ust] 1942
Kiew[37]
III[38]

Оригінал, машинопис.
ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 5, спр. 1, арк. 240–242

Переклад з німецької док. № 181

Уповноважений генерального директора державних архівів і комісара з охорони архівів (спеціальний відділ архівної справи Райхсміністерства окупованих східних територій) при Оперативному штабі райхсляйтера Розенберґа Головній робочій групі України

Київ, 29 липня 1942 р.
Бульвар Шевченка, 8

Пану Генералкомісару
в Києві

Відносно: збереження розпорошених у місті Києві архівних сховищ
Без приводу

Як я вже доповідав керівнику 2-го відділу пану ландрату фон Бюнау 27 липня цього року, всі розпорошені по місту Києву архівні сховища[312*] якнайшвидше потрібно об'єднати в приміщеннях передбаченого для цього нового сховища місцевого Головного архіву для того, щоб зберегти та швидко привести їх у стан готовності до використання для управління і науково-дослідних цілей.

Це стосується, у першу чергу, архівних документів, які зберігаються у Лаврі (в дзвіниці та церкві над Економічною брамою). Внаслідок закриття Лаври українські архівісти вже рік як не можуть опікуватися цими сховищами. Архівні справи неможливо провітрити, очистити від бруду, упорядкувати і описати, вони зазнають значних пошкоджень і поступово гинуть. Для архівних документів закриття означає не тільки слабкий захист, а й позбавляє постійного контролю за

---

36 Власноручний підпис Г. Вінтера чорним чорнилом.

37 Штамп надходження до адміністрації генералкомісара чорним чорнилом вгорі праворуч під датою.

38 Номер відділу, якому був направлений лист, поставлено від руки простим олівцем праворуч від штампа надходження.

станом і збереженням. Тільки так потрібно розуміти також той ганебний факт, що, незважаючи на охорону Лаври, у червні місяці хтось зміг шляхом зламу проникнути до церкви над Економічною брамою, внаслідок чого були пошкоджені або вкрадені справи архіву Консисторії, який, потрібно сказати, дуже цінний для німецьких інтересів.

У Лаврі знаходиться також Військово-історичний архів[313*], який досі опрацьовується і аналізується уповноваженим начальника військових архівів паном полковником фон Гьодлем. Вхід у цей архів нещодавно, причому двічі поспіль, був зламаний. Тому полковник фон Гьодль змушений був цими днями просити СД про окрему охорону архіву. Він вирішив приєднати Військово-історичний архів до місцевого Головного архіву[314*], оскільки свою основну діяльність він переносить тепер до Харкова. У вчорашній розмові він висловив мені своє настійне прохання, щоб архів разом з цивільними справами у дзвіниці та згаданій церкві був перевезений до нового архівосховища, яке знаходиться з іншого боку північної стіни Лаври[315*]. Інтереси начальника військових архівів у цьому питанні повністю співпадають з інтересами цивільного управління.

Тому прошу посприяти перевезенню розпорошених сховищ у вже згадуване нове приміщення, якнайкраще використавши тижні сприятливої погоди, яких вже не так багато залишилося. У додатку передаю два примірники списку архівного персоналу, якому потрібно дати дозвіл на вхід до Лаври для перевезення архівосховищ. З транспортних засобів міг би стати у нагоді протягом 8 тижнів принаймні віз з кіньми. При цьому я вже планую, що документи з церкви над Економічною брамою можна перемістити у двір нового архівосховища по жолобу, перекинутому через дахи, минаючи проміжний етап – віз з кіньми.

Варто було б повідомити СД про цей так терміново потрібний захід, який архівісти вже готові здійснити, щоб під час роботи не виникло ніяких проблем. Пан др. Ґранцін (Оперативний штаб райхсляйтера Розенберґа), який ще з грудня минулого року дуже добре себе проявив, фахово опікуючись Головним архівом, нині також готовий здійснювати, дякуючи Богу, фаховий нагляд за перевезенням згаданих архівосховищ. Він також може назвати послідовність сховищ, які пізніше потрібно буде долучити.

На завершення прошу ще дозволити виплачувати заробітну платню підсобним робочим, яких потрібно залучити для прискорення роботи, у розмірі 1200,– крб. (= 120,– райхсмарок).

Директор державного архіву
[підпис]
(др. Вінтер)

Генералкомісар
надійшло 19 серпня 1942 р.
Київ
Ші

№ 182. Донесення др. М. Ґранціна про архівосховища, розташовані на території Києво-Печерської Лаври.
Київ, 17 серпня 1942 р.

Dr. Granzin
Fachbearbeiter für Archive
im Einsatzstab RR
Arbeitsgruppe West-Ukraine

Kiew, den 17.8.1942
Dr. G[ranzin]/H[öd]l

Bericht über die in der Lawra befindlichen Archivbestände

Die in der Lawra verstreut liegenden Archivbestände bedürfen <dringend> einer Sicherung, da sonst die Gefahr besteht, daß die dem Generalkommissariat Kiew seit dem 1.5.1942 übereigneten bedeutenden Sowjetarchive verderben oder durch irgendwelche anderen äußeren Einflüsse vernichtet werden.

Wie bereits der Beauftragte des Generaldirektors der Staatsarchive und Kommissars für den Archivschutz, Staatsarchivdirektor Dr. Winter, dem Generalkommissariat mitteilte, ist eine Überführung der Archivalien in ein bei der Lawra sich befindliches, oberhalb der sogenannten ökonomischen Pforte gelegenes großes Magazingebäude, dringend erforderlich. Es wird notwendig sein, für diese Überführung noch während der warmen Jahreszeit die nötigen Transportmittel zur Verfügung zu stellen. Ausweise für die bei der Überführung beschäftigten Archivkräfte sind bereits beim Generalkommissariat beantragt worden.

Im einzelnen handelt es sich um folgende Archivbestände:

1. Glockenturm, mit 5 Magazinräumen und Material aus der Sowjetzeit (wichtiges wirtschaftliches Akten-Material), insgesamt rund 100 Tonnen Akten.
2. Ökonomische Kirche. Material der 3. Hauptabteilung des Hauptarchivs, enthaltend das sogenannte Konsistoriale Archiv, ca. 200 Tonnen Akten.
3. Historisches Militärarchiv (Kriegsarchiv), das nach Absprache mit dem Beauftragten der Heeresarchive, Oberst von Höd1, dem Hauptarchiv zur Verwaltung übereignet wird, ca. 150 Tonnen Akten.
4. Woskresjenskaja-Kirche, mit Material aus der Sowjetzeit, ca. 200 Tonnen Akten. Die Gemeinde dieser Kirche tritt laufend an die Archivverwaltung des Hauptarchivs mit dem Ersuchen heran, die Kirche von den Archivalien zu räumen, um sie wieder gottesdienstlichen Zwecken zugänglich zu machen. In der Kirche ca. 250 Tonnen Akten.
5. Roschdestwenskaj-Kirche, mit Material aus der Sowjetzeit, 150 Tonnen Akten.
6. Satsch[a]tjewskaja[39]-Kirche, mit Material des Kiewer Stadt-Archivs aus der Sowjetzeit, ca. 100 Tonnen Akten.

Sollten Transportmittel nicht zur Verfügung gestellt werden können, muß der Transport auf Handkarren erfolgen, was sehr viel Zeit in Anspruch nehmen dürfte.

[39] У документі *Satschstjewskaja*

Der Glockenturm und die ökonomische Kirche sollen zuerst von Archivalien geräumt werden, anschließend soll die Überführung des Kriegsarchivs in das vorgesehene Magazingebäude erfolgen. Das Magazingebäude kann alle in der Lawra verstreut liegenden Archivalien aufnehmen, es ist jedoch nicht bekannt, ob dieses Gebäude für die Zukunft gesichert bleibt, so daß an dieser Stelle die Archivalien ungefährdet lagern und der Verwaltung und Benützung zugänglich sein können.

[підпис][40]
[печатка][41] (Dr. Granzin)

Оригінал, машинопис.
ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 5, спр. 1, арк. 224–225.
Інші копії та примірники:
Скриптурна копія, машинопис (1-й примірник).
ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 5, спр. 1, арк. 218–219

Переклад з німецької док. № 182

Др. Ґранцін
архівіст
в Оперативному штабі райхсляйтера Розенберґа
Робоча група Західної України

Київ, 17 серпня 1942 р.
др. Ґ[ранцін]/Г[ьод]ль

Донесення про архівні фонди, які знаходяться у Лаврі

Розпорошені по Лаврі архівні фонди терміново потребують збереження, інакше виникне загроза, що важливі радянські архіви, які з 1 травня 1942 р. перейшли в управління Генералкомісаріату в Києві[316*], стануть непридатними або під впливом яких-небудь інших зовнішніх чинників будуть знищені.

Як вже повідомляв у Генералкомісаріаті уповноважений генерального директора державних архівів і комісара з охорони архівів директор державного архіву др. Вінтер, архівні матеріали потрібно терміново перевезти у будинок великого сховища, яке знаходиться поряд з Лаврою за так званою Економічною брамою[317*]. Щоб перевезти їх ще у теплу пору року, важливо надати необхідні транспортні засоби. Перепустки для робочих, які будуть займатися перевезенням, уже замовлені в Генералкомісаріаті.

Йдеться, зокрема про наступні архівні фонди:

1. Дзвіниця – сховище з 5-ти кімнат і матеріали радянського періоду (важливі документи економічного характеру), разом приблизно 100 т документів.
2. Всіхсвятська церква – матеріали 3-го головного відділу Головного архіву[318*], міститься так званий архів Консисторії, близько 200 т документів.

---

40 Власноручний підпис М. Ґранціна темно-фіолетовим чорнилом.
41 Печатка Оперативного штабу фіолетовим чорнилом.

3. Військово-історичний архів (Військовий архів), після домовленості з уповноваженим з військових архівів полковником фон Гьодлем передається в управління Головному архіву[319*], близько 150 т документів.
4. Воскресенська церква – матеріали радянського періоду, близько 200 т документів. Громада цієї церкви постійно звертається до архівного керівництва Головного архіву з проханням звільнити церкву від архівних матеріалів, щоб знову можна було проводити Богослужіння. У церкві близько 250 т документів.
5. Церква Різдва Богородиці – матеріали радянського періоду, 150 т документів.
6. Аннозачатіївська церква – матеріали Київського міського архіву радянського періоду, близько 100 т документів.

Якщо не будуть надані транспортні засоби, перевозити потрібно буде тачками, що займе дуже багато часу.

Спочатку мають бути звільнені від архівних документів дзвіниця і Всіхсвятська церква, потім потрібно буде перевезти у заплановане сховище Військовий архів. Будинок сховища може прийняти всі архівні матеріали, розпорошені у Лаврі, хоча невідомо, чи точно залишиться цей будинок у майбутньому, а поки що архівні матеріали можуть знаходитися тут у безпеці і бути доступними для управління і користування.

[підпис]
[печатка] (др. Ґранцін)

№ 183. Лист др. М. Ґранціна др. Г. Вінтеру про початок перевезення архівних матеріалів із сховищ на території Києво-Печерської Лаври. *Київ, 21 серпня 1942 р.*

Abschrift
Kiew, den 21. August 1942

Sehr geehrter Herr Staatsarchivdirektor!

Heute erlaube ich mir, den ersten Bericht über Archivarbeiten nach Ihrer[42] Abreise zu übersenden.

An Herrn Dr. Benzing bin ich mehrfach in Unterredungen herangetreten und habe ihn gebeten, die Bergung der Archivbestände in der Lawra usw. beschleunigen zu helfen. Es ist auch endlich gelungen, den 8 Archivaren und Hilfskräften Ausweise zu verschaffen, sodaß seit gestern mit der Transportierung der Archive aus dem Glockenturm der Lawra begonnen worden ist.

Wie mir der Arbeitsgruppenleiter, Pg. Rudolph, mitteilte, ist nach Ansicht des Generalkommissars das Schicksal der Lawra sehr ungewiß, sicher ist jedoch, daß dort die besonders zerstörten Gebäude bereits abgetragen werden, ein Grund mehr, den Transport <unserer Archive> beschleunigt durchzuführen. Ich habe auf Veranlassung des Arbeitsgruppenleiters ein neues Schreiben an den Generalkommissar gerichtet, das ich in der

[42] У документі тут і далі велика літера *I* передається великою літерою *J*

Abschrift beifüge. Wenn wir erst einmal das Magazingebäude belegt haben, sehe ich zunächst für dieses Gebäude keine Gefahr. Der diensttuende Polizeibeamte, der die Aufsicht über die Lawra und die dort eingesetzten Milizposten hat, hat mir versprochen, unsere Archive und das Magazingebäude besonders im Auge zu behalten.

Im Hauptarchiv gehen die laufenden Arbeiten weiter. Irgendwelche äußeren Schwierigkeiten, etwa Lebensmittelversorgung usw., ließ ich nach Vortrag durch Dr. Miakowski bei Herrn Dr. Benzing durch das Generalkommissariat beheben. Ein Schmerzenskind ist immer noch Korolenka 15 (Keller), jedoch ist Herr Dr. Benzing[43] dieserhalb bereits beim Höheren Polizei und SS[44]-Führer vorstellig geworden. Es gelang uns übrigens gestern, wichtige und bezeichnenderweise von Revolverkugeln völlig durchlöcherte neue Akten (1938–[19]39) des Staatsanwaltes der USSR aufzufinden.

Der Stabsführer, Pg. Utikal, hat am 14.8.1942 das Hauptarchiv und insbesondere die Judaica-Abteilung besichtigt und sich von den von mir dort durchgeführten Arbeiten überzeugt.

Die kleine Ausstellung im Hause ist zunächst noch aufgebaut, da sie bei vielen Dienststellen Interesse findet.

In der Anlage erlaube ich mir einige Bilder und einen Zeitungsausschnitt beizufügen. Gesundheitlich geht es mir wieder ganz gut, ich sehe mich jedoch sehr vor.

Mit besten Grüßen, insbesonders auch an den Herrn Generaldirektor, bin ich mit

Heil Hitler!
Ihr sehr ergebener
gez. Dr. Granzin

N.B.

Transportmittel für den Aktentransport hat das Generalkommissariat nicht zur Verfügung gestellt, es wird also mit Handkarren transportiert, es geht jedoch ganz gut voran.[45]

An den Herrn Generaldirektor der Staatsarchive und Kommissar für den Archivschutz, z.H. von Herrn Staatsarchivdirektor Dr. Winter.

von A.V.R. 1778 und F.A. 2 E 40
Einge[gangen] 28.8.1942[46]

Für Herrn
Staatsarchivdirektor Dr. Winter[47]

Скриптурна копія, машинопис (1-й примірник).
ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 5, спр. 1, арк. 216–217

---

[43] *Dr. Benzing* підкреслено червоним олівцем.

[44] *SS* надруковано есесівськими рунами.

[45] Цей абзац виділено ліворуч вертикальною лінією червоним олівцем.

[46] Примітка та дата надходження від руки чорним чорнилом на першому аркуші вгорі праворуч.

[47] Резолюція простим олівцем на першому аркуші внизу ліворуч.

Переклад з німецької док. № 183

Копія
Київ, 21 серпня 1942 р.

Шановний пане директор державного архіву!

Дозволю собі надіслати сьогодні перше після Вашого від'їзду донесення про архівні справи.

Під час розмов я неодноразово звертався до пана др. Бенцінґа і просив його допомогти прискорити збереження архівних фондів у Лаврі та ін. Крім того, вдалося нарешті отримати перепустки для 8 архівістів і підсобних робочих, так що з учорашнього дня розпочалося перевезення архівних фондів з дзвіниці Лаври.

Як повідомив мені керівник робочої групи пґ. Рудольф, на думку генералкомісара, майбутнє Лаври досить неясне, однак достовірним є те, що там уже розбираються особливо зруйновані будинки[320*], – ще одна підстава прискорити вивезення наших архівів. За розпорядженням керівника робочої групи я направив генералкомісару нового листа, копію якого додаю. Якщо тільки-но ми займемо будинок під сховище, йому, на мою думку, нічого загрожувати наразі не буде. Поліцейський начальник, який контролює Лавру і має там діючий пост міліції, обіцяв мені спеціально не спускати очей з наших архівів і сховищ.

У Головному архіві поточна робота йде своєю чергою. Деякі незалежні від нас проблеми, наприклад, забезпечення продуктами харчування та ін., я розпорядився усунути через Генералкомісаріат – др. Міяковський подав на ім'я пана др. Бенцінґа донесення. Головним болем все ще залишається вул. Короленка, 15[321*] (підвал), хоча пан др. Бенцінґ доповідав уже про це вищому начальнику СС і поліції. Між тим вчора нам вдалося знайти важливі сучасні справи Державної прокуратури УРСР за 1938–1939 рр., які були, що характерно, цілком продірявлені кулями від револьвера. Штабсфюрер пґ. Утікаль 14 серпня 1942 р. оглянув Головний архів, зокрема відділ юдаїки, і переконався там у виконаній мною роботі.

Невелика виставка в офісі на даний момент все ще діє, оскільки вона викликає інтерес у багатьох служб.

У додатку дозволю собі вислати кілька фотографій і вирізку з газети. Почуваюся знову повністю здоровим, хоча надалі дуже берегтимуся.

Залишаюся з найкращими вітаннями, зокрема також пану генеральному директору.

Хайль Гітлер!
Глибоко відданий Вам
підписано: др. Ґранцін

До відома:

Транспортні засоби для перевезення документів Генералкомісаріат не дав, тому перевозимо тачками, однак робота просувається досить успішно.

Пану генеральному директору державних архівів і комісару з охорони архівів, особисто в руки пану директору державного архіву др. Вінтеру.

A.V.R. 1778 та F.A. 2 E 40
надійшло 28 серпня 1942 р.

Пану директору державного архіву др. Вінтеру

№ 184. Проект плану робіт, складений П. Кульженко, які потрібно провести для впорядкування творів мистецтва, вивезених з лаврських сховищ у приміщення школи по вул. Новолевашовській, 2.
Київ, 28 вересня 1942 р.

Проект–план
приведения в порядок материалов, вывезенных из Лавры
и находящихся в помещении школы по Новолевашовской[48] ул., № 2

Материалы, вывезенные из Лавры, не представляют собой, к сожалению, тех драгоценнейших предметов искусства, какие накоплялись в Киево-Печерском монастыре на протяжении многих столетий. Во время революции к огромным основным культурно-историческим и художественным сокровищам ЛАВРЫ прибавились еще коллекции Церковно-археологического музея Киевской духовной академии и масса предметов, изъятых из других киевских церквей и свезенных в Лавру[322*].

Ценнейшие предметы в денежном отношении были большевиками забраны еще в 1921–1922 годах под видом помощи голодающим Поволжья. Второе изъятие имело место в 1928–1931 годах, когда большевики самые драгоценные предметы как в отношении материальном, так и в отношении художественном, продали в Англию и в Америку под видом ускорения индустриализации страны. Третье изъятие произошло в июле–августе 1941 года, когда все лучшее из того, что было в это время в Лавре, было эвакуировано на баржах по направлению в Днепропетровск[323*]. Таким образом, то, что осталось, представляет собой печальные остатки огромных художественных богатств Лавры. Но все же[,] и среди остатков можно еще найти немало интересного как в отношении художественном, так и в отношении культурно-историческом и бытовом.

Первое, что, нам кажется, следует сделать, это внимательно пересмотреть весь материал. Пересмотр должен быть распределен между несколькими работниками, примерно, пятью: два работника – на живопись и гравюру, два – на

[48] В оригіналі *Ново-Левашовской*

художественную промышленность и археологию; один работник – пятый – должен руководить работой, и не только отдавать распоряжения, но непосредственно принимать участие в работе, указаниями и советом, в деле систематизации материалов. В процессе первичной классификации, в пределах каждого отдела, следует также разделить предметы по категориям, то ли в отношении художественном, то ли в отношении историко-культурном и бытовом. Среди свезенных материалов <есть> много предметов, не имеющих художественного значения; – их, конечно, следует выделить в совершенно отдельную группу, но не спешить с категорическим решением, как с ними поступить, – ведь вещь, так или иначе связанная с художественной продукцией, будь даже она антихудожественна, требует всестороннего обсуждения, что с ней делать, так как она может быть совершенно не интересна в настоящее время, но может оказаться любопытной, а иногда и очень показательной через несколько десятков лет (со стороны своей темы, трактовки, применения и т.д.).

Если сохранились инвентари (книги и картотека), то по мере пересмотра вещей следует попутно найти сведения о каждом предмете в инвентарях, делая отметку о его наличии, это также поможет выяснить, что вывезено. Если же на ту или иную вещь не имеется карточки или она в инвентаре не значится, то карточку на нее составить необходимо. Эту работу следует проводить в присутствии члена специальной комиссии, в которую желательно было бы, чтобы вошли лица, знающие материалы Лавры, как[,] например[,] быв[ший] директор музея Лавры П.П. Куренной, Полонская-Василенко Н.Д., Оглоблин А.П.

По окончании разборки и основной систематизации материалов, – все наиболее ценное как в отношении художественном, так и культурно-историческом, должно быть распределено между киевскими музеями, соответственно характеру каждого музея.

Все же предметы, не представляющие ни художественного интереса, ни бытового, ни культурно-исторического, следует особым специальным совещанием пересмотреть и решить, что с ними делать в дальнейшем.

Доцент: [підпис][49] (П. Кульженко)
28.IX-1942 г.

Оригінал, машинопис.
ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 5, спр. 20, арк. 18–20

№ 185. Лист архівіста др. М. Ґранціна директору державного архіву др. Г. Вінтеру про намір СС забрати 19-й корпус Києво-Печерської Лаври, наданий Головному історичному архіву ім. В. Антоновича.
Київ, 11 вересня 1942 р.

Dr. Martin Granzin

Kiew, den 11.9.1942
Boulevard Schewtschenko 8

[49] Власноручний підпис фіолетовим чорнилом.

Herrn
Staatsarchivdirektor Dr. Winter
Berlin-Dahlem
Haderslebenerstrasse 25a

Sehr geehrter Herr Staatsarchivdirektor!

Am heutigen Tage muss ich Ihnen leider sehr betrübliche Mitteilungen machen. Was ich schon immer geahnt und befürchtet hatte, ist nun eingetreten. Die SS benötigt dringend unser Archivmagazin in der Lawra zum Ausbau von Garagen. Ich erfuhr von dieser Geschichte erst am heutigen Morgen durch Dr. Miakowsky, begab mich daraufhin sofort zu Herrn Dr. Benzing, der versprach, sogleich Informationen einzuholen. Ich hielt es jedoch für meine Pflicht[50], mich unverzüglich an Ort und Stelle von dem Sachverhalt zu überzeugen und hatte mit SS-Obersturmführer Rau dieserhalb eine längere Unterredung. Die SS hat in der Nachbarschaft unseres Gebäudes einen grossen Autopark mit Garagen und Reparaturwerkstatt, der jetzt zu einem zentralen Nachschubpark ausgebaut werden soll. Ich sehe die Kriegsnotwendigkeit dieses Unternehmens ein[51]. Schon vor längerer Zeit sind, wie SS-Obersturmführer Rau mir sagte, Verhandlungen über den Höheren SS- und Polizeiführer mit dem Generalkommissariat wegen dieses Gebäudes geführt worden. Herr Dr. Benzing sind jedoch anscheinend diese Vorgänge bis zur Stunde nicht bekannt geworden. Ich habe es für nötig gehalten, einen weiteren Transport in das Gebäude einstellen zu lassen[52]. Überführt sind bisher nur die Akten aus dem Glockenturm. Herrn Oberst von Hödl werde ich davon in Kenntnis setzten, dass auch er zweckmässigerweise einen Transport zunächst unterlässt[53]. Bei dem jetzigen Zustand der Lawra mussten wir wohl mit diesen Dingen rechnen. Zum Glück sind bisher nur 2 Räume des Gebäudes mit Akten angefüllt.

Ich bedauere, Ihnen heute diese traurigen Mitteilungen machen zu müssen, hielt es jedoch für meine Pflicht, Sie unverzüglich zu benachrichtigen.

Mit bestem Gruss und Heil Hitler!
Granzin[54]

15.9.
Winter[55]

Оригінал, машинопис.
ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 5, спр. 1, арк. 199

---

[50] Тут і далі підкреслення зроблено Г. Вінтером червоним олівцем.
[51] Це речення підкреслено простим олівцем. Проти нього ліворуч на березі поставлено простим олівцем знак питання.
[52] Проти фрази *einen weiteren Transport in das Gebäude einstellen zu lassen* ліворуч на березі простим олівцем поставлено знак питання.
[53] Проти фрази *dass auch er zweckmässigerweise einen Transport zunächst unterlässt* ліворуч на березі простим олівцем поставлено знак питання.
[54] Власноручний підпис М. Ґранціна чорним чорнилом.
[55] Дата отримання та підпис Г. Вінтера червоним олівцем.

Переклад з німецької док. № 185

Др. Мартін Ґранцін

Київ, 11 вересня 1942 р.
Бульвар Шевченка, 8

Пану
Директору державного архіву др. Вінтеру
Берлін-Далєм
Гадерслєбенерштрасе, 25а

Високошановний пане Директоре державного архіву!

Мушу сьогодні повідомити, на жаль, дуже невтішну новину. Те, що я завжди підозрював і побоювався, сталося. СС терміново стало потрібним наше архівне сховище у Лаврі[324*] для розширення гаражу. Про цю подію я дізнався лише сьогодні вранці від др. Міяковського, після чого відразу пішов до пана др. Бенцінґа, який пообіцяв одразу навести довідки. Однак я вважав своїм обов'язком дізнатися негайно на місці про стан справи і мав з приводу цього довгу розмову з оберштурмфюрером СС Рау. По сусідству з нашим будинком знаходиться великий автопарк СС з гаражами і ремонтною майстернею, який нині має перетворитися у центральну базу постачання. Військову необхідність цієї справи я розумію. Як повідомив мені оберштурмфюрер СС Рау, переговори з Генералкомісаріатом щодо цього будинку вже давно велися вищим керівником СС і поліції. Тим не менш, здається, що пану др. Бенцінґу про ці обставини до останнього часу нічого не було відомо. Я вважав за потрібне розпорядитися зупинити перевезення до будинку. Поки що перевезено документи з дзвіниці. Про це я повідомлю пана полковника фон Гьодля, щоб він так само розумно утримався поки що від перевезення. При нинішній ситуації у Лаврі ми повинні, мабуть, з цими обставинами рахуватися. На щастя, тільки дві кімнати будинку на цей час зайняті документами.

Мені прикро, що змушений сьогодні повідомляти Вам цю невтішну новину, але вважаю своїм обов'язком довести це до Вашого відома негайно.

З найкращим побажанням та Хайль Гітлер!
Ґранцін

15 вересня
Вінтер

№ 186. Лист керівника відділу науки і культури Генералкомісаріату в Києві др. Й. Бенцінґа директору державного архіву др. Г. Вінтеру з приводу передачі 19-го корпусу Києво-Печерської Лаври у відання СС.
Київ, 6 жовтня 1942 р.

Kiew, den 6.10.1942

Sehr geehrter Herr Winter!

Ihr Brief vom 16.9. gelangte in meine Hände. Ich zögerte noch etwas mit der Antwort, da ich erst das Ergebnis der ganzen Angelegenheit abwarten wollte. End-

gültig geklärt ist noch nichts. Ich selbst habe sofort schriftlichen Einspruch gegen Anspruch der SS auf das Hilfsmagazin (Corpus 19) der Lawra erhoben. Das hiesige Quartieramt hat daraufhin den Anspruch der SS zurückgewiesen, die sich vorläufig damit zufrieden geben mußten. Auch ihr Ersuchen in dieser Angelegenheit beim hiesigen Stadtkommissariat hatte keinen Erfolg. Sie erklärten daraufhin, daß sie sich damit nicht zufrieden geben wollten u[nd] andere Schritte unternehmen wollten. Eine Wirkung habe ich noch nicht bemerkt. Den Übertransport habe ich aber sofort abstoppen lassen, bis alles klar ist. Ein anderes geeignetes Gebäude hier jetzt zu finden, ist bei dem Andrang an deutschen Dienststellen zur Zeit fast eine Unmöglichkeit, von Transportmitteln gar nicht zu reden. Sehr gerne würde ich ja noch vor Einbruch des Winters die Konzentrierung der Archivmaterialien zu Ende bringen. Ein Ende des schönen Wetters ist leider ja auch abzusehen.

Daß Ihr Erscheinen hier sich noch solange verzögert, ist leider bedauerlich. Wenn Sie in Ihre berufenen Hände die Archivangelegenheiten nehmen würden, so bald es möglich ist, wäre mir am liebsten. Die Referate – Schulwesen u[nd] Museen – der Abt. IIi kosten mir eine Menge wertvolle Zeit. Vor allem der Kleinkram ist so zeitraubend. Mit dem beginnenden Frühjahr hoffe ich doch von allem entlastet zu sein, um mich nur meinen Bibliotheken widmen zu können.

Sonst ist hier noch alles in Ordnung. Indem ich Ihnen weiterhin alles Gute wünsche verbleibe ich mit den besten Grüßen

u[nd] Heil Hitler[!]

Ihr J. Benzing

am 17.X. mit Postkarte gedankt[56]

Оригінал, рукопис (чорнило сірого кольору).
ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 5, спр. 1, арк. 195–195зв.

Переклад з німецької док. № 186

Київ, 6 жовтня 1942 р.

Шановний пане Вінтер!

Ваш лист від 16 вересня потрапив до мене. Я трохи ще зачекав з відповіддю, оскільки хотів спершу дізнатися, як завершиться вся справа. Остаточно ще нічого не вирішено. Я особисто відразу подав письмовий протест проти зазіхання СС на допоміжне сховище (19-й корпус) у Лаврі. Місцеве квартирне бюро у відповідь на це відхилило претензії СС, яке мусило поки що цим задовольнитися. Їхнє звернення у цій справі до місцевого Штадткомісаріату також не мало успіху. На це в СС заявили, що цим не задовольняться і вживуть інших заходів. Результату поки що я не помітив. Однак, відразу розпорядився зупинити перевезення, поки все не вирішеться. Знайти тут зараз інше відповідне приміщення

[56] Примітка Г. Вінтера чорнилом темно-сірого кольору вгорі праворуч під датою.

при напливі німецьких служб наразі майже неможливо, про транспортні засоби взагалі не варто говорити. Дуже б хотілося, все-таки, ще до початку зими закінчити концентрацію архівних матеріалів. Однак, на жаль, слід усвідомлювати, що гарна погода так само скінчиться.

Шкода, що Ваш приїзд сюди поки що затримується. Найкраще для мене було б, якби Ви, як можна швидше, взяли у свої досвідчені руки архівні справи. Секції шкіл та музеїв відділу IIі коштують мені масу дорогоцінного часу. Насамперед найбільше часу забирають дрібниці. З початком весни, я сподіваюся, все ж таки, звільнитися від усього цього, щоб можна було присвятити себе лише моїм бібліотекам[325*].

В усьому іншому тут, як і раніше, все у порядку. Бажаю Вам і надалі всього доброго, залишаюся з найкращими вітаннями

та Хайль Гітлер!

Ваш Й. Бенцінґ

17 жовтня поштовою листівкою з вдячністю[326*]

№ 187. Підтвердження квартирним бюро належності 19-го корпусу Києво-Печерської Лаври Головному історичному архіву ім. В. Антоновича. *Київ, 12 жовтня 1942 р.*

Abschrift

Der Generalkommissar f[ür] d[en]
Generalbezirk Kiew
H.I. – Quartieramt

Kiew, den 12.10.[19]42

An die
Abteilung IIi
im Hause

Das Gebäude Corpus 19 auf der Lawra untersteht dem Generalkommissariat Kiew und ist dem hiesigen Hauptarchiv als Hilfsmagazin zugewiesen worden.

I[m] A[uftrag]
gez. A. Lesta

zdA[57]

Скриптурна копія, машинопис (1-й примірник). ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 5, спр. 1, арк. 193

Переклад з німецької док. № 187

Копія

Генеральний комісар
Київської генеральної округи
Н.І. – Квартирне бюро

Київ, 12 жовтня 1942 р.

[57] Примітка простим олівцем ліворуч внизу.

У відділ IIі
у тому ж будинку

Будинок 19-го корпусу у Лаврі підпорядковується Генералкомісаріату в Києві та надається місцевому Головному архіву під допоміжне сховище[327*].

за дорученням:
підписано: А. Леста

до справи

№ 188. Акт про передачу картини із зображенням Мадонни роботи італійського художника з фондів лаврських музеїв до Музею західноєвропейського мистецтва.
Київ, 9 листопада 1942 р.

Акт

9-го листопад[а] – 1942 р. м. Київ

Складено цей акт про те, що з фондів колишніх музе[ї]в[58] Лаври, що містяться в приміщенні школи на Новолевашовській вул. ч. 2 було передано Музе[є]ві західноєвропейського мистецтва образ Мадонни[59] італійського письма[,] написаний на дошці розміром 47,4×37,8[.] Мадонну виображено на золотому тлі поколін[н]о. На правій руці в неї младенець Христос, що одною рукою благословляє, в другій тримає звіток. Мадонна одягнута в зелений х[і]тон і пурпурний мафорій. Німби навколо голів Богоматері і Христа оздоблено узорною гравіровкою. На звороті дошки темночервоною фарбою написано № "3937" чорнилом "345" та на паперовій наклей[ц]і – "№ 17". В нижньому лівому куту вибито шматок малювання.

Згадану картину передала референт в справах музе[ї]в при Генералькомісаріаті:
[підпис][60] (О. Гейбель)
прийняв директор Музе[ю] західноєвропейського мистецтва:
[підпис] [61] (С. Гіляров)[62]

Інв[ентарний] № 8203[63]

Оригінал, рукопис (фіолетове чорнило).
ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 5, спр. 20, арк. 232.
Інші копії та примірники:
Оригінал (2-й примірник), рукопис (фіолетове чорнило).
ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 5, спр. 20, арк. 233

---

58 У документі тут і далі *Музеев*
59 Підкреслено С. Гіляровим синім олівцем.
60 Власноручний підпис О. Гейбель темно-фіолетовим чорнилом.
61 Власноручний підпис С. Гілярова фіолетовим чорнилом.
62 Документ написано третьою особою.
63 Примітка С. Гілярова синім олівцем вгорі праворуч.

№ 189. Акт про передачу М. Чорногубовим 25 вересня 1941 р. 3-х ікон з Успенського собору Києво-Печерської Лаври до Музею західного та східного мистецтва. *Київ, [10 листопада 1942 р.]*[64]

Акт

25-го Вересня – 1941 р.[65] м. Київ

Складено цей акт в тому, що цього дня науковий співробітник Антирелігійного Музею Н.Н. Чорногубов приставив до Музею західного мистецтва на тимчасовий схов такі речі, що їм загрожувала небезпека на терені Лаври:

1) Ікону Успенія Богоматері[328*] з Великої Церкви.
2) Ікону Богоматері Ігоревську[329*].
3) Ікону Троїци[330*] в оздобленій к[о]ралами[66] рамі, що була подарована Лаврі кн[ягинею] Долгорукою.

Згадані речі на схов прийняв директор Музею західного мистецтва[331*]:

[підпис] (О. Гейбель)

Секретар Музею: [підпис][67] (П. Алексійчук)[68]

Оригінал, рукопис (світло-фіолетове чорнило).
ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 5, спр. 20, арк. 225.
Інші копії та примірники:
2-й примірник (на правах оригіналу), рукопис (світло-фіолетове чорнило).
ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 5, спр. 20, арк. 226

№ 190. Акт про передачу 3-х ікон Успенського собору Києво-Печерської Лаври з Музею західноєвропейського мистецтва до Музею східноєвропейського мистецтва. *Київ, 10 листопада 1942 р.*

Акт

10-го листопад[а][69] – 1942 р. м. Київ.

Складено цей акт в тому, що згідно з погодженням референта музеїв при Генералкомісаріаті п. Гейбель О.К. було передано до Музею російського мисте-

---

[64] Датується за документом № 190 (див. наступну виноску 65).

[65] Ймовірною датою складання акта є 10 листопада 1942 р., коли ці речі були передані до Музею російського мистецтва (див. док. № 190), оскільки ідентичним є все: почерк обох актів, колір чорнила та папір. На користь цього висновку свідчить також відсутність підпису М. Чорногубова.

[66] У документі *каралами*

[67] Підписи О. Гейбель та П. Алексійчук світло-фіолетовим чорнилом, тим самим, яким написано документ.

[68] Документ написаний третьою особою, ні О. Гейбель (не її почерк), ні секретаркою (її підпис не схожий з почерком, яким написано документ), ні, тим більше М. Чорногубовим, оскільки його підпис взагалі відсутній. Цим почерком написані також док. № 190, 194, 197.

[69] Тут і далі у док. № 191, 192 *Листопаду*

цтва так[і][70] ікони, що тимчасово перебували на схові в фонді Музею західноєвропейського мистецтва:

1) Ікона Успеніе[71] Богоматері[35*] з Великої Церкви Лаври[.]

2) Ігоревська ікона Богоматері[36*].

3) Троїца в рамі з коралами[37*].

Згадані речі передав директор Музею західн[оє]вропейського[72] мистецтва:

[підпис] (С. Гіляров)

Прийняв директор Музею російського мистецтва: [підпис][73] (П. Кульженко)[74]

Оригінал. рукопис (світло-фіолетове чорнило).
ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 5, спр. 20, арк. 234

№ 191. Акт про передачу картини із зображенням Мадонни роботи німецького художника з фондів лаврських музеїв до Музею західноєвропейського мистецтва. *Київ, 25 листопада 1942 р.*

Акт[75]

Року 1942 листопад[а] 25 дня з приміщення школи на Новолевашовській вул., де переховуються матеріали колишніх музеїв Лаври, за згодою референта в справах музеїв при Генералкомісаріаті п. Гейбель було перевезено до Музея західн[оє]вропейського мистецтва образ Мадонни[76] німецької школи XV ст.[335*] Мадонну виображено по пояс; на ній темного кольору туніка і такого ж кольору мантія на червоній підкладці з золотою каймою і золотим агр[а]фом[77, 336*]. На лівій руці в неї немовлятко Христос, який благословляє, піднесши на неї свій зір. Навколо голови Мадонни німб з готичним написом. Фон образа золотий з різ[ь]бл[е]ним[78] рослинним орнаментом. Писано образ на дошці розміром 117×94,5 см. Зіхранність добра, але в окремих місцях є випади фарби разом із грунтом, а також пошкодження від цвяхів, якими набито було на образ шати.

---

70 У документі *таки*

71 Так у документі.

72 Тут і далі у док. № 191–195, 197 *західньо-европейського*

73 Власноручні підписи С. Гілярова і П. Кульженко темно-фіолетовим чорнилом.

74 Акт написаний тим самим почерком, що і акт від 25 вересня 1941 р. про передачу цих ікон до Музею західного та східного мистецтва (док. № 189), але не особами зазначеними у ньому. Співпадають і зразки паперу, на якому написані акти. Це наводить на думку, що обидва акти були складені одночасно, а саме при передачі ікон до Музею східноєвропейського мистецтва (відділ російського мистецтва). Підтвердженням цього є відсутність на першому акті (док. № 189) підпису М. Чорногубова.

75 Документ написано О. Гейбель.

76 Підкреслено С. Гіляровим синім олівцем.

77 У документі *агрофом*

78 Тут і далі у док. № 192 у різних відмінках *різбляний*

Згаданий образ передала О. Гейбель[79]
Прийняв директор Музе[ю] західноєвр[опейського] мист[ецтва] С. Гіляров[80]

Інв[ентарний] № 8214[81]

Оригінал, рукопис (світло-фіолетове чорнило).
ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 5, спр. 20, арк. 236.
Інші копії та примірники:
Оригінал (2-й примірник), рукопис (світло-фіолетове чорнило).
ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 5, спр. 20, арк. 237

№ 192. Акт про передачу 24 картин, однієї ікони та двох різьблених предметів з фондів лаврських музеїв до Музею західноєвропейського мистецтва. *Київ, 28 листопада 1942 р.*

Акт

28-го листопад[а] – 1942 р. м. Київ

За згодою референта в справах музе[ї]в[82] при Генералкомісаріаті п. Гейбель О.К. з приміщення школи по вул. Новолевашовській № 2, де зберігаються матеріали колишніх музе[ї]в Лаври[,] вивезено до Музею західн[оє]вропейського мистецтва так[і] речі:

1. Картина на дереві – Поколінний портрет жінки з жемчужним намистом. На картині наклейка: "№ 647 Леопард"[337*], і на звороті № 40805 <8223>[83]

2. Картина на полотні "Адорація розп'ятого Христа".
На звороті наклейка про належність цієї картини Музе[є]ві народного мистецтва у Львові. <8233>

3. Картина на холсті – Вигнання Агарі. На поверхні наклейка: "№ 585 Леопард"[338*]. На звороті № 40846. <8219>

4. Картина на холсті. Краєвид[.] Морська затока з кораблями, руїнами і людьми на березі. На звороті чорнилом № 1413. <8218>

5. Картина на полотні. Поясна постать жінки, що задумалася[,] спершися на руку. На звороті № 696/49, чорнилом і напис олівцем "Гвідо Рені". <8222>

6. Картина на полотні. Амур[,] що спить.
На підрамку інв[ентарний] № 4470. <8221>

7. Картина на полотні. "Стрибок зі скелі" № 4083. <8216>

8. Картина. Релігійний сюжет (живопис потемн[ів]).
На підрамку № 1416 <8225>

---

79 Власноручний підпис О. Гейбель світло-фіолетовим чорнилом.
80 Власноручний підпис С. Гілярова світло-фіолетовим чорнилом.
81 Примітка С. Гілярова синім олівцем вгорі праворуч.
82 У документі *Музеев*
83 Тут і далі інвентарні номери в кутових дужках дописані С. Гіляровим синім олівцем.

9. Картина. Голова старого. На поверхні наклейка “№ 653 Леопард”[339*]. На підрамку інв[ентарний] № 40793[.] Польськ[и]й[84] напис з ім’ям художника Робичка. <8226>

10. Картина на дереві. Пейзаж зі скелями і коровами[.] На звороті № чорнилом 530. <8227>

11. Картина на холсті. Солдати в поході. На звороті інв[ентарний] № 33679. <8224>

12. Картина на дереві. Св. Антоній Падуанський. На звороті інв[ентарний] № 10276. <8220>

13. Картина на міді. Сцена у в’язниці. На звороті наклейка[,] з якої видно[,] що картина належала Музе[є]ві Любомирських у Львові. <8234>

14. Картина на холсті “Черняховські мученики”. На звороті інв[ентарний] № 39247, 2338. <8229>

15. Картина на холсті. Музичне тр[і]о[85]. На картині наклейка: “№ 658 Леопард”[340*] інв[ентарний] № 10829 <8228>

16. Картина на холсті. Полювання на лева. На звороті № 110832. <8217>

17. Картина на холсті. Архітектурний краєвид. На звороті № 4589. <8235>

18.
19.
20.
21.
Чотири картини[,] копії художника Строїнського з картин Музею Любомирських у Львові[,] що їх подарував цьому Музе[є]ві п. Товарницький <8236, 8237, 8238, 8239>

22. Картина на полотні. Бійка лицарів[.] № 85665. <8232>

23. Картина на полотні. Алегоричний сюжет[.] Інв[ентарний] № 40813. <8230>

24. Картина на полотні[.] Св. Севастіан[341*]. Наклейка № 4688. <8215>

25. Ікона різ[ь]бл[е]на на дереві з грузинським написом. <8231>

26. Різ[ь]бл[е]ний кокосовий горіх. Перської роботи. <8241>

27. Яйце різ[ь]бл[е]не. Слонової кістки. Перської роботи. <8240>

Згадані речі передала: [підпис][86] (О. Гейбель)
[Згадані речі][87] прийняв: [підпис][88] (С. Гіляров)[89]

Оригінал, рукопис (фіолетове чорнило).
ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 5, спр. 20, арк. 238–239.
Інші копії та примірники:
Оригінал (2-й примірник), рукопис (фіолетове чорнило).
ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 5, спр. 20, арк. 240–241

---

84 У документі *Польській*
85 У документі *трио*
86 Власноручний підпис О. Гейбель тим самим чорнилом, яким написано документ.
87 У документі замість *Згадані речі* стоїть знак тотожності.
88 Власноручний підпис С. Гілярова тим самим чорнилом, яким написано документ.
89 Документ написаний третьою особою.

№ 193. Акт про передачу 97 предметів східних культів з фондів лаврських музеїв до Музею західноєвропейського мистецтва. *Київ, 22 грудня 1942 р.*

Акт

22-го грудня – 1942 р. м. Київ

Складено цього акта про те, що з фондів колишніх музеїв Лавр[и,] що зберігаються в приміщенні школи Новолевашовської № 2[,] за розпорядженням референта в справах музеїв при Генералкомісаріаті п. Гейбель О.К. вивезено до Музею західн[оє]вропейського мистецтва так[і] речі:

1. Ікони Ламаїтського культу на матерчатих рулонах загальною кількістю 28 шт.
2. Так[і] ж іконки під шклом 7 шт.
3. Різних речей Ламаїтського та Будійського культів з металів і дерева <47 шт.>[90]

З числа згаданих речей більшість належить до тих, що свого часу вже переховувалися в Музеї і заведені до інвентаря[,] а саме під №№ 7665, 7666,7667, 7668, 7673, 7674, 7676, 7677, 7678, 7679, 7684, 7682[91], 7686, 7687, 7688, 7708, 7709, 7710, 7712, 7714, 7715, 7716, 7717, 7680, 7664, 7670, 7683, 7685, 7693, 7697, 7690, 7691, 7692, 7689, 7698, 7649, 7653, 7703, 7719, 7720, 7728, 7729, 7730, 7742, 7749, 7750, 7751, 7753, 7762, 7763, 7765, 7771<, 7764, 7706, 7707>[92].

<4. Гуаші на папері з написами, лубок, 11 штук (порваті).

5. Мідний таз один, кунган один і півні два.>[93]

Передала: (О. Гейбель)
Прийняв: (С. Гіляров)[94]

Чернетка, рукопис (світло-фіолетове чорнило).
ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 5, спр. 20, арк. 227–227зв.

№ 194. Акт про передачу 105 експонатів з фондів лаврських музеїв до Музею західноєвропейського мистецтва. *Київ, 30 грудня 1942 р.*

Акт

30-го грудня – 1942 р. м. Київ

Складено цього акта про те, що з фондів колишніх музе[ї]в Лавр[и,] що зберігаються в приміщенні школи по вул. Новолевашовській № 2[,] за розпо-

---

90 *47* написано чорною тушшю С. Гіляровим. Наступний рядок витерто.

91 Виправлено з *7882*

92 Три останні номери дописані С. Гіляровим чорною тушшю поверх синього олівця. Всі номери відмічені крапкою, поставленою червоним олівцем.

93 Пункти 4, 5 дописані С. Гіляровим чорною тушшю.

94 Документ написаний третьою особою.

рядженням референта в справах музеїв при Генералкомісаріаті п. Гейбель О.К. вивезено до Музею західн[оє]вропейського мистецтва так[і] речі:

1. Бронзова скульптура – голова жінки роботи Ф. Тота на кам'яній[95] підставці. <8315>[96]

2. Бронзова фігура [Б]од[и]сатви[97] на лотосі. <7787>

3. Бронзова золочена фігурка [Б]од[и]сатви. <7788>

4. Бронзова золочена фігура [Б]од[и]сатви. <7651>

5. Бронзова золочена з емалью фігурка [Б]од[и]сатви. <7702>

6. Дерев'яна фігура [Б]од[и]сатви. <8316>

7. Бронзова золочена фігурка [Б]од[и]сатви на лотосі. <7757>

8. Металеві плакетки головного убора ламаїтського культу. <29 шт. не інв[ентаризовані]>[98]

9. Маленький бронзовий [д]звоник з зеленою пат[и]ною[99]. <не інв[ентаризований]>

10.[100] Барельєф [Б]од[и]сатви з пофарбованої глини. <3 шт. не інв[ентаризовані]>

11. Бронзові плакетки з рельєфними портретами польських діячів (королів, полководців, письменників тощо). Загальною кількістю 60 (шіст[ь]десят штук).

12. Один барельєфний золочений бюст без визначення імен[і].

13. Один бронзовий барельєф невідомої жінки овальної форми.

14. Один бронзовий барельєфний портрет Шопена квадратної форми.

15. Металевий рельєф св. Сіцілії (копія з Донателло).

16. Один металевий жетон на спогад про Люблінську Унію з польським гербом.

З згаданих речей, зазначен[и]х[101] в п.<п.> 2, 3, 4, 5, 7[,] (бронзові фігури бод[и]сатв) належать до числа колись переданих музеєм до Лаври і мають на собі інв[ентарні] №№ музею: 7787, 7788, 7651, 7702, 7757[102].

Передала: (О. Гейбель)

Прийняв: (С. Гіляров)[103]

} 8255–8314[104]

Чернетка, рукопис (фіолетове чорнило).
ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 5, спр. 20, арк. 228–228зв.

---

95 У документі *камянній*

96 Тут і далі у кутових дужках дописано С. Гіляровим синім олівцем і наведено чорною тушшю.

97 У документі тут і далі в оригіналі *бодісатви*

98 Тут і далі примітку в кутових дужках дописано С. Гіляровим синім олівцем.

99 У документі *патіною*

100 Пункти 1–10 відмічені крапкою червоним олівцем.

101 У документі *зазначеніх*

102 Перелічені тут інвентарні номери відмічені червоним олівцем у вигляді крапки.

103 Документ написаний третьою особою.

104 Фігурна дужка з інвентарними номерами праворуч на березі напроти пунктів 11–16, написана С. Гіляровим чорною тушшю.

№ 195. Акт про передачу 5 експонатів з фондів лаврських музеїв до Музею західноєвропейського мистецтва. ***Київ, 31 грудня 1942 р.***

Акт

31-го грудня – 194[2][105] р. м. Київ

Складено цього акта про те, що з фондів колишніх музеїв Лаври, які знаходяться в приміщенні школи по вул. Новолевашовській № 2[,] за розпорядженням референта в справах музеїв при Генералкомісаріаті п. Гейбель О.К. вивезено до Музею західноєвропейського мистецтва такі речі:

1. Картину, що виображає військову бійку – олійну на полотні, розм[ір] 160×227 см (на підрамнику).

2. Мініатюру худ[ожника] Маршалкевича з портретом офіцера моряка, – олівцем і аквареллю на папері, розм[ір] 26,4×18,8 см.

3. Посох архієрейський срібний з китайськими драконами і орнаментом.

4. Посох дерев'яний зі срібною з чернню голівкою.

5. Молошник порцеляновий фірми Мейсен.

Передала: (Гейбель)
Прийняв: (Гіляров)[106]

Копія, рукопис (чорна туш).
ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 5, спр. 20, арк. 244

№ 196. Витяг із звіту директора Музею східноєвропейського мистецтва П. Кульженко за 1942 р. про надходження експонатів до відділу російського мистецтва. ***Київ, 31 грудня 1942 р.***

[...][107]

3. Auffüllen der Sammlungen.

In das Buch für Eingänge sind im Laufe des Jahres 1942 698 Nummern eingetragen worden. Davon stammen: 276 Ikonen aus der Schule Neue Lewaschowskaja Nr. 2[x)], wohin sie aus der Lawra gebracht worden waren; 25 Gemälde aus den Restaurationswerkstätten, 25 Bilder aus dem Zarenschloß (aus der Zahl der herrenlosen Gegenstände), 7 Bilder aus der Lawra, 4 nachträglich eingetragene Bilder, 31 Zeichnungen aus dem Zarenschloß, 2 Zeichnungen aus dem Institut der Künste, 2 Zeichnungen aus Privatbesitz.

[x)] das ist nur ein Teil der aus dieser Schule erhaltenen Ikonen.

---

[105] У документі явна помилка *1943*

[106] Документ написаний С. Гіляровим (встановлено за почерком).

[107] Звіт називається: *Rechenschaftsbericht über die Arbeit des Museums für Osteuropäische Kunst (russische Kunst) im Jahre 1942* (Звіт роботи Музею східноєвропейського (російського) мистецтва за 1942 р.) і має 6 пунктів. Перші два пункти це: *1. Vorwort* (вступ) та *2. Reine Museumsarbeit* (чисто музейна робота) (ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 5, спр. 12, арк. 294–303).

An kunstgewerblichen Gegenständen sind eingegangen: 230 Stück Porzellan, 82 Stück Glas, 14 andere Gegenstände.

[...][108]

Kiew, den 31.12.1942 Dozent *P. Kulschenko*[109]

Eing. 30.4.43
Tgb. Nr. 310/43
Winter[110]

z.d.A.
Winter 3/5[111]

Оригінал, машинопис.
ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 5, спр. 12, арк. 294, 301

Переклад з німецької док. № 196

[...]

3. Поповнення колекцій.

До книги надходжень протягом 1942 р. було записано 698 номерів. З них: 276 ікон зі школи по вул. Новолевашовській, 2[x)], які були туди привезені з Лаври; 25 картин з реставраційних майстерень, 25 портретів з царського палацу (з числа безгосподарних речей), 7 портретів з Лаври, 4 портрети, записаних пізніше, 31 малюнок з царського палацу, 2 малюнки з Художнього інституту, 2 малюнки приватного походження.

[x)] Це лише частина отриманих з цієї школи ікон.

З художньо-промислових речей надійшло: 230 предметів з фарфору, 82 предмети із скла, 14 інших предметів.

[...]

Київ, 31 грудня 1942 р. Доцент П. Кульженко

Надійшов 30 квітня 1943 р.
Тґб. № 310/43
Вінтер

до справи
Вінтер 3/5

---

108 Наступні 3 пункти, які не публікуємо, називаються: *4. Besucherzahl* (кількість відвідувачів) *5. Bibliothek* (бібліотека), *6. Arbeiten am und im Museumsgebäude* (зовнішні та внутрішні роботи у будинку музею).

109 Власноручний підпис П. Кульженко бірюзовим чорнилом.

110 Дата і номер надходження та підпис Г. Вінтера бірюзовим чорнилом праворуч вгорі на першій сторінці.

111 Резолюція Вінтера бірюзовим чорнилом праворуч вгорі під заголовком документа.

№ 197. Акт про передачу базальтового бюста негра та бронзової цисти з фондів лаврських музеїв до Музею західноєвропейського мистецтва.
Київ, 11 січня 1943 р.

Акт[112]

11-го січня – 1943 р. м. Київ

За розпорядженням референта в справах музе[ї]в[113] при Генералкомісаріаті п. Гейбель О.К. з фондів колишніх музе[ї]в Лавр[и][114] до Музе[ю] західноєвропейського мистецтва [вивезено][115] такі речі:

1. Базальтовий бюст негра на підставці кольорового мармуру.
<ін[вентарний] № 8328.>[116]

2. Ц[и]ста[117] бронзова з міфологічним малюнком на трьох ніжках з ланцюжками по боках. <(підробок, – не інвент[аризована])>[118]

Згадані речі видала: О. Гейбель[119]
[Згадані речі][120] прийняв: С. Гіляров[121]

Оригінал, рукопис (фіолетове чорнило).
ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 5, спр. 20, арк. 242

№ 198. Лист райхскомісара України до підлеглих йому генералкомісарів щодо виключного права фюрера вирішувати долю культурних цінностей, конфіскованих німецькими військовими на окупованих територіях.
Рівне, 13 січня 1943 р.

Abschrift

Der Reichskommissar für die Ukraine Rowno, [den] 13. Januar 1943
IIa – Propaganda

An den
Herrn Generalkommissar in
Luzk, Schitomir, Kiew, Dnjepropetrowsk, Nikolajew, Melitopol[122]

---

112 Документ написаний третьою особою.
113 Тут і далі в оригіналі *Музеев*
114 У документі *Лаврі*
115 У документі це слово помилково пропущено. Вставлено упорядниками за схожими документами № 192–195.
116 Інвентарний номер дописано С. Гіляровим синім олівцем.
117 У документі *Ціста*
118 Примітку дописано С. Гіляровим синім олівцем.
119 Власноручний підпис О.К. Гейбель темно-фіолетовим чорнилом.
120 Замість *Згадані речі* двічі поставлено подвійні лапки.
121 Власноручний підпис С. Гілярова світло-фіолетовим чорнилом.
122 У документі перелічені міста написані в колонку без ком.

Betrifft: Führervorbehalt für Kunstwerke

Nach der Wiedervereinigung Österreichs mit dem Deutschen Reich hat der Führer, als in der Ostmark in grosserem Umfange die Vermögen von Staatsfeinden[123] beschlagnahmt und eingezogen wurden, sich die Entscheidung über die Verwendung der beschlagnahmten und eingezogenen, zum Teil überaus wertvollen Kunstwerke vorbehalten, um von vornherein jede missbräuchliche Verwendung dieser Kunstwerke auszuschliessen. Dem Führer ist jetzt vorgeschlagen worden, auch für die von den deutschen Truppen besetzten Gebiete einen entsprechenden Vorbehalt zu machen. Der Führer hat diesem Vorschlag zugestimmt und sich die Entscheidung über die Verwendung von Kunstwerken vorbehalten, die in den von den deutschen Truppen besetzten Gebieten von deutschen Stellen beschlagnahmt worden sind oder beschlagnahmt werden. Dabei ist es gleichgültig, ob etwa auch durch einheimische Behörden eine Beschlagnahme erfolgt ist. Die deutschen Massnahmen haben in jedem Fall den Vorrang.

Ich gebe Ihnen hiervon Kenntnis und bitte Sie für Ihren Geschäftsbereich zu veranlassen, dass, falls Kunstwerke von deutschen Stellen beschlagnahmt werden, eine Benachrichtigung an mich ergeht[124]. Im übrigen wird darauf hingewiesen, dass der Vorbehalt des Führers keine Anordnung zur Beschlagnahme von Kunstwerken enthält. Er bezieht sich nur auf die Fälle, in denen ohnehin eine Beschlagnahme bereits erfolgt ist oder erfolgt.

Falls in Ihrem Geschäftsbereich Beschlagnahmen bereits erfolgten, ersuche ich Sie um entsprechende Mitteilung, damit dem Beauftragten des Führers Nachricht gegeben werden kann.

Im Auftrage
gez. Paltzo

Juden, Freimaurer, Emigranten![125]

Скриптурна копія, машинопис (1-й примірник).
ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 5, спр. 12, арк. 326

Переклад з німецької док. № 198

Копія

Райхскомісар України
IIa – відділ пропаганди

Рівне, 13 січня 1943 р.

Пану генералкомісару
у Луцьку, Житомирі, Києві, Дніпропетровську, Миколаєві, Мелітополі

Відносно: права фюрера приймати рішення щодо творів мистецтва

Після об'єднання Австрії з Німецьким Райхом, коли в Остмарці[342*] у великому обсязі було конфісковане та арештоване майно ворогів держави[343*], фюрер

[123] Від слова *Staatsfeinden* (державні вороги), яке підкреслено червоним олівцем, проведено простим олівцем лінію, направлену праворуч вгору до примітки Г. Вінтера.

[124] Підкреслено червоним олівцем.

[125] Примітка Г. Вінтера простим олівцем вгорі праворуч, відноситься до *Staatsfeinden*

залишив за собою право приймати рішення щодо використання конфіскованих і арештованих, подекуди надзвичайно цінних, творів мистецтва, щоб з самого початку не допустити будь-якого зловживання цими предметами мистецтва. Нині фюреру запропоновано також зробити відповідне обмеження для територій, зайнятих німецькими військами. З цією пропозицією фюрер погодився і залишив за собою право вирішувати долю творів мистецтва, які конфісковані або будуть конфісковані німецькими службами на територіях, окупованих німецькими військами. При цьому немає значення, якщо конфіскацію, приміром, здійснили органи місцевого самоврядування. Німецькі дії у будь-якому випадку мають перевагу.

Довожу це до Вашого відома і прошу дати розпорядження Вашим співробітникам, повідомляти мене про випадки конфіскації німецькими службами творів мистецтва. Однак, зверніть увагу на те, що право фюрера не є приводом для конфіскації творів мистецтва. Воно стосується лише тих випадків, коли конфіскація вже відбулася або відбудеться.

Якщо на підпорядкованій Вам території конфіскації були проведені, прошу надати відповідну інформацію для того, щоб повідомити про це уповноваженого фюрера.

за дорученням
підписано Пальцо

Євреї, масони, емігранти!

Крайове управління архівів, бібліотек і музеїв при райхскомісарі України (грудень 1942 р. – вересень 1943 р.)

№ 199. Наказ райхскомісара України про створення Крайового управління архівів, бібліотек і музеїв. ***Рівне, 7 грудня 1942 р.***

Verwaltung der Archive, Bibliotheken und Museen
RdErl. vom 7.12.1942 – IIc 2483 –

Um die Erhaltung des Archivguts zu sichern, das für die Geschichte des Ostraumes und für die deutsche Verwaltungsführung wichtig ist, und um das für die Geschichte der deutschen Verwaltung wichtige zeitgeschichtliche Archivgut zu sammeln, um das für die Geschichte, Landeskunde, Verwaltung und Erschließung des Landes wichtige Schriftgut zu erfassen, zu sichern und zu ordnen, und um die für die Zwecke von Museen geeigneten und wichtigen Kulturgüter des Landes zu erfassen, zu ordnen und sie für die wissenschaftliche Forschung nutzbar zu machen, ordne ich folgendes an:

1. Zur Sammlung des bei allen Dienststellen der Zivilverwaltung anfallenden zeitgeschichtlichen Archivgutes wird beim Reichskommissar für die Ukraine das "Archiv für das Reichskommissariat Ukraine" errichtet.

2. Zur Zusammenfassung des für die allgemeine Geschichte des Ostraums wichtigen Archivgutes werden "Landesarchive" errichtet.

3. Zur Zusammenfassung des allgemein wichtigen [Schriftgutes werden "Landesbibliotheken" errichtet][1].

4. Zur Zusammenfassung der allgemein wichtigen Kulturgüter werden "Landesmuseen" errichtet.

5. Die Unterstellung und Rechtsverhältnisse der Landesarchive, Landesbibliotheken und Landesmuseen ergeben sich aus meinem Runderlaß vom 30. September 1942 – II c – 2483 – betr. "Unterstellung der wissenschaftlichen Forschungsinstitute" (Zbl. RKU 1942 S. 390). Es bleibt vorbehalten, im Einzelfall die Dienstaufsicht und wirtschaftliche Betreuung des Personals den Generalkommissaren zu übertragen.

6. Zur einheitlichen Führung und verwaltungsmäßigen Betreuung des Archivs für das Reichskommissariat Ukraine, der Landesarchive, Landesbibliotheken und Landesmuseen wird bei der Dienststelle des Reichskommissars für die Ukraine die "Landesverwaltung der Archive, Bibliotheken und Museen" mit der Dienststellenbezeichnung "Landesverwaltung der Archive, Bibliotheken und Museen beim Reichskommissar für die Ukraine" und dem vorläufigen Dienstsitz in Kiew gebildet.

---

[1] *Schriftgutes werden "Landesbibliotheken" errichtet* помилково надруковано наприкінці п. 4.

7. Alle Archive, Bibliotheken und Museen von lediglich landwirtschaftlicher oder örtlicher Bedeutung, die nicht "Landes"-Institute usw. werden oder mit "Landes"-Instituten usw. vereinigt werden, unterstehen der Obhut der örtlich zuständigen Dienststellen der Zivilverwaltung. Die Generalkommissare können die Obhut über die Institute übernehmen, die sich an ihrem Dienstsitz befinden oder von besonderer Bedeutung für ihren ganzen Generalbezirk sind.

8. Die "Landesverwaltung der Archive, Bibliotheken und Museen" übt über die Verwaltung der Institute, deren Obhut nach Ziffer 7 den General- und Gebietskommissaren übertragen ist, die fachliche Aufsicht aus.

9. Die "Landesverwaltung der Archive, Bibliotheken und Museen" wird von einem Direktor geleitet und gliedert sich in die Gruppen Archive, Bibliotheken und Museen.

10. Die "Landesverwaltung der Archive, Bibliotheken und Museen" wird wirtschaftlich dem Generalkommissar in Kiew unterstellt.

An die General- und Gebietskommissare.

Zbl. RKU. – 1942. – Nr. 33. – Rowno, den 19. Dezember. – S. 516–517.
ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 5, спр. 8, арк. 74зв.–75

Переклад з німецької док. № 199

Управління архівів, бібліотек і музеїв
Загальний наказ від 7 грудня 1942 р. – IIc 2483 –

З метою забезпечення збереженості архівних матеріалів, важливих для історії східного регіону[*1] і здійснення німецького управління, та з метою збирання важливих для історії німецького управління сучасних архівних матеріалів; з метою обліку, збереження і упорядкування важливих для історії, краєзнавства, управління і пізнання краю бібліотечних матеріалів; а також з метою обліку та упорядкування важливих і придатних музеєфікації культурних цінностей краю та використання їх для наукового дослідження, наказую наступне:

1. Для збирання сучасних архівних матеріалів, які накопичуються в усіх підрозділах цивільного управління, створити при райхскомісарі України "Архів Райхскомісаріату Україна".

2. Для охоплення архівних матеріалів з всієї історії східного регіону створити "крайові архіви".

3. Для охоплення всіх важливих бібліотечних матеріалів створити "крайові бібліотеки".

4. Для охоплення всіх важливих культурних цінностей створити "крайові музеї".

5. Підпорядкування і правові відносини крайових архівів, крайових бібліотек і крайових музеїв випливають з мого загального наказу від 30 вересня 1942 р. –

[*1] Термін *східний регіон* (нім. Ostraum) добре відомий вітчизняним дослідникам як *східний простір*, що є підрядковим перекладом. Пропонуємо варіант його літературного перекладу.

IIc – 2483 – про "Підпорядкування науково-дослідних інститутів"[344*] (Zbl. RKU[345*] 1942 S. 390). Зберігається право в окремих випадках передавати генералкомісарам здійснення службового нагляду і фінансового забезпечення персоналу.

6. Для єдиного керівництва та адміністративного опікування Архівом Райхскомісаріату Україна, крайовими архівами, крайовими бібліотеками і крайовими музеями при райхскомісарі України утворюється "Крайове управління архівів, бібліотек і музеїв" з офіційною назвою "Крайове управління архівів, бібліотек і музеїв при райхскомісарі України" та тимчасовим місцеперебуванням у Києві.

7. Усі архіви, бібліотеки і музеї виключно сільськогосподарського або місцевого значення, які не стають "крайовими" інститутами, або не об'єднуються з "крайовими" інститутами, підлягають нагляду відповідних місцевих установ цивільного управління. Генералкомісари можуть взяти на себе опіку над інститутами, які знаходяться у місці їхнього перебування, або мають особливе значення для їхньої генеральної округи у цілому.

8. "Крайове управління архівів, бібліотек і музеїв" здійснює фаховий нагляд за керівництвом інститутів, які передані згідно з п. 7 в управління генералкомісарів і гебітскомісарів.

9. На чолі "Крайового управління архівів, бібліотек і музеїв", яке підрозділяється на архівну, бібліотечну і музейну групи, стоїть директор.

10. "Крайове управління архівів, бібліотек і музеїв" у фінансових питаннях підпорядковується генералкомісару в Києві.

Генералкомісарам і гебітскомісарам.

№ 200. Лист заступника офіцера у справах збору трофеїв др. П. Гальма при штабі групи армій "В" до Крайового управління архівів, бібліотек і музеїв щодо дозволу оглянути київські музейні колекції.
Київ, 16 лютого 1943 р.

Der Sammeloffizier
beim Stab der Heeres-Gruppe B

Kiew, den 16.2.1943

An die
Landesdienststelle für Archive, Bibliotheken und
Museen beim Generalkommissariat
Kiew

Auf Grund der gestrigen mündlichen Unterredung bitte ich hiermit, mir und meinem Mitarbeiter, Uffz. Dr. Herzberg, die dem Generalkommissariat unterstehenden Museen zur Durchführung der auftragsgemässen Arbeiten zugänglich zu machen.

Der Sammeloffizier hat neben der das gegenwärtige Kriegsgeschehen unmittelbar betreffenden Sammeltätigkeit bei der Truppe den Auftrag, für Schutz und Sicherheit

der kunst- und kulturgeschichtlichen Sammlungen im gesamten Bereich der Heeresgruppe Sorge zu tragen und zugleich die jenigen Objekte wissenschaftlich zu erfassen, die in kriegs- und heeresgeschichtlicher Beziehung für die deutschen Heeresmuseen als Studien- und Vergleichmaterial von Interesse sind.

Nachdem nunmehr Kiew in den Bereich der Heeresgruppe einbezogen ist, bitte ich mir und meinem Mitarbeiter den Zutritt zu den hiesigen Sammlungen zur vorbereitenden Orientierung zu ermöglichen.

I[n] V[ertretung]
Dr. Halm[2]
Sonderführer (Z)
und Stellv[ertretender] Sammeloffizier

Eing. 16.II.
Tgb. Nr. 74/43[3]

Landesverwaltung der Archive,
Bibliotheken und Museen[4]
Tgb. Nr. 74/43[5]

Kiew, den 18. Februar 1943

Herr Sonderführer (Z) Dr. Halm und Uffz. Dr. Herzberg von der Dienststelle des Sammeloffiziers beim Stab unserer Heeresgruppe sind berechtigt, das Westeuropäische, Osteuropäische und Ukrainische Museum in Kiew zu betreten. Winter[6]

Оригінал, машинопис.
ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 5, спр. 12, арк. 276

Переклад з німецької док. № 200

Офіцер у справах збору трофеїв[346*] Київ, 16 лютого 1943 р.
при штабі групи армій "В"[347*]

До
Крайової служби архівів, бібліотек
і музеїв при Генералкомісаріаті
Київ

Посилаючись на вчорашню розмову, прошу дозволити мені і моєму співробітнику, унтер-офіцеру др. Герцберґу, працювати відповідно дорученню у музеях, підпорядкованих генералкомісару.

---

[2] Власноручний підпис др. П. Гальма чорним чорнилом.
[3] Дата отримання і вхідний номер поставлено Г. Вінтером бірюзовим чорнилом вгорі праворуч і відокремлено косою рискою від дати.
[4] Фіолетовий штамп, текст великими літерами.
[5] Вхідний номер написаний Г. Вінтером бірюзовим чорнилом.
[6] Резолюція Г. Вінтера внизу бірюзовим чорнилом.

Офіцер у справах збору трофеїв, крім збирацької діяльності у війську, пов'язаної безпосередньо з нинішніми військовими діями, має завдання забезпечувати захист та збереження мистецьких і культурно-історичних зібрань у межах всієї групи армій і в той самий час науково опрацьовувати ті об'єкти, які як навчальний та порівняльний матеріал становлять інтерес для німецьких військових музеїв у воєнному та військово-історичному відношенні.

Після того, як Київ увійшов у межі армійської групи, прошу надати мені та моєму співробітнику доступ до місцевих зібрань для попереднього ознайомлення.

за дорученням
др. Гальм
зондерфюрер (Z)
і заступник офіцера у справах збору трофеїв

Надійшло 16 лютого
Тгб. № 74/43

Крайове управління архівів,
бібліотек і музеїв
Тгб. № 74/43

Київ, 18 лютого 1943 р.

Пан зондерфюрер (Z) др. Гальм та унтер-офіцер др. Герцберг з відомства офіцера у справах збору трофеїв при штабі нашої групи військ мають право заходити до Західноєвропейського, Східноєвропейського і Українського музеїв у Києві. Вінтер

№ 201. Перелік ікон та картин, вилучених зі сховищ Києво-Печерської Лаври і переданих через Крайове управління Музею східноєвропейського мистецтва. *Київ, 19 лютого 1943 р.*

Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg
für die besetzten Gebiete
Hauptarbeitsgruppe Ukraine
Sonderstab Bildende Kunst
Bearbeiter: Dr. D. Roskamp

Kiew, den 19.2.1943
Dr. R/Hl

<Original an Sdst. Bildende Kunst
(durch Dr. Roskamp erledigt)
1. Durchschlag an die Stabsführung
2. Durchschlag an die HAG Ukraine>[7]

Übergabe von 99 Ikonen und 4 Ölgemälden an die Zivilverwaltung

Am 16.2.1943 wurde mit Herrn Dr. Winter, dem Leiter der Landesverwaltung der Archive, Bibliotheken und Museen in Kiew, vereinbart, dass die in der Proresnaja

[7] Перелік адресатів надруковано пізніше через копірку, від чого текст досить розмитий і погано читається. Адресат, якому належав цей примірник, підкреслено червоним олівцем.

lagernden Ikonen und Bilder vom Einsatzstab RR der Zivilverwaltung übergeben und von dieser dem Osteuropäischen Museum zugeteilt werden. Es sind Ikonen, die der Einsatzstab RR aus der Lawra in Kiew geborgen hat. 18 dieser Bilder sind als besonders gut zu bezeichnen. Am 17.2.[19]43 wurden die Bilder der Leiterin des Osteuropäischen Museums, Frau Kulschenko, übergeben.

Lfd. Nr.	Bezeichnung des Bildes	Maler (Zeit)	Technik	Grösse
1.	Deisis	Griech[ische] Arbeit, XV. Jahrh.	Holz, Tempera	27×18,1
2.	Feste	Moskauer Schule, XV. Jh[r]h.	“	48×41
3.	Christi Einzug in Jerusalem	Nowgoroder Schule, Ende d. XVI. – Anf. d. XVII. Jhrh.	“	55×41
4.	Der Prophet Eliseus	– “ –	“	55×34
5.	Der Prophet Elias	– “ –	“	55×33
6.	Die Kreuzabnahme	Nowgoroder Schule, Ende d. XV. – I. Hälfte d. XVI. Jhrh.	“	55×47
7.	Der Prophet Abbacumus	Nowgoroder Schule, Ende d. XVI – Anf. d. XVII. Jhrh.	“	55,5×32
8.	Der Prophet Jonas	– “ –	“	55×35
9.	Der Prophet Ezechiel	– “ –	“	55×38
10.	Mariä Reinigung	Nowgoroder Schule, Ende des XV. – Anf. d. XVI. Jhrh.	“	55,5×32
11.	Der Prophet Ieremias	Nowgoroder Schule, Ende d. XVI. – Anf. d. XVII. Jhrh.	“	56×36
12.	Geburt der Mutter Gottes	Nowgoroder Schule, Ende d. XV. – Anf. d. XVI. Jhrh.	“	55×42
13.	Mariä-Himmelfahrt	– “ –	“	60×59,5
14.	Die Taufe – die Erscheinung Christi	– “ –	“	55×41
15.	Der Prophet König Salomon	Nowgoroder Schule, Ende d. XVI. – Anf. d. XVII. Jhrh.	“	55×47
16.	Ausgießung des Heiligen Geistes	Nowgoroder Schule, Ende d. XV. – Anf. d. XVI. Jahrh.	“	55×41,5
17.	Die Mutter Gottes	– “ –	“	56,2×46,5
18.	Die Kreuzigung mit der Mutter Gottes und mit dem Apostel Johannes	– “ –	“	64,6×46
19.	Das Absteigen in die Unterwelt (Auferstehung)	Nowgoroder Schule, XVI. Jahrh.	“	54,5×42
20.	Christi Himmelfahrt	– “ –	“	54,2×42,8
21.	Die Kreuzigung	Nowgoroder Schule, Ende des XV. – Anf. d. XVI. Jahrh.	“	54,7×46

22.	Verkündigung	– “ –	“	55,5×40
23.	Die Mutter Gottes	Nowgoroder Schule, Moskauer [Schule.] XVI. Jahrh.	“	54,8×43
24.	Johann der Täufer	– “ –	“	91×40,5
25.	Der Heilige Nicolaus – Wundertäter mit dem Lebenslauf	Nowgoroder Schule, I. Hälfte des XV. Jahrh.	“	102×74
26.	Zweiseitige Ikone. An der einen Seite die Mutter Gottes, a[n] d[er] and[eren] S[eite] d[er] Heilige Nicolaus Wundertäter	Nowgoroder Schule, XVI. Jahrh.	“	57×44
27.	Zweiseitige Ikone. A[n] d[er] einen S[eite] d[ie] Mutter Gottes, a[n] d[er] and[eren] S[eite] d[er] Heilige Nicolaus Wundertäter	Nowgoroder-Mockauer Schule, XVI. Jahrh.	“	47×39,2
28.	Erzengel Michael (aus dem Deisis)	Nowgoroder Schule, XV. Jahrh.	“	139×66,5
29.	Erzengel Gabriel (aus dem Deisis)	– “ –	“	139×67,5
30.	Die Mutter Gottes	Moskauer Schule, XVI. Jahrh.	“	126,5×88
31.	Der Prophet Jesaias (?), Christi Geburt u. Basilius der Große (Die Darstellungen sind nach der Vertikale angeordnet)	Nowgoroder Schule, XVI. Jahrh.	“	161×36,5
32.	Das zweiseitige Kreuz an d[er] einen S[eite] – Die Kreuzigung, a[n] d[er] and[eren] S[eite] d[ie] Heiligen: Ni[k]olaus[8] d[er] Wundertäter, Demetrius, Sossima und Sabbatius. (Das Kreuz ist mit der dünnen silbernen Bildereinfassung bedeckt)	Moskauer Schule, XVI. Jahrh.	“	106×horizontaler Teil des Kreuzes 77
33.	Das jüngste Gericht	Moskauer Schule, I. Hälfte d[es] XVIII. Jahrh.	“	26,3×22
34.	Johann[es] der Täufer	Nordrussische Schule, Ende d[es] XVII. – Anf[ang] d[es] XVIII. Jahrh.	“	29,8×24,5
35.	Der Prophet Elias mit den Szenen aus seinem Leben	Nordrussische Schule, XVIII. Jhh.	“	30,7×26,5
36.	Die heilige Eudoxia	– “ –	“	32,5×27,2

[8] У документі помилково *Nisolaus*

37.	Christus in dem heiligen Grabe (Halbfigur)	Moskauer Schule, XVII. Jahrh.	“	34,5×27,3
38.	Die Mutter Gottes	Moskauer Schule, I. Hälfte d[es] XVIII. Jahrh.	“	27,5×24,4
39.	Die Hochheilige Dreieinigkeit	Moskauer Schule, XVII. Jahrh.	“	30,5×26
40.	Die Heilige Sossima und Sabbatius	Nordruss[ische] Schule, I. Hälfte d[es] XVIII. Jahrh.	“	31×26
41.	Feste	Moskauer Schule, XVII. Jahrh.	“	33,2×28,5
42.	Der Heilige Nicolaus Wundertäter	Moskauer-Jaroslaw[ische] Schule, Ende des XVII. Jahrh.	“	30,7×26
43.	Die heiligen Großfürsten Theodor u[nd] Basilius von Jaroslawl	Stroganow-Schule, Ende des XVII. – Anf[ang] des XVIII. Jahrh.	“	31×27
44.	Verkündigung	Nordruss. Schule, Ende des XVII. – Anf[ang] d[es] XVIII. Jahrh.	“	27×23,3
45.	Mariä Himmelfahrt	Stroganow-Schule, XVII. Jahrh.	“	32×27,5
46.	Verkündigung	Moskauer Schule, Ende d[es] XVI. – Anf[ang] d[es] XVII. Jahrh. (Fragment – oberer Teil)	“	15,5×17,5
47.	Die Apostel Petrus und Paulus	Griechische Arbeit, XVI. Jahrh.	“	28,8×24,3
48.	Die Heiligen Prokopius von Ustjuch und Johann[es] der Krieger	Moskauer-Stroganow Schule, XVII. Jahrh.	“	35×30.8
49.	Die Heiligen Sossima und Sabbatius	Moskauer-Stroganow Schule, XVII. Jahrh.	“	33,5×28,1
50.	Die Heiligen Johann-Chrisostom, Basilius der Große und Gregorius Theolog	Moskauer Schule, XVII. Jahrh.	“	30,8×26
51.	Die Heiligen Großfürsten Boris und Gleb	Moskauer-Stroganow Schule, XVII. Jahrh.	“	30,7×26
52.	Die Mutter Gottes	Nowgoroder-Moskauer Schule, I. Hälfte des XVII. Jahrh.	“	37,5×29,8
53.	Schutzengel mit den 4 heiligen Märtyrerinnen	Moskauer Schule, XVII. Jahrh.	“	26×22,4
54.	Dreieinigkeit (Abrahams Gastfreundschaft)	Moskauer Schule, Ende des XVII. Jahrh.	“	30,5×26
55.	Der heilige Ephrem Sirin	Kloster-Schule, XVII. Jahrh.	“	32,7×30
56.	Der heilige Nicolaus Wundertäter	Moskauer-Stroganow Schule, XVII. Jahrh.	“	30,8×26
57.	Der heilige Paul von Ob[n]orsk[9]	Moskauer Schule, XVII. Jahrh.	“	32×26,5

[9] У документі помилково *Obdorsk*

58.	Die heiligen Märtyrerinnen Maria v[on] Ägypten, Katharina, Ulita	– “ –	“	31×26
59.	Die Apostel Petrus und Paulus	Moskauer-Stroganow Scnule, XVII. Jahrh.	“	35,2×30,7
60.	Die Mutter Gottes	Stroganow-Schule, XVII. Jahrh.	“	35×30,8
61.	Der heilige Nicolaus Wundertäter	Moskauer-Jaroslaw Schule, XVII. Jahrh.	“	30,8×26
62.	Das jüngste Gericht	Moskauer-Stroganow Schule, Ende d[es] XVII. – Anf[ang] d[es] XVII.[10] Jahrh.	“	39,5×33,2
63.	Der heilige Sergius von Radonjech	Kloster-Schule, XVII. Jahrh.	“	31×26,3
64.	Die Mutter Gottes (aus dem Deisis)	Moskauer-Schule, XVII. Jahr[h].	“	30×24,5
65.	“Sein eingeborener Sohn“	Moskauer-Schule, XVII. [Jahrh.]	“	36×31,5
66.	Der heilige Maximus – der Grieche	Moskauer Schule, Ende des XVII. Jahrh.	“	30×26,5
67.	Der Allmächtige Christus	Kloster-Schule, Ende d[es] XVII. – Anf[ang] d[es] XVIII. Jhh.	“	31,5×27
68.	Die Mutter Gottes	Moskauer-Schule, XVII. [Jahrh.]	“	34×29
69.	Geburt Johannes des Täufers	Nowgoroder Schule, I. Hälfte d. XVI. Jahrh.	“	31,8×26,5
70.	Die Heiligen Tichon, Laurentius und Pafnutius	In dem Stil der Stroganow-Schule, XIX. Jahrh.	“	35,5×30,5
71.	Die Mutter Gottes, Erzengel Michael u[nd] Apostel Petrus. (Ein Teil d[er] Komposition aus dem Deisis)	Nordruss[ische] Schule, I. Hälfte d[es] XIX. Jahrh.	“	38,5×32,5
72.	Die Mutter Gottes	Nordruss[ische] Schule, Ende d[es] XVIII. – Anf[ang] d[es] XIX. Jahrh.	“	30,5×26,5
73.	Der heilige Ni[c]olaus[11] Wundertäter	Moskauer Schule[,] XVIII. Jahrh.	“	31×35
74.	Feste	Moskauer Schule, Ende d[es] XVII. Jahrh.	“	38,5×31
75.	Die Mutter Gottes	Nordruss[ische] Schule, XIX. Jahrh.	“	27,5×23,5
76.	Der heilige Cyrillus v[on] d[em] Weißen See	Kloster-Schule, XVII. Jahrh.	“	31×25,5
77.	Der heilige Nikon	Moskauer Schule, II. Hälfte des XVI. Jahrh.	“	29,2×22,5
78.	Die Erscheinung der Mutter Gottes dem heiligen Sergius von Radonjech	Moskauer Schule, XVII. Jahrh.	“	29×24,5

[10] Так у документі, має бути *XVIII*
[11] У документі помилково *Nisolaus*

79.	Die Hochheilige Dreieinigkeit	Moskauer Schule, XVII. Jahrh.	“	35,5×30,2
80.	Der Heilige Philipp – Metropolit von Moskau	Stroganow-Schule, XVII. Jahrh.	“	32,5×29
81.	Der Heilige Sabbas	Moskauer Schule, XVII. Jahrh.	“	35,3×30
82.	Die Mutter Gottes	Nordruss[ische] Schule, Ende d[es] XVII. Jahrh.	“	31×26
83.	Lazarus Auferstehung und drei Szenen aus dem Leiden Christi	Moskauer-Nowg[o]roder Schule, II. Hälfte d[es] XVIII. – Anf[ang] d[es] XIX. Jahrh.	“	33×28
84.	Die Heiligen Prokopius und Johann von Ustjuch	Nordrussi[s]che[12] Schule, XVII. Jahrh.	“	34,5×31,3
85.	Deisis mit den Heiligen	Nowgoroder Schule, Ende [des] XV. – Anf[ang] d[es] XVI. Jahrh. (Dionysius-Schule)	“	26,2×80,5
86.	Deisis mit den Heiligen	Nowgoroder Schule, XVI. Jhh. (Dionysius-Kreis)	“	25,7×75
87.	Die Mutter Gottes (aus dem Deisis)	Moskauer Schule, II. Hälfte d[es] XVII. Jahrh. (Simon Uschakows-Schule)	“	52×44
88.	Christus (aus dem Deisis)	– “ –	“	53×45
89.	Die Verklärung Christi	Nowgoroder Schule, XVI. Jahrh.	“	55×41,5
90.	Konzil der heiligen Kirchenväter	Nowgoroder Stroganow-Schule, Ende d[es] XVI. Jahrh.	“	41,5×33,5
91.	Der heilige Räuber (Dismas)	Moskauer Schule, XVIII. [Jahrh.]	“	170×80,5
92.	Die Heiligen Sossima und Sabbatius	Moskauer-Stroganow-Schule, XVII. Jahrh.	“	31×26,5
93.	Mariä Himmelfahrt (Copie der wundertätigen Ikone “Mariä Himmelfahrt” aus dem Kloster-Lawra i[n] Kiew)	XVII. Jahrh. (?)	“	26,5×39
94.	Lebenslauf der Maria von Ägypten	Kloster-Schule, Ende [des] XVII. – I. Hälfte des XVII.[13] Jahrh.	“	36,5×31,5
95.	Feste	Moskauer-Stroganow-Schule, XVII. Jahrh.	“	31×26,5
96.	Konzil der Erzengel und das menschliche Geschlecht	Moskauer Schule, XVII. Jahrh.	“	33,5×26
97.	Feste	Provinz-Schule, Ende d[es] XVII. – I. Hälfte des XVIII. Jahrh.	“	30,5×26,5

[12] У документі помилково *Nordrussixche*

[13] Так у документі, має бути *XVIII*

98.	Der heilige Nicolaus Wundertäter u[nd] der heilige Filipp Metropolit v[on] Moskau	Stroganow-Schule, XVII. Jahrh.	“	35×30,5
99.	Der Psalm des Königs David	Nowgoroder-Moskauer Schule, XVIII. Jahrh.	“	30,5×26
100.	Unbekannter Maler, Flämische Schule XVIII. Jahrh.	Adam und Eva mit ihren Kindern	Holz Öl	64×46,5
101.	Unbekannter Maler, Flämische Schule, XVIII. Jahrh.	Adam und Eva beweinen den ermordeten Abel	“	64×46
102.	Unbekannter Maler, Russische Schule	Bildnis eines Jünglings (Brustbild)	Leinwand Öl	44×35
103.	Unbekannter Maler, Italienische Schule, Ende d. XVII. Jahrh.	Die Kreuzigung	Kupfer	42,5×32

Landesverwaltung der Archive Bibliotheken und Museen[14]

Obige 99 Ikone und 4 Ölbilder wurden am 17. d[ieses] M[onats] 1943 durch das Osteuropäische Museum in Empfang genommen.

[печатка][15] *Dr. Winter* *P. Kulschenko*
Dr. Roskamp[16] Direktor des Museums für Osteuropäische Kunst

Відпуск (цигарковий папір), машинопис (3-й примірник).
ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 49, арк. 19–25

Переклад з німецької док. № 201

Оперативний штаб райхсляйтера Розенберґа окупованих територій
Головна робоча група України
Зондерштаб образотворчого мистецтва
підготував: др. Д. Роскамп

Київ, 19 лютого 1943 р.
др. Р/Гл

[14] Штамп фіолетовим чорнилом, текст великими літерами.
[15] Кругла печатка фіолетовим чорнилом Крайового управління архівів, бібліотек і музеїв приблизно 3 см у діаметрі з нацистською свастикою по центру та написом по краю: *Landesverwaltung der Archive, Bibliotheken u. Museen beim Reichskommissar f. d. Ukraine*
[16] Всі три підписи – Д. Роскампа, Г. Вінтера, П. Кульженко – власноручні, поставлені розведеним чорним чорнилом.

<Оригінал Зондерштабу образотворчого мистецтва
(виконав др. Роскамп)
1-а копія Управлінню штабу
2-а копія Головній робочій групі України>

Передача 99 ікон і 4 картин[348*], написаних олією, цивільному управлінню

16 лютого 1943 р. з паном др. Вінтером, керівником Крайового управління архівів, бібліотек і музеїв у Києві, була досягнута домовленість, що ікони та картини, які знаходяться на складі по вул. Прорізній[349*], Оперативний штаб райхсляйтера Розенберґа передасть цивільному управлінню, яке передасть їх далі Східноєвропейському музею. Це ікони, які Оперативний штаб райхсляйтера Розенберґа врятував на території Лаври у Києві. 18 ікон вважаються особливо цінними. 17 лютого 1943 р. ці ікони були передані керівнику Східноєвропейського музею пані Кульженко.

П/№	Назва картини	Художник (час)	Техніка	Розмір
1.	Деісус[350*]	Грецький майстер XV ст.	Дерево, темпера	27×18,1
2.	Свята[351*]	Московська школа, XV ст.	”	48×41
3.	В’їзд Христа в Єрусалим	Новгородська школа, кінець XVI – початок XVII ст.	”	55×41
4.	Пророк Єлисей[352*]	Новгородська школа, кінець XVI – початок XVII ст.	”	55×34
5.	Пророк Ілля	Новгородська школа, кінець XVI – початок XVII ст.	”	55×33
6.	Зняття з хреста[353*]	Новгородська школа, кінець XV – пер. половина XVI ст.	”	55×47
7.	Пророк Авакум	Новгородська школа, кінець XVI – початок XVII ст.	”	55,5×32
8.	Пророк Іона[354*]	Новгородська школа, кінець XVI – початок XVII ст.	”	55×35
9.	Пророк Єзекиїль[355*]	Новгородська школа, кінець XVI – початок XVII ст.	”	55×38
10.	Очищення Марії[17]	Новгородська школа, кінець XV – початок XVI ст.	”	55,5×32
11.	Пророк Єремія[356*]	Новгородська школа, кінець XVI – початок XVII ст.	”	56×36

[17] “Очищення Марії” – назва у католицизмі свята “Стрітення Господнє”.

12.	Різдво Богородиці	Новгородська школа, кінець XV – початок XVI ст.	”	55×42
13.	Успіння Богородиці[357*]	Новгородська школа, кінець XV – початок XVI ст.	”	60×59,5
14.	Хрещення – явлення Христа	Новгородська школа, кінець XV – початок XVI ст.	”	55×41
15.	Пророк цар Соломон[358*]	Новгородська школа, кінець XVI – початок XVII ст.	”	55×47
16.	Зішестя Святого Духа	Новгородська школа, кінець XV – початок XVI ст.	”	55×41,5
17.	Мати Божа[359*]	Новгородська школа, кінець XV – початок XVI ст.	”	56,2×46,5
18.	Розп’яття з Матір’ю Божою і апостолом Іоанном	Новгородська школа, кінець XV – початок XVI ст.	”	64,6×46
19.	Зішестя у пекло (Воскресіння)	Новгородська школа, XVI ст.	”	54,5×42
20.	Вознесіння Христове	Новгородська школа, XVI ст.	”	54,2×42,8
21.	Розп’яття[360*]	Новгородська школа, кінець XV – початок XVI ст.	”	54,7×46
22.	Благовіщення	Новгородська школа, кінець XV – початок XVI ст.	”	55,5×40
23.	Мати Божа[361*]	Новгородська школа, Московська школа XVI ст.	”	54,8×43
24.	Іоанн Хреститель	Новгородська школа, Московська школа XVI ст.	”	91×40,5
25.	Св. Миколай Чудотворець з житієм[362*]	Новгородська школа, пер. половина XV ст.	”	102×74
26.	Двостороння ікона: на одній стороні Мати Божа, на другій – св. Миколай Чудотворець	Новгородська школа, XVI ст.	”	57×44
27.	Двостороння ікона: на одній стороні Мати Божа, на другій – св. Миколай Чудотворець	Новгородсько-Московська школа, XVI ст.	”	47×39,2
28.	Архангел Михаїл (з Деісуса)[363*]	Новгородська школа, XV ст.	”	139×66,5
29.	Архангел Гавриїл (з Деісуса)[364*]	Новгородська школа, XV ст.	”	139×67,5
30.	Мати Божа[365*]	Московська школа, XVI ст.	”	126,5×88
31.	Пророк Ісая (?), Різдво Христове та Василій Великий (зображення розташовані по вертикалі)	Новгородська школа, XVI ст.	”	161×36,5

32.	Двосторонній хрест: на одній стороні – розп'яття, на іншій стороні святі: Миколай Чудотворець, Димитрій, Зосима і Саватій (хрест має тонку срібну перегородку між зображеннями)	Московська школа, XVI ст.	”	106×77 горизонтальна частина хреста
33.	Страшний суд[366*]	Московська школа, пер. половина XVIII ст.	”	26,3×22
34.	Іоанн Хреститель[367*]	Північноросійська школа, кінець XVII – початок XVIII ст.	”	29,8×24,5
35.	Пророк Ілля із сценами свого життя	Північноросійська школа, XVIII ст.	”	30,7×26,5
36.	Прпмч. Євдоксія	Північноросійська школа, XVIII ст.	”	32,5×27,2
37.	Христос у труні (половина фігури)[368*]	Московська школа XVII ст.	”	34,5×27,3
38.	Мати Божа[369*]	Московська школа, I половина XVIII ст.	”	27,5×24,4
39.	Пресвята Трійця	Московська школа, XVII ст.	”	30,5×26
40.	Прпп. Зосима і Саватій	Північноросійська школа, I половина XVIII ст.	”	31×26
41.	Свята	Московська школа, XVII ст.	”	33,2×28,5
42.	Св. Миколай Чудотворець	Московсько-Ярославська школа, кінець XVII ст.	”	30,7×26
43.	Св. благовірні князі Федір і Василь Ярославські	Строганівська школа, кінець XVII – початок XVIII ст.	”	31×27
44.	Благовіщення	Північноросійська школа, кінець XVII – початок XVIII ст.	”	27×23,3
45.	Успіння Богородиці[370*]	Строганівська школа, XVII ст.	”	32×27,5
46.	Благовіщення[371*]	Московська школа, кінець XVI – початок XVII ст. (фрагмент – верхня частина)	”	15,5×17,5
47.	Апостоли Петро і Павло[372*]	Грецький майстер, XVI ст.	”	28,8×24,3
48.	Прпп. Прокопій Устюжський та Іоанн Воїн	Московсько-Строганівська школа, XVII ст.	”	35×30.8
49.	Прпп. Зосима і Саватій	Московсько-Строганівська школа, XVII ст.	”	33,5×28,1
50.	Свв. Іоанн Хризостом, Василій Великий і Григорій Богослов	Московська школа, XVII ст.	”	30,8×26
51.	Свв. великі князі Борис і Гліб[373*]	Московсько-Строганівська школа, XVII ст.	”	30,7×26

52.	Мати Божа[374*]	Новгородсько-Московська школа, пер. половина XVII ст.	”	37,5×29,8
53.	Ангел-охоронець з 4 святими мученицями	Московська школа, XVII ст.	”	26×22,4
54.	Трійця (гостинність Авраама)	Московська школа, кінець XVII ст.	”	30,5×26
55.	Прп. Єфрем Сирін	Монастирська школа, XVII ст.	”	32,7×30
56.	Св. Миколай Чудотворець[375*]	Московсько-Строганівська школа, XVII ст.	”	30,8×26
57.	Прп. Павло Обнорський[376*]	Московська школа, XVII ст.	”	32×26,5
58.	Прпп. великомучениці Марія Єгипетська, Катерина, Уліта	Московська школа, XVII ст.	”	31×26
59.	Апостоли Петро і Павло[377*]	Московсько-Строганівська школа, XVII ст.	”	35,2×30,7
60.	Мати Божа	Строганівська школа, XVII ст.	”	35×30,8
61.	Св. Миколай Чудотворець[378*]	Московсько-Ярославська школа, XVII ст.	”	30,8×26
62.	Страшний суд[379*]	Московсько-Строганівська школа, кінець XVII – початок [XVIII][18] ст.	”	39,5×33,2
63.	Прп. Сергій Радонезький	Монастирська школа, XVII ст.	”	31×26,3
64.	Мати Божа (з Деісуса)	Московська школа, XVII ст.	”	30×24,5
65.	Єдинородний син	Московська школа, XVII ст.	”	36×31,5
66.	Прп. Максим Грек	Московська школа, кінець XVII ст.	”	30×26,5
67.	Христос Вседержитель[380*]	Монастирська школа, кінець XVII – початок XVIII ст.	”	31,5×27
68.	Мати Божа[381*]	Московська школа, XVII ст.	”	34×29
69.	Народження Іоанна Хрестителя[382*]	Новгородська школа, пер. половина XVI ст.	”	31,8×26,5
70.	Прп. Тихон, св. праведний Лаврентій і прп. Пафнутій	У стилі Строганівської школи, XIX ст.	”	35,5×30,5
71.	Мати Божа, архангел Михаїл і апостол Петро (частина композиції з Деісуса)	Північноросійська школа, пер. половина XIX ст.	”	38,5×32,5
72.	Мати Божа	Північноросійська школа, кінець XVIII – початок XIX ст.	”	30,5×26,5
73.	Св. Миколай Чудотворець	Московська школа, XVIII ст.	”	31×35
74.	Свята[383*]	Московська школа, кінець XVII ст.	”	38,5×31
75.	Мати Божа	Північноросійська школа, XIX ст.	”	27,5×23,5

[18] В оригіналі помилково *XVII* (див. німецький оригінал).

76.	Прп. Кирило Білозерський[384*]	Монастирська школа, XVII ст.	”	31×25,5
77.	Прп. Никон[385*]	Московська школа, друга половина XVI ст.	”	29,2×22,5
78.	Явлення Богородиці прп. Сергію Радонезькому	Московська школа, XVII ст.	”	29×24,5
79.	Пресвята Трійця[386*]	Московська школа, XVII ст.	”	35,5×30,2
80.	Святитель Філіп – митрополит Московський[387*]	Строганівська школа, XVII ст.	”	32,5×29
81.	Прп. Сава[388*]	Московська школа, XVII ст.	”	35,3×30
82.	Мати Божа	Північноросійська школа, кінець XVII ст.	”	31×26
83.	Воскресіння Лазаря та три сцени із страждань Христа	Московсько-Новгородська школа, друга половина XVIII – початок XIX ст.	”	33×28
84.	Свв. Прокопій та Іоанн Устюжські	Північноросійська школа, XVII ст.	”	34,5×31,3
85.	Деісус із святими[389*]	Новгородська школа, кінець XV – початок XVI ст. (школа Діонісія)	”	26,2×80,5
86.	Деісус із святими[390*]	Новгородська школа, XVI ст. (коло школи Діонісія)	”	25,7×75
87.	Мати Божа (з Деісуса)[391*]	Московська школа, друга половина XVII ст. (школа Симона Ушакова)	”	52×44
88.	Христос (з Деісуса)[392*]	Московська школа, друга половина XVII ст. (школа Симона Ушакова)	”	53×45
89.	Преображення Христа	Новгородська школа, XVI ст.	”	55×41,5
90.	Собор святих отців церкви	Новгородсько-Строганівська школа, кінець XVI ст.	”	41,5×33,5
91.	Св. Варвар (колишній розбійник) (Дісмас)[393*]	Московська школа, XVIII ст.	”	170×80,5
92.	Прпп. Зосима і Саватій	Московсько-Строганівська школа, XVII ст.	”	31×26,5
93.	Успіння Богородиці (копія чудотворної ікони Успіння Богородиці з Лаври у Києві)[394*]	XVII ст. (?)	”	26,5x39
94.	Житіє прп. Марії Єгипетської	Монастирська школа, кінець XVII – пер. половина [XVIII][19] ст.	”	36,5×31,5

[19] В оригіналі помилково *XVII* (див. німецький оригінал).

95.	Свята[395*]	Московсько-Строганівська школа, XVII ст.	”	31×26,5
96.	Собор архангелів і рід людський[396*]	Московська школа, XVII ст.	”	33,5×26
97.	Свята	Провінційна школа, кінець XVII – пер. половина XVIII ст.	”	30,5×26,5
98.	Св. Миколай Чудотворець та святитель Філіп митрополит Московський[397*]	Строганівська школа, XVII ст.	”	35×30,5
99.	Псалом царя Давида[398*]	Новгородсько-Московська школа, XVIII ст.	”	30,5×26
100.	Невідомий художник фламандської школи XVIII ст.	Адам і Єва зі своїми дітьми	Дерево, олія	64×46,5
101.	Невідомий художник фламандської школи XVIII ст.	Адам і Єва оплакують вбитого Авеля	”	64×46
102.	Невідомий художник російської школи	Портрет юнака (погрудний портрет)	Полотно олія	44×35
103.	Невідомий художник італійської школи, кінець XVII ст.	Розп’яття	Мідь	42,5×32

Крайове управління архівів,
бібліотек і музеїв

Вищезгадані 99 ікон і 4 картини, написані олією, 17-го дня цього місяця 1943 р. були передані Східноєвропейському музею.

[підпис] др. Вінтер П. Кульженко
др. Роскамп директор
Музею східноєвропейського мистецтва

№ 202. Розпорядження райхскомісара України Е. Коха про створення у Києві з 1 березня 1943 р. Крайової бібліотеки, Крайового архіву і Крайового музею. ***Рівне, 26 лютого 1943 р.***

Abschrift

Der Reichskommissar für die Ukraine Rowno, den 26. Febr[uar] [19]43
G.-Z. – P II
An den Herrn Generalkommissar
in Kiew

Betr.: Organisation eines Landesarchivs, einer Landesbibliothek, eines Landesmuseums in Kiew.

Bezug: RdERl. vom 7. Dezember 1942 – II c 2483 – betr. Verwaltung der Archive, Bibliotheken und Museen (Zbl. RKU 1942 S. 516)

In Verfolg des angezogenen Runderlasses vom 7. Dezember 1942 wird die bisherige "Zentralbibliothek des Reichskommissars für die Ukraine" in Kiew mit Wirkung vom 1. März 1943 in "Landesbibliothek Kiew" umbenannt. Gleichzeitig wird ihr die bisher vom Stadtkommissar Kiew betreute Bibliothek des ehemaligen Polytechnikums als neue Abteilung "Technische Bibliothek" einverleibt.

Zum gleichen Zeitpunkt wird das bisher dem Generalkommissar Kiew unterstellte Historische Hauptarchiv "Antonowitsch" zum "Landesarchiv Kiew" umgestaltet. In ihm bleiben wie bisher zusammengeschlossen die zentralukrainischen Bestände, das Kiewer Oblastarchiv, das Zentralarchiv der alten Akten, das Militärhistorische Archiv Kiew und das Stadtarchiv Kiew.

Ebenso werden die bisher dem Generalkommissar in Kiew unterstellten drei Kunstmuseen zum "Landesmuseum Kiew" vereinigt, das sich in die Westeuropäische, Osteuropäische und Ukrainische Abteilung gliedert.

Landesarchiv, Landesbibliothek und Landesmuseum Kiew unterstehen der Landesverwaltung der Archive, Bibliotheken und Museen (Sitz in Kiew).

F.d.R.	Stempel:	In Vertretung
gez. Pohl	Reichskommissar	gez. Dargel
Angestellte	für die Ukraine	

Landesverwaltung der Archive,
Bibliotheken und Museen
beim Reichskommissar für die Ukraine[20]
Tg. Nr. 164
An die Gruppen
Archive,
Bibliotheken,
Museen[21]

Kiew, den 13. März *1943*
(durch Gen[eral]kom[missariat])

Abschrift
übersende ich zur Beachtung
Winter[22]

Завірена скриптурна копія, машинопис.
ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 5, спр. 20, арк. 23–23зв.

[20] Виділений курсивом текст є текстом бланка, на якому була надрукована копія цього документа. Чорним чорнилом вписано *13. März* та *3*
[21] Перелік адресатів даної копії надрукований вгорі ліворуч.
[22] Машинописна резолюція з підписом Г. Вінтера чорним чорнилом на звороті.

Переклад з німецької док. № 202

Копія

Райхскомісар України
G.-Z. – P II

Рівне, 26 лютого 1943 р.

Генералкомісару
у Києві

Відносно: створення Крайового архіву, Крайової бібліотеки, Крайового музею у Києві

Привід: наказ від 7 грудня 1942 р. – IIc 2483 – щодо Крайового управління архівів, бібліотек і музеїв[399*] (Zbl. RKU 1942 S. 516)

Згідно з названим наказом від 7 грудня 1942 р. нинішня "Центральна бібліотека райхскомісара України"[400*] у Києві з 1 березня 1943 р. перейменовується на "Крайову бібліотеку Києва". Одночасно їй передається бібліотека колишнього Політехнічного інституту, якою до цього часу опікувався штадткомісар Києва, як новий відділ під назвою "Технічна бібліотека".

У той самий час Головний історичний архів ім. Антоновича, який досі підпорядковувався генералкомісару в Києві, перетворюється на "Крайовий архів Києва". У ньому, як і раніше, залишаються об'єднані разом центральні українські зібрання – Київський обласний архів, Центральний архів давніх актів, Військово-історичний архів у Києві[401*] та Міський архів Києва.

Також три художні музеї, що підпорядковувалися до цього часу генералкомісару в Києві, об'єднуються у "Крайовий музей Києва", який складатиметься з західноєвропейського, східноєвропейського і українського відділів.

Крайовий архів, Крайова бібліотека і Крайовий музей Києва підпорядковуються Крайовому управлінню архівів, бібліотек і музеїв (місцезнаходження у Києві).

З оригіналом вірно
підписано: Поль
службовець

штамп:
райхскомісар
України

в.о.
підписано: Даргель

Крайове управління архівів,
бібліотек і музеїв
при райхскомісарі України
Тґб. № 164

Київ, 13 березня 1943 р.
(через Генералкомісаріат)

Групам:
архівів,
бібліотек,
музеїв

Передрук надсилаю до відома
Вінтер

№ 203. Службова записка керівника Крайового управління архівів, бібліотек і музеїв др. Г. Вінтера про звільнення складу по вул. Дарвіна, 2 від перевезених з Києво-Печерської Лаври культурних цінностей.
Київ, 9 березня 1943 р.

Aktenvermerk

Das Hilfsmagazin Darwina 2, in welchem die vom Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg sichergestellten Kulturgüter aus der Lawra gestapelt waren, ist Mitte Februar für militärische Einquartierung zur Verfügung gestellt worden. Die das Haus besetzende Luftwaffentruppe hat die Überführung des Museumsgutes in das Ukrainische bezw. in das Osteuropäische Museum sowie der für die Landesbibliothek Kiew bestimmten Gegenstände nach dorthin in den letzten Februar Tagen durchgeführt. Damit ist das Hilfsmagazin Darwina 2 vollständig aufgelöst worden.

Kiew, den 9. März 1943

Winter[23]

Eing. 9.III.43
Tgb. Nr. 151/43
Winter[24]

Оригінал, машинопис.
ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 5, спр. 12, арк. 280

Переклад з німецької док. № 203

Службова записка

В середині лютого допоміжне сховище по вул. Дарвіна, 2, в якому Оперативний штаб райхсляйтера Розенберґа розмістив збережені культурні цінності з Лаври, передане у розпорядження військових під житло. В останні дні лютого частина Люфтваффе, яка нині займає будинок, перевезла музейні речі до Українського, тобто Східноєвропейського музею, а до Крайової бібліотеки Києва – речі, призначені для неї. Таким чином, допоміжне сховище по вул. Дарвіна, 2 було повністю ліквідоване.

Київ, 9 березня 1943 р.

Вінтер

Надійшло 9 березня 1943 р.
Тґб. № 151/43
Вінтер

[23] Власноручний підпис Г. Вінтера бірюзовим чорнилом.
[24] Дата і номер надходження, підпис Г. Вінтера бірюзовим чорнилом у правому верхньому кутку.

№ 204. Розпорядження керівника Крайового управління архівів, бібліотек і музеїв др. Г. Вінтера щодо структури і розпорядку роботи Крайового музею Києва. ***Київ, 16 березня 1943 р.***

Копія

[Крайове управління архівів, бібліотек і музеїв при райхскомісарі України № 171][25]

Київ, 16 березня 1943 р.

Головному музею[402*],
Київ

[Прошу довести до відома всіх співробітників музею, які не звільняються з 31 березня цього року, наступне:][26]

1. Західноєвропейський, Східноєвропейський та Український Музе[ї][27] утворюють 3 відділи новоорганізованого Головного Музею Києва.

Керівництво Головного музею належить персонально мені. Мене постійно заміщає п. Гейбель, яка повинна дбати за всі справи, пов'язані з управлінням Головного музею. Проф. Гіляров залишається керівником Західноєвропейського відділу. Йому доручається крім того охорона пам'яток в Рейхскомісаріаті Україна, яку він здійснює для Головного управління архівів, бібліотек та музеїв. Проф. Гіляров також керує під моїм доглядом Архітектурно-історичним музеєм Києва.

п. Кульженко залишається керівником Східноєвропейського відділу і з 1 квітня ц[ього] р[оку] приймає також керівництво Українського відділу.

2. Умови воєнного часу примусили нас скоротити певну частину музейних робітників. Залишений персонал може бути використаний для роботи в одному або кількох відділах Головного музею, в залежності від потреб праці. Всі співробітники зобов'язані виконувати роботу не тільки в одному якомусь відділі, як це було раніше, але повинні працювати там, де їм буде указано на цей день їх роботи.

Найважливіше завдання Головного музею в найближчий час є впорядкування і облік Українського відділу. Ці роботи будуть проводитися за вказівками керівника відділу п. Кульженко протягом 4 днів тижня (в понеділок, вівторок, четвер та п'ятницю). В цій справі, в окремій частині роботи п. Кульженко допомагатимуть проф. Гіляров і п. Гейбель.

По середах і суботах провадитиметься [насамперед][28] робота по відділах Західно- та Східноєвропейського Мистецтва.

---

[25] Відправник та вихідний номер відтворено за німецькомовним оригіналом*: Landesverwaltung der Archive, Bibliotheken und Museen beim Reichskommissar für die Ukraine* (ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 5, спр. 20, арк. 25).

[26] Фраза, опущена при перекладі: *Ich ersuche, allen Angehörigen des Museums, die nicht mit dem 31. März d.J. ausscheiden, folgendes bekanntzugeben:* (там само).

[27] У документі *Музей*

[28] Не перекладено з німецької *vornehmlich* (ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 5, спр. 20, арк. 25).

3. Робочі години з 1.4 ц[ього] р[оку] такі: з 7 год. ранку до 16.30 з відповідною перервою на обід. По суботах – з 7 до 14 год.

Підпис: (доктор Вінтер)

З оригіналом згідно:

Переклад з німецької, скриптурна копія, машинопис.
ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 5, спр. 20, арк. 24.
Інші копії та примірники:
Німецькомовний оригінал, машинопис.
ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 5, спр. 20, арк. 25.
Німецькомовна копія (цигарковий папір), машинопис.
ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 5, спр. 12, арк. 284

№ 205. Лист др. Г. Вінтера райхскомісару України Е. Коху щодо створення нової статті розходів у бюджеті генералкомісара Київської генеральної округи на утримання Києво-Печерської Лаври. *Київ, 18 березня 1943 р.*

Landesverwaltung der Archive,
Bibliotheken und Museen
beim Reichskommissar für die Ukraine
Tgb. Nr. 163/43

Kiew, den 18. März 1943
(durch Gen[eral] Kom[missariat])
Fernspr[uch] Anschluß:
Gen[eral] Kom[missariat] 253

An den
Herrn Reichskommissar für die Ukraine
– P II –
Rowno

Betr.: Einrichtung neuer Verbuchungsstellen bei dem Generalkommissar in Kiew
Bezug: Erlaß vom 22. Febr[uar] d.J. – P II – (eingeg[angen] 13. März)

Eine Verbuchungsstelle für die Unterhaltung des Lawra-Klosters erscheint zunächst nicht mehr nötig, nachdem der Generalkommissar in Kiew mit Bericht vom 22. Februar d.J. – IIh, H 6210 b – gebeten hat, im Einzelplan V des Gebietshaushaltes ein Kapitel für das Architekturhistorische Museum in Kiew mit 2 Titeln einzurichten. Unter dem Namen des Architekturhistorischen Museums erfolgt der Denkmalschutz für die wichtigsten Baudenkmäler der Stadt Kiew, darunter Glockenturm und Eingangskapelle des Lawraklosters. Ein Denkmalschutz für weitere Teile der Lawra, die im übrigen großenteils von der hiesigen Polizei zum Abbruch freigegeben wurde, ist zur Zeit nicht durchführbar.

Die Landesverwaltung der Archive, Bibliotheken und Museen hat nur die Leitung des Denkmalschutzes inne. Die praktische Durchführung liegt bei den Generalkommissaren. Aus diesem Grunde ist auch das Architekturhistorische Museum in Kiew von mir nicht in unmittelbare Verwaltung genommen, sondern es bleibt dem Generalkommissar Kiew Abt. IIi (P II) unterstellt.

gez. Dr. Winter

Durchschlag übersende ich unter Beifügung einer Abschrift des Erlasses des Herrn Reichskommissars für die Ukraine – P II – vom 22. Februar d[ises] J[ahres] zur gef[ormten] Kenntnis.

An den
Herrn Generalkommissar
Abt. IIi
Kiew

Winter[29]

Der Generalkommissar
Eing. 22[.] M[ä]rz 1943
Kiew[30]

Авторизована копія для генералкомісара у Києві, машинопис (2-й примірник). ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 5, спр. 20, арк. 459

Переклад з німецької док. № 205

Крайове управління архівів,
бібліотек і музеїв
при райхскомісарі України
Trб. № 163/43

Київ, 18 березня 1943 р.
(через Генералкомісаріат)
Тел.: Генералкомісаріат 253

Райхскомісару України
– "Р" II –
Рівне

Відносно: створення нової статті розходів у бюджеті генералкомісара у Києві
Привід: розпорядження від 22 лютого цього року[403*] – "Р" II – (надійшло 13 березня)

Стаття розходів на утримання Лаври, здається, більше тепер не потрібна, після того як генералкомісар у Києві в доповідній від 22 лютого цього року – IIh, H 6210 b[404*] – попрохав у розділі V функціонального розпису видатків окружного бюджету[405*] забезпечити статтю для Архітектурно-Історичного музею у Києві двома пунктами. Під титулом Архітектурно-Історичного музею здійснюється захист найважливіших пам'яток архітектури міста Києва, серед них дзвіниця та Надбрамна церква Лаврського монастиря. Захист інших архітектурних пам'яток Лаври, яка тим часом у більшості своїй віддана місцевою поліцією на знос, здійснити наразі неможливо.

[29] Оригінальна машинописна резолюція Г. Вінтера з власноручним підписом бірюзовим чорнилом.
[30] Штамп надходження до адміністрації генералкомісара у м. Києві.

Крайове управління архівів, бібліотек і музеїв здійснює охорону лише тих історичних пам'яток, які знаходяться усередині. Практичне виконання лежить на генералкомісарах. З цієї причини навіть Архітектурно-Історичний музей у Києві не знаходиться під моїм безпосереднім керівництвом, а лишається у підпорядкуванні генералкомісара у Києві, відділ IIі ("Р" II)[406*].

підписано др. Вінтер

Копію з передрукованим наказом райхскомісара України – "Р" II – від 22 лютого цього року висилаю у додатку до відома.

Генералкомісару
Відділ IIі
Київ Вінтер

Генералкомісар
надійшло 22 березня 1943 р.
Київ

№ 206. Звіт референта у справах музеїв О. Гейбель про роботу Крайового музею Києва у березні 1943 р. ***Київ, 24 березня 1943 р.***

Bericht
über die Arbeit des Landesmuseums Kiew für März 1943

Während des verflossenen Monats wurde in den Abteilungen des Landesmuseums folgende Arbeit gemacht:

I. Die Abteilung für Westeurop[äische] Kunst und die Abteilung für Osteurop[äische] (russische) Kunst beendigten die Listen der Bilder für den Hr. Reichskommissar. In den Listen der Westeuropäischen Abteilung werden noch einige Verbesserungen gemacht. In der Osteurop[äischen] Abteilung werden die letzten Listen der minderwertigen Bilder (in den Magazinen) übersetzt und was schon vorbereitet ist – wird geschrieben. Die Listen für die Bilder in der Ausstellung sind vollständig fertig.

II. In allen drei Abteilungen wurden die Bilder, Ikonen und andere Kunstgegenstände, die aus den Museen der Lawra stammen und während der letzten Monate in die Abteilungen des Landesmuseums herübergeführt waren, geordnet und registriert. (Die Osteurop[äische] – russische – Abteilung hat 570 Ikonen und Bilder erhalten, die Ukrainische – 567 Ikonen und Bilder und 635 Messgewänder, die Westeurop[äische] Abteilung – 228 Bilder und verschiedene Kunstgegenstände).

Die Osteurop[äische] Abteilung hat ausserdem eine Anzahl Ikonen und eine grosse Sammlung Photogr[a]phien aus dem Einsatzstab Rosenberg erhalten, die auch alle registriert und geordnet werden.

III. Im März wurde das Herübertransportieren der grossen Anzahl historischer Bilder, Portraits, sowie der Ikonen und Messgewänder, die keinen kunsthistorischen Wert

haben, aber für die Kulturgeschichte wichtig sind, durchgeführt und beendigt. Diese Sachen wurden aus der Schule auf der Nowolewaschowskaja 2, wohin sie der Einsatzstab Rosenberg aus den Museen der Lawra zur zeitweiligen Sicherstellung herübergebracht hatte, in das Ukrainische und teilweise in das Westeurop[äische] Museum herübergeführt.

IV. Die Abteilungen des Landesmuseums hatten noch einige besondere Aufträge (von einzelnen Fachleuten, die sich für die Sammlungen der Kiewer Museen interessierten) erhalten: Die Ukrainische Abteilung hatte eine Liste von 80 Bildern sowjetischer Malerei[,] die für eine Ausstellung ausgewählt wurden, für den Einsatzstab Rosenberg aufgestellt. Die Westeuropäische Abteilung – eine Liste der Bilder niederländischer Meister, die sich in dem Kiewer Museum und auch in anderen Museen der Ukraine befunden haben[31]. Für einige Spezialisten wurden Bilder und andere Kunstgegenstände photographiert.

In den Abteilungen des Landesmuseums, besonders in der Osteurop[äischen] Abteilung, fanden einige spezielle Führungen für deutsche Wissenschaftler, die die Erlaubnis hatten[,] die Galerie zu besichtigen, statt.

V. Was die Arbeit der Bibliotheken anbetrifft, so wurde in dem verflossenen Monat hauptsächlich in der Bibliothek der Ukrainischen Abteilung gearbeitet, die kontrolliert und geordnet wird.

VI. Im Zusammenhang mit der bevorstehenden Kürzung des Personals in dem Landesmuseum wurden in der ukrainischen Abteilung Vorbereitungen zur Übergabe des Museums gemacht und die Leiterin der Osteurop[äischen] (russischen) Abteilung ist auch in der Ukrainischen Abteilung beschäftigt[,] indem sie jetzt das Museum nach betreffenden Akten übernimmt.

VII. In allen Abteilungen des Museums wurden nach einer spezialen Anordnung einige Luftschutzmassnahmen unternommen: die Kellerräume wurden überprüft und geordnet, in der West- und Osteurop[äischen] Abteilung wurden Listen der Bilder aufgestellt, die im Falle eines Alarmes in erster Linie in den Luftschutzkeller heruntergebracht werden müssten.

VIII. Für das Architektur-historische Museum wurde während des verflossenen Monats folgendes gemacht:

In der Sophienkathedrale werden an bestimmten Tagen Führungen geführt. Um einige Einkommen für die notwendigen Baureparaturen zu erhalten, sind Eintrittskarten mit bestimmtem Preis bestellt, die beim Eingang verkauft werden müssen.
Zur Sicherung der wichtigsten Gebäude in der Lawra sind Schilder verfertigt und an den Gebäuden angebracht.

Für die Cyrilluskirche sind zwei Erläuterungstafeln vorbereitet, die in nächster Zeit geschrieben und in der Kirche ausgestellt werden müssen.

24. März 1943 *O. Heubel*[32]

---

[31] Проти *befunden haben* ліворуч на березі поставлено знак питання простим олівцем.
[32] Власноручний підпис О. Гейбель фіолетовим чорнилом.

Eing. 24.III.
Tgb. Nr. 205/43
Winter[33]

IX 2 Kiew 5[34]

z.d.A.
Winter 30/III[35]

Оригінал, машинопис курсивом (1-й примірник).
ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 5, спр. 12, арк. 172–173

Переклад з німецької док. № 206

Звіт
про роботу Крайового музею Києва за березень 1943 р.

За минулий місяць у відділах Крайового музею було виконано таку роботу:

I. Відділ західноєвропейського мистецтва та відділ східноєвропейського (російського) мистецтва закінчили складати переліки картин для пана райхскомісара. До переліків західноєвропейського відділу вносяться деякі правки. У східноєвропейському відділі перекладаються останні переліки другорядних картин (у сховищах), а що вже було підготовлено, переписується. Переліки картин, які знаходяться в експозиції, повністю готові[407*].

II. У всіх трьох відділах здійснювалися упорядкування та інвентаризація картин, ікон та інших предметів мистецтва, які походили з музеїв Лаври і були перевезені у минулі місяці до відділів Крайового музею. (Східноєвропейський (російський) відділ отримав 570 ікон та картин, український – 567 ікон і картин та 635 одиниць церковного одягу, західноєвропейський відділ – 228 картин та різноманітних предметів мистецтва[408*]).

Східноєвропейський відділ отримав, крім того, від Оперативного штабу певну кількість ікон[409*] та велику збірку фотографій, які також інвентаризуються та упорядковуються.

III. У березні здійснено остаточне перевезення багатьох історичних картин, портретів, а також ікон і церковного одягу, які не мають художньо-історичного значення, але важливі для історії культури. Ці речі були перевезені до Українського і частково Західноєвропейського музеїв зі школи по вул. Новолевашовській, 2, куди їх перевіз на тимчасове збереження Оперативний штаб з музеїв Лаври.

IV. Відділи Крайового музею отримали ще деякі спеціальні доручення (від окремих фахівців, які цікавляться збірками київських музеїв). Український відділ склав для Оперативного штабу перелік 80 картин радянських художників[410*], відібраних на виставку. Західноєвропейський відділ склав перелік картин гол-

[33] Дата надходження, номер документа і підпис Г. Вінтера чорним чорнилом на першій сторінці документа вгорі праворуч.
[34] Канцелярський шифр простим олівцем внизу першої сторінки посередині.
[35] Резолюція і підпис Г. Вінтера чорним чорнилом внизу ліворуч.

ландських майстрів, які знаходилися у київському музеї, а також в інших музеях України. Для окремих фахівців були сфотографовані картини та інші предмети мистецтва.

V. Що стосується роботи бібліотек, то у минулому місяці робота здійснювалася, головним чином, у бібліотеці українського відділу, де відбувалися перевірка і упорядкування.

VI. У зв'язку з майбутнім скороченням персоналу Крайового музею в українському відділі проведено підготовку до передачі музею, а керівник східноєвропейського (російського) відділу також працює в українському відділі, вона приймає зараз музей за відповідними актами.

VII. У всіх відділах музею на підставі окремого розпорядження здійснено заходи з протиповітряної охорони: перевірено і прибрано підвальні приміщення, у західноєвропейському і східноєвропейському відділах складено перелік картин, які у випадку тривоги мають бути першочергово перенесені донизу в сховище[411*].

VIII. В Архітектурно-Історичному музеї за минулий місяць зроблено наступне:

У Софійському соборі у визначені дні проводяться екскурсії. Щоб отримати який-небудь прибуток для здійснення необхідних ремонтних робіт, введені за певну плату вхідні квитки, які мають продаватися при вході.

З метою збереження найважливіших будівель Лаври виготовлено таблички і прикріплено на будинках.

Для Кирилівської церкви підготовлено дві інформаційні дошки, на яких найближчим часом мають написати текст та виставити їх потім у церкві.

24 березня 1943 р. О. Гейбель

Надійшло: 24 березня
Тгб. № 205/43
Вінтер

До справи
Вінтер, 30 березня

№ 207. Витяг щодо ікон та картин, отриманих Музеєм українського мистецтва взимку 1941–1942 рр. із сховищ Києво-Печерської Лаври (з додатка до акта передачі справ). ***Київ, 31 березня 1943 р.***

[...][36]

In der Abteilung für Malerei sind Listen der Bilder und Ikonen[,] die im Winter 1941–42 aus der Lawra (aus den Magazinen des ehemaligen Historischen Museums)

[36] Документ є витягом з додатку про стан інвентарів Музею українського мистецтва ("Übersicht über den Zustand der Inventarverzeichnisse des Museums f. Ukrainische Kunst – der Ukrainischen Abteilung des Landesmuseums"). Він додавався завідувачем музею І. Волянським до акта передачі справ П. Кульженко від 31 березня 1943 р. (ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 5, спр. 20, арк. 80–83).

erhalten worden sind, aufgestellt. Die Ikonen aber, die im Sommer 1942 aus dem Glockenturm der Lawra herübergebracht wurden, sind gar nicht registriert – ihre Zahl ist unbekannt.

Ikonen und Bilder, die im Herbst und Winter 1942 aus der Schule auf der Nowolewaschowskaja erhalten worden sind, sind in primitivster Form in Listen eingetragen, in denen nur die alten Inv[entar] Nummern und die Benennung des Werkes stehen, ohne Vermerk der Grösse, des Zustandes und der Epoche. In dieser Liste sind 576[37] Ikonen eingetragen. Für ein kleines Teil derselben Bilder und Ikonen sind Karteikarten geschrieben, in denen die Epoche und die Grösse der Bilder vermerkt ist. Nach dieser Kartothek, sowie auch nach der erwähnten Liste kann kein Bild in den Magazinen aufgefunde[n] sein, weil die Sachen nach der Aufnahme in den Listen wieder ohne jede Ordnung in den Museumsräumen untergebracht wurden.

Ausser den Anfängen dieser Kartothek hat die Abteilung eine alte alphabetisch angelegte aber nicht durchgeführte Kartothek, in der aber mehrere Karteikarten fehlen.

[...]

Копія, машинопис (курсив).
ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 5, спр. 20, арк. 82

Переклад з німецької док. № 207

[...]

У відділі малярства складено списки картин та ікон, отриманих взимку 1941–1942 рр. з Лаври (зі сховищ колишнього Історичного музею). Проте ікони, перевезені сюди влітку 1942 р. з дзвіниці Лаври, абсолютно не зареєстровані, їхня кількість невідома.

Ікони та картини, отримані взимку 1942 р. зі школи по вул. Новолевашовській, внесені до списків у примітивній формі, в них вказуються лише старі інвентарні номери та назва твору без зазначення розмірів, стану та періоду. До цих списків внесено 5[67][38] ікон. На меншу частину тих самих картин та ікон написано картки, в яких вказані період і розміри твору. За цією картотекою, так само як за згаданим списком, неможливо знайти жодної картини у сховищі, оскільки речі після внесення їх до списків розміщувалися у приміщеннях музею знову без будь-якого порядку.

Крім частин цієї картотеки у відділі знаходиться стара картотека, започаткована як алфавітна, але не закінчена, в якій, крім того, не вистачає багато карток.

[...]

---

[37] Вірогідно, це помилка, в інших документах (№ 206, 208, 213) називається цифра *567*

[38] Див. оригінал, виноску 37.

№ 208. Витяг з переліку інвентарної документації відділу українського мистецтва Крайового музею Києва щодо речей, які походили з музеїв на території Києво-Печерської Лаври, та перелік експонатів, наявних на 1 січня 1941 р.

Київ, [кінець березня 1943 р.]

Г. Документаційний матеріал до музейних речей[39]

І. Інвентарні книги

[...][40]

ІІ. Списки музейних речей

[...][41]

8.	Список (чорновий) облікованих в 1942 р. речей художнього відділу:	
	а) [...][42]	№№ 1–551
	б) вивезених з Історичного музею портретів [вивезених з Історичного музею][43] картин	№№ 552–651
	в) ікон, вивезених з Ново-Л[е]ваш[овської][44] вул.	№№ 1–567
10.[45]	Списки <чорновий> речей, переданих з ін[ших] музеїв до відділу народного мистецтва Укр[аїнського] музею, облікованих в 1943 році:	
	а)[46] з Історичного музею	№№ 1–96
	б) з школи на Новол[е]ваш[о]в[ській] вул.	№№ 1–16
11.	Список (чорновий) речей, переданих в 1943 році з школи на Новол[е]ваш[о]вській вул. до художньо-промислового відділу Музею українського мистецтва (в 2 примірн[иках])	№№ 1–635

[...][47]

---

[39] Документ ліг в основу німецького документа “Übersicht über den Zustand der Inventarverzeichnisse des Museums f[ür] Ukrainische Kunst – der Ukrainischen Abteilung des Landesmuseums Kiew” (Огляд стану інвентарних списків Музею українського мистецтва – українського відділу Крайового музею Києва) (ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 5, спр. 20, арк. 80–83). Він був одним із додатків до акта передачі Музею українського мистецтва І. Волянським П. Кульженко від 31 березня 1943 р. (там само, арк. 75, 114).

[40] Перелічуються наявні інвентарні книги (42 книги), найдавніша починається з 1898 року.

[41] Опущено пп. 1–7.

[42] Під пунктом а) перелічено списки картин та ікон.

[43] У документі ці слова замінені подвійними лапками як знак тотожності.

[44] У документі тут і далі вул. Новолевашовська автором документа писалася як *Ново-Лівашівська* та *Ново-Левашівська*

[45] Так у документі, п. 9 йде за п. 11.

[46] Тут і далі у документі замість круглої дужки крапка.

[47] Далі йдуть п. 9 та третій розділ: *ІІІ. Інвентарні картки*

IV. Каталожні картки

За даними облікових відомостей на 1.I.41 числиться по Музею:

1. Відділ малярства, графіки, скульптури:	
а) малярство	1712
б) графіка	4435
в) скульптура	–
2. Художньо-промисловий відділ:	
а) порцеляна, фаянс	6819 назв
б) гута	1731 [назв][48]
в) тканина	3430 [назв]
3. Відділ народного мистецтва:	
а) вишивка	17425 [назв]
б) килими	2421 [назв]
в) дерево	2445 [назв]
г) кераміка	2500 [назв]
д) настінне малювання	234 [назв]
е) писанки	2500 [назв][412*]
Разом	45 652

[...][49]

Чернетка, рукопис (простий олівець).
ЦДАВО України, ф. 3206. оп. 5, спр. 20, арк. 73зв.–74зв.[50]

№ 209. Доповідна записка невідомого автора про стан фондів відділу українського мистецтва Крайового музею Києва та експонатів, перевезених з Києво-Печерської Лаври. *Київ, [кінець березня 1943 р.]*

Приведення в порядок фонду № 1[413*]

<I.>[51] До деякої міри упорядковані лише картини та ікони в фонді – (передревол[юційний] період)[52]

Всі картини радянськ[ого] відділу розставлені без будь[-]якого порядку в одній з заль 1-го поверху (для огляду їх тих, хто ц[і]кавиться[53])[.]

Картини та ікони[,] привезені взимку 1941–42 р. з Лаври – з фонду Історичн[ого] Музею та з бази худ[ожніх] виставок – так як і ікони з Лаврської дзві-

[48] У документі тут і далі замість слова *назв* стоїть знак тотожності – подвійні лапки.
[49] Випущено п'ятий розділ: *V. Охоронні листи*
[50] Повний документ: ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 5, спр. 20, арк. 72–74зв.
[51] Римські цифри означають номери фондів. Всі вони позначені внизу "галочками" простим олівцем.
[52] У документі закінчення речення позначене зірочкою з круглою дужкою *) та "галочкою" під цим знаком. Також позначений початок заголовка. Той самий знак *) але без галочки стоїть перед словом *Приведення*
[53] У документі *цикавиться*

ниці – стоять також без порядку в 2[54] приміщеннях 1-го поверху. (Ікони з дзвіниці навіть не записані)[.]

Ікони та картини[,] привезені восени та взимку 1942 р. зі школи на Новолеваш[овській,] 2 (серед них цінні зразки 17–18 ст.) стоять в повному безпорядку в 3 приміщеннях підподвального поверху та в коридорі. В прохідній кімнаті коло бібліотеки наставлено різ[ь]бляні церковні статуї 18 ст. поруч з гіпсовою скульптурою радянського часу.

<II.> Речі у фонді кераміки розміщені в вітринах <зовнішньо в порядку>, проте окремі речі стоять на підлозі, на столах і шахвах.

У фонді тканини велика частка зразків[55] тканини складена[56] в шахвах, але цінні зразки, нашиті[57] на планшети, стоять просто на брудній <запорошеній> підлозі[58]. Частина риз[,] привезених зі школи на Новолеваш[овській] вул. 2 (восени і [в]зимку 42 р.)[,] складено просто на стіл[ь]ці, хочь в шафі є вільні полиці.

Кімната давно заставлена дрібними <різноманітними> речами[,] привезеними зі школи і ніяк не впорядкованими.

<III.> В цьому відділі в <більшому>[59] порядку (принаймні зовнішньо) фонди вишивки, настінного малювання, одягів та писанок і, певно, килимів.

<В такому ж стані>[60] і відділ кераміки, де проте деякий посуд стоїть на підлозі; частина речей цього відділу – миски і тарілки – залишено в залах 1-го пов[ерху], частина іграшок і фігурок – у шафі.

Частина речей підвідділу різ[ь]барства (сніцарський, який заново впорядковувався влітку 42 р.) розміщено в 1 залі 1 пов[ерху]; тут речі поділені за областями[61], але більшість речей лежить на підлозі. Церковна різьба винесена з вогкого фонду, де [в]она раніше містилася[,] і <невелика частина> закріплена на дихтових щитах; ця робота <тільки розпочата>[62][,] і[63] деякі речі без порядку залишено в попередньому приміщенні[64].

---

[54] Перед цифрою 2 закреслено слово *одній*

[55] Перед словом *зразків* закреслено *их*

[56] Перед словом *складена* закреслено *лежить*

[57] Перед словом *нашиті* викреслено фразу *(підготовані зав. відділу для альбому) і*

[58] Після слова *підлозі* викреслено фразу *(серед пороху)*

[59] Слово *більшому* написано над закресленим словом *доброму*

[60] *В такому ж стані* написано над двома закресленими фразами: *До деякої мірі упорядковано* та *В меньшому безладді*

[61] Після слова *областями* викреслено фразу *і майже підготовлені до виставки*

[62] Написано над викресленою фразою *проте ще не закінчена*

[63] Після *і* викреслено фразу *попередній фонд теж ще не цілком вільний від речей*

[64] Документ ліг в основу німецького документа “Übersicht über den äußeren Zustand der Kunstsammlung der Abt. für Ukrainische Kunst beim Landesmuseum Kiew” (Огляд зовнішнього стану збірки творів мистецтва відділу українського мистецтва Крайового музею Києва) (ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 5, спр. 20, арк. 87–90; ще один екземпляр: там само, арк. 97–100). Це був один із додатків до акта передачі Музею українського мистецтва І. Волянським П. Кульженко від 31 березня 1943 р. (там само, арк. 75, 114).

<Бібліотека знайдена в стані приведення в порядок.>[65]

Чернетка, рукопис (простий олівець).
ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 5, спр. 20, арк. 113–113зв.

№ 210. Службова записка др. Г. Вінтера про т.зв. "архів революції", виявлений у Києво-Печерській Лаврі. *Київ, 14 квітня 1943 р.*

Aktenvermerk

Dr. Lüddeckens erwähnt in seinem Tätigkeitsbericht vom 14. Januar 1943 das von Dr. Granzin bearbeitete Kiewer Revolutionsarchiv. Hierzu ist zu bemerken, daß es sich dabei nicht um die nachrevolutionäre Epoche (1917 ff.) eines Zentralen oder Oblast-Archivs handelt, sondern daß die Bezeichnung Revolutionsarchiv von Dr. Granzin einer zeitgeschichtlichen Sammlung betr. die Kämpfe zwischen Roten und Weißen in Rußland in den Jahren 1917–1920 gegeben wurde, – einer Sammlung, die sich im Gottlosenmuseum auf der Lawra in Kiew vorgefunden hatte. Diese Sammlung bestand nach Angabe des Dr. Granzin aus etwa 2000 Einzelstücken, die in einzelnen grauen Mappen zusammengelegt waren. Ganz überwiegend stellten diese Stücke Drucksachen (Plakate, Anrufe, Bekanntmachungen und dergl.) dar. Handschriftliche Materialien sollen nur sehr gering gewesen sein. Einzelne der Stücke waren im Gottlosen-Museum auch zur Ausstellung gebracht worden. Die Verzeichnung dieser Sammlung durch Dr. Granzin ist nach seiner eigenen Angabe nur sehr summarisch mit Hilfe von Dolmetschern, deren Arbeit im einzelnen nicht nachgeprüft werden konnte, geschehen. Das von Dr. Granzin gefertigte Verzeichnis ist schon vor längerer Zeit zur Stabsführung nach Berlin geschickt worden. Die Sammlung der Stücke selbst ist erst in diesem Frühjahre nach Berlin überführt worden.

Ich stelle fest, daß der Abtransport ohne Benachrichtigung und ohne Einverständnis des Reichskommissars für die Ukraine vorgenommen wurde. Ein Ausspielen dieser Tatsache gegen den Einsatzstab bleibt für einen geeigneten Zeitpunkt vorbehalten.

Kiew, den 14.4.43 *Winter*[66]

VII 3 Kiew[67]

Оригінал, машинопис.
ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 5, спр. 1, арк. 368

Переклад з німецької док. № 210

Службова записка

Др. Люддекенс у своєму звіті від 14 січня 1943 р. згадує київський архів революції, який опрацьовував др. Ґранцін. Тут варто зазначити, що йдеться при цьому не про післяреволюційний період (1917 р. і наступні роки) у Централь-

[65] Дописано іншим почерком та іншим простим олівцем.
[66] Власноручний підпис Г. Вінтера фіолетовим чорнилом.
[67] Канцелярська примітка внизу посередині простим олівцем.

ному або Обласному архіві, а про назву "архів революції", яку дав др. Ґранцін збірці з сучасної історії щодо боротьби червоних і білих у Росії в 1917–1920 рр., збірці, виявленій в Антирелігійному музеї у Лаврі в Києві. Ця збірка, за даними др. Ґранціна, налічує приблизно 2000 екземплярів, які знаходяться в окремих сірих папках[414*]. Це переважно друкована продукція (плакати, відозви, повідомлення та ін.). Рукописних матеріалів, здається, дуже мало. Окремі документи використовувалися також в експозиції Антирелігійного музею. Список цієї збірки др. Мартін Ґранцін склав, за його словами, лише сумарно за допомогою перекладачів, роботу яких перевірити детально неможливо. Список, підготовлений др. Ґранціним, вже давно був відправлений в Управління штабу в Берліні. Саму збірку було перевезено у Берлін лише цією весною[415*].

Я дізнався, що вивезення відбулося без повідомлення і згоди райхскомісара України. Цей факт свого часу ще пригадається Оперативному штабу.

Київ, 14 квітня 1943 р. Вінтер

№ 211. Звіт референта у справах музеїв О. Гейбель про роботу Крайового музею Києва у квітні 1943 р. ***Київ, 24 квітня 1943 р.***

Bericht
über die Arbeit des Landesmuseums Kiew im April 1943

Während des verflossenen Monats wurde im Landesmuseum folgende Arbeit durchgeführt:

Nach der Entlassung eines Teils des Personals (die am l. April stattgefunden hatte) arbeiteten fast alle im Dienst gebliebenen Angestellten, nach der erhaltenen Anordnung, 4 Tage in der Woche in der Ukrainischen Abteilung und 2 Tage in den Abteilungen für Ost- und Westeuropäische Kunst. Die meiste Arbeit wurde in der Ukrainischen Abteilung gemacht.

Hier wurde in allen Unterabteilungen neue Ordnung geschaffen:

In der Abt[eilung] für Malerei sind alle Ikonen und Bilder, die im verflossenem Winter aus der Schule auf der Nowolewaschowskaja 2 erhalten waren, und bis jetzt in verschiedenen Räumen untergebracht waren, in 2 Zimmer zusammengezogen und nach ihrem Charakter und Wert klassifiziert. Neu geordnet wurden auch die erhaltenen Holzskulpturen des 18. Jhrdt. und die Gipsplastiken der Sowjetzeit. Bilder der Sowjetzeit sind nach den Malern gruppiert und in einem Saal des 1. Stockes aufgestellt.

In der Abteilung für Kunstgewerbe wurde das Magazin für Stoffe gründlich geordnet: das umfangreiche Album mit den besten Mustern verschiedener Stoffe erhielt seinen Platz auf Regalen in einer Wandnische; andere Stücke, die früher herum lagen, – in Schränken. Alle obenerwähnten Magazine, sowie die Magazine der Abteilung für Volkskunst und auch alle Korridore und Arbeitszimmer wurden gründlich gesäubert.

Ausser dieser ersten äusseren Ordnung wurden in den Abteilungen für Malerei und Kunstgewerbe die vorhandenen Kartotheken kontrolliert und geordnet und die fehlenden Karteikarten durch neugeschriebene ersetzt.

In der Bibliothek wurden die Ordnungsarbeiten fortgesetzt; nach der Ordnung der Abteilung für Malerei erhielt die Bibliothek ein freigewordenes Zimmer mit Schränken, in denen eine Anzahl von Büchern untergebracht wird.

Die Kirchenbilder und Ikonen, welche nicht zu den Sammlungen des Museums gehören, und nur zum Aufbewahren aus der Nowolewaschowskaja 2 herübergebracht waren, sowie einige ethnographische Gegenstände, die in den Vorräumen des 1. Stockes standen und lagen, wurden in einem Saal untergebracht, wodurch die beiden Vorräume für die Verkaufsausstellung, die im Museum stattfinden soll, freigestellt sind. Hof und Garten des Museums wurden gut gefegt und aufgeräumt. Um einige notwendige Baureparaturen durchzuführen, wendete sich das Museum an das Technische Installations-Unternehmen ("Erma").

In der Abteilung für Osteuropäische Kunst wurden weiter die Karteikarten für die Bilder und die Listen der Bilder geschrieben. Ausserdem fanden einige Führungen statt.

In der Abteilung für Westeuropäische Kunst wurde an der Ergänzung der Listen der Bilder, die für den Herrn Reichskommissar geschrieben worden sind, gearbeitet (in die Listen wurden die Lebensdaten der Maler eingetragen). Von den Bildern, die im vorigen Jahre ausgeliehen waren, wurden 5 zurückerhalten.

21 Bilder wurden für die Museumsarbeiter aus München photographiert, wobei einige grosse Bilder aus der Ausstellung, die noch nie photographiert gewesen sind, photographiert wurden, so dass das Museum auf diese Weise auch für sich die notwendigen Abzüge und Negative erhielt.

Ausser dieser Arbeit mussten die Angestellten der Westeuropäischen Abteilung die grosse Anzahl der Messgewänder und Grabtücher, die aus der Schule auf der Nowolewaschowskaja 2 zum Aufbewahren herübergebracht waren, ordnen und die besten Stücke für das Museum ablegen.

In der Sophienkathedrale – im Architektur-historischen Museum – fanden jeden Mittwoch und Sonntag Führungen statt (im Ganzen bis zum 24. April – 11 Führungen). Die Zahl der Besucher, die nach den verkauften Eintrittskarten festgestellt werden kann, ist 1300 (bis zu dem 24. April).

Es wird gearbeitet am Aufstellen einer Liste der wichtigsten Architekturdenkmäler in der Ukraine, vorläufig sind über 40 Gebäude in einem Zettelkatalog aufgeführt.

Für die Cyrilluskirche ist die Tafel mit ihrer Beschreibung fertiggeschrieben und muss in der Kirche ausgestellt werden.

Den 24.4.[19]43
Referent für Museen *O. Heubel*[68]

[68] Власноручний підпис О. Гейбель фіолетовим чорнилом.

Eing. 27.4.
Tgb. Nr. 299/43
Winter[69]

Оригінал, машинопис курсивом (1-й примірник).
ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 5, спр. 12, арк. 174–174зв.

Переклад з німецької док. № 211

Звіт
про роботу Крайового музею Києва за квітень 1943 р.

За минулий місяць у Крайовому музеї була виконана наступна робота:

Після звільнення частини персоналу (це сталося 1 квітня)[416*] всі співробітники, що залишилися у штаті, працювали на підставі отриманого розпорядження 4 дні на тиждень в українському відділі та 2 дні у відділах східноєвропейського і західноєвропейського мистецтва. Найбільше роботи було виконано в українському відділі.

Тут у всіх підвідділах був по-новому наведений порядок:

У відділі малярства всі ікони та картини, отримані минулої зими зі школи по вул. Новолевашовській, 2, які досі розміщувалися у різних кімнатах, були знесені у дві кімнати та класифіковані за їхніми ознаками та цінністю. Також заново упорядковано отримані дерев'яні скульптури XVIII ст. та гіпсові скульптури радянського періоду[417*]. Картини радянського періоду згруповані за авторством художників і розставлені у залі першого поверху.

У відділі тканин ґрунтовно упорядковано сховище тканин: великий альбом з найкращими зразками різноманітних тканин зайняв своє місце на полиці у стінній ніші; інші експонати, які раніше лежали повсюду, розкладені по шафах. Усі вищезгадані сховища, а також сховища відділу народного мистецтва, всі коридори і робочі кімнати були повністю прибрані.

Крім цього першого зовнішнього впорядкування, у відділах малярства та тканин були перевірені наявні картотеки і приведені у порядок, заново написані відсутні картки.

Роботи з впорядкування продовжилися у бібліотеці. Після наведення порядку у відділі малярства бібліотека отримала вільну кімнату з шафами, в яких розмістилася частина книг.

Картини церковного змісту та ікони, які не належали до колекцій музею і були доставлені сюди лише на збереження з Новолевашовської, 2, а також деякі етнографічні речі, які стояли та лежали у передпокоях першого поверху, знесені в один зал, завдяки чому обидва передпокої звільнилися для виставки-продажу, що має відбутися у музеї. Двір та сад музею були добре підметені та

[69] Дата надходження, номер документа і підпис Г. Вінтера чорним чорнилом на першій сторінці вгорі праворуч.

прибрані. Для проведення деяких необхідних ремонтних робіт музей звернувся до Монтажно-технічного підприємства (“Ерма”).

У відділі східноєвропейського мистецтва продовжували займатися написанням карток та складанням переліку картин. Крім того, проведено кілька екскурсій.

У відділі західноєвропейського мистецтва працювали над доповненням списків картин, які складалися для пана райхскомісара, (у списки вносилися дати життя художників). З картин, які у минулому році були видані у тимчасове користування, 5 повернуто назад[418*].

21 картину сфотографовано для музейних працівників з Мюнхена, причому сфотографовані деякі великі картини в експозиції, які ніколи не фотографувалися, таким чином, музей також отримав для себе необхідні відбитки та негативи.

Крім цієї роботи співробітники західноєвропейського відділу змушені були упорядковувати велику кількість церковного одягу та антимінсів, доставлених на зберігання зі школи по вул. Новолевашовській, 2, та відкладати найкращі зразки для музею.

У Софійському соборі – в Архітектурно-Історичному музеї – щосереди та щонеділі проводяться екскурсії (у цілому на 24 квітня – 11 екскурсій). Кількість відвідувачів, яку можна встановити за проданими квитками, складає 1300 осіб (на 24 квітня).

Проводиться робота зі складання списку найважливіших пам’яток архітектури України, до карткового каталогу внесено попередньо більше 40 будівель.

Для Кирилівської церкви завершено виготовлення інформаційної дошки з описом церкви, яку буде встановлено у церкві.

24 квітня 1943 р.

референт музеїв О. Гейбель

Надійшло: 27 квітня
Тгб. № 299/43
Вінтер

№ 212. Лист др. Г. Вінтера до відділу культури та освіти Київської міської управи щодо збереження культурних цінностей для Крайового музею Києва, які будуть знайдені при розбиранні руїн Успенського собору.
Київ, 28 квітня 1943 р.

Landesverwaltung der Archive,
Bibliotheken und Museen
beim Reichskommissar für die Ukraine
Tg. Nr. 289/43

Kiew, den 28. April 1943
Korolenka 22a
Fernspr[uch] Anschl[uß]:
Gen[eral] Kom[missariat] 253[70]

[70] Курсивом виділено текст бланка.

Abschrift

An die
Abteilung für Kultur und Bildung
der Kiewer Stadtverwaltung
Verwaltung der Kiewer-Petschersk-Lawra
Kiew
Zitadellstr. 11

Zum Schreiben vom 22. April d[ieses] J[ahres] – Nr. 224

Im Einvernehmen mit dem Herrn Stadtkommissar erkläre ich mich damit einverstanden, daß Architekturreste der zerstörten Gebäude auf der Lawra für die Abteilung Kultur und Bildung gesammelt und an einem passenden Orte sichergestellt werden (z.B. Muster von Ziegelsteinen, Ornamentik u. a.). Dagegen kann die Herausgabe von Materialien der mir unterstellten Landesanstalten (Museum, Bibliothek, Archiv) zur Vervollständigung der von Ihnen beabsichtigten Sammlung nicht genehmigt werden. Ebenso behalte ich mich den Anspruch auf alle bei der Sammlungsarbeit auf der Lawra zu Tage tretenden Kunstgegenstände zugunsten des Landesmuseums Kiew vor. Insbesondere ersuche ich Sie, sich mit Herrn Prof. Giljarow von der Abteilung für Westeuropäische Kunst des Landesmuseums Kiew in Verbindung zu setzen, wenn Sie Aufräumungsarbeiten an den Schutthaufen der Uspensky-Kathedrale vorzunehmen beabsichtigen; Prof. Giljarow ist von mir mit der Oberaufsicht und Sicherstellung der Kunstwerke, die bei dieser Arbeit gefunden werden, beauftragt worden.

Im übrigen habe ich dem Herrn Stadtkommissar Mitteilung von Ihrem an mich gerichteten Schreiben gemacht.

gez. Dr. Winter

An die
Gruppe Museen,
Kiew

Abschrift übersende ich zur Kenntnis und mit dem Ersuchen an Prof. Giljarow, die entsprechende Vereinbarung mit der Abteilung für Kultur und Bildung, Verwaltung der Kiewer-Petscherski-Lawra, zu treffen, daß die Aufräumungsarbeiten an der Kathedrale auf der Lawra unter seiner Oberaufsicht erfolgen, damit aufgefundene Kunstgegenstände unbedingt in das Landesmuseum gelangen und nicht von anderen Stellen unterschlagen und in die Welt verstreut werden.

Winter[71]

Скриптурна копія, машинопис.
ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 5, спр. 20, арк. 42–42зв.

[71] Оригінальна машинописна резолюція Г. Вінтера та його власноручний підпис чорним чорнилом.

Переклад з німецької док. № 212

Крайове управління архівів,
бібліотек і музеїв
при райхскомісарі України
Тгб. № 289/43

Київ, 28 квітня 1943 р.
Короленка, 22а
Тел.:
Генералкомісаріат 253

Копія

До
Відділу культури та освіти
Київської міської управи
Управління Києво-Печерської Лаври
Київ
вул. Цитадель, 11

До листа від 22 лютого цього року – № 224

За згодою пана штадткомісара я дозволяю, щоб для відділу культури та освіти збиралися архітектурні деталі (наприклад, зразки цегли, орнаменту та ін.) зруйнованих будівель на території Лаври і складалися у певному місці. Передавати матеріали підпорядкованим мені крайовим установам (музей, бібліотека, архів) для поповнення задуманої ними колекції, навпаки, не дозволяється. У той же час Крайовому музею у Києві мають належати всі предмети мистецтва, які будуть знайдені на території Лаври. Прошу Вас, зв'язатися зокрема з паном проф. Гіляровим з відділу західноєвропейського мистецтва Крайового музею Києва, коли будете готові розпочати роботи з розбирання руїн Успенського собору. Я доручив проф. Гілярову здійснювати загальний нагляд та дбати про збереження творів мистецтва, які будуть знайдені під час цих робіт.

Крім того, я повідомив пана штадткомісара про лист, надісланий Вами на моє ім'я.

підпис др. Вінтер

До
групи музеїв,
Київ

Копію надсилаю до відома з проханням також до проф. Гілярова досягти відповідної згоди з відділом культури та освіти, Управлінням Києво-Печерської Лаври щодо розбирання руїн собору на території Лаври, аби воно проходило під його наглядом як старшого, щоб знайдені предмети мистецтва неодмінно потрапили до Крайового музею, а не були присвоєні іншими службами та не розійшлися по руках.

Вінтер

№ 213. Витяг із звіту Крайового управління архівів, бібліотек і музеїв за березень–квітень 1943 р. щодо розподілу між київськими музеями речей із сховищ Києво-Печерської Лаври. ***Київ, 30 квітня 1943 р.***

Tgb. Nr. 306/43 30. April [194]3
<Abschrift>[72] Korolenka 22a
Fernspr[uch] Anschl[uß]: Gen. Kom. 253

An den
Herrn Reichskommissar
für die Ukraine
Rowno

Betr.: Tätigkeitsbericht der Landesverwaltung der Archive, Bibliotheken und Museen für März und April 1943[73]

[...]

Gruppe Museen: Das Hilfsmagazin des Landesmuseums in der Darwina 2, in dem der Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg ehedem die umfangreichsten Teile der von ihm sichergestellten Kunstsammlungen aus der Lawra untergebracht hatte, wurde Anfang März völlig geräumt und der Wehrmacht zur Verfügung gestellt. Der Einsatzstab gab aus seinen Spezialsammlungen noch weitere 90 höchst wertvolle Ikonen und eine große Zahl von Photographien an das Landesmuseum ab. Insgesamt haben die Osteuropäische Abteilung an derartigen Neuzugängen 570 Ikonen und Bilder, die Ukrainische Abteilung 567 Ikonen und Bilder sowie mehrere Hundert Meßgewänder, die Westeuropäische Abteilung 228 Bilder und verschiedene Kunstgegenstände erhalten. Alle Zugänge sind sofort registriert und geordnet worden.

[...]

gez. Dr. Winter

Скриптурна копія (цигарковий папір), машинопис (2-й примірник).
ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 5, спр. 10, арк. 80, 85[74]

Переклад з німецької док. № 213

Тгб. № 306/43 30 квітня 1943 р.
Копія вул. Короленка, 22а
комутатор: Генералкомісаріат 253

Пану райхскомісару України
Рівне

[72] Оригінальна машинописна вставка, надрукована пізніше.
[73] *für März und April 1943* підкреслено червоним олівцем.
[74] Повний документ: ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 5, спр. 10, арк. 80–85зв.

Відносно: звіту про діяльність Крайового управління архівів, бібліотек і музеїв за березень та квітень 1943 р.

[...]

Група музеїв. Допоміжне сховище Крайового музею по вул. Дарвіна, 2, в якому Оперативний штаб райхсляйтера Розенберґа розмістив колись більшу частину врятованих ним у Лаврі мистецьких зібрань, на початку березня було повністю звільнене і передане Вермахту[419*]. Крім того, Оперативний штаб передав Крайовому музею зі своїх спеціальних зібрань ще 90 дуже цінних ікон[420*] та велику кількість фотографій. У цілому східноєвропейський відділ серед нових надходжень такого роду отримав 570 ікон і картин, український відділ – 567 ікон і картин, а також кілька сотень одиниць богослужбового одягу; західноєвропейський відділ – 228 картин і різноманітних предметів мистецтва. Всі надходження були одразу зареєстровані та упорядковані.
[...]

підписано др. Вінтер

№ 214. Звіт референта у справах музеїв О. Гейбель про роботу Крайового музею Києва у травні 1943 р.
Київ, 24 травня 1943 р.

Bericht
über die Arbeit des Landesmuseums Kiew für Mai 1943

Während des verflossenen Monats wurden im Landesmuseum folgende Arbeiten durchgeführt:

In der Abteilung für Ukrainische Kunst wurde weiter an der Ordnung der Magazine und an dem Kontrollieren der Bestände gearbeitet:

In den Magazinen der Unterabteilung für Malerei wurden alle Bilder in neuer Ordnung aufgehängt, da die grosse Sammlung der Ikonen, die aus den Lawramuseen im Winter erhalten waren, in den Depots im bestimmten System untergebracht werden musste. Dabei wurden die Bilder mit Darstellungen des alten Kiew in eine kleine Ausstellung gruppiert und alle Ikonen, die früher in dem Depot N[r.] 1 ausgestellt waren in den neuen Raum, der ausschliesslich für die Ikonenmalerei neueingerichtet wird, herübergebracht. In dem Depot N[r.] 1 (das nur für Bilder bestimmt ist) sind 350 Bilder ausgestellt, zu denen die Katalogkarten in entsprechender Ordnung aufgestellt wurden. In dem neuen Depot für die Ikonen sind zwei Holzwände aufgebaut und es wird an dem Aufhängen der Ikonen gearbeitet. In der Unterabteilung für Kunstgewerbe sind 3 000 Muster verschiedener Stoffe und Stickereien kontrolliert, zu allen sind die Katalogkarten in derselben Ordnung aufgestellt und kurze Verzeichnisse geschrieben.

Die Unterabteilung für Volkskunst hat ihre Sammlung der Ostereier in einem neuen Depot, das die Möglichkeit gibt[,] die Sachen besser zu besichtigen, neu geordnet, wobei auch die Kartothek kontrolliert wurde und die fehlenden Karten geschrieben wurden. Die gesamte Zahl der Ostereier ist über 6500.

In der Bibliothek sind alle Bücher nach den vorhandenen Verzeichnissen kontrolliert, wobei die Zahl der nicht inventarisierten Bücher festgestellt wurde: es sind 3 000 Bücher und über 2500 Broschüren. In der Bibliothek sind 12 neue Regale verfertigt, die Zimmer sind geräumt und eine neue Tür zwischen ihnen geöffnet.

In der Abteilung für Osteuropäische (russische) Kunst ist die Ausstellung aller Bilder in den Magazinen beendet. Im verflossenen Monat sind 330 Ikonen aufgeh[ä]ngt[75] und 176 in dem Zimmer N[r.] 6 des Depot I. Für die Bilder in dem Zimmer N[r.] 5 des I. Depot, N[r.] 1 und 2 und (zur Hälfte) für das Zimmer N[r.] 6 des Depot II, sowie für alle Zimmer des Depot III sind Verzeichnisse geschrieben. Von Ende Februar bis Ende Mai sind in der Bibliothek der Abteilung 1700 Reproduktionen und Photographien, die aus dem Einsatzstab Rosenberg erhalten worden sind, systematisiert und in Schränken untergebracht.

Fast jeden Sonnabend wurden in dem Museum Führungen geführt.

In der Abteilung für Westeuropäische Kunst wurden alle Listen der Bilder, die für den Herrn Reichskommissar geschrieben werden, kontrolliert, ausgebessert und zum Schreiben vorbereitet. In der kleinen Restaurationswerkstätte wurden an 6 Bildern verschiedenartige Konservierungs- und Restaurierungsarbeiten durchgemacht (Regenerierung des mattgewordenen Firnisses, Verklebung der Risse usw.). Das Museum hat 4 Bilder, die im Jahre 1935 leihweise dem Kiewer Kunstinstitut übergeben wurden, zurückerhalten. Im Museum fanden einige Führungen statt[,] und einige Privatpersonen brachten dem Abteilungsleiter zur Expertise ihre Bilder.

Alle oben erwähnten Arbeiten in den Abteilungen des Landesmuseums wurden unterbrochen nach dem Luftangriff der bolschewistischen Flugzeuge, der in der Nacht [am][76] 11. Mai stattgefunden hatte. Gleich darauf wurden die wertvollsten Ikonen und Bilder, sowie andere Kunstgegenstände aus den Ausstellungssälen in splittersichere Räume heruntergebracht und – in der Abteilung für Westeuropäische Kunst – die sicherste Kellerräume zum Aufbewahren der Bilder vorbereitet. Im Ganzen wurden in der Abt[eilung] für Osteuropäische Kunst fast alle (ausser den schwersten) Ikonen und 38 Bilder in sichere Magazine heruntergebracht und in der Abt[eilung] für Westeuropäische Kunst 45 Bilder, 52 Stück italienischer Majolika, 2 bemalte Kästchen und 19 Kunstgegenstände der Antiken Abteilung.

In dem Architektur-historischen Museum fanden jeden Mittwoch und Sonntag Führungen statt, die die Sophienkathedrale besichtigten. (Einige wurden auch in die Cyrilluskirche begleitet). Nach den verkauften Eintrittskarten sind in der Sophienkathedrale (bis zu dem 22. Mai) 1000 Besucher gewesen.

---

[75] У документі *aufgehengt*

[76] У документі *den*

(In der Torkapelle der Lawra wurde das obere Teil des Ikonostasses von einem starken Windstoss, der durch die Fenster unter der Kuppel hereingedrungen war, von seiner Stelle abgeschoben; weitere Beschädigung wurde von den Angestellten des Landesmuseums verhindert und das abgeschobene Teil zurechtgestellt und befestigt).

Den 24. Mai 1943
Referent für Museen *O. Heubel*[77]

Eing. 24.V.
Tgb. Nr. 375/43
Winter[78]

VIII 2 A 5[79]

Оригінал, машинопис курсивом (1-й примірник).
ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 5, спр. 12, арк. 175–175зв.

Переклад з німецької док. № 214

Звіт
про роботу Крайового музею Києва за травень 1943 р.

За минулий місяць у Крайовому музеї були виконані наступні роботи:

У відділі українського мистецтва робота провадилася над подальшим упорядкуванням сховищ та звіркою фондів:

У сховищах підрозділу малярства всі картини були розвішені у новому порядку, оскільки потрібно було розмістити за певною системою велику збірку ікон, отриманих взимку з лаврських музеїв[421*]. При цьому картини із зображенням старого Києва згруповані у невелику виставку, а всі ікони, які раніше були виставлені у сховищі № 1, перенесені у новий зал, який обладнано виключно для іконописного малярства. У сховищі № 1 (передбачене тільки для картин) виставлено 350 картин, на які складені у певному порядку каталожні картки. У новому сховищі для ікон встановлені два дерев'яних стенди, на які навішуються ікони. У підрозділі тканин звірено 3000 зразків різних тканин та вишивок, до яких написані у тому самому порядку каталожні картки і складені короткі списки.

Підрозділ народного мистецтва по-іншому упорядкував свою колекцію писанок у новому сховищі, яке дає можливість краще оглядати речі. При цьому також була перевірена картотека, та заново написані відсутні картки. Загальна кількість писанок складає понад 6500 штук.

У бібліотеці усі книжки перевірені за наявними списками, при цьому було встановлено число не заінвентаризованих книжок – 3000 книг і понад 2500

[77] Власноручний підпис О. Гейбель фіолетовим чорнилом.
[78] Дата надходження, номер документа і підпис Г. Вінтера чорним чорнилом на першій сторінці документа вгорі праворуч.
[79] Канцелярський шифр простим олівцем внизу першої сторінки посередині.

брошур. Для бібліотеки виготовлено 12 нових полиць, кімнати прибрані та поставлені між ними нові двері.

У відділі східноєвропейського (російського) мистецтва закінчено розміщення у сховищах всіх картин. У минулому місяці розвішено 330 ікон, а 176 – у кімнаті № 6 1-го сховища. Складено списки на картини, що знаходяться у кімнаті № 5 сховища I, № 1, 2 і кімнаті № 6 (частково) сховища II, а також у всіх кімнатах сховища III. З кінця лютого і до кінця травня у бібліотеці відділу систематизовано і розміщено у шафах 1700 репродукцій і фотографій, отриманих від Оперативного штабу Розенберґа.

Майже щосуботи у музеї проводилися екскурсії.

У відділі західноєвропейського мистецтва були звірені всі списки картин, які складалися для пана райхскомісара, покращені та підготовлені для перепису. У невеличкій реставраційній майстерні проведена відповідна реставрація і консервація 6 картин (відновлення лакового шару, який став матовим, склеювання тріщин та ін.). Музею повернуто 4 картини, передані 1935 р. у тимчасове користування київському Художньому інституту. У музеї відбулося кілька екскурсій, а дехто з приватних осіб звертався до керівника відділу за експертною оцінкою їхніх картин.

Усі вищезгадані роботи у відділах Крайового музею були перервані більшовицьким повітряним нальотом, який стався у ніч на 11 травня[422*]. Одразу після цього найцінніші картини та ікони, а також інші предмети мистецтва були перенесені у надійні приміщення, куди не зможуть потрапити осколки, та безпечні підвальні приміщення, підготовлені для зберігання картин (у відділі західноєвропейського мистецтва). Взагалі, у відділі східноєвропейського мистецтва майже всі ікони (крім найважчих) та 38 картин перенесені вниз у надійні сховища, а у відділі західноєвропейського мистецтва – 45 картин, 52 одиниці італійської майоліки, 2 розписні скрині та 19 античних предметів мистецтва.

В Архітектурно-Історичному музеї щосереди та щонеділі проводяться екскурсії з оглядом Софійського собору. (Окремі – з оглядом також Кирилівської церкви). За проданими квитками у Софійському соборі побувало (на 22 травня) 1000 відвідувачів.

(У Надбрамній церкві Лаври внаслідок сильного пориву вітру, який увірвався через вікно під банею, було зсунуто з місця верхню частину іконостаса; співробітники Крайового музею попередили нову шкоду, поставивши на місце і закріпивши зсунуту частину).

24 травня 1943 р.
референт у справах музеїв О. Гейбель

Надійшло: 24 травня
Тґб. № 375/43
Вінтер

№ 215. Службова записка др. Г. Вінтера про виявлення і конфіскацію трьох ікон, викрадених влітку 1942 р. з іконостаса Троїцької надбрамної церкви у Лаврі. *Київ, 2 червня 1943 р.*

Aktenvermerk

Tgb. Nr. 406/43

Am 29. Mai wurden auf meine Anzeige hin durch den Staatsanwalt Dr. Krupka und den Unterscharführer Buchholz vom SD in der Handlung für kirchliche Gegenstände in Podol, Chorewaja, 3 aus der Torkapelle der Lawra gestohlene Ikonen, einige weitere Ikonen, 1 Empire-Leuchter und anderes beschlagnahmt. Der Leiter der Westeuropäischen Abteilung des Landesmuseums Prof. Giljaroff hat die Gegenstände am 31. Mai beim SD identifiziert bezw. begutachtet. L[au]t fernmündlicher Mitteilung des Unterscharführer[s] Buchholz[,] vom heutigen Tage werden die gestohlenen Gegenstände dem Architekturhistorischen Museum bezw. dem Landesmuseum Kiew zur Verfügung gestellt und können sogleich abgeholt werden.

Kiew, den 2. Juni 1943 *Dr. Winter*[80]

U[ntersuchungs]R[ichter] *2.VI.43*
Frl. Heubel z[ur] K[ennntis]
Winter[81]
X 2[82]

Копія (цигарковий папір), машинопис (2-й примірник). ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 5, спр. 20, арк. 46

Переклад з німецької док. № 215

Службова записка

Тгб. № 406/43

29 травня на підставі моєї заяви прокурором др. Крупком та унтершарфюрером Бухгольцем з СД у лавці церковних речей на Подолі (вул. Хорева, 3) були конфісковані викрадені з Надбрамної церкви Лаври ікони, деякі інші ікони, 1 свічник у стилі ампір та інше. Керівник західноєвропейського відділу Крайового музею проф. Гіляров 31 травня ідентифікував предмети в СД і відповідно зробив висновок. Як повідомив по телефону унтершарфюрер Бухгольц, викрадені предмети з сьогоднішнього дня передаються у розпорядження Архітектурно-Історичного музею, тобто Крайового музею, і можуть відразу бути забрані.

Київ, 2 червня 1943 р. др. Вінтер

Слідчому, *2 червня 1943 р.*
фройляйн Гейбель до відома
Вінтер

[80] Власноручний підпис Г. Вінтера чорним чорнилом.
[81] Резолюція Вінтера чорним чорнилом внизу ліворуч.
[82] Канцелярська позначка простим олівцем внизу по центру.

№ 216. Заява др. Г. Вінтера командиру Поліції безпеки та СД у Києві щодо пограбування архівосховищ у церквах Різдва Богородиці та Аннозачатіївській на території Києво-Печерської Лаври.
Київ, 5 червня 1943 р.

5. Juni [194]3

Tgb. Nr. 414/43

An den
Herrn Kommandeur
der Sicherheits-Polizei und des SD,

Kiew
Korolenka 33

Am 2. Juni d.J., morgens, wurde durch den Hausmeister Bobko des Landesarchivs Kiew festgestellt, daß in 2 Kirchen der rückwärtigen Lawra, die dem Landesarchiv als Magazine dienen (Roshdestwa- oder Geburtskirche und Satschatinsky- oder Empfängniskirche) Einbrüche verübt und Archivalien entwendet waren. Die Tat mußte zwischen dem 29. Mai d. J., an dem die letzte ergebnislose Revision der Kirchen erfolgt war, und dem 2. Juni verübt sein. Am Abend desselben 2. Juni ertappte Hausmeister an der Empfängniskirche einige Frauen, die sich durch ein gewaltsam geöffnetes Fenster von 2 Jungen aus der Kirche Archivalien herausreichen ließen. Eine dieser Frauen war die

Gontscharuk (oder Gontaruk), Fedora, Isidorewna, wohnhaft:
Lawra-Städtchen, Gebäude 39; Nr. ihres Passes 555 287
Nach ihrer Aussage waren an den Diebstählen beteiligt:
die Aufwartefrau Larkina, wohnhaft im Lawra-Städtchen, Gebäude 44, Wohnung 2,
die Lukina, Walentina, ebendort, Gebäude 56,
der jugendliche Busienko, Jürko, ebendort, Gebäude 50.

Der Hausmeister Bobko konnte in der Gemeinschaftswohnung des Gebäudes Nr. 63 nur noch einen ganz geringen Teil der Archivalien sicherstellen und in das Landesarchiv zurückbringen.

Bei den gestohlenen Akten handelt es sich um Bestände aus sowjetischer Zeit, die nicht nur zeitgeschichtliches Interesse haben, sondern auch für die Verwaltungsaufgaben in der Ukraine gegenwärtig noch von Bedeutung sein können. Ihre Menge beträgt schätzungsweise (ohne das wiederaufgefundene Material) 80 Aktenpakete mit mehr als 1/2 to Gewicht. Die Diebe dürften die Akten als Altpapier verkauft haben, das z. Z. auf dem Schwarzen Markt sehr begehrt ist.

Ich bitte, Nachforschungen zur Ermittlung der gestohlenen Archivalien anstellen zu lassen und die Schuldigen ihrer Bestrafung zuzuführen.

Als Zeugen und als Sachverständigen mache ich namhaft:

1) Bobko, Andreas, Hausmeister im Landesarchiv Kiew, wohnhaft: Millionnaja;

2) Barabaschow, Alexander, wissenschaftlicher Archivar im Landesarchiv Kiew, wohnhaft: Korolenka 22.

Winter[83]

Відпуск (цигарковий папір), машинопис (2-й примірник).
ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 5, спр. 1, арк. 164–164зв.

Переклад з німецької док. № 216

5 червня 1943 р.

Tгб. № 414/43

Пану командиру поліції безпеки і СД

Київ
вул. Короленка, 33

Вранці 2 червня цього року двірник Крайового архіву Києва Бобко виявив, що у двох церквах (Різдва Богородиці та Аннозачатіївській) на нижній території Лаври, які слугують сховищами Крайовому архіву[423*], сталася крадіжка архівних матеріалів. Злочин міг скоїтися між 29 травня цього року, днем останньої перевірки церков без виявлення порушень, і 2 червня. Ввечері того ж 2 червня двірник спіймав на гарячому біля Аннозачатіївської церкви кількох жінок, яким двоє хлопчаків крізь розкрите вікно подавали архівні матеріали з церкви. Одна з цих жінок була

Гончарук (або Гонтарук) Федора Ізідорівна, яка мешкає:

Лаврське містечко, корпус 39; номер її паспорта 555287.

За її словами у крадіжках брали участь:

прибиральниця Ларкіна, проживає у Лаврському містечку, корпус 44, квартира 2,

Лукіна Валентина, там само, корпус 56,

юний Бузієнко Юрко, там само, корпус 50.

Двірник Бобко у комунальній квартирі корпусу 63 зміг забрати лише незначну частину архівних матеріалів і віднести назад у Крайовий архів.

Вкрадені документи походили з фондів радянського періоду, які цікаві не лише з точки зору сучасної історії, а також можуть мати значення і для завдань сучасного управління. Їхня кількість складає приблизно (без віднайдених документів) 80 пакетів справ вагою більше 1/2 т. Злодії могли продати документи як макулатуру, яка зараз користується великим попитом на чорному ринку.

Прошу провести розслідування з метою виявлення вкрадених архівних документів та наказати винних.

Повідомляю дані свідка і експерта:

1) Бобко Андрій, двірник Крайового архіву Києва, мешкає: вул. Міліонна;

[83] Власноручний підпис Г. Вінтера чорним чорнилом.

2) Барабашов Олександр, науковий архівіст Крайового архіву Києва, мешкає: вул. Короленка, 22.

Вінтер

№ 217. Заборона райхскомісара України Крайовому управлінню архівів, бібліотек і музеїв видавати без його дозволу музейні експонати у тимчасове користування. *Рівне, 29 червня 1943 р.*

Der Reichskommissar für die Ukraine *Rowno, den*[84] 29. Juni 1943
Der Stabsleiter
R 996/43

An die
Landesverwaltung der Archive, Bibliotheken
und Museen beim Reichskommissar für die Ukraine
Kiew
über den Herrn Generalkommissar in Kiew

Der Gauleiter hat angeordnet, daß von den in Kiew oder in anderen Museen in der Ukraine vorhandenen Gemälden, Skulpturen usw., wie sie in Ihrer Aufstellung vom 10.3.[19]43 aufgeführt sind, kein Stück ohne seine besondere Genehmigung ausgegeben werden darf. Ich gebe Ihnen von dieser Anordnung Kenntnis.

Heil Hitler!

[підпис][85]
Ministerialrat

Eing. 2.VII.43
Tgb. Nr. 505/43
Winter[86]

abgesch[ickt] 16.7.43 L[atzke][87]

IX 1[88]

Оригінал, машинопис.
ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 5, спр. 12, арк. 331

---

[84] Курсивом виділено текст бланка (типографський відбиток).
[85] Підпис нерозбірливий простим олівцем.
[86] Дата та номер надходження, як і підпис, поставлено вгорі праворуч чорним чорнилом.
[87] Примітка співробітника Крайового управління архівіста В. Лацке ліворуч внизу простим олівцем.
[88] Канцелярська відмітка про належність документа до певного розділу службового архіву, написана простим олівцем внизу по центру.

Переклад з німецької док. № 217

Райхскомісар України
Керівник штабу
R 996/43

Рівне, 29 червня 1943 р.

До
Крайового управління архівів, бібліотек
і музеїв при райхскомісарі України
Київ
через пана генералкомісара у Києві

Гауляйтер заборонив без його особливого дозволу видавати будь-який предмет з перелічених у Вашому списку від 10 березня 1943 р. картин, скульптур та ін., що зберігаються у Києві або інших музеях України. Це розпорядження доводжу до Вашого відома.

Хайль Гітлер!

[підпис]
міністерський радник

Надійшло 2 липня 1943 р.
Тґб. № 505/43
Вінтер

відправлено 16.7.43 Л[ацке]

№ 218. Звіт Архітектурно-Історичного музею у Києві за липень 1943 р.
Київ, 24 липня 1943 р.

Bericht
über die Arbeit des Architektur-historischen Museums
im Juli 1943

Während des verflossenen Monats fanden in dem Architektur-historischen Museum – in der Sophienkathedrale – jeden Mittwoch und Sonntag Führungen statt. Nach den verkauften Eintrittskarten sind in der Sophienkathedrale in diesem Monat 600 Besucher gewesen.

Der Leiter der Westeuropäischen Abteilung des Landesmuseums Kiew – Prof. Giljarow, der beauftragt ist[,] für den Denkmalschutz in Kiew zu sorgen und eine Liste der wichtigsten Denkmäler aufzustellen, hat für diese Liste 50 Karteikarten geschrieben, in denen <*die*>[89] von ihm ausgenutzte Literatur notiert ist.

Da die Abteilung für Bauwesen beim Generalkommissar Kiew sich von dem Durchführen der notwendigsten Reparaturen des Daches der Sophienkathedrale ab-

[89] Вставка під рядком простим олівцем.

gesagt hatte, ist ein Ingenieur des Ersten Kiewer Baugenossenschaft beauftragt einen Kostenvorschlag für die Dachreparaturen uns aufzustellen und vorzulegen. Wenn dieser Kostenvorschlag von der Bauabteilung des Generalkommissars bestätigt sein wird, wird die Baugenossenschaft die Arbeiten übernehmen.

In der Torkapelle der Lawra werden Aufräumungsarbeiten unter Aufsicht des Restauratorin des Landesmuseums Frl. Kolenko durchgeführt, wobei der alte Schmutz und Staub von den Wänden, dem geschnitzten Ikonostas und den Ikonen vorsichtig gewischt und gefegt wird.

Kiew, den 24.7.[19]43 Referent für das Museum[90]

Відпуск, машинопис (курсив).
ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 5, спр. 20, арк. 55

Переклад з німецької док. № 218

Звіт
про роботу Архітектурно-Історичного музею
за липень 1943 р.

За минулий місяць в Архітектурно-Історичному музеї – у Софійському соборі – щосереди і щонеділі проходили екскурсії. Згідно з проданими квитками у Софійському соборі цього місяця побувало 600 відвідувачів.

Керівнику західноєвропейського відділу Крайового музею Києва проф. Гілярову, якому доручено дбати про охорону історичних пам'яток Києва та скласти список найважливіших пам'яток, написав до нього 50 карток, в які внесено використану ним літературу.

Оскільки відділ будівництва Генералкомісаріату в Києві відмовився від проведення необхідного ремонту даху Софійського собору, інженеру Першого київського будівельного товариства доручено скласти і надати кошторис на ремонт даху. Якщо цей кошторис буде схвалений відділом будівництва генералкомісара[424*], то роботи виконає будівельне товариство.

У Надбрамній церкві Лаври під наглядом реставратора Крайового музею фройляйн Коленко триває прибирання, в ході якого акуратно витирається і змітається бруд і пил зі стін, різьбленого іконостаса та ікон.

Київ, 24 липня 1943 р. Референт музею

[90] Авторство належить О. Гейбель, що встановлено за посадою "референт музею", яку вона займала.

№ 219. Акт передачі відділом українського мистецтва Крайового музею Києва церкві Св. великомучениці Варвари на Подолі ікон та інших предметів культу. *Київ, 29 липня 1943 р.*

Landesmuseum Kiew[91]
Відділ українського мистецтва

Акт

29 Липня 1943 р. м. Київ.

Складено цей акт в тому, що згідно з розпорядженням шефа *Landesverwaltung*[92] пана доктора Вінтера передано з відділу українського мистецтва *Landesmuseum Kiew* до церкви Св. Варвари на Подолі (на подвір'ї кол[ишньої] церкви Миколи Доброго) нижче зазначені ікони:

1. Іконостас складний на полотні.
2. Спаситель } намісні ікони
3. Божа Мати }
4–5. Благовіщення (дві ікони – Богоматір і Архангел окремо).
6. Спас Нерукотворний[.] (На звороті напис: 1914 года 14-го Марта іеродіакономъ[93] Тихономъ сооружены сіи икон[ы][94] святыя и кіоты на свои средства).
7. Успіння Богоматері[.] (Копія з Успіння – чудотворної ікони Києво-Печерської Лаври).

На звороті напис: "Сію Святую икону Успенія Божія Матери, мѣрою и подобиемъ съ Чудотворной Св. Иконы копію съ находящейся въ Кіево-Печерской Лаврѣ. Собственныхъ моихъ трудовъ же[р]твую въ живописный Кабинетъ Императорского Университета Святаго Владимира[,] находящийся при возобновленіи Греческихъ фресковъ въ Кіево-Софійскомъ Кафедральномъ Соборѣ. Иконописный Мастеръ Вальменстранской[.] Купецъ Макаръ Самсоновъ сынъ Пешехоновъ. 1850 года Маія 27-го дня. Кіевъ. Цѣною за сію Ікону 80 руб. сереб. Пешехоновъ".

8. Св. Філарет Милостивий. На звороті напис: Грецьк[а] ман[ера].
9. Св. Іоанн Воїн.
10. Хрест з намальованим на ньому Розп'яттям.
11. Божа Мати – Всех скорбящих Радости.

Ікони ці походять з колишніх Київських церков, зруйнов[а]них[95] большевиками і перевезені в свій час до Лаври. Взимку 1942–1943 рр. ці ікони було

[91] *Landesmuseum Kiew* (з нім. Крайовий музей Києва) тут і далі написано від руки фіолетовим чорнилом.
[92] *Landesverwaltung* (з нім. Крайове управління) тут і далі вписано від руки в заздалегідь залишене місце фіолетовим чорнилом.
[93] Тут і далі літери дореформеного російського алфавіту ***ъ*** та ***ь*** передаються як м'який знак ***ь*** з відповідно дописаною фіолетовим чорнилом верхньою частиною цих літер.
[94] У документі *икони*
[95] У документі *зруйновиних*

одержано Музеєм в Лавр[і][96] (перебували вони до цього останній рік на Н[ово]-Левашівській, № 2).

Церква Св. Варвари на Подолі також була пограбована большевиками і перетворена на гуртожиток. Для відновлення цієї церкви і передаються вищезазначені ікони у власність цієї церкви.

Передача провадиться на підставі прохання отця Олексія Глаголєва через його дружину – Глаголєву Тетяну Павлівну та голову церковної общини пана Горбовського Олександра Григоровича. Цей акт складено в 3-х примірниках.

Передали: заст[упник] керівника музею	[підпис]	(О.К. Гейбель)
керівник відділу укр[аїнського] мистецтва	[підпис]	(П.А. Кульженко)
Приняли:	[підпис]	(Т.П. Глаголєва)
	[підпис]	(О.Г. Горбовський)
Стверджую: шеф *Landesverwaltung*	[підпис][97]	(доктор Вінтер)

Відпуск, машинопис (2-й екземпляр).
ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 5, спр. 20, арк. 51–52.

№ 220. Звіт Архітектурно-Історичного музею у Києві за серпень 1943 р. *Київ, 26 серпня 1943 р.*

Bericht
über die Arbeit des Architektur-historischen Museums
im August 1943

In dem Architektur-historischen Museum fanden in der Sophienkathedrale jeden Mittwoch und Sonntag Führungen statt. Nach den in diesem Monat verkauften Eintrittskarten sind in der Sophienkathedrale _____Besucher gewesen.

In der Cyrilluskirche wurde der Zustand des Werkes Wrubel – die Pieta überprüft und dann hat die Konse[r]vatorin des Landesmuseums das Konse[r]vieren des Wandgemäldes angefangen. (Die Ölfarbe, die sich in vielen Stellen von dem Grund abgelöst hat und abbröckelt muss in den beschädigten St[e]llen verklebt werden).

In der Torkapelle der Lawra wurde die gründliche Saubermachung des geschnitzten Ikonostases, der Ikonen und Wan[d]gemälde unter der Aufsicht der Konservatorin durchgeführt und beendet. In der Kuppel der Torkapelle wurden die zerbrochenen Fensterscheiben durch heile ersetzt.

Was die Dachreparaturen der Sophienkathedrale anbetrifft, so wurde der von der Ersten Kiewer Baugenossenschaft vorgelegte Kostenvorschlag von der Bauabteilung

[96] У документі *Лаври*

[97] Всі підписи власноручні фіолетовим чорнилом, крім П. Кульженко, яка свій підпис поставила світло-фіолетовим чорнилом.

des Generalkommissariats nicht genehmigt. Statt dessen hat die Bauabteilung ihren Kostenvorschlag uns aufgestellt nach <*dem*>[98] die Arbeiten viel weniger kosten müssten. Dieser Kostenvorschlag wird jetzt von der Baugenossenschaft überprüft. Die Antwort, ob sie nach den vorgeschlagenen Preisen die Arbeiten ausführen können[,] haben wir noch nicht erhalten.

Kiew, den 26.8.[19]43 Referent für d[a]s[99] Museum[100]

Відпуск, машинопис (курсив).
ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 5, спр. 20, арк. 61

Переклад з німецької док. № 220

Звіт
про роботу Архітектурно-Історичного музею
за серпень 1943 р.

В Архітектурно-Історичному музеї, у Софійському соборі, щосереди і щонеділі проходили екскурсії. Згідно з проданими квитками у Софійському соборі цього місяця побувало _____ відвідувачів.

У Кирилівській церкві оглянуто стан твору Врубеля "П'єта", після чого реставратор Крайового музею розпочала роботи з консервації настінного живопису (олійну фарбу, яка у багатьох місцях відстала від ґрунту і кришиться, потрібно приклеїти у пошкоджених місцях).

У Надбрамній церкві Лаври під наглядом реставратора проведено і закінчено ґрунтовне прибирання різьбленого іконостаса, ікон та настінного живопису. У бані Надбрамної церкви розбиті шибки замінені цілими.

Що стосується ремонту даху Софійського собору, то кошторис, наданий Першим київським будівельним товариством, не був затверджений будівельним відділом Генералкомісаріату. Замість нього будівельний відділ склав нам свій кошторис, за яким ціна робіт мала бути набагато меншою. Цей кошторис перевіряється зараз будівельним товариством. Відповіді, чи зможе воно виконати роботи за вказаними цінами, ми ще не отримали.

Київ, 26 серпня 1943 р. Референт музею

---

[98] Рукописна вставка над рядком чорним чорнилом.
[99] У документі *des*
[100] Авторство належить О. Гейбель, що встановлено за посадою "референт музею", яку вона займала.

№ 221. Звіт керівника Крайового архіву у Києві Е. Байнса про діяльність архіву у вересні 1943 р., зокрема перевезення з архівосховищ Києво-Печерської Лаври архівних матеріалів.
Київ, 14 вересня 1943 р.

Landesverwaltung der Archive,
Bibliotheken und Museen
beim Reichskommissar für die Ukraine
Landesarchiv Kiew

Kiew, den 14. September *1943*
Korolenka 22a
Fernspr[uch]: Gen. Kom. 253
Ukrain[ische] Verm[ittlung] 436[101]

An den
Herrn Leiter der Landesverwaltung
d[er] Archive, Bibliotheken und Museen

Betr.: Bericht des Landesarchivs Kiew über seine Tätigkeit v[om] 30.8.– 14.9.43[102]
Bezug: Verfügung vom 19.03.1943

Ausser den laufenden Arbeiten wurden in der Berichtszeit die Transporte aus der Lawra fortgeführt und zu einen gewissen Abschluss gebracht. Die in der Woskressenski- und Satschatiewska-Kirche lagernden Archivalien sind nunmehr in das Magazin – Korpus XIX überführt; ausserdem ist dorthin ein Teil der Bestände aus der Roschdestwenskaja verbracht worden. Der Abschluss dieser Arbeiten erfordert noch die Räumung der Kirchen von den Holzgestellen sowie die Überführung der teilweise geringen Restbestände aus der <Ökonomischen> Pforte und der Roschdestwenskaja.

Die vom Stadtkommissar gemäss Vorschlag des Bischofs Panteleimon beantragte Räumung der Pokrowskaja in Podol wurde unter Hinweis auf die in Angriff genommenen Transportarbeiten und die Tatsache, dass dadurch 3 Kirchen für gottesdienstliche Handlungen freigemacht werden, zunächst abgelehnt.

Die vom Landesarchiv verfasste Anweisung für die Sicherung des Schriftgutes bei den Dienststellen der ukrainischen Stadtverwaltung Kiew wurde von dem Stadtkommissar für diese verbindlich erklärt[103].

E. Beins[104]

Eing. 14.9.43
Tgb. Nr. 732/43
Winter[105]
VII 2 A 4[106]

Оригінал, машинопис.
ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 5, спр. 1, арк. 361

---

[101] Курсивом виділено текст бланка (типографський відбиток).
[102] У документі *43* дописано від руки бірюзовим чорнилом.
[103] Два останніх абзаци виділено ліворуч вертикальною лінією червоним олівцем.
[104] Власноручний підпис Е. Байнса бірюзовим чорнилом.
[105] Дата отримання, вхідний номер та підпис Г. Вінтера бірюзовим чорнилом.
[106] Канцелярська позначка, написана фіолетовим олівцем внизу посередині.

Переклад з німецької док. № 221

Крайове управління архівів,
бібліотек і музеїв
при райхскомісарі України
Крайовий архів Києва

Київ, 14 вересня 1943 р.
вул. Короленка, 22а
тел.: Генералкомісаріат 253
український комутатор 436

Пану керівнику Крайового управління
архівів, бібліотек і музеїв

Відносно: звіту Крайового архіву Києва про діяльність за 30.08. – 14.09.1943 р.
Привід: постанова від 19 березня 1943 р.

Окрім поточної роботи за звітний період продовжувалося вивезення з Лаври, що вже повністю завершено. Архівні матеріали, які знаходилися у Воскресенській та Аннозачатіївській церквах, відтепер перевезені у сховище в 19-му корпусі; крім того, туди доставлено частину фондів з церкви Різдва Богородиці. Щоб завершити цю роботу потрібно ще звільнити церкви від дерев'яних стелажів, а також перевезти незначну частину фондів, що залишилася, з Економічної брами та церкви Різдва Богородиці.

Від звільнення Покровської церкви на Подолі[425*], яке штадткомісар доручив провести за пропозицією єпископа Пантелеймона, поки що відмовилися у зв'язку з розпочатим перевезенням і тим фактом, що завдяки цьому звільняються три церкви для здійснення Богослужінь.

Розроблена Крайовим управлінням інструкція щодо збереження документації відділів української Київської міської управи була визнана штадткомісаром обов'язковою.

Е. Байнс

Надійшло 14 вересня 1943 р.
Тгб. № 732/43
Вінтер

№ 222. Передача генералкомісаром Київської генеральної округи у відання штадткомісара м. Києва Архітектурно-Історичного музею.
Київ, 19 вересня 1943 р.

Der Generalkommissar
Abt. P II

Kiew, den 19.9.[19]43

An den Stad[t]kommissar Kiew

Hier[m]it[107] übergebe ich Ihnen das Architektur-historische Museum bestehend aus folgenden Architekturdenkmälern:

[107] У документі помилково *hierwit*

der Sophienkathedrale, der Cyrilluskirche, der Torkapelle und dem Glockenturm der Lawra und der Kirche Spas na Berestowe. Das Personal des Architektur-historischen Museum[s], das auch hiermit übergeben wird, besteht aus 7 Angestellten:

1.	Bakkalinski Alexsander	Hausmeister	Ukrainer	Tät[igkeits-] Gr[uppe]	7.
2.	Bykowskaja Olga	Hausmeister[in]	“	[Tätigkeitsgruppe]	7.
3.	Doitsch Helene	Aufseherin	Russin	[Tätigkeitsgruppe]	6.
4.	Jemez Paul	Hausmeister	Ukrainer	[Tätigkeitsgruppe]	7.
5.	Kasanowskaja Nathalie	Aufseher[in]	Russin	[Tätigkeitsgruppe]	4. (1/2 des Gehalt[s])
6.	Palijenko Walentine	[Aufseherin]	Ukrainerin	[Tätigkeitsgruppe]	“
7.	Oksak Paraskewa	Hausmeister[in]	Ukrainerin	[Tätigkeitsgruppe]	7.

Insgesamt betr[ä]gt[108] das monatliche Gehalt des Museums 296 RM 13 Rpf.
Das Gehalt für September ist ausgezahlt.

Im Auftrage

Копія, машинопис (курсив).
ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 5, спр. 20, арк. 471

Переклад з німецької док. № 222

Генералкомісар
відділ “Р” II

Київ, 19 вересня 1943 р.

Штадткомісару Києва

Цим передаю Вам Архітектурно-Історичний музей, який складається з наступних пам’яток архітектури:

Софійський собор, Кирилівська церква, Надбрамна церква і дзвіниця Лаври та церква Спаса на Берестові. Також передається персонал Архітектурно-Історичного музею у кількості 7 співробітників:

1.	Бакалінський Олександр	двірник	українець	розряд	7
2.	Биковська Ольга	двірник	українка	розряд	7
3.	Дойч Олена	наглядачка	росіянка	розряд	6
4.	Ємець Павло	двірник	українець	розряд	7
5.	Казановська Наталія	наглядачка	росіянка	розряд	4 (1/2 ставки)
6.	Палієнко Валентина	наглядачка	українка	розряд	4 (1/2 ставки)
7.	Оксак Параскева	двірник	українка	розряд	7

Всього місячна зарплата музею становить 296 райхсмарок 13 райхспфеннігів.
Зарплату за вересень виплачено.

За дорученням

[108] У документі *betregt*

КОМЕНТАРІ

Документ № 112

*…*армійським корпусом...* – йдеться про XXIX армійський корпус 6-ої армії, дивізії якого першими увійшли у Київ 19 вересня 1941 р. (Київ у дні нацистської навали. За документами радянських спецслужб. – К. ; Львів, 2003. – С. 202–207; див. коментар 25* до розділу III).

**…*будинок уряду*… – вул. Кірова (нині Грушевського), 12/2. Сьогодні у цьому будинку так само працює уряд України.

***…*будинок НКВС*… – вул. Короленка (нині Володимирська), 33. Сьогодні це головний будинок Служби безпеки України.

4*…*після того було вийнято заряд в 70 (!) центнерів динаміту*… – про розмінування німецькими саперами і вилучення звідти 70 центнерів вибухівки див. док. № 27, 28.

5*…*українська національна бібліотека*… – йдеться про Бібліотеку АН УРСР (з 1996 р. Національна бібліотека України ім. В.І. Вернадського).

6*…*великий житловий комплекс політкомісарів*... – йдеться, ймовірно, про житловий комплекс для командного складу РСЧА по вул. Січневого Повстання (нині І. Мазепи), 3–3в (1935–1939). Також це міг бути житловий будинок для вищого командного складу по вул. Золотоворітській, 2 (1936) або житловий будинок КОВО по Георгіївському пров., 2 (1937).

7*…*церква, в якій розміщено документи і книжки*… – йдеться про Володимирський собор, який був перетворений у середині 1930-х рр. на сховище Бібліотеки АН УРСР, в якому зберігалися періодика і книжкові колекції.

8*…*У перші дні сталися численні вибухи, внаслідок яких жертвою стала також місцева комендатура*… – вибухи у Києві почалися 24 вересня 1941 р. у другій половині дня (між 14.00 год. і 16.00 год.) на Хрещатику і тривали до 28 вересня. Першим злетів у повітря магазин "Дитячий світ" по вул. Хрещатик, 28, де кияни за наказом окупаційної влади здавали зброю і радіоприймачі, наступний вибух стався приблизно через 15 хв. Детально про вибухи і пожежі в центрі міста у вересні 1941 р. див. коментар 28* (с. 294–295) до розділу III).

Документ № 113

9*…*матеріали у Володимирському соборі. Матеріали поки що тримаються на складі у Києві...* – з Володимирського собору, на той час сховище Бібліотеки АН УРСР, Зондеркомандою Кюнсберґа у вересні–жовтні 1941 р. було вилучено 4211 примірників книг, які передбачалося наприкінці 1942 р. передати Прусській державній бібліотеці у Берліні (PA AA/R-27558, Bl. 211048, 211049, 211052). Крім того, з Бібліотеки АН УРСР було вилучено бібліотеку Бібікова у кількості 5000 книг, яку на початку вересня 1942 р. було передано управлінню Оперативного штабу райхсляйтера Розенберґа (Бібліотеки Києва під час нацистської окупації (1941–1943). Дослідження. Анотований покажчик. Публікації документів / Упоряд. Л. Дубровіна, Н. Малолєтова. – К., 2004. – С. 331).

10*…*у монастирі на Подолі у Києві виявлено бібліотеку щодо єврейського питання*… – йдеться про сховище юдаїки і гебраїки БАН, розміщене у колишній Київській духовній академії на Подолі. Це сховище належало до 1936 р. Єврейській науковій бібліотеці Інституту єврейської пролетарської культури. Після ліквідації названого інституту, а разом з тим і бібліотеки, воно перейшло до Бібліотеки АН УРСР. Колекція юдаїки БАН налі-

чувала на 1939 р. 250576 книг (*Сергєєва І.* З історії формування колекції єврейської літератури Національної бібліотеки України (1918–1939) // Бібліотечний вісник. – 1996. – № 6. – С. 15). За даними др. Йоханнеса Поля, співробітника Інституту дослідження єврейського питання у Франкфурті-на-Майні, який у червні 1942 р. працював у цьому сховищі, відбираючи книги для названого інституту, основний фонд становили близько 50000 каталогізованих примірників юдаїки і гебраїки (книги, біблії, талмуди, коментарі до них) XV–XX ст., а близько 25000 примірників були неінвентаризовані, складені хаотично і потребували впорядкування (ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 50а, арк. 10–11). До Інституту дослідження єврейського питання з цього сховища Оперативним штабом райхсляйтера Розенберґа 28 травня 1943 р. були вивезені близько 56000 примірників юдаїки і гебраїки, а ще 5813 примірників були підготовлені до вивезення (*Себта Т.М.* Оперативний штаб рейхсляйтера Розенберґа та його бібліотечна діяльність в Україні: джерелознавчий аналіз // Бібліотеки Києва в період нацистської окупації (1941–1945) / Упоряд. Л. Дубровіна, Н. Малолєтова. – К., 2004. – С. 127–129).

[11*]*…Інститут дослідження єврейського питання…* – Institut zur Erforschung der Judenfrage – офіційно відкритий 26 березня 1941 р. у Франкфурті-на-Майні як філіал майбутнього партійного університету "Вища школа", яку мав створити по війні райхсляйтер А. Розенберґ. Це був інститут науково-дослідного напряму, який мав велику бібліотеку юдаїки і гебраїки, що поповнювалася за рахунок бібліотечних зібрань окупованих країн Європи. Комплектування бібліотеки відбувалося, як правило, через численні регіональні підрозділи Оперативного штабу райхсляйтера Розенберґа (*G. Freitag, A. Grenzer.* Der deutsche Umgang mit sowjetischem Kulturgut während des Zweiten Weltkrieges: Ein Aspekt nationalsozialistischer Besatzungspolitik // Jahrbücher für Geschichte Osteuropas. – 1997. – Nr. 45. – S. 253; див. попередній коментар 10*).

[12*]*…оперативної команди "Потсдам"…* – Зондеркоманда Кюнсберґа мала три оперативні команди "Штеттін/Гамбурґ", "Нюрнберґ" і "Потсдам", які діяли на окупованій території колишнього Радянського Союзу відповідно при групах армій "Північ", "Центр" та "Південь". Оперативна команда "Потсдам" діяла при групі армій "Південь" в Україні. Вона працювала у Львові, Житомирі, Києві, Харкові, Одесі і Криму (*Hartung U.* Raubzüge in der Sowjetunion: Das Sonderkommando Künsberg 1941–1943. – Bremen, 1997. – S. 27, 35–43).

Документ № 114

[13*]*…до протоколу К-284/42…* – мається на увазі лист Е. фон Кюнсберґа за номером К-284/42 до унтерштурмфюрера СС др. В. Паульсена від 25 січня 1942 р. з проханням надати йому перелік зброї, яка знаходиться ще у Києві та перебуває у розпорядженні зондеркоманди, вказавши дату та місце походження кожного предмета (PA AA/R 27557).

[14*]*...збереженої у Лаврі зброї...* – виставка зброї ЦІМ розміщувалася на 1-му поверсі корпусу 8 (нині це корпуси 8, 9). Як було сказано у довіднику ЦІМ за 1941 р.: "*На виставці показано історію ручної зброї від знарядь праці первісної людини до сучасної гвинтівки*" (Центральний історичний музей ім. Т.Г. Шевченка в м. Києві: Короткий довідник. – К.: Радянська школа, 1941. – С. 39). За тематично-експозиційним планом 1939–1940 рр., який зберігся з деякими лакунами, та довідником ЦІМ виставка зброї мала таку структуру:

1. Знаряддя праці як зброя: "*Знаряддя праці людини кам'яного віку, яке використовувалося і як зброя: кам'яні сокири, молотки, булави, наконечники стріл та списів"* (вітрини 1–2).

2. "*Виділення із знарядь праці знарядь війни: зброя із бронзи – кинджал, бойові сокири, мечі та шоломи"* (вітрина 3).

3. "*Зброя малокультурних, відсталих народів XIX ст.*": луки, сагайдаки, стріли, щити, метальні списи, ножі, бумеранг – Африка, Австралія, Малайзія, Соломонові острови (вітрини 4–6);

4. "*Військова техніка античного світу"* (вітрини 7–10):

4.1. "*Скіфська та грецька зброя IV–III ст. до н.е.*" – у розділі було представлено, крім іншого, повне озброєння грецького воїна IV–III ст. до н.е.;

5. "*Зброя часів Київської Русі X–XII ст. і руських воїнів часів Льодового побоїща 1242 р."* (вітрини 11–13):

5.1. "*Зброя кочівників VIII–XII ст.*";

5.2. "*Слов'янська зброя IX–XII ст.*";

6. "*Зброя середньовіччя"* (вітрини 14–17):

6.1. "*Селянська зброя XVI–XVII ст.*";

6.2. "*Арбалет – зброя селян і горожан у боротьбі проти феодалів XVI–XVII ст.*";

6.3. "*Зброя на держаках XVII–XVIII ст. (глефи, алебарди, протазани)*";

7. "*Введення пороху та вогнепальної зброї" XIV–XV ст."* (вітрини 18–19):

7.1. "*Вогнепальна зброя XIV–XVI ст. з ґнотовим запалом без замка*";

8. "*Широке розповсюдження вогнепальної зброї, винайдення мушкета XV–XVII ст.*" (вітрини 21, 24–26):

8.1. "*Деталі рицарського озброєння XVI–XVII ст.*";

8.2. "*Палаші, шпаги, рапіри XV–XVI ст.*";

8.3. "*Шпаги, рапіри XVI–XVII ст.*";

8.4. "*Даги, кинджали, стилети XVI–XVII ст.*";

9. "*Введення кремінної рушниці*" (вітрини 28–30):

9.1. "*Рушниці з кремінним колесцовим та ударним замком XVI–XVII ст.*";

9.2. "*Кремінна вогнепальна зброя XVI–XVIII ст.*";

9.3. "*Пістолети кремінні XVII–XIX ст.*";

10. "*Холодна та кремінна вогнепальна зброя в Росії і на Україні в XVII ст.*" (вітрини 23, 31–32):

10.1. "*Зброя часів боротьби українського народу проти польських загарбників 1648–1654 рр.*";

10.2. "*Зброя часів повстання Степана Разіна 1670–1671 рр.*";

11. "*Зброя часів Петра Ґ*";

12. "*Російська зброя XVIII – початку XIX ст.*":

12.1. "*Зброя часів повстання Ємельяна Пугачова 1773–1775 рр.*";

12.2. "*Нагородна зброя*";

13. "*Зброя XIX ст.*" (вітрини 44–51):

13.1. "*Вогнепальна зброя з ґнотовим замком XIX ст.*";

13.2. "*Капсульні рушниці XIX ст.*";

13.3. "*Капсульні пістолети XIX ст.*";

13.4. "*Зброя часів Кримської війни 1853–1856 рр.*"

Крім того, на виставці експонувалися ще: "Шаблі польські XVIII ст.", "Іранська зброя XVII–XVIII ст.", "Турецька зброя XVII–XVIII ст.", "Арбалети мисливські, спортивні, прилади до арбалета XVIII–XIX ст." (Центральний історичний музей

ім. Т.Г. Шевченка в м. Києві: Короткий довідник. – К., 1941. – С 39–44; НМІУ, ф. Р-1260, оп. 1д, спр. 42, арк. 5–46).

У числі вивезеної Зондеркомандою Кюнсберґа зброї могла бути також збірка зброї, отримана ЦІМ від Артилерійського історичного музею у Ленінграді (нині Військово-історичний музей артилерії, інженерних військ і військ зв'язку у Петербурзі) за договорами № 65 1938 р. і № 111 1940 р. у кількості 262 одиниць, а саме:

"№№ пп	*Наименование предмета*	*Инвентарный №№*	*Количество*
1.	*Ружье русское кремневое*	*7/706*	*1*
2.	*Штык к нему*	*217/910*	*1*
3.	*Ружье русское кремневое[,] произв[одственный] № 10386*	*11/165*	*1*
4.	*Штык к нему*	*217/501*	*1*
5.	*Винтовка сист[емы] "Карле"*	*15/170*	*1*
6.	*Штык к нему*	*217/371*	*1*
7.	*Винтовка "Крнка"*	*15/285*	*1*
8.	*Штык к ней*	*217/369*	*1*
9.	*Пистолет кол[ьт] русск[ий]*	*71/77*	*1*
10.	*Винтовка америк[анская] сист[емы] "Эйванс". Произв[одственный] № 268*	*16/186*	*1*
11.	*Ружья разн[ых] сист[ем] XVIII–XIX ст.*	*–*	*67*
12.	*Пистолетов разн[ых]*	*–*	*40*
13.	*Ножны разн[ые]*	*–*	*8*
14.	*Сабли, шпаги, мечи, палаши, шашки*	*–*	*87*
15.	*Бердыши, протозаны, эспантоны, алебарды, вилы, косы, копья*	*–*	*35*
16.	*Кинжалы, ножи, бебуты XVII–XIX ст.*	*–*	*14*
17.	*Топорик*	*–*	*1*
		Итого:	*262*"

Машинопис, відпуск (ДАК, ф. Р-1260, оп. 1, спр. 44, арк. 13).

Після війни, у 1948 р., цих експонатів у фондах музею не було. Вони вважалися безслідно зниклими разом з усією збіркою зброї внаслідок пограбування її "німецько-фашистськими загарбниками".

15* *...музейного керівництва Лаври...* – на цей час (лютий 1942 р.) Центральним історичним музеєм, який з середини жовтня 1941 р. перебував на консервації, і який все ще розміщувався на території Лаври, опікувався др. П. Ґрімм, співробітник відділу науки і культури (IIі) генералкомісара Київської генеральної округи, уповноважений у справі створення Окружного управління до- і ранньої історії. Українське керівництво ЦІМ представляв директор П. Курінний (Історія Національної академії наук України (1941–1945). – Ч. 1: док. і матеріали. – К., 2007. – С. 542–543; док. № 18, с. 236–238; коментар 63* до розділу III; док. № 71).

[16*]*…зброї, яка знаходиться ще у Києві, відтоді як вона була вилучена вищим керівником СС і поліції...* – зброя, у тому числі прапори, була вилучена з ЦІМ за наказом вищого керівника СС і Поліції Південної Росії обергруппенфюрера СС Ф. Єкельна у жовтні 1941 р. і передана у кількості 406 одиниць зберігань Зондеркоманді Кюнсберґа (див. коментар 14* цього розділу, док. № 114–116, 263). Наприкінці 1942 р. вона була розподілена вже у кількості 141 одиниці між керівництвом військових музеїв і вищим керівництвом СС (PA AA/R-27558, Bl. 211049, 211051).

[17*]*…керівник відділу зброї Лаврського музею…* – мається на увазі В. Маєвський, який до війни працював старшим науковим співробітником відділу зброї ЦІМ, а у вересні–грудні 1941 р. очолював цей музей, об'єднаний з Лаврським музеєм (колишній ЦАРМ). Його було заарештовано на початку грудня 1941 р., за іншими даними – на початку січня 1942 р. (див. док. № 18, с. 240–241; № 69). Після нього з лютого 1942 р. директором музею став Петро Курінний, який у грудні 1941 р. повернувся з Харкова.

Документ № 115

[18*]*…Плакета…* – плакет, плакетка – слово французького походження (plaquette), яке перекладається як дощечка – пам'ятна або декоративна медаль, яка має форму багатокутника (від чотирьох кутів і більше). Плакети чеканилися як сувеніри або прикраси. Виготовлення плакет почалося в епоху Відродження (*Фенглер Х., Гироу Г., Унгер В.* Словарь нумизмата / Пер. с нем. М. Арсеньевой / Отв. редактор В. Потин. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Радио и связь, 1993. – С. 253).

Документ № 117

[19*]*…вул. Гарденберґштрасе...* – по вул. Гарденберґштрасе, 29а у Берліні розміщувався офіс Зондеркоманди Кюнсберґа (ЦДАВО України, ф. 3676. оп. 1, спр. 219, арк. 131).

Документ № 118

[20*]*...цитаделі Києва...* – детально див. коментар * розділу IV.

[21*]*...приблизно до 1933 р. туди допускалися монахи...* – вірніше, до 1930 р., оскільки за постановою Секретаріату Президії ВУЦВК від 21 грудня 1929 р. на території Лаври була ліквідована церковно-релігійна громада, і ВМГ були передані всі лаврські церкви, дзвіниці та печери (*Полюшко Г.* Врятована Лавра: як це було // Хрещатик. – 1 грудня 2006. – № 179 (2974). – С. 7).

Документ № 119

[22*]*...У Трапезній палаті на другому поверсі у декількох кімнатах розміщено Антирелігійний музей...* – антирелігійна виставка ЦАРМ розташовувалася на 2-му поверсі Благовіщенської церкви (корп. 2), а не Трапезної палати (Український центральний антирелігійний музей (колишня Києво-Печерська лавра). Короткий довідник. – К., 1940. – С. 21).

[23*]*...підземні ходи частково ведуть під Дніпром на протилежний бік...* – одна з найпоширеніших про лаврські печери легенд. Лабіринти Ближніх і Дальніх печер розташовані у товщі двох правобережних пагорбів Дніпра, розділених яром. Довжина Ближніх печер становить близько 400 м, Дальніх – близько 500 м з урахуванням 200 м їхньої найдавнішої ділянки – Варязьких печер.

[24*]*...взяв під свій захист Лавру [...] і все [...] закрив як для відвідувачів, так і німецьких служб...* – вхід на територію КПЛ був заборонений 19 жовтня 1941 р. (док. № 31).

[25*]*...доповісти про це райхскомісару, щоб той міг дати нам дозвіл на евакуацію музеїв...* – лист на ім'я райхскомісара Е. Коха був надісланий 25 жовтня 1941 р. (док. № 120), а необхідний дозвіл у відповідь на нього був наданий 30 жовтня 1941 р. (док. № 122).

Документ № 120

[26*]*...лист райхсміністра окупованих східних територій № 00129/R/H. від 3 жовтня 1941 р. до райхскомісара України...* – лист райхсміністра окупованих східних територій А. Розенберґа райхскомісару України Е. Коху про намір створити та направити в Райхскомісаріат України робочу групу ЕРР, яка б мала взяти під контроль культурні цінності, що могли становити інтерес для "націонал-соціалістичного дослідження". Райхскомісару також доручалося заборонити без його особистого дозволу вивозити будь-які культурні цінності з території РКУ та зберігати "державне управління музеями, бібліотеками та ін. недоторканим", залишивши за ЕРР право огляду та обліку (Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні: Зб. док. і матеріалів. – К., 1963. – С. 40–41).

[27*]*...я вже мав розмову з вищим начальником СС і поліції у Києві...* – розмова відбулася 24 жовтня 1941 р. (див. док. № 119).

Документ № 121

[28*]*...пґ. Зайбот попрохав мене поїхати у Рівне до райхскомісара...* – див. док. № 120.

Документ № 122

[29*]*...Вашого листа від 25 жовтня 1942 р....* – див. док. № 120.

Документ № 123

[30*]*...у приміщенні штабу...* – бульвар Шевченка, 8.

[31*]*...Видубицька церква...* – мається на увазі Михайлівський собор (1070–1088) Видубицького монастиря.

[32*]*...Михайлівського монастиря та церкви X ст., яка стояла на вул. Короленка, 2...* – йдеться про Михайлівський Золотоверхий собор (1108–1113), висаджений у повітря 14 серпня 1937 р., і Десятинну церкву (989–996, 1828–1842, арх. В. Стасов), зруйновану більшовиками 1936 р. (Звід пам'яток історії та культури України. Київ. – Кн. І. – Ч. ІІ. – К., 2003. – С. 675; *Козюба В.К.* Церква Богородиці Десятинна в Києві (короткий історичний нарис) // УІЖ. – 2014. – № 3. – С. 127).

[33*]*...партійний палац...* – будинок ЦК КП(б)У (нині Міністерство закордонних справ України) збудований у 1936 р. за проектом архітектора Й. Лангбарда на місці зруйнованої у 1935–1936 рр. Трьохсвятительської церкви (1183 р.).

[34*]*...за словами Багазія, ймовірно, "комуніст"...* – приписка стосується інспектора музеїв КМУ І. Іванцова, якого після розмови з Г. Шмідтом того ж дня, у п'ятницю 31 жовтня 1941 р., заарештувало СД. Арешт стався приблизно пообіді у приміщенні КМУ (бульвар Шевченка, 18) на його робочому місці. За словами очевидців, які працювали в одній кімнаті разом з І. Іванцовим і потім розповіли про це його дружині, несподівано відкрилися двері, до кімнати увійшли гестапівці і невідомий чоловік у цивільному рукою вказав на І. Іванцова, який сидів спиною до дверей і щось писав. У понеділок, 3 листопада, Іван Овсійович мав намір їхати у Шепетівку розшукувати батьків: там у перші дні війни точилися жорстокі бої. Ця приписка пояснює дуже багато: І. Іванцов був заарештований як комуніст. Це підтверджує Д. Гуменна, яка у романі-хроніці "Хрещатий Яр" зобразила І. Іванцова під іменем Михайла Івашка як завідувача відділу архівів та музеїв КМУ: "*Та бідного Михайла Івашка забрали просто з відділу архівів і, кажуть, розстріляли. Хтось доніс, що колишній член партії*" (*Гуменна Д.* Хрещатий Яр. – К.: Вид. ім. О. Теліги, 2001. – С. 167, 204). Членом Комуністичної партії І. Іванцов не був, але у 1933 р. його прийняли кандидатом у члени партії. У 1935 р. він був відрахований з аспірантури та виключений із кандидатів за надуманим звинуваченням, що

батько його куркуль. Зникнення інспектора музеїв змусило, очевидно, Г. Шмідта звернутися до голови КМУ В. Багазія з приводу роз'яснення щодо цього. Останній назвав йому причину арешту І. Іванцова. Цю інформацію В. Багазій міг отримати тільки у Гестапо. Із застінок Гестапо І. Іванцов не повернувся. Досить ймовірно, що він потрапив до числа 300 киян, розстріляних за наказом коменданта міста К. Ебергарда 2 листопада 1941 р. у відповідь на підпал вранці того ж дня будинку Думи (*Таран О.* Іван Іванцов і Київський державний університет // Повернення. Зб. доповідей наукової конференції, присвяченої 100-літтю з дня народження українського історика та археолога Івана Овсійовича Іванцова (1904–1941). – К., 2005. – С. 56; *Кузнецов А.* Бабий яр. – К.: Саммит-книга, 2008. – С. 114).

Документ № 124

35* *...листа заступника райхскомісара...* – див. док. № 122.

36* *...мій візит у супроводі керівника головної робочої групи до обергруппенфюрера СС Єкельна...* – 24 жовтня 1941 р. (див. док. № 119).

37* *...Володимирському собору також загрожує небезпека...* – собор був замінований радянськими саперами (*Нандор Феттіх*. Київський щоденник (3.XII.1941–19.I.1942). – К., 2004. – С. 60).

38* *...У сусідньому будинку з Софійським собором знаходиться великий музей періодики...* – йдеться про Трапезну церкву (Тепла або Мала Софія) Софійського монастиря, в якій з 1934 р. розміщувався газетний відділ БАН (*Дубровіна Л.А., Онищенко О.С.* Історія Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського. 1918–1941. – К.: НБУВ, 1998. – С. 260, 263).

39* *...“Безбожника”...* – щотижнева російськомовна газета, друкований орган Центральної ради Спілки войовничих безвірників СРСР (Союз воинствующих безбожников СССР), яка видавалася у Москві під редакцією О. Ярославського з 21 грудня 1922 р. по 20 липня 1941 р. з перервою з січня 1935 р. по березень 1938 р. Тижневу газету з такою самою назвою – “Безбожник”, але українською мовою видавала у Києві Центральна рада Спілки войовничих безвірників України у липні 1937 – червні 1941 рр.

40* *...“Антирелигиозника”...* – щомісячний журнал, друкований орган Центральної ради “Союза воинствующих безбожников СССР”, який видавався у Москві під редакцією О. Ярославського з січня 1926 р. по червень 1941 р.

Документ № 125

41* *...Проміжний звіт № 19...* – для порівняння, проміжний звіт, наприклад, № 14 датується 22 листопада 1941 р., тобто звіти писалися майже щодня (ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 5, спр. 12, арк. 61).

42* *...зникла цінна колекція зброї...* – збірка зброї, у тому числі прапори, була вилучена з ЦІМ за наказом вищого керівника СС і Поліції Південної Росії Ф. Єкельна у жовтні 1941 р. і передана у кількості 406 одиниць зберігань Зондеркоманді Кюнсберґа (див. док. № 114–116, 263 та коментар 14* цього розділу).

Документ № 126

43* *...Інститут виховання дітей...* – незрозуміло, який інститут у корпусі 28 мав на увазі автор документа (саме про цей корпус йдеться у документі, див. коментар 64* цього розділу), але принаймні жодного педагогічного закладу, за винятком ясел і дитсадка, або науково-дослідного закладу за даними довідників по Києву на території Лаври не було (див. план КПЛ 1920–1930-х рр.).

[44*]*...Сховище картин радянських художників...* – база Державної української художньої виставки у церкві Прпп. Антонія і Феодосія Печерських (Трапезна церква).

[45*]*...у XVI ст. отримав титул Лаври...* – 1592 р. Києво-Печерський монастир за клопотанням київського воєводи князя К.-В. Острозького отримав від Константинопольського патріарха Ієремії II підтвердження права ставропігії та гідності Лаври.

[46*]*...створений приблизно з 15 українських музеїв один великий музей...* – число музеїв дещо перебільшено (див. док. № 1 і коментарі до нього). Тут малися на увазі відділи колишнього Лаврського музею культів та побуту, а під "одним великим музеєм" – Всеукраїнський музейний городок (з 1939 р. Музейне містечко), створений у КПЛ 1926 р. (див. коментар 32* розділу I). Далі автор в один музей об'єднав помилково три окремих музеї (ЦІМ, ЦАРМ, Театральний музей), які діяли на території Лаври.

[47*]*...портрет Сталіна, який тепер стоїть у "Залі епохи дикості" поряд з гіпсовим неандертальцем...* – див. фото 75.

[48*]*...Відділи до- і ранньої історії та Київської Русі, які майже повністю збереглися, розміщені разом...* – у корпусі 2 на 1-му поверсі розміщувалися експозиції відділів: докласового суспільства (1-й зал) та Скіфії і грецьких міст Північного Причорномор'я (2-й зал). Поруч у приміщенні колишньої монастирської кухні (корп. 29, нині 85) розміщувався відділ Київської Русі, який тільки у травні 1941 р. був перевезений з корпусу 6. Однак основна експозиція відділу Київської Русі, ймовірно, ще залишалася у корпусі 6 (*Rudolf Stampfuß.* Das Landesmuseum für Vor- und Frühgeschichte der Ukraine in Kiew // НА ІА НАН України, ф. 12, спр. 204, арк. 15; фото 3, 38; коментар 43* розділу I).

[49*]*...у житловому будинку ліворуч від підірваного Успенського собору...* – корпус 7, де в частині приміщень розміщувалися фонди ЦІМ.

[50*]*...рельєфи XI–XII ст. із зображенням Бахуса і Самсона з левом...* – рельєфні плити XI ст. з червоного овруцького шиферу із зображенням давньогрецьких богів Діоніса (Бахус) та Геракла. На одному з рельєфів зображена колісниця, яку везуть лев і левиця, з напівлежачим на ній Діонісом, богом рослинності, родючості, покровителем виноградарства та виноробства. На іншому зображене єдиноборство героя з левом. Оскільки це парна плита до зображення Діоніса, то з Діонісового циклу найближчою особою до нього був саме Геракл, а не Самсон, тому на плиті зображено єдиноборство Геракла з Немейським левом (*Антонович Д.* Українська скульптура [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://litopys.org.ua/cultur/cult18.htm).

[51*]*...Зала 1. Феодальний період...* – за довідником ЦАРМ та фото 89–91 ця зала була присвячена історії Лаври X–XVIII ст. (Український Центральний антирелігійний музей (колишня Києво-Печерська лавра). Короткий довідник. – К., 1940. – С. 21).

[52*]*...Зала 2. Новий час...* – за довідником ЦАРМ та фото 92–95 у цій залі була частина експозиції відділу "Атеїзм і релігія в епоху капіталізму та імперіалізму", яка розпочиналася реформою 1861 р. про скасування кріпосного права і завершувалася кінцем XIX ст. (там само. – С. 21).

[53*]*...Зала 3. "Революційний рух на початку [XX] ст."...* – у цій залі за довідником ЦАРМ та фото 96–99 завершувалася експозиція вілдділу "Атеїзм і релігія в епоху капіталізму та імперіалізму", яка висвітлювала період від початку XX ст. до 1917 р., тобто до захоплення влади більшовиками у жовтні місяці (там само. – С. 21).

[54*]*...інтелігентів-богошукачів...* – представники богошукацтва, філософсько-релігійного руху в середовищі російської інтелігенції на початку XX ст., основними темами

якого були питання співвідношення Бога і людини, Церкви і світу, релігії і культури. Головним завданням цього руху був пошук "нових шляхів до Бога", нового розуміння Бога, світу, людини за рамками православної догматики і християнства взагалі та обґрунтування релігійного змісту культури. Представники цього руху – М. Бердяєв, С. Булгаков, Д. Мережковський, З. Гіппіус, М. Мінський, В. Розанов, Д. Філософов та ін. – гуртувались головним чином у релігійно-філософські товариства, т.зв. "религиозно-философские собрания" у Петербурзі, Москві, Києві. Вони видавали журнали "Новый путь" (СПб., 1903–1904), "Вопросы жизни" (СПб., 1905), "Весы" (М., 1904–1909) (*Филиппенко Н.* Киевское религиозно-философское общество (1908–1919). Очерк истории. – К., 2009. – 140 с.).

55* *...Зала 4. Церква і більшовизм під час революції 1917 р. [...] Зала 5. Церква і контрреволюція...* – у цих залах за довідником ЦАРМ та фото 100–107 розміщувалася експозиція вілдділу "Атеїзм і релігія в епоху соціалістичної революції та диктатури пролетаріату" (Український Центральний антирелігійний музей (колишня Києво-Печерська лавра). Короткий довідник. – К., 1940. – С. 22–23).

56* *...Зала 6. Церква та Комуністична партія...* – у цій залі була виставка "Сталінська Конституція і подолання релігії" (там само. – С. 23–24; фото 108–110).

57* *...скульптурою [Стал]іна на цоколі та кількома червоними прапорами і лозунгами на стіні...* – див. фото 108.

58* *...тут у царські часи сталося іудейське ритуальне вбивство хлопчика, євреї допомогли втекти головному злочинцю...* – йдеться про т.зв. "справу Бейліса" – судовий процес у Києві у вересні–жовтні 1913 р. проти єврея Менахема Менделя Бейліса, звинуваченого у вбивстві з ритуальною метою християнського хлопчика Андрія Ющинського у березні 1911 р. Цей процес набув широкого розголосу не тільки у Києві, а й по всій Російській імперії і навіть закордоном. У результаті судового процесу М. Бейліс був виправданий (*Пиджаренко А.М.* Не ритуальное убийство на Лукьяновке. Криминальный сыск Киева в нач. XX в. – К.: КВІЦ, 2006. – 220 с.).

59* *...*"*листів щастя*"*...* – інші назви "святі листи" або "небесні листи" (нім. Himmelsbriefe) – відомі ще за античності, були популярними у всі часи. Вони існували, як правило, у вигляді листівок з текстом, в якому власнику начебто від самого Бога обіцялася удача, щастя та захист від усього злого, часто з проханням переписати кілька разів текст цього листа й розповсюдити далі. Тим, хто в це не вірив, обіцялася кара Господня. "Листи щастя" поширюються й до сьогоднішнього дня вже у вигляді електронних листів або смс, в яких також неодмінною умовою майбутнього щастя є пересилка цих листів іншим адресатам.

60* *...Дзвіниця [...] збудована при Петрі I...* – Велику лаврську дзвіницю (1731–1745) було збудовано після смерті Петра I (1672–1725).

61* *...Совєти досить активно проводили розкопки у печерах...* – див. коментар 133* розділу VI.

62* *...відомий руський літопис, який починається приблизно такими словами:* "*Наша країна чудова і прекрасна, але немає порядку в ній, не вміємо нею управляти*"*...* – йдеться про "Повість врем'яних літ", написану монахом КПЛ Нестором у XII ст. Цитата наведена із статті за 862 р. про призвання північними слов'янами, племенами чудь, весь і кривичами варягів племені русь на князювання: *"Земля наша велика і багата, а наряду нема в ній; ідіть княжити і володіти нами*" (Повість врем'яних літ: літопис (за Іпатським списком). – К., 1990. – С. 29; коментар 66* розділу III).

[63*]*...Чи були вивезені книги, без систематичного опрацювання каталогів та фондів сказати неможливо...* – з Державної історичної бібліотеки на схід були евакуйовані цінні стародруки у 30 ящиках, але змогли їх довезти тільки до Харкова (Бібліотеки Києва під час нацистської окупації (1941–1943). Дослідження. Анотований покажчик. Публікації документів / Упоряд. Л.А. Дубровіна, Н.І. Малолєтова. – К., 2004. – С. 235).

[64*]*...знаходиться в одному з невеликих будинків ліворуч від входу...* – за описом, це корпус 28 (план КПЛ 1920–1930-х рр.), але такої установи у КПЛ не було (див. коментар 43* цього розділу).

[65*]*...Сховище картин радянських художників...* – база Державної української художньої виставки у церкві Прпп. Антонія і Феодосія Печерських (Трапезна церква).

[66*]*...зберігача...* – Шугаєвський Валентин Андрійович.

[67*]*...чотири колекції, об'єднані у 1936 р. ...* – 13 березня 1936 р. в НКО було вирішено передати нумізматичні колекції колишнього Мюнцкабінету Київського університету та ЦАМ КДА, які зберігалися у фондах Державного культурно-історичного заповідника "Всеукраїнський музейний городок" до ЦІМ (див. коментар 24* розділу I).

[68*]*...Коєн... – Henry Cohen.* Description historique des monnaies frappées sous l'Empire Romain. – À VIII tomes. – Second edition. – Paris, 1880–1892.

[69*]*...Еккеля...* – Йозеф Гіларій Еккель (1737–1798) – автор восьмитомної праці "Наука про древні монети", видана латинською мовою у Відні (*Josepho Eckhel*. Doctrina numorum veterum. – Vindobonae: Sumptibus J. Camesina, 1792–1798).

[70*]*...Усі золоті монети, приблизно 1000 штук, були вивезені більшовиками...* – це так (див. статтю Т. Себти "Києво-Печерська Лавра на початку Німецько-радянської війни...").

Документ № 127

[71*]*...справжня картина Моленара...* – цікаво, що серед німецьких розписок за жовтень 1941 р. – січень 1942 р. про взяття у тимчасове користування творів мистецтва (командувач Вермахту в Україні, генералкомісар, вищий керівник СС і Поліції Південної Росії, Міська комендатура, Генералкомісаріат, поліцейський полк) жодної картини за авторством Моленара не згадується (ЦДАВО України, ф. 3206. оп. 5, спр. 20, арк. 265–298). Одна картина Моленара "Будинок біля річки" (№ 111) була евакуйована на схід (там само, арк. 175), картина Класа Моленара "Рибалки" (№ 5297, ст. № 348, олія, полотно, 102×58) на 1 травня 1942 р. експонувалася у 3-му залі Музею західноєвропейського мистецтва (там само, арк. 187), а у 1943 р. ця картина вже згадувалася в 7-му залі музею (там само, арк. 204). Вона була вивезена КУАБМ в яшику № 4 у вересні 1943 р. через Кам'янець-Подільський–Кьоніґсберґ–Велау–Вільденгоф у супроводі П. Кульженко і, ймовірно, загинула в пожежі маєтку у Вільденгофі 17 лютого 1945 р. (ГАРФ, ф. Р-7021, оп. 116, д. 250, л. 39; ГДА СБ України, спр. 74305-ФП, т. 1, арк. 22, 33, 54; *Кульженко П.А.* Спомин / Публікація С. Білоконя // Пам'ятки України. – 1998. – № 1. – С.151–153). У базі даних втрачених творів мистецтва "Lost Art" (http://www.lostart.de) знаходяться у пошуку ще дві картини фламандських художників за прізвищем Моленар із збірки Музею Ханенків – Бартоломея Моленара "Біля колодязя" (№ 5300, дерево, олія, 35×26, LA-ID 237241) та Пітера Моленара (Мьоленар) "Бій кавалерії" 1649 р. (№ 2469, полотно, олія, 36×57, LA-ID 237129), які були втрачені під час війни.

[72*]*...для квартири коменданта міста були видані також дельфтський фаянс та римська мармурова голова...* – названі речі були видані 21–27 жовтня 1941 р. для прикрашання квартири не коменданта міста, а командувача Вермахту в Україні К. Кіцінґера по

вул. Кірова (нині М. Грушевського), 13. Це були: мармурова голова атлета (Рим, II ст., № 461, суч. № 374), три предмети дельфтського фаянсу – миска (№ 3146) і дві вази (№ 5527, 5528), а також порцелянові блюдо і глибока миска (Китай, № 1056, 6909), фаянсова миска (Персія, № 7832), два керамічних кухлі (Нижній Рейн, № 562, 661), дві вази (Туркестан, № 4766, 6768), 3 картини: С. фон Калькройта "Ранок в горах", 1870, 105×158 (№ 6983), кола Енгра "Дівчина з мандоліною" (№ 858, LA-ID 237448), натюрморт голландської школи, XVII ст. (№ 6712) та 5 репродукцій картин: Г. Гольдбейна "Портрет купця Гізе", П. Брейгеля "Зима" і "Селянське свято", Д. Венеціано "Жіночий портрет" та В. ван Гога "Краєвид з мостом" (ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 5, спр. 20, арк. 266, 267–272).

[73*]*...передачі музеїв Генералкомісаріату...* – 1 січня 1942 р. (док. № 170).

[74*]*...директора музею...* – Гіляров Сергій Олексійович.

[75*]*...видані у тимчасове користування [...] першокласні полотна у кількості десяти одиниць...* – Гадерекеру, ад'ютанту генералкомісара, 26 листопада 1941 р. з Музею західного та східного мистецтва для казино Генералкомісаріату (вул. Кірова, 3) були видані 4 картини: Н. Бергхем "Італійський краєвид" (№ 80, була повернута 29 червня 1942 р.), Ф. Фольц "Повернення череди" (№ 199), Х. ван Хове (у документах помилково Towet) "Шильонський замок" (№ 7205), К. де Хем "Натюрморт" (№ 5253); 20 грудня 1941 р. для генералкомісара – 11 картин, а також дві китайські вази (№ 716, 717), дві вази дельфтського фаянсу XVII ст. з кришками (№ 715, 766), блюдо (Японія, емаль, XIX ст., № 5429), годинник з бронзовою фігурою (№ 830) і турецька шовкова скатертина (№ 990) (ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 5, спр. 20, арк. 274, 278). З картин, виданих 20 грудня, музею були повернуті 8 (5 картин – 29 червня 1942 р. і 3 картни – 14 квітня 1943 р.). Не повернулися: А.Ф. Шопен "В гаремі" (№ 6810), Я. Бельвуа "Кораблі" (№ 956) та Р. Рюйш "Квіти" (№ 138) (там само, арк. 278). Розшукуючи ці речі у серпні 1943 р., керівництво Крайового музею Києва зазначило, що картини Р. Рюйш "Квіти" і турецької шовкової скатертини немає в жодному з приміщень генералкомісара. За словами ад'ютанта Гадерекера, їх могла забрати його перекладачка (там само, арк. 316).

[76*]*...Референт з образотворчого мистецтва...* – Гейбель Ольга Конрадівна.

Документ № 128

[77*]*...Звіт про діяльність № 8...* – для порівняння: звіт № 1 др. фон Франке від 13.11.1941 (BArch/NS-30/85, up.), звіт № 6 "Museen in Kiew" (музеї Києва) та звіт № 7 "Wissenschaftliche Einrichtungen in Kiew" (наукові установи Києва), обидва від 5 січня 1942 р. (ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 5, спр. 4, арк. 230–231, 232–233зв.).

Документ № 129

[78*]*...Співробітники Оперативного штабу Розенберґа під час проведення робіт із збереження культурних цінностей у Лаврі...* – йдеться про фотофіксацію та демонтаж антирелігійної виставки ЦАРМ у 2-му корпусі в січні–березні 1942 р. (див. док. № 144–148).

[79*]*...окрім приміщень, які Оперативний штаб тримає зачиненими...* – під контролем Оперативного штабу на території Лаври були всі музейні приміщення та Державна історична бібліотека.

Документ № 130

[80*]*...штабсфюрера і його заступника...* – Герхард Утікаль і Ганс-Вольфганґ Ебелінґ.

Документ № 131

[81*]*...Берлін NW 7...* – означає м. Берлін, північно-західний район (Nordwesten), поштове відділення 7. Поштове районування Берліна, за виключенням передмість, було

введено 1873 р. З того часу і до 1945 р. Берлін мав 9 поштових районів, названих за сторонами світу: Берлін C (Centrum) – центр, Берлін N (Norden) – північ, Берлін NO (Nordosten) – північний схід, Берлін NW (Nordwesten) – північний захід, Берлін O (Osten) – схід, Берлін S (Süden) – південь, Берлін SO (Südosten) – південний схід, Берлін SW (Südwesten) – південний захід, Берлін W (Westen) – захід.

82* *...об'єднанню [...] у приміщенні на північній околиці Лаври...* – корпус 19 (док. № 183, 185, 187).

Документ № 132

83* *...уповноваженою райхскомісаром установою...* – мається на увазі ЕРР.

84* *...розпорядженням генерального квартирмайстра Верховного командування сухопутних військ за номером: Abt. K.Verw. (V) № II/18706/41...* – це розпорядження, надане Оперативному штабу райхсляйтера Розенберґа, датується 17 листопада 1941 р. У ньому розписувалися формат діяльності та завдання ЕРР у тиловому та оперативному районі групи армій "Південь". Згідно з ним ЕРР надсилав у названий район Головну робочу групу України у складі 6 осіб для збирання матеріалів, важливих "*для боротьби проти ідейних противників націонал-соціалізму*". ГРГУ мала складатися з робочих груп Західної, Південної та Східної України у складі по 12 чоловік кожна з попередніми місцями дислокації відповідно у Києві, Миколаєві та Харкові. Технічна комплектація кожної з них мала складатися з 3 легкових і 1 вантажної автомашин. У випадку діяльності її підрозділів у зоні військового управління ГРГУ мала забезпечувати збереження архівних, музейних і бібліотечних цінностей на цій території (ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 5, спр. 4, арк. 209–212).

Документ № 133

85* *...Антирелігійний музей майже вивезений пґ. Антоном та його робочою групою...* – експозицію ЦАРМ було демонтовано ЕРР і передано 17, 20 березня 1942 р. представникам Райхсміністерства освіти та пропаганди, які вивезли її у Берлін (док. № 147–148).

86* *...Центральний фотоархів...* – Всеукраїнський центральний фотокіноархів був створений 20 червня 1932 р. і розміщувався у 26-му корпусі КПЛ. Перед війною тут зберігалося 117052 фотодокументи, з яких на облік були взяті 114523 фотодокументи. Понад 105 тис. фотодокументів – це були негативи на склі (*Ємельянова Т.* З історії повернення фотодокументів ЦДКФФА ім. Г.С. Пшеничного, вивезених у роки Другої світової війни // АУ. – 2009. – № 1–2. – С. 244).

87* *...колишнього Київського музею революції...* – див. коментар 44* розділу I.

88* *...2450 актових документів...* – за даними архівіста М. Ґранціна, який опрацьовував т.зв. архів революції, архів налічував 2451 стандартну сіру папку із шпалерного паперу розміром 40×30 см з плакатами, відозвами, листівками за 1917–1920 рр. (ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 27, арк. 300; там само, спр. 56, арк. 1; коментар 414* цього розділу).

89* *...Найцінніші ікони вивезені більшовиками...* – частина ікон ЦАРМ була дійсно евакуйована (див. док. № 273).

90* *...ймовірно, з майстерень всесвітньовідомих своїм шиттям лаврських монахинь...* – йдеться про монахинь Вознесенського жіночого монастиря напроти КПЛ (на місці сьогоднішнього Мистецького арсеналу), який славився своєю вишивальною майстернею (*Крайня О.О.* Києво-Печерський жіночий монастир XVI – початку XVIII ст. і доля його пам'яток. – К., 2012. – 128 с.).

91* *...Центральне управління комуністичного союзу юних мандрівників...* – це Дитяча екскурсійна станція, яка розміщувалася у корпусі 7 (див. план КПЛ 1920–1930-х рр.).

[92*]*...бібліотеки "Комуністичної партії"...* – йдеться про Київську державну обласну бібліотеку ім. ВКП(б) (з 1994 р. Національна парламентська бібліотека України).

[93*]*...розпочав також облік "юдаїки"...* – йдеться про опрацювання сховища юдаїки і гебраїки БАН, яке розміщувалося у Братському корпусі Братського Богоявленського монастиря на Подолі, в якому за попередньою оцінкою співробітників Оперативного штабу зберігалося 150–250 тис. книжок (ЦДАВО України, ф. 3676. оп. 1, спр. 42. арк. 324–324зв.). Попередня оцінка виявилася досить точною, оскільки за даними на 1939 р. колекція юдаїки БАН налічувала 250576 примірників літератури (*Сергєєва І.* З історії формування колекції єврейської літератури Національної бібліотеки України (1918–1939) // Бібліотечний вісник. – 1996. – № 6. – С. 15; детальніше про сховища юдаїки у Києві під час війни див. *Себта Т.М.* Оперативний штаб рейхсляйтера Розенберга та його бібліотечна діяльність в Україні: Джерелознавчий аналіз // Бібліотеки Києва під час нацистської окупації (1941–1943) / Упоряд. Л.А. Дубровіна, Н.І. Малолєтова. – К., 2004. – С.127–129).

[94*]*...я викладу свої думки у Херсоні...* – у Херсоні на цей час розміщувалася ГРГУ ЕРР.

Документ № 135

[95*]*...виламаний святий образ з брами...* – йдеться про ікону Богородиці з іконостаса Трапезної церкви КПЛ (док. № 136).

Документ № 136

[96*]*...виламав з позолоченої оправи дверей зображення Богородиці...* – мається на увазі з іконостаса Царської брами Трапезної церкви КПЛ.

Документ № 137

[97*]*...у будинку...* – вул. Толстого, 11 (див. док. № 143).

Документ № 138[98*]*...будинку пана Кнаца і його співробітників...* – вул. Толстого, 11 (див. док. № 143).

[99*]*...два різьблені ручні дерев'яні хрести...* – ці два хрести були вписані від руки додатково у список речей, офіційно переданих ЕРР штурмфюреру НСКК Кнацу (док. № 148).

[100*]*...дві картини, написані олією, які не мали політичного змісту і не були внесені до списку Оперативного штабу...* – ймовірно, це дві діорами, дописані від руки наприкінці списку речей, офіційно переданих ЕРР штурмфюреру НСКК Кнацу (док. № 148).

[101*]*...три великі вийняті з рам картини на полотні...* – ймовірно, це три картини – "Садизм у монастирі" (2 шт.) і "Демонстрація" (1 шт.), дописані від руки наприкінці списку речей, офіційно переданих ЕРР штурмфюреру НСКК Кнацу (док. № 147).

[102*]*...у будинку праворуч від дзвіниці, тобто з бібліотеки...* – Державна історична бібліотека (корпус 5).

Документ № 139

[103*]*...Два різьблені ручні дерев'яні хрести [...] Дві картини, написані олією...* – див. коментарі 99* і 100* цього розділу.

Документ № 141

[104*]*...три великі картини на полотні без рам, дві невеликі картини олією у рамах...* – див. коментарі 100* і 101* цього розділу.

Документ № 142

[105*]*...обшук у приміщенні колони Кнаца...* – вул. Толстого, 11 (див. док. № 143).

[106*]*...скасувати видане раніше розпорядження...* – йдеться про розпорядження генералкомісара В. Магунії від 23 березня 1942 р. щодо заборони групі Кнаца працювати на території Лаври (ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 5, спр. 12, арк. 87).

Документ № 144

[107*]*...Праця про Антирелігійний музей Лаври у Києві...* – ця праця як справа № 56 зберігається нині у ЦДАВО України, ф. 3676. оп. 1 (детально про неї див. док. № 145 і фото 87–110).

Документ № 145

[108*]*...зроблено 17 знімків...* – див. фото 88–104.

[109*]*...додатками "Соціалістичний Київ" та "Путівник по монастирю"...* – йдеться про статтю Ю. Лісневського та довідник ЦАРМ УРСР (*Лісневський Ю.* Чим була і чим стала Києво-Печерська лавра // Соціалістичний Київ. – 1937. – № 12. – С. 34–38; Український центральний антирелігійний музей (колишня Києво-Печерська лавра). Короткий довідник. – К., 1940. – 32 с.).

[110*]*...додатків 9 і l0...* – див. док. № 146.

[111*]*...без додатків 8...* – див. док. № 146.

Документ № 146

[112*]*...Стаття у журналі "Соціалістичний Київ" 12/1937)...* – див. вище коментар 109*.

[113*]*..."Путівник по Музейному містечку Лаври"...* – див. вище коментар 109*.

Документ № 147

[114*]*...Священна дорога...* – ймовірно, мається на увазі Via Sacra (лат.) – головна дорога Римського форуму, що з'єднувала Палатинський пагорб з Капітолієм.

[115*]*...Франко, письменник і атеїст...* – див. фото 94.

[116*]*...Ленін у засланні пише свої спогади...* – вірна назва "Ленін у Розливі" (див.фото 100). Картина присвячена перебуванню Леніна у Розливі під Санкт-Петербургом у липні–серпні 1917 р., де він переховувався від поліції.

[117*]*...Ленін і Сталін, стоячи [...] сидячи...* – обидві картини див. на фото 102.

[118*]*...Карта переходу влади до рад в окремих губерніях (25 жовтня 1917 р. – 31 січня 1918 р.)...* – карту встановлення радянської влади див. на фото 106.

Документ № 148

[119*]*...Ікона: Прч. Діва Марія з солдатом, що молиться...* – див. фото 96.

[120*]*...Мармурова меморіальна дошка...* – перша мармурова меморіальна дошка була встановлена у 1932 р. (ЦДАВО України, ф. 166, оп. 10, спр. 571, арк. 39–40; фото 2).

Документ № 149

[121*]*...пергаментні грамоти за 1737 р. і 1740 р. [...] надані Києво-Печерській Лаврі імператрицею Анною Іоанівною...* – "*Жалованная грамота императрицы Анны Иоанновны Киево-Печерскому архимандриту Илариону (Негребецкому) с братиею о подтверждении древних прав Киево-Печерской Лавры, 1737 г. 18 июля (ризница КПЛ)*" та "*Жалованная грамота императрицы Анны Иоанновны Киево-Печерскому архимандриту Тимофею (Щербацкому) с братиею о подтверждении древних прав Киево-Печерской Лавры, 1740 г. 24 сентября (ризница КПЛ)*" (*Титов Ф.И.* Русский царствующий дом Романовых в отношениях его к Киево-Печерской Лавре. 1613–1913. – К.: Типография КПЛ, 1913. – С. CXV–CXIX). Обидві грамоти наприкінці вересня 1943 р. разом із грамотою імператриці Анни Іоанівни від 1735 р. та грамотою імператриці Катерини II від 1762 р. (док. № 151), а також церковним одягом перебували у відділі IIc (обліку та відбору) ЕРР у Берліні по вул. Ґертрауденштрасе. Тоді ж пропонувалося всі чотири грамоти передати Райхсміністерству окупованих східних територій (ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 24, арк. 1).

Документ № 150

122* *...путівники по "Музейному містечку Лаври"...* – Український Центральний антирелігійний музей (колишня Києво-Печерська лавра). Короткий довідник. – К., 1940. – 32 с.; Центральний історичний музей ім. Т.Г. Шевченка в м. Києві. Короткий довідник. – К., 1941. – 64 с.

123* *...35 листів до монастиря за 1684–1805 рр. (серед них царя Петра I)...* – див. перелік документів, вилучених ЕРР з Лаври і переданих КУАБМ (док. № 164).

124* *...митрополита Флавіана...* – про бібліотеку митрополита Флавіана див. коментар 26* розділу I.

125* *...генерала Потоцького...* – про бібліотеку П. Потоцького див. коментар 40* розділу I.

126* *...Найцінніші ікони, зрозуміло, були вивезені більшовиками...* – в основному ЦАРМ евакуював метал, набагато менше – ікони (див. док. № 8–10, 12–17, 273).

127* *...з всесвітньо відомих вишивальних майстерень монахинь Лаври...* – див. коментар 90* цього розділу.

128* *...Центральний фотоархів у Лаврі...* – див. коментар 86* цього розділу.

129* *...фотоархів церковного і художньо-історичного змісту, який налічує близько 10000 фотонегативів на склі...* – це фототека ЦАРМ, започаткована ще Лаврським музеєм культів та побуту в середині 1920-х рр. (див. коментар 28* розділу I).

130* *...штабному будинку...* – тут і далі Ровноерштрасе (бульвар Шевченка), 8 у Києві.

131* *...фонди цього музею були збережені [...] і перевезені до колишнього Музею Леніна...* – про пакування і перевезення у грудні 1941 р. – квітні 1942 р. збірок ЦІМ див. коментар 63* розділу III.

132* *...Архіви у Лаврі...* – про архіви і архівосховища, які знаходилися на території КПЛ, див. док. № 62, 180, 182.

133* *...Головного- і Центрального історичного архіву...* – йдеться про Головний історичний архів ім. В.Б. Антоновича, до якого як 1-й відділ з квітня 1942 р. увійшов Центральний архів давніх актів у Києві (ЦДАВО України, ф. 3847, оп. 1, спр. 45, арк. 31; *Дубик М.* Архіви Києва часів німецької окупації (вересень 1941 – листопад 1943) // Наукові записки: Зб. праць молодих вчених та аспірантів. – Т. 2. – К., 1997. – С. 523).

134* *...господарчий архів...* – це архіви Київської та Холмської духовних консисторій, які зберігалися у Всіхсвятській церкві (док. № 62, 180).

135* *...Військово-історичний архів, опечатаний і збережений начальником військових архівів...* – на 23 вересня 1941 р. всі київські архіви та архівосховища, серед них Військово-історичний архів у корпусі 26 КПЛ, вже були опечатані представником начальника військових архівів полковником Р. фон Гьодлем (ЦДІАЛ України, ф. 755, оп. 1, спр. 98, арк. 12).

136* *...пожежі у монастирі близько 1[718] р....* – нищівна пожежа у КПЛ, в результаті якої загинули численні дерев'яні будівлі, церковне начиння, облачення, стародавні бібліотека й архів Лаври, постраждали кам'яні будівлі, сталася у ніч з 21 на 22 квітня 1718 р.

137* *...50 оригіналів на пергаменті...* – див. док. № 164.

138* *...колишнього київського Музею революції...* – див. коментар 44* розділу I.

139* *...2450 актових документів...* – див. коментарі 88* і 414* цього розділу.

140* *…комуністичного союзу юних мандрівників...* – йдеться про Центральну дитячу екскурсійно-туристичну станцію, яка до війни розміщувалася у корпусі № 7 (ЦДАВО України, ф. 2, оп. 7, спр. 162, арк. 30).

[141*]*…документи і книжки Центральної ради Спілки войовничих безвірників України...* – див. док. № 158.

[142*]*…збірне сховище...* – у школі № 132 по вул. Дарвіна, 2 (див. док. № 203, 213).

Документ № 151

[143*]*…1 грамота (оригінал) цариці Катерини II за 1762 р. ...* – йдеться про "*Жалованную грамоту императрицы Екатерины II Алексеевны о подтверждении древних прав Киево-Печерской Лавры, по поводу посвящения новоизбранного Киево-Печерского архимандрита Зосимы (Валкевича), 1762 г. 15 июля (ризница КПЛ)*" (*Титов Ф.И.* Русский царствующий дом Романовых в отношениях его к Киево-Печерской Лавре. 1613–1913. – К.: Типография КПЛ, 1913. – С. CXXXIV–CXXXV).

[144*]*…грамота (оригінал) цариці Анни Іоанівни за 1735 р. ...* – ця грамота мала походити з ризниці КПЛ, більшість предметів якої опинилися у фондах ЦАРМ. Серед грамот, що в ній зберігалися, грамоти Анни Іоанівни 1735 р. не було (Описи Київського намісництва 70–80 років XVIII ст.: Описово-статистичні джерела. – К., 1989. – С. 31–32). Або автор документа помилився, і йдеться про грамоту Анни Іоанівни від 21 липня 1730 р., надану архімандриту Лаври Роману (Копі) (там само. – С. 31), або йдеться про грамоту Святійшого Синоду від 29 травня 1735 р., прикрашену портретом Анни Іоанівни, новопоставленому архієп. Чернігівському і Новгород-Сіверському Іларіону (Рогалевському) (НКПІКЗ, фонди, од зб. КПЛ-А-1279, арк. 1505зв.) .

[145*]*…книжка "Червона армія" ("The red Army" and Navy) 1939 р....* – USSR. The Red Army and Navy / Designers Alexander Rodchenko, Varvara Stepanova. – Moscow and Leningrad: State Art Publishers, 1939 – 104 p. – розкішно виданий невеликим накладом англійською мовою фотоальбом з чорно-білими фотографіями у палітурці з червоного ледерину з барельєфом у вигляді п'ятиконечної зірки (інкрустація, тиснення) форматом 395×265 для Міжнародної виставки у Нью-Йорку. Крім цього, Державне видавництво "Искусство" видало 1939 р. для цієї виставки книги про радянських жінок, робочих, колгоспників, молодь, авіацію, радянську Арктику і Москву, а Державне видавництво літератури з кінематографії – альбоми з фотомистецтва і радянського кіно.

[146*]*…книжка "Москва" ("Москва реконструируется") 1938 р. ...* – Москва реконструируется. Альбом диаграмм, топосхем и фотографий по реконструкции гор. Москвы / Сост. И.П. Иваницкий; ред. В.М. Горфункель – М.: ИЗОСТАТ, 1938. – 210 с. Формат 340×335, тираж 5500 екземплярів, автори макету – А. Родченко і В. Степанова.

Документ № 152

[147*]*…райхсляйтера...* – Альфред Розенберґ.

[148*]*…велику діораму (інвентарний № 37)...* – цю діораму було долучено до ікон та інших експонатів антирелігійної виставки ЦАРМ, переданих ЕРР у розпорядження Райхсміністерства народної освіти і пропаганди (див. док. № 148).

Документ № 154

[149*]*…зараз зберігаються у школі...* – середня школа № 132 по вул. Дарвіна, 2.

[150*]*…Твори більшовицького мистецтва...* – йдеться про 80 картин з Музею українського мистецтва, написаних у 1920–1930-ті рр. (див. коментар 410* цього розділу).

[151*]*…та архів фотонегативів на склі...* – йдеться про прибл. 90000 скляних негативів Центрального фотокіноархіву, перевезених у травні 1942 р. до сховища ЕРР по вул. Дарвіна, 2 (див. коментар 86* цього розділу, док. № 157). Частина негативів була перевезена до колишньої Публічної бібліотеки по вул. Кірова, 14 (нині М. Грушевського, 1).

[152*]*…дослідити методи російських державних реставраційних майстерень, одна з яких знаходиться у Києві...* – в Києві у 1920–1930 рр. на базі Всеукраїнської реставраційної майстерні – Всеукраїнської художньо-реставраційної репродукційної майстерні (1924–1934) сформувалася своя унікальна реставраційна школа. Після ліквідації у 1934 р. ВХРРМ та хвилі репресій 1937–1938 рр. реставраційна майстерня відродилася за постановою РНК УРСР "Про музеї України" від 27 червня 1938 р. та відповідного наказу Управління в справах мистецтв при РНК УРСР вже повністю в іншому складі як Центральні державні науково-дослідчі реставраційні музейні майстерні, нині Національний науково-дослідний реставраційний центр України (*Тимченко Т.Р.* Музейний напрям реставрації в Україні. Київська школа. (1920–1940): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. мистецтвознавства / Академія образотворчого мистецтва і архітектури. – К., 1998; Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду УРСР. – 1938. – № 36. – С. 11–12; коментар 31* розділу I).

Документ № 156

[153*]*... "Безбожник"...* – див. коментар 39* цього розділу.

[154*]*… "Антирелигиозник"...* – див. коментар 40* цього розділу.

Документ № 157

[155*]*...до школи по вул. Дарвіна...* – див. коментар 149* цього розділу.

[156*]*...передав нам своїм письмовим розпорядженням райхскомісар...* – дозвіл райхскомісара України від 30 жовтня 1941 р. (док. № 122).

Документ № 158

[157*]*...лист з управління від 2 липня III B/Ky Br. Nr. 2916...* – лист керівника Головного управління світоглядного інформування К. Розенфельдера керівнику відділу опрацювання ЕРР др. К. Бретауеру від 2 липня 1942 р., в якому він просив надати йому для опрацювання лекції та матеріали з антирелігійної пропаганди, розроблені ЦР СВБУ, що були вилучені ЕРР у приміщені ЦР СВБУ на території КПЛ і надіслані у Берлін 26 травня 1942 р. (ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 215, арк. 96–96зв.).

Документ № 159

[158*]*...у службовому приміщенні...* – Ровноерштрасе (бульвар Шевченка), 8 у Києві.

[159*]*...показати у Берліні закриту виставку про розвиток більшовицького живопису в Україні...* – для цієї виставки з Музею українського мистецтва були вилучені 80 картин українських художників, написаних у 1920–1930-ті рр. (див. коментар 410* цього розділу).

[160*]*...Однією з постанов цей напрям був заборонений...* – постанова ЦК ВКП(б) "О перестройке литературно-художественных организаций" від 23 квітня 1932 р. про ліквідацію існуючих літературних спілок і створення єдиної Спілки письменників СРСР, яка мала спиратися на принципи соцреалізму, а також створення подібних єдиних спілок в інших галузях мистецтва (Власть и художественная интеллигенция. Документы ЦК РКП(б) – ВКП(б), ВЧК – ОГПУ – НКВД о культурной политике. 1917–1953 / Сост. А. Артизов, О. Наумов. – М.: Международный фонд "Демократия", 1999. – С. 172).

[161*]*...я створив "Музей-Архів переходової доби"...* – Музей-Архів переходової доби створений за постановою голови КМУ 26 березня 1942 р. на чолі з проф. О. Оглоблиним для документування і висвітлення "перехідного періоду" в історії Києва після його визволення від більшовизму. Музей підпорядковувався секції музеїв, бібліотек, архівів і охорони пам'яток культури та архітектури відділу культури та освіти КМУ і займав приміщення

на 1-му поверсі будинку на Олександрівській площі (нині Контрактова), 8 (Музей-Архів переходової доби. Пофондовий путівник / Упоряд. О.М. Бєлая. – К., 2002. – С. 7; див. також статтю І. Преловської у цьому збірнику, с. 106). Без попередньої згоди штадткомісара Києва КМУ не наважилася б сама на відкриття подібної установи. Тому, дещо самовпевнена заява автора листа про створення ним музею, могла ґрунтуватися на тому, що він міг узгоджувати між штадткомісаром і КМУ умови створення і завдання майбутнього Музею-Архіву, а також бути в подальшому його куратором, особливо беручи до уваги володіння ним російською мовою.

162* *...Музей, відкритий 18 липня 1942 р., опрацьовує спочатку тему руйнувань культурних цінностей більшовиками...* – цього числа відкрилася перша виставка Музею-Архіву переходової доби "Руйнація більшовиками культурних пам'яток у м. Києві" (Музей-Архів переходової доби... – С. 9).

163* *...У Києві насамперед були зруйновані пам'ятки німецького варязького періоду...* – про руйнування пам'яток архітектури давньоруського періоду див. *Микорский Б.* Разрушение культурно-исторических памятников в Киеве в 1934–1936 гг. – Мюнхен, 1951; *Геврик Т.* Втрачені архітектурні пам'ятки Києва: Каталог. – 4 вид. – Нью-Йорк; Київ, 1991. – 64 с.

164* *...У цьому листі [..] вимагається брати на облік літературу і фотографії з образотворчого мистецтва...* – у листі заступника керівника ЕРР Г.-В. Ебелінґа від 11 березня 1942 р. до всіх головних та робочих груп ЕРР йшлося про завдання відбору літератури для майбутньої бібліотеки східноєвропейського мистецтвознавства, яку планувалося створити при Управлінні образотворчого мистецтва у Берліні: "*Якщо неможливо конфіскувати книги через Оперативний штаб, слід направляти детальні списки літератури, складені мовою оригіналу та з перекладом на німецьку*". Робочі групи були також зобов'язані складати огляд художніх освітніх закладів (інститутів, академій) та музеїв (ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 49, арк. 92–92зв.).

Документ № 160

165* *...у будинку по вул. Дарвіна, 2...* – див. коментар 149* цього розділу.

Документ № 161

166* *...зараз перевозять архівні матеріали у нове архівосховище...* – корпус 19 КПЛ (див. док. № 181, 183).

Документ № 162

167* *...у сховищі по вул. Дарвіна...* – див. коментар 149* цього розділу.

168* *...передано влітку цього року генералкомісару...* – див. док. № 160.

Документ № 163

169* *...фондів у Фюссені...* – у замку Нойшванштайн неподалік баварського містечка Фюссен під час Другої світової війни розміщувалося одне із сховищ Управління образотворчого мистецтва відомства райхсляйтера Розенберґа, де переховувалися предмети образотворчого мистецтва, вивезені головним чином з музеїв Франції та Нідерландів (*G. Freitag.* Die Restitution von NS-Beutegut nach dem Zweiten Weltkrieg // "Betr.: Sicherstellung": NS-Kunstraub in der Sowjetunion. – Bremen, 1998. – S. 186).

170* *...його вдови...* – Моргілевська Євгенія Олександрівна (1898–1976).

171* *...служби з охорони пам'яток історії та культури, яку потрібно ще створити...* – див. наказ № 56 від 26 лютого 1943 р. керівника відділу культури та освіти КМУ І. Солодовника про призначення К. Галабутського інспектором з охорони пам'яток культури та архітектури (док. № 238).

172* *...Інші ікони передані цивільному управлінню, яке віддало їх місцевим музеям...* – про кількість отриманих ікон київськими музеями див. док. № 213, а також док. № 201.

173* *...вивезення більшовицьких картин з Дніпропетровська...* – йдеться про 53 картини українських художників 1920–1930-х рр., вилучених співробітниками ЕРР др. Д. Роскампом та О. Кляйном у жовтні 1942 р. з Дніпропетровського художнього музею для виставки у Берліні "Розвиток більшовицького живопису в Україні після 1917 року" (ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 228, арк. 101–102; там само, спр. 49, арк. 38). Картини були вивезені у Берлін 23 лютого 1943 р. (там само, спр. 26, арк. 28; там само, спр. 76, арк. 2).

Документ № 164

174* *...Перелік грамот і документів, збережених у Лаврі в Києві...* – перелік супроводжувався листом керівника Робочої групи Києва ЕРР Г.-Й. Рудольфа керівнику КУАБМ др. Г. Вінтеру від 17 лютого 1943 р., в якому той прохав прийняти перелічені у додатку документи, виявлені у Лаврі і забрані до штабу ЕРР по вул. Ровноерштрасе (бульвар Шевченка), 8 (ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 5, спр. 10, арк. 221). Ці документи у лютому–березні 1943 р. прийняв Крайовий архів у Києві. Більшість з них зберігається сьогодні в ЦДІАК України у фонді 220: Київська археографічна комісія (див. наступні коментарі 175*–285*). Грамоти, універсали та інші документи походили із збірок ЦАРМ і ЦІМ. До ЦАРМ, правонаступника ЛМКП, вони потрапили на початку 1920-х рр. з ЦАМ КДА, ризниць КПЛ і Видубицького монастиря (ІР НБУВ, ф. 285, оп. 1, спр. 1969, арк. 1–13; док. № 1), до ЦІМ – у складі збірки П. Потоцького (див. коментар 40* розділу І).

175* *...№ 1...* – ЦДІАК України, ф. 220, оп. 1, спр. 23: *"Сигізмунд І вирішує спір між Дмитром і Іваном Борсаковськими, з одного боку, та Михайлом Гумецьким, з другого, залишаючи Борсаковських власниками с. Божиківці поблизу Скали. Краків, 12 січня 1546 р."* // Каталог колекції документів Київської археографічної комісії: 1369–1899. – К.: Наукова думка, 1971. – С. 21.

176* *...статут Монте Кассіно...* – йдеться про статут одного з найстаріших монастирів Західної Європи – Монте Кассіно, розташованого приблизно в 120 км від Риму, який був закладений 529 р. н.е. св. Бенедиктом Нурсійським, засновником ордену бенедиктинців. Він же склав статут цього монастиря, який поширився не тільки в усіх наступних монастирях ордену бенедиктинців, а й вплинув на все римо-католицьке чернецтво.

177* *...№ 2...* – ЦДІАК України, ф. 220, оп. 1, спр. 179: *"Публічний нотарій Варфоломій у 1667 р. під час понтифікату папи Олександра VII списав 12 пунктів угоди між абатом Кастрокатинського монастиря у Великому Князівстві Литовському Пляцитом Васненським та абатом Монтекасинського монастиря, за якою Кастрокатинський монастир, заснований полоцьким воєводою Йосифом Карлом Копецом, приєднується до Монтекасинського монастиря. Монастир св. Петра в Перуджі, 7 травня 1667 р."* // Каталог... – С. 61.

178* *...№ 3...* – ЦДІАК України, ф. 220, оп. 1, спр. 288: *"Петро І підтверджує привілеї Києво-Печерської Лаври, надані грамотами, що згоріли під час пожежі Лаври в 1718 р., а саме: київського князя Андрія Боголюбського 1159 р., константинопольського патріарха Максима 1481 р., константинопольського патріарха Ієремії 1597 р., константинопольського патріарха Рафаїла 1603 р., патріарха єрусалимського і палестинського Феофана 1620 р., єрусалимського патріарха Паїсія 1649 р., константинопольського патріарха Іоаникія 1659 р., московського патріарха Іоакима 1688 р. на ставропігію Лаврі, а також підтверджує свої власні грамоти: від 12 червня 1697 р. про обрання архімандритом Лаври ректора Києво-Братського монастиря Іоасафа Кроковського, від 7 березня 1711 р. про*

обрання архімандритом Лаври Афанасія Миславського, від 17 жовтня 1715 р. про обрання архімандритом Лаври Іоаникія Сенютовича. Петро І також підтверджує грамоти царів Олексія Михайловича, Федора Олексійовича, Івана і Петра Олексійовичів на всі володіння Лаври. Петербург, 16 жовтня 1720 р." // Каталог... – С. 86.

179* *...№ 3 [...] Опубліковано... – Титов Ф.И.* Русский царствующий дом Романовых в отношениях его к Киево-Печерской Лавре: 1613–1913. – К.: Типография КПЛ, 1913. – С. LX–LXXVIII; *Евгений (Болховитинов)*. Описание Киево-Печерской Лавры с присовокуплением разных грамот и выписок, объясняющих оное, также планов Лавры и обеих пещер. – К.: Типография КПЛ, 1826. – С. 109–131.

180* *...№ 4...* – ЦДІАК України, ф. 220, оп. 1, спр. 556: *"Катерина II асигнує гроші на утримання Київської академії, наказує відкрити при ній цивільну друкарню в КПЛ, дозволяє кращим учням академії вступати до університетів і направляти їх у закордонні університети для поповнення академії кваліфікованими вчителями. Київ, 15 березня 1787 р. 2 аркуші"* // Каталог... – С. 139 (*опубліковано за оригіналом з Бібліотеки КДА:* Памятники, изданные Временной комиссией для разбора древних актов. – Т. II. – К., 1846. – С. 368–371).

181* *...№ 5...* – ЦДІАК України, ф. 220, оп. 1, спр. 489: *"Станіслав Август повторює і підтверджує грамоти великого князя литовського Олександра від 1503 р., короля Сигізмунда Августа від 25 грудня 1552 р., а також підтверджує грамоти Сигізмунда III від 18 жовтня 1617 р., Михайла від 18 вересня 1670 р., Владислава IV від 15 березня 1633 р. про надання м. Луцьку магдебурзького права. Варшава, 8 серпня 1775 р.*" // Каталог… – С. 127.

182* *...№ 6...* – ЦДІАК України, ф. 220, оп. 1, спр. 173: *"Ян Казимир, на прохання ігумена Макошинського монастиря Віктора Боблецевича і гетьмана Павла Тетері, підтверджує монастиреві права на острови Вадків і Пастухів, даровані київським воєводою Адамом Киселем і чернігівським єпископом Лазарем Барановичем. Табір під Новими Млинами, 13 січня 1664 р."* // Каталог ... – С. 59.

183* *...№ 7...* – ЦДІАК України, ф. 220, оп. 1, спр. 298: *"Петро І дарує новгород-сіверському сотникові Семенові Галецькому с. Михайлівку Бакланської сотні, с. Витомль Погарської сотні, млин на р. Судості коло Погар. Тогочасна копія. Петербург, грудень 1724 р."* // Каталог... – С. 88.

184* *...№ 8...* – ЦДІАК України, ф. 220, оп. 1, спр. 363: *"Єлизавета Петрівна затверджує призначення архімандрита Слуцького православного монастиря Йосифа Оранського архімандритом КПЛ. Москва, 20 лютого 1749 р."* // Каталог... – С. 103 (*опубліковано за оригіналом з ризниці КПЛ: Титов Ф.И.* Русский царствующий дом Романовых... – С. CXXV–CXXVII).

185* *...№ 9...* – ЦДІАК України, ф. 220, оп. 1, спр. 344: *"Єлизавета Петрівна підтверджує київському митрополитові Тимофію грамоти патріарха Іоакима від 1688 р., Петра І від 1720 р., Петра II від 1728 р. про надання КПЛ ставропігії. Москва, 3 листопада 1742 р. 4 аркуші"* // Каталог... – С. 98–99 (*опубліковано за оригіналом з ризниці КПЛ: Титов Ф.И.* Русский царствующий дом Романовых... – С. CXX–CXXII).

186* *...№ 10...* – ЦДІАК України, ф. 220, оп. 1, спр. 345: *"Єлизавета Петрівна, на прохання київського архієпископа Рафаїла, підтверджує грамоту Івана і Петра Олексійовичів від 1701 р. про правила прийому і навчання у Києво-Братській школі та утримання її на гроші з військового скарбу. Москва, 11 грудня 1742 р. 2 аркуші"* // Каталог... – С. 99 (*опубліковано за оригіналом з Бібліотеки КДА:* Памятники, изданные Временной комиссией для разбора древних актов. – Т. II. – К., 1846. – С. 363–367).

187*...*№ 11*... – ЦДІАК України, ф. 220, оп. 1, спр. 559: *"Австрійський цісар Леопольд II надає міщанину Іоанну Даніелю Вульнюсу шляхетство і дарує йому герб. Відень, 28 липня 1791 р. 9 аркушів"* // Каталог... – С. 139.

188*...*№ 12*... – ЦДІАК України, ф. 220, оп. 1, спр. 369: *"Єлизавета Петрівна надає поручикові Федору Мокієвичу дворянство і герб. Петербург, 25 листопада 1751 р."* // Каталог ... – С. 104.

189*...*№ 13*... – "Наказ наказного київського полковника Василя Дворецького Прокопові Шевелю не відбирати в Києво-Видубицького Михайлівського монастиря озера. Київ, 10 жовтня 1653 р. Копія з печаткою, завірена 30 червня 1769 р." // Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687) / Упоряд. І. Бутич, В. Ринсевич, І. Тесленко. – К. ; Львів: НТШ, 2004. – С. 865 (*опубліковано за*: ІР НБУВ, ф. 2, оп. 1, спр. 6489).

190*...*№ 14*... – ця грамота значилася в інвентарній книзі ЦІМ під № 30762 від 3 листопада 1938 р.: *"Его Царского Величества Войска Запорожского Гетман Иван Мазепа, 1698 р."*, 1 аркуш (ЦДАВО України, ф. 166, оп. 11, спр. 422, арк. 21зв.).

191*...*№ 15*... – ЦДІАК України, ф. 220, оп. 1, спр. 253: *"Білоцерківський полковник Семен Палій дарує Онуфріївському Спаському монастиреві (м. Жаботин Черкаського повіту) млин на р. Стугні поблизу с. Мала Салтанівка. Фастів, 14 жовтня 1709 р."* // Каталог... – С. 77 (*опубліковано:* Універсал білоцерківського полковника Семена Палія про надання новофундованому монастиреві-скиту св. Онуфрія військової частки з млина в Малій Салтанівці мельників Михайла Коломійця і Шкалимандри. Фастів, 14 жовтня 1709 р. // Універсали Івана Мазепи (1687–1709) / Упоряд. І. Бутич, В. Ринсевич. – Ч. 2. – К. ; Львів: НТШ, 2006. – С. 633; Труды Черниговской Губернской Архивной Комиссии. – Чернигов. – 1915. – Вып. XI. – Ч. II. – С. 5–6).

192*...*№ 16*... – ЦДІАК України, ф. 220, оп. 1, спр. 257: *"І. Скоропадський вдруге забороняє військовому екзактору і його факторам стягувати індукту з київських різників при придбанні ними рогатої худоби на ярмарках"* // Каталог ... – С. 78; Каталог документів з історії Києва XV–XIX ст. / Упоряд. Г.В. Боряк, Н.М. Яковенко. – К., 1982. – С. 94.

193*...*№ 17*... – ЦДІАК України, ф. 220, оп. 1, спр. 294: *"Петро І наказує урядовим особам обов'язково дотримуватись указів Сенату при прийнятті рішень. Копія XIX ст."* // Каталог... – С. 87.

194*...*архіву генерала Потоцького (подарував Академії наук у Києві)*... – угоду про передачу своєї збірки уряду України П. Потоцьким було укладено і підписано з Наркомосвітою УСРР 28 квітня 1926 р., а затверджено колегією НКО УСРР 24 травня того ж року. Завідувати цим майном за п. 3 даної угоди мала ВУАН, що однак тривало недовго (ЦДІАК України, ф. 2213, оп. 1, спр. 8, арк. 1–3). Наказом народного комісара освіти УСРР В. Затонського від 21 січня 1934 р. збірку Потоцького було передано до ВУІМ (там само, спр. 29, арк. 1; див. також коментар 40* розділу І).

195*...*збірка потрапила до Лаври*... – збірка П. Потоцького, яка отримала назву "Музей України", розміщувалася в корпусі 6 Києво-Печерської Лаври у 1927–1938 рр.

196*...*№ 27*... – можливо, укладач переліку, не розібравши саму грамоту, невірно її датував. У фонді Київської археографічної комісії є документ молдавською мовою від 1761 р.: "*Молдавський митрополит Даній надає сан священику Теодорові. 28 квітня 1761 р.*" // Каталог… – С. 109 (ЦДІАК України, ф. 220, оп. 1, спр. 391).

[197*]*...№ 36...* – ЦДІАК України, ф. 220, оп. 1, спр. 480: *"Віленський воєвода князь Карл Станіслав Радзивілл рекомендує невідомому єпископові затвердити Павла Усарського парафіяльним священиком в м. Жмігроді. Аргентина, 3 червня 1773 р."* // Каталог… – С. 125.

[198*]*...№ 37...* – ЦДІАК України, ф. 220, оп. 1, спр. 358: *"Князь Венеції Петро Грімані дозволяє священикові Йосифові Вігесновському з ордену єзуїтів проїхати через територію держави до Стирії з реліквіями. Флоренція, 12 квітня 1748 р."* // Каталог ... – С. 102.

[199*]*...№ 38...* – ЦДІАК України, ф. 220, оп. 1, спр. 351: *"Август III призначає писаря Бузького гродського суду Івана Пенковського підчашим Нурської землі Мазовецького воєводства. Гродно, 6 жовтня 1744 р."* // Каталог... – С. 100.

[200*]*...№ 39...* – ЦДІАК України, ф. 220, оп. 1, спр. 77: *"Французький король Генріх IV наказує королівському казначейству видати генеральному скарбнику Франції Йоану де Форі 50 талярів з королівської каси. Париж, 18 липня 1594 р."* // Каталог... – С. 34.

[201*]*...№ 40...* – ЦДІАК України, ф. 220, оп. 1, спр. 187: *"Михайло Вишневецький підтверджує Києво-Михайлівському монастиреві права на володіння маєтками Глеваха, Юр'ївка, Вета, Березівка та ін. Львів, 30 жовтня 1671 р. Мова польська, пергамент, третина документа спалена, текст вицвів майже весь. На звичайному шнурі висить залізна поржавіла кустодія з печаткою короля"* // Каталог... – С. 63.

[202*]*...№ 41...* – ЦДІАК України, ф. 220, оп. 1, спр. 626: *"Папа Лев XIII дає костьолові у Звягелі Луцької дієцезії право відпускати всі гріхи віруючим, що моляться в ньому перед іконою Богоматері. Рим, 5 вересня 189[0] р."* // Каталог... – С. 154 (у "Каталозі…" помилка у даті: надруковано 1899 р., а має бути 1890 р., оскільки в оригіналі: MDCCCIC).

[203*]*...№ 43...* – ЦДІАК України, ф. 220, оп. 1, спр. 87: *"Сигізмунд III підтверджує та повторює грамоту Сигізмунда Августа, видану 15 березня 1553 р. в Кракові, згідно з якою мешканці м. Кам'янця Подільської землі римсько-католицького, грецького та вірменського обрядів звільняються від сплати мит. Варшава, 25 лютого 1609 р."* // Каталог... – С. 37.

[204*]*...№ 44...* – ЦДІАК України, ф. 220, оп. 1, спр. 340: *"Ульріх Гігаув амтсман з Туншететтена і Даніель Трош приймають до туншететтенської громади годинникаря Самуеля Квозіга. Туншететтен, 16 жовтня 1740 р."* // Каталог... – С. 98.

[205*]*...№ 45...* – ЦДІАК України, ф. 220, оп. 1, спр. 348: *"Канцлер академії в Бордо Петро Йосиф Доманж Деп'є де Соле підтверджує, що Арнольд Дарбен отримав ступінь магістра мистецтв. Бордо, 15 серпня 1744 р."* // Каталог... – С. 100.

[206*]*...*№ 46... – йдеться про "*Грамота (усыновительная) епископа Переяславского и Бориспольского Іова от 12/XI-1774 г. священнику с. Вороново Петру Станкевичу. 60×47. Папір*" (НКПІКЗ, фонди, од. зб. КПЛ-А-1279, № 9650, арк. 1506зв.; нині зберігається в ЦДІАК України, ф. 220, оп. 1, спр. 484).

[207*]*...№ 52...* – ЦДІАК України, ф. 220, оп. 1, спр. 224: *"Ян III призначає писаря Луцького земського суду Дмитра Жабокрицького луцьким і острозьким єпископом. Варшава, 12 травня 1695 р."* (дата завірки – 6 червня 1695 р., та ім'я завірителя – Микола Ґродецький, на звороті грамоти). Мова польська, пергамент, висла печатка // Каталог... – С. 71.

[208*]*...№ 54...* – оскільки більшість документів XVI–XIX ст. цієї збірки потрапили до колекції Київської археографічної комісії, а документів за 1626 р. у ній взагалі немає, можна припустити, що це грамота короля Сигізмунда III за 1627 р. (укладач переліку міг помилитися у даті), написана польською мовою на папері: *"Сигізмунда III викликає до королівського суду ігумена Києво-Кирилівського монастиря Софронія Лабунського і всіх монахів монастиря, а також війта, бурмистра, райців, лавників і міщан м. Києва для*

встановлення, кому з них належить Карпилівський ґрунт у м. Києві. Варшава, 2 березня 1627 р." (ЦДІАК України, ф. 220, оп. 1, спр. 109) // Каталог… – С. 43.

[209*]*...№ 55...* – ЦДІАК України, ф. 220, оп. 1, спр. 578: *"Становий сейм Галичини й Лодомерії підтверджує шляхетство Івана, Антона, Ігнатія та другого Івана Семенівських. Львів, 1 серпня 1801 р."* // Каталог... – С. 144.

[210*]*...№ 56...* – ЦДІАК України, ф. 220, оп. 1, спр. 438: *"Станіслав Август видає мешканцям передмістя Кременця глейт до вирішення процесу про надмірні повинності, що вимагали з них війт, староста і економ міста. Варшава, 27 жовтня 1766 р. Мова польська"* // Каталог... – С. 118.

[211*]*...№ 57...* – ЦДІАК України, ф. 220, оп. 1, спр. 518: *"Папський генеральний вікарій, суддя римської курії кардинал Марк-Антоній Колюмна засвідчує автентичність мощей Люцида, Вінцентія, Гавдіоза і Модеста, взятих з Присцільського кладовища в Римі, та дозволяє вивезти їх з Риму. Рим, 30 квітня 1779 р."* // Каталог... – С. 132.

[212*]*...№ 58...* – можливо, це: *"Київське дворянське зібрання підтверджує дворянство Пилипа Мацеєвського. Київ, 10 вересня 1808 р. […] Друкований бланк, заповнений рукою, мова польська"* // Каталог... – С. 147 (ЦДІАК України, ф. 220, оп. 1, спр. 589).

[213*]*...№ 60...* – можливо, це грамота Станіслава Августа, який *"звільняє від військової служби поручика кавалерії Лентовського. Варшава, 8 серпня 1780 р."* // Каталог... – С. 134 (ЦДІАК України, ф. 220, оп. 1, спр. 528).

[214*]*...№ 61...* – ЦДІАК України, ф. 220, оп. 1, спр. 548: *"Полковник і володимирський підстолій Стефан Леопольд Аксак рекомендує луцькому і острозькому єпископові Кіпріану Стецькому призначити Іллю Метельського священиком костюхнівської церкви св. Михаїла. Костюхнів, 10 квітня 1785 р."* // Каталог… – С. 137.

[215*]*...№ 64...* – ЦДІАК України, ф. 220, оп. 1, спр. 482: *"Монтфорський князь, великий магістр рицарського ордену Божого провидіння Франциск-Ксаверій вручає графу Іванові Волянському хрест другого класу ордену. Тетнанг, 4 листопада 1773 р."* // Каталог… – С. 125.

[216*]*...№ 65...* – ЦДІАК України, ф. 220, оп. 1, спр. 281: *"Голова генерального капітулу ордену бенедиктинців у Польщі, пріор Сецеховського монастиря Йосип Курдвановський надає князю Йосипові Друцькому-Любецькому право користуватися всіма привілегіями ордену. Полоцьк, вересень 1717 р."* // Каталог... – С. 84.

[217*]*...№ 66...* – ЦДІАК України, ф. 220, оп. 1, спр. 383: *"Луцький і острозький єпископ Сильвестр Лубенецький-Рудницький доручає базалійському Благочинному Євстафію Стебельському освятити нову церкву в с. Чернелівці. Рожищі, 26 квітня 1759 р."* // Каталог... – С. 107.

[218*]*...№ 67...* – ЦДІАК України, ф. 220, оп. 1, спр. 504: *"Екзарх київський, галицький та всієї Русі, луцький і острозький єпископ Кіпріан Стецький дає базалійському деканові Василеві Порицькому право приймати сповіді в особливих випадках, коли їх може приймати лише єпископ. Рожищі, 11 жовтня 1777 р."* // Каталог... – С. 129.

[219*]*...№ 68...* – ЦДІАК України, ф. 220, оп. 1, спр. 202: *"Патріарх Іоаким призначає ієромонаха Іларіона суздальським митрополитом. Москва, 16 квітня 1682 р."* // Каталог... – С. 67.

[220*]*...№ 69...* – ЦДІАК України, ф. 220, оп. 1, спр. 198: *"Федір Олексійович на прохання ігумена Києво-Пустинно-Микільського монастиря Варлаама Ясинського підтверджує грамоту Олексія Михайловича про закріплення за монастирем всіх земель і володінь,*

дарованих польськими королями і руськими князями. Москва, 29 березня 1681 р." // Каталог... – С. 66.

221*...*№ 70...* – ЦДІАК України, ф. 220, оп. 1, спр. 201: *"Уряд Глухівського магістрату видає з книг магістрату екстракт запису про продаж ігуменею Глухівського Спаського монастиря Анастасією греблі на р. Івоть, рудні, двох млинів на р. Буда гетьманові І. Самойловичу за тисячу польських злотих. Глухів, 9 березня 1682 р."* // Каталог... – С. 66–67.

222*...*№ 71...* – ЦДІАК України, ф. 220, оп. 1, спр. 373: *"Луцький і острозький єпископ Сильвестр Лубенецький-Рудницький висвячує Василя Поржицького і призначає його священиком церкви с. Шили Острозької єпархії. Рожищі, 23 грудня 1754 р."* // Каталог... – С. 105.

223*...*№ 72...* – ЦДІАК України, ф. 220, оп. 1, спр. 249: *"І. Скоропадський, за скаргою Київського магістрату, забороняє київському сотнику і козакам шинкувати горілкою. Ніжин, 28 січня 1709 р."* // Каталог... – С. 76.

224*...*№ 73...* – ймовірно, це універсал І. Самойловича, який *"підтверджував грамоту царя про дозвіл ректору Києво-Могилянської колегії та ігумену Києво-Братського монастиря Сильвестру Головчичу 6 разів на рік ситити мед для збільшення коштів колегії. Батурин, 24 квітня 1673 р."* // Каталог… – С. 63 (ЦДІАК України, ф. 220, оп. 1, спр. 189; *опубліковано:* Універсали українських гетьманів від Івана Виговського... – С. 671–672).

225*...*№ 74...* – ЦДІАК України, ф. 220, оп. 1, спр. 249: *"І. Мазепа дарує Стефану Петровському с. Ждани Сенчанської сотні. Батурин, 17 грудня 1691 р."* // Каталог... – С. 70 *(опубліковано* з датою 1 грудня 1691 р.: Універсали Івана Мазепи 1687–1709 / Упоряд. І. Бутич. – К. ; Львів: НТШ, 2002. – С. 236–237; з датою 17 грудня 1691 р.: Український архів. – Т. 4: Генеральне слідство про маєтності Лубенського полку. – К., 1931. – С. 63).

226*...*№ 75...* – можливо, це *"Іван Мазепа дозволяє пирятинському сотникові Семену Вакуленкові брати частину прибутків з млина на р. Удаї. Табір над р. Саксаганом, 29 серпня 1698 р. Копія тогочасна, мова українська"* (ЦДІАК України, ф. 220, оп. 1, спр. 229) // Каталог… – С. 73.

227*...*№ 77...* – можливо, це універсал І. Мазепи, яким він дарує Іллі Жиленку на його прохання с. Держанівку Козелецької сотні за військові заслуги. Батурин, 29 грудня 1689 р. (ЦДІАК України, ф. 220, оп. 1, спр. 214) // Каталог... – С. 69 (*опубліковано:* Універсали Івана Мазепи 1687–1709 / Упоряд. І. Бутич. – К. ; Львів: НТШ, 2002. – С. 182–183).

228*...*№ 79...* – ймовірно, це документи *"О продаже земли помещиком Екатеринославской губернии Верхнеднепровского уезда отставным корнетом Потоцким Федором Васильевичем помещице Кобелякского уезда жене отставного ротмистра Потоцкого Александра Васильевича Потоцкой Анне Васильевне и свидетельства Потоцкого Федора о выплате всей суммы денег (10 тыс. руб.) за купленную землю. 18 октября 1809 г."* з приміткою П. Потоцького: "*Архив Потоцких. Дело № 12. Документ № 9*" (ЦДІАК України, ф. 49, оп. 2, спр. 23, арк. 1–2зв.) та *"О продаже помещицей Высоцкой Марьей Степановной хутора Тузиковского с принадлежащими к нему хлебопахотными и сенокосными землями (до 85 десятин) ротмистру Потоцкому Александру Васильевичу. Полтавская губерния, Кобелякский уезд, 19 апреля 1810 г."* з приміткою П. Потоцького: "*Архив Потоцких. Дело № 12. Документ № 10*" (ЦДІАК України, ф. 49, оп. 2, спр. 409, арк. 1–2).

229*...*№ 83...* – можливо, упорядник невірно прочитав назву села Чернелівка як Чернігівка – у такому випадку цей документ зберігається також у колекції Київської археографіч-

ної комісії (ЦДІАК України, ф. 220, оп. 1, спр. 374) і називається *"Луцький та острозький єпископ Сильвестр Лубенецький-Рудницький призначає Василя Поржицького священиком церкви в с. Чернелівці. Дубно, 2 січня 1755. Оригінал, папір, мова польська"* // Каталог... – С. 105.

230* *...священику Сухол[іської парафії]...* – упорядник назву парафії *Сухоліська* зрозумів помилково як прізвище священика *Сухолєвський* (див. наступний коментар 231*).

231* *...№ 85...* – ЦДІАК України, ф. 220, оп. 1, спр. 441: *"Київський митрополит Феліціан Філіп Володкович призначає Івана Качановського священиком церкви с. Пугачівка Сухоліської парафії. Радомишль, 31 серпня 1767 р. Оригінал, папір, польська мова"* // Каталог... – С. 118–119.

232* *...№ 86...* – ЦДІАК України, ф. 220, оп. 1, спр. 165: *"Павло Тетеря дарує Києво-Межигірському монастиреві фільварок в с. Попівцях над р. Трубіж, Калитинський гай під с. Циблі та сіножать за с. В'юнищі. Київ, 18 травня 1658 р."* // Каталог... – С. 57 (*опубліковано:* Універсали українських гетьманів від Івана Виговського... – С. 219–220).

233* *...№ 88...* – ЦДІАК України, ф. 220, оп. 1, спр. 137: *"Владислав IV затверджує Філофея Кизаревича ігуменом Києво-Золотоверхого Михайлівського монастиря і закріплює за монастирем всі його володіння. Вільно, 17 грудня 1643 р."* // Каталог... – С. 50.

234* *...Грамота грузинською мовою...* – упорядник помилився, мова не грузинська, а старовірменська (див. наступний коментар 235*).

235* *...№ 90...* – ЦДІАК України, ф. 220, оп. 1, спр. 590: *"Каталікос Єфрем призначає єпископа Григорія єпископом Волощини, Молдавії і Бессарабії. Ечміадзін, 15 грудня 1810 р."* // Каталог... – С. 147.

236* *...№ 91...* – ЦДІАК України, ф. 220, оп. 1, спр. 371: *"Єлизавета Петрівна призначає намісника Лаври Луку архімандритом КПЛ. Петербург, 10 серпня 1752 р."* // Каталог... – С. 104 (*опубліковано:* "Жалованная грамота императрицы Елизаветы Петровны о подтверждении древних прав Киево-Печерской Лавры, данная по поводу поставления новоизбранного Киево-Печерского архимандрита Луки Белоусовича, 1752 г. 10 августа" // *Титов Ф.И.* Русский царствующий дом Романовых... – С. CXXIX–CXXXI).

237* *...№ 92...* – ЦДІАК України, ф. 220, оп. 1, спр. 591: *"Олександр I затверджує статут Першої київської гімназії. Петербург, 13 жовтня 1811 р."* // Каталог... – С. 144.

238* *...№ 93...* – ЦДІАК України, ф. 220, оп. 1, спр. 532: *"Молдавський господар Костянтин Димитру Муруз підтверджує боярину Кості Кириловичу права на с. Бабаєшти. 4 лютого 1781 р."* // Каталог... – С. 135.

239* *...№ 95...* – ЦДІАК України, ф. 220, оп. 1, спр. 597: *"Олександр I надає колезькому секретареві Івану Голяку чин титулярного радника. Петербург, 4 квітня 1823 р."* // Каталог… – С. 135.

240* *...№ 96...* – див. *"Именные списки крестьян, составленные по акту о разделе помещицей Потоцкой Анной Васильевной своих имений между сыновьями Михаилом, Платоном, Петром и Павлом по завещанию покойного мужа ротмистра Потоцкого Александром Васильевичем. Полтавская губерния, Кобелякский уезд, 22 мая – 22 июня 1831 р."* з приміткою П. Потоцького: "*Архив Потоцких. Дело № 12. Докум. к № 22-му*" (ЦДІАК України, ф. 49, оп. 2, спр. 26, арк. 1–4зв.), причому документ № 22 справи № 12 архіву П. Потоцького це – документ № 163 у даному переліку; *"Распределительная запись с именными списками крепостных крестьян. Списки составлены по акту о разделе имений вдовы ротмистра Потоцкого А.В. Анны Потоцкой между сыновьями Михаилом,*

Платоном, Петром и Павлом с указанием количества крестьян, поступивших во владение каждого из сыновей" з приміткою П. Потоцького: "*Архив Потоцких. Дело № 12. Доку[м]. к № 23-му*" (ЦДІАК України, ф. 49, оп. 2, спр. 165 арк. 1–5).

[241*]*...№ 97...* – ЦДІАК України, ф. 220, оп. 1, спр. 285: *"І. Скоропадський підтверджує права Києво-Печерської Лаври на земельні володіння в Ніжинському полку. Глухів, 13 липня 1719 р."* // Каталог... – С. 85.

[242*]*...№ 99...* – ЦДІАК України, ф. 220, оп. 1, спр. 222: *"Польський коронний гетьман, краківський воєвода Щенсний Казимир Потоцький підтверджує, що отримав з коронного скарбу юргельт у 8800 польських злотих гетьманської платні за 1694 р. Львів, 26 жовтня 1694 р. Пергамент, польська мова"* // Каталог... – С. 71.

[243*]*...№ 100...* – ЦДІАК України, ф. 220, оп. 1, спр. 376: *"Луцький та острозький єпископ Сильвестр Лубенецький-Рудницький призначає Василя Поржицького священиком церкви Св. Миколая в с. Чернелівці Острозької єпархії. Рожищі, 18 березня 1755 р."* // Каталог... – С. 106.

[244*]*...№ 102...* – ЦДІАК України, ф. 220, оп. 1, спр. 586: *"Олександр І надає колезькому регістратору Івану Голяку чин губернського секретаря. Петербург, 27 вересня 1804 р."* // Каталог... – С. 146.

[245*]*...№ 103...* – ЦДІАК України, ф. 220, оп. 1, спр. 186: *"Дем'ян Ігнатович Многогрішний дозволяє Києво-Братському монастиреві ситити мед. Київ, 28 березня 1671 р."* // Каталог... – С. 62–63 (*опубліковано:* Універсали українських гетьманів від Івана Виговського... – С. 553; *Мицик Ю.* З матеріалів до історії Києво-Могилянської Академії // Наукові записки НаУКМА. – Т. 20: Історичні науки. – К., 2002. – № 5. – С. 51; *за оригіналом з Бібліотеки КДА:* Киевские губернские ведомости. – 7.07.1856. – № 27).

[246*]*...№ 104...* – ЦДІАК України, ф. 220, оп. 1, спр. 375: *"Кирило Розумовський дарує глинському сотникові Антону Крижанівському сіножать під м. Лукомлем Лубенського полку. Петербург, 9 січня 1755 р."* // Каталог... – С. 105.

[247*]*...№ 105...* – дата в оригіналі *1651*, очевидно, невірна. У цей рік І. Брюховецький ще не був гетьманом. Не виключено, що упорядник міг невірно прочитати назву монастиря – замість Микільський "Михайлівський". Якщо це так, то це може бути: *"І. Брюховецький на прохання ігумена Києво-Пустинно-Микільського та Пивського монастирів Олексія Тура дозволяє реставрувати знищений татарами Пивський монастир і оселити на його землях слободи. Гадяч, 8 жовтня 1667 р."* // Каталог... – С. 61 (ЦДІАК України, ф. 220, оп. 1, спр. 180; *опубліковано:* Універсали українських гетьманів від Івана Виговського... – С. 349–350.

[248*]*...№ 106...* – ЦДІАК України, ф. 220, оп. 1, спр. 177: *"Київський полковник Василь Дворецький передає в оренду Мишкові Потурченкові і Яцьку Стрільченкові старі бортні дерева на Бирківській землі церкви Св. Василя Кесарійського у м. Києві з тим, щоб вони віддавали церкві по 3 белці меду на рік. Київ, 28 червня 1666 р."* // Каталог... – С. 60–61 (*опубліковано:* Універсали українських гетьманів від Івана Виговського... – С. 873–874).

[249*]*...№ 109...* – ЦДІАК України, ф. 220, оп. 1, спр. 562: *"Станіслав Август підтверджує привілеї Сигізмунда Августа від 4 квітня 1557 р. і 1 липня 1564 р., Сигізмунда III від 1 травня 1589 р. і 15 жовтня 1592 р. та повторює свій привілей від 28 вересня 1791 р. про надання м. Крилову Київського воєводства магдебурзького права. Варшава, 30 березня 1792"* // Каталог... – С. 140–141 (*опубліковано* за оригіналом із збірки голови Київської археографічної комісії М. Юзефовича: Архив ЮЗР. – Ч. 5. – Т. І. – К., 1869. – С. 125–132).

250*...*№ 110*... – диплом про закінчення Берлінського університету за фахом юриспруденції, виданий 9 листопада 1872 р. Єрмолову Олександру Сергійовичу, написаний латиною, зберігається нині в ІР НБУ, ф. І, № 27571.

251*...*№ 111*... – ЦДІАК України, ф. 220, оп. 1, спр. 379: *"Великий хорунжий Великого князівства Литовського Єронім-Флоріан Радзивілл затверджує призначеного київським митрополитом Тимофієм Андрія Рибку священиком Хрестовиздвиженської церкви м. Слуцька. Слуцьк, 12 січня 1756 р."* // Каталог... – С. 140–141.

252*...*№ 114*... – можливо, нині це ф. 2213 у ЦДІАК України: "Потоцький Павло Платонович – генерал від артилерії, військовий історик, завідувач Музею України (збірка Потоцького П.П.)", 143 справи за 1784–1938 рр.

253*...*№ 116*... – ЦДІАК України, ф. 220, оп. 1, спр. 220: *"Іван і Петро Олексійовичі на прохання київського митрополита Варлаама Ясинського та Івана Мазепи підтверджують ігумену Києво-Братського монастиря і ректору Києво-Братської школи Іоасафу Кроковському статут школи, заснованої митрополитом Петром Могилою. Москва, 11 січня 1694 р. Пергамент"* // Каталог... – С. 71 (*опубліковано* за оригіналом з Бібліотеки КДА: Памятники, изданные Временной комиссией для разбора древних актов. – Т. II. – К., 1846. – С. 317–324).

254*...*№ 120*... – ймовірно, ЦДІАК України, ф. 220, оп. 1, спр. 391: *"Молдавський митрополит Даній надає сан священику Теодорові. 28 квітня 1761 р. Молдавська мова"* // Каталог… – С. 109.

255*...*№ 121*... – копія універсалу Б. Хмельницького *"Про заборону порушувати земельні володіння шляхтича Себастіяна Снетинського у Коростишеві і Городську. Київ, 29 грудня 1648 р."* зберігається нині у ЦДІАК України, ф. 49, оп. 2, спр. 1589, арк. 1–2; оригінал – в ІР НБУВ, збірка О. Левицького, № 22645 (*опубліковано* за оригіналом: Універсали Богдана Хмельницького 1648–1657: Матеріали до укр. дипломатарію / Упоряд. І. Крип'якевич, І. Бутич. – К.: Вид. дім "Альтернативи", 1998. – С. 86–87).

256*...*№ 129*... – вірогідно, укладач цього переліку помилився у даті – не 1680 р., а 1660 р., оскільки у фонді Колекції документів Київської археографічної комісії, куди потрапили по війні майже всі документи цього переліку, є лише два універсали Ю. Хмельницького, обидва від 8 лютого 1660 р., написані у Чигирині: *"Ю. Хмельницький затверджує за Києво-Пустинно Микільським монастирем с. Ішиїчі Мозирського повіту"* (ЦДІАК України, ф. 220, оп. 1, спр. 168) і *"Ю. Хмельницький підтверджує вдові київського війта Катерині Сомкович право володіння ґрунтами, будинками, городами, коморами на ринку у Києві, що належали її чоловіку"* (ЦДІАК України, ф. 220, оп. 1, спр. 169) // Каталог... – С. 58 (*опубліковано:* Універсали українських гетьманів від Івана Виговського… – С. 148–149; у цьому збірнику опубліковано 68 універсалів Ю. Хмельницького з 1659 р. по 1679 р., універсалів за 1680 р. у цій публікації взагалі немає).

257*...*№ 132*... – ЦДІАК України, ф. 220, оп. 1, спр. 164: *"Іван Виговський забороняє ігуменові Києво-Пустинного Микільського монастиря Олексію Турові захоплювати землі Києво-Михайлівського монастиря. Чигирин, 7 січня 1658 р."* // Каталог... – С. 57 (*опубліковано:* Універсали українських гетьманів від Івана Виговського... – С. 64).

258*...*№ 134*... – ЦДІАК України, ф. 220, оп. 1, спр. 12: *"Михайло Павша заповідає Києво-Пустинно Микільському монастирю с. Клим'ятин Черкаського повіту. Київ, 25 серпня 1512 р."* // Каталог... – С. 17.

[259*]*...№ 136...* – ЦДІАК України, ф. 220, оп. 1, спр. 494: *"Катерина II звільняє зі служби сержанта Семенівського полку Миколу Карташова в чині прапорщика. Петербург, 18 травня 1776 р."* // Каталог... – С. 128.

[260*]*...№ 137...* – ЦДІАК України, ф. 220, оп. 1, спр. 476: *"Катерина II надає секунд-майору Андрію Венцелю чин прем'єр-майора. Петербург, 12 листопада 1772 р."* // Каталог... – С. 124.

[261*]*...№ 138...* – ЦДІАК України, ф. 220, оп. 1, спр. 431: *"Катерина II звільняє з військової служби капітана Івана Полозова в чині секунд-майора. Петербург, 30 серпня 1765 р."* // Каталог... – С. 116.

[262*]*...№ 139...* – ЦДІАК України, ф. 220, оп. 1, спр. 329: *"Анна Іоановна надає сержантові Григорію Полозову чин підпоручика. Петербург, 19 серпня 1736 р."* // Каталог... – С. 95.

[263*]*...№ 140...* – ЦДІАК України, ф. 220, оп. 1, спр. 613: *"Микола I надає прапорщикові Володимиру Добришину чин підпоручика. Петербург, 25 травня 1854 р."* // Каталог... – С. 151–152.

[264*]*...№ 141...* – ЦДІАК України, ф. 220, оп. 1, спр. 614: *"Олександр II надає колезькому раднику Афанасію Роговичу чин статського радника. Петербург, січень 1857 р."* // Каталог... – С. 152.

[265*]*...№ 142...* – ЦДІАК України, ф. 220, оп. 1, спр. 573: *"Павло I нагороджує дмитрівського єпископа Серапіона орденом св. Анни. Москва, 15 квітня 1797 р."* // Каталог... – С. 143.

[266*]*...№ 143...* – ЦДІАК України, ф. 220, оп. 1, спр. 620: *"Рада Варшавського університету видає Юліанові Єзерському диплом про закінчення ним медичного факультету і присвоєння йому звання лікаря. Варшава, 31 травня 1888 р."* // Каталог... – С. 153.

[267*]*...№ 144...* – ЦДІАК України, ф. 220, оп. 1, спр. 599: *"Микола I надає генерал-майору Івану Сухозанету чин генерал-лейтенанта. Петербург, 27 грудня 1826 р."* // Каталог... – С. 148.

[268*]*...№ 145... – "Грамота о пожаловании Потоцкому Александру Васильевичу чина 14 класса. Санкт-Петербург, 15 ноября 1818 г."* з приміткою П. Потоцького: "*Архив Потоцких. Дело № 12. Док. № 17*" (ЦДІАК України, ф. 49, оп. 2, спр. 1440, арк. 1).

[269*]*...№ 146...* – ЦДІАК України, ф. 220, оп. 1, спр. 600: *"Мати Миколи I Марія Федорівна нагороджує Катерину Олександрівну Сухозанет меншим хрестом ордену св. Катерини. Павлівське, 22 липня 1827 р."* // Каталог... – С. 148–149.

[270*]*...№ 147...* – ЦДІАК України, ф. 220, оп. 1, спр. 601: *"Микола I нагороджує генерал-ад'ютанта Івана Сухозанета орденом св. Георгія за хоробрість під час облоги фортеці Браїлова. Петербург, 28 вересня 1828 р."* // Каталог... – С. 149.

[271*]*...Збори Київської духовної академії...* – ймовірно, йдеться про засідання Духовного собору Києво-Печерської Лаври.

[272*]*...№ 159...* – ЦДІАК України, ф. 220, оп. 1, спр. 610: *"Микола I надає поручикові Степану Деконському чин штабс-капітана. Петербург, 30 грудня 1848 р."* // Каталог... – С. 151.

[273*]*...№ 160...* – ЦДІАК України, ф. 220, оп. 1, спр. 611: *"Микола I надає портупей-прапорщикові Олександру Сухозанету чин прапорщика лейб-гвардії. Петербург, 30 грудня 1848 р."* // Каталог... – С. 151.

[274*]*...№ 162...* – ЦДІАК України, ф. 220, оп. 1, спр. 595: *"Олександр I надає полковнику Івану Сухозанету чин генерал-майора. Петербург, 26 квітня 1817 р."* // Каталог... – С. 148.

275* *...№ 163... – "Акт о разделе помещицей Потоцкой Анной Васильевной имений с крестьянами между сыновьями Михаилом, Платоном, Петром, Павлом и дочерью Ольгой по завещанию покойного мужа ротмистра Потоцкого Александра Васильевича. Полтавская губерния, Кобелякский уезд, 22 мая 1831 г."* з приміткою П. Потоцького: "*Архив Потоцких. Дело № 12. Документ № 22*" (ЦДІАК України, ф. 49, оп. 2, спр. 3, арк. 1–2зв.).

276* *...№ 164...* – ЦДІАК України, ф. 220, оп. 1, спр. 615: "*Олександр II надає підпоручику Олександру Сухозанету чин поручика. Петербург, 28 жовтня 1858 р.*" // Каталог... – С. 152.

277* *...№ 167...* – ЦДІАК України, ф. 220, оп. 1, спр. 572: *"Катерина II надає колезькому протоколісту Михайлу Гуляку чин губернського секретаря. Петербург, 3 жовтня 1796 р."* // Каталог... – С. 143.

278* *...№ 168...* – ЦДІАК України, ф. 220, оп. 1, спр. 587: *"Олександр I надає губернському секретареві Михайлу Голяку чин колезького секретаря. Петербург, 22 вересня 1805 р."* // Каталог... – С. 146.

279* *...№ 169...* – ЦДІАК України, ф. 220, оп. 1, спр. 440: *"Київський митрополит Феліціан (Філіп Володкович) дає право священикові п'ятигірської церкви Св. Миколи Павлові Малому збирати пожертвування для ремонту церкви. Радомишль, 27 січня 1767 р."* // Каталог... – С. 118.

280* *...№ 175...* – ЦДІАК України, ф. 220, оп. 1, спр. 612: *"Микола I надає унтер-офіцерові Василеві Добришину чин прапорщика. Петербург, 25 травня 1854 р."* // Каталог... – С. 151.

281* *...№ 176...* – два свідоцтва Московського дворянського зібрання про підтвердження дворянства колезького асесора Максима Купріянова, Москва, 28 березня 1829 р. (ЦДІАК України, ф. 220, оп. 1, спр. 602 і 603), два таких самих свідоцтв від 16 травня 1829 р. на ім'я Миколи Купріянова (там само, спр. 604) і підканцеляриста Олексія Купріянова (там само, спр. 605).

282* *...№ 178...* – ЦДІАК України, ф. 220, оп. 1, спр. 367: *"Префект Київської академії Георгій Кониський підтверджує, що учень школи філософії Іоаким Стефанович склав присягу на вірність великому князю Петру. Київ, 2 вересня 1749 р."* // Каталог... – С. 104.

283* *...№ 186...* – ЦДІАК України, ф. 220, оп. 1, спр. 444: *"Катерина II надає генерал-поручикові графу Петру Румянцеву чин повного генерала. Петербург, 17 вересня 1768 р."* // Каталог... – С. 119.

284* *...№ 187...* – ЦДІАК України, ф. 220, оп. 1, спр. 608: *"Микола I надає юнкерові Іполітові Меринському чин корнета. Петербург, 15 липня 1837 р."* // Каталог... – С. 150.

285* *...№ 195...* – копія кінця XIX ст. листа Олексія Михайловича від 19 лютого 1668 р., написаного у Москві, в якому він дякує отаманові, старшині й мешканцям Лебедина за відмову підтримати І. Брюховецького (ЦДІАК України, ф. 220, оп. 1, спр. 181).

Документ № 165

286* *...повернути цивільному управлінню ікони [...] Повідомлення про це вже відправлено безпосередньо до Зондерштабу образотворчого мистецтва* – див. док. № 201.

Документ № 166

287* *...відправку сибірських газет...* – йдеться про відправку з Києва у розпорядження Управління ЕРР в Берліні т.зв. "сибірських газет" (названі так, ймовірно, за місцем видання), відібраних у відділі періодики БАН. Перша партія 500 екземплярів була відправлена кур'єром з Києва на ім'я оберайнзацфюрера В. Райхардта 24 січня 1943 р., а друга

у кількості приблизно 6000 газет – не пізніше 9 лютого 1943 р. (ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 31, арк. 495; там само, спр. 54, арк. 91).

Документ № 169

288* *...роботі з реорганізації...* – йдеться про об'єднання археологічних збірок ЦІМ, ЦАРМ, Інституту археології та Інституту геологічних наук АН УРСР і створення на їх основі у колишньому Музеї Леніна (вул. Володимирська, 57) Інституту до- і ранньої історії, що було здійснено протягом грудня 1941 р. – травня 1942 р. шляхом пакування і перевезення їхніх збірок до Музею Леніна (див. док. № 18, с. 230, 236–238, коментар 63* розділу III).

Документ № 170

289* *…Генеральний комісар бере під своє управління…* – київські музеї, взяті під управління генералкомісара Київської генеральної округи, не тільки підлягали його розпорядженням, а й повністю переходили на його фінансування. Однак окремого бюджету музеї не отримали, свої рахунки (за опалення, освітлення, ремонт, виготовлення етикетажу та ін.) вони передавали, як правило, у вигляді фінансових звітів з підшитими рахунками один раз у півтора місяці референту в справах музеїв О. Гейбель, яка передавала їх далі до Генералкомісаріату. Так, відділ російського мистецтва Музею східноєвропейського мистецтва за 1942 р. надав 9 фінансових звітів з підшитими рахунками (ДАКО, ф. Р-4757, оп. 1, спр. 7, арк. 18).

Документ № 171

290* *…український професор…* – Сергій Олексійович Гіляров.

291* *…вдова одного професора…* – П.А. Кульженко, вдова українського книговидавця, професора Київського художнього інституту Василя Степановича Кульженка (1865–1934).

292* *…Керівництво перебуває у недбалих руках…* – йдеться про директора Музею українського мистецтва Волянського Івана Тихоновича.

293* *…міська управа спробувала усунути персонал музею, який співпрацює з нами…* – йдеться про спробу усунення з посади директора Музею російського мистецтва П. Кульженко, призначену 21 жовтня 1941 р. за розпорядженням керівника відділу культури та освіти КМУ К. Штепи (*Нандор Феттіх*. Київський щоденник (3.XII.1941–19.I.1942). – К., 2004. – С. 72–73; ГДА СБ України, спр. 74305-ФП, т. 1, арк. 54, 85). Через два місяці (у спогадах Н. Феттіха про цю подію, очевидно, помилково: "Через два тижні") після її призначення, тобто у 20-х числах грудня, до неї прийшли працівники КМУ і наказали написати заяву про звільнення з посади директора у зв'язку з хворобою. У п'ятницю 26 грудня 1941 р. до неї в музей завітали вже завідувач секції музеїв, бібліотек, архівів та пам'яток старовини відділу культури та освіти КМУ Ю. Будяк, інспектор музеїв М. Геппенер та претендент на посаду директора художник А. Середа. Вони принесли наказ КМУ про її звільнення. Завдяки втручанню у цю справу керівника групи науки київського відділення Оперативного штабу др. В. фон Франке, вона залишилася директором музею. Він вручив їй 30 грудня 1941 р. коротку записку, в якій зазначалося, що вона є директором Музею російського мистецтва, без згоди німецької влади не може бути звільненою, а всі справи, пов'язані з державними музеями, можуть вирішуватися лише після прийняття рішення у Берліні про підпорядкування музеїв (*Нандор Феттіх*. Київський щоденник... – С. 73–74, 79).

Документ № 172

294* *…Архітектурно-Історичний музей…* – в управлінні цього музею знаходились Софійський собор і Кирилівська церква, які перейшли з 1 січня 1942 р. в управління генералкомісара Київської генеральної округи (див. док. № 170, 171).

295* *…за німецьким часом...* – різниця у часі в нацистській Німеччині та радянській Україні в літній час, який діяв тоді у Німеччині та тривав з початку квітня до кінця жовтня, становила 2 години, а у зимовий час – 3 години. Різниця в 2 години у літній час складалася з різниці часових поясів Німеччини та України в 1 годину і додаткового декретного часу в 1 годину, введенного в СРСР у червні 1930 р. На окупованих територіях декретний час був скасований і введений у дію літній/зимовий час. Тому різниця у часі в Німеччині та окупованій Україні у літній період становила 1 годину, а в зимовий – 2 години (*Хорошунова И.* Первый год войны. Киевские записки // Єгупець. – 2001. – № 9. – С. 61; *її ж.* Второй год войны // Єгупець. – 2002. – № 10. – С. 29).

Документ № 174

296* *…розпорядженням щодо музеїв…* – йдеться про розпорядження в.о. генералкомісара Київської генеральної округи бригадефюрера СА Г. Квіцрау від 5 січня 1942 р. щодо підпорядкування йому з 1 січня 1942 р. частини київських музеїв (див. док. № 170–172).

297* *…завдання вивезти колишній Антирелігійний музей…* – керівник ГРГ України Ф. Зайбот 18 січня 1942 р. дав завдання підготувати експозицію Центрального антирелігійного музею УРСР до вивезення в Берлін (док. № 130, а також № 144–148, 152).

Документ № 175

298* *…повідомлення про винесення картин із сховищ лаврських музеїв…* – див. док. № 174.

299* *…мають завдання вивезти експозицію Антирелігійного музею…* – див. коментар 297* цього розділу.

300* *…виносять і вивозять тепер із сховищ Антирелігійного музею також картини і старовинні ікони…* – в цей час, лютий–червень 1942 р., розпочалася активна фаза перевезення культурних цінностей із сховищ лаврських музеїв, зокрема ЦАРМ, до сховищ ЕРР – у службовому приміщенні на бульварі Шевченка, 8, сховищі по вул. Прорізній, 3 та найбільшого – у приміщенні школи № 132 по вул. Дарвіна, 2 (док. № 133, 150, 203, 213).

301* *…повинні бути неодмінно збережені за художньо-історичними музеями…* – речі з музейних сховищ Лаври, у першу чергу ЦАРМ, були дійсно збережені у листопаді 1942 р. – березні 1943 р. за художніми музеями Києва (див. док. № 190–195, 197, 201, 203, 207–209, 213).

Документ № 177

302* *…які потрібні для роботи музею…* – приводом для цього листа була записка директора Архітектурно-Історичного музею О. Повстенка до референта в справах музеїв (мистецтва) О. Гейбель з проханням щодо передачі музею названих матеріалів (ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 5, спр. 20, арк. 442).

Документ № 178

303* *…з обох музеїв…* – йдеться про Музей російського мистецтва та Музей західного та східного мистецтва.

304* *…генерал Ебергард отримав 3 чи 4 картини…* – для Міської комендатури Києва (комендант генерал-майор К. Ебергард) по вул. Кірова, 5 з Музею західного та східного мистецтва 26 листопада 1941 р. були видані 2 картини: П. Кастельс II "Битва" (№ 3898) та копія картини Ф. Гварді "Венеція" кола А. Каналетто (№ 22) (ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 5, спр. 20, арк. 273, 292; ф. 4763, оп. 1, спр. 5, арк. 9зв., 16).

305* *…Орденсюнкер Кох звелів видати високопоставленому офіцеру СС 5 чи 6 картин…* – для вищого керівника СС і Поліції Південної Росії 26 січня 1942 р. з Музею росій-

ського мистецтва були видані 4 картини: К. Крижицький "Море" (47×58, акварель, папір, № 1620) та "Гори" (48×70, олія, полотно, № 1619), М. Дубовський "Зима" (55×75, олія, полотно, № 1760) і К. Гун "На Волзі" (56×87, олія, полотно, № 258), а з Музею західного та східного мистецтва – дві картини: Л. де Йонг "Відпочинок мисливців" (№ 5228) і Г.Я. Дуббельс "Бурхливе море" (№ 5279), та 12 графічних ескізів О. Пащенка (ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 5, спр. 20. арк. 259, 279; ф. 4763, оп. 1, спр. 5, арк. 7, 16). Ще раніше, 12 грудня 1941 р., чотири картини з Музею західного та східного мистецтва отримав штаб поліцейського полку, який передав їх 10 березня 1942 р. бригадефюреру СС Г. Гальтерманну. З цих чотирьох картин наприкінці 1942 р. три були повернуті у музей, а одна – Г. Курбе "Осінь у лісі" (№ 6680) залишилася у Г. Гальтерманна (там само, арк. 276, 277, 299).

306* *…Ад'ютант Гадерекер розпорядився видати собі 10 картин…* – Гадерекер, ад'ютант генералкомісара Г. Квіцрау, отримав у Музеї західного та східного мистецтва 26 листопада 1941 р. 4 картини для казино Генералкомісаріату та 20 грудня 1941 р. – 11 картин і 7 предметів домашнього вжитку для квартири генералкомісара (детально див. коментар 75* цього розділу).

307* *…Оперативний штаб отримав 10 картин…* – 10 лютого 1942 р. Оперативний штаб райхсляйтера Розенберґа з Музею російського мистецтва отримав у тимчасове користування 10 картин: 1) В. Полєнов "Рибалки" – 61×46, олія, полотно, № 1461; 2) невідомий художник кінця XIX ст. "Причал" – краєвид, 49×63, олія, полотно, № 543; 3) Л. Вичулковський "Карпати взимку" – краєвид, поч. XX ст., 60×7[1], пастель, папір, № 2015; 4) К. Козіцин "У річки" ("Краєвид з дітьми, що купаються") – пер. пол. XX ст., [5]5,[5]×82,5, олія, полотно, № 766; 5) К. Бахтін "Березень 1908 р." – 49×66, олія, полотно, № 1536; 6) невідомий художник пер. пол. XX ст. "Озеро весною" – 63×85, олія, полотно, № 823; 7) невідомий художник пер. пол. XX ст. "Маки" – пейзаж, 42×63, олія, полотно, № 396; 8) О. Писемський "Яблуні" – краєвид, 36×53, олія, полотно, № 874; 9) А. Попов "Гірська річка" – краєвид, 24×32, олія, полотно, № 723 (у каталозі втрачених творів Київського музею російського мистецтва ця картина приписується Лукіану Попову – Каталог произведений Киевского музея русского искусства, утраченных в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. (живопись, графика) / Сост. М.Д. Факторович, Е.И. Ладыженская. – К., 1994. – С. 121); 10) Лойко "Річка" – пер. пол. XX ст., краєвид, 16×27, олія, полотно, № 832. Картини були повернуті музею (ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 5, спр. 20, арк. 260, 311). З цих картин одна – К. Козіцин "Біля річки" – була повторно видана у тимчасове користування 3 липня 1943 р. Управлінню військової картографії та геодезії у Києві (там само, арк. 311), а дві інші – В. Полєнов "Рибалки" та А. Попов "Гірська річка" були вивезені КУАБМ 23 вересня 1943 р. через Кам'янець-Подільський – Кьоніґсберг – маєток Ріхау біля Велау до маєтку графа Шверіна у Вільденгофі у Східній Пруссії. Перша була вивезена в ящику "О 12" під № 18 як "Краєвид. Море, рибацький човен на березі, рибалки", друга – в ящику "О 6" під № 61 як "Пейзаж. Міст над гірською ущелиною". Ймовірно, загинули у пожежі маєтку у Вільденгофі 17 лютого 1945 р. (BArch/B-323/495, up.; ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 5. спр. 8, арк. 111–111зв., 130, 138, 139; ГДА СБ України, спр. 74305-ФП, т. 1, арк. 22, 33, 54; *Кульженко П.А.* Спомин / Публікація С. Білоконя // Пам'ятки України. – 1998. – № 1. – С.151–153).

Крім вищезгаданих, досі вважаються зниклими картини К. Бахтіна "Березень 1908 р.", О. Писемського "Яблуні", невідомого художника кінця XIX ст. "Причал" (Каталог произведений... – С. 24, 105, 116).

[308*]*…орденсюнкер Цінк за дорученням ландрата фон Бюнау вилучив 46 картин та різноманітну порцеляну…* – для генералкомісара Київської генеральної округи за актами, датованими 14 березня 1942 р., з Музею західноєвропейського мистецтва у тимчасове користування були вилучені 41 картина, а з Музею російського мистецтва – 6 картин (Ю. Клєвєр: "Хата у лісі", № 219, "Зимовий вечір на морі", № 260, "Захід сонця взимку", № 232; К. Маковський "Монах-пілігрим", № 1793; Л. Соломаткін "Восхвалителі", № 1729; В. Орловський "Пашня", № 1590), 12 ваз, 2 порцелянових блюда, 1 блюдо-піднос та 13 тарілок (ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 5, спр. 20, арк. 281–281зв., 289–291зв.). З цих картин Музею західноєвропейського мистецтва були повернуті 30 червня 1942 р. 22 картини і 14 квітня 1943 р. – 1 картина (там само, арк. 281–281зв.; коментар 418* цього розділу). Картини Ю. Клєвєра "Зимовий вечір на морі", К. Маковського "Монах-пілігрим", В. Орловського "Пашня" та Л. Соломаткіна "Восхвалителі" досі вважаються зниклими (Каталог произведений... – С. 57, 81, 110, 131).

[309*]*…19 березня, перебуваючи у Рівному, він розпорядився, щоб більше жодна картина не вилучалася з цих музеїв…* – див. док. № 176.

Документ № 180

[310*]*…Фонди 3-го головного відділу Головного архіву…* – 3-й відділ Головного історичного архіву ім. В.Б. Антоновича опікувався документами фінансово-економічних, судових, церковних та монастирських установ (зав. відділом проф. М.Т. Яновський, з 1 травня 1943 р. – М.Ф. Тищенко) (*Себта Т., Черкаська Н.* Фонди магнатських архівів та судово-адміністративних установ КЦАДА у контексті взаємних претензій Рейхскомісаріату України і Генерал-губернаторства // Архіви України. – № 4–6. – К., 2003. – С. 200).

[311*]*…4-й головний відділ Головного архіву…* – 4-й головний відділ Головного історичного архіву ім. В.Б. Антоновича включав документи установ, які виникли після 1917 р. (зав. відділом О.М. Барабашов) (там само).

Документ № 181

[312*]*…всі розпорошені по місту Києву архівні сховища…* – на 1 квітня 1942 р. Головний історичний архів ім. В.Б. Антоновича мав 47 зареєстрованих фондів різних радянських установ, які зберігалися в непристосованих під архівосховища приміщеннях і, головне, без належної охорони; 6 тимчасових опечатаних сховищ під охороною, організованих архівом для зберігання врятованих архівних матеріалів; 12 допоміжних сховищ, розкиданих по всьому місту – по церквах і підвалах житлових будинків (*Дубик М.* Архіви Києва часів німецької окупації (вересень 1941 – листопад 1943) // Наукові записки: Зб. праць молодих вчених та аспірантів / НАН України, ІУАД ім. М.С. Грушевського. – Т. 2. – К., 1997. – С. 525–526; док. № 62). Тільки у Лаврі було 5 архівосховищ ГІА (див. док. № 182), не рахуючи Військово-історичного архіву та Центрального фотокіноархіву у 26-му корпусі, якими опікувалися відповідно Начальник військових архівів та Оперативний штаб райхсляйтера Розенберґа.

[313*]*…Військово-історичний архів…* – Всеукраїнський військово-історичний архів створений 1934 р., реорганізований не пізніше серпня 1936 р. у Військово-історичний архів при Київському обласному історичному архіві для обслуговування частин КОВО. Основу його збірки складали документальні матеріали, які збирала архівна комісія Київського відділу Імператорського російського військово-історичного товариства від часу свого заснування у жовтні 1908 р. (Національний реєстр втрачених та переміщених архівних фондів: Архівні фонди, вивезені за межі України у 1945–1991 роках / Держ. ком.

архівів України, УНДІАСД – Кн. 2. – К., 2008. – С. 16; ЕІУ. – Т. 4. – К., 2007. – С. 254–255). До війни і на момент вступу німецьких військ у Київ Військово-історичний архів знаходився на території КПЛ у двоповерховому будинку (корп. 26) і займав 1-й і 2-й поверхи. Його фонди розміщувалися на 17 полицях (7 полиць на 1-му поверсі, 10 – на другому). Згідно з німецькими інвентарями, архів складався з двох відділів, кожний з яких мав окрему нумерацію фондів. У 1-му відділі зберігалися фонди дореволюційного періоду Київського військового округу за одними даними за 1792–1918 рр., за іншими 1800–1918 рр., головним чином періоду Першої світової війни (фонди військових підрозділів Південно-Західного фронту, військово-польових судів, госпіталів, лазаретів, інтендантських підрозділів, особові справи і т.д.) у кількості 2201 фонду. З них відсутніми у 1942 р. були 198 фондів. Багато фондів складалося лише з однієї справи. У другому відділі зберігалися документи радянського часу за 1910–1938 рр., включаючи документи періоду Визвольних змагань в Україні. Велика кількість документів за 20-ті роки XX ст. була засекречена – з 168 фондів цього відділу відсутніми були 29 фондів (ЦДАВО України, ф. 3847, оп. 1, спр. 135: Покажчик розміщення архівних матеріалів у приміщеннях Військово-історичного архіву; там само, спр. 158: Книга реєстрації фондів Військово-історичного архіву (німецькою мовою), 1942 р.).

Німецькими окупантами архів не вивозився. Він був переданий у кількості 7097 в'язок 9 вересня 1943 р. представником начальника військових архівів Райху, у підпорядкуванні якого він знаходився, Крайовому архіву Києва і залишився у місті. Після визволення Києва 1 грудня 1943 р. архів був ліквідований, а матеріали передані до Київського обласного архіву. При цьому частина його фондів потрапила до новоутвореного Центрального історичного архіву в Києві. Протягом 1940–1980-х рр. з обох київських архівів до центральних союзних архівів військового профілю були передані фонди колишнього Військово-історичного архіву (ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 5, спр. 2, арк. 176; Національний реєстр втрачених та переміщених архівних фондів... – С. 16–17, 42–62, 136).

314* *…приєднати Військово-історичний архів до місцевого Головного архіву…* – Військово-історичний архів був переданий Крайовому архіву 9 вересня 1943 р. у кількості 7097 в'язок (ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 5, спр. 2, арк. 176).

315* *…нового архівосховища, яке знаходиться з іншого боку північної стіни Лаври…* – йдеться про корпус 19.

Документ № 182

316* *…радянські архіви, які з 1 травня 1942 р. перейшли в управління Генералкомісаріату в Києві…* – 1 травня 1942 р. Головний історичний архів ім. В. Антоновича разом з 18 сховищами та 47 врятованими фондами, розкиданими по всьому місту, перейшов у підпорядкування генералкомісара Київської генеральної округи (ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 5, спр. 1, арк. 3, див. також коментар 312* цього розділу).

317* *…будинок великого сховища, яке знаходиться поряд з Лаврою за так званою Економічною брамою…* – корпус 19.

318* *…матеріали 3-го головного відділу Головного архіву…* – див. коментар 310* цього розділу.

319* *…Історичний військовий архів (Військовий архів) [...] передається в управління Головному архіву…* – в дійсності був переданий 9 вересня 1943 р. у кількості 7097 в'язок (ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 5, спр. 2, арк. 176; див. також коментар 313* цього розділу).

Документ № 183

320* *…там уже розбираються значно зруйновані будинки…* – розпорядження штадткомісара Берндта голові КМУ від 26 серпня 1942 р. щодо негайної розчистки території Лаври (док. № 223) вийшло пізніше зазначеного у цьому листі факту розбирання зруйнованих будинків. Очевидно, початок цьому поклала передача охорони Лаври на початку серпня 1942 р. українській поліції (див. док. 226, с. 837).

321* *…вул. Короленка, 15…* – тут, у підвалі колишніх Присутніх місць, знаходилося 1-ше допоміжне архівосховище Головного історичного архіву (коментар 32* розділу V).

Документ № 184

322* *…прибавились еще коллекции Церковно-археологического музея Киевской Духовной Академии и масса предметов, изъятых из других киевских церквей, и свезенных в Лавру…* – див. док. № 1 і коментар 6* до нього.

323* *…в июле-августе 1941 года, когда все лучшее из того, что было в это время в Лавре, было эвакуировано на баржах по направлению в Днепропетровск…* – див. коментарі *, ** розділу II та 18* розділу III.

Документ № 185

324* *…СС терміново потрібно наше архівне сховище у Лаврі…* – корпус 19.

Документ № 186

325* *…моїм бібліотекам…* – маються на увазі Бібліотека АН УРСР з Медичною і Технічною республіканськими бібліотеками на правах її відділів та Університетська бібліотека, об'єднані за розпорядженням райхскомісара України від 6 червня 1942 р. в Центральну бібліотеку райхскомісара України, яку очолив др. Йозеф Бенцінґ (ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 5, спр. 4, арк. 57; *Дубровіна Л.А., Малолєтова Н.І.* Бібліотеки м. Києва в період нацистської окупації (1941–1943): загальні напрями політики та діяльність окупаційних установ // Бібліотеки Києва під час нацистської окупації (1941–1943): Дослідження. Анотований покажчик. Публікації документів / Упоряд. Л.А. Дубровіна, Н.І. Малолєтова. – К., 2004. – С. 72).

326* *…17 жовтня поштовою листівкою з вдячністю…* – йдеться про відповідь керівника КУАБМ Г. Вінтера.

Документ № 187

327* *…підпорядковується Генералкомісаріату у Києві і надана місцевому Головному архіву під допоміжне сховище…* – такому позитивному рішенню, ймовірно, посприяв також лист райхсміністра окупованих східних територій А. Розенберґа до райхскомісара України від 17.09.1942 р. з проханням дати вказівку генералкомісару у Києві залишити 19-й корпус за Головним архівом або ж, якщо вже неможливо нічого зробити, надати йому інше відповідне приміщення та транспортні засоби для перевезення архівних матеріалів з території Лаври (BArch/R-1506/1054, Bl. 2–3).

Документ № 188

328* *…Ікону Успенія Богоматері…* – ікона Успіння Божої Матері з Успенського собору XIV–XV ст., дерево, темпера, розміри: 27,7×39,2 (див. коментар 8* розділу V).

329* *…Ікону Богоматері Ігоревську…* – ікона Божої Матері Ігорівської греко-київського письма XII ст. (?), дерево, темпера, розміри: 38,5×28,7 (див. коментар 8* розділу V).

330* *…Ікону Троїци…* – ікона Св. Трійці – московської школи, Йоахим Григорьєв, 1695 р., дерево, темпера, розміри: 26,8×21,6 (див. коментар 8* розділу V).

331* *…директор Музею західного мистецтва…* – Гіляров Сергій Олексійович.

Документ № 189

332*…*Ікона Успеніе Богоматері*… – надійшовши до Музею російського мистецтва, отримала інвентарний номер Ж-279; була вивезена під № 2 у ящику "MO Nr. 15 J" КУАБМ 23 вересня 1943 р. через Кам'янець-Подільський – Кьоніґсберг – маєток Ріхау біля Велау до маєтку графа Шверіна у Вільденгофі у Східній Пруссії. Ймовірно, загинула у пожежі маєтку 17 лютого 1945 р. (BArch/B-323/495, up.; ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 5. спр. 8, арк. 111–111зв., 130, 138, 139; ГДА СБ України, спр. 74305-ФП, т. 1, арк. 22, 33, 54; *Кульженко П.А.* Спомин / Публікація С. Білоконя // Пам'ятки України. – 1998. – № 1. – С.151–153; коментар 328* цього розділу).

333*…*Ігоревська ікона Богоматері*… – надійшовши до Музею російського мистецтва, отримала інвентарний номер Ж-280; була вивезена під № 1 у ящику "MO Nr. 15 J" КУАБМ 23 вересня 1943 р. через Кам'янець-Подільський – Кьоніґсберг – маєток Ріхау біля Велау до маєтку графа Шверіна у Вільденгофі у Східній Пруссії. Ймовірно, загинула у пожежі маєтку 17 лютого 1945 р. (там само; див. також коментар 329* цього розділу).

334*…*Троїца в рамі з коралами*… – надійшовши до Музею російського мистецтва отримала інвентарний номер Ж-281; була вивезена під № 7 у ящику "MO Nr. 2 J" КУАБМ 23 вересня 1943 р. через Кам'янець-Подільський – Кьоніґсберг – маєток Ріхау біля Велау до маєтку графа Шверіна у Вільденгофі у Східній Пруссії. Ймовірно, загинула у пожежі маєтку 17 лютого 1945 р. (там само; див. також коментар 330* цього розділу).

Документ № 191

335*…*образ Мадонни німецької школи XV ст.*… – дослідивши цю ікону, С. Гіляров у червні 1943 р. зазначив щодо неї: "*Для другой, тоже из Лавры полученной картины, – большой Мадонны с латинской надписью в нимбе удалось установить ее тождество с чудотворной иконой Богоматери, хранившейся до Октябрьской революции в армянской церкви города Каменца-Подольского. Предание приписывает этой иконе большую древность, – она будто-бы была привезена в Каменец из Ани в X веке. Предание это, конечно, неосновательно, а икона, по всей вероятности, есть произведение восточно-немецкой школы*" (ДАКО, ф. Р-4757, оп. 1, спр. 1, арк. 60–61).

336*…*агр[а]фом*… – agrafe (фр.) – коштовна пряжка або застібка на одяг.

Документ № 192

337*…№ 647 *"Леопард"*… – тут і далі це шифр предмета з Леопардовської колекції, подарованої Церковно-археологічному музею КДА у 1894–1895 рр. колекціонером М.О. Леопардовим і його спадкоємцями, яка у складі ЦАМ потрапила 1923 р. до Лаврського музею культів та побуту (див. док. № 1 і коментар 6* до нього). Під вказаним номером у колекції значилася картина "*Портрет фламандки на дереве, в золоченной раме*" (Указатель Церковно-археологического музея при Киевской духовной академии / Сост. Н.И. Петров. – Второе изд., испр. и доп. – К., 1897. – С. 265).

338*… *№ 585 Леопард*... – це картина на полотні у дерев'яній рамі: "*Агарь со своим сыном Измаилом, изгоняемая в пустыню Саррою и Авраамом, с русскими надписями*" (Указатель Церковно-археологического музея... – С. 262).

339*…*№ 653 Леопард*... – "*Голова старца – тип, на полотне, с надписью на обороте: Ze skis domasznich martwego Robiczka we Lwowie*" (Указатель Церковно-археологического музея... – С. 265).

340*…*Музичне тр[і]о. На картині наклейка: "№ 658 Леопард"*… – у покажчику М. Петрова це: "*Картина на полотне, изображающая олицетворение музыки,*

живописи и скульптуры, в широкой позолоченной раме, средневековых художников" (Указатель Церковно-археологического музея... – С. 265).

[341*]*…Картина на полотні[.] Св. Севастіан…* – картину "Святий Севастіан" мистецтвознавець С. Гіляров атрибутував як твір іспанського художника XVII ст. Клаудіо Коельйо (1642–1693): "*Была установлена (с известной степенью достоверности) атрибуция для одной из картин, полученных Музеем из материалов бывших музеев Лавры, а именно для "Святого Севастьяна*". *На основании стилистического анализа этой картины и некоторых аналогий можно считать "Святого Севастьяна" за произведение известного испанского мастера XVII века К. Коэльо. Тем самым опровергается гипотеза о принадлежности ее к кисти Пассери*" (ДАКО, ф. Р-4757, оп. 1, спр. 1, арк. 60).

Документ № 198

[342*]*…Остмарці…* – Ostmark (нім.) – інша назва маркграфства Австрія у X–XII ст., а також назва Австрії в нацистській Німеччині після її анексії у березні 1938 р.

[343*]*…ворогів держави…* – це поняття розшифровує примітка Г. Вінтера, зроблена простим олівцем: "Євреї, масони, емігранти!" (див. оригінал).

Документ № 199

[344*]*…наказу від 30 вересня 1942 р. – II с – 2483 – про "Підпорядкування науково-дослідних інститутів"…* – зазначений наказ райхскомісара України був опублікований в: Zentralblatt des Reichskommissars für die Ukraine. – Nr. 23. – Rowno, den 10. Oktober 1942. – S. 390 (ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 1, спр. 46, арк. 163). У ньому йшлося про підпорядкування місцевих науково-дослідних інститутів райхскомісару України. У сфері наукової діяльності вони підпорядковувалися відділу науки і культури райхскомісара, а у сфері галузевої діяльності – відповідному галузевому відділу. Для наукового керівництва цих інститутів на період війни запрошувалися як куратори на громадських засадах німецькі вчені. До своїх назв інститути отримували приставку "крайовий" (нім. Landes).

[345*]*...Zbl. RKU…* – Zentralblatt des Reichskommissars für die Ukraine (Центральний вісник райхскомісара України) – щотижневий друкований орган райхскомісара України, в якому оприлюднювалися накази та розпорядження райхскомісара Е. Коха. Видавався німецькою мовою у Рівному з 1 травня 1942 р. (№ 1–35) до кінця 1943 р. (№ 1–52), передбачався для всіх структур німецького цивільного управління – від адміністрації райхскомісара до гебітскомісара – на території РКУ. Вісник мав дві форми видань – "А" і "В". Видання "А" – це була двостороння форма друку, видання "В" – одностороння, що давало можливість вирізати окремі накази для широкого ознайомлення (ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 1, спр. 45, арк. 2).

Документ № 200

[346*]*…Офіцер у справах збору трофеїв…* – офіцер, який відповідав за збереження культурних цінностей в оперативному районі і тиловому районі відповідної групи армій.

[347*]*…групи армій "В"…* – група армій "В" була створена 9 липня 1942 р. з лівого крила групи армій "Південь" внаслідок її розподілу на групи армій "А" і "В" для наступу на Сталінград і виходу до Волги. Командування групи армій "Південь" було перейменовано на командування групи армій "В". Головнокомандувачем групи армій "В" з 9 по 15 липня 1942 р. був генерал-фельдмаршал Федор фон Бок, з 15 липня – генерал-фельдмаршал Максиміліан фон Вайхс. Внаслідок розгрому німецьких військ під Сталінградом командування групи армій "В" 9 лютого 1943 р. було виключене зі структури командування Вермахту, а її частини розподілені між групами армій "Центр" та "Дон".

Документ № 201

348*…*99-ти ікон і 4-х картин*… – більшу частину цих ікон (див. коментарі 350*–398* цього розділу) було вивезено КУАБМ у супроводі директора Музею російського мистецтва П. Кульженко 23 вересня 1943 р. через Кам'янець-Подільський – Кьоніґсберг – маєток Ріхау біля Велау (нині селище Знаменськ Гвардійського району Калінінградської області) до маєтку графа Шверіна у Вільденгофі (нині с. Дзиково Ілавецьке Вармінсько-Мазурського воєводства на півночі Польщі) у Східній Пруссії (ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 5, спр. 8, арк. 111–111зв., 130, 138, 139; ГДА СБ України, спр. 74305-ФП, т. 1, арк. 22, 33, 54; *Кульженко П.А.* Спомин / Публікація С. Білоконя // Пам'ятки України. – 1998. – № 1. – С. 151–153). Було вивезено щонайменше 351 ікону, 418 картин, 11 акварелей та 17 мініатюр, причому приблизно 20 ящиків з експонатами списків не мали (BArch/B-323/495, up.; ГАРФ, ф. 7445, оп. 2, д. 125, л. 178–214; Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні 1941–1944 рр. : Зб. документів. – К., 1963. – С. 324–325; Каталог произведений Киевского музея русского искусства, утраченных в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. (живопись, графика) / Сост. М.Д. Факторович, Е.И. Ладыженская. – К., 1994. – С. 192–230). Ймовірно, вони загинули у пожежі маєтку 17 лютого 1945 р. Хоча відомо, що 1959–1960 рр. на місці згорілого маєтку були проведені розкопки, у результаті яких виявлено ікони та скульптури (Kunstsammlung aus Kiew in Allenstein gefunden [Художнє зібрання з Києва знайдено в Аллєнштайні/Ольштині] // Frankfurter Rundschau. – Frankfurt am Main, den 19.08.1960; *Шумилов Н.* Восточнопрусский след вывезенных нацистами культурных ценностей из Украины. Записки поисковика [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.aej.org.ua/History/1675.html; *Patricia K. Grimsted.* Nazi-Looted Art from East and West in East Prussia: Initial Findings on the Erich Koch Collection // International Journal of Cultural Property. – Vol. 22. – 2015. – P. 7–60).

349*…*на складі по вул. Прорізній*… – по вул. Прорізній, 3 знаходився центральний склад Оперативного штабу райхсляйтера Розенберґа (ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 46а, арк. 13).

350*…*1. Деісус*… – "Деисус. Фрагмент композиции "Апостолы Петр и Павел". XVII–XVIII в. (?). Греческих писем. Д., темпера. 27×18,1. Ж-659" (Каталог... – С. 224). В німецьких транспортних списках ця ікона згадується під № 10 у ящику "MO Nr. 1J" (BArch/B-323/495, up.).

351*…*2. Свята*… – "«Триединое божество» и праздники. XV в. Московских писем. Д., темпера. 48×41. Ж-652" (Каталог... – С. 223). В німецьких транспортних списках ця ікона згадується під № 5 у ящику "MO Nr. 8J" (BArch/B-323/495, up.).

352*…*4. Пророк Єлисей*… – "Пророк Елисей. XVI в. Новгородских писем. Д., темпера. 55×34. Ж-649" (Каталог... – С. 222).

353*…*6. Зняття з хреста*… – "Снятие с креста. Конец XV – первая половина XVI в. Новгородских писем. Д., темпера. 55×47. Ж-662" (Каталог... – С. 224). В німецьких транспортних списках ця ікона згадується під № 16 у ящику "MO Nr. 8J" (BArch/B-323/495, up.).

354*…*8. Пророк Іона*… – "Пророк Иона. XVI в. Новгородских писем. Д., темпера. 55×35. Ж-651" (Каталог... – С. 223).

355*…*9. Пророк Єзекиїль*… – "Пророк Иезекииль. XVI в. Новгородских писем. Д., темпера. 55×38. Ж-645" (Каталог... – С. 222). В німецьких транспортних списках ця ікона згадується під № 11 у ящику "MO Nr. 4 I" (BArch/B-323/495, up.).

[356*]…*11. Пророк Єремія*… – “Пророк Иеремия. XVI в. Новгородских писем. Д., темпера. 56×36. Ж-650” (Каталог... – С. 223). В німецьких транспортних списках ця ікона згадується під № 12 у ящику “MO Nr. 4 I” (BArch/B-323/495, up.).

[357*]…*13. Успіння Богородиці*… – “Успение Богоматери. XVI в. Новгородских писем. Д., темпера. 60×59,5. Ж-742” (Каталог... – С. 228).

[358*]…*15. Пророк цар Соломон*… – “Пророк Соломон. XVI в. Новгородских писем. Д., темпера. 55×47. Ж-646” (Каталог... – С. 222). В німецьких транспортних списках ця ікона згадується під № 3 у ящику “MO Nr. 7J” (BArch/B-323/495, up.).

[359*]…*17. Мати Божа*… – “Богоматерь с младенцем Христом (типа Владимирской). Конец XVI в. Новгородско-московских писем. Д., темпера. 56,2×46,5. Ж-664” (Каталог... – С. 224). В німецьких транспортних списках ця ікона згадується під № 15 у ящику “MO Nr. 1J” (BArch/B-323/495, up.).

[360*]…*21. Розп’яття*… – “Распятие с Богоматерью. Конец XV – первая половина XVI в. Д., темпера. 54,7×46. Ж-661” (Каталог... – С. 224). В німецьких транспортних списках ця ікона згадується під № 15 у ящику “MO Nr. 8J” (BArch/B-323/495, up.).

[361*]…*23. Мати Божа*… – “Богоматерь с младенцем Христом (Знамение). XVI в. Новгородско-московских писем. Д., темпера. 54,8×43. Ж-653” (Каталог... – С. 223).

[362*]…*25. Св. Миколай Чудотворець з житієм*… – “Св. Николай чудотворец с житием. XV в. Новгородских писем. Д., темпера. 103×74. Ж-656” (Каталог... – С. 223). В німецьких транспортних списках ця ікона згадується під № 4 у ящику “MO Nr. 14J” (BArch/B-323/495, up.).

[363*]…*28. Архангел Михаїл (з Деісуса)*… – “Архангел Михаил. XV в. Новгородских писем. Д., темпера. 139×66,5. Ж-678” (Каталог... – С. 224).

[364*]…*29. Архангел Гавриїл (з Деісуса)*… – “Архангел Гавриил. XV в. Новгородских писем. Д., темпера. 139,5×67,5. Ж-679” (Каталог... – С. 224).

[365*]…*30. Мати Божа*… – “Богоматерь с младенцем Христом. XVI в. Московских писем. Д., темпера. 126,5×88. Ж-677” (Каталог... – С. 224).

[366*]…*33. Страшний суд*… – “Страшный суд. Первая половина XVIII в. Московских писем. Д., темпера. 26,3×22. Ж-726” (Каталог... – С. 227).

[367*]…*34. Іоанн Хреститель*… – “Иоанн Предтеча из деисусного чина. Конец XVI – первая половина XVII в. Северно-русских (новгородских?) писем. Д., темпера. 29,8×24,5. Ж-729” (Каталог... – С. 227).

[368*]…*37. Христос у труні (половина фігури)*… – “Христос во гробе – “Не рыдай мене маты”. XVII в. Московских писем. Д., темпера. 34,5×27,3. Ж-727” (Каталог... – С. 227).

[369*]…*38. Мати Божа*… – “Богоматерь с младенцем Христом. Конец XVII – начало XVIII в. Московских писем. Д., темпера. 27,5×24,4. Ж-702” (Каталог... – С. 226).

[370*]…*45. Успіння Богородиці*… – “Успение Богоматери. XVII в. Строгановских писем. Д., темпера. 32×27,5. Ж-700” (Каталог... – С. 226).

[371*]…*46. Благовіщення*… – “Благовещение. Конец XVI – начало XVII в. Московских писем. Д., темпера. 16,5×17,5. Ж-682” (Каталог... – С. 230).

[372*]…*47. Апостоли Петро і Павло*… – “Апостолы Петр и Павел. XVI в. Греческих писем. Д., темпера. 28,8×24,3. Ж-688” (Каталог... – С. 225). В німецьких транспортних списках ця ікона згадується під № 13 у ящику “MO Nr. 1J” (BArch/B-323/495, up.).

[373*]…*51. Свв. великі князі Борис і Гліб*… – “Св. Св. Борис и Глеб. XVII в. Московско-строгановских писем. Д., темпера. 30,7×26. Ж-696” (Каталог... – С. 226).

[374*]…*52. Мати Божа*… – “Богоматерь с младенцем Христом. Конец XVI – первая половина XVII в. Новгородско-московсковских писем. Д., темпера. 37,5×29,8. Ж-685” (Каталог... – С. 225).

[375*]…*56. Св. Миколай Чудотворець*… – “Св. Николай Чудотворец. XVII в. Ярославских писем. Д., темпера. 30,8×26. Ж-701” (Каталог... – С. 226) або “Св. Николай Чудотворец. XVII в. Ярославских писем. Д., темпера. 30,8х26. Ж-711” (Там само. – С. 230).

[376*]…*57. Прп. Павло Обнорський*… – Св. Павел Обнорский. XVII в. Московских писем. Д., темпера. 32×26,5. Ж-694 (Каталог... – С. 226).

[377*]…*59. Апостоли Петро і Павло*… – “Св. св. апостолы Петр и Павел. XVII в. Московско-строгановских писем. Д., темпера. 35,2×30,7. Ж-712” (Каталог... – С. 226).

[378*]…*61. Св. Миколай Чудотворець*… – “Св. Николай Чудотворец. XVII в. Ярославских писем. Д., темпера. 30,8×26. Ж-711” (Каталог... – С. 230) або “Св. Николай Чудотворец. XVII в. Ярославских писем. Д., темпера. 30,8х26. Ж-701” (Каталог... – С. 226).

[379*]…*62. Страшний суд*… – “Страшный суд. Конец XVII – начало XVIII в. Московско-строгановских писем. Д., темпера. 39,3×33,1. Ж-714” (Каталог... – С. 227).

[380*]…*67. Христос Вседержитель*… – “Христос Вседержитель. Конец XVII в. Монастырских писем. Д., темпера. 32×27. Ж-693” (Каталог... – С. 225).

[381*]…*68. Мати Божа*… – “Богоматерь с младенцем Христом. Конец XVI – первая половина XVII в. Московских писем. Д., темпера. 34×29. Ж-684” (Каталог... – С. 225).

[382*]…*69. Народження Іоанна Хрестителя*… – “Рождество Иоанна Предтечи. XVI в. Новгородских писем. Д., темпера. 31,8×26,5. Ж-734” (Каталог... – С. 228).

[383*]…*74. Свята*… – “Праздники с избранными святыми. Конец XVII – начало XVIII в. Московских писем. Д., темпера. 38,5×31. Ж-718” (Каталог... – С. 227).

[384*]…*76. Прп. Кирило Білозерський*… – “Св. Кирилл Белозерский. XVII в. Монастырских писем. Д., темпера. 31×25,5. Ж-708” (Каталог... – С. 226).

[385*]…*77. Прп. Никон*... – “Св. Никон Неапольский. XVI в. Московских писем. Д., темпера. 29,2×22,5. Ж-709” (Каталог... – С. 226).

[386*]…*79. Пресвята Трійця*... – “Пресвятая Троица. XVII в. Московских писем. Д., темпера. 35,5×30,2. Ж-720” (Каталог... – С. 227).

[387*]…*80. Святитель Філіпп – митрополит Московський*... – “Св. Филипп митрополит Московский. Конец XVII в. Строгановских писем. Д., темпера. 32,5×29. Ж-687” (Каталог... – С. 225).

[388*]…*81. Прп. Сава*... – “Св. Савва. XVII в. Московских писем. Д., темпера. 35,3×30. Ж-689” (Каталог... – С. 230).

[389*]…*85. Деісус із святими*... – “Деисус с чином. Конец XV – начало XVI в. Школа Дионисия. Д., темпера. 26,2×80,5. Ж-657” (Каталог... – С. 223). В німецьких транспортних списках ця ікона згадується під № 1 у ящику “MO Nr. 3J” (BArch/B-323/495, up.).

[390*]…*86. Деісус із святими*... – “Деисус с чином. Первая половина XVI в. Круга Дионисия. Д., темпера. 25,7×75. Ж-658” (Каталог... – С. 224). В німецьких транспортних списках ця ікона згадується під № 2 у ящику “MO Nr. 3J” (BArch/B-323/495, up.).

[391*]…*87. Мати Божа (з Деісуса)*... – “Богоматерь из Деисуса. II половина XVII в. Школа Ушакова. Д., темпера. 52×44. Ж-655” (Каталог... – С. 223).

[392*]…*88. Христос (з Деісуса)*... – “Христос (оглавный) из Деисуса. Вторая половина XVII в. Московских писем. Д., темпера. 53×45. Ж-654” (Каталог... – С. 223).

[393*]…*91. Св. Варвар (колишній розбійник) (Дісмас)*… – "Благоразумный разбойник (Дисмас). 1744 г. Московских писем. Д., темпера. 189,5×80,5. Ж-644" (Каталог... – С. 222). В німецьких транспортних списках ця ікона згадується під № 2 у ящику "MO Nr. 10J" (BArch/B-323/495, up.).

[394*]…*93. Успіння Богородиці (копія чудотворної ікони Успіння Богородиці з Лаври у Києві)*… – "Успение Богоматери. Копия с чудотворной иконы "Успение Богоматери" Киево-Печерской Лавры. XVIII в. Д., темпера. 26,5×39. Ж-691" (Каталог... – С. 225).

[395*]…*95. Свята*… – "Шестоднев с неделею всех святых. XVII в. Московских писем. Д., темпера. 31×26,5. Ж-732" (Каталог... – С. 228).

[396*]…*96. Собор архангелів і рід людський*… – "Похвала Богородицы. Ангельский собор и человеческий род. XVII в. Московских писем. Д., темпера. 33,5×26,5. Ж-731" (Каталог... – С. 227).

[397*]…*98. Св. Миколай Чудотворець та святитель Філіп митрополит Московський*… – "Св. св. Николай Чудотворец и Аверкий. XVII в. Строгановских писем. Д., темпера. 35×30,5. Ж-730" (Каталог... – С. 227).

[398*]…*99. Псалом царя Давида*… – "Псалом Давида "День пришед молюся с нощию". XVII в. Новгородско-московских писем. Д., темпера. 30,5×26. Ж-683" (Каталог... – С. 225).

Документ № 202

[399*]…*наказ від 7 грудня 1942 р. – ПС 2483* – наказ про створення Крайового управління архівів, бібліотек і музеїв при райхскомісарі України (док. № 199).

[400*]…*"Центральна бібліотека райхскомісара України"*… – створена за розпорядженням райхскомісара України 6 червня 1942 р. у Києві на базі Бібліотеки АН УРСР, до якої як відділи були приєднані Медична і Технічна республіканські бібліотеки, та Університетської бібліотеки, очолив її др. Й. Бенцінґ (ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 5, спр. 4, арк. 57).

[401*]…*Військово-історичний архів у Києві*… – формально Військово-історичний архів був переданий до Головного історичного архіву ім. В.Б. Антоновича наприкінці серпня – початку вересня 1942 р. (док. № 181, 182), реально – 9 вересня 1943 р. у кількості 7097 в'язок (ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 5, спр. 2, арк. 176; коментар 313* цього розділу).

Документ № 204

[402*]…*Головному музею*… – так перекладали у той час "Landesmuseum" на відміну від прийнятої нині серед науковців перекладної назви Крайовий музей.

Документ № 205

[403*]…*розпорядження від 22 лютого цього року*… – йдеться про запит від імені райхскомісара України керівника відділу науки і виховання Райхскомісаріату А. Габіґа від 22 лютого 1943 р. до керівника Крайового управління архівів, бібліотек і музеїв др. Г. Вінтера щодо можливості утримання Лаври Крайовим управлінням і створення в зв'язку з цим у бюджеті генералкомісара Київської генеральної округи відповідної статті розходів на утримання КПЛ (ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 5, спр. 20, арк. 453).

[404*]…*у доповідній від 22 лютого цього року – II h, H 6210 b*… – автор листа помиляється, доповідна генералкомісара у м. Києві за номером *II h, H 6210 b* на ім'я райхскомісара України датується 5 лютого 1943 р., а не 22 лютого 1943 р. У ній йшлося про дозвіл відкрити статтю розходів на утримання КПЛ (див. згадку про цей документ: ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 5, спр. 20, арк. 453).

[405*]…*окружного бюджету*… – йдеться про бюджет Київської міської округи, тобто Штадткомісаріату Києва.

[406*]*…відділ IIі (“Р” II)…* – старий і новий (у дужках) шифри відділу науки і культури в адміністраціях райхскомісара і генералкомісарів, перейменований з лютого 1943 р. на відділ науки і виховання (ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 1, спр. 50, арк. 75–76; там само, оп. 2, спр. 22, арк. 20).

Документ № 206

[407*]*…Переліки картин, які знаходяться в експозиції, повністю готові…* – за переліком східноєвропейського відділу (Музей російського мистецтва) Крайового музею Києва в експозиції знаходилися 91 ікона у трьох залах, та 40 картин в інших залах (ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 5, спр. 20, арк. 138–139), а за переліком західноєвропейського відділу (Музей західного та східного мистецтва) – 95 картин в 6 залах та 30 картин на стінах сходів (там само, арк. 127–136).

[408*]*…західноєвропейський відділ – 228 картин та різноманітних предметів мистецтва…* – щодо прийомки ним деяких мистецьких цінностей див. док. № 190–195, 197.

[409*]*…Східноєвропейський відділ отримав, крім того, від Оперативного штабу певну кількість ікон…* – це були 99 ікон та 4 картини (див. док. № 201).

[410*]*…Український відділ склав для Оперативного штабу перелік 80 картин радянських художників…* – йдеться про німецькомовний список з 80-ти картин від 22 лютого 1943 р.: “Verzeichnis rein bolschewistischer Gemälde aus dem Ukrainischen Museum in Kiew” (Список суто більшовицьких картин з Українського музею у Києві), в яких прославлялися герої та події революції, громадянської війни, висвітлювалися індустріалізація, колективізація та ін. (ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 49, арк. 14–16; там само, ф. 3206, оп. 5, спр. 20, арк. 29–31). За висловом німецького мистецтвознавця Д. Роскампа деякі з цих картин були чудовими зразками “російського” експресіонізму і футуризму (ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 49, арк. 13). Конфісковані картини передбачалося показати на виставці “Розвиток більшовицького живопису в Україні після 1917 року” (там само, арк. 38). Список містив порядковий номер, прізвище художника, назву картини та її розміри. Біля прізвищ деяких художників стояла примітка “Jude” (єврей). Серед відомих художників у ньому зустрічається ім’я М. Дерегуса – картина “Колгоспне весілля” (№ 73). 73 картини з цього списку були сфотографовані, крім картин за номерами 2, 4, 6, 14, 26, 38, 51. Фотографії були надруковані у 3-х екземплярах: для управління Оперативного штабу, його робочої групи у Києві та Зондерштабу образотворчого мистецтва (ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 27, арк. 185). З дозволу райхскомісара України (там само, ф. 3206, оп. 5, спр. 20, арк. 28; там само, ф. 3676, оп. 1, спр. 228, арк. 75–76) картини були вивезені Оперативним штабом 27 вересня 1943 р. до Ратібора (там само, ф. 3676, оп. 1, спр. 171, арк. 272).

[411*]*…у західноєвропейському і східноєвропейському відділах складено перелік картин, які у випадку тривоги мають бути першочергово перенесені донизу в сховище…* – перелік цих картин Музею західного та східного мистецтва див. ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 5, спр. 20, арк. 127–139, 144–150.

Документ № 208

[412*]*…писанки 2500 [назв]…* – за док. № 214 загальна кількість писанок складала понад 6500 одиниць.

Документ № 209

[413*]*…фонду № 1…* – На той час нинішній Національний художній музей України мав чотири відділи і відповідно фондів: “*1. Художній відділ (малярство і скульптура);*

2. Відділ художньої промисловості (кераміка, скло, тканина та шиття, меблі та ін.); 3. Відділ народного мистецтва (кераміка, тканина та шиття, килими, різьбярство, писанки та ін.); 4. Бібліотека" (ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 5, спр. 20, арк. 110).

Документ № 210

414* *…налічує приблизно 2000 екземплярів, які знаходяться в окремих сірих папках …* – за даними архівіста М. Ґранціна т.зв. архів революції складався з 2451 стандартної сірої папки розміром 40×30 см з плакатами, відозвами, листівками за 1917–1920 рр. (ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 27, арк. 300; там само, спр. 56, арк. 1). За даними Р. Прокша і Ф. Зайбота, архів революції налічував 2450 актових документів за період 1917 р. і раніше (док. № 133, 150). З цієї суперечливої інформації достовірними, вважаємо, дані М. Ґранціна, який опрацьовував цей архів. Також архів революції включав 394 фотопластини, 27 папок з фотографіями, малюнками та копіями, 3 альбоми фотокопій газет, 17 конвертів з фотокопіями документів та 2 фанерні папки з фотографіями, малюнками і фотокопіями (док. № 133, 150). Ця збірка, за даними автора службової записки, походила з ЦАРМ.

415* *…збірку було перевезено у Берлін лише цією весною…* – у звітах ГРГ України за лютий–квітень 1943 р. про вивезення т.зв. архіву революції не згадується жодним словом (див. ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 52; там само, спр. 54). Однак у грудні 1944 р. він знаходився у сховищі ЕРР на Флурштрасе, 12 у м. Ратіборі (Aufstellung über Bestände. Ratibor, den 13.12.1944 // BArch / NS-30 / 50, up.). А у серпні 1945 р. трофейна бригада на чолі з інструктором відділу пропаганди та агітації ЦК КП(б)У підполковником І. Шевченком, направлена у Німеччину і Польщу для розшуку українських культурних цінностей, виявила неподалік від м. Габельшвердта (нині Бистшиця-Клодзька) у замку графа Альтана в селищі Вьольфельсдорф (нині Вільканув) численні архівні та бібліотечні матеріали, серед яких були і матеріали "Музею революції" (ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 1484, арк. 17, 52; *Себта Т.М.* Архівні джерела про українські культурні цінності, вивезені нацистами в роки ІІ світової війни: дис. … канд. іст. наук: спец. 07.00.06. – К., 2000. – С. 128).

Документ № 211

416* *…звільнення частини персоналу (це сталося 1 квітня)…* – див. док. № 204.

417* *…отримані [...] гіпсові скульптури радянського періоду…* – могли бути перевезені взимку 1941–1942 рр. до Музею українського мистецтва з бази Державної української художньої виставки, яка розміщувалася у Лаврі в Трапезній церкві (ЦДАМЛМ, ф. 717, оп. 1, спр. 1, арк. 3; ДАКО, ф. Р-4757, оп. 1, спр. 1, арк. 35, 37).

418* *…5 повернуто назад…* – 14 березня 1943 р. Музею західного та східного мистецтва, на той час західноєвропейський відділ Крайового музею Києва, були повернуті генералкомісаром Київської генеральної округи отримані у тимчасове користування 5 картин: В. Наленч краєвид "День у Норвегії" (№ 7897), Ян Венікс (молодший?, з ін. джерела – коло Венікса) "Водяні птахи" (інв. № 5323), Г.-П. Вербрюгген "Букет квітів" (№ 210), школа Франкена "Тріумф Посейдона" (№ 6020), Ян ван дер Меєр молодший "Краєвид з руїнами" (№ 870) (ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 20, арк. 281зв., 308, 309; там само, ф. 4763, оп. 1, спр. 5, арк. 5зв., 6, 15).

Документ № 213

419* *…на початку березня було повністю звільнено і передано Вермахту…* – див. док. № 203.

420* *…Оперативний штаб передав Крайовому музею із своїх спеціальних зібрань ще 90 дуже цінних ікон…* – див. док. № 201.

Документ № 214

421* *…збірку ікон, отриманих взимку з лаврських музеїв…* – було отримано щонайменше 567 ікон (див. док. № 207).

422* *…більшовицьким повітряним нальотом, який стався у ніч на 11 травня…* – про повітряний наліт радянської авіації на Київ у ніч на 11 травня 1943 р., від якого загинула 41 особа, див. коментар 75* розділу III.

Документ № 216

423* *…церквах (Різдва Богородиці та Аннозачатіївській) на Нижній території Лаври, які слугують сховищами Крайовому архіву…* – у названих лаврських церквах на Дальніх печерах зберігалися документи радянського часу: в Аннозачатіївській церкві – матеріали Київського міського архіву, приблизно до 1939 р., а у церкві Різдва Богородиці – документи Київського окружного виконавчого комітету за 1920–1930 рр. з Київського обласного історичного архіву (док. № 180, 181).

Документ № 218

424* *…Якщо цей кошторис буде схвалений відділом будівництва генералкомісара…* – не був схвалений (див. док. № 220).

Документ № 221

425* *…Звільнення Покровської церкви на Подолі…* – йдеться про архівні матеріали, які там зберігалися. У церкві розміщувалося 4-те допоміжне архівосховище Головного історичного архіву ім. В.Б. Антоновича. Тут зберігалися фонди установ Подільської губернії Київського обласного історичного архіву (ЦДАВО України, ф. 3806, оп. 1, спр. 44, арк. 8; *Себта Т.М., Черкаська Н.О.* Фонди магнатських архівів та судово-адміністративних установ КЦАДА у контексті взаємних претензій Рейхскомісаріату України і Генерал-губернаторства // Архіви України. – № 4–6. – К., 2003. – С. 204).

VIII. “МИРНЕ” РУЙНУВАННЯ АРХІТЕКТУРНОГО АНСАМБЛЮ КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКОЇ ЛАВРИ (серпень 1942 р. – вересень 1943 р.)

№ 223. Наказ штадткомісара Києва Берндта голові Київської міської управи Л. Форостівському щодо негайної розчистки території Лаври та збору металобрухту, скла і дерева. *Київ, 26 серпня 1942 р.*

Abschrift

Der Gebietskommissar der Stadt Kiew
Abteilung IIIa M[eier]/SCH

Kiew, den 26. August 1942

An die
Stadtverwaltung
z. Hd. Bürgermeisters
Forostiwski
Kiew

Betr.: Aufräumungsarbeiten im Lawra-Kloster
Bezug: Ohne.

Ich beziehe mich auf die bereits erfolgte mündliche Besprechung und teile Ihnen mit, das auf ausdrücklichen Befehl des Herrn Generalkommissars sofort mit den Aufräumungsarbeiten im Lawra-Kloster zu beginnen ist.

Vordringlich ist das freiliegende Material an Eisen, Kupfer, Blech, Holz und Glas zu bergen und an einem sichere[n][1] Ort unter Bewachung auf dem Klostergelände zu lagern.

Neben den Trümmern der Uspenski-Kathedrale ist die zersprungene Glocke ebenfalls wie die anderen Metalle der Alt[-] und Buntmetallsammlung zuzuführen. Bevor mit dem Wegräumen[2] des Steinschuttes begonnen wird, vor allen Dingen aber vor der Freilegung der unter der Uspenski-Kathedrale befindlichen Gewölbe, sind neue Weisungen von hier einzuholen. Sollten irgendwelche Kunstgegenstände (Altertümer, Gemälde, Edelmetallarbeiten) vorgefunden werden, so sind diese sofort unter sch[ä]rfstes[3] Bewachung zu stellen und dem Gebietskommissar Kiew zu melden.

---

[1] У документі *sicherem*
[2] Літеру *g* у слові *Wegräumen* написано над рядком фіолетовим чорнилом.
[3] У документі *scherfstes*

Ich bitte, mir von dem sofortigen Arbeitsbeginn Meldung zu machen und mich laufend über den Fortgang der Arbeiten zu unterrichten.

Im Auftrage
Unterschrift
K[riegs]V[erwaltungs]R[at]

Mit der Urschrift übereinstimmend

Скриптурна копія, машинопис (курсив).
ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 5, спр. 20, арк. 398.
Інші копії та примірники:
Скриптурна копія, машинопис (курсив).
ДАКО, ф. Р-2411, оп. 3, спр. 6, арк. 26

Переклад з німецької док. № 223

Копія

Гебітскомісар міста Києва
Відділ IIIa* M[аєр]/SCH

Київ, 26 серпня 1942 р.

Міська Управа
у руки бургомістру
Форостівському
Київ

Відносно: розчистки Лаврського монастиря
Привід: без

Повертаючись до попередньої розмови, повідомляю Вам, що пан генералкомісар** категорично наказав н е г а й н о розпочати роботи з розчистки Лаврського монастиря.

У першу чергу слід збирати матеріали з заліза, міді, жесті, дерева і скла та зберігати їх у надійному місці під охороною на території монастиря.

Розбитий дзвін поряд з руїнами Успенського собору рівно ж, як інші метали, слід здати у металобрухт у тому числі і кольорові метали. Перед тим як прибирати уламки каміння, насамперед, ще до оголення підвального склепіння Успенського собору слід отримати у мене нові вказівки. У разі виявлення будь-яких предметів мистецтва (старовинні речі, картини, предмети з дорогоцінних металів) необхідно відразу ж забезпечити їхню пильну охорону і повідомити гебітскомісара Києва.

Прошу повідомити про негайний початок роботи і постійно інформувати мене про хід робіт.

За дорученням
підпис
Радник військового управління

З оригіналом вірно

№ 224. Лист директора Музею-Архіву переходової доби О. Оглоблина керівнику відділу культури та освіти Київської міської управи І. Солодовнику щодо збереження від руйнування Митрополичого та Ковнірівського корпусів Києво-Печерської Лаври. *Київ, 19 вересня 1942 р.*

До керівника відділу культури і освіти
пана І.В. Солодовника

До відома Музея-Архіва переходової доби дійшло, що з розпорядження Міської управи на території Києво-Печерської Лаври проводиться розборка деяких будов, які мають велике культурно-історичне значення. Зокрема розпочата розборка М[и]тропол[ич]ого[4] та Ковнір[ів]ського корпусів, збудованих в XVIII столітті. Оскільки згадані вище будови являють собою дуже визначні пам’ятки української архітектури XVIII ст., Музей-Архів вважає руйнування цих пам’яток за неприпустиме і просить Вас вжити належних заходів до збереження культурних пам’яток м. Києва, які пережили навіть більшовицьку ру[ї]ну[5].

Директор Музею-Архіву
професор (О. Оглоблин)

Исх. № 457
19.IX.42 р.[6]

Відпуск, машинопис (2-й примірник).
ДАКО, ф. Р-2412, оп. 1, спр. 32, арк. 87

№ 225. Лист за підписами проф. Н. Полонської-Василенко, проф. С. Гілярова, проф. О. Оглоблина та П. Курінного референту в справах музеїв О. Гейбель щодо захисту від руйнації Києво-Печерської Лаври. *Київ, 21 вересня 1942 р.*

Панові референтові в справах охорони пам’яток культури
при Генеральному Комісаріаті в м. Києві,
п. О. Гейбель***

Копія: Голові м. Києва п. Форостівському.
Кер[і]вникові[7] відділу культури та освіти
Міської управи, п. Солодовнику.

Нам стало відомо, що <*всупереч*>[8] розпорядженню[9] п. Голови м. Києва, після того, як з території Києво-Печерської Лаври була знята Німецька охорона,

---

[4] У документі *Мітрополітанського*
[5] У документі *руїну*
[6] Вихідний номер (підкреслено) та дату написано від руки фіолетовим чорнилом вгорі ліворуч.
[7] У документі помилково *Керовникові*
[8] Дописано над рядком від руки фіолетовим чорнилом.
[9] У слові *розпорядженню* літеру *ю* написано від руки фіолетовим чорнилом.

розборочна контора Міської Управи під видом розбирання знищених вогнем будівель приступила до розбирання на матеріали цілком цілих старовинних будівель, що мають велике історичне значення в складі Лаврського архітектурного ансамблю.

Так, почали розбирати старовинну основу "митрополичих покоїв" та т.зв. "Ковнировський корпус" XVIII стол. Останній описаний в провідниках по м. Києву[,] і за захист його від знищення більшовиками заслано низку наукових робітників, зокрема такого поважного мистецтвознавця, як проф. Ф.Л. Ернст.

Розборка на цеглу, дерево, тощо будівель історичних, що збереглися від більшовицької руїни, розміщених в центрі історичного архітектурного ансамблю, широко відомого закордонним туристам, в той час, коли половина м. Києва є с[п]равжня[10] руїна, наповнена різними будівельними матеріалами, є справою, що має глибокий політичний зміст.

Просимо Вас піднести перед Генеральним Комісаріатом питання про те, щоб руйнація історичного ансамблю Києво-Печерської Лаври була негайно припинена, як акція, спрямована на велику кривду української народньої історичної спадщини і безперечно ворожа духові німецького відродження нашого краю.

м. Київ
21.IX.1942

Професор[,] д-р історичних наук Н. Полонська-Василенко
П. Курінний
Проф. С. Гіляров
Професор[,] д-р історичних наук,
д-р української культури О. Оглоблин[11]

Оригінал, машинопис.
ДАКО, ф. Р-2411, оп. 3, спр. 6, арк. 27

№ 226. Доповідна записка П. Курінного про стан Києво-Печерської Лаври до війни та у перший рік окупації. *Київ, [після 21 вересня 1942 р.]*[12]

О Киево-Печерской Лавре

Состояние Киево-Печерской Лавры до мировой войны 1941 года

Перед Мировой войной К.П. Лавра декретом советского правительства была объявлена заповедной[4*].

---

[10] Літера *п* не надрукувалась.

[11] Всі чотири підписи власноручні фіолетовим чорнилом різних відтінків.

[12] Документ складено П. Курінним, не раніше 21 вересня 1942 р. Авторство і дату встановлено за документом. Зокрема автор згадує свій лист, підписаний, крім нього, О. Оглоблиним, Н. Полонською-Василенко і С. Гіляровим, до О. Гейбель, референта в справах музеїв при генерал-комісарі Київської генеральної округи з копіями голові КМУ Л. Форостівському та керівнику відділу культури та освіти КМУ І. Солодовнику (див. док. № 225 від 21 вересня 1942 р.).

В этом акте жидо-советского правительства не было ничего, конечно, говорящего о действительном отношении Сталина к вопросам национальной культуры, народных святынь к историческому и художественному наследию, к реликвиям.

Декрет был временной (192[6][13] г.) уступкой настойчивому требованию научной общественности СССР и Украины, Украинской Академии Наук, поддержанных изнутри коммунистической партией наркомами Скрыпником, Шумским, Раковским, Луначарским, как известно[,] составлявшим оппозицию Сталину.

Сохранить при таких условиях заповедность киевских памятников истории и [и]скусства и в том числе ансамбля их, каким была Киево-Печерская Лавра, было делом чрезвычайно трудным.

Борьба за их сохранение в условиях жидо-советской государственности шла непрерывно и имела свои жертвы (проф. Щербаковский, Макаренко, Эрнст, Базилевич и др.).

Несмотря на это все[,] к началу мировой войны удалось сохранить исторический и художественный ансамбль Киево-Печерской Лавры в его главных архитектурных памятниках полностью.

Часть зданий удалось реставрировать. Так из числа разрушенных теперь были реставрированы Ковнировский корпус, Типография, Митрополичий корпус, корпуса братские направо и налево от входа, стены и башни старинной цитадели XVII ст. Территория К.П. Лавры была обеспечена от оползней дренажными колодцами.

Состояние памятников архитектуры Лавры этого времени зафиксировано многочисленными фото, выполненными И. Моргилевским, С. Гороховым, И. Тремошо.

Разрушительные планы большевиков в отношении К.П. Лавры

С началом войны в отношении к памятникам Лавры обнаружились зловещие признаки.

Жидо-большевицкая коммунистическая ячейка производила подозрительные мероприятия. На территорию К.П. Лавры въезжали авто с взрывчатыми веществами, производилась эвакуация архитектурных оковок. Как выяснилось впоследствии, позже, после перехода К.П. Лавры в руки немецких властей, минированными оказались такие памятники истории и искусства:

1. Главный Успенский собор XI–XVIII стол. с включенной в него церковью-божницей Иоанна Предтечи XI ст. (уничтожен взрывом большевистской мины).

2. Главная колокольня, построенная в 1735–45 архитектором Иоган[н]ом Шеделем. Колокольня была разминирована немецкими властями в первые дни вступления немецких войск в Киев. После этого была сделана новая попытка сжечь колокольню.

---

[13] У документі помилково *1927* (див. коментар 4* до цього документа).

3. Исторический въезд в Киево-Печерскую Цитадель XVII ст. (Мазепина стена). Уничтожена взрывом большевистской мины.

4. Были минированы и уничтожены впоследствие взрывом главные дренажные колодцы Верхней Лавры у здания Успенского собора.

Из этих мероприятий видно, что жидо-большевистская партячейка поставила своей целью уничтожить исторические и культурные памятники К.П. Лавры, приняла к этому действительные меры, считала необходимым это уничтожение произвести не до своего отхода, а после занятия города немецкими войсками.

Степень разрушения зданий К.П. Лавры после
большевистских взрывов и непосредственно
до передачи ее под "охрану" Киевской городской управы

Состояние зданий исторических и неисторических к моменту перехода Лавры в ведение и под охрану Городской Управы зафиксировано на многочисленных снимках немецких, итальянских и румынских туристов и корреспондентов, часть которых была опубликована в немецкой прессе.

Я лично был очевидцем состояния сохранности всех зданий верхней Лавры с 9/I по 1/V.1942 г. По поручению[14] в лице д-ра Франка и д-ра Гримма[15] я в это время ежедневно бывал в Лавре, производя упаковку и вывоз из разрушенных ныне зданий имущества археологического, этнографического и исторического музеев.

Состояние зданий К.П. Лавры было таким:

1. Главный собор представлял кучу кирпича, среди которого возвышались остатки стен, один купол, пилон. Среди развалин торчали бревна, части медной и железной обшивки крыши и куполов. Вся территория вокруг Храма и прилегающих дворов была усеяна обломками архитектурных деталей, которых, ввиду строжайшей охраны их немецкими дозорами, не касалась рука человека.

2. За алтарями Главного Собора зияли две воронки от подорванных дренажных колодцев.

3. Главный въезд в Печерский монастырь, т. наз. "Мазепина стена" у корпуса 30-го была разрушена взрывом на протяжении 20–25 метров и лежала осыпью.

4. Верхний этаж колокольни выгорел, был задымлен, но купол и все архитектурные детали полностью сохранил.

5. Сгорела крыша жилой части корпуса 29-го.

6. Во всех зданиях Верхней Лавры в большей или меньшей мере, иногда даже в незначительном количестве, силой взрыва были выбиты стекла, изредка

---

[14] Після цього слова пропуск у тексті, позначений лінією у вигляді крапок, для наступної вставки.

[15] Після прізвища пропуск у тексті, позначений лінією у вигляді крапок, для наступного внесення назви організації німецькою мовою, яка давала доручення.

деформированы оконные рамы. Кроме этого, абсолютно все здания были в удовлетворительном состоянии: окна сохранили ставни, двери квартир были целы, хотя и отперты, полы, печи, печные приборы, паркеты были в порядке почти полностью, стены, архитектурные детали зданий – поразительно сохранными, крыши – крепкие, свежие, без следов деформации. Даже наиболее пострадавшие от взрыва здания: Исторического музея (бывш. типография XVII–XVIII ст.), археологического музея (Благовещенская церковь), Художественной базы (Трапезная церковь), Антирелигиозного музея (дом митрополита), Исторической библиотеки (дом[ашней] библиотеки митр[ополита] Флавиана и Наместнический корпус) сохранились полностью (в прекрасном состоянии крыши, паркетные полы, окна, двери). В момент нашей работы в них здания запирались и были недоступны. Ключи хранились в бюро Немецкой полиции.

Проход на территорию К.П. Лавры был настолько строго ограничен и затруднителен, что даже наша рабочая бригада входила на территорию Лавры только под личным руководством нашего Шефа[5*].

Состояние зданий К.П. Лавры этого периода зафиксировано в многочисленных снимках, произведенными ответственным работником[16] г. Кляйном, а также на кинопленке[17] видов К.П. Лавры, заснятой представителями Немецкого Кино-Управления[6*], которому я по поручению д-ра Гримма помогал в выборе точек фотографирования.

В это же время по поручению г. Кляйна мной была составлена для _____[18] докладная записка о художественном, историческом и религиозном значении Киево-Печерской Лавры с про[е]ктами[19] реставрационных работ главного Собора и организацией раскопок руин его.

Такой была охрана и сохранность архитектурных памятников Киево-Печерской Лавры перед передачей е[е][20] в ведение Киевской Городской Управы.

Такой же была сохранность зданий Лавры и в первые дни приемки ее в ведение города[7*]. Такими видел я их совместно с проф. архитектуры Вербицким (представителем Управления гор[одского] инженера), когда в составе комиссии Штадт-Комиссариата осматривали территорию К.П. Лавры под руководством г-на Майера и обсуждали вопрос о том, какой цветной металл можно собирать на территории Лавры без ущерба историческим и художественным ценностям ее.

Присутствовавший в комиссии представитель Разборочной ко[нторы][21] пытался расширить свои права на разборку всех вообще зданий К.П. Лавры.

---

[16] Після цього слова пропуск у тексті, позначений лінією у вигляді крапок, для наступного внесення прізвища.

[17] У документі *кино-пленке*

[18] Пропуск у тексті, позначений лінією у вигляді крапок, для наступного внесення відповідного прізвища.

[19] У документі *проэктами*

[20] У документі помилково *его*

[21] У документі помилково *Комиссии*

Об этой угрозе я, как представитель Управления по делам до- и ранней истории Генерального Комиссариата Украины[,] и проф. Вербицкий доложили в тот же день инспектору музеев Генерального Комиссариата, г-же Г[е]йбель[22], прося ее принять соответствующие меры к охране исторических зданий.

Вскоре выяснилось, что Разборочная контора продолжает разрушение древних зданий, вызывая толки населения недоброжелательные в отношении немецких учреждений.

Для предотвращения разрушительных действий со стороны Разборочной конторы и помощи ей со стороны бургомистра Форостивского нами[,] т.е. мной, д-ром исторических наук проф. Оглоблиным, д-ром исторических наук Полонской-Василенко и проф. Гиляровым (искусствовед)[,] была подана докладная записка Генеральному Комиссариату[8*] с копиями г. Форостивскому и отделу просвещения Городской управы с просьбой принять меры к сохранению исторических памятников К.П. Лавры, так как разрушени[е] их имеет политический смысл.

Как производилось разрушение исторических
памятников в г. Киеве во время большевизма

В разрушении памятников истории и искусства большевики выработали эффективную систему, а именно:

1. Разрушение памятников-зданий производилось всегда по предложению строительных организаций, мотивированном неотложной государственной необходимостью (стратегической, индустриальной, хозяйственной). За совершение разборки исторических зданий работники разборочных контор награждались, получали процентные надбавки от стоимости добытых материалов. Так[,] напр[имер,] за разборку стен Кремля в Москве были выданы ордена, а разборка 30 церквей в г. Киеве, преимущественных в стиле барокко XVII, XVIII ст.ст.[,] была произведена для того, чтобы уничтожить ориентиры для немецкой авиации.

2. Намеченный к разборке памятник рядом немедленных действий приводился в разрушенное состояние. Составлялись фиктивные акты аварийности.

3. В момент разрушения памятника и после этого памятник[23] предоставлялся для мелких хищений местного населения с целью скрыть следы преступления и истинных виновников его.

В Киево-Печерской Лавре Разборочной конторой Городской управы эта система была дополнена тем, что часть ордеров на материалы была предоставлена совершенно непричастным к делу разборки зданий немецким учреждениям, которые, вывозя материалы из Лавры своим транспортом, становились в глазах населения виновными в разрушении.

---

[22] У документі помилково *Гойбель*

[23] Після фрази *и после этого памятник* повторно надруковано *и после этого он*

Мое личное мнение.

Считаю, что действия Разборочной конторы в лице инженера Маслова и его прораба при попустительстве Городской управы привели не только к разрушению важнейших исторических памятников, но и содействовали осуществлению большевистской провокации на территории Лавры.

Копія, машинопис (2-й примірник).
ДАКО, ф. Р-2356, оп. 6, спр. 192, арк. 1–4.
Опубліковано:
Кабанець Є.П. Загибель Успенського собору: міфи і дійсність. Документальне розслідування. – К., 2011. – С. 321–325

№ 227. Записка керівника Контори з розбирання зруйнованих будівель В. Майданова референту в справах музеїв О. Гейбель з проханням зайти до Контори.
Київ, 25 вересня 1942 р.

г. Гейбель!

Если будет у Вас время сегодня, прошу Вас зайти по адресу – Бол[ьшая] Васильковская 7/9 – Контора по разборке разрушенных сооружений, 2-й этаж к Майданову или Маслову.

Нам необходимо обговорить вопрос о Лавре. Первое задание мы выполнили и завтра снимаем людей с работы.

Можно зайти к нам от 2-х до 4 ½ часов.

25/IX 42 г. Майданов

Оригінал, рукопис (темно-синє чорнило).
ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 5, спр. 20, арк. 393

№ 228 Лист начальника Архітектурно-Будівельного управління П. Немченка співробітнику Штадткомісаріату Заутгофу з приводу роз’яснень щодо розбирання пошкоджених будівель на території Києво-Печерської Лаври.
Київ, [23][24] жовтня 1942 р.

Копия
Не подлежит оглашению
[23][25]/X–1942 г. В Штадткомиссариат
№ 3 г. Заутгофу

Касается – Работ по разборке на территории Лавры

[24] У документі помилково *13/X–1942 г.* , тому що у ньому згадувався лист штадткомісара від 16 жовтня 1942 р. (док. № 229) та додавався лист КМУ від 19 жовтня 1942 р. до Контори з розбирання зруйнованих будівель з проханням дати відповідь до 23 жовтня (док. № 230).
[25] У документі помилково *13 (*див. примітку 24).

На основании распоряжения штадткомиссара г. Берндта[9*], Контора по разборке разрушенных сооружений[26] должна ускорить разборку разрушенных зданий на территории Лавры с целью сбора цветных металлов и стройматериалов.

В настоящее время в Лавре на разборке Успенского собора работает всего 10 человек женщин. За весь период работ Конторой было собрано около 8 тон[н] листовой меди, которая хранится на месте работ во временной кладовой.

В дальнейшем предполагается еще собрать (судя по наружному осмотру развалин Успенского собора) еще 3–4 тонны такой же меди. Никаких указаний о том, кому должна быть сдана собранная медь[,] Контора по разборке не имеет.

По распоряжению коменданта охраны Лавры (без какого-либо наряда Штадткомиссариата) г. Мастера из кладовой взято и передано консервному заводу около 1,2 тонны листовой меди.

Снятые ранее колокола уже вывезены с территории Лавры, а остальные колокола, за исключением одного, находятся в распоряжении Лаврского монастыря.

Докладывая о вышеизложенном, Архитектурно-Строительное управление Городской управы г. Киева просит Вас дать следующие указания:

1. Нужно ли в дальнейшем продолжать разборку Успенского собора или разборке подлежат и другие разрушенные постройки Лавры (для чего, возможно, Штадткомиссариат и предлагает увеличить там количество занятых рабочих), а также, какие именно материалы необходимо собрать в первую очередь.

2. Кто должен финансировать эти работы[,] и кому представлять счета за произведенные уже работы по разборке Успенского собора.

3. Кому передавать собранную медь и прочие материалы.

4. Приступить ли к с[ъ]емке с колокольни всех колоколов, в том числе и тех, которыми пользуется церковь, или снять с колокольни один только бездействующий колокол.

5. Кто будет вести наблюдение за работами и давать необходимые указания для сохранения при разборке исторических ценностей Успенского собора (икон, архитектуры и т.д.).

6. Поскольку Контора по разборке располагает в настоящее время лишь 135–140 рабочими, а Штадткомиссариатом предложено выставить на работы по разборке на территории Лавры 100 человек, которые могут быть переброшены лишь с Крещатика, то следует ли приостановить почти полностью работы по приведению в порядок Крещатика и сбору стройматериалов для РЮКДО[10*].

В соответствии с Вашими указаниями Архитектурно-Строительное управление даст срочно дополнительное распоряжение Конторе по разборке.

Приложение: Копия распоряжения г. Штадткомиссара от 16/X-42 г.

---

[26] Тут і далі всі підкреслення у документі зроблено простим олівцем.

Начальник Архитектурно-Строительного управления (Немченко)
Главный инженер (Савченко)
Верно: секретарь [підпис][27] (Вишневецкая)

Завірена скриптурна копія, машинопис (світло-синя копірка).
ДАКО, ф. Р-2356, оп. 6, спр. 192, арк. 5–5зв.
Опубліковано у перекладі українською:
Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні.
Зб. док. і матеріалів. – К., 1963. – С. 159–161

№ 229. Додаток № 1 до док. № 228:
Лист штадткомісара Києва Берндта голові Київської міської управи Л. Форостівському щодо збільшення кількості працюючих на території Києво-Печерської Лаври для збирання кольорових металів та будівельних матеріалів. *Київ, 16 жовтня 1942 р.*

Копія з копії
Штадткомісаріат Київ 16.X.[19]42
Від[діл] III-а (Не підлягає оголошенню)
До п. Форостівського

Стосується: Лаври

У свій час я розпорядився про відправку більш значної кількості осіб до Лаври з метою зібрати ще придатні буд[івельні] матеріали та кольорові метали[28].

Як мене повідомив мій Уповноважений, однак в Лаврі працюють лише 10 жінок.

Прошу Вас негайно відрядити до Лаври мінімум 100 осіб на збирання цих буд[і]в[ельних][29] матеріалів та кольорових металів.

Про виконання прошу повідомити мене протягом 5 днів.

Далі в дзвіниці, збудованій Шеделем, ще є дзвони. Їх слід зібрати. Як це буде потрібно, можна їх розділити на частини зварювальним апаратом.

Підпис – Берндт

(Резолюція:
Негайно, п. Панасенко до виконання.
Дайте відповідь протягом 5 днів)
Підпис

Згідно[:] Левенець
З копією згідно: [підпис][30]

Переклад з німецької.
Завірена копія з копії, машинопис (світло-синя копірка).
ДАКО, ф. Р-2356, оп. 6, спр. 192, арк. 6

---

[27] Підпис секретарки синім олівцем.
[28] Підкреслено простим олівцем.
[29] У документі *будив.*
[30] Підпис нерозбірливий фіолетовим чорнилом.

№ 230. Додаток № 2 до док. № 228:
Лист заступника голови Київської міської управи А. Панасенка до Контори з розбирання зруйнованих будівель щодо збільшення кількості працюючих на території Києво-Печерської Лаври.
Київ, 19 жовтня 1942 р.

Копія з копії

Управа м. Києва
Володим[и]рська[31] вул. № 56 Терміново
19 жовтня 1942 р. Не підлягає оголошенню
№ 1496

До Контори по розборці зруйнованих будівель.

На підставі листа Штадткомісара від [16][32] жовтня ц[ього] р[оку] прошу Вас:

1. Збільшити кількість робітників (мінімум до 100 осіб) для збирання будівельних матеріалів та кольорових металів[33] на лаврській території.

2. Зняти решту дзвонів з лаврської збудованої Шеделем дзвіниці.

Про виконання прошу повідомити мене до 23 жовтня ц[ього] р[оку] для доповіді Штадткомісару.

Заст[упник] Голови міста підпис Панасенка
Згідно: Левенець
З копією згідно: [підпис][34]

Завірена копія з копії, машинопис (світло-синя копірка).
ДАКО, ф. Р-2356, оп. 6, спр. 192, арк. 6

№ 231. Відповідь із Штадткомісаріату на запит Архітектурно-Будівельного управління, відправленого між 19–28 жовтня 1942 р., з приводу розбирання пошкоджених будівель на території Києво-Печерської Лаври. ***Київ, 28 жовтня 1942 р.***

Копия

28/X-42 г. Перевод с немецкого языка
г. Крыжановской Р.М.

Конторе по разборке разрушенных зданий

Относительно Лавры

1. Разборочные работы производятся (распространены) на всей территории Лавры всех поврежденных зданий.

---

[31] У документі *Володимірська*
[32] У документі помилково *7* (див. док. № 229).
[33] Підкреслено простим олівцем.
[34] Підпис нерозбірливий фіолетовим чорнилом.

2. А потому возникающие при разборке расходы будут покрываться реализацией поступающих строительных материалов.

3. Относительно перевозки собранного цветного материала благоволите с особым штабом мастера Шу и Ру-КДО[11*] согласовать и с ним[и] держать связь.

4. Колокольня (Шеделя), где находятся колокола, разобрать и снести вниз.

5. При обнаружении культурных ценностей, получение (из[ъ]ятие) коих весьма желательно, сообщить тотчас же в штаб Розенберга зав[едующему] отд[елом] Рейхардту комиссару.

6. Что касается Вашего возражения относительно рабочей силы, я согласен на увеличение наличия рабочих до 70 человек.

Я ожидаю, что все намеченные работы будут незамедлительно проведены.

Верно: секретарь Арх[итектурно]-Стр[оительного] упр[авления]
Вишневецкая[35]

Переклад з німецької.
Завірена скриптурна копія, машинопис (світло-синя копірка).
ДАКО, ф. Р-2356, оп. 6, спр. 192, арк. 7

№ 232. Доповідна записка директора Управління Києво-Печерської Лаври В. Тверського керівнику відділу культури та освіти Київської міської управи про руйнування Лаври місцевими жителями. *Київ, 14 грудня 1942 р.*

Відділ Культури та Освіти
Київської Міської Управи
Управління
Києво-Печерської Лаври
14 грудня *1942 р.* № 1412
Київ Цитадель, 11[36]

Копія

До керівника відділу культури та освіти

Цим повідомляю, що на терені Верхньої Лаври, яка зараз не підлягає Управлінню К.-П. Лаври й знаходиться під охороною української поліції, проводяться величезні руйнування будівель культурно[го] і релігійно-історичного значення: зн[і]маються[37] дахи, стелі, підлоги тощо й вивозяться з Лаври.

---

[35] Підпис секретарки синім олівцем.

[36] Текст курсивом – український текст двомовного штампа світло-фіолетовим чорнилом. Німецький текст: “*Abteilung für Kultur und Ausbildung / Kiewer Stadtverwaltung/ Verwaltung / Kiewo-Petscherska / Lawra / Kiew Zitadelstr. 11*”.

[37] У документі *знимаються*

Крім того, з південно-східних брам, що знаходяться проти канцелярії Управління, брам, яких вже не існує, весь час пожильці виносять дошки, рами, двері тощо.

Зазначене становище цілком загрожує самому існуванню пам'ятників культурно й релігійно-історичного значення й, якщо не будуть прийняті терміново відповідні міроприємства, через короткий час Верхньої Лаври не буде існувати.

Доводжу до В[ашого] відом[а][38] про зазначені факти, прошу Вас повідомити про таке становище відповідальні організації для вживання необхідних міроприємств.

Директор
Управління К.-П. Лаври[39] В. Тверськой

Авторська копія, рукопис (світло-фіолетове чорнило).
ГАРФ, ф. Р-7021, оп. 65, спр. 10, арк. 55

№ 233. Доповідна записка директора Управління Києво-Печерської Лаври В. Тверського керівнику відділу культури та освіти Київської міської управи про руйнування у Лаврі, здійснені з 14 грудня 1942 р. по 27 січня 1943 р. *Київ, 28 січня 1943 р.*

Відділ Культури та Освіти
Київської Міської Управи
Управління
Києво-Печерської Лаври
28 січня *1943 р.* № 281
Київ Цитадель, 11[40]

Копія
До керівника відділу культури та освіти

До свого рапорту, поданого мною Вам 14 грудня минулого року, маю додати таке:

Руйнування будівель культурно та релігійно-історичного значення Верхньої Лаври продовжується й загальне становище значно погіршало:

Декілька днів (26 і 27 січня) у брам біля Управління (південно-східних) на корпусах (колишніх): іконна лавка, лазня, електрична станція тощо цілком руйну-

[38] У документі *В/відому*
[39] Штамп світло-фіолетовим чорнилом.
[40] Текст курсивом – український текст двомовного штампа світло-фіолетовим чорнилом. Німецький текст: "*Abteilung für Kultur und Ausbildung / Kiewer Stadtverwaltung/ Verwaltung / Kiewo-Petscherska / Lawra / Kiew Zitadelstr. 11*".

ють верх будівель: знімають залізо з дахів, вирубають стропила, балки тощо й на десятках кінних підвід вивозять, перепилюючи на місці дуже довгі колоди.

Крім того[,] зараз відчинено форпост проти брам Гостиниці, яка завжди була зачинена; тепер же вона ніколи не зачиняється!

Потім, в башті проти зупинки трамвая № 3 зроблений пролом, через який можна проникати з вулиці на тереню Верхньої Лаври.

Прошу Вас повідомити про зазначені факти відповідні органи й вимагати від них заходів до охорони пам’ятників культурно та релігійно-історичного значення.

Директор
Управління К.-П. Лаври[41] В. Тверськой

Авторська копія, рукопис (світло-фіолетове чорнило).
ГАРФ, ф. Р-7021, оп. 65, спр. 10, арк. 54

№ 234. Запит керівника відділу міського господарства Київської міської управи Полуботка та головного інженера Архітектурно-Будівельного управління Савченка штадткомісару Києва Берндту щодо подальшого розбирання на території Києво-Печерської Лаври пошкоджених будівель.
Київ, 5 лютого 1943 р.

Копія

Штамп Арх[ітектурно-]Будівельного
управління з 5.II.43 р. Не підлягає оголошенню

До Штадткомісара м. Києва
п. Берндта

На підставі розпорядження Штадткомісаріату від 28.X-42 р.[12*] за підписом п. Буріша, Контора по розборці зруйнованих будівель посилила роботи по збиранню кольорових металів та різних будівельних матеріялів на території Лаври зі всіх пошкоджених будівель, головним чином зі зруйнованого Успенського собору[42].

На цих роботах пересічно працювало щось 80 чол. робочих. Крім робочих Контори по розборці розборку низки будівель на лаврській території проводили різні організації за дозволом Штадткомісаріату та коменданта охорони Лаври, які і вивозили розібрані матеріяли, головним чином, лісні (дошки, балки).

На сьогодні Контора по розборці зібрала по можливості всі кольорові метали та проводить вилучення будівельних матеріялів.

---

[41] Штамп світло-фіолетовим чорнилом.
[42] Тут і далі підкреслено простим олівцем.

Зйомк[у][43] дзвонів з дзвіниці (яку збудовано арх. Шеделем) Контора не провела.

Оскільки основне завдання (збір кольорових металів) Контора виконала, відділ міського господарства, якому підпорядкована Контора, просить дати вказівки, чи потрібно зараз проводити розборку пошкоджених будівель, а саме:

Трапезна церква, кол. Митропол[и]ч[и]й[44] будинок та буди[н]ки з келіями, в яких мешкали м[о]нахи[45], що вже розпочато розборкою іншими організаціями, чи припинити повністю будь[-]які розборочні роботи на території Лаври.

п.п. керівник від[ділу] міськ[ого] господ[арства] Управи м. Києва – Полуботко
За нач[альника] Арх[ітектурно-]Будів[ельного] упр[авління] – Савченко

Згідно: [підпис][46]

Завірена скриптурна копія, машинопис (світло-синя копірка).
ДАКО, ф. Р-2356, оп. 6, спр. 192, арк. 8

№ 235. Лист заступника голови Київської міської управи В. Волкановича до відділу культури та освіти Київської міської управи щодо проекту розпорядження про охорону пам'яток архітектури.
Київ, 10 лютого 1943 р.

Управа міста Києва
Володимирська вул., 56[47]

10 лютого 194*3* р.
№ *Б-2636*[48]

До відділу культури та освіти

Надсилаючи до Вас копію розпорядження Штадткомісара Київ[49] про охорону пам'ятників м. Києва, – прошу скласти відповідний проект розпорядження, виконання якого забезпечило би схоронність цих пам'ятників.

Заступник голови – [підпис][50] В. Волканович

Оригінал, машинопис.
ДАКО, ф. Р-2356, оп. 6, спр. 192, арк. 9

---

[43] У документі *З"омка*
[44] У документі *Митрополічій*
[45] У документі *манахи*
[46] Нерозбірливий підпис фіолетовим чорнилом.
[47] Бланк КМУ, двомовний: *KIEWER STADTVERWALTUNG Wolodimirstrasse, 56* під двома рисками *УПРАВА МІСТА КИЄВА Володимирська вул., 56* ; нижче надруковано ліворуч *194* праворуч – *№*
[48] Фіолетовим чорнилом вписано ліворуч *10 лютого* та *3* праворуч – *Б-2636*
[49] Так у документі.
[50] Власноручний підпис В. Волковича фіолетовим чорнилом.

№ 236. Додаток до документа № 235: Лист штадткомісара Києва Берндта голові Київської міської управи Л. Форостівському щодо охорони пам’яток архітектури. *Київ, [не пізніше 10 лютого 1943 р.]*[51]

Копія

Штадткомісар[13*]
Від[діл] МЕ/ДК

До п. Форостівського

За дорученням п. Генералкомісара[14*] повідомляю Вас про те, що Ви повинні подбати про охорону пам’ятників доісторичних та раннеісторич[них] часів м. Києва та заборонити улаштуванн[я][52] вбиралень, помійних ям, ям для п[і]ску[53] та інш[ого] поблизу їх та оповістити про це кербудів.

Головніші пам’ятники доістор[ичної] та раннеістор[ичної] доби, які слід охоронити в першу чергу:

1. – Золота брама.
2. – Софіївський собор.
3. – Рештки викінг[ового] міста та фундамент Десятин[ної][54] церкви.
4. – Лаври та катакомби.
5. – Церква “Спаса на Берестове[”] (Цитад[ель] 2)
6. – Катакомби Зверінцу (Ломак[івська] вул.).
7. – Видубицький монастир.
8. – Кирилівська церква.
9. – Кирилів[ська] вул. № 51–53 (Іордан[ська] церква-молочар[ня]).
10. – [Кирилівська вул.][55] № 59–61 (поселення кам’ян[ого] віку).
11. – Михайлівська церква (Трьохсвятит[ельська] № 14).
12. – Гос[подарча] будівля по Трьохсвятит[ельській] № 14.
13. – Гора Киселівка у Фролов[ського] монастиря.

Пам’ятники архітектури

1. – Заборовська брама (Георг[іївський] завулок).
2. – Андріївська церква.
3. – Пам’ятник Володимира.
4. – Будинок Шевченка.
5. – Укр[аїнський] Музей (Олександрівська вул. № 29).

---

[51] Копія додавалася до листа заступника голови управи В. Волкановича від 10 лютого 1943 р. до відділу культури та освіти (див. док. № 235).
[52] В оригіналі *улаштуванню*
[53] У документі *песку*
[54] У документі з маленької літери *десятин.*
[55] У документі подвійні лапки як знак тотожності попередньому слову.

6. – Палац (Олександрівська вул. № 8).
7.– Кловський палац – (Єл[и]заветинська[56] № 5).
8.– Пам'ятник Магдеб[урзького] права.
9. – Братський монастир.
10. – Контрактовий дом.
11. – Стара "бурса" [–] Крещат[ицька] набережна № 15.
12. – Ільінська церква – Крещат[ицька] – набережна № 14.
13. – Пам'ятник Богдану Хмельницькому.
14. – Флоровський монастир.
15. – Церква Аскольда.
16. – Печерська фортец[я][57].
17. – По[ш]т[ова][58] станція. Крещат[ицька] набер[ежна] № 5.
18. – Покровська церква.
19. – Московська вул. № 40.
<Будинок декабристів Олександрівська 2
буд. Шевченка коло площі Калініна>[59]

Підпис

вс. *<Широцький>*[60]

Переклад з німецької.
Скриптурна копія, машинопис (1-й примірник).
ДАКО, ф. Р-2356, оп. 6, спр. 192, арк. 10–10зв.

№ 237. Розпорядження № 58 голови Київської міської управи за підписом заступника голови В. Волкановича про охорону пам'яток історії та архітектури. *Київ, 12 лютого 1943 р.*

Розпорядження № 58
Голови міста Києва
від *12*[61] лютого 1943 року

"Про охорону пам'ятників доісторичних та ранньо-історичних часів та пам'ятників архітектури в м. Києві"

На підставі розпорядження Штадткомісара міста[15*] (відділ МЕ/ДК) про охорону пам'ятників доісторичних та ранньо-історичних часів та пам'ятників архітектури, – наказую:

---

[56] У документі *Елізаветинська*
[57] У документі *фортеца*
[58] У документі *Почт.*
[59] Два останні рядки дописано простим олівцем.
[60] Прізвище дописано простим олівцем тим самим почерком, що і два рядки вище.
[61] Число *12* вписано від руки фіолетовим чорнилом.

1. Охорону всіх пам’ятників доісторичних та ранньо-історичних часів та пам’ятників архітектури в м. Києві доручити відділу культури і освіти Управи м. Києва.

2. Відділу культури і освіти взяти на облік та скласти повний список всіх пам’ятників культури і архітектури в Києві.

3. Ввести до штату [відділу][62] культури і освіти для проведення і забезпечення цієї роботи посаду інспектора по охороні пам’ятників культури і архітектури, починаючи з 16 лютого 1943 року.

4. Відповідальність за зберігання та охорону пам’ятників доістор[и]чної та ранньо-історичної доби, де тепер розміщено чоловічі та жіночі м[о]настирі, покласти на настоятелів та настоятельниць цих м[о]настирів.

5. Дозволити відділу культури і освіти мати відповідний штат охоронників таких пам’ятників культури і архітектури, які не належать тепер певним організаціям.

6. Заборонити комендантам будинків та керівникам будинків, в районі яких розташовано відповідні пам’ятники культури і архітектури, улаштовувати поблизу цих пам’ятників помийні ями, вбиральні, ями для піску та інш[е].

Заступник Голови міста (Волканович)

Mit der Urschrift übereinstimmend
Sekretär der Protokollsektion
der Kiewer Stadtverwaltung
З оригіналом згідно
Секретар Протокольної частини [підпис][63]
Управи м. Києва

Завірена копія, машинопис (3-й примірник).
ДАКО, ф. Р-2356, оп. 6, спр. 192, арк. 11

№ 238. Наказ № 56 керівника відділу культури та освіти Київської міської управи І. Солодовника про призначення інспектором з охорони пам’яток культури та архітектури К. Галабутського.
Київ, 26 лютого 1943 р.

Наказ № 56[64]
По відділу культури і освіти Управи м. Києва
від 26 лютого 1943 р.

На виконання розпорядження № 58 Голови міста від 12-го лютого 1943 р.[16*] наказую:

---

[62] Слово *відділу* вставлене упорядниками за змістом.

[63] Підпис секретаря фіолетовим чорнилом.

[64] Число *56* написано від руки червоним чорнилом. На місці другої цифри спершу було написано *7* , яку виправили на *6*

1. Ввести до штату відділу культури і освіти посаду інспектора по охороні пам'ятників культури і архітектури.

2. На посаду інспектора по охороні пам'ятників культури і архітектури призначити з 26 лютого 1943 р. п. Галабутського Кост[я]нтина[65] Андрійовича.

Підстава: Картка надіслання Біржі праці № 12158 та згода нач[альника] Адмінвідділу Володимирської райуправи на перехід п. Галабутського на роботу до відділу культури і освіти.

3. Підпорядкувати п. Галабутського в його роботі керівникові секції мистецтв п. Приходько.

Керівник відділу
культури і освіти (Солодовник)

З оргіналом згідно
Зав. канцелярією *Ковал[...]*[66]

1. Освіта
2. Вир[обничий] стаж
3. Ск[ільки] одержував зарпл[атні] на попередній роботі і де саме[67]

Завірена копія, машинопис (2-й примірник).
ДАКО, ф. Р-2356, оп. 6, спр. 192, арк. 12

№ 239. Опис документів і здійснених заходів щодо охорони Лаври, складений інспектором з охорони пам'яток культури та архітектури К. Галабутським. *Київ, березень–квітень 1943 р.*

Листування в справі Києво-Печерської Лаври

1. 2-го березня. Докладна записка керівникові Відділу культури і освіти[17*].
2. Штадткомісару. 8 березня[18*].
3. 18 березня Солодовнику[19*].
4. Оголошення 23.III.43 р. Штадткомісара[20*].
5. Рапорт керівникові відділу культ[ури] 1.IV.[19]43[21*].
6. Розпорядження № 109 Голови міста Києва 27 березня [19]43 р.[22*]
7. Старшому контрольору[-]інспектору Міськуправи 6.IV. [19]43 [р].[23*]
8. <Усний >доклад на пленумі Міськуправи про стан Лаври[24*].
9. Акт комісії 12.IV.43 р.[25*]

---

[65] У документі *Константина*
[66] Надпис завірки та підпис завідувача канцелярії червоним чорнилом.
[67] Запитання написані вгорі на звороті фіолетовим чорнилом.

10. Акт передано через Лободу Альбрехту.
11. Акт передано через Гейбель Вінтеру[68].

Оригінал, рукопис (темно-фіолетове чорнило).
ДАКО, ф. Р-2356, оп. 6, спр. 192, арк. 25

№ 240. Доповідна записка інспектора з охорони пам’яток культури та архітектури К. Галабутського керівнику відділу культури та освіти Київської міської управи І. Солодовнику про огляд території Києво-Печерської Лаври. *Київ, 2 березня 1943 р.*

Докладна[69] записка

2-го березня [19]43 р. мною[70] було проведено обслідування Печерської Лаври.

Наслідки цього обслідування такі:

І. 1. Головна церква вибухами мін, підкладених під неї більшовиками, майже вся зруйнована і уявляє з себе купу цегли, брухту і т.п.

2. Ближні будівлі також частково зруйновані.

3. Є низка будівель цілих. Ці будівлі розбираються Конторою, вибирається дерево, цегла (головний інженер цієї контори г. Маслов, В[елика] Васильківська 13, прораб Борщов).

Як пояснив прораб, цю розборку вони роблять за вказівками п. Бушеля[71] з генераль-комісіріяту.

Висновки:

1. Треба остаточно з’ясувати[,] які будівлі можна розбирати, а які з боку історичного значення залишити.

2. Церква при вході ціла, має іконостас 18 сторіччя, виріз[ь]блений з липового дерева. Вона незамкнута, охорони нема.

3. В Трапезній церкві, яка почасти зруйнована, знаходяться:

1. Величезне пан[і]кадило старовинне, великої історичної вартості.

2. Мармуровий іконостас.

Вже було декілька спроб використати цей мармур для інших потреб. Для схорону ці дві речі треба відтіль вилучити.

ІІ. Ближні і Дальні[72] печери находяться в пристойному вигляді. Братія, що там міститься, (27 чол.) поступово відбудовує церкви.

---

[68] Документ написано К. Галабутським.
[69] Слово *Докладна* написане червоним чорнилом.
[70] Початок речення до цього місця включно написане червоним чорнилом, розведеним з фіолетовим. Текст далі написано фіолетовим чорнилом.
[71] Очевидно, мається на увазі Пушель.
[72] У документі з малої літери *дальні*

До речі, кожен день тут буває чимало візитаторів (німців, італ'янців)[,] а також і наших прочан.

К. Галабутський

№ 1[73]
Лавра[74]

Оригінал, рукопопис (фіолетове чорнило).
ДАКО, ф. Р- Р-2356, оп. 6, спр. 192, арк. 19–19зв.

№ 241. Лист керівника відділу культури та освіти Київської міської управи І. Солодовника та інспектора з охорони пам'яток культури та архітектури К. Галабутського штадткомісару щодо припинення розбирання будівель на території Лаври.
Київ, [8 березня 1943 р.][75]

Копія[76] док[умента] № 2

До Штадткомісара м. Києва

Згідно Вашого розпорядження[26*] Міськуправою при відділі культури і освіти утворена посада інспектора по охороні пам'ятників культури і архітектури, який і розпочав роботи.

Так нашим інспектором було проведено обслідування Києво-Печерської Лаври.

При обслідуванні виявилось, що деякі будинки розбираються конторою (головний інженер Маслов[,] В[елика] Васильківська 13; прораб Борщов).

Як пояснив прораб Борщов, цю розборку вони роблять за вказівками п. Бушеля.

З огляду на велику історичну цінність всіх взагалі будівель на терені Києво-Печерської Лаври, відділ Культури і Освіти просить Вашого розпорядження про припинення дальнішої розборки цих будівель.

Керівник відділу Культури і Освіти (Солодовник)

Інспектор (К. Галабутський)

Авторська копія, рукопис (фіолетове чорнило).
ДАКО, ф. Р-2356, оп. 6, спр. 192, арк. 46

---

[73] Номер документа за переліком (див. док. № 239) поставлений рукою К. Галабутського вгорі ліворуч фіолетовим чорнилом, вгорі праворуч – синім чорнилом.
[74] Примітка зроблена рукою К. Галабутського простим олівцем вгорі праворуч.
[75] Датовано за номером документа – № 2. Документ під № 2 зазначений у переліку К. Галабутського (див. док. № 239) з датою 8 березня 1943 р.
[76] Копію знято К. Галабутським.

№ 242. Доповідна записка інспектора з охорони пам’яток культури та архітектури К. Галабутського керівнику відділу культури та освіти Київської міської управи І. Солодовнику про огляд Києво-Печерської Лаври 18 березня 1943 р. ***Київ, 20 березня 1943 р.***

Докладна записка

Галабутського К.А.
інспектора по[77] охороні
пам’ят<ників>[78] культури і архітектури

18.III.[19]43 р. мною було проведено обстеження території Верхньої Лаври. Всі будівлі на цій території можна розбити на 5 категорій.

1. Будівлі цілком зруйновані

Це головна церква Лаври – Успенський собор. В більшій частині уявляє купу цегельного та іншого брухту. Схоронилась лише невеличка частина стін і одна баня (купол), але й ця частина небезпечна, бо постійно осипається.

2. Будівлі пошкоджені вибухами і в напівзруйнованому стані

Це ті будівлі, що прилягають до Успенського собору та Дзвіниці. Митрополи[ич]ий[79] будинок, який всередині погорів, і Трапезна церква. В Трапезній міститься цінний мармуровий іконостас і старовинне панікадило. Ці речі треба з Трапезної вилучити, бо був намір вжити мармур для інших потреб.

3. Уціліли будівлі

Дзвіниця. Церква біля головного входу.

4. Будівлі праворуч і ліворуч від головного входу та інші будинки.

Ці будівлі, як я дізнався, від вибухів не потерпіли шкоди і були цілі, але зараз уявляють тільки остови, себто одні стіни. Ще до нового року з цих будівель була знята залізна дахівка, потім вибране дерево і розібрані груби (межигірська цегла).

2-х поверхова будівля[27*], що прилягає до храму, збудованому Миколою Святошею, зараз розбирається для тих же потреб.

5. Цілком розбираються на цеглу підсобні приміщення: льохи, склепи, сараї.

Як пояснив прораб Борщов, а потім і зав[ідуючий] конторою Маслов[,] цю розборку вони роблять за вказівками п. Пушеля з штадткомісаріату (усними).

Мої висновки такі:

1. Розборку негайно припинити, аби схоронити те, що уціліло.

2. Поліцію зобов’язати і надалі <проводить> охорону території Верхньої Лаври.

---

[77] Від початку до цього місця написано тушшю, далі до кінця синім чорнилом.
[78] Виправлено закінчення слова, перед цим було написано *пам’яток*
[79] У документі *Митрополітичний*

3. Догляд за цими будівлями, використання їх для релігійних потреб, відбудову будівель передати братії, що міститься в Ближніх печерах[,] і яка від цього не відмовляється.

20.III.[19]43 р. К. Галабутський

№ 3[80]

Лавра[81]

Оригінал, рукопис (світло-синє чорнило).
ДАКО, ф. Р-2356, оп. 6, спр. 192, арк. 28–28зв.
Інші копії та примірники:
Авторська копія, рукопис (фіолетове чорнило).
ДАКО, ф. Р-2356, оп. 6, спр. 192, арк. 29–29зв.

№ 243. Розпорядження штадткомісара Києва Берндта про відміну всіх довідок на вилучення будівельних матеріалів з Києво-Печерської Лаври. *Київ, 23 березня 1943 р.*

Der Stadtkommissar in Kiew

Bekanntmachung

Das gesamte Gelände des "Lawra-Klosters" ist ab sofort für jeglichen Verkehr gesperrt.

Alle Bescheinigungen, die bisher zur Entnahme von Material aus dem Gelände berechtigten, sind ungültig geworden.

Neuanträge sind über mich persönlich zu leiten.

Die Posten sind angewiesen, meine Anordnung strengstens zu überwachen. Wer sich den Posten widersetzt, werde ich strengstens zur Rechenschaft ziehen.

MdFb
[підпис][82]
Kiew, den 23.3.1943 Berndt
Stadtkommissar

Оригінал, машинопис.
ГАРФ, ф. 7021,оп. 65, спр. 10, арк. 45

Тогочасний переклад з німецької док. № 243

Штадткомісар
Київ

Оголошення

Будь[-]яке сполучення з територією "Монастиря Лаври" забороняється. Всі довідки на вилучення всяких матеріялів з території не дійсні.

[80] Номер документа за переліком документів (див. док. № 239), поставлений К. Галабутським вгорі праворуч та ліворуч темно-синім чорнилом.
[81] Примітка зроблена К. Галабутським простим олівцем вгорі праворуч.
[82] Власноручний підпис Берндта чорним чорнилом.

Нові заявки мусять проходити особисто через мене.

Вартовим суворо наказано додержуватись мого наказу. Хто буде діяти проти вартових, притягну до суворої відповідальності.

Уповноважений[83]

Київ[,] 23.3.[19]43 р. (Берндт)

п. Галабутському
[підпис][84]

Одержано
21.IV. [19]43
Галабутський[85]

Переклад з німецької, оригінал, рукопис (темно-фіолетове чорнило).
ДАКО, ф. Р-2356, оп. 6, спр. 192, арк. 40.
Інші копії та примірники:
Переклад з німецької, копія, рукопис (фіолетове чорнило).
ДАКО, ф. Р-2356, оп. 6, спр. 192, арк. 36зв.

№ 244. Доповідна записка директора Управління Києво-Печерської Лаври В. Тверського до відділу культури та освіти Київської міської управи про руйнування у Лаврі. *Київ, 27 березня 1943 р.*

Відділ Культури та Освіти
Київської Міської Управи
Управління
Києво-Печерської Лаври
27 березня *1943* р. *№* 273
Київ Цитадель, 11[86]

До керівника відділу культури та освіти

Цим повідомляю, що на терені Верхньої Лаври руйнування будівель культурно й релігійно-<історичного> значення не припиняється.

Особливо слід відзначити руйнування[,] проведене 25/III-43 р. Коли з пів дня й до повної темряви руйнували будинки колишньої іконної лавки, лазні,

---

[83] Від скорочення MdFb (mit der Führung beauftragt), що дослівно означає “уповноважений керівництвом” або просто “уповноважений”.
[84] Резолюція вгорі ліворуч червоним чорнилом.
[85] Розписка Галабутського в отриманні внизу ліворуч фіолетовим чорнилом.
[86] Текст курсивом – український текст двомовного штампа світло-фіолетовим чорнилом. Німецький текст: “*Abteilung für Kultur und Ausbildung / Kiewer Stadtverwaltung/ Verwaltung / Kiewo-Petscherska / Lawra / Kiew Zitadelstr. 11*”.

електростанції тощо – зн[і]мали[87] залізні дахи, спилювали балки, стропила, підлоги й стелі – й на 15 (приблизно) кінних підводах вивозили залізо, дерев'яні й інші матеріали.

Доводячи до Вашого відому про зазначені факти, прошу Вас наказати Інспекції охорони пам'ятників старовини й мистецтва вжити дійових заходів до охорони Лаври.

Директор
Управління К.-П. Лаври[88] В. Тверськой

Лавра[89]

Оригінал, рукопис (темно-фіолетове чорнило).
ДАКО, ф. Р-2356, оп. 6, спр. 192, арк. 32.
Інші копії та примірники:
Авторська копія, рукопис (світло-фіолетове чорнило).
ГАРФ, ф. 7021, оп. 65, спр. 10, арк. 52

№ 245. Розпорядження № 109 голови Київської міської управи за підписом заступника голови В. Волкановича про заборону розбирати будівлі на території Києво-Печерської Лаври. *Київ, 27 березня 1943 р.*

Копія

Розпорядження № 109
Голови міста Києва
від 27 березня 1943 року

"Про заборону розбирати будівлі на терені Києво-Печерської Лаври"

На підставі розпорядження Генералкомісаріату та Штадткомісара про охорону старовинних пам'ятників культури і архітектури[28*], наказую:

Заборонити Конторі по розборці зруйнованих будівель будь[-]які роботи по розборці на всій терені Києво-Печерської Лаври.

Прослідкувати за виконанням цього розпорядження доручаю відділу культури та освіти.

Заст[упник] Голови міста Києва (підписав) В. Волканович

З оригіналом згідно
Секретар Протокольної частини [підпис][90]
Управи м. Києва[91]

---

[87] У документі *знимали*
[88] Штамп світло-фіолетовим чорнилом.
[89] Примітка зроблена рукою К. Галабутського простим олівцем вгорі праворуч.
[90] Підпис секретаря фіолетовим чорнилом.
[91] Двомовний штамп завірки (німецьку частину завірки див. у док. № 237).

№ 78
3.IV.43 р.[92]

п. Галабутському
[підпис]
6.IV.43[93]

док № 6[94]

Скриптурна копія, машинопис (1-й примірник).
ДАКО, ф. Р-2356, оп. 6, спр. 192, арк. 31.
Інші копії та примірники:
Скриптурна копія, машинопис (2-й примірник).
ГАРФ, ф. Р-7021, оп. 65, спр. 10, арк. 59

№ 246. Рапорт інспектора з охорони пам’яток культури та архітектури К. Галабутського керівнику відділу культури та освіти Київської міської управи І. Солодовнику про огляд верхньої території Києво-Печерської Лаври.
Київ, 1 квітня 1943 р.

Керівникові відділу культури
і освіти м. Києва

Інспектора по охороні
пам’ятників культури
і архітектури

Рапорт

31-го березня ц[ього] р[оку][95] мною з директором Верхньої Лаври п. Тверським була обслідувана вся територія Верхньої Лаври.

Метою обслідування було 2 завдання[:]

1. Чи і далі продовжується робота Контори по розборці пошкоджених будівель.

2. В якому стані знаходяться ті будівлі, що після вибуху не були зруйновані[.]

Виявилось, що Контора продовжує свою роботу.

Будівлі, які були цілі, зруйновані в тому розумінні, що з усих цих будівель вибрано залізо з дахів, дерево, межигірська цегла з пічок, а в деяких випадках цегла з основних будівель і цілком розбираються підсобні будівлі[.]

---

[92] Вхідний номер та дата темно-фіолетовим чорнилом.
[93] Резолюція вгорі ліворуч простим олівцем.
[94] Номер документа поставлено рукою К. Галабутського темно-фіолетовим чорнилом.
[95] У документі *ц/р.*

Треба відзначити, що ця розборка проведена варварськи, хижацьки.

Так, щоб вилучити дерево, пробивалась стеля, перекриття, л[а]мались[96] східці, з підлоги вибирались мангеймівські плитки так, що 9/10 валяються побитими[.]

Докладні відомості про кожен будинок мусить подати директор Верхньої Лаври[29*][.]

Хоч Контора і посилається на німців, але превалююча роля належить їй.

На це є докази, як свідчення братії близьких печер, спостереження п. Тверського і інших свідків.

Тому все ж треба – виселити зовсім відціль Контору[.]

Цілком територію Верхньої Лаври передати відділу культури і освіти.

1.IV. [19]43 р. К. Галабутський

№ 6[97]
Лавра[98]

Оригінал, рукопис (світло-фіолетове чорнило).
ДАКО, ф. Р-2356, оп. 6, спр. 192, арк. 34–34зв.
Інші копії та примірники:
Чернетка, рукопис (простий олівець).
ДАКО, ф. Р-2356, оп. 6, спр. 192, арк. 33–33зв.
Копія, рукопис (фіолетове чорнило).
ДАКО, ф. Р-2356, оп. 6, спр. 192, арк. 35

№ 247. Доповідна записка директора Управління Києво-Печерської Лаври В. Тверського про обстеження верхньої території Лаври. *Київ, 2 квітня 1943 р.*

Копія

Доповідна записка
про обстеження руйнувань на території "Верхньої Лаври"

2 квітня 1943 р. згідно розпорядження Інспектора охорони пам'ятників старовини й архітектури п. Голобуцького К.А. я провів обстеження руйнувань на території "Верхньої Лаври".

Починаючи з жовтня 1941 року[,] я багато разів сигнал[і]зував[99] про загрозливе становище, в якому ввесь час перебувала Лавра. Так, в липні минулого 1942 року я підіймав клопотання й перед Управою м. Києва[,] й перед Штабом

[96] У документі *ломались*
[97] Номер документа за переліком (док. № 239) поставлений рукою К. Галабутського вгорі ліворуч фіолетовим чорнилом.
[98] Примітка зроблена рукою К. Галабутського простим олівцем вгорі праворуч.
[99] У документі *сигнализував*

Розенберга про необхідність обстеження зсувів на території Верхньої Лаври. Міським інженером п. Підруцьким була призначена комісія, але виклопотати дозвіл на право обстеження у Верхній Лаврі не вдалося.

У серпні я повідомив Штаб Розенберга про начало пограбування “Верхньої Лаври” й просив забезпечити охорону культурно-історичних пам’ятників Лаври, в Штабі Розенберга мені заявили, що моє клопотання буде їми передано в Генерал-Комісаріат, але й це обернення ніяких наслідків немало.

У вересні, коли було одержано наказ про виселення ченців і опечатання храмів[30*] і печер комісією, членом якої я був, у Верхній Лаврі було опечатано: 1) Церква над св. брамою – 2 печатки; 2) Церква над економічною брамою – 1 печатка; 3) економічна брама – 1 печатка, 4) Трапезна церква – 3 печатки. “Крім того, залишились не опечатані через велику руїну у Верхній Лаврі церква Благовіщення та Михайлівська[31*], а також церква Микольського больничного монастиря, що зайнята архівом[32*], в якому працюють німці” (акт від 7 вересня 1942 р.[33*]).

Свої клопотання перед німецькою владою я провадив з відому відділу культури й освіти. З грудня місяця я почав листовно рапортувати про стан, в якому знаходилася Лавра, керівникові відділу культури й освіти п. Солодовніку І.В. (рапорти від 14/XII-42 р., 28/I-43 р., 27/III-43 р.[34*]).

До останнього часу реальних наслідків від моїх клопотань не було. Навпаки, територію Верхньої Лаври на даний момент перетворен[о][100] майже в повну руїну. Причому, ця руйнація носить характер дикої варварської безсистемної руйнації й ні в якому разі не нагадує планомірного розбору зруйнованих будівель. Да таких зруйнованих будівель у Верхній Лаврі ще в жовтні 1942 року[,] по суті[,] зовсім не було, виключаючи лише одного Успенського Собору, який загинув внаслідок[101] вибуху в листопаді 1941 року. Всі інші будівлі – храми, будинки, надвірні будівлі були цілком в придатному для своїх потреб стані і тільки в деяких корпусах, що були близько від Успенського Собору, було вибито шибки, а в рідких випадках і рами від вибуху.

2 квітня цього року головний інженер Контори по розбору зруйнованих будівель п. Маслов і його прораб дали такі пояснення: Контора по розбору зруйнованих будівель почала свою роботу на території Лаври в жовтні минулого року, тоді коли вже майже всі будинки було зруйновано різними німецькими організаціями. Їх завданням (завданням Контори) було: 1. Зібрати мідь; 2. Зібрати розкидані матеріали, а саме: метлаські пл[и]тки[102,35*]; цеглу й пічні прибори з розібраних печей; огнегасителі. Плана робіт не було, все робилося хаотично й завідував Лаврою комендант Лагеря[36*] (німець).

Зараз роботу упорядковано, щоденно працюють по розпиловці дерева й заготовці цегли 50–60 чоловік.

---

[100] У документі *перетворена*

[101] Слово *внаслідок* у документі окремо.

[102] У документі *плітки*

Завдання Контори на сьогодні є:

1. Зібрати залишки дерева з будівель цілком зруйнованих.
2. Зібрати залишки проводів (дроту).
3. Зібрати шкло у зруйнованих будинках.
4. Заготовляти цеглу із зруйнованих підсібних приміщень – сараїв тощо.

Контора має заборону руйнувати будинки, які ще збереглися, не торкатися Трапези й будинку митропол[и]та (хоча є розпорядження зібрати з митрополичого будинку фанеру).

Відпуск матеріалів Контора проводить по накладним Матеріального управління (інженер Єфимович).

Розбор будинків проводиться по наказу Маслова, який працює за директивою шефа "Строительного отдела Штадткомісаріата" п. Альбрехта й його інженера п. Лободи (кімната № 81). Цими днями шеф п. Альбрехт був у Лаврі, обійшов всю територію Верхньої Лаври, представився Конторі як господар Лаври й дав вищезазначені директиви. П[ан] Пюшель додав: не розб[и]рати цегляних стін будинків в стилі бароко.

На моє запитання, як Контора виконує розпорядження п. Берндта, штадткомісара, я одержав відповідь, що накладні видаються Штадткомісаріатом, що п. Альбрехт відповідає за них, що п. Альбрехт – ад'ютант п. Берндта й його замісник, що п. Берндта зараз немає в Києві, що п. Маслов був в Штадткомісаріаті вчора (1-го квітня), але потрібно домовитися остаточно.

Обстеження, проведене мною 2 квітня ц[ього] року, залишило загальне враження таке, що на території Верхньої Лаври провадилась не розборка зруйнованих будівель, а весь час провадилась хижацька, варварська руйнація всіх без виключення будівель: і храмів, і житлових будинків, і пам'ятників старовини, і підсібних приміщень без всякого плану, без ніякої системи. Руйнувалося часто лише для того тільки, щоб руйнувати.

Що ж стосується окремих об'єктів, то слід краще відзначити, що залишилося, замість того, щоб показувати, що зруйновано.

I. Храми

На території Верхньої Лаври було 6 церквей (окремих церковних будівель, не рахуючи підвальних церквей, напр. церкви во ім'я св. Михаїла[37*], або на других поверхах, напр. Скорбященська больнична церква).

1. Успенський собор, побудований в XI сторіччі й поновлений в 1470 році й в 1722–1729 роках, цілком зруйнований вибухом у листопаді 1941 р.; збереглася лише невелика південно-східна частина.

2. Троїцька церква над Св. брамами, побудована св. князем Миколою Святошею Чернігівським в 1106 р. Збереглася майже цілком повністю, навіть зберігся іконостас, в якому не вистачає лише декількох (15) ікон-медаль[й]онів, повиламані лише двері.

3. Церква во ім’я Всіх Святих над економічними брамами, побудована в 1698 р. Мазепою – збереглася добре.

4. Церква во ім’я св. Миколи (Больничний монастир) первісно побудована в XII сторіччі, сучасна будівля XVIII сторіччя; до останнього часу (1–2 місяці тому) була цілком в задовільному стані; зруйнована повністю (залишилися лише кам’яні цегляні стіни) в останні дні.

5. Церква во ім’я Благовіщення, побудована в 1904–1905 рр., зруйнована.

6. Трапезна церква во ім’я Антонія і Феодосія Печерських, побудована в 1893–1895 рр., розписана художниками Поповим і Їжакевичем, живописцем орнаментів – Лаковим під керівництвом архітектора-художника Щусєва; з чудовим мраморним іконостасом. Збер[е]глася[103] досить задовільно. Буде вим[а]гати[104] порівняно невеликих коштів на відбудову.

Поруч з Трапезною церквою Трапеза Лаврська з чудовою живописсю зазначених художників – Попова і Їжакевича; збер[е]глася гірше церкви; але руйнування невелике, найбільше лихо – знято кришу й є пролом на 2-му поверсі, завдяки чому дощ може причинити великі руйнування.

Дзвіниця побудована в 1731–1745 рр. архітектором Шейденом[105]. Всередині трохи пошкоджена пожежею, вгорі пошкоджена невелика частина даху; взагалі руйнування невеликі.

II. Житлові та інші будинки

На території Верхньої Лаври було 33 будинки різного призначення, різного історичного й архітектурного значення. Так, найстарішим будинком був корпус № 13, ззаду просфорні, побудований в 1700 р., потім йдуть: корпуси № 3 і № 4 (так звані “старческие келии”)[,] побудовані в 1720 р.; в тому же році побудовано й типографію (корпус № 8); будинок митрополита (№ 2)[,] побудований в 1727 р., а Намісничий (№ 1) в 1730 р. Інші корпуси побудовані в роки 1840 – 2 будинки[106]; в 1860 роки – 5 будинків; в 1880 – 4 будинки; 1900-х роках – 7 будинків тощо.

Зараз майже всі ці будинки цілком зруйновані – вилучено все дерево, зняті дахи, розібрані печі – і взагалі являють собою картину повного руйнування; руйнування, а не розбора, проведеного за останні два-три місяці. Ступінь руйнування окремих будинків різна, але більшість являють собою тільки цегляні стіни.

Виключенням є корпус № 6 (біля Св. брами), який зберігся цілком; збереглися будинки по північній стіні Лаври, від Економічних брам на захід[,] а також будинки на південному заході Верхньої Лаври (сучасна інфекційна лікарня і її приміщення) – всього 6 будинків.

---

[103] Тут і далі у документі *Збериглася*

[104] У документі *вимогати*

[105] Помилка у прізвищі, дзвіницю збудовано за проектом архітектора Й.Г. Шеделя.

[106] У документі *2 будинки* взято у круглі дужки, які закреслено автором.

III. Підс[о]бні[107] приміщення, сараї тощо

На території Лаври багато було подс[о]бних приміщень, склепів, майстерень, сараїв тощо – зараз жодної будівлі не існує.

IV. Сади

На території Лаври є сади за різними будинками. Садки запущені, поламані, розгорожені, заросли реп'яхами; багато дерев зрубано та спилено, гусень не обобрано. Але багато фруктових дерев може бути збережено.

Охорона Лаври

Охорону Лаври проводить українська поліція, яка має на території Лаври свій пост. Але одверто слід сказати, що охорона Лаври не ефективна. Розпорядження штадткомісара п. Берндта від 23.3.[19]43 р.[38*] не виконується, бо й досі поліція випускає з території Лаври вантажні машини тощо. Крім того, охорону зосереджено біля Святих Брам, тоді як південно-східні брами зруйновані й всі бажаючі можуть входити в Лавру й виносити все, що завгодно, особливо дерево на дрова. До того ж пожильці, які несуть матеріали з Верхньої Лаври, постійно кажуть, що це їм не заборонено, що поліція дозволила, що вони вимили підлоги в поліції, а тому й беруть дрова тощо.

Висновки

Територія Верхньої Лаври сильно поруйнована, але є ядро, яке збер[е]глося[108] у вигляді церквей – 3-х і окремих будинків – 5–6; крім того[,] є будинки, які можуть бути реставрировані, а тому вважати сучасне руйнування за загибель Лаври ні в якому разі не можна. В минулому Лавра переживала спустошення ще більші й гірші й завжди поновлювалася. Так "особливо жахлива була пожежа 1718 року, коли всі храми й будинки, крім Троїцької церкви на Св. брамах, а також старовинні грамоти, церковна утварь, велика бібліотека й архів її зробилися жертвою огня" (Титов "Путеводитель…", 1912 р.[39*] ст. 19).

Для припинення дальшого руйнування Лаври, збер[і]гання того, що залишилося[,] й для охорони Лаври вважаю необхідними такі міроприємства:

1. Категорично-суворе виконання розпорядження штадткомісара п. Берндта від 23.3.43 р. і п. Голови міста Києва від 27.3.43[40*].

2. Погодити ці розпорядження з п. Альбрехтом, шефом "Строительного отдела" Штадткомісаріату в кімнаті № 81.

3. Припинити роботу Контори по розбірці зруйнованих будинків на території Лаври й знову підпорядкувати територію Верхньої Лаври Управлінню К.-П. Лаври.

4. Зобов'язати зазначену Контору поставити дах над Трапезою.

5. Зобов'язати ту ж Контору забити всі брами, фіртки й проломи в стінах для недопущення нікого на територію Лаври.

---

[107] У документі тут і далі *Підсібні*

[108] У документі тут і далі *збериглося / зберигання*

6. Дати більш чіткі, ясні директиви Поліції про охорону й недопущення нікого на територію Лаври й притягати до відповідальності порушників.

7. Виявити будинки, які менш зруйновані і які легше можуть бути реставровані.

8. Поставити Управлінню власну охорону в 2-х пунктах, всього 4 охоронця, й дати 2-х двірників і відкрити для цієї мети Управлінню кредит на суму 1680 крб. на місяць.

9. В зв’язку з великим потоком екскурсантів, головним чином німців-вояків[,] упорядочити відвідування екскурсій на територію Лаври й організувати для цієї мети невеличкий музей-виставку по історії Лаври, для цієї мети можна передбачити витрати до 1000 крб. на місяць.

10. Для виконання постанови голови міста Києва про зб[и]рання гусені та інших садових шкідників, а також для збер[і]гання від загибелі садів доручити садівнику Лаври провести відповідні роботи.

11. Погодити з Духовним Собором Лаври питання про можливість участі в охороні храмів Лаври ченців Лаври.

Директор
Управління К.-П. Лаври[109] В. Тверськой[110]

Авторська копія, рукопис (світло-фіолетове чорнило).
ГАРФ, ф. 7021, оп. 65, спр. 10, арк. 49–51зв.
Опубліковано:
Кот С. Документи про руйнацію пам’яток Києво-Печерської лаври під час Другої світової війни // Пам’ятки України. – 2003. – № 1–2. – С. 37–39

№ 248. Доповідна записка інспектора з охорони пам’яток культури та архітектури К. Галабутського старшому контролеру-інспектору Київської міської управи М. Вишневецькому про стан Києво-Печерської Лаври. *Київ, [6 квітня 1943 р.]*[111]

Старшому контрольору-інспектору Міськуправи
п. Вишнев[ец]ькому[112]
Інспектора <по охороні> пам’яток культури і архітектури

На Ваше питання, в якому зараз [стані][113] знаходиться територія Верхньої Лаври, даю таку відповідь.

---

[109] Штамп світло-фіолетовим чорнилом.
[110] Лист написаний В. Тверським.
[111] Документ написано К. Галабутським 6 квітня 1943 р. Авторство встановлено за почерком та зазначеною вгорі посадою особи, яка склала цю доповідну записку. Дату записки зазначено у док. № 239.
[112] У документі помилково *Вишневському*
[113] Слово у тексті відсутнє, читається за змістом.

Після неодноразових обслідувань цієї території наслідки були такі:

1. Головна церква Лаври – Успенський собор внаслідок вибухів уявляє купу цег<ельного> та іншого брухту. Схоронилась лише невелика частина стін і одна баня.

2. Почасти непошкоджені будівлі, що прилягали до собору та дзвіниці. Митропол[ич]ий[114] будинок, Трапезна церква. Тут були вибиті шибки, а в деяких випадках і рами.

3. Всі інші будівлі – храми, будинки, надвірні будівлі <як виявилось з показів свідків, директора Лаври п. Тверського> були цілком в пригодному для своїх потреб стані і ніякої шкоди від вибуху не мали. В такому стані вони перебували до жовтня минулого року.

В цей час (жовтень минулого року) на території Лаври почала роботу Контора по розборці пошкоджених будівель[41*] (інженер Маслов, прораб Борщов)[.]

Її завданням було вибрати мідь, зібрати розкидані матеріяли (мет[лахськ]і[115] плитки, цеглу, огнегасителі і т[аке] і[нше]).

Але в силу яких причин (писаних документів контора не дала) контора почала розбирати цілі будівлі в тому розумінні, що вона з цих цілих будівель познімала залізо з дахів, вибирала дерево, межигір<ку> із пічок, а в деяких випадках цеглу і із основних будівель і цілком розбирає <при цьому> всі підсобні будівлі.

Ці будівлі зараз уявляють з себе одні остови, себто одні стіни.

Загальне враження від цієї розборки таке, що вона провадилась хижацьки, варварськ[и], провадилась руйнація всіх без виключення будівель – храмів, житлових будинків, пам'ятників старовини, підсобних приміщень без всякого плану, без ніякої системи[.]

Так, щоб вилучити дерево, розбивались стелі, перекриття, ломались східці так, що двох-трьох поверхові будинки являлись одноповерховими.

До так<их> зруйнованих будівель відносяться всі старовинні будинки, що тягнуться з обох боків від вор[і]т. Схоронилась лише невеличка частина цих будівель ліворуч, та й то залізний дах упав, (як пояснюють в конторі, передня частина коло собору зсунулась від вибуху, задня від вітру).

Церква во ім'я св. Миколи[,] <побудована первісно в XII сторіччі>[116] (Больничний монастир). Двоповерховий старовинний будинок, що зв'язаний з церквою[,] в такому ж стані. Церква теж почасти схоронилась, але підлога, побічні приміщення зруйновані місяця 2–3 тому.

Лаврська Трапеза з живописом. Живопис знатних художників Попова, Їжакевича. Знято <дах>, пролам на 2 поверсі даху може причинити важкі збитки.

---

[114] У документі *Митрополітанський*

[115] У документі *метальні*

[116] Тут і далі вставки зроблені К. Галабутським тим самим світло-фіолетовим чорнилом, яким написано документ.

Житлові будинки

<Старі будинки (1700) корпус № 13, корпуси № 3, 4 1720 р., № 21, 3 (1730 р.), інші будинки>[117] побудовані пізніше (між 1840–1900 рр.). Всього до 25 будинків. Ця руйнація відбулась до мого призначення. Я одержав призначення лише 26 лютого[42*] і після оформлення приступив до роботи 1 березня. Після обстежень території Верхньої Лаври я подав керівникові міськвідділу культури і освіти відповідні <докладні записки> про стан Верхньої Лаври для вжиття потрібних заходів.

Наслідком цих заходів був наказ штадткомісара від 23.III.[19]43 р.[43*]

Наказ голови міста № 109[44*].

Лавра[118]

Оригінал, рукопис (світло-фіолетове чорнило).
ДАКО, ф. Р-2356, оп. 6, спр. 192, арк. 41–41зв.

№ 249. Акт, складений інспектором з охорони пам’яток культури та архітектури К. Галабутським, проф. О. Вербицьким і директором Управління Києво-Печерської Лаври В. Тверським, про руйнування, здійснені на території Лаври Конторою з розбирання пошкоджених будівель. *Київ, 12 квітня 1943 р.*

Акт

12-го квітня [19]43 р. комісією в складі інспектора по охороні пам’ятників культури і архітектури п. Галабутського, представника від Управління міського інженера професора п. Вербицького О.М. і директора Лаври п. Тверського було проведено обслідування споруд на території Верхньої Лаври.

Комісія виявила таке:

Контора по розборці пошкоджених будівель і зараз продовжує розборку на території Верхньої Лаври, при чому ця розборка провадиться, не звертаючи уваги на історичне, архітектурне і художнє значення цих будівель.

1. Будинки[119] в стилі бароко 18 ст. (№№ 3, 4), що тягнуться з обох боків головного входу[,] і від яких залишились лише голі стіни, розбираються на цеглу з заднього фасаду (№ 4).

В присутності комісії вибрана цегла грузилась на підводи.

2. Трапеза і Трапезна церква находяться в загрозливому стані:

а) Розпис на полотні видатних художників Попова і Їжакевича в деяких місцях обідрана.

б) Іконостас білого мармуру та кіоти зеленого мармуру пошкоджені[.]

в) Скла в вікнах нема, підлога з метлахських плиток побита.

---

[117] Попередньо було написано і закреслено *житлові будинки Найстаріші*

[118] Примітка зроблена рукою К. Галабутського простим олівцем вгорі праворуч.

[119] Перед словом *будинки* перекреслено *наприклад*

г) Мармурова панель руйнується.

д) Над Трапезою (№ m[120]) розібрано дах та частину стелі.

В присутності комісі[ї][121] стеля розбиралась чоловіком, який назвався робітником Контори.

3. В Благовіщенській та Михайлівських церквах дах розібрано, метлахські плитки на підлозі зірвано так невдало, що величезна частина їх залишилась на місці цілком побит[ою][122].

4. Така ж розборка провадиться в Ковніровських будинках (№№ 12, 13).

5. В стані великої руйнації знаходяться майже всі житлові та іншого призначення будинки, в тому числі і історичного значіння (№№ 1, 2, 3, 4, 8, 12, 13 і інші)[.]

6. Дренажні шахти провалились, сітка дренажна порушена. Це загрожує дальнішою руйнацією залишкам Лаври[,] тим більш, що вже мається два великих провала грунту.

7. У всіх зруйнованих будинках як робітниками Контори, так і сторонніми особами, провадиться дальніша виборка дерева[.]

8. Архів. Міститься в церкві "Всіх Святих"[45*] (будова 1698 р. Мазепи).

Двері розчинені. На підлозі купами лежать цінні книжки в старовинних цінних палітурках. На деяких палітурки обідрані, прикраси з міді і емалі здерті.

9. Руїни Успенського собору ніким не охороняються.

10. В усіх будівлях Верхньої Лаври дахи розібрано, стелі, підлоги та переборки знищено, майже всі віконні переплети та двері знято, пічки цілком зруйновано, всі печні прибори відсутні.

Висновки

Комісія прийшла до таких висновків:

1. Якщо надалі буде провадитись така робота, то на території Верхньої Лаври від історичних і архітектурних пам'ятників нічого не залишиться.

2. Щоб покласти цьому край, треба конче відрізнити такі історичні та архітектурні пам'ятники, будь[-]яку розборку яких рішуче заборонити.

Такими пам'ятниками з'являються:

1. Троїцька церква (№ 6[123]). Ціла. Вибрані лише 10 ікон в іконостасі та з царських врат 6. Будівля 1106 р.

2. Нікольська церква (№ III[124]). Потрібна тільки охорона. Припинить дальнішу розборку братської лікарні (корпус № 26), що прилягає до церкви.

---

[120] Так у документі.

[121] У документі *Комісія*

[122] У документі *побитими*

[123] Так у документі. Церкви КПЛ до війни номерів не мали.

[124] Так у документі.

3. Благовіщенська церква (№ IV). Дах знятий. Поновити дах, зашити вікна і двері.

4. Трапеза і Трапезна церква (m, № II[125]). Відремонтувати дах, зашити вікна і двері.

5. Церква во ім’я Всіх Святих (1698 р. побудована Мазепою).

6. Дзвіниця (№-К) (побудована Шеделем в 1731 р.)[.]

7. Житлові та інші будинки:

а) Намісничий будинок (№ 1), будова 1730 р.

б) Митропол[ич]ий[125] будинок (№ 2) – 1727 р.

в) Келії соборних старців (№№ 3, 4) 1720 р.

г) Типографія (№ 8) 1720 р.

д) Просфорня (№ 11)[.]

е) Ковніровські будівлі (№№ 12, 13), початку 18 ст.

ж) Економічний корпус (№ 7) 1840 р.

з) Кл[і]рошанський[126] корпус (№ 20) 1860 р.

г) 4 Мазепинських башти і мур навколо Лаври.

Всі ці пам’ятники треба взяти під охорону, причому всі виходи з Лаври, крім головного, забити.[127]

Комісія К. Галабутський[128]
Вербицький[129]
Тверськой[130]

Оригінал, рукопис (світло-фіолетове чорнило).
ДАКО, ф. Р-2356, оп. 6, спр. 192, арк. 37–38.

Інші копії та примірники:
Авторизована копія, машинопис.
ДАКО, ф. Р-2411, оп. 3, спр. 6, арк. 13–14.

Авторизована копія, машинопис (3-й примірник).
ГАРФ, ф. Р-7021, оп. 65, спр. 10, арк. 33–34.

Копія, машинопис.
ДАКО, ф. Р-2356, оп. 6, спр. 192, арк. 39–39зв.

---

125 У документі *Митрополітичний*
126 У документі *Клирошанський*
127 Документ написано К. Галабутським.
128 Власноручний підпис К. Галабутського темно-фіолетовим чорнилом.
129 Власноручний підпис О. Вербицького темно-фіолетовим чорнилом.
130 Власноручний підпис В. Тверського фіолетовим чорнилом.

№ 250. Розпорядження № 183 голови Київської міської управи за підписом першого заступника голови В. Волкановича про передачу садів на території верхньої Лаври Управлінню Києво-Печерської Лаври.
Київ, 10 травня 1943 р.

Розпорядження № 183
Голови міста Києва
від 10 травня 1943 р.

"Про передачу садів на терені верхньої Лаври
Управлінню Києво-Печерської Лаври"

Колишній м[и]тропол[ич]ий[131] та намісницький сади на терені верхньої Лаври перебувають в бездоглядному та безгосподарчому стані. Щоб зберігти ці сади та привести їх в належний стан за згодою штадткомісара наказую:

1. Колишній м[и]тропол[ич]ий та намісницький сади на терені верхньої Лаври передати Управлінню Києво-Печерської Лаври.

2. Директора Управління Києво-Печерської Лаври зобов'язую привести ці сади в належний господарчий стан. Дозволяю передбачити в кошторисі Управління потрібні на це додаткові кошти.

3. Для охорони садів дозволяю ввести до штату Управління додаткову посаду охоронника садів.

Перший заступник Голови міста (Волканович)

З оригіналом згідно
Зав. канц[елярією] Ковал[...][132]
п. Галабутському[133]

Лавра[134]

Завірена копія, машинопис (3-й примірник).
ДАКО, ф. Р-2356, оп. 6, спр. 192, арк. 43

№ 251. Доповідна записка інспектора з охорони пам'яток культури та архітектури К. Галабутського про заходи, здійснені ним щодо припинення розбирання будівель на території Лаври.
Київ, 17 травня 1943 р.

Докладная записка

26-го[135] февраля 1943 года я получил назначение на должность инспектора по охране памятников культуры и архитектуры гор. Киева[46*].

---

[131] У документі тут і нижче *мітрополітанський*
[132] Завірка і підпис фіолетовим чорнилом.
[133] Резолюція вгорі ліворуч фіолетовим чорнилом.
[134] Примітка зроблена рукою К. Галабутського простим олівцем вгорі праворуч.
[135] Число *26* з натиском наведено від руки фіолетовим чорнилом.

1-го марта, после оформления, я приступил к работе.

Главное внимание я обратил на величайшую святыню не только украинского, но и русского народа – Киево-Печерскую Лавру.

1. Так, 2-го марта я уже [был][136] на тер[р]итории Верхней[137] Лавры.

При осмотре выяснилось, что главная церковь Лавры [–][138] Успенский собор разрушен взрывом и представляет кучу кирпича, кладки разных эпох и другого материала. Сохранилась лишь небольшая часть с одним куполом.

Что касается других сооружений, как исторического[,] архитектурно[го,][139] художественного значения и даже жилищного и подсобного вида, то все почти оказались в полуразрушенном состоянии.

На мой вопрос[,] почему же и эти здания разбираются, в конторе об[ъ]яснили[140], что разборка производится по распоряжению г. Пушеля из Штадткомиссариата, и что из многих домов снято железо с крыш, выбрано дерево и кирпич разными немецкими военными организациями.

Из беседы с жителями этой местности, монахами Ближних пещер, из показаний директора Лавры г. Тверского[, а][141] после и из других источников выяснилось, что взрывами разрушен был только Успенский собор и повреждены Трапеза, Трапезная церковь и Митрополичий дом[142]. Все остальные сооружения не потерпели никакого ущерба от взрыва и вполне соответствовали своему назначению.

О таком положении Верхней Лавры мною была подана заведующему отделом культуры и образования докладная записка.

Док. № 1[47*].

2. По распоряжению заведующего отделом мною был подан рапорт г-ну штадткомиссару с просьбой прекратить дальнейшую разборку сооружений.

Док. № 2[48*].

3. Кроме того, устно о положении Лавры я дал об[ъ]яснение первому заместителю головы[49*].

4. 18-го марта я снова провел осмотр территории Верхней Лавры. Этот осмотр убедил меня еще больше в том, что разрушение продолжается и дальше, не обращая внимания на вид и ценность сооружений.

---

[136] Вставлено за рукописним варіантом (ДАКО, ф. Р-2356, оп. 6. спр. 192, арк. 13).

[137] У документі слово *верхня* пишеться з малої літери, у рукописному варіанті – з великої.

[138] Тире поставлене за рукописним варіантом (ДАКО, ф. Р-2356, оп. 6. спр. 192, арк. 13).

[139] Виправлено за рукописним варіантом, у машинописному документі *архитектурно-художественного*

[140] У документі, як і в рукописному варіанті, твердий знак ъ тут і далі передається апострофом.

[141] Так у рукописному варіанті (ДАКО, ф. Р-2356, оп. 6. спр. 192, арк. 13).

[142] У документі всі три назви надруковано з малої літери, а в рукописному варіанті – з великої літери (там само).

Соответственно этому мною была подана докладная записка заведующему отделом.

Док. № 3[50*].

5 и 6. 23-го марта 1943 года последовало распоряжение г-на штадткомиссара, а затем распоряжение головы города за подписью г-на Волкановича № 109. Несмотря на эти распоряжения, Контора продолжала и дальше разборку.

Док. № 4, 5[51*].

7. 31-го марта я вместе с директором Лавры г. Тверским снова детально осмотрел всю территорию Лавры и[143] подал рапорт заведующему отделом.

Здесь я снова подчеркивал недопустимость дальнейшей разборки помещений и требовал удаления Конторы.

Док. № 6[52*].

8. Так как Контора работала, и разрушение продолжалось, то я подал докладную записку старшему контролеру-инспектору Городской управы.

В этой записке я изложил в коротких чертах, в каком положении находится территория Верхней Лавры. Здесь я подчеркнул, что были разрушены не пострадавшие целые здания, указал, что разрушение проводилось варварски, хищнически[144], без всякого плана и системы.

Док. № 7[53*].

9. Приблизительно между 6-м –13 числами апреля на пленуме Городской управы[54*] я давал об[ъ]яснения, в каком положении находится территория Верхней Лавры.

10. Видя, что контора все-таки продолжает работу, ссылаясь на распоряжение то г-на Пушеля, то г-на Бернта, то г. Альбрехта[,] я составил комиссию, в которую[,] кроме меня[,] вошли проф. Вербицкий от Управления главного инженера и г-н Тверской, директор Лавры.

После осмотра комиссия составила акт, в котором подтвердила все, что мною раньше сообщалось и выделила памятники, которые н[и][145] в коем случае не могут подлежать разборке.

Док. 8[55*].

11. Такой акт мною был передан инженеру при Штадткомиссариат[е][146] г. Лободе для соответствующей передачи.

---

[143] У рукописному документі після літери *и* зазначено дату *30.III.43* (ДАКО, ф. Р-2356, оп. 6. спр. 192, арк. 13зв.). Див. також доповідну Галабутського від 30 березня 1943 р. (там само, арк. 20–24зв.).

[144] У рукописному документі *хаотически* (там само, арк. 13зв.).

[145] У документі *не*

[146] У документі *Штадткомиссариата*

12. Другой г-же Гейбель для передачи г. Винтеру.

Инспектор по охране памятников
культуры и архитектуры *К. Галабутский*
17.V.43 г.
г. Киев[147]

[13. Йохансен. Переданы все документы на русском яз[ыке].
14. Зустріч з графом Медем[56*].
15. Акт комісії від 4.VIII.
16. Розпорядження голови 16.VIII 223][148]

[13. 18.IV.43 р. подано акта п. Йохансену.
14. 22-го IV.43 р. був викликаний по справі Лаври до п. Майера.
15. 2.V. Подано план Лаври п. Майеру][149]

Відпуск, машинопис (2-й примірник).
ДАКО, ф. Р-2356, оп. 6, спр. 192, арк. 15–16.
Інші копії та примірники:
Чернетка, рукопис (темно-фіолетове чорнило).
ДАКО, ф. Р-2356, оп. 6, спр. 192, арк. 13–14.
Копія, машинопис (3-й примірник).
ДАКО, ф. Р-2356, оп. 6, спр. 192, арк. 17–18

№ 252. Виклик на нараду членів Комісії з охорони пам’яток культури та архітектури до штадткомісара Києва Берндта.
Київ, 18 травня 1943 р.

Штадткомісар м. Києва Київ, 18 травня 1943 р.
Р I[57*]

До Міської управи
Київ

Стосується: Комісії охорони пам’ятників.

Я хотів би мати нагоду познайомитись з вищезгаданою Комісією та здобути відомості про її завдання та обсяг роботи.

Для цієї мети я призначив у п’ятницю 21.5 о 16 год. нараду в моєму кабінеті.

За дор[ученням]
Мейєр

---

[147] Посада, дата та місце дописані рукою К. Галабутського темно-фіолетовим чорнилом.
[148] Приписка синім чорнилом у рукописному чорновому варіанті (ДАКО, ф. Р-2356, оп. 6, спр. 192, арк. 14).
[149] Приписка зроблена не Галабутським в кінці тексту на 3-му машинописному примірнику темно-фіолетовим чорнилом (ДАКО, ф. Р-2356, оп. 6, спр. 192, арк. 18).

Управа м. Києва
Одержано: *19.V.1943 р.*
Вхід[ний] №[150] *204*

п. Волкановичу
[підпис][151]

А 3765 19/V-43[152]

Секр[етно]
Забезпечити явку на нараду: п. Солодовника, п. Голобуцького
20/V. В. Волканович[153]

Переклад з німецької.
Оригінал, рукопис (світло-фіолетове чорнило).
ДАКО, ф. Р-2356, оп. 6, спр. 192, арк. 44.
Інші копії та примірники:
Німецький текст: оригінал, машинопис.
ДАКО, ф. Р-2356, оп. 6, спр. 192, арк. 45

№ 253. Доповідна записка інспектора з охорони пам'яток культури та архітектури К. Галабутського керівнику відділу культури та освіти Київської міської управи І. Солодовнику про огляд з проф. О Вербицьким 31 травня 1943 р. Трапезної церкви Києво-Печерської Лаври. *Київ, 3 червня 1943 р.*

Керівникові відділу культури і освіти

31-го травня [19]43 р. мною з професором Вербицьким А.[154]М. була обслідувана територія Верхньої Лаври. Головна увага була звернута на Трапезу і Трапезну церкву.

Так виявилось, що руйнація цих об'єктів продовжується і далі.

В Трапезі стеля (над хорами) розібрана ще більше, живопись[155] на полотні обідрана, і дощ туди л'є. В самому приміщенні живопись потемніла, і є загроза повної загибелі.

В Трапезній церкві лівий мармуровий кл[і]рос[156] наполовину розбитий і шматками лежить долі[.] В кіоті з правого боку мармурова дошка-підставка знята.

---

[150] Штамп КМУ про надходження внизу посередині, де вхідний номер та дату вписано фіолетовим чорнилом.
[151] Резолюція простим олівцем ліворуч вгорі.
[152] Вхідний номер та дата отримання В. Волкановичем вгорі по центру темньо-синім чорнилом.
[153] Резолюція В. Волкановича внизу ліворуч фіолетовим чорнилом.
[154] *А.* – російськомовний ініціал (від імені Александр).
[155] Тут і далі так у документі.
[156] У документі *клирос*

Мармурова облямовка стін видирається, і побиті шматки лежать на підлозі і біля стін.

Про стан Лаври вже мається 16 <різних документів> актів і заяв[58*], але позитивних наслідків й досі нема.

Ще раз <треба> підкреслити [...][157]

На нашу думку[,] треба негайно вжити <найрішучіших>[158] заходів, себто:

1. Припинити <негайно> дальнішу розборку будівель конторою.

2. Верхню Лавру передати в повне розпорядження відділу культури і освіти, який мусить вжити відповідних заходів для збереження пам’ятників Верхньої Лаври.

3.VI.43.[159]

Чернетка, рукопис (темно-фіолетове чорнило).
ДАКО, ф. Р-2356, оп. 6, спр. 192, арк. 48

№ 254. Акт № 2 комісії Київської міської управи про результати розбирання руїн, що проводилося на території Києво-Печерської Лаври протягом 1942–1943 рр.
Київ, 20 липня 1943 р.

Акт № 2

20-го липня 1943 року старший контролер-інспектор правничої[160] секції VI-А Управи м. Києва Вишневецький М.М. і зав[ідуючий] групою цивільного будівництва секції XII-А архітектор Вербицький О.М. провели ревізійне обстеження роботи по розборці матеріалів на території Верхньої Лаври, при чому допитом і на підставі документів встановлено:

З метою організації систематичної розборки лаврських руїн і збереження Успенського собору – Управління міського інженера по цьому питанню запросило міркувань наукового робітника П. Курінного, який подав записку про історичне значення Успенського собору, проект організації робіт по розкопках і орієнтовний розрахунок витрат по цих роботах.

На підставі цього міський інженер подав 22 червня 1942 р. голові міста п. Форостівському доповідну записку щодо збереження руїн Успенського собору[,] в якій радив скласти комісію для вивчення руїн і керівництва розкопкою їх з умовою[,] щоб ця комісія проводила свою роботу в співробітництві зі Штабом п. А. Розенберга.

У наслідок цієї доповідної записки голова міста надіслав 6 серпня 1942 року Штадткомісаріату листа[,] в якому звертав увагу на відсутність догляду за

---

[157] Речення не закінчене.
[158] Написано над закресленим словом *тепер*
[159] Автором документа є К. Галабутський (встановлено за почерком).
[160] Тут і далі літера *ї* у документі передавалася як *і*

дренажами, на те, що в руїнах є багато матеріалу історичного значення – завдяки чому просив догляд та охорону верхньої Лаври передати Міській управі, фінансувати зазначені роботи і дати дозвіл на прискорення робіт по розборці руїн Успенського собору. Відповіді на цей лист одержано не було. Листом з 1[6][161]/X-42 року штадткомісар п. Берндт запропонував п. голові міста почати роботи по збиранню будматеріалів[59*], кольорових металів і дзвонів з дзвіниці Шеделя на території Верхньої Лаври групою робітників у кількості до 100 осіб.

На цей лист Контора по розборці аварійних будинків (зав[ідуючий] Маслов) повідомила Арх[ітектурно]-Будів[ельне] управління про неможливість виконання цих наказів завдяки тому, що не були з'ясовані взаємовідносини між Конторою, РУКДО[60*], Штадткомісаріатом, а також питання про фінансування цих робіт. Крім того[,] листом з 8/X-42 року Контора просила звернути увагу референта при Генералкомісаріаті п. Ге[й]бель на необхідність перегляду вилученої з Успенського собору міді, яка має наукове і художнє значення, але практичних наслідків від цього запрошення не було.

На підставі повідомлення зав[ідуючого] Конторою Маслова Арх[ітектурно]-Будів[ельне] управління запитало розпорядження Штадткомісаріату[61*] по таким питанням: а) чи продовжувати лише розробку руїн Успенського собору[,] чи розбирати і інші будинки; б) кому передавати матеріали[,] і хто буде фінансувати роботи; в) хто буде доглядати роботи з боку наукової експертизи. Одночасно Арх[ітектурно]-Будів[ельне] управління повідомило Штадткомісаріат про те, що за розпорядженням коменданта п. Майстера[62*] мідь, дзвони та інші матеріали вже вивозяться з території Лаври. У відповідь на це запитання представник Штадткомісаріату п. Буріш листом з 28/X-42 р.[63*] повідомив, що роботи треба провадити по всіх пошкоджених будівлях верхньої Лаври, здачу матеріалів погодити з РУКДО і Штабом майора п. ШУ[64*], про виявлені культурні цінності повідомляти Штаб п. Розенберґа. При наявності цих розпоряджень з листопада 1942 р. Контора (зав[ідуючий] Маслов, інж[енер] Майданов і прораб Борщов) почала провадити свою роботу на території Лаври. Причому об'єкти для розборок і елементи, які належало відбирати при розборці, відзначалися усно представниками Штадткомісаріату п.п. Бурішем, полковником Пюшелем і Альбрехтом.

Одночасно розборка лаврських споруд провадилася і іншими організаціями – військовими і німецькими фірмами за дозволом Штадткомісаріату і коменданта охорони Лаври Майстера.

Матеріали, які відбиралися конторою, передавалися на матеріальний склеп, з якого по накладним і відпускалися.

За час з листопада 1942 року до 9 липня 1943 року конторою відібрано матеріалів:

---

[161] В оригіналі помилково *17* (див. док. № 229).

Лісо-матеріали	*285,6 м³*	*на с[уму] 45182–38*	Цегла	*527765 шт.*	*98201–95*
			Інше		*45951–*
Мідь	*21750 кг*	*[на суму] 55472–*			
Залізо	*82084 [кг]*	*[на суму] 44940–48*			
Дрова[162]	*609,3 с/м*	*[на суму] 41780–04*			
				Разом:	*331527–85*

Гроші, що були одержано за ці матеріали, витрачалися на оплату робітників, що провадили розборку.

Щодо матеріалів, які відбиралися іншими організаціями, то такі ними і вивозилися[,] і обліку їм ніякого не велося[,] про що контора повідомляла Арх[ітектурно]-Будівельне управління 19/IV ц.р., матеріальне управління 17/XII-[19]42 р. і складала на місці акти[,] наприклад[,] акт 22/II-[19]43 року.

Завдяки тому, що конторі не було дано листовне розпорядження про проведення робот надалі[,] Арх[ітектурно]-Будівельне управління листом 5/II-ц.р. запросило вказівок Штадткомісаріату[,] чи потрібно проводити роботи по розборці пошкоджених лаврських будівель надалі, що вже почато розборкою іншими організаціями, чи припинити будь-які розборочні роботи, оскільки основне завдання – збір кольорових металів, Контора виконала. На це запитання представник Штадткомісаріату п. Буріш дав усне розпорядження роботу продовжувати.

Розпорядженням голови міста з 27/III ц.р. № 109 було запропоновано припинити надалі провадити розборку будівель на території Лаври, але *нач[альником] буд[івельного] відд[ілу]* Штадткомісаріату п. Альбрехтом було запропоновано з 2/IV ц[ього] р[оку] *розборочні* роботи продовжувати, а матеріали передавати РУКДО. За усним розпорядженням п. Альбрехта з *30/IV ц.р.* розборочні роботи на територ*ії* Лаври припинено. *Конторою було залишено лише 3–4 робітники, які провадили роботи по очистці території до 9/VII ц.р.*

На підставі наслідків обстеження треба констатувати, що:

1. Контора виконавчих кошторисів і актів на проведення роботи не складала, завдяки чому неможливо з’ясувати, які саме розборочні роботи і в якому обсязі по одним і тим же об’єктам провадила контора[,] і які роботи провадили інші організації. Виконання розборочних робіт провадилося безпланово і без нової експертизи руїн (акт № 1 з 20/VII-43 р. і доповідна записка інспектора відділу культури і освіти з 7/III-43 року).

2. У зв’язку з тим, що під руїнами Успенського собору згідно доповідної записки п. Куринного є дуже цінний матеріал історичного та художнього значення, який буде псуватися від довгого перебування під руїнами – необхідно улаштувати зараз розкопки та вивчення цих руїн.

---

[162] Тут і далі слова, фрази та цифри, виділені курсивом, були пізніше вписані у документ за допомогою друкарської машинки з фіолетовою стрічкою.

3. Для збереження від дальшої руйнації Трапезної церкви треба зашити – вікна, двері і проєми та пробоїни на даху над хорами.

4. У зв'язку з несправним станом дренажної сіті для збереження від обвалів архітектурних та інженерних споруд вжити відповідних заходів по цьому питанню.

5. Остаточно з'ясувати питання про передачу верхньої Лаври у відання М[іської] У[прави].

Ст[арший] контролер-інспектор
правничої секції VI-А М[іської] у[прави]
[підпис][163] (Вишневецький)

Зав[ідуючий] груп[ою] цивільн[ого]
буд[івницт]ва секції XII-А – архітектор
[підпис][164] (Вербицький)

Авторизована копія, машинопис (2-й примірник).
ГДА СБ України, ф. 11, спр. 937, т. 3, арк. 7б–7бзв.
Опубліковано:
Київ у дні нацистської навали: За документами радянських спецслужб / Упоряд. Т.В. Вронська, А.В. Кентій, С.А. Кокін, О.Є. Лисенко, Г.В. Смирнов. – Київ ; Львів, 2003. – С. 361–363

№ 255. Акт, складений інспектором з охорони пам'яток культури та архітектури К. Галабутським і проф. О. Вербицьким, про огляд верхньої території Києво-Печерської Лаври. *Київ, 4 серпня 1943 р.*

Акт

4/VIII-43 р. Комісія в складі Інспектора по охороні пам'ятників культури і архітектури Галабутського К.А., представника від Міського інженера проф. Вербицького О.М. і директора Лаври п. Тверського В.М. провела огляд будинку під № 49 на території Дальніх печер.

Висновки Комісії подаються окремим актом.

Крім того, Комісія одвідала і територію Верхньої Лаври.

Виявилось, що ніякої охорони зазначеної території зараз нема, бо з 1-го серпня ц[ього] р[оку] поліція покинула вартування. Таким чином[,] ця територія в повному розумінні без господаря.

Хто хоче вештається по тереню Лаври і тягне[,] що подобається.

Так, напр[иклад,] ще в неділю на надгробку п. Столипіна була меморіальна мідна дошка, а вже в понеділок[65*] хтось її зняв.

Необхідно зараз же улаштувати охорону території Верхньої Лаври, про що Комісія і повідомляє.

---

[163] Власноручний підпис М. Вишневецького фіолетовим чорнилом.
[164] Власноручний підпис О. Вербицького фіолетовим чорнилом.

представники: Секції II шкіл та культури
[підпис][165] (К.А. Галабутський)
Секції XII-а – міський інженер
[підпис][166] (О.М. Вербицький)

Оригінал, машинопис.
ДАКО, ф. Р-2356, оп. 6, спр. 192, арк. 49

№ 256. Розпорядження № 223 голови Київської міської управи Л. Форостівського щодо охорони верхньої території Києво-Печерської Лаври. *Київ, 16 серпня 1943 р.*

Копія[167]

Розпорядження № *223*
Голови міста Києва
від “*16*”[168] серпня 1943 р.
“Про Верхню Лавру”

На підставі розпорядження штадткомісара м. Києва від 10 серпня 1943 р. наказую:

Секції II шкіл та культури[66*] негайно вжити заходів щодо охорони території Верхньої Лаври.

Вивоз будь[-]яких матеріалів, майна, здачу земельних ділянок, будівель тощо провадити лише через п. штадткомісара м. Києва.

Усі інші організації та управління, що перебували і діяли на території Верхньої Лаври, з виданням цього розпорядження припиняють свою діяльність.

Уся відповідальність за збереження матеріалів, майна, будівель тощо покладається на секцію II шкіл та культури.

Голова міста Києва (Форостівський)

З оригіналом згідно
Секретар Протокольної частини
Управи м. Києва[169] О. Ковал[...][170]

Скриптурна копія, машинопис (2-й примірник).
ДАКО, ф. Р-2356, оп. 6, спр. 192, арк. 51

---

[165] Власноручний підпис К. Галабутського темно-фіолетовим чорнилом.
[166] Власноручний підпис О. Вербицького фіолетовим чорнилом.
[167] Написано від руки фіолетовим чорнилом вгорі праворуч.
[168] У заголовку числа *223* та *16* вписані фіолетовим чорнилом.
[169] Штамп завірки двомовний, німецьку частину завірки див. у док. № 237.
[170] Підпис секретаря фіолетовим чорнилом.

№ 257. Доповідна записка директора Управління Києво-Печерської Лаври В. Тверського керівнику секції культури і шкіл Київської міської управи про злом німецьким офіцером корпусу 6 та інші свавілля на території Лаври. *Київ, 25 серпня 1943 р.*

Відділ Культури та Освіти
Київської Міської Управи
Управління
Києво-Печерської Лаври
25 серпня *1943 р. №* 258
Київ Цитадель, 11[171]

Копія

До керівника секцій культури й шкіл

24 серпня ц.р. о 10-ої годині дня на території Верхньої Лаври з'явився офіцер з двома в'язнями з лагеря, що міститься проти Лаври в так званому "Артилерійському складі"[67*], й, не звертаючи уваги на попередження охоронця п. Баккалинського О.П., увійшов в корпус № 6 (єдиний, що залишився незруйнованим) й почав виламувати двері.

Негайно охоронець довів до мого відому про це, негайно ж я пішов на місце подій, але нікого вже не було. В ці 10 хвилин винесено два пічних прибори та вхідний тамбур з дверима.

За заявою охоронця й кладовщика матеріального склепу п. Чаюн, цей офіцер з'являвся вже багато разів і один раз примусив п. Чаюн під загрозою револьвером марширувати по двору Лаври, після чого він (п. Чаюн) був примушений відчинити зачинені на замок двері склепа матеріального[172] Управління.

Доводжу про це до В[ашого] відом[а][173] й прошу повідомити про зазначені факти п. штадткомісара для дачі відповідних вказівок командуванню лагеря.

Директор
Управління К.-П. Лаври[174] В. Тверськой

Авторська копія, рукопис (фіолетове чорнило).
ГАРФ, ф. 7021, оп. 65, спр. 10, арк. 53

---

[171] Український текст двомовного штампа світло-фіолетовим чорнилом (німецький текст: *Abteilung für Kultur und Ausbildung / Kiewer Stadtverwaltung/ Verwaltung / Kiewo-Petscherska / Lawra / Kiew Zitadelstr. 11*). Штамп поставлено вгорі ліворуч від тексту на берегах.
[172] Так в оригіналі, мало б бути *матеріального склепа*
[173] У документі *В/відому*
[174] Штамп світло-фіолетовим чорнилом.

№ 258. Огляд стану будівель Верхньої Лаври, підготовлений директором Управління Києво-Печерської Лаври В. Тверським. *Київ, 10 вересня 1943 р.*

Стан будівель Верхньої Лаври на 10 вересня 1943 р.

№№	Попе-ред[нє] призна-чен[ня]	Кільк. поверх[ів]	Дах	Стелі	Внут-р[ішні] дер[е-в’яні] стіни	Вікна та рами	Сходи	Двері	Під-логи	Кам. стіни
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11[175]
1	Кол[ишній] буд[инок] намісника	2	нема	нема	нема	нема	нема	нема	нема	є, але тріс-нули й сіли
2	Митропо-личий – 1727 р.	2	”[176]	”	”	”	Парадні є	”	”	є
3	Т.зв. стар-чеські келії	1	”	”	”	”	Нема	”	”	є
4	– “ – “ –	1	”	25%	”	є на 0,10%	”	є 7 две-р[ей]	є в 4 кім-н[атах]	є
5	Бібл[іотека] м[итро-полита] Флавіана	2	нема	є, бе-тонні	”	”	”	нема	нема	є
6	Музей По-тоцького	2	є, але накат знято	є	є	є част-ково	є	є	є	є
7	Економіч-ний корпус	2	нема	над 1 пов. скле-піння	нема	нема	є част-ково	нема	нема	є
8	Кол[ишня] друкарня	2	”	”	”	”	”	”	”	є
9	Словоли-варня	2	”	є	”	”	нема	”	”	є
10	Столяр[на] майст[ерня]	2	”	нема	”	”	”	”	”	є

[175] Заголовок, перший та другий рядки таблиці написані темно-фіолетовим чорнилом.
[176] Тут і далі подвійні лапки означають знак тотожності попередньому слову.

11	Нова пекарня	3	”	”	”	”	є	”	”	є
12	Буд[инок] Ковніра, 18 ст.	2	”	над 1 пов. склепіння	”	”	нема	”	”	є
13	Буд[инок] Ковніра, 1770 р.	2	”	нема	”	”	”	”	”	є
14	Кол[ишні] келії	2	”	є над 1 пов.	”	”	”	”	”	є
15	Палітурня	2	”	є, бетонні	”	”	є	”	”	є
16	Комори	2	”	нема	”	”	нема	”	”	є
17	Келії, кухня, кузня	1	Геть чисто розібраний				”	“	”	нема
18	Комори	2	нема	нема	нема	нема	нема	нема	нема	є
19	Зараз архів	2	є	є	є	є	є	є	є	є
20	Клірошанський	2	нема	над 1 пов. склепін[ня]	нема	нема	нема	нема	нема	є
21[177]	Еклесіарший	1	”	є склеп[іння]	”	”	”	”	”	є
22	Клірошанський	2	”	нема	”	”	”	”	”	є
23	Столяр[на] майст[ерня]	2	”	є бетонні	”	”	”	”	”	є
24	Квартири	2	”	нема	”	”	”	”	”	є
25	– “ –	1	Геть чисто розібраний				“	“	“	”
26	Кол[ишня] лікарня	2	нема	нема	нема	нема	нема	нема	нема	є
27	Кол[ишня] богадільня	2	”	”	”	”	”	”	”	є
28	Квартири	2	є	є	є	є	є	є, крім 1	є	є
29	Трапеза і кухня	2	нема	нема	нема	нема	є 1 сходи	нема	нема	є
30	Живописна майст[ерня]	2	”	є част.	”	”	є част-[ково]	”	”	є
31	Фотографія	2	”	є част.	”	”	нема	”	”	є
32[178]	Лазня; квартири	2	”	”	”	”	”	”	част. є бет[онні]	є

[177] Під № 21 значився корпус велико-церковних сторожів, а “Еклезіаршим” був корпус 4.
[178] Автор документа помилився: під № 32 значилася електростанція, – корпус лазні мав № 34.

33	Квартири	2	”	нема	”	”	”	”	нема	є
34[179]	Елек-тр[ична] станція	2	”	є бе-тонні	”	”	”	”	є бе-тонні	є
35	Іконна крамниця	2	”	є бе-тон[ні]	”	”	є	”	є бе-тон[ні]	є
36	Зараз лікарня	2	є	є	є	є	є	є	є	є
37	Водона-пор[на] баш[ня]	–	є	є	є	є	є	є	є	є
38	Інфек-ц[ійна] лікарня	2	є	є	є	є	є	є	є	є

<и корпус № 49>[180]

Примітка.

Всі службові приміщення при будинках №№ 1–35, як от: сараї, надвірні вбиральні, льохи тощо, – геть чисто знищено, навіть муровані стіни або стовпи розібрано і цеглу вивезено.

На території верхньої Лаври було шість окремо збудованих церков. Дві з них збереглися цілі; це – над головною брамою Троїцька церква, початку XII ст., та над т.зв. Економічною брамою церква Всіх святих кінця XVII ст.

Головний Успенський собор, як відомо, висаджено у повітря. Зруйновано в більшій чи в меншій мірі три церковні будівлі: т.зв. Лікарняний Миколаївський монастир (XVIII в.), Трапезну церкву (кінця XIX в.) та Крестову при Митрополичому будинку церкву (XX століття)[68*]. В останніх трьох церквах зруйновано підлоги, вікна, частково – стелі та дахи; в Трапезній церкві зберігся чудовий настінний живопис художників Їжакевича та Попова.

В високих мурах, що оточують верхню Лавру від кінця 17-го ст., збер[е]глося чотири муровані башти теж Мазепинської доби. Але всі дерев’яні частини в середині цих башт (сволоки тощо) випиляно. Збер[е]глася Лаврська дзвіниця (96 м заввишки), збуд[ована] 1731–1745 рр.

З могили Столипіна (під північною стіною Трапезної церк[ви]) 1-го серпня 1943 р. украдено верхню плиту з міді чи з бронзи, де зазначено ім’я похованого. Інші поховання під стінами Трапезної цер[кви] та головного собору Лаври (Кочубея та Іскри, Рум’янцева-Задунайського, митроп[олита] Петра Могили, кн. Острозького тощо) укрито грузом від уламків Успенського собору.

[179] Під № 34 значилася колишня братська лазня, а корпус електростанції мав № 32.
[180] Написано в кінці таблиці поза її межами (внизу аркуша посередині) простим олівцем.

Очевидно, внаслідок вибуху за півн[ічно]-схід[ною] та східною частиною Успенського собору, на місці дренажних колодців, утворилося два провалля, що створюють загрозу дальшого руйнування терену верхньої Лаври[181].

Директор
Управління К.-П. Лаври[182] В. Тверськой[183]

Оригінал, рукопис (простий олівець).
ГАРФ, ф. Р-7021, оп. 65, спр. 10, арк. 36–36зв.

КОМЕНТАРІ

Документ № 223

*…*Гебітскомісар міста Києва. Відділ IIIa...* – мається на увазі штадткомісар м. Києва, оскільки Київ, як і Дніпропетровськ, Дніпродзержинськ, Кривий Ріг та Запоріжжя, прирівнювався до округи (гебіту). З 24 серпня 1942 р. посада штадткомісара Києва офіційно стала називатися *гебітскомісар м. Києва* (ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 1, спр. 76, арк. 2зв., 3зв.–4; ДАКО, ф. Р-2412, оп. 1, спр. 10, арк. 78). IIIa – відділ промислового господарства.

**…*пан генералкомісар*… – генералкомісаром Київської генеральної округи був на той час Вальдемар Магунія.

Документ № 225

***…*референтові в справах охорони пам'яток культури при Генеральному Комісаріаті в м. Києві, п. О. Гейбель*... – офіційно О. Гейбель була референтом у справах з мистецтва та музеїв при генералкомісарі Київської генеральної округи.

Документ № 226

4*…*К.П. Лавра декретом советского правительства была объявлена заповедной*… – КПЛ було перетворено на Державний історико-культурний заповідник за постановою ВУЦВК і РНК УСРР від 29 вересня 1926 р. "Про визнання колишньої Києво-Печерської Лаври за історично-культурний державний заповідник і про перетворення її на Всеукраїнський музейний городок" (Очерки истории Киево-Печерской лавры и Заповедника / Кол. авторов. – К., 1992. – С. 269–270).

5*…*под личным руководством нашего Шефа*… – мається на увазі др. Пауль Ґрімм, співробітник відділу науки і культури (відділ IIі) Генералкомісаріату у Києві.

6*…*на кинопленке видов К.П. Лавры, заснятой представителями Немецкого Кино-Управления*… – ймовірно, йдеться про знімальну групу Райхсміністерства народної освіти і пропаганди Німеччини під керівництвом Пауля Ґьоте, яка 19 березня 1942 р. та у наступні дні проводила кіно- та фотозйомку на території Києво-Печерської Лаври (див. док. № 135).

7*…*и в первые дни приемки ее в ведение города*… – КПЛ формально була передана у відання КМУ у серпні 1942 р., у зв'язку з цим Лавра перейшла під охорону української поліції, але фактично всі важливі рішення щодо неї приймалися у Штадткомісаріаті (док. № 225, с. 833; № 254, с. 874; № 261. с. 893; ГАРФ, ф. Р-7021, оп. 65, д. 521, л. 526).

---

181 Документ написаний В. Тверським.

182 Штамп фіолетовим чорнилом.

183 Власноручний підпис В. Тверського фіолетовим чорнилом.

[8*]*…мной, д-ром исторических наук проф. Оглоблиным, д-ром исторических наук Полонской-Василенко и проф. Гиляровым (искусствовед) была подана докладная записка Генеральному Комиссариату…* – див. док. № 225 від 21 вересня 1942 р.

Документ № 228

[9*]*…На основании распоряжения штадткомиссара г. Берндта…* – йдеться про розпорядження штадткомісара Берндта голові КМУ від 26 серпня 1942 р. щодо негайної розчистки території Лаври (див. док. № 223) та від 16 жовтня 1942 р. щодо збільшення кількості працюючих у Лаврі (див. додаток до цього листа док. № 229).

[10*]*…РЮКДО…* – в інших документах Ру-КДО (док. № 231), РУКДО (док. № 254) – від скорочення німецькою RÜKDO (Rüstungskommando) – інтендантська команда Вермахту. У Києві вона знаходилася за адресою вул. Фундукліївська (нині Б. Хмельницького), 66 (ДАКО, ф. Р-2412, оп. 1, спр. 32, арк. 309).

Документ № 231

[11*]*…мастера Шу…* – йдеться про Штаб майора Шу, що розміщувався по вул. Шкільній (нині академіка Кащенка) у житловому будинку командного складу Червоної армії. Команда майора Шу, яка складалася з перекладачки, двох співробітників і комірника, займалась збором і вивозом у Німеччину металобрухту (“Докладная записка о выявленных военных, административных, карательных и хозяйственных учреждениях, находившихся в городе Киеве в период оккупации” від 23 грудня 1943 р. начальника Управління НКДБ по Київській області підполковника Г.Б. Бондаренка, опублікована: *Бердник М.О.* Маловідомі сторінки історії Великої Вітчизняної війни у документах радянської розвідки // Архіви України. – 2012. – № 1. – С. 202).

Документ № 234

[12*]*…розпорядження Штадткомісаріату від 28.X-42 р. …* – див. док. № 231.

Документ № 236

[13*]*…Штадткомісар…* – штадткомісар м. Києва Берндт.

[14*]*…п. Генералкомісара…* – генералкомісар Київської генеральної округи на той час Вальдемар Магунія.

Документ № 237

[15*]*…розпорядження Штадткомісара міста…* – розпорядження штадткомісара м. Києва Берндта про охорону пам’ятників архітектури вийшло не пізніше 10 лютого 1943 р. (див. док. № 236).

Документ № 238

[16*]*…розпорядження № 58 Голови міста від 12-го лютого 1943 р. …* – див. док. № 237.

Документ № 239

[17*]*…1. 2-го березня. Докладна записка керівникові Відділу культури і освіти…* – див. док. № 240.

[18*]*…2. Штадткомісару. 8 березня…* – див. док. № 241.

[19*]*…3. 18 березня Солодовнику…* – див. док. № 242.

[20*]*…4. Оголошення 23.III.43 р. Штадткомісара…* – див. док. № 243.

[21*]*…5. Рапорт керівникові відділу культ[ури] 1.IV.43…* – див. док. № 246.

[22*]*…6. Розпорядження № 109 Голови міста Києва 27 березня 43 р. …* – див. док. № 245.

[23*]*…контрольору[-]інспектору Міськуправи 6.IV.43…* – див. док. № 248.

[24*]*…8. <Усний >доклад на пленумі Міськуправи про стан Лаври…* – див. коментар 54* цього розділу.

[25*]*…9. Акт комісії 12.IV.43 р. …* – див. док. № 249.

Документ № 241

[26*]*…Згідно Вашого розпорядження…* – йдеться про розпорядження штадткомісара м. Києва Берндта про охорону пам'ятників архітектури, яке вийшло не пізніше 10 лютого 1943 р. (див. док. № 236).

Документ № 242

[27*]*…2-х поверхова будівля...* – йдеться про корпус Богадільні (корп. 27) біля Троїцької надбрамної церкви у дворі Микільського больничного монастиря.

Документ № 245

[28*]*…розпорядження Генералкомісаріату та штадткомісара про охорону старовинних пам'ятників культури і архітектури…* – розпорядження штадткомісара м. Києва Берндта про охорону пам'яток архітектури вийшло не пізніше 10 лютого 1943 р. (див. док. № 236).

Документ № 246

[29*]*…директору Верхньої Лаври...* – директор Управління Києво-Печерської Лаври В. Тверський.

Документ № 247

[30*]*…коли було одержано наказ про виселення ченців і опечатання храмів...* – наказ про виселення ченців див. док. № 94. Храми були опечатані 5 і 7 вересня 1942 р. (див. док. № 95, 96).

[31*]*…церква [...] та Михайлівська…* – йдеться про домову церкву Св. Михаїла митрополита Київського на 1-му поверсі Митрополичого будинку.

[32*]*…церква Микольського больничного монастиря, що зайнята архівом…* – мається на увазі Центральний фотокіноархів та Військово-історичний архів, які розміщувалися у 26-му корпусі (Микільська церква з прибудованою Трапезною та Братською лікарнею – див. план КПЛ 1920–1930 рр.).

[33*]*… акт від 7 вересня 1942 р. ...* – див. док. № 96.

[34*]*…рапорти від 14/XII-42 р., 28/I-43 р., 27/III-43 р. …* – див. док. № 232, 233, 244 у цьому розділі.

[35*]*…метлаські плітки… – метлахська плитка* – напільна плитка виду майоліки невеликого формату з обпаленої при високій температурі пресованої глини з пофарбованим верхнім шаром. Її промислове виготовлення започаткувала фірма "Villeroy & Boch", спільне підприємство двох родин, 1852 р. у німецькому містечку Меттлах на річці Саар.

[36*]*…завідував Лаврою комендант Лагеря…* – йдеться про єврейський трудовий табір, влаштований взимку 1942 р. на території колишнього артилерійського складу у Старому Арсеналі, розташованого навпроти головного входу Києво-Печерської Лаври (див. док. № 271).

[37*]*…церкви во ім'я св. Михаїла, або на других поверхах, напр. Скорбященська больнична церква…* – йдеться про домову церкву Св. Михаїла митрополита Київського на першому поверсі Митрополичого будинку та церкву Божої Матері "Усіх Скорботних Радість", яка розміщувалася на другому поверсі Микільської церкви Больничного монастиря.

[38*]*…Розпорядження штадткомісара п. Берндта від 23.3.43 р. …* – див. док. № 243.

[39*]*…Титов “Путеводитель […], 1912 р. … – Титов Ф.* Путеводитель при обозрении святынь и достопримечательностей Киево-Печерской Лавры г. Киева. – Изд. 2-е. – К., 1912.

[40*]*…розпорядження […] п. голови міста Києва від 27.3.43…* – розпорядження голови КМУ № 109 від 27 березня 1943 р. (док. № 245).

Документ № 248

[41*]*…В цей час (жовтень минулого року) на території Лаври почала роботу Контора по розборці пошкоджених будівель…* – Контора з розбирання зруйнованих будівель почала працювати у Лаврі наприкінці серпня 1942 р. (док. № 223–225), а початок її активної діяльності, дійсно, припав на жовтень–листопад 1942 р.

[42*]*…призначення лише 26 лютого…* – див. док. № 238.

[43*]*…наказ штадткомісара від 23.III.43 р. …* – див. док. № 243.

[44*]*…Наказ голови міста № 109…* – див. док. № 245.

Документ № 249

[45*]*…Архів. Міститься в церкві “Всіх Святих”...* – див. коментар 36* розділу V.

Документ № 251

[46*]*…26-го февраля 1943 года я получил назначение на должность инспектора по охране памятников культуры и архитектуры гор. Киева…* – див. док. № 238.

[47*]*…Док. № 1…* – це док. № 240.

[48*]*…Док. № 2…* – це док. № 241.

[49*]*…я дал об[ъ]яснение первому заместителю головы…* – доповідь першому заступнику голови міста була зроблена 14 березня 1943 р. (ДАКО, ф. Р-2356, оп. 6. спр. 192, арк. 27а).

[50*]*…Док. № 3…* – це док. № 242.

[51*]*…Док. № 4, 5…* – це документи № 243, 246.

[52*]*…Док. № 6…* – це док. № 245.

[53*]*…Док. № 7…* – це док. № 248.

[54*]*…между 6-м – 13 числами апреля на пленуме Городской управы…* – згаданий пленум Київської міської управи, в якому брали участь голова КМУ, завідувачі відділів та відповідальні співробітники відділу культури та освіти, відбувся 12 квітня 1943 р. у кабінеті голови КМУ Л. Форостівського. На цьому засіданні було заслухано і обговорено доповідь завідувача відділу культури та освіти І. Солодовника про руйнування верхньої території КПЛ, що здійснювала Контора з розбирання зруйнованих будівель, і про бездіяльність у зв’язку з цим КМУ. У донесенні керівника статистичного відділу КМУ Л. Малюженка від 15 квітня 1943 р. у Поліцію безпеки і СД повідомлялося, що Л. Форостівський, підтриманий керівником відділу міського господарства Полуботком, енергійно заперечував обвинувачення керівництва КМУ у потуранні руйнуванню Лаври, звинувативши у цьому німців, зокрема Штадткомісаріат та німецький підрозділ СС, який там господарював (ГДА СБУ, спр. 74305-ФП, арк. 63).

[55*]*…Док. № 8…* – це док. № 248.

[56*]*…Зустріч з графом Медем…* – про цю зустріч див. док. № 265.

Документ № 252

[57*]*…РІ…* – відділ загальнополітичних і етнічних питань Штадткомісаріату (ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 1, спр. 50, арк. 149зв.).

Документ № 253

[58*]*…мається 16 <різних документів> актів і заяв…* – всі ці акти і заяви перелічені у док. № 239.

Документ № 254

[59*]*…з 17/X-42 року штадткомісар п. Бер[н]дт запропонував п. голові міста почати роботи по збиранню будматеріалів…* – помилка у даті, згадуваний лист штадткомісара Берндта датується 16 жовтня 1942 р. (див. док. № 229).

[60*]*…РУКДО…* – див. коментар 10* цього розділу.

[61*]*…Арх[ітектурно]-будів[ельне] управління запитало розпорядження Штадткомісаріату...* – див. док. № 228.

[62*]*…Майстера...* – майстер (з нім. Meister) – одне з нижчих звань німецької Поліції порядку.

[63*]*…п. Буріш листом з 28/X-42 р. ...* – див. док. № 231.

[64*]*…штабом майора п. Шу…* – див. коментар 11* цього розділу.

Документ № 255

[65*]*…в понеділок...* – це сталося 1 серпня 1943 р. (див. док. № 258, с. 881).

Документ № 256

[66*]*…секції II шкіл та культури…* – 21 квітня 1943 р. райхскомісаром України було підписано розпорядження про нову структуру місцевих управ (міських та районних), згідно з яким у Райхскомісаріаті Україна для всіх міських і районних управ уніфікувалися кількість відділів та їхня компетенція, що визначалося стандартною назвою і певним порядковим номером кожного відділу, причому самі відділи стали називатися секціями. Будь-яка управа мала мати 12 секцій (секція I: адміністративна; секція II: шкіл та культури; секція III: охорони здоров'я; IV: ветеринарії; V: геодезії; VI: правова; VII: фінансів; VIII: продовольства і сільського господарства; IX: праці; X: господарства і підприємств споживчої кооперації; XI: земельного і житлового управління; XII: будівництва). Однак, у разі необхідності допускалося відхилення у кількості секцій (ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 1, спр. 50, арк. 150).

Документ № 257

[67*] *...лагеря, що міститься проти Лаври в так званому "Артилерійському складі"...* – йдеться про єврейський трудовий табір у Старому Арсеналі (див. коментар 36*).

Документ № 258

[68*]*…Крестову при Митрополичому будинку церкву (XX століття)…* – помилка у назві церкви, йдеться про домову Благовіщенську церкву, прибудовану в 1904–1905 рр. до будинку митрополита. У самому будинку митрополита до побудови Благовіщенської церкви були дві домові церкви: Св. Михаїла митрополита Київського на 1-му поверсі та Св. Митрофана Воронезького на 2-му поверсі.

IX. ВІДНОВЛЕННЯ РОБОТИ ЗАПОВІДНИКА. ДІЯЛЬНІСТЬ НАДЗВИЧАЙНОЇ ДЕРЖАВНОЇ КОМІСІЇ. РЕЕВАКУАЦІЯ ТА РЕСТИТУЦІЯ КУЛЬТУРНИХ ЦІННОСТЕЙ (1943–1948)

№ 259. Наказ № 1 по Управлінню Києво-Печерської Лаври про відновлення роботи і призначення В. Тверського уповноваженим Кіровського райвиконкому по Лаврі та директором Управління Лаври. *Київ, 13 листопада 1943 р.*

Наказ № 1
по Управлінню Київо-Печерської Лаври
від 13 листопада 1943 р.

§ 1. Цього числа, згідно призначення голови Кіровського райвиконкому, я приступив до виконання обов'язків уповноваженого Кіровського райвиконкому по Київо-Печерській Лаврі і директора Управління Лаври.

§ 2. З цього числа поновлюється робота Управління Київо-Печерської Лаври.

Всім робітникам і службовцям Управління пропоную негайно приступити до роботи.

Уповноважений
Кіровського райвиконкому по Лаврі,
Директор Управління В. Тверський[1]

Оригінал, рукопис (темно-фіолетове чорнило).
ДАК, ф. Р-1517, оп. 1, спр. 1, арк. 1.
Опубліковано:
Очерки истории Киево-Печерской лавры и Заповедника /
Кол. авторов. – К., 1992. – С. 274

№ 260. Записка невідомої особи щодо директора Управління Києво-Печерської Лаври В. Тверського та настоятеля Лаври архімандрита Валерія (Устименка). *Київ, 19 листопада 1943 р.*

т. Тверской Виктор Михайло[вич] директор управления Киево-Печерской Лавры. Педагог. Жил в Лавре с 1918 года, директор[2] после 15/X-41 г.* до конца. 26/IX-43 выселены**.

---

[1] Документ написано В. Тверським.
[2] Після слова *директор* автором записки закреслено *КПЛ*

Рожд[ения][3] 1894 года[,] паспорт I-ГК №721189 выдан 8 отд[елением][4] РК милиции г. Киева 4/XII-40 г.[5] Цитадель 11 корпус № 39[,] кв. 9[.]

Разрушения (основные[,] исключая Успенский собор) началис[ь] с ноября 1942 года[.]

Настоятель Лавры архимандрит Валерий <Устименко> пришел в Лавру в начале 1942 г. и сейчас живет в Лавре в 42-ом корпусе (на Ближних пещерах[).]

19/XI-43 г.

Оригінал, рукопис (світло-фіолетове чорнило).
ГАРФ, ф. 7021, оп. 65, д. 10, л. 16

№ 261. Доповідна записка уповноваженого Кіровського райвиконкому по Лаврі В. Тверського та настоятеля Лаври архімандрита Валерія (Устименка) голові Надзвичайної державної комісії про події у Лаврі під час окупації. *Київ, 29 листопада 1943 р.*

Председателю Правительственной комиссии
по расследованию злод[е]яний[6] немецких оккупантов

На фоне величайших и разнообразнейших злодеяний, совершенных немецкими оккупантами, разрушение Лавры является сравнительно небольшим, но все же очень характерным событием.

Когда во время налета англо-американской авиации на Кельн был поврежден Кельнский собор, фашисты подняли неистовый вой о варварстве союзников, не щадящих памятники мировой культуры.

Мы не будем говорить, какой памятник наиболее ценен – Кельнский собор или Киево-Печерская Лавра, во всяком случае для украинца и русского Лавра является и древнейшим и величайшим памятником нашей культурной истории[7]. Если-же принять во внимание условия, в которых происходило это разрушение, то они будут новым, тяжелым и позорным обвинением немецких оккупантов. Каковы-же были условия разрушения Лавры?[8]

Фронт от Киева удалился, не было ни артиллерийского обстрела, ни воздушной бомбардировки, военная обстановка совершенно не требовала уничтожения Успенского собора и других строений Лавры. Таким образом, условия, в которых разрушалась Лавра, были почти что совершенно мирными и[,] кроме Успенского собора, погибшего от взрыва, вся остальная Лавра была разрушена

---

[3] Скорочення *Рожд*. підкреслено автором тим самим чорнилом, яким написано записку.
[4] Після скорочення *отд.* недописано *мил* тобто “милиции”.
[5] Після цього закреслено тим самим чорнилом помилково написане *Цидат*
[6] У документі *злодияний*
[7] Тут і далі підкреслено простим олівцем.
[8] Тут і далі знак питання дописано над крапкою простим олівцем.

кирками, топорами, пилами…*** С какою целью происходило разрушение? Оказывается, Штаткомиссариат и другие учреждения оккупантов заняли по преимуществу здания с центральным отоплением в Липках и других районах, в которых не было печей, и вот для постройки печей началась разборка печей и печных приборов в Лавре, а для их отопления более пригодным материалом оказались не дрова, нарубленные где-либо в лесу, а дерево – балки, полы, потолки, перегородки из Лавры-же. Невероятно, но факт.

Какой-же смысл в этом разрушении? Ответ на этот вопрос мы можем получить, обратившись к событиям, сопровождающим бегство оккупантов из Киева. Что разрушается, что жжется оккупантами при бегстве из Киева? Взрываются, сжигаются и полностью уничтожаются университет со всеми музеями, библиотеками, архивами и кабинетами[4*], Библиотека Академии Наук, Библиотека ВКПб, школы и больницы… Только безмерною злобою и подлой местью и можно объяснить все эти факты.

Как развивались события, что происходили в Лавре с момента оккупации Киева.

Все события, сопровождающие разрушение Лавры, можно разделить на периоды:

I. Первые дни пребывания немцев в Киеве и Лавре с 19 сентября по [18][9] октября 1941 года.

II. Первый период немецкой оккупации: “Охрана” Лавры немецкой полицией с [18] октября 1941 г. до августа 1942 г.

III. Второй период оккупации: “Охрана” Лавры “украинской” полицией с августа 1942 г. до 1 сентября 1943 г.

IV. Последние дни перед бегством оккупантов из Киева с сентября по 6 ноября 1943 г.

I. Первые дни пребывания немцев в Киеве и Лавре с 19.IX по [18].X.41 г.

В первые дни немцы начинают посещать Лавру и ее музеи. Уже эти первые посещения носят характер робкого, но довольно нахального грабежа музеев и разрушен[и]я экспонатов передвижной скульптурной выставки в Лаврской трапезе[5*]. Из отдела оружия Исторического музея (здание бывшей типографии, корпус № 8) немцы выносят различные образцы оружия[6*], особенно была разграблена витрина Запорожского оружия. Кроме того[,] ночью опять-таки производилось из[ъ]ятие наиболее ценных образцов старинного оружия из замкнутого помещения.

В лаврской трапезе находилась передвижная выставка скульпторов Украины, началось с того, что посетители немцы начали отбивать носы, уши, руки, а потом и совсем разбивать статуи, не делая различия между статуями советских

[9] У документі тут і далі помилково *15.* ; Лавра була взята під охорону німецькою поліцією 18 жовтня 1941 р., а 19 жовтня 1941 р. був заборонений вхід до неї (див. док. № 31, 48–50, 61).

вождей, писателей (Шевченко, Пушкин) и другими, например[,] работница с ребенком и т.п.

Служащие музеев в эти дни являлись на работу и пытались продолжить ее; так, в эти дни под руководством Н.Н. Черногубова переносились церковные облачения из здания у Святых ворот в Успенский собор[7*]. Н.Н. Черногубов, специалист-искусствовед, был заместителем директора антирелигиозного музея[8*] и у него хранились ключи от всех отделов музея. Но эти ключи у него были отобраны в самые первые дни, утром по его заявлению для работы ему выдавались некоторые ключи, а вечером он их сдавал. Этим обстоятельством легко об[ъ]яснить ночную пропажу экспонатов из музеев, о чем упоминалось выше. Желая сохранить наиболее ценные экспонаты, Н.Н. Черногубов передает из Лавры в Музей русского или[,] может быть[,] западноевропейского искусства главнейшую святыню Лавры – чудотворную икону Успения Божьей Матери и Игоревскую икону Божьей Матери[9*] (этими музеями заведывал профессор Гиляров[10*]). Сделать большего Черногубов не успел.

В начале октября 1941 года Н.Н. Черногубов исчезает[11*]; рано утром к нему являются вооруженные немцы, заявляют, что его вызывает доктор Кох[12*] для поездки с ним по Украине и увозят с собою. С тех пор его никто уже не видел и только в июле 1943 г. случайно нашли его труп[13*] в одном из рвов на откосах Днепра за экономическими воротами Лавры. Он был убит выстрелом в затылок и тут-же закопан. Очевидно, немцы не хотели иметь свидетеля своего грабежа музея и избавились от него[14*].

II. Первый период немецкой оккупации: “охрана” Лавры немецкой полицией (середина октября 1941 г. до конца июля 1942 г.)

В середине октября 1941 г. на воротах Верхней Лавры появилось об[ъ]явление, подписанное шефом полиции, предписывающее поголовное выселение всех ее жителей[15*]. При наступлении зимы в очень короткий срок без предоставления каких-либо транспортных средств было выселено с территории Верхней Лавры около тысячи человек[16*], лишившегося благодаря этому большей частью своего скудного имущества. С этого момента Лавра была закрыта для всех и занята немецкой полицией. Под покровом великой тайны работала в Лавре полиция; но нет ничего тайною, что не стало-бы явным. И результат этой работы у нас у всех на глазах.

Начало “охраны” немецкой полицией ознаменовалось убийством директора музейного заповедника т. Шеверницкого[17*]. Его труп, прикрытый мусором и кирпичом, был найден через несколько дней после убийства (17–18 октября) на месте[10] взрыва упорной стены на дороге <от> Успенского собора к спуску к пещерам. Жена Шеверницкого ходатайствовала о выдаче трупа для похорон,

[10] Від початку абзацу до цих слів текст виділено ліворуч великою дужкою простим олівцем.

но разрешения не получила. И до сих пор неизвестно место, где немцы его похоронили. Объяснить причины убийства Шеверницкого не предоставляется возможным; быть может[,] его подозревали в принадлежности его к Коммунистической партии.

Наивысшего апогея "работа" немецкой полиции достигла 3 ноября 1941 г., когда был взорван Успенский собор – наибольшая святыня Лавры. Рано утром 3 ноября немецкие жандармы выселили не только всех жильцов Лавры (нижней), а и кварталов, прилегающих к Лавре[18*] (до спуска им. Евгении Бош – на севере, до крепостных ворот – на юге, до Днепра – на востоке и до улицы Щорса – на западе). Около 13–15 часов происходит взрыв[,] и от Успенского собора остаются только развалины. Что произошло. Немцы распускали слухи, что большевики, отступая, минировали Собор[19*], а они не могли обнаружить мины и изъят[ь][11] их, опробовали Собор электричеством – и Собор погиб[20*]. Правдоподобна ли такая версия. Зачем надо было большевикам минировать Собор. Если было подозрение, что Собор минирован большевиками, то почему не были приглашены эксперты и незаинтересованные свидетели, могущие беспристрастно осветить обстоятельства опробования. Зачем надо было включать электрический ток, если были подозрения, что Собор минирован. Если были подозрения, что Собор минирован, то почему не была тщательно проверена электрическая проводка. Зачем было выселять целый квартал жильцов, если не было полной уверенности, что будет грандиозный взрыв. Нет, гибель Успенского собора это[,] безусловно[,] черное дело немецких оккупантов.

Для чего была нужна гибель Успенского Собора немцам. А для чего они несколько ранее сожгли и взорвали Крещатик и другие центральные улицы[21*]. Быть может[,] это была только низкая месть, а[,] быть может[,] и желание скрыть следы преступления – ограбление ценностей, находившихся в нем или еще розыски скрытых богатств, замурованных в стенах Собора. Трудно решить эти вопросы, не имея достаточных данных. А крупные музейные ценности в Успенском Соборе были: в нем была лаврская ризница; в нем был и знаменитый музей Харитоненко[22*], коллекции которого оценивались чуть-ли не в миллион рублей золотом. Но к моменту взрыва оставались ли эти ценности в Соборе или же уже были вывезены[23*]. Опять-таки дать решительный ответ невозможно. Но одно несомненно, что с момента закрытия Лавры немецкой полицией и поздно вечером[,] и рано утром из святых ворот Лавры выезжали большие крытые автомобили, груженные неизвестно чем[24*]. Только одно известно, что, когда немецкая полиция перестала "охранять" Лавру[25*], в Лавре не осталось ни одного музейного экспоната, ни одной библиотечной книги – все было полностью разграблено, не осталось даже никакой мебели – ни шкафов, ни столов – ничего; все, что могло быть вывезено – было вывезено.

---

[11] У документі *изъятия*

Что же находилось в Лавре к моменту ее занятия немецкой полицией.

В это время в Лавре находились музеи: антирелигиозный, который включал в себе все лаврские ценности и ее ризницу, музей Киевской духовной академии, ризницы и ценности монастырей – Михайловского, Выдуб[и]цкого, Никольского и др.; музей харьковского сахарозаводчика-мецената Харитоненко; Исторический музей; Театральный музей; Музей революции; Музей Потоцкого; Всеукраинская историческая библиотека, библиотека Лавры; архивы; панорамы, например[,] знаменитая "Голгофа"; передвижная выставка скульпторов Украины и т.д.

Что же осталось в Лавре к моменту ухода немецкой полиции из Лавры (к июлю–августу 1942 г.).

Из экспонатов перечисленных музеев, из их мебели не осталось буквально ничего, остались только голые стены зданий с робкою попыткой их разбора. Разбор зданий, уничтожение жилищного фонда – это уже падает в основном на время "охраны" Лавры украинской полицией.

Из ряда других фактов этого периода следует отметить следующее: в марте месяце 1942 г. управление Лаврой получает официальное отношение Украинской полиции "безпеки" (безопасности) немедленно убрать с территории Лавры трупы. Управление отвечает, что на территории Нижней Лавры никаких трупов нет. Через несколько дней в управление Лавры является немецкий полицейский офицер, хорошо говорящий по-русски, и приказывает немедленно, в течение десяти минут, дать человек десять рабочих с лопатами и кирками и идти с ним в Верхнюю Лавру. Когда ему было заявлено, что десяти человек управление найти не может, он приказал взять монахов. Когда рабочие монахи пришли в Верхнюю Лавру, их повели за Трапезную церковь, где лежало три трупа, и приказали их зарыть[26*]. У южной стены Трапезной церкви была выкопана могила, в которой и зарыли три неизвестных трупа, один из них[,] очевидно[,] был красноармеец, так как из голенища сапог торчала ложка.

Необходимо отметить и следующие факты: в результате взрыва Успенского Собора в Верхней Лавре была повреждена водопроводная канализационная и дренажные системы, отчего из Верхней Лавры лилися целые потоки воды, разрушающие мостовую, могущую серьезно повредить здания и произвести оползни. 29 июня в 1942 г. управление Лавры обратилось к главному инженеру г. Киева с просьбой прислать комиссию для обследования территории Лавры и принятия соответствующих мер для ликвидации угрозы оползней. Городской инженер 11 июля назначил специальную комиссию[27*] и просил управление Лаврой выхлопотать разрешение этой комиссии пройти на территорию Верхней Лавры. Такое ходатайство было возбуждено перед немецкой полицией отделом культуры и просвещением, но получить разрешение не удалось[,] и комиссия не имела возможности обследовать территорию Лавры.

Таким образом[,] первый период "охраны" Лавры немецкой полицией ознаменовывается: взрывом Успенского Собора, с полным разграблением всех

музейных и библиотечных ценностей, робкой попыткой разрушения отдельных зданий и убийством т. Шеверницкого и трех неизвестных.

III. Второй период оккупации “охраны” Лавры украинской полицией (с августа 1942 г. до 1 [августа][12] 1943 г.)

Совершив свое позорное дело ограбление Лавры, немецкая полиция оставила территорию Верхней Лавры в начале августа 1942 г.[,] и на месте немца был поставлен часовым украинский “полицай”. И если в результате “охраны” немецкой полицией в верхней Лавре не осталось совершенно ничего, кроме голых стен, то в результате “охраны” украинской полиции в Верхней Лавре не осталось ни одного здания, пригодного для своего назначения. Топором и киркой, пилою и ломом были разрушены почти все здания – и церкви, и жилые дома, и надворные постройки. В основном здесь, конечно, вина не в украинской полиции, а ее хозяев “немцев-оккупантов”, хотя большая доля вины лежит и на полиции.

В октябре 1942 г. по приказу Головы города Хфоростивского в Верхней Лавре нашла свою работу “контора по разборке разрушенных зданий”[28*], которую обычно называли “конторою по разрушению зданий”. Во главе ее был инженер Маслов. Эта контора получила вначале приказ только “собрать медь”. Меди было собрано и сдано немцам более 20-ти тонн; в основном это была медь с куполов разрушенного Успенского собора, и в значительно меньшей мере – дверные ручки, краны и проч[ее]. Другим заданием конторы было собрать разбросанные материалы, а именно: метла[х]ские[13] плитки, кирпич и печные приборы разрушенных печей и огнетушители. Свое задание контора понимала, очевидно, очень расширенно. Так, если ей нужно было собрать метла[х]ские плитки, то она разбивала 2–3 десятка этих плиток в совершенно не разрушенном полу, чтобы “собрать” одну-две плитки. Поэтому сейчас можно видеть в Трапезной и Благовещенской церквах и других зданиях груды битых плиток. Точно также не осталось ни одной печки, ни одной рамы и т.п.

Когда контора получила задание заготовлять дерево и железо с крыш, установить не удалось: только 2 апреля 1943 г. во время обследования разрушения Лавры и собирания сведений о работе конторы выяснилось, что на зданиях не было ни железных крыш, ни деревянных стропил, балок, полов, потолков, перегородок, оконных рам и подоконников, дверей – почти ничего не осталось.

На 2 апреля 1943 г. контора имела задание собрать остатки дерева из зданий полностью разрушенных; собрать остатки проволки проводов и стекла, а также заготовлять кирпич из разрушенных подсобных зданий – сараев и т.п.

---

[12] У документі помилково *сентября* (див. док. № 255, с. 876).

[13] Тут і далі в оригіналі помилково *метлашские*

Дата 2 апреля тем характерна, что это было после распоряжения штадткомиссара Берндта[14] 23 марта 1943 г. и распоряжени[я][15] “№ 109” Головы города “про запрещение разбирать здания на территории К[иево]-П[ечерской] Лавры” 27 марта[29*]. Это совершенно очевидно показывает, что, если и издавались какие либо приказы, запрещающие разрушение, то они издавались только после многочисленных ходатайств, сигнализирующих о разрушениях, и издавались только для виду. В “докладной записке про обследование разрушений на территории Верхней Лавры” 2 апреля 1943 г.[30*] написано: “На мой вопрос, как контора выполняет распоряжение г. Берндта штадткомиссара, я получил ответ, что накладные (на отпуск материалов) выдаются Штадткомиссариатом, что г. Альбрехт отвечает за них, что г. Альбрехт адъютант г. Берндта и его заместитель”…. “что этими днями шеф г. Альбрехта был в Лавре, обошел всю территорию Верхней Лавры, представился конторе как хозяин Лавры и дал вышеуказанные директивы” (собирать дерево, провода, стекло, заготовлять кирпич). Таким образом[,] Берндт штадткомиссар издает письменный приказ, а его ближайший помощник Альбрехт устно отдает приказы, отменяющие приказ штадткомиссара. И еще характерный штрих: 25 марта 1943 г., т.е. через два дня после издания приказа Берндта, “с полудня до полной темноты разрушались здания бывшей иконной лавки, бани и электростанции и др. – снимали железные крыши, выпиливали балки, стропила, полы и потолки – и на 15-ти (приблизительно) конных подводах вывозили железо, деревянные и другие материалы” (рапорт 27.III.1943 г. № 273[31*]). Неужели же немецкие оккупанты были так бессильны, что не могли обеспечить выполнение своих приказов; нет, свои приказы и распоряжения они проводили жестко, не останавливаясь перед расстрелами тысяч, а здесь они “не видели”, как нарушаются их распоряжения. В свое оправдание директор конторы инженер Маслов указывал, что разрушать Лавру начали различные немецкие и военные, и полицейские организации, и что они разбирали уже полуразрушенные здания. Но это верно только отчасти. Много зданий разрушила контора совершенно целых. В конечном же итоге вопрос: кто начал – не имеет серьезного значения – сами ли немцы или их приказчики сделали черное дело – это дело второстепенное. Главное – все делалось с ведома и приказа немецких оккупантов.

Управление Лавры с целью охранить Лавру, прекратить уже разрушение и устно, и письменно сигнализировал[о][16] <о> ее разрушени[и][17] и просила принять меры к прекращению разрушения. Больше всего донесений и письменных рапортов Управление подало в отдел культуры и просвещения, в ведении которого и была Лавра. Отдел культуры передавал эти рапорты голове Городской управы и непосредственно в Штадткомиссариат. Отдел культуры обращался

---

[14] Тут і далі літеру *д* у прізвищі *Берндт* дописано простим олівцем вгорі.

[15] У документі *распоряжение*

[16] У документі *сигнализировала*

[17] У документі *разрушение*

и в штаб Розенберга, и к доктору Винтеру[,] шефу Краевого управления архивами, библиотеками и музеями при Рейхскомиссариате на Украине (ул. Короленко, № 22). Но, если кто и заинтересовывался разрушением Лавры, то буквально никто не оказал никакой помощи. В частности оказалось, что доктор Винтер ведает в Лавре только церковью над святыми воротами и колокольнею[32*].

Таким образом[,] здания Лавры были разрушены немецкими оккупантами[,] во-первых[,] непосредственно немецкими полицейскими и военными организациями; во-вторых – Конторой по разбору разрушенных зданий; в третьих – "украинской" полицией.

Украинская полиция, которая "охраняла" Лавру и имела пис[ьм]енные[18] приказы штадткомиссара, запрещающие разрушения, не только допускала эти разрушения, но и сама деятельно разрушала, вывозила и продавала дерево, железо и другие материалы. Да[,] кроме того, допускала к разрушению всех, кто тоже хотел разрушать. За пол-литра[19] водки, за мытье полов в полиции можно было разрушать сколько угодно. Обращение к полиции с просьбой прекратить разрушения всегда оканчивались тем, что полиция ловила хищников, забирала их в полицию, где виновники мыли полы, и тем все дело и оканчивалось.

Из всего сказанного ясно, что вся Верхняя Лавра и 49-й корпус Нижней Лавры были полностью разрушены немецкими оккупантами. Что же было разрушено немецкими оккупантами.

Не считая Успенского собора, взорванного еще в ноябре 1941 г., разрушена почти полностью Никольская церковь Больничного монастыря (она была разрушена в феврале–марте 1943 г.), сильно повреждены церкви Благовещенская и Трапезная; сильно повреждена лаврская трапеза (Трапезная церковь и лаврская трапеза еще сохранили чудесную живопись художников Попова и Ижакевича); почти полностью уничтожено 33 корпуса жилых домов Верхней Лавры и один корпус (№ 49) Лавры нижней – всего 34 корпуса[33*], сильно повреждены 4 башни в лаврской стене. Полностью уничтожены все надворные постройки, сараи, уборные и прочее; повреждена дренажная система; на территории Лавры появились провалы почвы, мостовые повреждены текучими водами.

За это же время удалось выявить настоящее отношение немецких оккупантов к духовенству и монашествующим. Обычно они рекламировали свое сочувственное отношение к ним, но вот 3 сентября 1942 г. монахи Лавры получают распоряжение в 3-х дневный срок выселиться из Лавры, причина – есть опасение, что Ближние пещеры минированы. Монахи резонно замечали, что если пещеры минированы, то опасность угрожает всем без исключения, а не только монахам, да к тому же они скорее согласны умереть в Лавре[,] чем уходить из нее. Пока монахи ходатайствовали, была назначена комиссия по опечатанию

---

[18] У документі *численные* ; літеру *ч* перекреслено простим олівцем і над нею написано літеру *п*

[19] У документі *пол литра*

всех пещер и церквей Лавры[34*]. Тогда-то удалось ознакомиться с состоянием Верхней Лавры: выявилось, что Лавра полностью ограблена, но здания почти в полной сохранности. Маленький штрих: когда комиссия по опечатанию церквей подошла к воротам Лавры и предъявила украинскому полицейскому бумажку об опечатании, он ответил: “хорошо, идите; да только толку никакого не будет, комендант (немец из концентрационного лагеря в артиллерийском складе, который “по совместительству” хозяйничал и в Лавре) комендант, как кот, лишь только увид<ит>[20] закрытые двери, начинает их взламывать”… Пришлось идти к коменданту, который и соблаговолил пойти с комиссией. 12 сентября приказ о выселении был отменен[,] и церковь, и пещеры возвращены монахам.

Здесь же необходимо сообщить и о продолжающихся в течение всего времени немецкой оккупации зверствах и издевательствах оккупантов по отношению к евреям: на берегу Днепра, за Лаврою, за лаврскою стеною около колодцев Антония и Феодосия был еврейский концентрационный лагерь[35*]. Из окон 42 и 43 корпусов (в которых жили монахи) постоянно, особенно утром, можно было видеть, как немецкие изверги до полусмерти[,] скорее до смерти[,] избивали больных и слабых евреев, поливали их на морозе водой и[,] наконец[,] пристреливали. Около самого лагеря их и хоронили. Места погребений сохранились до сегодня.

Ко всему этому надо добавить, что из Лавры было вывезено в Германию не менее 50-ти человек.

Таким образом[,] второй период немецкой оккупации ознаменовывается физическим уничтожением Верхней Лавры[,] когда было разрушено несколько церквей, 34 жилых здания и все надворные постройки – в своем большинстве памятники старины и искусства XI–XII, XVII–XVIII и XIX–XX веков.

IV. Последние дни оккупантов в Киеве и Лавре (с 1 сентября по 6 ноября 1943 г.)

10 августа последовал приказ шта[д]ткомиссара, а 1[6][21] августа и головы города о передаче Верхней Лавры управлению Лавры. Но[,] по существу[,] передавать было уже нечего – Лавра была не только полностью ограблена, но и полностью разрушена. В более или менее удовлетворительном состоянии были только церковь над святыми воротами (Троицкая) и над экономическими воротами (Всех святых).

10 сентября было составлено описание состояния всех строений Верхней Лавры[36*].

Маленький эпизодик: 24 августа 1943 г. в 10 час[ов] дня на территорию Верхней Лавры явился немецкий офицер[37*] с двумя заключенными из концент-

---

[20] Закінчення *ит* дописано простим олівцем від руки вгорі, попередньо було надруковано *увидел*

[21] У документі помилково *15* (див. док. № 256).

рационного лагеря, находящегося против Лавры в артиллерийском складе, вошел в 6-й корпус и начал выламливать двери. Про это охранник сообщил управлению Лавры, но когда через 10 минут пришли на место происшествия[,] там никого уже не застали, но за эти 10 минут были вынесены входной тамбур и 2 печных прибора. По сообщению охранника Баккалинского А.П. и кладовщика материального склада Чаюн[,] этот офицер много раз приходил для грабежа верхней Лавры и однажды потребовал у Чаюна выдачи из склада материалов, когда же Чаюн отказался, он принудил его под угрозою револьвера маршировать по двору Лавры, после чего Чаюн открыл склады и выдал все, что он вымогал.

31 [июля,][22] последний день, когда украинский полицай стоял на часах у святых ворот Лавры; в ночь на 1 [августа][23] с могильного памятника Столыпина была украдена бронзовая мемориальная доска.

В сентябре началось общее отступление немцев из-за Днепра[,] и запылали заднепровские села. 23 сентября последовал приказ о выселении до 26 сентября[38*] всех жителей Киева от берега Днепра до улицы Саксаганского и до еврейского базара. Начался дикий террор изгнания из квартир всех без исключения и здоровых[,] и больных[,] и малых[,] и старых. Изгнание сопровождалось избиением неуходящих по какой либо причине. Вышвыривали из квартир стариков и старух, не могущих даже ходить. Был избит, например, игумен Иринарх Ко[л]д[о]ркин[24], больной туберкулезом, который и умер от побоев [3][25] ноября 1943 г.; в результате изгнания через несколько дней умер и другой монах – Аркадий.

Вещи и мебель изгнанных жильцов были разграблены и разбиты. Можно думать, что и само выселение имело своею целью дать возможность отступающим немцам ограбить все мирное население.

Таким образом[,] на небольшом примере Лавры мы видели все виды зверства, издевательства, убийств, грабежа и разрушений немецких оккупантов. Мы видели, ужасались и не могли понять, в чем их смысл, какая их цель. Не видя[,] трудно было бы поверить, на что способны гитлеровские изверги. Но мы видели все это своими глазами, пережили и уже не забудем никогда, как “злодеи злодействовали злодейски”.

29.XI.1943 г. *В. Тверской, уполномоченный Кировского райисполкома по Лавре*[26]
[Печатка][27] *Архимандрит Валерий[,] Намѣстник Лавры*[28]

---

[22] У документі помилково *августа* (див. док. № 255, с. 876).

[23] У документі помилково *сентября* ; ця подія сталася 1 серпня 1943 р. (див. док. № 258, с. 881).

[24] У документі помилково *Кондаркин*

[25] У документі помилково *4* (див. док. № 111).

[26] Власноручний підпис В. Тверського фіолетовим чорнилом.

[27] Кругла печатка, приблизно 3 см у діаметрі фіолетовим чорнилом, містить напис: *Київська міська Рада депутатів трудящих. Міський комітет у справах[...]*

[28] Власноручний підпис архімандрита Валерія (Устименка) фіолетовим чорнилом.

Секретарь Исполкома Киевского Горсовета
депутатов трудящихся [підпис][29]

Адреса: 1. В.М. Тверской проживает: Лавра, корпус 39 кв. 9
2. Архимандрит Валерий [проживает: Лавра, корпус][30] 46[, кв.] 2[31]

Оригінал, машинопис.
ГАРФ, ф. 7021, оп. 65, д. 10, л. 1–15об.
Інші копії та примірники:
Авторизована скриптурна копія від березня 1945 р., машинопис (1 примірник).
ЦДАГО України, ф. 166, оп. 3, спр. 248, арк. 1–18.
Опубліковано за машинописною скриптурною копією[32]:
Кот С. І. Маловідомий документ з історії руйнування пам'яток Києво-Печерської лаври під час Другої світової війни // Український археографічний щорічник. – Вип. 3/4. – К.: Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України, 1999. – С. 575–592; *Кот С.* Документи про руйнацію пам'яток Києво-Печерської лаври під час Другої світової війни // Пам'ятки України. – 2003. – № 1–2. – С. 39–44

№ 262. Акт комісії у складі голови П. Барановського, директора Управління Києво-Печерської Лаври В. Тверського та інших про руйнування архітектурного ансамблю Лаври під час окупації. *Київ, 30 листопада 1943 р.*

Акт

1943 г. ноября 30 дня г. Киев.

Комиссия в составе ниже подписавшихся: председатель – старший инспектор Комиссии по охране памятников при Комитете по делам искусств при СНК СССР – Барановский П.Д. и члены: директор Управления Киево-Печерской Лавры (музея) – Тверской В.М. (проживающий в Лавре с 1917 г.), педагог 75-й средней школы г. Киева – Рудич П.Д. (проживающий в Лавре с 1912 г.), наместник К.П. Лавры Архимандрит Валерий Устименко (проживающий в Лавре

---

[29] Підпис секретаря та назва його посади фіолетовим чорнилом.

[30] Замість кожного слова, взятих у квадратні дужки, тут і далі стоїть знак тотожності у вигляді подвійних лапок.

[31] Написано рукою В. Тверського фіолетовим чорнилом на зворотньому боці останнього аркуша.

[32] Обидві публікації С. Кота підготовлені за машинописною скриптурною копією (ЦДАВО України, ф. 2, оп. 7, спр. 1546, арк. 5–19), яка дещо відрізняється від оригіналу (у копії відсутні деякі слова, відрізняються закінчення та ін.). Наприклад, у копії відсутня ціла фраза: "*...которую обычно называли «конторою по разрушению зданий»*", не міститься наприкінці документа назва посади і підпис секретаря; розпорядження № 109 голови м. Києва Форостівського датується у копії 2 березнем 1943 р., а фактично – 27 березня 1943 р.; у словосполученні "українська поліція" перше слово у копії взяте в лапки, а в оригіналі – ні та ін.

с 1891 г.) и схимник К.П. Лавры Пимен Иванов (до монашества инженер-строитель, проживающий в Лавре с 1917 г.[)] – произвели осмотр исторических и художественных архитектурных памятников Киево-Печерской Лавры для определения повреждений[,] нанесенных немецкими захватчиками и установили, что за время их пребывания в Лавре с 20 сентября 1941 г. по 6 ноября 1943 г. ими произведено следующее:

1. Великая Лаврская церковь или Успенский собор, построенный в XI веке (1075–1089) Великим князем Святославом и строителями[,] вызванными из Царьграда, расписан внутри в 1897 г. художником В.В. Верещагиным, является одним из древнейших и замечательных памятников древнерусского искусства и использовался как музей. С приходом в Киев немцев, 15 октября 1941 г. все жильцы были удалены с территории Верхней Лавры[39*][,] и она занята полицией. 3 ноября 1941 г. были выселены на один день с территории всей Лавры и из ея ближайших кварталов все жильцы[,] и около двух часов дня произошел взрыв Великой Успенской церкви.

В результате взрыва памятник оказался исключительно сильно разрушенным: основная центральная часть XI века с куполом, сводами, западной и северной стенами и алтарными абсидами, древним пределом Ивана Предтечи и пристройками XVII века превращены в груду обломков и щебня. Сохранились только части древней южной стены, части двух алтарных абсид и два восточных столба до сводов и юго-восточный придел XVII в.[,] сильно деформированный при взрыве. После взрыва вокруг бывшего собора образовалось 4 огромных провала в земле, угрожающих сохранности остатков. Кирпич от взорванного собора вывозился из Лавры в течение почти года на строительство по нарядам Штадткомиссариата и его Материальной конторы. В настоящее время единственная из уцелевших арок в южной древней абсиде угрожает обвалом.

2. Больничная Никольская церковь и больница XVIII в.; ценный памятник архитектуры украинского барокко; здание двухэтажное, внизу со сводами.

В феврале и марте 1943 г. Конторой по разборке разрушенных зданий Штадткомиссариата и Городской управы разобраны крыши, полы, потолки, двери, окна и печи на дрова и на новое строительство; сохранились только стены здания, своды первого этажа и церковь до верха.

3. Кельи соборных старцев (корпус № 3 и 4) 1720–[17]83.

Ценный памятник архитектуры украинского барокко. Корпус № 3 одноэтажный сводчатый и корпус № 4 частью двухэтажный сводчатый с мансардной крышей. Разобраны с ноября 1942 г. до 75% крыши и внутри все полы, потолки, двери, окна и печи на новое строительство и на дрова, остались только стены и своды.

4. Клирошанский корпус (№ 20, пер. пол. XVIII ст.) с надстройкой XIX ст.

Ценный памятник архитектуры украинского барокко. Здание двухэтажное, низ сводчатый. Разобраны с ноября 1942 г. полностью крыша, полы, потолки, окна, двери и печи, остались стены и своды.

5. Эконом[иче]ский корпус (№ 7) пер. пол. XVIII ст. с надстр[ойкой] XIX [ст.]

Ценный памятник архитектуры украинского барокко; здание двухэтажное со сводчатым низом. Разобраны полностью крыши, полы, потолки, двери, окна и печи; сохранились стены и своды.

6. "Ковнировский" корпус (№ 12) середины XVIII в.

Ценный памятник архитектуры украинского барокко, построенный крепостным архитектором Лавры Степаном Ковн[и]ром[33]. Здание двухэтажное, низ сводчатый. С ноября 1942 г. разобраны полностью крыша, полы, потолки[,] окна, двери и печи. Сохранились только стены и своды.

7. Переплетная Лаврская (корп. № 13)[34] 1770 г.

Построена Степаном Ковн[и]ром крепостным архитектором Лавры и является ценным памятником архитектуры украинского барокко. Здание одноэтажное. Разобраны в марте и апреле 1943 г.: полностью крыша, полы, потолки, окна, двери и печи, начата разборка стен с юго-западного угла.

8. Типография Лаврская (корп. № 8[35]) 1720 г.

Ценный памятник архитектуры украинского барокко. Здание двухэтажное со сводчатым первым и полуподвальным этажами. Разобраны полностью крыши, полы, потолки, окна, двери, печи и в восточном выступе своды полуподвального этажа, а также выдолблены из фасадной стены и увезены две шиферные плиты с рельефами XI века[40*].

9. Митрополичий дом (корп. № 2) 1727 г.

Ценный памятник архитектуры украинского барокко. Здание двухэтажное, внизу сводчатое. Разобраны с ноября 1942 г. полностью крыши, потолки, полы, окна, двери и печи, сохранились только стены и своды.

10. Наместничий дом (корпус № 1) 1730 г.

Ценный памятник искусства украинского барокко. Здание двухэтажное. Разобраны полностью крыши, полы, потолки, двери, стены и печи. Сохранились только стены, давшие трещины.

11. Трапезная церковь и Лаврская трапез[а][36] (корп. 29).

Здание новое[,] построенное в 1889[37] году и архитектурного интереса не представляет, но имеет внутри росписи художников Ижакевича и Попова, представляющие интерес, <и> мраморный иконостас. Разобраны крыша над трапезной, пробито деревянное сводчатое перекрытие и живопись обваливается, сняты полы, разломана половина мраморных панелей[,] сломаны и побиты[38] части мраморного иконостаса.

---

[33] В оригіналі тут і далі *Ковнером*

[34] Старий корпус палітурні, яка розміщувалася тут до 1904 р., нині це Келарський корпус.

[35] Нині будинок друкарні має № 9.

[36] В оригіналі *трапезы*

[37] Трапезна церква з палатою були побудовані 1895 р.

[38] Далі задруковано літерою *х* слово з шести літер.

12. Колокольня 1731–[17]45 г. Построена архитектором Шеделем и является памятником выдающимся по своей архитектуре и большому значению в комплексе Лавры и всего Киева.

В конце сентября 1941 г. при немцах в колокольне сгорела[41*] большая часть деревянных ступеней лестницы и балки, на которых висели колокола, при чем последние упали[,] и четыре из них до настоящего времени лежат на сводах[42*]. В <*замках арок*>[39] сделаны выбоины и разобрана кладка <*стен*>[40], очевидно для изъятия колоколов.

13. Башни и ограды Лавры конца XVII в.

Является ценным памятником архитектуры. Во всех четырех башнях полностью выломаны перекрытия и все деревянные части, оконные рамы и двери. Разрушена верхняя часть стены в юго-восточном углу.

Председатель	*П. Барановский*[41]
Члены:	*Архимандрит Валерий*[42]
	В. Тверской[43]
	П. Рудич[44]
[печатка][45]	*иед. Пимен*[46]

Секретарь исполкома Киевского городского совета депутатов трудящихся
[підпис][47]

Відпуск, машинопис (2-й примірник, фіолетова копірка).
ГАРФ, ф. 7021, оп. 65, д. 10, л. 19–22.
Інші копії та примірники:
Скриптурна завірена копія, машинопис (1-й примірник).
ЦДАГО України, ф. 166, оп. 3, спр. 199, арк. 5–8

№ 263. Записка Н. Лінки (Геппенер) про пограбування Центрального історичного музею німецькими окупантами у 1941–1943 рр. *Київ, 1 грудня 1943 р.*

Ограбление немцами Центрального Исторического Музея <находившегося на территории К.-П. Лавры> началось с октября 1941 г. В этом месяце из Музея исчез весь отдел оружия[43*]. Остальные музейные помещения часто оста-

---

39 Слова *замках арок* вписані простим олівцем великими літерами поверх тексту.

40 Дописано вгорі простим олівцем.

41 Власноручний підпис П. Барановського фіолетовим чорнилом.

42 Власноручний підпис архімандрита Валерія (Устименка) фіолетовим чорнилом.

43 Власноручний підпис В. Тверського фіолетовим чорнилом.

44 Власноручний підпис П. Рудича фіолетовим чорнилом.

45 Кругла печатка, приблизно 3 см у діаметрі фіолетовим чорнилом, містить напис: *Київська міська Рада депутатів трудящих. Міський комітет у справах[...]*

46 Власноручний підпис фіолетовим чорнилом схиієродиякона Пімена (Іванова).

47 Підпис секретаря та назва його посади фіолетовим чорнилом.

вались открытыми, туда заходили немецкие солдаты и офицеры и брали “на память” всё, что им нравилось. Возможно, что Успенский собор К.-П. Лавры, где оставались огромные иконы в серебряных ризах, напрестольные <серебряные> плиты, серебряные царские врата, массивные серебряные гробницы и другие ценности, был взорван 3.XI.41 г. с целью скрыть следы ограбления[44*].

С 1.1.42 г. Исторический Музей начали перевозить из Лавры в помещение Музея Ленина. Музей Ленина был целиком уничтожен еще осенью 1941 г., когда тут стояли немецкие солдаты: фотоматериал и картины были сожжены, статуи разбиты, ковры и ткань разграблены. Впоследствии немцы сами искали материалы Музея Ленина, т.к. хотели устроить в Берлине антисоветский музей и там собирались выставить часть этих материалов, но ничего не нашли.

Перевозка Исторического Музея длилась до июня 1942 г.[45*] 10 рабочих с Биржи труда носили тяжести. К ним были приставлены немецкие надсмотрщики, которые били их и нещадно ругали. Все работали голодными, т.к. получали около 200,0 гр. хлеба в день и по 500,0 [гр.] пшена в неделю. Работали, как настоящие рабы, из-под палки: стоило немцам уйти или отвернуться, как все бросали работу, начинали курить, говорить о своей горькой участи и т.п.; темпы работы были невозможные: все еле-еле двигались, делали за день то, что раньше сделали бы за час. В течение всей немецкой оккупации везде наблюдалась та же картина в отношении порабощенного народа к труду: все работали только для отвода глаз, и старались сделать, как можно меньше. Начальник музея проф. Штампфус, человек крайне высокомерный и вспыльчивый, до глубины души презиравший русских и считавший, что только немцы являются полноценными людьми, характеризовал работников Музея таким образом: “Лентяи, воры, лгуны, обманщики, тунеядцы”. Эти эпитеты, сопровождавшиеся страшным криком и руганью, топтанием ногами, стучаньем кулаками и т.п. культурными выходками, повторялись каждый день с добавлением выкриков: “Ослы! Верблюды! Идиоты!” Вообще, работники никогда не чувствовали себя людьми, но были на положении собак, вещей, рабов. Начальник музея говорил сотрудникам: “Нам совершенно безразлично то, что Вы думаете, ваши мнения и взгляды. Вы должны выполнять то, что я вам приказываю, а остальное мне безразлично”. Такое отношение к нам вполне осуществлялось при построении экспозиции Музея. Нам было приказано распаковать экспонаты и расположить их в хронологическом порядке. Остальное нас не касалось. Начальник сам выбирал и заказывал карты, картины, полезный материал, сам водил экскурсии немецких солдат и офицеров, сам давал им идеологическое истолкование экспозиции и т.п. “Идиоты” совершенно исключались из всякой более ответственной работы, в особенности “идеологической”. Нам даже ни разу не соблаговолили пояснить значение экспозиции музея и только иногда, когда мы, пораженные нелепостью отдельных утверждений, выраженных на картах, приставали с расспросами, начальник давал нам пояснения. Эти расспросы и ответы начальника сопровождались явно выраженным недоумением или возражениями

со стороны работников, пораженных ненаучностью и голословностью таких напр[имер,] положений, как “вся история развития человечества связана с расселением индо-германских племен; развитие культуры, искусства, государственных начал имело[48] место лишь там, где появлялись германцы, или пра-германцы, которые выделились из других северных племен уже около 4000 <лет> до нашей эры”, и т.п.

К музейным экспонатам немцы часто проявляли такое мародерское[49] отношение, которое нас совершенно ставило в тупик. Напр[имер], когда генерал-комиссар Магуния праздновал день своего рождения, начальник музея преподнес ему низку древних бус, взятых из фондов музея[46*]. Штампфус взял для своих детей[50] ряд небольших[51] картин из собрания Музея украинского искусства и т.п. В последнее время грабеж достиг особенно широких размеров: офицеры и солдаты выходили из музеев с портфелями и корзинами, наполненными экспонатами, в <Историч[еском]> музее мы иногда заставали солдат, тащивших бронзовые статуэтки и более привлекательные вещи, несмотря на грозные <охранные> надписи и протесты сторожа: экспонаты бились и уничтожались почем-зря.

В сентябре–октябре 1943 г. немцы вывезли из Исторического Музея весь экспозиционный материал, всего 6 вагонов[47*]. Захвачены такие уникумы, как запрестольный крест X ст. Десятинной ц[ерк]ви, паникадила X ст., погребения дружинников под фундаментами Десятинной ц[ерк]ви, первоклассное собрание керамики трипольской культуры, кипрская керамика и т.п. Несмотря на то, что в фондах музея сохранилось значительное количество раскопочных материалов, лучшие экспонаты захвачены, музей обескровлен и лишен возможности развернуть экспозицию в более или менее значительном об[ъ]еме.

1.XII.43 г. <Научный работник музея>[52] Н. Линка-Геппенер

Научный сотрудник исторического музея
Линка-Геп<пе>нер Надежда Владимировна <ул. Гоголя 34 кв. 1>[53]
[Печатка][54]

Секретарь исполкома Горсовета г. Киева
[підпис][55]

Оригінал, рукопис (темно-фіолетове чорнило).
ГАРФ, ф. 7021, оп. 65, д. 8, л. 15–16об.

---

48 Перед словом *имело* автором закреслено *стало*

49 Перед словом *мародерское* автором закреслено *отношение, как к*

50 Підкреслено простим олівцем.

51 Перед словом *небольших* автором закреслено *картин и*

52 Дописано іншим почерком світло-синім чорнилом.

53 Написано на звороті іншим почерком синім чорнилом.

54 Кругла печатка, приблизно 3 см у діаметрі фіолетовим чорнилом, містить напис: *Київська міська Рада депутатів трудящих. Міський комітет у справах[...]*

55 Назва посади і підпис секретаря фіолетовим чорнилом.

№ 264. Наказ № 2 по Управлінню Києво-Печерської Лаври про поновлення та прийняття на роботу співробітників. *Київ, 1 грудня 1943 р.*

Наказ № 2
по Управлінню Київо-Печерської Лаври
від 1/XII 1943 р.

§ 1. Поновлюються на роботі в Управлінні К-П. Лаври:
1. т. Сокальська О.С. на посаді бухгалтера з 1/XII 1943 р.
2. т. Тверська М.В. [на посаді][56] секретаря з 15/XI 1943 р.
3. т. Мандрик І.І. [на посаді] коменданта з 15/XI 1943 р.
4. т. Макарова М.С. [на посаді] двірника з 15/XI 1943 р.
5. т. Спиридонов М.М. [на посаді двірника] з 25/XI 1943 р.

§ 2. Призначаються на роботу в Управлінні К-П. Лаври згідно заяв:
1. т. Гаценко Е.Г. на посаду кербуда з 1/XII 1943 р.
2. т. Лахтадир А.В. [на посаду] двірника з 1/XII 1943 р.
3. т. Саченко Л.С. [на посаду двірника] з 1/XII 1943 р.
4. т. Комісаровський Ф.С. [на посаду двірника] з 1/XII 1943 р.
5. т. Козакевич І.К. [на посаду двірника] з 1/XII 1943 р.

Уповноважений
Кіровського райвиконкому по Лаврі,
Директор Управління В. Тверской[57]

Оригінал, рукопис (темно-фіолетове чорнило).
ДАК, ф. Р-1517, оп. 1, спр. 1, арк. 1зв.

№ 265. Пояснювальна записка колишнього інспектора з охорони пам'яток культури та архітектури м. Києва К. Галабутського щодо руйнування пам'яток архітектури Києво-Печерської Лаври під час окупації. *Київ, 3 грудня 1943 р.*

1-го марта [19]43 года я был назначен инспектором по охране памятников культуры и архитектуры г. Киева[48*].

2-го марта я отправился на обследование Лавры, считая ее самым важным ценным памятником Киева.

Пройдя через главные врата на территорию Лавры, я был так поражен и потрясен представшей перед моими глазами картиной, что не мог и[д]ти[58] дальше

[56] Тут і далі у квадратних дужках замість кожного слова стоять подвійні лапки як знак тотожності словам у попередньому рядку.
[57] Документ написано В. Тверським.
[58] У документі *итти*

и невольно остановился. Вся территория Верхней Лавры представляла собой кладбище разрушенных зданий, вернее их остовов, вся местность была усыпана обломками, кирпичом и разным мусором.

Прекрасные здания в стиле барокко, что тянутся с обоих сторон, зияли дырками от бывших окон и дверей, железная крыша снята, потолки разобраны, полы сняты, печи разбиты. Остались голые стены и коньки.

Успенский собор представлял громадную кучу развалин, и только сохранилась, и то приблизительно, небольшая часть, которая от ветра постоянно разрушалась и является небезопасной.

Такую же картину представляли и все остальные – исторические, религиозные, жилищные и подсобные сооружения, числом сверх 40. Выяснилось, что на территории Лавры производится работа Конторой по разборке "пошкоджених будівель". Сначала ей было поручено только собрать металл. Было собрано до 90 пудов меди, потом же, будто бы по распоряжению немецкой власти, контора занялась разборкой всех вообще зданий.

Выбиралось все дерево, железо, кафли, и оставались только голые стены. Так погибли 2-х, 3-х этажные дома, церкви и другие сооружения.

Я скорее бросился тогда в Ближние и Дальние пещеры, предполагая и там увидеть такую же картину.

К счастью, здесь разрушений не было.

Я стал рас[с]прашивать братию Ближних пещер о том, что как произошло такое ужасное, варварское разрушение Верхней Лавры.

И вот выяснилась такая картина: Лавра после ухода большевиков была абсолютно цела, ни одно здание не было не только не разрушено, но даже не тронуто.

Через несколько дней немцы заняли территорию В[ерхней] Л[авры] и еще через несколько дней выселили оттуда всех жильцов[49*]. Затем территория Лавры была окружена войсками, и раздался страшный взрыв. Выяснилось, что взорван Успенский собор.

Объяснение было такое: большевики заложили в соборе много мин и так искусно, что вынуть их нельзя, поэтому в целях безопасности его пришлось взорвать.

Так погиб собор.

А затем на протяжении остальных месяцев (сентябрь-февраль) такая же судьба постигла и все сооружения Верхней Лавры.

Рас[с]просы местных жителей подтвердили вышеизложенное.

О таком положении Лавры и о том, что ее разрушение продолжается, мною был подан рапорт зав[едующему] отделом образования[50*]. После этого я снова несколько раз посещал Лавру. Каждый раз я подавал рапорты[51*], но результата не было никакого. Правда, один раз штадткомиссаром Берндтом было дано распоряжение[52*], но такое, которое не останавливало дальнейшего разрушения.

В нем было приказано – без его разрешения ничего с территории Лавры не вывозить.

Все эти показания, безрезультатность моих обращений неопровержимо устанавливают следующее:

1. Киево-Печерская Лавра была оставлена большевиками в полной сохранности и целости.

2. Если даже в соборе были заложены мины, то ссылка немцев на то, что их было много и трудно было их вынуть[,] несерьезны, неверны и прямо смешны. Везде могли вынуть, а тут оказались бессильными.

3. Собор взорван с определенной целью.

4. А как объяснить разрушение остальных сооружений? Без их санкции никто не смел бы там и щепки тронуть. Значит, и это разрушение было произведено с их согласия и по их распоряжению.

Это дает право сделать только один вывод:

Разрушение всей Верхней Лавры, величайшего исторического и религиозного памятника не только Украины, но и всей России и даже славянства, произведено с определенной целью – свалить все это разрушение на голову большевиков, которые не остановились даже перед уничтожением такого величайшего памятника, как Лавра.

Видя безнадежность моих рапортов, я подал докладную записку в контрольную комиссию[53*].

На пленуме Управы контрольная комиссия делала доклад вообще о всех делах Управы, и докладчик заявил[54*], что есть еще одно дело, но он не решается его подать, так как написано в грубой форме (так мне передавали).

Действительно, эту записку я написал в резкой форме.

В ней я указывал на то, что разрушение производилось варварски, хищн[и]ч[е]ски[59], без всякого плана и системы, не обращая внимания на историческое, религиозное и культурное значение памятников и сооружений. Разрушению подвергались церкви, памятники, жилые и подсобные помещения. Как мне передавали, на моем докладе голова Управы написал “ложь”. По распоряжению головы я был немедленно вызван на пленум. Первое слово головы было такое: “Что вы там написали? Выходит, что мы сами разрушили Лавру[55*]. Как вы могли все это видеть и знать, если вы работаете еще так недолго?”

Я ответил, что там нечего смотреть, настолько все ясно. Спорить же с ним я не могу, так как он там не был и не видел всей этой картины разрушения.

Тогда он возразил: – Что же вы отделываетесь только рапортом.

Я ответил: – К сожалению, у меня это было единственное средство.

Я предполагал, что после этого будет какой-то сдвиг, но ничего не произошло, и все осталось по-старому.

Помню, что кто-то было заикнулся о создании комиссии для выяснения причин разрушения Лавры, но потом замолчал.

---

[59] У документі *хищнечиски*

Прошло некоторое время. Я снова решил взяться за Лавру. Но теперь я начал действовать не один. По моей просьбе главный инженер дал мне в помощники т. Вербицкого А.М., с которым я неоднократно и посещал Лавру и за его и своей подписью подавал рапорты[56*].

Но и они оказались голосом вопиющего в пустыне.

Между прочим, когда я был один в кабинете, ко мне зашел один товарищ и в разговоре намекнул: "Не беритесь так рьяно за Лавру, два уже погибло, смотрите, чтобы вы не были третьим"[57*].

Это заставило меня искать другого выхода. Я решил найти культурного немца[,] таковым был гер Иогансен из немецкого суда, говоривший даже по-русски.

Я ему рассказал о положении Лавры, ничего не скрывая, и даже подчеркнул, что разрушение произведено при немцах, следовательно[,] ответственность падает на них.

Иогансен обещал принять все меры для передачи Лавры отделу образования.

Но когда я явился за ответом, то он начал говорить, что это дело очень трудное, что передано другому, а именно Винтеру. Тогда я снова совместно с Вербицким подал рапорт зав[едующему] отделом народного образования[58*].

Зав[едующий] образованием, его заместитель и я отправились к Майеру и объяснили, в каком положении находится Лавра. Майер обещал свое содействие, но когда я явился за результатом, то он засмеялся и сказал, что Лавре "капут". После этого я несколько раз с Вербицким отведывал Лавру, но наши рапорты были бесцельны[59*].

Потом. В последний раз возле колокольни меня остановил немец. Он что-то спрашивал меня по-немецки, я объяснил: "Ich spreche Deutsch sehr schlecht"[60][.]

– А по-русски можете?

– Понятно, могу, ответил я.

– Что это за ужас?

– Эти руины, спросил я – Вы удивляетесь? А я Вам удивляюсь. Когда ваш Кельнский собор бомбардировали, то вы подняли шум на весь свет, а когда разрушили Лавру при вас же немцах, то это ужас. Наша же Лавра была не меньшего исторического значения.

– Ваша фамилия и кто вы? Только не бойтесь. У вас всех какая-то привычка и боязнь сказать свою фамилию.

Я дал свою фамилию и адрес.

Тогда он мне объяснил, что в Киеве он частное лицо, но в Берлине имеет большое значение и постарается отвоевать Лавру. Через две недели будет ваша.

Я его поблагодарил, и мы попрощались.

Но затем я спросил его – Как ваше имя?

– А для чего вам?

---

60 Я дуже погано розмовляю німецькою (нім.).

– Вот видите, вы смеетесь над тем, что мы боимся сказать фамилию, а вы боитесь сказать свое имя.

– Для чего вам оно?

– Если вы освободите Лавру, то здесь будет упоминаться ваше имя.

Тогда он подошел и сказал – Давайте познакомимся. Я граф Александр Медем.

– Так вы же русский, воскликнул я, – и у вас также должно болеть сердце, видя все это.

– Вы правы. Я также болею по Лавре.

В общем[,] мною было подано 17 рапортов и докладных записок, и все они не помогли.

Теперь же, ровно через две недели после встречи, штадткомиссар дал распоряжение о передаче Лавры отделу образования[60*].

Такова печальная судьба Лавры.

Погиб один из старейших памятников нашей Родины. Немцы оставили по себе страшную память, которая вовеки не сотрется в сердцах народа.

Бывший инспектор по охране памятников
культуры и архитектуры г. Киева
К. Галабутский

3.XII-43 г.[61]

[печатка][62]

Секретарь исполкома Киевского городского совета
депутатов трудящихся [підпис][63]

Оригінал, рукопис (чорне чорнило).
ГАРФ, ф. 7021, оп. 65, д. 10, л. 67–71.
Інші копії та примірники
Скриптурна копія, машинопис (1-й примірник).
ГАРФ, ф. 7021, оп. 65, д. 10, л. 60–66

№ 266. Акт комісії у складі голови П. Барановського, директора Музею західного та східного мистецтва С. Гілярова та інших про пограбування німецькими загарбниками музеїв на території Києво-Печерської Лаври. *Київ, 3 грудня 1943 р.*

Акт

1943 г. декабря 3, г. Киев. Комиссия в составе ниже подписавши[х]ся: председатель – старший инспектор Комиссии по охране памятников при Комитете

---

61 Документ написано власноручно К. Галабутським.

62 Кругла печатка, приблизно 3 см у діаметрі фіолетовим чорнилом, містить напис: *Київська міська Рада депутатів трудящих. Міський комітет у справах[...]*

63 Підпис секретаря та назва його посади фіолетовим чорнилом.

по делам искусств при СНК СССР – Барановский Петр Дмитриевич и члены: директор Музея западно-европейского и восточного искусства профессор Гиляров Сергей Алексеевич, научный сотрудник Киевского Центрального исторического музея Гепп[е]нер Надежда Владимировна и директор Исторического музея – Бондарь Иван Васильевич – произвели предварительный учет и определили состояние музейных ценностей[64][,] находившихся в Киево-Печерской Лавре в т.н. "Музейном Городке", и установили, что за время немецкой оккупации с 19 сентября 1941 г. по 5 ноября 1943 г. произошло следующее:

Помещавшиеся в 9 корпусах Лавры музеи: Исторический, Антирелигиозный, Революции, Театральный, Украинских деятелей и Этнографический[61*] оставались не эвакуированными, за исключением той части, на которую сохранилась соответствующая документация – описи и акты. После занятия Лавры немецкими войсками начался организованный вывоз, а также расхищение и уничтожение музеев.

Ограбление Центрального исторического музея произведено было в два приема: в октябре–дек[а]бре 1941 г. и в сентябре–октябре 1943 г.

1. В октябре 1941 г. был целиком вывезен весь отдел оружия, насчитывавший около 4000 экспонатов[62*], среди которых были уникальные, подписные вещи, как[,] напр[имер,] сабля Стефана Батория и др.

С 1[9][65] октября 1941 г. доступ на территорию Киево-Печерской Лавры для "туземного населения" был совершенно прекращен[63*] и работники Музея были лишены возможности являться на место службы. Когда же с января 1942 г. началась перевозка материалов из Лавры в здание Музея Ленина, то оказалось, что:

2) приведены в хаотический беспорядок и частично исчезли материалы фондов Исторического музея[64*], где хранились папки с архивными материалами (акты XV–XVIII стол., рукописи научных трудов и переписка ряда научных работников XIX стол.) и фото-материалами, преимущественно по старому Киеву, ряд образцов старинной одежды, несколько сотен картин и портретов, фарфор, фаянс, стекло и т.п. Остатки этих материалов валялись по двору К.-П. Лавры.

3) Исчезли все материалы и документы библиотеки и фондов Музея революции[65*], напр. 50000 экземпляров газет конца XIX ст., и до 1917 г., преимущественно киевские "Искра", "Вперед", "Большевистская Правда".

4) Уничтожен весь отдел "Сталинская Конституция", где собран был ряд ценных оригиналов и копий документов.

5) Разграблены все экспонаты, кроме больших картин и гравюр, отделы "История Украины XV–XIX ст.", грамоты, нумизматика, печати, стекло, фарфор, ткани, бытовые вещи и т.п.

---

[64] Тут і далі підкреслено простим олівцем.

[65] У документі помилково *12* ; насправді, вхід на територію КПЛ був заборонений 19 жовтня 1941 р. (див. док. № 31, 48–50, 61).

Кроме того[,] сильно пострадал от мародерства отдельных солдат и офицеров, бравших себе “на память”, что им нравилось, и отдел археологии Музея.

6) 3 ноября 1941 г. был взорван Успенский собор К.П. Лавры; 11-го октября в соборе еще находились серебряные ризы на всех иконах иконостасов (более 20 шт.), серебряные царские врата трех иконостасов, серебряные массивные доски на алтаре и жертвеннике, несколько Евангелий в серебряных оправах, три серебряных гробницы для мощей и т.п. Кроме того, в ризницу собора было перенесено собрание тканей и парчи[66*] К.П. Лавры, насчитывавшие более 2000 редких и ценных образцов с дарственными записями царей, гетманов и проч.

7) По сведениям, сообщенным С.А. Гиля[р]ову сотрудниками штаба Розенберга, – работавшими в киевских музеях, др-ом Розкампфом и художником-реставратором Клейном[,] экспозиция Антирелигиозного музея была в начале 1942 г. вывезена в Берлин[67*], где предполагался развернутый ее показ.

В сентябре–октябре 1943 г. вывезены были следующие материалы:

8) По отделу доклассового общества (палеолит–неолит) материалы раскопок в Пушкарях, Мизине, Кирилловской стоянки в Киеве, раскопок Трипольской культуры на Коломийщине, в Халепье и целый ряд других уникальных коллекций, собранных частично еще археологом Хвойко, а также целым рядом больших научных экспедиций в послереволюционную эпоху.

9) По отделу Скифии вывезены почти все материалы: уникальные бронзовые фигурки зверей, навершия значков и знамен, оружие, керамика, бытовые вещи и т.п.

10) По отделу греческих причерноморских колоний вывезен весь раскопочный материал, преимущественно керамика, из Ольвии, собрание кипрской керамики и др. (около 5000 предметов).

11) Целиком вывезены все материалы раскопок полей погребений I–IV ст. нашей эры (около 3000 предметов), поскольку немцы считали, что эти предметы принадлежали германскому племени готов, которые будто бы владели территорией Приднепровья до IV столетия.

13) Вывезены лучшие экспонаты отдела этнографии, напр[имер,] чумацкий воз конца XVIII стол., резные сани, рала и т.п.

14) Вывезено 4 или 5 больших ящиков с нумизматическим материалом[66], серебро и медь (свыше 50000 экземпляров).

15) Вывезены отдел египетских древностей – 4 саркофага, 3 мумии, мумия крокодила, ушебти и другие мелкие предметы.

16) Вывезены все фото-негативы, как фондов Исторического музея, так и Археологического института Акад[емии] Наук УССР – до 10000 штук.

17) Вывезены вся археологическая часть библиотеки Музея и Археологического института АН УССР, около 5000–7000 томов.

В настоящее время все помещения[,] занимавшиеся экспозицией и фондами в “Музейном Городке”[,] не только полностью опустошены от музейного имуще-

---

66 Далі викреслено виділену комами фразу *преимущественно XVIII–XIX стол.*

ства, но и разобраны все, кроме каменных остовов стен на строительство и на топливо.

Председатель *П. Барановский*[67]
Члены: *І. Бондар*[68]
Н. Геппенер[69]
С. Гиляров[70]

Оригінал, машинопис.
ГАРФ, ф. 7021, оп. 65, д. 10, л. 17–18об.
Інші копії та примірники:
Скриптурна завірена копія, машинопис (1-й примірник).
ЦДАГО України, ф. 166, оп. 3, спр. 199, арк. 1–4

№ 267. Акт майора міліції Маценка про наявність на території Лаври і схилах Дніпра за її стінами поховань військовополонених і євреїв, розстріляних німецькими загарбниками. *Київ, 3 грудня 1943 р.*

Акт
г. Киев, декабря 3 дня 1943 г.

Я[,] начальник ОБХСС Управления милиции г. Киева, майор милиции Маценко в присутствии уполномоченного Кировского райисполкома по Киево-Печерской Лавре т. Тверского Виктора Михайловича, прож[ивающего в] К.П. Лавре корп. 39[,] кв. 9, коменданта Управления Киево-Печерской Лавры тов. Мандрика Ивана Иустиновича, прож[ивающего] в Лавре корп. 58[,] кв. 135 и иеродиакона Киево-Печерской Лавры Чирва Герасима Ивановича прож[ивающего] в Лавре кор. 43[,] кв. 6 произвел осмотр парка, принадлежащего Киево-Печерской Лавре и откосы Днепра за лаврской стеной у водокачки, которым установил следующее:

1. Во дворе Верхней лавры у южной стены Трапезной церкви имеется могила, в которой похоронены три неизвестных трупа[68*].

По заявлению очевидцев гр.гр. Мандрика И.И. и др., которые присутствовали при закапывании трупов в марте 1942 г.[69*][,] расстрелянные были военнослужащие Красной армии, так как были одеты в военн[ую] одеж[у][71] (гимнастерки и т.д.).

2. В ограде Лавры на Ближних пе[щ]ерах[72] внизу 42 и 43 корпусов имеется две могилы (впадины)[,] в которых похоронены <гр-не по национальности>

[67] Власноручний підпис П. Барановського фіолетовим чорнилом.
[68] Власноручний підпис І. Бондаря фіолетовим чорнилом.
[69] Власноручний підпис Н. Геппенер фіолетовим чорнилом.
[70] Власноручний підпис С. Гілярова чорною тушшю.
[71] В оригіналі *военной одеже*
[72] В оригіналі *песчерах*

евреи, трупы последних перебрасывались с места расстрела конц[ентрационного] лагеря в специально сделанный пролом в лаврской стене[70*].

По заявлению очевидца иеродиакона Чирвы[71*] в этих могилах похоронено до 20–25 человек.

3. За Лаврской стеною у водокачки на откосах Днепра на территории концлагеря и около него имеется много могил, в которых похоронены в 1942 году расстрелянные немецкими оккупантами до 500 человек гр.гр.[,] работавших в лагерях.

По заявлению очевидца расстрелов иеродиакона Лавры Чирвы расстрелы производились днем в обед в 12 часов группами 5–6 чел. почти что ежедневно на глазах всех содержащихся в лагерях, причем трупы вечером выносились на носилках и закапывались на откосе Днепра и ограде Лавры.

4. К северу от места погребения евреев имеются могилы с крестами[,] в которых похоронены русские военнопленные.

По заявлению того же очевидца Чирвы расстрелы последних производились вечерами[,] при чем на месте расстрелов в кустах их там и закапывали.

О чем составлен настоящий акт.

Нач[альник] ОБХСС УМ НКВД г. Киева
Майор милиции [підпис][73] (Маценко)

Присутствовали:
1. Уполномоченный Кировского райисполкома по Лавре [підпис] (В. Тверской)
2. Комендант Лавры И. Мандрик
3. Иеродиакон: Г. Чирва

Секретарь Киевского горсовета [підпис][74] [печатка][75]

Оригінал, рукопис (темно-фіолетове чорнило).
ГАРФ, ф. Р-7021, оп. 65, д. 521, л. 53–54

№ 268. Свідчення ієродиякона Києво-Печерської Лаври Герасима (Чирви) про злочини німецьких загарбників, скоєні у таборі для військовополонених і євреїв, розташованому на схилах Дніпра поряд з Лаврою. *Київ, 4 грудня 1943 р.*

Показания обвиняемого (свидетеля)[76] Ч[и]рва[77] Герасим Иванович
4 декабря 1943 г.

---

[73] Цей та всі наступні підписи власноручні темно-фіолетовим чорнилом, що й документ.
[74] Посада та підпис секретаря світло-фіолетовим чорнилом.
[75] Кругла печатка, приблизно 3 см у діаметрі фіолетовим чорнилом, містить напис: *Київська міська Рада депутатів трудящих. Міський комітет у справах[...]*
[76] Підкреслено синім чорнилом, яким написано документ.
[77] В оригіналі помилково *Черва*

Вопрос. Что Вам известно о зверствах немецких оккупантов[,] чинимых ими в районе Киево-Печерской Лавры.

Ответ. Во время немецкой оккупации г. Киева в зиму 1942 г. рядом с Киево-Печерской Лаврой на откосах его в здании рабочего общежития немцами был устроен лагерь для военнопленных и евреев. Каждое утро на протяжении февраля–марта месяцев я был свидетелем зверских злодеяний, чинимых немцами над военнопленными и евреями. Во время получения скудного завтрака каждый военнопленный за недостаточно низкий поклон (по мнению охраны) подвергался ударами резинового жгута. После завтрака ежедневно выстраивали всех военнопленных и на глазах у них расстреливали по пять–шесть человек евреев и русских. После расстрела трупы складывали в сарай, который находился рядом с лагерем[,] и только после обеда военнопленных же заставляли рыть ямы и расстрелянных на носилках выносили из сарая и зарывали в ямы. Причем расстреливали всегда в раздетом виде. С другой стороны лагеря, территории которой не видно из моего окна, также ежедневно вечером были слышны выстрелы[,] и после этого уже летом мной были обнаружены могилы, а поэтому и там ежедневно производились расстрелы ни в чем неповинных людей. Кроме массовых ежедневных расстрелов и бесчеловечных издевательствах над военнопленными, я также своими глазами видел, как немецкие варвары уничтожали метрополитские корпуса и трапезные церкви Киево-Печерской Лавры. Всего немцами за этот период расстреляно около 600 человек.

Записано с моих слов правильно и протокол допроса мне прочитан.

Г. Чирва

Ст[арший] опер[ативный] уполномоченный – Новоселова

Верно: Секретарь Киевского горисполкома

[підпис][78]

[печатка][79]

Оригінал, рукопис (синє чорнило).
ГАРФ, ф. Р-7021, оп. 65, д. 521, л. 56–56об.

№ 269. Наказ № 5 по Управлінню Державного історико-культурного заповідника "Києво-Печерська Лавра" про призначення П. Дєдова директором заповідника, В. Тверського – заступником директора з наукової роботи. *Київ, 5 лютого 1944 р.*

Наказ № 5
по Управлінню Державного історико-культурного
заповідника "Київо-Печерська Лавра"
від 5/II 1944 р.

[78] Завірка та підпис секретаря світло-фіолетовим чорнилом.

[79] Кругла печатка, приблизно 3 см у діаметрі фіолетовим чорнилом, містить напис: *Київська міська Рада депутатів трудящих. Міський комітет у справах[...]*

§ 1. Цього числа наказом народного ком[і]сара[80] освіти УРСР я призначений директором Управління Державного історико-культурного заповідника "Київо-Печерська Лавра" й приступив до виконання <своїх> обов'язків.

§ 2. З цього ж числа колишній директор Управління В.М. Тверс[ь]кой[81], згідно його прохання, переведений на посаду заступника директора Управління <по науковій частині>[82].

Директор Управління
Державного історик[о]-культурного заповідника
"Київо-Печерська Лавра" [підпис][83]
(Дедов)[84]

Оригінал, рукопис (темно-фіолетове чорнило).
ДАК, ф. Р-1517, оп. 1, спр. 1, арк. 5.
Опубліковано:
Очерки истории Киево-Печерской лавры и Заповедника /
Кол. авторов. – К., 1992. – С. 275

№ 270. Лист уповноваженого Наркомосвіти УРСР з Музейних фондів І. Кірси заступнику голови РНК УРСР М. Бажану щодо реевакуації музейних фондів України з м. Уфи. *Уфа, 15 лютого 1944 р.*

Народный Комиссариат Просвещения УССР
Музейный Фонд

№ 017
"15" лютого *1944 г.*[85]

Заступнику Голови Раднаркому УРСР
тов. Бажану М.П.

При[й]няті мною за розпорядженням Наркомосвіти музейні фонди від тов. Пестуна, що знаходяться й до цього часу в м. Уфі, за чотирі м[іся]ці енергійної роботи колективу співробітників Музфондів Наркомосвіти перевірені, упорядковані, частково реставровані і упаковані в нові або відремонтовані ящики. Ящиків і тюків з експонатами нараховується до 200.

В кожен з них вкладено опис експонатів. Ящик має свій порядковий номер з поміткою "МФУ" НКП УССР. Таким чином[,] музейні фонди Наркомату Освіти в основному упорядковані відповідно до наказу Наркомосвіти в наслідок обстеження фондів.

---

80 В оригіналі *Комисара*
81 *В.М. Тверской* підкреслено червоним олівцем.
82 Дописано яскраво-бірюзовим чорнилом рукою П. Дєдова.
83 Власноручний підпис П. Дєдова яскраво-бірюзовим чорнилом.
84 Документ написано В. Тверським.
85 Текст курсивом – текст бланка (друкарський відбиток). Текст звичайним шрифтом у цьому рядку вписано від руки фіолетовим чорнилом.

Просимо повідомити хоча б орієнтовно про час реевакуації музейних фондів Наркомосвіти, а також і фондів музею ім. М.М. Коцюбинського, що підпорядкований цьому ж Наркомату.

Між іншим[,] фонди Курського, Калінінського, Вороні[з]ького музеїв, що теж знаходились у м. Уфі за розпорядженням РНК і Наркомосвіти РСФСР уже відправлені на місця.

Дуже зручно було б відправити фонди з ешелоном у березні м[іся]ці разом з іншими українськими установами і сім'ями, який буде організовувати уповноважений РНК УРСР т. Тихий.

Уповноважений Наркомосвіти УРСР
по Музфондам [підпис][86] (Кирса)
м. Уфа, К-Маркса № 16

НКО
тов. Тичині П.Г.
Прошу повідомити мене про Ваші міркування щодо реевакуації музейних фондів і музею М. Коцюбинського.
6/III 44 р. *М. Бажан*[87]

Вх[ідний №] 2226
6/III-44[88]

Исх[одящий] № 23[89]
Вх[ідний №] 172, 7/III-44 р.[90]

Оригінал, машинопис.
ЦДАВО України, ф. 2, оп. 7, спр. 1546, арк. 24

№ 271. Свідчення М. Норика про єврейський трудовий табір, влаштований взимку 1942 р. навпроти Києво-Печерської Лаври на території колишнього артилерійського складу в Старому Арсеналі. *Київ, 18 лютого 1944 р.*

Протокол допроса
1944 года, февраля 18-го дня г. Киев

Я[,] ст[арший] о[пер]уполномоченный[91] О[тдела] У[головного] Р[озыска] У[правления] М[илиции] ст[арший] лейтенант милиции Пугавьев допросил свидетеля:

---

86 Власноручний підпис І. Кірси світло-фіолетовим чорнилом.
87 Резолюція М. Бажана внизу листа синім олівцем.
88 Вхідний номер і дату поставлений вгорі посередині синім чорнилом.
89 Вихідний номер поставлений вгорі ліворуч фіолетовим чорнилом.
90 Вхідний номер НКО і дата поставлені вгорі ліворуч, під номером листа, фіолетовим чорнилом.
91 В оригіналі тут і далі *о/уполномоченный*

Норик М[е]фодий[92] Андреевич[,] 1897 г. рожд[ения,] уроженец Николаевской обл. с. Троицкое, украинец, гр-н СССР, б/п, грамотный, происходит из крестьян, женат, в[оенно]-служащий, орденоносец, временно проживает[:] Музейный городок[,] корпус 58[,] кв. 134 гор. Киева, находится на лечении после ранения.

Об ответственности за ложное показание предупрежден по ст. 89 УК УССР

Норик[93]

Вопрос: Расскажите, что вам известно о зверском уничтожении советских граждан немецко-фашистскими оккупантами?

Ответ: В период немецкой оккупации гор. Киева я находился в Киеве и проживал по вышеуказанному адресу. Из Киева эвакуироваться я не мог в виду тяжелого состояния здоровья после ранения. О расстреле сов[етских] граждан немецкими оккупантами я могу показать следующее: В конце 1941 года или в начале 1942 года, точно не помню, но это было зимой, немцы привели на территорию артиллерийского склада (против главных ворот Киево-Печерской лавры) человек 75–80 молодых, лет по 15–16 советских граждан мужского пола, были среди них и более старших возрастов, но очень редко. Это были люди в гражданской одеж[д]е, сильно оборванные, худые и по национальности евреи, потому что я определил их по акценту, когда слышал их разговор[,] т.е. когда они просили кушать у проходящих мимо граждан, но евреи из западных областей Украины, так как об этом напоминал их разговор и польская одежа. С момента привода для этих несчастных людей гитлеровцы устроили лагерь во дворе артсклада, огородили колючей проволокой, где и томились заключенные молодые люди до осени 1942 года. Подробно рассказать о жизни в лагере я не могу, потому что не видал, но было видно[,] как они живут из стороны, когда я проходил мимо лагеря[,] то видал[,] как они измученные, худые с жадностью протягивали руки сквозь колючую ограду и просили кушать. Иногда прохожим с трудом удавалось подать кусок хлеба или что другое тому или иному узнику, но это стоило большого риска[,] ибо если немецкая охрана замечала, то расстреливала на месте всех тех[,] кто пытался оказать помощь несчастным людям.

В здании артсклада (так оно называлось до оккупации) находилась немецкая воинская часть “СС”[,] которая имела огород вблизи Лавры[,] и они (немцы) часто гоняли этих заключенных людей на работу огородов.

---

92 В оригіналі помилково *Мифодий*

93 Тут і далі внизу власноручний підпис Норика М.А. фіолетовим чорнилом. Так само ним підписана кожна сторінка протоколу.

Осенью 1942 года, месяц не помню, но уже были закончены огородные работы, немцы привели на огород человек 40 из биржи труда, мужчин и женщин[,] и заставили их рыть яму размером 3 метра ширины, 3 метра длины и глубиной около двух метров. Люди[,] работавшие на отрывке ямы[,] не знали для какой цели они роют яму, но впоследствии догадались[,] когда этих же людей на следующий день заставили снова работать над этой ямой.

Я наблюдал всю эту картину, потому что работал сторожем у склада "КЭГ"[94][,] и происходило это недалеко от моего места службы. Когда яма была готова[,] то рабочие были удалены, а немцы в этот же день вечером в 6 часов на автомашинах привезли к яме всех тех граждан[,] находящихся в лагере артсклада, еврейской национальности и начали расстреливать, расстрел производился следующим образом: Метрах в 60–70 от ямы пленников ссадили из машины, конвой состоял более чем из 50 человек[,] вооруженных автоматами немцев. Около ямы с обоих сторон стояли с автоматами два немца, а конвой[,] избивая плетками людей[,] гнал их в яму живыми, одновременно, по мере поступления людей в яму, два стоящих на краю ямы немца строчили из автоматов в яму[,] расстреливая людей, я слышал вопль и душераздирающие крики несчастных мучеников. Когда все люди были загнаны в яму, то сами немцы начали засыпать яму известью и землей, а эти два продолжали стрелять длинными очередями из автоматов в яму, стоны и крики людей были слышны до тех пор[,] пока не были завалены землей[,] и тогда все затихло. На следующий день привели тех же рабочих с биржи и заставили их рыть землю с вала (крепостной вал) на место погребения расстрелянных людей.

Весной 1943 года немцы это место вспахали и на том месте[,] где зарыли людей[,] посадили картофель. Место погребения я хорошо знаю, но сейчас точно указать не могу, так как занесено снегом.

Вопрос: Почему вы могли все это видеть[,] ведь немцы за этим зорко следили?

Ответ: Я скрытным путем пробрался к месту расправы и из бурьяна наблюдал за происходящим. Был от них я примерно в метрах 150–200.

Больше показать ничего не могу[,] из слов моих записано верно и мне прочитано вслух и полностью.

Подпись. *Норик*

Допросил ст. о[пер]уполномоч[енный] О[тдела] У[головного] Р[озыска] У[правления] М[илиции] ст[арший] лей[тена]нт ми[ли]ции

С. Пугавьев

Оригінал, рукопис (фіолетове чорнило).
ГАРФ, ф. Р-7021, оп. 65, д. 235, л. 94–95

---

[94] *"КЭГ"* означає КГ (киевские гаражи), оскільки протокол писався на слух.

№ 272. Постанова № 577 РНК УРСР про відновлення діяльності Державного історико-культурного заповідника "Києво-Печерська Лавра". *Київ, 30 травня 1944 р.*

Постанова № 577
Ради Народних Комісарів У*країнської*[95] РСР
"30" мая[96] 1944 р*оку*[97]
м. Київ

Про відновлення діяльності Державного історико-культурного заповідника "Києво-Печерська Лавра"

Рада Народних Комісарів УРСР постановляє:

1. Дозволити Народному Комісаріату Освіти УРСР відновити діяльність Державного історико-культурного заповідника "Києво-Печерська Лавра" з музеєм історії Лаври.
2. Покласти на Державний історико-культурний заповідник "Києво-Печерська Лавра" завдання: охорону й вивчення найдавніших пам'яток[98] культури та археологічне дослідження території Лаври на загальному фоні історії України й Росії. Осередком науково-популяризаційної роботи заповідника повинен стати музей історії Лаври.
3. Закріпити за заповідником всю територію Верхньої і Нижньої Лаври з усіма будівлями та до складу заповідника включити територію з церквою Спаса на Берестові й Києво-Видубицьким монастирем[72*].
4. Зобов'язати виконком Київської *м*іської[99] ради[100] депутатів трудящих заборонити вселення на територію заповідника установ, організацій та сторонніх мешканців.
5. Відповідно до постанови *Раднаркому*[101] Союзу РСР від 22 травня 1943 р. № 571 "Про посадові оклади музеїв"[102] Державний історико-культурний заповідник "Києво-Печерська Лавра" віднести до музеїв першої категорії республіканського значення.
6. Наркомфінансів УРСР передбачити за бюджетом 1944 року необхідні асигнування на утримання Державного історико-культурного заповідника "Києво-Печерська Лавра" з музеєм історії Лаври, проведення реставрацій-

---

95 Слово *Української* написано простим олівцем вгорі над скороченням *УРСР*
96 Слово *мая* відмічено "галочкою" простим олівцем як знак для виправлення.
97 Дописано простим олівцем *оку*
98 Попередньо надруковано *пам'ятників* ; закреслено простим олівцем *ників* і дописано *ок*
99 У документі друковану велику літеру *М* виправлено простим олівцем на малу.
100 У документі слово *ради* з великої літери.
101 Написано вгорі простим олівцем над попередньо надрукованим *РНК* , яке закреслено простим олівцем.
102 Правильна назва постанови "Про посадові оклади робітників музеїв".

них робіт і підготовчі роботи по відновленню дренажної системи на території заповідника[73*].

<Голова Ради Народних Комісарів УРСР М. Хрущов
Заступник Керуючого Справами РНК УРСР І. Джигомон>[103]

М. Бажан[104]
А. Барановський 31/V 44 р.[105]
Воскобійник[106]
І. Джигомон[107]
Л. Корнієць[108]
Мануїльський[109]
И. Сенин 31/V 44 г.[110]
В. Старченко 1/VI 1944 г.[111]
[За…][112]
Караваєв[113]
Кононенко[114]

[підпис] 2/VI[115]

Оригінал, машинопис.
ЦДАВО України, ф. 2, оп. 7, спр. 985, арк. 6–7/
Опубліковано з офіційної постанови:
Очерки истории Киево-Печерской лавры и Заповедника /
Кол. авторов. – К., 1992. – С. 275–276

---

[103] Дописано внизу посередині простим олівцем.
[104] Власноручний підпис М. Бажана, заступника Голови РНК УРСР світло-фіолетовим чорнилом праворуч.
[105] Власноручний підпис А. Барановського, заст. Голови РНК УРСР і дата підписання чорним чорнилом посередині.
[106] Власноручний підпис О. Воскобійника, завідувача сектору культури Управління справами РНК УРСР світло-фіолетовим чорнилом ліворуч вгорі.
[107] Власноручний підпис І. Джигомона, заст. керуючого справами РНК УРСР світло-синім чорнилом ліворуч.
[108] Власноручний підпис Л. Корнійця, заст. Голови РНК УРСР синім олівцем посередині.
[109] Власноручний підпис Д. Мануїльського, заст. Голови РНК УРСР, наркома харчової промисловості синім чорнилом посередині.
[110] Власноручний підпис І. Сеніна, заступника Голови РНК УРСР і дата підписання червоним олівцем ліворуч.
[111] Власноручний підпис В. Старченка, заступника Голови РНК УРСР і дата підписання синім чорнилом праворуч.
[112] Підпис фіолетовим олівцем на першому аркуші вгорі ліворуч проти пп. 1, 2.
[113] Підпис К. Караваєва, заступника Голови РНК УРСР чорним чорнилом ліворуч.
[114] Підпис синім чорнилом І. Кононенка, наркома охорони здоров'я ліворуч.
[115] Підпис і дата секретаря внизу ліворуч фіолетовим чорнилом.

№ 273. Акт про прийняття ДІКЗ "Києво-Печерська Лавра" від Київського державного університету ім. Т. Шевченка трьох ящиків з експонатами, які належали заповіднику до війни. *Київ, 6 липня 1944 р.*

Акт[74*]

м. Київ[,] 6 липня 1944 р. комісія[,] призначена директором заповідника[75*] т. Дедовим П.Т. під головуванням заступника директора т. Тверського В.М. в складі зав. відділу фондів т. Ковпаковой О.К., наукового робітника Дундич Г.Т., бухгалтера Сокальськой О.С. і голови М[ісцевого] к[омітету] Гуменюка С.Ю. склала цього акта в тому, що Державному іст[орико-]культ[урному] заповіднику "Києво-Печерська Лавра" передано Київським державним університетом ім. Т. Шевченка[76*] майно, яке належить заповіднику згідно опису, який до цього додається.

При перевірці речей згідно спискам-вкладишам[77*], які було знайдено в ящиках, виявилось:

Ящик № 17, розкритий в Університеті[,] – всі речі згідно списку були в наявності

1) 11009 – шати.
2) 10478 – двуглавий орел.
3) 3555 – царські ворота.
4) 3564 – царські ворота із Софії.
5) 3563 – шати.
6) 7108 – шати.
7) 4010 – шати.
8) 2320 – подсвечник.
9) 2318 – подсвечник.
10) 2971 [Є]вангеліє[116].
11) 2966 Євангеліє.
12) 2960 – Євангеліє.
13) 3090 Євангеліє.
14) 3100 чиновник архієрейс[ь]кий.
15) 2978 Євангеліє.
16) 3008 Євангеліє. (нема 1 застежки).
17) 3115 – Євангеліє.
18) 2962 Євангеліє.
19) 10920 Євангеліє.
20) Євангеліє. – зірвани стули та застьожки 2948.
21) 3047 – служебник.

---

116 У документі *Евангеліє*

22) 3250 – Євангеліє.

23) 2975 – Євангеліє.

24) р288 (13945) поддон <(нижняя часть подсвечника)>[117].

Ящик № 23[,] за списком-вкладкою повинно було бути 3 дарохранительниці, подсвечник, 5 хрестів. В наявності було дарохранительниц[ь] замість 3 – дві[,] подсвечников замість 1 – два і хрестів – 5. Всього дев'ять речей. А саме:

1) 10661 – дарохранительниця.

2) 2328 – дарохранительниця – за списком, а насправді подсвечник № 2398.

3) 2343 подсвечник.

4) 3442 хрест.

5) 405 – хрест.

6) 401 –хрест.

7) 501 – хрест.

8) 445 – хрест.

9) без номера дарохранительниця Кузьмичева[78*].

Ящик без номера. За списком речей неизвестних художников 5 – в наявності 5 (п'ять). Ікон за списком 14, в наявності 14 (чотирнадцять). Живопис за списком 3 (три)[,] а саме Новаковський "На забаву"?, Капустинський "Сирота", Монастирський "Портрет Матері"[,] в наявності відсутні, а є: неизвестного художника портрет Озаркевича № 31456.

В зазначеному ящику прийнято такі речі[79*][:]

1. Неизвестн[ы]й художник "Иван Викоцкий" № 6.

2. [Неизвестный художник][118] "Грицько Запорожець" № 20834.

3. [Неизвестный художник] "[Є]саул[119] Житомирський" № 24893.

4. [Неизвестный художник] "Портрет Світельницкой" № 13299.

5. [Неизвестный художник] "Портрет Світельницкого" № 132989.

Ікони[:]

1) Архангел Михаил № 47.

2) Архангел Гавриил № 50.

3) Преображение Х[риста] № 2389.

4) Нерукотворний Спас № 15514.

5) Воскресение Христа № 86[120].

6) Богородица № 89.

7) Распятие Христа 17208.

8) Спас учитель 433.

9) Богородица 1035.

---

117 Приписка з копії.

118 Тут і далі у квадратних дужках розшифровано знак тотожності – " – поставлений під кожним словом у словосполученні *Неизвестний художник*

119 У документі *Исаул*

120 У скриптурній копії номер *80*

10) Успение 1253.
11) Євстафій № 13568[121].
12) Христос и самарянки 5089.
13) Петр Патриарх 5089[122].
14) Христос виноградар 26112.
15) Портрет Озаркевича № 31456.

Додаток: списки-вкладки 3 шт.[80*] Опись одна. Разних кусків 8 (вісім) і одна корона.

Голова комісії:		
Заступник директора	[підпис][123]	(Тверськой)
Члени комісії:		
Зав[ідуючий] відділом фондів	[підпис]	(Ковпакова)
Науковий робітник	[підпис]	(Дундич)
Бухгалтер	[підпис]	(Сокальська)
Голова М[ісцевого] к[омітету]	[підпис]	(Гуменюк)

1944 р. 6 липня зазначені речі прийняла

Зав. відділом фондів	[підпис]	(Ковпакова)

Копія, рукопис (чорна копірка, 2-й примірник).
ДАК, ф. Р-1517, оп. 1, спр. 12, арк. 2–2зв.
Інші копії та примірники:
Скриптурна копія[124], рукопис (фіолетове чорнило).
ДАК, ф. Р-1517, оп. 1, спр. 12, арк. 1–1зв.

№ 274. Штатний розпис ДІКЗ "Києво-Печерська Лавра" (витяг з наказу № 25). *Київ, 25 липня 1944 р.*

Наказ № 25
по Управлінню Державного Історико-Культурного
заповідника "Київо-Печерська Лавра"
від <25 липня 1944 р.>[125]

§ 1. В зв'язку з затвердженням Державною штатною комісією при РНК СРСР штатного розкладу Державного істор[и]ко[126]-культурного заповідника "Київо-Печерська Лавра" затверджуються на посадах:

---

121 У скриптурній копії номер *19568*
122 В акті прийому-передачі експонатів відділу фондів від 12 листопада 1946 р. номер цієї ікони *5086* (ДАК, ф. Р-1517, оп. 1, спр. 20, арк. 15).
123 Всі підписи, як і сам документ, через копірку.
124 Скриптурна копія написана В. Тверським.
125 Дописано іншим почерком чорним чорнилом.
126 В оригіналі *історіко*

№ по черзі	Посада	Пр[і]звище[127] та ініціали	З якого часу працює	Місячна ставка
	<Керівники та наук[овий] перс[онал]>			
1.	Директор	Дедов П.Т.	5/II 1944	2000
2.	Замі[сник] директ[ора] по наук[овій] част[ині]	Тверськой В.М.	13/XI 1943	1600
3.	Зав[ідуючий] від[ділом] пам'ятників[81*]	Решетников А.Г.	15/VI 1944	1000
4.	Зав[ідуючий] від[ділом] фондів	Радченко І.І.	16/VII 1944	1000
5.	Зав[ідуюча] від[ділом] істор[ії] Лаври[82*]	Ковпакова О.К.	29/V 1944	1000
6.	[Завідуюча відділом історії Лаври][128]	Дмітренко Е.С.	27/VI 1944	1000
7.	Науков[ий] робітник	Грінчак В.А.	26/IV 1944	700
8.	[Науковий робітник]	Дундіч Г.Т.	13/VI 1944	700
9.	[Науковий робітник]	Черногубова-Яковлева Е.А.	30/VI 1944	700
	<Адм[іністративно-]госп[одарський] персон[ал]>			
1.[129]	Головн[ий] бухгалтер	Хмельницкий Д.А.	16/VII 1944	800
2.	Бухгалтер	Сокальская О.С.	1/III 1944	400
3.	Інженер	Муха Г.А.	12/VII 1944	600
4.	Секретар	Мощенко Ю.В.	21/III 1944	300
5.	Кладов[щ]ик[130]	Гуменюк С.Ю.	20/III 1944	250
6.	Наглядач	Євдокимова А.В.	10/III 1944	150
7.	Наглядач	Олешко М.А.	1/IV 1944	150
8.	[Наглядач]	Клешко В.П.	19/IV 1944	150
9.	Убіральниця	Тверська О.В.	25/III 1944	115
10.	[Прибиральниця]	Кушнір М.Д.	1/VII 1944	115
11.	[Прибиральниця]	Міщенко А.І.	3/III 1944	115
12.	[Прибиральниця]	Терехова М.Г.	15/II 1944	115
13.	[Прибиральниця]	Ревенко П.П.	6/VII 1944	115
14.	Двірник	Макарова М.С.	15/XI 1943	115
15.	[Двірник]	Спірідонов М.М.	25/XI 1943	115
16.	[Двірник]	Лахтадир [А.]В.[131]	1/XII 1943	115

[127] В оригіналі *Призвище*

[128] Тут і далі у квадратних дужках замінено знак тотожності у вигляді подвійних лапок, поставлених проти кожного слова попереднього рядка.

[129] Номери з 1 по 6 у первинному варіанті продовжували нумерацію: 10, 11 і т.д., потім були виправлені тією ж рукою і тим самим чорнилом на 1, 2 і т.д.

[130] В оригіналі *Кладовник*

[131] В оригіналі ініціали Акуліни Василівни Лахтадир помилково *О.В.* (див. док. № 264 та коментар до нього).

17.	[Двірник]	Саченко Л.С.	1/XII 1943	115
18.	[Двірник]	Петрушіна А.Ф.	1/II 1944	115
19.	[Двірник]	Гоменюк А.А.	15/III 1944	115
20.	[Двірник]	Картишенко Є.П.	1/IV 1944	115
21.	[Двірник]	Фуртат І.І.	15/V 1944	115
22.	[Двірник]	Радченко Є.Т.	13/VI 1944	115
23.	[Двірник]	Сук М.А.	19/VI 1944	115
24.	Охорон[н]ик-пожежник	Залінскій І.К.	24/V 1944	150
25.	[Охоронник-пожежник]	Груц Й.Т.	30/XII 1943	150
26.	[Охоронник-пожежник]	Сувалкин П.Я.	15/II 1944	150
27.	т.в.о. [охоронника-пожежника]	Демчук З.Г.	8/VI 1944	150
28.	Садівник	Єременко Г.І.	15/I 1944	300
29.	т.в.о. коменданта	Безуглий А.М.	4/II 1944	300
30.	Діловод-паспортистка [132]	Брюханова Є.І.	11/I 1944	250
31.	Тесляр	Припачкин А.М.	24/VI 1944	300

[...][133]

Директор Державного історико-культурного заповідника “К.-П. Лавра”
П. Дедов[134]

Оригінал, рукопис (фіолетове чорнило).
ДАК, ф. Р-1517, оп. 1, спр. 1, арк. 16зв.–18.

№ 275. Акт комісії ДІКЗ “Києво-Печерська Лавра” про збитки, заподіяні Лаврі у роки нацистської окупації. *Київ, [не пізніше 23 вересня 1944 р.]*

Акт[83*]

Мы нижеподписавшиеся, члены комиссии в составе ст. научного сотрудника Историко-культурного заповедника “Киево-Печерская Лавра” Гринчака Виктора Ананьевича[84*], зав[едующего] отделом фондов того же Заповедника Радченко Ивана Ивановича и инженера того же Заповедника Иванова Варфоломея Владимировича [...][135] *составили настоящий акт об ущербе, причиненном немецко-фашистскими захватчиками и их сообщниками* Государственному Историко-Культурному Заповеднику “Киево-Печерская Лавра” *находящемуся* в г. Киеве, по улице Цитадель № 9–11.

---

132 В оригіналі *пашпортистка*

133 Далі п’ять параграфів, в яких наказується: §2) про звільнення з 26 липня 1944 р. 8 осіб, серед них кербуда Гаценка К.Г., 6 охоронців та кур’єра Авраменка М.Г., у зв’язку з незатвердженням цих штатних одиниць; §3) про здачу/прийомку відділу фондів від Ковпакової О.К. до Радченка І.І.; §4) про поєднання обов’язків деяких співробітників, наприклад, охоронника-пожежника, охоронника-водопровідника, охоронника-прибиральниці, наглядача-садівника і т.д.; §5) про доплату за рахунок спецкоштів деяким співробітникам.

134 Підпис П. Дєдова тим самим чорнилом, що і документ, який написано іншою особою.

135 Тут і далі так позначаємо незаповнені графи стандартного бланка акта, які опускаються.

Ущерб и убытки, причиненные немецко-фашистскими захватчиками

1. *Изложить события и факты мародерства, грабежа, разрушений, сожжения, порча имущества немецко-фашистскими захватчиками с указанием времени и места происшествия.*

3 ноября 1941 г. немецко-фашистские захватчики взорвали Успенский собор. С момента вступления фашистов в Лавру до сентября 1942 г. полностью разграблены музей, библиотеки, церкви, а с сентября 1942 г. по апрель 1943 г. и разрушены указанные в этом акте жилые строения, церкви и пр[очее].

2. Вражеские части, офицеры и солдаты, участвовавшие в грабеже, разрушениях, поджогах и т.п.

а) наименование вражеских частей, участвовавших в грабеже и разрушениях:

Все грабежи и разрушения производились с ведома и по распоряжению шта[д]т-комиссара г. Киева Берндта

б) фамилии командиров этих частей

Неизвестно

в) количество вражеских офицеров и солдат, участвовавших в грабеже и разрушениях:

Неизвестно

г) фамилии вражеских офицеров и солдат, учинивших насилие и грабеж:

Неизвестно

3. Описать случаи воздушных бомбардировок и их последствия (указать время и продолжительность их)

Не было

4. Описать случаи артиллерийских обстрелов и их последствия (указать время и продолжительность их)

Не было

I. Стоимость уничтоженного, разрушенного, разграбленного и поврежденного имущества[85*] *в денежном выражении*

№№ п/п	Виды уничтоженного, разрушенного, разграбленного и поврежденного имущества	Восстановительная стоимость полностью уничтоженного, разрушенного и разграбленного имущества в рублях	Размер затрат, необходимых для восстановления частично поврежденного имущества в рублях	Общий размер ущерба в рублях (гр[афа] 3 + гр[афа] 4)
1	Здания хозяйственного назначения		500000	500000
2	Жилые здания		1088040	1088040
3	Здания культурно-бытового назначения		7402900	7402900

4	*Здания религиозных культов*	84 240 000	2858930	87098930
5	*Прочие здания и постройки*			
6	*Сооружения*		1250000	1250000 [...]
16	*Прочие виды имущества всего*	21905000	–	21905000
	В т.ч. (указать важнейшие)			
	а) Музейные экспонаты	18905000		18905000
	б) Ценная музейная мебель	5000000[136]		5000000
	Всего	106145000	13099870	119244870

II Расходы, связанные с эвакуацией и реэвакуацией

III. Перечень отдельных видов разрушенного, уничтоженного, расхищенного и поврежденного имущества

Виды имущества (по номенклатуре, согласно инструкции)	*Единица измерения*	*Количество*		*Стоимость причиненного ущерба*	*Дополнительные сведения (для частично поврежденного имущества, указать характер и размеры повреждения)*
		полностью разрушенного, уничтоженного, расхищенного	*частично поврежденного*		
1. Сараи кирпичные	шт./м^3 [137]		40/1600	300000	67,1% разрушения
2. Сараи деревянные	[шт./м^3][138]		35/1400	200000	90,5% разруш[ения]
3. Жилые здания кирпичные многоэтажные[86*]	[шт./м^3]		9/31102	1088040	42% разруш[ения]
4. Здания культ[урно]-бытового назначения, кирпичные[87*]	[шт./м^3]		44/218233	7402900	41% разруш[ения]

[136] Тут та в останній колонці помилково написано суму *5000000*, а мало б бути *3000000* (див. розділ III п. 10 цього ж документа та додаток до нього – док. № 277), оскільки складання сум *18905000* (музейні експонати) та 5000000 (цінні музейні меблі) не дає у підсумку зазначену вище у п. 16 суму в *21905000* руб. (*ДАК, ф. Р-1517, оп. 1, спр. 9, арк. 9*).

[137] В оригіналі *куб.м.*

[138] У квадратних дужках розкрито знак тотожності попередньому рядку у вигляді подвійних лапок.

5. Здания религиозных культов, Успенский собор кирпич[ный]	[шт./м^3]	1/42120		84240000	100% разруш[ения]
6. Пр[очие] церкви и колокольни[88*]	[шт./м^3]		7/57356	2858930	40% разруш[ения]
7. Подпорная стена, кирп[ичная]	шт.		1/2000	500000	15% разруш[ения]
8. Дренажная система, укрепляющая склоны печерск[их] возв[ышеностей]	пог[он-ный] м[етр]		1/700	750000	10% разруш[ения]
9. Музейные экспонаты, согласно списка[89*]				18905000	
10. Музейная мебель, согласно списка[90*]				3000000	
Всего				119244870	

Наместник Лавры — Архимандрит Валерий[139]
Старш[ий] научный работник — В. Гринчак
Заведующий отделом фондов — Радченко[140]
Инжинер — В. Иванов[141]

Исполнительный комитет Печерского районного совета депутатов трудящихся настоящий акт заверяет

[печатка][142] 23.IX-1944 г *Председатель исполкома* [підпис][143]
Секретарь исполкома [підпис][144]

Акт зарегистрирован в книге актов по учету ущерба за № 275 от 23 сентября 1944 года

Секретарь исполкома [підпис]

Оригінал, рукопис (світло-фіолетове чорнило) на типографському бланку.
ДАК, ф. Р-1517, оп. 1, спр. 9, арк. 6–7зв.
Інші копії та примірники:
Авторизовані, зареєстровані чернетки від 20 вересня 1944 р., рукопис (світло-фіолетове чорнило) на типографському бланку.
ДАК, ф. Р-1517, оп. 1, спр. 9, арк. 2–3зв., 8–9зв.

---

139 Посада та власноручний підпис архімандрита Валерія (Устименка) чорним чорнилом.
140 Посади та власноручні підписи В. Гринчака та І. Радченка світло-бірюзовим чорнилом.
141 Посада та власноручний підпис ієродиякона Варфоломія (Іванова) чорним чорнилом.
142 Печатка чорним чорнилом ще зі старою назвою Печерського району: “Виконавчий комітет Кіровської райради депутатів трудящих м. Києва”.
143 Замість голови Виконкому Печерської райради І. Ларшина підпис чорним чорнилом поставила секретар Ульянова.
144 Підпис серетаря *Ю. Ков[...]* виконкому Печерської райради тут і нижче синім чорнилом. Тим самим чорнилом його рукою написані дата і номер завірення.

№ 276. Додаток № 1 до док. № 275: Перелік майна Успенського собору, втраченого під його руїнами, та інших культурних цінностей Лаври, розграбованих під час нацистської окупації.
Київ, [не пізніше 23 вересня 1944 р.]

Перечень уничтоженных и разграбленных экспонатов
Историко-культурного заповедника “Киево-Печерская Лавра”

№/п	Наименование и характеристика ценностей	Количество предметов	На сумму[145]
1.	Иконостас Успенского собора – подарок гетьм[ана] И. Скоропадского, работы черниговских крепостных мастеров	1	600000 р.
2.	Иконостасы редкой художественной работы, вызолоченные, в стиле барокко	6	900000 р.
3.	Царские врата, серебряные, вызолоченные, 5 пудов серебра	1	300000 р.
4.	Царские врата в приделах и Трапезной церкви, серебряные	3	300000 р.
5.	Царские врата в верхних приделах, металлические, посеребренные	3	300000 р.
6.	Наместные иконы с тяжелыми ризами, серебряными, позолоченными, украшенными сереб[ряными] звездами	2	200000 р.
7.	Иконы с тяжелыми серебрян[ыми] ризами, вызолоченные	2	100000 р.
8.	Иконы с серебр[яными] ризами и венцами	68	1020000 р.
9.	Киоты мраморные	14	70000 р.
10.	Серебряный круг с ангелами и звездами, 1,5[146] пуда серебра	1	50000 р.
11.	Престол, облицованный 5-ю метровыми серебр[яными] плитами, сверху вызолоченный, граверной работы – подарок имп[ератрицы] Елизаветы Петровны, 8 пудов серебра	1	510000 р.
12.	Жертвенник, облицованный 5-ю сереб[ряными] плитами, вызолоченный, 3 пуда	1	150000 р.
13.	Престолы в 5 приделах и в Трапезной церкви, вызолочен[ные] 3 пуда	6	450000 р.
14.	Жертвенники в 5 приделах и Трапезной церкви, металлические, с серебром и позолотой	6	350000 р.
15.	Подсвечники и семисвечники серебр[яные]	7	100000 р.

[145] Всього у таблиці було п’ять колонок. Остання п’ята колонка “Примечания” не заповнена у жодній графі, тому було вирішено її при публікації не відображати.
[146] В оригіналі 1,5 передано як *1 ½*

16.	Подсвечники металлические, посеребренные	112	78000 р.
17.	Дарохранительницы, серебр[яные], позолоченные	100	100000 р.
18.	Кресты запрестольные, серебр[яны]е, позолоч[енны]е	13	25000 р.
19.	Кресты напрестольные, серебр[яны]е, позолоч[енны]е	30	60000 р.
20.	Паникадило серебряное с позолотой, подарок митроп[олита] Р. Копы, 3 пуда	1	300000 р.
21.	Паникадило серебряное, с позолотой, редкой резной работы – 5 пуд[ов], подарок имп[ератрицы] Елизаветы Петровны	1	600000 р.
22.	Паникадило серебр[яное], позолоченное, 3 п[уда] серебра, подарок атамана донск[их] казаков Ефремова	1	300000 р.
23.	Паникадила в 5 приделах, металлические, 4-х – 5-и пудов	8	200000 р.
24.	Дарохранительница в форме беседки из мрамора, агата, серебра и золота, подарок Николая I	1	200000 р
25.	Старинные евангелия в серебр[яных] окладах, 3-х 5-ти пуд[ов]	5	200000 р.
26.	Чаши серебряные, вызолоченные	25	250000 р.
27.	Рака-гробница Феодосия, 25 п[удов] серебра	1	600000 р.
28.	Рака-гробница митроп[олита] Михаила	1	400000 р.
29.	Рака-гробница кн[язя] Владимира	1	300000 р.
30.	Гробница с частицами мощей всех святых печерских, 2 пуда	1	50000 р.
31.	Гробница с пальцем архидиакона Стефана	1	10000 р.
32.	Памятник гр[афу] Румянцеву-Задунайскому из белого и серого мрамора 3-х и 4-х м[етров] с бюстом Румянцева в виде полководца	1	100000 р.
33.	Надгробие кн[язя] К.И. Острожского XVI в., работы ит[альянских] мастеров	1	1000000 р.
34.	Кресло митрополита	1	10000 р.
35.	Кресло митрополита в алтаре	1	5000 р.
36.	Клиросы дубовые, резные		250000 р.
37.	Хоругви из шелка, парчи, серебра, украшенные живописью	300	300000 р.
38.	Решетка медная на амвоне		50000 р.
39.	Ковры большие персидские	50	150000 р.
40.	Ковры средние персидские	20	30000 р.
41.	Ковры малые персидские	30	30000 р.
42.	Ковры большие украинские	53	53000 р.
43.	Ковры малые и средние украинские	56	28000 р.
44.	Палица с 16-ю крупными рубинами	1	500000 р.

45.	Ризы уникальные из рытого бархата[91*], XIV в., из персидской парчи, фелонь из платья имп[ератрицы] Елизаветы Петровны, шитая крупн[ым] жемчугом		250000 р. 150000 р. 400000 р.
46.	Уникальные станковые иконы XII–XVII в.[92*]	150	1000000 р.
47.	Митры из парчи, украшенные драгоц[енными] камням[и]	86	86000 р.
48.	Ризы из парчи, бархата, украшенные драгоц[енными] камнями – подарки дома Романовых, бояр и князей	600	2000000 р.
49.	Ризы с серебр[яными] и золотыми украшениями	1200	800000 р.
50.	Принадлежности церковного облачения – металл, парча, шелк	150	100000 р.
51.	Библиотека историческая, свыше 1 млн. книг[93*]		3000000 р.
52.	Грамоты	100	100000 р.

Итого 18905000 руб.

Старш[ий] научный работник В. Гринчак
Заведующий отделом фондов Радченко[147]
Инженер Пимен[148]

Оригінал, рукопис (світло-фіолетове чорнило).
ДАК, ф. Р-1517, оп. 1, спр. 9, арк. 16–17зв.
Інші копії та примірники:
Чернетка, рукопис (простий олівець).
ДАК, ф. Р-1517, оп. 1, спр. 9, арк. 21–23зв.
Скриптурна копія, машинопис (2-й, 3-й примірники, синя копірка).
ДАК, ф. Р-1517, оп. 1, спр. 9, арк. 11–12, 14–15

№ 277. Додаток № 2 до док. № 275: Перелік знищених і пограбованих меблів та інших культурних цінностей Києво-Печерської Лаври. *Київ, [не пізніше 23 вересня 1944 р.]*

Перечень
уничтоженного и разграбленного[149] оборудования
Историко-культурного заповедника “Киево-Печерская Лавра”

№№ п/п	Наименование оборудования	Количество	На сумму	Примечания
1.	Кабинет красного дерева времен Александра I[150]	1	50000 руб.	20000[151]
2.	Гостинная карельской березы Екатерин[инской] эпохи[152]	1	150000 р.	50000

[147] Назви посад і підписи І. Радченка та В. Грінчака чорнилом сіро-зеленого кольору.
[148] Посада та підпис схиієродиякона Пімена (Іванова) чорним чорнилом.
[149] У попередньому варіанті *разрушенного* (ДАК, ф. Р-1517, оп. 1, спр. 9, арк. 18).
[150] У попередньому варіанті *Гарнитур кабинетной мебели, состоящий из 12 предметов красного дерева* оцінений в 200000 руб. (там само).
[151] У цій колонці всі примітки зроблені іншою особою чорним чорнилом.
[152] У попередньому варіанті *Гарнитур гостинной мебели, состоящий из 24-х предметов карельской березы* оцінений в 350000 руб. (там само).

3.	Обстановка библиотеки из красного дерева[153]	1	300000 р.	
4.	Сервиз серебр[яный] времен Елизаветы	1	300000 р.	
5.	Сервиз серебр[яный] Екатерининских времен	1	250000 р.	
6.	Сервиз серебр[яный] времен Николая I	1	200000 р.[154]	
7.	Обстановка музеев[155]		500000 р.	310000
8.	Картины[156]	2000	2000000 р.[157]	1 000000
9.	Часы с бронзы	1	200000 р.	20000
10.	Портреты[158]	1500	500000 р.	200000
11.	Прочее оборудование		<350000 р.	
		Итого	3 000000 руб.>[159]	

Директор Музея-Заповедника (П.Т. Дедов)
Зам[еститель] директора по научной части (О.С. Сенченко)

Чернетка, рукопис (фіолетове чорнило).
ДАК, ф. Р-1517, оп. 1, спр. 9, арк. 42

№ 278. Акт про вилучення літератури з квартири арештованого В. Тверського і передачу її до бібліотеки ДІКЗ "Києво-Печерська Лавра". *Київ, 30 жовтня 1944 р.*

Акт

1944 года октября 30 дня. Комиссия в составе заместителя директора Музея-Заповедника "Киево-Печерская Лавра" по научной части проф. Сенченко, библиографа Гайворонской, ученого секретаря Белоусова, в присутствии уполно-

153 У попередньому варіанті *обстановка библиотеки* відсутня, замість неї *Обстановка клуба – сосна с декорациями, стулья для публики, рояль, кино, обстановка фойе, диваны[,] кресла, 2 трюмо, тропич. растен.* оцінена в 750000 руб. (ДАК, ф. Р-1517, оп. 1, спр. 9, арк. 18).

154 У попередньому варіанті цей сервіз був оцінений у 240000 руб. (там само).

155 У попередньому варіанті *Обстановка музея, состоящего из 10 зал: витрины, стеллажи, шкафы[,] столы[,] стулья* оцінена в 500000 руб. (там само).

156 У попередньому варіанті *Картины – полотна фундаментальной живописи религиозной, истор[ической,] батальной XVI, XVII, XVIII в.* оцінені в 300000 руб. Серед картин окремо оцінено в 10000 руб. *Мадонна – итальянская живопись школы Рафаэля* (там само).

157 Число *2000000* перекреслене чорним чорнилом.

158 У 1-му варіанті *Портреты парт[ийных], истор[ических] деятелей, митрополитов XVI, XVII, XVIII в.[,] среди них работы художников Лампи, [...] и др.* оцінені в 400000 руб. (там само).

159 Дописано розведеним сіро-зеленого кольору чорнилом третьою особою, причому у числі *3000000* цифру *3* виправлено з цифри *5* фіолетовим чорнилом. Підсумок в 3000000 руб. складається на основі сум без приміток та зменшених сум у примітках.

моченного 8-го г[ородского] о[тделения] м[илиции] НКВД Грицюка, составили настоящий акт в том, что сего числа была вскрыта квартира Тверского В.М., находящаяся в корпусе № 39, кв. 9, и была из[ъ]ята и передана литература в библиотеку заповедника[94*] в количестве пятисот двадцати книг.

Сдал уполномоченный 8-го г[ородского] о[тделения] м[илиции] НКВД
[підпис][160] (Грицюк)

Приняла Комиссия О. Сенченко
С. Белоусов
В. Гайворонская

Оригінал, рукопис (світло-синє чорнило).
ДАК, ф. Р-1517, оп. 1, спр. 12, арк. 9

№ 279. Повідомлення уповноваженого РНК УРСР з реевакуації музейних фондів І. Кірси заступнику голови РНК УРСР Л. Корнійцю про завершення реевакуації музейних фондів України з м. Уфи.
Київ, 5 листопада 1944 р.[161]

Заступникові Голови Ради Народних Комісарів УРСР
тов. Л.Р. Корнійцю

Повідомляю, що Ваше доручення по реевакуації музейних фондів музеїв системи Наркомосвіти, які перебували в м. Уфі БАРСР виконав[162].

Всі музейні цінності згідно актів та опису їх комісія НКО УРСР прийняла повністю – по-предметно[163]. Розходжень з описами не було.

Передачу закінчив 30-го жовтня ц[ього] р[оку] з оформленням відповідн[ого] акт[а][164, 95*].

Уповноважений РНК УРСР по реевакуації
музейних фондів [підпис][165]
(Кірса І.Я.)

Вх*[ідний №] 13Х318/167*
5/XI[166]

т. Воскобойник
5.XI-44 г. [підпис][167]

---

[160] Цей та наступні три підписи власноручні світло-синім чорнилом, яким написано акт.
[161] Датується за датою надходження документа.
[162] Попередньо було надруковано *виконано* ; дописано І. Кірсою літеру *в* чорним чорнилом.
[163] В оригіналі *по-предметно* написано разом.
[164] У документі помилково *відповідним актом*
[165] Власноручний підпис І. Кірси чорним чорнилом.
[166] Вхідний номер вгорі ліворуч над заголовком листа чорним чорнилом.
[167] Резолюція внизу ліворуч синім чорнилом, підпис нерозбірливий.

Вх*[ідний] № 410 – 6/XI-44 г.*
43/2526[168]

Д[о] В[ідома]
6.XI-44 Воскобойник[169]

Оригінал, машинопис.
ЦДАВО України, ф. 2, оп. 7, спр. 1546, арк. 89

№ 280. Звернення директора ДІКЗ "Києво-Печерська Лавра" П. Дєдова до завідувача сектору культури Управління справами РНК УРСР О. Воскобійника щодо повернення заповіднику колишніх експонатів відділу тканин. *Київ, 18 листопада 1944 р.*

НКО УРСР
Державний
Історико-Культурний
Заповідник
"Київо-Печерська Лавра"
18 листопада 1944 р.
№ 0-9
м. Київ, Цитадель № 11
Телефон №

До Начальника Управління
в справах мистецтв при РНК УРСР
Копія Наркомосвіті УРСР

Дирекція Державного історико-культурного заповідника "Київо-Печерська Лавра" встановила, що Музей західного і східного мистецтв виявлені серед своїх фондів експонати-тканини Лаврського заповідника передав для використання Республіканському театральному комбінату. Відомо, що певна частина цих цінностей вже розподілена поміж театрами м. Києва і периферії і[,] очевидно[,] загинула. Решта намічається до розподілу. Зазначені експонати (ризи, покривала, плащаниці і т.д.) є першорядні цінності історико-культурного значення, знищувати які неприпустимо. Отже[,] просимо Вас: 1) Дати ро[з]порядження[170] про негайне вилучення театральними майстернями, театральним комбінатом та музеями Вашого відомства всіх таких реліквійних тканів з тим, щоб їх повернути Заповіднику по належності. 2) Винних у знищенні зазначених цінностей просимо притягти до сурової відповідальності.

Директор заповідника (Дєдов)

Копія, рукопис (світло-синє чорнило).
ЦДАВО України, ф. 2, оп. 7, спр. 1546, арк. 119

---

168 Вхідний номер світло-синім чорнилом вгорі ліворуч під заголовком листа.
169 Резолюція О. Воскобійника вгорі праворуч світло-синім чорнилом.
170 В оригіналі *роспорядження*

№ 281. Звернення директора ДІКЗ "Києво-Печерська Лавра" П. Дєдова до завідувача сектору культури Управління справами РНК УРСР О. Воскобійника з проханням про виділення для співробітників музею одягу та взуття. *Київ, 30 листопада 1944 р.*

НКО УРСР
Державний
Історико-Культурний
Заповідник
"*Київо-Печерська Лавра*"
30 листопада *1944 р.*
№ 09
м. Київ, Цитадель № 11
Телефон №[171]

До Ради Народних Комісарів УРСР
<Відділ Культури
тов. Воскобойникову [О].[172]І.>[173]

Вважаємо за потрібне довести до Вашого відома про надто велику скрутність з одягом та взуттям наукових працівників нашого заповідника. Створилось таке становище, що багатьом немає в чому виходити на роботу. Нужденний вигляд робітників звертає на себе увагу навіть відвідувачів заповідника. 26-го цього місяця трапився випадок, коли група екскурсантів чехів просто зауважила нашому екскурсоводу на непристойність його одягу[96*].

Допомога, що її досі одержали працівники заповідника (по 2–3 метри легкої літньої ткані) аж ніяк не може зарадити становищу.

Отже, просимо допомогти науковим робітникам нашого заповідника хоч деяким взуттям та одягом.

Директор музею-заповідника
"Києво-Печерська Лавра" [підпис][174] (Дєдов)

43/2526

Д[о] с[прави]
т. Дідов надіслав до Наркомосвіти УРСР заявку
30/XII 44 р. Воскобійник[175]

Оригінал, рукопис (коричневе чорнило).
ЦДАВО України, ф. 2, оп. 7, спр. 1546, арк. 114

---

171 Штамп темно-фіолетовим чорнилом, вписано темно-бірюзовим чорнилом *30 листопада* ; *4* ; *09*

172 В оригіналі помилково *Л.*

173 Останні два рядки дописано тим самим почерком бірюзовим чорнилом.

174 Підпис директора синім олівцем.

175 Резолюція О. Воскобійника червоним олівцем вгорі на тексті по центру.

№ 282. Перелік музейних предметів Холмського єпархіального музею, прийнятих представниками Української переселенчої комісії у Холмі та переданих згодом до ДІКЗ "Києво-Печерська Лавра". *Холм, 3 жовтня 1945 р.*

Спис музеальних речей Холм[ського] єпарх[іального] музею[97*], перебираємих представниками Української переселенчої комісії у Холмі 3 жовтня 1945 року

Ч[исло] порядкове	Назва речі	Час походження	Розмір у с/м	Уваги
1.[176]	Образ Богоматері	–		На звороті №139/1910
2.	Образ плачущої Богоматері	_	89×67	На полотні в дерев'яній рамі
3.	Деїсус – Пантократор	XVI	120×93	На дереві
4.	Христос сходячий до аду	–	109×76	[На дереві][177]
5.	Апостол Симон	–	110×33	На звороті: 747/1899
6.	Спаситель	II полов. XVII в.	87×60	На дереві
7.	Спаситель	_	65×55	На полотні у дерев'яній рамі
8.	Юрій Побідоносець	–	125×93	На дереві з написом на звороті: "Холмськ[ий] музей"
9.	Богоматір Остробрамська	–	90×66	На полотні
10.	Архістрат[иг] Михаїл (північн[і] двері іконостаса)	_	167×72	На дереві
11.	Св. Онуфрій	–	97×68	На дереві
12.	Спаситель	–	160×100	На дереві
13.	Уніятський архієрей	_	42×83	На полотні в дорогій рамі
14.	Богоматір	_	100×65	На дереві у рамі; 1853 р., відновл[ено]
15.	Архістр[атиг] Михаїл	_	86×62	На полотні в рамі; на зворті № 2280
16.	Пророк Ілля	_	87×80	На звороті № 5116; на дереві
17.	Св. Параскевія	–	110×54	На дереві
18.	Пророк Ілля	–	82×46	На дереві в вирізах
19.	Хрещення Ісуса Христа	_	119×92	На дереві на золот[ому] тлі
20.	Св. Трійця з Богоматір'ю	–	118×95	На полотні в рамі
21.	Богоматір	–	26×32	На дереві
22.	Благовіщення Божої Матері	–	23,5×28,5	На дереві

[176] Ліворуч напроти кожного номера, крім № 98, поставлено галочку простим олівцем.
[177] Тут і далі у квадратних дужках розкрито знак тотожності попередньому рядку у вигляді кількох подвійних лапок в залежності від кількості слів у попередньому рядку.

23.	Невідомий святий; угорі на рамці нерукотв[орний] образ Спасителя з метал[евим] вінч[иком]	–	28×31,5	На дереві
24.	Свят[ий] Миколай і ап[остол] Яків Алфеєв	–	28,5×33,5	На дереві
25.	Розп'яття – образ з предстоячими	–	101,5×56	На дереві у рамі
26.	Св. Миколай являється плаваючим на кораблі	–	121×81	[На дереві у рамі]
27.	Божа Матір з Дитятком І[сусом] Хр[истом]	–	64×81,5	На полотні; з лат[инським] написом; у рамі
28.	Б[ожа] Мат[ір] з І[сусом] Хр[истом] у весь зріст в оточенні 4-х херувимів стоїть на місяцеві	–	117×89	На полотні у рамі
29.	Праведная Анна з дитиною – Божою Мат[ір'ю]	–	67,5×103	[На полотні у рамі] дерев'ян[ій]
30.	Св. Тройця з написом на відвороті: "M-wo Szt. i Kult. muz. Chelm № 92"	–	61×65	[На полотні у рамі дерев'яній]
31.	Моління о чаші	–	56,5×70	[На полотні у рамі дерев'яній]
32.	І[сус] Хр[истос] у гробі	–	95×71	[На полотні у рамі дерев'яній]
33.	Св. Трійця	–	75×93	
34.	Воздвиження Хреста з написом на відвороті: "M-wo Szt. i Kult. muz. Chelm № 57"	–	49×85	
35.	Бігство св. Родини до Єгипту – на долі – ізбієніє младенців	–	76×101	На дереві з дерев'яною рамою
36.	Господь Вседержитель на троні – по боках 2 янголи; на чеканному посеребреному тлі	–	81×113	На дереві з дерев'яною рамою
37.	Діва Марія з Младенцем – Ченстохівська	–	49×63	На понищен[ім] полотні; у рамі
38.	Божа Матір з Младенцем	–	56×78	На полотні; у рамі
39.	Ап[остол] Петро (з боку – півень)	–	122×80	[На полотні; у рамі]
40.	Архістр[атиг] Михаїл – на відвор[оті] напис № 105-1910	–	55×74	[На полотні; у рамі]
41.	Покрова Пресвят[ої] Богородиці	–	70×91	На дереві, з рамою по 3-х боках
42.	Образ Пресвятої Трійці	–	79×96	На полотні з підрамником
43.	[Образ] Воскресіння Христового	–	65×76	[На полотні] з дерев'ян[ою] рамою
44.	[Образ] Вознесіння Госп[одного] – золоч[ене] чек[анне] тло	–	89×111	[На] дереві; з рамою
45.	[Образ] Воздвиження Хреста	–	95×188	[На] полотні; з рамою
46.	[Образ] Спасителя у весь зріст	–	69×43	[На полотні]; у багат[ій] золоч[еній] рамі

47.	[Образ] Преображення Господнього	–	134×98	[На] дереві; чеканка по гіпсові
48.	Царскі двері з Євангелістами; грецьк[ого] письма	XVI		
49.	[Царскі двері] з Благовіщенням угорі	–		Золоте чеканне тло
50.	Царські двері – половина – правий бік	2-га полов. XVI в.		
51.	[Царскі двері] – дерев'яна плетінка виноградної лози			
52.	Царські двері без образів	2-га половина XVIII віку		
53.	Образ Господа Саваофа – на відвороті напис: "M-wo Szt. i Kult. Chelm № 113"		18×38[178]	На полотні, прибитім до дерева
54.	Дівочий образ (виносний); на одному боці –Д[іва] Марія з Младенцем; на другому – св. Онуфрій			На полотні в дерев'яній рамі-кіоті для переносу
55.	Образ 2-ох невідомих святих: один – з копієм у руці; другий – з пасторалом; обидва по пояс; на другому боці напис: "M-wo Szt. i Kult. w Chelmi № 112"			На дереві з фігуровими берегами
56.	Дерев'яний кіот з вклеєним образом розп'яття на папері зеленого тла			
57.	Д[іва] Марія відвідує св. Єлисавету		92×114	Дерев'яний барельєф
58.	Статуя Д[іви] Марії з Младенцем на лівій руці; в ногах Спасителя голова херувима		93	Дерев'яна з дерев'яною дошкою-підставкою
59.	Статуя святого в митрі з довгим розпущеним волоссям		74	Дерево
60.	Статуя І[суса] Христа		64	Дерево; верх від кіота
61.	Статуя: 2 жіночі фігури у весь зріст; одна тримає руку на голові дитини		99	Дерево; золочене
62.	Статуя римськ[ого] вояка без рук		74	[Дерево; золочене]
63.	Статуя – жіноча постать у терн[овому] вінкові		80	
64.	Фігури 6 апостолів; над ними в кружочках 5 фіг[ур] пророків; все в дерев'ян[ому] кіоті		30×38	Мальоване дерево
65.	Чоловіча постать у зеленій одежі з накинутим помальов[аним] на червоно[му] плащем (без рук)			[Мальоване дерево]; пара до № 79
66.	Фігура І[суса] Хр[иста] в терновому вінкові		67	Мальоване дерево
67.	Жіноча постать; права рука відбита в рамені, ліва без кисті		56	Дерево з слабими слідами позолоти

[178] В оригіналі розмір помилково вписано у графу *Час походження*

68.	Подібна (як 67) фігура з 2-ма руками		56	[Дерево з слабими слідами позолоти]
69.	Фігура молодої істоти в позолоченій накидці з зеленим поясом; права рука (без кисті) до гори; ліва – напівдонизу. На дерев'яній підставці		46	Помальоване золочене дерево
70.	Мойсей зі скрижалями в лівій руці, права відбита; на дерев'яній підставці		98	Мальоване дерево
71.	Фігура невідом[ого] святого з розпущеним довгим волоссям; через праве рам'я й ліве бедро опаска, котру підтримує ліва рука; права рука відбита; бороди нема		70	Мальоване дерево без підставки
72.	Аврам приносить в жертву сина		75	Помальоване дерево
73.	Фігура молодої істоти; руки до молитви		68	[Помальоване дерево]
74.	[Фігура] напівлежачої жіночої істоти; права рука піднесена		52	Золочене дерево
75.	Фігура пророка Іллі (пара до Мойсея зі скрижалями під ч[ислом] 70) з дерев'яною підставкою		96	Мальоване дерево
76.	Фігура напівлеж[ачої] жінки[,] права рука донизу, ліва відбита (пара до № 74)			
77.	Фігура архієрея западн[ої] церкви в облаченні		93	Мальов[ане] дерево, золочене на дерев['яній] підставці
78.	Фігура архієрея зап[адної] церкви з бородою		80	Мальов[ане] золоч[ене] дерево
79.	Фігура невід[омого] святого в синій одежі, поверх накинутий застебнутий на грудях плащ		100	Мальоване дерево
80.	Фігура архієрея західн[ої] церкви з крестом на грудях (подібний до ч[исла] 77)		94	
81.	Постать дитини без правих ноги й руки; ліва рука приведена наперед, зігнута в ліктеві в напрямку до правого уха			
82.	Жіноча постать anfase, руки відбиті, відгнилі ноги, очі підмальовані на синьо		68	Повапноване дерево
83.	Дит[яча] постать (янгол?) без рук й правої ступні		90	Мальоване дерево
84.	Голова янгола, помальов[ано] на рожево; крила бронзовані поламані		36	Дерево
85.	Голова янгола з напівобламаними крилами		34	Мальов[ане] дерево; фарба облуплена

86.	Фігура молод[ої] істоти (янгол?); ліва рука нижче ліктя відламана; права, зігнута в лікті, напівпіднесена догори, обидві ступні знищені		98	Мальоване дерево
87.	Дитяча постать		29	Мальов[ане] дерево. Фарба біла, блискуча; волосся чорне
88.	Сидяча молода істота, руки частинно відбиті		41	Мальоване дерево
89.	Фігура молод[ої] істоти (янгол?); ліва нога повище коліна й обидві руки відламані		89	Мальоване дерево
90.	Колінопиклонена фігура (стоїть на лівому коліні); через ліве рам'я навскіс до правого бедра опаска, гола, на животі опаска		63	Мальоване дерево
91.	Молода істота (янгол) з відбитими руками й ногами		64	Мальоване дерево
92.	Патріарх Яків лежить на камені		118	Мальоване дерево
93.	Фігура розп'яття; обидві руки відбиті		50	Дерево, фарба облізла
94.	Фігура західн[ого] святого; ліва рука притримує книжку; обличчя знищене		110	Дерево
95.	Дерев'ян[ий] хрест, різблений з дерева; на перехресті округл[ий] отвір зі вставкою різ[ь]би ініціялу Б.М.		71×42	Дерево
96.	Залізн[ий] хрест, чотирма кінцями прибитий до крестовидної дошки з написом":"G.B.433.II"		63×49	Залізо (бондарка)
97.	В'язь різана з дерева (грона винограду); 2 образки з написом: "Хрест несе на гору" і "Молення в огородцу"		55×33	Золочене дерево, мальовила – фарба
98.	Жіноча постать у весь зріст в одежі, мальованій червоною, блакитною та зеленою фарбами		237	Бляха[179]
99.	Хрест з розп'яттям І[суса] Хр[иста]		180×50	Мальоване дерево
100.	Хрест різаний з дерева; до нього прибита фігура розп'ятого Спасителя, різана з дерева. На відвороті напис "B. Brandt"		37×19	Дерево
101.	Хоругов на полотні; на одному боці – жіноча постать у повн[ий] зріст з 12-ма зірками навкруги голови; на друг[ому] боці – 2 фігури доросл[их] людей і дитина поміж ними; горі – Св. Дух	1792		Полотно на дерев'яному валочкові
102.	Хоругов на полотні, обшитому іншим матеріялом; з одного боку – св. Онуф-			Полотно та інший матеріал

[179] Викреслено тим самим чорнилом. Іншим почерком чорним чорнилом світлішого відтінку праворуч зроблено приписку *залишилось*

	рій, що його годує янгол; з другого боку – образ архієрея			
103.	Хоругов. На одному боці – хрест з розп'яттям І[суса] Хр[иста]; у підніжжі хреста – геєнна огненная; на відвороті – смерть з копієм та якийсь чоловік з кієм у лівій руці			Полотно

Акт о приемке направить тов. Иванову [180]

[Печатка][181] Протоієрей Гавриїл Коробчук[182]
член Дух[овної] Консисторії

Оригінал, рукопис (чорне чорнило).
ДАК, ф. Р-1517, оп. 1, спр. 20, арк. 21–23зв.

№ 283. Акт передачі до ДІКЗ "Києво-Печерська Лавра" 102-х культових предметів Холмського єпархіального музею. *Київ, 27 жовтня 1945 р.*

Акт[98*]

1945 року 27 жовтня

Державний республіканський історико-культурний музей[-]заповідник "Києво-Печерська Лавра" в особі завідуючого фондами т. Радченко Івана Івановича[,] з одного боку[,] та члена Холмської Духовної Консисторії протоі[є]рея Гавр[иї]ла[183] Коробчук і співробітника тіє[ї] ж Консисторі[ї] Петра Михайловича Доманчук[,] з другого боку[,] – склали цього акта про те, що перший – Радченко – прийняв, а другі – Коробчук та Доманчук – здали <102 … сто два>[184] експонати церковних речей[99*] згідно опису.

Здали прот[оієрей] [підпис] Коробчук[185]
[підпис] Доманчук[186]
Прийняв [підпис] Радченко[187]

Копія, машинопис.
ДАК, ф. Р-1517, оп. 1, спр. 12, арк. 15.
Опубліковано:
Шульц І.В. До питання надходження пам'яток з Холмського церковно-археологічного музею до зібрання Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника // Волинська ікона: дослідження та реставрація. – Луцьк, 2013. – Вип. 20. – С. 60

---

180 Рукописна резолюція на звороті останнього аркуша простим олівцем вгорі посередині.
181 Печатка Холмсько-Підляської Духовної Консисторії темно-фіолетовим чорнилом приблизно 4 см у діаметрі.
182 Власноручний підпис протоієрея Г. Коробчука чорним чорнилом.
183 У документі *Гавріила* ; причому замість літери *ї* тут і далі використовувалася літера *і*
184 Вдруковано пізніше під фіолетову копірку.
185 Власноручний підпис Коробчука фіолетовим чорнилом.
186 Власноручний підпис П. Доманчука чорним розведеним чорнилом.
187 Власноручний підпис Радченка фіолетовим чорнилом.

№ 284. Акт та рекомендації комісії представників Комітету в справах архітектури при РНК УРСР, ДІКЗ "Києво-Печерська Лавра" та інших щодо розбирання і консервації руїн Успенського собору, реставрації корпусу № 4 та дзвіниці. ***Київ, 12 січня 1946 р.***

Акт

г. Киев – 12 января 1946 г.

Комиссия в составе начальника отдела реставрации памятников архитектуры Главного управления охраны памятников архитектуры Комитета по делам архитектуры при СНК СССР Барановского П.Д., начальника сектора реставрации памятников архитектуры отдела охраны памятников архитектуры Управления по делам архитектуры при СНК УССР – Граужис Л.И., начальника инспекции отдела охраны памятников архитектуры Управления по делам архитектуры при СНК УССР Нельговского Ю.А., и.о. начальника отдела охраны памятников архитектуры Управления по делам архитектуры г. Киева Кириченко Е.Г., представителей Украинского треста передвижки и разборки зданий Гришина П.Г. и Любимова Л.К., зам[естителя] директора Историко-культурного заповедника "Киево-Печерская Лавра" Богусевич[а] В.А., произвели осмотр работ по разборке руин Успенского собора и подготовительных работ к консервации сохранившихся его частей и подготовительных работ к реставрации корпуса № 4 (корпус "Соборных старцев") и установили нижеследующее:

1. Работы по разборке руин собора[100*] производятся по всему периметру здания (в плане XVIII в.). Вся площадка, до начала работ, после проведения геодезической съемки разбита на квадраты размером 10×10 метров[101*].

Строительный мусор завала вручную откидывается в сторону под наблюдением выделенных дирекцией заповедника научных сотрудников[,] при чем при перекидке отсортировывается целый, головняк и трехчетвертной кирпич, архитектурные фрагменты, выбираются находки[,] щебенка и мелкий строительный мусор откидываются. Следующим этапом работ является вывозка строительного мусора, при чем при этой операции производится вторичное перелопачивание и выборка всех пропущенных при первой перекидке архитектурных и прочих находок.

Научные наблюдения на месте работ осуществля[ю]тся[188] научными сотрудниками Музея-заповедника тт. Михайловой, Богусевич и Черногуб[овой][189]. При расширении фронта работ наблюдение увеличивается за счет направления дополнительных научных сотрудников[102*].

В целях более успешного проведения работ рабочие закреплены за определенными операциями и разбираются в сортах кирпича и пр.

На все работы по разборке руин ведется дневник по форме[,] утвержденной на специальном совещании из представителей Управления по делам архитектуры

188 У документі *осуществляется*

189 У документі помилково *Черногуб*

при СНК УССР и Академии архитектуры УССР. Дневник ведется ежедневно и аккуратно[103*].

При разборке все целые блоки кирпичной кладки остаются на месте. Порядковые номера их с указанием номера квадрата[,] фиксирующего их местонахождение после обрушения здания[,] записыва[ю]тся[190] в журнале, на самом блоке номер проставляется масляной краской.

Проект организации работ и пояснительная записка разработаны инж[енером] Любимовым Л.К. и утверждены на совещании представителей Управления по делам архитектуры при СНК УССР и Академии архитектуры от 1945 года.

Научного руководителя от Академии архитектуры УССР на работах до настоящего времени нет[104*]. За время производства работ на соборе изъято из руин[105*] до пятисот образцов фрагментов тканей, шитья от XVI до XIX вв.; коллекция резных деревянных крестов XVII–XIX вв.; мраморный памятник Румянцеву-Задунайскому работы скульптора Мартоса и архитектора Тома де Томон.

Весь собранный материал передается в фонды Музея для использования в дальнейшем в экспозиции и для реставрации.

Работы по разработке производятся второй производственной конторой Украинского треста передвижки и разборки зданий[106*][,] и инспектируются инспекцией отдела охраны памятников архитектуры Управления по делам архитектуры при СНК УССР.

Одновременно с работами по разборке руин собора ведется проектирование и подготовительные работы к укреплению И[оа]нно[191]-Богословского придела и диаконника собора XI в.

Работы по укреплению необходимо произвести немедленно по утверждении проекта в Государственном архитектурном совете УССР.

По корпусу № 4. Инж[енером] Любимовым Л.К. проведено обследование части корпуса № 4[,] необходим[ое][192] для составления проекта реставрации здания. При обследовании открыто два первоначальных окна с решетками, фрагменты росписей, отбита штукатурка северного, дворового, фасада[,] обнаружены остатки сбитых пилястр, фрагменты карнизов и архитектурного оформления западного фасада и др. Работы по обследованию проведены методически правильно и необходимы для составления проекта реставрации.

Заключение:

Ознакомившись с производством работ по разборке руин собора в 1945 г. комиссия считает, что работы 1945 г. производились правильно. Необходимо в 1946 г. продолжить работы как по собору, так и по корпусам Лавры, учтя следующие недостатки[,] которые необходимо устранить в 1946 году, а именно:

---

190 У документі *записывается*

191 Тут і далі у документі *Иконно*

192 У документі *необходимых*

1. Необходимо вести систематически фотофиксацию работ.
2. Устранить создавшееся ненормальное положение с научным руководством в связи с отсутствием такового со стороны Академии архитектуры УССР.
3. Для развертывания работ 1946 г.[107*], когда работы поведутся на плане здания XI в.[,] усилить научное наблюдение, ввести в состав научных работников археологов, а также провести работу по повышению квалификации научных работников Лаврского музея, работающих в настоящее время на разборке.
4. Ускорить утверждение проекта укрепления И[оа]нно-Богословского придела и немедленно приступить к работам по его укреплению.
5. До наступления весенних дождей покрыть блоки кладки, только обратить в первую очередь внимание на блоки XI в.
6. Закрыть проемы в корпусе № 4, отведенном под склад плинф и особо ценных громоздких фрагментов и обеспечить помещение запорами.
7. В течение лета 1946 года необходимо учесть покрытие крышами всех архитектурных памятников Верхней Лавры, имеющих сводчатые перекрытия.
8. Учитывая важное значение колокольни, необходимо срочно покрыть купол и укрепить[,] и перекрыть все выступающие карнизы, сандрики, капители, колонны и пр., которые в связи с отсутствием покрытий разрушаются и являются опасными для посетителей Лавры.

В чем и составлен настоящий акт:

Начальник отдела реставрации памятников архитектуры
Главного управления охраны памятников архитектуры
при Комитете по делам архитектуры при СНК СССР (Барановский)
Начальник сектора реставрации памятников архитектуры
Управления по делам архитектуры при СНК УССР (Граужис)
Начальник инспекции отдела охраны памятников
архитектуры Управления по делам архитектуры
при СНК УССР (Нельговский)
Представители Треста передвижки и разборки зданий (Гришин)
(Любимов)

Зам[еститель] директора по научной части Музея-
Заповедника “Киево-Печерской Лавры” (Богусевич)
И.о. начальника отдела охраны памятников архитектуры
Управления по [делам архитектуры][193] г. Киева (Кириченко)

[Печатка] *Верно:* [підпис][194]

Завірена копія, машинопис.
ДАК, ф. Р-1517, оп. 1, спр. 20, арк. 1–3

---

193 У документі помилково *охране памятников*

194 Печатка, завірка і підпис фіолетовим чорнилом.

№ 285. Акт інвентаризації і розподілу між музеями України у ДІКЗ "Києво-Печерська Лавра" культурних цінностей, повернутих з Німеччини. *Київ, 15 березня 1948 р.*

Акт[108*]

1948 г., март, 15 дня г. Киев

Комиссия по приемке и инвентаризации музейных ценностей, возвращенных из Германии, действующая на основании распоряжения Совета Министров УССР № 1487-р от 2.XII.1947 г. и приказа № 654 от 2.XII.1947 г. Комитета по делам культурно-просветительных учреждений УССР в составе: председателя комиссии – директора Киевского исторического музея тов. Викторова А.П. и членов – заместителя начальника Управления музеев тов. Петлюка А.А., директора Государственной исторической библиотеки УССР тов. Закопайло М.И., представителя райфинотдела Ленинского района г. Киева тов. [С]качинского[195] А.Е. сего числа составила настоящий акт в нижеследующем:

Вышедший из Берлина 10.XI.1947[109*] года груз с музейными и библиотечными ценностями прибыл в Киев, через ст. Брест, 4 декабря 1947 года.

Отправитель груза: полевая почта № 75207. Указанный груз эшелоном 201/3854 в количестве 8 немецких вагонов до ст. Брест прибыл в сопровождении военной охраны в запломбированных, с закрутками на дверях и закрытыми люками, вагонах. При перевалке груза на ст. Брест из немецких в советские вагоны присутствовала бригада Комитета по делам культурно-просветительных учреждений УССР во главе с членом комиссии, она же сопровождала груз от ст. Брест до ст. Киев. Как при перевалке, так и в пути следования была исключена возможность хищения музейных и библиотечных ценностей. В Киев груз прибыл в вагонах №№ 335731, 775417, 328320, 399631, 317350, 736095, 813269 (3 – 4-х осных и 4 – 2-х осных). Вагоны запломбированы с двух сторон двумя пломбами (желез[ной] дороги и таможни ст. Брест). При разгрузке вагонов в Киеве 6, 7 и 8 декабря присутствовали 3 члена комиссии и представитель Киевского таможенного поста.

Внешний осмотр вагонов показал, что вагоны и пломбы находятся в полной сохранности. В результате проверки музейных ценностей произведен таможенный досмотр и выпуск ценностей к месту складирования, о чем и составлен акт от 9.XII.1947 года.

Во время перевозки ценностей со станции в помещение Историко-культурного заповедника "Киево-Печерская Лавра" была обеспечена сохранность ценностей в пути.

---

195 У документі помилково *Ткачинского* (див. правильне написання в кінці документа на с. 949).

При разгрузке и перевозке[110*] установлено, что по железнодорожным накладным числится 1127 мест[,] фактически оказалось 1136, т.е. больше на 9 мест. Увеличение мест образовалось вследствие того, что ряд этнографического материала упакован не в ящики, а в виде свертков, обвернутых бумагой. При перегрузке свертки распались, в результате чего оказалось излишними против накладных дуг – 4 шт., рубелей – 5 шт.

К работе по разбору, учету и распределению комиссия приступила 4 января и закончила работу 15 марта 1948 года[111*].

Во время работы по проверке и распределению не обнаружено никаких документов, подтверждающих принадлежность музейных ценностей тому или иному учреждению. При помощи консультантов-специалистов по внешним признакам (шифр, сохранившийся на экспонатах, печать, фото, отдельные надписи и пр.) распределение музейных ценностей произведено следующим образом:

Наименование учреждений и друг[их...]	Археолог[ия]	Керамик[а]	Ткани	Этнограф[ия]	Оружие	Скульптур[а]	Фрес[ки] Мозаика	Нумизматик[а]	Негатив[ы]	Картин[ы]	Документ[ы]	Книги	Клише Матр[ицы]	Мумии	Комбинировано	Итого
1. Киевский исторический музей[112*]	240	34	20	252	15	2	–	–	9	1	3	5	–	4	33	618
2. Киев[ский] музей Лавра	–	–	32	3	–	–	1	–	–	–	–	–	1	–	7	44
3. Киев[ская] историч[еская] библиотека	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	64	–	–	–	64
4. Полтавский ист. музей	8	12	1	5	–	–	–	–	–	3	–	1	–	–	6	36
5. Винницкий ист. музей	2	14	3	5	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	2	26
6. Херсонский ист. музей	29	3	–	–	–	4	–	–	–	–	–	4	–	–	2	42
7. Николаевский ист. музей	5	2	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	2	9
8. Львовский ист. музей	5	2	2	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	3	12
9. Черниговский ист. музей	–	1	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	1
10. Уманский музей	6	–	–	–	–	–	–	–	–	1	4	3	–	–	1	15
	295	68	58	265	15	6	1	–	9	5	7	77	1	4	56	867

11. Музей украин-[ского] искусства	–	106	25	3	–	–	–	–	–	–	2	–	–	–	7	143
12. Институт археологии	4	–	–	–	–	–	–	–	15	–	2	26	–	–	–	47
13. Академия архитектуры	–	–	–	–	–	–	–	–	–	3	–	–	–	–	–	3
	4	106	25	3	–	–	–	–	15	3	4	26	–	–	7	193
14. Белорусская ССР	22	2	–	2	2	3	–	–	–	–	1	2	2	–	6	42
15. Крымская АССР	4	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	2	6
16. г. Орел	1	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	1
	27	2	–	2	2	3	–	–	–	–	1	2	2	–	8	49
17. Не распределен[о]	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	27
Всего:	326	176	83	270	17	9	1	–	24	8	12	105	3	4	71	1136

Как видно из таблицы[,] основная масса ценностей принадлежит учреждениям системы Комитета по делам культурно-просветительных учреждений при Совете Министров УССР (867 мест), учреждениям других систем УССР – 193 места и братским Республикам – 49 мест.

Для точного определения количества, качества и содержания ценностей каждое место (ящик, сверток) подвергнуто вскрытию и проведена опись находящихся в нем ценностей.

Все ценности в основном распределяются на следующие группы:

1. Археологический материал

Археологический материал имеется по всем периодам истории человечества и составляет 30% всех полученных ценностей. Меньшее количество относится к древнейшему времени – палеолиту и неолиту, это кости ископаемых животных и каменные орудия, преимущественно с территории БССР.

Много материалов “трипольской культуры” (3000–2000 лет до н.э.), главным образом, расписная и орнаментированная керамика с территории УССР. Материалы эпохи меди-бронзы (2000–1000 лет до н.э.) – каменные, полированные, медные и бронзовые орудия, оружие и бытовые предметы (серпы, молотки, топоры, копья, стрелы, украшения), орнаментиров[ан]ная[196] керамика.

Материалы скифского периода (VIII–II ст. до н.э.) – орнаментированная керамика, бронзовые и железные орудия, оружие, бытовые предметы (кинжалы, мечи, панцири, стрелы, копья, котлы, украшения и т.п.). Материалы античного характера (VII ст. до н.э. – II ст. н.э) из греческих Причерноморских колоний, захваченных в I–II ст. н.э. Римом: античные вазы, фрагменты керамики, статуи, стеллы, терракотовые статуэтки, стеклянные изделия и т.п.

[196] У документі *орнаментировочная*

Материалы культуры “полей погребений” (II ст. до н.э. – V ст. н.э.) – переход от скифской к славянской культуре – (керамика, выполненная от руки и на гончарном круге, украшенная из бронзы и стекла, фибулы, бусы, пряжки и т.п.).

Материалы культуры древних славян и периода Киевского государства (VIII–XIII ст. н.э.), керамика, железные орудия труда (серпы, косы, струги, топоры, долота, сверла, молотки и т.п.)[,] железные изделия (замки, ключи, крючки рыболовные, подковы, цепи и т.п.)[,] железное оружие (мечи, кольчуги, копья, стрелы), бытовые и культовые предметы из меди, бронзы, стекла (украшения, амулеты, кресты, лампады и т.п.).

Среди археологических материалов есть ряд комплексов, т.е. комплекты материалов целых экспедиций.

Упаковка археологических ценностей плохая, в большинстве ящиков ценности насыпаны без упаковочного материала.

2. Керамика

Керамика распадается на три группы:

1. Первая, самая многочисленная, представляет собой образцы этнографической, бытовой посуды XIX–XX ст. с территории УССР (миски, горшки, кувшины и т.п.). Много также керамических игрушек (коники, свистульки, куклы и т.п.).

2. Вторая группа представляет собой глиняные изделия фабрик УССР в стиле украинского народного искусства. Это также преимущественно посуда: супницы, вазы для цветов, чашки, миски, кувшины и т.п.

3. Третья группа представляет собой фаянсовые изделия XIX ст. преимущественно Киевской Межигорской фабрики, а также в небольшом количестве французких и английских фабрик.

Среди керамики были упакованы также образцы фигурного стекла (фляги в виде медведей, баранов и т.п.) XVIII–XIX ст. производства украинских “гут” (стекловарень).

3. Ткани

Ткани распадаются на четыре группы:

1. Шелк, золотые ткани и парча XVIII–XIX ст. в церковных ризах и покровах, а также в специальных альбомах образцов этих тканей. Это преимущественно материалы бывш[ей] Киево-Печерской Лавры.

2. Одежда и вышивка этнографического характера: вышитые сорочки, рушники, образцы вышивок XIX–XX ст. с территории УССР.

3. Небольшое количество (около 30-ти) ковров украинской работы XIX–XX ст., преимущественно старых и рваных.

4. Небольшое количество образцов мещанской и дворянской одежды XIX ст. (мундиры, платья, шали и т.п.).

4. Этнография

1. Деревянная хозяйственная утварь XIX–XX ст., частично украшенная резьбой и живописью: рубели, скрыни, укладки, насыпки, дуги …. и т.п. Несколько резных сволоков.

2. Писанки XIX–XX ст.

5. Оружие

Оружие представляет собой простые образцы преимущественно кремневых ружей начала XIX ст., охотничьих ружей XIX–XX ст., несколько алебард, 2–3 доспеха кованных XVII ст., несколько копий и т.п.

6. Скульптура

Помимо образцов античной скульптуры, упомянутых в разделе археологии, имеется несколько образцов деревянной скульптуры преимущественно с территории БССР: фигуры различных святых, Мадонны, распятия и т.п. Имеется одна надгробная фигурная стелла эпохи бронзы из Белогрудовки Уманского района.

Имеется и барельефы X ст. (из красного шиф[е]ра на библейские темы). Барельефы находились до войны на б[ывшем] здании Лаврской типографии[113*], где размещался Исторический музей.

7. Фрески и мозаика

Вскрыт лишь один ящик с монументальной фреской (разм[ер] 2×1,5 м) из Михайловского собора, изображающей св. Афанасия, вскрыт также лишь один ящик с мозаикой из Михайловского собора в Киеве.

Фреска оказалась отличной сохранности, мозаика же совершенно рассыпалась.

Остальные 27 ящиков с фресками, мозаиками и чертежами, принадлежащие, вероятно, Академии архитектуры, не вскрывались во избежание разрушения экспонатов.

8. Негативы

Снимки мест археологических раскопок, экспозиции музея и др.

9. Нумизматика

Нумизматические материалы очень немногочисленны и малоценны. Это почти исключительно медные монеты разного времени от античных (в очень небольшом количестве) до русских медяков XX ст. Серебра всего несколько штук.

10. Иллюстративный материал

В эту рубрику вошли преимущественно литографии XIX ст., изображающие различные виды старого Киева, 4 акварели известного художника 1840 годов Сатина на те же темы, литографии с картин различных художников XIX ст. на украинские темы.

Собственно картин было около десятка, исполненных масляными красками на полотне: сюжеты исключительно религиозные, время исполнения XVIII ст. – XIX ст.

11. Документы

В эту рубрику вошли:

1. Инвентарные книги, карточки, акты и списания материалов различных музеев.

2. Документы Уманского окружного архива[114*].

3. Акты об археологических экспедициях Института археологии АН УССР.

12. Книги

Всего 105 ящиков, в т.ч. принадлежащих Государственной исторической библиотеке УССР 64 ящика с количеством в них книг, журналов и брошюр 6957 экз[емпляров], Институту археологии – 26 ящиков с колич[еством] книг, журналов и брошюр – 4634 экз[емпляра]. Остальные 27 ящиков принадлежат музеям.

Книги по своему содержанию однообразны. На 70% литература по вопросам археологии и нумизматики. Процентов на 60 – литература на иностранных языках.

Все возвратившиеся ценности требуют научного определения (камеральной обработки), после которого их можно использовать в экспозициях музеев. Для проведения научной обработки необходимо рекомендовать музеям использовать на местах научных работников и преподавателей вузов и научно-исследовательских институтов соответствующих профилей.

После утверждения распределения Советом Министров УССР – передать ценности музеям по специальному акту[115*].

Председатель Комиссии – директор Исторического музея в г. Киеве	[підпис][197]	(Викторов)
Члены комиссии:		
зам. нач. Управления музеев при Комитете по делам культпросветучреждений УССР	[підпис]	(Петлюк)
Директор исторической библиотеки УССР в г. Киеве	[підпис]	(Закопайло)
Представитель Р[айонного] ф[инансового] о[тдела] Ленинского р[айо]на г. Киева	[підпис]	(*С*качинский[198])

Верно:

Авторизована копія, машинопис (3-й примірник).
ЦДАВО України, ф. 4762 оп. 1, спр. 203, арк. 85–90.
Скорочена публікація:
Коренюк Ю., Кот С., Себта Т. Привласнення і реституція: Документи про втрати мистецької спадщини Михайлівського Золотоверхого собору // Пам’ятки України. – 1999. – № 1. – Док. № 3, с. XXVII–XXVIII

[197] Цей та наступні три підписи темно-фіолетовим чорнилом.

[198] Літеру *С* написано від руки темно-фіолетовим чорнилом поверх надрукованої літери *Т* ; прізвище попередньо читалося як *Ткачинский*

КОМЕНТАРІ

Документ № 260

*…*директор после 15/X-41 г.…* – ця дата дуже промовиста, оскільки у Лаврі в середині жовтня 1941 р. сталося вбивство Ф. Шеверницького, головного інженера Управління ДІКЗ ММ до війни, який, ймовірно, одразу після окупації Києва очолив Управління КПЛ (у док. № 261 його названо "директором заповідника"). Тому не випадково В. Тверський став директором після 15 жовтня, а вбивство Ф. Шеверницького цей документ, свідчення Д. Лаврова та док. № 261 дозволяють датувати приблизно 15–17 жовтня 1941 р. (*Лавров Д.* Голгофа Богородиці Печерської, або як загинув славнозвісний Успенський собор // Хрещатик. – 2 листопада 2011. – № 149 (1979). – С. 7).

**…*26/IX-43 выселены*… – 24 вересня 1943 р. було об'явлено про створення у Києві забороненої зони на відстані 3-х кілометрів вздовж Дніпра. На виселення мешканцям та установам давалося 2 дні до 9-ої год. вечора 26 вересня (ДАКО, "Колекція листівок і плакатів (1903–1944)", оп. 1, спр. 9, арк. 89; ГАРФ, ф. Р-7021, оп. 65, д. 5, л. 11; звіт керівника ГРГУ Г. Антона про евакуацію київського підрозділу від 27 вересня 1943 р. // BArch/NS-30/51, up.; детально див. коментар 82* розділу III).

Документ № 261

***...*Лавра была разрушена кирками, топорами, пилами*… – див. про це розділ VIII та статтю Р. Качана (с. 93–100).

4**...*Взрываются, сжигаются и полностью уничтожаются университет со всеми музеями, библиотеками, архивами и кабинетами*… – за даними відомого дослідника історії Києва Д. Малакова: "*Свідком руйнування університету був киянин Анатолій Праневич (Пранявічус), 1925 р. народження. Разом із групою друзів-підпільників він переховувався в ніч на 6 листопада 1943 р. в порожньому Києві на горищі великого прибуткового будинку по вулиці Терещенківській, 13, напроти "червоного" корпусу університету. Бачив, як через Шевченківський парк відходили останні підрозділи німців, прямуючи в бік Кузнечної, Великої Васильківської й далі, зрозуміло, на південь. А місто палало. Коли остання хвиля відступаючих схлинула, біля університету зупинилася відкрита автомашина. З неї вискочили кілька німців, заметушилися перед будинком, потім полізли назад у машину, яка швидко рушила геть. І тої ж миті повітря струсонув страшенної сили вибух, потім ще й ще. Усього було п'ять вибухів. Частина стін одразу ж завалилася, будинок охопило полум'я, стало світло як удень… Анатолій казав, що в університетському Ботанічному саду в німців був польовий склад боєприпасів, отож вони й заклали звідти вибухівку у будинок університету*" (*Малаков Д.* Київ: 1939–1945: Post scriptum. – К., 2009. – С. 171). Ці спогади підтверджує повідомлення Київської обласної та міської комісії сприяння НДК, в якому говориться, що 5 листопада 1943 р. було підірвано в 5-ти місцях і спалено Київський державний університет (ЦДАГО України, ф. 166, оп. 3, спр. 199, арк. 11). Вцілів лише фасад будинку з колонадою, парадні сходи, колонади вестибюля й актового залу. Знищено всі дерев'яні деталі та частину кам'яних стін і склепінчастих міжповерхових перекриттів (ЦДАГО України, ф. 166, оп. 3, спр. 199, арк. 16).

Внаслідок вибуху університету та пожежі загинув університетський архів, де зберігалися документи студентів, документи з господарчої та наукової роботи, будівництва університету, його допоміжних будівель та гуртожитків; частина документів КЦАДА; університетська бібліотека з відділами фундаментальним і студентським, а також кабінети з фаховою літературою 8-ми факультетів; 2 відділи Наукової бібліотеки – медичний і тех-

нічний, які включали частину приватних бібліотек м. Києва – згоріло за попередніми даними 1300 тис. примірників книг; загинув унікальний Зоологічний музей. Ще перед окупацією Києва Зоологічний музей включив до свого складу зоологічну збірку Інституту лісового господарства, якій загрожувала загибель від бойових дій, що велися на околицях Києва, колекцію метеликів, зібрану Л. Шелюжком, що нараховувала до 350 тис. екземплярів, завдяки чому колекція метеликів Зоологічного музею збільшилася приблизно до 700 тис. екземплярів. У музеї знаходилася портретна галерея відомих зоологів – 250 портретів. У вересні 1943 р. частину музейної колекції вивіз проф. В. Маннсфельд до Познані, частину – Л. Шелюжко з д-ром. Г. Матілє до Кам'янця-Подільського–Кьоніґсберґа, у тому числі свою колекцію метеликів та літературу щодо них. У Зоологічному музеї залишилися колекція птахів близько 38 тис. екземплярів, зразків яєць 30 тис., ссавців близько 10 тис. та ін., які загинули під час вибуху і пожежі університету. Так само загинули Зооанатомічний, Анатомічний, Ботанічний, Мінералогічний музеї університету; гербарій; музеї загальної геології, палеонтології та історичної геології, петрографії та корисних копалин, фізики; лабораторії та кабінети із спеціальним науково-дослідним та учбовим обладнанням (ЦДАГО України, ф. 166, оп. 3, спр. 199, арк. 11–13; там само, спр. 243, арк. 15, 21, 22, 26, 27).

5* *...передвижной скульптурной выставки в Лаврской трапезе…* – у церкві Прпп. Антонія і Феодосія розміщувалася база Державної української художньої виставки.

6* *...Из отдела оружия Исторического музея [...] немцы выносят различные образцы оружия…* – зброю було вилучено за наказом вищого керівника СС і Поліції Південної Росії Ф. Єкельна у жовтні 1941 р. і 406 одиниць передано Зондеркоманді Кюнсберга (док. № 114–116, 263), а найцінніші зразки були евакуйовані на схід (див. статтю Т. Себти).

7* *...под руководством Н.Н. Черногубова переносились церковные облачения из здания у Святых ворот в Успенский собор…* – за словами К. Чорногубової: "*22/IX, когда горела колокольня, мы в час ночи начали выносить из ризницы Собора ценности, они были сложены в кучу в воротах Лавры под охраной германцев...*" (док. № 56). У середині жовтня 1941 р. німці наказали занести назад у собор, винесені звідти культурні цінності (док. № 19, 20), про що й розповідають далі автори записки.

8* *...Н.Н. Черногубов, специалист-искусствовед, был заместителем директора антирелигиозного музея…* – автори документа помиляються, М. Чорногубов не був заступником директора ЦАРМ напередодні війни (док. № 2), а працював консультантом музею (док. № 39). Під час окупації він працював спочатку завідувачем фондів Лаврського музею, так став називатися при німцях ЦАРМ, а потім консерватором-консультантом ЦІМ, об'єднаного між 7 і 13 жовтня 1941 р. з Лаврським музеєм (док. № 39, 45), залишаючись, по суті, консерватором, тобто завідувачем фондів, колишнього ЦАРМ.

9* *...передает из Лавры в Музей русского или[,] может быть[,] западно-европейского искусства [...] чудотворную икону Успения Божьей Матери и Игоревскую икону Божьей Матери…* – М. Чорногубов 25 вересня 1941 р. передав Музею західного та східного мистецтва у Києві з Успенського собору КПЛ три ікони: Успіння Божої Матері, Ігорівської Божої Матері та Св. Трійці у рамі з коралами, а 10 листопада 1942 р. ці ікони були передані Музею російського мистецтва (док. № 188, 189 та коментар 8* розділу V).

10* *...этими музеями заведывал профессор Гиляров…* – проф. С. Гіляров очолював під час нацистської окупації Києва Музей західного та східного мистецтва, з 1 квітня 1943 р. – ще й Архітектурно-Історичний музей.

[11*]*...В начале октября 1941 года Н.Н. Черногубов исчезает…* – М. Чорногубов зник у ніч на 21 жовтня 1941 р., після того як вночі того дня був викликаний стуком у вікно невідомими (док. № 51). За спогадами дружини К. Чорногубової у 1944 р., їх було двоє у німецькій формі, прийшли вони під ранок, у хату вони не заходили. За спогадами колишнього жителя КПЛ А. Гуржія, який знав подружжя Чорногубових, і якому про це розповіла особисто К. Чорногубова, – невідомих було троє: двоє в німецькій формі, а третій у цивільному, які зайшли на квартиру пів на другу ночі, розмова велася російською мовою (*Черногубова-Яковлева Е.А.* Правда о смерти Н.Н. Черногубова // Правда Украины. – К., 21.05.1944. – № 98 (7418). – С. 2, опубліковано: *Кабанець Є.П.* Загибель Успенського собору: міфи й дійсність. Документальне розслідування. – К., 2011. – С. 340–345; *Чорногубова К.* Життя і смерть М.М. Чорногубова // Україна. – 1944. – № 10. – С. 34–36; *Гуржій А.* Прорахунок Чорногубова // Пам'ятки України. – 1989. – № 3. – С. 30–32, опубліковано: *Кабанець Є.П.* Загибель Успенського собору... – С. 353–357).

[12*]*...доктор Кох...* – мається на увазі капітан др. Ганс Кох.

[13*]*…в июле 1943 г. случайно нашли его труп...* – у червні 1943 р. неподалік Лаври в районі гаражів за Економічною брамою виявили тіло зниклого у жовтні 1941 р. М. Чорногубова (див. повідомлення НУС від 25 червня і 1 липня 1943 р. про знайдення тіла М. Чорногубова та похорони загиблого 26 червня 1943 р.: НУС. – К., 25.06.1943. – № 147 (465). – С. 4; НУС. – К., 1.07.1943. – № 152 (470). – С. 4, опубліковано: *Кабанець Є.П.* Загибель Успенського собору... – С. 339–340).

[14*]*...немцы не хотели иметь свидетеля своего грабежа музея и избавились от него...* – щодо подробиць загибелі М. Чорногубова див. звернення К. Чорногубової-Яковлевої до голови КМУ (док. № 51, 56), в яких вона називає причину загибелі свого чоловіка – його свідчення про мінування Успенського собору КПЛ радянськими військовими (док. № 56), зокрема свідчення у Гестапо напередодні загибелі, а саме біля 7-ої вечора 20 жовтня проти арештованих братів Старовойтових, які зафарбовували бані собору та начебто брали участь у мінуванні собору, а також називає винних в його загибелі – "партизаны-бандиты" (док. № 51 та коментар 9* до нього). Майже через чотири роки у своїх спогадах про загибель М. Чорногубова винними вона назве німців, а причину розправи залишить ту саму – знання М. Чорногубова про мінування Успенського собору та начебто грабунку музею – але вже не більшовиками, а німцями (*Черногубова-Яковлева Е.А.* Правда о смерти Н.Н. Черногубова // Правда Украины. – К., 21.05.1944. – № 98 (7418). – С. 2, опубліковано: *Кабанець Є.П.* Загибель Успенського собору... – С. 340–345; *Чорногубова К.* Життя і смерть М.М. Чорногубова // Україна. – 1944. – № 10. – С. 34–36).

Зрозуміло, що при німцях, якби вони були винні у загибелі її чоловіка, вона б не могла їх відкрито звинувачувати, так само, як при радянській владі вона не могла відкрито звинувачувати у вбивстві свого чоловіка радянських партизанів. Тому залишається звернути увагу на загальновідомі та незаперечні факти, які не стикуються у версії радянського часу: 1) місцем страти будь-кого неугодного нацистському режиму під час окупації Києва, якщо людину не було відправлено до Сирецького концтабору, був Бабин Яр або в'язниця СД на Володимирській, 33, звідки так чи інакше тіла вивозили до Бабиного Яру, а не рів на схилах Дніпра біля Лаври; 2) "вистрілом у потилицю" – поширений метод розстрілу в НКВС; 3) менш ніж за кілька годин до своєї загибелі М. Чорногубов свідчив у Гестапо щодо мінування Успенського собору проти конкретних осіб, зокрема братів Старовойтових (док. № 51), після того М. Чорногубова вночі було вбито. Отже, його свідчення при-

звели до його вбивства, яке слід розцінювати як розправу радянських агентів, які брали участь у мінуванні собору або добре знали про це і перебували в окупованому Києві.

[15*]*...объявление, подписанное шефом полиции, предписывающее поголовное выселение всех ее жителей...* – наказ про відселення мешканців Верхньої Лаври за даними К. Чорногубової з'явився 21 жовтня 1941 р. у день зникнення М. Чорногубова (21 жовтня 1941 р.) (*Черногубова-Яковлева Е.А.* Правда о смерти Н.Н. Черногубова // Правда Украины. – 21.05.1944. – № 98 (7418). – С. 2, опубліковано: *Кабанець Є.П.* Загибель Успенського собору... – С. 343).

[16*]*...в очень короткий срок [...] было выселено с территории верхней Лавры около тысячи человек...* – виселення близько 1000 осіб відбулося протягом 21–29 жовтня 1941 р. Нижню дату називає К. Чорногубова (див. коментар 15* цього розділу), а верхню дату – док. № 61 та № 19.

[17*]*...убийством директора музейного заповедника т. Шеверницкого...* – перед війною Ф. Шеверницький був головним інженером ДІКЗ ММ (ЦДАВО України, ф. 166, оп. 11, спр. 530, арк. 1). Дуже ймовірно, що з приходом німців він став директором Управління КПЛ (так під час окупації звалося Управління ДІКЗ ММ), котре автори записки називають "музейним заповідником". Примітно, що В. Тверський став директором Управління КПЛ після 15 жовтня 1941 р., тобто вже після вбивства Ф. Шеверницького, яке сталося приблизно 15–17 жовтня 1941 р. (док. № 260 та коментар * цього розділу).

[18*]*...Рано утром 3 ноября немецкие жандармы выселили не только всех жильцов Лавры (нижней), а и кварталов, прилегающих к Лавре...* – вранці 3 листопада 1941 р. місцеве населення було виселено з території Нижньої Лаври та у радіусі 0,5 км від КПЛ (док. № 19. с. 263). Причиною тимчасового відселення людей став приїзд словацького президента Й. Тісо (док. № 36, 37; фото 44, 49).

[19*]*...Немцы распускали слухи, что большевики, отступая, минировали Собор...* – про мінування КПЛ радянською стороною див. док. № 18 (с. 208), 19 (с. 261), 20 (с. 266), 26, 38.

[20*]*...опробовали Собор электричеством – и Собор погиб...* – одна з версій вибуху Успенського собору внаслідок включення електричного струму, яка побутувала в окупованому Києві (док. № 19, *Никодимов И.Н.* Воспоминание о Киево-Печерской Лавре. – К., 1999. – С. 199; коментар 100* розділу III).

[21*]*...А для чего они несколько ранее сожгли и взорвали Крещатик и другие центральные улицы...* – міни у будинки на Хрещатику та інших центральних вулицях Києва були закладені радянськими підрозділами, зокрема інженерного відділу 37-ої армії, а не німцями (док. № 27, 28; ЦДАГО України, ф. 166, оп. 3, спр. 372, арк. 22; *Кентій А., Гогун О.* 1941: Зруйнований Київ як частина тактики спаленої землі. Нові документи // Визвольний шлях. – Кн. 3. – Березень 2006. – С. 88–91; *Кузнецов А.* Бабий Яр. – К., 2008. – С. 60–63; *Малаков Д.* Київ: 1939–1945: Фотоальбом. – К., 2005. – С. 172–198; *Малаков Д.* Київ: 1939–1945: Post scriptum. – К., 2009. – С. 80–94; *Власенко С.І.* Знахідка у фондах ЦДАГО України. Хрещатик у роки нацистської окупації // Архіви України. – 2011. – № 6. – С. 174–178). Про вибухи на Хрещатику див. також вище у статті Т. Себти.

[22*]*...знаменитый музей Харитоненко...* – йдеться про цінну збірку творів образотворчого та декоративно-ужиткового мистецтва, більшість яку складали ікони та картини, відомого українського цукрозаводчика, мецената, колекціонера П. Харитоненка, яка розміщувалася в його садибі Наталівка на Харківщині (з 1923 р. с-ще Володимирівка Краснокутського р-ну Харківської обл.). Цінності розміщувалися у будинку, а ікони та культові

речі у церкві Всемилостивішого Спаса. На базі цієї колекції та садиби був створений Наталіївський музей мистецтва і побуту, який з 1920 р. став підпорядковуватися Богодухівському відділу Наркомосвіти. Першим зберігачем, упорядником цієї колекції, а згодом директором музею був мистецтвознавець М. Чорногубов. У 1930 р. Наталіївський музей був розформований, а його колекцію розподілено між Музеєм українського мистецтва у Харкові (нині Харківський художній музей) та Лаврським музеєм культів та побуту. До Лаври з Наталіївського музею потрапили в основному ікони (ЦДАВО України, ф. 166, оп. 12, спр. 8427, арк. 2зв.–3; ГДА СБУ, спр. 31281-ФП, арк. 13, 19, 29зв., 52).

23* *...оставались ли эти ценности в Соборе или же уже были вывезены...* – цінності у соборі на момент його вибуху були на місці. Їх знаходили понівеченими при розбиранні руїн собору як під час окупації Києва (див. фото 78, 84, 85), так і після визволення (див. док. № 284, с. 942, коментар 106* цього розділу).

24* *...из святых ворот Лавры выезжали большие крытые автомобили, груженные неизвестно чем...* – відомо, що Зондеркоманда Кюнсберга до 20 жовтня 1941 р. працювала у Лаврі (док. № 113). Не виключено, що це були її криті вантажівки. Криті вантажівки виїжджали з Лаври і у 1942 р., коли перевозили музейні збірки в інші приміщення (див. статтю Т. Себти, с. 76–85).

25* *...когда немецкая полиция перестала "охранять" Лавру...* – КПЛ була передана під охорону української поліції на початку серпня 1942 р., у зв'язку з цим була знята німецька охорона (док. № 225, с. 833, 254, с. 873–874; ГАРФ, ф. Р-7021, оп. 65, д. 521, л. 52об.), а з1 серпня 1943 р. охороняти Лавру покинула й українська поліція (док. № 255, с. 876).

26* *...Когда рабочие монахи пришли в верхнюю Лавру, их повели за Трапезную церковь, где лежало три трупа, и приказали их зарыть...* – трьох чоловіків, застрелених 3 листопада 1941 р. при втечі після першого вибуху в Успенському соборі (док. № 36, 37, фото 56), поховали під південною стіною Трапезної церкви у березні 1942 р. директор і комендант Управління КПЛ відповідно В. Тверськой та І. Мандрик, а також ієромонах Назарій (Міщенко) (ГАРФ, ф. Р-7021, оп. 65, д. 521, л. 52, 58). Після визволення Києва вони свідчили, що це були червоноармійці (док. № 267). У довідці НДК про звірства, вчинені німецькими окупантами у КПЛ, цих застрелених чоловіків було також названо червоноармійцями: "*Во дворе верхней Лавры и южной стены трапезной церкви немцами расстреляно трех красноармейцев*" (там само, арк. 52).

27* *...Городской инженер 11 июля назначил специальную комиссию...* – див. док. № 77.

28* *... "контора по разборке разрушенных зданий"...* – Будівельне товариство "Відбудова" (у документах "Контора з розбирання зруйнованих будівель") знаходилося за адресою Велика Васильківська, 7/9, а у 1943 р. – Велика Васильківська, 13 (ДАКО, ф. Р-2359, оп. 1, спр. 36, арк. 28зв.–29; док. № 227, 240, 241).

29* *...распоряжения штадткомиссара Берндта 23 марта 1943 г. и распоряжени[я] "№ 109" Головы города [...] 27 марта...* – відповідно док. № 243 і 245.

30* *...В "докладной записке про обследование разрушений на территории Верхней Лавры" 2 апреля 1943 г....* – док. № 247.

31* *...рапорт 27.III.1943 г. № 273....* – док. № 244.

32* *...доктор Винтер ведает в Лавре только церковью над святыми воротами и колокольнею....* – Велика лаврська дзвіниця і Троїцька надбрамна церква КПЛ були у віданні Архітектурно-Історичного музею, яким опікувався Крайовий музей Києва під керівництвом др. Г. Вінтера (док. № 205, 214).

[33*]*...почти полностью уничтожено 33 корпуса жилых домов верхней Лавры и один корпус (№ 49) Лавры нижней – всего 34 корпуса....* – за актом комісії ДІКЗ КПЛ про збитки, заподіяні Лаврі у роки нацистської окупації, на її території частково було зруйновано 60 корпусів (40 корпусів на верхній території і 20 на нижній), які мали різний ступінь пошкодження, і повністю зруйновано Успенський собор (док. № 275).

[34*]*...была назначена комиссия по опечатанию всех пещер и церквей Лавры....* – док. № 94–97.

[35*]*…на берегу Днепра, за Лаврою, за лаврскою стеною около колодцев Антония и Феодосия был еврейский концентрационный лагерь....* – за свідченням В. Тверського на Київському процесі проти нацистських злочинців (17–28 січня 1946 р.), концентраційний табір за мурами Нижньої Лаври, в якому утримувалося приблизно 500–600 військовополонених, у тому числі євреїв, був організований на початку 1942 р. (Київський процес: док. і матеріали. – К.: Либідь, 1995. – С. 75; док. № 268; фото 86; ГАРФ, ф. Р-7021, оп. 65, д. 521, л. 58).

[36*]*…10 сентября было составлено описание состояния всех строений Верхней Лавры....* – див. док. № 258.

[37*]*…24 августа 1943 г. в 10 час[ов] дня на территорию Верхней Лавры явился немецкий офицер....* – про цю подію див. док. № 255.

[38*]*…23 сентября последовал приказ о выселении до 26 сентября....* – наказ про утворення 3-х кілометрової забороненої зони у Києві вздовж Дніпра і виселення мешканців з цієї зони з'явився 24 вересня 1943 р. (див. коментарі [**] цього розділу та 82[*] розділу III).

Документ № 262

[39*]*...15 октября 1941 г. все жильцы были удалены с территории Верхней Лавры....* – 18 жовтня 1941 р. Верхню Лавру було взято під охорону німецької поліції, а мешканців звідти було виселено протягом 21–29 жовтня (див. коментарі 15[*], 16[*] цього розділу).

[40*]*...две шиферные плиты с рельефами XI века....* – шиферні плити з зображенням Діоніса та Геракла були повернуті внаслідок реституції з Німеччини до ДІКЗ КПЛ (див. док. № 285, с. 948; коментар 50[*] розділу VII; Києво-Печерський історико-культурний заповідник. Фотоальбом – К.: "Мистецтво", 1984. – С. 40–41).

[41*]*…в колокольне сгорела…* – мається на увазі пожежа дзвіниці 21–22 вересня 1941 р. (док. № 19, 51), внаслідок якої повністю вигорів 3-й ярус: згоріли дерев'яні перекриття, балки, на яких кріпилися дзвони, підлога, сходи між третім і четвертим ярусами (Очерки истории Киево-Печерской лавры и Заповедника / Кол. авторов. – К., 1992. – С. 281; коментар 30[*] розділу III, фото 16).

[42*]*…четыре из них до настоящего времени лежат на сводах…* – на початок XX ст. на 3-му ярусі Великої лаврської дзвіниці було 26 дзвонів загальною вагою 83 тонни 832 кг (*Федоряченко І.* Дзвони Великої лаврської дзвіниці XVII–XX ст. // Пам'ятки України. – № 6. – 2012. – С. 79), у 1930 р. – 32 дзвони (коментар 34[*] розділу I). У 1933 р. частину дзвонів було вилучено на переплавку (ГДА СБУ, спр. 31281-ФП, арк. 33зв.), після чого за даними на 1935 р. на 3-му ярусі залишилося 10 великих і 11 малих дзвонів, не рахуючи 9 годинникових дзвонів-курантів на 4 ярусі (Колишня Києво-Печерська Лавра на службі експлуататорів (довідкові матеріали по Музейному городку). – К., 1935. – С. 16). Під час окупації Києва один дзвін впав, ймовірно, від вибуху собору і лежав розбитим біля руїн Успенського собору до осені 1942 р. (док. № 223); один дзвін, відлитий 1683 р. на замовлення І. Мазепи, забрали у діючий монастир на нижній території і встановили на дзвіниці

Ближніх печер, чотири дзвони залишилися на дзвіниці. Отже, за німецької влади, якщо 11 малих дзвонів не передали монастирю, з Великої лаврської дзвіниці у 1943 р. зникли загалом 15 дзвонів, – вони були вилучені на переплавку (док. № 229, 230, 234). З 4-х дзвонів, що залишилися на 3-му ярусі Великої лаврської дзвіниці, один був переданий 1947 р. у Володимирський собор, інші три й дотепер знаходяться на дзвіниці. Один ("Копа") відлитий 1733 р., перелитий 1825 р. на заводі Павла Романовського на Подолі, вага 342 пуди 12 фунтів; другий ("Балика") відлитий 1613 р., перелитий після пожежі 1718 р. за розпорядженням Петра І майстром О. Звонником у травні 1719 р., вага 230 пудів; третій ("Вознесенський") відлитий 5 листопада 1758 р., перелитий у Ніжині на заводі А. Чернова майстром Л. Стариковим 1 серпня 1849 р., вага 199 пудів 10 фунтів (Очерки истории Киево-Печерской лавры и Заповедника / Кол. авторов. – К., 1992. – С. 281; *Іосиф (Левченко), архімандрит, Дятлов В.А*. Найдавніший діючий дзвін Києва – дар Івана Мазепи // ЛА. – 2007. – Вип. 19. – С. 60, 62; *Федоряченко І.* Дзвони Великої лаврської дзвіниці... – С. 78; його ж. Дзвони Великої лаврської дзвіниці VII–XX ст. // ЛА. – 2012. – Вип. 26. – С. 56–59).

Документ № 263

43* *...В этом месяце из Музея исчез весь отдел оружия…* – зброю з Центрального історичного музею було вилучено за наказом вищого керівника СС і Поліції Південної Росії Ф. Єкельна і передано у кількості 406 одиниць зберігань Зондеркоманді Кюнсберга (див. док. № 114–116 і коментарі до них).

44* *...был взорван 3.XI.41 г. с целью скрыть следы ограбления…* – авторка документа змушена була свідчити в дусі радянської версії про причини вибуху Успенського собору. Насправді, цінності у соборі на момент його вибуху були на місті (див. фото 78, 84, 85; док. № 284, с. 942, коментар 106* цього розділу).

45* *...Перевозка Исторического Музея длилась до июня 1942 г.…* – пакування і перевезення археологічних матеріалів ЦІМ та ЦАРМ з території Лаври до Музею Леніна (вул. Володимирська, 57) тривало з грудня 1941 р. до 1 травня 1942 р. (детально див. коментар 63* розділу III).

46* *...генерал-комиссар Магуния праздновал день своего рождения, начальник музея преподнес ему низку древних бус, взятых из фондов музея…* – подія відбулася 8 грудня 1942 р., а йдеться про проф. Р. Штампфуса, тогочасного керівника Крайового інституту до- і ранньої історії та однойменного музею.

47* *...немцы вывезли из Исторического Музея весь экспозиционный материал, всего 6 вагонов…* – детально про вивезення з 27 вересня по 17 жовтня 1943 р. матеріалів однойменного музею Крайового інституту до- і ранньої історії та інших музеїв Києва див. коментар 84* розділу III.

Документ № 265

48* *...1-го марта [19]43 года я был назначен инспектором по охране памятников культуры и архитектуры г. Киева…* – К. Галабутський був призначений на посаду інспектора з охорони пам'яток культури та архітектури 26 лютого 1943 р., а до роботи приступив 1 березня (док. № 238, 251).

49* *...через несколько дней выселили оттуда всех жильцов…* – виселення мешканців з території Верхньої Лаври відбулося 21–29 жовтня 1941 р. (див. коментарі 15*, 16* цього розділу).

50* *...подан рапорт зав[едующему] отделом образования…* – див. док. № 240.

51* *...Каждый раз я подавал рапорты…* – див. док. № 239, 241, 242, 246.

[52*]*...штадткомиссаром Берндтом было дано распоряжение*… – йдеться про розпорядження штадткомісара Берндта від 23 березня 1943 р. про відміну всіх довідок на вилучення будівельних матеріалів з Лаври (док. № 243).

[53*]*...я подал докладную записку в контрольную комиссию*… – див. док. № 248.

[54*]*...На пленуме Управы [...] докладчик заявил*… – на пленумі КМУ 12 квітня 1943 р. про руйнування у Лаврі доповідав завідувач відділу культури та освіти І. Солодовник (детальніше про це див. коментар 54* розділу VIII).

[55*]*...Выходит, что мы сами разрушили Лавру*… – голова КМУ Л. Форостівський на пленумі КМУ 12 квітня 1943 р. енергійно заперечував участь управи в руйнуванні Лаври (детальніше див. коментар 54* розділу VIII).

[56*]*...и за его и своей подписью подавал рапорты*… – док. № 249, 253, 255.

[57*]*...“не беритесь так рьяно за Лавру, два уже погибло, смотрите, чтобы вы не были третьим”*… – без сумніву, мається на увазі загибель М. Чорногубова (док. № 51, 56; коментар 14* цього розділу) та, можливо, головного інженера ДІКЗ ММ Ф. Шеверницького (док. № 261, с. 890–891).

[58*]*...я снова совместно с Вербицким подал рапорт зав[едующему] отделом народного образования*… – док. № 253.

[59*]*...но наши рапорты были бесцельны*… – див. док. № 255.

[60*]*...штадткомиссар дал распоряжение о передаче Лавры отделу образования*… – згадане розпорядження штадткомісара вийщло 10 серпня 1943 р., а 16 серпня на підставі нього вийшло розпорядження № 223 голови КМУ щодо забезпечення секцією шкіл та культури охорони верхньої території Лаври (док. № 256).

Документ № 266

[61*]*...Помещавшиеся в 9 корпусах Лавры музеи: Исторический, Антирелигиозный, Революции, Театральный, Украинских деятелей и Этнографический*… – з названих музеїв у Лаврі на початок війни розміщувалися тільки 3 музеї: ЦІМ ім. Т.Г. Шевченка (див. коментарі 43*, 45*, 77* розділу І), ЦАРМ УРСР (коментар 76* розділу І) і Театральний музей (коментар 42* розділу І). Інші три музеї були ліквідовані у різний час ще до війни, а їхні збірки включені до ЦІМ (коментарі 39*, 41*, 44* розділу І).

[62*]*...В октябре 1941 г. был целиком вывезен весь отдел оружия, насчитывавший около 4000 экспонатов*… – з Центрального історичного музею було вилучено зброю у кількості 406 одиниць зберігань і передано Зондеркоманді Кюнсберга (див. док. № 114–116 і коментарі до них).

[63*]*...С 12 октября 1941 г. доступ на территорию Киево-Печерской Лавры для “туземного населения” был совершенно прекращен*… – помилка у даті, Верхня Лавра була взята під охорону німецькою поліцією 18 жовтня 1941 р., а 19 жовтня 1941 р. був заборонений вхід до неї (док. № 31, 49, 50, 61, 261. с. 889).

[64*]*...частично исчезли материалы фондов Исторического музея*… – про вивезення збірок ЦІМ у Краків у вересні–жовтні 1943 р. див. коментар 84* розділу III.

[65*]*...Исчезли все материалы и документы библиотеки и фондов Музея революции*… – вони були вивезені ЕРР як “архів революції” у м. Ратібор у Верхній Сілезії (див. док. № 210 та коментарі до нього).

[66*]*...Кроме того, в ризницу собора было перенесено собрание тканей и парчи*… – це сталося у жовтні 1941 р. (див. док. № 18, 20, 51, 56; коментар 97* розділу III).

[67*]*...экспозиция Антирелигиозного музея была в начале 1942 г. вывезена в Берлин…* – експозиція ЦАРМ була вивезена в Берлін у розпорядження Райхсміністерства народної освіти і пропаганди у другій половині березня 1942 р. (док. № 144–148).

Документ № 267

[68*]*...дворе Верхней лавры у южной стены Трапезной церкви имеется могила, в которой похоронены три неизвестных трупа…* – див. док. № 36, 37, 261 (с. 892), коментарі 26*, 69* цього розділу, фото 56.

[69*]*...гр.гр. Мандрика И.И. и др., которые присутствовали при закапывании трупов в марте 1942 г.…* – із довідки про звірства німецьких окупантів у КПЛ: "*Во дворе верхней Лавры и южной стены Трапезной церкви немцами расстреляно трех красноармейцев, трупы которых там же закопаны служащими Лавры Мандриком Иваном Иустиновичем и Тверским Виктором Михайловичем и др.*" Крім них, участь у похованні брав також ієромонах Назарій (Міщенко) (ГАРФ, ф. Р-7021, оп. 65, д. 521, л. 52, 58; док. № 36, 37, 261 (с. 892); коментар 26* цього розділу, фото 56).

[70*]*...на Ближних пе[щ]ерах внизу 42 и 43 корпусов имеется две могилы (впадины)[,] в которых похоронены [...] евреи, трупы [...] перебрасывались [...] в специально сделанный пролом в лаврской стене…* – див. схему розміщення табору для військовополонених у 1942 р. на схилах Дніпра напроти Києво-Печерської Лаври та могил розстріляних в'язнів на фото 85.

[71*]*...По заявлению очевидца иеродиакона Чирвы…* – див. док. 268.

Документ № 272

[72*]*...до складу заповідника включити територію з церквою Спаса на Берестові й Києво-Видубицьким монастирем…* – 6 вересня 1944 р. споруди Видубицького монастиря (Михайлівська, Георгіївська і Преображенська (трапезна) церкви, дзвіниця та 8 житлових будинків) були прийняті до складу ДІКЗ КПЛ (ДАК, ф. Р-1517, оп. 1, спр. 12, арк. 5, 7–7зв.). 11 вересня 1944 р. керівництво Ботанічного саду АН УРСР у листі до голови РНК УРСР М.С. Хрущова підняло питання про залишення за Ботанічним садом садиби Видубицького монастиря з усіма розташованими на ній будівлями на тій підставі, що ця садиба увійшла до складу Ботанічного саду ще 1937 р. (насправді, 1940 р. – див. постанову № 1346 РНК УРСР від 4 жовтня 1940 р. "Про будівництво Республіканського ботанічного саду АН УРСР в м. Києві" // ЦДАВО України, ф. 2, оп. 7, спр. 226, арк. 139) і знаходиться в сучасних межах площі, відведеної під Ботанічний сад урядовою постановою № 243 від 22 березня 1944 р. про відновлення його будівництва (ЦДАВО України, ф. 2, оп. 7, спр. 1514, арк. 12). Для вирішення цього питання 18 вересня 1944 р. було зібрано комісію з представників Ботанічного саду, Наркомату освіти та РНК УРСР, яка постановила, що схили, які примикають до садиби Видубицького монастиря залишити за Ботанічним садом, а саму садибу з садком – за заповідником (ЦДАВО України, ф. 2, оп. 7, спр. 985, арк. 13–15). Через рік за клопотанням АН УРСР Раднарком УРСР 21 листопада 1945 р. постановою № 1833 "Про будівництво Центрального республіканського Ботанічного саду АН УРСР в м. Києві" у п. 3 про часткову зміну постанови РНК УРСР № 577 від 30 травня 1944 р. ухвалив передати Центральному ботанічному саду АН УРСР садибу Видубицького монастиря з будівлями для розміщення в них школи декоративного садівництва. РНК УРСР цією ж постановою зобов'язала директора Ботанічного саду М.М. Гришка відремонтувати та оберігати культурно-історичні пам'ятки Видубицького монастиря, уклавши про це відповідну орендно-охоронну угоду з Комітетом в справах культурно-освітніх установ УРСР

(ЦДАВО України, ф. 2, оп. 7, спр. 2155, арк. 114–115). Така угода була укладена 1 лютого 1946 р. між ДІКЗ КПЛ та Центральним ботанічним садом АН УРСР на 15 років – з 15 січня 1946 р. до 15 січня 1960 р. Таким чином, територія та будівлі Видубицького монастиря були передані Ботанічному саду, а за ДІКЗ КПЛ залишилися лише функції з охорони пам'яток (ДАК, ф. Р-1517, оп. 1, спр. 20, арк. 8–10).

[73*]*...підготовчі роботи по відновленню дренажної системи на території заповідника*... – у проекті постанови зазначалася цифра 500 тис. крб. тільки "*на проведення підготовчих робіт по відновленню дренажної системи*" (ЦДАВО України, ф. 2, оп. 7, спр. 1546, арк. 49).

Документ № 273

[74*]*...Акт*... – перший з відомих на сьогодні актів прийому експонатів, повернутих заповіднику після звільнення Києва. В акті прийому-передачі відділу фондів заповідника від 12 листопада 1946 р. щодо цих речей зазначено: "*Реэвакуированы. Инвентарные номера старые*" (ДАК, ф. Р-1517, оп. 1, спр. 20, арк. 14–15).

[75*]*...комісія[,] призначена директором Заповідника*... – комісія з прийомки експонатів була створена наказом по заповіднику № 22 від 3 липня 1944 р. (ДАК, ф. Р-1517, оп. 1, спр. 1, арк. 14–14зв.).

[76*]*...передано Київським державним університетом ім. Т. Шевченка*... – було передано Хімічним факультетом вказаного університету (ДАК, ф. р-1517, оп. 1, спр. 49, арк. 59, 60).

[77*]*...згідно спискам-вкладишам*... – ці списки-вкладиші, знайдені у ящиках № 17 та № 23, були складені у 1941 р. на початку війни і підписані завідувачем відділу фондів Р.В. Красінько (ДАК, ф. Р-1517, оп. 1, спр. 49, арк. 60–61).

[78*]*...дарохранительниця Кузьмичева*... – одна з найбільш експонованих дарохранильниць НКПІКЗ, виготовлена 1906 р. на фабриці Антипа Кузьмічьова (Москва) як вклад на поминання ієромонаха Агафона вагою більше 42 кг. Срібло, емаль, карбування, литво, гравірування, золочення (Вклади і вкладники Успенського собору Києво-Печерської лаври XVI – поч. XX століття (сакральні тканини і вироби з металу у зібранні Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника): Каталог. – К.: Квіц, 2005. – С. 78–79),

[79*]*...В зазначеному ящику прийнято такі речі*... – всі експонати цього ящика (14 ікон та 6 картин) за наказом Комітету в справах культурно-освітніх установ УРСР № 105 від 13 березня 1948 р. мали бути передані Львівському музею українського мистецтва (нині Національний музей у Львові імені Андрея Шептицького) як такі, що йому належали (ДАК, ф. Р-1517, оп. 1, спр. 55, арк. 15).

[80*]*..Додаток: списки-вкладки 3 шт*.... – вказані списки у справі відсутні.

Документ № 274

[81*]*...від[ділом] пам'ятників*... – відділ пам'ятників, повна назва якого була "Відділ історичних пам'ятників", включав у той час філіали: церкву Спаса на Берестові та церкви Видубицького монастиря – Михайлівську і Георгіївську (ЦДАВО України, ф. 4762, оп. 1, спр. 75, арк. 102зв.).

[82*]*...Зав[ідуюча] від[ділом] істор[ії] Лаври*... – у ДІКЗ КПЛ було два відділи історії Лаври до XVIII ст. та з XVIII ст., завідувачем відділу історії Лаври до XVIII ст. була К.С. Дмитренко, а завідувачем відділу історії Лаври з XVIII ст., відповідно – О.К. Ковпакова (ДАК, ф. Р-1517, оп. 1, спр. 55, арк. 8).

Документ № 275

[83*]*...Акт...* – попередній варіант цього акта було складено 20 вересня 1944 р. і зареєстровано 23 вересня 1944 р. у Печерській районній раді депутатів трудящих. Однак він не був прийнятий за офіційний. Після правок, внесених у фінансову частину, був складений і підшитий до справи даний акт (ДАК, ф. Р-1517, оп. 1, спр. 9, арк. 2–3зв., 8–9зв.).

[84*]*...Гринчака Виктора Ананьевича...* – у попередньому варіанті акта від 20 вересня 1944 р. замість прізвища В.А. Грінчака стояло прізвище заступника директора ДІКЗ КПЛ В.М. Тверського, який також підписав попередній варіант цього акта (ДАК, ф. Р-1517, оп. 1, спр. 9, арк. 2–3зв., 8–9зв.).

[85*]*...Стоимость уничтоженного, разрушенного, разграбленного и поврежденного имущества...* – всі суми збитків, зазначені у даному документі, вираховувалися на основі тарифної сітки, затвердженої Раднаркомом СРСР 17 червня 1943 р. Тут, зокрема для будівель, були вказані середні тарифи на одиницю обміру (1 м^3), які діяли на 1 червня 1941 р. У тарифі також були враховані всі можливі додаткові нарахування, а саме: накладні витрати, проектні роботи, технічний контроль і т.д. Тарифи для визначення вартості будівель були розбиті на 6 поясів. УРСР, окрім західних областей, разом з Кримською АРСР відносилася до 5-го, найменш оплачуваного поясу. Західні області України були включені до 4-го поясу разом з Воронезькою, Курською, Орловською, Тульською та Сталінградською (нині Волгоградська) областями РРФСР. Найнижчі ціни були 5-го поясу, найвищі 1-го: Карело-Фінська РСР, Мурманська область та 2-му: Московська, Калінінська (нині Тверська), Ленінградська області, Латвійська та Естонська РСР (Постанова Раднаркому СРСР № 664 від 17 червня 1943 р. "О ценниках и инструкции по их применению для учета ущерба, причиненного немецко-фашистскими захватчиками и их сообщниками государственным, кооперативным и общественным предприятиям, учреждениям и организациям, а также колхозам". – С. 3, 6 // ДАК, ф. Р-1265, оп. 1, спр. 1, арк. 33, 34зв.).

[86*]*...Жилые здания кирпичные многоэтажные...* – малися на увазі корпуси № 3, 13, 14, 20, 21, 22, 25, 27, 33. Діапазон цін відбудови зазначених будинків коливався від 40 до 150 крб. за 1 м^3 (ДАК, ф. Р-1517, оп. 1, спр. 9, арк. 25).

[87*]*...Здания культ[урно]-бытового назначения, кирпичные...* – малися на увазі корпуси № 1, 2, 4–12, 15–19, 23, 24, 26, 28–32, 34, 35, 39–48, 48а, 48б, 49–53 та будинок "Аркади" (корп. 61). Діапазон тарифів відбудови цих будівель коливався так само 40–150 крб. за 1 м^3 (ДАК, ф. Р-1517, оп. 1, спр. 9, арк. 24–24зв.).

[88*]*...Пр[очие] церкви и колокольни...* – малися на увазі церкви Благовіщення, Трапезна, Микільська, Хрестовоздвиженська, Велика лаврська дзвіниця, Онуфріївська вежа (т.зв. Келарська палата), Ковнірівська дзвіниця на Дальніх печерах. Діапазон тарифів відбудови цих будівель був у межах 65–180 крб., хоча попередньо кошторис їхньої відбудови розраховувався за тарифами 300, 400 крб. і тільки Келарської вежі – 150 крб. (ДАК, ф. Р-1517, оп. 1, спр. 9, арк. 20).

[89*]*...Музейные экспонаты, согласно списка...* – див. док. № 276.

[90*]*...Музейная мебель, согласно списка...* – див. док. № 277.

Документ № 276

[91*]*...из рытого бархата...* – різновид бархату, де ворс покриває тільки тло або лише візерунок, при цьому тканина виглядає рельєфною.

[92*]*...Уникальные станковые иконы XII–XVII в. ...* – на момент вибуху Успенського собору ікон XII ст. у ньому не було. Ігорівську ікону Божої Матері, як вважалося XII ст.,

та дві інші цінні ікони собору передав 25 вересня 1941 р. до Музею західного та східного мистецтва завідувач фондів Лаврського музею М. Чорногубов (див. коментар 9* цього розділу).

93* *...Библиотека историческая, свыше 1 млн. книг...* – цифра перебільшена. Державна історична бібліотека, яка розміщувалася на території Лаври, налічувала за даними Оперативного штабу приблизно 180 тис. книг (док. № 150).

Документ № 278

94* *...передана литература в библиотеку заповедника…* – крім бібліотеки, ДІКЗ КПЛ прийняв у грудні 1944 р. на баланс інше майно арештованого наприкінці вересня того ж року В. Тверського у кількості 20 речей (рояль, столи, тумби, шафи, ліжка та ін.), заплативши Київській обласній конторі Держбанку 5960 руб. Частина речей була розподілена між бібліотекою і фондами, інша – між співробітниками заповідника керівної ланки (ДАК, ф. 1517, оп. 1, сспр. 12, арк. 11–11зв.; там само, спр. 14, арк. 20).

Документ № 279

95* *...Передачу закінчив 30-го жовтня ц[ього] р[оку] з оформленням відповідн[ого] акт[а]...* – з реевакуйованих з Уфи українських музейних цінностей ДІКЗ КПЛ отримав 18 ящиків "*с ценными экспонатами и драгоценным металлом*" (в іншому документі: "*…18 ящиків золотих фондів…*"), які до першої половини 1947 р. перебували на збереженні у Держбанку, оскільки у заповіднику не було надійного приміщення, де вони могли б зберігатися. У листопаді 1945 р. комісія Управління музеїв Комітету в справах культурно-освітніх установ при РНК УРСР встановила відсутність документації на ці ящики у фондах заповідника (ЦДАВО України, ф. 4762, оп. 1, спр. 75, арк. 103зв.; ДАК, ф. Р-1517, оп. 1, спр. 17, арк. 4; там само, 24, арк. 33; там само, 44, арк. 7).

Документ № 281

96* *...зауважила нашому екскурсоводу на непристойність його одягу...* – подібний випадок стався 15 квітня 1945 р. під час відвідин КПЛ чехословацької делегації на чолі з президентом Едвардом Бенешем, коли "*нужденний вигляд адміністрації і наукових працівників заповідника*", які показували гостям Лавру, настільки контрастував на фоні чехословацької делегації та офіційних осіб від українського уряду, що наступного дня голова Київської міськради викликав до себе директора заповідника та тих, хто супроводжував делегацію, і в їхній присутності дав розпорядження відділу торгівлі одягнути трьох співробітників заповідника (ДАК, ф. Р-1517, оп. 1, спр. 14, арк. 3).

Документ № 282

97* *...Спис музеальних речей Холм[ського] єпарх[іального] музею...* – Холмський єпархіальний музей – правонаступник Холмського церковно-археологічного музею, за даними мистецтвознавця І. Шульц, був заснований "*1882 р. при православному Свято-Богородичному братстві за ініціативи тодішнього вікарія Холмсько-Варшавської єпархії, а згодом єпископа Волинського – Модеста (Стрельбицького). […] В ньому зберігалися цінні документи і старожитності з Холмщини та Підляшшя. Опікувався музеєм викладач духовної семінарії Федір Кораллов, який підготував та видав путівник-каталог по музею […] На 1910 р. у музеї зберігалося: 379 предметів християнського живопису та скульптури; 203 рукописи; 209 портретів, гравюр, фото; 97 жетонів та медалей; 879 монет, а також 407 церковних книг*" (*Шульц І.В.* Новий документ з історії надходження пам'яток Холмського церковно-археологічного музею до збірки Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника // Церква – наука – суспільство:

питання взаємодії. Матеріали Чотирнадцятої міжнародної наукової конференції (25 травня – 3 червня 2016 р.). – К.: НКПІКЗ, 2016. – С. 91; *її ж.* Пам'ятки з Холмського церковно-археологічного музею в зібранні Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника. До історії надходження // Церква – наука – суспільство: питання взаємодії. Матеріали Одинадцятої міжнародної наукової конференції (29–31 травня 2013 р.). – К.: НКПІКЗ, 2013. – С. 94; див. також *Кораллов Ф.В.* Церковно-археологический музей при Холмском православном Свято-Богородицком братстве. – Холм, 1911).

За часів Другої Речі Посполитої директором Холмської державної гімназії Віктором Амброзевичем на основі вцілілих експонатів Холмського церковно-археологічного музею у приміщенні колишньої Холмської духовної семінарії на Даниловій горі, тодішньої польської гімназії ім. Стефана Чарнецького, був влаштований Музей землі Холмської. Під час Другої світової війни, за нацистської окупації, гімназія буда перетворена на українську, в якій так само до кінця війни розміщувався музей. У цей час музей був взятий, ймовірно, під опіку Православної Автокефальної Церкви в Генеральній Губернії в особі єпископа Холмського і Підляського Іларіона (Огієнка) і перейменований, судячи з даного документа, на Холмський єпархіальний музей. Перевезення 102-х експонатів Холмського єпархіального музею, які становили зразки західно-українського образотворчого мистецтва, тісно пов'язане з угодою між урядами Польщі та УРСР від 9 вересня 1944 р. про взаємний обмін населенням у прикордонних районах, що призвело до переселення в Україну з прикордонних районів Польщі етнічних українців, а з України – поляків, і діяльністю у зв'язку з цим у великих містах по обидва боки кордону переселенчих комісій. Наразі одним з членів Української переселенчої комісії у Холмі був митрофорний протоієрей Гавриїл Коробчук, член Холмської духовної консисторії, який і доставив предмети західно-української культурної спадщини у Київ до ДІКЗ "КПЛ". У заповіднику частина цих предметів була інвентаризована як така, що надійшла з Холму, частина – як така, що повернулася з евакуації або була отримана з Музею українського мистецтва. На сьогодні у фондах заповідника ідентифіковано 88 предметів Холмського єпархіального (кол. церковно-археологічного) музею (*Шульц І.В.* Пам'ятки з Холмського… – С. 95; *її ж.* Новий документ… – С. 91, 93).

Документ № 283

[98*]*…Акт…* – ще один акт про отримання ДІКЗ "КПЛ" 102 експонатів Холмського єпархіального музею (кол. Холмський церковно-археологічний музей) та стан їхнього збереження був складений у відділі фондів 1 листопада 1945 р., який республікуємо нижче:

Акт

1-го ноября 1945 года

Государственный историко-культурный музей-заповедник "Киево-Печерская Лавра" в лице заведующего отделом фондов т. Радченко И.И. и научных работников отдела фондов тт. Кубанск[ой] М.М., Черногубов[ой] Е.А., Дундич Г.Т. составили настоящий акт в следующем: наш музей "Киево-Печерская Лавра" получил сто два (102) экспоната – церковные картины и статуи.

Экспонаты доставлены с Холмской духовной консистории. Все эти экспонаты имеют музейную ценность. Некоторые экспонаты 16–17 и 18 вв. Сохранность средняя. Большинство из них имеют дефекты: некоторые статуи не имеют рук, ног и т.д. Многие из деревянных вещей поражены шашелем. Картины имеют царапины[,] и некоторые уже были реставрированы, и ветхие.

Зав[едующий] отделом фондов	*[підпис]*	*(Радченко)*
Научн[ые] работники	*[підпис]*	*Кубанская*
	[підпис]	*Черногубова*
		Дундич

Шульц І.В. До питання надходження пам'яток з Холмського церковно-археологічного музею до зібрання Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника // Волинська ікона: дослідження та реставрація: зб. наук. праць та матеріали XX міжнародної наукової конференції м. Луцьк, 27–28 серпня 2013 року. – Луцьк: "Волинські старожитності", 2013. – Вип. 20. – С. 60.

99*...<102 ... *сто два> экспонати церковних речей...* – експонати належали Холмському єпархіальному музею. 3 жовтня 1945 р. вони були передані представникам Української переселенчої комісії у Холмі (док. № 282).

Документ № 284

100**...Работы по разборке руин собора...* – розбирання руїн Успенського собору проводилося у вересні 1945 – вересні 1946 р. на основі договорів від 1 серпня 1945 р. і 12 січня 1946 р. між ДІКЗ КПЛ та 2-ою будівельною конторою (начальник М. Лобжинов, головний інженер Л. Любимов, який також працював завідувачем відділу пам'ятників заповідника, прораб С. Блохін) Тресту пересування та розбирання будівель Міністерства житлово-громадського будівництва УРСР. На розбиранні руїн працювали військовополонені. Взимку 1946 р. тут працювали близько 200 військовополонених. Безпосереднє керівництво з боку ДІКЗ КПЛ здійснювалося заступником директора з наукової роботи В. Богусевичем, загальне – директором заповідника П. Дєдовим. За період розкопок руїн Успенського собору було підписано низку проміжних актів виконаних робіт від 2 жовтня, 1 листопада, 30 листопада, 23, 27 і 31 грудня 1945 р., 1 лютого, 1 і 31 березня 1946 р. та 10 вересня 1946 р. (ДАК, ф. Р-1517, оп. 1, спр. 17, арк. 7–9; спр. 28, арк. 10; там само, спр. 34, арк. 1–6).

101**...разбита на квадрат размером 10×10 метров...* – всього було 63 квадрати, які звільнялися від руїн по черзі (Очерки истории Киево-Печерской лавры и Заповедника / Кол. авторов. – К., 1992. – С. 141).

102**…за счет направления дополнительных научных сотрудников…* – за розкопками також наглядали наукові співробітники заповідника – М.І. Омбиш, Л.М. Глащинська, О.Д. Батушан (Очерки истории Киево-Печерской лавры и Заповедника / Кол. авторов. – К., 1992. – С. 279).

103**…Дневник ведется ежедневно и аккуратно…* – щоденник розбирання руїн Успенського собору вела науковий співробітник ДІКЗ КПЛ Є. Михайлова, де щодня занотовувалися об'єм виконаних робіт, кількість робочої сили та кількість знайдених цінностей. Реєстрацію цінностей вела К. Чорногубова. Щоденник розбирання руїн Успенського собору за 1945–1948 рр. виявити не вдалося – у фондах НКПІКЗ його немає, так само його немає ні у фонді Управління в справах будівництва та архітектури Виконкому Київської міської ради депутатів трудящих (ДАК, ф. Р-6), ні у фонді Академії будівництва і архітектури УРСР (ЦДАВО України, ф. 4802). Цей цінний документ, ймовірно, втрачений. Розбирання руїн Успенського собору було проведено у 3 етапи: 1945–1948 рр., 1952–1954 рр., 1962–1963 рр. (*Ковалева Л.І.* З історії відтворення колекції музейних предметів у фондах Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника після Другої світової війни (1944– початок 1960-х років) // ЛА. –2007. – Вип. 19. – С. 113). У фондах НКПІКЗ збереглася документація розкопок Успенського собору двох останніх етапів,

а саме щоденники розкопок Успенського собору за 1952 р. (НКПІКЗ, фонди, од. зб. КПЛ-А-НДФ-660), "Общая книга записей наблюдений научными сотрудниками во время раскопок Успенского собора 1954 г." (там само, од. зб. КПЛ-А-1268), "Отчет о разборке руин Успенского собора 1962–1963 гг." (там само, од. зб. КПЛ-А-1259).

[104*]*…Научного руководителя от Академии архитектуры УССР [...] до настоящего времени нет...* – більшу половину 1945 р. представники Всесоюзного комітету в справах архітектури, які неодноразово приїжджали з Москви, постійно говорили керівництву заповідника, що роботами з розбирання руїн Успенського собору будуть керувати союзні органи архітектурного нагляду. Тільки після створення у квітні 1945 р. Академії архітектури УРСР у третьому кварталі того ж року Всесоюзний комітет дав дозвіл заповіднику на проведення робіт і зобов'язав Академію архітектури УРСР організувати наукове керівництво. 24 вересня 1945 р. науковим керівником Академія архітектури УРСР призначила архітектора Даниленка, якого на час відрядження було замінено архітектором Ю. Асєєвим. 15 жовтня 1945 р. заповідник приступив до розбирання руїн собору, але недостатня організація наукового керівництва з боку Академії архітектури УРСР змусила його "*поставить вопрос о строгом ограничении работ в сезоне 1945 года. Заповедник сообщил письмом Комитет по делам архитектуры при СНК УССР о том, что принято решение подойти в этом сезоне раскопками до стен здания, а территорию собора расчищать летом 1946 года силами приглашенной научной экспедиции, не предрешая вопрос о составе ее. Расчищены подходы к северной и частично южной и западной стенам"* (ДАК, ф. Р-1517, оп. 1, спр. 14, арк. 18–19; там само, спр. 17, арк. 7–8; Очерки истории Киево-Печерской лавры и Заповедника / Кол. авторов. – К., 1992. – С. 141).

[105*]*…на соборе изъято из руин до пятисот образцов фрагментов тканей, шитья от XVI до XIX вв....* – внаслідок розбирання руїн собору заповідник отримав цінні експонати – будівельні матеріали, тканини, зразки шиття, речі з мармуру, шиферу, металу та дерева. У 1945 р. кількість знайдених предметів XIV–XVIII ст., взятих на збереження до фондів заповідника, перевищувала 2000 (ДАК, ф. Р-1517, оп. 1, спр. 28, арк. 10; там само, спр. 34, арк. 2; там само, спр. 24, арк. 47; Очерки истории Киево-Печерской лавры и Заповедника / Кол. авторов. – К., 1992 – С. 141, 279). Всього при розбиранні руїн Успенського собору за актом інвентаризації фондів ДІКЗ КПЛ від 1 квітня 1947 р. було знайдено і взято на облік 1443 одиниці тканин і шиття (фрагменти і непошкоджені речі). З цієї групи речей у 1945 р., зокрема були знайдені: молдавська плащаниця 1561 р., виконана на замовлення родини господаря Молдови Олександра Лепушняну, плащаниці XVI–XVIII ст.; церковні облачення XVI–XVIII ст., розшиті перлами та самоцвітами, у тому числі риза, подарована імператрицею Єлизаветою Петрівною (ДАК, ф. Р-1517, оп. 1, спр. 47, арк. 3–48; там само, спр. 17, арк. 5). Крім того, у 1945 р. були виявлені срібні шати ікон та гробниць, зокрема гробниці князя Володимира та ін. (ДАК, ф. Р-1517, оп. 1, спр. 17, арк. 5).

[106*]*…второй производственной конторой Украинского треста передвижки и разборки зданий...* – під час розбирання руїн Успенського собору 2-ю будівельною конторою Тресту пересування та розбирання будівель був засипаний дренажний колодязь та підвал 30-го корпусу будівельним сміттям, що було зафіксовано в акті комісії Комітету в справах культурно-освітніх установ при РМ УРСР від 10 вересня 1946 р. і оцінено як злочинну дію (ДАК, ф. Р-1517, оп. 1, спр. 34, арк. 4–6).

[107*]*…Для развертывания работ 1946 г. ...* – роботи з розбирання руїн Успенського собору у 1946 р. так і не були розгорнуті: *"...в аварийном состоянии Иоанно-Богословский*

придел… В течение 1945–1946 гг. производилась частичная разборка руин. Необходимо отметить, что она производилась без должного научного и хозяйственного наблюдения и контроля со стороны дирекции заповедника…" (ДАК, ф. Р-6, оп. 4, спр. 7, арк.105). У 1946 р. на розбиранні руїн Успенського собору було освоєно тільки 400 тис. крб. із запланованого 1 мільйона крб. (ДАК, ф. Р-6, оп. 4, спр. 7, арк. 113).

Документ № 285

108* *…Акт…* – цей акт додався до листа голови Комітету в справах культурно-освітніх установ УРСР П. Овчаренка від 19 квітня 1948 р. за № 249 заступнику голови Ради Міністрів УРСР М. Бажану, в якому висловлювалося прохання затвердити згідно з актом розподіл вказаних у ньому культурних цінностей, а також дозволити при необхідності перерозподіл музейних експонатів після наукового опрацювання їх у музеях (ЦДАВО України, ф. 4762, оп. 1, спр. 203, арк. 84).

109* *…Вышедший из Берлина 10.XI.1947…* – транспорт з українськими культурними цінностями був підготовлений і відправлений з центрального складу Німецько-російського транспортного акціонерного товариства "Дерутра" (російська назва "Русстранзит") у Берліні, яке підпорядковувалося Управлінню репарацій і поставок РВАН. Транспорт включав цінності, повернуті внаслідок реституції з американської зони окупації Німеччини, а саме з Мюнхенського центрального збірного пункту (1945–1949), організованого для концентрації, ідентифікації, реставрації та повернення колишнім власникам культурних цінностей, вивезених нацистами з окупованих країн Європи і виявлених по війні у Баварії та американській зоні окупації Австрії. Транспорт для Києва був скомплектований на основі трьох транспортів з радянськими культурними цінностями, повернених протягом 1946–1947 рр. з МЦЗП. Перший американський транспорт, відправлений 28 серпня 1946 р. у радянську зону окупації до Берліна, включав 1178 предметів (ікони, картини); другий і третій, відправлені разом 15 квітня 1947 р., налічували відповідно 903 і 2683 предмети (в основному твори образотворчого мистецтва та археологічні, історико-етнографічні збірки). У Берліні культурні цінності приймала комісія у складі: уповноваженого Комітету в справі культурно-освітніх установ при РМ РРФСР Д.Б. Марчукова, членів комітету – А.М. Кучумова та Г.Г. Антипіна, уповноваженого РМ УРСР В.С. Островецького, представника АН УРСР Х.Г. Голімбіовського, уповноваженого РМ БРСР М.О. Кальницького та представника АН БРСР В.Н. Катишева, експертами працювали співробітники російських музеїв. На складі "Дерутри" культурні цінності розбирали, ідентифікували і при необхідності перепаковували. Звідси культурні цінності впродовж жовтня–грудня 1947 р. були відправлені до центрів республік та міст, з яких їх вивезли. У Пушкін було відправлено 4 вагони (275 місць), Новгород – 437 місць, Київ – 8 вагонів (1127 місць), Мінськ – 2 вагони (182 місця). Найбільший транспорт був відправлений 7 листопада 1947 р. до Москви – 11 вагонів (2500 місць). У пунктах призначення відбувався подальший розподіл реститованих культурних цінностей між установами-власниками (*Себта Т.М.* Мюнхенська систематична Картотека власності мистецьких об'єктів (1945–1952): перспективи дослідження повоєнної реституції українських культурних цінностей // Загартована історією. Ювілейний збірник на пошану професора Надії Іванівни Миронець з нагоди 80-ліття від дня народження: зб. наук. праць / Упоряд. В. Піскун. – НАН України. ІУАД ім. М.С. Грушевського. – К., 2013. – С. 221, 226–228).

110* *…При разгрузке и перевозке…* – для розвантаження і перевезення культурних цінностей до КПЛ, що прибули з Німеччини, директором ДІКЗ КПЛ 3 грудня 1947 р. була

виділена вантажна автомашина Форд-6 та 12 співробітників заповідника. Наступного дня, 4-го грудня, була посилена охорона 6-го корпусу, де розміщувалося фондосховище заповідника (ДАК, ф. Р-1517, оп. 1, спр. 39, арк. 44–44зв.).

111* *…комиссия приступила 4 января и закончила работу 15 марта 1948 года...* – за наказом Комітету в справах культурно-освітніх установ УРСР від 2 грудня 1947 р. була створена комісія для прийомки, інвентаризації та оцінки музейного майна, повернутого з Німеччини, у складі: директора Державного історичного музею УРСР у м. Києві А. Вікторова (голова), директора Республіканської історичної бібліотеки М. Закопайла, заступника начальника Управління музеїв названого комітету А. Петлюка, заступника директора Літературно-меморіального музею Т. Шевченка А. Бондаренка, по одному представнику від МВС УРСР та фінансового відділу Ленінського району (*Ковалева Л.І.* З історії відтворення колекції музейних предметів у фондах Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника після Другої світової війни (1944 – початок 1960-х років) // ЛА. –2007. – Вип. 19. – С. 119). Серед експертів від ДІМ у Лаврі протягом січня 1948 р. з експонатами, що надійшли з Німеччини, працювали завідувач відділу "Київська Русь" Н. Лінка (Геппенер) та науковий співробітник відділу фондів О. Шевцова (ДАК, ф. Р-1260, оп. 2, спр. 17, арк. 27, 39).

112* *…Киевский исторический музей...* – з музейних експонатів, повернутих з Німеччини, які отримав Історичний музей у 1948 р., на кінець року було розібрано і розподілено між відділами 397 ящиків експонатів та виділено 10000 негативів (ДАК, ф. Р-1260, оп. 2, спр. 16, арк. 80).

113* *…барельефы X ст. [...] находились до войны на б[ывшем] здании Лаврской типографии...* – див. коментар 40* цього розділу та 50* розділу VII.

114* *…Документы Уманского окружного архива...* – 14 в'язок архівних матеріалів з Умані разом з музейними збірками місцевого краєзнавчого музею вивезли 20 грудня 1943 р. до Кракова співробітники Зондерштабу до- і ранньої історії ЕРР В. Модріян та П. Курінний. З Уманського краєзнавчого музею вони вивезли у 38 ящиках і бочках археологічні збірки палеоліту, трипільської культури, скіфів та ін., музейний архів і бібліотеку (приблизно 1500 книг і журналів), малюнки, гравюри, негативи, 130 картин, 2 розкішно різьблені шафи, одна з яких XVI ст. (ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 225, арк. 254–257).

115* *…После утверждения распределения Советом Министров УССР – передать ценности музеям по специальному акту...* – за розпорядженням Ради Міністрів УРСР від 20 травня 1948 р. за № 554-р, в якому затверджувався розподіл цінностей, повернутих з Німеччини, та на підставі наказу № 342 від 27 травня 1948 р. Комітету в справах культурно-освітніх установ УРСР музеї мали отримати і забрати до 10 червня 1948 р. своє майно. Крім того, комісія, яка здійснила розподіл цінностей, повернутих з Німеччини, мала забезпечити до 15 червня 1948 р. передачу належного майна відповідним республікам СРСР та іншим непрофільним українським установам, зокрема: Комітету в справах мистецтв УРСР, Інституту археології АН УРСР та Академії архітектури УРСР (ДАК, ф. Р-1260, оп. 1, спр. 41, арк. 45–46). Згідно з наказом Комітету в справах культурно-освітніх установ УРСР № 294 від 28 квітня 1949 р. колишній голова комісії з прийомки музейних цінностей, повернутих з Німеччини, А. Вікторов був зобов'язаний до 1 червня 1949 р. разом з групою наукових співробітників скласти детальний перелік найбільш цінних експонатів живопису, графіки, етнографії та ін., що прибули з Німеччини, та реєстр номерів ящиків з найменуванням і характеристикою цінностей, які в них знаходилися, додавши докладний опис картин, скульптур та ін. (ДАК, ф. Р-1260, оп. 1, спр. 50, арк. 27).

ПЛАНИ
КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКОЇ ЛАВРИ

ВСТУП

Нумерація лаврських корпусів у 1920–1940-х роках відрізнялася від нумерації, прийнятої до утвердження радянської влади в Україні. За планом 1920-х рр., який друкується нижче, актуальним до війни та у період нацистської окупації, корпуси всієї території Лаври мали суцільну нумерацію, крім церков та веж, які ідентифікувалися за назвами. Причому на території Гостиного двору кілька будинків мали такі самі номери – 12, 13, 14, що й на верхній території Лаври, які однак не співпадали із старими номерами. Це свідчить, що була ще одна нумерація – проміжна – між старою і новою.

Нову нумерацію корпусів, загальну для всієї території Києво-Печерської Лаври, було встановлено, ймовірно, 1919 р.[1] До цього часу існувала окрема нумерація корпусів для всіх чотирьох частин Києво-Печерської Лаври: Верхньої Лаври, територій Ближніх і Дальніх печер та Гостиного двору. Під № 1 (нині № 80) на верхній території Лаври за старою нумерацією значився Успенський собор. Запровадження загальної нумерації корпусів, об'єднання братії Лаври 1919 р. у Києво-Лаврську сільськогосподарську та ремісничу трудову громаду було тісно пов'язано з більшовицьким наступом на Церкву, ініційованим декретом "Про відокремлення церкви від держави та школи від церкви". Саме 1919 р. розпочалася націоналізація церковного майна шляхом його розподілу між НКО, НКСЗ і Наркомземом (див. розділ I, коментар **).

Суцільна нумерація корпусів Лаври за планом 1920-х рр. збереглася донині, крім церков та веж, які отримали номери після війни, та окремих корпусів. Адресою КПЛ у 1920–1950-х рр. була вул. Цитадель, 9–11. Верхня Лавра значилася за адресою Цитадель, 9, а Нижня Лавра і Гостиний двір – Цитадель, 11.

Нижче публікуємо разом з поясненнями два плани Києво-Печерської Лаври – 1920-х рр. і сучасний. Пояснення до плану Лаври 1920-х рр. висвітлюють стан на 1939–1941 рр.[2]

---

[1] У 1922 р. нова нумерація корпусів КПЛ була вже відома (НКПІКЗ, фонди, од. зб. КПЛ-А-404, арк. 1–41зв.).

[2] План КПЛ 1910-х рр. (ІР НБУВ, ф. XXVIII, спр. 883, арк. 1); підпорядкування корпусів ММ у пер. пол. 1939 р. (ЦДАВО України, ф. 2, оп. 7, спр. 162, арк. 30–33, 41–44); доповідна записка урядової комісії голові РНК УРСР "Про стан всеукраїнського ІКЗ ММ в м. Києві" від 23.03.1939 р. (там само, арк. 27–29); постанова № 720 РНК УРСР від 11.07.1939 р. "Про Український історично-культурний заповідник "Музейне містечко" в Києві" (там само, спр. 114, арк. 2–3); постанова № 1321 РНК УРСР від 7.10.1940 р. "Про впорядкування історично-культурного заповідника "Музейне містечко" в м. Києві" та постанова № 1358 РНК УРСР від 3.10.1940 р. "Про Київський обласний музей Революції" (там само, спр. 226, арк. 7–10, 191); постанова № 1742 РНК УРСР від 20.12.1940 р. "Про передачу приміщення кол. політосвітнього клубу на території "Музейне містечко" в м. Києві під гуртожиток ремісничого училища" (там само, спр. 233, арк. 21); розподіл між Київським губсоцзабезом і Наркомосом будинків на території КПЛ, 27.07.1923 р. (там само, ф. 166, оп. 2, спр. 456, арк. 126–126 зв.); про розміщення військових на території ММ (там само, ф. 166, оп. 11, спр. 488, арк. 18); лист директора ДІКЗ КПЛ Д. Красицького від червня 1946 р. до заступника голови РМ УРСР М. Бажана щодо повернення квартир на території заповідника артистам Державної капели бандуристів УРСР (ДАК, ф. Р-1517, оп. 1, спр. 24, арк. 14); історичні довідки на корпуси Лаври, 1948 р. (там само, спр. 72, арк. 1–16); НКПІКЗ, фонди, од. зб. КПЛ-А-1255, арк. 3–10; опис корпусів КПЛ поч. 1920-х рр. (там само, од. зб. КПЛ-А-963); перелік підприємств Печерського р-ну на 15.11.1941 (ДАКО, ф. Р-2361, оп. 6, спр. 2, арк. 39); ДАКО, ф. Р-2361, оп. 3, спр. 4, арк. 70; Радянська Україна: Довідник. – К., 1940. – С. 251, 253, 260, 261, 286, 296, 298.

ПЛАН КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКОЇ ЛАВРИ 1920-х рр.

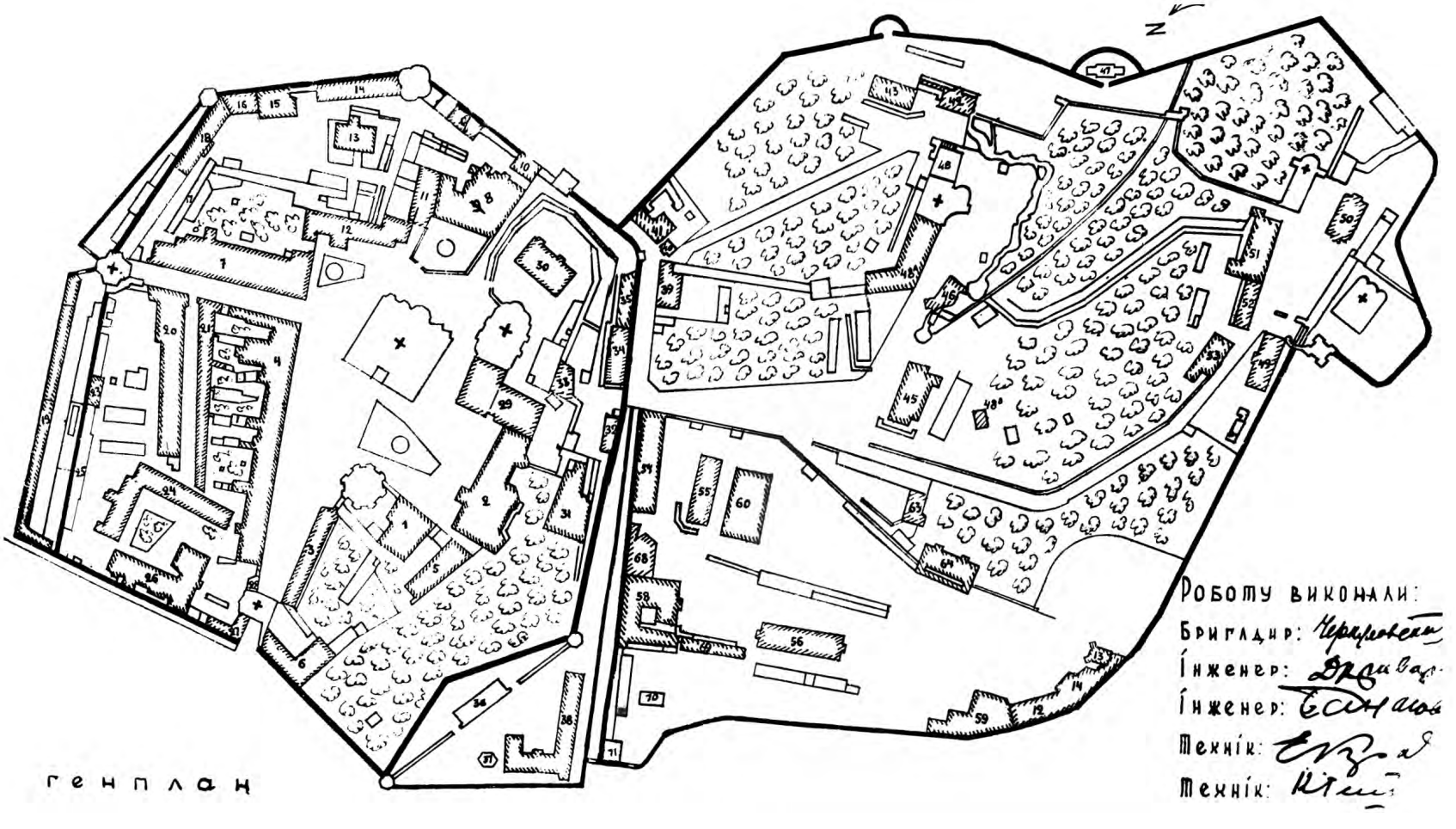

На звороті плану у верхньому лівому кутку напис фіолетовим чорнилом: *“Общая площадь 22 гектара и площадь застройки 37204,46 м²[.] Жилая площадь – 13496,79 м²[.] Площадь садов – 4147,7 м²”*

(Фотокопія. ЦДАВО України, ф. 2, оп. 7, спр. 162, арк. 7)

Пояснення до плану Києво-Печерської Лаври 1920-х рр.

Умовні позначення: – сад – церква

№ корп. [суч. №]	Історична назва будівлі	Використання у 1939–1941 рр.
Верхня територія Києво-Печерської Лаври		
1	Будинок намісника	Управління ІКЗ ММ, ЦАРМ
2 [2, 86]	Будинок митрополита з домовими церквами: Св. Михаїла митрополита Київського (1-й поверх) і Св. Митрофана Воронезького (2-й поверх) та церква Благовіщення	ЦІМ (церква Благовіщення): експозиція відділів докласового суспільства, Скіфії і грецьких міст Північного Причорномор'я; ЦАРМ (буд. митрополита): антирелігійна виставка (2-й поверх)
3	Благочинницький корпус (келії соборних ченців)	Поштове відділення № 15, мешканці (корпус у віданні УІКЗ ММ)
4	Еклезіарший корпус (келії соборних ченців)	55-та, 56-та, 83-тя дільниці Народного суду Кіровського району, масовий відділ ЦАРМ, мешканці (корпус у віданні УІКЗ ММ)
5	Бібліотека митрополита Флавіана	Флавіанівська бібліотека (2-й поверх), ЦР СВБ (1-й поверх), мешканці (у жовтні 1940 р. корпус закріплено за Державною історичною бібліотекою)
6	Корпус для півчих митрополичого хору та келії старшої монастирської братії	ЦІМ: експозиція відділу Київської Русі, виставка "Історія монети" (1-й поверх); Театральний музей (2-й поверх)
7	Економічний корпус (канцелярія Духовного собору КПЛ, монастирський архів, келії старшої братії)	У південній частині фонди ЦІМ, Центральна дитяча екскурсійно-туристична станція, гуртожиток АН УРСР (корпус у віданні УІКЗ ММ)
8[3] [8, 9]	Друкарня та прибудова для співробітників друкарні	ЦІМ: експозиції з історії України XV–XVIII ст., XIX ст., Жовтневої революції та соцбудівництва з розділом "Сталінська конституція", історії зброї, пам'яток стародавнього Єгипту; мешканці
9[4] [100]	Столярна майстерня друкарні, житло учнів палітурні на 2-му поверсі, нова словолитня	Фонди ЦІМ
10	Словолитня	ЦІМ, фонди ДІБ, у 1941 р. військова частина
11	Хлібня і проскурня	Трест "Главхліб", у 1925–1940 рр. хлібозавод № 7, на 3-му поверсі гуртожиток КЧЗ (завод "Арсенал") – 13 сімей
12	Ковнірівський корпус (стара хлібня і проскурня, 1-ша книжкова крамниця)	Капела "Думка", Жінхоранс, склад гастроному, їдальня (корпус у віданні УІКЗ ММ)
13	Келарський корпус	Гуртожиток КЧЗ (завод "Арсенал") – 9 сімей, підвал тресту "Арарат" (корпус у віданні УІКЗ ММ)
14	Кореторський корпус	Житло наукових співробітників музеїв
15	Палітурня	Гуртожиток КЧЗ (завод "Арсенал")
16	Кровельна і чобітна майстерні	Мешканці з 1930 р.

[3] На плані номер 8 виправлено з 9. Зміни внесено, ймовірно, у середині 1920-х рр.
[4] На плані номер 9 виправлено з 8. Зміни внесено, ймовірно, у середині 1920-х рр. Після війни цей корпус мав номер 8а і називався "Кавказ" (ДАК, ф. Р-1517, оп. 1, спр. 72, арк. 4–5).

17	Малярна майстерня	Гараж У[правління] М[узейного] Г[ородка] (під час окупації корпус розібрано до фундаменту, після війни не відновлювався)
18	Слюсарня і кузня	Склад У[правління] М[узейного] Г[ородка]
19	Готель для паломників	Школа народних майстрів
20	Староклірошанський корпус	Житло робітників музеїв
21	Корпус велико-церковних сторожів	Житло робітників музеїв з 1930 р.
[22]	Клірошанський флігель	Мешканці
23	Срібні майстерні (ремонтні майстерні церковного начиння)	Клуб обкому Союзу політосвітробітників, у грудні 1940 р. переданий під гуртожиток ремісничого училища
24	Новоклірошанський корпус або Аптечний	Театральний музей, житло робітників музеїв, артистів Державної капели бандуристів УРСР та ін., підвал артілі "Шапкар-капелюх" (корпус у віданні УІКЗ ММ)
25	Столярні майстерні	Сараї, гаражі (корпус розібрано під час окупації, після війни не відновлювався)
26 [25, 26]	Микільська церква з прибудованою Трапезною та Братською лікарнею	Центральний фотокіноархів, Військово-історичний архів, мешканці (27 сімей), 1941 р. окремі приміщення заброньовані військовими
27	Братський корпус при лікарні або богадільня (двоповерховий кам'яний будинок поч. XX ст.)	Мешканці (10 сімей) – під час окупації корпус розібрано до стін, після війни не відновлювався
[27]	Троїцька надбрамна церква	ЦАРМ
28	2-га книжкова крамниця	ЦАРМ, перукарня, мешканці (2 сім'ї)
29 [29, 85]	Трапезна палата, братська кухня	ЦАРМ, ЦІМ, у Трапезній палаті аудиторія ЦАРМ, мешканці (18 сімей), виробничий комбінат "Електромеханічні майстерні Театрального комбінату", форпост
[29]	Церква Прпп. Антонія і Феодосія (Трапезна церква)	База Державної української художньої виставки (База художніх виставок)
30	Іконописна майстерня (у підвалі комора, льодовня, на 1-му поверсі ключня, на 2-му – іконописна майстерня)	ЦІМ (до жовтня 1940 р. Київський обласний музей революції)
31	Іконостасно-ремонтна, позолотна та фотографічна майстерні, келії послушників	Мешканці, база Укрхудожпромспілки
32	Електростанція (у 1927 р. корпус мав номер 33б[5])	Укрхудожпромспілка, електростанція, мешканці (розібраний під час окупації, не відновлювався)
33	Житло працівників електростанції	Укрхудожпромспілка, мешканці
34	Братська лазня	Укрхудожпромспілка (красильня на 1-му поверсі та вишивальна майстерня на 2-му поверсі)
35	1-ша іконна лавка	Укрхудожпромспілка (вишивальна майстерня та виставка)
[80]	Успенський собор	ЦАРМ: на 2-му ярусі виставки відділу "Пам'яток", фонди
[81]	Велика лаврська дзвіниця	ЦАРМ; Київський обласний історичний архів (1-й і 2-й яруси)
[82]	Церква Всіх Святих (Всіхсвятська церква)	ЦАРМ, Київський обласний історичний архів
[83]	Мазепинська (Онуфріївська) вежа	ЦАРМ

[5] НКПІКЗ, фонди, од. зб. КПЛ-А-32.

Територія Ближніх печер		
[36]	Церква Воздвиження Чесного Хреста Господнього (Хрестовоздвиженська церква)	ЦАРМ
39, 40, 41	3-тя книжкова крамниця та 2-га іконна лавка; сторожка; бакалійна лавка	Мешканці (частина приміщень 41-го корпусу 1941 р. заброньована військовими)
42	Будинок блюстителя Ближніх печер, у 1854–1922 рр. – церква Стрітення Господнього	Мешканці
43	Новобратський корпус (№ 1)	Мешканці
[44]	Старобратський корпус (№ 2)	Мешканці
45	Гостиний корпус або братський корпус № 3	Мешканці
46	Схимницький корпус	Мешканці
47	Каплиця над артезіанським колодязем	Водокачка лаврського водогону
48 [41]	Вхід у Ближні печери, келії для паламарів (2-й поверх), каналізаційна станція	ЦАРМ, мешканці
48а [48]	Ризниця, на 2-му поверсі церква Всіх Преподобних Отців Печерських	ЦАРМ, мешканці, дитячі ясла
48б	Схимницький корпус у садку	Мешканці (будинок нині не існує)
Територія Дальніх печер		
49	Будинок блюстителя Дальніх печер	IX Дитяча коклюшна лікарня (головний корпус)
50	Ризниця	IX Дитяча коклюшна лікарня, мешканці
51	Братський корпус № 1	Мешканці
52	Братський корпус № 2	Мешканці
53	Братський корпус № 3	Дитячий садок
[59]	Церква Різдва Пресвятої Богородиці	ЦАРМ, Київський обласний історичний архів
[62]	Ковнірівська дзвіниця	ЦАРМ
[67]	Аннозачатіївська церква	ЦАРМ, Київський міський архів
Гостиний двір		
36, 38	Книжковий склад; Братська лікарня	I Міська інфекційна лікарня
37 [113]	Водонапірна вежа	I Міська інфекційна лікарня
54, 55, 56	Номери для гостей (контора у 54-му корпусі) – проміжні №№ 1, 2, 3	Мешканці, у 54-му корпусі підвал горілчаного тресту Вірменії “Арарат”
[57]	Квасня, комора с льодовнею (№ 4)	Сараї ЦК Українського Червоного Хреста
58 [58, 68]	Лікарня для подорожніх та готель (№ 5)	Мешканці
59	Кам’яний двоповерховий будинок (№ 6)	Розібрано у 1923–1926 рр. (ЛА, 2010, № 25, С. 159)
60	Новий братський корпус, хлібня і кухня (№ 7)	Контора тресту Вірменії “Арарат”, мешканці
63	Номери для подорожніх (№ 10)	Гуртожиток КЧЗ (завод “Арсенал”), база ЦК Українського Червоного Хреста, мешканці
64	Свічний завод, готель (2-й поверх) – № 11	ЦК Українського Червоного Хреста
68	Церква Пресвятої Богородиці Усіх Скорботних Радість, богадільня	Войлочна фабрика, міліція
69	Кухня (1-й поверх), готель (2-й поверх)	Взуттєва фабрика № 1 (2-й і 3-й поверхи)
70	Панський будинок Оленинського подвір’я (Леонової)	Взуттєва фабрика № 1, мешканці – розібрано у 1960-х рр. (ЛА, 2001, № 3, С. 48)
71 [71а]	Сторожка Воскресенської брами	Мешканці, підвал “Головвино” у 1939 р.
12, 14	Кам’яні будинки (нові номери – 65, 67)	Розібрано у 1923–1926 рр. (ЛА, 2010, № 25, С. 159)
13	Кузня із слюсарнею (новий номер – 66)	Розібрано у 1923–1926 рр. (ЛА, 2010, № 25, С. 159)
б/№	Чайна (вгорі над 56-им корпусом) – корп. 62/61	Розібрано, ймовірно, у др. пол. 1920-х рр.
?	Сарай для подорожніх (ліворуч корп.70) – корп. 61/62	Розібрано, ймовірно, у др. пол. 1920-х рр.

СУЧАСНИЙ ПЛАН КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКОЇ ЛАВРИ

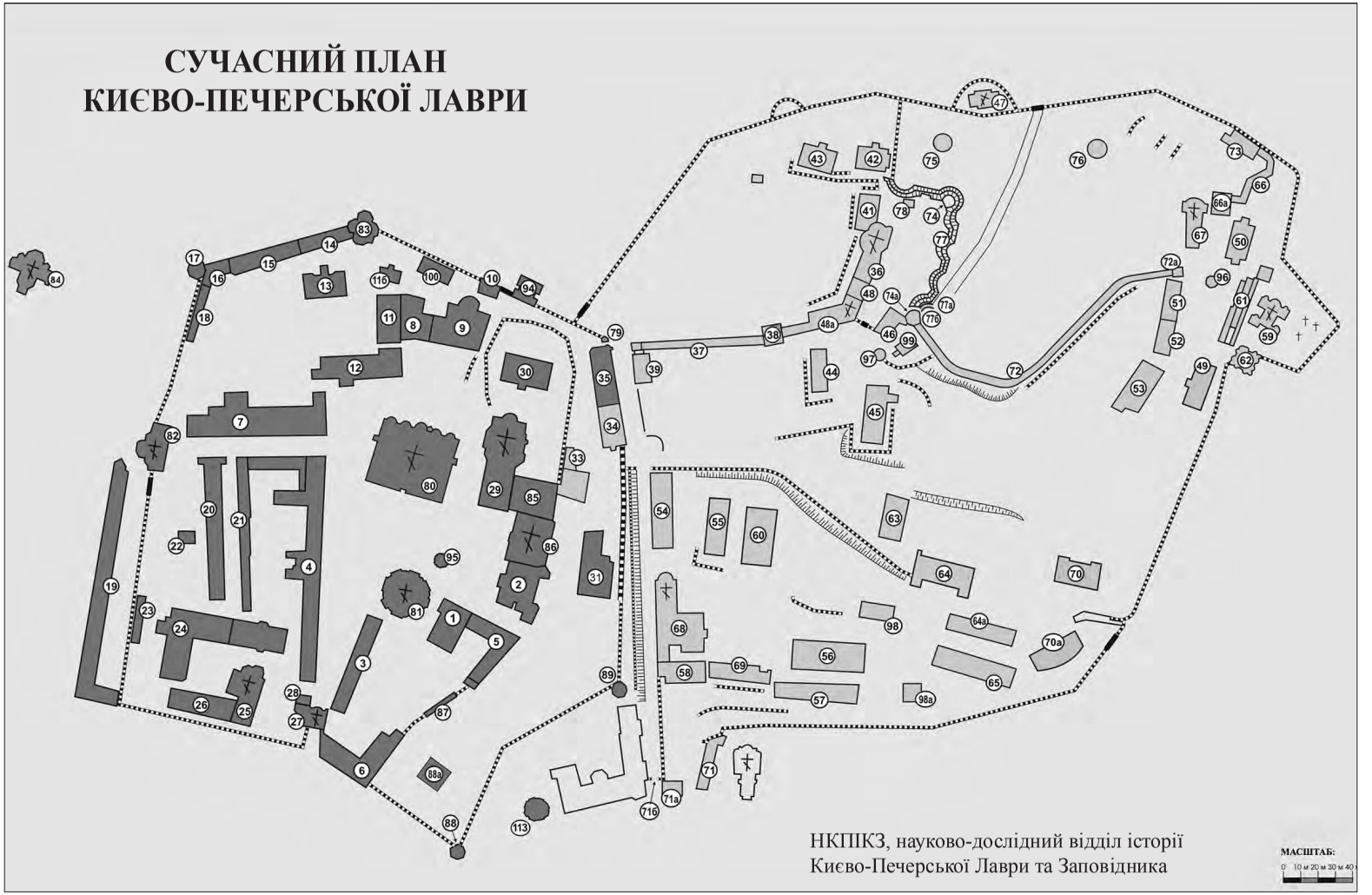

Пояснення до сучасного плану Києво-Печерської Лаври

Умовні позначення: церква цвинтар ворота

№ корпусу	Назва (пам'ятки архітектури або установи, яка займає приміщення)
Верхня територія Києво-Печерської Лаври (НКПІКЗ, музеї та інші установи)	
1	Виставкові зали НКПІКЗ
2, 86	Національний музей українського народного декоративного мистецтва
3	Музей історії Києво-Печерської Лаври
4	Виставкові зали НКПІКЗ
5	Виставка мікромініатюр М. Сядристого
7, 11, 13–18	Національна академія керівних кадрів Міністерства культури і мистецтв України
8	Дирекція НКПІКЗ
9, 10	Музей книги і друкарства України
11б, 20– 22	Службові приміщення НКПІКЗ
12	Музей історичних коштовностей України
13	Реставраційні майстерні НКПІКЗ
17	Малярна вежа (використовується НАКК МКіМ України)
19	Українське товариство охорони пам'яток історії та культури
23, 24, 35	Національна історична бібліотека України
25	Микільська церква та лекторій НКПІКЗ
26	Музей театрального, музичного та кіномистецтва України
27	Троїцька надбрамна церква
28	Екскурсійне бюро НКПІКЗ
29	Церква Прпп. Антонія і Феодосія з Трапезною палатою при ній
30	Творчі майстерні Спілки художників України
31	Реставраційні майстерні НКПІКЗ
33	Житловий корпус монастиря
34	Один із синодальних відділів УПЦ МП та братські келії монастиря
79	Південна брама
80	Успенський собор
81	Велика лаврська дзвіниця
82	Церква Всіх Святих (Всіхсвятська церква)
83	Онуфріївська (Мазепинська) вежа
84	Церква Спаса на Берестові
85	Фондосховище Національної історичної бібліотеки, службові приміщення монастиря
87	Оранжерея
88	Вежа Прп. Івана Кущника
88а	Колишній винний погріб
89	Годинникова (Дзигарська) вежа (до 1938 р. називалася Малярною вежею)
94	Будинок вбиральні, 1899 р.
95	Ківорій
100	Котельня
Територія Ближніх печер (Києво-Печерська Свято-Успенська Лавра УПЦ МП)	
36	Церква Воздвиження Чесного Хреста Господнього (Хрестовоздвиженська церква)
37	Галерея Ближніх печер

38	Дзвіниця галереї Ближніх печер
39	Видавничий відділ Київської митрополії, книжковий магазин
41	Вхід у Ближні печери
42	Будинок намісника Києво-Печерської Лаври
43, 44, 46	Братські корпуси
45	Актовий зал Духовної академії, вишивальні майстерні
47	Церква на честь ікони Божої Матері "Живоносне джерело"
48, 48а	Церковна крамниця та службові приміщення (1-й поверх); тепла церква Всіх Преподобних Отців Печерських (2-й поверх)
72	Галерея між Ближніми і Дальніми печерами
74	Ротонда стіни Дебоскета
74а	Вхід у галерею до Дальніх печер
75	Ківорій над колодязем прп. Антонія
76	Ківорій над колодязем прп. Феодосія
77	Підпірна стіна Дебоскета, XVIII ст.
77а, 77б	Брама та сходи до колодязів прпп. Антонія і Феодосія
78	Каплиця
97	Ротонда
99	Господарчі приміщення
Територія Дальніх печер (Києво-Печерська Свято-Успенська Лавра УПЦ МП)	
49	Адміністрація митрополита УПЦ МП
50	Братський корпус
51, 52	Трапезна; склад-магазин
53	Архієрейський готель
59	Церква Різдва Пресвятої Богородиці
61	Будинок "Аркада"
62	Дзвіниця Дальніх печер (Ковнірівська дзвіниця)
66, 66а	Галерея та вихід з Дальніх печер
67	Церква Зачаття Св. Анни (Аннозачатіївська церква) – вхід у Дальні печери
72а	Вхід у галерею до Ближніх печер
73	Вхід/вихід Дальніх печер (будинок технічного обслуговування Дальніх печер)
96	Ківорій
Гостиний двір (Києво-Печерська Свято-Успенська Лавра УПЦ МП)	
55, 60	Житлові приміщення Духовної академії
56, 58	Готель "Лаврський"
57	Будівництво нового корпусу
63	Бібліотека Духовної академії, Церковно-археологічний кабінет
64	Духовна академія
64а, 65, 98, 98а	Службові приміщення монастиря (сучасні будівлі)
68	Церква Пресвятої Богородиці "Усіх Скорботних Радість"
69	Майстерні монастиря
70	Будинок митрополита
70а	Синодальні відділи УПЦ МП (сучасний будинок)
71, 71а	Службові приміщення монастиря
71б	Воскресенська брама (сучасна перебудова)
б/№	Церква Воскресіння Христового (Воскресенська церква) – праворуч 71-го корпусу

1. Загальний вигляд Києво-Печерської Лаври з Ковнірівської дзвіниці на Дальніх печерах. Київ, 1941 р. Добре видно дві домінуючі споруди архітектурного ансамблю Лаври: Велику лаврську дзвіницю (ліворуч) і Успенський собор (у центрі)

2. Мармурова пам'ятна дошка про перетворення Києво-Печерської Лаври на "вогнище пролетарської культури" – Всеукраїнський музейний городок. Фото Оперативного штабу райхсляйтера Розенберга. Січень 1942 р. Ця перша пам'ятна дошка, яка висіла з 1932 р. при вході у Лавру, перебувала на початку війни в експозиції Центрального антирелігійного музею у корпусі 2 і була вивезена наприкінці березня 1942 р. у Берлін в розпорядження Райхсміністерства народної освіти і пропаганди. Напис на дошці повідомляв: *"Волею трудящих за постановою ВЦВК та РНК УСРР з 29 IX 1926 р. Києво-Печерську Лавру центр релігійного дурману перетворено на вогнище пролетарської культури Всеукраїнський музейний городок"*

ЛАВРА НАПЕРЕДОДНІ І ПОЧАТКУ ВІЙНИ

очима юного Георгія Малакова (1928–1979),
майбутнього заслуженого художника України

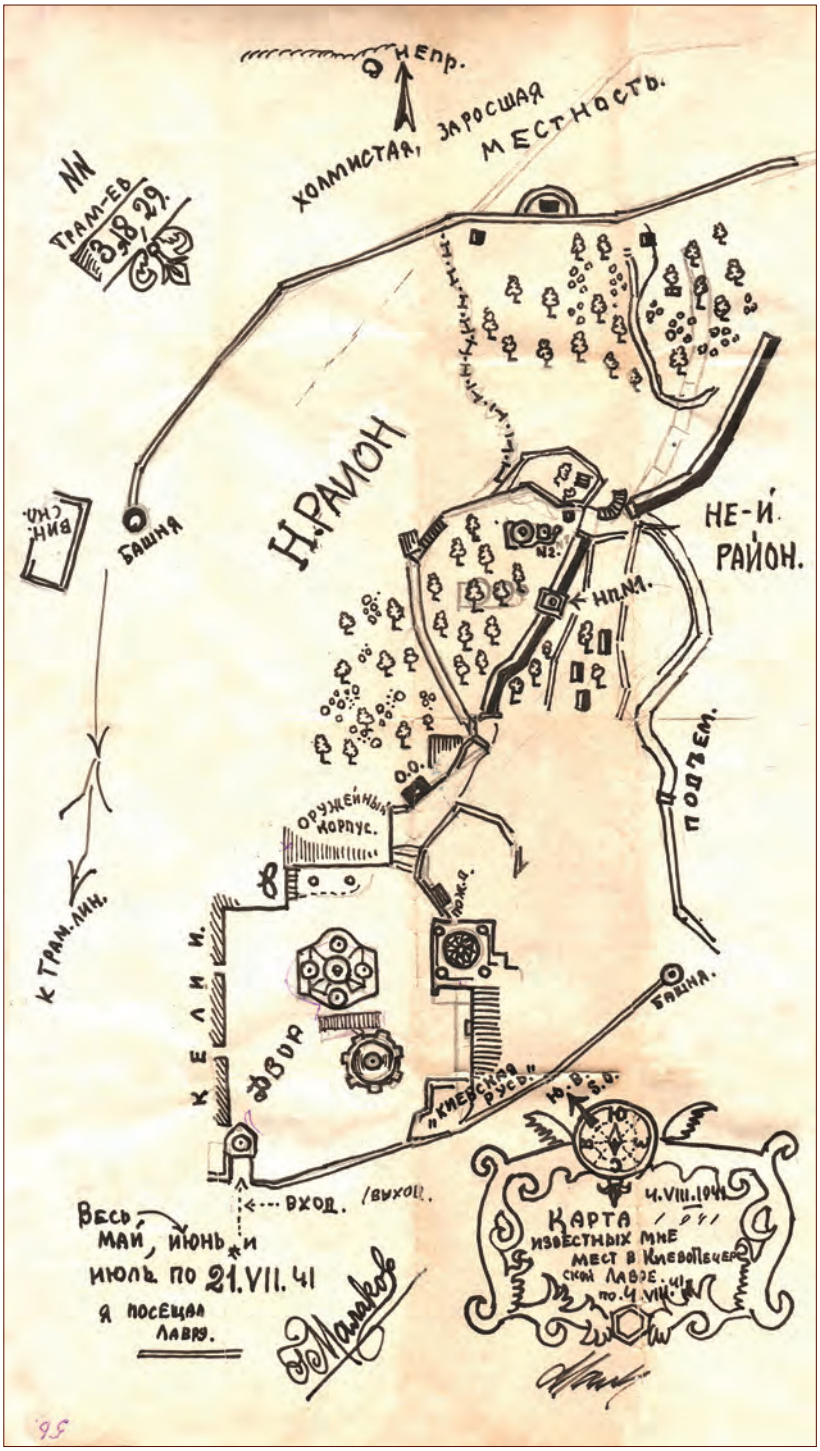

3. Г. Малаков. Схематичний план частини Верхньої Лаври, території Ближніх печер та яру між Ближніми і Дальніми печерами. Київ, 4 серпня 1941 р. Туш, перо.

На плані (вгорі ліворуч) зазначено номери трамваїв, які ходили до КПЛ – №№ 3, 18, 29. Дата *21.VII.41* свідчить, що з цього дня вхід до Лаври був, ймовірно, уже закритий для відвідувачів.

Н. РАЙОН та *НЕ-Й РАЙОН* означає "неизвестный район", яким для юного художника були територія за Ближніми печерами і Верхня Лавра ліворуч за келіями, а також Гостиний двір.

НП № 1 – це "наблюдательный пункт" № 1, яким слугувала дзвіниця галереї Ближніх печер, коли хлопчаки крадькома проникали у фруктовий сад, що ліворуч.

Як *ОРУЖЕЙНЫЙ КОРПУС* названо експозицію відділу зброї ЦІМ у тодішньому корпусі 8 (нині 8, 9), *"КИЕВСКАЯ РУСЬ"* – експозицію однойменного відділу ЦІМ у корпусі 6. Позначено *пож[арный] в[ыход]* з Трапезної церкви на оглядовий майданчик

4. Г. Малаков. Трамвай проїжджає повз Києво-Печерську Лавру по вул. Цитадель. Київ, травень 1941 р. Чорнило, перо. Ліворуч за монастирськими мурами бані лаврських церков: Троїцької надбрамної церкви, нижче неї праворуч – Воскресенської церкви, Трапезної церкви (заштриховано "сіткою"), ліворуч від неї – Успенського собору, перед ним – Аптечного корпусу (24), біля самого муру на передньому плані зображено баню Микільської церкви, попереду на повороті височить вежа Івана Кущника, а над ними у центрі всього ансамблю здіймається Велика лаврська дзвіниця. Праворуч руху трамвая будівля Старого Арсеналу, територія якого за огорожею з колючого дроту, оскільки це був військовий об'єкт – напередодні війни та у дні оборони Києва тут були артилерійські склади

5. Г. Малаков. Зображення вхідного квитка до Центрального історичного музею на території Лаври, який відвідав Г. Малаков із своїм товаришем Г. Шульгіним 11 червня 1941 р. Київ, червень 1941 р. Чорнило, туш, перо. Римські цифри по краях квитка (I, II, III і т.д.), що означали номери відділів музею, помилково були сприйняті як номери корпусів. Праворуч підраховано суму на два шкільних квитки – 50 копійок

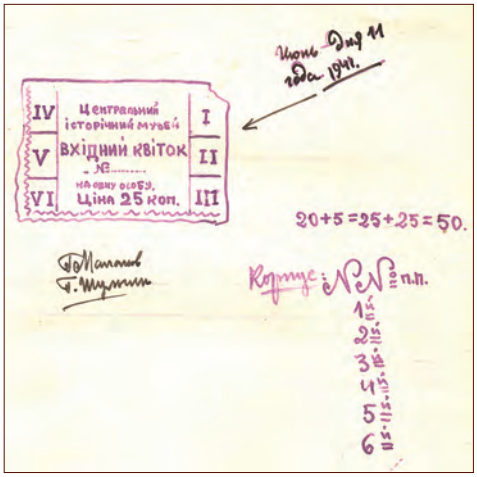

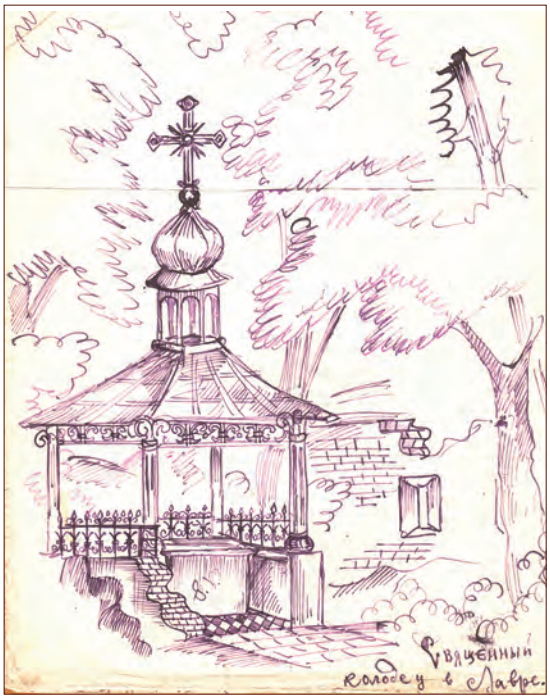

6. Г. Малаков. "Священный колодец в Лавре". Київ, травень 1941 р. Чорнило, перо. Ківорій над колодязем прп. Антонія із святою водою у яру між Ближніми і Дальніми печерами. Ківорій не зберігся, нині над цим колодязем побудовано сучасну каплицю

ПЕРШІ ДНІ ОКУПАЦІЇ

7. У день зайняття Києва передовими частинами Вермахту. Німецький підрозділ на вул. Цитадель перед мурами Лаври. Київ, 19 вересня 1941 р. Фото з підписом: "Йдіть та беріть їх" з журналу "Life" (3.11.1941). *"Ліворуч – старий арсенал, праворуч – вежа Івана Кущника з новозробленою в дні оборони Києва амбразурою, в глибині – Святотроїцька брама лаври. На бруківці – трамвайні рейки маршруту № [3, 18]"* (фото і підпис: Київ 1941–1943. Фотоальбом / Упоряд. Д. Малаков. – К., 2000. – С. 63)

8. Німецькі солдати на 4-му ярусі Великої лаврської дзвіниці. Київ, 19 вересня 1941 р. На задньому плані добре видно, як догорає дерев'яний Наводницький міст, підпалений при відступі останніх захисників міста. Унизу на другому плані архітектурний ансамбль території Дальніх печер з церквою Різдва Богородиці та Ковнірівською дзвіницею. *"З київської дзвіниці, заввишки 300 футів, двоє німецьких солдатів пильнують чотири мости, що лежать нижче, за православною церквою на схилах та над брудно-жовтою рікою Дніпро… (Life, 3.XI.1941)"* (фото і підпис: Київ 1941–1943. Фотоальбом / Упоряд. Д. Малаков. – К., 2000. – С. 65)

9. Нацистський прапор, встановлений на найвищій тогочасній будівлі Києва – Великій лаврській дзвіниці: *"З 11 годин 30 хв. 19 вересня над цитаделею Києва замайорів німецький державний воєнний прапор"*. Київ, 19 вересня 1941 р., 13 год. 30 хв. за місцевим часом. *"Внизу – садок і оборонні мури Лаври з наріжною вежею Івана Кущника, споруджені гетьманом І. Мазепою. Праворуч – старий арсенал, у центрі – церква Св. Феодосія Печерського з дзвіницею, взуттєва фабрика № 1, вали старої фортеці. В глибині – військове училище (нині – Військовий ліцей ім. І. Богуна)"* (фото і підпис: Київ 1941–1943. Фотоальбом / Упоряд. Д. Малаков. – К., 2000. – С. 65; Як впала фортеця Києва (Написав воєнний кореспондент Освальд Ценкнер) // Українське слово. – Житомир, 24.09.1941. – Ч. 16. – С. 2)

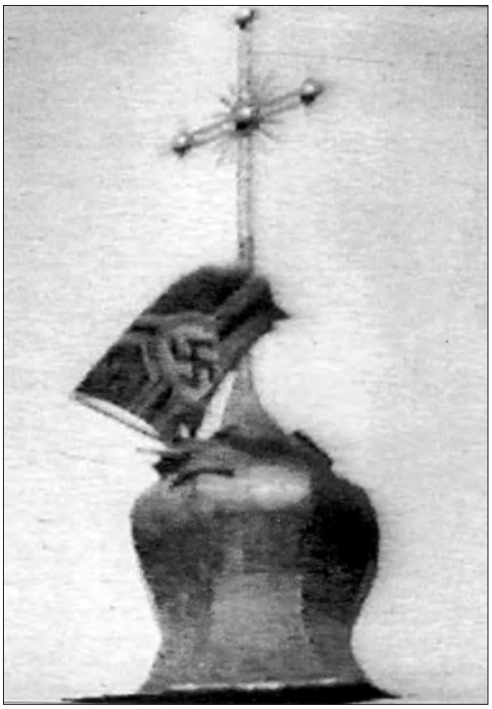

10. Прапор нацистської Німеччини встановлений на маківці Великої лаврської дзвіниці. Київ, 20 вересня 1941 р.

11. Маківка Великої лаврської дзвіниці з древком, на якому важко обвис промоклий від дощу прапор. Київ, 3 листопада 1941 р. Кадр із словацької кінохроніки про візит Йозефа Тісо в Україну, зокрема у Київ та відвідини ним Лаври. На плівці видно, як від поривчастого вітру рвучко здіймається мокре полотнище прапора

12. На оглядовому майданчику Києво-Печерської Лаври “Вид”. Київ, 19 вересня 1941 р. *“Німецький кулеметний розрахунок із станковим кулеметом “MG-34” в укритті за парапетом на оглядовому майданчику за лаврською іконописною майстернею [корп. 30] вдивляється у лівий берег Дніпра, куди відійшли останні оборонці Києва. Праворуч – бані церкви Різдва Богородиці та дзвіниця на Дальніх печерах”* (фото і підпис: Київ 1941–1943. Фотоальбом / Упоряд. Д. Малаков. – К., 2000. – С. 63). Кулеметний розрахунок не тільки спостерігає за лівим берегом Дніпра, куди відступили останні захисники міста, а й веде по них вогонь – на це вказують стріляні гільзи, розсипані біля станкового кулемета

Два ракурси зруйнованої радіокерованим вибухом 20 вересня 1941 р. південно-східної частини підпірної стіни оглядового майданчика Лаври “Вид”, замінованої у вересні 1941 р. саперним підрозділом лейтенанта М. Татарського

13. Київ, 1943 р.
На другому плані видніється корпус 35

14. Київ, серпень 1951 р.

15. Палає Старий Арсенал напроти Києво-Печерської Лаври, підірваний 20 вересня 1941 р. Київ, 20 вересня 1941 р. *"Підірвано південно-східний ріг старовинного арсеналу – пам'ятки архітектури кінця XVIII ст. в Цитаделі, напроти Лаври"* (*Малаков Д.* Київ 1939–1945. Фотоальбом. – К., 2005. – С. 135)

16. Догорає третій ярус Великої лаврської дзвіниці. Вид з боку дороги, що веде на нижню територію Лаври, між Успенським собором (праворуч) і Трапезною палатою (ліворуч), біля якої могила П. Столипіна з хрестом з чорного лабрадориту. Київ, 21/22 вересня 1941 р. За свідченням одних, дерев'яна підлога балкона, що оперізує третій ярус, а від неї внутрішні дерев'яні частини ярусу (підлога, балки, на яких кріпилися дзвони) зайнялися у ніч на 21 вересня 1941 р. від сильної пожежі, яка розгорілася у зруйнованому вибухом Старому Арсеналі та Феодосіївській церкві, де був архів. Снопи іскор, горілий папір кружляли над Лаврою, осідаючи на дахи будівель та бані церков. За іншими даними, пожежа виникла внаслідок умисного підпалу: *"Перед приходом німців був цей терен підмінований саботажниками. 90 метрів висока дзвіниця була запалена. Знову німецькі сапери вчасно засягли й зберегли таким способом неоцінні фрески й малюнки для майбутності", – писав Віллі Елерс в газеті "Українське слово" 28 вересня 1941 р."* (Київ 1941–1943. Фотоальбом / Упоряд. Д. Малаков. – К., 2000. – С. 67)

НОВІ “ГОСПОДАРІ” КИЄВА: ПРЕДСТАВНИКИ НІМЕЦЬКОЇ ВЛАДИ У МІСТІ

17. Курт Ебергард (1874–1947). 1941 р. Генерал-майор, оберфюрер СС, комендант м. Києва з 19 вересня 1941 р. по 30 червня 1942 р.

18. Фрідріх Єкельн (1895–1946). Початок 1940-х рр. Обергруппенфюрер СС, генерал поліції, вищий керівник СС і Поліції Південної Росії з 23 червня по 11 листопада 1941 р.

19. Пауль Блобель (1894–1951). Початок 1940-х рр. Штандартенфюрер СС, командир Зондеркоманди 4а Оперативної групи “С”. Його команда здійснила наприкінці вересня 1941 р. масове вбивство київських євреїв у Бабиному Яру

20. Карл Кіцинґер (1886–1962). Кінець 1930-х рр. Генерал військово-повітряних сил Німеччини, командувач Вермахту у Райхскомісаріаті Україна

21. Ганс Кох (1894–1959). 1950-ті рр. Колишній старшина Української Галицької армії, активний учасник українських визвольних змагань. Під час Другої світової війни капітан, співробітник 2-го відділу Абверу

22. Фрідріх Роґауш (1886–?). 1941 р. Обербургомістр, штадткомісар м. Києва у 1941–1942 рр. У першій половині липня 1942 р. його наступником став штурмбаннфюрер СА Берндт

КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКА ЛАВРА ВОСЕНИ 1941 року

23. Успенський собор Києво-Печерської Лаври у надвечір'я. Київ, 1 жовтня 1941 р. Фото Іоганна Гьолє. Позолочені бані та інші деталі даху собору тьмяного кольору – вони були зафарбовані, як і бані інших київських церков, зеленим кольором ще у дні оборони Києва, у вересні, щоб не могли слугувати орієнтиром для німецьких пілотів та коректувальників. На затіненому тлі притвору Успенського собору добре видно ряди відблисків білого кольору від увімкненого електричного освітлення (фото 23а). Ліворуч один із трьох відомих лаврських каштанів, які пережили війну і донині прикрашають Соборну площу Лаври

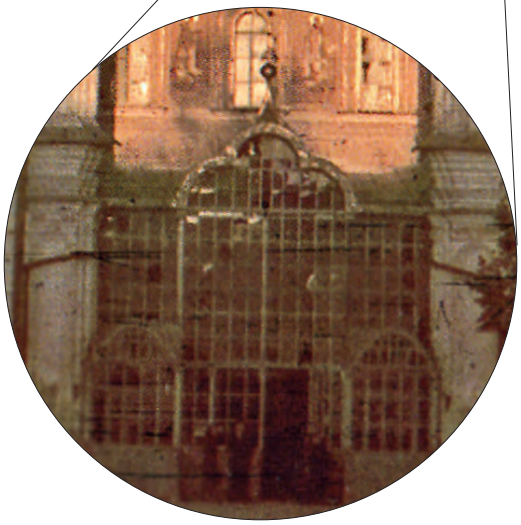

23а. Збільшена частина затіненого у надвечір'я притвору Успенського собору (фото 23). Відблиски білого кольору на тлі вже затіненого притвору собору є відблисками увімкненого електричного освітлення. Це спростовує одну із поширених тогочасних чуток, що Успенський собор був підірваний при включенні електричного струму

24. Вид верхньої території Києво-Печерської Лаври з північного фортечного валу. Жовтень 1941 р. Фото Пауля Літена. Авторський підпис: "*63. Lawra-Kloster, National-Heiligtum der Ukrainer*" (Лавра – національна святиня українців). Зліва направо: Трапезна церква, Успенський собор, Велика лаврська дзвіниця. Тут і далі номери на фотографіях поставлено автором світлин білилом

25, 26. Головний вхід до Києво-Печерської Лаври – Троїцька надбрамна церква. Жовтень 1941 р. Фото Пауля Літена. Авторський підпис: "*64/65. Eingang zum Kloster*" (Вхід у монастир). На фото 25: ліворуч торцевий фронтон корпусу 3, ліворуч внизу біля залізної огорожі пожежний гідрант. На фото 26: Ліворуч корпус 3, праворуч корпус 28, перед ним книжковий кіоск, далі арка – вхід на територію Микільського лікарняного монастиря, праворуч арки корпус 4, де видно вікно, заклеєне хрест-на-хрест білими паперовими стрічками

27. Успенський собор Києво-Печерської Лаври. Жовтень 1941 р. Фото Пауля Літена. Авторський підпис: "*66. Innenhof des Klosters*" (Внутрішній двір монастиря). Праворуч на передньому плані видно перший ярус Великої лаврської дзвіниці, оброблений "під руст". Перед собором – лаврський сквер

28. Іоанно-Богословський приділ Успенського собору Києво-Печерської Лаври. Жовтень 1941 р. Фото Пауля Літена. Авторський підпис: "*67. Umfassungsmauer des Klosters (Teil der Klostermauer)*" (Мури монастиря (частина монастирських мурів)). Сфотографовано зі спуску до Нижньої Лаври. Вгорі потужний аркбутан, що підтримує опорну стіну лаврської друкарні (корп. 8, нині 9)

29. Велетенська воронка на місці вибуху 20 вересня 1941 р. підпірної стіни оглядового майданчика "Вид". Жовтень 1941 р. Фото Пауля Літена. Авторський підпис: "*68. Durch Sprengung zerstörter Teil der Klostermauer*" (Зруйнована вибухом частина монастирського муру). Позаду німецьких офіцерів корпус 10 (Словолитня)

30. Економічна вулиця Лаври. Жовтень 1941 р. Фото Пауля Літена. Авторський підпис: "*69. Bewohnter Teil im inneren Klosterbereich*" (Житловий квартал всередині монастиря). Знімок зроблено з боку Всіхсвятської церкви над Економічною брамою. Попереду Успенський собор, ліворуч Економічний корпус (№ 7), праворуч – торець 20-го корпусу. Населення ще не відселено, отже знімок був зроблений не пізніше 21 жовтня 1941 р., коли з'явився наказ про виселення мешканців Верхньої Лаври

31. Загальний вигляд Верхньої Лаври з території Гостиного двору. Листопад 1941 р. Фото Пауля Літена. Авторський підпис: "*70. Lawra-Kloster, Gesamtansicht*" (Лавра, загальний вигляд). Як на долоні: Велика лаврська дзвіниця, будинок митрополита з прибудованою Благовіщенською церквою, колишня кухня, за нею височить баня Іоанно-Богословського приділу Успенського собору (самого собору вже немає), поруч Трапезна церква з напівсферичною банею, перед нею 30-й корпус, праворуч неї лаврська друкарня. Номер *70* у нижньому правому кутку написано фіолетовим чорнилом

32. Західний фасад Успенського собору Києво-Печерської Лаври. Жовтень 1941 р. Фото Пауля Літена. Авторський підпис: "*71. Hauptportal der Basilika des Klosters*" (Головний портал собору монастиря). Над центральним входом сюжет "Успіння Пресвятої Богородиці". Вгорі обабіч центрального напівсферичного вікна зображені архангели Ієремиїл із вагами у правій руці (ліворуч) та Селафиїл із схрещеними на грудях руками (праворуч)

Інтер'єр Успенського собору на світлинах Пауля Літена, жовтень 1941 р.
Авторський підпис: "*72–76. Inneres der Basilika*" (Інтер'єр собору)

33. Риза (пер. пол. XVIII ст.) Ігорівської ікони Божої Матері в Іоанно-Богословському приділі. Фото № 72. Ікона у ризі відсутня, її було передано 25 вересня 1941 р. у Музей західного і східного мистецтва.

34. Німецький офіцер перед ризою Ігорівської ікони Божої Матері в Іоанно-Богословському приділі. Фото № 75

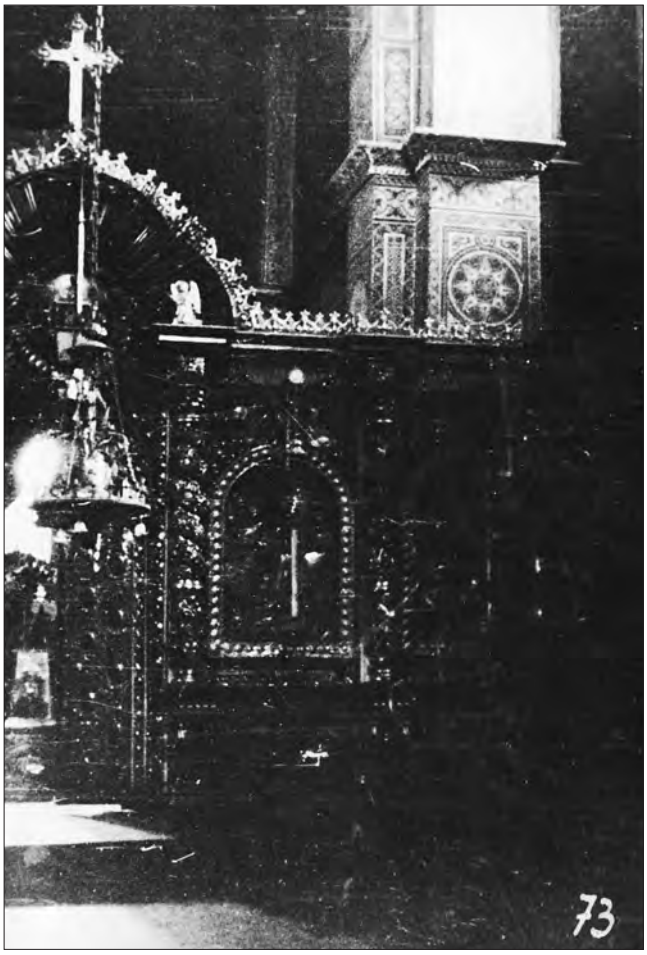

35. Права частина Головного іконостаса. Фото № 73

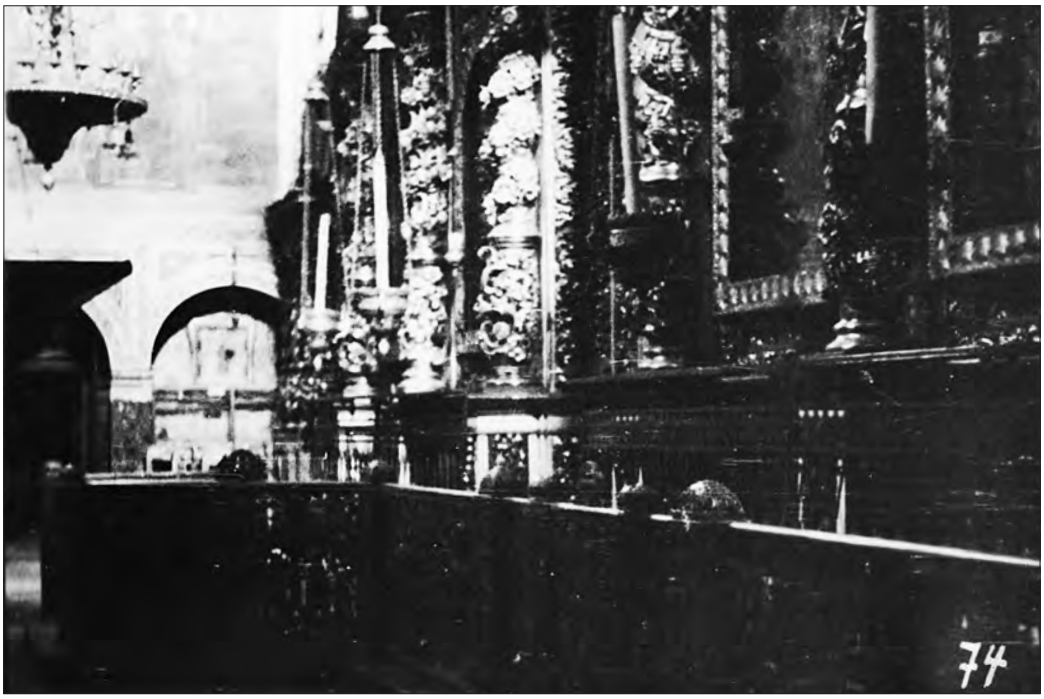

36. Головний іконостас та північна стіна центрального нефа. Фото № 74. П'ятиярусний дерев'яний іконостас роботи чернігівського сніцаря Григорія Петрова висотою 22 м, встановлений 1729 р. Верхні чотири яруси були зняті наприкінці XIX ст. За північною стіною центрального нефа Стефанівський приділ

37. Лівий клірос Успенського собору. Фото № 76

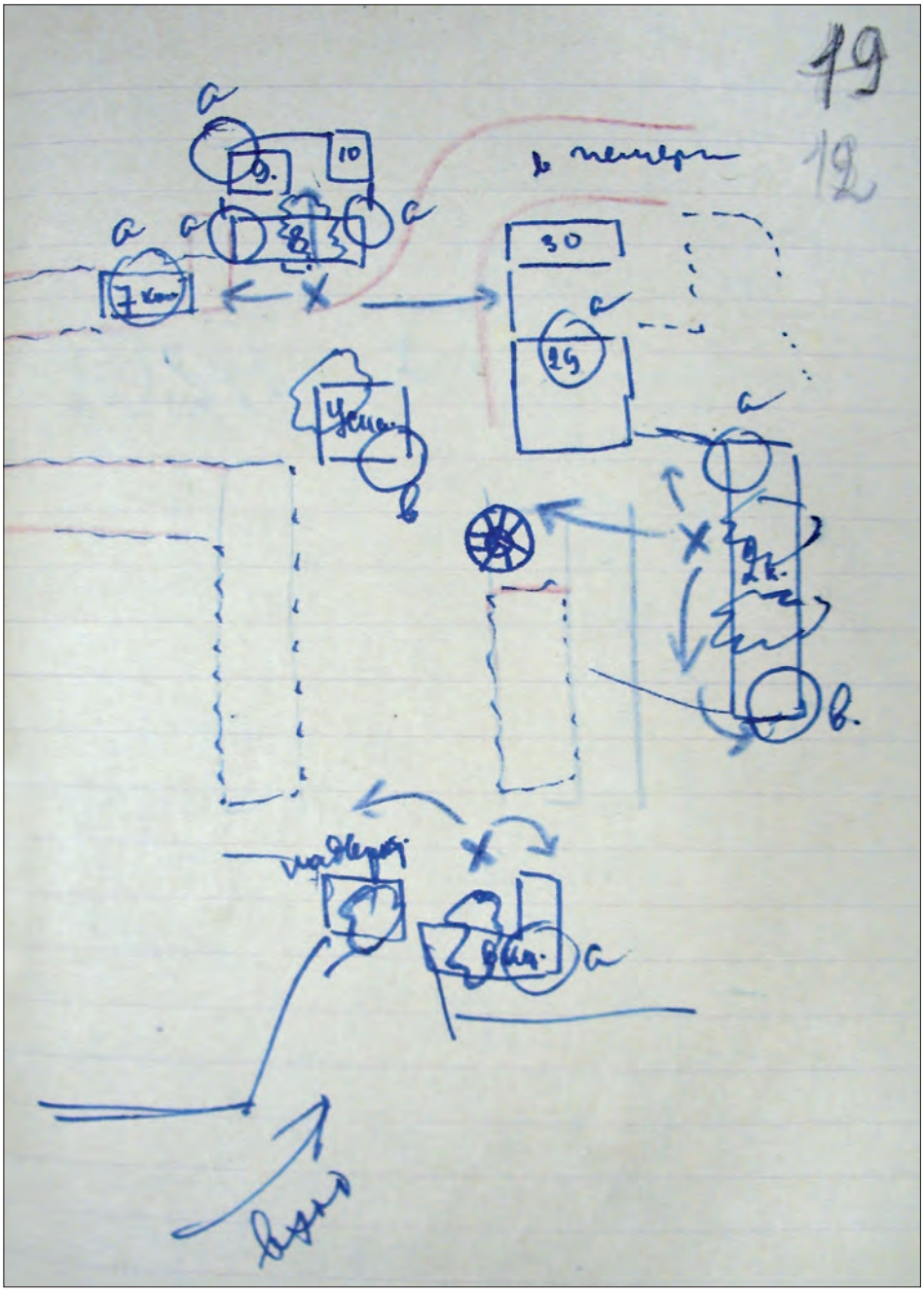

38. Схема екскурсійного маршруту на верхній території Києво-Печерської Лаври, накреслена директором Центрального історичного музею, об'єднаного з Лаврським музеєм (колишній ЦАРМ), В. Маєвським. Київ, жовтень 1941 р. Чорнило, олівець. Написи на схемі російською мовою: *вход, Надврат[ная]* (Троїцька надбрамна церква), *вка.* (виставка), *Успенс[кий], в пещеры*. Цифри означають номери корпусів, а скорочення *кор.* або *к.* – корпус. Хрестиками позначено зручні пункти огляду, а стрілочками – об'єкти, про які йтиметься у розповіді. Хвилястою лінією показано об'єкти, де знаходилися експозиції, і куди заходитиме група. До внутрішнього огляду було включено Троїцьку надбрамну церкву та Успенський собор, де на 2-му ярусі була експозиція відділу пам'ятників, експозицію відділу Київської Русі ЦІМ у корпусі 6, археологічні колекції ЦІМ (1-й поверх) і експозицію ЦАРМ (2-й поверх) у корпусі 2 та виставкові зали ЦІМ у корпусі 8 (нині корпус 8, 9). Літери *а* і *в* означають експозиції ЦІМ (*а*) та ЦАРМ (*в*)

3 ЛИСТОПАДА 1941 року.
Візит президента Першої Словацької республіки Йозефа Тісо до Києва та відвідини ним Києво-Печерської Лаври

39. Автобус Й. Тісо та кортеж автомобілів, який його супроводжував, біля Маріїнського палацу. Під час поїздки в Україну та, зокрема у Київ, Й. Тісо і супроводжуючі його особи пересувалися автобусом марки "Gräf & Stift K 39-45 PS" (*Малаков Д.* Київ 1939–1945. Фотоальбом. – К.: Кий, 2005. – С. 126). На фотографії видно, що у кадр потрапила частина одного з автомобілів кортежу, який рухався одразу за автобусом

40, 41. На ґанку колишнього штабу Київського особливого військового округу (нині Адміністрація Президента, вул. Банкова, 11) після прийому. На фото 40 на передньому плані у чорному шкіряному плащі та пілотці Й. Тісо, у глибині перший праворуч від Й. Тісо невідомий офіцер Вермахту, другий – шеф пропаганди Словацької держави Тідо Гашпар, третій у світлішого кольору шкіряному плащі – генерал-лейтенант Бернгард Вабер*, командувач Київського військового авіаційного округу, він очолював групу представників місцевого німецького військового управління під час перебування Й. Тісо у Києві, на всіх наступних кадрах Б. Вабер завжди поруч. Четвертий у шинелі темного, майже чорного кольору – офіцер Люфтваффе полковник Ріхард Шимпф*. Візит до Києва Й. Тісо завершився обідом у готелі "Палас", який влаштував командувач Вермахту в Райхскомісаріаті Україна генерал авіації Карл Кіцинґер. Цим, можливо, пояснюється велика кількість офіцерів Люфтваффе в оточенні Й. Тісо під час його перебування у Києві

Та сама група вже без Й. Тісо, але з іншим невідомим офіцером Люфтваффе

* Встановлено Є. Кабанцем

42, 43. На лівому березі Дніпра біля мосту ім. Шарнгорста. Зліва направо: міністр національної оборони Словаччини генерал Фердинанд Чатлош, офіцер Люфтваффе полковник Ріхард Шимпф, генерал-лейтенант Бернгард Вабер, президент Й. Тісо. Позаду в охороні словацькі вояки

44. Візит до Лаври. Президент Словаччини Й. Тісо та супроводжуючі його особи проходять повз групу офіцерів, які вітають поважних гостей перед входом у Лавру – Троїцькою надбрамною церквою. Приблизно 11 год. 40 хв.

45, 46. Західний фасад Троїцької надбрамної церкви з відкритими вікнами другого ярусу. За спогадами О. Немчинського, при прибутті до Лаври Й. Тісо і його супроводу *"на втором ярусе распахнулись высокие окна, разделенные пилястрами с фигурами святых. В оконных проемах показались стволы ручных пулеметов"* (док. № 22). На фото 45 відчинене вікно праворуч (його шибка була вибита, і воно зяяло порожнечею два роки окупації), на фото 46 відчинені всі три вікна. Ймовірно, вікна відчинилися при вибуху Успенського собору, а оператор зафільмував фасад, коли повернувся до Лаври, щоб зняти на плівку руїни собору

47. Президент Словаччини Й. Тісо та супроводжуючі його особи входять на територію Києво-Печерської Лаври через Троїцьку надбрамну церкву. Попереду йдуть (зліва направо): полковник Ріхард Шимпф*, генерал Фердинанд Чатлош, президент Йозеф Тісо, старшина словацької армії Орест Шенкірик*

* Встановлено Є. Кабанцем

48. Після оглядин Успенського собору. Група гостей налічує близько 25 осіб

49. Близько 12 год. 30 хв. Й. Тісо разом із своїм почтом залишив Лавру. Над входом напис: *"Державний історико-культурний заповідник"*

Панорама Києво-Печерської Лаври ще з Успенським собором та у момент вибуху, знята з мосту ім. Шарнгорста капітаном Паулем Літеном. Київ, 3 листопада 1941 р., близько 14 год. 30 хв. за німецьким часом

50. Капітан Літен 304-го батальйону поліції, що здійснював у Києві охорону стратегічних об'єктів, зокрема мостів, сфотографував вибух собору, ймовірно, саме під час свого чергування на мосту ім. Шарнгорста

51–54. Добре видно, як хмара пилу піднялася вгору, від чого стало темно. Авторський підпис до фотографій: "77–81. Sprengung der Basilika des Klosters" (Вибух собору монастиря)

55. Соборна площа Києво-Печерської Лаври з руїнами замість Успенського собору. Знято з борту німецького літака. Київ, 25 листопада 1941 р. Вцілів тільки Іоанно-Богословський приділ. Величезна воронка в центрі руїн вказує на епіцентр вибуху. Навколишні будинки цілі, лише пробиті уламками від собору дахи Трапезної палати, Благовіщенської церкви та колишньої кухні. Вгорі ліворуч ансамбль Ближніх печер з дзвіницею та Хрестовоздвиженською церквою

56. Троє невідомих, застрелених 3 листопада 1941 р. німецькими вартовими неподалік Успенського собору Лаври при втечі після невеликого вибуху, що пролунав у соборі. Фото Д. Ласло. Київ, 19 грудня 1941 р. Їхні тіла були скинуті під південну стіну Трапезної церкви, де вони пролежали всю зиму. Під південною стіною Трапезної церкви у березні 1942 р. їх поховали монахи

УКРАЇНСЬКІ ПРЕДСТАВНИКИ МУЗЕЙНОГО УПРАВЛІННЯ У КИЄВІ 1941–1943 рр.

57. Гіляров Сергій Олексійович (1887–1946). Київ, др. пол. 1920-х рр. Директор Музею західного та східного мистецтва у 1941–1943 рр. та директор Архітектурно-Історичного музею у березні–вересні 1943 р.

58. Маєвський Всеволод Антонович (1900–1941/1942). Київ, 1932 р. Директор Центрального історичного музею, об'єднаного з Лаврським музеєм (ЦАРМ), у жовтні–грудні 1941 р.

59. Кульженко Поліна Аркадіївна (1891–1982). Київ, 1946 р. Директор Музею російського мистецтва у 1941–1943 рр. та Музею українського мистецтва у квітні–вересні 1943 р.

60. Повстенко Олекса Іванович (1902–1973). США, 1950-ті рр. Директор Архітектурно-Історичного музею у 1941 р. – березні 1943 р.

61. Волянський Іван Тихонович (1880–1949). Київ, 1947 р. Директор Музею українського мистецтва у вересні 1941 р. – березні 1943 р.

62. Шугаєвський Валентин Андрійович (1884–1966). Др. пол. 1940-х рр. Повноважний керівник музеїв Лаври у жовтні 1941 р., виконуючий обов'язки директора Історичного музею у др. пол. грудня 1941 р. – січні 1942 р.

63. Чорногубов Микола Миколайович (1873–1941). Київ, початок 1930-х рр. Завідувач фондів Лаврського музею (колишній ЦАРМ) у вересні–жовтні 1941 р.

64. Гейбель Ольга Конрадівна (1904–?). Золдау, 1943 р. Референт музеїв Генералкомісаріату Київської генеральної округи у 1942–1943 рр.

65. Геппенер Микола Володимирович (1904–1971). Київ, 1954 р. Інспектор архівів і музеїв Київської міської управи у жовтні–грудні 1941 р.

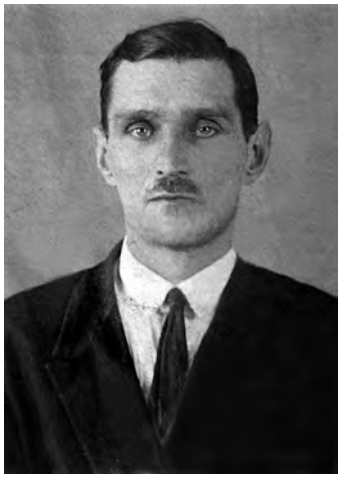

66. Курінний Петро Петрович (1894–1972). Київ, 1936 р. Директор Історичного музею у лютому–березні 1942 р., заступник директора Музею до- і ранньої історії у Києві з кінця березня 1942 р.

ПРЕДСТАВНИКИ НІМЕЦЬКОГО УПРАВЛІННЯ КИЇВСЬКИХ МУЗЕЇВ 1941–1943 рр.

67. Вольфґанґ фон Франке (1905–?). Лобеда, 1935 р. Виконуючий обов'язки керівника Робочої групи Західної України Оперативного штабу райхсляйтера Розенберґа у листопаді 1941 р. – січні 1942 р.

68. Рудольф Штампфус (1904–1978). Лютий 1940 р. Керівник Зондерштабу до- і ранньої історії при Головній робочій групі України Оперативного штабу райхсляйтера Розенберґа у 1941 і 1943 рр. Директор Крайового інституту до- і ранньої історії при райхскомісарі України та однойменного музею у листопаді 1942 р. – жовтні 1943 р.

69. Йозеф Бенцінґ (1904–1981). Берлін, 1934 р. Керівник відділу IIі (науки і культури) Генералкомісаріату в Києві та Центральної (з березня 1943 р. Крайової) бібліотеки райхскомісара України у Києві

70. Георг Вінтер (1895–1961). Берлін, початок 1940-х рр. Керівник Крайового управління архівів, бібліотек і музеїв при райхскомісарі України у 1942–1944 рр.

71. Пауль Ґрімм (1907–1993) в одному з експозиційних залів Музею до- і ранньої історії. Київ, 1942 р. Співробітник відділу IIі (науки і культури) Генералкомісаріату в Києві, директор Музею до- і ранньої історії, організованому на базі збірок Центрального історичного музею, Інституту археології та Інституту геологічних наук АН УРСР у колишньому Музеї Леніна

72. Під час засідання східного відділення Оперативного штабу райхсляйтера Розенберґа. Київ, 8 листопада 1942 р. Фото Отто Нерлінґа. Зліва направо: керівник Головної робочої групи України штурмбаннфюрер СА Георг Антон, керівник східного відділення др. Герберт Вілль, керівник Головної робочої групи Остланду др. Герхард Вундер

73. Угорські археологи Нандор Феттіх (1900–1971) і Дьюла Ласло (1910–1998) біля Благовіщенської церкви Києво-Печерської Лаври. Київ, 19 грудня 1941 р. Обидва угорські вчені за дорученням німецького Імперського управління до- і ранньої історії працювали під егідою Оперативного штабу райхсляйтера Розенберґа у Києві в Центральному історичному музеї на території Лаври, де спаковували археологічні колекції для подальшого переміщення їх у колишній Музей Леніна

74. Н. Феттіх (крайній ліворуч) і Д. Ласло (крайній праворуч) разом із колегами з Оперативного штабу райхсляйтера Розенберґа німецькими археологами Рудольфом Штампфусом та Вернером Гюллє (зліва направо: 2-й і 3-й) на тлі руїн Успенського собору і Трапезної палати. Київ, 19 грудня 1941 р.

75. Угорські вчені Д. Ласло та Н. Феттіх біля скульптури трипільської жінки у залі доісторичного періоду, т.зв. "Залі дикунства" Центрального історичного музею, який розміщувався на 1-му поверсі Благовіщенської церкви (корп. 2). Київ, 15–19 грудня 1941 р. Скульптура трипільської жінки уособлювала композицію "Мотичне землеробство" (скульптор І. Гончар). На стіні над нею табличка з написом: "*Середня ступінь варварства*". До тумби, на якій стоїть скульптура, приставлені зняті зі стін картини, одна з них – портрет Сталіна

76. Д. Ласло і Н. Феттіх (на передньому плані) у Трапезній церкві Києво-Печерської Лаври. Київ, 15–19 грудня 1941 р. Тут перед війною розміщувалася база Державної української художньої виставки, де зберігалися твори сучасного мистецтва. Добре видно, які експонати її складали, – в основному гіпсові бюсти більшовицьких вождів, хоча були також бюсти відомих українських і російських поетів, письменників, зокрема Т. Шевченка, О. Пушкіна, Л. Толстого та ін.

77. Н. Феттіх та Д. Ласло за пакуванням археологічних колекцій Центрального історичного музею у Благовіщенській церкві Києво-Печерської Лаври. Київ, 18–19 грудня 1941 р.

78. Д. Ласло і Н. Феттіх (2-й і 3-й) разом із заступником директора Історичного музею В. Шугаєвським (1-й ліворуч) і завгоспом музею С. Григорьєвим (крайній праворуч) розглядають підняті з-під руїн золототкані та розшиті срібними і золотними нитками речі. Фото Едь Етвеша. Київ, 19 грудня 1941 р. "*Шугаєвський привів нас до величезної руїни, де поміж уламків стін можна було побачити чудове старовинне гаптування золотом, венеціанські тканини. Один угорський журналіст на прізвище Едь Етвеш (міжнародний журнал "Толнай") сфотографував нас тоді, коли ми їх розглядали"* (*Феттіх Н.* Київський щоденник (3.XII.1941 – 19.I.1942). – К., 2004. – С. 50)

79. Засипані снігом руїни Успенського собору із вцілілим Іоанно-Богословським приділом та Трапезна церква з однойменною палатою праворуч. Фото Д. Ласло. Київ, 27 грудня 1941 р.

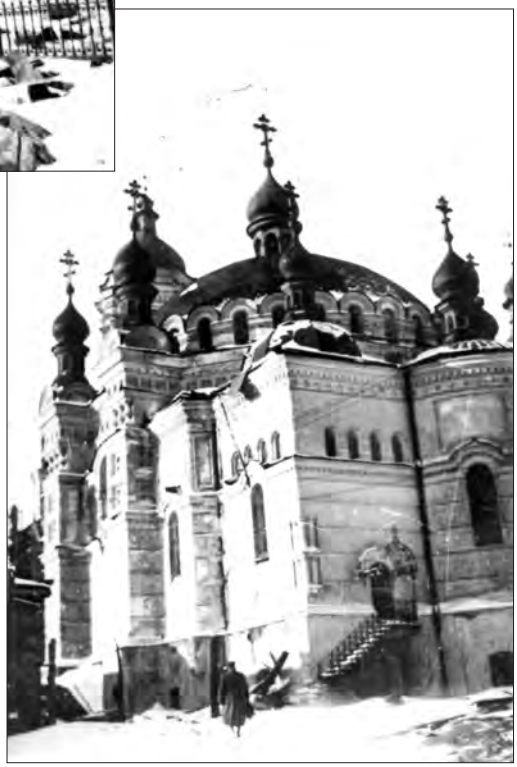

80. Південний і східний фасади Трапезної церкви. Фото Д. Ласло. Київ, 27 грудня 1941 р. Тут під південною стіною пролежали зиму 1941–1942 рр. тіла трьох невідомих чоловіків, застрелених німецькою поліцією при втечі 3 листопада 1941 р. (див. фото 56)

81. Західний фасад Троїцької надбрамної церкви – центрального входу до Києво-Печерської Лаври. Фото Д. Ласло. Київ, кінець грудня 1941 р. Праворуч і ліворуч входу стоять касові кіоски, які слугували німецьким вартовим укриттям від негоди

***“Угорські солдати під керівництвом Нандора Феттіха видобувають коштовні тканини з-під уламків Успенського собору та гріються біля вогнища”.* Фото Д. Ласло. Київ, 8 січня 1942 р.**

82. На другому плані видніється корпус 4

83. Дерева також постраждали від вибуху собору, про що свідчать розчахнуті стовбури та поламані гілки

84. Момент видобування з-під руїн гаптованих золотом та сріблом речей: *"Приблизно 20 риз і плащаниць побачили світ"* (*Феттіх Н.* Київський щоденник (3.XII.1941 – 19.I.1942). – К., 2004. – С. 96)

85. Температура того дня сягала 14 градусів морозу. Над вогнем не тільки грілися, а й сушили видобуті з-під руїн речі: *"По одній тканині висушували над вогнем одяг таким чином, що дві людини тримали одну ризу. Потім усе акуратно склали до купи і перенесли до музею* [до Благовіщенської церкви]" (*Феттіх Н.* Київський щоденник (3.XII.1941 – 19.I.1942). – К., 2004. – С. 95–96)

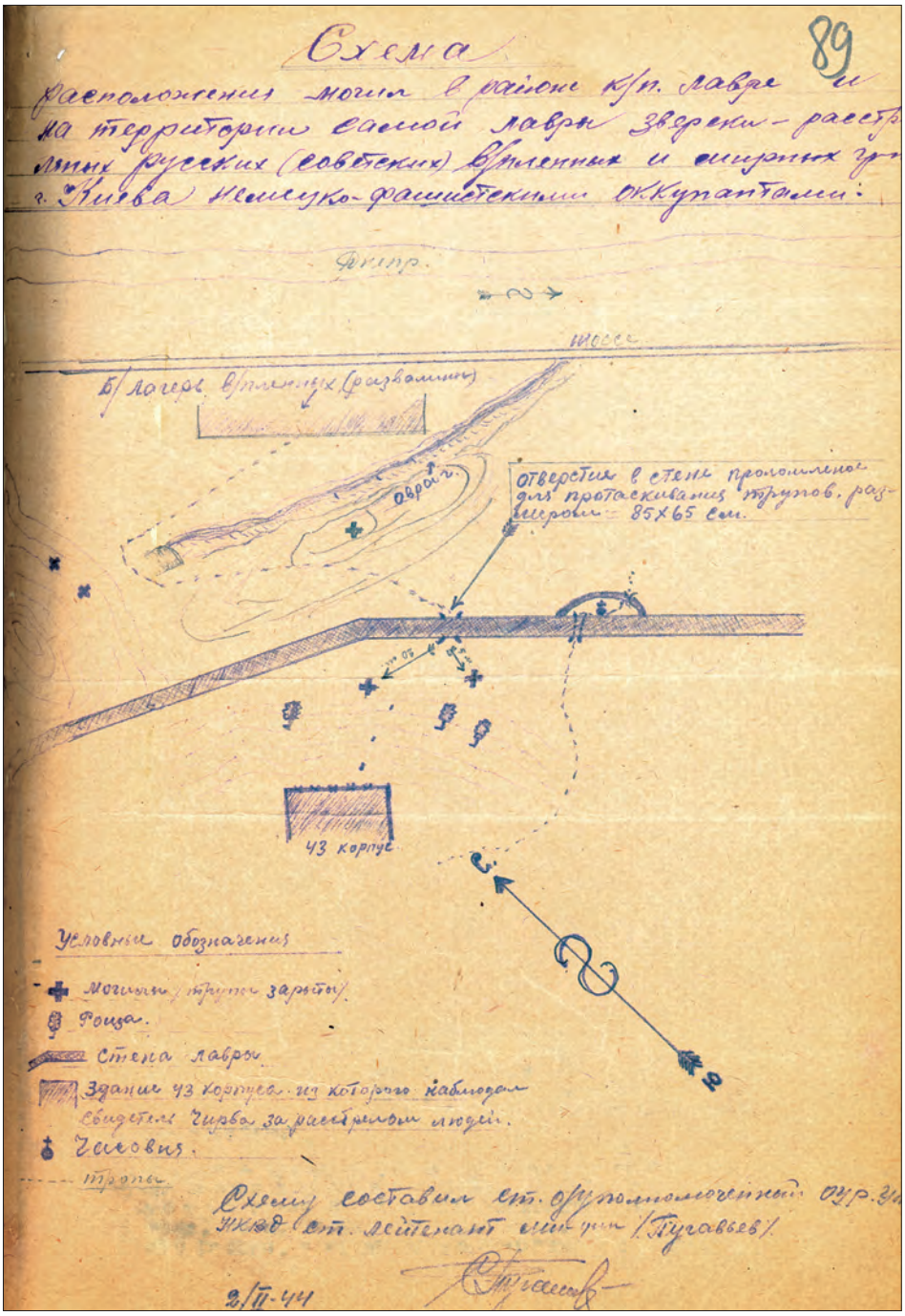

86. Схема розміщення табору військовополонених на схилах Дніпра напроти Києво-Печерської Лаври у 1942 р. та могил розстріляних в'язнів, складена старшим оперуповноваженим відділу карного розшуку Управління міліції НКВС старшим лейтенантом міліції Пугавьєвим. Київ, 2 лютого 1944 р. Табір для військовополонених та євреїв, влаштований на початку 1942 р. у приміщенні робітничого гуртожитку, розташовувався за межами Лаври – між Микільським узвозом, названим на плані *шоссе*, та схилами дніпровських пагорбів. Як показано на схемі, тіла розстріляних в'язнів ховали також на території монастиря – в яру у двох могилах – неподалік колодязя прп. Антонія. Позначена на схемі каплиця – це корпус 47 (нині церква на честь ікони Божої Матері "Живоносне джерело")

ЦЕНТРАЛЬНИЙ АНТИРЕЛІГІЙНИЙ МУЗЕЙ УРСР: ЕКСПОЗИЦІЯ (1940–1942)

87. Засідання наглядачів Центрального антирелігійного музею напередодні 8 Березня під керівництвом старшого наукового співробітника відділу "Пам'ятників" К. Дмитренко (друга ліворуч). Фото С. Горохова. Березень 1940 р. Засідання відбувалося в аванзалі експозиції, розміщеної на 2-му поверсі Благовіщенської церкви (корпус 2). Фото було знайдено співробітниками Оперативного штабу серед матеріалів музею

88. Аванзала експозиції ЦАРМ. Фото Оперативного штабу, № 1. Січень 1942 р. Те саме приміщення, на столі сніг, бюсти Леніна і Сталіна збереглися, щоправда, у Сталіна відбитий ніс, герб Радянського Союзу, який був між бюстами вождів, вже відсутній. Між постаментами навскоси поставлено рейку з патронами для електричних ламп, які хтось вже викрутив. Вгорі на стіні портрети А. Жданова, Л. Кагановича, В. Молотова, Й. Сталіна, К. Ворошилова

89. Зала № 1 (“Історія Лаври”), стіна IId та IIa. Фото Оперативного штабу, № 2. Січень 1942 р. На стіні IId висить велика карта Європи близько 1000 р. Ліворуч і праворуч неї цитати з творів Леніна і Енгельса. Стіна IIa (праворуч) присвячена хрещенню Русі, на дерев’яному панно напис: *“Хрещення Русі, як засіб зміцнення панування феодалів”*, під ним картина “Хрещення [киян] 988 р.” Ліворуч карти Європи висять археологічні експонати – залізний меч, два стремена та кинджал

90. Зала № 1 (“Історія Лаври”), стіна IIa, IIb. Фото Оперативного штабу, № 3. Січень 1942 р. Зала засипана снігом, на стільці біля входу стоїть шкіряний кофр з-під фотоапарату, над входом цитата з творів Енгельса, на стіні праворуч від входу висвітлюється тема *“Мистецтво та письменність XI–XIII ст. на послугах феодалів і церкви”*, тут же прикріплено аркуш паперу з номером стіни IIb

91. Зала № 1 (“Історія Лаври”), стіна IIc. Фото Оперативного штабу, № 4. Січень 1942 р. На стенді ліворуч напис: *“К.-п. манастир виправдує та освячує феодальний устрій”*, праворуч – *“Боротьба селянства і міської бідноти проти манастирів та феодалів”*. Під ним картина *“Повстання у Києві проти свавілля манастирів 1113 р.”* У кутку забитий диктом прохід та сходи, над ними – щит з цитатою і портретом Маркса впав і тримається лише на сусідніх стендах. Розділ на стіні праворуч називається: *“Татарське завоювання і зв’язок духівництва з татарськими феодалами”*

92. Зала № 3 (“Атеїзм і релігія в епоху капіталізму та імперіалізму”), стіна IIId, IIIa. Фото Оперативного штабу, № 5. Січень 1942 р. На стіні IIIa (праворуч) матеріали, присвячені темі *“Церква та реформа 1861 року”*. Вгорі на стіні ліворуч портрети Леніна і Сталіна

93. Загальний вигляд зали № 3 (“Атеїзм і релігія в епоху капіталізму та імперіалізму”), стіна IIId, IIIa. Фото Оперативного штабу, № 6. Січень 1942 р. Тематичний розділ фронтальної стіни (III d) *“Робітничий рух і пролетарський атеїзм наприкінці XIX ст.”*, вгорі видно галерею портретів: К. Маркс, Ф. Енгельс, молоді Ленін і Сталін

94. Зала № 3 (“Атеїзм і релігія в епоху капіталізму та імперіалізму”), центральна частина стіни IIIc. Фото Оперативного штабу, № 7. Січень 1942 р. Видно назви трьох розділів: *“Релігія – знаряддя національного гніту”*, *“Іудаїзм на послугах експлуататорів”*, *“Письменники демократи-атеїсти в 80[–90 рр. XIX ст.]”*, серед експонатів помітно картину *“Повстання українських селян”*, ікону Іоанна Тобольського, скрижалі та тору, портрет І. Франка

95. Зала № 3 (“Атеїзм і релігія в епоху капіталізму та імперіалізму”), стіна IIIc. Фото Оперативного штабу, № 8. Січень 1942 р. Експозиційний стенд розпочинається тематичним розділом *“Сектантство в другій половині XIX ст.”*

96. Зала № 4 (“Атеїзм і релігія в епоху капіталізму та імперіалізму”). Фото С. Горохова до війни. За нумерацією Оперативного штабу фото № 9. На стіні переднього плану назва розділу *“Церква висвячує та виправдовує страждання трудящих під час імперіалістичної війни”*, нижче цитата про характер імперіалістичної війни з короткого курсу “Історії ВКП(б)”, добре видно ікону “Пресв. Богородиця з солдатами, що моляться”

97. Зала № 4 (“Атеїзм і релігія в епоху капіталізму та імперіалізму”), стіна IVd. Фото Оперативного штабу, № 10. Січень 1942 р. Фронтальна стіна має два тематичних розділи: *“Церква на послугах буржуазії і поміщиків в період імперіалістичної війни”, “Революційний рух напередодні імперіалістичної війни та боротьба трудящих проти церкви”*, до вітрини прикріплено папірець з номером *IVd*, на стіні праворуч частково видно ікону “Св. мучениця Дарія, св. мученик Давид, св. мучениця Галина”

98. Зала № 4 (“Атеїзм і релігія в епоху капіталізму та імперіалізму”). Фото С. Горохова до війни. За нумерацією Оперативного штабу фото № 11. На підлозі стоїть макет німецької 42-х см бомби з хрестом та відомим прусським девізом внизу: *“Mit Gott für König und Vaterland”* (з Богом за Короля і Батьківщину)

99. Зала № 4 (“Атеїзм і релігія в епоху капіталізму та імперіалізму”), стіна Vd. Фото Оперативного штабу, № 12. Січень 1942 р. Тематичні розділи: *“Боротьба трудящих під керівництвом більшовицької партії проти царизму і церкви в період Лютневої революції”*, *“Боротьба більшовицької партії і трудящих проти імперіалістичної війни”*. Вгорі картина “Священик в окопі серед солдатів”, нижче – “Повстанці скидають з фронтону будинку царського орла”, ліворуч – “Арешт генералів” (див. док. 147). До вітрини прикріплено папірець з номером стіни *Vd*. Вгорі праворуч синім чорнилом написано номер *39* і стрілочку, що вказує на назву розділу. Це нумерація заголовків для зручного демонтажу виставки

100. Зала № 5 “Атеїзм і релігія в епоху соціалістичної революції та диктатури пролетаріату”, стіна VIa. Фото Оперативного штабу, № 13. Січень 1942 р. Вгорі дві картини “Промова Леніна на фабриці” (ліворуч) і “Ленін у Розливі” (праворуч); під нею стенд з цитатою з промови Сталіна на VI з’їзді РСДРП у липні 1917 р.: *“Мирный период революции кончился, наступил период не мирный, период схваток и взрывов”*, праворуч нього ікона Христа з підписом: *“Перед цією іконою попи Лаври молилися за перемогу контрреволюції”*

101. Зала № 5 “Атеїзм і релігія в епоху соціалістичної революції та диктатури пролетаріату”, стіна VIc. Фото Оперативного штабу, № 14. Січень 1942 р. Стенд ліворуч присвячений Червоній армії, по боках портрети Леніна і Сталіна у будьонівці, у заголовку цитата з короткого курсу “Історії ВКП(б)”. Праворуч вгорі невелика картина-карикатура *“На могиле контр-революции”*

102. Зала № 5 “Атеїзм і релігія в епоху соціалістичної революції та диктатури пролетаріату”, стіна VId. Фото Оперативного штабу, № 15. Січень 1942 р. Вгорі дві великі картини, на яких зображено Леніна і Сталіна. Центральна частина присвячена голоду 1921–1922 рр. у Поволжі: ліворуч зображений селянин з піднятими руками: *“Помоги”*, праворуч – монах, який прикриває собою церковні цінності: *“Не дадим”*. На стенді праворуч звіт голови Раднаркома Леніна за 1921р. у пропагандистських картинках

103. Зала № 5 “Атеїзм і релігія в епоху соціалістичної революції та диктатури пролетаріату”, стіна VIe. Фото Оперативного штабу, № 16. Січень 1942 р. Пам’ятна дошка Леніну, прикрашена макетами прапорів, мавзолею та цитатою з промови Сталіна на II з’їзді Рад 26 січня 1924 р.

104. Загальний вигляд зали № 5 “Атеїзм і релігія в епоху соціалістичної революції та диктатури пролетаріату” із стендом праворуч, присвяченим “Жовтневій революції”. Фото С. Горохова до війни. За нумерацією Оперативного штабу фото № 17. На стенді портрети Свердлова, Леніна і Сталіна

Стенд у залі № 5, присвячений “Жовтневій революції”

105. Фото Оперативного штабу, № 18. Січень 1942 р.

106. Фото Оперативного штабу, № 19. Січень 1942 р.

107. Зображення стіни VIIIb у залі № 5 “Атеїзм і релігія в епоху соціалістичної революції та диктатури пролетаріату”. Фото Оперативного штабу, № 20. Січень 1942 р. Вгорі портрети М. Калініна, Й. Сталіна, В. Молотова. На стенді ліворуч портрети М. Горького і В. Маяковського. Всі наведені цитати більшовицьких вождів закликають до необхідності антирелігійної пропаганди

108. Зала № 6 “Сталінська Конституція і подолання релігії”. Фото С. Горохова до війни. Гіпсова скульптура Сталіна в останній залі виставки, вихід з якої вів до аванзали, звідки починався огляд. Розділ ліворуч проголошує: *“Есть что защищать, есть чем защищать, есть кому защищать”*

109. Один з тематичних розділів “Разоблачим происки церковников” зали № 6. Фото С. Горохова до війни. На момент зйомки співробітниками Оперативного штабу у січні 1942 р. цей стенд не зберігся

110. Центральна стіна зали № 6 “Сталінська Конституція і подолання релігії”. Фото С. Горохова до війни. Назва теми *“Союз Советских Социалистических Республик есть социалистическое государство рабочих и крестьян”*. Заголовки традиційні: *“Слушают доклад тов. Сталина”, “Народы СССР голосуют”* у супроводі відповідних фотографій і звичних текстів: *“Вся власть в СССР принадлежит трудящимся города и деревни в лице Советов депутатов трудящихся”, “Политическую основу СССР составляют Советы депутатов трудящихся, выросшие и окрепшие в результате свержения власти помещиков и капиталистов и завоевания диктатуры пролетариата”* і т.д. – все дуже гарно, промовисто і переконливо...

ВІДРОДЖЕННЯ ЦЕРКОВНОГО ЖИТТЯ

111. Діонисій (Валединський) (1876–1960). 1937 р. Митрополит Варшавський, очільник Автокефальної Православної Церкви у Генеральній Губернії у 1940–1945 рр.

112. Олексій (Громадський) (1882–1943). 1937 р. У 1941–1943 рр. митрополит Волинський і Житомирський, екзарх України, очільник Української Автономної Православної Церкви

113. Полікарп (Сікорський) (1875–1953). 1932–1939 рр. У 1941–1944 рр. архієпископ Луцький і Ковельський, адміністратор УАПЦ на "звільнених землях України"

114. Пантелеймон (Рудик) (1898–1968). Київ, 1942 р. Єпископ Львівський, управляючий Київською єпархією Української Автономної Православної Церкви у 1941–1943 рр.

115. Під час Богослужіння в Андріївській церкві: облачення єпископа Никанора (Абрамовича). Київ, [травень 1942 р.]. На звороті фотографії червоним чорнилом написано *2562*, простим олівцем – цифру *7* та підписано чорним чорнилом рукою І. Коровицького: *"Облачають" єпископа Ніканора в Андрієвськ. Соборі*

116. Під час Богослужіння в Андріївській церкві: єпископ Никанор (Абрамович) благословляє мирян. Київ, травень 1942 р. На звороті фотографії червоним чорнилом написано *2563*, простим олівцем – цифру *9* та підписано чорним чорнилом рукою І. Коровицького: "*Єп. Никанор благословляє народ в Андр. Соборі. Травень 1942 р.*"

117. Зведення єпископом Никанором (Абрамовичем) "ієромонаха" Фотія (Тимощука) у сан архімандрита в Андріївській церкві. Київ, 9 травня 1942 р. Праворуч позаду єп. Никанора – Мстислав (Скрипник). На звороті фотографії червоним чорнилом поставлено номер *2566*, простим олівцем – цифру *15* та підписано чорним чорнилом рукою І. Коровицького: "*Наречення ієром. ~~Фотія~~ у архимандрити*". У листопаді 1942 р. єпископ Фотій (Тимощук) був виключений із складу єпископату УАПЦ, оскільки виявилося, що при висвяченні в єпископи він не був священиком. Ось чому його ім'я було викреслене в підпису на фотографії

118. Під час Богослужіння в Андріївській церкві. Київ, червень 1942 р. На звороті фотографії червоним чорнилом поставлено номер *2564* та підписано чорним чорнилом рукою І. Коровицького: "*Служба Божа в Андрієвськім Соборі. Червень 1942 р.*"

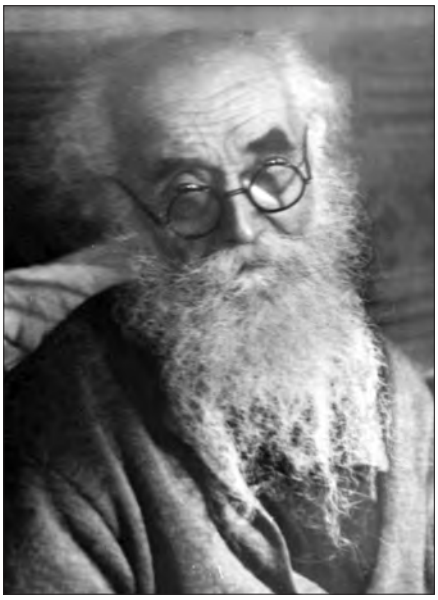

119. Схиархієпископ Антоній (Абашидзе) (1867–1942). Київ, др. пол. 1930-х рр. Фото М.Ф. Гирі. У себе вдома на Кловському узвозі, 20

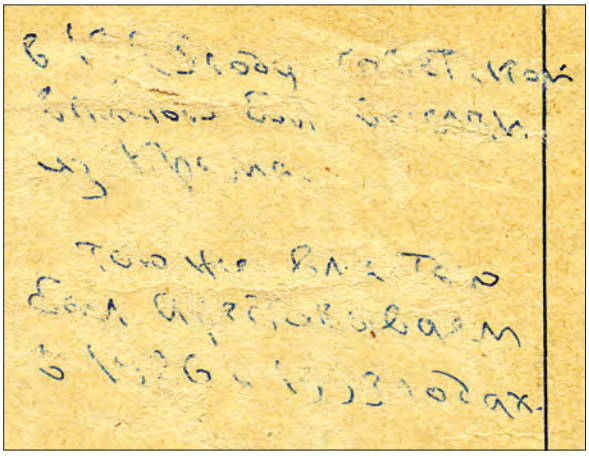

120. Витертий запис у послужному списку (формулярі) схиархієпископа Антонія (Абашидзе) про переслідування його радянською владою. Липень 1942 р. *"В 1923 году советской властью был выселен из Крыма, тою же властью был арестовываем в 1926 и 1933 годах"*

121. Могила схиархієпископа Антонія (Абашидзе) біля Хрестовоздвиженської церкви поряд з галереєю-входом у Ближні печери. Київ, кінець 1950 – початок 1960-х рр. Біля могили стоять Антоніна Арсеніївна Альохіна (праворуч) та її рідна сестра Алевтина. Після закриття монастиря 1961 р. могилу було знищено, а ікону на стіні церкви затерто. Нині могилу схиархієпископа Антонія (Абашидзе) відновлено: встановлено нову надгробну плиту та нову ікону на стіні Хрестовоздвиженської церкви

122. Архімандрит Валерій (Устименко). Києво-Печерська Лавра, 2 лютого 1946 р. Намісник Києво-Печерської Лаври у січні 1943 р. – лютому 1947 р.

123. Архімандрит Феопемпт (Клітний). Київ, 1949 р. Казначей Києво-Печерської Лаври у березні 1942 р. – січні 1948 р.

124. Архімандрит Кронід (Сакун). Київ, кінець 1940 – початок 1950-х рр. Намісник Києво-Печерської Лаври у лютому 1947 р. – липні 1953 р.

125. Братія Києво-Печерської Лаври перед входом у корпус 42 на Ближніх печерах. Київ, приблизно 1947 р. Стоять півколом зліва направо: ієром. Андрій (Міщенко), іг. Варлаам (Нижников), архім. Валерій (Устименко), архім. Феопемпт (Клітний), іг. Поліхроній (Дубровський), ієром. Галактіон (Репник), ієром. Анатолій (Попов). На звороті фотографії підпис, зроблений після 1955 р. простим олівцем: "*Лавра. Несторовский корпус[.] Слева направо[:] 1. Иг. Андрей[,] 4. Архим. Феопем[п]т[,] 3. Архим. Валерий (наместник)[,] 2. иг. Варлаам (портной[,] схиг. Борис[),] 5. Полихроний (в схиме Прохор)[,] 6. иером. Галактион (эконом)[,] 8. иером. Анатолий (из Волгограда)*", кульковою ручкою з синім чорнилом дописано: *"(в бл. пещерах)"*

РОЗБИРАННЯ “ПОШКОДЖЕНИХ” БУДІВЕЛЬ ЛАВРИ У ВЕРЕСНІ 1942 р. – ВЕРЕСНІ 1943 р. ТА ЙОГО НАСЛІДКИ

126. Німецькі солдати на чолі з офіцером під час розбирання руїн Успенського собору. Київ, 1942–1943 рр.

127. На руїнах Успенського собору. Київ, серпень–вересень 1942 р.

128. Руїни Успенського собору та Трапезна церква з частково розібраним дахом над Трапезною палатою. Київ, зима 1942–1943 рр. Результат розпочатої у вересні 1942 р. кампанії із збирання металобрухту, кольорових металів, цегли з пошкоджених будівель на території Лаври

129. На руїнах Успенського собору. Фото Л. Янушевича. Київ, 1943 р.

Та сама маківка однієї з бань Успенського собору. На фото 127 видно будинок друкарні з приставленою драбиною і частково знятою покрівлею даху. На фото 129 (рік потому) мідна обшивка вже знята

Зруйнована, поросла бур'яном верхня територія Києво-Печерської Лаври, яку побачили визволителі міста

130. Спуск до печер. Київ, листопад 1943 р. Праворуч стіна оглядового майданчика "Вид", ліворуч південна стіна лаврської друкарні з аркбутанами

131. Залишки 4-го корпусу (південний фасад). Київ, листопад 1943 р.

132. Вид з Великої лаврської дзвіниці. Київ, 1944 р. Внизу руїни Успенського собору з уцілілим Іоанно-Богословським приділом, за ними лаврська друкарня, ліворуч Ковнірівський корпус без даху

133. Інтер'єр Трапезної церкви. Київ, 1944 р.

134. Інтер'єр Трапезної палати. Київ, 1944 р.

135. “Римські руїни” Лаври. Київ, зима 1944 р. Праворуч остов 3-го корпусу, перед ним масивний силует Великої лаврської дзвіниці, у центрі руїни Успенського собору

136. Ковнірівський корпус (західний і південний фасади). Київ, 1944 р. Дивно, що зберігся залізний дашок над входом

137. Трапезна церква і палата з розібраним дахом. Київ, 1944 р. Внизу стежка, протоптана поміж руїн собору

138. Головний вхід у Лавру. Київ, 1944 р. Серед вцілілих будівель: Троїцька надбрамна церква, корпус 6 ліворуч, корпус 28 праворуч; зруйновані корпуси 3 і 4 з обох боків вулиці, корпус 26 у дворі праворуч. Біля кріпосної стіни праворуч Троїцької церкви видно край колишньої богадільні, яку після війни не відновлювали. Над Старим Арсеналом напроти Лаври будують новий дах – життя відроджується...

НАУКОВО-ДОВІДКОВИЙ АПАРАТ

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

АМ	Археологічний музей
АН	Академія наук
Андруш.	Андрушевский (рос.)
АПЦ	Автокефальна Православна Церква
АРСР	Автономна Радянська Соціалістична Республіка
арх./архим.	архімандрит, архимандрит (рос.)
архид.	архидиакон (рос.)
архіт.	архітектурний
АССР	Автономная Советская Социалистическая Республика (рос.)
АТС	Автоматична телефонна станція
АУ	Архіви України
б./быв(ш).	бывший (рос.)
БАН	Бібліотека Академії наук
БАРСР	Башкирська Автономна Радянська Соціалістична Республіка
БДХМ	Башкирський державний художній музей (ім. М.В. Нестерова)
б/п	безпартійний, беспартийный (рос.)
БРСР	Білоруська Радянська Соціалістична Республіка
БССР	Белорусская Советская Социалистическая Республика (рос.)
буд.	будинок
бур	барак усиленного режима (рос.)
б/№	без номера
ВБУ	Всенародна бібліотека України
вв.	веков (рос.)
ВВВ	Велика Вітчизняна війна
Вин.	Винницкая (рос.)
вип.	випуск
від.	відділ
ВКЛ	Велике князівство Литовське
ВКП(б)	Всесоюзна Комуністична партія (більшовиків)
влс. (вол.)	волость
ВМГ	Всеукраїнський музейний городок
вмч.	великомученик(-ца) (рос.)
в.о.	виконуючий обов’язки
ВОВ	Великая Отечественная война (рос.)
возв.	возведен (рос.)
ВІМ	Всеукраїнський історичний музей
ВПЦР	Всеукраїнська Православна Церковна Рада
ВРМ	Всеукраїнська реставраційна майстерня

ВС	(Народний комісаріат) внутрішніх справ
ВТТ	виправний трудовий табір
ВУАН	Всеукраїнська академія наук
ВУАК	Всеукраїнський археологічний комітет
ВУІМ	Всеукраїнський історичний музей
Вукоопспілка	Всеукраїнська кооперативна (споживча) спілка
ВУКОПМИС	Всеукраїнський комітет охорони пам'яток мистецтва і старовини
ВУВЦУ	Всеукраїнське вище церковне управління
ВУФКУ	Всеукраїнське фотокіноуправління
ВУЦВК	Всеукраїнський центральний виконавчий комітет
ВХРРМ	Всеукраїнська художньо-реставраційна репродуктивна майстерня
ВЦУ	Вище церковне управління
г.	год, город, госпожа, господин, губерния (рос.)
ГАРФ	Государственный архив Российской Федерации (рос.)
гб.	губерния (рос.)
ГГ	Генеральна Губернія
ГДА СБУ	Галузевий державний архів Служби безпеки України
ген.	генеральний
Гестапо	Державна таємна поліція (з нім. Gestapo – Geheime Staatspolizei)
г-жа	госпожа (рос.)
ГІА	Головний історичний архів (ім. В.Б. Антоновича)
год.	година
гор.	город (рос.)
Горком	Городской комитет (рос.)
ГРГУ	Головна робоча група України
гр. (гр-н)	громадянин, гражданин (рос.)
губ.	губернія, губерния (рос.)
Губвиконком	Губернський виконавчий комітет
Губкопис	Губернский комитет охраны памятников искусства и старины (рос.)
Губкопмис	Губернський комітет охорони пам'яток мистецтва і старовини
Губліквідком	Губернський ліквідаційний комітет
Губнаросвіта	Губернський (комітет) народної освіти
Губполітосвіта	Губернський (комітет) політичної освіти
Губревком	Губернський революційний комітет
Губсоцзабез	Губернський (комітет) соціального забезпечення
ГУДБ	Головне управління Державної безпеки
д.	дело (рос.), деревня (рос.), дерево (рос.)
ДАЖО	Державний архів Житомирської області
ДАКО	Державний архів Київської області
ДАК	Державний архів міста Києва
ДАРО	Державний архів Рівненської області
ДАФ	Німецький трудовий фронт (з нім. DAF – Deutsche Arbeitsfront)
Держбанк	Державний банк

держбезпека	державна безпека
Держсхов	Державне сховище
Дерутра	Німецько-російське транспортне акціонерне товариство (від нім. Derutra)
див.	дивись
ДІКЗ	Державний історико-культурний заповідник
ДІМ	Державний історичний музей
ДКІЗ	Державний культурно-історичний заповідник
ДКО	Державний комітет оборони
док.	документ, документы (рос.), документальный (рос.)
доц.	доцент
д-р	доктор (науковий ступінь)
др.	директор, доктор (науковий ступінь), другий, другой (рос.)
ДУХВ	Державна українська художня виставка
Е.В.М.	Екскурсійно-виставочно-музейна (секція)
ед. хр.	единица хранения (рос.)
ЕІУ	Енциклопедія історії України
еп./єп.	епископ (рос.) / єпископ
ЕРР	Оперативний штаб райхсляйтера Розенберґа (див. ERR)
зав.	завідувач
завул.	завулок
завфондами	завідуючий(-ча) фондами
завфондів	завідувач фондів
зам.	заместитель (рос.)
заст.	заступник
зв.	зворотний
ЗП	Збірник Постанов (Уряду УРСР)
иед.	иеродиакон (рос.)
им.	имени (рос.)
ист.	исторический (рос.)
исх.	исходящий (номер) (рос.)
и.о.	исполняющий обязанности (рос.)
ІА	Інститут археології
ІІМК	Інститут історії матеріальної культури
ІНО	Інститут народної освіти
ін(ш.)	інший
ІР НБУВ	Інститут рукопису Національної Бібліотеки України ім. В. Вернадського
і-т	інститут
ІУАД	Інститут української археографії та джерелознавства (ім. М.С. Грушевського НАН України)
к.	картон
кв.	квадратный (рос.), квартира
КДА	Київська духовна академія
КДУ	Київський державний університет

кільк.	кількість
КІНО	Київський інститут народної освіти
КК	Карний кодекс
КМУ	Київська міська управа
кн.	князь, княгиня
К(О)ВО	Київський (особливий) військовий округ
КОІА	Київський обласний історичний архів
кол.	колектив, коллектив (рос.), колишній
ком.	коментар, комісар
КОМР	Київський обласний музей революції
коп.	копійка, копейка (рос.)
кор(п).	корпус
КП(б)У	Комуністична партія (більшовиків) України
К.П. (К.-П.)	Києво-Печерська
КПЛ	Києво-Печерська Лавра
крб.	карбованець
КУАБМ	Крайове управління архівів, бібліотек і музеїв
КЦАДА	Київський центральний архів давніх актів
КЦИМ	Киевский центральный исторический музей (рос.)
КЦР	Київська церковна рада
КЧЗ	Київський Червонопрапорний завод
ЛА	Лаврський альманах
Липов.	Липовецкий (рос.)
ЛКСМУ	Ленінська комуністична спілка молоді України
ЛМКП	Лаврський музей культів та побуту
м.	місто
МА	Музей архітектури
МДБ	Міністерство державної безпеки
Минс.	Минская (рос.)
МІКУ	Музей історичних коштовностей України
Мінлаг	Минеральный (исправительный трудовой) лагерь (рос.)
Міськком	Міський комітет
МК	Міністерство культури, Міський комітет
м-ко	містечко
ММ	Музейне Містечко
Могил.	Могилевская(-ий) (рос.)
мон. (м-р)	монастир
МУДНМ	Музей українських діячів науки і мистецтва
муз.	музей
МФУ	Музейні фонди України
мц.	мучениця
МЦЗП	Мюнхенський центральний збірний пункт
МЧ	Могилянські читання

мч.	мученик
н.	народився
НА ІА	Науковий архів Інституту археології (НАН України)
НАН(У)	Національна академія наук (України)
напр.	наприклад, например (рос.)
нар.	народний
Наркомзем	Народний комісаріат землеробства
Наркомос(віти)	Народний комісаріат освіти
Наркомпрос	Народный комиссариат просвещения (рос.)
Нарообраз	Народное образование (рос.)
наук.	науковий
нач.	начальник (рос.)
НБУВ	Національна Бібліотека України ім. В. Вернадського
НДК	Надзвичайна державна комісія (з встановлення та розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників та їхніх спільників і заподіяних ними збитків громадянам, колгоспам, громадським організаціям, державним підприємствам і установам СРСР)
НИОР РГБ	Научно-исследовательский отдел рукописей Российской государственной библиотеки (рос.)
НКВД	Народный комиссариат внутренних дел (рос.)
НКВС	Народний комісаріат внутрішніх справ
НКГБ	Народный комиссариат государственной безопасности (рос.)
НКДБ	Народний комісаріат державної безпеки
НКО	Народний комісаріат освіти
НКП	Народный комиссариат просвещения (рос.)
НКПІКЗ	Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник
НКСЗ	Народний комісаріат соціального забезпечення
НМІУ	Національний музей історії України
НСДАП	Націонал-соціалістична робітнича партія Німеччини (див. NSDAP)
НСКК	Націонал-соціалістичний механізований корпус (див. NSKK)
НСФК	Націонал-соціалістичний авіакорпус (див. NSFK)
НУС	Нове українське слово
НХМУ	Національний художній музей України
н.э.	нашей эры (рос.)
о.	отець
об.	оборотный (рос.)
Обком	Обласний комітет
об(л).	область
ОБХСС	Отдел борьбы с хищениями социалистической собственности (рос.)
од.зб.	одиниця зберігання
ОКГ	Верховне командування сухопутних військ (див. ОКН)
окт.	октябрь (рос.)
оп.	опис, опись (рос.)

ОУН-Б / ОУН-М	Організація українських націоналістів (Бандери/Мельника)
п.	пункт
п.(п.)	пан(і), (пани)
парторг	партійний організатор, партийный организатор (рос.)
ПВФ	Пінська військова флотилія
пґ(ґ).	партайґеноссе (див. Pg.)
ПЗФ	Південно-Західний фронт
пер.	перший, первый (рос.)
ПМ	подрывная машинка (рос.)
пов.	повіт, поверх
Подол.	Подольская (рос.)
пол(ов).	половина
ПОЛІРУ	Подотдел по ликвидации имущества религиозных установлений (рос.)
Полт.	Полтавская (рос.)
пор.	порівняй
пр.	пресвята
Проскур.	Проскуровский (рос.)
пр(оч).	прочее (рос.)
проф.	професор, профессор (рос.)
прпмч.	преподобний мученик
прп(п).	преподобний, преподобні
ПУН	Провід українських націоналістів
р. (р-н)	район
р.	рік, рубль (рос.)
Раднарком	Рада Народних Комісарів
райвиконком	районний виконавчий комітет
райком	районний комітет
райуправа	районна управа
РВАН	Радянська військова адміністрація в Німеччині
РЖУ	Районне житлове управління
РК	райхскомісаріат (з нім. RK – Reichskommissariat)
РКО	Райхскомісаріат Остланд (з нім. RKO – Reichskommissariat Ostland)
РКУ	Райхскомісаріат Україна (див. RKU)
РМ	Рада Міністрів
РМфбО	Райхсміністерство окупованих східних територій (з нім. RMfbO – Reichsministerium für die besetzten Gebiete)
РНК	Рада Народних Комісарів
роб.	робітник
РПЦ	Російська Православна Церква
РПЦЗ	Російська Православна Церква Закордоном
РРФСР	Російська Радянська Федеративна Соціалістична Республіка (з 1936 р.)
РСГА	Головне управління імперські безпеки (з нім. RSHA – Reichssicherheitshauptamt)

РСДРП	Російська соціал-демократична робітнича партія
РСФРР	Російська Соціалістична Федеративна Радянська Республіка (до 1936 р.)
РСФСР	Росссийская Советская Федеративная Социалистическая Республика (рос.)
РСЧА	Робітничо-Селянська Червона Армія
руб.	рубль (рос.)
РУКДО (Ру-КДО)	Інтендантська команда (див. RÜKDO)
РУС	радиоустановка (рос.)
рус(ск).	русский (рос.)
РЮКДО	Інтендантська команда (див. RÜKDO)
с.	село
СА	штурмові загони (з нім. SA – Sturmabteilungen)
св.	святий, свята
СВАГ	Советская военная администрация в Германии (рос.)
свв.	святі, святые (рос.)
СВУ	Спілка визволення України
свщмч.	священомученик
СД	Служба безпеки (див. SD)
сен.	сентябрь (рос.)
склеп.	склепіння
СНК	Совет Народных Комиссаров
Собес	Социальное обеспечение (рос.)
сост.	составитель (рос.)
спр.	справа
СРСР	Союз Радянських Соціалістичних Республік
СС	охоронні загони (див. SS)
ст.	станція, станция (рос.), старий, старший, стаття, статья (рос.)
ст. ст.	старий стиль, статті
ст(ол).	століття, столетие (рос.)
т(т). (тов.)	товарищ(і), товарищ(и) (рос.)
тво (т.в.о.)	тимчасово виконуючий обов'язки
Тгб.	щоденник (див. Tgb.)
т.д.	так далее (рос.)
т.зв.	так званий
тис.	тисяча
ТМ	Театральний музей
т.н. (т.наз.)	так называемый (рос.)
т.п.	тому подобное (рос.)
у.	уезд (рос.)
УАН	Українська академія наук
УАП(Ц)	Українська Автокефальна Православна (Церква)
УВУ	Український вільний університет
УГА	Українська Галицька армія
УГКЦ	Українська Греко-Католицька Церква

УІКЗ	Управління Історико-культурного заповідника
УК	Уголовный кодекс (рос.)
укр.	українець(-ка), український, украинец(-ка) (рос.)
Укрголовнаука	Українське головне (управління) науки
УМ	Управление милиции (рос.)
УНКВС	Управління наркомату внутрішніх справ
УПЦ	Українська Православна Церква
УР	укріплений район, укреплённый район (рос.)
УРСР	Українська Радянська Соціалістична Республіка (з 1937 р.)
УСРР	Українська Соціалістична Радянська Республіка (до 1937 р.)
УССР	Украинская Советская Социалистическая Республика (рос.)
УЦК	Український центральний комітет
УЦР	Українська церковна рада
худ.	художник
ЦАМ	Церковно-археологічний музей, Центральный антирелигиозный музей
ЦАРМ	Центральний антирелігійний музей (УРСР)
ЦБРУ	Центральна бібліотека райхскомісара України
ЦВК	Центральний виконавчий комітет
ЦДАВО	Центральний державний архів вищих органів влади та управління
ЦДАГО	Центральний державний архів громадських об'єднань
ЦДАМЛМ	Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва
ЦДІАК	Центральний державний історичний архів (України) у м. Києві
ЦДКФФА	Центральний державний кінофотофоноархів (України ім. Г.С. Пшеничного)
ЦДМШ	Центральний державний музей Т.Г. Шевченка
цер.-приход.	церковно-приходська
ЦІМ	Центральний історичний музей (ім. Т.Г. Шевченка)
ЦК ВКП(б)	Центральний комітет Всесоюзної Комуністичної партії (більшовиків)
ЦК КП(б)У	Центральний комітет партії (більшовиків) України
ц/р. (ц.р.)	цього року
ЦР СВБУ	Центральна рада спілки войовничих безвірників України
ЦС СВБ	Центральный совет Союза воинствующих безбожников
ч(ч).	число (числа), час
част.	частково
Черн.	Черниговская (рос.)
чол.	чоловік
шт.	штука
ШТАЗІ	ШТАЗІ (див. STASI)
AA	Auswärtiges Amt (нім.) – Міністерство закордонних справ
Abl. GKSh.	Amtsblatt des Generalkommissar in Shitomir (нім.) – Вісник генералкомісара у Житомирі
Abt.,Abtl(g).,Abtei.	Abteilung (нім.) – відділ
Anf.	Anfang (нім.) – початок
AOK	Armeeoberkommando (нім.) – Вище командування армії

BArch	Bundesarchiv (нім.) – Федеральний архів
Batl.	Bataillon (фр.) – батальйон
betr.	betreff(s) (нім.) – відносно
bezw. (bzw.)	beziehungsweise (нім.) – тобто, або
Bl.	Blatt (нім.) – аркуш
ca.	circa (лат.) – біля, приблизно
d.	der, den, dem, des (нім.) – означений артикль у різних відмінках
DB	Deutsche Bahn (нім.) – німецька залізниця
Dr.	Doktor (нім.) – доктор (науковий ступінь)
eing.	eingegangen (нім.) – надійшов (канц.)
E.K.	Einsatzkommando (нім.) – оперативна команда
f.	für (нім.) – для
f.d.R.	für die Richtigkeit (нім.) – копія вірна (канц.)
ff.	folgende (нім.) – наступні
Frl.	Fräulein (нім.) – пані
FSO	Forschungsstelle Osteuropa (нім.) – Дослідницький центр Східної Європи
gez.	gezeichnet (нім.) – підписано
Griech.	Griechisch (нім.) – грецький
HAG	Hauptarbeitsgruppe (нім.) – Головна робоча група
Höh.	Höher (нім.) – вищий
hpt.	haupt (нім.) – головний
Hrsg.	Herausgeber (нім.) – упорядник(и)
Jahrh./Jhrh./Jhh.	Jahrhundert (нім.) – століття
i.A.	im Auftrag (нім.) – за дорученням
i.V. (I.V.)	in Vertretung (нім.) – виконуючий обов’язки
Kdr.	Kommandeur (нім.) – командир
KVR	Kriegsverwaltungsrat (нім.) – радник військового управління
lfd. Nr.	laufende Nummer (нім.) – порядковий номер
lt.	laut (нім.) – згідно з
mdFb.	mit der Führung beauftragt (нім.) – уповноважений керівництвом
muz.	muzeum (пол.) – музей
M-wo Szt. i Kult.	Ministerstwo Sztuki i Kultury (пол.) – Міністерство мистецтва і культури
NB (N.B.)	nota bene (лат.) – до відома
NKWD	див. НКВД
Nr.	Nummer (нім.) – номер
NS (N.S.)	Nachsatz (нім.) – доповнення
NSDAP	Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei (нім.) – Націонал-соціалістична робітнича партія Німеччини
NSFK	Nationalsozialistisches Fliegerkorps (нім.) – Націонал-соціалістичний авіакорпус
NSKK	Nationalsozialistisches Kraftfahrkorps (нім.) –Націонал-соціалістичний механізований корпус
NSV	Nationalsozialistische Volkswohlfahrt (нім.) – Націонал-соціалістичний народний добробут

OKW	Oberkommando der Wehrmacht (нім.) – Верховне командування Вермахту
OKH	Oberkommando des Heeres (нім.) – Верховне командування сухопутних військ
Orpo	Ordnungspolizei (нім.) – Поліція порядку
PA AA	Politisches Archiv des Auswärtigen Amts (нім.) – Політичний архів Міністерства закордонних справ
Pg(g).	Parteigenosse (нім.) – член(и) партії, товариш(і) по партії (НСДАП)
PK	Parteikartei (нім.) – партійна картотека
Pol.	Polizei (нім.) – поліція
PRO	Public Record Office (англ.) – Державний архів
PSB	Präußische Staatsbibliothek (нім.) – Прусська державна бібліотека
RAM	Reichsaußenminister (нім.) – райхсміністр закордонних справ
RdErl.	Runderlaß (нім.) – загальний наказ
RKU	Reichskommissariat Ukraine (нім.) – Райскомісаріат Україна
RM	Reichsmark (нім.) – райхсмарка
RR	Reichsleiter Rosenberg (нім.) – райхсляйтер Розенберґ
RSHA	Reichssicherheitshauptamt (нім.) – Головне управління імперської безпеки
RÜKDO	Rüstungskommando (нім.) – інтендантська команда
SD	Sicherheitsdienst (нім.) – Служба безпеки
Sdst.	Sonderstab (нім.) – зондерштаб (особливий штаб)
SK	Sonderkommando (нім.) – зондеркоманда
SS	Schutzstaffel (нім.) – охоронні загони
Stadtkdtr.	Stadtkommandantur (нім.) – Міська комендатура
STASI	Staatssicherheit (нім.) – Державна служба безпеки (Штазі)
Tgb.	Tagebuch (нім.) – щоденник
TKW	Telekommunikation der Wehrmacht (нім.) – телеграфний зв'язок Вермахту
u.a.	und andere (нім.) – та інші; у тому числі, серед іншого
UdSSR	Union der Sowjetischen Sozialistischen Republiken (нім.) – Союз Радянських Соціалістичних Республік
Uffz.	Unteroffizier (нім.) – унтер-офіцер
UKG	Ukrainisches Gottlosenmuseum (нім.) – Український антирелігійний музей
up.	unpaginiert (нім.) – не пронумеровано
usw.	und so weiter (нім.) – і так далі
VM	Verbindungsmann (нім.) – зв'язковий
Vorg.	Vorgang (нім.) – подія, привід (канц.)
WFSt.	Wehrmachtführungsstab (нім.) – Оперативний штаб (Верховного командування) Вермахту
wg.	wegen (нім.) – заради, через
z.B.	zum Beispiel (нім.) – наприклад
Zbl. RKU	Zentralblatt des Reichskommissars für die Ukraine (нім.) – Центральний вісник райхскомісара України
z.d.A. (zda)	zu den Akten (нім.) – до справи
z.H(d).	zu Händen (нім.) – у руки
z.T.	zum Teil (нім.) – частково
z.Zt.	zur Zeit (нім.) – у даний час

ПЕРЕЛІК ДОКУМЕНТІВ

I. Києво-Печерська Лавра – Музейне містечко у міжвоєнну добу 141

1. Ретроспективний перелік і схема київських церковних музеїв 1919 р., відділів Лаврського музею культів та побуту 1923 р. та музеїв Всеукраїнського музейного городка 1926–1933 рр., складені П. Курінним. *Київ, 23 липня 1942 р.* 141
2. Штатний розпис Центрального антирелігійного музею УРСР. *Київ, 26 травня 1940 р.* 144
3. Висновки та пропозиції наукових співробітників Центрального антирелігійного музею СРСР М. Кузнєцова і Л. Лазаровича щодо роботи Центрального антирелігійного музею УРСР у Києві. *[Київ, після 31 жовтня 1940 р.]*. 146

II. Евакуація Центрального антирелігійного музею УРСР: Київ–Уфа (1941–1943). 185

4. Фрагмент акта про прийняття цінностей з дорогоцінних металів від представника Наркомосвіти М. Чорногубова Київською міською конторою Держбанку СРСР для подальшої евакуації на Схід. *Київ, 7 серпня 1941 р.* 185
5. Лист уповноваженого Наркомосвіти УРСР з Музейних фондів В. Пестуна заступнику голови Раднаркому Башкирської АРСР О. Масліну щодо призначення комісії для складання акта-опису музейних цінностей з України, які зберігаються у Башкирському відділенні Держбанку СРСР. *Уфа, 17 грудня 1941 р.* 185
6. Лист уповноваженого Наркомосвіти УРСР з Музейних фондів В. Пестуна заступнику голови Раднаркому Башкирської АРСР О. Масліну щодо доступу комісії Музейних фондів до Башкирського відділення Держбанку СРСР з метою обліку евакуйованих з України музейних цінностей, які перебувають у банку на зберіганні. *Уфа, 3 червня 1942 р.* 186
7. Лист народного комісара освіти С. Бухала заступнику голови Раднаркому Башкирської АРСР О. Масліну щодо доступу уповноважених Наркомосвіти УРСР до Башкирського відділення Держбанку СРСР, в якому зберігаються евакуйовані з України музейні цінності. *Уфа, 5 жовтня 1942 р.*. 187
8. Лист керівника Міськуправління Уфи Хромілової до Музейних фондів Наркомосвіти УРСР щодо умов видачі цінностей Центрального антирелігійного музею УРСР, які перебувають на зберіганні у Башкирському відділенні Держбанку СРСР. *Уфа, 3 січня 1943 р.*. 188
9. Акт про відкриття ящиків № 7 і № 20 з евакуйованими експонатами Центрального антирелігійного музею УРСР у Башкирському відділенні Держбанку СРСР. *Уфа, 21 квітня 1943 р.* 189
10. Пояснювальна записка завідувача фондів Башкирського державного художнього музею Л. Казанської про прийняття 30 серпня 1941 р. на зберігання 11 ящиків з експонатами Центрального історичного музею УРСР та 1 ящика Державної української художньої виставки з Музейного містечка. *Уфа, 19 червня 1943 р.* . 189

11. Лист уповноваженого Наркомосвіти УРСР з Музейних фондів В. Пестуна керівнику Міськуправління м. Уфи Хроміловій з проханням дозволити зняти копії з описів, вилучених із ящиків з евакуйованими музейними цінностями з України, які зберігаються у Башкирському відділенні Держбанку СРСР. *Уфа, 3 липня 1943 р.* 190
12. Опис вмісту ящика № 7 з експонатами Центрального антирелігійного музею УРСР, евакуйованих через Держбанк СРСР до м. Уфи. *[Київ, липень–серпень 1941 р.]*. . 191
13. Опис вмісту ящика № 4 з експонатами Центрального антирелігійного музею УРСР, евакуйованих через Держбанк СРСР до м. Уфи. *[Київ, липень 1941 р. – Уфа, не раніше липня 1943 р.]* 192
14. Опис вмісту ящика № 11 з експонатами Центрального антирелігійного музею УРСР, евакуйованих через Держбанк СРСР до м. Уфи. *[Київ, липень 1941 р. – Уфа, не раніше липня 1943 р.]* 197
15. Опис вмісту ящика № 16 з експонатами Центрального антирелігійного музею УРСР, евакуйованих через Держбанк СРСР до м. Уфи. *[Київ, липень 1941 р. – Уфа, не раніше липня 1943 р.]* 199
16. Опис вмісту ящика № 20 з експонатами Центрального антирелігійного музею УРСР, евакуйованих через Держбанк СРСР до м. Уфи. *[Київ, липень 1941 р. – Уфа, не раніше липня* 1943 р.] 200
17. Опис вмісту ящика № 21 з експонатами Центрального антирелігійного музею УРСР, евакуйованих через Держбанк СРСР до м. Уфи. *[Київ, липень 1941 р. – Уфа, не раніше липня 1943 р.]* 200

III. Спогади про Києво-Печерську Лавру (1941–1944) 203

18. Спогади Н. Лінки (Геппенер) “Великая Отечественная война 1941–1945 гг. (Киев)” про початок війни, Музейне містечко у дні оборони Києва і перші місяці окупації, мінування Хрещатика та Успенського собору радянськими військовими, життя в окупованому місті, роботу в Музеї до- і ранньої історії та інше. *Київ, 7 вересня 1946 р. – 1970-ті рр.* 203
19. Лист В. Шугаєвського головному редактору газети “Новое Русское Слово” щодо обставин загибелі Успенського собору Києво-Печерської Лаври, опублікований під псевдонімом А. Кошман-Коврайський. *Нью-Йорк, 10 лютого 1948 р.*. 260
20. Стаття професора Б. Жука про пожежі у Києві восени 1941 р. та події, пов’язані з вибухом Успенського собору Києво-Печерської Лаври. *Мюнхен, 1956 р.* 264
21. Спогади колишнього політв’язня сталінських концтаборів П. Василевського щодо знищення Успенського собору Києво-Печерської Лаври. *Дрогобич, 14 грудня 1991 р.* 269
22. Розповідь колишнього начальника штабу 207-го окремого батальйону інженерних загороджень полковника у відставці О. Немчинського про мінування Хрещатика, Києво-Печерської Лаври та інших споруд Києва у серпні–вересні 1941 р., знищення Успенського собору та розмінування території Лаври у листопаді 1943 р. *Київ–Москва, 29 вересня 1991 р.* 272
23. Розповідь полковника у відставці О. Немчинського про мінування на території Києво-Печерської Лаври у вересні 1941 р. та обставини вибуху Успенського собору, опублікована у газеті “Совершенно секретно”. *Москва, лютий 1995 р.* . . . 278
24. Запис києвознавця Д. Малакова розповіді колишнього сапера, лейтенанта М. Татарського про мінування та підрив ним оглядового майданчика Києво-Печерської Лаври “Вид” та інших об’єктів Києва у вересні 1941 р. *Київ, 14 березня 1994 р.* 284

25. Спогад публіциста Ю. Краснощока про заборону входу на територію Києво-Печерської Лаври на початку вересня 1941 р. *Київ, 2002 р.* 286
26. Витяг з інтерв'ю з В. Сукало, жителькою Києво-Печерської Лаври до війни щодо мінування Лаври напередодні окупації та вибухи на її території після вступу німецьких військ. *Київ, 22 травня 2005 р.*. 286
IV. Київ і Києво-Печерська Лавра за документами німецької військової влади, СС і Поліції (вересень–листопад 1941 р.) 321
27. Повідомлення Оперативної групи "С" Поліції безпеки та СД про мінування, вибухи та пожежі у центрі Києва (з донесення про події в СРСР № 97). *Берлін, 28 вересня 1941 р.* 321
28. Повідомлення Оперативної групи "С" Поліції безпеки та СД про мінування, вибухи та пожежі у центрі Києва та Києво-Печерській Лаврі, страту єврейського населення міста (з донесення про подіїв СРСР № 106). *Берлін, 7 жовтня 1941 р.* 324
29. Радіотелеграма № 31 начальника Поліції порядку К. Далюге вищому керівнику СС і Поліції Південної Росії, командувачу Поліції порядку в Україні про розпорядження фюрера заборонити перетворювати Києво-Печерську Лавру у релігійний центр, передати її поліції та залишити руйнуватись. *[Берлін], 9 жовтня 1941 р.* . 333
30. Пам'ятка Міської комендатури Києва про поводження військових у місті. *Київ, [після 18 жовтня 1941 р.]* 334
31. Об'ява командира батальйону Таємної польової поліції про взяття Києво-Печерської Лаври під охорону, заборону входу на їїтериторію та умови огляду Лаври. *Київ, [19] жовтня 1941 р.* 338
32. Запит Міської комендатури Києва до вищого керівника СС і Поліції Південної Росії щодо права видавати дозвіл на огляд Києво-Печерської Лаври і проведення регулярних екскурсій. *Київ, 20 жовтня 1941 р.* 339
33. Запит коменданта Києва генерал-майора К. Ебергарда до вищого керівника СС і Поліції Південної Росії з приводу отримання дозволу на огляд Києво-Печерської Лаври для 150 осіб. *Київ, 23 жовтня 1941 р.* 340
34. Заборона Міської комендатури Києва 195-му артилерійському полку оглядати Києво-Печерську Лавру. *Київ, 25 жовтня 1941 р.* 341
35. Надання вищим керівником СС і Поліції Південної Росії постійної перепустки на територію Києво-Печерської Лаври командувачу Вермахту в Райхскомісаріаті Україна генералу авіації К. Кіцінгеру. *Київ, 27 жовтня 1941 р.* 341
36. Радіотелеграма № 28 вищого керівника СС і Поліції Південної Росії Ф. Єкельна райхсфюреру СС Г. Гіммлеру про вибух Успенського собору Києво-Печерської Лаври. *Київ, 3 листопада 1941 р.*. 343
37. Повідомлення Оперативної групи "С" Поліції безпеки та СД про вибух Успенського собору (з донесення про події в СРСР № 130). *Берлін, 7 листопада 1941 р.* . 344
V. Музеї та інші заклади культури на території Києво-Печерської Лаври у віданні Київської міської управи (вересень 1941 р. – вересень 1942 р.) 351
38. Лист т.в.о. директора Центрального історичного музею В. Маєвського до Київської міської управи з приводу мінувань на території Лаври. *Київ, [20 вересня – 13 жовтня 1941 р.]* 351
39. Список співробітників Лаврського музею (колишній Центральний антирелігійний музей). *Київ, [кінець вересня – початок жовтня 1941 р.]* 352
40. Відомість на зарплату співробітникам Театрального музею за другу половину вересня 1941 р. *Київ, [після 1 жовтня 1941 р.]*. 354

41. Відомість на зарплату співробітникам Державної української художньої виставки, база якої розміщувалася у Трапезній церкві Києво-Печерської Лаври, за другу половину вересня 1941 р. *Київ, [після 1 жовтня 1941 р.]* 354
42. Список співробітників Центрального історичного музею. *Київ, 7 жовтня 1941 р.*. 355
43. Лист директора Державного музею українського мистецтва І. Волянського до відділу освіти Київської міської управи щодо передачі музею відповідних його профілю мистецьких цінностей з бази Державної української художньої виставки на території Лаври. *Київ, 10 жовтня 1941 р.*. 358
44. Пояснювальна записка директора Центрального історичного музею, об'єднаного з Лаврським музеєм (колишній ЦАРМ), В. Маєвського до запропонованого штатного розпису обох музеїв. *Київ, 13 жовтня 1941 р.* 359
45. Додаток до док. № 44: Штат співробітників Центрального історичного музею, об'єднаного з Лаврським музеєм (колишній ЦАРМ). *Київ, [13 жовтня 1941 р.]*. . 360
46. Проект штатного розпису Центрального історичного музею, об'єднаного з Лаврським музеєм (колишній ЦАРМ). *Київ, після 15 жовтня 1941 р.* 362
47. Відомість на зарплату співробітникам Театрального музею за першу половину жовтня 1941 р. *Київ, [після 15 жовтня 1941 р.]* 364
48. Заява завгоспа Центрального історичного музею С. Григорьєва про злам входу до 9-го корпусу Києво-Печерської Лаври. *Київ, 24 жовтня 1941 р.* 364
49. Лист директора Центрального історичного музею, об'єднаного з Лаврським музеєм (колишній ЦАРМ), В. Маєвського інспектору охорони пам'яток культури та старовини І. Іванцову щодо перевезення музею з території Лаври в інше приміщення. *Київ, 26 жовтня 1941 р.* 365
50. Доповідна записка директора Центрального історичного музею, об'єднаного з Лаврським музеєм (колишній ЦАРМ), В. Маєвського голові Київської міської управи О. Оглоблину з приводу надання музею нового приміщення. *Київ, 27 жовтня 1941 р.*. 366
51. Лист К. Чорногубової-Яковлевої голові Київської міської управи [В. Багазію] щодо обставин загибелі її чоловіка М. Чорногубова, завідувача фондів Лаврського музею (колишній ЦАРМ), та призначення їй пенсії. *Київ, [після 29 жовтня 1941 р.]* 366
52. Із записки заступника інспектора музеїв О. Постоєва керівникам музеїв щодо розподілу між київськими музеями майна, вилученого з квартир розстріляних євреїв. *Київ, [початок листопада 1941 р.]* 368
53. Звіт про роботу Інспектури охорони пам'яток культури та старовини у Києві, складений заступником інспектора музеїв О. Постоєвим. *Київ, 1 листопада 1941 р.* 368
54. Список працівників київських музеїв, складений заступником інспектора музеїв О. Постоєвим. *Київ, 1 листопада 1941 р.* 370
55. Мережа музеїв та заповідників м. Києва, складена заступником інспектора музеїв О. Постоєвим. *Київ, [1 листопада 1941 р.]*. 374
56. Частина листа К. Чорногубової-Яковлевої [голові Київської міської управи В. Багазію] щодо діяльності та обставин загибелі її чоловіка М. Чорногубова, завідувача фондів Лаврського музею (колишнього ЦАРМ). *Київ, [після 3 листопада 1941 р.]*. 374
57. Проект листа Українського комітету з охорони пам'яток культури та старовини до голів міських управ на терені Райхскомісаріату Україна щодо організації

місцевих комітетів з охорони пам'яток культури та старовини. *Київ, 10 листопада 1941 р.* 376
58. Інструкція Українського комітету з охорони пам'яток культури та старовини щодо обліку і охорони пам'яток культури та старовини. *Київ, 10 листопада 1941 р.*. . 377
59. Передача М. Геппенеру справ Інспектури охорони пам'яток культури та старовини заступником інспектора названої установи О. Постоєвим. *Київ, 11 листопада 1941 р.*. 378
60. Довідка інспектора з охорони пам'яток культури та старовини М. Геппенера про музеї м. Києва. *Київ, [після 11 листопада 1941 р.]* 379
61. Доповідна записка [директора Центрального історичного музею, об'єднаного з Лаврським музеєм, В. Маєвського] т.в.о. штадткомісара Києва полковнику др. Муссу щодо музеїв на території Києво-Печерської Лаври з проханням дозволити вхід до Лаври співробітникам музею та надати транспортні засоби для перевезення його збірок до іншого будинку. *Київ, 20 листопада 1941 р.* 381
62. Довідка про архівосховища Головного історичного архіву ім. В. Антоновича за підписом директора архіву В. Міяковського. *Київ, 24 листопада 1941 р.* 384
63. Доповідна записка інспектора з охорони пам'яток культури та старовини М. Геппенера до Інспектури музеїв про умови перевезення експонатів Центрального історичного музею в інше приміщення. *Київ, [27 листопада 1941 р.]* . . 384
64. Записка інспектора з охорони пам'яток культури та старовини М. Геппенера про те, що можна перевозити з Центрального історичногомузею, та його пояснення, чому він не може взяти участь у цих роботах. *Київ, [кінець листопада 1941 р.]* . . 385
65. Перелік музеїв Києва всеукраїнського значення, складений інспектором з охорони пам'яток культури та старовини М. Геппенером. *Київ, 8 грудня 1941 р.* 386
66. Заява т.в.о. заступника директора Центрального історичного музею В. Шугаєвського відділу культури та освіти Київської міської управи про необхідність терміново полагодити пошкоджений водогін на території Києво-Печерської Лаври. *Київ, 11 грудня 1941 р.* 387
67. Лист керівника відділу культури та освіти Київської міської управи П. Єфременюка до будинкоуправління Києво-Печерської Лаври з приводу полагодження водогону. *Київ, [після 11 грудня 1941 р.]* 388
68. Лист директора Музею українського мистецтва І. Волянського співробітнику Оперативного штабу райхсляйтера Розенберґа др. В. фон Франке з проханням надати вантажну машину для перевезення до музею з Києво-Печерської Лаври майна Бази художніх виставок. *Київ, 17 грудня 1941 р.* 389
69. План роботи Центрального історичного музею на січень 1942 р. за підписом т.в.о. директора музею В. Шугаєвського. *Київ, [початок січня 1942 р.]* 389
70. Повідомлення завідувача відділу культури та освіти Київської міської управи П. Єфременюка про скорочення з 16 січня 1942 р. посади заступника директора Центрального історичного музею. *Київ, 30 січня 1942 р.*. 391
71. Лист директора Центрального історичного музею П. Курінного керівнику відділу культури та освіти Київської міської управи щодо скорочення посади помічника директора та завідувачів фондів. *Київ, після 30 січня 1942 р.* 391
72. Доповідна записка П. Курінного керівнику відділу культури та освіти Київської міської управи щодо необхідності перевезення етнологічної збірки Центрального історичного музею з території Києво-Печерської Лаври в інше приміщення. *Київ, 23 лютого 1942 р.*. 394

73. Лист скульптора С. Жука керівнику секції культури відділу культури та освіти Київської міської управи Ю. Будяку з приводу повернення йому його творів, які знаходилися на базі художніх виставок у Києво-Печерській Лаврі. *Київ, 18 квітня 1942 р.* 396
74. Вказівки керівника робочої групи Західної України Оперативного штабу райхсляйтера Розенберґа Г.-Й. Рудольфа директору Театрального музею В. Гаєвському щодо переїзду музею до нового приміщення. *Київ, 21 квітня 1942 р.* 397
75. Лист П. Курінного інспектору музеїв при відділі культури та освіти Київської міської управи щодо картини історичного змісту в одного з мешканців на території Нижньої Лаври. *Київ, 1 травня 1942 р.*. 398
76. Заява директора Театрального музею В. Гаєвського на ім'я керівника відділу культури та освіти Київської міської управи І. Солодовника про труднощі з переїздом музею до приміщення Художньої школи. *Київ, 9 червня 1942 р.* . . . 398
77. Лист міського інженера М. Підруцького директору Управління Києво-Печерської Лаври В. Тверському про скликання комісії для обстеження зсувів на території Лаври. *Київ, 11 липня 1942 р.*. 399
78. Перелік співробітників Театрального музею. *Київ, 15 вересня 1942 р.* 400
VI. Відродження релігійного життя у Києві. Відновлення та діяльність монастиря у Києво-Печерській Лаврі (1941–1958) 407
79. Спогади колишнього керівника секції віросповідань Київської міської управи І. Коровицького про відродження церковного життя у Києві у вересні 1941 р. – першій половині 1942 р. *Київ, 22 липня 1942 р.* 407
80. Спогади колишнього голови Київської церковної ради М. Рибачука про церковні православні течії у Києві, утворення і діяльність Київської церковної ради у вересні–листопаді 1941 р. *Київ, [після 18 березня 1942 р.]*. 417
81. Лист Київської церковної ради Української Автокефальної Православної Церкви до Київської міської управи щодо відновлення свічкового заводу і дозволу вибрати церковний богослужбовий одяг із збірки тканин Центрального антирелігійного музею та Київського оперного театру. *Київ, не пізніше 29 вересня 1941 р.* 439
82. Лист Київської церковної ради представнику німецької військової влади полковнику др. Муссу щодо дозволу на відправу Божої служби 25 і 26 жовтня 1941 р. у Вознесенській церкві по вул. Велика Васильківська, 54. *Київ, 21 жовтня 1941 р.*. 440
83. Звернення настоятеля Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря Еразма (Довбенка) до Київської міської управи щодо дозволу оглянути сховища колишніх антирелігійних музеїв з метою віднайдення мощей св. великомучениці Варвари. *Київ, 28 жовтня 1941 р.* 441
84. Донесення штандартенфюрера СС П. Блобеля про арешт 145 священиків і мирян 7 листопада 1941 р. у Києві на території Софійського монастиря. *Київ, 12 листопада 1941 р.* 442
85. Лист керівника відділу культури та освіти та інспектора секції віросповідань Київської міської управи військовому коменданту Києва щодо припинення діяльності у місті єпископа Пантелеймона (Рудика). *Київ, 15 січня 1942 р.*. 450
86. Лист екзарха України, митрополита Волинського і Житомирського Алексія (Громадського) митрополиту Андрію Шептицькому у відповідь на його лист до православних архієреїв щодо об'єднання українських православних церков. *[Крем'янець, 16 червня 1942 р.]*. 452

87. Рапорт архімандрита Валерія (Устименка) єпископу Львівському Пантелеймону (Рудику) щодо зведення ієромонаха Феопемпта (Клітного) у сан ігумена, рукопокладення іподиякона Андрія (Міщенка) в ієродиякона та нагородження наперсним хрестом ієромонаха Анемподіста (Васильєва). *Київ, 22 січня 1942 р.* . . 454
88. Лист тимчасового настоятеля Свято-Михайлівського Златоверхого монастиря ігумена Еразма (Довбенка) тимчасовому наміснику Києво-Печерської Лаври архімандриту Валерію (Устименку) щодо передачі мощей св. великомучениці Варвари. *Київ, 17 лютого 1942 р.* 455
89. Дозвіл єпископа Львівського, управляючого Київською єпархією Пантелеймона (Рудика), наданий тимчасовому наміснику Лаври архімандриту Валерію (Устименко), на передачу з Києво-Печерської Лаври мощей св. великомучениці Варвари у Свято-Михайлівський Золотоверхий монастир. *Київ, 28 лютого 1942 р.* 456
90. Лист референта музеїв О. Гейбель керівнику 2-го відділу Генералкомісаріату в Києві щодо можливості передачі церкви Спаса на Берестові церковній громаді. *Київ, 23 квітня 1942 р.* 457
91. Доповідна записка співробітника Оперативного штабу Е. Цьольффеля про розмову з ігуменом Києво-Печерської Лаври Фео[пемпт]ом (Клітним). *Київ, 5 червня 1942 р.* 458
92. Лист намісника Києво-Печерської Лаври архімандрита Валерія (Устименка) скарбнику Лаври ігумену Феопемпту (Клітному) щодо покладення на нього обов'язків келаря. *Київ, 22 червня 1942 р.* 460
93. Записка ієромонаха Димитрія (Біакая) про віднайдення у січні 1942 р. у ризниці Дальніх печер мощей св. великомучениці Варвари, священномученика Макарія та, ймовірно, митрополита Рафаїла Заборовського. *Київ, 4 липня 1942 р.* 460
94. Лист директора Управління Києво-Печерської Лаври В. Тверського єпископу Пантелеймону (Рудику) щодо виселення ченців і службовців з верхньої та нижньої території Лаври. *Київ, 3 вересня 1942 р.* 461
95. Акт, складений представниками місцевого управління, про опечатування 5 і 7 вересня 1942 р. пам'яток архітектури на території Києво-Печерської Лаври. *Київ, 7 вересня 1942 р.* 461
96. Акт про опечатування Хрестовоздвиженської церкви, Ближніх і Дальніх печер Києво-Печерської Лаври, складений представниками місцевого управління та монастиря. *Київ, 7 вересня 1942 р.* 463
97. Лист намісника Києво-Печерської Лаври архімандрита Валерія (Устименка) голові Печерської райуправи про зняття печатей з Хрестовоздвиженської церкви та Ближніх і Дальніх печер. *Київ, 12 вересня 1942 р.* 464
98. Повідомлення агента Поліції безпеки і СД про ставлення схиархієпископа Антонія (Абашидзе) до об'єднання двох церковних напрямів на окупованій території України. *Київ, 27 жовтня 1942 р.* 465
99. Фрагмент записок ієродиякона Києво-Печерської Лаври Варфоломія (Іванова) про часи перебування у Лаврі архімандрита Валерія (Устименка), окремі факти з історії монастиря та події вересня 1941 р. – жовтня 1942 р. *Київ, [кінець жовтня 1942 р.]* 466
100. Лист намісника Києво-Печерської Лаври до Свято-Троїцького Корецького жіночого монастиря про передачу останньому частинок мощей преподобних печерських угодників. *Київ, [листопад 1942 р.]* 471
101. Із журналу "Православная Русь", № 21–22 від 15 листопада 1942 р., про релігійне життя на території Києво-Печерської Лаври (передрук для Поліції безпеки та СД). *Берлін, 15 листопада 1942 р.* 471

102. Лист єпископа Пантелеймона (Рудика) до Духовного собору Києво-Печерської Лаври про призначення намісником Лаври архімандрита Валерія (Устименка). *Київ, 16 січня 1943 р.* 472
103. Лист намісника Києво-Печерської Лаври архімандрита Валерія (Устименка) голові Київської міської управи та Духовному собору Лаври щодо перенесення Богослужіння з Серафимівської церкви до Трапезної церкви Китаївської пустині. *Київ, 11 лютого 1943 р.* 473
104. Перелік монахів і послушників Києво-Печерської Лаври. *Київ, [15–20] травня 1944 р.* 474
105. Рішення Духовного собору Києво-Печерської Лаври про виділення коштів та цінностей на оборону країни. *Київ, 14 липня 1944 р.* 477
106. Зауваження Духовного собору Лаври до проекту орендного договору з ДІКЗ "Києво-Печерська Лавра". *Київ, 18 липня 1944 р.* 477
107. Постанова Духовного собору Києво-Печерської Лаври з приводу рішення керівництва Російської Православної Церкви про призначення священно-архімандритом Лаври митрополита Київського і Галицького, патріаршого екзарха всієї України Іоанна (Соколова), а намісником Лаври – архімандрита Валерія (Устименка). *Київ, 19 жовтня 1944 р.* 478
108. Опис майна Свято-Троїцького Іонинського монастиря, переданого після його ліквідації у діючий на нижній території Києво-Печерської Лаври монастир. *Київ, 12 листопада 1944 р.* 479
109. Перелік священнослужителів Києво-Печерської Лаври. *Київ, [11 жовтня 1945 р. – 8 січня 1946 р.]* 481
110. Лист митрополита Київського і Галицького Іоанна (Соколова)до Духовного собору Києво-Печерської Лаври з повідомленням про звільнення архімандрита Валерія (Устименка) від обов'язків намісника Лаври. *Київ, 7 лютого 1947 р.* 485
111. Синодик Києво-Печерської Лаври за 1942–1958 рр., складений схиієродияконом Піменом (Івановим). *Київ, [листопад 1942 р. – жовтень 1958 р.]* 486
VII. Києво-Печерська Лавра та її культурні цінності у віданні органів німецької влади та організацій (1941–1943) 513
Зондеркоманда Кюнсберга (вересень 1941 р. – березень 1942 р.) 513
112. Донесення Е. фон Кюнсберґа райхсміністру закордонних справ Й. фон Ріббентропу про діяльність його зондеркоманди у Києві. *Місце дислокації, 29 вересня 1941 р.* 513
113. Звіт Е. фон Кюнсберґа про діяльність його зондеркоманди у Києві в жовтні–листопаді 1941 р. *Місце дислокації, 10 листопада 1941 р.* 517
114. Лист унтерштурмфюрера СС В. Паульсена штурмбаннфюреру СС фон Кюнсбергу, керівнику однойменної зондеркоманди щодо складання переліків зброї, вилученої з Центрального історичного музею у жовтні 1941 р. *Берлін, 5 лютого 1942 р.* . . . 521
115. Додаток № 1 до док. № 114: Перелік № 1 зброї Центрального історичного музею у Лаврі, переданої Зондеркоманді Кюнсберґа у жовтні 1941 р. *[Київ,* лютий *1942 р.]*. 522
116. Додаток № 2 до док. № 114: Перелік № 2 зброї Центрального історичного музею у Лаврі, переданої Зондеркоманді Кюнсберґа у жовтні 1941 р. *[Київ,* лютий *1942 р.]*. 527
117. Книги, стародруки та інші культурні цінності, вилучені у жовтні 1941 р. Зондеркомандою Кюнсберґа з Києво-Печерської Лаври (витяг з каталогу виставки). *Берлін, березень 1942 р.*. 530

Райхсміністерство окупованих східних територій. Оперативний штаб райхсляйтера Розенберга (жовтень 1941 р. – червень 1943 р.) 532
118. Записка в.о. завідувача відділу політики др. О. Бр[ойтігама] щодо негативних наслідків можливого руйнування Києво-Печерської Лаври та небажаності цієї дії. *Берлін, 13 жовтня 1941 р.* 532
119. Службова записка керівника Головного управління світоглядного інформування К. Розенфельдера про огляд Києво-Печерської Лаври та розмову з обергруппенфюрером СС Ф. Єкельнем щодо перевезення лаврських музеїв. *Київ, 25 жовтня 1941 р.* 533
120. Лист керівника Головної робочої групи України Ф. Зайбота райхскомісару України Е. Коху щодо дозволу перевезти культурні цінності з Києво-Печерської Лаври в інше місце. *[Київ], 25 жовтня 1941 р.* 536
121. Лист керівника Головного управління світоглядного інформування К. Розенфельдера співробітнику Р. Франку щодо збереження музеїв на території Лаври за Оперативним штабом. *Київ, 27 жовтня 1941 р.* 539
122. Дозвіл райхскомісара України Головній робочій групі України Оперативного штабу райхсляйтера Розенберґа перевезти у надійне місце культурні цінності з території Києво-Печерської Лаври. *Рівне, 30 жовтня 1941 р.* 541
123. Службова записка співробітника Оперативного штабу др. Г. Шмідта про розмову з інспектором музеїв Київської міської управи І. Іванцовим. *Київ, 1 листопада 1941 р.* 542
124. Лист керівника Головного управління світоглядного інформування К. Розенфельдера керівнику групи науки Оперативного штабу др. В. фон Франке щодо Центрального антирелігійного музею, збірок церковної та антирелігійної літератури. *Берлін, 19 листопада 1941 р.* 545
125. Проміжний звіт № 19 керівника групи науки Оперативного штабу [др. В. фон Франке] про нараду директорів українських музеїв щодо евакуації музейних колекцій з Києво-Печерської Лаври в інше місце. *Київ, 28 листопада 1941 р.* 548
126. Розділ “Музеї та колекції на території Києво-Печерської Лаври” з довідки про українські заклади мистецтва і культури, підготовленої для відділу пропаганди командувача Вермахту в Україні. *Київ, грудень 1941 р.* 550
127. Доповідна записка мистецтвознавця О. Кляйна керівнику Робочої групи Західної України Оперативного штабу Г. Клаусберґу про вилучення картин з Музею західноєвропейського мистецтва у Києві. *Київ, 22 січня 1942 р.* 565
128. Звіт № 8 керівника групи науки Оперативного штабу др. В. фон Франке про підпорядкування установ науки і культури генералкомісару Київської генеральної округи, об’єднання колекцій Інституту археології АН УРСР та Центрального історичного музею, початок роботи в Центральному антирелігійному музеї. *Київ, 23 січня 1942 р.* 567
129. Скарга керівника групи науки Оперативного штабу др. В. фон Франке керівнику СС та поліції бригадефюреру СС Г.-Д. Гальтерманну на дії української поліції у Києво-Печерській Лаврі. *Київ, 2 лютого 1942 р.* 569
130. Службова записка співробітника управління Оперативного штабу др. Г. Бьоттнера керівнику Головної робочої групи України Ф. Зайботу щодо бажання Райхсміністерства народної освіти і пропаганди показати на виставці у Берліні експозицію Центрального антирелігійного музею. *[Берлін], 17 лютого 1942 р.* . . 572

131. Повноваження, надані архівісту др. М. Ґранціну генеральним директором державних архівів др. Е. Ціпфелем, у справі збереження архівів Києва та перевезення матеріалів з архівосховищ на території Києво-Печерської Лаври. *Берлін, 21 лютого 1942 р.* 574
132. Пропозиції керівника Зондерштабу образотворчого мистецтва Головної робочої групи України Оперативного штабу др. Р. Штренґера щодо збереження пам'яток архітектури та мистецтва в районі оперативних дій та тиловому прифронтовому районі. *Місце дислокації, 6 березня 1942 р.* 575
133. Витяг із службової записки керівника Зондерштабу науки Р. Прокша щодо культурних цінностей, які ще зберігаються у Лаврі. *Київ, 11 березня 1942 р.* . . 581
134. Телеграма др. Шмідтбурґа з Райхсміністерства народної освіти і пропаганди керівнику відділу пропаганди райхскомісара України Й. Пальцо щодо завдання штурмфюрера НСКК Кнаца вивезти до Берліна матеріали Центрального антирелігійного музею. *Берлін, 11 березня 1942 р.* 585
135. Донесення співробітника Райхсміністерства народної освіти і пропаганди П. Ґьоте про випадок грабунку у Лаврі шофером колони штурмфюрера НСКК Кнаца. *Київ, 20 березня 1942 р.* 587
136. Донесення співробітника Райхсміністерства народної освіти і пропаганди др. Г. Вескампа про випадки грабіжництва у Лаврі членами колони штурмфюрера НСКК Кнаца. *Київ, 20 березня 1942 р.* 590
137. Доповнення до своїх свідчень др. Г. Вескампа та П. Ґьоте з приводу випадків грабіжництва у Лаврі членами колони штурмфюрера НСКК Кнаца. *Київ, [21 березня 1942 р.]* 591
138. Донесення др. П. Ґрімма про факт грабіжництва у Трапезній церкві Лаври та результати обшуку, проведеного на квартирі штурмфюрера НСКК Кнаца та членів його колони. *Київ, 22 березня 1942 р.* 594
139. Доповнення др. П. Ґрімма до свого донесення у справі штурмфюрера НСКК Кнаца та членів його колони. *Київ, 22 березня 1942 р.* 597
140. Прохання др. Г. Вескампа та П. Ґьоте до керівника відділу політики генералкомісара Київської генеральної округи В. Райнгардта дозволити закінчити роботу в Києво-Печерській Лаврі. *Київ, 22 березня 1942 р.* 598
141. Донесення др. П. Ґрімма про повернення награбованих у Лаврі речей членами колони штурмфюрера НСКК Кнаца. *Київ, 23 березня 1942 р.* 600
142. Донесення керівника відділу політики Генералкомісаріату в Києві В. Райнгардта про результати обшуку помешкання штурмфюрера НСКК Кнаца та членів його колони. *Київ, 24 березня 1942 р.* 602
143. Лист В. Райнгардта, керівника відділу політики Генералкомісаріату в Києві штурмфюреру НСКК Кнацу щодо дозволу його команді працювати далі на території Києво-Печерської Лаври. *Київ, 24 березня 1942 р.* 603
144. Супровідний лист керівника Робочої групи Західної України Г. Клаусберґа до опису конфіскованих матеріалів експозиції Центрального антирелігійного музею. *Київ, 1 квітня 1942 р.* 605
145. Додаток № 1 до док. № 144: Пояснювальна записка крайсамтсляйтера Г. Антона до матеріалів експозиції Центрального антирелігійного музею, конфіскованих Робочою групою Західної України. *Київ, 28 березня 1942 р.* 606
146. Додаток № 2 до док. № 144: Перелік груп матеріалів експозиції Центрального антирелігійного музею, конфіскованих Робочою групою Західної України. *[Київ, 28 березня 1942 р.]* 611

147. Додаток № 3 до док. № 144: Картини та карти з експозиції Центрального антирелігійного музею, передані у розпорядження Райхсміністерства народної освіти і пропаганди. *Київ, 17 березня 1942 р.* 613
148. Додаток № 4 до док. № 144: Ікони та інші предмети з експозиції Центрального антирелігійного музею, передані у розпорядження Райхсміністерства народної освіти і пропаганди. *Київ, 20 березня 1942 р.* 617
149. Лист керівника Робочої групи Західної України Г. Клаусберґа до управління Оперативного штабу щодо двох царських грамот з Києво-Печерської Лаври, надісланих до Берліна. *Київ, 1 квітня 1942 р.* 620
150. Витяг із звіту керівника Головної робочої групи України Ф. Зайбота за жовтень 1941 р. – квітень 1942 р. щодо роботи у Києво-Печерській Лаврі. *Київ, 1 травня 1942 р.* 622
151. Лист керівника Робочої групи Західної України Г.-Й. Рудольфа в управління Оперативного штабу щодо двох царських грамот XVIII ст. з Києво-Печерської Лаври, вивезених до Берліна. *Київ, 8 травня 1942 р.* 629
152. Доповідна записка співробітника управління Оперативного штабу др. К. Бретауера про надходження експозиційних речей і матеріалів Центрального антирелігійного музею у Берлін та їхнє розміщення. *Берлін, 22 травня 1942 р.* 631
153. Доповідна записка співробітника управління Оперативного штабу др. К. Бретауера заступнику керівника штабу Г.-В. Ебелінґу про гравюри А. Босса із збірки музею у Лаврі. *Берлін, 27 травня 1942 р.* 633
154. Доповідна записка керівника Зондерштабу образотворчого мистецтва др. Д. Роскампа керівнику Зондерштабу світоглядного інформування К. Розенфельдеру про нараду в Оперативному штабі щодо вивезених з Лаври культурних цінностей, проведення екскурсій по Києву, фотофіксацію видатних будівель міста та дослідження методів українських реставраторів. *Київ, 6 червня 1942 р.* 634
155. Доповідна записка співробітника Зондерштабу науки Е. Ланґе керівнику Зондерштабу світоглядного інформування К. Розенфельдеру про огляд сховища Спілки войовничих безвірників на території Києво-Печерської Лаври. *Київ, 8 червня 1942 р.* 637
156. Доповідна записка керівника Зондерштабу світоглядного інформування К. Розенфельдера керівнику Робочої групи Західної України Г.-Й. Рудольфу про нараду співробітників Оперативного штабу щодо бібліотек Спілки войовничих безвірників та Центрального антирелігійного музею у Лаврі. *Київ, 9 червня 1942 р.* 638
157. Звіт за травень 1942 р. керівника Зондерштабу науки Е. Ланґе про перевезення майна музеїв та Центрального фотокіноархіву з території Києво-Печерської Лаври. *Київ, 10 [червня] 1942 р.* 639
158. Супровідний лист К. Бретауера до документальних матеріалів Спілки войовничих безвірників, надісланих керівнику Головного управління світоглядного інформування К. Розенфельдеру. *Берлін, 9 липня 1942 р.* 641
159. Повідомлення співробітника Зондерштабу образотворчого мистецтва О. Кляйна керівнику Робочої групи Західної України Г.-Й. Рудольфу про виявлення списку предметів мистецтва, що зберігалися в Успенському соборі, художню виставку в Музеї українського мистецтва, створення Музею-Архіву переходової доби. *Київ, 27 липня 1942 р.* 643
160. Лист керівника Головної робочої групи України Г. Антона генералкомісару Київської генеральної округи щодо культурних цінностей, перевезених з Києво-Печерської Лаври до школи по вул. Дарвіна, 2. *Київ, 27 серпня 1942 р.* 646

161. Доповідна записка архівіста др. М. Ґранціна співробітнику начальника військових архівів полковнику Р. фон Гьодлю про збереження невивезеної з території Лаври частини Центрального фотокіноархіву. *Київ, 1 вересня 1942 р.* 648
162. Лист співробітника Головної робочої групи України Ф. Вебендьорфера в Управління Оперативного штабу щодо церковних речей з Києво-Печерської Лаври, які залишилися у розпорядженні штабу. *Київ, 25 листопада 1942 р.* . . . 649
163. Повідомлення др. Д. Роскампа керівнику Управління образотворчого мистецтва Р. Шольцу про архів І. Моргілевського, ікони з Києво-Печерської Лаври та картини радянських художників з Дніпропетровська. *Київ, 13 лютого 1943 р.* 650
164. Перелік документів, вилучених Оперативним штабом райхсляйтера Розенберґа з Києво-Печерської Лаври і переданих Крайовому управлінню архівів, бібліотек і музеїв. *Київ, [не пізніше 17 лютого 1943 р.]* 654
165. Повідомлення керівника Головної робочої групи України Г. Антона Управлінню Оперативного штабу про передачу з лаврських сховищ ікон та картин Крайовому управлінню архівів, бібліотек і музеїв. *Київ, 20 лютого 1943 р.* 678
166. Лист В. Райхардта з Управління Оперативного штабу до Головної робочої групи України з проханням придбати та вислати у Берлін речі церковного вжитку. *Берлін, 22 лютого 1943 р.* 680
167. Розписка про передачу Оперативним штабом Музею східноєвропейського мистецтва інвентарної картотеки колишнього Центрального антирелігійного музею. *Київ, 1 березня 1943 р.* 682
168. Лист проф. В. Маннсфельда до київського відділення Оперативного штабу щодо передачі літератури з сільського господарства з бібліотечних сховищ на території Лаври Крайовому дослідному центру сільського господарства. *Київ, 20 травня 1943 р.* 683
169. Подання проф. Р. Штампфусом кандидатури В. Козловської на нагородження орденом за заслуги. *Київ, 7 червня 1943 р.* 684
Генералкомісар Київської генеральної округи (1942 р.–січень 1943 р.) 686
170. Розпорядження в.о. генералкомісара Київської генеральної округи бригадефюрера СА Г. Квіцрау про підпорядкування йому київських художніх музеїв, Софійського собору та Кирилівської церкви. *Київ, 5 січня 1942 р.* 686
171. Лист в.о. генералкомісара Київської генеральної округи Г. Квіцрау райхскомісару України Е. Коху щодо майбутнього київських художніх музеїв, Софійського собору і Кирилівської церкви. *Київ, 6 січня 1942 р.* 687
172. Лист керівника відділу політики Генералкомісаріату в Києві В. Райнгардта референту у справах мистецтва та музеїв О. Гейбель з приводу підпорядкування київських музеїв, призначення директорів і затвердження розпорядку роботи музеїв. *Київ, 13 січня 1942 р.* 690
173. Лист райхскомісара України генералкомісару в Києві щодо збереження київських музеїв в їхніх приміщеннях та заборони передавати церкви релігійним громадам. *Рівне, 20 січня 1942 р.* 692
174. Лист референта у справах мистецтва та музеїв О. Гейбель керівнику відділу політики Генералкомісаріату в Києві щодо вилучення Оперативним штабом творів образотворчого мистецтва з Центрального історичного музею та лаврських сховищ. *Київ, [не пізніше 26 лютого 1942 р.]* 694
175. Доповідна записка референта у справах мистецтва та музеїв О. Гейбель керівнику відділу пропаганди (IIa) Генералкомісаріату в Києві про вилучення Оперативним

штабом цінних картин та ікон з Центрального антирелігійного музею. *Київ, 26 лютого 1942 р.* 696
176. Розпорядження райхскомісара України Е. Коха про заборону вилучати у тимчасове користування без його дозволу картини та предмети мистецтва з київських музеїв. *Рівне, 19 березня 1942 р.* 697
177. Лист референта у справах мистецтва та музеїв О. Гейбель керівнику відділу політики Генералкомісаріату в Києві щодо дозволу передати Архітектурно-Історичному музею матеріали Шкілпроекту та Комітету охорони пам'яток культури. *Київ, 3 квітня 1942 р.* 698
178. Конфіденційний лист керівника відділу науки і культури Генералкомісаріату в Києві др. Й. Бенцінґа співробітнику Райсхкомісаріату др. Янтке про масове вилучення картин з київських музеїв у тимчасове користування. *Київ, 11 квітня 1942 р.* . . 699
179. Прохання референта у справах музеїв О. Гейбель до керівника робочої групи Києва передати Архітектурно-Історичному музею моделі церков, вилучених з лаврських музеїв. *Київ, 5 травня 1942 р.* 703
180. Зі звіту архівіста др. М. Ґранціна про архівні фонди на території Києво-Печерської Лаври. *Київ, 20 липня 1942 р.* 703
181. Лист директора державного архіву др. Г. Вінтера генералкомісару Київської генеральної округи про необхідність перевезення до єдиного сховища архівних документів, розпорошених по архівосховищах Києво-Печерської Лаври. *Київ, 29 липня 1942 р.* 705
182. Донесення др. М. Ґранціна про архівосховища, розташовані на території Києво-Печерської Лаври. *Київ, 17 серпня 1942 р.* 709
183. Лист др. М. Ґранціна др. Г. Вінтеру про початок перевезення архівних матеріалів із сховищ на території Києво-Печерської Лаври. *Київ, 21 серпня 1942 р.* 711
184. Проект плану робіт, складений П. Кульженко, які потрібно провести для впорядкування творів мистецтва, вивезених з лаврських сховищ у приміщення школи по вул. Новолевашовській, 2. *Київ, 28 вересня 1942 р.* 714
185. Лист архівіста др. М. Ґранціна директору державного архіву др. Г. Вінтеру про намір СС забрати 19-й корпус Києво-Печерської Лаври, наданий Головному історичному архіву ім. В. Антоновича. *Київ, 11 вересня 1942 р.* 715
186. Лист керівника відділу науки і культури Генералкомісаріату в Києві др. Й. Бенцінґа директору державного архіву др. Г. Вінтеру з приводу передачі 19-го корпусу Києво-Печерської Лаври у відання СС. *Київ, 6 жовтня 1942 р.* 717
187. Підтвердження квартирним бюро належності 19-го корпусу Києво-Печерської Лаври Головному історичному архіву ім. В. Антоновича. *Київ, 12 жовтня 1942 р.* 719
188. Акт про передачу картини із зображенням Мадонни роботи італійського художника з фондів лаврських музеїв до Музею західноєвропейського мистецтва. *Київ, 9 листопада 1942 р.* 720
189. Акт про передачу М. Чорногубовим 25 вересня 1941 р. 3-х ікон з Успенського собору Києво-Печерської Лаври до Музею західного та східного мистецтва. *Київ, [10 листопада 1942 р.]* 721
190. Акт про передачу 3-х ікон Успенського собору Києво-Печерської Лаври з Музею західноєвропейського мистецтва до Музею східноєвропейського мистецтва. *Київ, 10 листопада 1942 р.* 721
191. Акт про передачу картини із зображенням Мадонни роботи німецького художника з фондів лаврських музеїв до Музею західноєвропейського мистецтва. *Київ, 25 листопада 1942 р.* 722

192. Акт про передачу 24 картин, однієї ікони та двох різьблених предметів з фондів лаврських музеїв до Музею західноєвропейського мистецтва. *Київ, 28 листопада 1942 р.* 723
193. Акт про передачу 97 предметів східних культів з фондів лаврських музеїв до Музею західноєвропейського мистецтва. *Київ, 22 грудня 1942 р.*. 725
194. Акт про передачу 105 експонатів з фондів лаврських музеїв до Музею західноєвропейського мистецтва. *Київ, 30 грудня 1942 р.*. 725
195. Акт про передачу 5 експонатів з фондів лаврських музеїв до Музею західноєвропейського мистецтва. *Київ, 31 грудня 1942 р.*. 727
196. Витяг із звіту директора Музею східноєвропейського мистецтва П. Кульженко за 1942 р. про надходження експонатів до відділу російського мистецтва. *Київ, 31 грудня 1942 р.*. 727
197. Акт про передачу базальтового бюста негра та бронзової цисти з фондів лаврських музеїв до Музею західноєвропейського мистецтва. *Київ, 11 січня 1943 р.* 729
198. Лист райхскомісара України до підлеглих йому генералкомісарів щодо виключного права фюрера вирішувати долю культурних цінностей, конфіскованих німецькими військовими на окупованих територіях. *Рівне, 13 січня 1943 р.* . . . 729
Крайове управління архівів, бібліотек і музеїв при райхскомісарі України (грудень 1942 р. – вересень 1943 р.) 732
199. Наказ райхскомісара України про створення Крайового управління архівів, бібліотек і музеїв. *Рівне, 7 грудня 1942 р.* 732
200. Лист заступника офіцера у справах збору трофеїв др. П. Гальма при штабі групи армій “В” до Крайового управління архівів, бібліотек і музеїв щодо дозволу оглянути київські музейні колекції. *Київ, 16 лютого 1943 р.*. 734
201. Перелік ікон та картин, вилучених зі сховищ Києво-Печерської Лаври і переданих через Крайове управління Музею східноєвропейського мистецтва. *Київ, 19 лютого 1943 р.*. 736
202. Розпорядження райхскомісара України Е. Коха про створення у Києві з 1 березня 1943 р. Крайової бібліотеки, Крайового архіву і Крайового музею. *Рівне, 26 лютого 1943 р.*. 748
203. Службова записка керівника Крайового управління архівів, бібліотек і музеїв др. Г. Вінтера про звільнення складу по вул. Дарвіна, 2 від перевезених з Києво-Печерської Лаври культурних цінностей. *Київ, 9 березня 1943 р.* 751
204. Розпорядження керівника Крайового управління архівів, бібліотек і музеїв др. Г. Вінтера щодо структури і розпорядку роботи Крайового музею Києва. *Київ, 16 березня 1943 р.*. 752
205. Лист др. Г. Вінтера райхскомісару України Е. Коху щодо створення нової статті розходів у бюджеті генералкомісара Київської генеральної округи на утримання Києво-Печерської Лаври. *Київ, 18 березня 1943 р.*. 753
206. Звіт референта у справах музеїв О. Гейбель про роботу Крайового музею Києва у березні 1943 р. *Київ, 24 березня 1943 р.* 755
207. Витяг щодо ікон та картин, отриманих Музеєм українського мистецтва із сховищ Києво-Печерської Лаври (з додатка до акта передачі справ).*Київ, 31 березня 1943 р.* 758
208. Витяг з переліку інвентарної документації відділу українського мистецтва Крайового музею Києва щодо речей, які походили з музеїв на території Києво-Печерської Лаври, та перелік експонатів, наявних на 1 січня 1941 р. *Київ, [кінець березня 1943 р.]* 760

209. Доповідна записка невідомого автора про стан фондів відділу українського мистецтва Крайового музею Києва та експонатів, перевезених з Києво-Печерської Лаври. *Київ, [кінець березня 1943 р.]* 761
210. Службова записка др. Г. Вінтера про т.зв. "архів революції", виявлений у Києво-Печерській Лаврі. *Київ, 14 квітня 1943 р.* 763
211. Звіт референта у справах музеїв О. Гейбель про роботу Крайового музею Києва у квітні 1943 р. *Київ, 24 квітня 1943 р.* 764
212. Лист др. Г. Вінтера до відділу культури та освіти Київської міської управи щодо збереження культурних цінностей для Крайового музею Києва, які будуть знайдені при розбиранні руїн Успенського собору. *Київ, 28 квітня 1943 р.* 767
213. Витяг із звіту Крайового управління архівів, бібліотек і музеїв за березень–квітень 1943 р. щодо розподілу між київськими музеями речей із сховищ Києво-Печерської Лаври. *Київ, 30 квітня 1943 р.* 770
214. Звіт референта у справах музеїв О. Гейбель про роботу Крайового музею Києва у травні 1943 р. *Київ, 24 травня 1943 р.* 771
215. Службова записка др. Г. Вінтера про виявлення і конфіскацію трьох ікон, викрадених влітку 1942 р. з іконостаса Троїцької надбрамної церкви у Лаврі. *Київ, 2 червня 1943 р.* 775
216. Заява др. Г. Вінтера командиру Поліції безпеки та СД у Києві щодо пограбування архівосховищ у церквах Різдва Богородиці та Аннозачатіївській на території Києво-Печерської Лаври. *Київ, 5 червня 1943 р.* 776
217. Заборона райхскомісара України Крайовому управлінню архівів, бібліотек і музеїв видавати без його дозволу музейні експонати у тимчасове користування. *Рівне, 29 червня 1943 р.* 778
218. Звіт Архітектурно-Історичного музею у Києві за липень 1943 р. *Київ, 24 липня 1943 р.* 779
219. Акт передачі відділом українського мистецтва Крайового музею Києва церкві Св. великомучениці Варвари на Подолі ікон та інших предметів культу. *Київ, 29 липня 1943 р.* 781
220. Звіт Архітектурно-Історичного музею у Києві за серпень 1943 р. *Київ, 26 серпня 1943 р.* 782
221. Звіт керівника Крайового архіву у Києві Е. Байнса про діяльність архіву у вересні 1943 р., зокрема перевезення з архівосховищ Києво-Печерської Лаври архівних матеріалів. *Київ, 14 вересня 1943 р.* 784
222. Передача генералкомісаром Київської генеральної округи у відання штадт-комісара м. Києва Архітектурно-Історичного музею. *Київ, 19 вересня 1943 р.* . 785

VIII. "Мирне" руйнування архітектурного ансамблю Києво-Печерської Лаври (серпень 1942 р. – вересень 1943 р.) 831

223. Наказ штадткомісара Києва Берндта голові Київської міської управи Л. Форостівському щодо негайної розчистки території Лаври та збору метало-брухту, скла і дерева. *Київ, 26 серпня 1942 р.* 831
224. Лист директора Музею-Архіву переходової доби проф. О. Оглоблина керівнику відділу культури та освіти Київської міської управи І. Солодовнику щодо збереження від руйнування Митрополичого та Ковнірівського корпусів Києво-Печерської Лаври. *Київ, 19 вересня 1942 р.* 833
225. Лист за підписами проф. Н. Полонської-Василенко, проф. С. Гілярова, проф. О. Оглоблина та П. Курінного референту в справах музеїв О. Гейбель щодо захисту від руйнації Києво-Печерської Лаври. *Київ, 21 вересня 1942 р.* 833

226. Доповідна записка П. Курінного про стан Києво-Печерської Лаври до війни та у перший рік окупації. *Київ, [після 21 вересня 1942 р.]* 834
227. Записка керівника Контори з розбирання зруйнованих будівель В. Майданова референту в справах музеїв О. Гейбель з проханням зайти до Контори. *Київ, 25 вересня 1942 р.*. 839
228. Лист начальника Архітектурно-Будівельного управління П. Немченка співробітнику Штадткомісаріату Заутгофу з приводу роз'яснень щодо розбирання пошкоджених будівель на території Києво-Печерської Лаври. *Київ, [23] жовтня 1942 р.* 839
229. Лист штадткомісара Києва Берндта голові Київської міської управи Л. Форостівському щодо збільшення кількості працюючих на території Києво-Печерської Лаври для збирання кольорових металів та будівельних матеріалів. *Київ, 16 жовтня 1942 р.* 841
230. Лист заступника голови Київської міської управи А. Панасенка до Контори з розбирання зруйнованих будівель щодо збільшення кількості працюючих на території Києво-Печерської Лаври. *Київ, 19 жовтня 1942 р.*. 842
231. Відповідь із Штадткомісаріату на запит Архітектурно-Будівельного управління, відправленого між 19–28 жовтня 1942 р., з приводу розбирання пошкоджених будівель на території Києво-Печерської Лаври. *Київ, 28 жовтня 1942 р.*. 842
232. Доповідна записка директора Управління Києво-Печерської Лаври В. Тверського керівнику відділу культури та освіти Київської міської управи про руйнування Лаври місцевими жителями. *Київ, 14 грудня 1942 р.*. 843
233. Доповідна записка директора Управління Києво-Печерської Лаври В. Тверського керівнику відділу культури та освіти Київської міської управи про руйнування у Лаврі, здійснені з 14 грудня 1942 р. по 27 січня 1943 р. *Київ, 28 січня 1943 р.* . . 844
234. Запит керівника відділу міського господарства Київської міської управи Полуботка та головного інженера Архітектурно-Будівельного управління Савченка штадткомісару Києва Берндту щодо подальшого розбирання на території Києво-Печерської Лаври пошкоджених будівель. *Київ, 5 лютого 1943 р.* 845
235. Лист заступника голови Київської міської управи В. Волкановича до відділу культури та освіти Київської міської управи щодо проекту розпорядження про охорону пам'яток архітектури. *Київ, 10 лютого 1943 р.* 846
236. Додаток до документа № 235: Лист штадткомісара Києва Берндта голові Київської міської управи Л. Форостівському щодо охорони пам'яток архітектури. *Київ, [не пізніше 10 лютого 1943 р.]* 847
237. Розпорядження № 58 голови Київської міської управи за підписом заступника голови В. Волкановича про охорону пам'яток історії та архітектури. *Київ, 12 лютого 1943 р.*. 848
238. Наказ № 56 керівника відділу культури та освіти Київської міської управи І. Солодовника про призначення інспектором з охорони пам'яток культури та архітектури К. Галабутського. *Київ, 26 лютого 1943 р.* 849
239. Опис документів і здійснених заходів щодо охорони Лаври, складений інспектором з охорони пам'яток культури та архітектури К. Галабутським. *Київ, березень–квітень 1943 р.*. 850
240. Доповідна записка інспектора з охорони пам'яток культури та архітектури К. Галабутського керівнику відділу культури та освіти Київської міської управи І. Солодовнику про огляд території Києво-Печерської Лаври. *Київ, 2 березня 1943 р.*. 851

241. Лист керівника відділу культури та освіти Київської міської управи І. Солодовника та інспектора з охорони пам'яток культури та архітектури К. Галабутського штадткомісару щодо припинення розбирання будівель на території Лаври. *Київ, [8 березня 1943 р.]*. 852
242. Доповідна записка інспектора з охорони пам'яток культури та архітектури К. Галабутського керівнику відділу культури та освіти Київської міської управи І. Солодовнику про огляд Києво-Печерської Лаври 18 березня 1943 р. *Київ, 20 березня 1943 р.*. 853
243. Розпорядження штадткомісара Києва Берндта про відміну всіх довідок на вилучення будівельних матеріалів з Києво-Печерської Лаври. *Київ, 23 березня 1943 р.* 854
244. Доповідна записка директора Управління Києво-Печерської Лаври В. Тверського до відділу культури та освіти Київської міської управи про руйнування у Лаврі. *Київ, 27 березня 1943 р.*. 855
245. Розпорядження № 109 голови Київської міської управи за підписом заступника голови В. Волкановича про заборону розбирати будівлі на території Києво-Печерської Лаври. *Київ, 27 березня 1943 р.* 856
246. Рапорт інспектора з охорони пам'яток культури та архітектури К. Галабутського керівнику відділу культури та освіти Київської міської управи І. Солодовнику про огляд верхньої території Києво-Печерської Лаври. *Київ, 1 квітня 1943 р.* . . . 857
247. Доповідна записка директора Управління Києво-Печерської Лаври В. Тверського про обстеження верхньої території Лаври. *Київ, 2 квітня 1943 р.*. 858
248. Доповідна записка інспектора з охорони пам'яток культури та архітектури К. Галабутського старшому контролеру-інспектору Київської міської управи М. Вишневецькому про стан Києво-Печерської Лаври. *Київ, [6 квітня 1943 р.]*. . 863
249. Акт, складений інспектором з охорони пам'яток культури та архітектури К. Галабутським, проф. О. Вербицьким і директором Управління Києво-Печерської Лаври В. Тверським, про руйнування, здійснені на території Лаври Конторою з розбирання пошкоджених будівель. *Київ, 12 квітня 1943 р.*. 865
250. Розпорядження № 183 голови Київської міської управи за підписом першого заступника голови В. Волкановича про передачу садів на території Верхньої Лаври Управлінню Києво-Печерської Лаври. *Київ, 10 травня 1943 р.*. 868
251. Доповідна записка інспектора з охорони пам'яток культури та архітектури К. Галабутського про заходи, здійснені ним щодо припинення розбирання будівель на території Лаври. *Київ, 17 травня 1943 р.* 868
252. Виклик на нараду членів Комісії з охорони пам'яток культури та архітектури до штадткомісара Києва Берндта. *Київ, 18 травня 1943 р.*. 871
253. Доповідна записка інспектора з охорони пам'яток культури та архітектури К. Галабутського керівнику відділу культури та освіти Київської міської управи І. Солодовнику про огляд з проф. О. Вербицьким 31 травня 1943 р. Трапезної церкви Києво-Печерської Лаври. *Київ, 3 червня 1943 р.*. 872
254. Акт № 2 комісії Київської міської управи про результати розбирання руїн, що проводилося на території Києво-Печерської Лаври протягом 1942–1943 рр. *Київ, 20 липня 1943 р.* 873
255. Акт, складений інспектором з охорони пам'яток культури та архітектури К. Галабутським і проф. О. Вербицьким, про огляд верхньої території Києво-Печерської Лаври. *Київ, 4 серпня 1943 р.* 876

256. Розпорядження № 223 голови Київської міської управи Л. Форостівського щодо охорони верхньої території Києво-Печерської Лаври. *Київ, 16 серпня 1943 р.* . . 877
257. Доповідна записка директора Управління Києво-Печерської Лаври В. Тверського керівнику секції культури і шкіл Київської міської управи про злом німецьким офіцером корпусу 6 та інші свавілля на території Лаври. *Київ, 25 серпня 1943 р.*. 878
258. Огляд стану будівель Верхньої Лаври, підготовлений директором Управління Києво-Печерської Лаври В. Тверським. *Київ, 10 вересня 1943 р.*. 879
IX. Відновлення роботи заповідника. Діяльність Надзвичайної державної комісії. Реевакуація та реституція культурних цінностей (1943–1948). 887
259. Наказ № 1 по Управлінню Києво-Печерської Лаври про відновлення роботи і призначення В. Тверського уповноваженим Кіровського райвиконкому по Лаврі та директором Управління Лаври. *Київ, 13 листопада 1943 р.*. 887
260. Записка невідомої особи щодо директора Управління Києво-Печерської Лаври В. Тверського та настоятеля Лаври архімандрита Валерія (Устименка). *Київ, 19 листопада 1943 р.*. 887
261. Доповідна записка уповноваженого Кіровського райвиконкому по Лаврі В. Тверського та настоятеля Лаври архімандрита Валерія (Устименка) голові Надзвичайної державної комісії про події у Лаврі під час окупації. *Київ, 29 листопада 1943 р.*. 888
262. Акт комісії у складі голови П. Барановського, директора Управління Києво-Печерської Лаври В. Тверського та інших про руйнування архітектурного ансамблю Лаври під час окупації. *Київ, 30 листопада 1943 р.*. 898
263. Записка Н. Лінки (Геппенер) про пограбування Центрального історичного музею німецькими окупантами у 1941–1943 рр. *Київ, 1 грудня 1943 р.* 901
264. Наказ № 2 по Управлінню Києво-Печерської Лаври про поновлення та прийняття на роботу співробітників. *Київ, 1 грудня 1943 р.* 904
265. Пояснювальна записка колишнього інспектора з охорони пам'яток культури та архітектури м. Києва К. Галабутського щодо руйнування пам'яток архітектури Києво-Печерської Лаври під час окупації. *Київ, 3 грудня 1943 р.* 904
266. Акт комісії у складі голови П. Барановського, директора Музею західного та східного мистецтва С. Гілярова та інших про пограбування німецькими загарбниками музеїв на території Києво-Печерської Лаври. *Київ, 3 грудня 1943 р.*. 908
267. Акт майора міліції Маценка про наявність на території Лаври і схилах Дніпра за її стінами поховань військовополонених і євреїв, розстріляних німецькими загарбниками. *Київ, 3 грудня 1943 р.*. 911
268. Свідчення ієродиякона Києво-Печерської Лаври Герасима (Чирви) про злочини німецьких загарбників, скоєні у таборі для військовополонених і євреїв, розташованому на схилах Дніпра поряд з Лаврою. *Київ, 4 грудня 1943 р.* 912
269. Наказ № 5 по Управлінню Державного історико-культурного заповідника "Києво-Печерська Лавра" про призначення П. Дєдова директором заповідника, В. Тверського – заступником директора з наукової роботи. *Київ, 5 лютого 1944 р.* 913
270. Лист уповноваженого Наркомосвіти УРСР з Музейних фондів І. Кірси заступнику голови РНК УРСР М. Бажану щодо реевакуації музейних фондів України з м. Уфи. *Уфа, 15 лютого 1944 р.*. 914
271. Свідчення М. Норика про єврейський трудовий табір, влаштований взимку 1942 р. навпроти Києво-Печерської Лаври на території колишнього артилерійського складу в Старому Арсеналі. *Київ, 18 лютого 1944 р.* 915

272. Постанова № 577 РНК УРСР про відновлення діяльності Державного історико-культурного заповідника “Києво-Печерська Лавра”. *Київ, 30 травня 1944 р.* . . 918
273. Акт про прийняття ДІКЗ “Києво-Печерська Лавра” від Київського державного університету ім. Т. Шевченка трьох ящиків з експонатами, які належали заповіднику до війни. *Київ, 6 липня 1944 р.* 920
274. Штатний розпис ДІКЗ “Києво-Печерська Лавра” (витяг з наказу № 25). *Київ, 25 липня 1944 р.* 922
275. Акт комісії ДІКЗ “Києво-Печерська Лавра” про збитки, заподіяні Лаврі у роки нацистської окупації. *Київ, [не пізніше 23 вересня 1944 р.]* 924
276. Додаток № 1 до док. № 275: Перелік майна Успенського собору, втраченого під його руїнами, та інших культурних цінностей Лаври, розграбованих під час нацистської окупації. *Київ, [не пізніше 23 вересня 1944 р.]* 928
277. Додаток № 2 до док. № 275: Перелік знищених і пограбованих меблів та інших культурних цінностей Києво-Печерської Лаври. *Київ, [не пізніше 23 вересня 1944 р.]* 930
278. Акт про вилучення літератури з квартири арештованого В. Тверського і передачу її до бібліотеки ДІКЗ “Києво-Печерська Лавра”. *Київ, 30 жовтня 1944 р.*. 931
279. Повідомлення уповноваженого РНК УРСР з реевакуації музейних фондів І. Кірси заступнику голови РНК УРСР Л. Корнійцю про завершення реевакуації музейних фондів України з м. Уфи. *Київ, 5 листопада 1944 р.* 932
280. Звернення директора ДІКЗ “Києво-Печерська Лавра” П. Дєдова до завідувача сектору культури Управління справами РНК УРСР О. Воскобійника щодо повернення заповіднику колишніх експонатів відділу тканин. *Київ, 18 листопада 1944 р.*. 933
281. Звернення директора ДІКЗ “Києво-Печерська Лавра” П. Дєдова до завідувача сектору культури Управління справами РНК УРСР О. Воскобійника з проханням про виділення для співробітників музею одягу та взуття. *Київ, 30 листопада 1944 р.*. 934
282. Перелік музейних предметів Холмського єпархіального музею, прийнятих представниками Української переселенчої комісії у Холмі та переданих згодом до ДІКЗ “Києво-Печерська Лавра”. *Холм, 3 жовтня 1945 р.* 935
283. Акт передачі до ДІКЗ “Києво-Печерська Лавра” 102-х культових предметів Холмського єпархіального музею. *Київ, 1 листопада 1945 р.* 940
284. Акт та рекомендації комісії представників Комітету в справах архітектури при РНК УРСР, ДІКЗ “Києво-Печерська Лавра” та інших щодо розбирання і консервації руїн Успенського собору, реставрації корпусу № 4 та дзвіниці. *Київ, 12 січня 1946 р.* 941
285. Акт інвентаризації і розподілу між музеями України у ДІКЗ “Києво-Печерська Лавра” культурних цінностей, повернутих з Німеччини. *Київ, 15 березня 1948 р.*. 944

СПИСОК
ВИКОРИСТАНИХ АРХІВНИХ ФОНДІВ, АРХЕОГРАФІЧНИХ ТА ПУБЛІЦИСТИЧНИХ ВИДАНЬ

Архіви України

1. **Центральний державний архів вищих органів влади і управління України:**
   1.1. Фонд 2: Кабінет Міністрів України, 1918–1995;
   1.2. Фонд 166: Міністерство освіти України, 1917–2000;
   1.3. Фонд 3206: Райхскомісаріат Україна, м. Рівне, 1940–1945;
   1.4. Фонд 3676: Штаб імперського керівника (райхсляйтера) Розенберґа для окупованих східних областей, мм. Берлін (Німеччина), Київ, 1940–1945;
   1.5. Фонд 4398: Командувач Поліції безпеки та СД у м. Києві, 1941–1944;
   1.6. Фонд 4648: Рада в справах релігії при Міністерстві у справах міграції і національностей України та її попередники (об'єднаний фонд), 1943–1994;
   1.7. Фонд 4762: Комітет в справах культурно-освітніх установ, м. Київ, 1945–1953.
2. **Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України:**
   2.1. Фонд 362: Волянський Іван Тихонович (1880–1949);
   2.2. Фонд 717: Національний музей образотворчого мистецтва, 1941–1943.
3. **Державний архів Київської області:**
   3.1. Фонд Р-2353: Київська штадткомендатура, м. Київ, 1941–1943;
   3.2. Фонд Р-2356: Київська міська управа, 1941–1943;
   3.3. Фонд Р-2361: Печерська районна управа Київської міської управи, 1941–1943;
   3.4. Фонд Р-2411: Київський генеральний комісаріат, м. Київ, 1941–1943;
   3.5. Фонд Р-2412: Музей-архів переходової доби, 1941–1943;
   3.6. Фонд Р-3512: Центральний антирелігійний музей УРСР, 1937, 1940.
4. **Державний архів міста Києва:**
   4.1. Фонд Р-1517: Державний Києво-Печерський історико-культурний заповідник, 1943–1972.
   4.2. Фонд Р-1260: Державний республіканський історичний музей у м. Києві.
5. **Галузевий державний архів Служби безпеки України:**
   5.1. Фонд 11.
6. **Науковий архів Інституту археології НАН України:**
   6.1. Фонд 10: Курінний Петро Петрович (1894–1972).
7. **Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник:**
   7.1. Група зберігання "Архів".
8. **Архів Східного інституту українознавства ім. Ковальських:**
   8.1. Аудіоінтерв'ю.
9. **Родинний архів Д.В. Малакова.**

Архіви Російської Федерації

10. **Государственный архив Российской Федерации:**
    10.1. Фонд Р-7021: Чрезвычайная государственная комиссия по установлению и расследованию злодеяний немецко-фашистских захватчиков и их сообщников и причиненного ими ущерба гражданам, коллективным хозяйствам (колхозам), общественным организациям, государственным предприятиям и учреждениям СССР, 1941–1951.
11. **Научно-исследовательский отдел рукописей Российской государственной библиотеки:**
    11.1. Фонд 743: Коллекция архивных материалов и списков XV–XXI вв.

Архіви Німеччини

12. **Bundesarchiv Berlin:**
12.1. R-58: Reichssicherheitshauptamt (Головне управління імперської безпеки), XVII ст. – 1960 р.;
12.2. NS-30: Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg (Оперативний штаб райхсляйтера Розенберґа), 1940–1945, 1978.
13. **Politisches Archiv des Auswärtigen Amts:**
13.1. Sonderkommando Künsberg (Зондеркоманда Кюнсберґа), 1941–1943.
14. **Geschichtsarchiv der Forschungsstelle Osteuropa an der Universität Bremen:**
14.1. F. 86/3: STASI-Dokumentensammlung (Документальна збірка ШТАЗІ), 1940–1945.
15. **Український Вільний Університет (Ukrainische Freie Universität) у Мюнхені:**
15.1. Архів, ф. 2: Курінний Петро Петрович (1894–1972).

Археографічні та публіцистичні видання

16. *Баран С.* Митрополит Андрей Шептицький: життя і діяльність. – Мюнхен: "Вернигора", 1947. – С. 128–130.
17. Бібліотеки Києва під час нацистської окупації (1941–1943): Дослідження. Анотований покажчик: Публікації документів / Упоряд. Л.А. Дубровіна, Н.І. Малолєтова. – К., 2004. – С. 650–653.
18. *Василевський П.* Хто знищив Успенський собор у Києві? // За вільну Україну. – Львів, 14 грудня 1991. – № 228 (353). – С. 2.
19. "Выводы и предложения в связи с обследованием состояния работы Центрального антирелигиозного музея УССР" / опублікував Р.І. Качан // Лаврський альманах. – К., 2003. – Вип. 11. – С. 183–191.
20. *Грімстед П.* Доля українських культурних цінностей під час Другої світової війни: винищення архівів, бібліотек, музеїв / За участю Г. Боряка. – 2 вид. – Львів, 1992. – С. 78–79.
21. *Жук Б.* Пожары в Киеве в 1941 году // Вестник Института по изучению СССР. – Мюнхен, 1956. – № 2. – С. 106–110.
22. *Жук Б.* Чорногубов – антибільшовик // Пам'ятки України. – 1991. – № 4. – С. 55.
23. *Кабанець Є.* Загибель Успенського собору: міфи і дійсність. Документальне розслідування. – К.: НКПІКЗ, 2011. – С. 51, 316–317.
24. *Кабанець Є.П.* Руйнація Успенського собору Києво-Печерської Лаври 3 листопада 1941 р. // УІЖ. – 2011. – № 5. – С. 85.
25. *Качан Р.І.* Матеріали з історії Лаври та Заповідника (осінь 1941 року) // Лаврський альманах. – Вип. 19. – 2007. – С. 159–169.
26. Київ у дні нацистської навали: За документами радянських спецслужб / Упоряд. Т.В. Вронська, А.В. Кентій, С.А. Кокін, О.Є. Лисенко, Г.В. Смирнов. – К. ; Львів, 2003. – С. 361–363.
27. *Кот С.* Документи про руйнацію пам'яток Києво-Печерської Лаври під час Другої світової війни // Пам'ятки України. – 2003. – № 1–2. – С. 37–44.
28. *Кот С.І.* Маловідомий документ з історії руйнування пам'яток Києво-Печерської Лаври під час Другої світової війни // Український археографічний щорічник. – Вип. 3/4. – К.: Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України, 1999. – С. 575–592.
29. *Кот С., Коренюк Ю., Себта Т.* Привласнення і реституція: Документи про втрати мистецької спадщини Михайлівського Золотоверхого собору // Пам'ятки України. – 1999. – № 1. – Док. № 3, с. XXVII–XXVIII.

30. *Кошман-Коврайский А.* Как был разрушен Успенский собор в Киеве // Новое Русское Слово. – Нью-Йорк, 10 февраля 1948. – № 13074. – С. 3.
31. *Краснощок Ю.* Диявольська гра (досьє важливого але небажаного свідка): Документальний детектив. – К.: Видавничий центр "Друк", 2002. – С. 137–138.
32. *Кулиняк Д.* Хто мінував собори? // Пам'ятки України. – 1991. – № 4. – С. 48–49.
33. *Курас Г.* Валентин Шугаєвський про зруйнування Успенського собору Києво-Печерської Лаври // Пам'ять століть. – 1997. – № 6 (9). – С. 149–152.
34. *Малаков Д.* То хто ж висадив у повітря Успенський собор // Київ: Погляд крізь століття. – Вип. 1. – К.: Вид. "Кий", 2001. – С. 81–90.
35. Митрополит Андрей Шептицький: життя і діяльність. – Т. 1. Церква і церковна єдність: док. і матеріали 1899–1944. – Львів: "Свічадо", 1995. – С. 400–401.
36. *Немчинский А.* Жертвы минной войны // Совершенно секретно. – 1995. – № 2 (69). – С. 27–28 (повторна публікація: Совершенно секретно. – май 2011. – № 7 (36). – С. 16–17).
37. Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні. Зб. док. і матеріалів. – К., 1963. – С. 159–161.
38. Очерки истории Киево-Печерской лавры и Заповедника. – К., 1992. – С. 274–276.
39. Письма-послання Митрополита Андрея Шептицького, ЧСВВ. З часів німецької окупації. – Йорктон, 1969. – С. 343–345.
40. *Преловська І.М.* Нові документи про місцезнаходження мощей святого митрополита Макарія та святої великомучениці Варвари в період окупації Києва (1941–1943) // Труди Київської духовної академії. – 2012. – № 9. – С. 271–282.
41. *Станиціна Г.О.* Маловідомі документи в Науковому архіві Інституту археології НАН України // Музейні читання: Матеріали наук. конференції "Ювелірне мистецтво – погляд крізь віки", 15–17 листопада 2010 р. / МК України; НМІУ; МІКУ. – К., 2011. – С. 29–32.
42. Українське державотворення. Акт 30 червня 1941: зб. док. і матеріалів / Упоряд. О. Дзюбан; переклад Г. Сварник – Львів ; К., 2001. – С. 421–422.
43. *Шульц І.В.* До питання надходження пам'яток з Холмського церковно-археологічного музею до зібрання Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника // Волинська ікона: дослідження та реставрація: зб. наук. праць та матеріали XX міжнародної наукової конференції м. Луцьк, 27–28 серпня 2013 року. – Луцьк: "Волинські старожитності", 2013. – Вип. 20. – С. 60.
44. *Alexeev, Wassilij, Armes, Keith.* German Intelligence: Religious Revival in Soviet Territory. Documents: German Intelligence Reports / Translated by Keith Armes // Religion in Communist Lands. – Vol. 5. – 1977. – P. 110–111 [Introduction: p. 27–30].
45. Der Dienstkalender Heinrich Himmlers 1941/1942 / Bearbeitet, kommentiert und eingeleitet von P. Witte, M. Wildt, M. Voigt, D. Pohl, P. Klein, C. Gerlach, C. Dieckmann, A. Angrick. – Göttingen: Wallstein Verlag, 1999. – S. 230.
46. Die "Ereignismeldungen UdSSR" 1941: Dokumente der Einsatzgruppen in der Sowjetunion / Hrsg. Klaus-Michael Mallmann, Andrej Angrick, Jürgen Matthäus, Martin Cüppers. – Darmstadt, 2011. – S. 598, 634, 637–640, 763.
47. *Hartung, Ulrike.* Verschleppt und verschollen: Eine Dokumentation deutscher, sowjetischer und amerikanischer Akten zum NS-Kunstraub in der Sowjetunion (1941–1948). – Bremen: Edition Temmen, 2000. – S. 128–131.

СПИСОК ІЛЮСТРАЦІЙ

1. Загальний вигляд Києво-Печерської Лаври з Ковнірівської дзвіниці на Дальніх печерах. Київ, 1941 р. (ЦДКФФА України ім. Г.С. Пшеничного, од. зб. 2-40987).
2. Мармурова пам'ятна дошка про перетворення Києво-Печерської Лаври на "вогнище пролетарської культури" – Всеукраїнський Музейний Городок. Фото Оперативного штабу райхсляйтера Розенберґа. Київ, січень 1942 р. (ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 56, арк. 18).
3. Г. Малаков. Схематичний план частини Верхньої Лаври, території Ближніх печер та яру між Ближніми і Дальніми печерами. Київ, 4 серпня 1941 р. Туш, перо (з родинного архіву Д. Малакова).
4. Г. Малаков. Трамвай проїжджає повз Києво-Печерську Лавру по вул. Цитадель. Київ, травень 1941 р. Чорнило, перо (з родинного архіву Д. Малакова).
5. Г. Малаков. Зображення вхідного квитка до Центрального історичного музею на території Лаври, який відвідав Г. Малаков із своїм товаришем Г. Шульгіним 11 червня 1941 р. Київ, червень 1941 р. Чорнило, туш, перо (з родинного архіву Д. Малакова).
6. Г. Малаков. "Священный колодец в Лавре". Київ, травень 1941 р. Чорнило, перо (з родинного архіву Д. Малакова).
7. У день зайняття Києва передовими частинами Вермахту. Німецький підрозділ на вул. Цитадель перед мурами Києво-Печерської Лаври. Київ, 19 вересня 1941 р. Фото з журналу "Life" (3.11.1941) з підписом: "Йдіть та беріть їх" (Київ 1941–1943: Фотоальбом / Упоряд. Д. Малаков. – К., 2000. – С. 63).
8. Німецькі солдати на 4-му ярусі Великої лаврської дзвіниці. Київ, 19 вересня 1941 р. (Київ 1941–1943: Фотоальбом / Упоряд. Д. Малаков. – К., 2000. – С. 64).
9. Нацистський прапор, встановлений на найвищій тогочасній будівлі Києва – Великій лаврській дзвіниці (Київ 1941–1943: Фотоальбом / Упоряд. Д. Малаков. – К., 2000. – С. 65).
10. Прапор нацистської Німеччини встановлено на бані Великої лаврської дзвіниці. Київ, 20 вересня 1941 р. (кадр з німецької кінохроніки // Київ 1939–1945: Фотоальбом / Упоряд. Д. Малаков. – К., 2005. – С. 133).
11. Маківка Великої лаврської дзвіниці з древком, на якому важко обвис промоклий від дощу прапор. Київ, 3 листопада 1941 р. (кадр із словацької кінохроніки, таймкод 6.16 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://photohistory.kiev.ua/media.php?a=1-8).
12. На оглядовому майданчику Києво-Печерської Лаври "Вид". Київ, 19 вересня 1941 р. (Київ 1941–1943: Фотоальбом / Упоряд. Д. Малаков. – К., 2000. – С. 63).
13. Зруйнована радіокерованим вибухом 20 вересня 1941 р. південно-східна частина підпірної стіни оглядового майданчика Лаври "Вид". Київ, 1943 р. (ЦДКФФА України ім. Г.С. Пшеничного, од. зб. 0-8318).
14. Так само. Київ, серпень 1951 р. (НКПІКЗ, відділ охорони пам'ятників, № 823/14).
15. Палає Старий Арсенал напроти Києво-Печерської Лаври, підірваний 20 вересня 1941 р. Київ, 20 вересня 1941 р. (Київ 1939–1945: Фотоальбом / Упоряд. Д. Малаков. – К., 2005. – С. 135).
16. Догорає третій ярус Великої лаврської дзвіниці. Київ, 22 вересня 1941 р. (Київ 1941–1943: Фотоальбом / Упоряд. Д. Малаков. – К., 2000. – С. 67).

17. Курт Ебергард (1874–1947). 1941 р. Генерал-майор, оберфюрер СС, комендант м. Києва з 19 вересня 1941 р. по 30 червня 1942 р. (BArch/SSO/SS).
18. Фрідріх Єкельн (1895–1946). Початок 1940-х рр. Обергруппенфюрер СС, генерал поліції, вищий начальник СС і поліції Південної Росії з 23 червня по 11 листопада 1941 р. ([Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www1.yadvashem.org/untoldstories/img/friedrich_jeckeln.jpg).
19. Пауль Блобель (1894–1951). Початок 1940-х рр. Штандартенфюрер СС, командир зондеркоманди 4а Оперативної групи "С" ([Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.holocaustresearchproject.org/einsatz/images/Blobel%20as%20an%20SS%20officer.jpg).
20. Карл Кіцінґер (1886–1962). 1941 р. Генерал Люфтваффе, командуючий Вермахту у Райхскомісаріаті Україна ([Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://alifrafikkhan.blogspot.com/2010/04/daftar-general-der-flieger-luftwaffe.html).
21. Ганс Кох (1894–1959). 1950-ті рр. Колишній старшина УГА, під час Другої світової війни капітан, співробітник 2-го відділу Абверу (Osteuropäische Geschichte in Wien: 100 Jahre Forschung und Lehre an der Universität / Hrsg. A. Suppan, M. Wakounig, G. Kastner. – Innsbruck: StudienVerlag, 2007. – S. 450).
22. Фрідріх Роґауш (1886–?). Кінець 1930-х – початок 1940-х рр. Обербургомістр, перший штадткомісар м. Києва (BArch/SSO/SS).
23. Успенський собор Києво-Печерської Лаври у надвечір'я. Київ, 1 жовтня 1941 р. Фото Іоганна Гьолє. (Бабий Яр: человек, власть, история: Док. и мат. в 5 кн. / Сост. Т. Евстафьева, В. Нахманович. – Кн. 1. – К., 2004. – Фото 23. – С. 164–170).
24. Вид верхньої території Києво-Печерської Лаври з північного фортечного валу. Київ, жовтень 1941 р. Фото П. Літена (з родинного архіву Марії та Анни-Марії Літен).
25. Головний вхід до Києво-Печерської Лаври – Троїцька надбрамна церква. Київ, жовтень 1941 р. Фото П. Літена (з родинного архіву Марії та Анни-Марії Літен).
26. Головний вхід до Києво-Печерської Лаври – Троїцька надбрамна церква. Київ, жовтень 1941 р. Фото П. Літена (з родинного архіву Марії та Анни-Марії Літен).
27. Успенський собор Києво-Печерської Лаври. Київ, жовтень 1941 р. Фото П. Літена (з родинного архіву Марії та Анни-Марії Літен).
28. Іоанно-Богословський приділ Успенського собору Києво-Печерської Лаври. Київ, жовтень 1941 р. Фото П. Літена (з родинного архіву Марії та Анни-Марії Літен).
29. Велетенська воронка на місці вибуху 20 вересня 1941 р. підпірної стіни оглядового майданчика "Вид". Київ, жовтень 1941 р. Фото П. Літена (з родинного архіву Марії та Анни-Марії Літен).
30. Економічна вулиця Лаври, що веде до Всіхсвятської церкви над Економічною брамою. Київ, жовтень 1941 р. Фото П. Літена (з родинного архіву Марії та Анни-Марії Літен).
31. Загальний вигляд Верхньої Лаври з території Гостиного двору. Київ, жовтень 1941 р. Фото П. Літена (з родинного архіву Марії та Анни-Марії Літен).
32. Західний фасад Успенського собору Києво-Печерської Лаври. Київ, жовтень 1941 р. Фото П. Літена (з родинного архіву Марії та Анни-Марії Літен).
33. Успенський собор Києво-Печерської Лаври. Риза Ігорівської ікони Божої Матері. Київ, жовтень 1941 р. Фото П. Літена (з родинного архіву Марії та Анни-Марії Літен).
34. Успенський собор Києво-Печерської Лаври. Німецький офіцер перед ризою Ігорівської ікони Божої Матері. Київ, жовтень 1941 р. Фото П.Літена (з родинного архіву Марії та Анни-Марії Літен).
35. Успенський собор Києво-Печерської Лаври. Ліва частина іконостаса центрального нефа. Київ, жовтень 1941 р. Фото П. Літена (з родинного архіву Марії та Анни-Марії Літен).

36. Успенський собор Києво-Печерської Лаври. Іконостас та північна стіна центрального нефа. Київ, жовтень 1941 р. Фото П. Літена (з родинного архіву Марії та Анни-Марії Літен).
37. Успенський собор Києво-Печерської Лаври. Лівий клірос. Київ, жовтень 1941 р. Фото П. Літена (з родинного архіву Марії та Анни-Марії Літен).
38. Схема екскурсійного маршруту на верхній території Києво-Печерської Лаври, накреслена директором Центрального історичного музею, об'єднаного з Лаврським музеєм (колишній ЦАРМ), В. Маєвським. Київ, жовтень 1941 р. Чорнило, олівець (ДАКО, ф. Р-2356, оп. 6, спр. 171, арк. 12).
39. Автобус Й. Тісо та кортеж автомобілів, який його супроводжував, біля Маріїнського палацу. Київ, 3 листопада 1941 р. (кадр із словацької кінохроніки, таймкод 4.30 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://photohistory.kiev.ua/media.php?a=1-8).
40. На ґанку Генералкомісаріату після візиту. Київ, 3 листопада 1941 р. (кадр із словацької кінохроніки, таймкод 4.44 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://photohistory.kiev.ua/media.php?a=1-8).
41. Так само (кадр із словацької кінохроніки, таймкод 4.45 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://photohistory.kiev.ua/media.php?a=1-8).
42. На лівому березі Дніпра біля мосту ім. Шарнгорста. Київ, 3 листопада 1941 р. (кадр із словацької кінохроніки, таймкод 5.19 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://photohistory.kiev.ua/media.php?a=1-8).
43. Так само (кадр із словацької кінохроніки, таймкод 5.21 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://photohistory.kiev.ua/media.php?a=1-8).
44. Президент Словаччини Й. Тісо та група супроводжуючих проходять повз караул, вишикуваний ліворуч перед входом у Києво-Печерську Лавру – Троїцькою надбрамною церквою. Київ, 3 листопада 1941 р. (кадр із словацької кінохроніки, таймкод 5.39 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://photohistory.kiev.ua/media.php?a=1-8).
45. Західний фасад Троїцької надбрамної церкви з відкритими вікнами другого ярусу. Київ, 3 листопада 1941 р. (кадр із словацької кінохроніки, таймкод 5.43 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://photohistory.kiev.ua/media.php?a=1-8).
46. Так само (кадр із словацької кінохроніки, таймкод 6.21 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://photohistory.kiev.ua/media.php?a=1-8).
47. Президент Словаччини Й. Тісо та супроводжуючі його особи входять на територію Києво-Печерської Лаври через Троїцьку надбрамну церкву. Київ, 3 листопада 1941 р. (кадр із словацької кінохроніки, таймкод 5.57 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://photohistory.kiev.ua/media.php?a=1-8).
48. Після оглядин Успенського собору. Київ, 3 листопада 1941 р. (кадр із словацької кінохроніки, таймкод 6.33 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://photohistory.kiev.ua/media.php?a=1-8).
49. Близько 12 год. 30 хв. Й. Тісо разом із своїм почтом залишив Лавру. Київ, 3 листопада 1941 р. (кадр із словацької кінохроніки, таймкод 6.38 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://photohistory.kiev.ua/media.php?a=1-8).
50. Панорама Києво-Печерської Лаври з Успенським собором, знята з мосту ім. Шарнхорста. Київ, 3 листопада 1941 р. Фото П. Літена (з родинного архіву Марії та Анни-Марії Літен).
51. Панорама Києво-Печерської Лаври у момент вибуху Успенського собору, знята з мосту ім. Шарнхорста. Київ, 3 листопада 1941 р. Фото П. Літена (з родинного архіву Марії та Анни-Марії Літен). Вперше опубліковано: *Мельниченко И.* "...и тебе самой оружие пройдет душу". Тайна взрыва Успенского собора // Киевские ведомости. – 5 мая 1995. – С. 20–21.

52.
53. } Панорама Києво-Печерської Лаври у момент вибуху Успенського собору, знята з мосту ім. Шарнхорста. Київ, 3 листопада 1941 р. Фото П. Літена (з родинного архіву Марії
54. та Анни-Марії Літен). Вперше опубліковано: *Мельниченко И.* "...и тебе самой оружие пройдет душу". Тайна взрыва Успенского собора // Киевские ведомости. – 5 мая 1995. – С. 20–21.

55. Панорама Соборної площі Києво-Печерської Лаври з руїнами замість Успенського собору. Київ, 25 листопада 1941 р. (Київ 1941–1943: Фотоальбом / Упоряд. Д. Малаков. – К.: Кий, 2000. – С. 140–141).

56. Троє невідомих, застрелених 3 листопада 1941 р. німецькими вартовими неподалік Успенського собору Лаври при втечі після невеликого вибуху у соборі. Фото Д. Ласло. Київ, 19 грудня 1941 р. (*Феттіх Н.* Київський щоденник (3.XII.1941 – 19.I.1942). – К., 2004. – С. 128. – Фото XII).

57. Гіляров Сергій Олексійович (1887–1946). Київ, друга половина 1920-х рр. Директор Музею західного та східного мистецтва у Києві у 1941–1943 рр. (архів НММХ).

58. Маєвський Всеволод Антонович (1900–1942). Київ, 1932 р. Директор Історичного музею у жовтні–грудні 1941 р. (з родинного архіву Ніни Всеволодівни Маєвської).

59. Кульженко Поліна Аркадіївна (1891–1982). Київ, 1946 р. Директор Музею російського мистецтва у Києві у 1941–1943 рр. та директор Музею українського мистецтва у Києві у квітні–вересні 1943 р. (ГДА СБУ, спр. 74305-ФП, т. 1, арк. 7зв.).

60. Повстенко Олекса Іванович (1902–1973). США, 1950-ті рр. Директор Архітектурно-Історичного музею у Києві у 1941 р. – березні 1943 р. (НЗ "Софія Київська", фонди).

61. Волянський Іван Тихонович (1880–1949). Київ, 1947 р. Директор Музею українського мистецтва у Києві у вересні 1941 р. – березні 1943 р. (ЦДАМЛМ, ф. 362, оп. 1, спр. 8, арк. 2).

62. Шугаєвський Валентин Андрійович (1884–1966). Повноважний керівник музеїв Лаври у жовтні–грудні 1941 р., заступник директора Історичного музею у січні 1942 р. Друга половина 1940-х рр. (*Яушева-Омелянчик Р.* Київський мінцкабінет у життєописах: До 200-річчя започаткування нумізматичної колекції київського мінцкабінету // Українська нумізматика і боністика. – 2000. – № 2. – С. 62).

63. Чорногубов Микола Миколайович (1873–1941). Київ, початок 1930-х рр. Завідувач фондів Лаврського музею (колишній ЦАРМ). Витяг з групової фотографії (*Білокінь С.І.* Музей України (Збірка П. Потоцького): Дослідження, матеріали. – К., 2006. – С. 144).

64. Гейбель Ольга Конрадівна (1904–?). Золдау, 1943 р. Референт музеїв Генералкомісаріату Київської генеральної округи у 1942–1943 рр. (BArch/EWZ-UdSSR).

65. Геппенер Микола Володимирович (1904–1971). Київ, 1954 р. Інспектор архівів і музеїв Київської міської управи у жовтні–грудні 1941 р. (ІР НБУВ, ф. 169, од.зб. 1–7, арк. 1зв.).

66. Курінний Петро Петрович (1894–1972). Київ, 1936 р. Директор Історичного музею у лютому–березні 1942 р., з кінця березня 1942 р. заступник директора Музею до- і ранньої історії у Києві (НКПІКЗ, фонди, од. зб. КПЛ-А-1628/1).

67. Вольфґанґ фон Франке (1905–?). Лобеда, 1935 р. Виконуючий обов'язки керівника Робочої групи Західної України Оперативного штабу райхсляйтера Розенберґа у листопаді 1941 р. – січні 1942 р. (BArch/PK).

68. Рудольф Штампфус (1904–1978). Лютий 1940 р. Керівник Зондерштабу до- і ранньої історії при Головній робочій групі України Оперативного штабу райхсляйтера Розенберґа у 1941 і 1943 рр. Директор Крайового інституту до- і ранньої історії при райхскомісарі України та однойменного музею у жовтні 1942 р. – жовтні 1943 р. (BArch/PK).

69. Йозеф Бенцінґ (1904–1981). Берлін, 1934 р. Керівник відділу IIі (науки і культури) Генералкомісаріату в Києві та Центральної (з березня 1943 р. Крайової) бібліотеки райхско-

місара України у Києві (Staatsbibliothek zu Berlin Preußischer Kulturbesitz, Handschriftenabteilung, Akten der PSB, I, 9, 248, 2. Stück).

70. Георг Вінтер (1895–1961). Берлін, початок 1940-х рр. Керівник Крайового управління архівів, бібліотек і музеїв при райхскомісарі України (*Stefan Lehr.* Ein fast vergessener "Osteinsatz": Deutsche Archivare im Generalgouvernement und im Reichskommissariat Ukraine. – Düsseldorf, 2007. – S. VII).
71. Пауль Ґрімм (1907–1993) в одному із експозиційних залів Музею до- і ранньої історії. Київ, 1942 р. Співробітник відділу IIі (науки і культури) Генералкомісаріату в Києві, директор Музею до- і ранньої історії у 1942 р. (*Станиціна Г.О.* Маловідомі документи в Науковому архіві Інституту археології НАН України // Музейні читання: Матеріали наукової конференції "Ювелірне мистецтво – погляд крізь віки" 15–17 листопада 2010 р. – К., 2011. – С. 39).
72. Під час засідання східного відділення Оперативного штабу райхсляйтера Розенберґа. Київ, 8 листопада 1942 р. Фото Отто Нерлінґа. (*Кашеварова Н.* Діяльність Оперативного штабу Розенберґа з вивчення нацистами "східного простору" (1940–1945). – Ч. 1: Джерелознавче дослідження. – К.: Ін-т історії України, 2014. – С. 332).
73. Угорські археологи Нандор Феттіх (1900–1971) і Дьюла Ласло (1910–1998) біля Благовіщенської церкви Києво-Печерської Лаври. Київ, 19 грудня 1941 р. (*Феттіх Н.* Київський щоденник (3.XII.1941 – 19.I.1942). – К., 2004. – С. 127. – Фото X).
74. Н. Феттіх (крайній праворуч) і Д. Ласло (крайній ліворуч) разом із колегами з Оперативного штабу райхсляйтера Розенберґа німецькими археологами Рудольфом Штампфусом та Вільгельмом Гюлє (зліва направо: 2-й і 3-й) на тлі руїн Успенського собору і Трапезної палати. Київ, 19 грудня 1941 р. (*Феттіх Н.* Київський щоденник (3.XII.1941 – 19.I.1942). – К., 2004. – С. 129. – Фото XIII).
75. Угорські вчені Д. Ласло та Н. Феттіх біля скульптури неандертальця у залі доісторичного періоду, т.зв. "Залі дикунства" Центрального історичного музею, який розміщувався на 1-му поверсі Благовіщенської церкви (корпус 2). Київ, 15–19 грудня 1941 р. (*Феттіх Н.* Київський щоденник (3.XII.1941 – 19.I.1942). – К., 2004. – С. 131. – Фото XVIII).
76. Д. Ласло і Н. Феттіх (на передньому плані) у Трапезній церкві Києво-Печерської Лаври. Київ, 15–19 грудня 1941 р. (*Феттіх Н.* Київський щоденник (3.XII.1941 – 19.I.1942). – К., 2004. – С. 131. – Фото XVII).
77. Н. Феттіх та Д. Ласло за пакуванням археологічних колекцій Центрального історичного музею у Благовіщенській церкві Києво-Печерської Лаври. Київ, 18–19 грудня 1941 р. (*Феттіх Н.* Київський щоденник (3.XII.1941 – 19.I.1942). – К., 2004. – С. 132. – Фото XIX).
78. Д. Ласло і Н. Феттіх (2-й і 3-й ліворуч) разом із заступником директора Історичного музею В. Шугаєвським (1-й ліворуч) і завгоспом музею С. Григорьєвим (крайній праворуч) розглядають підняті з-під руїн дорогі золототкані та розшиті золотом і сріблом речі. Фото Едь Етвеша. Київ, 19 грудня 1941 р. (*Феттіх Н.* Київський щоденник (3.XII.1941 – 19.I.1942). – К., 2004. – С. 132. – Фото XX).
79. Засипані снігом руїни Успенського собору із вцілілим Іоанно-Богословським приділом та Трапезна церква з однойменною палатою праворуч. Фото Д. Ласло. Київ, 27 грудня 1941 р. (*Феттіх Н.* Київський щоденник (3.XII.1941 – 19.I.1942). – К., 2004. – С. 70, 127. – Фото IX).
80. Південний і східний фасади Трапезної церкви. Фото Д. Ласло. Київ, 27 грудня 1941 р. (*Феттіх Н.* Київський щоденник (3.XII.1941 – 19.I.1942). – К., 2004. – С. 128. – Фото XI).
81. Західний фасад Троїцької надбрамної церкви – центрального входу до Києво-Печерської Лаври. Фото Д. Ласло. Київ, кінець грудня 1941 р. (*Феттіх Н.* Київський щоденник (3.XII.1941 – 19.I.1942). – К., 2004. – С. 126. – Фото VII).

82. *"Угорські солдати під керівництвом Нандора Феттіха видобувають коштовні тканини з-під уламків Успенського собору та гріються біля вогнища"*. Фото Д. Ласло. Київ, 8 січня 1942 р. (*Феттіх Н.* Київський щоденник (3.XII.1941 – 19.I.1942). – К., 2004. – С. 136. – Фото XXV).
83. Так само *(Феттіх Н.* Київський щоденник (3.XII.1941 – 19.I.1942). – К., 2004. – С. 136. – Фото XXVI).
84. Так само *(Феттіх Н.* Київський щоденник (3.XII.1941 – 19.I.1942). – К., 2004. – С. 137. – Фото XXVII).
85. Так само *(Феттіх Н.* Київський щоденник (3.XII.1941 – 19.I.1942). – К., 2004. – С. 137. – Фото XXVIII).
86. Схема розміщення табору військовополонених на схилах Дніпра напроти Києво-Печерської Лаври взимку 1941–1942 рр. та могил розстріляних в'язнів, складена старшим оперуповноваженим відділу карного розшуку Управління міліції НКВС старшим лейтенантом міліції Пугав'євим. Київ, 2 лютого 1944 р. (ГАРФ, ф. 7021, оп. 65, д. 235, л. 89).
87. Засідання доглядачок Центрального антирелігійного музею напередодні 8 Березня під керівництвом старшого наукового співробітника відділу "Пам'ятників" К. Дмитренко (за столом друга ліворуч). Київ, фото С. Горохова. Березень 1940 р. (ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 56, арк. 13).
88. Аванзала експозиції ЦАРМ. Фото Оперативного штабу, № 1. Київ, січень 1942 р. (ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 56, арк. 76).
89. Зала № 1 ("Історія Лаври"), стіна IId та IIa. Фото Оперативного штабу, № 2. Київ, січень 1942 р. (ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 56, арк. 77).
90. Зала № 1 ("Історія Лаври"), стіна IIa, IIb. Фото Оперативного штабу, № 3. Київ, січень 1942 р. (ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 56, арк. 78).
91. Зала № 1 ("Історія Лаври"), стіна IIc. Фото Оперативного штабу, № 4. Київ, січень 1942 р. (ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 56, арк. 79).
92. Зала № 3 ("Атеїзм і релігія в епоху капіталізму та імперіалізму"), стіна IIId, IIIa. Фото Оперативного штабу, № 5. Київ, січень 1942 р. (ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 56, арк. 80).
93. Загальний вигляд зали № 3 ("Атеїзм і релігія в епоху капіталізму та імперіалізму"), стіна IIId, IIIa. Фото Оперативного штабу, № 6. Київ, січень 1942 р. (ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 56, арк. 81).
94. Зала № 3 ("Атеїзм і релігія в епоху капіталізму та імперіалізму"), центральна частина стіни IIIc. Фото Оперативного штабу, № 7. Київ, січень 1942 р. (ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 56, арк. 82).
95. Зала № 3 ("Атеїзм і релігія в епоху капіталізму та імперіалізму"), стіна IIIc. Фото Оперативного штабу, № 8. Київ, січень 1942 р. (ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 56, арк. 83).
96. Зала № 4 ("Атеїзм і релігія в епоху капіталізму та імперіалізму"). Київ, фото С. Горохова до війни. За нумерацією Оперативного штабу фото 9 (ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 56, арк. 84).
97. Зала № 4 ("Атеїзм і релігія в епоху капіталізму та імперіалізму"), стіна IVd. Фото Оперативного штабу, № 10. Київ, січень 1942 р. (ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 56, арк. 85).
98. Зала № 4 ("Атеїзм і релігія в епоху капіталізму та імперіалізму"). Київ, фото С. Горохова до війни. За нумерацією Оперативного штабу фото 11 (ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 56, арк. 86).
99. Зала № 4 ("Атеїзм і релігія в епоху капіталізму та імперіалізму"), стіна Vd. Фото Оперативного штабу, № 12. Київ, січень 1942 р. (ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 56, арк. 87).

100. Зала № 5 “Атеїзм і релігія в епоху соціалістичної революції та диктатури пролетаріату”, стіна VIa. Фото Оперативного штабу, № 13. Київ, січень 1942 р. (ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 56, арк. 88).
101. Зала № 5 “Атеїзм і релігія в епоху соціалістичної революції та диктатури пролетаріату”, стіна VIc. Фото Оперативного штабу, № 14. Київ, січень 1942 р. (ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 56, арк. 89).
102. Зала № 5 “Атеїзм і релігія в епоху соціалістичної революції та диктатури пролетаріату”, стіна VId. Фото Оперативного штабу, № 15. Київ, січень 1942 р. (ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 56, арк. 90).
103. Зала № 5 “Атеїзм і релігія в епоху соціалістичної революції та диктатури пролетаріату”, стіна VIe. Фото Оперативного штабу, № 16. Київ, січень 1942 р. (ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 56, арк. 91).
104. Загальний вигляд зали № 5 “Атеїзм і релігія в епоху соціалістичної революції та диктатури пролетаріату” із стендом праворуч, присвяченим “Жовтневій революції”. Київ, фото С. Горохова до війни. За нумерацією Оперативного штабу фото 17 (ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 56, арк. 92).
105. Стенд, присвячений “Жовтневій революції” у залі № 5. Фото Оперативного штабу, № 18. Київ, січень 1942 р. (ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 56, арк. 93).
106. Так само. Фото Оперативного штабу, № 19. Київ, січень 1942 р. (ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 56, арк. 94).
107. Зображення стіни VIIIb у залі № 5 “Атеїзм і релігія в епоху соціалістичної революції та диктатури пролетаріату”. Фото Оперативного штабу, № 20. Київ, січень 1942 р. (ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 56, арк. 95).
108. Зала № 6 “Сталінська Конституція і подолання релігії”. Київ, фото С. Горохова до війни (ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 56, арк. 15).
109. Один із тематичних розділів “Разоблачим происки церковников” зали № 6. Київ, фото С. Горохова до війни (ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 56, арк. 17).
110. Центральна стіна зали № 6 “Сталінська Конституція і подолання релігії”. Київ, фото С. Горохова до війни (ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 56, арк. 19).
111. Діонисій (Валединський) (1876–1960). 1937 р. Митрополит Варшавський, очільник Автокефальної Православної Церкви у Генеральній Губернії у 1940–1945 рр. (*Алексий, архиепископ.* К истории Православной Церкви в Польше за десятилетие пребывания во главе ее Блаженнейшего Митрополита Дионисия (1923–1933). – Варшава, 1937).
112. Олексій (Громадський) (1882–1943). 1937 р. Митрополит Волинський і Житомирський, екзарх України, очільник Української Автономної Православної Церкви у 1941–1943 рр. (там само).
113. Полікарп (Сікорський) (1875–1953). 1932–1939 рр. Архієпископ Луцький і Ковельський, адміністратор УАПЦ на звільнених землях України у 1941–1944 рр. ([Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://uk.wikipedia.org/wiki/Файл:Polikarp_sikorski.jpg).
114. Пантелеймон (Рудик) (1898–1968). Київ, 1942 р. Єпископ Львівський, управляючий Київською єпархією Української Автономної Православної Церкви у 1941–1943 рр. ([Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ru.wikipedia.org/wiki/Файл: Пантелеимон_(Рудык).jpg).
115. Під час служби Божої в Андріївській церкві: облачення єпископа Никанора (Абрамовича). Київ, [травень 1942 р.] (ДАКО, ф. Р-2412, оп. 2, спр. 199, арк. б/№).
116. Під час служби Божої в Андріївській церкві: єпископ Никанор (Абрамович) благословляє мирян. Київ, травень 1942 р. (ДАКО, ф. Р-2412, оп. 2, спр. 199, арк. б/№).

117. Зведення єпископом Никанором (Абрамовичем) “ієромонаха” Фотія (Тимощука) у сан архімандрита в Андріївській церкві. Київ, 9 травня 1942 р. (ДАКО, ф. Р-2412, оп. 2, спр. 199, арк. б/№).
118. Під час служби Божої в Андріївській церкві. Київ, червень 1942 р. (ДАКО, ф. Р-2412, оп. 2, спр. 199, арк. б/№).
119. Схиархієпископ Антоній (Абашидзе) (1857–1942). Київ, друга половина 1930-х рр., фото М.Ф. Гирі (*Александров И.* Фотолетописец схиархиепископа Антония (Абашидзе) // Болховітіновський щорічник 2009 / НКПІКЗ. – К., 2010. – С. 177).
120. Витертий запис у послужному списку (формулярі) схиархієпископа Антонія (Абашидзе) про переслідування його радянською владою. Липень 1942 р. (з приватного архіву).
121. Могила схиархієпископа Антонія (Абашидзе) біля Хрестовоздвиженської церкви поряд з галереєю-входом у Ближні печери. Київ, кінець 1950 – початок 1960-х рр. (з родинного архіву А.А. Альохіної).
122. Архімандрит Валерій (Устименко). Києво-Печерська Лавра, 2 лютого 1946 р. (кадр із кінофільму “Львівський собор”, Укркінохроніка, 1946 р. // ЦДКФФА України ім. Г.С. Пшеничного, од. зб. 519, ч. І, таймкод 622).
123. Архімандрит Феопемпт (Клітний). Київ, 1949 р. (з родинного архіву А.А. Альохіної).
124. Архімандрит Кронід (Сакун). Київ, кінець 1940 – початок 1950-х років (з родинного архіву А.А. Альохіної).
125. Братія Києво-Печерської Лаври перед входом у корпус 42 на Ближніх печерах. Київ, приблизно 1947 р. (з родинного архіву А.А. Альохіної).
126. Німецькі солдати на чолі з офіцером під час розбирання руїн Успенського собору. Київ, 1942–1943 рр. (Київ 1939–1945: Фотоальбом / Упоряд. Д. Малаков. – К., 2005. – С. 316).
127. На руїнах Успенського собору. Київ, серпень–вересень 1942 р. (Київ 1941–1943: Фотоальбом / Упоряд. Д. Малаков. – К., 2000. – С. 192).
128. Руїни Успенського собору та Трапезна церква з частково розібраним дахом над Трапезною палатою. Київ, зима 1942–1943 рр. (Alexander Fisher Collection, A. Rudakov, Melbourne, Australia).
129. На руїнах Успенського собору. Фото Л. Янушевича. Київ, 1943 р. (Архів Бібліотеки ім. Ольжича).
130. Спуск до печер. Київ, листопад 1943 р. (ЦДКФФА України ім. Г.С. Пшеничного, од. зб. 0-4180).
131. Залишки 4-го корпусу (південний фасад). Київ, листопад 1943 р. (ЦДКФФА України ім. Г.С. Пшеничного, од. зб. 0-4176).
132. Вид з Великої лаврської дзвіниці. Київ, 1944 р. (ЦДКФФА України ім. Г.С. Пшеничного, од. зб. 0-19983).
133. Інтер’єр Трапезної церкви. Київ, 1944 р. (ЦДКФФА України ім. Г.С. Пшеничного, од. зб. 0-19993).
134. Інтер’єр Трапезної палати. Київ, 1944 р. (ЦДКФФА України ім. Г.С. Пшеничного, од. зб. 0-19995).
135. “Римські руїни” Лаври. Київ, зима 1944 р. (ЦДКФФА України ім. Г.С. Пшеничного, од. зб. 0-19820).
136. Ковнірівський корпус (західний і південний фасади). Київ, 1944 р. (ЦДКФФА України ім. Г.С. Пшеничного, од. зб. 0-19976).
137. Трапезна церква і палата з розібраним дахом. Київ, 1944 р. (ЦДКФФА України ім. Г.С. Пшеничного, од. зб. 0-19982).
138. Головний вхід у Лавру. Київ, 1944 р. (ЦДКФФА України ім. Г.С. Пшеничного, од. зб. 0-19981).

На обкладинці

Перший стовбчик:

1. Вид верхньої території Києво-Печерської Лаври з північного фортечного валу. Київ, жовтень 1941 р. Фото Пауля Літена (з родинного архіву Марії та Анни-Марії Літен).
2. Німецький солдат на 4-му ярусі Великої лаврської дзвіниці на тлі палаючого Наводницького мосту. Київ, 19 вересня 1941 р. (Київ 1941–1943: Фотоальбом / Упоряд. Д. Малаков. – К., 2000. – С. 65).
3. Трапезна церква та руїни Успенського собору Києво-Печерської Лаври. Фото Л. Янушевича. Київ, 1943 р. (Архів Бібліотеки ім. Ольжича).
4. Німецький солдат поряд з дзвоном на 3-му ярусі Великої лаврської дзвіниці. Київ, 19 вересня 1941 р. (Київ 1941–1943: Фотоальбом / Упоряд. Д. Малаков. – К., 2000. – С. 65).
5. Вид Троїцької надбрамної церкви і корпусу 3 Києво-Печерської Лаври. Фото Д. Ласло. Київ, 27 грудня 1941 р. (*Феттіх Н.* Київський щоденник (3.XII.1941 – 19.I.1942). – К., 2004. – С. 70, 129. – Фото XIV).
6. Успенський собор Києво-Печерської Лаври. Київ, жовтень 1941 р. Фото Пауля Літена (з родинного архіву Марії та Анни-Марії Літен).

Другий стовбчик:

7. Група німецьких вояків та дівчат на руїнах Успенського собору Києво-Печерської Лаври. Київ, 1942–1943 рр. ([Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://odnarodyna.org/image_admin/document/ong2.jpg).
8. Радянський офіцер на руїнах Успенського собору Києво-Печерської Лаври. Київ, листопад 1943 р. Фото В.І. Орлянкіна (ЦДКФФА України ім. Г.С. Пшеничного, од. зб. 0-222549; *опубліковано*: Війна 1941–1945 рр.: Альбом / Упоряд. Т.О. Ємельянова, І.М. Закринична, Т.О. Макарова, І.М. Славинська, Н.О. Топішко. – Харків: “Фоліо”, 2015. – С. 85).

Третій стовбчик:

9. Райхсляйтер А. Розенберґ та райхскомісар України Е. Кох разом із супроводом під час огляду Києво-Печерської Лаври. Київ, червень 1942 р. (Київ 1939–1945: Фотоальбом / Упоряд. Д. Малаков. – К., 2005. – С. 316).
10. Руїни Успенського собору із вцілілим Іоанно-Богословським приділом та Трапезна церква з однойменною палатою праворуч. Київ, 27 грудня 1941 р. Фото Д. Ласло (*Феттіх Н.* Київський щоденник (3.XII.1941 – 19.I.1942). – К., 2004. – С. 70, 127. – Фото IX).
11. Президент Словаччини Й. Тісо разом із своїм супроводом залишає Лавру. Київ, 3 листопада 1941 р. (кадр із словацької кінохроніки, таймкод 6.38 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://photohistory.kiev.ua/media.php?a=1-8).
12. Німецький кулеметний розрахунок на оглядовому майданчику Києво-Печерської Лаври. Київ, 19 вересня 1941 р. (Київ 1941–1943: Фотоальбом / Упоряд. Д. Малаков. – К., 2000. – С. 63).
13. Догорає третій ярус Великої лаврської дзвіниці. Київ, 21/22 вересня 1941 р. (Київ 1941–1943: Фотоальбом / Упоряд. Д. Малаков. – К., 2000. – С. 67).
14. Німецькі солдати на 4-му ярусі Великої лаврської дзвіниці. Київ, 19 вересня 1941 р. (Київ 1941–1943: Фотоальбом / Упоряд. Д. Малаков. – К., 2000. – С. 64).
15. Успенський собор Києво-Печерської Лаври, сучасний вигляд. Київ, лютий 2011 р. Фото Т. Себти.

ЛІТЕРАТУРА

Александров И. Фотолетописец схиархиепископа Антония (Абашидзе) // Болховітіновський щорічник 2009 / НКПІКЗ. – К., 2010. – С. 175–181.

Бабий Яр. Человек, власть, история: Док. и материалы в 5 кн. / Сост. Т. Евстафьева, В. Нахманович. – Кн. 1: Историческая топография. Хронология событий – К.: Внешторгиздат Украины, 2004. – 598 с.

Бердник М.О. Маловідомі сторінки історії Великої Вітчизняної війни у документах радянської розвідки // Архіви України. – 2012. – № 1. – С. 154–207.

Биографические сведения о братии Киево-Печерской Лавры, пострадавших за веру в 20 столетии / Сост. Л.П. Рылкова. – К.: Типографія КПЛ, 2008. – 292 с.

Бібліотеки Києва під час нацистської окупації (1941–1943): Дослідження. Анотований покажчик. Публікації документів / Упоряд. Л.А. Дубровіна, Н.І. Малолєтова. – К., 2004. – 814 с.

Білокінь С.І. Музей України (Збірка П. Потоцького): Дослідження, матеріали. Монографія. – 3-тє вид., доп. – К., 2006. – 476 с.

Бонь О.І. Координація Музеєм українських діячів науки і мистецтва меморіальної роботи місцевих музеїв у 20–30-х роках) // Краєзнавство: Науковий журнал. – 2001. – № 1–4. – С. 72–75.

Василевський П. Спалах “Північного сяйва”. До 40-ї річниці трагедії на Інті // Поклик сумління. – 8–15 листопада 1990 р. – № 12. – С. 3.

Верба І.В. Кость Штеппа // УІЖ. – 1999. – № 3 (426). – С. 97–112; № 4. – С. 98–114.

Вклади і вкладники Успенського собору Києво-Печерської лаври. XVI – поч. XX століття (Сакральні тканини і вироби з металу у зібранні Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника). Каталог. – К.: Квіц, 2005. – 104 с.

Власенко С.І. Знахідка у фондах ЦДАГО України. Хрещатик у роки нацистської окупації // Архіви України. – 2011. – № 6. – С. 174–178.

Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви. – У 4-х т. – Т. 4. – Ч. 2 (XX ст.). – Нью-Йорк ; Бавнд Брук: Друкарня УПЦ в США, 1977. – 383 с.

Власть и художественная интеллигенция. Документы ЦК РКП(б) – ВКП(б), ВЧК – ОГПУ – НКВД о культурной политике. 1917–1953 / Сост. А.Н. Артизов, О.В. Наумов. – М.: Международный фонд “Демократия”, 1999. – 870 с.

Волошин Ю. Українська Православна Церква в роки нацистської окупації (1941–1944 рр.). – Полтава, 1997. – 126 с.

Воронов В. Москва в тротиловом эквиваленте // Совершенно секретно. – 1 августа 2005. – № 8 (195) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.sovsekretno.ru/articles/id/1399/.

Воронцова О.А. Лаврські печери: Путівник. – К.: Видавничий дім “Амадей”, 2000. – 144 с.

Гайдабура В. Театр, захований в архівах. Сценічне мистецтво в Україні періоду німецько-фашистської окупації (1941–1944): історія, політика, документи, ідеї, художні реалії, людські долі – К.: Мистецтво, 1998. – 224 с.

Галабутський [К.], інспектор по охороні культурно-історичних пам’яток. Руйнування, вчинені німцями у Лаврі // Київська правда. – 1 березня 1944. – № 43 (81). – С. 2.

Геврик Т. Втрачені архітектурні пам'ятки Києва: Каталог. – 4 вид. – Нью-Йорк ; Київ, 1991. – 64 с.

Геппенер-Лінка Н.В. Спогади про Всеукраїнське музейне містечко 1929–1939 рр. / Публікація С. Білоконя // ЛА. – 2003. – Вип. 11. – С. 142–175.

Герасименко Л.С. Народне ополчення та винищувальні батальйони в обороні Києва (1941 р.): Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2006. – 221 с.

Глебов В. Война без правил. Преданный президент. – М.: Эксмо : Яуза, 2005. – 288 с.

Ґогун О., Кентій А. 1941: Зруйнований Київ як частина тактики спаленої землі // Визвольний шлях. – Кн. 3 (696). – Березень 2006. – С. 88–91.

Гордієнко В.В. Православні конфесії в Україні періоду Другої світової війни (вересень 1939 – вересень 1945 рр.): Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 1999. – 180 с.

Гришин А.Д. Відомості про співробітників Заповідника (20–30-ті роки). Історична довідка // ЛА. – 2002. – Вип. 7. – С. 47–52.

Гришин А.Д. Огляд матеріалів з історії Києво-Печерського монастиря (1917–1930 і 1941–1961 роки) // ЛА. – 2003. – Вип. 9. – С. 8–19.

Грімстед П.К. Доля українських культурних цінностей під час Другої світової війни: винищення архівів, бібліотек, музеїв / За участю Г. Боряка. – 2-е вид. – Львів: Фенікс, 1992. – 120 с.

Гуменна Д. Хрещатий Яр. – К.: Вид. ім. О. Теліги, 2001. – 408 с.

Гуржій А. Прорахунок Чорногубова // Пам'ятки України. – 1989. – № 4. – С. 30–32.

Гурков І. Хто висадив у повітря Успенський собор? // Літературна Україна. – 1 серпня 1991. – № 31 (4440). – С. 6.

Денисенко І. Уривки з минулого. – Ч. 1: До 1948 р. // Молода нація. – К.: Смолоскип, 2005. – № 2 (35). – С. 5–60.

Довідник про табори, тюрми та гетто на окупованій території України (1941–1944) / Упоряд. М.Г. Дубик. – К., 2000. – 304 с.

Дубик М. Архіви Києва часів німецької окупації (вересень 1941 – листопад 1943) // Наукові записки: зб. праць молодих вчених та аспірантів / НАН України. ІУАД ім. М.С. Грушевського. – Т. 2. – К., 1997. – С. 519–542.

Дубровіна Л.А., Малолєтова Н.І. Бібліотеки м. Києва в період нацистської окупації (1941–1943): загальні напрями політики та діяльність окупаційних установ // Бібліотеки Києва під час нацистської окупації (1941–1943): Дослідження. Анотований покажчик. Публікації документів / Упоряд. Л.А. Дубровіна, Н.І. Малолєтова. – К., 2004. – С. 59–113.

Дубровіна Л.А., Онищенко О.С. Історія Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського. 1918–1941. – К.: НБУВ, 1998. – 336 с.

Євстаф'єва Т. Трагедия Бабьего Яра (к 65-летию событий) // Київ і кияни. – Вип. 6. – 2006. – С. 135 –148.

Жилюк С.І. Обновленська церква в Україні (1922–1928): Монографія. – Рівне: Рівненський держ. гуманіт. ун-т, 2002. – 384 с.

"Звіряче вбивство в колишній Києво-Печерській Лаврі" // Вісті ВУЦВК. – Харків, 7 вересня 1929. – № 207 (2700). – С. 6.

Івакіна І.Ю. Археологічні дослідження печерного комплексу Ближніх печер у 1930-х рр. // Лаврський альманах. – Спецвипуск 10. – 2012. – С. 140–157.

Ігнатуша О.М. Єпархіальна організація Обновленської церкви в Україні у 20-ті рр. XX ст. // Наук. пр. іст. ф-ту Запорізького нац. ун-ту. – Вип. XXX. – 2011. – С. 166–172.

Ігнатуша О.М. Православні церкви України в стані розколу та пошуках єдності (20–30-ті рр. XX ст.): Навч. посібник. – Запоріжжя: Запорізький нац. ун-т, 2008. – 250 с.

Іосиф (Левченко), архімандрит, Дятлов В.А. Найдавніший діючий дзвін Києва – дар Івана Мазепи // ЛА. – 2007. – Вип. 19. – С. 60–63.

Історія Національної академії наук України (1941–1945) / Редкол.: О.С. Онищенко (відп. ред.) та ін. – Ч. 1: Документи і матеріали – К., 2007. – 806 с.

Історія Національної академії наук України (1941–1945) / Редкол.: О.С. Онищенко (відп. ред.) та ін. – Ч. 2: Додатки. – К., 2007. – 576 с.

Кабанец Е. Почему был разрушен Успенский собор Киево- Печерской лавры. – День. – № 174–175, 28 сентября 2012. – С. 8.

Кабанец Е. Так кто же взорвал Успенский собор? // Киевские ведомости. – 26 октября 1996. – № 223 (1042). – С. 17.

Кабанець Є.П. Загибель Миколи Чорногубова // ЛА. – 2007. – Вип. 19. – С. 101–111.

Кабанець Є.П. Загибель Успенського собору: міфи і дійсність. Документальне розслідування. – К.: НКПІКЗ, 2011. – 376 с.

Кабанець Є.П. Знищення Успенського собору в 1941 р.: нові матеріали // Пам'ятки України. – 2012. – № 6. – С. 80–87.

Кабанець Є.П., Качан Р.І. Візит до Лаври президента Й. Тісо: ідентифікація учасників за кіно- та фотодокументами // Могилянські читання 2014 року: Зб. наук. пр.: Давньоруські храми: дослідження та збереження (до 925-ліття від часу освячення Великої Печерської церкви). – К.: НКПІКЗ, 2015. – С. 153–157.

Кабанець Є.П., Колесник І.Н. Трагедія Успенського собору: Версії // Людина і світ. – 1997. – № 9. – С. 30–37; № 10. – С. 12–16.

Кабанець Є. Лавра: за лаштунками трагедії // Україна молода. – 1 листопада 2008. – № 206 (3480). – С. 12–13.

Кабанець Є.П. Руйнація Успенського собору Києво-Печерської Лаври 3 листопада 1941 р. // УІЖ. – 2011. – № 5. – С. 81–97.

Картотека "Z" Оперативного штаба "Рейхсляйтер Розенберг": ценности культуры на оккупированных территориях России, Украины и Белоруссии: 1941–1942 / Сост. М. Бойцов, Т. Васильева. – М.: Изд-во Московского ун-та, 1998. – 352 с.

Каталог колекції документів Київської археографічної комісії: 1369–1899 / Упоряд.: Я.Р. Дашкевич, Л.А. Проценко, З.С. Хомутецька. – К.: Наукова думка, 1971. – 184 с.

Каталог произведений Киевского музея русского искусства, утраченных в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. (живопись, графика) / Сост. М.Д. Факторович, Е.И. Ладыженская. – К., 1994. – 232 с.

Качан Р.І. Києво-Печерська лавра під час ІІ світової війни: хроніка руйнувань // Документознавство. Бібліотекознавство. Інформаційна діяльність: проблеми науки, освіти, практики. Матеріали ІІ Міжнародної науково-практичної конференції. – Ч. 2. – К., 2005. – С. 63–69.

Качан Р., Хведченя С. Розвиток музейної справи на теренах Києво-Печерської Лаври в 1918–1926 рр. // Історико-географічні дослідження в Україні. – 2005. – Ч. 8. – С. 37–49.

Кашеварова Н. Діяльність Оперативного штабу Розенберґа з вивчення нацистами "східного простору" (1940–1945). – Ч. І: Джерелознавче дослідження. – К.: Ін-т історії України, 2014. – 552 с.

Кашеварова Н. Діяльність Оперативного штабу Розенберґа з вивчення нацистами "східного простору" (1940–1945). – Ч. ІІ: Документи. – К., 2014. – 992 с.

Кашеварова Н., Малолетова Н. Деятельность Оперативного штаба рейхсляйтера Розенберга в оккупированной Европе в период Второй мировой войны: Справочник-указатель архивных документов из Киевских собраний. – К., 2006. – 578 с.

Київ: війна, влада, суспільство. 1939–1945 рр.: За документами радянських спецслужб та нацистської окупаційної адміністрації / Упоряд. Т.В. Вронська, Т.В. Заболотна, А.В. Кентій, С.А. Кокін, О.Є. Лисенко, Т.В. Пастушенко. – К.: Темпора, 2014. – 864 с.

Київ: Провідник / За ред. Ф. Ернста. – К.: ВУАН, 1930. – 800 с.

Київ 1941–1943: Фотоальбом / Упор. Д. Малаков. – К.: Вид. “Кий”, 2000. – 268 с.

Київ у дні нацистської навали: за документами радянських спецслужб / Упоряд. Т. Вронська, А. Кентій, С. Кокін, О. Лисенко, Г. Смирнов. – К. ; Львів, 2003. – 528 с.

Київський процес: Документи і матеріали / Упоряд. Л. Абраменко. – К.: Либідь, 1995. – 208 с.

Кислиця Д. Світе ясний. Спогади: від р. Вовчі з Наддніпрянщини до р. Св. Лаврентія на Оттавщині. – Оттава, 1987. – 452 с.

Ковалева Л.І. З історії відтворення колекції музейних предметів у фондах Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника після Другої світової війни (1944 – початок 1960-х років) // ЛА. – 2007. – Вип. 19. – С. 112–120.

Ковалева Л.І. Зміна назв Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника за 80 років існування // ЛА. – 2006. – Вип. 15 (Спецвипуск 6). – С. 13–20.

Ковалева Л.І., Масалова І.І. Документи з історії Києво-Печерського заповідника 1927–1929, 1961–1962 рр. // ЛА. – 2007. – Вип. 17. – С. 227–238.

Ковтанюк Н.Г., Шовкопляс Г.М. Сторінки історії музею (20–50-ті роки XX ст.) // Національний музей історії України: його фундатори та колекції. – К., 1999. – С. 3–24.

Козюба В.К. Церква Богородиці Десятинна в Києві (короткий історичний нарис) // УІЖ. – 2014. – № 3. – С. 116–127.

Колеснікова В.І. До історії Всеукраїнського археологічного музею // Сіверщина в історії України: Зб. наук. праць – Вип. 4. – К. ; Глухів, 2011. – С. 427–432.

Колишня Києво-печерська лавра на службі експлуататорів (довідкові матеріали по Музейному городку). – К., 1935. – 34 с.

Колосок Б. Хто підірвав Успенський собор? Роздуми на актуальну тему // Вісник Українського товариства охорони пам’яток історії та культури. – 1998. – № 2. – С. 47.

Кондратенко А. Эхо взорванного Крещатика // Орловский военный вестник. – 2013. – № 2. – С. 59–67.

Коренюк Ю., Кот С., Себта Т. Привласнення і реституція: документи про втрати мистецької спадщини Михайлівського Золотоверхого собору // Пам’ятки України. – 1999. – № 1. – С. XXVI–XXVIII.

Кот С. Американська політика реституції культурних цінностей після Другої світової війни та Україна // Міжнародні зв’язки України: наукові пошуки і знахідки. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2010. – № 19. – С. 243–264.

Кот С. Вибух, що лунає й сьогодні // Віче. – 1996. – № 11. – С. 116–130.

Кот С.І. Документи про руйнацію пам’яток Києво-Печерської лаври під час Другої світової війни // Пам’ятки України. – 2003. – № 1–2. – С. 36–44.

Кот С. Евакуація українських музеїв 1941 року: загублені реліквії // Київ. – 1993. – № 6. – С. 152–155.

Кот С. Загибель Успенського собору: версії… // Хроніка-2000. – 1997. – № 17–18. – С. 348–364.

Кот С. Загибель собору. Шукаючи відповіді на задавнені питання // Пам’ятки України. – 2003. – № 1–2. – С. 23–35.

Кот С.І. Зруйнування Успенського собору Києво-Печерської Лаври (3 листопада 1941 р.): версії // УІЖ. – 2011. – № 6. – С. 122–151.

Кот С. Мародерство як фактор розграбування, вивезення та знищення культурних цінностей на окупованій території України під час Другої світової війни (1941–1944 рр.) // Краєзнавство. – 2010. – № 1. – С. 30–42.

Кот С. Радянська евакуація українських музейних цінностей на території УРСР під час Другої світової війни в контексті проблем повернення та реституції втрачених культурних

надбань // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2009. – Вип. 12. – С. 321–336.

Краюхин С. Ленинград мог взлететь на воздух каждую минуту… // Известия. – 19 июня 1997. – № 112. – С. 5.

Крутенко Н. Київський музей західного та східного мистецтва в період німецької окупації Києва 1941–1943 років // Ханенківські читання. – К.: Кий, 1999. – С. 75–83.

Кузнецов А. Бабий Яр. Роман-документ. – К.: Саммит-Книга, 2008. – С. 368.

Кулиняк Д. Хто мінував собори? // Пам'ятки України. – 1991. – № 4. – С. 48–49.

Кульженко П.А. Спомин / Публікація С. Білоконя // Пам'ятки України. – 1998. – № 1. – С.149–153.

Кучерук О. Міський голова Володимир Багазій і Міська управа Києва у 1941–1942 рр. // Київ і кияни. – 2006. – Вип. 6. – С. 282–294.

Кучерук О. "Українське слово" 1941 року // Київ і кияни. – Вип. 3. – 2003. – С. 195–202.

Лавров Д. Голгофа Богородиці Печерської, або як загинув славнозвісний Успенський собор // Хрещатик. – 26.10.2001, 2.11.2001, 9.11.2001. – № 145 (1975), № 149 (1979), № 153 (1983) – С. 7

Лавров Д. Кто взорвал Успенский собор? // Сегодня. – 3 ноября 2006. – № 249. – С. 12–13.

Лето 1941. Украина: Док. и материалы. Хроника событий. – К., 1991. – 510 с.

Лєр С. "Як все це, однак, жахливо!" Із щоденника німецького державного архівіста Моммзена у період його перебування в Україні під час Другої світової війни (1943) // Пам'ятки: археографічний щорічник / Держкомархів України. УНДІАСД. – К., 2008. – Т. 8. – С. 56–73.

Липківський В., митрополит. Відродження церкви в Україні. 1917–1930. – Торонто: "Добра книжка", 1959. – 396 с.

Липківський В., митрополит. Історія Української Православної Церкви. Розділ VII: Відродження Української Церкви / Із вступом і замітками протопресв. С.В. Савчука. – Вінніпеґ: накладом фундації І. Грищука, 1961. – 182 с.

Лисенко О. Церковне життя в Україні. 1943–1946. – К.: Інститут історії України, 1998. – 391 с.

Лисенко О., Михайлуца М., Поїздник І. Соціокультурні процеси воєнної доби. Релігійне життя в Україні (1941–1946 рр.) // Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI століття. Історичні нариси. – У 2 кн. – Кн. 2. – К., 2011. – С. 177–230.

Лобода М. Трудові ресурси у важкій промисловості України під час нацистської окупації та у відбудовний період (1941–1950). – К.: Ін-т історії України НАН України, 2012. – 206 с.

Максакова Л.В. Спасение культурных ценностей в годы Великой Отечественной войны. – М.: Наука, 1990. – 132.

Малаков Д. Анатомія злочину: то хто спалив Хрещатик у 1941 році? // День – 3, 4 вересня 2010. – №157–158. – С. 8.

Малаков Д. Київ. 1939–1945. Post scriptum.– К.: ВАРТО, 2010. – 224 с.

Малаков Д. Київ 1939–1945: Фотоальбом. – К.: Вид. "Кий", 2005. – 462 с.

Малаков Д. Київ у перші дні окупації (19–28 вересня 1941 року) // Бабин Яр: масове убивство і пам'ять про нього. Матеріали міжн. наук. конф. 24–25 жовтня 2011 р., м. Київ. – К., 2012. – С. 157–163.

Малаков Д. Кияни. Війна. Німці. – К.: Амадей, 2008. –364 с.

Малаков Д. Пам'яті киян, загиблих від бомб… своїх // День. – 24 квітня 2013. – № 76. – С. 9.

Малаков Д. То хто ж висадив у повітря Успенський собор // Київ: погляд крізь століття. – Вип. 1. – К.: Вид. "Кий", 2001. – С. 81–90.

Малолєтова Н.І. Діяльність німецького бібліотекаря та книгознавця Йозефа Бенцінга під час нацистської окупації України (1941–1944) // Студії з архівної справи та документознавства. – 2007. – Т. 15. – С. 159–164.

Мануил (Лемешевский), митрополит. Русские православные иерархи периода с 1893 по 1965 гг. (включительно). – В 6 т. – Эрланген, 1979–1988.

Маньковська Р.В. Музейництво в Україні. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2000. – 140 с.

Мартирологія Українських Церков. – В 4 т. – Т. І.: Українська православна церква. Документи, матеріали, християнський самвидав України. – Балтимор ; Торонто: Українське вид. "Смолоскип" ім. В. Симоненка, 1987. – 1207 с.

Марущак В., протодиакон. Архиепископ Димитрий (в схиме Антоний) Абашидзе. – Симферополь: Н. Оріанда, 2005. – 320 с.

Масалова І.І. Київські музеї в 1902–1928 роках (за матеріалами путівників та довідників по Києву) // ЛА. – 2008. – Вип. 22. – С. 132–149.

Машкевич С. Общественный транспорт Киева в годы немецкой оккупации (1941–1943) // Київ і кияни. – Вип. 10. – К., 2010. – С. 181–194.

Мельниченко И. "...и тебе самой оружие пройдет душу". Тайна взрыва Успенского собора // Киевские ведомости. – 5 мая 1995. – С. 20–21.

Мельниченко И. Почему гестапо взорвало Успенский собор // Киевские ведомости. – 4 марта 1997. – С. 18

Міненко Тимофій, протопресвітер. Православна Церква в Україні під час Другої світової війни (1939–1945). – В 3 т. – Вінніпег ; Львів: Львівский музей історії релігії "Логос", 2000.

Мощанский И.Б. 1941. Битва за Киев. 7 июля – 26 сентября. – М.: Яуза, БТВ-Книга, Эксмо, 2008. – 208 с.

Музей-Архів переходової доби: Пофондовий путівник / Упоряд. О.М. Бєлая. – К., 2002. – 100 с.

Національний реєстр втрачених та переміщених архівних фондів: архівні фонди, вивезені за межі України у 1945–1991 роках / Держ. ком. архівів України, УНДІАСД – Кн. 2. – К., 2008. – 444 с.

Немчинский А.Б. Осторожно мины! – М.: Воениздат, 1973. – 256 с.

Нестуля О. Доля церковної старовини в Україні: 1917–1941 рр. – Ч. 1: 1917 р. – середина 1920-х років. – К., 1995. – 280 с.

Нестуля О. Доля церковної старовини в Україні: 1917–1941 рр. – Ч. 2: Кінець 20-х – 1941 рр. – К., 1995. – 216 с.

Нивьер А. Православные священнослужители, богословы и церковные деятели русской эмиграции в Западной и Центральной Европе. 1920–1995: Биографический справочник. – М.: Русский путь – Париж: YMCA-Press. – 2007. – 576 с.

Никодимов И.Н. Воспоминание о Киево-Печерской Лавре (1918–1943 гг.). – К.: Києво-Печерська Лавра, 2005. – 224 с.

Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні: Зб. док. і матеріалів. – К.: Держ. вид. політ. літ. УРСР, 1963. – 488 с.

Новакович Р. Таким был Успенский собор: последняя рана войны // Зеркало недели. – 2 ноября 1996. – С. 16.

Оксенич М. Еволюція структури Національного музею історії України та створення його фондів // Спеціальні історичні дисципліни: Питання теорії і методики: Зб. наук. праць – Ч. 12. – У 2 ч. – К., 2005. – Ч. 1. – С. 367–388.

Органы Государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне: Сб. док. / ФСБ РФ, Академия ФСБ РФ. – Т. 2. – Кн. 1. Начало. 22 июня – 31 августа 1941 года. – М.: Изд-во "Русь", 2000. – 718 с.

Охріменко Ю.М. Хто мінував Успенський собор? // Історія України: Маловідомі імена, події, факти. Зб. статей. – К., 1999. – Вип. 5. – С. 96–101.

Очерки истории Киево-Печерской лавры и Заповедника / Кол. авторов. – К.: “Радянська Україна”, 1992. – 288 с.

Павленко Є. Таємниця золотого мішка // Робітнича газета. – Київ, 29, 30 вересня 1965. – № 228 (2662), 229 (2663). – С. 4.

Пастушенко Т.В. Остарбайтери з Київщини: вербування, примусова праця, репатріація (1942–1953). – К.: Ін-т історії України, 2009. – 284 с.

Перечень объединений, соединений, отдельных частей и учреждений Юго-Западного фронта, принимавших участие в обороне г. Киева в июле–сентябре 1941 года / Ген. штаб Вооруженных сил СССР. – М., 1961. – 84 с.

Перший Всеукраїнський православний церковний собор УАПЦ. 14–30 жовтня 1921 року: Док. і матеріали. – К. ; Львів, 1999. – 560 с.

Петров С. Взрыв в Лавре – акция НКВД: об этом свидетельствуют архивы немецкой разведки // Интересная газета. Загадки цивилизации. – 2001. – № 8 (95). – С. 11.

Повідомлення НДК про руйнування і звірства, заподіяні німецько-фашистськими загарбниками в місті Києві // Київська правда. – 1 березня 1944. – № 43 (81). – С. 1.

Полюшко Г.В. Втрачені скарби Лаврського музею: пошуки і знахідки. – К.: Абрис, 2001. – 174 с.

Полюшко Г.В. Ігорівська ікона Божої Матері. Історія і доля святині. – К., 2012. – 32 с.

Полюшко Г. Мінні поля Києва // Хрещатик. – 4 жовтня 2005. – № 145 (2744). – С. 10–11.

Полюшко Г. Так кто же взорвал Успенский собор – оккупанты или партизаны? // Факты. – 1 ноября 1997. – № 39 (0041). – С. 7.

Полюшко Г. Успенський собор: Суперечки між правдою та істиною // Україна молода. – 6 листопада 1996. – № 130 (546). – С. 5.

Правда о религии в России / Под общ. редакцией Митрополита Киевского и Галицкого Николая (Ярушевича). – М: Московская патриархия, 1942. – 458 с.

Пушкарський Н.Ю. Як горів Київ // Український збірник. – Кн. 5. – Мюнхен, 1956. – С. 163–172.

Радянська Україна: Довідник. – К.: Комуніст, 1940. – 586 с.

Ревуцький В.Д. По обрію життя: Спогади. – К.: Час, 1998. – 344 с.

Рибалко О., Карпенко В. “Зважаючи на загрозливий стан...” Плани, пропозиції і заходи київських пам’яткоохоронців щодо збереження мистецьких цінностей Михайлівського собору (1931–1933) // Пам’ятки України. – 1999. – № 1. – С. VIII–XI.

Русская Православная Церковь и Великая Отечественная война: Сб. церк. док. – М.: Московская патриархия, 1943. – 102 с.

Рябченко Л.І. За компасом марки “Воля”. – Кн. 2. – Полтава: “Верстка”, 2011. – 284 с.

Самчук У. На білому коні. На коні вороному: Спомини і враження у двох частинах. – Острог: НаУОА ; Луцьк: Твердиня, 2007. – 424 с.

Санников Г. Большая охота: разгром вооруженного подполья в Западной Украине. – М.: ОЛМА-ПРЕСС, 2002. – 510 с.

Сапожников Л. Мелодия на взрыв. – Тайны прошлого. – 2012. – № 8. – С. 10–11.

Себта Т.М. Крайове управління архівів, бібліотек і музеїв при райхскомісарі України: Історичний нарис // Архіви України. – 2009. – № 3–4. – С. 111–127.

Себта Т.М. Мюнхенська систематична Картотека власності мистецьких об’єктів (1945–1952): перспективи дослідження повоєнної реституції українських культурних цінностей // Загартована історією. Ювілейний збірник на пошану професора Надії Іванівни Миронець з нагоди 80-ліття від дня народження: зб. наук. праць / Упоряд. В. Піскун. – К.: ІУАД ім. М.С. Грушевського НАН України, 2013. – С. 221–236.

Себта Т. Невідомий план Києва 1943 р. // Пам’ятки України. – 2007. – № 1. – С. 105–117.

Себта Т.М. Оперативний штаб рейхсляйтера Розенберга та його бібліотечна діяльність в Україні: Джерелознавчий аналіз // Бібліотеки Києва в період нацистської окупації (1941–1943):

Дослідження: Анотований покажчик: Публікації документів / Упоряд. Л.А. Дубровіна, Н.І. Малолєтова. – К., 2004. – С. 114–148.

Себта Т.М. Перейменування вулиць Києва у 1941–1944 рр.: причини, особливості та наслідки // Джерела локальної історії. Культурний побут городян XVIII – першої половини XX ст.: зб. наукових праць / НАН України. Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського. – К., 2013. – С. 499–516.

Себта Т., Черкаська Н. Фонди магнатських архівів та судово-адміністративних установ КЦАДА у контексті взаємних претензій Рейхскомісаріату України і Генерал-губернаторства // Архіви України. – № 4–6. – К., 2003. – С. 184–312.

Селівачова (Нікольська) Н.С. Заповідник-музей "Києво-Печерська Лавра" (Спогади з передвоєнних років) / Публікація С. Білоконя // ЛА. – 2006. – Вип. 15. – С. 155–159.

Серга Ж. Відносини між радянською державою і церквою у 1920–1930-х роках (на прикладі Києва) // Пам'ятки: Археографічний щорічник. – К., 2010. – Т. 11. – С. 39–67.

Сергєєва І. З історії формування колекції єврейської літератури Національної бібліотеки України (1918–1939) // Бібліотечний вісник. – 1996. – № 6. – С. 13–15.

Система исправительно-трудовых лагерей в СССР: 1923–1960: Справочник. – М.: Звенья, 1998. – 600 с.

Сіткарьова О.В. Архітектурний ансамбль Києво-Печерської лаври кінця XVIII – початку XX століть. – К., 2001. – 337 с.

Сіткарьова О.В. Успенський собор Києво-Печерської лаври: до історії архітектурно-археологічних досліджень та проекту відбудови. – К., 1999. – 232 с.

Смирнов А. Мстислав (Скрипник): громадсько-політичний і церковний діяч 1930–1944 рр. Монографія. – К., 2008. – 326 с.

Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941–1945: Док. и материалы в 3-х томах. – Изд. второе доп. – Т. 1. – К.: Наукова думка, 1985. – 520 с.

"...Создавать невыносимые условия для врага и всех его пособников..." Красные партизаны Украины, 1941–1944: малоизученные страницы истории. Док. и материалы / Сост. А. Гогун, А. Кентий. – К.: Укр. изд. союз, 2006. – 430 с.

Сорокіна С., Завальна О. Німецький археолог доктор Пауль Ґрімм і створення у Києві Музею до- і ранньої історії у 1942 році // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів / НАН України. ІУАД ім. М.С. Грушевського. – К., 2014. – Т. 28. – С. 440–464.

Сорокіна С., Завальна О., Радієвська Т. Діяльність Музею до- і ранньої історії в Києві у 1942–1943 рр. (за матеріалами НМІУ) // Археологія & Фортифікація України. – Кам'янець-Подільський, 2015. – С. 288–295.

Сорокіна С., Завальна О., Радієвська Т. Музей до- і ранньої історії у Києві (1942–1943): структура та персональний склад // Науковий вісник Національного музею історії України. Зб. наук. пр. – Вип. І. – Ч. 1. – К., 2016. – С. 210–229.

Спичаков В.А. Пинская военная флотилия в документах и воспоминаниях. – Львов: "Лига-Пресс", 2009. – 384 с.

Старков Б.А. План «Д»: вымыслы и действительность. Специальные мероприятия органов госбезопасности в годы Великой Отечественной войны [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.chekist.ru/article/2219.

Стейнбек Д. Русский дневник / Пер. с англ. Е.Р. Рождественской. – М.: Мысль, 1989. – 144 с.

Степовик Д. Історія Києво-Печерської Лаври. – К.: Вид. УПЦ-КП, 2001. – 560 с.

Теодорович І. Благодатність ієрархії УАПЦ (Української Автокефальної Православної Церкви) / Гол. ред. П. Сохань. – К.: Архангельський глас, 2010. – 200 с.

Тимченко Т.Р. Київська школа реставрації станкового малярства (1920–1930 рр.) // Пам'ятки України. – 2001. – № 4. – С. 48–71.

Титов Ф.И. Русский царствующий дом Романовых в отношениях его к Киево-Печерской Лавре: 1613–1913. – К.: Типография КПЛ, 1913. – 172 с. + 146 приложения + 22 с. указатели.

Ткаченко М.І. Музеї України під час Другої світової війни (1939–1945 рр.): Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Київський ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 1996. – 223 с.

Тригуб О.П. Розкол Російської Православної Церкви в Україні (1922–1939 рр.): між Державним політичним управлінням та реформацією. – Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2009. – 300 с.

Указатель Церковно-археологического музея при Киевской духовной академии / Сост. Н.И. Петров. – Второе изд., испр. и доп. – К., 1897. – 292 с.

Украинская ССР в годы Великой Отечественной войны Советского Союза. Хроника событий. – К., 1985. – 618 с.

Українська легальна преса періоду німецької окупації (1939–1944 рр.): історико-бібліографічне дослідження. У 2-х томах / Упоряд. К. Курилишин. – Т. 2: Н–Я. – Львів, 2007. – 592 с.

Український музей. – Зб. 1: Репринтне перевидання 1927 року / НКПІКЗ. – К., 2007. – 310 с.

Український центральний антирелігійний музей (колишня Києво-Печерська Лавра): Короткий довідник / Ред. А.М. Шенгер, І.М. Грекун. – К., 1940. – 32 с.

Ульяновський В.І. Церква в Українській державі 1917–1920 рр. (доба Української Центральної Ради). – К.: "Либідь", 1997. – 200 с.

Федоряченко І. Дзвони Великої лаврської дзвіниці XVII–XX ст. // Пам'ятки України. – № 6. – 2012. – С. 76–79.

Феттіх Н. Київський щоденник (3.XII.1941 – 19.I.1942). – К.: "Софія-А", 2004. – 168 с.

Форостівський Л. Київ під ворожими окупаціями. – Буенос-Айрес, 1952. – 79 с.

Ханенко Б.И., В.Н. Собрание картин итальянской, испанской, фламандской, голландской и др. школ. – Изд. второе, испр. и доп. – К., 1899. – 74 с. + 14 с. указатель.

Хведченя С. Жизнь и смерть Успенского собора // Вокруг света. – 1999. – № 3. – С. 42–47.

Холостенко Н.В. Исследования руин Успенского собора Киево-Печерской Лавры // Советская археология. – 1955. – Т. XXIII. – С. 341–358.

Хорошунова И. Первый год войны. Киевские записки // Єгупець. – 2001. – № 9. – С. 6–110.

Хорошунова И. Второй год войны // Єгупець. – 2002. – № 10. – С. 10–73.

"Хто висадив у повітря Успенський собор": Відлуння теми. Два листи з приводу статті Ігоря Гуркова ("ЛУ", № 31 від 1 серпня ц.р.) / Лист майора запасу М. Костенка та його інтерв'ю з М. Татарським щодо мінування Києва у серпні–вересні 1941 р. // Літературна Україна. – 5 вересня 1991. – № 36 (4445). – С. 4.

Ценкнер Освальд. Як впала фортеця Києва // Українське слово. – Житомир, 24.09.1941. – Ч. 16. – С. 2.

Центральний історичний музей ім. Т.Г. Шевченка в м. Києві: Короткий довідник. – К.: Радянська школа, 1941. – 56 с.

Черногубова-Яковлева Е.А. Правда о смерти Н.Н. Черногубова // Правда Украины. – 21 мая 1944. – №98 (7418). – С. 2.

Чорногубова К. Життя і смерть М. М. Чорногубова // Україна. – 1944. – № 10. – С. 34–36.

Шкаровский М.В. Крест и свастика. Нацистская Германия и Православная Церковь. – М.: Вече, 2007. – 506 с.

Шкаровский М.В. Нацистская Германия и Православная Церковь. Немецкая политика в отношении Православной Церкви и религиозное возрождение на оккупированной территории СССР. – М.: Изд. Крутицкого Патриаршего Подворья : Общество любителей церковной истории, 2002. – 522 с.

Шкаровский М.В. Политика Третьего рейха по отношению к Русской Православной Церкви в свете архивных материалов 1939–1945 годов (Сборник документов). – М.: Изд. Крутицкого Патриаршего Подворья : Общество любителей церковной истории, 2003. – 366 с.

Шульц І.В. До історії формування колекції живопису Києво-Печерського заповідника // Мистецька спадщина. Матеріали та дослідження. – К., 1993. – С. 3–15.

Шульц І.В. Пам'ятки з Холмського церковно-археологічного музею в зібранні Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника. До історії надходження // Церква – наука – суспільство: питання взаємодії. Матеріали Одинадцятої міжнародної наукової конференції (29–31 травня 2013 р.). – К.: НКПІКЗ, 2013. – С. 94–96.

Шульц І.В. Новий документ з історії надходження пам'яток Холмського церковно-археологічного музею до збірки Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника // Церква – наука – суспільство: питання взаємодії. Матеріали Чотирнадцятої міжнародної наукової конференції (25 травня – 3 червня 2016 р.). – К.: НКПІКЗ, 2016. – С. 91–94.

Шумилов Н. Восточнопрусский след вывезенных нацистами культурных ценностей из Украины. Записки поисковика. – Режим доступу: http://www.aej.org.ua/History/1675.html

Явдась М. Українська Автокефальна Православна Церква: Док. для історії Української Автокефальної Православної Церкви. – Мюнхен ; Інгольштадт: Вид. Краєвої Ради УАПЦ у Федеральній Республіці Німеччині, 1956. – 228 с.

Якунин В.Н. Русская Православная Церковь на оккупированных территориях СССР в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. – Самара: Изд. "Самарский ун-т", 2001. – 242 с.

Яненко А. Історія музейної археології УСРР (1919–1934). –К.: НКПІКЗ, 2016. – 368 с.

Wassilij Alexeev, Keith Armes. German Intelligence: Religious Revival in Soviet Territory. Documents: German Intelligence Reports / Translated by Keith Armes // Religion in Communist Lands. – Vol. 5. – 1977. – P. 27–30, 110–111.

Andrej Angrick, Klaus-Michael Mallmann, Jürgen Matthäus, Martin Cüppers (Hrsg.). Deutsche Besatzungsherrschaft in der UdSSR 1941–1945: Dokumente der Einsatzgruppen in der Sowjetunion. – Darmstadt: WBG, 2013. – 640 S.

Klaus Jochen Arnold. Die Eroberung und Behandlung der Stadt Kiew durch die Wehrmacht im September 1941: Zur Radikalisierung der Besatzungspolitik // Militärgeschichtliche Mitteilungen. – 1999. – Bd. 58. – S. 23–63.

Ivan Bentchev. Gerettete und verschollene Kirchenschätze. Otto Klein und der deutsche "Kunstschutz" in Kiev1941–1943 // Hermeneia. Zeitschrift für ostkirchliche Kunst. – 1997. – Heft 1. – S. 27–40.

"Betr.: Sicherstellung": NS-Kunstraub in der Sowjetunion / Hrsg. W. Eichwede, U. Hartung. – Bremen: Edition Temmen, 1998. – 263 S.

Otto Bräutigam. So hat es sich zugetragen... Ein Leben als Soldat und Diplomat. – Würzburg: Holzner Verlag, 1968. – 724 S.

Catalogue of Works of Western European Painters Lost During Second World War / National Commission for the Restitution of Cultural Treasures to Ukraine, the Ministry of Culture and Arts of Ukraine, International Foundation "Renaissance", Museum of Occidental and Oriental Art Kyiv. – Kyiv, 1998. – 124 p.

Der Dienstkalender Heinrich Himmlers 1941/1942 / Bearbeitet, kommentiert und eingeleitet von P. Witte, M. Wildt, M. Voigt, D. Pohl, P. Klein, C. Gerlach, C. Dieckmann, A. Angrick. – Göttingen: Wallstein Verlag, 1999. – 800 S.

Die "Ereignismeldungen UdSSR" 1941: Dokumente der Einsatzgruppen in der Sowjetunion / K.-M. Mallmann, A. Angrick, Jü. Matthäus, M. Cüppers (Hrsg.). – Darmstadt, 2011. – 926 S.

Europa unterm Hakenkreuz: Die Okkupationspolitik des deutschen Faschismus (1938–1945): Achtbändige Dokumentenedition. – Band 5: Die faschistische Okkupationspolitik in den zeitweilig besetzten Gebieten der Sowjetunion (1941–1944). – Berlin, 1991. – 660 S.

Armin Fuhrer, Heinz Schön. Erich Koch – Hitlers brauner Zar: Gauleiter von Ostpreußen und Reichskommissariat der Ukraine. – München: Olzog Verlag, 2010. – 248 S.

Der Führer in Europa des 20. Jahrhunderts / Hrsg. B. Ennker, H. Hein-Kircher. – Marburg: Herder-Institut Verlag, 2010. – 384 S.

Patricia K. Grimsted. Art und Icons Lost in East Prussia: The Fate of German Seizures from Kyiv Museums // Jahrbücher für Geschichte Osteuropas. – Bd. 61. – 2013. – Heft 1. – S. 47–91.

Patricia K. Grimsted. Nazi-Looted Art from East and West in East Prussia: Initial Findings on the Erich Koch Collection // International Journal of Cultural Property. – Vol. 22. – 2015. – P. 7–60.

Paul Grimm. Nordische Funde der Jungsteinzeit aus der Ukraine // Germanen Erbe. Monatsschrift für Deutsche Vorgeschichte. – Heft 9/10. – September/Oktober 1942. – S. 141–148.

Nazarii Gutsul. Der Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg und seine Tätigkeit in der Ukraine (1941–1944): Inaugural-Dissertation zur Erlangung des Doktorgrades der Philosophie des Fachbereichs 04 Geschichts- und Kulturwissenschaften der Justus-Liebig-Universität Gießen. – Gießen, 2013. – 328 S.

Ulrike Hartung. Raubzüge in der Sowjetunion: das Sonderkommando Künsberg 1941–1943. – Bremen: Edition Temmen, 1997. – 135 S.

Anja Heuss. Die "Beuteorganisation" des Auswärtigen Amtes. Das Sonderkommando Künsberg und der Kulturgutraub in der Sowjetunion // Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte. – Jg. 45. – 1997. – Heft 4. – S. 535–556.

Friedrich Heyer. Kirchengeschichte der Ukraine im 20. Jahrhundert: Von der Epochenwende des Ersten Weltkrieges bis zu den Anfängen in einem unabhängigen ukrainischen Staat. – Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2003. – 556 S.

Friedrich Heyer. Die Orthodoxe Kirche in der Ukraine von 1917 bis 1945. – Köln: Verlagsgesellschaft Rudolf Müller, 1953. – 260 S.

Andreas Kappeler. Hans Koch (1894–1959) // Osteuropäische Geschichte in Wien: 100 Jahre Forschung und Lehre an der Universität / Hrsg. A. Suppan, M. Wakounig, G. Kastner. – Innsbruck: StudienVerlag, 2007. – S. 227–254.

Bernhard Kiekenap. Hitlers und Himmlers Henker: Der SS-General aus Braunschweig: Biografische Notizen über Friedrich Jeckeln (1895–1946) – Braunschweig: Appelhans Verlag, 2013. – 188 S.

Stefan Klemp. "Nicht ermittelt": Polizeibataillone und die Nachkriegsjustiz. Ein Handbuch. – 2. erweiterte und überarbeitete Auflage. – Essen: Klartext Verlag, 2011. – 602 S.

Stefan Lehr. Ein fast vergessener „Osteinsatz": Deutsche Archivare im Generalgouvernement und im Reichskommissariat Ukraine. – Düsseldorf: Droste Verlag, 2007. – 412 S.

Ralf Meindl. Ostpreußens Gauleiter Erich Koch – eine politische Biographie. – Osnabrück: fibre Verlag, 2007. – 575 S.

Rolf Michaelis. Einsatz der Ordnungspolizei 1939–1945: Polizei-Bataillone – SS-Polizei-Regimenter. – Berlin: Michaelis-Verlag 2008. – S. 132.

Andreas Molau. Alfred Rosenberg – der Ideolog des Nationalsozialismus. Eine politische Biographie. – Koblenz, 1993.

Pán prezident navštívil hroby slovenských hrdinov v Sovietskom sväze // Slovák. – 7. novembra 1941. – Čislo 257. – S. 1–2.

Statisten in Uniform. Die Mitglieder des Reichstags 1933–1945: Ein biographisches Handbuch / Bearb. von J. Lilla, M. Döring, A. Schulz. – Düsseldorf: Droste-Verlag, 2004. – 996 S.

Reinhard H. Seitz. Das Fürstliche Renaissanceschloß zu Höchstädt a.d. Donau – seine Baugeschichte und seine (ost)europäische Bezüge. – Weißenhorn: Anton H. Konrad Verlag, 2009. – 312 S.

Verschleppt und verschollen: Eine Dokumentation deutscher, sowjetischer und amerikanischer Akten zum NS-Kunstraub in der Sowjetunion (1941–1948) / Hrsg. Ulrike Hartung. – Bremen: Edition Temmen, 2000. – 360 S.

Hans-Heinrich Wilhelm. Rassenpolitik und Kriegsführung: Sicherheitspolizei und Wehrmacht in Polen und in der Sowjetunion 1939–1942. – Passau: Wiss.-Verl. Rothe, 1991. – 242 S.

Andreas Zellhuber. "Unsere Verwaltung treibt einer Katastrophe zu …": Das Reichsministerium für die besetzten Ostgebiete und die deutsche Besatzungsherrschaft in der Sowjetunion 1941–1945. – München: Verlag Ernst Vögel, 2006. – 414 S.

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

Август III Фрідріх (1696–1763), король Польщі (1733–1763) 670, 808
Авраменко М.Г., кур'єр ДІКЗ КПЛ у 1944 р., звільнений 26.07.1944 р. 924
Агапіт (Вишневський) 491, 492
Агафон, ієромонах 959
Аксак Стефан Леопольд, полковник 672, 809
Александр (Іноземцев) – див. *Олександр (Іноземцев)*
Александр (Петровский) (рос.), єп. 482
Александр (Пінський) – див. *Олександр (Іноземцев)*
Александров Олександр Миколайович (*1874, Курська губ. – липень 1943, Київ*), український мистецтвознавець, музейник, педагог. Вчений охоронець Кирилівської церкви (15.03.–17.05.1929), Києво-Кирилівського державного історико-культурного заповідника (18.05.1929 р. – листопад 1936 р.). У 1941–1943 рр. вчений охоронець Кирилівської церкви, філіалу Архітектурно-Історичного музею, мешкав за адресою вул. Кирилівська, 109, кв. 64. Народився в сім'ї народного вчителя. Після закінчення гімназії працював народним вчителем, зокрема у Владикавказі (1903–1906), закінчив історико-філологічний факультет Харківського ун-ту (1910). Обраний членом Московського археологічного товариства (1910), від якого одержав кошти на археологічне дослідження долини р. Сейм у межах Курської губ., про що був надрукований звіт у додатках до "Известий Московского археологического общества" (1913). Викладав у Черкаській, спочатку жіночій потім чоловічій, гімназії історію, географію та російську мову (1910–1919). Для ознайомлення з європейськими музеями відвідав Німеччину, Францію, Швейцарію та Австрію (1913–1914). Викладав на Черкаських вечірніх курсах для робітників і службовців (1915–1917). Повітовий інструктор з музейних і архівних справ, з 30.10.1920 р. голова Черкаського повітового комітету з охорони пам'яток мистецтва і старовини, Черкаського округового комітету з охорони пам'яток старовини, мистецтва і природи (17.06.1923–31.12.1924), вчений архівіст Шевченківського округового архівного управління (1925–1927), уповноважений ВУАК на Черкащині (тоді Шевченківщині) (1.04.1925–28.10.1927), відповідальний секретар Шевченківської округової комісії з охорони пам'яток культури і природи (21.12.1926–1.10.1928), так само Шевченківського округового екскурсійного бюро (1.06.1928–1.10.1928). Водночас викладав історію культури та географію у Черкаській агрошколі (1.09.1922–30.08.1923), економічну географію на Професійно-технічних курсах при Черкаській спілці металістів (15.08.1923–30.08.1924), історію культури, класової боротьби, економічну географію та краєзнавство у Черкаському педагогічному технікумі (29.08.1921–1.07.1925) 373, 374, 404, 544
Александрова Софія Андріївна (1890–?), музейний працівник, екскурсовод спецекскурсій Кирилівської церкви, філіалу Архітектурно-Історичного музею (1941–1943), дружина *Александрова О.М.* 373, 404

Алексій / Алексей (Громадський Олександр Якубович) (*1.11.1882, с. Докудів Більського пов. Седлецької губ. – 7.05.1943, біля с. Смиги Дубенського р-ну Рівненської обл.*), митрополит Волинський і Житомирський, екзарх України, очільник Української Автономної Православної Церкви (1941–1943). Закінчив Холмську духовну семінарію (1904), Київську духовну академію зі ступенем кандидата богослов'я (1908). Призначений вчителем Закону Божого у Холмську чоловічу гімназію, того ж року зведений у сан ієрея (1908), переведений на посаду Холмського єпархіального наглядача церковних шкіл (2.02.1916). У 1917–1918 рр. служив у Бессарабії. Зведений у сан протоієрея 1918 р. Викладач Кременецької духовної семінарії (1918–1921), її ректор у 1921–1923 рр. Пострижений у ченці (11.02.1922), хіротонізований на єпископа Польської Православної Церкви (21.04.1922), призначений на Луцьку єпископську кафедру та вікарієм Волинської єпархії (3.09.1922). Правлячий єпископ Гродненської єпархії з 12.10.1922 р., єпископ Гродненський і Новогрудський з 21.04.1923 р. Зведений у сан архієпископа 3.07.1928 р. Архієпископ Волинський і Кременецький з 15.04.1934 р. Після приєднання до СРСР західноукраїнських земель перейшов під юрисдикцію Московської Патріархії (25.06.1940). Під час німецької окупації Обласний собор православних єпископів під його головуванням у Почаївській Лаврі надав йому права обласного митрополита Української Автономної Православної Церкви (18.08.1941). Другий Почаївський собор проголосив його митр. Волинським і Житомирським, екзархом України (9.12.1941). Загинув дорогою з Кременця у Луцьк поблизу с. Смиги Дубенського р-ну Рівненської обл., похований у Почаївській Лаврі 70, 104, 115, 117, 120–122, 127–129, 409–411, 415, 416, 437–439, 447, 452, 454, 466, 489, 495–497, 500, 504–507, 509

Алексій (Сіманський Сергій Володимирович) (1877–1970), Патріарх Московський (1945–1970) 131, 482

Алексій / Алексий (Дутий Антон Павлович) (*10.07.1874, с. Свидовець Вороньківської вол. Козелецького пов. Чернігівської губ. – 1952–1954, Почаївська Лавра*), насельник Свято-Троїцького Іонинського монастиря у Києві, КПЛ та Почаївської Лаври з перервами у 1890–1950-х рр., ієромонах, ігумен. Народився у селянській сім'ї, закінчив три класи сільської школи. У травні 1899 р. став послушником Свято-Троїцького Іонинського монастиря, пострижений у ченці 8.09.1908 р., висвячений на ієродиякона у Вербну неділю в квітні 1922 р. митр. Михаїлом (Єрмаковим), у січні 1924 р. висвячений на ієромонаха і нагороджений набедреником єп. Макарієм (Кармазіним), у 1930/1931 р. отримав нагороду від єп. Сергія (Кумінського) – наперсний хрест. Залишив монастир 1934 р. після його закриття, проживав у Баришівському р-ні Київської обл., працював на поденних роботах (1934–1943). Не раніше першої половини травня 1944 р. повернувся у Свято-Троїцький Іонинський монастир, восени 1944 р. перейшов у КПЛ. Зведений у сан ігумена митр. Київським і Галицьким Іоанном (Соколовим) 11.10.1945 р., призначений Духовним собором КПЛ записувачем (11.04.1946), переведений у Почаївську Лавру в грудні 1951 р. (НКПІКЗ, фонди, од. зб. КПЛ-А-1361, арк. 115–121) 482, 488, 512

Алексійчук Павла Михайлівна (1897–?), охоронник (1941), секретар (1942–березень 1943) Музею західного та східного мистецтва у Києві 373, 721

Алешо О.Г. 175

Альбрехт, ад'ютант і заступник штадткомісара Києва, керівник будівельного відділу Штадткомісаріату Києва 851, 860, 862, 870, 874, 875, 894

Альошин П.Ф. 319

Амброзевич Віктор 962

Амвросий (Булгаков Алексей) (рос.) (*1845, Курська губ. – 1.08.1920, Київ*), архім., намісник КПЛ (1909–1918) 467

Амфіан / Амфиан (Присяжнюк Олексій Патрикійович) (*17.03.1875, с. Остапківці Печарської вол. Брацлавського пов. Подільської губ. – 21.03.1955, Київ*), насельник КПЛ з перервами

у 1910–1950-х рр., монах. Народився у селянській сім'ї, закінчив церковно-приходську школу. Прийнятий у КПЛ на послух садівника 1.06.1900 р., пострижений у рясофор в Трапезній церкві (2.04.1910), у ченці – в церкві Прп. Феодосія у Дальніх печерах (28.03.1913), призначений сторожем Ближніх печер (26.06.1913), виконував у КПЛ послух городника (1923), переведений у Ленінград сторожем на Лаврське подвір'я (1928). За особистим свідченням, 1929 р. засуджений на 3 роки спецпоселення, після відбування терміну півроку жив у брата на своїй батьківщині, 1934 р. виїхав з ним у Сибір, приблизно 6 років жив у Семипалатинську, потім – у селищі Калинівка Карачинського р-ну Павлодарської обл., де працював у місцевому колгоспі сторожем. За даними Л. Рилкової, в ніч з 22 на 23 серпня 1930 р. заарештований разом з іншими лаврськими монахами, був висланий у Казахстан, де проживав до 1949 р. У серпні 1949 р. повернувся у КПЛ на послух сторожа. Похований на Звіринецькому кладовищі (НКПІКЗ, фонди, од. зб. КПЛ-А-1361, арк. 184–193; перелік братії КПЛ 1923 р., перелік братії КПЛ з вказівкою про перебування до 1941 р. // там само, од. зб. КПЛ-А-1255, арк. б/№; Биографические сведения о братии Киево-Печерской Лавры, пострадавших за веру в 20 столетии / Сост. Л.П. Рылкова. – К., 2008. – С. 259) 488

Анастасій / Анастасий (Дудник Арсеній Тихонович) (*8.05.1881, с. Лозова Сербянської вол. Могилівського пов. Подільської губ. – ?*), насельник Свято-Троїцького Іонинського монастиря з перервою у 1910–1940-х рр., КПЛ у 1944–1951 рр. та Почаївської Лаври з 1951 р., ієромонах. З селян, закінчив сільську школу, був на військовій службі (1903–1906), прийнятий у Свято-Троїцький Іонинський монастир (1.05.1912), пострижений у ченці у грудні 1919 р., був пономарем, висвячений 1926 р. на ієродиякона архієп. Димитрієм (Вербицьким), на ієромонаха єп. Сергієм (Кумінським) 1933 р. Після закриття монастиря (1934) працював у Києві в їдальні заводу "Більшовик", потім сторожем Звіринецького парку (1938–1941). Весною 1942 р. повернувся у Свято-Троїцький Іонинський монастир, після його закриття перейшов у КПЛ (вересень 1944 р.), з серпня 1951 р. провідник Ближніх печер, у грудні 1951 р. за власним бажанням переведений у Почаївську Лавру (ЦДАВО України, ф. 4648, оп. 1, спр. 1, арк. 159; НКПІКЗ, фонди, од. зб. КПЛ-А-1526, арк. 33; там само, од. зб. КПЛ-НДФ-А-322, арк. 3, 5зв., 6, 9) 482, 512

Анастасія, ігуменя 810

Анатолій / Анатолий (Курінний Антон Георгійович) (*10.07.1878, с. Терешки Сквирського пов. Київської губ. – 16.03.1953, Київ*), насельник Михайлівського Золотоверхого монастиря та КПЛ з перервою у 1900–1950-х рр., ієромонах. Народився у селянській сім'ї, закінчив церковно-приходську школу, прийнятий у монастир 1902 р. Пострижений у ченці 5.01.1914 р. Висвячений на ієродиякона 1923 р. єп. Алексієм (Готовцевим), на ієромонаха – 1932 р. єп. Філаретом (Лінчевським). Після закриття у 1929 р. Михайлівського Золотоверхого монастиря жив у Києві при Микільській церкві до 1942 р. Того ж року перейшов у відновлений Михайлівський Золотоверхий монастир. 1942 р. нагороджений єп. Пантелеймоном (Рудиком) набедреником, 1943 р. – наперсним хрестом. Після закриття Михайлівського монастиря перейшов у КПЛ 1949 р. (ЦДАВО України, ф. 4648, оп. 1, спр. 1, арк. 165; НКПІКЗ, фонди, од. зб. КПЛ-А-1361, арк. 166–170) 487

Андрей (рос.), апостол 434

Андрієнко Варвара Іванівна (1903–?), лаборант відділу "Атеїзм і релігія в епоху соціалістичної революції та диктатури пролетаріату" ЦАРМ (1939–1941) 182

Андрій Боголюбський (бл. 1110–29.06.1174), володимиро-суздальський кн. (1156–1174) 805

Андрій / Андрей (Міщенко Андрій Іванович) (*19.08.1884, с. Сеньківка Бориспільської вол. Переяславського пов. Полтавської губ. – ?*), насельник КПЛ з перервами у 1910–1950-х рр., ієромонах, ігумен. З селян, закінчив церковно-приходську школу, прийнятий у монастир на

послух в Гостиний двір 1912 р., де працював до військової мобілізації (1915). Після демобілізації займався сільським господарством у своєму селі (1919–1928), працював сторожем церкви Різдва Прсв. Богородиці на Подолі у Києві (1928–1936), потім сторожем Набережно-Микільської церкви у Києві (1936–1941), пострижений у ченці архімандритом Валерієм (Устименком) 1938 р. Повернувся у КПЛ в грудні 1941 р., висвячений на ієродиякона єп. Пантелеймоном (Рудиком) 1.02.1942 р., ним же – на ієромонаха 15.08.1942 р. Благочинний КПЛ (10.07.1943–22.11.1946), ризничий з 22.11.1946 р. Нагороджений набедреником єп. Пантелеймоном (Рудиком) 7.12.1942 р., наперсним хрестом патріархом Алексієм (Симанським) 3.05.1945 р., зведений ним же у сан ігумена 17.04.1955 р. (НКПІКЗ, фонди, од. зб. КПЛ-НДФ-А-302, арк. 1–8) 89–91, 454, 455, 474, 477–479, 482, 512

Андрусяк Микола Григорович (*20.02.1902, с. Переволочна (нині Буського р-ну Львівської обл.), 25.01.1985, Бостон, США*), український історик, публіцист, громадський діяч 424, 503

Анемподіст / Анемподист (Васильєв Олександр Васильович) (*1884, м-ко Сокиряни Хотинського пов. Бессарабської губ. – ?*), насельник КПЛ з перервою у 1910–1950-х рр., ієромонах, ігумен. Освіта домашня, прийнятий у КПЛ 11.10.1919 р., виконував послух у Китаївській пустині до 1934 р., пострижений у ченці 1923 р., висвячений на ієромонаха єп. Александром (Петровським) у листопаді 1933 р., після закриття пустині жив у Черкасах (1934–1937), Києві (1937–1941). Повернувся у КПЛ восени 1941 р., нагороджений наперсним хрестом 1.02.1942 р. єп. Пантелеймоном (Рудиком), член Духовного собору з 2.10.1944 р., у середині 1940-х рр. ризничий, у др. пол. 1940-х рр. до 18.11.1955 р. – блюститель Ближніх печер. Зведений у сан ігумена 1947 р. (Перелік братії КПЛ на 1.01.1948 р., перелік братії на 12.01.1949 р., перелік братії КПЛ за часом постригу на 13.04.1949 р., перелік братії КПЛ за часом вступу у монастир на 25.10.1949 р. // НКПІКЗ, фонди. од. зб. КПЛ-А-1255, арк. б/№; протокол засідання Духовного собору КПЛ, 16.11.1955 р. // там само, од. зб. КПЛ-А-1213, арк. б/№; там само, од. зб. КПЛ-А-998, арк. 15зв., 75зв., 151) 88, 89, 91, 454, 455, 469, 470, 475, 478, 479, 482

Анна Іоанівна (Анна Іоановна, Анна Иоанновна) (1693–1740), рос. імператриця (1730–1740) 621, 630, 675, 800, 802, 814

Антипін Г.Г. 965

Антон Георг / Anton, Georg (5.02.1901–?), штурмбаннфюрер СА, керівник ГРГ України ЕРР (10.08.1942–14.02.1944, як в.о. 10.08.1942–5.01.1943), водночас, з 15.05.1943 р., очолював Робочу групу Києва, з 15.02.1944 р. – ГРГ Південного Сходу. Проживав у м. Олау (нині м. Олава в Нижньосілезькому воєводстві, Польща) (ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 26б, арк. 142, 145, 250; там само, спр. 141, арк. 258; Anordnung Nr. 92 in: Anordnungen und Mitteilungen Nr. 17 vom 29.06.1944 // Barch/NS-30/4, up.; там само, PK/A67/"Georg Anton, 5.02.1901") 81, 583, 606, 609, 611, 612, 618, 646–648, 678, 679, 683

Антоний (Петрушевский Куприян Гервасиевич) (рос.) (1828–1912), архім., намісник Києво-Печерської Лаври (1896–1909) 467

Антоній (Марценко Олександр Францевич) (*12.03.1887, Одеса – 18.12.1954, м. Тайшет Іркутської обл.)*, єп. Камінь-Каширський, вікарій Волинської єпархії (1937–1941), через покаяння прийнятий в РПЦ (25.06.1940). Під час війни архієп. Херсонський і Миколаївський Української Автономної Православної Церкви (1941–1944), після війни архієп. Тульський і Бєльовський (1946–1952). Заарештований 3.12.1951 р., помер в ув'язненні в Озерлазі 129

Антоній / Антоний (Паренюк Арсеній Павлович) (*2.03.1903, с. Врублівка Романівської вол. Новоград-Волинського пов. Волинської губ. – 24.04.1951, Київ*), насельник КПЛ з перервами у 1920–1950-х рр., ієромонах. З селян, закінчив 4 класи гімназії, був на військовій службі (1925–1927). Прийнятий в КПЛ 1928 р. у Китаївську пустинь, пострижений у ченці келійно архімандритом Валерієм (Устименком) у Києві 2.02.1940 р. До окупації Києва працював на

залізничній станції у Києві (1929–1941), повернувся у КПЛ 15.03.1942 р., висвячений на ієродиякона єп. Пантелеймоном (Рудиком) 15.08.1942 р., на ієромонаха митр. Іоанном (Соколовим) 28.03.1948 р. Призначений уповноваженим отримувати продовольчі картки для братії (15.01.1944), виконував кліросний послух (НКПІКЗ, фонди, од. зб. КПЛ-НДФ-А-343, арк. 6, 8, 11–13) 91, 475, 483, 487

Антоній / Антоний (Храповицький Олексій Павлович) (*17.03.1863, с. Ватагіно Крестецького пов. Новгородської губ. – 10.08.1936, Сремські-Карловці, Югославія, нині Сербія*), митрополит Київський і Галицький (1918–1927) 109, 467, 490, 492

Антоній / Антоний (Абашидзе Давид Ілліч, у монашестві Димитрій) (*12.10.1857, с. Веджині Сигнахського повіту Тифліської губ. – 1.11.1942, Київ*), схиархієпископ, канонізований 21.06.2011 р. як місцевошанований святий УПЦ (МП). Походив з князівського роду, закінчив Тифліську класичну гімназію, юридичний факультет Новоросійського ун-ту (1891), Київську духовну академію (1892–1896), отримав ступінь кандидата богослов'я. Пострижений у ченці в КПЛ 16.11.1892 р., висвячений на ієродиякона 21.11.1892 р., на ієромонаха – 9.06.1896 р. Призначений з 16.08.1896 р. викладачем Святого Письма у Тифліську духовну семінарію, 1897 р. – інспектором Кутаїської духовної семінарії, 1898 р. – інспектором Тифліської духовної семінарії, 1900 р. – ректором Олександрівської місіонерської духовної семінарії у селищі Ардон в Північній Осетії, зведений у сан архімандрита 1900 р. Хіротонізований 23.04.1902 р. в Олександро-Невському соборі у Тифлісі в єпископа Алавердського, одночасно призначений вікарієм Мцхето-Карталінської єпархії, 4.11.1903 р. – єпископом Гурійсько-Мінгрельським, 16.06.1905 р. – єпископом Балтським і вікарієм Подільської єпархії, 20.01.1906 р. – єпископом Туркестанським і Ташкентським, 25.06.1912 р. – єпископом Таврійським і Сімферопольським. Нагороджений 13.05.1913 р. панагією з дорогоцінними каменями. Зведений у сан архієпископа Таврійського і Сімферопольського 6.05.1915 р. Під час Першої світової війни був рядовим священнослужителем Чорноморської ескадри (1914). Брав участь у роботі Всеросійського церковного собору (1917–1918), на якому очолював відділ з улагодження церковних справ на Кавказі, у роботі Всеукраїнського церковного собору (1918). Нагороджений діамантовим хрестом на клобуці (1919). З 14.09.1921 р. перебував на покої у Топловському монастирі в Криму, виселений радянською владою в квітні 1923 р., переїхав у Київ і оселився в Китаївській пустині, прийняв схиму 27.11.1923 р. Двічі заарештований – у 1926 р. і 1933 р. (13.03.–10.05.1933). Напередодні війни жив у Києві на Кловському узвозі, 20. Повернувся у КПЛ в жовтні 1941 р. (Die russischen orthodoxen Bischöfe von 1893 bis 1965 / Hrsg. Metropolit Manuil (Lemeševskij). – Teil III. – Erlangen, 1984. – S. 27–28; Биографические сведения о братии Киево-Печерской Лавры... – К., 2008. – С. 45–58) 88–91, 126, 128, 407, 411, 465, 466, 468–470, 472, 484, 486, 509

Антоній Падуанський, св. 724

Антоній Печерський, прп. 558

Антонін (Грановський) 492, 494

Антонов, сержант, командир відділення радіомінерів 273

Анфім (Єленецький Аристарх Іванович) (*1864, м-ко Росава Канівського пов. Київської губ. – ?*), насельник КПЛ у 1880–1920-х рр., архімандрит. Народився в сім'ї церковнослужителя, закінчив Київську духовну семінарію. Прийнятий у КПЛ 17.06.1888 р. вчителем лаврської церковно-приходської школи на Звіринці, став її завідувачем 23.08.1890 р. Пострижений у ченці 4.08.1890 р., висвячений на ієродиякона 21.07.1892 р., на ієромонаха – 15.06.1893 р. Зведений в сан ігумена (6.05.1909), того ж року призначений еклезіархом Лаври і членом Духовного собору з обов'язком нагляду за школою, зведений у сан архімандрита (1915) та призначений начальником Спасо-Преображенської пустині. Нагороджений

набедреником (8.06.1897), наперсним хрестом (6.05.1902), орденом св. Анни 3-го ступеня (6.05.1909), орденом св. Савви 5-го ступеня (18.10.1911), палицею (6.05.1912). За радянської влади з 1919 р. казначей сільськогосподарської ремісничої трудової артілі КПЛ, працював пасічником. Заарештований ДПУ УСРР 20.12.1924 р. за підозрою в укритті лаврських цінностей, проходив у слідчій справі "Жеретієнко та ін.", відправлений у листопаді 1925 р. на поселення у Харків, підтримав декларацію митрополита Сергія (Страгородського) від 29.07.1927 р. про визнання радянської влади, 20.02.1928 р. слідча справа проти нього була припинена, повернувся у Київ (Перелік братії КПЛ, 1923 р. // НКПІКЗ, фонди, од. зб. КПЛ-А-1255, б/№; Биографические сведения о братии Киево-Печерской Лавры, пострадавших за веру в 20 столетии / Сост. Л.П. Рылкова. – К., 2008. – С. 115–116) 161

Аня – див. *Беркович Ганна (Хана) Генахівна*

Апостол Данило (1654–1734), гетьман Лівобережної України (1727–1734) 21

Аркадій / Аркадий (Долгоброд Арефа Андрійович) (*24.10.1871, с. Чемер Чемерської вол. Козелецького пов. Чернігівської губ. – 9.11.1943, Київ*), насельник КПЛ з перервами у 1890–1940-х рр. З козаків, прийнятий у КПЛ 29.11.1896 р. послушником у Китаївську пустинь, переведений у клірошани Успенського собору (31.08.1898), у клірошани на Ближні печери (13.12.1900), звільнений з КПЛ за власною заявою 5.03.1901 р. Знову прийнятий у КПЛ 5.09.1918 р. на послух в економічне відомство, 26.01.1919 р. переведений писарем на електростанцію КПЛ, пострижений у ченці 4.04.1921 р., переведений півчим на Дальні печери 10.09.1921 р., висвячений на ієродиякона у Харкові патріаршим екзархом України архієп. Костянтином (Дьяковим) 20.03.1932 р. Повернувся у КПЛ 20.05.1942 р. При виселенні німцями з монастиря (27.09.1943) був тяжко побитий, від чого помер (НКПІКЗ, фонди, од. зб. КПЛ-А-1573, арк. 1–2; там само, од. зб. КПЛ-А-1222, арк. 33зв.–34; *Николай (Ярушевич), митрополит.* Киев // Журнал Московской Патриархии. – 1943. – № 4. – С. 22) 91, 92, 306, 486, 897

Армін Ганс-Генріх Сікст фон / Armin, Hans-Heinrich Sixt von (*6.11.1890, Штеттін (нині Щецин, Польща) – 1.04.1952, Красногорськ*), генерал-лейтенант сухопутних військ (1940), командир 95 дивізії Вермахту (1939–1942) 45

Арнім Ганс-Юрґен Бернгард Теодор фон / Arnim, Hans-Jürgen Bernhard Theodor von (*4.04.1889, с. Ернсдорф (1890 р. включено у м. Райхенбах-ім-Ойлєнґебірґе), нині Дзержонюв, Польща – 1.09.1962, Бад Вільдунґен*), генерал-полковник (1942), командир 17 танкової дивізії (1940–1941), командувач 39 танкового корпусу (1941–1942) Вермахту 45

Арсеній (Остапенко Борис Григорович) (*24.07.1880, хутір Муренків Хорольської вол. Хорольського пов. Полтавської губ. – 26.09.1954, Київ*), насельник КПЛ з перервами у 1900–1950-х рр., ієродиякон. Народився в селянській сім'ї, закінчив церковно-приходську школу, служив у залізничному батальйоні (1901–1905), займався сільським господарством на батьківщині (1905–1909), прийнятий у КПЛ в економічне відомство послушником (1909), працював столяром, мобілізований у військо (1915–1918). Після демобілізації 1918 р. повернувся у КПЛ, до 1921 р. був півчим митрополичого хору, в 1921–1922 рр. перебував на батьківщині, у 1922–1924 рр. працював в артілі інвалідів у Києві, у 1924–1926 рр. – столяром в артілі "Трудовий путь" у Києві. Під час окупації Києва працював на поденних роботах (1941–1943), з кінця 1943 р. до 1945 р. – в Райспоживсоюзі столяром у Києві. З 1945 р. інвалід праці. Повторно прийнятий у КПЛ столяром 14.04.1947 р. Пострижений у ченці 16.03.1953 р., висвячений на ієродиякона 4.12.1953 р. митр. Іоанном (Соколовим) (НКПІКЗ, фонди, од. зб. КПЛ-А-1361, арк. 201–212) 488

Артоболевський В.М. 297

Артюшенко Галя, бригадир землекопів ІА АН УРСР у 1930–1940-х рр. 243–245

Архелая (Савельєва Олена Фролівна) 299

Арчил II 164
Асєєв Ю. 964
Асігкрит / Асигкрит (Рудик Андрій Кіндратович, у схимі Андрій) (*17.10.1874, м-ко Шарівка Проскурівського пов. Подільської губ. – 12.11.1946, Київ*), насельник КПЛ з перервами у 1900–1940-х рр., схиієромонах, схиігумен. З селян, закінчив народне училище, 9.04.1901 р. прийнятий у КПЛ на послух у лікарню Гостиного двору, призваний на військову службу (18.06.1905–9.06.1906), після повернення у КПЛ переведений з лікарні на послух у 1-шу бакалійну лавку (1.09.1906), пострижений у рясофор (15.03.1912), мобілізований в армію (19.07.1914), повернувся у Лавру (12.01.1918) на місце останнього послуху, пострижений у ченці (15.03.1918), переведений на кліросний послух в Успенський собор (16.07.1918), у 1923 р. виконував послух городника. Висвячений єп. Георгієм (Делієвим) на ієродиякона (22.10.1921), схиархієп. Антонієм (Абашидзе) на ієромонаха (22.11.1923). Виїхав з Києва у серпні 1934 р., повернувся у КПЛ в лютому 1942 р. Зведений у сан ігумена митр. Іоанном (Соколовим) 11.10.1945 р. У 1940-х рр. був уставщиком. Нагороджений набедреником (24.09.1928), наперсним хрестом (15.08.1932), пострижений у схиму 31.10.1946 р. (НКПІКЗ, фонди, од. зб. КПЛ-А-1222, арк. 49зв.–50; там само, од. зб. КПЛ-НДФ-А-308, арк. 12; там само, од. зб. КПЛ-НДФ-А-311, арк. 1–3) 91, 474, 482, 486
Аскольд, київський кн. 302, 848
Афанасий (Великий) (рос.), святитель 948
Афанасий (рос.), монах КПЛ у 1890-х рр. 466
Афанасій Миславський (?–1714), архімандрит КПЛ (1710–1714) 806
Аширов Г.А. 202
Б.М. 939
Бабченко, голова релігійної православної громади Покровської церкви на Пріорці у Києві 431
Багазій Володимир Пантелеймонович (*1902, Рябіївка Маначинської вол. Старокостянтинівського пов. Волинської губ. – 1942/1943, Київ*), голова КМУ (29.10.1941–16.02.1942), член ОУН(М). До війни вчитель, згодом директор школи у с. Маначин (1930-ті рр.), 1937 р. переїхав у Київ, де викладав українську і російську мови у середній школі № 109, з 1939 р. аспірант відділу методики викладання української мови Українського науково-дослідного ін-ту педагогіки, викладав методику навчання української мови у КДУ ім. Т.Г. Шевченка. Сім'я: дружина – Маргарита, 1905 р.н., уроджена Гаскевич, сини – Ігор, 1922 р.н., Володимир, 1938 р.н. На початку німецької окупації став заступником голови КМУ (20.09.– 28.10.1941 р.), призначення на посаду голови КМУ отримав телеграмою з Берліна. Під час окупації проживав за адресою вул. Караваївська (нині Л. Толстого), 11/61, кв. 13. На посаді голови КМУ прикладав усі зусилля для розбудови українського дієвого міського управління, максимально незалежного від німецької адміністрації. Не пізніше 16.02.1942 р. був заарештований СД у своєму кабінеті в управі, через кілька днів був заарештований і його син Ігор. Розстріляний у Бабиному Яру приблизно у 1942–1943 рр. За словами проф. М.К. Грунського, декана філологічного факультету Київського ун-ту, В. Багазій в університеті користувався популярністю, від німців постраждав, зокрема за те, що "*...был чересчур самостоятельным. Иногда не считался с немцами*" (ЦДАГО України, ф. 166, оп. 3, спр. 243, арк. 2 зв.–3; ДАКО, ф. Р-2356, оп. 1, спр. 91-б, арк. 1; там само, ф. Р-2412, оп. 2, спр. 4, арк. 104, 106, 110; *Кислиця Д.* Світе ясний. Спогади: Від р. Вовчі з Наддніпрянщини до р. Св. Лаврентія на Оттавщині. – Оттава, 1987. – С. 182–183, 185; *Кучерук О.* Міський голова Володимир Багазій і міська управа Києва у 1941–1942 рр. // Київ і кияни. – К.: "Кий", 2006. – С. 282–294) 374, 427, 447, 448, 506, 507, 544, 792, 793
Багалій Д. 177
Багрій Н.О. 180

Бажан Микола Платонович (*26.09.1904, Кам'янець-Подільський – 23.11.1983, Київ*), заступник голови РНК/РМ УРСР (1943–1949) 914, 915, 919, 965
Базанова Горпина Петрівна (1880–?), наглядач ЦАРМ (1939–1941), член КП(б)У (ЦДАВО України, ф. 166, оп. 11, спр. 445, арк. 12зв.) 183
Базилевич Василь Митрофанович (3*1.12.1892, Київ – 4.09/12.1942 р., Таганрог*), український історик, архівіст, краєзнавець 835
Байнс Ернст Авґуст / Beins, Ernst August (1903–1944), німецький архівіст, др. філософії, працював у Державному архіві в Оснабрюці (1939–1942), КУАБМ (грудень 1942 р. – листопад 1943 р.), очолював Крайовий архів Києва (1943) 784, 785
Бакалінський (Баккалинський) Олександр Петрович (1895–?), двірник Архітектурно-Історичного музею та Софійського заповідника (1942–1943), водночас, з 1.09.1942 р., охоронник Музею західноєвропейського мистецтва (ДАКО, ф. Р-4757, оп. 1, спр. 2, арк. 9, 20зв., 21, 32) 786, 878, 897
Баланіна О.І. 158
Банашик / Banaschik, шарфюрер НСКК 591
Бандера С. 348
Барабашов Олександр, науковий архівіст Крайового архіву Києва 778, 819
Баран Степан (*25.01.1879, м-ко Крукеничі Мостиського пов. Королівства Галичини і Володимирії, Австро-Угорщина – 4.06.1953 р., Мюнхен*), український громадсько-політичний діяч, др. права (1909), депутат Сейму Польщі (1928–1939), член Центрального Холмського комітету (1940–1944), Церковної ради у Холмі (1939–1944), голова президії Української національної ради (1952–1953) 111
Барановський Анатолій Максимович (1906–1987), заступник голови РНК/РМ УРСР у 1944–1952 рр. 919
Барановський Петро Дмитрович / Барановский Петр Дмитриевич (*29.01.1892, с. Шуйське Вяземського пов. Смоленської губ. – 12.06.1984, Москва*), російський архітектор-реставратор, мистецтвознавець, дослідник пам'яток давньоруської та середньовічної російської архітектури. Засновник і перший директор Музею народної творчості у Коломенському, організатор Музею Рубльова в Свято-Андроніковому монастирі (1947–1960). У Чернігові після війни дослідив і врятував від руйнування П'ятницьку церкву кін. XII – поч. XIII ст., організував її реставрацію. У листопаді–грудні 1943 р. працював у Києві в республіканській НДК старшим інспектором Комісії з охорони пам'яток при Комітеті в справах мистецтв при РНК СРСР (*Асєєв Ю.* Реставратор Барановський // Пам'ятки України. – 1992. – Ч. 2–3. – С. 52–54) 898, 901, 908, 909, 911, 941, 943
Бардонь Антонін / Bardoň, Antonín (*16.01.1896, с. Бойна, Нітранський край, Австро-Угорщина – ?*), полковник (1943), начальник військового відомства канцелярії президента Словаччини (1941) 57
Баришнікова Паша 317
Батий 303
Батиршин (Батыршин) М.Н., директор Башкирського державного художнього музею ім. М.В. Нестерова в Уфі (1941) 189, 202
Батушан Олександр Дмитрович, наук. співробітник ДІКЗ КПЛ до 15.07.1947 р. 963
Бахтін К. 818
Бахус – див. *Діоніс*
Безвенглинський Б. 305, 307
Безкоровайна Уляна Павлівна (1906–?), ст. наук. співробітник відділу "Атеїзм і релігія в історії народів СРСР" ЦАРМ (1939–1940), з 16.11.1940 р. т.в.о завідувача відділу "Атеїзм і ре-

лігія в період капіталізму та імперіалізму” (1940–1941), у ЦАРМ працювала з 28.07.1938 р., у листопаді 1939 р. кандидат у члени КП(б)У, освіта вища 182
Безуглий (Безуглов) Павло Макарович (*1909, Краснодар – ?*), художник, музейник. Перед війною, у 1939 р., завідувач відділу фондів ЦІМ. Закінчив Художній педагогічний технікум у Краснодарі (1925–1929), член ВЛКСМ з 1925 р., викладав малювання і креслення у школі № 16 при Ворошиловградському тепловозобудівному заводі ім. Жовтневої революції (нині Публічне акціонерне товариство “Луганськтепловоз”) у 1929–1931 рр., командир запасу, служив з перервою у лавах РСЧА в Херсоні та Одесі (1931–1933), кілька місяців викладав малювання в середній школі № 14 у Вінниці та працював художником у міському палаці культури (1932), потім – художником Історичного музею у Вінниці (1933–1935), т.в.о. завідувача художнього відділу Черкаського краєзнавчого музею (січень–лютий 1936 р.), т.в.о. завідувача художнього відділу Уманського краєзнавчого музею (березень 1936 р. – грудень 1937 р.), з 25.12.1937 р. завідувач фондів ЦІМ 217
Безуглий Олексій Минович (1907–?), охоронник ЦАРМ (1939–1941), після визволення Києа комендант ДІКЗ КПЛ (4.02.1944–27.03.1947), переведений на посаду охоронника-пожежника (28.03.1947), охоронника (19.11.1947), у 1948 р. комендант нижньої території КПЛ 181, 924
Безуглов – див. *Безуглий Павло Макарович*
Бейліс Менахем Мендель 795
Бекер Гайнріх / Becker, Heinrich, полковник, військовий аташе німецького посольства у Словаччині (1941) 58
Белинская (рос.), касир Київської міської контори Держбанку СРСР 185
Белый Андрей (рос.) (уродж. *Бугаєв Борис Миколайович, 14.10.1880, Москва – 8.01.1934, Москва*), російський письменник, поет, критик 367, 402
Бельвуа Якоб Адріанс / Bellevois, Jacob Adriaensz (*1621, Роттердам – 1676, Роттердам*), голландський художник, мариніст 797
Бенедикт Нурсійський, св. 805
Бенеш Едвард 961
Бенцінґ (Бенцинг) Йозеф / Benzing, Josef (*4.02.1904, м. Нойзес, земля Гессен – 18.05.1981, с. Буденгайм*), німецький бібліотекар, бібліограф, дослідник історії книгодрукування. Закінчив університет у Франкфурті-на-Майні, відділення романської філології (1930); вільно володів іспанською, англійською, французькою та добре румунською мовами. Співробітник Франкфуртської державної бібліотеки (1930–1933), науковий співробітник Прусської державної бібліотеки (1934–1941), військовослужбовець Вермахту (10 лютого – кінець листопада 1941 р.). З 10.12.1941 р. працював у Києві науковим співробітником ГРГ України ЕРР (грудень 1941 р. – 28.02.1942 р.), відповідав за бібліотечний напрям роботи. 1.03.1942 р. перейшов в адміністрацію генералкомісара у Києві, де очолив відділ науки і культури (IIі). На цій посаді, крім бібліотек, опікувався школами, музеями і архівами міста. 6.06.1942 р. очолив Центральну бібліотеку райхскомісара України, створену на базі Бібліотеки АН УРСР та бібліотеки Київського ун-ту; співробітник КУАБМ (1.03.1943–5.01.1944), де очолював Крайову бібліотеку Києва (нова назва ЦБРУ) та бібліотечний напрям роботи; у 1944–1945 рр. служив у Вермахті. У 1946–1966 рр. співробітник університетської бібліотеки у Майнці 239, 569, 699–702, 713, 717, 718, 821, 827
Бенчєв І. 64
Бергхем Н. 797
Бердяєв М. 795
Береговий Сидір Петрович (1910–?), охоронник ЦАРМ у 1939–1941 рр., двірник за проектом штатів ЦІМ, об’єднаного з Лаврським музеєм, у жовтні 1941 р. 181, 361, 363

Березанська Марія Василівна (1897–?), співробітниця (1932–1941), прибиральниця (1942) Театрального музею в Києві 400
Березниченко Микита (Никита) Степанович (*1869/1870, Київ – ?*), охоронник, пожежник ЦІМ (16.08.1937–1941) 357, 360, 362, 372
Беркович Ганна (Хана, Аня) Генахівна (1903–?), молодший науковий співробітник відділу історії України XV–XVIII ст. ЦІМ (26.01.1939–1941), освіта вища, член КП(б)У 20, 208, 209, 223–225
Берндт / Berndt, штадткомісар Києва (липень 1942 р. – вересень 1943 р.), штурмбаннфюрер СА, нахвуксфюрер 96–98, 306, 511, 821, 831, 840, 841, 845, 847, 854, 855, 860, 862, 870, 871, 874, 883, 884, 886, 894, 905, 925, 954, 957
Бєльська О.І. 169, 171
Биковська Ольга Юхимівна (11.07.1917–?), двірник Архітектурно-Історичного музею (1942–1943), охоронник Музею західноєвропейського мистецтва з 15.05.1942 р. Під час окупації проживала за адресою вул. Терещенківська, 15, кв. 2 786
Біденко Захар Антонович (1903–?), протодиякон УАПЦ, член Тимчасового церковного управління УАПЦ у Києві в др. пол. вересня – пер. пол. жовтня 1941 р., член об'єднаної КЦР у др. пол. жовтня – грудні 1941 р. Закінчив однокласну церковно-приходську школу при монастирі. Висвячений на диякона у Вознесенському кафедральному соборі в Переяславі (нині Переяслав-Хмельницький) 28(15).07.1925 р., де й служив у другій половині1920-х рр. 418, 504
Бізанц Альфред / Bisanz, Alfred (*15.11.1890, колонія Дорнфельд (нині с. Тернопілля) Королівства Галичини і Володимирії, Австро-Угорщина – 1951, м. Володимир*), підполковник (1919) Української Галицької Армії та Армії УНР (1918–1920), референт відділу соціальної опіки в уряді дистрикту "Галичина", полковник німецької військової розвідки (Абвер) 63
Білець Іван Степанович (*30.01.1888, с. Прохорівка Прохорівської вол. Золотоніського пов. Полтавської губ. – ?*), нічний вартовий Будинку-Музею Т.Г. Шевченка у Києві (1941–1943). Закінчив 4 класи народної школи, до війни у музеї працював завгоспом (1935–1941) 371
Білий М.Я., сторож Дніпропетровського історичного музею ім. Д.І. Яворницького у 1941 р. 18, 291
Білоусов Сергій Савич / Белоусов Сергей Саввич (*10.09.1884, Кременчук – ?*), вчений секретар ДІКЗ КПЛ (14.08.1944–30.09.1947), закінчив Глухівський учительський ін-т (1903–1906), до роботи у заповіднику 35 років працював вчителем російської мови та історії в різних середніх закладах освіти, перед війною був завучем однієї з середніх шкіл Кременчука (1.09.1937–30.08.1941), під час війни перебував в евакуації у м. Реж Свердловської обл. (30.08.1941–18.03.1944), де так само був завучем школи, після повернення з евакуації працював інспектором управління кадрів Наркомосу в Києві (22.03.–14.08.1944), мешкав на території КПЛ у корпусі 45, кв. 1 931, 932
Білоцерківська Катерина Іллівна (Белоцерковская Катя) (*16.09.1893, Санкт-Петербург – 4.06.1973, Київ*), мистецтвознавець, з 1930 р. працювала лектором-доцентом у відділі письма та друку ВМГ, звільнена в серпні 1933 р. у результаті "чистки" колективу, працювала не за фахом – бухгалтером, бібліотекарем в Інженерно-будівельному ін-ті (1940–1941), під час окупації Києва працювала бухгалтером, після війни вчений секретар, головний бібліограф бібліотеки Львівського ун-ту (1945–1948) 158, 215, 230
Біляшівський М. 177, 395
Бішофф 305
Блинова Елена Ивановна (рос.) (*1894, м. Баку – ?*), прибиральниця музею "Косий капонір" у вересні–жовтні 1941 р. 358

Блобель Пауль / Blobel, Paul (*13.08.1894, м. Потсдам – 7.06.1951, м. Ландсберг-на-Леху*), нацистський злочинець, штандартенфюрер СС, член НСДАП, командир Зондеркоманди 4а Оперативної групи "С" СД (червень 1941 р. – січень 1942 р.), один з організаторів масових розстрілів євреїв Києва у Бабиному Яру (29–30.09.1941), начальник київського Гестапо у 1941 р. (ДАКО, ф. Р-2466, оп. 1, спр. 3, арк. 119), керівник "зондеракції 1005" (ексгумація та спалення тіл розстріляних євреїв і мирних жителів на території Білорусі, України, Польщі та Прибалтики) у 1942–1944 рр., визнаний відповідальним за вбиство близько 60 тис. людей, страчений за вироком американського військового трибуналу 70, 116, 117, 329, 442, 449

Блосцецький Йозеф 674

Блохін С. 963

Бобко Андрій, двірник Крайового архіву Києва (1943) 777

Боблецевич Віктор, настоятель Макошинського Миколаївського м-ря (1664) 668, 806

Бобровська Марцеліна Сильвестрівна, наглядач ЦАРМ у 1940–1941 рр. 183

Богатирчук Федір Парфенович (*14.11.1892, Київ – 4.09.1984, Оттава*), проф., медик-рентгенолог, громадсько-політичний діяч, гросмейстер (1967). Закінчив медичний факультет Київського ун-ту, польовий лікар під час Першої світової війни, начальник санітарного потягу корпусу Українських січових стрільців, чемпіон України з шахів (1937), під час гітлерівської окупації Києва голова Українського Червоного Хреста (1941), директор Ін-ту експериментальної медицини (1942–1943), емігрував у Німеччину (1943), після 1945 р. – в Канаду 439

Богусевич Володимир Андрійович (*24.07.1902, м. Тотьма Вологодської губ. – 18.07.1978, Київ*), російський та український історик, фахівець у галузі давньоруської археології, архітектури та мистецтва. Закінчив історико-археологічне відділення Ленінградського педагогічного ін-ту ім. О.І. Герцена (1925), аспірантуру при Державній академії історії матеріальної культури (1929) в Ленінграді. Працював науковим співробітником вищеназваної академії (1929–1930); вченим секретарем, згодом заступником директора з наукової роботи Псковського краєзнавчого музею (1931–1935); заступником директора з наукової роботи Управління новгородських державних музеїв (1935–1941). На початку Німецько-радянської війни займався евакуацією музейних цінностей з Новгорода, служив в РСЧА комісаром стрілецького взводу, політпрацівником (1943–1945). Після війни оселився у Києві, працював заступником директора з наукової роботи ДІКЗ КПЛ (1946–1947), був керівником розкопок Успенського собору (1945–1946). З 15.04.1947 р. старший науковий співробітник ІА АН УРСР, згодом завідувач відділу слов'яно-руської археології (1947–1962), керівник археологічних експедицій у Києві, Путивлі, Чернігові, водночас викладав археологію на історичному факультеті КДУ (1947–1953) 941, 943, 963

Бодрук 294

Бойдуник Осип (*8.12.1895, м. Долина Королівства Галичини і Володимирії, Австро-Угорщина – 7.04.1966, Мюнхен*), український громадський, політичний діяч, член ПУН (1941), під час окупації Києва член Української Національної Ради (1941) 119

Бок Федор фон / Bock, Fedor von 823

Бондар Іван Васильович / Бондарь Иван Васильевич (*13.11.1901, м. Бориспіль – 6.09.1984, Київ*), український історик, музейник. З козаків, закінчив початкову школу (1914), вищу початкову школу у м. Борисполі (1918), короткотермінові курси позашкільної освіти (1920), Соціально-економічну школу (1921), працював інструктором з організації шкіл для дорослих при Переяславському відділі НКО (1920), член Комітету незаможних селян (1923–1925). У 1926 р. закінчив КІНО (1921–1926), викладав суспільствознавство та економічну географію

у трудових школах на Київщині: київській трудшколі № 35, с. Будаївка Київського р-ну, залізничній трудшколі № 15 с. Клавдієво Бородянського р-ну (1926–1930), навчався в аспірантурі при ВУІМ (1930–1932), після її закінчення працював старшим науковим співробітником Київської обласної інспектури охорони пам'яток культури (1932–1933). З 25.12.1933 р. працював у ВУІМ завідувачем відділу феодалізму, внаслідок реорганізації відділу очолив відділ Київської Русі (12.03.1939), призначений в.о. директора ЦІМ (8.10.1940). Член КП(б)У (квітень 1939 р. – вересень 1941 р.). На початку війни був мобілізований в РСЧА, 1048-й полк 289-ої дивізії (10.07.1941), у вересні 1941 р. потрапив у полон, звідки вдалося втекти, перебрався у с. Клавдієво на Київщині до батьків, де проживав до визволення Києва – 6.11.1943 р. Після повернення у Київ працював в.о. директора (10.11.1943–31.03.1944), заступником директора (1.04.1944–23.06.1948), головним зберігачем фондів (24.06.1948–10.12.1952) Державного історичного музею УРСР, 11.12.1952 р. переведений на посаду наукового співробітника, 12.02.1964 р. призначений зберігачем фондів "Золотої комори" (з 1968 р. Музей історичних коштовностей УРСР), де працював до 1976 р. 13, 18, 20, 23, 25, 206, 259, 291, 909, 911

Бондаренко А.С. 966

Бондаренко Г.Б. 883

Бондаренко И. (рос.) 162

Бондаренко П. 27

Бор[…] Николай (рос.) 162

Бордзиловський Юрій В'ячеславович (*16.12.1900, м. Острув-Мазовецька – 5.04.1983, Москва*), генерал-полковник інженерних військ, під час Другої світової війни генерал-майор інженерних військ (1942), заступник командувача – начальник інженерних військ Воронезького (з 20.10.1943 р. 1-й Український) фронту 276

Борзобогатович 671

Борис (Павлик / Павлік Григорій Кузьмич, у схимі Гліб) (*13.11.1868, м-ко Яготин Пирятинського пов. Полтавської губ. – 5.05.1944, Київ*), насельник КПЛ з перервами у 1890–1940-х рр., схиієромонах, схиархімандрит. З селянської родини, після проходження військової служби прийнятий у КПЛ послушником 17.06.1896 р. Послух виконував у келарському, з 19.06.1898 р. – в економічному відомстві. Пострижений у ченці 19.03.1903 р., висвячений на ієродиякона митр. Флавіаном (Городецьким) 29.08.1906 р., на ієромонаха архієп. Димитрієм (Абашидзе) 15.07.1915 р. Виконував послух у книжній лавці з 4.07.1907 р., потім переглядача друкарських матеріалів (10.09.1910–21.12.1920), одночасно служив в Успенському соборі, нагороджений набедреником (31.03.1919). Служив у парафії с. Грузьке Київського пов. (1921–1922), нагороджений наперсним хрестом (27.02.1922). Призначений завідувачем книжковго складу (5.07.1922), духівником при Успенському соборі (10.08.1922), членом Духовного собору КПЛ (12.10.1922), келарем Лаври (16.11.1926). Зведений у сан ігумена з правом носіння палиці 15.08.1927 р., у сан архімандрита 12(25).02.1933 р. На поч. 1930-х рр. після закриття монастиря служив священиком в Ольгинській церкві у Києві, зведений у сан архімандрита 25.02.1933 р. Заарештований 9.04.1933 р. у сфабрикованій справі "Союз Христових воїнів", проходив у числі групи лаврських монахів у слідчій справі "Любимов М.Н., Абашидзе и др.", звільнений за відсутністю доказів 29.05.1933 р., висланий з Києва 10.05.1934 р. Під час окупації Києва повернувся у КПЛ 5.03.1942 р., призначений еклезіархом КПЛ (27.03.1942), пострижений у схиму єп. Пантелеймоном (Рудиком) 3.05.1943 р. Вибув з КПЛ у вересні 1943 р., повернувся 25.01.1944 р. (НКПІКЗ, фонди, од. зб. КПЛ-А-1222, арк. 41зв.–42, 43зв.; там само, од. зб. КПЛ-А-1361, арк. 1, 9; там само, од. зб. КПЛ-НДФ-А-331, арк. 1, 2, 12; Биографические сведения о братии Киево-Печерской Лавры... – С. 96–97) 90, 91, 460, 463, 486

Борис, свщмч. кн. 243, 303, 745, 825
Борман Мартін / Bormann, Martin (*17.06.1900, Вегелєбен – 2.05.1945, Берлін*), райхсляйтер, начальник партійної канцелярії НСДАП (1941–1945), особистий секретар фюрера (1943–1945) 55, 63
Боровенська (Боровінська) Олена (Ольга) Харитонівна (*1915, с. Чупахівка Чупахівської вол. Лебединського пов. Харківської губ. – ?*), секретар ЦАРМ та Лаврського музею (1940–1941) 181, 353, 360
Борсаковський Дмитро 667, 805
Борсаковський Івасько (Іван) 667, 805
Борщов, прораб Контори з розбирання зруйнованих будівель у Києві (1942–1943) 98, 851, 852, 864, 874
Босс Абрагам / Bosse, Abraham (*1604, Тур – 1676, Париж*), французький гравер, майстер офорта 633, 634
Братусь Петро Антонович 313
Браун / Braun, обершарфюрер СС, офіцер штабу Оперативної групи "С" у вересні 1941 р. 329
Браун Ганс / Braun, Hans (12.11.1909–?), уповноважений Головного управління науки відомства райхсляйтера Розенберґа при ГРГУ ЕРР з 8.10.1941 р. Прибув у Київ одним із перших співробітників ЕРР (18.10.1941), виїхав у Берлін 12.12.1941 р. Референт Зондерштабу науки ГРГУ ЕРР (березень 1942 р. – середина липня 1942 р.), втретє перебував у Києві як заступник керівника Зондерштабу науки (5–22.10.1942), член НСДАП 547
Брейгель П. 797
Бретауер Філіпп Крістіан Карл / Brethauer, Philipp Christian Karl (9.05.1906–1992), співробітник управління ЕРР з березня 1941 р., керівник відділу опрацювання, з 17.06.1942 р. в.о. керівника ГРГ Франції, з 5.01.1943 р. її керівник. До війни навчався в університетах Марбурґа, Берліна, Ґьоттінґена, де вивчав германістику, історію, філософію, теологію, доктор філософії. Після війни викладав, займався краєзнавчою роботою 621, 630–634, 641–643, 803
Бритів Анатолій Павлович 313
Бродський, молодший науковий співробітник відділу докласового суспільства ЦІМ у 1941 р. 20
Бройн Ганс / Breun, Hans (20.10.1911–?), оберштурмфюрер СС, один з організаторів масових розстрілів київських євреїв у Бабиному Яру (29–30.09.1941). В СС вступив 1.05.1935 р., НСДАП – 1.05.1937 р., звання унтерштурмфюрера СС отримав 30.01.1939 р. У складі Оперативної групи III восени 1939 р. брав участь у війні проти Польщі, потім у званні оберштурмфюрера СС працював в Поліції безпеки та СД у Візбадені (1940–1941). Офіцер штабу Оперативної групи "С" СД (червень 1941 р. – січень 1942 р.), у січні 1942 р. перейшов до групи II РСГА 329
Бройтіґам Отто / Bräutigam, Otto (*14.05.1895, Везель – 30.04.1992, Кьосфельд*), німецький дипломат, юрист. Навчався в університетах Ґренобля, Оксфорда і Страсбурґа (1913–1914), у Першу світову війну служив в артилерії, після війни закінчив університет у Мюнстері (1919), отримав посаду в Міністерстві закордонних справ (1920), захистив докторську дисертацію з юриспруденції в університеті у м. Ґіссені (1922). Працював в СРСР в генеральних консульствах у Тифлісі (1923), Баку (1924), Харкові (1925), Одесі (1927), в посольстві у Москві (1928–1935), Парижі (1936–1940), генеральним консулом в Батумі з 15.04.1940 р. Член НСДАП з грудня 1936 р. Заступник, згодом керівник головного відділу політики Райхсміністерства окупованих східних територій (1941–1945), перейшов в економічний відділ Міністерства закордонних справ (14.01.1945). Після війни оселився у західній зоні окупації

Німеччини, працював у Міністерсті закордонних справ ФРН, де очолював східний відділ (1954–1956), був звільнений з міністерства 1956 р. через свою діяльність в РМфбО, реабілітований у 1958 р., два роки працював генеральним консулом ФРН у Гонконгу (1958–1960), з 1960 р. на пенсії. У 1968 р. вийшли друком його спогади: *Otto Bräutigam.* So hat es sich zugetragen... Ein Leben als Soldat und Diplomat. – Würzburg: Holzner Verlag, 1968. – 724 S. 55, 56, 65, 71, 532, 533

Брюкнер Вольфганг / Brückner, Wolfgang (*6.06.1905, Дессау – ?*), директор і головний диригент "Гроссопер Київ" 304

Брюсов Валерий Яковлевич (рос.) (*1.12.1873, Москва – 9.10.1924, Москва*), російський поет, прозаїк, драматург, перекладач, літературознавець, критик 367, 402

Брюханова Олена Іванівна, діловод-паспортистка ДІКЗ КПЛ з 11.01.1944 р. 924

Брюхман / Brüchmann, німецький бібліотекар, у 1942 р. працював у Києві 239

Брюховецький Іван (бл. 1623–1668), гетьман Лівобережної України (1663–1668) 674, 677, 812, 815

Будяк (Покос, уродж. Пукась) Юрій Якович (*17.11.1878, с. Красногірка Жирківської вол. Костянтиноградського пов. Полтавської губ. – 23.09.1942, Київ*), український письменник, поет, публіцист, у 1920-х рр. писав багато творів для дітей. Народився в селянській сім'ї, у 1911–1912 рр. змінив прізвище на Покос. Почав друкуватися з 1895 р. У 1900-х рр. працював земським вчителем у Миргородському пов., з 1907 р. – шкільним наглядачем у приватному реальному училищі І.М. Кукулеска у Києві. Як волонтер у 1910 р. брав участь в Англо-бурській війні на стороні бурів. Під час цієї війни врятував життя Уінстону Черчіллю, на той час молодому репортеру; потрапив згодом у полон до англійців, жив деякий час в Англії. У 1912–1915 рр. навчався у Київському політехнічному ін-ті. У 1914 р. відвідав Францію, де його застала Перша світова війна, повернувся через Англію та Норвегію. Наприкінці літа 1916 р. навчався в Одеській школі прапорщиків, демобілізований внаслідок хвороби у жовтні того ж року. У 1917–1918 рр. працював вчителем в Українській гімназії у Білій Церкві, заступником голови місцевої "Просвіти", у 1920–1921 рр. головою Білоцерківського повітового комітету охорони пам'яток мистецтва і старовини та завідувачем музейної збірки й архіву Білоцерківщини. З 1920 р. до початку 1924 р. викладав українську літературу у Педагогічному технікумі та у 1922 р. – українську мову на 3-х міських педагогічних курсах у Білій Церкві. Двічі був заарештований: 4.03.1922 р. Київським ГубЧК (перебував до 4.05.1922 р. у Київській слідчій в'язниці) та у липні 1924 р. у Білій Церкві. В др. пол. 1924 р. переїхав у Київ. З 1924 р. член письменницької організації "Плуг". До 1935 р. працював уповноваженим з підписки у Київському обласному державному видавництві. Арештований 1.02.1935 р. за звинуваченням в участі в українській націоналістичній терористичній організації за ст.ст. 20/54–8 та 54–II, засуджений до п'яти років ВТТ. Термін відбував у Воркутинсько-Печорському ВТТ (реабілітований 1958 р.). Після звільнення (1.02.1940) повернувся у Білу Церкву. Під час окупації Києва працював у КМУ завідувачем секції бібліотек, архівів та пам'яток старовини відділу культури та освіти, проживав на Куренівці по вул. Захар'ївська 7а, кв. 1. Помер від тяжкої хвороби. Найбільш відомі твори: "Записки вчителя" (1896); поеми "Невольниця-українка" (1907), "Пан Базалей" (1911); збірки поезій "На полях життя" (1909), "Буруни" (1910); повісті "Марина Копачівна", "До великої брами" (1928); твори для дітей "Лелека здалека", "Загадочки-думочки" (1928) 396, 398, 399, 816

Бузієнко Юрко, мешканець Нижньої Лаври (корп. 50) у 1943 р. 777

Булгаков С. 795

Булгарін Фадей Венедиктович (уродж. Ян Тадеуш Кшиштов Булгарін) (1789–1859), російський письменник, журналіст, критик, видавець 676

Буріш / Burisch, співробітник Штадткомісаріату в Києві у 1942–1943 рр. З березня 1942 р. контролював роботу ряду наукових інститутів Києва, у тому числі Зоологічного музею Київського ун-ту, який перебував під його наглядом до травня 1943 р. При ньому була придбана для музею колекція жуків одного київського ентомолога та зоологічна колекція біолога Кочубея з м. Сміли за 150 тис. крб. (15 тис. райхсмарок) (ЦДАГО України, ф. 166, оп. 3, спр. 243, арк. 17, 20) 845, 874, 875, 886
Бурко Демид 104
Бут / Buth, співробітник Головного управління світоглядного інформування (1941) 540
Бухало Сергій Максимович (*25.01.1907, м. Верхівцеве Верхньодніпровського пов. Катеринославської губ. – 16.05.1988, Київ*), український державний діяч, викладач вищих шкіл, професор, заступник народного комісара освіти УРСР (1939–1940, 1943–1944), народний комісар освіти УРСР (28.05.1940–5.03.1943) 187, 289
Бухгольц / Buchholz, унтершарфюрер СС, співробітник СД у Києві (1943) 775
Бушель – див. *Пушель*
Бюнау Генріх фон / Bühnau (Bünau, Buenau), Heinrich von (28.02.1906–?), німецький чиновник, ландрат, штандартенфюрер СА, нащадок стародавнього німецького дворянського роду, відомого з XII ст. До початку Другої світової війни жив і працював у Пруссії в Алленштайні (нині Ольштин, Польща), під час війни керівник відділу політики (II) генералкомісара Київської генеральної округи (1941–1943), мобілізований до Вермахту 1943 р. 603, 697, 698, 701, 702, 707, 819
Бялківський Конон Іванович 182
Бьоттнер Гельмут / Böttner, Helmut, співробітник управління штабу ЕРР, відділ опрацювання (1941–1943), мав науковий ступінь доктора філософії 572–574
Вабер Бернгард / Waber, Bernhard (*20.05.1884, м. Кремзієр (нині Кромеріж, Чехія) – 6.02.1945, Берлін-Шпандау*) генерал Люфтваффе (1.03.1942), командувач (командуючий генерал) у званні генерал-лейтенанта (1.09.1940) Київським (з 10.09.1942 р. Харківський) військово-повітряним округом 59, 315
Вавила (Михайлюк (Михалюк) Василь Павлович) (*12.04.1869, с. Коростичі Турнянської вол. Брест-Литовського пов. Гродненської губ. – 10.02.1950, Київ*), насельник КПЛ з перервами у 1890–1940-х рр., ієромонах. Народився в селянській сім'ї. Закінчив два класи школи, прийнятий у КПЛ 1895 р., пострижений у ченці 1905 р., висвячений на ієродиякона 1911 р., на ієромонаха 1916 р., ймовірно, архієп. Михаїлом (Єрмаковим). Перебував на військовій службі 2,5 роки. Після вибуття з монастиря (1934) працював у Києві на Куренівці на "казенних городах", під час окупації – садівником. Повернувся у КПЛ 22.02.1943 р., працював городником. Нагороджений набедреником і наперсним хрестом 19.04.1943 р. (НКПІКЗ, фонди, од. зб. КПЛ-НДФ-А-346, арк. 2–6) 91, 474, 482, 487
Вавилов (рос.), співробітник Крайового музею до- і ранньої історії у Києві (1943) 250, 252
Вагнер Ріхард / Wagner, Richard (1813–1883), німецький композитор 249, 304
Вагнер / Wagner, співробітник адміністрації гебітскомісара Київської сільської округи, керівник "Вукоопспілки" 232, 233
Вайнштейн М.Г. 169
Вайхс Максиміліан фон 293, 294, 823
Вакуленко Семен (кінець XVII ст.), пирятинський сотник 810
Валентин (Чернобаєв Кузьма Петрович) (*25.01.1869, Астрахань – 21.04.1950, Київ*), насельник Свято-Троїцького Іонинського монастиря, Михайлівського Золотоверхого монастиря, КПЛ з перервами у 1890–1940 рр., ієромонах. З міщан, отримав домашню освіту, в квітні 1895 р. прийнятий послушником у Свято-Троїцький Іонинський монастир у Києві, в квітні

1899 р. пострижений у ченці, висвячений на ієродиякона (27.01.1900), на ієромонаха (27.01.1901) єп. Інокентієм (Бєляєвим). Виконував послух: келаря, економа, благочинного. Працював у Саратові на відбудові Спасо-Преображенського чоловічого монастиря (грудень 1910 р. – грудень 1911 р.), служив священиком на флагманському кораблі Балтійського флоту "Севастополь" (квітень 1914 р. – др. пол. 1917 р.), головним священиком лазаретів Північного фронту (з вересня 1917 р.), був у полоні, повернувся у монастир в березні 1918 р. Після його закриття працював охоронником і контролером на швейній фабриці "8 березня" (1930–1931), швейцаром і контролером у "Гастрономі" на розі вул. Хрещатик і вул. Леніна, нині Б. Хмельницького, (1932), рахівником Сільськогосподарського ін-ту у Києві (1933), завідувачем городу військової частини у Білій Церкві (1934), контролером і обліковцем на кондитерській фабриці ім. К. Маркса (1935–1938). Перед війною займався нетрадиційною медициною у галузі психоневрології, успішно лікуючи хронічний алкоголізм. За розпорядженням М. Хрущова співпрацював з Київським психоневрологічним ін-том. Під час окупації настоятель церкви с. Вигурівщина поблизу Києва (1941–1943). Повернувся у Київ 4.12.1943 р., прийнятий у Михайлівський Золотоверхий монастир. Служив священиком Успенської церкви в с. Старі Безрадичі Обухівського р-ну Київської обл. (1.03.1944–4.02.1946), у лютому 1946 р. повернувся у Михайлівський Золотоверхий монастир, нагороджений наперсним хрестом митр. Іоанном (Соколовим) 24.04.1946 р., переведений у КПЛ 20.08.1949 р. (НКПІКЗ, фонди, од. зб. КПЛ-А-1551, арк. 3–10) 487

Валентин, диякон 512

Валерій / Валерий (Устименко Василь Овксентійович) (*27.01.1866 м. Лубни Полтавської губ. – 1.05.1953, Київ*), насельник КПЛ з перервами у 1890–1950-х рр., архімандрит, намісник у 1942–1947 рр. Народився у селянській сім'ї, закінчив приходське училище, працював кустарем шкіряного вирбництва. У КПЛ прийнятий 1.09.1891 р. послушником на хлібню Гостиного двору, виконував послух у чайній та готелі (1893–1894), у лютому 1894 р. переведений уставщиком в Китаївську пустинь, у березні 1896 р. призначений клірошанином Успенського собору, 1897 р. – клірошанином Дальніх печер, уставщик в Китаївській пустині (1898–1906), переведений на клірос Дальніх печер (1906). Пострижений у ченці 18.11.1900 р., висвячений на ієродиякона митр. Флавіаном (Городецьким) 7.06.1915 р. У травні 1915 р. переведений на клірос в Успенський собор, 17.02.1916 р. – у Петроград (нині Санкт-Петербург) на Лаврське подвір'я, у листопаді 1918 р. – у КПЛ на священнослужіння в Микільську церкву, у квітні 1919 р. призначений уставщиком лівого кліросу Успенського собору, 15.02.1920 р. переведений на правий клірос. Висвячений на ієромонаха єп. Тихоном (Василевським ?) 11.08.1920 р. Нагороджений у листопаді 1920 р. набедреником, 1922 р. – наперсним хрестом. Зведений у сан ігумена з покладанням палиці у травні 1924 р. митр. Михаїлом (Єрмаковим), ним же – у сан архімандрита (15.08.1928), нагороджений мантією з червоними скрижалями архієп. Сергієм (Гришиним) у 1930 р. Арештований 1933 р. у Вербну неділю, після звільнення жив у своєї племінниці. До КПЛ повернувся у 1941 р., нагороджений єп. Пантелеймоном (Рудиком) посохом за відновлення зруйнованої обителі КПЛ, призначений ним же намісником Лаври з правом носити посох (16.01.1943). На цій посаді затверджений митр. Іоанном (Соколовим) (17.09.1945), звільнений за власним бажанням від обов'язків намісника (7.02.1947), після того виконував послух священнослужителя (НКПІКЗ, фонди, од. зб. КПЛ-А-1361, арк. 324–340) 50, 61, 88, 90, 91, 100, 126, 277, 454–457, 460, 463, 464, 466, 468–470, 472–474, 476–479, 481, 485, 488, 512, 888, 897, 898, 901, 927

Вальменстранской (рос), іконописець 781

Варвара Баальбекська, свщмч. 87, 441, 456, 457, 460, 508

Варлаам (Нижников Борис Петрович, у схимі Борис) (*1890, с. Піски Ново-Сотенської вол. Острогозького пов. Воронезької губ. – ?*), насельник КПЛ з перервами у 1910–1950-х рр. ієромонах, ігумен у 1940-х рр., виконував обов'язки економа та келаря (1944–13.02.1947), шевця Лаври з 1947 р. Закінчив церковно-приходську школу, прийнятий у КПЛ 12.07.1913 р. на послух у Братську лікарню, згодом виконував послух кравця, пострижений у ченці 22.02.1922 р., висвячений на ієродиякона архієп. Василієм (Богдашевським) 13.09.1931 р., на ієромонаха єп. Олександром (Петровським) 10.08.1933 р. У 1934–1937 рр. перебував у Сиктивкарі Автономної обл. Комі (Зирян), у 1938–1939 рр. – у Ніжині, з 1939 р. – у Києві. Під час окупації повернувся у КПЛ. Зведений у сан ігумена 25.05.1945 р. патріархом Алексієм (Симанським) (НКПІКЗ, фонди, од. зб. КПЛ-А-1222, арк. 1зв.–2; список братії КПЛ з вказівкою про перебування до 1941 р., список священнослужителів КПЛ від 17.01.1946 р., список братії КПЛ на 1.01.1948 р. // там само, од. зб. КПЛ-А-1255, арк. б/№; протокол засідання Духовного собору КПЛ 13.02.1947 р. // там само, од. зб. КПЛ-А-1213, арк. б/№) 91, 474, 482

Варлаам (Ясинський), митрополит 809, 813

Варлаам, архімандрит Видубицького м-ря у 1941–1944 рр. 450

Варнава (Череп Василь Васильович) (*30.01.1883, с. Клебань Клебанської вол. Брацлавського пов. Подільської губ. – 19.11.1946, Київ*), насельник КПЛ з перервами у 1900–1940-х рр., ієромонах, ігумен. Народився у селянській сім'ї, після військової служби (1904–1906) прийнятий послушником у КПЛ в келарське відомство (27.05.1906), виконував послух садівника та огородника, 10.03.1914 р. пострижений у рясофор, був мобілізований до війська (15.07.1916), повернувся у КПЛ 25.01.1918 р. і отримав призначення на послух старшого садівника Китаївського саду. Пострижений у ченці архімандритом Климентом (Жеретієнком) (1.06.1920). Висвячений на ієродиякона схиархієп. Антонієм (Абашидзе) (31.10.1923), на ієромонаха архієп. Димитрієм (Вербицьким) (11.06.1929). Призначений єп. Георгієм (Делієвим) у парафію Бородянського р-ну (січень 1930). У травні 1937 р. переїхав у м. Малин, де працював на поденних роботах, у травні 1941 р. – у м. Білу Церкву, наприкінці 1941 р. переїхав жити у с. Мишоловка Кагановицького р-ну м. Києва, став священиком Троїцької церкви Китаївської пустині. Духовний собор КПЛ призначив його настоятелем цієї церкви та начальником Китаївської пустині (27.03.1942). Після визволення Києва, з 1.10.1944 р. і до останніх днів життя був священиком Троїцької церкви с. Мишоловка. Зведений у сан ігумена митр. Іоанном (Соколовим) 22.04.1946 р. Нагороди: набедреником (1933), наперсним хрестом (1942) (НКПІКЗ, фонди, од. зб. КПЛ-А-1534, арк. 1зв.–7; там само, од. зб. КПЛ-А-1222, арк. 103зв.–104) 90, 91, 475, 482, 487

Варсонофий (рос.), архімандрит, начальник Микільського Лікарняного монастиря після 1914 р. 467

Варфоломій / Варфоломей (Іванов / Иванов В'ячеслав Володимирович, у схимі Пімен) (*7.03.1878, м-ко Хойники Хойницької вол. Речицького пов. Мінської губ. – 1958, Київ*), насельник КПЛ з перервами у 1910–1950-х рр., схиієродиякон. Народився в сім'ї чиновника. Закінчив реальне училище, Ризький політехнічний ін-т (1904), брав участь у Російсько-японській війні (1904–1905), демобілізувався у званні прапорщика. Працював у Смоленську: у відділенні Міністерства фінансів (1906–1910), молодшим інженером Губернського управління (1910–1913), виконавцем інженерних робіт Смоленської кріпосної стіни (1912–1913), інженером Тульського відділу з розквартирування військ (1913–1914), смоленським губернським архітектором (1914–1915). Служив в армії (1915–1918) в 1-му телеграфному батальйоні, 5-му запасному саперному батальйоні та 2-му телеграфному батальйоні, де завідував класом телеграфістів та наглядачів. Прийнятий у КПЛ на послух у креслярську майстерню при економічній канцелярії (22.02.1918). Призначений лаврським архітектором і завідувачем лаврської

електростанції та каналізації (5.03.1918). Пострижений у ченці 26.09.1919 р., висвячений на ієродиякона 8.03.1920 р. єп. Назарієм (Бліновим). У 1923 р. працював інженером на Лаврській електростанції. Після закриття монастиря виїхав у с-ще Бучу (6.04.1934), у червні 1934 р. – у м. Остер Чернігівської обл., де мешкав до початку війни. Повернувся у КПЛ 30.06.1942 р. Після виселення німецькою владою з КПЛ (27.06.1943) проживав у с. Митниці під Васильковом, повернувся 13.11.1943 р., був призначений правителем справ монастиря. Під час окупації пострижений у схиму з ім'ям Пімен, що не було прийнято після визволення Києва новою церковною владою, вдруге пострижений у схиму в лютому–липні 1949 р. Член Духовного собору КПЛ у 1943–1953 рр., секретар (правитель справ) КПЛ у 1940–1950-х рр., інженер ДІКЗ КПЛ у 1943–1945 рр. (ЦДАГО України, ф. 166, оп. 3, спр. 197, арк. 179; ДАК, ф. Р-6, оп. 4, спр. 7, арк. 54; НКПІКЗ, фонди, од. зб. КПЛ-НДФ-А-350, арк. 1–2; там само, од. зб. КПЛ-А-998, арк. 95, 97, 127; там само, од. зб. КПЛ-А-1222, арк. 84зв.–85) 88–91, 466, 470, 474, 476–479, 481–486, 489, 512, 899, 901, 924, 927, 930, 940

Варфоломій, нотаріус 805

Василевський Пантелеймон Казимирович (уродж. Блажунь/Блазунь Пантелеймон Миколайович) (*4.02.1922, с. Пахутинці Трительницької вол. Проскурівського пов. Подільської губ. – 23.10.2014, с. Літин Турійського р-ну Волинської обл.*), український публіцист, громадський діяч, політв'язень сталінських концтаборів. Народився в селянській сім'ї, яка була розкуркулена, вислана в Архангельську обл. (15.03.1930). За допомогою дядька, маминого брата, йому вдалося уникнути виселення, а матері втекти з місця виселення. Повернувшись в Україну, мати вдруге вийшла заміж за Казимира Василевського, який 1935 р. усиновив Пантелеймона, давши йому своє прізвище і по-батькові. Сім'я постійно переїзджала з місця на місце, оселилась 1937 р. у м. Єйську на Кубані. Навчався у Донському політехнічному ін-ті у Новочеркаську, який не закінчив через війну (за іншими даними закінчив будівельний технікум у Ростові-на-Дону в 1941 р.). У вересні 1941 р. мобілізований до РСЧА, у березні 1942 р. був поранений, після лікування у червні–липні знову на фронті, потрапив у полон на Кубані, з якого втік і 22.08.1942 р. повернувся додому в окупований Єйськ. Тут вступив до південної похідної групи ОУН/Б, отримавши псевдо "Вірний". Виконував різноманітні завдання організації, зокрема брав участь 1944 р. у створенні в гірських районах Кубані 1-ої сотні Козацької Повстанської Армії (КоПА). Навесні 1946 р. був переведений організацією на Буковину, де вступив для прикриття своєї підпільної діяльності до Чернівецького ун-ту, у ніч з 3 на 4.07.1948 р. був знятий з потяга Чернівці–Одеса, віз з собою нелегальну літературу, заарештований, отримав 25 років ВТТ, заслання відбував на Півночі у "Мінлазі" в смт. Верхня Інта Кожвинського р-ну Комі АРСР. Заарештований 1950 р. за організацію табірного повстання "Північне сяйво", яке було викрите, і того ж року засуджений ще на 25 років особливо суворого режиму, покарання відбував на Колимі в "Берлазі", отримав інвалідність 1-ої групи. Після звільнення і реабілітації у 1956 р. жив на Кубані, з початку 1960-х рр. – на Прикарпатті, з 1965 р. – у Дрогобичі. Автор численних спогадів, публікацій з новітньої історії України та краєзнавства (*Василевський П.К.* В ім'я України: Кубань, Буковина, Колима. Спогади і бібліографія. – Львів, 2000. – 34 с.) 34, 62, 65, 72–75, 269, 270, 272, 320

Василий (Богдашевский Дмитрий Иванович) (рос.) (*19.10.1861, с. Завидів Порицької вол. Володимир-Волинського пов. Волинської губ. – 25.02.(10.03.)1933, Київ*), архієп. Каневський (1925–1933), вікарій Київської єпархії (1914–1923, 1925–1933) 82–484

Василій Печерський / Василий Печерский, прпмч. 471, 511

Василь Ярославський, св., кн. 745

Васильєв Олександр Матвійович (7.02.1887–?), завгосп і скарбник Музею українського мистецтва у вересні 1941 р. – травні 1942 р. 370

Васілій III (1846–1929), Патріарх Константинопольський (13.07.1925–29.09.1929) 453
Васненський Пляцит С., абат Кастрокатинського м-ря 668, 805
Васнєцов В. 164
Вашинко Н. 675
Вдовиченко Григорій Родіонович (*20.10.1883, с. Антопіль Котелянської вол., Житомирського пов. Волинської губ. – ?*), мистецтвознавець, музейник, працівник Музею російського мистецтва з січня 1927 р., завідувач фондів названого музею з 1940 р. Під час окупації працював так само завідувачем фондів музею, поєднуючи з березня 1943 р. посаду лаборанта, проживав за адресою вул. Терещенківська, 9, кв. 15 373
Вебендьорфер Фріц / Webendoerfer (Webendörfer), Fritz (*24.07.1897, Дюссельдорф – ?*), співробітник ЕРР з 1.06.1942 р., керівник відділу обліку ГРГУ, 22.04.1943 р. переведений з Києва в Управління штабу в Берлін, член НСДАП з 1942 р. Учасник Першої світової війни (12.08.1914–31.01.1919), після демобілізації вивчав торгівельну справу, був представником газети "Дойче Альгемайне Цайтунг" в окрузі Дюссельдорф (1925), перед війною працював в Імперській службі зайнятості, служив у Вермахті (28.08.1939–1.10.1940), мав військове звання старшого лейтенанта запасу 649, 650, 682, 684
Ведельштедт Гельмут фон / Wedelstädt, Helmut von (*9.11.1902, м. Мюльгайм-ан-дер-Рур – 12.04.1988, м. Мюльгайм-ан-дер-Рур*), заступник райхскомісара України, керівник Головного управління політики в Райхскомісаріаті (1941–1942). Юрист за освітою, навчався в університетах Фрайбурґа, Мюнхена та Мюнстера, член НСДАП з 1929 р. З 1925 р. працював стажером в суді м. Мюльгайма-ан-дер-Рур, земельних урядах у Кьольні та Мюнстері, урядовим асесором в адміністрації ландрата Кьонігсберґа та адміністрації округу Кьонігсберґ (1929–1932), вищим урядовим радником в Міністерстві внутрішніх справ Східної Пруссії (1932–1936), з серпня 1936 р. до 1941 р. обіймав посаду ландесгауптманна в уряді Східної Пруссії. Після війни працював адвокатом, згодом нотаріусом у м. Мюльгаймі-ан-дер-Рур, у 1950–1970 рр. неодноразово обирався до місцевої міськради 122, 694
Великий Іван Іларіонович (1908–?), завідувач методичним кабінетом ЦІМ з 11.07.1939 р., освіта вища, член партії 208
Великий Всеволод Іванович (бл. 1910–?), співробітник Управління НКВС Львівської обл. (1941), агент НКВС в окупованому Києві (оперативне ім'я "Стасік", він же Заремба Станіслав Валеріанович), водночас перевербований агент Гестапо (ГДА СБУ, ф. 60, спр. 86699, т. 1а, арк. 16) 29
Величківський Микола Іванович (*1.02.1882, Житомир – 1.07.1976, Ірвінгтон, США*), економіст, професор, голова Української Національної Ради у Києві (1941) 114, 119
Венеціано Д. 797
Вениамин (Федченков Иван Афанасьевич) (рос.) (*2(14).09.1880, с. Вяжлі Тамбовської губ. – 4.10.1961, Псково-Печерський монастир*), єп. армії та флоту Російської армії Врангеля (1920) 483
Веніамін / Вениамин (Новицький Сергій Васильович) (*4.09.1900, с. Кривичі Раковської вол. Мінського пов. Мінської губ. – 14.11.1976, м. Чебоксари*), єп. Пінський і Поліський, вікарій Волинської єпархії (15.06.1941–2.08.1942), єп. Полтавський і Кременчуцький (серпень 1942 р. – вересень 1943 р.) РПЦ та Української Автономної Православної Церкви 115, 438, 484, 495, 497
Венікс Ян 829
Венцель Андрій, прем'єр-майор 675, 814
Вербицький Олександр Матвійович / Вербицкий Александр Матвеевич (*27.09.1875, Севастополь – 9.11.1958, Київ*), український архітектор та педагог, професор, дійсний член

Академії архітектури УРСР. Народився в сім'ї техніка-будівельника, навчався у Севастопольському реальному училищі, закінчив з відзнакою Петербурзький ін-т цивільних інженерів (1898). У Києві брав участь у будівництві комплексу Київського політехнічного ін-ту молодшим помічником академіка архітектури І. Кітнера, у спорудженні Київського оперного театру, працював десятником, згодом помічником виконроба архітектора В. Ніколаєва. Працював в Управлінні Південно-Західної залізниці архітектором шляхової служби, потім головним архітектором (1901–1933). З 1909 р. викладав на Вищих технічних курсах проф. Пермінова у Києві, у Київському художньому ін-ті (до 1930 р.), Київському інженерно-будівельному ін-ті, отримав звання професора (1937). Під час нацистської окупації працював завідувачем групи цивільного будівництва у відділі міського інженера КМУ. Після війни очолював кафедру архітектури Київського інженерно-будівельного ін-ту (1944–1954). *Основні споруди, збудовані за проектом О.М. Вербицького у Києві*: головний фасад Національного банку України (1901), оздоблення актової зали Політехнічного ін-ту (1902), паровозне депо в Дарниці (1910), сучасна будівля Київського залізничного вокзалу (1927–1933) 98, 99, 837, 838, 865, 867, 870, 872, 873, 876, 877, 907, 957

Вербрюген Г.-П. 829

Верещагін (Верещагин) Василь Петрович (*1.01.1835, Пермь – 9.10.1909, Санкт-Петербург*), російський художник, за його участі та під керівництвом був здійснений новий розпис Успенського собору КПЛ (1894–1901) 562, 899

Верховська Нона Іванівна (Нонна Ивановна), перекладачка Окружного управління (з листопада 1942 р. Крайовий ін-т) до- і ранньої історії та однойменного музею в Києві у 1942–1943 рр. 237

Вескамп Генріх / Weskamp, Heinrich, фотограф Райхсміністерства народної освіти і пропаганди, др. 589–591, 593, 598–600, 603

Виговський Іван (1616(?)–1664), гетьман України (1657–1659) 674, 675, 813

Вичулковський Л. 818

Вишневецкая (рос.), секретар Архітектурно-Будівельного управління КМУ (1942–1943) 841, 843

Вишневецький М.М., ст. контролер-інспектор правничої секції (VI-А) КМУ у липні 1943 р. 863, 873, 876

Вишневецький Міхал (Михайло) Корибут (1640–1673), король Польщі (1669–1673) 670, 808

Вишняков (Вішняков) Олександр Васильович (*24.08.1890, Передольський погост Лужського пов. Санкт-Петербурзької губ. – після 12.11.1941, Київ*), протоієрей, архімандрит. З квітня 1920 р. третій штатний священик Києво-Либідської Свято-Троїцької церкви по вул. Велика Васильківська, 51 (за ін. даними Микільсько-Набережної церкви). З серпня 1923 р. другий священик названої церкви, з цього ж року протоієрей. У 1923, 1925 рр. був слухачем Петроградського богословського ін-ту та Вищих богословських курсів у Ленінграді. У Києві в цей час мешкав за адресою: Братський провулок (нині вул. Балакирева), 16. У 1937–1939 рр. перебував у ВТТ в Біробіджані, після звільнення співпрацював з НКВС агентом та інформатором. У 1941 р. священик Покровської церкви на Солом'янці, проживав за адресою вул. Велика Васильківська, 18/5. Заарештований СД у числі понад 140 священиків і мирян на території Софійського монастиря у Києві (7.11.1941), розстріляний як агент НКВС за зберігання і проголошення з церковного амвона послання патріаршого місцеблюстителя митрополита Сергія (Страгородського) від 22.06.1941 р. з закликом до віруючих про захист вітчизни 407, 420, 421, 424, 425, 448, 489, 507

Вігесновський Йосиф, священик 808

Вікторов Андрій Петрович / Викторов Андрей Петрович, директор Державного республіканського історичного музею в м. Києві (25.04.1947–11.07.1948), в.о. директора названого музею (1.06.1950–1.02.1952) 944, 949, 966
Вілль Герберт / Will, Herbert, керівник східного відділення Оперативного штабу райхсляйтера Розенберґа (1942–1943), з листопада 1943 р. керівник 2-го головного (оперативного) відділу Управління штабу ЕРР, з 20.10.1944 р. керівник Зондерштабу американізму ЕРР 631, 636
Вінницький А. 162
Вінтер (Винтер) Георг / Winter, Georg (*28.04.1895, м. Нойруппін – 4.06.1961, м. Кобленц*), німецький архівіст, д-р філософії. Співробітник Прусського державного таємного архіву (1921–1939). У 1941–1944 рр. працював в Україні: радником вищого військового управління при штабі командувача тилу групи армій "Південь" (жовтень–грудень 1941 р.); уповноваженим генерального директора державних архівів та комісара з охорони архівів при ГРГУ ЕРР (травень–серпень 1942 р.); з вересня 1942 р. в адміністрації райхскомісара України, де з 7.12.1942 р. до кінця березня 1944 р. очолював КУАБМ. Після війни перший директор Федерального архіву ФРН (1952–1960) 85, 654, 685, 695, 705–708, 710, 711, 714–718, 728, 730, 735, 736, 742, 743, 748, 749, 751–755, 757, 763, 766–769, 771, 773–779, 782, 784, 785, 805, 821, 823, 827, 851, 871, 895, 907, 954
Вінцентій 809
Вісадов, єп. з Шегедина (пер. пол. XVIII ст.) 670
Віссаріон (Карленко Михайло Микитович) (*12.07.1885, с. Юрівка Юрівської вол. Київського пов. Київської губ. – 2.04.1951, Київ*), насельник КПЛ у 1949–1951 рр., ігумен, провідник Ближніх печер. Народився у селянській сім'ї, закінчив 6 класів гімназії. У 1920-х рр. працював бухгалтером, вчителем. 1929 р. висвячений на диякона архієп. Василієм (Богдашевським), 1930 р. – на ієрея архієп. Димитрієм (Вербицьким). Парафіяльний священик у с. Верболози Козятинського р-ну Вінницької обл. (1930–1933), с. Барахти Васильківського р-ну Київської обл. (1933–1934). Після закриття церкви жив на утриманні в Києві (1934–1941). З др. половини 1941 р. служив парафіяльним священиком у с. Солов'ївка Брусилівського р-ну Житомирської обл., у 1942–1943 рр. – у с. Добрин Ізяславського р-ну Кам'янець-Подільської обл. (нині Хмельницька обл.). З березня 1943 р. настоятель Тригірського скиту в Житомирській обл., пострижений у ченці 6.03.1943 р., того ж року призначений настоятелем Свято-Преображенського Тригірського монастиря і зведений у сан ігумена єп. Леонтієм (Філіпповичем). Наприкінці 1943 р. перейшов у Михайлівський Золотоверхий монастир у Києві, у серпні 1949 р. – у КПЛ. Нагороджений архієп. Сергієм (Гришиним) наперсним хрестом (1932), митр. Іоанном (Соколовим) палицею (17.12.1946) (НКПІКЗ, фонди, од. зб. КПЛ-А-1535, арк. 1–13; там само, од. зб. КПЛ-НДФ-А-351, арк. 6зв.; ЦДАВО України, ф. 4648, оп. 1, спр. 1, арк. 165) 487
Владимир Мономах (рос.) (1053–1125), вел. кн. київський (1113–1125) 243, 283
Владимир (Богоявленский Василий Никифорович) (рос.) (*1.01.1848, с. Мала Моршовка Мало-Моршовської вол. Моршанського пов. Тамбовської губ. – 25.01(7.02).1918, Київ*), митрополит Санкт-Петербурзький (з 1914 р. Петроградський) і Ладозький (1912–1915), митрополит Київський і Галицький (1915–1918) 467
Владислав IV Ваза (1595–1648), король Польщі (1633–1648) 673, 806, 811
Власенко Хрисанф Ілліч *(1899, с. Журавка Антонівської вол. Пирятинського пов. Полтавської губ. – ?),* помічник бухгалтера ЦІМ з 27.10.1939 р., у вересні–жовтні 1941 р. бухгалтер Історичного музею, об'єднаного з Лаврським музеєм 356, 360–362
Власов Андрій Андрійович (*1(14).09.1901, с. Ломакіно Сергачського пов. Нижньогородської губ. – 1.08.1946, Москва*), радянський військовоначальник, генерал-лейтенант (24.01.1942), командувач 37-ої армії (липень–жовтень 1941), яка захищала Київ. Потрапивши у німецький

полон (12.07.1942), перейшов на бік противника. Командувач Російської визвольної армії (1943–1945), голова президії Комітету визволення народів Росії (1944–1945) 285
Власовський Іван 103, 104, 117
Вовк Федір (Хведір) Кіндратович (*5(17).03.1847, с. Крячівка Теплівської вол. Пирятинського пов. Полтавської губ. – 29.06.1918, м. Жлобин*), видатний український антрополог, етнограф, археолог 174, 175, 395
Волканович Всеволод Демидович (25.06.1886–?), перший заступник голови КМУ у 1941–1943 рр. Мав вищу освіту, до війни працював вчителем Київської середньої школи № 143 та асистентом кафедри філології при Київському ун-ті, викладав церковнослов'янську мову. Під час окупації очолював відділ народної освіти (др. пол. вересня 1941 р.), житловий відділ КМУ (1–28.10.1941), був першим заступником голови КМУ з 29.10.1941 р. (постанова голови КМУ № 105 від 5.11.1941) до кінця вересня 1943 р. 98, 119, 427, 846–849, 856, 868, 870, 872
Володимир / Владимир (бл. 960–1015), св. вел. кн. київський (979–1015) 243, 670, 929, 964
Володкович Феліціан Філіп – див. *Феліціан (Володкович Філіп)*
Волошин Августин Іванович (*17.03.1874, с. Келечин, Австро-Угорщина, нині Міжгірський р-н Закарпатської обл., Україна – 19.07.1945, Москва*), прем'єр-міністр (1938), президент (15.03.1939) Карпатської України 422
Волянська Наталія Іванівна (16.12.1915–?), педагог за освітою, ст. лаборант, в.о. обов'яки молодшого наукового співробітника Музею українського мистецтва у вересні 1941 р. – березні 1943 р. 403
Волянський Іван Тихонович (*4.12.1880, м-ко Юзвин (нині Некрасове) Вінницького пов. Подільської губ. – 6.01.1949, Київ*), педагог, мовознавець, мистецтвознавець. Народився в сім'ї волосного писаря. Середню освіту здобув у Волинській духовній семінарії, вищу – на історико-філологічному факультеті Київського ун-ту (1901–1905). Викладач Київської художньо-ремісничої школи друкарських справ з 1905 р., згодом її завідувач до 1921 р. Викладач української мови і літератури, епіграфіки в Українській академії мистецтва, реорганізованій в Київський художній ін-т (1921–1936), Художньо-індустріальному технікумі, Центральних експериментальних майстернях народної творчості та ін. школах, водночас був проректором учбової частини, деканом поліграфічного факультету, деканом художньо-педагогічного факультету, завідувачем кафедри художньої педагогіки у Київському художньому ін-ті. За сумісництвом у 1920-х рр. чотири роки виконував обов'язки губернського інспектора мистецької освіти при Київській губпрофосвіті та уповноваженого у справах українізації у Києві та Київщині при Губнаросвіті. Працював у ЦІМ (1936–1937), Київському сільськогосподарському ін-ті на посаді доцента і плановика науково-учбової частини (8.09.1937–25.03.1941), т.в.о. заступника директора з наукової роботи Державного музею українського мистецтва (10.04.–24.05.1941), вченим секретарем цього ж музею (з 25.05.1941 р.), звільнений з роботи "*в зв'язку з припиненням роботи в Музеї*" (12.07.1941), а на початку вересня 1941 р. призначений Управлінням у справах мистецтва при РНК УРСР директором одночасно Державного музею українського мистецтва, Театрального музею і Всеукраїнської бази художніх виставок. Під час окупації директор Музею українського мистецтва (19.09.1941–4.01.1942), заступник директора Музею східноєвропейського мистецтва і керівник його відділу українського мистецтва (5.01.1942–31.03.1943). Після звільнення Києва з 10.11.1943 р. до 1.4.1944 р. працював директором Музею українського мистецтва, який з утворенням у Києві в грудні 1943 р. Музейної групи був відділом українського мистецтва. 1.04.1944 р. перейшов у Київський сільськогосподарський ін-т на посаду завідувача кафедри філології та методичної частини, 11.10.1944 р. зарахований на посаду вченого секретаря Київського художнього ін-ту,

23.11.1944 р. – викладача української мови і літератури того ж інституту, звільнений 25.03.1948 р. у зв'язку із скороченням штатів. З грудня 1947 р. на пенсії. Похований 8.01.1949 р. на Байковому кладовищі 50, 79, 80, 354, 355, 358, 359, 364, 370, 374, 389, 550, 692, 758, 816
Волянський Іван, граф 672, 809
Вольф Лев Михайлович, киянин, загинув у Бабиному Яру 29/30.09.1941 р. 209
Вонифатий (рос.), архімандрит, економ КПЛ у пер. пол. 1920-х рр. 467
Воніфатій / Вонифатий (Махнєв Василь Іларіонович) (*12.04.1879, с. Поджорнове Сезеньовської вол. Слободського пов. Вятської губ. – 16.01.1952, Київ*), насельник КПЛ з перервами у 1900–1950-х рр., ієромонах. Закінчив три класи училища, пройшов військову службу (1900–1906), учасник Російсько-японської війни. Прийнятий у КПЛ 12.05.1907 р. у кравецьку майстерню, пострижений у рясофор (20.12.1913), у ченці (21.06.1921), мобілізований в армію (26.07.1914), повернувся в КПЛ на місце останнього послуху (19.08.1918), переведений на Ближні печери (26.12.1922), висвячений на ієродиякона архієп. Димитрієм (Абашидзе) 17.11.1923 р., на ієромонаха – архієп. Сергієм (Гришиним) 3.05.1933 р. Після вибуття з монастиря (1933) працював у м. Кунгур, с. Марково (1933–1936), м. Свердловську, нині Єкатеринбург, (1936–1937), на батьківщині (1937–14.11.1938, 1943–1946), м. Халтурині, нині Орлов, (1938–1940), м. Куйбишеві, нині Самара, (1940–1943). Повторно прийнятий у КПЛ 14.06.1946 р., виконував послух келаря з 13.02.1947 р., нагороджений наперсним хрестом і набедреником у 1947 р. 487
Ворошилов Климент Єфремович (*23.01.1881, с. Верхнє, нині у складі м. Лисичанськ – 2.12.1969, Москва*), нарком військових та морських справ СРСР (1925–1934), нарком оборони СРСР (1934–1940), командувач військами Північно-Західного напрямку (з вересня 1941 р. Ленінградський фронт) у 1941 р. 37
Воскобійник (Воскобойников, Воскобойник) О.І., завідувач сектору культури Управління справами РНК УРСР у 1944 р. 919, 932–934
Врубель Михайло Олександрович (*5.03.1856, Омськ – 1.04.1910, Санкт-Петербург*), російський художник, автор низки фресок Кирилівської церкви у Києві 783
Вульпіус Йоганн Даніель, придвірний радник Леопольда II (1747–1792), імператора Священної Римської імперії німецької нації 669, 807
Высоцкая Марья Степановна (рос.), поміщиця 810
Вышата Ян (рос.), воєвода вел. київського кн. *Ярослава Мудрого* 283
Габіґ Август / Habig, August (1896–?), керівник відділу науки і культури (з 1943 р. науки і виховання) адміністрації райхскомісара України 827
Гавдіоз 809
Гаґемайєр Ганс (уродж. Гаґемайєр Йоганн Герхард) / Hagemeyer, Hans (geb. Hagemeyer Johann Gerhard) (*30.03.1899, Гемелінґен – 10.10.1993, Вальсроде*), керівник Головного управління письменства (1934–1943) та Головного управління "Позадержавні сили" (1942–1944) відомства райхсляйтера Розенберґа "Уповноважений фюрера у справі нагляду за загальним духовним та ідейним навчанням і вихованням в НСДАП" 633
Гадерекер / Haderecker, ад'ютант *Г. Квіцрау,* генерал-комісара Київської генеральної округи 701, 797, 818
Гаєвський Валентин Григорович *(29.07.1902, Київ – ?),* український театрознавець, педагог. До війни науковий співробітник Театрального музею, кандидат історичних наук (1935), кандидат мистецтвознавства (1940). Директор Театрального музею у листопаді 1941 р. – на початку 1942 р., викладач драматичного відділення Музично-драматичної консерваторії у Києві в 1942 р. – січні 1943 р. Заарештований Гестапо, колегам вдалося врятувати його. Після війни емігрував до США, доцент УВУ, дійсний член УВАН, НТШ 50, 372, 397, 398, 544

Гаєр Фрідріх 63, 64
Гайворонская В. (рос.), бібліограф 931, 932
Гайдабура В. 305
Гайдріх Райнгард / Heidrich, Reinhard (*7.03.1904, Галлє – 4.06.1942, Прага*), обергруппенфюрер СС, генерал Поліції, керівник РСГА (1939–1942) 59, 62, 67, 72, 127, 344
Галабутський (Галабутский, Голобуцький) Костянтин Андрійович, під час окупації Києва директор 6-ої чоловічої гімназії у Богданівському р-ні по вул. Крутий узвіз, інспектор охорони пам'яток культури та архітектури з 26.02.1943 р. 98, 99, 804, 849–858, 863, 865, 867, 868, 871–873, 876, 877, 904, 908, 956
Галайчук Яків Якович (1897–?), заступник директора з наукової роботи Центрального державного музею Т.Г. Шевченка (1.03.1940–1941). Під час окупації Києва директор Музею Т.Г. Шевченка з 1.12.1941 р. Після окупації переведений на попередню посаду, згодом завідувач відділу архівів і документів музею 371
Галактіон / Галактион (Репник Григорій Григорович) *(17.11.1881, с. Великі Фільварки Білостоцького пов. Гродненської губ. – 17.5.1953, Київ),* насельник Свято-Троїцького Іонинського монастиря у Києві та КПЛ з перервами у 1910–1950-х рр., ієромонах. З селянської сім'ї, за фахом ковбасник. Прийнятий послушником у Свято-Троїцький Іонинський монастир 11.03.1911 р. в економічне відомство, виконував послух пічника, кам'янотеса, слюсаря, інструктора з водіння та обслуговування тракторів у 1925–1926 рр. Пострижений у ченці у березні 1917 р., висвячений на ієродиякона 1922 р. єп. Назарієм (Бліновим) у Видубицькому монастирі, на ієромонаха – 1928 р. так само єп. Назарієм (Бліновим). Після закриття монастиря працював на деревообробному комбінаті пічником (1929–1941). Повернувся у Свято-Троїцький Іонинський монастир восени 1941 р., був призначений благочинним монастиря, виконував також послух економа. Після закриття монастиря працював у Центральному ботанічному саду АН УРСР (1.09.1944–31.12.1946), перейшов у КПЛ 2.01.1947 р., був пічником (1948), з 1949 р. – помічником економа Лаври. Нагороджений набедреником єп. Георгієм (Делієвим) 1931 р., наперсним хрестом єп. Пантелеймоном (Рудиком) 1942 р. (ЦДАВО України, ф. 4648, оп. 1, спр. 1, арк. 159; НКПІКЗ, фонди, од. зб. КПЛ-А-1361, арк. 234–246; перелік братії КПЛ на 1.01.1948 р., на 12.01.1949 р., на 24.04.1950 р. // там само, КПЛ-А-1255, арк. б/№) 488
Галецький Семен Якович (?–1738), український військовий і державний діяч часів Гетьманщини, наказний полковник Стародубського полку 669, 806
Галшка Гулевичівна (Єлизавета Василівна Гулевич) (1575/1577– 1642), дружина мозирського маршалка Стефана Лозки, одна з фундаторів і ктиторів Київського Богоявленського братства, монастиря і школи при ньому 672
Галя – див. *Артюшенко Галя*
Галян Данило Семенович (1913/1914–?), препаратор-лаборант ЦІМ, об'єднаного з Лаврським музеєм, (жовтень–листопад 1941 р.), так само Крайового музею до- і ранньої історії у Києві (1942–1943) 362, 382
Гальм Петер / Halm, **Peter** *(17.11.1900, Мюнхен – ?),* німецький мистецтвознавець, син відомого німецького графіка, професора Мюнхенської академії мистецтва Петера Гальма (1854–1923). У 1920–1925 рр. вивчав мистецтвознавство в університетах Мюнхена, Ростока, Берліна та Відня, у лютому 1927 р. захистив докторську дисертацію у Мюнхені. Прийнятий науковим співробітником у Державний кабінет гравюр у Дрездені (1.09.1927), працював зберігачем у Державній баденській галереї мистецтв у м. Карлсрує з 1.09.1935 р., обіймав посаду зберігача у Генеральній дирекції державних художніх збірок у Мюнхені з 1939 р. На військовій службі – офіцер з особливих доручень, з др. пол. 1941 р. 734–736

Гальтерманн Ганс Вернер / Haltermann, Hans Werner (*20.04.1898, Берлін – 17.06.1981, Падерборн*), начальник СС та Поліції Києва (1.10.1941–19.05.1943), начальник СС та Поліції Харкова (19.05.–11.09.1943), бригадефюрер СС (20.04.1940), группенфюрер СС і генерал-лейтенант Поліції (30.01.1943) 569, 571, 584, 818
Гандельсман Марк Мойсейович (1906–?), молодший науковий співробітник відділу "Пам'ятники" ЦАРМ (29.11.1939–1941), освіта вища, член КП(б)У 182
Гарбузюк К.К., охоронник Державної української художньої виставки. 354, 404
Гаркавик Євдокія Микитівна (1877–?), наглядач, охоронник, прибиральниця Музею західного та східного мистецтва у 1941 р. – березні 1943 р., проживала за адресою вул. Терещенківська, 15, кв. 5 373
Гаройтер / Hareuter, кур'єр ЕРР 634
Гаценко Е.Г. (К.Г.), кербуд Управління КПЛ, ДІКЗ КПЛ (1.12.1943–26.07.1944) 904, 924
Гашпар Тідо / Gašpar, Tido *(7.03.1893, с. Раково округи Мартін – 10.05.1972, м. Нове Замки),* словацький письменник, політик, шеф Міністерства пропаганди Словацької держави у 1941–1945 рр. 57
Гварді Ф. 817
Геббельс Йозеф / Goebbels, Joseph (*29.10.1897, с. Райдт (нині у складі м. Мьонхенгладбах) – 1.05.1945, Берлін*), міністр пропаганди нацистської Німеччини (1933–1945) 62, 271
Геврик Тит 64
Ґезанґ / Gesang, керівник відділу науки і культури (з 1943 р. науки і виховання) Штадткомісаріату Києва у січні 1942 р. 456
Гейбель Ольга Конрадівна / Heubel, Olga (*4.06.1904, Київ – ?*), мистецтвознавець, музейник. Народилася в сім'ї професора, викладача Київського політехнічного ін-ту (1898–1930), відомого фахівця у галузі обробки металів Конрада Гейбеля. Закінчила 6 класів жіночої гімназії св. Катерини (1919), створеної на кошти євангелістсько-лютеранської громади в садибі однойменної німецької кірхи по вул. Лютеранській, вступила до Художньо-Промислової школи у Києві (1921), перейшла на текстильний відділ Художньо-Індустріального технікуму (1922), вступила до Київського художнього ін-ту на малярський факультет (1923), перевелася з 3-го на 4-й курс музейного відділу педагогічного факультету (1927), який закінчила 1929 р. Влітку 1928 р. брала участь у реставрації фресок Софійського собору, 1929 р. стажувалася у Музеї мистецтв ВУАН (нині Національний музей мистецтв ім. Богдана та Варвари Ханенків), того ж року вступила до аспірантури кафедри мистецтвознавства Київського художнього ін-ту. У 1930-х рр. працювала у Музеї західного та східного мистецтва, у липні – першій половині вересня 1941 р. – завідувачем трьох музеїв (Музею російського мистецтва, Музею західного та східного мистецтва, Державного архітектурно-історичного заповідника "Софійський музей"). З листопада по 31.12.1941 р. працювала науковим співробітником в ГРГ України, водночас, у жовтні–грудні 1941 р., була заступником директора та завідувачем фондів Музею західного та східного мистецтва. Призначена референтом у справах мистецтва та музеїв при відділі політики (II) Генералкомісаріату (1.01.1942), керувала на цій посаді роботою Музею російського мистецтва, Музею західного та східного мистецтва і Музею українського мистецтва, а також Софійського собору і Кирилівської церкви. Виїхала з Києва у вересні 1943 р., отримала німецьке громадянство (5.12.1943) у м. Золдау (нині м. Дзялдово, Польща) 80, 89, 96, 107, 108, 373, 457, 510, 550, 638, 687, 689–692, 694–696, 698, 699, 701–703, 720–727, 729, 752, 755, 756, 758, 764, 765, 767, 771, 773–775, 780, 782, 783, 797, 816, 817, 833, 834, 838, 839, 851, 871, 874, 882
Гендельман Геня Менделівна (1908–?), ст. наук. співробітник відділу "Атеїзм і релігія в епоху соціалістичної революції та диктатури пролетаріату" ЦАРМ у 1939–1941 рр. 182

Геннадій / Геннадий (Вітер Георгій Архипович) *(17.08.1921, с. Вересоч Дрімайлівської вол. Ніжинського пов. Чернігівської губ. – ?),* насельник Свято-Троїцького Іонинського монастиря в Києві та КПЛ з перервами у 1920–1950-х рр., ієромонах. Селянин за походженням, закінчив 9 класів середньої школи. Восени 1928 р. прийнятий на кліросний послух у Свято-Троїцький Іонинський монастир. До війни працював бухгалтером в артілі "Деревширпотреб" у Києві (1940–1941), під час окупації повернувся у Свято-Троїцький Іонинський монастир, пострижений у ченці єп. Пантелеймоном (Рудиком) 29.05.1943 р., ним же висвячений на ієродиякона 21.06.1943 р. У жовтні 1944 р. перейшов у КПЛ на кліросний послух, висвячений на ієромонаха митр. Іоанном (Соколовим) 23.01.1949 р., нагороджений наперсним хрестом патріархом Алексієм (Симанським) 17.04.1955 р. (НКПІКЗ, фонди, од. зб. КПЛ-А-1559, арк. 3–3а, 6зв.; Известия Экзархии. – 18.05.1955. – № 929) 484, 512

Генрих IV (рос.) (1050–1106), імператор Священної Римської імперії німецької нації 283

Генріх IV (1553–1610), король Франції 670, 808

Георгий (Делиев Спиридон Георгиевич) (рос.) (*11.12.1878, с. Каракуба Маріупольського пов. Катеринославської губ. – 8.12.1937, Дніпропетровськ, нині м. Дніпро*), хіротонізований в єп. Богуславського і Липовецького, вікарія Київської єпархії (8.01.1922), тимчасово управляючий Київською єпархією (1923–1928), єп. Таращанський (1926–1928) 482, 483

Геппенер (уродж. Данилевська) Марія Леонтіївна (*13.08.1867, Київ – 14.11.1944, Київ*), мати *Надії* та *Миколи Геппенер* 289

Геппенер Микола Володимирович (*30.08.1901, Кронштадт – 30.11.1971, смт. Буча Київської обл.*), український філолог, палеограф, бібліотекознавець. Народився в сім'ї військового лікаря Балтійського флоту, після відставки батька родина переїхала у Київ (1904). Закінчив сім класів гімназії (1918), працював санітаром у госпіталі в Києві (1920–1922), навчався на літературно-лінгвістичному відділенні КІНО (1921–1924). Викладав іноземну мову, історію, географію та завідував бібліотекою у київській трудовій школі № 53 (1925–1930), аспірант Бібліотеки АН УСРР (1927–1930), бібліотекар, згодом науковий співробітник названої бібліотеки (1930–1938), в.о. завідувача відділу рукописів БАН (1934–1938), науковий співробітник Ін-ту української літератури АН УРСР (1938–1941). У квітні 1941 р. захистив кандидатську дисертацію "Повісті про Троянську війну в літературі східних слов'ян". У липні 1941 р. мобілізований до РСЧА перекладачем у запасний полк біля Чернігова, потрапив в оточення під Золотоношею, потім – у полон, перебував у Броварському таборі для військовополонених, звільнений 7.10.1941 р. Після повернення у Київ став заступником інспектора архівів КМУ (15.10.1941), водночас, з 1.11.1941 р., обіймав посаду інспектора музеїв КМУ та з 11.11.1941 р. – інспектора охорони пам'яток культури та старовини. У пер. пол. 1942 р. очолив БАН УРСР, 6.06.1942 р. став заступником директора Центральної бібліотеки райхскомісара України (кол. БАН УРСР, з 1.03.1943 р. Крайова бібліотека Києва). З 17.09.1943 р. супроводжував вивезені КУАБМ бібліотечні та архівні збірки з БАН УРСР та Київського центрального архіву давніх актів у Кам'янець-Подільський, потім у грудні 1943 р. – січні 1944 р. у м. Троппау (нині Опава) та у січні–лютому 1945 р. в замок Трпіст на заході Чехії, опікувався ними до їхнього повернення 1946 р. у Київ. Після війни займатися науковою роботою за фахом не зміг. Працював секретарем заводоуправління Бучанського склозаводу (1946–1947), молодшим науковим співробітником Ін-ту мікробіології та епідеміології (1947–1948), бібліографом бібліотеки Стоматологічного ін-ту у Києві (1948–1955), так само бібліотеки Київського мед-інституту (1955–1956), завідувачем бібліотеки Київського ін-ту ортопедії та травматології (1956–1964). Вийшов на пенсію 1965 р., знову прийнятий до Ін-ту ортопедії та травматології в.о. молодшого наукового співробітника відділу інформації (1968–1971). До своєї улюбленої роботи повернувся 1971 р. – був прийнятий у відділ рукописів БАН УРСР (1.08.1971). Помер

того ж року, похований на кладовищі “Буча-Лісова” 29, 95, 204, 212, 213, 220–226, 289, 296, 320, 370–373, 378, 379, 384–387, 391, 816
Геппенер-Лінка Надія Володимирівна / Геппенер Надежда Владимировна – див. *Лінка (уродж. Геппенер) Надія Володимирівна*
Геракл 794, 955
Герасим (Стешенко Григорій Павлович) (*14.11.1877, с. Черевок Зуївської вол. Миргородського пов. Полтавської губ. – 23.06.1956, Київ*), насельник КПЛ з перервами у 1900–1950-х рр., ігумен, ієромонах. Козацького роду, освіта домашня. Після військової служби (1901–1904) прийнятий послушником у КПЛ в келарське відомство (31.07.1906), переведений клірошанином на Дальні печери (5.03.1912). Пострижений у рясофор (20.12.1913), мобілізований в армію (1914–1918), після демобілізації повернувся у КПЛ і прийняв чернечий постриг (22.03.1918), був півчим. Висвячений на ієродиякона 1.11.1921 р. єп. Олександром (Чекановським), на ієромонаха – 22.05.1928 єп. Димитрієм (Вербицьким), з 1928 р. виконував послух духівника. Нагороджений набедреником (18.09.1932), служив у парафії (1932–1935), після закриття храму жив у Білій Церкві (1935–1942), працював на поденних роботах, за іншими даними проживав у Києві. Повернувся у КПЛ 1942 р. Нагороджений наперсним хрестом єп. Пантелеймоном (Рудиком) 15.08.1942 р. Зведений у сан ігумена 17.04.1955 р. патріархом Алексієм (Симанським) (НКПІКЗ, фонди, од. зб. КПЛ-А-1361, арк. 302–310; там само, од. зб. КПЛ-А-1222, арк. 64зв.–65; перелік братії КПЛ з вказівкою про перебування до 1941 р. // там само, од. зб. КПЛ-А-1255, арк. б/№) 91, 475, 482, 488
Герасим (Чирва Григорій Іванович) (*30.09.1898, с. Липова Долина Липово-Долинської вол. Гадяцького пов. Полтавської губ. – 16.01.1950, Київ*), насельник Свято-Троїцького Іонинського монастиря в Києві та КПЛ з перервами у 1920–1950-х рр., ієродиякон. Народився у селянській сім’ї, закінчив три класи сільської школи. Після військової служби (1920–1922) став послушником Свято-Троїцького Іонинського монастиря (4.06.1924), виконував послух пономаря з 1926 р., пострижений у ченці 12.12.1931 р., висвячений архієп. Сергієм (Гришиним) на ієродиякона (28(15).09.1934), вибув з монастиря у листопаді 1934 р. після його закриття. Заарештований наприкінці листопада 1935 р. і засуджений до п’яти років ВТТ. Після окупації Києва повернувся у місто, отримав дозвіл на проживання 31.12.1941 р. і прийнятий у Свято-Троїцький Іонинський монастир. У лютому 1942 р. звернувся з проханням до Духовного собору КПЛ про прийняття його у монастир, отримав дозвіл і 18.04.1942 р. був прийнятий у КПЛ на послух пономаря, у др. пол. 1940-х рр. виконував послух півчого (НКПІКЗ, фонди, од. зб. КПЛ-А-1577, арк. 1–19; список братії КПЛ на 1.01.1948 р. // там само, од. зб. КПЛ-А-1255, арк. б/ №) 86, 91, 475, 484, 487, 911–913
Герасименко Софроний 162
Гервасій / Гервасий (Пащенко Гаврило Андрійович) (*25.03.1881, м-ко Попівка Попівської вол. Миргородського пов. Полтавської губ. – 21.10.1951, Київ*), насельник Михайлівського Золотоверхого монастиря та КПЛ з перервами у 1890–1950-х рр., ієромонах, архімандрит. З селян, закінчив сільську школу, прийнятий у Михайлівський Золотоверхий монастир 1899 р., перебував на військовій службі у 1903–1906 рр. Пострижений у ченці 2.03.1912 р., висвячений на ієродиякона єп. Никодимом (Кротковим) 26.12.1918 р., на ієромонаха єп. Василієм (Богдашевським) 20.07.1920 р. Нагороджений набедреником єп. Алексієм (Готовцевим) 14.09.1922 р., ним же – наперсним хрестом 25.03.1923 р., служив у Трьохсвятительській церкві (1929–1933). Після закриття церкви (1934) працював у Фастові в депо на вугільному складі. Під час окупації Києва повернувся у Михайлівський Золотоверхий монастир (1941), зведений у сан ігумена єп. Пантелеймоном (Рудиком) 29.12.1941 р., в сан архімандрита – митр. Іоанном (Соколовим) 17.12.1944 р. Казначей Михайлівського Золо-

товерхого монастиря з 29.09.1944 р. Після закриття монастиря перейшов у КПЛ 15.08.1949 р. 487
Гергель Дарина (Одарка) Романівна (11.03.1896–?), музейний працівник, педагог. Працювала вчителькою, перед війною старшим лаборантом Державного музею українського мистецтва (1939–1941), там само і на тій самій посаді під час окупації (19.09.1941–8.05.1942) 370, 403
Герінг Герман / Göring, Hermann (*12.01.1893, м. Розенгайм – 15.10.1946, м. Нюрнберг*), райхсмаршал нацистської Німеччини (1940), уповноважеий з виконання чотирирічного плану 271
Гермайзе Й. 493
Гермоген (Голубєв Олексій Степанович) (*3.03.1896, Київ – 7.04.1978, Свято-Успенський Жировицький монастир, Білорусь*), архієрей РПЦ, архієпископ Калузький і Боровський, кандидат богослов'я, настоятель КПЛ у 1926–1931 рр. Народився в сім'ї професора КДА та Київського імператорського ун-ту св. Володимира, дослідника історії Церкви Голубєва С.Т. (1848–1920). Закінчив Київську 3-ю гімназію (1915), Московську духовну академію зі ступенем кандидата богослов'я (1919). Пострижений у ченці 8(21).06.1919 р. і прийнятий у число братії Московського Свято-Данилівського монастиря, в якому перебував до 27.08.1920 р., висвячений на ієродиякона 25.08(7.09).1919 р. Зарахований у КПЛ помічником місіонера-проповідника та священнослужителем Успенського собору (9(22).10.1920), висвячений на ієромонаха патріархом Тихоном (Бєллавіним) 15(28).08.1921 р., призначений викладачем богослов'я для братії КПЛ та одночасно звільнений з посади помічника місіонера-проповідника (28.09(7.10).1921), член Духовного собору КПЛ з 3(16).01.1922 р., призначений місіонером-проповідником (20.01.1922), зведений у сан архімандрита (10(23).07.1922). Нагороджений набедреником (30.01.1922), наперсним хрестом Св. Синодом (22.05.1922). Заарештований 6.04.1923 р. ДПУ, слідство велося у Москві, висланий у Краснококшайськ (нині м. Йошкар-Ола, Республіка Марій Ел, РФ), на початку грудня 1924 р. повернувся у КПЛ. Обраний настоятелем КПЛ та затверджений 5.10.1926 р. митр. Сергієм (Страгородським). Вдруге заарештований 28.01.1931 р., засуджений за "контрреволюційну діяльність" до розстрілу, вирок був переглянутий і замінений на 10 років ВТТ. Звільнений 1939 р., жив на Кавказі (1939–1941), в Астрахані (1941–1948). Як настоятель КПЛ поминався лаврською братією до 16.01.1943 р. До священнослужіння повернувся офіційно 1945 р. З 4.03.1945 р. настоятель Спасо-Преображенської церкви с-ща Трусово (нині у складі м. Астрахані), з 1.06.1945 р. Покровського собору та благочинний церков в Астрахані, з 13.06.1948 р. настоятель Покровського собору в Самарканді. Хіротонізований на єпископа Ташкентського і Середньоазійського (1.03.1953), архієпископ з 28.08.1958 р., тимчасово управляв Алма-Атинською єпархією (1955–1956, 1958). Деякий час перебував на покої (15.09.1960–12.06.1962), знову повернувся до архіпастирської діяльності: архієп. Омський і Тюменський (13.06.1962–28.05.1963), архієп. Калузький і Боровський з 29.05.1963 р., звільнений на покій 25.11.1965 р. Останні роки життя провів у Жировицькому монастирі. Похований на Корчуватському цвинтарі у Києві 467, 472
Герус Олександра Федорівна (1915–?), наглядач ММ (1938–1939), ЦАРМ (1939–1941) 183
Герцберґ / Herzberg, унтер-офіцер, співробітник відділу у справах збору трофеїв при штабі групи армій "В" Вермахту 735, 736
Гефнер Ауґуст / Häfner, August (*31.01.1912, с. Меллінґен, Швейцарія – 1999, ?*), оберштурмфюрер СС, член НСДАП з 1932 р., в СС з 1933 р., служив у Зондеркоманді 4а Оперативної групи "С" (червень–жовтень 1941 р.), в Оперативній команді 11b Київської генеральної округи (серпень–жовтень 1943 р.), у 1968 р. засуджений до 9 років ув'язнення 329
Гешельницький Григорій 676
Гігаув Ульріх 808

Гіляров Сергій Олексійович / Гиляров Сергей Алексеевич (*11.01.1887, Москва – 8.02.1946, Київ*), мистецтвознавець, музейник, педагог. Батько, Гіляров Олексій Микитович (1856–1938) – вчений, філософ, до 1887 р. був приват-доцентом Московського ун-ту, з 1887 р. Київського ун-ту, професор, академік ВУАН. С. Гіляров закінчив Київську 1-у гімназію (1905), історико-філологічний факультет Київського ун-ту (1905–1912), викладав у приватних київських гімназіях логіку, психологію, історію та теорію педагогіки, був професорським стипендіатом при кафедрі історії мистецтва Київського ун-ту (1913–1915), там само – асистентом (1915–1923). У 1917–1921 рр. очолював організоване ним при університеті Товариство дослідження мистецтв, викладав спецкурси з історії мистецтва в Археологічному ін-ті (1918–1924), Київському художньому ін-ті (з 1924 р.). З 1919 р. співробітник Музею мистецтв ВУАН (нині Національний музей мистецтв ім. Богдана та Варвари Ханенків), з 1923 р. вчений секретар названого музею, заступник директора (1925–1933), охоронець-зберігач. Атрибутував у 1928 р. віднайдений диптих "Адам і Єва" Лукаса Кранаха Старшого (1472–1553). Радянська влада "подякувала" за це відкриття вилученням названого диптиха з музею і продажем його 1931 р. у Берліні на аукціоні (нині диптих "Адам і Єва" є окрасою Музею Нортона Саймона у м. Пасадені, Каліфорнія, США). У 1933 р. С. Гіляров був заарештований і перебував під слідством (3.01.–7.07.1933) за звинуваченням у шпигунстві (ст. 54-6 КК УСРР) через зустріч з представником французького посольства. Під час окупації директор Музею західного та східного мистецтва (з 1.01.1942 р. Музей західноєвропейського мистецтва, з 1.03.1943 р. західноєвропейський відділ Крайового музею Києва), водночас, з 1.04.1943 р., директор Архітектурно-Історичного музею. Вдруге заарештований 30.12.1945 р. за звинуваченням в антирадянській агітації (ст. 54-10 Ч. 1І КК УРСР), зокрема за статті, надруковані у газеті "Нове українське слово": Макс Клінгер (1857–1920) // НУС. – 27.02.1942. – Ч. 45 (60). – С. 3–4; Карл Фрідріх Шінкель (1781–1841) // НУС. – 14.01.1942. – Ч. 9 (24). – С. 3; Адольф Менцель // НУС. – 25.01.1942. – Ч. 19 (34). – С. 5. Помер в лікарні у в'язниці від виснаження 96, 106, 107, 373, 374, 720, 722–727, 729, 752, 769, 775, 780, 797, 816, 821–823, 833, 834, 838, 883, 890, 908–911, 951

Гіммлер Гайнріх Луітпольд / Himmler Heinrich Luitpold (*7.10.1900, Мюнхен – 23.05.1945, Люнебург*), райхсфюрер СС (1929–1945) 54–56, 59, 60, 62, 63, 71, 72, 271, 343, 579

Гімпель Олександр Юліус / Himpel Alexander Julius (*28.08.1893, Санкт-Петербург – 28.04.1982, Марбург*), німецький бібліотекар. До 1917 р. працював у Публічній бібліотеці Санкт-Петербурга, у 1920–1930-х рр. – в бібліотеках Німеччини, зокрема в Бреслау (нині Вроцлав, Польща), Кьонігсберзі (нині Калінінград, РФ) (1934–1936), перед війною – Прусській державній бібліотеці у Берліні. Співробітник Зондершатбу бібліотек при Оперативному штабі райхсляйтера Розенберга (1942–1943), з осені 1943 р. директор Державної бібліотеки у Львові. Після війни деякий час мешкав у Швеції, після повернення у ФРН працював у бібліотеці Марбурзького ун-ту (1955–1958) 459

Гіппіус З. 795

Гітлер (Гитлер) Адольф / Hitler, Adolf (*20.04.1889, с. Рансгофен, нині частина м. Браунау-на-Інні, Австрія – 30.04.1945, Берлін*) 54–56, 61, 127, 208, 226, 227, 234, 239, 240, 242, 243, 245, 271, 281, 284, 293, 303, 333, 420, 449, 730, 731

Глаголєв Олексій Олександрович (*2.07.1901, Київ – 23.01.1972, Київ*), протоієрей, Праведник народів світу. Народився в сім'ї викладача КДА, закінчив Київську гімназію № 3, КДА (1919–1923), фізико-математичний факультет Київського педагогічного ін-ту (1936–1940). У 1941 р., вже під час нацистської окупації, рукопокладений в ієреї єп. Веніаміном (Новицьким), служив у нововідкритому храмі Іоанна Воїна при Покровській ц-ві на Подолі. Врятував життя багатьом євреям, переховуючи їх у себе вдома та у довірених людей чи видаючи на ста-

рих бланках довідки про хрещення. До 1960 р. служив у Покровській ц-ві, потім у Хрестовоздвиженській ц-ві на Подолі, Фролівському м-рі, наприкінці життя був другим священиком Покровської ц-ви на Солом'янці 782
Глаголєва Тетяна Павлівна (уродж. Булашевич), дружина о. *О. Глаголєва*, за врятування євреїв під час війни отримала звання "Праведник народів світу" 782
Гладкий, кореспондент київської газети "Українське слово" (1941) 427
Глащинська Леоніла Михайлівна, науковий співробітник ДІКЗ КПЛ з 22.11.1945 р. Освіта середня, закінчила гімназію (1917), Музейні курси (1939). У музейній системі працювала з 1936 р. Звільнилася з ДІКЗ КПЛ за власним бажанням 1948 р. 963
Глеб Всеславич (рос.) (?–1119, Київ), кн. мінський (1101–1119) 283
Глєбов Веніамін 28, 41
Гліб (Глеб), свщмч., кн. 243, 303, 745, 825
Глушко (Глушкова) Ольга Микитівна (1900–?), лаборант відділу фондів ЦАРМ (1939–1941), в ММ працювала з 26.07.1932 р., освіта вища. У жовтні 1941 р. ст. лаборант ЦІМ, об'єднаного з Лаврським музеєм 182, 353, 360, 372
Глядківський Павло Семенович (*28.02.1896, с. Михайлівка Красно-Кам'янської вол. Олександрійського пов. Херсонської губ. – листопад 1979, Київ*), історик, етнограф, педагог, учень М. Грушевського. Закінчив гімназію в Одесі (1916), Вищий ін-т народної освіти (1923), захистив кандидатську дисертацію (1930), до війни науковий співробітник Ін-ту історії України АН УРСР. Під час війни в окупованому Києві працював заступником завідувача видавництва "Школа" (кол. "Радянська школа"), потім секретарем цього видавництва (жовтень–грудень 1941 р.), з березня 1942 р. вчитель київської середньої школи № 34, з літа того ж року також завідував їдальнею школи (1942–1943), у жовтні 1943 р. вивезений з родиною у Німеччину, повернувся в Україну у м. Первомайськ влітку 1945 р., викладав німецьку мову у вечірній школі. Заарештований і засуджений на 10 років ВТТ 1949 р., звільнений у вересні 1954 р., повернувся до Первомайська, де працював бухгалтером. Останні роки життя жив у Києві (1975–1979). Реабілітований 1989 р. 395
Говденко Георгій Гнатович (*18.01.1909, с. Голики, нині у складі м. Іллінці Вінницької обл. – 22.03.1983, Київ*), укр. архітектор, до війни науковий співробітник, заступник директора з наукової роботи, головний архітектор Державного архітектурно-історичного заповідника "Софійський музей" (1937–1941), під час окупації Києва співробітник Архітектурно-Історичного музею (1942–1943), після визволення Києва директор Софійського заповідника (1944–1949) 107
Гог Вінсент ван 797
Гогун О. 28
Голдович Олександр Іванович / Голдович Александр Иванович (*3.03.1900, м. Борисов – 14.11.1975, Москва*), генерал-лейтенант інженерних військ (1.07.1945), у липні–вересні 1941 р. полковник, начальник інженерних військ 37-ої армії РСЧА 30, 274, 280, 285
Голімбіовський Х.Г. 965
Голіцини, кн. 163
Голобуцький – див. *Галабутський Костянтин Андрійович*
Головань В.Ю. 432
Головченко Хома Давидович (1893–?), головний бухгалтер ЦАРМ (1939–1941), в ММ працював з 18.10.1935 р. 181
Головчич Сильвестр, ректор 810
Голяк Іван, губернський секретар, титулярний радник 673, 674, 811, 812
Голяк Михайло, губернський секретар, колезький секретар 676, 815

Гольдбейн Г. 797
Гоменюк Агрипіна Антонівна, двірник ДІКЗ КПЛ з 15.03.1944 р. 924
Гончарук Федора Ізідорівна, мешканка Нижньої Лаври у 1943 р. 777
Горбовський Олександр Григорович, голова церковної громади ц-ви Св. Варвари на Подолі у Києві (1943) 782
Гордієнко А.К., охоронник-пожежник Музею російського мистецтва (1941–1942) 373
Горіккер М.Л. 292
Горобец Стефан (рос.) 162
Городецький В. 501
Горохов Савва (Савелій) Іванович (*1888, с. Клембівка Заславської вол. Заславського пов. Волинської губ. – ?*), фотограф ММ з 22.06.1933 р., ЦІМ з 15.11.1938 р. та ЦАРМ у 1939–1941 рр. Під час окупації Києва працював у вересні–жовтні 1941 р. завгоспом Лаврського музею (колишній ЦАРМ) та одночасно фотографом ЦІМ (з 1942 р. Музей до- і ранньої історії), проживав у КПЛ, корп. 31, кв. 2, потім – у корп. 7. Після визволення Києва завідувач фотолабораторії Історичного музею (15.11.1943 р. – жовтень 1945 р.) 50, 182, 352, 357, 360, 363, 375, 835
Горохолінська Ірина (Ярина) Д., директор Державної історичної бібліотеки з 11.10.1941 р. 77, 79, 382, 550
Горфункель В.М. 802
Гофманн Вальтер 507
Грабарь Игорь (рос.) 367, 402
Ґраммацький, співробітник відділу промисловості Райхсміністерства народної освіти і пропаганди 633
Ґранцін Мартін / Granzin, Martin (*19.05.1905, м. Торґау – 1991, м. Остероде-ам-Гарц*), німецький архівіст, др. філософії, співробітник ЕРР (1941–1945). До війни працював архіваріусом м. Штаде (1936–1939), член НСДАП. У жовтні 1939 р. мобілізований до Вермахту, наприкінці листопада 1941 р. перейшов в ЕРР і був направлений у Київ, куди прибув 8.12.1941 р., контролював архівну галузь ГРГУ ЕРР, був куратором київських архівів (1941–1942) до створення у грудні 1942 р. Крайового управління архівів, бібліотек і музеїв. Склав ряд звітів про стан київських архівів та архівосховищ, під його керівництвом проводилося перевезення у 19-й корпус КПЛ архівних фондів з архівосховищ на території Лаври (1942). З початком діяльності КУАБМ і Крайового архіву в Києві був відкликаний у травні 1943 р. в Берлін. Наприкінці 1943–1944 рр. працював у Ратіборі (нині Раціборж. Польща), куди з вересня 1943 р. переїхав ЕРР, відповідав за науково-довідковий архів тематичних розробок ЕРР щодо економіки, політики, історії, науки, культури, охорони здоров'я та ін. окупованих країн Європи. У 1945–1952 рр. був ув'язнений в Заксенгаузені "за діяльність у галузі культури, направлену проти Радянського Союзу". Після амністії перебрався у ФРН і оселився у м. Остероде-ам-Гарц (1952), в якому очолив міський музей-архів "Музей в Ріттергаузі" (1953–1970) 569, 574, 575, 630, 648, 649, 667, 703–705, 708–711, 713, 715–717, 763, 764, 798, 829
Граужис Л.И. (рос.), український архітектор. Після війни начальник сектору реставрації пам'ятників архітектури (1946), старший архітектор-інспектор відділу охорони пам'ятників архітектури Управління в справах архітектури при РНК УРСР (1949), головний спеціаліст з охорони і реставрації пам'ятників архітектури Архітектурно-планувального управління Держбуду УРСР (1961) 941, 943
Греков Б. 150
Грекун Ісай Макарович (1894–?), заступник директора ЦАРМ з наукової роботи (1939–1941), в ММ працював з 8.04.1938 р. (ЦДАВО України, ф. 166, оп. 11, спр. 445, арк. 12) 23, 24, 182, 192

Гречуха Антон Петрович, касир ЦІМ у вересні–жовтні 1941 р. 356
Грибенюк М.Н., наглядач ЦАРМ у 1940–1941 рр. 183
Григорій (Огійчук Григорій) (*25.01.1893, с. Трубіївка Макарівської вол. Сквирського пов. Київської губ. – 13.02.1985, Чікаго*), єп. Житомирський УАПЦ (1942–1944), хіротонізований в Андріївській церкві у Києві (17.05.1942) собором єпископів під головуванням єп. Никанора (Абрамовича) та єп. Ігоря (Губи), перебував у гітлерівській в'язниці (вересень 1942 р. – березень 1943 р.), з 1944 р. на еміграції, у серпні 1947 р. на Ашафенбурзькому соборі очолив УАПЦ-Соборноправну, 1950 р. емігрував у США, з 1971 р. митрополит УАПЦС 125
Григорій (XVII–XVIII ст.) – див. *Потоцький Григорій*
Григорій Богослов, святитель 745
Григорій, єп. 811
Григорій, священик УАПЦ липківської висвяти, служив в Андріївський церкві у 1942–1943 рр. 125
Григорьєв (Григорьев, Григор'єв) Сергій Григорович (*1875, Полтава – ?*), комірник ЦІМ з 2.11.1935 р., освіта середня. Під час окупації Києва завгосп, потім комендант Історичного музею (з 1942 р. Музей до- і ранньої історії) 61, 69, 77, 206, 356, 360, 362, 364, 365, 372, 382
Григорьєв Йоахим 401
Грицюк, уповноважений 8-го міського відділення міліції НКВС у м. Києві 932
Гришин П.Г., співробітник Українського тресту пересування і разбирання будинків 941, 943
Гришко М.М. 958
Гришко Ольга Харитонівна (*1890, с. Вчорайше Вчорайшанської вол. Сквирського пов. Київської губ. – ?*), наглядач Центрального державного музею Т.Г. Шевченка від початку діяльності республіканської виставки (2.06.1939), під час окупації Києва наглядач і прибиральниця того ж музею (вересень–листопад 1941 р.) 371
Грімані Петро (П'єтро) (1677–1752), дож Венеції (1741–1752) 670, 808
Ґрімм (Гримм) Пауль / Grimm, Paul (*18.08.1907, м. Торґау – 19.11.1993, Берлін*), німецький археолог, професор. Вищу освіту здобув в університеті м. Галлє (1925–1929), у 1929 р. захистив дисертацію на ступінь доктора філософії. У 1933 р. вступив до НСДАП, був членом товариства прихильників журналу з доісторії "Маннус", співробітником спеціалізованої групи з доісторії Союзу боротьби за німецьку культуру. З 1935 р. зберігач і заступник директора Крайового інституту доісторії у м. Галлє. Після габілітації (1939) доцент університету в Галлє (1939–1940), мобілізований до Вермахту (22.10.1940), звільнений у запас (6.01.1942) і запрошений Райхсміністерством окупованих східних територій для роботи у складі Зондерштабу до- і ранньої історії ЕРР у Києві, куди прибув 16.01.1942 р. Керував роботами з пакування і перевезення збірок ЦІМ з території КПЛ у приміщення кол. Музею Леніна. Призначений керівником створеного при генералкомісарі Київської генеральної округи Окружного управління до- і ранньої історії (12.03.1942), упродовж травня–червня 1942 р. займався розбудовою Музею до- і ранньої історії, створеного на базі археологічних збірок ЦІМ, ЦАРМ, Інституту археології та Інституту геологічних наук АН УРСР, був його директором до листопада 1942 р., відзначався уважним і людяним ставленням до українських співробітників музею. Вдруге мобілізований до Вермахту 12.12.1942 р., демобілізований за станом здоров'я у грудні 1944 р. Останні місяці війни, з 10.01.1945 р., працював в однойменному замку м. Гьохштедт, куди були вивезені культурні цінності з історичних, краєзнавчих музеїв України. У червні 1945 р. повернувся у Галлє, був заарештований за доносом та ув'язнений у концтаборі "Бухенвальд" (26.02.1946–3.02.1950). Після звільнення працював у Крайовому музеї Галлє, Міському музеї Біттерфельда, Інституті до- і ранньої історії Німецької академії наук у Берліні, з 1955 р. професор Берлінського університету ім. Гумбольдта 80,

81, 230, 236–239, 242, 243, 246, 249, 252, 301, 406, 569, 584, 589, 594, 596–598, 600, 601, 603, 701, 702, 790, 836, 837, 882
Ґрімстед П.К. 64
Грінчак Віктор Ананійович / Гринчак Виктор Ананьевич (*29.11.1879, м. Старокостянтинів Волинської губ. – ?*), науковий співробітник ДІКЗ КПЛ (26.04.1944–31.12.1946), інженер-залізничник. Народився в сім'ї військового, закінчив Вінницьке реальне училище, Петербурзький ін-т гірничих інженерів (1902–1909) та Петербурзький ін-т інженерів шляхів сполучення (1909–1912), працював у Києві в Наркомдержконтролі УСРР, Наркомфіні та Наркомшляху СРСР (1918–1937), з лютого 1937 р. на пенсії за станом здоров'я, співробітничав з НКВС (1937–1941), під час війни жив в окупованому Києві на території КПЛ, кор. 51, кв. 10 23, 924, 927, 930, 960
Грінченко Б. 177
Грінченко М. 177
Ґродецький Микола, нотаріус 671, 808
Гроссу Микола Степанович (*12.09.1867, с. Бужори Кишинівського пов. Бессарабської губ. – не раніше 1941 р.*), історик Церкви, викладач КДА, професор (1910), протоієрей (1913). Закінчив Кишинівську духовну семінарію (1889), КДА зі ступенем кандидата богослов'я (1893), з 1893 р. викладав у Воронезькій духовній семінарії, з 1895 р. – Київській духовній семінарії, у 1906–1919 рр. – КДА, редактор журналу "Труды Киевской духовной академии" (1914–1917), прибічник автономії УПЦ, прихильник "тихонівської церкви", у жовтні 1941 р. перебував у Києві 407
Груздова Марія Іллівна (*1913, Київ – ?*), член розвідувально-диверсійної групи *І. Кудрі* (*"Максим"*) НКВС УРСР в окупованому Києві, за легендою дружина "Максима". Оперативний псевдоним "Ост". Після арешту "Максима" у липні 1942 р. переховувалася під ім'ям *Слободяник Марія Дмитрівна,* у серпні 1942 р. залишила Київ і вже 6.05.1943 р. була у Москві. За першим чоловіком – Ярута (Микола Степанович Ярута був заарештований 1936 р., розстріляний 1938 р.). Закінчила КДУ (1938), викладала українську мову в середній школі (1938–1939), працювала лектором на курсах ЦК КП(б)У (1939–1940), методистом Наркомату промисловості УРСР (1940–1941). З 1937 р. співпрацювала з органами НКВС, була агентом 3-го управління НКДБ УРСР. Її другий чоловік працював до війни начальником освітніх закладів Наркомату торгівлі УРСР. Нагороджена орденом "Вітчизняної війни" II ступеня указом від 10.05.1965 р. 28, 41
Груц Йосип Том[...], охоронник-пожежник ДІКЗ КПЛ з 30.12.1943 р. 924
Губа Іван – див. *Ігор (Губа)*
Губчук, єпископ Всеукраїнської Православної Автокефальної Синодальної Церкви 409
Гудеріан 293
Гуляєв Євген Іванович (1892–?), завідувач спецчастини ЦАРМ (1939–17.10.1940), звільнений у зв'язку з її ліквідацією, член КП(б)У (ЦДАВО України, ф. 166, оп. 11, спр. 445, арк. 12) 181
Гуменна Докія 310, 792
Гуменюк Сергій Юхимович, комірник, голова Місцевого комітету ДІКЗ КПЛ (20.03.1944–24.05.1947) 920, 922, 923
Гумецький (Гуннецький) Михайло 667, 805
Гумперт / Humpert, гауптштурмфюрер СС, співробітник Центру у справах фольксдойче 591
Гун К. 818
Гуннецький Михайло – див. *Гумецький Михайло*
Гуржій Андрій 45, 51, 53, 56, 402, 952

Гурков І. 64
Гюллє Вернер Маттіас / Hülle, Werner Matthias (*7.11.1903, м. Ройтлінґен – 3.08.1974, м. Штуттгарт*), німецький археолог, др. габілітований. Навчався в університетах Тюбінґена, Мюнхена та Гайдельберґа (1922–1926), захистив докторську дисертацію в університеті Гайдельберґа (1926). Працював асистентом у Крайовому ін-ті доісторії в Галлє (жовтень 1928 р. – березень 1935 р.), асистентом в Ін-ті до- і ранньої історії при Берлінському ун-ті (квітень 1935 р. – грудень 1938 р.), де захистив габілітаційну дисертацію (1936), був референтом в Імперському управлінні до- і ранньої історії (січень 1939 р. – квітень 1941 р., листопад 1941 р. – квітень 1944 р.), що належало до відомства райхсляйтера Розенберґа. Член НСДАП та СА з 1933 р., працював у спеціалізованій групі з доісторії Сюзу боротьби за німецьку культуру з 1932 р. Під час Другої світової війни співробітник Зондерштабу до- і ранньої історії при ГРГУ ЕРР у Києві (13–19.12.1941, 15.01.1942 р. – жовтень 1943 р.), у березні–серпні 1943 р. організатор розвідок і розкопок готських поховань у Дніпропетровській обл., керівник філіалу ГРГУ у Кракові (жовтень 1943 р. – лютий 1944 р.), з травня 1944 р. уповноважений з до- і ранньої історії райхсміністра окупованих східних територій, керівник Ін-ту північно-германської ранньої історії східного регіону (м. Гьохштедт). З 1953 р. працював зберігачем Краєзнавчого музею в Ройтлінґені, з 1959 р. викладав до- і ранню історію у різних навчальних закладах землі Баден-Вюрттемберґ, з 1967 р. – в Педагогічному ін-ті у Ройтлінґені 79–81, 406
Гьодль Рудольф Едлєр фон / Hödl, Rudolf Edler von (*4.09.1876, Лінц – 16.07.1967, Відень*), австрійський архівіст, уповноважений начальника військових архівів нацистської Німеччини зі збереження військових архівів у Югославії, Польщі та Україні (1939–1945), полковник 76, 648, 708, 711, 801
Гьолє Йоганнес / Höhle, Jochannes, фотограф 637-ої роти відділу пропаганди Вермахту, перебував у Києві у вересні–жовтні 1941 р. 62, 68
Ґьоте Пауль / Göthe (Goethe), Paul, співробітник Райхсміністерства народної освіти і пропаганди 587, 588, 591, 593, 598–600, 603, 882
Давид, св. пророк, цар Ізраїлю 748, 827
Давид, свщмч. 619
Давидов Дмитро Іванович (оперативне ім'я "Хол"), другий радист резидента СРСР *В. Карташова* (*"Михайлов"*) у Києві (1941–1943), став співпрацювати з Гестапо після арешту восени 1942 р. 39
Давидов, полковник 673
Давидюк, член об'єднаної КЦР у грудні 1941 р., мирянин 504
Далмат (Коптюх Данило Федорович) (*7.04.1887, с. Остолопов, нині с. Червоне, Нижчекропивнянської вол. Гайсинського пов. Подільської губ. – ?*), насельник КПЛ з перервами у 1900–1950-х рр., ієромонах, ігумен. Народився у селянській сім'ї, закінчив церковноприходську школу. У КПЛ прийнятий послушником у Спасо-Преображенську пустинь (2.11.1909), мобілізований на військову службу 4.02.1916 р., повернувся у монастир 30.04.1918 р. на місце свого послуху у Спасо-Преображенській пустині, переведений у відомство еклезіарха (11.12.1921). Пострижений у ченці 2.03.1922 р., висвячений схиархієп. Антонієм (Абашидзе) на ієродиякона 17.08.1924 р., на ієромонаха – архієп. Василієм (Богдашевським) 25.10.1931 р., нагороджений небедреником у травні 1934 р. До війни працював на поденних роботах у Білій Церкві, за іншими даними – у Черкасах (1934–1941). Під час окупації повернувся у КПЛ, виконував обов'язки благочинного (27.03.1942–19.07.1943), нагороджений наперсним хрестом єп. Пантелеймоном (Рудиком) (18.04.1942), після війни служив келарем КПЛ (25.08.1947–1.02.1951), призначений завідувачем Лаврської богадільні

(15.06.1951), від посади відмовився за станом здоров'я. На Пасху 1957 р. удостоєний сану ігумена резолюцією Патріарха Московського Алексія (Симанського) (НКПІКЗ, фонди, од. зб. КПЛ-А-1222, арк. 8зв.–9; там само, од. зб. КПЛ-А-1578, арк. 1–29; перелік братії КПЛ з вказівкою про перебування до 1941 р. // там само, од. зб. КПЛ-А-1255, арк. б/№) 90, 91, 474, 482,

Далюге Курт / Daluege, Kurt (*15.09.1897, м. Кройцбурґ, нині Ключборк, Польща – 24.10.1946, Прага*), начальник Поліції порядку Німеччини (1936–1943), оберстгруппенфюрер СС 55, 71, 333

Дамаскін (Малюта) 497

Дамиан (рос.), прп. 469

Даміан (Баранович Дмитро Наумович) *(26.10.1874, м-ко Старобін Старобінської вол. Слуцького пов. Мінської губ. – 15.01.1958, Київ),* насельник Видубицького монастиря та КПЛ з перервами у 1890–1950-х рр., ігумен, ієромонах. З селян, закінчив три класи народного училища, прийнятий послушником весною 1891 р. у Видубицький монастир в Києві, пострижений у ченці 1918 р., висвячений на ієродиякона єп. Назарієм (Бліновим) 1920 р., на ієромонаха – патріархом Тихоном (Бєллавіним) у Москві 21.12.1923 р. Був священиком у парафіях Обухівського р-ну Київської обл. (1924–1950), зокрема с. Семенівки (1942 р. – червень 1950 р.). Нагороджений палицею митр. Костянтином (Дьяковим), хрестом з прикрасами єп. Пантелеймоном (Рудиком) (1943). Зведений у сан ігумена архієп. Димитрієм (Маганом) у Пустинно-Микільському монастирі (1942/1943). Перейшову у КПЛ в липні 1950 р. (НКПІКЗ, фонди, од. зб. КПЛ-А-1361, арк. 249–267; перелік братії КПЛ з вказівкою про перебування до 1941 р. // там само, од. зб. КПЛ-А-1255, арк. б/№) 489

Даміан / Дамиан (Корнійчук Дорофій Захарович, у монашестві Дідим) (*3.08.1863, с. Точевики Хорівської вол. Острозького пов. Волинської губ. – 11.06.1954, Київ*), насельник Свято-Троїцького Іонинського монастиря у Києві в 1890–1900-х рр. та КПЛ з перервами у 1900–1950-х рр., схимонах. З селянської сім'ї, відбув військову службу в 29-му Чернігівському піхотному полку, після завершення служби працював швейцаром у гімназії. З 1898 р. послушник Свято-Троїцького Іонинського монастиря, 11.08.1905 р. перейшов у КПЛ на послух у друкарню, 1909 р. переведений у т.зв. Новий готель, 1911 р. – на Ближні печери "гробовим", з 1914 р. помічник ризничого на Дальніх печерах, у 1920-х рр. був предстоячим в Успенському соборі перед іконою "Успіння Божої Матері". Пострижений у ченці 4.06.1914 р., у схиму – 16.06.1922 р. Залишив Лавру 1933 р. і жив на Куренівці у родичів, повернувся у КПЛ в січні 1942 р., після виселення німцями (27.09.1943) жив у своєму рідному селі (жовтень 1943 р.), потім у Почаївській Лаврі, повернувся у КПЛ 23.04.1944 р. (НКПІКЗ, фонди, од. зб. КПЛ-А-1361, арк. 174–181; перелік братії КПЛ, 1923 р. // там само, од. зб. КПЛ-А-1255, арк. б/№) 91, 476, 488

Даниленко 964

Данило Галицький (1201–1264), кн. галицький, волинський, вел. кн. київський (1240), король Русі (1253–1264) 435

Данилюк Каленик Петрович (*1880, с. Малі Низгурці, нині Малі Низгірці, Чернявської вол. Бердичівського пов. Київської губ. – ?*), охоронник ЦІМ та Театрального музею (19.09.–31.10.1941), перейшов на посаду двірника і кочегара в Музей українського мистецтва (1.11.1941), де працював до 10.01.1942 р. 354, 357, 360, 363, 364, 371, 372, 403

Данилюк Килина Петрівна (*1880, с. Малі Низгурці, нині Малі Низгірці, Чернявської вол. Бердичівського пов. Київської губ. – ?*), наглядач ЦІМ (19.09.–15.10.1941) 356, 361, 363, 364, 372

Данилюк О., наглядач Музею України П. Потоцького з 1928 р., охоронник Театрального музею (19.09.–31.10.1941) 354

Даній, молдавський митрополит 807, 813
Дарбіус (Дарбен) Арнольд / Darbius, Arnold, магістр, др. 671, 808
Дарґель Пауль / Dargel, Paul (*28.12.1903, Ельбінґ – ?*), партійний та державний функціонер нацистської Німеччини, керівник головного відділу політики (II) райхскомісара України. Закінчив реальну школу (1919), торгівельну школу, займався торгівлею деревини (1919–1930), звільнений за розтрату коштів та фальсифікацію документів (1930). Наприкінці 1920-х рр. вступив в НСДАП, партійний керівник округи Кьоніґсберґа (грудень 1930 р. – 1937 р.), управляючий офісу гауляйтера Східної Пруссії (1932), керівник організаційної (1933–1945) та навчальної (1933–1941) роботи у партійному керівництві Східної Пруссії. Депутат Ландтаґу Пруссії (1930–1932) та Райхстаґу (30.11.1937–1945), урядовий президент Ціхенау (1940–1945). Керівник головного відділу політики (II) райхскомісара України (1941–1944), його постійний заступник (1942–1944) та заступник керівника управління НСДАП в РКУ (1942–1944). З осені 1944 р. уповноважений керівництва НСДАП з питань Сходу в райхсканцелярії, одночасно зв'язковий райхсканцелярії з генералом Андрієм Власовим, з листопада 1944 р. керівник загонів народного ополчення (фольксштурм) у Східній Пруссії, після війни його слід загубився у Ганновері 128, 497, 750
Дацек Виктор (рос.), ієромонах КПЛ у др. пол. XIX ст. 466
Дворецький Василь Федорович (1609 – після 1671), київський (наказний) полковник 669, 674, 807, 812
Дворніков Павло Максимович (1912–?), завідувач фондів Будинку-музею Т.Г. Шевченка у жовтні–листопаді 1941 р. Народився в сім'ї службовця, безпартійний, у музеї працював з 1938 р. 371
Деконський Степан, штабс-капітан 676, 814
Демидова О.П., кн. 159
Демчук З.Г., т.в.о. охоронника-пожежника ДІКЗ КПЛ з 8.06.1944 р. 924
Денисенко Іван Стратонович (1878–?), охоронник ЦАРМ (1939–1941), в ММ працював з 1935 р. 181
Денисенко Ігор Васильович (*4.05.1930, Київ – 12.03.2007, Київ*), кол. політв'язень, син етнографа Василя Семеновича Денисенка (1896–1964). Під час окупації Києва прислуговував на Богослужіннях в Андріївській церкві, головному київському храмі УАПЦ. Заарештований у справі ОУН (1948), перебував у таборах Мордовії та Колими, 1958 р. повернувся у Київ 105, 107, 115, 117, 124
Денисенко Микола Харитонович (*оперативне ім'я "Старик"; ? – кінець червня 1943 р., Москва*), агент НКВС СРСР, зв'язковий резидента НКВС СРСР *В.М. Карташова* (*"Михайлов"*) у Києві, куди прибув 13.09.1941 р. При німцях відкрив шевську майстерню, приблизно у березні 1942 р. був направлений з донесенням за лінію фронту, яку перейшов у квітні 1943 р. 40
Денисенко С. 404
Денисов (Денісов) Григорій Іванович (*1898, с. Челіщево Мединського пов. Калузької губ. – ?*), екскурсовод ММ (26.08.1938–1939), ЦАРМ (1939–1941), мешкав у КПЛ – корп. 4, кв. 20. Під час окупації Києва завідувач відділу пам'ятників Лаврського музею (колишній ЦАРМ) у вересні–жовтні 1941 р. Після визволення Києва працював у ДІКЗ КПЛ комірником (до 23.09.1946 р.) та екскурсоводом (до 4.03.1947 р.), звільнився за власним бажанням 171, 172, 352
Денишкевич 404
Деп'є Петро Йосиф Доманж де Соле 808
Дерегус М. 828
Дернер – див. *Дьорнер Хельмут*

Десідерій (Тимошенко […] Лук'янович) (1873–?), насельник КПЛ з перервою в 1890/1900–1940-х рр., монах. У 1920-х рр. виконував послух пічника (Перелік братії КПЛ, 1923 р. // НКПКЗ, фонди, од. зб. КПЛ-А-1255, арк. б/№) 88, 91
Дєдов (Дедов, Дідов) Петро Терентійович, директор ДІКЗ КПЛ (5.02.1944–4.04.1946). Закінчив заочне відділення методичного факультету Харківського ін-ту політосвіти. Після звільнення з посади директора ДІКЗ КПЛ працював у Міністерстві кінематографії 477, 913, 914, 920, 923, 924, 931, 933, 934, 963
Дженфціґ / Dschenfzig, ад'ютант командувача Вермахту в РКУ *К. Кіцінґера* 342
Джигомон Іван Михайлович (1905–1984), заступник керуючого справами РНК/РМ УРСР з перервами у 1943–1970 рр. 919
Дзюба, член бригади, яка зафарбовувала бані Успенського собору та ін. церков у дні оборони Києва (липень–вересень 1941 р.) 16
Димитрий (рос.), Лжедмитрій I 22
Димитрий (Вербицкий Максим Андреевич) (рос.) (*16.08.1869, с. Броварки Книшівської вол. Гадяцького пов. Полтавської губ. – 1.02.1932, Київ*), єп. Уманський, вікарій Київської єпархії з перервами у 1910–1930 рр., в сані архієпископа з 1925 р., архієп. Київський (1930–1932) 482, 484
Димитрій / Дімітрій, Димитрий, Дмитрий (Біакай Ісмаїл Олександрович) (*18.02.1908, Київ – 21.08.1985, Єрусалим*), насельник КПЛ, член і керівник справ Духовного собору КПЛ (1941–1943), начальник Російської духовної місії РПЦЗ в Єрусалимі (1951–1968), архімандрит, ієромонах. Пострижений у ченці в 24-річному віці (1932), ймовірно, схиархієп. Антонієм (Абашидзе), келійником якого він був у той час. У вересні 1943 р. виїхав з Києва, емігрував у Німеччину. Був прийнятий у клір РПЦЗ (1944), служив у різних церквах при таборах переміщених осіб зі Східної Європи, настоятель Миколаївської церкви у Штуттґарті (1949–30.03.1951), член єпархіальної ради Німецької єпархії (1949–1951), в сані архімандрита став заступником, згодом начальником Російської духовної місії в Єрусалимі (1951), звільнився у зв'язку з хворобою (20.05.1968), останні роки життя провів в Єлеонському Спасо-Вознесенському жіночому монастирі, при якому розміщувалася місія (*Нивьер А.* Православные священнослужители, богословы и церковные деятели русской эмиграции в Западной и Центральной Европе: 1920–1995: Биографический справочник. – М. ; Париж, 2007. – С. 178) 88–91, 455, 460, 463–465, 468, 469, 471–473
Діденко І. 404
Дідик К.Г., охоронник Музею українського мистецтва у вересні–грудні 1941 р. 370
Діонисій (Костянтин Миколайович Валединський) (*4.05.1876, Муром – 15.03.1960, Варшава*), архієрей Православної Церкви – єп. Кременецький, вікарій Волинської єпархії РПЦ (1913–1919), єп. (з 1922 р. архієп.) Волинський і Кременецький РПЦ та Православної Церкви в Польщі (1919–1923), митр. Варшавський і Волинський і всієї Православної Церкви в Польщі (1923–1924) / Православної Автокефальної Церкви в Польщі (1924–1939) / Православної Автокефальної Церкви в Генеральній Губернії (1940–1945) 102, 105, 109, 111, 112, 114, 115, 120, 125, 126, 408–411, 415, 433–435, 437, 491, 496–501, 505
Діоніс (Бахус) 560, 794, 955
Дір, кн. Київський 302
Длугопільський Петро – див. *Довгопільський Петро*
Дмитренко (Дмітренко) Катерина Степанівна (1905–?), ст. наук. співробітник ЦАРМ у 1939–1940 рр. Закінчила Ніжинський педагогічний ін-т (1930), працювала вчителькою, науковим співробітником ММ з 15.08.1938 р., після створення ЦАРМ перейшла на посаду ст. наук. співробітника у відділ пам'ятників, де працювала до 1.10.1940 р., з цього дня пере-

йшла на педагогічну роботу. З 27.06.1944 р. працювала у ДІКЗ КПЛ завідувачем відділу "Історія Києво-Печерської Лаври до XVIII ст.", звільнилася за власним бажанням 1948 р. 182, 923, 959
Дмитрий Биокай (рос.) – див. *Димитрій (Біакай Ісмаїл Олександрович)*
Дмухович 421
Добришин Володимир, прапорщик, підпоручик 675, 676, 814, 815
Добровольський Л.П. 175
Добровольський Михайло Олексійович 313
Довгопільський (Длугопільський) Петро, протоієрей, перший заступник голови об'єднаної у жовтні–грудні 1941 р. КЦР, священик Троїцької церкви у Києві 407, 411, 413, 414, 422, 425, 426, 428, 432, 433, 439, 451, 499, 504
Дойч (Доіч) Олена Іванівна (1887–?), наглядач Архітектурно-Історичного музею у 1941–1943 рр., водночас лаборантка західноєвропейського відділу Крайового музею (1943). Під час окупації Києва проживала за адресою: Тарасівська, 19 кв. 14 786
Доманчук Петро Михайлович, співробітник Холмської духовної консисторії (1945) 940
Донателло (Донато ді Нікколо ді Бетто Барді) (бл. 1386–1466), італійський скульптор 726
Донцов Федір Лаврентійович (1881–?), охоронник Центрального державного музею Т.Г. Шевченка до і під час окупації Києва (ДАКО, ф. Р-2356, оп. 6, спр. 173, арк. 3 зв.) 371
Дормидонт (Єжеленко Дмитро Савелійович) (*26.10.1879, слобода Велика Михайлівка Велико-Михайлівської вол. Новооскольського пов. Курської губ. – 3.10.1952, Київ*), насельник Свято-Троїцького Іонинського монастиря, Георгіївського монастиря, Михайлівського Золотоверхого монастиря, КПЛ з перервами у 1900–1950-х рр., монах. Народився у селянській сім'ї, закінчив сільську школу. До приходу у монастир працював шевцем, 1902 р. прийнятий послушником у Свято-Троїцький Іонинський монастир у Києві, потім перейшов у Георгіївський монастир в Херсонській губ. (1907–1914). Під час Першої світової війни служив у діючій армії (1914–1917), після демобілізації працював шевцем у с. Троїцьке Курської губ. (1917–1922). У 1922–1929 рр. був насельником Михайлівського Золотоверхого монастиря у Києві, 1924 р. пострижений у ченці, після закриття монастиря працював у Києві в конторі інвалідів (1929–1941). Восени 1941 р. повернувся у Михайлівський Золотоверхий монастир, виконував послух сторожа. У зв'язку із закриттям монастиря перейшов у КПЛ (15.08.1949), де виконував послух провідника (ЦДАВО України, ф. 4648, оп. 1, спр. 1, арк. 165; НКПІКЗ, фонди, од. зб. КПЛ-А-1598, арк. 1–6; перелік братії КПЛ, 1.09.1949 р. // там само, КПЛ-А-1255, арк. б/№) 488
Дорошенко, член релігійної православної громади Покровської церкви на Пріорці у Києві (1943) 431
Дорошенко Л. 403
Драгоманов Світозар Михайлович (*29.06.1884, комуна Плєнпалє, нині у складі м. Женеви, Швейцарія – 4.12.1958, м. Рочестер, США*), керівник відділу впорядкування КМУ (жовтень–листопад 1941 р.) 106
Дроблицький Н., священик, настоятель с. Мартиновичі Хабенського (нині Поліський) р-ну Київської обл. 431
Дробницький Кіндрат А., лаборант-завгосп Музею російського мистецтва у 1941–1942 рр. (ДАКО, ф. Р-2356, оп. 6, спр. 175а, арк. 10; там само, ф. Р-4757, оп. 1, спр. 3, арк. 12) 373
Друцький-Любецький Йосип (Любецький Йосип) 672, 809
Дуббельс Г.Я. 818
Дубина Кузьма, завідувач секції культури КМУ у листопаді 1941 р., автор брошури "Злодеяния немцев в Киеве" (М., 1945) 378

Дубовський М. 818
Дуда Тамара Никифорівна (*жовтень 1907, Київ – ?*), старший наглядач ММ (1938–1939), відділу пам'ятників ЦАРМ (1939–1941) 182
Дудін Лев Володимирович 298
Дундич (Дундіч) Галина Трифонівна, наук. співробітник відділу фондів ДІКЗ КПЛ (13.06.1944–9.10.1947), звільнена у зв'язку зі скороченням штатів. За фахом викладач української мови, у 1931–1944 рр. працювала вчителькою, закінчила Київський педагогічний ін-т у 1941 р. 920, 922, 923, 962, 963
Дурдуківський В. 493
Дьорнер (Дернер) Хельмут / Dörner, Helmut (*26.06.1909, Мьонхенґладбах – 11.02.1945, Будапешт*), німецький поліцейський, військовий. До 1939 р. служив в охоронній поліції, з 1939 р. командир 2-ої роти протитанкового батальйону поліцейської дивізії, включеної у червні 1941 р. до складу СС, у червні–серпні 1941 р. у званні гауптштурмфюрера СС командував 14-ою стрілецькою ротою тієї ж дивізії на Ленінградському фронті, поранений у серпні 1941 р., з січня 1942 р. командир 2-го батальйону 2-го поліцейського стрілецького полку, який вів бої в р-ні Ленінграда. 1.04.1942 р. присвоєно звання штурмбаннфюрера СС. Наприкінці 1943 р. переведений у складі дивізії з Ленінградського фронту у Грецію. Загинув у бою в Будапешті в званні оберфюрера СС 70, 71
Ебелінґ Ганс-Вольфґанґ / Ebeling, Hans-Wolfgang (*6.12.1905, Гамбурґ – ?*), один з вищих керівників Оперативного штабу райхсляйтера Розенберґа. Керівник ГРГ Бельгії та Північної Франції ЕРР (1940–1942), заступник керівника ЕРР (1942–1944), водночас керівник оперативного відділу (II) ЕРР (1943), з 5 травня по листопад 1943 р. служив у Вермахті, керівник Зондеркоманди "Північ" ЕРР (1944–1945). Член НСДАП з 1933 р., до роботи в ЕРР працював у Гамбурзі уповноваженим Головного управління письменництва відомства А. Розенберґа 573, 630, 631, 633, 634, 645, 797, 804
Ебергард Курт / Eberhard, Kurt (*22.09.1874, м. Роттвайль – 8.09.1947, Штуттґарт*), генерал-майор, бригадефюрер СС, командир польової комендатури № 195 (29.05.1941–30.06.1942), штаб якої 6.10.1941 р. був реорганізований у Міську комендатуру Києва, міський комендант Києва (24.09.1941–30.06.1942), ініціатор масових розстрілів киян-заручників восени 1941 р. Покінчив життя самогубством в американському полоні 54, 56, 312, 340, 346, 349, 701, 817
Евпраксия Всеволодовна (рос.) (1071–1109), київська князівна, дружина німецького імператора Генріха IV 283
Екземплярський В. 491
Еккель Йозеф Гіларій 564, 796
Енгельс Фрідріх / Engels, Friedrich (1820–1895) 615
Енгр 797
Епіфаній Кипрський (310–403), святитель 452
Епперт, Гайнц / Öppert, Heinz (*16.11.1910, Шрімм, нині Шрем, провінція Познань* – ?), співробітник Головного управління світоглядного інформування відомства А. Розенберґа, др. філософії, член НСДАП з 1938 р. 540
Еразм (Довбенко Епіфаній Іванович) (*12.05.1887, с. Яхни Вільховецької вол. Канівського пов. Київської губ. – ?*), насельник Михайлівського Золотоверхого монастиря з перервами у 1910–1940-х рр., намісник вказаного монастиря (1941–1944), благочинний монастирів м. Києва (1942–1944), архімандрит, ієромонах. Народився у селянській сім'ї, освіта – двокласне училище. Прийнятий у монастир 1.01.1914 р., пострижений у ченці 17.11.1918 р., висвячений на ієродиякона архієп. Василієм (Богдашевським) 20.06.1920 р., на ієромонаха єп. Алексієм

(Готовцевим) 23.11.1923 р. Нагороджений набедреником єп. Георгієм (Делієвим) 1927 р., наперсним хрестом єп. Філаретом (Лінчевським) 1932 р. Повернувся у Михайлівський Золотоверхий монастир 1941 р., того ж року обраний намісником, у 1942 р. зведений у сан ігумена єп. Пантелеймоном (Рудиком), ним же того ж року обраний і затверджений благочинним монастирів, зведений у сан архімандрита єп. Пантелеймоном (Рудиком) 7.01.1943 р. (ст. ст. 25.12.1942 р.) (ЦДАВО України, ф. 4648, оп. 1, спр. 1, арк. 165; НКПІКЗ, фонди, од. зб. КПЛ-НДФ-А-333, арк. 2) 441, 455–457, 469, 474, 511

Еразм (Прокопенко Олесь Онуфрійович) (*14.06.1870, с. Бурімка Бурімської вол. Борзнянського пов. Чернігівської губ. – 18.02.1951, Фастів*), насельник КПЛ з перервами у 1890–1940-х рр., ієромонах. З селянської сім'ї, з 1891 р. п'ять років служив у Лейб-гвардії Санкт-Петербурзького піхотного полку, з них два роки навчався у фельдшерській школі та три роки служив ротним фельдшером. Після військової служби прийнятий у КПЛ 2.05.1897 р. Прослухав лекції 5–6-го курсів Київської духовної семінарії у 1906–1910 рр. Пострижений у ченці 3.12.1911 р., висвячений на ієродиякона митр. Флавіаном (Городецьким) 15.09.1914 р., ним же – на ієромонаха 30.09.1915 р., у 1920-х рр. виконував послух фельдшера. Залишив КПЛ 1927 р., мешкав у с-щі Ірпінь під Києвом (1927–1945), де згуртував навколо себе групу віруючих, колишніх насельниць і насельників закритих монастирів. Був заарештований 23.11.1932 р. за ст. 54-10, 54-11 КК УРСР, засуджений умовно 22.08.1933 р. на три роки ВТТ. Повернувся у КПЛ наприкінці 1945 р., знову заарештований 2.03.1946 р. На допитах визнав себе винним у керівництві "*нелегально существовавшей в п. Ирпень антисоветской церковно-монархической группой истинно-православных христиан*". Київський обласний суд 30.06.1946 р. засудив його до 10 років ВТТ. Відбував покарання у Фастівському ВТТ. Похований у Фастові (НКПІКЗ, фонди, од. зб. КПЛ-НДФ-А-329, арк. 4–7; Перелік братії КПЛ 1923 р. // там само, од. зб. КПЛ-А-1255, арк. б/№; Биографические сведения о братии Киево-Печерской Лавры... – С. 194–199) 483

Ернст Федір (Теодор-Ріхард) Людвігович / Эрнст Федор Людвигович (*28.10(9.11).1891, Київ – 28.10.1942, Уфа*), український мистецтвознавець, музейник німецького походження, автор найкращого довідника про Київ (1930). Закінчив гімназію у м. Глухові (1909), навчався на філософському факультеті Берлінського ун-ту (1909–1910), історико-філологічному факультеті Київського ун-ту (1910–1914). Один з організаторів і активних учасників пам'яткоохоронної системи у Києві та в Україні у 1910–1920-х рр., один із засновників ЛМКП, Київської картинної галереї (нині Національний музей російського мистецтва), Музею мистецтв ВУАН (нині Національний музей мистецтв ім. Богдана та Варвари Ханенків), дійсний член і вчений секретар ВУАК, професор Археологічного та Художнього ін-тів у Києві, співробітник ВУІМ (1922–1933), в якому з 1923 р. завідував мистецьким відділом. Репресований радянською владою – засуджений до трьох років виправних робіт (1934), після звільнення працював заступником директора з наукової роботи Башкирського державного художнього музею ім. М.В. Нестерова (липень 1938 р. – 16.07.1941 р.) – можливо, цим пояснюється напрямок евакуації у 1941 р. київських музеїв до БДХМ в Уфі. Повторно заарештований 16.07.1941 р. і розстріляний як "німецький шпигун" 161, 179, 834, 835

Ефремов Степан Данилович (рос.) (бл. 1715–1784), атаман Війська Донського (1753–1772) 929

Євдокимова Ганна Василівна, наглядач з 10.03.1944 р., двірник з 17.02.1947 р. ДІКЗ КПЛ 923

Євладій (Чехун) 317

Євменій / Евмений (Хорольський Євген Миколайович, у схимі Єфрем) (*13.12.1886, с. Богорождественка Петрівської вол. Ананьївського пов. Херсонської губ. – 25.08.1967,*

Житомир), архієп. Житомирський і Овруцький, архім., кол. насельник КПЛ. Народився у селянській сім'ї, освіта середня (Демидівська вчительська школа) та незакінчена вища (три курси Богословського ін-ту, кол. Духовна академія у Ленінграді – 1926–1928 рр.). 1904 р. прийнятий у Свято-Троїцький Іонинський монастир у Києві на кліросний послух. 1908 р. призваний на військову службу, яку відбував до 1912 р. на посаді писаря в управлінні Олександрійського повітового військового начальника. У 1912–1914 рр. перебував у Свято-Троїцькому монастирі в Саратові, де виконував послух особистого секретаря вікарного єп. Діонисія (Прозоровського) та завідувача канцелярії. 1914 р. мобілізований в армію, служив у різних піхотних частинах 9-ої армії військовим чиновником. Після звільнення з військової служби прийнятий послушником у Михайлівський Золотоверхий монастир в Києві у канцелярію (1918), пострижений 1919 р. у ченці і того ж року висвячений на ієродиякона єп. Никодимом (Кротковим), 1920 р. зведений у сан архідиякона єп. Алексієм (Готовцевим). Після передачі Михайлівського монастиря обновленській громаді перейшов у КПЛ (1924), переведений у Ленінград на Лаврське подвір'я архідияконом церкви Успіння Пресвятої Богородиці (1925). Заарештований разом з іншими лаврськими монахами в ніч з 22 на 23.08.1930 р. Після звільнення з-під арешту працював бухгалтером в одному з комунгоспів у Ленінграді, з 1931 р. головним бухгалтером у м. Боржомі, в 1939–1946 рр. – у м. Сталінірі (нині Цхінвал) тодішньої Південно-Осетинської автономної обл. На початку 1946 р. повернувся у Київ і був прийнятий до числа братії КПЛ, отримав послух на кліросі. У пер. пол. 1946 р. призначений членом Духовного собору КПЛ, того ж року – членом Ревізійної комісії Лаври, згодом – економом КПЛ (13.02.1947). 12.03.1950 р. висвячений на ієромонаха митр. Київським і Галицьким Іоанном (Соколовим), ним же зведений у сан архімандрита 19.01.1954 р., призначений благочинним КПЛ 1.04.1951 р. Нагороджений набедреником (9.10.1950), наперсним хрестом (30.04.1951) митр. Іоанном (Соколовим). Хіротонізований ним же на єпископа Черновицького і Буковинського 28.02.1954 р., вибув з КПЛ 10.03.1954 р. Зведений у сан архієпископа і призначений архієпископом Житомирським і Овруцьким (9.12.1958), нагороджений правом носіння хреста на клобуці 11.05.1963 р. Похований на Російському кладовищі у Житомирі (НКПІКЗ, фонди, од. зб. КПЛ-А-1583, арк. 10–10зв., 18–10, 20, 23, 24, 51–52, 55, 58, 61, 69–71) 485

Євстратій (Грумков Євген Львович) 161

Євстратій / Евстратий (Трохимець (Трофимець) Омелян Тарасович, у схимі Антоній) *(15.07.1882, с. Хмільна Хмільнянської вол. Черкаського пов. Київської губ. – ?),* насельник Свято-Троїцького Іонинського монастиря та КПЛ з перервами у 1900–1950-х рр., ієромонах, ігумен. Народився у селянській сім'ї, освіта домашня. Після військової служби (1903–1908) прийнятий у Свято-Троїцький Іонинський монастир у Києві на кліросний послух (11.05.1909), мобілізований у діючу армію (1914–1918), пострижений у ченці в Свято-Троїцькому Іонинському монастирі (10.02.1918). Висвячений на ієродиякона архієп. Назарієм (Бліновим) 24.10.1920 р., на ієромонаха єп. Георгієм (Делієвим) 24.10.1927 р. Після закриття монастиря проживав у Києві, займався поденними роботами (1934–1941). Повернувся у Свято-Троїцький Іонинський монастир 1942 р., у жовтні 1944 р., коли закрився монастир, перейшов у КПЛ. Виконував послух провідника печер, священнослужителя, духівника. Пострижений у схиму 25.02.1952 р., призначений блюстителем Дальніх печер 8.04.1954 р. Нагороджений набедреником архієп. Димитрієм (Вербицьким) 1929 р., наперсним хрестом єп. Пантелеймоном (Рудиком) 9.01.1942 р. (ЦДАВО України, ф. 4648, оп. 1, спр. 1, арк. 159; НКПІКЗ, фонди, од. зб. КПЛ-НДФ-А-325, арк. 1–9) 482, 512

Євтихій / Евтихий (Клепацький Іван Олексійович) (*2.09.1882, с. Радковці, нині Радковиця, Кузьмінської вол. Проскурівського пов. Подільської губ. – ?*), насельник Свято-Троїцького

Іонинського монастиря та КПЛ з перервами у 1900–1950-х рр., ієромонах. З селян, освіту отримав вдома. 10.05.1907 р. прийнятий у Свято-Троїцький Іонинський монастир на послух садівника, 1919 р. пострижений у ченці, висвячений на ієродиякона єп. Георгієм (Делієвим) 1.01.1925 р., ним же – на ієромонаха 1930 р. Вибув з монастиря 1934 р. після його закриття, працював у Житомирі сторожем (1934–1940), повернувся у Київ 1940 р., влаштувався на цукерну фабрику. За німецької окупації восени 1942 р. повернувся у Свято-Троїцький Іонинський монастир. Нагороджений набедреником єп. Пантелеймоном (Рудиком) 14.03.1943 р. У жовтні 1944 р. в зв'язку із закриттям монастиря перейшов у КПЛ, працював садівником (ЦДАВО України, ф. 4648, оп. 1, спр. 1, арк. 159; НКПІКЗ, фонди, од. зб. КПЛ-НДФ-А-361, арк. 1зв., 5–7; там само, од. зб. КПЛ-А-1255, арк. б/№) 483, 512

Євфимій (Киріаченко Євстафій Семенович) 161, 162

Євфрасій / Евфрасий (Божук Олесь Семенович) *(14.06.1888, с. Русанів Гоголівської вол. Остерського пов. Чернігівської губ. – ?),* насельник КПЛ з перервами у 1910–1950-х рр., монах. Народився у селянській сім'ї, закінчив церковно-приходську школу. 25.10.1913 р. прийнятий у КПЛ послушником на просфорню. 30.12.1914 р. мобілізований у діючу армію, 18.01.1918 р. повернувся в КПЛ, де отримав послух пекаря у просфорні. 20.03.1921 р. пострижений у ченці, висланий з КПЛ 1933 р. під приводом відсутності київської прописки. У 1933–1942 рр. мешкав у Білій Церкві, працював на поденних роботах. У лютому 1942 р. повернувся у КПЛ. Був помічником економа Лаври, з квітня 1946 р. – записчиком, з 24.02.1948 р. – просфорником, з 28.01.1953 р. – старшим просфорником (НКПІКЗ, фонди, од. зб. КПЛ-А-1222, арк. 132зв.–133; там само, од. зб. КПЛ-А-1602, арк. 1–14) 90, 91, 476, 508

Єзерський Володимир, голова церковно-парафіяльної ради Свято-Троїцької церкви у Києві (вул. Велика Васильківська, 51) восени 1941 р. У листопаді–грудні 1941 р. висвячений в Житомирі єп. Пантелеймоном (Рудиком) на диякона, у грудні 1941 р. – ним же на священика. У 1947 р. настоятель Андріївської церкви у Києві (ДАК, ф. Р-6, оп. 4, спр. 10, арк. 7) 450, 451

Єзерський Є., керівник бригади, яка зафарбовувала бані Успенського собору та інших церков у дні оборони Києва (липень–вересень 1941 р.) 16

Єзерський Й.С. – див. *Єзерський Юліан*

Єзерський Юліан (Єзерський Й.С.), лікар 675, 814

Єкельн Фрідріх / Jeckeln, Friedrich (*2.02.1895, м. Горнберґ – 3.02.1946, Рига*), нацистський військовий злочинець, обергруппенфюрер СС (13.09.1936), генерал Поліції (1.04.1941), вищий керівник СС та Поліції Південної Росії (23.06.1941–11.11.1941), вищий керівник СС та Поліції Остланду і Північної Росії (12.11.1941 р. – вересень 1944 р.), генерал Ваффен-СС (1.07.1944). Один з організаторів масових розстрілів євреїв у Бабиному Яру (Київ) та Румбульському лісі (біля Риги). До Другої світової війни навчався один семестр у Політехніці в м. Кьотені (1912), перейшов на військову службу (1913), учасник Першої світової війни, після якої працював управляючим маєтком поблизу Данціґа, нині Ґданськ, (1919–1925), деякий час був безробітним. 1929 р. вступив в НСДАП, 1931 р. – в СС, де зробив швидку кар'єру – очолював IV відділення у Ганновері, потім Центральне відділення СС. Відповідальний за єврейські погроми та терористичні акції з людськими жертвами на території своїх відділень. У квітні 1945 р. потрапив у радянський полон, був доправлений до Риги і допитаний (13.12.1945–4.01.1946), страчений як військовий злочинець 51, 54–57, 59–61, 63, 67, 70–72, 76–78, 94, 311, 343, 349, 350, 365, 366, 369, 381, 533, 535, 547, 791, 792, 951, 956

Єлеазар / Елеазар (Ладогубець Омелян Опанасович) (*1877, с. Тарасовичі Жукинської вол. Остерського пов. Чернігівської губ. – ?*), насельник КПЛ у 1940-х рр., монах. З селян, освіта домашня. До 1941 р. проживав у своєму селі, прийнятий у КПЛ 1942 р., пострижений у ченці

11.03.1943 р., виконував послух чергового по печерам (Перелік братії КПЛ за 1946–1947 рр., перелік братії КПЛ від 13.04.1949 р. за часом постригу у ченці, перелік братії КПЛ від 25.10.1949 р. за часом вступу в монастир, перелік братії КПЛ з вказівкою про перебування до 1941 р. // НКПІКЗ, фонди, од. зб. КПЛ-А-1255, арк. б/№) 91, 476
Єлеферія (Прудко Єфросинія Кирилівна) 299
Єлизавета Петрівна / Елизавета Петровна (1709–1761), рос. імператриця (1741–1761) 163, 669, 673, 806, 807, 811, 929–931, 964
Єлисавета, св. 937
Єлізаров О., сержант Держбезпеки, зв'язковий резидента НКВС *І. Кудрі* (*"Максим"*) 29
Ємельянов, мешканець Нижньої Лаври у 1942 р. 398
Ємець Павло Омелянович (*1876, с. Пінчуки Гребінківської вол. Васильківського пов. Київської губ. – 1958 (?), Київ*), член ради Старокиївської української православної парафії при Софійському соборі (1919–1921), її скарбник, член ВПЦР (1921–1922). У 1920–1930-х рр. працював при Софійському соборі двірником-охоронником (з 1920 р.), титарем та в.о. ризничого, водночас, з 1919 р., сторожем Першого державного музею (нині НМІУ). У 1932–1933 рр. перебував під слідством у київській в'язниці за звинуваченням у контрреволюційній діяльності, засуджений на три роки умовно. Під час окупації Києва двірник Архітектурно-Історичного музею (1941–1943), двірник-охоронник Музею західноєвропейського мистецтва (1942–1943) 404, 786
Єременко Григорій Іларіонович, садівник ДІКЗ КПЛ з 15.01.1944 р., переведений на посаду охоронника-пожежника 11.02.1947 р., звільнений 28.03.1947 р. (ДАК, ф. Р-1517, оп. 1, спр. 39, арк. 3, 8зв.) 924
Єржківський Микола Миколайович (1.01.1894–?), вчитель. Закінчив Київський ун-т та Педагогічний ін-т. Під час нацистської окупації Києва – директор чоловічої класичної гімназії № 4 (Виноградний зав., 2), інспектор культури та освіти Печерської райуправи м. Києва (6.05.–29.09.1942), У жовтні–грудні 1942 р. – інспектор суспільної опіки тієї ж управи, у грудні 1942 р. призначений інспектором торгівлі тієї ж управи, 1.04.1943 р. переведений до Ярославської райуправи на посаду помічника інспектора торгівлі 461–463, 509
Єрмолов Олександр Сергійович (1850–?), високопоставлений чиновник Російської імперії, син Сергія Миколайовича Єрмолова, двоюрідного брата героя Вітчизняної війни 1812 р. Єрмолова Олексія Петровича. Закінчив Імператорський Олександрівський ліцей (1871), навчався в університетах Німеччини (1871–1873). З 1873 р. чиновник Міністерства фінансів, з 1882 р. Міністерства державного майна, з 1883 р. начальник відділення канцелярії Комітету Міністрів, з 1894 р. таємний радник. Брав участь у комісіях з улаштування російського відділу на всесвітніх виставках у Відні (1873), Парижі (1878), Москві (1880) 674, 813
Єфимович, інженер Матеріального управління КМУ 860
Єфімов, лейтенант, начальник взводної радіостанції "РУС-3" 273
Єфімович П.М. 183
Єфрем / Ефрем (Єфремов Євдоким Антонович) (*7.03.1860, с. Матюші Білоцерківської вол. Васильківського пов. Київської губ. – 8.08.1947, Київ*), насельник КПЛ з перервами у 1890–1940-х рр., монах. Селянин за походженням, закінчив церковно-приходську школу. 1892 р. прийнятий у КПЛ на послух у хлібопекарню, 1900 р. переведений у братську трапезну, 1906 р. призначений годинникарем, 1909 р. – записчиком в Успенський собор. Чернечий постриг прийняв 12.06.1911 р. У переліку братії КПЛ за 1923 р. його ім'я не значиться. До німецької окупації працював годинникарем у Києві. Повернувся у КПЛ 2.06.1942 р. (НКПІКЗ, фонди, од. зб. КПЛ-А-1579, арк. 1–3; перелік братії КПЛ, 1923 р. // там само, од. зб. КПЛ-А-1255, арк. б/№) 91, 476, 487

Єфрем, каталікос Грузії 811
Єфременюк Пилип Антонович, заступник завідувача відділу культури та освіти КМУ з питань середньої школи (16.10.1941–18.11.1941), завідувач того ж відділу (19.11.1941–12.02.1942). Звільнений головою КМУ (наказ 30.01.1942 р.) за пропозицією керівника управління персоналу Штадткомісаріату Києва др. Босса за те, що не контролював роботу секції фізкультури і спорту, внаслідок чого її керівництво розкрало інвентар "Республіканського стадіону" (нині НСК "Олімпійський") та стадіону "Динамо". Після звільнення з посади був директором жіночої гімназії № 9 (під час окупації № 16) на Куренівці по вул. Вишгородська, 26, директором народної школи № 3 Шевченківського р-ну з 6.08.1942 р. 388, 391
Єфремов (Єфремович) Микола 414, 425, 426, 499
Єфремов С. 493
Єфросинія Полоцька / Ефросинья Полоцкая, прп. 471, 511
Жабокрицький Дмитро, писар 808
Жданов Андрій Олександрович (1896–1948), перший секретар Ленінградського обкому і міському ВКП(б) (1934–1945) 37
Жердьов Роман Дмитрович (1.09.1878–?), охоронник Музею українського мистецтва у 1935 р. – серпні 1942 р. 370
Жила Д.М., заступник голови Раднаркому УРСР (1941) 18, 289
Жиленко Ілля 810
Житов І.М. 297
Жук Борис Касьянович (*13.05.1878, Київ – 22.11.1960, Франкфурт-на-Майні*), український скульптор, мистецтвознавець, фахівець з українського декоративно-ужиткового мистецтва, професор. Отримав освіту у Київському реальному училищі, Петровській академії та Археологічному ін-ті у Петербурзі. Викладав у гімназії, 1921 р. працював експертом у Першому державному музеї (нині НМІУ), читав курс з прикладного мистецтва у Київському археологічному ін-ті (1923), Київському художньому ін-ті (1924–1935), КДУ, Київському театральному ін-ті (1938–1941), наукова рада якого надала йому звання професора. З 1935 р. працював у Державному музеї українського мистецтва, де у 1938 р. посів посаду заступника директора з наукової роботи. За його ініціативою та під його керівництвом Управлінням у справах мистецтва було організовано виявлення та вилучення із закритих молитовних будинків колишньої Подільської губернії предметів музейного значення для передачі їх до Вінницького обласного краєзнавчого музею, внаслідок чого до музею потрапило близько 6000 предметів (тканини, ікони, килими, вишивка, метал, культові речі та ін.). У некролозі, опублікованому в газеті "Посев", зазначалося, що: "*В 1937–1938 гг. личное вмешательство Б.К. Жука спасло 580 старинных икон Киево-Печерской Лавры, предназначенных властями к сожжению*". Докторську дисертацію "Український килим", представлену 1941 р. до захисту у Тбіліський державний ун-т, не встиг захистити через війну. Під час нацистської окупації Києва, з 16.10.1941 р. по вересень 1943 р., працював заступником директора та завідувачем художньо-промислового відділу Музею українського мистецтва та деякий час ст. наук. співробітником Театрального музею (1–6.10.1941) 15, 32, 45, 50, 65, 264, 265, 269, 316, 319, 320, 364, 370, 403
Жук Сергій Стефанович (*7(19).10.1885, х. Швайкина Балка, нині у складі м. Кобеляки, Кобеляцької вол., Кобеляцького пов. Полтавської губ. – 1.04.1969, Аугсбург*), український скульптор, мистецтвознавець, письменник 396
Жуков А. 75
Жуков Георгій Костянтинович (1896–1974), радянський військовоначальник, маршал Радянського Союзу (1943). Під час Німецько-радянської війни начальник Генерального

штабу РСЧА (1941), командувач фронту (почергово Ленінградського, Резервного і Західного у 1941–1942 рр.), заступник Верховного головнокомандувача (1942–1945) 27
Заболотний Д., акад. 396
Завітневич В. 491
Загоровський Михайло 313
Зайбот Франц / Seiboth, Franz (*9.05.12, Прошвіц – ?*), керівник ГРГ України Оперативного штабу райхсляйтера Розенберга (не пізніше 3.10.1941 р. – 5.06.1942 р.). В ЕРР з червня 1941 р., звільнився 1.09.1942 р. і перейшов працювати до Протекторату Богемії та Моравії 78, 80, 536, 538, 540, 547, 572, 573, 609, 622, 625, 628, 640, 792, 817
Зайдліц унд Ґолау Ганс Генріх Фердінанд, барон фон / Seydlitz und Gohlau, Hans Heinrich Ferdinand, Freiherr von (*23.07.1879, Вжешьня – 20.09.1941, Київ*), німецький кадровий військовий, генерал-майор. Командир артилерійського полку 134-ої піхотної дивізії Вермахту з 10.12.1940 р. В армії з 13.03.1897 р., звання полковника отримав 1.11.1928 р., генерал-майора – 1.09.1941 р., двічі виходив у відставку (28.02.1929–30.09.1933, 1936–31.08.1939) 46, 93, 330, 346
Зак Лія Ізрайлівна (1905–?), завідувач відділу масової роботи ЦАРМ у 1939–1941 рр., освіта вища, працювала в ММ з 1937 р., член КП(б)У 182
Закопайло М.І., директор Республіканської історичної бібліотеки у др. пол. 1940-х рр. 944, 949, 966
Закхей (Фомін Захарій Якович, у схимі Зіновій) (*5.09.1881, с. Козьмо-Дем'янівське Знаменської вол. Лівенського пов. Орловської губ. – 8.2.1948, Київ*), насельник Старого Афона та КПЛ з перервами у 1910–1940-х рр., схимонах. З селян, освіта домашня. Прийнятий 1910 р. у монастир на Старому Афоні, пострижений там у ченці 10.03.1910 р. Перед війною працював слюсарем, прийнятий у КПЛ в квітні 1942 р., виконував послух чергового по печерам, пострижений у схиму 17.01.1947 р. (НКПІКЗ, фонди, од. зб. КПЛ-НДФ-А-314, арк. 1–5) 91, 476, 487
Залінський (Залінскій) І.К., охоронник-пожежник ДІКЗ КПЛ з 24.05.1944 р. 924
Заславський Євген Осипович (1844–1878), російський революціонер, організатор і керівник нелегальної революційно-політичної організації "Південноросійський союз робітників" (Одеса) 678
Затонський В. 178, 807
Заутгоф, співробітник Штадткомісаріату у Києві (1942–1943) 839
Захарьєвич Яків Якович (1864/1869–?), охоронник ЦІМ з 16.09.1939 р. Під час окупації Києва охоронник названого музею у вересні–жовтні 1941 р. 357
Звонник О. 956
Зирін Г.А 202
Зіньківський (Зеньківський) Василь Васильович (*4(16).07.1881, м. Проскурів, нині Хмельницький – 5.08.1962, Париж*), російський та український філософ, публіцист, державний і церковний діяч, голова Київського товариства з вивчення релігії та філософії, проф. КДУ, міністр віросповідань гетьманського уряду (1918), на еміграції з 1919 р. 408, 491
Знойко В.М. 180
Зозуля Євлампія Пилипівна (Філіпівна) (*1903/1907, с. Козарівка Курилівської вол. Канівського пов. Київської губ. – ?*), ст. наглядач ЦІМ з листопада 1938 р. Під час окупації Києва комендант будівель названого музею у вересні–жовтні 1941 р. 356, 360, 362, 372
Золота Олександра Гаврилівна (1900–?), наглядач ММ з 1934 р., так само ЦАРМ у 1939–1941 рр., у жовтні–листопаді 1941 р. прибиральниця ЦІМ, об'єднаного з Лаврським музеєм (кол. ЦАРМ) 183, 353, 361, 363, 372

Золотарьов В. 75
Зосима (Валкевич), архімандрит КПЛ 802
Зубець Марія Іванівна 182
Зюков А.М. 301
Иаков (рос.), архім., начальник Дальніх печер, благочинний КПЛ у 1890–1900-х рр. 467
Иаков (рос.), завідувач хлібнею на Гостиному дворі КПЛ у 1880–1890-х рр. 466
Иануарий (рос.) – див. *Януарій*
Иваницкий И.П. (рос.) 802
Иванов (Варфоломей Владимирович) (рос.) – див. *Варфоломій (Іванов)*
Игнатий (рос.), прп., архім. КПЛ 471
Иерон (рос.), ігумен, уставщик правого кліросу Успенського собору КПЛ у 1900-х рр. 467
Иларион (Негребецкий) (рос.) 800
Иоанникий (рос.), ігумен, начальник Китаївської пустині КПЛ у 1900-х рр. 467
Иоанникий (Руднев Иван Максимович) (рос.) (*20.02.1826, Верхнє Скворче Новосільського пов. Тульської губ. – 7.06.1900, Київ*), митрополит Київський і Галицький (1891–1900) 466–468
Иогансен (рос.) – див. *Йохансен*
Иона Киевский (Мирошниченко Иван Павлович, в схиме Петр) (рос.) (*1802, посад Крюків Кременчуцького пов. Полтавської губ., нині у складі м. Кременчука – 9.01.1902, Київ*), прп., архім., засновник Свято-Троїцького Іонинського м-ря у Києві 466
Исидор (Никольский Иаков Сергеевич) (рос.) (*1.10.1799, с. Никольске Каширського пов. Тульської губ. – 7.09.1892, Санкт-Петербург*), митрополит Київський і Галицький (1858–1860), митрополит Новгородський, Санкт-Петербурзький і Фінляндський (1860–1892) 466
Іадор / Иадор (Лось Ігнатій Іванович) (*29.05.1882, с. Розсохи Лучанської вол. Брацлавського пов. Подольської губ. – ?*), насельник Свято-Троїцького Іонинського м-ря у Києві та КПЛ з перервами у 1900–1950-х рр., еклезіарх та член ДС КПЛ, архімандрит. Народився у селянській сім'ї, освіту отримав у церковно-приходській школі. У 1902–1905 рр. проходив військову службу в ополченні, 15.01.1905 р. прийнятий послушником у Свято-Троїцький Іонинський м-р. У 1916–1918 рр. служив у діючій армії. 1919 р. пострижений у ченці настоятелем монастиря архімандритом Ювеналієм. 9.03.1922 р. висвячений на ієродиякона єп. Алексієм (Готовцевим), 8.11.1927 р. – на ієромонаха єп. Георгієм (Делієвим). Нагороджений набедреником (30.04.1931) та наперсним хрестом (1933) єп. Філаретом (Лінчевським). Вибув з монастиря 1933 р. після його закриття. У 1933–1941 рр. працював столяром на деревообробному комбінаті у Києві. 1941 р. повернувся у Свято-Троїцький Іонинський м-р, був його настоятелем (1941–1944). 2.01.1942 р. зведений у сан ігумена єп. Пантелеймоном (Рудиком), ним же – 14.03.1942 р. у сан архімандрита. 29.08.1944 р. перейшов у КПЛ, призначений еклезіархом і введений до складу ДС КПЛ (2.10.1944). Виконував обов'язки казначея (6.08.1953–30.11.1953) та економа КПЛ (1.12.1953–3.09.1957) (НКПКЗ, фонди, од. зб. КПЛ-А-1584, арк. 3–10; Перелік братії КПЛ на 1.01.1948 р. // там само, од. зб. КПЛ-А-1255, арк. б/№; там само, од. зб. КПЛ-А-998, арк. 16, 154; ЦДАВО України, ф. 4648, оп. 1, спр. 1, арк. 113–113зв., 159) 481, 512
Іван Олексійович (Романов) (1666–1696), цар Московський 674, 806, 813
Іванов А.В. 179
Іванова Зінаїда Володимирівна (1918–?) 181
Іванцов Іван Овсійович (*11.09.(29.08).1904, с. Великий Браталів Любарської вол. Новоград-Волинського пов. Волинської губ. – після 31.10.1941, урочище Бабин Яр, Київ*), український історик, археолог. Народився в селянській сім'ї, закінчив 7-річну сільську школу (1919),

Турчинівські педагогічні курси на Житомирщині (1920–1921), Вищі державні українські педагогічні курси ім. М. Драгоманова в Житомирі (1922–1924), Шепетівський педагогічний технікум (1925–1926). Поєднував навчання з освітянською роботою – був завідувачем Велико-Волицької школи Любарського р-ну Бердичівської округи (1923–1924), уповноваженим Шепетівської окружної комісії з українізації, вчителем української мови та суспільствознавства агрономічної школи на Шепетівщині та ін. учбових закладах (1927–1933). Водночас підвищував свій освітній рівень – заочно навчався в Ін-ті професійної освіти. 1933 р. перевівся на 4-й курс КДУ ім. Т.Г. Шевченка, наступного року отримав диплом і вступив до аспірантури (науковий керівник *О. Оглоблин*). Активно займався громадською діяльністю – був членом комісії КДУ в справах аспірантів, заступником голови профкому КДУ, членом ради Будинку вчених, став кандидатом у члени КП(б)У. За доносом, нібито батьки його куркулі, був звільнений у 1935 р. з аспірантури та інших громадських посад, позбавлений звання кандидата у члени партії. Через кілька місяців, зібравши необхідні довідки про соціальний стан батьків у рідному селі, зумів поновитися в аспірантурі, але до партії більше не вступав. Після закінчення аспірантури став старшим викладачем кафедри історії СРСР Київського державного педагогічного ін-ту ім. М. Горького (1935), викладав історію України. У 1939 р. підготував під керівництвом К. Гуслистого кандидатську дисертацію "Повстання українського народу проти шляхетської Польщі 1635–1638 рр." Захист дисертації відклав до завершення монографії "Стародавній Київ", праця над якою була тісно пов'язана з його новим місцем роботи в Ін-ті археології АН УРСР, куди він перейшов на посаду наукового співробітника сектору докласового суспільства (1.01.1938). Брав активну участь у роботі спільної Київської археологічної експедиції ІА АН УРСР та ІІМК СРСР на території Михайлівського Золотоверхого монастиря, керував розкопками ділянок 3 і 4, окремих ділянок на розкопках Десятинної церкви. Ця робота зосередила його увагу на дослідженні історії стародавнього Києва, що втілилося у монографію "Стародавній Київ", яка мала стати першою частиною запланованого в Ін-ті історії України 4-томного видання "Історія Києва". Водночас була завершена робота над "Топографічним атласом древнього Київ", ілюстрації до якого підготував його товариш і колега В. Довженок. Війна зламала всі плани – був призваний в РСЧА і 12.07.1941 р. пішов на фронт, передавши перед тим співробітниці Ін-ту археології Є. Махно на зберігання три примірники рукопису "Стародавній Київ" разом з ілюстративним матеріалом, рукопис "Топографічний атлас древнього Києва" залишився у В. Довженка. Під Лубнами потрапив в оточення, звідки йому пощастило вибратися і повернутися у Київ. Його колишній керівник *О. Оглоблин*, на той час голова КМУ, залучив І. Іванцова у жовтні 1941 р. до роботи в Управі, призначивши інспектором музеїв. На новій посаді І. Іванцов організував "Комітет охорони пам'яток культури та старовини", був обраний його головою на першому засіданні комітету (25.10.1941). Заарештований Гестапо 31.10.1941 р. на робочому місці в Управі за доносом невідомої особи, що він начебто комуніст, з Гестапо не повернувся. Його ім'я та праці були повернуті із забуття лише у роки незалежності. Завдяки старанням доньки, Галини Іванівни Іванцової-Костенко, вийшли друком його монографії: "Повстання українського народу проти шляхетської Польщі 1635–1638 рр." (К., 2002) та "Стародавній Київ" (К., 2003), а шевченкознавець Т. Калініна перевидала 2014 р. в УІЖ (№ 2, с. 87–117) його статтю "Шевченко і археологія", опубліковану в збірнику "Пам'яті Т.Г. Шевченка. Збірник статей до 125-ліття з дня народження" (К., 1939, с. 551–582) (Повернення: зб., присвячений 100-літтю з дня народження українського вченого Івана Овсійовича Іванцова / НАН України. Ін-т історії України. Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевськогою – К., 2005. – 119 с.) 77, 365, 404, 542–544, 792, 793

Іванченко, столяр-скляр ЦІМ у листопаді 1941 р. 382

Іваськів Михайло, протоієрей, секретар єпископа Пантелеймона (Рудика) у 1941 р. 504
Іващенко Кузьма, диякон Вознесенської ц-ви на Деміївці у Києві 415, 436
Ігор (Губа Іван Семенович) (*21.06.1885, с. Бандурівка Бандурівської вол. Олександрійського пов. Херсонської губ. – 24.11.1966, Нью-Йорк*), єп. Уманський УАПЦ (хіротонія 10.02.1942 р.), з липня 1942 р. також єп. Білоцерківський 123–126, 415, 497, 500, 501, 503
Ігор Рюрикович 302
Ігор Уманський – див. *Ігор (Губа)*
Ієремія, Патріарх Константинопольський 805
Іларіон (Ананьєв Іван) (1631–1708), митр. Суздальський і Юріївський (1682–1708), святитель 672, 809
Іларіон (Огієнко Іван Іванович) (*2.01.1882, м-ко Брусилів Радомисльського пов. Київської губ. – 29.03.1972, Вінніпег*), український державний, громадський і церковний діяч, мовознавець, історик, професор. У 1940–1944 єп. Холмський і Підляський УАПЦ (хіротонія 19.10.1940 р.), від 16.03.1944 р. митрополит Холмсько-Підляський УАПЦ 108, 110–112, 119–122, 131, 409–411, 415, 416, 418, 435, 436, 497–502, 504, 505, 962
Іларіон (Рогалевський) (1700–1742), архієп. Казанський (1732–1735), архієп. Чернігівський і Новгород-Сіверський (1735–1738) 671, 802
Іларіон / Иларион (Докучко Іван Дорофійович) (*12.11.1878, Київ – 9.04.1949, Київ*), насельник КПЛ у 1948–1949 рр., монах. З міщан, чотири роки був учнем кустаря (1894–1898), 12 років працював найманим робітником у кустарів, навчався п'ять років у лаврському училищі за фахом поліграфіст-палітурник та слюсар. Працював у 1-й Київській футлярно-палітурній артілі (1906–1912), згодом мав свою поліграфічну справу (1912–1914), виконував лінувальні роботи. У 1915–1918 рр. працював на заводі "Арсенал" слюсарем і точильником, у 1918–1924 рр. – на соломорізці у с. Червоне Фастівського р-ну Київського обл., у 1924–1927 рр. мав свою лінувально-політурну справу у Києві. У 1927–1941 рр. працював поліграфістом у київській артілі політкаторжан. Під час окупації займався дрібною торгівлею на базарі. Після визволення Києва працював у тій самій артілі (1943–1947). Прийнятий у КПЛ послушником 21.03.1948 р., пострижений у ченці 29.11.1948 р. (НКПІКЗ, фонди, од. зб. КПЛ-А-1560, арк. 1–6) 487
Ілій / Илий, Илья (Малюхович Іван Калістратович) (*18.07.1871, с. Манчаки Верховичської вол. Брестського пов. Гродненської губ. – 4.01.1947, Київ*), насельник КПЛ з перервами у 1910–1940-х рр., ієродиякон. Прийнятий у КПЛ 1911 р. на послух теслі в іконописну лавку. Рік постриження у ченці не пам'ятав, принаймні, за даними 1923 р. був монахом. Висвячений єп. Василієм (Богдашевським) на ієродиякона. Вибув з КПЛ після закриття монастиря, мешкав у м. Сміла, працював теслею до 1945 р., знову прийнятий у КПЛ 3.10.1945 р. (Перелік братії КПЛ 1923 р. // НКПІКЗ, фонди, од. зб. КПЛ-А-1255, б/№; там само, од. зб. КПЛ-НДФ-А-337, арк. 2–9) 484, 486
Ільвовський Олексій Борисович (*н. 22.11.1924, Чернігів*), мешканець КПЛ, корп. 12 (1939 р. – жовтень 1941 р.) 15
Ільницький Р. 348
Інокентій Іркутський (Кульчицький Іван) (1681–1731), єп. Іркутський і Нерчинський (1727–1731), святитель 619
Іоаким (Савелов Іван Петрович) (1621–1690), Патріарх Московський і всія Русі (1674–1690) 672, 805, 806, 809
Іоаникій Сенютович (сер. XVII ст. – 1729), архім., настоятель КПЛ (1715–1729) 668, 806
Іоаникій, Патріарх Константинопольський 805
Іоанн (Лавриненко) 497

Іоанн (Соколов Іван Олександрович) *(1(13).01.1877, м. Дмитров Дмитровського пов. Московської губ. – 29.03.1968, Київ),* митрополит Київський і Галицький, патріарший екзарх всієї України, священноархімандрит КПЛ (12.02.1944–29.03.1964) 478, 482, 485

Іоанн / Иоанн (Даценко Касьян Платонович) (*29.02.1888, с. Сушківка Бабанської вол. Уманського пов. Київської губ. – ?*), насельник Свято-Троїцького Іонинського м-ря у Києві та КПЛ з перервами у 1900–1950-х рр., ієромонах. З селянської родини, освіту отримав вдома. До приходу у монастир займався сільським господарством. 8.12.1909 р. прийнятий у Свято-Троїцький Іонинський м-р в Києві на послух клірошанина. Під час Першої світової війни був мобілізований на фронт, служив в артилерії (1916–1918), у лютому 1919 р. після повернення у монастир прийняв чернечий постриг, 12.01.1920 р. висвячений на ієродиякона єп. Василієм (Богдашевським), 4.12.1922 р. на архідиякона єп. Назарієм (Бліновим). З монастиря вибув 1934 р. після його закриття. Заарештований НКВС (21.05.1934) і засуджений трійкою до ВТТ, працював у Дмитрівському ВТТ, в серпні 1936 р. звільнений достроково як непрацездатний внаслідок травми ноги, працював на поденних роботах. Восени 1941 р. повернувся у Свято-Троїцький Іонинський м-р, після його повторного закриття перейшов у КПЛ (3.10.1944). Висвячений на ієромонаха 10.01.1954 р. митр. Іоанном (Соколовим), ним же нагороджений набедреником (1954) і наперсним хрестом (17.04.1955) (НКПІКЗ, фонди, од. зб. КПЛ-А-1576, арк. 1–19; ЦДАВО України, ф. 4648, оп. 1, спр. 1, арк. 159) 483, 512

Іоанн Златоуст (бл. 347–407), архієп. Константинопольський (398–404), святитель 452

Іоасаф (Кроковський), архімандрит 805, 813

Іов (Базилевич) (*31.10.1723, с. Боромля Охтирського полку – 2.05.1776, м. Переяслав, нині Переяслав-Хмельницький*), єп. Переяславський і Бориспільський (22.09.1770–22.09.1776) 671, 808

Іона / Иона (Рябокінь Іван Федорович) (*6.01.1877, с. Кунка Нижчекропивнянської вол. Гайсинського пов. Подільської губ. – 11.01.1952, Київ*), насельник скиту Різдва Прсв. Богородиці в урочищі Церковщина та КПЛ з перервами у 1900–1950-х рр., архімандрит, ієромонах. Народився в селянській сім'ї, освіта домашня. Після військової служби (1898–1902) прийнятий у Церковщинський скит КПЛ (24.06.1904). Пострижений у ченці 23.06.1911 р., висвячений на ієродиякона 23.06.1910 р. єп. Інокентієм (Ястребовим), на ієромонаха – 9.11.1914/1915 єп. Василієм (Богдашевським). Залишив скит 1930 р. після його закриття, працював у лісництві (1930–1941), повернувся у скит у жовтні–листопаді 1941 р., був його настоятелем (1941–1949), зведений у сан архімандрита 20.07.1943 р. єп. Пантелеймоном (Рудиком). Після повторного закриття скиту переведений у КПЛ 15.10.1949 р. Нагороджений набедреником єп. Василієм (Богдашевським) 19.09.1918 р., ним же наперсним хрестом 9.12.1921 р., палицею єп. Миколою (Пирським?) 8.04.1923 р. (ЦДАВО України, ф. 4648, оп. 1, спр. 1, арк. 157; НКПІКЗ, фонди, од. зб. КПЛ-А-1361, арк. 226–228зв.) 90, 487

Іполит / Ипполит (Купленник Іван Савелійович) (*23.09.1867, с. Дунилівка (як Дунинівка у 1980-х рр. приєднане до с-ща Драбів) Драбівської вол. Золотоніського пов. Полтавської губ. – ?*), насельник Свято-Троїцького Іонинського м-ря у Києві та КПЛ з перервами у 1900–1950-х рр., ієромонах. Народився у селянській сім'ї. До приходу у м-р займався сільським господарством. Прийнятий у Свято-Троїцький Іонинський м-р (5.04.1900), пострижений у ченці 1903 р., висвячений на ієродиякона 1906 р. єп. Інокентієм (Ястребовим), на ієромонаха єп. Феодосієм (Феодосієвим) 1918 р., нагороджений набедреником і наперсним хрестом, вибув з монастиря 1934 р. після його закриття. Проживав у с. Ворзель Київської обл. (1934–1941), працював монтером. У жовтні 1941 р. повернувся в Свято-Троїцький Іонинський м-р, після його закриття перейшов у КПЛ в жовтні 1944 р., виконував послух нічного

сторожа. У березні 1947 р. призначений у парафію с. Нещерів Обухівського р-ну Київської обл., того ж року повернувся у КПЛ і отримав послух провідника (НКПІКЗ, фонди, од. зб. КПЛ-А-1575, арк. 1–6; перелік братії КПЛ з вказівкою про перебування до 1941 р., перелік братії КПЛ на 1.01.1948 р. та 1.09.1949 р. // там само, од. зб. КПЛ-А-1255, арк. б/№; ЦДАВО України, ф. 4648, оп. 1, спр. 1, арк. 159) 483, 512

Іраклій / Ираклий (Дубина Гнат Степанович) (*14.07.1883, с. Іванків Бориспільської вол. Переяславського пов. Полтавської губ. – 1.8.1954, Київ*), насельник КПЛ з перервами у 1910–1950-х рр., ієромонах. Походив з козацького роду, закінчив церковно-приходську школу. У квітні 1910 р. прийнятий у КПЛ на послух у братську кухню. Під час Першої світової війни служив у діючій армії (квітень 1915 р. – лютий 1918 р.), повернувся у КПЛ 1.03.1918 р., працював робочим. Пострижений у ченці 1931 р. Висвячений на ієродиякона архієп. Сергієм (Гришиним) 29.08.1932 р., ним же – на ієромонаха 4.05.1934 р. Нагороджений набедреником і наперсним хрестом архієп. Сергієм (Гришиним) 6.04.1934 р. До початку Німецько-радянської війни чотири рази був заарештований радянською владою. У 1929–1934 рр. мешкав при Воздвиженській церкві у Києві, у 1934–1941 рр. прописаний у Борисполі, але працював у Києві на різних будовах. Повернувся в КПЛ не пізніше липня 1942 р., хоча цей факт у повоєнні роки приховувався. У послужному списку сказано, що в 1941–1944 рр. був на приході у Бобровицькому р-ні Чернігівської обл. У др. пол. 1940-х рр. священнослужитель у Лаврі, провідник Ближніх печер (27.05.1952–25.10.1953), т.в.о. блюстителя Дальніх печер (26.10.1953–10.04.1954). В останні місяці життя виконував обов'язки приходського священика Покровської церкви на Солом'янці у Києві (НКПІКЗ, фонди, од. зб. КПЛ-А-1361, арк. 125–143; перелік братії КПЛ, 1923 р. // там само, од. зб. КПЛ-А-1255, арк. б/№) 91, 475, 483, 488

Іраклій / Ираклий (Завалко Іларіон Ілліч) (*21.11.1862, с. Цісарська слобода Цісарсько-слобідської вол. Черкаського пов. Київської губ. – 11.05.1947, Київ*), насельник КПЛ з перервами у 1880–1940 рр., ієромонах. З селян, освіта домашня, до приходу у монастир займався сільським господарством. Прийнятий у КПЛ вільнонайманим робітником (1887), зарахований послушником (1888). Пострижений у ченці 1896 р., висвячений на ієродиякона митр. Володимиром (Богоявленським), у 1923 р. – на ієромонаха єп. Назарієм (Бліновим). Нагороджений набедреником митр. Михаїлом (Єрмаковим), наперсним хрестом схиархієп. Антонієм (Абашидзе). Виконував послух: дзвонаря (три роки), сторожа (10 років), робочого (1923), пономаря Успенського собору до вибуття із Лаври 18.10.1929 р. Служив священиком у Троїцькій церкві Кмитівського м-ря у с. Кмитів Коростишівського р-ну Житомирської обл. (1930–1942), після пожежі у монастирі числився в заштаті монастиря у м. Любар Житомирської обл. (19.11.1942–1944), фактично ж проживав у с. Громади Любарського р-ну Житомирської обл. (8.11.1942–30.05.1944). Призначений єп. Бердичівським Леонтієм (Филиповичем) у парафію с. Кмитів Коростишівського р-ну (24.04.1943), митр. Іоанном (Соколовим) приходським священиком у м. Любар (7.06.1944). У 1945–1946 рр. мешкав у Житомирі при Успенському кафедральному соборі, повернувся в КПЛ у червні 1946 р. (НКПІКЗ, фонди, од. зб. КПЛ-А-1589, арк. 1–19; перелік братії КПЛ, 1923 р. // там само, од. зб. КПЛ-А-1255, арк. б/№) 486

Іринарх / Иринарх (Колдоркін Іван Миколайович) (*24.12.1876, с. Луньга Козловської вол. Ардатовського пов. Симбірської губ. – 3.11.(21.10).1943, Київ*), насельник КПЛ з перервами у 1890–1940-х рр., ієромонах, архімандрит. До приходу у КПЛ закінчив двокласне народне училище. Прийнятий у КПЛ на послух в економічне відомство (1895), переведений у Китаївську пустинь (1897), на кліросний послух в Успенський собор (1905). Пострижений у ченці (20.12.1906), висвячений на ієродиякона (6.08.1911), на ієромонаха (1917). Призначений

напівуставщиком і регентом аматорського хору (1920), повернувся уставщиком на клірос Успенського собору (1921). Зведений у сан ігумена з правом носити палицю (2.01.1933). У 1930-х рр. перебував 21 місяць у в'язниці, був засуджений на три роки ВТТ. Під час окупації Києва повернувся у КПЛ, був призначений уставщиком Лаври (27/31.03.1942), зведений у сан архімандрита (10.07.1943) єп. Пантелеймоном (Рудиком). Нагороджений набедреником (1917), наперсним хрестом (1923), наперсним хрестом з прикрасами (15.08.1942). Хворів на туберкульоз, помер від побоїв німецьких солдатів при виселенні 27.09.1943 р. з КПЛ (НКПІКЗ, фонди, од. зб. КПЛ-А-1581, арк. 1–2; перелік братії КПЛ, 1923 р. // там само, од. зб. КПЛ-А-1255, арк. б/№; *Николай (Ярушевич), митрополит.* Киев // Журнал Московской Патриархии. – 1943. – № 4. – С. 22) 91, 92, 306, 486, 897

Ісая, св. пророк 453

Іскра Іван Іванович (?–1708), полтавський полковник (1696–1700), знатний військовий товариш (1700–1708), страчений за донос Петру І і зраду І. Мазепи, похований біля Трапезної церкви КПЛ 277, 881

Іуст / Иуст (Бицюк Іван Андрійович, у схимі Ісаакій) *(21.08.1887, с. Новопавлівка Чорновської вол. Верхньодніпровського пов. Катеринославської губ. – ?),* насельник КПЛ з перервами у 1910–1950-х рр., схиієродиякон. Із селян, закінчив церковно-приходську школу. Прийнятий у КПЛ на послух у просфорню (7.03.1913), переведений у клірошани Успенського собору (17.06.1913). Мобілізований в армію (4.02.1916), повернувся з військової служби у КПЛ на останнє місце послуху (5.04.1917), переведений у клірошани Китаївської пустині (7.04.1917), пострижений у ченці (23.03.1921), висвячений на ієродиякона (9.11.1923) архієп. Димитрієм (Абашидзе). У 1940-х рр. виконував послух клірошанина, тимчасово був на приході у др. пол. 1940-х рр., пострижений у схиму 1948 р. (НКПІКЗ, фонди, од. зб. КПЛ-А-998, арк. 89, 153; там само, од. зб. КПЛ-А-1222, арк. 130зв.–131; перелік братії КПЛ за часом постригу у ченці від 13.04.1949 р., перелік братії КПЛ від 1.01.1948 р. // там само, од. зб. КПЛ-А-1255, арк. б/№) 91, 475, 484

Іщенко М.Я., охоронник Державної української художньої виставки у 1941 р. 354, 404

Їжакевич Іван Сидорович / Ижакевич Иван Сидорович (*6(18).01.1864, с. Вишнопіль Торговицької вол. Уманського пов. Київської губ. – 19.01.1962, Київ*), укр. художник, графік, народний художник УРСР 861, 864, 881, 895, 900

Йонг Л. де 818

Йосиф (Оранський) (?–1751), архімандрит, настоятель КПЛ (1748–1751) 669, 806

Йохансен / Иогансен, співробітник німецького суду в окупованому Києві (1943) 871, 907

Кабанець Є.П. 27, 33, 36, 44, 45, 53–55, 64–69, 71, 74, 108

Кабен / Kaben, співробітник ЕРР у Києві (1942) 459

Каганович Лазар Мойсейович (*10.11.1893, с. Кабани (у 1950–1990 рр. Діброва) Хабенської вол. Радомисльського пов. Київської губ. – 26.07.1991, Москва*), радянський державний і партійний діяч, нарком шляхів сполучення СРСР у 1941 р. 18, 289

Казановська Наталія Є. (1882–?), екскурсовод, бібліотекар, друкарка Музею західного та східного мистецтва у 1941 р. – листопаді 1942 р., бібліотекар Музею українського мистецтва у грудні 1942 р. – лютому 1943 р. З березня 1943 р. бібліотекар Крайового музею Києва 373, 786

Казанська / Казанская Л.В., завідувач фондів БДХМ ім. М.В. Нестерова у 1941–1943 рр., в.о. директора названого музею у січні 1942 р. 189, 190, 202

Калениченко Л.П. 158, 176

Каліуш (Калиуш) Григорій Григорович (*1908, с. Підлинне Конотопської вол. Конотопського пов. Чернігівської губ. – ?*), ст. наук. співробітник відділу "Атеїзм і релігія в період

капіталізму та імперіалізму” ЦАРМ (1939–1941), з 1940 р. працював у ЦАРМ на півставки, іншим місцем роботи у 1940–1941 рр. був методичний відділ Управління музеїв НКО УРСР. В ММ працював з 2.01.1935 р., член ЛКСМУ, освіта вища. У липні–вересні 1941 р. т.в.о. директора ММ, у вересні–жовтні 1941 р. т.в.о. директора Лаврського музею (кол. ЦАРМ), консерватор ЦІМ, об’єднаного з Лаврським музеєм. Мешкав на території КПЛ у корп. 20, кв. 5 16, 50, 182, 209, 352, 360, 363, 372, 375
Калькройт С. фон 797
Кальницький М.О. 965
Кам’яницький, священик Української Автономної Православної Церкви 450
Каманін І. 177
Каменская Нина Ивановна 209
Каменцова О.А. 183
Камінська Рашель Аркадіївна 183
Каналетто А. 817
Кандиба (Ольжич) Олег Олександрович (*8(21).07.1907, Житомир – 10.06.1944, Заксенгаузен*), укр. поет, археолог, член ПУН, провідник ОУН на східних і центральних українських землях (1941–1942), один з організаторів в окупованому Києві КМУ та Української національної ради (вересень–жовтень 1941 р.) 119
Каневська Марія Феліксівна, бібліотекар Окружного управління (з кінця 1942 р. Крайовий ін-т) до- і ранньої історії та однойменного музею в Києві (1942–1943). У вересні 1943 р. виїхала на Захід 250
Капа Роберт 308
Капустинський, художник 921
Капустянський Микола Олександрович (*1.02.1879, с. Чумаки Томаківської вол. Катеринославського пов. Катеринославської губ. – 19.02.1969, Мюнхен*), генерал-хорунжий армії УНР, член ПУН з 1929 р., один з лідерів ОУН(М), учасник однієї з похідних груп ОУН(М), заступник голови Української національної ради у Києві (жовтень 1941 р. – січень 1942 р.) 119
Караваєв В. 175
Караваєв Костянтин Семенович (1894–1978), заступник голови РНК/РМ УРСР у 1940–1946 рр. 919
Карамзін 673
Карандаш (Румянцев Михайло Миколайович) (1901–1983), радянський артист цирку (клоунада), народний артист СРСР (1969) 285
Карнаухів Іван Ф[едорович?], адвокат, голова Обласної управи та голова Церковної ради у м. Рівному (1941) 411
Кароль, колекціонер 634
Карпан Мирон, диякон Миколаївської ц-ви у Святошині 431
Карпо, протодиякон УАПЦ липківської висвяти, служив в Андріївській ц-ві у Києві (1942–1943), висвячений на священика у 1943 р. 125
Карташов Віктор Михайлович *(1907, Орел – 19.11.1950, Володимир*), резидент НКВС СРСР у Києві (1941–1942) під іменем Коваленко Олександр Афанасійович, оперативний псевдонім “Михайлов”, мав також документи на ім’я Ковтуненко Олексій. Народився в сім’ї лікаря, колезького радника, мати вчителька за фахом. Працював в органах ОГПУ–НКВС з 7.07.1926 р., закінчив Вищі курси журналістики. Наприкінці 1932 р. переведений у Воронеж, у 1937 р. мав звання лейтенанта держбезпеки і займав посаду начальника 4-го відділення 3-го (контррозвідувального) відділу УНКВС Воронезької обл. Заарештований 21.11.1937 р. і засуджений 4.08.1938 р. за статтею 193-17 КК РРФСР на п’ять років ВТТ. Після розгляду його касаційної

скарги був звільнений 14.10.1938 р. за постановою Військового трибуналу Московського округу військ НКВС від 11.09.1938 р., його справа була закрита 5.08.1939 р. На початку липня 1941 р. укорінений в Києві як резидент Особливої групи при наркомі ВС СРСР під керівництвом ст. майора держбезпеки П. Судоплатова. Діяв у Києві під прикриттям комісійного магазину по вул. Леніна (нині Богдана Хмельницького), 32. У червні 1942 р. їздив у Берлін для оформлення на підставі фальшивих документів спадщини баронів фон Мантойфель. Двічі заарештовувався Гестапо – на початку березня 1942 р. за спекуляцію золотом (звільнений через 10–12 днів) та 19.11.1942 р. як радянський резидент. Утримувався у київській в'язниці по вул. Володимирській, 33, потім у берлінській в'язниці та концтаборі "Дахау". Звільнений американцями, від яких утік на радянський бік. Заарештований НКВС 30.11.1945 р., засуджений 8.04.1948 р. Особливою нарадою при МДБ СРСР за статтею 58-1"б" (зрада у військовий час) КК РРФСР до 25 років ув'язнення. Помер у Володимирській в'язниці 28, 29, 35, 38–43, 66, 68

Карташов Микола (XVIII ст.), прапорщик 675, 814

Картишенко Євдокія Антонівна (Картишенко Є.П.), двірник ДІКЗ КПЛ з 1.04.1944 р. 924

Касій В.І. 158

Касперович Іван Миколайович 169

Касперович Микола Іванович 158, 169

Касперович Тодось Миколайович 169

Кастельс Пітер II / Casteels, Pieter II 817

Касьян (Касіян, Кас'ян) Григорій Павлович (1883–?), охоронник ЦАРМ у 1939–1941 рр. 181, 361, 363

Касьянчук (уродж. Петренко-Касьянчук, Касянчук, Кас'янчук, Косьянчук) Петро Семенович (*17.05.1896, с. Калинівка Базарської вол. Овруцького пов. Волинської губ. – ?*), священик УАПЦ, секретар Тимчасового церковного управління УАПЦ в Києві (29.09.–15.10.1941 р.), член об'єднаної КЦР (17 жовтня – грудень 1941 р.). Народився в селянській сім'ї. Закінчив Овруцьку церковно-вчительську школу (1913), педагогічні курси (1915), Малинську професійно-сільськогосподарську школу (1920–1921), Київський ВІНО (1921–1925), II пастирські курси при Софійському соборі (1921–1922). Голова товариства "Просвіта" у рідному селі (1918–1919), член з'їзду Всесвітньої Християнської організації у Роттердамі (Голландія) від Української Православної Церкви (1918). Висвячений на диякона у Софійському соборі 18.03.1922 р., там само на священика 25.03.1922 р. єп. Григорієм (Стороженком). Служив у сільських парафіях на Київщині у 1920-х рр. 413, 414, 418, 421, 423, 426, 431, 432, 439, 440, 499

Катерина II / Екатерина II (1729–1796), російська імператриця (1762–1796) 163, 630, 668, 670, 671, 675–677, 800, 802, 806, 814, 815

Катишев В.Н. 965

Качан Р. 44, 85, 309, 950

Качановський Іван, священик 811

Кашников Віктор Мефодійович, заступник начальника інженерного управління ПЗФ, підполковник, пропав безвісти у "київському котлі" в районі Пирятина–Лохвиці 13–17.09.1941 р. 30, 274

Кашуба Адам Андрійович (*23.10.1914, с. Острів Острівської вол. Васильківського пов. Київської губ. – 9.04.1951, Вологда*), член підпільної групи ОУН у Києві восени 1941 р., для прикриття своєї діяльності відкрив фотоательє. До війни заочно закінчив чотири курси Будівельного ін-ту. Перед війною працював вільнонайманим прорабом у відомстві РСЧА

у м. Володимирі-Волинському. Мобілізований до РСЧА Луцьким обласним воєнкоматом у м. Здолбунові 25.06.1941 р., був направлений в окремий саперний взвод. Разом із взводом відступив через Здолбунів – Новоград-Волинський – Житомир до Києва. У липні 1941 р. після розформування частини потрапив у батальйон транспортного призначення в м. Борисполі, на початку серпня направлений у розпорядження Штабу оборони Києва, зарахований інструктором будівництва Центрального сектору оборони Києва. Яким чином опинився восени в окупованому Києві, невідомо (на слідстві 1948 р. про це жодним словом не обмовився). Але вже наприкінці грудня 1941 р. залишив місто і з'явився у своєму селі, де з лютого 1943 р. до січня 1944 р. працював головою громадського господарства. З поверненням радянської влади мобілізований у січні 1944 р. в РСЧА, служив до травня 1944 р. у запасному полку, звідти був направлений у перевірочно-фільтраційний табір, в якому перебував шість місяців. Після перевірки повернувся у Володимир-Волинський і працював прорабом у військовій частині № 27 УОС на заводі № 76. Арештований 20.05.1948 р. як український націоналіст. Засуджений Військовим трибуналом Київського гарнізону 13.08.1948 р. за ст ст. 54-І"б" та 54-ІІ КК УРСР до 25 років ВТТ. Перебував у Мінеральному ВТТ (смт. Верхня Інта Кожвинського р-ну Комі АРСР). Один з керівників табірного повстання "Північне сяйво", яке не відбулося через зраду. У зв'язку з цим був направлений для проведення слідства до в'язниці № 1 УМВС Вологодської обл. РРФСР (12.11.1950). За вироком Військового трибуналу Архангельського військового округу від 26.10.1950 р. засуджений до вищої міри покарання за ст. 58-1а. Його справа була переглянута Військовим трибуналом Київського військового округу 26.04.1955 р., який змінив покарання на термін позбавлення волі до 10 років ВТТ. Повторно справа переглянута Президією Київського обласного суду 23.05.1996 р., вирок за ст. 54-ІІ КК УРСР був скасований, ст. 54-І"б" перекваліфікована на ст. 54-3 КК УРСР, термін покарання зменшений до 5 років позбавлення волі (ГДА СБУ, спр. 58636, арк. 7, 8, 17, 88–91, 103–105зв., 135–136, 143) 34, 72, 270–272, 313, 320

Квіцрау Гельмут / Quitzrau, Helmut (*27.09.1899, Кьоніґсберґ – ?*), в.о. генерального комісара Київської генеральної округи (14.12.1941–10.02.1942), бригадефюрер СА. Освіта середня, добровольцем брав участь у Першій світовій війні, після демобілізації займався торгівлею. Член НСДАП з липня 1928 р., вступив до СА (1.07.1928), брав участь у замахах на державних чиновників у Кьоніґсберзі (1.08.1932), втік в Італію, повернувся у березні 1933 р. Очільник "Гітлерюгенду" у Східній Прусії (1930–1931), працював у відділі кадрів СА (1933). У листопаді 1933 р. отримав звання бригадефюрера СА, командир бригади СА в Мазурії (1933–1934), у Штеттіні, нині Щецін, (1934–1935), директор міського автопарку в Кьоніґсберзі з вересня 1935 р. Військові звання: оберлейтенант (1939), капітан (1940) 80, 569, 686–688, 690, 817

Квозіґ (Квозіґ) Самуель, годинникар 671, 808

Кедровський Степан Микитович, історик, фахівець з історії матеріальної культури. У 1941 р. аспірант, перебував в окупованому Києві 395, 396

Келозис, проф. 468

Кентій А. 28

Керенський Олександр Федорович (*22.04.1881, Симбірськ (нині Ульяновськ) – 11.06.1970, Нью-Йорк*), голова Тимчасового уряду Росії у липні–жовтні 1917 р. 620

Кетеван 164

Кирил / Кирилл *(?–1281, Переславль-Залєський*), митрополит Київський і всієї Русі (1242/1243–1281), похований у Києві 453, 470

Кириленко Марія Микитівна (1894–?), наглядач ММ (7.01.1935–1939), ст. наглядач відділу "Атеїзм і релігія в епоху соціалістичної революції та диктатури пролетаріату" ЦАРМ (1939–1941). У листопаді 1941 р. охоронець ЦІМ 182, 372

Кириленко Трохим Трохимович (1892–?), охоронник ММ (1931–1939), ЦАРМ (1939–1941). У вересні–жовтні 1941 р. був так само охоронником Лаврського музею (колишній ЦАРМ) 181, 356, 360, 362
Кирило Білозерський / Кирилл Белозерский, прп. 747, 826
Кирилович Кость (рос.), боярин 811
Кириченко Е.Г. (рос.), ст. архітектор-інспектор з охорони і реставрації пам'яток архітектури Управління в справах архітектури м. Києва у др. пол. 1940–1950-х рр., в.о. начальника відділу охорони пам'яток архітектури названого управління у січні 1946 р. 941, 943
Кирієнко Федір Федорович / Кириенко Федор Федорович (*11.08.1880, с. Рудня Дмитрівської вол. Конотопського пов. Чернігівської губ. – 23.10.1952, Київ*), насельник КПЛ у 1905–1909 рр. та 1951–1952 рр., послушник. Народився у селянській сім'ї, займався сільським господарством до і після перебування у КПЛ послушником (1905–1909), працював у Києві на поденних роботах (1913–1915), на залізниці шлакоприбиральником (1915–16.04.1949), був безробітним (17.04.1949–7.04.1951). Вдруге прийнятий у КПЛ 8.04.1951 р. вільнонайманим робітником, отримав згодом статус послушника (НКПІКЗ, фонди, од. зб. КПЛ-А-1361, арк. 162–163) 488
Кирпонос Михайло Петрович (*30.12.1891, с. Веркіївка, нині Вертіївка, Веркіївської вол. Ніжинського пов. Чернігівської губ. – 20.09.1941, урочище Шумейкове біля м. Лохвиця*), генерал-полковник РСЧА, Герой Радянського Союзу (1940), командувач КОВО, ПЗФ (1941) 273, 297
Кисіль Адам, київський воєвода 668, 806
Кисіль-Киселівський Сергій / Kissel-Kisselewsky, Sergius (*5.06.1900, м. Садагура (нині Садгора, р-н Чернівців), 1988*), викладач відділення православної теології Варшавського ун-ту (1930-ті рр.), професор. Співробітник Райхсміністерства окупованих східних територій, працював у Києві при ЕРР (5.–14.02.1943), досліджуючи рух войовничих безвірників в СРСР у 1930–1940-х рр. та практику більшовицької антирелігійної пропаганди. Володів англійською, німецькою, польською, російською, румунською, українською, французькою мовами 681, 682
Кислиця Д. 70
Кіпріан (Стецький), єп. 672, 809
Кірса (Кирса) Іван Якович, заступник наркома освіти (26.05.1940–23.09.1941), уповноважений з реевакуації Музейних фондів Наркомосвіти УРСР у 1943–1944 р., директор Державного республіканського історичного музею в м. Києві (28.01.1947–24.04.1947), ректор Полтавського державного педагогічного ін-ту ім. В.Г. Короленка (1949–1952) 914, 915, 932
Кіцінґер Карл / Kitzinger, Karl (*8.04.1886, м. Ной-Ульм – 15.04.1962, Штуттґарт*), німецький кадровий військовий, генерал авіації. У роки Другої світової війни інспектор протиповітряної оборони та будівельних підрозділів Люфтваффе (1939–1940), командувач Люфтваффе в Норвегії (1940–1941), командувач Вермахту в Райхскомісаріаті Україна (22.07.1941–4.10.1944), військовий командувач у Франції та головнокомандувач західного укріпрайону (1944–1945). Два роки перебував у британському полоні (1945–1947), після звільнення працював у торгівельній фірмі 57, 59, 62, 67, 72, 341, 342, 344, 349, 796
Кладочний Осип (Йосиф) Андрійович (у чернецтві Єфрем) (*11.01.1906, Львів – 14.09.1994, Львів*), український греко-католицький священик, служив у Києві в Олександрівському соборі (1941), др. 416
Клаусберґ (уродж. Чіхи) Герберт / Clausberg (Klausberg, geb. Czichy), Herbert (*19.02.1904, м. Мікульчиці (у 1936–1945 рр. Клаусберґ), Верхня Сілезія – ?*), журналіст, керівник Робочої групи Західної України ЕРР (8.10.1941–30.04.1942). Уроджений Чіхи, у жовтні 1939 р. змінив

прізвище на *Клаусберґ* за зразком нової назви свого міста. Член НСДАП з 1930 р. До Києва прибув 20.10.1941 р., виїхав у Берлін 11.12.1941 р., повернувся 20.01.1942 р. Військове звання – унтерофіцер 80, 547, 565, 566, 571, 598, 605, 606, 620, 621
Клейст 293
Клешко В.П., наглядач ДІКЗ КПЛ з 19.04.1944 р. 923
Клєвєр Ю. 819
Климент (Жеретієнко (Жеретиенко) Костянтин Матвійович, у схимі Антоній) (*1865, ? – 18.12.1950, Харків*), архімандрит (1913), в.о. намісника (1917–1921), намісник КПЛ (1921–1922), в.о. настоятеля (1922–1924), настоятель КПЛ (1924), перейшов в Істинно-Православну Церкву (1927) 467, 468
Клімантат Отто / Klimantat, Otto (30.07.1901–?), водій, кур'єр Робочої групи Західної України ЕРР у травні–вересні 1942 р. 621
Клот Мая фон / Klot (Klothe), Maya von (*18.07.1889, Аренсбурґ на острові Езель (Сааремаа), нині Курессааре, Естонія – ?*), референт Головного управління світоглядного інформування відомства А. Розенберґа (1.11.1941–30.04.1943), займалася питаннями Православної Церкви. Член НСДАП з 1939 р. Працювала у Києві при ЕРР у 1942 р. (червень – 3.08.1942 р., листопад 1942 р.). Відбирала релігійну літературу зі сховища БАН у Володимирському соборі, з бібліотечної збірки Спілки войовничих безвірників України; брала на облік київські церкви (зруйновані, закриті, діючі), складала історичні довідки про них; вивчала настрої та думки віруючих щодо церковних справ, зокрема протистояння Автокефальної та Автономної Православних Церков. Звільнена з відомства Розенберґа 30.04.1943 р. у зв'язку з т.зв. оборонною мобілізацією і направлена у розпорядження Відомства праці 91, 458, 459, 511, 540
Кляйн (Клейн) Отто / Klein, Otto (*23.05.1904, Гальбштадт, нині м. Молочанськ, Україна – 8.08.1995, Гоя, Нижня Саксонія, Німеччина*), німецький реставратор, мистецтвознавець. Народився в сім'ї німців-менонітів на півдні України, емігрував у Німеччину (1922), де закінчив художню школу в Дрездені. Оселився у Кьольні (1935), працював приватним реставратором та експертом-мистецтвознавцем у прокуратурі Кьольна, встановлюючи справжність картин. Під час Німецько-радянської війни працював як знавець російської мови у школі перекладачів в Берліні. За рекомендацією графа Вольфа Меттерніха, уповноваженого у справі захисту мистецтва при Верховному командуванні Вермахту, перейшов працювати до Оперативного штабу райхсляйтера Розенберґа (24.10.1941), отримав відрядження у Київ, куди прибув 30.10.1941 р. Працював науковим співробітником Зондерштабу образотворчого мистецтва ЕРР до середини грудня 1942 р. З 1943 р. і до кінця війни працював реставратором у двох великих сховищах ЕРР – замках Буксгайм і Нойшванштайн в Баварії, де зберігалися вивезені з окупованих країн Європи мистецькі цінності 51, 68, 69, 565–567, 569, 636, 637, 643, 645, 646, 653, 805, 837, 910
Кнац / Knatz, штурмфюрер НСКК, командир автоколони Райхсміністерства народної освіти і пропаганди 82, 585, 587, 589–591, 593, 594, 596–604, 610, 616, 620, 632, 799
Коберґер Антон 165
Ковал[...] О., секретар протокольної частини КМУ 850, 868, 877
Ковалева Л.І. 17, 26, 61
Коваленко Григорій Андрійович (*1895, м-ко Нова Басань Козелецького пов. Чернігівської губ. – ?*), охоронник, пожежник ЦІМ (6.06.1937 р. – листопад 1941 р.) 357, 360, 363, 372
Коваленко Юрій 27
Коваль Михайло Петрович (28.07.1880–?), до війни адміністратор, після 19.09.1941 р. вчений охоронець Державної української художньої виставки, база якої розміщувалася у Тра-

пезній церкві КПЛ. Завідувач фондами підвідділу "База художніх виставок" у відділі малярства Музею українського мистецтва (січень – середина лютого 1942 р.), завгосп Музею російського мистецтва (лютий 1942 р. – 28.02.1943 р.), завгосп Крайового музею Києва (1.03.1943–24.09.1943) 50, 354, 359, 373, 374, 404
Коваль Тимофій, священик, кандидат у настоятелі Покровської ц-ви на Пріорці (1941) 431
Коваль Федір, член президії об'єднаної КЦР у жовтні–грудні 1941 р. У 1930-х рр. репресований як член СВУ 414, 426, 432, 499, 504
Ковнір Степан Дем'янович (*1695, с. Гвоздів на Київщині – 1786, Київ*), український архітектор, колишній кріпосний КПЛ, звільнений від монастирських повинностей 562, 900
Ковпакова Олександра Калениківна, завідувач відділу фондів ДІКЗ КПЛ (29.05.1944–15.07.1944), завідувач відділу "Історія Києво-Печерської Лаври з XVIII ст." з 16.07.1944 р., переведена на посаду завідувача відділу фондів заповідника (1.02.1948). Закінчила історичний факультет КДУ (1940), до 1944 р. 11 років працювала вчителькою. Звільнена з заповідника 21.02.1949 р. За наказом Комітету в справах культурно-освітніх установ УРСР № 371 від 19.05.1949 р. переведена на посаду наукового співробітника до ДІМ УРСР у м. Києві 920, 922–924, 959
Коельйо (Коэльо) Клаудіо 823
Коєн Генрі 564, 796
Козакевич І.К., двірник Управління КПЛ з 1.12.1943 р. 904
Козіцин К. 818
Козлов, сержант, командир відділення радіомінерів 273
Козловська (Козловская) Валерія Євгеніївна (*20.06.1887, с. Бурімка Бурімської вол. Борзнянського пов. Чернігівської губ. – 6.05.1956, м. Ютіка, шт. Нью-Йорк, США*), український археолог. Отримала освіту на історико-філологічному відділенні Вищих жіночих курсів у Києві (1915). Захопилася археологією ще під час навчання, працювала в археологічних експедиціях В. Хвойки, була його ученицею. З 1914 р. завідувач археологічного відділу Київського художньо-промислового і наукового музею, з 1916 р. самостійно проводила археологічні розкопки, з 1919 р. за сумісництвом постійний співробітник Археологічної комісії (з 1924 р. Всеукраїнський археологічний комітет) ВУАН, виконувала обов'язки директора Археологічного музею ВУАН (1930–1933). 1933 р. заарештована за звинуваченням у причетності до сфабрикованої ОДПУ "СВУ", звільнена за відсутністю доказів. У березні 1934 р. не пройшла наукову атестацію і була звільнена з ВУІМ. 1938 р. була прийнята на посаду ст. наук. співробітника Ін-ту археології АН УРСР. Під час окупації Києва призначена директором Ін-ту археології (вересень 1941 р. – березень 1942 р.), працювала наук. співробітником Крайового музею до- і ранньої історії у Києві (квітень 1942 р. – вересень 1943 р.). У жовтні 1943 р. виїхала до Кракова, звідти – у Львів, де працювала в Археологічному музеї, з відступом німців – до Гьохштедту. Після війни проживала у Німеччині (Ашаффенбурґ, Мюнхен, Розенгайм), 1950 р. виїхала у США. Дійсний член УВАН з 1949 р. 81, 173, 174, 250, 299, 305, 684, 685
Коленко Катерина Миколаївна (1904–?), консерватор Музею західного та східного мистецтва у Києві (1941–1943), консерватор та науковий співробітник Крайового музею у Києві з 1.03.1943 р. 780
Колесник І.Н. 66
Колесниченко О.О. 319
Коломієць Михайло 807
Колосок Богдан 33
Колюмна Марк-Антоній (XVIII ст.), кардинал, папський генеральний вікарій 671, 809

Коляда Юхим Федорович (30.03.1908–?), етнограф, фольклорист, завідувач відділу народного мистецтва Музею українського мистецтва (6.03.1942 р. – грудень 1942 р.). За непідтвердженими даними загинув у концтаборі 370
Комак С. 162
Команчук Параска Федорівна (1885–?), наглядач (1939), опалювач (1940–1941) ЦАРМ 181
Комар Ганна Павлівна (22.07.1904–?), завідувач фондів відділу народного мистецтва Музею українського мистецтва у вересні 1941 р. – лютому 1943 р. У названому музеї працювала з 1938 р. 370, 371, 403
Комаров Михайло Семенович, водій Воронезького аероклубу, 1936 р. закінчив курс пілота-інструктора 39
Комісаровський Ф.С., двірник Управління КПЛ з 1.12.1943 р. 904
Кондратенко, член релігійної православної громади Покровської церкви на Пріорці у Києві 431
Кондратенко Олексій 28
Кониський Георгій 815
Кононенко Іларіон Пилипович (1900–1972), заступник голови РНК/РМ УРСР, народний комісар охорони здоров'я УРСР у 1944–1946 рр. 919
Константин (Дьяков Константин Григорович) (рос.) (*19.05.1864, с. Стара Водолага Староводолазької вол. Валківського пов. Харківської губ. – 10.11.1937, Київ*), митрополит Київський (1934–1937), екзарх України (1935–1937), зарахований до лику святих (19.10.1993) 467
Копець Йосиф Карл, полоцький воєвода 805
Коптюк Дамиан (рос.) 162
Копцев В.О. 202
Копылов (рос.) 185
Кораллов Федір 961
Кордиш (Кордиш-Головко) Неоніла Леонтіївна 173, 250, 299
Коренастов Олексій – див. *Юрій (Коренастов)*
Корнєєв Олександр Порфирович (*12.09.1903, ст. Цибулево Південно-Західної залізниці – 20.02.1987, Київ*), український зоолог, кандидат біологічних наук (1940), професор (1962). Закінчив біологічний відділ факультету освіти КІНО (1926), з 1928 р. працював на кафедрі зоогеографії КДУ, декан біологічного факультету КДУ (1938–1942), у липні–серпні 1941 р. супроводжував в Уфу евакуйоване майно АН УРСР та київських музеїв 20, 202, 291
Корнієнко 297
Корнієць Леонід Романович (*8.08.1901, м-ко Бобринець Єлисаветградського пов. Херсонської губ. – 29.05.1969, Москва*), голова (28.07.1939–4.02.1944), заступник голови РНК/РМ УРСР (5.02.1944 р. – листопад 1953 р.) 919, 932
Коробчук Гавриїл, митрофорний протоієрей УАПЦ, співробітник Холмської духовної консисторії, член Української переселенчої комісії у Холмі (1945) 940, 962
Коровицький Іван Іванович (*псевд. Б. Жуків, І. Корицький, І. Людим; 4.06.1907, с. Михальє Поромівської вол. Володимир-Волинського пов. Волинської губ. – 8.06.1991, Бавнд-Брук, США*), український теолог, літературознавець, публіцист, поет, професор. Народився в сім'ї священика. Закінчив українську гімназію у Луцьку (1926), богословський православний відділ Варшавського ун-ту із ступенем магістра (1931–1932). Залишився працювати асистентом на кафедрі старосло'янської мови у тому ж ун-ті (1932–1936), викладав у ньому старослов'янську мову і літературу, історію Православної Церкви (1936–1939). Був докторантом на Гуманітарному відділі Варшавського ун-ту, написав докторську дисертацію, захистити яку завадила війна. Водночас завідував музеєм Православної митрополії у Варшаві (1934–

1939). Виходили друком його праці з питань історії проповідництва і літератури XVI–XVII ст. в часописах “Рідна мова”, “Наша культура” та ін., працював редактором у журналі “Дитина”. Під час Другої світової війни завідував секцією віросповідань відділу культури та освіти КМУ (кінець вересня – 31 жовтня 1941 р.), був науковим співробітником Музею-Архіву переходової доби (1942), з 9.10.1941 р. володів церковно-художньою майстернею по вул. Володимирській, 43. Мешкав у Києві по вул. Костельна, 3а. Наприкінці вересня 1943 р. емігрував на Захід. Працював у Музеї-Архіві УВАН (1945–1950), викладав церковнослов’янську мову в Православній богословській академії у Мюнхені (1947–1949), у травні 1950 р. переїхав в США. У пер. пол. 1950-х рр. закінчив Західний резервний ун-т у Клівленді за фахом бібліотекознавство, працював бібліотекарем у Клівленді. Науковий співробітник УВАН з 1951 р., активно працював в Ін-ті Шевченкознавства УВАН, автор і співавтор багатьох статей до “Енциклопедії українознавства”, обраний дійсним членом УВАН в США (9.11.1985). Похований на кладовищі св. Андрея в Бавнд-Бруці 10, 70, 88, 105, 116, 407, 408, 411–415, 417–421, 423–427, 437, 438, 439, 495, 499, 500, 502, 505, 510, 512

Короп-Ошевський, генерал 676

Корошепський Павло 675

Корчевой (Корчевий) Самуїл Степанович (20.08.1883–?), нічний сторож та двірник Музею російського мистецтва у 1941–1943 рр. 373

Косач (Косач-Борисова) Ізидора Петрівна (*9.03.1888, с. Колодяжне Любитівської вол. Ковельського пов. Волинської губ. – 12.04.1980, Піскатавей, шт. Нью-Джерсі, США*), рідна сестра Лесі Українки, чід час окупації Києва співробітниця КМУ (1941–1943) 367

Костельник Іван, диякон, член об’єднаної КЦР у грудні 1941 р. 504

Костенко М. 64, 318

Костюк Т.Я. 292

Кот С. 16, 17, 19, 53, 71, 318, 898

Кох Ганс / Koch, Hans (*7.07.1894, с. Зимна Вода, нині Пустомитівського р-ну Львівської обл. – 9.04.1959, Мюнхен*), німецький історик, дослідник історії церкви і Східної Європи, доктор філософії та теології, професор. Навчався у Віденському ун-ті (1912–1914), вивчав теологію та філософію. Брав участь у Першій світовій війні, з 1918 р. старшина Галицької армії. Продовжив навчання у Віденському ун-ті на факультеті теології та історії (1922), спеціалізувався на історії Східної Європи. Висвячений на лютеранського священика (1923). Отримав ступінь доктора філософії (1924), доктора теології (1927), доктора-габілітет (1929). Викладав історію церкви, у тому числі релігієзнавство Східної Європи. Професор Кьоніґсберзького ун-ту (1934–1937), в Ун-ті м. Бреслау (нині Вроцлав) викладав історію Східної Європи (1937–1940), так само – у Віденському ун-ті (1940–1945). Під час Другої світової війни в чині капітана служив в Абвері, після війни (1945–1951) був священиком в с. Айх-Ассах (земля Штайєрмарк, Австрія), у 1952–1959 рр. директор Ін-ту східної Європи у Мюнхені, у 1958–1959 рр. професор Мюнхенського ун-ту 49, 53, 56, 76, 88, 375, 404, 413, 420, 421, 427, 468, 510, 890, 952

Кох Еріх (Кох Эрих) / Koch, Erich (*19.06.1896, м. Ельберфельд, нині у складі м. Вупперталь – 12.11.1986, Барчево, Польща*), німецький партійний функціонер, гауляйтер і верховний президент Східної Пруссії, райхскомісар України. Син робітника, три роки вивчав комерційну справу, трудову діяльність у 1910-х рр. розпочав в управлінні залізниць. У 1915–1918 рр. брав участь у Першій світовій війні. 1922 р. вступив до НСДАП, з 1928 р. гауляйтер Східної Пруссії, з 1933 р. верховний президент Східної Пруссії, у 1941–1944 рр. райхскомісар України та керівник цивільного управління округу Білосток. Наприкінці війни оселився

у західній зоні окупації Німеччини, мешкав під чужим ім'ям у Гамбурзі, був викритий 1949 р. У січні 1950 р. переданий Польщі і 1959 р. засуджений до страти, однак смертний вирок був замінений на пожиттєве ув'язнення 51, 56, 62, 63, 122, 127, 128, 298, 311, 315, 318, 505, 508, 536, 687, 697, 698, 748, 753, 791, 792, 823
Кох, орденсюнкер 701, 817
Коцюбинський Михайло Михайлович (*5.09.1864, Вінниця – 12.04.1913, Чернігів*), український письменник 615
Кочубей Василь Леонтійович (бл. 1640–1708), генеральний суддя (1699–1708), страчений за донос Петру I про зраду І. Мазепи, похований біля Трапезної церкви КПЛ 277, 881
Кошовий Іван Трохимович (*1913, с. Струтинка Липовецької вол. Липовецького пов. Київської губ. – ?*), директор Будинку-Музею Т.Г. Шевченка (1937–1941), член ЛКСМУ 403
Кравченко, член об'єднаної КЦР у грудні 1941 р., мирянин 504
Кравченко Єлизавета Степанівна, наук. співробітник Музею російського мистецтва у Києві. Супроводжувала в Уфу евакуйовані експонати музею (17 ящиків) на підставі посвідчення № 378 від 9.07.1941 р., член ВКП(б). В Уфі на початку 1942 р. працювала буфетницею, санітаркою у госпіталі 20, 202
Кравчук, ст. інспектор бюджету відділу культури та освіти КМУ (1941–1942) 391
Краєвський Я.В. 176
Крамаренко Анатолій Іванович (1906–?), завідувач бюро реєстрації актів цивільного стану Печерської райуправи Києва (27–30.11.1941), з 1.12.1941 р. завідувач експлуатаційною частиною житлового відділу (згодом житлове управління) Печерської райуправи, за фахом інженер-технолог 461–463
Красиков Михайло, лейтенант, командир одного з окремих взводів спеціального призначення у липні–вересні 1941 р. в Києві 30, 274, 318
Красицький Фотій Степанович (*12(24).08.1873, с. Зелена Діброва Казачинської вол. Звенигородського пов. Київської губ. – 2.06.1944, Київ*), український художник, внучатий небіж Т.Г. Шевченка. Директор Музею Т.Г. Шевченка у Києві під час нацистської окупації (1941–1943) 184, 371, 374
Красінько Рахіль Вольфівна (*1902, м. Ізяславль Волинської губ. – ?*), завідувач фондів ЦАРМ (1939–1941), у ВМГ працювала з 9.10.1937 р., член КП(б)У з 1928 р. 24, 182, 192, 959
Краснов Віталій Петрович, полковник, командир 42-ої інженерної бригади спеціального призначення (1943) 277
Краснощок Юрій 32, 286, 311, 324
Кржемінський К.І. 158, 169, 171
Крившенко, керівник справ відділу культури та освіти КМУ у 1941 р. 388
Крижанівська Неоніла Павлівна (*8.10.1883, Харків– ?*), денний сторож Будинку-Музею Т.Г. Шевченка в Києві у жовтні–листопаді 1941 р. (ДАКО, ф. Р-2356, оп. 6, спр. 171, арк. 42; там само, спр. 173, арк. 7; там само, спр. 175а, арк. 8) 371
Крижанівський Антон, сотник 674, 812
Крижицький К. 818
Крігер / Krieger, оберштурмфюрер СС, член зондеркоманди 4а Оперативної групи "С", др. 329
Кронід / Кронид (Сакун Кіндрат Сергійович) *(10.03.1883, с. Драбів Драбівської вол. Золотоніського пов. Полтавської губ. – 17.4.1954, Київ),* насельник КПЛ з перервами у 1900–1950-х рр., ієромонах, архімандрит, намісник КПЛ (1947–1953). Із селян, закінчив однокласну церковно-приходську школу. Прийнятий у КПЛ на послух у Гостиний двір (24.04.1909), здійснив паломництво в Палестину та на св. гору Афон (1910), пострижений у рясофор 19.12.1914 р. Мобілізований в армію 4.04.1915 р., повернувся у КПЛ на колишнє місце по-

слуху 15.04.1918 р., переведений у типографію Лаври 18.05.1918 р. Пострижений у ченці 21.06.1921 р., призначений послушником місіонера-проповідника 4.11.1921 р., висвячений на ієродиякона митр. Михаїлом (Єрмаковим) 28.08.1922 р., на ієромонаха єп. Філаретом (Лінчевським) 9.12.1923 р. Нагороджений набедреником (10.04.1928), наперсним хрестом (1935). За розпорядженням єпархіальної влади служив священиком у різних приходах (1925–1935), висланий у Херсон через відсутність прописки (1937–1939). Повернувся у КПЛ під час нацистської окупації, приблизно у 1941–1942 рр. Зведений у сан ігумена єп. Пантелеймоном (Рудиком) 1943 р., у сан архімандрита – митр. Іоанном (Соколовим) 1.04.1945 р. Після війни виконував обов'язки духівника. 20.02.1947 р. призначений намісником КПЛ митр. Іоанном (Соколовим), звільнений з цієї посади 1.08.1953 р. (ДАК, ф. Р-6, оп. 4, спр. 7, арк. 54, 79; НКПІКЗ, фонди, од. зб. КПЛ-А-1222, арк. 34зв.–35; там само, од. зб. КПЛ-А-1361, арк. 283–300) 90, 91, 470, 474, 477–479, 481, 488, 512

Круглов А. 324, 346, 348

Крумме / Krumme, капітан охоронної поліції, член Зондеркоманди 4а Оперативної групи "С" 329

Крупка / Krupka, німецький прокурор у Києві (1943), др. 775

Крыжановская Р.М. (рос.), перекладач Архітектурно-Будівельного управління м. Києва (1942) 842

Кубанская М.М. (рос.) – див. *Попова-Кубанська Марія Михайлівна*

Кубійович Володимир Михайлович (*23.09.1900, м. Новий Сонч – 2.11.1985, Париж*), український історик, географ, громадський і політичний діяч, очільник Українського центрального комітету у Кракові (1940–1944), головний редактор Енциклопедії українознавства (1949–1989) 111

Кудря Іван Данилович (*24.06.1912, с. Сальків, нині Проців, Вороньківської вол. Переяславського пов. Полтавської губ. – 1942, Київ*), резидент 1-го управління НКДБ-НКВС УРСР у Києві (1941–1942), діяв під іменем Кондратюк Іван Данилович, оперативний псевдонім "Максим". До війни працював в УНКВС Львівської обл. (1939–1941), з березня 1941 р. начальник 2 відділу 1 управління НКВС УРСР, член КП(б)У, лейтенант держбезпеки. Залишений в окупованому Києві для виконання спецзавдання та розвідувальної діяльності як серед німців, так і українських націоналістів, заарештований Гестапо 5.07.1942 р. (ГДА СБУ, ф. 60, спр. 86699, т. 1, арк. 2–14, 441–442; там само, т. 6, арк. 263) 28, 29, 39

Кудрявцев П. 491

Кузіна Євдоха Лаврентіївна (*1885, м-ко Остер Чернігівської губ. – ?*), наглядач ЦІМ у жовтні–листопаді 1941 р. 357, 361, 372

Кузнецов М.В. (рос.), археолог, член КП(б)У, співробітник Крайового музею до- і ранньої історії у Києві у 1942 р. 237, 241, 242

Кузнецов М.П. (рос.), наук. співробітник ЦАРМ СРСР (1940) 146, 156

Кузнєцов Анатолій 31, 32, 40, 41, 47, 297

Кузнєцов Олексій Олександрович (1905–1950), другий секретар Ленінградського обкому та міськкому ВКП(б) (1938–1945) 37

Кузьмічьов Антип 959

Куксинський, радист однієї з резидентур НКВС СРСР в окупованому Києві 39

Кулиняк Д. 34, 65

Куліш П. 176

Кулішова Марія Андріївна (1906–?), завідувач фондів Центрального державного музею Т.Г. Шевченка до війни та у жовтні 1941 р. 403

Кульженко Василь Степанович 816

Кульженко Поліна Аркадіївна (*уродж. Голубкова, сценічне прізвище Гудалова; 31.05.1891, Київ – 24.07.1982, біля Костроми*), мистецтвознавець, доцент. Закінчила київську гімназію С. Львової (1909), Вище театральне училище Київського т-ва мистецтва і літератури (1910–1913), Київський археологічний ін-т (1920–1924), аспірантуру при ВУАН (1926–1929). Працювала з 1915 р. в театрі Соловцова у Києві, з 1924 р. – Музеї мистецтв ВУАН (нині Національний музей мистецтв ім. Богдана та Варвари Ханенків), Картинній галереї (нині Київський національний музей російського мистецтва) на посаді завідувача кабінету гравюр (1930–1934), науковим співробітником кафедри історії мистецтва Київського художнього ін-ту (нині Національна академія образотворчого мистецтва та архітектури) (1931–1941), читала лекції з мистецтвознавства в КДУ (1935–1941), з 1940 р. знову працювала в Київському музеї російського мистецтва. Під час окупації за призначенням завідувача відділу культури та освіти КМУ К. Штепи (21.10.1941), затвердженим генералкомісаром Г. Квіцрау (13.01.1942), була директором названого музею і водночас (13.01.1942–28.02.1943 та квітень–вересень 1943 р.) директором Державного музею українського мистецтва (нині Національний художній музей України). Обидва музеї були об'єднані в Музей східноєвропейського мистецтва (13.01.1942–28.02.1943), а з 1.03.1943 р. стали відповідно східноєвропейським та українським відділами Крайового музею Києва. Супроводжувала у 1943–1945 рр. вивезені КУАБМ культурні цінності з Музею російського мистецтва і Музею західного та східного мистецтва у Східну Пруссію – маєток графа Шверіна у Вільденгофі (нині с. Дзиково Ілавецьке, Польща). Заарештована в Києві 31.08.1946 р. і засуджена 3.12.1946 р. Військовим трибуналом МВС Київської обл. за ст. 54-1а КК УРСР до 10 років ВТТ, звільнена 10.03.1955 р. До Києва не повернулася, працювала у Костромській обласній картинній галереї (1955–1958), Костромському художньому училищі (1957–1961), часто публікувала у місцевій пресі статті з мистецтвознавства, останні роки провела у будинку для людей похилого віку біля Костроми 60, 80, 85, 373, 374, 682, 683, 692, 714, 715, 722, 727, 728, 742, 743, 748, 752, 782, 816, 824

Кульчинський Филимон Устинович (*19.02.1891, с. Любче Рожищенської вол. Луцького пов. Волинської губ. – 5.11.1972, м. Трентон, шт. Нью-Джерсі, США*), протопресвітер УАПЦ, проф. Закінчив Житомирську духовну семінарію, КДА зі ступенем кандидата богослов'я (1915). Викладач Кременецької духовної семінарії (1927–1939), член Церковної ради у м. Рівному (1941) 411, 420

Кумпан Ф.І. 169

Кундеревич Фадей Фадейович (1854–1932), київський колекціонер, антиквар 392

Кунце Фрідріх Франц / Kuntze, Friedrich Franz (1.10.1908–?), нім. мистецтвознавець, др. філософії, співробітник Зондерштабу образотворчого мистецтва ГРГУ ЕРР. У квітні та грудні 1942 р. працював в Криму, призваний до Вермахту на початку 1943 р. 653

Купріянов Максим 815

Купріянов Микола 815

Купріянов Олексій 815

Курас Г. 65

Курбе Г. 818

Курдвановський Йосип (XVIII ст.), пріор Бенедиктинського м-ря у Сецехові 672, 809

Курдюмова Ганна Василівна (*1884/1894, Київ – ?*), наглядач Музею революції у Києві (1.10.1925–1939). У жовтні–листопаді 1941 р. наглядач ЦІМ 356, 361, 363, 372

Курилишин К. 108

Курінний (Куринной) Петро Петрович (*1.05.1894, Умань – 25.11.1972, Мюнхен*), український історик, археолог, етнограф, музеєзнавець. Народився в сім'ї приватного адвоката у селянських справах. У 1903–1913 рр. навчався в Уманській казенній гімназії. Вищу освіту отримав на

історико-філологічному факультеті Київського ун-ту (1913–1917). Секретар історико-етнографічного гуртка при Київському ун-ті св. Володимира (1916–1917), дійсний член Саратовської губернської вченої архівної комісії (1916–1918), дійсний член НТШ у Києві, Уманського відділу Київського товариства охорони пам'яток старовини та мистецтва (1913–1918). З серпня 1917 р. викладав історію мистецтва у 1-й Українській гімназії ім. Б. Грінченка в Умані, перейменованій згодом у Першу трудову школу, був її директором. Водночас директор Соціально-історичного музею в Умані (1917–1924). Член Української громади в Умані (1917–1924). Призначений Київською губнаросвітою на посаду директора ЛМКП (27.04.1924), директор Всеукраїнського музейного городка (29.09.1926–20.11.1933). Дійсний член ВУАК з 1925 р., вчений секретар ВУАК з 1929 р. Навчався на Київській кафедрі мистецтвознавства ВУАН (1926–1930), працював на цій кафедрі наук. співробітником (1930–1933). Заарештований 25.02.1933 р. за ст. 54-II (участь у контрреволюційній організації) КК УСРР, звільнений під підписку про невиїзд та явку для проведення додаткових слідчих дій (12.05.1933), справу було припинено за браком доказів (16.07.1934). Звільнений з ВМГ 20.11.1933 р., працював в різних установах Києва (Укргеолтрест, Укргіпровод, Водоканалтрест, трест Укркомунводобуд) на посаді інженера-економіста, нормувальника (1.12.1933–27.10.1937). З 3.02.1938 р. працював у ЦІМ ст. наук. співробітником відділу докласового суспільства, перед війною, у 1941 р., очолював відділ докласового суспільства. Супроводжував у Харків евакуйовані збірки ЦІМ, де його застала окупація. В листопаді–грудні 1941 р. працював інспектором охорони пам'яток культури при відділі мистецтва Харківської міської управи, повернувся у Київ наприкінці грудня 1941 р. З січня 1942 р. заступник директора ЦІМ, з 1.02.1942 р. директор ЦІМ (наказ № 18/630 від 9.02.1942 р. відділу культури та освіти КМУ). Після утворення Окружного управління до- і ранньої історії при Генералкомісаріаті у Києві (12.03.1942) ЦІМ був об'єднаний з Ін-том археології та Ін-том геологічних наук і перетворений на Музей до- і ранньої історії, заступником директора якого був призначений П. Курінний. Виїхав з сім'єю до Кракова (7.10.1943), супроводжуючи культурні цінності київських музеїв. У 1944–1945 рр. перебував у Гьохштедті, де в однойменному замку були зібрані культурні цінності, вивезені з багатьох українських музеїв. Один з організаторів Української вільної академії наук (1945), професор кафедри археології та етнографії Українського вільного ун-ту в Мюнхені (1949–1972), керівник укр. редакції Ін-ту з вивчення СРСР (1954–1961) 20, 22, 96, 105, 106, 133, 144, 158, 163, 169–171, 236, 246, 247, 250, 252–254, 305, 307, 391, 394, 396, 398, 715, 790, 791, 833, 834, 873, 875, 966

Курцвайль Франц / Kurzweil, Franz (8.09.1893–?), співробітник ЕРР (1942–1945). Працював наук. співробітником у Робочій групі Західної України (з грудня 1942 р. Києва), опрацьовуючи кіно- та фотоматеріали (жовтень 1942 р. – 23.10.1943 р.), співробітником ГРГ України (жовтень 1943 р. – жовтень 1944 р.) та Зондеркоманди "Схід" ЕРР (жовтень 1944 р. – травень 1945 р.) у Кракові, Білостоці та Фрауенберзі (нині Глубока-над-Влтавоу, Чехія). У Білостоці та Фрауенберзі очолював філіали ЕРР 649

Кутенко Володимир Гнатович (1899–?), начальник санітарної частини УНКВС Рівненської обл., агент Гестапо, позивний "Вольдемар" (ГДА СБУ, ф. 60, спр. 86699, т. 1а, арк. 57) 40

Куценко, член об'єднаної КЦР у грудні 1941 р., мирянин 504

Кучеренко Мотря Петрівна, наглядач ЦАРМ у 1940–1941 рр. 183

Кучерук Михайло Павлович, кочегар, двірник Музейного містечка у 1941 р. 33

Кучумов А.М. 965

Кушнір М.Д., прибиральниця ДІКЗ КПЛ з 1.07.1944 р. 923

Кюнсберґ Еберґард барон фон / Künsberg, Eberhard Freiherr von (*2.09.1909, м. Шпаєр – квітень 1945 р., пропав безвісти в Померанії; 31.01.1949 р. визнаний померлим*), керівник

Зондеркоманди Кюнсберґа при Міністерстві закордонних справ (вересень 1939 р. – 1.04.1942 р.), включеної до складу "Ваффен-СС" (1.08.1941). Закінчив гімназію у Вюрцбурзі (1928), юридичний факультет Мюнхенського ун-ту (1934). Деякий час займався юридичною практикою (1937–1938), працював менеджером організації, яка займалася влаштуванням кінних перегонів (1938–1939). Замолоду брав активну участь у нацистському русі – був членом молодіжної організації "Юнґштурм «Адольф Гітлер»", НСДАП (4.06.1929), СС (4.06.1929), крайовим референтом зовнішньополітичного відомства НСДАП (1936–1938), мав звання штурмбаннфюрера СС (9.12.1937). Прийнятий у МЗС науковим помічником (14.03.1939), переведений на посаду секретаря (19.09.1939), потім – радника (19.07.1940). Після ліквідації 1942 р. зондеркоманди працював у протокольному відділі МЗС (1.12.1942–11.08.1943), у 1944 р. – деякий час в апараті посла Г. Альтенбурґа 513, 515, 517, 519, 521, 788

Лабунський Софроній, ігумен 808

Лавров Д. 33, 44, 47, 48, 50, 950

Лазар (Баранович), єп. 806

Лазаревські, родина 176

Лазарович Л.Н., наук. співробітник ЦАРМ СРСР (1940) 146, 156

Ланґбард Й. 792

Ланґе Ернст / Lange, Ernst (*31.08.1910, Дрезден* – ?), наук. співробітник Зондерштабу науки Оперативного штабу райхсляйтера Розенберґа, з 30.10.1941 р. працював у Києві, після різдвяних свят відновив роботу в Києві 15.02.1942 р. Керував евакуацією культурних цінностей з території КПЛ, звільнився з ЕРР 14.08.1942 р. Член НСДАП з 1.10.1928 р. 583, 585, 637–641, 648

Лапинський О., професор 120, 505

Лапін М.Ф. 313

Ларкіна, мешканка Нижньої Лаври, прибиральниця 777

Ларшин І.П., голова виконкому Печерської районної ради депутатів трудящих (1943) 927

Ласло Дьюла / László, Gyula (*14.03.1910, м. Кехалом, нині Рупя, Румунія – 17.07.1998, м. Надьварод, нині Орадя, Румунія*), угорський археолог, мистецтвознавець, художник, проф. Закінчив Будапештський королівський угорський науковий ун-т ім. Петера Пазманя, Ін-т образотворчого мистецтва у Будапешті, у др. пол. 1930-х рр. працював в Угорському національному музеї в Будапешті, у 1940–1949 рр. викладав у Коложварському ун-ті (нині Ун-т ім. Бабеша-Бояї, м. Клуж-Напока, Румунія). Під час війни працював у Києві за дорученням проф. Г. Райнерта, керівника Імперського управління до- і раньої історії під егідою ЕРР (13.12.1941–14.01.1942). Повернувшись 1949 р. у Будапешт, знову працював в Угорському національному музеї (1949–1956), викладав у Будапештському ун-ті (1957–1970) 61, 68, 72, 79, 95

Лахтадир Акуліна Василівна (*13.06.1896, с. Засулля Засульської вол. Роменського пов. Полтавської губ. – ?*), двірник ДІКЗ ММ (травень 1939 р. – червень 1941 р.) та ДІКЗ КПЛ (1.12.1943–23.07.1945). З 1908 р. працювала домробітницею, прибиральницею. Мешкала у Лаврі, корп. 56, кв. 90 904, 923

Лацке Вальтер / Latzke, Walther (1904–1991), австрійський архівіст, вищий архівний радник. Випускник Віденського ун-ту (1923–1927), член НСДАП (1931), директор Райхсархіву Троппау (нині Опава) (1938–1943). З 22.06.1943 р. очолював групу архівів КУ у Києві, у лютому 1944 р. у зв'язку з хворобою Г. Вінтера перейняв керівництво КУ, а з квітня 1944 р. офіційно його очолив. Після війни директор філіалу Федерального архіву ФРН у Франкфурті-на-Майні 779

Лев XIII (1810–1903), Папа Римський (1878–1903) 670, 808

Левенець, співробітник КМУ 841, 842
Левицький М., кооператор 396
Левкій / Левкий (Гергель Леонтій Гаврилович) (*1.08.1873, с. Балки Балківської вол. Мелітопольського пов. Таврійської губ. – 8.10.1958, Київ*), насельник Свято-Троїцького Іонинського м-ря та КПЛ з перервами у 1890–1950-х рр., ієромонах. Народився у селянській сім'ї, закінчив народне училище. До приходу в монастир займався сільським господарством. Був робітником в Ново-Афонському монастирі (1896), прийнятий послушником у Свято-Троїцький Іонинський м-р в Києві (1896), перейшов у КПЛ (1899), де працював на пасіці, потім у кузні та слюсарні, 1923 р. – машиністом лаврського артезіанського колодязя. Пострижений у ченці 21.12.1917 р., висвячений на ієродиякона єп. Макарієм (Кармазіним) 26.10.1923 р., на ієромонаха архієп. Василієм (Богдашевським) 26.09.1931 р. Після закриття монастиря виїхав з Києва (1934), мешкав у м. Бучі, потім в м. Острі, де займався поденною роботою, переїхав у рідне село (1938), працював деякий час у кузні, потім сторожем у колгоспі. З 28.06.1945 р. священик Георгіївського молитовного будинку с. Скельки Василівського р-ну Запорізької обл. Повернувся у КПЛ приблизно в липні–серпні 1946 р., до складу братії КПЛ прийнятий у вересні 1947 р., виконував послух сторожа Дальніх печер (НКПІКЗ, фонди, од. зб. КПЛ-А-1361, арк. 49–79, 88–92; перелік братії КПЛ, 1923 р. // там само, од. зб. КПЛ-А-1255, арк. б/№; "О поступлении в Лавру [1946 г.]" // там само, од. зб. КПЛ-А-998, арк. 80) 489
Левченко Борис, сапер, лейтенант, командир одного з окремих взводів спеціального призначення 30, 274, 318, 346
Левчук Іван, протопресвітер, керівник Холмської церковної ради 111
Ленін / Ленин (Ульянов) Володимир Ілліч (1870–1924) 149, 150, 179, 180, 240, 300, 380, 561, 563, 569, 615, 616, 619, 620, 627, 800
Лентовський 809
Леонтій / Леонтий (Филипович Василь Костянтинович) (*6.08.1904, Київ – 2.07.1971, Буенос-Айрес*), архієп. Буенос-Айреський, Аргентинський і Парагвайський РПЦЗ (1969–1971). Під час війни єп. Бердичівський Української Автономної Православної Церкви (хіротонія 7.11.1941 р.) 431, 483, 497
Леонтій / Леонтий (Трухан Лука Васильович) (*17.10.1901, с. Вигурівщина Броварської вол. Остерського пов. Чернігівської губ. – ?*), насельник Свято-Троїцького Іонинського м-ря та КПЛ з перервами у 1920–1950-х рр., ієромонах. Освіта – три класи сільської школи, пройшов військову службу (1920–1922). Прийнятий у Свято-Троїцький Іонинський м-р у Києві 1925 р., пострижений у ченці 5.12.1931 р., висвячений на ієродиякона 7.05.1932 р. архієп. Сергієм (Гришиним). Після закриття монастиря працював в Яготині на цукровому заводі (1933–1939), потім у Києві на будівництві дерев'яного мосту (1939–1941). Мобілізований в РСЧА 15.06.1941 р., комісований через хворобу 21.12.1941 р., перебував на Кубані до вересня 1942 р. Повернувся у Свято-Троїцький Іонинський м-р у жовтні 1942 р., перейшов у КПЛ у вересні 1944 р. у зв'язку із закриттям монастиря, виконував послух столяра. Висвячений на ієромонаха 12.02.1946 р. митр. Іоанном (Соколовим), відряджений на прихід у с. Карпилівка (19.02.–28.02.1949), після повернення призначений помічником келаря (18.04.1949), згодом келарем (1.02.1951), потім священиком у Білу Церкву (22.10.1951). Працював на приході с. Храповичі Вітебської обл. (1.03.1952–30.06.1953). За розпорядженням митр. Іоанна (Соколова) переведений у КПЛ виконуючим обов'язки келаря (11.07.1953). Нагороджений набедреником митр. Іоанном (Соколовим) 25.03.1953 р., ним же наперсним хрестом 15.04.1957 р. (ЦДАВО України, ф. 4648, оп. 1, спр. 1, арк. 159; НКПІКЗ, фонди, од. зб. КПЛ-НДФ-А-305, арк. 4–4зв., 8–18) 484, 512

Леопардов М.О. 159, 822
Леопольд II / Leopold II. (1747–1792), ерцгерцог Австрії 669, 807
Лепушняну Олександр 964
Леста А. / Lesta, A., співробітник Генералкомісаріату у Києві (1942) 720
Лещенко, член радянської диверсійної групи *О. Лутіна* у Києві 276
Лидия Львовна (рос.), дружина *Татарського Михайла Семеновича* 284
Липа І. 491
Липківський Василь Костянтинович (*19.03.1864, с. Попудня Сарнівської вол. Липовецького пов. Київської губ. – 27.11.1937, Київ*), український релігійний діяч, церковний реформатор, будівничий УАПЦ, її перший митрополит – Київський і всієї України (1921–1927). Канонізований рішенням III помісного Собору УАПЦ як святий священномученик (27.11.1997). Народився в сім'ї священика, закінчив Уманську бурсу (1879), Київську духовну семінарію (1884), Київську духовну академію зі ступенем кандидата богослов'я (1889). Висвячений на священика (20.10.1891), призначений настоятелем Воскресенського собору у м-ку Липовець (16.02.1892), головою Липовецького відділення єпархіальної училищної ради (8.03.1892), законовчителем Липовецького двокласного міського училища (13.04.1892), благочинним церков Липовця та навколишніх сіл (5.05.1892), інспектором церковно-парафіяльних шкіл Липовецького пов. (26.08.1896), зведений у сан протоієрея 1903 р., переведений у вересні того ж року за рішенням шкільної ради Святійшого Синоду (7.08.1903) на посаду директора Київсьої церковно-вчительської школи, з якої був звільнений 1905 р. за "українофільство", настоятель Покровської церкви та Солом'янської парафії у Києві. Один із засновників "Братства воскресіння Христа" (1917), яке обстоювало ідею автокефалії Православної Церкви в Україні, член ВПЦР (1917–1921), настоятель Києво-Софійського собору (1919–1927). Всесоборно висвячений у Києво-Софійському соборі на I ВПЦС УАПЦ шляхом покладання рук всіх присутніх пресвітерів і віруючих на митрополита Київського і всієї України (23.10.1921). На II ВПЦС (17–30.10.1927) під тиском чекістських органів УСРР усунутий від керівництва УАПЦ (20.10.1927). До жовтня 1929 р. мешкав на подвір'ї Софійського собору, після закриття собору переїхав до сестри на Солом'янку, виселений звідти 1934 р. в Олександрівську слобідку під Києвом. У цей період займався перекладом богослужбової літератури на українську мову, написав "Історію Української Церкви". Заарештований 22.10.1937 р. за обвинуваченням в антирадянській агітації, створенні антирадянської церковної організації, засуджений особливою трійкою УНКВС Київської обл. до розстрілу (20.11.1937). Місце поховання невідоме, на Лук'янівському кладовищі обладнано символічну могилу з хрестом 101, 104, 105, 118, 126, 408, 418, 421, 422, 424–427, 429, 431–433, 438, 489, 491–493, 500, 503, 510
Лисенко Микола Віталійович 176, 177, 506
Лисенко О. 103
Лисенко Остап Миколайович (*13.07.1885, Київ – 1.10.1968, Київ*), музикознавець, син композитора М.В. Лисенка (1842–1912), директор Київської консерваторії (1941–1943) 106
Лихінін Олександр 313
Лівицький А. 505
Лівшиц Рахіль Елівна (1900–?), ст. наук. співробітник відділу історії Лаври ЦАРМ у 1939–1941 рр. В ММ працювала з 11.04.1939 р., член КП(б)У, секретар парторганізації ЦАРМ у 1940 р., освіта вища 182, 184
Лінка / Линка (уродж. Геппенер) Надія Володимирівна (*25.08.1896, м. Кронштадт – 18.05.1981, Київ*), історик, археолог, музейник. Народилася в сім'ї військового лікаря, мала молодших сестер Наталію, Ніну та брата Колю. 1903 р. сім'я Геппенер переїхала у Київ.

Закінчила Київську гімназію О. Дучинської (1908–1914). Навчалася на Вищих жіночих курсах у Москві (1914–1916), після закінчення курсів медсестер (1915) працювала медсестрою в лазареті для нижніх чинів під патронатом княгині Урусової, в шпиталях у Пскові, на Кавказькому фронті, зокрема в Ерзурумі. На початку 1918 р. повернулася в Київ, заробляла приватними уроками (1918–1919), працювала медсестрою у 8-й Радянській лікарні (2.02.1920–28.02.1923) та Жовтневій лікарні (6.03.1923–7.07.1924), вийшла заміж (1923) за *Лінку Матвія Люцийовича,* лікаря за фахом. Вищу освіту здобула на іст. факультеті Київського ін-ту народної освіти (1924–1928). Рік після закінчення КІНО працювала викладачем суспільствознавства в Агротехнікумі м. Козельця Чернігівської обл. (1.09.1928–31.08.1929), майже 10 років – у ВМГ – спочатку екскурсоводом (з грудня 1929 р., у штаті 2.05.1930–26.05.1933), потім ст. наук. співробітником (27.05.1933–15.04.1939), деякий час очолювала відділ пам'ятників, була членом Спілки войовничих безвірників. Перейшла у ЦІМ на посаду ст. наук. співробітника (16.01.1939), призначена завідувачем відділу "Київської Русі" (1940). Закінчила Університет марксизма-ленінізма при київському Будинку вчених (1939–1940). У перші дні окупації Києва виселена із своєї квартири в будинку Ін-ту удосконалення лікарів по вул. Саксаганського, 75 (24.09.1941), переїхала на вул. Гоголівську, 34, кв. 1. У жовтні–листопаді 1941 р. працювала в Історичному музеї ст. наук. співробітником, лектором спецекскурсій, потім секретарем відділу птахівництва "Вукоопспілки" (1.12.1941–31.03.1942), знову повернулася в Історичний музей, вже як Музей до- і ранньої історії, який місцеві співробітники між собою називали Археологічним музеєм (1.04.1942–1.10.1943). Після повернення радянської влади ст. наук. співробітник та завідувач відділу "Київська Русь" Державного республіканського історичного музею в м. Києві (12.11.1943 р. – вересень 1951 р.). Після виходу на пенсію (1951) завідувала науковим архівом Ін-ту археології АН УРСР (1957–1963) 15, 16, 20, 31, 47, 48, 53, 57, 62, 78, 133, 184, 203, 260, 296, 297, 310, 316, 319, 320, 349, 350, 355, 360, 362, 371, 382, 901, 903, 909, 911, 966

Лінка Матвій Люцийович (*1885–1974, Київ*), заслужений лікар УРСР, кавалер ордена Леніна. У 1920-х рр. працював у Жовтневій лікарні в Києві, у 1930-х рр. – 1941 р. керівник Ін-ту удосконалення лікарів (Правда Украины. – 22.02.1970. – № 44) 205, 288, 289

Лісневський Ю. 800

Літен Якоб Пауль / Liethen, Jakob Paul (*6.09.1914, Дюсельдорф – 29.04.1994, м. Обергаузен*), капітан 304-го батальйону поліції, перебував у Києві з середини жовтня 1941 р. Закінчив середню школу в Обергаузені-Штеркраде (1932), школу поліції у званні лейтенанта. Під час Другої світової війни офіцер поліції в тилових районах Вермахту. Після війни працював у поліції, чиновником міського управління в Обергаузені 60, 62, 65, 71

Лобжинов М. 963

Лобода, інженер Будівельного відділу Штадткомісаріату (1943) 851, 860

Логвин 429

Лойко 818

Лоляйт / Loleith, керівник зондеркоманди 5 Оперативної групи "С" (1941) 548

Ломмач Герберт / Lommatzsch Herbert (1906–1999), німецький краєзнавець, дослідник історії Верхнього Гарцу (земля Саксонія-Ангальт). Під час війни керівник Робочої групи Херсона (1942), співробітник Управління штабу ЕРР, зокрема відділу опрацювання, з січня 1943 р. очолював групи обліку і Східної бібліотеки 2-го головного відділу, відповідальний за організацію Східної бібліотеки Розенберґа (1941–1943), керівник відділу Іа (підготовка матеріалів) ЕРР (1944–1945) 636

Лотоцький О. 491

Лук'яненко О. 491

Лука (Білоусович) (1706–1761), архімандрит, настоятель КПЛ (1752–1761) 673, 811
Лукіна Валентина, мешканка Нижньої Лаври у 1943 р. 777
Луначарский Анатолий Васильевич (рос.) (*11.11.1875, Полтава – 26.01.1933, м. Ментона*), радянський партійний діяч, нарком освіти РСФРР (1917–1929) 835
Лутін / Лутин Олег (псевдонім), керівник радянської диверсійної групи, залишеної у Києві для здійснення спецоперації (вибух) в Успенському соборі 30, 34, 35, 65, 72–75, 274–276, 280–284
Любецький Йосип – див. *Друцький-Любецький Йосип*
Любимов Леонід Костянтинович (*4.04.1904, Ростов Великий – ?*), інженер-будівельник. Головний інженер 2-ої будівельної контори Тресту пересування та розбирання будівель Міністерства житлово-цивільного будівництва УРСР (1944–1946), водночас завідувач відділу пам'яток архітектури ДІКЗ КПЛ (1.12.1945–31.05.1946). Народився в сім'ї вчителя, після закінчення школи (1922) вчителював (1922–1924), працював молод. наук. співробітником у Ростовському музеї (нині Державний музей-заповідник "Ростовський кремль") (1924–1926), переїхав у Москву, де влаштувався молодшим науковим співробітником в Центральні реставраційні майстерні (1926–1930), працював прорабом у "Мосстрої" (1930–1933). Водночас закінчив Московський інженерно-будівельний ін-т (1928–1933), після закінчення архітектор Музею архітектури Академії архітектури СРСР (1933–1938), начальник відділу Тресту оздоблювальних робіт та Тресту пересування будівель "Мосжилспецстроя" (1938–1941). Під час війни служив у 1-му полку Московської протиповітряної оборони (1941–1944), за рішенням ДКО від 19.01.1944 р. переведений у Київ ст. інженером 2-ої контори московського українського філіалу Тресту пересування та розбирання будівель, водночас з 1.12.1945 р. завідувач відділу пам'яток архітектури ДІКЗ КПЛ 941–943, 963
Любицька Валентина Василівна (1909–?), бухгалтер ММ (1931–1939), заступник головного бухгалтера ЦАРМ у 1939–1941 рр. (ЦДАВО України, ф. 166, оп. 11, спр. 445, арк. 12) 181
Любич Павло Васильович (*10.03.1884, с. Ступник Малокутищанської вол. Вінницького пов. Подільської губ. – ?*), співробітник Печерської райуправи м. Києва з 3.10.1941 р., інспектор інформації тієї ж управи з 27.04.1942 р., за фахом вчитель (ДАКО, ф. 2361, оп. 1, спр. 5, арк. 1зв., 6, 24, 38) 461–463
Любов (Воронкова) 317
Любченко Аркадій Панасович (*7(19).03.1899, с. Старий Животів (нині Новоживотів) Оратівської вол. Липовецького пов. Київської губ. – 25.02.1945, м. Бад-Кіссінґен*), український письменник 116, 297
Любченко Петро Лазарович (у монашестві Антоній) (*5.10.1885, с. Іванків Ліщинської вол. Житомирського пов. Волинської губ. – ?*), насельник КПЛ у 1940–1950-х рр., монах. Закінчив два класи сільської школи, мав сім'ю, служив у діючій армії (1915–1.03.1917), двічі вдівець. Працював на Цюрупинському цукровому заводі (1929–1933), винзаводах у Тирасполі (1933–1941) та Краснодарі (1941). Прийнятий у Спасо-Преображенський Тригірський монастир псаломщиком (1942), згодом став послушником (15.03.1943), перейшов у КПЛ на послух двірника, потім кухаря (20.01.1944), пострижений у ченці 9.04.1945 р. (НКПІКЗ, фонди, од. зб. КПЛ-НДФ-А-333, арк. 1–12) 476
Люддекенс Ерік / Lüddeckens, Erich (1913–2004), німецький єгиптолог, проф. др. Під час війни унтершарфюрер СС, член НСДАП, служив у Ваффен-СС, співробітник Зондерштабу архівів ГРГУ ЕРР (1942), у 1943 р. перейшов в Імперське міністерство господарства. Після війни вивчав теологію, працював в Академії наук і літератури у м. Майнці (1950–1953), захистив габілітаційну дисертацію з єгиптології (1953), викладав на семінарі сходознавства в Ун-ті м. Майнца (1953–1963), очолив кафедру єгиптології в Ун-ті м. Вюрцбурґа (1964) 763

Люцид 809
Лючія, св. 671
Ляскоронський В.Г. 167
Ляхівська, співробітниця Центрального державного музею Т.Г. Шевченка (1941) 368
Львович Сергій Павлович 158, 171
Маврикій / Маврикий (Бойко Михайло Іванович) (*8.11.1869, м-ко Лугини Овруцького пов. Волинської обл.– 28.10.1956, Київ*), насельник Свято-Троїцького Іонинського м-ря, скиту Різдва Пресвятої Богородиці на хуторі Церковщина та КПЛ з перервами у 1900–1950-х рр., ігумен, ієромонах. Із селян, освіта домашня, до приходу в монастир працював на поденних роботах. Прийнятий послушником у Свято-Троїцький Іонинський м-р у Києві (20.04.1902), перейшов до скиту Різдва Пресвятої Богородиці у Церковщині (1905), там же пострижений у ченці (1910). Висвячений на ієродиякона єп. Василем (Богоявленським?) (26.06.1911), на ієромонаха єп. Інокентієм (Ястребовим) (11.05.1914). Нагороджений набедреником єп. Михаїлом (Єрмаковим) (3.07.1918), наперсним хрестом єп. Платоном (Петровим?). Зведений у сан ігумена 10.11.1924 р. єп. Платоном (Петровим?). Після закриття скиту проживав в Умані в Свято-Георгіївському м-рі (1927–1930), потім на своїй ба́тьківщині (1930–1943). Повернувся у Церковщинський скит 1943 р., після закриття скиту перейшов у КПЛ 15.10.1949 р. (ЦДАВО України, ф. 4648, оп. 1, спр. 1, арк. 157; НКПІКЗ, фонди, од. зб. КПЛ-А-1361, арк. 269–282) 90, 488
Магн (Черниш Матвій Васильович) (*1878, с. Глинське Більської вол. Зіньківського пов. Полтавської губ. – ?*), насельник КПЛ у 1900–1950-х рр., монах. Прийнятий у КПЛ послушником 25.04.1905 р., пострижений у ченці 1917 р. Проживав у Лаврі до 1929 р., потім у Києві (1929–1934), Білій Церкві (1934–1941). Повернувся у КПЛ в пер. пол. 1940-х рр., виконував послух провідника печер, призначений завідувачем кухні монастиря (6.06.1944), сторожем при будинку митрополита (26.10.1948) (Перелік братії КПЛ з вказівкою про перебування до 1941 р., перелік братії КПЛ за часом постригу у ченці від 13.04.1949 р., перелік братії КПЛ від 25.10.1949 р. за часом вступу у монастир // НКПІКЗ, фонди, од. зб. КПЛ-А-1255, арк. б/№; там само, од. зб. КПЛ-А-998, арк. 5–5зв., 93) 91, 476
Маґунія, Вальдемар / Magunia, Waldemar (*8.12.1902, Кьонігсберґ, нині Калінінград, РФ – 16.02.1974, Ольденбурґ*), генералкомісар Київської генеральної округи (11.02.1942–1943), оберфюрер СА. За професією пекар, член НСДАП з червня 1921 р., керівник першого загону СА у Східній Пруссії. Член Райхстаґу з 1933 р., президент Ремісничої палати Східної Пруссії, заступник гауляйтера Е. Коха, керівник Німецького трудового фронту в Східній Пруссії (1937–1941). У серпні 1941 р. – січні 1942 р. в.о. керівника цивільного управління округу Білосток, з 11.02.1942 р. генералкомісар Київської генеральної округи, після війни виробничий директор на заводі в м. Ольденбурзі 508, 799, 882, 956
Маґура С. 173
Маевская (рос.), співробітниця ЦІМ (1941), дружина *Маєвського В.А.* 241
Маєвський / Маевский (уродж. Мак-Маєвський) Всеволод Антонович (*20.10.1900, м. Мединь Калузької губ. – січень 1942, Київ*), мистецтвознавець, музейник, педагог. Народився в сім'ї службовця, закінчив 5-ту київську гімназію (1914–1919), працював канцелярським робітником у різних установах (1919–1922). Навчався на факультеті історії мистецтва Київського археологічного ін-ту (1921–1923), навчання не закінчив через ліквідацію інституту, повну вищу освіту отримав у Київському художньому ін-ті на музейному факультеті (1930–1935). Працював вчителем в одному з дитячих евакоприйомників Києва (серпень 1922 р. – квітень 1924 р.), переведений до дитячого будинку № 18 по вул. Дорогожицькій, 54 (квітень 1924 р. – червень 1937 р.). Водночас працював у Музеї російського мистецтва

(4 місяці), з 17.08.1934 р. – у ВУІМ (з 1936 р. ЦІМ), обійняв у ньому посаду молод. наук. співробітника (1937), потім ст. наук. співробітника відділу історії зброї (1.11.1939). Подав заяву з проханням зарахувати його методистом історичних і краєзнавчих музеїв методкабінету Управління музеїв при Наркомосі УРСР (21.08.1940). Володів німецькою, французькою і польською мовами. Під час нацистської окупації директор Історичного музею, об'єднаного з Лаврським музеєм (кол. ЦАРМ). Арештований за доносом, ймовірно, у грудні 1941 р. і розстріляний німецькими загарбниками у січні 1942 р. (ЦДАВО України, ф. 166, оп. 11, спр. 395, арк. 20–24, 26а–27зв.; там само, спр. 445, арк. 9; НМІУ, ф. 1260, оп. 1-л, од. зб. 13, арк. 158) 33, 50, 51, 56, 77, 78, 95, 241, 303, 351, 355, 358–363, 365, 366, 371, 374, 381–383, 401, 544, 549, 791

Мазепа Іван Степанович (1639–1709), гетьман Війська Запорозького, очільник Гетьманщини (1687–1709) і всієї Наддніпрянської України (1704–1709) 163, 472, 511, 562, 669, 672, 807, 810, 813, 861, 955

Майданов Валентин Павлович, завідувач будівельного сектору відділу міських підприємств КМУ (листопад 1941 р.). Разом із співвласником Бондаренком Іваном Степановичем 19.01.1943 р. отримав патент на Будівельне товариство "Відбудова" (вул. Велика Васильківська, 7/9) чисельністю 21 чол. 839, 874

Майєр (Майер, Мейєр) Е. / Meyer (Mayer, Maier), E., архітектор, завідувач відділу культури Штадткомісаріату Києва (ЦДАМЛМ, ф. 11. оп. 1, спр. 257, арк. 2) 837, 871, 907

Майківський В.В. (Майковський), інспектор зі збирання безгосподарних культурних цінностей відділу культури та освіти КМУ (1941) 369

Майковський – див. *Майківський В.В.*

Майсснер / Meissner, член Оперативної групи "С" у Києві (1941–1942), оберштурмфюрер СС, відповідальний за пресу і пропаганду, др. 573, 574

Макаренко Микола Омелянович (*4.02.1877, с. Москалівка Бобрицької вол. Роменського пов. Полтавської губ. – 4.01.1938, Томськ*), український мистецтвознавець, музейник, репресований радянською владою 169, 835

Макарий (Кармазин) (рос.), єп. 484

Макарій / Макарий (?–1.05.1497), свщмч., митрополит Київський, Галицький і всієї Русі (1495–1497) 88, 460, 471, 511

Макарій III, патріарх 163

Макарова М.С., двірник Управління КПЛ, ДІКЗ КПЛ з 15.11.1943 р. 904, 923

Маклаков Микола Степанович (XIX ст.), московський купець першої гільдії родом з Путивля, бібліофіл, меценат 626

Маковій (пер. пол. XVIII ст.), настоятель Харлампіївського м-ря 675

Маковський К. 819

"Максим" – див. *Кудря Іван Данилович*

Максим, Патріарх Константинопольський 805

Максим Микитович 676

Максимович Іван 168

Максимович Михайло Олександрович (1804–1873), український історик, філолог, етнограф, ботанік, видавець, перший ректор Київського ун-ту (1834–1835) 21

Малаков Георгій Васильович (*10.02.1928, Київ – 14.06.1979, Київ*), український графік, заслужений художник УРСР (1974) 16

Малаков Дмитро Васильович (*н. 13.10.1937, Київ*), відомий києвознавець, краєзнавець, музейник. Разом з матірью і старшим братом *Георгієм* (1928–1979) пережив нацистську окупацію рідного міста. Події тих часів стали однією з тем його досліджень. Закінчив Київ-

ський інженерно-будівельний ін-т (нині Київський національний ун-т будівництва і архітектури) за спеціальністю інженер-будівельник (1960). Понад 30 років працював на заводі "Арсенал" та у Київському науково-дослідному і проектному ін-ті містобудування. Захоплення замолоду краєзнавством переросло у другий фах – 20 років працював у Музеї історії Києва ст. наук. співробітником, заступником директора з наукової роботи (1992–2012). Перші публікації з'явилися у періодиці 1965 р., однією з головних тем наукових зацікавлень була історія Києва часів Другої світової війни. Автор більше як 420 публікацій у періодиці та наукових збірках, а також понад 30 видань (монографії, альбоми, путівники, каталоги). *Основні публікації:* Київ 1941–1943: Фотоальбом. – К.: Вид. "Кий", 2000; Київ: 1939–1945: Фотоальбом. – К.: Кий, 2005; Київ: 1939–1945: Post scriptum: Фотоальбом. – К.: Варто, 2010; Кияни. Війна. Німці. – К.: Амадей, 2008; Ніби й не було війни… – К.: Грані-Т, 2009 13, 30, 31, 34, 44, 55, 65, 68, 133, 272, 284, 296, 300, 324, 950

Малар Августин / Malár, Augustin (*18.07.1894, с. Райтерн – березень 1945, концтабір Флоссенбюрґ, Німеччина*), словацький військовокомандувач. Полковник, командир словацької Швидкої дивізії (1941–1942), генерал 2-го класу (2.01.1942), командувач Східнословацької армії (1944), підтримав Словацьке національне повстання (29.08.–28.10.1944), після поразки був заарештований і відправлений до концтабору Флоссенбюрґ 57, 59

Малєнков 290

Малий Павло, священик 815

Малюженко Л. 885

Малюжинський Микола, протоієрей УАПЦ 111

Маляренко Феодосій Йосипович (1885–?), бібліотекар ЦІМ (червень 1935 р. – вересень 1941 р.). У жовтні 1941 р. бібліотекар Історичного музею, об'єднаного з Лаврським музеєм (кол. ЦАРМ) 360

Мамонов Валер'ян Семенович, український етнограф. Під час та після війни наук. співробітник Крайового музею до- і ранньої історії у Києві (1942–1943), Державного республіканського історичного музею в м. Києві (12.11.1943–17.09.1946). Працював в останньому наук. співробітником (з 12.11.1943 р.), потім головним бухгалтером (з січня 1944 р.) та завідувачем відділу етнографії (з 1.07.1944 р.) 251

Мандрик Іван Іустинович / Мандрик Иван Иустинович, комендант Управління КПЛ у 1941–1943 рр., поновлений на посаді коменданта Управління КПЛ 15.11.1943 р., садівник ДІКЗ КПЛ у лютому–квітні 1944 р., звільнений 30.04.1944 р. 60, 72, 904, 911, 912, 954, 958

Маннс Фріц / Manns, Fritz, керівник відділу пропаганди командувача Вермахту в Україні, зондерфюрер з захисту мистецтва, доктор філософії 565

Маннсфельд Вільгельм / Mannsfeld, Wilhelm (1903–1946), німецький біолог, професор. Балтійський німець, народився у Латвії, тодішній провінції Російської імперії. Приблизно 18 років мешкав у Москві, вільно володів російською мовою. Перед Другою світовою війною керівник Дослідницького центру з біології у Ризі, викладач Ін-ту Гердера у Ризі, професор Познанського райхсуніверситету в пер. пол. 1940-х рр., приблизно з травня–червня 1942 р. директор Ін-ту гідробіології та рибальства (з 1943 р. Крайовий ін-т рибного господарства) у Києві, створеного на базі об'єднаних Ін-ту гідробіології АН УРСР (вул. Володимирська, 44) та Ін-ту рибного господарства (вул. Львівська, нині Січових Стрільців, 45), водночас директор Крайового дослідницького центру сільського господарства у Києві (вул. Мельникова, 44). Його офіс знаходився по вул. Львівська (нині Січових Стрільців), 45 683, 684, 951

Мануїл (Тарнавський Северин-Михайло Іванович) (*14.02.1904, с. Бурдяківці Борщівського пов. Королівства Галичини та Володимирії, Австро-Угорщина – 25.09.1943, Турій-*

ський р-н Волинської обл.) єп. Білоцерківський, вікарій Києво-Чигиринської єпархії УАПЦ (хіротонія 11.05.1942 р.), вийшов у липні 1942 р. з УАПЦ начебто через конфлікт з архієп. Полікарпом (Сікорським), прийнятий в Українську Автономну Православну Церкву в сані архімандрита, 22.07.1942 р. хіротонізований на єп. Володимир-Волинського. Агент Гестапо. У серпні–вересні 1943 р. викрадений бійцями УПА, страчений за рішенням трибуналу ОУН від 11.09.1943 р. за співпрацю з НКВС та Гестапо 125
Мануїльський Дмитро Захарович (1883–1959), заступник голови РНК УРСР (1944), нарком харчової промисловості (1944), нарком (з 1946 р. міністр) закордонних справ УРСР (1944–1953) 919
Мариненко Валентина Антонівна 182
Маринька (рос.), подруга *Н. Лінки (Геппенер)* 256
Маричів Олександр 490
Марія Федорівна, цариця 814
Марк-Антоній – див. *Колюмна Марк-Антоній*
Марк (Кушнір Маркел Дем'янович) (*1879, с. Руська Писарівка, нині Писарівка, Чернівецької вол. Ямпільського пов. Подільської губ. – ?*), насельник Китаївської пустині та КПЛ з перервами у 1890–1950-х рр., монах. Освіта домашня, прийнятий у КПЛ 1899 р. на послух у Китаївську пустинь, пострижений у ченці 1906 р. Після закриття пустині (1934) мешкав у Києві (1934–1941). Повернувся у КПЛ не пізніше травня 1944 р., виконував послух сторожа (Перелік братії КПЛ з вказівкою про перебування до 1941 р., перелік братії КПЛ за часом постригу у ченці від 13.04.1949 р., перелік братії КПЛ від 25.10.1949 р. за часом вступу у монастир // НКПІКЗ, фонди, од. зб. КПЛ-А-1255, арк. б/№) 91, 476
Марк (Радченко) – див. *Феофіл* (*Радченко Михайло Васильович*)
Марк Антоній – див. *Колюмна Марк-Антоній*
Марк Гробокопатель, прп. 163
Марк (Архангельський), архімандрит, намісник КПЛ (листопад 1892 р. – січень 1893 р.) 466, 467
Маркґраф Вальтер / Markgraf, Walter (11.03.1909–?), курєр-водій відділу кінопродукції Райхсміністерства народної освіти і пропаганди 85, 591, 593, 596–598, 601, 603, 604
Маркевич Микола Андрійович (1804–1860), український історик, етнограф, поет, композитор, збирач української документальної спадщини 673
Маркс Карл (1818–1883) 150, 240, 559, 615
Марр, київський купець середини XIX ст. 22
Мартирій (Тарасенко Михайло Васильович) (*7.11.1886, с. Томашівка Кузьминської вол. Уманського пов. Київської губ. – 24.08.1952, Київ*), насельник Свято-Михайлівського Золотоверхого м-ря та КПЛ з перервами у 1910–1950-х рр., ієромонах. Народився в селянській сім'ї, закінчив однокласне училище, прийнятий у Михайлівський Золотоверхий м-р (1917), пострижений у ченці (1919), висвячений на ієродиякона єп. Звенигородським Алексієм (Готовцевим) (1921), на ієромонаха єп. Пантелеймоном (Рудиком) (1942), ним же нагороджений набедреником (1943), митр. Іоанном (Соколовим) – наперсним хрестом (24.04.1946). У серпні 1949 р. після закриття Михайлівського Золотоверхого м-ря перейшов у КПЛ (ЦДАВО України, ф. 4648, оп. 1, спр. 1, арк. 165; НКПІКЗ, фонди, од. зб. КПЛ-А-1590, арк. 4зв.) 487
Мартос Іван Петрович (1754–1835), український скульптор 942
Маруся, знайома *Н. Лінки (Геппенер)* 224
Марченко Василь, секретар президії об'єднаної КЦР у грудні 1941 р. 504
Марчуков Д.Б. 965

Маршалкевич Станіслав (1789–1872), польський художник-мініатюрист 727
Маслєнков, бібліотекар Крайового дослідного центру сільського господарства 684
Маслін (Маслин) Олександр Никифорович, заступник голови Раднаркому Башкирської АРСР у 1940-х рр. 185–187
Маслов Юрко Минович, головний інженер Будівельного товариства "Відбудова" (у документах "Контора з розбирання зруйнованих будівель") по вул. Велика Васильківська, 7/9 з 19.01.1943 р. (ДАКО, ф. Р-2359, оп. 1, спр. 36, арк. 28зв.–29) 98, 839, 851–853, 859, 860, 864, 874, 893, 894
Матвей (рос.) – див. *Лінка Матвій Люцийович*
Материнський Іполит, корнет 677
Матілє Генріх / Heinrich Matile (1894–?), співробітник КУАБМ (травень – 30.09.1943 р.), з 1.07.1943 р. керівник Крайового музею природознавства у Києві, др. 951
Матусов Авенир (рос.) 162
Матфей (рос.), ігумен КПЛ, начальник Китаївської пустині 467
Махно Євгенія Володимирівна 299
Мацеєвський Пилип 809
Маценко, начальник відділу боротьби з розкраданням соціалістичного майна Управління міліції м. Києва, майор міліції 911, 912
Медем Олександр Олександрович / Медем Александр Александрович (1893–?), граф, із стародавнього роду курляндських німців 871, 885, 908
Медяник Всеволод Олександрович, завідувач відділу торгівлі і харчування КМУ з 19.11.1941 р. (ДАКО, ф. Р-2356, оп. 1, спр. 91-б, арк. 26).
Меєр Ян ван дер 829
Меєрсон Лев Михайлович (1913–?), ст. наук. співробітник відділу історії України XV–XVIII ст. ЦІМ. Освіта вища, з січня 1938 р. член ЛКСМУ (ЦДАВО України, ф. 166, оп. 11, спр. 445, арк. 9) 20
Мейєр – див. *Майєр Е.*
Меккель / Mekkel, обервахмістр поліції (1942) 571
Мельник А. 298
Мельник Тетяна Омелянівна (1905–?), наглядач (1939), прибиральниця (1940–1941) ЦАРМ, в ММ працювала з 1938 р., у жовтні–листопаді 1941 р. прибиральниця ЦІМ, об'єднаного з Лаврським музеєм (кол. ЦАРМ) 181, 183, 353, 361, 372
Мельниченко Ігор 65
Мельниченко Роман, секретар об'єднаної КЦР у грудні 1941 р. 433, 500, 504, 505
Мельцер Михайло Романович (1.03.1876–?), ст. наглядач, комендант Музею українського мистецтва (вересень 1941–9.09.1942). Працював на цій посаді ще у ВУІМ з 6.05.1930 р. 370, 403
Мережковський Д. 795
Меринський Іполит (XIX ст.), корнет 677, 815
Меркулов В. 36, 37, 38
Меркурий Печерский (рос.), прп. 471
Метельський Ілля, священик 809
Мефедова Філіпіна Вікторівна (*1881, на Поділлі – ?*), музейний працівник. Завідувач відділу "Історія Лаври" ЦАРМ у 1939–1941 рр., в ММ працювала з 26.09.1933 р., член КП(б)У, освіта вища. Народилася в сім'ї службовців, 1894 р. родина переїхала на Волинь у Житомирський пов. Екстерном закінчила курс Житомирської жіночої гімназії. 1909 р. вступила до РСДРП, член КП(б)У з 1919 р., член профспілки РОБОС з 1920 р. Керувала волосними агітпунктами

у Житомирському пов. (1919), служила в 58 дивізії 12-ої армії РСЧА (1920). До ММ працювала на Охтирщині керівником повітового відділення Політосвіти (жовтень 1920 р. – серпень 1921 р.), заступником керівника Житомирського губернського відділення Політосвіти (вересень 1921 р. – березень 1922 р.), завідувачем агітаційно-пропагандистського відділу Житомирського повітового партійного комітету та Житомирського міськкому партії (квітень 1922 р. – січень 1925 р.), завідувачем жіночого відділу Волинського губернського комітету партії (лютий–грудень 1925 р.), завідувачем відділу культури Волинської окружної профспілкової ради (січень 1926 р. – березень 1927 р.), директором Волинського державного науково-дослідного музею (нині Житомирський краєзнавчий музей) (квітень 1927–14.09.1931), з 15.09.1931 р. директором Чернігівського державного музею (нині Чернігівський обласний історичний музей ім. В.В. Тарновського) (ЦДАВО України, ф. 166, оп. 11, спр. 445, арк. 12зв.; там само, оп. 12, спр. 4920, арк. 2–3) 182

Мехович Ф. 501

Мєшкова Анастасія Іванівна (*15.11.1910, с. Келеберда Прохорівської вол. Золотоніського пов. Полтавської губ. – ?*), двірник, прибиральниця Будинку-Музею Т.Г. Шевченка у Києві під час окупації (1941–1943), працювала у музеї з 1931 р. (ДАКО, ф. Р-2356, оп. 6, спр. 173, арк. 7; там само, 175а, арк. 8) 371

Микола I / Николай I (1796–1855), рос. імператор (1825–1855) 675, 677, 814, 815, 929, 931

Микола II / Николай II (1868–1918), рос. імператор (1894–1917) 214, 675, 677

Микола Святоша (Святослав Давидович) (бл. 1080–1143), кн. Чернігівський, прп. 562, 853

Миколаєнко (Николаенко) Галина Андріївна (*?, Харків – травень 1975, Ленінград*), український педагог, музейник. Народилася в сім'ї залізничника, закінчила Комуністичний ун-т ім. Артема, викладала на робітфаці Харківського електромеханічного заводу. Займала високі посади серед комсомольського керівництва республіки. Закінчила аспірантуру в Ленінграді (1939), викладала суспільствознавство у Львівському ун-ті (1939–1941). В евакуації працювала в Музеї оборони Сталінграда (1942–1943). Директор Державного республіканського історичного музею в м. Києві (24.03.1944–27.01.1947), викладач кафедри марксизму-ленінізму КДУ ім. Т.Г. Шевченка та водночас завідувач кафедри суспільних наук Театрального ін-ту ім. Карпенка-Карого (кінець 1940-х – 1970-ті рр.), завідувач секції агітації та пропаганди Республіканського т-ва охорони пам'яток історії та культури. Померла під час відрядження у Ленінграді, похована у Києві 259

Миколай / Николай, св. чудотворець 744–746, 748, 825–827, 936

Миколайчик / Mikolaiczyk, рядовий НСКК 591, 594

Михаил (рос.) (?–991/992), святитель, митрополит Київський (988–991/992) 929

Михаїл / Михаил (Єрмаков Василь Федорович) (*31.07.(12.08.)1862, Санкт-Петербург – 30.03.1929, Київ*), митрополит Київський, екзарх України. Закінчив Київську духовну академію зі ступенем кандидата богослов'я (1887), того ж року прийняв чернечий постриг (19.06.1887), був висвячений на ієродиякона (28.06.1887), наступного дня – на ієромонаха (29.06.1887) єп. Сильвестром (Мальованським). Викладав у духовних семінаріях Києва (1887–1888), Орла (1889–1890), був інспектором і викладачем Орловської духовної семінарії, Санкт-Петербурзької духовної академії (1889–1893), ректором Могильовської духовної семінарії (1893), Волинської духовної семінарії (6.10.1893–1900). Зведений в сан архімандрита (15.12.1890), хіротонізований в єп. Новгород-Сіверського, вікарія Чернігівської єпархії (31.01.1899), займав єпископські кафедри: Ковенську, водночас як вікарій Литовську (20.10.1899–5.09.1903), Омську і Семипалатинську (6.09.1903–8.12.1905), Гродненську і Брестську (9.12.1905–1910), Черкаську та як вікарій Київську (1910–5.05.1912), в сані

архієпископа Гродненську і Брест-Литовську (6.05.1912 р. – серпень 1915 р.), під час окупації Гродна виїхав у Москву (вересень 1915 р.). Призначений патріаршим екзархом України і зведений у сан митрополита (4.07(21.06).1921), прибув у Київ 26(13).08.1921 р. Відстоював єдність РПЦ, послідовний противник автокефалії УПЦ. На 1 Всеукраїнському православному церковному соборі УАПЦ (14–30.10.1921) відмовився висвятити єпископів для УАПЦ і заборонив роботи це іншим чинним єпископам РПЦ. Заарештований 5.02.1923 р., перевезений у Москву і засуджений 13.07.1923 р. до вислання на два роки в Туркестан, у серпні 1925 р. повернувся, а у липні 1926 р. був висланий на Північний Кавказ у м. Прикумськ (нині Будьонівськ). Повернувшись із заслання (вересень 1927 р.), оселився у Харкові (1928), восени 1928 р. переїхав у Київ без права вільного переміщення. Похований на території Софійського собору 408, 467, 482, 492, 494, 505

Михаїл (Хороший Федот Нечипорович) (*10.07.1885, с. Федорівка Федірської вол. Олександрійського пов. Херсонської губ. – 18.05.1977, Торонто*), митрополит Вінніпегу та всієї Канади (1972–1975) УПЦ Канади, під час війни єп. Єлисаветградський УАПЦ (хіротонія 12.05.1942 р.) 125

Михайлів Юхим Спиридонович (*15.10.1885, м-ко Олешки Дніпровського пов. Таврійської губ. – 15.07.1935, Котлас*), український художник, мистецтвознавець 160, 161

Михайло Корибут Вишневецький (1640–1673), король Польщі (1669–1673) 668, 670, 806

Михайло, монах (?) – див. *Павша Михайло*

“Михайлов” – див. *Карташов Віктор Михайлович*

Михайлова, друкарка Музею українського мистецтва у Києві в жовтні–листопаді 1941 р. 370

Михайлова Євгенія Миколаївна (1917–?), ст. наук. співробітник відділу охорони пам’яток ДІКЗ КПЛ з 18.08.1944 р., завідувач вказаного відділу (15.02.1948–18.06.1948). Працювала обліковцем і бригадиром на розкопках Успенського собору, вела щоденник розкопок собору (1945–1946). Освіта вища, закінчила філологічний факультет (російська мова) Ленінградського педагогічного ін-ту ім. Герцена (1940), працювала вчителем (1940–1944), заочно навчалася в аспірантурі (1946–1948), отримала наукове звання “старшого наукового співробітника” (16.04.1949) 941, 963

Мідний В. (помилково Мідяний), голова Тимчасового церковного міського управління (УАПЦ) у вересні–жовтні 1941 р. 412, 418, 423, 440

Міненко Тимофій 104

Мінський М. 795

Мірошниченко Павлина Миколаївна (1912–?), лаборант відділу пам’ятників ЦАРМ (1940–1941), працювала в ММ наглядачем з 20.09.1936 р. (ЦДАВО України, ф. 166, оп. 11, спр. 445, арк. 12) 182

Місько О.Ф. 183

Міхновський Ю. 493

Мішин М.П. 292

Міщенко А.І., прибиральниця ДІКЗ КПЛ з 3.03.1944 р. 923

Міщенко Ф. 491

Міяковський Володимир Варлаамович (*псевдоніми: В. Варламов, В. Порський, Б. Стохід, В. Світлицький, Б. Янівський; 6(18).07.1888, м. Ковель Волинської губ. – 22.03.1972, Нью-Йорк*), укр. історик, архівіст, літературознавець. Член Наукового товариства ім. Шевченка (1947), дійсний член Української вільної академії наук (1948). Закінчив Першу київську гімназію (1906), історико-філологічний факультет Петербурзького ун-ту (1913), однорічні педагогічні курси у Петербурзі (1914). Працював викладачем у Петрограді (1914–1917), з травня 1917 р. співробітник комісії з наукового описання архіву Міністерства освіти у Петер-

бурзі. Наприкінці 1917 р. переїхав у Київ, де з травня 1918 р. працював в архівно-бібліотечному відділі Міністерства освіти спочатку урядовцем з ревізій, потім як архівіст. З лютого по липень 1919 р. інструктор Архівного управління Наркомосу, з липня по листопад 1919 р. завідувач описової секції Архівного управління ВУКОПМИСу, викладач 1-ої гімназії (згодом технікуму) Залізничного р-ну м. Києва (1919–1924). Водночас завідувач Архівним управлінням Губнаросвіти (26.12.1919–21.08.1929), завідувач Центрального історичного архіву ім. В. Антоновича (1921–1929), науковий співробітник ВУАН (1919–1929), дійсний член Археографічної комісії ВУАН (1921–1929), дійсний член ВУАК (1925–1929), дійсний член Ін-ту Т.Г. Шевченка, нині Ін-т літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України, (1927–1929). Заарештований у справі СВУ (21.08.1929), засуджений до п'яти років ВТТ. Звільнившись, працював старшим статистиком київського Науково-дослідного ін-ту гігієни праці та профзахворювань (1934–1941). Під час окупації Києва директор Головного історичного архіву ім. В. Антоновича (7.10.1941–28.02.1943), заступник директора Крайового архіву у Києві (1.03. – вересень 1943 р.), співробітник Музею-Архіву переходової доби (1942). У вересні 1943 р. виїхав на еміграцію, з 1950 р. у США. Один з організаторів УВАН (1945), її вчений секретар, професор Українського вільного ун-ту в Мюнхені (1948), так само секретар УВАН і директор Архіву-Музею при УВАН в США 76, 106, 384, 575, 713, 717

Мнишек Марина (рос.) (бл. 1588–1614/1615), дружина Лжедмитрія I (1606), російська цариця, коронована як Марія Юріївна (1606), дружина Лжедмитрія II (1608–1610) 22

Многогрішний Дем'ян (1631–1703), гетьман Лівобережної України (1669–1672) 674, 812

Мовчан Єфросинія Дементіївна (1892–?), наглядач (1939), прибиральниця (1940–1941) ЦАРМ 181

Мовчанівський Т. 510

Могила Петро (1597–1647), архімандрит КПЛ (1627–1647), митрополит Київський, Галицький і всієї Русі Константинопольської Православної Церкви (1632–1647), Екзарх Константинопольського Патріарха, канонізований 1996 р. УПЦ КП та як місцевий святитель УПЦ МП 163, 168, 813, 881

Модест (Стрельбицький) 961

Модест, сщмч. 809

Модріян Вальтер 966

Мокієвич Федір (сер. XVIII ст.), поручик 669, 807

Моленар / Molenaer, нідерландський художник 566, 796

Моленар Бартоломей / Molenaer, Bartholomeus (1618–1650), нідерландський художник, брат художника Яна Мінса Моленара (1610–1668) 796

Моленар Клас / Molenaer, Klaes (бл. 1630–1676), нідерландський художник, брат художника Яна Мінса Моленара (1610–1668) 796

Моленар (Мьоленар) Пітер / Pieter Meulenaer (1602–1654), фламандський художник-баталіст 796

Молотов (уродж. Скрябін) В'ячеслав Михайлович (1890–1986), радянський партійний і державний діяч, голова РНК СРСР (1930–1941), нарком/міністр закордонних справ (1939–1949, 1953–1956) 131, 203, 289

Монастирський (Антін Іванович?), художник 921

Моргілевська Євгенія Олександрівна (*22.10.1898, ? – 2.07.1976, Львів*), архітектор, друга дружина дослідника давньоруської архітектури *І. Моргілевського*, похована на Янівському кладовищі у Львові 804

Моргілевський Іполит Владиславович (*12.09.1889, ст. Абдуліно Самаро-Златоустівської залізниці, охрещений в с. Радовка Бугурусланського пов. Самарської губ. – 7.12.1942, Київ*),

український історик архітектури, мистецтвознавець, педагог, за освітою інженер-технолог. Закінчив Тифліську реальну школу (1909), хімічний факультет Київського політехнічного ін-ту (1918). Замолоду захопився вивченням давньоруської, староукраїнської архітектури, що стало фахом його життя. Працював асистентом на кафедрі "Технології будівельних матеріалів" у проф. Б.С. Лисіна (1918), фахівцем з обмірів і досліджень пам'яток старої архітектури у відділі охорони пам'яток старовини та мистецтва Головного управління мистецтв та національної культури під керівництвом М. Біляшівського (13.07.1918–15.01.1919). У серпні–вересні 1918 р. керував розкопками церкви XII ст. Зарубського м-ря (Трахтемирівський Свято-Успенський м-р), був помічником завідувача секції архітектури підвідділу з ліквідації майна релігійних установ (березень–серпень 1919 р.), завідувачем секції архітектури ВУКОПМИСу (лютий 1920 р.), позаштатним співробітником Музейно-виставкої секції Губнаросвіти, відповідальним за обміри Софійського собору (квітень 1920 р.); членом Комітету охорони пам'яток старовини і мистецтва при ВУАН (травень 1920 р.). З початку 1920-х рр. викладав історію архітектури та технології будівельних матеріалів у Київському археологічному ін-ті (1921–1924), з осені 1924 р. у званні професора на факультеті архітектури Київського художнього ін-ту, був деканом цього факультету (1926–1927), ті самі дисципліни викладав у Київському політехнічному ін-ті (1924–1930), Київському будівельному ін-ті (1.10.1930–1941), завідував кафедрою "Технології будівельних матеріалів". 2.06.1930 р. затверджений у званні професора. Водночас, з 1.10.1922 р., працював наук. співробітником ВУАН. За призначенням НКО (1.10.1926) був завідувачем відділу архітектури, перейменованого згодом у музей староукраїнської будівельної техніки, в Лаврському музеї культів та побуту, завідувачем фондів архітектури ВМГ (кінець 1920 – поч. 1930-х рр.). Систематично провадив науково-дослідну роботу, зібрав численні матеріали про стародавні пам'ятки архітектури України X–XII ст. – обміри, плани, фотоматеріали. Завдяки точним обмірам, виконаним під його керівництвом, був відбудований Михайлівський Золотоверхий собор, зруйнований 1937 р. З метою дослідження витоків давньоруської архітектури України побував у Стамбулі (1927–1928), Вірменії (1928), Грузії, Узбекистані, давньоруських містах Росії та Білорусі (Смоленську, Новгороді, Пскові, Вітебську, Полоцьку). У лютому 1924 р. обраний на посаду наук. співробітника Російської академії історії матеріальної культури (нині Ін-т археології РАН), у листопаді 1925 р. – дійсним членом Всеукраїнської асоціації сходознавства, 13.03.1929 р. – ВУАК, 12.11.1931 р. – Комісії для вивчення Близького Сходу при ВУАН, 8.05.1941 р. – чл.-кор. Академії архітектури СРСР. Під час окупації Києва вчений охоронець Софійського заповідника (Софійський собор, ц-ва Спаса на Берестові, Михайлівський собор Видубицького м-ря, залишки Десятинної церкви) 106, 167, 171, 173, 373, 374, 544, 650, 652, 653

Мороз М. 492

Морозов Федір Михайлович 160–163

Мосенко П.Б., письменник 673

Москалець К.Ф. 292

Мостопалов Г., член релігійної православної громади Покровської церкви на Пріорці у Києві 431

Мотес / Mothes, водій 594

Мощенко К.В. 165, 169, 171

Мощенко Юрій Васильович, секретар ДІКЗ КПЛ (21.03.1944–15.07.1947), звільнений за скороченням штатів (ДАК, ф. Р-1517, оп. 1, спр. 39, арк. 23) 923

Мстислав (Скрипник Степан Іванович) (*10.04.1898, Полтава – 11.06.1993, м. Ґрімсбі, Канада*), Патріарх Київський і всієї Руси-України УПЦ КП (1992–1993), під час війни єп. Переяславський УАПЦ (хіротонія 14.05.1942 р.) 108, 125, 128, 503, 509

Муруз Костянтин Димитру (XVIII ст.), молдавський господар 811
Муссоліні Беніто (1883–1945), диктатор Італії (1922–1945) 276, 284
Мусс / Muss (Muß), в.о. штадткомісара Києва від військової влади у жовтні–листопаді 1941 р., штадтрат, полковник, доктор. Прибув у Київ 24.09.1941 р. 56, 58, 381, 440
Муся, подруга *Н. Лінки (Геппенер)* 256
Муха Г.А., інженер ДІКЗ КПЛ з 12.07.1944 р. 923
Мухін М. 491
Мюллер / Müller, німецький педагог, який у 1942–1943 рр. працював у Києві, ймовірно, в одній з цивільних нім. адміністрацій – Генералкомісаріаті або Штадткомісаріаті 239, 240
Мюллєр Генріх 507
Нагула Федір Олександрович (у монашестві Миколай) (*20.04.1878, с. Сувид Жукинської вол. Остерського пов. Чернігівської губ. – ?*), насельник КПЛ у 1940–1950-х рр., монах. Освіта домашня. Учасник Першої світової війни (1914–1918). До і після війни працював пономарем у своєму селі (1894–1930), кубовщиком в Остерських таборах на Чернігівщині (1930–1933), охоронником військового допоміжного господарства у Києві (1934–1937), двірником Київської телеграфної станції (1937–1942). Прийнятий у КПЛ 18.06.1942 р. на послух сторожа, пострижений у ченці 29.12.1946 р. (Перелік братії КПЛ з вказівкою про перебування до 1941 р. // НКПІКЗ, фонди, од. зб. КПЛ-А-1255, арк. б/№; там само, од. зб. КПЛ-НДФ-А-335, арк. 1–14) 91, 476
Надюк Максим Борисович (*1911, с. Ризине Русалівської вол. Уманського пов. Київської губ. – ?*), охоронник ЦІМ у жовтні–листопаді 1941 р. 357, 372
Назарий (Блинов Николай Михайлович) (рос.) (*24.01.1852, Казань – 1932, Тобольск*), архієрей РПЦ, насельник КПЛ у 1880–1910-х рр. Призначений четвертим вікарним єпископом Київської єпархії та настоятелем Києво-Видубицького Свято-Михайлівського м-ря (31.12.1909), хіротонізований на єпископа Черкаського, вікарія Київської єпархії (31.01.1910), управляючий Київською єпархією (грудень 1919 р. – серпень 1921 р.) 467, 483
Назарій / Назарий (Кулаков, уродж. Кулак, Микола Антонович) (*26.07.1888, с. Чернеччина Чернеччинської вол. Новомосковського пов. Катеринославської губ. – ?*), насельник КПЛ з перервами у 1910–1950-х рр., ієродиякон. Народився у селянській сім'ї, закінчив двокласну школу та 4 класи гімназії (склав екстерном екзамени у 5-й київській гімназії в грудні 1915 р.). Працював писарем у селі, відбув військову службу писарем військового складу у Кременчуці (1910–1913). Прийнятий у КПЛ на послух у Гостиний двір (14.05.1913), під час Першої світової війни служив ст. писарем у Київському військовому окружному інтендантському управлінні у званні унтер-офіцера (1914–4.09.1918). Повернувся у КПЛ на послух у Гостиний двір (5.09.1918), переведений писарем на лаврську електростанцію (29.10.1918), працював креслярем в економічному відомстві (14.10.1921–25.04.1922), знову писарем на лаврській електростанції (25.04.1922–1924). Пострижений у ченці 24(11).03.1921 р., висвячений на ієродиякона архієп. Димитрієм (Абашидзе) 14.11.1923 р. Після зайняття КПЛ обновленцями служив в Ольгинській ц-ві у Києві, працював сторожем на будівництві. Репресований радянською владою за ст. 54-10 КК УСРР у квітні 1934 р. на три роки заслання у Північний край. Повернувшись, працював на різних підприємствах Києва канцелярським робітником. Вдруге прийнятий у число лаврської братії 18.07.1942 р. Після виселення монахів з м-ря у вересні 1943 р., повернувся у КПЛ не пізніше травня 1944 р., виконував послух провідника. За неповагу до старшої братії рішенням ДС КПЛ (15.08.1950) отримав заборону священнослужіння. Покарання не вплинуло на його поведінку, тому за розпорядженням митр. Іоанна (Соколова) від 29.01.1954 р. позбавлений сану ієродиякона і переведений у Глинську пустинь (с-ще Шалигине Сумської обл.), куди прибув 10.02.1954 р. (НКПІКЗ, фонди,

од. зб. КПЛ-А-1527, арк. 1, 13–13зв., 56–70; там само, од. зб. КПЛ-А-1222, арк. 123зв.–124) 91, 475, 484

Назарій / Назарий (Міщенко Микола Арсенійович) (*6.12.1889, с. Красилівка Гоголівської вол. Остерського пов. Чернігівської губ. – ?*), насельник КПЛ з перервами у 1910–1950-х рр., ієродиякон. З селянської сім'ї, освіта домашня. Прийнятий у просфорню КПЛ вільнонайманим робітником у листопаді 1912 р., зарахований послушником на Гостиний двір (16.03.1917), переведений у келарське відомство (11.04.1922), виконував послух телефоніста, призначений сторожем Ближніх печер (11.06.1924). Пострижений у ченці 23.11.1923 р., висвячений на ієродиякона архієп. Димитрієм (Вербицьким) 28(15).08.1931 р. Після закриття монастиря проживав у Білій Церкві, потім у Києві (1935–1941), де працював у с/ш № 75 опалювачем (1.01.1935–30.04.1940), с/ш № 67 – швейцаром (1.05.1940–1941), повернувся у КПЛ 19.01.1942 р., виконував послух пономаря у др. пол. 1940-х рр. (НКПІКЗ, фонди, од. зб. КПЛ-А-1222, арк. 28зв.–29; там само, од. зб. КПЛ-НДФ-А-345, арк. 1–11) 60, 72, 86, 91, 475, 484, 954, 958

Най Ґоттліб Петер / Ney, Gottlieb Peter (*7.11.1881, Таллінн – 11.12.1973, м. Штірштадт, нині у складі м. Оберурзель*), естонський бібліотекар нім. походження, історик, педагог, др. філософії. До 1940 р. жив і працював в Естонії, очолював Державну бібліотеку Естонії. Під час війни співробітник Зондерштабу Центральної бібліотеки Вищої школи ЕРР (1942–1943), у липні–листопаді 1942 р. працював у київських бібліотеках – Історичній бібліотеці у КПЛ, Центральній державній єврейській бібліотеці ім. М. Вінчевського, в яких відбирав книги для Центральної бібліотеки Вищої школи і Східної бібліотеки Розенберґа 639

Наленч Володимир Йосипович / Nałęcz, Włodzimierz Jan (*5.02.1865, Київ – 12.09.1946, м. Скєрнєвіце*), польський художник, гравер, письменник 829

Нарбут Г. 177

Настенко Олексій Лазарович (1885–?), охоронник ЦАРМ (1939–1941), в ММ працював з 1935 р. 181

Настенко Палажка Степанівна (*1893/1895, м-ко Канів Київської губ. – ?*), наглядач ММ (1937–1939), ЦАРМ (1939–1941), ЦІМ (жовтень–листопад 1941 р.) 183, 353, 361, 363, 372

Наташа (Геппенер) (рос.), молодша сестра *Н. Лінки (Геппенер)* 204, 223

Наум (Прохоренко […] Гнатович) (*5.02.1867, с. Малі Канівці Чорнобаївської вол. Золотоніського пов. Полтавської губ. – 19.12.1942, Київ*), насельник КПЛ кінця XIX ст. – 1940-х рр., ієродиякон, ігумен. У 1923 р. виконував послух кравця (Перелік братії КПЛ, 1923 р. // НКПІКЗ, фонди, од. зб. КПЛ-А-1255, арк. б/№; там само, од. зб. КПЛ-НДФ-А-329, арк. 14–15) 90, 91, 486

Нашенець Ганна Василівна 181

Нашенець Григорій Архипович (1898–?), охоронник (1939), опалювач ЦАРМ (1940–1941), в ММ працював з 1930 р. 181

Нежива Олександра Василівна (16.11.1902–?), завідувач бібліотеки, комори, секретар Музею українського мистецтва (вересень 1941 р. – березень 1943 р.) 370, 403

Нельговский Ю.А. (рос.) 941, 943

Немченко Павло Іустинович, інженер-будівельник, начальник Архітектурно-Будівельного управління відділу міського господарства КМУ з 10.05.1942 р. (ДАКО, ф. Р-2356, оп. 1, спр. 92, арк. 3) 96, 839, 841

Немчинський Олександр Борисович (*1917, Київ(?) – 1995, Москва*), колишній сапер, начальник штабу 207-го окремого батальйону інженерних загороджень (1943), полковник у відставці. Після війни інженер-будівельник, др. економічних наук, професор. Похований на Введенському цвинтарі у Москві 30, 32, 34, 46, 62, 65, 72–75, 272, 277–279, 318, 320

Неофіт / Неофит (Калинович Микола Миколайович, у схимі Лука) (*9.04.1895, Луцьк – ?*), насельник Свято-Троїцького Іонинського м-ря та КПЛ з перервами у 1920–1950-х рр., схиієромонах. Народився у робітничій сім'ї, освіту отримав вдома, займався поденною роботою в Кременчуці. Приїхав у Київ 1920 р., прийнятий послушником у Свято-Троїцький Іонинський м-р у січні 1921 р., пострижений у ченці 1928 р., висвячений на ієродиякона архієп. Димитрієм (Вербицьким) у березні 1932 р. Після закриття монастиря займався поденними роботами у Києві (1934–1941). Повернувся у Свято-Троїцький Іонинський м-р восени 1941 р., виконував послух ризничого, висвячений на ієромонаха єп. Пантелеймоном (Рудиком) 22.02.1942 р. У жовтні 1944 р. перейшов у КПЛ у зв'язку із закриттям монастиря, був помічником ризничого. Пострижений у схиму 8.04.1956 р. (НКПІКЗ, фонди, од. зб. КПЛ-А-1542, арк. 2–9зв.; перелік братії КПЛ від 12.01.1949 р., перелік братії КПЛ від 25.10.1949 р. за часом вступу у монастир // там само, од. зб. КПЛ-А-1255, арк. б/№; ЦДАВО України, ф. 4648, оп. 1, спр. 1, арк. 159) 483, 512

Нестеренко, мешканка Нижньої Лаври 53, 402

Нестор (?), єп. УАПЦ – ймовірно, йшлося про архієп. *Никанора (Бурчак-Абрамовича)* 470

Нестор (Святогор / Святогорів), ігумен, заступник голови президії КЦР у грудні 1941 р. 411, 469, 504

Нестор (Тугай Микита Арсенійович) (*3.04.1900, с. Жуляни Петропавлівської вол. Київського пов. Київської губ. – 17.02.1969, Київ*), єп. Чернігівський і Ніжинський, насельник КПЛ з перервами у 1910–1950-х рр. Народився у селянській сім'ї, закінчив екстерном п'ять класів гімназії (1916), пастирські курси при Михайлівському Золотоверхому м-рі (1920), бухгалтерські курси (1934), Київську духовну семінарію (1949–1953). Півчий (канонарх) КПЛ з 11.04.1910 р., переведений у друкарню (19.08.1914), прийнятий у КПЛ на послух півчого (21.03.1917). У жовтні 1918 р. склав іспит на псаломщика при Київській духовній консисторії, призваний на військову службу в міліцію (21.12.1919–6.11.1921), повернувся у КПЛ на послух півчого (7.11.1921), переведений регентом у Ленінград на Лаврське подвір'я (червень 1924 р.), там же пострижений у ченці (2.08.1924) і висвячений на ієродиякона єп. Нектарієм (Трезвінським) 3.08.1924 р. Заарештований (16.02.1933) і засуджений до 10 років заслання (5.04.1933). За даними послужного списку, працював у геолого-розвідувальній експедиції завгоспом у м. Сиктивкарі Комі АРСР (1933–1939), на Сельцовському утилькомбінаті у с-щі Сельцо Орловської (нині Брянської) обл. бухгалтером (вересень 1939 р. – 12.08.1941 р.). Призваний в армію 13.08.1941 р., служив у 71-му Окремому зенітному артилерійському дивізіоні та в авіадесантному полку, брав участь у боях на Воронезькому фронті, у складі 3-го Українського фронту, двічі поранений, демобілізований у вересні 1945 р. Зарахований до складу братії КПЛ 11.12.1945 р., призначений благочинним КПЛ (2.01.1947), казначеєм (11.02.1948), член Духовного собору КПЛ з 13.02.1947 р. Висвячений на ієромонаха митр. Іоанном (Соколовим) 12.01.1947 р. (ст.ст. 30.12.1946), призначений намісником КПЛ (1.08.1953), зведений у сан архімандрита (16.08.1953). Хіротонізований 6.12.1953 р. у Володимирському соборі на єпископа Уманського, вікарія Київської єпархії митр. Іоанном (Соколовим), архієп. Никоном (Петіним), єп. Паладієм (Камінським) та єп. Андрієм (Сухенком). З 11.11.1954 р. єп. Переяслав-Хмельницький, вікарій Київської єпархії, з 16.03.1961 р. єп. Харківський і Богодухівський, з 30.03.1964 р. єп. Чернігівський і Ніжинський (НКПІКЗ, фонди, од. зб. КПЛ-НДФ-А-326, арк. 6зв.–7, 10–12, 14; протокол засідання ДС КПЛ від 13.02.1947 р., протокол засідання ДС КПЛ від 11.02.1948 р., протокол засідання ДС КПЛ від 6.08.1953 р. // там само, од. зб. КПЛ-А-1213, арк. б/№; там само, од. зб. КПЛ-А-978, арк. 19; там само, од. зб. КПЛ-А-997, арк. 114; там само, од. зб. КПЛ-А-998, арк. 60; Биографические сведения о братии Киево-Печерской Лавры... – С. 83–84, 88) 485

Нестор (? – після 1111 р.), літописець, чернець КПЛ, прп. 563, 795
Нефта Оксана Овсіївна (*1892, м-ко Гоголів Гоголівської вол. Остерського пов. Чернігівської губ. – ?*), наглядач ЦІМ (березень 1938 р. – жовтень 1941 р.) 356, 361, 372
Нечуй-Левицький І. 176, 177
Низовий (Низовой) Дмитро Олександрович (*1881, с. Щедрівка Сусловецької вол. Летичівського пов. Подільської губ. – 10.03.1947, Київ*), насельник КПЛ з перервами у 1900–1940-х рр., послушник, рясофорний монах. Закінчив церковно-приходську школу, прийнятий у КПЛ 1906 р. на послух сторожа у благочинне відомство, переведений на Гостиний двір (1913), мобілізований на військову службу (1914–1918), після демобілізації виконував послух сторожа вхідної брами, вибув з монастиря 1928 р. Працював 10 років в артілі інвалідів, перед війною мешкав у рідному селі, вдруге прийнятий у КПЛ 20.03.1942 р. Після виселення монахів німцями (27.09.1943) повернувся 20.03.1944 р. на послух городника, пострижений у рясофорні монахи не раніше червня 1944 р. (Перелік братії КПЛ, 1923 р. // НКПІКЗ, фонди, од. зб. КПЛ-А-1255, арк. б/№; там само, од. зб. КПЛ-НДФ-А-340, арк. 1–5) 91, 162, 476, 486
Никанор (Бурчак-Абрамович Никанор Никандрович) (*27.07(8.08).1883, с. Мизове Седлиської вол. Ковельського пов. Волинської губ. – 21.03.1969, Карлсруе, Німеччина*), митрополит УАПЦ в діаспорі (1953–1969), архієп. Київський і Чигиринський (1942–1944). Народився в сім'ї дяка. Закінчив Волинську духовну семінарію в Житомирі, Київську духовну академію (1918). Висвячений на священика 23.10.1910 р. у Володимирі-Волинському єп. Фадеєм (Успенським). Служив на парафії у с. Тишковичі на Волині (1912–1916). Через військові дії евакуювався у Житомир, де мешкав три роки (1916–1919). З часів української революції активний поборник українізації Православної Церкви. Влітку 1919 р. очолив парафію у с. Сільце на Волині. Голова Волинського єпархіального з'їзду в Почаївській Лаврі (3–8.10.1921), під час якого провів службу Божу українською мовою. 1924 р. отримав сан протоієрея. За неухильну українізацію церковного життя засланий у Дерманський м-р (1928–1931). У 1930-х рр. настоятель православної парафії у м-ку Ківерці, благочинний 2-го деканату Ковельського пов., де провів повну українізацію церковного життя. Після приєднання Волині до СРСР формально був у підпорядкуванні Московського Патріархату. З початком німецької окупації послідовний поборник УАПЦ. Хіротонізований на єп. Чигиринського 9.02.1942 р. архієп. Олександром (Іноземцевим), архієп. Полікарпом (Сікорським) та єп. Юрієм (Коренастовим). 12.03.1942 р. прибув до Києва разом з єп. Уманським Ігорем (Губою). Рішенням собору єпископів УАПЦ зведений в сан архієп. Київського і Чигиринського (17.05.1942). 25.09.1943 р. виїхав з Києва на Захід. Від 1945 р. мешкав у Карлсрує. Постановою Собору єпископів УАПЦ обраний заступником митрополита УАПЦ (15.05.1947), отримав титул Митрополита УАПЦ в Німеччині (15.09.1952), Митрополита УАПЦ в діаспорі (22.10.1953) 123–128, 415, 500, 501, 503, 509
Никифорова Олена Григорівна 183
Николаенко (рос.) – див. *Миколаєнко Галина Андріївна*
Николай (Коля) (рос.) – див. *Геппенер Микола Володимирович*
Никон (Білокобильський Микита Леонтійович) (*28.05.1878, с. Дьоміно Валуйського пов. Воронезької губ. – 10.02.1954, Київ*), насельник КПЛ з перервами у 1900–1950-х рр., ієромонах, архімандрит. Народився у селянській сім'ї, закінчив однокласне народне училище. Прийнятий у КПЛ 20.07.1901 р. на послух клірошанина, 23.12.1909 р. пострижений у рясофор, 3.12.1911 р. – у ченці. Висвячений на ієродиякона 30.09.1913 р. митр. Флавіаном (Городецьким). Служив на Лаврському подвір'ї в Петрограді (1914–1917). У грудні 1917 р. повернувся у КПЛ, виконував послух пасічника, висвячений на ієромонаха 5.04.1920 р. єп. Наза-

рієм (Бліновим), нагороджений набедреником (20.04.1921), наперсним хрестом (22.05.1922), призначений духівником богомольців при Успенському соборі (9.08.1923), переведений у Ленінград на Лаврське подвір'я (12.12.1923), зведений у сан ігумена і нагороджений палицею єп. Венедиктом (Плотніковим) 25.05.1925 р. Заарештований 23.08.1930 р. у справі "іосифлян", засуджений до трьох років ВТТ на Соловках, більшу частину терміну відбував у с. Визинга Печорської округи (нині Республіка Комі). Вдруге заарештований 5.03.1933 р. за звинуваченням у контрреволюційній агітації та участь у таємних Богослужіннях, засуджений ще на 3 роки ВТТ (14.10.1933), термін відбував у мурманських таборах. Після звільнення (1935) жив у Вишньому Волочку Калінінської (нині Тверська) обл. (1935–1940), працював півчим, священиком місцевої церкви. Під час війни працював приходським священиком у с. Ободово Калінінської обл. (1941–1944), настоятель Михайло-Архангельської церкви с. Федово Вишнє-Волоцького р-ну Калінінської обл. (21.07.1944–18.06.1946), зведений у сан архімандрита 11.11.1945 р. єп. Арсенієм (Криловим). Повернувся у КПЛ 29.07.1946 р., прийнятий у число братії Лаври 19.09.1946 р., виконував послух півчого (НКПІКЗ, фонди, од. зб. КПЛ-А-1361, арк. 12–47; перелік братії КПЛ, 1923 р. // там само, од. зб. КПЛ-А-1255, арк. б/№; там само, од. зб. КПЛ-А-998, арк. 49; Биографические сведения о братии Киево-Печерской Лавры... – С. 141–142) 488

Никон (Никон Неапольский) (рос.), прп. 747, 826

Никулин Юрий Владимирович (рос.) (1921–1997), радянський і російський артист цирку (клоунада), кіноактор 285

Ніковський А. 493

Нікодимов (Шумілін) Іван Миколайович 45, 88

Ніколай (Ярушевич Борис Дорофійович) (*31.12.1891, Ковно, нині Каунас – 13.12.1961, Москва*), митрополит Волинський і Луцький, Екзарх Західної України і Західної Білорусії РПЦ (спочатку як архієп., з 9.03.1941 р. як митрополит), у 1940–1941 рр.; з 15.07.1941 р. митрополит Київський і Галицький, Екзарх України; з 28.01.1944 р. митрополит Крутицький, управляючий Московською єпархією; у 1947–1960 рр. митрополит Крутицький і Коломенський; голова відділу зовнішніх церковних зносин МП (1946–1960) 112–115, 129–131, 409, 496

Нікольська Н.С. 168

Німанн / Niemann, співробітниця Райхсміністерства народної освіти і пропаганди 591

Новаківський (Новаковський) Олекса Харлампійович, художник 921

Новикова М., секретар секції віросповідань відділу культури та освіти КМУ (1941) 411

Новицька М.О. 158, 164, 171

Новицький Микола К., двірник-прибиральник Музею російського мистецтва у 1941–1942 рр. (ДАКО, ф. Р-2356, оп. 6, спр. 175а, арк. 10; там само, ф. Р-4757, оп. 1, спр. 3, арк. 12) 373

Новицький О.П. 169, 177

Новоселова (рос.), ст. оперативний уповноважений 913

Ноель, фабрикант 678

Нонна Ивановна (рос.) – див. *Верховська Нона Іванівна*

Норик Мефодий Андреевич (рос.) (*1897, с. Троїцьке Вознесенського / Новоодеського р-ну Миколаївської обл. – ?*), мешканець Нижньої Лаври у 1940-х рр. 915–917

Носенко Ганна Максимівна (1912–?), вчений секретар ЦАРМ (1939–1941), в ММ працювала з 7.08.1938 р., член ЛКСМУ (ЦДАВО України, ф. 166, оп. 11, спр. 445, арк. 12) 182

Носко (Носкова) Ніна Яківна (1917–?), співробітник ММ (2.01.1935–1939), наук. співробітник відділу фондів ЦАРМ (1939–1941). До роботи в ММ працювала три роки вчителькою. Закінчила іст. факультет Харківського педагогічного ін-ту (1938). Після війни наук. співро-

бітник Державного республіканського історичного музею (1944–25.03.1945), наук. спіробітник ДІКЗ КПЛ з 26.03.1945 р., переведена на посаду завідувача фондів (1.01.1946), потім на посаду ст. наук. співробітника відділу фондів 23, 182
Носов А.З. 175
Обстфельдер Ганс фон 294
Овчаренко П. 289, 965
Овчарова Горпина Дмитрівна (1898–?), наглядач ММ з 1936 р., ст. наглядач відділу "Атеїзм і релігія в епоху соціалістичної революції та диктатури пролетаріату", прибиральниця ЦАРМ (1939–1941), у жовтні–листопаді 1941 р. наглядач ЦІМ, об'єднаного з Лаврським музеєм (кол. ЦАРМ) 181, 182, 352, 361, 363, 372
Огієнко Іван – див. *Іларіон (Огієнко Іван Іванович)*
Оглоблин (Оглоблін, уродж. Мезько) Олександр Петрович (*24.11(6.12).1899, Київ – 16.02.1992, Спрінгфілд, шт. Массачусетс, США*), український історик, архівіст. Закінчив історико-філологічний факультет Київського ун-ту св. Володимира (1917–1919). Отримав ступінь доктора історії української культури (Одеса, 1926), історичних наук (Москва, 1941). З 1921 р. викладав історію у вищих навчальних закладах: професор КДУ (ВІНО/КІНО) на кафедрі історії України (1921–1943), Київського археологічного ін-ту на кафедрі історії економічного побуту України (1921–1922), Київського ін-ту народного господарства на кафедрі історії народного господарства України (1927–1930), Одеського державного ун-ту на кафедрі історії України (1938–1940). Ст. наук. співробітник ВУАН з 1926 р., керівник Комісії соціально-економічної історії України (1929–1932), завідувач відділу капіталізму Ін-ту історії України АН УРСР (1939–1941). Дійсний член Харківського ін-ту історії української культури ім. Д. Багалія (1926–1931). Заступник директора Всеукраїнського історичного музею (1931–1932), директор Київського центрального архіву давніх актів (1932–1933), дійсний член Українського науково-дослідного ін-ту педагогіки у Києві (1938–1941). Під час окупації Києва голова КМУ (20.09.–29.10.1941), керівник управління Київ-Енерго (1941–1942), директор Музею-Архіву переходової доби (березень–жовтень 1942 р.). З 1944 р. на еміграції, з 1951 р. в США. Автор більше 300 праць з історії України 77, 96, 106, 297, 365, 366, 411, 418, 427, 715, 803, 833, 834, 838, 883
Озаркевич 921, 922
Оксак Параскева Степанівна (1907–?), охоронник Музею західноєвропейського мистецтва з 1.11.1942 р., двірник Архітектурно-Історичного музею у Києві в 1943 р. 786
Олег 302
Олександр, монах КПЛ у XVIII ст. 670
Олександр / Александр I (1777–1825), рос. імператор (1801–1825) 201, 263, 673, 675, 676, 811, 812, 814, 815, 930
Олександр II (1818–1881), рос. імператор (1855–1881) 675, 677, 678, 814, 815
Олександр VII (1599–1667), Папа Римський (1655–1667) 668, 805
Олександр / Александр (Іноземцев Микола Іванович) (*12.08.1887, Тобольськ – 9.02.1948, Мюнхен*), архієп. Поліський і Пінський Православної Автокефальної Церкви в Польщі (1927–1939), у 1940–1941 рр. на покої, з лютого 1942 р. архієп. Поліський і Пінський УАПЦ. Після 1944 р. перейшов в юрисдикцію РПЦЗ, виключений з церковного спілкування Синодом РПЦЗ в Мюнхені (15.05.1946), трагічно загинув у Мюнхені 115, 122, 123, 409–411, 437, 496, 500, 502, 503, 507
Олександр Невський, св. 620
Олександр Ягеллончик (1461–1506), вел. кн. литовський (1492–1506), король Польщі (1501–1506) 668, 806

Олександрович Ю. 175
Олександр Пінський / Александр (Пінський) – див. *Олександр / Александр (Іноземцев)*
Олексієв І.М. 170
Олексій (Баженов) 492
Олексій (Дородніцин Анемподіст Якович) (*2.11.1859, с. Успенське Успенської вол.Слов'яносербського пов. Катеринославської губ. – листопад 1919, м. Новоросійськ*), архієп. Володимирський і Шуйський (1914–1917), до 26.03.1916 р. Володимирський і Суздальський, звільнений на покій (1917), того ж року поселився в КПЛ, почесний голова ВПЦР (1917) 408, 490
Олексій Кременецький / Алексій (Крем'янецький) – див. *Алексій (Громадський)*
Олексій Микитович 676
Олексій Михайлович 806, 809, 815
Олексій (Тур) 812, 813
Олешко М.А., наглядач з 1.04.1944 р. ДІКЗ КПЛ 923
Ольга (в хрещенні Олена) (?–969), св., кн. київська (945–962) 243
Ольховський І. 27
Омбиш Марія Іванівна 963
Омельченко Т. 498
Онисифор, прп. 470
Онищук А.І. 175
Онуфрій (Ткаченко Трифон Михайлович, у монашестві Трохим) (*1.02.1874, с. Тростино Хотимської вол. Климовицького пов. Могильовської губ. – 3.03.1958, Київ*), насельник КПЛ з перервами у 1910–1950-х рр., схиієромонах. З селян, закінчив церковно-приходську школу. У 1895–1897 рр. працював робітником на ст. Мушкетово, у 1897–1899 рр. – робітником на ливарному заводі у м. Царицині (нині Волгоград). Прийнятий на послух у Свято-Пантелеймонівський м-р на Афоні (1899), де був пострижений у ченці (1903). Насельник Медведівського Миколаївського м-ря на Чигиринщині (1914–1917). Прийнятий у КПЛ півчим на Дальні печери (1917), однак у переліку братії КПЛ за 1923 р. він не значиться. В його особовій справі вказано, що вибув з КПЛ 9.07.1934 р. після закриття монастиря і до початку війни служив сторожем при Вознесенській церкві на Байковому кладовищі. Висвячений на ієродиякона митр. Костянтином (Дяковим) у Троїцькому Іонинському м-рі (12.04.1933), на ієромонаха – єп. Пантелеймоном (Рудиком) у Покровському м-рі (22.01.1942). Під час окупації Києва служив священиком (1941–1943), прийнятий знову у КПЛ 1943 р. Нагороджений набедреником митр. Іоанном (Соколовим) 10.07.1948 р., пострижений у схиму 29.03.1954 р. (НКПІКЗ, фонди, од. зб. КПЛ-А-1361, арк. 311–321; перелік братії КПЛ з вказівкою про перебування до 1941 р., перелік братії КПЛ за 1923 р. // там само, од. зб. КПЛ-А-1255, арк. б/№) 91, 474, 483, 489
Орлик Степан 492, 493
Орлова Н. 404
Орловський В. 819
Осадча Надія Федорівна (1925–?), кур'єр ЦАРМ (4.11.1939–1941) (ЦДАВО України, ф. 166, оп. 11, спр. 445, арк. 12зв.) 181
Осадчий Арсений (рос.) 162
Остринський Павло (*? – після 12.11.1941, урочище Бабин Яр, Київ*), протоієрей, настоятель Вознесенської церкви на Байковому кладовищі 448, 489, 502, 507
Острицький (Острицкий) М., інспектор секції віросповідань відділу культури та освіти КМУ з 1.11.1941 р. 411, 504
Островецький В.С. 965

Острозький (Острожский) Костянтин Іванович (1460–1530), кн., великий гетьман литовський (1497–1500, 1507–1530), похований в Успенському соборі КПЛ 283, 562, 881, 929
Острозький В.-К., кн. 794
Отто Пауль / Otto, Paul (*12.07.1881, м. Ґюстров – 14.01.1961, с. Шлірзеє, Баварія, Німеччина*), німецький генерал (1940), начальник Німецької військової місії у Словаччині (1939–1942) 57
Павлик Г. 403
Павлишина О.С., секретар-друкарка Музею українського мистецтва з 1.10.1941 р., до війни працювала у цьому ж музеї з 1939 р. 359, 370, 403
Павло / Павел, апостол 745, 746, 824–826
Павло I (1754–1801), рос. імператор (1796–1801) 677, 814
Павло Обнорський (Павел Обнорский), прп. 746, 826
Павлов Георгій Тимофійович 313
Павлович Юрій Юрійович (*10.05.1874, Київ – 14.09.1947, Київ*), український етнограф, художник. Закінчив юридичний факультет Київського ун-ту, у 1920-х рр. співробітник Кабінету антропології та етнології, у 1930-х рр. працював художником ІМК АН УРСР. У 1942–1943 рр. співробітник Крайового музею до- і ранньої історії у Києві. Після визволення міста ст. наук. співробітник Державного республіканського історичного музею з 15.11.1943 р., завідувач експозиційного відділу "Історія Києва" (1.08.1944–1946) (Україна в типажах народних, краєвидах і архітектурі: художньо-етнографічна спадщина Юрія Павловича. – К., 2010. – 400 с.) 395
Павловський Олексій Павлович (1773 – після 1822), письменник, мовознавець, автор першої надрукованої граматики української мови "Грамматика малороссійскаго наречія" (Санкт-Петербург, 1818) 531
Павловський Феодосій, протоієрей, служив в одній з церков на Подолі у Києві 407, 411, 414, 421, 425, 426, 468, 499, 510
Павша Михайло (XVI ст.), ктитор Києво-Пустинно Микільського м-ря 675, 813
Паїсій (?–1660), Патріарх Єрусалимський і всієї Палестини (1645–1660) 805
Палієнко Валентина Костянтинівна (1.02.1883–?), ст. наглядач, прибиральниця, завідувач бібліотеки Музею російського мистецтва у Києві (1941 р. – жовтень 1942 р.), бібліотекар українського відділу Музею східноєвропейського мистецтва у грудні 1942 р. – лютому 1943 р., бібліотекар Крайового музею Києва у березні–вересні 1943 р., наглядач Архітектурно-Історичного музею у вересні 1943 р. 373, 786
Паліївець Григорій Дмитрович, столяр ЦАРМ (1940–1941), проживав у КПЛ, корп. 29, кв. 8 181
Палій Семен Пилипович (уродж. Гурко) (1640–1710), фастівський полковник 669, 807
Палладій (Видибіда-Руденко Петро Порфирович) (*29.06.1891, с. Стрільчинці Лучанської вол. Брацлавського пов. Подільської губ. – 1.09.1971, Нью-Йорк*), митрополит УАПЦ в екзилі під омофором Константинопольського Патріарха (1954–1971), під час війни архієп. Краківський і Лемківський Православної Автокефальної Церкви в Генеральній Губернії (1941–1944), згодом також архієп. Львівський. Емігрував у Німеччину (1944), США (1950), перейшов в юрисдикцію Константинопольського Патріарха (1954) 111–112, 409, 418, 500, 501, 505
Пальцо Йоахім / Paltzo, Joachim (*11.01.1912, м. Растенбурґ, нині Кентшин, Польща – 19.01.1944, Україна*), нім. чиновник, керівник відділу пропаганди (IIa) головного відділу політики райхскомісара України (вересень 1942–19.01.1944). Закінчив вищий ліцей у Растенбурзі (1931), вступив у Кьонігсберзький ун-т (1931), де вивчав математику, фізику, хімію (за ін. даними філологію). З шкільних років активний член місцевого відділення Гітлерюгенду, член НСДАП з 1.06.1930 р. Очолював відділ пропаганди в партійному керівництві

Східної Пруссії (1932–1944), водночас там само був крайовим керівником з питань культури (червень 1933 р. – січень 1944 р.), керівником крайового відділення Райхсміністерства народної освіти і пропаганди у Східній Пруссії (12.07.1933–1937) та керівником партійного Управління пропаганди Східної Пруссії (1937–19.01.1944). Служив у Вермахті (вересень 1939 р. – вересень 1942 р.), лейтенант резерву. З вересня 1942 р. до січня 1944 р. очолював відділ пропаганди (IIa) в РКУ. Партійне звання оберберайхсляйтер. Загинув у бою 585, 587, 731

Памва (Федишин Павло Феофанович) (*1890, м-ко Лучинець Могилівського пов. Подільської губ. – ?*), насельник КПЛ з перервами у 1910–1940-х рр., ієромонах. З селян, прийнятий у КПЛ на послух в економічне відомство (26.05.1915), переведений у майстерню срібних справ (10.06.1922), пострижений у ченці 22.02.1922 р., висвячений на ієродиякона 1928 р. Повторно прийнятий у КПЛ під час окупації, після виселення німцями з монастиря (27.09.1943) у КПЛ не повернувся (НКПІКЗ, фонди, од. зб. КПЛ-А-1222, арк. 5зв.–6) 91, 92, 475

Панасенко Алімпій Антонович (17.08.1887–?), завідувач відділу керування справами КМУ (1941), заступник голови Київської міської управи. У 1942–1943 рр. завідувач адміністративного відділу КМУ. Освіта вища, за фахом адвокат 841, 842

Пантелеймон – див. *Червоненко Пантелеймон Антонович*

Пантелеймон (Рожновський Павло Степанович) (*27.10.1867, Кострома – 30.12.1950, Мюнхен*), архієп. Гродненський і Вілейський (1940–1942) РПЦ, митрополит Мінський і Білоруський (1942–1946), з осені 1942 р. Екзарх Білорусії Білоруської Православної Церкви, з 1946 р. в юрисдикції РПЦЗ 129

Пантелеймон (Рудик Петро) (*16.06.1898, с. Липівці, Перемишлянський пов., Галичина, Австро-Угорщина – 3.10.1968, Едмонтон*), єп. Львівський (1941–1946), управляючий Київською єпархією Української Автономної Православної Церкви (1941–1943), архієпископ РПЦЗ (1946–1959), архієп. Едмонтонський і Канадський РПЦ (1959–1968). Навчався у початковій школі при Почаївській Лаврі (1912–1915), пострижений у ченці 1920 р., висвячений на ієродиякона 13.12.1920 р. (за ін. даними 1922), на ієромонаха – 21.07.1922 р. Закінчив Волинську духовну семінарію в м. Кременці (1924), православне відділення богословського факультету Варшавського ун-ту (1928), належав до кліру Православної Автокефальної Церкви в Польщі (1924–1939). У цей період був настоятелем Георгіївської церкви у Львові, благочинним приходів у Львові та його околиць (1925–1929), зведений в сан ігумена. 1929 р. призначений настоятелем Загаєцького м-ря на Тернопільщині з одночасним зведенням у сан архімандрита, намісник Почаївської Лаври (1933–2.06.1941). Після приєднання Західної України до СРСР прийнятий 1939 р. у клір РПЦ, хіротонізований в єпископи Львівського в Єлоховському соборі у Москві (27.03.1941). Під час нацистської окупації був в юрисдикції Української Автономної Православної Церкви, управляючий Київською єпархією (18.12.1941–25.09.1943). Залишив Київ (25.09.1943) і через Варшаву виїхав у Німеччину. У квітні 1944 р. зведений в сан архієпископа митр. Діонисієм (Валединським) та призначений тимчасовим керівником Української Автономної Православної Церкви. Після війни опинився у таборі переміщених осіб в Шляйсгаймі біля Мюнхена. 5.04.1946 р. прийнятий у клір РПЦЗ в сущому стані. Архієп. Буенос-Айреський і Аргентинський (1947–8.12.1950), управляючий приходами РПЦЗ у Північній Африці з місцеперебуванням у Тунісі (1951–24.11.1952), архієп. Західно-Канадський і Едмонтонський (1952 р. – лютий 1954 р.), архієп. Східно-Канадський і Монреальський (лютий 1954 р. – 1957 р.), звільнений 1957 р. на відпочинок. Після покаяння був прийнятий в РПЦ (5.03.1959), архієп. Едмонтонський і Канадський з 8.08.1959 р. 89, 90, 115, 117, 118, 126, 131, 410, 415, 422, 447, 450, 451, 454–456, 461, 469, 470, 472, 481–484, 495–497, 500, 503, 504, 506, 508–510, 785

Парасунько Василь Семенович (*12.04.1902, м-ко Озаринці Озаринецької вол. Могилівського пов. Подільської губ. – ?*), етнограф. До війни співробітник АН УРСР, у липні 1941 р. мобілізований до РСЧА, під Полтавою потрапив в оточення, повернувся у Київ, працював наук. співробітником Крайового музею до- і ранньої історії (травень 1942 р. – липень 1943 р.), до приходу Радянської армії мешкав у рідному селі Озаринці, служив в Радянській армії (березень 1944 р. – вересень 1945 р.), після демобілізації ст. наук. співробітник відділу етнографії Державного республіканського історичного музею (20.10.1945–30.09.1946) 251, 395
Парфеній (Левицький), архієп. 408, 491, 492
Пассери 823
Пастушенко Татьяна Викторовна (рос.), к.і.н., ст. наук. співробітник Ін-ту історії України НАН України 286–288
Пастушенко Феодосія Семенівна (28.05.1896–?), наглядач ММ (1939), ст. наглядач відділу пам'ятників ЦАРМ (1939–1941) 182
Паулюс Фрідріх Вільгельм Ернст / Paulus, Friedrich Wilhelm Ernst (*23.09.1890, с. Ґуксгаген, Північний Гессен – 1.02.1957, Дрезден*), генерал-фельдмаршал Вермахту (1943), командувач 6-ю армією (1942–1943), полонений у Сталінграді (31.01.1943) 27
Паульсен Віктор / Paulsen, Viktor (*29.05.1913, Ґрац – 20.10.1987, ?*), австрійський славіст, др. філософії, під час Другої світової війни співробітник Зондеркоманди Кюнсберґа (1941–1942) Міністерства закордонних справ Німеччини, унтерштурмфюрер СС. Закінчив реальну гімназію в Клаґенфурті (1931), університет у Відні (1931–1935), того ж року захистив дисертацію "Фонетика словенського ґаільталерського діалекту в Каринтії" (1935), продовжив навчання в Інституті дослідження історії Австрії (1937–1939), щоб отримати місце у Крайовому архіві Каринтії. Член Південно-східного німецького дослідного товариства у Відні, в якому був референтом з Югославії та Болгарії. З 1940 р. належав до Зондеркоманди Кюнсберґа, у складі її групи під керівництвом Вілфріда Краллєрта, керівника Видавничого центру Південно-східного німецького дослідного товариства, працював в Югославії (1941), звідки був вивезений багатий картографічний і статистичний матеріал. Під час Німецько-радянської війни працював у складі оперативних команд Зондеркоманди Кюнсберґа "Нюрнберґ" (червень–листопад 1941 р.) та "Потсдам" (10.11.1941–31.08.1942), яка діяла на території України. У лютому 1942 р. в її складі перебував у Києві, звідки організував вивезення збірки зброї ЦІМ. Після включення Зондеркоманди Кюнсберґа у структуру СС (1.08.1941) і перейменування її у "Батальйон Ваффен-СС особливих доручень" (1.08.1942), належав до його оперативної команди "Південь А" (Кавказ). Після ліквідації Батальйону Ваффен-СС (29.07.1943) перейшов у нову структуру РСХА – групу "VI G", яка складалася з колишніх співробітників Зондеркоманди Кюнсберґа і називалася "Служба науково-методичної інформації та національної політики" під кодовою назвою "Імперська фундація з країнознавства". Очолював центр картографії цієї служби. Після війни директор страхової компанії в Австрії 521, 522, 525, 529, 788
Пахомий (Кедров Петр Петрович) (рос.) (*30.07.1876, м. Яранськ – 11.12.1937, м. Котельнич*), єп. (з 1923 р. архієп.) Чернігівський (1917–1937) РПЦ 483
Пащенко Марія Іванівна 181
Пащенко О. 818
Пелещук (Пелешук) Юрій Артемович (*3.04.1889, с. Гриціївка, нині Гриціївка, Срібнянської вол. Прилуцького пов. Полтавської губ. – 12.02.1952, Канада*), протоієрей Української Православної Церкви Канади. Народився в селянській сім'ї, закінчив Гурбинецьку двокласну школу, Київську церковно-учительську семінарію (1906). До травня 1922 р. працював на Прилуччині вчителем у с. Ладин (нині Ладан), завідував трудовою школою у с. Поділ. Висвяче-

ний на священика єп. Григорієм (Стороженком) 20.05.1922 р. Настоятель парафії УАПЦ с. Безпальче Гельмязівського р-ну Шевченківської округи з 20.08.1922 р. до т.зв. "самоліквідації" УАПЦ у 1930 р. Під час Другої світової війни настоятель Андріївської церкви у Києві (1941–1943), член об'єднаної КЦР у листопаді 1941 р. – лютому 1942 р. Після війни, з 27.06.1950 р., на еміграції в Канаді, прийнятий до складу духовенства УПЦК 123, 125, 504
Пелькіна Лідія Андріївна (*23.12.1911, Керч – 1994, Київ*), мистецтвознавець, наук. співробітник Музею російського мистецтва у Києві. Закінчила художньо-промислову школу (1930), два роки працювала вчителькою у селі, навчалася у Харківському державному ун-ті (1932–1935) та Київському державному ун-ті (1935–1937) на літературно-лінгвістичному факультеті. З грудня 1936 р. наук. співробітник Музею російського мистецтва. Під час окупації Києва наук. співробітник Музею російського мистецтва (вересень–грудень 1941), українського відділу Музею східноєвропейського мистецтва (1942–1943), Крайового музею у Києві (березень–травень 1943 р.). Звільнена з музею за скороченням штатів (1.06.1943), працювала комірником на косметичній фабриці (червень–вересень 1943 р.). Після звільнення Києва знову працювала у Музеї російського мистецтва ст. наук. співробітником (листопад 1943 р. – лютий 1994 р.) 373
Пенковський Іван (XVIII ст.), нотаріус 670, 808
Перельманн, друкар 627
Пересунько – див. *Парасунько Василь Семенович*
Перовська Софія Львівна (*1.09.1853, Санкт-Петербург – 3.04.1881, Санкт-Петербург*), революціонерка-терористка, одна з організаторів і учасників замаху на царя Олександра II 677
Пестун В.П., директор Центрального державного музею Т.Г. Шевченка (з 2.12.1938 р.), у 1942–1944 рр. уповноважений Музейних фондів НКО УРСР в Уфі 20, 185–187, 191, 201
Петлюк А.А., заступник начальника Управління музеїв Комітету в справах культурно-освітніх установ УРСР у др. пол. 1940-х рр. 944, 949, 966
Петр III (рос.), великий кн. (1742–1761), рос. імператор (25.12.1761–28.06.1762) 815
Петро I (Петро Олексійович / Петр Алексеевич Романов) (1672–1725), рос. цар (1682–1721), імператор (1721–1725) 163, 668–670, 674, 795, 805–807, 813, 956
Петро II (1715–1730), рос. імператор (1727–1730) 669, 806
Петро Олексійович / Петр Алексеевич – див. *Петро I*
Петро Ратенський (*др. пол. XIII ст., Волинь – 1326, Москва*), святитель, митрополит Київський і всієї Русі 453
Петров М. 822
Петровський Стефан 810
Петропавловський Л., протоієрей, секретар архієп. Алексія (Громадського) 117
Петрушевич Савва, священик Ольгинської церкви у Києві у 1920-х рр. 467
Петрушина (Петрушіна) Анастасія Федорівна, двірник ДІКЗ КПЛ з 1.02.1944 р. 924
Пешехонов Макар Самсонович (рос.), купець 781
Пєчєнєв Антон Іванович (*1901 – липень 1943, Київ*), член резидентури НКВС СРСР *В. Карташова* (*"Михайлова"*) у Києві (1941–1943). Працював залізничником, учасник громадянської війни, нагороджений орденом "Червоного прапору". Загинув у Києві, посмертно нагороджений орденом "Вітчизняної війни" I ступеня указом від 10.05.1965 р. (ГДА СБУ, ф. 60, спр. 86699, т. 1а, арк. 79) 39
Пиркіна, лаборант відділу докласового суспільства ЦІМ у 1941 р. 20
Пирог Николай (рос.) 162
Писанко Костянтин Федорович 313

Писемський О. 818
Підгорська Марія Олександрівна (*1901, Київ – ?*), секретар-друкарка Музею російського мистецтва у Києві (1934–1941). Під час окупації бібліотекар та секретар-друкарка названого музею (вересень–грудень 1941 р.), секретар відділу російського мистецтва Музею східноєвропейського мистецтва (1942–1943), так само Крайового музею у Києві (березень–вересень 1943 р.) 373
Підлісний Петро, протоієрей, член об'єднаної КЦР у листопаді 1941 р. – лютому 1942 р. 504
Підруцький М., міський інженер КМУ 399, 400, 859
Пімен (Пєгов), єп. 490, 494
Піпер Карл / Piper, Karl, перекладач Робочої групи Західної України (Київ) Оперативного штабу райхсляйтера Розенберґа у листопаді 1941 р. 550
Пісковський Іван Митрофанович (1915–?), зв'язковий-кур'єр НКВС УРСР та *Івана Кудрі* (*"Максим"*) у 1942 р., оперативне ім'я "Дніпро", за легендою Пісковий Іван Трофимович 41
Пішке Вільям / Pischke, William (18.07.1901–?), наук. співробітник зондеркоманди Краснодару Оперативного штабу райхсляйтера Розенберґа (1942) 81, 612
Платон (Городецький Микола Іванович) (*2.05.1803, посад Погоріле Городище Тверської губ. – 1.10.1891, Київ*), митрополит Київський і Галицький (1882–1891) 466, 467
Плотар Олександр Петрович (1900–?), охоронник ММ (9.07.1930–1939), начальник сторожової охорони ЦАРМ (1939–1941) (ЦДАВО України, ф. 166, оп. 11, спр. 445, арк. 12) 181
Повстенко Олекса Іванович (*25.02.1902, м-ко Хащувате Хащуватської вол. Гайсинського пов. Подільської губ. – 15.01.1973, Вашингтон*), укр. архітектор, мистецтвознавець, дійсний член УВАН, НТШ. Народився у селянській сім'ї. Під час Визвольних змагань козак Богданівського полку 6-ої Запорізької дивізії Армії УНР (1918–1920). Закінчив будівельне відділення Волинського індустріального політехнікуму ім. Леніна у Житомирі (1927), аспірантуру при Науково-дослідному ін-ті промислового будівництва у Харкові. У 1929–1934 рр. викладав у Харківському будівельному технікумі (курси будівельної справи і будівельної механіки) та Харківському інженерно-будівельному ін-ті (курс будівельних матеріалів). Водночас працював інженером-архітектором у Науково-дослідному ін-ті проектування металургійних заводів, будівельному відділі Наркомосу УСРР та проектному відділі Управління південних залізниць. 1935 р. переїхав у Київ, працював архітектором Наркомосу УСРР, з 1937 р. – завідувачем Кабінету архітектури, керівником відділу підвищення кваліфікації архітекторів при Республіканському правлінні Союзу архітекторів України. У 1939–1941 рр. член наукової ради Державного архітектурно-історичного заповідника "Софійський музей". Під час окупації Києва директор Архітектурно-Історичного музею (кол. "Софійський музей"), з 1.04.1943 р. заступник директора названого музею (директором було призначено *О. Гілярова*). Наприкінці вересня 1943 р. виїхав на Захід в еміграцію. У таборах для біженців написав і видав "Київ. Альбом архітектурних пам'яток нашої столиці" (Аугсбурґ, 1946), "Наш Київ святий" (Аугсбурґ, 1946), "Історичні пляни Києва" (разом з П. Курінним; Аугсбурґ, 1947), "Фрески і мозаїки Св. Софії в Києві" в альманасі "Українське мистецтво", ч. 1, с. 5–13 (Мюнхен, 1947) та "Фрески і мозаїки Михайлівського (Дмитрівського) манастиря в Києві" в альманасі "Українське мистецтво", ч. 1І, с. 3–13 (Мюнхен, 1947). У США вийшла друком найвідоміша його монографія "Катедра Св. Софії у Києві" (Нью-Йорк, 1954). Працював у приватних архітектурних компаніях, з 1959 р. в архітектурній майстерні Капітолію. Похований на кладовищі м. Саут-Баунд-Брук, шт. Нью-Джерсі 106, 107, 313, 365, 373, 374, 404, 508, 544, 692, 817
Повстенко Юрко (*1926, Київ – 1991, США*), син архітектора *Олекси Повстенка* 107
Погорілко Павло 492

Покровська Євгенія Федорівна 299
Полєвой, начальник табірного відділення № 1 "Мінлагу", капітан (1949). З 11.02.1952 р. у званні майора очолював Абезьке табірне відділення "Мінлігу" (ГАРФ, ф. 9414, оп. 1, д. 566, л. 25, 26об.) 270
Полєнов В. 818
Полікарп (Луцький) / Полікарп Луцький та Ковельський – див. *Полікарп (Сікорський)*
Полікарп (Сікорський Петро Дмитрович) (*20.06(2.07).1875, с. Зеленьки Козинської вол. Канівського пов. Київської губ. – 22.10.1953, м. Ольне-су-Буа, Франція*), митрополит УАПЦ другої формації. Народився в сім'ї священика. Закінчив Київську духовну семінарію (1898). Служив дяком Києво-Воскресенської церкви на Печерську, з 1906 р. навчався на юридичному факультеті Київського ун-ту, столоначальник Київської духовної консисторії (1908–1918), керівник господарського відділу Міністерства віросповідань УНР (1917–1918), віце-директор департаменту загальних справ названого міністерства (1919–1921). З 1920 р. на еміграції в Польщі. 27.07.1922 р. пострижений у ченці єп. Алексієм (Громадським), 10.04.1932 р. хіротонізований митр. Діонисієм (Валединським) в єпископи Луцького Православної Автокефальної Церкви в Польщі, вікарія Волинської єпархії, призначений ним же архієпископом Луцьким і Ковельським (2.08.1941), тимчасовим адміністратором "Православної Автокефальної Церкви на звільнених землях України" (24.12.1941). З 17.05.1942 р. митрополит УАПЦ, 1944 р. виїхав у Німеччину (Потсдам, Ґронау під Ганновером, Бад-Кіссінґен). З квітня 1950 р. мешкав поблизу Парижа. Похований на кладовищі Пер-Лашез у Парижі 103, 104, 111, 114, 115, 120, 122, 123, 125, 128–130, 409–412, 415, 416, 418, 436–438, 496–500, 502–504, 507, 508
Полікарпов Н.І. 163
Поліхроній / Полихроний (Дубровський Прокіп Данилович, у схимі Прохор) (*1887, с. Шпотине, Старобільського пов. Харківської губ. – 1977, Почаївська Лавра*), насельник з перервами у 1910–1950-х рр. Троїцького Іонинського м-ря та КПЛ, схиархімандрит. Народився в селянській сім'ї, освіта домашня. Прийнятий послушником на проскурню у Троїцький Іонинський м-р 1909 р. Був на військовій службі (1914–1917), після демобілізації повернувся у монастир і прийняв чернечий постриг (1919), висвячений на ієродиякона (1919), на ієромонаха єп. Георгієм (Делієвим). Після закриття монастиря працював священиком у м-ку Носівка Чернігівської обл. (1933–1941). У цей період зведений в сан ігумена (25.03.1936). Після закінчення війни перейшов з Чернігівської єпархії у КПЛ (січень–лютий 1946 р.), був доглядачем Дальніх печер (11.02.1948–28.01.1953), старшим записчиком (28.01.1953–16.04.1954), духівником митрополита Київського і Галицького Іоанна (Соколова) з 17.04.1954 до початку 1959 р. Зведений у сан архімандрита і включений до складу Духовного собору КПЛ (1955), переведений у Почаївську Лавру 15.04.1959 р. Прийняв там постриг у велику схиму (Перелік священнослужителів КПЛ від 17.01.1946 р., перелік братії КПЛ на 1.01.1948 р., перелік братії КПЛ на 12.01.1949 р., перелік братії КПЛ за часом постригу у ченці від 13.04.1949 р., перелік братії КПЛ за часом вступу у монастир від 25.10.1949 р., перелік братії КПЛ на 13.10.1950 р. // НКПІКЗ, фонди, од. зб. КПЛ-А-1255, б/№; протокол засідання Духовного собору КПЛ від 11.02.1948 р. // там само, од. зб. КПЛ-А-1213, арк. б/№; там само, од. зб. КПЛ-А-998, арк. 120, 146, 149; Биографические сведения о братии Киево-Печерской Лавры... – С. 87) 482
Полозов Григорій, підпоручик 675, 814
Полозов Іван, секунд-майор 675, 814
Полонська-Василенко Наталія Дмитрівна / Полонская-Василенко Наталья Дмитриевна (*31.01.1884, Харків – 7.06.1973, м. Дорнштадт, Німеччина*), укр. історик, археолог, архівіст,

педагог, др. іст. наук, професор. Закінчила Вищі жіночі курси у Києві (1911), історико-філологічний факультет Університету св. Володимира у Києві (1913). У 1910–1930-х рр. викладала історичні дисципліни у середніх і вищих навчальних закладах Києва, у 1920–1930-х рр. працювала в численних установах ВУАН (АН УРСР), у тому числі архівістом Центрального архіву давніх актів (1925–1927). Перед війною ст. наук. співробітник відділу феодалізму Інституту історії України АН УРСР (1938–1941). Під час окупації Києва директор Центрального архіву давніх актів (з 15.12.1941 р.), співробітник Музею-Архіву переходової доби (1942). Після війни на еміграції в Німеччині 96, 106, 715, 833, 834, 838, 883

Полуботко, керівник відділу міського господарства КМУ (1942–1943) 97, 845, 846, 885

Полулях Олександр Іванович (1890–?), бібліотекар. З 1924 р. ст. бібліотекар Бібліотеки АН УРСР, у вересні–грудні 1941 р. директор БАН, у січні 1942 р. заступник завідувача секції віросповідань відділу культури та освіти КМУ, інспектор бібліотек КМУ у 1942 р. 411, 461–463, 502, 509

Полюшко Г. 16

Поля, сусідка *Н. Лінки (Геппенер)* 251, 255

Поль / Pohl, службовець адміністрації райхскомісара України 750

Поль Йоганнес / Pohl, Johannes (*6.02.1904, Кьольн – 30.01.1960, Візбаден*), німецький теолог, священик, гебраїст, бібліотекар, доктор теології. Співробітник відділу сходознавства Прусської державної бібліотеки в Берліні (1935–1936, 1939–1941), Ін-ту дослідження єврейського питання у Франкфурті-на-Майні (1941–1945), член НСДАП з 1.07.1940 р. Володів 8 мовами, серед них ідиш, іврит, клинопис, латинська, арабська та ін. У червні–липні, жовтні 1942 р. під егідою Оперативного штабу провадив огляд та відбір юдаїки у київських і харківських бібліотеках. З осені 1943 р. співробітник журналу антисемітського спрямування "Вельт-Дінст". З 1953 р. працював у видавництві "Франц Штайнер Ферлаг" та у редколегії німецького словника "Дуден" 788

Попель І.Ф., комірник ЦАРМ у 1940–1941 рр., голова Місцевого комітету 181

Попов А. 818

Попов В. 491

Попов Георгій Іванович (1858–?), рос. художник, навчався у Петербурзькій академії мистецтв (1891–1898), у КПЛ розписував Успенський собор під керівництвом *В.П. Верещагіна* (1894–1901), Трапезну церкву і палату (1902–1903) 861, 864, 881, 895, 900

Попов Лукіан 818

Попов Олег Костянтинович (1930–2016), радянський і російський артист цирку (клоунада), актор, цирковий режисер, народний артист СРСР (1969) 285

Попов Олександр Павлович (у чернецтві Анатолій) (*27.09.1902, м. Царьов Царьовського пов. Астраханської губ. – ?*), насельник у 1940–1950-х рр. Свято-Троїцького Іонинського м-ря у Києві та КПЛ, ієромонах. З селян, закінчив сім класів середньої школи. До 1936 р. проживав у рідному селі, у 1936 р. – листопаді 1942 р. – у Сталінграді (нині Волгоград), працював робітником. Висвячений єп. Леонтієм (Филиповичем) у Любарському Свято-Георгіївському жіночому м-рі на диякона (31.11.1942) і священика (1.12.1942). Настоятель церкви у парафії с. Казенна Громада (нині с. Громада) Любарського р-ну Житомирської обл. Водночас, з 9.03.1943 р., служив другим священиком у Любарському жіночому м-рі, священиком у Тригірському Спасо-Преображенському чоловічому м-рі та з 30.07.1943 р. – Покровській церкві с. Дениші. На початку лютого 1944 р. перейшов у Київську єпархію, прийнятий у число братії Свято-Троїцького Іонинського м-ря, пострижений у рясофор 25.03.1944 р. У зв'язку із закриттям монастиря перейшов у КПЛ (вересень–листопад 1944 р.). Пострижений у ченці 22.12.1946 р., виконував послух паспортиста, провідника, блюстителя Дальніх печер (28.01.–9.07.1953), записчика.

Нагороджений набедреником на Пасху 1954 р. митр. Іоанном (Соколовим) (НКПІКЗ, фонди, од. зб. КПЛ-НДФ-А-334, арк. 3–4, 10–20, 24, 26–27) 483, 512
Попов Павло Миколайович 164
Попова-Кубанська (Кубанская) Марія Михайлівна, завідувач відділу "Атеїзм і релігія в період капіталізму та імперіалізму" ЦАРМ у 1940 р. (до 16.11.1940 р.). Закінчила 1935 р. Академію комуністичного виховання ім. Н.К. Крупської у Ленінграді. Працювала вчителькою чотири роки, методистом-консультантом. Музейний стаж роботи з 1937 р. Після визволення Києва наук. співробітник (з 27.07.1944 р.) та ст. наук. співробітник (з 1.01.1948 р.) відділу фондів ДІКЗ КПЛ, секретар партбюро заповідника, автор наук. видання: *Кубанська-Попова М.М.* Києво-Печерський державний історико-культурний заповідник: Стародруки XVI–XVIII ст.: Каталог. – К., 1971 182, 962, 963
Поржицький Василь (XVIII ст.), священик с. Шили Острозької єпархії 672, 673, 810–812
Порицький Андрій Василь (Порицький Василь) (XVIII ст.), священик, декан 672, 809
Порфирій (Успенський), єп. 159, 165
Поснов, сусід *Н. Лінки (Геппенер)* 220
Постоєв Олександр Павлович (1917–?), резидент 3-го управління НКВС УРСР, залишений зі спеціальним завданням в окупованому Києві, також для укорінення в українські націоналістичні кола та диверсійної роботи, оперативний псевдонім "Літератор", володів німецькою мовою. Його група була забезпечена вибухівкою, зброєю та рацією, характеризувався як такий, що "может быть использован для выполнения любого диверсионно-террористического задания. Способности к этому имеет". До війни закінчив географічний факультет КДУ. Його батько був заарештований і розстріляний 1937 р. як український націоналіст. Завербований 1938 р., внаслідок його агентурної роботи упродовж 1938–1941 рр. було засуджено щонайменше 14 чоловік. У 1940 р. як секретний співробітник 3-го управління НКВС УРСР був укорінений в коло митрополита А. Шептицького, закінчив у Львові богословський ін-т (1941). В окупованому Києві у жовтні 1941 р. влаштувався у відділ культури та освіти КМУ інспектором музеїв. Ймовірно, заарештований Гестапо у листопаді 1941 р. (ГДА СБУ, ф. 60, спр. 86699, т. 1, арк. 90, 95–96; 193–195) 28, 29, 368, 370, 373, 374, 378, 379
Потапенко Іван Никифорович, митрофорний протоієрей Української Автономної Православної Церкви у Ново-Шепелицькому р-ні Київської обл. (1941) 430
Потапов М.І. 291
Потоцкая Ольга Александровна (рос.) 815
Потоцкий Михаил Александрович (рос.) 811, 815
Потоцкий Павел Александрович (рос.) 811, 812, 815
Потоцкий Петр Александрович (рос.) 811, 812, 815
Потоцкий Платон Александрович (рос.) 811, 812, 815
Потоцкий Федор Васильевич (рос.) 810
Потоцька Ганна Василівна / Потоцкая Анна Васильевна, поміщиця Кобеляцького пов. Полтавської губ., бабуся по батьковій лінії *Потоцького Павла Платоновича* 676, 810, 811, 815
Потоцький Григорій (XVII–XVIII ст.), кишінський сотник Полтавського полку 176, 673
Потоцький Григорій (XVIII–XIX ст.), прапрадід *Потоцького Павла Платоновича* 676
Потоцький Олександр Васильович / Потоцкий Александр Васильевич, дід по батьковій лінії *Потоцького Павла Платоновича* 675, 810, 811, 814, 815
Потоцький Павло Платонович (*12.12.1857, с. Просяниківка Кишенської вол. Кобеляцького пов. Полтавської губ. – 27.08.1938, Київ*), нащадок укр. козацького старшинського роду, генерал від артилерії Російської армії, військовий історик, громадський і культурний діяч, мистецтво-

знавець, колекціонер, меценат, професор. У 1927–1938 рр. завідувач Музею України (на території КПЛ), створеного на основі його власної історико-мистецької колекції, подарованої ним 1926 р. УСРР. Заарештований НКВС (24.07.1938), помер у Лук'янівській в'язниці 171, 175, 176, 178, 626, 670, 672–674, 801, 807, 810–815, 892

Потоцький Щенсний (Фелікс) Казимир (1630–1702), польський шляхтич гербу Пилява, гетьман польний коронний (1692–1702) 673, 812

Потульницький Марк Михайлович (*17.09.1892, м-ко Оринин Орининьскої вол. Кам'янець-Подільського пов. Подільської губ. – ?*), голова Печерської райуправи Києва (17.04.1942–1.04.1943), за фахом економіст-фінансист (ДАКО, ф. 2361, оп. 1, спр. 5, арк. 1; 4, 24) 464, 509

Потурченко Мишко 812

Прахова О. 164

Преловська І. 87, 505, 804

Прилипко Яків Степанович (22.10.1870–?), нічний вартовий Будинку-музею Т.Г. Шевченка у Києві під час нацистської окупації. У названому музеї працював з 1938 р. 371

Припачкин Аполлон Михайлович (рос.), тесляр з 24.06.1944 р. та столяр з 1.04.1947 р. ДІКЗ КПЛ 924

Приходько Афанасій Ігнатович (1903–?), співробітник ММ з 15.11.1935 р., столяр ЦАРМ у 1939 р., з листопада 1939 р. кандидат у члени КП(б)У, заступник директора ЦАРМ по господарству в 1940–1941 рр. 181

Приходько, керівник секції мистецтв відділу культури та освіти КМУ 850

Причитанський Степан Вікторович (2.09.1872–?), двірник Музею українського мистецтва у вересні 1941–1942 р., мешкав за адресою: вул. Олександрівська (нині М. Грушевського), 29 кв. 3 370

Прокопій Устюжський, св. 745, 747

Прокш Рудольф / Proksch, **Rudolf** (*16.06.1908, м. Баден, Австрія – ?*), співробітник Оперативного штабу райхсляйтера Розенберґа (1941–1945), працював у Головній робочій групі України ЕРР керівником Зондерштабу науки (1942), в управлінні ГРГУ (1943–1944), керівник ГРГУ з 15.02.1944 р., керівник Зондеркоманди "Схід" ЕРР з 20.10.1944 р. До війни працював радником з питань Остланду (Балтії) в аграрному відділі партійного апарату в гау Мекленбурґ (31.1.1933–23.2.1934), там само очолював відділ преси (24.2.1934–31.05.1934), перейшов у відділ преси Мекленбурзького відділення Гітлерюгенд (1.06.1934). Весною 1935 р. переведений у центральний апарат Імперського керівництва молоді (Берлін), де працював у головному відділі селянства, 9.11.1935 р. отримав звання в Гітлерюгенді унтербаннфюрера (підполковник), 1937 р. – баннфюрера (полковник). Член НСДАП з 1938 р. У квітні 1939 р. перейшов у Головне управління освіти НСДАП на посаду особистого референта. Служив у Вермахті в гірсько-стрілецькій частині (29.03.1940–12.07.1940 та 2.01.–11.12.1941), у грудні 1941 р. перейшов в ЕРР 397, 581, 585, 641, 829

Проскуряков Михайло Іванович (*25.07.1902, хутір Жуликівський Борисоглібсько-Пригородної вол. Борисоглібського пов. Тамбовської губ. – ?*), лейтенант держбезпеки, співробітник НКВС у Києві (1941). Народився в селянській сім'ї. Закінчив два класи міського училища, два класи гімназії, чотири курси Харківського технологічного ін-ту (нині Національний технічний ун-т "Харківський політехнічний ін-т"). Був робітником, вантажником на залізниці (січень–червень 1919 р.). Служив в РСЧА начальником відділення, помічником командира взводу (15.06.1919–1.10.1921). Після армії працював двірником, конторщиком у дитячому будинку Дорздраву Південної залізниці у Харкові (жовтень 1921 р. – вересень 1923 р.). 1.08.1924 р. перейшов на роботу у ДПУ УСРР у Харкові, пройшов шлях до оперуповнова-

женого 4 відділу УДБ НКВС УРСР (1.01.1936–10.07.1938). Займав посади: заступника начальника відділення 4 відділу УДБ НКВС УРСР (10.07.1938–1.08.1938), в.о. начальника відділення того ж відділу (1.08.1938–9.07.1939), в.о. заступника начальника 5 відділу УДБ НКВС УРСР (9.07.1939–1.05.1941), заступника начальника 1 Управління НКДБ УРСР (1.05.–10.11.1941). Відряджений в особий відділ НКВС Південного фронту в м. Кам'янськ-Шахтинський (наказ 255/лс від 17.11.1941 р.). Член ВКП(б) з 1939 р. Спецзвання "лейтенант держбезпеки" присвоєно 22.06.1939 р. (наказ НКВС СРСР № 1296). Відряджений у Західну Україну (13.11.1939), нагороджений за успішне виконання завдань бойовою зброєю – наказ НКДБ СРСР № 221 від 28.05.1941 р. (ГДА СБУ, ф. 12, службова картка "Проскуряков М.І.") 39

Прохор (Ігнатенко (Игнатенко) Петро Прокопович) (*31.08.1909, с. Кривий Ріг, нині Григорівка, Павлоградського пов. Катеринославської губ. – 12.11.1953, Київ*), насельник КПЛ у 1940–1950-х рр., монах. З селян, закінчив два класи сільської школи. За фахом токар, володів ремеслом пічника, шевця, кухаря. Залишив село 1930 р., працював на молочарні у м. Дебальцево (1930–1932), Дніпропетровському трубному заводі ім. Леніна (1932–1936), залізничній станції Лоцманівка (1936–1938) та Київ-Петрівка (1938–1.08.1947). Прийнятий у КПЛ вільнонайманим кухарем 15.10.1947 р., зарахований у число братії КПЛ і пострижений у рясофор 3.03.1950 р., пострижений у ченці 18.03.1952 р. Помер у лікарні, похований на Лук'янівському кладовищі (НКПІКЗ, фонди, од. зб. КПЛ-А-1361, арк. 146–159) 488

Прохорчук Іван, священик УАПЦ Покровської ц-ви на Пріорці (1941) 431

Процюк Юрій, священик УГКЦ, служив в Олександрівському костелі у Києві (1941), у місцевому костелі с. Павлів Радехівського р-ну Львівської обл. (1942–1958) 416

Прюцманн Ганс Адольф / Prützmann, Hans Adolf (*31.08.1901, м. Толькеміт, нині Толькміцко, Польща – 21.05.1945, ймовірно, м. Люнебург*), обергруппенфюрер СС (9.11.1941), генерал Поліції (9.11.1941) та Ваффен-СС (1.07.1944), вищий керівник СС та Поліції Остланду і Північної Росії (червень–листопад 1941 р.), вищий керівник СС та Поліції Південної Росії (11.11.1941 р. – вересень 1944 р.) 63

Пугавьев С. (рос.), ст. оперуповноважений відділу карного розшуку Управління міліції м. Києва, ст. лейтенант міліції 915, 917

Пугачов Ємельян (1740/1742–1775), донський козак, керівник Селянської війни (1773–1775) в Росії 670, 671, 675

Пуланіч Антон / Pulanich, Anton (*25.05.1884, м. Голіч – 4.01.1962, Голіч*), словацький генерал (1939), командувач словацького сухопутного корпусу на Східному фронті (серпень–вересень 1941), начальник штабу сухопутних військ (1942–1943) 59

Пустотін, диякон Української Автономної Православної Церкви 450

Пушель (Пюшель, Бушель), полковник, співробітник Штадткомісаріату Києва (1943) 98, 851–853, 860, 869, 870, 874

Пюц / Pütz 641

Пящинський (П'ящинський) Костянтин Михайлович, головний бухгалтер Театрального музею, Державної української художньої виставки та Музею українського мистецтва у жовтні–листопаді 1941 р. 354, 355, 364, 370, 403

Радзивілл Ієронім (Єронім) Флоріан (1715–1760), литовський кн., великий хорунжий литовський (1750–1760) 674, 813

Радзивілл Карл (Ка́роль) Станіслав (1734–1790), литовський кн., воєвода віленський (1762–1764, з 1768 р.) 670, 808

Радченко Є.Т., двірник ДІКЗ КПЛ з 13.06.1944 р. 924

Радченко Іван Іванович / Радченко Иван Иванович (1895–?), співробітник ММ, ЦАРМ, ДІКЗ КПЛ з перервою у 1938–1946 рр. Освіта вища. Директор ММ (1938), того ж року зня-

тий з посади та виключений з партії, але залишився працювати наук. співробітником в ММ, ст. наук. співробітник відділу "Атеїзм і релігія в історії народів СРСР" ЦАРМ (1939–1941). Після визволення Києва завідувач фондів ДІКЗ КПЛ (16.07.1944–23.02.1946) 182, 923, 924, 927, 930, 940, 962, 963

Разин Степан (рос.) (1630–1671), донський козак, керівник селянського повстання у Московському царстві (1670–1671) 151

Райзер / Reiser, співробітник адміністрації райхскомісара України, др. філософії 702

Райнгардт В. / Reinhardt, W., керівник відділу IIa (пропаганди) генерального комісара Київської генеральної округи, камерадшафтсфюрер, гебітскомісар Лохвицької сільської округи з лютого 1943 р. 567, 596, 598, 599, 602–604, 637, 647, 687, 690–692, 694, 695, 701, 702

Райнерт Ганс / Reinerh, Hans (*13.05.1900, м. Бистриця, Семиграддя, Австро-Угорщина, нині Румунія – 13.04.1990, с. Унтерульдінґен, земля Баден-Вюрттемберґ, Німеччина*), нім. археолог, член НСДАП (1931), керівник Імперського управління до- і ранньої історії відомства райхсляйтера Розенберґа "Уповноважений фюрера у справі нагляду за загальним духовним та ідейним навчанням і вихованням в НСДАП" (1939–1945) 80, 306

Райхардт (Рейхардт) Вальдемар / Reichardt, Waldemar (*5.07.1901, Санкт-Петербург – ?*), нім. журналіст, сценарист, письменник. Син заможного комерсанта, після Першої світової війни разом з батьками переїхав у Німеччину. Закінчив Державну гімназію ім. принца Гайнріха у Берліні (1920), вісім семестрів вивчав юриспруденцію, економіку та історію у Берлінському ун-ті. Брав активну участь у молодіжному та студентському русі (1919–1924), був головним редактором студентського журналу "Вища школа і закордон" ("Hochschule und Ausland"), очолював союз "Німецька молодіж", тісно пов'язаний з Німецькою народною партією. З 1925 р. член названої партії, працював партійним функціонером, водночас репортером німецьких періодичних видань, що виходили у Данцігу (нині Гданськ), Маґдебурзі та Ганновері, генеральний секретар Німецької народної партії в Померанії. З 1931 р. працював вільним письменником – писав радіоп'єси, сценарії для кіно, театру та радіопередач. За його романом "Родовід др. Пісторіуса" на кіностудії "Уфа" був знятий фільм (1939). Член НСДАП з 1940 р. Під час Другої світової війни зарахований до резерву охоронної поліції (1.04.1941), влітку 1941 р. вільнонайманий співробітник ЕРР. Працював у ГРГ Остланду, з середини 1942 р. – в управлінні ЕРР в Берліні, де очолював групу оперативного опрацювання матеріалів у відділі IIc обліку та відбору 680–682, 815, 843

Райхенау Вальтер фон / Reichenau, Walter von (*8.10.1884, м. Карлсрує – 17.01.1942, під час перельоту з Полтави до Львова*), генерал-фельдмаршал (1940), командувач 6-ої армії Вермахту (1939–1941), з 1.12.1941 р. командувач групи армій "Південь" 100, 294

Раковський / Раковский (уродж. Станчев) Християн Георгійович (*13.08.1873, м. Котел, Османська імперія, нині Болгарія – 11.09.1941, Медведівський ліс біля м. Орла*), радянський партійний діяч, голова Раднаркому УСРР, нарком зовнішніх справ УСРР (1919–1923) 835

Рау / Rau, оберштурмфюрер СС 717

Рафаїл (Заборовський Михайло) / Рафаил (Заборовский Михаил) (1676–1747), архієп. Київський і Галицький (1731–1743), митр. Київський, Галицький та всієї Малої Росії (1743–1747) 88, 460, 470, 669, 676, 806

Рафаїл II, Патріарх Константинопольський (1603–1607) 805

Раш Отто Еміль / Rasch, Otto Emil (*7.12.1891, с. Фрідріхсру, земля Шлезвіґ-Гольштейн – 1.11.1948, м. Верштадт*), нацистський військовий злочинець, бригадефюрер СС, генерал-майор поліції, начальник Оперативної групи "С" у червні–жовтні 1941 р.

Ревенко Поліна Петрівна, прибиральниця, наглядач ДІКЗ КПЛ з 6.07.1944 р. 923

Ревуцький Валеріян (Валер'ян) Дмитрович (*1.06.1910. Київ – 23.12.2010, Ванкувер*), український театрознавець, педагог. Син Дмитра Ревуцького, українського фольклориста, музикознавця. Закінчив Державний ін-т театрального мистецтва у Москві, факультет театрознавства (1941). Під час нацистської окупації Києва викладач історії українського театру на драматичному відділенні в Музично-драматичній консерваторії (1941–1942), керівник театру-студії "Ґроно" (1942–1943), директор Театрального музею з 20.07.1942 р. Восени 1943 р. виїхав з Києва в еміграцію, з 1951 р. мешкав у Канаді 305, 400, 506

Редько Ганна Кузьмівна (*1890, Київ – ?*), молодший наук. співробітник ВМГ та ЦАРМ. З сім'ї робітника заводу "Арсенал". Закінчила двокласне Київське міське училище, курси робочих пропагандистів при "Будкомгоспі" (1929), вечірню радпартшколу II ступеня (1931), Всеукраїнські курси НКО з підготовки кадрів музейних робітників (1933–1934). Працювала на заводі "Арсенал", була активісткою жіночого відділу (1920-ті рр.), наглядачем ВМГ (з 14.05.1930 р.), потім лектором, лаборантом, молод. наук. співробітником відділу фондів ВМГ (1934–1939), так само відділу фондів ЦАРМ (1939–1941). Звільнилася за власним бажанням у липні 1941 р. і того ж місяця евакуювалася з сім'єю на Схід. Повернулася у Київ 1944 р. Заява про прийняття до ДІКЗ КПЛ у грудні 1944 р. не була задоволена 182

Рейнеке П. 303

Рейнольдс Джошуа / Reynolds, Joshua (*16.07.1723, Плімптон (нині район м. Плімут) – 23.02.1792, Лондон*), сер, англійський художник-портретист та майстер історичних полотен, теоретик мистецтва, перший президент Королівської академії мистецтв 367

Репин Илья Ефимович (рос.) (*24.07.1844, м. Чугуїв – 29.09.1930, Куоккала*), російський художник 367

Решетников А.Г., завідувач відділу пам'ятників ДІКЗ КПЛ з 15.06.1944 р. 923

Рибачук Микола Михайлович (*6.12.1890, Київ – 19.09.1966, м. Пассейк, шт. Нью-Джерсі, США*), полковник Армії УНР, громадський діяч, священик. Закінчив Петербурзьке реальне училище, вступив до юридичного факультету Петербурзького ун-ту, який не закінчив через мобілізацію до армії (1914). Закінчив старшинську школу піхоти у Петрограді (1915), на фронті командував сотнею, після поранення начальник полкової підстаршинської школи. Після лютневої революції 1917 р. українізував курінь полку. До Української армії вступив 1.12.1917 р., командував кулеметною сотнею, був комендантом штабу, в.о. начальника канцелярії Головного управління Генерального штабу, начальником канцелярії і комендантом штабу Другого зимового походу. У міжвоєнний період член Вищої військової ради УНР в екзилі. За наказом уряду УНР вступив до Польської армії за контрактом (1926), що дало йому право вступити до Польської військової академії, служив у Польській армії до 1939 р. З початком Другої світової війни брав участь у вересні 1939 р. в обороні Львова. Під час Німецько-радянської війни в окупованому Києві голова КЦР (жовтень–листопад 1941 р.). Після війни на еміграції в Німеччині, з 1949 р. – в США. Член і засновник Об'єднання бувших Вояків Українців Америки (1949). Після смерті дружини Олександри Сперанської (травень 1951 р.) прийняв духовний сан (березень 1959 р.) і 24.05.1964 р. висвячений на священика УАПЦ і призначений настоятелем церкви Покрови Прсв. Богородиці у м. Кліфтоні (Нью-Джерсі). Лицар ордена Христа Симона Петлюри. Похований на кладовищі св. Андрія у м. Саут-Баунд-Брук, шт. Нью-Джерсі 10, 116, 119, 412–415, 417, 418, 426, 430, 438, 499, 500, 502, 512

Рибинський В. 491

Рибінська Любов Захарівна (1892–?), завідувач розрахункового столу ЦАРМ у 1939–1941, в ММ працювала бухгалтером з 15.06.1935 р. (ЦДАВО України, ф. 166, оп. 11, спр. 445, арк. 12) 182

Рибка Андрій, священик 813
Рилкова Л. 88, 486
Ріббентроп Йоахім фон / Ribbentrop, Joachim von (*30.04.1893, Везель – 16.10.1946, Нюрнберг*), міністр закордонних справ нацистської Німеччини (1938–1945) 513
Річицька Людмила Петрівна (1.04.1899–?), музейний працівник, ст. наук. співробітник, завідувач відділу малярства Музею українського мистецтва (вересень 1941 р. – лютий 1943 р.), наук. співробітник Крайового музею у Києві (березень–вересень 1943 р.). У жовтні 1942 р. отримала статус фольксдойче 370, 403
Рогауш Фрідріх / Rogausch, Friedrich (*5.10.1886, м. Нойштеттін, нині Щецинек, Польща – ?*), німецький державний чиновник, обербургомістр, штадткомісар Києва, оберштурмбаннфюрер СС. Народився в багатодітній сім'ї, батько працював машиністом на залізниці. Через смерть батька гімназію не закінчив, працював у кадастровому управлінні м. Нойштеттіна. Вступив добровільно на військову службу (12.10.1904) на два роки. Після здачі фахового екзамену на посаду скарбника (9.07.1910) працював у Тільзітському відділенні Управління продовольчого забезпечення армії з 11.11.1912 р. Під час та після Першої світової війни інспектор та контролер продовольчого забезпечення армії. З 1920 р. працював у фінансовому управлінні Нойштеттіна. У 1920-х рр. активний учасник нацистського руху, з жовтня 1928 р. член НСДАП, організатор підрозділів СС у своєму місті та навколишніх округах, 20.04.1935 р. отримав звання оберштурмбаннфюрера СС. Водночас, наприкінці 1920 – початку 1930-х рр., депутат Міської ради та Крайстагу Нойштеттіна. З 13.06.1933 р. перший заступник бургомістра, а згодом бургомістр Нойштеттіна, обербургомістр м. Шнайдемюль, нині Піла, (11.02.1939–9.02.1940), в.о. обербургомістра м. Гоєнзальца, нині Іновроцлав, (24.02. – листопад 1941 р.). На початку Німецько-радянської війни подав заяву на роботу у Райхсміністерстві окупованих східних територій і отримав призначення на посаду штадткомісара м. Полтави. Оскільки Полтава у 1941 р. не була передана цивільному управлінню, отримав призначення на посаду т.в.о. штадткомісара Києва, яку обіймав з грудня 1941 р. до серпня 1942 р. (BArch/SS-SO/42-B, Aufn. 712, 714–723; BArch/OPG/HO111, Aufn. 2376, 2378) 508, 645
Рогач Василь Андрійович (*1.02.1930, с. Великий Березний, Закарпаття – ?*), учасник національно-визвольних українських змагань у 1940-х рр., політв'язень сталінських концтаборів (1948–1956), публіцист. Рідний брат *Рогача Івана Андрійовича* 270, 312
Рогач Іван Андрійович (*29.05.1914, с. Великий Березний, Закарпаття – 18.02.1942, урочище Бабин Яр, Київ*), український політичний і громадський діяч. Заступник голови Організації національної оборони "Карпатська Січ", згодом її військовий писар (1938–1939), у березні 1939 р. секретар Президента Карпатської України А. Волошина, член проводу ОУН(М). На початку Німецько-радянської війни головний редактор газети "Українське слово", яке видавалося у Житомирі, потім у Києві (1941). Завідувач підвідділу преси відділу пропаганди КМУ, відповідальний редактор газет "Останні вісті", "Українське слово", "Літаври" (17.11.–13.12.1941), що виходили у Києві. Заарештований 12.12.1941 р., через деякий час звільнений. На початку 1942 р. заарештований вдруге під приводом публікації у газеті статті, де висловлювалось невдоволення діями німецької влади, яка не виконувала свої обіцянки щодо створення самостійної України. Розстріляний у Бабиному Яру 298, 312, 422, 427
Рогневинський Адам 674
Рогович Афанасій, статський радник 675, 814
Родіонов Яків Петрович (*23.10.1895, с. Глушково Глушковської вол. Рильського пов. Курської губ. – ?*), інспектор шляхів та гідротехнічних споруд Печерської райуправи Києва з 25.10.1941 р., завідувач житлового відділу тієї ж управи (27.03.1942–1.04.1943). За фахом інженер-будівельник шляхів 464, 465, 509

Родченко А. 802
Розанов В. 795
Розенберґ Альфред / Rosenberg, Alfred (*12.01.1893, Реваль, нині Таллінн – 16.10.1946, Нюрнберґ*), нацистський злочинець, райхсміністр окупованих східних територій. З сім'ї балтійських німців. У 1918 р. закінчив Політехнічний ін-т у Москві (до 1915 р. у Ризі) за фахом архітектора. Наприкінці 1918 р. емігрував до Німеччини і 1919 р. примкнув до націонал-соціалістичного руху. З 1921 р. редактор (з 1923 р. головний) центрального органу нацистської партії "Фьолькішер Беобахтер", з 1933 р. керівник зовнішньополітичної служби НСДАП, з 1934 р. уповноважений фюрера у справі нагляду за загальним духовним та ідейним навчанням і вихованням в НСДАП 55, 297, 508, 574, 580, 629, 788, 802, 821
Розенфельдер Карл / Rosenfelder, Karl (*21.05.1904, м. Санкт-Ґеорґен-ім-Шварцвальд – ?*), керівник Головного управління світоглядного інформування партійного відомства райхсляйтера Розенберґа "Уповноважений фюрера у справі нагляду за загальним духовним та ідейним навчанням і вихованням в НСДАП", керівник Зондерштабу світоглядного інформування при ЕРР (1941–1944), член НСДАП з 1937 р. Народився в багатодітній сім'ї годинникового майстра. Після закінчення 8-річної школи прийнятий учнем слюсаря на верстатобудівну фабрику, де працював до осені 1926 р. Рік навчався у Тюрінзькій євангелістській вищій школі (1926–1927), потім у Вищій політичній школі в Берліні. У березні 1930 р. прийнятий волонтером у редакцію "Christlich-soziale Stimmen" ("Голос християн-соціалістів") на посаду помічника редактора. У квітні 1931 р. – квітні 1935 р. член редакції журналу "Nordische Stimmen" ("Голос Півночі"), з 1.04.1935 р. перейшов у Головне управління світоглядного інформування відомства райхсляйтера Розенберґа, очолив його 1.04.1938 р. Служив у Вермахті (листопад 1940 р. – серпень 1941 р.), після звільнення повернувся на свою посаду і очолив редакцію газети "Weltkirchen" ("Світові релігії"), водночас, з 1.11.1941 р., працював референтом у Райхсміністерстві окупованих східних територій, вдруге призваний до Вермахту у "Фольксштурм" (17.02.1945) 78, 533, 534, 535, 538–541, 545, 548, 633, 634, 637–639, 641, 642, 682, 803
Розумовський Кирило (1728–1803), гетьман Лівобережної України (1750–1764) 674, 812
Роман (Копа) (1677–1736), архімандрит КПЛ (1730–1736) 929
Романенко, секретар Тимчасового церковного міського управління УАПЦ (вересень–жовтень 1941 р.) 412, 418, 423
Романов Петро 313
Романови, династія правителів Московського царства і Російської імперії 930
Романовський Павло 956
Романчук Юліан Володимирович 313
Романюк Микола, член об'єднаної КЦР у грудні 1941 р., мирянин 504
Роскамп (Розкамп) Дідріх / Roskamp, Diedrich (*7.09.1907, м. Емден – 12.10.1967, Гамбурґ*), німецький мистецтвознавець, музейник, др. філософії. З 1929 р. навчався в університетах Марбурґа, Берліна та Відня. До війни працював у Гамбурзькому художньому музеї. Служив у Вермахті (1939–1941), після 6-місячного лікування демобілізований через хворобу серця. Працював у Головному управлінні образотворчого мистецтва відомства райхсляйтера Розенберґа і як співробітник Зондерштабу образотворчого мистецтва був направлений у розпорядження ГРГ України ЕРР – працював у Києві та Керчі (травень 1942 р. – березень 1943 р.), потім ГРГ Остланду – працював у Новгороді. Після війни очолював експозиційний відділ живопису Гамбурзького художнього музею 21, 33, 34, 634, 636, 637, 646, 650, 652, 654, 679, 682, 683, 742, 748, 805, 828, 910
Руденко Пилип (помилково Іван), заступник голови (у грудні 1941 р. голова) президії об'єднаної КЦР у жовтні–грудні 1941 р. 413, 414, 418, 421, 423, 424, 426, 432, 433, 499, 500, 504

Рудецький Михайло, мирянин, посланник від архієп. Алексія (Громадського) у листопаді 1941 р. 415, 438
Рудик, поміщик 674
Рудинська Є.Я. 177
Рудинський М.Я. 164
Рудич Петро Дорофійович, вчитель Київської середньої школи № 75 після війни. Мешкав у Лаврі з 1912 р. (корп. 9а), у першій половині 1920-х рр. був членом правління сільськогосподарської лаврської артілі "Трудолюбие", член НДК у 1943–1944 рр. 469, 898, 901
Рудницька Тамара 506
Рудольф Ганс-Йоахім / Rudolph, Hans-Joachim (*29.02.1904, м. Лангенольс, нині Ольшина, Польща – ?*), співробітник Оперативного штабу райхсляйтера Розенберґа, керівник Робочої групи Західної України (Київ) (1.05.–4.06.1942), т.в.о. керівника ГРГУ (5.06.–10.08.1942), переведений в Управління штабу у травні 1943 р. У листопаді 1943 р. в 4-му головному відділі обліку та відбору очолив групу IV/4, що займалася залученням науковців до аналітичної роботи, у жовтні 1944 р. очолив в ЕРР робочу групу з дослідження "більшовицької світової загрози" 397, 578, 629, 630, 636, 638, 640, 641, 643, 645, 654, 713, 805
Рудь Микита Пантелеймонович (1913–?), науковий співробітник, завідувач відділу "Атеїзм і релігія в епоху соціалістичної революції та диктатури пролетаріату" ЦАРМ (грудень 1939 р. – 1941 р.), в ММ працював з 1937 р., член ЛКСМУ 182
Рулін П.І. 178
Рум'янцев-Задунайський (Румянцев, Румянцев-Задунайский) Петро Олександрович (1725–1796), рос. полководець, державний діяч, граф, генерал-фельдмаршал (1774), президент Малоросійської колегії (1764–1786), генерал-губернатор Малоросійської губернії / Малоросійського генерал-губернаторства (1764–1789) 163, 283, 310, 562, 677, 815, 881, 929, 942
Рутковський Валерій Павлович 313
Рюйш Р. 797
Рюрик 302
Рьок Ганс / Röck, **Hans** (*22.06.1905, Відень – ?*), співробітник ГРГ України ЕРР у 1942–1944 рр. Керівник Зондеркоманди Ростова (Ростов-на-Дону) у вересні 1942 р. – травні 1943 р. До Другої світової війни співробітник зовнішньо-політичного відомства НСДАП, член НСДАП з 1932 р. У 1940 р. служив у Вермахті, вдруге призваний до Вермахту 20.02.1945 р. 81, 612, 632, 633
Саблін Микола Олексійович (*1849/1850, Вологда – 3.03.1881, Санкт-Петербург*), російський революціонер-терорист, член таємної організації "Народна воля" 677
Савватій (Врабець Антон Генріх) (*3.02.1880, м. Жишков, нині у складі Праги – 14.12.1959, Прага*), архієп. Празький і всієї Чехословакії Константинопольської Православної Церкви (1923–1942), ув'язнений у концтаборі Дахау (1942–1945), після звільнення не був допущений до виконання своїх обов'язків 112
Савич Григорій Васильович (у монашестві Георгій) (*31.07.1902, м. Прилуки Полтавської губ. – ?*), насельник Свято-Троїцького Іонинського м-ря та КПЛ з перервами у 1920–1950-х рр., ієродиякон. Народився у селянській сім'ї, закінчив церковно-приходську школу, до 1929 р. проживав у рідному місті, працював малярем. Прийнятий послушником на клірос у Свято-Троїцький Іонинський м-р у Києві 1929 р. Після закриття монастиря (1934) до початку війни мешкав у Києві, працюючи малярем. Під час окупації Києва повернувся у Свято-Троїцький Іонинський м-р і перебував там до його закриття (1941–1944), співав на кліросі та працював малярем. Висвячений на диякона 21.09.1942 р. єп. Веніаміном (Новицьким). Після повторного закриття Свято-Троїцького Іонинського м-ря прийнятий у КПЛ 17.10.1944 р.,

де був пострижений у ченці 21.04.1948 р., виконував послух півчого та уставщика. За самовільну поїздку у Прилуки до хворої матері відбув епітимію у Глинській Пустині (25.10.–7.12.1953) (НКПІКЗ, фонди, од. зб. КПЛ-А-978, арк. 17; там само, од. зб. КПЛ-А-998, арк. 17, 69; там само, од. зб. КПЛ-НДФ-А-309, арк. 1–3, 10–11) 484

Савченко, головний інженер Архітектурно-Будівельного управління відділу міського господарства КМУ 96, 97, 841, 845, 846

Савченко Євдокія Єфимівна (1904–?), наглядач (1939), прибиральниця (1940–1941) ЦАРМ, в ММ працювала з 1937 р. (ЦДАВО України, ф. 166, оп. 11, спр. 445, арк. 12) 181

Савченко С. 498

Савчук Влас Максимович (*1863, с. Морозівка Брусилівської вол. Радомисльського пов. Київської губ. – ?*), охоронник Центрального державного музею Т.Г. Шевченка до і під час окупації Києва 371

Саєнко Прокоп Максимович (*1890, с. Дорогинка Веприківської вол. Васильківського пов. Київської губ. – ?*), двірник музею "Косий капонір" у вересні–жовтні 1941 р. 358

Саковський (XVII ст.), маршалок 672

Салтикова, поміщиця 671

Самойлович Іван (?–1690), гетьман Лівобережної України та з 1676 р. України (1672–1687) 163, 672, 810

Самойловський (Самойловский) Ілля Михайлович (*23.12.1881, с. Лемешівка Поповської вол. Пирятинського пов. Полтавської губ. – 1972/1973, Київ*), укр. археолог, педагог, дослідник ранньослов'янських та давньоруських археологічних пам'яток, к.і.н. Закінчив історичне відділення Харківського ун-ту (1906–1910), Московський археологічний ін-т (1911–1914), де захистив дисертацію "Древнерусское народное хозяйство IX–XI в. по археологическим данным". Працював викладачем в навчальних закладах на Полтавщині, у Москві, Серпухові, Києві (1903–1934), з 1934 р. наук. співробітник ІІМК ВУАН (з 1938 р. Ін-т археології АН УРСР), напередодні війни обіймав у ньому посаду ст. наук. співробітника сектору античної археології. Під час окупації Києва наук. співробітник Ін-ту археології та Крайового музею до- і ранньої історії (19.09.1941–30.04.1943). Поновлений на посаді наук. співробітника Ін-ту археології АН УРСР 15.11.1943 р., в ІІМК АН СРСР у Ленінграді 1946 р. захистив кандидатську дисертацію "Поле похоронных урн у с. Корчеватое под Киевом", працював на посаді молод. наук. співробітника відділу слов'яно-руської археології (1948–1955). Найбільшим його успіхом вважаються розкопки Корчуватівського могильника зарубинецької культури (1940, 1941) 247, 299, 303

Самон (Мертвих Степан Семенович) (*1869, с. Лебедин Лебединської вол. Чигиринського пов. Київської губ. – 29.08.1950, Київ*), насельник Спасо-Преображенської пустині та КПЛ з перервами у 1890–1950-х рр., монах. З селян, закінчив народне училище. Прийнятий у КПЛ 1898 р., пострижений у ченці 23.12.1917 р. Працював садівником на хуторі Самбурки с. Мишоловка на околиці Києва (1917–1924), що належав до 1920 р. КПЛ. Після передачі Лаври обновленцям проживав у с. Лебедин, де працював склярем (1925–1949). У КПЛ повернувся в червні 1946 р., але не був прийнятий до числа братії. У серпні 1949 р. прийнятий до складу братії на послух сторожа ("О поступлении в Лавру [1946]", перелік братії на 1.09.1949 р., перелік братії КПЛ за часом вступу у монастир від 25.10.1949 р., лист Духовного собору КПЛ уповноваженому в справах Православної Церкви при РМ УРСР від 2.02.1950 р. // НКПІКЗ, фонди, од. зб. КПЛ-НДФ-А-303, арк. 1–4, 6–13; там само, од. зб. КПЛ-А-981, арк. 6; там само, од. зб. КПЛ-А-998, арк. 41) 487

Самотугіна Одарка Кирилівна (*1880, м-ко Понурівка Понурівської вол. Стародубського пов. Чернігівської губ. – ?*), наглядач Київського обласного музею революції (1.06.1933–1939),

наглядач, прибиральниця ЦІМ у вересні–листопаді 1941 р. (ЦДАВО України, ф. 166, оп. 11, спр. 445, арк. 7) 357, 361, 363, 372, 382
Самсон, старозавітний герой 560, 794
Самуїл / Самуил (Дорош Степан Іович) (*27.03.1878, с. Березівка Чернівецької вол. Ямпільського пов. Подільської губ. – ?*), насельник Пантелеймонівського м-ря на Афоні, КПЛ (Китаївська пустинь) з перервами у 1910–1950-х рр., ієродиякон. Народився у селянській сім'ї (мати дворянка), закінчив два класи міського училища, працював столяром, колісником. 1906 р. прийнятий у Пантелеймонівський м-р на Афоні, там же пострижений у рясофор (1906), вибув з названого монастиря 1913 р. Прийнятий у КПЛ 1914 р., призначений на послух на пасіку "Жуківка" Китаївської пустині, потім на "Оберську лісову дачу", працював також на кінному подвір'ї та у столярній майстерні КПЛ. Вибув з монастиря 1934 р. після його закриття. Пострижений у ченці 20.08.1928 р. (за ін. даними – 26.03.1934 р.) схиархієп. Антонієм (Абашидзе), висвячений на ієродиякона 3.05.1934 р. архієп. Сергієм (Гришиним). До війни займався столярними роботами у Києві. Повернувся у КПЛ 13.08.1943 р. Після вигнання німцями ченців (27.09.1943) повернувся у січні 1944 р., виконував послух півчого. У липні 1953 р. переведений у Лаврську богадільню (НКПІКЗ, фонди, од. зб. КПЛ-А-1580, арк. 2–8) 91, 475, 484
Санніков Г. 305
Саранча Микола, священик, член об'єднаної КЦР у грудні 1941 р. 123, 504
Саченко Л.С., двірник Управління КПЛ, ДІКЗ КПЛ з 1.12.1943 р. 904, 924
Сварчевський Карл Йосипович (1887–?), слюсар та опалювач ЦАРМ (1939–1941). Працював у ММ з 1936 р., член КП(б)У (ЦДАВО України, ф. 166, оп. 11, спр. 445, арк. 12) 181
Світельницька 921
Світельницький 921
Світлицька Уляна (Олена) Михайлівна (1877/1887–?), наглядач ЦАРМ (1939–1941), у жовтні–листопаді 1941 р. прибиральниця ЦІМ, об'єднаного з Лаврським музеєм 183, 353, 361, 363, 372
Святополк Володимирович (бл. 980–1019), вел. кн. київський (1015–1016, 1018–1019), відомий також як Святополк Окаянний 243
Святослав (?), єп. УАПЦ (ймовірно, мався на увазі єп. *Мстислав (Скрипник)* УАПЦ) 470
Святослав Ярославич (1027–1076), вел. кн. київський (1073–1076) 899
Севастіан, свщмч. 724, 823
Северина А.М., двірник Музею українського мистецтва у жовтні–листопаді 1941 р. 370
Сегаль П.М., ст. наук. співробітник і завідувач наукового кабінету Одеського обласного музею західного мистецтва (1919–1941). Супроводжував в евакуацію музейні експонати в Уфу, де у 1941–1944 рр. працював лаборантом, науковим співробітником Музейних фондів НКО УРСР у м. Уфі Башкирської АРСР 197–200
Селезньов М.М., директор Управління ДІКЗ ММ у 1941 р. 13, 183
Селентьєва Віра Миколаївна 348
Семен (XVII–XVIII ст.), сотник – див. також *Вакуленко Семен, сотник* 672
Семенівський Антоній (XVIII–XIX ст.), дворянин 671, 809
Семенівський Іван (I) (XVIII–XIX ст.), дворянин 671, 809
Семенівський Іван (II) (XVIII–XIX ст.), дворянин 671, 809
Семенівський Ігнатій (XVIII–XIX ст.), дворянин 671, 809
Семенчатенко Петро Фадійович (1894–?), завідувач відділу "Пам'ятники" ЦАРМ у 1939–1941 рр. Освіта вища, в ММ працював з 8.04.1936 р., член КП(б)У (ЦДАВО України, ф. 166, оп. 11, спр. 445, арк. 12) 182

Сенин Иван Семенович (рос.) (1903–1981), державний і партійний діяч УРСР, заступник голови РНК/РМ УРСР (1943–1953) 919

Сенченко Олександр Петрович (1903–?), укр. історик, музейник. Завідувач відділу історії України XV–XVIII ст. (феодалізму) ЦІМ (1939–1941). У названому музеї працював з 20.12.1936 р., освіта вища, член КП(б)У, секретар партійної організації ЦІМ у 1941 р. 20, 291

Сенченко Онисим Сильвестрович (*4.01.1905, с. Никифорівці Лучанської вол. Брацлавського пов. Подільської губ. – ?*), укр. історик, к.і.н., заступник директора з наукової роботи ДІКЗ КПЛ у жовтні 1944 р. – липні 1945 р., професор. Народився у селянській сім'ї, навчався в Одеському ін-ті народної освіти (1924–1927), служив на Червонопрапорному Балтійському флоті (1928–1930), де вступив до Комуністичної партії (1929). Навчався в аспірантурі Науково-дослідного ін-ту історії української культури ім. акад. Д. Багалія у Харкові (1930–1933), водночас, до 1937 р., працював у Центральному архівному управлінні УСРР, займаючи посаду заступника начальника з наукової роботи. По закінченні аспірантури отримав звання доцента і з 1933 р. став одночасно працювати у Харківському ун-ті, де 1934 р. йому було присвоєно звання професора. З переведенням Центрального архівного управління до нової столиці УСРР переїхав 1935 р. у Київ, де за сумісництвом став працювати наук. співробітником в Ін-ті історії АН УСРР. 1937 р. звільнений з усіх посад та партії за зв'язки з "ворогами народу", 1938 р. поновлений у партії, працював у видавництві "Радянська школа", у серпні 1938 р. – в Ін-ті історії АН УРСР ст. наук. співробітником. На початку війни не евакуювався, оскільки мав наказ залишатися до особливого розпорядження. Мобілізований до РСЧА 14.09.1941 р. Під час окупації мешкав у Києві (10.10.–21.11.1941), надрукував в "Українському слові" три статті під псевдонімом Олесь Горовий: "Володимир Великий" (№ 67, 26.11.1941), "Село оживає" (№ 72, 2.12.1941), "В степу" (№ 78, 10.12.1941). Як член партії задля безпеки виїхав у село і оселився у м. Ржищеві, працював вчителем історії (1–15.12.1941), читав лекції по селах на історичні теми, працював ст. інспектором Ржищівської районної споживчої спілки (16.09.1942–25.09.1943), був членом Ржищівської підпільної організації. Після визволення Києва з вересня/жовтня 1944 р. заступник директора з наукової роботи ДІКЗ КПЛ Заарештований 3.08.1945 р. за звинуваченням в укр. буржуазному націоналізмі, засуджений у березні 1946 р. Військовим трибуналом Київського військового округу на 10 років ВТТ, звільнений у квітні 1956 р., реабілітований 1964 р. Мешкав у м. Нальчик, працював викладачем історії СРСР у Кабардино-Балкарському державному ун-ті (1957–1959), викладачем історії та географії у Кабардино-Балкарському педагогічному училищі з 1960 р. (ГДА СБУ, спр. 25525, т. 4, арк. 36, 38, 190–203; т. 1, арк. 192, 200–200зв., 204зв.) 931, 932

Серапіон (Александровський Стефан Сергійович) (1747–1824), єп. Дмитровський, вікарій Московської єпархії (1788–1799), митрополит Київський і Галицький (1803–1822) 675, 677, 814

Серафим (Ляде Карл Георг Альберт / Ляде Альберт Оскарович) (*4.06.1883, Ляйпциґ – 14.09.1950, Мюнхен*), митрополит Середньоєвропейської митрополичої округи РПЦЗ (1942–1950). Народився у протестантській сім'ї, закінчив реальну гімназію у Дрездені, там само прийняв православну віру з ім'ям Серафим (1904). Переселився у Росію (1905), одружився з росіянкою. Закінчив Санкт-Петербурзьку духовну семінарію (1907), висвячений на диякона 6.07.1907 р., священнослужителя 8.07.1907 р. Помічник настоятеля Новоград-Волинського собору (18.05.1907–1.09.1912). Навчався у Московській духовній академії (1912–1916), яку закінчив зі ступенем кандидата богослов'я. Викладач Харківської духовної семінарії (1916–1918), німецької мови у жіночій гімназії та комерційному училищі у Харкові (1918–1920). Служив польовим священиком у Білій армії (1919–1920). Настоятель собору м. Чугуєва (1920–1922). Примкнув до обновленців, висвячений ними на протоієрея (1922), був поміч-

ником настоятеля харківського Успенського кафедрального собору (1922–1924). Після смерті дружини (27.01.1920) прийняв чернечий постриг (20.08.1924), згодом зведений у сан ігумена, потім архімандрита (1924) та хіротонізований в єпископи Зміївського, вікарія Харківської єпархії обновленським єп. Піменом (Пєговим) 1924 р. Настоятель харківського Покровського м-ря, єп. Охтирський Обновленської Церкви (1927–1930). Емігрував у Німеччину 1930 р. Прийнятий у лоно РПЦЗ 21.08.1930 р. у сущому сані з титулом єп. Тегельський. З 18.10.1931 р. єп. Віденський, вікарій Західноєвропейської єпархії РПЦЗ, настоятель Покровської церкви у Відні (1931–1936), редактор німецькомовного ж-лу "Руссіше Корреспонденц" у Відні (1932–1934). З 26.09.1936 р. єп. Потсдамський, вікарій Німецької єпархії, з 24.02.1938 р. архієрей Берлінської і Німецької єпархії РПЦЗ, 15.09.1939 р. зведений у сан архієпископа, водночас тимчасово управляючий Варшавською митрополією (23.11.1939–21.09.1940). Зведений у сан митрополита 26.05.1942 р. з призначенням на посаду очільника Середньоєвропейської митрополичої округи РПЦЗ 109, 111

Сергий (Гришин Алексей Николаевич) (рос.) (*12.01.1889, с. Шимозеро Лодейнопольського пов. Оленецької губ. – 14.10.1943, Москва*), архієп. Київський (1932–1934), архієп. Вишгородський, вікарій Київської єпархії (1934–1935) 483, 484

Сергий (Куминский Александр Сергеевич) (рос.) (*17.08.1869, с. Горетово Зарайського пов. Рязанської губ. – 11.12.1937, м. Ачинськ, Красноярський край*), єп. Радомишельський, вікарій Київської єпархії (1923–1926) 482

Сергий (Ланин Константин Иванович) (рос.) (*20.07.1852, Москва – 5.08.1904, Ярославль*), архім., намісник КПЛ (1893–1896) 466–468

Сергій (Воскресенський Дмитро Миколайович) (*26.10.1897, Москва – 29.04.1944, біля Вільнюса*), митрополит Віленський і Литовський, патріарший екзарх Латвії та Естонії (1941–1944) 112

Сергій (Страгородський Іван Миколайович) (*11.01.1867, м. Арзамас – 15.05.1944, Москва*), архієрей РПЦ, митрополит (28.11.1917), заступник Патріаршого Місцеблюстителя (1925–1936), Патріарший Місцеблюститель (1.01.1937–7.09.1943), Патріарх Московський і всієї Русі (12.09.1943–15.05.1944) 113, 129–131, 410, 420, 433, 495, 502, 506

Середа А., художник 816

Середа Лизавета (Єлизавета) Омелянівна (1907–?), літературознавець, бібліограф, музейник. Ст. наук. співробітник відділу рукописів та документів Центрального державного музею Т.Г. Шевченка (20.10.1940–18.09.1941), водночас працювала молод. наук. співробітником кабінету шевченкознавства Ін-ту літератури ім. Т.Г. Шевченка АН УРСР. Під час окупації Києва наук. співробітник Музею Т.Г. Шевченка (вересень–жовтень 1941 р.), з листопада 1941 р. завідувач фондів та консерватор, у 1942 р. завідувач бібліотеки, у 1943 р. бухгалтер того ж музею. Після визволення Києва у 1943–1944 рр. т.в.о. директора музею Т.Г. Шевченка 371

Сєров Іван Олександрович (1905–1990), нарком ВС УРСР (1939–1941), перший заступник наркома Держбезпеки СРСР (лютий–липень 1941 р.), заступник наркома/міністра ВС СРСР (липень 1941 р. – лютий 1947 р.), комісар держбезпеки 3-го рангу (1941) 38

Сигізмунд I Старий (1467–1548), король Польщі (1506–1548) 667, 805

Сигізмунд II Август (1520–1572), король Польщі (1548–1572) 668, 672, 806, 808, 812

Сигізмунд III Ваза (1566– 1632), король Польщі (1587–1632) 671, 806, 808, 812

Сидоренко Вадим Олександрович (*25.09.1911, м-ко Козятин Бердичівського пов. Київської губ. – 21.12.1983, Київ*), історик, музейник. Закінчив історичний факультет КДУ (1934–1939), наук. співробітник ЦІМ з 1936 р., працював у відділі історії зброї. У липні 1941 р. мобілізований до РСЧА, був у полоні. Після війни працював у Державному історичному

музеї УРСР (1946–30.04.1983) на посаді наук. співробітника, з 1964 р. – завідувача відділу феодалізму (НМІУ, архів, ф. Р-1260б оп. 1“Л”, од. зб. 12, арк. б/№) 259
Силуан (Варченко Сильвестр Микитович) (*1.01.1885, м. Бахмут Катеринославської губ. – 1.08.1958, Київ*), насельник КПЛ у 1950-х рр., монах. Народився в робітничій сім’ї, закінчив чотири класи, працював покрівельником у Бахмуті. Пройшов військову службу (1906–1909). Під час Першої світової війни служив у діючій армії (1914–1918), потім знову працював покрівельником у Бахмуті (1918–1950). Після смерті дружини прийнятий у КПЛ вільнонайманим робітником (5.05.1950), згодом зарахований послушником (15.12.1955), пострижений у рясофор (16.04.1956), через рік – у ченці (30.03.1957) (НКПІКЗ, фонди, од. зб. КПЛ-А-1361, арк. 95–112) 489
Сильвестр (Гаєвський Степан Юхимович) (*9.01.1876, с. Михиринці Базалійської вол. Старокостянтинівського пов. Волинської губ. – 9.09.1975, м. Мельбурн*), єп. Лубенський УАПЦ у 1942–1943 рр. (хіротонія 16.05.1942 р.) 108, 125
Сильвестр (Лубенецький-Рудницький / Рудницький-Любенецький Стефан) (1712/1713–1777), єп. Луцький і Острозький УГКЦ (1750–1777) 672, 673, 809–812
Сильце Михайло (пер. пол. XVIII ст.), монах Харлампіївського м-ря 675
Симон (Івановський Семен Васильович) (*1.02.1888, с. Камєнка Камєнської вол. Новосільського пов. Тульської губ. – 1.02.1966, Вінниця*), архієрей Православної Автокефальної Церкви в Польщі (1924–1939), Української Автономної Православної Церкви (1941–1943), РПЦ. Архієп. Чернігівський і Ніжинський (1941–1943), після повернення радянської влади перейшов в РПЦ (1943), був репресований (1944–1954), після звільнення архієп. Вінницький та Брацлавський (1955–1961), з 14.08.1961 р. на покої 115, 129, 416, 495
Симон, священик 670
Сиротенко, член Церковної ради у м. Рівному (1941) 411
Ситник М. 298
Ситниченко Данило Миколайович (16.12.1882–?), охоронник Музею українського мистецтва у вересні–грудні 1941 р., так само українського відділу Музею східноєвропейського мистецтва у січні 1942 р. – березні 1943 р. 370
Сімакова Анастасія Михайлівна, завідувач бібліотеки ЦАРМ (1940), молод. наук. співробітник відділу фондів ЦАРМ у грудні 1940 р. – червні 1941 р. 182
Сінеус 302
Скачинский А.Е. (рос.), співробітник районного фінансового відділу Ленінського р-ну м. Києва 944, 949
Скляр Матвій Григорович (*1909, с. Омельгород Триліської вол. Чигиринського пов. Київської губ. – ?*), насельник КПЛ у 1940-х рр., послушник. Закінчив шість класів середньої школи. Прийнятий у КПЛ 1942 р. на послух клірошанина. Духовний собор КПЛ відмовив йому у проханні постригтися у ченці (23.03.1946), виключений з числа братії 17.07.1946 р. (НКПІКЗ, фонди, од. зб. КПЛ-А-998, арк. 36, 42) 91, 476
Скобець Лідія Пилипівна (*23.03.1900, Одеса – ?*), музейний працівник. Із сім’ї вчителя, освіта середня. Працювала вчителькою, лаборанткою у відділі фондів ВМГ з 1.08.1935 р., наук. співробітником відділу фондів ЦАРМ (15.08.1939–18.09.1941). Під час окупації Києва наук. співробітник, завідувач сховища II (тканини) Лаврського музею (кол. ЦАРМ), об’єднаного з ЦІМ, у вересні–грудні 1941 р., завідувач фондів малярства українського відділу Музею східноєвропейського мистецтва у Києві (1.01.1942–31.03.1943) 182, 352, 360, 362, 371, 382, 393, 406
Скоропадський Іван / Скоропадский Иван (1646–1722), гетьман Лівобережної України (1708–1722) 283, 669, 672–674, 807, 810, 812

Скоропадський Павло Петрович / Скоропадский Павел Петрович (*3.05.1873, м. Вісбаден, Німеччина – 26.04.1945, м. Меттен, Німеччина*), гетьман Української Держави (29.04.–14.12.1918) 120, 121, 214, 490
Скрипка Варвара С., охоронник (1941), наглядач (1942 р. – березень 1943 р.) Музею західного та східного мистецтва 373
Скрипка Яків Д. (1897–?), керівник секції ВМГ у 1932 р., завідувач Антирелігійного музею ВМГ в середині 1930-х рр., з селян, освіта вища, філолог, член КП(б)У 166, 171, 172
Скрыпник Николай Алексеевич (рос.) (*25.01.1872, с. Ясинувата Катеринославської губ. – 7.07.1933, Харків*), нарком освіти УСРР (1927–1933) 835
Слабченко М. 493
Сластіон О. 177
Смерека Семен, холмський священик (1941) 121
Смирнов А. 121
Смоляков Кирило, священик, уповноважение КЦР (1941) 432
Снетинський Себастіян (XVII ст.), шляхтич 813
Снітковський Віктор Ілліч, публіцист, за фахом інженер, в радянський час мешкав і працював в Алма-Аті, з 1992 р. живе у Бостоні (США), член історико-просвітницького та правозахисного т-ва "Меморіал", автор багатьох книг, зокрема "Россия: взгляд с Востока и с Запада" (Бостон, 2005), "Ракетный меч Росии" (Бостон, 2005), "История СССР в еврейских анекдотах" (Бостон, 2008) 38
Снітковський Ілля (Ісаак) Якович (1918–1976), сапер, у жовтні–листопаді 1941 р. брав участь у мінуванні Кремля в Москві, батько *Снітковського Віктора Ілліча* 38
Собаченко Агафон 162
Соболєв (уродж. Сухоруков) Дмитро Іванович / Соболев Митя (*1895, с. Вишнівка Рождественської вол. Воронезького пов. Воронезької губ. – 4.02.1943, Київ*), радянський диверсант-підпільник НКГБ–НКВС СРСР. У зв'язку з призначенням на посаду розвідника 7-ої стрілецької дивізії РСЧА взяв прізвище "Соболєв" (1919). В органах ВЧК–ОДПУ–НКВС працював на оперативній роботі з жовтня 1918 р. Звільнений у запас з посади начальника відділення УНКВС Хабаровського краю 1938 р. З початком Німецько-радянської війни мобілізований НКВС СРСР для роботи в тилу ворога. Укорінений у Києві наприкінці червня/липня 1941 р. під оперативним ім'ям "Семенов", член диверсійної групи *В. Карташова* ("*Михайлов*"), брав участь у підготовці та здійсненні вибухів і підпалів на Хрещатику у вересні 1941 р., загинув під час пограбування банку в Києві (*Глебов В.* Война без правил... – С. 231–233; ГДА СБУ, оп. 60, спр. 86699, т. 6, арк. 232а; там само, т. 7, арк. 6; там само, т. 13, арк. 37) 39–41
Соболєва, наглядачка Історичного музею у січні–лютому 1942 р. 395
Соборницький, директор Художньої школи у Києві в 1942 р. 399
Сокальська (Сокальская) Олександра Савівна, бухгалтер Управління КПЛ з 1.12.1943 р., бухгалтер та касир ДІКЗ КПЛ з 1.03.1944 р. (ДАК, ф. Р-1517, оп. 1, спр. 39, арк. 42зв.) 904, 920, 922, 923
Соколовський К. 493
Соловей Василина Олексіївна, опалювач ЦАРМ (1.11.1939–1941) 181
Соловьев В.С. (рос.), філософ 452, 454, 508
Солодовник Іван Васильович (*1897, м-ко Семенівка Новозибківського пов. Чернігівської губ. – 18.04.1945, ?*), викладач, керівник відділу культури та освіти КМУ (1942–1943). Народився в сім'ї дрібного чиновника. До війни доцент кафедри фізики Київського індустріального ін-ту (нині Національний технічний ун-т України "Київський політехнічний ін-

ститут”), завідувач кафедри фізики Київського технологічного ін-ту силікатів (1941). Під час окупації інструктор організаційно-інструкторського відділу КМУ (23.10.–30.11.1941), контролер-інспектор Контрольно-інспекторського відділу КМУ (3–8.12.1941), опікувався на цій посаді Печерською райуправою. Заступник керівника (8.12.1941–12.02.1942), в.о. керівника (13.02.–15.03.1942) і, нарешті, керівник відділу культури та освіти КМУ (16.03.1942–3.05.1943), завідувач підсекції культури і мистецтва секції шкіл та культури КМУ (4.05–20.09.1943). Після визволення Києва в.о. завідувача кафедри фізики Київського індустріального ін-ту, завідувач кафедри фізики Київського ін-ту харчової промисловості ім. А. Мікояна. Заарештований 22.05.1944 р., засуджений за вироком Військового трибуналу Київського військового округу від 6.09.1944 р. на 15 років ВВТ за ст. 2 указу Президії ВР СРСР від 19.04.1943 р. “Про міри покарання для німецько-фашистських злочинців, винних у вбивствах та катуваннях радянського цивільного населення та полонених червоноармійців, для шпигунів, зрадників Батьківщини з числа радянських громадян та їхніх посібників” (*Малаков Д.* Доля доцента КПІ Івана Солодовника // Київ і кияни. – Вип. 7. – 2007. – С. 345–363) 96, 398, 399, 509, 804, 833, 834, 849–853, 857, 859, 872, 883, 885, 957

Соломаткін Л. 819

Сомкович Катерина 813

Сорокін А.Є. 159

Спановський Віталій Кузьмич, співробітник НКГБ–НКВС з 1937 р., радянський диверсант, залишений в окупованому Києві, мав документи на прізвище “Кіфер” (1941), причетний до вибуху Успенського собору КПЛ. У грудні 1937 р. закінчив Ростовську міжкрайову школу ГУДБ НКВС, наказом наркома ВС СРСР № 2352 від 2.12.1937 р. присвоєно спецзвання сержанта державної безпеки. Брат – Спановський Василь Кузьмич, 1910 р.н., місце народження м. Кропоткін (кол. Романовський) Краснодарського краю, студент технікуму ім. К. Маркса у Москві, заарештований 18.01.1937 р. і засуджений за ст. 58-10 ч. 1 на 7 років ВТТ, реабілітований 15.05.1996 р. (ГДА СБУ, ф. 12, спр. 179-СП, арк. 169зв.; Жертвы политического террора в СССР: база данных [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://lis ts.memo.ru/index18.htm) 34, 65, 72, 75, 270–272

Спиридонов (Спірідонов) М.М., двірник Управління КПЛ з 25.11.1943 р. 904, 923

Стайнбек (Стейнбек) Джон Ернст / Steinbeck John Ernst (1902–1968), американський письменник, лауреат Нобелівської премії з літератури (1962) 260, 263, 308, 309

Стаков В., член бригади, яка зафарбовувала бані Успенського собору та інших церков у дні оборони Києва (липень–вересень 1941 р.) 16

Сталін / Сталин (уродж. Джугашвілі) Іосиф Вісаріонович (1878–1953) 27, 35, 36, 46, 101, 130–132, 207, 228, 281, 290, 291, 310, 376, 559, 561, 615, 616, 620, 794, 800, 835

Станзані Л. 501

Станиціна Г.О. 391

Станіслав Август Понятовський (1732–1798), король Польщі (1764–1795) 668, 671, 674, 806, 809, 812

Станкевич Петр (рос.), священик 808

Стариков Л. 956

Старков Б.А. 36

Старовойтов К.Д., мешканець Печерського р-ну Києва, ймовірно, КПЛ 53, 402

Старовойтов С., член бригади, що зафарбовувала бані Успенського собору 1941 р. 16, 53

Старовойтова (Анастасія Якимівна), мешканка Печерського р-ну Києва, ймовірно, КПЛ 53, 402

Старовойтова К.Д., мешканка Печерського р-ну Києва, ймовірно, КПЛ 53, 402

Старовойтова Клава, киянка, ув'язнена Гестапо (1942) 54, 402
Старовойтови, брати, сім'я 52, 53, 54, 75, 367, 401, 402, 952
Старченко Василь Федорович (*1904–1948*), заступник голови РНК/РМ УРСР з питань розвитку сільського господарства у 1938–1948 рр. 919
Стасов В. 792
Стебельський Євстафій (XVIII ст.), священик УГКЦ, благочинний 672, 809
Степан / Стефан (Яворський Симеон Іванович) (1658–1722), викладач Києво-Могилянської колегії (1689–1700), митрополит Рязанський і Муромський (1700–1722), протектор Слов'яно-греко-латинської академії (1701–1722), президент Духовної Колегії (згодом Святійший Синод) РПЦ (1721–1722) 453
Степанова В. 802
Степанович 675
Степовик Д. 88
Стефан, св. першомученик, архідиякон 929
Стефан Баторій / Стефан Баторий (1533–1586), король Польщі (1576–1586) 670, 672, 909
Стефанович Іоаким, студент КДА 676, 815
Стецько Ярослав Семенович (*19.01.1912, Тернопіль – 5.07.1986, Мюнхен*), український політичний і військовий діяч, перший заступник провідника ОУН-Б (1941), проголосив у Львові на спеціально скликаних Українських національних зборах Акт відновлення Української Держави і обраний цими ж зборами прем'єром Українського державного правління (30.06.1941) 114, 348
Стовонер Іван 675
Столипін (Столыпин) Петро Аркадійович (*2.04.1862, Дрезден – 5.09.1911, Київ*), прем'єр-міністр Російської імперії (1906–1911) 99, 876, 881, 897
Стратоник (Наумчук Степан Іванович) (*25.12.1888, с. Богушівка Щуринської вол. Луцького пов. Волинської губ. – ?*), насельник з перервами у 1910–1950-х рр. Свято-Троїцького Іонинського м-ря та КПЛ, ієромонах. Народився у селянській сім'ї, закінчив сільську школу, служив на флоті (1910), за станом здоров'я пішов у відставку, займався на ба́тьківщині сільським господарством (1910–1913). Прийнятий у Свято-Троїцький Іонинський м-р (1913). Під час Першої світової війни мобілізований у діючу армію (1915–1918), у монастир повернувся 1918 р., прийняв чернечий постриг 19.06.1921 р., висвячений на ієродиякона єп. Георгієм (Делієвим) 2.02.1930 р. Після закриття монастиря вибув з нього 1.05.1934 р., мешкав у Києві та Малині. Вдруге повернувся у Свято-Троїцький Іонинський м-р у 1942 р., висвячений на ієромонаха єп. Пантелеймоном (Рудиком) 1.07.1943 р. У вересні 1944 р. у зв'язку із закриттям монастиря перейшов у КПЛ, виконував послух священнослужителя та провідника Ближніх печер. У вересні–жовтні 1946 р. тимчасово служив на приході Миколаївської церкви с. Гнідина Бориспільського р-ну Київської обл. Нагороджений набедреником патріархом Алексієм (Симанським) 18.05.1955 р. (ЦДАВО України, ф. 4648, оп. 1, спр. 1, арк. 159; НКПІКЗ, фонди, КПЛ-НДФ-А-344, арк. 9–13) 483, 512
Стрільченко Яцько 812
Строїнський Станіслав (бл. 1719, Львів – 26.04.1802, Львів), художник 724
Ступак Софроний (рос.) 162
Сувалкин П.Я. (рос.), охоронник-пожежник ДІКЗ КПЛ з 15.02.1944 р. 924
Судоплатов Павло Анаталійович (*7.07.1907, Мелітополь – 24.09.1996, Москва*), радянський розвідник, диверсант, співробітник та один з чільних керівників радянських органів держбезпеки СРСР. Під час війни очолював 4-те Управління (розвідувально-диверсійне) НКВС СРСР, генерал-лейтенант (9.07.1945) 35, 36, 38, 39, 41–43, 75

Сук Марія Антонівна, двірник ДІКЗ КПЛ (19.06.1944–16.01.1948) 924
Сукало Валентина Романівна / Сукало Валентина Романовна (*20.03.1925, Київ – ?*), мешканка Києво-Печерської Лаври (корп. 56) у 1930–1940-х рр. Батьки були незрячі, належали за віросповіданням до баптистів. Батько – Роман Прокопович (1888 р.н.) працював у Товаристві сліпих, мати – Акуліна Павлівна Бабкіна (1893 р.н.) була домогосподаркою. Після смерті матері у березні 1942 р. батько вигнав її разом з молодшою сестрою з дому. Дівчат прихистили сусіди, а згодом (6.04.1942) відправили на роботу в Німеччину. Працювала спочатку у хазяїна в с. Ніберґ поблизу м. Галлє, потім, з осені 1942 р., на паперовій фабриці в Галлє, на початку літа 1944 р. переведена на військовий завод у Роттенбурзі. У липні 1944 р. спробувала втекти, за що її відправили в концтабір Освенцім. Через два місяці була переведена у робочу команду концтабору Маутхаузена (28.09.1944). Працювала на військовому заводі в Австрії, під час евакуації робочої команди в Берґен-Бельзен втекла (16.04.1945), до приходу Радянської армії переховувалася в сім'ї австрійських фермерів. Повернулася в Київ у вересні 1945 р., батько в квартиру не пустив. Майже двадцять років поневірялася по кутках, гуртожитках, а то й без житла у різних містах Радянського Союзу – Києві, Москві, Середній Азії. У 1962 р. добилася від Київського міськвиконкому двокімнатної квартири. На цей час мала чотирьох дітей, яких забрала з дитячого будинку, влаштувалася на постійну роботу. Працювала прибиральницею у київській середній школі № 32, потім на Перо-пуховій фабриці, близько десяти років – в їдальні видавництва "Радянська Україна". З 1973 р. на пенсії. Має 5 дітей та 11 онуків 31, 286, 287, 320
Сухозанет Іван Онуфрійович (1786/1787–8.02.1861), рос. військовий інженер, генерал-ад'ютант, генерал від артилерії (детально біографію див. Современная летопись. – С-Птб., 1861. – С. 7–14; ЦДІАК України, ф. 2213, оп. 1, спр. 121, арк. 1–4зв.) 674–676, 814
Сухозанет Катерина Олександрівна (уродж. Білосельська) (1804–1861), кн., дружина *Сухозанета Івана Онуфрійовича* 675, 814
Сухозанет Олександр Іванович (1835–1880), поручик, син *Сухозанета Івана Онуфрійовича* 676, 814, 815
Табінський Петро 108
Такенберґ К. 303
Таранушенко С.А. 173
Татарський (Татарский) Михайло Семенович (*3.08.1920, Київ – 14.04.1998, Торонто*), літератор, сценарист, батько відомого мультиплікатора *Олександра Татарського* (1950–2007) (мультфільми "Пригоди капітана Врунгеля", "Пригоди коваля Вакули", "Пластилиновая ворона", "Падал прошлогодний снег" та ін.). У 1937–1940 рр. навчався в Ульяновському училищі зв'язку "ТОС" ("Техніка особливої секретності") РСЧА ім. Г.К. Орджонікідзе, створеному 1936 р. як Ульяновська школа особливої техніки (нині Ульяновское высшее военное инженерное ордена Красной Звезды училище связи им. Г.К. Орджоникидзе). Це училище готувало: танкістів-телемехаників, саперів-установщиків мінних полів, що керуються по радіо, та спеціалістів стрілецької зброї автоматичного вогню. Закінчив відділення саперів. Учасник Радянсько-фінської війни. У серпні–вересні 1941 р. командир 12-го окремого взводу спеціального призначення ПЗФ, який брав участь у мінуванні Києва, зокрема взводом були заміновані Оглядовий майданчик КПЛ, кол. Музей Леніна (нині Будинок вчителя) по вул. Володимирській, 57. У 1953–1960 рр. працював у Київському держцирку завідувачем постановочної частини, заступником директора. З 1960 р. на творчій роботі, писав сценарії для мультфільмів ("Золоте яєчко", "Як козак щастя шукав", "Парасолька і автомобіль", "Три Паньки" та ін.), інтермедії для київського цирку, репризи і клоунади, працював з відомими клоунами "Карандашом" (М. Румянцев), Л. Енгібаровим,

О. Поповим, Ю. Нікуліним, М. Шуйдіним. Останні роки життя мешкав у Канаді 27, 30–32, 35, 45, 64, 273, 274, 278, 284, 285, 314, 318, 320, 346
Татарський Олександр Михайлович 318
Таценко Иустин 162
Твердохліб Василиск (помилково Іван), церковний діяч, вірянин УАПЦ. У вересні–жовтні 1941 р. скарбник Тимчасового церковного міського управління (УАПЦ), у жовтні–грудні 1941 р. скарбник, член президії об'єднаної КЦР 413, 414, 418, 423, 426, 432, 499, 504
Тверська М. Вікторівна, секретар Управління КПЛ з 15.11.1943 р. 904
Тверська О.В., прибиральниця ДІКЗ КПЛ з 25.03.1944 р. 923
Тверський (Тверськой) Віктор Михайлович (1894–?), директор Управління КПЛ у 1941–1943 рр., педагог. Мав духовну освіту, мешкав у КПЛ з 1918 р. у корп. 39, кв. 9. У 1920-х рр. голова сільськогосподарської артілі "Трудолюбие" у Лаврі, у 1930-х рр. вчитель географії середньої школи та Київського педагогічного ін-ту ім. О.М. Горького. Війна застала його у Ленінграді, звідки він мав вирушати до Мурманська у географічну експедицію. Повернувся у Київ, після 15.10.1941 р. директор Управління КПЛ, з 1.08.1942 р. викладав у середній школі № 20 основи релігії. Мав доньку, якій у 1941 р. виповнилося 14 років. Прийняв на роботу у Лавру на посаду нічного сторожа єврея на прізвище за документами "Аксьонов", який працював у Лаврі майже рік та звільнився. Через кілька днів після його звільнення був заарештований за переховування єврея, але за браком доказів його відпустили. Після повернення радянської влади працював уповноваженим Кіровського райвиконкому у справах КПЛ і директором Управління Лаври (13.11.1943–4.02.1944), заступником директора з наукової роботи ДІКЗ КПЛ (5.02.1944 р. – жовтень 1945 р.). Заарештований НКВС 13–29.10.1945 р. 50, 51, 60, 61, 72, 86, 98–100, 316, 398, 399, 404, 461–464, 469, 509, 843–845, 855–858, 863–865, 867, 869, 870, 876, 878, 879, 882, 884, 887, 888, 897, 898, 901, 904, 911–914, 920, 922, 923, 932, 950, 953–955, 958, 960, 961
Теліга О. 298
Теодор, священик 807, 813
Теодорович І. 493
Терехова М.Г., прибиральниця ДІКЗ КПЛ з 15.02.1944 р. 923
Терещенко Андрій Андрійович (*16.01.1901, хутір біля с. Щербинівка Кропивнянської вол. Золотоніського пов. Полтавської губ. – 1977, США*), шевченкознавець, музейник. Народився у козацькій сім'ї. Закінчив сільську школу, 4-х класну земську агрономічну школу на Кулічевському хуторі (1919) поблизу м. Золотоноші. Працював консерватором Золотоніського повітового історичного музею (1919–1921), два місяці просидів у більшовицькій в'язниці у Кременчуці за підтримку селян проти продналогу (1919). У серпні 1921 р. за сприянням М. Біляшівського переїхав у Київ і одночасно вступив на етнографічне відділення Київського археологічного ін-ту (1921–1924) та зоотехнічний факультет Ветеринарного ін-ту, який залишив на четвертому курсі (1924). Поєднував навчання з роботою у музеї – щосуботи та щонеділі працював наглядачем і екскурсоводом у ВУІМ. 1922 р. одружився. Після закінчення інституту працював в історично-побутовому відділі ВУІМ, з середини 1920-х рр. член Етнографічної комісії ВУАН. У 1927 р. вступив на історико-філологічний факультет КІНО. У 1930/1931 р. звільнений з ВУІМ, до 1935 р. перебивався різними підробітками. З 1935 р. співробітник Будинку-Музею Т.Г. Шевченка у Києві, під час окупації його директор (1941–1943). У др.пол. вересня 1943 р. виїхав до Вінниці, а звідти до Львова (прибув 15.10.1943 р.), де працював у Національному музеї до весни 1944 р. Виїхав на Захід і дістався Ляйпциґа, де його застало закінчення війни. Звідти переїхав у Баварію у м. Бамберґ, потім м. Ляйпгайм, співпрацював з Українською вільною академією наук. У лютому 1951 р. переїхав у США.

Працював деякий час різьбярем іконостасів, перекладав з німецької та англійської, друкувався в українських журналах, зібрав великий архів української еміграційної періодики (*Терещенко Л.* Біографія Андрія Андрійовича Терещенка // Хроніка-2000. – 2011. – № 3 (85). – С. 310–325) 371, 374, 544
Терниченко А., проф. 396
Тетеря Павло (1620/1622–1670), гетьман Правобережної України (1662–1665) 668, 806, 811
Тимофеева Люся (рос.), лаборантка ЦІМ (1941) 224, 225
Тимофій / Тимофей (Житар Тихон Максимович) (*16.07.1877, с. Демівка П'ятківської вол. Ольгопільського пов. Подільської губ. – 25.03.1950, Київ*), насельник з перервами Києво-Михайлівського Золотоверхого м-ря та КПЛ у 1890–1940-х рр., ігумен, ієромонах. Народився у селянській сім'ї, закінчив сільську школу. У Києво-Михайлівський Золотоверхий м-р прийнятий 1895 р., пострижений у ченці 1915 р. Висвячений на ієродиякона єп. Никодимом (Кротковим) 1918 р., на ієромонаха єп. Василієм (Богдашевським) 1920 р. Нагороджений набедреником єп. Алексієм (Готовцевим) 1923 р., наперсним хрестом єп. Георгієм (Делієвим) 1927 р. Залишив монастир у 1933 р. після його закриття, мешкав у Білій Церкві, працював старшим препаратором у місцевому сільськогосподарському ін-ті (1933–1942). Повернувся у Києво-Михайлівський м-р 1942 р. Зведений у сан ігумена 5.10.1944 р. митр. Іоанном (Соколовим). У серпні 1949 р. перейшов у КПЛ в зв'язку із закриттям Києво-Михайлівського м-ря (ЦДАВО України, ф. 4648, оп. 1, спр. 1, арк. 165; НКПІКЗ, фонди, од. зб. КПЛ-А-1590, арк. 1–6) 487
Тимофій (Шреттер Георгій Іванович) (*16.05.1901, с. Томахів Гощанської вол. Острозького пов. Волинської губ. – 20.05.1962, Варшава*), єп. Люблінський, вікарій Варшавської (з 1940 р. Холмської) єпархії (1938–1944) Православної Автокефальної Церкви в Польщі, митрополит Варшавський та всієї Польщі (1961–1962) 112, 120, 505
Тимофій (Щербацький Тихон Іванович) (1698–1767), архімандрит КПЛ, митрополит Київський і Галицький (1748–1757) 669, 800, 806, 813
Тимченко Данило Григорович 181
Тит (Данилюк Трохим Йосипович) (*24.12.1872, с. Староберезове Новоберезівської вол. Більського пов. Гродненської губ. – 12.8.1949, Київ*), насельник КПЛ з перервами у 1900–1940-х рр., ієродиякон. Народився у селянській сім'ї, відбув військову службу в Києві у штабі майстерень. Прийнятий у КПЛ 1899 р. вільнонайманим робітником у друкарню, 16.07.1904 р. – послушником у лікарню Гостиного двору, мобілізований у діючу армію в липні 1905 р., повернувся у КПЛ 1906 р. на місце свого послуху, переведений у позолотну майстерню (25.07.1912), пострижений у рясофор (24.03.1914). Під час Першої світової війни мобілізований до армії (25.10.1916), повернувся на послух у благочинне відомство (1.08.1917), переведений в економічне відомство (2.04.1919). Пострижений у ченці 20.03.1918 р., висвячений на ієродиякона єп. Макарієм (Кармазіним) 23.10.1923 р. Після закриття монастиря проживав у Лаврі до 1934 р. Займався сільським господарством у м. Мещовськ Калузької обл. (1934–1941). З початком війни повернувся у Київ, працював охоронником на цегельному заводі № 1 на Куренівці (1941–18.01.1942), у КПЛ повернувся 19.01.1942 р. Залишив Лавру 27.09.1943 р. у зв'язку з виселенням монахів, повернувся 2.01.1944 р. (НКПІКЗ, фонди, од. зб. КПЛ-А-1565, арк. 1–8; там само, од. зб. КПЛ-А-1222, арк. 61зв.–62) 91, 475, 484, 487
Титов Ф. 862, 885
Тихон (Бєллавін Василь Іванович) (*19.01.1865, погост Клін Торопецького пов. Псковської губ. – 7.04.1925, Москва*), єпископ РПЦ з 19.10.1897 р., патріарх Московський і всієї Росії (21.11(4.12).1917–7.04.1925). Канонізований Архієрейським собором РПЦЗ

19.10(1.11).1981 р. в чині святителів, Архієрейським собором РПЦ – в чині новомучеників та ісповідників російських (9.10.1989) 408, 489, 492, 494
Тихон (Даневич Григорій Іванович) (*25.01.1887, с. Данівка Козелецької вол. Козелецького пов. Чернігівської губ. – 14.02.1948, Київ*), насельник з перервами Козелецького Свято-Георгіївського м-ря та КПЛ у 1910–1940-х рр., ієромонах. Народився у селянській сім'ї, закінчив два класи церковно-приходської школи. У 1909–1912 рр. служив в армії, повернувся у рідне село. 1914 р. мобілізований у діючу армію, потрапив в австрійський полон, в якому перебував до 1918 р. (3 роки і 2 місяці). Прийнятий 1918 р. у Козелецький Свято-Георгіївський м-р, 1921 р. пострижений у ченці, 19.06.1921 р. висвячений архієп. Пахомієм (Кєдровим) на ієродиякона, 20.07.1921 р. ним же – на ієромонаха, 20.05.1924 р. нагороджений набедреником. Перейшов у скит у Феофанії під Києвом (1930), в якому перебував до його закриття у 1934 р. Мешкав у м. Козельці, займаючись поденними роботами (1934–1941). Під час окупації Чернігівщини повернувся у Козелецький Георгіївський м-р, був настоятелем головної церкви монастиря, а також священиком у селах Данівці, Часнівці та Жеребецькому. 1943 р. захворів і до 1945 р. жив на утриманні своїх родичів у Козельці. Прийнятий у КПЛ у 1945/1946 р. (НКПІКЗ, фонди, од. зб. КПЛ-А-1591, арк. 1–10) 483, 487
Тихон (Піхуров Терентій Карпович) (*10.04.1884, с. Моївка Чернівецької вол. Ямпільського пов. Подільської губ. – 19.02.1954, Київ*), насельник КПЛ з перервами у 1910–1950-х рр., монах. З селян, закінчив народне училище. Військову службу відбув у Владивостоці (1906–1909), після служби працював вдома (1909–1910). Прийнятий у КПЛ послушником 1910 р., під час Першої світової війни служив у діючій армії (1914–1918), повернувся у КПЛ і був послушником до передачі її обновленцям (1918–1924), після залишення монастиря працював стрілочником і провідником на залізничній станції Київ-ІІ Товарний (1924–1941). Під час війни жив у Києві, працюючи на поденних роботах (1941–1943), після звільнення міста працював охоронником їдальні на залізничній станції Київ-ІІ Товарний (1943–1949), штукатуром артілі "Стройремонт" (1.08.1949–17.03.1951), сторожем бензоколонки № 6 нафтобази "Київтопливо" (17.03.–1.10.1951). Прийнятий послушником у КПЛ 1951 р., пострижений у ченці 3.01.1954 р. (НКПІКЗ, фонди, од. зб. КПЛ-НДФ-А-328, арк. 1–10) 488
Тихон (Пономаренко), насельник КПЛ у 1943 р., ієродиякон 91, 92
Тичина Павло Григорович (1891–1967), український поет 915
Тищенко М.Ф. 819
Тісо Йозеф (Тисо, Тиссо Йозеф) / Tiso, Jozef (*13.10.1887, с. Велика Битча (нині у складі м. Битча), 18.04.1947, Братислава*), словацький католицький священик, др. теології, професор, політик, президент Першої Словацької республіки (26.10.1939–4.04.1945) 7, 57–64, 66, 67, 69, 70, 72–74, 271, 272, 276, 284, 296, 309, 311, 313, 315, 317, 318, 343, 345
Ткаченко М. 18
Товарницький 724
Томашівська К.В. 163
Томон Тома де (1760–1813), рос. архітектор швейцарського походження 942
Тон К. 303
Топчан Ганна Миколаївна (1894–?), двірник, опалювач Музею західного та східного мистецтва у 1941–1943 рр., мешкала по вул. Терещенківська, 15, кв. 8 (ДАКО, ф. Р-4757, оп. 1, спр. 2, арк. 20, 32, 34) 373
Тот Фрідріх Вікторович (*1896, м. Бережани – ?*), укр. скульптор, у 1920-х рр. навчався в Італії та Франції, у 1941 р. мешкав у Львові по вул. Св. Яцка Одровонжа (нині Архипенка). Разом з дружиною, так само скульптором, Іоанною Юзефівною Райхерт-Тот (1895, Старий Самбір – ?) брав участь у виставці образотворчого мистецтва західних областей України,

яка проходила у Москві (грудень 1940 р. – лютий 1941 р.), Києві (березень 1941 р.) і Харкові (травень–червень 1941 р.). Були виставлені роботи: "Голова дівчини" (1935 р., бронза, вис. 45), "Портрет художника" (1935 р., дерево, вис. 56), "Портрет дружини" (1938 р., бронза, барельєф, 31×29). І.Ю. Райхерт-Тот виставила 7 робіт, з яких шість у гіпсі ("Танцюристка", "Сатир", "Німфа і сатир. Ескіз", "Гуцульський танець", "Червоноармієць", "В.І. Ленін") та одна з дерева – "Голова дівчини" (1926 р., вис. 40) (Выставка изобразительного искусства западных областей Украины и народного творчества гуцулов. Каталог. – М., 1940. – С. 70–71) 726

Тремошо И. (рос.), фотограф ВМГ у 1920–1930-х рр. 835

Третьяков Полікарп Васильович, директор Історико-Археологічного музею в Одесі (нині Одеський археологічний музей НАН України) 23

Тризна Йосиф 168

Тринос Омелян Григорович (*1877, с. Юрівка Любарської вол. Новоград-Волинського пов. Волинської губ. – 31.12.1944, Київ*), насельник КПЛ з перервами у 1900–1940-х рр., послушник. Прийнятий у КПЛ 1905 р., виконував послух городника у 1923 р., приєднався до обновленського розколу. До війни і під час окупації працював слюсарем. Повторно прийнятий послушником у КПЛ 2.10.1944 р. (Перелік братії КПЛ 1923 р. // НКПІКЗ, фонди, од. зб. КПЛ-А-1255, арк. б/№; там само, од. зб. КПЛ-НДФ-А-331, арк. 8–10зв.) 486

Трипільський Д.М. 169, 171

Трифилій / Трифилий (Смага Трохим Арсенійович, у схимі Феодосій) (*19.09.1877, м-ко Кобижча Кобизької вол. Козелецького пов. Чернігівської губ. – 23.12.1946, Київ*), насельник КПЛ з перервами у 1890–1940-х рр., схиархімандрит. З козаків, до вступу в монастир співав на кліросі. Поступив у КПЛ 14.03.1894 р. на послух читця та клірошанина в митрополичий хор. Пострижений у ченці 14.03.1907 р. Висвячений на ієродиякона 30.09.1912 р. митр. Флавіаном (Городецьким), на ієромонаха 16.06.1918 р. єп. Пантелеймоном (?). Нагороджений наперсним хрестом. У 1920–1921 рр. служив священиком на хуторі Полковничий Таращанського пов. Київської губ. Зведений у сан архімандрита митр. Михаїлом (Єрмаковим) 15.04.1922 р. Призначений начальником Лаврського подвір'я на Василівському острові у Петрограді 23.06(5.07).1922 р. Заарештований 3.02.1924 р. у т.зв. справі "Спаське братство", засуджений до двох років ВТТ на Соловках, після звільнення повернувся у Ленінград на Лаврське подвір'я. Вдруге заарештований у Новгороді в ніч з 22 на 23.08.1930 р., після відбування терміну у ВТТ з 1937 р. жив на засланні у с. Мала Вишера Ленінградської обл. З 13.02.1946 р. настоятель Успенської церкви с. Сабльо Батецького р-ну Новгородської обл., прийнятий у число братії КПЛ 19.09.1946 р. (НКПІКЗ, фонди, од. зб. КПЛ-НДФ-А-308, арк. 2–6, 9, 12; Биографические сведения о братии Киево-Печерской Лавры... – С. 109–113) 486

Трохим / Трофим – див. *Онуфрій (Ткаченко Трифон Михайлович)*

Трош Даніель 808

Трубайчук Уляна Осипівна (Степанівна) (*1881, с. Березівка Симбірської губ. – ?*), наглядач ЦІМ (20.10.1938 р. – листопад 1941 р.) 356, 361, 363, 372, 382

Трувор 302

Туранець Йозеф / Turanec, Jozef (*7.03.1892, с. Сучани – 9.03.1957, м. Леопольдов*), бригадний генерал, командувач Швидкої дивізії (1941–1942) Словацької експедиційної армійської групи у складі німецької групи армій "Південь" на Східному фронті 59

Українка Леся (уродж. Косач Лариса Петрівна) (*13.02.1871, м-ко Звягель – 19.07.1913, с. Сурамі Тифліської губ.*), укр. поетеса, письменниця, перекладачка 177

Ульянова, секретар виконкому Печерської районної ради депутатів трудящих (1943–1944) 927

Ульяновський В. 489

Усарський Павло (др. пол. XVIII ст.), священик 670, 808
Устименко Ніна 297
Утікаль Герхард / Gerhard Utikal (*15.04.1912, с. Фрідріхстрец, нині Ґродзец, Польща – 5.11.1982, Ремшайд*), керівник Оперативного штабу райхсляйтера Розенберґа (1941–1945). Член НСДАП (1931), СА (1932), з 1936 р. співробітник партійного відомства райхсляйтера Розенберґа "Уповноважений фюрера у справі нагляду за загальним духовним та ідейним навчанням і вихованням в НСДАП". У 1937 р. очолив відділ в Імперському центрі сприяння німецького письменництва. Заступник керівника (серпень 1940 р. – 31.03.1941 р.), з 1.04.1941 р. керівник ЕРР, водночас референт відділу культури головного відділу політики в Райхсміністерстві окупованих східних територій (1941–1942), з 27.04.1942 р. керівник Центру обліку та збереження культурних цінностей на окупованих східних територіях при головному відділі політики названого міністерства. Заарештований 1947 р. в рамках Нюрнберзького процесу, у грудні того ж року перевезений у Париж, де 1950 р. відбувся процес проти головних дійових осіб пограбування культурних цінностей Франції. Звільнений у серпні 1951 р. 540, 587, 621, 713, 797
Фаворов (XIX ст.), професор 676
Файчук Ганна Карпівна (1903–?), старший наглядач відділу "Пам'ятники" ЦАРМ у 1939–1941 рр. (ЦДАВО України, ф. 166, оп. 11, спр. 445, арк. 12) 182
Фалалей (Горобець Федір Захарович) (*1882, с. Сошників Єрковецької вол. Переяславського пов. Полтавської губ. – 28.06.1944, Київ*), насельник КПЛ з перервами у 1900–1940-х рр., ієродиякон. Прийнятий у КПЛ 30.08.1905 р. на послух на Гостиний двір в лікарню, 9.04.1907 р. переведений у келарське відомство, потім – у богадільню в Китаївській пустині (10.11.1910). Мобілізований у діючу армію 28.08.1916 р., повернувся 19.02.1918 р. Пострижений у ченці 22.03.1918 р., висвячений на ієродиякона 8.11.1923 р. (НКПІКЗ, фонди, од. зб. КПЛ-А-1222, арк. 65зв.–66) 91, 475, 486, 489
Федір / Федор, прпмч. 471, 511
Федір Олексійович (1661–1682), цар Московський (1676–1682) 672, 806, 809
Федір Ярославський, св., кн. 745
Федоренко Віра Іванівна (25.05.1910–?), мистецтвознавець, художник-графік. Завідувач фондів відділу малярства Музею українського мистецтва у Києві (грудень 1941 р. – грудень 1942 р.), водночас ст. наук. співробітник відділу народного мистецтва названого музею у січні–листопаді 1942 р. Чоловік – *Коляда Юхим Федорович* – працював у тому ж музеї, завідував відділом народного мистецтва 370, 371, 402
Федорова Л.Д. 158
Федотов Павел Андреевич (рос.) (1815–1852), російський художник 367
Феліціан (Володкович Філіп) (1698–1778), митрополит Київський, Галицький та всієї Руси, предстоятель УГКЦ (1762–1778) 676, 811, 815
Фельдман Есфір Самуїлівна (1906–?), ст. наук. співробітник відділу "Історія Лаври" ЦАРМ (1939–1941). Освіта вища, в ММ працювала з 11.04.1939 р. (ЦДАВО України, ф. 166, оп. 11, спр. 445, арк. 12зв.) 182
Феогност, архім., начальник Лаврського подвір'я у Санкт-Петербурзі (1890–1900-ті рр.) 467
Феогност (кінець XIX – початок XX ст.), ієродиякон, 2-й регент Лаврського подвір'я у Санкт-Петербурзі 467
Феогност (Лєбєдєв Георгій Іванович) (1829–1903), митрополит Київський і Галицький (1900–1903) 467
Феодор (Журбенко Федір Тимофійович) (*1878, м. Аккерман, нині Білгород-Дністровський, Аккерманського пов. Бессарабської губ. – ?*), насельник КПЛ у 1940–1950-х рр., архідиякон.

Прийнятий у монастир (?) 1896 р. Пострижений у ченці 1908 р., висвячений на ієродиякона архієп. Тихоном (Бєллавіним) 5.03.1908 р., зведений в архідиякони єп. Веніаміном (Федченковим) 1.08.1920 р. До 1934 р. мешкав у Києві, у 1934–1935 рр. – в Одеській обл., у 1936–1941 рр. – у м. Василькові. Прийнятий у КПЛ 3.10.1945 р. (Перелік братії КПЛ з вказівкою про перебування до 1941 р., перелік братії КПЛ за часом постригу у ченці від 13.04.1949 р., перелік братії КПЛ від 25.10.1949 р. за часом вступу у монастир // НКПІКЗ, фонди, од. зб. КПЛ-А-1255, арк. б/№; там само, КПЛ-А-998, арк. 25зв.) 483

Феодосий (Феодосиев Николай Иванович) (рос.) (*3.11.1864, Чернігівська губ. – 20.11.1943, Вільнюс*), єп. Смоленський і Дорогобузький (1908–1919), зведений на Пасху в сан архієпископа (1918), перебував у Києві у 1918–1919 рр., архієп. Віленський і Лідський Православної Автокефальної Церкви в Польщі (1923–1939) 483

Феодосій / Феодосий (Котула Федір Максимович) (*12.05.1905, м-ко Вороньків Вороньківської вол. Переяславського пов. Полтавської губ. – ?*), насельник КПЛ у 1940–1950-х рр., ієромонах. Народився у селянській сім'ї, закінчив один клас початкової школи і три класи земської школи. До 1929 р. займався сільським господарством, у 1929–1941 рр. працював на деревообробному комбінаті у Києві. У червні 1941 р. призваний до РСЧА, пораненим потрапив у полон, був звільнений. У 1941–1942 рр. працював сторожем при церкві в Ірпені. 1942 р. прийнятий послушником до скиту Різдва Прсв. Богородиці у Церковщині, 18(5).05.1943 р. – у КПЛ на послух келійника при еклезіарху Лаври архім. Борисі (Павлику). Пострижений у ченці у липні–серпні 1943 р., того ж року висвячений на ієродиякона єп. Пантелеймоном (Рудиком). Рішенням ДС КПЛ від 6.06.1944 р. направлений священнослужителем у Китаївську пустинь. У др. пол. 1940-х рр. завідував відділом кадрів КПЛ, у 1949 р. помічник келаря, з 11.05.1951 р. провідник Ближніх печер, 4.01.1959 р. висвячений на ієромонаха єп. Нестором (Тугаєм) (НКПІКЗ, фонди, од. зб. КПЛ-А-1528, арк. 1–22; перелік братії КПЛ з вказівкою про перебування до 1941 р., перелік братії КПЛ на 1.01.1948 р., перелік братії КПЛ на 1.09.1949 р., перелік братії КПЛ за часом постригу у ченці від 13.04.1949 р. // там само, од. зб. КПЛ-А-1255, арк. б/№; там само, од. зб. КПЛ-А-998, арк. 4, 109) 91, 475, 484

Феопемпт (Клітний Федір Семенович, у схимі Феодосій) (*17.02.1885, с. Кантелина Підвисочанської вол. Липовецького пов. Київської губ. – 21.04.1969, Київ*), насельник КПЛ та Почаївської Лаври з перервами у 1910–1960-х рр., ієромонах, схиархімандрит. Народився у селянській сім'ї. Закінчив однокласне народне училище, військово-фельдшерську школу, Київську духовну семінарію (21.06.1956). Прийнятий у КПЛ послушником на Гостиний двір 18.03.1910 р., переведений у клірошани на Дальні печери (11.08.1911), через рік – у келарське відомство (29.02.1912). Під час Першої світової війни мобілізований у діючу армію, служив фельдшером у 1-му лазареті 42-ої піхотної дивізії 2-ої армії (19.07.1914–24.12.1917), отримав дві медалі (срібну й золоту) "За усердную службу медицинского работника". Повернувся у КПЛ 1.01.1918 р. на місце останнього послуху, переведений на клірос у Спасо-Преображенську пустинь (26.03.1918), потім келійником у будинок намісника КПЛ (25.10.1919), фельдшером у Братську лікарню (3.04.1921). Пострижений у ченці 17.04.1919 р., висвячений на ієродиякона архієп. Димитрієм (Абашидзе) 27.12.1921 р., на ієромонаха єп. Георгієм (Делієвим) 28.09.1924 р. Призначений в.о. начальника Китаївської пустині (10.02.1927), згодом наглядачем Братської богадільні та лікарні (28.02.1930). На початку квітня 1934 р. заарештований і рішенням Колегії ДПУ УСРР висланий на три роки спецпоселення на північ. Після заслання жив у рідному селі до початку Німецько-радянської війни. У др. пол. 1941 р. повернувся у КПЛ, був начальником Китаївської пустині, згодом завідував богадільнею КПЛ, тривалий час виконував обов'язки скарбника КПЛ (27.03.1942–28.01.1948). Зведений у сан

ігумена єп. Пантелеймоном (Рудиком) 1.02(19.01).1942 р., у сан архімандрита – митр. Іоанном (Соколовим) 8.01.1946 р. (26.12.1945 ст.ст.). Призначений на кліросний послух 28.01.1948 р., з 20.05.1950 р. виконував обов'язки фельдшера КПЛ. У грудні 1951 р. переведений у Почаївську Лавру і призначений помічником блюстителя мощей прп. Іова, у 1953 р. – кіотним. У Почаївській Лаврі перебував до вересня 1953 р., потім мешкав у КПЛ (вересень 1953 р. – 1956 р.), але у число братії був включений лише в серпні 1954 р. Прийняв схиму після 1958 р. Схиархієп. Антонієм (Абашидзе) нагороджений набедреником (23.04.1927), ним же – наперсним хрестом (26.12.1928), єп. Пантелеймоном (Рудиком) – наперсним хрестом з прикрасами (10.07.1943) (НКПІКЗ, фонди од. зб. КПЛ–А–1222, арк. 80зв.–81; там само, од. зб. КПЛ-А-1526, арк. 1зв.–2, 5, 8–9зв., 13–16зв., 33–36) 88–91, 454, 455, 458–460, 468, 469, 474, 477–479, 481, 482, 508, 512

Феофан III (бл. 1570–1644), Патріарх Єрусалимський і всієї Палестини (1608–1644) 805

Феофанія 511

Феофіл (Булдовський Федір Іванович) (*5.08.1865, с. Василівка Заїчинської вол. Хорольського пов. Полтавської губ. – 20.01.1944, в'язниця, Харків?*), митрополит всієї України Української Соборно-Єпископської Церкви (1929–1942), митрополит УАПЦ, архієп. Харківський і Полтавський (1942–1943) 115, 127

Феофіл / Феофил (Радченко Михайло Васильович, у монашестві Марк) (*22.05.1868, с. Багачка Перша Радивонівської вол. Хорольського пов. Полтавської губ. – 9.04.1958, Київ*), насельник КПЛ з перервами у 1900–1950-х рр., схиієромонах. Народився у селянській сім'ї, після військової служби (1890–1895), демобілізувавшись у чині ст. унтер-офіцера, займався сільським господарством. Прийнятий у КПЛ в економічне відомство на послух десятника (1905). Пострижений у ченці 23.01.1907 р., висвячений на ієродиякона 25.02.1919 р. єп. Назарієм (Бліновим). У 1923 р. виконував послух кравця і проживав у корп. 50 на Дальніх печерах. За одними даними, у період 1923–1940-х рр. працював на поденних роботах у Томській обл., а з жовтня 1940 р. до липня 1943 р. – десятником на будівництві та на поденних роботах у м-ку Баришівка Київської обл.; за іншими, у 1924–1941 рр. був на приході у Бориспільському р-ні Київської обл. Повернувся у КПЛ 8.07.1943 р., висвячений на ієромонаха єп. Пантелеймоном (Рудиком) 10.07.1943 р., у др. пол. 1940-х рр. виконував послух провідника Дальніх печер. Нагороджений набедреником митр. Іоанном (Соколовим) 17.04.1955 р., пострижений у схиму з ім'ям Феофіл 6.02.1957 р. (НКПІКЗ, фонди, од. зб. КПЛ-А-1361, арк. 215–224; перелік братії КПЛ 1923 р., перелік братії КПЛ з вказівкою про перебування до 1941 р., перелік братії КПЛ на 1.01.1948 р., перелік братії на 12.01.1949 р. // там само, од. зб. КПЛ-А-1255, арк. б/№) 91, 475, 483, 489

Феттіх Нандор / Fettich, Nándor (*7.01.1900, с. Ачад – 17.05.1971, Будапешт*), угорський археолог, музейник, ювелір. Закінчив Будапештський королівський угорський науковий ун-т ім. Петера Пазманя, Музичну академію у Будапешті (1923), працював в Угорському національному музеї у Будапешті (1926–1949) наук. співробітником, керівником відділу археології, приблизно з 1944 р. директором. У 1930–1940-х рр. чл.-кор. Угорської академії наук. Двічі приїздив у Радянський Союз (1926, 1935), під час останньої подорожі відвідав Київ. Під час війни за дорученням нім. проф. Г. Райнерта, керівника Імперського управління до- і раньої історії, працював у київському підрозділі ЕРР (13.12.1941–14.01.1942), готуючи матеріали ЦІМ до евакуації. Після війни позбавлений наукових ступенів і відправлений на пенсію (1949). Став визнаним ювеліром, за свої роботи отримав золоту медаль на Всесвітній виставці у Брюселі 1958 р. Про перебування у Києві залишив спогади: *Феттіх Н.* Київський щоденник (3.XII.1941–19.I.1942). – К., 2004 51, 61, 65, 68, 69. 79, 89, 95, 816

Філарет (Філаретов), єп. 159

Філарет Милостивий, св. 781
Філософов Д. 795
Філофей (Кизаревич), ігумен 811
Фінчук Клим Матвійович (1905–?), охоронник ММ (1933–1939), ЦАРМ (1939–1941) 181
Фіров Ервін / Vierow, Erwin 305
Флавиан (рос.), уставщик КПЛ наприкінці XIX ст. 467
Флавіан / Флавиан (Городецький Микола Миколайович) (*26.07.1841, Орел – 4.11.1915, Київ*), митрополит Київський і Галицький (1903–1915) 143, 167, 467, 468, 483, 502, 626, 801, 837
Флавія (Тищенко Олена Діомидівна) 299
Флор, архімандрит, благочинний КПЛ наприкінці XIX ст. 467
Фойгель, ад'ютант *Ганса Коха*, др. 375
Фольц Ф. 797
Фома (Шевчук Пилип Михайлович) (*13.11.1873, с. Водотин, нині Водотиї, Водотийської вол. Радомисльського пов. Київської губ. – 13.01.1951, с. Мала Березанка Березанського р-ну Київської обл.*), насельник КПЛ з перервами у 1947–1951 рр., ієромонах. Селянин за походженням, закінчив церковно-приходську школу, працював у готелі в Києві, після служби в армії (1896–1900) прийнятий у 1900 р. послушником у КПЛ, пострижений у ченці 1905 р., висвячений на ієродиякона схиархієп. Антонієм (Абашидзе) 1923 р., ним же – на ієромонаха 1930 р. Виїхав у Житомирську обл. 1932 р., де служив священиком у сільських приходах (1941–1947). Перед поверненням у КПЛ (29.07.1947) служив у церкві с. Ступища Народицького р-ну Житомирської обл., після повернення отримав призначення на приход у с. Розкопанці Богуславського р-ну Київської обл. (15.09.1948), переведений на приход у с. Мала Березанка Березанського р-ну Київської обл. (16.05.1949) (НКПІКЗ, фонди, од. зб. КПЛ-А-1537, арк. 1–21) 487
Форі Йоганн де (XVI ст.), магістр, генеральний скарбник 670, 808
Форостівський (Форостивский, Хворостивский) Леонтій Іванович (*23.05.1896, с. Олександрівка Тростянецької вол. Брацлавського пов. Подільської губ. – 1974, США*), голова Софійської райуправи м. Києва (13.10.1941–15.02.1942), т.в.о. голови, згодом голова КМУ (16.02.1942–26.10.1943), рідний брат *Форостівського Є.І.* У Києві мешкав з 1934 р., перед війною працював директором магазину № 1 Київської обласної торгової контори "Головрибзбут", мав фінансово-економічну незакінчену вищу освіту. З кінця 1943 р. працював у Берліні начальником відділу праці цивільного управління Комітету визволення народів Росії. Після війни жив в Аргентині, потім у США 96, 310, 348, 511, 831–834, 838, 841, 847, 873, 877, 885, 893, 898, 957
Форостівський Євген Іванович (*?, с. Олександрівка Тростянецької вол. Брацлавського пов. Подільської губ. – березень–квітень 1943, Київ*), голова Подільської райуправи Києва (жовтень 1941 р. – березень 1943 р.), рідний брат *Форостівського Л.І.* Заарештований і страчений Гестапо як член ОУН, разом з ним загинула його сім'я 510
Фотій (Тимощук Пилип), єп. Чернігівський УАПЦ (хіротонія 10.05.1942 р.), оселився у Ніжині, переведений згодом у Вінницю, у листопаді 1942 р. виключений зі складу єпископату, оскільки виявилося, що при висвяченні в єпископи він не був священиком (ЦДАВО України, ф. 4398, оп. 1, спр. 3, арк. 157) 125
Франк Ганс / Frank, Hans (*23.05.1900, Карлсруе – 16.10.1946, Нюрнберг*), генерал-губернатор Генеральної Губернії (1939–1945) 111, 112, 114, 495
Франк Рудольф / Franck (Frank), Rudolf (*16.08.1908, с. Фішельбах, Північний Райн-Вестфален – ?*), керівник відділу "Політичного протестантства" при Головному управлінні світоглядного інформування відомства райхсляйтера Розенберґа (з березня 1938 р.), заступ-

ник керівника названого головного управління у 1941 р., керівник Зондерштабу світоглядного інформування ЕРР (з 20.10.1944 р.), член НСДАП (1931) 539, 540
Франке Вольфґанґ фон / Franqué, Wolfgang von (*30.05.1905, Прага – ?*), в.о. керівника Робочої групи Західної України Оперативного штабу райхсляйтера Розенберґа (1941–1942), др. філософії, член НСДАП з 1931 р., партійне звання – берайтшафтсфюрер, військове – лейтенант, володів англійською, французькою мовами, розумів російську. Навчався в університетах у Бонні, Празі, Мюнхені, Берліні, до війни викладав у школі м. Лобеда історію. У Київ прибув як наук. співробітник ЕРР наприкінці першої декади листопада 1941 р. (виїхав з Берліна 4.11.1941 р.). З середини листопада 1941 р. до 20.01.1942 р. виконував обов'язки керівника Робочої групи Західної України (Київ). За перевищення своїх службових обов'язків (видавав дозволи на вхід до КПЛ, іменуючи себе "Уповноважений райхсміністра окупованих східних територій з питань культури"), зверхність, неврівноваженість, зневажливе ставлення до своїх колег був відкликаний 6.02.1942 р. у Берлін 79, 80, 89, 389, 390, 510, 545, 547, 548, 566, 567, 569, 571, 573, 690, 701, 797, 816, 836
Франке, співробітниця Крайового музею до- і ранньої історії у Києві (1942–1943) 247, 248
Франкен 829
Франко Іван Якович (*27.08.1856, с. Нагуєвичі – 28.05.1916, Львів*), український письменник, поет, перекладач, публіцист, вчений, громадський і політичний діяч 615, 800
Франциск Ксаверій (XVIII ст.), магістр рицарського ордену Божого провидіння 809
Фріч Марія Кіндратівна (1880–?), наглядач ММ (1932–1939), ст. наглядач відділу "Атеїзм і релігія в епоху соціалістичної революції та диктатури пролетаріату" ЦАРМ (1939–1941), у жовтні–листопаді 1941 р. наглядач ЦІМ 182, 353, 361, 372
Фуртат Ірина (Ярина) Іванівна, двірник ДІКЗ КПЛ (15.05.1944–15.03.1948) 924
Фуртат Марія Федорівна (*1914, Канів–?*), наглядач ЦІМ з 18.01.1937 р., мешкала у КПЛ, корп. 16, кв. 3. У вересні–жовтні 1941 р. та після визволення Києва, з 21.07.1944 р., наглядач Історичного музею 356
Фуртат Т.К. 181
фюрер – див. *Гітлер (Гитлер) Адольф*
Харитоненко Павло Іванович (*5.02.1853, Суми – 13.04.1914, Наталівка, нині с-ще Володимирівка, Харківської губ.*), український меценат, цукрозаводчик, колекціонер 367, 375, 892, 953
Харламов Віктор Олександрович (*17.08.1946, Київ – 13.02.1996, Київ*), український архітектор, археолог, дослідник давньоруської архітектури 33
Хвиля А. 174, 180
Хвойка (Хвойко) В. 303, 910
Хворостивский (рос.) – див. *Форостівський Леонтій Іванович*
Хем К. де 797
Хєнкіна, мешканка Києва 53, 401
Хілякін Юхим Степанович (*1909, Актюбінськ – ?*), капітан, помічник начальника 2-го відділу інженерного управління ПЗФ. Пропав безвісти в районі Пирятина–Лохвиці під час виходу з оточення у 1941 р. 30
Хімич Терентій Савич / Химич Терентий Савич (*10.06.1877, м-ко Троянів Житомирського пов. Волинської губ. – 8.08.1951, Київ*), насельник КПЛ з перервами у 1910–1950-х рр., послушник. Закінчив два класи сільської школи, у 1901–1916 рр. працював кондуктором трамваю у Києві, 1916 р. прийнятий послушником у КПЛ, працював у конторі готелю, з 1917 р. міліціонер від КПЛ у Голосіївській і Китаївській пустинях. У 1924–1930 рр. займався сільським господарством, у 1930–1941 рр. двірник на вул. Міліонній у Києві, у 1941 р. охоронник військового складу. У липні 1942 р. вдруге прийнятий у КПЛ, виключений з монастиря

рішенням Духовного собору КПЛ за непристойну поведінку, непослух, наклепи, лайку, пияцтво (25.11.1950), виселений з КПЛ 5.07.1951 р., наклав на себе руки (НКПІКЗ, фонди, од. зб. КПЛ-А-1521, арк. 1зв.–2, 13, 14, 51зв.–52; протокол засідання Духовного собору КПЛ від 25.11.1950 р. // НКПІКЗ, фонди, од. зб. КПЛ-А-1213, арк. б/№) 91, 476, 487
Хмельницька Розанда-Домна 163
Хмельницький Богдан (Зіновій-Богдан) (1595–1657), гетьман України (1648–1657) 674, 813, 848
Хмельницький Д.А., головний бухгалтер ДІКЗ КПЛ з 16.07.1944 р. 923
Хмельницький Тиміш 163
Хмельницький Юрій (бл. 1641–1685(?)), гетьман України (1659–1662, 1677–1681) 674, 813
Хове Х. ван 797
Ходченко П. 511, 512
"Хол" – див. *Давидов Дмитро Іванович*
Хоменко О.А. 181
Хорошунова І. 305
Хромілова / Хромилова, начальник Міськуправління м. Уфи 25, 188, 190
Хрущов М.С. 958
Цандер / Zander, унтер-офіцер, співробітник Зондеркоманди Кюнсберґа 78, 522
Цеберко Яків, член об'єднаної КЦР у грудні 1941 р. 504
Цибоцький С. 404
Цінк / Zink, орденсюнкер, співробітник Генералкомісаріату у Києві 550, 701, 702, 819
Ціпфель Ернст / Zipfel, Ernst (*23.03.1891, Дрезден – 17.04.1966, Бад Пірмонт*), німецький архівіст, директор Райхсархіву в Потсдамі (1936), генеральний директор державних архівів Пруссії (1938), комісар з охорони архівів (1940), повноправно вирішував долю архівів та їхніх фондів в окупованих Німеччиною країнах, створив систему адміністративного управління, контролю і обліку архівів та архівних фондів у Райху, окупованих країнах Європи, у т.ч. Україні 574, 575
Ціхманн / Ziechmann, співробітник відділу Іс Міської комендатури Києва, капітан 339–342
Цьольффель Ерік / Zölffel (Zoelffel), Erich (*11.07.1908, Бреслау, нині Вроцлав, Польща – ?*), співробітник Оперативного штабу райхсляйтера Розенберґа у 1941–1945 рр. Народився в сім'ї державного чиновника. Юрист за освітою, з 1934 р. асесор, з 1938 р. працював у суді нижчої інстанції м. Леобшютц (нині Глубчице, Польща), перед війною – у суді нижчої інстанції в Бреслау на посаді радника. Член НСДАП з 1929 р., вибув у жовтні 1930 р., вдруге прийнятий у травні 1933 р., член СА з 1933 р. Призваний до Вермахту (1939), за розпорядженням райхсміністра окупованих східних територій отримав броню, звільнений (8.12.1941) і переведений до Оперативного штабу (9.12.1941). До кінця січня 1942 р. перебував в орденському замку "Крьоссінзеє" у м. Фалькенбурґ (нині Злоценець, Польща), 28.01.1942 р. направлений в Робочу групу Західної України (Київ) ЕРР, залишив Київ (30.10.1942) для подальшої роботи в Управлінні штабу ЕРР. У 1943 р. очолював організаційний відділ 1-го головного відділу ЕРР, з листопада 1943 р. і до закінчення війни – 3-й головний відділ ЕРР, який відав питаннями правового характеру, персонального складу, реєстратурою та ін. 81, 458, 459, 585, 612, 639
Чатлош Фердинанд / Čatloš, Ferdinand (*7.10.1895, с. Ліптовський Петер – 16.12.1972, м. Мартін*), міністр національної оборони, головнокомандувач збройних сил Словаччини (1938–1944), командувач Словацької експедиційної армійської групи у складі групи армій "Південь" Вермахту, генерал 1-го класу (1941–1942) 57, 317
Чаюн, охоронник, комірник Управління КПЛ (1943) 878, 897

Червінський Іпатій, протоієрей, благочинний Ковельської міської округи 497
Червоненко Пантелеймон Антонович, охоронник, прибиральник Окружного управління (Крайовий ін-т з 21.11.1942 р.) до- і ранньої історії та однойменного музею в Києві у 1942–1943 рр. 246, 247, 254
Чернишов Олександр Пилипович 292
Чернов А. 956
Черногубов (рос.) – див. *Чорногубов Микола Миколайович*
Черногубова (рос.) – див. *Чорногубова Катерина Олександрівна*
Чех Олег 260
Чехівський В. 493
Чикаленко Л.Є. 175
Чорний М., член релігійної православної громади Покровської церкви на Пріорці у Києві 431
Чорногубов Микола Миколайович / Черногубов Николай Николаевич (*17.03.1873, м. Чухлома Костромської губ. – 21.10.1941, Київ*), мистецтвознавець, музейник. Народився в сім'ї службовця – бухгалтера місцевого повітового казначейства. Навчався у Костромській класичній гімназії (1885–1893), закінчив словесне відділення історико-філологічного факультету Московського ун-ту (1897), вивчав історію мистецтва. Через ранню смерть батька змушений був ще гімназистом давати приватні уроки. Під час навчання в університеті став співробітником Московського бібліографічного товариства, працював у громадських і приватних архівах, зокрема – Ясно-Полянському архіві Л.М. Толстого. На початку 1900-х рр. запрошений працювати над архівом засновника Третьяковської галереї П.М. Третьякова, 1902 р. призначений зберігачем названої галереї. Організував у галереї спеціалізовану бібліотеку, склав новий науковий інвентар та каталог її колекцій. В автобіографії про себе написав: "*Был одним из инициаторов нового подхода к древне-русской иконописи и лицевому шитью, как к высокохудожественным достижениям древне-русской культуры, тесно связанным с античными истоками всего европейского искусства*". Восени 1912 р. виїхав у закордонне відрядження для вивчення західноєвропейського мистецтва і музейної справи. У квітні 1917 р. залишив роботу в Третьяковській галереї і у листопаді того ж року переїхав в Україну, оселився в Наталівці – садибі цукрозаводчика, мецената, колекціонера *П.І. Харитоненка* (1853–1914), де була велика колекція мистецьких цінностей, зробив науковий опис збірки Наталівської церкви на честь Всемилостивішого Спаса (1918). На початку 1919 р. призначений завідувачем збірки художніх цінностей Наталівської садиби і церкви. 1920 р. Наталівський музей мистецтва і побуту перейшов в управління Богодухівського відділу Наркомосвіти, який затвердив його на посаді завідувача музею у Наталівці (з 1923 р. Володимирівка). Переїхав у Київ у зв'язку з призначенням (1.05.1930) завідувачем відділу станкового малярства ВМГ, у 1934–1935 рр. завідувач фондів ВМГ, звільнений у березні 1935 р. Працював у ВМГ консультантом (1935–1937), у 1937 – ст. наук. співробітником Музею російського мистецтва. Заарештований (1.10.1938) за звинуваченням в антирадянській агітації (ст. 54-10, ч. 1 КК УРСР), засуджений Київським обласним судом (25.03.1939) до чотирьох років ВТТ, звільнений за рішенням Верховного суду УРСР (11.06.1939). У вересні–жовтні 1941 р. працював завідувачем фондів Лаврського музею (колишній ЦАРМ), проживав у КПЛ, корп. 4, кв. 8. Загинув від рук невідомих, одягнутих у німецьку форму, які викликали його з помешкання після опівночі у ніч з 20.10. на 21.10.1941 р., розмова при цьому велася російською мовою. Тіло загиблого було знайдене через рік за мурами Лаври поблизу гаражів (*Дунаєв Г.* Музейні звалища // Пролетарська правда. – 15.08.1937. – № 187 (4691).– С. 4; ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, спр. 6132, арк. 214, 223; там само, оп. 12, спр. 8427, арк. 1–3; ГДА СБУ,

спр. 31281-ФП, арк. 6зв.–7, 13, 19, 51–52, 61, 74, 83, 87; НМІУ, ф. Р-1260, оп. 1-д, од.зб. 29, арк. 3–4; *Кабанець Є.П.* Загибель Миколи Чорногубова // ЛА. – 2007. – Вип. 19. – С. 101–111) 24, 25, 33, 44, 45, 49–54, 61, 65, 75, 165, 185, 217, 218, 241, 266–268, 295, 296, 309, 312, 317, 353, 360, 362, 366, 367, 372, 374, 375, 401, 402, 404, 721, 722, 890, 951–954, 957, 961

Чорногубова (Чорногубова-Яковлева, Черногубова-Яковлева, Яковлева-Черногуб, Чорногуб) Катерина Олександрівна / Черногубова Екатерина Александровна (1886–?), співробітник ДІКЗ КПЛ у др. пол. 1940-х рр., дружина *Чорногубова М.М.* Донька генерала, закінчила до революції Комерційний ін-т. Під час окупації Києва з 3.09.1942 р. працювала у Музеї-Архіві переходової доби наук. співробітником, після визволення Києва – наук. співробітником відділу фондів ДІКЗ КПЛ з 30.06.1944 р., у 1945–1946 рр. була бригадиром на розкопках Успенського собору, вела облік знайдених цінностей. Звільнена 15.07.1947 р. у зв'язку зі скороченням штатних одиниць, поновлена 9.10.1947 р., переведена на посаду наглядача 17.05.1948 р. 16, 52, 53, 309, 366, 367, 374, 375, 402, 404, 923, 941, 951–953, 962, 963

Чорноморець (Черноморець) Вадим (помилково Василь) (1894–?), диякон УАПЦ. Народився в селянській сім'ї. Секретар КЦР УАПЦ з 15.10.1941 р. та секретар об'єднаної КЦР (17.10. – грудень 1941 р.). Висвячений на священика єп. Ігорем (Губою) 19.03.1942 р., служив у с. Наказне (нині Розкопане) Плиськівського р-ну на Київщині. Зберіг рукопис *В. Липківського* "Історія Української Православної Церкви", який на початку грудня 1941 р. передав *М. Андрусяку* 105, 413, 414, 423, 426, 432, 433, 439, 441, 499, 503, 504

Чукарєв Михайло Дмитрович (1913–?), начальник інженерної служби Штабу оборони Києва, майор (ЦДАГО України, ф. 166, оп. 3, спр. 36, арк. 3–24) 42, 292

Чумак Арсеній Юхимович (1898–?), охоронник ЦАРМ (1939–1941) 181

Чумачков Сергій Іванович (*1877/1878, с. Березівка Воронезької губ. – ?*), охоронник ЦІМ (25.05.1937 р. – жовтень 1941 р.) 357, 361, 362, 372

Шамрило Т.В. 292

Шапиро (рос.), головний бухгалтер Київської міської контори Держбанку СРСР 185

Шараївський Н. 493

Шверін, граф 85

Шверник Микола Михайлович (1888–1970), радянський партійний діяч 18, 289

Швидкий Ю. 298

Шевель Прокіп (XVII ст.) 669, 807

Шеверницький (Шеверницкий) Федір В. (*?–17/18.10.1941, Київ*), перед війною головний інженер ДІКЗ ММ, з початку окупації Києва, ймовірно, директор Управління КПЛ 44, 50, 51, 75, 183, 890, 891, 893, 950, 953, 956

Шевцов І.С. 292

Шевцова О.А. 966

Шевченко І. 829

Шевченко Тарас Григорович (*25.02(9.03).1814, с. Моринці Пединівської вол. Звенигородського пов. Київської губ. – 26.02(10.03).1861, Санкт-Петербург*), укр. поет, художник, письменник, громадський і політичний діяч 21, 123, 125, 177, 379, 380, 396, 610, 626, 633

Шедель Йоганн (Иоганн) Ґоттфрід (*бл. 1680, м. Вандсбек, нині у складі Гамбурґа – 10.02.1752, хутір Деміївка, нині у складі Києва*), нім. архітектор, найнятий кн. Меншиковим на царську службу. У червні 1713 р. приїхав до Петербурга, де мешкав до 1730 р., працюючи головним чином для кн. Меншикова. 1730 р. вирушив до Москви у розпорядження архітектора Растреллі, де брав участь у будівництві дерев'яних палаців для імп. *Анни Іоанівни*. У лютому 1731 р. приїхав у Київ для будівництва дзвіниці КПЛ (1731–1745). У Києві його звали на російський манер Іваном Івановичем Шейденом. За його проектом перебудовані

дзвіниця Софійського собору (1744–1748), староакадемічний корпус Києво-Могилянської академії (1732–1740) (*Гіляров С.* Йоган Готфрід Шедель // Нове українське слово. – 25.12.1941. – Ч. 11. – С. 3) 279, 562, 835, 841–843, 846, 861, 874
Шеєр Пауль Альберт / Scheer, Paul Albert (*4.04.1889, м. Прюм – 29.01.1946, Київ*), командир Охоронної поліції Київської генеральної округи (кінець жовтня 1941 р. – початок березня 1943 р.), генерал-лейтенант поліції 63, 67, 550
Шейден – див. *Шедель Йоганн Ґоттфрід*
Шекета (Шекіта) Трохим, член Тимчасового церковного міського управління УАПЦ (вересень–жовтень 1941 р.), об'єднаної КЦР у грудні 1941 р., мирянин 418, 504
Шелюжко Лев Андрійович 951
Шенгер Андрій Мефодійович (Арон Мойсейович) (1904–?), директор ЦАРМ у 1939–1941 рр. В ММ працював з 10.10.1933 р., у листопаді 1939 р. кандидат у члени КП(б)У, освіта вища 13, 24, 145, 181
Шенкірик Орест Володимирович (Шенк Оскар) (*1898/1899, с. Боків Підгаєцького р-ну, Тернопільської обл. – бл. 1992, провінція Квінсленд, Австралія*), укр. меценат, підприємець, кол. військовий. Народився в сім'ї священика, закінчив гімназію у м. Рогатині. В часи Визвольних змагань вояк Українських січових стрільців, після поразки укр. революції опинився у Чехословаччині, отримав громадянство, закінчив правничий факультет Празького ун-ту, під час військової служби вступив у старшинську школу у м. Літомержі, потім у військову академію, яку не закінчив через анексію Судетської області та наступної окупації чеських земель. Під час Другої світової війни старшина Словацької армії, служив при штабі полковника А. Малара, командира Швидкої дивізії. Після війни оселився в Австралії, став успішним підприємцем 59
Шепелевський М.А. 301
Шептицький Андрей (Шептицький Роман Марія Александр) (*29.07.1865, с. Прилбичі, тепер Яворівського р-ну Львівської обл. – 1.11.1944, Львів*), український церковний, культурний та громадський діяч, граф, Митрополит Галицький УГКЦ (з 17.12.1900 р.), Праведник народів світу, др. права, філософії та теології. Під час Другої світової війни порушив питання про об'єднання всіх православних християн України навколо Київського Патріархату в єдності з Римським престолом 416, 417, 452, 501, 503
Шереметьєви, гр. 163
Шерстюкова Євдокія Мартинівна (1878–?), наглядач Музею західного та східного мистецтва (1941–1943). Колишня покоївка Варвари Николівни Ханенко (1852–1922), власниці великої мистецької колекції, що лягла в основу названого музею (нині Національний музей мистецтва ім. Богдана та Варвари Ханенків) 373
Шиденко Василь Артемович (*29.02.1920, с. Дорогинка Веприківської вол. Васильківського пов. Київської губ. – 17.04.1995, Київ*), український мистецтвознавець, науковий співробітник Києво-Печерського історико-культурного заповідника (нині НКПКЗ) у 1951–1985 рр. 26
Шиліна Лариса Степанівна 299
Шимпф Ріхард / Schimpf, Richard (*16.05.1897, м. Еттенфельден – 30.12.1972, Дюссельдорф*), генерал-лейтенант (у 1941 р. полковник) Люфтваффе, з 1.12.1941 р. служив у Київському (з 10.09.1942 р. Харківський) військово-повітряному окрузі (1941–1943) 59, 315
Широцький 848
Шкалимандра 807
Шмідт Герберт / Schmidt, Herbert (*7.04.1910, м. Комотау, нині Хомутов, Чехія – ?*), співробітник ГРГУ Оперативного штабу райхсляйтера Розенберґа з 3.10.1941 р., член НСДАП. Прибув у Київ у складі першої групи співробітників ЕРР (18.10.1941), керівник Робочої

групи Криму/Сімферополя (21.02.1942–2.05.1943), керівник Робочої групи Харкова (21.05. – серпень 1943 р.), у вересні–жовтні 1943 р. уповноважений ГРГУ з пошуку нового місця дислокації групи, 7.10.1943 р. відкликаний з ГРГУ у Берлін 542–544, 792
Шмідтбурґ / Schmidtburg, співробітник Райхсміністерства народної освіти і пропаганди 585, 587, 633
Шміт Ф.І. 160, 161
Шнайдер Вальтер / Schneider, Walter (*28.9.1885, м. Феллін, нині Вільянді, Естонія – ?*), керівник Управління виставок відомства райхсляйтера Розенберґа, член НСДАП 633
Шольц Роберт / Scholz, **Robert** (*9.02.1902, Ольмюц, нині Оломоуц, Чехія – 15.01.1981, м. Фюрстенфельдбрук*), нім. мистецтвознавець, керівник Управління образотворчого мистецтва відомства райхсляйтера Розенберґа (1934–1945) та однойменного зондерштабу (1941–1944), член НСДАП з 1935 р. 633, 637, 650, 652
Шопен А.Ф., художник 797
Шопен Фредерік Франсуа (1810–1849), польський композитор, піаніст 726
Шпаченко Федот Іванович (*7.06.1901, м. Звенигородка Київської губ. – ?*), священик УАПЦ, член об'єднаної КЦР у грудні 1941 р. Закінчив Звенигородську агрошколу (1922), дяк Микільського військового собору в Києві (1923), висвячений на священика єп. Петром (Тарнавським) у Софійському соборі (26.08.1923). Працював у парафіях с. Вороньки Київської округи (1.10.1923–31.05.1925), настоятелем Преображенської церкви м. Любич (27.09.1925–22.02.1926), с. Козацьке (10.07.1926–10.08.1927), с. Палатки (15.08.1927–15.07.1928), Києво-Софійського собору (1933–1934). У др. пол. 1930-х рр. мешкав у Києві і працював на одному із заводів на Сталінці 123, 504
Шпеєр Альберт / Speer, Albert (*19.03.1905, Мангайм – 1.09.1981, Лондон*), нім. архітектор, райхсміністр озброєнь і боєприпасів Німеччини (1942–1945) 62
Штампфус, Рудольф / Stampfuß, Rudolf (*3.11.1904, м. Гамборн, нині частина м. Дуйсбурґа – 18.12.1978, м. Дінслакен*), німецький археолог, дослідник доісторії Нижнього Рейну, др. філософії, професор. Народився в сім'ї заможного підприємця. З шкільних років захоплювався археологією свого краю, у 17-річному віці разом з вчителями і однокласниками створив Товариство дослідження до- і ранньої історії Нижнього Рейну (1921), з часом був його багаторічним головою. Навчався в університетах Берліна та Тюбінґена (1923–1927), учень відомого німецького археолога Густафа Коссіни (1858–1931). Після захисту у Тюбінґенському ун-ті дисертації (1927) очолив Міський краєзнавчий музей у Гамборні (1928), згодом – Краєзнавчий музей ім. Авердунка у Дуйсбурзі (1931). З 1932 р. член Союзу боротьби за німецьку культуру, член НСДАП (1.05.1933). З 1935 р. викладав археологію та методику історичного дослідження у Педагогічній академії в Дортмунді, 1938 р. отримав звання професора, у 1941 р. захистив габілітаційну дисертацію в Берлінському ун-ті. З 1940 р. співробітник Оперативного штабу райхсляйтера Розенберґа, працював у вересні 1940 р. – листопаді 1941 р. у Франції, Бельгії та Греції. Як уповноважений керівника Імперського управління до- і ранньої історії працював при ЕРР у Києві (13–19.12.1941, 15.01.–16.04.1942), очолював Зондерштаб до- і ранньої історії ГРГУ ЕРР (17.04.–20.11.1942), перейшов працювати в німецьке цивільне управління РКУ (21.11.1941), очоливши Крайовий ін-т до- і ранньої історії при райхскомісарі України та однойменний музей у Києві (21.11.1942–18.04.1945). Залишив Київ 19.10.1943 р., перед тим організував вивезення до Кракова 8-ми вагонів музейних цінностей з Києва (Крайовий музей до- і ранньої історії, Архітектурно-Історичний музей, Музей українського мистецтва). Наприкінці 1943 р. організував також вивезення археологічних, історичних колекцій з інших музеїв України, на початку січня 1944 р. вивіз музейні збірки з Криму. Всі українські збірки були зосереджені у квітні 1944 р. в однойменному замку

в м. Гьохштедті, куди з Коттбуса переїхав з сім'єю Р. Штампфус (8.05.1944), залишив Гьохштедт 18.04.1945 р. Після війни оселився у м. Дінслакені. З 1962 р. до останніх днів життя був куратором культурно-історичних музеїв Крайової спілки Рейнської обл. 79–81, 95, 246–254, 306, 307, 406, 569, 652, 653, 684, 685, 902, 903, 956

Штепа (Штеппа) Кость Тодосьович / Штепа Константин Феодосьевич (*3.12.1896, м. Лохвиця Полтавської губ. – 19.11.1958, Нью-Йорк*), укр. історик-візантист, дослідник античної історії та історії Церкви, професор. Народився в сім'ї православного священика німецького походження, середню освіту здобув у Полтавській духовній семінарії (1910–1914). Навчався на історико-філологічному факультеті Петроградського ун-ту (1915–1916), який не закінчив через Першу світову війну, потім революцію та громадянську війну в Росії, в якій брав участь на боці Білої армії (1919–1920). Завершив навчання у Ніжинському ін-ті народної освіти (1921), там само навчався в аспірантурі (1922–1924) та викладав протягом 1924–1930 рр. Захистив докторську дисертацію в Одесі (1927), того ж року отримав звання професора. 1930 р. переїхав у Київ, викладав в Ін-ті професійної освіти (з 1933 р. КДУ). Заарештований 18.03.1938 р., незважаючи на те, що з 1927 р. був агентом НКВС. Допити його зламали, дав свідчення як проти себе, так і проти багатьох своїх колег, був звільнений з-під арешту у вересні 1939 р. і відновлений на посаді завідувача кафедри стародавньої історії Київського університету. Під час Другої світової війни керівник відділу освіти КМУ (вересень 1941 р. – 19.11.1941 р.), директор Київського центрального архіву давніх актів (19.11.– грудень 1941 р.), головний редактор газети "Нове українське слово" (14.12.1941–14.10.1943), був агентом СД. У жовтні 1943 р. емігрував на Захід. Один із співзасновників і співробітник Ін-ту для вивчення історії та культури СРСР у Мюнхені (1950), переїхав у США (1952), працював оглядачем "Радіо Свобода". Похований на кладовищі м-ря "Новодівєєво" в Нью-Йорку (*Верба І.* Кость Штеппа. – УІЖ. – 1999. – № 3. – С. 97–112; там само. – 1999. – № 4. – С. 98–114) 106, 128, 229, 230, 298, 299, 375, 411, 503, 509, 816

Штрейляу Л.А., прибиральниця Музею українського мистецтва у Києві у вересні–жовтні 1941 р. 403

Штренґер Райнгольд / Strenger, Reinhold (*15.01.1903, Швебіш-Халль – ?*), німецький мистецтвознавець, др. філософії. Під час Другої світової війни радник військового управління, уповноважений із захисту культурних цінностей при Верховному командуванні сухопутних військ (1941), керівник зондерштабу образотворчого мистецтва ГРГУ ЕРР (2.03.–30.06.1942), працював на півдні України та в Трансністрії. Член НСДАП з 1942 р. Вийшов зі складу ЕРР 30.06.1942 р. 575, 578–581

Шу / Schu, майор, керівник спеціалізованого штабу зі збору металобрухту у Києві 843, 874, 883, 886

Шугаєвський (Шугаевский) Валентин Андрійович (*псевд. А. Кошман-Коврайський, 3.04.1884, Київ – 02.11.1966, Нью-Йорк*), історик, нумізмат, археолог, музейник. Закінчив гімназію у Чернігові (1903), вищу освіту здобув у Санкт-Петербурзі, закінчивши одночасно Петербурзький політехнічний та Петербурзький археологічний ін-ти (1908). Служив столоначальником у департаменті податкових прибутків Міністерства фінансів (1909–1918) та в Ермітажі (1910–1917), де займався науковою каталогізацією римських республіканських монет. Був членом Чернігівської губернської вченої архівної комісії (1907–1918), Російського археологічного товариства у Санкт-Петербурзі (1912–1918), Московського нумізматичного товариства (1914–1917), Київського товариства вивчення мистецтв (1918–1920). Повернувся у Київ 1918 р., працював в археологічному відділі Головного управління мистецтва та національної культури (липень–грудень 1918 р.), інструктором Всеукраїнського комітету охорони пам'яток мистецтва і старовини (січень–квітень 1919 р.), помічником завідувача від-

ділу мистецтва і старовини Підвідділу з ліквідації майна релігійних установ у Києві (квітень–серпень 1919 р.), викладачем нумізматики у Київському археологічному ін-ті (1919–1920). Переїхав у Чернігів, де працював інспектором, згодом головою Чернігівського губернського комітету охорони пам'яток мистецтва і старовини (січень 1920 р. – січень 1925 р.), завідувачем Музею української старовини ім. В.В. Тарнавського / Чернігівського губернського державного музею (21.06.1920–12.01.1925), водночас завідував відділом української старовини названого музею (жовтень 1922 р. – квітень 1926 р.), був членом Чернігівської філії НТШ (1921–1926). Переведений у Київ до ЛМКП для впорядкування нумізматичних збірок (24.04.1926), в якому приступив до праці 1.09.1926 р. Завідувач відділу/секції нумізматики ВМГ (1928–1934). На початку 1933 р. був заарештований, однак звільнений 12.05.1933 р. З березня 1936 р. до вересня 1941 р. завідувач відділу нумізматики ЦІМ, у червні 1941 р. в.о. ст. наук. співробітника Ін-ту археології АН УРСР. Під час окупації Києва призначений повноважним керівником усіх музеїв на території КПЛ (жовтень 1941 р.). Після арешту *В. Маєвського* виконував обов'язки директора ЦІМ у др. пол. грудня 1941 р. – січні 1942 р., звільнений з посади директора 1.02.1942 р. за власним проханням і призначений завідувачем нумізматичного відділу ЦІМ (наказ керівника відділу культури та освіти КМУ № 18/630 від 9.02.1942 р.). З березня 1942 р. по вересень 1943 р. наук. співробітник Крайового музею до- і ранньої історії. У вересні 1943 р. виїхав на захід в еміграцію. Переїхав з Німеччини у США (1947), був заступником головного редактора українського відділу "Голос Америки" 15, 32, 46, 47, 49, 50, 61, 65, 78, 94, 95, 167, 171, 250, 260, 264, 316, 358, 360, 362, 371, 374, 375, 382, 387–390, 392, 406, 549–550, 796

Шульц І. 961

Шумахер / Schuhmacher, гауптштурмфюрер СС 593

Шумский (рос.) 835

Шюллєр, Фрідріх / Schüller, Friedrich (4.07.1898–?), співробітник ГРГУ Оперативного штабу райхсляйтера Розенберґа. Член НСДАП, військове звання – унтер-офіцер. Співробітник ГРГУ з 19.01.1942 р., член Зондеркоманди "Кавказ" ГРГУ у вересні 1942 р., відряджений до Краснодару для збереження виявлених збірок культурних цінностей (лютий–квітень 1943 р.), очолив відділ обліку та відбору ГРГУ (22.04.1943), керівник ар'єргардної команди ЕРР у Києві (2–19.10.1943), переведений в Управління штабу ЕРР в Берлін (25.10.1943) 81, 612, 681

Щелкунов Віктор Миколайович, співробітник Управління НКВС Воронезької обл., підлеглий резидента НКВС СРСР *В. Карташова* 39

Щепанська Катерина Іванівна (*1901, м-ко Білогородка Білогородської вол. Заславського пов. Волинської губ. – ?*), прибиральниця Музею революції у Києві (1.05.1937–1939), наглядач, прибиральниця ЦІМ (жовтень–листопад 1941 р.) 357, 361, 362, 372

Щепотьєва М.О. 158

Щербаківський (Щербаковский) Данило Михайлович (*17.12.1877, с. Шпичинці Вчорайшанської вол. Сквирського пов. Київської губ. – 6.06.1927, Київ*), український етнограф, археолог, мистецтвознавець 169, 177, 395, 835

Щербина Г.В. 158, 167

Щусєв Олексій Вікторович (1873–1949), російський архітектор 861

Ювеналий (Половцев Иван Андреевич) (рос.) (*21.10.1826, м. Оранієнбаум, нині Ломоносов – 12.04.1904, Вільно, нині Вільнюс*), архімандрит, намісник КПЛ (1884–1892) 466, 467

Юнаків (Юнаков) Леонтій, голова Президії ВПЦР (1927–1930), митрофорний протоієрей УАПЦ, почесний голова об'єднаної КЦР у жовтні–грудні 1941 р. 414, 425, 426, 441, 499

Юрій (Коренастов Олексій), єп. Берестейський УАПЦ (хіротонія 8.02.1942 р.) 122, 123, 502–503

Юрій (Ярошевський Григорій Григорович) (*18.11.1872, с. Тернавка, нині Тернівка, Тернавської вол. Ольгопільського пов. Подільської губ. – 8.02.1923, Варшава*), екзарх Московського Патріарха (28.11.1921–8.02.1923), митрополит Православної Церкви в Польщі, зведений 30.01.1922 р. указом Патріарха *Тихона (Бєллавіна)*. Застрелений архім. Смарагдом (Латишенком) за згоду підтримати польський уряд у справі відокремлення Православної Церкви від МП і набуття нею автокефалії 109
Юркевич Федір (*?–7.05.1943, біля с. Смиги Дубенського р-ну Рівненської обл.*), протоієрей Української Автономної Православної Церкви. Закінчив Кременецьку духовну семінарію (1924), богословський факультет Варшавського ун-ту, у 1930-х рр. духівник Кременецької духовної семінарії, 3-й священик Миколаївського собору у м. Кременці, з 1941 р. секретар Волинської духовної консисторії, довірена особа митрополита Алексія (Громадського), загинув разом з ним в автомобілі дорогою до Луцька 415, 438
Юхимчук Хома Андрійович 182
Ющинський Андрій 795
Яблоновський Й.А. 673
Яків, старозавітний патріарх 939
Яков Алфеєв, апостол 936
Якуб Людвік Собеський (1667–1737), син короля Польщі *Яна III Собеського* 659, 671
Якубський Олександр Володимирович 166
Ян II Казимир Ваза (1609–1672), король Польщі (1648–1668) 668, 806
Ян III Собеський (1629–1696), польний гетьман коронний (1666–1668), король Польщі (1674–1696) 668, 671, 808
Янкельзон Броня 676
Яновська Єлизавета Адольфівна (*1.06.1900, Одеса – ?*), музейник. Лаборант з 25.10.1938 р., молод. наук. співробітник ЦІМ у 1941 р. Під час окупації Києва завідувач фондів Історичного музею з 19.09.1941 р., завідувач фондів відділу художньої промисловості Музею українського мистецтва з 1.01.1942 р. У жовтні 1942 р. отримала статус фольксдойче, у травні 1943 р. виїхала з чоловіком в Одесу 50, 355, 360, 362, 371, 382, 393, 406
Яновський М.Т. 819
Янссен Адольф / Janssen, Adolf (20.05.1916–?), нацистський злочинець, причетний до розстрілів євреїв в Україні, у т.ч. Бабиному Яру (29–30.09.1941). Закінчив гімназію у м. Кобленці (1935), прийнятий в СС (18.02.1938), працював у Гестапо (1938–1940). Після закінчення школи керівних кадрів Поліції безпеки (1939/1940) був спочатку помічником, потім комісаром з кримінальних справ (1941) у званні оберштурмфюрера СС (20.04.1941). До Німецько-радянської війни на кошти РСГА вивчав юриспруденцію (1941), у червні–вересні 1941 р. служив у Зондеркоманді 4а Оперативної групи "С", потім продовжив навчання. У 1942 р., після стажування і екзамену, працював деякий час у Мюнхенській держадміністрації, потім викладачем у школі Поліції безпеки, отримав звання гауптштурмфюрера СС (20.04.1944). Переведений в VI управління РСГА і призначений викладачем у диверсійну школу в м. Камєнці (Саксонія). У січні 1945 р. призваний до Вермахту, був начальником розвідвідділу 38-ої гренадерської дивізії СС. Засуджений до 11 років ув'язнення на процесі у Дармштадті (1967–1968) 329
Янтке / Jantke, референт відділу науки і культури (IIі) адміністрації райхскомісара України, др. 699, 701
Януарій / Януарий (Дяченко Яків Васильович) (*23.10.1870, м-ко Біла Церква Васильківського пов. Київської губ. – 31.05.1947, Київ*), насельник КПЛ з перервами у 1890–1940-х рр., ієромонах. Народився у селянській сім'ї, отримав домашню освіту, займався сільським

господарством. Прийнятий у КПЛ послушником на проскурню у лютому 1895 р., пострижений у ченці 1907 р., висвячений на ієродиякона єп. Назарієм (Бліновим) 1921 р. Нагороджений набедреником і наперсним хрестом архієп. Димитрієм (Абашидзе). У 1924 р. висвячений на ієромонаха схиархієп. Антонієм (Абашидзе). Вибув з монастиря 1934 р., жив у Білій Церкві, займаючись поденними роботами. Заарештований (27.05.1938) і засуджений (9.07.1938) трійкою НКВС до трьох років ВТТ. З 27.10.1938 р. відбував ув'язнення у Виправно-трудовій сільськогосподарській колонії № 26 у с. Олександрівка Одеської обл., звільнений 15.04.1939 р. у зв'язку із закриттям справи. 1940 р. повернувся у Білу Церкву, де мешкав під час окупації. У КПЛ повернувся 8.04.1947 р. (НКПІКЗ, фонди, од. зб. КПЛ-А-1593, арк. 1–26) 486

Ярецький, професор 421

Ярещенко О. 493

Ярослав Мудрий 303

Ярославський (Ярославский) Омелян Михайлович (уродж. Губельман Міней Ізраїлович) (*19.02.1878, м. Чита – 4.12.1943, Москва***)**, голова Спілки войовничих безвірників СРСР (1925–1943) 150, 793

Ярош Ольга Пилипівна (1899–?), наглядач ММ (28.05.1938–1939), ЦАРМ (1939), прибиральниця ЦАРМ (1940–1941) 181

Ясинський Корнелій 674

Яснюкова Ліна Миколаївна (1910–?), лаборант ЦІМ (2.06.1939–1940), так само відділу "Історія Лаври" ЦАРМ (1940–1941) 182

Яценко, завідувач господарством бібліотеки ЦІМ у листопаді 1941 р. 382

Яшков, мешканець КПЛ (1941) 51

Ященко Петро Михайлович (*1882–21.10.1951, Київ*), вільнонайманий робітник КПЛ приблизно з 1948 р. (Перелік братії КПЛ на 1.01.1949 р., перелік братії КПЛ на 18.01.1950 р., "Список выбывших из монастыря "К.П.Лавры" в 1950–1951 гг." від 13.12.1951 р. // НКПІКЗ, фонди, од. зб. КПЛ-А-1255, б/№) 487

NAMENSREGISTER

Aksak, Stefan Leopold / Аксак Стефан Леопольд 659
Alexander / Олександр 655
Alexander I. / Олександр I 661, 664
Alexander VII. / Олександр VII 654
Alexandr / Александр 657
Alexandr II. / Олександр II 664, 666, 667
Alexandrow / Александров 543
Alexei Nikitowitsch / Олексій Микитович 665
Alexij Gromadski / Алексій (Громадський) 443, 465
Anna Iwanowna (Anna Johanna) / Анна Іоанівна 620, 629
Anton Georg / Антон Георг 581, 597, 605, 606, 609, 612, 622, 646, 647, 679, 682
Antonij / Антоній (Абашидзе) 465
Antonio / Антоній Печерський 551
August III. von Polen / Август III 658
Babletzewitsch, Viktor / Боблецевич Віктор 655
Bacchus / Бахус 553
Bagasi / Багазій 443, 444, 543
Bakkalinski, Alexsander / Бакалінський Олександр 786
Banaschik / Банашик 590
Barabaschow, Alexander / Барабашов Олександр 777
Beins, E. / Байнс Е. 784
Benzing / Бенцінґ 568, 647, 699, 700, 711, 712, 716, 718
Berndt / Берндт 854
Blobel, Paul / Блобель Пауль 324, 445
Blostzietski, Josef / Блосцецький Йозеф 663
Bobko, Andreas / Бобко Андрій 776
Borsakowsky, Iwaßko / Борсаковський Івасько 654
Borschidski, W. – s. *Porschiski, W.*
Bosse, Abraham / Босс Абрагам 633
Bozibohatowicze / Борзобогатович 658
Braun / Браун 324
Braun, Hans / Браун Ганс 546
Brethauer / Бретауер 621, 630, 632, 634, 642
Breun, Hans / Бройн Ганс 324
Brjuchowitzky (Bruchowitzki), J. / Брюховецький І. 662, 666
Bräutigam / Бройтіґам 532
Buchholz / Бухгольц 775
Bukowskaja, Olga / Буковська Ольга 786
Bulharyn / Булгарін 665
Busienko, Jürko / Бузієнко Юрко 776
Buth / Бут 539
Böttner / Бьоттнер 572, 573
Bühnau (Bünau, Buenau), Heinrich von / Бюнау Гайнріх фон 602, 697, 699, 700, 705
Carol / Кароль 633
Chmelnyckij, Jurij / Хмельницький Юрій 663
Chmelnyzkyj, Bogdan / Хмельницький Богдан 663
Clausberg (Klausberg) / Клаусберґ 545, 570, 597, 605, 620, 621
Cohen / Коєн 557
Cyprian / Кіпріан 660
Darbius, Arnold / Дарбіус (Дарбен) Арнольд 658
Dargel / Дарґель 749
Davidow / Давидов 661
Dekonski, Stefan / Деконський Степан 664
Dobrischin, Wladimir / Добришин Володимир 664, 665
Doitsch, Helene / Дойч Олена 786
Dschenfzig / Дженфціґ 342
Dworetzky (Dworiezki), Basil / Дворецький Василь 656, 662
Ebeling / Ебелінґ 572, 629, 630, 632, 633, 644
Eberhard, Kurt (Еберґард Курт) 340, 349, 699
Eckel (Eckhel) / Еккель 557
Elisabeth / Єлизавета Петрівна 656, 661
Engels / Енгельс 613
Faury, Johann de / Форі Йоганн де 658
Faworow / Фаворов 665

Fedor Alexejowitsch / Федір Олексійович 660
Filician / Феліціан 665
Flavian / Флавіан (Городецький) 623
Forostiwski / Форостівський 831
Franck (Frank) / Франк 539, 545
Franko / Франко 613
Franqué, Wolfgang von / Франке Вольфґанґ фон 545, 565, 568, 570, 572, 688, 699
Führer – s. *Hitler, Adolf*
Gajewsky / Гаєвський 542
Galjetzki, Simeon / Галецький Семен 655
Geschelniski, Grigorij / Гешельницький Григорій 665
Giljarow (Giljaroff) / Гіляров 768, 775, 779
Golack (Golacke), Iwan / Голяк Іван 661, 662
Golak, Michael / Голяк Михайло 665
Gontscharuk, Fedora Isidorewna / Гончарук Федора Ізідорівна 776
Gorocholinskaja / Горохолінська 549
Grammatzki / Ґраммацький 631, 632
Granzin / Ґранцін 568, 574, 575, 629, 648, 654, 704, 706, 709, 710, 712, 715, 716, 763
Grigorij / Григорій 662
Grimanis, Petrus / Грімані Петро 658
Grimm, Paul / Ґрімм Пауль 568, 587, 588, 594, 596–598, 600–602, 700
Grodecki, Nicolaus / Ґродецький Микола 659
Göthe (Goethe), Paul / Ґьоте Пауль 587, 590, 591, 598, 599, 602
Haderecker / Гадерекер 699
Hagemeyer / Гаґемайєр 631, 632
Halka Hewitschowa / Галшка Гулевичівна 660
Halm / Гальм 735
Haltermann / Гальтерманн 569, 582
Hareuter / Гаройтер 634
Heidrich, Reinhard / Гайдріх Райнгард 343
Heinrich IV. / Генріх IV 658
Herzberg / Герцберґ 734, 735
Heubel, Olga / Гейбель Ольга 457, 549, 637, 686, 687, 690, 691, 694, 695, 698, 700, 703, 756, 765, 773, 775
Hilarion von Kasan / Іларіон, архієп. Казанський 659
Hilarion von Susdal / Іларіон, митроп. Суздальський 660
Himmler (Reichsführer SS) / Гіммлер 343, 576
Himpel / Гімпель 458
Hiob / Іов 658
Hitler, Adolf / Гітлер Адольф 333, 444, 518, 730
Hoeppner / Геппенер 339, 350
Humpert / Гумперт 590
Hunnecky, Michael / Гуннецький Михайло 654
Häfner (Гефнер) 324
Hödl / Гьодль 648, 706, 709, 716
Ignatowitsch / Ігнатович 662
Iwanzoff / Іванцов 542, 543
Jablonowski, J.A. / Яблоновський Й.А. 661
Jacob Ludwig / Якуб Людвік 659
Jankelsohn, Bronja / Янкельзон Броня 665
Janssen / Янссен 324
Jantke / Янтке 699
Jasinskij, Cornelius / Ясинський Корнелій 662
Jeckeln (Jäckeln) / Єкельн 343, 349, 365, 366, 534, 546
Jemez, Paul / Ємець Павло 786
Jermoloff, A. / Єрмолов Олександр 662
Jeserski, J.S. / Єзерський Й.С. 664
Joachim / Іоаким 660
Johann / Ян 654
Johann III. / Ян III 659
Johann Kasimir / Ян Казимир 655
Joseph Oransky / Іосиф (Оранський) 656
Joumitij Senjutowitsch / Іоаникій Сенютович 654
Kaben / Кабен 458
Karamsin / Карамзін 661
Kartaschoff, Nikolaj / Карташов Микола 663
Kasanowskaja, Nathalie / Казановська Наталія 786
Katharina II. / Катерина II 629, 655, 657–659, 663, 664, 666
Kissel Adam / Кисіль Адам 655
Kissel-Kisselewsky / Кисіль-Киселівський 680
Kitzinger, Karl / Кіцінґер Карл 342, 343
Klimantat / Клімантат 621
Klot (Klothe), Maya von / Клот Мая фон 458, 539
Klein Otto / Кляйн Отто 565, 566, 568, 634, 635, 643, 645, 651
Knatz / Кнац 586, 587, 588, 590–592, 594, 595, 597–600, 602, 603, 608, 614, 618, 631
Koch / Кох, орденсюнкер 699

Koch, Erich / Кох Ерих 697
Kolenko / Коленко 780
Koriezi, N. 667
Korop-Oschewski / Короп-Ошевський 665
Koroschepski, Paul / Корошепський Павло 663
Koslowska, Valeria Eugenijewna / Козловська Валерія Євгеніївна 684
Kownir, Stefan / Ковнір Степан 555
Kozjubinski / Коцюбинський 613
Krieger / Крігер 324
Krischanowsky, A. / Крижановський А. 662
Krumme / Крумме 324
Krupka / Крупка 775
Kulschenko, P. / Кульженко П. 682, 691, 728, 737, 742
Kuntze / Кунце 651
Kurdwanowsky, Joseph / Курдвановський Йосип 660
Kurzweil / Курцвайль 648
Künsberg, Eberhard von / Кюнсберґ Еберґард фон 521
Lange / Ланґе 581, 583, 637, 640, 648
Larkina / Ларкіна 776
Latzke / Лацке 778
Lenin / Ленін 554, 613, 614
Leo XIII. / Лев XIII 658
Leopold II. / Леопольд II 656
Lesta, A. / Леста А. 719
Loleith / Лоляйт 546
Lommatzsch / Ломмач 634
Lucas Belousowitsch / Лука (Білоусович) 661
Lukina, Walentina / Лукіна Валентина 776
Lüddeckens / Люддекенс 763
Maigiepowicz, Ph. 659
Majewsky / Маєвський 542, 548
Maklakoff / Маклаков 623
Makovi / Маковій 664
Makoyew, Fedor / Мокієвич Федір 656
Manns / Маннс 558
Mannsfeld / Маннсфельд 683
Marcus Antonius / Марк Антоній 659
Markewitsch, M. / Маркевич М. 661
Markgraf / Маркграф 590, 592, 594, 595, 597, 600, 602, 604
Marx, Karl / Маркс Карл 551, 613
Maslenkow / Маслєнков 683
Maxim Nikitowitsch / Максим Микитович 665
Mazepa / Мазепа 555, 656, 660, 661
Meissner / Майсснер 572, 573
Mekkel / Меккель 570
Merinsky, Hypolis / Меринський Іполит 815
Miakowski (Miakowsky) / Міяковський 712, 716
Michael / Михайло 655
Michael / Михайло Корибут Вишневецький 658
Michael / Михайло, монах 663
Mikolaiczyk / Миколайчик 590, 592
Molenaer / Моленар 565
Morgilewsky (Morgelewski) / Моргілевський 542, 651
Mossenko, P.B. / Мосенко П.Б. 661
Mothes / Мотес 592
Nestor / Нестор, літописець 556
Niemann / Німанн 590
Nikolaj Swetoscha / Микола Святоша 555
Nikolaus (Nicolaus) I. / Микола I 664, 666
Nikolaus II. / Микола II 666
Oksak, Paraskewa / Оксак Параскева 786
Öppert / Епперт 539
Ostrinski, Paul / Остринський Павло 444
Ostroschski, Konstantin / Острозький Костянтин 555
Palijenko, Walentine / Палієнко Валентина 786
Palij, Semen / Палій Семен 656
Paltzo / Пальцо 586, 730
Panteleimon Rudyk / Пантелеймон (Рудик) 443, 784
Paul I. / Павло I 666
Paulsen / Паульсен 521, 522, 527
Pawlowskij / Павловський 530
Perelmann / Перельманн 623
Perowskaja / Перовська 666
Peter I. (Peter der Grosse) / Петро I 555, 654–657, 659, 663
Pienhowshi, Johann / Пенковський Іван 658
Piper / Піпер 549
Pischke / Пішке 612
Pohl / Поль 749
Polosow / Полозов 663
Polosow, Gregorij / Полозов Григорій 664
Porschiski, W. / Поржицький В. 660, 662

Porzechd, Andreas Basil / Порицький Андрій Василь 660
Pototzki / Потоцький, поміщик 661
Pototzki, A. / Потоцький Олександр 664
Pototzki / Потоцький Павло Платонович 623, 657, 661, 662
Pototzky, Anna / Потоцька Ганна 665
Pototzky, Gregor / Потоцький Григорій 665
Pototzky, Felix / Потоцький Фелікс (Щенсний) 662
Proksch / Прокш 581, 583, 640
Powstenko / Повстенко 365, 542, 691
Quitzrau / Квіцрау 568, 586, 688
Quosig, Samuel / Квозіґ (Квозіг) Самуель 658
Radzewill, Carolus Stanislaus / Радзивілл Карл (Ка́роль) Станіслав 658
Radziwill, Hironymus / Радзивілл Ієронім 662
Raphael (Raffael Saborowski) / Рафаїл (Заборовський) 656, 665
Rasumowsky / Розумовський 662
Rau / Рау 716
Reichardt, Waldemar / Райхардт Вальдемар 680, 681
Reinhardt / Райнгардт 566, 588, 595, 597, 599, 600, 602–604, 636, 646, 686, 691, 693, 694, 700
Reiser / Райзер 700
Rogausch / Роґауш 644
Rogowitsch, Afanasij / Рогович Афанасій 664
Rohewinski, Adam / Рогевинський Адам 663
Rosenberg / Розенберґ 573, 576, 577, 578
Rosenfelder, Karl / Розенфельдер Карл 534, 536, 537, 540, 546, 631, 632, 635, 637, 638, 642, 680
Roskamp D. / Роскамп Д. 634–636, 644, 650, 652, 678, 679, 682, 736, 742
Rudik / Рудик, поміщик 663
Rudolph (Rudolf) / Рудольф 575, 629, 634, 637–640, 643, 7117
Rumjanzew-Sadunajski (Rumianzeff) / Рум'янцев-Задунайський 555, 666
Röck / Рьок 612, 631, 632
Sablin / Саблін 666
Sakowski / Саковський 660
Saltikowa / Салтикова 659
Samojlowitsch (Somulowitsch), Iwan / Самойлович Іван 660
Samson / Самсон 553
Schedel, Johann Gottfried / Шедель Йоганн Ґоттфрід 555
Scheer / Шеєр 549
Schewel, Prokop / Шевель Прокіп 656
Schewtschenko / Шевченко 622, 632
Schmidt / Шмідт 543
Schmidtburg / Шмідтбурґ 586, 631
Schneider / Шнайдер 631, 632
Scholz Robert / Шольц Роберт 631, 650
Schugajewsky / Шугаєвський 548
Schuhmacher / Шумахер 592
Schüller / Шюллєр 612, 680
Seiboth / Зайбот 534, 537, 539, 545, 606, 625
Serapion / Серапіон 664, 666
Seydlitz und Gohlau, Hans Heinrich von / Зайдліц-унд-Ґолау Ганс Генріх фон 325
Siemienowski Antonius / Семенівський Антоній 659
Siemienowski Johann (I.) / Семенівський Іван (I) 659
Siemienowski Johann (II.) / Семенівський Іван (II) 659
Siemienowski Ignatius / Семенівський Ігнатій 659
Sigismund / Сигізмунд 654
Siegismund / Сигізмунд 659
Sigmund Augustus / Сигізмунд Август 655, 660
Sigmund III. / Сигізмунд III 658
Simon / Семен, сотник 660
Simon / Симон, священик 657
Skoropadski (Skoropadskyj, Skoropatzki), Iwan (Johann) / Скоропадський Іван 656, 660, 661, 663
Snitinski / Снетинський 663
"ST" / "ШТ" 465
Stalin / Сталін 551, 552, 554, 613, 614
Stampfuß (Stampfuss) / Штампфус 568, 651, 685
Stanislaus Augustus / Станіслав Август 655, 659, 662
Stefan Batori (Stephan von Polen) / Стефан Баторій 657, 661
Stefanowitsch, Schüller / Стефанович, студент КДА 665
Stepanowitsch / Степанович 664
Stephan von Polen – s. *Stefan Batori*
Stolypin / Столипін 554

Stowoner, Iwan / Стовонер Іван 663
Strebetzky / Стебельський 660
Strenger, Reinhold / Штренґер Райнгольд 339, 575, 577
Suchosanet (Suchosannet, Suchosonett), Iwan / Сухозанет Іван 663, 664, 665
Suchosanett, K. / Сухозанет К. 664
Suchosonett, Alexandr / Сухозанет Олександр 664, 665
Sylvester / Сильвестр 660, 661
Sylze, Michael / Сильце Михайло 664
Tereschtschenko / Терещенко 542
Teterja, Paul / Тетеря Павло 655
Theophan / Феопемпт (Клітний) 458
Timotheus Schterbatzky / Тимофій (Щербацький) 656
Tiso, Jozef / Тісо Йозеф 343, 344
Ussarski, Paul / Усарський Павло 658
Utikal / Утікаль 539, 586, 620, 712
Vulpius, Johann Daniel / Вульпіус Йоганн Даніель 656
Waschinko, N. / Вашинко Н. 665
Wasnienus, P.C. / Васненський П.С. 654
Wedelstädt, Helmut von / Ведельштедт Гельмут фон 693
Webendoerfer (Webendörfer) / Вебендьорфер 649, 680, 683
Wenzel, Andreas / Венцель Андрій 663
Weskamp, Heinrich / Вескамп Генріх 587, 588, 590–592, 598, 599, 602
Wigowski, Jan / Виговський Іван 663
Will / Вілль 630, 634, 651
Winter / Вінтер 684, 695, 707, 709, 712, 716, 717, 735, 736, 742, 749, 751, 753, 754, 757, 763, 768, 770, 773, 775, 777, 778, 784
Wischniakow, Alexander / Вишняков Олександр 444
Wissadow / Вісадов 657
Wladimir / Володимир 657
Wladislaw IV. / Владислав IV 661
Wolansky, Johann / Волянський Іван 660
Woljansky (Woljanski, Wolansky) / Волянський 548, 549, 691
Wrubel / Врубель 782
Zander / Цандер 521
Ziechmann / Ціхман 339, 341, 342
Zink / Цінк 549, 700
Zipfel / Ціпфель 575
Zölffel (Zoelffel), Erich / Цьольффель Ерiх 458, 459, 612, 638

ТОПОНІМО-ГЕОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК

1-а Дачна, вул. (Київ) 337
25-го Жовтня, вул. – див. *Героїв Небесної Сотні, алея*
Австралія 789
Австрія 730, 823, 965
Айзенбан-Пріватштрасе, вул. (Берлін) 633
Академіка Кащенка, вул. (Київ) 883
Алєксєєвка, з.ст. 22, 201
Аллєнштайн, м. 507
Америка – див. США
Англия (рос.) 714
Андрушевский р-н (рос.) 476
Ани (рос.), м. 822
Аргентина 808
Арктика 802
Аскольдова могила, іст. місцевість (Київ) 274
Афон, г. 558
Африка 789
Бабаєшти, с. 811
Бабий Яр (рос.) – див. *Бабин Яр*
Бабин Яр 10, 40, 219, 257, 275, 308, 347, 402
Баварія 965
Бад Флінсберґ (нині *Сверадув-Здруй*), м. 588, 591
Базалія, м-ко 353
Базар, м-ко 119
Байкове кладовище 52, 226, 402, 411, 414, 432, 448, 450, 498, 499
Байковий цвинтар – див. *Байкове кладовище*
Байково кладбище (рос.) – див. *Байкове кладовище*
Бакланська сотня 669, 806
Баку, м. 358
Балкани, регіон 328
Банкова, вул. (Київ) 30, 274
БАРСР – див. *Башкирська АРСР*
Батумі, м. 616
Батурин, м-ко 810
Башкирская АССР (рос.) – див. *Башкирська АРСР*
Башкирська АРСР 10, 186, 932
Белев'ю, іст. місцевість (Берлін) 652
Белогородка (рос.), с. 357
Белогрудовка (рос.), с. 948
Белоруссия (рос.) – див. *Білорусь*
Белорусская ССР (рос.) – див. *Білорусь*
Бельский уезд (рос.) 475
Бердичев (рос.) – див. *Бердичів*
Бердичів, м-ко 54, 117, 264, 293, 447
Березівка, с. 808
Березовка (рос.), с. 356, 357
Берлин (рос.) – див. *Берлін*
Берлін, м. 8, 12, 40, 54, 66, 78, 81–83, 88, 92, 95, 120, 121, 262, 321, 322, 324, 329, 333, 344, 345, 348, 393, 406, 470, 471, 502, 503, 505, 507, 511, 519, 520, 522, 530, 532, 533, 540, 545, 547, 569, 571–575, 585, 587, 589, 593, 594, 620, 621, 629, 631, 632, 639, 641, 642, 646, 652, 681, 682, 764, 787, 797, 798, 800, 802–805, 815–817, 829, 902, 907, 910, 944, 958, 965
Берлін-Вільмерсдорф, міськ. р-н 591
Берлін-Далєм, міськ. р-н 717
Берлін-Темпельгоф, міськ. р-н 633
Берлін-Шарлоттенбурґ, міськ. р-н 540, 650, 679
Бессарабка, базар (Київ) 266, 300
Бессарабка (рос.) – див. *Бессарабка*
Бессарабская губ. (рос.) 475
Бессарабская пл. (рос.) 268
Бехтерівський пров. (Київ) 299
Бирківська земля 813
Біла Церква, м-ко 412

Білгородська обл. 22, 201, 304
Біличі, с-ще 207, 336, 431
Білка, с. 291
Білокоровичі, с. 291
Білоозеро, оз. 302
Білорусія – див. *Білорусь*
Білорусь (див. також *Західна Білорусь*) 112, 113, 208, 273, 290, 409, 496, 946, 948
Білоруська РСР – див. *Білорусь*
Біробіджан, м. 448
Бісмаркштрасе, вул. (Берлін) 540
Ближние пещеры (рос.) – див. *Ближні печери*
Ближні печери (див. також *Середня Лавра*) 6, 9, 44, 48, 67, 73, 86, 88, 89, 91, 92, 97, 118, 126, 146, 147, 154, 161, 162, 168, 169, 171, 181, 183, 184, 279, 280, 299, 316, 317, 455, 459, 461–465, 471, 477, 508, 510, 511, 559, 562, 563, 791, 888, 895, 905, 911, 956, 958, 969, 975
Бобруйськ, м. – 313
Богдана Хмельницького (у 1869–1919 рр. *Фундуклеївська*, 1919–1941 рр. та 1944 – 1993 рр. *Леніна*, у 1942–1943 рр. *Театер-штрасе*), вул. (Київ) 40, 107, 266, 337, 395, 400, 403, 417, 883
Богдана Хмельницкого пл. – див. *Софійська пл.*
Божиківці, с. 805
Болгарія 82, 422
Большая Васильковская (рос.) – див. *Велика Васильківська*
Большая Житомирская (рос.), вул. (Київ) 218, 269
Бордо, м. 671, 808
Борисов, м. 324
Бориспіль, м-ко 285, 313, 429, 504, 671
Бориспільський ліс 45, 275, 294, 314–316, 318
Бориспільський р-н 429, 430, 474, 475
Борисполь (рос.) – див. *Бориспіль*
Бориспольский р-н (рос.) – див. *Бориспільський р-н*
Ботанический сад (рос.) – див. *Ботанічний сад*
Ботанічний сад (Київ) 293, 950, 958
Браїлів, фортеця 814
Братениця, р. 668
Братислава, м. 58
Брацлавская губ. (рос.) 475
Бремен, м. 530
Брест, м. 944
Брест-Литовский уезд (рос.) 474
Брест-Литовське шосе – див. *Перемоги, пр.*
Бровары (рос.), м-ко 285
Брусилів, м-ко 435
БССР (рос.) – див. *Білорусь*
Буг (Західний Буг), р. 435, 436, 505
Буда, р. 668, 810
Будапешт, м. 95
Бульварно-Кудрявская (рос.), вул. (Київ) 269, 299
Бутишев завул. – див. *Бутишів завул.*
Бутишів завул. (Київ) 355, 400
Вадків, о. 668, 806
Вармінсько-Мазурське воєводство 85, 824
Варшава, м. 109, 110, 115, 120, 408, 434, 447, 505, 512, 806, 808, 813, 814
Варшавське воєводство 109, 495
Васильків, м. 515
Васильківська округа 432
Васильківська – див. *Велика Васильківська*
Васильковский р-н (рос.) 476
Велау (нині *Знаменськ*), с-ще 85, 796, 819, 822, 824
Велика Васильківська, вул. (Київ) 48, 53, 96, 277, 294, 299, 305, 402, 416, 432, 433, 440, 448, 450, 501, 839, 851, 852, 950, 954
Велика Володимирська – див. *Володимирська*
Велика Шиянівська (з 1940 р. *Миколи Лєскова*), вул. (Київ) 357
Велике Князівство Литовське 805, 813
Великий Корогод, с. 430
Венеція, м. 531, 808, 817
Верхне-Днепровский р-н (рос.) 475
Верхне-Днепровский уезд (рос.) 810
Верхнє Подесення 303
Верхнє Подніпров'я 303
Верхній Вал, вул. (Київ) 300
Верхня Лавра 7, 8, 10, 11, 13–15, 31, 32, 51, 54, 56, 57, 60, 72, 73, 75, 77, 79, 85, 90, 91, 92, 95, 96, 98, 99, 171, 271, 278, 280, 311, 316, 319, 388, 404, 461, 462, 470, 509, 511, 836, 843–845, 853, 855, 857–863, 865, 866, 869, 872–874, 876–879, 884, 899, 905, 906, 911, 918, 943, 953, 955–958, 969, 971, 975

Верхня Сілезія 957
верхня територія Лаври – див. *Верхня Лавра*
верхняя территория Лавры (рос.) – див. *Верхня Лавра*
Вета (нині *Віта-Поштова*), с. 808
Винницкая обл. (рос.) 475, 476
Витомль, с. 806
Відень, м. 807
Візантія 318
Вільденгоф – див. *Дзиково Ілавецьке*
Вільно – див. *Вільнюс*
Вільнюс, м. 344, 811
Вінницький р-н 303
Вінниця, м. 52, 303
Вкраїна – див. *Україна*
Владимирская (рос.) – див. *Володимирська*
Вознесенський узвіз (у 1928–2015 рр. *вул. Смирнова-Ласточкіна*) 298
Волга, р. 242, 519, 823
Волгоград, м. 248, 308, 823
Волинська губ. 158, 352, 353, 357, 476
Волинська єпархія 112, 508
Волинь 104, 110, 113, 114, 120, 407, 409, 411, 415, 418, 439, 668
Володимир-Волинський, м. 271, 320
Володимирська (також *Велика Володимирська*, у 1922–1941 рр. *Короленка*), вул. (Київ) 30, 32, 54, 70, 77, 95, 179, 205, 207, 214, 218, 230, 237, 241, 274, 285, 289, 290, 292, 299, 301, 302, 314, 315, 346, 366, 374, 383, 384, 386, 395, 401, 403, 405, 406, 498, 500, 505–507, 548, 713, 769, 770, 777, 779, 785, 787, 792, 816, 821, 842, 846, 895, 956
Володимирська гірка (Київ) 347
Волхов, р. 302
Волынская обл. (рос.) 476
Воркута, м. 270
Воронеж (рос.), м. 242
Воронежская губ. (рос.) – див. *Воронезька губ.*
Воронежская обл. (рос.) – див. *Воронезька обл.*
Воронезька губ. 158, 357
Воронезька обл. 39, 474, 960
Вороново (рос.), с. 808
Вороньково (вірно Вороньків), с. 475
Восточная Европа (рос.) – див. *Східна Європа*
Врублевка (рос.), с. 475
Вышгород (рос.), с. 243
Вьольфельсдорф (нині *Вільканув*), с-ще 829
В'юнищі, с. 811
Габельшвердт (нині *Бистшиця-Клодзька*), м. 829
Гадерслєбенерштрасе, вул. (Берлін) 717
Гадяч, м-ко 812
Гадячский уезд (рос.) 475
Гайсинский уезд (рос.) 474
Галичина 110, 111, 178, 422, 424, 495
Галлє, м. 393, 406
Гарденберґштрасе, вул. (Берлін) 531, 791
Гвардійський р-н 824
Генерал-Губернаторство – див. *Генеральна Губернія*
Генеральна Губернія 101, 109, 111, 114, 122, 129, 418, 433, 435, 437, 495, 500, 501, 507, 821, 961
Георгієвський пров./завул. (Київ) 787, 847
Германия (рос.) – див. *Німеччина*
Героїв Крут (від пл. Слави до пл. Андрія Первозванного до 1928 р. *Миколаївський узвіз*, у 1928–1940 рр. *узвіз ім. Євгенії Бош*, 1940–1941 рр. та 1944–2001 рр. *Дніпровський узвіз,* 1941–1943 рр. *Микільський узвіз*), алея у Києві 57, 86, 891
Героїв Небесної Сотні (до 1919 р., у 1942–1944 рр., 1993–2014 рр. *вул. Інститутська*; у 1919–1941 рр. *вул. 25-го Жовтня,* у 1944–1993 рр. *вул. Жовтневої революції*), алея (Київ) 27, 31, 266, 347
Ґертрауденштрасе, вул. (Берлін) 801
Гетьманщина 172
Глеваха, с. 808
Глинск (рос.), м. 476
Глубочица (рос.), іст. місцевість (Київ) 258
Глухів, м-ко 810, 812
Гоголевская (рос.) – див. *Гоголівська*
Гоголів, с. 356
Гоголівська, вул. (Київ) 212–214, 225, 251, 255, 256, 294, 297, 355, 396
Головна, вул. (Краків) 307
Головна Київська фортеця – див. *Нова Печерська фортеця*
Голосеевский лес (рос.) – див. *Голосієво*
Голосеевский парк (рос.) – див. *Голосієво*
Голосієво, іст. місцевість (Київ) 211, 212

Голтинский уезд (рос.) 475
Городськ (нині *Городське*), с. 813
Горст Вессельштрасе – див. *Шовковична*
Гостиний двір 31, 287, 319, 969, 973
Гостинный двор (рос.) – див. *Гостиний двір*
Греция (рос.) – див. *Греція*
Греція 154, 166, 422
Гродненская губ. (рос.) 474, 475
Гродненсько-Віленська єпархія 112
Гродно, м. 808
Грузія 408, 492
Дальний Восток (рос.) 285, 318
Дальние пещеры (рос.) – див. *Дальні печери*
Дальні печери (КПЛ) 6, 44, 48, 67, 86, 87, 89, 91, 92, 99, 118, 126, 146, 147, 161, 162, 168, 169, 171, 181, 183, 279, 280, 285, 316, 319, 384, 405, 459, 460–465, 470, 471, 474, 477, 508, 511, 559, 562, 791, 796, 830, 876, 905, 960, 969, 973
Данилова гора 962
Дарвіна (у 1913–1938 рр. *Новолевашовська*), вул. (Київ) 9, 82, 83, 95, 645–647, 650, 714, 720, 722, 723, 725, 728, 751, 759, 760, 762, 766, 767, 771, 782, 802, 804, 817
Дарница (рос.) – див. *Дарниця*
Дарниця, іст. місцевість (Київ) 207, 211, 221, 293, 297, 304, 336
Дегтярівська, вул. (Київ) 338, 348
Демеевка (рос.) – див. *Деміївка*
Деміївка, іст. місцевість (Київ) 116, 118, 125, 211, 294, 414, 432, 436
Держава Українська – див. *Україна*
Держанівка, с. 810
Дзиково Ілавецьке, с. 85, 796, 819, 822, 824
Димирське шосе 294
Димитриевская (рос.) – див. *Дмитрівська*
Ділова, вул. (Київ) 300
Дмитрівська (у 1939–1941 рр., 1944–1993 рр. *Менжинського*), вул. (Київ) 251, 255, 305, 307
Днепр (рос.) – див. *Дніпро, р.*
Днепровское Левобережье (рос.) – див. *Лівобережжя*
Днепропетровск (рос.) – див. *Дніпропетровськ*
Дніпро, р. 46, 47, 52, 57, 58, 84, 92, 206, 207, 210–212, 221, 224, 238, 243, 249, 251, 262, 265, 266, 268, 273, 274, 276–278, 281, 285, 291, 293–295, 301–303, 305, 315, 348, 672, 791, 891, 896, 897, 911, 912, 950, 952, 955, 958
Дніпродзержинськ (нині *Кам'янське*), м. 882
Дніпропетровськ (нині *Дніпро*), м. 19, 20, 22, 24–26, 78, 291, 292, 412, 538, 650, 654, 714, 730, 805, 821, 882
Довнар-Запольського, вул. (Київ) 273
Дон, р. 281, 519
Дон, регіон 669
Донбас 293
Донец (рос.), р. 293
Донецький басейн 519
Дорогинка, с. 358
Доротеєнштрасе, вул. (Берлін) 575
Древний Восток 154
Древняя Русь (рос.) – див. *Київська Русь*
Дрогобич, м. 269, 270, 272
Друга Річ Посполита – див. *Польща*
Дубно, м-ко 811
Дубровское (рос.), с. 474
Думская пл. (рос.) – див. *Майдан Незалежності*
Евбаз (з рос. Еврейский базар) – див. *Євбаз, Победы пл.*
Европа (рос.) – див. *Європа*
Екатеринославская губ. (рос.) 810
Енгельса – див. *Лютеранська, вул.*
Естонська РСР 960
Ечміадзін (нині *Вагаршапат*), м. 811
Євбаз (Єврейський базар, див. також *Победы пл.*), базар (Київ) 225, 226, 305, 591
Єврейське кладовище (Київ) 348
Європа (див. також *Західна*, *Східна Європа*) 78, 110, 203, 219, 302, 434, 615, 626, 788, 965
Єгипет 166, 179, 183, 301, 383, 390, 393
Єлизаветинська, вул. (Київ) 848
Ємільчине, с. 291
Жаботин, с. 807
Жаданівського (до 1926 р. та з 1993 р. *Жилянська*), вул. (Київ) 338
Ждани, с. 672, 810
Желізцево – див. *Челіщево, с.*
Жертв Революції, вул. – див. *Трьохсвятительська*
Житомир, м. 54, 58, 59, 117, 257, 291, 298, 308, 328, 447, 450, 497, 515, 519, 520, 538, 730, 788

Житомирская обл. (рос.) – див. *Житомирська обл.*
Житомирська обл. 291, 424, 476
Житомирське шосе 273
Житомирщина 119, 270, 413
Жмігрод, м. 670, 808
Жуляни, с. 30
Журавка, с. 356
Закарпаття 313
Залізничний перетин (Київ) 300
Залізничний р-н (Київ) 507
Залужжя, с. 58
Западная Украина (рос.) – див. *Західна Україна*
западные области Украины (рос.) – див. *Західна Україна*
Запоріжжя, м. 313, 882
Зарубинка, с. 291
Західна Білорусь 313, 495
Західна Європа 805
Західна Україна 110, 112, 113, 115, 129, 151, 155, 205, 397, 409, 495, 496, 565, 598, 606, 612, 615, 619, 621, 626, 630, 643, 645, 710, 916
західні області України – див. *Західна Україна*
Зверінець – див. *Звіринець*
Звіринець, іст. місцевість (Київ) 294, 847
Звягіль, м-ко 670
Зеданштрасе, вул. (Катовіце) 593
Зексішештрасе, вул. (Берлін-Вільмерсдорф) 591
земля Галицька – див. *Галичина*
Златоустівська, вул. (Київ) 305, 307
Знаменка, с. 353
Знаменськ, с-ще 824
Золотоворітська, вул. (Київ) 787
Золотоворітський сквер (Київ) 347
Золотоношский уезд (рос.) 474
ЗУНР (Західноукраїнська Народна Республіка) 502
Иванков (рос.), с. 476
Иванково (рос.), с. 475
Индия (рос.) 151, 242
Институтская (рос.) – див. *Героїв Небесної Сотні*
Иран (рос.) 242
Ирпень (рос.) – див. *Ірпінь, р.*
Івана Мазепи (від Арсенальної пл. до пл. Слави кол. *Микільська*, у 1919–1941 рр. та 1944–2007 рр. *Січневого повстання*, у 1942–1943 рр. *Ріттер фон Шобертштрасе*), вул. (Київ) 48, 56, 282, 317, 787
Івоть, р. 810
Ізборськ, с. 302
Ізяславський уїзд (повіт) 352
Інта, м. 312
Ірининська, вул. (Київ) 83
Ірпінь, р. 207, 290
Ісківці, с. 297
Ішиїчі, с. 813
Кавказ, регіон 158, 242, 293, 308, 498
Кадетське соше (у 1923–1934 рр., 1944–1963 рр. *Повітрофлотське шосе*, у 1934–1941 рр. *шосе Героїв Стратосфери*, з 1963 р. *Повітрофлотський проспект*), вул. (Київ) 440
Калитинський гай 811
Калінінградський р-н 824
Калінінська обл. (нині *Тверська обл.*) 960
Калузька губ. 355
Калузький р-н 352
Каменец (рос.) – див. *Кам'янець-Подільський*
Кам'янець – див. *Кам'янець-Подільський*
Кам'янець-Подільський, м. 85, 435, 670, 671, 796, 808, 819, 822, 824, 951
Канада 104, 230, 284
Канів, м-ко 353, 356
Канівщина 95
Кантелины (рос.), с. 474
Караваевская (рос.) – див. *Льва Толстого*
Караваївська – див. *Льва Толстого*
Карело-Фінська РСР 290, 960
К[арла] Маркса, вул. (Уфа) 915
Карпатська Україна 422
Карпилівський ґрунт (Київ) 809
Касторне, м-ко 24, 25
Катеринославщина (нині *Дніпропетровщина*) 413, 424
Катинський ліс 52
Каттовіц (нині *Катовіце*), м. 593, 594
Кёльн (рос.), м. 888
Кессельшлос, колонія 588, 591
Киевская губ. (рос.) – див. *Київська губ.*
Киевская обл. (рос.) – див. *Київська обл.*
Киевский уезд (рос.) 476
Киевское государство (рос.) – див. *Київська Русь*

Києво-Бучанський р-н 430
Київська генеральна округа 8, 9, 11, 567, 816, 827, 829, 882, 883
Київська губ. 158, 356, 474
Київська єпархія 126, 130, 450, 451, 456, 461, 472, 496, 500
Київська імперія – див. *Київська Русь*
Київська міська округа 827
Київська обл. 211, 476, 883
Київська Русь 6, 20, 22, 149, 150, 179, 183, 201, 238, 243, 259, 260, 301, 302, 385, 559, 560, 789, 794, 809
Київська сільська округа 300
Київське воєводство 812
Київське шосе 291
Київ-товарний, з.ст. 277
Кирилівська стоянка (Київ) 306, 910
Кирилівська, вул. (Київ) 22, 297, 305, 544, 847
Кирилловская стоянка (рос.) – див. *Кирилівська стоянка*
Киселівка, г. (Київ) 847
Китаево (рос.) – див. *Китаїво*
Китаїво, іст. місцевість (Київ) 468, 469, 473
Китай – 167, 797
Кірова, вул. – див. *Михайла Грушевського*
Клебанская вол. (рос.) 475
Клим'ятин, с. 813
Климовический уезд (рос.) 474
Клімбовка (нині Клімбівка), с. 352, 357
Кліфтон, м. 418, 512
Кловський узвіз (Київ) 126, 407, 411
Кобелякский уезд 810, 811, 815
Ковель, м. 497
Ковельська міська округа 497
Кожвинський р-н 312
Козарівка, с. 356
Козелецька сотня 672, 810
Козьмо-Демьяновское (рос.), с. 476
Коломийщина 910
Кольберґ, фортеця 283
Комі АРСР 312
Комінтерна (до 1919 р. *Безаківська*, у 1942–1943 рр. *Бангофштрасе*, з 2009 р. *Симона Петлюри*), вул. (Київ) 301, 333
Конотоп, м. 293
Конотопський р-н 352
Константинополь (нині *Стамбул*), м. 302, 673
Контрактова (у 1869–1919 рр. *Олександрівська*, у 1919–1941 рр. та 1952–1990 рр. *Червона*) пл. (Київ) 106, 300, 804
Короленка, вул. – див. *Володимирська*
Коростенский укрепленный район (рос.) 208, 291
Коростичи (рос.), с. 474
Коростишів, м-ко 813
Корсунь-Шевченковский (рос.), м-ко 257, 258
Корчеватое (рос.) – див. *Корчувате*
Корчувате, с. 253, 302
Косий капонір, фортифікаційне укріплення (Київ) 358
Костельна, вул. – див. *Костьольна, вул.*
Костромська обл. 353
Костьольна, вул. (Київ) 416, 501
Костюхнів, с. 809
Котовский р-н (рос.) 475
Краків, м. 111, 249, 305–307, 348, 418, 495, 805, 808, 957, 966
Краківське воєводство 109, 495
Краков (рос.) – див. *Краків*
Красилов (рос.), с. 475
Красная пл. (рос.), Москва 228
Красногвардійськ (нині *Гатчина*), м. 344
Краснодарський край 290
Краснокутський р-н 953–954
Кременець – див. *Крем'янець*
Кременчуг (рос.) – див. *Кременчук*
Кременчук, м. 70, 209, 210, 221, 291, 293
Крем'янець, м. 117, 409, 419, 448, 452, 507, 809
Крем'янеччина, регіон 117
Крещатик (рос.) – див. *Хрещатик*
Крещатицька набережна – див. *Хрещатицька набережна*
Кривий Ріг, м. 54, 882
Крилів, м. 812
Крим, півострів 78, 169, 293, 519, 788
Кримська АРСР 290, 946, 960
Кронштадт, м. 355
Крым (рос.) – див. *Крим*
Крымская АССР (рос.) – див. *Кримська АРСР*
Крымский полуостров (рос.) – див. *Крим*
Кузнечна, вул. (Київ) 950
Куренівка, іст. місцевість (Київ) 294, 431
Курская дуга (рос.) 249

Курськ, м. 24, 25
Курська обл. 960
Кьонігсберґ, м. (нині *Калінінград*) 85, 507, 796, 819, 822, 824, 951
Кью, м. 333, 343
Лаврська (кол. *Цитадель*, з поч. 1950-х рр. до 2007 р. *Січневого повстання*, 2007–2010 рр. *І. Мазепи*), вул. (Київ) 46, 53, 317, 356–358, 384, 769, 843, 844, 847, 855, 878, 888, 933, 934, 969
Ладога, оз. 302
Латвійська РСР 960
Лебедин, м-ко 313
Левандовська (у 1927–1940 рр. *А. Іванова*, у 1940–2014 рр. *О. Анищенка*), вул. (Київ) 367
Левобережная Украина (рос.) – див. *Лівобережжя*
Левобережье (рос.) – див. *Лівобережжя*
левобережье Днепра – див. *Лівобережжя*
Лемківщина 110
Ленинский р-н (рос.), з 1992 р. *Старокиївський р-н* (Київ) 944
Леніна, вул. – див. *Богдана Хмельницького*
Ленінград – див. *Санкт-Петербург*
Ленінградська обл. 960
Летичевский уезд (рос.) 476
Либідь, р. 277
Липки, іст. місцевість (Київ) 264, 889
Липовая Долина (рос.), с. 475
Липовецкий уезд (рос.) 474
Липовець, с. 58, 59
Липська (у 1869–1919 рр. *Катерининська*, 1919–1941 рр. та 1944–1993 рр. *Рози Люксембург*, у 1941 р. *Тюрінґерштрасе*, у 1942–1943 рр. *Дойчештрасе*), вул. (Київ) 550
Лібенау, с. 12
Лівобережжя 221, 224, 240, 249, 274, 293, 413, 424
Ломаківська (з 1940 р. *Мічуріна*), вул. (Київ) 847
Лохвиця, м-ко 27, 294
Лохвицький р-н 297
Лубенський полк 812
Лубны (рос.), м. 224, 474, 672
Лукомль, м-ко 812
Лукьяновка (рос.) – див. *Лук'янівка*
Лукьяновское кладбище (рос.) – див. *Лук'янівський цвинтар*
Лук'янівка, іст. місцевість (Київ) 229, 348
Лук'янівський цвинтар 226, 304
Луцьк, м. 112, 409, 412, 436–438, 453, 500, 508, 668, 730, 806
Лучинец (рос.), м. 475
Льва Толстого (до 1920 р. *Караваєвська*, у 1942–1943 рр. *Т. Шевченка*), вул. (Київ) 236, 304, 507, 604, 799, 800
Львів, м. 58, 59, 114, 297, 313, 348, 450, 452, 503, 723, 724, 788, 808, 809, 812, 959
Львівська (у 1925–1929 рр. *Троцького*, у 1929–1941 рр. та 1944–2015 рр. *Артема*, з 2015 р. *Січових Стрільців*), вул. (Київ) 269, 421
Львовская (рос.) – див. *Львівська*
Люблінське воєводство 109, 495
Лютеранська (у 1919–1941 рр. та 1944–1992 рр. *Енгельса*), вул. (Київ) 40, 266
Мазовецьке воєводство 808
Майдан Незалежності (кол. *Думська*, у 1919–1935 рр. *Радянська*, 1935–1977 рр. *Калініна*, 1977–1991 рр. *Жовтневої революції*), пл. (Київ) 266, 275
Макошин (нині *Макошине*), с-ще 668
Мала Салтанівка, с. 807
Малайзія 789
Малин, м-ко 209
Малі Нізгурці (нині *Малі Низгірці*), с. 356, 357
Марґаретенштрасе, вул. (Берлін) 83, 621, 631, 634
Мартиновичі, с. 431
Март'яново, с. 352
Матюши (рос.), с. 476
Меджилабірці, м. 59
Мезин, с. 910
Мелітополь, м. 730
Мельника, вул. – див. *Мельникова, вул.*
Мельникова, вул. (Київ) 296, 348, 684
Менжинского (рос.) – див. *Дмитрівська*
Меттлах, м. 884
Мизин – див. *Мезин, с.*
Микільський узвіз – див. *Героїв Крут*
Микільсько-Ботанічна, вул. (Київ) 304

Миколаїв, м. 328, 538, 677, 730, 798
Минская обл. (рос.) 474
Миргород, м. 293
Миргородский уезд (рос.) 475
Мирна, вул. (Київ) 502
Михайла Грушевського (кол. *Олександрівська*, у 1919–1934 рр. *Революції*, 1934–1941 рр. та 1944–1991 рр. *Кірова*, 1942–1943 рр. *Др. Тодтштрасе*), вул. (Київ) 48, 294, 338, 342, 349, 358, 374, 384, 386, 397, 402, 405, 406, 417, 450, 502, 543, 571, 636, 787, 802, 817, 847, 848
Михайлівка, с. 806
Михайлівське, с. 669
Мишоловка, іст. місцевість (Київ) 30, 305
Мишоловське (нині *Наддніпрянське*) шосе (Київ) 305
Міліонна, вул. (Київ) 777
Мінськ, м. 965
Могилев[-Подоль]ский р-н (рос.) 475
Могилевская губ. (рос.) 474
Могильов, м. 324
Могильовське воєводство 671
Мозир, м. 672
Мозирський пов. 813
Молдавія – див. *Молдова*
Молдавська РСР – див. *Молдова*
Молдова 290, 811, 964
Мосієвка, с. 256
Москва, м. 37–39, 42, 43, 64, 66, 74, 112, 113, 115, 117, 131, 146, 167, 204, 205, 208, 209, 223, 228, 258, 269, 272, 275–279, 285, 292, 293, 308, 315, 318–320, 409, 420, 447, 449, 453, 492, 494, 502, 506, 507, 620, 630, 669, 671, 793, 795, 802, 806, 809, 810, 813–816, 838, 959, 964, 965
Московська (у 1922–1936 рр. *ім. Арсеналу*, 1936–1937 рр. *Камєнєва*, 1937–1941 рр. *Щорса*), вул. (Київ) 299, 357, 848
Московська губ. 676
Московська держава 674
Московська обл. 38, 960
Мукден, м. 619
Мурманська обл. 960
Мюнхен, м. 264, 636, 637, 767
Мядинь (рос. Медынь), м. 355
Наддніпрянська Україна 105, 249
Наталівка (нині *Володимирівка*), с-ще 953
Нивки, с-ще 207, 336
Нижній Вал, вул. (Київ) 417, 502
Нижній Рейн, регіон 797
Нижня Лавра 6, 8, 10, 13–15, 46, 51, 57, 86, 87, 89, 91, 92, 100, 275, 277–279, 281, 309, 316, 398, 459, 461, 462, 508, 509, 777, 830, 918, 953, 955, 964, 969
нижня територія Лаври – див. *Нижня Лавра*
нижняя территория Лавры (рос.) – див. *Нижня Лавра*
Николаевская обл. (рос.) 916
Николаевская (рос.), нині *Городецького*, вул. (Київ) 266
Никольская (рос.) – див. *Івана Мазепи*
Нідерланди 805
Ніжин, м. 293, 564, 810, 956
Ніжинський полк 812
Німецький Райх – див. *Німеччина*
Німеччина 7, 8, 12, 55, 67, 77, 80, 100, 109, 110, 128, 129, 212, 217, 227, 230, 235, 252–254, 257, 265, 271, 290, 304, 308, 320–322, 393, 406, 447, 495, 569, 594, 633, 636, 637, 653, 730, 817, 820, 823, 829, 882, 883, 896, 944, 965, 966
Нова Печерська фортеця (Київ) 546
Новая Басань (рос.), с. 356
Новгород (нині *Великий Новгород*), м. 26, 302, 965
Нові Млини, с. 806
Нові Шепеличі, с. 430, 504
Новоград-Волинський, м. 291
Новоград-Волынский уезд (рос.) 475
Новолевашовська, вул. – див. *Дарвіна, вул.*
Ново-Наводницкая (рос.), вул. (Київ) 357
Новопавловка (рос.), с. 475
Новошепеличський р-н 430, 431
Нойшванштайн, замок 804
Нурська земля 808
Нью-Джерсі, штат 512
Нью-Йорк, м. 260, 299, 802
Нюрнберґ, м. 165
Оберхаузен, м. 12
оглядовий майданчик “Вид” (КПЛ) 14, 27, 31, 34, 43–45, 51, 274, 278, 279, 284, 285, 309, 314, 316, 319, 346

Одеса, м. 23, 352, 355, 519, 677, 678, 788
Олександрівська – див. *Михайла Грушевського*
Олександрівська пл. – див. *Контрактова пл.*
Олександрівська слобода, іст. місцевість (Київ) 336
Ольвия (рос.) – див. *Ольвія, м.*
Ольвія, м. 22, 306, 910
Омельгород, с. 476
Орёл (рос.), м. 946
Орловская обл. (рос.). – див. *Орловська обл.*
Орловська обл. 352, 476, 960
Осівка, с. 291
Остер, м. 357
Остерский р-н (рос.) 475, 476
Остерський пов. 175
Остмарка – див. *Австрія*
Остолопово (рос.), с. 474
Острогожский уезд (рос.) 474
Острозька єпархія 810
Отвоцьк, м. 110
Охтирський р-н 353
Павлівське (нині *Павловськ*), м. 814
Палатинський пагорб 800
Паленки (рос.), с. 673
Паньківська, вул. (Київ) 304
Париж, м. 297, 808
парк культури ім. Горького (Вінниця) 52
Пастухів, о. 806
Первая Богачка (рос.), с. 475
Передольський погост, с. 448
Перемишль, м. 59
Перемоги, пр. (Київ) 68, 300, 337, 338, 349
Переяслав, м. 142, 668
Персия (рос.) – див. *Персія*
Персія 151, 797
Перуджа, м. 805
Пески (рос.), с. 474
Петербург – див. *Санкт-Петербург*
Петропавлівська (у 1961–2014 рр. *Фрунзе*), пл. (Київ) 300
Печерск (рос.) – див. *Печерськ*
Печерское кладбище (рос.), Київ 226
Печерськ, іст. місцевість (Київ) 15, 234, 299, 300, 346, 470, 472
Печерська пл. (Київ) 299
Печерська фортеця (Київ) 848
Печерський базар (Київ) 294, 300
Печерский р-н (рос.) 201
ПЗФ – див. *Південно-Західний фронт*
Пирогівська (з 1970-х рр. *Пирогова*), вул. (Київ) 83
Пирятин, м. 293
Південна Росія (за змістом *Південна Україна*) 51, 54–57, 59, 63, 71, 72, 76, 78, 311, 333, 340, 341, 342, 343, 349, 498, 560, 791
Південне Побужжя 303
південь Росії – див. *Південна Росія*
Північ Росії 615
Північне Причорномор'я 6, 21, 158, 179, 183, 301, 306, 383, 559, 794, 946
Підволочиськ, с-ще 117
Підлинне, с. 352
Підляшшя 110, 961
Пінськ, м. 122, 301, 409, 422
Победы (рос.), пл. (Київ) 225, 232
Погар, м-ко 806
Погарська сотня 806
Поділ, іст. місцевість (Київ) 85, 116, 117, 142, 168, 232, 234, 251, 262, 294, 297, 300, 384, 405, 411, 417, 419, 421, 432, 497, 520, 562, 672, 775, 781, 785, 787, 799, 830, 956
Поділля 492, 808
Подільська губ. 830
Подільська земля – див. *Поділля*
Подільська єпархія 497
Подніпров'я 253, 303
Подол (рос.) – див. *Поділ*
Подольская губ. (рос.) 474, 475, 476
Подольская обл. (рос.) 474
Покровська, вул. (Київ) 49, 297, 298, 384, 405, 497
Полісся 114, 120, 409
Поліська єпархія 112
Половецька, вул. (Київ) 305
Полоцьк, м. 809
Полтава, м. 356, 416, 490, 669
Полтавская вол. (рос.) 474
Полтавская обл. (рос.) – див. *Полтавська обл.*
Полтавська губ. 158, 356, 475, 811, 812, 815
Полтавська обл. 297, 474, 476
Полтавщина 294
Польова, вул. (Київ) 300
Польська держава – див. *Польща*

Польща – 85, 101, 102, 109–111, 117, 410, 447, 495, 671, 809, 824, 829, 962
Понурівка, с. 357
Попельня (вірно *Попільня*), с. 416
Попівці, с. 811
Посяння 110
Потсдам, м. 574
Почаїв, м. 121, 410, 434, 495, 497
Почапи, с. 674
Поштова пл. (Київ) 274, 300
Прага, м. 284
Прибалтійські республіки 290
Приднепровье (рос.) – див. *Подніпров'я*
Прикарпаття 303
Приорка (рос.) – див. *Пріорка*
Прип'ять, р. 301, 302
Присцільське кладовище (Рим) 809
Причерноморские колонии (рос.) – див. *Північне Причорномор'я*
Причорномор'я – див. *Північне Причорномор'я*
Пріорка, іст. місцевість (Київ) 118, 213, 411, 414, 431, 450, 499, 504
Прорізна (у 1919–1990 рр. *Свердлова*), вул. (Київ) 176, 264, 266, 274, 275, 817, 824
Проскуровский уезд (рос.) – 474
Прохорівка, с. 304
Пугачівка, с. 811
Пушкарі, с. 910
Пушкін, м. 965
Пуща-Водиця, іст. місцевість (Київ) 300, 336
Радомишль, м-ко 811, 815
Радомське воєводство 109, 495
Радянська Росія – див. *Росія*
Радянський Союз – див. *СРСР*
Райх – див. *Німеччина*
Райхскомісаріат Україна 59, 101, 109, 113, 119, 120, 122, 123, 126–128, 302, 341, 376
Ратібор (нині *Раціборж*), м. 83, 828, 829, 957
Резино (рос.), нині Ризине, с. 357
Рейтарська, вул. (Київ) 40
Рим, імперія 154, 303, 797, 946
Рим, м. 55, 584, 627, 805, 808, 809
Римський форум, пл. 800
Рівне, м. 58, 59, 114, 120, 122, 128, 411, 415, 439, 497, 500, 504, 537, 541, 547, 689, 693, 697, 698, 702, 730, 732, 748, 750, 754, 778, 779, 791, 823
Рівненська обл. 40, 86
Різницька, вул. (Київ) 300
Ріхау (нині *Тельманово*), с. 85, 819, 822, 823
Ровноерштрасе – див. *Тараса Шевченка, бульвар*
Рожищі, с. 809, 810, 812
Рози Люксембург – див. *Липська*
Розлив (нині *Сестрорецький Розлив*), оз. 800
Ромни, м-ко 293
Російська держава – див. *Росія*
Російська імперія – див. *Росія*
Росія – 21, 53, 55, 78, 157, 158, 203, 217, 226, 230, 234, 240, 252, 254, 302, 304, 312, 339, 420, 422, 498, 531, 533, 535, 563, 578–580, 789, 960
Россия (рос.) – див. *Росія*
Ростов-на-Дону, м. 242
РРФСР – див. *Росія*
Рудня, с. 191
Румунія 293, 422
Румыния (рос.) – див. *Румунія*
Русаново, с. 475
Русская Писаревка (рос.), с. 476
Русь – див. *Київська Русь*
Саар, р. 884
Саксаган, р. 810
Саксаганского (рос.) – див. *Саксаганського*
Саксаганського, вул. (Київ) 39, 212, 236, 288, 300, 301, 305, 897
Санкт-Петербург, м. (з 18.08.1914 р. до 26.01.1924 р. *Петроград*, з 26.01.1924 р. до 6.09.1991 р. *Ленінград*) 37, 38, 42, 43, 64, 66, 71, 175, 270, 313, 344, 559, 564, 620, 669, 670, 677, 790, 795, 806, 807, 811, 812, 814, 815
Саратов, м. 258, 259, 564
Свердлова – див. *Прорізна*
Святошино (нині *Святошин*), іст. місцевість (Київ) 254, 294, 336, 504
Секуряны (рос.), с. 475
Сенной базар (рос.) (Київ) 269
Сенчанська сотня 810
Середнє Подніпров'я (див. також *Подніпров'я*) 303
Середня Лавра – див. *Ближні печери*
Сецехів, с. 672
Сибирь (рос.) – див. *Сибір*

Сибір 224, 619
Симбірськ, м. 356
Симбірська губ. 356
Симферополь (рос.), м. 472
Синьковка (рос.), с. 474
Сирець, іст. місцевість (Київ) 219, 301
Січневого Повстання – див. *Івана Мазепи*
Скала, с. 805
Скифия (рос.) – див. *Скіфія*
Скіфія 6, 21, 22, 179, 183, 301, 306, 384, 794, 910
Славута, м-ко 676
Слобідка, іст. місцевість (Київ) 336
Словакія – див. *Словаччина*
Словацька держава – див. *Словаччина*
Словаччина 7, 10, 54, 57–59, 62–64, 66, 73, 272, 276, 284, 296, 311, 313, 315, 317
Слуцьк, м. 813
Смирнова-Ласточкіна – див. *Вознесенський узвіз*
Смоленськ, м. 324
Совки, іст. місцевість (Київ) 30
Сож, р. 249
Соломонові о-ви 789
Солом'янка, іст. місцевість (Київ) 118, 125, 414, 432, 507
Софійська (у 1944–1993 рр. *Богдана Хмельницького*), пл. (Київ) 58, 218, 300
Софія, м. 82
Сошники, с. 475
Союз – див. *СРСР*
Спішська Нова Весь, м. 54
спуск им. Евгении Бош (рос.) – див. *Героїв Крут*
Сретенская (рос.), вул. (Київ) 269
СРСР 5, 7, 77, 100, 110, 117, 224, 238, 280, 289, 290, 302, 321, 322, 507, 520, 530, 564, 788, 916, 966
СССР (рос.) – див. *СРСР*
Ставропілля 313
Сталинград (рос.) – див. *Волгоград, м.*
Сталінград – див. *Волгоград, м.*
Сталінградська (нині *Волгоградська*) обл. 960
Стара Печерська фортеця – див. *Нова Печерська фортеця*
Старий Оскол, м. 24, 25
Старі Шепеличі, с. 430, 504
Старобереза, с. 475
Старокиївський р-н (Київ) 676
Старосілля, с. 175
Стирія 808
Столипінська, вул. (Київ) 440
Стрижавка, с. 303
Стугна, р. 669, 807
Сувид (рос.), с. 476
Судость, р. 806
Сумська обл. 352, 353
Східна Європа 238, 530
Східна Пруссія 819, 822, 824
Східна Україна 407, 410
США 64, 299, 418, 512, 714
Сырец (рос.) – див. *Сирець*
Сян, р. 58
Сянок, м. 58
Тараса Шевченка (до 1919 р. *Бібіковський бульвар*, у 1942–1943 рр. *Ровноерштрасе*), бульвар (Київ) 205, 230, 232, 235, 289, 300, 302, 338, 349, 378, 404, 406, 413, 571, 684, 699, 707, 717, 792, 801, 803, 805, 817
Тарасель, с. 673
Тарасовская (рос.), вул. (Київ) 236
Тарнополь (нині *Тернопіль*), м. 117
Татарська, вул. (Київ) 305
Театральна (з 1927 р. *Лисенка*), вул. (Київ) 304, 338
Теличка, іст. місцевість (Київ) 294
Терещенківська (у 1919–1941 рр. та 1944–1955 рр. *Чудновського*, 1955–1992 рр. *Рєпіна*), вул. (Київ) 368, 374, 387, 402, 404, 543, 685, 950
Тернопільська обл. 86
Тернопільсько-Галицька єпархія 112
Тетнанґ, м. 809
Тилонва, оз. 668
Тилонва, с. 668
Тимофеевская (рос.), вул. (Київ) 224
Тифліс (нині *Тбілісі*), м. 492
Толстого – див. *Льва Толстого*
Торонто, м. 284
Точевики (рос.), с. 476
Трансністрія 127
Троицкое (рос.), с. 916
Тростино (рос.), с. 474
Трояны (рос.), м-ко 476

Трубіж, р. 811
Труханів острів (Київ) 285, 336
Труханов остров (рос.) – див. *Труханів острів*
Трьохсвятительська (у 1919–1941 рр. та 1944–1955 рр. *Жертв Революції*, 1955–1992 рр. *Героїв Революції*), вул. (Київ) 177, 455, 847
Тузиковский хутор (рос.) 810
Тульська обл. 352, 960
Тунштеттен, комуна 808
Тургеневская (рос.), вул. (Київ) 356
Туркестан 797
Тюрінґерштрасе – див. *Липська, вул.*
Удай, р. 810
Удмуртія 313
узвіз ім. Євгенії Бош – див. *Героїв Крут*
Украинское государство (рос.) – див. *Україна*
Україна (див. також *Західна*, *Наддніпрянська*, *Східна Україна, ЗУНР, УНР*) 5, 20, 22, 55, 56, 62, 63, 78, 82, 102, 103, 105, 106, 109, 110, 112–115, 119–121, 128, 129, 133, 155, 179, 185–187, 189, 211, 221, 226, 242, 248, 269, 271, 273, 274, 287, 289, 290, 293, 298, 302, 303, 308, 311, 315, 318, 333, 342, 355, 383, 394, 395, 407, 408, 410, 413, 422, 424, 427, 431, 434–438, 447, 449, 452, 491, 493, 495–499, 501, 503, 508, 516, 533, 535, 558, 559, 568, 578, 583, 584, 625, 628, 646, 649, 652, 671, 678, 681, 693, 698, 701, 707, 730, 789, 792, 796, 803, 817, 819, 886, 895, 914, 916, 946, 947, 960, 962, 969
Українська держава – див. *Україна*
Українська земля – див. *Україна*
Українська Народна Республіка – 408, 491, 493, 502, 505
Ульяновськ, м. 113, 129, 285, 320
Уманский р-н (рос.) 948
Умань, м. 416, 966
Уманьщина 671
УНР – див. *Українська Народна Республіка*
Урал, р. 519
УРСР – див. *Україна*
УССР (рос.) – див. *Україна*
Уфа, м. 10, 17–26, 185–192, 197, 199, 200, 202, 289, 291, 292, 914, 915, 932, 961
Учора, о. 668
Фастів, м. 806
Фастівський р-н 353
Феофанія, іст. місцевість (Київ) 142
Флоренція, м. 808
Флурштрасе, вул. (Раціборж) 829
Фонтанка, з.ст. 291
Фракія 303
Франкфурт-на-Майні, м. 320, 788
Франція 579, 805, 808
Фролівська, вул. (Київ) 299
Фундуклеївська – див. *Богдана Хмельницького*
Фюссен, м. 653, 804
Хабінський (вірно *Хабенський*) р-н 431
Халепье (рос.), с. 910
Харків, м. 22, 24, 26, 64, 66, 74, 78, 177, 201, 205, 209, 224, 242, 248, 249, 267, 285, 292, 304, 311, 318, 408, 492–494, 519, 538, 708, 788, 791, 796, 798, 954
Харківська обл. 353, 953
Харківщина 375, 953
Харьков (рос.) – див. Харків
Харьковщина (рос.) – див. *Харківщина*
Хасан, оз. 273
Хемніц, м. 60
Херсон, м. 78, 353, 490, 585
Хирів, с. 59
Хойники (рос.), м-ко 474
Холм, м. 119, 121, 131, 409, 411, 419, 420, 435, 497, 935, 961–963
Холмська єпархія – див. *Холмсько-Підляська єпархія*
Холмсько-Підляська єпархія 112, 131, 435, 501, 961
Холмщина 110, 409, 418, 961
Хорватія 324
Хорева, вул. (Київ) 775
Хорольский уезд (рос.) 475
Хрещатик, вул. (Київ) 10, 28, 29, 32, 35, 38, 40, 41, 43, 48, 49, 53, 58, 64, 66, 68–70, 203, 215, 234, 235, 259, 264–266, 268, 269, 271, 272, 275–277, 280, 286, 294, 295, 297, 300, 301, 308, 310, 312, 316, 319, 346, 347, 787, 891, 953
Хрещатицька набережна 848
Хрещатицький пров. 374, 386
Царский сад (рос.) 265, 266
Церковщина, іст. місцевість (Київ) 90, 511, 512
Циблі, с. 811

Ципзер-Нойдорф – див. *Спішська Нова Весь*
Цитадель, вул. – див. *Лаврська, вул.*
Цитадель, фортеця (Київ) – 323, 330, 334, 346, 347, 349, 533, 791
Цитадельна, вул. (Київ) 46
Челіщево (помилково *Желізцево*), с. 352
Червона пл. – див. *Контрактова, пл.*
Червоноармійськ (кол. *Пулини*), с-ще 291
Червоноармійська – див. *Велика Васильківська*
Червоное (рос.), с. 475
Черкаський пов. 807, 813
Чернелівка, с. 673, 809, 811, 812
Чернетчино, с. 475
Чернивцы (рос.), с. 475
Чернигов (рос.) – див. *Чернігів*
Черниговская обл. (рос.) – див. *Чернігівська обл.*
Чернігів, м. 205, 221, 250, 293, 412, 416
Чернігівка, с. 811
Чернігівська губ. 158, 357
Чернігівська єпархія 497
Чернігівська обл. 209, 211, 293, 476
Чернігівщина 175
Чернобыль (рос.), м. 284
Чигирин, м. 813
Чигиринский уезд (рос.) 476
Чоколівка, іст. місцевість (Київ) 336
Чорнобильський р-н 431
Чудновського – див. *Терещенківська*
Чупахівка, с. 353
Чухлома, м. 353
Шаровская вол. (рос.) 474
Шауляй, м. 344
Шевченківський парк (Київ) 950
Шевченко, бульвар – див. *Тараса Шевченка, бульвар*
Шепетівка, м-ко 792
Шили, с. 810
Шкільна – див. *Академіка Кащенка*
Шовковична, вул. (Київ) 338, 349
Шулявка, іст. місцевість (Київ) 254
Шумейкове урочище 297
Щедровка (рос.), с. 476
Щекавицкая (рос.), вул. (Київ) 287
Щорса, вул. (Київ) 891
Юр'ївка, с. 808
Ява, о. 175
Яготин, м-ко 294
Январского восстания (рос.) – див. *Лаврська* та *Івана Мазепи*
Японія 797

ПОКАЖЧИК УСТАНОВ ТА ОРГАНІЗАЦІЙ

1 танкова група 293, 294
1 Український фронт 276, 308
1 Управління НКДБ СРСР 38, 42
2 батальйон Сталінського району Центрального сектору оборони Києва 294
2 будівельна контора Тресту пересування та розбирання будівель 963, 964
2 відділ НКВС СРСР 38
2 сухопутна армія 293
2 танкова група 293, 294
2 чоловіча гімназія, м. Київ 289, 404, 498
4 Управління НКВС СРСР 37
5 армія 291, 294
6 армія 15, 294, 538, 787
8 городское отделение милиции НКВД (рос.) 932
17 сухопутна армія 293
21 армія 294
26 армія 294
37 армія 30, 42, 273, 274, 279, 280, 286, 294
38 армія 294
40 армія 294
45 резервный полицейский батальон (рос.) 348
64 військова база КОВО 46, 86
71 дивізія (6-ої армії Вермахту) 294
75 дивізія (6-ої армії Вермахту) 294,
95 піхотна дивізія (6-ої армії Вермахту) 45, 294
99 дивізія (6-ої армії Вермахту) 294
134 піхотна дивізія Вермахту 46
195 артилерійський полк 341
207 окремий батальйон інженерних загороджень 34, 65, 72, 272
304 батальйон поліції 60, 65
XXIX армійський корпус 294, 787
Абвер 49
Автокефальна Православна Церква в Україні – Вселенської 422
Автокефальна церква – див. *Українська Автокефальна Православна Церква*
Автономна (Православна) Церква (в Україні) – див. *Українська Автономна Православна Церква*
Адміністратура Варшавської Митрополії на Волині й Поліссі 120
Адміністратура для Православної Церкви в Україні 120
Академія (наук УРСР) – див. *Національна Академія наук України*
Академія архітектури УРСР / Академия архитектуры УССР (рос.) – див. *Академія будівництва і архітектури УРСР*
Академія будівництва і архітектури УРСР (*Академия архитектуры УССР, Академія архітектури УРСР*) 942, 943, 946, 963, 964, 966
Академія в Бордо (*Університет Бордо*) 671, 808
Александрійська Церква 493
Алмазний фонд СРСР 164
АН БРСР 965
АН УСРР – див. *Національна Академія наук України*
Анатомічний музей Київського університету 951
Антирелігійний (музей) / Антирелигиозный музей (рос.) – див. *Центральний антирелігійний музей УРСР*
антирелігійний куток, див. окремо *Музей історії релігії* 171, 172
Армія УНР 116, 119
Артилерійський історичний музей 790
Археологический институт АН УССР (рос.) – див. *Інститут археології НАН України*
Археологічний кабінет Київського ІНО 173
Археологічний музей / Археологический музей (рос.) – див. *Крайовий музей до- і ранньої історії*

Археологічний музей ВУАН – див. *Музей археології АН УСРР*
Архів давніх актів – див. *Київський центральний архів давніх актів*
архів Держбезпеки УРСР – див. *Галузевий державний архів Служби безпеки України*
Архів Райхскомісаріату Україна 733, 734
Архітектурний музей – див. *Національний заповідник "Софія Київська"*
Архітектурно-Будівельне управління відділу міського господарства КМУ (*Архитектурно-Строительное управление*) 97, 839–841, 843, 845, 846, 874, 875
Архітектурно-Історичний музей – див. *Національний заповідник "Софія Київська"*
база художніх виставок – див. *Державна українська художня виставка*
батальйон "Ваффен-СС" 77
Башкирская контора Государственного банка СССР (рос.) – див. *Башкирське відділення Держбанку СРСР*
Башкирский (государственный) художественный музей (рос.) – див. *Башкирський державний художній музей ім. М.В. Нестерова*
Башкирский Госбанк (рос.) – див. *Башкирське відділення Держбанку СРСР*
Башкирское отделение Госбанка (рос.) – див. *Башкирське відділення Держбанку СРСР*
Башкирська контора Держбанку СРСР – див. *Башкирське відділення Держбанку СРСР*
Башкирське відділення Держбанку СРСР (*Башкирский Госбанк, Башкирское отделение Госбанка, Башкирська контора Держбанку СРСР, Уфимская контора Госбанка, Уфимское отделение Госбанка*) 23–25, 185–190, 201, 202
Башкирський державний художній музей ім. М.В. Нестерова (*БДХМ*) 19, 20, 189, 190, 202
Бенедиктинський монастир у Сецехові 672
Берлінський університет 674, 813
библиотека ВКП(б) (рос.) – див. *Національна парламентська бібліотека України*
биржа труда (рос.) – див. *Біржа праці*
бібліотека "Комуністичної партії" – див. *Національна парламентська бібліотека України*
Бібліотека АН УРСР – див. *Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського*
Бібліотека митрополита Флавіана (*библиотека митрополита Флавиана, Богословская библиотека, Флавіанівська бібліотека*) 143, 152, 158, 164, 167, 168, 171, 184, 417, 502, 626, 801, 837
бібліотека Старолаврська – див. *Старолаврська бібліотека*
Бібліотечна комісія ВУАН 163
Білоцерківський окружний музей 163
Біржа праці (*биржа, биржа труда*) 80, 227, 230, 298, 850, 902, 917
богадельня Лавры (рос.) 454
Богодухівський відділ Наркомосвіти 954
Богословская библиотека (рос.) – див. *Бібліотека митрополита Флавіана*
Богоявленський монастир у Крем'янці 507
Ботанічний музей Київського університету 951
Ботанічний сад АН УРСР – див. *Центральний ботанічний сад АН УРСР*
Братський/Брацький монастир – див. *Києво-Братський монастир*
Будинкоуправління Лаврського заповідника 388
"Будинок відпочинку вчених" 162
Будинок культури заводу "Більшовик" 349
Будинок-Музей Т.Г. Шевченка (*будинок-музей Тараса Шевченка, будинок Шевченка, Музей-будинок Шевченка*) 371, 374, 380, 386, 544
Будівельне товариство "Відбудова" – див. *Контора з розбирання зруйнованих будівель*
будівельний відділ Генералкомісаріату в Києві 783
"Бунд" 677
Варшавська Польська Митрополія 503
Варшавський університет 435, 814
Введенський монастир – див. *Свято-Введенський жіночий монастир*
"Вервольф", ставка Гітлера 242, 303
Вермахт, нім. Wehrmacht (*германская армия, германские войска, Німецька Армія*) 15, 57, 59, 67, 71, 72, 208, 213, 214, 221, 226, 231, 246, 274, 294, 323, 330, 331, 332, 336, 337, 340–344, 347, 349, 417, 449, 520, 535, 550, 558, 586, 702, 771, 796, 829, 883
Верховна Рада СРСР 110, 290
Верховна Рада УРСР / Верховный Совет УССР (рос.) 29, 30, 110, 274

Верховне командування Вермахту, нім. *Oberkommando der Wehrmacht* 334
Верховне командування сухопутних військ, нім. *Oberkommando des Heeres* 339, 519, 578–580, 798
Верховний суд УРСР 401, 493
Видубицький монастир (*Києво-Видубицький Михайлівський монастир, Выдубицкий монастырь*) 141, 450, 499, 511, 669, 676, 792, 807, 847, 892, 918, 958, 959
Виконавчий комітет Київської волості 405, 705
Винницкий исторический музей (рос.) 945
Вища церковна рада (*ВЦР*) 494
"Вища школа", нім Hohe Schule 788
Вище церковне управління (*ВЦУ*) 494
відділ архітектури ЛМКП – див. *Музей архітектури*
відділ віросповідних справ – див. *секція віросповідань відділу культури та освіти КМУ*
відділ західноєвропейського мистецтва Крайового музею Києва – див. *Національний музей мистецтв імені Богдана та Варвари Ханенків*
відділ історичних пам'ятників ДІКЗ КПЛ 959
відділ історії (Києво-Печерської) Лаври ЛМКП – див. *Музей історії Києво-Печерської Лаври*
відділ історії Лаври до XVIII ст. ДІКЗ КПЛ 959
відділ історії Лаври з XVIII ст. ДІКЗ КПЛ 959
відділ культів ЛМКП – див. *Музей історії релігії*
відділ культури та освіти КМУ (*відділ культури, відділ освіти, Комиссариат Освіти, отдел культуры и образования/просвещения, отдел народного образования, міськвідділ культури і освіти, секція II шкіл та культури, секція культури*) 51, 358, 367, 378, 387, 388, 391, 392, 394, 396, 398, 399, 404, 406, 450, 451, 461, 499, 767, 769, 804, 816, 833, 843, 844, 846, 849–853, 855–859, 865, 869, 872, 873, 877, 878, 892, 894, 905, 907, 908, 957
відділ металу і каміння ЛМКП (*фонд металу*) 143, 163, 164, 171
відділ міського господарства КМУ 845, 846, 885
відділ науки і виховання Райхскомісаріату 827, 828
відділ науки і культури (IIі) Генералкомісаріату в Києві (*IIі, відділ IIі*) 699, 702, 708, 717, 720, 755, 790, 828, 882
відділ нумізматики ЛМКП, ЦІМ (*Музей нумізматики, Музей нумізматичний, нумізматичний відділ/фонд*) 143, 164, 166, 167, 171, 392, 393, 406
відділ обліку і планування ЕРР 650
відділ обліку та відбору (IIс) ЕРР 681, 800, 802
відділ опрацювання ЕРР 803
відділ письма та/і друку ЛМКП (*фонд письма та друку*) 143, 158, 164, 165, 171
відділ посту і муміфікації (*фонд муміфікації*) ЛМКП 143, 169
відділ політики (II) Генералкомісаріату в Києві (*2-й відділ*) 694, 695, 698, 699, 707
відділ порівняльної історії релігій ЛМКП – див. *Музей історії релігії*
відділ правничий КМУ 404
відділ промисловий КМУ 404
відділ пропаганди (IIа) Генералкомісаріату 603, 604, 696, 703
відділ пропаганди (IIа) Райхскомісаріату 729, 730
відділ пропаганди КМУ 404
відділ релігійних справ – див. *секція віросповідань відділу культури та освіти КМУ*
відділ самоцвітів – див. *Галерея самоцвітів*
відділ станкового малярства ЛМКП (*фонд малярства*) 143, 165, 171
відділ східноєвропейського мистецтва Крайового музею Києва – див. *Київський національний музей російського мистецтва*
відділ торгівельний КМУ 404
відділ транспортний КМУ 404
відділ українського мистецтва Крайового музею Києва – див. *Національний художній музей України*
відділ фондів ВМГ 168
відділ шиття і тканин ЛМКП 143, 158, 164, 171
Військо Польське 276
Військова рада Ленінградського фронту 37
Військова рада Південно-Західного фронту, див. окремо *Південно-Західний фронт* 16
Військова українська рада 426
Військовий трибунал Архангельського військового округу 272, 313

Військовий трибунал Київського військового округу 63
Військово-історичний архів УРСР (*Военный архив, Всеукраїнський військово-історичний архів, Історичний військовий архів*) 6, 13, 76, 384, 628, 708, 711, 750, 801, 819, 820, 884
Військово-промисловий комітет робітників 678
Водоканал / Водотрест (рос.) 387, 388, 478
военкомат (рос.) 204, 205
Военный архив (рос.) – див. *Військово-історичний архів УРСР*
военный округ (рос.) – див. *Київський особливий військовий округ*
Вознесенський жіночий монастир – див. *Свято-Вознесенський Фролівський жіночий монастир*
Володимирська райуправа 850
Воронезьке управління НКВС – див. *Управління НКВС Воронезької області*
Воронезький фронт 304
Вселенська Православна Церква 433
Всенародна бібліотека України ВУАН – див. *Бібліотека АН УРСР*
Всеросійський Священний Синод 495
Всесоюзний комітет (в справах архітектури) 964
Всеукраинская историческая библиотека (рос.) – див. *Державна історична бібліотека УРСР*
Всеукраїнська (православна) церковна рада (*ВПЦР, Всеукраїнська вища церковна рада*) 105, 407, 408, 426, 437, 489, 490, 492
Всеукраїнська рада військових депутатів 489
Всеукраїнська рада робітничих депутатів 489
Всеукраїнська рада Селянського союзу 490
Всеукраїнська реставраційна майстерня – див. *Центральні державні науково-дослідчі реставраційні музейні майстерні*
Всеукраїнська художньо-реставраційна репродукційна майстерня – див. *Центральні державні науково-дослідчі реставраційні музейні майстерні*
Всеукраїнська церковна рада Святої Автокефальної Православної Церкви в Генерал-Губернаторстві 435
Всеукраїнське вище церковне управління (*ВУВЦУ*) 494
Всеукраїнський антирелігійний музей 171
Всеукраїнський археологічний комітет ВУАН – див. *Інститут археології АН УРСР*
Всеукраїнський державний культурно-історичний заповідник – див. *Державний історико-культурний заповідник "Музейне містечко"*
Всеукраїнський історико-культурний заповідник "Музейне містечко" – див. *Державний історико-культурний заповідник "Музейне містечко"*
Всеукраїнський історичний музей ім. Т.Г. Шевченка – див. *Національний музей історії України*
Всеукраїнський комітет охорони пам'яток мистецтва та старовини (*ВУКОПМИС*) 157, 161
Всеукраїнський музей історії релігійного культу (*Музей Києво-Софійського собору, Музей-Ризниця Києво-Софійського Великого Собору*) 141, 142, 159
Всеукраїнський музейний городок – див. *Державний історико-культурний заповідник "Музейне містечко"*
Всеукраїнський Священний Синод 494
Всеукраїнський центральний фотокіноархів УРСР – див. *Центральний державний кінофотофоноархів України ім. Г.С. Пшеничного*
ВУАН – див. *Національна Академія наук України*
"Вукоопспілка" (*Всеукраїнська кооперативна споживча спілка, Кооперация*) 231, 232, 234, 235, 238, 299, 300, 386
ВУКОПМИС – див. *Всеукраїнський комітет охорони пам'яток мистецтва та старовини*
ВУЦВК 6, 169, 170, 791, 882
в'язниця СД на вул. Володимирській, 33 952
Галерея самоцвітів (відділ ЛМКП) 143, 163
Галузевий державний архів Служби безпеки України (*ГДА СБУ*) 12, 28, 102, 305
Гебітскомісаріат Київської сільської округи 300
Генералкомісаріат в Києві (*Генераль-Комісаріат, Генеральний Комісаріат, Генеральный Комиссариат*) 9, 84, 107, 108, 395, 457, 567–569, 571, 587, 599, 602, 603, 638, 690, 694, 695, 698, 699, 701, 710, 714, 717, 720–723, 725–727, 729, 769, 770, 780, 783, 785,

796, 797, 816, 818, 820, 821, 833, 834, 838, 856, 859, 874, 882, 884
Генеральний штаб 43
Геолого-географічний інститут – див. *Інститут географії*
Гестапо, нім. Gestapo – Geheime Staatspolizei 40, 52–54, 128, 224, 230, 237, 241, 243, 252, 253, 257, 258, 296, 308, 367, 401, 470, 793, 952
гімназія ім. Стефана Чарнецького 962
Главный исторический архив им. В. Антоновича (рос.) – див. *Головний історичний архів (ім. В. Антоновича)*
Глухівський магістрат 810
Глухівський (Спаський) монастир 672, 810
Головна квартира фюрера 55
Головна робоча група України (*головна робоча група, ГРГУ*) 78, 80, 508, 536, 537, 538, 541, 547, 568, 572, 575, 583, 605, 622, 625, 630, 646, 647, 649, 652, 678–681, 707, 742, 743, 798, 799, 817, 829
Головне військово-інженерне управління Наркомату оборони 38
Головне управління виправно-трудових колоній 312
Головне управління музеїв 307
Головне управління світоглядного інформування, нім. Hauptamt Weltanschauliche Information 104, 458, 511, 533, 539, 540, 545, 547, 633, 642, 803
Головний історичний архів ім. В. Антоновича (*Главный исторический архив им. Антоновича, Головний архів, Головний і Центральний історичний архів, Крайовий архів Києва*) 82, 84, 106, 384, 405, 569, 628, 704, 705, 707, 708, 710, 711, 713, 715, 719, 720, 748, 750, 777, 778, 784, 785, 801, 805, 819–821, 830
Головний музей – див. *Крайовий музей Києва*
Голосіївська пустинь 168
Горком КП(б)У (рос.) 29
городская комендатура (рос.) 205
Городская управа (рос.) – див. Київська міська управа
Горуправление (рос.) – див. *Міськуправління м. Уфи*
Госбанк (рос.) – див. *Держбанк СРСР*
господарче управління Лаври – див. *Управління Києво-Печерської Лаври*
гостиница КВО (рос.) – див. *готель "Спартак"*
Государственная историческая библиотека (рос.) – див. *Державна історична бібліотека УРСР*
Государственный архитектурный совет УССР (рос.) 942
Государственный комитет обороны (рос.) – див. *Державний комітет оборони*
готель "Континенталь" 30, 266
готель "Москва" 37
готель "Палас" 342, 343, 349
готель "Спартак" 41, 346, 295
"Грандотель" 30, 266, 295
Греко-Католицька Церква 416
Греко-Православна Церква – див. *Православна Церква*
група армій "А", нім. Heeresgruppe A 823
група армій "В", нім. Heeresgruppe B 734, 735, 823
група армій "Дон", нім. Heeresgruppe Don 823
група армій "Південь", нім. Heeresgruppe Süd 293, 519, 578, 580, 788, 823
група армій "Північ", нім. Heeresgruppe Nord 71, 788
група армій "Центр", нім. Heeresgruppe Mitte 293, 788, 823
Губкопис (рос.) / Губкопмис – див. *Київський губкопмис*
Губнаросвіта – див. *Київська губнаросвіта*
Губполітосвіта – див. *Київська губполітосвіта*
Губсоцзабез – див. *Київський губсоцзабез*
ГУЛАГ 312
Далматовський монастир 670
Деміївська лікарня Цукротресту 94
Державна історична бібліотека УРСР (*Всеукраинская историческая библиотека, Государственная историческая библиотека*, *Историческая библиотека*, *Історична бібліотека, лаврська бібліотека*, *Республіканська історична бібліотека, Центральна історична бібліотека)* 6, 13, 76–79, 83, 85, 152, 153, 168, 176, 184, 381, 550, 558, 563, 571, 626, 796, 797, 799, 837, 892, 944, 945, 949, 961, 966
Державна обласна бібліотека ім. ВКП(б) – див. *Національна парламентська бібліотека України*
Державна прокуратура УРСР 713
Державна українська художня виставка (*база художніх виставок, виставочна база, пере-*

движная выставка скульпторов Украины, передвижная скульптурная выставка, сховище картин радянських художників, Украинская художественная выставка, художественная база) 13, 14, 19, 21, 24, 48, 50, 76, 79, 83, 189, 190, 202, 354, 368, 373, 374, 387, 389, 396, 404, 544, 558, 564, 695, 761, 793, 796, 829, 837, 889, 892, 951
Державна штатна комісія при РНК СРСР 922
Державне сховище СРСР (*Держсхов, Московський держсхов*) 23, 161
Державний архів Київської області 12, 105, 405
Державний архітектурно-історичний заповідник "Софійський музей" – див. *Національний заповідник "Софія Київська"*
Державний історико-культурний заповідник "Києво-Печерська Лавра" – див. *Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник*
Державний історико-культурний заповідник "Музейне містечко" (*ВМГ, Всеукраїнський державний культурно-історичний заповідник, Всеукраїнський історико-культурний заповідник "Музейне містечко", Всеукраїнський музейний городок, Державний культурно-історичний заповідник "Всеукраїнський музейний городок", Киевский музейный городок, Лавра, Лаврський державний культурно-історичний заповідник, лаврський монастир, Музгородок, Музейне містечко, музейний заповідник, музейный заповедник, Музейный городок, Музмістечко, Український історично-культурний заповідник "Музейне містечко")*, див. окремо *Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник, Управління Державного історико-культурного заповідника "Музейне містечко"* 5–7, 13–16, 18, 21, 23, 33, 50, 82, 105, 118, 141, 143, 146, 153, 156, 158, 162, 167–177, 179, 180, 183, 189, 190, 202, 203, 205, 208, 210, 212, 216–218, 228, 230, 237, 245, 267, 268, 317, 356, 357, 398, 467, 510, 519, 520, 522, 531, 589, 601, 626, 791, 794, 796, 882, 890, 909, 910, 916, 953, 957
Державний історичний музей у м. Києві – див. *Національний музей історії України*
Державний історичний музей у Москві 164
Державний комітет оборони (*Государственный комитет обороны*) 37, 38, 42, 43, 46, 290
Державний культурно-історичний заповідник "Всеукраїнський музейний городок" – див. *Державний історико-культурний заповідник "Музейне містечко"*
Державний музей західного та східного мистецтва – див. *Національний музей мистецтв імені Богдана та Варвари Ханенків*
Державний музей українського мистецтва – див. *Національний художній музей України*
Державний театральний музей (*Музей театральний, Музей щодо історії українського театру, Театральний музей, Театральный музей, Український театральний музей ВУАН, Центральний театральный музей*) 6, 13, 19, 48, 50, 76, 79, 83, 143, 146, 170, 177, 178, 265, 266, 354, 364, 369, 372, 374, 379–381, 386, 397–400, 544, 558, 559, 563, 569, 584, 627, 794, 892, 909, 957
Державний український музей народної творчості – див. *Національний художній музей України*
Держбанк (СРСР) 25, 26, 30, 164, 190–192, 197, 199, 200, 315, 961
Держпром 24
Держсхов – див. *Державне сховище СРСР*
"Дерутра" – див. *Німецько-російське транспортне акціонерне товариство "Дерутра"*
детские ясли (рос.) 287
Директорія УНР 110, 114, 408, 491
Дитяча екскурсійна станція – див. *Центральна дитяча екскурсійно-туристична станція*
дитячі ясла № 4 (Київ) 53, 402
ДІМ у м. Києві – див. *Національний музей історії України*
Дніпропетровський історичний музей ім. Д.І. Яворницького (нині *Дніпровський національний історичний музей ім. Д.І. Яворницького*) 24, 291
Дніпропетровський художній музей (нині *Дніпровський художній музей*) 805
Дніпростроївська експедиція 306
Домініканський монастир 307
Донський монастир 671
ДПУ УРСР, див. окремо *НКВС УРСР* 493, 494
Друкарня ВУАН, див. окремо *Друкарня КПЛ* 170–171

Друкарня КПЛ (*лаврська друкарня*), див. окремо *Друкарня ВУАН* 164, 165
Дулаг – див. *пересильний табір на території Лаври*
Духовна академія – див. *Київська духовна академія*
Духовна консисторія – див. *Київська духовна консисторія*
Духовна семінарія, м. Київ 669
Духовний собор / Духовный собор (рос.) КПЛ 90, 454, 460, 472, 477–479, 485, 511, 677, 814
еврейский концентрационный лагерь (рос.) – див. *концентраційний табір за мурами Нижньої Лаври*
Екзархат всієї України (*Екзархат України, український Екзархат Московського Патріархату, Український Екзархат РПЦ*) 112, 132, 492
Екзархат Західної України і Білорусії (*Екзархат у Західній Україні, Західний Екзархат Московського Патріархату, Західноукраїнський Екзархат РПЦ*) 112, 115, 496
екскурсійно-виставково-музейна секція відділу пропаганди Київської губполітосвіти 162
Ермітаж 564
Етнографічний музей 178
Єврейська наукова бібліотека 787
єврейський трудовий табір (*концентрационный лагерь в артиллерийском складе*) 86, 87, 884, 886, 896, 897, 915–916
Житлове управління Печерської райуправи (*РЖУ*) 464, 465, 509
Житомирська обласна управа 447
Жовтнева лікарня 94
Жовтневий палац (*Інститут шляхетних дівчат*) 30, 347
завод "Арсенал" 54, 402
завод А. Чернова у Ніжині 956
завод Павла Романовського на Подолі 956
заповідник – див. *Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник*
Запорозьке військо 674
Західний Екзархат Московського Патріархату – див. *Екзархат Західної України і Білорусії*
Західний фронт 301
Західноукраїнський Екзархат РПЦ – див. *Екзархат Західної України і Білорусії*
збірка П. Потоцького – див. *Музей України (збірка П. Потоцького)*
збройні сили Словаччини 57
"Зондергауз", з нім. Sonderhaus (*"Особый дом", будинок розпусти*) 236, 301
Зондеркоманда 4b, нім. Sonderkommando 4b 507
Зондеркоманда 4a, нім. Sonderkommando 4a (*передова команда IV-A*) 70, 322, 329, 330, 332, 348, 446, 507
Зондеркоманда Кюнсберґа, нім. Sonderkommando Künsberg (*зондеркоманда, зондеркоманда Міністерства закордонних справ*) 9, 11, 77, 78, 513, 515, 519–522, 527, 530, 531, 787, 788, 790, 791, 793, 951, 954, 956, 957
Зондерштаб до- і ранньої історії, нім. Sonderstab für Vor- und Frühgeschichte (*Зондерштаб доісторії*) 652, 966
Зондерштаб науки, нім. Sonderstab Wissenschaft 581, 583, 637, 639, 640
Зондерштаб образотворчого мистецтва, нім. Sonderstab Bildende Kunst 575, 634, 636, 643, 645, 652, 653, 679, 742, 743, 815, 828
Зондерштаб світоглядного інформування, нім. Sonderstab Weltanschauliche Information 634, 637–639, 641
Зооанатомічний музей Київського університету 951
Зоологічний музей Київського університету 951
инженерный отдел 37 армии (рос.) – див. *інженерні частини 37 армії*
инженерный отдел Штаба обороны города (рос.) – див. *інженерний відділ Штабу оборони Києва*
Институт археологии (рос.) – див. *Інститут археології НАН України*
Институт истории Академии наук (рос.) – див. *Інститут історії України НАН України*
Институт усовершенствования врачей (рос.) – див. *Київський інститут удосконалення лікарів*
Исполком Киевского горсовета депутатов трудящихся (рос.) (*Исполком Горсовета г. Киева*) 898, 901, 903, 908
Исполнительный комитет Печерского районного совета депутатов трудящихся (рос.) 927

Историческая библиотека (рос.) – див. *Державна історична бібліотека УРСР*
Исторический музей (рос.) – див. *Національний музей історії України*
Імператорське російське військово-історичне товариство 819
Імперське управління до- і ранньої історії, нім. Reichsamt für Vor- und Frühgeschichte (*Управління до- і ранньої історії, Управління доісторії*) 79, 80, 652
Імперське управління охорони здоров'я, нім. Reichsgesundheitsführung 519
Інвалідне містечко 157, 163
інженерний відділ Штабу оборони Києва 42
інженерні частини 37 армії 42, 43
Інспектура музеїв 384
Інспектура охорони пам'яток культури та старовини (*Інспектура, Комітет охорони пам'яток культури та старовини, Український комітет з охорони пам'яток культури та старовини*) 368, 369, 376–378, 404
Інститут археології НАН України (*Археологический институт АН УССР, Всеукраїнський археологічний комітет ВУАН, Институт археологии АН УССР, Інститут археології АН УРСР, Інститут історії матеріальної культури АН УСРР, Киевский институт археологии),* див. окремо *Музей археології АН УСРР* 12, 34, 80, 81, 166, 174, 175, 179, 230, 236, 301, 391, 406, 510, 567, 569, 685, 816, 910, 946, 949, 966
Інститут виховання дітей 558, 563
Інститут географії (*Геолого-географічний інститут*) 516, 519
Інститут геологічних наук АН УРСР (*Інститут геології*) 81, 406, 816
Інститут гідробіології АН УРСР 302
Інститут до- і ранньої історії – див. *Крайовий інститут до- і ранньої історії*
Інститут дослідження єврейського питання, нім. Institut zur Erforschung der Judenfrage 520, 788
Інститут Дьорнера, Doerner Institut 636, 637
Інститут єврейської пролетарської культури 787
Інститут зоології АН УРСР 406
Інститут історії матеріальної культури ВУАН – див. *Інститут археології НАН України*
Інститут історії України НАН України (*Інститут історії АН УРСР*) 12, 153, 406, 516
Інститут лісового господарства АН УРСР (*Київський лісогосподарський інститут*) 297, 951
Інститут мовознавства АН УРСР 406
Інститут німецької діяльності на Сході, нім. Institut für deutsche Ostarbeit 305, 307
Інститут (українського) фольклору АН УРСР 395, 406
Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України 12
Інститут шляхетних дівчат – див. *Жовтневий палац*
інтендантська команда Вермахту 99
Інтинський ВТТ 312
Інтинський комбінат "Интауголь" 312
ІР НБУВ 168
Історико-археологічний музей у м. Одесі – див. *Одеський історико-археологічний музей*
Історична бібліотека – див. *Державна історична бібліотека УРСР*
Історичний військовий архів – див. *Військово-історичний архів УРСР*
Історичний музей (ім. Т.Г. Шевченка) – див. *Національний музей історії України*
Кабінет антропології АН УСРР – див. *Кабінет антропології та етнології ім. Ф.К. Вовка ВУАН*
Кабінет антропології та етнології ім. Ф.К. Вовка ВУАН (*Кабінет антропології АН УСРР, Кабінет антропології і етнології, Музей антропології, Музей народознавства при відділі етнології Кабінету ім. Ф.К. Вовка, Музей етнографії, Музей етнології ВУАН, Музей этнографический*) 143, 174, 175, 179, 301, 392, 395, 909, 957
Кабінет українського мистецтва 177
казино Генералкомісаріату 797
Канадський інститут українських студій 12
Картинна галерея – див. *Київський національний музей російського мистецтва*
Кастрокатинський монастир 805
кафе "Мрія" 40
квартирне бюро 337, 718, 719
КДБ, див. окремо *НКВС/НКВД* 313

Киевская городская контора Госбанка (рос.) – див. *Київська міська контора Держбанку СРСР*
Киевская городская управа (рос.) – див. *Київська міська управа*
Киевская Межигорская фабрика (рос.) 947
Киевская тюрьма на Лукьяновке (рос.) – див. *Лук'янівська в'язниця*
Киевский антирелигиозный музей (рос.) – див. *Центральний антирелігійний музей УРСР*
киевский аэроклуб (рос.) 305
Киевский горисполком (рос.) 913
Киевский горсовет (рос.) 912
Киевский институт археологии (рос.) – див. *Інститут археології НАН України*
Киевский исторический музей (рос.) – див. *Національний музей історії України*
Киевский музей В.И. Ленина (рос.) – див. *Музей Леніна*
Киевский музейный городок (рос.) – див. *Державний історико-культурний заповідник "Музейне містечко"*
Киевский Наркомпрос (рос.) – див. *Народний комісаріат освіти УРСР*
Киевский университет (рос.) – див. *Київський державний університет ім. Т.Г. Шевченка*
Києво-Братська школа 806, 813
Києво-Братський монастир (*Братський Богоявленський монастир, Братський монастир, Києво-Братський Богоявленський монастир*) 141, 159, 672, 674, 799, 810, 812, 813, 848
Києво-Видубицький (Михайлівський) монастир – див. *Видубицький монастир*
Києво-Золотоверхий Михайлівський монастир – див. *Свято-Михайлівський Золотоверхий монастир*
Києво-Межигірський монастир (*Межигірський монастир*) 673, 811
Києво-Могилянська колегія 810
Києво-Печерська Лавра, м-р (*Києво-Печерський монастир, КПЛ, Лавра*) 668–670, 673, 675, 794, 800, 802, 805, 806, 811, 812, 947, 959
Києво-Печерська Успенська Ставропігійна Лавра, 1941–1961 рр. (*Киево-Печерская Лавра, Киево-Печерская Успенская (Ставропигиальная) Лавра, Лаврський монастир, монастир, монастирська громада, монастырь, Печерський монастир, Свято-Успенский Киево-Печерский мужской монастырь, церковний причет*) 5–10, 87–91, 97, 126, 184, 228, 277, 281, 306, 333, 334, 349, 454–456, 458–474, 477–479, 481, 485, 486, 490, 509–512, 533, 535, 558, 641, 887, 888, 898, 899, 911
Києво-Пустинно-Микільський монастир (*Микільський монастир у Києві, Никольский монастырь*) 511, 672, 675, 809, 812, 813, 892
Київська археографічна комісія 805, 808, 810–811, 813
Київська гімназія 673
Київська губнаросвіта (*Губнаросвіта*) 162
Київська губполітосвіта 163, 169
Київська духовна академія (*Духовна академія, Київська академія*) 118, 168, 395, 417, 491, 502, 668, 674–676, 787, 806, 814, 815
Київська духовна консисторія (*Духовна консисторія, Консисторія*) 405, 628, 704, 708, 801
Київська єпископська рада 490
Київська кінофабрика ВУФКУ 349
Київська міська дума 676
Київська (міська) контора Держбанку СРСР (*Киевская городская контора Госбанка*) 17–18, 24, 25, 164, 167, 185
Київська міська управа (*Городская управа, Киевская городская управа, КМУ, Міська рада, Міська управа, Міськуправа, Управа м. Києва*) 8, 9, 10, 29, 51, 52, 76, 77, 85, 88, 91, 106, 267, 297, 298, 302, 323, 331, 332, 348, 351, 366, 374, 375, 383, 394, 397, 404, 406, 418, 419, 427, 438, 439, 441, 468, 469, 473, 495, 498, 504, 507, 509, 542, 543, 569, 785, 792, 793, 804, 816, 821, 831–834, 836–842, 846–850, 852, 856, 863, 868, 870–874, 876, 877, 882–885, 894, 906, 952, 957
Київська міська/публічна бібліотека – див. *Національна парламентська бібліотека України*
Київська міськрада 961
Київська обласна контора Держбанку 961
Київська церковна рада (*Церковна рада, КЦР, об'єднана Церковна рада, Церковна рада Святої Автокефальної Православної Церкви в Україні, Церковна рада у Києві*) 10, 105, 116, 119, 121, 299, 413–415, 417,

422, 423, 425–428, 430–441, 450, 468, 469, 497, 499, 500, 504–506, 510
Київська церковна рада УАПЦ – див. *Тимчасове церковне міське управління*
Київське народне видавництво 298
Київське обласне відділення Держбанку СРСР, див. окремо *Київська міська контора Держбанку СРСР* 25
Київський військовий округ – див. *Київський особливий військовий округ*
Київський губвиконком 161–163
Київський губкопмис (*Губкопис, Губкопмис*) 160, 161
Київський губліквідком 162
Київський губревком 161
Київський губсоцзабез (*Губсоцзабез*) 157, 162, 163
Київський державний республіканський історичний музей – див. *Національний музей історії України*
Київський державний університет ім. Т.Г. Шевченка (*КДУ, Киевский университет, Київський ІНО, Київський університет, университет*, *Університет (св. Володимира)*, *Університет святого князя українського Володимира*) 23, 30, 142, 153, 166, 167, 173, 201, 202, 227, 229, 230, 236, 255, 297, 304, 307, 435, 564, 569, 796, 889, 920, 922, 950
Київський духовний суд 670
Київський ІНО – див. *Київський державний університет ім. Т.Г. Шевченка*
Київський інститут удосконалення лікарів (*институт, Институт усовершенствования врачей*) 203, 201, 212, 213, 216, 235, 288
Київський лісогосподарський інститут – див. *Інститут лісового господарства АН УРСР*
Київський магістрат 672, 810
Київський міський архів (*Міський архів Києва*) 6, 13, 46, 76, 575, 705, 711, 750, 830
Київський міський будинок вчителя 299
Київський міський суд 674
Київський музей західного та східного мистецтва – див. *Національний музей мистецтв імені Богдана та Варвари Ханенків*
Київський (національний) музей російського мистецтва (*відділ російського мистецтва Музею східноєвропейського мистецтва, відділ східноєвропейського мистецтва Крайового музею Києва, Картинна галерея, Київський музей російського мистецтва, Музей російського мистецтва, Східноєвропейський музей),* див. окремо *Крайовий музей Києва, Музей східноєвропейського мистецтва* 17, 20, 80, 82, 84, 85, 202, 317, 368, 373, 374, 379, 380, 387, 401–404, 543, 585, 687, 689, 691–693, 701, 721–722, 727, 736, 743, 748, 752, 757, 758, 766, 767, 771, 774, 816, 817–819, 822, 824, 828, 890, 951
Київський обком КП(б)У 292
Київський обласний історичний архів (*Київський обласний архів, КОІА*, *Обласний архів*) 6, 13, 76, 84, 94, 309, 405, 575, 704, 750, 819, 820, 830
Київський обласний музей революції (*Київський музей революції, Київський центральний обласний пролетарський музей, КОМР, Музей революции, "Музей революції", Музей революції у м. Києві, Обласний музей революції*) 143, 146, 179, 183, 381, 584, 628, 798, 801, 829, 892, 909, 957
Київський обласний суд 401
Київський облвиконком 292
Київський окружний виконавчий комітет 705, 830
Київський оперний театр (*Киевский оперный театр, Оперний театр, Оперный театр, Театр опери та балету*) 30, 214, 249, 274–275, 304-305, 315, 440
Київський особливий військовий округ (*Київський військовий округ, КОВО*) 30, 35, 41, 58, 210, 272, 292, 787, 819, 820
київський підрозділ ЕРР – див. *Робоча група Києва*
Київський університет – див. *Київський державний університет ім. Т.Г. Шевченка*
Київський художній інститут (*Художній інститут*) 298, 728, 774, 816
Київський центральний архів давніх актів (*Архів давніх актів, Центральний архів давніх актів у Києві*) 575, 750, 801, 950
Кирилівський історико-архітектурний заповідник (*Кирилівський заповідник, Кирилівський історико-культурний заповідник*) 373, 374, 387, 404
Китаївська пустинь / Китаевская пустынь (рос.) 88, 90, 168, 467, 468–469, 473
кінотеатр "Спартак" 41, 346, 295

кінотеатр "Україна" 30
кінотеатр Шанцера 27
Кіровський райвиконком / Кировский райисполком (рос.) 887, 888, 897, 904, 911, 912
Кіровський районний фінансовий відділ 144
Колгоспний сільськогосподарський технікум 289, 404
командний пункт фронту № 77, нім. Frontleitstelle 77 336, 337, 349
комендатура города (рос.) – див. *Міська комендатура*
комендатура вокзалу, нім. Bahnhof-Kommandantur 337
комендатура Музгородка (рос.) 217
комендатура НКВС 446
комендатура у Крем'янці 448
Комендатура Шепеличської волості 430
Комиссия по охране памятников при Комитете по делам искусств при СНК СССР (рос.) 898, 908–909
комісійний магазин (Коваленка) 40
Комітет в справах архітектури при РНК УРСР / Комитет по делам архитектуры при СНК УССР 941, 964
Комітет в справах культурно-освітніх установ при РМ РРФСР 965
Комітет в справах культурно-освітніх установ (при РМ УРСР) / Комитета по делам культурно-просветительных учреждений УССР (рос.) 23, 944, 946, 958, 959, 964–966
Комітет в справах мистецтв УРСР (*Управління в справах мистецтв при РНК УРСР*) 18–20, 170, 174, 178, 180, 803, 933, 966
Комітет військових священиків і вояків 489
Комітет охорони пам'ятників мистецтва та старовини 162
Комітет охорони пам'яток культури 698, 699
Комітет охорони пам'яток культури та старовини – див. *Інспектура охорони пам'яток культури та старовини*
Комуністична партія / Коммунистическая партия (рос.) 330, 446, 447, 792, 795, 891
Консерваторія – див. *Музично-драматична консерваторія*
Константинопольський Патріархат 102, 496
Контора з розбирання зруйнованих будівель / Контора по разборке разрушенных зданий/ сооружений (рос.) (*Будівельне товариство "Відбудова", контора, Контора по розборці зруйнованих будівель, Разборочная контора, розборочна контора*) 7, 14, 96, 99, 100, 834, 837–840, 842, 845, 846, 851–853, 856–860, 862, 864–866, 869, 870, 874, 875, 885, 893, 895, 905, 954
концентрационный лагерь в артиллерийском складе – див. *єврейський трудовий табір*
концентраційний табір за мурами Нижньої Лаври (*еврейский концентрационный лагерь, концентрационный лагерь*) 86, 896, 912, 913, 955
концентраційний табір у Березі Картузькій 110
концтабір у Дарниці (*концлагерь в Дарнице, лагерь*) 211, 221, 222, 293
"Косий капонір" 180
Крайова бібліотека Києва, нім. Landesbibliothek Kiew (*Центральна бібліотека райхскомісара України),* див. окремо *Національна бібліотека України ім. В.І. Вернадського* 748, 750, 751, 821, 827
Крайове управління архівів, бібліотек і музеїв при райхскомісарі України, нім. Landesverwaltung der Archive, Bibliotheken und Museen beim Reichskommissar für die Ukraine (*Крайова служба архівів, бібліотек і музеїв, Крайове управління, КУАБМ*) 9, 84, 85, 654, 678, 679, 732, 734–736, 743, 748, 750–752, 754, 755, 769–771, 778, 779, 785, 796, 801, 805, 822, 824, 827, 895
Крайовий архів Києва, нім. Landesarchiv Kiew – див. *Головний історичний архів ім. В. Антоновича*
Крайовий дослідний центр сільського господарства, нім. Landwirtschaftliche Landesforschungszentrale 683, 684
Крайовий інститут до- і ранньої історії, нім. Landesinstitut für Vor- und Frühgeschichte (*Окружне управління до- і ранньої історії, Управление по делам до- и ранней истории Генерального Комиссариата*) 81, 301, 302, 305–307, 685, 790, 816, 838, 956
Крайовий музей до- і ранньої історії, нім. Landesmuseum für Vor- und Frühgeschichte (*Археологічний музей, археологический музей)*, див. окремо *Національний музей історії України* 34, 81, 203, 236, 307, 395, 956
Крайовий музей Києва, нім. Landesmuseum Kiew (*Головний музей, Крайовий музей),*

див. окремо *Київський національний музей російського мистецтва, Національний музей мистецтв імені Богдана та Варвари Ханенків, Національний художній музей України* 82, 748, 750, 752, 755, 757, 758, 760, 761, 764, 766, 767, 769, 771, 773–775, 780, 781, 783, 797, 827–829, 954
Красная армия (рос.) – див. *Червона армія*
Культурно-исторический заповедник (Музейный городок) – див. *Державний історико-культурний заповідник "Музейне містечко"*
Курська міська контора Держбанку СРСР 24
лаврська друкарня – див. *Друкарня КПЛ*
Лаврське Управління – див. *Управління Києво-Печерської Лаври*
Лаврський (державний культурно-історичний) заповідник – див. *Державний історико-культурний заповідник "Музейне містечко"*
Лаврський музей – див. *Центральний антирелігійний музей УРСР*
Лаврський музей культів та/і побуту – див. *Центральний антирелігійний музей УРСР*
Ленінградський міськком ВКП(б) 37
Ленінградський обком ВКП(б) 37
Літературно-меморіальний музей Т. Шевченка 966
Лук'янівська в'язниця (*Киевская тюрьма на Лукьяновке*) 176, 229
Луцький земський суд 808
Люфтваффе, нім. Luftwaffe 59, 751
Ляйпцигський університет 674
Львовский исторический музей (рос.) 945
магазин "Дитячий світ" (*магазин "Детский мир"*) 41, 295, 787
магазин "Фарфор–Фаянс–Скло" 41, 295, 346
магометани 411, 417, 502
Макошинський (Миколаївський) монастир 668, 806
Матеріальне управління (*Материальная контора*) 860, 899
МВС СРСР 312
МВС УРСР 966
МДБ УРСР 305
Медична республіканська бібліотека 821, 827
Межигірський монастир – див. *Києво-Межигірський монастир*
методичний відділ Управління музеїв НКО УРСР 16
Микільський лікарняний монастир (*Микільський больничний монастир, Никольская больница*) 161, 168, 462, 467, 884
Микільський монастир у Києві – див. *Києво-Пустинно-Микільський монастир*
Мистецьке об'єднання "Березіль" 177
Мистецький арсенал 798
Михайлівський монастир – див. *Свято-Михайлівський Золотоверхий монастир*
Мінералогічний музей Київського університету 951
Міністерство закордонних справ, нім. Auswärtiges Amt 11, 77, 515, 531
Міністерство закордонних справ України 792
Міністерство пропаганди – див. *Райхсміністерство народної освіти і пропаганди*
Міністерство сповідань 491
"Мінлаг" (*Мінеральний ВТТ, "Мінеральний лагер"*) 270, 312
Міська комендатура Києва, нім. Stadtkommandantur Kiew (*комендатура города*) 57, 133, 264-265, 310, 334, 336, 337, 339–342, 349, 367, 375, 587, 796, 817
Міська управа – див. *Київська міська управа*
Міськвиконком 292
Міський архів Києва – див. *Київський міський архів*
Міськком КП(б)У 292
Міськуправління м. Уфи 25, 188, 190
Монтажно-технічне підприємство "Ерма" 767
Монте Кассіно, монастир (*Монтекасинський монастир*) 668, 805
Московское радио (рос.) 214
Московська Патріархія – див. *Московський Патріархат*
Московське управління НКВС 38
Московський держсхов – див. *Державне сховище СРСР*
Московський міськком партії 38
Московський Патріархат (*Московська Патріархія, Московський патріарший престол*) 101–102, 112-113, 115, 117, 127, 129, 131, 496, 499, 506, 507
Московський патріарший престол – див. *Московський Патріархат*
Музгородок – див. *Державний історико-культурний заповідник "Музейне містечко"*
Музей антирелігійний – див. *Центральний антирелігійний музей УРСР*

Музей антропології (та етнології ім. Ф.К. Вовка) – див. *Кабінет антропології та етнології ім. Ф.К. Вовка ВУАН*
Музей археології АН УСРР (*АМ ВУАН, Археологічний музей ВУАН),* див. окремо *Інститут археології НАН України, Національний музей історії України* 143, 173, 174, 177, 179
Музей-Архів переходової доби 9–10, 96, 105–106, 133, 369, 495–501, 643, 645, 803, 804, 833
Музей архітектури (*відділ архітектури, Музей староукраїнської будівельної техніки*) 143, 167, 170, 171, 173
Музей Братського/Брацького монастиря 142, 160
Музей-Будинок Шевченка – див. *Будинок-Музей Т.Г. Шевченка*
Музей загальної/історичної геології Київського університету 951
Музей діячів України – див. *Музей українських діячів науки і мистецтва*
Музей до- і ранньої історії – див. *Крайовий музей до– і ранньої історії*
Музей Духовної академії – див. *Церковно-археологічний музей при Київській духовній академії*
Музей етнографії – див. *Кабінет антропології та етнології ім. Ф.К. Вовка ВУАН*
Музей єврейської культури в Одесі 23
Музей західного та східного мистецтва – див. *Національний музей мистецтв імені Богдана та Варвари Ханенків*
Музей західноєвропейського мистецтва – див. *Національний музей мистецтв імені Богдана та Варвари Ханенків*
Музей землі Холмської – див. *Холмський єпархіальний музей*
Музей исторический (рос.) – див. *Національний музей історії України*
Музей Іонинського монастиря 142
Музей історичних коштовностей України 23
Музей історії (Києво-Печерської) Лаври (*відділ історії Києво-Печерської Лаври, Музей історії Лаври*) 143, 166, 171, 172, 918
Музей історії мощей 169
Музей історії релігії (*відділ (порівняльної) історії релігій, відділ культів, Музей історії релігій*) 143, 166, 171–173, 180
Музей Києво-Видубицького монастиря 142, 160
Музей Києво-Михайлівського монастиря 142, 160
Музей Києво-Печерської Лаври – див. *Музей–Ризниця Києво–Печерської Лаври*
Музей Києво-Софійського собору – див. *Всеукраїнський музей історії релігійного культу*
Музей книги і друкарства України 94
Музей корисних копалин Київського університету 951
Музей культа и быта (рос.) / Музей культов (рос.) / Музей культу та побуту – див. *Центральний антирелігійний музей УРСР*
Музей Лаврської старовини (*Музей-Ризниця Києво-Печерської Лаври*) 141, 142, 159
Музей Леніна / Музей Ленина (рос.) 34, 43, 77, 79–81, 95, 207, 230, 259, 274–275, 290, 301–302, 315, 323, 330, 346, 365, 380, 402, 516, 550, 569, 801, 816, 902, 909, 956
Музей лиярництва 143, 171, 366
Музей металопластики 163
Музей народознавства при відділі етнології Кабінету ім. Ф.К. Вовка – див. *Кабінет антропології та етнології ім. Ф.К. Вовка ВУАН*
Музей нумізматики/нумізматичний – див. *відділ нумізматики ЛМКП, ЦІМ*
Музей палеонтології Київського університету 951
Музей першоджерел до історії України П.П. Потоцького – див. *Музей України (збірка П. Потоцького)*
Музей петрографії Київського університету 951
Музей Потоцкого (рос.) – див. *Музей України (збірка П. Потоцького)*
Музей революции (рос.) / Музей революції у м. Києві – див. *Київський обласний музей революції*
Музей російського мистецтва – див. *Київський національний музей російського мистецтва*
Музей Слупського Микільського монастиря 142, 160
Музей староукраїнської будівельної техніки – див. *Музей архітектури*
Музей східноєвропейського мистецтва (*Східноєвропейський музей),* див. окремо *Київський національний музей російського мистецтва* та *Національний художній музей*

України 682, 689, 692, 693, 695, 697, 721, 722, 727, 736, 751
Музей театральний – див. *Державний театральний музей*
Музей України (збірка П. Потоцького) (*Музей Потоцкого, Музей України П. Потоцького*) 143, 170, 171, 175, 177, 807, 813, 892
Музей українських діячів науки і мистецтва / Музей украинских деятелей (рос.) 143, 176–178, 909, 957
Музей українського мистецтва – див. *Національний художній музей України*
Музей української старовини (збірка Потоцького) – див. *Музей України (збірка П. Потоцького)*
Музей фізики Київського університету 951
Музей Фролівського монастиря (*Музей Флоровського монастиря*) 142, 160
Музей Ханенків – див. *Національний музей мистецтв імені Богдана та Варвари Ханенків*
Музей Харитоненко – див. *Наталіївський музей мистецтва і побуту*
Музей церкви Александро-Невської 142
Музей церкви Великого Миколая 142
Музей церкви Володимирської приходської 142
Музей церкви Всіх Скорботних Радість (*Музей церкви Всіх Скорбящих*) 143
Музей церкви Десятинної 142, 160
Музей церкви Доброго Миколая 142
Музей церкви Іллінської 142
Музей церкви Куренівської 142
Музей церкви Ольгинської 142
Музей церкви Петропавлівської (*Музей церкви Петропавловської*) 142
Музей церкви Пріорської 142
Музей церкви Спаса на Берестові 143
Музей церкви Трьохсвятської 142
Музей церкви Університету св. Володимира 142
Музей церкви Успіння в Переяславі 142
Музей церкви Успіння на Подолі 142
Музей церкви Царя Константина (рос.) 142
Музей церковний Андріївської церкви 142, 160
Музей церковний Володимирського собору 142
Музей церковний Георгіївської церкви 142
Музей церковний Грецького монастиря 142
Музей церковний Китаївської пустині 142
Музей церковний Феодосіївської церкви 142
Музей церковний Феофанії 142
Музей этнографический (рос.) – див. *Кабінет антропології та етнології ім. Ф.К. Вовка ВУАН*
Музейне містечко / Музейный городок (рос.) – див. *Державний історико-культурний заповідник "Музейне містечко"*
Музейні фонди Народного комісаріату освіти УРСР / Музейные фонды Наркомпроса УССР (рос.) (*Музейные фонды, Музейный фонд при Наркомпросе УССР, Музейный фонд Украины НКП, Музфонди Наркомосвіти, Музфонды*) 20–21, 23, 25, 185, 186, 188–191, 201, 202, 914, 915, 932
Музей-Ризниця Києво-Печерської Лаври – див. *Музей Лаврської старовини*
Музей-Ризниця Києво-Софійського Великого Собору – див. *Всеукраїнський музей історії релігійного культу*
Музично-драматична консерваторія (*Консерваторія*) 83, 506
Музмістечко – див. *Державний історико–культурний заповідник "Музейне містечко"*
Мюнхенський центральний збірний пункт, англ. *Central Collecting Point Munich* 965
Мюнцкабінет 166, 167, 796
Надзвичайна державна комісія з встановлення та розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників та їхніх спільників і заподіяних ними збитків громадянам, колгоспам, громадським організаціям, державним підприємствам і установам СРСР (*НДК*) 21–22, 61, 100, 133, 292, 888, 950, 954
Найвища церковна рада 490
Наркомат внутренних дел (рос.) – див. *НКВС*
Наркомат оборони
Наркомат освіти – див. *Народний комісаріат освіти УРСР*
Наркомзем 157, 440
Наркомосвіти РСФСР 915
Наркомосвіти УРСР / Наркомпрос УССР (рос.) – див. *Народний комісаріат освіти УРСР*
Народний комісаріат освіти УРСР / Народный комиссариат просвещения УССР (рос.) (*Киевский Наркомпрос, Наркомат освіти*,

Наркомосвіти УСРР/УРСР, *Наркомпрос УССР, Нарообраз, НКО УСРР/УРСР, НКП УССР*) 8, 9, 15–16, 18–20, 24–25, 94, 133, 144, 146, 152, 156, 157, 163, 167, 169, 170, 173, 175–178, 180, 183, 185–190, 201, 395, 467, 510, 796, 807, 914, 915, 918, 932–934, 958

Народний комісаріат соціального забезпечення (*НКСЗ, Собез*) 157, 467, 510

Нарообраз (рос.) – див. *Народний комісаріат освіти УРСР*

Наталіївський музей мистецтва і побуту (*музей, Музей Харитоненко, собрание Харитоненко*) 367, 891, 953, 954

Наукова бібліотека (*Університетська бібліотека*) 519, 821, 827, 950

"Націонал-соціалістичний громадський добробут", нім. Nationalsozialistische Volkswohlfahrt 332

Національна академія наук України (*Академия наук, Академія (наук УРСР), АН УРСР, АН УСРР, ВУАН*) 12, 20–21, 24, 143, 163, 173–177, 202, 206, 222, 289, 291, 394, 395, 406, 493, 516, 569, 670, 807, 958, 965

Національна бібліотека України ім. В.І. Вернадського (*БАН УРСР, Библиотека Академии Наук, Бібліотека АН УРСР, ВБУ, Всенародна бібліотека України ВУАН*, *НБУВ, українська національна бібліотека, бібліотека у Володимирському соборі),* див. окремо *Крайова бібліотека Києва* 12, 167, 168, 176, 417, 516, 547, 569, 787, 793, 799, 815, 821, 827, 889

Національна парламентська бібліотека України (*библиотека ВКПб, бібліотека "Комуністичної партії", бібліотека Центрального комітету Комуністичної партії, Державна обласна бібліотека ім. ВКП(б), Київська міська/публічна бібліотека, Публічна бібліотека*) 83, 406, 417, 502, 585, 626, 684, 799, 802, 889

Національний архів у м. Кью, англ. The National Archives Kew 333

Національний заповідник "Софія Київська" (*Архітектурний музей, Архітектурно-Історичний музей, Державний архітектурно-історичний заповідник "Софійський музей", Софійський заповідник, Софійський монастир, Софія*) 84–85, 107–108, 118, 306–307, 313–314, 373, 374, 380, 387, 404, 442, 457, 489, 500, 505, 506, 508, 544, 691, 692, 698, 699, 703, 752, 754, 755, 758, 767, 774, 775, 779, 780, 782, 783, 785, 786, 816, 817, 951, 954

Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник (*Государственный историко-культурный заповедник "Киево-Печерская Лавра", Державний (республіканський) історико-культурний (музей-)заповідник "Києво-Печерська Лавра", Заповедник, заповідник, Киевский музей Лавра, Лаврский музей, Музей-Заповедник "Киево-Печерская Лавра", НКПІКЗ),* див. окремо *Державний історико-культурний заповідник "Музейне містечко", Управління Державного історико-культурного заповідника "Києво-Печерська Лавра", Управління Державного історико-культурного заповідника "Музейне містечко", Центральний антирелігійний музей* 5, 8–9, 11–12, 17, 23, 25, 61, 66, 87, 93, 94, 133, 167, 295, 477, 918–920, 922, 924, 931, 933, 934, 940–945, 955, 958–966

Національний музей історії України (*відділ доісторії, Всеукраїнський історичний музей ім. Т.Г. Шевченка, ВУІМ, ДІМ у м. Києві, Исторический музей, Киевский исторический музей, Київський державний республіканський історичний музей, КЦИМ, Лаврський музей, Музей доісторії, Перший державний музей, Центральний історичний музей ім. Т.Г. Шевченка),* див. окремо *Крайовий музей до- і ранньої історії* 6, 12, 13, 16–25, 33, 47–48, 50–51, 56, 60–61, 65, 69, 76–78, 80–82, 94, 95, 143, 146, 161, 167, 173, 174–179, 183, 184, 189, 190, 202, 204–206, 208, 210, 218, 240–241, 243, 258, 259, 266, 289, 291-292, 296, 301, 309, 310, 351, 355, 359, 360, 362, 364–366, 368, 369, 371, 374, 379–381, 383–387, 389–396, 398, 401, 405, 406, 521, 522, 527, 544, 549, 558, 560, 567, 569, 584, 601, 627, 628, 673, 694, 695, 697, 759–761, 788, 790, 791, 794, 796, 801, 805, 807, 816, 837, 889, 892, 901–903, 909, 910, 944, 945, 948, 949, 951, 956, 957, 966

Національний музей мистецтв імені Богдана та Варвари Ханенків (*відділ західноєвропейського мистецтва Крайового музею Києва, Західноєвропейський музей, Київський музей західного та східного мистецтва, музеї на Терещенківській вул., Музей западного ис-*

кусства, Музей західного мистецтва, Музей західноєвропейського мистецтва, Музей мистецтв ім. Богдана та Варвари Ханенків), див. окремо *Крайовий музей Києва* 17, 20, 49, 80, 82, 84, 165, 202, 367–369, 373–375, 378, 380, 387, 401, 402, 543, 565, 566, 585, 686, 689, 691–693, 701, 702, 720–723, 725, 727, 729, 736, 752, 757, 758, 766, 767, 769, 771, 774, 780, 796, 797, 817–819, 821, 828, 829, 890, 908, 909, 933, 951, 961
Національний музей у Львові імені Андрея Шептицького 959
Національний художній музей України *(відділ українського мистецтва Крайового музею Києва, відділ українського мистецтва Музею східноєвропейського мистецтва, Державний музей українського мистецтва, Державний український музей народної творчості, Музей украинского искусства, Музей українського мистецтва, Музей українського народного мистецтва, Перший державний музей, Український музей),* див. окремо *Крайовий музей Києва, Музей східноєвропейського мистецтва* 20, 23, 30, 50, 79–80, 83–84, 161, 179, 202, 274–275, 306–307, 315, 358, 359, 368–370, 378, 380, 386, 389, 392, 393, 403, 406, 543, 550, 569, 643, 645, 687, 689, 691–693, 695, 696, 736, 751, 752, 757–761, 766, 771, 773, 780–782, 802, 803, 816, 828–829, 847, 903, 946
немецкая полиция (рос.) 889–893
немецкий госпиталь (рос.) 216
немецкий суд (рос.) 907
Николаевский исторический музей (рос.) 945
Никольская больница (рос.) – див. *Микільський лікарняний монастир*
Ніжинський історико-філологічний інститут 564
Німецька Армія – див. *Вермахт*
Німецька військова місія у Словаччині 58
німецьке посольство у Словаччині 58
Німецько-російське транспортне акціонерне товариство "Дерутра" (*"Дерутра", "Русстранзит"*) 965
НКВС / НКВД (рос.) 13, 27, 31–38, 40, 42–43, 52–53, 60–61, 65, 70, 72, 75, 112, 117, 130, 176, 207, 261, 265–268, 270–272, 274, 280, 292, 295–296, 315, 319, 323, 330, 332, 347, 401, 446–449, 489, 506, 507, 516, 517, 952
НКВС СРСР / НКДБ–НКВС СРСР 28–29, 35, 38, 40, 41, 43, 66, 68
НКВС УРСР (*республіканський НКВС, Украинский НКГБ, український НКВС*) 28–30, 39, 41–43, 347, 500
НСДАП (*партия нацистов*) 11, 239
нумізматичний відділ/фонд ЛМКП – див. *відділ нумізматики ЛМКП, ЦІМ*
Обком КП(б)У 29
Обласний архів – див. *Київський обласний історичний архів*
Обласний музей революції – див. *Київський обласний музей революції*
Обновленська церква – див. *"Синодальна" церква*
обновленцы (рос.) – див. *"Синодальна" церква*
ОБХСС 911, 912
Одеська міська Дума 678
Одеське жандармське управління 676–678
Одеський історико-археологічний музей 23
Окрема мотострілкова бригада особливого призначення НКВС 38
окремі взводи спеціального призначення: 10-й, 11-й, 12-й, 13-й, 14-й (*отдельные взводы, отдельный взвод специального минирования*) 27, 30–32, 35, 273–274, 278, 285, 314–315, 318
Окружне управління до- і ранньої історії, нім. Bezirkamt für Vor- und Frühgeschichte – див. *Крайовий інститут до- і ранньої історії*
Ольгинский монастырь (рос.) 228
Онуфріївський Спаський монастир – див. *Свято-Онуфріївський монастир*
Оперативна група "A", нім. Einsatzgruppe A 507
Оперативна група "B", нім. Einsatzgruppe B 507
Оперативна група "C", нім. Einsatzgruppe C 64, 67, 69–70, 72, 322, 324, 344, 345, 507
Оперативна група "D", нім. Einsatzgruppe D 323, 328, 345, 507
Оперативна команда 5, нім. Einsatzkommando 5 332, 441, 507, 548
Оперативна команда 6, нім. Einsatzkommando 6 507
Оперативна команда "Нюрнберг", нім. Einsatzkommando "Nürnberg" 788
Оперативна команда "Потсдам", нім. Einsatzkommando "Potsdam" 520, 788

Оперативна команда “Штеттін/Гамбург”, нім. Einsatzkommando “Stettin/Hamburg” 788
Оперативний штаб райхсляйтера Розенберга окупованих територій, нім. Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg für die besetzten Gebiete (*ЕРР),* див. окремо *Управління штабу* 8, 9, 11, 21, 24, 51, 78–84, 89, 92, 97, 107, 133, 306, 389, 397, 458, 459, 506, 510, 511, 537–542, 545, 547, 548, 567–569, 571–575, 578, 583, 587, 594, 596–598, 605, 612, 615, 619, 621, 625, 626, 629, 630, 634, 636, 638, 645, 647, 650, 652–654, 679, 681–684, 690, 694–697, 701–703, 707, 708, 710, 742, 743, 751, 757, 764, 771, 787, 788, 792, 797–805, 816–819, 824, 828, 829, 858–859, 873, 874, 895, 910, 957, 961, 966
Оперний театр – див. *Київський оперний театр*
Оперний театр, м. Харків 493
Особлива група при наркомі ВС СРСР (*“Центр”*) 28, 37, 39, 44, 75
отдел культуры и образования/просвещения (рос.) – див. *відділ культури та освіти КМУ*
отдел охраны памятников архитектуры Управления по делам архитектуры г. Киева (рос.) 941, 943
отдел охраны памятников архитектуры Управления по делам архитектуры при СНК УССР (рос.) 941, 943
отдел реставрации памятников архитектуры Главного управления охраны памятников архитектуры Комитета по делам архитектуры при СНК СССР (рос.) 941, 943
отдел уголовного розыска Управления милиции (рос.) 915
ОУН 270
ОУН–Б 270, 348
ОУН–М 502
офіцерський гуртожиток I/II 338, 349
партия нацистов (рос.) – див. *НСДАП*
Партійна канцелярія 63
Педагогічний музей / Педагогический музей (рос.) 179, 230, 275, 386
передова команда IV-A – див. *Зондеркоманда 4а*
Передсоборна комісія 489
пересильний табір на території Лаври 48
Перша київська гімназія 811
Перше київське будівельне товариство 780, 783
Перший державний музей, див. окремо *Національний музей історії України* та *Національний художній музей України* 178
Петербурзький центральний промисловий комітет 677
Петроградское подворье (рос.) 467
Печерська районна рада депутатів трудящих 960
Печерська райуправа (*Печерська районна управа, Печерська управа*) 9, 53, 91–92, 133, 402, 461, 464, 509, 510
Печерський райком КП(б)У 24, 201
Печорський ВТТ 312
Пивський монастир 812
Південно-Західний фронт (*Юго-Западный фронт*) 29–30, 35, 42–43, 212, 274, 291, 292, 294, 297, 301, 315, 318, 346, 820
Південноросійський союз робітників 678
“Північне сяйво”, табірна повстанська організація 272, 313
Пінська військова флотилія 301
Планотека ЛМКП 143, 169
подпольная группа Великого 212
Покровський монастир / Покровский монастырь (рос.) – див. *Свято-Покровський жіночий монастир*
ПОЛІРУ 157
Політехнічний інститут 569, 750
Поліція безпеки, нім. Sicherheitspolizei 10, 60, 65, 67, 69–70, 72, 128, 133, 297, 321, 322, 324, 329, 344, 345, 446, 449, 465, 500, 502, 503, 505, 507, 776, 777, 885
Поліція Південної Росії, нім. Polizei Rußland Süd 51, 54, 55, 57, 59, 63, 71–72, 76–78, 311, 332, 333, 338–343, 349, 350, 791, 793, 796, 817, 951, 956
Поліція порядку, нім. Ordnungspolizei 10, 55, 60, 71, 333, 334, 886
Полк поліції “Південь”, нім. Polizeiregiment Süd 60
Полтавский исторический музей (рос.) 945
Полтавське відділення Держбанку СРСР 201
Полтавське жандармське управління 678
Полтавський музей 702
Польова жандармерія, нім. Feldgendarmerie (*Фельджандармерія*) 41, 275, 337, 346
Польова комендатура, нім. Feldkommandantur 323, 330, 346, 347, 403
Польова поліція – див. *Таємна польова поліція*

Постійна комісія ВУАН для складання біографічного словника діячів України 177
Почаївська Лавра – див. *Свято-Успенська Почаївська Лавра*
Православна (Автокефальна) Церква на звільнених землях України – див. *Українська Православна Церква*
Православна Автокефальна Церква в Генеральній Губернії (*Автокефальна церква, АПЦ в Генеральній Губернії, Свята Автокефальна Православна Церква в Генерал-Губернаторстві, Свята Православна Автокефальна Церква в Генерал-Губернаторстві*) 109, 111, 114, 128, 409, 433, 435, 437, 438, 499–501, 962
Православна Автокефальна Церква в Польщі 101–102, 109, 128, 495
Православна Національна Церква – див. *Українська Православна Церква*
Православна Російська Церква – див. *Російська Православна Церква*
Православна Церква / Православная Церковь (рос.) 5–6, 8, 66, 101, 103, 112–113, 119, 126–127, 131, 418, 419, 423, 427, 437, 446, 447, 450, 502, 503
Православна Церква в Україні – див. *Українська Православна Церква*
Православна Церква на українських землях – див. *Українська Православна Церква*
Преображенская пустынь (рос.) – див. *Спасо-Преображенська пустинь*
Прусська державна бібліотека в Берліні 787
Публічна бібліотека – див. *Національна парламентська бібліотека України*
ПУН 119
Пункт дезінсекції на вокзалі 338
Рада з евакуації при РНК СРСР 18, 289
Рада народних комісарів УРСР, з 1946 р. Рада Міністрів УРСР (*Рада народних комісарів Української РСР, Раднарком, РМ УРСР, РНК УРСР, РНК УСРР, Совет Министров УССР, Совнарком УССР*) 6, 8, 18, 133, 153, 156, 157, 160, 163, 168, 178, 180, 183, 188, 274, 289-290, 512, 803, 882, 915, 918, 919, 932–934, 944, 949, 958, 965, 966
Рада у справах РПЦ при РНК УРСР (*Рада у справах Православної церкви при РНК УРСР*) 511, 512
Раднарком Башкирської АРСР 185–187
Раднарком СРСР 960
Разборочная контора (рос.) – див. *Контора з розбирання зруйнованих будівель*
районний фінансовий відділ Ленінського району / районный финансовый отдел Ленинского района г. Киева (рос.) 944, 949, 966
Районова управа Бориспільського району 429
Райхсархів у Потсдамі 575
Райхскомісаріат / Райхскомиссариат (рос.) 393, 410, 497, 699, 827, 895
Райхсміністерство народної освіти і пропаганди, нім. Reichsministerium für Volksaufklärung und Propaganda (*Міністерство народної освіти і пропаганди, Міністерство пропаганди*) 81–82, 572–574, 585–587, 589, 590, 600, 610, 613, 616, 617, 620, 632, 633, 802, 882, 957
Райхсміністерство окупованих східних територій, нім. Reichsministerium für die besetzten Ostgebiete (*Східне міністерство*) 11, 55–56, 121, 587, 681, 707, 802
Республіканська історична бібліотека – див. *Державна історична бібліотека УРСР*
республіканський НКВС – див. *НКВС УРСР*
Республіканський театральний комбінат 933
реставраційні майстерні – див. *Центральні державні науково-дослідчі реставраційні музейні майстерні*
РЖУ – див. *Житлове управління Печерської райуправи*
Рижский политехнический институт (рос.) 474
Римо-Католицька Церква (*Римська Церква*) 416, 493
Римська Церква – див. *Римо-Католицька Церква*
рицарський орден Божого провидіння 809
Рівненська церковна рада (*Українська церковна рада у Рівному, Церковна рада Волині, Церковна рада м. Рівного*) 411, 415, 500, 504
РККА – див. *Червона армія*
РМ БРСР 965
РНК Радянської Росії 157
РНК РСФСР 915
РНК СРСР 18, 36, 289
Робоча група Західної України – див. *Робоча група Києва*

Робоча група Києва (*київський підрозділ ЕРР, робоча група, Робоча група Західної України*) 79, 80, 565, 566, 598, 605, 606, 609, 611, 612, 615, 619–621, 626, 629, 630, 638, 643, 645, 703, 710, 713, 805, 828
розборочна контора – див. *Контора з розбирання зруйнованих будівель*
Розвідуправління Генерального штабу РСЧА 27
Російська армія 175, 423
Російська Православна Церква (*"Канонічна" Церква, РПЦ, "тихонівська" церква, Церква російська*) 5, 8, 101–102, 112–115, 118, 129–132, 407, 410–414, 447, 478, 489, 491, 492, 494, 510, 512
Російська Православна Церква Закордоном (*РПЦЗ*) 109
Ростовська міжкрайова школа ГУДБ НКВС 75
РСГА, нім. RSHA – Reichssicherheitshauptamt 67, 72, 449, 507
РСЧА – див. *Червона армія*
РУКДО – див. *РЮКДО*
Румунська Православна Церква 127
Русская армия (рос.) – див. *Червона армія*
Руська Православна Церква 127
РЮКДО (*РУКДО, Ру-КДО*) 840, 843, 874, 883, 886
санитарный поезд (рос.) 209
свічковий завод 440
Свята Автокефальна Православна Церква в Україні – див. *Українська Автокефальна Православна Церква*
Свята Православна Автокефальна Церква в Генерал-Губернаторстві – див. *Православна Автокефальна Церква в Генеральній Губернії*
Святий Собор Єпископів – див. *Собор (православних) єпископів в Україні, РПЦ*
Святійший Синод (*Синод*) 670, 672, 675, 676, 802
Свято-Богородичне братство 961
Свято-Введенський жіночий монастир 117, 119, 299, 499, 511
Свято-Вознесенський Фролівський жіночий монастир (*Флорівський монастир, Флоровский монастырь, Фролівський Вознесенський жіночий монастир, Фроловський монастир*) 118, 141, 228, 299, 317, 499, 511, 798, 847, 848
Свято-Знаменський жіночий скит Свято-Троїцького Іонинського монастиря 511
Свято-Михайлівський Золотоверхий монастир (*Златоверхий Михайловский монастырь, Києво-Золотоверхий Михайлівський монастир, Києво-Михайлівський монастир, Михайлівський монастир, Михайловский монастырь*) 87, 118, 141, 160, 162, 267, 311, 412, 421, 434, 441, 455–457, 469, 508, 511, 512, 544, 673, 674, 704, 808, 811, 813, 892
Свято-Онуфріївський монастир (*Онуфріївський Спаський монастир)* 669, 807
Свято-Онуфріївський Яблочинський монастир (*Яблочинський (святого Онуфрія) монастир*) 112, 435, 505
Свято-Покровський жіночий монастир (*Покровский монастырь, Покровський монастир*) 118, 228, 229, 412, 511
Свято-Троїцький Іонинський монастир (*Киевский Троицкий монастырь*) 479, 511, 512
Свято-Троїцький Корецький (жіночий) монастир 471, 511
Свято-Успенська Почаївська Лавра (*Почаївська Лавра*) 113–115, 128, 164, 165, 454, 495, 496, 506
Священний Синод (Обновленська Церква) 494
СД – див. *Служба безпеки*
сектор культури Управління справами РНК УРСР (*відділ культури*) 933, 934
сектор реставрации памятников архитектуры отдела охраны памятников архитектуры Управления по делам архитектуры при СНК УССР (рос.) 941, 943
секція віросповідань відділу культури та освіти КМУ (*віросповідна секція, відділ віросповідних справ, секція*) 116, 404, 407, 411, 413–415, 418–426, 428, 437, 438, 450, 451, 495, 499, 500, 505, 510
секція II шкіл та культури / секція культури – див. *відділ культури та освіти КМУ*
секція мистецтва відділу культури та освіти КМУ 850
секція музеїв, бібліотек, архівів і охорони пам'яток культури та архітектури відділу культури та освіти КМУ (*секція бібліотек*) 106, 417, 803, 816
Сенат 807
середня школа № 118 49, 297, 498
середня школа № 20 298

середня школа № 30 301
середня школа № 52 403
Сецеховський монастир 809
"Синодальна" церква (*Всеукраїнська Православна Автокефальна Синодальна Церква, "Жива" Церква, обновленська церква, обновленцы*) 408, 411, 467, 494, 495
Синод українських автокефальних єпископів 128
Сирецький концтабір 308, 952
Скит Різдва Пресвятої Богородиці 90, 511, 512
Словацька експедиційна армійська група 57, 317
Служба безпеки України 787
Служба безпеки, нім. Sicherheitsdienst (*СД*) 10, 40, 63, 65, 67, 69–70, 72, 85, 114, 117, 128, 133, 297, 321, 322, 324, 329, 344, 345, 446, 449, 465, 489, 500, 502, 503, 505, 507, 509, 522, 548, 573, 574, 603, 775–777, 792, 885
Слуцький православний монастир 806
СНК УССР (рос.) – див. *Рада народник комісарів УРСР*
Собез (рос.) – див. *Народний комісаріат соціального забезпечення*
Собор (православних) єпископів в Україні РПЦ (*Святий Собор Єпископів, Собор єпископів України, Собор українських єпископів РПЦ*) 123, 422, 491, 492, 502, 503
Совет Министров УССР (рос.) – див. *Рада Народних Комісарів УРСР*
Советская армия (рос.) – див. *Червона армія*
Совнарком Башкирской АССР (рос.) – див. *Раднарком Башкирської АРСР*
Совнарком УССР (рос.) – див. *Рада народних комісарів УРСР*
солдатський гуртожиток (I, II) 338, 349
Софійська бурса 405
Софійський (державний історико-архітектурний) заповідник – див. *Національний заповідник "Софія Київська"*
Софійський монастир – див. *Національний заповідник "Софія Київська"*
Соціал-Демократична партія 677
Союз громад давньоапостольської церкви 494
Союз церковного відродження 494
Спасо-Преображенська пустинь (*Преображенская пустынь*) 87, 469
"Спілка визволення України" (*"СВУ"*) 408, 493, 504
Спілка войовничих безвірників України 548, 626, 637–639, 641
Спілка письменників СРСР 803
СС, нім. SS – Schutzstaffel 10, 51, 54–55, 57, 59, 63, 71–72, 76–78, 84, 275, 311, 321, 323, 333, 338–343, 349, 350, 522, 535, 538, 542, 547, 569, 571, 579, 584, 713, 715, 717, 718, 791, 793, 796, 817, 821, 951, 956
ставка (Адольфа Гітлера) – див. *"Вервольф"*
Старолаврська бібліотека (*бібліотека Старолаврська*) 143, 164, 168, 171
столовая городской управы (рос.) 237
стоматологічна станція Вермахту 338
Східна бібліотека Розенберґа, нім. Ostbibliothek Rosenberg 83, 502
Східне відділення, нім. Referat Ost 650
Східне міністерство – див. *Райхсміністерство окупованих східних територій*
Таємна польова поліція, нім. Geheime Feldpolizei (*Польова поліція*) 338, 516
Театр "Березіль" 177
Театр опери та балету – див. *Київський оперний театр*
Театр Соловцова 177
Театральний музей / Театральный музей (рос.) – див. *Державний театральний музей*
Тернопільська в'язниця 507
Технічна республіканська бібліотека (*Технічна бібліотека*) 750, 821, 827
Тимчасова адміністрація УПЦ 114
Тимчасова комісія для розгляду давніх актів 106
Тимчасове церковне міське управління (*Київська церковна рада УАПЦ, Церковна рада УАПЦ*) 412, 418, 420, 421, 423, 425, 439, 499, 500, 506
Тимчасовий робітничо–сеянський уряд України 156–157
"тихонівська" церква – див. *Російська Православна Церква*
Товариство православних українських богословів 119
Трамвайний трест 311
Транспортна комендатура, нім. Transport-Kommandantur 338
Трест пересування та розбирання будівель Міністерства житлово-громадського будівництва УРСР (*трест передвижки и раз-*

борки зданий, Украинский трест передвижки и разборки зданий) 941, 943, 963
УАПЦ (Соборноправна) 104
Украинская художественная выставка – див. *Державна українська художня виставка*
Украинский НКГБ (рос.) – див. *НКВС УРСР*
Украинский трест передвижки и разборки зданий (рос.) – див. *Трест пересування та розбирання будівель*
Українська Автокефальна Православна Церква (*Свята Автокефальна Православна Церква в Україні, УАПЦ, Українська Автокефальна Православна Соборна Церква, Українська Апостольська Церква, Українська Свята Автокефальна Православна Церква, Церква владики митрополита Василя Липківського*) 8, 10–11, 101, 103–105, 114–116, 118–120, 122–123, 125–127, 130–132, 407, 408, 411–414, 418, 421, 422, 424–426, 430–433, 436–440, 491–494, 497, 499, 500, 503–506, 509, 510
Українська Автономна Православна Церква (*Автономна Православна Церква в Україні*) 8, 70, 103, 120–121, 126–127, 131–132, 496, 504, 509
Українська академія наук – див. *Національна академія наук України*
Українська армія 426
Українська Греко-Католицька Церква 132
Українська національна рада, м. Київ 114, 119
Українська національна рада, м. Рівне 114
Українська переселенча комісія у Холмі 935, 962, 963
українська поліція (*украинская полиция, украинский полицай, українська допоміжна поліція*) 85, 95, 237, 419, 462, 571, 821, 843, 862, 882, 889, 892, 893, 895, 897, 954
Українська Православна Автокефальна Церква 127
Українська православна місія 119
Українська (Православна) Церква (*Православна Автокефальна Церква на звільнених від більшовиків землях України, Православна Національна Церква, Православна Українська Церква, Православна Церква на звільнених землях України, Православна Церква на Україні, Свята Православна Церква в Україні, УПЦ, Церква в Україні),* див. окремо *Українська Автокефальна Православна Церква* та *Українська Автономна Православна Церква* 102–104, 114–115, 120–121, 127, 130, 409–411, 419, 422–423, 425, 427, 435, 436, 447, 490, 491, 495–497, 501, 503, 508
Українська Православна Церква в Канаді 104
Українська Православна Церква Київського Патріархату (УПЦ КП) 118
Українська управа м. Борисполя 430
Українська церковна рада (*УЦР*) 110–111
Українська церковна рада у Рівному – див. *Рівненська церковна рада*
Українське наукове товариство 177
Українське національне об'єднання 121
український Екзархат Московського Патріархату – див. *Екзархат всієї України*
Український історично-культурний заповідник "Музейне містечко" – див. *Державний історико-культурний заповідник "Музейне містечко"*
Український комітет з охорони пам'яток культури та старовини – див. *Інспектура охорони пам'яток культури та старовини*
український НКВС – див. *НКВС УРСР*
Український театральний музей ВУАН – див. *Державний театральний музей*
Український університет в Кам'янці-Подільському 435
Український центральний комітет (*УЦК*) 111–112
Український церковний синод 491
Український Червоний Хрест 439
Укрголовнаука (*Укрнаука*) 166, 170, 173
Укрнаука – див. *Укрголовнаука*
Ульяновське училище зв'язку РСЧА 35
Уманский музей (рос.) – див. *Уманський краєзнавчий музей*
Уманский окружной архив (рос.) 949, 966
Уманський краєзнавчий музей (*Уманский музей*) 945, 966
Університет (св. Володимира) – див. *Київський державний університет ім. Т.Г. Шевченка*
Університет Бордо – див. *Академія в Бордо*
Університетська бібліотека – див. *Наукова бібліотека*
Університетський археологічний музей 392
УНКВС Рівненської обл. 40
Уповноважений Ради в справах Російської Православної Церкви при РНК СРСР в УРСР 133

Уповноважений фюрера у справі нагляду за загальним духовним та ідейним навчанням і вихованням в НСДАП, нім. Beauftragte des Führers für die Überwachung der gesamten geistigen und weltanschaulichen Schulung und Erziehung der NSDAP 11, 80
Управление главного инженера (рос.) 870
Управление Киево-Печерской Лавры (рос.) – див. *Управління Києво-Печерської Лаври*
Управление милиции г. Киева (рос.) 911, 912
Управление Музейного городка (рос.) – див. *Управління Державного історико-культурного заповідника "Музейне містечко"*
Управление по делам до- и ранней истории Генерального Комиссариата (рос.) – див. *Крайовий інститут до- і ранньої історії*
Управление по делам искусств (рос.) 189
Управление по делам архитектуры при СНК УССР (рос.) 941–942
Управління в справах будівництва та архітектури Виконкому Київської міської ради депутатів трудящих 963
Управління в справах мистецтв при РНК УРСР – див. *Комітет в справах мистецтв УРСР*
Управління виставок 633
Управління військових архівів 648
Управління військової картографії та геодезії 818
Управління Державного історико-культурного заповідника "Києво-Печерської Лавра" 913, 914, 922
Управління Державного історико-культурного заповідника "Музейне містечко" (*Управление Музейного городка*) 6, 9, 13, 50, 146, 147, 180, 183
Управління до- і ранньої історії / Управління доісторії – див. *Імперське управління до- і ранньої історії*
Управління Києво-Печерської Лаври (*господарче управління Лаври, Лаврське Управління, Управление Лавры, Управління (ДІКЗ ММ), Управління КПЛ, Управління Лаври*) 33, 50–52, 72, 98, 399, 404, 461, 462, 464, 509, 769, 843, 844, 855–857, 862, 863, 865, 868, 878, 879, 882, 884, 887, 888, 892, 894, 896–898, 904, 911, 950, 953, 954
Управління міського інженера (*Міський інженер*) 98, 399, 400, 865, 873, 876
Управління музеїв Комітету в справах культурно-освітніх установ УРСР (*Управление музеев при Комитете по делам культурно-просветительных учреждений УССР, Управління музеїв НКО УРСР*) 182, 944, 949, 961, 966
Управління НКВС Воронезької обл. 38, 39
Управління образотворчого мистецтва 650, 652, 804
Управління Оперативного штабу – див. *Управління штабу*
Управління репарацій і поставок РВАН 965
Управління штабу (*Управління Оперативного штабу, управління ЕРР*) 606, 620, 621, 626, 630–634, 636, 642, 649, 650, 678–681, 743, 764, 815
уряд УРСР – див. *Рада народних комісарів УРСР*
Уфимская контора Госбанка (рос.) – див. *Башкирське відділення Держбанку СРСР*
Уфимский художественный музей (рос.) – див. *Башкирський державний художній музей ім. М.В. Нестерова*
Уфимское отделение Госбанка (рос.) – див. *Башкирське відділення Держбанку СРСР*
Учений комітет 491
фабрика Антипа Кузьмічьова 959
Фельджандармерія – див. *Польова жандармерія*
Філармонія 116
фірма Мейсен 727
фірма "Villeroy & Boch" 884
Флавіанівська бібліотека – див. *Бібліотека митрополита Флавіана*
Флорівський монастир / Флоровский монастырь (рос.) / Флоровський монастир – див. *Свято-Вознесенський Фролівський жіночий монастир*
фонд малярства – див. *відділ станкового малярства*
фонд металу – див. *відділ металу і каміння ЛМКП*
фонд муміфікації – див. *відділ посту і муміфікації ЛМКП*
фонд письма та друку – див. *відділ письма та/і друку ЛМКП*
фонды музеев Наркомпроса УССР (рос.) – див. *Музейні фонди НКО (Наркомосвіти) УРСР*
Фотоархів ЛМКП – див. *Фототека ЛМКП/ЦАРМ*

Фото-кино-архив (рос.) – див. *Центральний державний кінофотофоноархів України ім. Г.С. Пшеничного*
Фототека ЛМКП/ЦАРМ (*Фотоархів ЛМКП*) 143, 146, 168, 801
Фроловський монастир – див. *Свято-Вознесенський Фролівський жіночий монастир*
Харківський історичний музей 17, 21, 201
Харківський художній музей (*Музей українського мистецтва у Харкові, Харьковская картинная галерея),* див. окремо *Наталівський музей мистецтва і побуту* 367, 954
Харлампіївський монастир 675
Харьковская картинная галерея (рос.) – див. *Харківський художній музей*
харьковская партийная подпольная организация (рос.) 242
Херсонский исторический музей (рос.) 945
Хімічний факультет КДУ ім. Т.Г. Шевченка 25–26, 959
хлібзавод на території ДІКЗ ММ 183, 227
Холмська державна гімназія 962
Холмська духовна консисторія (*Духовна консисторія, Холмская духовная консистория*) 405, 801, 940, 962
Холмська духовна семінарія (*духовна семінарія*) 961, 962
Холмський єпархіальний музей (*Музей землі Холмської, Холмський церковно-археологічний музей*) 935, 940, 961–963
Холмський церковно-археологічний музей – див. *Холмський єпархіальний музей*
Хорова капела "Думка" 15
Художественный фонд Украины системы НКП (рос.) – див. *Музейні фонди Народного комісаріату освіти УРСР*
Художній інститут – див. *Київський художній інститут*
Художній музей у Києві – див. *Національний художній музей України*
Художня школа / Художественная школа (рос.) 259, 398, 399, 402, 406
ЦВК УСРР 180
"Центр" – див. *Особлива група при наркомі ВС СРСР*
Центр у справах фольксдойче, нім. Volksdeutsche Mittelstelle 331, 591
Центральна бібліотека райхскомісара України – див. *Крайова бібліотека Києва*
Центральна дитяча екскурсійно-туристична станція (*Дитяча екскурсійна станція, центральне керівництво Комуністичного союзу юних мандрівників, Центральне управління комуністичного союзу юних мандрівників*) 83, 584, 628, 798, 801
Центральна історична бібліотека – див. *Державна історична бібліотека УРСР*
Центральна лазня 337
Центральна рада Спілки войовничих безвірників СРСР (Союз воинствующих безбожников СССР) 793
Центральна рада Спілки войовничих безвірників України (*ЦР СВБУ*, *ЦС СВБ Украины, Штаб "Воинствующего безбожника"*) 76, 83, 152, 156, 261, 309, 584, 628, 643, 793, 802, 803
Центральне управління комуністичного союзу юних мандрівників – див. *Центральна дитяча екскурсійно-туристична станція*
Центральний антирелігійний музей СРСР (*ЦАМ Москва*) 146
Центральний антирелігійний музей УРСР (*Антирелигиозный музей, Лаврський музей, Лаврський музей культів та побуту*, *Лаврський музей культу та побуту*, *ЛМКП, Музей, Музей в Лавре, музей в Лаврі, Музей культов, Музей культу та побуту*, *Центральный антирелигиозный музей УССР/Украины),* див. окремо *Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник* 5–6, 8–11, 13–14, 16–19, 23–26, 33, 44, 48–51, 56–57, 76 78–83, 94, 107, 133, 141, 143–157, 159–164, 166–168, 170–173, 180, 181, 183, 184, 188, 189, 191, 192, 197, 199–202, 266, 291, 301, 309, 311, 317, 352, 359, 360, 362, 365–368, 374, 381, 388, 392, 394, 406, 439, 535, 538, 540, 541, 544, 545, 547, 550, 558, 560, 562, 567, 569, 572, 573, 583–585, 596, 598, 604–606, 609, 611–613, 617, 621, 625, 626, 631–633, 638, 641, 682, 695–697, 721, 764, 791, 794, 795, 797, 798, 800–802, 805, 816, 817, 819, 829, 837, 889, 892, 909, 910, 951, 954, 956–958, 961
Центральний архів давніх актів у Києві – див. *Київський центральний архів давніх актів*
Центральний ботанічний сад АН УРСР (*Ботанічний сад АН УРСР, Республіканський ботанічний сад АН УРСР*) 292, 293, 512, 958, 959

Центральний виконавчий комітет у Петербурзі 677
Центральний державний архів вищих органів влади та управління України 9, 12
Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України 405
Центральний державний кінофотофоноархів України ім. Г.С. Пшеничного (*Всеукраїнський центральний фотокіноархів, Фотокино-архив, Фотокіноархів, Центральний фотоархів, Центральний фотокіноархів*) 6, 12–13, 76, 83, 384, 584, 627, 638, 639, 641, 648, 798, 801, 802, 884
Центральний державний музей Т.Г. Шевченка (*Музей Т.Г. Шевченка*, *Музей Шевченка, Центральний музей Т.Г. Шевченка*) 369, 371, 374, 380, 386, 402, 543, 569
Центральний історичний архів в Києві (*ЦДІАК України)* 805, 820
Центральний історичний музей / Центральный исторический музей (рос.) – див. *Національний музей історії України*
Центральний музей В.І. Леніна 180
Центральний музей революції УРСР 201
Центральний пункт дезінсекції 338
Центральний фотокіноархів – див. *Центральний державний кінофотофоноархів України ім. Г.С. Пшеничного*
Центральні державні науково-дослідчі реставраційні музейні майстерні (*Всеукраїнська реставраційна майстерня, Всеукраїнська художньо-реставраційна репродукційна майстерня, ВХРРМ, реставраційна майстерня, реставраційні майстерні*) 143, 169, 170, 171, 637, 728, 774, 803
Церква Владики Митрополита Василя Липківського – див. *Українська Автокефальна Православна Церква*
Церковна рада Волині – див. *Рівненська церковна рада*
Церковна рада (Святої Автокефальної Православної Церкви в Україні) – див. *Київська церковна рада*
Церковна рада УАПЦ – див. *Тимчасове церковне міське управління*
Церковна рада Української "канонічної" церкви 413, 499
Церковний комітет 429
Церковно-археологічний музей при Київській духовній академії (*ЦАМ КДА, музей Духовної академії, Церковно-археологический музей Киевской духовной академии*) 141, 142, 158, 159, 162, 164–167, 392, 564, 673, 714, 796, 821, 822, 892
ЦК ВКП(б) 18, 36, 289-290, 803
ЦК КП(б)У 30, 46, 290, 292, 315, 792, 829
ЦС СВБ Украины (рос.) – див. *Центральна рада Спілки войовничих безвірників України*
Червона армія *(Красная армия, РККА, РСЧА, Русская армия, Советская армия*) 15, 20, 24, 27, 29–30, 34, 37, 42–43, 58, 75, 92, 110, 178, 204, 207, 211, 221, 222, 224, 228, 246, 249–251, 257, 260, 264, 279–280, 285–286, 289–291, 294, 308, 318, 477, 787, 883, 911
Червонопрапорний Балтійський флот 37
Черниговский исторический музей (рос.) 945
швейная мастерская 254
"Швидка дивізія" 57
"Шкілпроект" 108, 698, 699
Штаб "Воинствующего безбожника" (рос.) – див. *Центральна рада Спілки войовничих безвірників України*
Штаб майора Шу (*штаб мастера Шу*) 843, 874, 883
штаб мастера Шу (рос.) – див. *Штаб майора Шу*
Штаб оборони Києва / Штаб обороны Киева (рос.) 32, 42–43, 274, 286, 292, 311, 319
Штаб Розенберґа – див. *Оперативний штаб райхсляйтера Розенберґа*
Штадткомісаріат / Штадткомиссариат (рос.), нім. *Stadtkommissariat* 9, 85, 89, 91, 96–100, 133, 397, 459, 461, 463, 509, 699, 718, 827, 837, 839–841, 845, 860, 862, 869, 870, 873–875, 882, 883, 885, 889, 894, 899
штундисти 411, 417, 498, 502
эвакуационный госпиталь (рос.) 205
Ювелірторг 24, 185
Юго-Западный фронт (рос.) – див. *Південно-Західний фронт*
Яблочинський (святого Онуфрія) монастир – див. *Свято-Онуфріївський Яблочинський монастир*
Ярославська райуправа 53, 402

ВИПРАВЛЕННЯ І ДОПОВНЕННЯ

Сторінка/абзац/ рядок/коментар	Надруковано	Правильно
с. 12, 6-й абзац	**Сороці** Світлані Анатоліївні	**Сорокіній** Світлані Анатоліївні
с. 49, 2-й абзац	...відділу 1-с (особливих завдань) Абверу...	...**1-ої групи 2-го** відділу Абверу...
с. 50, 3-й абзац	...**23** особи..., ...**3** співробітники...	...**22** особи..., ...**4** співробітник**а**...
с. 79, останній абзац	Дюла Ласло	Д**ь**юла Ласло
с. 79, останній рядок	13 грудня 194**2** р.	13 грудня 194**1** р.
с. 84, табл. № 2, Муз. рос. м-тва	570 ікон та **портретів**	570 ікон та **картин**
с. 84, табл. № 2, Муз. укр. м-тва	– 99 **картин** **–** 551 **портрет** – 567 ікон **і картин**	– 99 **картин і портретів** **–** 551 **картина та ікона** – 567 ікон **[і картин]**
с. 306, останній абзац	...195**4** ящики та 56**6** пакунків...	...195**8** ящик**ів** та 5**70** пакунків... *додано:* черепи з різних місць (4 ящики і 4 пакунки)
с. 307, таблиця, 4-й рядок, 3-тя колонка	(**27 фресок**...	(**23 фрески**...
с. 760, виноска 42	… **карт** та ікон	… **картин** та ікон
с. 827, ком. 403*	...відділу науки і **культури**...	...відділу науки і **виховання**...
с. 965, ком. 109*	У Пушкін**о**...	У Пушкін...
с. 1019, пункт 8	Радянський офіцер на руїнах Успенського собору...	*додано*: Фото В.І. Орлянкіна (...Війна 1941–1945 рр.: Альбом / Упоряд. Т.О. Ємельянова та ін. – Харків: “Фоліо”, 2015. – С. 85)
с. 1031	Александров Олександр Миколайович (*1874, Курська губ. – **?**)*	Александров Олександр Миколайович *(1874, Курська губ. – **липень 1943 р., Київ**)*
с. 1052	Волянський Іван Тихонович *(... – **січень–лютий** 1949 р. …*	Волянський Іван Тихонович *(... – **6.01.**1949…*
с. 1086	Кляйн (Клейн) Отто… (…–**1995, Кьольн**)	Кляйн (Клейн) Отто… (…–**8.08.1995, Гоя, Нижня Саксонія, Німеччина**)
с. 1087	Козловська (Козловская) Валерія Євгеніївна (20.06.188**9**...	Козловська (Козловская) Валерія Євгеніївна (20.06.188**7**...
с. 1092	Курінний (Куринной) Петро Петрович (**4**.05.1894...	Курінний (Куринной) Петро Петрович (**1**.05.1894...
с. 1128	Роскамп (Розкамп) Дідріх... (...–12.10.196**4**)	Роскамп (Розкамп) Дідріх... (...–12.10.196**7**)
с. 1134	Симон (Івановський **[...]** ...	Симон (Івановський **Семен** ...
с. 1171	Пушкін**о**, м.	Пушкін, м.
с. XXVII, фото 75	скульптури **неандертальця**...	скульптури **трипільської жінки**...; *додано*: ...Скульптура трипільської жінки уособлювала композицію “Мотичне землеробство” (скульптор І. Гончар)...

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКА ЛАВРА
У ЧАСИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Дослідження. Документи

Редагування, коректура *Наталії Свєшнікової*
Художнє оформлення *Георгія Сергєєва*
Оригінал-макет *Ірини Стариковської*
Дизайн ілюстрацій *Людмили Демірської, Елеонори Цибульської*
Дизайн обкладинки *Георгія Сергєєва, Ірини Стариковської*

Інститут української археографії
та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України
Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник
Канадський інститут українських студій Альбертського університету

«Видавець Олег Філюк»
07300, м. Вишгород, вул. Дніпровська, 36, кв. 97
Свідоцтво Державного комітету телебачення і радіомовлення України
(Серія ДК №4506 від 18.03.2013 р.)

Підписано до друку 1.03.2016. Формат 70×100 1/16
Папір офс. № 1. Офс. друк.Ум. друк. арк. 96,75.
Наклад 300 прим. Замовлення

Видруковано згідно з наданим оригінал-макетом
у друкарні ТОВ «Друкарня “Рута”»
(свід.: серія ДК № 4060 від 29.04.2011 р.)
м. Кам’янець-Подільський, вул. Пархоменка, 1
тел. (038) 494-22-50, drukruta@ukr.net

Києво-Печерська Лавра у часи Другої світової війни –
збірник документів і досліджень, в якому різнобічно
висвітлюється трагічний період в історії найдавнішого
православного і духовного центру України-Руси:

- *Києво-Печерська Лавра напередодні нападу Німеччини на СРСР*
- *евакуація лаврських музейних цінностей на початку війни*
- *руйнування Успенського собору та архітектурного ансамблю Лаври*
- *доля культурних цінностей, які зберігалися на території Лаври*
- *відродження церковного життя та діяльність монастиря*
- *відновлення роботи лаврського заповідника після визволення Києва*